شىنجاڭ ئۇيغۇرئاپتونوم رايونى جايلارتەكشۈرۈسى

ئاۋات ناھىيىسى تەكشۈرۈسى

ئاۋات ناھىيىلىك تەكشۈرۈش كومىتېتى تۈزدى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

كىرىش سۆز

سەي خۇڭلۇ، مۇھەممەت ئابلا①

200 نەچچە يىللار بۇرۇن، ئاۋات ناھىيىسى تەۋەسى چاتقال، ئورمان بىلەن قاپلانغان، دەريا - ئېقىن ۋە سازلىق كۆپ، كەڭرى كەتكەن چۆللۈك ئىدى، ئاھالىمۇ شالاڭ ئىدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ دەۋرىدىن باشلاپ، بۇ يەرگە ئەتراپتىكى ناھىيىلەردىن كەينى كەينىدىن ئاھالە كۆچۈپ كېلىپ، بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىپ، ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇردى، تېرىلغۇ يەر كۆلىمى ئۈزلۈكسىز كېڭەيدى. نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى بىلەن، بۇ يەرنىڭ تەبىئىي قىياپىتى ئاستا - ئاستا ئۆزگەردى. بولۇپمۇ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەر مىللەت خەلقى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئاۋات ناھىيىسىدىكى ھەر دەرىجىلىك يەرلىك تەشكىلاتلىرىنىڭ رەھبەرلىكىدە، ئۇلۇغ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئۈزلۈكسىز ئازاد قىلدى ۋە راۋاجلاندۇردى، ئۇزاق مۇددەت ۋە كەڭ كۆلەمدە سۇچىلىق قۇرۇلۇشلىرىنى قىلىپ، ئېتىزلارنى ئۆزگەرتىپ، ئورمان ئەھيا قىلىپ ۋە بوز يەر ئېچىپ ئېتىز بەرپا قىلىپ، ئاۋاتنى تەدرىجىي گۈللەندۇردى. ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئاۋات ناھىيىسىدە يېزا ئىگىلىكى، سانائەت، سودا، مەدەنىيەت - مائارىپ، پەن - تېخنىكا، سەھىيە، شەھەر قۇرۇلۇشى قاتارلىق تۈرلۈك ئىجتىمائىي ئىشلار جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى ئۈزلۈكسىز ئۆستى، مىللەتلەر ئىتتىپاق بولدى. ئاۋاتتىن ئىبارەت بۇ بوستانلىق تېخىمۇ ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولدى، تېخىمۇ ئاۋاتلاشتى.

ئۆتكەن ئىشلارنى ئۆرنەك قىلغاندا كەلگۈسىگە كۆز يەتكۈزگىلى بولىدۇ. گۈزەل ھايات يارىتىش ئۈچۈن جاپالىق كۈرەش قىلغان ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تارىخىي تۆھپىلىرى تارىخ سەھىپىسىدىن ئورۇن ئېلىشى كېرەك؛ گۈللەپ ياشنىغان ئاۋاتنى بەرپا قىلىش يولىدا ھەر مىللەت خەلقىگە باشلامچىلىق قىلىپ جاپالىق ئىگىلىك ياراتقان، جەبىر - جاپالارنى يېڭىپ، ئېغىشماي ئالغا چامدىغان كوممۇنىستلارنىڭ تۆھپىسى تارىختا مەڭگۈ ساقلىنىشى كېرەك. ئاۋاتنىڭ تارىخىنى ۋە ھازىرقى ھالىتىنى ھەقىقىي، ئوبيېكتىپ خاتىرىلەش — بۇگۈنكى تەزكىرە خادىملىرىمىزنىڭ مۇھىم تارىخىي ۋەزىپىسى.

دەۋر گۈللەنگەندە تەزكىرە تۈزۈلىدۇ، تەزكىرىگە ئەشۇ گۈللەنگەن دەۋر خاتىرىلىنىدۇ. ناھىيىمىزنىڭ تارىخ - تەزكىرە خادىملىرى ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك كومىتېتى ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە، خادىم ئاز، خىراجەت قىس، ماتېرىيال كەمچىل بولۇشتەك قاتمۇ - قات قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، ئېگىلمەي - سۇنماي، يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلىپ، ئاخىر ئاۋات ناھىيىسىنىڭ تۇنجى تەزكىرىسىنى تاماملىدى. بۇ تەزكىرىدە تارىخ يىل تەرتىپى بويىچە، ھەر قايسى پەنلەر كىرىشتۈرۈپ بايان قىلىنغان، ماتېرىيال چىن ھەم تەپسىلىي،

قۇرۇلمىسى مۇكەممەل، ئۇسلۇبى ئاددىي، بۇ — مۇشۇ ناھىيىنىڭ تەبىئىي، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالى ۋە فىلولوگىيىسى مۇجەسسەملەنگەن، جايلار ئەھۋالىغا دائىر ئەتراپلىق، سىستېمىلىق، ئىلمىي كىتاب. بۇ تەزكىرە كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشى ناھىيىمىزنىڭ مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىكى بىر چوڭ ئىش شۇنداقلا ناھىيىمىزنىڭ مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىدىكى بىر مول نەتىجە. ناھىيە تەزكىرىسى تۈزۈلۈشكە باشلاپ نەشر قىلىنغىچە، ناھىيىمىزدىكى تارىخ - تەزكىرە خادىملىرىنىڭ جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرۈشىدىن سىرت، يەنە ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسى، ئاقسۇ شەھەرلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسىنىڭ ھەمدە ۋىلايىتىمىزگە قاراشلىق ناھىيىلەردىكى تارىخ - تەزكىرە خادىملىرىنىڭ كۆڭۈل بۆلۈشى ۋە ياردىمىگە ئېرىشتى، بۇ يەردە ئۇلارغا رەھمەت ئېيتىمىز!

تارىخنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ناھىيە تەزكىرىسىنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە ياردەم بېرىش، خەلقنى تەربىيىلەش، تارىخنى ساقلاش فۇنكسىيىسى بارغانسېرى كۈچىيىپ بارىدۇ. ئۇ ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەر ۋە ھەرقايسى ساھە، كەسىپلەرنى تەدبىر بەلگىلەشتە ئىلمىي ئاساس بىلەن تەمىنلەپلا قالماي، كەڭ ئاممىنىڭ ئاۋات ناھىيىسىنىڭ تارىخى ۋە ھازىرقى ھالىتىنى بىلىشى، ئۇلارنىڭ ۋەتەننى، يۇرتنى، سوتسىيالىزمنى قىزغىن سۆيۈش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداشتەك ئالىيجاناپ پەزىلىتىنى ئۇرغۇتۇش جەھەتتە مۇھىم رول ئوينايدۇ. بۇ كىتاب ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تېخىمۇ گۈللەنگەن يۇرت - ماكان قۇرۇش، گۈزەل كېلەچەك يارىتىش يولىدا بوشاشماي تىرىشىشىغا مەدەت بەرگۈسى.

---

① ئىزاھ: بۇ كىرىش سۆزنىڭ ئاپتورى سەي خۇڭلۇ — ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىسى؛ مۇھەممەت ئابلا — ئاۋات ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى.

كىتابنىڭ تۈزۈلۈشى ھەققىدە

1. «ئاۋات ناھىيىسى تەزكىرىسى» دە ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى ۋە دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى يېتەكچى، ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيانقى لۇشيەن، فاڭجېن، سىياسەتلەر مىزان قىلىنىپ، ئاۋات ناھىيىسىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ساھەلىرىنىڭ تارىخى ۋە ھازىرقى ئەھۋالى ئەينەن بايان قىلىندى، سوتسىيالىستىك دەۋرنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ۋە ئاۋات ناھىيىسىنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە ئېتىبار بېرىلدى، ئۇ — ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەر ۋە ھەر ساھە، ھەر كەسپىلەر پايدىلىنىدىغان، ئۆرنەك قىلىدىغان جايلار ئەھۋالىغا دائىر ماتېرىيال كىتاب.

2. بۇ تەزكىرىدە خاتىرە، بايان، تەزكىرە، تەرجىمھال، سۈرەت، جەدۋەل، قوشۇمچە خاتىرە قاتارلىق ژانىرلار قوللىنىلدى؛ تېكىستى ئومۇمىي بايان، چوڭ ئىشلار، كەسپىلەر تەزكىرىسى، شەخسلەر قاتارلىق بىرنەچچە قىسىمدىن تەركىب تاپتى؛ قىسىم، باب، پاراگراف، تارماقلار ئاساسىي رامكا قىلىندى، تەزكىرە 25 قىسىم، 106 باب، 342 پاراگرافقا ئايرىلدى. مەزمۇن جەھەتتە ئاۋۋال تەبىئەت ئاندىن ئىجتىمائىيەت بايان قىلىندى، ئىجتىمائىيەتتە ئىقتىساد، سىياسەت، مەدەنىيەت، شەخسلەر قاتارلىقلار تەرتىپ بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

3. بۇ تەزكىرىدە شەيئىلەرنىڭ يۇقىرى يىل چېكىگە چەك قويۇلمىدى، كۆپىنچە ناھىيە قۇرۇلغان 1930 - يىللىرنىڭ ئالدى - كەينى باشلىنىش نۇقتىسى قىلىنىپ، 1990 - يىلى ئاخىرقى يىل چېكى قىلىندى (ئايرىم پاراگراف، تارماقلار بۇ چەكتىن ئۈزارتىلدى)، جۈڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى 40 يىللىق ئەھۋال نۇقتىلىق بايان قىلىندى. بايان قىلىنىدىغان رايون دائىرىسىگە 1990 - يىلى ناھىيىگە تەۋە رايونلارلا كىرگۈزۈلدى، ناھىيىگە قاراشلىق بولمىغان ناھىيىدە تۇرۇشلۇق ئورۇنلارنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىلا خاتىرىلەندى.

4. بۇ تەزكىرىدىكى ماتېرىياللار، ئاساسەن، ناھىيە، ۋىلايەت، ئاپتونوم رايوندا ساقلانغان ئارخىپلاردىن ۋە ناھىيىدىكى ئالاقىدار ئورۇنلار تەمىنلىگەن ماتېرىياللاردىن شۇنداقلا جەمئىيەتتىكى مويسىپىتلارنى، ئەھۋالنى بىلىدىغان كىشىلەرنى زىيارەت قىلىش ئارقىلىق ئېرىشىلگەن يازما، ئاغزاكى ماتېرىياللاردىن، ئۇنىڭدىن قالسا، گېزىت - ژۇرنال ۋە كىتابلاردىن ئېلىندى.

5. تىل ئۇسلۇبى جەھەتتە بايان ئۇسلۇبى قوللىنىلدى، چوڭ ئىشلاردا يىلنامە تۈزۈش قۇرۇلمىسى بىلەن ئىشنىڭ باشلىنىشىدىن تارتىپ ئاخىرىغىچە خاتىرىلەش قۇرۇلمىسى بىرلەشتۈرۈلدى.

6. ئاۋات ناھىيىسىنىڭ كېۋەز ۋە توغراق جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈش ئۈچۈن، 6 - قىسىم «دېھقانچىلىق. كېۋەز»، 7 - قىسىم «ئورمانچىلىق. توغراقلىق» دەپ باب ئېچىلىپ، ئۇلار مەخسۇس بايان قىلىندى.

7. شەخسلەر قىسمىغا ئاۋاتتا مۇئەييەن تەسىرى بار ياكى كۆرۈنەرلىك تۆھپە ياراتقانلاردىن

ۋاپات بولغانلىرى كىرگۈزۈلدى، ئۇلار ئاۋاتلىق ياكى ياقا يۈرتلۇق دەپ ئايرىلمىدى. ئىلغار شەخسلەر جەدۋەلدە بېرىلدى.

8. بايان قىلىشقا قولاي بولسۇن ئۈچۈن، ناملار ۋە مەخسۇس ئاتالغۇلار تۈنجى قېتىمدا تولۇق ئاتىلىشى بويىچە بېرىلدى، ئۇنىڭدىن كېيىن قىسقارتىپ بېرىلدى. يەر ناملىرى «ئاۋات ناھىيىسىنىڭ يەر ناملىرى تەزكىرىسى» دىكى بويىچە ئىلىندى.

9. تەزكىرىدىكى خەرىتىدە كۆرسىتىلگەن چېگرانى پاسىل ئايرىشتا ئاساس قىلىشقا بولمايدۇ.

10. يېزىش جەھەتتە «مەتبۇئاتتا سان - سېغىرلارنىڭ قوللىنىلىشى توغرىسىدا سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلىدىغان بەلگىلىمە» ۋە «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ تەزكىرە يېزىقچىلىقى ئومۇمىي قائىدىسى (سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويىلىدۇ)» غا بىنائەن قېلىپلاشتۇرۇشقا ئېتىبار بېرىلدى. ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئوقۇشىغا ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن، يەر كۆلىمىنىڭ ئۆلچەم بىرلىكىدە مو بىلەن كۋادرات كىلومېتىر قوللىنىلدى.

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز .....
كىتابنىڭ تۈزۈلۈشى ھەققىدە .....
ئومۇمىي بايان 3
چوڭ ئىشلار 3

بىرىنچى قىسىم

تەشكىللىي تۈزۈلۈشى، رايونلارغا ئايرىلىشى

I باب ئورنى، يەر كۆلىمى 55
II باب تەشكىللىي تۈزۈلۈشىنىڭ تەرەققىياتى..... 56
III باب مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىشى 57
§ 1 . ئاۋات يارەمچى ئامباللىقى 57
§ 2 . ئاۋات ناھىيىسى 57
VI باب بازار، يېزا، مەيدانلارنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى..... 62
§ 1 . ئاۋات بازىرى 62
§ 2 . ئايباغ يېزىسى 64
§ 3 . تامتوغراق يېزىسى 67
§ 4 . غورۇچۆل يېزىسى 69
§ 5 . بەشئېرىق يېزىسى..... 72
§ 6 . يېڭىئېرىق يېزىسى 74
§ 7 . دولان يېزىسى 76
§ 8 . باغتوغراق يېزىسى 78
§ 9 . «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانى 80
§ 10 . «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانى..... 81
§ 11 . تۈزلەڭلىك توغراق ئورمان مەيدانى 83
§ 12 . بوستان چارۋىچىلىق فېرمىسى 84

§ 13 . «شەرق شامىلى» ئوتلىقى 86
V باب سىرتىنىڭ ناھىيىدە تۇرۇشلۇق ئورۇنلىرى 87
§ 1 . يېزا ئىگىلىك 1 - شى 3 - تۈەنى 87
§ 2 . تارىم سۇغىرىش رايونى سۇچىلىق باشقارمىسىنىڭ بىر قىسىم ئورۇنلىرى 88
§ 3 . يېزا ئىگىلىك 1 - شى 16 - تۈەن 1 - يېڭى 89
§ 4 . يېزا ئىگىلىك 1 - شى 2 - قۇرۇلۇش تۈەنىنىڭ بىر قىسىم ئورۇنلىرى 89
§ 5 . قورۇلدۇڭ ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى ... 90

ئىككىنچى قىسىم

تەبىئىي مۇھىت

I باب گېئولوگىيىلىك يەر تۇزۇلۇشى 95
§ 1 . گېئولوگىيە 95
§ 2 . يەر تۇزۇلۇشى 99
II باب كىلىمات، ئىقلىم 100
§ 1 . تۆت پەسىل 101
§ 2 . كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈشى ۋە سۇنىڭ پارغا ئايلىنىشى 104
§ 3 . تېمپېراتۇرا 107
§ 4 . ھۆل - يېغىن 112
§ 5 . شامال 114
§ 6 . ئىقلىم 115
III باب گىدرولوگىيە 116
§ 1 . دەريا - ئېقىن 117
§ 2 . كۆللەر 121
§ 3 . يەر ئاستى سۈيى 122
IV باب تۇپراق، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر 122
§ 1 . تۇپراق تۈرى 122
§ 2 . تۇپراق قۇۋۇتى 129
§ 3 . يېپىنچا ئۆسۈملۈك 133
V باب ياۋايى ھايۋانلار، ياۋا ئۆسۈملۈكلەر 134
§ 1 . ھايۋانلار 134

§ 2 . ئۆسۈملۈكلەر 135
VI باب ئاپەت 135
§ 1 . شور ئاپىتى 136
§ 2 . قۇرغاقچىلىق ئاپىتى 136
§ 3 . يامغۇر ئاپىتى 137
§ 4 . مۆلدۈر ئاپىتى 139
§ 5 . سۇ ئاپىتى 144
§ 6 . بوران ئاپىتى 145
§ 7 . ئۇششۇك ئاپىتى 148
§ 8 . كېسەللىك ۋە ھاشارات زىياندا شلىقى 149

ئۈچىنچى قىسىم
نوپۇس

I باب سانى ۋە تارقىلىشى 153
§ 1 . سانى 153
§ 2 . تارقىلىشى 154
II باب نوپۇس قۇرۇلمىسى 155
§ 1 . مىللەت قۇرۇلمىسى 155
§ 2 . جىنس قۇرۇلمىسى 156
§ 3 . مەلۇمات قۇرۇلمىسى 156
§ 4 . ياش قۇرۇلمىسى 157
§ 5 . كەسىپ قۇرۇلمىسى 158
§ 6 . ئائىلە كۆلىمى 159
قوشۇمچە: ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەنلەرنىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى ... 160
III باب پىلانلىق تۇغۇت 161

تۆتىنچى قىسىم
مىللەت، دىن

I باب ئۇيغۇرلار 167
§ 1 . نوپۇسنىڭ كېلىش مەنبەسى 167

§ 2 . كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك، تۇرالغۇ ۋە قاتناش ئەھۋالى 168
§ 3 . نىكاھ ۋە ئائىلە 171
§ 4 . ئۆلۈم - يېتىم، نەزىر - چىراغ ئىشلىرى 172
§ 5 . ھېيت - بايرام ۋە كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى 174
§ 6 . قائىدە - يوسۇن ۋە پەرھىزلىرى 176
§ 7 . تۇرمۇش ئەھۋالى 177
II باب خەنزۇلار 180
§ 1 . نوپۇسنىڭ كېلىش مەنبەسى ۋە تارقىلىشى..... 180
§ 2 . ئۆرپ - ئادىتى 181
§ 3 . تۇرمۇش ئەھۋالى 185
III باب ياخشى خىسلەت، گۈزەل پەزىلەت 186
§ 1 . مىللەتلەر ئىتتىپاقى 186
§ 2 . باشقىلارغا ياردەم بېرىش ۋە ئۆز ئارا ھەمكارلىق..... 187
§ 3 . خېيىم - خەتەردىن ۋە ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش 189
§ 4 . ئۆلۈمگە ئامال، ئاغرىقنى سەۋەب قىلىش 189
IV باب دىن 191
§ 1 . دىن ئەھۋالى 191
§ 2 . پائالىيەت سورۇنلىرى ۋە سورۇنلارنى باشقۇرۇش..... 193

بەشىنچى قىسىم

سۇ ۋە تۇپراقتىن پايدىلىنىش

I باب سۇ بايلىقى ۋە سۇچىلىق قۇرۇلۇشى 198
§ 1 . سۇ بايلىقى 198
§ 2 . سۇ قۇرۇلۇشى 199
II باب سۇچىلىق قۇرۇلۇشى 201
§ 1 . سۇ باشلاش قۇرۇلۇشى 201
§ 2 . زەي چىقىرىۋېتىش قۇرۇلۇشى 205
§ 3 . سۇ ساقلاش قۇرۇلۇشى 206
§ 4 . كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى 207
§ 5 . يەر ئاستى سۇيىدىن پايدىلىنىش 208
III باب ئېتىز - ئېرىقلارنى سۇغىرىش ۋە سۇچىلىقنى باشقۇرۇش 208

§ 1 . سۇغۇرۇش رايونلىرى 208
§ 2 . باشقۇرۇش 210
IV باب سۇ مەھسۇلاتلىرى 212
§ 1 . سۇ يۇزى ۋە سۇ مەھسۇلاتى بايلىقى 212
§ 2 . بېلىقچىلىق 213
V باب بوز يەر ئېچىپ ئېتىز بەرپا قىلىش 214
§ 1 . مىنگو دەۋرىدىكى بوزيەر ئېچىش 214
§ 2 . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى بوزيەر ئېچىش ئەھۋالى 218

ئالتىنچى قىسىم

دېھقانچىلىق

I باب ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى ۋە ئۇنىڭ ئۆزگىرىشى 226
§ 1 . فېئوداللىق خوسۇسىي يەر مۇلۇكچىلىكى 226
§ 2 . ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش 228
§ 3 . يەر ئىسلاھاتى 229
§ 4 . سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىك 232
II باب تېرىقچىلىق 237
§ 1 . ئاساسلىق دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ تارقىلىشى ۋە مەھسۇلاتى 237
§ 2 . تېرىقچىلىق تۇزۇمى 239
§ 3 . ئۆستۇرۇش تېخنىكىسى 240
§ 4 . سورت ياخشىلاش 241
§ 5 . ئاشلىق زىرائەتلىرىدىكى كېسەللىك، ھاشارات زىياندا شلىقى ۋە ئالدىنى ئېلىش، يوقىتىش 242
III باب كېۋەز 245
§ 1 . تېرىش تارىخى 245
§ 2 . تېرىقچىلىق شەرت - شارائىتى 247
§ 3 . سورتلار 248
§ 4 . تېرىقچىلىق ئۇسۇلى 249
§ 5 . كېسەللىك، ھاشارات زىياندا شلىقى ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش -

يوقىتىش 252
§ 6 . سېلىنما ۋە ھاسىلات 256
§ 7 . تېپلارنى تونۇشتۇرۇش 257
IV باب باغۋەنچىلىك 259
§ 1 . مېۋە سورتلىرى، مەھسۇلاتى 259
§ 2 . مېۋە - چېۋە ئىشلەپچىقىرىشى 263
§ 3 . قۇرۇق مېۋە 265
§ 4 . كۆكتات 266
§ 5 . قوغۇن - تاۋۇز 266
V باب پىلە، ھەسەل ھەرىسى بېقىش 267
§ 1 . پىلە بېقىش 267
§ 2 . ھەسەل ھەرىسى بېقىش 269
VI باب دېھقانچىلىق ماشىنا - سايمانلىرى 272
§ 1 . ئەنئەنىۋى دېھقانچىلىق سايمانلىرى 272
§ 2 . دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى 273

يەتتىنچى قىسىم

ئورمانچىلىق

I باب ئورمان بايلىقى 279
§ 1 . تارقىلىشى 279
§ 2 . دەرەخ تۈرلىرى 281
§ 3 . ئورمانچىلىق مەھسۇلاتلىرى 282
II باب ئورمانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى 282
§ 1 . ئورمان بەرپا قىلىش 282
§ 2 . ئورمان ئاسراش 289
III باب توغراق ئورمانلىقى 292
§ 1 . تارىخىي ئەھۋالى 292
§ 2 . دەل - دەرەخلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى 294
§ 3 . توغراقنىڭ قىممىتى 295

IV باب ئاپپاراتلار 297
§ 1 . مەمۇرىي باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى 297
§ 2 . قاراشلىق ئاپپاراتلار 297

سەككىزىنچى قىسىم

چارۋىچىلىق

I باب ئوتلاق، يەم - بوغۇز 301
§ 1 . ئوتلاق بايلىقى 301
§ 2 . ئوتلاقلارنىڭ چېكىنىش ئەھۋالى 304
§ 3 . ئوتلاق قۇرۇلۇشى 305
§ 4 . يەم - بوغۇز 307
II باب چارۋا نەسلىنى ياخشىلاش 309
§ 1 . قوي 309
§ 2 . ئۆچكە 310
§ 3 . كالا 311
§ 4 . ئات، ئېشەك، چوشقا 312
III باب كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش 313
§ 1 . دائىم كۆرۈلىدىغان كېسەللىكلەر 314
§ 2 . پارازىت قۇرت كېسەللىكى 314
§ 3 . يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر 316
IV باب ئىگىلىك باشقۇرۇش 322
§ 1 . ئاپپاراتلار 322
§ 2 . ئىگىلىك باشقۇرۇش 323
§ 3 . باشقۇرۇش 327

توققۇزىنچى قىسىم

سانائەت

I باب مۇسەللەس چىقىرىش 337

§ 1 . مۇسەللەس چىقىرىشنىڭ تارىخى 337
§ 2 . مۇسەللەس چىقىرىش ئۇسۇلى 339
II باب قول سانائەت 340
§ 1 . باپكارلىق، تىككۈچىلىك، كىگىز - گىلەمچىلىك 340
§ 2 . موزدوزلۇق، تۇماقچىلىق، كۆن - خۇرۇمچىلىق 341
§ 3 . تۆمۈر، مىس، ياغاچ سايمان ۋە زىبۇ - زىننەت بويۇمى ياساش 343
III باب بىناكارلىق، پىششىقلاش، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش 344
§ 1 . بىناكارلىق ماتېرىياللىرى ۋە بىناكارلىق 344
§ 2 . پاختا چىقىرىش 346
§ 3 . ئۇن تارتىش، شال ئاقلاش 346
§ 4 . ياغ تارتىش 347
§ 5 . يېمەكلىك پىششىقلاش 347
§ 6 . دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش 348
IV باب كۆمۈر قېزىش، توك چىقىرىش 349
§ 1 . كۆمۈر قېزىش 349
§ 2 . توك چىقىرىش 350
§ 3 . توك بىلەن تەمىنلەش 351
§ 4 . توك ئىشلىتىشنى باشقۇرۇش 353

ئونىنچى قىسىم

قاتناش، پوچتا - تېلېگراف

I باب قاتناش 359
§ 1 . يول 360
§ 2 . كۆۋرۈك، سۈڭگۈچ، كېچىك 362
§ 3 . ترانسپورت 363
§ 4 . قاتناش باشقۇرۇش 365
II پوچتا - تېلېگراف 368
§ 1 . ئاپپاراتنىڭ ئۆزگىرىشى 368
§ 2 . پوچتا 370

§ 3 . تېلېگراف 377

ئون بىرىنچى قىسىم
سودا

I باب خۇسۇسىي سودا ۋە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش 383
§ 1 . مىنگو دەۋرىدىكى خۇسۇسىي سودا 383
§ 2 . خۇسۇسىي سودىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش 384
II باب ئاپپارات، تۇزۇلمە 385
§ 1 . ئاپپارات 385
§ 2 . دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا 386
§ 3 . تەمىنات - سودا كوپېراتىپى سودىسى 389
§ 4 . يەككە سودا 391
III باب ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىش - سېتىش ... 392
§ 1 . خىمىيىۋى ئوغۇت، دېھقانچىلىق دورىسى، سۈلياۋ يوپۇق ... 392
§ 2 . دېھقانچىلىق سايمانلىرى، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى 394
§ 3 . سېمونت، پولات ماتېرىيال 396
§ 4 . نېفىت 397
IV باب يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى سېتىۋېلىش - سېتىش 397
§ 1 . پاختا - چىگە 397
§ 2 . قۇرۇق، ھۆل مېۋە - چېۋە 399
§ 3 . چارۋا مەھسۇلاتلىرى 399
§ 4 . مىللىيلار ئالاھىدە ئېھتىياجلىق بۇيۇملار 400
V باب قوشۇمچە يىمەكلىكلەرنى سېتىۋېلىش ۋە سېتىش 400
§ 1 . ھاراق 400
§ 2 . تاماكا 401
§ 3 . شېكەر 402
§ 4 . چارۋا ۋە گۆش 402
§ 5 . قوشۇمچە يىمەكلىك 403
VI باب كۇندىلىك سانائەت بويۇملىرىنى سېتىۋېلىش ۋە سېتىش 404
§ 1 . تۇرلۇك ماللار، توقۇلما بۇيۇملار 404
§ 2 . مېتال بۇيۇملار، قاتناش - ئېلېكتر بۇيۇملىرى 405

VII باب مۇلازىمەتچىلىك 406
§ 1 . يېمەك - ئىچمەك 406
§ 2 . مېھمانساراي 407
§ 3 . ساتىراچلىق، سۈرەتچىلىك، رېمونتچىلىق 407

ئون ئىككىنچى قىسىم

ئاشلىق، ياغ

I باب تىجارەت ئەھۋالى 413
§ 1 . خۇسۇسىي ئېلىپ - سېتىش 413
§ 2 . پىلانلىق سېتىۋېلىش 414
§ 3 . پىلانلىق تەمىنلەش 418
§ 4 . كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىش - سېتىش 420
§ 5 . يەم - بوغۇز بىلەن تەمىنلەش 421
II باب ساقلاش، توشۇش 423
§ 1 . ئامبارداا ساقلاش 423
§ 2 . يۆتكەش - توشۇش 425
III باب ئاپپارات 426

ئون ئۈچىنچى قىسىم

مالىيە، باج، پۇل مۇئامىلە

I باب مالىيە 429
§ 1 . مالىيە كىرىمى 430
§ 2 . مالىيە چىقىمى 432
§ 3 . ئاپپارات 434
II باب باج ئىشلىرى 435
§ 1 . يەر بېجى، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق بېجى 435
§ 2 . سودا - سانائەت بېجى 438
§ 3 . ئاپپارات 440

III باب پۇل - مۇئامىلە 441
§ 1 . پۇل 441
§ 2 . پۇل ئامانىتى 442
§ 3 . كرېدىت 444
§ 4 . زايوم 447
§ 5 . سۇغۇرتا 448
§ 6 . ئاپپارات 449

ئۇن تۆتىنچى قىسىم
ئۇنىۋېرسال ئىگىلىك باشقۇرۇش

I باب پىلان 455
§ 1 . پىلان تۈزۈش 455
§ 2 . پىلاننىڭ ئىجرا قىلىنىشى 456
II باب ستاتىستىكا 458
III باب سودا - سانائەتنى باشقۇرۇش 460
§ 1 . بازار باشقۇرۇش 460
§ 2 . سودا - سانائەت كارخانىلىرىنى تىزىملاش 462
VI باب مال باھاسى 463
§ 1 . مال باھاسىنىڭ ئۆزگىرىشى 463
§ 2 . مال باھاسىنى باشقۇرۇش 466
V باب ئۆلچەم 468
§ 1 . ئۆلچەم بىرلىكىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالى 468
§ 2 . ئۆلچەم باشقۇرۇش 469
VI باب ئىقتىسادىي تەپتىشلىك 470

ئۇن بەشىنچى قىسىم
پارتىيە، ئاممىۋى تەشكىلاتلار

I باب جۇڭگو گومىنداڭنىڭ ئاۋات ناھىيىلىك يەرلىك تەشكىلاتى 475

II باب جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ئاۋات ناھىيىلىك يەرلىك تەشكىلاتى 476
§ 1 . تەشكىلىي قۇرۇلۇشى 476
§ 2 . ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ خىزمەت ئاپپاراتى 479
§ 3 . پارتىيە قۇرۇلتايلىرى 480
§ 4 . پارتىيە ئەزالىرى تەربىيىسى 485
§ 5 . ئىنتىزام تەكشۈرۈش 488
§ 6 . بىرلىك سەپ خىزمىتى 490
III باب ئاممىۋى تەشكىلاتلار .....
§ 1 . مىنگو دەۋرىدىكى ئاممىۋى تەشكىلاتلار 491
§ 2 . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى ئاممىۋى تەشكىلاتلار 493
IV باب پارتىيە، ھۆكۈمەتكە دائىر مۇھىم ئىشلار 499
§ 1 . دېموكراتىك ھاكىمىيەت قۇرۇش 499
§ 2 . ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش 499
§ 3 . ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ۋە يەر ئىسلاھاتى 500
§ 4 . «ئۈچكە قارشى تۇرۇش» 501
§ 5 . يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيەلەشتۇرۇش 502
§ 6 . ئىستىل تۇزىتىش، ئۇڭچىللارغا قارشى تۇرۇش 502
§ 7 . ئىستىل تۇزىتىش، گۇڭشېلارنى تەرتىپكە سېلىش 503
§ 8 . يېزىلاردىكى سوتسىيالىستىك تەربىيە 503
§ 9 . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» 504
§ 10 . ئاساسىي لۇشيەن تەربىيىسى 507
§ 11 . پاش قىلىش، تەنقىد قىلىش، تەكشۈرۈش 509
§ 12 . ناھەق، يالغان، خاتا دېلولارنى ئاقلاش، سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش 510
§ 13 . پارتىينى تەرتىپكە سېلىش 510
§ 14 . سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى 511

ئون ئالتىنچى قىسىم

ھاكىمىيەت، سىياسىي كېڭەش

I باب ھوقۇقلۇق ئاپپاراتلار 515

§ 1 . ھەر مىللەت - ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى 515
§ 2 . خەلق قۇرۇلتايلىرى 516
§ 3 . ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى 523
§ 4 . سايلام..... 524
§ 5 . تەكلىپ - لايىھىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش ۋە خىزمەتلەرنى تەكشۈرۈش 526
II باب مەمۇرىي ئاپپاراتلار 527
§ 1 . ناھىيىلىك ھۆكۈمەت 527
§ 2 . ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى 530
III باب خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى 542
§ 1 . ئۆتكەن نۆۋەتلىك يىغىنلار 542
§ 2 . ئاساسلىق خىزمەتلەر 546

ئون يەتتىنچى قىسىم

جامائەت خەۋپسىزلىكى، ئەدلىيە

I باب مىنگو دەۋرىدىكى ساقچى ئىشلىرى ۋە ئەدلىيە 551
§ 1 . ساقچى ئىشلىرى 551
§ 2 . ئەدلىيە 552
II باب جامائەت خەۋپسىزلىكى 552
§ 1 . ئاپپاراتلار 552
§ 2 . جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرىگە زەربە بېرىش 554
§ 3 . نوپۇس باشقۇرۇش 556
§ 4 . ئالاھىدە كەسىپلەر ۋە خەتەرلىك بۇيۇملارنى باشقۇرۇش ئەھۋالى 558
§ 5 . زەھەر چېكىش، قىمارۋازلىق، پاھىشىۋازلىقنى مەنئى قىلىش 559
§ 6 . ئوت ئۆچۈرۈش 560
§ 7 . دەسلەپكى سوراق، سولاقخانا 562
III باب تەپتىشلىك 564
§ 1 . جىنايى ئىشلار تەپتىشلىكى..... 565
§ 2 . ئىقتىسادىي تەپتىشلىك 566
§ 3 . قانۇن، ئىنتىزام تەپتىشلىكى 567
§ 4 . تۈرمە - سولاقخانا تەپتىشلىكى 567

IV باب سوت قىلىش 568
§ 1 . جىنايى ئىشلار سوتى 569
§ 2 . ھەق تەلەپ سوتى 570
§ 3 . ئىقتىسادىي سوت 571
§ 4 . جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى قايتا تەكشۈرۈش 572
V باب ئەدلىيە مەمۇرىيىتى 573
§ 1 . قانۇنچىلىق تەشۋىقاتى 573
§ 2 . ئادۋوكاتلىق، ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى ئىشلىرى 574
§ 3 . خەلق مۇرەسسەسى 575

ئون سەككىزىنچى قىسىم

خەلق ئىشلىرى

I باب ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابئاتلىرىغا ئېتىبار - نەپىقە بېرىش 579
§ 1 . ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش 579
§ 2 . ئېتىبار - نەپىقە بېرىش 580
II باب ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش 583
§ 1 . ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش، ناملاراتلارنى يۆلەش 583
§ 2 . ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش 585
III باب ئورۇنلاشتۇرۇش، قايتۇرۇش 587
§ 1 . ئورۇنلاشتۇرۇش 587
§ 2 . قايتۇرۇش 589
IV باب ئىجتىمائىي پاراۋانلىق 589
§ 1 . يېتىم - يېسىر، بوۋاي - مومايلارنى بېقىش 589
§ 2 . مېيىپلارنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش 590
§ 3 . يېتىم - يېسىر، تاشلىۋېتىلگەن بالىلارنى تەربىيىلەش 591
V باب نىكاھ 591
§ 1 . نىكاھ ئەھۋالى 591

§ 2 . نىكاھلانغۇچىلارنى تىزىملاش 592

ئۇن توققۇزىنچى قىسىم
ئەمگەك، كادىرلار خىزمىتى

I باب ئىشچىلار 597
§ 1 . ئىشچى ئىشلىتىش شەكلى 597
§ 2 . ئىشچىلار قوشۇنى 598
§ 3 . ئەمگەك باشقۇرۇش 600
§ 4 . ئەمگەك مۇھاپىزىتى ۋە پاراۋانلىق ئىشلىرى 602
II باب كادىرلار 603
§ 1 . كادىرلار قوشۇنى 603
§ 2 . كادىر ئىشلىتىش 605
§ 3 . ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا تېخنىكوملارنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنى تەقسىم قىلىش 606
§ 4 . كادىرلارنى باشقۇرۇش 607
§ 5 . كادىرلارنى دەم ئېلىشقا ۋە پېنسىيەگە چىقىرىش 608
III باب مائاش، مۇكاپات پۇلى ۋە قوشۇمچە يارەم 609
§ 1 . مائاش 609
§ 2 . مۇكاپات پۇلى ۋە قوشۇمچە يارەم 611
IV باب زىيالىي ياشلارنى ماكانلاشتۇرۇش ۋە ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش 613
§ 1 . ماكانلاشتۇرۇش 613
§ 2 . ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش 615

يىگىرمىنچى قىسىم
ھەربىي ئىشلار

I باب يەرلىك قوراللىق كۈچلەر 619
§ 1 . مىنگو دەۋرىدىكى يەرلىك قوراللىق كۈچلەر 619
§ 2 . خەلق قوراللىق كۈچلىرى 619

II باب ھەربىي خىزمەت، ھەربىي ئىشلار 622
§ 1 . ھەربىي خىزمەت 622
§ 2 . ھەربىي ئىشلار 623
III باب خەلق ئەسكەرلىرى 625
§ 1 . تەشكىلىي تەرەققىياتى 625
§ 2 . تەلىم - تەربىيە، مەشىق 626

يىگىرمە بىرىنچى قىسىم
مائارىپ

I باب باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپى 632
§ 1 . تەرەققىيات ئەھۋالى 632
§ 2 . ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرى ۋە ئوقۇتۇش 638
§ 3 . نۇقتىلىق باشلانغۇچ مەكتەپلەرنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش 641
II باب ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپى 645
§ 1 . تەرەققىيات ئەھۋالى 645
§ 2 . ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرى ۋە ئوقۇتۇش 647
§ 3 . نۇقتىلىق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش 651
III باب باشقا مائارىپ 654
§ 1 . تەييارلىق مائارىپى 654
§ 2 . ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش 655
§ 3 . كەسپىي مائارىپ 656
§ 4 . ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مەدەنىيەت بىلىملىرىنى تولۇقلاش كۇرسى 658
IV باب ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى 659
§ 1 . تەرەققىيات ئەھۋالى 659
§ 2 . ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بىلىم ئاشۇرۇشى 661
§ 3 . ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تەمىناتى 663
V باب باشقۇرۇش ۋە خىراجەت 664
§ 1 . مەمۇرىي باشقۇرۇش 664

§ 2 . ئوقۇتۇشنى باشقۇرۇش 666
§ 3 . ماتارىپ خىراجىتى..... 668

يىگىرمە ئىككىنچى قىسىم
پەن - تېخنىكا

I باب ئاپپاراتلار 673
§ 1 . پەن - تېخنىكا كومىتېتى 673
§ 2 . پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى 673
§ 3 . دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكتى..... 674
§ 4 . ئورمانچىلىق پونكتى..... 675
§ 5 . مال دوختۇرلۇق پونكتى 677
§ 6 . مېتېئورولوگىيە پونكتى 678
§ 7 . ئۇرۇقچىلىق پونكتى..... 678
II باب پەن - تېخنىكا قوشۇنى..... 680
§ 1 . خەلق ئارىسىدىكى پەن - تېخنىكا خادىملىرى 680
§ 2 . كەسپىي پەن - تېخنىكا خادىملىرى 680
III باب پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش..... 683
§ 1 . تەشۋىقات ۋە تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش 683
§ 2 . يېزا ئىگىلىكىنى پەن - تېخنىكا ئارقىلىق گۈللەندۈرۈش ... 686
§ 3 . ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ پەن - تېخنىكا پائالىيىتى 689
IV باب پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى 690
§ 1 . ئاساسلىق پەن - تېخنىكا ماتېرىياللىرى توغرىسىدا بايان..... 690
§ 2 . مۇكاپاتقا ئېرىشكەن پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى 693

يىگىرمە ئۈچىنچى قىسىم
مەدەنىيەت

I باب دولان مەشرىپى 701
§ 1 . مۇزىكا ۋە تېكىست..... 701

§ 2 . ئۇسسۇل 707
§ 3 . ئويۇن 708
II باب ئەدەبىيات - سەنئەت 711
§ 1 . خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى 711
§ 2 . ئەدەبىي ئىجادىيەت 725
§ 3 . دراما، ناخشا - ئۇسسۇل 727
§ 4 . ئاممىۋى ئويۇنلار 730
III باب كىنوچىلىق، رادىئو، تېلېۋىزىيە 731
§ 1 . كىنوچىلىق 731
§ 2 . رادىئو، تېلېۋىزىيە 733
IV باب كىتاب، گېزىت - ژۇرنال، ئارخىپ 735
§ 1 . كىتاب 735
§ 2 . گېزىت، ژۇرنال خەۋەرچىلىكى 736
§ 3 . ئارخىپچىلىق 738
V باب قەدىمىي خارابىلىكلەر 739
§ 1 . قەدىمىي شەھەر خارابىلىرى 739
§ 2 . دولاندىكى قەدىمىي قەبرىلەر 741
§ 3 . قەدىمىي لەشكەر ۋە تەكشۈرۈلۈش ئالدىدىكى خارابىلەر 743
IV باب ئاپپاراتلار 744
§ 1 . باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى 744
§ 2 . كەسپىي ئاپپاراتلار 745

يىگىرمە تۆتىنچى قىسىم

سەھىيە، تەنتەربىيە

I باب سەھىيە 751
§ 1 . تەرەققىيات ئومۇمىي ئەھۋالى 751
§ 2 . داۋالاش ئاپپاراتلىرى 753
§ 3 . يەككە دوختۇرلارنىڭ كېسەل داۋالاش ئەھۋالى 759
§ 4 . ئۇيغۇر تېبابىتى دورىلىرى 760
§ 5 . سەھىيە، يۇقۇمدىن ساقلىنىش ۋە ساقلىقنى ساقلاش 761
§ 6 . دورا تىجارىتى ۋە ئۇنى باشقۇرۇش 767

II باب تەنتەربىيە 769
§ 1 . خەلق ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە 769
§ 2 . ئاممىۋى تەنتەربىيە 771
§ 3 . تەنتەربىيە ئوقۇتۇشى 773
§ 4 . تەنتەربىيە مەشىقى 773
§ 5 . تەنتەربىيە مۇسابىقىلىرى 774

يىگىرمە بەشىنچى قىسىم
شەخسىلەر

I باب شەخسىلەرنىڭ تەرجىمىھالى 779
II باب شەخسىلەرنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش 791
III باب شەخسىلەر جەدۋىلى 794
قوشۇمچە 799
«ئاۋات ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى تۈزۈش بېكىتىش ئاپپاراتى ۋە تۈزگۈچى خادىملىرى 818
ئاخىرقى سۆز 821
ئۇيغۇرچە نەشرىگە ئاخىرقى سۆز 824
«ئاۋات ناھىيىسى تەزكىرىسى» ئۇيغۇرچە نەشرىنىڭ تەھرىرات خادىملىرى 825

ئومۇمىي بايان

ئومۇمىي بايان

1

ئاۋات ناھىيىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئوتتۇرا غەربىي قىسمىغا، تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي شىمالىي چېتىگە، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە جايلاشقان، شىمالىي پاراللېل 39°31′ ～ 40°50′، شەرقىي مېرىدىئان 79°45′ ～ 81°05′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. شەرقىي، شىمالىي تەرىپى ئاقسۇ شەھىرى بىلەن تۇتىشىدۇ، غەربىي تەرىپى كەلپىن ناھىيىسى بىلەن، غەربىي جەنۇبىي تەرىپى مارالبېشى ناھىيىسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ، جەنۇبىي تەرىپى تەكلىماكان چۆللۈكىگە ئېچىكرىلەپ كىرىپ، لوپ، قاراقاش ناھىيىلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ. شەرقتىن غەربكە ئەڭ كەڭ يېرى 100 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا ئەڭ ئۇزۇن يېرى 150 كىلومېتىر، ئومۇمىي كۆلىمى 13 مىڭ 8 . 258 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. ئېتىز، بوستانلىق % 26 . 14 نى، ئورمان، ئوتلاق، قاقاسلىق % 99 . 20 نى، قۇملۇق % 75 . 64 نى ئىگىلەيدۇ. دېڭىز يۈزىدىن 1020 ～ 1064 مېتىرغىچە ئېگىز، يەر شەكلى تۇز، شىمالىي قىسمى بوستانلىق ھەم تۇزلاڭلىك، جەنۇبىي قىسمى كەڭ قۇملۇق. ئاقسۇ دەرياسى، قەشقەر دەرياسى، يەكەن دەرياسى، خوتەن دەرياسى ناھىيىنىڭ شەرقىدە قوشۇلۇپ، تارىم دەرياسىنى شەكىللەندۈرىدۇ ۋە شەرقە قاراپ ئېقىپ ناھىيىدىن چىقىپ كېتىدۇ. ناھىيە بازىرى بولغان ئاۋات بازىرى بوستانلىقنىڭ شىمالىي قىسمىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان، ئاپتونوم رايونىنىڭ مەركىزى ئۈرۈمچى شەھىرىگىچە بولغان تاشيول مۇساپىسى 1064 كىلومېتىر، ۋالىي مەھكىمىسى تۇرۇشلۇق جاي — ئاقسۇ شەھىرىگىچە بولغان تاشيول مۇساپىسى 67 كىلومېتىر كېلىدۇ.

ئاۋات ناھىيىسىگە 7 يېزا، بىر بازار، 4 دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق مەيدانى ۋە چارۋىچىلىق فېرمىسى قارايدۇ، 154 كەنت، 18 دېھقانچىلىق مەيدانى لېيەندۇيى، 80 چارۋىچىلىق نۇقتىسى ۋە 11 ئاھالىلەر كومىتېتى (بازار) بار. ناھىيىدە شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى يېزا ئىگىلىك 1 - شىسىنىڭ قىسمەن ئورۇنلىرى بار. 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك، موڭغۇل، شىبە، رۇس، مانجۇ، جۇاڭزۇ قاتارلىق 15 مىللەت، 157 مىڭ 700 نوپۇس بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر % 23 . 85 نى، خەنزۇ % 9 . 13 نى، باشقا مىللەتلەر % 87 . 0 نى ئىگىلەيدۇ.

ئاۋات بوستانلىقى چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدىن باشلاپلا قۇم، ئۇنسۇ دۆلەتلىرىنىڭ چەت - ياقا جايلىرى ھېسابلىناتتى، غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە خەن سۇلالىسى زېمىنى تەۋەسىگە رەسمىي ئۆتتى ھەمدە غەربىي يۈرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. ناھىيە تەۋەسى ئادەمسىز توغراقلىق، چۆللۈك بولغاچقا، ھاكىمىيەت تەۋەلىكى ئۇزۇنغىچە ئېنىق بولمىغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى 17 - يىلى (1678 - يىلى) ناھىيە تەۋەسىنى جۇڭغارلار بېسىۋالدى. چىيەنلۇڭ 23 - يىلى (1758 - يىلى) ئاقسۇ شەھەر دىۋان بېگىگە، گۇاڭشۇ

9 - يىلى (1883 - يىلى) ئونسۇ بىۋاسته قاراشلىق ئايمىقىغا قارىدى. گۇاڭشۇ 28 - يىلى (1902 - يىلى) ئاۋات ئونسۇ مەھكىمىسىگە قاراشلىق كەنت بولدى. مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى) ئاقسۇ ناھىيىسىگە قاراشلىق 3 -، 4 -، 5 - رايون بولدى. مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) رەسمىي ناھىيە بولدى. 1958 - يىلى ئاقسۇ ناھىيىسىنىڭ بەشئېرىق گۈڭشېسى بىلەن يېڭىئېرىق گۈڭشېسى ئاۋات ناھىيىسىگە قوشۇپ بېرىلدى.

2

ئاۋات ناھىيىسىنىڭ كىلىماتى تىپىك مۆتىدىل بەلۋاغنىڭ قۇرۇقلۇق تىپىدىكى قۇرغاق ھاۋا كىلىماتىغا كىرىدۇ، يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 10.4 ℃. يىلىغا 10 ℃ تىن يۇقىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ ئوتتۇرىچە جۇغلانما تېمپېراتۇرا 4024 ℃ ~ 4248 ℃، يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىنىڭ كۈنلۈك پەرقى 15 ℃ تىن يۇقىرى، كۈن نۇرى چۈشۈش ۋاقتى 2570 ~ 2870 سائەت، قۇياش رادىئاتسىيىسىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى 137 ~ 145 كىلوكالورىيە/كۋادرات سانتىمېتىر، قىروسىز مەزگىلى 200 ~ 210 كۈن. يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل - يېغىن مىقدارى 45.7 ~ 61.2 مىللىمېتىر. يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان سۇ تەڭرىتاغدىكى قارنىڭ ئېرىشىدىن كېلىدۇ. ئاقسۇ دەريالىرى سۇ كېلىدىغان «چوڭ تومۇر» بولۇپ، كەڭ ئېتىزلىق ۋە بوستانلىقلار مۇشۇ دەريا ئارقىلىق سۇغىرىلىدۇ. يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1 مىليارد 387 مىليون كۇب مېتىر سۇ باشلىنىدۇ. كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان سۇ مىقدارى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان سۇ مىقدارى كۆرسەتكۈچىدىن 1.64 ھەسسە ئارتۇق. يەر ئاستى ھەرىكەتچان سۇ زاپىسى 703 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، كۆپىنچىسىدىن تېخى پايدىلىنىلمىدى. ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىققا باب كېلىدىغان 1 مىليون 200 مىڭ مو بوز يەر بار. ئۇنىڭ تۇپرىقىنىڭ كۆپىنچىسى يۇمشاق، قۇۋۇشقاق ئورمان تۇپرىقى ۋە چىملىق تۇپراقتىن ئىبارەت. مول يورۇقلۇق، ئىسسىقلىق، سۇ، تۇپراق بايلىقى ئاۋات ناھىيىسىنىڭ يىرىك يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشى ھەم دۆلەتنىڭ نۇقتىلىق پاختىچىلىق ناھىيىسى بولۇشىغا ئاساس سالدى.

ئاۋات ناھىيىسىدە 2 مىليون 465 مىڭ 600 مو تەبىئىي ئوتلاق (دېھقانچىلىققا باب كېلىدىغان بوز يەرمۇ شۇنىڭ ئىچىدە)، 418 مىڭ مو تەبىئىي توغرالىق بار. ياۋا دورىلىق ئۆسۈملۈكتىن چۇچۇكبۇيا، قېرىقىز، شۇمبۇيا، سوغىگۈل، توشقان زەدىكى چىقىدۇ؛ قومۇش، لوپنۇر كەندىرى، جىغان قاتارلىق ياۋا ئۆسۈملۈكلەر كۆپ. ئورمانلىقلاردا، جاڭگاللاردا ۋە دەريا - كۆللەردە جەرەن، تۇلكە، ياۋا توشقان، مولۇن، ياۋا توڭگۇز، ئىپار چاشقان، ئاق قۇ، چوڭ دوغداق، ياۋا ئۆردەك، قىرغاۋۇل، ئاق لەيلەك قاتارلىق ياۋايى ھايۋانلار ۋە قۇشلار ئۇچراپ تۇرىدۇ. كۆللىمى 30 مىڭ مودىن ئاشىدىغان كۆل 20 دىن ئاشىدۇ، بۇ كۆللەرنىڭ سۇيىنىڭ ئىشقارلىق تەركىبى تۆۋەن، سۇ مەنبەسى مۇقىم، قومۇش، يېكەن، لەشلەر ئۆسىدۇ، سۇ مەھسۇلاتلىرى كەسپىنى راۋاجلاندۇرۇشقا بولىدۇ. يەرلىك مايماق ئېغىز بېلىق، تارىم شىزوتوراكس بېلىقى ئەتلىك ھەم تەملىك بولۇپ، شىنجاڭنىڭ داڭلىق مەھسۇلاتى ھېسابلىنىدۇ.

ناھىيىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى بوستانلىقتا ئېتىز - ئېرىقلار گىرەلەشكەن، ئورمان بەلۋاغلىرى تورلاشقان، كەڭ دالا يېشىللىققا پۈركەنگەن، قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋىلەر پۇراق

چاچقان، قوي - كالىلار، پادا - پادىلاپ ئوتلاپ يۈرىشىدۇ، كەنت - مەھەللىلەر بىر - بىرىگە قارىشىپ تۇرىدۇ. بۇستانلىقنىڭ جەنۇبى كەڭ تۇغراقلىق، چاتقال، جىغان - تىكەن ۋە ياۋا ئوت - چۆپ بىلەن قاپلانغان، بۇ يەردىن ئۆتسە، تەكلىماكان چۆلىگە كىرىدۇ. بۇ يەر قۇم، كۆك ئاسماندىن باشقا ھېچنىمە يوق جىمجىت، بىپايان قۇملۇقتىن ئىبارەت. خوتەن دەرياسى ۋادىسىدىكى بۆكسەم دېگەن جايدا پات - پات ئېزىتقۇ كۆرۈنىدۇ، قۇم دۆڭلىرى ئارىسىدىن غەلىتە ئاۋازلار ئاڭلىنىدۇ، يەنە يىراقتىن يوغان كۆرۈنۈپ يېقىن بارغانسېرى كىچىكلەپ كېتىدىغان ئاجايىپ غەلىتە مەنزىرىلەر ئۇچرايدۇ. قۇملۇقنىڭ ئۆزگىچە بولغان ئاجايىپ كۆرۈنۈشلىرى كىشىنى ئاللىقانداق ئويلارغا سالىدۇ ۋە تەسىرلەندۈرىدۇ. بۇ ئېچىلىش ئالدىدا تۇرغان سايا‌ھەت بايلىقىدۇر.

3

نەچچە يۈز يىللار بۇرۇن، ناھىيىنىڭ شىمالىي قىسمى كەڭ كەتكەن چاتقاللىق، جاڭگاللىق، چۆللۈك بولۇپ، دەريا - ئېقىن ۋە سازلىق ھەممە يەرگە تارالغان، سۇيى مول، ئادەم شالاڭ جاي ئىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېيىنلۈك يىللىرىدىن باشلاپ بۇ يەردە بوز يەر ئېچىش سىياسىتى يولغا قويۇلدى. گۇاڭشۇ دەۋرىگىچە بولغان يۈز نەچچە يىلدا، بۇ يەرگە ئەتراپتىكى ناھىيىلەردىن كۆپ قېتىم ئاھالىلەر كۆچۈرۈپ كېلىنىپ بوز يەر ئېچىلدى، شۇنىڭ بىلەن يېڭى كەنتلەر پەيدا بولدى. بۇ كەنتلەرگە كۆچۈپ كەلگەنلەر ئۆز يۇرتىنىڭ نامىنى قويغاچقا، كەلپىن، ئايكۆل، قۇمباش، ئارال، ئاقيار دېگەندەك ئەتراپتىكى ناھىيىلەردە بار بولغان بىر تۈركۈم كەنت - مەھەللە ناملىرى بۇ يەردىمۇ بار بولدى. كۆچۈپ كەلگەنلەرنىڭ كۆپىنچىسى نامرات دېھقانلار بولۇپ، جەبىر - جاپادىن قورقمايدىغان ھەم ئىشچان بولغاچقا، ئۇلار كەتمەن، كۆتەك ھارۇغا ئوخشاش ئېپتىدائىي سايمانغا تايىنىپ يەر ئېچىپ، ئېتىز بەرپا قىلىپ، ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىپ، يول ياساپ، بۇ جاڭگاللىقنى ئۆزگەرتتى، ئۇلار بۇ يەردە ئەۋلادمۇ - ئەۋلاد ياشاپ، ئاۋاتلىنىڭ تارىخىنى بوز يەر ئېچىپ، ئېتىز بەرپا قىلىش تارىخىغا ئايلاندۇردى. ناھىيە قۇرۇلغاندا 140 مىڭ مو تېرىلغۇ يەر بار ئىدى، 1950 - يىلى خەلق ھاكىمىيىتى قۇرۇلغىچە تېرىلغۇ يەر 205 مىڭ 700 موغا كېڭەيدى.

1950 - يىلى ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك كومىتېتى ۋە ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىپ، دېھقانلارنى سۇچىلىق قۇرۇلۇشى قىلىشقا، ئېتىزلارنى ئۆزگەرتىشكە يېتەكلىگەچ، داۋاملىق بوز يەر ئېچىپ، ئېتىز بەرپا قىلدى. 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ كەڭ كۆلەمدە «بەشتە ياخشى قۇرۇلۇش (ياخشى سالا ئېتىز، ياخشى ئورمان بەلۋېغى، ياخشى يول، ياخشى ئېرىق - ئۆستەڭ، ياخشى ئاھالىلەر ئولتۇراق نۇقتىسى) قۇرۇلۇشى» ئېلىپ بېرىلىپ، پارچە - پۇرات ئېتىزلار بىرلەشتۇرۇلدى، بۇ ئارقىلىق ھەم يېزىلارنىڭ قىياپىتى ئۆزگەردى، ھەم كەلگۈسىدىكى يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇشقا شارائىت يارىتىلىپ، پاختىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى يادرو قىلىنغان يېزا ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئاساس سېلىندى. نەچچە 10 يىل تىرىشىش ئارقىلىق 1990 - يىلغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە تېرىلغۇ يەر 481 مىڭ 500 موغا، ئېرىق - ئۆستەڭ ۋە زەيكەش 575 كە، ئۆزۈنلۇقى 2000 نەچچە يۈز كىلومېتىرغا، توما 368 گە يەتتى، بارلىق

ئېتىزلار ئورمان بىلەن تورلاشتۇرۇلدى. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا كەڭ كۆلەمدە كېۋەز تېرىلىپ، دېھقانلار زور نەپ ئالدى، بۇ نەپ كەڭ كۆلەمدە بوز يەر ئېچىشقا تۈرتكە بولدى. 90 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە ناھىيىدە «يېشىل كارخانا شىركىتى» قۇرۇلۇپ، بوز يەر ئېچىپ، ئېتىز بەرپا قىلىش، يېڭى ئېچىلىدىغان بوز يەر رايونىنى پىلانلاش، قۇرۇش ئىشلىرىنى مەخسۇس باشقۇردى. توپا ئىتتىرىش ماشىنىسى، توپا قېزىش ماشىنىسى قاتارلىقلار بىلەن قىلىنغان مەشغۇلات ئىلگىرىكى ئادەم كۈچى ۋە ئۇلاغ كۈچى بىلەن قىلىنغان مەشغۇلاتنىڭ ئورنىنى ئالدى، بۇنىڭ بىلەن قەدىمدىن كېلىۋاتقان بوز يەر ئېچىش ئۇسۇلىغا خاتىمە بېرىلدى.

ناھىيىدە تۇرۇشلۇق شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى يېزا ئىگىلىك 1 - شىسى 3 - تۇەن - مەيدانى بىلەن باشقا تۇەن - مەيدانلارنىڭ قىسمەن لېيەندۇيلىرى ۋە جامائەت خەۋپسىزلىكى دېھقانچىلىق مەيدانى 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بوز يەر ئېچىشنى باشلىغانىدى، 30 نەچچە يىل ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىش ئارقىلىق، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ماشىنىلاشقان چوڭ دېھقانچىلىق مەيدانىنى بەرپا قىلدى، 165 مىڭ 800 مو ئۇنۇملۇك ئېتىزغا ئىگە بولدى. 100 نەچچە كۇادرات كىلومېتىر كېلىدىغان «يۇقىرى ئېقىم» سۇ ئامبىرى دېھقانچىلىق - بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش تۇەن - مەيدانلىرىنىڭ سۇ مەنبەسىنى ئۇنۇملۇك تەڭشەپ تۇرىدۇ، بۇ سۇ ئامبىرىدىن يەنە كۆپلەپ سۇ مەھسۇلاتى چىقىدۇ، بىڭتۇەنلىكلەر ئاۋاتلىنىڭ گۈللىنىشىدە چوڭ رول ئوينىدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىچكىرىدىن كادىرلار، ھەربىي سەپتىن كەسىپ ئالماشتۇرغانلار، ئوقۇغۇچىلار، چېگرا رايونغا يارەدەم بەرگۈچىلىرى ياشلار ۋە باشقا ئەمگەكچىلەر ئارقا - ئارقىدىن ئاۋات ناھىيىسىگە كېلىپ قۇرۇلۇشقا قاتناشتى. ھەر مىللەت خەلقى ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلىپ، سۇ ۋە تۇپراقنى تېخىمۇ كەڭ كۆلەمدە ئېچىپ، ئېتىزلارنى ئۆزگەرتىپ، ئاۋاتنى يېشىللىققا پۈركەنگەن زېمىنغا ئايلاندۇردى. ئاۋات ناھىيىسى پەيدىنپەي ئاۋاتلاشتى.

4

1950 — 1990 - يىلغىچە بولغان 40 يىلدا، ئاۋات خەلقى جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىپ، خەلق ئىگىلىكىنى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدۇردى. 1949 - يىلى ناھىيە بويىچە سانائەت، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتى ئاران 224 مىڭ يۈەن ئىدى، 1990 - يىلى 213 مىليون 899 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 955 ھەسسە ئاشتى؛ ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش قىممىتى 1952 - يىلى 6 مىليون 251 مىڭ 800 يۈەن ئىدى، 1990 - يىلى 214 مىليون 995 مىڭ 100 يۈەنگە يېتىپ، 39. 34 ھەسسە ئاشتى.

ئاۋات — ئاشلىق ۋە پاختا ئىشلەپچىقىرىشنى ئاساس قىلىدىغان يېزا ئىگىلىك ناھىيىسى. خەلق ھاكىمىيىتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، فېئودال يەر ئىگىدارچىلىق تۈزۈمىنىڭ ئاسارىتىدىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاممىنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنىڭ تۆۋەنلىكى، يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنىڭ قالاقلىقىدىن، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات مىقدارى، مەھسۇلات قىممىتى، شۇنداقلا خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىمۇ ئىنتايىن تۆۋەن ئىدى. 1949 - يىلى ناھىيە بويىچە ئېلىنغان ئاشلىق 13 مىڭ 339 تونىا، ئوتتۇرىچە مو بېشى ھوسۇلى 70 كىلوگرام؛ ئېلىنغان ياغلىق دان 439 تونىا،

ئوتتۇرىچە مو بېشى ھوسۇلى 2.12 كىلوگرام؛ ئېلىنغان پاختا 175 توننا، ئوتتۇرىچە مو بېشى ھوسۇلى 5.10 كىلوگرام ئىدى؛ قوتاندا 112 مىڭ 500 تۈياق چارۋا بار ئىدى. 1952 - يىلى يەر ئىسلاھاتى ئايانغلاشقاندىن كېيىن، دېھقانلار يەرگە ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە ئىگە بولدى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى مىسلىسىز دەرىجىدە ئازاد بولدى. يېزا ئىگىلىكى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈلۈپ ۋە خۇسۇسىي سودا - سانائەت سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلىپ، خۇسۇسىي ئىگىلىك كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىك قاتارىغا كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن، ئىقتىساد يەنمۇ تەرەققىي قىلدى. بۇ چاغدا جەمئىيەت تەرتىپى ياخشى، خەلق خاتىرجەم، كادىرلار پاك ھەم ئاددىي - سادىدا، كادىرلار بىلەن ئاممىا ئىناق بولغان ۋەزىيەت شەكىللەندى. كېيىنچە «سول» لۇشيەننىڭ ئىجرا قىلىنىشى بىلەن، ئىشلەپچىقىرىش ئۇزۇنغىچە بىر ئىزىدا توختاپ قالدى، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشى ناھايىتى ئاستا بولدى. بولۇپمۇ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە جەمئىيەتنى مالىمانچىلىق قاپلاپ كەتتى، كادىرلار بىلەن ئاممىنىڭ مۇناسىۋىتى يىرىكلەشتى، ئىشلەپچىقىرىش ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى، خەلق تۇرمۇشى نامراتلاشتى.

ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، قالايمىقانچىلىقنى ئوڭشاش، «سول» چىل خاتالىقنى تۈزىتىش، ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش سىياسىتىنى يولغا قويۇش ئارقىلىق، ئاۋات ناھىيىسىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى ۋە ئىجتىمائىي قىياپىتىدە تېز ئۆزگىرىش بولدى. 1983 - يىلى يېزىلاردا ئائىلىلەرگە ھۆددە بېرىش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى قوزغىتىلدى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى تېز سۈرئەتتە راۋاجلاندى. كەسىپ قۇرۇلمىسىنىڭ تەڭشىلىشى، ئاشلىق تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ ئازايتىلىپ، كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ كېڭەيتىلىشى ھەم بىرلىك مەھسۇلاتىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى بىلەن، ئاۋات مەملىكەت بويىچە نۇقتىلىق پاختىچىلىق ناھىيىسى بولۇپ قالدى. ناھىيىنىڭ ئىقتىسادى يۇقىرى سۈرئەتتە راۋاجلاندى، ئىجتىمائىي قىياپىتى زور دەرىجىدە ئۆزگەردى. 1990 - يىلى 3 قېتىم مىسلى كۆرۈلمىگەن ئېغىر مۆلدۈر ئاپىتىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتى يەنىلا داۋاملىق ئاشتى: ئېلىنغان ئاشلىق 87 مىڭ 300 توننا، بىرلىك ھوسۇلى 218 كىلوگرام؛ ئېلىنغان پاختا 10 مىڭ 404 توننا، بىرلىك ھوسۇلى 73.55 كىلوگرام؛ ئېلىنغان ياغلىق دان 1566 توننا، بىرلىك ھوسۇلى 244 كىلوگرام بولدى؛ قوتاندىكى چارۋا 380 مىڭ 300 گە يەتتى. شۇ يىلى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ قۇۋۋىتى 47 مىڭ 607 كىلوۋاتقا، يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ مەھسۇلات قىممىتى 15 مىليون 161 مىڭ يۈەنگە، ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 62 مىليون 80 مىڭ يۈەنگە، تاشيول مۇساپىسى 510 كىلومېتىرغا، پوچتا - تېلېگراف كەسپىي تىجارەت سوممىسى 466 مىڭ 600 يۈەنگە، بازار - يېزا ئاھالىلىرىنىڭ ئامانەت پۇل قالدۇقى 49 مىليون 740 مىڭ يۈەنگە، دېھقانلارنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە كىرىمى 745 يۈەنگە يەتتى. 1949 - يىلى زامانىۋى سانائەت يوق ئىدى، پەقەت ئاز ساندا سانائەت، سودا، دېھقانچىلىق بىلەن تەڭ شۇغۇللىنىدىغان قول سانائەتچىلا بار ئىدى. 1990 - يىلى ئېلېكتر قۇۋۋىتى، كۆمۈر قېزىش، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى سايمىنى ياساش - رېمونت قىلىش، ئاپتوموبىل رېمونت قىلىش، بىناكارلىق ماتېرىياللىرى ۋە ئوشاق مېتال بۇيۇم ئىشلەش؛ يېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش قاتارلىق سانائەت كارخانىلىرى بارلىققا كەلدى. سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 40 مىليون 482 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1990 - يىلى پاختا مەھسۇلات قىممىتى يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي

مەسۇلات قىممىتىنىڭ 49% نى ئىگىلىدى، ئاۋات ناھىيىسى «پاختا ماكانى» دەپ ئاتالدى، ئاۋاتلىقلارنىڭ ئۆمىدى «كۆمۈشرەڭ ئۆمىد» دەپ تەمسىل قىلىنىدىغان بولدى.

ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتى جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك يۈكسىلىشىگە تۈرتكە بولدى. 50 - يىللاردا، ئاۋات بازىرىدا تار توپا يول ۋە پاكار - پاكار كېسەك ئۆيلەر بار ئىدى، كىشىلەر پىيادە ياكى ئېشەكلىك، ئاتلىق ماڭاتتى، نەرسە - كېرەكلىرىنى ئېشەكتە ياكى يارىيار ھارۋىدا توشۇيتتى، ناھىيە بويىچە 80% تىن ئارتۇق ئاھالە ساۋاتسىز ئىدى. كىشىلەر ماتادىن كىيىم كىيەتتى، كېسەك ئۆيلەردە ئولتۇراتتى، قاپاقتا سۇ ئىچەتتى، تاش تۆگمەندە ئۇن تارتاتتى، ياغاچ جۇۋازدا ياغ تارتاتتى. 40 يىللىق تەرەققىيات ئازقىلىق، 1990 - يىلىغا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ 116 گە، ئوقۇغۇچىسى 25 مىڭ 103 كە يەتتى، ئوقۇش يېشىغا توشقان بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 95% تىن ئاشتى، 9 يىللىق مەجبۇرىيەت ماۋارىپى ئاساسەن ئومۇملاشتى. تېببىي داۋالاش - سەھىيە ئاپپاراتى 23 كە، سەھىيە كەسپىي تېخنىكا خادىمى 325 كە يەتتى. ناھىيە بازىرى بولغان ئاۋات بازىرىنىڭ كۆلىمى 5.25 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ، 11 غول يول بار، ئۇلارنىڭ ئۇزۇنلۇقى 12 كىلومېتىر كېلىدۇ. ناھىيە بازىرىدىن ئاقسۇ شەھىرىگە بارىدىغان يولغا ئاسفالت يانتۇزۇلۇپ بولدى، بۇ يولدا يولۇچى ۋە يۈك ئاپتوموبىللىرى ئۇزۇلمەي قاتناپ تۇرىدۇ. ناھىيىدىكى يېزا، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىغا بارىدىغان يوللارنىڭ 80% ى ئاسفالتلاندى، كەنت يوللىرىدا ئاپتوموبىل - تراكتورلار ماڭالايدۇ. كۆپ ساندىكى دېھقان ئائىلىلىرىدە كىچىك تراكتور بار، موتسىكلىتىمۇ ھەممىلا يەردە ئۇچراپ تۇرىدۇ. دېھقانلار ئاساسلىقى بۇغداي ۋە گۈرۈچتىن قىلىنغان تاماقلارنى يەيدۇ، ھەممە ئائىلىنىڭ قوي - كالىلىرى ۋە بېغى بار. رەخت ۋە كىيىم - كېچەكلەرنىڭ تۇرى كۆپ، پاسونى يېڭى؛ ئۆيلەر كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق قىلىپ سېلىنمايى، خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق قىلىپ سېلىنىدىغان بولدى، ئۆيلەر يۇرۇق ھەم ئازادە. تېلېۋىزورنىڭ ئومۇملىشىشى 80% تىن ئاشتى. ئۇنئالغۇ، كىرسىلو، كىيىم ئىشكابى قاتارلىق ئۆي جاھازلىرىمۇ خېلىلا ئومۇملىشىپ قالدى.

50 - يىللاردا ناھىيىگە يۆتكىلىپ كەلگەن كادىرلارنىڭ تولىسى ئىشچى - دېھقان كادىرلار ئىدى، ئۇلار جاپا - مۇشەققەتكە چىدايدىغان، ئاددىي - سادىدا، ئاممىا بىلەن زىچ ئالاقە باغلايدىغان ئېسىل خىسلىتى بىلەن ئاممىا ئارىسىدا ياخشى ئوبراز تىكلىدى ۋە چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى. 80 - يىللاردا «بەشكە دىققەت قىلىش، تۆت گۈزەل، ئۇچنى سۆيۈش» مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە مەدەنىي بولۇش، يېڭى كەيپىيات بەرپا قىلىش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى ئىلگىرى سۈرۈلدى. ئاممىنىڭ سوتسىيالىستىك ئەخلاقى ۋە مەدەنىي ئىش - ھەرىكەتلەرنى قېلىپلاشتۇرۇش ئېڭى ئۈزلۈكسىز كۈچەيدى، ئاۋات ناھىيىسىنىڭ ئىجتىمائىي قىياپىتىدە زور ئۆزگىرىشلەر بولدى.

5

ئاۋات ناھىيىسىنىڭ قاتنىشى قولايسىز، سانائەت ئاساسى ئاجىز، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىختىساسلىقلار كەمچىل، سانائەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا كېيىنرەك تۇتۇش قىلىشقا توغرا كېلىدۇ، ھازىر يېزا ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى ئاساس قىلىش زۆرۈر. پاختىچىلىق يېزا ئىگىلىكىدە تۈۋرۈك كەسىپ بولۇپ قالدى. پاختىغا تايىنىپ ھاللىق سەۋىيىگە يېتىش —

خېلى ئۇزاق ۋاقىتقىچە ئاۋات ناھىيىسىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئىستراتېگىيىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولىدۇ. پاختىنى ئاساس قىلىش، ئۇز جايىنىڭ، بازارنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ئىش كۆرۈپ، پىكىر يولىنى كېڭەيتىپ، يېڭى كەسىپلەرنى بەرپا قىلىپ، يېڭى ئىقتىسادىي ئېشىش نۇقتىسىنى يېتىشتۇرۇش — ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ئىستراتېگىيىسى.

نەچچە يۇز يىللار بۇرۇن بۇ يەرگە كۆچۈپ كەلگەنلەر بۇ يەرنى ئاۋات قىلىش ئارزۇسىدا، يېڭى بەرپا قىلغان كەنتنىڭ نامىنى ئاۋات دەپ ئاتىغان. ئۇلار بۇ يەرنى ئاۋاتلاشتۇرۇش مەقسىتىدە ئەۋلادمۇ - ئەۋلاد ھارماي - تالماي، جاپالىق ئىشلەپ كەلدى، ئۇلارنىڭ بۇ ئارزۇسى جۇغگو كومپارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئاخىر ئەمەلگە ئاشتى. ئاۋات ناھىيىسىدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئىتتىپاقلىشىپ كۆرەش قىلىدىغان، جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ ئىگىلىك يارىتىدىغان روھنى داۋاملىق جارى قىلدۇرىدۇ، ئاۋات ناھىيىسىنىڭ ئەتىسى تېخىمۇ ئاۋات بولغۇسى.

چوڭ ئىشلار

چوڭ ئىشلار

(مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلدىن مىلادىيە 1990 - يىلغىچە)

خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچە

خەن سۇلالىسى خانى شۇەندى زامانىسىنىڭ شېنجۇ 2 - يىلى (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى)

غەربىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇرلى (چېدىر) دا غەربىي يۇرت قۇرۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلدى، ھازىرقى ئاۋات تەۋەسى شۇندىن ئېتىبارەن خەن سۇلالىسىنىڭ زېمىن تەۋەسىگە رەسمىي ئۆتتى.

شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ جيەنۇۋ 5 - يىلى (مىلادىيە 29 - يىلى)

خېشى باش سانغۇنى دۇرۇك خەن سۇلالىسىنىڭ نامىدا ساكارائۇل پادىشاھى كاڭنى غەربىي يۇرت باش كاھىبىگى قىلىپ تەيىنلىدى. ھازىرقى ناھىيە تەۋەسى ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ يۇڭيۇەن 3 - يىلى (91 - يىلى)

خەن سۇلالىسى كۇسەندىكى داۋانقۇم شەھىرىدە غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى قايتا قۇرۇپ، بەن چاۋنى قۇرۇقچىبەگلىككە تەيىنلىدى. ھازىرقى ئاۋات تەۋەسى ئۇنىڭغا قارىدى.

شەرقىي جىن سۇلالىسى خانى شياۋۋۇدى زامانىسىنىڭ تەييۇەن 9 - يىلى (384 - يىلى)

ئالدىنقى جىن پادىشاھلىقى سانغۇنى لۇگۇاڭ غەربكە يۇرۇش قىلىپ، كۇسەن بەگلىكىنى مەغلۇب قىلدى، غەربىي يۇرتتىكى 30 نەچچە شەھەر دۆلىتىنىڭ ھەممىسى ئالدىنقى جىن بەگلىكىگە بېقىندى، ناھىيە تەۋەسى ئالدىنقى جىن پادىشاھلىقىنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتتى.

تاڭ سۇلالىسى خانى ۋۇزېتيەن زامانىسىنىڭ چاڭشۇ 1 - يىلى (692 - يىلى)

10 - ئايدا ۋۇ ۋېي ئايمىقىنىڭ ھەربىي - مەمۇرىي ئىشلار باش بۇغى ۋاڭ شياۋجيې تۇبۇتلەرنى مەغلۇب قىلىپ، كۇسەن، ئۇدۇن، سۇلى، سۇيابتىن ئىبارەت 4 قورغاننى قايتۇرۇۋالدى. ھازىرقى ئاۋات ناھىيىسى تەۋەسى قايتىدىن تاڭ سۇلالىسىغا قارىدى.

سۈك سۇلالىسىنىڭ جىادىڭ 11 - يىلى (1218 - يىلى)

چىڭگىزخان ئەۋەتكەن سانغۇن نايمان قەبىلىسىگە ھۇجۇم قىلىپ، كۈچلۈكنى ئۆلتۈردى ۋە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى شەھەرلەرنى ئالدى. ھازىرقى ناھىيە تەۋەسى موڭغۇل خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتتى.

مىڭ سۇلالىسى خانى شېنزۇڭ زامانىسىنىڭ ۋەنلى 45 - يىلى (1617 - يىلى)

ئاقباشخان قەشقەردىن 50 مىڭ ئادەمنى، مىرزا مۇھەممەت 12 مىڭ ئادەمنى باشلاپ كېلىپ، يېڭىئېرىققا چۈشتى ۋە ئاقسۇنى ئالدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى 17 - يىلى (1678 - يىلى)

جۇڭغارلار جەنۇبىي شىنجاڭنى يۇتۇۋالدى، ناھىيىنىڭ شىمالىدىكى بوستانلىق جۇڭغارلارنىڭ تەۋەلىكى بولۇپ قالدى.

چيەنلۇڭ 13 - يىلى (1748 - يىلى)

شىنجاڭدىكى موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى نەچچە مىڭ ئەسكەر بىلەن ناھىيىدىكى بوستانلىقنىڭ جەنۇبىدا ياشايدىغان چارۋىچىلارغا ھۇجۇم قىلدى، ئەختەم مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى تەشكىللەپ قايتۇرما ھۇجۇم قىلغاندا مەغلۇب بولۇپ قازا تاپتى.

چيەنلۇڭ 23 - يىلى(1758 - يىلى)

جۇڭغارلارنىڭ ئاقسۇدىكى كاتتىببېشى چىڭ سۇلالىسىگە ئەل بولدى. ناھىيە تەۋەسى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئاقسۇغا تەيىنلىگەن ياندىش بەگ (ئاقسۇ شەھىرىدە تۇرۇشلۇق دىۋان بېگى) نىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى.

چيەنلۇڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى)

ئاقسۇ خانىلامبىلى ئاگۇي سانغۇن جاۋ خۇي بىلەن ئاۋاتقا ئاھالە كۆچۈرۈپ كەلگەندە بوز يەر ئېچىش توغرىسىدا كېڭىشىپ، ئوردىغا مەلۇمات يوللاپ ئوردىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالغاندىن كېيىن، نۇرغۇن ئاھالە كۆچۈرۈپ بوز يەر ئاچتى.

داۋگۇاڭ 6 - يىلى (1826 - يىلى)

8 - ئايدا جاھانگىر خوجىنىڭ توپىلاڭچى قوشۇنى دۇچىت ھەربىي رايات (كېيىنچە چىلان

رابات دېيىلگەن) ىنى ئېلىپ، يېڭىئېرىققا يېتىپ كەلدى، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى سانغۇنى ۋاڭ خۇڭيى جەڭدە قازا تاپتى.

9 ـ ئايدا جاھانگىر خوجا قۇمباش دەرياسىدىن ئۆتۈپ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلدى، ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ غەربتىكى كەلپىنگە قېچىپ كەتتى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئاۋاتنى قايتۇرۇۋالدى.

داۋگۇاڭ 10 ـ يىلى (1830 ـ يىلى)

10ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى خافېڭئا قوشۇنىنى باشلاپ ئاقسۇدىن يولغا چىقىپ، ئوتلاق (ئاۋات ناھىيىسى تەۋەسى) ئارقىلىق خوتەنگە باردى.

داۋگۇاڭ 25 ـ يىلى (1845 ـ يىلى)

3 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى لىن زېشۇ ئاقسۇ يېڭىشەھەردىن يولغا چىقىپ، قاراڭغۇ چۈشكەندە ئۈجمە كەنتىگە كېلىپ بىر كېچە قوندى، 2 ـ كۈنى جەنۇبقا قاراپ يېرىم كۈن مېڭىپ ئاۋاتقا كېلىپ، بوز يەرلەرنى تەكشۈرۈپ ئۆلچىدى. كېيىن غەرب تەرەپتىكى مارالبېشىغا يۈرۈپ كەتتى.

شيەنفېڭ 7 ـ يىلى (1857 ـ يىلى)

7 ـ ئايدا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ۋەلىخان تۆرە توپىلىڭىنى تىنچىتىش ئۈچۈن، ئاقسۇدىن بىر ـ بىرلەپ يولغا چىقىپ، يېڭىئېرىقتىن ئۆتۈپ، مارالبېشى ئارقىلىق قەشقەرگە يۈرۈپ كەتتى. يەنە ئاقسۇدىن تاللانغان 300 ئەسكەر ئوتلاق (ئاۋات ناھىيىسى تەۋەسى) ئارقىلىق خوتەنگە ئاتلاندى.

تۇڭجى 3 ـ يىلى (1864 ـ يىلى)

4 ـ ئايدا قوقەندلىك ھەربىي ئەمەلدار ياقۇپبەگ ئاقسۇنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، «يەتتە شەھەر» ئەكسىيەتچىل ھاكىمىيىتىنى قۇردى، ناھىيە تەۋەسى ئۇنىڭغا قارىدى.

گۇاڭشۇ 4 ـ يىلى (1878 ـ يىلى)

قاسىم كاۋا قاتارلىق 300 نەچچە كىشى ئاۋات باج ئىدارىسىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلىپ، ئاشۇيۈەن قاتارلىق 9 كىشىنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ ئاقسۇغا يۈرۈپ كەتتى. ئاقسۇ شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا تۇرۇشلۇق چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئاتلىق ئەسكەرلەر ئەترىتىنىڭ باشلىقى ۋۇ چاۋپىن ئۇلارنى يوقىتىش ئۈچۈن جىددىي ئاتلاندى، يولدا ئۇلار بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىپ قاتتىق ئۇرۇشتى ۋە غەلىبە قىلدى. ئەسىرگە چۈشكەنلەرنىڭ بىرى ئاۋاتتا ئولتۇرۇشلۇق ئەنجانلىق ئىشان خوجا دېگەن كىشى ئىدى.

گۇاڭشۇ 11 - يىلى (1885 - يىلى)

شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى لىيۇ جىنتاڭنىڭ پەرمانى بويىچە، ئاۋاتتا بوز يەر ئېچىش ئۇچۇن، ئونسۇ، كەلپىن، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇدىن ئاھالە كۆچۈرۈلدى، بىر يۇرتلۇقلار بىر يەرگە ماكانلاشتۇرۇلدى.

شۇەنتۇڭ 3 - يىلى (1911 - يىلى)

ئونسۇدىن كەلگەن نىيازبەگ ئاۋات كەنتىدىكى تەۋەككۇل نىياز قارى بىلەن تۇردى مىرابلىق يېرىنى ئىجارە ئېلىپ، ئەپيۇن تېرىدى. كېيىن ئەپيۇن تېرىيدىغانلار كۆپەيىپ كەتتى. مىنگولۇق 34 - يىلى (1945 - يىلى) ئەپيۇن تېرىش چەكلەنگەن بولسىمۇ، يەنىلا تېرىغانلار بولدى.

جۇڭخۇا مىنگو دەۋرى

مىنگولۇق 2 - يىلى (1913 - يىلى)

4 - ئايدا ئونسۇ مەھكىمىسى ئاقسۇ ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلدى، ھازىرقى ئاۋات ناھىيىسىنىڭ كۆپ قىسىم يەرلىرى ئاقسۇ ناھىيىسىنىڭ 3 -، 4 -، 5 - رايونلىرىغا تەۋە بولدى.

مىنگولۇق 6 - يىلى (1917 - يىلى)

11 - ئايدا 100 مىڭ مو ئېتىزنى سۇغارغىلى بولىدىغان ئاۋات ئۆستىكى پۈتتى. مىنگولۇق 8 - يىلى (1919 - يىلى) غىچە 1275 ئائىلە ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، 78 مىڭ 146 مو بوز يەر ئېچىلدى.

شۇ يىلى ئاۋاتتا پوچتا ۋاكالەتخانىسى قۇرۇلدى.

مىنگولۇق 11 - يىلى (1922 - يىلى)

6 - ئايدا ئاقسۇ ناھىيىسىنىڭ 4 - رايونىدىكى ئاۋات كەنتى ئاساسىدا، ئاقسۇ ناھىيىسىگە قاراشلىق ئاۋات شۆبە ناھىيىسى تەسىس قىلىندى، ئىشلارنى باشقۇرۇشقا ياردەمچى ئامبال قويۇلدى. ساقچى ئىشلىرى ئاقسۇ ناھىيىسىدىن ئايرىم بولدى.

شۇ يىلى پوچتا تەكشۈرۈش پونكىتى قۇرۇلدى.

مىنگولۇق 16 - يىلى (1927 - يىلى)

پوچتا ۋاكالەتخانىسى خەت - چەك، ھۆججەت، خالتا يوللاش - قوبۇللاش كەبىنى يولغا قويدى.

خەنزۇچە مەكتەپ قۇرۇلۇپ، خۇيزۇ، خەنزۇلاردىن 7 ئوقۇغۇچى، ئۇيغۇرلاردىن 21 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى، تىل - ئەدەبىيات، ھېساب، ھۆسنخەت دەرسلىرى ئۆتۈلدى. بۇ، ئاۋاتتا ھازىرقى زامان ماۋارىپىنىڭ باشلىنىشىدۇر.

مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى)

10 - ئاينىڭ 27 - كۈنى مىنگو ھۆكۈمىتى مەمۇرىي پالاتاسىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن، ئاۋات شۆبە ناھىيىسى ناھىيىگە ئۆزگەرتىلىپ، 3 - دەرىجىلىك ناھىيە قىلىندى، ئۇ ئاقسۇ مەمۇرىي مەھكىمىگە قارىدى.

شۇ يىلى ئاۋات بازىرىدا باش ھەربىي بېكەت قۇرۇلدى. مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) ئاتىبىشى، جىگدىلىك، ئارال، بېدىلىكئوتاقلاردا يەنە شۆبە ھەربىي بېكەت قۇرۇلدى. باش بېكەتتە 7 — 10، شۆبە بېكەتلەردە 2 — 3 ئەسكەر تۇردى.

مىنگونىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى)

سىدىقكۆۋرۈكنىڭ غەربىدىكى ئۆستەڭدىن بىر تارماق ئېرىق چېپىلىپ، 50 ئائىلىلىك دېھقان ماكانلاشتۇرۇلۇپ، بوز يەر ئېچىلدى. كېيىنچە بۇ ئېرىق تىنىپ كەتكەچكە، دېھقانلارنىڭ كۆپىنچىسى كۆچۈپ كەتتى.

بىر توپ قىمارۋاز، لۇكچەكلەر قۇمۇل «قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى» نىڭ غەربكە يۈرۈش قىلغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، خەنزۇلارنىڭ دۇكان - سارايلىرىنى بۇلاپ - تالاپ، ئۇلارنى ئۆلتۈرمەكچى بولۇشتى. ھەمدۇللا مەخسۇم چوڭ - كىچىك 31 خەنزۇ كىشىنى خانىقاغا يوشۇرۇپ قويۇپ، قازادىن ساقلاپ قالدى. بۇ ئىش ئاياقلاشقاندىن كېيىن، خەنزۇلار ھەمدۇللا مەخسۇمغا ئاق شايىغا يېزىلغان مەدھىيەنامە تەقدىم قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ مېھرى - مۇھەببىتىنى ئىپادىلىدى.

مىنگونىڭ 21 - يىلى (1932 - يىلى)

يەر بېجى ئۇچۇن پۇل ئېلىش ئورنىغا ئاشلىق ئېلىنىدىغان بولدى، دۆلەت ئاشلىق ئامبىرى سېلىشقا تۇتۇش قىلىندى.

مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى)

شاڭيۇلۇق پۇتۇنلەي بىكار قىلىنىپ، رايوننىڭ باش شاڭيۇسى رايون باشلىقى دەپ ئۆزگەرتىلدى.

مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى)

10 - ئايدا قۇمۇل «قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى» ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بىلەن ساقچى ئىدارىسىنى قىسقا ۋاقىت ئىشغال قىلىپ تۇردى.

شۇ يىلى خۇسۇسلار مەبلەغ ۋە ئىشانە توپلاپ بىر مەكتەپ سالدى. بۇ مەكتەپكە «مەھمۇدىيە» مەكتىپى دەپ نام بېرىلدى.

مىنگونىك 25 - يىلى (1936 - يىلى)

6 - ئايدا قۇمۇل «قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى» دىن مويدىن تۇمنجاڭ قوشۇنىنى باشلاپ كېلىپ ئاۋاتتا بىر ئاي تۇردى. شىنجاڭنىڭ دۇبەنى شېڭ شىسەي ئايروپىلان ئەۋەتىپ ئۇلارنى بومباردىمان قىلدى. «قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى» ئېغىر تالەپەتكە ئۇچراپ، مارالبېشىغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى.

شۇ يىلى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى (قىسقارتىلىپ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى دېيىلىدۇ) قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭغا توقسۇلۇق قۇربان ئىمىن تۇنجى رەئىس بولدى.

مىنگونىك 26 - يىلى (1937 - يىلى)

6 - ئاينىك 22 - كۈنى ماخۇشەن قىسمىدىن 1000 نەچچە ئادەم ئاۋاتقا كېلىپ، ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى مەتنىياز قاتارلىقلارنى ئۆلتۈرۈپ، ساقچى ئىدارىسى بىلەن ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنى ئىگىلىدى ۋە ناھىيىدە تۇردى. شۇنىڭدىن كېيىن قۇمباشقا ھۇجۇم قىلىپ، ئاقسۇنى ئېلىشقا ئۇرۇندى. 9 - ئاينىك 6 - كۈنى شېڭ شىسەي سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ ماسلىشىشى ئارقىسىدا، ماخۇشەن قىسىملىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، 200 دىن ئارتۇق ئادىمىنى ئەسىر ئالدى، بىر قىسىم قورال - ياراغ، ئات ۋە كۈمۈش تەڭگىسىنى غەنىمەت ئالدى.

12 - ئايدا خەلق ئاممىسىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قوتقۇزۇش ئارقا سەپ ياردەم ئۇيۇشمىسىنىڭ ئاۋات ناھىيىلىك شۆبىسى قۇرۇلدى.

مىنگونىك 27 - يىلى (1938 - يىلى)

2 - ئايدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت مائارىپ بۆلۈمى 1 - باشلانغۇچ مەكتەپنى ئۆتكۈزۈۋالدى، ئۇ تۇنجى ناھىيىلىك باشلانغۇچ مەكتەپ بولۇپ قالدى.

10 - ئايدا ناھىيىلىك مەدەنىيەت - مائارىپ بۆلۈمى قۇرۇلدى.

مىنگونىك 28 - يىلى (1939 - يىلى)

9 - ئاينىك 18 — 21 - كۈنىگىچە ئايباغ يېزىسى بىلەن غورۇچۆل يېزىسى تۇتاشقان جايدىكى ھوشۇرھاجى ئوتلىقىدا تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى، مۇسابىقىگە 300 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى، دېھقان تەنھەرىكەتچى قاتناشتى، 4000 دىن ئارتۇق ئادەم (قېتىم) بۇ مۇسابىقىنى كۆردى.

مىنگونىك 29 - يىلى (1940 - يىلى)

7 - ئاينىك 10 - كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت 7 دە ناھىيىدىكى 9 كەنت (شۇ چاغدا ناھىيىدە 16 كەنت بار ئىدى) مۆلدۇر ئاپىتىگە ئۇچرىدى. ئۇلاردىن تامتوغراق، ئارال، ئاقيار،

كۆلاس كەنتلىرىدە ئاپەت ئالاق ئېغىر، ئايكۆل، كەلپىن، قۇمباش، قاغامۇش كەنتلىرىدە سەل ئېغىر، خەلىپە كەنتىدە ئالاق يېنىك بولدى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بۇيرۇقىغا بىنائەن يەر خېتى تەكشۈرۈش كومىتېتى تەشكىللىدى، بۇ كومىتېت يېزىلارغا بېرىپ يەرلەرنى ئۆلچىدى. ناھىيە بويىچە 149 مىلك 343 مو تېرىلغۇ يەر بارلىقى مەلۇم بولدى.

شۇ يىلى تەشۋىقات بۆلۈمى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان «شائخەي كېچىسى» دېگەن درامىنى تەييارلاپ، ناھىيىلىك خەلق كۆلۈبىدا ئويناندى. كېيىنكى يىلى يەنە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ژەتەننى مۇنەۋەرزلىكتىن قۇتقۇزۇش تەشۋىق قىلىنىدىغان «تامچە قاندىن ئېچىلار مىليونچە گۈللەر» درامىسىنى ئويناندى. 1943 — 1945 - يىللىرى يەنە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش تەشۋىق قىلىنىدىغان «جۇدۇندىن كېيىنكى ئاپتاپ»، «چىن مۇدەن» درامىلىرى، زۇلمەتلىك ھېئودالىلىق تۈزۈم ئېچىپ تاشلىنىدىغان «ئۆگەي ئانا» درامىسى، كونىلىق بىلەن يېڭىلىق ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش ئەكس ئەتتۈرۈلىدىغان «سامساق ئاكاڭ قاينايدۇ»، «يالغان تېۋىپ» درامىلىرى، ھېئودال كۈچلەرگە قارشى تۇرۇپ، ئەركىنلىكنى قولغا كەلتۈرۈش مەزمۇن قىلىنغان «رابىيە - سەئىدىن» درامىسى ئوينالدى.

مىنگونىك 30 - يىلى (1941 - يىلى)

مارالبېشى بىلەن تۇتىشىدىغان جايدىكى يەكەن دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىن سۆگەتتوقاي ئۆستىگى چېپىلىپ، 5000 مو بوز يەر ئېچىلدى، كېيىن بۇ يەر تاشلىۋېتىلدى.

تامتوغراق يېزىسىدىكى تەمەشلىكتە 1000 مو بوز يەر ئېچىلدى.

مىنگونىك 31 - يىلى (1942 - يىلى)

ئاۋات خەلقى 11 - ئايدا سوۋېت خەلقىنىڭ گېرمانىيە فاشىستلىرىغا قارشى تۇرۇپ ژەتەننى قوغداش ئۇرۇشىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن، 12 مىلك 511 كۈمۈش تەڭگە ئىئانە قىلدى.

شۇ يىلى ئارالنىڭ جەنۇبىدىكى توغراقلىقتا، ئارال بىلەن كۆلاس ئۆستىڭىنىڭ ئارىلىقىدىكى سازلىقتا، ئىلەك، خاڭگۈڭلاردا 1000 مودىن بوز يەر ئېچىلدى. ئاقتېكەن، قۇدايكۆل، داۋۇزدۆڭدە 7000 موچە بوز يەر ئېچىلدى، كېيىن بۇ يەر تاشلىنىپ قالدى.

مىنگونىك 32 - يىلى (1943 - يىلى)

2 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ناھىيە خەلقى دىخۇا (ھازىرقى ئۇرۇمچى) جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسىنىڭ ئارمىيىدىن ھال سوراش ئۈچۈن چىقارغان ئىئانە توپلاش چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ، 6073 يۈەنلىك كۈمۈش تەڭگە ئىئانە توپلىدى.

شۇ يىلى كەلپىن سۇ قايتۇرۇش ئۆستىڭىنىڭ ئايىغى چېپىلىپ، مۇزلۇقتا بوز يەر ئېچىلدى؛

3 - رايون سۇ قايتۇرۇش ئۆستىڭىنىڭ ئايىغى چېپىلىپ، قىزىلدۆڭدە بوز يەر ئېچىلدى؛ يەكەن دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىن 2 ئۆستەڭ چېپىلىپ، قودايلىق،

ئانئۆلدىلەردە بوز يەر ئېچىلدى. يېڭىدىن ئېچىلغان بۇ يەرلەرنىڭ ھەممىسى كېيىنچە تاشلۇۋېتىلدى.

شۇ يىلى ناھىيىدە يېزا، باۋ، جيا تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

شۇ يىلى ناھىيە خەلقى شىنجاڭدا دېموكراتىيە ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقىنىڭ «غالىبىيەت» زايومىدىن 70 مىڭ يۈەنلىك سېتىۋالدى.

مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى)

2 - ئايدا گومىنداڭنىڭ ئاۋات ناھىيىلىك پىرقىسى قۇرۇلدى، سايىت سابىت شۇجىجاڭ بولدى.

7 - ئايدا ناھىيىلىك سۇچىلىق كومىتېتى قۇرۇلدى.

8 - ئايدا ناھىيە خەلقى ئۆلكە ئوتتۇرىغا قويغان «بىر ناھىيە بىر ئايروپىلان ئىئانە قىلىش» ھەرىكىتىگە ئاۋاز قوشۇپ، «ئاۋات» ناملىق ئايروپىلاندىن بىرنى ئىئانە قىلىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا يارەدەم بەردى.

9 - ئايدا باۋ، جيا نوپۇسىغا ئايرىش ۋە ئۇنى تەكشۈرۈش ئىياقلاشتى، ناھىيە بويىچە 63 باۋ، 663 جيا، 7123 ئائىلە، 33 مىڭ 534 نوپۇس بار بولدى.

شۇ يىلى ئاۋات 2 - دەرىجىلىك ناھىيە قىلىندى (شۇ چاغدا ئۆلكە بويىچە ناھىيىلەر 3 دەرىجىگە ئايرىلاتتى).

شۇ يىلى خەلق بىكتۆەنى قۇرۇلدى، تۆەنجاڭلىقنى ھاكىم قوشۇمچە ئۈتىدى، بۇ تۆەندە 700 ئەسكەر بار ئىدى.

شۇ يىلى قودايلىقتىن جەنۇبقا ئېقىپ يەكەن دەرياسىغا قۇيۇلىدىغان كەلكۇن قويۇۋېتىش ئۆستىگى چېپىلدى. كېيىن يەنە يەكەن دەرياسىدىن بىر سۇغىرىش ئۆستىگى چېپىلىپ، ئانئۆلدىگە سۇ باشلاپ كېلىنىپ، بوز يەر ئېچىلدى.

مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى)

6 - ئايدا ئاقسۇ دەرياسىغا قىيان كېلىپ تېشىپ كەتتى، ناھىيىدىكى ئېرىق - ئۆستەڭلەردىن يار كەتتى. 2 - رايوننىڭ تامتوغراق، سەككىزئوتاق، ئارال كەنتلىرىدىكى نەچچە مىڭ مو زىرائەت مايىسىنى سۇ ئاستىدا قالدى، نۇرغۇن ئاھالە ئۆيلىرى ئۆرۈلۈپ چۈشتى.

مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى)

1 - ئايدا ناھىيىلىك كېڭەش قۇرۇلدى، بۇ كېڭەش 40 ئەزادىن تەركىب تاپتى، بۇنىڭ ئىچىدە دائىمىي كېڭەش ئەزاسى 10. داۋۇت ساۋۇت تۇنجى كېڭەش باشلىقى بولدى.

مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى)

4 — 7 - ئايغىچە گومىنداڭ زاپاس 7 - شىسى (كېيىن 65 - لۇيگە ئۇزگەرتىلگەن)

3 - يىلى ئاتلىق ئەسكەرلەر لىيەنى (4 پەي ئەسكەر) ئاۋات ناھىيە بازىرىدا 3 ئاي تۇردى. كېيىن قەشقەرگە يۈرۈپ كەتتى.

شۇ يىلى ئابدۇۋايىت تۆمۈر ئاۋات ناھىيىسىگە ۋاكالىتەن لەنجۇغا بېرىپ، مابۇفاڭنىڭ غەربىي شىمال ھەربىي - مەمۇرىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى بولغانلىقىنى تەبرىكلىدى.

شۇ يىلى ياشلارنى رىغبەتلەندۈرۈش كوپېراتىپىنىڭ ئاۋات ناھىيىلىك شۆبىسى قۇرۇلدى.

مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى)

3 - ئاينىڭ 12 — 14 - كۈنىگىچە ناھىيە بازىرىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ تەنتەربىيە مەيدانىدا 2 - نۆۋەتلىك ئاممىۋى تەنتەربىيە مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى. مۇسابىقە تۈرلىرى ئۇزۇنغا يۈگۈرۈش، ئارغامچا تارتىشىش، ئېغىرلىق كۆتۈرۈش، ئېگىزگە سەكرەشتىن ئىبارەت بولدى. مۇسابىقىگە 250 ئوقۇغۇچى، دېھقان تەنھەرىكەتچى قاتناشتى، 3000 دىن ئارتۇق ئادەم (قېتىم) مۇسابىقىنى كۆردى.

9 - ئايدا بەشئېرىق، كۈلاس، قىياقۇدۇق، كەلپىن، سەككىزئوتاق، تامتوغراق، باغتوغراقتىن ئىبارەت 7 يېزا باشلانغۇچ مەكتىپى ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپكە ئۆزگەرتىلدى. غۇرۇچۆل قىزلار باشلانغۇچ مەكتىپى غۇرۇچۆل باشلانغۇچ مەكتىپىگە قوشۇۋېتىلدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى يەنە بىر باشلانغۇچ مەكتەپ ئاچتى.

شۇ يىلى بىر مۇئاۋىن ھاكىم ئاقسۇدا ناھىيىدىكى بارلىق ئوقۇتقۇچى، خىزمەتچىلەرنىڭ ماڭاشىنى ئالغاندىن كېيىن، قىمار ئويناپ ھەممىنى ئۇتتۇرۇۋەتتى.

مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى)

9 - ئاينىڭ 25 -، 26 - كۈنلىرى شىنجاڭ ئارمىيە، ھۆكۈمەت دائىرلىرى پەرمايىش تېلېگراممىا يوللاپ ھەقىقەتكە قايتتى، شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دەۋرى

1949 - يىلى

10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى.

12 - ئايدا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 2 - جۇن 5 - شى 15 - تۈەنى ئاۋات ناھىيىسى ئارقىلىق تەكلىماكان چۆللۈكىنى كېسىپ ئۆتۈپ خوتەنگە بارماقچى بولغاندا، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئۇلارغا 100 ئات، 120 ئېشەك، 50 چوڭ ھارۋا ۋە يېتەرلىك ئوت - سامان، ئوزۇق - تۈلۈك تەييارلاپ بەردى. ئاممىا يولىنىڭ ئىككى يېقىدا تۇرۇپ ئۇلارنى ئۇزاتتى ھەم ئۇلارغا يول باشلاپ بەردى.

1950 - يىلى

3 - ئاينىڭ 4 - كۈنى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك كومىتېتى لى يۈتيەن، ئابدۇراخمان سابىروف، گو ئەيچاڭ، ۋاڭ زىمىڭلارنى ئاۋات ناھىيىسىگە كونا

هاكىمىيەتنى ئۆتكۈزۈۋېلىشقا ئەۋەتتى. شۇ ئايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئاۋات ناھىيىلىك كومىتېتى قۇرۇلدى، لى يۈتيەن شۇجى بولدى.

3 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ئاۋات ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى، باۋ، جيا تۈزۈمى بىكار قىلىندى. ئابدۇراخمان سابىروف ھاكىم، گوئەيچاڭ مۇئاۋىن ھاكىم بولدى.

شۇ ئايدا ھاكىم ئابدۇراخمان سابىروف جۇڭگو كومپارتىيىسىگە كىردى، ئۇ ئاۋات ناھىيىسى بويىچە ئاز سانلىق مىللەتتىن بولغان تۇنجى كومپارتىيە ئەزاسىدۇر.

شۇ ئايدا ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى قۇرۇلدى.

4 - ئايدا ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك كومىتېتى ناھىيىنى 3 رايونغا ئايرىشنى قارار قىلىپ، لى گېنۋاڭنى 1 - رايونلۇق كومىتېتنىڭ شۇجىلىقىغا، جى جىنزېنى 2 - رايونلۇق كومىتېتنىڭ شۇجىلىقىغا، ساۋ شۇرۇڭنى 3 - رايونلۇق كومىتېتنىڭ شۇجىلىقىغا تەيىنلىدى.

شۇ ئايدا ناھىيىلىك ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى ئېچىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش ھەرىكىتى ۋە جاسۇسلۇققا قارشى كۈرەشنى قانات يايدۇرۇش، فېئودال كۈچلەرنى يوقىتىش، كونا ھاكىمىيەتنى ئۆزگەرتىش قاتارلىق چوڭ - چوڭ مەسىلىلەر مۇزاكىرە قىلىندى.

شۇ ئايدا ناھىيىلىك ئايالار بىرلەشمىسى قۇرۇلدى.

5 - ئايدا جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ ئاۋات ناھىيىلىك خىزمەت كومىتېتى قۇرۇلدى.

شۇ ئايدا ناھىيە تەۋەسىدە «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ نىكاھ قانۇنى» يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى.

شۇ ئايدا غەربىي شىمالنى سودا شىركىتىنىڭ ئاۋات ناھىيىلىك سەييارە سېتىۋېلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، بۇ گۇرۇپپا ناھىيىلىك سودا شىركىتىنىڭ ئاساسى بولۇپ قالدى.

6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ناھىيىلىك 1 - قېتىملىق دېھقانلار ۋەكىللىرى يىغىنى ئېچىلىپ، يەر تەڭشەش، دېھقانلارنىڭ ئۇرۇقلۇق، تېرىلغۇ كالىسى، دېھقانچىلىق سايمىنى جەھەتلەردىكى قىيىنچىلىقنى ھەل قىلىش، ئىجارە ھەققىنى، ئۆسۈمنى كېمەيتىش قاتارلىق ئىشلار توغرىسىدا قارار چىقىرىلدى.

7 - ئايدا ئابباس سايىت 1 - رايوننىڭ باشلىقلىقىغا، ئابدۇكېرىم 2 - رايوننىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلەندى.

شۇ ئايدا ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك كومىتېتى بىلەن ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى تۇنجى قارارلىق ئوقۇتقۇچى تەربىيىلەش كۇرسى ئاچتى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى دېھقانچىلىق بېجى (پاراق) يىغىشنى باشلاپ، 1025 تونىنا پاراق يىغدى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسى قۇرۇلدى.

1951 - يىلى

5 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ناھىيە بازىرىدا «ئامېرىكا جاھانگىرلىكىنىڭ چاۋشيەنگە تاجاۋۇز قىلغانلىقىغا ئېتىراز بىلدۇرۇش» يۈزىسىدىن تۇمەن كىشىلىك ئاممىۋى كۈچ كۆرسىتىش نامايىشى ئۆتكۈزۈلدى.

5 — 9 - ئايغىچە 18 ئەكسىلئىنقىلابچى، 11 مۇشتۇمزور قولغا ئېلىنىپ، 3ى ئېتىۋېتىلدى، بىرنەچە مۇددەتسىز، 6 سىگە مۇددەتلىك قاماق جازاسى ھۆكۈم قىلىندى.

6 ـ، 7 ـ ئايلاردا دەريا سۇيى تېشىپ كېتىپ، 1 ـ رايوننىڭ ئىلەك، دولان، قۇمباش دېگەن جايلىرىدا سۇ ئاپىتى بولدى، 293 ئائىلە، 1332 مو يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى، 7 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى.

7 ـ ئاينىڭ 18 — 26 ـ كۈنىگىچە 3 ـ نۆۋەتلىك دېھقانلار قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، ناھىيىلىك دېھقانلار جەمئىيىتى رەسمىي قۇرۇلدى ھەم بۇ جەمئىيەتكە يېڭىدىن 2100 ئەزا قوبۇل قىلىندى.

7 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ سوت ھەيئىتى قۇرۇلدى.

9 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ناھىيە بويىچە ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى باشلاندى، بۇ ھەرىكەت 1952 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ئاياقلاشتى.

10 ـ ئايدا ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى قۇرۇلدى.

شۇ يىلى كەڭ كۆلەمدە چېچەك ۋاكسىنىسى سېلىنىپ، چېچەكنىڭ ئالدى ئېلىندى.

1952 ـ يىلى

2 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى مىنگو دەۋرىدە ھاكىم بولغان ئابدۇللا سەمەتكە ئۆلۈم جازاسى بېرىلىپ ئېتىۋېتىلدى. ئۇ 1984 ـ يىلى ئاقلاندى.

4 ـ ئايدا ناھىيىلىك پوچتا ۋاكالەتخانىسى قۇرۇلدى.

6 ـ ئايدا لى يۈتيەن، ئابدۇراخمان سابىروف، جاڭ سۇنشى، ساۋ شۇرۇڭ، لى گېنۋاڭلاردىن ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك كومىتېتى تەشكىللەندى.

7 ـ ئايدا خەلق بانكىسىنىڭ ئاۋات ناھىيىلىك تارمىقى قۇرۇلدى.

8 ـ ئايدا ناھىيىدىكى دۆلەت كادىرلىرى ۋە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئارىسىدا ھۆكۈمەت پۇلىغا داۋالىنىش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى.

9 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ناھىيىدە يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتى رەسمىي باشلاندى، بۇ ھەرىكەت 1953 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى ئاياقلاشتى. ھەرىكەت داۋامىدا ناھىيە بويىچە پومېشچىك، باي دېھقانلارنىڭ 31 مىڭ 652 مو يېرى، 592 تېرىلغۇ كالىسى، 2373 دېھقانچىلىق سايمىنى، 1057 ئېغىز ئۆيى، 68.77 توننا ئاشلىقى مۇسادىرە قىلىندى. يەنە ئاز يېرىنى ئىجارىگە بەرگۈچىلەر ۋە سودا ـ سانائەتچىلەرنىڭمۇ قىسمەن يەرلىرى ئېلىۋېلىندى.

10 ـ ئايدا يەر ئىسلاھاتىغا بىرلەشتۇرۇپ، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى.

شۇ ئايدا ئۇيغۇر دېھقانلىرىدىن 6 كىشى 1 ـ تۈركۈمدە جۇڭگو كومپارتىيىسىگە قوبۇل قىلىندى.

شۇ ئايدا ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك كومىتېتىدا تەشكىلات بۆلۈمى، تەشۋىقات بۆلۈمى قۇرۇلدى. شۇ ئايدا ئايباغ يېزىسىنىڭ كۇلاس كەنتىدىكى ياغاچچى ئالىم پولات بىر ياغاچ ۋېلىسىپىت ياساپ، كۇلاستىن رايونلۇق ھۆكۈمەتكە مىنىپ باردى، ئۇنى كۆرگەنلەر ھەيران قېلىشتى.

شۇ يىلى سىدىقكۆۋرۈك ئەتراپىدىكى 500 مو يەرگە سۆگەت قويۇش باشلاندى، ئۇ «قەد كۆتۈرۈش ئورمىنى» دېيىلدى.

شۇ يىلى يېزا ئىگىلىك 1 ـ شى قۇرۇلۇش تۈەنىدە قوشۇمچە ئىگىلىك ئەترىتى قۇرۇلدى (بۇ ئەترەت قۇرۇلغاندا قىسمىنىڭ شتاتىدا بولدى، 1953 ـ يىلى يېزا ئىگىلىك 1 ـ شىغا قارىدى،

1975 - يىلى قوشۇمچە ئىگىلىك ئەترىتى دەپىلدى).

1953 - يىلى

3 - ئايدا تامتوغراق يېزىسىدا قىزىل تارقالدى. ناھىيىلىك دوختۇرخانا تەببىي خادىملارنى ئەۋەتىپ ئۇجمە كەنتىدە داۋالاش پونكىتى قۇرۇپ، سەييارە داۋالاش ئېلىپ بېرىپ، 100 دىن ئارتۇق بالىنى ساقايتتى.

5 - ئايدا مەكتەپلەردە پىئونېرلار ئەترىتى قۇرۇلدى.

9 - ئاينىك 6 - كۈنى ناھىيىدە ئومۇمىي سايلام ئېلىپ بېرىلىپ، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى ۋە رايونلۇق (بازارلىق) خەلق قۇرۇلتىيىغا ۋەكىل سايلاش باشلاندى. بۇ سايلام 1954 - يىل 2 - ئاينىك 20 - كۈنى ئاياقلاشتى.

شۇ يىلى ئەسلىدىكى 640 لاپقۇتلىشىش گۇرۇپپىسى ئاساسىدا، 8814 ئائىلىلىك دېھقاندىن تەشكىللەنگەن 48 يېزا ئىگىلىك ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك پارتكومدا بىرلىكسەپ بۆلۈمى قۇرۇلدى.

شۇ يىلى مەملىكەت بويىچە 1 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى. ناھىيە بويىچە 10 مىڭ 369 ئائىلە، 41 مىڭ 154 نوپۇس بارلىقى مەلۇم بولدى.

1954 - يىلى

2 - ئاينىك 18 - كۈنى ناھىيە بويىچە تۇنجى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى — بەشئېرىق يېزىسىنىڭ يۇقارقى دولان كەنتىدىكى «بەخت» كوپېراتىپى قۇرۇلدى.

3 - ئاينىك 29 - كۈنى ناھىيە بازىرىدا ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. شۇ كۈنى ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش كومىتېتى قۇرۇلدى ھەم سىياسىي كېڭەشنىڭ 1 - نۆۋەتلىك يىغىنى ئېچىلدى.

5 - ئايدا ھاكىم ئابدۇراخمان سابىروف ئاۋات ناھىيىسىدىن يۆتكەلدى.

6 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم ناھىيە، رايون، يېزىدىن ئىبارەت 3 دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى ئېچىپ، ئۇلارغا يېڭى «ئاساسىي قانۇن» نى ئۆگەتتى ۋە پارتىيە ئېچىدىكى ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىش توغرىسىدىكى قارارنى ئىزچىللاشتۇردى. 7 - ئايدا 248 كادىر ناھىيىدە يېڭى «ئاساسىي قانۇن» نى تەشۋىق قىلىشقا ئاجرىتىلدى.

شۇ يىلى ياغلىق دان سېتىۋېلىش باشلىنىپ، 110.5 تونىنا ياغلىق دان سېتىۋېلىندى.

شۇ يىلى ئاشلىق بىلەن پىلانلىق تەمىنلەش يولغا قويۇلدى.

شۇ يىلى كونىچە بوقۇسىنىڭ ئورنىغا يېڭىچە پولات ساپان ئىشلىتىش باشلاندى.

شۇ يىلى سودا شىركىتى چارۋىلارنى سېتىۋېلىپ، بازار ۋە ئاشخانىلارنى قوي - كالا گۆشى بىلەن تەمىنلەشنى باشلىدى.

1955 - يىلى

3 - ئاينىك 1 - كۈنى ناھىيىدە يېڭى خەلق پۇلى تارقىتىلىپ، كونا پۇل ئالماشتۇرۇلدى.

3 - ئاينىڭ 7 - كۈنى «غالىبىيەت» تۆمۈرچىلىك كوپىراتىپى بىلەن «ئالغا» موزدوزلۇق كوپىراتىپى قۇرۇلدى.
3 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ناھىيىلىك پوچتا ئىدارىسى تېلېگراف كەسپىنى يولغا قويدى.
شۇ ئايدا ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكتى قۇرۇلدى.
4 - ئايدا ئەمەت تۆمۈر ھاكىم بولدى.
6 - ئايدا ناھىيىلىك قول ھۈنەرۋەنلەر قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. قۇرۇلتايغا 36 كەسىپ بويىچە 50 ۋەكىل قاتناشتى.
7 - ئايدا يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ ناھىيىلىك تارمىقى قۇرۇلدى.
10 - ئاينىڭ 14 - كۈنى جاڭ سۈنشى ناھىيىلىك پارتكومغا شۇجى بولدى، لى يۈتيەن يۆتكىلىپ كەتتى.
شۇ يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى.
شۇ يىلى مەمۇرىي رايونلار تەڭشەلدى، ناھىيە بازىرى رايونى بازار قىلىندى، ناھىيە تەۋەسى بىر بازار، 3 رايونغا ئايرىلدى.
شۇ يىلى ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش كومىتېتى قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭغا بىر مەخسۇس كادىر قويۇلدى، يېزىلاردىمۇ ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش ئاپپاراتى قۇرۇلدى.

1956 - يىلى

2 - ئاينىڭ 24 - كۈنى پاختا رەخت ۋە تۇرلۇك مال تجارىتى قىلىدىغان 29 يايمىكەش ۋە دۇكاندار ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شىركىچىلىكىگە ئۆزگەرتىلدى.
3 - ئايدا ناھىيىلىك ئورمانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكتى قۇرۇلدى.
شۇ ئايدا ناھىيىنىڭ غەربىدە يېزا ئىگىلىك 1 - شىنىڭ «غالىبىيەت» 2 - مەيدانى قۇرۇلدى. بۇ مەيدان 1959 - يىلى «غالىبىيەت» 7 - مەيدانىغا، 1969 - يىلى 3 - تۈەن - مەيدانغا ئۆزگەرتىلدى.
شۇ ئايدا ناھىيىلىك سودا شىركىتى تەمىنات - سودا كوپىراتىپىغا قوشۇۋېتىلدى، كوپىراتىپ قارىمىقىدا يېمەكلىك سېتىۋېلىش پونكتى قۇرۇلدى.
5 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك پارتىيە ئەزالىرى قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، يېڭى ناھىيىلىك پارتكوم ۋە رېۋىزىيە كومىتېتى سايلاندى.
5 - ئاينىڭ 2 — 6 - كۈنىگىچە 1 - قېتىملىق دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش يىغىنى ئېچىلدى.
شۇ ئايدا توغراقتال توغراقلىقىغا ئوتۇنغا بارغان دېھقانلار چاي قاينىتىش ئۈچۈن ئوت قالىغاندا ئوت كېتىپ، 18 مىڭ مو يەردىكى ئورمان كۆيۈپ كەتتى.
6 - ئايدا ناھىيىلىك كىنو قويۇش ئەترىتى قۇرۇلدى.
8 - ئاينىڭ 25 - كۈنى «ئاۋات دېھقانلىرى» گېزىتى چىقىرىلدى. بۇ گېزىت 1961 - يىلى توختاپ قالدى.
شۇ ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى جاڭ سۈنشى ئاۋاتتىن يۆتكەلدى. جاڭ بويىڭ ناھىيىلىك پارتكومنىڭ 1 - مۇئاۋىن شۇجىسى بولدى ۋە ئومۇمىي خىزمەتكە رىياسەتچىلىك قىلدى.

9 - ئايدا ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلدى.

كۇزدە ئۇدا سىم - سىم يامغۇر يېغىپ، يەرلەر شورلىشىپ كەتتى. 3542 مو يەردىكى كۆممىقوناق، 703 مو يەردىكى كېۋەز، 266 مو يەردىكى شال، 1824 مو يەردىكى زىغىر نابۇت بولدى.

شۇ يىلى ناھىيىدە دېھقانچىلىق دورىسى ئىشلىتىش باشلاندى، «666» ھاشارات ئۆلتۈرۈش تالقىنىدىن 25 كىلوگرام سېتىلدى.

شۇ يىلى غورۇچۆل پوچتا پونكىتى قۇرۇلدى، ناھىيە بازىرىدا 50 توچكىلىق بىر ماگنىتلىق كوممۇتاتور ئورنىتىلىپ، ناھىيە بازىرىدىكى ئىدارە - ئورگانلارغا 25 تېلېفون قويۇلدى.

شۇ يىلى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسى ناھىيىدە قورۇلدۇق ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانى قۇردى.

1957 - يىلى

2 - ئايدا ناھىيىدىكى 95 باشلانغۇچ يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى بىرلەشتۈرۈلۈپ، 55 ئالىي كوپېراتىپ قىلىندى (ئۇلارنىڭ بىرى چارۋىچىلىق كوپېراتىپى).

6 - ئاينىڭ 22 — 27 - كۈنىگىچە ناھىيىلىك پارتكوم كېڭەيتىلگەن يىغىن ئېچىپ، رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ «خەلق ئىچىدىكى زىددىيەتلەرنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىنى ۋە مەملىكەتلىك تەشۋىقات خىزمىتى يىغىنىدا سۆزلىگەن سۆزىنى يەتكۈزدى، يىغىن قاتناشچىلىرى يەنە ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ خىزمەت جەريانىدا ساقلانغان بيۇروكراتلىق، سۇبيېكتچىلىق، مەزھەبچىلىك ئىدىيىسى ھەم ئىستىلىنى تەكشۈردى.

9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ناھىيە دەرىجىلىك ئورگانلاردىكى كادىرلار ئارىسىدا ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى، ھەرىكەتكە 253 كىشى قاتناشتى.

9 - ئاينىڭ 27 - كۈنى لى ۋېنچىڭ ناھىيىلىك پارتكومغا شۇجى بولدى.

10 - ئايدا چوڭ سايراش، چوڭ ئېچىلىش، چوڭ مۇنازىرە باشلاندى، شۇنىڭغا ئەگىشىپلا «ئوڭچى» لارغا قارشى كۈرەش قانات يايدۇرۇلدى.

11 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىدا ناھىيىنىڭ پىلان - ستاتىستىكا خىزمىتىنى باشقۇرىدىغان پىلان - ستاتىستىكا بۆلۈمى قۇرۇلدى.

شۇ يىلى ئوسمان مۆمىن ئىجاد قىلغان كۆپ پەردىلىك ئوپېرا — «ئەلۋىدا» ناھىيە بازىرىدا قويۇلۇپ، بىر مەھەل داغدۇغا پەيدا قىلدى.

شۇ يىلى ئاۋات ناھىيىسى مەملىكەت بويىچە ئورمان بەرپا قىلىشتا ئىلغار ناھىيە بولۇپ باھالاندى.

شۇ يىلى ئاشلىق ئىدارىسىدە 35 تونىنا شال، 7 تونىنا كۆممىقوناق كۆكىرىپ بۇزۇلدى.

شۇ يىلى ئاشلىقنى بىر تۇتاش سېتىۋېلىش، بىر تۇتاش سېتىش سىياسىتى يولغا قويۇلۇپ، ئاشلىق سودىگەرلىرىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئاشلىق سېتىۋېلىشى بىكار قىلىندى ۋە ئاشلىق بىلەن نورمىلىق تەمىنلەش باشلاندى.

شۇ يىلى ناھىيە بويىچە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى تۇنجى زاۋۇت — ناھىيىلىك پاختا

زاۋۇتى قۇرۇلدى.
شۇ يىلى ئايسەك بىلەن مۇزلۇقتا 1200 مو بوز يەر ئېچىلدى.
شۇ يىلى ئىچكىرىدىن پىلە كەلتۈرۈلۈپ، ئەسلىدىكى ھوسۇلى ئاز پىلە يەڭگۈشلىۋېتىلدى.

1958 - يىلى

2 - ئاينىڭ 5 - كۈنى كەچ سائەت 10لاردا يېزا ئىگىلىك بانكىسى غۇرۇچۆل تىجارەت پونكىتىنىڭ بوغالتىرى ئىمىن ھوشۇر ئۆلتۈرۈۋېتىلىپ، خەزىنىدىكى 1066 يۈەن پۇل بۇلاپ كېتىلدى. بۇ دېلو 2 - ئاينىڭ 14 - كۈنى پاش قىلىندى. قاتىل تاۋار روزىغا شۇ يىلى كۈزدە ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى.
3 - ئاينىڭ 10 — 21 - كۈنىگىچە ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك 2 - قېتىملىق پارتىيە ئەزالىرى قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. لى ۋېنچىڭ ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ شۇجىلىقىغا سايلاندى.
5 - ئاينىڭ 17 — 22 - كۈنىگىچە ناھىيىلىك 3 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنى ئېچىلدى، يىغىندا ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى جاڭ بويىڭ «1958 - يىللىق دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ۋە 3 يىلدا ئاۋات ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش قىياپىتىنى ئۆزگەرتىش توغرىسىدا» دوكلات بەردى. شۇنىڭدىن كېيىن «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» باشلاندى.
5 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ئاقسۇ ناھىيىسىنىڭ 6 - رايونى (بەشئېرىق رايونى) بىلەن 8 - رايونى (يېڭىئېرىق رايونى) دىكى 11 يېزا، 42 يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى ئاۋات ناھىيىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.
شۇ ئايدا ناھىيە بازىرىدىكى پىششىق يېمەكلىك كەسپىدە يېمەكلىكنى ئاشلىق بىلىتىگە قاراپ تەمىنلەش يولغا قويۇلدى.
6 - ئايدا ناھىيىدە قۇچقاچ، چاشقان، چۈرىن، پاشىدىن ئىبارەت «تۆت زىياندىش» نى يوقىتىش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى.
شۇ ئايدا 24 دىنىي مەكتەپ ھۆكۈمەت ۋە خەلق باشقۇرۇشىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپكە ئۆزگەرتىلدى.
7 - ئايدا ناھىيە دەرىجىلىك ئورگانلاردا ئېلىپ بېرىلىۋاتقان «ئوڭچى» لارغا قارشى كۈرەش ئاياقلاشتى، 4 كىشى «ئوڭچى» ئۇنسۇر، بىر كىشى بۇزۇق ئۇنسۇر، بىر كىشى چېرىپ چۈشكۈنلەشكەن ئۇنسۇر قىلىپ ئايرىلدى.
8 - ئايدا ناھىيىلىك شىنخۇا كىتابخانىسى قۇرۇلدى.
شۇ ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى لى ۋېنچىڭ يۆتكىلىپ كەتتى، يەن زېمىن ناھىيىلىك پارتكومغا شۇجى بولدى.
9 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ قارارى بويىچە، ناھىيە بويىچە ھەر جۈمە كۈنى بازار كۈنى قىلىندى.
9 - ئاينىڭ 20 - كۈندىن 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنىگىچە بىر دەك «قىزىل يۇلتۇز» نامى قوللىنىلىدىغان 6 خەلق گۈڭشېسى قۇرۇلدى.

9 ـ ئايدا گۈڭشىلاردا خەلق باشقۇرۇشىدىكى 68 مەكتەپ قۇرۇلدى.
10 ـ ئايدا ناھىيىدىن 6489 ئادەم باي، ئونسۇ ناھىيىلىرىدىكى تاغقا كەلگە كۆلەمدە پولات ـ تۆمۈر تاۋلاشقا ئۆزەتىلدى، ئۇلار 2 ئايدا 605 تونىنا تۆمۈر تاۋلىدى، بىراق سۈپىتى ناچار بولغاچقا ئىشلىتىشكە بولمىدى.
10 ـ ئايدا دېھقانچىلىق ئىدارىسى قۇرۇلدى.
شۇ يىلىدىن باشلاپ ناھىيە مالىيىسى يۇقىرىدىن پۇل ئاجرىتىلىپ تولۇقلىنىدىغان بولدى.
شۇ يىلى تەلەك كۆۋرۈكى ئەتراپىدىن 2800 مو بوز يەر ئېچىلدى.
شۇ يىلى ئاشۇرما باج نىسبىتى بويىچە باج ئېلىش تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، يىللىق مەھسۇلات بويىچە ھېسابلىنىدىغان تاناسىپلىق باج تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.
شۇ يىلى سايراتتا 3000 مو بوز يەر ئېچىلدى.
شۇ يىلى يېزا ئىگىلىك 1 ـ شىسىنىك بىر يىگى بەشپۇتاق بىلەن تولۇاي ئارىلىقىدا 3000 مو بوز يەر ئاچتى.
شۇ يىلى كۆپلەپ ئۇجمە كۆچىتى تىكىش باشلاندى.
شۇ يىلى بەشئېرىق، يېڭىئېرىقلاردا پوچتا پونكىتى قۇرۇلۇپ، ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون كەسپى يولغا قويۇلدى.
شۇ يىلى شەندۇك، جياڭسۇدىن چېگرا رايونغا ياردەم بېرىشكە كەلگەن ياشلار ناھىيىمىزگە كېلىپ دېھقانچىلىق قىلىشقا تەقسىم قىلىنىدى.
شۇ يىلى ناھىيە بازىرىدا تۇنجى قېرىلار ساناتورىيىسى قۇرۇلدى.
شۇ يىلى ئاۋات ناھىيىسى ئونسۇ ناھىيىسىنىك قىرغىز يېزىسىدىكى بايلىقئاتا تېغىدا ناھىيىلىك كان ئاچتى.
شۇ يىلى ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسى تامتوغراق گۈڭشېسىنىك ئارال، دولان تومىلىرىدا بىردىن سۇ تۇغمىنى قۇرۇپ، يىلىغا 4.69 تونىنا ئۇن تارتتى. 500 تونىنا گۈرۈچ ئاقلىدى.
شۇ يىلى ئاتقا سۈرىتىلىدىغان 10 قۇرلۇق بۇغداي سېيالكىسى ئىشلىتىلىپ، قۇرلاپ تېرىش باشلاندى ۋە بارا ـ بارا ئەنئەنىۋى چېچىپ تېرىش ئۇسۇلى بىكار قىلىنىدى.
شۇ يىلى خەلق گۈڭشېسى ئومۇملاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، كوللېكتىپ ئاشخانا ئېچىلىپ، دېھقانلارنىك ئۆيىدە تاماق ئېتىشىگە يول قويۇلمىدى. كوللېكتىپ ئاشخانا 1961 ـ يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

1959 ـ يىلى

يىل بېشىدا ناھىيە بويىچە 433 كوللېكتىپ ئاشخانا ئېچىلىپ، دېھقانلار ئۆيىدە زادىلا تاماق ئەتمەيدىغان بولدى. بىراق بۇنىك چاتىقى تولا بولغاچقا، 1961 ـ يىلى تاقىۋېتىلدى.
5 ـ ئاينىك 9 — 12 ـ كۈنىگىچە ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى بىرلىكتە تۇنجى قېتىملىق ئارخىپ خىزمىتى بويىچە باھالاپ سېلىشتۇرۇش كۆرگەزمىسى ئاچتى، ئاشلىق ئىدارىسى بىلەن سوت مەھكىمىسى مۇكاپاتلاندى.
5 ـ ئاينىك 30 ـ كۈنىدىن 6 ـ ئاينىك 6 ـ كۈنىگىچە قاتتىق يامغۇر ياغدى، قىسمەن

رايونلاردا مۇلدۇر ياغدى، ناھىيە بويىچە 153 مىڭ 392 مو يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى.

5 - ئايدا ناھىيىلىك مېتېئورولوگىيە پونكىتى قۇرۇلدى.

6 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ناھىيىلىك 3 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 - يىغىنى ئېچىلدى، كامال ئەمەت ھاكىملىققا سايلاندى.

6 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ناھىيىلىك خەلق ئەسكەرلىرى تۆەنى قۇرۇلدى. 7 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا قۇرغاقچىلىق بولۇپ سۇ قىسلىشىپ كەتتى. ناھىيە بويىچە 30 مىڭ 28 مو يەردىكى كۆممىقوناقنىڭ تۇنجى سۇيى قويۇلمىغاچقا، 2005موسى نابۇت بولدى؛ 2589 مو يەردىكى كېۋەز سۇسىز قىلىپ، 660 موسى نابۇت بولدى؛ يەنە 1995 مو يەردىكى شال نابۇت بولدى.

8 - ئايدا ناھىيە بويىچە 5 گۇڭشىدا يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتىپى قۇرۇلدى.

11 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 12 - ئاينىڭ 15 - كۈنىگىچە 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم(قېتىم) قاتناشقان قىشلىق ئۇزۇنغا يۇگۇرۇش ئېلىپ بېرىلدى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك تەبىبىي دورا شىركىتى قۇرۇلدى.

شۇ يىلى گەنسۇ، خېنەنلەردىن كەلگەن ئاققۇنلار ناھىيىمىزدە دېھقانچىلىق قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

شۇ يىلى ناھىيىدە يامرىغان باش تەمرەتكىسى قاتارلىق تېرە كېسەللىكلىرى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلۈپ، ئومۇميۈزلۈك داۋالاندى.

شۇ يىلى يېزىلاردا ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش يولغا قويۇلدى، بۇنىڭدا ھەر كىشى ھەر بىر يىلى 4 . 0 يۈەن تاپشۇردى، گۇڭشې 6 . 0 يۈەن تولۇقلاپ بەردى. 1982 - يىلى بۇ تۈزۈم بىكار قىلىندى.

شۇ يىلى ناھىيە بازىرىدىن ئاقسۇغا ئۇستى ئوچۇق ئاپتوموبىلدا ھەپتىدە بىر قېتىم يولۇچى توشۇلدى.

شۇ يىلى تامتوغراق پوچتا پونكىتى قۇرۇلدى.

شۇ يىلى ناھىيىدە خىمىيىلىك ئوغۇت ئىشلىتىش باشلاندى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن ئامۇنىي نىتراتتىن 59 تونىا سېتىلدى.

شۇ يىلى بەشئېرىق گۇڭشېسىدىكى 584 مو بۇغدايغا ئال چۈشۈپ ھوسۇل چىقمىدى.

شۇ يىلى بەشئېرىق گۇڭشېسىنىڭ كېۋەزلىكىدە قىزىل ئۆمۈچۈك زىيانداشلىقى بايقالدى، بۇ زىياندىاش نەچچە كۈندىلا 200 نەچچە مو يەرگە يامراپ كەتتى، 40 نەچچە مو يەردىكى كېۋەز نابۇت بولغاچقا ھوسۇل چىقمىدى.

شۇ يىلى قىشتىن 1960 - يىلى ئەتىيازغىچە 400 نەچچە ئوقۇتقۇچى، كادىر ئەۋەتىش ئارقىلىق 400 نەچچە ساۋات چىقىرىش كۇرسى ئېچىلىپ، ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش دولقۇنى قوزغالدى.

1960 - يىلى

1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك كومىتېتى پارتىيە مەكتىپى قۇرۇلدى.

شۇ ئايدا ناھىيىلىك پارتكومدا شۇجىچۇ تەسىس قىلىندى. 1966 - يىل 6 - ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

2 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى كەچ سائەت 9 دا ناھىيىلىك سودا ئىدارىسىنىڭ پاختا تىجارەت بۆلۈمىگە ئوت كېتىپ، 5 كىشى كۆيۈپ ئۆلدى، 3 كىشى يارىلاندى، 650 كىلوگرام ساپ پاختا، 2.5 توننا چىگىت ۋە زاۋۇتنىڭ 14 ئېغىز ئۆيى كۆيۈپ كەتتى.

2 ـ ئايدا ئاقسۇدىن 496 ئاققۇن، تۇرپان پويىز ئىستانسىدىن 3034 ئاققۇن تاپشۇرۇۋېلىنىپ، ناھىيىلىك قوشۇمچە ئىگىلىك ئەترىتى بىلەن گۇڭشېلاردىكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

3 ـ ئايدا ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى قۇرۇلدى.

4 ـ ئاينىڭ 19 ـ، 20 ـ كۈنلىرى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ 1 ـ شۇجىسى ۋاڭ ئېنماۋ ناھىيىنى كۆزدىن كەچۈردى.

4 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ناھىيىلىك پارتكومدا شۇجىچۇ قۇرۇلدى، كامال ئەمەت شۇجى بولدى.

5 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت 5 تە غورۇچۆل گۇڭشېسىنىڭ يار بېشى، قاراتال، دولان كەنتلىرى، ئايكۆل گۇڭشېسىنىڭ سايرات كەنتى، بەشئېرىق گۇڭشېسىنىڭ ئىمامپاشا كەنتى مۆلدۈر ئاپىتىگە ئۇچرىدى. سايراتتا ئاپەت ئەڭ ئېغىر بولدى، ئەڭ چوڭ مۆلدۈر توخۇ تۇخۇمىدەك بولۇپ، دىئامېتىرى 4 سانتىمېترغا يەتتى، يەرگە 10 سانتىمېتىرچە قېلىنلىقتا مۆلدۈر يىغىلىپ كەتتى.

6 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ئورگانلاردا خىيانەتچىلىككە، ئىسراپچىلىققا، بيۇروكراتلىققا قارشى تۇرۇش مەركىزىي مەزمۇن قىلىنغان ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى.

6 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى يەن زېمىن يۆتكىلىپ كەتتى، جاڭ جۇاڭ مۇۋەققەت شۇجى بولدى.

8 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ئۈجمەتۇغدىكى قۇمئېقىن ئۆستىڭىنى يار ئېلىپ كەتتى، ئۇ يەرنى ناھىيە بويىچە تەشكىللەنگەن 10 نەچچە مىڭ ئەمگەك كۈچى 20 نەچچە كۈندە ئەسلىگە كەلتۈردى.

11 ـ ئايدا خەلق ئەسكەرلىرى شىسى قۇرۇلۇش يىغىنى ئېچىلدى. يىغىنغا 20 مىڭدىن ئارتۇق خەلق ئەسكىرى قاتناشتى، يۇقىرى 300 قورال ـ ياراغ تارقىتىپ بەردى.

12 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنىدىن 1961 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنىگىچە ناھىيىلىك پارتكومنىڭ رەھبەرلىكىدە ناھىيە بويىچە گۇڭشېلارنى تەرتىپكە سېلىش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى.

12 ـ ئايدا يۇقىرى ئېقىم سۇ ئامبىرى پۈتتى.

شۇ يىلى قىشتىن 1961 ـ يىلى ئەتىيازغىچە ئىچكىرىدىن كەلگەن نەچچە يۈز ئاققۇن مۇئاۋىن ھاكىم، ھۆكۈمەت پارتگۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى لىيۇ خەيسېننىڭ باشلامچىلىقىدا غورۇچۆل گۇڭشېسىدا قوشۇمچە ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇلاردىن ئاز ساندىكىلىرى ئوغرىلىق قىلغاندا، لىيۇ خەيسېن باشقۇرغۇچىلارنى كۈشكۈرتۈپ گەمىگە سولاتتى، قىيىن ـ قىستاق دەستىدىن نەچچە كىشى ئۆلدى. ۋەقەدىن كېيىن، ج ك پ ئاقسۇ ۋىلايەتلىك كومىتېتى رېۋىزىيە كومىتېتى ۋە سىياسىي ـ قانۇن بۆلۈمى ناھىيىلىك رېۋىزىيە كومىتېتى بىلەن بىرلىكتە تەكشۈرۈپ ئەمەلىيلەشتۈرۈش ئارقىلىق، لىيۇ خەيسېننى ھۆكۈمەت پارتگۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىلىقىدىن ئېلىپ تاشلىدى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بۇ ئىش توغرىلىق ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش چىقاردى.

شۇ يىلى يېڭىئېرىق گۇڭشې ئوتتۇرا مەكتىپى قۇرۇلدى.

شۇ يىلى غورۇچۆل گۇڭشېسىدا پاختا زاۋۇتى قۇرۇلدى.

شۇ يىلى تەتۇرمۇمىدىكى ئارقاشوردا 3000 مو، خاڭگۇڭدا 5000 مو بوزيەر ئېچىلدى.
شۇ يىلى ناھىيىگە سوۋېت ئىتتىپاقىدا ياسالغان تۆنجى تراكتور كىرگۈزۈلدى.
شۇ يىلى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسى فۇجيەندىن 60 توپ ئىتالىيە ھەسەل ھەرىسى سېتىۋېلىپ، ھەسەل ھەرىسى بېقىشنى باشلىدى.
شۇ يىلى ئايكۆل پوچتا - تېلېگراف پونكىتى قۇرۇلدى.
شۇ يىلى ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتى قۇرۇلدى.
شۇ يىلى ياسۇق توغراق ئورمان مەيدانى قۇرۇلدى.

1961 - يىلى

3 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ناھىيىدىكى «مول ھوسۇل» ئۆستىڭىنىڭ قۇرۇلۇشى باشلاندى، بۇ ئۆستەڭگە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ شۇجىسى لۇي جيەنرېن نام قويۇپ بەردى، ۋىلايەتلىك پارتكوم شۇجىسى گاۋپېيچېن ئىش ئورنىغا بېرىپ، خەلق ئىشچىلىرىدىن ھال سورىدى.
4 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى ئۇقتۇرۇش چىقىرىپ، ئورگان، زاۋۇت، مەكتەپ، قىسىم ۋە يەرلىك دۆلەت دېھقانچىلىق مەيدانى، چارۋىچىلىق فېرمىلىرىنىڭ خالىغانچە يېزا سودا بازارلىرىغا بېرىپ، ئېلىم - سېتىم بىلەن شۇغۇللىنىشىنى چەكلىدى.
شۇ ئايدا ناھىيىلىك 4 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنىدا كامال ئەمەت ھاكىملىققا سايلاندى.
8 - ئاينىڭ 20 - كۈنى غورۇچۆل گۈڭشېسى، ناھىيىلىك سودا ئىدارىسى، يېمەكلىك شىركىتى بىلەن قورۇلدۇق ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى، يېزا ئىگىلىك 1 - شى يۇقىرى ئېقىم سۇ ئامبىرى سۇ ئامبىرى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيىنىڭ قىسمەن جايلىرىدا كۆرۈلگەن زەي سۇ چىقىرىۋېتىش مەسىلىسىنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش ئۇستىدە كېلىشىم تۈزدى.
شۇ ئايدا ناھىيىلىك دېھقانچىلىق سايمانلىرى زاۋۇتى «ستالىن» ماركىلىق 100 كىلوۋاتلىق دىزېل گېنېراتور گۇرۇپپىسىدىن بىرنى سېتىۋېلىپ، ناھىيە بازىرىدىكى ئورگانلار بىلەن قىسمەن ئاھالىلەرنىڭ چىراغ يورۇتۇشى ئۈچۈن توك بىلەن تەمىنلىدى، شۇنىڭ بىلەن ئاۋات ناھىيىسىنىڭ توك يوق بولۇش تارىخىغا خاتىمە بېرىلدى.
9 - ئاينىڭ 26 -، 27 - كۈنلىرى قارا يامغۇر يېغىپ، ئەڭ چوڭ يېغىن مىقدارى 55 مىللىمېتىرغا، ئۆتكۈنچى يېغىن مىقدارى 68.4 مىللىمېتىرغا يەتتى، قىيان كېلىپ، تاشيوللارنى بۇزۇۋەتتى، ئېرىق - ئۆستەڭلەر يار ئېلىپ كېتىپ، قىسمەن ئېتىزلارنى سۇ بېسىپ كەتتى. ئۆيلەردىن يامغۇر ئۆتۈپ كەتتى، بەزى ئۆيلەر ئۆرۈلۈپ چۈشتى.
شۇ يىلى قىزىلدۆڭدە 1800 مو بوز يەر ئېچىلدى.
شۇ يىلى قالقانسىمان بەز كېسەللىكى بويىچە 1057 كىشى ئارىلاپ تەكشۈرۈلۈپ، 234 كىشىنىڭ بۇ كېسەلگە گىرىپتار بولغانلىقى ئېنىقلاندى، بۇلار ئارىلاپ تەكشۈرۈلگەنلەرنىڭ 22.1% نى ئىگىلەيدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە ئايالار 33.6%نى، ئەرلەر 11.2% نى ئىگىلەيدۇ.

1962 - يىلى

1 - ئايدا ناھىيىلىك توغراقلىق مەيدانى قۇرۇلۇپ، تەبىئىي توغراقلىقنى باشقۇردى ۋە توغراق كېسىشنى تىزگىنلىدى.

3 ـ ئاينىڭ 16 — 25 ـ كۈنىگىچە ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك 3 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 1 ـ قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، جاڭ جۇاڭ ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ شۇجىلىقىغا سايلاندى.

شۇ ئايدا ھاكىم كامال ئەمەت ئاۋات ناھىيىسىدىن يۆتكىلىپ كەتتى.

7 ـ ئايدا ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق پونكىتى قۇرۇلدى.

9 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى كەچتە ئارال سۇ تۇغمىنىگە ئوت كېتىپ، 18 تاش تۇغمەننىڭ ياغاچ قۇرۇلمىسى بىلەن 3.85 تونىنا ئاشلىق كۆيۈپ كەتتى.

10 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى ئىسمائىل قۇربان مۇۋەققەت ھاكىم بولدى.

شۇ يىلى ناھىيە بويىچە 2746 ئىشچى ـ خىزمەتچى قىسقارتىلدى، شۇنىڭ بىلەن تاۋار ئاشلىق يەيدىغان 3437 نوپۇس ئازايدى.

شۇ يىلى خاڭگۇڭدا 3000 مو بوز يەر ئېچىلدى.

شۇ يىلى چۆچۈكبۇيا زاۋۇتى، خىمىيىۋى ئوغۇت زاۋۇتى ۋە شېكەر زاۋۇتى قاتارلىق ئۇنۇم كۆرۈلمىگەن زاۋۇتلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. قول سانائەت كوپېراتىپى قۇرۇلدى، ئۇنىڭغا تۆمۈرچىلىك كوپېراتىپى، جابدۇقچىلىق كوپېراتىپى، تىككۈچىلىك كوپېراتىپى، ئۆتۈكچىلىك ـ كۆنچىلىك كوپېراتىپى قاردى.

شۇ يىلى خاڭگۇڭ دېھقانچىلىق مەيدانىدا ئۇزۇن تالالىق پاختا سىناق تەرىقىسىدە تېرىلدى، بۇ ناھىيىدە ئۇزۇن تالالىق پاختا تېرىشنىڭ باشلىنىشىدۇر.

شۇ يىلى تېرەك كۆچىتى يېتىشتۇرۇش باشلاندى، كېيىنچە بۇ ئۇسۇل پۈتۈن ناھىيىگە كېڭەيتىلىپ، ئورمان بەرپا قىلىشتا دەرەخ شېخى سانجىپ ئورمان بەرپا قىلىدىغان ئەنئەنىۋى ئۇسۇلنىڭ ئورنىنى پەيدىنپەي كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىش ئۇسۇلى ئىگىلىدى.

1963 ـ يىلى

3 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى سىدىقكۆۋرۈك ئەتراپىدىكى «قەد كۆتۈرۈش ئورمىنى» غا ئوت كېتىپ، 400 نەچچە تۈپ دەرەخ كۆيۈپ كەتتى.

8 ـ ئايدا سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى يېڭىچە قىلىندى.

10 ـ ئايدا پىلان كومىتېتى قۇرۇلدى.

شۇ يىلى 11 ـ ئايدىن 1964 ـ يىل 3ـ ئايغىچە 56 ئائىلىدىكى 103 كىشى سىرتقا چىقىپ كەتتى، تامتوغراق گۈڭشې بىلەن يېڭىچە گۈڭشىدا سىرتقا چىقىپ كېتىش ئەڭ ئېغىر بولدى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك پارتكوم سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن «گاز — 69» تىپلىق جىپتىن بىرنى سېتىۋالدى. بۇ، ناھىيە بويىچە سېتىۋېلىنغان تۇنجى پىكاپ ھېسابلىنىدۇ.

شۇ يىلى ناھىيىدىكى كارخانىلار زىيان تارتىشقا باشلىدى، كېيىنچە بۇنداق كارخانىلار يىلمۇ يىل كۆپەيدى.

1964 ـ يىلى

4 ـ ئايدا تېمپېراتورا 0.7℃ ~ 0.9℃ لارغا چۈشۈپ قالدى، ناھىيىدە 9 ~ 14 قېتىمغىچە يامغۇر ياغدى، تېرىلىپ بولغان چىگىتنىڭ كۆپىنچىسى سېسىپ كەتتى، بۇغداي مايىسىسىنىڭ 80% تىن كۆپرەكىگە كېسەل تەگدى.

5 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى تېخنىكا خادىملىرىنى تەشكىللەپ، ناھىيىدىكى سۇغىرىلىدىغان رايونلارنىڭ يەر شەكلىنى ئۆلچەپ سىزدى، ئۇلار 1:10000 ماسشتابلىق يەر شەكلى خەرىتىسىدىن 64 نى سىزدى.

6 - ئاينىڭ 21 - كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت 4 تە، بازار گۈڭشي، ئايكۆل، تامتوغراق، يېڭىئېرىق، غورۇچۆل گۈڭشىلار ۋە قورۇلدۇڭ دېھقانچىلىق مەيدانى مۇلدۇر ئاپىتىگە ئۇچرىدى. مۇلدۇر ئۇدا 35 مىنوت چۈشتى، 42 مىڭ 812 مو يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئېغىر ئاپەتكە ئۇچرىغىنى 9120 مو، بوران 32 تۈپ چوڭ دەرەخنى ئۆرۈۋەتتى.

7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى يېزا ئىگىلىك 1 - شىسى ئاۋات ناھىيىسى بىلەن يۇقىرى ئېقىم سۇ ئامبىرىغا ئۇجمە تومىسىدىن كېلىدىغان قىياندىن پايدىلىنىش ۋە قىشتىكى بىكار سۇنى توپلاش توغرىسىدا كېلىشىمنامە تۈزدى.

7 - 8 - ئايلاردا ئاۋات ناھىيە بازىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋە ئاھالىلەر شۇ يەردە تۇرۇشلۇق قىسىم بىلەن بىرلىكتە يېرىم ئايچە خالىسانە ئىشلەپ، ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىگە توسما ياساپ، ئۇ يەرگە غورۇچۆل ئۆستىڭىنىڭ سۈيىنى باشلىدى، سۇدىكى لاي - لاتقىلار چوڭ بىر سېسىق سۇ كۆلچىكىنى تىندۇرۇۋەتتى. كېيىن بۇ يەر بوستان ئاھالىلەر رايونى قىلىندى.

10 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدىن 12 - ئاينىڭ 5 - كۈنىگىچە پارتىيە ئىچىدە ئىككى سىنىپ، ئىككى يول كۇرىشى قانات يايدۇرۇلدى.

شۇ ئايدا ئايباغ گۈڭشېسىنىڭ قاغامۇش كەنتىگە ناھىيىلىك خىش زاۋۇتى سېلىندى.

1972 - يىلى بۇ زاۋۇت دولان يېزىسىدىكى غورۇچۆل غول ئۆستىڭىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا يۆتكەلدى ۋە يىلىغا 500 مىڭ دانە خىش ئىشلەپچىقىرىلدى. بۇ زاۋۇت زىيان تارتقاچقا، 1985 - يىلى ئىشتىن توختىتىلدى.

شۇ يىلى ناھىيە بويىچە 4413 مو يەردىكى زىرائەت سۇ ئاپىتىگە ئۇچرىدى، ئۇنىڭ 2700 موسىدىن ھوسۇل چىقمىدى. 3000 مو ئوتلاق سۇ ئاستىدا قالدى، 150 چوڭ ھارۋا قىغنى سۇ ئېقىتىپ كەتتى، 16 قوي تۇنجۇقۇپ ئۆلدى.

شۇ يىلى پىلانلىق يەر تەكشىلەش يولغا قويۇلۇپ، ئۇزۇن مۇددەتلىك ئېتىز - ئېرىق ئاساسي قۇرۇلۇشى باشلاندى.

شۇ يىلى 1470 — C كېۋەز سورتى كىرگۈزۈلدى، بۇ سورت بىلەن بىللە كېۋەز يىگىلەش كېسىلى كىردى. كېيىنچە بۇ كېسەل ناھىيە بويىچە كېۋەزگە ئېغىر زىيان سالىدىغان كېسەل زىياندىشلىقىغا ئايلاندى.

شۇ يىلى نوپۇس مەملىكەت بويىچە 2 - قېتىم ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلدى. ناھىيە بويىچە 22 مىڭ 694 ئائىلە، 95 مىڭ 127 نوپۇس بارلىقى ئېنىقلاندى.

1965 - يىلى

2 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ۋە 3 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ۋىلايەتلىك پارتكوم شۇجىسى ياڭ چىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە، ئاۋات ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى جاڭ جۇاڭ، مۇئاۋىن شۇجىسى جاڭ بويىڭ، ئايكۆل گۈڭشېسىنىڭ شۇجىسى گاۋ شېڭرۇڭ يېزا ئىگىلىك 1 - شىسى سىياسىي بۆلۈمى ۋە «غالىبىيەت» 7 - مەيدانىنىڭ رەھبەرلىرى بىلەن 2 قېتىم سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، غالىبىيەت 7 - مەيدانى (كېيىن 3 - تۈەن - مەيدان دېيىلدى) بىلەن ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يېزا - كەنتلەرنىڭ

چېگرىسىنى بېكىتتى.

3 - ئاينىڭ 13 — 17 - كۈنىگىچە 1 - نۆۋەتلىك كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيىتى قۇرۇلدى.

3 - ئاينىڭ 27 - كۈنى بازار گۈڭشې بەشىبرىق باشقۇرۇش رايونىنىڭ 1 -، 2 -، 3 - چوڭ ئەترىتى ئايكۆل گۈڭشىغا، 4 - چوڭ ئەترىتى تامتوغراق گۈڭشىغا ئايرىپ بېرىلدى.

5 - ئايدا شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ تەيئەن دېھقانچىلىق مەيدانىدىن كەلگەن 300 دېھقان (ئائىلە تاۋابىئاتلىرى بىلەن 500 دىن ئارتۇق كىشى) «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانىغا ماكانلاشتى.

7 - ئاينىڭ 27 - كۈنى قوراللىق ساقچى قىسىم ئاۋات ناھىيىلىك ئوتتۇرا ئەترىتىنىڭ باشلىقى قادىر ھېزىم قىزىل سۇ ئامبىرىدا كەلكۈنگە تاقابىل تۇرۇپ خەتەردىن قۇتقۇزۇشتا، قاينام تارتىپ كەتكەن ئاممىنى قۇتقۇزۇش يولىدا باتۇرلارچە قۇربان بولدى، دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىكى ئۇنىڭغا «خەلقنى سۆيۈش نەمۇنچىسى» دەپ نام بەردى.

8 - ئاينىڭ 13 — 19 - كۈنىگىچە ئاۋات ناھىيىسىدە ۋىلايەت بويىچە يەر پىلانلاش - يۇرۇشلەشتۇرۇش قۇرۇلۇشى نەق مەيدان يىغىنى ئېچىلدى.

9 - ئايدا نەنجىڭدىن كەلگەن، تولۇقسىز، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن 1200 ئوقۇغۇچى «مول ھوسۇل» 1 -، 3 - مەيدانلىرىغا دېھقانچىلىق قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

10 - ئاينىڭ 1 — 3 - كۈنىگىچە ئاپتونوم رايون قۇرۇلغانلىقىنىڭ 10 يىللىقىنى تەبرىكلەش پائالىيىتىگە كەلگەن مەركەز ھال سوراش ئۆمىكىنىڭ شائخەي شەھىرىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى سۇڭ رىچاڭ باشچىلىقىدىكى 3 - شۆبە ئۆمىكى ئاۋات ناھىيىسىگە كېلىپ ھال سورىدى.

شۇ يىلى يۇقىرى ئېقىم سۇ ئامبىرى رايونىدا ئولتۇرۇشلۇق 87 ئائىلە (400 نەچچە كىشى) «مول ھوسۇل» ئۆستىكى بىلەن سۇغىرىلىدىغان رايونغا كۆچۈرۈلدى.

شۇ يىلى ناھىيىدە بىر خەلق ئەسكەرلىرى مۇستەقىل يىگى، بىر ئاتلىق ئەسكەرلەر لىيەنى، 120 خەلق ئەسكەرلىرى لىيەنى تەشكىللەندى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك تراكتور پونكىتى قۇرۇلدى. شۇ چاغدا ناھىيە بويىچە 27 تراكتور بارئىدى.

شۇ يىلى سۇچىلىق ئىنژېنېرى لى يۈجيې ناھىيىنىڭ ئېتىز - ئېرىق سۇچىلىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى ئومۇمىي پىلانىنى تۈزۈپ چىقتى.

1966 - يىلى

6 - ئايدا بازار - يېزىلاردا «سەنجياسۈن» نى تەنقىد قىلىش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى.

شۇ ئايدا «پرولېتارىيات مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئېلىپ بېرىش سەپەرۋەرلىك يىغىنى ئېچىلىپ، «پرولېتارىيات مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى توغرىسىدىكى قارار» («16 ماددا») يەتكۈزۈلدى، شۇنىڭ بىلەن 10 يىلغا سوزۇلغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ھەرىكىتى باشلىنىپ كەتتى.

7 - ئايدا «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانىنىڭ 5 -، 7 -، 8 - لىيەنلىرىدىكى چېگرا رايونغا ياردەم بەرگۈچى نەنجىڭلىق ياشلار تەشكىللىنىپ، 5 - لىيەندىكى بوز يەر ئېچىش «جېڭى» گە قاتناشتى.

7 - ئاينىڭ 21 - كۈنىدىن 8 - ئاينىڭ 10 - كۈنىگىچە ناھىيىدىكى 407 ئوقۇتقۇچى جەم

قىلىنىپ، ئۇلارغا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» تەلىم - تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلىپ، «كۆرەش قىلىش، تەنقىد قىلىش، ئۆزگەرتىش» قانات يايدۇرۇلدى. ئوقۇتقۇچىلار سولچىلار، ئارىلىقتىكىلەر، ئوڭچىلار دەپ ئايرىلدى ۋە ئۇلار «پارتىيىگە قارشى ئۇنسۇر»، «ئوڭچى ئۇنسۇر»، «ئەكسىلئىنقىلابچى ئۇنسۇر» دېگەندەك جىنايى نامىلار بىلەن تەنقىد قىلىندى، كۆرەش قىلىندى، بىر تۈركۈم ئوقۇتقۇچىلار خىزمەتتىن ھەيدىۋېتىلدى. 1979 - يىلى ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئاقلاندى.

شۇ يىلى ئىلياس باۋۇدۇن يېزىلاردا 1000 پارچىدىن ئارتۇق ھەجۋى رەسىم ۋە رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ سۈرىتىنى سىزدى ھەم ماۋجۇشى سۆزلىرىدىن ئۈزۈندىلەرنى يېزىپ، ھۆسنخەت يېزىشنى كېڭەيتتى.

شۇ يىلى يېزا ئىگىلىك 1 - شى 16 - تۈەن غورۇچۆل گۈڭشېسىغا ياردەملىشىپ، «سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇپ بەردى. بۇ، ناھىيە بويىچە تۇنجى گۈڭشې ئېلېكتر ئىستانسىسىدۇر.

شۇ يىلى ئۇجمە كەنتىدىكى پولات چۈنقىلىق بېتون توما قۇرۇلۇشىدا ئىش باشلاندى، بۇ توما 1968 - يىلى پۈتتى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك پارتكوم ناھىيىدىكى كادىرلارنى جياۋ يۈلۈدىن ئۆگىنىشكە چاقىردى.

1967 - يىلى

1 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ناھىيە بازىرىدا ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرا ℃25— قا چۈشتى، بۇ، تېمپېراتۇرا خاتىرىلەنگەندىن بۇيانقى ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرادۇر.

شۇ ئايدا يېڭىئېرىق گۈڭشې 8 - چوڭ ئەترەت 2 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ ئامبىرىغا ئوت كېتىپ، 7.5 تونىنا ئاشلىق، 0.85 تونىنا ياغلىق دان، 118 تال ياغاچ، بىر رېزىنكە چاقلىق ھارۋا ۋە نۇرغۇن دېھقانچىلىق سايمىنى كۆيۈپ كەتتى.

2 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ئاممىنىڭ «ئىسيانچىلار» تەشكىلاتى ھوقۇق تارتۇۋېلىش قوماندانلىق شتابى قۇرۇپ، ناھىيىدىكى پارتىيە، ھۆكۈمەت ھوقۇقىنى تارتۇالدى، پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى.

3 - ئايدا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ئاقسۇدا تۇرۇشلۇق 7922 - قىسمى «ئۇچ ياردەم، ئىككى ھەربىي» خىزمىتىنى ئىشلەش ئۈچۈن ئاۋات ناھىيىسىگە «ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى تەشۋىقات ئەترىتى» ئەۋەتتى.

5 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ناھىيىلىك دوختۇرخانىنىڭ دوختۇرى ما جىگۈېن قاناش كېسىلىگە گىرىپتار بولغان چارۋىچىنى جىددىي قۇتقۇزۇۋاتقاندا، يۇقۇملىنىپ قېلىپ قۇربان بولدى.

1968 - يىل 4 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئۇنى ئىنقىلابىي قۇربان دەپ ئېتىراپ قىلدى.

7 - ئاينىڭ 15 - كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت 6 لەردە، يېڭىئېرىق يېزىسى تەۋەسىدە غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا سوزۇلغان 1.5 — 2 كىلومېتىرغىچە داۋىرىدە مۆلدۈر ياغدى، مۆلدۈرنىڭ دىئامېتىرى 0.5 ~ 3 سانتىمېتىرغا يېتتى، مۆلدۈر 7 مىنۇت يېغدى. 3 چوڭ ئەترەتنىڭ 14 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدە 6590 مو يەردىكى بۇغداي، كۆممىقوناق، كېۋەز ئاپەتكە ئۇچرىدى.

8 - ئايدا مەكتەپلەردە «قىزىل قوغدىغۇچىلار» تەشكىلاتى قۇرۇلدى. شۇنىڭغا ئەگىشىپلا «توت كوننى يوقىتىش»، «بارلىق جىن - شەيتانلارنى سۈپۈرۈپ تاشلاش»، ئۆي ئاختۇرۇپ مال - مۈلۈكنى تارتىۋېلىش، كىتابلارنى كۆيدۈرۈش، نەرسە - كېرەكلەرنى چېقىشقا ئوخشاش ئىشلار باشلىنىپ كەتتى. كېيىنچە ئاممىۋى تەشكىلاتلار قارىمۇ - قارشى ئىككى تەرەپكە ئايرىلدى، ئاغزاكى مۇنازىرە ئەلەم كۈرىشىگە ئايلاندى.

9 - ئاينىك 2 - كۈنى «مول هوسۇل» 3 - مەيدانىدىكى ئىككى تەرەپ ئاممىۋى تەشكىلات — «3 - ئىيۇل ئىنقىلابىي ئىسيانچىلار بىرلەشمىسى» بىلەن «ئىشچىلار ئىنقىلابىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۇيۇشمىسى» توقۇنۇشۇپ قالدى. يېزا ئىگىلىك 1 - شى 3 - تۆنى ئادەم ئەۋەتىپ ئىشچىلار ئىنقىلابىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۇيۇشمىسىغا ياردەم بەردى، ئۇلار «3 - ئىيۇل ئىنقىلابىي ئىسيانچىلار بىرلەشمىسى» بىلەن ئەلەم كۈرىشى قىلدى. ئىككىلا تەرەپتىن نۇرغۇن ئادەم يارىلاندى، 3 - تۆندىن بىر ئادەم ئۆلدى.

9 - ئاينىك 10 - كۈنى كەلكۈننىك تەسىرىدە يۇقىرى ئېقىم سۇ ئامبىرىنىك سۇيى شىددەتلىك تېشىپ كەتتى، 10 مىڭ مو كۆلەمدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسى ۋە ئوتلاق سۇ ئاستىدا قالدى، 74 قوي، 10 مىڭ دەندىن ئارتۇق قىشلىق ئوت - سامان ۋە بىر ئۇرۇقلاندۇرۇش پونكىتىنى سۇ ئېقىتىپ كەتتى.

شۇ يىلى ئايكۆل گۇڭشېڭنىك نامى «قىزىل يۇلتۇز» گۇڭشېڭىغا، تامتوغراق گۇڭشېڭنىك نامى «ئالغا» گۇڭشېڭىغا، غورۇچۆل گۇڭشېڭنىك نامى «سەكرەپ ئىلگىرىلەش» گۇڭشېڭىغا، بەشئېرىق گۇڭشېڭنىك نامى «قىزىل بايراق» گۇڭشېڭىغا، يېڭىئېرىق گۇڭشېڭنىك نامى شاڭياك (قۇياشقا بېقىش) گۇڭشېڭىغا ئۆزگەرتىلدى (كادىرلار ۋە ئامما بۇ ناملارغا ئادەتلىنەلمىگەچكە، يەنىلا كونا ئىسمىنى قوللىنىۋەردى. يېڭى ئىسىملار ئەمەلدە يوق شەكىل بولۇپ قالدى. شۇڭا تەزكىرىسىزنىك 1968 - يىلدىن 1980 - يىلغىچە بولغان قىسمىدا بۇ يەر ناملىرىنىك يەنىلا ئەسلىسى قوللىنىلدى). 1980 - يىلى ئۇلارنىك بۇرۇنقى نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

شۇ يىلى ئاۋات بازىرىنىك غەربىدىكى 3000 موچە كېلىدىغان زەيلىكىنىك سۇيى چىقىرىۋېتىلىپ پايدىلىق يەرگە ئايلاندۇرۇلدى، كېيىنچە بۇ يەر نۇرباغ ئاھالە كومىتېتى قىلىندى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك ياغ زاۋۇتى قۇرۇلدى، بۇ زاۋۇت يىلىغا 70 تونىا چىگىت يېغى تارتتى.

1968 - يىلى

4 - ئاينىك 19 - كۈنى شۆبە ھەربىي رايونلۇق «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئىشخانىسىنىك تەستىقى بىلەن، تامتوغراق، غورۇچۆل، بەشئېرىق گۇڭشېڭىردا ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى.

5 - ئاينىك 4 - كۈنى بىر تەرەپ ئاممىۋى تەشكىلات ئاز كەم 1000 دېھقانىنى ناھىيە بازىرىغا باشلاپ كىرىپ، يەنە بىر تەرەپ ئاممىۋى تەشكىلاتنىك 10 نەچچە ئادەمنى تۇتۇۋېلىپ ئۇردى.

7 - ئاينىك 2 - كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت 5 لەردە يېڭىئېرىق گۇڭشېڭىنىك يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتىپىدىن خاڭگۇڭنچە بولغان ئارىلىقتىكى 2300 مو يەردىكى بۇغداي، كۆممىقوناق، كېۋەز، قوغۇن - تاۋۇز مۆلدۈر ئاپىتىگە ئۇچرىدى.

شۇ يىلى ئاۋات ناھىيىلىك ئوتتۇرا ئەترەت بىلەن مارالبېشى ناھىيىلىك ئوتتۇرا ئەترەت ئۆز ئارا ئالماشتۇرۇلدى.

شۇ يىلىدىن باشلاپ ناھىيىدىكى زىيالىي ياشلار ھەر قايسى گۈڭشىلاردىكى زىيالىي ياشلار نۆۋەتسىغا ئەمگەككە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1977 - يىلى تاغ ۋە يېزىلارغا بېرىشقا ئاجرىتىلمىغان زىيالىي ياشلار ناھىيىلىك زىيالىي ياشلار دېھقانچىلىق مەيدانىغا توپلاندى. 1981 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا زىيالىي ياشلارنىڭ ھەممىسى بازارغا قايتۇرۇلۇپ، ئۇلارنىڭ شەھەر - بازار نوپۇسى ۋە ئاشلىق رەسمىيىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1969 - يىلى

4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى، كومىتېت قارىمىقىدا ئىش بېجىرىش گۇرۇپپىسى، سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسى، ئىشلەپچىقىرىش قوماندانلىق گۇرۇپپىسى، خەلق قوغداش گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى. شۇنىڭدىن كېيىن، ھەرقايسى ئورۇنلاردا ئارقا - ئارقىدىن ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى.

5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ تامغىسىنى ئىشلىتىشنى قارار قىلدى، ئەسلىدىكى ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىغا قاراشلىق تارماقلارنىڭ خىزمەت ھوقۇقى توختىتىلىپ، ئۇلارنىڭ تامغىسى بىردەك بېكار قىلىندى.

6 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ئىككى تەرەپ ئاممىۋى تەشكىلاتقا باش شتابنى دەرھال بېكار قىلىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش قىلدى، تەشكىلاتلار ھېساباتىنى ئېنىقلاپ، ئىشلەتكەن مادديي ئەشيالارنى ئەينى سانى بىلەن ئىگىسىگە قايتۇردى، خادىملىرى «ئىنقىلابنى تۇتۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش» ئۇچۇن ئەسلى ئورنىغا قايتۇرۇلدى.

7 - ئايدا يۇقىرى ئېقىم 1 - مەيدانى، يۇقىرى ئېقىم سۇ ئامبىرىنى باشقۇرۇش ئورنى، قۇرۇلۇش 2 - تۇەنى، شىمالىي تارىم سۇچىلىق يېڭى بىرلەشتۇرۇلۇپ، 16 - تۇەن قىلىندى، تۇەن شتابى ئاۋات ناھىيىسىدىكى جياخېزا دېگەن يەرگە ئورۇنلاشتى.

شۇ يىلى ۋىلايەتلىك ج خ باشقارمىسى قورۇلدۇق ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانىنى يېزا ئىگىلىك 1 - شى 16 - تۇەننىڭ ھەربىي ئىدارە قىلىشىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى.

شۇ يىلى 33 خەلق باشلانغۇچ مەكتىپى ھۆكۈمەت مەكتىپىگە ئۆزگەرتىلدى.

شۇ يىلى خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتەپ 6 يىللىق تۇزۇمدىن 5 يىللىق تۇزۇمگە، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ 3 يىللىق تۇزۇمدىن 2 يىللىق تۇزۇمگە ئۆزگەرتىلدى.

شۇ يىلى ناھىيە بازىرىدا ۋە بەشئېرىق، يېڭىئېرىقلاردا بىردىن سېمونت قۇيۇلما زاۋۇتى قۇرۇلدى.

شۇ يىلى قىشتا مەكتەپلەرگە «ئىشچىلار تەشۋىقات ئەترىتى» بىلەن «كەمبەغەل دېھقانلار تەشۋىقات ئەترىتى» كىرىپ ئورۇنلاشتى، مەكتەپ مۇدىرى ۋە مۇدىر بېكار قىلىندى.

1970 - يىلى

3 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت «بىرگە زەربە بېرىش، ئۇچكە

قارشى تۇرۇش» يادرو گۇرۇپپىسى بىلەن ج خ - تەپتىش - سوت ھەربىي ئىدارە قىلىش گۇرۇپپىسى ناھىيە بازىرىدا تۇمەن كىشلىك يىغىن ئېچىپ، بىرنەچچە جىنايى ئىشلار جىنايەتچىسىنى تەنقىدلىدى، نەق مەيداندا 10 نەچچە بىگۇناھ كادىر - ئاممىنى قولغا ئالدى. 4 ئادەمنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ ئاگاھلاندۇردى. شۇنىڭدىن كېيىن، بازار - يېزىلاردا «بىرگە زەربە بېرىش، ئۇچكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى باشلىنىپ كەتتى. قالايمىقان تۇتۇش، قالايمىقان تارتىپ چىقىش، قالايمىقان قاماپ قويۇش، «قىستاش، ئىقرار قىلدۇرۇش، ئىشىنىپ كېتىش» ۋاستىسى قوللىنىلىپ، ناھىيە بويىچە 3400 دىن ئارتۇق ئادەم تارتىپ چىقىرىلدى، 27 ئادەم ئەجەلسىز ئۆلدى، نۇرغۇن ئادەم يارىلاندى.

5 - ئايدا سىدىقكۆۋرۈكنى پولات چۈنقىلىق، بېتون قۇرۇلمىلىق قىلىپ سېلىش باشلاندى، 1971 - يىل 10 - ئايدا پۈتتى.

10 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ناھىيىلىك ئاپتوموبىل ترانسپورت كالونى قۇرۇلدى.

10 - ئاينىڭ 13 - كۈنى تامتوغراق، ئايكۆل، بەشئېرىق، غورۇچۆل گۇڭشىلىرىدا پارتكوم قۇرۇلدى.

11 - ئاينىڭ 28 - كۈنى سۇ بەك جىق كېلىپ، يۇقىرى ئېقىم سۇ ئامبىرىغا سۇ قويۇش ئۆستىگى (كونا دەريانىڭ ئايبىغى) نىڭ قېشىنى بۇزۇۋەتتى، سۇ قاراتال چوڭ ئەترىتىنىڭ 559 مو يەردىكى كۆزگى بۇغدىيىنى، 1679 مو ئاق يېرىنى، 15 مىڭ مو ئوتلىقىنى بېسىپ كەتتى، 30 تونىنا ئوت - ساماننى، 10 قوينى ئېقىتىپ كەتتى، 66 ئېغىز ئۆينى ئۆرۈۋەتتى.

شۇ ئايدا غورۇچۆل گۇڭشې چارۋىچىلىق فېرمىسى، قىزىلدۆڭ چوڭ ئەترىتى، ناھىيىلىك ئاتچىلىق فېرمىسى، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسى بىرلەشتۇرۇلۇپ، ناھىيىلىك چارۋىچىلىق فېرمىسى قىلىندى.

شۇ يىلى 1804 بازار ئاھالىسى تارقاقلاشتۇرۇلدى، كادىر، ئىشچى - خىزمەتچى ئائىلە تاۋابىئاتىدىن 400 نەچچە كىشى يېزىلارغا باردى. 1973 - يىلىدىن باشلاپ ئۇلار بىر - بىرلەپ بازارغا قايتۇرۇلدى، 1980 - يىلى ھەممىسى قايتىپ بولدى.

1971 - يىلى

1 - ئاينىڭ 3 - كۈنى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئاۋات ناھىيىلىك 4 - قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، لىيۇ گېنچۇەن ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىلىقىغا سايلاندى.

4 - ئاينىڭ 13 - كۈنى «مول ھوسۇل» 1 - مەيداندا پارتكوم قۇرۇلدى.

5 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك كومىتېتى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇھاكىمە قىلىپ قارار قىلىشى ئارقىلىق «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانىدىكى ئاتالمىش «كومپارتىيىگە قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قوتقۇزۇش پارتىيىسى» دېلوسى ئاقلاندى.

7 - ئاينىڭ 4 ～ 7 - كۈنىگىچە 60 نەچچە سائەت ئۇدا يامغۇر ياغدى، يامغۇر مىقدارى 71.8 مىللىمېتىرغا يەتتى. بۇ يامغۇر قىسمەن جايلاردا قىيان پەيدا قىلدى.

شۇ يىلى ئارال سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى («شەرق قىزارىدى» ئېلېكتر ئىستانسىسىمۇ دېيىلىدۇ) پۈتتى.

شۇ يىلى ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى. 1982 - يىلى كونا يېزىق ئەسلىگە

كەلتۈرۈلدى.

1972 - يىلى

5 - ئاينىڭ 24 - كۈنىدىن 6 - ئاينىڭ 8 - كۈنىگىچە ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتى، خەلق قوراللىق بۆلۈم پارتكومى كېڭەيتىلگەن يىغىن ئېچىپ، لىن بياۋنىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىش پروگراممىسىنى تەنقىد قىلدى.

5 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ناھىيىدە 33.7 مىللىمېتىر يامغۇر يېغىپ، 8000 دىن ئارتۇق چارۋا ئۆلدى، 27 مىڭ مو يەردىكى كۆممىقوناق، 7000 مو يەردىكى كېۋەز نابۇت بولدى.

6 - ئاينىڭ 18 - كۈنى بەشئېرىق، يېڭىئېرىق، ئايكۆل گۈڭشېلىرى بىرلا ۋاقىتتا مۆلدۈر ئاپىتىگە ئۇچرىدى. مۆلدۈر 5 — 15 مىنۇتقىچە داۋاملاشتى، ئەڭ چوڭى ياڭاقتەك چۈشتى، 50 مىڭ مودىن ئارتۇق يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى.

12 - ئاينىڭ 8 — 15 كۈنىگىچە ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتى «يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش» بويىچە تەجرىبە ئالماشتۇرۇش يىغىنى ئاچتى، يىغىنغا 700 دىن ئارتۇق ئادەم قاتناشتى.

شۇ يىلى خاڭگۈڭدا 3000 مو بوز يەر ئېچىلدى.

1973 - يىلى

12 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم بىلەن ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتى خىزمەت ئاپپاراتلىرىنى رەسمىي ئايرىدى.

شۇ ئايدا «ئەقلىي تەربىيە بىرىنچى»، «ئوقۇتقۇچىلىق ئىززەت - ھۆرمىتى» دېگەنلەر تەنقىد قىلىنىشقا باشلىدى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ (خەنزۇ ئوتتۇرا مەكتەپ) قۇرۇلدى.

شۇ يىلى يېزا ئىگىلىك 1 - شى 16 - تۈەنگە قاراشلىق قورۇلدۇق ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى ئاپتونوم رايونلۇق جامائەت خەۋپسىزلىك نازارىتىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

1974 - يىلى

1 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق ئەسكەرلىرى قوراللىق تايانچ تۈەنى قۇرۇلدى.

1 - ئاينىڭ 19 - كۈنى تامتوغراق گۈڭشېسىنىڭ 16 - چوڭ ئەترىتى يېڭىئېرىق گۈڭشېسىغا قوشۇپ بېرىلدى.

6 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا قارا يامغۇر يېغىپ شور ئاپىتى پەيدا قىلدى، ناھىيە بويىچە 18 مىڭ 80 مو يەردىكى كۆممىقوناق، 11 مىڭ 588 مو يەردىكى بۇغداي، 8622 مو يەردىكى كېۋەز، 3417 مو يەردىكى ياغلىق دان زىرائىتى نابۇت بولدى. مۆلچەرلىنىشچە 2000 تونىدىن ئارتۇق بۇغداي، ياغلىق دان، 200 تونىدىن ئارتۇق پاختا زىيان بولغان.

7 - ئايدا ناھىيىلىك ئۆسمۇر ئوغۇللار ۋالىبول كوماندىسى ئاتۇش شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن ئاپتونوم رايونلۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئوغۇللار ۋالىبول مۇسابىقىسىگە قاتنىشىپ

1 - بولدى.
8 - ئايدا ناھىيىلىك ئۆسمۇر ئوغۇللار ۋالىبول كوماندىسى ئاپتونوم رايونغا ۋاكالىتەن، سىچۈەن ئۆلكىسىنىڭ ۋېنجياڭ ناھىيىسىدە ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ۋالىبول مۇسابىقىسىگە قاتنىشىپ 5 - بولدى.
9 - ئاينىڭ 7 - كۈنى «مول ھوسۇل» 3 - مەيداندا پارتكوم قۇرۇلدى.
12 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ناھىيە بويىچە پارتىيىنىڭ ئاساسىي لۇشيەن تەربىيىسى قانات يايدۇرۇلدى، بۇ تەربىيە 1978 - يىل 10 - ئايدا ئاياغلاشتى.
شۇ يىلى ناھىيىلىك پارتكوم ئىشخانا قورۇسى سېلىندى.
شۇ يىلى ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانى قۇرۇلدى.
شۇ يىلى 1972 - يىلى باشلانغان قاراتال تومىسى قۇرۇلۇشى پۈتتى.
شۇ يىلى 1972 - يىلى باشلانغان ناھىيىنىڭ باش تومىسى پۈتتى.

1975 - يىلى

5 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ناھىيىلىك دائىملىق سۈچىلىق قۇرۇلۇشىنى پىلانلاش قوماندانلىق شتابى قۇرۇلدى.
7 - ئايدا ناھىيىلىك ئۆسمۇر ئوغۇللار ۋالىبول كوماندىسى چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ شىنىڭ شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك ئۆسمۇرلەر ۋالىبول مۇسابىقىسىنىڭ رايونلار بويىچە مۇسابىقىسىگە قاتنىشىپ 3 - بولدى.
11 - ئاينىڭ 19 - كۈنى تۆت دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى ئېچىلدى، يىغىنغا 880 كىشى قاتناشتى. يىغىندا «پۈتۈن پارتىيە بويىچە سەپەرۋەرلىككە كېلىپ، 5 يىل جاپالىق ئىشلەپ، داجەيچە ناھىيە قۇرۇپ چىقىش» توغرىسىدا قارار چىقىرىلدى.
11 - ئايدا قاھار ئەمەت ناھىيىلىك پارتكومغا شۇجى بولدى، ئەسلىدىكى شۇجى لىيۇ گېنچۈەن ۋىلايەتلىك پارتكومغا يۆتكەلدى.
شۇ يىلى ئىلەكنىڭ جەنۇبىدا 3000 مو بوز يەر ئېچىلدى.
شۇ يىلى ناھىيىلىك ماي ئىسكىلاتى قۇرۇلۇپ، ئاپتوموبىللارغا ئىشلىتىلىدىغان بېنزىن، دىزېلىن، ئاپتول قاتارلىق مايلار ساقلاندى ۋە سېتىلدى.
شۇ يىلى ناھىيىلىك يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى قۇرۇلدى.
شۇ يىلى نېفىت شىركىتى قۇرۇلدى.

1976 - يىلى

3 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانىنىڭ 3 - ئەتىرىتىنى ئايرىپ چىقىپ، ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانى قۇرۇشنى قارار قىلدى.
9 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ۋە خەلق قوراللىق بۆلۈمى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى، گوۋۇيۈەن، مەركىزىي ھەربىي كومىتېتقا تېلېگراممىا يوللاپ، رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ ۋاپاتىغا تەزىيە بىلدۈردى.

9 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ تەنتەربىيە مەيدانىدا تۈمەن كىشىلىك يىغىن ئېچىلىپ، رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ ژاپاتىغا چوڭقۇر تەزىيە بىلدۈرۈلدى.
شۇ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ماۋارىپ نازارىتى ھۆججەت چىقىرىپ، يېڭىشەرىق گۈڭشې 15 - چولاق ئەترەت باشلانغۇچ مەكتىپىنى ئاپتونوم رايون بويىچە نۇقتىلىق باشلانغۇچ مەكتەپ قاتارىغا كىرگۈزدى.
10 - ئايدا «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىندى، ناھىيە خەلقى شاد - خۇراملىققا چۆمۈپ، ئارقا - ئارقىدىن ھەر خىل تەبرىكلەش پائالىيىتى ئۆتكۈزدى.
12 - ئايدا ناھىيە بويىچە ھەممە كۈچ سەپەرۋەر قىلىنىپ، ئاۋات ناھىيىسىدىن ئاقسۇغىچە بولغان 27 كىلومېتىر يولغا شېغىل يانقۇزۇش ۋەزىپىسى زەربىدارلىق بىلەن ئورۇندالدى.
شۇ يىلىدىن 1977 - يىلىغىچە ناھىيە بازىرىدىكى 1.95 كىلومېتىر ئاساسلىق كوچىغا ئاسفالت يانقۇزۇلدى، پىيادىلەر يولى سېمونتلاندى. پىيادىلەر يولىنىڭ ئىككى چېتىگە تېرەك، ياسىن دەرىخى قويۇلۇپ، ئورمان بەلۋېغى بەرپا قىلىندى.
شۇ يىلى چارۋىچىلىق بۆلۈمى قۇرۇلدى(بۇ بۆلۈم 1984 - يىلى چارۋىچىلىق ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى).

1977 - يىلى

4 - ئاينىڭ 1 — 26 - كۈنىگىچە ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي - قانۇن كادىرلار مەكتىپى ناھىيىدە كۇرس ئېچىپ، جامائەت خەۋپسىزلىكى، ئەدلىيە، خەلق ئىشلىرى كەسپىگە دائىر بىلىملەردىن دەرس ئۆتتى.
شۇ ئاينىڭ 21 -، 22 - كۈنلىرى ناھىيىدە 8 — 9 بال بوران چىقتى. يېڭىشەرىق گۈڭشېسىدا 1100 مو يەردىكى كېۋەز، 300 مو يەردىكى بۇغداي، 800 مو يەردىكى زىرە، 600 مو يەردىكى كۆممىقوناق، 2000 مو يەردىكى ياغلىق دان ئاپەتكە ئۇچرىدى، 28 چارۋا ئۆلدى، 6 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى؛ تامتوغراق گۈڭشېسىدا 1100 مو يەردىكى كۆممىقوناق، 115 مو يەردىكى بۇغداي، 1156 مو يەردىكى كۆچەت - جىرىم ئاپەتكە ئۇچرىدى، 19 تۈپ دەرەخ ئۆرۈلۈپ كەتتى.
5 - ئايدا «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ جىنايىتىنى پاش قىلىش - تەنقىد قىلىشقا بىرلەشتۈرۈلۈپ، «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ سۈيقەستلىك ھەرىكەتلىرىگە چېتىشلىق ئادەم ۋە ئىشلار ئېنىقلاندى.
7 - ئاينىڭ 13 - كۈنى ناھىيە بازىرىدا ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرا 39.4℃ قا چىقتى، بۇ، تېمپېراتۇرا خاتىرىلەنگەندىن بۇيانقى ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرا.
7 - ئاينىڭ 15 - كۈنى كەچتە بورانلىق يامغۇر ئارىلاش مۆلدۈر يېغىپ، ناھىيە بويىچە 10 مىڭ 876 مو يەردىكى ھەر خىل زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى، 10 ئېغىز ئاھالە ئۆيى ئۆرۈلۈپ چۈشتى.
8 - ئاينىڭ 30 - كۈنى بەشئېرىق گۈڭشې ئىمامپاشا 1 - چوڭ ئەترەت پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىنسى روزى مۇھەممەت ج ك پ مەملىكەتلىك 11 - قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ناھىيە بازىرىدىكى ئاممىنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا سازاۋەر بولدى.
10 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئايكۆل گۈڭشېسىنىڭ 3 - چوڭ ئەترىتى بىلەن 4 - چوڭ ئەترىتى،

10 - چولاق ئەترىتى بىلەن 11 - چولاق ئەترىتى، 18 - چولاق ئەترىتى بىلەن 19 - چولاق ئەترىتى بىرلەشتۈرۈلدى. تامتوغراق گۈڭشېسىنىڭ 3 - چولاق ئەترىتى بىلەن 4 - چولاق ئەترىتى، 10 - چولاق ئەترىتى بىلەن 11 - چولاق ئەترىتى، 18 - چولاق ئەترىتى بىلەن 19 - چولاق ئەترىتى بىرلەشتۈرۈلدى.

شۇ يىلى ناھىيە بويىچە ئېتىزلارنى سۇغىرىش ئۈچۈن قۇدۇق قېزىش باشلاندى، كېيىنچە بۇ قۇدۇقلارنىڭ ھەممىسى بىكار قىلىندى.

شۇ يىلى يۇقارقى دولاننىڭ شەرقىدىكى سايغانلىق تۈگمەن دېگەن يەردە 3000 مو بوز يەر ئېچىلدى.

1978 - يىلى

7 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئايكۆل گۈڭشېسىنىڭ نامى ئاقسۇ ناھىيىسىدىكى ئايكۆل گۈڭشېسىدىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، ئايباغ گۈڭشې دەپ ئۆزگەرتىلدى.

11 - ئايدا ناھىيىلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى قۇرۇلدى.

12 - ئايدا تامتوغراق گۈڭشېسىنىڭ 21 -، 22 - چولاق ئەترەتلىرى بىرلەشتۈرۈلۈپ، بىر چولاق ئەترەت قىلىندى. بەشئېرىق گۈڭشېسىنىڭ ئىمامپاشا 20 - چولاق ئەترىتى 2 چولاق ئەترەتكە ئايرىلدى.

شۇ يىلى سودا - سانائەت بانكىسىنىڭ ناھىيىلىك تارماق بانكىسى 3 قەۋەتلىك تىجارەت بىناسى سالدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ناھىيىدىكى كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ۋە خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق بىر قەۋەتلىك ئىشخانىلارنىڭ ئورنىنى خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق ئىشخانا بىنالىرى ئېلىشقا باشلىدى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانى قۇرۇلۇپ ، ئاشلىق زىرائىتى ئۇرۇقلۇقىي يېتىشتۈرۈش مۇشۇ مەيدانغا مەركەزلەشتۈرۈلدى.

شۇ يىلى مەكتەپلەردە نورمال ئوقۇتۇش تەرتىپى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، «ئىشچىلار تەشۋىقات ئەترىتى» بىلەن «كەمبەغەل دېھقانلار تەشۋىقات ئەترىتى» مەكتەپلەردىن چېقىپ كەتتى.

شۇ يىلى يەر ناملىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش باشلاندى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا يىغىنى ئېچىلدى.

1979 - يىلى

2 - ئاينىڭ 6 — 22 - كۈنىگىچە ناھىيىلىك پارتكوم تۆت دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى ئاچتى، يىغىنغا 944 ۋەكىل قاتناشتى. يىغىندا مەركىزىي كومىتېت خىزمەت يىغىنىنىڭ روھى، ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىنىڭ ھۆججىتى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ئۈچ دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلدى. پارتىيە خىزمىتىنىڭ بۈگۈنكى كېيىنكى مۇھىم نۇقتىسىنى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىشقا يۆتكەش بېكىتىلدى، پومېشچىك، باي دېھقانلارنىڭ پەرزەنتلىرىنى ئەمدى كەمسىتمەسلىك ۋە چەكلىمەسلىك، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدىكى دېلولارنى قايتا تەكشۈرۈش، خاتا ھالدا «ئوڭچى» قىلىنغانلارنى ۋە خاتا بىر تەرەپ قىلىنغان كادىر، ئاممىنى ئاقلاش قارار قىلىندى.

3 ـ ئايدا ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

4 ـ ئاينىڭ 10 ـ، 11 ـ كۈنلىرى ناھىيىدە 8 بال قىيپاش شىمال بورىنى چىقىپ، بىردەمدىلا 11 بالغا كۈچەيدى، تېمپېراتۇرا بىراقلا تۆۋەنلەپ، سۇ يۈزى مۇز تۇتتى، 42 مىڭ 184 مو يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى، 397 چارۋا ئۆلدى، بوران 35 ئېغىز ئۆينى ھەمدە بىر قىسىم ستولبا، دەرەخلەرنى ئۆرۈۋەتتى، ئوت ـ سامانلارنى ئۇچۇرۇپ كەتتى.

7 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى 8 مىنۇت مۆلدۈر چۈشتى، مۆلدۈرنىڭ قېلىنلىقى 10 سانتىمېتىرغا يەتتى، يېڭىئېرىق، بەشئېرىق، تامتوغراق گۇڭشېلىرىنىڭ 13 چوڭ ئەترەت، 35 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ 10 مىڭ 876 مو يەردىكى زىرائىتى ئاپەتكە ئۇچرىدى؛ 6 ئېغىز ئۆي، 2 ئېغىز ئامبار، 2 ئات ئېغىلى ئۆرۈلۈپ چۈشتى؛ بىر كالا، 12 قوي ئۆلدى.

8 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى غورۇچۆل گۇڭشېسى مۆلدۈر ئاپىتىگە ئۇچرىدى. 473 مو يەردىكى كېۋەز، 2900 مو يەردىكى كۆممىقوناق، 240 مو يەردىكى زىغىر ئاپەتكە ئۇچرىدى، ئورۇۋېلىنغان 42.5 توننا بۇغداي زىيان بولدى، 42 تۇپ دەرەخ، 2 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى.

10 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ناھىيىنىڭ «قەد كۆتۈرۈش ئورمىنى» ئوتلاق پونكىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

شۇ يىلى باج ئېلىش چېكى بويىچە دېھقانچىلىق بېجى ئېلىش باشلاندى، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان يىللىق ئوزۇقلۇق ئاشلىق 180 كىلوگرامغا، يىللىق ئوتتۇرىچە كىرىم 45 يۈەنگە يەتمىگەن ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدىن ئېلىنىدىغان دېھقانچىلىق بېجى كەچۈرۈم قىلىندى.

1980 ـ يىلى

1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئەسلىدىكى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى بوستان چارۋىچىلىق فېرمىسىغا ئۆزگەرتىلدى.

1 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك كومىتېتىدا ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى قۇرۇلۇپ، رېۋىزىيە ئاپپاراتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

شۇ ئايدا ناھىيىلىك جىنايى ئىشلار ساقچى ئەترىتى قۇرۇلدى.

4 ـ ئايدا ناھىيىلىك ئۇيغۇر تېبابىتى ئامبۇلاتورىيىسى قۇرۇلدى. بۇ ئامبۇلاتورىيە 1983 ـ يىلى ناھىيىلىك ئۇيغۇر تېبابىتى دوختۇرخانىسىغا ئۆزگەرتىلدى.

6 ـ ئاينىڭ 16 — 20 كۈنىگىچە ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك 5 ـ قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، مامۇت مەھەممەت ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىلىقىغا سايلاندى.

7 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت 10 دا يېڭىئېرىق گۇڭشېسى بىلەن تامتوغراق گۇڭشېسىنىڭ 6 چوڭ ئەترەت، 20 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى مۆلدۈر ئاپىتىگە ئۇچرىدى. 2900 مو يەردىكى كۆممىقوناق، 2735 مو يەردىكى بۇغداي ئاپەتكە ئۇچراپ، 17.38 توننا مەھسۇلات زىيان بولدى؛ 80 مو يەردىكى شال ئاپەتكە ئۇچراپ، 6 توننا شال زىيان بولدى؛ 1560 مو يەردىكى كېۋەز ئاپەتكە ئۇچراپ، 21.56 توننا ساپ پاختا زىيان بولدى؛ 131 مو يەردىكى قوغۇن ـ تاۋۇز ئاپەتكە ئۇچرىدى، بۇنى پۇلغا سۇندۇرغاندا 19 مىڭ 655 يۈەن بولىدۇ؛ 5 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى.

7 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ناھىيىدە 7 — 9 بال قىيپاش شىمال بورىنى چىقىپ، 48 مىڭ

616 مو يەردىكى كۆممىقوناق ئاپەتكە ئۇچرىدى، 161.48 تونىنا مەھسۇلات زىيان بولدى؛ 30 مىڭ 203 مو يەردىكى كېۋەز ئاپەتكە ئۇچراپ، 1143.82 تونىنا ساپ پاختا زىيان بولدى؛ 1583 مو يەردىكى شال ئاپەتكە ئۇچراپ، 25.67 تونىنا مەھسۇلات زىيان بولدى؛ 326.82 تونىنا ئورۇۋېلىنغان بۇغداي زىيان بولدى؛ 8500 مو يەردىكى زىغىر ئاپەتكە ئۇچراپ، 17.44 تونىنا مەھسۇلات زىيان بولدى؛ 1170 مو يەردىكى ئۇرۇقلۇق قاشقابېدە ئاپەتكە ئۇچراپ، 2725 كىلوگرام ئۇرۇق زىيان بولدى؛ 5564 كىلوگرام زاراڭزا، 440.86 تونىنا مېۋە - چېۋە زىيان بولدى؛ 2014 تۈپ دەرەخ، بىر قوتان ئۆرۈلۈپ چۈشتى، بىر ئات، 7 قوي ئۆلدى.

8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شەھەر مۇھىتىنى باشقۇرۇش پونكتى قۇرۇلدى.

12 - ئاينىڭ 17 - كۈنى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش پونكتى قۇرۇلدى.

شۇ يىلى خۇاڭ بۇدۇمن قاتارلىق كىشىلەر ئاق ماموز بېلىقى، لاققا بېلىق ۋە كارىپ بېلىقىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك يېتىشتۇرۇپ چىقتى. 1981 - يىلى تومباش بېلىق بىلەن لاققا بېلىقنى چېتىشتۇرۇپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. بىراق ئامما ئارىسىدا بېلىق باقمىدىغان ئادەت بولمىغاچقا، بۇلار ئومۇملاشتۇرۇلماي تاشلىنىپ قالدى.

شۇ يىلى «مول ھوسۇل» 1 - مەيدان 3 - لىيەنىدە 1200 مو بوز يەر ئېچىلدى.

شۇ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ج خ نازارىتى قورۇلدۇق ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانىنى ئاۋات ناھىيىسىگە ئۆتكۈزۈپ بەردى. 1983 - يىلى يەنە ج خ نازارىتىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

شۇ يىلى پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى.

شۇ يىلى چېگرا رايونغا يارەدەم بەرگۈچى نەنجىڭلىق ياشلار نەنجىڭغا قايتتى.

شۇ يىلى مېيىپ بولۇپ قېلىپ ياكى ئەمگەك قىلىش ئىقتىدارىدىن ئايرىلىپ قېلىپ ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن ھەربىيلەرگە، قۇربان بولغان ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرىدىن ئىگە - چاقسىز، ياشىنىپ قالغانلارغا ۋە ئۇششاق بالىلارغا قەرەللىك ياردەم بېرىش رەسمىي بەلگىلىنىپ، بازاردىكىلەرنىڭ ھەر بىرىگە ئايدا 15 — 18 يۈەنگىچە، يېزىدىكىلەرگە 12 — 15 يۈەنگىچە بېرىلدى. 1984 - يىلدىن كېيىن كۆپەيتىپ بېرىلدى.

شۇ يىلى ئاقسۇ ۋىلايىتى بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ناخشا - ئۇسسۇل كۆرىكىدە ئاۋات ناھىيىسى تەييارلىغان كوللېكتىپ ئۇسسۇل «دولان مەشرەپى» بىلەن يالغۇز كىشىلىك ناخشا — «گۈزەل ياشلىقىم» 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، 2 كىشى ئورۇندىغان «ۋەتەن» نامىلىق مۇزىكا 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، 2 كىشىلىك ئۇسسۇل — «ئاشپەزگە مەدھىيە» 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

1981 - يىلى

6 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم «7 - ماي ئۇنىۋېرسىتېتى» نى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى قارار قىلدى، مۇشۇ ئاساستا كۆلىمى 10 مىڭ مو كېلىدىغان ناھىيىلىك 2 - ئوتلاق پونكتى قۇرۇلدى.

6 - ئاينىڭ 24 — 30 - كۈنگىچە ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنى ئېچىلدى، يىغىندا ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى قۇرۇش، ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش توغرىسىدىكى قارار ماقۇللاندى،

ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ سايلام تۈزۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. مەخمۇت مامۇت ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرلىقىغا سايلاندى. ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، ئابلا ھەسەن ھاكىملىققا سايلاندى.

7 - ئاينىڭ 3 - كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت 9 دىن 40 مىنۇت ئۆتكەندە ھاۋارايى تۈيۈقسىز ئۆزگىرىپ، بورانلىق يامغۇر ئارىلاش مۆلدۈر چۈشتى. يېڭىئېرىق، تامتوغراق، ئايباغ، غورۇچۆل گۈڭشېلىرىنىڭ 31 چوڭ ئەترەت، 103 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدىكى 67 مىڭ 800 مو زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى.

8 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ناھىيىلىك 3 - باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ 3 - يىللىق ئوقۇغۇچىسى مەخمۇت ياسىن سۈغا چۈشۈپ كەتكەن 2 خەنزۇ بالىنى قۇتقۇزۇۋالدى. ئۇ 1982 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى نەمۇنىچىسى بولۇپ باھالاندى ھەمدە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ شۇجىسى ۋاڭ ئىنماۋنىڭ قوبۇل قىلىشىغا مۇيەسسەر بولدى.

8 - ئاينىڭ 31 - كۈنى ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك بىۋاستە قاراشلىق ئورگانلار پارتكومى قۇرۇلدى.

10 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ناھىيىلىك ئۆلچەم پونكىتى قۇرۇلدى.

12 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ناھىيىلىك شتات كومىتېتى قۇرۇلدى.

شۇ يىلى يېڭىئېرىق گۈڭشي پاختا زاۋۇتى قۇرۇلدى.

شۇ يىلى «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانىدا 4000 مو بوزىيەر ئېچىلدى.

1982 - يىلى

1 - ئايدا ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى ئۇيغۇرچە «ئاۋات ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنى تۈزۈپ تارقاتتى.

2 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ناھىيىلىك كەسپىي تېخنىكا ئۇنۇانىنى باھالاش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، كەسپىي تېخنىكا خادىملىرىغا ئۇنۇان باھالاش باشلاندى.

8 - ئايدا ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى قۇرۇلدى ۋە بۇ جەمئىيەتنىڭ 1 - قۇرۇلتىيى ئېچىلدى.

9 - ئايدا ناھىيە بازىرىدا چاقپەلەكلىك ئىلەڭگۈچ مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى، 60 قىز - چوكان ئىلەڭگۈچ ئۇچتى، كۆرگىلى كەلگەنلەر 10 مىڭدىن ئاشتى. شۇ يىلى 10 - ئايدا ناھىيىنىڭ ئىلەڭگۈچ ماھىرلىرى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىغا ۋاكالىتەن كۆكخوتتا ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك 2 - نۆۋەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىگە قاتنىشىپ، رىغبەت مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

11 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك سىياسىي - قانۇن كومىتېتى قۇرۇلدى.

شۇ يىلى ناھىيىنىڭ 1975 - يىلىدىن باشلاپ چېپىلغان 15. 64 كىلومېتىرلىق باش زەيكىشى پۈتتى.

شۇ يىلى دۆڭقىشلاق سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى پۈتتى.

شۇ يىلى مەملىكەت بويىچە 3 - قېتىم ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈلدى. ناھىيە بويىچە 30 مىڭ 187 ئائىلە، 134 مىڭ 94 نوپۇس بارلىقى ئېنىقلاندى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا ئىگىلىك

1 ـ شىغا قاراشلىق تۆەن ـ مەيدانلاردىكى ۋە قورۇلدۇق ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى ئائىلە 3476، نوپۇس 14 مىڭ 86.

1983 ـ يىلى

7 ـ، 8 ـ ئايلاردا بەشئېرىق گۈڭشېسىنىڭ 6 چوڭ ئەترىتىدىكى 1500 مو تېرىلغۇ يەر بىلەن بىر قىسىم ئوتلاقنى كەلكۈن بۇزۇۋەتتى.

9 ـ ئايدا ج خ ئىدارىسى كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرىگە قاتتىق زەربە بەردى. «قاتتىق زەربە بېرىش» 1987 ـ يىلى ئاياغلاشتى.

شۇ يىلى ئائىلىلەر بويىچە ھۆددىگە ئېلىپ ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى.

شۇ يىلىدىن باشلاپ ئائىلىلەر بىرلىك قىلىنىپ دېھقانچىلىق ببجى ئېلىش يولغا قويۇلدى.

شۇ يىلى خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتەپلەردە 6 يىللىق ئوقۇتۇش تۈزۈمى، خەنزۇ ئوتتۇرا مەكتەپلەردە 3 يىللىق ئوقۇتۇش تۈزۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

شۇ يىلى كارخانىلار پايدا ئورنىغا باج تاپشۇرىدىغان بولدى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسى پونكىتىدىن گوجىئەن مەملىكەتلىك ئىلغار پەن ـ تېخنىكا خىزمەتچىسى مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

شۇ يىلى 220 مىڭ مو يەردىكى بۇغداينىڭ 16 مىڭ 618 موسىغا ئال چۈشتى، ئال چۈشكىنى 7.6% نى ئىگىلىدى.

شۇ يىلى سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىش سىناق قىلىندى. بازارغا قاراشلىق «قىزىل بايراق» چوڭ ئەترىتىدىكى ۋاڭ شېڭ 10.92 مو يەردە سىناق قىلىپ، ھەرمو يەردىن 134.75 كىلوگرام ساپ پاختا ئالدى. ئۇ ناھىيە بويىچە بىرىنچى بولۇپ سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىغان ھەم يۇقىرى ھوسۇل ئالغان دېھقان بولۇپ قالدى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك پارتكومدا مەخپىيەت بۆلۈمى قۇرۇلدى.

1984 ـ يىلى

1 ـ ئايدا جۇڭخۇا مەملىكەتلىك تەنتەربىيە باش جەمئىيىتى ئاممىۋى تەنتەربىيە بۆلۈمى قاتارلىق 4 ئورۇن ناھىيىلىك پارتكومنىڭ كادىرى خاۋ جاۋمىڭ بىلەن سۆھبەتلىشىپ بۆلۈمنىڭ كادىرى ئەيسا روزىنىڭ ئائىلىسىگە «مەملىكەت بويىچە تەنتەربىيىدە ئۈلگىلىك ئائىلە» دەپ نام بەردى.

4 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى ناھىيىلىك مۇھىت ئاسراش ئىشخانىسى قۇرۇلدى.

شۇ ئايدا قۇرۇلۇش بانكىسىنىڭ ناھىيىلىك تارماق بانكىسى قۇرۇلدى.

شۇ ئايدا ئىقتىسادىي تەپتىش ئىدارىسى قۇرۇلدى.

5 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت 5 تە يېڭىئېرىق، تامتوغراق، بەشئېرىق، غورۇچۆل يېزىلىرى بىلەن «مول ھوسۇل» 3 ـ مەيدانى مۇلدۇر ئاپىتىگە ئۇچرىدى. بۇ جايلاردا 27 مىنۇت مۇلدۇر چۈشكەندىن كېيىن، يەنە بىر سائەت قاتتىق يامغۇر ياغدى، يەرگە چۈشكەن

مۇلدۇرنىڭ قېلىنلىقى 15 سانتىمېتىرغا يەتتى، 44 مىڭ 656 مو يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى.

7 - ئايدا رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى قۇرۇلدى.

10 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ناھىيىلىك يەر نامىلىرى ئىشخانىسى: ئاۋات بازىرىغا قاراشلىق بوستان ئاھالە كومىتېتىنى يېڭىبوستان ئاھالە كومىتېتىغا؛ دولان يېزىسىنىڭ يۇقارقى بەشئېرىق ئاھالە كومىتېتىنى توغراقمازار كەنتىگە، تۆۋەنكى بەشئېرىق كەنتىنى كىچىك بەشئېرىق كەنتىگە؛ بەشئېرىق كەنتىنى توغراقمازار كەنتىگە، تۆۋەنكى بەشئېرىق كەنتىنى تاختاكۆۋرۈك كەنتىگە، تۆۋەنكى تەلپەك كەنتىنى كۆلبويى كەنتىگە ئۆزگەرتتى. ناھىيە بازىرىدىكى كوچىلارغا يېڭىدىن گۈلباغ يولى، نۇرلۇق يولى، دوستلۇق يولى، خەلق يولى، ئىتتىپاق يولى، قۇرۇلۇش يولى، دولان يولى، ئازادلىق يولى، يېڭى ھايات يولى، بەخت يولى دەپ نام بەردى؛ ئويبازارنىڭ نامىنى خەلق بازىرىغا ئۆزگەرتتى.

10 - ئاينىڭ 18 - ، 19 - كۈنلىرى ياپونىيە تويو توقۇمىچىلىق شىركىتىنىڭ 6 كىشىلىك تەكشۈرۈش ئۆمىكى ئاپتونوم رايونلۇق چارۋىچىلىق نازارىتى بىلەن ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىدىكى ئالاقىدار خادىملارنىڭ ھەمراھلىقىدا، غورۇچۆل چارۋىچىلىق چوڭ ئەترىتى 2 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىگە بېرىپ، چۆپۈر بىلەن ئۆچكە تىۋىتىنى تەكشۈردى.

10 - ئايدا ناھىيىلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسى قۇرۇلدى.

شۇ ئايدا ناھىيىلىك پېشقەدەم كادىرلار خىزمەت بۆلۈمى قۇرۇلدى (كېيىن ئىدارىگە ئۆزگەرتىلدى).

شۇ يىلى خەلق گۈڭشېسى يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتىگە ئۆزگەرتىلدى.

شۇ يىلى باغتوغراق يېزىسى قۇرۇلدى. ئۇرۇقچىلىق مەيدانى دولان يېزىسىغا ئۆزگەرتىلدى.

شۇ يىلى قۇم - خىش زاۋۇتى قۇرۇلدى.

شۇ يىلى توك بىلەن تەمىنلەش پونكىتى قۇرۇلۇپ، ناھىيىنىڭ توك تورىنى بىر تۇتاش باشقۇرىدىغان بولدى.

شۇ يىلى ئاقسۇغا تېلېكس توك يولى ئېچىلدى.

شۇ يىلى ئاپتونوم رايون «تەڭرىتاغدا باھار» ناخشا - ئۇسسۇل كۆرىكى ئۆتكۈزدى، ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكىدىن گۈزەلنۇر ئېيتقان «مىراجىخان»، «گۈزەل پەزىلەت» نامىلىق ناخشىلار 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

1985 - يىلى

1 - ئايدا ناھىيە بويىچە پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش باشلاندى، 1987 - يىلى 2 - ئايدا ئاياغلاشتى.

9 - ئايدا تۇنجى نۆۋەتلىك ئوقۇتقۇچىلار بايرىمىنى تەبرىكلەش يىغىنى ئېچىلدى.

10 - ئاينىڭ 17 - ، 18 - كۈنلىرى ياپونىيە ۋەنخۇڭ شىركىتىنىڭ پاختا تۇرىنى تەكشۈرۈش ئۆمىكىدىكى 7 كىشى ناھىيىلىك پاختا زاۋۇتى، بەشئېرىق يېزىسى ۋە «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدى.

شۇ ئايدا ياقۇپ ئاقنىياز ئۇرۇمچىدە ئۆتكۈزۈلگەن شىنجاڭ مىللىي ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە مۇسابىقىسىدە چېلىشىش بويىچە 2 - بولدى.

شۇ يىلى ناھىيە مالىيىسىدە 211 مىڭ يۈەن قىزىل رەقەم كۆرۈلدى، بۇ تۇنجى قىزىل رەقەم كۆرۈلگەن يىلدۇر.

شۇ يىلى ئاشلىقنى بىر تۇتاش ۋەزىپە بەلگىلەپ بىر تۇتاش سېتىۋېلىش توختاملىق سېتىۋېلىش ۋە بازار ئارقىلىق سېتىۋېلىشقا ئۆزگەرتىلدى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى ياساش - رېمونت قىلىش زاۋۇتى تۇنجى سۈلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىش ماشىنىسى ياسىدى.

شۇ يىلى زىيالىي ياشلار دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ شىمالىدا 1100 مو بوز يەر ئېچىلدى.

شۇ يىلى مالىيىنى ھۆددىگە بېرىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

شۇ يىلى 1 مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنى ئاساس قىلغان 6 ئورۇننىڭ بىرلەشمە ئىسسىتىش قۇرۇلمىسى ئورنىتىلدى، شۇنىڭ بىلەن ناھىيىدە پار قازان بىلەن ئىسسىتىش تارىخى باشلاندى.

شۇ يىلى خەلق بانكىسىنىڭ ناھىيىلىك تارماق بانكىسى سودا - سانائەت بانكىسىنىڭ ناھىيىلىك تارماق بانكىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

شۇ يىلى غورۇچۆل يېزىسىنىڭ خەلىپە كەنتىدىكى دېھقان مامۇت نايۇپ دۆلەتكە 5.18 تونىنا ئاشلىق سېتىپ بېرىپ، ناھىيە بويىچە دۆلەتكە ئەڭ كۆپ ئاشلىق سېتىپ بەرگەن تۇنجى دېھقان بولۇپ قالدى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك ئۇن - ياغ زاۋۇتى سالغان يىلىغا 30 مىڭ تونىنا ئۇن تارتالايدىغان ئاپتوماتلاشقان سېخ ئىشقا كىرىشتۇرۇلدى.

شۇ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق، ۋىلايەتلىك تېببىي دورا شىركەتلىرى تەشكىللىگەن بىرلەشمە تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى ناھىيىدىكى جۇڭگو تېبابىتى دورا ماتېرىياللىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈپ، 26 خىل تېببىي دورا ماتېرىيالى بارلىقىنى ئېنىقلاپ چىقتى. ئۇلاردىن يىغىپ سېتىلىۋاتقىنى 16 بولۇپ، ئاۋات ناھىيىسى ۋىلايەت بويىچە چۈچۈكبۇيا، توشقان زەدىكى، زاراڭزا، ئالقاتتىن ئىبارەت 4 خىل دورا ماتېرىيالى ئاساسلىق چىقىدىغان ناھىيىلەرنىڭ بىرى بولدى.

1986 - يىلى

2 - ئايدا سۈغۈرتا شىركىتىنىڭ ناھىيىلىك تارماق شىركىتى قۇرۇلدى.

5 - ئاينىڭ 18 — 21 - كۈنىگىچە ناھىيىدە 8 — 9 بال بوران چىقىپ، 125 مىڭ 500 مو يەردىكى بۇغداي، كۆممىقوناق، كېۋەز، ياغلىق دان، قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە ئاپەتكە ئۇچرىدى، 20 مىڭ 360 چارۋا ئۆلدى.

6 - ئايدا ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى ناھىيىلىك پارتكوم خىزمەت ئاپپاراتىدىن ئايرىلىپ چىقتى.

9 - ئايدا ناھىيە بازىرىدىن 314 - دۆلەت يولىغا تۇتىشىدىغان يول پۈتۈنلەي ئاسفالتلاندى.

10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى «ئاۋات ناھىيىسىنىڭ ئۇنىۋېرسال يېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىش» دېگەن كىتاب نەشر قىلىندى.

10 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق يولۇچى توشۇش شىركىتىنىڭ 7 - كالونى

ئاۋات ناھىيىسىدە يولۇچى توشۇش نۇقتىسى قۇردى، شۇنىڭ بىلەن ئۇزۇن يوللۇق ئاپتوموبىل ئۇرۇمچىگىچە قاتنايدىغان بولدى.

12 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ناھىيىلىك تۇرۇبا سۇيى شىركىتى قۇرۇلۇپ، سۇ بىلەن تەمىنلەپ، ناھىيىدە تۇرۇبا سۇيى ئىچىشنىڭ مۇقەددىمىسىنى باشلىدى.

شۇ يىلى ئۇيغۇرچە تېلېۋىزىيە كۆچەيتىش ئىستانسىسى قۇرۇلدى. 1987 - يىل 7 - ئاينىڭ 12 - كۈنى 1 - ، 9 - قاناللاردا پروگراممىا تارقىتىلدى، بازار، يېزىلاردىكى ئاممىا ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە پروگراممىلارنى كۆرەلەيدىغان بولدى.

شۇ يىلى ناھىيە بازىرىدىن تامتوغراق يېزىلىق ھۆكۈمەتكە بارىدىغان 7 كىلومېتىر يول ئاسفالتلاندى.

شۇ يىلى ناھىيىدە تېۋىپ پەيدا بولدى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە يەرلىك تېۋىپ 4، سىرتتىن كەلگىنى بىر.

شۇ يىلى يېزا - بازار كارخانىلىرى ئىدارىسى سىچۇەن ئۆلكىسىنىڭ گۇاڭيۈەن شەھەرلىك ھاراق زاۋۇتىغا ئادەم ئەۋەتىپ، 2 ھاراق ئىشلەش مۇتەخەسسىسىنى تەكلىپ قىلىپ كېلىپ، مۇسەللەسنى زاۋۇتتا تۇجۇپىلەپ ئىشلەپچىقىرىشتا مۇۋەپپەقىيەت قازاندى.

شۇ يىلى سۇ ئېلېكتر شىركىتى قۇرۇلدى.

1987 - يىلى

7 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئاقسۇ دەرياسىغا كەلگەن كەلكۈن 8 يىلدا سېلىنغان، ئۇزۇنلۇقى 1180 مېتىر، كەڭلىكى 23 مېتىر، ئېگىزلىكى 10 مېتىر كېلىدىغان كەلكۈندىن مۇداپىئەلىنىش توسمىسىنى بۇزۇۋەتتى. كەلكۈن غورۇچۆل يېزىسىنىڭ چارۋىچىلىق چوڭ ئەتىرىتىدىكى 31 ئائىلىلىك چارۋىچىنىڭ 155 ئېغىز ئۆيى بىلەن قىسمەن تېرىلغۇ يەر ۋە باغ - ۋارانلىرىنى بېسىۋالدى، ئېتىزلارنىڭ تېرىلغۇ قاتلىمىدىكى تۇپراقنى ئېقىتىپ كەتتى.

8 - ئاينىڭ 3 - كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت 7 دىن 30 مىنۇت ئۆتكەندە يېڭىبېرىق، تامتوغراق، دولان يېزىلىرى قارا يامغۇر ۋە مۆلدۈرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى، 21 كەنت، 2870 ئائىلە ئاپەتكە ئۇچرىدى.

9 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا ناھىيە بازىرىدا 3 كۈنلۈك تاۋار يەرمەنكىسى ئۆتكۈزۈلدى، يەرمەنكىگە تۇرلۇك مالىلار شىركىتى، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى، يېمەكلىك شىركىتى قاتارلىق 10 نەچچە ئورۇن قاتناشتى، تىجارەت سوممىسى 312 مىڭ يۈەندىن ئېشىپ، ئەڭ يۇقىرى رېكورت يارىتىلغان يەرمەنكە بولدى.

10 - ئايدا ناھىيە بازىرىدىن ئايباغ، تامتوغراق، غورۇچۆل يېزىلىق ھۆكۈمەتلەرگە بارىدىغان يول ئاسفالتلاندى.

شۇ ئايدا جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدە قاتناش ساقچى چوڭ ئەتىرىتى قۇرۇلدى.

شۇ ئايدا ناھىيە ئاپتونوم رايونىنىڭ ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش بويىچە تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشىدا ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش لايىھەتنامىسى ئالدى.

12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى مالچىلارنىڭ ئۇجمە توغراقلىقىدا ئىسسىنىشقا ياققان ئوتىدىن ئوت كېتىپ، 24 مو يەردىكى ئورمان كۆيۈپ كەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە توغراق 1138 تۇپ، جىگدە 126 تۇپ.

شۇ يىلى ناھىيىلىك ئۇن - ياغ زاۋۇتى يېڭا ئىگىلىك 1 - شى تارىم دەريا باشقارمىسى بىلەن بىرلىشىپ، يىلىغا 400 تونىنا چىگىت تېۋىتى ئايرىيالايدىغان چىگىت تېۋىتى ئايرىش زاۋۇتى قۇردى.

شۇ يىلى بەشئېرىق يېزىسى بىلەن «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانىدا پاختا زاۋۇتى قۇرۇلدى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ پەن - تېخنىكا يېتەكچى ئوقۇتقۇچىسى ئېزىز ئېلى مەملىكەت بويىچە مۇنەۋۋەر پەن - تېخنىكا يېتەكچىسى بولۇپ باھالاندى.

شۇ يىلى ناھىيىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە توختام تۈزۈمى يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى، بۇ تۈزۈم 1994 - يىلغىچە ناھىيىدىكى بارلىق خادىملارغا يولغا قويۇلدى.

شۇ يىلى ئۇجمە بورداقچىلىق فېرمىسى توزغاق بىلەن گوجىلغا ئارىلىقىدا 2000 مو بوز يەر ئاچتى؛ ئەمگەك - ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش سۇغۇرتا ئىدارىسى ئۇجمەتۇغ ئۆستىگى بويىدا 1000 مو بوز يەر ئاچتى؛ يېمەكلىك شىركىتى سىدىقكۆرۈك ئەتراپىدا 2000 مو بوزيەر، چارۋىچىلىق فېرمىسى 15 مىڭ مو بوزيەر (تېرىلغۇ يەر 7000 مو، ئوتلاق 8000 مو) ئاچتى.

شۇ يىلى چارۋىچىلىق ئىدارىسى غورۇچۆل يېزىسىدىكى مۇزلۇق كەنتىنىڭ جەنۇبىدىكى جىگدەئۆي، قاراتوغراقلاردا 30 مىڭ مو ئوتلاق بىنا قىلدى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئاز سانلىق مىللەتلەرگە پىلانلىق تۇغۇتنى يولغا قويۇشقا دائىر بەلگىلىمە چىقىرىپ، ناھىيە بويىچە ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدا پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىنى قانات يايدۇردى.

1988 - يىلى

2 - ئايدا ناھىيىلىك يەر باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، ئورۇنلار ۋە شەخسلەر ئىگىلىۋالغان يەرلەرنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلىدى ۋە ئۇلارغا يەر ئىشلىتىش گۇۋاھنامىسى تارقىتىپ بەردى.

4 - ئايدا گوۋۇيۈەن ناھىيىلىك قوراللىق ساقچى ئوتتۇرا ئەترىتىگە «مەملىكەت بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىدىكى ئىلغار كوللېكتىپ» دەپ نام بەردى.

5 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم بىلەن ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى بىرلىكتە «دۆلەت كادىرلىرىنىڭ تېرىلغۇ يەرلەرنى ئىگىلىۋېلىش قىلمىشىنى تۈزىتىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقاردى. 7 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىغىچە 89 كادىر ۋە 20 باشقا خادىم 450 مو يەرنى قايتۇردى، 7400 يۈەندىن ئارتۇق ھەر خىل خىراجەتنى تولۇقلاپ تاپشۇردى.

8 - ئاينىڭ 8 - كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت 7 دىن 20 مىنۇت ئۆتكەندە دولان، يېڭىئېرىق، تامتوغراق يېزىلىرىدىن 8 كەنت، 36 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسىدىكى 1296 ئائىلىلىك دېھقان، 10 مىڭ 377 مو يەردىكى زىرائەت مۇلدۇر ئاپىتىگە ئۇچرىدى، ئىقتىسادىي زىيان 800 مىڭ يۈەندىن ئاشتى.

شۇ يىلى سېتىۋېلىنغان ئۇزۇن تالالىق پاختىنىڭ 34 تونىنىسى كۆكىرىپ كەتتى، 134 تونىنىسىنىڭ سۈپىتىگە تەسىر يەتتى.

1989 - يىلى

3 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق يېزا ئىگىلىك پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىن 3 مۇتەخەسسىس ناھىيىگە

كېلىپ، كېۋەزنى پاكار، زىچ ئۆسىدىغان ھەم بالدۇر ئېچىلىدىغان قىلىپ ئۆستۈرۈش تېخنىكىسى بويىچە دەرس سۆزلەپ بەردى، ناھىيە رەھبەرلىرى ۋە پەن - تېخنىكا خادىملىرىدىن بولۇپ 100 نەچچە كىشى دەرس ئاڭلىدى.

4 - ئايدا ئاقسۇ 2 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسىدىن ئاۋاتقا 27 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا، 35 مىڭ ۋولتلىق يۇقىرى بېسىملىق ئېلېكتر سىمى تارتىلدى ھەم ترانسفورماتور قۇرۇلۇشى پۈتكۈزۈلدى.

5 - ئايدا ناھىيە تەنھەرىكەتچىلىرى ئاپتونوم رايونلۇق 2 - نۆۋەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەنئەنىۋى تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدە بىر ئالتۇن مېدال ئالدى.

6 - ئاينىڭ 6 — 8 - كۈنىگىچە ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك 7 - قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، لىيۇ گولياڭ ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ شۇجىلىقىغا سايلاندى.

8 - ئاينىڭ 21 — 24 - كۈنىگىچە ناھىيىدە ياشانغانلار ژاربتا توپ تەكلىپ مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى. ژىلايەتتىكى 3 ناھىيە، بىر شەھەردىن ۋە ژىلايەتكە بىۋاستە قاراشلىق ئورۇنلاردىن تەشكىللەنگەن 13 كوماندىدىكى 100 دىن ئارتۇق ئادەم مۇسابىقىگە قاتناشتى.

11 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ناھىيە بازىرىغا ئېگىزلىكى 83 مېتىر كېلىدىغان تېلېۋىزىيە تارقىتىش مۇنارى تىكلەندى.

شۇ يىلى «مول ھوسۇل» 1 -، 3 - مەيدانلىرى تۇنجى بولۇپ ياپونىيىنىڭ «قارا رەقەملىك قايتا قەرز» پۈلىدىن پايدىلىنىپ، پاختا ئېكسپورت بازىسى قۇردى.

شۇ يىلى غورۇچۆل يېزىسىنىڭ چارۋىچىلىق چوڭ ئەترىتى (كەنتى) دىكى 60 نەچچە ئۆيلۈك چارۋىچى يېڭى ئۆيلەرگە كۆچۈپ كىرىپ مۇقىم ئولتۇراقلاشتى.

شۇ يىلى غورۇچۆل يېزىلىق مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپ مەملىكەت بويىچە پىئونېرلار ئەترىتى خىزمىتىدە ئىلغار ئورۇن بولۇپ مۇكاپاتلاندى.

شۇ يىلىدىن باشلاپ «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانى، 16 - تۇمەن ۋە خوتەن دەريا‌سى ژادىسىدىكى ياۋا چۇچۇكبۇيا قوغدالدى. 1990 - يىلى غورۇچۆل يېزىسىنىڭ چارۋىچىلىق چوڭ ئەترىتى بىلەن 16 - تۇمەن چېگرىلىنىدىغان جايدا 18 مىڭ مو يەردىكى چۇچۇكبۇيا قاشالىنىپ قوغدالدى.

شۇ يىلى ناھىيە بازىرىدا بىر تۇتاش چاشقان يوقىتىش باشلاندى. 1990 - يىلى چاشقان يوقىتىش يېزىلاردا ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇرۇلدى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك چارۋىچىلىق ئىدارىسىدىكى بۇ چاڭرىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە كېڭەيتىلگەن كۆممىقوناق شېخىدىن سېلوس ياساپ چارۋا بېقىش تېخنىكىسى يېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىكىنىڭ 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

شۇ يىلى «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانىدا پاختا زاۋۇتى قۇرۇلدى.

شۇ يىلى «ئالتە زىياناشنى يوقىتىش» (نومۇسىنى سېتىش - پاھىشۋازلىق، شەھۋانىي ئۇن - سىن بۇيۇملىرىنى سېتىش، زەھەر ئەتكەسچىلىكى، زەھەر چېكىش، قىمارۋازلىق، خۇراپاتلىقنى يوقىتىش) پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى.

1990 - يىلى

4 - ئاينىڭ 27 - كۈنى كەڭلىكى 8 — 15 كىلومېتىر، ئۇزۇنلۇقى 45 كىلومېتىرغىچە بولغان دائىرىگە مۆلدۈر چۈشتى. 5 يېزا، بىر دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ 58 كەنت، 203 كەنت

ئاھالىلەر گۈرۈپپىسىدىكى 9366 ئۆيلۈك دېھقان، 137 مىڭ مو يەردىكى زىرائەت مۇلدۇر ئاپىتىگە ئۇچرىدى، 1390 چارۋا ئۆلدى، بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان 33 مىليون يۈەنگە يەتتى.

شۇ ئايدا ئاقتۇ ناھىيىسىنىڭ بارىن يېزىسىدا ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭ يۈز بەردى، ناھىيىلىك پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ئورگانلار، ئورۇنلار ۋە يېزا - بازار، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنى ئاممىنى ئالاقىدار ھۆججەتلەرنى ئۆگىنىشكە تەشكىللەشكە ئورۇنلاشتۇردى ھەمدە شىكايەت يىغىنى ئاچتى.

7 - ئاينىڭ 11 - كۈنى 6 يېزا، بىر دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى 97 مىڭ مو زىرائەت مۇلدۇر ئاپىتىگە ئۇچرىدى، 867 چارۋا ئۆلدى، 48 ئېغىز ئاھالىلەر ئۆيى ۋە ئېغىل - قوتان ئۆرۈلۈپ چۈشتى، 57 ئادەم يارىلاندى، بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان 18 مىليون 890 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

8 - ئاينىڭ 13 - كۈنى مۇلدۇر 3 - قېتىم ھۇجۇم قىلدى. مۇلدۇر چۈشۈش يولى 1 - قېتىمدىكىسى بىلەن ئوخشاش بولغاچقا، تولۇقلاپ تېرىلغان كۆممىقوناق، كېۋەزلەر يەنە نابۇت بولدى. 29 مىڭ مو يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى، بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان 9 مىليون 515 مىڭ 800 يۈەنگە يەتتى.

8 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى نۇرمۇھەممەت كەشپ قىلغان 2 خىل ئىشلىتىلىدىغان كىيىم ئاسقۇچ مەملىكەتلىك ياشلار - ئۆسمۈرلەر كەشپىيات مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

9 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى لىيۇ گولياڭ قاتارلىقلار بېيجىڭغا بېرىپ، 11 - نۆۋەتلىك ئاسىيا تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنى كۆردى.

12 - ئايدا ناھىيىلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ شۇجىسى خې جىمىڭ مەملىكەت بويىچە ئىلغار ئىنتىزام تەكشۈرۈش كادىرى بولۇپ باھالاندى.

شۇ يىلى مەملىكەت بويىچە 4 - قېتىم ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈلدى، ناھىيە بويىچە 33 مىڭ 392 ئائىلە، 157 مىڭ 721 نوپۇس بارلىقى مەلۇم بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا ئىگىلىك 1 - شىغا قاراشلىق تۆەن - مەيدانلار ۋە قورۇلدۇق ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى ئائىلە 3275، نوپۇس 11 مىڭ 289.

شۇ يىلى ناھىيىلىك 2 - باشلانغۇچ مەكتەپ 4 - يىللىق ئوقۇغۇچىسى جاڭ داشەن «جۇڭگو بالىلار گېزىتى» ئۈيۈشتۇرغان «ئاق قاشتېشى لوڭقىسى» ناملىق مەملىكەتلىك بالىلار ماقالە يېزىش مۇسابىقىسىگە قاتنىشىپ، ئەلا مۇكاپاتقا ئېرىشتى. جاڭ داشەننىڭ سىنىپ مەسئۇلى لىيۇ يۈبىن ئەلا يېتەكچى مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

شۇ يىلى ناھىيىنىڭ پوچتا - تېلېگراف كەسپى مەملىكەت بويىچە ئاپتوماتىك تېلېگرامما يوللاش - قوبۇللاش تورىغا كىردى. ناھىيە بازىرى بىلەن ئۇرۇمچى ئارىلىقىدا ئاپتوماتىك تېلېگرامما يوللاش - قوبۇللاش يولىدىن بىرى ئېچىلدى.

شۇ يىلى ناھىيە بويىچە 67 خەلق چۆچىكى، 136 خەلق ماقال - تەمسىلى، 1345 كۆبلىت خەلق قوشىقى يىغىپ رەتلەندى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى 14 كىشىلىك كالا ئوغرىلاش شايكىسىنى پاش قىلدى.

بىرىنچى قىسىم

تەشكىلىي تۈزۈلۈشى، رايونلارغا ئايرىلىشى

بىرىنچى قىسىم

تەشكىلىي تۈزۈلۈشى، رايونلارغا ئايرىلىشى

I باب

ئورنى، يەر كۆلىمى

ئاۋات ناھىيىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ غەربىگە، تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي چېتىگە، تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە، ئاقسۇ، قەشقەر، يەكەن ۋە خوتەن دەريالىرىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى تىنما تۈزلەڭلىككە جايلاشقان. جۇغراپىيىلىك ئورنى شىمالىي پاراللېل 39°31′ — 40°50′، شەرقىي مېرىدىئان 79°45′ — 81°05′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. ناھىيىنىڭ شەرقىي ۋە شىمالىي تەرىپى ئاقسۇ شەھىرى بىلەن تۇتىشىدۇ، غەربىي جەنۇبىي تەرىپى مارالبېشى ناھىيىسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ، غەربىي تەرىپى كەلپىن ناھىيىسى بىلەن قوشنا، جەنۇبىي تەرىپى تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ ئوتتۇرىسىغىچە ئىچكىرىلەپ كىرىپ، لوپ، قاراقاش ناھىيىلىرى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. شەرقتىن غەربكە ئەڭ كەڭ يېرى 100 كىلومېتر، جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 150 كىلومېتر كېلىدۇ، ناھىيىنىڭ يەر كۆلىمى 13 مىڭ 8.258 كۋادرات كىلومېتر، بۇنىڭ ئىچىدە بوستانلىق 1892 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 26.14% نى؛ چۆل، يېرىم چۆل، ئورمان ۋە ئوتلاق كۆلىمى 27.2780 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 99.20% نى؛ قۇملۇق 53.8586 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 75.64% نى ئىگىلەيدۇ. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1020 — 1064 مېتىرغىچە كېلىدۇ. يەر تۈزۈلۈشى تەكشى، يېرى غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا پەسىيىپ بارىدۇ. ناھىيىنىڭ شىمالى تۈز كەتكەن بوستانلىق، جەنۇبى بىپايان قۇملۇق، جەنۇبى بىلەن شىمالى يەكەن دەرياسى قىنى بىلەن تۇتىشىدۇ، بۇ يەر ناھىيە بويىچە دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى ئەڭ تۆۋەن جاي ھېسابلىنىدۇ.

ئاۋات ناھىيە بازىرىدىن مەمۇرىي مەھكىمە تۇرۇشلۇق جاي — ئاقسۇ شەھىرىگىچە بولغان تاشيول مۇساپىسى 67 كىلومېتر، ئاپتونوم رايونىنىڭ مەركىزى ئۈرۈمچى شەھىرىگىچە بولغان تاشيول مۇساپىسى 1064 كىلومېتر كېلىدۇ.

II باب

تەشكىلىي تۈزۈلۈشىنىڭ تەرەققىياتى

چىن، خەن سۇلالىلىرى مەزگىلىدە، ناھىيىنىڭ شىمالىدىكى بوستانلىق غەربىي يۇرتتىكى قوۋم، ئونسۇ دۆلەتلىرىنىڭ چېتىدىكى جايلار ئىدى. خەن شۇەندى زامانىسىنىڭ شېنجۇ 2 - يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 60 - يىلى)، غەربىي خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا غەربىي يۇرت قوۋرۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلغاندا، ھازىرقى ناھىيە تەۋەسى ئۇنىڭغا قارىغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئەنشى قوۋرۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە، جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قىتانلارغا قارىغان، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ جاي بېشبالىقنىڭ غەربىي قىسمى ئىدى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ جېڭدې 9 - يىلى (1514 - يىلى) سەئىدىخان يەرلىك ھاكىمىيەت يارکەنت خانلىقىنى (پايتەختى ھازىرقى يەكەندە ئىدى) قوۋرغاندا، ئاۋات ناھىيىسى تەۋەسى ئۇنىڭغا قارىغان. بۇ جاي ئۇزۇندىن بۇيان ئادەمزات شالاڭ بولغان توغراقلىق، چۆللۈك ۋە سازلىق بولۇپ، ھاكىمىيەت تەۋەلىكى ئېنىق ئەمەس ئىدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى 17 - يىلى (1678 - يىلى) جۇڭغار قەبىلىسى جەنۇبىي شىنجاڭنى يۇتۇۋالغاندا، ناھىيىنىڭ شىمالىدىكى بوستانلىق جۇڭغارلارغا قارىدى. چيەنلۇڭ 23 - يىلى (1758 - يىلى) ئاقسۇنىڭ يەرلىك بەگلىرى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا مەلۇمات سۇنۇپ، بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەندىن كېيىن، بۇ جاي چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ تەيىنلىگەن ئاقسۇ ياناش بەگ مەھكىمىسى بىلەن ئاقسۇ دۇئان مەھكىمىسىگە قارىدى. چيەنلۇڭ 47 - يىلى (1782 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئاقسۇغا خان ئامبال قويغاندا، بۇ جاي ئۇنىڭغا قارىدى. تۆڭجى 6 - يىلى (1867 - يىلى) 4 - ئايدا قوقەند (ھازىرقى ئۆزبېكىستاندا) خانلىقىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى ياقۇپبەگ تاجاۋۇزچى قوشۇنىنى باشلاپ، ئاقسۇنى بېسۋېلىپ، «يەتتە شەھەر» ئەكسىيەتچىل مۇستەملىكە ھاكىمىيىتىنى قۇرغاندا، بۇ جاي ئۇنىڭغا قارىدى. گۇاڭشۇ 3 - يىلى (1877 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتى ياقۇپبەگ تاجاۋۇزچى قوشۇنى ۋە بەي يەنخۇ توپىلاڭچى قوشۇنىنى باستۇرغاندىن تارتىپ گۇاڭشۇ 9 - يىلىغىچە (1883 - يىلىغىچە) ناھىيە تەۋەسى ئونسۇ بىۋاستە قاراشلىق ئايمىقىنىڭ بىر قىسمى سۈپىتىدە ئاقسۇ ئايمىقىغا قارىدى. گۇاڭشۇ 28 - يىلى (1902 - يىلى) ناھىيىنىڭ شىمالىدىكى بوستانلىقتا ئادەم بار جايلاردىن ئونسۇ مەھكىمىسىگە قاراشلىق ئاۋات، بەشئېرىق، ئىمامپاشا، ئۇجمە ۋە يېڭئېرىق كەنتلىرى بار ئىدى.

مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى) 4 - ئايدا ئونسۇ مەھكىمىسى (ھازىرقى ئاقسۇ شەھىرى ۋە ئاۋات ناھىيىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئاقسۇ ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلگەندە، ھازىرقى ئاۋات ئاقسۇ ناھىيىسىگە قاراشلىق 3 ،، 4 ،، 5 - رايونلارنىڭ كۆپ قىسىم رايونلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. مىنگونىڭ 11 - يىلى (1922 - يىلى) 6 - ئايدا ئاقسۇ ناھىيىسىگە قاراشلىق ئاقسۇ يارەمچى ئامباللىقى تەسىس قىلىنغاندا، يارەمچى ئامبال 3 رايونىنى باشقۇرغان. مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) 10 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ئاۋات يارەمچى ئامباللىقى ناھىيىگە

ئۆزگەرتىلىپ، ئاقسۇ مەمۇرىي مەھكىمىگە قاراشلىق 3 - دەرىجىلىك ناھىيە قىلىندى، مىنگونلۇق 33 - يىلى (1944 - يىلى) 2 - دەرىجىلىك ناھىيە قىلىندى، 1949 - يىل 9 - ئايدا شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغانغا قەدەر شۇ بويىچە بولدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاۋات ناھىيىسى ئاقسۇ ئۆلكەتلىك ۋالىي مەھكىمىسىگە قارىدى. 1971 - يىلى ئۆلكەتلىك ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ نامى ئۆلكەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىگە ئۆزگەرتىلگەندە، ئاۋات ناھىيىسى ئاقسۇ ئۆلكەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىگە قارىدى.

III باب

مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىشى

§ 1 . ئاۋات يارىمچى ئامباللىقى

مىنگونلۇق 11 - يىلى (1922 - يىلى) 6 - ئايدا ئاقسۇ ناھىيىسىگە قاراشلىق 4 - رايون (ئاۋات كەنتى) ئاساسىدا ئاۋات يارىمچى ئامباللىقى تەسىس قىلىندى. كۆلاس، كەلپىن، بەشئېرىق، ئاقيار، يېڭىئېرىق (كېيىن خەلپە دەپ ئاتالدى)، قاراتال، تامتوغراق، ئارال، ئايكۆل، قاغامۇش، شەھەر، ئىلەك، دولان، سەككىزئوتاق، بەشئېرىق، ئۇجمىدىن ئىبارەت 16 كەنت ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

§ 2 . ئاۋات ناھىيىسى

مىنگونلۇق 19 - يىلى (1930 - يىلى) 10 - ئاينىڭ 27 - كۈنى مىنگو ھۆكۈمىتى مەمۇرىي پالاتاسىنىڭ تەستىقلىشى ئارقىلىق ئاۋات يارىمچى ئامباللىقى ناھىيىگە ئۆزگەرتىلىپ، ئاقسۇ ناھىيىسىدىن ئايرىۋېتىلدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا 3 مەمۇرىي رايون، 30 مەمۇرىي كەنت تەسىس قىلىندى.

1 - رايون بازار رايونى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قارىمىقىدا ئاۋات بازىرىدىكى كىچىك بەشئېرىق، ئۇستۇنكى دولان، تۆۋەنكى دولان، ئۇستۇنكى قاغامۇش، ئۇستۇنكى قۇمباش، تۆۋەنكى قاغمۇش، تۆۋەنكى قۇمباش، ئاراگېرەمدىن ئىبارەت 8 مەمۇرىي كەنت بار.

2 - رايون ئايكۆل رايونى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قارىمىقىدا سەككىزئوتاق، لاپپا، ئارال، تامتوغراق، ئايكۆل، ئاقيار، ئارال، ئىلەك، كەلپىن، كۆلاس، ئىلەمقۇدۇقتىن ئىبارەت 11 مەمۇرىي كەنت بار.

3 - رايون غورۇچۆل رايونى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قارىمىقىدا خەلپە، تۇغلۇقئالتۇن، قىياقۇدۇق، قۇمئېرىق، بەشئېرىق، كەلپىن، دولان، قاراتال، ياربېشى، ئارامەھەللە، قەدىمئايماقتىن ئىبارەت 10 مەمۇرىي كەنت بار.

مىنگونلۇق 33 - يىلى (1944 - يىلى) ناھىيە رايون، يېزا، بازار، باۋ، جيالارغا ئايرىلدى

ۋە رايون باشلىقى، يېزا باشلىقى، بازار باشلىقى، باۋجاڭ ۋە جياجاڭلار قويۇلدى. ناھىيە 3 رايون، 5 يېزا، 2 بازار، 63 باۋ، 665 جياغا ئايرىلدى.

1 - رايون قارىمىقىدا بوغداي يېزىسى، 10 باۋ، 113 جيا تەسىس قىلىندى. ئۇستۇنكى قاغامۇش، تۆۋەنكى قاغامۇش، ئۇستۇنكى قۇمباش، تۆۋەنكى قۇمباش، ئىلەك، تۆۋەنكى دولان، ئۇنىكدىن باشقا ھازىرقى دولان يېزىسىنىڭ كىچىك بەشئېرىق، ئۇستۇنكى دولان، شەھەر ۋە غورۇچۆل يېزىسىنىڭ ئاراگبرەم قاتارلىق كەنتلىرى ئۇنىڭغا قارىدى.

2 - رايون قارىمىقىدا رېنئەي يېزىسى بىلەن لىجىڭ يېزىسى تەسىس قىلىندى. رېنئەي يېزىسىغا 9 باۋ، 93 جيا قارىدى، ئۇنىڭغا ئايباغ يېزىسىنىڭ ئۇستۇنكى كەلپىن، تۆۋەنكى كەلپىن، ئۇستۇنكى ئەلەمقۇدۇق، تۆۋەنكى ئەلەمقۇدۇقلار قارىدى. لىجىڭ يېزىسى قارىمىقىدا 8 باۋ، 88 جيا تەسىس قىلىندى، ئۇنىڭغا تامتوغراق، ئۇستۇنكى ئارال، تۆۋەنكى ئارال، ئاقيار، سەككىزئوتاقلار قارىدى.

3 - رايون قارىمىقىدا شىنىۋىڭ يېزىسى بىلەن يۇنۇڭ يېزىسى تەسىس قىلىندى. شىنىۋىڭ يېزىسى قارىمىقىدا 10 باۋ، 103 جيا بار. ئۇنىڭغا قىياقۇدۇق، بوسۇغا، ئۇستۇنكى قۇمباش، تۆۋەنكى قۇمباش، قۇمئېرىق، بەشئېرىق، كەلپىن، قەدىمئايماق، دولان، تەتۇر مۇمالار قارىدى. يۇنۇڭ يېزىسى قارىمىقىدا 8 باۋ، 89 جيا بار. ئۇنىڭغا ئۇستۇنكى ياربېشى، تۆۋەنكى ياربېشى، قاراتال، ئۇستۇنكى شەھەر، تۆۋەنكى شەھەر، خەلىپە، تۇغلۇقئالتۇن، خاڭگۈك ۋە ھازىرقى باغتوغراق يېزىسىنىڭ ئۇستۇنكى باغتوغراق، تۆۋەنكى باغتوغراق، قاراكۆرجەك دېگەن جايلىرى قارىدى.

ناھىيە بازىرىدا مىڭدىن بازىرى بىلەن شىنىمىن بازىرى تەسىس قىلىندى.

مىڭدىن بازىرىدا 10 باۋ، 100 جيا بار، ئۇنىڭغا ئۇستۇنكى دولان كەنتىدىن ناھىيە بازىرىنىڭ مەركىزىدىكى نۇرلۇق يولىغىچە بولغان جايلار قارىدى. شىنىمىن بازىرى تەۋەسىدە 8 باۋ، 79 جيا بار، ئۇنىڭغا ناھىيە بازىرى مەركىزىدىكى دوستلۇق يولىدىن تۆۋەنكى دولان كەنتىگىچە بولغان جايلار قارىدى.

1949 - يىلى ئاۋات ناھىيىسىنىڭ مەمۇرىي رايونلىرى قايتىدىن بىر بازار، 3 يېزا، 65 باۋ، 655 جيا قىلىپ تەڭشەلدى. مىڭدىن بازىرىغا 18 باۋ، 179 جيا قارىدى.

بوغداي يېزىسى قارىمىقىدا 12 باۋ، 113 جيا تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭغا بەشئېرىق، دولان، قۇمباش، قاغامۇش، شەھەر، ئىلەك كەنتلىرى قارىدى.

رېنئەي يېزىسى قارىمىقىدا 17 باۋ، 181 جيا تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭغا ئايكۆل، ئارال، كەلپىن، تامتوغراق، كۆلاس كەنتلىرى قارىدى.

شىنىۋىڭ يېزىسى قارىمىقىدا 18 باۋ، 192 جيا تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭغا تەتۇرمۇما، قەدىمئايماق، خەلىپە، ياربېشى، قىياقۇدۇق كەنتلىرى قارىدى.

1949 - يىل 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 1950 - يىل 3 - ئايغىچە ئاۋات ناھىيىسىنىڭ مەمۇرىي رايونلىرى بىر بازار، 3 يېزىدىن ئىبارەت باۋ، جيا تۈزۈمى بويىچە داۋاملىشىپ كەلدى.

1950 - يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇپ، باۋ، جيا تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

3 - ئايدا ناھىيە 3 رايون، 16 يېزا، 43 مەمۇرىي كەنتكە ئايرىلدى. رايونلۇق، يېزىلىق، كەنتلىك خەلق ھاكىمىيىتى ئورنىتىلدى.

1 - رايون ئۇ ناھىيە بازىرىدا بولۇپ، قارىمىقىدا 4 يېزا، 11 كەنت (مەھەللە) بار.

بازار يېزىسى ئۇ ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى تۇرۇشلۇق جاي بولۇپ، ئۇنىڭغا پەيلۇ،

جېنفالك، ئاتۇش، سودىگەرلەر مەھەللىسى قاتارلىق مەھەللىلەر قارىدى.
بەشئېرىق يېزىسى ئۇنىڭغا كىچىك بەشئېرىق، تۆۋەنكى بەشئېرىق، ئۈستۈنكى دولان كەنتلىرى قارىدى.
قاغامۇش يېزىسى ئۇنىڭغا قاغامۇش، تۆۋەنكى دولان كەنتلىرى قارىدى.
قۇمباش يېزىسى ئۇنىڭغا قۇمباش، ئاراگېرەم كەنتلىرى قارىدى.
2 - رايون ئۇ ئايكۆل كەنتىدە بولۇپ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا 6 يېزا، 14 كەنت بار.
كەلپىن يېزىسى ئۇنىڭغا ئۈستۈنكى كەلپىن، تۆۋەنكى كەلپىن كەنتلىرى قارىدى.
ئايكۆل يېزىسى ئۇنىڭغا ئايكۆل، ئەلەمقۇدۇق كەنتلىرى قارىدى.
كۆلاس يېزىسى ئۇنىڭغا كۆلاس كەنتى قارىدى.
ئۇجمە يېزىسى ئۇنىڭغا قوۋۇرغا، قوۋۇرغا، ئاراتايماق كەنتلىرى قارىدى.
ئىلەك يېزىسى ئۇنىڭغا ئىلەك، ئاقيار كەنتلىرى قارىدى.
تامتوغراق يېزىسى ئۇنىڭغا ئۈستۈنكى تامتوغراق، تۆۋەنكى تامتوغراق، سەككىزئوتاق، ئارال كەنتلىرى قارىدى.
3 - رايون ئۇ دولان كەنتىدە بولۇپ، ئۇنىڭغا 6 يېزا، 18 كەنت قارىدى.
دولان يېزىسى ئۇنىڭغا دولان، بەشئېرىق، بوسۇغا، قۇمباش، كەلپىن كەنتلىرى قارىدى.
ياربېشى يېزىسى ئۇنىڭغا ياربېشى، قىزىلدۆڭ كەنتلىرى قارىدى.
قىياقۇدۇق يېزىسى ئۇنىڭغا قىياقۇدۇق، قۇمئېرىق كەنتلىرى قارىدى.
قەدىمايماق يېزىسى ئۇنىڭغا قەدىمئايماق، تەتۇرمۇما، شەھەر، ئارامەھەللە كەنتلىرى قارىدى.
خەلپە يېزىسى ئۇنىڭغا خەلپە، تۇغلۇقئالتۇن كەنتلىرى قارىدى.
قاراتال يېزىسى ئۇنىڭغا قاراتال، خاڭگۈك، باغتوغراق كەنتلىرى قارىدى.
مەمۇرىي رايونلارنى باشقۇرۇشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، 1950 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا 3 - رايوندىكى باغتوغراق كەنتى، قاراكۆرجەك كەنتى ۋە شۇ چاغدا تېخى ئاقسۇ ناھىيىسىگە تەۋە قىلىنمىغان ئاقچىقىل كەنتى 1 - رايونغا(بازار رايونى) ئايرىپ بېرىلدى.
1955 - يىلى مەمۇرىي رايونلار تەڭشەلدى، بازار رايونى بازارغا ئۆزگەرتىلدى، يېڭىدىن تامتوغراق رايونى تەسىس قىلىندى. ناھىيە بىر بازار، 3 رايونغا ئايرىلدى.
ئاۋات بازىرى ئۇنىڭغا غالىبىيەت، يېڭىھايات، مەدەنىيەت، ئازادتىن ئىبارەت 4 ئاھالىلەر كومىتېتى، 3 مەھەللە قارىدى.
1 - رايون (ئايكۆل رايونى) تۈرۈشلۇق ئورنى ئايكۆل كەنتىدە، ئۇنىڭغا ئايكۆل، ئىلەك، كۆلاس، كەلپىن، قاغامۇش، باغتوغراقتىن ئىبارەت 6 يېزا يەنى ئەسلىدىكى ئايكۆل، ئۈستۈنكى كەلپىن، تۆۋەنكى كەلپىن، ئىلەك، كۆلاس، ئەلەمقۇدۇق قاتارلىق مەمۇرىي كەنتلەر ۋە ئەسلىدىكى بازار رايونىنىڭ ئۈستۈنكى دولان، تۆۋەنكى دولان، كىچىك بەشئېرىق، ئۈستۈنكى قاغامۇش، تۆۋەنكى قاغامۇش، باغتوغراق، قاراكۆرجەك، ئاقچىقىل قاتارلىق مەمۇرىي كەنتلىرى قارىدى.
2 - رايون (تامتوغراق رايونى) تۈرۈشلۇق ئورنى تۆۋەنكى تامتوغراق كەنتىدە. ئۇنىڭغا تامتوغراق، ئارال، ئۇجمىدىن ئىبارەت 3 يېزا ھەم ئەسلى ئايكۆل رايونىغا تەۋە بولغان تامتوغراق، سەككىزئوتاق، لاپپا، ئاقيار، ئارال قاتارلىق مەمۇرىي كەنتلەر قارىدى.
3 - رايون (غورۇچۆل رايونى) تۈرۈشلۇق ئورنى دولان كەنتىدە، ئۇنىڭغا دولان،

ياربېشى، قەدىمئايماق، خەلىپە، قىياقۇدۇق، قاراتالدىن ئىبارەت 6 يېزا ھەم تۇغلۇقئالتۇن، قۇمئېرىق، بەشئېرىق، بوسۇغا، ئايكۆل، ئاراگىرەم، قىزىلدۆڭ، قۇمباش قاتارلىق مەمۇرىي كەنتلەر قارىدى.

1958 - يىل 5 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ئاقسۇ ناھىيىسىگە قارايدىغان بەشئېرىق ۋە يېڭىئېرىق رايونلىرىدىكى 11 يېزا، 43 يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى، 26 مىڭ 318 ئادەم، 145 مىڭ 689 مو تېرىلغۇ يەر ئاۋات ناھىيىسىگە ئايرىپ بېرىلدى. شۇ يىلى 10 - ئايدىن يىل ئاخىرىغىچە رايون خەلق كۈچىسىغا، يېزا باشقۇرۇش رايونىغا ئۆزگەرتىلدى. شۇ چاغدا ناھىيە بويىچە ئاۋات بازىرى، ئايكۆل كۈچىسى، تامتوغراق كۈچىسى، غورۇچۆل كۈچىسى، بەشئېرىق كۈچىسى، يېڭىئېرىق كۈچىسىدىن ئىبارەت بىر بازار، 5 كۈچىلىك بار بولدى.

1959 - يىلى ئايكۆل خەلق كۈچىسىنىڭ ئۈستۈنكى دولان، كىچىك بەشئېرىق كەنتلىرى ئاۋات بازىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ، ئاۋات بازارلىق خەلق كۈچىسى قىلىندى. ئاقچىقىل ئايكۆل خەلق كۈچىسىدىن ئايرىپ چىقىلىپ، ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانى قىلىندى. بۇ چاغدا ناھىيە قارىمىقىدا 6 خەلق كۈچىسى، بىر دېھقانچىلىق مەيدانى بار بولدى.

1960 - يىلى ئاۋات ناھىيىلىك ياسۇق توغراق ئورمان مەيدانى قۇرۇلدى.

1963 - يىلى كىچىك بەشئېرىق كەنتى بازارلىق خەلق كۈچىسىدىن ئايكۆل خەلق كۈچىسىغا قايتۇرۇپ بېرىلدى. 1965 - يىلى چۈماقتا نەنجىڭدىن چېگرا رايونغا يارەمگە كەلگەن ياشلارنى ئاساس قىلغان دۆلەت ئىگىلىكىدىكى «مول ھوسۇل» 3 - مەيدان قۇرۇلدى. 1966 - يىلى ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى ئاقچىقىل دېھقانچىلىق مەيدانى «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانىغا ئۆزگەرتىلدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ ئايكۆل خەلق كۈچىسىدىكى باغتوغراق، قاراكۆرجەك، كىچىك بەشئېرىق، ئۈستۈنكى دولان قاتارلىق مەمۇرىي كەنتلەر «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانىغا ئايرىپ بېرىلدى. بۇ چاغدا ناھىيە بويىچە 6 خەلق كۈچىسى، 2 دېھقانچىلىق مەيدانى، بىر توغراق ئورمان مەيدانى بار بولدى.

ئاۋات بازار كۈچىسى تۇرۇشلۇق ئورنى ناھىيە بازىرىدا. ئۇنىڭغا بازار ۋە ئۈستۈنكى دولان كەنتى يەنى بىر چوڭ ئەترەت، 5 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى قارىدى.

ئايكۆل كۈچىسى تۇرۇشلۇق ئورنى قاغامۇش كەنتىدە. ئۇنىڭغا تۆۋەنكى دولان، ئۈستۈنكى قاغامۇش، تۆۋەنكى قاغامۇش، ئايكۆل، ئۈستۈنكى كەلپىن، تۆۋەنكى كەلپىن، ئىلەك، كۆلاس، ئەلەمقۇدۇق قاتارلىق مەمۇرىي كەنتلەر يەنى 14 چوڭ ئەترەت، 61 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى، كۈچىلىك باشقۇرۇشىدىكى 2 دېھقانچىلىق مەيدانى قارىدى.

تامتوغراق كۈچىسى تۇرۇشلۇق ئورنى تۆۋەنكى تامتوغراق كەنتىدە. ئەسلىدىكى مەمۇرىي رايونلىرى ئۆزگەرمىدى، ئۇنىڭغا 19 چوڭ ئەترەت، 61 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى، كۈچىلىك باشقۇرۇشىدىكى بىر دېھقانچىلىق مەيدانى قارىدى.

غورۇچۆل كۈچىسى تۇرۇشلۇق ئورنى دولان كەنتىدە. ئەسلىدىكى مەمۇرىي رايونلىرى ئۆزگەرمىدى، ئۇنىڭغا 27 چوڭ ئەترەت، 115 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى، كۈچىلىك باشقۇرۇشىدىكى بىر دېھقانچىلىق مەيدانى قارىدى.

بەشئېرىق كۈچىسى تۇرۇشلۇق ئورنى كۆنچىسۇڭ كەنتىدە. ئەسلىدىكى مەمۇرىي رايونلىرى ئۆزگەرمىدى، ئۇنىڭغا 27 چوڭ ئەترەت، 120 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى، كۈچىلىك باشقۇرۇشىدىكى 2 دېھقانچىلىق مەيدانى قارىدى.

يېڭىئېرىق كۈچىسى تۇرۇشلۇق ئورنى پاۋانلا كەنتىدە. ئەسلىدىكى مەمۇرىي رايونلىرى

ئۆزگەرمىدى، ئۇنىڭغا 22 چوڭ ئەترەت، 117 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى، گۈڭشي باشقۇرۇشىدىكى 2 دېھقانچىلىق مەيدانى قارىدى.

«مول ھوسۇل» 1 - مەيدانى تۇرۇشلۇق ئورنى ئاقچىقىل كەنتىدە، ئۇنىڭغا ئاقچىقىل، باغتوغراق، قاراكۆرجەك، كىچىك بەشئېرىق قاتارلىق مەمۇرىي كەنتلەر يەنى 7 لىيەندۇي، 3 چوڭ ئەترەت، 25 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى (پەي) قارىدى.

«مول ھوسۇل» 3 - مەيدانى تۇرۇشلۇق ئورنى چۆماق كەنتىدە. ئۇنىڭغا سايلات، ئىتتىپاق يېڭى كەنتلىرى يەنى 7 لىيەندۇي، 2 چوڭ ئەترەت، 4 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى قارىدى.

توغراق ئورمان مەيدانى تۇرۇشلۇق ئورنى ياسۇق كەنتىدە. ئۇنىڭغا ناھىيە تەۋەسىدىكى يەكەن دەرياسى، قەشقەر دەرياسى، خوتەن دەرياسى بويىدىكى كەڭ كەتكەن تەبىئىي توغراق رايونى قارىدى.

1967 - يىلى گۈڭشېلارنىڭ نامى ئۆزگەرتىلدى. ئايكۆل گۈڭشېسىنىڭ نامى «قىزىل يۇلتۇز» گۈڭشېسىغا، تامتوغراق گۈڭشېسىنىڭ نامى «ئالغا» گۈڭشېسىغا، غورۇچۆل گۈڭشېسىنىڭ نامى «سەكرەپ ئىلگىرىلەش» گۈڭشېسىغا، بەشئېرىق گۈڭشېسىنىڭ نامى «قىزىل بايراق» گۈڭشېسىغا، يېڭىئېرىق گۈڭشېسىنىڭ نامى «شىياڭياڭ» گۈڭشېسىغا ئۆزگەرتىلدى.

1980 - يىلى ھەممىسىنىڭ نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1978 - يىلى «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانىدىكى كىچىك بەشئېرىق ۋە بازار گۈڭشېسىدىكى ئۇستۇنكى 2 چوڭ ئەترەت، 13 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى ئايرىپ چىقىلىپ، ئۇلار بىرلەشتۈرۈلۈپ ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانى قۇرۇلدى.

1984 - يىلى بازار گۈڭشي بازارغا ئۆزگەرتىلدى.

بۇ چاغدا ناھىيە بويىچە بىر بازار، 5 گۈڭشي، 5 دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق مەيدانى ۋە چارۋىچىلىق فېرمىسى بار بولدى، ئۇلار: ئاۋات بازىرى، ئايكۆل گۈڭشېسى، تامتوغراق گۈڭشېسى، بەشئېرىق گۈڭشېسى، غورۇچۆل گۈڭشېسى، يېڭىئېرىق گۈڭشېسى، ئۇرۇقچىلىق مەيدانى «مول ھوسۇل» 1 -، 3 - مەيدانى، توغراق ئورمان مەيدانى، بوستان چارۋىچىلىق فېرمىسىدىن ئىبارەت.

ئايكۆل گۈڭشېسىنىڭ نامى ئاقسۇ ناھىيىسىدىكى ئايكۆل گۈڭشېسىنىڭ نامى بىلەن ئوخشىشىپ قالغاچقا، 1983 - يىلى ش ئۇ ئا ر يەر نامىلىرى كومىتېتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن ئايباغ گۈڭشېسىغا ئۆزگەرتىلدى.

1984 - يىلى خەلق گۈڭشېسى يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتىگە ئۆزگەرتىلدى. يېڭىدىن باغتوغراق يېزىسى قۇرۇلدى. ئەسلىدىكى ئۇرۇقچىلىق مەيدانى دولان يېزىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

1990 - يىلىدىكى ناھىيىنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلۈشى تۆۋەندىكىچە:

ئاۋات بازىرى داۋاملىق ساقلاپ قېلىندى، تۇرۇشلۇق ئورنى ناھىيە بازىرىدىكى «ئىتتىپاق» يولىدا بولدى. ئۇنىڭغا 6 ئاھالىلەر كومىتېتى، 2 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى قارىغاندىن سىرت، يەنە ئوتتۇرا كۆۋرۈك، ئۆستەڭبويى، شالكۆۋرۈك، سايباغ، گۈلباغدىن ئىبارەت 5 ئاھالىلەر كومىتېتى كۆپەيتىپ قۇرۇلدى.

ئايباغ يېزىسىنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى كەلپىن كەنتىدە. ئۇنىڭغا 14 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، 61 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى قارىدى. كېيىن يەنە غورۇچۆل يېزىسىنىڭ ئۇستۇنكى قۇمباش، تۆۋەنكى قۇمباش كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى ۋە 6 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى بۇ يېزىغا ئايرىپ بېرىلدى.

تامتوغراق يېزىسىنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى تامتوغراق كەنتىدە. ئۇنىڭغا 18 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، 56 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى قارىدى. كېيىن بۇ يېزىنىڭ بىر كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، 3 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى دولان يېزىسىغا ئايرىپ بېرىلدى.

غورۇچۆل يېزىسىنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى دولان كەنتىدە. ئۇنىڭغا 26 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى (بىر چارۋىچىلىق كەنت ئاھالىلەر كومىتېتىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە)، 114 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى قارىدى. كېيىن بۇ يېزىنىڭ 2 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتىدىكى 6 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى ئايباغ يېزىسىغا ئايرىپ بېرىلدى.

بەشئېرىق يېزىسىنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى كۆنچىسۇڭ كەنتىدە. ئۇنىڭغا 26 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، 118 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى قارىدى. كېيىن كۆنچىسۇڭ كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى ئىككىگە ئايرىلدى، تۆۋەنكى تاللىق كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى كۆپەيتىپ قۇرۇلدى.

يېڭىئېرىق يېزىسىنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى پاۋانلا كەنتىدە. ئۇنىڭغا 22 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، 90 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى، بىر ئوتلاق مەيدانى قارىدى.

دولان يېزىسىنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى ئۈستۈنكى دولان كەنتىدە. ئۇنىڭغا ئۈستۈنكى دولان، توغراقامازار، كىچىك بەشئېرىق ھەم تامتوغراق يېزىسىدىن بۇ يېزىغا ئايرىپ بېرىلگەن سەككىز ئوتاقتىن ئىبارەت 4 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، 17 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى قارىدى.

باغتوغراق يېزىسىنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى ئۈستۈنكى باغتوغراق كەنتىدە. ئۇنىڭغا ئۈستۈنكى باغتوغراق، تۆۋەنكى باغتوغراق، قاراكۆرجەك، دۆڭمەھەللىدىن ئىبارەت 4 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، 13 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى (1984 - يىلدىن بۇرۇن «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانىغا قارايتتى) قارىدى.

«مول ھوسۇل» 1 - مەيدانىنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى ئاقچىقىل كەنتىدە. ئۇنىڭغا 7 لېيەندۇي، 20 پەي قارىدى.

«مول ھوسۇل» 3 - مەيدانىنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى چۇماق كەنتىدە. ئۇنىڭغا 11 لېيەندۇي، 3 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى قارىدى.

ياسۇق توغراق ئورمان مەيدانىنىڭ نامى تۈزلەڭلىك توغراق ئورمان مەيدانىغا ئۆزگەرتىلدى.

بوستان چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ ئەسلى نامى ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق ئورۇنلار داۋاملىق ساقلاپ قېلىندى.

1 - 2 - ئوتلاق بىرلەشتۈرۈلۈپ، «شەرق شامىلى» ئوتلىقى دەپ ئاتالدى، ئەسلىدىكى ناھىيىلىك ئوتلاق پونكىتىنىڭ ئورگىنى ناھىيە بازىرىغا كۆچۈرۈلدى.

IV باب

بازار، يېزا، مەيدانلارنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

§ 1. ئاۋات بازىرى

ئاۋات بازىرى ئاۋات ناھىيىسىدىكى بوستانلىقنىڭ ئوتتۇرا شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، ناھىيىنىڭ سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، قاتناش مەركىزى، ناھىيە

بازىرى، ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى تۇرۇشلۇق جاي. ئاۋات بازىرىنىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمى 5.25 كۋادرات كىلومېتىر. شەرقتە «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانى بىلەن، غەربتە ئايباغ، تامتوغراق يېزىلىرى بىلەن، جەنۇبتا ئايباغ يېزىسىنىڭ تۆۋەنكى دولان كەنتى بىلەن، شىمالدا دولان يېزىسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. بازارنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 7.25 كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 2 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئۇنىڭغا 11 ئاھالىلەر كومىتېتى، 44 ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى، قوشۇمچە دېھقانچىلىق قىلىدىغان 2 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، 8 كەنت ئاھالىلەرگۇرۇپپىسى قارايدۇ. بۇ بازاردا 5807 ئائىلە، 21 مىڭ 57 نوپۇس بار، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 15 مىڭ 151 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 71.85% نى، خەنزۇلار 5738 بولۇپ، 27.25% نى، خۇيزۇ، مانجۇ، قىرغىز قاتارلىق باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر 168 بولۇپ، 0.8% نى ئىگىلەيدۇ. بازارلىق خەلق ھۆكۈمىتى «ئىتتىپاق» يولىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا.

ئاۋات بازىرى چىڭ سۇلالىسى مەزگىلىدە ئاۋات كەنتى بولۇپ، ئونسۇ مەھكىمىسىگە قارايتتى. مىنگونىڭ 1 - يىلى (1912 - يىلى) ساقچىخانا قۇرۇلدى، ئۇ ئاقسۇ كونا دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنى باشقۇردى. مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى) 4 - ئايدا ئونسۇ مەھكىمىسى ئاقسۇ ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلدى. بۇ بازار ئاقسۇ ناھىيىسىنىڭ 4 - رايونىغا قارىدى. مىنگونىڭ 11 - يىلى (1922 - يىلى) 6 - ئايدا بۇ بازاردا ئاۋات يارمەمچى ئامباللىقى قۇرۇلدى. مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) 10 - ئايدا ئاۋات ناھىيە بولۇپ قۇرۇلدى، ناھىيە بازىرى ئاۋات بازىرىدا بولدى. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1944 - يىلى) باۋ، جيا تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندا، بۇ بازار مىڭدىي بازىرى بىلەن شىنمىڭ بازىرىغا ئايرىلدى. 1949 - يىلى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇش ھارپىسىدا بۇ 2 بازار بىرلەشتۈرۈلۈپ، مىڭدىي بازىرى دەپ ئاتالدى. لېكىن خەلق يەنىلا ئادەتلەنگىنى بويىچە ئاۋات بازىرى دەپ ئاتىدى. 1950 - يىلى باۋ، جيا تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، مىڭدىي بازىرى بازار يېزىسىغا ئۆزگەرتىلىپ، 1 - رايونىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېرىلدى.

1955 - يىلى ئاۋات بازىرى رەسمىي تەسىس قىلىندى. 1959 - يىلى ئاۋات بازارلىق خەلق گۇڭشېسىغا ئۆزگەرتىلدى. 1984 - يىلى بازارلىق خەلق ھۆكۈمىتىگە ئۆزگەرتىلدى. 1992 - يىلى بازار بويىچە ئاھالىلەر كومىتېتى 11 گە، ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى 44 كە، تېرىقچىلىقنى ئاساس قىلىدىغان ئاھالىلەر كومىتېتى 2 گە، تېرىلغۇ يەر 2014 موغا، ئېلىنغان ئاشلىق 352 توننىغا، پاختا 60 توننىغا، قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە 200 توننىغا، چارۋا 4412 تۇياقتا يەتتى.

ئاۋات بازىرىنىڭ يەر تۈزۈلۈشى تۈز، ئاۋات باش غول ئۆستىگى بازارنى غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا كېسىپ ئۆتىدۇ. شەرق بىلەن غەربتىكى ئويمانلىق ئەسلى كۆل ۋە سازلىق ئىدى، ئاۋات باش غول زەيكىشى بىلەن «شەرق شامىلى» غول زەيكىشى چېپىلغاندىن كېيىن، كۆل ۋە سازلىقنىڭ سۈلىرى چىقىرىۋېتىلدى. ئەسلىدىكى ئويمانلىق تىندۇرۇلۇپ ئاھالىلەر ئولتۇراق رايونى بەرپا قىلىندى.

1949 - يىلى بازار بويىچە بىر نەچچە قالايمىقان كوچىلار بار بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 1000 مېتىرغىمۇ يەتمەيتتى. كوچا بويلىرىدىكى ئۆيلەر ئاددىي، پاكار بولۇپ، كۆپىنچىسىنىڭ تاملىرى قۇرما تام ئىدى، ھەممە يەردە ئەخلەتلەر چېچىلىپ تۇراتتى، شامال چىقسا ھەممە يەرنى توپا - چاڭ قاپلايتتى، يامغۇر ياغسا كوچىلار پاتقاقتا تولاتتى، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ 1989 - يىلدىن كېيىن، نەچچە قېتىملىق پىلانلاش، كېڭەيتىش ئارقىلىق بازارنىڭ

كۆلىمى 1949 - يىلدىكىدىن 3 ھەسسە كېڭىيىپ، 5.25 كۆادرات كىلومېتىرغا يەتتى، پىيادىلەر يولى بىلەن ئاپتوموبىل يولى ئايرىلغان كەڭ، رەتلىك سېمونت ۋە ئاسفالت يوللار ياسالدى، ئاساسلىق غول يول 11 گە، ئۈزۈنلۈقى 12 كىلومېتىرغا يەتتى. يول ياقىسىدىكى ئورمانلار ۋە گۈللەر زىچ ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ناھىيە بازىرى مەركەز قىلىنغان ھالدا يېزا، مەيدانلارغا ۋە ئاقسۇغا تۇتىشىدىغان تاش يول توري ياسىلىپ، قاتناش راۋانلاشتى. بازاردا بۇرۇن بىرنەچچە ياغاچچىلىق، تۆمۈرچىلىك، كۆنچىلىك، زەرگەرچىلىك دۇكانلىرىلا بار ئىدى. 40 نەچچە يىللىق قۇرۇلۇش داۋامىدا، بولۇپمۇ 80 - يىللاردىن كېيىن ئاۋات بازىردا دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ياساش، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاش، ئېچىتىش، ئېلېكتر ئېنېرگىيىسى، سۇلياۋ ئىشلەش، گىلەمچىلىك، مەتبەئەچىلىك قاتارلىق سانائەت كارخانىلىرى قۇرۇلدى. سودا كەسپىدە تۇرلۇك مالالار، يېمەك - ئىچمەك، يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار، چاي - چارۋا، نېفىت قاتارلىق كارخانىلار بارلىققا كەلدى، ئىتتىپاق يولىنىڭ شىمالىغا ئۇنىۋېرسال سودا بازىرى سېلىندى، ئاۋات بازىرنىڭ شەرقىگە ئاشلىق، چارۋا، ياغاچ ماتېرىيال بازىرى سېلىندى، بۇ بازار ناھىيە بويىچە يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى ئاساسلىق توپلىنىدىغان ۋە تارقىتىلىدىغان ئورۇنغا ئايلاندى.

ئاۋات بازىرنىڭ مەدەنىيىتى - ماۋارىپ، سەھىيە ئىشلىرىدىمۇ زور تەرەققىياتلار بارلىققا كەلدى. ھازىر پۈتۈن كۇنلۇك تۈزۈمدىكى ئادەتتىكى ئوتتۇرا مەكتەپتىن 3 ى، باشلانغۇچ مەكتەپتىن 3 ى، ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپىدىن بىرى، يېزا ئىگىلىك رادىئو - تېلېۋىزىيە شۆبە مەكتىپىدىن بىرى، پارتىيە مەكتىپىدىن بىرى، دوختۇرخانىدىن 3 ى، پاراۋانلىق ساناتورىيىسىدىن بىرى، يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتىدىن بىرى، ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش پونكىتىدىن بىرى بار. يەنە تېلېۋىزىيە كۆچەيتىش پونكىتى، رادىئو ئۇزېلى، كىنو - تىياتىرخانا، چىراغلىق توپ مەيدانى، غالتەكلىك كانكى مەيدانى، كۈتۈپخانا، مەدەنىيەت سارىيى قاتارلىق مەدەنىيەت، كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرىمۇ بار. ئاۋات بازىردا 2 خانىقا، 12 مەسچىت بار.

§ 2 . ئايباغ يېزىسى

ئايباغ يېزىسى ناھىيە بازىرنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان. جەنۇبتا «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانى بىلەن، شەرقتە غورۇچۆل يېزىسى بىلەن، غەربتە تامتوغراق يېزىسى بىلەن، شىمالدا ئاۋات بازىرى بىلەن تۇتىشىدۇ. شەرقتىن غەربكە ئەڭ كەڭ يېرى 12 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا ئەڭ ئۇزۇن يېرى 25 كىلومېتىر. يەر كۆلىمى 300 كۆادرات كىلومېتىر. 1992 - يىلى يېزا بويىچە ئائىلە 3474 كە، نوپۇس 17 مىڭ 857 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 17 مىڭ 331 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 97.05% نى ئىگىلەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا 480 خەنزۇ، 29 خۇيزۇ، 11 تۈزبېك، 6 جۇاڭزۇ بار، بۇلار 526 بولۇپ، 2.95% نى ئىگىلەيدۇ. يېزا بويىچە 64 مىڭ 287 مو تېرىلغۇ يەر، 1728 مو مېۋىلىك باغ، 2593 مو ئورمانلىق، 103 مىڭ 500 مو ئوتلاق، 171 مىڭ 124 مو قۇملۇق، كۆل، سازلىق بار. بۇ يېزىغا 16 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، 19 تەبىئىي كەنت، 67 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى قارايدۇ. يېزىلىق ھۆكۈمەت ئۇستۇنكى كەلپىن كەنتىدە، ناھىيە بازىرىغا 7 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ يېزا 18 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئېپتىدائىي تۇغراقلىق ئىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ 7 - يىلىدىن گۇاڭشۇ 9 - يىلىغىچە (1827 — 1883 - يىلىغىچە) ئاقسۇ ۋە ئونسۇدىكى دېھقانلار بۇ يەرگە

كېلىپ ېوز يەر ئېچىپ، تېرىقچىلىق قىلغان، شۇنىڭ بىلەن بۇ يەردە ئاھالىلەر بىلەن كەنتلەر بارلىققا كەلگەن. بۇ يېزا بۇرۇن ئاۋات كەنتىگە قارىغان، مىنگۇنىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى) ئونسۇ مەھكىمىسى ئاقسۇ ناھىيىسى قىلىنغاندا بۇ يېزا ناھىيىگە قاراشلىق 4 - رايونغا قارىغان. مىنگۇنىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) ئاۋات ناھىيىسى قۇرۇلغاندا 2 - رايون قىلىپ بېكىتىلدى. ئايكۆل، ئۇستۇنكى كەلپىن، تۆۋەنكى كەلپىن، ئىلەك، كۆلاس، ئەلەمقۇدۇق ۋە ھازىر تامتوغراق يېزىسىغا قارايدىغان تامتوغراق، ئارال، ئاقيار، سەككىزئوتاق، لاپپا قاتارلىق مەمۇرىي كەنتلەر بۇ رايونغا قارىدى. 1950 - يىلى خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندا، بۇ رايون يەنىلا 2 - رايون دەپ ئاتالدى. رايونلۇق مەھكىمە ئايكۆل كەنتىدە بولغاچقا، ئايكۆل رايونى دەپمۇ ئاتالدى. 1955 - يىلى مەمۇرىي رايونلار تەڭشەلگەندە تامتوغراق رايونى قۇرۇلدى، ئايكۆل رايونى 1 - رايونغا ئۆزگەرتىلدى، ئايكۆل، ئۇستۇنكى كەلپىن، تۆۋەنكى كەلپىن، ئىلەك، كۆلاس، ئەلەمقۇدۇق قاتارلىق ئەسلىدىكى مەمۇرىي كەنتلەر بۇ رايونغا قارىغاندىن سىرت، يەنە ئەسلىدە بازار رايونىغا قارىغان ئۇستۇنكى قاغامۇش، تۆۋەنكى قاغامۇش، تۆۋەنكى بەشئېرىق، ئۇستۇنكى ئايكۆل، باغتوغراق، قاراكۆرجەك، ئاقچىقىل قاتارلىق مەمۇرىي كەنتلەرمۇ بۇ رايونغا قوشۇپ بېرىلدى. 1958 - يىلى خەلق ئۇڭشىسى قۇرۇلغاندا، ئايكۆل رايونى ئايكۆل ئۇڭشىسىغا ئۆزگەرتىلدى. ئۇڭشى تۈرۈشلۇق ئورۇن قاغامۇش كەنتىگە كۆچۈرۈلدى. 1959 - يىلى بۇ ئۇڭشىنىڭ ئۇستۇنكى دولان، ئۇستۇنكى بەشئېرىق، تۆۋەنكى بەشئېرىق كەنتلىرى بازار ئۇڭشىغا ئايرىپ بېرىلدى، ئاقچىقىل كەنتى ئايرىپ چىقىلىپ ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانى قىلىندى. 1963 - يىلى بازار ئۇڭشىنىڭ ئۇستۇنكى بەشئېرىق، تۆۋەنكى بەشئېرىق كەنتلىرى يەنە ئايكۆل ئۇڭشىسىغا قايتۇرۇپ بېرىلدى. 1965 - يىلى ئۇڭشى ئورگىنى كەلپىن كەنتىگە كۆچۈرۈلدى. 1966 - يىلى ئاقچىقىل دېھقانچىلىق مەيدانى «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانىغا ئۆزگەرتىلگەندە، ئايكۆل ئۇڭشىسىنىڭ باغتوغراق، قارا كۆرجەك، ئۇستۇنكى بەشئېرىق، تۆۋەنكى بەشئېرىق قاتارلىق مەمۇرىي كەنتلىرى «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانىغا بۆلۈپ بېرىلدى. 1967 - يىلى بۇ ئۇڭشى «قىزىل يۇلتۇز» خەلق ئۇڭشىسىغا ئۆزگەرتىلدى. 1980 - يىلى ئايكۆل ئۇڭشىسى دېگەن نام ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1983 - يىلى يەر نامىلىرى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلگەندە بۇ جايىنىڭ نامى شۇ چاغدىكى ئاقسۇ ناھىيىسىنىڭ ئايكۆل ئۇڭشىسىنىڭ نامى بىلەن ئوخشاش بولۇپ قالغاچقا، ئايباغ ئۇڭشىسى دەپ ئۆزگەرتىلدى.

1984 - يىل 8 - ئايدا ئايباغ يېزىلىق ھۆكۈمەت قۇرۇلدى. 1989 - يىل 5 - ئايدا غورۇچۆل يېزىسىغا قاراۋاتقان ئۇستۇنكى قۇمباش ۋە تۆۋەنكى قۇمباش كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى بۇ يېزىغا ئايرىپ بېرىلدى.

ئايباغ يېزىسى ئاقسۇ دەريا‌سى ھاسىل قىلغان تىنىما تۈزلەڭلىككە جايلاشقان. يەر شەكلى تۆز، يېرى غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا پەسىيىپ بارىدۇ، يەر يۈزىنىڭ يانتۇلۇقى 1/3000، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى تەخمىنەن 1039 مېتىر، كىلىماتى قۇرۇقلۇق تىپىدىكى كىلىماتقا كىرىدۇ، يىللىق ھاۋا - يېغىن مىقدارى 46 مىللىمېتىر، يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 11.4℃، چۈل - باياۋانغا يېقىن بولغاچقا، تېمپېراتۇرىسى شىمالدىكى يېزىلارنىڭكىدىن سەل يۇقىرى. يىللىق قىروسىز مەزگىلى 210 كۈن ئەتراپىدا. ئەتىيازنىڭ ئاخىرى، يازنىڭ بېشىدىكى مۆلدۈر، قۇرغاق ئىسسىق شامال ۋە يامغۇردىن پەيدا بولغان شورلىشىش يېزىدا كۆرۈلىدىغان ئاساسلىق تەبىئىي ئاپەتلەردۇر. ناھىيىنىڭ 2 - مۆلدۈر يولى بىلەن جەنۇبىي قىسمىدىكى مۆلدۈر بەلۋېغى ئاساسەن بۇ يېزىدىن ئۆتكەچكە، بۇ يېزا ناھىيە بويىچە مۆلدۈرنىڭ زەربىسى ئېغىر بولىدىغان

رايونلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

بۇ يېزىنىڭ تۈپرىقى سېرىق زەي تۈپراق، شورلۇق زەي تۈپراق، شاللىق تۈپراق ۋە شورتۈپراقلارنى ئاساس قىلىدۇ. زەي تۈپراق شىمالدىكى دېھقانچىلىق رايونىغا تارقالغان. جەنۇبتىكى چۆل - باياۋان ئەشمە كۆلى رايونىغا يېقىن بولۇپ، تۈپرىقىنىڭ كۆپ قىسمى شورلۇق چىملىق تۈپراق ۋە شور تۈپراق، دېھقانچىلىق رايونىدىكى ئازگاللىق ۋە كونا دەريا قىنىدا ئاز مىقداردا شاللىق تۈپراق بىلەن سازلىق تۈپراق بار. تۈپراقتىكى ئورگانىك ماددىلارنىڭ تەركىبى ئوتتۇراھالدىن سەل يۇقىرى، فوسفور بىلەن ئازوت ئومۇمىيۈزلۈك كەمچىل.

چاتقال ۋە كۆپ يىللىق ئوت - چۆپلەر بۇ يېزىدىكى ئاساسلىق ياۋا يېپىنچا ئۆسۈملۈك ھېسابلىنىدۇ. ئاقتىكەن، يۇلغۇن، يانتاق، قومۇش، چىغ، چۇچۇكبۇيا، لوپنۇر كەندىرى، تۈگىنەكلىك پىيازەك قاتارلىقلار كۆپ ئۇچرايدۇ.

بۇ يېزا سۇغىرىلىدىغان دېھقانچىلىق رايونىغا كىرىدۇ. يېزا تەۋەسىدە تەبىئىي دەريادىن قەشقەر دەرياسى بار، بۇ دەريانىڭ قۇرۇپ كەتكىنىگە ئۈزۈن بولغاچقا، ئۇ، ھازىر تەبىئىي زەيكەشكە ئايلىنىپ قالدى. ئايباغ غول ئۆستىكى بىلەن ئاۋات باش زەيكىشى ئادەم كۆچى بىلەن چېپىلغان ئېتىز - ئېرىق سۇچىلىق قۇرۇلۇشى ھېسابلىنىدۇ. 1957 - يىلدىن بۇيان يېزا بويىچە 441 كىلومېتىر ئۈزۈنلۇقتا 273 تارماق ئۆستەڭ، ئوق ئېرىق، سۇغىرىش ئېرىقى ۋە 19 بېتون چۇشۇرگە، بىر كۆچۈرمە، 32 كۆۋرۈك ۋە سۇئۆگۈچ ياسالدى، سۇغىرىش كۆلىمى 100 مىڭ موغا يەتتى. بۇ يېزىنىڭ يەر ئاستى سۇ زاپىسى ناھايىتى مول.

بۇ يېزا دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلىدۇ، ئۇ، ئاۋات ناھىيىسىدىكى ئاشلىق ۋە پاختا ئىشلەپچىقىرىلىدىغان نۇقتىلىق رايونلارنىڭ بىرى. زىرائەتلەردىن، ئاساسلىقى بۇغداي، كېۋەز، كۆممىقوناق بار. قوي، ئۆچكە ئاساس قىلىنغان باقمىچىلىق بىلەن يەككە ئىگىلىكتىكى باغۋەنچىلىك بۇ يېزىنىڭ ئىگىلىكىدە زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ. باغۋەنچىلىكتە قوغۇن - تاۋۇز ۋە مېۋە - چېۋە ئاساس قىلىنىدۇ. مېۋىلەر ئىچىدە قارا ئۈرۈك ئەتلىك ۋە تەملىك بولۇشى بىلەن داڭلىق.

1992 - يىلى بۇ يېزىنىڭ زىرائەت تېرىلغۇ كۆلىمى 64 مىڭ 287 موغا، ئېلىنغان ئاشلىق 1707 تونىنغا، پاختا 2987 تونىنغا، ياغلىق دان 150 تونىنغا، يىل ئاخىرىدا قولدا قالغان چارۋا 54 مىڭ 909 غا يەتتى. 1949 - يىلدىكى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئاشلىق 6 ھەسسە، پاختا 82 ھەسسە، ياغلىق دان 1.6 ھەسسە، چارۋا 2 ھەسسە ساپ ئاشتى. 1992 - يىلى ئومۇمىي كىرىم 26 مىليون 120 مىڭ 600 يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق كىرىمى 22 مىليون 310 مىڭ 400 يۈەن بولۇپ، ئومۇمىي كىرىمنىڭ %85 نى، ئورمانچىلىق كىرىمى 287 مىڭ 900 يۈەن بولۇپ، %1.1 نى، چارۋىچىلىق كىرىمى 1 مىليون 425 مىڭ 700 يۈەن بولۇپ، %5 نى، قوشۇمچە كەسىپ ۋە باشقا كەسىپلەردىن قېلىنغان كىرىم 2 مىليون 96 مىڭ 600 يۈەن بولۇپ، %8.9 نى ئىگىلىدى. كىشى بېشىغا ئاشلىق 956 كىلوگرامدىن، كىرىم 825 يۈەندىن توغرا كەلدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە ئىشلىرى خېلى تېز تەرەققىي قىلدى. 1992 - يىلى يېزىدىكى يېزا باشقۇرۇشىدىكى دوختۇرخانا بىر، كارىۋات 30؛ ئادەتتىكى ئۇيغۇرچە ئوتتۇرا مەكتەپ بىر، باشلانغۇچ مەكتەپ 13، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىسى 247، ئوقۇغۇچى 2500؛ رادىئو ئۈزلىلى بىر، كىنو قويۇش ئېتىرىتى بىر. ھەرقايسى كەنت ئاھالىلەر كومىتېتلىرى تۇرۇشلۇق جايلاردا داۋالاش پونكىتى، مەدەنىيەت

ئۆيى ۋە دۇكانلار بار. دېھقانلار ئۆيلىرىنى توك بىلەن يۇرۇتىدىغان بولدى. يېزا بويىچە يېزا، كەنت تاش يول تورى شەكىللەندى، ناھىيە بازىرى بىلەن «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانىنى تۇتاشتۇرىدىغان ئاساسلىق تاش يول يېزىنى شىمالدىن جەنۇبقا كېسىپ ئۆتىدۇ، ناھىيە بازىرىغا تۇتىشىدىغان غول تاشيولغا ئاسفالت يانتۇزۇلدى. كەنت ئاھالىلەر كومىتېتلىرى ۋە كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىلىرىغا تۇتىشىدىغان يول 140 قا، ئۇزۇنلۇقى 360 كىلومېتىرغا يەتتى. يېزا بويىچە 8 ئاپتوموبىل، 636 چوڭ - كىچىك تراكتور بار. يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جايدا باج، بانكا، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى، پوچتا - تېلېگراف، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى، دېھقانچىلىق تېخنىكىسى، چاي - چارۋا قاتارلىق سىستېمىلارنىڭ شۆبە تارماق ئاپپاراتلىرى بار.

§ 3 . تامتوغراق يېزىسى

تامتوغراق يېزىسى ئاۋات بازىرىنىڭ غەربىگە جايلاشقان. ئۇ، شەرقتە ئاۋات ناھىيىلىك ئوتلاق، دولان يېزىسى ۋە ئايباغ يېزىسى بىلەن، غەربتە يېڭىئېرىق يېزىسى بىلەن، شىمالدا بەشئېرىق يېزىسى بىلەن تۇتىشىدۇ، يەر كۆلىمى 691 كۋادرات كىلومېتىر. تېرىلغۇ يېرى 67 مىڭ 734 مو بولۇپ، ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 15.4% نى ئىگىلەيدۇ. يېزا قارىمىقىدا 18 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، 26 تەبىئىي كەنت، 56 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى بار. 1992 - يىلى يېزىدىكى ئائىلە 2707 گە، نوپۇس 13 مىڭ 55 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 12 مىڭ 324 بولۇپ، يېزا نوپۇسىنىڭ 94.4% نى ئىگىلەيدۇ، خەنزۇ 698، خۇيزۇ 33، دۇڭشيانگ 5، ئۇلار جەمئىي 736 بولۇپ، 5.6% نى ئىگىلەيدۇ. يېزىلىق خەلق ھۆكۈمەت تامتوغراق كەنتىدە، ناھىيە بازىرىغا 7 كىلومېتىر كېلىدۇ.

بۇ يېزا 18 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىپتىدائىي توغراقلىق ئىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ئارال، ئاقيار ۋە ئەتراپىدىكى قوۋۇرغا قاتارلىق جايلاردىن بىر قىسىم دېھقانلار بۇ جايغا كېلىپ بوز يەر ئېچىپ، بۇ يەرنى تەدرىجىي ئاۋاتلاشتۇردى. مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى) ئاقسۇ ناھىيىسى قۇرۇلغاندا بۇ جاي 4 - رايونغا قارىدى. مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) ئاۋات ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندا بۇ يەر 2 - رايونغا ئايرىلدى. 1955 - يىلى مەمۇرىي رايونلار تەڭشەلگەندە، يېڭىدىن 2 - رايون قىلىندى ھەم ئەسلىدىكى 2 - رايونغا قاراشلىق تامتوغراق، ئارال يېزىلىرى ۋە ئاقسۇ ناھىيىسىنىڭ يېڭىئېرىق رايونىغا قاراشلىق ئۇجمە يېزىسى 2 - رايونغا ئايرىپ بېرىلدى. رايونلۇق مەھكىمە تامتوغراق كەنتىدە تەسىس قىلىندى. بۇ جاي يەنە تامتوغراق رايونى دەپمۇ ئاتالدى. 1958 - يىلى گۇڭشېلاشتۇرۇش مەزگىلىدە رايون گۇڭشېغا ئۆزگەرتىلدى. 1967 - يىلى ئۇنىڭ نامى «ئالغا» خەلق گۇڭشېسىغا ئۆزگەرتىلدى. 1980 - يىلى نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1984 - يىلى تامتوغراق يېزىسىغا ئۆزگەرتىلدى.

بۇ يېزا تىنما تۈزلەڭلىككە جايلاشقان، شىمالىي تەرىپى جەنۇبىي تەرىپىدىن سەل ئېگىز، تەبىئىي يانتۇلۇقى 1/2000 — 1/3000 ئارىلىقىدا، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1035 — 1053 مېتىر كېلىدۇ. يازدا تومۇز ئىسسىق، قىشتا قۇرۇق سوغۇق بولىدۇ. يىللىق ئوتتۇرىچە كۈنلۈك تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ، قىروسىز مەزگىلى 205 كۈن، يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 61.2 مىللىمېتىر، بۇ يېزىنىڭ بىر قىسىم رايونلىرى ناھىيىنىڭ شىمالىدىكى مۆلدۇر يولىدا بولغاچقا، دائىم مۆلدۇر ئاپىتىگە ئۇچراپ تۇرىدۇ، يەنە بوران ۋە قارا يامغۇر ئاپەتلىرىگىمۇ

ئۇچرايدۇ.

تۇپرىقى شورلۇق زەي تۇپراق، شورلۇق چىملىق تۇپراق، سازلىق چىملىق تۇپراق، شور تۇپراق ۋە شاللىق تۇپراقنى ئاساس قىلىدۇ. زەي تۇپراق، ئاساسلىقى شىمالدىكى ئېتىزلىق رايونى ۋە ئوتتۇرا جەنۇبتىكى چۆللۈككە تارقالغان. غەربتىكى ئەشمە كۆلىگە يانداش جايلارنىڭ تۇپرىقى، ئاساسەن، شورلۇق چىملىق تۇپراق. ئازگال ۋە دەريا ۋادىلىرىغا ئاز مىقداردىكى شاللىق تۇپراق تارقالغان. بۇ يېزا جايلاشقان يەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى پەس بولغاچقا، يەر ئاستى سۇيىنىڭ ئورنى ئومۇميۈزلۈك يۇقىرى، تۇپرىقى زەي، زەي راۋان ئاقمايدۇ، تۇپراقنىڭ قايتا شورلىشىشى بىر قەدەر ئېغىر.

يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەردىن چاتقال ۋە كۆپ يىللىق باشاقلىق ئۆسۈملۈكلەر ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. دائىم ئۇچرايدىغانلىرىدىن توغراق، يۇلغۇن، ئاقتىكەن، ئازغان، يانتاق، قومۇش، يېكەن، ئاقبۇيا، چۇچۇكبۇيا، لوپنۇر كەندىرى قاتارلىقلار بار.

بۇ يېزا سۇغىرىلىدىغان دېھقانچىلىق رايونىغا كىرىدۇ، يېزىدا تەبىئىي ئېقىندىن ئاقسۇ كونا دەرياسى بار. ئادەم كۆچى بىلەن ياسالغان سۇ ئىنشائاتلىرىدىن تامتوغراق غول ئۆستىكى ۋە «مول هوسۇل» غول ئۆستىكى بار. سۇ شىمالدىن جەنۇبقا ئاقىدۇ، ئېقىن سۇنىڭ تەركىبىدە قۇم مىقدارى كۆپ. سۇ مىقدارى پەسلىگە قاراپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. ئەتىيازدا دائىم سۇ كەمچىل بولىدۇ، لېكىن يەر ئاستى سۇ زاپىسى مول، يەر يۈزىگىچە بولغان ئارىلىقى كۆپ بولغاندىمۇ 3 مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، ئېچىپ پايدىلىنىش قولايلىق. 1957 - يىلدىن بۇيان يېزا بويىچە سۇغىرىش ئۆستىكىدىن 15 ى، ماشىنىلاشقان قۇدۇقتىن 9ى، سېمونت كۆۋرۈكتىن 27 سى، تومىدىن 19 ى ياسالدى، ئۇنۇملۇك سۇغىرىش كۆلىمى 70 مىڭ موغا يەتتى. 1957 - يىلدىن بۇيان 222 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا 16 زەيكەش چېپىلدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاۋات باش غول زەيكىشى بۇ يېزىنى كېسىپ ئۆتكەچكە، يەر ئاستى سۇيىنىڭ ئورنى 1 — 2 مېتىرچە تۆۋەنلەپ، تۇپراقنىڭ شورلىشىشى دەسلەپكى قەدەمدە تىزگىنلىنىپ ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى سەل ياخشىلاندى. ئىسلاهات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك سىرتقا ئېچىۋېتىلگەندىن بۇيان، ئاشلىق، پاختا، ياغلىق دان ۋە چارۋا مەھسۇلاتى يىلمۇ يىل ئاشتى. دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىدىن بۇغداي، كۆممىقوناق، شال، كېۋەز، زىغىرلار بار. ئارال ۋە ئاقيار كەنتلىرى ناهىيىنىڭ ئاساسلىق شالچىلىق رايونى هېسابلىنىدۇ. 1992 - يىلى دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى 67 مىڭ 734 موغا، ئېلىنغان ئاشلىق 15 مىڭ 883 تونىنغا، مو بېشى هوسۇلى 234 كىلوگرامغا، پاختا 5.1982 تونىنغا، مو بېشى هوسۇلى 65 كىلوگرامغا، ياغلىق دان 150 تونىنغا، بىرلىك هوسۇلى 157 كىلوگرامغا يەتتى؛ چارۋىچىلىقتا قوي ئاساس قىلىنىدۇ، يىل ئاخىرىدا قولدا قالغان چارۋا 48 مىڭ 286 تۇياقتا يەتتى؛ قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە ۋە بىلىق تۇرىدىنمۇ كۆپ مەھسۇلات ئېلىندى. 1949 - يىلدىكى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئاشلىق 9 ھەسسە، پاختا 8.146 ھەسسە، ياغلىق دان 5 ھەسسە، چارۋا 4 ھەسسە ساپ ئاشتى. يېزا بويىچە ئورمان كۆلىمى 10 مىڭ 250 مو بولۇپ، ناهىيە بويىچە دېھقانچىلىق رايونىدىكى ئورمان كۆلىمىنىڭ 13.7% نى ئىگىلىدى، يولنىڭ ئىككى يېقى ۋە ئېتىزلارنىڭ چۆرىسىدە تورلاشقان ئورمان بەلۋېغى شەكىللەندى.

بۇ يېزىنىڭ تاشيول قاتنىشى راۋاجلانغان، يېزىدا يېزا، كەنتتىن ئىبارەت 2 دەرىجىلىك قاتناش تورى شەكىللەندى. سىرتقا تۇتىشىدىغان ئاۋات — يېڭىئېرىق — ئاقسۇ تاشيول لىنىيىسى بار، ئاۋات بازىرى، يېڭىئېرىق يېزىسى، ئايكۆل يېزىسى ۋە ئاقسۇ شەھىرى ئارىسىدا كۈندە 2

قېتىم قەرەللىك ئاپتوبۇس قاتنايدۇ. يېزا بويىچە 3 ئاپتوموبىل، 323 تراكتور بار.

يېزىلىق ھۆكۈمەت تۈرۈشلۇق جايدا باج، پوچتا - تېلېگراف، تەمىنات - سودا، بانكا، دېھقانچىلىق تېخنىكىسى، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى، ئاشلىق، چاي - چارۋا، ئورمانچىلىق، سۇ ئىلېكتر، مال دوختۇرلۇق، جامائەت خەۋپسىزلىكى، سوت، يۇقۇمدىن ساقلىنىش، رادىئو، يەر باشقۇرۇش قاتارلىق سىستېمىلارنىڭ تارماق ئاپپاراتلىرى بار. يېزا بويىچە 1992 - يىلدىكى ئوتتۇرا مەكتەپ بىر، مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپ 6، باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ شۆبىسى 16، ئوقۇتۇچى 223، ئوقۇغۇچى 2147؛ بىر يازلىق كىنوخانا، 30 كارۋىتى بار بىر يېزىلىق دوختۇرخانا بار، كەنتلەردە داۋالاش پونكىتى ۋە مەدەنىيەت ئۆيى بار. %90 تىن ئارتۇق كەنت ئاھالىسى ئۆيىنى توك بىلەن يورۇتىدۇ. 1992 - يىلى يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ مەھسۇلات قىممىتى 280 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

4 §. غورۇچۆل يېزىسى

غورۇچۆل يېزىسى ئاۋات بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان. شەرقتە قورۇلدۇڭ دېھقانچىلىق مەيدانى بىلەن، غەربتە ئايباغ يېزىسى بىلەن، شىمالدا باغتوغراق يېزىسى، «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانى، ئاۋات بازىرى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. جەنۇبى تەكلىماكان قۇملۇقىغا ئىچكىرىلەپ كىرىدۇ. شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 20 كىلومېتر، جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 37.2 كىلومېتر. بوستانلىقنىڭ كۆلىمى 744 كۋادرات كىلومېتر كېلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 94 مىڭ 800 مو، مېۋىلىك باغ، ئورمان 10 مىڭ 200 مو، ئوتلاق 739 مىڭ مو، شورلۇق كۆل، سازلىق ۋە چۆل - بایاۋان 430 مىڭ 100مو. بۇ يېزىغا 24 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، 26 تەبىئىي كەنت، 108 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى قارايدۇ. 1992 - يىلى يېزا بويىچە ئائىلە 5284 كە، نوپۇس 28 مىڭ 915 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 27 مىڭ 332 بولۇپ، يېزا نوپۇسىنىڭ %52.94 نى ئىگىلەيدۇ؛ خەنزۇ 1314، خۇيزۇ 244، قىرغىز بىر، باۋئەن 22، زاڭزۇ بىر، سالا بىر، ئۇلار جەمئىي 1583 بولۇپ، %5.48 نى ئىگىلەيدۇ. يېزىلىق ھۆكۈمەت دولان كەنتىدە، ناھىيە بازىرىغا 18 كىلومېتر كېلىدۇ.

بۇ يېزىنىڭ ئورنى 18 - ئەسىردە ئىپتىدائىي توغراقلىق ئىدى. ئاز ساندىكى دولانلىقلارلا بۇ يەردە مال باقاتتى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۇ يىللىرىدا مارالبېشى، مەكىت، ئاقسۇ، كەلپىندىكى دېھقانلار بۇ يەرگە كۆچۈپ كېلىپ، ئورمانلىق رايونىدا قوتان ياساپ مال باقتى، دەرەخ كېسىپ بوز يەر ئۆزلەشتۈردى. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر بۇ يەرنى غورۇچۆل دەپ ئاتىدى، ئۇنىڭ مەنىسى چۆل - بایاۋاندىكى قوتان دېگەنلىكتۇر. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا بۇ يەر ئونسۇ مەھكىمىسىنىڭ ئاۋات كەنتىگە قارىغانىدى. مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) ئاۋات ناھىيىسى قۇرۇلغاندا، بۇ يەر 3 - رايون قىلىندى، ئۇنىڭغا خەلىپە، ياربېشى، قاراتال، دولان، قىياقۇدۇق، تۇغلۇقتالتۇن، قۇمئېرىق، بەشئېرىق، كەلپىن، ئارامەھەللە، قەدىمئايماق قاتارلىق مەمۇرىي كەنتلەر قارىدى. مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) ئاقسۇ ناھىيىسىنىڭ بەشئېرىق رايونىغا تەۋە باغتوغراق ۋە قاراكۆرجەكتىن ئىبارەت 2 مەمۇرىي كەنتى بۇ رايونغا ئايرىپ بېرىلدى. 1950 - يىلى يەنە 1 - رايونىنىڭ قۇمباش ۋە ئاراگېرەم كەنتلىرى بۇ رايونغا بۆلۈپ بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ يەنە بۇ رايونىنىڭ باغتوغراق ۋە قارا كۆرجەك كەنتلىرى 1 - رايونغا ئايرىپ بېرىلدى. 1958 - يىلىدىكى گۈڭشېلىشىتا، رايون خەلق گۈڭشېسىغا ئۆزگەرتىلدى.

1967 - يىل بۇ يەرنىڭ نامى «سەكرەپ ئىلگىرىلەش» خەلق گۈڭشېسىغا ئۆزگەرتىلدى، 1980 - يىلى نامى يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1984 - يىلى 8 - ئايدا گۈڭشې يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتىگە ئۆزگەرتىلدى. 1989 - يىلى ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ تەستىقى بىلەن، ئۇستۇنكى قۇمباش ۋە تۆۋەنكى قۇمباش كەنتلىرى ئايباغ يېزىسىغا ئايرىپ بېرىلدى. بۇ يېزىغا 24 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، بىر چارۋىچىلىق چوڭ ئەترىتى، 108 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى، 3 چارۋىچىلىق كېچىك ئەترىتى، 26 تەبىئىي كەنت قارىدى.

بۇ يېزا ئاقسۇ دەريا‌سى، يەكەن دەريا‌سى ۋە قەشقەر دەريا‌سى ھاسىل قىلغان تىنما تۈزلەڭلىك بىلەن قۇملۇققا تۇتىشىدىغان يەرگە جايلاشقان. يەر شەكلى دەريا تىنمىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغاچقا، غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا پەسىيىپ بارىدۇ. يەر يۈزىنىڭ يانتۇلۇقى 1/2500 — 1/3000 ئارىلىقىدا، ئورنى دېڭىز يۈزىدىن تەخمىنەن 1034 مېتىر ئېگىز. بۇ يېزا تەكلىماكان چۆللۈكىگە يېقىن بولغاچقا، قۇرۇقلۇق تىپىدىكى قۇرغاق كىلىماتى گەۋدىلىك، ھاۋا تېمپېراتۇرىسى شىمالدىكى يېزىلارنىڭكىدىن بىر ئاز يۇقىرى، كۈندۈز بىلەن كېچىنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ، يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 47 مىللىمېتىر، سۇنىڭ پارغا ئايلىنىش مىقدارى زور، يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 11.4℃، قىروسىز مەزگىلى 210 كۈن. يېزىدىكى تەبىئىي ئاپەتلەر، ئاساسەن، مۆلدۈر، قۇرغاق ئىسسىق شامال ۋە قار - يامغۇر پەيدا قىلىدىغان شور ئاپىتىدىن ئىبارەت. بۇ يېزىدىكى بىر قىسىم جايلار ناھىيىنىڭ جەنۇبىدىكى مۆلدۈر بەلۋېغىدا بولغاچقا، دائىم مۆلدۈر ئاپىتىگە ئۇچرايدۇ.

بۇ يېزا سۇغىرىلىدىغان دېھقانچىلىق رايونىغا كىرىدۇ. تۇپرىقى زەي تۇپراق، ئوتتۇراھال شورلاشقان زەي تۇپراق، شورلۇق چىملىق تۇپراق ۋە ئىككىلەمچى شورلۇق تۇپراقنى ئاساس قىلىدۇ. تۇپراقتىكى ئورگانىك ماددىلارنىڭ مىقدارى ئوتتۇراھال، ئازوت، فوسفور ئومۇمىيۈزلۈك كەمچىل. ياۋا ئۆسۈملۈكلەردىن، ئاساسلىقى، توغراق، يۇلغۇن، يانتاق، قومۇش، لوپنۇر كەندىرى، چۇچۇكبۇيا، قوڭغۇراقتىكەن ۋە زاغزاق قاتارلىقلار بار. ياۋايى ھايۋانلاردىن تۈلكە، ياۋا توشقان، ئىپار چاشقان، جەرەن، ياۋا توڭگۇز، ياۋا ئۆردەك، ئۇلار قاتارلىقلار بار.

يەكەن، قەشقەر، خوتەن، تارىم ۋە ئاقسۇ دەريالىرى مۇشۇ يېزىدا كېسىشىپ، تارىم دەريا‌سىنىڭ باشلىنىش قىسمىنى شەكىللەندۈرىدۇ. يەكەن دەريا‌سى بىلەن قەشقەر دەريا‌سىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا سۇ ئۆزۈلۈپ قالغاچقا، بۇ دەريالار تەبىئىي زەيكەشكە ئايلاندى، ھەر يىلىنىڭ 7 - 8 - ئېيىدا خوتەن دەريا‌سىغا پەسىللىك كەلكۈن كېلىپ، تارىم دەريا‌سىغا قويۇلىدۇ. 1960 - يىلى يېزا ئىگىلىك 1 - شىسى بۇ يېزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا يۇقىرى ئېقىم سۇ ئامبىرى (تۈزلەڭ سۇ ئامبىرى) ياساپ، ئاقسۇ دەريا‌سىنىڭ ئارتۇق سۈيىنى قاچىلاپ، سۇ كەمچىل مەزگىلدە تارىم دەريا‌سىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى ئېتىزلارنى سۇغىرىشقا ئىشلەتتى. ئادەم كۈچى بىلەن ياسالغان سۇچىلىق قۇرۇلۇشلىرىدىن غورۇچۆل غول ئۆستىكى بىلەن ئۈزۈنلۇقى 300 كىلومېتىر كېلىدىغان 12 تارماق ئۆستەڭ، 8 ئوتتۇراھال تاقاقتىن تەركىب تاپقان سۇچىلىق سىستېمىسى بار، ئۇنۇملۈك سۇغىرىش كۆلىمى 94 مىڭ 800 موغا يەتتى. بۇ يېزا تۆۋەن ئېقىمغا جايلاشقان. سۇ ئاققۇزۇش ئارىلىقى ئۇزۇن، ئېرىق - ئۆستەڭلەردە سۇ بەك سىڭىپ كەتكەچكە، سۇدىن پايدىلىنىش نىسبىتى تۆۋەن، ئەتىياز پەسلىدە سۇ ناھايىتى كەمچىل بولىدۇ. يېزىدىكى قۇمئېرىق كۆلى قاتارلىق كۆللەرنىڭ سۇ كۆلىمى 1500 موغا يېتىدۇ، كۆللەردىن سازان بېلىق، چىپار سۇختا بېلىق، ئوتخور بېلىق، تاپان بېلىق ۋە سۇ بۇلغۇنى ئېلىنىدۇ.

بۇ يېزىدا دېھقانچىلىق ئاساس، چارۋىچىلىق قوشۇمچە قىلىنىدۇ، ئۇ، ئاۋات ناھىيىسى بويىچە ئاشلىق، پاختا ۋە چارۋا ئىشلەپچىقىرىلىدىغان ئاساسلىق رايون ھېسابلىنىدۇ. دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىدىن، ئاساسلىقى، بۇغداي، كۆممىقوناق، شال، كېۋەز، زىغىرلار بار. 1992 - يىلى ئېلىنغان ئاشلىق 17 مىڭ 595 تونىنغا، پاختا 4368 تونىنغا يېتىپ، 1949 - يىلىدىكىدىن ئاشلىق 4.5 ھەسسە، پاختا 145 ھەسسە ساپ ئاشتى. چارۋىچىلىقتا قوي ۋە ئۆچكە بېقىش ئاساس، كالا، ئات، تۆگە، ئېشەك بېقىش قوشۇمچە قىلىنىدۇ. 1992 - يىلى يىل ئاخىرىدا قولدا قالغان چارۋا 125 مىڭ 338 تۇياقتا يېتىپ، 1949 - يىلىدىكىدىن 4 ھەسسە ساپ ئېشىپ، ناھىيە بويىچە ئومۇمىي چارۋىنىڭ ئۆچتىن بىر قىسمىنى ئىگىلىدى. بۇنىڭدىن باشقا بۇ يېزىنىڭ ئورمان بايلىقىمۇ ناھايىتى مول ھەم پايانسىز تەبىئىي توغرالىق، ھەم زور مىقداردىكى ئېتىز - ئېرىق ئىھاتە ئورمىنى بار، ياغاچ ماتېرىيال زاپىسى 84 مىڭ 535 كۇپ مېتىر بولۇپ، ناھىيىدىكى يېزىلار ئارىسىدا ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. يېزا باشقۇرۇشىدىكى كارخانىلاردىن 2 پاختا زاۋۇتى، 12 ئۇن - ياغ زاۋۇتى، بىر دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش زاۋۇتى بار. چوڭ - كىچىك ئاپتوموبىلدىن 19 ى، كومبايىندىن 2 سى، چوڭ تراكتوردىن 98 ى، ئوتتۇرا ۋە كىچىك تراكتوردىن 660 ى بار. 1992 - يىلى يېزىنىڭ ئومۇمىي كىرىمى 39 مىليون 151 مىڭ 500 يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق كىرىمى 31 مىليون 339 مىڭ 800 يۈەن بولۇپ، ئومۇمىي كىرىمنىڭ %80 نى؛ ئورمانچىلىق كىرىمى 951 مىڭ 700 يۈەن بولۇپ، %2.5 نى، چارۋىچىلىق كىرىمى 2 مىليون 161 مىڭ 100 يۈەن بولۇپ، %5.5 نى؛ قوشۇمچە كەسىپ ۋە باشقا كىرىم 4 مىليون 598 مىڭ 900 يۈەن بولۇپ، %12 نى ئىگىلىدى. كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان كىرىم 748 يۈەنگە، ئاشلىق 608 كىلوگرامغا يەتتى.

مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى خېلى تېز بولدى. 1949 - يىلى يېزا بويىچە ئاران 5 ئۇيغۇر باشلانغۇچ مەكتەپ بار ئىدى. ھازىر ئوتتۇرا مەكتەپتىن بىرى، باشلانغۇچ مەكتەپتىن 22 سى، ئوقۇتقۇچى - ئىشچى - خىزمەتچىدىن 286 سى، ئوقۇغۇچىدىن 5536 سى بار بولدى. يېزىدا 50 كارۋىتى بار بىر دوختۇرخانا، 24 كەنت داۋالاش ئورنى، بىر رادىئو ئۇزلى، بىر كىنوخانا، كەنتلەردە يەنە مەدەنىيەت ئۆيى بار. يېزىلىق ھۆكۈمەت تۈرۈشلۇق جايدا ئاشلىق، باج، بانكا، تەمىنات - سودا، چاي - چارۋا، پوچتا - تېلېگراف، دېھقانچىلىق تېخنىكىسى، مال دوختۇرلۇق قاتارلىق سىستېمىلارنىڭ تارماق ئاپپاراتلىرى بار. يېزا بويىچە ئۆينى توك بىلەن يورۇتۇش ئاساسەن ئىشقا ئاشۇرۇلدى.

يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتى تۈرۈشلۇق جاينى مەركەز قىلغان يېزا - كەنت تاشيول قاتنىشى توري شەكىللەندى. يېزىنىڭ شىمالىدىكى ناھىيە بازىرىغا بارىدىغان 18 كىلومېتىر ئاساسلىق غول تاشيولغا ئاسفالت ياتقۇزۇلدى. يېزىلىق ھۆكۈمەت تۈرۈشلۇق جايدىن كەنت ئاھالىلەر كومىتېتلىرىغا بارىدىغان يوللارغا شېغىل ياتقۇزۇلغان بولۇپ، ئاپتوموبىل ۋە تراكتورلار يۈرەلەيدۇ، يەنە يېزا ئىگىلىك 1 - شىسسىنىڭ يۇقىرى ئېقىم سۇ ئامبىرى، 16 - تۇەن ۋە قورۇلدۇق دېھقانچىلىق مەيدانىغا بارغىلى بولىدىغان چىغىر يولمۇ بار. خوتەن دەرياسىنىڭ كونا قىنى بۇرۇن ئاقسۇدىن خوتەنگە پىيادە ماڭىدىغان ئۇدۇل يول ئىدى، ھازىر خوتەن رايونىدىكى قېچىر يۆتكەيدىغان ئاممىا يەنىلا مۇشۇ دەريا قىنىنى بويلاپ باي، شايار، ئارال بىلەن خوتەن ئارىلىقىدا قاتنايدۇ، بۇ يول ئايلىنىپ قەشقەردىن ئوتۇپ خوتەنگە بارىدىغان يولدىن 550 كىلومېتىر يېقىن. بۇ يېزىنىڭ خەلىپە ۋە تۇغلۇقئالتۇن كەنتلىرىدە 16 مىڭ مو يەردە قوم بارخىنى بار، بۇ قۇمنىڭ

سۈپىتى ياخشى، قۇرۇلۇش ماتېرىيالى قىلىشقا بولىدۇ.

§ 5 . بەشئېرىق يېزىسى

بەشئېرىق يېزىسى ئاۋات ناھىيىسىنىڭ شىمالىغا، ئاقسۇ يېڭى دەريا‌سى بىلەن كونا دەريا‌سىنىڭ ئارىلىقىغا جايلاشقان. يەر شەكلى تار ھەم ئۇزۇن، يەر تۈزۈلۈشى تەكشى، شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا پەسىيىپ بارىدۇ، يېرى تىنما تۈزلەڭلىكتىن تەركىب تاپقان، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1040 — 1062 مېتىر. شەرقتە ئاقسۇ يېڭى دەريا‌سى بىلەن، غەربتە تامتوغراق يېزىسى، «شەرق شامىلى» ئوتلىقى بىلەن، جەنۇبتا «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانى، باغتوغراق يېزىسى بىلەن، شىمالدا ئاقسۇ شەھىرىنىڭ قۇمباش يېزىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 18 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 27 كىلومېتىر، ئومۇمىي يەر كۆلىمى 486 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. 93 مىڭ 300 مو تېرىلغۇ يەر، 30 مىڭ مو ئوتلاق، 8000 مو ئورمان، 1061 مو مېۋىلىك باغ بار. يېزىغا 27 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، 41 تەبىئىي كەنت، 118 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى قارايدۇ. يېزا بويىچە 5681 ئائىلە، 30 مىڭ 33 نوپۇس بار، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 27 مىڭ 892 بولۇپ، يېزىدىكى ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 92.87% نى ئىگىلەيدۇ؛ 1828 خەنزۇ، 313 خۇيزۇ بار، ئۇلار جەمئىي 2141 بولۇپ، 7.13% نى ئىگىلەيدۇ. يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتى بەشئېرىق بازىرىدا، ناھىيە بازىرىغا 18 كىلومېتىر كېلىدۇ.

شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ جاي ئونسۇ مەھكىمىسىگە تەۋە بەشئېرىق كەنتى قىلىنىدى. مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى) ئاقسۇ ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندا، بۇ جاي ناھىيىگە قاراشلىق 6 - رايون قىلىنىدى. 1958 - يىلى بۇ جاي ئاقسۇ ناھىيىسىدىن ئاۋات ناھىيىسىگە ئايرىپ بېرىلدى. شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدىكى گۈڭشېلىشىشتا گۈڭشېغا تۈزگەرتىلدى. 1967 - يىلى «قىزىل بايراق» خەلق گۈڭشېسىغا تۈزگەرتىلدى. 1980 - يىلى نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1984 - يىل 8 - ئايدا گۈڭشې يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتىگە ئۆزگەرتىلدى. 1992 - يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقى بىلەن يېزىغا قاراشلىق كۆنچىسۇڭ كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى تۆۋەنكى تاللىق ۋە كۆنچىسۇڭ ئاھالىلەر كومىتېتلىرىغا ئايرىلدى.

بۇ يېزىنىڭ كىلىماتى قۇرۇقلۇق تېپىدىكى قۇرغاق كىلىماتقا كىرىدۇ. قىشتا قاتتىق سوغۇق، يازدا تومۇز ئىسسىق بولىدۇ، 4 پەسىل ئېنىق ئايرىلىدۇ، يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 10℃، قىروسىز مەزگىلى 207 كۈن، يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 47.7 مىللىمېتىر. تەبىئىي ئاپەتلەردىن، ئاساسلىقى، مۆلدۈر ئاپىتى بىلەن قۇرغاق ئىسسىق شامال ئاپىتى كۆرۈلىدۇ. يامغۇر ئاپىتى 3 — 8 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا كۆرۈلىدۇ.

يېزىنىڭ تۇپرىقى سۇغىرىپ لانقىلاشقان تۇپراق، سېرىق زەي تۇپراق، شور تۇپراقلارنى ئاساس قىلىدۇ. تۇپراقتىكى ئورگانىك ماددا مىقدارى ئوتتۇراھال، ئازوت بىلەن فوسفور ئومۇمىيۈزلۈك كەمچىل، تۇپراقنىڭ شورلىشىشى بىر قەدەر يېنىك بولۇپ، ھەر خىل دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنى تېرىشقا ماس كېلىدۇ، شۇڭا بۇ يەرنىڭ «ئاشلىق ئامبىرى» دېگەن نامى بار. بۇ يېزىنىڭ يەر بايلىقى مول، ھازىرقى تېرىلغۇ يەرلىرى بىلەن ئوتلاقلاردىن باشقا يەنە ئۆزلەشتۈرۈشكە بولىدىغان نۇرغۇن بوز يەر بار، دېھقانچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا يوشۇرۇن كۈچى زور. ياۋا ئۆسۈملۈكلەردىن قوموش، يانتاق، ئاقبۇيا، چۇچۇكبۇيا، يىكەن، چىغ

قاتارلىقلار بار.

بۇ يېزىدا ئاقسۇ يېڭى دەريا سېلىن بىلەن كونا دەريا سىدىن ئىبارەت 2 تەبىئىي دەريا بار. بەشئېرىق ئۆستەڭى ئادەم كۆچى بىلەن ياسالغان سۇچىلىق قۇرۇلۇشى ھېسابلىنىدۇ. بۇ يېزىنىڭ دېھقانچىلىقىغا ۋە تۇرمۇشىغا كېرەكلىك سۇيى، ئاساسلىقى، مۇشۇ ئۆستەڭدىن كېلىدۇ. يېزا بويىچە ئۈزۈنلۈقى 428 كىلومېتىر كېلىدىغان 42 غول، تارماق ئۆستەڭ ۋە ئوق ئېرىق، 364 كىلومېتىر كېلىدىغان 478 سۇغىرىش ئۆستەڭى، 54 كىلومېتىر كېلىدىغان 4 زەيكەش، 16 كىلومېتىر كېلىدىغان 5 سۇ سىغىمىس ئۆستەڭ، 1.2 كىلومېتىرلىق بىر سېمونت ئۆستەڭ، 80 كۆۋرۈك، 81 تاقاق، 85 ماشىنىلاشقان قۇدۇق بار. سۇچىلىق مۇئەسسەسلىرى ئاساسەن يۇرۇشلەشتى، ئۇنۇملۇك سۇغىرىش كۆلىمى 93 مىڭ 300 مو، ئوتتۇرا، كىچىك كۆلدىن 7 سى بار. يەر ئاستى سۇ بايلىقى مول.

ئىگىلىكى جەھەتتە دېھقانچىلىق ئاساس قىلىنغان، دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق بىرلەشتۈرۈلگەن، كۆپ خىل ئىگىلىك يولغا قويۇلغان. 1992 - يىلى ئاشلىق تېرىلغۇ كۆلىمى 86 مىڭ 305 موغا، ئېلىنغان ئاشلىق 21 مىڭ 194 توننىغا، كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى 43 مىڭ موغا، ئېلىنغان پاختا 3900 توننىغا، يىل ئاخىرىدا قولدا قالغان چارۋا 48 مىڭ 812 تۇياقتا يەتتى. 1949 - يىلىدىكىدىن ئاشلىق 7.5 ھەسسە، پاختا 195 ھەسسە، چارۋا 3 ھەسسە ئاپ ئاشتى. ئورمانچىلىق تېز راۋاجلاندى. ئورمان كۆلىمى 27 مىڭ 141 موغا، ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 14.8% كە يەتتى. 1992 - يىلى 40 مىليون 998 مىڭ 800 يۈەن كىرىم قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىقچىلىق كىرىمى 30 مىليون 151 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئومۇمىي كىرىمنىڭ 73.5% نى، ئورمانچىلىق كىرىمى 2 مىليون 442 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 5.8% نى، چارۋىچىلىق كىرىمى 2 مىليون 684 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 6.3% نى، قاتناش - تىرانسپورت كىرىمى 977 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 2.4% نى، يېزا كارخانىلىرى كىرىمى ۋە باشقا كىرىملەر 4 مىليون 744 مىڭ 900 يۈەنگە يېتىپ، 12% نى ئىگىلىدى. كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان كىرىم 800 يۈەنگە، ئاشلىق بىر توننىغا يەتتى. دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىدىن، ئاساسلىقى، بۇغداي، كۆممىقوناق، كېۋەز، زىغىر ۋە پۇرچاق بار. چارۋىلاردىن ئاساسلىقى قوي بىلەن كالا بار. قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋىلەر ئوخشايدۇ، مېۋىلەر ئىچىدە ئۈزۈم بىلەن قەغەز ياڭاق داڭلىق، سۇپەتلىك ۋە تەملىك.

يېزا باشقۇرۇشىدىكى كارخانىلاردىن، ئاساسلىقى، پاختا زاۋۇتى، ئۇن - ياغ زاۋۇتى، چىگىت تېۋىتى ئايرىش زاۋۇتى ۋە 2 كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى بار. يېزا بويىچە 11 ئاپتوموبىل، 764 ھەر خىل تراكتور، 136 دىزېلماتور بار. يېزىدا ئۆيلەرنى توك بىلەن يۇرۇتۇش ئاساسەن ئىشقا ئاشتى.

1949 - يىلى يېزىدا دىنىي مەكتەپنى قوشقاندا ئاران 4 مەكتەپ بار ئىدى، سەھىيە مۇئەسسەسلىرى يوق ئىدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، مەدەنىيەت، ماارىپ، سەھىيە ئىشلىرى تېز تەرەققىي قىلدى. 1992 - يىلى يېزىدىكى ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ 2 گە، باشلانغۇچ مەكتەپ 26 گە، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىسى 270 كە، ئوقۇغۇچىسى 5600 گە يەتتى، بىر دوختۇرخانا، 30 كارىۋات بار بولدى. كەنت ئاھالىلەر كومىتېتلىرىدا داۋالاش پونكىتى ۋە مەدەنىيەت ئۆيلىرى قۇرۇلدى. سودا تور نۇقتىلىرى يېزىدىكى 26 مەمۇرىي كەنتنى قاپلىدى. يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جايدا رادىئو ئۇزىلى، مەدەنىيەت پونكىتى، كىنوخانا قۇرۇلدى ھەم باج، سودا - سانائەت، ئاشلىق، تەمىنات - سودا،

پوچتا - تېلېگراف، چاي - چارۋا، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى، دېھقانچىلىق تېخنىكىسى، بانكا، مال دوختۇرلۇق قاتارلىق سىستېمىلارنىڭ تارماق ئاپپاراتلىرى بار.

يېزا - كەنت تاشيوللىرى تورلاشتى. يېزىلىق ھۆكۈمەت تۈرۈشلۇق جايدا 2.5 كىلومېتىر ئاسفالت يول بار. يېزا بىلەن كەنت ئاھالىلەر كومىتېتىنى تۇتاشتۇرىدىغان يوللارغا شېغىل يانتۇزۇلدى. ئاقسۇ - ئاۋات غول تاشيولى يېزىنى كېسىپ ئۆتىدۇ. كۇندە 7 قېتىم قەرەللىك ئاپتوبۇس قاتنايدۇ. ئىمامپاشا كەنتىدىن شەرققە قاراپ مېڭىپ، تارىم دەرياسى توسمىسى كۆۋرۈكىدىن ئۆتكەندە ئاقسۇ شەھىرىنىڭ قاراتال يېزىسىغا ۋە يېزا ئىگىلىك 1 - شىسىنىڭ 7 -، 8 -، 9 - تۇەن - مەيدانلىرىغا، غەربىي جەنۇبقا قاراپ ماڭسا «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانىغا بارغىلى بولىدۇ.

§ 6 . يېڭىشەھەر يېزىسى

يېڭىشەھەر يېزىسى ناھىيىنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان، شەرقتە تامتوغراق يېزىسى بىلەن، غەربتە يېزا ئىگىلىك 1 - شىسىنىڭ 2 - تۇەنى بىلەن، شىمالدا ئاقسۇ شەھىرىنىڭ ئايكۆل يېزىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 14 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 44 كىلومېتىر كېلىدۇ، يەر شەكلى تار، ئۇزۇن، ئومۇمىي يەر كۆلىمى 616 كۋادرات كىلومېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 85 مىڭ 400 مو، ئوتلاق 10 مىڭ 500 مو، ئورمان 6500 مو، مېۋىلىك باغ 1054 مو. يېزىغا 22 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، 27 تەبىئىي كەنت، 90 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى قارايدۇ. يېزا بويىچە 4450 ئائىلە، 21 مىڭ 985 نوپۇس بار. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 20 مىڭ 621 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 93.8% نى ئىگىلەيدۇ؛ خەنزۇ 1290، خۇيزۇ 66، جۇاڭزۇ 8، بۇلار جەمئىي 1364 بولۇپ، 6.2% نى ئىگىلەيدۇ. يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتى پاۋانلا كەنتىدە، ناھىيە بازىرىغا 32 كىلومېتىر كېلىدۇ.

بۇ يەر بۇرۇن توغراقلار قويۇق ئۆسكەن، ئوت - چۆپلەر بىلەن قاپلانغان، كۆلچەك، سازلىقلار كۆپ، ئېرىق - ئۆستەڭلىرى ئەگرى - بۈگرى كەتكەن توغراقلىق ئىدى. چېيەنلۇك 21 - يىلىدىن 31 - يىلىغىچە (1756 — 1766 - يىلىغىچە) جۇڭغارلار توپلىڭى تىنچىتىلىپ، شىنجاڭ بىرلىككە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، بۇ يەرگە ھازىرقى ئاقسۇ، ئونسۇلاردىن دېھقانلار كۆچۈرۈلدى، ئۇلار ئاۋۇال قۇمباش، بەشئېرىق، ئايكۆل ئۆستەڭلىرىنى چېپىپ، سۇ باشلاپ كېلىپ، بوز يەر ئاچتى. كېيىن يەنە ئونسۇ قاتارلىق جايلاردىكى دېھقانلار بۇ يەرگە كېلىپ، بىر يېڭى ئۆستەڭ چېپىپ، ئۇنىڭغا يېڭىشەھەر دەپ نام بەردى. يېڭىشەھەر پۈتكەندىن كېيىن كىشىلەر ئۇنىڭ ئىككى ياقىسىغا ئولتۇراقلىشىپ، بوزيەر ئاچتى. بۇ ئېرىقنىڭ نامى يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن يەر نامىغا ئايلاندى. بۇ نام ئەڭ بۇرۇن «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە كۆرۈلىدۇ. «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» بىلەن «شىنجاڭدىكى يۇرتلار تەزكىرىسى» دىمۇ ھەر خىل ئاھاڭدا يېزىلىشى بار. «پادىشاھلىق زېمىن غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشچە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېنلۇك يىللىرىدا بۇ يېزىدا يېڭىشەھەر، تۇرادىن ئىبارەت بىر قەدەر چوڭ 2 كەنتلا بار ئىكەن. يېڭىشەھەر كەنتىگە 7 - دەرىجىلىك بەگدىن بىرى، تۇرا كەنتىگە 6 - دەرىجىلىك ھاكىمبەگ قويۇلغان بولۇپ، بۇ 2 كەنت ئاقسۇنىڭ 3 - دەرىجىلىك ھاكىمبېگىنىڭ باشقۇرۇشىغا قارىغانىكەن. چىڭ سۇلالىسىنىڭ تۇڭجى 4 - يىلى (1865 - يىلى) قوقەندلىك ياقۇپبەگنىڭ ھەربىي قىسىملىرى بېسىپ كىرىپ، بۇ يەرنى

ئىگىلىۋالدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۈ 3 - يىلى (1877 - يىلى) ياقۇپبەگ قوغلاپ چىقىرىلىپ، قولدىن كەتكەن يەرلەر قايتۇرۇۋېلىندى. گۈاڭشۈ 9 - يىلى (1883 - يىلى) يېڭىشەھرىق كەنتى ئونسۇ بىۋاستە قاراشلىق ئايمىقىغا قارىدى. گۈاڭشۈ 28 - يىلى (1902 - يىلى) ھۇ جاي ئونسۇ مەھكىمىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى 5 - رايونغا قارىدى. مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى) ئاقسۇ ناھىيىسى قۇرۇلغاندا، ئاقسۇ ناھىيىسىنىڭ 5 - رايونىغا تەۋە بولدى. مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) مەمۇرىي رايونلار تەڭشەلگەندە، تەۋەلىكى 6 - رايونغا ئۆزگەرتىلدى، 1953 - يىلى 8 - رايونغا ئۆزگەرتىلدى. 1958 - يىلى ئاقسۇ ۋە ئونسۇ ناھىيىلىرى بىرلەشتۈرۈلگەندە، بۇ جاي ئاقسۇ ناھىيە بازىرىغا يېراق بولغاچقا، ئاۋات ناھىيىسىگە ئايرىپ بېرىلدى، شۇ يىلى گۈڭشىلىشىشتا بۇ رايون گۈڭشىغا ئۆزگەرتىلدى. 1967 - يىلى «شياڭياڭ» خەلق گۈڭشىسىغا ئۆزگەرتىلدى، 1980 - يىلى بۇرۇنقى نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1984 - يىلى گۈڭشي يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتىگە ئۆزگەرتىلدى.

بۇ يېزا ناھىيىنىڭ شىمالىغا، ئاقسۇ كونا دەريا‌سى ھاسىل قىلغان تىنما تۈزلەڭلىككە جايلاشقان، شىمالى ئېگىز، جەنۇبى پەس بولۇپ، غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا پەسىيىپ بارىدۇ، دېڭىز يۈزىدىن ئوتتۇرىچە ئېگىزلىكى 1052 مېتىر كېلىدۇ. يېزىدا ناھىيىدىكى بوستانلىق ئارىسىدىكى كۆلىمى 133 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدىغان ئەڭ چوڭ قۇملۇق — قاپلىما قۇملۇقى بىلەن ئەڭ چوڭ كۆل — ئەشمە كۆلى بار. بۇ يېزىنىڭ كىلىماتى قۇرۇقلۇق تىپىدىكى قۇرغاق كىلىماتقا كىرىدۇ. قىشتا سوغۇق، قۇرغاق، يازدا تومۇز ئىسسىق بولىدۇ، شامال كۆپ چىقىدۇ. يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتورىسى 10℃ بولۇپ، يېزىنىڭ جەنۇبىدىكى چۆللۈك رايونىنىڭكىدىن سەل تۆۋەن. يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 45.6 مىللىمېتىر، قىروسىز مەزگىلى 200 كۈن، يېزىنىڭ ئورنى ناھىيىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بوران، مۆلدۈر ئېغىزىدا بولغاچقا، دائىم بوران ۋە مۆلدۈر ئاپىتىگە ئۇچراپ تۇرىدۇ.

يېزىنىڭ تۆپرىقى سېرىق زەي تۆپراق، بەلقۇم كۆلرەڭ زەي تۆپراق، شورلۇق زەي تۆپراق، چېكىنگەن زەي تۆپراق، قۇملۇق تۆپراق، چىملىق تۆپراقلارنى ئاساس قىلىدۇ. ئازگاللاردا ئاز مىقدارda سازلىق تۆپراق بىلەن شاللىق تۆپراق بار، تۆپراقتىكى ئورگانىك ماددىلارنىڭ مىقدارى تۆۋەن بولۇپ، ئازوت، فوسفور كەمچىل. ياۋا يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەردىن يۇلغۇن، قومۇش، بېكەن، ئىجرىق، چۇچۇكبۇيا قاتارلىقلارنى دائىم ئۇچرىتىشقا بولىدۇ. ياۋايى ھايۋانلار ئىچىدە دائىم ئۇچرايدىغانلىرىدىن ياۋاغاز، ياۋا ئۆردەك، قوڭۇرباش بېلىقچى، ئاققوتان بار.

يېزىدا تەبىئىي ئېقىندىن ئاقسۇ كونا دەريا‌سى بار. ئادەم كۆچى بىلەن ياسالغان سۇ ئىنشائاتىدىن يېڭىشەھرىق غول ئۆستىكى ۋە ئاۋات باش غول زەيكىشى بار. يېڭىشەھرىق غول ئۆستىكىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 76 كىلومېتىر كېلىدۇ، ئۇنىڭغا ئاقسۇ كونا دەريا‌سىنىڭ سۈيى باشلىنىدۇ. ئۇنىڭ سۈيى 22 تارماق ئۆستەڭ ئارقىلىق كەنتلەردىكى ئېتىزلارغا بارىدۇ. ئۆستەڭلەردە يەنە 7 تاقاق، 3 كۆچۈرمە، 5 كۆۋرۈك بار، ئۇنۇملۇك سۇغىرىش كۆلىمى 122 مىڭ 600 مو. 1975 - يىلدىن بۇيان بۇ يېزىدا يەنە 55 كىلومېتىر كېلىدىغان 2 ئاساسىي غول زەيكەش بىلەن 40 كىلومېتىر كېلىدىغان 32 تارماق زەيكەش چېپىلىپ، سۇ ئىنشائاتىنى يۇرۇشلەشتۈرۈش ئاساسەن ئىشقا ئاشۇرۇلدى. بۇ يېزىدا كۆل كۆپ، كۆپ قىسىم كەنتلەردە كۆل بار. يېزىدا 28 كۆل بار. ئۇلاردىن ئەشمە كۆلىنىڭ كۆلىمى 21 مىڭ مو، لەڭگەر كۆلىنىڭ كۆلىمى 3000 مو كېلىدۇ.

يېزىنىڭ ئىگىلىكىدە دېھقانچىلىق ئاساس قىلىنىدۇ. دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىدىن،

ئاساسلىقى، بۇغداي، كۆممىقوناق، كېۋەز، شال، زىغىر بار. 1992 - يىلى ئېلىنغان ئاشلىق 13 مىڭ 521 تونىنغا، ئوتتۇرىچە بىرلىك ھوسۇلى 242 كىلوگرامغا، پاختا 2956 تونىنغا، بىرلىك ھوسۇلى 85 كىلوگرامغا، ياغلىق دان 150 تونىنغا، بىرلىك ھوسۇلى 187 كىلوگرامغا، يىل ئاخىرىدا قولدا قالغان چارۋا 46 مىڭ 898 تۇياقتا يەتتى، بۇنى 1949 - يىلدىكى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئاشلىق 5 ھەسسە، پاختا 59 ھەسسە، ياغلىق دان 2 ھەسسە، چارۋا 2 ھەسسە ساپ ئاشتى. 1992 - يىلى يېزىنىڭ ئومۇمىي كىرىمى 26 مىليون 103 مىڭ 200 يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق كىرىمى 23 مىليون 432 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئومۇمىي كىرىمنىڭ 89.8% نى، ئورمانچىلىق كىرىمى 769 مىڭ 800 يۈەنگە يېتىپ، 2.95% نى، چارۋىچىلىق كىرىمى 1 مىليون 301 مىڭ 100 يۈەنگە يېتىپ، 5% نى، قوشۇمچە كەسىپ كىرىمى 282 مىڭ 500 يۈەنگە يېتىپ، 1.3% نى، باشقا كىرىم 317 مىڭ 200 يۈەنگە يېتىپ، 1.22% نى ئىگىلىدى. كىشى بېشىغا كىرىم 661 يۈەندىن، ئاشلىق 780 كىلوگرامدىن توغرا كەلدى. 1964 - يىلدىن بۇيان كۆپ قېتىم كەڭ كۆلەملىك ئاممىۋى كۆچەت تىكىش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى، دەل - دەرەخ زاپىسى 32 مىڭ 648 كۇب مېتىر بولۇپ، غورۇچۆل يېزىسىدىن كېيىن تۇرىدۇ. بۇ يېزىدىن چىقىدىغان قەغەز ياغاچ بالدۇر پىشىدۇ، سۈپىتى ياخشى، يىراق - يېقىندا داڭقى بار، يىلىغا 20 تونىنچە ياغاچ ئېلىنىدۇ. شاپتۇلىنىڭ دانىسى چوڭ، تاتلىق، شاپتۇللارنىڭ سەرخىلى بولالايدۇ.

بۇ يېزىدا يېزا باشقۇرۇشىدىكى بىر پاختا زاۋۇتى، 4 چىگىت تۇتىتى ئايرىش زاۋۇتى، 18 ياغ زاۋۇتى، 17 شال ئاقلاش ماشىنىسى، 2 سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى، 36 كىچىك ئۇن زاۋۇتى، 5 ئاپتوموبىل، 365 چوڭ - كىچىك تراكتور بار.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە ئىشلىرى خېلىلا راۋاجلاندى. 1992 - يىلى يېزا بويىچە 40 كارتۇات بار بىر يېزىلىق دوختۇرخانا، بىر ئۇيغۇر ئوتتۇرا مەكتەپ، 8 مەركىزي باشلانغۇچ مەكتەپ (بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتەپ 2، قوشۇمچە ئېچىلغان تولۇقسىز سىنىپ بىر)، 15 شۆبە باشلانغۇچ مەكتەپ بار، بۇلار كەنتلەرگە تارقالغان، مەكتەپلەردە 220 ئوقۇتقۇچى، 3841 ئوقۇغۇچى بار. يېزىدا يېزا باشقۇرۇشىدىكى بىر رادىئو ئۇزىلى ۋە بىر كىنو قويۇش ئەترىتى بار. كەنت ئاھالىلەر كومىتېتلىرى تۇرۇشلۇق جايدا ئاساسەن داۋالاش پونكىتى، مەدەنىيەت ئۆيى ۋە دۇكان بار. يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جايدا باج، پوچتا - تېلېگراف، تەمىنات - سودا، بانكا، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى، دېھقانچىلىق تېخنىكىسى، ئاشلىق، چاي - چارۋا، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، سەھىيە، جامائەت خەۋپسىزلىكى، سودا - سانائەت قاتارلىق سىستېمىلارنىڭ تارماق ئاپپاراتلىرى بار. يېزا بويىچە ئۆيلەرنى توك بىلەن يورۇتۇش ئىشقا ئاشۇرۇلدى.

بۇ يېزا ئۆتمۈشتە ئاقسۇدىن قەشقەر ۋە خوتەنلەرگە بېرىشتا چوقۇم ئۆتىدىغان جاي ئىدى. ئاقسۇ - قەشقەر تاشيولى ياسالغاندىن كېيىن، بۇ يول تاشلىنىپ قالدى. يېزىدا يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق ئورۇننى مەركەز قىلغان يېزا - كەنت تاشيول تورى شەكىللەندى ھەم ئاۋات — يېڭىبېرىق — ئاقسۇ شەھىرى لىنىيىسىدە يولۇچى توشۇش يولغا قويۇلدى، ئاپتوبۇس كۈندە قاتناپ تۇرىدۇ.

§ 7 . دولان يېزىسى

دولان يېزىسى ئاۋات ناھىيىسىدىكى بوستانلىقنىڭ ئوتتۇرا شىمالىغا، ناھىيە بازىرىنىڭ

شىمالىغا جايلاشقان. جەنۇبتا ناھىيە بازىرى بىلەن، شىمالدا «شەرق شامىلى» ئوتلىقى بىلەن، شەرقتە «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانى بىلەن، غەربتە تامتوغراق يېزىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. يېزىنىڭ يەر كۆلىمى 8.15 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 16 مىڭ 891 مو بولۇپ، ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 72% نى ئىگىلەيدۇ. 1220 مو مېۋىلىك باغ، 887 مو ئورمان، 4000 مو ئوتلاق بار. بۇ يېزىغا 4 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، 17 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى، 6 تەبىئىي كەنت قارايدۇ. يېزا بويىچە 1012 ئائىلە، 5167 نوپۇس بار، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 5123، خەنزۇ 44. يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتى ئۈستۈنكى دولان كەنتىدە، ناھىيە بازىرىغا 2 كىلومېتىر كېلىدۇ.

بۇ يېزىنىڭ ئورنى نەچچە يۈز يىللار ئىلگىرى چۆللۈك ۋە توغراقلىق ئىدى. ئاز ساندىكى دولانلىقلار بۇ يەردە مال باقاتتى. رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، قەشقەر، مەكىت ۋە مارالبېشىلىقلار 400 يىل ئىلگىرى ھازىرقى ئۈستۈنكى دولان كەنتىگە كېلىپ بوز يەر ئېچىپ، تېرىقچىلىق قىلغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۇ يىللىرى (1878 — 1882 - يىللىرى) يەنە ئاقسۇ كوناشەھەر (ھازىرقى ئونسۇ بازىرى) دىكى كىشىلەر بۇ يەرگە كېلىپ يەر تېرىغان. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ھازىرقى شەھەر مەھەللىسى ئەتراپىغا توپلاشقان. مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى) ئاقسۇ ناھىيىسى قۇرۇلغاندا، بەشئېرىق رايونىدىكى بىر قىسىم دېھقانلار يەنە ھازىرقى توغراقمازار، كىچىك بەشئېرىق كەنتلىرى ئەتراپىغا كۆچۈپ كېلىپ ماكانلىشىپ بوز يەر ئېچىپ، تەدرىجىي ھازىرقى كەنتلەرنى شەكىللەندۈردى. مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) ئاۋات ناھىيىسى قۇرۇلغاندا، بۇ رايون بازار رايونىغا قارىدى. 1955 - يىلى مەمۇرىي رايونلار تەڭشەلگەندە، بازار رايونى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، بۇ رايون ئايكۆل رايونىغا ئايرىپ بېرىلدى. 1959 - يىلى ئاۋات بازار گۈڭشىغا ئايرىپ بېرىلدى. 1964 - يىلى يەنە ئايكۆل گۈڭشىسىغا قايتۇرۇپ بېرىلدى. 1966 - يىلى «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانى قۇرۇلغاندا، توغراقمازار، كىچىك بەشئېرىق، ئۈستۈنكى دولاندىن ئىبارەت 3 چوڭ ئەترەت بۇ مەيدانغا ئايرىپ بېرىلدى. 1978 - يىلى ئۈستۈنكى دولان «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانىدىن ئايرىپ چىقىلىپ، ئاۋات ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانى قىلىپ قۇرۇلدى، بۇ مەيدان ناھىيىنىڭ بۇغداي، كېۋەز، كۆمىسقوناق ئۇرۇقى يېتىشتۇرۇش ئىشىنى زىممىسىگە ئالدى. 1981 - يىلى يەنە كىچىك بەشئېرىق چوڭ ئەترىتى بىلەن توغراقمازار چوڭ ئەترىتى ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانىغا ئايرىپ بېرىلدى. 1984 - يىل 10 - ئايدا ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، يېزا قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتى ئۈستۈنكى دولان كەنتىدە بولغاچقا، دولان يېزىسى دەپ نام بېرىلدى. 1985 - يىل 6 - ئايدا تامتوغراق يېزىسىنىڭ سەككىز ئوتاق كەنتى دولان يېزىسىغا ئايرىپ بېرىلدى.

بۇ يېزا ئاقسۇ كونا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ئېقىمىدىكى تىنما تۇزلەڭلىككە، ئاۋات بوستانلىقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان. يېرىنىڭ شىمالى جەنۇبىدىن سەل ئېگىز، غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا تەدرىجىي پەسىيىپ بارىدۇ، يەر تۈزۈلۈشى تەكشى، دېگىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى تەخمىنەن 1045 — 1052 مېتىر كېلىدۇ. كىلىماتى ئەتراپتىكى باشقا يېزىلارنىڭكى بىلەن ئوخشاش. قىروسىز مەزگىلى 206 كۈن، كۆپ خىل دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنى ئۆستۈرۈشكە ماس كېلىدۇ. تۈپرىقى سېرىق زەي تۈپراق، چىملىق، سازلىق تۈپراقنى ئاساس قىلىدۇ. بۇ يېزا سۇغىرىلىدىغان دېھقانچىلىق رايونىغا تەۋە. ئېتىزلىرى «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانىنىڭ غول ئۆستىگىدىن 4 تارماق ئۆستەڭگە باشلانغان سۇ ئارقىلىق سۇغىرىلىدۇ، بارلىق

سۇغىرىلىدىغان كۆلەم 13 مىڭ مو. ئۆستەڭلەردە 11 سېمونت كۆۋرۈك، 26 توما بار. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە 6 كىلومېتىر ئۈزۈنلۇقتىكى 3 سۇ سىغىمىس ئۆستەڭ بار. 1975 - يىلى كەينى - كەينىدىن 3 تارماق زەيكەش چېپىلىپ، سۇغىرىش ئارقىلىق شور ئاققۇزۇلۇپ، يەر ئاستى سۇ ئورنى كۆرۈنەرلىك تۆۋەنلىتىلدى. سۇچىلىق ئىنشائاتلىرى ئاساسەن يۇرۇشلەشتى. دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىدىن بۇغداي، كېۋەز، كۆممىقوناق، زىغىرلار ئاساس قىلىنىدۇ، قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە ۋە كۆكتاتلار تېرىلىدۇ.

يېزا - كەنتلەردىكى سالا ئېتىز، ئورمان بەلۋاغلىرى ۋە تاشيوللار تورلاشتى. دېھقانچىلىقنىڭ ماشىنىلىشىش دەرىجىسى خېلى يۇقىرى، كەنت ئاھالىلىرى ئارىسىدا دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى ئىشلىتىش خېلى ئومۇملاشتى. 1992 - يىلى چوڭ - كىچىك تراكتور 165 كە يەتتى، بىر ئاپتوموبىل بار بولدى. كىچىك ئۇن - ياغ كارخانىسىدىن 4 ى قۇرۇلدى. 1992 - يىلى باشلانغۇچ مەكتەپ 4 كە، ئوقۇتقۇچىسى 70 كە، ئوقۇغۇچى 900 گە، داۋالاش پونكىتى 3 كە يەتتى، يېزا بويىچە ئۆيلەر ئومۇميۈزلۈك توك بىلەن يورۇتۇلىدىغان بولدى. ئاقسۇ - ئاۋات تاشيولى بۇ يېزىنى كېسىپ ئۆتىدۇ. يېزىلىق ھۆكۈمەتتىن كەنتلەرگە باردىغان تاشيول بار، قاتناش ناھايىتى قولايلىق.

1992 - يىلى يېزا بويىچە ئېلىنغان ئاشلىق 5397 تونىنغا، پاختا 690 تونىنغا، ياغلىق دان 50 تونىنغا، يىل ئاخىرىدا قولدا قالغان چارۋا 12 مىڭ 810 تۇياقتا يەتتى. يېزىنىڭ ئومۇمىي كىرىمى 4 مىليون 875 مىڭ 800 يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق كىرىمى 3 مىليون 802 مىڭ يۈەن بولۇپ، 77.98% نى، ئورمانچىلىق كىرىمى 370 مىڭ 100 يۈەن بولۇپ، 7.5% نى، چارۋىچىلىق كىرىمى 290 مىڭ يۈەن بولۇپ، 5.95% نى، قوشۇمچە كەسىپ ۋە باشقا كىرىمى 413 مىڭ 700 يۈەن بولۇپ، 8.48% نى ئىگىلىدى. يېزا بويىچە ھەربىر ئادەمنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى 740 يۈەنگە يەتتى.

§ 8 . باغتوغراق يېزىسى

باغتوغراق يېزىسى ناھىيىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان. شەرقتە ئاقسۇ يېڭى دەريا‌سى ئارقىلىق ئاقسۇ شەھىرىنىڭ قاراتال يېزىسى بىلەن، غەربتە «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانى بىلەن، جەنۇبتا غورۇچۆل يېزىسى بىلەن، شىمالدا بەشئېرىق يېزىسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. يېزا ئىگىلىك 1 - شىسىنىڭ يۇقىرى ئېقىم سۇ ئامبىرىغا سۇ باشلىنىدىغان ئۆستەڭ بۇ يېزىنى شىمالدىن جەنۇبقا كېسىپ ئۆتىدۇ. ئاقسۇ كونا دەريا‌سىنىڭ سۈيى يېزىنىڭ شىمالىدىكى يۇقىرى ئېقىم سۇ ئامبىرىغا سۇ باشلىنىدىغان ئۆستەڭگە قۇيۇلىدۇ. بۇ يېزىنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا ئەڭ ئۇزۇن يېرى 5. 11 كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە ئەڭ كەڭ يېرى 3.5 كىلومېتىر، يەر كۆلىمى 3.40 كۋادرات كىلومېتىر. تېرىلغۇ يېرى 12 مىڭ 842 مو بولۇپ، ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 21.76% نى؛ مېۋىلىك باغ ۋە ئورمانلىق 5446 مو بولۇپ، 9.23% نى؛ ئوتلاق 13 مىڭ مو بولۇپ، 22% نى، كۆل ۋە سازلىق 24 مىڭ 712 مو بولۇپ، 47.01% نى ئىگىلەيدۇ. يېزىغا 4 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، 13 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى، 4 تەبىئىي كەنت قارايدۇ. يېزىدا 517 ئائىلە، 2512 نوپۇس بار، نوپۇسنىڭ 99% ى ئۇيغۇر، يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتى ئۇستۇنكى باغتوغراق كەنتىدە، ناھىيە بازىرىغا 13 كىلومېتىر كېلىدۇ.

بۇ يېزىنىڭ ئورنى ئىلگىرى ئىپتىدائىي توغراقلىق ئىدى، يۇز نەچچە يىللار ئىلگىرى

بەشئىرىقنىڭ ئىمامپاشا كەنتىدىكى دېھقانلار بۇ يەرگە كېلىپ بوز يەر ئېچىپ ئېتىز بەرپا قىلغان ھەم توغراقلىق ئارىسىدا مېۋىلىك باغ بەرپا قىلغان، شۇنىڭ بىلەن بۇ يەر باغتوغراق دەپ ئاتالغان. بۇ يەر چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ئىمامپاشا كەنتىگە قارىغان. مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى) ئاقسۇ ناھىيىسى قۇرۇلغاندا ئاقسۇ ناھىيىسىنىڭ بەشئېرىق رايونىغا قارىغان. مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) ئاۋات ناھىيىسىنىڭ غورۇچۆل رايونىغا ئايرىپ بېرىلگەن. 1950 - يىلى بازار رايونىغا، 1955 - يىلى ئايكۆل رايونىغا ئايرىپ بېرىلدى. 1966 - يىلى «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانى قۇرۇلغاندا، بۇ مەيدانغا ئايرىپ بېرىلدى ھەم كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى 4 -، 5 -، 6 - چوڭ ئەترەتلەرگە ئايرىلدى. 1984 - يىلى ئۈستۈنكى باغتوغراق، تۆۋەنكى باغتوغراق ۋە قاراكۆرجەكتىن ئىبارەت 3 كەنت «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانىدىن ئايرىپ چىقىلىپ، باغتوغراق يېزىسى قىلىپ قۇرۇلدى، يېزىلىق ھۆكۈمەت ئۈستۈنكى باغتوغراق كەنتىدە، 1992 - يىلى دۆڭمەھەللە كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى قۇرۇلدى.

بۇ يېزا ئاقسۇ كونا دەريا‌سى تىنما تۈزلەڭلىكىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بۆلىكىگە جايلاشقان. ئورنى بىر قەدەر پەس، غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا پەسىيىپ بارىدۇ. كىلىماتى قۇرۇقلۇق تىپىدىكى قۇرغاق كىلىماتقا كىرىدۇ، قىشتا سوغۇق، يازدا ئىسسىق بولىدۇ، يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 10℃، يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 62 مىللىمېتىر، قىروسىز مەزگىلى 206 كۈن، بۇ رايون سۇغىرىلىدىغان دېھقانچىلىق رايونىغا كىرىدۇ. تۆپرىقى شورلۇق زەي تۆپراق، شورلۇق چىملىق تۆپرىقى، سازلىق تۆپراق، شورلۇق قۇم تۆپراقلارنى ئاساس قىلىدۇ. دائىم ئۇچرايدىغان ياۋا يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەردىن قومۇش، يىكەن، چۇچۇكبۇيا، ئاقتىكەن، قوڭغۇراق تىكەن، چىغ، ئاقبۇيا، توغراق، يۇلغۇن قاتارلىقلار بار. ياۋايى ھايۋانلاردىن، ئاساسلىقى، ئۇلار، ياۋا توشقان، ئاق قۇلار بار.

دېھقانچىلىققا ئىشلىتىدىغان ۋە ئادەم، چارۋىلار ئىچىدىغان سۇ «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانىنىڭ غول ئۆستىڭىدىن كېلىدۇ، سۇغىرىلىدىغان كۆلەم 32 مىڭ 445 مو، 1975 - يىلدىن كېيىن ئومۇمىي ئۈزۈنلۇقى 70 كىلومېتىر كېلىدىغان غول - تارماق ئۆستەڭ ۋە ئوق ئېرىقتىن 37 سى چېپىلدى؛ 50 كىلومېتىر كېلىدىغان 6 زەيكەش چېپىلدى، 7 توما، 7 كۆۋرۈك ياسالدى. سۇ چىقىرىش ۋە سۇغىرىش ئاساسەن يۇرۇشلەشتۇرۇلۇپ، يەر ئاستى سۇ ئورنى تۆۋەنلىتىلدى. دېھقانچىلىق ئاساس، چارۋىچىلىق قوشۇمچە قىلىنىدۇ. دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىدىن بۇغداي، كېۋەز، كۆممىقوناق، زىغىرلار بار. چارۋىچىلىقتا قوي، كالا ئاساس قىلىندى. بۇ يېزىنىڭ سانائىتى ئاجىز، ئاران بىر ئۇن - ياغ زاۋۇتى بار. چوڭ - كىچىك تراكتوردىن 191 ى بار.

1992 - يىلى ئاشلىق تېرىلغۇ كۆلىمى 9120 موغا، ئومۇمىي ھوسۇلى 2150 توننىغا، ئوتتۇرىچە بىرلىك ھوسۇلى 235 كىلوگرامغا؛ كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى 7300 موغا، ئومۇمىي ھوسۇلى 534 توننىغا، ئوتتۇرىچە بىرلىك ھوسۇلى 73 كىلوگرامغا؛ ياغلىق دان تېرىلغۇ كۆلىمى 200 موغا، ئومۇمىي ھوسۇلى 31 توننىغا، ئوتتۇرىچە بىرلىك ھوسۇلى 155 كىلوگرامغا؛ يىل ئاخىرىدا قولدا قالغان چارۋا 9282 تۇياقتا يەتتى، ھەر بىر ئادەمگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 3.7 تۇياق چارۋا توغرا كەلدى. يېزىنىڭ ئومۇمىي ئىقتىسادىي كىرىمى 3 مىليون 500 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق كىرىمى 2 مىليون 500 مىڭ يۈەن بولۇپ، 72%نى؛ ئورمانچىلىق - چارۋىچىلىق كىرىمى 650 مىڭ يۈەن بولۇپ، 18.09% نى، باشقا كىرىملەر 350 مىڭ يۈەن بولۇپ، 10% نى ئىگىلىدى.

يېزىدا بىر يېزىلىق دوختۇرخانا، بىر مال دوختۇرلۇق پونكىتى، بىر ئوتتۇرا مەكتەپ، 3 باشلانغۇچ مەكتەپ، 37 ئوقۇتقۇچى، 476 ئوقۇغۇچى بار. يېزىلىق ھۆكۈمەت تۈرۈشلۇق جايدا بانكا، دېھقانچىلىق تېخنىكىسى، دېھقانچىلىق ماشىنىسى، يۇقۇمدىن ساقلىنىش، سۇ باشقۇرۇش، ئورمان باشقۇرۇش، تەمىنات - سودا، جامائەت خەۋپسىزلىكى، قوراللىق ساقچى قىسىم قاتارلىق سىستېمىلارنىڭ تارماق ئاپپاراتلىرى ھەم رادىئو ئۇزىلى بار. يېزىنىڭ شېغىللىق يولى «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانىنىڭ غول تاشيولى بىلەن تۇتىشىدۇ، يېزىدىن بۇاستە ناھىيە بازىرىغا بارغىلى بولىدۇ.

§ 9 . «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانى

بۇ مەيدان ئاۋات ناھىيىسىدىكى بوستانلىقنىڭ ئوتتۇرىسىغا، ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىگە جايلاشقان. شەرقتە باغتوغراق يېزىسى بىلەن، شىمالدا بەشئېرىق يېزىسى بىلەن، غەربتە دولان يېزىسى ۋە ئاۋات بازىرى بىلەن، جەنۇبتا غورۇچۆل يېزىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1037 — 1049 مېتىر. كىلىماتى قۇرغاق، قىشتا سوغۇق، يازدا ئىسسىق بولىدۇ، يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 10℃، ھۆل - يېغىن مىقدارى 62 مىللىمېتىر. قىروسىز مەزگىلى 206 كۈن. يەر تۈزۈلۈشى ئاساسەن تەكشى، مەيدانغا ئۇششاق قۇم بارخانلىرى تارقالغان. مەيداننىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمى 38 كۋادرات كىلومېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 18 مىڭ 221 مو بولۇپ، ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 32% نى؛ ئوتلاق 32 مىڭ 495 مو بولۇپ، 58% نى؛ ئورمان ۋە مېۋىلىك باغ 978 مو بولۇپ، 1.7% نى، قۇم بارخانلىرى ۋە سازلىق 5306 مو بولۇپ، 8.3% نى ئىگىلەيدۇ. قارىمىقىدا 7 لېيەندۇي (تەبىئىي كەنت)، 20 پەي، 656 ئائىلە، 3318 نوپۇس بار، بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇلار 2335 بولۇپ، 70.4% نى؛ ئۇيغۇر 947، خۇيزۇ 36، بۇلار جەمئىي 983 بولۇپ، 29.6% نى ئىگىلەيدۇ. مەيدان شتابى ئاقچىقىل كەنتىدە، ناھىيە بازىرىغا 5.2 كىلومېتىر كېلىدۇ.

بۇ مەيدان ئەسلى ئاقچىقىل دېھقانچىلىق مەيدانى بولۇپ، ناھىيىلىك دېھقانچىلىق بۆلۈمىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى ناھىيە بويىچە تۇنجى دۆلەت دېھقانچىلىق مەيدانى ئىدى. مەيدان قۇرۇلغاندا قارىمىقىدا 6 چوڭ ئەترەت ۋە 6 لېيەندۇي بار ئىدى، ئايكۆل گۆشچىسىنىڭ ئۇستۇنكى دولان، توغراقمازار، كىچىك بەشئېرىق (ھازىر دولان يېزىسىغا تەۋە) تىن ئىبارەت 3 كەنتى بۇ مەيداننىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېرىلگەنىدى. 1966 - يىلى نەنجىڭدىن چېگرا رايونغا يارەدەم بېرىشكە كەلگەن ياشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن، بۇ مەيدان ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكىدىكى بۆلۈم دەرىجىلىك ئورۇن قىلىندى ھەم ئاۋات ناھىيىلىك «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانى دەپ رەسمىي نام بېرىلدى. 1978 - يىلى يەنە ئۇستۇنكى دولان، توغراقمازار، كىچىك بەشئېرىق كەنتلىرى ئايرىپ چىقىلىپ، ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانى قۇرۇلدى. 1984 - يىل 8 - ئايدا گۆشچي يېزىغا ئۆزگەرتىلگەندە، تۆۋەنكى باغتوغراق، ئۇستۇنكى باغتوغراق، قاراكۆرجەك كەنتلىرى «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانىدىن ئايرىپ چىقىلىپ باغتوغراق يېزىسى قۇرۇلدى. 1985 - يىلدىن كېيىن، ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. 1990 - يىلى مەيدانغا 7 لېيەندۇي، 20 پەي قارىدى، بۇنىڭ ئىچىدە 8 پەي ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىگە تەۋە.

بۇ مەيداننىڭ يەر تۈزۈلۈشى بىر قەدەر پەس، ئاقسۇ كونا دەرياسىغا يېقىن بولغاچقا، تۈپرىقى

ئېغىر دەرىجىدە شورلاشقان. تۇپرىقى شورلۇق زەي تۇپراق، شورلۇق چىملىق تۇپراق، شورلۇق قۇم تۇپراقلارنى ئاساس قىلىدۇ. دېھقانچىلىقىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، شورنىڭ زىيىنىنى يېنىكلىتىش ئۈچۈن، 1975 - يىلدىن بۇيان، 30.3 كىلومېتىر غول، تارماق زەيكەشلەر چېپىلىپ، يەر ئاستى سۇ ئورنى تۆۋەنلىتىلىپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمى يىلمۇ يىل كۆپەيتىلدى. پەقەت 1985 - يىلىلا بوز يەرلەر ئۆزلەشتۈرۈلۈپ، 2000 مو ئېتىز بەرپا قىلىندى. دېھقانچىلىققا ئىشلىتىلىدىغان سۇ، ئاساسلىقى، «مول هوسۇل» 1 - ۋە 2 - غول ئۆستىگىدىن كېلىدۇ، ئۇنۇملۇك سۇغىرىلىدىغان كۆلەم 18 مىڭ 200 موغا يەتتى. ياۋا ئۆسۈملۈكلەردىن توغراق، قوغۇراقتىكەن، قومۇش، ئاقبۇيا، چۆچۈكبۇيىلار بار. ياۋايى ھايۋانلاردىن ئۇلار، ياۋا توشقاق بار. ياۋايى ھايۋانلار يەرلەرنىڭ ئېچىلىشى ۋە نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئىنتايىن كەم ئۇچرايدىغان بولۇپ كەتتى.

مەيداندا دېھقانچىلىق ئاساس، ئورمانچىلىق قوشۇمچە قىلىنىدۇ. دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىدىن بۇغداي، كۆممىقوناق، كېۋەزلەر بار. چارۋىچىلىقتا چوشقا، كالا ۋە قويلار ئاساس قىلىنىدۇ. كۆكتات ۋە مېۋە - چېۋە كۆپ. 1992 - يىلى 1388 تونىنا ئاشلىق، 1050 تونىنا پاختا ئېلىندى. بۇنى مەيدان قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلگە سېلىشتۇرغاندا ئاشلىق 13 ھەسسە، پاختا 233 ھەسسە ئاشتى. ئومۇمىي كىرىم 6 مىليون 551 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق كىرىمى 6 مىليون 208 مىڭ 800 يۈەن بولۇپ، 94.8% نى، سانائەت كارخانىلىرىنىڭ كىرىمى 342 مىڭ يۈەن بولۇپ، 5.2% نى ئىگىلىدى. ھەربىر ئادەمگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىرىم 740 يۈەندىن، ئاشلىق 403 كىلوگرامدىن توغرا كەلدى.

بۇ مەيداندا بىر خەنزۇ تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ، 4 خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتەپ، بىر ئۇيغۇر باشلانغۇچ مەكتەپ، 62 ئوقۇتقۇچى - ئىشچى - خىزمەتچى، 626 ئوقۇغۇچى، بىر يېزا باشقۇرۇشىدىكى دوختۇرخانا بار. ھەرقايسى ئاھالىلەر نۇقتىلىرىدا ئۆيلەرنى توك بىلەن يورۇتۇش ئىشقا ئاشۇرۇلدى.

«مول هوسۇل» 1 - مەيدانى تۇرۇشلۇق ئاقچىقىل كەنتىدە بانكا، تەمىنات - سودا، پوچتا - تېلېگراف سىستېمىسىنىڭ تارماق ئاپپاراتلىرى ۋە پاختا زاۋۇتى، ئۇن - ياغ زاۋۇتى، سىمىلىق رادىئو ئۇزېلى بار. مەيدان شتابىدا باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرىدىن ئىشخانا، ئىشلەپچىقىرىش، ماشىنا ئىشلىرى، تەمىنات - سودا، مەدەنىيەت - مائارىپتىن ئىبارەت 6 تارماق تەسىس قىلىنىدى، دۆلەت كادىرى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىدىن 39 ى بار. ماشىنا ئىشلىرى شىركىتىدە 40 ئىشچى - خىزمەتچى بار. مەيدان بويىچە 190 چوڭ - كىچىك تراكتور، 5 چوڭ ئاپتوموبىل، بىر يەر كولاش ماشىنىسى، 10 توپا ئىتتىرىش ماشىنىسى، بىر كومبايىن، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلايدىغان 2 ماشىنا بار. دېھقانچىلىقنىڭ ماشىنىلىشىش سەۋىيىسى بىر قەدەر يۇقىرى بولۇپ، ماشىنا بىلەن تېرىش ۋە يىغىش ئاساسەن ئىشقا ئاشتى. مەيداننىڭ تاشيول قاتنىشى تورلاشتى، مەيدان شتابىدىن ناھىيە بازىرى ۋە لېيەندۇيلەرگە تۇتىشىدىغان تاشيوللار بار.

§ 10 . «مول هوسۇل» 3 - مەيدانى

«مول هوسۇل» 3 - مەيدانى ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىدىكى چۆللۈك رايوندىكى قەشقەر دەرياسىنىڭ ئىككى ياقىسىغا جايلاشقان. ئۇ شەرقتە يەكەن دەرياسى بىلەن، شىمالدا ئايباغ يېزىسى بىلەن، غەربتە يېزا ئىگىلىك 1 - شىسىنىڭ 3 - تۇەن - مەيدانى بىلەن، جەنۇبتا تارىم

ئويمانلىقىدىكى قاراغازلىق قۇملۇقى بىلەن تۇتىشىدۇ. شەرقتىن غەربكە ئەڭ ئۇزۇن يېرى 18 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا ئەڭ كەڭ يېرى 15 كىلومېتىر، يەر كۆلىمى 153 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 30 مىڭ مو، قارىمىقىدا ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى 11 لىيەندۇي ۋە كوللېكتىپ مۇكۈلچىلىكىدىكى 3 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، 1087 ئائىلە، 5430 نوپۇس بار، بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇلار 4196 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 77.27% نى ئىگىلەيدۇ؛ ئۇيغۇر 1176، خۇيزۇ، مانجۇ، موڭغۇللار 58، بۇلار جەمئىي 1235 بولۇپ، 22.73% نى ئىگىلەيدۇ.

مىنگو دەۋرىدە دولان، قۇمباش ۋە ئايكۆل قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇرلار بۇ يەرگە كېلىپ مال باققان ۋە بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلغان. 1961 - يىلى قىشتا ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى گۇڭشىلاردىن 3000 ئەمگەك كۈچى ئاجرىتىپ، يۇز كۈنلۈك جاپالىق ئەمگەك قىلىش ئارقىلىق ئۇزۇنلۇقى 38 كىلومېتىر كېلىدىغان، لايىھىدىكى ئېقىن مىقدارى 15 كۇب مېتىر/سېكۇنتلىق «مول ھوسۇل» غول ئۆستەڭىنى چاپتى. 1965 - يىلى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش نازارىتى «مول ھوسۇل» ئۆستەڭىنىڭ جەنۇبىي، شىمالىي غول ئۆستەڭلىرى ئارىلىقىدا «مول ھوسۇل» ئۆستەڭىنىڭ دېھقانچىلىق مەيدانى قۇرۇشنى قارار قىلدى. شۇ يىلى 5 — 10 - ئايغىچە شەندۇڭدىن 408 ئىشچى - خىزمەتچى، نەنجىڭدىن 1075 ياش چېگرا رايونغا يارەدەم بېرىش ئۈچۈن بۇ يەرگە كېلىپ، بوز يەر ئېچىپ مەيدان قۇردى. دەسلەپتە ئاۋات ناھىيىلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى يەرلىك «مول ھوسۇل» دېھقانچىلىق مەيدانى دەپ ئاتىلىپ، ۋىلايەت بىلەن ناھىيىنىڭ قوش رەھبەرلىكىدىكى، ناھىيە دەرىجىلىك ئورۇن بولدى، 1966 - يىلى نامى «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانىغا ئۆزگەرتىلدى. 1981 - يىلى ھوقۇقنى تۆۋەنگە چۈشۈرگەندە، بۆلۈم دەرىجىلىك ئورۇنغا ئۆزگەرتىلىپ، ئاۋات ناھىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى. مەيدان شتابى چۈماق كەنتىدە، ناھىيە بازىرىغا 28 كىلومېتىر كېلىدۇ.

بۇ مەيدان يەكەن دەرياسى بىلەن قەشقەر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى تىنىما تۈزلەڭلىككە جايلاشقان. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1035 — 1043 مېتىر كېلىدۇ. كىلىماتى تىپىك قۇرۇقلۇق تىپىدىكى چۆللۈك كىلىماتىغا كىرىدۇ، يازدا تومۇز ئىسسىق بولىدۇ، شامال كۆپ چىقىدۇ، قىشتا سوغۇق بولىدۇ، ھۆل يېغىن مىقدارى ئاز، سۇنىڭ پارغا ئايلىنىش مىقدارى زور، كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى يىلىغا 2500 — 2800 سائەت. يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 11℃، قىروسىز مەزگىلى 208 كۈن، تەبىئىي ئاپەتلەردىن، ئاساسلىقى، مۆلدۈر، شور ۋە بوران ئاپەتلىرى كۆرۈلىدۇ. بۇ مەيداننىڭ ئورنى ناھىيىنىڭ جەنۇبىدىكى مۆلدۈر يولىدا بولغاچقا، مۆلدۈر ئاپىتى نىسبەتەن ئېغىر.

مەيداننى قەشقەر دەرياسى غەربتىن شەرققە كېسىپ ئۆتىدۇ. ئۇ ھازىر قۇرۇپ كەتكەچكە، تەبىئىي زەيكەشكە ئايلىنىپ قالدى. سۇچىلىق ئىنشائاتلىرىدىن «مول ھوسۇل» غول ئۆستىگى ۋە جەنۇبىي، شىمالىي غول ئۆستەڭلەر بار، ئۇلار بۇ مەيدان دېھقانچىلىقىنىڭ جان تومۇرى ھېسابلىنىدۇ. غول ئۆستەڭنىڭ سۇچىلىق مۇئەسسەسلىرى ئاساسەن يۇرۇشلەشكەن. ئۆستەڭدىكى 4 - نومۇرلۇق توما جەنۇبىي، شىمالىي غول ئۆستەڭنىڭ سۇ مىقدارىنى تىزگىنلەپ، مەيداندىكى تېرىلغۇ يەر، ئورمانلىق ۋە باغ - ۋارانىنى سۇغىرىدىغان سۇنى تەڭشەپ تۇرىدۇ. چىرىندى مىقدارى مول بولغان چۆللۈك شور توپراق مەيداندىكى توپراق كۆلىمىنىڭ تەخمىنەن 70% نى ئىگىلەيدۇ، قالغانلىرى سېرىق زەي توپراق بولۇپ، كۆپىنچىسى قەشقەر دەرياسىنىڭ ئىككى ياقىسىغا تارقالغان. مەيداننىڭ يەر بايلىقى مول. يەر تۈزۈلۈشى تەكشى، قۇم بارخانلىرى ئاز.

224 مو ئىھاتە ئورمان، 280 مو مېۋىلىك باغ، 82 مىڭ مو ئېچىشقا بولىدىغان بوز يەر بار.

بۇ مەيداندا تېرىقچىلىق ئاساس قىلىنىدۇ، ئۇ، ئاۋات ناھىيىسىدىكى نۇقتىلىق پاختىچىلىق رايونى ھېسابلىنىدۇ. زىرائەتلەردىن كېۋەز، بۇغدايلار بار، مېۋە - چېۋە كۆپ چىقىدۇ. چارۋىلاردىن چوشقا ۋە قوي بېقىش ئاساس قىلىنىدۇ. 1992 - يىلى 2265 تونىنا پاختا ئېلىنىپ، بىرلىك ھوسۇلى ناھىيە بويىچە ئالدىنقى ئورۇندا تۇردى. 840 تونىنا ئاشلىق ئېلىندى. يىل ئاخىرىدا قولدا قالغان چارۋا 4469 تۇياقتا يەتتى. بۇنى 1965 - يىلى مەيدان قۇرۇلغان مەزگىلدىكىسى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، پاختا 5. 92 ھەسسە، ئاشلىق 2. 8 ھەسسە ساپ ئاشتى. سانائەت، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتى 20 مىليون 400 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا ئىگىلىك كىرىمى 18 مىليون يۈەن بولۇپ، ئومۇمىي كىرىمنىڭ %90 نى، سانائەت كارخانىلىرى كىرىمى 2 مىليون 400 مىڭ يۈەن بولۇپ، %10 نى ئىگىلىدى. كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1500 يۈەندىن كىرىم، 350 كىلوگرامدىن ئاشلىق توغرا كەلدى. مەيدان بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپ 5، ئوقۇغۇچىسى 490، ئوتتۇرا مەكتەپ بىر، ئوقۇغۇچىسى 120، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى 52؛ مەيدان شتابىدا بىر شىپاخانا، شىپاخانىدا 25 كارىۋات، 35 تېببىي خادىم بار؛ لېيەندۇيلەردە 8 كېسەل كۆرۈش ئۆيى بار. ناھىيە بازىرىغا بىۋاستە بارىدىغان شېغىل يول بار، ھەرقايسى كەنت ۋە لېيەنلەر ئارىسىدا ئاددىي تاشيوللار بار. غەربتە يېزا ئىگىلىك 1 - شىستانسىيە 3 - تۈەنگە بارىدىغان ئاددىي تاشيول بار.

§ 11 . تۈزلەڭلىك توغراق ئورمان مەيدانى

بۇ مەيدان ئاۋات ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى يەكەن دەرياسى بىلەن خوتەن دەرياسىنىڭ ئىككى ياقىسىدىكى تەبىئىي توغراقلىق رايونغا جايلاشقان، ئومۇمىي كۆلىمى 720 مىڭ مودىن ئاشىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە ئورمان كۆلىمى 400 نەچچە مىڭ مو. ئورمانلىق چۆللۈككە جايلاشقان، ئورمان تارقاق، شالاڭ، ئۆسۈپ يېتىلىشى ئاستا، سۈپىتى ناچار. يەكەن دەرياسى ئۈزۈلۈپ قالدى، خوتەن دەرياسىغا پەقەت 7 - ، 8 - ئايلار ئارىسىدا بىر ئاي ئېتراپىدا پەسىل خاراكتېرلىك كەلكۈن سۈيى كېلىدۇ. شۇڭا كېسىلگەنلىرىنىڭ يېڭىلىنىپ ئەسلىگە كېلىشى ناھايىتى تەس، يەنە كېلىپ توغراقلارنىڭ تەبىئىي قېرىشى ئېغىر، نۇرغۇن توغراقلار قۇرۇپ كەتتى. پورلىشىش نىسبىتى بىر قەدەر يۇقىرى. بۇ توغراقلىق ئەزەلدىنلا ناھىيىنىڭ مال باقىدىغان تەبىئىي بازىسى ئىدى. بۇ رايوندا 147 قورو چارۋا بار. بۇنىڭ ئىچىدە قوي 130 مىڭ تۇياق. ناھىيە بويىچە ئۇچتىن بىر ئۇلۇش چارۋا مۇشۇ يەردە بېقىلىدۇ. بۇ يەردە ئورمان بىلەن چارۋا ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت نىسبەتەن گەۋدىلىك. بوستان چارۋىچىلىق فېرمىسى بىلەن غورۇچۆل چارۋىچىلىق چوڭ ئەتىرىتىنىڭ چارۋىلىرى دائىم بۇ رايوندا بېقىلىدۇ. چارۋىچىلار دەرەخلەرنى كېسىپ يوپۇرمىقى بىلەن قوي باقىدۇ. بازار - يېزىلاردىكى تۇرمۇشقا ئىشلىتىلىدىغان ئوتۇنلار ئاساسەن بۇ توغراقلىق رايونىدىن كېلىدۇ. بۇ توغراقلىقتىن كۈنىگە 100 ھارۋا ئېتراپىدا ئوتۇن سىرتقا توشۇلىدۇ، يىلدا 1000 كۇب مېتىر ئېتراپىدا دەرەخ كېسىلىدۇ. بۇ يەردىن چىققان ياغاچ ماتېرىياللار بىلەن ئېتراپتىكى تۇەن - مەيدانلارنى تەمىنلىگەندىن سىرت، يەنە ئاقسۇ شەھىرىدىكى زاۋۇت، كان - كارخانىلار ۋە ئاۋات ناھىيىسىنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇشقا كېرەكلىك بىر قىسىم ياغاچ ماتېرىيالغا بولغان ئېھتىياجى قاندۇرۇلىدۇ.

بۇ مەيدان 1956 - يىل 6 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، ئەسلى نامى ئاۋات ناھىيىلىك يەكەن

دەريا‌سى ئورمانچىلىق مەيدانى ئىدى. مەيدان شتابى دەسلىپىدە خانىەر ئىلەكتە ئىدى. 1961 - يىلى ئورمانچىلىق مەيدانى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ناھىيىلىك ئورمانچىلىق پونكتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ بىر ئورۇن قىلىنىدى. 1965 - يىلى يەنە ناھىيىلىك ئورمانچىلىق پونكتىدىن ئايرىپ چىقىلىپ ئورمانچىلىق مەيدانى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ھەم مەيدان شتابى ياسۇققا كۆچۈرۈلدى، نامى ئاۋات ناھىيىلىك ياسۇق ئورمانچىلىق مەيدانى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. 1978 - يىلى ئاۋات ناھىيىلىك تۈزلەك توغراق ئورمان مەيدانىغا ئۆزگەرتىلدى، 1989 - يىلى مەيدان شتابى ناھىيە بازىرىغا كۆچۈرۈلۈپ، ئاۋات بازىرىدىكى «دولان» يولىنىڭ شىمالىدىكى 47 - نومۇرلۇق قورۇغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. بۇ مەيدان ئورمانچىلىق نازارىتى، ۋىلايەتلىك ئورمانچىلىق باشقارمىسى ۋە ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسىدىن ئىبارەت 3 دەرىجىلىك تارماقنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى، 1 مىليون 118 مىڭ مو يەردە ئورمىنى بار. ئۇنىڭغا قاراكۆل، ياسۇق، مۇزلۇقتىن ئىبارەت 3 يەرلىك ئورمان ئاسراش باش پونكتى بىلەن 12 يەرلىك ئورمان ئاسراش شۆبە پونكتى قارايدۇ. مەيدانىنىڭ 1992 - يىلدىكى ئىشچى - خىزمەتچىسى 70، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر 65، خەنزۇ 5. مەيدان شتابى بىلەن ھەرقايسى پونكىتلاردا 100 - 200 كىلومېتىرلىق سۆزلىشىش ئاپپاراتىدىن 11 ى، 28 مېتىر ئېگىزلىكتىكى ئورمان ئۆلچەش ئەسۋابىدىن بىرى، 300 مو مېۋىلىك باغ بار. مەيداندا بىر چوڭ ئاپتوموبىل، 4 چوڭ تراكتور، 2 موتسىكلىت، بىر دىزېلماتور، 4 ماشىنىلاشقان قۇدۇق بار. ناھىيە بازىرىدىن «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانىغا ئاپتوموبىل قاتنايدۇ، «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانى بىلەن ئورمان رايونى ئارىسىدا ئاددىي يول بار، بۇ يولدا ھەرخىل تراكتور ۋە ھارۋا قاتنىيالايدۇ.

§ 12 . بوستان چارۋىچىلىق فېرمىسى

بوستان چارۋىچىلىق فېرمىسى ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا، يۇقىرى ئېقىم سۇ ئامبىرىنىڭ شەرقىدىكى خوتەن دەريا‌سىنىڭ ئىككى ياقىسىغا جايلاشقان. شەرقىي جەنۇبتا خوتەن دەريا‌سىدىن ئۆتۈپ تەكلىماكان قۇملۇقى بىلەن، غەربتە غورۇچۆل يېزىسى ۋە يۇقىرى ئېقىم سۇ ئامبىرى بىلەن، شىمالدا يېزا ئىگىلىك 1 - شى 16 - تۈەنى بىلەن تۇتىشىدۇ. فېرمىنىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمى 80 كۋادرات كىلومېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە ئوتلاق 119 مىڭ مو، تېرىلغۇ يەر 800 مو. 1992 - يىلى فېرمىدا 54 ئائىلە، 360 نوپۇس، بىر تەبىئىي كەنت، 23 مال بېقىش نۇقتىسى بار بولدى. فېرما شتابى بوستان كەنتىدە. ناھىيە بازىرىغا 46 كىلومېتىر كېلىدۇ.

مىنگو دەۋرىدە بۇ فېرما خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى چارۋىچىلىق فېرمىسى ئىدى. 1958 - يىلى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى قىزىلدۆڭ چارۋىچىلىق فېرمىسى بولۇپ قۇرۇلدى. 1980 - يىلى رەسمىي دۆلەت ئىگىلىكىدىكى يەرلىك چارۋىچىلىق فېرمىسىغا ئۆزگەرتىلدى. فېرما شتابى بوستان كەنتىدە بولغاچقا، بوستان چارۋىچىلىق فېرمىسى دەپ ئاتالدى. فېرما تەبىئىي توغراقلىقتا بولۇپ، دەرەخ ۋە ئوت - چۆپلەر باراقسان ئۆسكەچكە، بۇ جايىنىڭ نامى بوستانلىق دەپ ئاتالغان.

بۇ فېرما خوتەن دەريا‌سىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى تىنما تۈزلەكلىككە، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ شىمالىي چېتىگە جايلاشقان. يەر شەكلى دەريا - ئېقىنلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ، جەنۇبىي تەرىپى شەرقىي شىمال تەرىپىدىن ئېگىزرەك. خوتەن دەريا‌سىنىڭ غەربىدىكى رايونىنىڭ

يەر تۈزۈلۈشى تەكشى، دەريانىڭ شەرقىدە دولقۇن شەكىللىك قۇم بارخانلىرى كۆپ. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى تەخمىنەن 1027 — 1043 مېتىر. ھاۋاسى قۇرغاق، يامغۇر ئاز، كىلىماتى قۇرۇقلۇق تىپىدىكى چۆللۈك كىلىماتقا كىرىدۇ. يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 11℃، قۇرۇقلۇق تىپىدىكى چۆللۈك كىلىماتقا كىرىدۇ. يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 11℃، قىرووسىز مەزگىلى 210 كۈن. تەبىئىي ئاپەتلەردىن، ئاساسلىقى، بوران، كەلكۇن ۋە شور ئاپىتى بار.

تۈپرىقى شورلۇق چىملىق تۈپراق، قۇمسىاق تۈپراق، قوڭۇر چۆل ئورمان تۈپرىقىنى ئاساس قىلىدۇ. شورلۇق چىملىق تۈپراق، ئاساسلىقى، يۇقىرى ئېقىم سۇ ئامبىرىنىڭ شەرقى ۋە بوستان كەنتىنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارغا تارقالغان، قوڭۇر قۇملۇق ئورمان تۈپرىقى ۋە قۇمسىاق تۈپراق دەريا قىنى ۋە دەريانىڭ ئىككى ياقىسىدىكى ئېگىزلىككە تارقالغان. بۇ يەردە 65 خىل تەبىئىي يېپىنچا ئۆسۈملۈك بار، بۇنىڭ ئىچىدە يۇلغۇن ئائىلىسى، لويلا ئائىلىسى، باشاقلىقلار ئائىلىسى ۋە مۇرەككەپ گۈللۈكلەر ئائىلىسىدىكىلەر كۆپ. دائىم ئۇچرايدىغان يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر ئېچىدە غوللۇق دەرەخكە تەۋە كۇلرەڭ تېرەك ئەڭ كۆپ، كۆرۈك، چۇچۇكبۇيا، يۇلغۇن، قومۇش، ئاقتىكەن، يانتاق، لوپنۇر كەندىرى قاتارلىقلار ئارىلاش ئۆسىدۇ. بۇ جاي مال باقىدىغان تەبىئىي ئوتلاق بولۇپلا قالماستىن، يەنە بۇغا، جەرەن، تۈلكە، ياۋا توشقان، بۆرە، ياۋا توڭگۇز قاتارلىق ياۋايى ھايۋانلار ۋە ئۇلار، كاككۇك، سۇپىسوپىياڭ قاتارلىق قۇشلار ئارام ئالىدىغان جايدۇر. يېقىنقى نەچچە ئون يىلدىن بۇيان دەريانىڭ يۇقىرى ئېقىمىغا توسما ياساپ ئېقىن توسۇش، سۇ ئامبىرى ياساش سەۋەبىدىن دەريانىڭ سۈيى توختاپ قالغانلىقى، شىمالدىكى يۇقىرى ئېقىم سۇ ئامبىرىنىڭ سۇ ئورنى ئۆرلىگەنلىكى ئۈچۈن، يەرلەرنىڭ شورلىشىشى كۈچىيىپ، دەرەخلەر قۇرۇپ، ئېكولوگىيىسى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى.

بۇ فېرمىدا چارۋىچىلىق ئاساس، دېھقانچىلىق قوشۇمچە قىلىنىدۇ، بۇ يەر ئاۋات ناھىيىسىنىڭ دۆلەت ئىگىلىكىدىكى چارۋىچىلىق بازىلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. چارۋىچىلىقتا قوي ئاساس، كالا، ئات، ئېشەك، تۆگىلەر قوشۇمچە قىلىنىدۇ. بۇلاردىن سىرت يەنە ئاز مىقدارىدا بۇغداي، كۆممىقوناق، شال ۋە زىغىرلار تېرىلىدۇ. 1980 - يىلدىن كېيىن، 2 سۇنئىي نەسىللەندۇرۇش پونكىتى ۋە سائىتىگە 2000 قوينى يۇيۇشقا بولىدىغان بىر دورا كۆلچىكى ياسالدى. چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇشىمۇ كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى، سۇ ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرۈپ مال بېقىش مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ مال بېقىشقا ئۆزگەرتىلدى. 2160 كۋادرات مېتىر چارۋىچىلار ئۆيى، 28 قوتان سېلىندى، مال بېقىشتا تەدرىجىي ھالدا ئىلمىيلىشىشكە قاراپ قەدەم تاشلاندى. فېرما شتابىدا يەم - خەشەك زاۋۇتى قۇرۇلدى، بۇ يەردە يەنە ئۈن - ياغ تارتىش ئۈسكۈنىلىرى، 2 ئاپتوموبىل، 4 چوڭ تراكتور، 2 دىزېلماتور بار. 1992 - يىلى يىل ئاخىرىدا قولدا قالغان چارۋا 9545 تۇياقتا، ئېلىنغان ئاشلىق 590 توننىغا، كېۋەز 10 توننىغا يەتتى.

فېرما شتابى تۇرۇشلۇق جايغا بىر ئۇيغۇر باشلانغۇچ مەكتەپ سېلىندى، ئۇنىڭ 5 سىنىپى، 9 ئوقۇتقۇچىسى، 65 ئوقۇغۇچىسى بار. بۇ جايدا يەنە بىر شىپاخانا، بىر ماگىزىن بار. فېرما شتابى ۋە ئەتراپتىكى بىر قىسىم چارۋىچىلارنىڭ ئۆيلىرى توك بىلەن يورۇتۇلىدۇ.

فېرمىنىڭ قاتناش شارائىتى ناچار، بىرمۇ تاشيول يوق، لېكىن فېرما تەۋەسىدىكى ئورمانلىقتا ھەر تەرەپكە تۇتىشىدىغان چىغىر يوللار كۆپ. بۇ يەردىن شىمالغا ماڭسا يېزا ئېگىلىك 1 - شى 16 - تۈەن - مەيدانى ۋە قورۇلدۇڭ دېھقانچىلىق مەيدانىغا، غەربىي شىمالغا ماڭسا غورۇچۆل يېزىسىغا، خوتەن دەرياسىنى بويلاپ جەنۇبقا ماڭسا لوپ، قاراقاش ۋە خوتەنلەرگە

بارغىلى بولىدۇ.

13 § . «شەرق شامىلى» ئوتلىقى

«شەرق شامىلى» ئوتلىقى ناھىيە بازىرىنىڭ 8 كىلومېتىر شىمالىغا جايلاشقان. شىمالدا كونا دەريا بىلەن، جەنۇبتا دولان يېزىسىنىڭ توغراقمازار كەنتى بىلەن، شەرقتە «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانىنىڭ غول ئۆستىگى بىلەن، غەربتە تامتوغراق يېزىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. ئومۇمىي يەر كۆلىمى 10 كۋادرات كىلومېتىر، 2000 مو بەرپا قىلىنغان ئوتلاق، 5984 مو تەبىئىي ئوتلاق، 675 مو مېۋىلىك باغ، 850 مو تېرىلغۇ يەر بار. 1992 - يىلى ئائىلە 40قا، نوپۇس 167 گە يەتتى. ئۇيغۇرلار كۆپ سانلىق ئىگىلەيدۇ. 16 ئىشچى - خىزمەتچى بار.

بۇ ئوتلاق بۇرۇن ئادەم ئاز، تۇپتۇز ۋە كەڭ كەتكەن جاڭگال ئىدى. 60 - يىللاردا ياش ئوقۇغۇچىلار سەپەرۋەر قىلىنىپ، بۇ يەردە بوز يەر ئېچىلىپ ئورمان بەرپا قىلىندى. 1976 - يىلى ناھىيە مالىيىسىدىن مەبلەغ چىقىرىلىپ، بۇ يەردە دېھقانچىلىق قىلغاچ ئوقۇيدىغان «7 - ماي» ئۇنىۋېرسىتېتى قۇرۇلدى. كېيىن ناھىيىدىكى ھەر مىللەت ئىشچى - خىزمەتچىلەر، ئاھالىلەر ۋە ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئورتاق جاپالىق ئەمگەك قىلىشى ئارقىلىق، ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىلىپ، يەر تۈزلىنىپ، ئۆي سېلىنىپ، كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىنىپ، سالا ئېتىز بەرپا قىلىنىپ، ئەسلىدىكى چۆللۈك ئۆزگەرتىلدى. ئوتلاقنىڭ يەر تۈزۈلۈشى پەس، يەر ئاستى سۇ ئورنى ئېگىز، شور كۆپ، تۇپرىقى ناچار، باشاقلىقلار ئائىلىسىدىكى يېڭا ئوت - چۆپلەرنىڭ ئېگىزلىكى ئاران 2 — 4 سانتىمېتىر كېلەتتى، ھەر مو يەردىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 10 — 20 كىلوگرامغىچە قۇرۇق ئوت - چۆپ ئېلىناتتى. ھەر 50 — 100 مو دائىرىدە بىر قوينى باققىلى بولاتتى، ئوتلاقنىڭ مال سىغىمچانلىقى ناھايىتى تۆۋەن ئىدى. كېيىن زور كۈچ بىلەن زەيكەش چېپىلىپ، ئۆز ئالدىغا سۇ چىقىرىۋېتىش - سۇغىرىش سىستېمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئوتلاقنىڭ شارائىتى ياخشىلىنىپ، ئوت - چۆپ مىقدارى زور دەرىجىدە ئاشتى، باشاقلىقلار ئائىلىسىدىكى ئوت - چۆپلەرنىڭ ئېگىزلىكى 80 — 165 سانتىمېتىرغا، ھەر مو يەردىن ئېلىنىدىغان قۇرۇق ئوت - چۆپ 100 — 200 كىلوگرامغا، كۆپ بولغاندا 400 كىلوگرامغا يېتىپ، ئىلگىرىكىدىن 10 — 20 ھەسسە ئاشتى، 4 — 7 مو دائىرىدە بىر قوينى باققىلى بولىدىغان بولدى.

بۇ ئوتلاق 1979 - يىلى قۇرۇلغاندا، ئاۋات ناھىيىلىك ئوتلاق پونكىتىنىڭ 1 - ئوتلىقى دەپ ئاتالغان، ئۇ، بۆلۈمچە دەرىجىلىك ئورۇن بولۇپ، چارۋىچىلىق ئىدارىسىگە قارىغان. 1984 - يىل 9 - ئايدا ئوتلاق پونكىتى مال دوختۇرلۇق پونكىتى قوروسىغا كۆچۈپ كەلدى، ئوتلاق ئاۋات ناھىيىلىك «شەرق شامىلى» ئوتلىقى دەپ ئاتىلىپ، ناھىيىلىك چارۋىچىلىق ئىدارىسىگە قارىدى.

ئوت - چۆپ تېرىپ، باقمىچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇش، چارۋىلارنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش، ئۇجمە يېتىشتۇرۇپ پىلە بېقىش ئوتلاقنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى. قىزىل پۇرچاق چۆپى، نىجىم، ئېگىز غوللۇق كەتمرا قاتارلىق سورتلۇق ئوت - چۆپلەر كىرگۈزۈلدى. 1992 - يىلنىڭ ئاخىرىدا ئوتلاق بويىچە چارۋا 3300 تۇياقتا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئەلا نەسىللىك ئاۋسترالىيە قويى 500، ساپ نەسىللىك ئاۋسترالىيە قوچقىرى 13.

1992 - يىلى ئوتلاق بويىچە 30 تونىنا ئاشلىق، 25 تونىنا پاختا، 100 مىڭ باغلام

ئوت - چۆپ ئېلىندى. يىللىق ساپ كىرىمى 93 مىڭ 453 يۈەنگە يەتتى. بۇ ئوتلاقتا 4 كومبايىن، بىر توپا ئىتتىرىش ماشىنىسى، بىر سېيالكا ۋە بىر قىسىم ئۇشتاق دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ماشىنىلىرى بار. ئوتلاقنىڭ يېنىدا قاراماي يانتۈزۈلغان ئاقسۇ - ئاۋات غول تاشيولى بار، قاتناش قولايلىق.

V باب

سىرتنىڭ ناھىيىدە تۇرۇشلۇق ئورۇنلىرى

1 § . يېزا ئىگىلىك 1 - شى 3 - تۈەنى

بۇ تۈەن ناھىيە بازىرىنىڭ 40 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىغا، قەشقەر دەريا سىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىنىڭ ئىككى يېقىسىغا جايلاشقان، شەرقتە «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 40 كىلومېتىر (ئاقسۇ شەھىرى تەۋەسىدىكى ئۇزۇنلۇقى 14 كىلومېتىر)، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 7.5 كىلومېتىر، كۆلىمى 255 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ، تۈەن شتابى قاراكۆل بازىرىدا.

1956 - يىل 3 - ئايدا يېزا ئىگىلىك 1 - شى «غالىبىيەت» 2 - مەيدانى قۇرۇلدى، 1959 - يىلى «غالىبىيەت» 7 - مەيدانغا، 1969 - يىل 7 - ئايدا يېزا ئىگىلىك 1 - شى 3 - تۈەنگە ئۆزگەرتىلدى.

تۈەن تەۋەسىدىكى قەشقەر دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا كەلكۇن سۈيى توسۇۋېلىنىپ، سۇغىرىشقا ئىشلىتىلگەچكە، تۆۋەن ئېقىم قۇرۇپ كېتىپ، ئاساسلىق زەيكەشكە ئايلىنىپ قالدى. دەريا يولىنىڭ كۆپ يەرلىرى ئەگرى - بۈگرى، يېرى تەكشى ئەمەس، كەلكۇن ئازگاللىرى كەڭ ھەم چوڭقۇر. 3 - تۈەننىڭ سۇغىرىشقا ئىشلىتىدىغان سۈيى «غالىبىيەت» ئۆستىڭىدىن كېلىدۇ، تۈەننىڭ ئورنى «غالىبىيەت» ئۆستىڭىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدا بولغاچقا، ئەتىيازدىكى سۇ كەمچىل مەزگىلدە قۇرغاقچىلىق ئېغىر بولىدۇ. 1975 - يىلى «غالىبىيەت» ئۆستىڭىنىڭ باش قىسمىنىڭ جەنۇبىغا 14 مىليون 800 مىڭ كۇب مېتىر سۇ سىغدىغان بىر سۇ ئامبىرى ياسىلىپ، ئەتىيازلىق سۇغا ئاساسىي جەھەتتىن كاپالەتلىك قىلىندى. ئېتىزلارنىڭ تۇپراقنى قۇمسىڭ تۇپراقنى ئاساس قىلىدۇ. تۇپرىقى بوش، مۇنبەت، ھاۋا ئۆتۈشۈشى ۋە سۇنىڭ سىڭىشى ياخشى، كۆپ خىل زىرائەتلەرنى تېرىشقا ماس كېلىدۇ. يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 11℃، 7 - ئايدىكى ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرىسى 43.9℃، 1 - ئايدىكى ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرىسى 27℃—، يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل - يېغىن مىقدارى 61 مىللىمېتىر، قىروسىز مەزگىلى 205 كۈن.

بۇ تۈەن بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش، تېرىقچىلىق قىلىشنى ئاساس قىلىدۇ. ئاشلىق زىرائەتلىرىدىن ئاساسلىقى، بۇغداي، كۆممىقوناق، شال؛ ئىقتىسادىي زىرائەتتىن، ئاساسلىقى، كېۋەز بار. 1992 - يىلى تۈەن بويىچە تېرىلغۇ يەر 101 مىڭ 300 موغا، ئاشلىق زىرائەت تېرىلغان يەر 22 مىڭ 890 موغا، ھوسۇلى 6548 تونىنغا، كېۋەز تېرىلغان يەر 65 مىڭ 610

موغا، ھوسۇلى 5900 توننىغا يەتتى. يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش دەرىجىسى %85 تىن ئاشتى. تۆۋەنلىك ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى %28.63 كە يەتتى. 5966 مو يەردە ئىقتىسادىي ئورمان بار، يىلىغا 1000 توننىدىن ئارتۇق ئالما، نەشپۈت، ئۈزۈم، ياڭاق، چىلان ئېلىنىدۇ. 10 مىڭ مو يەردە ئىھاتە ئورمان ۋە ماتېرىيال ئورمىنى، 38 مىڭ مو يەردە تەبىئىي توغراقلىق بار. ياۋا ئۆسۈملۈكلەردىن چۈچۈكبۇيا ۋە لوپنۇر كەندىرى بار. 1988 - يىلى ياۋا چۈچۈكبۇيا ئۆسىدىغان 20 نەچچە مىڭ مو يەر ئاپتونوم رايون بويىچە تەبىئىي مۇھاپىزەت رايونىغا كىرگۈزۈلدى. 1987 — 1988 - يىللىرى چۈچۈكبۇيا يېتىشتۇرۇش تېخنىكىسى بىكىتۈەن، ئاپتونوم رايونىنىڭ پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى بويىچە 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى. دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاش، كۆمۈر قېزىش، سېمونت ئىشلەپچىقىرىش، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى ياساش قاتارلىق سانائىتى بار. 1992 - يىلى سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 63 مىليون 937 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

تۆەن بويىچە 1992 - يىلدىكى ئاساسىي قاتلام ئورۇن 33، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا ئىگىلىك لىيەندۇيى 19، سانائەت كارخانىسى 5، باشقا ئورۇن 9. يىل ئاخىرىدىكى نوپۇسى 13 مىڭ 201، خەنزۇ %95.4 نى، ئاز سانلىق مىللەتلەر %4.6 نى ئىگىلەيدۇ. خىزمەتتىكى ئىشچى - خىزمەتچى 6442. بۇنىڭ ئىچىدە پەن - تېخنىكا خادىمى 431. بىر ئوتتۇرا مەكتەپ، 3 باشلانغۇچ مەكتەپ، 1869 ئوقۇغۇچى بار. سىملىق رادىئو بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى %90 كە يەتتى. بىر تېلېۋىزىيە كۆچۈرۈپ تارقىتىش ئىستانسىسى بار، تېلېۋىزىيە بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى %98 كە يەتتى. بىر سەھىيە، يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى، 103 كارىۋىتى بار بىر ئىشچى - خىزمەتچىلەر دوختۇرخانىسى، 36 لىيەندۇي كېسەل كۆرۈش ئۆيى بار. تۇرۇبا سۇيىنىڭ ئائىلىگە كىرىش نىسبىتى %61 كە يەتتى. تۆەن شتابى بىلەن لىيەندۇيلەر ئارىسىدا توپا يول بار. «غالىبىيەت» ئۆستىڭىنى بويلاپ شىمالغا قاراپ ماڭسا 314 - دۆلەت يولىغا چىققىلى بولىدۇ، شەرققە قاراپ ماڭسا ئاقسۇ شەھىرىگە، غەربكە ماڭسا قەشقەر شەھىرىگە بارغىلى بولىدۇ.

2 §. تارىم سۇغىرىش رايونى سۇچىلىق باشقارمىسىنىڭ بىر قىسىم ئورۇنلىرى

يېزا ئىگىلىك 1 - شىسى تارىم سۇغىرىش رايونى سۇچىلىق باشقارمىسىنىڭ ناھىيىدە تۇرۇشلۇق ئورۇنلىرىدىن يۇقىرى ئېقىم سۇ ئامبىرى باشقۇرۇش ئورنى (يىڭ دەرىجىلىك)، سۇچىلىق قۇرۇلۇشى 1 - لىيەنى، 2 - لىيەنى، سۇ مەھسۇلاتلىرى باقمىچىلىق مەيدانى، يۇقىرى ئېقىم ئېلېكتر ئىستانسىسى، يۇقىرى ئېقىم ئوتتۇرا مەكتىپى، كىچىك توما سۇ پونكىتى (لىيەن دەرىجىلىك) بار. قارىمىقىدا 6 گىدرولوگىيە پونكىتى، 7 سۇ تەقسىملەش پونكىتى، بىر توما بار. بۇ ئورۇنلارنىڭ كۆپىنچىسى 70 - يىللاردا قۇرۇلغان بولۇپ، ناھىيە تەۋەسىدىكى جياخىزى رايونىغا تارقالغان، 14 مىڭ 560 مو تېرىلغۇ يېرى بار. سۇچىلىق ئىنشائاتلىرىدىن تارىم ئېقىن توسۇش تومىسى، يۇقىرى ئېقىم سۇ ئامبىرىغا سۇ باشلاش ئۆستىكى ۋە يۇقىرى ئېقىم سۇ ئامبىرى بار. يۇقىرى ئېقىم سۇ ئامبىرى 1960 - يىلى قۇرۇلغان، ئۇ، تۆەن دەرىجىلىك مۇستەقىل ئورۇن، كېيىن يېزا ئىگىلىك 1 - شى 16 - تۆەنگە قوشۇۋېتىلگەن، 1981 - يىلى تارىم سۇچىلىق باشقارمىسىغا تەۋە قىلىندى. ئۇنىڭ گىدرولوگىيە، مېتېئورولوگىيە، لاباراتورىيە، توسما ئاسراش، سۇ تەقسىملەش قاتارلىق 5 تارمىقى، 70 نەچچە ئىشچى - خىزمەتچىسى بار، ھەممىسى

خەنزۇ.

1992 - يىلى تارىم سۇچىلىق باشقارمىسىنىڭ ناھىيىدە تۇرۇشلۇق ئورۇنلىرىنىڭ نوپۇسى 1306 گە يەتتى، ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى خەنزۇ.

§ 3 . يېزا ئىگىلىك 1 - شى 16 - تۈەن 1 - يېڭى

1960 — 1963 - يىلغىچە يۇقىرى ئېقىم سۇ ئامبىرى ئەتراپىدا يېزا ئىگىلىك 1 - شى يۇقىرى ئېقىم 1 - مەيدانى قۇرۇلدى. 1969 - يىلى بۇ مەيدان يۇقىرى ئېقىم سۇ ئامبىرى باشقارمىسى قاتارلىق ئورۇنلاربىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ، يېزا ئىگىلىك 1 - شى 16 - تۈەن قىلىپ قۇرۇلدى، يۇقىرى ئېقىم 1 - مەيدانى 1 - يېڭا ئۆزگەرتىلدى. 1 - يېڭىنىڭ خوتەن دەرياسىغا يانداش لېيەندۈيىنىڭ تەبىئىي زەي چىقىرىۋېتىش شارائىتى ياخشى، تۈپرىقى بوش، شورلىشىشى يېنىك، باشقا لېيەندۈيلەرنىڭ تۈپرىقى يېپىشقاق، ئوبدان پىشمىغان، شورلىشىشى ئېغىر. ئىشلىتىلمىدىغان سۇ يۇقىرى ئېقىم سۇ ئامبىرىدىن باشلىنىدۇ، جەنۇبىي غول ئۆستەڭنىڭ بۇ يىلىڭ تەۋەسىدىن ئۆتىدىغان بۆلىكى 2 . 3 كىلومېتىر كېلىدۇ، بۇ غول ئۆستەڭنىڭ 5 تارماق ئۆستىڭى، 47 ئېرىقى بار.

1 - يېڭا ئەسلىدە سۇچىلىق ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى ئاساس قىلىناتتى. 1981 - يىلدىن كېيىن، تېرىقچىلىق ئاساس قىلىنىدىغان بولدى. ئاساسلىق دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىدىن شال، بۇغداي، كېۋەز بار. 1992 - يىلىدىكى تېرىلغۇ يېرى 24 مىڭ 600 مو، بۇنىڭ ئىچىدە ئاشلىق زىرائىتى تېرىلغۇ كۆلىمى 5880 مو، ئېلىنغان ئاشلىق 3 . 1480 تونا، كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى 17 مىڭ 300 مو، ئېلىنغان پاختا 1 . 1690 تونا. ئۇنىڭدىن قالسا، چارۋىچىلىق ۋە چۇچۇكبۇيا پىششىقلاش قاتارلىق سانائەت ۋە قوشۇمچە كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

1 - يېڭا 3500 مو تەبىئىي ئىككىلەمچى توغراقلىق، 1920 مو بەرپا قىلىنغان ئورمان، 780 مو مېۋىلىك باغ بار. مېۋىلەردىن ئاساسلىقى، ئالما بىلەن نەشپۈت بار. يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 50%، ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 9%.

1992 - يىلى 5 دېھقانچىلىق لېيەندۈيى، بىر باغ - ئورمان ئەترىتى، بىر مەكتەپ (ئوقۇغۇچىسى 421)، بىر چۇچۇكبۇيا مەلھىمى پىششىقلاش سېخى ۋە بىر ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئوتتۇرا ئەترىتى بار بولدى. يىل ئاخىرىدىكى نوپۇسى 2627، بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ 98 . 67% نى، ئۇيغۇر، خۇيزۇ، تۇجيا، جۇاڭزۇ قاتارلىق ئاز سانلىق مىللەتلەر 1 . 33% نى ئىگىلەيدۇ.

§ 4 . يېزا ئىگىلىك 1 - شى 2 - قۇرۇلۇش تۈەنىنىڭ بىر قىسىم ئورۇنلىرى

1960 - يىلى يېزا ئىگىلىك 1 - شىسىنىڭ قۇرۇلۇش تارماق ئەترىتى جياخېزىدا قۇرۇلۇش 1 - ، 2 - ، 4 - ئەترەتلىرىنى ۋە شىپاخانا قۇردى. 1989 - يىلى بۇ تارماق ئەترەت يېزا ئىگىلىك 1 - شى 2 - قۇرۇلۇش تۈەنىگە ئۆزگەرتىلدى. ئۇنىڭغا جياخېزىدىكى 3 ئىشلەپچىقىرىش لېيەندۈيى، بىر سەھىيە ئەترىتى، بىر تراكتور بىلەن تېرىقچىلىق قىلىش ئەترىتى قارىدى. 1992 -

يىلىدىكى نوپۇسى 1600 بولۇپ، خەنزۇلارنى ئاساس قىلىدۇ. بىر مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپ، 220 ئوقۇغۇچى بار، تېرىلغۇ يېرى 6000 مو بولۇپ، ئاساسلىقى بۇغداي، كۆممىقوناق تېرىلىدۇ. 80 - يىلدىن كېيىن ئاساسلىقى كېۋەز بىلەن شال تېرىلدى.

بۇ تۇەن ئاساسلىقى سۇچىلىق، سۇ ئېلېكتر قۇرۇلۇشى ۋە ئۆي قۇرۇلۇشىنى ھۆددىگە ئالىدۇ.

قۇرۇلۇش تۇەنىنىڭ قوشۇمچە كەسىپ ئەتىرىتى باغتوغراق يېزىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا، يۇقىرى ئېقىم سۇ ئامبىرىغا سۇ باشلاش ئۆستىگىنىڭ شەرقىي قىرغىقىغا جايلاشقان، شەرقتە ئاقسۇ دەريا‌سى بىلەن تۇتىشىدۇ. بۇ ئەترەت 1952 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، قىسىم شتاتىدا ئىدى. 1953 - يىلى يېزا ئىگىلىك 1 - شى «غالىبىيەت» 1 - شۆبە مەيدانىغا، 1958 - يىلى «غالىبىيەت» 12 - مەيدانىغا ئايرىپ بېرىلدى، 1969 - يىلى 7 - تۇەن 13 - لىيەنگە ئۆزگەرتىلدى. 1971 - يىلى قۇرۇلۇش تۇەنىگە ئايرىپ بېرىلىپ، نەسىللىك چارۋا فېرمىسى دەپ ئاتالدى، 1975 - يىلى قوشۇمچە كەسىپ ئەتىرىتىگە ئۆزگەرتىلدى.

قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە شال تېرىش ئاساس قىلىندى، كېيىن يەرلەر شورلىشىپ كەتكەچكە، چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلدى. 1959 -يىلى زور تۇركۈم ئەمگەك كۈچىنى ئىشقا سېلىپ بوز يەر ئېچىپ، تېرىقچىلىقنى ئەسلىگە كەلتۈردى، كۆممىقوناق، بۇغداي تېرىش ئاساس قىلىندى، نوپۇسى كۆپىيىپ 400 نەچچىگە يەتتى. 70 - يىللاردا شال تېرىش ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1980 - يىلدىن باشلاپ كېۋەز تېرىلدى. 1985 - يىلى ھۆددىگە بېرىش باشلىنىپ، 2000 مو يەرگە كېۋەز تېرىلدى. 1987 - يىلى 300 مو يەرگە چۇچۇكبۇيا تېرىلدى. 1000 مو يەردىكى ياۋا چۇچۇكبۇيا ئاسرىلىپ باشقۇرۇلدى. 1992 - يىلى 250 مو يەرگە شال تېرىلىپ، 85 تونىنا شال ئېلىندى، 3680 مو يەرگە كېۋەز تېرىلىپ، 340 تونىنا پاختا ئېلىندى.

1992 - يىلى تېرىلغۇ يەر 6400 موغا، ئورمان 180 موغا يەتتى. نوپۇسى 644 بولۇپ، بۇنىڭ 221 ى ئىشچى - خىزمەتچى. بىر باشلانغۇچ مەكتەپ، 112 ئوقۇغۇچى بار. 9 تراكتور، تراكتورغا سۆرىتىلىدىغان 10 دېھقانچىلىق سايمىنى، دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان 4 سۇ پومپىسى، بىر شال ئاقلاش ماشىنىسى، بىر دېھقانچىلىق يۈك ئاپتوموبىلى، 3 توپا ئىتتىرىش ماشىنىسى بار.

§ 5 . قورۇلدۇق ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى

بۇ مەيدان ناھىيە بازىرىنىڭ 45 كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان، قارىمىقىدا 5 ئوتتۇرا ئەترەت بار. شىمالدا ئاقسۇ يېڭى دەريا‌سى بىلەن، شەرقتە يېزا ئىگىلىك 1 - شى 16 - تۇەنى بىلەن، غەربتە غورۇچۆل يېزىسى بىلەن، جەنۇبتا يۇقىرى ئېقىم سۇ ئامبىرى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. تۇپرىقى نەم تۇپراق، چىملىق تۇپراق، چۆل تۇپراق ۋە قۇمساق تۇپراقنى ئاساس قىلىدۇ. مەيداننىڭ شىمالىدا شورلۇق ساھىل، غەربىدە پارچە - پۇرات قۇم بارخانلىرى بار.

1956 - يىلى بۇ مەيدانىنى ئاقسۇ ئۇلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسى قۇرغان، 1969 - يىلى يېزا ئىگىلىك 1 - شى 16 - تۇەنگە، 1973 - يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتىگە، 1980 - يىلى ئاۋات ناھىيىسىگە، 1983 - يىلى ئەدلىيە نازارىتىنىڭ ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئىدارىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، مەيدان شتابى قورۇلدۇقدىن توغراقتوتانغا

كۆچۈرۈلدى. مەيدان بويىچە 1992 - يىلدىكى ئائىلە 213، نوپۇس 1764، بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ 1150، ئۇيغۇر 587، خۇيزۇ، مانجۇ، موڭغۇل، جۇاڭزۇلار 27؛ 162 كادىر - ساقچى ۋە باشقۇرغۇچى خادىم، 237 ئىشچى - خىزمەتچى، ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىلىدىغان 800 ئادەم بار.

مەيداننىڭ كۆلىمى 116 مىڭ مو، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 11 مىڭ مو. 22 كىلومېتىر غول ئۆستەڭ، 30 كىلومېتىر تارماق ئۆستەڭ بار، سۇ ئاقسۇ دەرياسىدىن باشلاپ كېلىنىدۇ، سۇ مىقدارى مۇقىم ۋە مول. بۇ مەيداندا دېھقانچىلىق ئاساس، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق قوشۇمچە قىلىنىدۇ. 1992 - يىلى ئېلىنغان ئاشلىق 1346 تونىنغا، پاختا 3.1076 تونىنغا، قولدا قالغان چارۋا 4000 نەچچە تۇياقتا يەتتى. دېھقانچىلىقنىڭ ماشىنىلىشىش دەرىجىسى 85% تەن ئاشتى. مەيداندا 8 ئاپتوموبىل، 24 چوڭ - كىچىك تراكتور، 8 كومبايىن، بىر ئۇن زاۋۇتى، بىر باشلانغۇچ مەكتەپ، 200 نەچچە ئوقۇغۇچى، 25 كارىۋىتى بار بىر سەھىيە ئەترىتى، بىر كىنو قويۇش ئەترىتى، ئۇنىڭدىن باشقا، رادىئو - تېلېۋىزىيە پونكىتى، ماگىزىن، پوچتا - تېلېگراف پونكىتى، يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ تىجارەت پونكىتى قاتارلىق ئورۇنلار بار.

ئىككىنچى قىسىم

تەبئىي مۇھىت

ئىككىنچى قىسىم

تەبىئىي مۇھىت

ئاۋات ناھىيىسى ياۋروپا - ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ مەركىزىدىكى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە، تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي چېتىگە جايلاشقان، كىلىماتى مۆتىدىل بەلۋاغنىڭ قۇرۇقلۇق تىپىدىكى كىلىماتىغا كىرىدۇ. يازدا پۈتۈنرىم ئىسسىق، قىشتا قەھرىتان سوغۇق بولىدۇ؛ ھاۋاسى قۇرغاق، يامغۇر ئاز ياغىدۇ، سۇنىڭ پارغا ئايلىنىشى كۈچلۈك؛ كۈن نۇرى تولۇق چۈشىدۇ، ئىسسىقلىق مىقدارى مول؛ قىرۇسىز مەزگىلى ئۇزۇن، كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى زور. ناھىيىنىڭ يېرى كەڭ، يەر شەكلى تۈز، دەريا ۋە ئۆستەڭلەر كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى زور. ناھىيىنىڭ يېرى كەڭ، يەر شەكلى تۈز، دەريا ۋە ئۆستەڭلەر ئۇزۇنىسىغا ۋە توغرىسىغا كېسىپ بولۇپ، سۇغىرىشقا پايدىلىق، سۇ، تۈپراق بايلىقى خېلى مول. دېھقانچىلىقتا سۇغىرىشقا تايىنىلىدۇ، كۆپ خىل زىرائەتلەرنى، بولۇپمۇ بۇغداي ۋە كېۋەز تېرىشقا باب، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشتا ئەڭ ياخشى تەبىئىي شارائىتقا ئىگە.

I باب

گېئولوگىيىلىك يەر تۈزۈلۈشى

§ 1 . گېئولوگىيە

1. گېئولوگىيىلىك قۇرۇلمىسى

ئاۋات ناھىيىسى زېمىنىنىڭ قۇرۇلمىسى كۆچا تاغ ئالدى ئولتۇرۇشما رايونى بىلەن تاردۆڭ پلاتفورما ئولتۇرۇشمىسى ۋە ئۇنىڭ ئۆتكۈنچى رايونىدىكى ئاۋات ئولتۇرۇشما رايونىغا توغرا كېلىدۇ. شىمالىي تەرىپى تارىم پلاتفورمىسىنىڭ كۆچا تاغ ئالدى ئولتۇرۇشمىسى، ئۇچتۇرپان — توقسۇ پۇرۇلمە دەستىسىدىن ھاسىل بولغان. ئۇ، ئوتتۇرا ھايات ئېراسىدىكى يەر قاتلاملىرىنىڭ تولۇق يېتىلمىگەن يېڭى ھايات ئېراسىدىكى نىسبىي كۆتۈرۈلمە رايون ھېسابلىنىدۇ؛ غەربىي تەرىپى كەلپىن ئۇزۇك كۆتۈرۈلمىسىدىن شەكىللەنگەن بولۇپ، ئاقسۇ

گۈمبەزسىمان پۈرۈلمىلىك ئۇزۇك دەستىسىنىڭ كېمىبېرىدىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردىكى يەر قاتلىمى ئېچىلىپ قالغان رايون ھېسابلىنىدۇ؛ ناھىيىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى مارالبېشى ئۇزۇك كۆتۈرۈلمىسىنىڭ تاردۆڭ پلاتفورما ئولتۇرۇشمىسىدىن شەكىللەنگەن بولۇپ، ئوتتۇرا ھايات ئېراسىدىكى چۆكۈندىلەر بىلەن تىنىپ كەتكەن يېڭى ھايات ئېراسىغا تەۋە كۆچلۈك ئولتۇرۇشما رايون، شۇنىڭدەك ئوتتۇرا ھايات ئېراسىدىكى يەر قاتلاملىرى تولۇق يېتىلمىگەن، يېڭى ھايات ئېراسىدا نىسپىي ئولتۇرۇشقان رايون — ئاۋات ئولتۇرۇشمىسىدىن ئىبارەت. بۇ ناھىيە كەلپىن ئۇزۇلمىسىنىڭ شەرقىتىن شىمالغا قاراپ سوزۇلغان قۇمقۇدۇق يوشۇرۇن يېرىلمىسى، چوڭمۇزلۇق چوڭقۇر يېرىلمىسى بىلەن چۆلتاغ چوڭقۇر يېرىلمىسى كېسىشكەن جايغا جايلاشقان. ناھىيىنىڭ زېمىنى شىنجاڭدىكى 5 چوڭ يەر بۆلۈكىنىڭ بىرى بولغان تارىم بۆلۈكىگە تەۋە.

تارىخىي گېئولوگىيىلىك تەرەققىيات جەريانىدا، ئاۋات ناھىيىسى زېمىنىنىڭ يەر پوستى كۆپ قېتىملىق تۇزۇلمە ئۆزگىرىشى ۋە دېڭىز بىلەن قۇرۇقلۇقنىڭ ئۆزگىرىشىنى باشتىن كەچۈرگەن، بۇلار ئىچىدە، تارىم ھەرىكىتى ۋە ۋارىس ھەرىكىتى ئەڭ روشەن ئىپادىلەنگەن ھەمدە زور گېئولوگىيىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئاۋات ناھىيىسىنىڭ زېمىنى دېگۈدەك تۇزلەڭلىككە تەۋە بولۇپ، تاغلىق رايونلار يوق، چۆللەردىكى تۇزلۇق كۆللەردە خېلى مول ئاش تۇزى ۋە شورلار ساقلانماقتا، ھازىرغىچە باشقا مىنېرال بايلىقى بايقالمىدى.

2. قۇرۇلۇش گېئولوگىيىسى

ناھىيە زېمىنى ئاقسۇ، قەشقەر، يەكەن، خوتەن دەريالىرىنىڭ كېسىشكەن يېرىگە جايلاشقان. يەر ئۈستىنى پۈتۈنلەي بوش ماددىلار قاپلاپ تۇرىدۇ. 100 مېتىر ئىچىدىكى دائىرە رەت تەرتىپى بويىچە قۇمساق تۇپراق، يۇمشاق قۇم، ئوتتۇراھال يىرىك قۇم ئارىلاشمىلىرى، نېپىز قەۋەتلىك سېغىزسىمان توپا قەۋىتى ۋە نېپىز قەۋەتلىك قۇم شېغىل قاتلىمىدىن ئىبارەت گېئولوگىيىلىك تاغ جىنسلىرىدىن تۇزۇلگەن. ئۇنىڭ يەر تۇزۇلۇشىگە بىرلەشتۈرگەندە، ناھىيە زېمىنى مۇنداق 2 خىل قۇرۇلۇش گېئولوگىيىلىك رايونىغا ئايرىلىدۇ.

1) ئېقىندى تۇزلەڭلىك قۇرۇلۇش گېئولوگىيىلىك رايونى

بۇ قۇرۇلۇش گېئولوگىيىلىك رايونى ئاقسۇ دەريا سى ئېقىندى تۇزلەڭلىكى، قەشقەر، يەكەن، خوتەن دەريالىرىنىڭ تۆۋەن ئېقىم چۆكۈندە تۇزلەڭلىكى ۋە تارىم دەريا سى ئېقىندى تۇزلەڭلىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ رايون يەنە 2 كەنجى رايونغا ئايرىلىدۇ.

ئادەتتىكى يېپىشقاق توپىدىن ھاسىل بولغان يۇمشاق تاغ جىنسلىق ئۇل كەنجى رايونى بۇ رايون ئاقسۇ شەھىرى قۇمباش يېزىسىنىڭ جەنۇبىغا ۋە ناھىيە زېمىنىنىڭ دېھقانچىلىق رايونىدىكى ئاقسۇ دەريا سى ئېقىندى تۇزلەڭلىكىگە تارقالغان. يەر شەكلى تەكشى، 2 - دەرىجىلىك تۆپىلىك، 1 - دەرىجىلىك تۆپىلىكنىڭ سېلىشتۇرما ئېگىزلىكى 2 — 4 مېتىرغىچە كېلىدۇ. شىمالىي تەرىپىنىڭ ئېگىزلىك پەرقى چوڭ بولۇپ، جەنۇبقا قاراپ بارا - بارا پەسلەپ بارىدۇ. يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر مول، 2 — 3 مېتىر چوڭقۇرلۇقتا يەر ئاستى سۇيى بار. جىنس خۇسۇسىيىتى بولسا، ئۇستۈنكى قىسمى يېپىشقاق قۇم تۇپراق — قۇم سېغىز تۇپراقتىن، ئاستىنقى قىسمى شېغىللىق قۇم — يۇمشاق قۇمدىن تەركىب تاپقان. قۇرۇلۇش گېئولوگىيىسىنىڭ تاغ جىنس خۇسۇسىيىتىنى گۇرۇپپىلارغا ئايرىغاندا، يېپىشقاق توپىدىن

ھاسىل بولغان بوش تاغ جىنسلىرى ۋە 1 - خىلدىكى بوش تاغ جىنسلىرىغا مەنسۇپ. ئادەتتىكى بىناكارلىق قۇرۇلۇشلىرىنى ئېلىپ بېرىشقا بولىدۇ، لېكىن ئۇل خەندەكلىرىدىن ئۇرغۇپ چىقىدىغان سۇ مىقدارى كۆپ، بوش ماددىلار قېلىن دۆۋىلەنگەن، قۇرۇلۇش ئۇل خەندەكلىرىدىن سۇ چىقىپ كېتىشنىڭ، سۇ سىڭىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ناھايىتى قىيىن بولغاچقا، سۇ ئامبىرى ياساشقا بولمايدۇ. غەربىي قىسمى ئەشمە كۆل بويىدىكى شورلاشقان تۈزلەڭلىكتىن، غەربىي جەنۇبىي قىسمى قۇم - بورانلىق رايوندىن تەركىب تاپقان. بۇ، كەنجى رايونغا تەۋە ئاۋات ناھىيە بازىرى بولۇپ، ئاقسۇ دەرياسى ئېقىندى تۈزلەڭلىكىنىڭ تۆۋەن قىسمىغا جايلاشقان، دېڭىز يۈزىدىن 1046 مېتىر ئېگىز، يەر شارائىتى تەكشى، بازار رايونى ئەتراپىدا چوقچىيىپ چىققان قۇم بارخانلىرى بار، رايون تەۋەسىدە دەريا يوللىرى كۆپرەك بولۇپ، بىرنەچچە كونا دەريا يولى بۇ رايوننى ئۇزۇنىسىغا كېسىپ ئۆتىدۇ، يەر ئاستى سۈيىنىڭ كۆمۈلۈش چوڭقۇرلۇقى 2 — 4 مېتىرغىچە كېلىدۇ، سۇ مىقدارى مول. بازار رايونىنىڭ ۋېرتىكاللىق يۆنىلىش بويىچە جايلىشىش جەھەتتىكى ئۆزگىرىشى ئانچە چوڭ ئەمەس، يەر قاتلىمىنىڭ قۇرۇلمىسى بىرقەدەر ئاددىي. يەر يۈزىنىڭ 30 مېتىر ئىچىدىكى دائىرىسى يۇمشاق قۇمدىن تەركىب تاپقان، سىرتقى قەۋىتىنى 2 — 3 مېتىرغىچە يېنىك سېغىزسىمان تۇپراق قاپلاپ تۇرىدۇ، ئايرىم يەر بۆلەكلىرىدە ئوتتۇراھال يۇمشاق قۇم ۋە ئوتتۇراھال يىرىك قۇم بار، تۇپراقنىڭ ئەڭ زور توڭلاش چوڭقۇرلۇقى 0.64 مېتىر كېلىدۇ. بازار رايونىنىڭ يەر يۈزى يېنىك سېغىزسىمان تۇپراقتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، كۆتۈرۈش ئىقتىدارى ئاجىز؛ يەر ئاستى سۈيىنىڭ كۆمۈلۈشى بەك تېيىز، تۇپراق تەركىبىدە سۇ مىقدارى كۆپ، توڭلاشتىن بولىدىغان كېڭىيىشى ئېغىر. بازار رايونىدا بىرنەچچە جايدا كۆتۈرۈلۈپ چىققان قۇم بارىخانلىرى بار، بۇ قۇم بارىخانلىرى شامالدا توپلانغان يۇمشاق قۇمدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، تۇپراقنىڭ كۆتۈرۈش ئىقتىدارى ۋە توڭلاشقا بەرداشلىق بېرىش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرەلەيدۇ.

تەكشى يۇمشاق قۇمدىن ھاسىل بولغان بوش ئۇل كەنجى رايونى بۇ رايون قەشقەر، يەكەن، خوتەن دەريالىرىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى ئېقىندى تۈزلەڭلىك ۋە تارىم دەرياسى ئېقىندى تۈزلەڭلىكىگە تارقالغان. بۇ يەرنىڭ يەر شارائىتى تەكشى، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر خېلى مول، كەڭ دائىرىدە توغراق ۋە يۇلغۇن ئارىلاش چاتقاللار ئۆسكەن، يەنە يېرىم تۇراقلاشقان چاتقاللىق قۇم بارخانلىرى بار. يەر ئاستى سۇ ئورنى ئادەتتە 6 — 7 مېتىرغىچە كېلىدۇ، سۇ سۈپىتى ناچارراق. يەر ئۈستىدە كۈلرەڭ يېپىشقاق قۇم تۇپراق بولۇپ، قېلىنلىقى تەخمىنەن بىر مېتىر كېلىدۇ، ئاستىنقى قىسمى تەكشى يۇمشاق قۇمدىن تەركىب تاپقان. تارىم دەرياسى غەربىي قىرغىقىنىڭ ئۈستۈنكى قىسمى يۇمشاق قۇم، ئەشمە قۇم بىلەن يېپىشقاق تۇپراقتىن ئىبارەت كىرىشكەن قاتلامدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، 1 - خىلدىكى بوش تاغ جىنسلىق ئۇل تىپىگە كىرىدۇ. چاتقاللىق، قۇم بارخانلىرى بىناكارلىققا پايدىسىز؛ يەر شارائىتى تەكشى بولۇپ، سۇ ئامبىرى ياساشقا پايدىسىز. سۇ ئامبىرىدىكى سۇ سىرغىپ يەر ئاستى سۇ ئورنىنى ئۆرلىتىۋېتىدۇدە، تۇپراقنىڭ قايتا شورلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئۆستەڭ چاپقاندىمۇ سۇ سىڭىشنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا ئەھمىيەت بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. قۇملۇق ئۇلى چوڭ تىپتىكى كۆۋرۈك قۇرۇلۇشىغا پايدىسىز؛ قۇملۇققا يېقىن چەت رايونلاردا يەنە ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى قوغداپ، قۇم - بوراننىڭ ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇمىنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا ئەھمىيەت بېرىشكە توغرا كېلىدۇ.

2) تەكلىماكان قۇملۇقىغا سوزۇلغان گېئولوگىيىلىك رايون

بۇ رايوننىڭ يەر كۆلىمى ناھىيە يەر كۆلىمىنىڭ 64.76% نى ئىگىلەيدۇ، ئۇ، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، يەر ئۈستىنى قۇم قاپلاپ تۇرىدۇ، قۇرغاق، سۇ يوق. قۇملۇقلاردا ئۆسىدىغان ئۆسۈملۈكلەر ئاندا - ساندا ئۆسكەن. ھازىرغا قەدەر قۇرۇلۇش گېئولوگىيىسىگە دائىر ماتېرىيال يوق.

3. گىدروگېئولوگىيە

ئاۋات ناھىيىسىنىڭ يېرى غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا پەسىيىپ بارىدۇ، يەر ئۈستى سۇيى بىلەن يەر ئاستى سۇيىنىڭ ئېقىن يۆنىلىشىنى يەر شەكلى كونترول قىلىپ تۇرىدۇ. جەنۇبىي قىسمىدىكى چۆل رايونىنىڭ كۆپ قىسمى قەشقەر، يەكەن ۋە خوتەن دەريالىرىنىڭ ئېقىندى تۇزلەڭلىكىگە تەۋە. ئۇ، تەبىئىي شارائىت ۋە جۇغراپىيىلىك شارائىتىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ، دەريانىڭ ئىككى يېقىدىكى توغراق ئورمانلىرى ۋە چارۋىچىلىق نۇقتىلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغان جايلارنىڭ كۆپ قىسمى چۆل - باياۋان بولۇپ، نۆۋەتتە، ناھىيە تەۋەسىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشقا بولغان رولى ئانچە زور ئەمەس. ئاۋات ناھىيىسىنىڭ سۇغىرىش رايونى ئاقسۇ دەرياسىنىڭ ئېقىندى تۇزلەڭلىكىگە جايلاشقان، ئاقسۇ كونا دەرياسى غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا قاراپ سۇغىرىش رايونىنى كېسىپ ئۆتىدۇ. ناھىيە مۇشۇ دەريادىن سۇ باشلاپ بوستانلىقنىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىتىنى ساقلاپ كەلمەكتە.

ئاۋات سۇغىرىش رايونىنىڭ سۇ قاتلىمى 4 - دەۋردىكى بوش دۆۋىلەنمە ماددىلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئاقسۇ ئېقىندى تۇزلەڭلىك رايونىدىكى قۇم - شېغىل تەركىبلىك سۇ قاتلىمى تەدرىجى ھالدا سۇغىرىش رايونىدىكى قۇم تەركىبلىك سۇ قاتلىمىغا ئۆتكەن، يەر ئاستى سۇيىنىڭ كۆمۈلۈش چوڭقۇرلۇقى ئادەتتە 2 — 4 مېتىرغىچە كېلىدۇ، سۇلۇق قەۋەتلىرىدىكى مول سۇ تېپلىرى روشەن بولۇپ، قۇدۇقلارنىڭ چوڭقۇرلۇقى 20 — 80 مېتىرغىچە كېلىدۇ، يەككە قۇدۇقنىڭ كۇنلۇك سۇ چىقىرىش مىقدارى 500 — 2000 كۇب مېتىرغا، يەككە قۇدۇقتىن سېكۇنتىغا ئۇرغۇپ چىققان سۇ مىقدارى 1.8 — 3.5 لېتىرغا يېتىدۇ. يەر ئاستى سۇيىنىڭ تولۇقلىنىش يولى مۇنداق: بىرىنچى، سۇغىرىش رايونىغا تۇتاشقان شىمالىي قىسمىدىكى ئاقسۇ دەريا جىلغىسى تۇزلەڭلىكىنىڭ يەر ئاستى سۇ سىرغىمى؛ ئىككىنچى، سۇغىرىش رايونىغا تارقالغان ئاقسۇ كونا دەريا ۋە ئۇنىڭ ئۆستەڭ سىستېمىلىرىدىن سىزىپ ئۆتكەن سۇلار؛ ئۈچىنچى، ئېتىز - ئېرىقلارنى سۇغىرىش جەريانىدا سىڭگەن سۇلاردىن ئىبارەت. سۇ ئىشلىرى تارماقلىرىنىڭ سۇنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ئۈسۈلى بويىچە مۆلچەرلىگەندە، ئاۋات ناھىيىسىنىڭ سۇغىرىش رايونىدىكى يەر ئاستى سۇيىنىڭ ھەربىرتېچان تولۇقلىنىش زاپىسى تەخمىنەن 300 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدىكەن. بۇرغىلانغان قۇدۇقلاردىن سېكۇنتىغا ئۇرغۇپ چىققان بىرلىك سۇ مىقدارى 3 لېتىرغا، سۇنىڭ مىنېرالللىشىش دەرىجىسى 1 — 2 گرام/لېتىرغا يېتىدۇ، PH قىممىتى ئادەتتە 7.3 — 8.0 گىچە بولىدۇ، سۇنىڭ خىمىيىلىك تىپى $SO_4—C_a.Mg$ تىپىغا كىرىدۇ؛ ئۆستەڭلەرنىڭ ئەتراپىدا مىنېرالللىشىش دەرىجىسى نىسبەتەن تۆۋەن بولۇپ، خىمىيىلىك تىپى $HCO_3SO_4C_aMg$ تىپىغا كىرىدۇ. فتورىد مىقدارى بىرقەدەر يۇقىرى بولۇپ، ئادەتتە تەركىبىدىكى فتور مىقدارى 1.2—3.5Mg/t غا، ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 10.2Mg/t غا يېتىدۇ.

ئاۋات ناھىيىسىنىڭ يەر ئاستى سۇيى مول، سىرغىم شارائىتى ياخشى، يەر ئاستى سۇيىنىڭ

مىنېرالللىشىش دەرىجىسى يۇقىرى ئەمەس، سۇ سۈپىتى دېھقانچىلىق ۋە ئادەتتىكى سانائەتكە كېرەكلىك سۇ تەلىپىنى قاندۇرالايدۇ، لېكىن تەركىبىدىكى فتور مىقدارى تۈرمۇشتىكى ئىچىملىك سۇ تازىلىق ئۆلچىمى (0.2 — 2.5 مىللىگرام/لېتىر) دىن ئېشىپ كەتكەچكە، تۈرۈبا سۈيى مەنبەسى قىلىشقا بولمايدۇ.

2 §. يەر تۈزۈلۈشى

ئاۋات ناھىيىسى زېمىنىنىڭ يەر شەكلى بىرقەدەر تەكشى، يەر تۈزۈلۈشى بىرلا خىل، ناھىيە تەۋەسىدە تاغ تىزمىسى ۋە ئېدىرلىق يوق. ناھىيىنىڭ يەر تۈزۈلۈش ئاساسىي مورفولوگىيىسى ئومۇمەن 3 تىپقا ئايرىلىدۇ.

1. شىمالىي قىسىم

بۇ، دېلتا خۇسۇسىيىتىگە ئىگە ئېقىندى تۈزلەڭلىك بولۇپ، ئېقىن سۇ يەر تۈزۈلۈشىگە كىرىدۇ، كۆلىمى 1892 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ناھىيە يەر كۆلىمىنىڭ 14.27% نى ئىگىلەيدۇ، ئورنى دېڭىز يۈزىدىن 1028 — 1064 مېتىرغىچە ئېگىز، يەر يۈزىنىڭ يانتۇلۇقى 1/2500 — 1/4000 غىچە كېلىدۇ، يەر شارائىتى غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا پەسىيىپ بارىدۇ، تەكشى، سۇ چىقىرىۋېتىش، سۇغىرىش ئاسان، بۇ، ناھىيە تەۋەسىدىكى بوستانلىق دېھقانچىلىق رايونى ھېسابلىنىدۇ.

2. ئوتتۇرا قىسىم

بۇ، قەشقەر، يەكەن، خوتەن دەريالىرىنىڭ ئېقىندى تۈزلەڭلىكىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئېقىن سۇ يەر تۈزۈلۈشىگە كىرىدۇ، كۆلىمى 2780.27 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ناھىيە يەر كۆلىمىنىڭ 20.97% نى ئىگىلەيدۇ، ئورنى دېڭىز يۈزىدىن 1020 — 1050 مېتىرغىچە ئېگىز، يەر شارائىتى غەربتىن شەرققە پەسىيىپ بارىدۇ، تەكشۈرۈك ھالەتنى شەكىللەندۈرگەن، يانتۇلۇقى 1/5000 ئەتراپىدا كېلىدۇ. ئوتتۇرا قىسىمى سۇ ئېقىنلىرىنىڭ ۋە شامالنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن، يەر ئۈستىدە ئېگىز - پەس قۇم بارخانلىرى ۋە توپا دۆڭلەر ھاسىل بولغان، كەڭ دائىرىدە توغراق ۋە يۇلغۇنلار ئۆسكەن بولۇپ، ناھىيە تەۋەسىدىكى ئاساسلىق ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونى ھېسابلىنىدۇ.

3. جەنۇبىي قىسىم

بۇ، قۇملۇق تۈزلەڭلىك بولۇپ، شامالدا شەكىللەنگەن يەر تۈزۈلۈشىگە كىرىدۇ، كۆلىمى 8586.53 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ناھىيە يەر كۆلىمىنىڭ 64.76% نى ئىگىلەيدۇ، ئورنى دېڭىز يۈزىدىن 1040 — 1060 مېتىرغىچە ئېگىز، يەر شەكلىنىڭ ئېگىزلىكى جەنۇبتىن شىمالغا بارا - بارا پەسىيىپ بارىدۇ، يەر يۈزىنىڭ تىك يانتۇلۇقى 1/8000 — 1/20000 غىچە

كېلىدۇ. يەر ئۈستىنى قۇم قاپلاپ تۇرىدۇ. بۇ، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، شامالنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ تۇرىدۇ، ھەم ھەرخىل مورفولوگىيىلىك كۆچمە قۇم بارخانلىرى ھەم مۇرەككەپ زەنجىرسىمان قۇم بارخانلىرى، قۇم قىرلىرى ۋە ئېھرام شەكىللىك قۇم بارخانلىرى، قۇمبەل، ئاسمان شەكىللىك قۇم بارخانلىرى، بېلىق قاسرىقى شەكىللىك قۇم بارخانلىرى قاتارلىقلار بار. ئادەم ئاياغ باسمىغان قۇملۇقنىڭ ئىچكىرىسىدىكى جايلاردا يۇلغۇن - چاتقال قاتارلىق قۇملۇقتا ئۆسىدىغان ئۆسۈملۈكلەرمۇ ئاندا - ساندا ئۇچرايدۇ.

ناھىيە بازىرىدىن 200 نەچچە كىلومېتىر يىراقتىكى خوتەن دەرياسىنىڭ بويىدىكى بۆكسەم دېگەن يەردىكى قۇم بارخانلىرى پەۋقۇلئاددە ئېگىز ھەم چوڭ بولۇپ، ئەڭ ئېگىزلىرى تەخمىنەن 200 مېتىرغا، پاكارلىرى نەچچە ئون مېتىرغا يېتىدۇ، بۇ قۇم بارخانلىرى قىزىل، كۆك، ئاق رەڭدىن تەركىب تاپقان. دەريا قىرغىقىنىڭ ھاۋا بوشلۇقىدا دائىم ئېزىتقۇ پەيدا بولىدۇ، ئاسماندا ھەسەن - ھۈسەن پەيدا بولۇپ، دەريانى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتىدۇ. ھەسەن - ھۈسەن ئەتراپىدا دائىم خىيالىي مەنزىرىلەر يەنى دەل - دەرەخ، كۆل، ئاۋات بازارلارغا ئوخشاپ كېتىدىغان مەنزىرىلەر پەيدا بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن تەڭ ئۇنىڭ ئەتراپىدا يەنە نەي، شاۋقۇن، قوڭغۇراق ئاۋازىغا ئوخشاش ھەرخىل ئاۋازلار ئاڭلىنىدۇ، سۇ تارتىلغان پەسلىدە، بۆكسەمدىن دەريا قىرىنى بويلاپ شىمالغا ماڭغاندا، پات - پات نەچچە كىلومېتىر يىراقلىقتىكى دەل - دەرەخ چاتقاللار خۇددى نەچچە ئون مېتىر ئېگىزدەك كۆرۈنىدۇ، يېقىنلاشقانسېرى شۇنچە كىچىكلەپ، ئاخىرى ئۆز ئەكسىگە كېلىدۇ، يەنى يىراقتىن قارىسا چوڭ، يېقىنلاشقانسېرى كىچىكلەپ بېرىشتەك غەلىتە مەنزىرە پەيدا بولىدۇ.

ناھىيە بازىرىدىن تەخمىنەن 80 كىلومېتىر يىراقتىكى خوتەن دەرياسى بويىدىكى قىزىلتۇغ دېگەن يەردە پايانسىز پاكار قۇم بارخانلىرى بار. قۇم بارخانلىرى بوراندا دائىم كۆچۈپ تۇرىدۇ. قۇم بارخانلىرى كۆچكەندە، ئۇنىڭ ئاستىدا كۆمۈلۈپ قالغان 3 قەدەمىي شەھەر خارابىسى ۋە بەزى قۇرۇپ كەتكەن مېۋىلىك باغلار پەيدا بولسا، بەزىدە كۆمۈلۈپ قالىدۇ، گاھ كۆرۈنۈپ، گاھ يوقاپ كېتىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە يەر شەكلى دائىم ئۆزگىرىپ تۇرغاچقا ئادەم ئاسانلا يولدىن ئادىشىپ قالىدۇ، ساياھەتچىلەردە دېگۈدەك پەرق ئەتكۈسىز ھېسسىيات پەيدا قىلىدۇ.

Ⅱ باب

كىلىمات، ئىقلىم

ئاۋات ناھىيىسى مۆتىدىل بەلۋاغنىڭ قۇرۇقلۇق تىپىدىكى قۇرغاق كىلىماتلىق رايونىغا كىرىدۇ. كىلىماتى قۇرغاق، ھۆل - يېغىن ئاز، سۇنىڭ پارغا ئايلىنىشى كۈچلۈك، يازدا پۈتۈنرىم ئىسسىق، قىشتا قەھرىتان سوغۇق بولىدۇ؛ قىرو چۈشۈش مەزگىلى قىسقا، كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى ئۇزۇن، ئىسسىقلىق مىقدارى مول، كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى زور. ئەتىيازدا شامال كۆپ چىقىدۇ، بەزىدە چاڭ - توزانلىق ۋە تۆۋەن تېمپېراتۇرىلىق ھاۋارايى پەيدا بولىدۇ.

ئاۋات ناھىيىسىنىڭ ھەرخىل مېتېئورولوگىيىلىك ئامىللىرىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى

جەدۋەل: 2 — 1

پونكىت نامى	تېمپېراتۇرا (℃)																قىرو مەزگىلى (ئاي/كۈن)	
	يىللىق ئوتتۇرىچە	1 - ئاي ئوتتۇرىچە	7 - ئاي ئوتتۇرىچە	يىللىق مۇتلەق ئەڭ يۇقىرى	يىللىق مۇتلەق ئەڭ تۆۋەن	≥10℃ جۇغلانما تېمپېراتۇرا	يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى (مىللىمېتىر)	بىر كۈنلۈك ئەڭ زور ھۆل - يېغىن مىقدارى (مىللىمېتىر)	يىللىق ئوتتۇرىچە 4 — 9 - ئايغىچە بولغان مۆلدۈر كۈن سانى	يىللىق ئوتتۇرىچە چاڭ - توزانلىق كۈن (كۈن)	يىللىق ئوتتۇرىچە قارا بورانلىق كۈن سانى (كۈن)	قىشتىكى ئەڭ زور يېغىندى قار چوڭقۇرلۇقى (مىللىمېتىر)	قىش پەسلىدىكى توڭ تۇپراقنىڭ ئەڭ زور چوڭقۇرلۇقى (سانتىمېتىر)	سۇنىڭ يىللىق پارغا ئايلىنىش مىقدارى (مىللىمېتىر)	يىللىق كۈن نۇرى چۈشكەن ۋاقىت (سائەت)	قىروسىز مەزگىلى (كۈن)	باش قىرو	ئاخىرقى قىرو
ئاۋات	10.4	8.3	24.2	39.4	.25	3987.7	46.7	38.2	0.5	51.6	11.5	14	64	1187.5	2570.3	211	27/10	29/3
3 - تۈەن	11	8.8	25.4	43.9	27.1	4252.2	61.2	36.5	1.2	52.8	10.3	7	66	2337.4	2778	205	21/10	29/3

ئىزاھ: ھەرخىل مېتېئورولوگىيىلىك سانلار مېتېئورولوگىيە پونكىتلىرىنىڭ 1960 — 1980 - يىلغىچە ئەمەلىي ئۆلچىگەن ئوتتۇرىچە سانىدىن ئىبارەت. ئاۋات مېتېئورولوگىيە پونكىتى بىلەن 3 - تۈەن مېتېئورولوگىيە پونكىتى ئاۋات بوستانلىقىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىي قىسمىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

§ 1 . تۆت پەسىل

1. تۆت پەسىلگە ئايرىلىشى

ئاۋات ناھىيىسىدە تۆت پەسىل ئېنىق ئايرىلىدۇ. ئوتتۇرىچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسى (خالىغان ئۇدا 5 كۈندىكى سوتكىلىق ھاۋا تېمپېراتۇرىسىنىڭ ئوتتۇرىچە قىممىتى) 0℃ — 20℃ قىچە بولغان ۋاقىت ئەتىياز پەسلى، 20℃ تىن يۇقىرى بولغان ۋاقىت ياز پەسلى، 20℃ تىن 0℃ قىچە بولغان ۋاقىت كۈز پەسلى، 0℃ تىن تۆۋەن بولغان ۋاقىت قىش پەسلى قىلىنغان ئۆلچەم بويىچە تۆت پەسىلگە ئايرىلىدۇ.

تۆت پەسىلنىڭ ۋاقىت جەدۋىلى

جەدۋەل: 2 — 2

پەسىل / ئاي/كۈن / پونكىت نامى	ئەتىياز			ياز			كۈز			قىش		
	باشلانغان كۈن	ئاخىرلاشقان كۈن	كۈن سانى	باشلانغان كۈن	ئاخىرلاشقان كۈن	كۈن سانى	باشلانغان كۈن	ئاخىرلاشقان كۈن	كۈن سانى	باشلانغان كۈن	ئاخىرلاشقان كۈن	كۈن سانى
ئاۋات	25/2	10/6	106	11/6	30/8	81	31/8	22/11	84	23/11	24/2	94
3 - تۈەن	25/2	30/5	95	31/5	3/9	96	4/9	21/11	79	22/11	24/2	95

ئاۋات ناھىيىسى بىلەن 3 - تۈندە تۆت پەسىلنىڭ پەرقى، ئاساسەن، ئەتىياز، ياز، كۈز پەسىللىرىدە ئىپادىلىنىدۇ، بۇ «بوستانلىق ئېغىبكت» نىڭ نەتىجىسى. 3 - تۈننىڭ ئەتراپىنى قۇم باربخانلىرى ۋە قۇملۇقلار قورشاپ تۇرغاچقا، ئۇ، بىر يەككە - يىگانە كىچىك بوستانلىق ھېسابلىنىدۇ، قۇملۇق كىلىماتىنىڭ تەسىرىگە روشەن ئۇچراپ تۇرىدۇ، ئەتىيازدا تېمپېراتۇرا تېز ئۆرلەيدۇ، يازدا پىژغىرىم ئىسسىق بولىدىغان ۋاقىت ئۇزۇن، ئەمما ئاۋات ناھىيىسى ئاقسۇ بوستانلىقى تەۋەسىگە جايلاشقان بولغاچقا، قۇملۇق كىلىماتىنىڭ تەسىرىگە نىسپىي ھالدا ئازراق ئۇچرايدۇ، ئەتىيازدا تېمپېراتۇرىنىڭ ئۆرلەش تېزلىكى قۇملۇق رايونلاردىكىدىن ئاستا بولىدۇ، ئەتىياز ئۇزۇن، يازدا پىژغىرىم ئىسسىق بولىدىغان ۋاقىت قىسقا، كۈز 3 - تۈنگە قارىغاندا بالدۇرراق بولىدۇ. 3 - تۈن بىلەن ئاۋات ناھىيىسىدە قىش كىرىش ۋاقتى بىلەن قىشنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقى ئانچە كۆپ پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ. تۆت پەسىل ۋاقتىنىڭ تەقسىملىنىشى جەھەتتە، ئاۋات ناھىيىسىدە قىش، ئەتىياز ئۇزۇن، ياز قىسقا بولىدۇ؛ 3 - تۈندە قىش، ئەتىياز، ياز بىرقەدەر تەكشى، كۈز قىسقا بولىدۇ.

2. تۆت پەسىلنىڭ ئالاھىدىلىكى

ئادەت بويىچە 3 - ئايدىن 5 - ئايغىچە بولغان ۋاقىت ئەتىياز پەسلى، 6 - ئايدىن 8 - ئايغىچە بولغان ۋاقىت ياز پەسلى، 9 - ئايدىن 11 - ئايغىچە بولغان ۋاقىت كۈز پەسلى، 12 - ئايدىن 2 - ئايغىچە بولغان ۋاقىت قىش پەسلى ھېسابلىنىدۇ. تۆت پەسىلنىڭ ئالاھىدىلىكى مۇنداق:

1) ئەتىياز پەسلى

تېمپېراتۇرا تېز ئۆرلەيدۇ، ئەمما تۇراقسىز بولىدۇ، ھاۋارايى كۆپ ئۆزگىرىدۇ، كىلىمات قۇرغاق، قۇم - بورانلىق، چاڭ - توزانلىق ھاۋارايى كۆپ بولىدۇ. ئەتىيازنىڭ ئاخىرلىرىدا ھۆل - يېغىن بارا - بارا كۆپەيىدۇ، بەزى يىللاردا ئەتىيازلىق قۇرغاقچىلىق ئېغىر بولىدۇ ھەمدە ئەتىيازلىق سوغۇقنىڭ قايتىلىنىشى پەيدا بولىدۇ. ئەتىيازدا يۇقىرى بوشلۇقنىڭ ئوتتۇرىچە ئومۇرتقىسى ئاجىزلاپ، تروپىك يۇقىرى بېسىمى پەيدىنپەي شىمالغا سۈرۈلىدۇ، ناھىيە تەۋەسى جەنۇب بىلەن شىمالدىن ئىبارەت 2 تارماق فرونت رايونىنىڭ ئالمىشىش تەسىرىگە ئۇچرىغاچقا، سوغۇق ھاۋا ھەرىكىتى كۈچەيىدۇ. قۇتۇپ قۇرۇقلۇق ھاۋا ماسسىسى تروپىك قۇرۇقلۇق ھاۋا ماسسىسىنىڭ ئوتتۇرا ئالدىنقى ھەر 10 كۈندە تېمپېراتۇرا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 3℃ ئۆرلەيدۇ، ئەتىياز پەسلىنىڭ ئالدىنقى ھەر 10 كۈندە تېمپېراتۇرا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 3℃ ئۆرلەيدۇ، ئەمما تۇراقسىز بولىدۇ. 4 - ئاينىڭ ئاخىرقى 10 كۈندىن كېيىن سوغۇق ھاۋا ئېقىمىنىڭ كىرىش يۆرىستى كۆپ بولۇپ، تېمپېراتۇرىنىڭ ئۆرلەش تېزلىكى ئاستىلايدۇ. 2 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىنىڭ تۇراقلىقلىقى 0℃ تىن ئۆتۈپ كېتىدۇ، 3 - ئاينىڭ 3 - كۈنى تۇپراقتىكى توك 10 سانتىمېتىر يانىدۇ، 3 - ئاينىڭ 13 - كۈنى تۇپراقتىكى توك پۈتۈنلەي يېنىپ بولىدۇ، 4 - ئاينىڭ 9 - كۈنى قىرو مەزگىلى ئاخىرلىشىدۇ، ھۆل - يېغىن بارا - بارا كۆپەيىدۇ.

2) ياز پەسلى

تېمپېراتۇرا ئۆرلەپ، پىژغىرىم ئىسسىق بولىدۇ، ھۆل - يېغىن مەركەزلىشىدۇ، ئۆتكۈنچى خاراكتېرلىك ھاۋارايى كۆپ بولىدۇ. ناھىيە تەۋەسىدە ياز پەسلىدە يۇقىرى بوشلۇقتىكى ئايلانما ئېقىم پاراللېل يۆنىلىشىنى ھاسىل قىلىدۇ، يەر يۈزى قۇرۇقلۇق ئىسسىقى تۆۋەن بېسىمنىڭ كونتروللۇقىدا بولىدۇ، شىنجاڭدىكى ئومۇرتقىسى روشەن بولمايدۇ. ناھىيە جەنۇبىي تارماق

فرونت رايونى بىلەن سۇبتروپىك يۇقىرى بېسىمنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغاچقا، ئوتتۇرىچە ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرا 30℃ تىن ئاشىدۇ، ئاۋات مېتېئورولوگىيە پونكتى خاتىرىلىگەن مۇتلەق ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرا 39.4℃ قا، 3 - تۆەن مېتېئورولوگىيە پونكتى خاتىرىلىگەن ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرا 43.9℃ قا يەتكەن. ئويمانلىقنىڭ ئىسسىقلىق توپلاش رولى ۋە ئاستىنقى سىلىنجا يۇزىنىڭ ئىسسىقلىق ئوتكۈزۈش نىسبىتى بىرقەدەر زور بولغانلىقتىن، ئويمانلىقنىڭ ئىسسىقلىق تۆۋەن بېسىمى چۈشتىن كېيىنكى بوران ۋە قۇرغاق ئىسسىق شامالنى پەيدا قىلىدۇ. ئوتكۈنچى قارا بوران ۋە قۇرغاق ئىسسىق شامالنىڭ پەيدا بولۇش پۈرسىتى كۆپ بولغانلىقتىن، دائىم زىرائەتلەرنىڭ يېتىپ كېتىشىنى، بۇغدايلارنىڭ بالدۇر پىشىپ قېلىشىنى پەيدا قىلىپ، مەھسۇلاتنى كېمەيتىۋېتىدۇ. 5 - ۋە 6 - ئايلاردا مۆلدۈر پەيدا بولۇش پۈرسىتى ئەڭ كۆپ بولۇپ، بىر يىلنىڭ ئاز كەم يېرىمىنى ئىگىلەيدۇ، بۇ ھال بۇغداي، كېۋەز، قوغۇن - تاۋۇزلارغا ناھايىتى زور تەھدىت سالىدۇ، يەنە چۆللۈك ئوتلاقلاردىكى قوي ۋە باشقا ھايۋانلارنى مۆلدۈر سوقۇپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. كۆپ ھاللاردا ھۆل - يېغىنمۇ ياز پەسلىگە مەركەزلەشكەن بولۇپ، قارا يامغۇر يەنە شور ئاپىتىنى پەيدا قىلىپ، زىرائەت مايسىلىرىنىڭ ئالا ئۇنۇپ قېلىشىغا سەۋەبچى بولىدۇ. ياز پەسلىمۇ كەلكۇن ئاپىتى ئاسان پەيدا بولىدىغان مەزگىل ھېسابلىنىدۇ.

3) كۆز پەسلى

كۆزنىڭ ھاۋاسى ساپ ھەم سالقىن بولىدۇ، تېمپېراتۇرا تېز تۆۋەنلەيدۇ، ھۆل - يېغىن بارا - بارا ئازىيىدۇ، ھاۋا كىلىماتى تەدرىجىي ھالدا تۇراقلىق يۇقىرى بېسىم ئۇمۇرتقىسىنىڭ كونتروللۇقىدا بولىدۇ. غەربىي شىمال بەلۋېغىنىڭ ئورنى جەنۇبقا ئېغىپ، جەنۇبىي تارماق سۇبتروپىك بەلۋاغنىڭ فرونت رايونىدىكى جىددىي ئېقىم جەنۇبقا چېكىنىدۇ، شىمالىي تارماق فرونت رايونىدىكى جىددىي ئېقىمنى بويلاپ جەنۇبقا سۇرۇلگەن سوغۇق ھاۋا ھەرىكىتى كۈچەيىپ، تېمپېراتۇرا تېز تۆۋەنلەيدۇ، ئوتكۈنچى خاراكتېرلىك ھاۋارايى بىراقلا ئازىيىدۇ. ھاۋا ئوچۇق، سۇزۇق بولىدۇ، كۈن نۇرى تولۇق چۈشىدۇ، كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى زور، كىشىلەر «ئەتىگەندە كالتا جۇۋا، چۈشتە نېپىز كىيىم كىيىدۇ»، بۇ دەل مۇشۇ خىل ھاۋارايى ھادىسىلىرىنىڭ تەسۋىرىدۇر. 10 - ئاي بىر يىل ئىچىدە كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش نىسبىتى ئەڭ يۇقىرى بولغان ئاي شۇنداقلا ئوتتۇرىچە سوتكىلىق پەرق ئەڭ زور بولىدىغان ئاي ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل ھاۋارايى كېۋەز، كۆممىقوناق، ئۈزۈم قاتارلىق زىرائەتلەرنىڭ پىشىشىغا ۋە شېكەر مادداسىنىڭ توپلىنىشىغا پايدىلىق.

كۆز پەسلىدە ئاپەت خاراكتېرلىك ھاۋارايى ئازراق كۆرۈلىدۇ، لېكىن يازنىڭ ئاخىرلىرى، كۆزنىڭ باشلىرى يامغۇرلۇق كۈن بولۇپ، تېمپېراتۇرا تۆۋەن بولىدۇ، بۇ ئەھۋاللارمۇ كېۋەز، شالىلارنى سوغۇق ئاپىتىگە ئۇچرىتىدۇ. باش قىرو بەك بالدۇر چۈشسە، كېۋەزنىڭ قىرو چۈشكەن پاختا نىسبىتى كۆپىيىپ كېتىپ، پاختا ھوسۇلى ۋە مەھسۇلات سۈپىتىگە تەسىر يەتكۈزىدۇ.

ئاۋات ناھىيىسىدە باش قىرو مەزگىلى ئەڭ بالدۇر بولغاندا 10 - ئاينىڭ 2 - كۈنلىرى پەيدا بولىدۇ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 10 - ئاينىڭ 19 - كۈنلىرىگە توغرا كېلىدۇ. 11 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى تۈپراق 10 سانتىمېتىر توڭلاشقا باشلايدۇ.

4) قىش پەسلى

قىشتا قەھرىتان سوغۇق بولىدۇ، قار ئاز ياغىدۇ، ھاۋا ئوچۇق كۈنلەر تۇراقلىق بولىدۇ، شامال ئاز چىقىدۇ. قىش پەسلىدە زوناللىق ئايلانما ئېقىم ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، ھاۋا كىلىماتى ئوتتۇرىچە ئۇمۇرتقىنىڭ تىزگىنلىشىدە بولىدۇ، يەر يۈزىنى موڭغۇلىيىنىڭ يۇقىرى بېسىملىق قۇتۇپ سوغۇق ھاۋا ماسسىسى تىزگىنلەپ تۇرىدۇ. كۆللەرنىڭ سۇۋۇش تەسىرى

تۇپەيلىدىن يەر ئۈستى سۇ ۋۇپ ئىسسىقلىق تارقىلىپ كېتىدۇ، ھاۋا ئوچۇق، كىلىماتى سوغۇق بولىدۇ، ئوتتۇرىچە ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرا 11.1℃— بولىدۇ، ئاۋات مېتېئورولوگىيە پونكتى خاتىرىلىگەن مۇتلەق ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرا 25℃—، 3 - تۈركۈمدىكى پونكتى خاتىرىلىگەن مۇتلەق ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرا 27.1℃— بولغان، ئەمما مۇتلەق ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرا 24℃— تىن تۆۋەن بولمىغان يىللار ئانچە كۆپ ئەمەس، شۇڭلاشقا كۆزگى بۇغداينىڭ قىشتا توڭلاپ نابۇت بولۇش ئېھتىمالى ئېغىر ئەمەس. قىش پەسلىدە قار ئازراق ياغىدۇ، ئوتتۇرىچە قار توپلانغان كۈن ئاران 10 كۈن ئەتراپىدا بولىدۇ، بەزى يىللاردا يەر يۈزىدە قار مۇقىم توپلانمايدۇ. قىش پەسلى بىر يىل ئىچىدە شامالنىڭ ئوتتۇرىچە تېزلىكى ئەڭ ئاستا بولىدىغان پەسىل ھېسابلىنىدۇ.

تۆت پەسلىدىكى مېتېئورولوگىيىلىك ئامىللارنىڭ خۇسۇسىيىتى

جەدۋەل: 2 — 3

پونكت نامى	تۆت پەسىل	مۆل - يېغىن مىقدارى		بورانلىق كۈن سانى		مۆلدۈر		قۇم - بوراندىق كۈن سانى		چاڭ - توزانلىق كۈن سانى	
		مىللىمېتىر	%	كۈن سانى	%	كۈن سانى	باشلانغان، ئاخىرلاشقان ۋاقتى	كۈن سانى	%	كۈن سانى	%
ئاۋات	ئەتىياز	9.8	21	5.2	45	0.26	3 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى باشلىنىدۇ	2.7	54	25.4	49
	ياز	26.8	57	5.7	49	0.21		1.6	32	11.1	22
	كۈز	7.5	16	0.7	6	0.16	10 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى ئاخىرلىشىدۇ	0.5	10	9.3	18
	قىش	2.6	6	0	0	0		0.2	4	5.8	11
3 - تۈركۈم	ئەتىياز	10	16	4.2	41	0.21	4 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى باشلىنىدۇ	3.1	51.7	28.7	51.4
	ياز	42.3	69	5.2	50	0.39		1.9	31.7	11.8	21.2
	كۈز	6.2	10	0.6	6	0.18	10 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى ئاخىرلىشىدۇ	0.7	11.6	9.4	16.8
	قىش	2.7	4	0	0	0		0.3	5	5.9	10.6

§2. كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈشى ۋە سۇنىڭ پارغا ئايلىنىشى

1. قۇياش ئومۇمىي رادىئاتسىيىسى

ئاۋات ناھىيىسىدە قۇياشنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە ئومۇمىي رادىئاتسىيە مىقدارى 137 — 145 كىلوكالورىيە/كۋادرات سانتىمېتىر بولۇپ، ئوخشاش پاراللېلدىكى شىمالىي جۇڭگو، شەرقىي شىمال رايونلىرىدىن 15 كىلوكالورىيە/كۋادرات سانتىمېتىر ئارتۇق، چاڭجىياڭ دەريا سىستېمىسى ۋادىسىنىڭ ئوتتۇرا، تۆۋەن ئېقىمىدىكى رايونلاردىن 30 — 50 كىلوكالورىيە/كۋادرات سانتىمېتىر ئارتۇق، شىنجاڭدىكى شىمالىي شىنجاڭ رايونى ۋە ئاقسۇ شەھىرىدىكىدىنمۇ يۇقىرى بولۇپ، چىڭخەي - شىزاڭ ئېگىزلىكىدىن قالسىلا 2 - ئورۇندا تۇرىدۇ. قۇياشنىڭ ئومۇمىي

رادىئاتسىيە مىقدارى ناھىيە تەۋەسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا شىمالىي قىسمىدىكىدىن يۇقىرىراق. قۇياش ئومۇمىي رادىئاتسىيە مىقدارىنىڭ ئايلار ۋە پەسىللەرگە تارقىلىشى تېمپېراتۇرىنىڭ تارقىلىشى بىلەن ئوخشاش، يازدا ئەڭ يۇقىرى پەللىسى 7 - ئايدا پەيدا بولىدۇ. كۈزگى بۇغداي كۆكىرىشتىن تارتىپ ئىللىق ھاۋانى ياقتۇرىدىغان زىرائەتلەر بۇك - باراخسان ئۆسكەنگە قەدەر بولغان مەزگىلدە نۇر ئېنېرگىيىسى بايلىقى مول بولىدۇ، بۇ، زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگە پايدىلىق.

2. فوتوسىنتېزلىنىشقا ئۇنۇملۇك رادىئاتسىيە

يىللىق فوتوسىنتېزلىنىشقا ئۇنۇملۇك رادىئاتسىيە قىممىتى 68.6 — 72.5 كىلوكالورىيە/كۋادرات سانتىمېتىرغا يېتىدۇ. تېمپېراتۇرا 0℃ تىن تۆۋەن بولسا، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ فوتوسىنتېز رولى توختاپ قالىدۇ؛ تېمپېراتۇرا 5℃ قا يەتسە، كۆپ ساندىكى زىرائەتلەر ئۆسۈشكە باشلايدۇ؛ تېمپېراتۇرا 10℃ تىن ئاشسا، ئىللىق ھاۋانى ياقتۇرىدىغان زىرائەتلەر ئۆسۈش باسقۇچىغا كىرىدۇ. دېمەك، دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىگە ئەھمىيەتلىك بولغىنى ئۆسۈش مەزگىلىدىكى فىزىئولوگىيىلىك رادىئاتسىيىدىن ئىبارەت. ئاۋات ناھىيىسىدە 0℃ تىن يۇقىرى بولغان فىزىئولوگىيىلىك رادىئاتسىيە مىقدارى 60 كىلوكالورىيە/كۋادرات سانتىمېتىر ئەتراپىدا؛ 5℃ قا يەتكەن فىزىئولوگىيىلىك رادىئاتسىيە مىقدارى 52 — 55 كىلوكالورىيە/كۋادرات سانتىمېتىر، 10℃ تىن يۇقىرى بولغان فىزىئولوگىيىلىك رادىئاتسىيە مىقدارى 48 — 51 كىلوكالورىيە/كۋادرات سانتىمېتىر بولۇپ كەلدى.

ئىلگىرىكى يىللارنىڭ ھەرقايسى ئايلىرىدىكى قۇياش رادىئاتسىيە مىقدارى

جەدۋەل: 2 — 4 بىرلىكى: كىلوكالورىيە/كۋادرات سانتىمېتىر

ئاي / پونكىت نامى / تۈرى		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	يىللىق
قۇياش ئومۇمىي رادىئاتسىيىسى	ئاۋات	6.45	7.05	9.56	11.18	15.60	17.6	18	16	12.20	10.50	7.22	5.95	137
	3 - تۆۋن	6.56	7.59	10.60	12.40	16.70	18.20	18.60	16.80	13	11	7.50	6.10	145
فىزىئولوگىيىلىك رادىئاتسىيە	ئاۋات	3.20	3.50	4.80	5.60	7.80	8.80	9	8	6.10	5.20	3.60	3	68.60
	3 - تۆۋن	3.30	3.80	5.30	6.20	8.40	9.10	9.30	8.40	6.50	5.50	3.70	3.10	72.50

3. كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈشى

ئاۋات ناھىيىسىدە بىر يىلدا 2570 — 2778 سائەتكىچە كۈن نۇرى چۈشىدۇ، يىللىق ئوتتۇرىچە كۈن نۇرى چۈشۈش ۋاقتى 2611.2 سائەتكە يېتىدۇ، ئەڭ كۆپ بولغان يىللىرى 3000 سائەتتىن ئاشىدۇ. ناھىيە بويىچە كۈن نۇرى چۈشۈش نىسبىتى يىلنىڭ ئوتتۇرا ھېسابىي بىلەن 58% — 62% نى ئىگىلەيدۇ. كۈز پەسلىدە كۆپ ھاللاردا ھاۋا ئوچۇق، چاڭ - توزان ئاز،

ھاۋانىڭ سۇزۇكلۇك دەرىجىسى ياخشى، كۈن نۇرى چۈشۈش نىسبىتى يۇقىرى بولىدۇ؛ 10 - ئايدا كۈن نۇرى چۈشۈش نىسبىتى يۇقىرى بولۇپ 70% — 75% كە يېتىپ، بىر يىلدا 1 - ئورۇندا تۇرىدۇ. 4 - ئايدا قۇم - بوران، چاڭ - توزانلىق ھاۋارايى كۆپ بولغاچقا، كۈن نۇرى چۈشۈش نىسبىتى ئەڭ ئاز بولۇپ، ئاران 42% — 49% كىچە بولىدۇ. 7 - ئايدا كۈندۈز ئۇزۇن بولۇپ 15 سائەتتىن ئاشىدۇ، ئايلىق ئومۇمىي كۈن نۇرى چۈشۈش ۋاقتى 280.9 — 291.7 سائەتكە يېتىدۇ، كۈن نۇرى چۈشكەن سائەت سانى بىر يىلدىكى ھەرقايسى ئايلار ئىچىدە 1 - ئورۇندا تۇرىدۇ؛ 2 - ئايدا كۈن نۇرى چۈشكەن سائەت سانى ئەڭ ئاز بولۇپ، ئاران 158.8 — 176.8 سائەتكە يېتىدۇ.

ئىلگىرىكى يىللارنىڭ ھەرقايسى ئايلىرىدا كۈن نۇرى چۈشكەن ئومۇمىي سائەت سانى ۋە كۈن نۇرى چۈشۈش پىرسەنتى

جەدۋەل: 2 — 5

ئاي / پونكىت نامى		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	يىللىق
كۈن نۇرى چۈشكەن سائەت سانى	ئاۋات	171.9	158.8	165.5	168.6	234.9	267	280.9	264.9	238.7	239.4	200.2	179.5	2570
	3 - تۆمۈن	179.6	176.8	197.2	195.1	258.2	286	291.7	281.6	259.3	255.7	209.7	187.1	2778
كۈن نۇرى چۈشكەن پىرسەنتى	ئاۋات	58	53	45	42	52	60	62	62	64	70	68	62	58
	3 - تۆمۈن	60	59	53	49	58	63	64	66	70	75	70	65	62

4. سۇنىڭ پارغا ئايلىنىشى

سۇنىڭ يىللىق پارغا ئايلىنىش مىقدارى 1877.5 — 2337.4 مىللىمېتىرغا يېتىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە 1960 — 1980 - يىلغىچە بولغان 21 يىلدا سۇنىڭ يىللىق ئومۇمىي پارغا ئايلىنىش مىقدارى 1890.7 مىللىمېتىر بولدى. ناھىيە تەۋەسىدە سۇنىڭ پارغا ئايلىنىش مىقدارىنىڭ تارقىلىشى جەنۇبىي قىسمىدا كۆپ، شىمالىي قىسمىدا ئاز، بوستانلىقنىڭ چېتىدىكى جايلاردا كۆپ، ئوتتۇرا قىسمىدا ئاز؛ چوڭ بوستانلىقلاردا ئاز، يىگانە بوستانلىقلاردا كۆپ بولىدۇ. بىر يىل ئىچىدە 5 - ئايدىن 7 - ئايغىچە بولغان ۋاقىتلاردا كۆپ بولۇپ، ئايلىق ئومۇمىي پارغا ئايلىنىش مىقدارى 289 — 297.6 مىللىمېتىرغا يېتىدۇ؛ 12 - ئايدىن 1 - ئايغىچە ئەڭ ئاز بولۇپ، ئاران 20.7 — 22.1 مىللىمېتىرغا يېتىدۇ. ئەڭ كۆپ بولغان ئايلار بىلەن ئەڭ ئاز بولغان ئايلاردا سۇنىڭ پارغا ئايلىنىش جەھەتتىكى پەرقى 14 ھەسسە ئەتراپىدا بولىدۇ.

سۇنىڭ ئايلىق ۋە يىللىق ئومۇمىي پارغا ئايلىنىش مىقدارى

بىرلىكى: مىللىمېتىر

جەدۋەل: 2 — 6

ئاي	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	يىللىق
سۇنىڭ پارغا ئايلىنىش مىقدارى	22.1	43	124.7	230.6	289	297.6	294.8	240.2	72.4	111	44.6	20.7	1890.7

3 § . تېمپېراتۇرا

1. ھاۋا تېمپېراتۇرىسى

ھاۋا تېمپېراتۇرىسىنىڭ ئۆزگىرىشى ماتېرىك خاراكتېرلىك كىلىمات ئالاھىدىلىكىگە ئىگە، كۆزىنەك ئاخىرى، قىشنىڭ باشلىرىدا كېچە بىلەن كۈندۈز ئوتتۇرىسىدىكى تېمپېراتۇرا پەرقى ناھايىتى زور، تېمپېراتۇرا ناھايىتى تېز ئۆزگىرىدۇ، بولۇپمۇ تېمپېراتۇرا ئەتىيازدا تېز ئۆرلەيدۇ، كۆزىنەك ئاخىرلىرىدا تېز تۆۋەنلەيدۇ.

1) ئوتتۇرىچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسى

يىللىق ئوتتۇرىچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسى 10.4℃ — 11℃ قىچە بولۇپ، خېبېي ئۆلكىسىدىكى شىمالىي رايونلارنىڭ تېمپېراتۇرىسى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ، ئاقسۇ ۋىلايىتى بويىچە كۈچا ۋە كەلپىن ناھىيىلىرىنىڭكىدىن تۆۋەن تۇرىدۇ. ناھىيە تەۋەسىدە تېمپېراتۇرا جەنۇبتا يۇقىرى، شىمالدا تۆۋەن بولىدۇ. ھاۋا تېمپېراتۇرىسىنىڭ يىللار ئارا ئۆزگىرىشى ئازراق بولۇپ، ئەڭ سوغۇق يىللار بىلەن ئەڭ ئىسسىق يىللارنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسى ئارىسىدا 2℃ — 3℃ قىچە پەرقلىنىدۇ. ئەمما ھەرقايسى ئايلاردىكى ھاۋا تېمپېراتۇرىسىنىڭ ئۆزگىرىشى ناھايىتى زور، بىر يىل ئىچىدە تېمپېراتۇرا 1 - ئايدا ئەڭ تۆۋەن، 7 - ئايدا ئەڭ يۇقىرى بولىدۇ، بىر يىل ئىچىدە ئەڭ ئىسسىق بولىدىغان ئايلار بىلەن ئەڭ سوغۇق بولىدىغان ئايلارنىڭ ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا پەرقى 32.5℃ — 34.2℃ ئارىلىقىدا بولىدۇ. غەربىي جەنۇبتىكى 3 - تۆۋەن قۇملۇققا يېقىن، بوستانلىق ئازراق بولغاچقا، قۇملۇق ھاۋا تېمپېراتۇرىسىنىڭ تەسىرىگە روشەن ئۇچراپ تۇرىدۇ، ھاۋا تېمپېراتۇرىسى ناھايىتى تېز ئۆزگىرىدۇ، يىللىق تېمپېراتۇرا پەرقى 34.2℃ قا يېتىدۇ.

ئىلگىرىكى يىللاردىكى ھەرقايسى ئايلارنىڭ ئوتتۇرىچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسى ۋە يىللىق پەرقى

جەدۋەل: 2 — 7 بىرلىكى: ℃

ئاي / پونكىت نامى	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	يىللىق ئوتتۇرىچە	يىللىق پەرقى
ئاۋات	-8.3	-2.7	6.5	14.9	19.8	22.8	24.2	23.3	18.5	10.5	1.6	-6.4	10.4	32.5
3 - تۆۋەن	-8.8	-2.4	7.5	15.6	20.6	24.3	25.4	24.2	19.5	11.2	1.6	-6.8	11	34.2

2) ھاۋا تېمپېراتۇرىسىنىڭ پەسىللىك ئۆزگىرىشى

ئەتىياز پەسلى:

ئەتىياز پەسلىدە تېمپېراتۇرا تېز ئۆرلەيدۇ، 5 - ئاينىڭ ئاخىرقى 10 كۈنى بىلەن 2 - ئاينىڭ ئاخىرقى 10 كۈننىي سېلىشتۇرساق تېمپېراتۇرا 21℃ — 22℃ قىچە يۇقىرى بولىدۇ. باش ئەتىيازدا تېمپېراتۇرا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر 10 كۈندە 3℃ ئۆرلەيدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن تەدرىجىي ئاستىلايدۇ، 4 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدىن 5 - ئايغىچە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر 10

كۈندە تېمپېراتۇرىنىڭ ئۆرلىشى 2℃ قىمۇ يەتمەيدۇ. ئەتىياز پەسلىدە تېمپېراتۇرا تۇراقسىز بولىدۇ، ئىلگىرىكى يىللاردا تېمپېراتۇرىنىڭ ئۆزگىرىشى بىرقەدەر زور بولۇپ، 1958 - يىل 4 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 1960 - يىلنىڭ شۇ مەزگىلىدىكىدىن 8.9℃ يۇقىرى بولغان. ناھىيە تەۋەسىدە ئەتىيازدىكى تېمپېراتۇرىنىڭ ئومۇمىي تارقىلىش ئەھۋالىدىن قارىغاندا جەنۇبىي قىسىمدا يۇقىرى، شىمالىي قىسىمدا تۆۋەن بولىدۇ.

ياز پەسلى:

ياز پەسلىدە پىژغىرىم ئىسسىق بولىدۇ. ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرا ئادەتتە 7 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا پەيدا بولىدۇ، پۈتكۈل ياز پەسلىدە تېمپېراتۇرىنىڭ ئۆزگىرىشى ئانچە چوڭ بولمايدۇ، RH نىڭ ئەڭ يۇقىرى ۋە ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرا ئوتتۇرىسىدىكى پەرقى 2℃ ئەتراپىدا بولىدۇ.

كۈز پەسلى:

كۈز پەسلىدە تېمپېراتۇرا ناھايىتى تېز تۆۋەنلەيدۇ، 9 - ئاينىڭ باشلىرىدىكى تېمپېراتۇرا بىلەن 11 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدىكى تېمپېراتۇرا 21℃ — 23℃ قىچە پەرقلىنىدۇ. تۆۋەنلەش تېزلىكى كەچ كۈزدە ئەڭ تېز بولىدۇ، 10 - ئايدىن 11 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا تېمپېراتۇرا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر 10 كۈندە 3℃ ئەتراپىدا تۆۋەنلەيدۇ.

قىش پەسلى:

قىش پەسلىدە قاتتىق سوغۇق بولىدۇ. ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرا ئادەتتە 1 - ئاينىڭ باشلىرىدا كۆرۈلىدۇ. تېمپېراتۇرىنىڭ تارقىلىشى جەھەتتە، ئىككى باش يۇقىرى، ئوتتۇرىسى تۆۋەن بولىدۇ، تېمپېراتۇرا 12 - ئايدا يەنىلا تۆۋەنلەش ھالىتىدە تۇرىدۇ، 2 - ئايدا كۆرۈنەرلىك ھالدا ئۆرلەشكە باشلايدۇ.

3) ھاۋا تېمپېراتۇرىسىنىڭ سوتكىلىق ئۆزگىرىشى ۋە سوتكىلىق پەرقى

بىر كۈن ئىچىدىكى ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرا ئەتتىگەن سائەت 6 دىن ئىلگىرى ۋە كېيىن، ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرا سائەت 15 تىن ئىلگىرى ۋە كېيىن پەيدا بولىدۇ، ئوتتۇرىچە سوتكىلىق پەرقى (سوتكىلىق ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرا بىلەن ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرا پەرقى) 12℃ — 16℃ قىچە بولىدۇ. ئەڭ زور سوتكىلىق پەرقى 20℃ — 26℃ قىچە بولىدۇ. قۇملۇققا يېقىن غورۇچۆل يېزىسى، «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانى ۋە بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش 3 - تۈەنى قاتارلىق جايلاردا تۈپراقنىڭ قۇملىشىشى زور، ئىسسىقلىق سىغىمى كىچىك بولغاچقا، كۈندۈزى تېمپېراتۇرا تېز ئۆرلەيدۇ، كېچىسى ئىسسىقلىقنىڭ تارقىلىشى تېز، تېمپېراتۇرىنىڭ سوتكىلىق ئۆزگىرىشى بەكمۇ زور بولىدۇ. كۈز پەسلىدە تېمپېراتۇرىنىڭ ئوتتۇرىچە سوتكىلىق پەرقى 10 - ئايدا ئەڭ زور بولىدۇ، ئەڭ چوڭ سوتكىلىق پەرقى 26℃ قا يېتىدۇ. دالىدا ئەمگەك قىلىدىغانلار ئەتتىگەندە دائىم پاختىلىق چاپان، چۈشتە كۆڭلەك كىيىدۇ. ئەمما بەشىبرىق يېزىسى بىلەن تامتوغراق يېزىسى قاتارلىق جايلاردا يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر خېلى ياخشى بولغاچقا، تېمپېراتۇرىنىڭ سوتكىلىق پەرقى نىسپىي ھالدا كىچىكرەك بولىدۇ. سوتكىلىق پەرقىنىڭ چوڭ بولۇشى ئوزۇقلۇق ماددىلىرىنىڭ زىرائەت تەنچىلىرىگە توپلىنىشىغا، ئىشلەپچىقىرىلغان ئاشلىق، مېۋە - چېۋە سۈپىتىنىڭ بىرقەدەر يۇقىرى بولۇشىغا پايدىلىق.

4) ئوتتۇرىچە ۋە مۇتلەق ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرا

يىللىق ئوتتۇرىچە ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرا 18.1℃ بولىدۇ. ياز پەسلىدە ھەرقايسى ئايلاردىكى ئوتتۇرىچە ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرا 30℃ — 32℃ ئارىلىقىدا بولىدۇ. مۇتلەق ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرا 39.4℃ (1977 - يىل 7 - ئاينىڭ 13 - كۈنى) قا يېتىدۇ، قۇملۇققا

يېقىن 3 - تۆەن - مەيداندا 1958 - يىل 7 - ئاينىڭ 12 - كۈنى 43.9℃ لۇق يۇقىرى تېمپېراتۇرىلىق ھاۋارايى پەيدا بولدى. سوتكىلىق ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرا 35℃ تىن ئاشقان ياكى شۇنىڭغا تەڭ بولغان تومۇز ئىسسىق ھاۋارايى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر يىلى 9 كۈندىن 20 كۈنگىچە بولىدۇ، بۇ خىل ھاۋارايى 5 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 9 - ئاينىڭ باشلىرىغىچە پەيدا بولۇشىمۇ مۇمكىن، لېكىن تومۇز ئىسسىق كۈنلەرنىڭ 95% تىن كۆپرەكى 6 -، 7 - ۋە 8 - ئايلاردا پەيدا بولىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە 7 - ئاي 40% تىن كۆپرەكنى ئىگىلەيدۇ. ئاۋات مېتېئورولوگىيە پونكتى تارىخىدا 40℃ تىن يۇقىرى مۇتلەق ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرا كۆرۈلۈپ باقمىدى. بۇ خىل ئەھۋال 3 - تۆەندە ناھايىتى ئاز كۆرۈلىدۇ، يەنى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا ئاران 0.3 كۈنگە توغرا كېلىدۇ.

پۈتۈنرايون ئىسسىق مەزگىلى ۋە تومۇز ئىسسىق مەزگىللىرىنىڭ كۈن سانى

جەدۋەل: 2 — 8 بىرلىكى: ئاي/دېكادا

رايون / ئايرىسىسى / پونكىت نامى	پۈتۈنرايون ئىسسىق مەزگىلى (≥30℃)			تومۇز ئىسسىق مەزگىلى (≥35℃)		
	باشلانغان كۈن	ئاخىرلاشقان كۈن	ئوتتۇرىچە كۈن سانى	باشلانغان كۈن	ئاخىرلاشقان كۈن	ئوتتۇرىچە كۈن سانى
ئاۋات	4 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى	9 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى	73	5 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى	9 - ئاينىڭ باشلىرى	9
3 - تۆەن	4 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى	10 - ئاينىڭ باشلىرى	94	5 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى	9 - ئاينىڭ باشلىرى	20

5) ئوتتۇرىچە ۋە مۇتلەق ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرا

يىللىق ئوتتۇرىچە ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرا 3.6℃ بولىدۇ. قىش پەسلىدىكى ھەرقايسى ئايلاردا ئوتتۇرىچە ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرا 9℃ — 14℃ ئارىلىقىدا بولىدۇ. ئاۋاتتا مۇتلەق ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرا 25℃— (1967 - يىل 1 - ئاينىڭ 4 - كۈنى) قا، 3 - تۆەندە مۇتلەق ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرا 27.1℃— (1967 - يىل 1 - ئاينىڭ 5 - كۈنى) قا يېتىدۇ. سوتكىلىق ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرا 10℃— تىن تۆۋەن بولسا سوغۇق مەزگىل ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل سوغۇق 11 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا باشلىنىپ، كېيىنكى يىلى 3 - ئاينىڭ باشلىرىدا ئاخىرلىشىدۇ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 60 — 68 كۈنگىچە داۋاملىشىدۇ. سوتكىلىق ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرا 20℃— تىن تۆۋەن بولسا قەھرىتان سوغۇق ھېسابلىنىدۇ، بۇ خىل سوغۇق 12 - ئايدا باشلىنىپ كېيىنكى يىلى 2 - ئاينىڭ باشلىرىدا ئاخىرلىشىدۇ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 2 — 6 كۈنگىچە داۋاملىشىدۇ.

سوغۇق مەزگىلى ۋە قەھرىتان سوغۇق مەزگىللىرىنىڭ كۈن سانى

جەدۋەل: 2 — 9 بىرلىكى: ئاي/كۈن

رايون / ئايرىسىسى / پونكىت نامى	سوغۇق مەزگىلى (≤10℃—)			قەھرىتان سوغۇق مەزگىلى (≤20℃—)		
	باشلانغان كۈن	ئاخىرلاشقان كۈن	ئوتتۇرىچە كۈن سانى	باشلانغان كۈن	ئاخىرلاشقان كۈن	ئوتتۇرىچە كۈن سانى
ئاۋات	25/11	1/3	60	29/12	5/2	2
3 - تۆەن	15/11	8/3	68	3/12	6/2	6

2. يەنىدى تېمپېراتۇرا

ئاۋات ناھىيىسىدە سوتكىلىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 0℃ تىن يۇقىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ بولغان يەنىدى تېمپېراتۇرا 4376.1℃ — 4615.9℃ قا، سوتكىلىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 10℃ تىن يۇقىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ بولغان يەنىدى تېمپېراتۇرا 3987.7℃ — 4252.2℃ قا يېتىدۇ. جەنۇبىي ۋە شىمالىي قىسمىنىڭ يەنىدى تېمپېراتۇرىسى روشەن پەرقلىنىدۇ، جەنۇبىي قىسمىنىڭ ئىسسىقلىق بايلىقى خېلى مول. سوتكىلىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 0℃ تىن يۇقىرى بولغان ۋاقىتنىڭ باشلانغان كۈنى 2 - ئاينىڭ 25 - كۈنلىرىگە، ئاخىرلاشقان كۈنى 11 - ئاينىڭ 21 -، 22 - كۈنلىرىگە توغرا كېلىدۇ، داۋاملىشىدىغان كۈن سانى 270.4 — 271.4 كۈنگە يېتىدۇ. سوتكىلىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 10℃ تىن يۇقىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ بولغان ۋاقىتنىڭ باشلانغان كۈنى 3 - ئاينىڭ 30 - كۈندىن 4 - ئاينىڭ 2 - كۈنلىرىگە، ئاخىرلاشقان كۈنى 10 - ئاينىڭ 17 — 19 - كۈنلىرىگە توغرا كېلىدۇ، داۋاملىشىدىغان كۈن سانى 199.5 كۈندىن 204.7 كۈنگە يېتىدۇ.

ھەرخىل كىرىتىك تېمپېراتۇرىنىڭ ئوتتۇرىچە باشلانغان - ئاخىرلاشقان، داۋاملاشقان كۈن سانى ۋە يەنىدى تېمپېراتۇرا

جەدۋەل: 2 — 10 بىرلىكى: ئاي/كۈن

كىرىتىك تېمپېراتۇرا / تۈرى / پونكىت نامى	≥0℃			≥10℃			≥15℃			≥20℃		
	باشلانغان كۈن	ئاخىرلاشقان كۈن	داۋاملاشقان كۈن	باشلانغان كۈن	ئاخىرلاشقان كۈن	داۋاملاشقان كۈن	باشلانغان كۈن	ئاخىرلاشقان كۈن	داۋاملاشقان كۈن	باشلانغان كۈن	ئاخىرلاشقان كۈن	داۋاملاشقان كۈن
ئاۋات	25/2	22/11	271.4	2/4	17/10	199.5	28/4	29/9	155.6	19/6	31/8	77.7
3 - تۈەن	25/2	21/11	270.4	30/3	19/10	204.7	26/4	1/10	159.3	30/5	4/9	98

سوغۇققا چىداملىق زىرائەتلەر 1500℃ — 2000℃ قىچە بولغان يەنىدى تېمپېراتۇرىنى، ئىللىق ھاۋانى ياقتۇرىدىغان زىرائەتلەر 2100℃ — 3000℃ قىچە بولغان يەنىدى تېمپېراتۇرىنى، ئىسسىقپەرەس زىرائەتلەر 3000℃ تىن يۇقىرى يەنىدى تېمپېراتۇرىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئاۋات ناھىيىسىنىڭ ئىسسىقلىق بايلىقى كۆپ ساندىكى زىرائەتلەرنىڭ يەنىدى تېمپېراتۇرىغا بولغان تەلىپىنى قاندۇرالايدۇ.

3. ئۇششۇك مەزگىلى

ئاۋات ناھىيىسىدە يېنىك ئۇششۇك ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 10 - ئاينىڭ 16 — 19 - كۈنلىرى، ئېغىر ئۇششۇك ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 10 - ئاينىڭ 21 — 27 - كۈنلىرى چۈشىدۇ، يېنىك ئۇششۇك چۈشكەن ۋاقىت بىلەن ئېغىر ئۇششۇك چۈشكەن ۋاقىت ئارىلىقى 5 — 8 كۈنگىچە بولىدۇ. يېنىك ئۇششۇكسىز مەزگىلى 193 كۈنگە يېتىدۇ. ئۇششۇك ئاخىرلىشىش ۋاقتى مۇنداق: يېنىك ئۇششۇك 4 - ئاينىڭ 6 - كۈندىن 8 - كۈنگىچە بولغان ئارىلىقتا، ئېغىر ئۇششۇك 3 - ئاينىڭ 29 - كۈنلىرى ئاخىرلىشىدۇ، ئارىلىقتىكى ۋاقىت 8 — 10 كۈنگە يېتىدۇ،

ئېغىر ئۇششۇكسىز مەزگىل 205 — 211 كۈنگە يېتىدۇ.

ئاۋات ناھىيىسىدە قىروسىز مەزگىل ئۇزۇنراق، ئىسسىقلىق مول، كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى زور بولغانلىقتىن، كۆپ خىل زىراەتلەر ناھايىتى ياخشى ئۆسىدۇ، يازلىق يېغىمدىن كېيىن يەنە ئېگىزغا تېرىشقا بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىلغان بۇغداي، پاختا، قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە، قىزىلچىنىڭ سۈپىتى ياخشى، مېۋە - چېۋىلەرنىڭ تەركىبىدىكى شېكەر مىقدارى يۇقىرى.

ئۇششۇكسىز مەزگىلى

جەدۋەل: 2 — 11

ئۇلچەم	پونكىت نامى	ئوتتۇرىچە		
		باش قىرو (ئاي/كۈن)	ئاخىرقى قىرو (ئاي/كۈن)	قىروسىز مەزگىلى (كۈن)
≤2℃	ئاۋات	19/10	8/4	193
	3 - تۈەن	16/10	6/4	193
≤0℃	ئاۋات	27/10	29/3	211
	3 - تۈەن	21/10	29/3	205

4. يەر تېمپېراتۇرىسى ۋە تۇپراقنىڭ توڭلاش ئەھۋالى

1) يەر تېمپېراتۇرىسى

ئاۋات ناھىيىسىنىڭ يەر تېمپېراتۇرىسى بىلەن ھاۋا تېمپېراتۇرىسىنىڭ ئۆزگىرىش قانۇنىيىتى ئوخشاش. يىللىق ئوتتۇرىچە يەر تېمپېراتۇرىسى 12.2℃ بولىدۇ. 1 - ئايدا ئەڭ تۆۋەن بولۇپ، 7.1℃— قا، 4 - ئايدا 15.2℃ قا، 7 - ئايدا ئەڭ يۇقىرى بولۇپ، 29.5℃ قا، 10 - ئايدا 11.6℃ قا يېتىدۇ. لېكىن يەر ئۈستى تېمپېراتۇرىسى جەھەتتىكى ئۆزگىرىش زور بولۇپ، مۇتلەق ئەڭ يۇقىرى يەر تېمپېراتۇرىسى 65.8℃ قا، مۇتلەق ئەڭ تۆۋەن يەر تېمپېراتۇرىسى 25.4℃— قا يېتىدۇ. قۇمساڭ تۇپراقتا سۇ مىقدارى ئاز، تۇپراقنىڭ ئىسسىقلىق ئۆتكۈزۈش نىسپىتى ۋە ئىسسىقلىق سىغىمى كىچىك، يەر تېمپېراتۇرىسىنىڭ ئۆزگىرىشى زور بولغاچقا، ئەتىياز پەسلىدە تېمپېراتۇرا تېز ئۆرلەيدۇ. مەسىلەن، 3 - تۈەن تەۋەسىدە ئەتىياز پەسلىدە يەر تېمپېراتۇرىسىنىڭ ئۆرلەش تېزلىكى ئاۋات ناھىيىسىدىكىدىن يۇقىرى بولىدۇ.

غورۇچۆل يېزىسىنىڭ يەر ئاستى سۇ ئورنى يۇقىرى، تۇپراق تەركىبىدىكى سۇ مىقدارى كۆپ بولغانلىقتىن، ئەتىياز پەسلىدە تېمپېراتۇرا ئاستا ئۆرلەيدۇ، يەر تېمپېراتۇرىسىنىڭ تۆۋەنلىكى ئېتىز - ئېرىقلارنىڭ مىكرو كىلىماتىغا تەسىر يەتكۈزىدۇ. غورۇچۆل يېزىسىنىڭ ھاۋا تېمپېراتۇرىسى ۋە ئىسسىقلىق شارائىتى شىمالدىكى يېگىئېرىق ۋە بەشئېرىق يېزىلىرىنىڭكىدىن يۇقىرى بولسىمۇ، لېكىن كۈزگى بۇغداينىڭ كۆكىرىشى، تۇپراقتىكى توڭنىڭ يېنىشى شىمالىي قىسىمدىكىدىن كېيىن قالىدۇ، كۈزگى بۇغداينى يېغىۋېلىش مەزگىلىمۇ 5 — 7 كۈنگىچە كەينىگە سۈرۈلۈپ كېتىدۇ. 6 - ئايدىكى ھۆل - يېغىندىن كېيىن، يەر ئۈستىنىڭ ھارارىتى ئاسانلا ئۆرلەپ كېتىدۇ، بولۇپمۇ شورلاشقان تۇپراقلارنىڭ ھارارىتى تېخىمۇ ئاسان ئۆرلەپ كېتىدۇ، يەر ئۈستى

تېمپېراتۇرىسى 50℃ — 60℃ قا يېتىدۇ، يەر ئۈستىدىكى 5 سانتىمېتىر قېلىنلىقتىكى تۇپراقنىڭ تېمپېراتۇرىسى 40℃ تىن ئېشىپ كېتىدۇ، بۇنىڭ بىلەن بۇغداي يىلتىزىنىڭ رولى ئاجىزلاپ كېتىپ، ئوكسىگېن يېتىشمەي «يىلتىزى كۆيۈپ كېتىش» تەك ئەھۋاللار يۈز بېرىپ، بۇغدايلار كۆك تۇرۇپ قۇرۇپ پىشىپ قېلىپ، ھوسۇلغا تەسىر يېتىدۇ.

2) تۇپراقنىڭ توڭلاش ئەھۋالى

ئاۋات ناھىيىسىدە 11 - ئاينىڭ 26 - كۈنى مۇز تۇتىدۇ (تۇپراق 10 سانتىمېتىر مۇقىم توڭلايدۇ)، 3 - ئاينىڭ 13 - كۈنلىرى تۇپراقتىكى توك پۈتۈنلەي يېنىپ بولىدۇ، ئەڭ زور توڭلاش قېلىنلىقى 64 سانتىمېتىرغا يېتىدۇ.

§ 4. ھۆل - يېغىن

1. يامغۇر

ئاۋات ناھىيىسىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە يامغۇر مىقدارى 46.7 — 61.2 مىللىمېتىرغا يېتىدۇ. يامغۇر مىقدارى بوستانلىقنىڭ جەنۇبىدا شىمالىدىكىدىن كۆپ، شىمالىي قىسمىدىكى ئاۋاتتا يىللىق ئوتتۇرىچە يامغۇر مىقدارى 46.7 مىللىمېتىرغا، جەنۇبىي قىسمىدىكى 3 - تۈەندە يىللىق ئوتتۇرىچە يامغۇر مىقدارى 61.2 مىللىمېتىرغا يېتىدۇ. 3 - تۈەن قۇملۇق قورشاپ تۇرغان يېگانە بوستانلىققا جايلاشقان بولغاچقا، ئاتموسفېرا كونۇېكسىيىسىگە پايدىلىق، شۇڭلاشقا يامغۇر مىقدارى كۆپرەك، تۇيۇقسىز ئۆزگىرىشى كۆچلۈك، كۆچلۈكلۈك دەرىجىسى زور بولۇپ، سوتكىلىق ئەك كۆپ ھۆل - يېغىن مىقدارى 38.2 مىللىمېتىرغا يېتىدۇ. ئاۋاتتا ئۆتكۈنچى خاراكتېرلىك ھۆل - يېغىن ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. يىللىق ئەك كۆپ يامغۇر مىقدارى 110 مىللىمېتىرغا يېتىدۇ، ئەمما 1985 - يىلى يىللىق يامغۇر مىقدارى ئاران 10.3 مىللىمېتىر بولدى. يامغۇر كۆپ ھاللاردا ياز پەسلىگە مەركەزلەشكەن، بۇ مەزگىلدە ياغقان يامغۇر يىللىق يامغۇر مىقدارىنىڭ 57% نى ئىگىلەيدۇ، 7 -، 8 - ئايلار بىر يىل ئىچىدىكى يامغۇر ئەك كۆپ ياغىدىغان ئايلار ھېسابلىنىدۇ.

بىر يىلدا يامغۇر ئاز ياغىدىغان كۈن سانى (5 مىللىمېتىردىن ئاز) ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 25 كۈن ئەتراپىدا بولىدۇ؛ ئوتتۇراھال يامغۇر ياغىدىغان كۈن سانى (10 مىللىمېتىردىن ئاز) ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 2 — 3 كۈنگىچە بولىدۇ؛ قارا يامغۇر ياغىدىغان كۈن سانى (10 مىللىمېتىردىن كۆپ) ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا بىر كۈن ئەتراپىدا بولىدۇ؛ قاتتىق يامغۇر ياغىدىغان كۈن سانى (24 مىللىمېتىردىن كۆپ) ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 3 — 5 يىلدا بىر قېتىم ياغىدۇ، ئۇدا ھۆل - يېغىن بولمايدىغان ۋاقىت ئەك ئۇزۇن بولغاندا 174 كۈنگە يېتىدۇ.

تەبئىي ھۆل - يېغىننىڭ دېھقانچىلىقنى سۇغىرىش ئىشلىرىغا بولغان رولى ناھايىتى ئاز، ئۇ ھەتتا تۇپراقنىڭ قايتا شورلىشىشىنى ئېغىرلاشتۇرۇۋېتىدۇ. قىشنىڭ ئاخىرى، ئەتىيازنىڭ باشلىرىدا ھۆل - يېغىن بولسا پاتقاق، شور ئاپىتىنى پەيدا قىلىدۇ، بۇ ھال كۈزگى بۇغداي مايسىلىرىنىڭ ساقلىنىپ قېلىشىغا پايدىسىز. ئەتىياز پەسلىدىن باش يازغىچە يامغۇر ياغسا ئېغىر شور ئاپىتىنى پەيدا قىلىپ، زىرائەتلەرنىڭ يۇمران مايسىلىرىنى قۇرۇتىۋېتىدۇ.

ئىلگىرىكى يىللاردىكى ئوتتۇرىچە يامغۇر مىقدارى

جەدۋەل: 2 — 12

پونكىت نامى / پەسىل / هۆل - يېغىن مىقدارى	ئاۋات				3 - تۆمۈن			
	ئەتىياز	ياز	كۈز	قىش	ئەتىياز	ياز	كۈز	قىش
مىللىمېتىر	9.8	26.8	7.5	2.6	10	42.3	6.2	2.7
%	21	51	16	6	11	69	10	4

2. قار

ئاۋات ناھىيىسىدە قىش پەسلىدە قار ناھايىتى ئاز ياغىدۇ، يىللىق ئوتتۇرىچە قار مىقدارى 3.5 مىللىمېتىرغا يېتىدۇ، ئەمما قار مۇقىم توپلىنىپ تۇرمايدۇ. بىر كۈندە ياغقان قار ئەڭ كۆپ بولغاندا 4.10 مىللىمېتىرغا، يىلىغا ئوتتۇرا ھېسابىلەن قار ياغقان كۈن سانى 4 كۈنگە يېتىدۇ. يېغىندى قارنىڭ ئەڭ زور چوڭقۇرلۇقى 14 سانتىمېتىرغا يېتىدۇ، لېكىن كۆپىنچە يىللاردا قار مۇقىم توپلىنىپ تۇرمايدۇ، ئوتتۇرىچە قار يېغىلىپ تۇرىدىغان ۋاقىت 7 — 13 كۈنگە يېتىدۇ. يېغىندى قارنىڭ قېلىنلىقى 5 سانتىمېتىردىن ئاشىدىغان ياكى شۇنىڭغا تەڭ بولىدىغان ئەھۋاللار 10 يىلدا بىر قېتىم كۆرۈلىدۇ. ئاۋاتتا دەسلەپكى قار ئوتتۇرا ھېسابىلەن 12 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ياغىدۇ، ئەڭ بالدۇر ياغقاندا 11 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ياغىدۇ، ئەڭ كېچىككەندە 3 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ئاخىرلىشىدۇ؛ 3 - تۆمۈندە ئەڭ بالدۇر ياغقان قار 12 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ياغىدۇ، ئەڭ كېچىككەندە 3 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ئاخىرلىشىدۇ. قار ياغىدىغان كۈنلەر ئاز، كۆپىنچە يىللاردا قىشتا يەنە قار مۇقىم توپلانمىغاچقا، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشقا بولغان رولى ناھايىتى ئاز، قىشنىڭ ئاخىرى، ئەتىيازنىڭ باشلىرىدا قار يېغىپ شور ئاپىتىنى پەيدا قىلىدۇ.

قار، يېغىندى قار ئەھۋالى

جەدۋەل: 2 — 13

	تۈرى	بىرلىكى	11 - ئاي	12 - ئاي	1 - ئاي	2 - ئاي	3 - ئاي	يىللىق
ئاۋات	قار مىقدارى	سانتىمېتىر	0.7	0.5	0.9	1.2	1.9	5.2
	قار ياغقان كۈن سانى	كۈن	0.4	0.2	1.4	1.4	0.1	3.5
	يېغىندى قار تۇرۇپ قالغان كۈن سانى	كۈن	0.5	6.8	3.5	2.2		13
	ئەڭ زور قار چوڭقۇرلۇقى	سانتىمېتىر	3	7	14	9		14
3 - تۆمۈن	قار مىقدارى	سانتىمېتىر	0.4	0.7	0.8	1.2	0.9	4
	قار ياغقان كۈن سانى	كۈن	0.2	1.3	1.2	1.5		4.2
	يېغىندى قار تۇرۇپ قالغان كۈن سانى	كۈن	0.2	3	2.8	1.1		7.1
	ئەڭ زور قار چوڭقۇرلۇقى	سانتىمېتىر	4	7	5	4		7

§ 5 . شامال

ئاۋات ناھىيىسى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى دالدىغا جايلاشقان بولۇپ، بىر يېنىنى تەڭرىتاغ توسۇپ تۇرغاچقا، شامال سۈرئىتى ئاستا، يىللىق ئوتتۇرىچە شامال تېزلىكى 1.9 — 2.1 مېتىر/سېكۇنتقا يېتىدۇ. شامال تېزلىكىنىڭ ئۆزگىرىشى ئانچە زور ئەمەس، ئەتىياز ۋە يازدا تېزلىكى سەل ئېشىپ، ئوتتۇرا ھېسابىي بىلەن 2.1 — 2.8 مېتىر/سېكۇنتقا يېتىدۇ. 3 - ئايدىن 5 - ئايغىچە كۆپ ھاللاردا قۇم، چاڭ - توزانلىق ھاۋارايى كۆرۈلىدۇ، 6 - ئايدىن 8 - ئايغىچە كۆپىنچە ئۆتكۈنچى خاراكتېرلىك بوران چىقىدۇ. شامالنىڭ سۈرئىتى جەنۇبىي قىسىمدا تېزرەك بولىدۇ. كۈز ۋە قىشتا شامال تېزلىكى ناھايىتى ئاستا بولىدۇ، شامال تېزلىكى ئەڭ ئاستا بولغان 12 - ئايدا 1.1 مېتىر/سېكۇنتقا يېتىدۇ. بىر يىلدا شىمال شامىلى كۆپ چىقىدۇ، شەرقىي شىمال شامىلى 2 - ئورۇندا تۇرىدۇ. شامال سۈرئىتى ئەڭ تېز بولغاندا 17 مېتىر/سېكۇنتقا يېتىدۇ، شامال يۆنىلىشى شىمالدىن غەربكە قىيپاش بولىدۇ، بۇ خىل ئەھۋال 1976 - يىل 6 - ئاينىڭ 21 - كۈنى كۆرۈلدى.

ئىلگىرىكى يىللاردىكى شامال تېزلىكى، بورانلىق كۈن سانى

جەدۋەل: 2 — 14

تۈرى	ئاي / پونكىت نامى	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	يىللىق
ئايلىق ئوتتۇرىچە شامال تېزلىكى (مېتىر/سېكۇنت)	ئاۋات	1.2	1.6	2.1	2.7	2.7	2.6	2.2	2.1	1.9	1.5	1.2	1.1	1.9
	3 - تۇمەن	1.5	1.8	2.4	2.7	2.8	2.7	2.5	2.3	2	1.6	1.3	1.4	2.1
ئىلگىرىكى يىللاردىكى بورانلىق كۈن سانى	ئاۋات	0	0	0.4	3.1	1.7	2.7	1.6	1.4	0.6	0.1	0	0	11.6
	3 - تۇمەن	0	0.1	0.5	2	1.7	2	2.3	0.9	0.5	0.1	0	0	10.1
ئەڭ ئۇزۇن داۋاملاشقان ۋاقىت (سائەت)	ئاۋات			1	4	6	9	6	2	4				
	3 - تۇمەن		1	9	12	8	1	2	1	1.5				

ھەرقايسى ئايلاردىكى ئەڭ زور شامال تېزلىكى ۋە شامال يۆنىلىشى

جەدۋەل: 2 — 15

پونكىت نامى	ئاي / تۈرى	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
ئاۋات	شامال تېزلىكى (مېتىر/سېكۇنت)	10	10	14	16	16	17	16	16	13	8	9	7
	شامال يۆنىلىشى	NE	NE	NEN	NW	E	NNW	NNW	NNW	NNW	NEN	NNE	NE
	كۈن	10	18 21	21	8	11	21	24	23	2	30	20	22
	يىل	1971	1965 1974	1977	1960	1965	1976	1977	1963	1977	1973	1960	1965
3 - تۇمەن	شامال تېزلىكى (مېتىر/سېكۇنت)	7	12	14	14	14	16	14	12	12	9	9	8
	شامال يۆنىلىشى	NE	NE	NW	NW	E	NE	NNE	NNE	NNW	ENE	NNE	NNE
	كۈن	25	21	21	5	11	20	15	1 9	25 3	20	20	22
	يىل	1969	1974	1977	1974	1965	1964	1969	1960 1964	1960 1973	1971	1960	1965

§ 6 . ئىقلىم

1. پەسىل قۇشلىرى

كاككۇك 4 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنلىرى كېلىدۇ، 10 كۈندىن كېيىن سايراشقا باشلايدۇ، 6 ـ ئاينىڭ ئاخىرى ياكى 7 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا سايراشتىن توختايدۇ، 8 ـ ئايلاردا قايتىپ كېتىدۇ.

قارلىغاچ 3 ـ ئايدا كېلىپ، 9 ـ ئايدا قايتىپ كېتىدۇ.

تۆمۈر تۇمشۇق 3 ـ ئايدا كېلىپ، 9 ـ ئايدا قارلىغاچلار بىلەن بىللە قايتىپ كېتىدۇ.

قارا قۇشقاچ 2 ـ ئايدا كېلىپ، 9 ـ ئايدا توپ بولىدۇ، 10 ـ ئايدا قايتىپ كېتىدۇ.

ياۋاغاز 2 ـ ئايدا كېلىدۇ، دېھقانلار يازغى بۇغداي تېرىشقا باشلايدۇ، 11 ـ ئايدا قايتىپ كېتىدۇ.

ھۆپۈپ 4 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە سايراشقا باشلايدۇ، 6 ـ ئايدا سايراشتىن توختايدۇ.

تورغاي 5 ـ ئايدا سايراشقا باشلايدۇ، دېھقانلار تورغاينىڭ سايرىشىنى ئاڭلاپ كۆممىقوناق تېرىشنى توختىتىدۇ.

جاڭگال دۇمباقچىسى 3 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرى پەيدا بولىدۇ، 5 ـ ئايغىچە سايرايدۇ.

قارچۇغا 5 ـ ئايدا كېلىدۇ، 10 ـ ئايدا قايتىپ كېتىدۇ.

قۇرغۇي 8 ـ ئايدا كېلىپ، كېينكى يىلى 2 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا يوقاپ كېتىدۇ.

لاچىن 11 ـ ئايدا كېلىپ كېيىنكى يىلى 3 ـ ئايدا قايتىپ كېتىدۇ.

توڭقاغا 11 ـ ئايدا كېلىپ، كېيىنكى يىلى 2 ـ ئايدا يوقاپ كېتىدۇ.

سېغىزخان 12 ـ ئايدا كېلىپ، كېيىنكى يىلى 3 ـ ئايدا يوقاپ كېتىدۇ.

جىگدىچى 11 ـ ئايدا كېلىپ، كېيىنكى يىلى 3 ـ ئايدا قايتىپ كېتىدۇ.

2. دەل ـ دەرەخلەر

سۆگەت قارا سۆگەت 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى بىخ سۈرىدۇ، 4 ـ ئايدا كۆكىرىدۇ، بۇ چاغدا قىشتا كۆمۈلگەن ئۇزۇم تاللىرى ئېچىلىپ باراڭغا ئېلىنىدۇ. سېرىق سۆگەت 3 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە پوتلا چىقىرىدۇ، قارا سۆگەت سېرىق سۆگەتتىن 10 — 15 كۈن كېيىن پوتلا چىقىرىدۇ. سۆگەت تېرەكتىن 15 — 20 كۈن كېيىن يوپۇرماق تاشلايدۇ.

تېرەك 3 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە پوتلا چىقىرىشقا باشلايدۇ؛ 3 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا پوتلا تاشلايدۇ ۋە يوپۇرماق چىقىرىشقا باشلايدۇ. 4 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنلىرى يوپۇرماقلىرى يېيىلىشقا باشلايدۇ، 4 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرى يېشىللىشىدۇ. 10 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈندىن 30 ـ كۈنگىچە يوپۇرماق تاشلاشقا باشلايدۇ.

ئۆرۈك 3 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنلىرى قىزىل كوس بولىدۇ، 29 ـ كۈنلىرى چېچەكلەشكە باشلايدۇ، 10 كۈندە چېچەكلەپ بولىدۇ. 4 ـ ئاينىڭ باشلىرى يوپۇرماقلىرى يېيىلىدۇ، ئاخىرلىرى يېشىللىشىدۇ. چىلگە ئۆرۈك 5 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنلىرى ئەترايىدا، جاغدا ئۆرۈك 6 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرى پىشىدۇ، 12 ـ ئايدا يوپۇرماق تاشلايدۇ.

ئالما 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنلىرى چېچەكلەشكە باشلايدۇ، چىلگە سورتلار (يازلىق ئالما) 5 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى پىشىدۇ، قىشلىق ئالما 8 - ئايدا پىشىدۇ، 12 - ئايدا يوپۇرماق تاشلايدۇ.

شاپتۇل 4 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى چېچەكلەيدۇ، 6 - ئايدا سايا تاشلايدۇ، 9 - ئايدا پىشىدۇ، 11 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ئەتراپىدا يوپۇرماق تاشلايدۇ.

ئۈجمە 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنلىرى تۇغىدۇ، 40 كۈندىن كېيىن پىشىدۇ، چىلگە سورتلىرى مۇددەتتىن 10 كۈن بۇرۇن پىشىدۇ، 11 - ئاينىڭ 15 - ۋە 16 - كۈنلىرى پۈتۈنلەي يوپۇرماق تاشلاپ بولىدۇ. دېھقانلار ئۈجمىنىڭ پىشقىنىنى كۆرۈپ شال تېرىشقا باشلايدۇ.

بادام، گىلاس 4 - ئاينىڭ باشلىرىدا چېچەكلەيدۇ، 7 - ئايدا پىشىدۇ، 11 - ئاينىڭ 20 - كۈنلىرى يوپۇرماق تاشلايدۇ. بۇرۇنقى كۈنلەردە دېھقانلار گىلاس چېچەكلىگەندە كېۋەز، چېچەك تۆكۈلگەندە زىغىر تېرىيتتى.

چىلان 4 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ئەتراپىدا بىخ سۈرىدۇ، 4 - ئاينىڭ ئاخىرىدىن 5 - ئاينىڭ باشلىرىغىچە چېچەكلەيدۇ، 9 - ئايدا پىشىدۇ ھەمدە ئۇزۇۋېلىنىدۇ.

جىگدە 4 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى يوپۇرماق چىقىرىدۇ، 5 - ئاينىڭ باشلىرىدا چېچەكلەيدۇ، كېيىنكى يىلى 2 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدىمۇ مېۋىسى ۋە يوپۇرماقلىرى يەنىلا شېخىدا تۇرىدۇ. جىگدە چېچەكلىگەندە كېۋەز تېرىش توختىتىلىدۇ.

ئامۇت يەرلىك ئامۇت 4 - ئاينىڭ 9 - كۈنلىرى چېچەكلەشكە باشلايدۇ، مېۋىسى ئۇششۇك چۈشكەندىمۇ شېخىدا تۇرىدۇ، يۇمشاپ كەتمەيدۇ. 11 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىن 17 - كۈنگىچە يوپۇرماق تاشلايدۇ.

نەشپۈت 4 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى چېچەكلەيدۇ، 8 - ئايدا پىشىدۇ، 11 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىن 18 - كۈنگىچە يوپۇرماق تاشلايدۇ.

بېھى 4 - ئاينىڭ 15 - كۈنلىرى چېچەكلەيدۇ، 10 - ئاينىڭ باشلىرىدا مېۋىسى ئۇزۇۋېلىنىدۇ، كېيىنكى يىلى 2 - ئايدا يوپۇرماق تاشلايدۇ.

3. مۇز تۇتۇش

11 - ئاينىڭ 18 - كۈنلىرى ئېتىز - ئېرىقلاردىكى سۇلار نېپىز مۇز تۇتىدۇ، 11 - ئاينىڭ 22 - كۈنلىرى توڭلايدۇ. ئۆستەڭلەردىكى سۇلار 12 - ئايدا نېپىز مۇز تۇتىدۇ، جىددىي ئېقىنلار 1 - ئايدا مۇز تۇتىدۇ ياكى نېپىز مۇز تۇتىدۇ. 2 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا مۇز ئېرىشكە باشلايدۇ.

III باب

گىدرولوگىيە

ناھىيە تەۋەسىدە دەريا - ئېقىنلاردىن ئاقسۇ دەرياسى، قەشقەر دەرياسى، يەكەن دەرياسى، خوتەن دەرياسى بار، بۇ دەريالار ناھىيە تەۋەسىدە قوشۇلۇپ تارىم دەريالىرىنى ھاسىل قىلىپ، شەرقە قاراپ ئېقىپ ناھىيە تەۋەسىدىن چىقىپ كېتىدۇ. بۇ دەريالار تارىختا كۆپ قېتىم يول ئۆزگەرتىپ، نۇرغۇن كۆل - سازلىقلارنى ھاسىل قىلغان، نەتىجىدە ناھىيە تەۋەسىدىكى

دەريا - سازلىقلار ئۇزۇنىسىغا ۋە توغرىسىغا كېسىشىپ كەتكەن، يەر ئاستى سۇ ئورنى يۇقىرى بولغاچقا، ئورمانلار بۆك - باراقسان، ئوت - چۆپلەر قويۇق ئۆسۈشتەك مەنزىرە بارلىققا كەلگەن. ئەشمە كۆلى ناھىيە بويىچە ئەڭ چوڭ كۆل ھېسابلىنىدۇ.

§ 1 . دەريا - ئېقىن

1. ئاقسۇ دەرياسى

ئاقسۇ دەرياسى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمباش دەرياسى دەپ ئاتىلاتتى. بۇ دەريانىڭ سۇ مەنبەسى مول بولۇپ، ئېگىز تاغلاردىكى مۇزلۇقلار، قار سۇلىرى ئۇنىڭ مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ. يۇقىرى ئېقىمدا ئىككى تارماق ئېقىن بولۇپ، شىمالىي تارماق ئېقىنى قۇمئېرىق دەرياسى دەپ ئاتالغان، ئۇ، قىرغىزىستان تەۋەسىدىكى سارىجاس دېگەن يەردىن باشلىنىدۇ؛ غەربىي تارماق ئېقىنى توشقان دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇ، قىرغىزىستان تەۋەسىدىكى چاتىر كۆلىدىن باشلىنىدۇ. قۇمئېرىق دەرياسى بىلەن توشقان دەرياسى ئاقسۇ شەھىرىدىكى غەربىي چوڭ كۆۋرۈكنىڭ 15 كىلومېتىر غەربىي شىمالىدا قوشۇلۇپ ئاقسۇ دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. جەنۇبىي ئېقىنىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 13 كىلومېتىر بولۇپ، ئېلىش جىلغىسى ئېغىزىنىڭ جەنۇبىغا بارغاندا شەرقىي ۋە غەربىي تارماقلا ئايرىلىپ كېتىدۇ. شەرقتىن جەنۇبقا بۇرۇلغان بىر تارمىقى ئاقسۇ يېڭى دەريا دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇ، كەلكۇن مەزگىلىدە كەلكۇن قويۇۋېتىلىدىغان ئاساسلىق دەريا بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 113 كىلومېتىر كېلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيە تەۋەسىدىن ئۆتىدىغان دەريا بۆلىكى 68.8 كىلومېتىر بولۇپ، ئېقىن مىقدارى 103 كۇب مېتىر/سېكۇنت (سۇ نورمال بولغان يىللىرى) قا، يىللىق ئېقىن مىقدارى 3 مىليارد 209 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدۇ؛ غەربتىن جەنۇبقا بۇرۇلغان بىر تارمىقى ئاقسۇ كونا دەريا دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇ، ئاقسۇ شەھىرىنىڭ 2 يېزىسى، يېزا ئىگىلىك 1 - شى قۇمقۇدۇق بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى بىلەن ئاۋات ناھىيىسىنىڭ ئېتىز - ئېرىقلىرىنى سۇغىرىشتا سۇ باشلىنىدىغان باش دەريا ھېسابلىنىدۇ، بۇ دەريانىڭ ئېقىن مىقدارى 78.5 كۇب مېتىر/سېكۇنتقا، يىللىق ئېقىم مىقدارى 2 مىليارد 826 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 104 كىلومېتىر كېلىدۇ، غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا قاراپ ناھىيە تەۋەسىدىن 75 كىلومېتىر ئېقىپ ئۆتكەندىن كېيىن، باغتوغراق يېزىسى تەۋەسىدە يۇقىرى ئېقىم سۇ ئامبىرىغا قۇيۇلۇپ ئۆستەڭگە باشلىنىدۇ. ئاقسۇ دەريا سىستېمىسىنى ئەڭ كۆپ سۇ بىلەن تولۇقلاپ تۇرىدىغان ئۇزۇلمەس دەريا - ئېقىن ھېسابلىنىدۇ، ئاقسۇ يېڭى دەريا ئاقسۇ شەھىرى بىلەن ئاۋات ناھىيىسىنى ئايرىپ تۇرىدىغان پاسىل دەريا ھېسابلىنىدۇ.

ھەر يىلى 6 - ئايدىن 8 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىغىچە ئاقسۇ دەريا سىستېمىسىنىڭ كەلكۇن مەزگىلى ھېسابلىنىدۇ، كەلكۇن مەزگىلىدە سۇ يۇزىنىڭ كەڭلىكى 70 — 1000 مېتىرغا، سۇنىڭ چوڭقۇرلۇقى 1 — 4 مېتىرغا، ئېقىن تېزلىكى 3 — 4 مېتىر/سېكۇنتقا يېتىدۇ؛ ئادەتتىكى چاغلاردا سۇ يۇزىنىڭ كەڭلىكى 50 — 120 مېتىرغا، سۇنىڭ چوڭقۇرلۇقى 0.4 — 2 مېتىرغا، ئېقىن تېزلىكى 2 مېتىر/سېكۇنتقا يېتىدۇ. دەريادا 11 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى مۇز توڭلايدۇ، 3 - ئاينىڭ باشلىرىدا مۇز ئېرىيدۇ. ئاقسۇ كونا دەريا سىستېمىسىنىڭ سۇ تەركىبىدىكى قۇم مىقدارى 1958 - يىلى 3.03 كىلوگرام/كۇب مېتىرغا يەتكەندى، 60 - يىللاردا 2.29 كىلوگرام/كۇب مېتىرغا، 80 - يىللاردا 1.77 كىلوگرام/كۇب مېتىر بولدى، كۆپ يىللىق ئوتتۇرىچە قۇم مىقدارى

2.3 كىلوگرام/كۇب مېتىر بولدى. 60 - يىللاردا ئاقسۇ يېڭى دەريالىسىنىڭ سۇ تەركىبىدىكى قۇم مىقدارى 3.07 كىلوگرام/كۇب مېتىرغا يەتكەنىدى، 80 - يىللاردا 4.87 كىلوگرام/كۇب مېتىرغا يەتتى، كۆپ يىللىق ئوتتۇرىچە قۇم مىقدارى 3.79 كىلوگرام/كۇب مېتىر بولدى.

2. قەشقەر دەريالىسى

قەشقەر دەريالىسى ژادىسىنىڭ كۆلىمى 80 مىڭ 100 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ، بۇ دەريا قەشقەر ژىلايىتى بىلەن قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىدىكى يېڭىسار، يوپۇغا، پەيزاۋات، قەشقەر كونا شەھەر، قەشقەر يېڭى شەھەر، قەشقەر، ئاتۇش، ئاقتۇ، ئۇلۇغچات قاتارلىق ناھىيە، شەھەرلەردىن ئۆتۈپ، ئاقسۇ ژىلايىتىنىڭ كەلپىن ناھىيىسىگە كىرىپ، يېزا ئىگىلىك 1 - شى 3 - تۆھىنىڭ 13 - لىيەنىدىن ئاۋات ناھىيىسى تەۋەسىگە كىرىدۇ، ئاندىن 4.78 كىلومېتىر مۇساپىنى بېسىپ، غورۇچۆل يېزىسىغىچە بېرىپ، يەكەن دەريالىسىغا قوشۇلۇپ، يۇقىرى ئېقىم سۇ ئامبىرىغا قويۇلىدۇ. كەلكۇن مەزگىلىدە سۇ ئامبىرىدىن تېشىپ چىققان سۇ تارىم دەريالىسىغا قۇيۇلىدۇ. 50 - يىللاردا ناھىيە تەۋەسىدىكى ئېقىم مىقدارى 60 مىليون كۇب مېتىر ئىدى. 60 - يىللاردا يۇقىرى ئېقىمدىكى ئۆزلەشتۈرۈلگەن بوز يەر رايونلىرى ئۆزلۈكسىز كېڭىيىپ، باشلىنىدىغان سۇ مىقدارى يىلمۇيىل كۆپەيگەچكە، سۇ ئامبارلىرى ياسىلىپ سۇ مەنبەسى توسۇلدى، نەتىجىدە ناھىيە تەۋەسىدىكى دەريا بۆلىكى پۈتۈنلەي قۇرۇپ كېتىپ، تارىم دەريالىسىنىڭ مەنبە ئېقىنى بولۇش رولىنى يوقىتىپ قويدى. تۆۋەن ئېقىمدا قېپقالغان توغراقلاردىن كۆكلەپ چىققان يۇمران ئورمان رايونى كۆپ يىللاردىن بېرى سۇ ئۆزۈلۈپ قالغانلىقتىن، قۇملىشىشقا باشلىدى. تۆۋەن ئېقىمدىكى يېزا ئىگىلىك 1 - شى 3 - تۆھىنى «غالىبىيەت» ئۆستىكى ئارقىلىق ئاقسۇ كونا دەريالىسىدىن سۇ باشلاپ يەرلىرىنى سۇغىرىدىغان بولدى.

3. يەكەن دەريالىسى

يەكەن دەريالىسى شىنجاڭدىكى 3 - چوڭ دەريا بولۇپ، 50 - يىللاردا ناھىيە تەۋەسىدىكى ئېقىم مىقدارى 357 مىليون كۇب مېتىر ئىدى. ئۇ، تارىم دەريالىسىنىڭ 3 چوڭ سۇ مەنبەسىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1078 كىلومېتىر، سۇ سىستېمىسى ژادىسىنىڭ كۆلىمى 76 مىڭ 200 كۋادرات كىلومېتىر. بۇ دەريا تاشقورغان، قاغىلىق، يەكەن، پوسكام، مەكىت، مارالبېشى ۋە يوپۇغا قاتارلىق ناھىيىلەردىن ئۆتىدۇ. 1964 — 1969 - يىلغىچە يىللىق سۇ مىقدارى تەخمىنەن 383 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ كەلگەنىدى. 1979 — 1983 - يىلغىچە ئېقىن ئاساسەن ئۇزۇلۇپ قالدى. لېكىن 1984 - يىلغا كەلگەندە يەنە مەلۇم مىقداردىكى سۇ تارىم دەريالىسىغا قۇيۇلۇشقا باشلىدى. يۇقىرى ئېقىمدا كۆپلىگەن سۇ ئامبارلىرى ياسالغاچقا، دەريا سۇيى ئاياغ تەرەپكە قويۇۋېتىلمەيدۇ، پەقەت كەلكۇن مەزگىلىدىلا كەلكۇن سۇيى ئاياغ تەرەپكە قويۇۋېتىلىدۇ، ئەڭ زور كەلكۇن پەللىسىنىڭ ئېقىن مىقدارى 105 كۇب مېتىر/سېكۇنتقا يېتىدۇ، بۇ ھال 3 — 7 كۈنگىچە داۋاملىشىدۇ، بۇ چاغدا يۇقىرى ئېقىم سۇ ئامبىرىدىن تېشىپ چىققان سۇ تارىم دەريالىسىغا ئېقىپ كىرىپ، ئىككى قىرغاقتىكى توغراق ئورمانلىرىنى سۇغىرىش رولىنى ئويناپدۇ. دەريا بويىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى يەر ئاستى سۇ ئورنى 4 مېتىردىن تۆۋەن، دەريا قىرغىقىغا يىراقراق جايلاردا 6 مېتىردىن تۆۋەن، بۇ ھال توغراق ئورمىنىنىڭ ئۆسۈشىگە تەسىر يەتكۈزۈپ، ئورمانلىقتىكى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنى نابۇت قىلغان. بۇ جايىنىڭ سۇغا بولغان

تەلىپى يۇقىرىراق، دەريا يولىدىن يىراق جايدىكى تېرەكلەر قۇرۇپ قاقشال بولۇپ كەتكەن. تۆۋەن ئېقىمغا جايلاشقان ئاۋات ناھىيىسىنىڭ «مول هوسۇل» 3 - مەيدانى ئاقسۇ دەرياسىدىن سۇ باشلاپ يەرلىرىنى سۇغىرىدۇ. يەكەن دەرياسىنىڭ ناھىيە تەۋەسىدىكى ئېتىز - ئېرىقلارنى سۇغىرىشتا رولى يوق.

4. خوتەن دەرياسى

خوتەن دەرياسى جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ ئېقىپ، تەكلىماكان قۇملۇقىنى كېسىپ ئۆتۈپ، يېشىل كارىدور شەكىللەندۈرگەن. ئۇ، شىمالىي پاراللېل 38°5′، شەرقىي مېرىدىئان 80°33′ لۇق جايدا شەرقىي ۋە غەربىي تارماق ئېقىنغا ئايرىلىدۇ. شەرقىي تارمىقى يورۇڭقاش دەريا‌سى (خوتەن دەريا‌سى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دەپ، غەربىي تارمىقى قاراقاش دەريا‌سى دەپ ئاتىلىدۇ. يورۇڭقاش دەريا‌سى شىزاڭنىڭ شىمالىدىكى ئېگىز قارلىق تاغلاردىن باشلىنىدۇ، تاغنىڭ ئاساسلىق چوققىسى دېڭىز يۈزىدىن 7176 مېتىر ئېگىز (1:100000 ماسشتابلىق خەرىتىدە مۇز تاغ، دېڭىز يۈزىدىن 6638 مېتىر ئېگىز دەپ كۆرسىتىلگەن)؛ قاراقاش دەريا‌سى قاراقۇرۇم تېغىنىڭ غەربىدىكى چوڭ قارلىق تاغدىن باشلىنىدۇ، ئاساسلىق چوققىسى — بەييۈنجاڭ دېڭىز يۈزىدىن 6456 مېتىر ئېگىز.

قاراقاش دەريا‌سىنىڭ مەنبەسىدىن ھېسابلىغاندا، خوتەن دەريا‌سىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1120 كىلومېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە يۇقىرى ئېقىمنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئاز كەم 650 كىلومېتىر، ئوتتۇرا ئېقىمنىڭ ئۇزۇنلۇقى 160 كىلومېتىر، 2 دەريانىڭ قوشۇلۇش ئېغىزىدىكى قوشلاشتىن خوتەن دەريا‌سى تارىم دەريا‌سىغا قۇيۇلىدىغان يەرگىچە بولغان تۆۋەن ئېقىمنىڭ ئۇزۇنلۇقى 310 كىلومېتىر كېلىدۇ. قاراقاش دەريا‌سىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 808 كىلومېتىر، يورۇڭقاش دەريا‌سىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 513 كىلومېتىر كېلىدۇ.

خوتەن دەريا‌سى ۋادىسىدىكى 2 دەريانى باشقۇرىدىغان گىدرولوگىيە پونكىتىنىڭ ئۇستۇنكى تەرىپىدىكى سۇ يىغىلىدىغان كۆلەم تەخمىنەن 34 مىڭ 600 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. قاراقاش دەريا‌سى بىلەن يورۇڭقاش دەريا‌سى قوشۇلىدىغان يەر 1221 مېتىر، تارىم دەريا‌سىغا قۇيۇلىدىغان يەر 1025 مېتىر ئېگىز.

قاراقاش دەريا‌سىنىڭ تىك يانتۇلۇقى 5.8‰، يورۇڭقاش دەريا‌سىنىڭ تىك يانتۇلۇقى 7.6‰، 2 دەريانىڭ قوشۇلۇش ئېغىزىنىڭ تۆۋەن تەرىپىنىڭ تىك يانتۇلۇقى 1/4000 دىن تۆۋەن. دەريا قىنى كەڭ بولۇپ، ئەگرى - توقاي يېتىلگەن.

خوتەن دەريا‌سىنىڭ كۆپ يىلدىن بۇيانقى يىللىق ئوتتۇرىچە ئېقىم مىقدارى 4 مىليارد 478 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ كەلدى، بۇنىڭ ئىچىدە 2 مىليارد 300 مىليون كۇب مېتىر سۇ بوستانلىق رايونلاردا خوراپ تۇگەيدۇ، ئازكەم 2 مىليارد 200 مىليون كۇب مېتىر سۇ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ئېقىمدىكى بوستانلىق كارىدورى ئارقىلىق خوتەن دەريا‌سىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى شوتا گىدرولوگىيە پونكىتىغىچە ئېقىپ بارغاندىن كېيىن، 1 مىليارد 100 مىليون كۇب مېتىردىن كۆپرەك سۇ كۆپ مىقدارداكى لاتقىلارنى ئېقىتىپ جەنۇبىي قىرغاقتىن تارىم دەريا‌سىغا قۇيۇلىدۇ ھەمدە دەريانى بويلاپ ئىككى قىرغاقتىكى يېشىل بەلۋاغنى قوغدايدۇ ۋە كۆكەرتىدۇ.

خوتەن دەريا‌سىنىڭ ناھىيە تەۋەسىدىكى ئېقىن مۇساپىسى 118 كىلومېتىر بولۇپ، يېزا ئىگىلىك 1 - شى 16 - تۇەننىڭ 13 - لىيەنىدە جەنۇبىي قىرغاقتىن ئاقسۇ دەريا‌سىغا يەنى تارىم دەريا‌سى غول ئېقىنىنىڭ مەنبە قىسمىغا قۇيۇلىدۇ. بۇ دەريا ناھىيە تەۋەسىگە كىرگەندىن كېيىن

پەسىللىك ئېقىنغا ئايلىنىپ قالىدۇ. 50 - يىللاردا يىللىق ئېقىم مىقدارى 1 مىليارد 270 مىليون كۇب مېتىرغا يېتەتتى، 80 - يىللاردا ھەر يىلى پەقەت 7 -، 8 - ئايلاردىكى كەلكۇن مەزگىللىدىلا سۇ ئاقىدىغان بولدى، كەلكۇن شىددەتلىك بولۇپ، ۋاقتى قىسقا، يىللىق ئوتتۇرىچە ئېقىن مىقدارى 30.9 كۇب مېتىر/سېكۇنتقا، يىللىق ئېقىم مىقدارى 1 مىليارد 14 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدۇ. خوتەن دەرياسىنىڭ تولۇقلىنىدىغان سۇ مىقدارى تارىم دەرياسى ئېقىنىڭ مىقدارىنىڭ ئاران 20.92% نى ئىگىلەيدۇ.

5. تارىم دەرياسى

تارىم دەرياسى ناھىيە تەۋەسىدىن ئۆتىدىغان ئەڭ چوڭ دەريا شۇنداقلا ئىلىمىز بويىچە ئەڭ چوڭ ئىچكى دەريا ھېسابلىنىدۇ. بۇ دەريا غەربىي جىن سۇلالىسى دەۋرىدە شىمالىي دەريا، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قىزىل دەريا دەپ ئاتالغان، سۇڭ، لياۋ، جىن سۇلالىلىر دەۋرلىرىدە تارىم دەرياسى دەپ ئاتالغان.

ناھىيە تەۋەسىدىكى شوجاقنىڭ ئەتراپى ھەم تارىم دەرياسى غول ئېقىنىنىڭ مەنبەسى، ھەم ئاقسۇ، قەشقەر، يەكەن، خوتەن دەريالىرى تارىم دەرياسىنىڭ غول ئېقىنىغا قوشۇلىدىغان جاي ھېسابلىنىدۇ.

تارىم دەرياسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى يەكەن دەرياسىنىڭ مەنبەسىدىن ھېسابلىغاندا 2179 كىلومېتىر كېلىدۇ، ئېقىن ۋادىسىنىڭ كۆلىمى 198 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە غول ئېقىنىنىڭ شوجاقتىن تېتىما كۆلىگىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى 1280 كىلومېتىر كېلىدۇ. غول ئېقىنى يۇقىرى، ئوتتۇرا، تۆۋەن بۆلەكلەرگە بۆلۈنىدۇ: شوجاقتىن خادا دۆڭگىچە بولغان ئارىلىقى يۇقىرى ئېقىم بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 380 كىلومېتىر؛ خادادۆڭدىن چارا دېگەن يەرگىچە بولغان ئارىلىقى ئوتتۇرا ئېقىم بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 427 كىلومېتىر؛ چارا دېگەن يەردىن تېتىما كۆلىگىچە بولغان ئارىلىقى تۆۋەن ئېقىم بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 473 كىلومېتىر كېلىدۇ.

تارىم دەرياسىنىڭ مەنبە ئېقىنلىرى، ئاساسلىقى، قەشقەر، يەكەن، خوتەن ۋە ئاقسۇ دەريالىرىدىن ئىبارەت، بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر دەرياسىنىڭ سۈيى ئۇزۇلۇپ قالغان بولۇپ، ھازىر تارىم دەرياسىنىڭ مەنبە ئېقىنى بولۇشتەك ئەھمىيىتىنى يوقىتىپ قويدى.

تارىم دەرياسىنىڭ ئارال گىدرولوگىيە پونكتى جايلاشقان يەردىكى يىللىق ئېقىم مىقدارى 4 مىليارد 845 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، ئاقسۇ دەرياسى تولۇقلاپ تۇرىدىغان سۇ مىقدارى 73.38% نى، خوتەن دەرياسى تولۇقلاپ تۇرىدىغان سۇ مىقدارى 20.92% نى، يەكەن دەرياسى تولۇقلاپ تۇرىدىغان سۇ مىقدارى 5.7% نى ئىگىلەيدۇ. ئاقسۇ دەرياسى تارىم دەرياسىنىڭ سۈيىنى يىل بويى تولۇقلاپ تۇرىدىغان بىردىنبىر دەريا ھېسابلىنىدۇ.

تارىم دەرياسىنىڭ سۇ مەنبەسى بەكمۇ تۇراقسىز، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى مۇنداق: (1) يۇقىرى ئېقىمدىكى سۇ مىقدارىنىڭ ئاز - كۆپ بولۇشى ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ئەھۋالىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. يۇقىرى ئېقىمنىڭ سۇ مىقدارى كۆپ، توسۇپ يىغىلىدىغان، باشلىنىدىغان سۇ ئاز بولغاچقا، دەريا سۈيىنىڭ ئېقىن مىقدارى كۆپ؛ ئۇنىڭ ئەكسىچە بولسا، ئېقىن مىقدارى ئازىيىپ كېتىدۇ. (2) پەسىللەر بويىچە تەقسىملىنىشى يۇقىرى دەرىجىدە مەركەزلىشىپ قالغان. سۇ مەنبەسىگە قوشۇلغان سۇنىڭ كۆپ قىسمى يۇقىرى ئېقىمدىكى سۇغىرىش رايونلىرىدىن قايتقان سۇدىن ئىبارەت. ئارال گىدرولوگىيە پونكتى جايلاشقان يەرنىڭ كۆپ يىللاردىن بۇيانقى 7 - ئايدىن 9 - ئايغىچە بولغان ئوتتۇرىچە ئېقىن مىقدارى يىللىق ئېقىن مىقدارىنىڭ 68% نى، ئەڭ كۆپ بولغان يىللىرى 75% تىن كۆپرەكنى، ئەڭ ئاز بولغان يىللىرى تەخمىنەن

60% نى ئىگىلەيدۇ. (3) يىللار ئارا ئۆزگىرىشى زور. 1978 - يىلى ئەڭ زور ئېقىم مىقدارى 6 مىليارد 970 مىليون كۇب مېتىرغا، 1975 - يىلى ئەڭ ئاز ئېقىم مىقدارى 3 مىليارد 437 مىليون كۇب مېتىرغا يەتتى. (4) سۇ تەركىبىدىكى قۇم مىقدارى كۆپ. ئارال گىدرولوگىيە پونكىتىنىڭ ئۆلچىشىچە، سۇ يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 14 مىليون 300 مىڭ تونناداىن 37 مىليون تونناغىچە لاتقىنى ئېقىتىپ ماڭغاچقا، دەريا قىنى ئېغىر دەرىجىدە تىنىپ كەتتى. (5) مىنېرالللىشىش دەرىجىسى يۇقىرى. ئاقسۇ سۇغىرىش رايونىدىكى كۆپ ساندىكى ئېتىز - ئېرىقلاردىن چىقىرىۋېتىلگەن سۇ تارىم دەرياسىغا قۇيۇلغاندىن باشقا، خوتەن دەرياسى بىلەن يەكەن دەرياسى سۇغىرىش رايونلىرىدىن چىقىرىۋېتىلگەن سۇلارمۇ كەلكۇن ئارقىلىق تارىم دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ. سۇنىڭ مىنېرالللىشىش دەرىجىسى كەلكۇن مەزگىلىدە 0.7 گرام/لىتىرغا، سۇ تارتىلغان مەزگىلدە 1 — 3 گرام/لىتىرغا يېتىدۇ.

تارىم دەرياسىنىڭ ئەڭ زور كەلكۇن پەللىسىدىكى ئېقىن مىقدارى 1750 كۇب مېتىر/سېكۇنتقا (1974 - يىل 8 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ئارال گىدرولوگىيە پونكىتى ئۆلچىگەن)، ئەڭ ئاز ئېقىن مىقدارى 42.0 كۇب مېتىر/سېكۇنتقا (1959 - يىل 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئارال گىدرولوگىيە پونكىتى ئۆلچىگەن) يېتىدۇ. دەريا يولى دائىم جەنۇبتىن شىمالغا يۆتكىلىپ تۇرىدۇ، بەكمۇ تۇراقسىز. ھەر يىلى 7 - ئايدىن 9 - ئايغىچە بولغان ۋاقىت كەلكۇن مەزگىلى، قىش پەسلى سۇ تارتىلغان مەزگىل ھېسابلىنىدۇ. كەلكۇن مەزگىلىدە ئېككى قىرغاقتىكى توغراق ئورمانلىرى، چۆل ئوتلاقلار سۇغىرىلىدۇ. ئادەتتىكى ۋاقىتتا سۇ چىقىرىۋېتىش رولىنى ئويناىدۇ. كەلكۇن مەزگىلىدە ئېقىن تېزلىكى 0.7 — 2.3 مېتىر/سېكۇنتقا، سۇنىڭ چوڭقۇرلۇقى 1 — 7.5 مېتىرغا، سۇ يۈزىنىڭ كەڭلىكى 40 — 600 مېتىرغا يېتىدۇ؛ ئادەتتىكى مەزگىلدە ئېقىن تېزلىكى 0.3 — 1 مېتىر/سېكۇنتقا، سۇنىڭ چوڭقۇرلۇقى 1 — 3.4 مېتىرغا، سۇ يۈزىنىڭ كەڭلىكى 20 — 100 مېتىرغا يېتىدۇ. 11 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى مۇز تۇتىدۇ، 3 - ئاينىڭ باشلىرىدا مۇز ئېرىيدۇ، مۇزنىڭ قېلىنلىقى 0.3 — 0.55 مېتىرغا يېتىدۇ. ئارال گىدرولوگىيە پونكىتى ئۆلچىگەن مەلۇماتقا قارىغاندا، 60 - يىللاردا سۇ تەركىبىدىكى قۇم مىقدارى 4.59 كىلوگرام/كۇب مېتىر بولغان، 80 - يىللاردا 5.12 كىلوگرام/كۇب مېتىرغا يەتكەن، كۆپ يىللىق قۇم مىقدارى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 89.4 كىلوگرام/كۇب مېتىر بولغان. كەلكۇن مەزگىلىدە تارىم دەرياسى شاۋقۇن بىلەن توختىماي ئۆركەشلەپ ئاقىدۇ، شۇڭا ئۇ «يۇگەنسىز ئات» دەپ ئاتالغان.

§ 2 . كۆللەر

ئەشمە كۆلى ئاۋات ناھىيىسىنىڭ يېڭىئېرىق يېزىسى بىلەن ئاقسۇ شەھىرىنىڭ ئايكۆل يېزىسى ئارىلىقىغا جايلاشقان، كۆل رايونى ئاۋات ناھىيىسى بىلەن ئاقسۇ شەھىرىدىن ھالقىپ كېتىدۇ، ئۇ، ئاقسۇ ۋىلايىتى بويىچە ئەڭ چوڭ تاتلىق سۇلۇق كۆل ھېسابلىنىدۇ. سۇ يۈزى 60 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئايكۆل، بۇيا سېرىقكۆل، خۇاڭگۇڭ كۆلى بىلەن يېزا ئىگىلىك 1 - شى 1 -، 2 - تۇەنلەردىكى خەيزىكۆلىدىن تەركىب تاپقان، سۇ يۈزى تۇتىشىپ كەتكەن. ئەشمە كۆلىنىڭ ناھىيە تەۋەسىدىكى كۆلىمى 13.3 كۋادرات كىلومېتىر، كۆل قىرغىقى تەرتىپسىز، كۆلدە نۇرغۇن كىچىك ئارال ۋە قۇمۇشلۇقلار بار، توت پەسلىدىكى سۇ ئورنىنىڭ ئۆزگىرىشى ئانچە زور ئەمەس. تەبىئىي مۇھىتى ياخشى بولۇپ، ياۋا ئۆردەك ۋە كۆپ خىل سۇ قۇشلىرىنىڭ دەم ئالىدىغان ئەڭ ياخشى ماكانى ھېسابلىنىدۇ. كۆل سۈيى مول ئوزۇقلۇق تېپىدىكى مىكرو ئىشقارلىق سۇدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، كۆپ خىل بېلىقلارنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگە مۇۋاپىق

كېلىدۇ. ئىقتىسادىي بېلىقلاردىن تارىم شىزوتوراكس بېلىقى (بىگىز تۇمشۇق بېلىق) ۋە مايماق ئېغىز بېلىق (ترېسكا بېلىقى) بار، كۆل رايونىدىكى ئاساسلىق بېلىقلارنىڭ گۆشى يۇمشاق، تەمى ياخشى. 1965 - يىلدىن كېيىن بېلىقلار ھەددىدىن ئارتۇق تۇتۇلۇپ، تولۇقلاش تۇتۇش مىقدارىدىن ئاز بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۈستىگە كۆپىيىش شارائىتى ناچار، ھايات كەچۈرۈش دائىرىسى تار بولغاچقا، بېلىق مەھسۇلاتى ئازىيىپ، نەسلى قۇرۇپ كېتىش گىردابىغا بېرىپ قالدى. ئىچكى ئۆلكىلەردىن كەلتۈرۈلۈپ كۆلدە بېقىلىۋاتقان كۆك بېلىق، ئاق ئامۇر بېلىقى، لاققا بېلىق، خاپانباش بېلىق، سازان بېلىق، تاپان بېلىق، لىش بېلىق قاتارلىق بېقىپ كۆپەيتىلىدىغان سورتى ياخشى بېلىقلار ناھايىتى ياخشى ئۆسۈپ يېتىلمەكتە. ئەشمە كۆلىنىڭ سۇ، نۇر، ئىسسىقلىق بايلىقى مول، كۆلدە سۇ ئۆسۈملۈكلىرى قويۇق ئۆسكەن، لەيلىمە جانلىق ئورگانىزملار مول، تەبىئىي يەمچۈكلەر يېتەرلىك بولۇپ، سۇ مەھسۇلاتلىرىنى بېقىپ كۆپەيتىش كەسپىنى راۋاجلاندۇرۇشتىكى كۆڭۈلدىكىدەك بازا ھېسابلىنىدۇ.

ئاۋات ناھىيىسىدە ئەشمە كۆلىدىن باشقا يەنە سۇغىرىش رايونلىرىدا تارىختا شەكىللىنىپ قالغان 100 دىن ئارتۇق چوڭ - كىچىك كۆل بار. بۇ كۆللەرنىڭ كۆپىنچىسى قۇرۇپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن سۇ يۈزى 100 مودىن ئاشىدىغان كۆلدىن ھازىرمۇ 24 ى بار.

§ 3 . يەر ئاستى سۈيى

ئاۋات ناھىيىسىنىڭ يەر ئاستى سۇ ئورنى يۇقىرى، سۇ زاپىسى مول بولۇپ، ئېچىشقا باب كېلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە بوستانلىقلاردىكى يەر ئاستى سۈيىنىڭ ھەرىكەتچان زاپىسى تەخمىنەن 300 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، سۇغىرىش پەسلىدە باشلىنىدىغان سۇ مىقدارىنىڭ 31.63% ىگە باراۋەر كېلىدۇ، ئەتىيازلىق سۇغىرىش (3 - ئايدىن 6 - ئايغىچە) پىلاندىكى ئېھتىياجلىق سۇ مىقدارىدىن 266 مىليون كۇب مېتىر ئارتۇق. ئۇنىڭ ئۈستىگە سۇ سۈپىتى ياخشى، مىنېراللىشىش دەرىجىسى 1 — 2 گرام/لىتىر ئارىلىقىدا، خىمىيىلىك تەركىبىدىكى ئىئون مىقدارى يەر ئۈستى سۈيىنىڭكى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش بولۇپ، $HCO_3-C_a\#(Mg)$ تىپقا كىرىدۇ، ئۇنى سۇغىرىشتا ئىشلىتىلىدىغان سۇ مەنبەسى قىلىشقا بولىدۇ. يەر ئاستى سۈيىنىڭ كۆمۈلۈش چوڭقۇرلۇقى ئاساسەن 3 مېتىر ئىچىدە بولۇپ، ئېچىپ پايدىلىنىش قولايلىق. يەر ئاستى سۈيى تەركىبىدىكى تۇز مىقدارىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىدىن ئالغاندا، تۇز مىقدارى ئۆستەڭگە قانچە يېقىن بولسا شۇنچە ئاز، ئەكسىچە بولسا كۆپ بولىدۇ.

IV باب

تۇپراق، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر

§ 1 . تۇپراق تۈرى

ئاۋات ناھىيىسىدە تۇپراقنىڭ نەم تۇپراق، سۇغىرىلما لاتقا تۇپراق، شاللىق تۇپراق، چىملىق تۇپراق، سازلىق تۇپراق، شورلۇق تۇپراق، قۇم - بورانلىق تۇپراق، يېڭى تىنما تۇپراقتىن

ئىبارەت 8 تىپى، 16 كەنجى تىپى (تېرىلغۇ يەر تۈپرىقىدىن 9 كەنجى تىپى بار).

تۈپراقنىڭ تۈرگە ئايرىلىشى

جەدۋەل: 2 — 16

تۈپراق تۈری	كەنجى تىپ	تۈپراق ئۈرۈقدىشى	تۈپراق تۈری	ئۆزگەرگەن تۈری
نەم تۈپراق	سېرىق نەم تۈپراق	تېگى نەم تۈپراق	سېرىق نەم تۈپراق	سېرىق سېغىز تۈپراق
	كۆلرەڭ تۈپراق	تېگى نەم تۈپراق	كۆلرەڭ نەم تۈپراق	كۆلرەڭ سېرىق تۈپراق، قاتقىلاق تۈپراق
			بەلقۇم كۆلرەڭ تۈپراق	
		چېكىنگەن نەم تۈپراق	چېكىنگەن نەمخوش كۆلرەڭ تۈپراق	
	شورلاشقان نەم تۈپراق	تېگى نەم تۈپراق	يېنىك شورلاشقان نەم تۈپراق	
			ئوتتۇراھال شورلاشقان نەم تۈپراق	
			ئېغىر شورلاشقان نەم تۈپراق	
	سۇغىرىلما لاتقا تۈپراق	ئىككىلەمچى نەم تۈپراق	كۆلرەڭ لاتقا نەم تۈپراق	
سۇغىرىلما لاتقا تۈپراق	سۇغىرىلما لاتقا تۈپراق	دەريا بويىدىكى پەلەمپەي يەر	سېرىق تۈپراق	
			كۆلرەڭ تۈپراق	
شاللىق تۈپراق	نەم تۈپراق تىپىدىكى شاللىق تۈپراق	تېگى نەم تۈپراق	قارامتۇل كۆلرەڭ تۈپراق	
			بەلقۇم قارامتۇل كۆلرەڭ تۈپراق	
چىملىق تۈپراق	شورلاشقان چىملىق تۈپراق			
	سازلىق چىملىق تۈپراق			
	ئورمانلىق چىملىق تۈپراق			
سازلىق تۈپراق	چىملىق سازلىق تۈپراق			
	شورلاشقان سازلىق تۈپراق			
	سۇغىرىلىدىغان سازلىق تۈپراق	قۇرۇق كۆكۈش تۈپراق	كۆك تۈپراق	
شورلۇق تۈپراق	شورلۇق تۈپراق			
	چىملىق شور تۈپراق			
قۇم - بورانلىق تۈپراق	قۇم - بورانلىق تۈپراق			
	سۇغىرىلما قۇم - بورانلىق تۈپراق	بارخانسىمان تۈپراق	سېرىق قۇمسالاق تۈپراق	
			كۆلرەڭ قۇمسالاق تۈپراق	
بېغىي تىنما تۈپراق	كەلكۈن تىنما تۈپراق	تىنما تۈپراق		
			تىنما كۆلرەڭ تۈپراق	

1. نەم تۈپراق

نەم تۈپراق — ناھىيە تەۋەسىدىكى ئاساسلىق يېزا ئىگىلىك تۈپرىقى ھېسابلىنىدۇ، بۇ خىل تۈپراقنىڭ كۆلىمى 612 مىڭ 873 مو بولۇپ، 1983 - يىلدىكى تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ

(تۆۋەندىمۇ ئوخشاش) 89.18% نى ئىگىلەيدۇ، يېزا، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ ھەممىسىگە كەڭ تارقالغان. نەم تۇپراق تارقالغان رايونلارنىڭ يەر شارائىتى پەس ھەم تەكشى، يەر ئاستى سۇ ئورنى 1 — 3 مېتىرغىچە كېلىدۇ، ئايرىم جايلارنى نەچچە ئون سانتىمېتىر قازسىلا يەر ئاستى سۈيىنى كۆرگىلى بولىدۇ. تۇپرىقى نەم ھەمدە ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە دات سىزىقلىرى ۋە ئالابالداق داتلار بار، ئايرىم جايلاردا يەنە گەچ ۋە تىنمىلار بار. ئۆز نەملىكى يېتەرلىك، قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇش - نەملىكنى ساقلاش ئىقتىدارى كۈچلۈك، كېچىلىرى نەملىشىدۇ. توپا ھاسىل قىلغۇچى ئانا ماددىلار دەريا - ئېقىنلاردىكى يىغىندىلاردىن ئىبارەت بولۇپ، ئەت توپا ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. قۇرۇلمىسى ئاساسەن ئۇۋاقسىمان، ياپىلاقسىمان ۋە كاللەكسىمان ھالەتتە كېلىدۇ. نەم تۇپراقنىڭ يەر تېمپېراتۇرىسى تۆۋەن، ئوت - چۆپلەر كۆپ، بىرقەدەر ئومۇمىيۈزلۈك شورلاشقان. نەم تۇپراقنىڭ سىرتىق نەم تۇپراق، كۈلرەڭ نەم تۇپراق، شورلۇق نەم تۇپراق ۋە سۇغىرىلما لانقا نەم تۇپراقتىن ئىبارەت 4 كەنجى تىپى بار.

سىرتىق نەم تۇپراق بۇ خىل تۇپراقنىڭ كۆلىمى 24 مىڭ 772 مو بولۇپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 3.6% نى ئىگىلەيدۇ. تېرىقچىلىق قىلىش ئاسان، بوش ھەم يۇمشاق، سۇ ۋە ئوغۇتنى ساقلاپ قالالايدۇ، تۇپراق تېمپېراتۇرىسى يۇقىرىراق، يېنىك شورلاشقان، مايسا ئاسان ئۇنىدۇ ۋە ئۆسىدۇ، بۇ، ناھىيە تەۋەسىدىكى 1 - دەرىجىلىك ئېتىز - ئېرىق تۇپرىقى ھېسابلىنىدۇ.

كۈلرەڭ نەم تۇپراق بۇ، نەم تۇپراق ئىچىدىكى ياخشىراق تۇپراق بولۇپ، سىرتقى يۇزىدىكى ئورگانىك ماددا مىقدارى سىرىق نەم تۇپراقنىڭكىدىن يۇقىرى. كۆلىمى 140 مىڭ 765 مو بولۇپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 20.48% نى ئىگىلەيدۇ، ناھىيە بويىچە يېزا، بازار، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ ھەممىسىگە تارقالغان. ئۇ تېگى نەم تۇپراق ۋە چېكىنگەن نەم تۇپراقتىن ئىبارەت 2 تۇپراق ئۇرۇقدىشىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تېگى نەم تۇپراق كۈلرەڭ نەم تۇپراق ۋە بەلقۇم تۇپراقتىن ئىبارەت 2 تۇپراق تۇرىگە تەۋە بولۇپ، كۈلرەڭ نەم تۇپراق، كۈلرەڭ قاتقىلاق تۇپراقتىن ئىبارەت 2 ئۆزگەرگەن تۇرى بار. چېكىنگەن نەم يەرلەر چېكىنگەن نەم كۈلرەڭ تۇپراقتىن ئىبارەت بىر تۇرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كۈلرەڭ نەم تۇپراق يېزا، بازار، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىغا دېگۈدەك تارقالغان، كۆلىمى 132 مىڭ 776 مو بولۇپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 19.36% نى ئىگىلەيدۇ.

بەلقۇم كۈلرەڭ نەم تۇپراق كۆلىمى 5231 مو بولۇپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 0.76% نى ئىگىلەيدۇ، بۇ خىل تۇپراق، ئاساسەن، «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانى، ئايباغ ۋە يېڭىئېرىق يېزىلىرىغا تارقالغان. قۇۋۇتى ئاجىزراق بولۇپ، ناھىيە بويىچە 2 - دەرىجىلىك ۋە 3 - دەرىجىلىك ئېتىز - ئېرىق تۇپرىقى ھېسابلىنىدۇ.

چېكىنگەن نەم كۈلرەڭ تۇپراق كۆلىمى ئاز بولۇپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ ئاران 0.4% نى ئىگىلەيدۇ، بۇ خىل تۇپراق يېڭىئېرىق يېزىسى تەۋەسىگە تارقالغان.

شورلاشقان تۇپراق كۆلىمى 432 مىڭ 869 مو بولۇپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 63% نى ئىگىلەيدۇ، يېزا، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىغا دېگۈدەك تارقالغان. تېگى نەم تۇپراقتىن ئىبارەت بىر تۇپراق ئۇرۇقدىشى، يېنىك شورلاشقان نەم تۇپراق، ئوتتۇراھال شورلاشقان نەم تۇپراق، ئېغىر شورلاشقان نەم تۇپراقتىن ئىبارەت 3 تۇپراق تۇرى بار.

يېنىك شورلاشقان نەم تۇپراق كۆلىمى 39 مىڭ 492 مو بولۇپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 57.5% نى ئىگىلەيدۇ؛ ئوتتۇراھال شورلاشقان نەم تۇپراق كۆلىمى 26 مىڭ 352 مو بولۇپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 3.8% نى ئىگىلەيدۇ، ئۇ، ئاساسەن، غورۇچۆل، تامتوغراق يېزىلىرى

ۋە يېڭىئېرىق يېزىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا تارقالغان؛ ئېغىر شورلاشقان تۇپراق، ئاساسەن، ئايباغ يېزىسى، «مول هوسۇل» 1 - مەيدانى ۋە تامتوغراق يېزىسى تەۋەسىگە تارقالغان، كۆلىمى 11 مىڭ 593 مو بولۇپ، ناھىيە بويىچە تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 1.6% نى ئىگىلەيدۇ.

سۇغىرىلما لاتقا نەم تۇپراق كۆلىمى 11 مىڭ 422 مو بولۇپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 2.1% نى ئىگىلەيدۇ، بەشئېرىق يېزىسىغا تارقالغان، ئۇنىڭ ئىككىلەمچىسى نەم تۇپراق ئۇرۇقدىشى، كۆلرەڭ تىنما نەم تۇپراق تۈرى بار.

2. سۇغىرىلما لاتقا تۇپراق

بۇ خىل تۇپراق رەڭگى، سۇپىتى، قۇرۇلمىسى دېگۈدەك بىر خىل بولغان تىنما قەۋەتكە ئىگە بولۇپ، قېلىنلىقى ئادەتتە 50 سانتىمېتىردىن ئاشىدۇ. يەر ئاستى سۇ ئورنىنىڭ چوڭقۇرلۇقى 3 مېتىر كېلىدۇ. تۇپراق ھاسىل بولۇش جەريانى ئاساسەن يەر ئاستى سۇ ئورنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمىغانلىقتىن، پۈتۈن كەسمە يۇزىدە دات سىزىقلىرى، ئالا بالداق داتلار يوق. ئۇ، ئاساسەن بەشئېرىق يېزىسىدىكى ئاقسۇ دەرياسىنىڭ قىرغاقلىرىغا تارقالغان، كۆلىمى 40 مىڭ 649 مو بولۇپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 5.9% نى ئىگىلەيدۇ. تېرىقچىلىققا كەڭ كۆلەمدە ماسلىشالايدۇ. ناھىيە تەۋەسىدە سۇغىرىلما لاتقا تۇپراقنىڭ سۇغىرىلما لاتقا تۇپراق كەنجى تىپى، دەريا بويىدىكى پەلەمپەي يەر تۇپرىقى ئۇرۇقدىشى، سېرىق تۇپراق ۋە كۆلرەڭ تۇپراق تۈرى بار.

سېرىق تۇپراق كۆلىمى 11 مىڭ 160 مو بولۇپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 1.6% نى ئىگىلەيدۇ، ئۇ، بەشئېرىق يېزىسىدىكى ئاقسۇ دەرياسى بويىغا تارقالغان؛ كۆلرەڭ تۇپراق، ئاساسەن، ئاقسۇ دەرياسىنىڭ بويىدىكى پەلەمپەي يەرلەرگە تارقالغان، كۆلىمى 39 مىڭ 439 مو بولۇپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 4.3% نى ئىگىلەيدۇ.

3. شاللىق تۇپراق

شاللىق تۇپراق كۆلىمى 20 مىڭ 116 مو بولۇپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 2.92% نى ئىگىلەيدۇ، ئۇ، ئاساسەن، تامتوغراق، ئايباغ يېزىلىرى، يېڭىئېرىق يېزىسىدىكى كونا دەريا قىنى، كۆل بويى ۋە باشقا تېگى نەم يەرلەرگە تارقالغان. توپا ھاسىل قىلغۇچى ئانا ماددىلار ئاقسۇ كونا دەرياسىدىكى چۆكۈندىلەردىن تەركىب تاپقان، كۆل فاتسىيىلىك چۆكۈندىلەرمۇ بار. تۇپراق سۇپىتى يېنىكرەك، قۇمسىاق تۇپراق ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. كۆل فاتسىيىلىك چۆكۈندىلەر يۇمشاقراق بولۇپ، ئوتتۇراھال قۇمسىاق تۇپراققا كىرىدۇ. شاللىق تۇپراقلارغا 50 يىلدىن كۆپرەك شال تېرىغاندا، ئادەتتە سىرتقى قەۋىتىدىكى ئورگانىك ماددا مىقدارى يۇقىرىراق. بۇ خىل تۇپراقنىڭ رەڭگى تۇتۇق بولۇپ، كۆلرەڭ ياكى قارامتۇل كۆلرەڭ كاللەكسىمان قۇرۇلمىلىق كېلىدۇ، تورسىمان سېرىق رەڭلىك شال يىلتىز قەۋەتلىرى بار، ئوتتۇرا ۋە ئاستىنقى قىسمىدا ئوكسىدلانغان — ئوكسىدسىزلانغان قەۋەتلەر بولۇپ، دات سىزىقلىرى ۋە ئالا بالداق داتلار كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ، ئاستىنقى قىسمىدا يەنە رولى كۆچلۈك بولغان مۇستەھكەم يوشۇرۇن يۇقىرى قەۋىتى بار. يەر ئاستى سۇ ئورنى 0.5 — 2 مېتىرغىچە كېلىدۇ، تۇپراق تېمپېراتۇرىسى

تۆۋەنرەك، توپا خۇسۇسىيىتى مەنپىي تىپقا كىرىدۇ، ياۋا ئوت - چۆپ كۆپ.

4. چىملىق تۇپراق

چىملىق تۇپراق — ناھىيە تەۋەسىدىكى سۇدىن شەكىللەنگەن ئاساسلىق بوز يەر تۇپراق ھېسابلىنىدۇ. يەر ئاستى سۇ ئورنى تېيىز بولۇپ، كۆپ ھاللاردا 1 — 3 مېتىرغىچە كېلىدۇ. يەر ئاستى سۇيىنىڭ مىنېراللىشىش دەرىجىسى 1 — 10 گرام/لېتىرغا يېتىدۇ. ئادەتتە مەلۇم دەرىجىدە شورلىشىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرگەن. يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەردىن چىغ، قومۇش، ئاقبۇيا، چۈچۈكبۇيا، ئارپىخان قاتارلىق چىملىق ئۆسۈملۈكلەر ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، يەر يۈزىنى قاپلاش دەرىجىسى 30% — 70% كە يېتىدۇ. پەرق زور بولۇپ، يەر ئۈستى كۆپ ھاللاردا ئۆسۈملۈك قالدۇقلىرى بىلەن شور تەركىبلىك ئارىلاشما قاتلامدىن شەكىللەنگەن، ئۇنىڭ قېلىنلىقى بىر سانتىمېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ. تۇپراق تەركىبىدە ئوت - چۆپ يىلتىزلىرى ناھايىتى كۆپ، ئىچ توپا ۋە تەگ توپىدا روشەن دات سىزىقلىرى ۋە ئالابالداق داتلار ھەمدە كۈلرەڭ يوشۇرۇن يېتىلگەن قاتلام بار. ناھىيە تەۋەسىدە 631 مىڭ 316 مو چىملىق تۇپراق بولۇپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 91.9% ىنى ئىگىلەيدۇ. بەشئېرىق يېزىسىدىن باشقا يېزىلار، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ ھەممىسىگە تارقالغان بولۇپ، كۆلىمى چوڭراق.

چىملىق تۇپراق يەنە شورلۇق چىملىق تۇپراق، سازلىق چىملىق تۇپراق ۋە ئورمانلىقلاردىكى سۇغىرىلىدىغان چىملىق تۇپراق دەپ 3 كەنجى تىپقا ئايرىلىدۇ.

شورلاشقان چىملىق تۇپراق كۆلىمى 622 مىڭ 833 مو بولۇپ، چىملىق تۇپراق كۆلىمىنىڭ 98.7% ىنى ئىگىلەيدۇ، ئۇ، يېڭىئېرىق يېزىسى، ئايباغ يېزىسىنىڭ جەنۇبىي باش تەرىپىگە ھەمدە بەشئېرىق، دولان يېزىلىرى بىلەن يېڭىئېرىق يېزىسىنىڭ ئارىلىقىغا تارقالغان.

سازلىق چىملىق تۇپراق كۆلىمى 5169 مو بولۇپ، چىملىق تۇپراق كۆلىمىنىڭ 0.8% ىنى ئىگىلەيدۇ، ئۇ، غورۇچۆل يېزىسىنىڭ بىر كىلومېتىر شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان.

ئورمانلىقلاردىكى سۇغىرىلىدىغان چىملىق تۇپراق كۆلىمى 3309 مو بولۇپ، چىملىق تۇپراق كۆلىمىنىڭ 0.5% ىنى ئىگىلەيدۇ، ئۇ، ئاساسەن، غورۇچۆل يېزىسىنىڭ قاراتال كەنتى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىغا تارقالغان، ئۇجمە تومىسىنىڭ شەرق تەرىپىدىمۇ بار.

5. سازلىق تۇپراق

دېھقانچىلىق رايونلىرىدا 21 مىڭ 25 مو سازلىق تۇپراق بولۇپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 3.1% ىگە باراۋەر كېلىدۇ. يەر ئاستى سۇيى يېنىك ياكى ئوتتۇراھال دەرىجىدە مىنېراللاشقان، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەردىن قومۇش، قىياق، پىيزەك، يىكەن قاتارلىق سازلىق ئۆسۈملۈكلىرى بار. سازلىق تۇپراقنىڭ 2 خىل ئاساسىي توپا قاتلىمى بار، بىرى يېرىم چىرىگەن يىرىك چىرىندى قاتلام، يەنە بىرى يوشۇرۇن يېتىلگەن قاتلام. يىرىك چىرىندى قەۋىتىدىكى ئورگانىك ماددا مىقدارى 4% — 8% كە يېتىدۇ ياكى تېخىمۇ كۆپ، ئومۇمىي ئازوت مىقدارى 0.1% — 0.2% كە يېتىدۇ، ئومۇمەن ئاجىز شورلاشقان بولۇپ، ئىشقارلىق رېئاكسىيىسىنى ھاسىل قىلغان، ئانا جىنسلار ئومۇمەن كۆل فاتسىيىلىك چۆكۈندىلەردىن تەركىب تاپقان. سۈپىتى جەھەتتە ئوتتۇراھال قۇمساڭ توپا ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، ئايرىملىرىنىڭ سۈپىتى يىرىكرەك. سازلىق تۇپراقنىڭ چىملىق

سازلىق تۇپراق، شورلاشقان سازلىق تۇپراق ۋە سۇغىرىلىدىغان سازلىق تۇپراقتىن ئىبارەت 3 كەنجى تىپى بار. سۇغىرىلىدىغان سازلىق تۇپراق كەنجى تىپى تېرىلغۇ تۇپراقتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، قۇرۇق يېشىل تۇپراقنىڭ بىر ئورۇقدىشى، يېشىل تۇپراقنىڭ بىر تۈرى بار.

چىملىق سازلىق تۇپراق كۆلىمى 18 مىڭ 44 مو بولۇپ، سازلىق تۇپراق كۆلىمىنىڭ 85.8% نى ئىگىلەيدۇ. ئۇ، ئاساسەن، يېڭىئېرىق يېزىسىنىڭ چاچ كەنتىگە ۋە تۈگمەنبېشى كەنتىنىڭ غەربىگە، يېڭىئېرىق يېزىسىنىڭ شەرقى بىلەن ئوجمە تومىسى ئارىلىقىغا تارقالغان. چىملىق سازلىق تۇپراق ئاجىز شورلاشقان تۇپراقتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلىشتىن ئىلگىرى تەبىئىي ئوتلاق بولىدۇ.

شورلاشقان سازلىق تۇپراق 2981 مو بولۇپ، سازلىق تۇپراق كۆلىمىنىڭ 14.2% نى ئىگىلەيدۇ، ئۇ، تامتوغراق يېزىسىنىڭ 3 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىغا تارقالغان.

سۇغىرىلىدىغان سازلىق تۇپراق كۆلىمى 2747 مو بولۇپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 0.4% نى ئىگىلەيدۇ، ئۇ، ناھىيە بازىرىنىڭ بىر كىلومېتىر غەربىي شىمالىغا ۋە تامتوغراق يېزىسىنىڭ بىر كىلومېتىر شىمالىغا تارقالغان.

6. شورلۇق تۇپراق

ناھىيە تەۋەسىدە يەر ئاستى سۇ ئورنى بىرقەدەر يۇقىرى، سۇنىڭ پارغا ئايلىنىشى كۈچلۈك، تۇپراققا ئومۇمىيۈزلۈك تۇز توپلىنىپ قالغان. يەر ئۈستىدە خىلى قېلىن شورلۇق قاتما پوستلاق بار، ئۇنىڭ تېگى بوش شور ۋە ئارىلاشما توپا قاتلىمىدىن تەركىب تاپقان، قۇمساق تۇپراق ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە كۆپ قىسمى ئۆۋاق قۇملاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، قۇرۇلمىسى يوق، رەڭگى بوز - كۈلرەڭ. يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەردىن قومۇش، قوڭغۇراقتىكەن، زاغراق، يۇلغۇن قاتارلىقلار ئۆسىدۇ. ئىغىر شورلاشقان رايونلاردا يېپىنچا ئۆسۈملۈك ناھايىتى ئاز ياكى ھېچنېمە ئۇنمەيدۇ. شورلۇق تۇپراق كۆلىمى 659 مىڭ 207 مو بولۇپ، يېزا، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ ھەممىسىگە كەڭ تارقالغان، غورۇچۆل يېزىسىغا ئەڭ كۆپ تارقالغان، دائىم شورلۇق چىملىق تۇپراقلار بىلەن ئارىلاش جايلىشىدۇ. شورلۇق تۇپراق تارقالغان رايونلارنىڭ يەر ئاستى سۇ ئورنى 1 — 3 مېتىرغىچە كېلىدۇ، يەر ئاستى سۈيىنىڭ مىنېرالللىشىش دەرىجىسى 5 — 30 گرام/لېتىرغا، ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 70 گرام/لېتىرغا يېتىدۇ، يەر ئاستى سۈيىنىڭ خىمىيىلىك تەركىبى ئادەتتە سۇلفاتلاشقان خلورىد ياكى خلورىدلاشقان سۇلفاتتىن تەركىب تاپقان. شورلۇق تۇپراق يەنە شورلۇق تۇپراق ۋە چىملىق شورلۇق تۇپراق دەپ 2 كەنجى تىپقا ئايرىلىدۇ.

شورلۇق تۇپراق كەنجى تىپىنىڭ كۆلىمى 249 مىڭ 39 مو بولۇپ، شورلۇق تۇپراق كۆلىمىنىڭ 37.8% نى ئىگىلەيدۇ، ئۇ، ئاساسەن، ئايباغ يېزىسىنىڭ جەنۇبىغا ۋە «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانىنىڭ شىمالىغا تارقالغان.

چىملىق شورلۇق تۇپراق كۆلىمى 410 مىڭ 168 مو بولۇپ، شورلۇق تۇپراق كۆلىمىنىڭ 62.2% نى ئىگىلەيدۇ، ئۇ، ئاساسەن، غورۇچۆل يېزىسىنىڭ شەرقى بىلەن يۇقىرى ئېقىم سۇ ئامبىرى ئارىلىقىغا تارقالغان، يېڭىئېرىق يېزىسى خاڭگۇك كەنتىنىڭ 10 كىلومېتىر جەنۇبى بىلەن «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانى ئوتتۇرىسىغىمۇ كەڭ تارقالغان.

7. قۇم - بورانلىق تۇپراق

قۇم - بورانلىق تۇپراقنىڭ سۇپىتى يىرىكرەك، كۆپىنچىسى يۇمشاق قۇم ياكى قۇملۇق تۇپراقتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، كەسمە يۇزىنىڭ يېتىلىشى ئېنىق ئەمەس. دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى قۇم - بورانلىق تۇپراقنىڭ كۆلىمى 44 مىڭ 185 مو بولۇپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 6.4% نى ئىگىلەيدۇ، يېزا، مەيدانلارنىڭ ھەممىسىگە پارچە - پۇرات تارقالغان. ئۇ قۇم - بورانلىق تۇپراق ۋە سۇغىرىلىدىغان قۇم - بورانلىق تۇپراقتىن ئىبارەت 2 كەنجى تىپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

كەنجى تىپقا تەۋە قۇم - بورانلىق تۇپراق جايلاشقان يەرلەرنىڭ يەر تۈزۈلۈشى ئېگىز - پەس بولۇپ، تەكشى ئەمەس، ئۇ، تۇتاش كەتكەن ئېگىز - پەس ياكى پارچە - پۇرات تارقالغان يېرىم تۇراقلاشقان قۇم بارخانلىرى ۋە قۇم قىرلىرىدىن ھاسىل بولغان، يەر ئۇستىدە يېپىنچا ئۆسۈملۈك ناھايىتى ئاز ئۆسكەن، ئۇنى تېرىلغۇ يەر تۇپرىقى قىلىشقا بولمايدۇ، كۆلىمى 34 مىڭ 416 مو بولۇپ، قۇم - بورانلىق تۇپراق كۆلىمىنىڭ 77.9% نى ئىگىلەيدۇ.

كەنجى تىپقا تەۋە سۇغىرىلىدىغان قۇم - بورانلىق تۇپراقنىڭ كەنجى تۈرى 9769 مو بولۇپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 1.42% نى ئىگىلەيدۇ. سۇغىرىلىدىغان قۇم - بورانلىق تۇپراقنىڭ بىر قۇم ئېدىرلىق تۇپراق ئۇرۇقدىشى، سېرىق قۇمساق تۇپراق ۋە كۈلرەڭ تۇپراقتىن ئىبارەت 2 خىل تۇپراق تۈرى بار.

سېرىق قۇمساق تۇپراق كۆلىمى 8060 مو بولۇپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 1.17% نى ئىگىلەيدۇ، ئۇ غورۇچۆل يېزىسى بىلەن تامتوغراق يېزىسىغا، كۆپ قىسمى قۇم بارخانلىرىنىڭ چېتىگە جايلاشقان.

كۈلرەڭ قۇملۇق تۇپراق كۆلىمى 1709 مو بولۇپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 0.25% نى ئىگىلەيدۇ، ئۇ، غورۇچۆل، تامتوغراق، يېڭىئېرىق يېزىلىرىغا تارقالغان.

8. يېڭى چۆكۈندى تۇپراق

توپا قەۋىتىنىڭ كەسمە يۈزىدە قاتلام ياپراقسىمان چۆكۈندە قاتلىمى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ، سۇپىتى ئادەتتە ئەت توپا ياكى ئوتتۇراھال ئەت توپىدىن ئىبارەت. ناھىيە تەۋەسىدە يېڭى چۆكۈندى تۇپراقنىڭ كەلكۈندە لاي يانتۇزۇلغان بىرلا تىنما تۇپراق كەنجى تىپى، تىنما تۇپراقنىڭ بىر ئۇرۇقدىشى، تىنما كۈلرەڭ تۇپراقنىڭ بىر تۈرى بار.

تىنما كۈلرەڭ تۇپراق كۆلىمى 1085 مو بولۇپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 0.16% نى ئىگىلەيدۇ. ئۇ، ئاساسەن، غورۇچۆل يېزىسى خەلىپە كەنتىنىڭ 2 - ئاھالىلەر گۇرۇپپىسىدىكى سۇغىرىش رايونىنىڭ ئىككى يېنىدىكى كېپىنەكسىمان ئويمانلىقلارغا تارقالغان، يەر ئاستى سۇ ئورنى 1 — 1.5 مېتىر، يېڭى چۆكۈندى قاتلىمى 50 سانتىمېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ، ئەڭ قېلىن بولغاندا بىر مېتىردىن ئاشىدۇ. يېنىك ئەت تۇپراق، يېنىك يېپىشقاق ئەت تۇپراق ۋە قۇمساق ئەت تۇپراق بار. فىزىكىلىق خۇسۇسىيىتى ۋە تېرىش خۇسۇسىيىتى ياخشى ئەمەس، پىشقان قەۋىتى يوق، تۈز تەركىبى ناھايىتى ئاز بولۇپ، ناھىيە تەۋەسىدىكى 3 - دەرىجىلىك يەر ھېسابلىنىدۇ.

§ 2 . تۇپراق قۇۋۋىتى

1. تۇپراقنىڭ ئورگانىك ماددا، ئومۇمىي ئازوت ۋە ئومۇمىي فوسفور مىقدارى

1) ئورگانىك ماددا مىقدارى

ناھىيە تەۋەسىدىكى تۇپراقلارنىڭ تېرىلغۇ قەۋىتىدىكى ئورگانىك ماددا مىقدارى ئادەتتە 1.23% — 1.53% كە، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1.39% كە يېتىدۇ. ئورگانىك ماددا مىقدارى 2% تىن يۇقىرى يەر كۆلىمى 17 مىڭ 400 مو بولۇپ، 1983 - يىلدىكى (تۆۋەندىمۇ شۇنداق) تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 2.5% ىنى ئىگىلىدى؛ ئورگانىك ماددا مىقدارى 1.5% — 2% كىچە بولغان يەر كۆلىمى 149 مىڭ 600 مو بولۇپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 21.8% ىنى ئىگىلەيدۇ؛ ئورگانىك ماددا مىقدارى 1% — 1.5% كىچە بولغان يەر كۆلىمى 480 مىڭ 300 مو بولۇپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 66.9% ىنى ئىگىلەيدۇ؛ ئورگانىك ماددا مىقدارى 1% تىن ئاز بولغان يەر كۆلىمى 60 مىڭ 500 مو بولۇپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 8.8% ىنى ئىگىلەيدۇ.

2) ئومۇمىي ئازوت مىقدارى

تۇپراقنىڭ تېرىلغۇ قەۋىتىدىكى ئومۇمىي ئازوت مىقدارى ئادەتتە 0.069% — 0.089% كە، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 0.084% كە يېتىدۇ. ئومۇمىي ئازوت مىقدارى 0.1% تىن يۇقىرى يەر كۆلىمى 134 مىڭ 800 مو بولۇپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 19.65% ىنى ئىگىلەيدۇ؛ ئومۇمىي ئازوت مىقدارى 0.075% — 0.1% كىچە بولغان يەر كۆلىمى 320 مىڭ 300 مو بولۇپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 46.5% ىنى ئىگىلەيدۇ؛ ئومۇمىي ئازوت مىقدارى 0.05% — 0.075% كىچە بولغان يەر كۆلىمى 204 مىڭ 400 مو بولۇپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 29.8% ىنى ئىگىلەيدۇ؛ ئومۇمىي ئازوت مىقدارى 0.05% تىن ئاز بولغان يەر كۆلىمى 27 مىڭ 700 مو بولۇپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 4% ىنى ئىگىلەيدۇ.

ئاساسلىق تۇپراق تىپىدىكى ئورگانىك ماددا مىقدارى ۋە ئومۇمىي ئازوت مىقدارى

جەدۋەل: 2 — 17

تۇپراق تىپى	ئوتتۇرىچە ئورگانىك ماددا مىقدارى (%)	ئوتتۇرىچە ئومۇمىي ئازوت مىقدرى (%)	C/N
سۇغىرىلىدىغان سازلىق تۇپراق	1.95	0.159	7.13
نەم تۇپراق	1.33	0.079	9.79
سۇغىرىلما لاتقا تۇپراق	1.29	0.082	9.15
شاللىق تۇپراق	1.59	0.096	9.63
قۇم - بورانلىق تۇپراق	1.25	0.067	10.85
يېڭى چۆكۈندى تۇپراق	1.27	0.074	9.98

3) ئومۇمىي فوسفور مىقدارى

تۇپراقنىڭ تېرىلغۇ قەۋىتىدىكى ئومۇمىي فوسفور مىقدارى ئومۇمىي ئازوت مىقدارى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، ئادەتتە 0.05% — 0.10% ئارىلىقىدا بولىدۇ.

2. تۇپراقنىڭ ئۇنۇملۇك ئوزۇقلۇق مىقدارى

ناھىيە تەۋەسىدىكى تۇپراقنىڭ تېرىلغۇ قەۋىتىدىكى ئىشقاردا پارچىلىنىدىغان ئازوت مىقدارى 25PPm — 55PPm غىچە، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 33.5PPm غا يېتىدۇ؛ تېز ئۇنۇملۇك فوسفور 1PPm — 5PPm غىچە، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 2.2PPm غا يېتىدۇ؛ تېز ئۇنۇملۇك كالىي 100PPm — 200PPm غىچە، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 163PPm غا يېتىدۇ. تۇپراقتىكى ئوزۇقلۇق تەركىبلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئازوت ئاز، فوسفور كەمچىل، كالىي كۆپرەك.

تۇپراقنىڭ تېرىلغۇ قەۋىتىدىكى ئۇنۇملۇك ئوزۇقلۇق مىقدارى

جەدۋەل: 2 — 18

ئىشقاردا پارچىلىنىدىغان ئازوت (PPm)						تېز ئۇنۇم بېرىدىغان فوسفور (PPm)					
60 تىن يۇقىرى		60 — 40		40 — 30		30 دىن تۆۋەن		5 تىن يۇقىرى		3 — 5	3 تىن تۆۋەن
بىر كۇلىمى (گېكتار)	(%)	بىر كۇلىمى (گېكتار)	(%)	بىر كۇلىمى (گېكتار)	(%)	بىر كۇلىمى (گېكتار)	(%)	بىر كۇلىمى (گېكتار)	(%)	(%)	(%)
172	0.4	8283	18.1	23000	50.2	14362	31.3	579	1.3	5466	11.9	39768	86.8

3. تۇپراق قۇۋۇتى دەرىجىسى

تۇپراقنىڭ ئوزۇقلۇق ئەھۋالى، تېز ئۇنۇملۇك كالىي مىقدارى يۇقىرىراق بولغانلىقى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئازوت، فوسفور مىقدارى تۆۋەنرەك بولۇپ، ئوتتۇراھالدىن تۆۋەنرەك سەۋىيىگە تەۋە. سىرتقى جايلارنىڭ تۇپراق قۇۋۇتى دەرىجىسىنى باھالاش ئۆلچىمىگە ئاساسەن، ئاۋات ناھىيىسىنىڭ ئەملىيىتىگە بىرلەشتۈرۈلۈپ، ناھىيە تۇپرىقىنىڭ ئوزۇقلۇق ئەھۋالىنى تۆۋەندىكى 4 دەرىجىگە ئايرىشقا بولىدۇ:

1 - دەرىجە: ئورگانىك ماددا مىقدارى 2% تىن يۇقىرى، ئومۇمىي ئازوت مىقدارى 0.1% تىن يۇقىرى، ئىشقاردا پارچىلىنىدىغان ئازوت 60PPm دىن يۇقىرى، تېز ئۇنۇملۇك فوسفور 5PPm دىن يۇقىرى بولغانلىرى ئوزۇقلۇق ئەھۋالى ئەڭ ياخشى تۇپراقلا تەۋە بولۇپ، كۆلىمى تەخمىنەن 6% نى ئىگىلەيدۇ.

2 - دەرىجە: ئورگانىك ماددا مىقدارى 1.5% — 2% كېچە، ئومۇمىي ئازوت 0.075% — 0.1% كېچە، ئىشقاردا پارچىلىنىدىغان ئازوت 40PPm — 60PPm غىچە، تېز ئۇنۇملۇك فوسفور 4PPm — 5PPm غىچە بولغان، تۇپراقنىڭ ئوزۇقلۇق ئەھۋالى ئوتتۇراھالدىن يۇقىرىراق سەۋىيىگە تەۋە بولغان تۇپراق كۆلىمى تەخمىنەن 23.1% نى ئىگىلەيدۇ.

3 - دەرىجە: ئورگانىك ماددا مىقدارى 1% — 1.5% كېچە، ئومۇمىي ئازوت

0.05% — 0.075% كىچە، ئىشقاردا پارچىلىنىدىغان ئازوت 30PPm — 40PPm غىچە، تېز ئۈنۈملۈك فوسفور 2PPm — 3PPm غىچە بولغان، تۇپراقنىڭ ئوزۇقلۇق تەركىبى ئوتتۇراھالدىن تۆۋەنرەك سەۋىيىگە تەۋە بولغان تۇپراق كۆلىمى تەخمىنەن 38.9% نى ئىگىلەيدۇ.

4 ـ دەرىجە: ئورگانىك ماددا مىقدارى 1% تىن تۆۋەن، ئومۇمىي ئازوت مىقدارى 0.05% تىن تۆۋەن، ئىشقاردا پارچىلىنىدىغان ئازوت 30PPm دىن تۆۋەن، تېز ئۈنۈملۈك فوسفور 2PPm دىن تۆۋەن بولغانلىرى قۇرۇقلۇقتىكى تۆۋەن سەۋىيىدىكى تۇپراقلا تەۋە بولۇپ، كۆلىمى تەخمىنەن 32% نى ئىگىلەيدۇ.

ناھىيىدە تۇپراقنىڭ ئوزۇقلۇق ئەھۋالى ناچارراق بولۇپ، 3 ـ، 4 ـ دەرىجىلىك يەر 70% تىن كۆپرەكنى ئىگىلەيدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە 80% تۇپراقتا ئازوت كەمچىل، 90% تۇپراقتا فوسفور كەمچىل، ئورگانىك ماددا مىقدارىمۇ ناھايىتى تۆۋەن.

تۇپراقنىڭ ئوزۇقلۇق مىقدارىدىن قارىغاندا، ئۈنۈملۈك ئازوت بىلەن فوسفور مىقدارى تۆۋەنرەك، ئوزۇقلۇقتىن پايدىلىنىش نىسبىتىنىڭ يۇقىرى بولماسلىقى يېزا ئىگىلىكىدە بىرلىك ھوسۇلنى تېز ئۆستۈرگىلى بولماسلىقتىكى ئاساسلىق سەۋەب بولۇپ قالغان.

ئوزۇقلۇق مىقدارى ئوخشاش بولمىغان تۇپراق كۆلىمى ۋە ئۈنۈمگە تېرىلغۇ يەردە ئىگىلىگەن نىسبىتى

جەدۋەل: 2 — 19

تۈرى / رايون ئايرىمىسى	ئورگانىك ماددا مىقدارى (%)				ئومۇمىي ئازوت (%)				ئىشقاردا پارچىلىنىدىغان ئازوت (PPm)				تېز ئۈنۈملۈك فوسفور (PPm)		
	0.6.1	1.1.5	1.5.2	2 دىن يۇقىرى	0.05 تىن تۆۋەن	0.05 ـ 0.075	0.075.0.1	0.1 دىن يۇقىرى	30 دىن تۆۋەن	30.40	40.60	60 تىن يۇقىرى	3 تىن تۆۋەن	3.5	5 تىن يۇقىرى
كۆلىمى (مو)	39903	480305	149617	17394	27720	204422	320318	134794	215431	344993	24246	2580	596519	81991	8648
نامىيە بويىچە تېرىلغۇ يەردە ئىگىلىگەن نىسبىتى	5.8	69.9	21.8	2.5	4	29.7	46.6	19.7	31.4	50.2	18	0.4	86.8	11.9	1.3

4. تۇپراق قۇرۇلمىسىغا تەسىر كۆرسىتىدىغان ئاساسلىق ئامىللار

تۇپراقنىڭ ئۈنۈملۈك ئوزۇقلۇقى، ئاساسەن، ئانا جىنس ۋە ئورگانىك ماددىلاردىن كېلىدۇ، لېكىن تۇپراق قۇرۇلمىسىغا تەسىر كۆرسىتىدىغان ئامىللار توپا ھاسىل قىلغۇچى ئانا ماددا بىلەن ئورگانىك ماددىلاردىن باشقا يەنە يەر ئاستى سۇ ئورنى، تۇپراقتىكى شور ۋە تۇپراق قۇرۇلمىسى بار. ناھىيىدىكى تۇپراق ھاسىل قىلغۇچى ئانا ماددىلارنىڭ كۆپ قىسمى ئاقسۇ كونا دەرياسىدىكى ئېقىندىلاردىن تەركىب تاپقان، ئەسلىدىكى ئانا ماددا تەركىبىدىكى ئوزۇقلۇق پەرقى ئانچە چوڭ ئەمەس، لېكىن تۇپراق سۈپىتى تۇپراقتىكى ئورگانىك ماددا، يەر ئاستى سۇ ئورنى، تۇپراقتىكى شور ۋە تۇپراق قۇرۇلمىسى تۇپراق قۇرۇقلۇقى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

1) تۇپراق سۇپىتى

قۇم تۇپراقنىڭ ئومۇمىي ئۆتكۈزۈشچانلىقى كۈچلۈك، ياز پەسلىدە تېمپېراتۇرىسى تېز ئۆرلەيدۇ، ئورگانىك ماددىلارنىڭ پارچىلىنىشى ۋە ئوزۇقلۇق چىقىرىشى تېزرەك بولۇپ، زىرائەتلەرنىڭ مايسا مەزگىلىدە ئۆسۈپ يېتىلىشىگە پايدىلىق، لېكىن سۇ ۋە ئوغۇتنى ساقلاش ئىقتىدارى ناچار، زاپاس قۇۋۋىتى يوق. يېپىشقاق تۇپراقنىڭ ئومۇمىي ئۆتكۈزۈشچانلىقى ناچار، ئەتىياز پەسلىدە تېمپېراتۇرىسى تۆۋەن، ئورگانىك ماددىلارنىڭ پارچىلىنىشى ۋە ئوزۇقلۇق چىقىرىشى ئاستا، ئەمما كېيىن يەر تېمپېراتۇرىسىنىڭ ئۆرلىشىگە ئەگىشىپ، ئورگانىك ماددىلارنىڭ پارچىلىنىشى ۋە ئونۇملۇك ئوزۇقلۇق چىقىرىشى تېزلىشىدۇ، دەسلەپكى قۇۋۋىتى ئاجىز، كېيىنكى قۇۋۋىتى يېتەرلىك. ئەت تۇپراقنىڭ يىرىك - يۇمشاقلىقى مۇۋاپىق، توپىسى يۇمشاق، ئومۇمىي ئۆتكۈزۈشچانلىقى ياخشى، تېرىش خۇسۇسىيىتى ياخشى بولۇپ، زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈشىگە ئەڭ ياخشى سۇ، ئوغۇت، ھاۋا، ئىسسىقلىق شارائىتى يارىتىپ بېرەلەيدۇ، ئوغۇت يەتكۈزۈپ بېرىش ئىقتىدارى بىلەن زىرائەتلەرنىڭ ئوغۇتقا بولغان ئېھتىياجى بىرقەدەر ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ناھىيە تەۋەسىدىكى تۇپراقنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئەت تۇپراق بولۇپ، قۇمساق تۇپراق بىلەن سېغىز تۇپراق ناھايىتى ئاز، شۇڭلاشقا ئاۋات ناھىيىسىنىڭ تۇپراق سۇپىتى خېلى كۆڭۈلدىكىدەك تۇپراق ھېسابلىنىدۇ.

2) تۇپراقتىكى ئورگانىك ماددىلار

تۇپراقنىڭ ئورگانىك ماددا مىقدارى تۇپراقتىكى ئوزۇقلۇق مىقدارىنى ئۆلچەيدىغان ئاساسلىق بەلگىلەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ رولى زىرائەتلەرنى ئوزۇقلۇق مەنبەسى بىلەن تەمىنلەش، تۇپراق قۇرۇلمىسىنى ياخشىلاش، تۇپراقنىڭ سۇ، ئوغۇت ساقلاش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈش، تۇپراقنىڭ فىزىكىلىق، خىمىيىلىك خۇسۇسىيىتىنى ياخشىلاش، تۇپراقنىڭ سۇ، ئوغۇت، ھاۋا، ئىسسىقلىق شارائىتىنى تەڭشەشتىن ئىبارەت. ئاۋات ناھىيىسىنىڭ تېرىلغۇ يېرىنىڭ تۇپرىقى، ئاساسەن، چىملىق تۇپراق، سازلىق تۇپراقنىڭ ئۆزگىرىپ يېتىلىش نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان. ئەسلىدە تەبىئىي يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر بىرقەدەر بۆك - باراقسان ئۆسكەن، قۇۋۋىتى بىرقەدەر يۇقىرى، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈلگەندىن كېيىن يەنە تېرىنچىلىق قىلىش يۈزىسىدىن سۈنئىي ھالدا ئوغۇت بېرىش ئارقىلىق، تۇپراقتىكى ئورگانىك ماددا مىقدارى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1.39% كە يەتتى، بۇ، ئوتتۇراھال سەۋىيىگە تەۋە بولۇپ، مەلۇم يوشۇرۇن كۈچكە ئىگە.

3) يەر ئاستى سۇ ئورنى

يەر ئاستى سۈيىنىڭ چوڭقۇر ياكى تېيىز بولۇشى تۇپراقنىڭ فىزىكىلىق - خىمىيىلىك خۇسۇسىيىتىگە ۋە ئوغۇت بىلەن تەمىنلەش ئىقتىدارىغا بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ. سۇ ئورنى يۇقىرى بولسا، تۇپراق نەملىشىپ قالىدۇ؛ تۇپراق خۇسۇسىيىتى مەنپىي بولىدۇ، سۇ، ئوغۇت، ھاۋا، ئىسسىقلىق ماسلاشمايدۇ، ئوغۇت بىلەن تەمىنلەش ئىقتىدارى ناچار بولىدۇ؛ سۇ ئورنى تۆۋەن بولسا، تۇپراق خۇسۇسىيىتى ئىللىق بولىدۇ، سۇ، ئوغۇت، ھاۋا، ئىسسىقلىق ماسلاشقان بولىدۇ. ئىلگىرى يەر ئاستى سۇ ئورنى بەك يۇقىرى ئىدى. 60 - يىللاردىن بۇيان، ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىلىپ، ئۆستەڭ چېپىپ سۇ سىقىرىۋېتىلگەن، دەرەخ تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىنغانلىقتىن، كۆپ قىسىم رايونلاردا يەر ئاستى سۇ ئورنى ئەسلىدىكى بىر مېتىردىن 1.5 مېتىرنىڭ ئاستىغا چۈشتى، يەر ئاستى سۈيىنىڭ مىنېرالللىشىش دەرىجىسىمۇ ئەسلىدىكى 5 — 10 گرام/لىتىردىن 1 - 5 گرام/لىتىرغا چۈشۈپ، تۇپراقنىڭ فىزىكىلىق - خىمىيىلىك خۇسۇسىيىتى ۋە ئوغۇت بىلەن تەمىنلەش ئىقتىدارى زور دەرىجىدە ياخشىلاندى. نۆۋەتتە، بەشبېرىق يېزىسى تەۋەسىدىكى ئاقسۇ دەريالىسىنىڭ بويىدىكى

يەرلەرنىڭ يەر ئاستى سۇ ئورنى بىرقەدەر تۆۋەن بولغاندىن سىرت، كۆپ قىسىم رايونلاردا يەر ئاستى سۇ ئورنى 1.8 مېتىر ئارىلىقىدا بولغاچقا، تۆپراقنىڭ فىزىكىلىق - خىمىيىلىك خۇسۇسىيىتى ۋە ئوغۇت بىلەن تەمىنلەش ئىقتىدارىغا يەنىلا مەلۇم دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتمەكتە.

4) تۆپراقتىكى شور

تۆپراق تەركىبىدە ئېرىيدىغان زىيانلىق تۇز تىپلىرىدىن ناترىي خلورىد، ماگنىي خلورىد، ناترىي سۇلفات، ناترىي ھىدروگېن كاربونات قاتارلىقلار بار، بۇلار دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ تۆپراقتىكى سۇنى ۋە ئوزۇقلۇق ماددىلارنى سۈمۈرۈۋېلىشىغا بىۋاستە تەسىر يەتكۈزىدۇ ھەمدە زىرائەتلەرنى زەھەرلەيدۇ. تۇز مىقدارى قانچە يۇقىرى بولسا، زەھەرلىك خۇسۇسىيىتى شۇنچە زور بولىدۇ. ناھىيە تەۋەسىدىكى تۆپراقنىڭ كۆپ قىسمى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە شورلاشقان، بۇ ھال تۆپراقنىڭ قۇۋۇتىگە مەلۇم دەرىجىدە تەسىر يەتكۈزگەن.

5) تۆپراق قۇرۇلمىسى

ياخشى تۆپراق قۇرۇلمىسى تۆپراقنىڭ سۇ، ئوغۇت، ھاۋا، ئىسسىقلىق مۇناسىۋىتىنى تەڭشىيەلەيدۇ، شۇنىڭ بىلەن تەڭ ياخشى تەرىقچىلىق خۇسۇسىيىتىگە ۋە ئومۇمىي ئۆتكۈزۈش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولىدۇ. ئاۋات ناھىيىسىدە قىسمەن رايونلارنىڭ تۆپراق قۇرۇلمىسى ناچارراق بولۇپ، ياپىلاقسىمان، تەڭگىسىمان ياپىلاق ھالەتتە كېلىدۇ، ئومۇمىي ئۆتكۈزۈشچانلىقى ناچارراق، قۇۋۇتىمۇ تۆۋەنرەك.

§ 3 . يېپىنچا ئۆسۈملۈك

ئاۋات ناھىيىسىدىكى ھەرقايسى جايلارنىڭ تەبئىي مۇھىتى پەرقلىق بولغاچقا، يەر يۈزىدىكى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر پۈتۈنلەي ئوخشىشىپ كەتمەيدۇ، ئۇنى 3 رايونغا ئايرىش مۇمكىن.

شىمالىي قىسمىدىكى دېلتا خۇسۇسىيىتىگە ئىگە ئېقىندى تۈزلەڭلىك رايونى. بۇ رايونىنىڭ كۆلىمى 1892 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ناھىيە يەر كۆلىمىنىڭ 14.2% نى ئىگىلەيدۇ. بۇ رايون ئاۋات بوستانلىقىدىكى ئاساسلىق يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىي رايونى، يەر شارائىتى تەكشى، سۇ چىقىرىۋېتىش - سۇغىرىش قولايلىق بولۇپ، ئاشلىق، پاختا مەركەزلىك ئىشلەپچىقىرىلىدىغان رايون. سۇغىرىش تەسىرى تۆپەيلىدىن، كىلىماتى نەمرەك، يىللىق ئوتتۇرىچە نىسپىي نەملىكى 58% كە يېتىدۇ، ھاۋا تېمپېراتۇرىسىنىڭ سوتكىلىق ئۆزگىرىشى ۋە سوتكىلىق پەرقى قۇملۇق رايونلارنىڭكىدىن كىچىك. يەر يۈزىدىكى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەردىن ئاشلىق، كېۋەز، قوغۇن - تاۋۇز، كۆكتات، مېۋە - چېۋە قاتارلىقلاردىن باشقا، يەنە بەرپا قىلىنغان ئېھاتە ئورمىنى، بوراندىن مۇداپىئە كۆرۈش ئورمىنى، قىرغاق مۇھاپىزەت ئورمىنى، يېقىلغۇ ئورمىنى شۇنىڭدەك قومۇش، لويلا، بوز تىكەن، چوڭخوخا تىكەن، بۇدۇشقاق، پاقا يوپۇرمىقى، چۇچۇكبۇيا، ئېتىز يۆگمىچى، ئاقبۇيا، لوپنۇر كەندىرى، چىغ، ئىجىرىق، شورلۇقتا ئۆسىدىغان چىم، سۇۋاق قاتارلىق ھەرخىل ياۋا ئۆسۈملۈكلەر بار.

ئوتتۇرا قىسمىدىكى 4 دەريا (ئاقسۇ دەريا سى، قەشقەر دەريا سى، يەكەن دەريا سى، خوتەن دەريا سى) بويىدىكى ئېقىندى تۈزلەڭلىك رايونى. بۇ رايونىنىڭ كۆلىمى 2780.27 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ناھىيە يەر كۆلىمىنىڭ 20.97% نى ئىگىلەيدۇ. بۇ رايون ئاۋات ناھىيىسىدىكى مۇھىم ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونى بولۇپ، بوستانلىق رايونىدىن قۇملۇق رايونىغا ئۆتۈش ئارىلىقىدىكى جايلارغا تارقالغان، كىلىمات دائىرىسى بوستانلىق بىلەن قۇملۇق رايون ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ، ئىسسىقلىق مىقدارى بوستانلىقنىڭكىدىن، نەملىك دەرىجىسى قۇملۇقنىڭكىدىن يۇقىرى. يەر ئۈستىدە كەڭ كۆلەمدە توغراق، يۇلغۇن، ئاق تىكەن،

قوڭغۇراقتىكەن، سۆكسۆك قاتارلىق چاتقاللار ھەمدە لوپنۇر كەندىرى، چۇچۇكبۇيا، قومۇش، چىغ، ئاقبۇيا، يانتاق قاتارلىق ياۋا ئۆسۈملۈكلەر ئۆسكەن.

جەنۇبىي قىسىم قۇملۇق رايونى بۇ رايوننىڭ كۆلىمى 8586.53 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ناھىيە يەر كۆلىمىنىڭ 64.76% نى ئىگىلەيدۇ. بۇ رايون تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، يەر يۈزىنى قۇم قاپلاپ تۇرىدۇ. شامالنىڭ تەسىرى تۆپەلىدىن، كۆپ خىل ئېكولوگىيىلىك قۇم بارخانلىرى، قۇم ئۆمۈرتقىسى، زەنجىرسىمان قۇم بارخىنى شەكىللەنگەن، يەر ئاستى سۇ تەركىبى تولۇق بولغان جايلاردا ئاز ساندا قۇملۇقتا ئۆسىدىغان، قۇرغاقچىلىققا چىدامليق ئۆسۈملۈكلەرنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ، قۇملۇق رايونىنى كېسىپ ئۆتكەن دەريا بويلىرىدا چاتقال ۋە ئوت - چۆپلەر ئۆسكەن.

V باب

ياۋايى ھايۋانلار، ياۋا ئۆسۈملۈكلەر

§ 1. ھايۋانلار

ناھىيە تەۋەسىدىكى ياۋايى ھايۋانلار ئىچىدە سۈت ئەمگۈچلەر سىنىپىنىڭ 7 ئەترىتى، 18 ئائىلىسى، 3 كەنجى ئائىلىسى، 66 تۈرى بار؛ قۇشلار سىنىپىنىڭ 19 ئەترىتى، 42 ئائىلىسى، 4 كەنجى ئائىلىسى، ئاز كەم 200 تۈرى بار؛ كۆشەندە ھاشاراتلارنىڭ 6 ئەترىتى، 14 ئائىلىسى، 47 تۈرى بار.

ئاساسلىق ھايۋانلار: ياۋا ئېشەك، بۇغا، تىبەت يەرلىك بۆكىنى، ئاق بوغۇز بۆكەن (جەرەن)، ئوتلاق تۈلكىسى، قىزىل تۈلكە، ياۋا توڭگۇز، ياۋا تۆگە، ياۋا توشقان، تارىم توشقىنى، قالقانقۇلاق كىرپە، شەپەرەڭ، ئاق سۆسەر، ئىپار چاشقان، ئوتلاق تاغىل مۈشۈكى، سالپاڭ قۇلاق موغا، پاللاس چاشقانباش توشقىنى، دالاق مۇغىسى، سېرىق چاشقان، قۇملۇق سېرىق چاشقىنى، يالمانتاقتاق، چىرىتكۈچى چاشقان، قۇندۇز، ئامبار چاشقىنى بار.

قۇشلار: ئاق قۇيرۇق قاغا، كىچىك تۇمشۇق قاغا، چوڭ چىپارقاغا، قىزىل ئۆردەك، ياۋا ئۆردەك، سېرىق ئۆردەك، جاغالماي، قىزىل لاچىن، ھالقا بويۇن قىرغاۋۇل، پۆپۈچەكلىك تارغاق، قارنا، كۆك قۇتان، كۈلرەڭ لەيلەك، قارا لەيلەك، چارباش ياۋاغاز، چوڭ ئاققۇ، كىچىك ئاققۇ، ئەجدىھار بۇرۇنسمان ئاققۇ، قوڭۇرباش چايكا، بۆدۈنە، پۆپۈچەك تورغاي، تۇمۇر تۇمشۇق، تۇرۇلغا، قارا چىپار چايكا، قارلىغاچ، قارا ھەيران، چۆل تورغىيى، ئاق قۇشقاچ، قۇملۇق قۇشقىچى، چۆل قۇشقىچى، ھۆپۈپ، سېغىزخان، تاللىق جاغجىقى، ياۋا كۆك كەپتەر قاتارلىقلار بار.

بېلىقلار: ئىقتىسادىي بېلىق تۇرلىرىدىن تارىم شىزوتوراكس بېلىقى، مايماق ئېغىز بېلىق بار. كىچىك بېلىقتىن ئاران تاسما كورىغىنا خىپپۇرۇس بېلىقلا بار. كەلتۇرۇلگەن بېلىق تۇرلىرىدىن كۆك بېلىق، ئاق ئامۇر بېلىقى، لاققا بېلىق، خاپانباش بېلىقتىن ئىبارەت 4 چوڭ بېلىق بار، يەنە كارپ بېلىقى، تاپان بېلىق، بېيجىڭ يېسسى بېلىقى، قارالبش بېلىقى قاتارلىق بېقىپ كۆپەيتىلىدىغان بېلىقلار بار. سىرتتىن كۆچۈرۈپ كېلىنگەن كىچىك ئارىلاشما بېلىقلاردىن پىسىۋدوراسبورا بېلىقى، كۆك تروت بېلىقى، ئاپبوتتىنا بېلىقى قاتارلىقلار بار.

قوش ماكانلىقلار ۋە يەر بېغىرلىغۇچىلار: چارپاقا، چۆل كەسلەنچۇكى، تارىم ئىگىزانا كەسلەنچۇكى، ئورمان پاقىسى، ناتكس يىلىنى، تام پاتمىچۇقى، ئۇزۇم قۇلۇلىسى قاتارلىقلار بار.

ھاشارات ۋە بوغۇم پۇتلۇقلار: ھەسەل ھەرىسى، چېكەتكە، ھەرە، موزايىبېشى، ئۆمۈچۈك، سۇ زۇلۇكى، ياپىشۇەك، زەي قۇرتى، چۈمۈلە، كېپىنەك، يىڭناغۇچ، يالتىراق قوڭغۇز، چايان، كۆكۈيۇن، كۈمۈتا قاتارلىقلار بار.

كۈشەندە ھاشاراتلار: چىپارخانقىز، قوڭۇرخانقىز، ئادونىيەۋارىيىگاتا خانقىزى، ئون بىر چېكىتلىك ئۆتۈكچى، ئون ئۇچ چېكىتلىك ئۆتۈكچى، CSq ئۆتۈكچى، جۈڭخۇا ئالتۇنكۆز قۇرتى، بەش چېكىتلىك ئالا ئۇچلۇق چىپار قوڭغۇز CSP، يەتتە تىپلىق كالپۇكسىز چىپار قوڭغۇز CSP، يەتتە تىپلىق ئۇچسىز چىپار قوڭغۇز CSP، كىچىك ئالتۇنكۆز قۇرت، تاغىل ئالتۇنكۆز، قوڭۇر ئالتۇنكۆز، چوڭ ئالتۇنكۆز، ئاددىي ئالتۇنكۆز، كۆك پىتخور چۈبەن، چىپار قاڭشالىق پىتخور چۈبەن، پىتخور چۈبەن CSP، كۆك پىتخور ھەرە، كېۋەزدە بولىدىغان نەيچىسىمان CSP غوزەك ھەرىسى، ياۋاھەرە، چىپار پارازىت چۈبەن، ياۋا ئوسۇرغاق قوڭغۇز، قارا چېكىتلىك ئوسۇرغاق قوڭغۇز، توغرا يوللۇق تىرىپس قاتارلىقلار بار.

§ 2. ئۆسۈملۈكلەر

ناھىيە تەۋەسىدە ياۋا ئۆسۈملۈكلەر ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى ناھايىتى كۆپ، ئاساسلىقى مۇنۇلار:

ياغاچ غوللۇقلار: توغراق، تېرەك، قارىياغاچ، جىگدە، جىغان، يۇلغۇن (تۈكلۈك يۇلغۇن، كۆپ شاخلىق يۇلغۇن، مەجنۇنتال)، تىكەنلىك قىزىل گۈل، چوڭ يوپۇرماقلىق ئاق كەندىر قاتارلىقلار بار.

سامان غوللۇق ئۆسۈملۈكلەر: قومۇش، يىكەن، قامچا ئوت، چىغ، سۇۋاق، تارانباش، ماڭدار، جاتاغان، قاشقا بېدە، سېرىق چېچەك بېدە (ياۋا بېدە)، سۇپۇرگىسىمان غاز تاپىنى، تاراتىزاق، چۇپۇرشاڭ، شور چېچىكى، جاغچاق ئوت، قۇتۇپ باھارى، چۆل رويانى، شىمال چاغامۇخى، بوزتاران، مەرۋەرەك، يانتاق، ئاجىنىيە، سۆسۈن جۈخارگۈل، ئەمەن، كىلەپ، قوڭۇرباش، كىرپەباش، ئورات يوپۇرماقلىق شەبنەمئوتى، قوغىجاي، ئىجىرىق، كۈدە، پىياز، بۇيا، چىغىرتماق قاتارلىقلار بار.

دورىلىق ئۆسۈملۈكلەر: چۇچۇكبۇيا، بۆرەسامسىقى، ئەنجۈدان، كىرەش، ئىزغۇل، قىزىل چوغلۇق، ئوسما يىلتىزى، كەتىرا، رەۋەن، شۇمبۇيا، لوپنۇر كەندىرى، بۈدۈشقاق، ئەڭلىكئوت، قۇشباش ئوت، يەرمەدىكى، پاقا يوپۇرمىقى، ئالقات، چوڭ خوخا تىكەن، ماممكاپ، سېرىق يۆگەي، زاراڭزا قاتارلىقلار بار. بۇنىڭ ئىچىدە چۇچۇكبۇيا، لوپنۇر كەندىرى بايلىقى مول.

VI باب

ئاپەت

ئاۋات ناھىيىسىدە شور ئاپىتى، قۇرغاقچىلىق ئاپىتى، يامغۇر ئاپىتى، مۆلدۈر ئاپىتى، سۇ

ئاپىتى، بوران ئاپىتى، ئۇششۇك ئاپىتى ۋە كېسەللىك - ھاشارات زىياندا‌شلىقىدىن ئىبارەت 8 خىل چوڭ ئاپەت يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. بۇلار ئىچىدە شور ئاپىتى، قۇرغاقچىلىق ئاپىتى، سۇ ئاپىتى، يامغۇر ئاپىتى، مۆلدۈر ئاپىتىنىڭ زىيىنى ئەڭ ئېغىر.

§ 1 . شور ئاپىتى

ئاۋات ناھىيىسىدىكى چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش بولمىغان ئىشقارلىق كۆل ساھىلى ۋە سازلىق يەرلەرنىڭ سۇ تەركىبى كۆچلۈك پارغا ئايلىنىش تەسىرى تۈپەيلىدىن تۈپراقتا قايتىدىن شور ئۆرلەپ، دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنى شور ئاپىتىگە ئۇچرىتىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە غورۇچۆل، باغتوغراق، تامتوغراق، يېڭىئېرىق، ئايباغ يېزىلىرىدا شور ئاپىتى بىرقەدەر ئېغىر. ھەر قېتىم يامغۇر ياغقاندا ياكى سۇغىرىش مۇۋاپىق بولمىغاندا، تۈپراقتا ناترىي كاربونات، ناترىي خلورىد، ناترىي سۇلفات قاتارلىق تەركىبلەر كۆپىيىپ كېتىپ ئاسانلا شور ئاپىتىنى پەيدا قىلىپ، بۇغداي، كېۋەز مايسىلىرىنى نابۇت قىلىۋېتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ھەر يىلى 3 - ۋە 4 - ئايلاردىكى پاتقاق ئۆرلەش مەزگىللىرىدىمۇ ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە شور ئۆرلەپ كېتىدۇ. 1949 — 1963 - يىلغىچە بولغان 15 يىللىق مەلۇماتقا قارىغاندا، شور ئاپىتىگە ئۇچرىغان يەر كۆلىمى 10 مىڭ مودىن ئاشقان ۋاقىت 10 يىلغا، 10 مىڭ موغا يەتمىگەن ۋاقىت 5 يىلغا يەتكەن، بۇنىڭ ئىچىدە 1962 - يىلى ئاپەتكە ئۇچرىغان يەر كۆلىمى 47 مىڭ 900 موغا يەتكەن، ئادەتتىكى يىللاردا شور ئاپىتىگە ئۇچرىغان يەر كۆلىمى ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 8% — 10% نى ئىگىلىگەن، ئېغىر بولغان يىللىرى 12% — 14% كە يەتكەن. 1962 - يىلى تامتوغراق گۇڭشېسىدا شور ئاپىتى تۈپەيلىدىن بۇغدايلىقلار ئومۇمىيۈزلۈك «تاقىرباش» ھالەتكە چۈشۈپ قېلىپ، ئوتتۇرىچە ھوسۇلى 10% كېمىيىپ كەتكەن، گۇڭشي بويىچە 2000 مودىن كۆپرەك بۇغدايلىقتىن ھوسۇل ئېلىنمىغان. 1964 - يىلى ناھىيە بويىچە 22 مىڭ 800 مو زىرائەت شور ئاپىتىگە ئۇچرىدى، 10 مىڭ 700 مو يەردىن ھوسۇل چىقمىدى. 1974 - يىل 6 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا قارا يامغۇردىن كېيىن شور ئاپىتى پەيدا بولۇپ، ناھىيە بويىچە 18 مىڭ مو يەردىكى كۆممىقوناق، 11 مىڭ 600 مو يەردىكى بۇغداي، 8622 مو يەردىكى كېۋەز، 3417 مو يەردىكى ياغلىق دان نابۇت بولدى. مۆلچەرىي ھېسابتا زىيان بولغان ئاشلىق 2000 تونىنىدىن، پاختا 400 تونىنىدىن، ياغلىق دان 100 تونىنىدىن ئېشىپ، شۇ يىللىق دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا ناھايىتى زور زىيان سالدى.

§ 2 . قۇرغاقچىلىق ئاپىتى

قۇرغاقچىلىق ئاپىتىنىڭ زىيان سېلىش دەرىجىسى شور ئاپىتىدىن قالسىلا 2 - ئورۇندا تۇرىدۇ. ھەر يىلى ئەتىيازدىكى قۇرغاقچىلىق تۈپەيلىدىن ئاپەتكە ئۇچرايدىغان يەر كۆلىمى ئادەتتە 10 مىڭ مو ئەتراپىدا بولىدۇ. 1957 - يىلى قۇرغاقچىلىق تۈپەيلىدىن ئاپەتكە ئۇچرىغان يەر كۆلىمى كۆپىيىپ 38 مىڭ 600 موغا يەتتى، سۇ يېتىشمىگەنلىكتىن، يەنە 12 مىڭ 200 مو كۆممىقوناق ۋاقتىدا تېرىلمىدى، كېيىن كەنجى كۆممىقوناق تولۇقلاپ تېرىلغان بولسىمۇ، ۋاقىت قىسقا بولغاچقا پىشمىدى.

ئاۋات ناھىيىسىدە ھەر يىلى قۇرغاقچىلىق ئاپىتى بولۇپ تۇرىدۇ، ئۇنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى شۇكى، ئاقسۇ كونا دەريا‌سى سۈيىنىڭ يىللىق ئېقىم مىقدارىنىڭ پەسللەرگە تەقسىملىنىشى تەكشى ئەمەس، ياز پەسلىدە ئېقىم مىقدارى يىللىق ئېقىم مىقدارىنىڭ 59.8% نى ئىگىلەيدۇ، ئەمما ئەتىياز پەسلىدە ئارانلا 9.9% نى ئىگىلەيدۇ، ئەتىياز پەسلى دەل ئەتىيازلىق تېرىلغۇ ۋە كۆزگى بۇغداينىڭ كۆكىرىش، شاخلىنىش، دان تۇتۇش مەزگىلى، كېۋەز يېرىنى ئوسا قىلىش مەزگىلى بولغاچقا، ئېھتىياجلىق بولىدىغان سۇ مىقدارى كۆپ، ئەمما دەريا‌غا كەلگەن سۇ مىقدارى ئاز، يەنە كېلىپ تەمىنلەيدىغان سۇلارنى تەڭشەپ بېرىدىغان سۇ ئامبىرى بولمىغاچقا، ئىشلەپچىقىرىشنى سۇ بىلەن قامدىغىلى بولمايدۇ. مۇبادا قۇرغاقچىلىق يىللىرىغا توغرا كېلىپ قالسا، ئەتىياز پەسلىدە سۇ يېتىشمەسلىك ئەھۋالى تېخىمۇ گەۋدىلىك بولىدۇ، بەزى چاغلاردا 5 - ئايدىن ئىلگىرى ناھىيە بويىچە بۇغدايلارغا تۇنجى سۈيىمۇ قۇيۇلماي قالىدۇ.

1959 - يىل 7 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا ناھىيە بويىچە تېخى 30 مىڭ مو يەردىكى كۆممىقوناقتا تۇنجى سۈيى قۇيۇلمىغان، 2005 مو يەردىكى كۆممىقوناق پۈتۈنلەي نابۇت بولغان؛ 2589 مو يەردىكى كېۋەز سۇغىرىلمىغان، 660 مو يەردىكى كېۋەز پۈتۈنلەي نابۇت بولغان؛ 1105 مو شاللىق قۇرۇپ يېرىلىپ كەتكەن، 1695 مو يەردىكى شال نابۇت بولغان. بەشئېرىق گۇڭشېسىدىكى 700 مو يەردىكى شالنىڭ 20% ى نابۇت بولغان. ۋاقىتىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ناھىيە بويىچە 38 مىڭ مودىن كۆپرەك يەردىكى كەچكۈز زىرائەتلىرىنىڭ 60% ى سۇغىرىلمايلا قۇرغاق تېرىلغاچقا، ئۇنۇش نىسبىتى ناھايىتى تۆۋەن بولغان.

1968 - يىلى ئايكۆل گۇڭشېسىدا تېرىلغان 17 مىڭ مو يەردىكى كۆممىقوناقنىڭ 7 - ئاينىڭ 15 - كۈنىگىچە ئاران 3000 موسىغا تۇنجى سۈيى قويۇلغان، بۇ، تېرىلغان يەر كۆلىمىنىڭ 17.1% نى ئىگىلەيدۇ. بۇ گۇڭشېنىڭ ئىلەك 2 - چوڭ ئەترىتىدە تېرىلغان 1347 مو يەردىكى كۆممىقوناق سۇغىرىلمىغاچقا، يوپۇرماقلىرى قۇرۇپ كەتكەن. بالدۇر تېرىلغان كۆممىقوناقلار پۈپۈك چىقىرىپ باشاقلىغان بولسىمۇ، لېكىن ۋاقتىدا سۇ قويۇلمىغاچقا، شۇ يىلى 50% ھوسۇل كېمەيىپ كەتكەن.

1979 - يىلى كېۋەز يېرىنىڭ ئوسىسى قانمىغاچقا، مايسىلىرى ئالا ئۇنۇپ، ھوسۇلى كېمەيىپ كەتكەن.

3 § . يامغۇر ئاپىتى

ئاۋات ناھىيىسىدە يىللىق ئوتتۇرىچە يامغۇر مىقدارى ئاران 46.7 — 61.2 ملليمېتىرغىچە بولسىمۇ، لېكىن ئۇ تۇپراقنى شورلاشتۇرۇپ، زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈشىگە زىيان سالىدۇ.

ئەتىياز پەسلىدە زىرائەتلەر مايسا مەزگىلىدە ھەمىشە 0.1 — 3 ملليمېتىرغىچە يامغۇر ياغقاچقا، تۇپراقتا شور ئۆرلەپ ئاپەت پەيدا قىلىدۇ. قاتتىق يامغۇردىن كېيىن ھاۋا تېزلا ئېچىلىپ، تۇپراقنىڭ ئۈستى يۇزىدىكى تېمپېراتۇرا ئۆرلەپ، ئوكسىگېن يېتىشمەي، دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ يىلتىزى چىرىپ كېتىدۇ.

1956 - يىلى كۆزدە توختىماي يامغۇر ياغقاچقا، كۆزلۈك زىرائەتلەر ئېغىر زىيانغا ئۇچرىدى، بۇنىڭ ئىچىدە پۈتۈنلەي نابۇت بولغان كۆممىقوناق 3542 مو، كېۋەز 703 مو، شال 266 مو، زىغىر 1823 مو بولۇپ، جەمئىي 6334 مو يەردىكى ھەرخىل زىرائەت نابۇت بولدى.

1958 - يىل 5 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ۋە 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى قاتتىق يامغۇر ياغدى،

قىسمەن رايونلاردا مۆلدۈر ياغدى، ناھىيە بويىچە يامغۇر ئاپىتى ۋە مۆلدۈرنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىغان يەر كۆلىمى 153 مىڭ 400 موغا يەتتى، يامغۇر ئاپىتى، شور ئاپىتى ۋە مۆلدۈرنىڭ زەربىسى تۈپەيلىدىن نابۇت بولغان زىرائەت 22 مىڭ 500 موغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە بۇغداي 8548 مو، كېۋەز 6756 مو، كۆممىقوناق 4052 مو، ياغلىق دان 943 مو، باشقا زىرائەتلەر 2248 مو. ئايكۆل گۈڭشېسى بىلەن غورۇچۆل گۈڭشېسىدا ئاپەت ناھايىتى ئېغىر بولدى.

1959 - يىل 7 - ئاينىڭ 5 - كۈنى سائەت 17 دە كۈچلۈك بوران ئارىلاش يامغۇر ياغدى، ئۇنىڭغا قوشۇلۇپ كۆممىقوناقنىڭ دېھقانچىلىق مۆلدۈر ياغدى، تۈپراقتا شور ئۆرلەپ، كەڭ دائىرىدىكى كۈزلۈك زىرائەتلەر پۈتۈنلەي نابۇت بولدى. شۇ يىلى يېزا ئىگىلىكىدە ئېغىر زىيان بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە يېڭىئېرىق گۈڭشېسىدىكى 2434 مو يەردىكى كۆممىقوناقنىڭ يوپۇرمىقى مۆلدۈر زەربىسىدە تىتما - تىتما بولۇپ كەتتى، 550 مو يەردىكى كېۋەزنىڭ ئۈچى پۈتۈنلەي ئۈزۈلۈپ كەتتى، ئورۇلۇۋاتقان بۇغدايلارنىڭ دېنى تۆكۈلۈپ كەتتى.

1961 - يىل 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى چۈشتىن بۇرۇن سائەت 8 دىن چۈشتىن كېيىن سائەت 5 كىچە ناھىيە بازىرى ئەتراپىدا ئۈدا 10 سائەت يامغۇر ياغدى، يامغۇر مىقدارى 38.2 مىللىمېتىرغا يەتتى، بەزى جايلاردا يامغۇر ئارىلاش مۆلدۈر ياغدى. 362 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى، 2 كىشى تام بېسىۋېلىپ ئۆلدى، 7 كىشى يارىلاندى، 2443 قوي، 294 ئۆچكە، 41 كالا، 9 ئات، 6 ئېشەك، 3 چوشقا، 515 توخۇ ئۆلدى، 1080 تونىنا كۆممىقوناق، 1903 كىلوگرام شال، 1828 كىلوگرام زىغىر زىيانغا ئۇچرىدى. تېرىلىپ بولغان 100 مىڭ مودىن كۆپرەك كۈزگى بۇغداي مايىسى تەسىرگە ئۇچرىدى، تۈزلەپ بولۇنغان 20 مىڭ مودىن كۆپرەك كۈزگى بۇغداي يېرى قايتىدىن تۈزلەنگەندىن كېيىن تېرىلدى. ناھىيە بويىچە كۈزلۈك تېرىلغۇ ئىشى 5 - 6 كۈن توختاپ قالدى. پىشىپ بولغان شالنىڭ كۆپ قىسمى يېتىپ كەتتى، كۆپ قىسىم پاختىنىڭ سۈپىتى تۆۋەنلەپ كەتتى.

1971 - يىل 7 - ئاينىڭ 4 — 7 - كۈنىگىچە ياغقان ھۆل - يېغىن مىقدارى 7.81 مىللىمېتىرغا يېتىپ، ئادەتتىكى يىللاردىكى يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارىدىن ئېشىپ كەتتى، ناھىيە بازىرىدا 80% تىن كۆپرەك ئۆيدىن، يېزىلاردا 95% ئۆيدىن يامغۇر ئۆتۈپ كەتتى.

1972 - يىل 5 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ياغقان يامغۇر 33.7 مىللىمېتىرغا يەتتى، ناھىيە بويىچە 8000 دىن كۆپرەك چارۋا ئۆلدى، 27 مىڭ مو يەردىكى كۆممىقوناق، 7000 مو يەردىكى كېۋەز نابۇت بولدى.

1974 - يىل 6 - ئاينىڭ 22 — 25 - كۈنىگىچە كېچە - كۈندۈز شىددەتلىك بوران ئارىلاش قارا يامغۇر ياغدى. ھۆل - يېغىن 44.1 مىللىمېتىرغا يېتىپ، ھاۋا تېمپېراتۇرىسى بىردىنلا تۆۋەنلەپ كەتتى. 283 ئېغىز ئۆي، 78 ئاتخانا، 16 ئامبار ئۆرۈلۈپ چۈشتى، بىر كىشى ئۆلدى، 8 كىشى يارىلاندى. ناھىيە بويىچە 3791 چارۋا ئۆلدى، 25 مىڭ 700 مو يەردىكى كۆممىقوناق، 944 مو يەردىكى كېۋەز، 2048 مو يەردىكى ياغلىق دان زىرائىتى پۈتۈنلەي نابۇت بولدى.

1979 - يىل 8 - ئاينىڭ 12 — 14 - كۈنىگىچە ناھىيە قارا يامغۇر ئارىلاش مۆلدۈرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى، ھۆل - يېغىن مىقدارى 23.2 مىللىمېتىرغا يەتتى، ناھىيە بويىچە 13 چوڭ ئەتراپتىنىڭ ئاپەت ئەھۋالى ئېغىرراق بولدى، ئاپەتكە ئۇچرىغان كۆممىقوناق كۆلىمى 7300 موغا، كېۋەز 1854 موغا، ياغلىق دان 777 موغا، شال 85 موغا، تاۋۇز 370 موغا يەتتى، 7 ئېغىز ئۆي، 5 كالا - قوي قوتىنى ئۆرۈلۈپ چۈشتى، 4 تېرىلغۇ كالىسى، 14 قوي ئۆلدى.

1982 - يىل 8 - ئاينىڭ 26 — 28 - كۈنىگىچە غورۇچۆل گۈڭشېسى قارا يامغۇر،

مۆلدۇرنىڭ ھۆجۈمىغا ئۇچرىدى. ئاپەتكە ئۇچرىغان زىرائەت كۆلىمى 3303 موغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە يامغۇر ئاپىتىگە ئۇچرىغان يەر كۆلىمى 2497 مو، مۆلدۇر ئاپىتىگە ئۇچرىغان يەر كۆلىمى 806 مو بولۇپ، ئاشلىق ھوسۇلى %80 تىن كۆپرەك كەمىيىپ كەتتى، 721 مو يەردىكى زىرائەتتىن بىر تالمۇ دان چىقمىدى، 2582 مو يەردىكى ئىقتىسادىي زىرائەتنىڭ ھوسۇلى كەمىيىپ كەتتى. 167 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى. گۈڭشي بويىچە 650 ئادەم ئېغىر ئاپەتكە، 1600 ئادەم يېنىك ئاپەتكە ئۇچرىدى، 13 ئىشلەپچىقىرىش ئەتراپىدىكى 650 ئادەمنىڭ ئاپەت تۈپەيلىدىن ئاشلىقى يېتىشمەي قالدى.

1987 - يىل 6 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ناھىيە تەۋەسىدە ھۆل - يېغىن مىقدارى 25.6 مىللىمېتىرغا يېتىپ، %30 — %40 بۇغداينى يانتۇزۇۋەتتى.

1987 - يىل 8 - ئاينىڭ 3 - كۈنى سائەت 17 دىن 30 مىنۇت ئۆتكەندە، يېڭىئېرىق، تامتوغراق، دولان يېزىلىرى قارا يامغۇر، مۆلدۇرنىڭ ھۆجۈمىغا ئۇچرىدى. 21 مەۋرىي كەنت، 60 تەبىئىي كەنتتىكى 2870 ئائىلە ئاپەتكە ئۇچرىدى. مۆلدۇر ياغقان جايلاردا مۆلدۇر دەرەخنىڭ شاخلىرىنى سۇندۇرۇۋەتتى، كېۋەز، كۆممىقوناقلارنى قورۇق شادىغىلا ئايلاندۇرۇپ قويدى. كۆكتات، قوغۇن - تاۋۇز، ئۈزۈملەرنى ئېزىۋەتتى.

§ 4 . مۆلدۇر ئاپىتى

1960 — 1978 - يىلغىچە 2 قېتىم دىئامېتىرى 0.5 سانتىمېتىردىن چوڭراق مۆلدۇر ياغدى، مۆلدۇر دانچىسىنىڭ ئەڭ چوڭلىرىنىڭ دىئامېتىرى 2 - 3 سانتىمېتىرغا يەتتى. ئىلگىرىكى يىللاردا مۆلدۇر ئاپىتىگە ئۇچرىغان يەر كۆلىمى ئادەتتە دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى تېرىلغان يەر كۆلىمىنىڭ %5 دىن ئاشمىدى، ھەر يىللىق ئوتتۇرىچە مۆلدۇرلۇق كۈن 0.6 كۈنگە، 3 - تۆەندە 1.3 كۈنگە يەتتى. شىنجاڭدا كۆزىتىش پونكىتلىرىنىڭ جايلىشىشى تارقاق، ئۇنىڭ ئۈستىگە ياغقان مۆلدۇر دائىرىسى كىچىك بولغاچقا، يەككە كۆزىتىش پونكىتلىرى بىر قىسىم مۆلدۇرلۇق كۈنلەرنى ئۆلچەپ كېتەلمەيدۇ. شۇڭا، يەككە كۆزىتىش پونكىتلىرى ئەمەلىي ئۆلچەپ چىققان مۆلدۇرنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرى ناچار، ئەمەلىي مۆلدۇرلۇق كۈنلەر يەككە پونكىتلارنىڭ ئەمەلىي ئۆلچىگەن سانلىق قىممىتىدىن يۇقىرى.

ئاۋات ناھىيىسىدە مۆلدۇر ئاپىتىنىڭ دائىرىسى كىچىك، ۋاقتى قىسقا، ئەمما مۆلدۇرنىڭ يېغىشى شىددەتلىك، كۈچلۈكلۈك دەرىجىسى زور بولۇپ، دائىم قىسمەن رايونلاردا دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنى ئېغىر ئاپەتكە ئۇچرىتىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە يېڭىئېرىق، غورۇچۆل يېزىلىرى، «مول - ھوسۇل» 3 - مەيدانى ۋە 3 - تۆەندە ئىلگىرىكى يىللاردا مۆلدۇر ئاپىتى ئېغىرراق بولدى.

مۆلدۇرنىڭ پەيدا بولۇش ئالاھىدىلىكى شۇكى، مۆلدۇرنىڭ يولى بىرقەدەر تۇراقلىق بولۇپ، ئادەتتە غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇب يۆنىلىشىگە قاراپ سىلجىيدۇ، بىر قەدەر قانۇنىيەتلىك. ناھىيە تەۋەسىدىكى ئاساسلىق مۆلدۇر يوللىرى مۇنۇلار: 1) يېڭىئېرىق يېزىسى — تامتوغراق يېزىسى — بەشئېرىق يېزىسى؛ 2) يېڭىئېرىق يېزىسى — «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانى — غورۇچۆل يېزىسى؛ 3) 3 - تۆەننىڭ مۆلدۇر يولى، ئاساسەن، غەربىي شىمال تەرەپتىن كېلىدۇ، 1 - ۋە 2 - تۆەنلەردە «غالىبىيەت» ئۆستىكىنى بويلاپ شەرقىي جەنۇبقا قاراپ سۇرۇلىدۇ.

مۆلدۇر ئەڭ بالدۇر ياغقاندا 3 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى، ئەڭ كېچىككەندە 11 - ئاينىڭ باشلىرىدا ياغىدۇ، ئۇ، 5 - ئايدىن 8 - ئايغىچە بولغان ۋاقىتلارغا مەركەزلەشكەن، بۇنىڭ ئىچىدە 5 -

ئايدا پەيدا بولۇش نىسبىتى چوڭراق. ئومۇمەن چۈشتىن كېيىن پەيدا بولىدۇ، ئادەتتە 5 — 20 مىنۇتقىچە داۋاملىشىدۇ.

مۆلدۈر بوستانلىق بىلەن قۇملۇق چۆل - جەزىرىلەر چېگرىلىنىدىغان جايلاردا كۆپ ياغىدۇ. چۈنكى ئۇ جايلاردىكى سېلىنجا يۈزىنىڭ ئىسسىقلىق كۈچى خۇسۇسىيىتى جەھەتتىكى پەرق زور بولۇپ، ئاسانلا كونۋېكسىيە پەيدا بولىدۇ. ئاۋات بوستانلىقىنىڭ چېتىدىكى بەلۋاغقا جايلاشقان يېڭىئېرىق، غورۇچۆل يېزىلىرىنىڭ مۆلدۈرلۈك كۈن سانى نىسپىي ھالدا كۆپرەك بولۇپ، زىيىنى ئېغىرراق. قۇملۇق ئىچىدىكى يېگانە كىچىك بوستانلىقلاردا، مەسىلەن: 3 - تۈەن - مەيدان، «مول ھوسۇل» 3 - مەيداندا تېخىمۇ كۆپ. 3 - تۈەن - مەيداندا يىللىق ئوتتۇرىچە مۆلدۈرلۈك كۈن 1.3 كۈنگە يېتىدۇ، چوڭ بوستانلىقلاردا ئۈدا 2 كۈن مۆلدۈر يېغىشتەك ئەھۋاللار كۆرۈلگەن. ئىلگىرىكى يىللاردىكى مۆلدۈر ئاپىتى ئەھۋالى مۇنداق:

مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) 7 - ئاينىڭ 10 - كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت 7 دە ئاۋات ناھىيىسىنىڭ 9 كەنتى مۆلدۈر ئاپىتىگە ئۇچرىغان، بۇنىڭ ئىچىدە تامتوغراق، ئارال، ئاقيار، كۆلاس قاتارلىق 4 كەنتتە ئەڭ ئېغىر بولغان، ئايكۆل، كەلپىن، قۇمباش، قاغامۇش قاتارلىق 4 كەنت 2 - ئورۇندا تۇرىدۇ، خەلىپە كەنتىدە مۆلدۈر ئاپىتى ئەڭ يېنىك بولغان. پىشمىغان بۇغداي باشاقلىرىنى مۆلدۈر سوقۇپ نابۇت قىلىۋەتكەن. كۆممىقوناق يوپۇرماقلىرىنى پۈتۈنلەي سوقۇۋەتكەن، كېۋەز مايسىلىرىنى شادىغلا ئايلاندۇرۇپ قويغان.

1960 - يىل 5 - ئاينىڭ 23 - كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت 5 تە گۈلدۈرماما گۈلدۈرلەپ چاقماق چېقىپ، شىددەتلىك بوران ئارىلاش يامغۇر ياغدى، غورۇچۆل گۈڭشېھىرىنىڭ يارېېشى، قاراتال، دولان، ئايكۆل گۈڭشېھىرىنىڭ سايرات، بەشئېرىق گۈڭشېھىرىنىڭ ئىمامپاشادىن ئىبارەت 3 گۈڭشېھىرىنىڭ 5 باشقۇرۇش رايونى مۆلدۈر ئاپىتىگە ئۇچرىدى. ئايكۆل گۈڭشېھىرىنىڭ سايرات باشقۇرۇش رايوندا ئاپەت ئەڭ ئېغىر بولدى، مۆلدۈر دانچىلىرى كەپتەر تۇخۇمىدەك چوڭلۇقتا بولۇپ، يەر ئۈستىدە تەخمىنەن 10 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا مۆلدۈر دۆۋىلىنىپ كەتتى. مۆلدۈر ئەتىسىمۇ ئېرىپ بولمىدى. 10 قوي مۆلدۈر سوقۇۋېتىپ ئۆلدى، بەزى جايلاردا دەرەخنىڭ يوپۇرماقلىرى پۈتۈنلەي تۆكۈۋېتىلدى، دەل - دەرەخ شاخلىرى قۇرۇق بادىرغا ئايلىنىپ قالدى. مېۋىلەر سوقۇپ چۈشۈرۈۋېتىلدى. ناھىيە بويىچە 30 مىڭ مودىن كۆپرەك يەردىكى دېھقانچىلىق زىرائىتى ئاپەتكە ئۇچرىدى، بۇنىڭ ئىچىدە 1000 مودىن كۆپرەك يەردىكى زىرائەت ئېغىر ئاپەتكە ئۇچرىدى.

1964 - يىل 6 - ئاينىڭ 21 - كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت 4 تە، بازار، ئايكۆل، تامتوغراق، يېڭىئېرىق، غورۇچۆل گۈڭشېلىرى ۋە قورۇلدۇق جامائەت خەۋپسىزلىكى دېھقانچىلىق مەيدانى قاتارلىق ئورۇنلار مۆلدۈرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى، مۆلدۈر 35 مىنۇت ياغدى. 108 ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتى ئاپەتكە ئۇچرىدى، ئاپەتكە ئۇچرىغان زىرائەت كۆلىمى 42 مىڭ 800 موغا يېتىپ، ناھىيە بويىچە ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 9.5% نى ئىگىلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئېغىر ئاپەتكە ئۇچرىغان يەر كۆلىمى 9120 مو. ئېغىر ئاپەتكە ئۇچرىغان يەرلەرنىڭ ھەممىسى باشقىدىن تېرىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە باشقىدىن تېرىلغان كەنجى كۆممىقوناق 8848 مو، قالغان يەرلەرگە ماش تېرىلدى. يەنە 5 قوي مۆلدۈر سوقۇپ ئۆلدى، مۆلدۈر يېغىش ئالدىدا قارا بوران چىقىپ 32 تۆپ دەرەخنى ئۇرۇۋەتتى، 5 ئېغىز ئۆينى ئۇچۇرۇپ بۇزۇۋەتتى.

1967 - يىل 7 - ئاينىڭ 15 - كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت 6 دە، يېڭىئېرىق گۈڭشېھىرىنىڭ 12 تۈگمەنبېشى 1 - ۋە 5 - چوڭ ئەتىرىتى بىلەن يەكلى قاتارلىق 4 چوڭ ئەتىرەتنىڭ

ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى مۆلدۇر ئاپىتىگە ئۇچرىدى. مۆلدۇر يۇنىلىشى غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا قاراپ سۇرۇلدى، مۆلدۇر ياغقان رايوننىڭ كەڭلىكى 2.5 كىلومېتىرغا يەتتى. مۆلدۇر دانىچىسىنىڭ دىئامېتىرى 0.5 — 3 سانتىمېتىرغا يەتتى، مۆلدۇر 7 مىنۇت ئەتراپىدا ياغدى. ئاپەتكە ئۇچرىغان بۇغداي 2682 موغا يېتىپ، تېرىلغان بۇغداي كۆلىمىنىڭ 49.6% نى ئىگىلىدى، ئاپەتنىڭ زىيان سېلىش دەرىجىسى 20% — 30% كە يەتتى، ھوسۇل 30% كېمەيىپ كەتتى؛ ئاپەتكە ئۇچرىغان كۆممىقوناق 3265 موغا يېتىپ، تېرىلغان كۆممىقوناق كۆلىمىنىڭ 63.4% نى ئىگىلىدى، ھوسۇل 30% تەن كۆپرەك كېمەيىپ كەتتى؛ ئاپەتكە ئۇچرىغان كېۋەز 643 موغا يېتىپ، تېرىلغان كېۋەز كۆلىمىنىڭ 53.7% نى ئىگىلىدى، ھوسۇل 50% ئەتراپىدا كېمەيىپ كەتتى.

1968 - يىل 7 - ئاينىڭ 2 - كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت 5 تە مۆلدۇر يېڭىئېرىق گۈڭشېسىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتىپىدىن يېغىشقا باشلاپ، خاڭگۈك دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ 1 - ۋە 2 - ئەترەتلىرىگە كەلگەندە توختاپ قالدى. 600 مو يەردىكى كېۋەز ئاپەتكە ئۇچرىدى، بۇنىڭ ئىچىدە خاڭگۈك 1 - ئەترىتىنىڭ 300 مو يەردىكى كېۋەزنىڭ 200 موسىنى مۆلدۇر سوقۇپ شادىغا ئايلاندۇرۇپ قويدى؛ 3 ئورۇن تېرىغان 1200 مو بۇغداينىڭ ھەر موسىدىن 0.5 — 20 كىلوگرامغىچە ھوسۇل زىيان بولدى؛ كۆممىقوناق، قىچا، قوغۇن - تاۋۇزلارمۇ ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە زىيانغا ئۇچرىدى.

1969 - يىل 7 - ئايدا يېڭىئېرىق گۈڭشېسىنىڭ خاڭگۈك دېھقانچىلىق مەيدانى ئاز كۆرۈلمىدىغان مۆلدۇر ئاپىتىگە ئۇچرىدى، 303 مو يەردىكى كېۋەز ئاپەتكە ئۇچرىدى، بۇنىڭ ئىچىدە 200 مو يەردىكى كېۋەزنىڭ غۇنچىسى، شېخى ۋە يوپۇرماقلىرىنى پۈتۈنلەي مۆلدۇر سوقۇۋەتتى؛ 700 مودىن كۆپرەك كۆممىقوناقتىن 600 مودىن كۆپرەكىنىڭ يوپۇرماقلىرىنى تىتما - تىتما قىلىۋەتتى؛ ئورۇقلىش ئالدىدا تۇرغان 1400 مو بۇغداينى مۆلدۇر سوقۇپ دېگىدەك تۆكۈۋەتتى ۋە باشاقلىرىنى ئۈزۈۋەتتى، 250 تونىدىن كۆپرەك ھوسۇل كېمەيىپ كەتتى.

1972 - يىل 6 - ئاينىڭ 18 - كۈنى بەشئېرىق، يېڭىئېرىق، ئايكۆل گۈڭشېلىرى بىرلا ۋاقىتتا مۆلدۇر ئاپىتىگە ئۇچرىدى. مۆلدۇر ئاز بولغاندا 5 مىنۇت، كۆپ بولغاندا 15 مىنۇت ياغدى. مۆلدۇر دانىچىسىنىڭ كىچىكلىرى ئۈزۈمدەك، چوڭلىرى ياڭاقتەك چۈشتى. ئاپەت ئەھۋالى يېنىكرەك بولغان يېڭىئېرىق گۈڭشېسىدا 300 مودىن كۆپرەك يەردىكى كېۋەزنى مۆلدۇر پۈتۈنلەي سوقۇۋەتتى. ئاپەت ئەھۋالى ئېغىرراق بولغان بەشئېرىق گۈڭشېسىنىڭ 7 چوڭ ئەترىتى، 18 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدە مۆلدۇر ئاپىتىگە ئۇچرىدى، بۇنىڭ ئىچىدە 4 چوڭ ئەترەت، 6 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدە ئاپەت ئەڭ ئېغىر بولدى. بۇ گۈڭشېدا 42 مىڭ مو يەردىكى بۇغداي زىيانغا ئۇچرىدى، گۈڭشې بويىچە 138.95 تونىا بۇغداي زىيان بولدى. مۆلدۇر ئاپىتىدە يەنە 3 گۈڭشېنىڭ 8500 مو يەردىكى كېۋەزنىڭ 2728 موسى ئاپەتكە ئۇچرىدى، بۇ تېرىلغان كېۋەز كۆلىمىنىڭ 32% نى ئىگىلەيدۇ؛ ئېغىر ئاپەتكە ئۇچرىغىنى 1724 مو بولۇپ، تېرىلغان كېۋەز كۆلىمىنىڭ 20% نى ئىگىلىدى. 32 مىڭ مو يەردىكى كۆممىقوناقنىڭ 5062 موسى ئاپەتكە ئۇچرىدى، بۇ تېرىلغان كۆممىقوناق كۆلىمىنىڭ 15.8% نى ئىگىلەيدۇ؛ ئېغىر ئاپەت بولغىنى 3599 مو بولۇپ، 11.2% نى ئىگىلىدى. 751 مو يەرگە قوغۇن - تاۋۇز، كۆكتات تېرىلغان بولۇپ، بۇنىڭ 316 موسى پۈتۈنلەي نابۇت بولدى، بۇ تېرىلغان كۆلەمنىڭ 42% نى ئىگىلەيدۇ. 357 مو يەردىكى ئارپىبەدىياندىن پۈتۈنلەي نابۇت بولغىنى 264 مو بولۇپ تېرىلغان يەر كۆلىمىنىڭ 74% نى ئىگىلىدى. 3500 مو يەردىكى زىغىردىن پۈتۈنلەي نابۇت بولغىنى 318

مو بولۇپ، تېرىلغان يەر كۆلىمىنىڭ %9 نى ئىگىلىدى.

1976 - يىل 8 - ئاينىڭ 5 — 6 - كۈنىگىچە 3 - تۇمەندە مۆلدۇر ياغدى، مۆلدۇر دانىچىسىنىڭ ئەڭ چوڭلۇرىنىڭ دىئامېتىرى 3 سانتىمېتىرغا يەتتى، شەكلى چوڭ چىلاندەك بولۇپ، يەر ئۈستىدە 10 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا مۆلدۇر دۆۋىلىنىپ كەتتى. 250 تونىنا پاختا ھوسۇلى كېمەيىپ كەتتى.

1979 - يىل 7 - ئاينىڭ 15 - كۈنى شىددەتلىك بوران ئاربلاش قارايامغۇر پۈتۈن ناھىيىنى قاپلاپ كەتتى، 8 مىنۇت ئىچىدىلا يەر يۈزىدە 10 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا مۆلدۇر دۆۋىلىنىپ كەتتى. يېڭىشەھرىق، بەشئېرىق، تامتوغراق يېزىلىرىدا 10 مىڭ 900 مو يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى، بۇنىڭ ئىچىدە كۆممىقوناق 6600 مو، بۇغداي 1538 مو، شال 380 مو، كېۋەز 1807 مو، ياغلىق دان 210 مو، قوغۇن - تاۋۇز 341 مو. ئېغىر ئاپەتكە ئۇچرىغان كۆلەم ئاپەتكە ئۇچرىغان زىرائەت كۆلىمىنىڭ %50 نى ئىگىلىدى. يەنە ئاھالىلەرنىڭ 6 ئېغىز ئۆيى، 2 ئامبار، 2 ئاتخانا ئۆرۈلۈپ چۈشتى، بىر كالا، 12 قوي ئۆلدى.

1979 - يىل 8 - ئاينىڭ 12 - كۈنى غورۇچۆل گۈڭشېسى مۆلدۇر ئاپىتىگە ئۇچرىدى، مۆلدۇر دانىچىسىنىڭ ئەڭ چوڭلۇرىنىڭ دىئامېتىرى 2 سانتىمېتىرغا يەتتى. 473 مو يەردىكى كېۋەز، 2900 مو يەردىكى كۆممىقوناق، 240 مو يەردىكى زىغىر ئاپەتكە ئۇچرىدى، 42.5 تونىنا بۇغداي زىيان بولدى، 40 تۇپ دەرەخ، 2 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى.

1980 - يىل 7 - ئاينىڭ 7 - كۈنى كەچ سائەت 10 دا، يېڭىشەھرىق گۈڭشېسى بىلەن تامتوغراق گۈڭشېسىنىڭ 6 چوڭ ئەتىرىتى 20 ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتى مۆلدۇر ئاپىتىگە ئۇچرىدى. 2900 مو يەردىكى كۆممىقوناق ئاپەتكە ئۇچرىدى، 171.25 تونىنا ھوسۇل كېمەيىپ كەتتى؛ 2735 مو يەردىكى بۇغداي ئاپەتكە ئۇچراپ، 17.38 تونىنا ھوسۇل زىيان بولدى؛ 80 مو يەردىكى شال ئاپەتكە ئۇچراپ، 61 تونىنا ھوسۇل زىيان بولدى؛ 1560 مو يەردىكى كېۋەز ئاپەتكە ئۇچراپ، 21.56 تونىنا ساپ پاختا زىيان بولدى؛ 130 مو يەردىكى قوغۇن - تاۋۇز ئاپەتكە ئۇچراپ، خەلق پۇلىغا سۇندۇرغاندا 19 مىڭ 655 يۈەن زىيان بولدى. 5 ئېغىز ئۆي ۋەيران بولدى.

1981 - يىل 7 - ئاينىڭ 3 - كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت 9 دىن 40 مىنۇت ئۆتكەندە، ئاز كۆرۈلىدىغان بىر قېتىملىق مۆلدۇر، قارا يامغۇر ياغدى، بوران غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا سۈرۈلۈپ، يېڭىشەھرىق، تامتوغراق، ئايكۆل، غورۇچۆل گۈڭشېلىرىنىڭ 31 چوڭ ئەتىرىتى، 103 ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتىنىڭ 100 مىڭ مودىن كۆپرەك تېرىلغۇ يېرىنى قاپلىۋالدى. مۆلدۇر ياغقان جايلاردا مۆلدۇر تۆكۈۋەتكەن بۇغداي باشاقلىرى ھەممە يەرنى قاپلاپ كەتتى، كۆممىقوناقلارنى تىتما - تىتما قىلىۋەتتى، چېچەكلەپ غوزىلىغان كېۋەزلەرنى شادىغا ئايلاندۇرۇپ قويدى، تاۋۇز - قوغۇنلارنى ئۆتمە تۆشۈك قىلىۋەتتى. نەق مەيدانىنى تەكشۈرۈشكە قارىغاندا، ئاپەتكە ئۇچرىغان زىرائەت كۆلىمى 67 مىڭ 800 موغا يەتكەن، بۇنىڭ ئىچىدە ئاشلىق زىرائىتى 52 مىڭ 800 مو بولۇپ، ئاشلىق زىرائىتى تېرىلغان يەر كۆلىمىنىڭ %14 نى ئىگىلىگەن، مۆلچەرىي زىيان بولغان ئاشلىق 2670.99 تونىنغا يەتكەن؛ ئاپەتكە ئۇچرىغان كېۋەز 16 مىڭ 300 مو بولۇپ، 390.41 تونىنا ساپ پاختا زىيان بولغان؛ ئاپەتكە ئۇچرىغان ياغلىق دان 4850 مو بولۇپ، 64.52 تونىنا ياغلىق دان زىيان بولغان؛ باشقا ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنىڭ زىيىنىنى خەلق پۇلىغا سۇندۇرغاندا 167 مىڭ 505 يۈەنگە\يەتكەن. 37 قوي ئۆلگەن، 2 ئاتخانا، 7 كورپۇس ئامبار ئۆرۈلۈپ چۈشكەن، 512 تۇپ دەرەخ شامالدا ئۆرۈلۈپ چۈشكەن.

1981 - يىل 7 - ئاينىڭ 18 - كۈنى 6 چوڭ ئەترەت قارىمىقىدىكى 11 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ 4700 مو يەردىكى كۆممىقونىقى، 1900 مو يەردىكى كېۋىزى مۆلدۇر ئاپىتىگە ئۇچرىدى.

1984 - يىل 5 - ئاينىڭ 16 - كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت 5 تە، 3 گۇڭشې، بىر دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ 26 چوڭ ئەترىتى، 77 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدە 27 مىنۇت مۆلدۇر ياغدى، كېيىن يەنە بىر سائەت قارا يامغۇر ياغدى. مۆلدۇر دانچىسى كەپتەر توخۇمىدەك چوڭلۇقتا بولۇپ، يەر يۈزىدە 15 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا، ئەڭ كۆپ بولغاندا 20 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا مۆلدۇر دۆۋىلىنىپ كەتتى. مۆلدۇر بۇغداي باشاقلىرىنى ئۈزۈۋەتتى، كۆممىقوناق، كېۋەز، ئۈزۈم، تېرەكلەرنىڭ يوپۇرماقلىرىنى پۈتۈنلەي تۆكۈۋەتتى، سۈلياۋ يوپۇقلارنى تىتىۋەتتى، 44 مىڭ 700 مو يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاپەتكە ئۇچرىغان بۇغداي 20 مىڭ مودىن كۆپرەك بولۇپ، 1202.34 تونىنا بۇغداي زىيان بولدى؛ ئاپەتكە ئۇچرىغان كۆممىقوناق 12 مىڭ 500 مو بولۇپ، 940.8 تونىنا كۆممىقوناق زىيان بولدى؛ ئاپەتكە ئۇچرىغان كېۋەز 10 مىڭ 600 مو بولۇپ، 221.76 تونىنا ساپ پاختا زىيان بولدى؛ ئاپەتكە ئۇچرىغان ياغلىق دان 713 مو بولۇپ، قايتا تېرىلغاندىن كېيىن ھوسۇلىغا زور تەسىر يەتمىدى. مېۋىلىك باغ بىلەن كۆچەتخانىلارنىڭ زىيىنىنى پۈلغا سۈندۇرغاندا 10 مىڭ يۈەندىن ئاشىدۇ.

1984 - يىل 6 - ئاينىڭ 5 - كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت 8 دە، يېڭىشەھرىق، تامتوغراق، ئايباغ (ئەسلىدىكى ئايكۆل)، غورۇچۆل يېزىلىرىنىڭ 20 كەنتى، 50 ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى، 2790 ئائىلىلىك دېھقان مۆلدۇر ئاپىتىگە ئۇچرىدى. 26 مىڭ 500 مو يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى، بۇنىڭ ئىچىدە بۇغداي 12 مىڭ 400 مو، كۆممىقوناق 6071مو، كېۋەز 5511 مو، ياغلىق دان 1935 مو، باشقا زىرائەتلەر 545 مو. ئاپەت تۈپەيلىدىن 417.07 تونىنا بۇغداي، 402.64 تونىنا كۆممىقوناق، 121.76 تونىنا ساپ پاختا، 566.7 تونىنا ياغلىق دان زىيان بولدى.

1988 - يىل 8 - ئاينىڭ 8 - كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت 7 دىن 20 مىنۇت ئۆتكەندە، دولان، يېڭىشەھرىق، تامتوغراق يېزىلىرىنىڭ 8 كەنتى، 26 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى، 1296 ئائىلىلىك دېھقان مۆلدۇرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى. ئاپەتكە ئۇچرىغان زىرائەت كۆلىمى 10 مىڭ 400 مو بولۇپ، 800 مىڭ يۈەندىن كۆپرەك ئىقتىسادىي زىيان بولدى.

1990 - يىلى ناھىيە تەۋەسىدە يۇز بەرگەن مۆلدۇر ئاپىتى تارىختا ئاز كۆرۈلىدۇ. 4 - ئاينىڭ 27 - كۈنىدىكى مۆلدۇر بەلۋېغىنىڭ كەڭلىكى 8 — 15 كىلومېتىرغا، ئۇزۇنلۇقى 45 كىلومېتىرغا يېتتى، 5 يېزا، بىر دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى 58 كەنت، 203 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسىغا بالايىئاپەت كەلتۈردى، 9366 ئائىلىلىك دېھقان ئاپەتكە ئۇچرىدى، 137 مىڭ مو يەردىكى دېھقانچىلىق زىرائىتى ئاپەتكە ئۇچرىدى، بۇنىڭ ئىچىدە بۇغداي 56 مىڭ 500 مو بولۇپ، ناھىيە بويىچە تېرىلغان بۇغداي كۆلىمىنىڭ 28% نى ئىگىلىدى. كېۋەز 70 مىڭ 200 مو بولۇپ، ناھىيە بويىچە تېرىلغان كېۋەز كۆلىمىنىڭ 28.4% نى ئىگىلىدى؛ 1390 چارۋا ئۆلدى. بۇئاستە ئىقتىسادىي زىيان 33 مىليون يۈەنگە يېتتى. 7 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ناھىيە تەۋەسىدىكى 6 يېزا، بىر دېھقانچىلىق مەيدانى، 42 كەنت يەنە مۆلدۇر ئاپىتىگە ئۇچرىدى. 97 مىڭ مو يەردىكى دېھقانچىلىق زىرائىتى ئاپەتكە ئۇچرىدى، بۇنىڭ ئىچىدە كېۋەز 41 مىڭ مو، كۆممىقوناق 38 مىڭ مو؛ دېھقانلارنىڭ 48 ئېغىز ئۆيى ۋە قوتىنى ئۆرۈلۈپ چۈشتى؛ 57 ئادەم يارىلاندى، 867 چارۋا ئۆلدى. 18 مىليون 980 مىڭ يۈەن بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان بولدى. 8 - ئاينىڭ 13 - كۈنى مۆلدۇر 3 - قېتىم پۈتۈن ناھىيىگە ھۇجۇم قىلدى، مۆلدۇر يولى 1 - قېتىمقىسى

بىلەن ئوخشاش تەكرارلاندى، تولۇقلاپ تېرىلغان كېۋەز، كۆممىقوناقلارنى ۋەيران قىلىۋەتتى. 29 مىڭ مو يەردىكى ھەرخىل زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى، بۇنىڭ ئىچىدە كېۋەز 15 مىڭ 700 مو، كۆممىقوناق 8854 مو، شال 1645 مو، قوغۇن - تاۋۇز، كۆكتات، ياغلىق دان 3166 مو. بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان 9 مىليون 515 مىڭ 800 يۈەنگە يەتتى. 3 قېتىملىق مۆلدۈرده ئاپەتكە ئۇچرىغان يەر كۆلىمى ناھىيە بويىچە تېرىلغان يەر كۆلىمىنىڭ 48% نى ئىگىلىدى، بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان 61 مىليون 495 مىڭ 800 يۈەنگە يېتىپ، ئالدىنقى يىلدىكى يېزا ئىگىلىك كىرىمىنىڭ 65.5% گە باراۋەر كەلدى.

§ 5 . سۇ ئاپىتى

ئاۋات ناھىيىسىدە سۇ ئاپىتى كۆپ ئەمەس. بىر قېتىملىق يامغۇر ۋە قارا يامغۇردىن كېيىن بەزىدە دەريا سۈيى شىددەت بىلەن ئۆرلەپ كېتىپ، توسمىلاردىن يار ئېلىپ كېتىدۇ، نەتىجىدە كەلكۈن يامراپ سۇ ئاپىتى پەيدا بولۇپ، خەلقنىڭ تۇرمۇشى ۋە مال - مۈلكىگە زىيان سالىدۇ.

مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) 9 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ناھىيە تەۋەسىدىكى قىسمەن كەنتلەر سۇ ئاپىتىگە ئۇچرىغان، 247 ئائىلە ئاپەتكە ئۇچرىغان. ئېغىر ئاپەتكە ئۇچرىغان يەر 1122 موغا، ئوتتۇراھال ئاپەتكە ئۇچرىغان يەر 2513 موغا، يېنىكرەك ئاپەتكە ئۇچرىغان يەر 662 موغا يەتكەن.

1951 يىل 6 — 7 - ئايغىچە دەريا سۈيى شىددەت بىلەن ئۆرلەپ كەتكەچكە، 1 - رايوندىكى ئىلەك، دولان، قۇمباش قاتارلىق كەنتلەردە سۇ ئاپىتى يۈز بەردى. 293 ئائىلە، 1332 مو يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى، 7 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى.

1961 - يىل 9 - ئاينىڭ 26 - ، 27 - كۈنلىرى قارايامغۇر ياغدى، ئەڭ كۆپ يېغىن مىقدارى 55 مىللىمېتىرغا، جەريانلىق يېغىن مىقدارى 68.4 مىللىمېتىرغا يېتىپ، كەلكۈن ئاپىتىنى پەيدا قىلدى. كەلكۈن تاشيوللارنى بۇزۇۋەتتى، ئۆستەڭلەردىن يار ئېلىپ كەتتى، قىسمەن ئېتىز - ئېرىقلارنى سۇ بېسىپ كەتتى، ئۆيلەردىن يامغۇر ئۆتۈپ كەتتى، ئۆيلەر ئۆرۈلۈپ چۈشتى.

1964 - يىلى ناھىيە بويىچە 4413 مو يەردىكى دېھقانچىلىق زىرائىتى ئاپەتكە ئۇچرىدى، بۇنىڭ ئىچىدە 2700 مو يەردىكى زىرائەتتىن بىر تالمۇ ھوسۇل ئېلىنمىدى. 3000 مو ئوتلاقنى سۇ بېسىپ كەتتى، 150 ھارۋا قىغنى سۇ ئېقىتىپ كەتتى، 16 قوي سۈدا ئۆلدى.

1971 - يىل 7 - ئاينىڭ 4 — 7 - كۈنىگىچە ئۈدا 60 سائەتتىن كۆپرەك يامغۇر ياغدى، ھۆل - يېغىن مىقدارى 71.8 مىللىمېتىرغا يەتتى. يول، كۆۋرۈكلەرنى كەلكۈن بۇزۇۋەتتى، قىسمەن ئېتىز - ئېرىقلارنى سۇ بېسىپ كەتتى.

1974 - يىل 6 - ئاينىڭ 23 — 25 - كۈنىگىچە قارايامغۇر ياغدى، ئەڭ كۆپ يېغىن مىقدارى 54.9 مىللىمېتىرغا، جەريانلىق يېغىن مىقدارى 77.8 مىللىمېتىرغا يەتتى. كەلكۈن يول، كۆۋرۈك - سۇئىگۈچىلەرنى بۇزۇۋەتتى، ئېتىز - ئېرىقلارنى سۇ بېسىپ كەتتى.

1987 - يىل 7 - ئاينىڭ 15 - كۈنى يامغۇر، مۆلدۈر ياغقانلىقتىن، ئاقسۇ دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىغا جايلاشقان غورۇچۆل يېزىسىنىڭ چارۋىچىلىق چوڭ ئەتىرىتىدىكى 31 ئائىلىلىك چارۋىچىنىڭ 155 ئېغىز ئۆيى ۋە قىسمەن تېرىلغۇ يەرلىرى، مېۋىلىك باغلىرىنى كەلكۈن بېسىپ كەتتى، پوتكۇل كەنت كەلكۈن ئىچىدە قالدى. دەريا بويىدىكى ئېتىز - ئېرىقلارنىڭ تېرىلغۇ

قەۋىتىدىكى تۇپراقلارنى كەلكۈن ئېقىتىپ كەتتى، زىرائەتلەرنىڭ بىر تال مايسىسىمۇ قالمىدى.

§ 6 . بوران ئاپىتى

1. بوران

بۇ ناھىيىدە ئەتىياز پەسلىدە چىققان قىيپاش شەرق بورىنى ھەمىشە قويۇق بوران ئارىلاش قۇم، چاڭ - توزانلارنى تەڭ ئۇچۇرتۇپ، مېۋىلىك دەرەخ ۋە ئوت - چۆپلەرنى بىر قەۋەت ئىشقارلىق چاڭ - توزان توپىسى بىلەن كۆمۈۋېتىپ، مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ چاڭلىشىشىغا تەسىر يەتكۈزىدۇ، ئوت - چۆپلەرنىڭ سۈپىتىنى تۆۋەنلىتىۋېتىدۇ، قويلارنىڭ كېسەل بولۇش نىسبىتىنى ئاشۇرۇۋېتىدۇ، چارۋىچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك ئىشلىرىغا زىيان سالىدۇ. ئەتىياز پەسلىدىكى بوران قۇرغاق بولۇپ، سۇنىڭ ئوشۇقچە پارغا ئايلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، بۇنىڭ بىلەن دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىدىكى سۇ تەركىبىنىڭ تەڭپۇڭلۇقى بۇزۇلۇپ، ئۆسۈپ يېتىلىشى تىزگىنلىنىپ قالىدۇ.

ئەتىياز ۋە ياز پەسلىدە چىققان قىيپاش غەربىي شىمال بورىنى، قىيپاش شەرقىي شىمال بورىنىنىڭ ۋاقتى قىسقا، بوران كۈچى كۈچلۈك بولۇپ، يەر ئۈستىدىكى توپا ۋە ئۇرۇقلارنى ئۇچۇرۇپ كېتىدۇ، ئىستولبىلارنى ئۆرۈۋېتىدۇ. قۇم بارخانلىرىنى كۆچۈرۈۋېتىدۇ، زىرائەتلەرنى كۆمۈۋېتىدۇ، ئىمارەتلەرنى بۇزۇۋېتىدۇ، ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ يارىلىنىش ۋە ئۆلۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

ياز پەسلىدىكى ئۆتكۈنچى بوراننىڭ داۋاملىشىش ۋاقتى قىسقا بولسىمۇ، لېكىن ھەمىشە سۇغىرىلغان زىرائەتلەرنى ياتقۇزۇۋېتىدۇ، پىشىش ئالدىدا تۇرغان بۇغداي، شالنىڭ دانلىرىنى ئېغىر دەرىجىدە تۆكۈۋېتىدۇ، ئورۇۋېلىش ئىشلىرىغا ۋە ھوسۇلىغا تەسىر يەتكۈزىدۇ.

بوران چىقىدىغان ۋاقىت ئادەتتە 3 - ئايدىن باشلىنىپ، 10 - ئايدا ئاخىرلىشىدۇ. 3 - تۈەندە قىسمەن يىللار (2 - ئاي) دىمۇ بوران چىقىدۇ. بوران چىقىدىغان ۋاقىت، ئاساسەن، ئەتىياز ۋە يازغا توغرا كېلىدۇ. 5 -، 6 -، 7 - ئايلاردىكى بورانلىق كۈن سانى شۇ يىللىق بورانلىق كۈن سانىنىڭ 61% — 64% ىنى ئىگىلەيدۇ، 4 - ئايدىن 8 - ئايغىچە بولغان بورانلىق كۈن سانى شۇ يىللىق بورانلىق كۈن سانىنىڭ 90% تىن كۆپرەكىنى ئىگىلەيدۇ.

يېڭىئېرىق يېزىسى، «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانى بىلەن غورۇچۆل يېزىسىدا بوراننىڭ زىيىنى بىرقەدەر ئېغىر. بوران كېلىدىغان بوستانلىقنىڭ چېتىدە بوراننىڭ زىيىنى بىرقەدەر ئېغىر، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ قاپلاش نىسبىتى ئاز، ئىھاتە ئورمان بەلۋېغى شالاڭ بولغان يېگانە بوستانلىقلاردا بوراننىڭ زىيىنى ئېغىر. يېڭىئېرىق يېزىسى بوستانلىقنىڭ چېتىگە جايلاشقان بولغاچقا، يېزىنىڭ غەرب تەرىپى، غەربىي جەنۇب تەرىپى قۇم قىرلىرىدىن تەركىب تاپقان، بوستانلىق ئىچىدە يەنە نۇرغۇنلىغان قۇم دۆۋىلىرى بار، بەزى قۇم دۆۋىلىرىنى قاپلاپ تۇرىدىغان ھېچقانداق يېپىنچا ئۆسۈملۈك بولمىغاچقا، كۆچمە قۇم دۆۋىلىرىگە ئايلىنىپ قالغان، ھەر يىلى شەرقىي جەنۇبقا قاراپ 5 — 6 مېتىر سۈرۈلۈپ بارماقتا، بەزى قۇم دۆۋىلىرىنىڭ ئۈستىدە قومۇشنى ئاساس قىلغان يېپىنچا قەۋەت بولسىمۇ، لېكىن قۇمساڭ تۇپراق بوش بولغاچقا، بوران ئاپىتى زىيان سالىدۇ.

3 - تۈەندە بىر قېتىملىق بوران ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن، بىر كۋادرات مېتىر ئېتىز -

ئېرىقتا 1.2 كىلوگرام قۇم توپا چۈشىدۇ. ئەتىياز پەسلىدە قىيپاش شەرقىي شىمال بورىنى كۆپرەك چىقىدۇ، باشقا پەسىللەردە ئاساسەن غەربىي شىمال بورىنى چىقىدۇ. 3 - تۆندە قىيپاش شەرقىي شىمال بورىنى كۆپرەك چىقىدۇ.

1957 - يىلى 763 تۆپ چوڭ دەرەخنى بوران يىقىتىۋەتتى.

1961 - يىل 6 - ئاينىك 16 - كۈنى چۈشتىن كېيىن، ناھىيە بويىچە 7497 مو يەردىكى زىرائەت بوران ئاپىتىگە ئۇچراپ پۈتۈنلەي نابۇت بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە كېۋەز 3557 مو، كۆممىقوناق 2810 مو، زىغىر 490 مو، بۇغداي 211 مو، قوغۇن - تاۋۇز، كۆكتات 429 مو.

1977 - يىل 4 - ئاينىك 21 -، 22 - كۈنلىرى 8 — 9 بال بوران چىقتى، يېڭىئېرىق گۈڭشېسىدا پۈتۈنلەي نابۇت بولغان كېۋەز كۆلىمى 1100 موغا، بۇغداي كۆلىمى 300 موغا، ئارپىبەدىيان كۆلىمى 800 موغا، كۆممىقوناق كۆلىمى 600 موغا، ياغلىق دان كۆلىمى 2000 موغا يەتتى، 28 تۈياق چارۋا ئۆلدى. تامتوغراق گۈڭشېسىدا 1100 مو يەردىكى كۆممىقوناقنى، 115 مو يەردىكى بۇغداينى بوران ۋەيران قىلىۋەتتى، 19 تۆپ دەرەخنى ئۈرۈۋەتتى، 1.5 مو كۆچەتخانىدىكى دەرەخ كۆچىتى ئۈششۈپ كەتتى.

1979 - يىل 4 - ئاينىك 10 — 11 - كۈنلىرى ناھىيە تەۋەسىدە 8 بال قىيپاش شىمال بورىنى چىقتى، مومېنتلىق ئەڭ زور بوران كۈچى 11 بالغا يەتتى، ھاۋا تېمپېراتۇرىسى بىراقلا تۆۋەنلەپ، سۇ يۈزىدە مۇز تۇتتى، 42 مىڭ 200 مو يەردىكى زىرائەت زىيانغا ئۇچرىدى، بۇنىڭ ئىچىدە بۇغداي 30 مىڭ 300 مو (ئۈششۈپ نابۇت بولغىنى 11 مىڭ 350 مو، بوران ئۈچۈرۈپ كەتكىنى 2226 مو، قۇم توپا بېسىۋالغىنى 6330 مو، شور نابۇت قىلىۋەتكىنى 10 مىڭ 400 مو)، كۆممىقوناق 3529 مو، ياغلىق دان 6848 مو، ئارپىبەدىيان 1302 مو، كۆكتات 169 مو، ئۆلگەن چارۋا 379 تۈياق، بوران ئۈچۈرۈپ كەتكەن كېۋەز ئۇرۇقى 19.39 تونا، ئۈرۈلۈپ چۈشكەن ئۆي 35 ئېغىز. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە قىسمەن ئىستولبا، دەل - دەرەخلەرنى بوران ئۈرۈۋەتتى، ئوت - چۆپلەرنى ئۈچۈرۈپ كەتتى.

1980 - يىل 7 - ئاينىك 19 - كۈنى 7 — 9 بال قىيپاش شىمال بورىنى چىقتى، ئاپەت زىيان سالغان دائىرە كەڭ بولۇپ، مۇنداق ئېغىر ئاپەت كۆپ يىللاردىن بۇيان ئاز كۆرۈلگەن. ئاپەتكە ئۇچرىغان كۆممىقوناق 48 مىڭ 600 مو بولۇپ، مۆلچەرىي زىيان 101.48 تونىغا يەتتى؛ ئاپەتكە ئۇچرىغان كېۋەز 30 مىڭ 200 مو بولۇپ، 1143.82 تونا ساپ پاختا زىيان بولدى؛ ئاپەتكە ئۇچرىغان شال 1583 مو بولۇپ، 25.67 تونا شال زىيان بولدى؛ ئاپەتكە ئۇچرىغان كەنجى بۇغداي 25 مىڭ 800 مو بولۇپ، 326.82 تونا بۇغداي زىيان بولدى؛ ئاپەتكە ئۇچرىغان زىغىر 8500 مو بولۇپ، 17.44 تونا زىغىر زىيان بولدى؛ ئاپەتكە ئۇچرىغان قاشقا بېدە ئۇرۇقلۇق ئېتىزى 1170 مو بولۇپ، 2725 كىلوگرام ئۇرۇق زىيان بولدى؛ 5.5564 كىلوگرام زاراڭزا زىيان بولدى؛ 440.86 تونا مېۋە - چېۋە زىيان بولدى؛ بىر قوتان ئۆرۈلۈپ چۈشتى، بىر ئات، 7 قوي ئۆلدى؛ 2014 تۆپ دەرەخ ئۈرۈلۈپ چۈشتى.

1986 - يىل 5 - ئاينىك 18 — 21 - كۈنىگىچە 8 — 9 بال بوران چىقتى، ناھىيە بويىچە 11 يېزا، بازار، مەيداندىكى 107 كەنت، 429 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى، 21 مىڭ 683 ئائىلە ئاپەتكە ئۇچرىدى. ئاپەتكە ئۇچرىغان بۇغداي 36 مىڭ 700 مو بولۇپ، مۆلچەرىي زىيان 2355 تونىغا يەتتى؛ ئاپەتكە ئۇچرىغان كۆممىقوناق 29 مىڭ 500 مو (بۇنىڭ ئىچىدە 7238 مو يەردىكى كۆممىقوناقتىن پەقەت ھوسۇل ئېلىنمىدى) بولۇپ، 1902 تونا كۆممىقوناق زىيان بولدى؛ ئاپەتكە ئۇچرىغان كېۋەز 38 مىڭ 300 مو (سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ تېرىلغان 11 مىڭ

100 مو كېۋەز مۇشۇنىڭ ئىچىدە) بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە 15 مىڭ 800 مو يەردىكى كېۋەزدىن پەقەت ھوسۇل ئېلىنمىدى، 1092 تونىنا ساپ پاختا زىيان بولدى؛ ئاپەتكە ئۇچرىغان ياغلىق دان 6723 موغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە 2714 مو يەردىكى ياغلىق داندىن ھوسۇل ئېلىنمىدى، 5. 176 تونىنا ياغلىق دان زىيان بولدى؛ ئاپەتكە ئۇچرىغان قوغۇن - تاۋۇز، كۆكتات 4107 مو بولۇپ، 1 مىليون 500 مىڭ يۆەن كىرىم زىيان بولدى؛ ئاپەتكە ئۇچرىغان مېۋىلىك باغ كۆلىمى 10 مىڭ 200 مو بولۇپ، 800 مىڭ يۆەن زىيان بولدى. 20 مىڭ 360 تۈياق چارۋا ئۆلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئات 10، كالا 35، ئېشەك 2، قوي 14 مىڭ 257، ئۆچكە 4935. غورۇچۆل ھېزىسىدا ئاپەت ئەڭ ئېغىر بولدى، 12 مىڭ 739 تۈياق چارۋا ئۆلدى، ناھىيىلىك چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ 2700 تۈياق چارۋىسى ئۆلدى. ناھىيە بويىچە 5190 تۈپ يېتىلگەن چوڭ دەرەخ ۋە 21 مىڭ 477 تۈپ ياش دەرەخنى بوران يىقىتىۋەتتى، 1185 مو كۆچەتخانىنى بوران ۋەيران قىلىۋەتتى، 56 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى. ناھىيە بويىچە ئىقتىسادىي زىيانىنى خەلق پۇلىغا سۇندۇرغاندا 8 مىليون 530 مىڭ يۆەنگە يېتىپ، يېزا نوپۇسى بويىچە ھېسابلىغاندا، كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب 85 يۆەندىن زىيان توغرا كەلدى.

2. قۇرغاق ئىسسىق شامال

قۇرغاق شامال دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئاۋات ناھىيىسى قۇملۇق كىلىماتىنىڭ تەسىرىگە بىرقەدەر كۆپرەك ئۇچرايدۇ، ھەر يىلى ياز پەسلىدە 30℃ تىن يۇقىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ قۇرغاق ئىسسىق كۈن تەخمىنەن 73 كۈنگە، 3 - تۆەندە 94 كۈنگە يېتىدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە نىسپىي نەملىك ئاز بولغاچقا، شامال كۈچەيگەندە ناھايىتى ئاسانلا قۇرغاق ئىسسىق شامال پەيدا بولىدۇ. قۇرغاق ئىسسىق شامال بۇغداي ھوسۇلىغا تەسىر يەتكۈزىدىغان مۇھىم مېتېئورولوگىيىلىك ئاپەت. ھەر يىلى 4 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 9 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىغىچە دېگۈدەك قۇرغاق ئىسسىق شامال چىقىدۇ، بۇنداق ئەھۋال ئاساسەن، 5 - ئاينىڭ باشلىرىدىن 8 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىغىچە كۆرۈلىدۇ. 5 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدىن 6 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىغىچە چىقىدىغان قۇرغاق ئىسسىق شامالنىڭ قېتىم سانى شۇ يىللىق قۇرغاق ئىسسىق شامال قېتىم سانىنىڭ تەخمىنەن 40% نى ئىگىلەيدۇ. بۇ ۋاقىتلاردا بۇغدايلار دەل چېچىكى توزۇپ، سۈتى قېتىش باسقۇچىدا تۇرغاچقا، تېمپېراتۇرا ئۆرلەپ نەملىكى تۆۋەنلەپ كەتكەن ئەھۋالدا، نەملىكنىڭ پارغا ئايلىنىش رولى كۈچىيىپ كېتىپ، بۇغداي تۈپلىرىنىڭ تەركىبىدىكى نەملىك زور مىقداردا يوقىلىپ كېتىدۇ، بوران نەملىكنىڭ يوقىلىشىنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋېتىپ، ماددا ئالمىشىشنى بۇزۇپ تاشلايدۇ. يوپۇرماق بىلەن قىلتىرىق ئۈچىدىن باشلاپ يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە قۇرۇپ كېتىدۇ.دە، نورمال دان تۆتالمايدۇ، نەتىجىدە بۇغداي ھوسۇلى كېمىيىپ كېتىدۇ. كونىلاردا «300 جىڭ ھوسۇل ئېلىنىدىغاندەك كۆرۈنسىمۇ، 100 جىڭ ھوسۇل چىقىدۇ» دېگەن تەمسىل بار، بۇ دەل قۇرغاق ئىسسىق شامالنىڭ بۇغدايغا سالغان زىيىنىنىڭ كونكرېت چۈشەندۈرۈشىدۇر.

6 - ئاينىڭ 20 - كۈنلىرى پىشقان كۈزگى بۇغداي سورتلىرىنىڭ قۇرغاق ئىسسىق شامالدىن ئۆزىنى دالدىغا ئالىدىغان يۇقىرى پەللە باسقۇچى ھېسابلىنىدۇ. 7 - ئاينىڭ 10 - كۈنلىرى پىشىدىغان يازغى بۇغداينىڭ 3 — 4 قېتىم قۇرغاق ئىسسىق شامالنىڭ زىيىنىغا ئۇچراش ئېھتىمالى كۆپرەك.

ئاۋات ناھىيىسىدە قۇرغاق ئىسسىق شامال زىيىنىنىڭ جۇغراپىيىلىك تارقىلىشى مۇنداق:

بوستانلىقنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا بوستانلىقنىڭ چېتىدىن يېنىكرەك، چوڭ بوستانلىقلاردا يېگانە كىچىك بوستانلىقلاردىن يېنىكرەك، ناھىيە تەۋەسىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە جەنۇبىي تەرىپىدىن يېنىكرەك، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ قاپلاش نىسبىتى يۇقىرى جايلاردا يېپىنچا ئۆسۈملۈك ناچار جايلاردىن يېنىكرەك بولىدۇ.

§ 7 . ئۇششۇق ئاپىتى

1 . ئۇششۇق

ئادەتتە دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ ئۆسۈش پەسلىدە، ھاۋا تېمپېراتۇرىسى 0℃ تىن تۆۋەن بولسا يوپۇرماق زىيانغا ئۇچرايدۇ. ئاۋات ناھىيىسىدە نەملىك ئاز بولغاچقا، ئۇششۇق پەيدا بولۇپ تۇرىدۇ، لېكىن قىرونىڭ پەيدا بولۇشى ناتايىن، قىرونىڭ ئۇششۇككە بولغان ۋەكىللىك خاراكتېرى ناچار، شۇڭلاشقا، ئادەتتە ئەڭ تۆۋەن ھاۋا تېمپېراتۇرىسى 0℃ تىن تۆۋەن ياكى شۇنىڭغا تەڭ بولسا ئېغىر ئۇششۇق (قارا ئۇششۇق ياكى قۇرۇق ئۇششۇق دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ھېسابلىنىدۇ، ئەڭ تۆۋەن ھاۋا تېمپېراتۇرىسى 2℃ تىن تۆۋەن ياكى شۇنىڭغا تەڭ بولسا ۋە ياكى يەر تېمپېراتۇرىسى ئەڭ تۆۋەن بولغاندا 0℃ تىن تۆۋەن ياكى شۇنىڭغا تەڭ بولسا يېنىك ئۇششۇق (ئاق ئۇششۇكمۇ دېيىلىدۇ) ھېسابلىنىدۇ.

ئاخىرقى ئۇششۇق ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنلىرى پەيدا بولىدۇ، بۇ چاغلاردا ئادەتتە ئەتىيازدا تېرىلغان زىرائەتلەر تېخى بىخلانمايدۇ، بۇغدايلار تېخى بوغۇم سۈرمەيدۇ، شۇڭلاشقا ئادەتتىكى يىللاردا زىيان بولمايدۇ. ئەگەر ئاخىرقى ئۇششۇق 4 - ئاينىڭ 15 - كۈنلىرىدىن كېيىن پەيدا بولسا، ئەمدىلا ئۇنۇپ چىققان كېۋەز مايسىلىرى، قوغۇن - تاۋۇز، كۆكتاتلارغا زىيان يەتكۈزۈشى مۇمكىن. 1966 - يىل 5 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ئاخىرقى ئۇششۇق پەيدا بولۇپ، 3 - تۆۋەننىڭ كېۋەزلىرىنى ئېغىر دەرىجىدە ئۇششۇتۇۋەتتى؛ 1974 - يىلى ۋە 1975 - يىل 5 - ئايدا ئاخىرقى ئۇششۇق پەيدا بولۇپ، دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىگە ئومۇميۈزلۈك ھالدا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە تەسىر يەتتى؛ 1989 - يىل 4 - ئاينىڭ 13 - كۈنى پەيدا بولغان بىر قېتىملىق ئۇششۇق قوغۇن - تاۋۇز، كۆكتات مايسىلىرىنى ئېغىر دەرىجىدە زىيانغا ئۇچراتتى.

باش قىرو چۈشكەن ۋاقىتلاردا زىرائەتلەر ئومۇمەن پىشىپ بولىدۇ، لېكىن قىسمەن يىللاردا باش قىرو بەكمۇ بالدۇر پەيدا بولىدۇ، بۇنىڭ بىلەن كېۋەزدىكى ئۇششۇق تەگكەن پاختا نىسبىتى كۆپىيىپ كېتىدۇ، كېۋەز غوزلىرى يېرىلىپ ئېچىلالمايدۇ، پاختا سۈپىتىگە تەسىر يېتىدۇ. ئاخىرقى ئۇششۇكنىڭ زىيىنى باش قىرونىڭ زىيىنىدىن ئېغىر، 3 - تۆۋەندە ئاۋات ناھىيىسىنىڭكىدىن ئېغىر بولىدۇ.

2 . تۆۋەن تېمپېراتۇرىلىق ئۇششۇق ئاپىتى

كېۋەز، كۆممىقوناقلار مايسا مەزگىلىدە گەرچە ئۇششۇق چۈشمىسىمۇ، مۇبادا تۆۋەن تېمپېراتۇرىلىق ھاۋارايى داۋاملىشىۋەرسە، مايسىنىڭ ئۆسۈشىگە بىرقەدەر چوڭقۇراق تەسىر يېتىدۇ. تۇپراق تېمپېراتۇرىسى 14℃— تىن تۆۋەن بولسا بۇغداي مايسىلىرى پۈتۈنلەي نابۇت بولىدۇ، بۇ خىل ئەھۋال كۆپ ساندىكى يىللاردا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە كۆرۈلىدۇ. قىش پەسلىدە

ھاۋا تېمپېراتۇرىسى تۆۋەنرەك بولسا، مېۋىلىك دەرەخلەرگىمۇ زىيان سالىدۇ. شاپتۇل، ئۈرۈك چېچەكلىگەندە ۋە ئۇزۇم تاللىرى بىخلانغاندا، تۆۋەن تېمپېراتۇرىغا دۇچ كەلسە ئۇششۇپ كېتىدۇ. بوران، قارايامغۇر، مۆلدۈردىن كېيىن ھاۋا تېمپېراتۇرىسى تېز تۆۋەنلەپ كەتسىمۇ، دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى زىيانغا ئۇچرايدۇ ھەمدە ھايۋانلار توڭلاپ ئۆلىدۇ.

ئۇششۇك ئەھۋالى

جەدۋەل: 2 — 20

رايون ئايرىمىسى / ئاي/كۈن / پونكىت نامى		يەر يۈزىنىڭ ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرىسى 0℃≤			ئەڭ تۆۋەن ھاۋا تېمپېراتۇرىسى 2℃≤			ئەڭ تۆۋەن ھاۋا تېمپېراتۇرىسى 0℃≤		
		ئوتتۇرىچە	ئەڭ بالدۇر	ئەڭ كېيىن	ئوتتۇرىچە	ئەڭ بالدۇر	ئەڭ كېيىن	ئوتتۇرىچە	ئەڭ بالدۇر	ئەڭ كېيىن
ئۈرۈمچى	باشلىنىشى	20/10	12/10	30/10	19/10	6/10	30/10	27/10	15/10	15/11
	ئاخىرلىشىشى	4/5	25/3	18/4	8/4	28/3	19/4	29/3	13/3	12/4
3 - تۈرپان	باشلىنىشى	9/10	25/9	24/10	16/10	4/10	27/10	21/10	12/10	15/10
	ئاخىرلىشىشى	12/4	21/3	23/4	6/4	23/3	24/4	29/3	13/3	24/4

§ 8 . كېسەللىك ۋە ھاشارات زىيانداشلىقى

ناھىيىدە ھەر يىلى كېسەللىك ۋە ھاشارات زىيانداشلىقى دېگۈدەك پەيدا بولۇپ تۇرىدۇ، ئاپەتكە ئۇچرىغان يەر كۆلىمى ھەر يىلى ئاز بولغاندا نەچچە مىڭ موغا، كۆپ بولغاندا نەچچە ئون مىڭ موغا يېتىدۇ، قىسمەن يىللاردا تېخىمۇ ئېغىر بولىدۇ. 1964 - يىلى ئال چۈشكەن بۇغداي كۆلىمى 140 مىڭ موغا يېتىپ، ناھىيە بويىچە بۇغداي كۆلىمىنىڭ 74.4% نى ئىگىلىدى، ئاپەتكە ئايلانغان كۆلەم 95 مىڭ 400 موغا يېتىپ، بۇغداي كۆلىمىنىڭ 50.7% نى ئىگىلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاپەت ئەڭ ئېغىر بولغان يەر كۆلىمى 80 مىڭ 700 موغا يېتىپ، بۇغداي كۆلىمىنىڭ 42.9% نى، پۈتۈنلەي نابۇت بولغان بۇغداي كۆلىمى 14 مىڭ 700 موغا يېتىپ، بۇغداي كۆلىمىنىڭ 7.8% نى ئىگىلىدى، 1250 تونىنا بۇغداي كېمەيىپ كەتتى. ناھىيە بويىچە بەشئېرىق گۈڭشېسى ئەڭ ئېغىر ئاپەتكە ئۇچرىدى. 392.95 تونىنا ھوسۇل كېمەيىپ كەتتى. شۇ يىلى ئەتىياز پەسلىدىكى كۆممىقوناق، كېۋەز مايسا مەزگىلىدە، يەر يولۇسىي زىيان سالغانلىقتىن، كېۋەز، كۆممىقوناقنىڭ مايسىلىرى ئالا ئۇنۇپ قالدى، ئاپەتكە ئۇچرىغان يەر كۆلىمى 37 مىڭ 900 موغا يەتتى، 3352 مو يەردىن پەقەت ھوسۇل ئېلىنمىدى. شۇ يىلى كېسەللىك ۋە ھاشارات زىيانداشلىقى يېزا ئىگىلىكىگە ئېغىر زىيان سالدى.

80 - يىللاردا كېۋەز تېرىلىدىغان يەر كۆلىمى تېز كېڭەيتىلدى، ئاشلىق بىلەن كېۋەزنىڭ نىسبىتى ئۆزگەرتىلدى، يېزا ئىگىلىك ئېكولوگىيىسىدە ئۆزگىرىش بولدى، بولۇپمۇ بۇغدايلىقلاردا پەيدا بولىدىغان پايدىلىق ھاشاراتلار بىلەن كېۋەزلىكلەردە پەيدا بولىدىغان زىيانداش

هاشاراتلارنىڭ نىسبىتى بۇزۇلۇپ كەتتى، كېۋەز پىتى، غوزا قۇرتىنىڭ كۈشەندىسى بولغان هاشاراتلار بەك ئازىيىپ كېتىپ، يوپۇرماق پىتىنى ئاساس قىلغان زىيانداش هاشاراتلار يامراپ كەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە سىرتتىن كۆپ مىقداردا سورت كىرگۈزۈلگەن بولغاچقا، سولىشىپ قۇرۇش كېسىلى، سارغىيىپ سولىشىش كېسىلى قاتارلىق كېسەللىك زىيانداشلىقىمۇ تېز كېڭەيىپ كەتتى.

يۇقىرىدىكى تەبىئىي ئاپەتلەردىن باشقا، ئاۋات ناهىيىسى كەلپىن يېرىلمىسىنىڭ شەرقىي شىمالىغا سوزۇلغان قۇمقۇدۇق يوشۇرۇن يېرىلمىسى، چوڭمۇسدۇق چوڭقۇر يېرىلمىسى بىلەن چۆلتاغ چوڭقۇر يېرىلمىسىنىڭ كېسىشكەن يېرىگە جايلاشقان بولغاچقا، يەنىلا يەر تەۋرەش ئېهتىمالى بار. تارىختا 6 بالدىن يۇقىرى بۇزغۇنچىلىق خاراكتېرىدىكى يەر تەۋرەش يۇز بەرمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ناهىيە جايلاشقان ئورۇننىڭ گېئولوگىيىلىك شارائىتىدىن قارىغاندا، يەنىلا يەر تەۋرەشتىن هۇشيار بولۇشقا هەمدە مەلۇم ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرىنى كۆرۈپ قويۇشقا توغرا كېلىدۇ.

ئوچىنچى قىسىم

نوپۇس

ئۇچىنچى قىسىم

نوپۇس

I باب

سانى ۋە تارقىلىشى

1§ . سانى

مىنگونىڭ 21 - يىلى (1932 - يىلى) ناھىيىدە 8739 ئائىلە، 34 مىڭ 643 ئادەم بار ئىدى. مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) ناھىيىدىكى ئائىلە 7113كە، ئادەم 33 مىڭ 892گە، 1949 - يىلغا كەلگەندە ئائىلە 8696گە، ئادەم 38 مىڭ 436گە يەتتى.

1953 - يىلدىكى مەملىكەتلىك 1 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە ناھىيە بويىچە 10 مىڭ 369 ئائىلە، 41 مىڭ 154 ئادەم بارلىقى ئېنىقلىنىپ، 1949 - يىلدىكىدىن 2718 ئادەم كۆپەيىپ، %7.07 ئاشتى، يىللىق ئوتتۇرىچە ئېشىش نىسبىتى %1.37 بولدى.

1964 - يىلدىكى مەملىكەتلىك 2 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە، ناھىيە بويىچە 22 مىڭ 695 ئائىلە، 95 مىڭ 127 ئادەم بارلىقى ئېنىقلاندى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا ئىگىلىك 1 - شىسىغا قاراشلىق تۇەن - مەيدانلار ۋە قورۇلدۇڭ ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ نوپۇسى 2097 ئائىلە، 18 مىڭ 30 ئادەم بولۇپ، ئائىلە سانى ناھىيىدىكى ئائىلە سانىنىڭ %9.24نى، نوپۇس ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %18.95نى ئىگىلىدى.

ئومۇمىي نوپۇس ئىچىدە ئاقسۇ ناھىيىسىدىن ئايرىپ بېرىلگەن بەشئېرىق گۇڭشېسى بىلەن يېڭىئېرىق گۇڭشېسىنىڭ نوپۇسمۇ بار بولۇپ، 1953 - يىلدىكىدىن 53 مىڭ 973 ئادەم كۆپەيىپ، 11 يىلدا %131.15 ئېشىپ، يىلىغا ئوتتۇرىچە %7.91 تىن ئاشتى. ئەسلىدىكى ئاۋات ناھىيىسىگە قاراشلىق رايونلارنىڭ نوپۇسى 1953 - يىلدىكىدىن 35 مىڭ 943 ئادەم كۆپەيىپ، %87.33 ئاشتى، يىلىغا ئوتتۇرىچە %5.87 تىن ئاشتى.

1982 - يىلدىكى مەملىكەتلىك 3 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە، ناھىيە بويىچە 30 مىڭ 184 ئائىلە، 134 مىڭ 94 ئادەم بارلىقى ئېنىقلاندى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا ئىگىلىك 1 - شىسىغا قاراشلىق تۇەن - مەيدانلار ۋە قورۇلدۇڭ ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش

دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ نوپۇسى 3476 ئائىلە، 14 مىڭ 68 ئادەم بولۇپ، ناھىيىدىكى ئومۇمىي ئائىلىنىڭ %11.51نى، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %10.89نى ئىگىلىدى. 1964 - يىلدىكىدىن 38 مىڭ 967 ئادەم كۆپەيىپ، 18 يىلدا %40.96، يىلىغا ئوتتۇرىچە %1.93 ئاشتى. بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشتە يۇقىرى ئېقىم سۇ ئامبىرى ئەتراپىدىكى 16 - تۇەننىڭ قىسمەن لېيەندۇيلىرىنىڭ نوپۇسى ستاتىستىكا قىلىنمىدى. ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ ستاتىستىكا قىلىنمىدى.

1990 - يىلدىكى مەملىكەتلىك 4 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە ناھىيە بويىچە 33 مىڭ 392 ئائىلە، 157 مىڭ 726 ئادەم بارلىقى ئېنىقلاندى، بۇنىڭ ئىچىدە 3 - تۇەن بىلەن قورۇلدۇڭ ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ نوپۇسى 3275 ئائىلە، 11 مىڭ 289 ئادەم بولۇپ، ناھىيىدىكى ئومۇمىي ئائىلە سانىنىڭ %9.8نى، نوپۇسنىڭ %7.16نى ئىگىلىدى. ئومۇمىي نوپۇس 1982 - يىلدىكىدىن 23 مىڭ 627 ئادەم كۆپەيىپ، 8 يىلدا %17.62، يىلىغا ئوتتۇرىچە %2.20 ئاشتى.

1949 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە بولغان 41 يىلدا، پۈتكۈل ناھىيە تەۋەسىدىكى نوپۇس 119 مىڭ 285كە يېتىپ، %310.35، يىلىغا ئوتتۇرىچە %3.5 ئېشىپ، 1932 - يىلدىن 1949 - يىلغىچە بولغان يىللىق ئوتتۇرىچە ئېشىش نىسبىتى (%0.6) دىن 2.9 پىرسەنت پوئىنتى يۇقىرى بولدى.

§ 2 . تارقىلىشى

1949 - يىلى ناھىيىدىكى 38 مىڭ 436 ئادەمنىڭ 4600ى بازار نوپۇسى بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %11.97نى؛ يېزا نوپۇسى 33 مىڭ 516 بولۇپ، %87.2نى؛ چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ نوپۇسى 320 بولۇپ، %0.83نى ئىگىلىدى.

1953 - يىلى ناھىيىدىكى 41 مىڭ 163 ئادەمنىڭ 4590ى بازار نوپۇسى بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %11.14نى؛ يېزا نوپۇسى 36 مىڭ 243 بولۇپ، %88.06نى؛ چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ نوپۇسى 330 بولۇپ، %0.8نى ئىگىلىدى.

1964 - يىلى ناھىيىدىكى 95 مىڭ 127 ئادەمنىڭ 5675ى بازار نوپۇسى بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %5.97نى ئىگىلىدى. ئىلگىرىكى بىر نەچچە يىلدا بازار نوپۇسىدىكىلەر يېزىلارغا چۈشۈرۈلگەچكە، بازار نوپۇسىنىڭ نىسبىتى تۆۋەنلەپ كەتتى. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ نوپۇسى 71 مىڭ 422 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %75.08نى؛ يېزا ئىگىلىك 1 - شىسىنىڭ ناھىيىدە تۇرۇشلۇق تۇەن - مەيدانلىرىنىڭ نوپۇسى 17 مىڭ 83 بولۇپ، %17.96نى؛ قورۇلدۇڭ ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ نوپۇسى 947 بولۇپ، %0.99نى ئىگىلىدى.

1982 - يىلى ناھىيىدىكى 134 مىڭ 94 ئادەمنىڭ 13 مىڭ 263 ى بازار نوپۇسى بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %9.9نى؛ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ نوپۇسى 106 مىڭ 758 بولۇپ، %79.6نى؛ 3 - تۇەننىڭ نوپۇسى 13 مىڭ 335 بولۇپ، %9.94نى؛ قورۇلدۇڭ ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ نوپۇسى 733 بولۇپ، %0.56نى ئىگىلىدى.

1990 - يىلى ناھىيىدىكى 157 مىڭ 681 ئادەمنىڭ 18 مىڭ 245ى بازار نوپۇسى بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %11.6نى؛ يېزا نوپۇسى 127 مىڭ 798 بولۇپ، %81نى؛ چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ نوپۇسى 349 بولۇپ، %0.2نى، 3 - تۇەننىڭ نوپۇسى 9383 بولۇپ،

%5.9نى؛ قورۇلدۇق ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ نوپۇسى 1906 بولۇپ، %1.3نى ئىگىلىدى.

نوپۇسنىڭ تارقىلىش زىچلىقىنى بوستانلىق كۆلىمى 2830.33 كۋادرات كىلومېتىر بويىچە ھېسابلىغاندا، 1949 - يىلى ھەر كۋادرات كىلومېتىر يەرگە 13.58دىن، 1953 - يىلى 14.54تىن، 1964 - يىلى 33.61دىن، 1982 - يىلى 47.38دىن، 1990 - يىلى 55.73تىن توغرا كەلدى. ناھىيىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى بويىچە ھېسابلىغاندا، 1949 - يىلى ھەر كۋادرات كىلومېتىر يەرگە 2.9 دىن، 1953 - يىلى 3.1 دىن، 1964 - يىلى 7.17دىن، 1982 - يىلى 10.11 دىن، 1990 - يىلى 11.9 دىن ئادەم توغرا كەلدى.

Ⅱ باب

نوپۇس قۇرۇلمىسى

§1. مىللەت قۇرۇلمىسى

1949 - يىلى ناھىيىنىڭ نوپۇسى 38 مىڭ 436 ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 38 مىڭ 204 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %99.4نى؛ خەنزۇلار 177 بولۇپ، %0.46نى؛ خۇيزۇ، قىرغىز، قازاق، ئۆزبېك، رۇستىن ئىبارەت 5 مىللەت نوپۇسى 55 بولۇپ، %0.14نى ئىگىلىگەنىدى.

1953 - يىلى ناھىيە نوپۇسى 41 مىڭ 154 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 40 مىڭ 906 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %99.4نى، خەنزۇلار 189 بولۇپ، %0.46نى؛ خۇيزۇ، قىرغىز، قازاق، ئۆزبېك، رۇستىن ئىبارەت 5 مىللەت نوپۇسى 59 بولۇپ، %0.14نى ئىگىلىدى.

1964 - يىلى ناھىيە نوپۇسى 95 مىڭ 127گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 74 مىڭ 697 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %78.52نى؛ خەنزۇلار 19 مىڭ 744 بولۇپ، %20.76نى؛ خۇيزۇلار 577 بولۇپ، %0.6نى ؛ قازاق، موڭغۇل، قىرغىز، تاجىك، ئۆزبېك، رۇس، شىبە، تاتار، مانجۇدىن ئىبارەت 9 مىللەت نوپۇسى 109 بولۇپ، %0.12نى ئىگىلىدى. بۇ چاغدا ناھىيىدىكى مىللەتلەرنىڭ تەركىبى 7 دىن 12گە يەتتى.

1982 - يىلى ناھىيە نوپۇسى 134 مىڭ 94كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 109 مىڭ 340 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %81.54نى؛ خەنزۇلار 23 مىڭ 550 بولۇپ، %17.56نى؛ خۇيزۇلار 1050 بولۇپ، %0.78نى؛ قازاق، موڭغۇل، قىرغىز، ئۆزبېك، رۇس، مانجۇ، دۇڭشياڭ، جۇاڭزۇ، سالار، زاڭزۇ، مياۋزۇدىن ئىبارەت 11 مىللەت نوپۇسى 154 بولۇپ، %0.12نى ئىگىلىدى. ناھىيىدىكى مىللەتلەرنىڭ تەركىبى 14كە يەتتى.

1990 - يىلى ناھىيە نوپۇسى 157 مىڭ 726گە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 134 مىڭ 578 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %85.32نى؛ خەنزۇلار 21 مىڭ 929 بولۇپ، %13.9نى؛

خۇيزۇلار 1026 بولۇپ، %0.65نى؛ قازاق، موڭغۇل، قىرغىز، ئۆزبېك، رۇس، مانجۇ، دۇڭشياڭ، جۇاڭزۇ، سالار، زاڭزۇ، مياۋزۇ، تۇجيادىن ئىبارەت 12 مىللەت نوپۇسى 193 بولۇپ، %0.13نى ئىگىلىدى، ناھىيىدىكى مىللەتلەر 15كە يەتتى.

§ 2 . جىنس قۇرۇلمىسى

1949 - يىلى ناھىيىدىكى ئەرلەر 20 مىڭ 555 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %53.48نى، ئاياللار 17 مىڭ 881 بولۇپ، %46.52نى ئىگىلىدى. ئەر - ئاياللارنىڭ نىسبىتى 100: 114.95 بولغان.

1953 - يىلى ناھىيىدىكى ئەرلەر 22 مىڭ 10 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %53.48نى؛ ئاياللار 19 مىڭ 144 بولۇپ، %46.52نى ئىگىلىدى. ئەر - ئاياللارنىڭ نىسبىتى 100: 114.97 بولدى.

1964 - يىلى ناھىيىدىكى ئەرلەر 53 مىڭ 62 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %55.78نى، ئاياللار 40 مىڭ 265 بولۇپ، %44.22نى ئىگىلىدى. ئەر - ئاياللارنىڭ نىسبىتى 100: 131.78 بولدى. يېزا ئىگىلىك 1 - شىنجاڭ ناھىيىدە تۇرۇشلۇق تۇڭن - مەيدانلىرى بىلەن قورۇلدۇق ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانىدا ئەرلەر كۆپ بولغاچقا، ئەر - ئاياللارنىڭ نىسبەت پەرقى چوڭ بولدى.

1982 - يىلى ناھىيىدىكى ئەرلەر 69 مىڭ 336 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %51.7نى؛ ئاياللار 64 مىڭ 758 بولۇپ، %48.3نى ئىگىلىدى. ئەر - ئاياللارنىڭ نىسبىتى 100: 107 بولدى.

1990 - يىلى ناھىيىدىكى ئەرلەر 81 مىڭ 984 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %51.98نى؛ ئاياللار 75 مىڭ 737 بولۇپ، %48.02نى ئىگىلىدى. ئەر - ئاياللارنىڭ نىسبىتى 100: 108.3 بولدى.

§ 3 . مەلۇمات قۇرۇلمىسى

مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) ناھىيىدىكى 33 مىڭ 891 ئادەم ئىچىدە ساۋاتلىقلار 4220 بولۇپ، %12.45نى ئىگىلىگەن، بۇنىڭ ئىچىدە ساۋاتلىق ئەرلەر 2702 بولۇپ، ئومۇمىي ئەرنىڭ %14.7نى؛ ساۋاتلىق ئاياللار 1518 بولۇپ، ئومۇمىي ئاياللارنىڭ %9.8نى؛ ساۋاتسىزلار %87نى ئىگىلىگەن.

1964 - يىلى ناھىيىدىكى 95 مىڭ 127 ئادەم ئىچىدە ساۋاتسىزلار بىلەن چالا ساۋاتلار 40 مىڭ 64 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %42.12نى ئىگىلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە 13 ياشتىن 40 ياشقىچە بولغان ساۋاتسىزلار 18 مىڭ 494. باشلانغۇچ مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگىلەر 26 مىڭ 363 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %27.71نى؛ تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگىلەر 6704 بولۇپ، %7نى؛ تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە ئوتتۇرا تېخنىكۇم مەلۇماتىغا ئىگىلەر 1556 بولۇپ، %1.6نى؛ ئالىي تېخنىكۇم ۋە ئالىي مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگىلەر 290 بولۇپ، %0.3نى؛ مەلۇماتى ئېنىق بولمىغانلار 59 بولۇپ، %0.06نى ئىگىلىدى. 12 ياشتىن تۆۋەن

مەكتەپ سىرتىدىكى بالىلار 20 مىڭ 53 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 21.08% نى ئىگىلىدى.
1982 - يىلدىكى ناھىيە نوپۇسى 134 مىڭ 94، بۇنىڭ ئىچىدە 12 ياش ۋە 12 ياشتىن يۇقىرى ساۋاتسىز ۋە چالا ساۋاتلار 32 مىڭ 724 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 24.4%نى؛ ئالىي تېخنىكۇم ۋە ئالىي مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگىلەر 269 بولۇپ، 0.2%نى؛ تولۇق ئوتتۇرا ۋە ئوتتۇرا تېخنىكۇم مەلۇماتىغا ئىگىلەر 5268 بولۇپ، 3.9%نى؛ تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگىلەر 18 مىڭ 523 بولۇپ، 13.8%نى؛ باشلانغۇچ مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگىلەر 45 مىڭ 687 بولۇپ، 34%نى؛ 12 ياشتىن تۆۋەن مەكتەپ سىرتىدىكى بالا 31 مىڭ 623 بولۇپ، 23.6%نى ئىگىلىدى.
1990 - يىلدىكى ناھىيە نوپۇسى 157 مىڭ 726، بۇنىڭ ئىچىدە ساۋاتسىزلار بىلەن چالا ساۋاتلار 29 مىڭ 236 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 18.5%نى؛ ئالىي تېخنىكۇم ۋە ئالىي مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگىلەر 617 بولۇپ، 0.39%نى؛ تولۇق ئوتتۇرا ۋە ئوتتۇرا تېخنىكۇم مەلۇماتىغا ئىگىلەر 7657 بولۇپ، 4.86%نى؛ تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگىلەر 22 مىڭ 113 بولۇپ، 14%نى؛ باشلانغۇچ مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگىلەر 68 مىڭ 351 بولۇپ، 43.3%نى؛ ئوقۇش يېشىغا توشمىغان بالا 29 مىڭ 752 بولۇپ، 18.9%نى ئىگىلىدى.
1990 - يىلى ساۋاتسىز ۋە چالا ساۋاتلارنىڭ ئومۇمىي نوپۇستا ئىگىلىگەن نىسبىتى مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) دىكى 87.55%تىن 69.05 پىرسەنت پوئىنتى؛ 1964 - يىلدىكى 42.12%تىن 23.62 پىرسەنت پوئىنتى؛ 1982 - يىلدىكى 24.4%تىن 5.9 پىرسەنت پوئىنتى تۆۋەنلىدى.

§ 4 . ياش قۇرۇلمىسى

1. ھەر قايسى ياش قورامىدىكىلەرنىڭ نىسبىتى

1964 - يىلى ناھىيىدىكى 95 مىڭ 127 ئادەم ئىچىدە 7 ياشتىن تۆۋەن ئوقۇش يېشىغا توشمىغان بالا 14 مىڭ 414 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 15.15%نى؛ 7 ياشتىن 12 ياشقىچە بولغان ئوقۇش يېشىدىكى بالا 12 مىڭ 819 بولۇپ، 13.48%نى؛ 13ياشتىن 15 ياشقىچە بولغان زاپاس ئەمگەك كۈچى 6251 بولۇپ، 6.57%نى؛ 16 ياشتىن 60 ياشقىچە بولغان ئەمگەك يېشىدىكى ئەرلەر ۋە 16 ياشتىن 55 ياشقىچە بولغان ئەمگەك يېشىدىكى ئاياللار 54 مىڭ 87 بولۇپ، 56.85%نى؛ 60 ياشتىن يۇقىرى پېنسىيە يېشىدىكى ئەرلەر، 55 ياشتىن يۇقىرى پېنسىيە يېشىدىكى ئاياللار 7591 بولۇپ، 7.98%نى ئىگىلىدى.
1982 - يىلى ناھىيىدىكى 134 مىڭ 94 ئادەم ئىچىدە، ئوقۇش يېشىغا توشمىغان بالا 25 مىڭ 562 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 19.06%نى؛ ئوقۇش يېشىدىكى بالا 21 مىڭ 833 بولۇپ، 16.28%نى؛ زاپاس ئەمگەك كۈچى 10 مىڭ 150 بولۇپ، 7.57%نى؛ ئەمگەك يېشىدىكىلەر 65 مىڭ 37 بولۇپ، 48.5%نى؛ پېنسىيە يېشىدىكىلەر 11 مىڭ 511 بولۇپ، 8.58%نى ئىگىلىدى.
1990 - يىلى ناھىيىدىكى 157 مىڭ 726 ئادەم ئىچىدە ئوقۇش يېشىغا توشمىغان بالا 29 مىڭ 752 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 18.86%نى؛ ئوقۇش يېشىدىكى بالا 21 مىڭ 258 بولۇپ، 13.48%نى؛ زاپاس ئەمگەك كۈچى 12 مىڭ 775 بولۇپ، 8.6%نى؛ ئەمگەك

يېشىدىكىلەر 79 مىڭ 809 بولۇپ، %50نى؛ پېنسىيە يېشىدىكىلەر 14 مىڭ 132 بولۇپ، %8.96نى ئىگىلىدى.

2. نوپۇسنىڭ ياش قۇرۇلمىسى

1964 - يىلى ناھىيىدىكى 95 مىڭ 127 ئادەم ئىچىدە 14 ياشقىچە بولغان ئۆسمۈرلەر - بالىلار 31 مىڭ 596 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %33.21نى ئىگىلىدى، بۇلار قورامىغا يەتكەنلەر نوپۇس قۇرۇلمىسىغا كىرىدۇ. 65 ياشتىن يۇقىرى ياشانغانلار 4097 بولۇپ، %4.31نى ئىگىلىدى. نوپۇسنىڭ قېرىلىشىش كۆرسەتكۈچى %12.97 بولدى.

1982 - يىلى ناھىيىدىكى 134 مىڭ 94 ئادەم ئىچىدە ئۆسمۈرلەر - بالىلار 54 مىڭ 533 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %40.68نى ئىگىلىدى، بۇلار ياشلار نوپۇس قۇرۇلمىسىغا كىرىدۇ. 65 ياشتىن يۇقىرى ياشانغانلار 5771 بولۇپ، %4.3نى ئىگىلىدى. نوپۇسنىڭ قېرىلىشىش كۆرسەتكۈچى %10.58 بولدى.

1990 - يىلى ناھىيىدىكى 157 مىڭ 726 ئادەم ئىچىدە ئۆسمۈرلەر - بالىلار 52 مىڭ 677 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %33.4نى ئىگىلىدى. بۇلارمۇ قورامىغا يەتكەنلەر نوپۇس قۇرۇلمىسىغا كىرىدۇ. 65 ياشتىن يۇقىرى ياشانغانلار 6782 بولۇپ، %4.3نى ئىگىلىدى، نوپۇسنىڭ قېرىلىشىش كۆرسەتكۈچى %12.87 بولدى.

§ 5 . كەسىپ قۇرۇلمىسى

1. يېزا ئىگىلىك ۋە غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى

1949 - يىلى ناھىيىدىكى 38 مىڭ 436 ئادەم ئىچىدە غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 2670 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %6.95نى؛ يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 35 مىڭ 766 بولۇپ، %93.05نى ئىگىلىدى.

1953 - يىلى ناھىيىدىكى 41 مىڭ 154 ئادەم ئىچىدە غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 4590 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %11.15نى؛ يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 36 مىڭ 564 بولۇپ، %88.85نى ئىگىلىدى.

1964 - يىلى ناھىيىدىكى 95 مىڭ 127 ئادەم ئىچىدە غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 12 مىڭ 221 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %12.84نى؛ يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 82 مىڭ 906 بولۇپ، %87.16نى ئىگىلىدى.

1982 - يىلى ناھىيىدىكى 134 مىڭ 94 ئادەم ئىچىدە غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 14 مىڭ 805 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %11.04نى؛ يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 119 مىڭ 289 بولۇپ، %83.96نى ئىگىلىدى.

1990 - يىلى ناھىيىدىكى 157 مىڭ 721 ئادەم ئىچىدە غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 23 مىڭ 392 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %14.84نى؛ يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 134 مىڭ 74 بولۇپ، %85نى ئىگىلىدى. نوپۇسى بېكىتىلمىگەن ۋە ۋاقتىنچە نوپۇسى يوقلار 225 بولۇپ،

%16.0نى ئىگىلىدى.

2. كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ۋە كەسىپ بىلەن شۇغۇللانمايدىغان نوپۇس

1982 - يىلى ناھىيىدىكى كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان نوپۇس 65 مىڭ 923 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %16.49نى ئىگىلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە 1 - كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان نوپۇس 59 مىڭ 312 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %23.44نى، كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان نوپۇسنىڭ %77.89نى؛ 2 - كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان نوپۇس 1954 بولۇپ، %46.1نى، كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان نوپۇسنىڭ %96.2نى؛ 3 - كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان نوپۇس 4657 بولۇپ، %47.3نى، كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان نوپۇسنىڭ %07.7نى ئىگىلىدى.

1990 - يىلى ناھىيىدىكى كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان نوپۇس 83 مىڭ 97 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %96.52نى ئىگىلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە 1 - كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان نوپۇس 71 مىڭ 786 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %51.45نى، كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان نوپۇسنىڭ %39.86نى؛ 2 - كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان نوپۇس 3404 بولۇپ، %01.5نى، كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان نوپۇسنىڭ %1.4نى؛ 3 - كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان نوپۇس 7907 بولۇپ، %01.5نى، كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان نوپۇسنىڭ %51.9نى ئىگىلىدى.

§ 6 . ئائىلە كۆلىمى

مىنگونىڭ 21 - يىلى (1932 - يىلى) ناھىيە بويىچە 8739 ئائىلە، 34 مىڭ 643 ئادەم بار بولۇپ، ھەر بىر ئائىلىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 3.96دىن ئادەم توغرا كەلدى.

مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) ناھىيە بويىچە 7113 ئائىلە، 38 مىڭ 892 ئادەم بار بولۇپ، ھەربىر ئائىلىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 4.76 دىن ئادەم توغرا كەلدى.

1949 - يىلى ناھىيە بويىچە 8696 ئائىلە، 39 مىڭ 843 ئادەم بار بولۇپ، ھەر بىر ئائىلىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 4.42 دىن ئادەم توغرا كەلدى.

1953 - يىلى ناھىيە بويىچە 10 مىڭ 369 ئائىلە، 41 مىڭ 154 ئادەم بار بولۇپ، ھەر بىر ئائىلىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 3.97 دىن ئادەم توغرا كەلدى.

1964 - يىلى ناھىيە بويىچە 22 مىڭ 694 ئائىلە، 95 مىڭ 212 ئادەم بار بولۇپ، ھەر بىر ئائىلىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 4.19 دىن ئادەم توغرا كەلدى.

1982 - يىلى ناھىيە بويىچە 30 مىڭ 187 ئائىلە، 134 مىڭ 94 ئادەم بار بولۇپ، ھەر بىر ئائىلىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 4.44 تىن ئادەم توغرا كەلدى.

1990 - يىلى ناھىيە بويىچە 33 مىڭ 392 ئائىلە، 157 مىڭ 726 ئادەم بار بولۇپ، ھەر بىر ئائىلىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 4.72دىن ئادەم توغرا كەلدى.

ئومۇمىي جەھەتتىن قارىغاندا، ئائىلە كۆلىمى ئوتتۇراھال ئائىلە كۆلىمىگە كىرىدۇ.

1932 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا ئائىلە كۆلىمىدە چوڭ ئۆزگىرىش بولمىغان بولۇپ، ئۆزگىرىش كوئېففېتسېنتى 0.3 بولدى.

[قوشۇمچە]
ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەنلەرنىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى

هاشىخان ئىبراھىم (1889 — 1992 - يىلغىچە) ئاۋات ناھىيە ئايباغ يېزا ئىلەك كەنتىدىن. 17 يېشىدا ياتلىق بولغان، 20 يېشىدا 2 - قېتىم، 28 يېشىدا 3 - قېتىم ياتلىق بولغان، 8 پەرزەنت كۆرگەن. ئۇ، قەيسەر ئايال بولۇپ، يەرلىك خەلق ئۇنى «تۆمۈردىن سوقۇلغان هاشىخان» دەپ ئاتىشىدۇ. ئۇ ئۇزۇن يىل ئەمگەك قىلغان، ئادەتتە گۆشكە ناھايىتى ئامراق، تېنى ساغلام، ئاتا - ئانىسىمۇ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن. 100 ياشقا كىرگەندە ئاشقازان كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ قېلىپ، گۆش يېيەلمەيدىغان بولۇپ قالغان، تامىقىمۇ ناھايىتى ئازلاپ كەتكەن. ئاغرىق توختىتىش دورىسى، ئاسپىرىن قاتارلىق دورىلارغا خۇمار بولۇپ قالغان.

مەمەتتۇردى قۇربان (1891 — 1991 - يىلغىچە) ئاۋات ناھىيە ئايباغ يېزا ئىلەك كەنتىدىن. ئۆمرىدە 3 قېتىم ئۆيلەنگەن، ژاپادار 3 ئوغۇل، 4 قىز پەرزەنت كۆرگەن. ياشلىقىدا كۆچتۇڭگۇر، ئويۇنخۇمار، ئوۋخۇمار ئادەم بولۇپ، قارچۇغا كۆندۈرۈش، مېۋە - چېۋە ئۆستۈرۈشكە ماھىر ئىدى. ئۇزۇن يىل جىسمانىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغان، يېڭى مېۋە - چېۋە، ياۋا ئۇچار قۇش ۋە ياۋا توشقان گۆشى يېيىشكە ئادەتلەنگەن. 100 ياشقا كىرگەندە تېنى ئاجىزلاپ، ساقال - بۇرۇتىغا ئاق كىرگەن، قۇلىقى ئېغىرلاشقان، ئىنكاسى ئاستىلاپ قېرىلىق يەتكەن.

ئابدۇراخمان مەمەت (1877 — 1990 - يىلغىچە) ئاۋات ناھىيە تامتوغراق يېزا يېڭىمەھەللە كەنتىدىن. 7 يېشىدا ئاتا - ئانىسىدىن يېتىم قېلىپ، پومېشچىكلارنىڭ مېلىنى باققان. ئۆمرىدە ھېچكىم بىلەن جەڭگى - جېدەل قىلىپ باقمىغان، يالغۇزلۇقنى خالايدىغان، تۇرمۇشى نامرات، ئاقكۆڭۈل، باشقىلارغا ياردەم بېرىشنى خۇشاللىق دەپ بىلىدىغان ئادەم ئىدى. ئۆمرىدە 5 خوتۇن ئالغان، ئۇلارنىڭ ھەممىسى تۇرمۇشى نامرات ھەم كۆپ بالىلىق تۇل ئاياللار ئىدى. ئۇ، 25 بالىنى قاتارغا قوشقان، بۇلارنىڭ 22 سىنى بېقىۋالغان. ئۇ ھاراق ئىچمەيدىغان، تاماكا چەكمەيدىغان، كەيىپ قىلمايدىغان، پارچە - پۇرات نەرسە يېمەيدىغان ئادەم ئىدى. 100 يىلدىن بېرى ئاشلىقلاردىن كۆممىقوناق، كۆكتاتلاردىن چامغۇرنى ئاساسلىق ئوزۇقلۇق قىلىپ كەلگەن. تەقۋادار مۇسۇلمان ئىدى.

روزى دەرۋىش (1885 — 1990 - يىلغىچە) ئاۋات ناھىيە غورۇچۆل يېزا ئاراگىرەم كەنتىدىن. تۇرمۇشى بىر خىلدا ئۆتكەن، بېشىدىن ئانچە ئىسىق - سوغۇق ئۆتمىگەن، ئائىلە ئىقتىسادىي ئەھۋالى ئوتتۇراھالدىن يۇقىرى بولۇپ، تۇرمۇشى ھاللىق سەۋىيىدە ئىدى. ئۇ، تاماكا چەكمەيدىغان، ھاراق ئىچمەيدىغان، ھەددىدىن ئارتۇق تاماق يېمەيدىغان ئادەم ئىدى. ئۆمۈر بويى ئەمگەك قىلمىغان، چىلىشىشقا ئامراق، يېڭىش - يېڭىلىشنى چوڭ بىلىپ كەتمەيدىغان، بەك خۇش بولۇپمۇ، بەك قايغۇرۇپمۇ كەتمەيدىغان، ئىچ مىجەز، سىلىق - سىپايە، ئېغىر - بېسىق، كەمسۆز، ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلىرى ئۆلۈپ كەتسىمۇ ئانچە قايغۇرۇپ كەتمەيدىغان ئادەم ئىدى. ئۆمرىدە 8 قېتىم ئۆيلەنگەن، 2 ئوغلى، 2 قىزى ھايات قالغان، بۇ بالىلارنى

8 - قېتىم ئالغان خوتۇنى تۇغقان. پەرزەنتلىرى ژاپادار، كۆيۈمچان بولۇپ، بالىلىرى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە دىلىغا ئازار بەرمەي ياققان.

تۇردى ئىسلام (1884 — 1991 - يىلغىچە) ئاۋات ناھىيە غورۇچۆل يېزا قىياقۇدۇق كەنتىدىن. ئۆمرىدە 3 قېتىم ئۆيلىنىپ، 4 پەرزەنت كۆرگەن. ئەر - خوتۇن ئىناق، خۇشال - خورام ئۆتكەن، پەرزەنتلىرى ژاپادار بولۇپ، قولۇم - قوشنىلار بىلەن ئىناق ئۆتۈپ، باشقىلارنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان.

ساربىخان زايىت (1887 — 1989 - يىلغىچە) ئاۋات ناھىيە يېڭىئېرىق يېزا ئۇجمە كەنتىدىن. 13 يېشىدا ياتلىق بولغان، 30 يېشىدا بىر قىز تۇغقان، ئۆمرىدە 2 قىز، بىر ئوغۇل تۇغقان. ئائىلىسى ئىناق، پەرزەنتلىرى ژاپادار بولۇپ، تۇرمۇشىغا چەكسىز كۆڭۈل بۆلۈپ، كۆڭلىنى ياشارتىپ تۇرغان، ئۇنىڭ تېنى ساغلام. ئۇ ئۆزىدىن 17 ياش چوڭ ئېرى بىلەن 62 يىل بىللە ياشىغان، بىر - بىرىنىڭ دەردىگە يېتىپ، بىر ئۆمۈر ئىجىل - ئىناق ياشاپ، شۇ يەردە ئاز ئۇچرايدىغان مېھرىبان ئەر - خوتۇنلاردىن بولۇپ قالغان. ئۇ سەممىي - سادىق، ئاقكۆڭۈل، راستچىل، مىجەزى ئوچۇق - يورۇق، چىقىشقاق، باشقىلارنىڭ ھال - دەردىگە يېتىدىغان ئايال بولغاچقا، ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - ئاغىنە ۋە قولۇم - قوشنىلارنىڭ چوڭقۇر ئىززەت - ھۆرمىتى ۋە ياخشى كۆرۈشىگە ئېرىشكەن. پولۇ ۋە تاتلىق - تۇرمۇسلارغا ئامراق، چامغۇر، تۇرۇپ، يېسۇئىلەك، تۇرلۇك مېۋە - چېۋە ۋە قېتىق، سۈت ئىچىشكە ئادەتلەنگەن.

نىياز ئىمىن (1887 — 1989 - يىلغىچە) ئاۋات ناھىيە ئايباغ يېزا ئاستىنقى قاغامۇش كەنتىدىن. ئاتا - بوۋىلىرى شور تۇز سېتىپ تىرىكچىلىك قىلغان، ئۇ، كىچىكىدىنلا كەمبەغەلچىلىكتە ئۆتكەن، ئۇ يالغۇز ئوغۇل بولغاچقا، ئاتا - ئانىسى بەكمۇ ئەتىۋارلاپ باققان، 15 يېشىدا رەسمىي ئەمگەككە قاتناشقان. ئۇ، ساددا، تۇز كۆڭۈل، ئوچۇق - يورۇق ئىدى. ئۇ قوناق ئۈندا ئېتىلگەن تاماقلارنى ئىستېمال قىلىشقا، قوغۇن - تاۋۇز يېيىشكە، سۈت، قېتىق ئىچىشكە ئامراق، تاماكا چەكمىگەن، ھاراق ئىچمىگەن. 13 يېشىدا تۇنجى قېتىم توي قىلغان، 15 يېشىدا 2 - قېتىم، 17 يېشىدا 3 - قېتىم توي قىلغان. ئەر - ئايال ئىككىسى بىر - بىرىگە مېھرىنى بېرىپ، 6 يىل ئۆي تۇتقاندىن كېيىن ئايالى ئۆلۈپ كەتكەن، 7 پەرزەنتلىك بولغان، ئايالى ژاپات بولۇپ 2 يىلدىن كېيىن يەنە ئۆيلەنگەن، ئۇنىڭ دادىسى 81 ياش، ئاپىسى 82 ياش ئۆمۈر كۆرگەن بولۇپ، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن جەمەت ئىدى.

Ⅲ باب

پىلانلىق تۇغۇت

1980 - يىلدىن ئىلگىرى پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى يولغا قويۇلمىغاچقا، نوپۇس تېز كۆپەيگەن. 1949 - يىلدىن 1961 - يىلغىچە بولغان 12 يىلدا 17 مىڭ 842 ئادەم كۆپەيگەن. 1962 - يىلدىن 1979 - يىلغىچە بولغان 18 يىلدا نوپۇسنىڭ ئوتتۇرىچە تۇغۇلۇش نىسبىتى ‰29.71، ئوتتۇرىچە ئۆلۈش نىسبىتى ‰10.14، ئوتتۇرىچە تەبىئىي كۆپەيمىش نىسبىتى ‰19.57 بولدى. تۇغۇلۇش نىسبىتى يۇقىرى، ئۆلۈش، كۆپەيمىش نىسبىتى ئوتتۇراھال

تىپقا كىرىدۇ.

1980 - يىلى ناھىيىلىك پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى قۇرۇلۇپ، خەنزۇلار ئارىسىدا پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى يولغا قويۇلدى. پىلانلىق تۇغۇت بىلىملىرىنى ئۆگىنىش كۇرسى ئېچىلىپ، ئاساسىي قاتلام پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىگە قوشۇمچە مەسئۇل يارەمچىسى خادىمدىن 8ى تەربىيىلەندى. بۇلار بازار، يېزىلاردىكى كادىرلار ۋە ئاممىغا پىلانلىق تۇغۇتقا دائىر تۈپ سىياسەتلەرنى تەشۋىق قىلدى، خەنزۇلار ئارىسىدا تۇغۇت چەكلەش، ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىش ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇردى ھەمدە بازارلاردىكى خەنزۇ ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئارىسىدا تۇغۇت چەكلەشنى نۇقتىدا سىناق قىلىش خىزمىتىنى قانات يايدۇردى. 1982 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە بازاردىكى توي قىلىش - تۇغۇت يېشىغا يەتكەن 522 قىز - چوكاندىن 476 سى ھەرخىل تۇغۇت چەكلەش تەدبىرى قوللاندى، تۇغۇت چەكلەش نىسبىتى 91.2%كە يەتتى.

1983 - يىلى بازار، يېزىلاردا پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلۇپ، كېچىكىپ توي قىلىش، كېچىكىپ پەرزەنت كۆرۈش، ئاز، سۈپەتلىك تۇغۇش زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلىندى، خەنزۇلار ئارىسىدا بىر جۈپ ئەر - خوتۇن بىرلا بالىلىق بولۇش تەشەببۇس قىلىندى. شۇ يىللىق تۇغۇت چەكلەش ئوپېراتسىيىسى ئىچىدا ئۇرۇق نەيچىسىنى بوغۇش ئوپېراتسىيىسىدىن 658ى ئىشلەندى، بۇ 1980 — 1982 - يىللىرىدىكى يىغىندى سانىدىن 41 ھەسسىدىن ئارتۇق؛ 1131 ئادەم تۇغۇت چەكلەش تەدبىرى قوللاندى، بۇ، ئالدىنقى 3 يىلدىكىنىڭ 2.7 ھەسسىسىگە تەڭ.

خەنزۇلارنىڭ 1983 — 1990 - يىلغىچە بولغان پىلانلىق تۇغۇت ئەھۋالى

جەدۋەل: 3 — 1

يىللار	تۇغۇلغان ئادەم	تۇنجى بالا		2 - بالا		2 دىن ئارتۇق		پىلانلىق تۇغۇت نىسبىتى (%)	يالغۇز پەرزەنتلىك گۇۋاھنامىسى ئالغانلار (%)
		سانى (ئادەم)	ئىگىلىگەنى (%)	سانى (ئادەم)	ئىگىلىگەنى (%)	سانى (ئادەم)	ئىگىلىگەنى (%)		
1983	272	85	31.25	75	27.57	112	41.18	50.03	30.42
1984	126	74	58.73	35	27.78	17	13.49	74	20.87
1985	165	71	43.03	44	26.67	50	30.30	75.50	37.12
1986	106	46	43.39	31	29.24	29	27.36	78.65	9.21
1987	105	34	32.38	43	40.95	28	26.67	66.96	8.31
1988	83	37	44.57	29	34.94	17	20.48	80.5	4.41
1989	156	69	44.23	63	40.38	24	15.38	79.75	5.96
1990	198	91	45.96	48	24.24	59	29.8	70.56	6.42

ئىزاھ: 1983 — 1985 - يىلغىچە بولغان يالغۇز پەرزەنتلىك گۇۋاھنامىسى ئېلىش نىسبىتى تۇنجى بالا سانىغا سېلىشتۇرۇپ ھېسابلاندى. 1986 - يىلدىن باشلاپ توي قىلىش - تۇغۇت يېشىغا يەتكەن ئايالار سانىغا سېلىشتۇرۇپ ھېسابلاشقا ئۆزگەرتىلگەن.

1983 - يىلدىن كېيىن، توي قىلىش يېشى چوڭايدى، بازارلاردىكى خەنزۇ ئوغۇللارنىڭ ئوتتۇرىچە توي قىلىش يېشى 24 ياش، قىزلارنىڭ 22 ياش بولدى.

1983 - يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى پىلانلىق تۇغۇتقا ئالاقىدار بەلگىلىمە چىقىرىپ، ئۇزۇك سېلىش، ئۇرۇق نەيچىسىنى بوغۇش، ھامىلىنى چۈشۈرۈۋېتىش، بويىدىن ئاجرىتىۋېتىشتىن ئىبارەت 4 تۈرلۈك ئوپېراتسىيىنى پۈتۈنلەي ھەقسىز قىلدى ھەمدە ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىشقا دائىر ھەر خىل دورا، سايمانلار بىلەن ھەقسىز تەمىنلىدى، يالغۇز پەرزەنتلىك گۇۋاھنامىسى ئالغانلارنى مۇكاپاتلىدى، يالغۇز پەرزەنتلەرگە ھەر يىلى 60 يۈەندىن ساقلىق ساقلاش خىراجىتى تارقاتتى (10 ياشقىچە)، يەسلىگە، مەكتەپكە كىرىش ۋە داۋالىنىشنى ھەقسىز قىلدى. تۇغۇت چەكلەش ۋە تۇغماسلىق ئوپېراتسىيىسى قىلدۇرغانلارغا مەلۇم دەم ئېلىش ۋاقتى بەردى. پىلانلىق تۇغۇت سىياسىتىگە ئەمەل قىلماي 2 - بالىنى تۇغقان بازاردىكى خەنزۇ ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە 1000 يۈەندىن 1500 يۈەنگىچە بىر قېتىمدا تۆلىنىدىغان جەرىمانە قويدى، 3 يىلغىچە مائاشى ئۆستۈرۈلمىدى، مۇكاپات بېرىلمىدى، ئىلغار سايلانمىدى. 3 - بالىسىنى تۇغقان خەنزۇ دېھقان، چارۋىچىلارغا 500 يۈەندىن 1000 يۈەنگىچە بىر قېتىمدا تۆلىنىدىغان جەرىمانە قويدى، يېڭى تۇغۇلغان بوۋاققا ئاشلىق يېرى بېرىلمىدى.

1987 - يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ پىلانلىق تۇغۇتىغا ئالاقىدار بەلگىلىمە چىقىرىپ، ناھىيىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدا پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىنى يولغا قويدى. شۇ يىلى ناھىيىلىك پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى سەھىيە ئىدارىسىدىن ئايرىلىپ چىقتى، خىزمەتچى خادىمى 16 گە يەتتى. ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قارىتىلغان پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىدە تەشۋىقات، تەربىيىنى، ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىش، تۇغۇت چەكلەشنى، دائىملىق قانات يايدۇرۇشنى ئاساس قىلىشتەك خىزمەت فاڭجېنى ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى. ئەنئەنىۋى تۇغۇت قارىشى ئۆزگەرتىلىپ، نورمالسىز تۇغۇش ئەھۋالى ئوڭشالدى. 1990 - يىلنىڭ ئاخىرى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تۇغۇلۇش نىسبىتى 1987 - يىلدىكى 38.61‰تىن 28.34‰كە چۈشۈپ، 3 يىلدا 4313 بالا ئاز تۇغۇلدى. تۇغۇت چەكلەش تەدبىرى قوللانغانلار 1987 - يىلدىكى 1387 دىن 1990 - يىلى 14 مىڭ 686گە يېتىپ، 10.59 ھەسسە ئاشتى.

1990 - يىلغىچە پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى بەزىدە چىڭ، بەزىدە بوش تۇتۇلدى، بولۇپمۇ كۆچمە نوپۇسقا قارىتىلغان پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىگە سەل قارالدى، بۇنىڭ بىلەن نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى بىراز كونتروللۇقىنى يوقاتتى.

1949 — 1990 - يىلغىچە بولغان نوپۇس ۋە ئۇنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 3 — 2

يىللار	يىل ئاخىرىدىكى ئومۇمىي ئائىلە سانى	يىل ئاخىرىدىكى ئومۇمىي نوپۇس	جىنسى		بازار - يېزا نوپۇسى		نوپۇسنىڭ ئۆزگىرىشى							
							تۇغۇلغىنى، ئۆلگىنى						كۆچكىنى	
			ئەر	ئايال	بازار	يېزا	تۇغۇلغىنى	تۇغۇلۇش نىسبىتى (%)	ئۆلگىنى	ئۆلۈش نىسبىتى (%)	كۆپەيگىنى	كۆپىيىش نىسبىتى (%)	كۆچۈپ كەلگىنى	كۆچۈپ كەتكىنى
1949	15043	60733	29987	30746	3600	57133								
1950	15118	61272	31887	29385	4560	56712								
1951	15457	61621	32183	29438	4700	56921								
1952	15833	62137	32455	29682	4750	57387								
1953	15881	62656	32920	29736	4920	57736								
1954	15964	62780	32974	29806	4510	58270								

								58361	4550	30060	32851	62911	16054	1955
								59288	4600	30453	33435	63888	16292	1956
								59436	4600	30599	33437	64036	16567	1957
								62069	4800	31798	30571	66869	17040	1958
								66688	5000	33932	37736	71668	16938	1959
								68096	6689	35051	39734	74785	17459	1960
								71168	7407	37295	41280	78575	17917	1961
								71738	5769	37343	39809	71152	20216	1962
		25.60	2413	10.99	1036	36.59	3449	88820	5527	42165	52182	94347	19658	1963
		13.43	1278	18.67	1777	32.10	3055	90158	5815	43142	52831	94973	21944	1964
		28.45	2806	19.33	1906	47.48	4712	95547	5703	45632	55618	101250	23619	1965
		21.13	2193	9.72	1008	30.85	3201	99956	6289	48271	57974	106245	26610	1966
		20.96	2263	8.42	909	29.38	3172	103305	6375	50583	59097	109680	26491	1967
		14.28	1631	9.25	1057	23.54	2688	111981	6756	52267	66470	118737	27034	1968
		16.63	1988	6.39	764	23.03	2752	113869	6425	55798	64496	120294	30795	1969
		22.37	2723	6.22	759	28.59	3487	117233	6425	56576	67082	123658	31715	1970
		23.08	2899	7.41	931	30.49	3830	122073	5462	59579	67956	127535	31600	1971
		25.43	3117	8.19	1004	33.62	4121	111831	5754	54714	62871	117585	28410	1972
		26.77	3405	9.50	1209	36.27	4614	130201	6639	64820	72020	136840	34546	1973
		25.19	3487	8.28	1148	33.48	4635	132938	7070	66282	73726	140008	34492	1974
		15.47	2061	11.08	1477	26.55	3538	119109	7348	62137	64320	126457	31439	1975
1014	3187	16.78	2158	7.29	938	24.07	3096	123454	7334	64572	66216	130788	31812	1976
1486	1899	12.32	1624	10.24	1350	22.56	2974	125084	7741	64422	68403	132825	31754	1977
2472	1800	11.72	1563	9.38	1250	21.10	2813	125748	7968	65166	68550	133716	32509	1978
4340	2719	13.04	1745	12.06	1614	25.10	3359	125383	8509	65653	68239	133892	32866	1979
4330	2025	12.06	1617	12.74	1708	24.81	3325	125137	9047	66293	67891	134184	32345	1980
7102	5737	13.54	1824	10.94	1474	24.48	3298	125207	10040	66027	69220	135247	32177	1981
2188	1313	14.08	1909	10.15	1377	24.23	3286	125214	10811	66636	69389	136025	31204	1982
2589	1439	14.32	1951	8.04	1095	22.36	3046	125500	10948	66779	69669	136448	30038	1983
1604	1196	12.62	1729	9.33	1279	21.95	3008	124451	13136	66958	70629	137587	30433	1984
3070	2570	15.08	2087	10.10	1397	25.18	3484	124697	14484	67825	71356	139181	30218	1985
2196	2002	10.78	1507	13.41	1875	24.19	3382	127144	13350	68500	71944	140494	30496	1986
1237	1965	16.42	2348	0.93	1332	25.40	3633	128974	14018	69884	73108	142992	30657	1987
2428	3018	15.45	2253	0.85	1234	23.91	3487	120841	24994	71373	74462	145835	31563	1988
4208	5704	16.10	2375	9.90	1463	26	3838	123002	26704	71983	77723	149706	31694	1989
1153	6780	23.60	3648	5.60	862	29.20	4510	131009	27972	75618	83363	158981	33512	1990

تۆتىنجى قىسىم

مىللەت، دىن

تۆتىنچى قىسىم

مىللەت، دىن

ئاۋات ناھىيىسىنىڭ ھەممە يېرى تاكى 18 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچىلا تېخى ئىپتىدائىي توغراقلىق بولۇپ، ئاھالە ناھايىتى ئاز ئىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېيەنلۇڭ مەزگىلىدە بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش ئەۋج ئالدى. گۇاڭشۇ يىللىرىغىچە بولغان 100 يىل جەريانىدا ئاقسۇ، ئونسۇ، ئۇچتۇرپان، كەلپىن قاتارلىق جايلاردىن نۇرغۇن ئۇيغۇرلار بۇ ناھىيىگە كۆچۈرۈلۈپ، بوز يەر ئېچىشقا سېلىندى. شۇنىڭ بىلەن مەھەللە ھەر كۆپىيىپ، ئاۋات تەدرىجىي گۈللىنىشكە باشلىدى.

مىنگونىڭ 11 - يىلى (1922 - يىلى) بۇ يەردە يارەمچى ئامبالىلىق تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن، مەمۇرىي ئاپپاراتلارنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە سودا - سېتىق ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، بىر قىسىم خەنزۇ، خۇيزۇ، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەر كۆچۈپ كەلدى. 1949 - يىلىدىن كېيىن سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش جەريانىدا، خىزمەت يۆتكىلىش، ئوقۇش پۈتكۈزۈپ خىزمەتكە تەقسىم قىلىنىش، چېگرا رايونغا ياردەم بېرىش، توي قىلىش قاتارلىق مەۋەبلەر بىلەن باشقا ئۆلكە، شەھەر، ناھىيىلەردىن يېڭى مىللەتلەر كۆچۈپ كەلدى. 80 - يىللارغا كەلگەندە، ناھىيىدە ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ، قىرغىز، قازاق، ئۆزبېك، مانجۇ، جۇاڭزۇ، سالار، دۇڭشياڭ، زاڭزۇ، مياۋزۇ، باۋئەن، تۇجيا، رۇس قاتارلىق 15 مىللەت بار بولدى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ مىللىي سىياسىتىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ھەر مىللەت خەلقى ئۆم - ئىناق ئۆتۈپ، ئەمگەك قىلىپ، ئورتاق گۈللىنىش يولىغا ماڭدى.

ئۇيغۇرلار ناھىيىدىكى ئاساسلىق مىللەت بولۇپ، 1990 - يىلى ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 89.9%نى؛ خەنزۇلار 9.51%نى، باشقا مىللەتلەر 0.59%نى ئىگىلىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپىنچىسى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. ئىنتايىن ئاز سانىدىكى خەنزۇلار دىنغا ئېتىقاد قىلىدۇ، دىنىي نۇقتىئىنەزىرى بۇددا دىنىغا مايىلراق كېلىدۇ، باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ.

I باب

ئۇيغۇرلار

§ 1. نوپۇسنىڭ كېلىش مەنبەسى

19 - ئەسىردىن ئىلگىرى ناھىيە نوپۇسى ناھايىتى ئاز بولۇپ، ئاساسلىقى كۆچمە چارۋىچى دولانلار ئىدى. ئۇلار مارالبېشىغا چېگرىداش دەريا بويلىرىغا ئولتۇراقلاشقان، كېيىن دەريا

قىننىڭ يۆتكىلىشى بىلەن شەرقە كۆچكەن. 18 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 19 - ئەسىرگە قەدەر، قوشنا ناھىيىلەردىكى ئۇيغۇرلار ئارقا - ئارقىدىن بۇ يەرگە كۆچۈپ كېلىپ، بۇزيەر ئۆزلەشتۈرۈپ، دېھقانچىلىق قىلغان. بەزى يەر نامىرى قوشنا ناھىيىدىكىلەرنىڭ بۇ يەرگە كۆچۈپ كەلگەنلىكىنىڭ بىۋاستە ئىنكاسىدۇر.

كەلپىن كەنتى — بۇ يەرگە كەلپىنلىكلەر كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلاشقانلىقى ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغان.

قاغامۇش كەنتى — بۇ يەرگە ئونسۇ ناھىيىسىنىڭ قاغامۇش كەنتىدىكىلەر كۆچۈپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغان.

ئايكۆل كەنتى — بۇ يەرگە ئاقسۇ ئايكۆللۈكلەر كۆچۈپ كېلىپ مۇشۇ يەرنىڭ ئاساسلىق ئاھالىسى بولۇپ قالغاچقا شۇنداق ئاتالغان.

ئىلەك كەنتى — بۇ يەرگە ئونسۇ ئىلەكلىكلەر كۆچۈپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغان.

شەھەر مەھەللىسى كەنتى (ئايباغ يېزىسىدا) — بۇ يەرگە ئونسۇ ناھىيە بازىرىدىكىلەر كۆچۈپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغان.

قۇمباش كەنتى — بۇ يەرگە ئاقسۇ قۇمباشلىقلار كۆچۈپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغان.

ئارال كەنتى — بۇ يەرگە ئونسۇ ئاراللىقلار كۆچۈپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغان.

ئاقيار كەنتى — بۇ يەرگە ئۈچتۇرپان ئاقيارلىقلار كۆچۈپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغان.

شەھەر كەنتى — كەنت ئاھالىسىنىڭ كۆپىنچىسى بازارلاردىن كۆچۈپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغان.

قاراتال كەنتى — بۇ يەرگە ئاقسۇ قاراتاللىقلار كۆچۈپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغان.

ياربېشى كەنتى — بۇ يەرگە ئونسۇيارىبېشىلىقلار كۆچۈپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغان.

پاۋانلا كەنتى — بۇ يەرگە ئونسۇ پاۋانلالىقلار كۆچۈپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغان.

شەھەر مەھەللىسى كەنتى (دولان يېزىسىدا) — بۇ يەردىكىلەر ئاقسۇ بازىرىدىن كۆچۈپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغان.

بۇنىڭدىن باشقا، يەنە كۆچۈپ كەلگەنلىكىنى ۋاستىلىك ئەكس ئەتتۈرىدىغان نۇرغۇن يەر نامىرى بار.

جايلاردىكى كۆچمەنلەر يەرلىك دولانلىقلار بىلەن ئارىلاشقاندىن كېيىن، تەدرىجىي دولانلىقلارنىڭ ئۆرپ - ئادەت ۋە شېۋىسىنى قوبۇل قىلغان. پەقەت ئايباغ يېزىسىدىكى كەلپىن كەنتى بىلەن غورۇچۆل يېزىسىدىكى كەلپىن كەنتىدىكىلەرلا قىسمەن كەلپىن شېۋىسىنى ساقلاپ قالغان.

§ 2 . كىيىم - كېچەك، يىمەك - ئىچمەك، تۇرالغۇ ۋە قاتناش ئەھۋالى

1. كىيىم - كېچەك

ئەرلەر يازدا بادام دوپپا، شاپاق دوپپا، چىمەن دوپپا، كەپكە، شلەپە كىيىدۇ، قىشتا

ھەرخىل تۇماق كىيىدۇ. كۆپىنچە قارا تاشلىغان تۇماق، كۆرەك تۇماق ۋە ھەرخىل ئېسىل تۇماقلارنى كىيىشكە ئادەتلەنگەن، يەنە مۇغەمبەر تۇماق كىيىدىغانلارمۇ بار. دىنىي زاتلار سەرپۇش تۇماق كىيىدۇ، بازارلاردىكى ياشلار ئارىسىدا چاچ قويۇپ، بۆك كىيىمەيدىغانلار بار.

ئايالار ئۆتمۈشتە بېشىغا چىرايلىق گۈللۈك دوپپا كىيەتتى ياكى چۈمبەل تارتمۇالاتتى. بېقىنقى زاماندىكى ياشلارنىڭ كۆپىنچىسى چۈمبەل تارتمايدىغان، دوپپا كىيمەيدىغان بولدى. ھازىرقى ئايالار دوپپا كىيمەي پەقەت رومال سالىدۇ. يازدا نېپىز رومال، قىشتا قېلىن رومال سالىدۇ. قىزلار چېچىنى 2 تال ياكى بىر نەچچە تال قىلىپ ئۆرۈۋالىدۇ. ياش ئايالارنىڭ كۆپىنچىسى چېچىنى بانتلاپ ياغلىق چىگىۋالىدۇ، بازاردىكى قىزلار ئارىسىدا چېچىنى ياساپ ياغلىق سالمايدىغانلار بار. ئايالارنىڭ ھەممىسى ھالقا سالىدۇ.

ئۆتمۈشتە ئەرلەر تۇز ياقىلىق، تۈگمىسىز، ئۇزۇن چاپان كىيىپ، بېلىگە بەلۋاغ باغلىۋالاتتى. دېھقانلار سىرتقا ئەمگەككە چىقسا بەلۋېغىغا نان ھەمدە ئۇششاق - چۈششەك نەرسىلەرنى تۈگۈۋالاتتى ۋە پىچاق ئېسىۋالاتتى. ئىچىگە تۇز ياقىلىق كۆڭلەك كىيەتتى، ئىچ كىيىم ئاساسەن ئاق رەڭلىك بولاتتى. چاپانلاردىن ئاساسەن يوللۇق بەقەسەم تون (چاپان)، قىزىل چەكمەن تون (چاپان)، سىماۋى چاپان، ئاق ۋە يېشىل چاپانلار بار ئىدى. مىنگو دەۋرىدە ئاز ساندىكى يۇقىرى قاتلام زاتلار يانچۇقلۇق پەلتو ۋە كاستيۇم - بۇرۇلكىنى قوبۇل قىلدى. 1949 - يىلدىن كېيىن، قىسقا كۆڭلەك، قىسقا يوپكا، قىسقا چاپانلار كۆپەيىشكە باشلىدى. قايرىما ياقىلىق چاپان، كۆڭلەك ۋە ئىشتان ئومۇملىشىشقا باشلىدى، پىچاق ئىشتان باغلايدىغان تاسمىغا ئېسىلىدىغان بولدى.

مىنگو دەۋرىدە ئايالار كىيىدىغان پۇتۇن كۆڭلەكنىڭ يېڭى كەڭ ھەم ئۇزۇن بولاتتى. بايلار ئىمپورت قىلىنغان يۇڭ رەختلەر، پايشان، بەقەسەم ۋە چىبەرقۇتتىن كىيىم كىيەتتى، كەمبەغەللەر سەگەز ياكى ماتادىن كىيىم كىيەتتى. كېيىن كىيىم - كېچەكلەرنىڭ پاسونى زامانىۋىلىشىشقا يۈزلەنگەچكە، قىز - چوكانلارنىڭ كۆينەك - يوپكىلىرى بەدەنگە چاپلىشىپ تۇرىدىغان، ئوتتۇرا ياشلىق ئايالارنىڭ كۆينەكلىرى كەڭ ۋە ئازادە بولىدىغان بولدى. قىزلار قاشلىق قويۇشقا، چوكانلار زىننەت بۇيۇملىرىنى ئېسىشقا ئامراق كېلىدۇ.

مەيلى ئەر ياكى ئايال بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەممىسى ئۆتۈك، بەتىنكە كىيىدۇ، چوڭ ياشلىقلار مەسە ۋە كالاچ كىيىشنى ياخشى كۆرىدۇ.

2. يېمەك - ئىچمىكى

ئاساسلىقى بۇغداي ئۇنى، گۈرۈچ، كۆممىقوناق ئۇندا تاماق ئېتىپ يەيدۇ. ئاساسلىق تاماقلىرىدىن نان، پولۇ، لەغمەن، سۇيۇقئاش، چۆچۈرە، جۇۋاۋا، ئۇماچ، ئاندىن قالسا سامسا، مانتا، پوشكال، ساڭزا، كاۋاپ قاتارلىقلار بار. ئاساسلىقى قوي - كالا گۆشى، ئاندىن قالسا توخۇ ۋە بېلىق گۆشى يەيدۇ.

ئىچىملىكلىرىدىن قېتىق، ماروژنى، دوغاپ، مۇسەللەسلەر بار. قاراچاي ئىچىشنى ياخشى كۆرىدۇ.

سەي - كۆكتاتلاردىن ئاساسلىقى پىياز، چامغۇر، سەۋزە، يېسۇنلەك، كەرەپشە، شوخلا، لازا (مۇچ)، پۇرچاق قاتارلىقلارنى ئىستېمال قىلىدۇ.

تۇز، ئاچچىقسۇ، زىرە ۋە ئۇۋاق لازىنى ئاساسلىق تېتىتقۇ قىلىدۇ.

تاماقتىن ئاۋۋال قول يۇيىدۇ. تاماق دەستىخانغا قويۇلىدۇ. تاماق ئۈستىگە مېھمان كېلىپ قالسا تاماقنى مېھمان بىلەن بېتىشىچە يەيدۇ. تاماقتىن كېيىن چوڭلارنىڭ باشچىلىقىدا دۇئا قىلىنىدۇ. ئاشقان تاماقنى ئەخلەتكە تۆكۈش، دەسسەشنى يامان كۆرىدۇ.

3. تۇرالغۇسى

يېزىلاردا ئاھالىلەر كۆپىنچە تارقاق ئولتۇراقلاشقان. 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن يېڭىدىن پىلانلانغان مەھەللىلەرگە مەركەزلىك ئولتۇراقلاشتى.

70 - يىللاردىن ئىلگىرى يېزىلاردا ئۆيلەر ئاساسلىق قۇرما تام، قىستۇرما تام، سوقما تام ۋە كېسەك تام قىلىپ سېلىناتتى. قۇرما تام، ئېتىشتە توز ياغاچلار بىر - بىرىگە كىرىشتۈرۈلۈپ تامنىڭ جازىسى قۇراشتۇرۇلىدۇ، تام جازىسى چىۋىق بىلەن توقۇلىدۇ، تامنىڭ سىرتى سامانلىق لايدا سۇۋىلىدۇ. قۇرما تاملىق ئۆي پۈختا بولۇپ، ئاسانلىقچە قىيسىيىپ ئۆرۈلۈپ چۈشمەيدۇ، نەم ياكى ئۇلى بوش يەرلەرگە ماس كېلىدۇ. قۇرما تاملىق، قىسما تاملىق، سوقماتاملىق ئۆيلەرنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ ئۆگزىسى توز، تۆڭلۈك ئېچىلىدىغان بولۇپ، تۆڭلۈكتىن كۈن نۇرى چۈشۈپ تۇرىدۇ، كۈن نۇرىنىڭ يۆتكىلىشىگە قاراپ ۋاقىتنى بىلگىلى بولىدۇ.

قىشتا كاڭدا، يازدا سۇپىدا ياكى كاتتا ئۇخلايدۇ، ئۆينىڭ ئالدىغا لەمپە ياسىلىپ، ئاستىغا 15 — 20 كۋادرات مېتىر چوڭلۇقتا چوڭ ياغاچ كارىۋات قويۇلىدۇ ياكى سۇپا ياسىلىپ، ئارام ئېلىش ياكى مېھمانلارنىڭ ئولتۇرۇشى ئۈچۈن كىگىز سېلىنىدۇ. ئۆينىڭ ئالدىغا ئۈزۈم، كەينىگە تېرەك تىكىلىدۇ، قورۇنىڭ ئەتراپى مېۋىلىك باغ بولىدۇ. ھال ئوقىتى ئوتتۇراھالدىن يۇقىرى ئائىلىلەر ھويلىسىدا گۈل بېقىپ تەشتەكلەرنى تىزىۋېتىدۇ.

80 - يىللاردا ئۆيلەرنىڭ كۆپىنچىسى خىش ۋە كېسەك تاملىق ئۆيلەرگە ئۆزگەردى، ئۆگزىسى بېلىق سىرتى شەكلىدە ياكى بىر تەرەپكە قىيپاش شەكلىدە بولۇپ، تۆڭلۈك ئېچىلمايدىغان، تامغا ئەينەك دېرىزە ئورنىتىلىدىغان بولدى. بايلار ئۆيلىرىگە پېشايۋان قىلىدۇ، تۈۋرۈكلەرگە گۈل تەشتەك نەقىشلىرى ئويۇلۇپ، كۆركەم، ھەشەمەتلىك مىللىي تۈسكە كىرگۈزۈلىدۇ. ئۆيگە كاك قىلىنىپ ياكى تاختاي ياتقۇزۇلۇپ، ئۈستىگە كىگىز سېلىنىدۇ. كۆپىنچە مەشكە كۆمۈر قالاپ ئىسسىنىدۇ. كىرىسلو، چوڭ ئۆرە ئىشكاپ، كىتاب ئىشكابى، چاي شىرەسى قاتارلىق ئۆي جاھازلىرى ئادەتتىكى ئائىلىلەرگە كىردى.

ھازىرقى زامانداكى سۈلياۋ، ئالىيۇمىن، پولات، سىرلىق قاچا - قۇچا ۋە پار - پۈر قاچا - قۇچىلار قەدىمىي تەخنە، سوغا، چۆچەك، چۆمۈچ، قاپاق، ھېجىر تاۋاق، كوزا قاتارلىق بۇيۇملارنىڭ ئورنىنى ئالدى. ياغاچ تاۋاق بىلەن ياغاچ قوشۇق ئىشلىتىشكە ئەپلىك، قىزىپ كەتمەيدىغان بولغاچقا، ھازىرغىچە ئىشلىتىلمەكتە.

4. قاتناش

ئۆتمۈشتە كىشىلەر كۆپىنچە پىيادە، ئېشەكلىك، ئاتلىق، يارىيار ھارۋا ياكى ئېشەك ۋە ئات ھارۋىلىرىغا ئولتۇرۇپ يول يۈرەتتى. 70 - يىللاردا ۋېلىسىپىت ۋە رېزىنكە چاقلىق ئۇلاغ ھارۋىسى ئاساسلىق قاتناش قورالىغا ئايلاندى. 80 - يىللاردا موتسىكلىت، كىچىك 4 چاقلىق تراكتور تەدرىجىي كۆپەيىشكە باشلىدى.

ئۆيگە كىرىش - چىقىشتا چوڭلار ئاۋۋال ماڭىدۇ، يول يۈرگەندە چوڭلار ئالدىدا ماڭىدۇ، چوڭلارنىڭ ئالدىدىن ئۆتكەندە ئات، ئېشەك، ۋېلىسىپىتتىن چۈشىدۇ. يولدا تونۇشلار ئۇچراپ قالسا تىنچلىق سورىشىپ ئاندىن ئۆز يولىغا ماڭىدۇ. چوڭلار ئالدىدا ئەسنەشكە، كېرىلىشكە بولمايدۇ. ئۇزاق سەپەرگە چىققۇچىلارنى كۆپچىلىك ياخشى تىلەكلەر بىلەن پۇل - پۇچەك، رەخت بولمايدۇ. ئۇزاق سەپەرگە چىققۇچىلارنى كۆپچىلىك ياخشى تىلەكلەر بىلەن پۇل - پۇچەك، رەخت بولمايدۇ. ئۇزاق سەپەردىن قايتىپ كەلگۈچىلەردىن ۋە يېمەكلىك يوللۇق تۇتۇپ ئۇزىتىپ قويىدۇ. ئۇزاق سەپەردىن قايتىپ كەلگۈچىلەردىن ۋە يېمەكلىك يوللۇق تۇتۇپ ئۇزىتىپ قويىدۇ. يېتىم - يېسىر، نامرات، ئاجىز - ئورۇقلارنى كۆپچىلىك ئۆيلىرىگە بېرىپ ھاردۇق سورايدۇ. يېتىم - يېسىر، نامرات، ئاجىز - ئورۇقلارنى كۆپچىلىك ئۆيلىرىگە بېرىپ ھاردۇق سورايدۇ. ھەر كۈنى ئۆيدىن چىقىپ تونۇشلار بىلەن تونۇجى كۆرگەندە سەدىقە بېرىشنى ياخشى كۆرىدۇ. ھەر كۈنى ئۆيدىن چىقىپ تونۇشلار بىلەن تونۇجى كۆرگەندە سەدىقە بېرىشنى ياخشى كۆرىدۇ. تونۇشلار يول ئۈستىدە ئۇچرىشىپ قالسا، ئوك قويۇشنى كۆكسىگە قويۇپ، ئىللىق سالام بېرىپ، تىنچلىق - ئامانلىق سورىشىدۇ. قولىنى كۆكسىگە قويۇپ، ئىللىق سالام بېرىپ، تىنچلىق - ئامانلىق سورىشىدۇ.

يېزىلاردا ئېتىز - ئېرىقلار خىلۋەت بولۇپ، يولۇچى ياكى ئەمگەكچىلەر يازدا چۈشلۈكى ھېرىپ - چارچىغاندا دەرەخ سايىسىدا ئوخلاپ ئارام ئېلىشنى ياخشى كۆرىدۇ.

§ 3 . نىكاھ ۋە ئائىلە

1. نىكاھ

1950 - يىلدىن ئىلگىرى نىكاھ ئىشلىرىغا كۆپىنچە ئاتا - ئانىلار چات كېرىۋالىدىغان، قىزلار بالدۇر ياتلىق قىلىنىدىغان، بىر ئەر كۆپ خوتۇنلۇق بولىدىغان ئەھۋاللار مەۋجۇت ئىدى. ئاياللار ئاجرىشىپ ياكى ئېرى ئۆلۈپ كېتىپ 100 كۈندىن كېيىن، ئاندىن قايتا ياتلىق بولسا بولاتتى. «بىر ئېرى ئۆلسە ئۈچ ئېرى ئۆلىدۇ، بىر خوتۇنى ئۆلسە ئۈچ خوتۇنى ئۆلىدۇ» دېگەن خۇراپىي قاراش تۈپەيلىدىن بويتاق ئەر، تۇل خوتۇنلار ئاسانلىقچە قايتا توي قىلالمايتتى، جۈرىسىدىن ئايرىلغان بويتاق ئەر، تۇل خوتۇنلار دائىم ئاسانلا بىر - بىرى بىلەن كېلىشىپ قالاتتى. دۆلەت نىكاھ قانۇنىنى ئېلان قىلغاندىن كېيىن، كىشىلەر نىكاھ ئىشلىرىدا ئۆز ئۆزىگە خوجا بولىدىغان، بىر ئەر بىر خوتۇنلۇق بولىدىغان، قانۇندا بەلگىلەنگەن توي قىلىش يېشىغا يەتكەندىلا ئاندىن توي قىلىدىغان بولدى.

چاي ئىچكۈزۈشتە، ئوغۇل تەرەپ قىز تەرەپكە 9 نان، بىر كىيىملىك رەخت ئېلىپ بارىدۇ، قىز تەرەپ قوشۇلغاندىن كېيىن، قىز - يېگىت توي خېتى ئېلىپ، توي ۋاقتىنى بېكىتىدۇ. تويلۇق كىيىم - كېچەك، ھالقا، بىلەيزۈك، قول سائەت قاتارلىق نەرسىلەردىن تەركىب تاپىدۇ. ئوغۇل تەرەپ تويدىن بىر كۈن بۇرۇن قوي، كالا، ياغ، گۈرۈچ قاتارلىق نەرسىلەرنى قىز تەرەپكە ئاپىرىپ بېرىدۇ، ئىككى تەرەپ مېھمان چىللىشىدۇ. مېھمانلار سوۋغاتلىققا 9 نان ئېلىپ كېلىدۇ، ساھىبخان نانىنىڭ ئۈچىنى ئېلىپ قېلىپ، قالغىنىنى مېھمانغا قايتۇرىدۇ.

توي باشلانغاندا، يېگىت ئۆينىڭ تېشىدا، قىز ئۆينىڭ ئىچىدە تۇرىدۇ. ئىمام قىز - يېگىت ئىككەيلەنىڭ تويغا بولغان «ماقۇل» لۇقىنى ئالغاندىن كېيىن، بىر پارچە نانىنى شاكىرابقا چىلاپ، قىز - يېگىتكە يېگۈزۈش ئارقىلىق، ئەر - خوتۇن ئىككەيلەنىڭ جاپا - مۇشەققەتىنىڭ تەمىنى بىللە تېتىپ، ئۆز ئارا چىن مېھرى - مۇھەببەت باغلاشقا بولغان ئۈمىدىنى بىلدۈرىدۇ. ئاندىن كېيىن قىزنىڭ يۈزىگە چۈمبەل تارتىلىپ، قىز ئاتقا مىنگۈزۈلىدۇ ياكى ھارۋىغا ئولتۇرغۇزۇلىدۇ. يېگىتلەر ئاتنى يېتىلەپ، گۈلخاننى 3 قېتىم ئايلىنىپ ئوغۇل تەرەپنىڭ ئۆيىگە قاراپ يولغا چىقىدۇ. بۇ چاغدا نەغمىچىلەر «جۇلا (چۆل) بايا‌ۋان»نى باشلايدۇ. قىز يەڭگىسى

قىزغا تۇرلۇك قائىدە - يوسۇنلارنى ئۆگىتىدۇ. قىز ئۆيدىن ئايرىلىش چېغىدا يىغلاپ ئۆيدىن چىقىدۇ، يىغلىمىسا باشقىلارنىڭ مەسخىرىسىگە قالىدۇ. قىز يىگىتنىڭ ئۆيىگە بېرىپ ئات (ياكى هارۋا) تىن چۈشكەندە، يىگىت تەرەپتىن بىر ئايال چىقىپ قىز يەڭگىسىدىن: كېلىنچەك تاماق ئېتەلەمدۇ؟ ئۆي سۈپۈرەلەمدۇ؟ يىڭنە ئىشى قىلالامدۇ؟ چوڭلارنى ھۆرمەتلەمدۇ؟ . . . دېگەندەك سۇئاللارنى سورايدۇ. قىزنىڭ يەڭگىسى ۋاكالىتەن جاۋاب بەرگەندىن كېيىن، ئاندىن ئۆيگە كىرىشكە بولىدۇ. شۇ كۈنى ئاخشىمى ئوغۇل تەرەپ مەشرەپ سالىدۇ، ئەتىسى سەھەردە قىزنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر ئىسسىقلىق ئۈچۈن 2 تاۋاق پولۇ ۋە ئىسسىق سۈيۈق تاماق ياكى 2 چەينەك ئىسسىق چاي ئېلىپ كېلىدۇ ھەمدە ئەر تەرەپنى چىللاققا چاقىرىدۇ، مېھماندارچىلىقتىن كېيىن ئەر تەرەپمۇ قىزنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرنى چىللاققا چاقىرىدۇ. ئىككى تەرەپ چىللاققا ئۇرۇق - تۇغقان، قولۇم - قوشنا ۋە باشقا مۇھىم ئادەملەرنى چاقىرىدۇ.

2. ئائىلە

بىر ئائىلىدە بىر جۈپ ئەر - خوتۇن ياشايدۇ. بالا ئوقۇش يېشىغا يەتكەندىن كېيىن، ئاتا - ئانىسى بىلەن بىر ئۆيدە ياتمايدۇ. ئوغۇل بالا تويدىن كېيىن ئۆي ئايرىپ چىقىپ كېتىدۇ. قىز بالا ياتلىق بولغاندىن كېيىن ھەر جۈمە كۈنى ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيىگە ئازنىلاپ بارىدۇ، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئازنىلاپ بېرىش ۋاقتىمۇ تەدرىجىي ئۇزىرايدۇ.

ئائىلىدە ئەر كىشىنىڭ ئورنى يۇقىرى بولىدۇ، ئۆي ئىشلىرىنى ئەر - خوتۇن كېڭىشىپ بىر تەرەپ قىلىدۇ. ئەر ئۆلۈپ كېتىپ، بالا تېخى كىچىك بولسا، ئۆينىڭ يۈكىنى ئايال ئۈستىگە ئالىدۇ. ئايال ياشانغاندىن كېيىن، چوڭ ئوغۇل ئۆينىڭ يۈكىنى ئۈستىگە ئالىدۇ، لېكىن ئانا يەنىلا ئۆينىڭ بېشى بولۇپ تۇرۇۋېرىدۇ. بالىلار ئاتا - ئانىسى تۇغۇپ كەتكەندىن كېيىن ئۆينىڭ مۇلكىگە ۋارىسلىق قىلىدۇ. ئوغۇل مىراسنىڭ بىر ئۈلۈشىنى، قىز يېرىم ئۈلۈشىنى ئالىدۇ، قىزغا تەگكەن مىراس «يېتىم ھەققى» دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ مىراس ئېرىنىڭ ئۆيىگە ئېلىپ بېرىلىپ ئۇنىڭ مۇلكىگە قوشۇۋېتىلىدۇ. ئەر «يېتىم ھەققى»نى يوقىتىپ قويۇشقا ياكى سېتىۋېتىشكە قەتئىي يول قويمايدۇ. بۇ تەرىپى ئايال كىشىنى رازى قىلىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە كىشىلەر ئارىسىدا «يېتىم ھەققى» دىن ئايرىلىپ قالغان ئادەم باي بولالمايدۇ، گادايلىشىپ كېتىدۇ، دېگەن قاراش بار.

چوڭراق بىر نەرسىنى سېتىۋېتىش ياكى سېتىۋېلىشنى ئەر قارار قىلىدۇ، ئايال ياكى قورامىغا يەتمىگەن ئوغۇل بالا ئۆز ئالدىغا بىر تەرەپ قىلالمايدۇ. ئەگەر ئۆينىڭ بېشى ئايال ياكى ياش ئوغۇل بالا بولسا، ئەگەر يېقىن تۇغقانلىرىنى چاقىرىپ كېلىپ، تىلخەت تەييارلىۋېلىپ، ئاندىن بىر تەرەپ قىلىدۇ. ئوغۇل توي قىلىپ، ئاتا - ئانىسىدىن ئايرىلىپ مۇستەقىل ياشاشقا باشلىغاندىن كېيىن، بارلىق پايدا - زىيانغا ئۆزى ئىگە بولىدۇ، ئاتا - ئانىسى تەكلىپ بېرىدۇ، ھەرگىز بۇۋاستە قول تىقىپ ئارىلاشمايدۇ.

§ 4. ئۆلۈم - يېتىم، نەزىر - چىراغ ئىشلىرى

1. ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرى

كېسەل كىشى ئۆز ئۆيىدە ئۆلۈشنى خالايدۇ. ناۋادا ساقىيىشتىن ئۈمىد بولمىسا

دوختۇرخانىدىن ئۆيىگە قايتىپ كېلىدۇ. ئادەم جان ئۈزگەندىن كېيىن، ئائىلە تاۋابئاتلىرى ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ئۇن سېلىپ يىغلىشىدۇ ھەمدە تەرەپ - تەرەپكە مۇسىبەت خەۋىرى يەتكۈزىدۇ. خەۋەرنى ئائىلىغان ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلەر يېتىپ كېلىپ ھازىدارلارغا تەسەللى بېرىدۇ. مەرھۇمنىڭ ئائىلە تاۋابئاتلىرى ئىچىدىكى ئەرلەر بېشىغا ئاق بۆك ياكى ئاق تۇماق، ئۇچىسىغا قارا كېيىم كىيىدۇ، بېلىگە ئاق بەلۋاغ باغلايدۇ؛ ئاياللار قارا چاپان، ئاق كۆڭلەك كىيىدۇ، بېشىغا ئاق رومال، ئۇنىڭ ئۈستىگە قېيىقچا باغلايدۇ.

مېيىت سۇغا ئېلىنىپ بولغاندىن كېيىن، ئاق رەختتە كېپەنلىنىدۇ. مەھەللە ئىمامى نامىزىنى چۈشۈرگەندىن كېيىن مېيىت دەپنە قىلىنىدۇ، مېيىت ئادەتتە شۇ كۈنى دەپنە قىلىنىدۇ. مېيىت جىنازىغا ئېلىنىدۇ. ئەرلەر نامىزىنى چۈشۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلەر تاۋۇتنى تالىشىپ نۆۋەت بىلەن كۆتۈرىدۇ. مەرھۇمنىڭ ئوغلى ياكى ئاتىسى تاكى قەبرىستانلىققىچە سەپنىڭ ئالدىدا ئۇن سېلىپ يىغلاپ ماڭىدۇ. جامائەت يولدا توختاپ - توختاپ دۇئا - تىلاۋەت قىلىپ ماڭىدۇ. بۇ مەرھۇمنى قۇياش نۇرىدىن كۆپرەك بەھرىمەن بولسۇن دېگەنلىكتۇر، ئاياللار تۇپراق بېشىغا چىقمايدۇ.

يەرلىك تاش گۆر ۋە ئىچ گۆر دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ، تاش گۆرنىڭ ئۇزۇنلۇقى ۋە چوڭقۇرلۇقى 2 مېتىر بولىدۇ. تاش گۆرنىڭ قىبلە تەرىپىدىن ئىچىگە قارىتىپ ئىچ گۆر كولىنىدۇ. ئىچ گۆر جەنۇب - شىمال يۆنىلىشىدە، ئۇزۇنلۇقى 2 مېتىر، كەڭلىكى 1 — 1.5 مېتىر بولىدۇ، ئېگىزلىكى مېيىتنىڭ باش قىسمى ئازادە پاتقىدەك بولىدۇ. مېيىتنى يەرلىككە قويىدىغان چاغدا، جىنازىدىن ئېلىنىپ، بېشى شىمالغا، پۇتى جەنۇبقا قارىتىلىپ ئىچ گۆرگە قويۇلىدۇ. تۇپراق بېشىغا چىققانلار قولىغا بىر سىقىمدىن ئىخلاس توپىسى ئالىدۇ، ئىخلاس توپىسى بىر ئادەمنىڭ پېشىگە يىغىلىدۇ، مېيىت يەرلىككە قويۇلۇپ بولغاندىن كېيىن بۇ توپا مېيىتنىڭ ئۈستىگە چېچىلىدۇ. مېيىتنىڭ بېشىدا «جاۋابنامە» ياكى قۇرئان ئوقۇلىدۇ، ياكى بولمىسا «جاۋابنامە» كېسەككە يېزىلىپ، مېيىتنىڭ باش تەرىپىگە قويۇلىدۇ. قەبرىگە مېيىتنىڭ باش تەرىپىگە توغرىلاپ كېسەكتىن بەلگە قويۇلۇپ، دەرەخ شېخى سانجىپ قويۇلىدۇ. بۇ «تۇغشادا» دەپ ئاتىلىدۇ، تۇغنىڭ ئۇچىغا ئايەت يېزىلغان ئاق رەخت ئېسىلىدۇ. بەزىلەر قەبرىگە قوچقار مۇڭگۈزى ياكى ئات قۇيرۇقى قويۇپ قويىدۇ. ئىقتىسادىي شارائىتى ياخشىلىرى كۆپىنچە گۈمبەز قاتۇرىدۇ.

تۇپراقى بوش، ئىچ گۆر كولاشقا بولمايدىغان قۇمساق، شورلۇق يەرلەردە گۆر 1 — 1.5 مېتىر چوڭقۇرلۇقتا كولىنىپ، ئەتراپى كېسەكتە قوپۇرۇلىدۇ ياكى گۆرنىڭ 4 تەمىغا پۇختا تاختاي قويۇلۇپ، ساندۇق شەكلىگە كەلتۈرۈلۈپ، ئۈستى تاختايدا يېپىلىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە توپا دۆڭلىنىدۇ ھەمدە تۇغشادا قادىلىدۇ. بۇنداق گۆر «شامگۆر» دېيىلىدۇ.

مېيىت دەپنە قىلىنغاندىن كېيىن 3 كۈنگىچە تۇپراق بېشىغا چېدىر تىكىلىپ، بىر ياكى بىر قانچە مولا «قۇرئان» تاماملايدۇ. كەچتە تۇپراق بېشىدىن ئادەم ئايرىلمايدۇ، تاڭ يورۇغاندا بىر نەچچە ئادەم ئۈزمەي ئەزەن توۋلايدۇ. 3 كۈندىن كېيىن تۇپراق بېشىدىن قايتىدۇ.

مەرھۇمنىڭ ئوغلى 40 كۈنگىچە چاچ - ساقاللىرىنى ئالدۇرماي، قارىلىق كىيىم كىيىپ يۈرىدۇ.

قەبرىستانلىقتىن ئۆتكەندە قەبرە بېشىنى دەسسەشكە بولمايدۇ، يولۇچىلار قەبرىستانلىقتىن ئۆتكەندە ئاددىيلا دۇئا قىلىپ ئۆتىدۇ.

2. نەزىر - چىراغ ئىشلىرى

بۇ مەرھۇم ئۈچۈن قىلىندىغان نەزىر، بالايى - قازانىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن قىلىنىدىغان نەزىر، خۇدا يولىدا قىلىنىدىغان نەزىر ۋە تۇرلۈك سەدىقە نەزىرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئۆلۈم نەزىرى ئۈچ نەزىرى، يەتتە نەزىرى، قىرقى نەزىرى ۋە يىل نەزىرى دەپ 4 قېتىم ئۆتكۈزۈلىدۇ، ھەر قېتىملىق نەزىرنىڭ خاراكتېرى ئوخشىمايدۇ.

ئۈچ نەزىرى: ئادەم ئۆلۈپ 3 كۈنگىچە كىشىلەر بامدات نامىزىدىن يېنىپ، تۇپراق بېشىغا بېرىپ دۇئا قىلىدۇ، 3 - كۈنى بامدات نامىزىدىن كېيىن، ھازىغا قاتناشقۇچىلارغا نەزىر ئېشى تارتىلىدۇ.

يەتتە نەزىرى: ئادەم ئۆلۈپ 7 - كۈنى يېقىن - يورۇقلار چاقىرىلىپ نەزىر بېرىلىدۇ، يەتتە نەزىرنىڭ كۆلىمى ئۈچ نەزىرىدىن كىچىك بولىدۇ.

قىرقى نەزىرى: بۇ، ئادەم ئۆلۈپ 40 - كۈنى ئۆتكۈزۈلىدىغان نەزىردۇر. بۇنىڭغا ئۇرۇق - تۇغقان، قولۇم - قوشنىلار قاتنىشىدۇ، دائىرىسى چوڭ بولمايدۇ. نەزىردىن كېيىن ئۆي ئىگىسى مېھمانلارنىڭ ئالدىغا رەخت قويۇپ، ئۇلارنىڭ قارىسىنى سۇندۇرىدۇ، چاچ - ساقاللار ئېلىنىدۇ.

يىل نەزىرى: بۇ، ئادەم ۋاپات بولغانلىقىنىڭ بىر يىللىقىغا ئاتاپ قىلىنىدىغان نەزىردۇر. نەزىرگە ئۇرۇق - تۇغقان، يېقىن - يورۇقلار چاقىرىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن نەزىر ئاياغلىشىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن ھەر قېتىملىق روزا ھېيت، قۇربان ھېيت كۈنلىرى قەبرىستانلىققا بېرىپ خەتمە قۇرئان قىلىدۇ. قەبرىستانلىق يېقىن بولسا، ھەر كۈنى بامدات نامىزىدىن كېيىن، تۇپراق بېشىغا چىقىپ دۇئا قىلىدۇ.

بالايى - قازانىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن قىلىنىدىغان نەزىر (زارا خەتمە): ھەر يىلى ھىجرىيە ھېسابىدا ئوشۇر ئېيى (3 - ئاي) دا ھەممە ئائىلىلەر قەبرىستانلىق ئەتراپىغا ياكى مەسچىتنىڭ يېنىغا قازان ئېسىپ تاماق (گۆش توغرىغان ئۇماچ ياكى شويلا) ئېتىدۇ، ئەرلەر دۇگلەك سەپ بولۇپ ئولتۇرىدۇ، ھەر بىر ئائىلىنىڭ قازىنىدىن بىر نەچچە قاچا تاماق ئۈسۈلۇپ سەپنىڭ ئالدىغا قويۇلىدۇ. ئاشقان تاماقنى ئايالار يېتىشچە يەيدۇ.

خۇدا يولىدا قىلىنىدىغان نەزىر: بۇ قەرەلسىز ئۆتكۈزۈلىدىغان خالىسانە نەزىردۇر. كىمنىڭ ئائىلىسى ئويلىمىغان بىرەر پېشكەللىك ياكى ئاۋارىچىلىققا ئۇچرىسا ياكى يامان چۈش كۆرسە، بالايى - قازادىن ساقلىنىش ئۈچۈن خالىغان چاغدا نەزىر ئۆتكۈزىدۇ. بۇنداق نەزىرگە كۆپىنچە ئەرلەر چاقىرىلىدۇ.

دىۋانىلەرگە بېرىلىدىغان سەدىقىمۇ نەزىر ھېسابلىنىدۇ.

§ 5. ھېيت - بايرام ۋە كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى

1. نورۇز بايرىمى

بۇ بايرام 2 - ئاينىڭ باشلىرى يەنى ئەتىياز پەسلى كىرىشنىڭ ئالدى - كەينىدە بىر ھەپتە

ئۆتكۈزۈلىدۇ. كىشىلەر بىر يەرگە جەم بولۇپ، مەشرەپ سالىدۇ، ئەرلەر چېلىشىش، ئات بەيگىسى، ئوغلاق تارتىش، توخۇ، قوچقار سوقۇشتۇرۇش ئويۇنلىرىنى، ئايالار گۈلەڭگۈچ، ساغاردى ئويۇنى ئويناپدۇ. بايرامنىڭ مەزمۇنى قىشنى ئۇزىتىپ، باھارنى كۈتۈۋېلىشتۇر. بۇ چاغدا تۇغۇلغان بالىلارغا نورۇز دەپ ئىسىم قويۇلىدۇ.

1940 - يىلدىن ئىلگىرى نورۇز ناھايىتى داغدۇغىلىق ئۆتكۈزۈلەتتى، كۆپىنچە نورۇزلۇق زىياپەت ئۆتكۈزۈلۈپ، مېھمان چاقىرىلاتتى، مەكتەپلەردە نورۇزلۇق مۇشائىرە كېچىلىكلىرى ئۆتكۈزۈلەتتى، نورۇز قوشىقى ئاھاڭغا سېلىنىپ ئوقۇلاتتى. 80 - يىللارغا كەلگەندە قايتا ئەۋج ئېلىپ، جاي - جايلاردا داغدۇغىلىق پائالىيەتلەر ئۆتكۈزۈلىدىغان بولدى.

2. روزا ھېيت

روزا تۇتۇپ بىر ئاي توشقان كۈنى روزا ھېيت بولىدۇ. بۇ كۈنى سەھەردە ئۆگزىلەردە ناغرا - سۇناي چېلىنىدۇ. ئەرلەر مەسچىتكە بېرىپ ناماز ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ تۇپراق بېشىنى يوقلايدۇ، تۇپراق بېشىدىن قايتىپ كېلىپ، ئاتا - ئانا، قېينانا - قېينانا ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلارنىڭ ئۆيىگە ھېيت پەتىسىگە بارىدۇ.

3. قۇربان ھېيت

بۇ ھېيت روزا ھېيت ئۆتۈپ 70 كۈندىن كېيىن بولىدۇ. چۈشتىن بۇرۇن ئەرلەر مەسچىتكە بېرىپ ناماز ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن قەبرىستانلىققا بېرىپ دۇئا قىلىدۇ ۋە تۇغشاندىلارنى يەڭگۈشلەيدۇ. ئۆي - ئۆيلەردە قۇربانلىق قوي سويۇلۇپ، ھېيتلىق كىيىملەر كىيىلىدۇ، چوڭلار بالىلارغا ھېيتلىق پۇل بېرىدۇ. 1 - كۈنى ئاتا - ئانا ۋە يېقىن ئۇرۇق - تۇغقانلارنىڭ ئۆيلىرىگە بېرىپ ھېيتلايدۇ، 2 - كۈندىن باشلاپ قۇلۇم - قوشنا، ئەل - ئاغىنە ۋە خىزمەتداشلار ھېيتلىشىدۇ. ھەممە ئۆيدە گۈش پىشۇرۇلۇپ، ساڭزا ۋە پوشكال سېلىنىدۇ، پېچىنە - پىرەنىك، قەنت - گېزەك ۋە مېۋە - چېۋە تەييارلىنىدۇ. كىشىلەر يۇز كۆرۈشكەندە ئالدى بىلەن «ھېيتىڭىزغا مۇبارەك بولسۇن» دەپ بىر بىرىنىڭ ھېيتىنى مۇبارەكلىشىدۇ. ئۆيگە كىملا كېلىشىدىن قەتئىينەزەر ئىللىق كۈتۈۋېلىنىدۇ. ھېيت 5 كۈندىن 15 كۈنگىچە بولىدۇ. ھېيت مەزگىلىدە جەڭگى - جېدەل، ئۇرۇش - تالاش قىلىشقا بولمايدۇ، ئۆچ - ئاداۋەتنى بارلار ئۇچرىشىپ قالغاندىمۇ ئۆزئارا سالام - سائەت قىلىشىدۇ.

4. مەشرەپ

ئاۋات ناھىيىسىدە كۆپىنچە دولان مەشرىپى ئۆتكۈزۈلىدۇ. دولان مەشرىپى ئاساسلىق دولان مۇقامى، دولان ئۇسسۇلى، پوتا ئويۇنى قاتارلىق مول ھەم قىزىقارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ئاساسلىق كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى ھېسابلىنىدۇ.

5. قارلىق تاشلاش ئويۇنى

ھەر يىلى تۇنجى قار ياغقاندا ئۆتكۈزۈلىدىغان پائالىيەت. قۇتلۇق قارنى مەدھىيەلەپ قارلىقنامە

يېزىلىپ، ئەل - ئاغىنىلىرى دىققەت قىلمىغان پۇرسەتتە تۆيدۇرماي يېنىغا تاشلاپ قويۇلىدۇ، ئاندىن ئىشكتىن چىقار چاغدا «قارىلىق بېسىۋالمىسۇن» دەپلا قاچىدۇ. قارىلىقنى ئالغۇچى دەرھال قارىلىقنى تېپىپ، قارىلىق تاشلىغۇچىنى قوغلاپ تۆتۈۋالسا يۈزىگە قارا سۈرتۈپ، ئېشەككە تەتۈر مىندۈرۈپ، ئۆيىگە ئاپىرىپ قويىدۇ. تۆتىۋالالمىسا قارىلىقتا دېيىلگەن تەلەپ بويىچە مېھمان چاقىرىپ مەشرەپ سالىدۇ.

6. بالىلار ئويۇنلىرى

ئۇششاق بالىلار ئويۇنلىرىدىن گاگار، گۈلەڭگۈچ، «ئاق تېرەك، كۆك تېرەك»، تاققا - تۇققا، دۇم - دۇم ۋە مۆكۈشمەك قاتارلىق ئويۇنلار بار، بۇ ئويۇنلاردا كۆپىنچە بالىلار قوشىقى ئېيتىلىپ، جانلىق - قىزغىنلىق ئوينىلىدۇ.

§ 6. قائىدە - يوسۇن ۋە پەرھىزلىرى

1. جۈگان تويى

بىر بالا تۇغۇلغاندىن كېيىن قىز تەرەپ قىز بالىغا پۈتكۈل مەھەللىنى چاقىرىپ جۈگان تويى ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ، تويدا مەشرەپ سېلىنىدۇ. جۈگان تويىدا جۈگان يۇيۇنۇپ تارىنىپ پەرداز قىلىدۇ، ياسىنىپ بولغاندىن كېيىن ئۇسسۇل ئوينايدۇ. بازار كۈنىمۇ مۇشۇنداق ياسىنىپ كوچىغا چىقىپ يۈرتداشلىرىغا ئۆزىنىڭ گۈزەل ھۆسنى جامالىنى نامايەن قىلىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ جۈگان بولغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ ھەمدە كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولىدۇ.

ئاۋاتلىقلار توي قىلمىغانلارنى «قىز»، توي قىلغانلارنى «چوكان»، بىر بالا تۇغقاندىن كېيىن «جۈگان»، 2 بالا تۇغقاندىن كېيىن «خوتۇن» دەيدۇ.

2. ئىسىم قويۇش مۇراسىمى

ئايال ئانىسىنىڭ ئۆيىدە تۇغىدۇ، بالا تۇغۇلۇپ 7 كۈندىن كېيىن ئىسىم قويۇلىدۇ ھەمدە يۈرتداشلار مېھمانغا چاقىرىلىدۇ. ئىمام بالىنىڭ قولىنى تۇتۇپ، ئوڭ قۇلىقىغا ئەزان توۋلاپ، سول قۇلىقىغا «تەكبىر» ئېيتىپ، مۇسۇلمانچە ئىسىم قويىدۇ. بالىنىڭ ئىسمى كۆپىنچە ئاتا - ئانا تەرىپىدىن تەييارلىنىپ ئىمامغا دەپ بېرىلىدۇ. ئوغۇل بالىنىڭ ئىسمىنى ئاتىسى، قىز بالىنىڭ ئىسمىنى ئانىسى تاللايدۇ.

بالا تۇغۇلۇپ قىرقى توشقاندا، 41 تال توقاچ يېقىلىپ، بىر مۇنچە ئۇششاق بالا چاقىرىلىدۇ، توقاچلار شۇ بالىلارغا تارقىتىپ بېرىلىدۇ ھەمدە توقاچ بوۋاقنىڭ چېكىسىگە تېگىلىپ «سەممي سادىق ئادەم بول» دەپ بوۋاقنىڭ چېچى چۈشۈرۈلىدۇ.

3. خەتنە توي

ئوغۇل بالا 6 - 7 ياشقا كىرگەندە، خەتنىچى ياكى دوختۇر چاقىرىلىپ ئوغۇل بالىنىڭ

نەسىل قالدۇرۇش ئەزاسىنىڭ ئۇچىدىكى خەتنىلىكى كېسىلىدۇ. شۇكۇنى ياكى بىر نەچچە كۈندىن كېيىن ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنە، قۇلۇم - قوشنىلار چاقىرىلىپ خەتنە توي ئۆتكۈزۈلىدۇ. خەتنە تويدىن كېيىن ئوغۇل بالىنىڭ ئاتا - ئانا، قېرىنداش ئاچا - سىڭىللىرى بىلەن بىر يوتقاندا يالىڭاچ يېتىشىغا، ئادەم بار يەردە ئىشتان سېلىشىغا بولمايدۇ.

4. پەرھىزلىرى

مېھماننىڭ ئالدىدىن توغرا ئۆتۈشكە بولمايدۇ.
ئايغا، كۈنگە ۋە قىبلى تەرەپكە قاراپ سىيىشكە بولمايدۇ.
توخۇ، ئىتلار ئۆيگە كىرگۈزۈلمەيدۇ.
ئېلىنغان چاچ - ساقاللارنى مەينەت يەرگە تاشلاشقا بولمايدۇ.
ئۆلۈپ قالغان (مەكرو) ماللارنىڭ گۆشىنى يېيىشكە بولمايدۇ. چوشقا، ئىت، ئېشەك، قېچىر ۋە يىرتقۇچ قۇشلار، يىرتقۇچ ھايۋانلارنى يېيىشكە، بارلىق ھايۋانلارنىڭ قېنىنى ئىچىشكە بولمايدۇ.
يەيدىغان نەرسىلەرنى دەسسەشكە بولمايدۇ.
تاماق ئۈستىدە ياكى پاراڭلىشىۋاتقاندا تۈكۈرۈشكە، مىشقىرىشقا، ئەسنەشكە، ئۇسۇرۇشقا بولمايدۇ.
مازارلىق ۋە مەسچىتكە شۇنىڭدەك ئىچىدىغان سۇغا چوڭ - كىچىك تەرەت قىلىشقا ۋە پاسكىنا نەرسىلەرنى تاشلاشقا بولمايدۇ.
ئۆيدە ۋە تالادا ئىچ مايكا ۋە كالتە ئىشتان بىلەن يۈرۈشكە بولمايدۇ.

§ 7. تۇرمۇش ئەھۋالى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۇ يىللىرى سىرتقى ناھىيىلەردىن كەلگەن كۆچمەنلەر، ئاساسەن ناھىيە تەۋەسىدە ئولتۇراقلىشىپ بوزيەر ئېچىپ تېرىقچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شوغۇللىنىپ، تۇرمۇشى تەدرىجىي ھاللىق سەۋىيىگە يەتتى. قاتناشنىڭ قولايسىزلىقى، ئاشلىق ۋە مال - چارۋىلار سىرتقا ئاز توشۇلغانلىقى ئۈچۈن، بازار باھاسى تۆۋەن بولدى. ئاز ساندىكى قول - ھۈنەرۋەنچىلىك كارخانىلىرىدىن باشقا، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى يوق ئىدى. شۇڭا سانائەت مەھسۇلاتلىرى قىس، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى تۆۋەن، يەيدىغىنى يەرلىك تۈگمەندە تارتىلغان قارا ئاشلىق ئۇنى، كىيىدىغىنى بۆز - ماتا، ياقىدىغىنى جىن چىراغ ئىدى.
ئاز ساندىكى تىجارەتچىلەر سىرتتىن رەخت، قەنت - گېزەك، سەرەڭگە، مىق، چاي قاتارلىقلارنى ئېلىپ كېلىپ قىممەت باھادا سېتىپ، ئۇلارنى نۇرغۇن تېرە، قوي يۇڭى، مال - چارۋا، ئاشلىققا ئالماشتۇراتتى، نامرات دېھقانلار بۇنىڭغا يېقىن كېلەلمەيتتى.
مىنگو دەۋرىدە ناھىيە دېھقانچىلىقى دەسلەپكى قەدەمدە كۆلەملەشتى، جەنۇبنىڭ ئاشلىقىنى شىمالغا يۆتكەش خەلققە ئېغىر يۈك بولدى. ئاۋاتنىڭ ھەربىي ئاشلىقى كۆپىنچە قاراشەھەر قاتارلىق جايلارغا توشۇلاتتى، يول يىراق بولغاچقسا، ئۇلاغ ھارۋىلىرى بەرداشلىق بېرەلمەيتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە توشۇش ھەققى ئەرزان ئىدى. ئاشلىق كۆپىنچە زېمىستان قىشتا توشۇلغاچقا، ھارۋىكەشلەرنىڭ كۆپىنچىسى ياقا يۇرتلاردا كېسەل بولۇپ ئۆلۈپ قالاتتى ياكى ھەربىي ئاشلىق

توشۇش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ باشقا يۇرتلارغا قېچىپ بېرىپ پاناھلىناتتى. 40 - يىللاردا يەرلەرنى قوشۇۋېلىش بىر قەدەر ئېغىر بولغاچقا، يېرىدىن ئايرىلغان دېھقانلار پومېشچىكلارنىڭ يېرىنى تېرىپ، مېلىنى باقاتتى، ئىش ھەققى تۆۋەن ئىدى، بالا ئىشچىلار كۆپ ئىدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان چاغدا ناھىيە نوپۇسىنىڭ %80تىن كۆپرەكى ساۋاتسىز ئىدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى ئارقىلىق دېھقانلار يەر، تېرىلغۇ ئۇلىغى ۋە دېھقانچىلىق سايمانلىرىغا ئىگە بولدى، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپچانلىقى مىسلىسىز ئۆستى، تۇرمۇشى تەدرىجىي ياخشىلاندى. 1950 - يىلى كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 246 كىلوگرامدىن ئاشلىق توغرا كەلگەن بولسا، 1953 - يىلى 381 كىلوگرامغا يەتتى. مەكتەپكە كىرگەن بالىلار بىر ھەسسىدەك كۆپەيدى. يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۇرۇش ئارقىلىق دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇشى تېخىمۇ ياخشىلاندى، 1958 - يىلدىكى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش»تە خەلق گۇڭشېسى قۇرۇلۇپ، سىرتتىن ئەمگەك كۈچى يۆتكەپ كېلىنىپ تاغقا چىقىپ پولات تاۋلاندى، دېھقانلار تاماقنى كوللېكتىپ ئاشخانىدا يەيدىغان بولدى، دېھقانلارنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى تۆۋەنلەپ، ئاشلىق يېتىشمەسلىك ئەھۋالى كۆرۈلدى. 1960 - يىلى ئاشلىق يېتىشمەسلىك ئەھۋالى ئەڭ ئېغىر بولۇپ، ئۇزۇقلۇق يېتىشمەسلىكتىن بولىدىغان ئىششىق كېسىلى پەيدا بولدى. شۇ يىلى كىشى بېشىغا 46 يۆەندىن، ھەربىر ئەمگەك كۈچىگە 75 يۆەندىن كىرىم توغرا كەلدى. 1962 - يىلى يېزىلاردا كىشى بېشىغا 186 كىلوگرامدىن ئاشلىق تەقسىم قىلىندى، كىشى بېشىغا 46.6 يۆەندىن، ھەربىر ئەمگەك كۈچىگە 103 يۆەندىن كىرىم توغرا كەلدى. ئايرىم يېزا ئاساسىي قاتلام كادىرلىرى دېھقانلارنىڭ ئۇزۇقلۇق ئاشلىقىنى تۆتۈپ قالغانلىقى ھەتتا ئامما ئىنى ئۇرۇپ - تىللىغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە يىل بويى ئىشلەپ تاپقان كىرىمى ئاشخانىدا تاماق يېيىشكە يەتمىگەنلىكى ئۈچۈن، 1963 - يىل 11 - ئايدىن 1964 - يىل 3 - ئايغىچە 56 ئائىلىدىكى 103 ئادەم سىرتقا چىقىپ كەتتى. نوپۇسنىڭ سىرتقا ئېقىشى ئەڭ ئېغىر بولغىنى تامتوغراق گۇڭشېسى بىلەن يېڭىئېرىق گۇڭشېسى بولدى. 1964 - يىلى تەرتىپكە سېلىش باشلاندى ھەمدە خەلق گۇڭشېلىرىدا «16 ماددا» ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، دېھقانلارغا قالدۇرۇق يەر، قالدۇرۇق چارۋا تەقسىملەپ بېرىلدى، نەتىجىدە دېھقانلارنىڭ كىرىمى ئاشتى، تۇرمۇشى ياخشىلاندى، ئىشلەپچىقىرىش راۋاجلاندى. 1966 - يىلى كىشى بېشىغا 475 كىلوگرامدىن ئاشلىق، 85 يۆەندىن كىرىم، ھەر بىر ئەمگەك كۈچىگە 196 يۆەندىن كىرىم، 4.2 ئادەمگە بىر ئېغىزدىن ئۆي توغرا كەلدى، ئۆيدە كىگىز، يوتقان - كۆرپىلەر ئاساسەن تەل بولدى. 1967 — 1978 - يىلغىچە يېزىلاردا «كاپىتالىزمنىڭ قۇيرۇقىنى كېسىش»، «ئۇچ ئۆز، بىر كۆتۈرە» تەنقىد قىلىنىپ، دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىغا يەنە بىر قېتىم بەرھەم بېرىلدى. دېھقانلاردا ئاشلىق، پۇل قېيىنچىلىقى پەيدا بولۇپ، تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشى ئاستا بولدى. 12 يىلدا كىشىلەرنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە كىرىمى 75 يۆەن، ھەربىر ئەمگەك كۈچىنىڭ كىرىمى 173 يۆەن بولدى. 1979- يىلى يېزا ئىقتىسادىي سىياسىتى تەڭشەلدى، بۇنىڭ بىلەن دېھقانلارنىڭ كىرىمى ئېشىشقا باشلىدى، تۇرمۇش سەۋىيىسىمۇ تەدرىجىي ئۆستى. 1979 - يىلى دېھقانلارنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە كىرىمى 104 يۆەنگە، ھەربىر ئەمگەك كۈچىنىڭ كىرىمى 258 يۆەنگە يەتتى. 1983 - يىلدىن باشلاپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، بۇنىڭ بىلەن دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى مىسلىسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. يېڭى يېزا ئىگىلىك تېخنىكىلىرى ئۈزلۈكسىز

كېڭەيتىلدى، بولۇپمۇ سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىلىپ ۋە ئۆسۈشنى چەكلەش دورىسى ئىشلىتىلىپ پاختا ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى مىسلىسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، ئىقتىسادىي ئۇنۇم ھەسسىلەپ ئاشتى. دېھقانلارنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە كىرىمى 1982 - يىلى 139 يۈەنگە، ھەربىر ئەمگەك كۈچىنىڭ كىرىمى 350 يۈەنگە؛ 1983 - يىلى يىللىق ئوتتۇرىچە كىرىمى 240 يۈەنگە، ھەربىر ئەمگەك كۈچىنىڭ كىرىمى 644 يۈەنگە؛ 1986 - يىلى يىللىق ئوتتۇرىچە كىرىمى 483 يۈەنگە، ھەربىر ئەمگەك كۈچىنىڭ كىرىمى 1350 يۈەنگە؛ 1988 - يىلى يىللىق ئوتتۇرىچە كىرىمى 570 يۈەنگە، ھەربىر ئەمگەك كۈچىنىڭ كىرىمى 1660 يۈەنگە؛ 1990 - يىلى يىللىق ئوتتۇرىچە كىرىمى 745 يۈەنگە، ھەربىر ئەمگەك كۈچىنىڭ كىرىمى 2298 يۈەنگە يەتتى. تۇرمۇش سەۋىيىسى ۋە تۇرمۇش ساپاسىدىمۇ غايەت زور ئۆزگىرىش بولدى. 80 - يىللاردىن ئىلگىرى دېھقانلار كۆممىتونىقنى ئاساسلىق ئوزۇقلۇق قىلاتتى، ناشتىلىقىغا ئۇماچ ئىچەتتى، چۈشتە كۆممىتوناق نېنى يەيتتى، كەچتە يوبدان ئىچەتتى. ئىشلەپچىقىرىش ئەتراپىدىكى بىر يىلدا ئاران بىر نەچچە قېتىم گۆش تەقسىم قىلاتتى، ھەر قېتىمدا ھەربىر ئادەمگە ئاران بىر نەچچە يۈز گرام تەقسىم قىلىناتتى. بازاردا ئاشخانا ئاز ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە تاماق ئاشلىق بىلىتىگە سېتىۋالىناتتى، دېھقانلاردا ئاشلىق بىلىتى ئاز بولغاچقا ناھايىتى تەستە سېتىۋالالايتتى. سەپەرگە ياكى ئەمگەككە چىقسا زاغرا نانىنى بەلۋاغقا تۆگۈۋالاتتى، قورسىقى ئاچسا نانىنى ئۆستەكنىڭ سۈيىگە چىلاپ يەيتتى. رەخت بىلەتلىك تەمىنلىنەتتى، دېھقانلار يىل بويى ئاددىي پاختا رەختلەردىن كىيىم كىيەتتى ۋە بىلىك كىيىنەتتى، چىبەرقۇت ئېسىل رەخت ھېسابلىناتتى. كېسەك تاملىق ياكى قۇرما تاملىق ئۆيلەردە ئولتۇراتتى. ئۆي جاھازلىرىمۇ كونىچە جابدۇقلار ئىدى، كۆپىنچە جىن چىراغ بېقىلاتتى. تاماق ئېتىشتە قالىنىدىغان ئوتۇن ئورمانلىق، جاڭگاللىقلاردىن ئېلىپ كېلىنىدىغان شاخ - شۇمبىلاردىن ئىبارەت ئىدى، كاڭدا ئۇخلايتتى. كەتمەن ئاساسلىق ئەمگەك قورالى ئىدى، يەر ھەيدەشتە كۆپىنچە 2 كالا قوشۇلغان بوقۇسا ئىشلىتىلەتتى، تېرىشتىن ھوسۇل يىغىشقىچە ئادەم كۈچى ئاساس قىلىناتتى. بازارغا بېرىشتا ئاساسلىقى پىيادە، ئېشەكلىك ۋە كالا ھارۋىسىدا باراتتى، ۋېلسىپىت ئالىي قاتاش قۇرالى ھېسابلىناتتى. يېزىلاردا توشۇلىدىغان نەرسىلەر ئاساسلىقى يارىيار ھارۋا ۋە رېزىنكە چاقلىق ئات ھارۋىسىدا توشۇلاتتى. رادىئو ئاڭلاش دېھقانلارنىڭ ئاساسلىق ئائىلىۋى مەدەنىيەت تۇرمۇشى ئىدى، نۇرغۇن دېھقانلار يول يۈرگەندە ۋە بازارغا بارغاندا رادىئونى مۇرىسىگە ئېسىۋېلىپ، يولدا ئاڭلىغاچ ماڭاتتى. 80 - يىللاردىن كېيىن بۇغداي ئۈنى بىلەن گۈرۈچ دېھقانلارنىڭ ئاساسلىق ئوزۇقلۇقىغا ئايلاندى، كۆممىتوناق كۆپىنچە مال - چارۋىلارغا بوغۇز قىلىنىدىغان بولدى. ھەممە ئۆيدە قوي، كالا بېقىلىپ، گۆش ئۈزۈلمەيدىغان بولدى. دېھقانلارنىڭ كۆپۈنچىسى باسما قۇدۇق سۈيى ئىچىدىغان بولدى، تازلىق شارائىتى ياخشىلاندى. بۆز - ماتا، چىبەرقۇتلار ئاساسەن ئىشلىتىلمەيدىغان بولدى. دېھقانلار كۆپىنچە سوكنو، يۇڭ رەخت ۋە ھەرخىل خىمىيىۋى تالالىق رەختلەردىن كىيىم كىيىدىغان بولدى، كاستيۇم - بۇرۇلكا، يېڭى پاسوندىكى كىيىم - كېچەكلەر ئاساسىي جەھەتتىن ئۇمۇملاشتى، قول سائەت، زىننەت بويۇملىرىمۇ ئادەتتىكى نەرسە بولۇپ قالدى. تۇرالغۇ ئۆي شارائىتى ياخشىلاندى، ئۆيگە خىش ياتقۇزۇلىدىغان، تاملارغا ئەينەكلىك دېرىزە ئورنىتىلىدىغان بولدى، ئۆيلەر ئازادە، يورۇق بولدى. ئائىلىلەردە تېلېۋىزور، ئۇنئالغۇ، كىيىم تىكىش ماشىنىسى، كىرىسلو، چوڭ ئۆرە ئىشكاپ قاتارلىق ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرى ۋە ئۆي جاھازلىرى ئاساسەن ئۇمۇملاشتى، ئۆيلەردە كۆپىنچە لامپۇچكا يېقىلىدىغان بولدى. كىشىلەر قىشتا ئۆيگە مەش قويۇپ، كۆمۈر قالاپ ئىسىنىدۇ. يول يۈرۈش ۋە بازارغا بېرىشتا ئاساسلىق رېزىنكە چاقلىق ئات ھارۋىسى،

ۋېلسىپىت، كىچىك 4 چاقلىق تراكتور ئىشلىتىلىدىغان بولدى، موتسىكلىتمۇ ئادەتتىكى ئائىلىلەرگە كىردى، يەر ھەيدەش، سۆرەم سېلىش، ئۇرۇق سېلىش، چاغلاش، ئوغۇتلاش ئىشلىرى ئاساسى جەھەتتىن ماشىنىلاشتى، ئۇرۇش، خامان تېپىشتىمۇ ئادەم كۆچى ئاز ئىشلىتىلىدىغان بولدى، ئۆستەك چېپىش، لانتا تازىلاشتا قېزىش ماشىنىسى ئىشلىتىلىدىغان بولدى، ئۇ، ئىلگىرىكى ئادەم كۆچى بىلەن قېزىلىدىغان ئېغىر ئەمگەكنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى. مەدەنىي تۇرمۇشتا تېلېۋىزىيە پروگراممىلىرىدىن باشقا يەنە ھەر يىلى مەشرەپ، گۈلەڭگۈچ، ئات بەيگىسى، ئوغلاق تارتىشىش قاتارلىق پائالىيەتلەر ئۆتكۈزۈلىدۇ، ناخشا - ئۇسسۇل قاتارلىق ئەدەبىيات - سەنئەت نومۇرلىرىمۇ ئورۇندىلىپ تۇرىدۇ. يېزىلاردا مەدەنىيەت پونكىتى، رادىئو ئۇزېلى بار بولدى. ئوقۇش يېشىدىكى بالىلارنىڭ 95% تىن كۆپرەكى مەكتەپكە كىردى، 9 يىللىق مەجبۇرىيەت ماۋارىپى ئومۇملاشتۇرۇلدى، ئوتتۇرا ياش ۋە ياش ساۋاتسىزلار ئاز قالدى. دېھقانلارنىڭ ئائىلە مۈلكى، ئاساسەن، تۇمەن يۇەندىن ئاشتى، ئايرىم دېھقان ئائىلىلىرىنىڭ مۈلكى نەچچە تۇمەن ھەتتا نەچچە يۈز مىڭ يۇەنگە يەتتى. يېزىلاردا ئاز ساندا نامرات ئائىلىلەر بولسىمۇ، لېكىن ھۆكۈمەت ھەر يىلى نامراتلارنى يۆلەش تەدبىرى قوللىنىپ، ئۇلارنىڭ نامراتلىقتىن قۇتۇلۇشىغا ياردەم بېرىدۇ.

Ⅱ باب

خەنزۇلار

§ 1 . نوپۇسنىڭ كېلىش مەنبەسى ۋە تارقىلىشى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا خەن فامىلىلىك بىر كىشى 3 ئۆيلۈك تېيەنجىنلىكنى ئاۋات كەنتىگە تىجارەت قىلىشقا باشلاپ كېلىپ، دۇكان ئاچقان، كېيىن يەنە 3 ئۆيلۈك كۆچەيگەن. مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) ناھىيە قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، بۇ يەردىكى خەنزۇلار تۇرۇپ كۆپەيىپ، تۇرۇپ ئازىيىپ تۇرغان، مۇقىم تۇرىدىغان ئادەم 10 — 20 گىنچە بولغان.

مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) ناھىيە قۇرۇلغاندا، بۇ يەرگە خەنزۇ ئەمەلدار ئەۋەتىلگەن، نەتىجىدە خەنزۇلار نوپۇسى كۆپەيىپ 30 نەچچىگە يەتكەن. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇش ھارپىسىدا ناھىيە بازىرىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان 10 نەچچە ئادەم بار ئىدى.

1950 - يىلى خەلق ھاكىمىيىتى ئورنىتىلىپ، ئارمىيىدىكى كادىرلار، ئەسكەرلەر كەسىپ ئالماشتۇرۇپ ناھىيىدىكى پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ۋە كارخانا، كەسىپي ئورۇنلارغا خىزمەتكە كەلدى، بۇنىڭ بىلەن يىل ئاخىرىدا خەنزۇلارنىڭ سانى 179 غا يەتتى. كېيىن خەنزۇ كادىرلار ئارقا - ئارقىدىن يۆتكەپ كېلىندى، ئالىي مەكتەپ ۋە تېخنىكومىلارنى پۈتتۈرۈپ، ناھىيىگە تەقسىم قىلىنغان خەنزۇ تېخنىك خادىملار (ئاساسلىقى يېزا ئىگىلىك تېخنىك خادىملىرى)، توي قىلىپ ياكى ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى پاناھ تارتىپ كەلگەن خەنزۇلار ئۆزلۈكسىز كۆپەيدى. 1956 - يىلى يېزا ئىگىلىك 1 - شى 3 - تۇمەن - مەيدانى قۇرۇلغاندا

ئارمىيەدىكى پېشقەدەم ئەسكەرلەر كەسىپ ئالماشتۇرۇپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە باشلىدى. 1957 - يىلىغا كەلگەندە خەنزۇلار 885كە يەتتى.

1958 - يىلى شەندۇك، جيانگسۇ قاتارلىق جايلاردىن چېگرا رايونغا ياردەم بېرىشكە كەلگەن ياشلار 3 - تۈركۈم ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1959 - يىلدىن كېيىن گەنسۇ، خېنەن، سىچۈەن قاتارلىق ئۆلكە، رايونلاردىكى خەنزۇ دېھقانلار ئارقا - ئارقىدىن بۇ ناھىيىگە كېلىپ، بەشئېرىق يېزىسىنىك شاكال، غورۇچۆل يېزىسىنىك مۇزلۇق، ئايباغ يېزىسىنىك چوماق قاتارلىق جايلىرىغا ئۆزلىمەي كېلىپ بوز يەر ئېچىپ، يەر تېرىپ، خەنزۇ مەھەللىلىرىنى بەرپا قىلدى. 1961 - يىلى ناھىيەدىكى خەنزۇلار نوپۇسى 6044كە يەتتى. چېگرا رايونغا ياردەم بېرىشكە كەلگەن ياشلار ناھىيىگە ئەك كۆپ كىرگەن يىل 1965 - يىلى بولدى، ئۇلار ئاساسەن نەنجىڭلىق ياشلار ئىدى. 1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، ئۇچىغا چىققان «سول» لۇشيەننىڭ كاساپىتى، سىياسەت ۋە تۈرمۇشنىڭ بېسىمى بىلەن، سىچۈەن، خېنەن قاتارلىق ئۆلكە، رايونلاردىن ئېقىپ كەلگەن نۈرغۇن ياش يېزا نوپۇسى قىلىۋېتىلدى ھەمدە كەينى - كەينىدىن بىر نەچچە خەنزۇ كەنتىگە كېلىپ مەركەزلەشتى. 1968 - يىلى ناھىيەدىكى خەنزۇلار نوپۇسى 31 مىڭ 976 گە يەتتى. 1970 - يىلى ئاقسۇدىن بىر تۈركۈم ئادەم بۇ يەرگە تارقاقلاشتۇرۇلۇپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1971 - يىلىغا كەلگەندە خەنزۇلارنىڭ نوپۇسى 36 مىڭ 956گە يەتتى.

80 - يىللارنىڭ دەسلىپىدىن باشلاپ، سىياسەت كەڭ قويۇۋېتىلگەچكە، سىچۈەنلىك نۈرغۇن ياش بۇ ناھىيىگە ئېقىپ كەلدى، بۇلارنىڭ بىر قىسمى يېزىلاردا يەرلەرنى ھۆددىگە ئالدى، كۆپ قىسمى ناھىيە بازىرى ۋە يېزا بازارلىرىدا بىناكارلىق، تىككۈچىلىك، رېمونتچىلىق، يېمەك - ئىچمەك، تىجارەت قاتارلىق كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللاندى. ناھىيە بويىچە 1990 - يىلدىكى خەنزۇلار نوپۇسى 21 مىڭ 929.

بازاردىكى ئىدارە - ئورۇنلاردا ئىشلەيدىغان خادىملار ئىدارىلەرنىڭ تۇرالغۇ رايونىدا، تۇرلۇك مۇلازىمەت كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارنىڭ كۆپۈنچىسى مەھەللىلەردە تۇرىدۇ. يېزىلاردىكى خەنزۇلار 3 - تۈەندىن باشقا، ئاساسلىقى «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانى، «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانى ۋە يېزىلاردىكى خەنزۇ كەنتلىرىدە مەركەزلىك ئولتۇراقلاشقان. بۇ خەنزۇ كەنتلىرى مۇنۇلار: ئايباغ يېزىسىدىكى قوشكۆۋرۈك، تەسكەنلىك، ھۇسەنباي كەنتى؛ تامتوغراق يېزىسىدىكى چوماق، باغيانتاق كەنتلىرى؛ غورۇچۆل يېزىسىدىكى مۇزلۇق، لايدان، ئايسەك كەنتلىرى؛ بەشئېرىق يېزىسىدىكى شاكال كەنتى؛ يېڭىئېرىق يېزىسىدىكى بەشپۇتاق يايلاق، بەشپۇتاق، سۇيايدى، خاڭگۈك كەنتلىرى.

2 § . ئۆرپ - ئادەتى

ناھىيەدىكى خەنزۇلار ئىچكىرىدىكى ھەر قايسى ئۆلكە، رايونلاردىن كەلگەن، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ھەم خەنزۇلارغا ئورتاق ئۆرپ - ئادەت، ھەم جايلارنىڭ ئوخشىمىغان ئۆرپ - ئادەتلىرى بار. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇزۇن مۇددەت ياشاش جەريانىدا تۇرمۇش ئادىتى ئۇيغۇرلارنىڭ قىسمەن ئادەتلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان.

1. كىيىم - كېچەك

50 — 70 - يىللارغىچە ياشانغانلار ئاساسلىقى قارا كۆك رەڭلىك پاختا رەختلەردە، ئوتتۇرا

ياشلىقلار كۆك ۋە كۆلرەڭ كاجى رەختلەردە كىيىم كىيەتتى. ياشلار مايسىرەڭ ھەربىي فورما كىيىشنى ياخشى كۆرەتتى. كۆزدە مايسىرەڭ ھەربىي شەپكە، قىشتا ئىچى قېنىق قوڭۇر رەڭلىك تېشى مايسىرەڭ پاختىلىق ھەربىي قۇلاقچا كىيەتتى. ئەتىياز، ياز ۋە كۆز كۆنلىرى قارا چىبەرقۇت ئاياغ كىيىم ياكى سىرتىق بېرىزىنتتىن تىكىلگەن رېزىنكە ئاياغ كىيىم كىيەتتى. قىشتا تەتۇر خۇرۇمدىن تىكىلگەن كالتا قونجىلىق ئاياغ كىيىم كىيەتتى. كىيىملەرنىڭ پاسونى بىر خىل، ئاددىي - سادىدا، يەڭگىل، ئەپلىك ۋە چىداملىق ئىدى. 80 - يىللاردا كىيىم - كېچەكلەر تېز ئۆزگەردى. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا كاستيۇم - بۇرۇلكا، جۇڭشەن فورمىسى، يېلىك پەلتۇ ۋە ھەرخىل پاسۇندىكى ئايالار كىيىملىرى ئومۇملاشتى. خىمىيىۋى تالالىق رەختلەر ۋە يۇڭ رەختلەر ئاساسلىق رەختلەر قاتارىغا كىردى، رەڭگى خىلمۇ خىللاشتى.

2. يېمەك - ئىچمىكى

50 — 70 - يىللارغىچە دېھقانلار ئاساسلىقى كۆممىقوناق ئۇنى يەيتتى، بۇغداي ئۇنى ۋە گۈرۈچ ئاز ئىدى. بازار ئاھالىسى بۇغداي ئۇنىنى ئاساس قىلاتتى، كۆممىقوناق ئۇنىنى ئارىلاشتۇرۇپ يەيتتى. كۈندىلىك تامىقىغا ئاساسلىقى ھور نان، قوتۇرماچ، سۇيقاش، ئۇماچ قاتارلىق تاماقلارنى يەيتتى، ھېيت - بايرام، دەم ئېلىش كۈنلىرى لەغمەن، جۇڭاڭا يەيتتى. 80 - يىللاردا بازار - يېزىدىكىلەر بۇغداي ئۇنى ۋە گۈرۈچنى ئاساسلىق ئىستېمال قىلىدىغان بولدى. شىمالىلىقلار ھورنان، قوتۇرماچ، لەغمەن، ئۇزۇپ تاشلاپ ئاش، سۇيقاش، قاتلىما ھورنان، جۇڭاڭا، مانتا يېيىشنى؛ جەنۇبلۇقلار گۈرۈچ تامىقى، شوۋگۈرۈچ، كەسمە چۆپ، ھورنان يېيىشنى ياخشى كۆرىدۇ. گۆشلەردىن توڭگۇز گۆشى، قوي گۆشى، كالا گۆشى ۋە توخۇ گۆشى، بېلىق گۆشى قاتارلىق گۆشلەرنى يەيدۇ، بولۇپمۇ سەي - كۆكتىن ئايرىلالمايدۇ. چىلىغان سەي، پۇرچاق پىشلىقى، ئېچىتىلغان پۇرچاق بوتقىسى، لازا قىيامى، چىلىغان سامساق قاتارلىق تۇزلۇق سەيلەرنى تەييارلاشنى ياخشى كۆرىدۇ. چاي ئىچىشكە ئامراق، ھاراقنى ئاز ئىچىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ پولۇ، ساڭزا، نان، كاۋاپ ۋە قېتىقلىرى خەنزۇلار ياخشى كۆرىدىغان يېمەكلىكلەرگە ئايلاندى.

3. تۇرالغۇ ۋە قاتناش ئىشلىرى

يېزىلاردىكى خەنزۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا تۇرالغۇسى بار، كۆپىنچە ئۆيلەر كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىق بولۇپ، پاكار، كىچىك ئىدى. ئۆيلەرنىڭ كۆپىنچىسى بىرى يورۇق، بىرى قاراڭغۇ ياكى بىرى يورۇق 2 سى قاراڭغۇ بولاتتى. 80 - يىللاردىن باشلاپ ئۆيلەر خىش بىلەن ھويلا - ئارامىلىق قىلىپ چوڭ سېلىنىدىغان بولدى. شىمالىلىقلار ئۆيگە كاڭ سېلىشنى، جەنۇبلۇقلار تام مەش سېلىشنى ياخشى كۆرىدۇ. يېزىدىكىلەرنىڭ ئۆيلىرىدە 80 - يىللاردىن ئىلگىرى ئۆي جاھازىلىرى ئازراق بولۇپ، پەقەت شىرە، ئورۇندۇق، ساندۇق، ئىشكاپ قاتارلىق نەرسىلەر بار ئىدى. 80 - يىللاردىن باشلاپ چوڭ كىيىم ئىشكاپى، ئېگىز - پەس ئىشكاپ، تۆمۈر كارىۋات، ياغاچ كارىۋات، كىرىسلو، چاي شىرەسى، چوڭ چاسا شىرە، تېلېۋىزور، ئۇنئالغۇلار بار بولدى. دېھقانلارنىڭ ئۆيلىرى ئادەتتە، جەنۇبقا قارىتىپ سېلىنىدۇ، ئۆينىڭ ئەتراپىغا دەل - دەرەخ تىكىلىدۇ، ئۆينىڭ يېنىغا سەي - كۆكتات تېرىلىدۇ، ئۆينىڭ كەينىگە

چوشقا قوتىنى، توخۇ كاتىكى ياسىلىدۇ يەنە ئۆگزىدە ئاشلىق، كۆكتات قاتارلىق نەرسىلەرنى ئاپتاپقا سېلىشنى ياخشى كۆرىدۇ.

يېزىلاردىكى خەنزۇلار يول يۈرگەندە كۆپىنچە ژېلسىپىت مىنىدۇ، ئات، ئېشەكلەرگە ناھايىتى ئاز مىنىدۇ. تونۇش - بىلىشلەر ئۇچراپ قالسا باش لىڭشىتىپ سالاملىشىدۇ.

خەنزۇ دېھقانلار پىلان تۈزۈشكە ماھىر بولۇپ، تۈجۈپىلەپ ئىش قىلىشقا ئادەتلەنگەن. يېڭى تېخنىكىلارنى ئاسان قوبۇل قىلىدىغان، ياشاش ئىقتىدارى كۈچلۈك بولغاچقا، باي، ھاللىق ئائىلىلەر كۆپ چىقىدۇ. بالىلىرىنى ئوقۇتۇشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ.

قىشتا يۇرتىغا تۇغقان يوقلاشقا بارىدىغانلار كۆپ بولغاچقا، ئىچكىرى بىلەن بولغان ئالاقىسى قويۇق، ئۇنىڭ ئۇستىگە گېزىت - ژۇرنالغا يېزىلىشنى ياخشى كۆرىدىغان بولغاچقا، ناھىيىدىكى خەنزۇلارنىڭ پوچتا يوللانمىلىرى ناھايىتى كۆپ بولىدۇ.

4. ھېيت - بايرام ۋە كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى

ئەنئەنىۋى بايراملىرى ئىچىدە چاغان ئەڭ داغدۇغىلىق ئۆتكۈزىلىدۇ. 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ناھىيە بازىرىدىكى خەنزۇلار چاغان مەزگىلىدە ئاقسۇدىن چاڭچىلىكەشلەرنى چىللاپ كېلىپ ئويۇن قويدۇرسا، بازاردىكى ئۇيغۇرلارمۇ كېلىپ كۆرەتتى. پانۇس بايرىمىدا ئۇلار ئۆزلىرى پانۇس ياساپ، ئىچىگە شام ئورنىتىپ، كوچىلاردا ماڭاتتى.

50 — 70 - يىللارغىچە خىزمەت ئېغىر بولغاچقا، چاغان ئاددىي ئۆتكۈزۈلدى. بولۇپمۇ 60 — 70 - يىللاردا «ئىنقىلابىيلاشقان چاغان» تەشەببۇس قىلىنىپ، تېخىمۇ ئاددىي ئۆتكۈزۈلىدىغان بولدى. 80 - يىللاردا چاغان ئۆتكۈزۈشتە ئۆي - ئۆيلەردە چاغانلىق مال سېتىۋېلىنىدىغان، ئىشكىلەرگە قىزىل قەغەزگە يېزىلغان بايراملىق بېغىشلىما چاپلىنىدىغان بولدى. ھارپا كۈنى كەچتە كوللېكتىپ جۈۋاۋا يەيدىغان، چاغانلىق كۆڭۈل ئېچىش كېچىلىكى قاتارلىق تېلېۋىزىيە پروگراممىلىرىنى كۆرىدىغان بولدى. 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى بېيجىڭ ۋاقتى سائەت نۆلدە ھەممە ئۆيدە پوجاڭزا ئېتىلىپ كونا يىل ئۇزىتىلىدۇ، شۇ كۈنى سەھەردە پوجاڭزا ئېتىلىپ يېڭى يىل كۈتۈېلىنىدۇ، ئاندىن جۈۋاۋا (جەنۇبلۇقلار تاتلىق يۇەنشاۋ يەيدۇ) يېيىلىدۇ. كىشىلەر يېڭى كىيىملىرىنى كىيىشىپ، چوڭلارنىڭ ئۆيىنى، ئاندىن ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلىرىنىڭ ئۆيلىرىگە بېرىپ ئۆزئارا ھېيتلىشىدۇ، چاغان نەچچە كۈنگىچە داۋاملىشىدۇ، كوچا ۋە مەھەللىلەردە ئادەملەر توپى ۋە كۈلكە - چاقچاق سادالىرى ئۇزۇلمەيدۇ. بولۇپمۇ بالىلار بەك خۇشال بولىدۇ، ئاتا - ئانىلار ۋە چوڭلار بالىلارغا ھېيتلىق پۇل بېرىدۇ، چاغان مەزگىلىدە ئۆي - ئۆيلەردە ھاراق قۇيۇلۇپ، ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلەر مېھمان قىلىنىدۇ. بالىلىرىنى يېڭىدىن ئۆيلۈك - ئوچاقلىق قىلغان ئائىلىلەر تېخىمۇ قىزىپ كېتىدۇ. ھېيتلاپ كەلگەن ئۇيغۇر مېھمانلار مۇسۇلمانچە يېمەكلىكلەر بىلەن كۈتۈۋېلىنىدۇ. چاغان مەزگىلىدە، بەزىدە شىر ئويۇنى، ئەجدىھار ئويۇنى، ياغاچ پۇت ئويۇنى ۋە قولۇاق ئويۇنى ئوينىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە تاڭزۇڭزا چاغنى، تاۋۇز چاغنى ئۆتكۈزۈلىدۇ. تاڭزۇڭزا چاغنىدا زۇڭزا يېيىلىدۇ، تاۋۇز چاغنىدا ئومۇمىيۈزلۈك ئايتوقاچ يېيىلىدۇ، لېكىن تەبرىكلەش پائالىيىتى ئۆتكۈزۈلمەيدۇ.

شىنجاڭغا كىرگەن 1 - ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئەرلەر بولۇپ، ئۇلار باشقىلارنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن ئىچكىرىدىن قىز ئېلىپ كېلىپ توي قىلغان. ئۇ چاغدا تويلۇق ئېلىنمايتتى،

توي مۇراسىمى ئاددىي ئۆتكۈزۈلەتتى. ئەل - ئاغىنە، خىزمەتداشلار بىر يەرگە جەم بولۇپ تويىنى تەبرىكلىشەتتى، سورۇنغا ئازراق كەمپىت قويۇپ قويسىلا بولاتتى. 2 - ئەۋلاد مۇشۇ يەردە تۇغۇلۇپ ئۆستى، نەتىجىدە بازاردىكى ئىدارە - ئورگانلاردىكى خادىملارنىڭ پەرزەنتلىرى ئۆز ئارا، يېزىلاردا بولسا بىر مەھەللىلىك بالىلار ئۆز ئارا توي قىلىشىپ، ئۇرۇق - تۇغقان بولۇشىدىغان بولدى. 80 - يىللاردا توي مۇراسىمى بارغانسېرى ھەشەمەتلىك ئۆتكۈزۈلىدىغان بولدى، قىز كۆچۈرىدىغان ماشىنا بىر نەچچىگە يەتتى، ئېسىل ئۆي جاھازلىرى ۋە ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرى ئېلىنىدىغان، بىر نەچچە جوزلىق زىياپەت بېرىلىدىغان، مېھمانلار بىر نەچچە كۈنگىچە كۈتۈلىدىغان، زور چىقىم قىلىنىدىغان بولدى. قىز - ئوغۇللارنىڭ تويىدا ئاتا - ئانىلار قاتتىق چارچايدىغان بولدى. كۆپىنچە چاغان، «1 - ماي» ئەمگەكچىلەر بايرىمى، «1 - ئۆكتەبىر» دۆلەت بايرىمى، يېڭى يىل كۈنلىرىدە توي قىلىنىدىغان بولدى. توي مەزگىلىدە ھۆجرىغا توي بېغىشلىنىسى ۋە « 喜 » (خۇشاللىق) دېگەن خەت چاپلىنىدىغان بولدى. بازاردىكى ياشلارنىڭ كۆپىنچىسى كېچىكىپ توي قىلىدىغان بولدى.

بايرام ۋە دەم ئېلىش كۈنلىرى بازاردا كۆپىنچە تانسا ئويناش، كىنو كۆرۈش ۋە قارت ئويناش قاتارلىق كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى ئۆتكۈزۈلىدۇ، يېزىلاردا بولسا پاراك سېلىش ۋە قارت ئويناش ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

5. ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرى

ئادەم جان ئۈزگەندىن كېيىن، باغاق ئارقىلىق مۇسىبەت خەۋىرى يەتكۈزۈلىدۇ، ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنە، خىزمەتداش ۋە قولۇم - قوشنىلار ھازا ئاچىدۇ. مېيىت ئۆيىگە شام يېقىلىپ، كۈجە كۆيدۈرۈلىدۇ، ئۆلگۈچىنىڭ سۈرىتى ئالدىغا مېيىت تامىقى قويۇلىدۇ. ئۆلگۈچىنىڭ ئوغۇل، كېلىن، قىز، كۈيئوغۇللىرى ھەمدە نەۋرىلىرى بېشىغا ئاق بۆك كىيىدۇ، ئاق رەختتىن قارىلىق كىيىم كىيىدۇ، ھازىغا كەلگەنلەر بىلەن يىغلاپ كۆرۈشىدۇ. مېيىت بىر كۈندىن 3 كۈنگىچە مېيىت ساندۇقىدا ساقلىنىپ، ئاندىن يەرلىككە ئېلىپ مېڭىلىدۇ، سەپنىڭ ئالدىدا پەرزەنتلىرى، كەينىدا ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلىرى ماڭىدۇ. مېيىتنى ئېلىپ ماڭغاندا يول بويى سېرىق قەغەز پۇل چېچىلىپ، پوجاڭزا ئېتىلىدۇ. گۆر بىر كۈن ئاۋۋال قېزىلغان بولىدۇ. مېيىت ساندۇقى يەرلىككە قويۇلىدۇ، پەرزەنتلىرى تىزلىنىپ تازىم قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن مېيىت ساندۇقىنىڭ ئۈستىگە توپا تۆكۈلىدۇ، ئاندىن كۆپچىلىك توپا دۆۋىلەپ، ئابىدە تىكلەيدۇ. قەبرە سېمونت، خىشلاردا پۇختا ياسىلىپ، ئۈنىڭغا ئابىدە ۋە مەرسىيە ئويۇلىدۇ، قەبرىنىڭ ئەتراپىغا گۈل چېقىرىلغان تام قويۇرىلىدۇ. مېيىت دەپنە قىلىنغاندىن كېيىن پەرزەنتلىرى ئاق رەختتىن قىلىنغان قارىلىقنىڭ ئورنىغا بىلىكىگە قارا رەختتىن تىكىلگەن قارىلىق تاقايدۇ، رەختكە « 孝 » دېگەن خەت كەشتىلىنىدۇ. مېيىت دەپنە قىلىنىپ 3 كۈنگىچە مېيىتنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان، ئائىلە تاۋابىئاتلىرى قەبرىستانلىققا چېقىپ قەغەز كۆيدۈرىدۇ، بەزىلەر ھەر 7 كۈندە بىر قېتىمدىن جەمئىي 7 قېتىم تۆپراق بېشىغا چېقىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ھەر يىلى چوكانتال بايرىمى مەزگىلىدە قەبرە سۈپۈرىدۇ. بازاردىكى ئىدارە - ئورگانلاردا يەنە ماتەم مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ ھەمدە گۈلچەمبىرەك ۋە تەزىيە لېنتىسى تەقدىم قىلىنىپ، ئۆلگۈچىگە تەزىيە بىلدۈرۈلىدۇ. ناھىيە بازىرىدىكى خەنزۇلارنىڭ قەبرىستانلىقى

ناھىيە بازىرىنىڭ بىر كىلومېتىر شەرقىدە بولۇپ، «جىگدىلىك» دەپ ئاتىلىدۇ.

3 § . تۇرمۇش ئەھۋالى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى خەنزۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئەمەلدار، سودىگەرلەر بولۇپ، تۇرمۇش سەۋىيىسى ناھىيە بويىچە ئوتتۇراھالدىن يۇقىرى ئىدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، كادىر ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەر يۆتكىلىپ كەلدى، ئۇلارنىڭ ماڭاشى كاپالەتكە ئىگە، مال باھاسى مۇقىم بولۇپ، تۇرمۇشى بەك بايىاشات بولمىسىمۇ، لېكىن تۇرمۇشتا خاتىرجەم، غەم - ئەندىشىسىز ئۆتتى. ئاشلىق، گۆش - ياغ يېتەرلىك، سەي - كۆكتات ئارزاق بولسىمۇ، لېكىن مېۋە - چېۋە ناھايىتى مول بولدى. ئۇ چاغلاردىكى كادىر، ئىشچى - خىزمەتچىلەر جاپا - مۇشەققەتكە چىداش ئىستىلىغا ئىگە بولۇپ، ئىقتىسادچان، يېمەك - ئىچمەك ۋە كىيىنىشتە ئاددىي - ساددا، ئۆيلىرى كىچىك، ئۆي جاھازلىرىمۇ يوق ئىدى.

50 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرى گەنسۇ قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن دېھقانلار دەسلەپتە تۇرمۇشتا قىينالدى، ئۇلار يېمەك - ئىچمەك ۋە كىيىم - كېچەكتىن قىسىلغاندا شۇ جايدىكى ئۇيغۇر خەلقى ئۇلارغا كۆپلەپ ياردەم بەردى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىغا ياردەملەشتى. ئۇ چاغدا نۇرغۇن كىشىلەر گەمىدە تۇراتتى، كۆممىقوناق ئۆمىچى ئىچەتتى، بوز يەر ئاچاتتى.

ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىنىڭ ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ، تۇرمۇشىمۇ كۈندىن كۈنگە ياخشىلاندى، كۆپلىگەن كىشىلەر كېسەك ئۆي سالدى، مال - چارۋا ۋە توخۇ باقتى، قالدۇرۇق يەرلىرىگە ئىقتىسادىي زىرائەت تېرىپ، قورسىقى توق، كىيىمى پۈتۈن بولۇشنى ئاساسىي جەھەتتىن ھەل قىلدى. 1967 — 1978 - يىلغىچە يېزىلاردا «كاپىتالىزمنىڭ قۇيرۇقىنى كېسىش»، «ئۆچ ئۆز، بىر كۆتۈرە» تەنقىد قىلىندى، خەلق پەقەت مەلۇم دائىرىدىلا يەنى چوشقا بېقىش، تاماكا تېرىش، قول ھۈنەرۋەنچىلىك قاتارلىق ئىشلارغىلا كاللا قاتۇرۇپ، كىرىمىنى ئاشۇرۇپ، تۇرمۇشىنى ياخشىلاشقا توغرا كەلدى. تۇرمۇشى بايىاشات بولمىسىمۇ، ئىشقىلىپ ھاللىق سەۋىيىدە ئىدى.

80 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، خەنزۇ دېھقانلار تۈجۈپىلەپ ئىشلىگەنلىكى، سودا - سېتىققا ماھىر بولغانلىقى ۋە يېڭى تېخنىكىلارنى ئاسان قوبۇل قىلغانلىقى ئۈچۈن ئالدىن بېيىدى. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرى كېچە - كۈندۈز تېرىش، پىششىقلاپ ئىشلەش ۋە بىناكارلىق قاتارلىق كەسىپلەرگە تايىنىپ تۇمەن يۈەنلىك ئائىلىگە ئايلانغانلار ھەممىلا يەردە بار بولدى. بەشبېرىق يېزىسىنىڭ شاكال كەنتى 1990 - يىلى كېچە - زىنىڭ ئوتتۇرىچە مو بېشى مەھسۇلات قىممىتىنى 1200 يۈەنگە يەتكۈزدى، پەقەت پاختىدىنلا كىشى بېشىغا 2230 يۈەندىن ساپ كىرىم قىلدى. 7 - گۇرۇپپىدىكى دېھقان سۇي فاشياڭ سالغان ئۆي 10 ئېغىزلىق، 186 كۋادرات مېتىرلىق بولۇپ، تېگى سېمونتلانغان، تورۇسقا گەچ تالالىق تاختاي ئىشلىتىلگەن، تاملىرىغا ئاق - يېشىل سۇۋالغۇ بېرىلگەن؛ ئۆيدە كىرىسلو، چاي شىرەسى، ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرى قاتارلىق ئۆي جاھازلىرى تەل، دېرىزە تەكچىلىرىگە گۈللەر تىزىلغان بولۇپ، خۇددى شەھەر بايلىرىغا ئوخشايدۇ. شۇ يىلى كەنت بويىچە دېھقانلار كىچىك 4 چاقلىق تراكتوردىن 40 نەچچىنى سېتىۋالدى. ياشلارنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى مودا بولۇپ، كۆپىنچىسى موتسىكلىت مىنىدۇ. كەنتتە دەل - دەرەخلەر بۇك - باراقسان ئۆسكەن؛ ھويلىلاردا

قوغۇن - تاۋۇز، كاۋا - قاپاق، سەي - كۆكتاتلار ئوخشىغان؛ چوشقا - كالىلار سەمىرىگەن، توخۇلار قاھقاھلاپ، قويلار مەرەپ تۇرىدىغان ئاجايىپ گۈللىنىش مەنزىرىسى بارلىققا كەلگەن.

بازاردىكى ھۈنەرۋەنلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئۈيغۇرلارنىڭ ئۆيلىرىنى ۋاقىتلىق ئىجارىگە ئېلىپ تۇرىدۇ. بۇنداق ئۆيلەر ئادەتتە كىچىك بولۇپ، ئۆي جاھازلىرىمۇ يوق. ئۇلار يېمەك - ئىچمەك ۋە كىيىم - كېچەككە ئەھمىيەت بەرمەي، پۇل ساقلاشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆيلىرىدە تۇزۇكرەك ئۆي جاھازلىرى بولمىسىمۇ، لېكىن تېلېۋىزور ۋە ئۇنىڭالغۇ قاتارلىق زۆرۈر نەرسىلەر بار. بەزىلىرى يىلدا قىشنى يۇرتىغا بېرىپ ئۆتكۈزۈپ ئەتىيازدا ھاۋا ئىللىغاندا قايتىپ كېلىدىغان بولغاچقا، كىشىلەر ئۇلارنى «پەسىل قۇشلىرى» دەپ ئاتايدۇ.

ئىدارە - ئورگانلاردىكى كادىر، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ كىرىمى مائاشىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ كۆپەيگەچكە، يېمەك - ئىچمەك ۋە كىيىم - كېچەككە خېلى ئەھمىيەت بېرىدۇ. كۆپىنچىسى ھۆكۈمەت ئۆيىدە تۇرىدۇ. زامانىۋى ئۆي جاھازلىرى ۋە ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرى ئاساسەن تەل. كۆپىنچە ئائىلىلەر بالا - چاقىسى ئاز بولغاچقا، ئامانەت قويغان پۇلى بار، لېكىن سانى كۆپ ئەمەس.

Ⅲ باب

ياخشى خىسلەت، گۈزەل پەزىلەت

§ 1 . مىللەتلەر ئىتتىپاقى

مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) بىر توپ قىمارۋاز لۇكچەكلەر «دېھقانلار قوزغىلىڭى» دىن پايدىلىنىپ خەنزۇلارنىڭ دۇكانلىرىنى بۇلاپ، خەنزۇلارغا زىيانكەشلىك قىلىشقا ئۇرۇنغان. ھەمدۇللا مەخسۇم ئاخۇن 31 خەنزۇنى بازار جامەسىگە يوشۇرۇپ قويۇپ، لۇكچەكلەرنى قوغلىۋەتكەن. ئىش بېسىققاندىن كېيىن، خەنزۇلار ئاق يېپەككە مەدھىيە سۆزلىرىنى يېزىپ جامە ۋە ھەمدۇللا مەخسۇمنىڭ ئىشىكىگە چاپلاپ، ئۆزلىرىنىڭ مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرگەن. بۇ يېپەكنى ھەمدۇللا مەخسۇمنىڭ ئەۋلادلىرى قەدىرلەپ ساقلاپ كەلمەكتە.

30 - يىللاردا «قوزغىلاڭچى قوشۇن» خەنزۇلارنى قىرغاندا، چاڭ فامىلىلىك بىر مانجۇ سودىگەر ئائىلىسىدىكى 5 جان بىلەن بازاردىكى ئىبراھىم موللىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ پاناھلىق تىلىگەنده، ئىبراھىم موللا ئۇلارنى يوشۇرۇپ بالا - قازادىن ساقلاپ قالغان. ئىش بېسىققاندىن كېيىن ئىبراھىم موللا ئۇلارنى يەنە ئاقسۇغا ئاپىرىپ قويغان. بۇ ئائىلىدىكىلەر ئىبراھىم موللىغا ناھايىتى نەپىس ئىشلەنگەن مىس شامدان سوۋغا قىلىپ ئۆز مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرگەن. ئىبراھىم موللا كېيىن بۇ شامداننى قىزى ھاشخاننىڭ ساقلىشىغا بەرگەن. 1980 - يىلى قۇتقۇزۇۋېلىنغان مانجۇنىڭ نەۋرىسى مەخسۇس ئاۋاتقا كېلىپ، شامداننى قەدىرلەپ ساقلىغان ھاشخاننى تېپىپ، بۇۋىسىنىڭ ۋەسىيىتىنى يەتكۈزدى ھەمدە ئىبراھىم موللىنىڭ تۇھپىسى ۋە ئەخلاق - پەزىلىتىنى ئەسلەشتى.

60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا گەنسۇ قاتارلىق جايلاردىن ئاۋاتقا كەلگەن دېھقانلارنىڭ تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى ناھايىتى قىيىنچىلىقتا ئىدى. بەشئېرىق يېزىسى ۋە ئايباغ يېزىسى قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇر دېھقانلار ئۇلارغا يەر، تېرىلغۇ ئۇلىغى، دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ھەقسىز يارەم قىلدى. ئۇلارنىڭ ئۆستەڭ چېپىشى، بوزيەر ئۆزلەشتۇرۇشىگە يارەم بەردى ھەمدە تۇرمۇش جەھەتتە يارەم قىلىپ، خەنزۇ دېھقانلارنى تېزدىن ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. 80 - يىللاردا ئۇلار باي دېھقانلارغا ئايلاندى. 1990 - يىلى ئاۋات ناھىيىسى تارىختىن بېرى كۆرۈلۈپ باقمىغان مۆلدۈر ئاپىتىگە ئۇچرىدى، ئاپەتكە ئۇچرىمىغان بەشئېرىق يېزا شاكال كەنتىدىكى خەنزۇ دېھقانلار ئەينى يىللاردا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىگە يارەم بەرگەنلىكىنى ئەسكە ئېلىپ، ئۆزلۈكىدىن 13 مىڭ يۈەن ئىئانە توپلاپ، ئاپەتكە ئۇچرىغان ئۇيغۇر قېرىنداشلىرىغا يارەم بەردى ھەمدە تەشەببۇسكارلىق بىلەن ناھىيە بويىچە ئاپەتكە ئۇچرىغان رايونلارغا پۇل ۋە ماددىي بۇيۇم ئىئانە قىلىش پائالىيىتىنى تەشكىللىدى.

60 - يىللاردا ئايباغ يېزا 10 - كەنتتىكى ئابلا تۇردى، 7 - كەنتتىكى ئايمخان مامۇت، 9 - كەنتتىكى مەتنىياز سىدىق، 4 - كەنتتىكى ئابدۇراخمان ھاپىز ۋە ئىدرىس قادىر قاتارلىقلار خەنزۇ بالىلارنى بېقىۋالدى ھەمدە ئۇلارنى چوڭ قىلىپ ئۆي - ئوچاقلىق قىلىپ قويدى، بۇ بالىلارغا ئۇيغۇرچە ئىسىم قويدى، بۇ بالىلار باققان ئاتا - ئانىلىرىغا ناھايىتى ۋاپادار بولغاچقا، كەنتتىكىلەر ۋە قولۇم - قوشنىلارنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولدى، ناھىيىدە ئۇلار توغرىسىدىكى ياخشى گەپلەر تارقىلىپ يۈرمەكتە.

1982 - يىل 8 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ناھىيىلىك 3 - باشلانغۇچ مەكتەپ 3 - يىللىق ئوقۇغۇچىسى مەخمۇت ياسىن يېزا ئىگىلىك 1 - شىسىنىڭ 16 - تۇەنىدە مال بېقىۋاتقان ئاتا - ئانىسىنى كۆرگىلى ماڭىدۇ. ئۇ يەكەن دەرياسىدىن ئۆتۈشىدە 2 خەنزۇ بالىنىڭ سۇغا چۈشۈپ كەتكەنلىكىنى كۆرىدۇ - دە، جىددىي ئېقىمغا سەكرەپ چۈشۈپ، قاتتىق تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ ئاخىرى بۇ 2 بالىنى قۇتقۇزۇۋالىدۇ، بىر بالا سۇدا ئۇزاق تۇنجۇقۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن ئۆلۈپ قالىدۇ. 1982 - يىل 12 - ئايدا مەخمۇت ياسىن ئاپتونوم رايون بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى نەمۇنىچىسى بولۇپ باھالىنىدۇ ھەمدە تەقدىرلەش يىغىنىغا قاتنىشىپ ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ شۇجىسى ۋاڭ ئېنماۋنىڭ قوبۇل قىلىشىغا مۇيەسسەر بولىدۇ.

1983 - يىل 2 - ئاينىڭ باشلىرىدىكى مەلۇم بىر كۈنى، سەھەردە، يېزا ئىگىلىك 1 - شىسى 3 - تۇەن 19 - لىيەننىڭ چارۋىچىسى جياڭ تىيەنباۋ سەھەر تۇرۇپ، ئىشكىنى ئېچىپلا چوڭ - كىچىك 5 ئادەمنىڭ قاردا غال - غال تىترەپ تۇرغانلىقىنى كۆرىدۇ، ئۇ دەرھال ئۇستىبېشىنى قار بېسىپ كەتكەن بۇ ئادەملەرنى ئۆيگە ئېلىپ كىرىدۇ، ئايالى ئالدىراش - تېنەش ئوت يېقىپ ئۇلارنىڭ كىيىمىنى قۇرۇتۇپ بېرىدۇ ۋە تاماق ئېتىپ بېرىدۇ. جياڭ تىيەنباۋ دەرھال مۇشۇ لىيەندىكى چارۋىچىلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، قويلارنىڭ قار - شىۋىرغاندىن مۇداپىئەلىنىشى ئۈچۈن بىر قوتانىنى بىكارلاپ بېرىدۇ. جياڭ تىيەنباۋ ئەر - ئايال ئىككىسى ئۇلارنى ئۆيىدە قوندۇرۇپ قېلىپ، ئۇلارنىڭ قار - شىۋىرغانلىق 2 كۈننى ئۆتكۈزۈشىگە شارائىت ھازىرلاپ بېرىدۇ. ماڭىدىغان چاغدا ئۇلارغا يەنە 2 قۇر پاختىلىق چاپان، بىر ئىشتان ۋە 3 جۈپ قىشلىق كەش سوۋۇغا قىلىدۇ. ئۇيغۇر چارۋىچىلار ئىنتايىن تەسىرلەنگەن ھالدا كۆزلىرىدىن ئىسسىق ياش ئاققۇزۇپ: «خەنزۇ يولداشلار ياخشىكەن» دەيىشىدۇ.

§ 2 . باشقىلارغا يارەم بېرىش ۋە ئۆز ئارا ھەمكارلىق

ئاقسۇدىن ئاۋاتقا بارىدىغان يولدىكى بەشئېرىق يېزىسى تەۋەسىدىكى كونا دەريادا چىڭ

سۇلالىسى دەۋرىدە كۆۋرۈك يوق ئىدى، يولۇچى ۋە سودىگەرلەرنىڭ ئات، ھارۋىلىرى كېمە ئارقىلىق دەريادىن ئۆتكۈزۈلىدىغان بولغاچقا، قاتناش ئىنتايىن قولايسىز ئىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى پادىچى سىدىق ئاخۇن بىر ياغاچ كۆۋرۈك سېلىپ، ئاممىغا قولايلىق يارىتىپ بەرگەن، كىشىلەر بۇ كۆۋرۈككە «سىدىق كۆۋرۈكى» دەپ نام قويغان. 80 - يىللاردا، ئەينى ۋاقىتتىكى ياغاچ كۆۋرۈك ئاللىقاچان بۇزۇلۇپ كەتكەن، ئۇنىڭ ئورنىغا كەينى - كەينىدىن 16 قېتىم كۆۋرۈك سېلىنغان بولسىمۇ، كىشىلەر بۇ كۆۋرۈكنى يەنىلا سىدىق كۆۋرۈك دەپ ئاتاشماقتا.

تامتوغراق يېزا چالما ئېرىق كەنتىدىكى ئايال كومپارتىيە ئەزاسى نىساخان مامۇت قارانچۇقى يوق بويتاق بوۋاي مامۇت مەمەتنىڭ ياشىنىپ، ئۆز ھالىدىن خەۋەر ئالالمايدىغان بولۇپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ، تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئۇنى ئۆيىگە ئېلىپ كېلىپ ھالىدىن خەۋەر ئالىدۇ. نىساخان ئادەتتىكى چاغلاردىمۇ بوۋايغا دائىم ياخشى تاماق ئېتىپ بېرىدۇ ھەمدە يېڭى كىيىملەرنى تىكىپ بېرىدۇ. بوۋاينىڭ بازارغا بارغۇسى كېلىپ قالسا، ئۇنى كالا ھارۋىسىغا ئولتۇرغۇزۇپ بازارغا ئېلىپ بارىدۇ؛ كەنتته كىنو قويۇلسا بوۋاينى يۆلەپ كىنوغا ئېلىپ بارىدۇ؛ بوۋاي ئاغرىپ قالسا، ئۇنى دوختۇرخانىغا ئېلىپ بارىدۇ ھەمدە ئۇنىڭغا خودىدى ئۆز ئاتىسىغا مۇئامىلە قىلغاندەك مۇئامىلە قىلىدۇ. بوۋاي دائىم تەسىرلەنگەن ھالدا «مەن ئۆلسەم، ئۇنى روھىمۇ ئۇنتۇپ قالمايدۇ» دەيدۇ. 1991 - يىلى بوۋاي ۋاپات بولغاندا نىساخان مامۇت ئۇنى دەپنە قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ يەنە قوشنا كەنتتىكى 83 ياشلىق تۇل موماي زەينەپخاننى ئۆيىگە ئەكىلىپ باقماقچى بولىدۇ، لېكىن زەينەپخان ئۇنىڭ يەنە يۇكىنى كۆپەيتىۋېتىشنى خالىمايدۇ. نىساخان مامۇت دائىم مومانىڭ ئۆيىگە بېرىپ كىر - قاتلىرىنى يۇيۇپ، سۇيىنى توشۇپ، تاماق ئېتىپ، چاچلىرىنى يۇيۇپ - تاراپ، يېمەك - ئىچمەك ئاپىرىپ بېرىپ تاكى 1991 - يىل 6 - ئايغىچە ئۇنىڭ خىزمىتىنى قىلىدۇ.

1983 - يىلى يېزا ئىگىلىك 1 - شىسى 3 - تۇەنى ئەينى ۋاقىتتا سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىش تېخنىكىسى ئومۇملاشمىغان ئەھۋالدا، بىر گۇرۇپپا تېخنىك خادىمنى ئەۋەتىدۇ، ئۇلار تىراكتور، سېيالكا قاتارلىقلارنى ئاۋاتقا ئېلىپ كېلىپ، 150 مو يەرگە سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىپ بېرىدۇ ھەمدە يىل بويى تېخنىكا جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلىدۇ، ئەمما ھەق ئالمايدۇ. 1984 - ۋە 1985 - يىللىرى يەنە شۇ جايدىكى ئاممىنىڭ 1500 مو يەرگە سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىشىغا يارەملەشكەن بولسىمۇ، يەنىلا ھەق ئالمايدۇ. 1988 - ۋە 1989 - يىللىرى 3 - تۇەن ئايباغ يېزىسىنىڭ كۇلاس كەنتىگە 2500 كىلوگىرام ئەلا سورتلۇق ئۇرۇقلۇق كۆممىقوناق ئاپىرىپ بېرىدۇ. 1990 - يىلى بۇ يېزىنىڭ 9 -، 10 - كەنتلىرى مۇلدۇر ئاپىتىگە ئۇچرىغاندا، 3 - تۇەن بىر گۇرۇپپا تېخنىك خادىم بىلەن «شەرق قىزاردى» ماركىلىق 2 تراكتور، 2 سېيالكا ئەۋەتىپ، ئاپەتكە ئۇچرىغان كەنتلەرنىڭ ئاپەتتە ۋەيران بولغان 2950 مو كېۋەز يېرىنى قايتا تېرىپ بېرىدۇ ھەمدە ۋەيران بولغان 2650 مو بۇغداي ئېتىزىغا كۆممىقوناق تېرىپ بېرىدۇ. «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانىدىكى خەنزۇلارمۇ ئايباغ يېزىسىنىڭ 9 - كەنتىگە ياردەم قىلىپ، 2700 مو يېرىگە ھەقسىز كېۋەز تېرىپ بېرىدۇ، ئاپەتتە ۋەيران بولغان 2550 مو بۇغداي ئېتىزىغا قايتا كۆممىقوناق تېرىپ بېرىدۇ. شۇ يىلى 3 - تۇەن يەنە بىر گۇرۇپپا داۋالاش خادىمى ئەۋەتىپ 165 ئۇيغۇر ئاممىنىڭ كېسىلىنى ھەقسىز داۋالايدۇ ھەمدە 4 تونىا

كۆنجۇرە، 2 تونىنا شال كېپىكى، 1000 دانە سوپۇن ياردەم قىلىدۇ. شۇ يىلى 10 - ئايدا 3 - تۆەن كۆلاس كەنت ئاھالىسىگە 15 تونىنا ئۇرۇقلۇق بۇغداي ئاپىرىپ بېرىدۇ ۋە 15 مىڭ مو يەردىكى بۇغداي سامىنىنى سىلوسلاپ بېرىدۇ، يەنە 9 -، 10 - كەنتلەرنىڭ 21 چارۋىسىنى تۆەن ئىچىدىكى قاراكۆل ئوتلىقىدا بېقىشقا ئورۇنلاشتۇرىدۇ. شۇ يىلى 9 - ئايدا كۆلاس كەنتىدىكى 48 ئايال 3 - تۆەنگە بېرىپ ئۆلارنىڭ پاختىسىنى تېرىشىپ بېرىدۇ.

ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ ئىشچىسى لى چۈنخۇا 1983 - يىلدىن باشلاپ نەچچە يىلنى بىر كۈندەك ئۆتكۈزۈپ، ئۇيغۇر تۇل مومايى، بويتاق بوۋايلارنىڭ ئۆيىگە ئۆز قەرىلىدە ئاشلىق ئاپىرىپ بېرىدۇ.

1989 - يىلى 2 قېتىم مۆلدۈر ئاپىتىگە ئۇچرىغان 2 - كەنت ئاھالىلەر گۈرۈپپىسىدىكى خەنزۇلار ئۆزلىرىمۇ ئاپەتكە ئۇچرىغان ئەھۋالدا، 50 كىشىلىك زەربىدارلار ئەترىتى تەشكىللەپ، يېقىن ئەتراپتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تېرىقچىلىق قىلىش، يەر رەتلەش، ھوسۇل يىغىش ئىشلىرىغا ياردەم بېرىدۇ. 1990 - يىل 4 - ئايدا ئەتىيازلىق تېرىلغۇنىڭ ئالدىراش مەزگىلىدە، 2 - كەنت ئاھالىلەر گۈرۈپپىسىدىكى 100 دىن ئارتۇق خەنزۇ 3 - كەنت ئاھالىلەر گۈرۈپپىسىدىكى ئەمگەك كۈچى ئاز ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆستەڭ چېپىشىغا ياردەم بېرىدۇ.

§ 3 . خېيىم - خەتەردىن ۋە ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش

1965 - يىل 7 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ئاۋات ناھىيىلىك قوراللىق ساقچى ئوتتۇرا ئەترىتىنىڭ باشلىقى قادىر ھېزىم قىزىل سۇ ئامبىرىدىكى كەلكۈنگە تاقابىل تۇرۇپ، خەتەردىن قۇتقۇزۇش داۋامىدا، كەلكۈن يۇتۇپ كەتكەن ئاممىنى قۇتقۇزۇش جەريانىدا قەھرىمانلارچە قۇربان بولىدۇ، دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىكى ئۇنىڭغا «خەلقنى سۆيۈش ئۇلگىسى» دەپ نام بېرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن مەيلى قەيەردە ئاپەت بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ناھىيىلىك ئوتتۇرا ئەترەت شۇ يەرگە كېلىشى بىلەنلا ئاممانىڭ ئەترىتى كەلدى، ئۇمىد تۇغۇلدى» دېيىشىدىغان بولدى.

1985 - يىلى خەنزۇ دېھقان ياك ئاقساقالىنىڭ ئۆيىگە ئوت كېتىدۇ، مەمەت توختى قاتارلىق بىر نەچچە ئۇيغۇر ئوت ئۆچۈرۈشكە ئاتلىنىپ، ئۆيدىكى مۇلۇكلەرنى قۇتقۇزۇپ چىقىدۇ. شۇ يىلى قىشتا دېھقان سۇن دىڭكۇننىڭ ئۆيىگە ئوت كېتىدۇ، ئۇيغۇر باشلانغۇچ مەكتىپىدىكى 3 ئوقۇتقۇچى ۋە 50 نەچچە ئوقۇغۇچى يىراقتىن مۇز، سۇ ئەكىلىپ ئوت ئۆچۈرۈشكە ياردەم بېرىدۇ. ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار ئۆيگە بۆسۈپ كىرىپ، قىممىتى 1500 يۈەندىن ئاشىدىغان مال - مۇلۇكنى قۇتقۇزۇپ چىقىدۇ.

§ 4 . ئۆلۈمگە ئامال، ئاغرىقتا سەۋەب قىلىش

1973 - يىلى ناھىيىلىك دوختۇرخانىدىكى خۇيزۇ دوختۇر ماجىڭۈەن «قاناش» كېسىلىلىكىگە گىرىپتار بولغان ئۇيغۇر دېھقان جىنەستىخانىنى قۇتقۇزۇشقا تەشەببۇسكارلىق بىلەن قاتنىشىپ، جىددىي خىزمەت ئۇستىدە ئېھتىياتسىزلىقتىن يۇقۇملىنىپ قېلىپ، جىددىي قۇتقۇزۇش ئۇنۇم

بەرمەي 32 يېشىدا خىزمەت ئۇستىدە قۇربان بولىدۇ. مۇسىبەت خەۋىرى تارقالغاندىن كېيىن، ئۇ هايات ۋاقتىدا كۆڭۈل قويۇپ داۋالىغان ئامما ناهىيىگە كېلىپ ئۇنىڭغا تەزىيە بىلدۈرىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئېغىر كېسەل تۆپەيلىدىن گاچا بولۇپ قېلىپ، ماجىگۈهن داۋالاپ ساقايتقان ئۇيغۇر قىز تۇنىساخان ۋە ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسى قاتارلىقلارمۇ بار ئىدى. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق هۆكۈمىتى ماجىگۈهىنى ئىنقىلابىي قۇربان دەپ تونۇدى. شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسى ۋە «شىنجاڭ گېزىتى» دە ئۇنىڭ ئىش - ئىزلىرى خەۋەر قىلىندى.

1987 - يىل 7 - ئاي، هاۋا بەك ئىسسىپ كەتكەنىدى. مەنمخان ئۆيىدە يەڭگىپ 3 كۈنگىچە بالا هەمرىيى چۈشمىگەچكە، تېزدىن يېزا ئىگىلىك 1 - شىسى 3 - تۆەنىنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىلەر دوختۇرخانىسىغا ئېلىپ بېرىلىدۇ. تەكشۈرۈش ئارقىلىق تۇنىساخاندا تۇغۇتتا يۇقۇملىنىش، بالا هەمرىيى توختاپ قېلىش، ئېغىر دەرىجىدە قان ئازلىق ئالامىتى بارلىقى مەلۇم بولىدۇ. تۇغۇت بۆلۈمىدىكى دوختۇر ۋە سېستىرالار پاسكىنىچىلىققا پەرۋا قىلماي، ئۇنىڭ بېلىنىڭ تۆۋەن تەرىپىنى يۇيۇپ، قولىنى قاتتىق دېزىنفېكسىيە قىلىپ بالا هەمرىيىنى كېسىش ۋە بالايانقۇنى تازىلاش ئوپېراتسىيىسى قىلىدۇ. دوختۇر ۋە سېستىرالار ئۇنىڭغا گۇرۇچ، كەسمە چۆپ قاتارلىقلارنى بېرىپ، ئۇنىڭ تۇرمۇشىغا كۆڭۈل بۆلىدۇ. تۇنىساخان كېسەلخانىدىن چىقىدىغان چاغدا، دوختۇرنىڭ قولىنى ئۇزاققىچە قويۇۋەتمەي بوغۇلۇپ يىغلاپ كېتىدۇ.

1988 - يىلى قىشتا سوزۇلما خاراكتېرلىك كانايچە يالۇغى هەمدە ئۆپكە هاۋالىق ئىششىقى، ئۆپكە مەنبەلىك يۇرەك كېسەللىكىگە گىرىپتار بولغىلى ئۇزۇن بولغان دېهقان ئابەك قادىرنىڭ كېسىلى ئېغىرلاپ، قىزىتمىسى ئۆرلەپ، يۆتىلىپ، نەپەس ئېلىشى قىيىنلىشىپ دوختۇرخانىغا كىرىپ قالىدۇ. يېزا ئىگىلىك 1 - شىسى 3 - تۆەنىنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىلەر دوختۇرخانىسى ئۆپكە مەنبەلىك يۇرەك كېسەللىكى — يۇرەك زەخمىلەشكەن دەپ دىئاگنوز قويىدۇ. بىمار ئۇزۇن يىل كېسەل ئازابى تارتقانلىقى ئۈچۈن، ئىقتىسادى ناچار بولۇپ، قۇرۇق نېنىدىن باشقا هېچنىمىسى يوق ئىدى. دوختۇرلار بۇ ئەهۋالنى كۆرۈپ تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئۇنىڭغا گۇرۇچ، كۆكتات، سۇ يېغى، مېۋە - چېۋىلەرنى بېرىدۇ، ئۇنى كۆڭۈل قويۇپ داۋالىغاندىن سىرت، يەنە ئۇنىڭغا تاماق ئېتىپ بېرىدۇ.

1989 - يىل 7 - ئايدا كۈلاس كەنتىدىكى ئوقۇغۇچى ئايشەمگۈلنىڭ قورسىقى ئۇدا بىر نەچچە كۈن ئاغرىيدۇ، ئائىلىسىدىكىلەر 3 - تۆەن ئىشچى - خىزمەتچىلەر دوختۇرخانىسىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ كېسىلىنى ناهايىتى قىزغىنلىق بىلەن داۋالىغانلىقىنى ئاڭلاپ ئۇدۇل شۇ يەرگە بارىدۇ. تەكشۈرۈش ئارقىلىق بىمارنىڭ ئۆپكە تۇبېركۇلىيۇز كېسەللىكى ۋە ئۆپكە دىۋارى تۇبېركۇلىيۇزى كېسەللىكىگە گىرىپتار بولغانلىقى، كېسەلنىڭ ئېغىرلىقى، شۇڭا تېزدىن كېسەلخانىدا يېتىپ داۋالىنىش كېرەكلىكى مەلۇم بولىدۇ. بىمارنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر ئارانلا 80 يۈەن ئېلىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن دوختۇرخانا پۇلنىڭ ئازلىقىنى باهانە قىلىپ بىمارنى قوبۇل قىلمايدىغان ئىشنى قىلمايدۇ، ئەكسىچە قىزغىنلىق بىلەن قوبۇل قىلىپ، ئاكتىپ داۋالايدۇ. بىمارنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ مۆلدۈر ئاپىتىگە ئۇچراپ تۇرمۇشتا قىيىنچىلىقتا قالغانلىقىنى ئاڭلىغان دوختۇرخانا ۋە پىلانلىق تۇغۇت ئىشخانىسى، يۇقۇمدىن مۇداپىئەلىنىش پونكىتى قاتارلىق ئورۇنلاردىكى 80 نەچچە ئادەم ئارقا - ئارقىدىن پۇل ۋە نەرسە - كېرەك ئىئانە قىلىدۇ. بىمارنىڭ كېسىلى ياخشىلىنىپ كېسەلخانىدىن چىقىدىغان چاغدا، ئانا - بالا ئىككەيلەن دوختۇرخانىغا

«ئۇلۇمگە ئامال، ئاغرىقتا سەۋەب، تاپتى ئاخىر سىنىپىي مۇھەببەت، ئۇيغۇر، خەنزۇ بۇ ئىككى مىللەت، قېرىنداشتۇر ئەبەدىل - ئەبەت» دېگەن سۆزلەر يېزىلغان لەۋھىنى تەقدىم قىلىدۇ.

IV باب

دىن

1 § . دىن ئەھۋالى

ئاۋات ناھىيىسىدىكى ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، ئۇلار تامامەن ئىمامى ئەزەم مەزھىپىدە بولسىمۇ، لېكىن باشقا مەزھەپلەرنىمۇ ئېتىراپ قىلىدۇ ۋە چەتكە قاقمايدۇ. ئىمامى ئەزەم مەزھىپى يەنە شەرئىەتچى ۋە تەرىقەتچى دېگەن 2 كىچىك مەزھەپكە بۆلۈنىدۇ. شەرئىەتچىلەر شەرئىەتتىكى پەرز، ۋاجىپ ۋە ھەدىسلەرنى چىن دىلىدىن ئىجرا قىلىشنى تەشەببۇس قىلىپ، نورمال دىنىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. تەرىقەتچىلەر سوپىزمچىلار بولۇپ، ھەدەپ مۇرت توپلاپ، «سوپىزمدىكى تاكامۇللۇق»نى تەرغىپ قىلىپ، جەمئىيەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىدۇ. سوپىزمچىلارنىڭ يولباشچىسى بولغان ئىشانلار ئۆزلىرىنى «پىر» دەپ ئاتايدۇ. سوپىلار ئىشانلارنى «پىر ئۇستاز» دەپ ئاتايدۇ ۋە «پىر ئۇستاز ھەممىدىن ئۇلۇغ» دەپ قارايدۇ، ئىشاننىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە ئىش قىلىدۇ، ھەتتا خەتەرلىك ئىشلارنىمۇ قىلىدۇ ھەمدە ئىشانغا كۇندىلىك تاپاۋەتىدىن زاكات ئايرىپ تۇرىدۇ. تەرىقەتچىلەر ئۆز ئىچىدىن يەنە بىر مۇنچە ئۇششاق مەزھەپلەرگە بۆلۈنىدۇ. ئىشانلار قەرەلسىز تۇردە سوپىلارنى يىغىپ، سۇلۇك ئۆتكۈزىدۇ. سۇلۇكلەردىن كەبىرىيە، ئىسھاقىيە، نېمەتىيە، رەبۇدىيە، دۇۋانىيە، قادىرىيە، نەقشىبەندىيە، سەھرۇدىيە ۋە چىستىيە قاتارلىق سۇلۇكلەر بار. سەھرۇدىيە بىلەن كەبىرىيە مەزھىپىدە كۆڭۈل ئېچىش تۇرىدىكى پائالىيەتلەر بار بولۇپ، نەغمە - ناۋا قىلىدۇ، ئەر - ئاياللار خۇدىنى يوقاتقان ھالدا ئۇسسۇل ئوينىشىدۇ.

ئاۋات ناھىيىسىدە يەنە ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى شامانىزم ۋە مانى دىنىنىڭ بىر مۇنچە ئادەتلىرى ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، نۇر ۋە يورۇقلۇقنى ئۇلۇغلايدىغان، كۇن، ئاي ۋە ئوتنى مۇقەددەس دەپ قارايدىغان ئادەتلەر بار. ئادەم ئاغرىپ قالسا ئوت كۆچۈرىدىغان، ھەتتا توي مەرىكىسىدە يېگىت بىلەن كېلىننى گۈلخان ئايلاندۇرىدىغان ئادەتلەر بار. كېسەلنى جىن چاپلاشتى دەپ قاراپ «پىر» ئوينىتىدۇ. بارات ئېيى (ھىجىرىيە 8 - ئاي) نىڭ 15 - كۇنى كۇنى ئاخشىمى ھەممە ئائىلىلەر ياغلىق قاپاقتا ئوت يېقىپ، ئۇنى بادرىنىڭ ئۇچىغا ئېسىپ كۆتۈرۈپ «بارات كەلدى» دەپ توۋلايدۇ ھەمدە ئايدىڭدا تۇنەيدۇ.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، دىن ئىجتىمائىي، مەدەنىي تۇرمۇشتا يېتەكچى ئورۇندا تۇراتتى. كىشىلەرنىڭ ياخشى - يامانلىقى كۆپىنچە پەرز، ۋاجىپ ۋە ھەدىسلەرنى

ئادا قىلغان - قىلمىغانلىقىغا قاراپ بېكىتىلەتتى، شۇڭلاشقا بالىلار مەدرىسكە ئاپىرىپ بېرىلەتتى. يېشىغا يەتكەن ئوغۇللار مەسچىتكە بېرىپ نامىاز ئوقۇيتتى، ئاياللار ئۆيدە نامىاز ئوقۇيتتى. 1949 - يىلى ناھىيە بويىچە 147 مەسچىت بار بولۇپ، 432.19 مو يەرنى ئىگىلىگەن. 130 نەچچە دىنىي زات بار ئىدى. 8 مەدرىس، 246 تالىپ بار ئىدى. دىنىي زاتلار دىنىي ئىشلارنى باشقۇرۇش بىلەن مەشغۇل بولغاندىن باشقا، بارلىق مۇھىم ھۆججەت، توختامنامە، مەسىلەن: ئۆي سېتىش - سېتىۋېلىش، يەر سودىسى، گۆرۈگە قويۇش، قەرز ئېلىش، نىكاھ، دەۋا - دەستۇرغا ئوخشاش ئىشلارنىڭ ھەممىسى قازىنىڭ ئالدىدىن ئۆتەتتى. قازى قاتارلىق دىنىي زاتلار سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتلەردە نۇرغۇن ئىمتىيازلاردىن بەھرىمەن بولاتتى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىن مىنگونىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى) غىچە بولغان ئارىلىقتا ئىمام پاشا مەسچىتىدىكى ئىمامىلار 200 نەچچە مو يەر ئىگىلىگەن. مىنگونىڭ 26 - يىلىدىن 34 - يىلى (1937 — 1945 - يىلى) غىچە بولغان ئارىلىقتا، ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا قاراشلىق ھەر قايسى باشلانغۇچ مەكتەپلەردىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەمىناتى مەسچىتلەردىن كەلگەن زاكات بىلەن ھەل قىلىنغان.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، دىنىي پائالىيەت يەنىلا جۇشقۇن ئىدى. ناھىيە بويىچە 1953 - يىلدىكى مەسچىت 147، ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 272 مو، ئاخۇن 6، مەزىن 67، ئىمام 185 ئىدى. 1954 - يىلى ناھىيە بويىچە 16 مەدرىس، 250 نەچچە تالىپ بار بولدى. پەننىي مەكتەپ يوق چاغدا، مەدرىسلەر ئىسلام دىنى ئەھكاملىرىنى ئۆگىتىشتىن سىرت، يەنە ئوقۇش، يېزىشنىمۇ ئۆگىتىپ، ئاقارتىش رولىنى ئويناغان. پەن - مەدەنىيەت بىلىملىرىنى ئۆگىتىشنى ئاساس قىلغان پەننىي مەكتەپلەر زور تۇرکۈمدە قۇرۇلغاندىن كېيىن، مەدرىس ۋە تالىپلار تېز ئازايدى. 1956 - يىلىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە 5 مەدرىس، 190 نەچچە تالىپ قالدى. شەرئىەت قاتارلىق ئىمتىيازلار جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن پەيدىنپەي بىكار قىلىندى. يەنە دىنىي زاتلارغا ئەمگەك قىلىش، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش تەرىبىسى بېرىلدى. روزا تۇتۇش، نامىاز ئۆتەش قاتارلىق دىنىي قائىدىلەر بارغانچە ئازايدى، بۇ خىل قائىدىلەر، ئاساسەن، چوڭ ياشلىق كىشىلەر ئارىسىدا ساقلىنىپ قالدى، ئادەتتىكى كىشىلەر پەقەت قۇربان ھېيت ۋە روزا ھېيتىلا نامىاز ئۆتەيدىغان بولدى. بىر مۇنچە دىنىي قائىدە - يوسۇنلار تەدرىجىي تۇرمۇش ئادىتىگە ئايلىنىپ كەتتى. 1959 - يىلى 10 مەدرىس بىكار قىلىنىپ، 290 تالىپ باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ تۆۋەن سىنىپىغا ئوقۇشقا كىردى. كەڭ دىنىي زاتلار ۋەتەننى، مائارىپنى سۆيۈپ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ دىنىي سىياسىتىنى ھىمايە قىلىپ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئۈچۈن كۈچ چىقىرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

80 - يىللاردا دىنىي ئىدىيە ۋە پائالىيەتلەر بىر مەھەل ئەۋج ئېلىپ كەتتى، جايلاردا مەسچىتلەر كۆپلەپ سېلىندى. 1986 - يىلى ناھىيە بويىچە مەسچىت 241گە، دىنىي زات 260قا يەتتى. 1990 - يىلىغا كەلگەندە ناھىيىدىكى مەسچىت 367گە، دىنىي زات 376گە يەتتى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، ناھىيە بازىرىدا تۇرۇشلۇق خەنزۇلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى ھەمدە دائىم دىنىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىناتتى. 20 - يىللاردا غەربىي بازار ئەتراپىدا بىر بۇتخانا سېلىنغان بولۇپ، بىر راھىب بار ئىدى. بۇ بۇتخانا 30 -

يىللاردا چېقىۋېتىلدى.

§ 2 . پائالىيەت سورۇنلىرى ۋە سورۇنلارنى باشقۇرۇش

1. ئاساسلىق پائالىيەت سورۇنلىرى

1) ناھىيە بازىرىدىكى جامە

بۇ، بازاردىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي پائالىيەت مەركىزى. بۇ جامەدە قۇربان ھېيت ۋە روزى ھېيت نامازلىرى ئۆتەلگەندىن سىرت، يەنە ھەر جۈمە كۈنى 3000 دىن ئارتۇق مۇسۇلمان بۇ يەردە جۈمە نامىزى ئۆتەيدۇ. بۇ جامە 1843 - يىلى سېلىنغان بولۇپ، كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق، ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 9.7 مو. 1909 - يىلى رېمونت قىلىنغان، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە تاقىۋېتىلىپ، دەرۋازا ۋە نامازخانىلىرى بۇزۇۋېتىلگەن. 1982 - يىلى جامەنىڭ دەرۋازا ۋە نامازخانىسى قايتا رېمونت قىلىنىپ، 17 مېتىر ئېگىزلىكتە دەرۋازا تۇرغۇزۇلدى ياسالدى. جامەنىڭ كۆلىمى 3300 كۋادرات مېتىر، قۇرۇلۇش كۆلىمى 1600 كۋادرات مېتىر بولۇپ، 3 نامازخانا، ئىمام ۋە جامە خىزمەتچىلىرى دەم ئالىدىغان ھەمدە مۇسۇلمانلار تەرەت ئالىدىغان ئۆيدىن 7 سى بار.

2) ئەختەم بۇزۇرگاھ

بۇ بىر مەشھۇر قەبرىستانلىق بولۇپ، ياسۇق كەنتىنىڭ 15 كىلومېتىر نېرىسىدىكى يەكەن دەريا‌سى بويىغا جايلاشقان، كۆلىمى 15 مو بولۇپ، 200 نەچچە قەبرە بار. ئاممىنى باشلاپ، سىرتتىن كەلگەن تاجاۋۇزچىلارغا تاقابىل تۇرغان قوماندان ئەختەم مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان. ناھىيە تەۋەسىدىكى ۋە باشقا ناھىيىلەردىكى مۇسۇلمانلار دائىم بۇ يەرگە كېلىپ دۇئا - تىلاۋەت قىلىدۇ.

3) ئىمامپاشا بۇزۇرگاھ

بۇ جاي بەشئېرىق يېزىسى تەۋەسىدە بولۇپ، يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جايىنىڭ 13.5 كىلومېتىر نېرىسىدا. بۇ يەردە قەدىمىي قەبرىستانلىق ۋە مەسچىت بار بولۇپ، تارىختا مۇسۇلمانلار ناماز ئۆتىگەن مۇقەددەس جاي ھېسابلىنىدۇ. بۇ يەر «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە بۇزۇۋېتىلگەن.

2. دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاممىنىڭ دىنغا ئىشىنىش ۋە ئىشەنمەسلىك ئەركىنلىكىگە كاپالەتلىك قىلىنىش بىلەن بىللە يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ساقلىنىپ قالغان دىنىي ئىمتىيازلار پەيدىنپەي بىكار قىلىندى. ئالدى بىلەن قازىخانىلار بىكار قىلىندى، قازىلارنىڭ مۇھۇرى ئىناۋەتسىز قىلىنىپ، دىنىنىڭ سىياسىيغا ئارىلىشىشى چەكلەندى. ئاندىن مەسچىت ئىگىلىكى ئىمتىيازى بىكار قىلىنىپ، مەسچىتلەرنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى

نۇرغۇن يەر نامرات، يەرسىز دېھقانلارغا بۆلۈپ بېرىلدى؛ ئۆشرە - زاكات يېغىش توختىتىلدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى دىن ماۋارىپىنى ناھايىتى قاتتىق تىزگىنلىۋالاتتى. ياشلار ۋە ئۆسمۈرلەر پەقەت مەدرىسته ئوقۇغاندىلا، ئاندىن ئوقۇيدىغان ۋە يازالايدىغان بولاتتى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا ۋە باشلانغۇچ مەكتەپ ماۋارىپى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇلدى. كەنتلەردە باشلانغۇچ مەكتەپ، يېزىلاردا ئوتتۇرا مەكتەپلەر قۇرۇلۇپ، بالىلار ۋە ياش - ئۆسمۈرلەر ناھايىتى تېزلا مۇنتىزم مەكتەپلەرگە كىرىپ، پەن - مەدەنىيەت بىلىملىرىنى ئۆگىنەلەيدىغان بولدى. مەدرىسلەر تېزدىن ئازايدى، كېيىن توختىتىلدى ياكى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 80 - يىللاردا دىنىي مەكتەپلەر بىر مەھەل قايتا ئەۋج ئالدى، 1990 - يىلى يەنە قايتا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دىنىي زاتلارغا قارىتا مايىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈش، ئىتتىپاقلاشتۇرۇش ۋە تەربىيەلەش فاكتورىنى قوللىنىپ، پارتىيەنىڭ دىنىي سىياسىتى ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسى كەڭ تەشۋىق قىلىندى. دىنىي زاتلار ئەمگەك قىلىشقا چاقىرىق قىلىنىپ، ئۆز جېنىنى ئۆزى باقىدىغان ئەمگەكچىلەرگە ئايلاندۇرۇلدى. تۇرمۇشتا قىيىنچىلىقى بار دىنىي زاتلارغا مۇۋاپىق ياردەم بېرىلدى. خىزمەت ئىشلەشكە مۇۋاپىق كېلىدىغانلىرى يەنە خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنىڭ بەزىلىرى ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ھەيئەتلىكىگە، بەزىلىرى ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىكىگە سايلىنىپ، ناھىيىنىڭ چوڭ ئىشلىرى بىرلىكتە كېڭىشىلدى. يەنە بەزىلىرى ژىلايەت ۋە ئاپتونوم رايونغا بىلىم ئاشۇرۇشقا ئەۋەتىلدى.

پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت ئەزەلدىن ئاممىنىڭ نورمال دىنىي پائالىيىتىنى قوغداپ، ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ كەلدى. ئىنتايىن ئاز ساندىكى دىندىن پايدىلىنىپ پارتىيىگە، سوتسىيالىزمغا قارشى تۇرۇپ، مىللىي بۆلگۈنچىلىك پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارغا قەتئىي زەربە بېرىلدى.

بەشینچی قیسیم

سۆ ۋە تۆپراقتین پایدىلىنىش

بەشىنچى قىسىم

سۇ ۋە تۇپراقتىن پايدىلىنىش

18 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئاۋات بوستانلىقىدا ئاھالىلەر شالاڭ بولۇپ، ئورمانلار بۇك - باراقسان ئۆسكەنىدى. ئاھالىلەر بارلىكى جايلاردا كۆپىنچە بىر ئۆستەڭ سىستېمىسى بىر كەنت ھېسابلىناتتى، يېزا ئاھالىلىرى يېقىن ئەتراپلاردا خالىغانچە بوزىەر ئاچاتتى. يېزا ئاھالىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى يېقىن ئەتراپتىكى جايلاردىن كۆچۈپ كەلگەن كۆچمەنلەر ئىدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىيەنلۇڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى) ئاقسۇنىڭ خان ئامبىلى ئاگۇي بىلەن جاۋخۇي ئاۋاتتا كۆپ مىقدارىدا بوزىەر ئۆزلەشتۈرۈش ئۇچۇن ئاھالىلەرنى كۆچۈرۈش ئۇستىدە مەسلىھەتلىشىپ چىن ئوردىسىغا مەلۇمات يوللاپ ئىجازەت ئالغان. كۆچۈرۈلگەن ئاھالىلەر ئەتراپتىكى ناھىيىلەردىكى دېھقانلار ئىدى. ئاۋاتلىقلار ئۆز تەۋەسىدىكى جايلاردا بوزىەر ئېچىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلغان؛ ياقا يۇرتلۇقلارغا ئۆزلەشتۈرۈش ئۇچۇن يېڭىدىن بوزىەر ئايرىپ بېرىلگەن.

19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، ئۆز ئالدىغا ئىگىلىۋېلىنغان ۋە سۇغىرىش قولايلىق بولغان كەڭ كۆلەمدىكى بوزىەرلەر تۇگەپ كەتكەچكە، ئاھالە كۆچۈرۈش ئىشى توختىتىپ قويۇلغان. ئۆزلەشتۈرۈلمىگەن بوزىەرلەر كەنتلەرنىڭ دائىرىسىگە كىرگۈزۈلۈپ، ئوتلاق قىلىنغان.

مىنگونىڭ 30 - يىلدىن 32 - يىلغىچە (1941 — 1943 - يىلغىچە) ھاكىم خەن خۇيمىن ناھىيىدىكى دېھقانلارنى بوزىەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا تەشكىللىدى. بۇ قېتىم ئۆزلەشتۈرۈلگەن بوزىەرلەر بىرىنچىدىن، ھەر قايسى كەنت دائىرىسىدىكى ئۆزلەشتۈرۈشكە بولىدىغان يەرلەر؛ ئىككىنچىدىن، يەكەن دەريا‌سى ۋادىسىدىكى ئادەم ئاياغ باسمىغان بىپايان بوزىەرلەردىن ئىبارەت. كەنتلەر ئۆزلەشتۈرگەن بوزىەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى تېرىلغۇ يەرلەرگە ئايلاندۇرۇلۇپ، ئەنئەنىۋى تېرىقچىلىق ئىشلىرى داۋاملاشتۇرۇلدى، يەكەن دەريا‌سى ۋادىسىدا ئۆزلەشتۈرۈلگەن بوزىەرلەر نەچچە يىل تېرىلماي تاشلىۋېتىلدى.

1949 - يىلدىن كېيىن پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت دېھقانلارنى يېزىلاردا ئارقا - ئارقىدىن بوزىەر ئېچىپ تېرىلغۇ يەرنى كېڭەيتىشكە ھەمدە «مول ھوسۇل» ئۆستۈنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى كەڭ ئورمانلىقلاردىكى بوزىەر ۋە ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدىكى ئاقچىقىلغا يېقىن بىر نەچچە جايدىكى بوزىەرنى مەركەزلىك ئۆزلەشتۈرۈشكە تەشكىللىدى، «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانى ۋە «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانىنى قۇردى. بوزىەر ئۆزلەشتۈرۈش باشتىلا «بەشتە ياخشى يېزا» قۇرۇلۇشىنىڭ تەلىپى بويىچە ئېلىپ بېرىلىپ، ياخشى سالا ئېتىز، ياخشى ئېرىق - ئۆستەڭ، ياخشى يول، ياخشى ئورمان بەلۋېغى، ياخشى ئاھالىلەر نۇقتىسى پىلانلىنىپ، ئىلگىرىكى ئۆز مەيلىچە بوزىەر ئېچىش، سۇغىرىش بىلەن سۇ چىقىرىۋېتىش يۇرۇشلەشمىگەنلىكى سەۋەبلىك يەرلەر تاشلىنىپ قالىدىغان ئەھۋاللار تۇپتىن ئۆزگەرتىلدى. تۇپراقنى ياخشىلاش - سۇنى تىزگىنلەش،

ئېرىق - ئۆستەكنى چېپىش - زەي چىقىرىۋېتىش، يەر ئاستى سۇ ئورنىنى تۆۋەنلىتىش، كەلكە دائىرىدىكى كۆل سازلىقلىرىنى قۇرۇتۇش ئارقىلىق يەنە كۆپلەپ تېرىلغۇ يەر ئۆزلەشتۈرۈلدى. يەر ئىلمىي ئۇسۇلدا ئېچىلىپ ۋە ئىشلىتىلىپ، تۇپراق مۇنبەتلەشتۈرۈلۈپ، مۇقىم ھەم يۇقىرى ھوسۇللۇق ئېتىزلار ئارقا - ئارقىدىن كۆپەيتىلدى. 40 يىل دېھقانچىلىق قىلىش نەتىجىسىدە، ناھىيە بويىچە يېزىلاردا سۇغىرىش ۋە زەي چىقىرىۋېتىش بىرلەشتۈرۈلۈپ، سۇچىلىق تورلىرى زىچ جايلاشتۇرۇلدى، تېرىلغۇ يەر 1950 - يىلدىكى 283 مىڭ 400 مو (1958 - يىلى ئاقسۇ ناھىيىسىدىن ئاۋات ناھىيىسىگە ئايرىپ بېرىلگەن بەشئېرىق گۇڭشېسى بىلەن يېڭىئېرىق گۇڭشېسىنمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) دىن 1990 - يىلى 481 مىڭ 500 موغا يەتتى، كۆپەيگەن يەر پۈتۈنلەي بوزيەر ئېچىپ ئېتىز - ئېرىق بەرپا قىلىش ئارقىلىق قولغا كەلدى.

1947 - يىلدىن ئىلگىرى مەخسۇس سۇچىلىق ئاپپاراتى تەسىس قىلىنمىغانىدى، ئېرىق - ئۆستەكنى چېپىش، توما ياساش، سۇ تەقسىملەش قاتارلىق ئىشلارنى ھاكىم، شائىيۇ ۋە بەگلەر باشقۇراتتى. 1947 - يىلى قۇرۇلۇش بۆلۈمى قۇرۇلۇپ سۇچىلىق ئىشلىرىنى قوشۇمچە باشقۇردى. رايون، يېزىلاردا سۇچىلىق ئىشلىرىنى يەنىلا بەگ، شائىيۇ قاتارلىق مەنسەبدارلار باشقۇردى. 1954 - يىلى قۇرۇلۇش بۆلۈمى قارىمىقىدا سۇ باشقۇرۇش گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى، ئۇ، مەخسۇس سۇچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇردى. سۇچىلىق ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، باشقۇرغۇچى خادىملارمۇ كۆپەيدى. 1957 - يىلى سۇچىلىق بۆلۈمى قۇرۇلدى. ئېتىز - ئېرىق، سۇچىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، كەسىپ دائىرىسى ئۆزلۇكسىز كېڭەيدى، 1962 - يىلى يەنە سۇ باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلۇپ، مەخسۇس سۇچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇردى. 1990 - يىلى سۇ باشقۇرۇش پونكىتىنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى 156 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە قۇرۇلۇش تېخنىكا خادىمى 17، مەمۇرىي خادىم 36، ئىشچى 80.

I باب

سۇ بايلىقى ۋە سۇچىلىق قۇرۇلۇشى

§ 1 . سۇ بايلىقى

ئاۋات ناھىيىسىنىڭ دېھقانچىلىقى سۇغىرىشقا تايىنىدىغان دېھقانچىلىقتىن ئىبارەت. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىققا كېرەكلىك سۇ ئاقسۇ كونا دەرياسىدىن باشلىنىدۇ. يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1 مىليارد 387 مىليون كۇب مېتىر سۇ باشلىنىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە سۇغىرىش پەسلىدە باشلىنىدىغان سۇ 1 مىليارد 16 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، يىللىق ئوتتۇرىچە باشلىنىدىغان سۇنىڭ 73.25% نى، قىش پەسلىدىكى بىكار سۇ 371 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، يىللىق ئوتتۇرىچە باشلىنىدىغان سۇنىڭ 26.75% نى ئىگىلەيدۇ. يۇقىرى ئېقىمدا تەڭشەپ تۇرىدىغان سۇ ئامبىرى بولمىغاچقا، سۇنىڭ پەسلەرگە تەقسىملىنىشى تەكشى ئەمەس

ھەر يىلى 3 - ئايدىن 6 - ئايغىچە 37 مىليون كۇب مېتىر سۇ كەملەيدۇ.

يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل - يېغىن مىقدارى 46.7 مىللىمېتىرغا يېتىدۇ، ھۆل - يېغىن كۆپىنچە ياز پەسلىگە مەركەزلەشكەن بولۇپ، چۆل يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ ئۆسۈشىگە پايدىلىق، لېكىن ئېتىز - ئېرىقلارغا پايدىسىز.

كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن سۇ مىقدارى (يەر ئۈستى سۈيى) كۆرسەتكۈچى مەملىكەت بويىچە ئوتتۇرىچە كۆرسەتكۈچتىن 4.013 ھەسسە، شىنجاڭ بويىچە ئوتتۇرىچە كۆرسەتكۈچتىن 1.64 ھەسسە يۇقىرى. يەر ئۈستى سۈيى مۇقىم، يىللىق باشلىنىدىغان سۇنىڭ ئۆزگىرىش كوئېففىتسېنتى 7.86گە، سۇغىرىش پەسلىدىكى ئۆزگىرىش كوئېففىتسېنتى 9.89غا يېتىدۇ. يەر ئاستى سۇ بايلىقى مىقدارى 703 مىليون كۇب مېتىر، مىنېراللىشىش دەرىجىسى 1 — 2 گرام/لىتىر بولۇپ، يەر سۇغىرىشقا بولىدۇ، چوڭقۇرلۇقى 3 مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، ئېچىش قولايلىق. يەر ئاستى سۈيىنىڭ ئومۇمىي تولۇقلىنىش مودۇلى 48.96، ئېچىشقا بولىدىغان مودۇلى 36.39، ئەمەلىي ئېچىلغان مودۇلى 0.48.

يەر ئۈستى سۈيىنىڭ ئوتتۇرىچە باشلانغان مىقدارىنىڭ تەقسىملىنىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 5 — 1

	ئاي	باشلانغان سۇ مىقدارى (100 مىليون كۇب مېتىر)	باشلانغان سۇ مىقدارىنىڭ ئىگىلىگىنى%
سۇغىرىش مەزگىلى	5 — 3	2.15	21.16
	6	1.33	13.09
	8 — 7	3.85	37.89
	10 — 9	2.83	27.86
قىش پەسلىدىكى بىكار سۇ مەزگىلى	11	0.93	25.07
	2 — 12	2.78	74.93

§ 2 . سۇ قۇرۇلۇشى

چيەنلۇڭ يىللىرىدا «تۇتۇنلەر ئولتۇراقلاشقان» دىن باشلاپ، ئاۋاتتا بارا - بارا ئۆستەڭ چېپىلىپ بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈلگەن، ئۇزۇن مۇددەت ئېچىش بىلەن تاشلىۋېتىش تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانىدى. مىنگونىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى) سىدىقكۆۋرۈكنىڭ غەربىدە بىر چوڭ ئۆستەڭ چېپىلدى، «بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈلۈپ 50 تۇتۇن ئولتۇراقلاشتى، تارماق ئۆستەڭلەر قۇم بىلەن تىنىپ كەتكەچكە، خەلق كۆپلەپ كۆچۈپ كەتتى». ئۇ چاغلاردا يەكەن دەرياسىنىڭ سۈيى كۆپ ئىدى، ھەر يىلى 7 — 8 - ئايغىچە دەريا سۈيى بىر قېتىم ئۇلغىيىپ كېتەتتى. كەلكۈن مەزگىلى بىر، ئىككى ئاي داۋاملىشاتتى. مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) مارالبېشى بىلەن تۇتىشىدىغان جايدىكى يەكەن دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىن سۆگەتتوقاي ئۆستىڭى چېپىلىپ بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈلدى. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) سۆگەتتوقاي ئۆستىڭىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىن توپىلاڭ ئۆستىڭى چېپىلدى، ئاقتىكەن، قودايلىق، داۋۇزدۆڭدىن ئىبارەت 3 جايدا بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈلدى. شۇ يىلى يەنە توپلۇق ئۆستىڭىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىن لىيىم ئۆستىڭى چېپىلىپ بوزيەر

ئۆزلەشتۈرۈلدى. شۇ يىلى يەنە كەلپىن كەنتىدىكى سۇ قايدۇرۇش ئۆستىڭىنىڭ ئاخىرقى بۆلىكى چېپىلىپ، مۇزلۇقتا بوز يەر ئېچىلدى، يەنە 3 - رايوندىكى سۇ قايدۇرۇش ئۆستىڭىنىڭ ئاخىرقى بۆلىكى چېپىلىپ، قىزىلدۆڭدە بوز يەر ئېچىلدى. مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) يەكەن دەرياسى تۆۋەن ئېقىمىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىن 2 ئۆستەڭ چېپىلىپ، قۇدايلىق، ئاتئۆلدىدىن ئىبارەت 2 جايدا بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈلدى. ئۇ چاغلاردا ناھىيە بويىچە 605 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا 2 غول ئۆستەڭ، 28 تارماق ئۆستەڭ بار ئىدى، سۇغىرىلىدىغان ئېتىزلار 240 مىڭ موغا يېتەتتى.

ئاقسۇ يېڭى دەريا‌سىنىڭ بويىدا ئېتىزلار ئازراق بولۇپ، دەريا سۈيى تارىم دەريا‌سىغا قۇيۇلىدۇ. ئاقسۇ يېڭى دەريا‌سىنىڭ سۈيىنى ئاقسۇ كونا دەريا‌سىغا تېخىمۇ كۆپ كىرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، يېڭى - كونا دەريا ئايرىلىدىغان جايغا توغان ياسالدى. بۇ قۇرۇلۇش تېرەك ياغىچى بىلەن جازىلاندى، ھەر 3 — 4 مېتىر ئارىلىققا بىر جازا ياسالدى، جازىنىڭ ئالدى - كەينىگە تاش ۋە يۇلغۇن شاخلىرى 2 رەت قىلىپ تىزىلغان بولۇپ، بەكمۇ ئاددىي ئىدى. 7 - ۋە 8 - ئايلاردا كەلكۇن كەلگەندە بۇ قۇرۇلۇش ئاسانلا ۋەيران بولۇپ كېتىپ، دەريا سۈيىنىڭ كۆپ قىسمى يەنە ئاقسۇ يېڭى دەريا‌سىغا كىرىپ كېتەتتى، بۇنىڭ بىلەن ئاۋاتلىق ئېتىز - ئېرىقلىرى قۇرغاقچىلىققا ئۇچراپ، مول ھوسۇل ئېلىشقا كاپالەتلىك قىلغىلى بولمايتتى. ئاقسۇ ناھىيىسى بىلەن ئاۋات ناھىيىسى ئوتتۇرىسىدا سۇ توسۇش، سۇ تەقسىملەش جەھەتتە پات - پات ماجىرا يۈز بېرىپ تۇرغاچقا، «ئىككى ناھىيىدىكى ئامما ئۇدا بىر نەچچە يىل سۇ ئۈچۈن داۋاغا چېتىلىپ قالغانىدى». 50 - يىللاردىن باشلاپ، ھەر نۆۋەتلىك، ھەر دەرىجىلىك ناھىيە رەھبەرلىرى ئېتىز - ئېرىق سۇچىلىق قۇرۇلۇشى خىزمىتىگە ئەھمىيەت بېرىپ كەلدى. ناھىيىدىكى ئاممىمۇ ئۇزۇن مۇددەت ئېتىز - ئېرىق سۇچىلىق قۇرۇلۇشىغا قاتناشتى. 1957 - يىلى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك سۇچىلىق باشقارمىسى لى يۈجيې قاتارلىق كەسپىي تېخنىكا خادىملىرىنى ئاۋات ناھىيىسىنىڭ ئېتىز - ئېرىق سۇچىلىق قۇرۇلۇشىغا يارەدەم بېرىشكە ئەۋەتتى. 1963 - يىلغىچە، ئاساسەن، تامتوغراق، يېڭىئېرىق، بەشئېرىق، غورۇچۆل، قاراتال غول ئۆستەڭلىرى ۋە «مول ھوسۇل» غول ئۆستىڭى چېپىلدى، بۇ ئۆستەڭلەرنىڭ ئۇزۇنلۇقى 138 كىلومېتىر، بۇ ئۆستەڭلەر يا‌غاچ توما ئارقىلىق يۇرۇشلەشتۈرۈلدى؛ 34 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى قۇمئېرىق، دۆڭقىشلاق، بەشئېرىق، دۆڭبويى، ياربېشىدىن ئىبارەت 5 تارماق ۋە غول ئۆستەڭ چېپىلدى؛ 63 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا 12 تارماق ئۆستەڭ چېپىلىپ، سۇ باشلاش ئىقتىدارى ئاشۇرۇلدى. 1963 - يىلى 16 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا بىر غول ئۆستەڭ، 35 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا تارماق ئۆستەڭ چېپىلدى؛ 63 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى 212 زەيكەشنىڭ لانتىسى تازىلاندى؛ 12 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا 8 زەيكەش يېڭىدىن چېپىلدى. 1963 - يىلى قىشتىن 1964 - يىل 10 - ئايغىچە سۇچىلىق ئىنشائاتىغا 2 مىليون 508 مىڭ 900 كۇب مېتىر توپا - تاش ئىشلىتىلدى.

1964 - يىل 5 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم بىلەن ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى سۇچىلىق پەن - تېخنىكا خادىملىرىنى تەشكىللىدى، جاۋ خۇەيزۇ كەسپىكە مەسئۇل بولۇپ، ناھىيە بويىچە سۇغىرىش رايونى دائىرىسىنىڭ يەر شەكلىنى ئۆلچەپ سىزىپ، 1:10000 ماسشتابلىق يەر شەكلى خەرىتىسىدىن 64نى سىزىپ چىقتى. 1965 - يىلى لى يۈجيې ناھىيىلىك پارتكومغا ھەمكارلىشىپ، ناھىيىنىڭ ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي سۇ قۇرۇلۇشى ئومۇمىي پىلانىنى تۈزۈپ چىقتى. 1966 - يىلى ناھىيە بويىچە يېزىلاردا يەر پىلانلاش يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى،

مۇستەھكەم سۇچىلىق مۇھەسسەسىلىرى ياسىلىشقا باشلىدى.

1975 - يىلى غول زەيكەش چېپىلدى. 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ناسۇس بىلەن سۇمۇرۇپ تۇشۇك بۇرغىلاپ بېتون قۇيۇپ قۇدۇق تۇۋرۇكى ياساش ۋە ئالدىن تەييارلانغان دېتاللارنى كرانلىق قۇراشتۇرۇش قاتارلىق تېخنىكلار قوللىنىلىپ، قۇرۇلۇش سۇپىتى ئۆستۈرۈلدى، ئىش سۇرئىتى تېزلىتىلدى. 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يەنە ماشىنا بىلەن توپا قېزىش تېخنىكىسى قوللىنىلىپ، كىچىك مىقداردىكى ئادەم كۈچى تېجەپ قېلىنىدى. 1991 - يىلغا قەدەر 445 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا 22 غول ئۆستەڭ، 163 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا 5 غول زەيكەش، 346 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا 65 تارماق ئۆستەڭ، 159 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا 20 تارماق زەيكەش، 826 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا 440 ئوق ئېرىق، 62.2 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا 21 ئوق زەيكەش، 36.55 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا 14 توسما پۈتتۈرۈلدى. ئوق ئېرىقتىن يۇقىرى ئىنشائات تومىسىدىن 368ى، كىچىك تېپتىكى سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىدىن 6 سى ياسالدى، گېنېراتورلارنىڭ لايىھىدىكى سىغىمچانلىقى 1980 كىلوۋات، ئەمەلىي سىغىمچانلىقى 1230 كىلوۋات. يۇقىرىدىكى سۇچىلىق ئىنشائاتلىرىنىڭ تۇراقلىق مۇلۇك قىممىتى 50 مىليون 856 مىڭ 200 يۈەنگە يېتىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت سالغان مەبلەغ 25 مىليون 421 مىڭ 400 يۈەن، ئامما سالغان مەبلەغ 25 مىليون 434 مىڭ 900 يۈەن. سۇغىرىلىدىغان كۆلەم 970 مىڭ موغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 545 مىڭ 900 مو.

Ⅱ باب

سۇچىلىق قۇرۇلۇشى

§1. سۇ باشلاش قۇرۇلۇشى

1950 - يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئاممىنى تەشكىللەپ 39.02 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا 14 ئۆستەڭ چاپتۇردى، 3 كونا ئۆستەڭنى رېمونت قىلدۇردى. سۇغىرىش شارائىتى ياخشىلانغان بولسىمۇ، لېكىن نېگىزلىك مەسىلە يەنىلا ھەل بولمىدى. ھەر يىلى ئۇجمە تۇغۇنىڭ سۇغىرىش ئېغىزىنى دائىم 300 - 400 خەلق ئىشچىسى رېمونت قىلىپ كەلدى، ھەر يىلى سۇ تۇسۇشقا 1000 تالدىن كۆپرەك ياغاچ ماتېرىيال، 300 ھارۋىدىن كۆپرەك شاخ - شۇمبا، ئوت - چۆپ ئىشلىتىلدى.

1970 - يىلدىن ئىلگىرى ناھىيە بويىچە 131 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتىكى سۇ باشلاش غول ئۆستىڭىدىن 7 سى، 199.8 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا 16 تارماق ئۆستەڭ، 294.4 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا 110 ئوق ئېرىق، 155.1 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا 517 سۇغىرىش ئېرىقى بار ئىدى.

1982 - يىلى ناھىيە بويىچە 277 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا 14 غول ئۆستەڭ، 21 غول ئۆستەڭ تومىسى، 6 كۆچۈرمە، 24 سۇئىگۈچ، 24 كۆۋرۈك؛ 417.03 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا 108 تارماق ئۆستەڭ، 17 تارماق ئۆستەڭ تومىسى، 2 كۆچۈرمە، 17 كۆۋرۈك؛ 550.5

كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا 415 ئوق ئېرىق، 45 ئوق ئېرىق تاقىقى، 37 سۇئىگۇچ، 17 كۆۋرۈك؛ 2. 457 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا 1524 سۇغىرىش ئېرىقى، 597 سۇغىرىش ئېرىقى تاقىقى بار بولدى.

ئۇزۇندىن بۇيان دېھقانلار چوڭ، ئوتتۇرىسى كاۋاك قېرى توغراقنىڭ غولىدىن ياسالغان كىچىك كۆچۈرمە ياكى سۇئىگۇچتىن پايدىلىنىپ كەلگەنىدى. توغراق ياغىچى چىرىشكە چىداملىق، ئۇزۇن چىدايدۇ.

1990 - يىلى ناھىيە بويىچە 445 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا 22 غول ئۆستەڭ، 346 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا 65 تارماق ئۆستەڭ، 826 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا 440 ئوق ئېرىق چېپىلدى. ئوق ئېرىقتىن يۇقىرى ئىنشائات تومىسىدىن 368ى، 26 كۆچۈرمە، 129 كۆۋرۈك، 449 سۇئىگۇچ ياسالدى.

1. ئاۋات باش تومىسى

بۇ توما ئاقسۇ شەھىرىنىڭ ئايكۆل يېزىسىغا جايلاشقان بولۇپ، ئاۋات ناھىيىسىنىڭ سۇ باشلاش باش توگۈنلۈك قۇرۇلۇشى ھېسابلىنىدۇ. بۇ توما ئاقسۇ كونا دەريا‌سىنى توسۇپ ياسالغان بولۇپ، شەرقىي ۋە غەربىي قىرغاقتا سۇ تەقسىملەپ بېرىدۇ. لايىھىدىكى ئېقىن مىقدارى 100 كۇب مېتىر/سېكۇنت، پولات چىۋىنقلىق بېتون قۇرۇلمىلىق قىلىپ ياسالغان. باش ئۆستەڭنىڭ سۇ كىرىش تومىسى 9 تۆشۈكلۈك بولۇپ، ھەر بىر تۆشۈكنىڭ ساپ كەڭلىكى 4.5 مېتىر كېلىدۇ، لايىھىدىكى ئېقىن مىقدارى 70 كۇب مېتىر/سېكۇنت، ئۇنىڭغا قول ۋە توك بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان ، 12 تونىنا ئېغىرلىقتىكى بۇرمىلىق تاقاق ئورنىتىلغان.

شەرقىي قىرغاقتىكى سۇ بۆلۈش تومىسىدىن بەشئېرىق ئۆستىگە، غەربىي قىرغاقتىكى سۇ بۆلۈش تومىسىدىن يېڭىئېرىق ئۆستىگە سۇ باشلىنىدۇ. 2 تومىنىڭ ھەربىرى 2 تۆشۈكلۈك بولۇپ، ھەربىر تۆشۈكنىڭ ساپ كەڭلىكى 3.5 مېتىر، لايىھىدىكى ئېقىن مىقدارى 15 كۇب مېتىر/سېكۇنت. ئۇنىڭغا قول ۋە توك بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان، 8 تونىنا ئېغىرلىقتىكى بۇرمىلىق تاقاق ئورنىتىلغان. تومىنىڭ يۇقىرى ۋە تۆۋەن تەرىپىدىكى ئۆستەڭدە بېتوندىن ياسالغان مۇھاپىزەت قىرى بار. پۈتكۈل قۇرۇلۇشقا 409 مىڭ 100 يۇەن مەبلەغ سېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت سالغان مەبلەغ 342 مىڭ يۇەن. بۇ قۇرۇلۇش 1972 - يىل 3 - ئايدا باشلىنىپ، 1974 - يىلى پۈتكۈزۈلدى. باشقۇرۇش پونكىتىنىڭ ئۆيلىرى، 20 مو مېۋىلىك بېغى بار.

2. ئۇجمە تومىسى

بۇ توما ناھىيە بازىرىنىڭ 17 كىلومېتىر غەربىي شىمالىغا، تامتوغراق يېزىسى قوۋاق كەنتىنىڭ شىمالىدىكى ئاقسۇ كونا دەريا‌سىغا جايلاشقان بولۇپ، بېتون قۇرۇلمىلىق قىلىپ ياسالغان. سۇ كىرىش تومىسى بىلەن كەلكۇن چۇشۇرۇش تومىسىنىڭ ھەر بىرىدە ئىككىدىن تۆشۈك بار، ھەربىر تۆشۈكنىڭ ساپ كەڭلىكى 4.5 مېتىر. سۇ كىرىش تومىسىنىڭ ئېقىن مىقدارى 45 كۇب مېتىر/سېكۇنت، كەلكۇن چۇشۇرۇش تومىسىنىڭ ئېقىن مىقدارى 80 كۇب مېتىر/سېكۇنت قىلىپ لايىھىلەنگەن. ئۇنىڭغا قول ۋە توك بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان، 10

تونىنا ئېغىرلىقتىكى بۇرمىلىق تاقاق ئورنىتىلغان. توما ئېغىزىنىڭ يۇقىرى ۋە تۆۋەن ئېقىملىرىدا بېتوندىن ياسالغان مۇھاپىزەت قىرى بار.

بۇ قۇرۇلۇشقا 725 مىڭ 600 يۇەن مەبلەغ سېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت سالغان مەبلەغ 550 مىڭ يۇەن. بۇ قۇرۇلۇش 1966 - يىلى باشلىنىپ، 1968 - يىلى پۈتتۈرۈلدى. پونكىت ئۈيى ۋە 2 جايدا مېۋىلىك بېغى بار، ئۇنىڭ كۆلىمى 40 مو كېلىدۇ. كېيىنكى مەزگىللەرگە كەلگەندە سۇغىرىش ئېھتىياجى تۇپەيلىدىن يەنە سۇ كىرىش تومىسى بىلەن سۇ بۆلۈش تومىسى ئارىلىقىغا 2 دانە سۇ باشلاش سۇڭگۈچى ياسالدى، ئۇنىڭ سۇ باشلاش مىقدارى 10 كۇب مېتىر/سېكۇنتقا يېتىدۇ.

3. ئارال تومىسى

بۇ توما تامتوغراق يېزىسىنىڭ ئارال كەنتىگە جايلاشقان بولۇپ، ئايباغ يېزىسى، «مول هوسۇل» 1 - مەيدانى، غورۇچۆل يېزىلىرىغا سۇ بۆلۈپ بېرىدۇ. بۇ يەردە ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلغان بولۇپ، پولات چۇڭقىلىق بېتون قۇرۇلمىلىق قىلىپ ياسالغان. غەربىي جەنۇبىي قىرغىقىدا ئايباغ سۇ بۆلۈش تومىسى بار، ئۇ بىر تۆشۈكلۈك بولۇپ، كەڭلىكى 3 مېتىر كېلىدۇ، ئېقىن مىقدارى 10 كۇب مېتىر/سېكۇنت قىلىپ لايىھىلىگەن، دىئامېترى بىر مېتىر كېلىدىغان بىر سۇڭگۈچ بار؛ شەرقىي شىمالىي قىرغىقىدا «مول هوسۇل» 1 - مەيدانىنىڭ سۇ بۆلۈش تومىسى بار، ئۇ بىر تۆشۈكلۈك بولۇپ، كەڭلىكى 3 مېتىر كېلىدۇ؛ ئېقىن مىقدارى 10 كۇب مېتىر/سېكۇنت قىلىپ لايىھىلەنگەن. 2 تۆشۈكلۈك كەلكۈن چۈشۈرۈش تومىسى بار، تۆشۈكنىڭ كەڭلىكى 3 مېتىر كېلىدۇ. ئېقىن مىقدارى 28 كۇب مېتىر/سېكۇنت قىلىپ لايىھىلىگەن. ئېلېكتر ئىستانسىسى 3 گېنېراتورلۇق قىلىپ لايىھىلەنگەن بولۇپ، توك چىقىرىش مىقدارى 480 كىلوۋات، تومىنىڭ يۇقىرى ۋە تۆۋەن تەرىپىدە بېتوندىن ياسالغان مۇھاپىزەت دامبىسى بار.

بۇ قۇرۇلۇش 1969 - يىلى باشلانغان بولۇپ، 1971 - يىلى پۈتتۈرۈلگەن، 865 مىڭ يۇەن مەبلەغ سېلىنغان، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت سالغان مەبلەغ 758 مىڭ يۇەن.

4. قاراتال تومىسى

بۇ توما ئارال تومىسىنىڭ 11 كىلومېتىر تۆۋەن ئېقىمىدىكى غورۇچۆل غول ئۆستىگە جايلاشقان. لايىھىدىكى ئېقىن مىقدارى 30 كۇب مېتىر/سېكۇنت بولۇپ، پولات چۇڭقىلىق بېتون قۇرۇلمىلىق قىلىپ ياسالغان، ئارىلىق تاملىرى ۋە توما گۈندىسى سېمونت قۇيۇلمىدىن قۇراشتۇرۇلغان. غورۇچۆل ئۆستىگە 2 تۆشۈكلۈك سۇ كىرىش تومىسى، قاراتال غول ئۆستىگە 2 تۆشۈكلۈك سۇ بۆلۈش تومىسى، 2 تۆشۈكلۈك سۇ قايدۇرۇش تومىسى ياسالغان، ھەربىر تۆشۈكنىڭ كەڭلىكى 3 مېتىر كېلىدۇ.

بۇ قۇرۇلۇش 1972 - يىلى باشلىنىپ، 1974 - يىلى پۈتتۈرۈلدى، 173 مىڭ يۇەن مەبلەغ سېلىندى. ئۇنىڭغا يانداشتۇرۇپ 1978 - يىلى 30 مو مېۋىلىك باغ بەرپا قىلىندى.

5. ئاۋات ناھىيىسى باش غول ئۆستىگى

بۇ ئۆستەڭنىڭ بېشى ئۇجمە تومىسىدا بولۇپ، ئاقسۇ كونا دەرياسىدىن سۇ باشلىنىدۇ،

تامتوغراق، دولان يېزىلىرىنى، ئاۋات بازىرىنى كېسىپ ئۆتۈپ، غورۇچۆل يېزىسىدىكى قۇمباش كەنتىنىڭ قاراتال تومىسىغچە بارىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 21 كىلومېتىر. بۇ ئۆستەڭ 1957 - يىلى چېپىلدى. يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن ئىنشائاتلاردىن ئۇجمە، ئارال، قاراتالدا پولات چىۋىقلىق بېتون قۇرۇلمىلىق 3 توما ۋە پولات چىۋىقلىق بېتون قۇرۇلمىلىق 3 كۆۋرۈك بار. لايىھىدىكى سۇغىرىلىدىغان يەر كۆلىمى 450 مىڭ مو. بۇ ئۆستەڭ ئايباغ، دولان، باغتوغراق، غورۇچۆل يېزىلىرى، «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانى، ئاۋات بازىرىدىكى يەرلەرنى سۇغىرىدۇ ۋە تۇرمۇشقا كېرەكلىك سۇ بىلەن تەمىنلەيدۇ.

6. «مول ھوسۇل» ئۆستىڭى

بۇ ئۆستەڭ 1961 - يىلى چېپىلغان، 1990 - يىلى ئۇزۇنلۇقى 58.5 كىلومېتىرغا يەتتى، لايىھىدىكى سۇ باشلاش مىقدارى 15 كۇب مېتىر/سېكۇنت، ئەمەلىي باشلىنىدىغان سۇ مىقدارى 7 كۇب مېتىر/سېكۇنت، سۇغىرىلىدىغان يەر كۆلىمى 50 مىڭ مو.

7. يېڭىبىرىق ئۆستىڭى

بۇ ئۆستەڭ 1958 - يىلى چېپىلغان، 1990 - يىلى ئۇزۇنلۇقى 38 كىلومېتىرغا يەتتى. باشلىنىدىغان سۇنىڭ ئېقىن مىقدارى 15 كۇب مېتىر/سېكۇنت، سۇغىرىلىدىغان يەر كۆلىمى 150 مىڭ مو.

8. تامتوغراق ئۆستىڭى

بۇ ئۆستەڭ 1958 - يىلى چېپىلغان، 1990 - يىلى ئۇزۇنلۇقى 15 كىلومېتىرغا يەتتى، باشلىنىدىغان سۇنىڭ ئېقىن مىقدارى 10 كۇب مېتىر/سېكۇنت، سۇغىرىلىدىغان يەر كۆلىمى 70 مىڭ مو.

9. غورۇچۆل ئۆستىڭى

بۇ ئۆستەڭ 1958 - يىلى چېپىلغان، 1990 - يىلى ئۇزۇنلۇقى 22 كىلومېتىرغا يەتتى، باشلىنىدىغان سۇنىڭ ئېقىن مىقدارى 15 كۇب مېتىر/سېكۇنت، سۇغىرىلىدىغان يەر كۆلىمى 150 مىڭ مو.

10. بەشئېرىق ئۆستىڭى

بۇ ئۆستەڭ 1958 - يىلى چېپىلغان، 1990 - يىلى ئۇزۇنلۇقى 43 كىلومېتىرغا يەتتى، باشلىنىدىغان سۇنىڭ ئېقىن مىقدارى 28 كۇب مېتىر/سېكۇنت، سۇغىرىلىدىغان يەر كۆلىمى 105 مىڭ مو.

11. ئايباغ ئۆستىكى

بۇ ئۆستەك 1968 - يىلى چېپىلغان، 1990 - يىلى ئۇزۇنلۇقى 25 كىلومېتىرغا يەتتى، باشلىنىدىغان سۇنىڭ ئېقىن مىقدارى 10 كۇب مېتىر/سېكۇنت، سۇغىرىلىدىغان يەر كۆلىمى 100 مىڭ مو.

2 § . زەي چىقىرىۋېتىش قۇرۇلۇشى

1964 - يىلدىن ئىلگىرى چېپىلغان زەيكەش ناھايىتى ئاز ئىدى، كۆپ ھاللاردا زەي تەبىئىي ئېرىقلار ئارقىلىق يەكەن دەرياسىغا قۇيۇلاتتى. 1964 - يىلى ناھىيىنىڭ يەر ئاستى سۇ ئورنى 0.5 — 0.7 مېتىرغىچە بولۇپ، يەرلىرى ئېغىر دەرىجىدە شورلىشىپ كەتكەن، نۇرغۇن تېرىلغۇ يەر تاشلىنىپ قالغان، ھەممىلا يەر قاقاس چۆللۈك، زەي ئېرىقى، سازلىق ئىدى. 1964 - يىلى پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت ناھىيە خەلقىنى شور ئاپىتىگە قارشى كۈرەش قىلىشقا چاقىردى. سۇ باشقۇرۇش تارماقلىرىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە، 5000 كىشى ئۈيۈشتۇرۇلۇپ، 4 ئاي پىداكارانە كۈرەش قىلىنىپ، 57 كىلومېتىر زەيكەش چېپىلدى. ئارقىدىن ھەر قايسى سۇغىرىش رايونلىرىدا ئارقىمۇ - ئارقا تارماق زەيكەشلەر چېپىلدى، ئوق زەيكەش بىلەن زەي چىقىرىۋېتىش غول زەيكەشلىرى تۇتاشتۇرۇلدى، بۇنىڭ بىلەن يەر ئاستى سۇ ئورنى بارا - بارا تۆۋەنلىدى، تېرىلغۇ يەر يىلمۇ - يىل كېڭەيدى. 1965 - يىلى گۈڭشىلاردىن 1600 ئەمگەك كۈچى ئاجرىتىلىپ، 17 كىلومېتىرلىق بىر باش زەيكەشنىڭ لانتىسى تازىلاندى ۋە رېمونت قىلىندى، ئۇنىڭغا 8200 ئىش كۈنى سەرپ قىلىندى، 66 مىڭ كۇب مېتىر توپا قېزىلدى. گۈڭشي، دېھقانچىلىق مەيدانلىرى 3 باش زەيكەش، 11 تارماق زەيكەش، 15 ئوق زەيكەش چاپتى، بۇ زەيكەشلەرنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 353 كىلومېتىر بولۇپ، 16 مىڭ 287 ئىش كۈنى سەرپ قىلىندى. يەنە ئەسلىدە بار بولغان زەيكەشلەرنىڭ لانتىسى .تازىلاندى. شۇ يىلى توما، كۆچۈرمە، سۈڭگۈچ قاتارلىق سۇچىلىق قۇرۇلۇشىغا 14 مىڭ 300 ئىش كۈنى سەرپ قىلىندى.

1975 - يىلى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى مەھەممەت يۇنۇس باشچىلىقىدا قوماندانلىق ئاپپاراتى قۇرۇلۇپ، 2500 كىشى تەشكىللىنىپ، ئۇدا 7 يىل پىداكارانە كۈرەش قىلىنىپ، 130 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا 6 غول زەيكەش چېپىلدى، 6 مىليون 824 مىڭ 400 كۇب مېتىر توپا - تاش قېزىلدى، بۇنىڭ بىلەن يەر ئاستى سۇ ئورنى 1 - 3 مېتىرغىچە تۆۋەنلىدى. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 501.6 كىلومېتىر كېلىدىغان 137 زەيكەش چېپىلدى ۋە رېمونت قىلىندى، 11 مىليون 330 مىڭ كۇب مېتىر توپا - تاش قېزىلدى، بۇنىڭ بىلەن 250 مىڭ مو تېرىلغۇ يەر ياخشىلاندى، 176 مىڭ 700 مو تېرىلغۇ يەر ئۆزگەرتىلدى، 21 مىڭ 100 مو بوزيەر ئېچىلدى، زەيكەشلەرگە پولات چۇۋنقىلىق بېتوندىن ياسالغان 24 كۆۋرۈك سېلىنىپ، 6 سۈڭگۈچ، 8 كۆچۈرمە قويۇلۇپ، سۇ يولى ۋە قاتناشنىڭ راۋان بولۇشىغا ئاساسىي جەھەتتىن كاپالەتلىك قىلىندى.

كېيىنكى مەزگىللەردە باشقۇرۇش ياخشى بولمىغانلىقتىن، زەيكەشلەر ئېغىر دەرىجىدە تىنىپ كەتتى، بولۇپمۇ ئاۋات باش زەيكىشى بەك تىنىپ كەتتى، تىنىپ قالغان لانتىسنىڭ ئەڭ قېلىن يېرى 1.5 مېتىردىن ئاشتى، ئۇنى تازىلاش ناھايىتى قىيىن بولدى. 80 - يىللاردا ماشىنا بىلەن

چېپىش ۋە لانقىنى ماشىنا بىلەن تازىلاش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، لانقا تىنىپ قېلىش ئەھۋالى ئۆزگەرتىلدى. 1990 - يىلى يەنە بىر قېتىم 5 قېزىش ماشىنىسى ئىشقا سېلىنىپ، باش زەيكەشنىڭ لانقىسى تازىلاندى.

1. ئاۋات ناھىيىسىنىڭ باش زەيكىشى

بۇ زەيكەش ناھىيىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى يېڭىئېرىق يېزىسى سۆگەتئېرىق كەنتىنىڭ تۆزكۆل دېگەن يېرىدىن باشلىنىپ، ناھىيىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى غورۇچۆل يېزىسى مۇزلۇق كەنتىدىكى يۇقىرى ئېقىم سۇ ئامبىرىنىڭ كەلكۇن توسۇش تومىسىدا ئاخىرلىشىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 64.15 كىلومېتىر. ئۇ، يېڭىئېرىق، تامتوغراق، ئايباغ، غورۇچۆل يېزىلىرىنى كېسىپ ئۆتىدۇ. بۇ زەيكەش 1975 - يىلى چېپىلىشقا باشلاپ، 1982 - يىلى پۈتكۈزۈلدى. يۇرۇشلەشكەن ئىنشائاتلاردىن 6 كۆچۈرمە، 11 كۆۋرۈك بار. ئەمەلىي ئوتتۇرىچە چىقىرىۋېتىلىدىغان سۇ مىقدارى 3 كۇب مېتىر/سېكۇنت، يىللىق چىقىرىۋېتىلىدىغان سۇ مىقدارى تەخمىنەن 100 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدۇ. چىقىرىۋېتىلگەن سۇ تەركىبىدىكى ئوتتۇرىچە تۇز مىقدارى 023. 6 گرام/لىتىرغا يېتىدۇ. بۇنىڭدىن ئەمەلىي نەپ ئالغان يەر كۆلىمى 350 مىڭ مو.

2. قاراتال غول زەيكىشى

بۇ زەيكەش تامتوغراق يېزىسىنىڭ تۆۋەنكى ئوجمە كەنتىدىن باشلىنىپ، كونا دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى ئاقسۇ دەرياسىغا قۇيۇلىدىغان يېرىدە ئاخىرلىشىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 40 كىلومېتىر، تامتوغراق يېزىسى، ئاۋات بازىرى، ئايباغ يېزىسى، غورۇچۆل يېزىسىنى كېسىپ ئۆتىدۇ. 1975 - يىلى چېپىلىشقا باشلاپ، 1976 - يىلى پۈتكۈزۈلگەن. يۇرۇشلەشكەن ئىنشائاتلاردىن بىر كۆچۈرمە، 2 كۆۋرۈك، 9 سۇئېگۈچ بار. ئەمەلىي ئوتتۇرىچە چىقىرىۋېتىلىدىغان سۇ مىقدارى 1.2 كۇب مېتىر/سېكۇنت، يىللىق چىقىرىۋېتىلىدىغان سۇ مىقدارى 37 مىليون 840 مىڭ كۇب مېتىر. چىقىرىۋېتىلگەن سۇ تەركىبىدىكى ئوتتۇرىچە تۇز مىقدارى 1.712 گرام/لىتىر. زەي تىزگىنلەنگەن يەر كۆلىمى 180 مىڭ مو، بۇنىڭ ئىچىدە ياخشىلانغان تېرىلغۇ يەر 60 مىڭ مو.

§ 3. سۇ ساقلاش قۇرۇلۇشى

يېزا ئىگىلىك 1 - شىنىڭ يۇقىرى ئېقىم سۇ ئامبىرى يەكەن دەرياسى بىلەن ئاقسۇ دەرياسىنىڭ كېسىشكەن يېرىگە جايلاشقان، ئۇ، تارىم دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا بولغاچقا شۇنداق ئاتالغان. ئۇ، يەكەن دەرياسىنى توسۇپ تۇرىدىغان چوڭ تىپتىكى تۇزلەكلىك سۇ ئامبىرى بولۇپ، 1960 - يىلى ياسالغان، 2 مىليون 219 مىڭ 700 يۆەن مەبلەغ سېلىنغان. دەسلەپتە سىغىمچانلىقى 120 مىليون كۇب مېتىر، ئۇنۇملۇك سىغىمچانلىقى 80 مىليون كۇب مېتىر ئىدى. كېيىن يەكەن دەرياسىنىڭ ئېقىنى ئۇزۇلۇپ قېلىپ، ئاقسۇ كونا دەرياسىدىن سۇ باشلاندى. 1972 - يىلى تارىم دەرياسىغا دەريانى توسۇش تومىسى ياسالغاندىن كېيىن، ئاساسەن ئاقسۇ يېڭى

دەريانىڭ سۇيى باشلىنىدىغان بولدى، ھەر يىلى ئېقىپ كىرىدىغان سۇ مىقدارى تەخمىنەن 1 مىليارد كۇب مېتىرغا يېتىدۇ. 1985 - يىلى كېڭەيتىش قۇرۇلۇشىغا 4 مىليون 904 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىدى. كېڭەيتىلگەندىن كېيىنكى سىغىمچانلىقى 180 مىليون كۇب مېتىرغا، ئۇنۇملۇك سىغىمچانلىقى 140 مىليون كۇب مېتىرغا يەتتى، يىلىغا 970 مىليون كۇب مېتىر سۇ ساقلىنىدۇ، تەكرار ساقلاش كۇرسەتكۈچى سانى 93.5. ئامباردا خورىغان، توك ھاسىل قىلىشقا چىقىرىلغان سۇنى ھېسابقا ئالمىغاندا، سۇغىرىش رايونى ۋە «غالىبىيەت» سۇ ئامبىرىغا يەتكۈزۈپ بېرىلىدىغان سۇ مىقدارى يىلىغا 523 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدۇ. ئاساسىي گەۋدە قۇرۇلۇشى ئۇزۇنلۇقى 19 كىلومېتىر. كەڭلىكى 3 مېتىر كېلىدىغان بىر ئۇزۇن توغان، كەڭلىكى 18 مېتىر كېلىدىغان، 3 تۈشۈكلۈك بىر چۈشۈرگە، ئۇزۇنلۇقى 23 كىلومېتىر كېلىدىغان بىر سۇ قويۇپ بېرىش ئۆستىڭى، سۇ ئامبىرىنىڭ 53 كىلومېتىر يۇقىرى ئېقىمدىكى 223 مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى بىر دەريا توسۇش توسمىسىدىن تەركىب تاپقان. يېزا ئىگىلىك 1 - شى 6 تۈەن - مەيداننىڭ ئېتىز - ئېرىقلىرى مۇشۇ سۇ ئامبىرىنىڭ سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدۇ.

4 § . كەلكۇندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى

ناھىيىنىڭ كەلكۇندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى، ئاساسەن، ئاقسۇ دەريا سىنىڭ بويىغا جايلاشقان. كەلكۇندىن مۇداپىئە كۆرۈلىدىغان مۇستەھكەم قۇرۇلۇشلار يوق، ھەر يىلى ياغاچتىن ياسالغان ئۇچ بۇرجەك جازا، شاخ - شۇمبا، چىم ياكى تاشتىن كەلكۇندىن ۋاقتىلىق مۇداپىئە كۆرۈلىدىغان 10 - 20 توسما ۋە تارماق توسما ياسىلىدۇ، كەلكۇن بۇزۇۋەتكەن جايلار رېمونت قىلىنىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈلىدۇ، خەتەرلىك جايلار مۇستەھكەملىنىدۇ. ئاقسۇ دەريا سىنىڭ بويىدىكى 100 چە كەلكۇندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسى ھەر يىلى رېمونت قىلىنىپ مۇستەھكەملىنىدۇ، بەشئېرىق يېزىسىنىڭ دەريا بويىدىكى ئېتىز - ئېرىقلىرى مۇھاپىزەت قىلىنىدۇ.

1960 - يىل 8 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ئۇجمەتۇغدىكى قۇمئېقىن ئۆستىڭى يار ئېلىپ كېتىپ، تۆۋەن ئېقىمدا ئايەت پەيدا قىلدى. ناھىيە بويىچە 10 مىڭدىن كۆپرەك ئەمگەك كۈچى ئۈيۈشتۇرۇلۇپ، كۆپلىگەن ياغاچ ماتېرىيال، شاخ - شۇمبا، ئوت - چۆپ ئىشلىتىلىپ، يار ئېغىزى ئېتىۋېتىلدى، 20 كۈندىن كۆپرەك پىداكارانە كۈرەش قىلىش ئارقىلىق رېمونت قىلىنىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. ئۇنىڭغا دۆلەت 13 مىڭ يۈەن ياردەم بەردى. 1965 - يىلى ئۇجمە توسمىسىدىن پايدىلىنىدىغان 3 گۇڭشې، 2 دېھقانچىلىق مەيدانى كەلكۇندىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن 10 مىڭ 400 ئىش كۈنى، 800 تالدىن كۆپرەك ياغاچ، 200 تونىدىن كۆپرەك شاخ - شۇمبا، ئوت - چۆپ سەرپ قىلىپ، كەلكۇن ئاققۇزۇش توسمىسى قاتارلىق ئاساسلىق سۇ ئېغىزىدىن 7 نى ۋە خەتەرلىك جايلارنى رېمونت قىلدى.

1983 - يىلى بەشئېرىق يېزىسىنىڭ 6 كەنتىدىكى 24 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسىنىڭ 1500 مو تېرىلغۇ يېرى ۋە بىر قىسىم ئوتلاقلىرىنى كەلكۇن ۋەيران قىلىۋەتتى. 1987 - يىل 7 - ئايدا ئاقسۇ دەريا سىغا كەلكۇن كېلىپ، پۈتۈش ئالدىدا تۇرغان ئۇزۇنلۇقى 1180 مېتىر، كەڭلىكى 23 مېتىر، ئېگىزلىكى 10 مېتىر كېلىدىغان كەلكۇندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى ۋەيران قىلىۋەتتى، ۋىلايەت ۋە ناھىيە 20 مىڭ يۈەندىن پۇل ئاجرىتىپ، كەلكۇندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسىنى رېمونت قىلىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، كەلكۇننى ۋاقتىلىق

تىزگىنلىدى.
1980 — 1989 - يىلغىچە دۆلەت، كوللېكتىپ، شەخسلەر 410 مىڭ 300 يۈەن مەبلەغ سېلىپ، 56 مىڭ 900 ئىش كۈنى سەرپ قىلىپ، دۆڭقىشلاق ئېلېكتر ئىستانسىسى ۋە بەشئېرىق يېزىسىنىڭ 24 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى بىلەن غورۇچۆل يېزىسىنىڭ چارۋىچىلىق چوڭ ئەترىتىدە ۋاقىتلىق كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسى ياساپ چىقتى.

§ 5 . يەر ئاستى سۇيىدىن پايدىلىنىش

ئاۋات ناھىيىسىنىڭ يەر ئۈستى سۈيى بىر قەدەر كۆپ بولۇپ، يەر ئاستى سۇ بايلىقىنى ئېچىپ پايدىلىنىشقا بولغان ئېھتىياج تېخى جىددىي ئەمەس. 1977 — 1980 - يىلغىچە بولغان قۇدۇق قېزىش دولقۇنى كۆتۈرۈلگەن مەزگىلدە، ماشىنىلاشقان قۇدۇقتىن 413ى قېزىلغانىدى، ھەر يەرنىڭ شەرت - شارائىتىغا قاراپ ئىش كۆرۈلمىگەچكە، ئۇنىڭ ئۈستىگە باشقۇرۇش مۇكەممەل بولمىغاچقا، ئەتىيازدا قۇرغاقچىلىق بولغاندا، ئاران 10% - 15% ماشىنىلاشقان قۇدۇقتىن سۇ چىقىرىلىپ ئېتىز - ئېرىقلار سۇغىرىلدى، ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 40 مىڭ كۇب مېتىر سۇ چىقىرىلدى، سۇغىرىلىدىغان ئېتىز - ئېرىق 10 — 15 مىڭ مو (قېتىم) غا يەتتى. كېيىن قۇدۇقلار بارا - بارا تاشلىنىپ قالدى.
يۇقۇمدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئىچىملىك سۇ چىقىدىغان 748 باسما قۇدۇق قېزىلدى. باسما قۇدۇقنىڭ تەننەرخى تۆۋەن، ئىشلىتىش ئاسان بولۇپ، ئاممىنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتى، بۇ قۇدۇقلار ئىزچىل ئىشلىتىلىپ كەلمەكتە، بۇنىڭ ئىچىدە 415 قۇدۇقنىڭ سۇ تەركىبىدە فتور مىقدارى نورمال، 333 قۇدۇقنىڭ سۇ تەركىبىدىكى فتور مىقدارى يۇقىرىراق.

III باب

ئېتىز - ئېرىقلارنى سۇغىرىش ۋە سۇچىلىقنى باشقۇرۇش

§ 1 . سۇغىرىش رايونلىرى

بۇ ناھىيىدە 4 دېھقانچىلىق سۇغىرىش رايونى بار.

1. بەشئېرىق سۇغىرىش رايونى

بۇ رايون ئاقسۇ دەريا سۈيى بىلەن كونا دەريا ئارىلىقىغا جايلاشقان، يېرى غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا پەسىيىپ بارىدۇ، يەر كۆلىمى 486 كۋادرات كىلومېتىر، تېرىشقا بولىدىغان

يەر كۆلىمى 150 مىڭ مو، سۇغىرىلىدىغان يەر كۆلىمى 123 مىڭ مو. بۇنىڭ ئىچىدە ئېتىز كۆلىمى 113 مىڭ 500 مو، ئوتلاق 4500 مو، باغۇ - بوستانلىق 5000 مو. 27 كەنت، 118 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى، 24 مىڭ ئادەم بار.

بەشئېرىق ئۆستىڭگە كېلىدىغان يىللىق ئوتتۇرىچە سۇ مىقدارى 303 مىليون كۇب مېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان سۇ مىقدارى 199 مىليون 500 مىڭ كۇب مېتىر بولۇپ، 60.64%نى، قىش پەسلىدىكى بىكار سۇ 39.36%نى ئىگىلەيدۇ.

2. يېڭىئېرىق سۇغىرىش رايونى

بۇ سۇغىرىش رايونى ناھىيىنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، يەر كۆلىمى 616 كۋادرات كىلومېتىر، سۇغىرىش رايونىنىڭ يەر كۆلىمى 106 مىڭ 500 مو كېلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 89 مىڭ 500 مو، ئوتلاق 12 مىڭ 600 مو، باغۇ - بوستانلىق 7600 مو. بۇ رايونغا يېڭىئېرىق يېزىسىنىڭ 22 كەنتى، 90 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى، 21 مىڭ 900 ئادىمى قارايدۇ. سۇغىرىش پەسلىدە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن باشلىنىدىغان سۇ مىقدارى 166 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدۇ.

3. ئۈجمە سۇغىرىش رايونى

بۇ، ناھىيە بويىچە ئەڭ چوڭ سۇغىرىش رايونى بولۇپ، يەر كۆلىمى 1148.2 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ، تېرىشقا بولىدىغان يەر كۆلىمى تەخمىنەن 1 مىليون مو، ھازىر بار تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 343 مىڭ 500 مو، ئوتلاق 60 مىڭ مو، باغۇ - بوستانلىق 25 مىڭ مو. بۇ سۇغىرىش رايونىغا ئايباغ، تامتوغراق، غورۇچۆل، دولان يېزىلىرى، «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانى، باغتوغراق يېزىسى، ئاۋات بازىرى بولۇپ 63 كەنت، 257 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى، 5 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى - لىيەندۇي، 74 مىڭ 500 ئادەم (بۇنىڭ ئىچىدە يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 61 مىڭ 200) قارايدۇ. بۇ سۇغىرىش رايونىغا ئۈجمە سۇ بۆلۈش تومىسىدىن سۇ باشلىنىدۇ. يىلىغا باشلىنىدىغان سۇ مىقدارى 760 مىليون كۇب مېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان سۇ مىقدارى 637 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، 83.77%نى؛ قىش پەسلىدە توك چىقىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان سۇ مىقدارى 100 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، 13.63%نى؛ باشقىلارغا ئىشلىتىلىدىغان سۇ مىقدارى 19 مىليون 700 مىڭ كۇب مېتىر بولۇپ، 2.6%نى ئىگىلەيدۇ.

4. «مول ھوسۇل» ئۆستىڭى سۇغىرىش رايونى

بۇ سۇغىرىش رايونى ناھىيىنىڭ جەنۇبىي چېتىگە، يەكەن دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا، قەشقەر دەرياسىنىڭ ئىككى ياقىسىغا جايلاشقان بولۇپ، يەر كۆلىمى 446 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ، ئېتىزلارنىڭ لايىھىدىكى ئۆزلەشتۈرۈلىدىغان كۆلىمى 82 مىڭ 600 مو، تېرىلىۋاتقان يەر كۆلىمى 35 مىڭ مو. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە 418 مىڭ مو توغراق ئورمىنى ۋە چاتقاللىق يەر، 100 مىڭ مو چۆللۈك ئوتلاق بار. بۇنىڭغا «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانى، ناھىيىلىك ئورمانچىلىق مەيدانى، ناھىيىلىك چارۋىچىلىق فېرمىسى قارايدۇ. بۇ سۇغىرىش رايونىغا سۇ

كېلىدىغان غول ئۆستەڭنىڭ ئېقىن مىقدارى 15 كۇب مېتىر/سېكۇنت قىلىپ لايىھىلەنگەن، سىزىپ كېتىش، لاتقا تىنىپ قېلىش ئېغىر بولۇپ، سۇ ئۆتىدىغان كەسمە يۇزى تاريىپ كەتكەچكە، باشلىنىدىغان ئەڭ كۆپ ئېقىن مىقدارى پەقەت 7 كۇب مېتىر/سېكۇنتقا چۈشۈپ قالغان. يەرلەر ئۆزلەشتۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى يەر ئاستى سۈيىنىڭ چوڭقۇرلۇقى 3 — 4 مېتىر كېلەتتى، بۇزيەر ئۆزلەشتۇرۇلگەندىن كېيىن تەخمىنەن 2 مېتىر ئۆرلىدى؛ سۇنىڭ مىنېرالىشىش دەرىجىسى بۇزيەر ئۆزلەشتۇرۇشتىن ئىلگىرى 1.2 گرام/لىتىر ئىدى، بۇزيەر ئۆزلەشتۇرۇلگەندىن كېيىن 2.2 گرام/لىتىرغا يەتتى.

§ 2 . باشقۇرۇش

1. تەرەققىيات جەريانى

چىڭ سۇلالىسى ۋە مىنگو دەۋرلىرىدە، ئاۋاتتا مەخسۇس سۇ باشقۇرۇش ئاپپاراتى يوق ئىدى، پەقەت سۇ باشقۇرغۇچى خادىملا قويۇلغانىدى، بۇ خادىملار چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە مىراب، مىنگو دەۋرىدە «سۇچى» دەپ ئاتالدى، ئۇلار سۇغىرىش ئىشلىرىنى باشقۇرۇش، سۇ تەقسىم قىلىش ۋە ئەمگەكچى، ماتېرىيال ئەۋەتىش ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى.

يېزىلاردا ھەر يىلى 3 - ئاينىڭ 10 - كۈنلىرى ئۆستەڭ چېپىش، لاتقا تازىلاش ئىشى باشلىنىدۇ، يەرلەرنىڭ مو سانىغا قاراپ ئادەم ئەۋەتىلىدۇ، كەنتلەردىكى مىرابلار بۇ ئىشقا مەسئۇل بولىدۇ. ئۆستەڭ چېپىلىپ كىمنىڭ ئۆيىنىڭ يېنىغا كەلسە، شۇ كىشى ئۆستەڭ چاپقۇچىلارغا بىرۋاق تاماق بېرىدۇ. كىم بۇزيەر ئاچماقچى بولسا، ئاۋۋال مەجبۇرىي ئەمگەك قىلىش ئۈسۈلىنى قوللىنىپ ئۆستەڭ چاپىدۇ، بۇ ئىشقا رايونلاردىكى شاخىيۇلار مەسئۇل بولىدۇ، بارلىق ئىشلارنى مىراب پىلانلايدۇ. تامتوغراق يېزىسىنىڭ بۈجمە كەنتىدىكى ھاشىر بەگ (1895 — 1986 - يىلغىچە) ئاقسۇ، ئاۋات بويىچە داڭلىق يەرلىك سۇچىلىق ئىنژېنېرى بولۇپ، ئۇ ئۆمرىدە نۇرغۇنلىغان بۇزيەر ئېچىش ۋە ئۆستەڭ چېپىشقا رىياسەتچىلىك قىلغان. مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى) قۇرۇلۇش بۆلۈمى قۇرۇلۇپ سۇچىلىقنى قوشۇمچە باشقۇرۇپ كەلگەن. 1950 - يىلدىن ئىلگىرى رايون، يېزىلاردا بەگ، شاخىيۇلار سۇ باشقۇرۇپ كەلگەنىدى. ئۇ چاغلاردا سۇ بۆلۈشتە 20 - 30 سانتىمېتىر قېلىنلىقتىكى ياغاچ كۆتەكتىن ياسالغان قىرلىق بولۇڭ شەكىللىك قۇرۇلما سۇ بۆلۈش ئېغىزىغا قويۇلۇپ، جايلارنىڭ تېرىلغۇ يەر كۆلىمىگە ئاساسەن سۇ تەقسىم قىلىش ئۈسۈلى قوللىنىلاتتى، بىر تاشلىق سۇ، 2 تاشلىق سۇ دەپ ئاتىلاتتى، كېيىنكى مەزگىللەرگە كەلگەندە بەزىلەر ياغاچ كۆتەكنى خالىغانچە يۆتكەپ، ئۆزلىرىگە كۆپ سۇ باشلىۋالغانلىقتىن، سۇ ماجىراسى كېلىپ چىقتى. شۇڭلاشقا ياغاچ كۆتەك تراپېتسىيە شەكىلدە ياسىلىپ، ئۆستەڭنىڭ تېگىگە مەھكەم كۆمۈپ قويۇلىدىغان بولدى، بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئاسان يۆتكىگىلى بولمايدىغان قوزغالماس سۇ بۆلۈش ئېغىزىغا ئايلاندى. يېزىلارغا بېرىدىن سۇ باشقۇرغۇچى تەيىنلىنىپ، سۇ باشقۇرۇش ۋە سۇ تەقسىملەشكە مەسئۇل قىلىنىدى.

1954 - يىلى قۇرۇلۇش بۆلۈمى قارىمىقىدا سۇ باشقۇرۇش گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىنىپ، سۇچىلىقنى مەخسۇس باشقۇردى. سۇچىلىق ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، سۇ باشقۇرغۇچى خادىملار كۆپەيدى. 1957 - يىلى سۇچىلىق بۆلۈمى قۇرۇلدى. 1958 - يىلدىن كېيىن، گۇڭشې، چوڭ ئەترەت، ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىدە سۇچىلىقنى باشقۇرىدىغان مۇئاۋىن گۇڭشې باشلىقى، مۇئاۋىن چوڭ ئەترەت باشلىقى، مۇئاۋىن ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى باشلىقى

قويۇلدى. 1959 - يىلى ياغاچ تاقاق ياسىلىپ، سۇ تەقسىملەش ئادىللىشىشقا قاراپ يۈزلەندى، شۇ يىلى سۇ ھەققى ئېلىنىشقا باشلىدى. ئېتىز - ئېرىق سۇچىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، سۇچىلىق بۆلۈمىنىڭ كەسپىي دائىرىسىمۇ ئۆزلۈكسىز كېڭەيدى، 1962 - يىلى يەنە سۇ باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلۇپ سۇچىلىقنى مەخسۇس باشقۇرىدىغان بولدى. 1978 - يىلى سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا سۇ باشقۇرۇش پونكىتى تەسىس قىلىنىپ، مەخسۇس سۇچىلىقنى باشقۇرۇپ كەلدى، پىلانلىق سۇ ئىشلىتىش، مىقدارىغا قاراپ ھەق ئېلىش بارا - بارا يولغا قويۇلدى. 1990 - يىلى سۇ باشقۇرۇش پونكىتىنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى 156 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئىنژېنېر بىر، ياردەمچى ئىنژېنېر 3، تېخنىك 14، مەمۇرىي خادىم 36، ئىشچى 80.

2. سۇ ھەققى يىغىش

1950 - يىلى ھەربىر مو تېرىلغۇ يەرگە باھاغا سۇندۇرۇلۇپ سۇ ھەققى ئۈچۈن 0.75 كىلوگرام بۇغداي ئېلىنغانىدى. 1957 - يىلى ھەربىر مو بىنەم يەر ئۈچۈن 1.2 كىلوگرام، ھەربىر مو ئۆلكە يەر ئۈچۈن 1.5 كىلوگرام بۇغداي ئېلىندى. 1959 - يىلدىن باشلاپ سۇ ھەققى يىغىش باشلاندى؛ دېھقانچىلىقتا ھەربىر مو يەر ئۈچۈن ئېلىنىدىغان سۇ ھەققى ئۆلچىمى 1959 — 1970 - يىلغىچە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 0.48 يۈەن، 1971 — 1980 - يىلغىچە 0.50 يۈەن بولۇپ كەلدى.

1985 - يىلدىن باشلاپ ئىشلەتكەن سۇ مىقدارىغا قاراپ سۇ ھەققى ئېلىنىدىغان بولدى، ھەر بىر كۇب مېتىر سۇنىڭ باھاسى 0.0012 يۈەن بولدى. 1988 - يىلدىن باشلاپ سۇغىرىش رايونىدىكى تېرىلغۇ يەر كۆلىمى، تۇپراق شارائىتى قاتارلىق ئامىللارغا قاراپ ھەر بىر مو يەرگە يىلىغا ئىشلىتىلىدىغان سۇ مىقدارى ئېنىق بېكىتىلدى، سۇغىرىش رايونلىرى بىر يىلدا ئىشلىتىدىغان سۇ مىقدارى ھېسابلاپ چىقىلىپ، سۇغىرىش رايونلىرىنىڭ مەمۇرىي رەھبەرلىرى بىلەن سۇ باشقۇرۇش تارماقلىرى توختام تۈزدى. ئەمەلىي ئىشلىتىلگەن سۇ مىقدارى توختامدا بەلگىلەنگەن سۇ ئىشلىتىش مىقدارىدىن ئېشىپ كەتسە، ئېشىپ كەتكەن قىسمىدىن نورمال ئېلىنىدىغان ھەقنىڭ 1.5 ھەسسىسى بويىچە ھەق ئېلىندى؛ ئەمەلىي ئىشلىتىلگەن سۇ مىقدارى توختامدا بەلگىلەنگەن سۇ ئىشلىتىش مىقدارىدىن ئاز بولسا، نورمال ئېلىنىدىغان ھەقنىڭ 15%ى ئاجرىتىلىپ، تېجەپ قېلىنغان قىسمىغا مۇكاپات بېرىلدى.

3. ساقلانغان مەسىلىلەر

1) ھەددىدىن ئارتۇق سۇغىرىشتىن تۇپراقنىڭ شورلىشىپ كېتىشى

سۇغىرىش رايونىنىڭ ھاۋا كىلىماتى قۇرغاق ئىسسىق، سۇنىڭ پارغا ئايلىنىشى كۈچلۈك، يەر ھەددىدىن ئارتۇق سۇغىرىلسا يەر ئاستى سۇ ئورنى زور دەرىجىدە ئۆرلەپ كېتىپ، سۇغىرىلىدىغان يەرلەرنىڭ تەخمىنەن 30%ى قايتا شورلىشىپ كېتىدۇ. سۇغىرىش رايونلىرىغا يىلىغا باشلىنىدىغان سۇ مىقدارى 1 مىليارد 380 مىليون كۇب مېتىر، زەي چىقىرىۋېتىلگەن يەر كۆلىمى 870 مىڭ مو، ئاقسۇ دەرياسىغا قۇيۇلىدىغان زەي 150 مىليون كۇب مېتىر، ئەشمە كۆلىنىڭ سۈيىنىڭ پارغا ئايلىنىشى مىقدارى 70 مىليون كۇب مېتىر، جەمئىي 220 مىليون كۇب مېتىر، باشلانغان ۋە چىقىرىۋېتىلگەن سۇنىڭ نىسبىتى 1 : 6. ئاۋات باش غول زەيكىشىنىڭ

ئاتكوسى گۈمۈرۈلۈپ چۈشۈپ تىنىپ قالغاچقا، سۇ چىقىرىۋېتىش ئۈنۈمى ناچار. 80 - يىللاردا شورلىشىش تۆپەيلىدىن هوسۈلى كېمىيىپ كەتكەن يەر كۆلىمى ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ تەخمىنەن 5% —10نى ئىگىلىدى.

كۆپ يىللاردىن بۇيان سۇغىرىش رايونىغا سۇغىرىش ئۈچۈن 1 مىليارد 380 مىليون كۇب مېتىر سۇ باشلاندى، هەر مو يەرگە ئوتتۇرىچە قويۇلىدىغان سۇ نورمىسى 1200 كۇب مېتىر بولۇپ، گىدروگېئولوگىيە جەهەتتىكى ناچارلىشىشنى تېزلىتىۋەتتى.

2) ئۆستەڭلەردىن ئېغىر دەرىجىدە سۇ سىزىپ كەتكەچكە، ئەتىيازدا قۇرغاقچىلىق تېخىمۇ ئېغىر بولىدۇ

هەر قايسى ئۆستەڭلەردە سۇ سىڭىپ كېتىشنىڭ ئالدى ئېلىنمىغاچقا، سۇ سىزىپ كېتىش ئېغىر. غول ئۆستەڭنىڭ باش تومىسىدىن ئۇجمىگىچە بولغان 30 كىلومېتىر ئارىلىقتكى بۆلەكتە سۇنىڭ ئوتتۇرىچە سىزىپ خوراش نىسبىتى 18% — 20%كە؛ ئۇجمىدىن ئارالغىچە بولغان 12.4 كىلومېتىر ئارىلىقتكى بىر بۆلەكتە سۇنىڭ ئوتتۇرىچە سىزىپ خوراش نىسبىتى 8% — 10%كە، ئارالدىن قارالغىچە بولغان 11 كىلومېتىر ئارىلىقتكى بۆلەكتە سۇنىڭ ئوتتۇرىچە سىزىپ خوراش نىسبىتى 13% — 14%كە يېتىدۇ. يېزا - كەنت، دېهقانچىلىق مەيدانلىرىدىكى غول ئۆستەڭدىن تۆۋەن دەرىجىدىكى ئېرىقلاردا سىزىپ خورىغان سۇغا دائىر ئەملىي ئۆلچەڭگەن ماتېرىيال يوق، تەجرىبە فورمۇلاسىدىن پايدىلىنىپ هېسابلاپ كۆرگەندە مۇنداق بولدى: سىزىپ كەتكەن سۇ غول ئۆستەڭلەردە 20%كە، تارماق ئۆستەڭلەردە 30%كە، ئوق ئېرىق، سۇغىرىش ئېرىقلىرىدا 15% — 20%كە يېتىدۇ.

يەر ئۈستى سۇيىنىڭ پەسلەرگە تەقسىملىنىشى تەكشى بولمىغاچقا، ئەتىياز پەسلىدە 3 - ئايدىن 5 - ئايغىچە باشلىنىدىغان كۆپ يىللىق ئوتتۇرىچە سۇ مىقدارى 210 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، ئەتىياز پەسلىدە دېهقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ سۇغا بولغان ئېهتىياجىنى قاندۇرالماي، دائىم ئەتىيازدا قۇرغاقچىلىق پەيدا بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئېتىز - ئېرىق قۇرۇلۇشىنىڭ يۈرۈشلەشتۇرۇلۇشى ناچار، ئۆستەڭ سىستېمىلىرىدا سىڭىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرى قوللىنىلمىغاچقا، پۈتكۈل سۇغىرىش رايونىدىكى ئۆستەڭ سىستېمىسىدىن پايدىلىنىش كوئېففىتسېنتى ئاران 0.33 بولۇپ، پايدىلىنىش نىسبىتى تۆۋەن بولۇپ كەلدى.

3) توك يېتىشمەسلىكتىن، يەر ئاستى سۇ بايلىقىنى ئېچىش مۇمكىن بولمىدى

ناهىيىدە توك چىقىرىش كونا دەريادىن كەلگەن سۇغا باغلىق بولۇپ، هەر يىلى 3 - ئايدىن 5 - ئايغىچە بولغان سېلىكسۇ مەزگىلىدە توك كۆچى ئېغىر دەرىجىدە يېتىشمەسلىكتىن، يەر ئاستى سۇيىدىن پايدىلىنىپ ئېتىزلارنى سۇغىرىشقا مۇمكىن بولمايدۇ.

IV باب

سۇ مەسىلىلىرى

§1. سۇ يۇزى ۋە سۇ مەسىلىلىرى بايلىقى

ناهىيىدە مىكرو ئىقلىم كۆللەردىن 24ى بار، ئۇنىڭ كۆلىمى 30 مىڭ موغا يېتىدۇ.

كۆللەردە قومۇش، يىلكەن، سۇ يۈسۈنى قاتارلىق سۇ ئۆسۈملۈكلىرى ۋە تەۋرىگەك پاشا لىچىنكىسى، سازاك قۇرت قاتارلىق سۇ جانۋارلىرى بار. سۇ مەنبەسى مۇقىم، كۆن نۇرى ئىسسىقلىق مەنبەسى مول، بۇنىڭ ئىچىدە يېڭىشېرىق يېزىسىنىڭ ئەشمە كۆلىدە 20 مىڭ مو تەبىئىي سۇ يۈزى بار بولۇپ، ئۇ كۆپلىگەن كىچىك كۆللەردىن تەركىب تاپقان. سۇيىنىڭ يىللىق ئۇتتۇرىچە چوڭقۇرلۇقى تەخمىنەن 2 مېتىر كېلىدۇ، سۇ ئورنى مۇقىم، كۆل تېگى تەكشى، ئەتراپىدىكى سازلىقلاردا قومۇشلار بولۇق ئۆسىدۇ، ئۇنىڭ كۆپ قىسمى ئوتلاق ھېسابلىنىدۇ. 1980 - يىلى ۋىلايەت بىلەن بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىدارىسى كېلىشىم تۈزۈپ، ناھىيە بىلەن بېكتۇەن 10 مىڭ مودىن باشقۇرىدىغان بولدى.

ناھىيىدە يەرلىك سورتلۇق بېلىقلاردىن پەقەت مايماق ئېغىز بېلىق ۋە تارىم شىزوتوراكس بېلىقى بار بولۇپ، سانى يىلمۇيىل ئازىيىپ كەتتى. 1959 - يىلدىن بۇيان، يۇقىرى ئېقىم سۇ ئامبىرىدا ئىچكى ئۆلكىلەردىن كەلتۈرۈلگەن چاڭجياك سۇ سىستېمىسىدىكى كۆك بېلىق، ئوتخور بېلىق، كارپ بېلىقى، خاپانباش بېلىق، ياپلاق بېلىق، تاپان بېلىق قاتارلىقلار بېقىلىۋاتىدۇ، ئولار ناھايىتى ياخشى ئۆسۈپ يېتىلمەكتە. 1968 - يىلدىن كېيىن، ھەر قايسى سۇ دائىرىسىدە ۋە چوڭ - كىچىك ئۆستەك - سازلىقلاردا كۆپلىگەن تاپان بېلىقلار پەيدا بولدى. 80 - يىللاردىن باشلاپ ئايرىم ئۆستەڭلەردە سەدەپ قۇلۇلىسى، ئېتىز قۇلۇلىسى پەيدا بولدى.

ناھىيە تەۋەسىگە جايلاشقان بېكتۇەن يېزا ئىگىلىك 1 - شىنىڭ يۇقىرى ئېقىم سۇ ئامبىرىنىڭ سۇ يۈزى 4.49 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، تارىم دەرياسىدىكى شىنجاڭ سېرىق گوربىل بېلىقى، تېرىسكا بېلىقى سۇ ئامبىرىغا كىرىپ، تەبىئىي سۇ مەھسۇلاتى بايلىقىغا ئايلاندى. كۆك بېلىق، ئوتخور بېلىق، لاققا بېلىق، خاپانباش بېلىق، تاپان بېلىق، كارپ بېلىقى، ياپلاق بېلىق، تومباش بېلىق (ۋۇچاك بېلىقى) قاتارلىقلار كەلتۈرۈلدى، بۇ ئامبارىدا يەنە سەدەپ قۇلۇلىسى، قۇلۇلە، راك، ئىپار چاشقان، گۆشلۈك پاقا قاتارلىق سۇ جانۋارلىرى بار. سۇ ئۆسۈملۈكلىرىدىن نىلۇپەر، بېجىق، جامىكا قاتارلىقلار كەلتۈرۈلدى.

كونا دەريادىن بۆلۈنۈپ چىققان ئۆستەڭلەرنىڭ سۇ تەركىبىدە لاتقا، قۇم كۆپ، بىر يىلنىڭ كۆپ قىسىم ۋاقتىدا سۇ تېمپېراتۇرىسى 20℃تىن تۆۋەن، سۇ سوغۇق بولغاچقا، يەمچۈكلەر كەمچىل، شۇڭا پەقەت ئاز ساندىكى يەرلىك سورتلۇق بېلىقلارلا ئۆسۈپ يېتىلگەن.

§ 2 . بېلىقچىلىق

1968 - يىلدىن ئىلگىرى بېلىق تۇرلىرىدىن شىنجاڭ قاسراقسىز تېرىسكا بېلىقى بىلەن گومخورۇس بېلىقى ئاساسلىق ئورۇندا تۇراتتى، ئۇنىڭ سانى كۆپ بولۇپ، دېھقانلار ئېتىزلارنى سۇغارغاندا ئېتىزلىقلارغا كىرىۋالاتتى.

1968 - يىلدىن باشلاپ كۆپ مىقدارىدىكى تاپان بېلىقلار باشقا جايلاردىكى سۇ دائىرىسىدىن بۇ جايغا كېلىدىغان بولدى. 1970 - يىلى ۋۇخەندىن 400 مىڭ تال ئوتخور بېلىق، خاپانباش بېلىق، لاققا بېلىق، تومباش بېلىق (ۋۇچاك بېلىقى) بېلىجىنى كەلتۈرۈلۈپ، بەشئېرىق، غورۇچۆل يېزىلىرىدىكى سۇغا قويۇپ بېرىلدى. 1979 — 1980 - يىلغىچە ئەنخۇي ئۆلكىسىدىن 500 مىڭ تال ئوتخور بېلىق، لاققا بېلىق، خاپانباش بېلىق بېلىجىنى كەلتۈرۈلدى، ئاقسۇ ناھىيىلىك بېلىقچىلىق فېرمىسىدىن 300 مىڭ تال كارپ بېلىقى بېلىجىنى كەلتۈرۈلۈپ، تامتوغراق، ئايباغ، بەشئېرىق، يېڭىئېرىق يېزىلىرى تەۋەسىدىكى سۇغا قويۇپ بېرىلدى، قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن باشقۇرۇلمىغاچقا، خالىغانچە ياشاپ يوقىلىپ كەتتى.

1980 - يىلى سۇ مەھسۇلاتلىرى تېخنىكى خۇاك بۇدۇەن 600 مىڭ تال ئوتخور بېلىق،

لاقا بېلىق، كارپ بېلىقىنى بېقىپ كۆپەيتتى. 1981 - يىلى تومباش بېلىق بىلەن لاقا بېلىقنى چېتىشتۇرۇپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى، ئاممىا بېلىق بېقىشقا ئادەتلەنمىگەچكە، بۇ ئىش كېيىن تاشلىنىپ قالدى.

نوپۇس كۆپەيگەن ۋە ئاممىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى ئۆسكەچكە، بازارلارنىڭ يېڭى بېلىققا بولغان ئېھتىياجى تېز ئاشتى، بېلىق باھاسى ئۆرلەپ كەتتى. 80 - يىللارنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە بېلىقچىلىق كەسپىي ئائىلىلىرى بارلىققا كەلدى، 1986 — 1987 - يىللىرى 87 ئائىلىگە يەتتى. كېيىن پاختىچىلىقنىڭ ئىقتىسادىي پايدىسى ئاشقانلىقتىن، بېلىقچىلىق كەسپىي ئائىلىگە يەتتى. كېيىن پاختىچىلىقنىڭ ئىقتىسادىي پايدىسى ئاشقانلىقتىن، بېلىقچىلىق كەسپىي ئائىلىلىرى بارا - بارا ئازىيىپ كەتتى. 1990 - يىلى 31لا ئائىلە قالدى. ئۇلار كۆپىنچە ئاقسۇدىن بېلىجان سېتىۋېلىپ ھۆددىگە ئالغان تەبىئىي كۆللەرگە قويۇپ بەردى، بېلىقلار خالىغانچە ئۆسۈپ يېتىلدى، يەمچۈك بېرىلمىدى، پەقەت ۋاقتى - سائىتى كەلگەندە تۇتۇلدى. بېلىقلاردا ئېغىر كېسەل كۆرۈلمىدى، پەقەت قىش پەسلىدە مۇز تۇتقاندىن كېيىن ئازراق ئوكسىگېن يېتىشمەسلىك ئەھۋاللىرى كۆرۈلدى.

1980 - يىلدىن ئىلگىرى ئاممىا بېلىق تۇتۇشتا پاختا يىپتىن توقۇلغان تاغارسىمان تور سېلىپ تۇتۇش، ئارا بىلەن سانجىپ تۇتۇش، سۇ ئاقمىدىغان جايلارنى توسۇپ تۇتۇش قاتارلىق ئۇسۇللارغا ئادەتلەنگەنىدى. 7 - 8 مېتىر كەڭلىكتىكى پاختا يىپتىن توقولغان تورلارنى پەقەت ئېرىقلارغا سېلىپ بېلىق تۇتاتتى. بۇ خىل ئۇسۇلدا ئادەتتە 2 ئادەم تورنىڭ ئىككى ئۇچىدىن تۇتۇپ تەڭمۇ - تەڭ ئالدىغا ماڭىدۇ، بېلىقنىڭ تورغا چۈشكەنلىكىنى سەزگەن ھامان تورنىڭ ئىككى ئۇچىنى تەڭ كۆتۈرىدۇ، بۇ ئۇسۇلنىڭ ئەمگەك سىغىملىقى زور، ئۈنۈمى تۆۋەن. ئارا بىلەن سانجىپ تۇتۇشتا، بىر نەچچە كىشى سۇدا بېلىقلارنى قوغلايدۇ، بېلىقلار بايقالغان ھامان ھەممەيلەن بىرلىكتە تۆمۈر ئارىنى سانجىپ بېلىقنى ئۆلتۈرىدۇ. 80 - يىللاردا 1000 مېتىرلىق تارتما تور، توساق تور، ئاسما تور سېلىپ بېلىق تۇتىدىغان بولدى، يەنە رەختتىن ئىشلەنگەن «تۇزاق» قويۇش، تىگىدىن ئالداپ تۇتۇش قاتارلىق ئوسۇللار قوللىنىلىدىغان بولدى. بۇنىڭ بىلەن بېلىق تۇتۇش مىقدارى زور دەرىجىدە ئاشتى. ناھىيە بويىچە 1979 - يىلى 112 تونىنا، 1990 - يىلى 73 تونىنا بېلىق تۇتۇلدى. بېلىقچىلىق تەبىئىي ئىپتىدائىي ھالەتتە تۇرۇپ كەلدى، كەڭ سۇ يۈزى بايلىقىدىن تولۇق پايدىلىنىلمىدى، سۇ مەھسۇلاتلىرى، بېلىقچىلىق مەۋرىيىتى، تېخنىكا سىستېمىسى تېخى شەكىللەنمىدى. توك بىلەن تۇتۇش، زەھەرلەپ تۇتۇش، پارتلىتىپ تۇتۇشتەك قانۇنسىز ئوسۇللار تېخىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا.

V باب

بوزىەر ئېچىپ ئېتىز بەرپا قىلىش

§ 1 . مىنگو دەۋرىدىكى بوزىەر ئېچىش

1. رايون، كەنتلەرنىڭ بوزىەر ئېچىش ئەھۋالى

40 - يىللاردا ناھىيە 3 رايونغا ئايرىلغانىدى. 1 - رايون بەشئېرىق، قاغامۇش، دولان،

قۇمباش، ئىلەك قاتارلىق كەنت ۋە بازارلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، بۇزيەر ئېچىشقا بەشئېرىق كەنتىدىكى يۇسۇپ ھاجى مەسئۇل ئىدى؛ 2- رايون ئارال، سەككىز ئوتاق، تامتوغراق، كەلپىن، كۆلاس، ئاقيار، ئايكۆل قاتارلىق كەنتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، بۇزيەر ئېچىشقا كۆلاسلىق تۇغا ھاجى مەسئۇل ئىدى؛ 3 - رايون قۇمئېرىق، قىياقۇدۇق، قۇمباش، بۇسۇغا، دولان، تەتۇر مۇما، قەدىمئايماق، يار بېشى، شەھەر يۇزلۇك، خەلىپە، تۇغلۇقئالتۇن، خانگۆلك قاتارلىق كەنتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، بۇزيەر ئېچىشقا بۇسۇغىلىق مۇسابەگ بىلەن ئونىك يارەمچىسى ئىسمائىل مىراب مەسئۇل ئىدى.

مىنگونىك 30 - يىلى (1941 - يىلى) سەككىزئوتاق ئۆستىكىدىن بىر يېڭى ئۆستەك (كېيىن سېبسق ئۆستەك دەپ ئاتالغان) چېپىلدى، سەككىزئوتاقنىك شەرقىدىن تارتىپ كونا دەريانچە بولغان 500 مو لاتقىلىق دۇمبەللەر مۇشۇ ئۆستەك ئارقىلىق سۇغىرىلدى. ئېچىلغان بۇزيەرلەر دېھقانلارنىك تېرىشى ئۈچۈن بۆلۈپ بېرىلدى، بۇ يەرلەردىن شور ئۆرلەپ كېتىپ ھوسۇل چىقمىغاچقا، تاشلىنىپ قالدى.

مىنگونىك 30 - يىلى (1941 - يىلى) تامتوغراق يېزىسىنىك تەمەچلىك كەنتىدە 1000 مو يەر ئېچىلىپ يەرسىز دېھقانلارغا بۆلۈپ بېرىلدى. بۇ يەرلەر 80 - يىللارنىك ئاخىرلىرىدا بۇ يېزىنىك 10 - كەنتى قارىمىقىدىكى 3 - ۋە 4 - تەبىئىي كەنتى بولدى.

مىنگونىك 31 - يىلى (1942 - يىلى) ئارالنىك تۆۋەن تەرىپىدىكى توغراق ئورمان رايونىدا تەخمىنەن 1000 مو يەر ئېچىلىپ، دېھقانلارنىك تېرىشىغا بۆلۈپ بېرىلدى. بۇ يەر مۇنبەت بولۇپ، قىسمەن يەرسىز دېھقانلار ئۆز ئىختىيارى بىلەن بۇ يەرگە كېلىپ بۇزيەر ئېچىپ ئولتۇراقلاشتى.

مىنگونىك 31 - يىلى (1942 - يىلى) ئارال بىلەن كۆلاس ئۆستىكىنىك ئارىلىقىدىكى سازلىقتىن 1000 مو يەر ئېچىلىپ، كەلپىن ناھىيىسىدىن كۆچۈپ كەلگەن 20 دىن كۆپرەك ئائىلىگە بۆلۈپ بېرىلدى (بىر قىسىم ئاراللىق كىشىلەرمۇ بار)، بۇ يەرگە كەلپىن كەنتى (يەنى 3 - كەلپىن كەنتى) دەپ نام بېرىلدى.

مىنگونىك 31 - يىلى (1942 - يىلى) كۆلاستا 2 جايدا بۇزيەر ئېچىلدى. بىرى، تامتوغراق يېزىسىدىكى ئاقيار كەنتىنىك 1 - ۋە 2 - تەبىئىي كەنتلىرى بىلەن ئايباغ يېزىسىنىك يۇقارقى ئىلەك 13 - كەنتىنىك قىسمەن يەرلىرىدىن ئىبارەت. بۇ يەردە كۆلاس ئۆستىكىنىك سۇيى ئۆزۈلمەي ئېقىپ تۇرىدۇ، چىك سۇلالىسىنىك گۈاڭشۇ يىللىرىدا كۆلاسلىق بىر نەچچە ئائىلە بۇ يەرگە كۆچۈپ كېلىپ شال تېرىغان، بۇ يەرنىك نامى شۇنىك بىلەن ئۇستۇنكى كۆلاس دەپ ئاتالغان. مىنگونىك 30 — 31 - يىللىرى (1941 — 1942 - يىلغىچە) ئۆزلەشتۇرۇلگەن يەر كۆلمى كېڭەيدى، تېرىلغۇ يەرلەر كېيىن ئاقيار كەنتىنىك 1 - ۋە 2 - گۇرۇپپىلىرىغىچە ئۇزارتىلدى، ئائىلىمۇ 50 - 60 قا يەتتى. يەنە بىرى، كۆلاسنىك جەنۇبىدىكى لاتا جاي بىلەن دولانكۆتەكساي ئارىلىقىدا بولۇپ، 1000 مو بۇزيەر ئېچىلىپ دېھقانلارنىك تېرىشى ئۈچۈن بۆلۈپ بېرىلدى.

مىنگونىك 31 - يىلى (1942 - يىلى) ئارا مەھەللە كەنتى بىلەن قوشنا كەنتتىكى زەيكەشنىك يېنىدىن 1000 مو بۇزيەر ئېچىلىپ دېھقانلار ئولتۇراقلاشتۇرۇلغان.

ئۇستۇنكى ئىلەك (80 - يىللارنىك ئاخىرلىرىدىكى ئارال مەھەللىسى كەنتى) كەلپىن كەنتىنىك باشقۇرۇش تەۋەلىكىدە بولۇپ، كەلپىنلىك نەچچە ئائىلىلىك ئولتۇراقلاشقان. مىنگونىك 31 - يىلى (1942 - يىلى) بۇ يەردە 1000 مو بۇزيەر ئېچىلىپ، يەرسىز دېھقانلار

ئور ۇنلاشتۇر ۇلدى.

مىنگونىڭ 30 - يىلىدىن 32 - يىلىغىچە (1941 — 1943 - يىلىغىچە) سىدىقكۆۋرۈكنىڭ جەنۇبى بىلەن بەشئېرىق كەنتى دائىرىسىدىكى چوڭ يول ئارىلىقىدا 1000 مو بوزيەر، بەشئېرىق كەنتى بىلەن شەھەر كەنتى ئارىلىقىدا 1000 مو بوزيەر ئېچىلدى. شەھەر كەنتىنىڭ شەرقىدە ۋە ئاۋات بازىرىنىڭ شىمالىي ئۆستەڭ بويىدا 2 پارچە بوزيەر ئېچىلدى، بۇ يەرلەر كېيىن سازلىققا ئايلىنىپ تاشلىنىپ قالدى.

مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) تەتۇر مۇما كەنتىدىكى قاشبېشى دېگەن يەرگە سۇ باشلاپ كېلىنىپ ئاز كەم 1000 مو يەر سۇغىرىلىدىغان بولدى. كېيىن دېھقانلار تېرىلغۇ يەرلىرىنى بارا - بارا كېڭەيتىپ 2000 موغا يەتكۈزدى.

خاڭگۇڭ كەنتىدە ئەسلىدە بوزيەر ئېچىپ ئاز ساندىكى كىشىلەر ماكانلاشقانىدى. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) 1000 مو بوزيەر ئېچىلىپ ئۆز ئىختىيارى بىلەن كۆچۈپ كەلگەن دېھقانلارنىڭ تېرىشى ئۈچۈن بۆلۈپ بېرىلدى. بۇ يەردە ئېچىلغان يەرلەر تارقاق، سۇغىرىش قىيىن بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۈستىگە قۇملۇققا تۇتاش بولغاچقا، كىشىلەر بېرىشنى خالىمىغانىدى، دولان يېزىسىنىڭ بەشئېرىق كەنتىدىكى مامۇت ھاجى، ئەيسا خەلپەت قاتارلىق بايلار قىسمەن يەرلەرنى ئىگىلىۋالغان، قالغان يەرلەرنى ئابدۇقادىر ئاخۇن، مەھمەت سىدىقبەگ، نۇردۇنبەگ قاتارلىق كىشىلەر ئىگىلىۋېلىپ ئۆي سالغان، بەزىلىرى پەرزەنتلىرىنى ماكانلاشتۇرغان، بەزىلىرى چاپمىچىلارنى ئور ۇنلاشتۇرغان. بۇنىڭ بىلەن بۇ يەر بارا - بارا گۈللىنىشكە باشلىغان، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇر ۇلغاندا 60 تىن كۆپرەك ئائىلە بار ئىدى، كېيىن بارا - بارا كېڭەيىپ، تېرىلغۇ يەر 6000 مودىن كۆپرەككە يەتتى.

قارادۆڭدىكى خاڭگۇڭ ئايباغ يېزىسىنىڭ كۇلاس كەنتى تەۋەلىكىدىكى جاي. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ئىلەك، كۇلاس قاتارلىق كەنتلەردىن بىر نەچچە ئائىلە بۇ يەرگە كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. مىنگونىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى) ئىلەك كەنتىدىكى كېرەم ئاقساقال، ياقۇپ مىراب قاتارلىقلار باش بولۇپ، خاڭگۇڭدىكى ئاساسلىق يەرلەرنى ئىگىلىۋالغان. مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) دۆڭبويى قاراتال كەنتىدە 1000 مو بوزيەر ئېچىلغان. شۇ يىلى ئاۋات ناھىيىسى ۋىلايەتكە ئاقسۇنىڭ سۇيى ئاۋاتىنىڭ يەرلىرىنى شورلاشتۇر ۇۋەتتى، ئاقسۇ ۋە ئاقسۇ كونا شەھەرگە باردىغان سۇنىڭ ئاۋاتتىن ئۆتۈشىگە بولمايدۇ، ئۇنداق بولمايدىكەن كەلكۇن چۈشۈرگىسى قېزىپ بېرىلىشى كېرەك، ۋاھاكازا دەپ ئەرز قىلدى. ۋىلايەت ئاقسۇ ناھىيىسى، ئونسۇ ناھىيىسىگە يايى ئەۋەتىپ پەرمان چۈشۈردى، يايلار ئاۋاتتىكى كىشىلەر بىلەن بىرلىكتە دولانكۆتەكساي دېگەن يەردە كەلكۇن چۈشۈرگىسى چاپتى ھەمدە تۆلەم ئورنىدا خاڭگۇڭ سۇغىرىش ئۆستىڭىنى چېپىپ بەردى، 2000 مو بوزيەر ئېچىپ بەردى. ئادەم يېتىشمىگەنلىكتىن، بىر قىسىم بوزيەر تېرىلدى، قالغان قىسمى ئوتلاققا ئايلىنىپ كەتتى.

قاراتال كەنتىنىڭ شەرقىدىكى بوز دېگەن يېرىدە 1500 مو بوزيەر ئېچىلىپ، يەرسىز دېھقانلارغا بۆلۈپ بېرىلدى. ئەينى چاغدا 500 مو يەر تېرىلدى، قالغان قىسمى ئوتلاق قىلىندى. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) ئاقچىقىل دەرياسى بويىدىكى بوزيەرلەرگە قىر سېلىنىپ سۇ قويۇلدى، بۇ يەرلەر 15 ئائىلىلىك دېھقانغا تېرىش ئۈچۈن بۆلۈپ بېرىلدى. ئاقچىقىل بىلەن باغتوغراق ئارىلىقىدا قارا كۆرجەك دېگەن يەر بولۇپ، ئەسلىدە نەچچە ئائىلىلىك دېھقان بار ئىدى، ئۇلارنى ئاساس قىلىپ 500 مو يەر ئېچىپ، يەرسىز دېھقانلارغا بۆلۈپ

بېرىلدى.

مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) دۆڭبويىدىكى قاراتال كەنتىدە بوزيەر ئېچىلىپ كېڭەيتىلدى، ئەسلىدىكى تېرىلغۇ يەرلەر كېڭەيتىلىپ 1000 موغا يەتكۈزۈلدى.

يېڭىئېرىق يېزىسىدىكى يەرلەر بالدۇررىاق ئۆزلەشتۈرۈلگەن. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى خانىگۈڭ ئۆزلەشتۈرۈلۈشكە باشلىغانىدى، كېيىن يەنە داۋاملىق بوزيەرلەر ئېچىلدى.

2. جەنۇبىي قىسىمدىكى رايونلارنىڭ سىرتىدا ئۆزلەشتۈرۈلگەن بوزيەرلەر

ناھىيىدىكى بوستانلىق تۈزلەڭلىكىنىڭ جەنۇبىدىكى قەشقەر، يەكەن دەريالىرى ۋادىسىدا كۆلىمى شىمالىي قىسىمدىكى تېرىقچىلىق رايونلىرىنىڭ كۆلىمىدىن ئېشىپ كەتكەن چوڭ بىر پارچە بوزيەر بار. بۇ بوزيەرلەرنىڭ كۆپ قىسمى توغراق ئورمانلىقىنىڭ يېنىدا بولۇپ، ئورمان تۈپرىقى ھېسابلىنىدۇ، شور مىقدارى ئاز، تۈپىسى بوش، مۇنبەت، پەقەت تەكشى بولسىلا سۇغىرىشقا بولىدۇ، ناھايىتى ياخشى ھوسۇل بېرىدۇ. ھەر يىلى قىشتا دەريادىن تاشقان سۇ يامراپ كەتكەن جايلاردا مۇز تۇتقاندىن كېيىن، دېھقانلار قىچا ئۇرۇقىنى مۇز ئۈستىگە چاچىدۇ، يازدا بېرىپ قىچىنى يىغىۋالىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىغانىدى. مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) ھاكىم خەن خۇيمىن بوزيەر ئېچىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ ھەمدە بوزيەر ئېچىش ھوقۇقىنى بوزيەر ئاچقۇچى يەرلىك مۇتەخەسسىس ئەرشىدىنبەگكە بېرىدۇ، ھەر قايسى يېزىلارنىڭ ئەمەلدارلىرىغا ئۇنىڭ قوماندانلىقىغا بويسۇنۇش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرىدۇ. ئەرشىدىنبەگ ئەمەل تۈتۈپ باقمىغان بولۇپ، ئاتا - بوۋىلىرى يەكەن دەرياسى بويىدا ياشاپ كەلگەن، يەرلەرنىڭ ئەھۋالىنى پىششىق بىلەتتى، بوزيەر ئېچىش، سۇ باشلاپ كېلىشتە مول تەجرىبىگە ئىگە ئىدى.

مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) 1 - رايوندىن 500 ئىشچى، 2 - رايوندىن 500 ئىشچى، 3 - رايوندىن 670 ئىشچى ئىشقا سېلىنىپ، يەكەن دەرياسىنىڭ ئاچادۆڭ دەريا ئەگمىسىدىن سۇ باشلىنىدىغان سۇغەتتوقاي ئۆستىكى چېپىلدى، 500 مو بوزيەر ئېچىلدى. سۇلار يەرلەرنى قاندۇرالمىغانلىقتىن، تېرىلغۇ يەرلەر ناھايىتى ئاز ئىدى. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) كۆلاسلىق سۇلايمان بەگ 500 مو قىچا تېرىدى. كېيىنكى مەزگىللەردە بەزدە تېرىلىپ، بەزدە ئاق قالغانلىقتىن، ئاخىرى بوزيەرگە ئايلىنىپ قالدى.

مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) يەكەن دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىن بىر ئۆستەڭ چېپىلىپ، قېيىم دېگەن يەردىكى 10 مىڭ مودىن كۆپرەك بوزيەر سۇغىرىلىدىغان بولدى، بۇ يەرلەر جايلاردىكى دېھقانلارنىڭ تېرىشى ئۈچۈن بۆلۈپ بېرىلدى. بىر قىسىم باي دېھقانلار 1000 مودىن كۆپرەك بۇغداي تېرىپ، ناھايىتى كۆپ ھوسۇل ئالدى. قېيىم دېگەن يەردە يەر تېرىيدىغان دېھقانلار ئۇدا بىر نەچچە يىل ئۈزۈلۈپ قالمىدى، بىر قىسىم يەرلەر جامائەت يېرى قىلىپ بېكىتىلىپ، ئاشلىق تاپشۇرۇپ ئامباردا ساقلىنىدىغان بولدى. كېيىن سۇ يېتىشمىگەنلىكتىن، تېرىلغۇ يەرلەر بارا - بارا قاقاسلىققا ئايلىنىپ كەتتى.

مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) 2 ئاي ۋاقىت سەرپ قىلىنىپ، توپىلاڭ ئۆستىگە چېپىلدى. ئۆستەڭ چاپقان ۋاقىت دەل 6 - ۋە 7 - ئايلاردىكى پىژغىرىم ئىسسىق مەزگىلىگە

توغرا كەلگەچكە، خەلق ئىشچىلىرى تىل بىلەن تەسۋىرلەپ بولمايدىغان دەرد - ئەلەملەرنى تارتتى. بۇ ئۆستەڭنىڭ سۈيى بىلەن، ئاقتىكەنكۆلدىكى 3000 مو يەر، كۆتەككۆلدىكى 1000 مو يەر ۋە داۋۇزدۆڭدىكى 3000 مو يەر سۇغىرىلدى. بىر نەچچە يىلدىن كېيىن بارا - بارا تاشلىنىپ قېلىپ، قايتىدىن بوزيەرگە ئايلىنىپ قالدى. داۋۇزدۆڭدە كېيىن «مول هوسۇل» 3 - مەيدانىنىڭ 11 - لىيەنى بوزيەر ئاچتى.

مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىل) كەلپىن ئۆستىڭگە تۇتاشتۇرۇلۇپ، غورۇچۆلنىڭ جەنۇبىدىكى مۇزلۇقتا باردىغان كەلكۇن چۇشۇرۇش يولى چېپىلدى، يەنە مۇزلۇقتىن قودايلىققا باردىغان بىر ئۆستەڭ چېپىلىپ، 15 مىڭ مو يەر سۇغىرىلدىغان بولدى.

مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) غورۇچۆل ئۆستىڭنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىن 2 تارماق ئۆستەڭ چېپىلدى، ئۇنىڭ سۈيى مۇزلۇق دۆڭگىچە ئېقىپ بېرىپ، 30 مىڭ مو بوزيەر سۇغىرىلىدىغان بولدى. شۇ يىلى يار بېشى كەنتى قاتارلىق جايلاردىن ئاھالىلەر بۇ جايغا كۆچۈپ كەلدى، نوپۇسى تېز كۆپەيدى. بۇ، قىزىلدۆڭ غورۇچۆلدىن خوتەنگە باردىغان ئۆتەڭ بولۇپ، ئۇنىڭ ئەتراپىدا نۇرغۇن چارۋىچىلار بار. ئاھالىلەر كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، قىزىلدۆڭدە بازار شەكىللەندى، بازاردا 30 دىن كۆپرەك ئاھالە بار.

مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) قودايلىققىتىن جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ يەكەن دەرياسىغا قۇيۇلىدىغان كەلكۇن چۇشۇرۇش ئۆستىگى چېپىلىپ، يۇقىرى ئېقىمىدىن كەلگەن ئوشۇق سۇ قويۇپ بېرىلىدىغان بولدى. كېيىن يەنە يەكەن دەرياسىدىن بىر سۇغىرىش ئۆستىگى چېپىلدى، ئۇنىڭ سۈيى ئاتئۆلدى دېگەن يەرگىچە باشلاپ كېلىنىپ، 5000 مو يەر سۇغىرىلىدىغان بولدى.

ئۇنىڭدىن باشقا قەشقەر دەرياسى ۋادىسىدىكى توغراقلىق ئورمان رايونىدا دېھقان - چارۋىچىلار دائىم ئۆز مەيلىچە تار دائىرىدە بوزيەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىپ كەلمەكتە.

§ 2 . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى بوز يەر ئېچىش ئەھۋالى

1. غورۇچۆل يېزىسىنىڭ بوزيەر ئېچىش ئەھۋالى

1950 - يىلى خاڭگۇڭنىڭ جەنۇبىدا ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئەترىتى قۇرۇلدى. 1958 - يىلغىچە 1500 مو بوزيەر ئېچىلدى. بۇ ئورۇن ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى بۇ يەرلەرنى باشقۇرۇپ كەلدى.

1957 - يىلى ئايسەك بىلەن مۇزلۇق دېگەن يەردە 1200 مو بوزيەر ئېچىلىپ كوللېكتىپ تېرىقچىلىق قىلىندى. 1962 - يىلى يەنە 5000 مو بوزيەر ئېچىلىپ، خەنزۇلاردىن تەركىب تاپقان 2 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى قۇرۇلدى.

1958 - يىلى دولان كۆۋرۈكىنىڭ ئەتراپىدا 2800 مو بوزيەر ئېچىلدى، قۇمئىبرىقتىن 15 ئائىلىلىك دېھقان بۇ يەرگە كۆچۈپ كېلىپ ئورۇنلاشتى، بىر ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى قۇرۇلدى. شۇ يىلى قەدىمئايماق بىلەن خاڭگۇڭ ئارىلىقىدا ئاقسۇ ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىگە قاراشلىق ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئورنى قۇرۇلدى، 2000 مو بوزيەر ئېچىلدى.

1960 - يىلى تەتۇرمۇسىدىكى ئارقا شوردا 3000 مو بوزيەر ئېچىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى قۇرۇلدى. شۇ يىلى خەلىپەنىڭ غەربىدىكى كۆللۈك (سۇ كۆلچىكى) تىندۇرۇلۇپ، 1500 مو تېرىلغۇ يەر بەرپا قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە 500 مو يەر ئورمانلىققا ئايلاندۇرۇلدى.

1961 - يىلى قىزىلدۆڭدە 1800 مو بوز يەر ئېچىلىپ، كوللېكتىپ تېرىقچىلىق قىلىندى. شۇ يىلى قاراتال، لايداڭلاردا 700 مو بوزيەر ئېچىلدى.

2. ئايباغ يېزىسىنىڭ بوزيەر ئېچىش ئەھۋالى

1958 - يىلى سايراتتا 3000 مو بوزيەر ئېچىلدى، بۇ يەرلەر كۆلاسنىڭ جەنۇبىدىن ۋە كونا ئۆستەڭدىن كەلگەن سۇ بىلەن سۇغىرىلدى. كېيىن تەرەققىي قىلىپ، شەرقىي سايرات ۋە غەربىي سايرات كەنتى شەكىللەندى. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرى تېرىلغۇ يەر 5000 مودىن كۆپرەككە يەتتى.

1968 - يىلى قۇرۇقتېرەك ئەتراپىدىكى 3000 مو بوزيەر تۇزلىنىپ قىر سېلىندى ۋە ئۆستەڭ سىستېمىسى رېمونت قىلىندى، بۇنىڭدىن پەقەت 200 موسى تېرىلدى، قالغان قىسمى يەنىلا تاشلىنىپ قالدى.

1974 - يىلى تۆۋەنكى ئىلەكنىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىي تەرەپلىرىدىكى 2200 مو شورلۇق يەر ئۆزگەرتىلدى ھەمدە سۇغىرىلدى.

1975 - يىلى تۆۋەنكى ئىلەكنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى 3000 مو شورلۇق يەر ئۆزلەشتۈرۈلدى.

1976 - يىلى ئىلەك 12 - كەنتىنىڭ غەربىدىكى زەيكەشنىڭ بىر يېنىدىن 500 مو بوز يەر ئېچىلىپ، تۆۋەنكى ئىلەك كەنتىنىڭ تېرىقچىلىق قىلىشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

1989 — 1990 - يىللىرى ئۈستۈنكى ئىلەكتە 1200 مو سازلىق يەر ئۆزلەشتۈرۈلدى.

3. تامتوغراق يېزىسىنىڭ بوزيەر ئېچىش ئەھۋالى

1979 - يىلى تامتوغراق كەنتى بىلەن تۆۋەنكى ئارال كەنتىنىڭ 3750 مو شورلۇق يېرى ئۆزگەرتىلىپ تەكشى سالا ئېتىزلىرىغا ئايلاندۇرۇلدى. تامتوغراق كەنتىنىڭ 1 - گۇرۇپپىسى 150 مو يەردە مېۋىلىك باغ بەرپا قىلدى.

1980 - يىلى ۋە 1981 - يىلى 2 ئەتىيازدا ناھىيە بازىرىدىن ئايباغ يېزىسىدىكى غول ئۆستەڭنىڭ يېنىغچە بولغان سازلىق يەرلەر تەكشى تىندۇرۇلدى ھەمدە 1000 مېتىردىن كۆپرەك زەيكەش چېپىلدى، 1500 مو بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈلدى.

1985 - يىلى زىيالىي ياشلار دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە 1100 مو بوز يەر ئېچىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە 870 مو مېۋىلىك باغ بولۇپ، ئۇ ناھىيە بويىچە ئەڭ چوڭ مېۋىلىك باغ ھېسابلىنىدۇ.

1987 - يىلى تۆۋەنكى ئۇجمە كەنتىنىڭ 1 - گۇرۇپپىسى بىلەن نوچىسۇڭ كەنتىنىڭ 2 - گۇرۇپپىسى ئارىلىقىدىكى 300 مو شورلۇق يەر ئۆزلەشتۈرۈلدى، تۆۋەنكى ئۇجمە كەنتى 1 - گۇرۇپپىسىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى تامتوغراق ئۆستىكى يېنىدا 450 مو بوزيەر ئېچىلدى.

1988 - يىلى ناھىيىدىكى باش زەيكەشنىڭ شىمالىي تەرىپىدىن ئېلىكتر ئىستانسىسىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى 1670 مو سازلىق يەر ئۆزلەشتۈرۈلۈپ، ئارال كەنتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

4. يېڭىبېرىق يېزىسىنىڭ بوزيەر ئېچىش ئەھۋالى

1955 - يىلى بوزيەر ئېچىپ ئورمان بەرپا قىلىش باشلانغاندى، 1957 - يىلغىچە 10 مىڭ موچە پارچە - پۇرات بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈلدى.

1958 - يىلى يېزا ئىگىلىك 1 - شىسىنىڭ بىر گازارمىسى بەشپۇتاق بىلەن تۇلۇاي ئارىلىقىدىكى يەرگە ماكانلاشتى، 3000 مو بوزيەر ئاچتى. 1962 - يىلى بۇ يەردىن يۆتكىلىپ كېتىپ يەرلەرنى يەرلىك ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇپ بەردى، كېيىن يەرسىز خەنزۇ دېھقانلارنىڭ تېرىقچىلىق قىلىشى ئۈچۈن بۆلۈپ بېرىلدى.

1957 — 1960 - يىلغىچە يېڭىبېرىق گۇڭشېسى بىلەن ئاقسۇنىڭ ئايكۆل گۇڭشېسى ئارىلىقىدىكى تۆزلۈقتا 3000 مو بوزيەر ئېچىلدى، 10 نەچچە دېھقان ئائىلىسى بۇ يەرگە كۆچۈپ كېلىپ ماكانلاشتى، بۇ يەرنىڭ 1000 موسى تېرىلغۇ يەر قىلىندى، 2000 موسى ئوتلاق قىلىندى، كېيىن ئۇدا بوزيەر ئېچىلدى، 80 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرى ئوتلاق 4000 موغا يەتتى.

1960 - يىلى خاڭگۇڭدا 5000 مو بوز يەر ئېچىلدى، ھەر قايسى كەنتلەردىن ئاھالىلەر كۆچۈپ كەلدى، كېيىن خاڭگۇڭ 6 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى قۇرۇلدى ھەمدە بېلىقچىلىق فېرمىسى قۇرۇلدى. 1990 - يىلغا كەلگەندە دېھقانلار 60 ئائىلىگە، تېرىلغۇ يەر 2500 موغا، ئوتلاق 5000 موغا يەتتى.

1962 - يىلى خاڭگۇڭدا 3000 مو بوزيەر ئېچىلىپ، يەرسىز خەنزۇ دېھقانلار ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، خاڭگۇڭ 1 - ئەترىتى، 2 - ئەترىتى، 4 - ئەترىتى قۇرۇلدى.

1972 - يىلى خاڭگۇڭدا 3000 مو بوزيەر ئېچىلدى، بىر ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى كۆپەيتىلدى.

5. بەشىنچى يېزىسىنىڭ بوزيەر ئېچىش ئەھۋالى

1950 - يىلى بىڭتۇەننىڭ بىر يېڭى ئويىتىرغا كېلىپ بوزيەر ئۆزلەشتۈردى، 5000 مو بوزيەرگە سۇ قويۇلدى، 1955 - يىلغا كەلگەندە تاشلىنىپ قالدى.

1957 — 1958 - يىللىرى قۇرغۇيلۇقتا 12 مىڭ مو بوزيەر ئېچىلدى، بۇ يەر باغتوغراقتىكى شاكالغا يېقىن بولغاچقا، خەنزۇ دېھقانلار بۇ يەردە ماكانلاشقاندىن كېيىن شاكال خەنزۇ دېھقانچىلىق مەيدانى (كېيىن كەنتكە ئۆزگەرتىلگەن) دەپ ئاتالدى.

1958 - يىلى بەشىنچى كەنتىدىكى دەريا بويىدا 5000 مو بوزيەر ئېچىلىپ شال تېرىلدى (2 يىلدىن كېيىن سۇ يېتىشمىگەنلىكتىن تاشلىنىپ قالدى). شۇ يىلى شاكالدا 580 مو بوزيەر ئېچىلدى.

6. «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانىنىڭ بوزيەر ئېچىش ئەھۋالى

1970 — 1971 - يىللىرى داغلىقتا 2000 مو بوزيەر ئېچىلىپ، 2 لىيەن قۇرۇلدى.

1974 — 1977 - يىلغىچە ئارپىلىقبويى، دەڭگەركۆل ئەتراپلىرىدا 1000 مو بوزيەر ئېچىلدى، بەشئېرىق كەنتىنىڭ شىمالىدا 3000 مو بوزيەر ئېچىلدى.

1977 - يىلى يۇقارقى دولانىڭ شەرق تەرىپىدىكى سايغانلىقتۇگمەندە 3000 مو بوزيەر ئېچىلىپ، 42 ئائىلىلىك دېھقان ئورۇنلاشتۇرۇلدى (يەنى 80 - يىللاردىكى يۇقارقى دولان 1 - ئەترىتى). شۇ يىلى 4 - لىيەن، 5 - لىيەن تۇرغان ئورۇندىن كونا دەريانغىچە بولغان ئارىلىقتا 2000 مو بوزيەر ئېچىلدى.

1980 - يىلى 3 - لىيەن 1200 مو بوزيەر ئاچتى.

1981 - يىلى 2 - لىيەن 800 مو، 3 - لىيەن 3000 مو بوزيەر ئاچتى.

1981 - يىلى 1 - لىيەن 1000 مو بوزيەر ئاچتى.

1984 - يىلى دولان يېزىسى بىلەن باغتوغراق يېزىسى قۇرۇلغاندا بىر قىسىم يەرلەر ئايرىپ چىقىلدى.

1986 ،، 1987 - يىللىرى 7 - لىيەن بىلەن 5 - لىيەن بوزيەر ئېچىپ، تېرىلغۇ يېرىنى 2000 مو كېڭەيتتى.

1987 — 1989 - يىلغىچە 4 - لىيەن ياپونىيەنىڭ «قارا رەقەملىك قايتا قەرز» مەبلىغىدىن پايدىلىنىپ، كونا دەريا بويى ئەتراپىدا 10 مىڭ مو بوز يەر ئاچتى.

7. «مول هوسۇل» 3 - مەيدانىنىڭ بوزيەر ئېچىش ئەھۋالى

1965 - يىلى «مول هوسۇل» 3 - مەيدانى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، ئاز ساندىكى تېرىلغۇ يەرلەر چۆللۈكلەرگە ۋە توغراق ئورمىنى ئارىسىغا تارقالغانىدى. 1965 - يىلى نەنجىڭدىن چېگرا رايونغا يارداەم بېرىشكە كەلگەن ياشلار، شەندۇڭدىن چېگرا رايونغا يارداەمگە كەلگەن دېھقان ئىشچىلار مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن، ئۇلار داۋاملىق بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلدى. لېيەندۇيلەر بىرلىك قىلىنىپ بوزيەر ئېچىش بىلەن بوزيەر ئاچقۇچىلار تەشكىللىنىپ مەركەزلىك هالدا بىر يەردە «بىرلەشمە جەڭ» قىلىپ زەربىدارلىق بىلەن بوزيەر ئېچىش ئۇز ئارا بىرلەشتۇرۇلدى. ئادەم كۆچى بىلەن توپا قېزىلدى ۋە توشۇلدى، دەرەخ يىلتىزلىرى قومۇرۇپ تاشلاندى، چاڭ - توزان كۆتۈرۈلدى. هاۋا ئىسسىق بولسىمۇ، يەنىلا تولۇپ تاشقان غەيرەت بىلەن ئىش قىلىنىدى. سايرات، ئىتتىپاق، بەشقات، جىگدەگرى ۋە هەر قايسى لېيەندۇيلەرنىڭ كۆپ ساندىكى تېرىلغۇ يەرلىرى شۇ چاغدا ئېچىلغان. «مول هوسۇل» 3 - مەيدانى قەشقەر، يەكەن دەريالىرى ۋادىسىغا جايلاشقان بولۇپ، سەل يېنىكرەك شورلاشقان، ئورمان تۇپرىقىغا تەۋە، بوش، مۇنبەت، تەكلىماكان قۇملۇقىغا تۇتىشىدۇ، هاۋا تېمپېراتۇرىسى يۇقىرى، شۇڭلاشقا ناهىيە بويىچە يۇقىرى هوسۇللۇق پاختا ئىشلەپچىقىرىلىدىغان يەرلەردىن بولۇپ قالدى.

«مول هوسۇل» 3 - مەيدانى ئىلگىرىكى يىللاردا ئۆزلەشتۇرگەن بوزيەر كۆلىمى

جەدۋەل: 5 — 2 بىرلىكى: مو

يىللار	يەر كۆلىمى	يىللار	يەر كۆلىمى	يىللار	يەر كۆلىمى
1965	4000	1975	1200	1983	2449

729	1984	1000	1976	9350	1966
85	1986	1100	1977	200	1968
204	1989	500	1978	300	1969
6200	1990	640	1979	1140	1970
30797	جەمئىي	700	1982	1000	1971

8. ئاۋات بازىرىنىڭ بوزيەر ئېچىش ئەھۋالى

1962 - 1963 - يىللىرى غورۇچۆل ئۆستىڭىدىن قويۇپ بېرىلگەن سۇ شالكۆۋرۈك (80-يىللارنىڭ ئاخىرىدىكى چوشقىچىلىق فېرمىسى) ئەتراپىدىكى يېمىش موللام قۇملۇقى كۆلچىكىگە قۇيۇلاتتى، سۇ تەركىبىدىكى لاتقا - قۇملار بارا - بارا كۆلچەككە تىنىپ، 1000 مو يەر ھاسىل بولغانىدى. 1964 - يىلى بازاردىكى ئاھالىلەرنىڭ ئولتۇراق ئۈي بازىسى قىلىشى ئۈچۈن بۆلۈپ بېرىلدى. بازارنىڭ شىمالىدىكى پىدىق ئەسلىدە سۇ كۆلچىكى بولۇپ، زەيكەش چېپىلىپ سۇ چىقىرىۋېتىلىپ قۇرۇتۇلۇپ ئاھالىلەر ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1967 - يىلى «ئالغا» چوڭ ئەتىرىتى قۇرۇلدى. شۇ يىلى ئۆستەڭ چېپىلىپ بازارنىڭ غەربىدىكى تەخمىنەن 3000 مو كېلىدىغان چوڭ كۆلچەكنىڭ سۈيى چىقىرىۋېتىلىپ يەرگە ئايلاندۇرۇلۇپ پايدىلىنىلدى. كېيىن نۇرباغ ئاھالىلەر كومىتېتى قۇرۇلدى.

9. ناھىيىگە بېۋاستە قاراشلىق ئىدارە - ئورۇنلارنىڭ بوزيەر ئېچىش ئەھۋالى

1987 - يىلى ئاقسۇ شەھىرىنىڭ قۇمباش يېزىسىدىكى تۇزئاقتىن سۇ باشلاپ كېلىندى، ئۇجمە قوي بورداقچىلىق فېرمىسى تۇزئاق بىلەن گۈجىلغا ئارىلىقىدا 2000 مو بوز ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلدى. شۇ يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئۇجمەتۇغ ئۆستىڭىنىڭ يېنىدا 1000 مو بوز يەر ئۆزلەشتۈردى، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش سوغۇرتىسىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى 1000 مو بوزيەر ئۆزلەشتۈردى، يېمەكلىك شىركىتى سىدىقكۆۋرۈكنىڭ يېنىدا 2000 مو بوزيەر ئۆزلەشتۈردى. بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى 100 مو بوز يەر، 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ 100 مو بوز يەر، ئوتلاق 15 مىڭ مو (تېرىلغىنى 7000 مو) بوزيەر ئۆزلەشتۈردى.

1987 - يىلى چارۋىچىلىق ئىدارىسى غورۇچۆل يېزىسىدىكى مۇزلۇقنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان جىگدەئۆي، قاراتوغراقتا 30 مىڭ مو ئوتلاق بەرپا قىلدى.

ئۇنىڭدىن باشقا، ھەر قايسى يېزا، دېھقانچىلىق مەيدانلىرى بىر قانچە يىلدىن بۇيان ئۆزۈلدۈرمەي بوزيەر ئېچىپ يەرلەرنى كېڭەيتتى، ئۆزلەشتۈرۈلگەن يەر كۆلىمىنىڭ ئومۇمىي سانى يۇقىرىدا ئېيتىلغان يەرلەرنىڭ مو سانىدىن ئېشىپ كېتىدۇ.

ثالثنجی قسم

دیهقانچیلیق

ئالتىنچى قىسىم

دېھقانچىلىق

مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) شېڭ شىسەي شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىل بولۇپ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت يېزا ئىگىلىكىنى ئاساسلىق باشقۇراتتى، لېكىن نامدىلا بولۇپ، ئەمەلىيەتتە باشقۇرمايتتى. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە يېزا ئىگىلىك يېتەكچىسى قويۇلۇپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا مەسئۇل قىلىندى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1950 - يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىدە قۇرۇلۇش بۆلۈمى تەسىس قىلىنىپ يېزا ئىگىلىكىنى ئاساسلىق باشقۇردى. 1959 - يىلى خەلق كومىتېتى قۇرۇلۇش بۆلۈمى، سۇچىلىق بۆلۈمى، دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى، ئۇرۇقچىلىق پونكىتى، ئورمانچىلىق پونكىتى، مال دوختۇرلۇق پونكىتىنى قوشۇپ دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئىدارىسى قۇردى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا قۇرۇلۇش، سۇچىلىق، دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق، ئۇرۇقچىلىق، ھاۋارايى، مال دوختۇرلۇق بۆلۈمچىلىرى تەسىس قىلىندى، 48 ئىشچى - خىزمەتچى ئىشلىدى. 1961 - يىلى دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى، مال دوختۇرلۇق پونكىتى، ئۇرۇقچىلىق پونكىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، 7 كادىر، ئىشچى - خىزمەتچى قويۇلدى. 1967 - يىلى دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق بۆلۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ناھىيىلىك قوراللىق بۆلۈم ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى ئاساسلىق باشقۇردى. 1969 - يىلى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ئىشلەپچىقىرىش قوماندانلىق گۇرۇپپىسى قارىمىقىدا دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىنىپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى. 1970 - يىلى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتتا يېزا ئىگىلىك ئىدارىسى تەسىس قىلىنىپ، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، سۇچىلىق، چارۋىچىلىق خىزمەتلىرىنى ئاساسلىق باشقۇردى. 1984 - يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىدە يېزا ئىگىلىك ئىدارىسى تەسىس قىلىنىپ يېزا ئىگىلىك، يەر باشقۇرۇش قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئاساسلىق باشقۇردى. 1987 - يىلى يەر باشقۇرۇش يېزا ئىگىلىك ئىدارىسىدىن ئايرىپ چىقىلدى، يېزا ئىگىلىك ئىدارىسى قارىمىقىدا ئېنېرگىيە ئىشخانىسى، مەيدان (فېرما) باشقۇرۇش ئىشخانىسى، دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش مەكتىپى قاتارلىقلار تەسىس قىلىنىپ، ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشقا مەسئۇل قىلىندى.

1990 - يىلى دېھقانچىلىق ئىدارىسىنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى 16 گە يەتتى.

I باب

ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى ۋە ئۇنىڭ ئۆزگىرىشى

§ 1 . فېئودالىلىق خۇسۇسىي يەر مۇلۇكچىلىكى

1. يەرگە بولغان ئىگىدارلىق

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، ئاھالىنىڭ ناھايىتى ئازچىلىقىنى ئىگىلەيدىغان پومېشچىكلار زور مىقداردىكى يەرنى ئىگىلىۋالغانىدى. 1949 - يىلى 3 - رايون 2 - يېزا تەتۇرمۇما كەنتىدىكى پومېشچىك ئىمىن ئەرشىدىن ئائىلىسىدە 19 جان بولۇپ، تېرىلغۇ يېرى 1321 مو ئىدى، بۇ يەر كىشى بېشىغا 69.5 مودىن توغرا كېلەتتى. مەزكۇر يېزىدىكى 561 ئائىلىلىك كەمبەغەل، يالالنما دېھقاندا 230 مو يەر بولۇپ، كىشى بېشىغا 0.14 مودىن توغرا كېلەتتى. شۇ يىلى ناھىيە بويىچە رويخەتتىكى تېرىلغۇ يەر 205 مىڭ 700 مو ئىدى. ناھىيە بويىچە پومېشچىك 191 ئائىلە، 1327 نوپۇس بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 4% نى، ئىگىلىۋالغان تېرىلغۇ يەر 38 مىڭ 203 مو بولۇپ، تېرىلغۇ يەر ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ 18.6% نى ئىگىلەيتتى، كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 28.78 مودىن يەر توغرا كېلەتتى؛ باي دېھقان 125 ئائىلە، 930 نوپۇس بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 2.8% نى ئىگىلەيتتى، ئىگىلىۋالغان تېرىلغۇ يەر 18 مىڭ 141 مو بولۇپ، تېرىلغۇ يەر ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ 8.8% نى ئىگىلەپ، كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 19.5 مودىن توغرا كەلگەنىدى؛ ئوتتۇرا دېھقان 2747 ئائىلە، 14 مىڭ 248 نوپۇس بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 42.56% نى ئىگىلەيتتى؛ تېرىلغۇ يەر 94 مىڭ 157 مو بولۇپ، تېرىلغۇ يەر ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ 45.77% نى ئىگىلەيتتى. كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 6.6 مو يەر توغرا كەلگەنىدى؛ كەمبەغەل دېھقان 2745 ئائىلە، 10 مىڭ 85 نوپۇس بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 30.13% نى ئىگىلەيتتى؛ تېرىلغۇ يەر 39 مىڭ 487 مو بولۇپ، تېرىلغۇ يەر ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ 19.19% نى ئىگىلەيتتى. كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 3.9 مودىن يەر توغرا كەلگەنىدى؛ يالالنما دېھقان 1207 ئائىلە، 3574 نوپۇس بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 68.10% نى ئىگىلەيتتى. تېرىلغۇ يەر 1116 مو بولۇپ، تېرىلغۇ يەر ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ 54.0% نى ئىگىلەيتتى، كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 0.31 مودىن يەر توغرا كەلگەنىدى؛ ئاز يەرنى ئىجارىگە بەرگۈچىلەر 234 ئائىلە، 899 نوپۇس بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 7.2% نى ئىگىلەيتتى، تېرىلغۇ يەر 11 مىڭ 516 مو بولۇپ، ئومۇمىي تېرىلغۇ

يەر كۆلىمىنىڭ %5.6 نى ئىگىلەيتتى، كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 13.6 مو يەر توغرا كەلگەنىدى. باشقا ئائىلىلەرنىڭ تېرىلغۇ يېرى 1657 مو ئىدى، بۇلاردىن باشقا مەسچىتلەرنىڭ ئاز مىقدارىدا ۋەخپە يەرلىرى بار ئىدى. پومېشچىكلارنىڭ كىشى بېشىغا ئىگىلىۋالغان يېرى ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭكىنىڭ 4.4 ھەسىسىگە، كەمبەغەل دېھقانلارنىڭكىنىڭ 7.38 ھەسىسىگە، يالالنما دېھقانلارنىڭكىنىڭ 92.84 ھەسىسىگە باراۋەر كېلەتتى. پومېشچىكلار يەنە 5320 مو بىنەم، 121 مىڭ 265 مو قومۇشلۇق، 393 مو مېۋىلىك باغ ئىگىلىگەنىدى.

2. يەر ئىجارىسى

مىنگو دەۋرىدە يەر ئىجارىسىنىڭ مۇقىم ئىجارە، جانلىق ئىجارە، ئوتاقچىلىقتىن ئىبارەت 3 خىل شەكلى بار ئىدى.

1) مۇقىم ئىجارە

پومېشچىك يەرنى ئىجارىگە بېرىدىغان چاغدا، ئالدى بىلەن مۇقىم ئىجارە ھەققى ئۆلچىمىنى بېكىتىۋالاتتى، ھېچقانداق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسىگە مەبلەغ سالمايتتى، يىللىق ھوسۇلنىڭ مول بولۇشىدىن ياكى كەملەپ كېتىشىدىن قەتئىينەزەر، بېكىتىلگەن مۇقىم ئىجارە ھەققى ئۆلچىمى بويىچە ئىجارە ھەققى يىغىۋالاتتى. بەزىلىرى يازلىق يېغىم ۋە كۈزلۈك يېغىمغا بۆلۈپ، 2 قېتىم ئىجارە ھەققى يىغاتتى، بەزىلىرى كۈزلۈك يېغىمدىن كېيىن بىر قېتىمدىلا يىغىۋالاتتى. يەر بېجى، باج - سېلىق، ئالۋان - ياساقلارنى پۈتۈنلەي ئىجارىكەش ئۈستىگە ئالاتتى. پومېشچىك مەھسۇلاتنىڭ %50 — %60گە ئىگە بولاتتى، بۇ — بىر خىلى. يەنە بىر خىلى بولسا، پومېشچىك يەرنى ئىجارىگە بەرگەن ۋاقىتتا، ئوغۇت، ئۇرۇق، تېرىلغۇ ئۆلىغى چىقىرىپ، يەر بېجىنى ئۈستىگە ئالاتتى. ئىجارە ھەققى ئۆلچىمى مۇقىم بولۇپ، ئادەتتە مەھسۇلاتنىڭ %60 — %80نى ئىگىلەيتتى، ئىجارە ھەققىنى يازلىق يېغىم ۋە كۈزلۈك يېغىمدىن كېيىن يىغىۋالاتتى.

2) جانلىق ئىجارە

پومېشچىك يەرنىلا ئىجارىگە بېرەتتى، ئىجارىكەش دېھقان بارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆزى تەييارلاپ يەرنى تېرىيتتى. تاكى ھوسۇل خامانغا دۆۋىلەنگىچە ئۆزى مەسئۇل بولاتتى، خامان ئېلىنغاندىن كېيىن ئاشلىق ۋە سامانىنى ئىككى تەرەپ تەڭ بۆلۈشەتتى. يەر بېجىنى پومېشچىك ئۈستىگە ئالاتتى.

3) ئوتاقچىلىق

بۇنىڭ شەكلى خىلمۇخىل بولاتتى. ئادەتتە پومېشچىك يەر، ئۇرۇق، تېرىلغۇ ئۆلىغى ھەم دېھقانچىلىق سايمىنى قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى چىقىراتتى، ئىجارىكەش ئېتىزلىقتىكى مەشغۇلاتلارنى ۋە يەرگە چېچىلىدىغان ئالۋان - ياساقلارنى ئۈستىگە ئالاتتى. ھوسۇلدىن يەر بېجى، ئۇرۇق تۆتۈۋېلىنغاندىن كېيىن، ئېشىپ قالغان قىسمىنى تەڭ بۆلۈشەتتى ياكى 6:4 ئۆلۈش نىسبىتى بويىچە تەقسىملىشەتتى (ئىجارىكەش دېھقان 4 ئۆلۈش، پومېشچىك 6 ئۆلۈش ئالاتتى). ئوتاقچىلىق پومېشچىك، باي دېھقان، ئاز يەرنى ئىجارىگە بەرگۈچىلەر بىلەن قىلىناتتى، ئوتتۇرا دېھقان، كەمبەغەل دېھقان ياكى قېرىنداش، ئاتا - بالا ئوتتۇرىسىدىمۇ

قىلىنمىدىغان بولۇپ، بەلگىلىك ھەمكارلىق خاراكتېرىغا ئىگە ئىدى.

3. يالالانما ئىشچى

پومېشچىكلار نۆرغۇن يەرنى ئىگىلىۋالغان بولۇپ، يىللىقچى، ئايلىقچى، كۈنلۈكچىلەرنى يالالاپ يەر تېرىيتتى. مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) پومېشچىك ئىمىن ئەرشىدىن ئۆز كەنتىدىكى 40 تىن ئارتۇق دېھقانىنى قاقاس دالىغا ھەيدەپ ئېلىپ بېرىپ، ئۇستەڭ چاپقۇزۇپ، بوز يەر ئاچقۇزۇپ، 1300 مو يەر بەرپا قىلغان. كېيىنچە، يېرى يوق بۇ دېھقانلار ئۈنۈڭ يالالانما ئىشچىلىرىغا ئايلانغان، 1949 - يىلى ئۇ 12 يىللىقچى، 10 ئايلىقچى، 700 كۈنلۈكچى ئىشلەتكەن. 1316.6 مو يەر تېرىپ، 1127.24 تاغار (135 مىڭ 269 كىلوگرامغا باراۋەر) ئاشلىق ئالغان. بىر يىللىقچىنىڭ بىر يىلدا يېگەن - ئىشلەتكىنىنى سۈندۈرغاندا 5 تاغار ئاشلىق، ئىش ھەققى 4 تاغار ئاشلىق بولغان؛ ئايلىقچىنىڭ ھەر ئايدا يېگەن - ئىشلەتكىنى 3 چارەك ئاشلىق (36 كىلوگرام)، ئىش ھەققى بىر تاغار ئاشلىق بولغان؛ 10 كۈنلۈكچىنىڭ يېگەن - ئىشلەتكىنى بىر چارەك ئاشلىق، 3 ئىش كۈنىگە ئىش ھەققى ئۈچۈن بىر چارەك ئاشلىق بەرگەن. شۇ يىلى يىللىقچىلار 108 تاغار، ئايلىقچىلار 13 تاغار، كۈنلۈكچىلەر 30.33 تاغار ئاشلىق ئىشلەتكەن. جەمئىي سەرپ قىلىنغان ئاشلىق 151.33 تاغار بولغان. ئېشىپ قالغىنى 975.91 تاغار بولۇپ، ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارىنىڭ 86.58%نى ئىگىلىگەن.

§ 2. ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش

1950 - يىل 4 - ئايدا ناھىيە بويىچە 1 - نۆۋەتلىك ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلق قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى. يىغىندا يېزىلاردا يەرلەرنى، ئۇرۇقنى تەڭشەپ، ئۆزئارا ئۆتنە قەرز بېرىپ، خەلقنىڭ تۇرمۇش قىينىچىلىقىنى ھەل قىلىپ، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش قارار قىلىندى. 4851 مو تېرىلغۇ يەر، 5610 چارەك (673 مىڭ 200 كىلوگرام) ئۇرۇق ۋە ئوزۇقلۇق ئاشلىق، 245 تۈياق ئۈي، 112 ساپان، 126 كەتمەن تەڭشەلدى. خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ پىيادە ئەسكەرلەر 5 - شىسى نامرات دېھقانلارغا 8500 كىلوگرام ئۇن ئۆتنە بېرىپ تۇردى. كۈزلۈك پاراق تاپشۇرۇشتا «كۆپ ھوسۇل ئالغانلار كۆپ چىقىرىش، ئاز ھوسۇل ئالغانلار ئاز چىقىرىش، ھوسۇل ئالالمىغانلار چىقارماسلىق» سىياسىتى يولغا قويۇلۇپ، كەمبەغەل دېھقان، ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ سېلىقى، مىنگو دەۋرىدىن 1/3 ئۆلۈش يېنىكلىتىلدى، پومېشچىكلارنىڭ سېلىقى 1/2 ئۆلۈش ئېغىرلىتىلدى.

1951 - يىل 9 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدىن 1952 - يىل 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنىگىچە ناھىيە بويىچە ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى. ناھىيە بويىچە 3 رايون، 16 يېزا، 43 مەۋرىي كەنتتە 2 قانۇنسىز پومېشچىك، 53 زومىگەر پومېشچىك كۆرەش قىلىندى. ئۇلار پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ 38%نى ئىگىلىدى. 108 ئائىلىلىك پومېشچىك، 37 ئائىلىلىك باي دېھقاندىن ھېساب ئېلىندى. بۇلار پومېشچىك ئائىلە سانىنىڭ 4.4%-74نى، باي دېھقان ئائىلە سانىنىڭ 6.2%-12نى ئىگىلىدى. 55 قانۇنسىز

زومىگەر پوەبشچىكتىن ئومۇميۈزلۈك ھېساب ئېلىنغاندىن سىرت، باشقا پوەبشچىكلاردىن 1950 - يىل 4 - ئايدىن كېيىن دېھقانلارنىڭ ھەقسىز ئەمگىكىنى ئىگىلىۋالغانلىق، دېھقانلارنىڭ ئىش ھەققىنى تۆتۈپ قالغانلىق ھېساباتى بىلەن ئىگىلىۋالغان مال - مۈلۈك ھېساباتىلا ئېلىنىدى. ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇشتا جەمئىي 112 مو يەر، 10 ئېغىز ئۆي، مال - مۈلۈك، چارۋا، دېھقانچىلىق سايمانلىرىنىڭ ھېسابى ئېلىنىدى، بۇلارنى بۇغداي، قوناقلا سۇندۇرغاندا، 71 مىڭ 240 كىلوگرام بولدى. 1950 - يىلى كېمەيتىلگەن، قايتۇرۇلغان ئىجارە ھەققىنى بۇغداي، قوناقلا سۇندۇرغاندا، 70 مىڭ 781 كىلوگرام بولدى. كېمەيتىلگەن، قايتۇرۇلغان 1951 - يىللىق يەر ئىجارە ھەققى 55 مىڭ 200 كىلوگرام بولدى، ئېنىقلىنىپ قايتۇرۇلغان ھەقسىز ئەمگەك، تۆتۈپ قېلىنغان ئەمگەك ھەققىنى بۇغداي، قوناقلا سۇندۇرغاندا، 244 مىڭ 188 كىلوگرام بولدى، بۇغداي، قوناقلا سۇندۇرۇلغان ئومۇمىي ئاشلىق 16. 64 تونىنا بولدى. ئەكسىلئىنقىلابچىلارنىڭ 43 ئېغىز ئۆيى، 210 مو يېرى، 6 سۇ تۇگمىنى، 3 تۇياق كالىسى، 2 تۇياق ئېتى، 2 ھارۋىسى مۇسادىرە قىلىندى. ھېساب ئېلىنغان ۋە مۇسادىرە قىلىنغان مال - مۈلۈك 1025 ئائىلىلىك ياللانما دېھقانغا، 2433 ئائىلىلىك كەمبەغەل دېھقانغا، 1049 ئائىلىلىك ئوتتۇرا دېھقانغا، 192 ئائىلىلىك سەرگەردانغا تەقسىملەپ بېرىلدى، بۇلار ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 88. 77% نى ئىگىلىدى.

ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش جەريانىدا 3 زومىگەر پوەبشچىك باستۇرۇلدى، بىرىگە مۇددەتسىز قاماق جازاسى بېرىلدى، 15 گە مۇددەتلىك قاماق جازاسى بېرىلدى، بىرى ئامماننىڭ رېجىمگە تاپشۇرۇلدى. ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىدە دېھقانلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىرى 8354كە يېتىپ، ناھىيە بويىچە ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 22%نى ئىگىلىدى. 76 كىشى ياشلار ئىتتىپاقىغا قوبۇل قىلىندى، 103 كىشى كەنت كادىرلىقىغا ئۆستۇرۇلدى. كونا ھاكىمىيەتتىن قالدۇرۇپ ئىشلىتىلگەن 69 خادىم تازىلىۋېتىلدى.

§ 3 . يەر ئىسلاھاتى

1952 - يىل 9 - ئاينىڭ 16 - كۈنى يەر ئىسلاھاتى باشلاندى. ناھىيە بويىچە 3 رايون، 16 يېزا 3 قارارغا بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلدى. يەر ئىسلاھاتى «ئېھتىياتچان بولۇش، تەدرىجىي قانات يايدۇرۇش، دادىل ئىلگىرىلەش» ۋە «كەمبەغەل دېھقان، ياللانما دېھقانلارغا تايىنىش، ئوتتۇرا دېھقانلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىش، باي دېھقانلارنى بىتەرەپ قالدۇرۇش، فېئودالىزىمنى ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنى قەدەم - باسقۇچلۇق، پەرقلىق ھالدا يوقىتىش، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇش» لۇشيەنىڭ ئاساسەن، نۇقتىدا سىناق قىلىش ئاساسىدا ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، چارۋىچىلىقنى، سودا - سانائەتنى قوغداشقا، باي دېھقان ئىگىلىكىنى ساقلاپ قىلىشقا، دىننى قوغداشقا دىققەت قىلىندى. چارۋىچىلىقنى قوغداش ئۈچۈن پوەبشچىكلارنىڭ تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى مۇسادىرە قىلىنىپ، باشقا چارۋىلىرى ساقلاپ قېلىندى. چارۋىچىلارنىڭ يەرلىرى مۇسادىرە قىلىنمىدى. پوەبشچىكلار قوشۇمچە باشقۇرۇپ كەلگەن قول ھۈنەرۋەنچىلىك دۇكانلىرى يېغىۋېلىنماي، ساقلاپ قېلىندى. ئومۇمەن باي دېھقانلارنىڭ يەرلىرى يېغىۋېلىنمىدى. دىنىي تەشكىلات، مەسچىتلەرنىڭ يەر مۇلكىگە قەتئىي تېگىلمىدى.

ناھىيە بويىچە 160 كادىر ئاجرىتىلىپ، 11 - ئاينىڭ ئاخىرىلىرىدا ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇرۇلۇپ، 1953 - يىل 6 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئاخىرلاشتۇرۇلدى. چارۋىچىلىقنى قوغداپ قېلىش ئۇچۇن، يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق يېزىسىدا يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلمىدى.

مۇددەتكە بۆلۈپ ئېلىپ بېرىشنىڭ قەدەم - باسقۇچى مۇنداق بولدى: سىياسەتنى تەشۋىق قىلىش، ئەھۋال ئىگىلەش، سىنىپقا ئايرىش، دوست - دۇشمەن چېگرىسىنى ئېنىق ئايرىش؛ يەر، مال - مۈلۈكنى مۇسادىرە قىلىش، يىغىۋېلىش، كەمبەغەل دېھقانلارغا يەر، ئۆي، تېرىلغۇ ئۇلىغى، دېھقانچىلىق سايمىنى، ئاشلىقتىن ئىبارەت 5 چوڭ مال - مۈلۈكنى تەقسىملەپ بېرىش؛ ھاكىمىيەتنى تەرتىپكە سېلىپ، سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىش.

ناھىيە بويىچە 191 ئائىلە پومېشچىك، 113 ئائىلە باي دېھقان، 12 ئائىلە يېرىم پومېشچىك شەكلىدىكى باي دېھقان، 234 ئائىلە ئاز يەرنى ئىجارىگە بەرگۈچى قىلىپ بېكىتىلدى. جەمئىي 31 مىڭ 651 مو يەر مۇسادىرە قىلىندى، يېرىم پومېشچىك شەكلىدىكى باي دېھقان، ئاز يەرنى ئىجارىگە بەرگۈچى ۋە 9 ئائىلىلىك سودا - سانائەتچىنىڭ 5365 مو يېرى يىغىۋېلىندى، ئىگە - چاقسىز 285 مو يەر تەخشەلدى. جەمئىي 37 مىڭ 301 مو يەر، 592 تۇياق تېرىلغۇ ئۇلىغى، 237 دېھقانچىلىق سايمىنى، 1057 ئېغىز ئۆي، 68.77 تونىنا ئاشلىق مۇسادىرە قىلىندى ۋە يىغىۋېلىندى. ناھىيە بويىچە 3807 ئائىلە، 14 مىڭ 975 ئادەمگە يەر تەقسىملەپ بېرىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە 1156 ئائىلىلىك، 3544 نوپۇسلۇق يالانما دېھقانغا تەقسىملەپ بېرىلگەن يەر 14 مىڭ 543 مو، 1731 ئائىلىلىك، 7391 نوپۇسلۇق كەمبەغەل دېھقانغا تەقسىملەپ بېرىلگەن يەر 14 مىڭ 659 مو، 474 ئائىلىلىك، 2712 نوپۇسلۇق ئوتتۇرا دېھقانغا تەقسىملەپ بېرىلگەن يەر 4037 مو، 446 ئائىلىلىك ئۇششاق تىجارەتچى، نامرات ئائىلىگە (1326 نوپۇس) تەقسىملەپ بېرىلگەن يەر 3998 مو. يەر تەقسىملەپ بېرىلگەن دېھقان ئائىلىسى ناھىيە بويىچە ئومۇمىي ئائىلە سانىنىڭ 73.% 48نى ئىگىلىدى، نوپۇسى ئومۇمىي نوپۇس سانىنىڭ 73.% 44نى ئىگىلىدى، تەقسىملەپ بېرىلگەن يەر ناھىيە بويىچە تېرىلغۇ يەرنىڭ 13.% 18نى ئىگىلىدى. تەقسىملەنگەن يەر ئەڭ كۆپ بولغاندا كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 6 مودىن، ئەڭ ئاز بولغاندا، 3.5 مودىن توغرا كەلدى. يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىن، ناھىيە بويىچە نوپۇسنىڭ 81.% 40نى ئىگىلىگەن كەمبەغەل دېھقان، يالانما دېھقانلارنىڭ ئىلكىدىكى تېرىلغۇ يەر كۆلىمى ناھىيە بويىچە تېرىلغۇ يەرنىڭ 62.% 33نى ئىگىلىدى. 1287 ئائىلىلىك كەمبەغەل دېھقان، نامرات دېھقانغا 1567 ئېغىز ئۆي تەقسىملەپ بېرىلدى، 1221 ئائىلىگە 825 تۇياق تېرىلغۇ ئۇلىغى تەقسىملەپ بېرىلدى (2 ئائىلىگە بىر تۇياق تېرىلغۇ ئۇلىغى تەقسىملەپ بېرىلگەنلىرىمۇ بار). 2275 ئائىلىگە 2187 دانە دېھقانچىلىق سايمىنى، 2665 ئائىلىگە 19.169 تونىنا ئاشلىق، 1807 دانە سايمان تەقسىملەپ بېرىلدى. غەلىبە مېۋىسى تەقسىملەنگەن دېھقانلار ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 65.% 56نى ئىگىلىدى.

ناھىيە بويىچە 10 زومىگەر، قانۇنسىز پومېشچىك كۇرەش قىلىندى، بۇ، پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ 23.% 5نى ئىگىلىدى. دېھقانلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى 13 مىڭ 439غا يەتتى، 180 ئاكتىپ تاللاپ ئۆستۇرۇلۇپ، يېزا ئاساسىي قاتلام ھاكىمىيىتىنىڭ كادىرلار قوشۇنى تولۇقلاندى. ھەر قايسى يېزىلاردا ئامانلىق ساقلاش تەشكىلاتلىرى قۇرۇلۇپ، ئاساسىي قاتلام ھاكىمىيىتى مۇستەھكەملەندى.

يەر ئىسلاھاتى دېھقانلارنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغىدى، بىراق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى

يېتىشمىگەنلىكتىن، چوڭراق تەبىئىي ئاپەتلەرگە تاقابىل تۇرغىلى بولمىدى. ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، 1951 - يىلى ناھىيە بويىچە ۋاقىتلىق لاپقۇتلىشىدىغان ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىدىن جەمئىي 639ى قۇرۇلدى، بۇنىڭغا 6625 ئەمگەك كۈچى قاتناشتى (بۇنىڭ ئىچىدە ئايال ئەمگەك كۈچى 2782). گۇرۇپپا ئىچىدە نومۇر باھالانمىدى، ئىش خاتىرىلەنمىدى، ئەمگەك كۈچى بارلار ئەمگەك كۈچى چىقاردى، ئۇلىغى بارلار ئۇلاغ چىقاردى، ئەمگەككە ئەمگەك قايتۇرۇلدى، كىمگە ئىشلىسە شۇنىڭ تامىقى يېيىلدى. بۇ خىل شەكىلدىكى لاپقۇتلىشىش دېھقانلارنىڭ ئەمگەك كۈچى ۋە ئۇلاغ كۈچى يېتىشمەسلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلدى، شۇنداقلا ئاياللارنىڭ ئېتىزغا چىقىپ ئەمگەك قىلماسلىق ئادىتىنى ئۆزگەرتتى. 1949 - يىلغا سېلىشتۇرغاندا، 1953 - يىلى ناھىيە بويىچە ئاشلىقنىڭ مو بېشى مەھسۇلاتى 71.76%، پاختىنىڭ مو بېشى مەھسۇلاتى 19.23%، ياغلىق داننىڭ مو بېشى مەھسۇلاتى 24.18% ئاشتى.

يەر ئىسلاھاتىدىن ئىلگىرى ھەر قايسى سىنىپلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى ئىگىلەش ئەھۋالى

جەدۋەل: 6 — 1

سىنىپلار / تۇرلەر / سانى	ياللانما دېھقان	كەمبەغەل دېھقان	ئوتتۇرا دېھقان	قول سانائەتچى	ئاز يەرنى ئىجارىگە بەرگۈچى	باي دېھقان	يېرىم پومېشچىك شەكىلدىكى باي دېھقان	پومېشچىك	باشقىلار	مەسچىتلەرنىڭ يەرلىرى	جەمئىي
ئائىلە سانى	1027	2745	2747	281	234	113	12	191	280		7630
ئومۇمىي ئائىلە سانىدا ئىگىلىگەن پىرسەنتى	15.45	35.14	35.17	3.6	3	1.45	0.16	2.45	3.58		100
نوپۇسى	3574	10085	14248	1064	899	861	69	1327	1346		33473
ئومۇمىي نوپۇستا ئىگىلىگەن پىرسەنتى	10.68	30.13	42.56	3.18	2.69	2.57	0.21	3.96	4.02		100
تېرىلغۇ يەر (مو)	1116	39487	94157	1098	11516	13805	4336	38203	1622	385	205725
ئومۇمىي تېرىلغۇ يەردە ئىگىلىگەن پىرسەنتى	0.54	19.19	45.77	0.53	5.6	6.71	2.11	18.57	0.79		100
تېرىلغۇ ئۇلىغى (تۇياق)	955	3379	6461	236	515	563	27	868	344		13348
ئومۇمىي تۇياق سانىدا ئىگىلىگەن پىرسەنتى	7.15	25.31	48.4	1.77	3.86	4.22	0.2	6.5	2.58		100
دېھقانچىلىق سايمىنى (دانە)	1352	5832	11919	348	882	830	78	2588	420		24249
ئومۇمىي دېھقانچىلىق سايمىنىدا ئىگىلىگەن پىرسەنتى	5.58	24.05	49.15	1.44	3.64	3.42	0.32	10.67	1.73		100
ئۆي (ئېغىز)	327	3692	7202	294	814	712	41	1483	441		15006
ئومۇمىي ئېغىز سانىدا ئىگىلىگەن پىرسەنتى	2.18	24.61	48	1.96	5.42	4.74	0.27	9.88	2.94		100

ئىزاھ: جەدۋەلدىكى ھەر قايسى تەبىقىلەرنىڭ تەركىبى ئەڭ ئاخىرىدا بېكىتىلگەن تەركىبنى كۆرسىتىدۇ. جەدۋەلدىكى باشقا تەركىبلەر كۆرسىتىلمىگەن تەركىبلەرنى كۆرسىتىدۇ.

يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىن ھەرقايسى سىنىپلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىگىلەش ئەھۋالى

جەدۋەل: 6 — 2

تەركىب / تۈرلەر / سانى	ياللانما دېھقان	كەمبەغەل دېھقان	ئوتتۇرا دېھقان	باي دېھقان	يېرىم پومېشچىك شەكىلىدىكى باي دېھقان	پومېشچىك	ئاز يەرنى ئىجارىگە بەرگۈچى	باشقىلار	مەسچىتلەرنىڭ يەرلىرى	ئومۇمىي جەمئىي
ئائىلە سانى	1027	2745	2747	113	12	191	234	561		7630
ئومۇمىي ئائىلە سانىدا ئىگىلىگەن پىرسەنتى	13.46	35.98	36	1.48	0.16	2.5	3	7.35		100
نوپۇسى	3574	10085	14248	861	69	1327	899	2410		33473
ئومۇمىي نوپۇستا ئىگىلىگەن پىرسەنتى	10.68	30.13	42.56	2.57	0.21	3.96	2.69	7.2		100
تېرىلغۇ يەر (مو)	15641	54146	102189	13805	1060	6551	7356	6521	332	207601
ئومۇمىي تېرىلغۇ يەردە ئىگىلىگەن پىرسەنتى	7.53	26.1	49.22	6.65	0.51	3.15	3.54	3.14	0.16	100
تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى (تۇياق)	1314	3620	6533	563	27	223	448	626		13354
ئومۇمىي تۇياق سانىدا ئىگىلىگەن پىرسەنتى	9.84	27.11	48.92	4.22	0.20	1.67	3.35	4.68		100
دېھقانچىلىق سايمىنى (دانە)	2703	7191	14008	830	78	468	883	1055		27216
ئومۇمىي دېھقانچىلىق سايمىنىدا ئىگىلىگەن پىرسەنتى	9.93	26.42	51.4	3.05	0.29	1.72	3.24	3.87		100
ئۆي (ئېغىز)	1141	3855	7219	712	41	426	814	881		15089
ئومۇمىي ئېغىز سانىدا ئىگىلىگەن پىرسەنتى	7.56	25.55	47.84	4.72	0.27	2.82	5.39	5.84		100

§ 4 . سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىك

1. يېزا ئىگىلىكىنى كوپىراتسىيىلەشتۈرۈش

1954 - يىل 12 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم 1 - رايون بەشئېرىق يېزا ئۈستۈنكى دولان كەنتىدىكى ئىمىن ساۋۇر گۈرۈپپا باشلىقلىقىدىكى ھەمكارلىق گۈرۈپپىسى ئاساسىدا سىناق تەرىقىسىدە ناھىيە بويىچە تۇنجى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى قۇردى، ئۇنىڭغا بەخت يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى دەپ نام بېرىلدى. كوپىراتىپتا

38 ئائىلە، 159 نوپۇس بولۇپ، پۈتۈن ئەمگەك كۈچى 76، يېرىم ئەمگەك كۈچى 26، كوپېراتىپقا قاتناشتۇرۇلغان يەر 3. 584 مو بولدى. ئىمىن ساۋۇر كوپېراتىپىنىڭ تۈنجى باشلىقى بولدى. 10 ماددىلىق «بەخت يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى نىزامى» تۈزۈلۈپ، كوپېراتىپقا ئۆز ئىختىيارىيلىقى بىلەن كىرىش، يەرنى پاي قوشۇش، ئەمگەك باھالاپ نومۇر خاتىرىلەش، ماددىي نەرسىگە سۈندۈرۈپ ھەق بېرىش قاتارلىقلار بەلگىلەندى، يەنە كوپېراتىپ ئەزالىرىنىڭ ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتى، جامائەت جەمخۇرمىسى توپلاش ئۇسۇلى، مۇكاپاتلاش ھەم جازالاش تۈزۈمى بەلگىلەندى، كوپېراتىپ ئىچىدە دېموكراتىك باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى.

1954- يىل 8 - ئاينىڭ 30 - كۈنى 1 - رايون قاغامۇش يېزا تۆۋەنكى دولان كەنتىدە «ئىلغار» يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى قۇرۇلۇپ، ئابدۇقادىر كوپېراتىپ باشلىقى بولدى. 9 - ئاينىڭ 2 - كۈنى 3 - رايون قىياقۇدۇق يېزا قۇمئېرىق كەنتىدە «ئالغا» يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى قۇرۇلۇپ، تۇنىياز كوپېراتىپ باشلىقى بولدى. يۇقىرىدىكى 3 يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپىدا جەمئىي 107 ئائىلە، 459 ئادەم، 252 ئەمگەك كۈچى بار بولۇپ، كوپېراتىپقا قاتناشتۇرۇلغان يەر 4. 1950 موغا يەتتى. يىل ئاخىرىدا يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى 14كە، ئائىلە سانى 460قا يېتىپ، ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 91% 4ىنى ئىگىلىدى.

1955 - يىل 10 - ئايدا كوپېراتىپ قۇرۇش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. 10 - ئاينىڭ 18 - كۈنىدىن باشلاپ 1956 - يىل 2 - ئاينىڭ 20 - كۈنگىچە ناھىيە بويىچە كوپېراتىپ قۇرۇش خىزمىتى 3 قارارغا بۆلۈپ تاماملاندى. 1 - قارارىدا 24 كوپېراتىپ قۇرۇلدى، 801 ئائىلە كوپېراتىپقا كىردى؛ 2 - قارارىدا 76 كوپېراتىپ قۇرۇلدى، 3177 ئائىلە كوپېراتىپقا كىردى؛ 3 - قارارىدا 33 كوپېراتىپ قۇرۇلدى، 3343 ئائىلە كوپېراتىپقا كىردى. شۇنىڭ بىلەن ناھىيە بويىچە جەمئىي 147 يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى قۇرۇلدى، كوپېراتىپقا كىرگەن دېھقان ئائىلىسى 7727 گە يېتىپ، ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 85% 82ىنى ئىگىلەپ، يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۇرۇش ئاساسىي جەھەتتىن ئەمەلگە ئاشتى.

باشلانغۇچ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى قۇرۇش خىزمىتى ئاخىرلىشىپ تۇرۇشىغا ناھىيىلىك پارتكوم يەنە 65 باشلانغۇچ كوپېراتىپىنى ئالىي كوپېراتىپقا ئۆزگەرتىشنى قارار قىلدى. 1 - رايون بەشئېرىق يېزىسىدا سىناق تەرىقىسىدە تۇنجى ئالىي كوپېراتىپ قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭغا قۇرۇلۇش 1 - كوپېراتىپى دەپ نام بېرىلدى، ئۇنىڭ ئىلكىدە 243 ئائىلىلىك دېھقان، 3509 مو تېرىلغۇ يەر بار بولدى. يىل ئاخىرىغىچە ئالىي كوپېراتىپ 36غا يەتتى. 1957 - يىل 2 - ئايدا ئەسلىدىكى 147 باشلانغۇچ كوپېراتىپ بىرلەشتۇرۇلۇپ، 55 ئالىي كوپېراتىپ قىلىپ قۇرۇلدى. بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق ئالىي كوپېراتىپى 54، ئائىلە سانى 8541 بولۇپ، ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 39% 94ىنى ئىگىلىدى. چارۋىچىلىق كوپېراتىپى بىر، ئائىلە سانى 40 بولۇپ، ئومۇمىي چارۋىچى ئائىلىسىنىڭ 74% ىنى ئىگىلىدى. تەرەققىيات بەك تېز بولۇپ كېتىش، بىر قىسىم دېھقانلارنىڭ ئىدىيىۋى تەييارلىقى كەمچىل بولۇش، كادىرلارنىڭ سەۋىيىسى تۆۋەن بولۇش، ئىگىلىك باشقۇرۇش مۇكەممەل بولماسلىقىغا ئوخشاش سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بىرقىسىم دېھقانلارنىڭ دارامتى تۆۋەنلەپ كېتىپ، كوپېراتىپتىن چېكىنىشىنى تەلەپ قىلدى.

1957 - يىلى كۈزدە، ناھىيىلىك پارتكوم مەركەزنىڭ «دېھقانچىلىق كوپېراتىپلىرىنى تەرتىپكە سېلىش توغرىسىدىكى يولىيورۇق»نى ئىزچىللاشتۇرۇپ، خىزمەتلەرگە يارەدەم بېرىش

ئۇچۇن ئاساسىي قاتلامغا خىزمەت گۇرۇپپىسى ئەۋەتتى. كوپىراتىپنى ئۆزگەرتىش، كېڭەيتىش، قوشۇۋېتىش ئارقىلىق يىل ئاخىرىغا بارغاندا، 97.09% دېھقان ئائىلىسى ئالىي كوپىراتىپقا كىردى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكتىن كوللېكتىپ مۇلۇكچىلككە ئۆزگەرتىلدى.

ئالىي يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى ئەزالىرىنىڭ يەرلىرى بەدەلسىزلا كوپىراتىپنىڭ كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىگە تەۋە بولۇپ كەتتى، يەرگە قاراپ دارامەت تەقسىملەش ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى؛ تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى، چوڭ تىپتىكى دېھقانچىلىق سايمانلىرى قاتارلىق ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى كوپىراتىپنىڭ كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىگە تەۋە بولۇپ كەتتى، كوپىراتىپ مەزگىلگە بۆلۈپ، پۈلغا سۇندۇرۇپ قايتۇردى؛ كوپىراتىپ ئەزالىرى كوللېكتىپ ئەمگەككە قاتناشقاندا، ئەمگىكىگە قاراپ نومۇر خاتىرىلەندى، ئەمگىكىگە قاراپ تەقسىم قىلىندى؛ كوپىراتىپ ئەزالىرىنىڭ پارچە - پۇرات دەل - دەرەخلىرى، كىچىك تىپتىكى دېھقانچىلىق سايمانلىرى يەنىلا ئۆز ئىلكىدە بولدى؛ كوپىراتىپ ئەزالىرىنىڭ ئۇزاققىچە تېرىشى ئۇچۇن ھەر بىر ئائىلىگە نوپۇس بېشىغا بىر پۇختىدىن 3 پۇختىچە قالدۇرۇق يەر ئاجرىتىپ بېرىلدى. كوپىراتىپ ئەزالىرى ئۆي قوشلىرى، ئۆي ھايۋانلىرى باقسا ۋە ئاز مىقداردا ئائىلە قوشۇمچە كەسپى بىلەن شوغۇللانسا بولىدىغان بولدى. كوپىراتىپ ئەزالىرى يىغىندا باشقۇرۇش كومىتېتى ۋە كوپىراتىپ مۇدىرى سايلاپ چىقىلدى، كوپىراتىپ قارىمىقىدا ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى قۇرۇلدى.

دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى كوپىراتسىيىلەشتۇرۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 6 — 3

يىللار	يېزا ئىگىلىك ئائىلە سانى	يېزا ئىگىلىك ھەمكارلىق نوپۇسى (ئادەم)	يېزا ئىگىلىك ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى	باشلانغۇچ يېزا ئىگىلىك كوپىراتىپى		ئالىي يېزا ئىگىلىك كوپىراتىپى	
				كوپىراتىپ سانى	ئائىلە سانى	كوپىراتىپ سانى	ئائىلە سانى
1951	8147	32646	639				
1952	8968	35940	640				
1953	8876	36564	573		4572		
1954	8268	34650	565	14	4876	460	
1955	9329	34650	595	115	4840	4334	
1956	9329	36519		30		1374	36	6695
1957	9329	36544		11 (چارۋىچىلىق كوپىراتىپى)		440	55	8581

ئىزاھ: جەدۋەلدە كۆرسىتىلگەن سانلار يىل ئاخىرىدىكى سان.

2. خەلق گۇڭشىسى

1958 - يىلى مەملىكەت بويىچە خەلق گۇڭشىسى قۇرۇش دولقۇنىدا، ناھىيىلىك پارتكوم زور تۇركۈم كادىرلارنى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىغا ئەۋەتتى. 9 - ئاينىڭ 20 -

كۈنىدىن 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنىگىچە «قىزىل يۇلتۇز» نامىدا «قىزىل يۇلتۇز» بازارلىق خەلق گۈڭشېسى، «قىزىل يۇلتۇز» ئايكۆل خەلق گۈڭشېسى، «قىزىل يۇلتۇز» تامتوغراق خەلق گۈڭشېسى، «قىزىل يۇلتۇز» غورۇچۆل خەلق گۈڭشېسى، «قىزىل يۇلتۇز» بەشئېرىق خەلق گۈڭشېسى، «قىزىل يۇلتۇز» يېڭىئېرىق خەلق گۈڭشېسى قۇرۇلدى. 6 خەلق گۈڭشېسىدىكى گۈڭشې ئەزاسى جەمئىي 16 مىڭ 444 ئائىلە، 69 مىڭ 370 ئادەمگە يېتىپ، ئومۇمىي ئائىلىنىڭ 99%ىنى، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 97.6%ىنى ئىگىلىدى. 10 نەچچە كۈن ئىچىدە ناھىيە بويىچە خەلق گۈڭشېسىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى.

خەلق گۈڭشېسىدا ھاكىمىيەت تەشكىلاتى بىلەن ئىگىلىك تەشكىلاتىنى بىرلەشتۇرۇش يولغا قويۇلدى، گۈڭشې ئەزالىرى قۇرۇلتىيى — گۈڭشېنىڭ ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگىنى بولدى. گۈڭشې ئەزالىرى قۇرۇلتىيىدا گۈڭشې باشقۇرۇش كومىتېتى ۋە تەپتىش كومىتېتى بارلىققا كەلتۈرۈلدى.

خەلق گۈڭشېسىنىڭ «بىرىنچىدىن چوڭ، ئىككىنچىدىن ئومۇمىي» بولۇشتەك ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈش ئۈچۈن، تەشكىلىي جەھەتتە يىڭ، ليەن، پەي تۈزۈمى يولغا قويۇلدى؛ ئىشلەپچىقىرىشتا «جەڭگىۋارلاشتۇرۇش»، ئەمگەك كۈچلىرىنى بىر تۇتاش تەڭشەپ تەقسىملەش، چوڭ بىڭتۇەن ئۇرۇشى قىلىش يولغا قويۇلدى؛ تۇرمۇشتا كوللېكتىپلاشتۇرۇش، كوللېكتىپ ئاشخانىدا تاماق يېيىش، تاماق بىلەن تەمىنلەش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، ئۆي ۋە بىر قىسىم تۇرمۇش سايمانلىرى كوللېكتىپ بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ ئىشلىتىلدى. گۈڭشېدا گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ قالدۇرۇق يەر، قالدۇرۇق چارۋا، باغ، دەل - دەرەخ، دېھقانچىلىق سايمىنى، كىيىم تىكىش ماشىنىسى، ئاشخانا سايمانلىرى ئېنىق سانى بويىچە ئومۇمنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتكۈزىۋېلىندى، ئەترەت، گۈڭشې ئارا چوڭ ھەمكارلىشىش يولغا قويۇلدى، ھەق خاتىرىلەنمىدى، ھەق تولۇقلاپ بېرىلمىدى، مال - مۇلۇك ئىگىدارلىق ھوقۇقى چەك - چېگرىسى بۇزۇپ تاشلىنىپ خالىغانچە تەڭشەلدى.

1959 - يىلنىڭ باشلىرىدا تەڭشەش ئارقىلىق، ناھىيە بويىچە 6 خەلق گۈڭشېسىدا 29 باشقۇرۇش رايونى، 107 چوڭ ئەترەت، 407 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى تەسىس قىلىندى. 433 جامائەت ئاشخانىسى، 384 يەسلى، 2 بالىلار باغچىسى، 18 ياشانغانلار ساناتورىيىسى قۇرۇلدى. ئەترەتنى ئاساس قىلىش، 3 دەرىجىلىك ھېسابات قىلىش، تەڭ باھادا ئالماشتۇرۇش، ئەمگىكىگە قاراپ تەقسىم قىلىش يولغا قويۇلۇپ، «بىرىنچىدىن تەڭشەش، ئىككىنچىدىن يۆتكەش» دەسلەپكى قەدەمدە چەكلەندى. يەنە گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ گۈڭشې ئىگىلەپ ئىشلىتىۋالغان مال - مۇلكى قەرەللىك مۇددەتتە قايتۇرۇپ بېرىلدى ياكى باھالاپ، تۆلەپ بېرىلدى. ناھىيە بويىچە ئاممىغا 34 مىڭ 696 يۈەن پۇل تۆلەپ قايتۇرۇپ بېرىلدى، 3474 مو قالدۇرۇق يەر، 750 ئۈزۈم قالىقى، 114 مو باغ، 78 مىڭ 937 تۈپ مېۋىلىك دەرەخ ھەمدە باشقا دەل - دەرەخ، 1105 تۇياق سېغىن كالا، 2131 قوي، 1192 ئېشەك، 7097 ھەرخىل دېھقانچىلىق سايمىنى قايتۇرۇلدى.

1961 - يىلى گۈڭشې ئەزالىرىغا يەنە ئاز مىقداردا قالدۇرۇق يەر ئاجرىتىپ بېرىلىپ، قىسمەن ئائىلە قوشۇمچە كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىشقا يول قويۇلدى، كوللېكتىپ ئاشخانىلار تاقالدى. ئەمگەك باشقۇرۇشتا ئىشنى گۇرۇپپىغا كۆتۈرە بېرىش، نورما بەلگىلەپ، ئەمگەكنى باھالاپ نومۇر خاتىرىلەش يولغا قويۇلدى.

1964 - يىلدىن ئېتىبارەن يەرلەرنى تەكشىلەش، سالا ئېتىز، ئورمان بەلۋېغى، يول،

ئۆستەڭلەرنى پىلانلاش ئىشى ئېلىپ بېرىلىپ، كېيىنكى يېزا ئىگىلىك تەرەققىياتىغا ئاساس سېلىندى.

1967 - يىلدىن كېيىن ئەمگەك ھەققىنى خاتىرىلەشتە «سىياسىي ئەمگەك نومۇرى باھالاش» يولغا قويۇلۇپ، «كۆتۈرە بېرىش» دېگەن سۆز كاپىتالىزمنىڭ مېلى دەپ قارىلىپ، شىددەتلىك تەنقىد قىلىندى. 1969 - يىلدىن ئىلگىرى ئۇزاققىچە «ئاشلىقنى تۇتقا قىلىش» يولغا قويۇلۇپ، كۆپ خىل ئىگىلىك چەتكە قېقىلدى، كىرىمنى ئاشۇرۇپ بېيىش «كاپىتالىزملىق لۇشيەن» دەپ قارىلىپ، قارشى تۇرۇلدى.

1984 - يىلى يېزا، كەنت تۈزۈلمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، خەلق گۇڭشېسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

يېزا خەلق گۇڭشېلىرىنىڭ 1958 — 1963 - يىلغىچە بولغان ئاساسىي ئەھۋالى

جەدۋەل 6 — 4

يىللار	گۇڭشې سانى	ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەترەتى سانى	ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتى سانى	گۇڭشېغا كىرگەن ئائىلە سانى	گۇڭشېغا كىرگەن نوپۇس سانى			گۇڭشېغا كىرگەن ئەمگەك كۈچى سانى (ئادەم)				گۇڭشېغا كىرمىگەن ئائىلە سانى	گۇڭشېگە كىرمىگەن نوپۇس سانى (ئادەم)	گۇڭشېغا كىرمىگەن ئەمگەك كۈچى سانى (ئادەم)
								ئەر		ئايال				
					جەمئىي	ئەر	ئايال	پۈتۈن ئەمگەك	يېرىم ئەمگەك	پۈتۈن ئەمگەك	يېرىم ئەمگەك			
1958	6	96	402	16444	69370	36373	32997	14458	2529	12311	2418	17	54	32
1959	6	107	407	16495	68213	36078	32135	15781	2716	12773	2682	2	6	4
1960	6	104	388	16388	66066	34080	31986	15333	2792	12967	2299	1	3	2
1961	6	101	390	18484	71232	37628	33604	15571	2845	12462	2845			
1962	6	103	392	18061	69736	35806	33930	13793	3625	12212	2211			
1963	6	98	403	17698	71263	36723	34540	14036	2711	11486	2605			

3. مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى

1980 - يىل 9 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم ھەر قايسى گۇڭشېلاردا يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى يولغا قويدى. 1981 - يىلى «دۆلەتنىڭكىگە كاپالەتلىك قىلىش، كوللېكتىپقا يېتەرلىك قالدۇرۇش، ئېشىپ قالغاننىڭ ھەممىسى شەخسكە تەۋە بولۇش» تىن ئىبارەت چوڭ ھۆددىگەرلىك شەكلى ناھىيە بويىچە ئومۇملاشتۇرۇلدى. 1983 - يىلى ئەتىيازدا 4 دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەيدانى (فېرمىسى)، 6 خەلق گۇڭشېسىدىكى 130 چوڭ ئەترەت (ليەن)، 491 كىچىك ئەترەتتە مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلدى. 20 نەچچە يىل دەۋر سۈرگەن «داشقازان تامىقى» تۈزۈلمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

1985 - يىلى «ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشنى ھەرگىز بوشاشتۇرماسلىق، كۆپ خىل ئىگىلىكنى پائال راۋاجلاندۇرۇش، ئۆز جايىنىڭ ئۈستۈنلۈكىنى جارى قىلدۇرۇش» فاڭجېنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، تېرىقچىلىق كەسپىنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسى تەڭشەلدى. ئاشلىق كۆلىمى

ئازايتىلىپ، پاختا، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىك ۋە ئورمانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى زور كۆچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇلدى، يېڭى گۈللەنگەن دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكىسى كېڭەيتىلىپ، ئىلمىي ئۇسۇلدا يەر تېرىش يولغا قويۇلدى. كەسپىي ئائىلە، پەن - تېخنىكا ئائىلىلىرى راۋاجلاندۇرۇلۇپ، پەن - تېخنىكا ئارقىلىق نامراتلارغا يار - يۆلەك بولۇش يولغا قويۇلدى. 1983 - يىلى ئاشلىق تېرىلغۇ كۆلىمى ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ %77.5نى، كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ %13.9نى، ياغلىق دان تېرىلغۇ كۆلىمى ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ %5.2نى ئىگىلىدى. 1990 - يىلى بۇلار ئاشلىق %66.5، كېۋەز %30.5، ياغلىق دان %1.03كە تەڭشەلدى. 1990 - يىلى ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 87 مىڭ 300 تونناغا يېتىپ، 1980 - يىلدىكىنىڭ 2 ھەسسىسىگە، پاختا ئومۇمىي مەھسۇلاتى 10 مىڭ 404 تونناغا يېتىپ، 6.17 ھەسسىسىگە باراۋەر بولدى. يېزا ئاھالىسىنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى 719 يۈەنگە يېتىپ، 1980 - يىلدىكىنىڭ 6.54 ھەسسىسىگە تەڭلەشتى.

ئائىلە ھۆددىگەرلىك تۈزۈمى دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىنىى ۋە ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى يۇقىرى كۆتۈردى، يېزىلاردىكى ھەرخىل ئارتۇقچىلىقى بار ئادەملەر نوقۇل تېرىقچىلىق كەسپىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، باقمىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاش، سودا كەسپلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. يەرلەرنىڭ تېرىقچىلىق ماھىرلىرىغا مەركەزلىشىشكە يول قويۇلدى، دېھقانلار شەھەرگە كىرىپ سودا بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بولدى. 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە 396 پەن - تېخنىكا ئائىلىسى، 1200 دىن ئارتۇق ئاشلىق - پاختا نۇقتىلىق ئائىلىسى، 892 ھەرخىل كەسپىي ئائىلە بارلىققا كەلدى. پاختا ئىشلەپچىقىرىش ناھىيىنىڭ يېزا ئىگىلىكىدىكى ئىقتىسادىي تۈزۈلۈككە ئايلاندى، ئاۋات ناھىيىسى دۆلەت بويىچە پاختا بازىسى ناھىيىسىگە ئايلاندى.

Ⅱ باب

تېرىقچىلىق

§1. ئاساسلىق دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ تارقىلىشى ۋە مەھسۇلاتى

1. تارقىلىشى

ناھىيىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى تۈزلەڭ بوستانلىقلارغا جايلاشقان ئۇستەڭ سىستېمىلىرىدىكى تېرىلغۇ يەرلەرگە، ئاساسلىقى، بۇغداي، كۆممىقوناق، كېۋەز، ياغلىق دان ۋە پۇرچاق تېپىدىكىلەر، شال قاتارلىق دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى تېرىلىدۇ؛ قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە، كۆكتات كۆپىنچە كەنت ئىچىگە ھەمدە يېقىن ئەتراپلارغا تېرىلىدۇ؛ كەنت - مەھەللىلەردىن بىر قەدەر يىراق چەت - ياقا يەرلەرگە، شورلۇق، يېڭى ئېچىلغان بوزيەرلەرگە

كۆپىنچە بېدە، قىچا، زىغىر، ئاپتاپپەرەس ياكى يازغى بۇغداي قاتارلىق سېلىنما ئاز كېتىدىغان زىرائەتلەر تېرىلىدۇ. 1985 - يىلدىن كېيىن، كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى يىلسېرى كېڭىيىپ ناھىيە بويىچە ھەممە يېزا - مەيدانلارغا تارقالدى. ناھىيىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى چۆللۈك رايونغا زىرائەت تېرىلمايدۇ.

2. مەھسۇلاتى

مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) ناھىيە بويىچە 61 مىڭ 400 مو يەرگە بۇغداي تېرىلىپ، 46 مىڭ 200 دەن (10 مىڭ 626 توننا) ھوسۇل ئېلىنغان، بىرلىك مەھسۇلاتى 75. 0 دەن (172.5 كىلوگرام) بولغان؛ 43 مىڭ 600 مو يەرگە كۆممىقوناق تېرىلىپ، 35 مىڭ 800 دەن (8234 توننا) ھوسۇل ئېلىنغان، بىرلىك مەھسۇلاتى 82. 0 دەن (188.6 كىلوگرام) بولغان؛ 13 مىڭ مو يەرگە كېۋەز تېرىلىپ، 135.2 توننا ھوسۇل ئېلىنغان، بىرلىك مەھسۇلاتى 10.4 كىلوگرام بولغان.

1949 - يىلى 189 مىڭ 900 مو يەرگە ئاشلىق زىرائىتى تېرىلىپ، 13 مىڭ 339 توننا ھوسۇل ئېلىنغان، بىرلىك مەھسۇلاتى 70.24 كىلوگرام بولغان؛ 16 مىڭ 500 مو يەرگە كېۋەز تېرىلىپ، 1750 توننا ھوسۇل ئېلىنغان، بىرلىك مەھسۇلاتى 10.5 كىلوگرام بولغان؛ 25 مىڭ مو يەرگە ياغلىق دان تېرىلىپ، 439 توننا ھوسۇل ئېلىنغان، بىرلىك مەھسۇلاتى 17.5 كىلوگرام بولغان. كېيىنچە يىلسېرى ئاشقان، 1956 - يىلغا كەلگەندە ئاشلىق ئۇمۇمىي مەھسۇلاتى 22 مىڭ 974 توننىغا، بىرلىك مەھسۇلاتى 98 كىلوگرامغا يەتتى؛ پاختا ئۇمۇمىي مەھسۇلاتى 482 توننىغا، بىرلىك مەھسۇلاتى 19.5 كىلوگرامغا يەتتى؛ ياغلىق دان ئۇمۇمىي مەھسۇلاتى 607 توننىغا، بىرلىك مەھسۇلاتى 27.5 كىلوگرامغا يەتتى. كېيىنچە بىرلىك مەھسۇلاتى يىلسېرى تۆۋەنلىدى، بولۇپمۇ 1959 — 1962 - يىلغىچە ئەڭ تۆۋەن بولدى. 1962 - يىلى ئاشلىق زىرائەتلىرىنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 53 كىلوگرام، پاختا بىرلىك مەھسۇلاتى 7.5 كىلوگرام، ياغلىق دان بىرلىك مەھسۇلاتى 13 كىلوگرام بولدى. 1963 - يىلدىن كېيىن تەدرىجىي ئۆرلىدى، 1966 - يىلى ئاشلىق ئۇمۇمىي مەھسۇلاتى 33 مىڭ 615 توننا، بىرلىك مەھسۇلاتى 74.5 كىلوگرام بولدى؛ پاختا ئۇمۇمىي مەھسۇلاتى 1340 توننا، بىرلىك مەھسۇلاتى 26.5 كىلوگرام بولدى؛ ياغلىق دان ئۇمۇمىي مەھسۇلاتى 806 توننا، بىرلىك مەھسۇلاتى 30 كىلوگرام بولدى. 1967 - يىلدىن ئېتىبارەن تۆۋەنلەشكە باشلىدى، 1970 - يىلى يەنە ئۆرلىدى، لېكىن ئېشىش دەرىجىسى زور بولمىدى. 1979 - يىلى ئاشلىق ئۇمۇمىي مەھسۇلاتى 43 مىڭ 646 توننا، بىرلىك مەھسۇلاتى 106.5 كىلوگرام بولدى؛ پاختا ئۇمۇمىي مەھسۇلاتى 1348 توننا، بىرلىك مەھسۇلاتى 29 كىلوگرام؛ ياغلىق دان ئۇمۇمىي مەھسۇلاتى 1132 توننا، بىرلىك مەھسۇلاتى 41.5 كىلوگرام بولدى. 1985 - يىلدىن ئېتىبارەن بىرلىك مەھسۇلات يىلسېرى ئۆسۈشكە باشلىدى. 1985 - يىلى ئاشلىق ئۇمۇمىي مەھسۇلاتى 69 مىڭ 81 توننىغا، بىرلىك مەھسۇلاتى 160 كىلوگرامغا؛ پاختا ئۇمۇمىي مەھسۇلاتى 4089 توننىغا، بىرلىك مەھسۇلاتى 60 كىلوگرامغا؛ ياغلىق دان ئۇمۇمىي مەھسۇلاتى 1807 توننىغا، بىرلىك مەھسۇلاتى 75.1 كىلوگرامغا يەتتى. 1990 - يىلى ئاشلىق ئۇمۇمىي مەھسۇلاتى 87 مىڭ 300 توننىغا، بىرلىك مەھسۇلاتى 218 كىلوگرامغا؛ پاختا ئۇمۇمىي مەھسۇلاتى 10 مىڭ 404 توننىغا يەتتى، گەرچە 3 قېتىم مۆلدۈر ئاپىتىنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، ئوتتۇرىچە بىرلىك مەھسۇلاتى يەنىلا

55.7 كىلوگرام بولدى، يۇقىرى ھوسۇللۇق ئېتىزلارنىڭ 100 كىلوگرامدىن ئېشىپ كەتتى؛ ياغلىق دان ئومۇمىي مەھسۇلاتى 1567 تونىنىغا، بىرلىك مەھسۇلاتى 248.7 كىلوگرامغا يەتتى، پاختا مەھسۇلاتى زور ھەجىمدە ئاشتى.

§ 2 . تېرىقچىلىق تۈزۈمى

60 - يىللاردىن ئىلگىرى ئاساسەن، يىلدا بىرلا قېتىم ھوسۇل ئېلىناتتى، ھوسۇلى يېغىۋېلىنغان ئاز مىقداردىكى كۆزگى بۇغداي ئېتىزلىرىغا قارا بۇغداي، تېرىق قاتارلىق زىرائەتلەر تېرىلاتتى. ئەينى چاغلاردا نوپۇس ئاز، تېرىلغۇ ئېتىزلىرى قېلىپلاشمىغان، قەيەردە زىرائەت ئۈنسە، شۇ يەرگە تېرىلغان، مايسا ئۈنمىسە ياكى ئۆسۈش ئەھۋالىسى ناچار بولسا، ئاق ناشلىۋېتىلىپ، يەنە بىر قانچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يەنە قايتا بوزيەر قاتاردا ئېچىلىپ تېرىلغان.

1964 - يىلى «بىكتۆەننى نىشان قىلىش، يەرلىك ئالاھىدىلىكىنى ئاساس قىلىش، ئومۇمىيۈزلۈك پىلانلاش، مۇددەتكە بۆلۈپ ئىشقا ئاشۇرۇش» تەشەببۇس قىلىنىپ، يەرلەر تەدرىجىي پىلانلىنىپ، تېرىلغۇ يەرلىرى تەكشىلەندى. ئەتىيازدا تېرىلىدىغان زىرائەت يەرلىرى 9 — 11 - ئايلاردا كۆزلۈك شۇدىگەر قىلىندى، شۇ ئارقىلىق تۆپراق پىشۇرۇلۇپ ھاشارات ۋە ئوت - چۆپ زىيانداشلىقى ئازايتىلدى. ئەتىيازدا توك تولۇق ئېرىپ بولالمىغان چاغدا، ئوغۇت تۆكۈپ، نېپىز ئاغدۇرۇپ، تىرنىلاپ - سۈرەم سېلىپ داڭگاللارنى ئېزىپ نەملىكنى ساقلاپ، 3 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى يازغى بۇغداي ياكى زىغىر، قىچا قاتارلىقلار ئۆز پەيتىدە تېرىلدى. كۆممىقوناق، كېۋەز ۋە قوغۇن - تاۋۇز، كۆكتات تېرىلىدىغان يەرلەرگە 3 - ئاينىڭ ئاخىرى ياكى 4 - ئاينىڭ بېشىدا — تۆپراق پۈتۈنلەي ئېرىپ بولغاندىن كېيىن ئەتىيازلىق سۇ قويۇلۇپ، يەنە ئوغۇتلىنىپ، ئاغدۇرۇلۇپ، تىرنىلاپ - يوپۇرۇلۇپ ئاندىن ئۇرۇق سېلىندى. نەملىكنى ئۇرلىتىپ، ئۇرۇقنى بىخلاندۇرۇش ئۈچۈن نەملىكسىز ناچارراق، داڭگال كۆپ يەرلەر يەنە باستۇرۇلدى.

كۆزگى بۇغداي تېرىلىشتىن ئىلگىرى يەرگە ئوغۇت چېچىلىپ، ئاغدۇرۇلۇپ ئېگىز - تۆپچەكلەر يوقىتىلدى، تىرنىلاپ - يوپۇرۇپ ياكى باستۇرۇپ 10 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تېرىلىپ بولدى. تۈنجى بولۇپ يېغىۋېلىنىدىغىنى زىرائەتلەر، ئاساسلىقى، بۇغداي، زىغىر، قىچا، ئۈنىڭدىن كېيىنكىلىرى، بالدۇر پىشىدىغان كۆممىقوناق، كېۋەز، قوغۇن - تاۋۇزدىن ئىبارەت. ئالدىن ئورۇلىدىغان زىرائەتلەر ئورۇۋېلىنغاندىن كېيىن ئېتىزلار ئاغدۇرۇلۇپ شۇدىگەر قىلىندى. 70 - يىللاردا بىر قىسىم كۆزگى بۇغداي ئېتىزلىرىغا يېشىل ئوغۇت قىلىنىدىغان قاشقابىدە تېرىلىپ، بۇغداي يېغىۋېلىنغاندىن كېيىن سۇغىرىلىپ، قاشقابىدە باراقسان ئۆسكەندە ئاغدۇرۇلۇپ، تۆپراقنىڭ ئورگانىك سوپىتى ۋە ئوغۇت كۆچى ئاشۇرۇلدى.

80 - يىللاردا ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى زور ھەجىمدە كۆپەيتىلىپ، ئاشلىق، ياغلىق دان كۆلىمى تەدرىجىي ئازايتىلدى. ئاشلىق مەھسۇلاتىنى مۇقىملاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئېگىز تېرىلغۇ كۆلىمى تېز سۈرئەتتە كېڭەيتىلدى. كۆممىقوناقنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك دېگۈدەك بالدۇر، ئوتتۇراھال پىشىدىغان سورتلىرى تېرىلدى. تاۋۇز، كۆزلۈك كۆكتاتمۇ ئېگىزغا تېرىلدى. شۇڭلاشقا، بۇغداينىڭمۇ بالدۇر پىشىدىغان سورتى كۆپ تېرىلدى.

60 - يىللاردىن ئىلگىرى، يەر ئاستى سۇ ئورنى يۇقىرى، شورلىشىش ئېغىر بولغانلىقتىن،

نۇرغۇنلىغان تېرىلغۇ يەرلەرگە شاللا تېرىلاتتى، شال تېرىلغۇ كۆلىمى بىر قەدەر زور بولۇپ، 1959 - يىلى 55 مىڭ 300 مو ئىدى. كېيىن «مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش ئۇچۇن، سۇ ئورنىنى تۆۋەنلىتىش كېرەك» دېگەن شوئار ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، زەيكەش چېچىلىپ، يەر ئاستى سۇ ئورنى يىلسېرى تۆۋەنلىتىلدى. شال كۆلىمى يىلسېرى ئازايتىلدى، 1990 - يىلى 17 مىڭ 400 موغا چۈشۈپ قالدى، باشقا زىرائەتلەرنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتىمۇ زور ھەجمده ئۆستى. 50 -، 60 - يىللاردا شال تېرىشتا بىۋاستە تېرىش ئۇسۇلى قوللىنىلاتتى: 6 - ئايدا كەلكۇن سۇيى كەلگەندە يەر ئاغدۇرۇلۇپ سۇغىرىلاتتى - دە، ئۇرۇق چېچىلاتتى، مەھسۇلاتى تۆۋەن ئىدى، 1960 - يىلى ئوتتۇرىچە بىرلىك مەھسۇلاتى 47 كىلوگرام ئىدى. 80 - يىللاردا بىر قىسىم شاللىقلاردا مايسا يېتىشتۇرۇپ، مايسا كۆچۈرۈش ئۇسۇلى قوللىنىلدى، شاللىقلاردا خىمىيىۋى ئوغۇت ۋە ئوت - چۆپ يوقىتىش دورىلىرى كەڭ ئىشلىتىلدى، 1990 - يىلى بىرلىك مەھسۇلات 264 كىلوگرامغا يەتتى.

چەت، يىراق ۋە قۇۋۇتتى يېتەرلىك بولمىغان يەرلەر كۆپىنچە ئەتىيازدا دەم ئالدۇرۇلدى، 6 - ئايدا كەلكۇن كەلگەندە ئاندىن تېرىلدى، بىر قېتىملا ھوسۇل ئېلىندى. بەزىدە ئەتىيازدا ئاغدۇرۇلۇپ تېرىلمىدى، بۇ ئارقىلىق يەرنى شۇدىگەر قىلىش، پىشۇرۇش مەقسىتىگە يېتىلدى.

§ 3 . ئۆستۇرۇش تېخنىكىسى

1 . بۇغداي

1958 - يىلدىن ئىلگىرى چېچىپ تېرىش ئاساس قىلىناتتى، ئالدى بىلەن ئۇرۇق چېچىپ ئۇنىڭدىن كېيىن يەر ئاغدۇرۇش ۋە ئالدى بىلەن يەر ئاغدۇرۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇرۇق چېچىشتىن ئىبارەت 2 خىل ئۇسۇل قوللىنىلاتتى، ئۇرۇق چېچىلغاندىن كېيىن سۇرەم سېلىناتتى، كېيىن سوغىرىپلا قويۇلاتتى، ھوسۇل يىغىۋېلىناتتى. 1958 - يىلدىن كېيىن تەدرىجىي ھالدا ئاتقا سۈرىتىلىدىغان سېيالكا بىلەن قۇرلاپ ئۇرۇق سېلىندى. 80 - يىللاردىن ئېتىبارەن، تراكتورغا سۈرىتىلىدىغان سېيالكا بىلەن ئۇرۇق سېلىندى. ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، بىرلىك مەھسۇلاتىنى ئاشۇرۇپ، كىرىمنى كۆپەيتىش ئۇچۇن، تۇجۇپىلەپ تېرىشقا ئەھمىيەت بېرىلدى، باستۇرۇپ سۇغىرىش چۇنەكلەپ سۇغىرىشقا ئۆزگەرتىلدى، خىمىيىۋى ئوغۇت زور مىقداردا ئىشلىتىلدى، بالدۇر پىشىدىغان يۇقىرى ھوسۇللۇق سورتلار كىرگۈزۈلدى. 1985 - يىلدىن كېيىن رېتسىپلىق ئوغۇتلاش يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى، ئۆسۈشنى تەڭشەش دورىسى ئىشلىتىلدى. يوپۇرماقتا مىكرو ئوغۇت ئىشلىتىلدى. 1989 - يىلدىن ئېتىبارەن، ئازوتنى تۇراقلاندۇرغۇچى باكتېرىيە ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئۇرۇق سېلىندى. 1990 - يىلى بىرلىك مەھسۇلاتى 238 كىلوگرامغا يېتىپ، 1970 - يىلدىكىدىن 255% ئاشتى.

2 . كۆممىقوناق

50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن ئىلگىرى تېرىقچىلىق تەرتىپى مۇنداق بولۇپ كەلدى: يەر ئاغدۇرۇش — ئۇرۇق چېچىش — تىرنىلاش — سۇرەم سېلىش؛ كېيىن مۇنداق ئۆزگەرتىلدى: يەر ئاغدۇرۇش — ئۇۋلاپ تېرىش — تىرنىلاش — سۇرەم سېلىش. 1964 - يىلدىن ئېتىبارەن

بۇغداي سېيالكىسى ئارقىلىق ئۇرۇق سېلىنىدى. تۆپ - قۇر ئارلىقى 40 × 60 (س م) بولدى. 70 - يىللاردىن ئېتىبارەن چاسا ئۇۋلاپ تېرىلدى، تۆپ - قۇر ئارلىقى 40 × 60 (س م) بولدى. ئۇسۇلى: ئالدى بىلەن سىزىق سىزىۋېلىنىدۇ، ئاندىن بىر ئادەم ئۇۋا چېقىرىدۇ، بىر ئادەم ئۇرۇق سالىدۇ، بىر ئادەم كۆمىدۇ. يەر ئاغدۇرۇشتىن ئىلگىرى مەھەللىۋى ئوغۇت بېرىلىدۇ. تاقلاش مەزگىلى بىر قەدەر ئۇزۇن، كۆپىنچە، 6 - ئايدا كەلكۈن كەلگەندىن كېيىن تۆنجى قېتىم سۇغىرىلىدۇ. ئادەتتە 3 قېتىم سۇغىرىش بىلەن پىشىدۇ. ئېگىزغا تېرىلغان كۆممىقوناق، قولدا ئۇۋلاپ تېرىلغانلىرىمۇ، كېۋەز سېيالكىسىدا تېرىلغانلىرىمۇ بار. ئېگىزغا تېرىلغانلىرىنىڭ تاقلاش مەزگىلى قىسقا بولۇپ، زور مىقدارىدا خىمىيىۋى ئوغۇت ئىشلىتىلىدۇ.

شال ئالدىنقى پاراگرافتا بايان قىلىنىدى، كېۋەز 3 - بابتا مەخسۇس بايان قىلىنىدۇ، باشقا ئاز مىقدارلىق زىرائەتلەر قىسقارتىۋېتىلدى.

4 § . سورت ياخشىلاش

50 - يىللاردا ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ئۇرۇقنى ئائىلىلەر تاللاپ قالدۇراتتى، «ھەممە ئائىلە يەر تېرىيتتى، ھەممە ئائىلە ئۇرۇق ساقلايتتى». يېزا ئىگىلىكى كوللېكتىپلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، 1958 - يىلى «ئۆزى تاللاش، ئۆزى كۆپەيتىش، ئۆزى قالدۇرۇش، ئۆزى ئىشلىتىش، زۆرۈر تەڭشەشنى قوشۇمچە قىلىش» فاكتىنى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، ئۇرۇق گۈڭشي، ئەترەتلەرنى ئاساس قىلغان ھالدا تارقاق يېتىشتۇرۇلدى، ئۇرۇقچىلىق پونكىتى يېتەكچىلىك قىلىشقا ۋە تەڭشەشكە مەسئۇل بولدى. 1963 - يىلى ناھىيە بويىچە ئۆزلىرى يېتىشتۇرىدىغان ئۇرۇقلۇق ئېتىزى 59 مىڭ 778 موغا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە كۆزگى بۇغداي ئېتىزى 33 مىڭ 494 مو، يازغى بۇغداي 1973 مو، كۆممىقوناق 13 مىڭ 893 مو، شال 6632 مو، كېۋەز 3822 مو. 1965 - يىلى ناھىيە بويىچە ئاشلىق سورتلۇق ئۇرۇقى كېڭەيتىلگەن كۆلەم 221 مىڭ مو بولۇپ، ئومۇمىي كۆلەمنىڭ 7.49 %نى ئىگىلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە بۇغداي سورتلۇق ئۇرۇقى تېرىلغۇ ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ 68 %نى، كۆممىقوناق 57 %نى ئىگىلىدى.

1978 - يىلى سورتلۇق ئۇرۇق يېتىشتۇرۇش تارقاقلاشتۇرۇشكە ئۆزگەرتىلىپ، سورتلاردىكى كۆپ بولۇش، قالايمىقانلىشىپ كېتىش، شالغۇتلىشىپ قېلىش ھادىسىلىرى ھەل قىلىندى، ئۇرۇق ئىشلەپچىقىرىشنى كەسىپلەشتۇرۇش، پىششىقلاشتۇرۇش، ماشىنىلاشتۇرۇش، سۈپەتنى ئۆلچەملەشتۇرۇش، ئورۇنلىشىشنى رايونلاشتۇرۇش، ناھىيىلىك ئورۇقچىلىق پونكىتى ئۇرۇق بىلەن بىر تۇتاش تەمىنلەش فاكتىنى يولغا قويۇلدى. 1978 - يىلى ناھىيىلىك ئورۇقچىلىق مەيدانى قۇرۇلۇپ، ئۇرۇق يېتىشتۇرۇش ۋەزىپىسىنى زېممىسىگە ئالدى. 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بەشبېرىق، غورۇچۆل، تامتوغراق يېزىلىرىمۇ ئۇرۇق يېتىشتۇرۇپ، ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق پونكىتىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشى ۋە تەمىنلىشى ئۇچۇن سېتىپ بەردى. ئۇرۇقچىلىق پونكىتى يەنە سىرتقى جايلاردىن ئۇرۇق سېتىۋېلىپ كىرگۈزۈپ كەڭ دېھقانلارنى تەمىنلىدى. 1990 - يىلى ھەرخىل دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنى سورتلاشتۇرۇش ئىشقا ئاشۇرۇلدى.

50 - يىللاردىن كېيىن كىرگۈزۈلگەن سورتلار مۇنۇلار:

كۆزگى بۇغداي: «ئۇكرائىنا — 83»، «ئۇكرائىنا — 0246»، «نۆۋىدا — 183»، «شىنجاڭ كۆزگىسى — 2»، «تاشكەن — 6898»، «ئودېسسا»، «گەنمەي — 7 —

12»، «شىفېك — 12»، «جويا»، بۇنىڭ ئىچىدە كېڭەيتىش كۆلىمى بىر قەدەر زور، ئەڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىغا ئىگىلىرى — «ئۇكرائىنا — 0246»، «نۇڭدا — 183»، «تاڭشەن — 6898»، «شىنجاڭ كۇزگىسى — 2» لەردىن ئىبارەت.

يازغى بۇغداي: «گەنمەي — 96»، «ئابو»، «ئوۋرۇ»، «مېكسىكا يازغىسى»، «بودامۇ»، «قەشقەر باقابۇقى»، «سەيداسى» قاتارلىق سورتلاردىن ئىبارەت. بۇنىڭ ئىچىدە «ئوۋرۇ»، «بودامۇ»، «قەشقەر باقابۇقى»، «سەيداسى» لارنىڭ كېڭەيتىلىش كۆلىمى بىر قەدەر زور بولدى.

كۆممىقوناق: 60 - يىللاردا «ئالتۇن خانىش»، «ئاق ئات چىشى»، «جىنزا — 5»، قاتارلىقلار كىرگۈزۈلدى، كېيىن يەنە «خەيدى — 101 (ئېگىزغا تېرىلىدۇ)»، «شۇاڭلىيۇ — 156»، «جىنخۇا يەككە شالغۇتى»، «يىخۇاڭ يەككە شالغۇتى»، «جىندا»، «يىشېن»، «CS — 704» قاتارلىق سورتلار كىرگۈزۈلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىغا ئىگىلىرى «ئالتۇن خانىش»، «ئاق ئات چىشى»، «خەيدى — 101»، «CS — 704» لەردىن ئىبارەت.

شال: 50 — 60 - يىللاردا يەرلىك قارا سۇزاپ شال، ئاق سۇزاپ شال، نومى شېلى ئاساس قىلىناتتى، كېيىن «نىڭشى — 62 — 3»، «گوچىك — 20»، «ھەمكارلىق — 1»، «شازى — 129»، «ئەيفېك — 2»، «شاجياۋ — 5»، «بېيجىك — 1 — 10» قاتارلىق سورتلار كىرگۈزۈلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ۋەكىللىك خاراكتېرىغا ئىگە سورتلار يەرلىك قارا سۇزاپ، ئاق سۇزاپ شاللاردىن ئىبارەت.

پاختا سورتلىرىنى پاختا بابىدىن كۆرۈۋېلىك.

قىچا: باي مۇخۇاڭ قىچىسى، سىكاڭ قىچىسى تېرىلىدۇ.

§ 5 . ئاشلىق زىرائەتلىرىدىكى كېسەللىك، ھاشارات زىياندا شلىقى ۋە ئالدىنى ئېلىش، يوقىتىش

1. ئاساسلىق كېسەللىكلەر ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش، يوقىتىش

1) بۇغداي ئال كېسىلى

ھەر يىلى دېگۈدەك يۈز بېرىدۇ. كېسەللىكنىڭ قوزغىلىشى ھاۋا كىلىماتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ، قۇرغاقچىلىق يىللىرى بىر قەدەر يەڭگىل بولىدۇ، مۇبادا كۆپلەپ يامغۇر ياغسا، كېسەللىكنىڭ قوزغىلىشى ئېغىرلىشىپ كېتىدۇ.

كېسەللىك ئالامەتلىرى: كېسەللىك كۆرۈلگەن مەزگىلدە يوپۇرماق سپورا توپى بىلەن تولۇپ كېتىدۇ، بۇغدايلىق يېشىلدىن سېرىققا ئايلىنىپ قالىدۇ، باش چىقىرالماي، تۇتاش - تۇتاش قۇرۇپ كېتىدۇ. 1959 - يىلى بەشئېرىق يېزىسىدىكى 584 مو بۇغداي ئال كېسىلى تۇپەيلىدىن ھوسۇل بەرمىدى. كېسەل قوزغالغان مەزگىلدە نۇقتىنى مەركەز قىلىپ ئەتراپقا كېڭىيىدۇ. ناھىيە تەۋەسىدە كېسەللىكنىڭ قوزغىلىش نىسبىتى ئومۇمىيۈزلۈك %10 ئەتراپىغا، ئېغىرلاشقان ۋاقىتتا %30 تىن كۆپرەككە يېتىدۇ. 1983 - يىلى 220 مىڭ مو يەردىكى بۇغدايدىن ئېغىرلاشقان 16 مىڭ 618 مو بولۇپ، ئومۇمىي كۆلەمنىڭ %6.7 نى ئال كېسىلىگە يولۇققىنى

ئىگىلىدى.

ئالدىنى ئېلىش، يوقىتىش ئۈسۈلى: 50 - 60 - يىللاردا يەرلىك ئۈسۈلدا يوقىتىلاتتى:

(1) بۆيىنى قاينىتىپ سۈيۈقلۇق هازىرلاپ، يەنە شاپتۇل، ئابدىمىلىك، ياڭاق، شوخلىلارنىڭ يوپۇرماقلىرىنى قاينىتىپ سۈيۈقلۇق هازىرلاپ، بۇ سۈيۈقلۇقلار ئارىلاشتۇرۇلۇپ بۆغدايلىققا چېچىلىدۇ؛ (2) بۆغدايلىققا كۈل، هاك چېچىلىدۇ؛ (3) غولپىياز، سامساقلارنى يانچىپ - ئۈزاقلاپ، ئۇنى يۇغان سۇغا ئۇرۇق چىلاندى.

خىمىيىۋى دورىلار بىلەن ئالدىنى ئېلىش، يوقىتىش: 0.5 لىتر هاك - گۈڭگۇرت بىرىكمىسى، 6% لىك «666» ئاممونىي فېنول كىسلاتاسى بۆغداي باشاقلىرىغا پۈركۈلدى.

70 - يىللاردىن كېيىن، كېسەللىككە تاقابىلچان سورتلار تاللاپ ئىشلىتىلدى، ئۇرۇقلۇق ئېتىزلىرىغا نىسبەتەن دائىرە بويىچە تاللاش، باشاقلاپ تاللاش، كېسەل تۈپلەرنى يۇلۇۋېتىش ئۈسۈلى قوللىنىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا «باۋىستىن» قاتارلىق دورىلار ئۇرۇققا ئارىلاشتۇرۇلۇپ تېرىلدى، بۆغداي تۈپلىرىگە پۈركۈپ چېچىلدى.

2) بۆغداي قاراباشاق كېسىلى

سېپىق قاراكۈيە كېسىلى ۋە تارقاق قاراكۈيە كېسىلى كۆرۈلىدۇ. 60 - يىللاردا بۇ كېسەللىكنىڭ يۇز بېرىشى بىر قەدەر ئېغىر ئىدى، 70 - يىللاردىن كېيىن كېسەللىككە تاقابىلچان سورتلار كېڭەيتىلگەچكە، بۇ خىل ئەھۋال يەڭگىللەپ قالدى.

كېسەللىك ئالامەتلىرى: سېپىق قارا كۈيە كېسىلىگە دۇچار بولغان بۆغداي تۈپلىرى ساغلام بۆغداي تۈپلىرىگە قارىغاندا پاكاراق كېلىدۇ، تۈپلىنىشى كۆپرەك، كېسەل باشاقلار قىسقا، تۇز كېلىدۇ، تۇتۇق يېشىل ھەمدە كۈلرەڭ بولىدۇ، پىشىش مەزگىلىدە شاكىلى سىرتقا قاراپ ئېچىلىپ، كۈلرەڭ قارا ياكى ئاق رەڭدىكى كېسەل دانلار كۆرۈنۈپ قالىدۇ، ئاسان ئۈزۈلۈپ كېتىدۇ، ئۈزۈلگاندىن كېيىن قارا پاراشوك توزۇيدۇ، ئۇنىڭدىن بېلىق ھىدى كېلىدۇ. تارقاق قاراكۈيە كېسىلىگە گىرىپتار بولغان بۆغداي تۈپلىرىنىڭ باشاق چىقىرىشى ساغلام بۆغداي تۈپلىرىنىڭكىدىن بالدۇر بولۇپ، چېچىلغان قارامۇق هالىتىدە بولىدۇ.

ئالدىنى ئېلىش، يوقىتىش ئۇسۇلى: كېسەلگە تاقابىلچانلىقى بار سورتلارنى تاللاپ ئىشلىتىش، ئېڭىز ئۇرۇپ ئالماشتۇرۇپ تېرىش، ئۇستۇرۇش - پەرۋىشنى كۈچەيتىش، تۈپلەرنىڭ ئىممونىتېت ئىقتىدارىنى ئۇستۇرۇش، ئەھۋال ئېغىر ئېتىزلارغا نىسبەتەن «باۋىستىن»، «فېنشيۇلىك» لار بىلەن ئۇرۇقنى دورىلاش كېرەك. قارا كۈيە كېسىلى يۇز بەرگەندە، دورا بىلەن يوقىتىشنىڭ رولى ئانچە چوڭ بولمايدۇ.

3) كۆممىقوناق قاراكۈيە كېسىلى

بۇ كۆممىقوناق پوقاق قاراكۈيە كېسىلى ۋە كۆممىقوناق يىپچە قاراكۈيە كېسىلى دەپ 2 خىلغا ئايرىلىدۇ.

كېسەللىك ئالامەتلىرى: كۆممىقوناق پوقاق قارا كۈيە كېسىلى ئادەتتە «كۈل خالتىسى» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل كېسەللىكنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى كېسەللىك ئالامەتلىرى روشەن بولمايدۇ، كېيىنچە كېسەل تەگكەن ئورۇن بۇرتۇپ چىقىدۇ، يېتىلگەندىن كېيىن كۈلگە ئايلىنىپ ئۇچۇش ئارقىلىق تارقىلىدۇ. كۆممىقوناق يىپچە قاراكۈيە كېسىلىدە پوقاق هالىتىدىكى «كۈل خالتىسى» بولمايدۇ. قارا توزان كۆممىقوناق مەدىكىنىڭ ئۇچىدا چېچىلىپ تۇرىدۇ. 2 خىل قاراكۈيە كېسىلى كۆممىقوناق ئانىلىق چېچىكى چېچەك يىپچىلىرىنىڭ ئاساس قىسمىدا پەيدا بولىدۇ. زەمبۇرۇغ سېپورا تېنى قارا پاراشوك بولۇپ، تۆت ئەتراپقا ئىنتايىن ئوڭاي

تارقىلىدۇ. 1958 - يىلى ئومۇميۈزلۈك كېسەل تارقالدى. ئادەتتىكى يىللاردا 8% ئەتراپىدا يۇز بەردى. 80 - يىللاردىن كېيىن ئاز كۆرۈلىدىغان بولدى.

ئالدىنى ئېلىش، يوقىتىش ئۇسۇلى: ئاساسلىقى، كېسەلگە تاقابىلىچان سورتلار تاللاپ ئىشلىتىلدى، ئۇنىڭدىن قالسا، دېھقانچىلىق دورىلىرى بىلەن ئۇرۇق دورىلاندى، كېسەل تەگكەن باشاقلارنى ئورۇۋېتىش ئۇسۇللىرى قوللىنىلدى.

2. ئاساسلىق ھاشارات زىياندا‌شلىقى، ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش

1) يەر يولۇسى

ناھىيە بويىچە ئومۇميۈزلۈك پەيدا بولىدۇ. بەزى يىللىرى ئېغىرراق بولىدۇ، ئاساسلىقى سېرىق يەر يولۇسىدىن ئىبارەت. ئۇ، كۆممىقوناق، كېۋەز قاتارلىق كۆپ خىل زىرائەتلەرگە زىيان سالىدۇ. يەر يولۇسى زىرائەتلەرنىڭ يىلتىزسىمان غوللىرىنى يەپ، مايسا ئالىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. 1959 - يىلى كۆممىقوناققا بولغان زىيىنى ئىنتايىن ئېغىر بولدى. ھەربىر ئۇۋىدىكى يەر يولۇسى 3 -4 كە، كۆپ بولغانلىرىدا 7 - 8گە، ھەتتا 10 نەچچىگە يەتتى. ئالدىنى ئېلىش، يوقىتىش ئۇسۇلى، ئاساسلىقى يەرنى شۇدگەر قىلىپ توك ياتقۇزۇش، ئەتىيازدا بالدۇر تېرىش، كۈزدە كېچىكىپ تېرىش ئارقىلىق ئۇنىڭ زىيان سېلىشىنىڭ يۇقىرى پەللە مەزگىلى ئۆتكۈزۈۋېتىلدى. ئۇنىڭدىن قالسا، قىرنى بۇزۇپ لىچىنكىلىرى يوقىتىلدى، يەمچۈك بىلەن ئالداپ ئۆلتۈرۈلدى، ئادەملەر تۈتۈشقا تەشكىللەندى، 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن ئېتىبارەن، يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىش يولغا قويۇلدى. يوپۇق ئىچىدىكى نەملىك ۋە تېمپېراتۇرا يۇقىرى بولغاچقا، يەر يولۇسىنىڭ ھايات كەچۈرۈشىگە مۇۋاپىق كەلمەي، يەر يولۇسىنىڭ زىيىنى ئۆنۈملۈك تىزگىنلەندى.

2) بۇغداي كۆك پىتى

كېسەللىك ئالامەتلىرى: 5 - ئايدىن باشلاپ بۇغداي مايسىلىرىغا زىيان سالىدۇ، 5 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئەھۋال ئېغىر بولغان ئېتىزلىقلاردا كۆك پىت يوپۇرماقلارنى قاپلاپ كېتىپ، بۇغداي يوپۇرماقلىرىنى قۇرۇتىۋېتىدۇ، باشاق توق دان تۇتالمايدۇ، ھەتتا ئاق باشاق بولۇپ قالىدۇ. قىش ئىللىقراق ئۆتسە، كېيىنكى يىلى ۋە يامغۇر كۆپ ياغمايى قۇرغاقچىلىق بولغان يىللىرى ئېغىر دەرىجىدە يۇز بېرىدۇ.

ئالدىنى ئېلىش، يوقىتىش ئۇسۇلى: يەر تەييز ئاغدۇرۇلۇپ ئېكىز يوقىتىلىدۇ. ئادەتتىكى يىللاردا ۋە ئاپەت ئەھۋالى ئېغىر بولمىغان ئېتىزلىقلاردا خانقىز، ئالتۇن كۆز ھەرە، ئۆمۈچۈك قاتارلىق تەبىئىي كۈشەندىلەرگە يېگۈزۈپ تىزگىنلىگىلى بولىدۇ. ئەھۋال ئېغىر بولغان يىللاردا ۋە كېسەللىك ئېغىر بولغان ئېتىزلارغا «پىرىمىكارپ» قاتارلىق خىمىيىۋى دورىلارنى پۈركۈش ئارقىلىق يوقىتىلىدۇ.

3) غوزا قۇرتى

لىچىنكىلار قوناقنىڭ كارنىيى ئىچىگە كىرىپ ياش - يۇمران ئۇزەك يوپۇرماقلارنى يەيدۇ، يېگى يوپۇرماق ئۆسۈپ چىققاندىن كېيىن نۇرغۇن تۆشۈكلەر پەيدا بولىدۇ، ئېغىرراق بولغاندا، ئۇچىنى يەپ بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن داۋاملىق ئۆسەلمەي، توم، قىسقا، ئۇچى يوق تۈپلەر بارلىققا كېلىدۇ. كۆممىقوناق دان تۇتقاندىن كېيىن، يۇمران دانلارغا زىيان سېلىپ، مەھسۇلاتنىڭ كېمىيىشىنى، سورتنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

ئالدىنى ئېلىش، يوقىتىش ئۇسۇلى: كۈزدە شۇدگەر قىلىپ، توك ياتقۇزۇپ، ئەتىيازدا

بالدۇر تېرىپ، كۆزدە كېچىكىپ تېرىپ، زىيان سېلىشنىڭ يۇقىرى پەللە مەزگىلى ئوتكۈزۈۋېتىلمىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا، قىرلار بۇزۇلۇپ قورچاقلار يوقىتىلمىدۇ، دورىلىق يەمچۈك بىلەن ئالداپ ئوللتۇرۇلمىدۇ، ئادەم كۈچى ئارقىلىق توتۇلمىدۇ. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن ئېتىبارەن، يوپۇق يېپىپ تېرىش سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلدى. يوپۇق ئىچىدىكى نەملىك ۋە تېمپېراتۇرا يۇقىرى بولغاچقا، زىيانداش ھاشاراتلەرنىڭ ھايات كەچۈرۈشىگە پايدىسىز بولدى، نەتىجىدە ھاشارات زىياناداشلىقى زور دەرىجىدە يەڭگىللىدى.

4) يوپۇرماق كانىسى

بۇ، يازنىڭ تۇمۇز كۈنلىرىدىكى قۇرغاق پەسلىدە پەيدا بولىدۇ، يوپۇرماق كانىسى ئېتىز چېتىدىن ئېتىز ئوتتۇرىسىغا قاراپ تېزلىكتە تارقىلىدۇ، تامامەن يۇقۇپ بولغاندىن كېيىن، تۇپ يوپۇرماقلىرى سارغىيىپ قۇرۇيدۇ. مۇبادا، يامغۇر ياغسا ياكى سۇغىرىلسا، كېسەللىك ئالامەتلىرى مەلۇم دەرىجىدە يەڭگىللىشىدۇ.

ئالدىنى ئېلىش، يوقىتىش ئۇسۇلى: ئېتىز ياقىلىرىدىكى ئوت - چۆپلەرنى چاناپ يوقىتىش ياكى دورا پۈركۈپ كانا مەنبەلىرىنى يوقىتىش؛ نۇقتىدا، دائىرىدە پەيدا بولغان ژاقىتتا، پەيتىدە دورا پۈركۈپ كېڭىيىپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش؛ كانا بىلەن يوقۇملانغان ئېتىزلاردىكى غازاڭلارنىڭ يەر ئاغدۇرغاندا تۇپراق ئاستىغا كۆمۈلۈپ كېتىشىدىن ساقلىنىش لازىم.

زىياناداش ھاشاراتلەرنىڭ كۈشەندىلىرى ئىچىدە خانقىز ئائىلىسىدىكىلەردىن قوش لەۋسىمان داغلىق خانقىز، قوڭۇر سەپكۈنلۈك خانقىز، ئۆزگىرىشچان خانقىز، 11 داغلىق خانقىز، 13 داغلىق خانقىز، CSP خانقىزدىن ئىبارەت 6 خىلى بار؛ ئالتۇن كۆز ھەرە ئائىلىسىدىكىلەردىن جۇڭخۇا ئالتۇن كۆز ھەرىسى، ئادەتتىكى ئالتۇن كۆز ھەرە، 7 داغلىق لەۋسىز چار CSP، 7 داغلىق مەڭزىسىز CSP، 5 داغلىق چوققىسىز CSP، كىچىك ئالتۇن كۆز ھەرە، گۈزەل ئالتۇن كۆز ھەرە، سارغۇچ قوڭۇر ئالتۇن كۆز ھەرە، چوڭ ئالتۇن كۆز ھەرىدىن ئىبارەت 9 خىلى بار؛ كۆك پىت يەيدىغان چۈشن ئائىلىسىدىكىلەردىن چوڭ كۈلرەڭ كۆك پىت يەيدىغان چۈشن، چىپار دوقا ماڭلاي كۆك پىت يەيدىغان چۈشن، كۆك پىت يەيدىغان چۈشن CSP دىن ئىبارەت 4 خىلى بار؛ سېرىق ھەرە ئائىلىسىدىكىلەردىن بۇغداي كۆك پىتى يەيدىغان پاچاقلىق سېرىق ھەرە، كېۋەز ئۇزۇن خارتوملۇق كۆك پىت CSP سېرىق ھەرىدىن ئىبارەت 2 خىلى بار. بۇلاردىن باشقا سېرىق ھەرە، قوش سەپكۈنلۈك پارازىت چۈشن، توقال ئۇۋچى چېرىپاشكا، قاراسۇغەللىك قارغۇ چېرىپاشكا، تىرىپىس قاتارلىقلار بار. بوغۇملۇق كۈشەندە ھاشاراتلاردىن ئېتىز ئۆمۈچۈكى، پايدىلىق قۇشلاردىن تۇمۇر تۇمشۇق، قۇشقاچ، ھۇپۇپ، پاختەك قاتارلىقلار بار.

III باب

كېۋەز

§ 1. تېرىش تارىخى

كېۋەز — ئاۋات ناھىيىسىنىڭ ئاساسلىق ئىقتىسادىي زىرائىتى. 50 - يىللاردىن ئىلگىرى ئەرەب كېۋىزى ئاساس قىلىناتتى. ئەرەب كېۋىزىنىڭ ئۆسۈش مەزگىلى قىسقا، تۇپى پاكار،

غوزىسى كىچىك، تالاسى تىوم - قىسقا، مەھسۇلاتى تۆۋەن ئىدى. مىنگۇنلۇك 28 - يىلى (1939 - يىلى) ناھىيە بويىچە 1768 مو كېۋەز تېرىلىپ 6.2 تونىنا مەھسۇلات ئېلىندى، بىرلىك مەھسۇلاتى 3.5 كىلوگرام بولدى. مىنگونلۇك 31 - يىلى (1942 - يىلى) سوۋېت ئىتتىپاقىدىن «ناۋنىلوسكى» ۋە «سنادېر» ناملىق كېۋەز سورتلىرى كىرگۈزۈلدى، بۇلارنىڭ مەھسۇلاتى يەرلىك كېۋەزنىڭكىدىن يۇقىرى ئىدى. شۇ يىلى يەرلىك كېۋەزدىن 10 مىڭ مو تېرىلدى، بىرلىك مەھسۇلاتى 10 كىلوگرام بولدى؛ كىرگۈزۈلگەن سورت 2000 مو تېرىلدى، بىرلىك مەھسۇلاتى 20 كىلوگرامغا يەتتى.

ئاۋاتلىنىڭ كىلىماتى ۋە تۇپرىقى كېۋەز تېرىشقا باب كېلىدۇ. يەر ئىسلاھاتى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ھۆكۈمەت دېھقانلارنى كېۋەز تېرىشقا سەپەرۋەر قىلدى ھەمدە ئۇرۇق تەڭشەپ بەردى، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئۇرۇقلۇق چىگىت كىرگۈزۈپ، تېرىقچىلىق تېخنىكىسىنى جەھەتتە يېتەكچىلىك قىلدى. سىستېمىلىق تېخنىكا يېتەكچىلىكى كەمچىل بولغاچقا، مەھسۇلاتنىڭ ئېشىشى بىر قەدەر ئاستا بولدى. 1949 — 1958 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە 20 مىڭ مو ئەتراپىدا كېۋەز تېرىلىپ كەلدى. بىرلىك مەھسۇلاتى 20 كىلوگرامغا يەتمىدى. 60 - يىللاردا يېزا ئىگىلىك مەكتەپلىرىنى پۈتتۈرۈپ ناھىيىگە كېلىپ خىزمەت قىلىۋاتقان خادىملار يېزىلارغا چوڭقۇر چۆكۈپ، ناھىيىنىڭ كىلىماتى، سۇ، تۇپراق شارائىتىغا ئاساسەن، سىرتقى جايلارنىڭ تەجرىبىسىگە بىرلەشتۈرۈپ، تېرىقچىلىق ئۇسۇلىنى ياخشىلاپ، دېھقانلارغا ئۇچىنى ئۇزۇش، شاخلىرىنى چاتاش، ھاشارات يوقتىتىش، كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش قاتارلىق تېخنىكىلاردا يېتەكچىلىك قىلىپ، مەھسۇلاتنى يىلمۇيىل ئۆستۈردى. 1967 - يىلى 44 مىڭ 400 مو كېۋەز تېرىلىپ، ئومۇمىي مەھسۇلاتى 1482 تونىنا، بىرلىك مەھسۇلاتى 33.38 كىلوگرام بولدى. 70 - يىللاردا دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتىدا مەخسۇس كېۋەز تېخنىكا خادىمى بار ئىدى. بىكتۇەننىڭ تېرىقچىلىق تېخنىكىسى كىرگۈزۈلگەچكە، مەھسۇلات مىقدارىنىڭ ئۆسۈشى بىر قەدەر زور بولدى، كېۋەز ناھىيىدىكى ئاساسلىق ئىقتىسادىي زىرائەت بولۇپ قالدى. 1978 - يىلى ناھىيە بويىچە 50 مىڭ مو يەرگە كېۋەز تېرىلدى. 1982 - يىلدىن كېيىن كېۋەزنى «ھەربىيلەر كېۋەزنى — 1» ئاساسلىق تېرىلىدىغان سورت بولۇپ قالدى. 1983 - يىلى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، دېھقانلارنىڭ كېۋەز تېرىش ئاكتىپلىقى مىسلىسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىش ئومۇملاشتۇرۇلۇپ، خىمىيىۋى دورىلار ئارقىلىق ئوت - چۆپ يوقتىتىش، زىرائەت ئۆسۈشىنى تەڭشەش دورىسى ۋە ئۆسۈملۈك ھورمونى، يوپۇرماق ئوغۇتى پۈركۈش قوللىنىلىپ، «پاكار، قويۇق، بالدۇر» ئۆستۈرۈش ئەندىزىسى قاتارلىق يېڭى تېخنىكىلار ئومۇملاشتۇرۇلغاچقا، بىرلىك مەھسۇلات ھەسسىلەپ ئاشتى، ئىقتىسادىي ئۈنۈمى تېز كۆپەيدى، دېھقانلار تەرەققىياتتا بەسلىشىپ، تېرىلغۇ كۆلىمىنى ھەسسىلەپ ئاشۇردى. 1985 - يىلى 92 مىڭ 400 مو كېۋەز تېرىلدى، ئومۇمىي مەھسۇلاتى 4098 تونىنغا، بىرلىك مەھسۇلاتى 35.44 كىلوگرامغا يەتتى. 1990 - يىلغا كەلگەندە تېرىلغان كۆلىمى 186 مىڭ 700 موغا يېتىپ، ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ 38.2%نى ئىگىلىدى. گەرچە 3 قېتىم مىسلىسىز ئېغىر مۇلدۇر ئاپىتىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، ئومۇمىي مەھسۇلاتى يەنىلا 10 مىڭ 404 تونىنغا، بىرلىك مەھسۇلات 56 كىلوگرامغا يەتتى، يۇقىرى ھوسۇللۇق ئېتىزلارنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 100 كىلوگرامدىن ئېشىپ كەتتى. ناھىيە بويىچە چىگىتلىك پاختىنى سېتىۋېلىشقا سالغان مەبلەغ 100 مىليون يۈەنلىك ئۆتكەلنى بۆسۈپ ئۆتتى، ھەر يىلى كېۋەز تېرىشتىن قىلغان كىرىمى 10 مىڭ

يۆندىن ئاشىدىغان دېھقان ئائىلىسى كۆپەيدى، ئاۋات ناھىيىسى دۆلەتنىڭ سۈپەتلىك پاختا ئىشلەپچىقىرىش بازىلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى. 1988 - يىلى ۋىلايەتنىڭ مول ھوسۇل مۇسابىقىسىدە 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى، 1990 - يىلى ئاپتونوم رايونىنىڭ 100 مىڭ مولۇق كېۋەزدىن مول ھوسۇل ئېلىش پىلانى بويىچە 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى ھەمدە يېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىكى ۋە توقۇمىچىلىق سانائىتى مىنىستىرلىكىنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشتى.

§ 2 . تېرىقچىلىق شەرت - شارائىتى

1. كۈن نۇرى

يىللاردىن بۇيان قۇياشنىڭ ئومۇمىي رادىئاتسىيە مىقدارى 137 — 145 كىلوكالورىيە/كۋادرات سانتىمېتىر، كۈن نۇرىنىڭ يىللىق چۈشۈش ۋاقتى 2611.2 سائەت، فىزىئولوگىيىلىك رادىئاتسىيە مىقدارى 68.6 — 72.5 كىلوكالورىيە/كۋادرات سانتىمېتىر، كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش پىرسەنتى 58% — 62% بولۇپ كەلدى. يېتەرلىك قۇياش رادىئاتسىيىسى كېۋەزنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىدە كۈن نۇرىغا بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرىدۇ، فوتوسىنتېز ماسلاتلىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە ۋە جۇغلىنىشىغا پايدىلىق، غوزىلار ھەم كۆپ، ھەم چوڭ بولۇپ، سۈپىتى ياخشى.

2. كىلىمات

يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 10.4℃ — 11℃، قىروسىز مەزگىل 205 — 211 كۈن، 10℃ تىن چوڭ ياكى ئۇنىڭغا تەڭلىشىدىغان يىللىق يىغىندا تېمپېراتۇرا 4024℃ — 4048℃ بولۇپ، ئارا ۋە بالدۇر پىشىدىغان سورتلارنىڭ يېتىلىشىنى قانائەتلەندۈرىدۇ. تېمپېراتۇرىنىڭ بىر يىلدىكى ئوتتۇرىچە سوتكىلىق ئۆزگىرىش پەرقى 15℃ ئەتراپىدا بولۇپ، ئەڭ چوڭ سوتكىلىق ئۆزگىرىش پەرقى 25.5℃، بۇ، ماددىنىڭ جۇغلىنىشىغا پايدىلىق، بىراق، تالالاردىكى قەنت مىقدارىمۇ بىر قەدەر يۇقىرى بولىدۇ. 9- ئايدا تېمپېراتۇرىنىڭ تۆۋەنلىشى تېز بولۇپ، تالالارنىڭ ئايلىنىپ ئۆزگىرىشىگە ۋە قېلىنلىشىغا پايدىسىز، مۇۋاپىق بالدۇر تېرىغاندا ۋە مۇناسىپ كېلىدىغان سورتنى ئىشلەتكەندىلا، ئاندىن ئۇ خىل ھالەتنى تۆگەتكىلى بولىدۇ.

4 — 5 - ئايلاردا بوران چىقىدۇ، يامغۇر ياغىدۇ، 5 — 8 - ئايلاردا ھەمىشە مۆلدۈر ئاپىتى يۈز بېرىدۇ، بۇلار كېۋەزنىڭ ئۆسۈشىگە پايدىسىز.

3. تۇپراق

ناھىيىنىڭ يەر تۈزۈلۈشى تەپ - تەكشى، نەم تۇپراق ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، تۇپرىقى بوش، قۇمسىاق كېلىدۇ، تېرىشقا باب كېلىش خۇسۇسىيىتى ياخشى، كېۋەزنىڭ ئۆسۈشىگە پايدىلىق. ئوزۇقلۇق تەركىبى ئوتتۇراھال، ئازوت كەمچىل، فوسفور ئاز، كالىي مول،

ئورگانىكلىقى ئاز، كېۋەزنىڭ ئۆسۈش مەزگىلىدە كېرەكلىك ئوزۇقلۇق ئوغۇتلاش يولى بىلەن يەتكۈزۈپ بېرىلمەيدۇ. تۇپراق تەركىبىدىكى تۇز مىقدارى ئادەتتە 0.5% ئەتراپىدا بولىدۇ، يۇقىرىلىرىنىڭ 2%كە يېتمەيدۇ، توك سۇيى ۋە ئەتىيازلىق سۇلىرىنى باستۇرۇپ تۇتاندىلا، مايسا تولۇق ئۇنەلەيدۇ.

§ 3 . سورتلار

1. قۇرۇقلۇق كېۋەزى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، ئەرەب كېۋەزى تېرىش ئاساس قىلىناتتى. 1950 - يىلدىن كېيىن بۇ كېۋەز تەدرىجىي شاللىۋېتىلىپ، يېڭى كېۋەز سورتى تېرىلىدىغان بولدى. 50 - يىللاردا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن «108F»، «3173—C» كېۋەز سورتلىرى كىرگۈزۈلدى. «3173—C» سورتى 1964 - يىلدىن بۇرۇن ئاساسلىق سورت ئىدى، بۇنى ئەرەب كېۋەزىگە سېلىشتۇرغاندا، تالاسى ئۇزۇن، قىرو چوشۇشتىن ئىلگىرىكى پاختىنىڭ سالمىقى زور، مايسىنىڭ ئۇنۇشى ياخشى، ئونۇمسىز تۇپراقنىمۇ چىداملىق، غوزىسى ئاسان چوشۇپ كەتمەيدۇ. مەھسۇلاتى يۇقىرى بولمىسىمۇ، بىر قەدەر مۇقىم. يېتەرسىزلىكى: غوزىسى كىچىك، تالاسى قىسقا، سانائەت خام ئەشياسى قىلىشقا بولمايدۇ. «108F» سورتىمۇ ئوخشاش مەزگىلدە ئوتتۇراھال پىشىدىغان سورتلاردىن بولۇپ، ئۆسۈش مەزگىلى 128 — 155 كۈن، تۇپ ئىگىزلىكى 80 — 110 سانتىمېتىر، ئاساسىي غولى توم، تاق غوزا ئېغىرلىقى 6.5 — 7.3 گرام كېلىدۇ. ئارتۇقچىلىقى: باراقسان ئۆسىدۇ، بىر قەدەر ياخشى ئۆسۈش شارائىتىدا مول ھوسۇل ئالغىلى بولىدۇ. كەمچىلىكى: مايسىسى ئاسانلىقچە تولۇق ئۇنمەيدۇ، يۇقىرى ئۆستۈرۈش شارائىتىنى تەلەپ قىلىدۇ، مۇبادا سۇ، ئوغۇت مۇۋاپىق بولمىسا، تۈجۈپىلەپ پەرۋىش قىلىنمىسا، ئوتتۇرا، تۆۋەن قىسمىدىكى غوزىلار كۆپلەپ تۆكۈلۈپ كېتىدۇ.

1964 - يىلى «3173—C» ۋە «108F» سورتلىرىنىڭ تالا سۇپىتى چېكىنىپ كەتكەنلىكتىن، يېزا ئىگىلىك 1 - شى 3 - تۈەندىن «1470—C» ئاراپىشار سورت كىرگۈزۈلدى. ئۇنىڭ ئارتۇقچىلىقى: ساپ پاختا نىسبىتى يۇقىرى، تالا سۇپىتى ياخشى، ئاساسىي گەۋدە تالاسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 29.4 — 30.6 مىللىمېتىر كېلىدۇ، قىسقا تالا نىسبىتى 10%، ئىنچىكىلىكى 5670 مېتىر/گرام، چىڭلىقى 4 — 4.18 گرام. غوزىسى چوك، مول ھوسۇل بېرىش خۇسۇسىيىتى ياخشى، چېچەكلەش مەزگىلىدىن ئىلگىرىكى غوزىلارنى ساقلاش ئوڭاي، قىرودىن ئىلگىرىكى چېچىكى كۆپ، مەھسۇلاتى مۇقىم. يېتەرسىزلىكى مايسا كېچىكىپ ئۇنىدۇ ياكى تېمپېراتۇرا تۆۋەن بولۇپ قالسا، مايسا تولۇق ئۇنەلمەيدۇ، تۇپلىرى ئوڭاي يېتىۋالىدۇ، بالدۇرلا غازاك بولىدۇ.

1981 - يىلى «1470—C» سورتىنىڭ تالا ئۇزۇنلۇقى 27 مىللىمېتىرغا، ساپ پاختا نىسبىتى 39%كە چۈشۈپ قالدى، شۇنىڭ بىلەن يېزا ئىگىلىك 2 - شى 28 - تۈەندىن «ھەربىيلەر كېۋەزى - 1» كىرگۈزۈلۈپ سىناق تەرىقىسىدە تېرىلدى. 1982 - يىلى چوك ئېتىزلار بويىچە كېڭەيتىلدى، 80 - يىللاردا ئاساسلىق تېرىلىدىغان سورت بولۇپ قالدى. مەزكۇر سورت ئاراپىشار، چوك غوزىلايدىغان مول ھوسۇللۇق تىپ بولۇپ، ئۆسۈش مەزگىلى 130 — 140 كۈن، ئومۇمەن غوزىسىنىڭ ئېغىرلىقى 5.5 گرام، قىرودىن كېيىنكى گۈللۈك غوزىسىنىڭ

ئېغىرلىقى 2.4 — 4.5 گرام. كېۋەز تۈپلىرىنىڭ ئۆسۈشى تىمەن، تۈپ شەكلى زىچ، قويۇق تېرىشقا باب كېلىدۇ، شورغا چىداملىق، تالاسسىنىڭ رەڭگى ساپ ئاق، تالا ئۇزۇنلۇقى 29 — 30 مىللىمېتىر، ئىنچىكىلىكى 5000 — 6500 مېتىر/گرام، يەككە چىگلىقى 2.4 — 5.4 گرام، ساپ پاختا نىسبىتى 37% ئەتراپىدا. يېتەرسىزلىكى: سۇ، ئوغۇت شارائىتى تەلەپكە يەتمىسە، چېچەكلىك غوزىلىرى ئوڭايلا تۆكۈلۈپ كېتىدۇ، كېسەللىككە تاقابىلچان، چىدامچان ئەمەس.

مۇشۇ مەزگىللەردە يەنە بالدۇر پىشىدىغان سورت — «بالدۇر پىشار شىنجاڭ قۇرۇقلۇق كېۋەزى» ئاز مىقدارda تېرىلدى. مەزكۇر سورتنىڭ غوزىسى كىچىك، مەھسۇلاتى تۆۋەن، لېكىن مۇپىتى ياخشى. ئۆسۈش مەزگىلى قىسقا بولغاچقا، 5 - ئاينىڭ ئاخىرىدىن ئىلگىرى مۇلدۇر ئاپىتىگە ئۇچرىغان كېۋەزلىكلەرگە تېرىشقا مۇۋاپىق كېلىدۇ.

2. مىسىر كېۋەزى (ئۇزۇن تالالىق كېۋەز)

1962 - يىلى خاڭگۇك دېھقانچىلىق مەيدانىدا سىناق تەرىقىسىدە بىر نەچچە مو تېرىلدى، 1966 - يىلى غورۇچۆل گۆڭشېسىدا 3000 مو تېرىلىپ، بىرلىك مەھسۇلاتى 50 كىلوگرامغا يېقىنلاشتى. مۇشۇ مەزگىلدە «شىنجاڭ ئاراپسىمان كېۋەزى» تېرىلاتتى، ئۆسۈش مەزگىلى 131 — 149 كۈن بولۇپ، قىرىدىن كېيىنكى 50% غوزا تولۇق ئېچىلالمايدۇ، غوزا ئېغىرلىقى 2.7 — 3.3 گرام ئەتراپىدا، تالا ئۇزۇنلۇقى 34.5 — 37.9 مىللىمېتىر، ساپ پاختا نىسبىتى 32%. كېيىن ئۇزۇن تالالىق كېۋەز تېرىلمايدىغان بولدى، 1979 - يىلى يەنە قايتا تېرىلدى، «جۇنخەي — 1» ئاساسلىق سورت قىلىندى. 1980 - يىلدىن كېيىن كۆلىمى كېڭەيتىلىپ، 30 مىڭ مو يەرگە تېرىلدى، ئومۇمىي مەھسۇلاتى 1303.5 تونىنغا يەتتى. 1990 - يىلى 73 مىڭ مو يەرگە تېرىلىپ، ئومۇمىي مەھسۇلاتى 4663.2 تونىنغا، بىرلىك مەھسۇلاتى 65.1 كىلوگرامغا يەتتى. مەزكۇر سورت ئاراپسىمان، غوزىسى چوڭ، مول ھوسۇل تېپىغا مەنسۇپ بولۇپ، ئۆسۈش مەزگىلى 145 — 150 كۈن، ئادەتتە ئېتىزلاردىكى غوزا ئېغىرلىقى 5.5 گرام، قىرىدىن كېيىنكى غوزا ئېغىرلىقى 2.4 — 4.5 گرام كېلىدۇ. كېۋەز تۈپلىرىنىڭ ئۆسۈشى تىمەن، ناچار تۈپراق، قۇرغاقچىلىق ۋە شورغا چىداملىق، تالاسى ساپ ئاق، تالا ئۇزۇنلۇقى 35 — 37 مىللىمېتىر، تەكشىلىك دەرىجىسى 54% — 55.3%، يەككە چىگلىقى 4.02 گرام، ساپ پاختا نىسبىتى 33% ئەتراپىدا، يىگىلەش كېسەللىككە تاقابىل تۇرالايدۇ. 1990 - يىلى ئۇزۇن تالالىق كېۋەزنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى ئەڭ زور، باھاسى ئەڭ يۇقىرى بولدى. بەشئېرىق يېزا شاكال خەنزۇ كەنتىنىڭ كەنت بويىچە بىرلىك مەھسۇلات قىممىتى 1200 يۈەن بولدى. خەنزۇ دېھقانلار ئۇزۇن تالالىق كېۋەزنى خۇشال - خورام تېرىدى.

§ 4. تېرىقچىلىق ئۇسۇلى

3 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن ئېتىبارەن ئېتىز - قىرلار تەكشىلىنىپ، ئېرىقلار ئادالىنىدۇ، ئاخىرلىرىدا توك يانغاندىن كېيىن، دەسلەپكى يىلى توك يانقۇزۇلمىغان ۋە شورلىشىشى ئېغىر بولغان ئېتىزلارغا ئەتىيازلىق سۇ باشلىنىدۇ.

3 - ئاينىڭ ئاخىرىدىن 4 - ئاينىڭ بېشىغىچە ئېتىزلار مەھەللىۋى ئوغۇت بىلەن

ئوغۇتلىنىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن خىمىيىۋى ئوغۇت چېچىلىدۇ (ھەر موسىغا ئورنىيا قاتارلىق ئازوتلۇق ئوغۇتتىن 20 - 30 كىلوگرام، كالتسىي فوسفات قاتارلىق فوسفورلۇق ئوغۇتتىن 15 — 20 كىلوگرام ئىشلىتىلىدۇ)، ئۇنىڭغا ئۇلاپلا تراكتوردا يەر ئاغدۇرىلىدۇ. ئالدىنقى يىلى ئوت - چۆپ ئۆسكەن ئېتىزلار ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، ئوت - چۆپ يوقىتىش دورىلىرىدىن تېرى فلۇرالىن پۈركىۈلىدۇ، پۈركەلگەندىن كېيىن يەر دەرھال تىرنىلىنىپ يوپۇرۇلىدۇ ھەمدە ئېتىز - قىرلار قايتا تەكشىلىنىپ، رەتلىك، تەكشى، يۇمشاق، داغگالسىز بولۇش تەلىپى ئىشقا ئاشۇرۇلۇپ، ئۇرۇق سېلىشقا تەييارلىق كۆرۈلىدۇ. كېڭەز تېرىلغۇ كۆلىمى تېز سۈرئەتتە ئاشقاچقا، مەھەللىۋى ئوغۇت يېتىشمەي، نۇرغۇن ئائىلىلەر خىمىيىۋى ئوغۇتنى ئاساسىي ئوغۇت قىلىپ ئىشلەتتى، مەھەللىۋى ئوغۇتنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى يىلمۇيىل تۆۋەنلەپ كەتتى.

4 - ئاينىڭ باشلىرىدىن ئاخىرلىرىغىچە ئۇرۇق سېلىنىدۇ. ئۇرۇق سېلىنىشتىن بۇرۇن، چىگىت كۆپىنچە مىكروب ئۆلتۈرگۈچ دورا، ھاشارات ئۆلتۈرگۈچ دورا ۋە مىكرو ئوغۇت بىلەن ئارىلاشتۇرۇلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن چىرىپ كېتىشنىڭ ۋە مايسىنىڭ يۇمران مەزگىلىدە كېسەللىك پەيدا بولۇشنىڭ ھەمدە ھاشارات زىياندا شلىقىنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ، شۇنداقلا يېلتىز سىستېمىسىنىڭ يېتىلىش مەزگىلىدىكى ئوغۇتقا بولغان ئېھتىياجى تەمىن ئېتىلىدۇ. ناھىيە بويىچە تراكتورغا سۆرىتىلىدىغان يوپۇق يېپىش سېيالكىسى ئىشلىتىلىدۇ. كۆپىنچە 15 ئات كۈچىگە ئىگە تراكتورغا سۆرىتىلىدىغان تاق يوپۇق يېپىپ، قوش قۇرلاپ ئۆڭلاپ ئۇرۇق سالىدىغان سېيالكا ئىشلىتىلىدۇ، بىر كىشى تراكتور ھەيدىسە، بىر كىشى تراكتورغا ئەگىشىپ يوپۇق يېپىش، ئۇرۇق سېلىش ئەھۋالىنى تەكشۈرىدۇ ۋە يوپۇقنى كېسىش، ئۇرۇق ساندۇقىغا چىگىت تولدۇرۇش قاتارلىق ئىشلارنى قىلىدۇ. 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا كۆپىنچە ئۇرۇق ئوغۇتى ئىشلىتىلىپ ئۇرۇق سېلىناتتى، ھەر موسىغا 5 — 10 كىلوگرام ئورنىياغا ئاز مىقداردا فوسفور ئارىلاشتۇرۇلۇپ بېرىلەتتى. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرىغا بارغاندا، ئاساسىي ئوغۇت كۆپەيتىپ بېرىلدى، ئوغۇت چېچىلغاندىن كېيىن يەر ئاغدۇرۇلدى، بۇ «پۈتۈن قاتلاملىق ئوغۇتلاش» دەپ ئاتالدى، شۇڭلاشقا تېرىش ۋاقتىدا كۆپىنچە ئۇرۇق ئوغۇتى بېرىلمىدى. يوپۇق ئۈستىدىكى 2 قۇرنىڭ ئارىلىقى 35 سانتىمېتىر، يوپۇق ئارىلىقىدىكى بوش قور 55 سانتىمېتىر بولۇپ، كىچىك تراكتورنىڭ كولتىۋاتسىيە قىلىش، قوشۇمچە ئوغۇتلاش مەشغۇلاتى ئېلىپ بېرىشىغا ۋە پەرۋىشچىلەرنىڭ مەشغۇلات ئېلىپ بېرىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىلدى. تۆپ ئارىلىقى قۇرۇقلۇق كېڭىزنىڭ 5.12 سانتىمېتىر، ئۇزۇن تالالىق كېڭەزنىڭ 5.11 سانتىمېتىر بولدى. ھەر بىر ئۇۋىغا 3 — 6 تال چىگىت سېلىنىدى، ھەر موسىغا 6 — 8 كىلوگرام چىگىت ئىشلىتىلدى. تېرىش چوڭقۇرلۇقى 2 — 3 سانتىمېتىر بولدى، بىر تراكتورغا 2 كىشى سەپلىنىپ، بىر كۈندە 30 مودىن ئارتۇق يەرگە ئۇرۇق سېلىنىدى.

تېرىلىپ بولغاندىن كېيىن دەرھال تەكشۈرۈلۈپ، ئېچىلىپ قالغان ئۇۋىلار توپا بىلەن ئېتىلىدۇ. ھەر 50 مېتىر ئەتراپىدىكى يوپۇق ئۈستىگە توپا تاشلىنىپ، بوراننىڭ يوپۇقنى ئېچىۋېتىشىنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ، يوپۇق بېشى ۋە يەرنىڭ چەت - ياقىلىرىغا قولدا تولۇقلاپ ئۇرۇق سېلىنىدۇ. تۇجۇپىلگەنلەر يوپۇقنىڭ نۇر ئۆتكۈزۈشچانلىقىنى ۋە تېمپېراتۇرىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، يوپۇق ئۈستىدىكى توپىلارنى سۈپۈرۈۋېتىدۇ. تېرىلىپ 7 — 12 كۈن ئۆتكەندىن كېيىن مايسىلار ئۈنىدۇ، 70% مايسا ئۈنۈپ بولغاندا، ئالا جايلارغا تولۇقلاپ ئۇرۇق سېلىنىدۇ. مايسىلارنىڭ قۇرى كۆرۈلگەندە، كولتىۋاتسىيە قىلىنىدۇ، چوڭقۇرلىقى 5 سانتىمېتىر بولىدۇ.

1 ـ 2 تال راست يوپۇرماق چىقارغاندا، قولدا مايسا تاقلىنىدۇ ۋە مايسا قالدۇرۇلىدۇ. مايسا قالدۇرۇلغاندىن كېيىن 2 ـ قېتىم كولتىۋاتسىيە قىلىنىدۇ، چوڭقۇرلۇقى 7 ـ 8 سانتىمېتىر بولىدۇ. كولتىۋاتسىيە قىلىنغاندا نەملىكنى ساقلىغىلى، يەر تېمپېراتۇرىسىنى ئۆرلەتكىلى، شور ئۆرلەشنىڭ ئالدىنى ئالغىلى، مايسىلارنىڭ ئۆسۈشىنى تېزلەتكىلى بولىدۇ. 80 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن ئىلگىرى قىسمەن جايلاردا چىگىت دارىلىنىپ تېرىلدى. بۇ ئارقىلىق تېرىبىس قاتارلىق زىياندىش ھاشاراتلارنىڭ كېۋەزنىڭ ئۆچىنى يەپ كۆپ ئاچىماقلىق كېۋەزگە ئايلاندۇرۇپ، مەھسۇلاتنى كېمەيتىۋېتىشىنىڭ ئالدى ئېلىندى، 5 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنىدىن 18 ـ كۈنگىچە بىر قېتىم ھاشارات ئۆلتۈرۈش دورىسى چېچىلىدۇ.

6 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئورېبيا، كالىي دى ھىدروفوسفات، پۇركۇش گۈھىرى قاتارلىق يوپۇرماق ئوغۇتلىرى پۈركۈلىدۇ ھەمدە مېپىكۇئات خلورىد (ھەر موسىغا 3 — 5 گرام) ياكى خلور مېكۇئات خلورىد ئارىلاشتۇرۇلۇپ، كېۋەز مايسىلىرىنىڭ سۇغىرىلغاندىن كېيىن بەك ئۆسۈپ كېتىشىنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن يوپۇق ئېلىۋېتىلىپ كولتىۋاتسىيە قىلىنىدۇ (10 سانتىمېتىردىن چوڭقۇر)، قوشۇمچە خىمىيىۋى ئوغۇت (ھەر موسىغا 15 كىلوگرام ئورىياغا 5 ـ 8 كىلوگرام فوسفورلۇق ئوغۇت ئارىلاشتۇرۇلغان ئوغۇت) يوپۇقنىڭ 2 چېتىگە 6 ـ 10 سانتىمېتىر چوڭقۇرلۇقتا بېرىلىدۇ.

6 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا غوزىلاپ چېچەكلىگەن مەزگىلىدە تۇنجى سۇيى تۇتۇلىدۇ، سۇ مىقدارى كۆپ بولمايدۇ، ھەر موسىغا 60 كۇب مېتىر سۇ قويۇلىدۇ. تۇنجى سۇيى بەك بالدۇر تۇتۇلسىمۇ، بەك كۆپ بولۇپ كەتسىمۇ بولمايدۇ، شۇنداقلا بەك ئۆسۈپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ. سۇغارغاندىن كېيىن ئوت ـ چۆپ ئوتلىدۇ، ھاشارات زىياندىشلىقى كۆرۈلسە، ھاشارات يوقىتىلىدۇ.

7 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنلىرىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە راست يوپۇرماق 12گە يەتكەندە، يەنە يوپۇرماق ئوغۇتى ۋە مېپىكۇئات خلورىد ئوغۇتى بېرىلىدۇ، مىقدارى بۇرۇنقىدىن كۆپرەك بولىدۇ. يوپۇرماق پېتى ئېغىر بولغاندا، كۆپىنچە قۇر ئارىلىرىغا نوگوس (DDV) ئارىلاشتۇرۇلغان زەھەرلىك توپا چېچىلىپ دۇتلەپ ئۆلتۇرۇلىدۇ، ئۇلاپلا 2 ـ قېتىملىق سۇيى تۇتۇلىدۇ، سۇ مىقدارى كۆپ بولۇپ، ھەر مۇسىغا 90 كۇب مېتىردىن كۆپرەك سۇ بېرىلىدۇ. تۇنجى سۇيى بىلەن 2 ـ قېتىملىق سۇيىنىڭ ئارىلىقى بەكمۇ ئۇزىراپ كەتمەسلىكى، ئادەتتە، 15 كۈن ئىچىدە بولۇشى لازىم، بۇ «تۇنجى سۇيىنى كېچىكتۇرۇپ تۇتۇش، 2 ـ سۇيىنى ئالدىراپ تۇتۇش» دېيىلىدۇ.

7 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىن ئىلگىرى ئۇچى ئۇزۇلىدۇ. بالدۇر ئۇزۇگەندە ئازراق، كېچىكىپ ئۇزۇگەندە بەكرەك ئۇزۇلىدۇ، ئادەتتە بىر يوپۇرماق، بىر ئۇچ ياكى 2 يوپۇرماق، بىر ئۇچ ئۇزۇۋېتىلىدۇ.

ئۇچى ئۇزۇلگەندىن كېيىن دەرھال بىر قېتىم مېپىكۇئات خلورىد (ھەر موسىغا 6 ـ 8 گرام) پۈركۈپ ئۇچلىرى ۋە ھارام شاخلىرىنىڭ ئۆسۈپ كېتىشى چەكلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يوپۇرماق ئوغۇتى پۈركۈلىدۇ، ئىشلىتىلىش مىقدارى ئالدىنقى قېتىمدىكىدىن كۆپرەك بولىدۇ، سۇ تېخىمۇ كۆپ ئارىلاشتۇرۇلۇپ، يۇقىرى تېمپېراتۇرىلىق دورا زىيىنىنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ. غوزا قۇرتى، يوپۇرماق كانىسى زىيان سالسا، دورا چېچىپ ئۆلتۇرۇلىدۇ.

8 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا 3 ـ سۇيى تۇتۇلىدۇ. سۇ سەرپىياتى 2 ـ سۇيىدىن ئاز، تۇنجى سۇيىدىن كۆپرەك بولىدۇ. سۇغىرىشتىن ئىلگىرى سارغايغان ياكى ئۆسۈشى ياخشى بولمىغان

كېۋەزلىكلەردىكى كەك قۇر ئارىلىقلىرىغا ئورىيا چېچىلىدۇ، ھەر موسىغا 5 ـ 10 كىلوگرام ئىشلىتىلىدۇ.

قۇمساڭغۇ تۇپراقلار 4 ـ 5 قېتىم سۇغىرىلىدۇ، تۇنجى سۇيى بالدۇر تۇتۇلىدۇ، ھەر قېتىملىق سۇغىرىش ئارىلىقىدىكى ۋاقىت قىسقارتىلىپ قۇرغاقچىلىقنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ.

تۇنجى سۇيىنى تۇتۇشتىن بۇرۇن تۇپنىڭ ئاستىنقى يوپۇرماقلىرى تۈجۈپىلەپ پۈتىۋېتىلىدۇ، بۇ — «پايپىقىنى چاتىۋېتىش» دەپ ئاتىلىدۇ؛ 2 ـ سۇيىدىن كېيىن ھارام شاخلار ئېلىۋېتىلىدۇ، 8 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىن كېيىن گۈل، غۇنچىلىرى ئۈزۈۋېتىلىدۇ، بۇ — «ھارام چېچەكلەرنى ئۈزۈۋېتىش» (پىشمايدىغان چېچەكلەر) دەپ ئاتىلىدۇ. كېۋەز بەك ئۆسۈپ كۆكلەپ كېتىپ كېچىكىپ پېتىلىدىغان ئېتىزلاردا ھەر 2 قۇر بىر ـ بىرىگە يېقىنلاشتۇرۇلۇپ، بوش قور كېڭەيتىلىپ، شامال، نۇر ئۆتۈشلەيدىغان قىلىنىدۇ.

8 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا ئېتىز ـ قىرلاردىكى ئوت ـ چۆپلەر تولۇق يوقىتىلىدۇ، قىر ۋە ئېتىز چۆرىلىرىگە يىغىلىپ قالغان، چېچىلىپ ياتقان كېرەكسىز يوپۇقلار تازىلىۋېتىلىدۇ. ئېتىز پەرۋىش خىزمىتى شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. بىر ئادەم 25 مو كېۋەزلىكنى باشقۇرالايدۇ.

9 ـ ئايدا غوزىلار ئېچىلىپ، پاختا تېرىش مەۋسۇمى پېتىپ كېلىدۇ.

9 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنىدىن كېيىن كۆك پېتى تۇرغان، كېچىكىپ پىشىدىغان كېۋەزگە پىشىشنى تېزلىتىش دورىسى — ئېترېل پۈركۈلىدۇ، ھەر موسىغا 100 ـ 200 گرام ئېترېل كېتىدۇ.

11 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا پاختا تېرىش ئاخىرلىشىدۇ. بەزى پاختىكارلار 11 ـ ئاينىڭ باشلىرى ۋە ئوتتۇرىلىرىدا پاختا تېرىش ئاخىرلاشماستىنلا توك يانتۇزۇۋېتىدۇ. قۇمساڭ تۇپراق ھەمدە بالدۇر پىشار سورت بولمىسىلا، شۇ يىلى قىشلىق يەر ئاغدۇرىدىغانلار ناھايىتى ئاز.

ناھىيىدىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ شىمالىي قىسمىدا كېۋەز يوپۇرماق پېتى، غوزا قۇرتى، يوپۇرماق كانىسى ئاپىتى جەنۇبقا نىسبەتەن ئېغىرراق بولىدۇ، ئېتىز پەرۋىشىدە ھاشارات يوقىتىش ناھايىتى مۇھىم.

كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ تېزلىكتە كېڭىيىشى، كېسەللىك، ھاشارات زىياندا‌شلىقىنىڭ ئېغىرلىشىشىغا يۈزلىنىشى بىلەن ھاشارات يوقىتىش خىزمىتى ئېتىز پەرۋىشى خىزمىتىدىكى مۇھىم نۇقتىغا ۋە قىيىن نۇقتىغا ئايلاندى.

يوپۇرماق ئوغۇتى پۈركۈش ۋە دېھقانچىلىق دورىلىرى مىقدارىنىڭ زورىيىشى تۈپەيلىدىن، قولدا ھەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان يۇدما دورا پۈركۈگۈچ كېۋەز تېرىقچىلىقىدىكى ئاساسلىق دېھقانچىلىق سايمىنى بولۇپ قالدى، كېيىنچە ماتورلۇق يۇدما دورا پۈركىگۈچلەر بارلىققا كەلدى.

§ 5 . كېسەللىك، ھاشارات زىياندا‌شلىقى ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ يوقىتىش

1. قۇرۇپ قېلىش كېسىلى

بۇ — مايسا مەزگىلىدىكى كېسەللىك بولۇپ، يىللاردىن بۇيان يۇز بېرىپ كەلمەكتە. باش

ئەتىيازدا كىلىمات نورمال بولمىغاچقا، ئويمانلىق، زەيلىك، قېتىپ كەتكەن ئېتىزلاردا بىر قەدەر ئېغىر دەرىجىدە يۇز بېرىدۇ، 30% تىن ئېشىپ كېتىشى مۇمكىن. ئالدىنى ئېلىش، يوقىتىش ئۇسۇلى: مۇزاپىق نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش، ئۇرۇققا دېكسون ئارىلاشتۇرۇش، پەيتىدە تېرىش، قۇرى كۆرۈنگەندىن كېيىن دەرھال كولتىۋاتسىيە قىلىپ تۇپراقنىڭ تېمپېراتۇرىسىنى ئۆرلىتىشتىن ئىبارەت.

2. بۇرجەكلىك داغ كېسىلى

بۇ دائىم ئۇچرايدىغان كېسەللىك. كېسەل تەككەن يوپۇرماقتا بۇرجەكلىك داغ پەيدا بولىدۇ، ئېغىرلاشقاندا غوللىرى ئوڭايلا ئۆزۈلۈپ قۇرۇپ كېتىدۇ، غوزىلار زىيانغا ئۇچراپ چېرىيدۇ، بىراق، كېسەللىكنىڭ قوزغىلىش نىسبىتى يەڭگىل. 1959 - يىلى بەشئېرىق گۇڭشېسىدا بۇ كېسەللىك ئەڭ ئېغىر يۇز بېرىپ، كېۋەزلەر تۇتاش قۇرۇپ كەتكەنىدى. ئالدىنى ئېلىش، يوقىتىش ئۇسۇلى: تۇپ قالدۇقلىرىنى، چۆشكەن غازاڭلارنى، چېرىگەن غوزىلارنى يېغىپ كۆيدۈرۈش، ئېڭىز ئالماشتۇرۇپ تېرىش ئۇسۇلىنى قوللىنىش.

3. سولىشىپ قۇرۇش كېسىلى

ۋەيران قىلىش خاراكتېرلىق كېسەللىك بولۇپ، 1964 - يىلى كىرگۈزۈلگەن «C—1470» سورتى بىلەن بىللە كىرگەن. مەزكۇر كېسەللىكنىڭ ناھىيە تەۋەسىدە يۇز بېرىشىنى 3 يۇقىرى پەللە مەزگىلىگە ئايرىشقا بولىدۇ: بىرىنچى، مايسا مەزگىلى؛ كېسەللىك ئالامىتى: بوپۇرماق قورۇلۇپ قالىدۇ، قېنىق يېشىل رەڭدە، لېكىن قېلىن بولىدۇ، ئېغىرلاشقاندا مايسا قۇرۇپ كېتىدۇ؛ ئىككىنچى، تۇنجى سۇيىدىن كېيىنكى غۇنچىلاش مەزگىلى؛ كېيىنچە يەر تېمپېراتۇرىسى ئۆرلەپ 30℃ تىن ئاشقاندا، كېسەللىكنىڭ قوزغىلىشى تىزگىنلىنىدۇ؛ 8 - ئاينىڭ بېشىدا تېمپېراتۇرا تۆۋەنلەپ، تۇپراقنىڭ نەملىكى ئېشىپ، ئۇچىنچى يۇقىرى پەللە مەزگىلى بارلىققا كېلىدۇ. 2 ،، 3 - يۇقىرى پەللە مەزگىللىرىدىكى كېسەللىك ئالامىتى: بوغۇملار ئارىلىقى قىسقىرايدۇ، كېۋەز تۇپلىرى غەلىتە شەكىلدە پاكار ئۆسىدۇ، كېسەل يوپۇرماقتا كۈلرەڭ قۇرۇپ كەتكەن داغلار پەيدا بولىدۇ، بەزىلىرى تامامەن يوپۇرماق تاشلاپ خادا بولۇپ قالىدۇ، بەزىلىرى كۆپكۆك قۇرۇپ قالىدۇ، ياكى يوپۇرماقنىڭ يېرىمى قۇرۇپ قالىدۇ. كېۋەز غولى چۈرۈكلىشىپ، قوۋزاق ئاستى قارىداپ قالىدۇ. قۇرۇپ قالمىغان كېۋەز تۇپلىرى كۆپ غوزىلىمايدۇ، سۈپىتى ناچار بولۇپ، تولۇق ئېچىلمايدۇ. بۇ خىل كېسەللىك تارقالغاندىن كېيىن كېسەل مىكروبى تۇپراقتا 10 يىل ئەتراپىدا ھايات كەچۈرەلەيدۇ، ئۇنى يىلتىزىدىن يوقاتماق ئىنتايىن قىيىن، ھەمىشە بىر تۇتاش كېۋەزلىكلەرنى نابۇت قىلىۋېتىدۇ، شۇڭلاشقا بۇ، ناھىيىدىكى نۆۋەتلىق ئالدىنى ئالىدىغان ۋە يوقىتىدىغان كېسەللىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئالدىنى ئېلىش، يوقىتىش ئۇسۇلى: (1) كارانتىن قىلىشنى كۈچەيتىش، كېسەللىك رايونلىرىدىن ئۇرۇق يۆتكەپ كىرگۈزۈشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە چەكلەش، شۇ ئارقىلىق تارقىلىش يولىنى ئۈزۈپ تاشلاش؛ (2) كېسەلگە تاقابىلچان سورتلارنى تاللاپ ئىشلىتىش؛ (3) پارچە - پۈرات كېسەل كېۋەز تۇپلىرىنى، كېسەللىك نۆۋەتلىرىنى يوقىتىش، مىكروب يوقىتىش دورىسى

ئارقىلىق تۇپراقنى دېزىنفېكسىيىلەش؛ (4) كاتكۇلىك پۇرکۇش، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يوپۇرماق ئوغۇتى پۇرکۇپ، كېۋەز تۇپلىرىنىڭ كېسەلگە تاقابىل تۇرۇش كۈچىنى ئۆستۈرۈش؛ (5) نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش. كېسەللىك رايونلىرىدا كېۋەز شادىلىرىنى يەرگە كۆمۈۋەتمەسلىك، كېسەللىك مەنبەسىنى ئازايتىش كېرەك.

4. سارغىيىپ سولىشىش كېسىلى

بۇ كېسەللىك 50 - يىللاردا كۆرۈلۈشكە باشلىغانىدى. 80 - يىللاردا ھەمىشە سولىشىپ قۇرۇش كېسەللىكى بىلەن بىرلىكتە يۈز بېرىپ كەلدى. كېسەللىكنىڭ قوزغىلىش ۋاقتى سولىشىپ قۇرۇش كېسەللىكىدىن كېيىنرەك بولىدۇ، 7 -، 8 - ئايلاردا كېسەللىك ئالامىتى روشەنلىشىدۇ. كېسەللىك قوزغالغاندا، يوپۇرماق ئالدى بىلەن سارغىيىدۇ، ئاندىن قۇرۇپ قالىدۇ. چېچەكلەش، غوزىلاش مەزگىلىدە كېسەللىكنىڭ قوزغىلىشى بىر قەدەر ئېغىر بولىدۇ، غوزا بىلەن ئادەتتىكى كېۋەز تۇپلىرىدىكى پەرق چوڭ بولمايدۇ. كېيىنكى مەزگىللەردە يوپۇرماق سارغىيىپ قۇرۇپ قالغانلىقتىن، كېۋەز غوزىلىرىنىڭ ئېچىلىشى تولۇق بولمايدۇ ياكى ئېچىلمايدۇ، مەھسۇلات كەملەپ، سورتى ناچارلىشىدۇ. ئالدىنى ئېلىش، يوقىتىش ئۇسۇلى: سولىشىپ قۇرۇش كېسەللىكىنىڭكى بىلەن ئوخشاش.

5. كېۋەز پىتى

بۇ، ناھىيىدىكى ئاساسلىق ھاشارات زىياندا‌شلىقىدۇر. ئۇزۇن تالالىق كېۋەزگە قارىغاندا، قۇرۇقلۇق كېۋەزنىڭ بولغان زىيىنى ئېغىر. 5 - ئاينىڭ باشلىرى كېسەللىكنىڭ پەيدا بولۇش، نۆقتا - دائىرىلەردە يۈز بېرىش باسقۇچىدۇر. 7 - ئاينىڭ باشلىرى ۋە ئوتتۇرىلىرىدا پەيدا بولسا، يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلۈش مەزگىلىدۇر، كۆزلۈك پىت 9 - ئاينىڭ بېشى ۋە ئوتتۇرىلىرىدا پەيدا بولىدۇ. ئومۇمىيۈزلۈك يۈز بېرىش نىسبىتى 15% — 30%كە، ئايرىم يىللىرى 40%تىن كۆپرەككە يېتىدۇ. 1990 - يىلى كېۋەز پىتى چۈشكەن كۆلەم 52 مىڭ 680 موغا يېتىپ، كېۋەز تېرىلغۇ ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ 4%. 32نى ئىگىلىدى. كېسەللىك ئالامەتلىرى: پىت ئالدى بىلەن كېۋەز تۇپلىرىنىڭ ئۈچىغا توپلىشىپ، ئاندىن كېيىن تارقىلىدۇ. ئېغىرلاشقاندا يوپۇرماقلار مايلاشقان ھالەتتە بولۇپ، شەبنەم تامچىلاپ تۇرىدۇ، قۇرۇپ قورۇلۇپ قالىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىنلا يوپۇرماق غولى قارىداپ، نەمجان ھالەتكە چۈشۈپ قالىدۇ. ئالدىنى ئېلىش، يوقىتىش ئۇسۇلى: 1954 - يىلى دېھقانچىلىق تېخنىكا كېڭەيتىش پونكىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، ھاكقا ئوت - چۆپ كۈلى ئارىلاشتۇرۇلۇپ چېچىلاتتى، ياكى تاماكا - ھاك سۈيى، كۈدە سۈيى پۇرکۇلەتتى. 80 - يىللاردا مۇنداق ئۇسۇللار قوللىنىلدى: (1) قىش، ئەتىياز پەسىللىرىدە ئۆيدە ئۆستۈرۈلگەن گۈل ۋە پارنىكتىكى كۆكتاتلاردىكى پىتلارنى قىشتىن ئۆتكۈزمەي ئۆلتۈرۈش، دورىنى پارازىت خوجايىنىغا ئىشلىتىش، پىتنى ئۇچۇپ كېتىشتىن ئىلگىرى ئۆلتۈرۈش، كۆپىيىش تۇپ سانىنى كېمەيتىش؛ (2) ئالدىنقى مەزگىلدە پىت مەركەزلەشكەن كېۋەزلىكلەردىكى پىتلارنى ئۆلتۈرۈش - يوقىتىش، كۈچنى پىت چۈشكەن نۇقتا - دائىرىلەرگە مەركەزلەشتۈرۈش، ئومۇمىيۈزلۈك دورا ئىشلىتىشتىن ساقلىنىش، كۈشەندىلەرنى ئاسراش. يەنە پاراشوك سوپۇن، ئورىيا قاتارلىقلارنى

سۈ بىلەن تەڭشەپ پۈركىسىمۇ بولىدۇ، بۇ ئارقىلىق پىتىنىڭ كۆپىيىشىنى تىزگىنلىگىلى بولىدۇ، كۆشەندە ھاشاراتلارغىمۇ زىيان - زەخمەت يەتمەيدۇ؛ (3) 6 - ئاي ئاخىرىدا تۇنجى سۈيىنى تۇتۇشتىن بۇرۇن دائىرىلەر بويىچە پىت چۈشكەن ئېتىزلاردا تۇپراقنى تېمىك، فورادانلارنى چېچىپ كۆمۈۋەتمە، كېۋەز تۇپلىرى سۈمۈرگەندىن كېيىن، پىتلارنى زەھەرلەپ ئۆلتۈرگىلى بولىدۇ؛ (4) 6 - ئاينىڭ ئاخىرىدىن 7 - ئاينىڭ باشلىرىغىچە پىت زىيانداشلىقى ئېغىرلىشىپ كېتىدۇ، مايلىق يوپۇرماق %40تىن ئېشىپ كەتكەن كېۋەزلىكلەرگە ھاشارات ئۆلتۈرۈش دورىسى، جۈجى تۇرىدىكى دېھقانچىلىق دورىلىرىنى پۈركىسە بىر قەدەر ياخشى بولىدۇ؛ (5) 7 - ئايدىكى يۇقىرى تېمپېراتۇرىلىق پەسلىدە قىر - چۆنەكلەرگە نوگوس ئارىلاشتۇرۇلغان قۇم - توپىنى چاچسا، پىتنى دۈتلەپ، تۇنجۇقتۇرۇپ ئۆلتۈرۈشتە بىرقەدەر ياخشى ئۇنۇم بېرىدۇ.

6. غوزا قۇرتى

50 - يىللاردا يۇز بەرگەنىدى، يىللاردىن بۇيان بۇ كېسەللىكنىڭ يۇز بېرىشى بىر قەدەر يېنىكرەك بولۇپ، ئايرىم يىللاردا ئوتتۇراھال دەرىجىدە يۇز بەردى، 80 - يىللاردا ھەمدە ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ئۇنىڭ مەھسۇلاتقا بولغان تەسىرى چوڭ ئەمەس ئىدى. ئاساسەن 2 - ئەۋلاد لىچىنكىلار غوزىلارغا زىيان سالىدۇ، 7 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ۋە ئاخىرلىرىدا ئەدەپ كېتىدۇ. ئالدىنى ئېلىش، يوقىتىش ئۇسۇلى: 1983 - يىلدىن ئىلگىرى بىئولوگىيىلىك ئالدىنى ئېلىش، يوقىتىش ئۇسۇلى كېڭەيتىلىپ، كۆشەندىلەردىن تۆكلۈك قارىغاي قۇرتى ۋە قىزىل كۆزلۈك ھەرە قوبۇپ بېرىلدى، يەنە كېپىنەك - پەرۋانىلەر چىراق نۇرى ئارقىلىق، تېرەك شېخى بىلەن ئالداپ ئۆلتۈرۈلدى. دېھقانچىلىق دورىسى پۈركۈشتە كۆپىنچە ئورگانىك فوسفور تۇرىدىكىلەر، نوگوس، جۈجى تۇرىدىكىلەر ئىشلىتىلدى. ئەڭ نېگىزلىك ئۇسۇل كېۋەزلىكلەرنى كۆزدە ئاغدۇرۇپ توك يانقۇزۇش، ئەتىياز پەسلىدە قىر - تىرگەنلەرنى بۇزۇپ قورچاقلارنى تازىلاش، قىشتىن ئۆتىدىغان قۇرت قورچاقلىرىنى ئۆلتۈرۈشتىن ئىبارەت.

7. ئوت - چۆپ قارىغۇ چېرىپاشكىسى

يىللاردىن بۇيان يۇز بېرىپ كەلدى، ئايرىم يىللىرى ئېغىرراق بولدى. 1986 - يىلى غوزىلاش مەزگىلىدە زىچلىقى ئېشىپ، زور مىقداردىكى ياش غوزىلارنى تۆكۈۋەتتى. مەزكۇر قۇرت 6 - ئاينىڭ باشلىرىدا كېۋەزلىككە كىرىدۇ، 6 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى ۋە ئاخىرلىرىدا كۆپىيىپ زىيان سالىدۇ، 7 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى ۋە ئاخىرلىرىدا ئەدەپ كېتىدۇ، 8 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى ۋە ئاخىرلىرىدا ئاخىرقى مەزگىلگە قەدەم قويىدۇ. 6 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى ۋە ئاخىرلىرىدىكى غوزىلىغان ۋاقىت ئالدىنى ئېلىش، يوقىتىشنىڭ ئەڭ مۇۋاپىق پەيتى، بۇنىڭغا ئادەتتىكى دېھقانچىلىق دورىلىرى ئىشلىتىلسە بولۇۋېرىدۇ.

8. يوپۇرماق كانىسى (كېۋەز يوپۇرماق كانىسى)

بۇ ھاشارات 1959 - يىلى بەشئېرىق گۈڭشېسىدا سېزىلگەنىدى، بىر قانچە كۈندىلا 200

مودىن كۆپرەك يەرگە تارقالدى، بۇنىڭ ئىچىدە 40 مودىن كۆپرەك كېۋەزلىكنىڭ زىيانغا ئۇچرىشى ئېغىر بولغانلىقتىن، بۇزۇپ باشقا زىرائەت تېرىلدى. كېيىنچە يىلمۇ يىل يۇز بېرىپ تۇردى، دەرىجىسى يېنىكرەك بولدى. كۆپىنچە ئېتىز ياقىلىرىدىكى ياۋا ئوت - چۆپ بار جايلاردا پەيدا بولۇشقا باشلايدۇ، نۆۋتا - دائىرىنى مەركەز قىلىپ ئەتراپقا تېزلىكتە تارقىلىدۇ. كېسەللىك ئالامەتلىرى: كېۋەز يوپۇرماقلىرىنىڭ كەينىدە چىپار داغلار پەيدا بولىدۇ، يوپۇرماقلار قىزىرىپ قالىدۇ، ئېغىرلاشقاندا، پۈتكۈل يوپۇرماق سارغىيىپ، قۇرۇشىپ قالىدۇ. ئۆز پەيتىدە ئورگانىك فوسفور ياكى دىكوفولنى يوپۇرماق كەينىگە پۈركۈش كېرەك، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئېتىز ياقىلىرىدىكى ياۋا ئوت - چۆپلەرگە، دەرەخلەرگە پۈركۈش كېرەك، 2 - 3 قېتىمدا تىزگىنلىگىلى بولىدۇ. ئېتىز ياقىلىرىدىكى ياۋا ئوت - چۆپلەر بىلەن ئېتىزلىقتىكى غازاكىلار يوپۇرماق كانىسى مەنبەسىنىڭ پارازىت خوجايىنى بولۇپ، ئۇلاردىنمۇ پەخەس بولۇش، ئۇلارنىمۇ تازىلاش كېرەك.

§ 6 . سېلىنما ۋە ھاسىلات

60 - يىللاردىن ئىلگىرى دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان ماددىي ئەشيالارنىڭ تۈرلىرى ۋە مىقدارى ئاز بولۇپ، خىمىيىۋى ئوغۇت، دېھقانچىلىق دورىلىرى يوق ئىدى. كېۋەز تېرىش تېخنىكا سەۋىيىسى تۆۋەن، باشقۇرۇش يېرىك، سېلىنما ئاز ئىدى. 1965 - يىلى ئادەتتە ھەرمو يەرگە 2.5 كۇب مېتىر ئورگانىك ئوغۇت ئىشلىتىلەتتى، نەرقى 3 يۈەنگە توختايتتى؛ 5 كىلوگرام ئۇرۇق كېتەتتى، نەرقى 1.25 يۈەن ئىدى؛ 10 ئەمگەك كۈچى كېتەتتى، نەرقى 3 يۈەن؛ سۇ ھەققى 0.4 يۈەن ئىدى. ھەر موسىغا سېلىنغان ئومۇمىي سېلىنما 7.65 يۈەن بولۇپ، ھەر موسىدىن جەمئىي 35.2 يۈەنلىك مەھسۇلات چىقاتتى، ساپ كىرىم 27.55 يۈەن بولۇپ، سېلىنما بىلەن ھاسىلاتنىڭ نىسبىتى 1:4.6 بولاتتى، بۇ تۆۋەن سېلىنما، تۆۋەن مەھسۇلات تىپىغا مەنسۇپ ئىدى.

70 - يىللاردا كېۋەز تېرىش سەۋىيىسىدە مەلۇم يۆكسىلىشلەر بولدى، خىمىيىۋى ئوغۇت، دېھقانچىلىق دورىلىرى كۆپەيتىلىپ، ماشىنىلار ئىشلىتىلىشكە باشلىدى، پەرۋىشمۇ تۇجۇپلىنىدىغان بولدى. 1978 - يىلى ھەرمو يەرگە 9 يۈەنلىك ئورگانىك ئوغۇت بېرىلدى، 10 كىلوگرام خىمىيىۋى ئوغۇت (4.5 يۈەن)، 7 كىلوگرام ئۇرۇق (3.08 يۈەن)، 1.25 يۈەنلىك دېھقانچىلىق دورىسى، 15 ئەمگەك كۈچى (12 يۈەن) ئىشلىتىلدى، ماشىنىدا يەر ئاغدۇرۇشقا 5 يۈەن، ۋاستىلىق چىقىم ئۈچۈن 2 يۈەن، سۇ ھەققى ئۈچۈن 1.5 يۈەن، دېھقانچىلىق بېجى ئۈچۈن 1.1 يۈەن، جەمئىي 39.43 يۈەن سەرپ قىلىندى. ھەر مو يەردىن ئېلىنغان مەھسۇلات 139.4 يۈەن بولۇپ، سېلىنما بىلەن ھاسىلات نىسبىتى 1:3.5 بولدى، ساپ كىرىم 80.57 يۈەن بولۇپ، 1965 - يىلدىكىنىڭ 2.9 ھەسىسىگە تەڭلەشتى.

80 - يىللاردا ئائىلە ھۆددىگەرلىكى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، دېھقانلار ئىقتىسادىي ئۈنۈمگە ئەھمىيەت بېرىدىغان بولدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىش تېخنىكىسى ھەمدە باشقا يېڭى تېخنىكىلار قوللىنىلغاچقا، ئىقتىسادىي ئۈنۈم زور ھەجمدە ئۆستى، «پاكار، قويۇق، بالدۇر» ئۆستۈرۈش ئەندىزىسىدىكى بىر يۈرۈش تېخنىكا تەدبىرلىرى تېزلىكتە ئومۇملىشىپ، يۇقىرى سېلىنمىلىق، يۇقىرى ئۈنۈملۈك ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلدى. 1990 - يىلى ھەر مو يەرگە ئىشلىتىلگەن ئورگانىك ئوغۇت 2 - 3 كۇب مېتىر (30 يۈەن) غا، خىمىيىۋى

ئوغۇت 35 كىلوگرام (37.5 يۈەن) غا، دېھقانچىلىق دورىسى ھەمدە ئۆسۈشنى تەڭشەش دورىسى، مىكرو ئوغۇت قاتارلىق يوپۇرماق دورىلىرى 10 يۈەنگە، يوپۇق 3.5 - 4 كىلوگرام (30 يۈەن) غا، ئۇرۇق 7 - 8 كىلوگرام (8.5 يۈەن) غا، ماشىنىدا يەر ئاغدۇرۇش، ئۇرۇق سېلىش، كولتىۋاتسىيە قىلىش، قوشۇمچە ئوغۇت بېرىش چىقىمى جەمئىي 20 يۈەنگە يەتتى، سۇ ھەققى 10 يۈەن، ئەمگەك كۈچى 125 يۈەن، باج پۇلى 2 يۈەن، باشقا چىقىملار 10 يۈەن، جەمئىي 283 يۈەن بولۇپ، 1965 - يىلدىكىنىڭ 37 ھەسسىسگە، 1978 - يىلدىكىنىڭ 7.18 ھەسسىسگە بارىدۇر بولدى. مو بېشى مەھسۇلاتى 528.3 يۈەن بولۇپ، 1965 - يىلدىكىنىڭ 15 ھەسسىسگە، 1978 - يىلدىكىنىڭ 4.4 ھەسسىسگە بارىدۇر بولدى. سېلىنما بىلەن ھاسىلات نىسبىتى 1:1.87 بولدى، ساپ كىرىم 245.3 يۈەن بولۇپ، 1965 - يىلدىكىنىڭ 8.9 ھەسسىسگە، 1978 - يىلدىكىنىڭ 3 ھەسسىسگە بارىدۇر بولدى.

§ 7 . تېپلارنى تونۇشتۇرۇش

1. غورۇچۆل يېزىسى

مەزكۇر يېزىنىڭ كېڭەز تېرىش تارىخى ئۇزۇن، كېڭەز تېرىلغۇ كۆلىمى زور. 50 - يىللاردا كېڭەز تېرىلغۇ كۆلىمى 4000 — 5000 مو ئەتراپىدا مۇقىملاشقانىدى، 1970 — 1975 - يىلغىچە 9000 مو ئەتراپىدا مۇقىملاشتى، 1975 - يىلدىن كېيىن 10 مىڭ مودىن ئېشىپ كەتتى، 1988 - يىلى 31 مىڭ 100 مو، 1990 - يىلى 37 مىڭ 600 مو بولۇپ، ناھىيە بويىچە كېڭەز كۆلىمىنىڭ 20.6% نى ئىگىلىدى.

مەزكۇر يېزا 1949 — 1990 - يىلغىچە بولغان 42 يىلنىڭ 28 يىلىدا بىرلىك مەھسۇلاتنى ناھىيە بويىچە ئوتتۇرىچە سەۋىيىدىن ئاشۇرۇۋەتتى.

2. ۋاك شېك

ئاۋات بازىرى «قىزىل بايراق» چوك ئەترىتى 5 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدىكى دېھقان. 1983 - يىلى 10.92 مو يەرگە سىناق تەرىقىسىدە يوپۇق يېپىپ كېڭەز تېرىپ، مو بېشىدىن 134.75 كىلوگرام ساپ پاختا ئېلىپ، ناھىيىدە باشلامچىلىق بىلەن يوپۇق يېپىپ كېڭەز تېرىغان ھەمدە يۇقىرى مەھسۇلات ئالغان دېھقان ئائىلىسى بولۇپ قالدى.

3. جاك فۇ

مول ھوسۇل 3 - مەيدانى غەربىي سايرات كەنتىدىكى دېھقان. 1990 - يىلى 28 مو ئۇزۇن تالالىق كېڭەز تېرىپ، ھەر موسىدىن 450 كىلوگرام چىگىتلىك پاختا ئالغان، ھەر موسىنىڭ مەھسۇلات قىممىتىنى 1650 يۈەنگە يەتكۈزگەن.

ئاساسلىق دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ 1949 — 1990 - يىلغىچە بولغان كۆلىمى، ئومۇمىي مەھسۇلاتى، بىرلىك مەھسۇلاتى

جەدۋەل: 6 — 5 بىرلىكى: تۇمەن مو، تونна، كىلوگرام

يىللار / تۇرلەر	بۇغداي			كۆممىقوناق			شال			كېۋەز			ياغلىق دان		
	كۆلىمى	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	بىرلىك مەھسۇلاتى	كۆلىمى	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	بىرلىك مەھسۇلاتى	كۆلىمى	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	بىرلىك مەھسۇلاتى	كۆلىمى	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	بىرلىك مەھسۇلاتى	كۆلىمى	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	بىرلىك مەھسۇلاتى
1949	6.85	4100	59.85	10.60	8628	81.40	1.64	569	34.73	1.65	175	10.61	2.50	439	17.56
1950	7.03	4625	65.79	11.61	9938	85.60	1.55	564	36.39	1.72	1.92	11.00	2.50	450	18.00
1951	8.50	5265	61.95	11.39	10363	90.98	1.52	572	37.66	1.78	221	12.50	2.24	468	21.00
1952	8.94	7021	78.53	9.90	11457	115.73	1.60	945	59.06	1.83	151	8.28	2.35	478	20.34
1953	9.92	7832	78.96	10.37	12185	117.50	1.45	970	66.90	2.17	206	9.52	2.77	532	19.21
1954	8.37	9989	119.35	12.39	11485	92.70	1.50	1037	69.13	2.65	389	14.68	2.69	601	22.36
1955	10.41	7693	73.9	10.89	11974	109.95	1.51	769	50.96	2.25	354	15.76	2.91	578	19.88
1956	10.61	8335	78.56	11.60	13737	118.42	1.01	789	78.12	2.45	482	19.67	2.71	607	22.40
1957	13.66	7053	51.63	11.95	9190	76.9	1.63	803	49.27	2.52	285	11.33	3.18	539	16.95
1958	13.23	8287	62.64	13.51	11240	82.93	3.20	1952	61.00	2.47	390	15.79	3.40	648	14.26
1959	14.82	9906	66.85	13.09	11435	86.69	5.53	3077	55.64	3.81	539	14.15	2.99	744	24.88
1960	18.44	11449	62.09	15.32	10348	67.54	5.30	2477	46.74	4.95	259	5.23	4.04	575	14.25
1961	19.66	10317	52.48	15.85	9906	62.50	5.30	2671	50.41	4.26	232	5.46	2.71	296	10.92
1962	19.75	8607	43.58	16.18	12906	79.77	4.71	2323	49.32	3.40	255	7.51	2.44	309	12.68
1963	18.70	8694	46.49	17.69	12071	68.24	4.22	2324	55.08	3.53	246	6.98	2.62	427	16.32
1964	18.88	8959	47.45	19.35	15116	78.12	3.62	2620	72.38	4.14	216	5.23	2.67	570	21.35
1965	18.97	12852	67.75	20.08	14823	73.82	4.97	2999	60.34	4.27	780	18.27	3.01	803	26.69
1966	20.30	13016	64.12	19.98	17110	85.64	4.72	3130	66.32	4.44	1340	30.19	3.04	806	26.50
1967	22.96	14160	61.67	16.82	14711	87.46	4.74	3282	69.24	4.66	1483	31.83	3.08	727	23.60
1968	22.88	11507	50.30	17.31	14054	81.19	4.24	2690	63.44	4.50	1116	24.80	2.74	802	29.29
1969	22.34	12527	56.07	16.79	14924	88.89	4.06	3415	84.11	4.39	1200	27.35	2.69	687	25.56
1970	21.80	14602	66.98	19.50	16959	86.97	2.90	2303	79.43	4.20	1472	35.06	2.50	643	25.72
1971	19.66	13524	68.79	16.97	18575	109.46	3.38	3017	89.26	4.22	920	21.81	2.51	640	25.50
1972	20.87	13415	64.28	16.50	13969	84.66	3.26	1439	44.16	4.40	720	16.38	2.53	798	31.56
1973	21.36	13061	61.15	16.90	16747	99.10	3.09	3357	108.64	4.35	1548	35.60	2.70	839	31.07

30.52	790	2.59	26.21	1232	4.70	97.65	3115	3.19	106.91	18217	17.04	61.62	13013	21.12	1974
30.06	953	2.72	27.83	1333	4.79	85.64	2886	3.37	118.06	21108	17.88	71.65	11347	21.42	1975
39.55	977	2.47	25.96	1272	4.90	76.92	2900	3.77	138.75	22575	16.27	78.74	16717	21.23	1976
32.55	843	2.59	24.90	1227	4.93	123.00	3936	3.20	128.13	20949	16.35	64.79	14092	21.75	1977
30.33	825	2.72	30	1494	4.98	103.65	3410	3.29	126.64	20288	16.02	70.93	15214	21.45	1978
41.47	1132	2.73	26.60	1348	5.07	118.36	2959	2.50	129.57	21029	16.23	88.16	19501	22.12	1979
37.57	1003	2.67	29.82	1685	5.56	122.50	2793	2.28	134.92	21074	15.62	88.09	19671	22.33	1980
37.29	1010	2.71	30.03	1824	5.88	158.13	2751	1.74	144.35	22518	15.60	95.77	20782	21.70	1981
36.15	1070	2.96	28.40	1939	6.83	157.44	2739	1.74	141.57	21816	15.41	113.74	24682	21.70	1982
52.72	1365	2.59	38.77	2714	7.00	191.00	3247	1.70	181.68	24709	13.60	117.44	27598	23.50	1983
65.42	1472	2.25	52.68	3772	7.16	243.80	3657	1.50	154.95	26465	17.08	114.15	28788	25.22	1984
76.60	1807	2.39	60.13	4089	6.80	219.23	3705	1.69	176.94	28663	16.20	144.98	36710	25.32	1985
101.44	2079	2.05	58.19	4655	8.00	295.83	4437	1.50	185.46	29951	16.15	189.60	45790	24.15	1986
134.59	2759	2.05	11.29	1764	11.54	301.78	4587	1.52	214.23	30207	14.10	207.96	47790	22.98	1987
391.20	1956	0.50	22.99	3389	14.74	276.27	4448	1.61	208.22	30733	14.76	226.83	49790	21.95	1988
272.08	1959	0.72	51.86	8002	15.43	267.95	4448	1.66	195.70	31233	15.96	249.83	50790	20.33	1989
248.73	1567	0.63	55.73	10404	18.67	264.25	4598	1.74	212.53	34366	16.17	237.64	47765	20.10	1990

Ⅳ باب

باغۋەنچىلىك

§ 1 . مېۋە سورتلىرى، مەھسۇلاتى

1. ئۇجمە

دېھقانلار تارىختىن بۇيان ئۇجمە ئۆستۈرۈشكە ئادەتلەنگەن، ئۇجمىنى ئېتىز - قىرلاردىن، ھويلا - ئارامگاھلاردىن، ھەممىلا يەردىن ئۇچراتقىلى بولىدۇ. ئۇجمە بىر يىل ئىچىدە ئەڭ بالدۇر پىشىدىغان مېۋە، لېكىن ناھىيىدە ئۇجمە تاۋارغا ئايلىنالمىدى. دېھقانلار ئۇجمىنى ئەزەلدىن پۇلغا ساتمايدۇ، يولۇچىلار ھەممىلار يەردە خالىغانچە يېيەلەيدۇ، شۇڭلاشقا تارىختىن بۇيان ئۇنىڭ مەھسۇلات مىقدارى ستاتىستىكىلانمىغان. ئۇجمىنىڭ دانىسى يوغان، تەمى تاتلىق، ئاق ئۇجمە، قارا ئۇجمە، چېقىر ئۇجمە قاتارلىق تۈرلىرى بار، شىرنىلىك بولۇپ ئىشتەيگە ياقىدۇ.

2. ئۆرۈك

دەرىخى قاۋۇل، قورغاقچىلىققا، سوغۇققا چىداملىق بولۇپ، ئەنئەنىۋى مېۋە، دېھقانلار

تارىختىن بۇيان ئۇنى تىكىپ - ئۆستۈرۈپ كەلگەن. كۆپىنچە باغلاردا ئۆستۈرۈلىدۇ. 6 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 7 - ئايغىچە پىشىش مەزگىلى ھېسابلىنىدۇ. ئۇجمىدىن كېيىنلا پىشىدۇ. 1949 - يىلى ناھىيىدىكى ئۆرۈكلۈك باغ كوللىمى 1548 مو بولۇپ، 92 تونىنا ئۆرۈك ئېلىنغانىدى. 1985 — 1990 - يىلغىچە ئۆرۈكلۈك باغلار يېڭىلىنىپ، باشقۇرۇش كۈچەيتىلگەچكە، مەھسۇلاتى 1985 - يىلدىكى 5. 817 تونىنىدىن كۆپەيىپ، 1990 - يىلى 3047 تونىنغا يەتتى. ئاساسلىق سورتلىرىدىن توختى قوتۇر، قىزىل ئۆرۈك، سېرىق ئۆرۈك، تۈكلۈك ئۆرۈك، قىزىل قۇممەت، كۆچا ئاق كىشمىش ئۆرۈكى قاتارلىقلار بار. كۆچا ئاق كىشمىش ئۆرۈكى ئاق ساغۇچ بولۇپ، گۆشلۈك، سۇزۇك، شىرنىلىك، تاتلىق، ئامما ئەڭ ياقتۇرۇپ يەيدۇ.

3. شاپتۇل

باغلاردا ئۆستۈرۈلىدۇ. 1949 — 1969 - يىلغىچە مەھسۇلاتى ئۇدا ئېشىپ كەلگەنىدى. 1974 — 1981 - يىلغىچە ئاھالە نۇقتىلىرىنى ۋە سالا ئېتىزلارنى پىلانلاش تۈپەيلىدىن كونا باغلار ۋەيران قىلىنىپ، مەھسۇلات زور ھەجمىدە چۈشۈپ كەتتى. 1978 - يىلى يىللىق مەھسۇلات 150 تونىنا ئەتراپىدا بولۇپ، 1949 - يىلدىكى بىلەن تەڭلەشتى. كېيىنچە مەھسۇلات يىلمۇ يىل ئۆرلەپ، 1990 - يىلى 3064 تونىنا شاپتۇل ئېلىنىدى. 7 — 10 - ئايلاردىمۇ يېڭى شاپتۇل يېگىلى بولىدۇ. سورتلىرىدىن تۈكلۈك شاپتۇل، سۇرغاق شاپتۇل، توقاچ شاپتۇل، سۇلۇق شاپتۇل، ئاق شاپتۇل قاتارلىقلار بار. ئەڭ ياخشىسى سۇلۇق شاپتۇل بولۇپ، دانىسىنىڭ ئېغىرلىقى 300 گرامدىن ئاشىدۇ، شىرنىسى كۆپ، تاتلىق، مېزىلىك، سۈپىتى ياخشى.

4. ئالما

ئالما ناھىيە تەۋەسىدە 1906 — 1916 - يىللىرى ئەتراپىدا ئۆستۈرۈلۈشكە باشلىغان. مىنگو دەۋرىدە ئۆستۈرۈشكە بىر قەدەر ئېتىبار بېرىلگەنىدى، مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) مەھسۇلاتى 25 تونىنىدىن ئاشقانىدى. 60 - يىللاردىن ئېتىبارەن سىرتقى جايلاردىن يۇقىرى مەھسۇلاتلىق ئېسىل سورتلار كىرگۈزۈلدى، 1963 - يىلى ئومۇمىي مەھسۇلاتى 570 تونىنغا يېتىپ، 1950 - يىلدىكىنىڭ 9. 8 ھەسىسىگە تەڭلەشتى. 70 - يىللاردا مېۋىلىك باغلار كونىراپ، مەھسۇلاتى 50 - يىللاردىكى سەۋىيىگە چۈشۈپ قالدى. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن ئېتىبارەن كونا مېۋىلىك باغلار يېڭىلاندى، 1985 - يىلدىن كېيىن مەھسۇلاتى تېزلىكتە ئاشتى، 1990 - يىلى ئومۇمىي مەھسۇلاتى 2692 تونىنغا يېتىپ، 1949 - يىلدىكىنىڭ 57. 5 ھەسىسىگە تەڭلەشتى. يەرلىك سورتلاردىن يازلىق ئالما ۋە قىشلىق ئالمىدىن ئىبارەت 2 خىل سورتى بار بولۇپ، قىشلىق ئالما ئاساس قىلىنىدۇ. قىشلىق ئالما دەرەخلىرى تېمەن - ساغلام ئۆسىدۇ، دەرەخ تاجىسى يېرىم چەمبەر شەكلىدە بولىدۇ، مەھسۇلاتى بىرقەدەر يۇقىرى، مېۋىسى يۇمىلاق، ئېغىرلىقى 90 گرامدىن ئاشىدۇ، مېۋىسى ساغۇچ يېشىل رەڭدە، كۈنگەي تەرىپى قىزىل، ئېتى قىزىل بىلەن ئاق ئارىلىقىدا، پوستى يىرىك، شىرنىسى ئاز بولىدۇ، ساقلاپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا قۇمساڭغۇلىشىپ، يۇمشاپ كېتىدۇ. يازلىق ئالما ياپىلاقراق

شەكىلدە بولۇپ، مېۋە ئېغىرلىقى 50 گرام ئەتراپىدا كېلىدۇ. پوستى يېشىل ساغۇچ كېلىدۇ، ئېتى ئاق، پوستى سېپتا، يۇمشاق، شىرنىسى ئاز، ئاچچىق - چۈچۈك، پۇراقلىق كېلىدۇ، 6 - ئاينىڭ ئاخىرىدىن ئېتىبارەن پىشىشقا باشلايدۇ، كىرگۈزۈلگەن سورتلاردىن جىنشۇەي، خۇشيۇ، فۇشى، گوگۇالك، كۆك بانان قاتارلىقلار بار. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا كىرگۈزۈلگەن سورتلار، ئاساسەن، يەرلىك قىشلىق ئالمىنىڭ ئورنىنى باستى ھەمدە ئاساسلىق تاۋار مېۋە بولۇپ قالدى.

5. نەشپۈت

نەشپۈت مىنگو دەۋرىدىلا ئۆستۈرۈلگەن بولۇپ، مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) 10 تونىنا ئەتراپىدا نەشپۈت ئېلىنغانىدى. 50 - يىللاردا كۆپەيتىشتە ناھىيىدىكى ئامۇتقىلا تايانغاچقا، ناھىيە بويىچە نەشپۈت كۆلىمى نەچچە ئون مولا كېلەتتى. 60 - يىللاردا كىرگۈزۈلگەن ياۋا ئامۇت ئۈلاق تېگى قىلىنىپ، كۆپەيتىشتىكى قىيىنچىلىق ھەل قىلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىشتا تەرەققىيات بارلىققا كەلدى، 1963 - يىلى ئومۇمىي مەھسۇلات 200 تونىنىدىن كۆپرەككە يېتىپ، 1950 - يىلدىكىنىڭ 20 ھەسىسىگە تەڭلەشتى. 1966 — 1980 - يىلغىچە يەرلەرنى ۋە ئاھالىلەر نۆۋەتلىرىنى پىلانلاش تۈپەيلىدىن، نەشپۈت دەرەخلىرى ئىنتايىن كۆپ كېسىلىپ كەتكەچكە، مەھسۇلات مىقدارى زور دەرىجىدە چۈشۈپ كەتتى، 1977 - يىلى 3 تونىنا، 1978 - يىلى 4 تونىنا مەھسۇلات ئېلىندى. 1980 - يىلدىن كېيىن، يېڭىلانغاندىن كېيىنكى باغلار مېۋە بېرىشكە باشلاپ، مەھسۇلات تېزلىكتە ئاشتى. 1990 - يىلى 1592 تونىنا نەشپۈت ئېلىنىپ، 1949 - يىلدىكىنىڭ 121 ھەسىسىگە تەڭلەشتى.

50 - يىللاردا ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرى سورتى ناھايىتى ئاز بولۇپ، ياۋا ئامۇت، قىشلىق ئامۇت، نەشپۈت قاتارلىق بىر قانچە سورتلار بار ئىدى. 60 - يىللاردىن كېيىن ياۋا ئامۇت، داڭشەن ئامۇتى، سىلى ئامۇتى قاتارلىق سورتلار كىرگۈزۈلدى. 80 - يىللاردا نەشپۈت (كورلا نەشپۈتى)، چۈرۈك نەشپۈت بىر قەدەر كۆپ ئۆستۈرۈلدى. يەرلىك نەشپۈتلەر تېمەن ئۆسىدۇ، دانسىنىڭ ئېغىرلىقى 142.6 گرام، ساغۇچ يېشىل ھەم قىزغۇچ رەڭلىك، ئۇچلۇق تۇخۇم شەكىلدە كېلىدۇ، پوستى نېپىز، ئېتى ئاق، تەمى شېرىن، چۈرۈك، ئېتى چۈرۈك - تاتلىق، يۇمران، شىرنىلىك، ئۈرۈقلۇقى كىچىك، ساقلاشقا چىداملىق. ياۋا ئامۇتنىڭ ئېتى يىرىك، ئاچچىق، شۆپىكى كۆپ، تۈپى تېمەن، يەرلىك تۈپراق ۋە كىلىماتقا ماسلىشالايدۇ، ھەمىشە ئۈلاشتا ئۈلاق تېگى قىلىنمىدۇ.

6. ئۈزۈم

دېھقان ئائىلىلىرى تارىختىن بۇيان ئۈزۈمنى كەڭ كۆلەمدە ئۆستۈرۈپ كەلدى، ئۈزۈم باراڭلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئۆي ئالدى، ھويلا - ئارامىلاردا بولۇپ، سايە تاشلاپ تۇرىدۇ. 1949 - يىلى ئۈزۈم ئومۇمىي مەھسۇلاتى 486 تونىنا بولغان بولسا، 1979 - يىلى 1000 تونىنىدىن ئاشتى. 1990 - يىلى مەھسۇلات مىقدارى 41 مىڭ 250 تونىغا يەتتى. تارىختىن بۇيان ئاساسلىق تېرىلىپ كېلىۋاتقان سورتلار سايۋا ، قاشقىر، مۇناقى، خوتەن قىزىل ئۈن بۇيان ئاساسلىردىن

ئىبارەت. خوتەن قىزىل ئۈزۈمى كەنجىرەك پىشىدۇ، ئۇ، «مۇسەللەس» ياساشنىڭ ياخشى مەھسۇلاتى. 80 - يىللاردىن كېيىن تۇرپان كىشمىش ئۈزۈمى، جۇڭخېن، ئەتىرگۈل پۇراق ئۈزۈم قاتارلىقلار كىرگۈزۈلدى.

سايۋا ئۈزۈم ناھايىتى تېمەن ئۆسىدۇ، مول ھوسۇل بېرىدۇ، 8 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى بىلەن ئاخىرلىرىدا پىشىدۇ. ساپىقى چوڭ، ئۈزۈن تۆۋرۈك شەكىلدە بولىدۇ، يەككە ساپاقنىڭ ئېغىرلىقى 450 گرام ئەتراپىدا كېلىدۇ، مېۋە دانىلىرى چېچىلىپ تۇرىدۇ، دانىسىنىڭ ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقى 6.5 گرام كېلىدۇ، پوستى ساغۇچ يېشىل، ئېتى يۇمشاق، شىرنىلىك، تەمى تاتلىق، ئاچچىق - چۈچۈكلۈكى مۇۋاپىق، ھۆل پېتى يېيىشكە باب كېلىدۇ.

خوتەن قىزىل ئۈزۈمى تېمەن ئۆسىدۇ، ماسلىشىچانلىقى كەڭ، مول ھوسۇل بېرىدۇ. ساپاقنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ئوتتۇراھال بولۇپ، شەكلى كۈنۈسسىمان كېلىدۇ، يەككە ساپاق ئۈزۈمنىڭ ئېغىرلىقى 425 گرام كېلىدۇ، دانىلىرى ناھايىتى زىچ بولۇپ، ئۈزۈم دانىلىرىنىڭ ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقى 2.9 گرام كېلىدۇ، پوستى بىر قەدەر قېلىن، بىنەپشە - قىزىل رەڭلىك، مېۋە پاراشوكى كۆپ، ئېتى ئاراھال چۈرۈك، ئاچچىق - چۈچۈك، ساقلاشقا چىداملىق، ھۆل پېتى يېيىشكىمۇ، ھاراق ئېچىتىشقىمۇ باب كېلىدۇ.

7. قارا ئۆرۈك

ئاز ئۆستۈرۈلىدۇ. پىشقاندا قارامتۇل كېلىدۇ، تەمى ئاچچىق - چۈچۈك.

8. بېھى

ئادەتتە بىيە دېيىلىدۇ، ئاز ئۆستۈرۈلىدۇ. قىش پەسلىدە كىشىلەر ئۆيلىرىگە تىزىپ قويىدۇ، ئۆينىڭ ھەممە يېقىنى خۇشپۇراق قاپلايدۇ، ئۈزۈنغىچە ساقلىغىلى بولىدۇ. ئۇيغۇر تېبابىتىدە دورا ماتېرىيالى قىلىنىدۇ.

9. ئانار

ئاز ئۆستۈرۈلىدۇ، ئاچچىق ئانار، تاتلىق ئانار دەپ 2 خىلى بار.

10. ئالۇچا

ئاز ئۆستۈرۈلىدۇ، ئالۇچا، ئامىلې (ئالۇچا) قاتارلىق سورتلىرى بار.

11. ئەنجۈر

ئاز ئۆستۈرۈلىدۇ، مىنگو دەۋرىدە بىر قەدەر كۆپ ئۆستۈرۈلگەنىدى.

§ 2 . مېۋە - چېۋە ئىشلەپچىقىرىشى

1. ئومۇمىي تەرەققىيات ئەھۋالى

80 - يىللاردىن ئىلگىرى كۆپىنچە دېھقانلارنىڭ ھويلا - ئارامىلىرىدا ئۆستۈرۈلەتتى، دېھقانلار ئاساسەن ئۆز - ئۆزىنى تەمىنلەيتتى. 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە مېۋىلىك باغ 1608 موغا يېتىپ، 1949 - يىلدىكىنىڭ 4.4 ھەسىسىگە، 1980 - يىلدىكىنىڭ 1.5 ھەسىسىگە تەڭلەشتى. 1980 — 1990 - يىلغىچە مېۋىلىك باغ كۆلىمى يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 2.8% لىك، مېۋە - چېۋە بىرلىك مەھسۇلاتى 9% لىك، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئوتتۇرىچە ئىستېمال مىقدارى 17.2% لىك سۈرئەت بىلەن ئاشتى. 1950 - يىلدىن بۇيانقى 41 يىلدا ئوتتۇرىچە ئېشىش سۈرئىتى مېۋىلىك باغ كۆلىمى 1.8 ھەسسە، مېۋە - چېۋە بىرلىك مەھسۇلاتى 3.4 ھەسسە، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئىستېمال مىقدارى 3.4 ھەسسە كۆپەيدى.

60 - يىللاردىن باشلاپ سورت كىرگۈزۈلدى، بىراق، 70 - يىللاردىن ئىلگىرى سورت كىرگۈزۈش خىزمىتىگە مەسئۇل بولىدىغان مەخسۇس ئادەم يوق، ئۆستۈرۈش - پەرۋىش تېخنىكىسى كەمچىل بولغاچقا، بەزى سورتلار كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن كېڭەيتىلمەيلا شاللىنىپ كەتتى، سورتلار شالغۇتلىشىپ چېكىنىپ كەتتى. بىر قەدەر مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغانلىرى گەنسۇ چىگىياڭدىن كىرگۈزۈلگەن ياۋا ئامۇت، شەنشى گاۋلىڭدىن كىرگۈزۈلگەن داڭشەنسۇ نەشپۈتى، جىنشۇەي ئالمىسى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇ مېۋە سورتلىرىنىڭ ماسلىشىشچانلىقى كۈچلۈك، شورغا، تۆۋەن تېمپېراتۇرىغا چىداملىق، كۆپەيتىش ئوڭاي، مەھسۇلاتى يۇقىرى، سورتى ئەلا.

70 - يىللاردىن ئىلگىرى «ئاشلىقنى تۇتقا قىلىش» نوقۇل، بىر تەرەپلىمە ھالدا تەكىتلەنگەچكە، باغۋەنچىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا سەل قارالدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە دېھقانلار ئادەتتە ئۇلاش، كېسىش - پۇتاش، پەرۋىشنى بىلمىگەچكە، نۇرغۇنلىغان مېۋىلىك باغلار ئېغىر دەرىجىدە كونىراپ، بىرلىك مەھسۇلاتى 100 — 150 كىلوگرامغا چۈشۈپ قالدى. 80 - يىللاردىن كېيىن دېھقانچىلىق تېخنىكا كېڭەيتىش پونكىتى مەخسۇس تېخنىك خادىم سەپلىدى، يەنە باغۋەنچىلىك بويىچە تەربىيىلەش كۇرسلىرىنى ئېچىپ باغۋەنچىلىكنى بىلىدىغان بىر تۈركۈم يېزا - كەنت خادىملىرىنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈپ، كونا مېۋىلىك باغلارنى پۈتاپ - رەتلەپ، يېڭىلاپ باشقۇرۇشنى كۈچەيتتى. بارلىق مېۋىلىك باغلار دېھقانلارغا كۆتۈرە بېرىلدى. 1990 - يىلى ئوتتۇرىچە بىرلىك مەھسۇلاتى 646 كىلوگرامغا يېتىپ، 1949 - يىلدىكىنىڭ 2.8 ھەسسىسىگە، 1956 - يىلدىكىنىڭ 3.1 ھەسسىسىگە تەڭلەشتى.

2. كېسەللىك، ھاشارات زىيانداشلىقى ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش

كېسەللىكۭ ۋە زىيانداش ھاشاراتلاردىن ئالما كۈيە پەرۋانىسى، نەشپۈت ئۆزەك قۇرتى، ئالما چىرىش كېسىلى، سېرىق ئالما ئۆمۈچۈكى، يوملاق قاسراقلىق نەشپۈت قۇرتى، نەشپۈت قۇڭۇر داغ كېسىلى، ئالما ئاق توزان كېسىلى، ئۆرۈك مېغىزى ھەرىسى، ئالما ئالا يۇز كېسىلى

قاتارلىقلار بار. ئالما كۆيە پەرۋانىسى، نەشپۈت ئۆزەك قۇرتى، ئالما چىرىش كېسىلى ئومۇميۈزلۈك يۈز بېرىدۇ ھەمدە ئېغىر بولىدۇ، مېۋە مەھسۇلاتىغا، مېۋە سۈپىتىگە بولغان تەسىرىمۇ بىر قەدەر زور.

ئالما كۆيە پەرۋانىسى (ئۇ يەنە ئالما يوپۇرمىقىنى يۆگىگۈچى پەرۋانە دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، ئالما ئۆزەك قۇرتى ناھىيە بويىچە چوڭ - كىچىك مېۋىلىك باغلارنىڭ ھەممىسىگە تارقالغان، لىچىنكىلار ئالمىنى تېشىپ زىيان سالىدۇ، ھەتتا ئالدىنقى مەزگىللەردە زور تۈركۈمدىكى ئالما يىگىلەپ چۈشۈپ كېتىدۇ. كېيىنكى مەزگىللەردە زور مىقداردىكى ئالمىلار قۇرتلاپ كېتىدۇ، قۇرتنىڭ مېۋىگە كىرىش نىسبىتى 5% — 10%كە يېتىدۇ. كۆيە پەرۋانىسى بىر يىلدا 3 ئەۋلاد كۆپەيىدۇ، 1 - ئەۋلاد باراقسانلىغان مەزگىلدە يەنى 5 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى ۋە ئاخىرلىرىدا زىيان سالىدۇ. 2 - ئەۋلاد 7 - ئاينىڭ باشلىرىدىن 8 - ئاينىڭ باشلىرىغىچە، 3 - ئەۋلاد 8 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدىن 9 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە زىيان سالىدۇ. ئالدىنى ئېلىش، يوقىتىش ئۇسۇلى: (1) قىشتىن ئۆتىدىغان قۇرت مەنبەلىرىنى تازىلاش، مېۋىلىك دەرەخلەر ئۆچەككە كىرىش مەزگىلىدە سۇنئىي ئۇسۇلدا دەرەخ غولىدىكى بوشاپ قالغان قوۋزاقلارنى قىرىۋېتىش، دەرەختىكى تۆشۈكلەرنى ئېتىۋېتىش، دەرەخ غوللىرىنى ھاك بىلەن ئاقارتىش، مېۋە ئورىلىرى ۋە مېۋە سېۋەتلىرىنى تازىلاش كېرەك؛ (2) مېۋە يىگىلەپ چۈشۈش مەزگىلىدە چۈشكەن مېۋىلەرنى ئۇنتۇرلىق يىغىۋېلىش بىلەن قۇرتلىغان مېۋىلەرنى ئۆزۈۋېلىپ يىغىپ كۆيدۈرۈش، شۇ ئارقىلىق قۇرت مەنبەسىنىڭ كېڭىيىپ كېتىشىنى ئالدىنى ئېلىش؛ (3) 5 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى، 9 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى دەرەخ غوللىرىغا كەتمەنكى تەخمىنەن 15 سانتىمېتىر كېلىدىغان لاتا، تاغار پارچىلىرىنى باغلاپ، قورتلارنى ئالداپ ئۆلتۈرۈش، ھەر 7 — 10 كۈندە بىر قېتىم ئۆلتۈرۈش كېرەك؛ (4) قارا نۇرلۇق چىراق ھەمدە جىنسىي ئىنتىلدۈرگۈچ دورا ئارقىلىق تۇتۇپ ئۆلتۈرۈش؛ (5) دورا ئارقىلىق قۇرت ئۆلتۈرۈش. 5 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدىكى 1 - ئەۋلاد لىچىنكىلارنىڭ تۇخۇمدىن چىقىش مەزگىلى — ئاچقۇچ، 30% لىك سېۋىندىن 500 ھەسسىلىك سويۇقلۇق ھازىرلاپ، 80%لىك نوگوستىن 2000 ھەسسىلىك سۇيۇقلۇق ھازىرلاپ، 20%لىك جۈجى قۇرت ئۆلتۈرۈش دورىسىدىن 200 ھەسسىلىك سۇيۇقلۇق تەييارلاپ مېۋىلىك دەرەخلەرگە ھەر 10 — 15 كۈندە بىر قېتىم پۈركۈش كېرەك.

نەشپۈت ئۆزەك قۇرتى (شەرق مېۋە پەرۋانىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، شاپتۇل نوتىسى كونۇسسىمان قۇرتى، لىچىنكىلار مېۋىنى تېشىپ يەپ زىيان سالىدۇ، مېۋىنى تېشىش نىسبىتى ئادەتتە 5% ئەتراپىدا بولىدۇ، بولۇپمۇ نەشپۈت، ئالما، شاپتۇل ئارىلاش ئۆستۈرۈلگەن باغلارغا بولغان زىيىنى ئەڭ ئېغىر. بىر يىلدا 3 ئەۋلاد كۆپەيىدۇ، 1 - ئەۋلاد لىچىنكىلارنىڭ 4 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدىن 5 - ئاينىڭ باشلىرىغىچە سالىدىغان زىيىنى ئەڭ ئېغىر بولىدۇ. ئۇلار شاپتۇل نوتىلىرىغا كىرىۋېلىشىنى ئاساس قىلىدۇ؛ 2 - ئەۋلاد لىچىنكىلار 6 - ئايدا مېۋىگە كىرىۋالىدۇ. ھەم شاپتۇل نوتىسىنى يەيدۇ؛ 3 - ئەۋلاد لىچىنكىلار 8 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تامامەن مېۋىگە كىرىۋېلىپ ئۇنى يەيدۇ. ئالدىنى ئېلىش، يوقىتىش ئۇسۇلى: (1) قىشلايدىغان قۇرت مەنبەلىرىنى تازىلاش؛ (2) 4 — 6 - ئايلاردا قۇرت ئۆۋېلىغان نوتىلارنى ۋاقتىدا قىرقىپ كۆيدۈرۈش؛ (3) قارا نۇرلۇق چىراق، شىرنە قاچىسى ھەمدە جىنسىي ئىنتىلدۈرگۈچ دورىلار بىلەن ئۆلتۈرۈش؛ (4) دورا ئارقىلىق ئالدىنى ئېلىش، يوقىتىش، 1 - ئەۋلاد لىچىنكىلارنى يوقىتىشنى ئاساس قىلىش، 50% لىك سېۋىندىن 500 ھەسسىلىك سۇيۇقلۇق تەييارلاپ، 80%لىك نوگوستىن 2000 ھەسسىلىك سويۇقلۇق تەييارلاپ پۈركۈش كېرەك.

ئالما چىرىش كېسىلى ئاساسلىقى شاخ غوللىرىغا، يان شاخلىرىغا، غول شاخلىرىغا زىيان سالىدۇ ھەم ئۇلاردا كېسەل پەيدا قىلىدۇ، يۇمران مايسىلاردىن تاكى مېۋىگە كىرگەن دەرەخلەرگىچە زىيانغا ئۇچرىتىدۇ. كېسەللىك ئالامىتى جارا ھەتلىنىش ۋە شاخ قۇرۇپ قېلىشتىن ئىبارەت 2 خىل بولىدۇ. كېسەل قوزغىلىش نىسبىتى، ئادەتتە 5% گەتراپىدا بولىدۇ. ئەگەر يۇقىرى بولغاندا 10% — 15% كە يېتىدۇ. 4 — 5 - ئايلاردا ۋە 10 - ئاي ئوتتۇرىلىرىدا يەنى ئەتىياز، كۈز پەسىللىرىدە كېسەللىكنىڭ قوزغىلىش نىسبىتى ئەڭ يۇقىرى بولىدۇ. ئالدىنى ئېلىش، يوقىتىش ئۈسۈلى: (1) سۇ، ئوغۇت جەھەتتىكى پەرۋىشنى كۈچەيتىش، دەرەخلەرنىڭ ئۈسۈش ئەھۋالىنى كۈچەيتىپ، كېسەلگە بولغان تاقابىلچانلىق ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈش؛ (2) شاخلىرىنى مۇۋاپىق پۈتاپ، مېۋىلەرنى مۇۋاپىق شالاڭلىتىش؛ (3) 6 - ئايدا ۋە 10 - ئايدا دەرەخ غوللىرىنى ئاقارتىش (ئاقارتىش دورىسىنىڭ رېتسېپى: خام ھاك 12 ئۆلۈش، ئاشتۈزى 2 ئۆلۈش، ھاك - گۈڭگۈرت بىرىكمىسى ئانىلىق سۇيۇقلۇقى 2 ئۆلۈش، پۈرچاق ئۇنى 0.3 ئۆلۈش، ياغلىق ئوغۇت 0.2 ئۆلۈش، سۇ 36 ئۆلۈش)، شۇ ئارقىلىق ياز پەسلىدە كۆيۈپ يارىلىنىشنىڭ، قىش پەسلىدە توڭلاپ يارىلىنىشنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ.

سېرىق ئالما ئۆمۈچۈكى، يۇمىلاق قاسراقلىق نەشپۈت قۇرتى، نەشپۈت قوڭۇر داغ كېسىلى، ئالما ئاق توزان كېسىلى قاتارلىقلارنىڭ يۇز بېرىش مىقدارى ئانچە زور ئەمەس، زىيىنى يېنىك، مەھسۇلاتقا نىسبەتەن ئاساسەن تەسىرى يوق.

§ 3 . قۇرۇق مېۋە

1. ياڭاق

ئۆستۈرۈش تارىخى ئۇزۇن، تېرىپ ئۆستۈرۈش ئومۇملاشقان. مېۋىلەشتە چوڭ يىل، كىچىك يىل دەپ ئايرىلىدۇ، مەھسۇلاتى مۇقىم ئەمەس. 1966 - يىلى ئومۇمىي مەھسۇلاتى 3 تونىنا، 1977 - يىلى 120 تونىنا بولدى. 1984 - يىلى كونا دەرەخلەرگە بولغان پەرۋىش كۈچەيتىلگەچكە ۋە يېڭى تىكىلگەن كۆچەتلەر مېۋىگە كىرگەچكە، مەھسۇلات ئۆرلىدى، 1986 - يىلى ئومۇمىي مەھسۇلات 191.5 تونىنغا يەتتى. ناھىيىدە قەغەز ياڭاق بىلەن يىل ئاتلار ياڭاق ئەڭ داڭلىق، قەغەز ياڭاقنىڭ شاكىلى قەغەزدەك نېپىز، مېغىزى توق، تەمى مېزلىك، يىل ئاتلار ياڭاق تۇنجى يىلى تىكىلسە، 2 - يىلىلا مېۋە بېرىدۇ، مەھسۇلاتى بىر قەدەر يۇقىرى.

2. جىگدە

كەڭ تارقالغان، ئۆستۈرۈش تارىخى ئۇزۇن، شامال توسۇپ، قۇمنى تۇراقلاشتۇرۇپ سۇ مەنبەسىنى ساقلاپ قالىدىغان دەرەخ خىللىرىنىڭ بىرى. سورتى چوڭ جىگدە، قاغا جىگدىدىن ئىبارەت 2 خىل بولىدۇ، يېمىش جىگدىنىڭ تەمى تاتلىق، ئېتى يۇمشاق بولىدۇ. مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) سىرتقا 40 تونىنىدىن ئارتۇق يۆتكەپ بېرىلگەن.

3. بادام

يەرلىك قۇرۇق مېۋە، شەكلى شاپتۇلغا، چوڭ - كىچىكلىكى ئۈرۈك مېغىزىغا ئوخشايدۇ. شاكىلى ئاقۇش كۈلرەڭ، مېغىزى ئاق بولىدۇ، تەمى مېزلىك بولۇپ، ئۈيغۇر تېبابىتىدە دورا

ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ. ناھىيىدە كەڭ تارقالغان، بىراق، شالاڭراق بولۇپ، مەھسۇلاتى تۆۋەن.

§ 4 . كۆكتات

80 - يىللاردىن ئىلگىرى كۆكتات ئىستېمال مىقدارى زور ئەمەس ئىدى. سورتىمۇ ئاز بولۇپ، يېسىۋىلەك، تۇرۇپ، كۈدە، پالەك، تاسما پۇرچاق، سەي پۇرچاق، تەرخەمەك، كاللەكبەسەي، ئۇسۇڭ، قاپاق، يەر يانغىقى، چامغۇر، پىياز، كاۋا، سەۋزە، شوخۇلا قاتارلىق كۆكتات تۇرلىرىلا بار ئىدى، ئائىلىلەردە ئاز كۆلەمدە تېرىش ئاساس قىلىناتتى. ئۆستۇرۇش تېخنىكىسى قالاق، پەرۋىشى يىرىك، مەھسۇلاتى تۆۋەن ئىدى. 1956 - يىلىدىكى كۆلىمى 3175مو، ئومۇمىي مەھسۇلاتى 820 تونىنا، بىرلىك مەھسۇلاتى 258 كىلوگرام، كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن مىقدارى 13 كىلوگرام بولدى.

80 - يىللاردىن كېيىن بازار - يېزىلاردىكى خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى ئۆستى، غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى كۆپەيدى، كۆكتات ئىشلەپچىقىرىشنىڭ سورت، سۈپەت، سان جەھەتلەرگە بولغان تەلىپمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، كۆكتات ئىشلەپچىقىرىشى تەرەققىياتقا ئېرىشتى. ناھىيە تۇرۇشلۇق ئاۋات بازىرى، «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانلىرىدا زور تۇركۈملەپ كۆكتات ئىشلەپچىقىرىش كەسپىي ئائىلىلىرى بارلىققا كەلدى، ئۇلار كۆكتاتنىڭ سۈلياۋ لاپاسلاردا ئۆستۈرۈپ، مۇددەتتىن بۇرۇن بازارغا سالدى. سورتلىرى خىلمۇخىللاشتى. سەندۇڭ جياۋجۇ يېسۈلىكى، ئۇيۇل كەرەپشە، شوخۇلا، تاتلىق مۇچ، ئاق پېدىگەن، بىنەپشە پېدىگەن، قىزغۇچ گۈشلۈك پەمىدۇر، ياپون كاۋىسى قاتارلىق ئېسىل كۆكتاتلارنىڭ ئۇرۇقلىرى كىرگۈزۈلدى.

ئۆستۈرۈش تېخنىكىسى ئەنئەنىۋى شەكىلدىن يېڭىچە ئۆستۈرۈشكە ئۆزگەرتىلدى، مەسىلەن: سۈلياۋ يوپۇق يېپىش، پارنىكتا مايسا يېتىشتۇرۇش، لاپاستا ئۆستۈرۈش قاتارلىقلار. پۈركۈش گۈھىرى، يوپۇرماق گۈھىرى، مەھسۇلات ئاشۇرۇش زەمبۈرۈغى قاتارلىق يېڭى تېپتىكى ئۆسۈملۈك ئۆسۈشىنى تەڭشىگۈچى دورىلار تەدرىجىي ئىشلىتىلىپ، مەھسۇلات مىقدارى زور ھەجىمدە ئاشۇرۇلدى.

1990 - يىلى تېرىلغۇ كۆلىمى 4800 مو، بىرلىك مەھسۇلاتى 1287 كىلوگرام بولۇپ، 1949 - يىلدىكىنىڭ 9.8 ھەسىسىگە تەڭلەشتى. كىشى بېشىغا 41.9 كىلوگرامدىن توغرا كېلىپ، 1949 - يىلدىكىنىڭ 8 ھەسىسىگە باراۋەر بولدى.

كۆكتات تېرىشتا خەنزۇ دېھقانلار ئاساس قىلىنىدۇ. قىشلىق يېسۈلىكتە 80 - يىللاردىن باشلاپ چوڭ كۆلەمدە چېرىش كېسىلى، كۆكمۇچتا سولىشىپ قېلىش كېسىلى پەيدا بولدى، داۋالاش تەدبىرى بولمىغاچقا، كۆپىنچە نۆۋەتلەشتۈرۈش، يەر ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق تاقابىل تۇرۇلۇۋاتىدۇ. باشقا ھاشارات زىياندىشلىقى ۋە دورا ئىشلىتىش ئاشلىق زىرائەتلىرىنىڭكى بىلەن ئوخشاش بولدى.

§ 5 . قوغۇن - تاۋۇز

قوغۇن — ئەنئەنىۋى يەرلىك زىرائەت بولۇپ، ئۇيغۇر ئاممىسى تارىختىن بۇيان ياقتۇرۇپ كەلگەن. بۇ ناھىيىدە ياز پەسلىدە تېمپېراتۇرا يۇقىرى بولىدۇ، قۇياش نۇرى تولۇق چۈشىدۇ،

كېچە - كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ، قوغۇنىنىڭ تەمى تاتلىق، بولۇپمۇ يېڭى ئېچىلغان بوزيەرگە تېرىلغان قوغۇنىنىڭ تەمى تاتلىق، سۇپىتى ئەلا. ئۇيغۇر ئاممىسى بۇيا بىلەن قوغۇن ھۆللاشنى ياخشى كۆرىدۇ. 50 - يىللاردا تېرىلغۇ كۆلىمى، كۆپىنچە 300 مو ئەتراپىدا، ئومۇمىي مەھسۇلاتى 2000 تونىنا ئەتراپىدا بولاتتى. 60 — 70 - يىللاردا يېزا ئىگىلىكىدە «ئاشلىقنى تۈنجا قىلىپ» ئىقتىسادىي ئۇنۇم كۆزلەنمىگەچكە، تېرىلغۇ كۆلىمى ۋە مەھسۇلات مىقدارىدا يۆكسىلىش زور بولمىدى. 80 - يىللاردىن باشلاپ يوپۇق يېپىپ تېرىلىدىغان بولدى. مەھسۇلاتمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، بازارغىمۇ بالدۇر كىرىدىغان بولدى. قوغۇن سورتلىرىدىن سېرىق كۆكچى، ناشكەر، مىجىگەن، ئاق پوستلاق، كۆكچى، قارا قوغۇن قاتارلىقلار بار.

تاۋۇزمۇ ئەنئەنىۋى مېۋە قاتارىدا ئىستېمال قىلىنىپ كەلدى. بازاردىن يىراقتا جايلاشقان يېزا - كەنتلەردە ئاز كۆلەمدە تېرىلىدۇ، دېھقانلار كۆپىنچە ئۆزلىرى ئىستېمال قىلىدۇ. بازار، «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانى ناھىيىدىكى تاۋار تاۋۇز ئىشلەپچىقىرىدىغان ئاساسلىق ئورۇنلاردۇر. 70 - يىللاردا ۋە ئۇنىڭدىن كېلگىرى تاۋۇز سورتى بىر خىللا بولۇپ، كۆپىنچە يەرلىك سورتلار تېرىلاتتى، مەھسۇلاتى تۆۋەن ئىدى. تامتوغراقتىن چىقىدىغان تاۋۇز ئاقسۇدىمۇ داڭلىق. 80 - يىللاردىن كېيىن خۇڭيۇ، «سوۋېت ئىتتىپاقى — 3»، قارا پوستلاق قاتارلىق يۇقىرى ھوسۇللۇق، ئارا، بالدۇر پىشىدىغان سورتلار كىرگۈزۈلدى. تەكرار تېرىش كۆلىمى كېڭەيتىلىپ بازارغا كىرىش مەزگىلى ئۇزارتىلدى.

قوغۇننى ئاساسلىقى ئۇيغۇر دېھقانلار تېرىيدۇ، تاۋۇزنى بولسا، ئۇيغۇر، خەنزۇ دېھقانلار بىرەڭ ياقتۇرۇپ تېرىدۇ. 1990 - يىلى قوغۇن، تاۋۇز ئومۇمىي مەھسۇلاتى 3100 تونىنغا يەتتى. ناھىيە ئىچىدىكى ئىستېمالنى قاندۇرغاندىن تاشقىرى، ئاز مىقدارىدا سىرتقا سېتىلدى.

V باب

پىلە، ھەسەل ھەرىسى بېقىش

§ 1 . پىلە بېقىش

1. تەرەققىيات جەريانى

ناھىيىنىڭ كىلىماتى، تۇپرىقى ئۇجمە دەرىخى ئۆستۈرۈشكە باب كېلىدۇ، ئۇجمىنىڭ دانىسى يوغان، شىرنىلىك بولۇپ، تەمى ئىشتەيگە ياقىدۇ، مەھسۇلاتى يۇقىرى، باھار، ياز ئارىلىقىدا پىشىدۇ، ئۇجمە — ئەڭ بالدۇر پىشىدىغان مېۋە. يەنە كېلىپ يېڭى ئاشلىق يېغىۋېلىنمىغان ئۇزۇكچىلىك پەسىلدە ئەسقاتقاچقا، ئۆتمۈشتە كەڭ نامرات دېھقانلار ئۇجمىنى ئاشلىق ئورنىدا يەيتتى، شۇڭلاشقا ئۇجمە دەرىخى ئۆستۈرۈشكە خۇشتار ئىدى. خەلق ئارىسىدا پىلىچىلىك ئۇزاقتىن بار ئىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ھۆكۈمەت پىلە بېقىشنى زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلغانىدى ھەمدە ئادەم ئەۋەتىپ تېخنىكا جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلغانىدى.

هۆكۈمەت «خەلق ئارىسىدىكى مەشۇتنى خالىغانچە ئېلىپ - سېتىشقا بولمايدۇ، ئۇنى پۈتۈنلەي هۆكۈمەتنىڭ مۇناسىپ ئورۇنلىرىغا سېتىپ بېرىش، هۆكۈمەت باھاسىنى ئۆلچەم قىلىش زۆرۈر» دەپ بەلگىلىگەن، «هۆكۈمەت باھاسى ئىنتايىن تۆۋەن بولۇپ، پىلىچىسى دېھقانلار نەپكە ئېرىشەلمىگەن، پىلە باققۇسى كەلمىگەن»، شۇنىڭ بىلەن ئۇچمە دەرىخى كۆپ، پىلە باقمىغانلار ئاز بولۇش ۋە ئۇچمە دەرىخى بولسىمۇ، پىلە باققۇچىلار يوق بولۇشتەك ۋەزىيەت شەكىللىنىپ قالغان. مىنگو دەۋرىدە هۆكۈمەت پىلە بېقىشنى كۆپ قېتىم تەشەببۇس قىلغان. لېكىن ئەمەلىي تەدبىرلەر يېتەرلىك بولمىغاچقا، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەمەلدارلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ شىركەت قۇرۇپ، تۆۋەن باھادا سېتىۋېلىپ، دېھقانلارنى شىلۋالغاچقا، پىلىچىلىك ئىشلىرى يەنىلا راۋاجلىنالمىغان.

1957 - يىلدىن باشلاپ ئىچكى ئۆلكىلەردىن پىلە ئۇرۇقى كىرگۈزۈلۈپ، ئەسلىدىكى تۆۋەن هوسۇللۇق سورتلار يەڭگۈشلەندى، ئىلمىي ئۇسۇلدا مۇنتىزىملاشتۇرۇپ پىلە بېقىش ئەسلىدىكى يەرلىك ئۇسۇلنىڭ ئورنىغا دەسسىتىلدى. ناھىيىدە پىلە - ئۇچمىچىلىك كۇرسى ئېچىلىپ پىلە - ئۇچمىچىلىك خادىملىرى تەربىيىلەندى. پىلە ئۇرۇقى هەر قايسى ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىگىچە تارقىتىپ بېرىلدى، ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى تېخنىكا جەھەتتە يېتەكچىلىك قىلدى، پىلە غوزىكىنى ناھىيىلىك تاشقى سودا ئىدارىسى سېتىۋالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇچمە دەرىخى كۆپ، پىلە باققۇچىلار ئاز بولغاچقا، يوپۇرماق يېتەرلىك بولۇپ، پىلىلەر ئوبدان ئاينىدى، پىلە غوزىكى مەھسۇلات مىقدارى بىر قەدەر ئۆسۈپ، تەرەققىيات بىر قەدەر تېز بولدى، 1967 - يىلى ئومۇمىي مەھسۇلاتى 45.12 تونىنغا يەتتى.

70 - يىللاردا سالا ئېتىزلارنى پىلانلاش، يەر تەكشىلەش تۈپەيلىدىن ئۇچمە دەرەخلىرى زور تۈركۈملەپ كېسىلىپ كەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە پىلە غوزىكىنى سېتىۋېلىش باھاسى سەل تۆۋەن بولغاچقا، پىلىچىلىك ئىشلىرى تېزلىكتە پەسىيىپ، تۆۋەن سەۋىيىگە چۈشۈپ قالدى. كېيىن گەرچە بىر نەچچە قېتىم تەشەببۇس قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن پاختا ئىشلەپچىقىرىشى تۈز سىزىق بويىچە ئۆرلەپ ياخشى ئىقتىسادىي ئۈنۈم ياراتقاچقا، دېھقانلار ئۇچمە ئۈستۈرۈپ پىلە بېقىشتىن سوۋۇپ قالدى، شۇڭلاشقا ئۇنۇمى ناھايىتى ئاز بولدى، 1988 - يىلى ناھىيە بويىچە پىلە غوزىكى ئومۇمىي مەھسۇلاتى 25.0 تونىلا بولدى.

1989 - يىلى ئۇچمە كۆچىتى كۆپلەپ يېتىشتۇرۇلۇشكە باشلىدى، ئېتىزلىقلار، ئېرىق بويلىرىغا ئۇچمە كۆچىتى تىكىش تەشەببۇس قىلىندى، قاتلاممۇ قاتلام هۆددىگە بېرىش يولغا قويۇلۇپ، ۋەزىپە كىشى بېشىغىچە ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى ھەمدە بىر قاتار ئېتىبار بېرىش سىياسەتلىرى تۈزۈلدى، شۇنىڭ بىلەن پىلە ئۇچمىچىلىك ئىشلىرى راۋاجلىنىشقا باشلىدى. 1989 - يىلى 0.88 تونىنا، 1990 - يىلى 0.32 تونىنا پىلە غوزىكى ئېلىندى. 1989 — 1990 - يىللىرى ئېرىق بويلىرىغا 155 مىڭ تۇپ ئۇچمە كۆچىتى تىكىلدى. 1990 - يىلى گۇاڭدۇڭ ئۆلكىسىدىن شالغۇتلاشتۇرۇلغان چوڭ يوپۇرماقلىق ئۇچمە كىرگۈزۈلۈپ، تەدرىجىي هالدا يەرلىك ئۇچمىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىلدى.

2. ئاساسلىق پىلىچىلىك ئىشلىرى

2 ، 3 - ئايلاردا ئۇچمە كۆچەتلىرى چاتىلىدۇ، 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 4 - ئاينىڭ 20 - كۈنىگىچە كۆچەت تۈۋى چانلىپ ئوغۇت بېرىلىدۇ. 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 8 - ئاينىڭ

15 - كۈنىگىچە ئۈجمە كۆچەتلىرى ئۆلىنىدۇ. 4 - ئاينىڭ 18 - كۈنىدىن 4 - ئاينىڭ 30 - كۈنىگىچە پىلە ئۇرۇقلىرىنىڭ تۇخۇمدىن چىقىشى تېزلىتىلىدۇ، 4 - ئاينىڭ 28 - كۈنىدىن 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنىگىچە پىلە ئۇرۇقى تارقىتىلىدۇ، 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 6 - ئاينىڭ 15 - كۈنىگىچە باھار پىلىسى بېقىلىدۇ، 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىن 6 - ئاينىڭ 30 - كۈنىگىچە پىلە غوزىكى يېغىۋېلىنىدۇ ۋە قۇرۇتۇلىدۇ. 7 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىن 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنىگىچە كۆزلۈك پىلە ئۇرۇقلىرى كۆكسىدۇ. 7 - ئاينىڭ 28 - كۈنىدىن 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنىگىچە، پىلە ئۇرۇقى تارقىتىلىدۇ، 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 9 - ئاينىڭ 10 - كۈنىگىچە كۆزلۈك پىلە بېقىلىدۇ، 9 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىن 9 - ئاينىڭ 20 - كۈنىگىچە پىلە غوزىكى يېغىۋېلىنىپ قۇرۇتۇلىدۇ. پىلە بېقىشتىن 10 كۈن ئىلگىرى پىلىخانا، پىلە بېقىش ئۈسكۈنىلىرى دېزىنفېكسىيە قىلىنىدۇ.

§ 2 . ھەسەل ھەرىسى بېقىش

1. ئومۇمىي تەرەققىيات ئەھۋالى

60 - يىللاردىن ئىلگىرى ناھىيىدە ھەسەل ھەرىسى بېقىلمىغانىدى. 1960 - يىلى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسى فۇجيەن ئۆلكىسىدىن 100 توپ ئىتالىيە ھەسەل ھەرىسى سېتىۋالدى، يۆتكەپ كېلىش داۋامىدا 60 توپ قالدى. شۇ يىلى ناھىيە بازىرى ئەتراپىدىن 6 مو يەر ئاجرىتىلىپ ھەسەل ھەرىسى بېقىش مەيدانى قۇرۇلدى. ھەسەل ھەرىسى بېقىشنى تۇنجى ئۆگەنگەچكە، ھەرە توپلىرى كىلىمات، ھېسسەل مەنبەسى قاتارلىق شەرت - شارائىت بويىچە باشقۇرۇلمىغاچقا، 1961 - يىلىغا كەلگەندە 24 توپ ھەسەل ھەرىسىلا قالدى، 1962 - يىلى قىشتىن ئۆتكەندىن كېيىن 12 توپلا قالدى. ھەرە توپىنىڭ ئوتتۇرىچە بەرگەن يىللىق ھەسىلى 10 كىلوگرام ئەتراپىدا بولدى.

ھەسەل ھەرىسى مەيدانىدىكى جياڭ جېكدې قاتارلىقلار بىر قانچە يىللىق ئەمەلىيەت ۋە سىرتقى جايلارنىڭ ھەسەل ھەرىسى بېقىش تېخنىكا ماتېرىياللىرىنى ئۆگىنىش ئارقىلىق، ئۆز جايىغا باب كېلىدىغان تەجرىبىلەرنى دەسلەپكى قەدەمدە ئۆگىنىۋالدى، شۇنىڭ بىلەن ھەسەل ھەرە توپلىرى كۆپەيدى. ھەرە توپى بەرگەن يىللىق ئوتتۇرىچە ھەسەل مىقدارى 30 كىلوگرام ئەتراپىغا يېتىپ، ناھىيىنىڭ ئېتىبار بېرىشىگە ئېرىشتى ھەمدە ھەر قايسى گۇڭشىلارغىچە كېڭەيتىلدى. 1964 - يىلى بەشئېرىق، يېڭئېرىق، غورۇچۆل گۇڭشىلىرى ناھىيىلىك ھەسەل ھەرىسى بېقىش مەيدانىغا ئۆگىنىش ئۈچۈن ئادەم ئەۋەتىپ، ھەسەل ھەرىسى بېقىشقا باشلىدى.

1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، ھەسەل ھەرىسى بېقىش تاشلاپ قويۇلدى، ناھىيىلىك ھەسەل ھەرىسى بېقىش مەيدانىنىڭ خادىملىرى يۆتكىۋېتىلدى، ھەرە توپى 240 تىن 70كە چۈشۈپ قالدى. ھەرە توپلىرى ئاگرىلىشىپ، داۋاملىق ئۆلۈپ، نەسلى قۇرۇش گىردابىغا بېرىپ قالدى، ھەر قايسى گۇڭشىلارنىڭ ھەرە توپلىرىمۇ ئۆلۈپ تۈگىدى.

1970 - يىلى جياڭ جېكدې سىچۈەن ئۆلكىسىدىن 4 دانە ئىتالىيە ئانا ھەرىسى سېتىۋېلىپ كەلدى، بۇنى قان يېڭىلاش، ھەرە توپلىرىنى قۇتقۇزۇپ قىلىشقا ئىشلەتتى. ئۇيدە قىشلىتىشنى سىرتتا قىشلىتىشقا ئۆزگەرتتى، يېغما ساندۇقتا بېقىشنى ياتما شەكىللىك ساندۇقتا بېقىشقا ئۆزگەرتتى ھەمدە ھەرىلەر گۈل چېچى يېغىشقا قويۇپ بېرىلگەندە، نىشان بەلگىلەپ ساپلاشتۇرۇپ

ياشارتىشتا دېزىنفېكسىيە قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىلدى، ناھىيىلىك ھەسەل ھەرىسى بېقىش مەيدانىنىڭ ھەرە توپى كۆپىيىپ 70 — 100 توپقا، ھەرە توپلىرىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە ھەسەل بېرىش مىقدارى 40 كىلوگرامغا يەتتى.

ناھىيىلىك ھەسەل ھەرىسى بېقىش مەيدانىنىڭ تەسىرىدە، 1970 - يىلدىن ئېتىبارەن شەخسىلەر ھەسەل ھەرىسى بېقىشقا باشلاپ، ھەسەل ھەرىسى بېقىش مەيدانىدىن تېخىنكا ئۆگەندى. شەخسىلەر ھەسەل ھەرىسى باقسا، ئىقتىسادىي ئۈنۈمى بىر قەدەر يۇقىرى بولىدۇ. كېيىنچە ھەر قايسى گۈڭشېلارمۇ ھەسەل ھەرىسى بېقىش مەيدانى قۇردى.

1974 - يىلى ناھىيىلىك ھەسەل ھەرىسى بېقىش مەيدانى كانى ئالان، كاۋكاز ھەرىلىرىنى كىرگۈزۈپ، ئەسلىدىكى ئىتالىيە ھەرىلىرى بىلەن شالغۇتلاشتۇردى، ئۇلارنىڭ گۈل چېڭى يېغىش ئىقتىدارى مەلۇم دەرىجىدە ئۆسكەن بولسىمۇ، كۆپىيىش ئىقتىدارى تۆۋەنلەپ كەتتى، ھەرە توپلىرىنىڭ ئەھۋالىمۇ بۇرۇنقىدىن تۆۋەنلەپ كەتتى.

1977 - يىلدىن كېيىن بازاردا ھەسەل كاساتلىشىپ، ھەسەل ھەرىسى باققان شەخسىلەرنىڭ كۆپىنچىسى ھەرە بېقىشنى توختىتىپ قويدى. گۈڭشېلارنىڭ ھەسەل ھەرىسى بېقىش مەيدانلىرىمۇ ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1990- يىلى ناھىيىلىك ھەسەل ھەرىسى بېقىش مەيدانىدا 20 نەچچە توپ ھەسەل ھەرىسى قالدى، شەخسىلەردە 100 توپقا يېقىن ھەسەل ھەرىسى قالدى.

ھەسەل ھەرىسىدە كۆرۈلىدىغان ئاساسلىق كېسەللىكلەر ھەرە كانا كېسىلى، ھارغىنلىق كېسىلى ۋە لىچىنكا كېسىلىدىن ئىبارەت. ھەرە كانا كېسىلىنىڭ زىيىنى ئەڭ زور، ھەرىلەر بالىلىرىدىن ئايرىلغان مەزگىلدە كانا كېسىلىنى ئەستايىدىل داۋالىسىلا، ھەرە توپلىرىنىڭ ئەھۋالى ۋە ئۇنىڭ مەھسۇلاتىغا تەسىر يەتمەيدۇ.

2. ئاساسلىق ھەسەل چېڭى مەنبەسى قىلىنىدىغان زىرائەتلەر

تۇنجى چېچەك مەزگىلى: ئۆرۈك، شاپتۇل، ئالما، سۆگەت دەرەخلىرى 3 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 4 - ئاي ئاخىرىغىچە ياخشى ھەسەل مەنبەسى بولۇپ، ھەرىلەرنىڭ قىشتىن ئۆتۈپ، باھار پەسلىدە كۆپىيىپ ياشىرىشىنىڭ ماددىي ئاساسى، بۇ مەزگىلدە كۈچلۈك توپلار ئاز مىقدارda تاۋار ھەسەل يىغالايدۇ.

2 - چېچەك مەزگىلى: جىگدە، تىكەنلىك ئاكاتسىيە، بالدۇر قىچا، بىنەپشە گۈللۈك بېدە، ئاق تىكەن، قۇڭغۇراق تىكەن، لوپنۇر كەندىرى قاتارلىقلار ياخشى ھەسەل مەنبەسى بولىدۇ، چېچەك مەزگىلى 5 - ئاينىڭ باشلىرىدىن 6 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولىدۇ. بۇ مەزگىل ھەرىلەرنى بۆلۈش، جەۋھەر (پادىشاھ ھەرە جەۋھىرى) ئىشلەپچىقىرىش مەۋسۇمى بولۇپ، ئەسلىدىكى ھەرە توپى 10 — 25 كىلوگرام ھەسەل ئىشلەپچىقىرىدۇ.

3 - چېچەك مەزگىلى: قىچا، قاشقا بېدە، قوغۇن - تاۋۇز ھەمدە كۆكتاتلار ھەسەل مەنبەسى بولىدۇ، چېچەك مەزگىلى 6 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 7 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولىدۇ، بۇ ھەسەل مەنبەسى ياخشى مەزگىل. 70 - يىللاردا قاشقا بېدە تېرىلغان يەرلەردىن بىر ھەرە توپى 30 — 50 كىلوگرام ھەسەل بېرەتتى. بۇ مەزگىل — يازلىق ھەسەل گۈل چېڭى، پادىشاھ ھەرە جەۋھىرى يېغىۋالىدىغان مەۋسۇم، شۇنداقلا يېڭىدىن بۆلۈنگەن ھەرە توپلىرىنىڭ كۆپىيىپ ياشىرىش مەۋسۇمى.

4 - چېچەك مەزگىلى: كېۋەز (بولۇپمۇ ئۇزۇن تالالىق كېۋەز)، ئاپتاپپەرەس ھەسەل

مەنبەسى بولىدۇ، چېچەك مەزگىلى 7 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 9 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە بولىدۇ. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى ئۈزلۈكسىز زورايدى، فوسفور ئوغۇتى زور مىقداردا ئىشلىتىلدى، بۇ ئەھۋال ئاقما ھەسەل مىقدارىنى كۆپەيتتى، ئاپتاپپەرەسىنىڭ ھەسەل بېرىشى مۇقىم، گۈل چېچى يېتەرلىك بولىدۇ. كۆممىقوناقمۇ مۇشۇ مەزگىلدە گۈل چېچى توزۇتىدۇ، بۇ مەزگىل — تاۋار ھەسەل، گۈل چېچى، پادىشاھ ھەرە جەۋھىرى يىغىۋېلىشنىڭ ئاساسلىق مەۋسۇمى شۇنداقلا قىشتىن ئۆتكۈزۈشتىكى ئوزۇقلۇق ھەسلى ساقلاش، قىشتىن ئۆتكۈزىدىغان ھەرىلەرنى كۆپەيتىش مەۋسۇمى. مۇشۇ پەسلىدە شۇ يىلى يېڭىدىن بۆلۈنگەن توپلار زورىيىپ گۈل چېچى يىغىدىغان توپلارغا ئايلىنىدۇ. ھەر بىر توپ 30 — 60 كىلوگرام ھەسەل بېرىدۇ.

ئاۋات ناھىيىسىدە ئاساسلىق ھەسەل چېچى مەنبەسى قىلىنىدىغان زىرائەتلەر

جەدۋەل: 6 — 6

زىرائەت نامى	چېچەك مەزگىلى	ھەسەل ئېقىش مىقدارى	گۈل چېچى ئاجرىتىپ چىقىرىش مىقدارى
مۇژادان تېرەك	4.5 — 3.2	-	+
مۇگەت	4.10 — 3.28	++	++
ئۈرۈك	4.10 — 3.29	++	++
شاپتۇل	4.20 — 4.9	+	+
ئالما	4.23 — 4.10	++	++
نەشپۈت	4.24 — 4.9	+	+
جىگدە	5.25 — 5.4	++	++
تىكەنلىك ئاكاتسىيە	5.25 — 5.10	++	+
قىچا	5.15 — 6.10 (بالدۇر) 6.8 — 7.3 (كەنجى)	++	+++
بىنەپشە گۈللۈك بېدە	6.15 — 5.16	+	+
بىداياق (ياۋا)	6.20 — 5.10	+++	+++
ئاق تىكەن (ياۋا)	6.15 — 5.16	++	+
قوڭغۇراق تىكەن (ياۋا)	6.15 — 5.15	+	+
لوپنۇر كەندىرى (ياۋا)	7.10 — 5.15	+	+
قاشقا بېدە	7.13 — 6.13	(ئاق گۈللۈك) +++ (سېرىق گۈللۈك) +	++ ++
قوغۇن	8.5 — 7.5	++	++
تاۋۇز	8.8 — 7.10	+	+
قاپاق	7.5 — 6.5	++	+++

كاۋا	8.5 — 7.3	+	+++
مۇچ	8.3 — 7.5	+	-
ئۇزۇن تالالىق پاختا	8.25 — 7.15	+++	+
قۇرۇقلۇق كېۋىزى	8.25 — 7.8	++	+
ئاپتاپپەرەس	9.10 — 8.5 (بالدۇر) 9.18 — 8.23 (كەنجى)	+++ +++	+++ +++

VI باب

دېھقانچىلىق ماشىنا - سايمانلىرى

1 § . ئەنئەنىۋى دېھقانچىلىق سايمانلىرى

تېرىقچىلىق سايمانلىرى: كەتمەن بىلەن «يەرلىك ساپان (بوقۇسا دەپمۇ ئاتىلىدۇ)» ئاساس قىلىناتتى. ئاۋاتنىڭ كەتمىنى كەڭ ھەم نېپىز، ئوتتۇرىسى سەل پېتىڭگى بولۇپ، ئۇستەڭدىن سۇ ئۇسۇپ ئىچىشكىمۇ بولىدۇ، قۇمساڭغۇ تۇپراقنى چاناشقا باب كېلىدۇ، كۆپ توپا ئالالايدۇ، ئىشلىتىشكە ئەپلىك، 50 - يىللاردا ئاقسۇ قاتارلىق جايلارغىمۇ سېتىلغانىدى. 80 - يىللارغا كەلگەندە كونا شەكىلدىكى دېھقانچىلىق سايمانلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ ئورنىنى ماشىنىلار ئىگىلىدى. كەتمەنلا داۋاملىق ئىشلىتىلمەكتە، شۇڭا ئۇ ئۇنىۋېرسال سايمان دەپ ئاتالماقتا. بوقۇسىغا چىش كەيگۈزۈلۈپ، ھەر ئىككى يانىنى خالىغانچە ئاغدۇرغىلى بولىسىمۇ، ئاغدۇرۇش چوڭقۇرلىقى 10 سانتىمېتىرغىمۇ يەتمەيدۇ، ئاغدۇرۇلغان يەرلەردە كۆپىنچە قىر قالدۇقلىرى قالىدۇ. 2 كالا بىلەن بىر ئادەم بىر كۈندە تەخمىنەن 3 مو يەر ئاغدۇرالايدۇ. 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدە ئۇلاغ قوشۇلىدىغان يېڭى شەكىلدىكى ھەرخىل تۆمۈر ساپانلار كېڭەيتىلدى، كېيىنچە ئاساسا 7 سۇڭلۇق ساپان (بوقۇسا) نى ئىشلەتتى. تۆمۈر ساپان يەرنى ئۇزۇل - كېسىل ئاغدۇرىدۇ، قىر قالدۇمايدۇ، ئوك تەرەپكىلا ئاغدۇرىدۇ، تەكشى، رەتلىك ئاغدۇرىدۇ، ئاغدۇرۇش چوڭقۇرلۇقى 10 — 15 سانتىمېتىر كېلىدۇ، سۈپىتى بوقۇسىنىڭكىنى بىرمۇنچە چۈشىدۇ، شۇ سەۋەبلىك بوقىسىنىڭ ئورنىنى باستى. 1965 - يىلغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە يېڭىچەساپان 2545 كە، مىق چىشلىق تىرنا 614كە، ئاتقا سۆرىتىلىدىغان 10 قۇرلۇق سېيالكا 244 كە يەتتى. مېۋىلىك باغلار ۋە پارچە - پۇرات يەرلەردە بىر تەرەپكە ئاغدۇرغىلى بولمىسا، يەنىلا بوقۇسا ئىشلىتىلدى. باشقا تېرىلغۇ سايمانلىرىدىن سۆرەم، تاش تولۇق، گۇرجەك، 4 چىشلىق تۆمۈر ئارا، ئۇلاغ قوشۇلىدىغان تۆمۈر كولتىۋاتۇر قاتارلىقلار بار ئىدى. 50 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا ئاتقا سۆرىتىلىدىغان سېيالكىدا بۇغداي قۇرلاپ تېرىلىپ، چېچىپ تېرىشنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى، 3 ئات 2 ئادەم ھەر سائەتتە 10 مو يەرگە ئۇرۇق سالدى.

ئورما ئورۇش، خامان تېپىش سايمانلىرى: ئورغاق، «80 پۇت»، تاشتۇلۇق، ياغاچ ئارا،

ياغاچ گۈرجەك، ياغاچ ھارۋا قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.
ترانسپورت سايمانلىرى: چوڭ چاقلىق ياغاچ ھارۋا، كىچىك تاق چاقلىق غالتەك، زەمبىل، سېۋەت، تاغار، ئارغامچا قاتارلىقلاردىن ئىبارەت، 70 — 80 - يىللاردىن كېيىن، كىچىك رېزىنكە چاقلىق ھارۋا ياغاچ ھارۋىنىڭ ئورنىنى تەدرىجىي ئىگىلىدى.

§ 2 . دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى

1960 - يىلى تۇنجى بولۇپ سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن تراكتور كىرگۈزۈلدى، كېيىنچە تەدرىجىي كۆپەيتىلدى. 1961 — 1965 - يىلغىچە دۆلەت ھەقسىز مەبلەغ سېلىپ، ژېنگىرىيىدىن 413 تېپلىق، گېرمانىيىدىن 28 تېپلىق، د. ت 54 تېپلىق تراكتورنى ۋە دۆلىتىمىزدە ئىشلەنگەن 16 تېپلىق تراكتورنى كىرگۈزدى. 1965 - يىلى ناھىيىلىك تراكتور پونكىتى قۇرۇلدى، ناھىيە بويىچە تراكتور سانى 27 گە يەتتى. ماشىنىغا چېتىلىدىغان 18 سوقا، 12 تىرناق، 18 سېيالكا، 3 كولتىۋاتور ھازىرلاندى. ئۇنىڭدىن باشقا بىر كومبايىن، بىر دان ئايرىش ماشىنىسى بار بولدى، كېيىنچە داۋاملىق كۆپەيتىلدى. 1980 - يىلى دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي قۇۋۋىتى 19 مىڭ 94 كىلوۋاتقا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ، ئوتتۇرا تراكتور 315 بولۇپ، قۇۋۋىتى 10 مىڭ 993 كىلوۋات، كىچىك تراكتور 201 بولۇپ، قۇۋۋىتى 1969 كىلوۋات، ماتور 13 بولۇپ، قۇۋۋىتى 1264 كىلوۋات.
1980 - يىلدىن كېيىن، بولۇپمۇ ئائىلىگە ھۆددىگە بېرىش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئەخلەرنىڭ تراكتور ۋە باشقا دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى سېتىۋېلىشىغا يول قويۇلدى، شۇنىڭ بىلەن ھەرخىل دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى تېز كۆپەيدى. 1989 - يىلى تراكتور 938 گە يەتتى، كۆپىيىش سۈرئىتى ئالدىنقى 20 يىلدىكىنىڭ 4 ھەسىسىگە تەڭلەشتى؛ دېھقانچىلىققا ئىشلىتىلىدىغان ئېنېرگىيە 19 مىڭ 192 كىلوۋات كۆپىيىپ، ئېشىش سۈرئىتى ئىلگىرىكى 20 يىلدىكىنىڭ 2.2 ھەسىسىگە تەڭلەشتى. دېھقان ئائىلىلىرى 15 ئات كۈچىگە ئىگە كىچىك تراكتور (سوپەك) ۋە يۇرۇشلەشكەن دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ئاساس قىلدى. يۇرۇشلەشكەن دېھقانچىلىق سايمانلىرى قوش چىشلىق سوقا، يۇمىلاق دېسكىلىق تىرناق، ھەرە چىشلىق تىرناق، مىقلىق تىرناق، ئۇرۇق سېلىپ يوپۇق يېپىش ماشىنىسى، كولتىۋاتسىيە قىلىش قوشۇمچە ئۇغۇتلاش ماشىنىسى، بۇغداي ئورۇش ماشىنىسى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولدى. تراكتورغا پرېتسىپ چېتىلسىلا يۈك توشىغىلى بولغاچقا، ئۇ 4 ئات قوشۇلىدىغان رېزىنكە چاقلىق ھارۋىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى. ئۇ زىرائەت، ئوغۇت توشۇش، ئادەم ئېلىپ بازارغا بېرىپ مال سېتىۋېلىش قاتارلىق ئىشلارغا ئىشلىتىشكىمۇ قولايلىق بولغاچقا، دېھقانلارنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشىپ، ئومۇملىشىش نىسبىتى ئىنتايىن يۇقىرى بولدى. يەر ئاغدۇرۇشتا كۆپىنچە 55 ئات كۈچىگە ئىگە چوڭ تراكتور ئىشلىتىلدى، 3 سوقا چېتىلدى، سائىتىگە 10 — 17 مو يەر ئاغدۇرۇدى، ئاغدۇرۇش چوڭقۇرلۇقى 16 — 20 سانتىمېتىر بولدى. دىسكىلىق تىرناق، قېلىن ياغاچ سۈرەم سەپلەندى، سېيالكىمۇ چاتقىلى بولدى. ھەر سائەتتە 20 مو يەرگە بۇغداي ئۇرۇقى سېلىندى، تراكتور بىلەن يەر ئاغدۇرۇش كالا بىلەن يەر ئاغدۇرۇشنىڭ ئورنىنى ئالغاچقا، «يەر ئاغدۇرۇشتا كالا ئىشلەتمەسلىك» ئىشقا ئاشۇرۇلدى.
60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قولدا ھەربىكەتلەندۈرۈلىدىغان پۇركۇگۇچ كىرگۈزۈلۈپ، دېھقانچىلىق دورىلىرى پۇركۇلۇپ زىيانداش ھاشاراتلار يوقىتىلغانىدى، 1973 - يىلدىن باشلاپ

ماتورلۇق پۇركۈگۈچ ئىشلىتىلدى، 1974 - يىلى بۇ خىل پۇركۈگۈچ 12گە، 1978 - يىلى 62گە، 1990 - يىلى 150 كە يەتتى، ئاساسلىقى بۇغداي ئالا كېسىلىنىڭ ۋە كېۋەز پىتى زىياندا شلىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئونى يوقىتىشقا ئىشلىتىلدى. ئائىلە هۆددىگەرلىكى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن شەخسلەر سېتىۋالىدىغان بولدى. ئايرىم دېھقان ئائىلىلىرى يەنە توپا ئىتتىرىش ماشىنىسى، ئاپتوموبىل سېتىۋالدى. «مول هوسۇل» 1 -، 3 - مەيدانلىرى چوڭ كومبايىن، خامان سوروش، قۇرۇتۇش ماشىنىلىرىغا ئىگە بولدى. ناهىيە چوڭ تېپلىق چىشلىق ئېكسكاۋاتور سېتىۋېلىپ، ئۆستەڭ چېپىش، زەيلىكەلەرنى ئادالاشقا ئىشلىتىپ، ئونى ئادەم كۈچى بىلەن ئۆستەڭ چېپىشنىڭ ئورنىغا دەسسەتتى.

1979 - يىلى هەربىر يېزا ئىگىلىك ئەمگەك كۈچى ئىگىلىگەن دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى قۇۋۋىتى 0.38 كىلوۋات بولۇپ، هەر مو تېرىلغۇ يەرگە 0.03 كىلوۋاتتىن توغرا كەلدى؛ 1989 - يىلى هەربىر ئەمگەك كۈچى ئىگىلىگەن دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى قۇۋۋىتى 0.93 كىلوۋات بولۇپ، هەرمو تېرىلغۇ يەرگە 0.08 كىلوۋاتتىن توغرا كەلدى. 1990 - يىلى ناهىيە بويىچە هەرخىل تراكتور 2162گە، ماشىنىغا چېتىلىدىغان دېھقانچىلىق سايمىنى 5054كە، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي قۇۋۋىتى 47 مىڭ 607 كىلوۋاتقا، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى كەسپىي ئائىلىسى 761گە يەتتى. دېھقانچىلىقنى ماشىنىلاشتۇرۇش ئاساسىي جەهەتتىن ئىشقا ئاشۇرۇلدى.

دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ زور مىقداردا ئىشلىتىلىش زۆرۈرىيىتى بىلەن دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى قۇرۇلدى، ئۇ دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلدى ۋە ياسىدى. قوش قۇرلاپ يوپۇق يېپىپ ئۆۋىلاپ كېۋەز تېرىش سېيالكىسى دېھقانلارنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەچكە، ناهىيە ئىچى - سىرتىدا سېتىلدى. 1984 - يىلى دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى ئىدارىسى قۇرۇلدى، يېزىلاردا دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش پونكىتلىرى قۇرۇلۇپ، ماتورلۇق ماشىنا شوپۇرلىرىنى تەربىيىلەشكە، شوپۇرلۇق كېنىشكىسىنى ئالماشتۇرۇش، دىزېلنى پىلانلىق تەمىنلەش هەمدە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى نازارەت قىلىش، باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولدى. يەنە دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى ۋە زاپچاس سەپلىمىلىرىنى ساتىدىغان دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى شىركىتى قۇرۇلدى.

دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ قىسمەن يىللاردىكى قۇۋۋىتى

جەدۋەل: 6 - 7

بىرلىكى: دانە/كىلوۋات

تۈرلەر / يىللار	چوڭ، ئوتتۇرا تراكتور		كىچىك تراكتور	يېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ مەسئۇلاتلىرىنى پىششىقلاش، سۇغىرىش، سۇ چىقىرىۋېتىش ماشىنىلىرى	يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان ئاپتوموبىل
	زەنجىرلىك	چاقلىق			
1960	1/39	1/20			3/209
1965	6/238	38/914			3/209
1966	21/833	27/728			3/209
1969	30/1422	30/856		37/544	4/273
1970	28/1342	54/1276		58/852	5/349

5/349	74/1087		59/1398	58/2996	1971
6/418	82/1205	70/617	107/2773	91/4815	1978
8/558	248/3045	97/847	128/3383	94/4981	1979
7/591	428/5541	201/1909	211/4141	104/6852	1980
29/1918	604/10159	222/1899	266/3976	104/6852	1981
29/1918	723/12502	248/2128	285/4861	94/6301	1982
30/1918	735/10844	290/2540	341/6936	94/6301	1983
29/1918	783/10712	266/2606	297/7704	95/5976	1984
29/1918	745/9713	444/4215	278/6224	96/6031	1985
29/1918	774/10262	567/5570	258/5267	99/6196	1986
44/3483	656/8306	734/7225	249/4951	99/6196	1987
46/3689	955/11599	941/9485	242/4182	104/7471	1988
45/3546	980/12042	1126/11518	224/3606	104/7471	1989

یەتتىنچى قىسىم

ئورمانچىلىق

يەتتىنچى قىسىم

ئورمانچىلىق

I باب

ئورمان بايلىقى

§ 1 . تارقىلىشى

1990 - يىلى ناھىيىنىڭ ئورمان كۆلىمى 1 مىليون 156 مىڭ 300 موغا، زاپىسى 476 مىڭ 700 كۇب مېتىرغا، ناھىيىنىڭ ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 5.81% كە يەتتى.

1. ئېتىز - ئېرىق رايونى

ئېتىز - ئېرىق رايونى ئورمان بەرپا قىلىنىدىغان رايون بولۇپ، ناھىيىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى بوستانلىق تۈزلەڭلىككە تارقالغان. 1955 - يىلدىن بۇرۇن ئېتىز - ئېرىق بويلىرى، يول بويلىرى، ئېرىق - ئۆستەڭلەرنىڭ ئىككى ياقىسى، ئۆيلەرنىڭ ئالدى - كەينىگە كۆچەت تىكىلەتتى. يەنە كۆچەتزارلىق، مېۋىلىك باغلار بەرپا قىلىنغان بولۇپ، تارقاق، كىچىك دائىرىلىك، قورۇق تۈسىنى ئالغان بەرپا قىلىنغان ئورمان سىستېمىسى شەكىللەندۈرۈلگەنىدى. 50 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە بەرپا قىلىنغان ئورمان كۆلىمى تەخمىنەن 5000 موغا، تىكىلگەن كۆچەت 2 مىليون تۈپكە يەتكەن. يېزا ئىگىلىكى كوللېكتىپلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن يەرلەر تەدرىجىي پىلانغا ئېلىنىپ سالا ئېتىزغا، ئولتۇراق رايونلىرىدىكى ئاھالىلەر ئۆيلىرى تەدرىجىي پىلانغا ئېلىنىپ مەھەللىلەرگە ئۆزگەرتىلدى. ھەر يىلى ئەتىياز پەسلىدە كەڭ كۆلەملىك كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، ئورمان بەلۋاغلىرى سالا ئېتىزلارنىڭ ئارىلىقلىرىغا ۋە يوللارنىڭ ئىككى ياقىسىغا ئېلىندى. مەھەللىلەردە ھەممە ئائىلىلەردە باغ بار بولۇپ، بىر مەھەللىدىكى باغ بىر پارچە ئورماننى شەكىللەندۈرگەنىدى. كوللېكتىپ، شەخسلەر تېرىلمايدىغان يەرلەر، بوز يەرلەردىن پايدىلىنىپ ماتېرىيال ئورمىنى، يېقىلغۇ ئورمىنى، ئىقتىسادىي ئورمانلارنى بەرپا قىلغان. 1990 - يىلغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە يېزا، بازار، كەنتلەردە تىكىلگەن ئىمارەت ئورمان، ماتېرىيال ئورمىنى، يېقىلغۇ ئورمىنى كۆچىتى 42 مىليون

622 مىڭ 400 تۇپكە، دېھقان ئائىلىلىرىگە توغرا كەلگەن ئورمان يېرى ئوتتۇرا ھېسابلىغاندا 4.4 موغا، كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن كۆچەت سانى 349 تۇپكە يەتتى. يېزا، دېھقانچىلىق مەيدانلىرى، دېھقانلار ئۆز ئالدىغا تىكمۇالغان، شەھەر - بازارلاردىكى ئاھالىلەر، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئولتۇراق ئۆيلىرىنىڭ ئەتراپىغا تىكمۇالغان كۆچەتلەرنىڭ كۆلىمى 15 مىڭ 400 موغا، سانى 6 مىليون 519 مىڭ 200 تۇپكە يەتتى. ھازىر ساقلىنىپ قالغان بەرپا قىلىنغان ئورمان كۆلىمى 72 مىڭ 900 مو بولۇپ، ناھىيىدىكى ئورمان كۆلىمىنىڭ 6.31% نى ئىگىلىدى. بەرپا قىلىنغان ئورمان ئىچىدە ئېتىز - ئېرىق ئىھاتە ئورمىنى 29 مىڭ 500 مو، ماتېرىيال ئورمىنى 14 مىڭ 600 مو، ئىقتىسادىي ئورمان كۆلىمى 10 مىڭ 700 مو، بەرپا قىلىنغان ئورمانىنىڭ ئۆسۈۋاتقان زاپاس مىقدارى 173 مىڭ كۇب مېتىر.

2. توغراق ئورمان رايونى

توغراق ئورمان رايونى ناھىيىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى يەكەن دەريا‌سى، قەشقەر دەريا‌سى، تارىم دەريا‌سى، خوتەن دەريا‌سى قىرغاقلىرىغا جايلاشقان. 1985 - يىلى ناھىيىنىڭ توغراق ئورمىنى كۆلىمى 418 مىڭ 500 مو بولۇپ، ناھىيىدىكى ئورمان كۆلىمىنىڭ 36.19% نى ئىگىلىدى.

3. چۆل چاتقال ئورمان رايونى

چۆل چاتقال ئورمىنى تەبىئىي توغراقلىقلارنىڭ ئەتراپىغا، قۇملۇق بىلەن توغراقلىق، دېھقانچىلىق رايونلىرى بىلەن چۆل - جەزىرىلەرنىڭ تۇتاشقان يېرىگە جايلاشقان بولۇپ، يۇلغۇن، ئاق تىكەن، قوڭغۇراق تىكەن، شورتاق، جىغانلارنى ئاساسىي تۈركۈم قىلغان چاتقال ئۆسۈملۈكلىرى تەبىئىي ئۆسمەكتە. بۇ تۈركۈمدىكى چاتقال ئۆسۈملۈكلىرى يەنە دېھقانچىلىق رايونىدىكى تاشلاندۇق يەرلەر ۋە يەر ئاستى سۇيىنىڭ ئورنى بىرقەدەر يۇقىرى يەرلەردىكى چۆللەرگە تارقالغان. 1990 - يىلى ناھىيىدىكى چاتقال ئورمىنىنىڭ كۆلىمى 664 مىڭ 900 مو بولۇپ، ناھىيە بويىچە ئورمان كۆلىمىنىڭ 57.5% نى ئىگىلىدى.

دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى بەرپا قىلىنغان ئورمان ۋە ئورمان تۈرلىرى بايلىقى

جەدۋەل: 7 — 1

تۈرلەر / سانى / ئورۇنلار	ئورمان كۆلىمى (مو)	تۈرلەرگە ئايرىلىشى (مو)					زاپاس مىقدارى (كۇب مېتىر)
		مۇھىت ئورمىنى	ئىھاتە ئورمىنى	ئىقتىسادىي ئورمان	ماتېرىيال ئورمىنى	يېقىلغۇ ئورمىنى	
ئايباغ يېزىسى	7843	1929	3299	1505	1000	110	7814
تامتوغراق يېزىسى	13112	1755	2953	1084	5975	1345	95730
غورۇچۆل يېزىسى	17377	4189	5354	2432	3715	1687	84535
بەشئېرىق يېزىسى	12949	2519	8141	1579	496	214	28035
بېگئېرىق يېزىسى	9998	1872	3450	1486	2138	1052	32648

ئاۋات بازىرى	1108	174	296	241	165	232	3258
بافتوغراق بېزىسى	1662	201	424	448	13	581	
دولان بېزىسى	2016	240	820	580	2	374	
«مول ھوسۇل» 1 - مەيدانى	1518	250	284	393	524	67	4237
«مول ھوسۇل» 3 - مەيدانى	886	48	245	382	152	59	765
ناھىيىگە قاراش-لىق ئورگانلار	9135	1705	614	5275	445	1096	2140
جەمئىي	77609	14882	25880	15405	14625	6817	259162

ئىزاھ: ① جەدۋەلدىكى سانلار 1984 - يىلى ئورمانچىلىقنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرگەندە ئېلىنغان سانغا 1985 - يىلى بەرپا قىلىنغان ئورمانلىق ستاتىستىكىلىق سانى قوشۇلغاندىن كېيىنكى سانىنى كۆرسىتىدۇ.
② ئورمان زاپاس مىقدارى 1976 - يىلدىكى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتە ئېلىنغان سانىنى كۆرسىتىدۇ.
بافتوغراق بېزىسى ۋە دولان بېزىلىرى ئەينى ۋاقىتتا «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانى تەۋەسىدە ئىدى.

§ 2 . دەرەخ تۈرلىرى

ناھىيىدىكى دەرەخلەرنىڭ كۆپىنچىسى تۈزلەڭلىك كەڭ يوپۇرماقلىق ئورمانلىق تۈرىگە مەنسۇپ.

1. ئېتىز - ئېرىق رايونى

ئېتىز - ئېرىق رايونىغا تىكىلگەن ماتېرىيال ئورمانى ئىچىدە كۆمۈش تېرەك، سۇۋادان تېرەك، مىرزا تېرەك، قارا سۆگەت، ئاق موم، قارىياغاچ، چۈلۈكلەر بار. 1960 - يىلى كانادا تېرىكى، ياۋروپا چوڭ يوپۇرماقلىق تېرىكى، تىكەنلىك ئاكاتسىيىلەر كىرگۈزۈلدى. ئىقتىسادىي ئورمان تۈرىدىكى دەرەخلەردىن ياڭاق، ئۈجمە، يىمىش جىگدە، كىچىك چىلان، بادام، ئامۇت، ئالما، نەشپۈت، ئۆرۈك، شاپتۇل، ئېھى، قارا ئۆرۈك، گىلاس، ئەنجۈر، ئۈزۈملەر بار. ھويلا - ئارامگاھلارنى كۆكەرتىشكە ئىشلىتىلىدىغان دەرەخلەردىن كىچىك يوپۇرماقلىق ئاق موم، چوكا دەرىخى، سېدە بار. سىرتتىن كىرگۈزۈلگەن دەرەخلەردىن يۆگىمەچ سۆگەت، ئالبىزىيە دەرىخى، زاراڭ دەرىخى، شەرق كۈلى ئارچىسى، ياپىلاق كۈلى ئارچىسى، شەرقىي شىمال ياسىنى، پاۋلونىيە، چوڭ يوپۇرماقلىق بوكسۇسلار بار؛ يېقىلغۇ ئورمانى دەرەخ تۈرلىرىدىن قاغا جىگدە، يۇلغۇن قاتارلىقلار بار. بۇنىڭ ئىچىدە تېرەكلەرنىڭ سانى ئومۇمىي سانىنىڭ 60% تىن كۆپرەكنى ئىگىلەيدۇ.

2. چۆل ئورمانى رايونى

چۆلدە ئۆسىدىغان غوللۇق دەرەخلەردىن توغراق، كۈلرەڭ تېرەكلەر؛ چاتقال تۈرىدىكى

دەرەخلەردىن يۇلغۇن، شورتاق، ئاق تىكەن، قوڭغۇراق تىكەن، ئازغان، جىغانلار بار.

§ 3 . ئورمانچىلىق مەھسۇلاتلىرى

مىنگو دەۋرىدە ئۇجمە دەرىخىنىڭ قوۋزىقىدىن ئاز مىقداردا قەغەز ئىشلەپچىقىرىلغانىدى. هازىر دېيىلمۇاتقان ئورمانچىلىق مەھسۇلاتلىرى ئاساسلىقى ياغاچ ماتېرىيال، ئوتۇن، مېۋە - چېۋە، قۇرۇق مېۋىلەرنى كۆرسىتىدۇ. 1990 - يىلى بەرپا قىلىنغان ئورمانلاردىكى ماتېرىيال ئورمىنىنىڭ ياغاچ ماتېرىيال زاپىسى 378 مىڭ 900 كۇب مېتىرغا، ئېلىنغان يىلىلىق مېۋە - چېۋە 142 مىڭ تونناغا يەتتى. هازىر بار بولغان يېقىلغۇ ئورمىنىنىڭ كۆلىمى 27 مىڭ 100 مو بولۇپ، يېقىلغۇ ئورمان مىقدارى 406 مىڭ 900 كۇب مېتىرغا يېتىدۇ.

1950 — 1990 - يىلغىچە ناهىيە بويىچە 28 مىڭ كۇب مېتىر ياغاچ كېسىلدى. ناهىيە بويىچە 24 مىڭ 335 دېهقان ئائىلىسى بار بولۇپ، يىلىغا 33.62 تونىنا يېقىلغۇ ئىشلىتىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە كۆمۈرنى يېقىلغۇ قىلىدىغانلار تەخمىنەن 10% نى، زىرائەت غولىنى يېقىلغۇ قىلىدىغانلار تەخمىنەن 3% نى ئىگىلەيدۇ، باشقا ئائىلىلەر چۆل - جەزىرىلەردىكى چاتقال، تىكەن، توغراق ئورمان رايونىدىكى دەرەخلەر ۋە بەرپا قىلىنغان ئورمان رايونىدىكى دەرەخلەرنىڭ قۇرۇپ قالغان شاخلىرىنى يېقىلغۇ قىلىدۇ. يېقىلغۇ ئورمىنىنى ياخشى پەرۋىش قىلغاندا دېهقان ئائىلىلىرىنىڭ 60% نىڭ يېقىلغۇسىنى هەل قىلغىلى بولىدۇ.

Ⅱ باب

ئورمانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى

§ 1 . ئورمان بەرپا قىلىش

1. كۆچەت يېتىشتۇرۇش

تارىختا ئاۋات ناهىيىسىدىكى دېهقانلار بادرا تىكىپ شاخلىتىش، ياۋا دەرەخ كۆچەتلىرىنى كۆچۈرۈش ئارقىلىق ئورمان بەرپا قىلىشقا ئادەتلەنگەن، ئاز ساندىكى شاپتۇل، ئۈرۈك، ياڭاق قاتارلىق ئىقتىسادىي دەرەخلەرنى تېرىپ يېتىشتۇرگەندىن باشقا، كۆچەتخانا قۇرۇپ كۆچەت يېتىشتۇرۇپ باقمىغان دېيىشكە بولىدۇ. 1956 - يىل 3 - ئايدا ناهىيىلىك ئورمانچىلىق پونكتى قۇرۇلدى هەمدە كۆلىمى 50 مو كېلىدىغان تۈنجى كۆچەتخانا بەرپا قىلىندى. شۇ يىلى ش ئۇ ئا ر ئورمانچىلىق نازارىتىدىن تىكەنلىك ئاكاتسىيە، جۇڭگو ئاكاتسىيىسى، قارىياغاچ، زاراڭ، شەرقىي شىمال ياسىنى قاتارلىق دەرەخ ئۇرۇقلىرى كىرگۈزۈلۈپ تېرىپ كۆچەت يېتىشتۇرۇش مۇۋەپپەقىيەتلىك بولدى. بىر يىللىق كۆچەتلەرنىڭ ئېگىزلىكى 2 مېتىرغا، هەر مو يەردىن تەخمىنەن 10 مىڭ تۇپ كۆچەت چىقتى، ئۇندىن باشقا يەنە ئۇجمە، ئاق موم، جىگدە،

ياغاچ، ئۆرۈك، شاپتۇل، چۈلۈك قاتارلىق يەرلىك كۆچەتلەرمۇ يېتىشتۈرۈلدى. كۆچەتلەر بىلەن ناھىيىدىكى ئورۇنلار تەمىنلىنىپ قالماي ئاقسۇ، قەشقەر قاتارلىق جايلارغىمۇ سېتىلدى.

ناھىيىلىك كۆچەتخانا 1962 - يىلدىن باشلاپ قەلەمچە قىلىپ تىكىش ئارقىلىق يىلتىزلىق، بىخلىق كۆچەتلەرنى يېتىشتۈرۈشكە باشلىدى، تېرەك كۆچىتى يېتىشتۈرۈش ئاساس قىلىندى، بىراق كۆمۈش تېرەك كۆچىتىنىڭ تۇتۇش نىسبىتى 30% تىن تۆۋەن بولدى. 1966 - يىلى ئەتىيازدا ۋىلايەتلىك تەجرىبە ئورمانچىلىق مەيدانىدىن 10 مىڭ تۈپ سۈۋادان تېرەك كۆچىتى كىرگۈزۈلدى، يەنە 5 مو يەردە قەلەمچە تىكىش ئارقىلىق كۆچەت يېتىشتۈرۈلدى ھەمدە 10 مو يەردە قەلەمچە تىكىلگەن كۆچەتخانا قۇرۇلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ سۈۋادان تېرەك ناھىيىدە ئاساسلىق تىكىلىدىغان دەرەخ تۈرىگە ئايلاندى.

1962 - يىلدىن باشلاپ چوڭ ئەترەتلەر بىرلىك قىلىنغان ھالدا تېرەك قەلەمچىسى تىكىپ كۆچەت يېتىشتۈرۈش يولغا قويۇلۇپ، ھەر يىلى 500 — 1000 مو ئۈچۈرىسىدىكى يەردە كۆچەت يېتىشتۈرۈلدى، بىراق ئىلمىي پەرۋىش قىلىش كەمچىل بولغانلىقى ئۈچۈن كۆچەتلەرنىڭ تۇتۇش نىسبىتى ناھايىتى تۆۋەن بولۇپ، تىكىلگەن كۆچەتلەر كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىشنىڭ ئېھتىياجىنى قامدىيالمىدى. 1980 - يىلى يېزا، كەنتلەردىكى كەسپىي ئائىلىلەر ئارىسىدا ئومۇميۈزلۈك كۆچەت يېتىشتۈرۈش يولغا قويۇلۇپ، ھەر يىلى تەخمىنەن 3000 مو يەردە كۆچەت يېتىشتۈرۈلدى. ئۇلگە كۆرسىتىش، تەربىيىلەش ئارقىسىدا، ئاممىنىڭ كۆچەت يېتىشتۈرۈش تېخنىكىسى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئۆستى، سۈۋادان تېرەك كۆچىتىنىڭ تۇتۇش نىسبىتى 70% ئۈچۈرىسىگە يەتتى، ناھىيە بويىچە كۆچەتخانىدىن چىقىرىلغان كۆچەت 8 مىليون تۇپتىن كۆپرەككە يېتىپ، ھەرقايسى يېزا، دېھقانچىلىق مەيدانلىرى كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىشتا ئاساسىي جەھەتتىن ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلىيەلەيدىغان بولدى. ئايباغ يېزىسى قاغامۇش 2 - چوڭ ئەترىتى 1 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدىكى دېھقان تۇمۇر دانى 1982 - يىلدىن 1987 - يىلغىچە 440 مىڭ تۈپ كۆچەت يېتىشتۈردى، ماتېرىيال دەرىخىدىن 5000 تۈپ يېتىشتۈرۈپ چىقتى. ئورمانچىلىق ئىدارىسىنىڭ كادىرى سەمەت بارات كوللېكتىپ ۋە دېھقان ئائىلىلىرىنىڭ 4816 تۈپ كۆچىتىنى ھەقسىز ئۇلاپ بەردى. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كۆچەت يېتىشتۈرۈش يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى.

1984 - يىلى ئالتاي كۆمۈش تېرىكى ۋە ماناس ئورمانچىلىق مەيدانىنىڭ شالغۇت تېرىكىنىڭ ئۈرۈقى كىرگۈزۈلۈپ، 15 مو يەردە سىناق تەرىقىسىدە كۆچەت يېتىشتۈرۈلدى، كۆچەتلەرنىڭتۇتۇش نىسبىتى 90% كە يەتتى. 1986 - يىلى يېزا ئىگىلىك 1 - شىسى 11 - تۈەنىدىن توغراق كۆچىتىنىڭ ئۈرۈقىنى تېرىپ كۆچەت يېتىشتۈرۈش تېخنىكىسى كىرگۈزۈلۈپ، 5 مو يەردە سىناق تەرىقىسىدە تېرىلدى، 570 مىڭ تۈپ توغراق كۆچىتى ئەي بولدى.

2. كۆچەت تىكىپ، ئورمان بەرپا قىلىش

مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) 4 - ئاينىڭ 5 - كۈنى كۆچەت تىكىش بايرىمى بولۇپ، شۇ كۈنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ھەرقايسى كەنتلەرنىڭ شياڭيۈلىرىنى ئاممىغا باشچىلىق قىلىپ ناھىيە بازىرى، يېزىلاردىكى ھۆكۈمەت يوللىرىنىڭ ئىككى تەرىپىگە كۆچەت تىكىش ھەققىدە چاقىرىق چىقارغان. ئىمىن يۈسۈپ قاتارلىق 2 شياڭيۈنىڭ كېيىنچە مەلۇم قىلىشچە،

ھەرقايسى يېزا، كەنتلەردىكى ھۆكۈمەت يوللىرىنىڭ ئىككى تەرىپىگە 20 مىڭ تۈپ تېرەك كۆچىتى، 10 مىڭ تۈپتىن كۆپرەك سۆگەت كۆچىتى، 10 مىڭ تۈپ ھەرخىل مېۋىلىك دەرەخ كۆچىتى تىكىلگەن. مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) ناھىيە بويىچە بار دەرەخ 312 مىڭ تۈپتىن كۆپرەككە يەتكەن. مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) 56 مىڭ تۈپ كۆچەت تىكىلگەن. مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) ناھىيە بويىچە 35 مىڭ 500 تۈپ ماتېرىيال كۆچىتى، 2100 تۈپ مېۋىلىك دەرەخ كۆچىتى، 32 مىڭ 200 تۈپ ئۈجمە كۆچىتى تىكىلگەن، بىراق، يازدا كەلكۈن كېلىپ 15 مىڭ تۈپ ھەرخىل دەرەخنى نابۇت قىلغان. مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) 69 مىڭ 500 تۈپ تېرەك كۆچىتى، 80 مىڭ 300 تۈپ سۆگەت كۆچىتى، 19 مىڭ 900 تۈپ ئۈجمە كۆچىتى، 12 مىڭ تۈپتىن كۆپرەك مېۋىلىك دەرەخ كۆچىتى تىكىلگەن. مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) 71 مىڭ 400 تۈپ ماتېرىيال كۆچىتى (تۈتقىنى 31 مىڭ 200 تۈپ)، 10 مىڭ 500 تۈپ مېۋىلىك دەرەخ كۆچىتى (تۈتقىنى 8700 تۈپ)، 50 مىڭ 700 تۈپ ئۈجمە كۆچىتى (تۈتقىنى 5200 تۈپ)، جامائەت ئورمىنى بەرپا قىلىش ئۈچۈن 11 مىڭ 100 تۈپ كۆچەت تىكىلگەن (تۈتقىنى 5600 تۈپ). ئاۋات ناھىيىسىدە كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىشنىڭ تەرەققىياتى ئاستا بولدى، ئورمانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇلغانلىقى جۈملىدىن خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى ئىش. ناھىيىنىڭ ئورمانچىلىق تەرەققىياتىنى ئومۇمەن ئادەتتىكى ئورمان بەرپا قىلىش باسقۇچى، ئەقلىگە مۇۋاپىق ئورمان بەرپا قىلىش باسقۇچى ۋە ئۇنۇملۈك ئورمان بەرپا قىلىش باسقۇچىدىن ئىبارەت 3 باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) ئادەتتىكى ئورمان بەرپا قىلىش باسقۇچى (1950 — 1961 - يىلغىچە)

دېھقانلار تارقاق ئولتۇراقلاشقانلىقى، سۇچىلىق ئىنشائاتلىرىنىڭ قالاقلىقى تۈپەيلىدىن، ناھىيىنىڭ ئورمان بەرپا قىلىش ئۇسۇلى قالاق ئىدى، ئاساسەن قەلەمچە قىلىپ ئورەك كولاپ تىكىش ئۇسۇلى قوللىنىلاتتى (يەنى دەرەخنىڭ تۈز ئۆسكەن شېخى كېسىۋېلىنىپ ئۇزۇنلۇقى 1.5 مېتىر ئۆپچۆرىسىدە تاياق تەييارلىنىدۇ، تاياقنىڭ تۆۋەن تەرىپى توپىغا كۆمۈلىدۇ، تاياقنىڭ ئۈچى بىخلىنىپ دەرەخقە ئايلىنىدۇ). بۇنىڭدا ئۇزاق مەزگىللىك پىلان تۈزۈلمىگەنلىكى، تىكىش - ئۆستۈرۈش ئۇسۇلىنىڭ يىرىكلىكى تۈپەيلىدىن، بەرپا قىلىنغان ئورمان ئورمانغا ئوخشىمايدىغان، ئورماندىكى دەرەخلەردىن پايدىلانغىلى بولمايدىغان، ئىھاتە ئۈنۈمى تۆۋەن ھالەت شەكىللەندى، بۇنى قورۇق تېپىدىكى ئورمان دېيىشكە بولىدۇ. بۇ باسقۇچتا بەرپا قىلىنغان ئورمان كۆلىمى 184 مىڭ 400 مو بولۇپ، ساقلىنىپ قالغىنى 27 مىڭ مو (بۇنىڭ ئىچىدە ئىقتىسادىي ئورمان 3592 مو).

50 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە بەشىبرىق يېزىسىدىكى سىدىقكۆۋرۈكنىڭ يېنىدىكى 500 نەچچە مو يەردە سۆگەتنى ئاساس قىلغان «قەد كۆتۈرۈش ئورمىنى» بەرپا قىلىندى. غورۇچۆل يېزىسىنىڭ لايداق دېگەن يېرىدە 500 نەچچە مو يەردە سۆگەتنى ئاساس قىلغان «ئازادلىق ئورمىنى» بەرپا قىلىندى. تىكىلگەن كۆچەت كۆپ بولغانلىقى ئۈچۈن ئاۋات ناھىيىسى 1957 - يىلى مەملىكەت بويىچە كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىشتىكى ئىلغار ناھىيە بولۇپ باھالاندى. ئورمانچىلىق مىنىستىرلىكى ناھىيىگە بىر لەۋھە بەردى. ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى جاك بويىڭ بېيجىڭغا بېرىپ مەملىكەتلىك ئورمانچىلىق كۆرگەزمىسىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدى. 1958 - يىلىدىكى ستاتىستىكىغا قارىغاندا، تىكىلگەن كۆچەتلەرنىڭ تۇتۇش نىسبىتى 30% بولۇپ، تىكىلگەن دەرەخ كۆپ، تۇتقىنى ئاز بولدى، كۆچەت تىكىلگەندىن كېيىن

پەرۋىش قىلىدىغان ئادەم قويۇلمىغاچقا كۆپ ساندىكى كۆچەتلەرنى ماللار غاجىلاپ نابۇت قىلىۋەتتى. 1959 - يىلى ئورمانچىلىق تېخنىك خادىملىرىدىن 350 ى تەربىيىلەندى، ئاپتونوم رايون بىر قىزىل بايراق بەردى. 1960 - يىلى يەرلەر تەكشىلىنىپ ئېتىز بەرپا قىلىندى، 211 مىڭ 800 تۇپ دەرەخ كېسىۋېتىلدى ۋە قومۇرۇپ تاشلاندى. 1958 — 1961 - يىلغىچە 200 مىڭ 300 مو يەردە ئورمان بەرپا قىلىندى، 23 مىڭ 100 مو يەردىكى كۆچەت تۈتتى، تۈتۈش نىسبىتى 11.5% نى ئىگىلىدى.

2) ئەقىلگە مۇۋاپىق ئورمان بەرپا قىلىش باسقۇچى (1962 — 1979 - يىلغىچە)

بۇ 18 يىلنىڭ ئالدىنقى 5 يىلىدا ناھىيە بويىچە سۈنى تىزگىنلەپ تۈپراقنى ياخشىلاش مەركەز قىلىنغان ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى يولغا قويۇلۇپ، ئېتىزلار كەڭ كۆلەمدە ماللاشتۇرۇلدى، يەرلەر تەكشىلەندى، مەھەللىلەر قۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئېتىز - ئېرىق ئىھاتە ئورمان بەلۋېغى پىلانلىق ھالدا قۇرۇلۇشقا باشلىدى. بۇ مەزگىلدىكى ئېتىز - ئېرىق ئىھاتە ئورمىنى ئاساسىي جەھەتتىن تار بەلۋاغ، كىچىك تور - كاتەكچىدىن ئىبارەت ئىدى. ئورمان بەلۋېغىغا ئادەتتە 2 - 3 قۇر كۆچەت تىكىلەتتى، بەلۋاغنىڭ كەڭلىكى 2 — 3 مېتىر بولۇپ، بىر تور كاتەكچىنىڭ كۆلىمى 300 مو كېلەتتى. كۆچەتلەرنىڭ تۈتۈش نىسبىتى تۆۋەن بولۇپ، كۆچەت بىلەن تەمىنلەش ئېھتىياجنى قامدىيالمىغاچقا، كۆچەت تىكىشتە يەنىلا ئورەك كولاپ قەلەمچە تىكىش ئاساس قىلىندى، كۆچەتلەرنىڭ ئارلىقى 1.5×1 مېتىر قالدۇرۇلاتتى.

ئېتىز - ئېرىقلارنى پىلانلاشتا جايلىشىشى مۇۋاپىق بولمىغان دەل - دەرەخ، باغلار بىكار قىلىندى. 1966 — 1975 - يىلغىچە ھەر يىلى كۆچەت تىكىلگەن بولسىمۇ پەرۋىش قالايمىقان بولغانلىقتىن، تىككەن دەرەختىن كەسكەن دەرەخ كۆپ بولدى. 1975 - يىلدىن كېيىن ئورمانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا ئاز تولا تەرەققىيات بولدى. 1980 - يىلدىكى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، ناھىيە بويىچە ئورمان كۆلىمى 31 مىڭ 242 مو بولۇپ، ئورمان بەرپا قىلىنغان 38 مىڭ 271 مونىڭ 81.5% نگە باراۋەر كېلىدۇ، دېمەك 18 يىلدا ئاران 15.7% كۆپەيگەن.

3) ئۇنۇملۇك ئورمان بەرپا قىلىش باسقۇچى (1980 — 1990 - يىلغىچە)

1978 - يىل 11 - ئايدا پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى، گوۋۇيۈەن «ئۈچ شىمال» ئىھاتە ئورمىنى سىستېما قۇرۇلۇشىنى يولغا قويۇش توغرىسىدا قارار چىقاردى. ئاۋات ناھىيىسى «ئۈچ شىمال» ئىھاتە ئورمان قۇرۇلۇشىدىكى نۆۋەتلىك ناھىيە قاتارىغا كىرگۈزۈلۈپ، ئورمانچىلىق سىياسىتى ئەمەلىيلەشتى. ناھىيىنىڭ ھەر يىللىق ئورمان بەرپا قىلىش كۆلىمى بۇرۇنقى 1000 — 2000 مودىن كېڭىيىپ 5000 مو (ئەڭ كۆپ بولغان يىلى 10 مىڭ مودىن كۆپرەك) غا يەتتى. ئورمان بەرپا قىلىشنىڭ جايلىشىشى جەھەتتە تور، بۆلەك، بەلۋاغلارنى، ياغاچ غوللۇق، چانقال تىپىدىكى، سامان غوللۇق ئۆسۈملۈكلەرنى مۇۋاپىق بىرلەشتۈرۈش پرىنسىپى ئىزچىللاشتۇرۇلدى. ئورمان بەلۋېغىدىكى دەرەخلەرنىڭ زىچلىقى 1.5×1.5 مېتىر، ھوسۇللۇق ماتېرىيال ئورمانلىرىنىڭ زىچلىقى 4×2 مېتىر بولدى.

بۇ باسقۇچتا ئۆستەڭ، يول، ئورمان، ئېتىز، كەنتلەرنى ئۇنۇملۇق پىلانلاپ تۈزەش ئىشى ئىشلەندى. ئورمان بەرپا قىلىشتا كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، شېخىنى سانجىپ ئورمان بەرپا قىلىش تارىخىغا خاتىمە بېرىلدى. يەرگە قاراپ كۆچەت تىكىلدى، ياخشى سورت، ساغلام كۆچەت تاللاندى. ئورمان بەرپا قىلىشتا كۆچەت تىكىشتىن بۇرۇن يەرلەر

پىلانلاپ تەكشىلەندى، يەر ماشىنا بىلەن ئاغدۇرۇلدى، كۆچەت تىكىلىپ بولغاندىن كېيىن تۇپراق بوشىتىلىپ، ئوت - چۆپلەر ئوتىلىپ، تۇجۇپىلەپ پەرۋىش قىلىندى. ھەرقايسى يېزا (مەيدان) لاردا ئورمانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش بازىسى قۇرۇلدى، بۇ بازىلارنىڭ ھەر بىرىدە كۆلىمى 100 مودىن ئاشىدىغان كۆچەتخانا، 500 — 1000 مودىن كۆپرەك يېتىلگەن ئورمان ۋە يېقىلغۇ ئورمىنى بار بولدى. 1990 - يىلىغا كەلگەندە ئورمان بەرپا قىلىنغان كۆلەم 13 مىڭ 300 موغا، تىكىلگەن كۆچەت 53 مىليون 200 مىڭ تۇپكە يەتتى.

1984 - يىلى ئورمانچىلىق سىياسىتى يەنمۇ كەڭ قويۇۋېتىلدى، بۇنىڭ بىلەن قاقاس يەرلەرنى ھۆددىگە ئېلىپ كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىدىغان دېھقان ئائىلىلىرى مەيدانغا كەلدى. 1986 - يىلى 100 مودىن ئارتۇق يەرنى ھۆددىگە ئالغان ئائىلە 18 گە، 50 مودىن ئارتۇق يەرنى ھۆددىگە ئالغان ئائىلە 8 گە يەتتى. 2500 مو يەر ھۆددىگە بېرىلىپ، 1100 مو يەردە ئورمان بەرپا قىلىندى.

1985 - يىلدىن باشلاپ شارائىتى يار بەرگەن يېزا، كەنتلەر ھەر بىر دېھقان ئائىلىسىگە 2 مودىن تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىزنى كۆچەت تىكىپ يېقىلغۇ ئورمىنى بەرپا قىلىشقا ئاجرىتىپ بەردى. 1986 - يىلى 100 مو يەردە 2×8 قۇر بويىچە تېز ئۆسىدىغان ھوسۇللۇق ئورمان بەرپا قىلىندى، تۇتۇش نىسبىتى 90% كە يەتتى. «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانى 650 مو يەردە ھوسۇللۇق ئورمان بەرپا قىلغان ئاساستا، 1990 - يىلى يەنە 4694 مو يەردە ھوسۇللۇق ئورمان بەرپا قىلىپ، «ئورمان بەرپا قىلىشتىكى ئۈلگە مەيدان» دەپ ئاتالدى.

ئاۋات ناھىيىسى ھەر يىلى ئەتىياز پەسلىدە شەھەر - بازار ئاھالىلىرى، دۆلەت خىزمەتچىلىرى، كارخانا - كەسىپي ئورۇنلاردىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر، ئوقۇغۇچىلارنى ئورمان بەرپا قىلىپ يۈرت - ماكانىنى كۆكەرتىش ئەمگىكىگە تەشكىللەشتۈرۈپ كەلدى. 1982 - يىلى ناھىيىلىك كۆكەرتىش كومىتېتى قۇرۇلدى. ھەر يىلى 20 — 30 مىڭ كىشى مەجبۇرىيەت كۆچىتى تىكىش ئەمگىكىگە قاتنىشىپ، 200 — 300 مىڭ تۇپكىچە كۆچەت تىكتى. مەجبۇرىيەت كۆچىتى تىكىشنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە شەھەر - بازارلاردىكى ئاساسلىق يوللارنىڭ ئىككى يېقىغىلا كۆچەت تىكىلدى. 1982 - يىلدىن كېيىن ناھىيە بازىرىدىكى ئورگان ئىشچى - خىزمەتچىلىرى ناھىيىنىڭ ئوتلاق قۇرۇلۇشىغا يارەم بېرىشكە تەشكىللەندى، كېيىنچە مەجبۇرىيەت كۆچىتى تىكىش بازىلاشتى. ھەرقايسى يېزا (مەيدان) لاردىمۇ مەجبۇرىيەت كۆچىتى تىكىش بازىلىرى قۇرۇلدى.

قىسمەن يىللاردىكى ئورمان بەرپا قىلىش - كۆچەت يېتىشتۇرۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 7 — 2 بىرلىكى: مو

يىللار	ئورمان بەرپا قىلىنغان كۆلەم					يېتىشتۇرۇلگەن كۆچەت
	جەمئىي	ماتېرىيال ئورمىنى	ئىقتىسادىي ئورمان	ئىمارەت ئورمىنى	يېقىلغۇ ئورمىنى	
1952	504	230	111	120	43	
1955	985	300	100	580	5	44
1959	8900	2400	3100	2900	500	180

180	61	200	420	240	921	1962
63	111	390	340	900	1741	1965
137	43	200	90	210	543	1968
429	20	150	70	100	340	1970
1300	91	180	110	140	521	1975
1046	148	500	430	1000	2073	1979
1224	3083	2670	111	3236	9100	1982
6544	3123	12167	468	1757	17515	1986
3686	887	9562	1008	384	11841	1988
3106	438	2321	20	206	2985	1990

1990 - يىلى ناھىيە بويىچە ئېتىز - ئېرىق ئىھاتە ئورمىنىنىڭ كۆلىمى 58 مىڭ 901 موغا، يول ئىھاتە ئورمىنى كۆلىمى 1728 موغا (ئورمانلىق يول 96 مىڭ مېتىرغا)، ئېرىق - ئۆستەڭ ئىھاتە ئورمىنى كۆلىمى 2176 موغا، قۇمنى تۇراقلاشتۇرۇش ئورمىنى كۆلىمى 720 موغا، بەرپا قىلىنغان سۇۋادان تېرەك ماتېريال ئورمىنى 33 مىڭ 432 موغا، ياڭاق، بادام، چىلان، يىمىش جىگدە قاتارلىق قۇرۇق مېۋە ئىقتىسادىي ئورمىنى كۆلىمى 14 مىڭ 9 موغا، يېقىلغۇ ئورمىنى كۆلىمى 27 مىڭ 124 موغا، مۇھىت ئاسراش ئورمىنى كۆلىمى 15 مىڭ 398 موغا يەتتى.

3. ئاسراش ۋە كېسىش

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، دەل - دەرەخلەرنى دېھقانلار ئۆزى پەرۋىش قىلغانىدى. كوپىراتسىيىلىشىش ۋە گۈڭشېلىشىتىن كېيىن، دەل - دەرەخلەر باھاغا سۇندۇرۇلۇپ گۈڭشي، ئەترەتلەرگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. گۈڭشي، ئەترەتلەردە ئورمان ئاسراش پونكىتى قۇرۇلۇپ، ئورمان ئاسراشقا مەخسۇس ئادەم قويۇلدى. ئەمما پەرۋىشى يىرىك بولۇپ، بىر يىلدا 3 - 4 قېتىملا سۇغىرىلغانلىقى، توپىسى 1 - 2 قېتىملا يۇمشىتىلغانلىقى، ئوغۇتلاش، ئوت - چۆپلىرىنى ئوتاشقا سەل قارالغانلىقى ئۈچۈن، دەرەخلەرنىڭ ئۆسۈشى ئاستا بولدى، كۆپىنچىسىنى مال غاجىلاپ نابۇت قىلدى، ساقلىنىپ قېلىش نىسبىتى ناھايىتى تۆۋەن بولدى.

1978 - يىلى ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنى ئېچىلغاندىن كېيىن، سىياسەت كەڭ قويۇۋېتىلىپ، كوللېكتىپ ئىلكىدىكى دەل - دەرەخلەر باھاغا سۇندۇرۇلۇپ دېھقان ئائىلىلىرىگە سېتىپ بېرىلدى. دېھقانلارنىڭ ئورمان بەرپا قىلىشى، دەل - دەرەخلەرنى ئاسرىشى ئۇلارنىڭ شەخسىي مەنپەئىتى بىلەن چەمبەرچەس باغلانغانلىقتىن، كەڭ كۆلەمدە كۆچەت تىكىپ، كۆڭۈل قويۇپ ئۆستۈرىدىغان بولدى. ئېھتىياجغا ئاساسەن دەل - دەرەخلەرنىڭ ئوت - چۆپى ئوتلىپ، سۇغىرىلغاندىن باشقا ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا ئورىيا قاتارلىق خىمىيىۋى ئوغۇتلار بىلەن ئوغۇتلاندى ياكى ئورمان بەلۋېغى ئىچىگە ئازوتنى تۇراقلاندۇرغۇچى زىرائەتلەر تېرىلىپ ئوغۇت قىلىندى. دەرەخلەرنىڭ شاخلىرى ۋاقتى - ۋاقتىدا

پۈتاپ تۈرۈلغاندىن باشقا يەنە دورا چېچىپ ھاشارات يوقىتىلدى، بۇنىڭ بىلەن دەرەخلەرنىڭ ئۆسۈشى تېخىمۇ ياخشى، يېتىلىش نىسبىتى تېخىمۇ يۇقىرى، يېتىلىش دەۋرى تېخىمۇ قىسقا بولدى.

1985 - يىلدىن باشلاپ «ئورمان قانۇنى» دىكى بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن، دەل - دەرەخلەرنى كېسىش ئورمانچىلىققا مەسئۇل تارماقلارنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈلىدىغان، پىلانلىق كېسىلىدىغان بولدى. دەرەخلەرنىڭ يىللىق ئەمەلىي كېسىلىش مىقدارى 2000 — 3000 كۇب مېتىر ئىچىدە بولدى، كېسىلگەن دەرەخلەرنى كەسكۈچىلەر ئۆزلىرى ئىشلەتتى ياكى ناھىيىدىكى بىناكارلىق ئورۇنلىرىغا سېتىپ بەردى، بازارنىڭ ياغاچ ماتېرىياللىرىغا بولغان ئېھتىياجى ئاساسىي جەھەتتىن قاندۇرۇلدى.

ئاساسلىق دەرەخلەرنىڭ ئۆسۈش ئەھۋالى

جەدۋەل: 7 — 3

دەرەخ تۈرى	دەرەخ يېشى (يىل)	دەرەخ ئېگىزلىكى (مېتىر)	دىئامېترى (سانتى-مېتىر)	دەرەخ تاجىنىڭ ھەجمى (مېتىر)	ئۆلچەنگەن جاي	ئۆلچەش بۈيۇمى
ئاق تېرەك	18	21	45	3.5	يېڭىئېرىق بازىرى	ئورمان بەلۋېغى
سۈۋادان تېرەك	12	18	40	3	ناھىيىلىك 2 - باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ قورۇسى	يالغۇز دەرەخ
سۈۋادان تېرەك	16	20	30	2	ناھىيىلىك ئورمانچىلىق پونكىتى	ئورمان بەلۋېغى
سۈۋادان تېرەك	6	10	12	0.5	ناھىيە بازىرىنىڭ كوچىلىرى	ئورمان بەلۋېغى
سۈۋادان تېرەك	6	10	10	0.7	«مول ھوسۇل» 3 - مەيدانىنىڭ 3 - لەينى	ئورمان بەلۋېغى
ئۇششاق يوپۇرماقلىق ئاق موم	6	7	10	2.5	ناھىيە بازىرىدىكى ئورمان بەلۋېغى	
ئۇششاق يوپۇرماقلىق ئاق موم	18	16	20	3	«مول ھوسۇل» 1 - مەيدانىنىڭ 4 - لەينى	
قارىياغاچ	17	7	25	4	ناھىيە بازىرىدىكى مەھەللىلەر	يالغۇز دەرەخ
چۇلۇك	16	9 — 8	30	4.5	ناھىيىلىك پارتكوم قورۇسى	يالغۇز دەرەخ
چۇلۇك	15	8	30	4 — 3	«مول ھوسۇل» 1 - مەيدانىنىڭ 4 - لەينى	يالغۇز دەرەخ
ئاق ئاكاتسىيە	20	15	25	4	ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ قورۇسى	يالغۇز دەرەخ

توغراق	20	18	30	3	2 - ئوتلاقتىكى ئورماد- چىلىق مەيدانى	پارچە يەرلەردىكى ئورمان
توغراق	30	21	35	4 — 5	ئۇجمە ئورمانچىلىق مەيدانى	تۆتاش ئورمان
يىمىش جىگدە	16	9	35	5 — 6	ناھىيىلىك 2 - باشلانغۇچ مەكتەپ قو- رۇسى	
يىمىش جىگدە	5	6	15	3	ناھىيىلىك باغۋەنچىلىك مەيدانى	
قاغا جىگدە	18	12	25	3	ناھىيىدىكى جىگدە ئورمىنى	
قارا سۆگەت	16	10 — 9	30	3.5	تۆۋەنكى دولان ئورمان بەلۋېغى	
سۆزادان تېرەك	17	19	25	1	ناھىيە بازىرىدىكى ئورمان بەلۋېغى	
كانادا تېرىكى	11	15	20	2.5	يېڭىشەرق بازىرى	
ياڭاق	8	6 — 5	15	5	ئورمانچىلىق پونكتى- خىلاق مېۋىلىك بېغى	
ئۇجمە	25	13	30	5	قاغامۇش كەنتى	

ئىزاھ: بۇ جەدۋەلدىكى سانلىق مەلۇمات 1980 - يىلى ئېلىپ بېرىلغان ئورمانچىلىق تەكشۈرۈشىگە دائىر ماتېرىياللاردىن ئېلىندى.

§ 2 . ئورمان ئاسراش

1. باشقۇرۇش تەرەققىياتى جەريانى

1958 - يىلدىن بۇرۇن دەل - دەرەخلەرنى دېھقانلار ئۆزلىرى باشقۇراتتى. 1958 - يىلى خەلق گۈڭشېسى قۇرۇلغاندا دېھقانلارنىڭ دەل - دەرەخلىرىنى كوللېكتىپ تۆۋەن باھادا سېتىۋالدى. تىكىلگىنىگە 10 يىلدىن ئاشقان چوڭ دەرەخلەرنىڭ ھەر تۈپىنىڭ باھاسى 4 - 5 يۈەندىن بولدى. 1964 - يىلى يەرلەرنىڭ پىلانلىنىشى، سۇ چىقىرىۋېتىش - سۇغىرىش ئېرىقى سىستېمىسى ۋە يوللارنىڭ ياسىلىشىغا ئەگىشىپ، ئىھاتە ئورمانلىرى پىلانلىق بەرپا قىلىندى. 1966 - يىلدىن كېيىن، سالا ئېتىزلارنىڭ بويىغا تىكىلگەن دەرەخلەر شەخسلەر ياكى كوللېكتىپ تىككەن دەرەخ بولۇشىدىن قەتئىنەزەر، كېسىلسە كوللېكتىپقا تەۋە بولىدىغان بولدى. باشقۇرۇش قالايمىقان بولغانلىقتىن كوللېكتىپ ئىلكىدىكى ئورمانلار ئانچە - مۇنچە كۆپەيگەن بولسىمۇ، سۈرئىتى ئاستا بولدى.

1982 - يىل 3 - ئايدىن باشلاپ ناھىيە بويىچە ئورمان ھوقۇقىنى بېكىتىش، باشقۇرۇشنى

بېكىتىش، يېقىلغۇ ئورمان يېرىنى بېكىتىش ئاساس قىلىنغان «ئۇچنى بېكىتىش» خىزمىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، 11 مىڭ 574 ئائىلىلىك دېھقانغا 13 مىڭ 259 مو يېقىلغۇ ئورمىنى يېرى بۆلۈپ بېرىلدى، 21 مىڭ 800 دېھقان ئائىلىسى بىلەن ئورماننى ھۆددىگە ئېلىپ باشقۇرۇش توختىمى ئىمزالاندى ۋە ئۇلارغا ئورمان ھوقۇقى گۇۋاھنامىسى تارقىتىپ بېرىلدى. 1985 - يىل 10 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى بىرلىكتە «ناھىيىمىزنىڭ ئورمانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدىكى ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيىتە تۇزۇمىنى يەنمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈش ۋە يۇقىرى كۆتۈرۈش توغرىسىدىكى بىرقانچە بەلگىلىمە» نى تارقىتىپ، ئاز ساندىكى تۇتاش ئورمان، يېتىلگەن ئورمان، غول ئورمان بەلۋېغىدىن باشقا كوللېكتىپ ئىلكىدىكى دەل - دەرەخلەرنىڭ ھەممىسىنى باھاغا سۈندۇرۇپ ئائىلىلەرگە سېتىپ بەردى، يېڭى تىكىلگەن كۆچەتلەر «يەر كىمگە تەۋە بولسا دەرەخ شۇنىڭ بولۇش، كۆچەتنى كىم تىكسە شۇنىڭ بولۇش» پرىنسىپى بويىچە بىرتەرەپ قىلىنىپ، دېھقانلار بوز يەر ئېچىپ ئورمان بەرپا قىلىشقا ئىلھاملاندۇرۇلدى، سىياسەتتە ئېتىبار بېرىلىپ كۆلەمگە چەك قويۇلمىدى، قەرەلى ئۇزۇنراق قىلىپ بەلگىلەندى. شۇنداق قىلىپ ئورمان بەرپا قىلىدىغان، كۆچەت يېتىشتۇرىدىغان كەسپىي ئائىلىلەر مەيدانغا كەلدى، بۇ ئائىلىلەر ئۆزلىرى يېتىشتۇرگەن دەل - دەرەخلەرنى ئالاھىدە كۆڭۈل قويۇپ ئاسرىدى.

دەل - دەرەخلەر ئائىلىلەرگە بېرىلگەندىن كېيىن، كوللېكتىپ ئورمان ياخشى باشقۇرۇلمىغانلىقتىن، ھەر يىلى نۇرغۇن دەل - دەرەخلەر كېسىۋېتىلدى. 1984 - يىلى 3224 تۇپ، 1986 - يىلى 6882 تۇپ، 1988 - يىلى 1014 تۇپ، 1990 - يىلى 17 مىڭ 76 تۇپ (3638 كۇب مېتىر ياغاچ ماتېرىيال) دەرەخ كېسىۋېتىلدى، نەتىجىدە 295 مو يەردىكى بەرپا قىلىنغان ئورمان نابۇت بولۇپ، 873 مىڭ 200 يۈەنلىك زىيان كېلىپ چىقتى. ھەر يىلى يەنە تەبىئىي توغرالىق رايوندىن 828 كۇب مېتىر قۇرۇق ياغاچ ماتېرىيال، 57 مىڭ 639 ھارۋا ئوتۇن ئېلىپ كېلىنىپ بازاردا سېتىلدى. بۇ خىل ئەھۋالغا قارىتا، ئورمان باشقۇرۇش تارماقلىرى يەنە بىر قېتىم كەنت ئاھالىلىرى ياكى كەنت - گۇرۇپپىلار دەرەخ كېسىپ ئىشلەتمەكچى بولسا، ئورمان باشقۇرۇش تارماقلىرىغا بېرىپ دەرەخ كېسىش رەسمىيىتى بېجىرىشى كېرەكلىكىنى بەلگىلىدى ھەمدە ياغاچ ماتېرىيالنىڭ تەننەرخ نىسبىتى بويىچە دەل - دەرەخلەرنى يېتىشتۇرۇش فوندى تاپشۇرىدىغان بولدى. دەرەخنى كەسكەندىن كېيىن يۇقىرى باھادا ساتقانلارنىڭ پايدىسى مۇسادىرە قىلىنىپ، تەننەرخ باشقۇرۇش ھەققى قوشۇپ ئېلىندى.

2. دەل - دەرەخلەردىكى كېسەللىك — ھاشارات زىياندا‌شلىقى ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش

دەل - دەرەخلەرده بولىدىغان ئاساسلىق كېسەللىكلەردىن قارا سۆگەت غولى غۇزۇمەكلىشىش كېسىلى، تېرەكنىڭ غولىدىن يىلىم ئېقىش كېسىلى، يۇمران توغراق كۆچىتىگە ئال چۈشۈش كېسىلى، مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ چىرىش كېسىلى بار. بۇلارنىڭ ئىچىدە زىيىنى ئېغىرى تېرەكنىڭ غولىدىن يىلىم ئېقىش كېسىلى بولۇپ، ئۇزۇنغىچە ئۇنۇملۇك ئالدىنى ئېلىش ۋە يوقىتىش ئۇسۇلى تېپىلمىدى. 1986 - يىلى يۇمران توغراق كۆچىتىگە ئال چۈشكەندىن كېيىن،

تېرئادىمېغون دورىسى ئىشلىتىلىپ، دورا ئارقىلىق ئالدى ئېلىندى ۋە تىزگىنلەندى.

دەل - دەرەخلەردە بولىدىغان زىياندash ھاشاراتلار ئىچىدە كۆك يوپۇرماق تومۇزغىسى، جىگدە دەرەخ پىتى، تۇخۇمەك پىتى، سۆگەت ھۇررەك قۇرتى، تېرەك ھۇررەك قۇرتى، قالقانلىق قاسراقلىق تېرەك قۇرتى، ئۆرۈك پىتى، نەشپۈت پىتى قاتارلىق كۆپ قاناتلىقلار ئەترىتىگە تەۋە ھاشاراتلار؛ توغراق گەز قۇرتى، جۇپ قۇيرۇقلۇق قولۇاقسىمان كېپىنەك، تېرەك يوپۇرماق قېتى كېپىنىكى، سېرىق يەر يولۇسى، يوپۇرماق ئورغۇچ كېپىنەك، قالقان قاناتلىق نەشپۈت مېغىز قۇرتى، شاپتۇل يېشىل كېپىنىكى قاتارلىق قاسراق قاناتلىقلار ئەترىتىگە تەۋە ھاشاراتلار؛ ئالتۇن قوڭغۇز، ئۇزۇن بۇرۇت قوڭغۇز، كۆك يوپۇرماق قوڭغۇزى، چاك - چەك قۇرت، ماي قوڭغۇزى، خلورفوس ئىشلىتىش ئارقىلىق ئالدى ئېلىندى ۋە تىزگىنلەندى. ئۆرۈك پىتى، شاپتۇل يوپۇرماق پىتى، قالقان قاناتلىق نەشپۈت قۇرتى ھەرخىل مېۋىلەرگە زىيان سالغاندا پەرۋىشنى كۈچەيتىپ ئۇز ۋاقتىدا دورا پۈركۈش ئارقىلىق تىزگىنلىگىلى بولىدۇ. جىگدە، ئالقاتلارغا دەرەخ پىتى چۈشۈش 80 - يىللاردا ناھايىتى ئېغىر بولغاندى، بىرنەچچە قېتىم ئوكسىدلانغان ئومېتوئات دورىسى پۈركۈش ئارقىلىق بۇنىڭمۇ ئالدى ئېلىندى ۋە تىزگىنلىۋېلىندى.

3. ئوتتىن مۇداپىئەلىنىش

توغراقتال توغراقلىقىدا 1956 - يىل 5 - ئايدا ئوتۇن توشۇغان دېھقانلار ئوت يېقىپ چاي قاينىتىپ ئىچكەنلىكى سەۋەبىدىن ئوت كەتكەن. ئوت ئالدى بىلەن يەردىكى قۇرۇق شاخ - شۇمبىلارغا تۇتىشىپ ئارقىدىنلا دەرەخ شاخلىرى ۋە دەرەخلەرنىڭ ئۇچىلىرىمۇ كۆيۈشكە باشلىغان، شامالنىڭ تەسىرىدە ئوت تېخىمۇ كۈچىيىپ ۋە كېڭىيىپ 3 كېچە، كۈندۈز كۆيگەندىن كېيىن ئۆزى ئۆچكەن، بۇ قېتىمقى ئوت ئاپىتىدە 18 مىڭ مو يەردىكى ئورمان كۆيۈپ كۈلگە ئايلانغان، ھەر مو يەردە 200 تۇپ دەرەخ بار دەپ ھېسابلىغاندا، 360 مىڭ تۇپ چوڭ، كىچىك دەرەخ كۆيۈپ كەتكەن.

بەشئېرىق گۈڭشېسىنىڭ سىدىقكۆۋرۈك ئەتراپىدىكى «قىد كۆتۈرۈش ئورمىنى» غا 1963 - يىل 3 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئوت كېتىپ، 9 مو يەردىكى ئورماندىن 400 نەچچە تۇپ يېتىلگەن دەرەخ كۆيۈپ كەتتى.

ئۇجمە چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى تۇنىياز ۋە ئۇنىڭ خوتۇنى تۇراخانلار 1987 - يىل 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ناھىيە بازىرىغا 15 كىلومېتىر كېلىدىغان ئۇجمە توغراقلىقىدىكى جىگدىنىڭ تۈۋىگە ئوت يېقىپ ئىسسىنماقچى بولغاندا، ئېھتىياتسىزلىقتىن ئوت ئاپىتى كېلىپ چىققان. بۇ قېتىمقى ئوت ئاپىتىدە 24 مو يەردىكى ئورمان كۆيۈپ كەتكەن، بۇنىڭ ئىچىدە توغراق 1138 تۇپ، جىگدە 126 تۇپ.

ناھىيىلىك ھۆكۈمەت يەكەن دەريا‌سى قاتارلىق توغراقلىقلاردا ۋە ھەرقايسى يېزا (مەيدان) لارغا ئورمان ئوت ئاپىتىدىن مۇداپىئە كۆرۈش خادىملىرىنى قويدى، 128 تايانچنى تەربىيىلىدى، ئورمانلىقتا ئوت يېقىشنى چەكلىدى، ئوت ئاپىتى بايقالغان ھامان دەرھال ئۆچۈرۈۋېلىنىپ، ئورمان ئوت ئاپىتى كېلىپ چىقىشىنىڭ ئالدى ئېلىندى.

Ⅲ باب

توغراق ئورمانلىقى

1 § . تارىخىي ئەھۋالى

ناھىيە تەۋەسىدىكى يەكەن دەريا‌سىنىڭ شىمالىدىكى كەڭ رايونلار تارىختا توغراق ۋە سۇر توغراق (ئادەتتە ھەممىسىلا توغراق دەپ ئاتىلىدۇ) ئۆسىدىغان رايونلار ئىدى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن بۇيان ئەسكەر تۇرغۇزۇپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، نوپۇسنىڭ ئۆزلۈكسىز كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئەسلىدىكى ئىپتىدائىي ئورمانلار تەدرىجىي ھالدا ئېتىزغا ئۆزگەرتىلدى، شۇنداق قىلىپ ھازىرقى ناھىيە شەكىللەندى.

1923 - يىلى شۇ سۇڭ «غەربىي يۇرتنىڭ دەريا - ئېقىنلىرى ھەققىدە خاتىرە» دېگەن ئەسىرىدە «قاش دەريا‌سى (يەنى يەكەن دەريا‌سى) بويلىرىنى ئارىلىسام، ئىككى قىرغاقنى چىنار قاپلاپ كېتىپتۇ، ئۇزۇنلۇقى نەچچە يۈز چاقىرىم كېلىدىكەن، دەرەخلەرنىڭ سانى ئاز كەم بىر تىرىليونغا يەتكۈدەك» دەپ يازغان. شاۋشيۇڭ ئۆزىنىڭ «غەربىي يۇرت ھەققىدە نەزمىلەر» دېگەن ئەسىرىدە «پۈتكۈل دالىنى چىنار قاپلاپ كەتكەن، بۇ دەرەخلەر ئۆزى كۆكلەپ ئۆزى قۇرۇپ تۈرىدۇ، قۇرىغان دەرەخلەر دۆڭلىنىپ كىچىك - كىچىك تاغلارغا ئوخشاپ قالغان، بۇ يەردە ھەرخىل ياۋايى ھايۋانلار ئۇچراپ تۇرىدۇ، ئوت - چۆپ ۋە ئوتۇن مول» دەپ يازغان. ژۇ چىرۇي ئۆزىنىڭ «ئۆسۈملۈك ناملىرىنى رەسىمگە قاراپ دەللىلەش» دېگەن ئەسىرىنىڭ 35 - جىلىد «دەرەخلەر. چىنار يېشى» دە «ھازىرقى ئاقسۇنىڭ غەربىدە ‹دەرەخلىك› دەپ ئاتىلىدىغان بىر يەر بار، بىرنەچچە كۈن يۇرسىمۇ بۇ دەرەخلىكتىن چىققىلى بولمايدۇ، ھەممە يەردە چىنار بار» دەپ يازغان. چەكسىز كەتكەن ئورماندا ناھايىتى نۇرغۇن ئۇچار جانىۋار، ياۋايى ھايۋانلار ياشايدۇ. 100 نەچچە يىل ئىلگىرى ئاقسۇدىن مارالبېشى، يەكەنلەرگە بارىدىغان كارۋان يولى مۇشۇ ئورمانلىقتىن ئۆتەتتى. مۇئەييەن ئارىلىقتا بىردىن لاپاس بار ئىدى، بۇ لاپاسلار يول ياقىسىغا 4 تال تۇۋرۇك تىكىپ ئۇستىنى يېپىش ئارقىلىق ياسالغان، ئۇلاردا ئۆتكەن - كەچكەنلەر ئارام ئالاتتى ۋە ياۋايى ھايۋانلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىناتتى. كەڭ كەتكەن ئورمانلىقتا ياۋا توڭگۇز، بۆرە، ياۋا تۆگە، ئارقار، بۇغا، چوشقىسىمان ئېيىق، تۈلكە، ياۋا توشقان، قىرغاۋۇل، ياۋا ئۆردەك، تۈرنا قاتارلىق جان - جانىۋارلار بار ئىدى. 19 - ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىمۇ

بۇ خىل مەنزىرىنى كۆرگىلى بولاتتى، ھازىرمۇ ئورمانلىقلاردا نەچچە 100 يىللىق قېرى توغراقلارنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

يەكەن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا كەڭ كۆلەمدە بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىنغاچقا، دەريا سۈيىنىڭ كۆپ قىسمى ئېتىزلارنى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلدى ھەمدە چوڭ سۇ ئامبىرى ياسىلىپ دەريا سۈيى توسۇپ قويۇلغانلىقتىن، دەريانىڭ تۆۋەنكى قىسمىدا سۇ ئازىيىپ كېتىپ، تەبىئىي سۇغىرىلىدىغان توغراقلىق كۆلىمى تارىيىشقا باشلىدى، توغراقلىقنىڭ يەر ئاستى سۇ ئورنىمۇ تۆۋەنلەپ كەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەددىدىن ئارتۇق كېسىش سەۋەبىدىن ئورمان يېپىنچا ئۈسۈملۈكلىرى نابۇت بولۇپ كۆلىمى كىچىكلەپ كەتتى، نەتىجىدە يەرلەر شورلىشىپ كەتتى، دەرەخلەر قۇرۇق - قاقشال بولۇپ قالدى، قۇرغان دەل - دەرەخلەرنى ھەممىلا يەردە ئۇچراتقىلى بولىدىغان مەنزىرە شەكىللەندى. 50 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە ناھىيە تەۋەسىدىكى توغراقلىقنىڭ كۆلىمى 1 مىليون 200 مىڭ مو ئىدى، 1970 - يىلى ئازىيىپ 750 مىڭ موغا چۈشۈپ قالدى، 1982 - يىلدىكى توغراقلىقنىڭ كۆلىمى 418 مىڭ 500 مو. توغراقنىڭ زاپىسى 303 مىڭ 700 كۇب مېتىر بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە تارىم دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكىسى 90 مىڭ مو، يەكەن دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىكىسى 261 مىڭ مو، خوتەن دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىكىسى 52 مىڭ500 مو، قەشقەر دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىكىسى 15 مىڭ مو. ئورمانلىقتىكى يۇمران توغراقلارنىڭ كۆلىمى 73 مىڭ 500 مو، يېتىلگەن توغراقلارنىڭ كۆلىمى 124 مىڭ 500 مو، قېرى توغراقلارنىڭ كۆلىمى 220 مىڭ 500 مو. 1986 - يىلدىكى توغراقلىقنىڭ كۆلىمى 410 مىڭ مو. يەرلىك چارۋىچىلار ئورمانلىقتا چارۋا بېقىشقا ئادەتلەنگەن بولۇپ، پالتىسىنى كۆتۈرۈپ يۈرۈپ توغراق كۆچەتلىرىنى سۇندۇرۇپ توغراقلارنىڭ شاخ - شۇمبىلىرىنى چارۋىلارغا يېگۈزۈپ نابۇت قىلدى، نەتىجىدە زور كۆلەمدىكى توغراق ئورمىنى ئىككىلەمچى ئورمانغا ئايلىنىپ قالدى. ئورمانلىقتىكى يېپىنچا ئۈسۈملۈكلەر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغانلىقتىن ياۋايى ھايۋانلارنىڭ ياشاش مۇھىتى تەسىرگە ئۇچراپ، ئەسلىدە بار بولغان ياۋا تۈگە، چوشقىسىمان ئېيىقلارنىڭ نەسلى قۇرۇپ كەتتى، بۆرە، ياۋا چوشقا، تۈلكە، بۇغىلارمۇ ناھايىتى ئاز ئۇچرايدىغان بولۇپ قالدى.

ئورمانلار يوقىلىپ، دەريالار قۇرۇپ كەتكەنلىكتىن، بۇرۇنقىدەك «يۇلغۇن دۆڭلىرى قەبرىدەك كۆرۈنىدىغان، دەرەخ يىلتىزلىرى ئۈستىنى ئورىغان» ، يول بويى «ھەممە يەرنى يېشىل دەرەخلەر قاپلىغان، قۇرغان قۇمۇشلار ئادەم بويى كېلىدىغان، ھەممە يەرنى ياۋايى ھايۋانلار قاپلاپ كەتكەن، يوللاردا يولۋاس ئىزلىرى تولا ئۇچرايدىغان» مەنزىرىنى قايتا كۆرۈش مۇمكىن بولمايدىغان بولۇپ قالدى. «قەبرىلەردەك» كۆرۈنىدىغان يۇلغۇن دۆڭلىرى ئېچىلىپ قالدى ۋە قۇملىشىپ كەتتى، ھەمدە قۇملىشىش ئېغىرلىشىپ يۆتكىلىشكە باشلىغانلىقتىن توغراقلىقلارنىڭ بەزىلىرى ھىلال ئاي شەكلىگە كىرىپ قالدى، ھەتتا بەزىلىرى قۇم قىرلىرى، تۇتاش قۇم بارخانلىرىغا ئايلىنىپ كەتتى.

سۇ مەنبەسى سەل ياخشى بولغان قىسمەن جايلاردىكى تەبىئىي توغراقلىقلار نابۇت بولغاندىن كېيىن، يېڭى ئۈسۈپ چىققان يېپىنچا ئۈسۈملۈكلەر توپى ئىچىدە شالاڭ - زىچلىقى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئاق تىكەن، قوڭغۇراق تىكەن، يۇلغۇن، شورتاق قاتارلىق چانقال تىپىدىكى ئۈسۈملۈكلەر ئۈسمەكتە، كۆلىمى 700 مىڭ مو ئەتراپىدا كېلىدۇ. ئورمانلىق ئەھۋالى سەل ياخشىراق بولغان بوستان، ئىمىرچەك، ئاچادۆڭ، ئىبراھىم گەيجاڭ، يىكەنكۆل، چۆلگېرەم،

بەلدۇك، ئەركەش، قوشقۇدۇق، توشقانقۇدۇق، لەنكەك، تەمەشلىك، تاللىق، ئاچال، توغراكۆل، چۆلئارال، ئاققۇم، كۆرۈكلۈك، قۇمگېرەم قاتارلىق جايلار چارۋا باقىدىغان مۇھىم بازىغا ئايلىنىپ قالدى.

1962 - يىل 1 - ئايدا ناھىيىلىك توغراق ئورمانچىلىق مەيدانى قۇرۇلۇپ، قارىمىقىدا 3 - تۈەن ئورمان ئاسراش پونكىتى، «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانى ئورمان ئاسراش پونكىتى، ياسۇق ئورمان ئاسراش پونكىتى، 16 - تۈەن ئورمان ئاسراش پونكىتى تەسىس قىلىندى. 1980 - يىلى گوۋۇيۈەن تارىم توغراق ئورمانلىقىنى «ئۇچ شىمال» ئىھاتە ئورمان سىستېمىسىغا كىرگۈزۈپ، تەبىئىي مۇھاپىزەت رايونى قىلىپ بېكىتتى. 1984 - يىلى ئاپتونوم رايون توغراق ئورمانچىلىق مەيدانىنى باشقۇرۇلىدىغان ئورمانچىلىق مەيدانى قىلىپ بېكىتىپ، دەرەخ كېسىشنى توختاتتى. ئورمان ئاسراشتا يېتىشتۇرۇش ئاساس قىلىندى. 1985 - يىلىغا كەلگەندە يېتىشتۇرۇلگەن توغراق ئورمىنى 4000 موغا يەتتى. 2500 مو (قېتىم) يەردىكى توغراق، يۇلغۇنلار كەلكۇن سۈيىدە سۈغىرىلدى. 1986 - يىلى ناھىيىلىك ئورمانچىلىق پونكىتىنىڭ كۆچەتخانىسىدا توغراقنى ئەتىيازلىقى يوپۇق يېپىپ تېرىپ ئۆستۇرۇش سىناق قىلىنىپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلدى. 5 مو يەرگە توغراق تېرىلىپ 500 مىڭ تۈپ توغراق كۆچىتى ئۆستۇرۈلدى، كۆچەتلەرنىڭ ئېگىزلىكى شۇ يىلىلا 0.5 — 1 مېتىرغا يەتتى. ياسىن ناسىر ياسۇقتا بوز يەر ئېچىپ 80 مو يەردە كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلدى، بەزى توغراقلارغا سۇۋادان تېرەك ئۇلاپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى.

1981 - يىلدىن باشلاپ تەبىئىي توغراق ئورمانلىقىدا ھەر يىلى تېرەك گەز قۇرتى ئاپىتى كۆرۈلۈپ تۇردى، ئاپەت ئېغىر بولغان چاغلاردا نۇرغۇن دەرەخلەرنىڭ يوپۇرماق تومۇرىلا ساق قالدى، يەنە كېلىپ زىيانغا ئۇچرىغان كۆلەم زور بولغانلىقتىن ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىشقا ئامال بولمىدى.

ھازىر ساقلىنىپ قالغان ئورمانلار ئاساسلىقى تارىم دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى غوللۇق ئوت - چۆپلەر، يۇلغۇن، چاتقاللىقتىكى توغراقلىقلار بولۇپ ئورمان فازىسى قالايمىقان جايلاشقان؛ خوتەن دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىكى يوشۇرۇن بىخلىنىدىغان ئورمانىنىڭ كۆلىمى ئەڭ زور، قەشقەر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكىسى 2 - ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ 2 دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى ئورمان فازىلىرىنىڭ جايلىشىشى بىرقەدەر رەتلىك بولۇپ ھاياتىي كۈچكە تولغان، ئاۋات ناھىيىسىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىستىقبالى بولغان توغراق ئورمان رايونى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

§ 2 . دەل - دەرەخلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى

ئاۋات ناھىيىسىدە ئورمان ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ تۈرى بىرقەدەر ئاز بولۇپ تەخمىنەن 15 تۈر، 30 نەچچە ئۇرۇقداش، 60 نەچچە خىلغا يېتىدۇ. ئورمان بۆلىكىنىڭ قۇرۇلمىسى ئاددىي، ئورمان تىپى بىرقەدەر ئاز. تىپىك يېتىلگەن ئورمانلار گەرچە غوللۇق ئورمان قەۋىتى، چاتقال ئورمان قەۋىتى، سامان غوللۇق ئورمان قەۋىتى دەپ 3 كە ئايرىلسىمۇ، لېكىن قىسمەن سامان غوللۇق ئورمان قەۋىتى يەر ئۈستى سۈيىنىڭ كەم بولۇشى سەۋەبىدىن ياخشى يېتىلمىگەن، شۇڭا ئەملىيەتتە پەقەت 2 ئورمان قەۋىتىلا روشەن. سۈغىرىلىش شارائىتى ياخشى يەرلەردە سوقمىچاق

جىگدە، قاغا جىگدە ئۆسىدۇ.

چاتقال ئورمان قەۋىتىدە تەخمىنەن 10 نەچچە خىل ئۆسۈملۈك بار، ئېكولوگىيىلىك توپمۇ بىرقەدەر مۇرەككەپ. جايلاشقان ئورنى ئېگىز، سۇ قىس بولغان يەرلەردە ئالاھىدە قۇرغاق، قۇرغاق شارائىتتا ئۆسىدىغان ئۆسۈملۈكلەر ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ئالاھىدە قۇرغاق شارائىتتا ئۆسىدىغان ئۆسۈملۈكلەردىن تارىم ئاق ئوغرى تىكىنى، كۆپ شاخلىنىدىغان يۇلغۇن، تارىم قۇملۇق ھوڭېنەسى بار؛ قۇرغاق شارائىتتا ئۆسىدىغان ئۆسۈملۈكلەردىن قوڭغۇراق تىكەن بار؛ دەريا ساھىلى، جايلاشقان ئورنى تۆۋەن بولغان جايلاردا ئوتتۇراھال ئېكولوگىيىلىك ئۆسۈملۈكلەر توپى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن، بۇ خىل ئۆسۈملۈكلەردىن بالغۇن، جىغان، ئىنچىكە يوپۇرماقلىق يۇلغۇن قاتارلىقلار بار؛ جايلاشقان ئورنى ئويمان ياكى بىرقەدەر ئېگىز بولغان جايلاردىكى ئورمانلىقلاردا تۆزلۈق ئېكولوگىيىلىك ئۆسۈملۈكلەر توپىدىكى ئۆسۈملۈكلەر كۆپرەك ئۆسىدۇ، ئۇلاردىن شورتاق، قارا تىكەن قاتارلىقلار بار.

ناھىيە تەۋەسىدە شالاڭ ئورمان كۆپ، قويۇق ئورمان ئاز؛ يېتىلىۋاتقان ئورمان كۆپ، يېتىلگەن ئورمان ئاز؛ ھەرخىل ياشلىق ئورمان كۆپ، ئوخشاش ياشلىق ئورمان ئاز؛ بىخلىنىدىغان ئورمان كۆپ، ئەملي ئۆسۈپ يېتىلىدىغان ئورمان ئاز. دەريا ساھىلىدىكى ئورمان بەلۋېغى تۆتاش بەلۋاغ بولماستىن بەلكى سۇرتوغراق، چاتقاللىق، چىملىق قاتارلىق ئېكولوگىيىلىك توپلاردىن ھاسىل بولغان كارىدورسىمان يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر بەلۋېغىدىن ئىبارەت، بۇ بەلۋاغدا ئاساسلىقى كۆپ ئەۋلادلىق بىخلىنىدىغان ئۆسۈملۈكلەر ئۆسىدۇ. دەرەخلەرنىڭ مەنبەسى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن يېشى، ئېگىزلىكى ۋە دىئامېتىر قۇرۇلمىسىدا ئۆزگىرىش بىرقەدەر زور. زىچلىق دەرىجىسىدىن ئالغاندا، قويۇق ئورمان 13% نى، شالاڭ ئورمان 70% نى ئىگىلەيدۇ، باشقىلىرى ئوتتۇراھال زىچلىقتىكى ئورمان بۆلىكىدۇر.

تۆۋەن، ئوتتۇرىھال دەرىجىدە شورلاشقان يەرلەردىكى ئورمان بۆلەكلىرى ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولۇپ، شورلاشمىغان ياكى شورلىشىش دەرىجىسى كۆچلۈك بولغان يەرلەردىكى ئورمان بۆلەكلىرى بىرقەدەر ئاز، شورلىشىش دەرىجىسى كۆچلۈك بولغان يەرلەردىكى ئورمانلارنىڭ كۆپىنچىسى قالدۇق ئىككىلەمچى ئورماندۇر.

قويۇق ئورمانلىقلاردىكى دەرەخلەرنىڭ غولى توز، شېخى ئاز؛ شالاڭ ئورمانلىقلاردىكى دەرەخلەرنىڭ غولى ئەگرى - بۈگرى، شېخى كۆپ؛ كۆپىنچە ھاللاردا بىر تۈپ توغراقنىڭ 2 خىل يوپۇرمىقى بولۇپ بىر خىلى تېرەك يوپۇرمىقىغا، بىر خىلى سۆگەت يوپۇرمىقىغا ئوخشاپ كېتىدۇ، قوۋزىقىنىڭ رەڭگى كۈلرەڭ بولۇپ، يېرىك بولىدۇ. توغراق ياغىچىنىڭ سۈپىتى بىرقەدەر ياخشى، چىرىشكە چىداملىق بولغاچقا كۆپىنچە سۈچىلىق، بىناكارلىق ماتېرىياللىرى قىلىنىدۇ. سۇر توغراق 2 - ئورۇندا تۇرىدۇ، دەرەخ غولى قۇرىسا ئاسانلا يانتۇ يېرىقلار پەيدا بولىدۇ. 2 خىل ياغاچ ماتېرىيالنىڭ رەڭگى ئوخشاشلا ساغۇچ رەڭدە بولىدۇ.

§ 3 . توغراقنىڭ قىممىتى

1. ئېكولوگىيىلىك قىممىتى

توغراق ئورمىنى تەكلىماكان قۇملۇقى بىلەن بوستانلىقتىكى دېھقانچىلىق رايونى ئوتتۇرىسىدا

ئۆسكەچكە قۇملۇقنىڭ شىمالغا كۆچۈشىنى توسۇشتىكى تەبىئىي توسالقا ئايلىنىپ، قۇم - بوراننىڭ ئېتىزلارغا بولغان ھۇجۇمىنى يېنىكلىتىش، قۇملۇقتىن كەلگەن ئىسسىق شامالنى توسۇش، شۇ يەرلەرنىڭ كىلىماتىنى تەڭشەش رولىنى ئويىنىماقتا. ئورمانلىقتىكى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر سۇ، تۇپراقنى سالقىن ساقلاپ قالغاچقا دەريا - ئېقىنلار ئۆز يولىدا ئېقىۋېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن دېھقانچىلىق رايونى ئۇزۇندىن بۇيان مەۋجۇت بولۇپ، ئۇ يەرلەردىكى ئاھالىلەر ئەۋلاد ياشاپ كەلمەكتە.

2. ئىقتىسادىي قىممىتى

يەرلىك ئاھالىلەر تارىختىن بۇيان ئورمانلىقتىن ئوتۇن توشىغان. سۇ تارتىلىپ يەرلەر تۇتۇلاپ كېتىدىغان قىش پەسلى ئوتۇن توشۇشقا تولىمۇ باب كېلىدۇ، بۇ مەزگىلدە ئورمانلىقتىن ئوتۇن توشۇيدىغان پرىتسىپ، ئات، كالا ۋە ئېشەك ھارۋىلىرىنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدۇ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر كۈنى 100، ئەڭ كۆپ بولغاندا 200 ھارۋا ئوتۇن سىرتقا توشۇلىدۇ. توغراق ئورمىنى يەرلىك ئاھالىلەرگە نىسبەتەن چوڭ يېقىلغۇ ئورمىنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يەرلىك ئاھالىلەر ئۆي سالغاندا قۇرما تاملىق قىلىپ سالىدۇ، زەگۈندە، تۆۋرۈك، لىم قويۇشتا ۋە تامنى توقۇشتا توغراق ياغىچىنى ئەڭ كۆپ ئىشلىتىدۇ. كارىۋات تەگلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان تاختايىنى توغراق ياغىچىدىن ياسىغاندا كارىۋات يېنىك بولىدۇ ھەمدە ئاسانلىقچە شەكلى ئۆزگىرىپ كەتمەيدۇ، ئاۋاتتا ئىشلەنگەن كارىۋات تەگلىكى تاختىيى ھەر يىلى كۆپلەپ سىرتقا توشۇلىدۇ. بۇندىن باشقا دېھقانلار يەر سۇغىرىشقا ئىشلىتىدىغان نور ۋە چارۋىلارغا بوغۇز بېرىشتە ئىشلىتىلىدىغان ئوقۇر قاتارلىقلارمۇ كۆپىنچە توغراق ياغىچىدىن ياسىلىدۇ، توغراق ياغىچىدىن ياسالغان دېھقانچىلىق سايمانلىرىمۇ ئاز ئەمەس. توغراقلىقتا ئوت - چۆپ مول، ئۆسۈملۈكلەر كۆپ بولۇپ تارىختىن بۇيان چارۋىچىلىق بازىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، بۇ يەرلەردە بېقىلىدىغان چارۋا ناھىيە بويىچە بېقىلۇاتقان چارۋىلارنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمىنى ئىگىلەيدۇ.

ئورمانلىقتىكى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۆسۈشى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغانلىقتىن ياۋايى ھايۋانلارنىڭ ئاۋۇشىغا تەسىر يەتتى، بۇنىڭ بىلەن ئەسلىدە بار بولغان ياۋا تۆگە، چوشقىسىمان ئېيىق قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ نەسلى قۇرۇپ كەتتى، بۆرە، ياۋا توڭگۇز، تۈلكە، بۇغا قاتارلىق ھايۋانلارمۇ ئاز ئۇچرايدىغان بولۇپ قالدى.

قوشۇمچە

توغراق نامى بىلەن ئاتالغان يەر نامىلىرى ۋە ئۇنىڭدىن شاخلانغان يەر نامىلىرى:

تامتوغراق: يېزا نامى؛

باغتوراق: يېزا نامى؛

ئۈستۈنكى تامتوغراق: كەنت نامى؛

تۆۋەنكى تامتوغراق: كەنت نامى؛

توغراقلىق: كەنت نامى؛

توغراق مازار: يەر نامى؛

ئۈستۈنكى باغتوغراق: كەنت نامى؛

تۆۋەنكى باغتوغراق: كەنت نامى؛
ھالا كەستى: كەنت نامى، توغراقلىقتا لىم ياغىچى كەسكەن جاي دېگەن مەنىدە.
چوماق: كەنت نامى؛
غازاك توغراق: دائىرە نامى؛
تەمەچلىك: دائىرە نامى؛
قاراتوغراق: چارۋىچىلىق نۇقتىسىنىڭ نامى؛
ئويتوغراق: چارۋىچىلىق نۇقتىسىنىڭ نامى؛
خانتوغراق: چارۋىچىلىق نۇقتىسىنىڭ نامى؛
يالغۇز توغراق: چارۋىچىلىق نۇقتىسىنىڭ نامى؛

IV باب

ئاپپاراتلار

§ 1 . مەمۇرىي باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى

ئورمانچىلىقنى ئەسلىدە يېزا ئىگىلىك تارماقلىرى باشقۇراتتى. 1981 - يىلى ئورمانچىلىق بۆلۈمى قۇرۇلۇپ 5 شتات بېرىلدى. 1985 - يىلى ئورمانچىلىق ئىدارىسى دەپ ئاتىلىدىغان بولدى، شتاتى 6 بولدى.

ئورمانچىلىق ئىدارىسىنىڭ قارىمىقىدا ئورمان باشقۇرۇش پونكىتى، ئورمانچىلىق مەيدانى (تۇزلەڭلىكتىكى توغراق ئورمانچىلىق مەيدانى)، كۆچەتخانا، ياغاچ ماتېرىياللارنى باشقۇرۇش پونكىتى، يېزا (بازار) ئورمانچىلىق پونكىتى قاتارلىق ئورۇنلار بار.

§ 2 . قاراشلىق ئاپپاراتلار

1. ئورمان باشقۇرۇش پونكىتى

ئورمان باشقۇرۇش پونكىتى مۇشۇ كىتابنىڭ «پەن - تېخنىكا» قىسمىدا بېرىلدى..

2. تۇزلەڭلىكتىكى توغراق ئورمانچىلىق مەيدانى

بۇ مەيدان 1956 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، ئورنى ئىلانلىقتا ئىدى. 1968 - يىلى ياسۇقتىكى ئەيسا قاپقانىنىڭ قوتىنىغا كۆچۈرۈلدى. 1976 - يىلى ناھىيە بازىرىغا كۆچۈرۈپ كېلىندى. 1978 - يىلى بۇ مەيدان ئورمان باشقۇرۇش پونكىتىدىن ئايرىپ چىقىلدى. 1990 - يىلى مەيدان

ئىشچى - خىزمەتچىسى 254 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كەسپىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر 2.

3. كۆچەتخانا

بۇ ئورۇن 1956 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، كۆچەت يېتىشتۇرۇشنى ئاساس قىلىدىغان، ئورمان باشقۇرۇش پونكتىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ئورۇن. بۇ ئورۇن 1982 - يىلدىن باشلاپ مۇستەقىل ھېسابات قىلىدىغان، پايدا - زىيانغا ئۆزى ئىگە بولىدىغان بولدى. 1990 - يىلى يېرى 370 موغا، ئىشچى - خىزمەتچىسى 17 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كەسپىي مەكتەپنى پۈتتۈرگىنى بىر.

4. ياغاچ ماتېرىيال باشقۇرۇش پونكتى

بۇ پونكت 1964 - يىلى قۇرۇلدى. مەتنىياز ئىمامنىياز 1966 — 1986 - يىلغىچە پونكت باشلىقى بولدى. 1990 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى 9 غا يەتتى. بۇ پونكت، ئاساسلىقى، ياغاچ ماتېرىياللارنى سېتىۋېلىش - سېتىش كەسپىگە مەسئۇل بولدى.

5. يېزا (بازار) لىق ئورمانچىلىق پونكتلىرى

بۇ پونكتلار، ئاساسلىقى، دەل - دەرەخلەرنى باشقۇرۇش ۋە كۆچەت يېتىشتۇرۇپ ئورمان بەرپا قىلىشقا تېخنىكا جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلىشقا مەسئۇل بولدى. ئايباغ يېزىلىق ئورمانچىلىق پونكتى 1988 - يىلى قۇرۇلغان، 2 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار. تامتوغراق يېزىلىق ئورمانچىلىق پونكتى 1988 - يىلى قۇرۇلغان، 2 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار. غورۇچۆل يېزىلىق ئورمانچىلىق پونكتى 1987 - يىلى قۇرۇلغان، 3 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار. بەشئېرىق يېزىلىق ئورمانچىلىق پونكتى 1987 - يىلى قۇرۇلغان، 23 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار. يېڭىئېرىق يېزىلىق ئورمانچىلىق پونكتى 1987 - يىلى قۇرۇلغان، 3 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار. باغتوغراق يېزىلىق ئورمانچىلىق پونكتى 1988 - يىلى قۇرۇلغان، 2 ئىشچى خىزمەتچىسى بار. ئاۋات بازارلىق ئورمانچىلىق پونكتى 1990 - يىلى قۇرۇلغان، بىر خىزمەتچىسى بار.

سەككىزىنچى قىسىم

چارۋىچىلىق

سەككىزىنچى قىسىم

چارۋىچىلىق

ناھىيە تەۋەسىدىكى بوستانلىقلار ئېچىلىشتىن ئىلگىرى كەڭ كەتكەن زىچ توغراقلىق، ياۋا ئوت - چۆپلەر قاپلاپ كەتكەن چۆل ۋە سۇ ئوتلىرى بىلەن تولغان سازلىق ئىدى. 18 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يەكەن دەرياسى ۋە ئاقسۇ دەرياسى بويلىرىدا دولانلىقلار كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ھېسابقا ئالمىغاندا، ھازىر تېرىقچىلىق قىلىنىۋاتقان يەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى قۇمباش، بەشئېرىق قاتارلىق جايلاردىكى دېھقان، چارۋىچىلار كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ۋە ئوتۇن كېسىدىغان يەرلەر ئىدى. 19 - ئەسىردە بۇ يەر ئېچىلغان بولسىمۇ چارۋىچىلىق يەنىلا مۇھىم ئورۇندا ئىدى. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى تەڭ يولغا قويۇش ۋە چارۋىچىلىق بىلەن مەخسۇس شۇغۇللىنىش بۇ ناھىيىنىڭ ئاساسلىق ئىگىلىك شەكلى ئىدى. كېيىنچە بوزىيەر ئېچىپ ئېتىز بەرپا قىلىش كۆلىمىنىڭ ئۈزلۈكسىز زورىيىشى بىلەن ئېتىزلارنىڭ كۆلىمى تېزلىكتە ئېشىپ، تېرىقچىلىق ناھىيىنىڭ ئاساسلىق ئىگىلىك شەكلىگە ئايلاندى، چارۋىچىلىقنىڭ كۆلىمى كىچىكلەپ، چارۋىلارنى يەم - بوغۇز بىلەن بېقىشقا قاراپ تەرەققىي قىلدى.

ناھىيە تەۋەسىدە كەڭرى كەتكەن توغراق ئورمىنى بار، ئورمانلىقتا ياۋا ئوت - چۆپلەر، يۇمران شاخ - شۇمبىلار كۆپ، ھاۋاسى ساپ، جىمجىت بولغانلىقتىن يار كۈنلىرى چارۋا بېقىشتىكى كۆڭۈلدىكىدەك جاي ھېسابلىنىدۇ. ئورمانلىقتا چارۋا بېقىش ئاۋات ناھىيىسى چارۋىچىلىقىنىڭ بىر چوڭ ئالاھىدىلىكى، 80 - يىللارنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ئورمانلىقتا بېقىلىۋاتقان چارۋا سانى ناھىيە بويىچە بېقىلىۋاتقان چارۋا سانىنىڭ 3 تەن بىر قىسمىنى ئىگىلەيتتى.

I باب

ئوتلاق، يەم - بوغۇز

§ 1 . ئوتلاق بايلىقى

1984 - يىلدىكى تەكشۈرۈشكە ئاساسلانغاندا، ناھىيە تەۋەسىدىكى ھەرخىل ئوتلاقلارنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 2 مىليون 595 مىڭ مو بولۇپ، ئەمەلىيەتتە پايدىلىنىلىۋاتقىنى 2 مىليون

465 مىڭ 600 مو. بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيىگە قاراشلىق ھەرقايسى يېزا، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ ئىلكىدىكى ئوتلاق 2 مىليون 327 مىڭ 400 مو، ناھىيە بىلەن يېزا ئىگىلىك 1 - شىنىڭ تۆەن - مەيدانلىرى، قورۇلدۇڭ ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى بىرلىكتە پايدىلىنىۋاتقان ئوتلاق 138 مىڭ 100 مو. ناھىيە بويىچە ئوتلاقلاردىن پىلانغا ئورۇنلىنىدىغان ئوت - چۆپ 305 مىڭ 367 تونىنا بولۇپ، پايدىلىنىشقا بولىدىغىنى 160 مىڭ 838 تونىنا. ئوت - چۆپ قەۋىتىنىڭ ئېگىزلىكى 5 — 109 سانتىمېتىرغىچە، قاپلاش نىسبىتى 5% — 90% كېچە. كۈنىگە ئورۇلىدىغان ئوت - چۆپ 85 . 123 كىلوگرام بولۇپ، پايدىلىنىشقا بولىدىغان ھۆل ئوت - چۆپ 23 . 65 كىلوگرام. ناھىيە بويىچە ئوتلاقلاردا 110 مىڭ 200 ئۆلچەملىك چارۋا (قوي، تۆۋەندىمۇ شۇنداق) بېقىلىدۇ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر بىر چارۋىغا 38 . 22 مودىن ئوتلاق توغرا كېلىدۇ.

خوتەن دەريا‌سىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىدىكى مازارتاغنىڭ غەرقىي چوققىسى (قۇمسائغۇ تۆپىلىك) نىڭ شىمالىي تەرىپىگە 4 . 33 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدىكى بۆكسەمدىن ئىلانغوللۇقچە بولغان ئارىلىقتىكى ئۇزۇنلۇقى 6 . 72 كىلومېتىر، كەڭلىكى 4 كىلومېتىر كېلىدىغان يېشىل كارىدوردا 373 مىڭ مو ئوتلاق، ئورمان يېرى بار بولۇپ، ئەمەلىيەتتە پايدىلىنىلىۋاتقىنى 217 مىڭ 700 مو، بېقىلىۋاتقان چارۋا 2982 تۇياق. بۇ رايوندا پەقەت 8 لا چارۋا بېقىش نۇقتىسى بار، دائىم تۇرۇشلۇق ئاۋاتلىق ئۇيغۇر چارۋىچى 45، بېقىلىدىغان چارۋا 1700 نەچچە تۇياق.

ئوتلاقلاردا 25 ئائىلىگە تەۋە 92 خىل ئۆسۈملۈك بار. ئاساسلىق ئۆسۈملۈكلەردىن چۆچۈكبۇيا، قومۇش، ئۇششاق قومۇش، لوپنۇر كەندىرى، يانتاق، شورتاق، ياۋا كۆرۈك، قوڭغۇراق تىكەن، قاراقات، ئاچا شاخلىق ئېشەك قومۇشى، قامراق، زاغزاق، ئىمپېراتا قومۇشى، پوزمان، سۇۋاق، تىكەنلىك ئوت، كىچىك ئىجرىق، ئىجرىق، بۇيا، شالدىر بۇيا، چىغ، ئۇششاق خوتتىنىيە، قارىقات، قوغاڭاي، يىكەن، سۇتلۇكئوت، پىلىكئوت، تەلۋە بېدە، سۇ پايىسى، ئاق تىكەن، يۇلغۇن، توغراق قاتارلىقلار بار. بۇنىڭ ئىچىدە چۆچۈكبۇيا، قومۇش، چىغ، لوپنۇر كەندىرى، يانتاق، قوڭغۇراق تىكەن، ئىمپېراتا قومۇشى، شورتاق، يۇلغۇن، توغراقلار ئەڭ كۆپ. زەھەرلىك ئۆسۈملۈكلەردىن تەلۋە بېدە، سۇ پايىسى، ئاكورۇس ئوتى قاتارلىقلار دەريا ياقىسىدىكى سۇلۇق يەرلەردە ئۆسىدۇ. دورىلىق ئۆسۈملۈكلەردىن چۆچۈكبۇيا، يەر مەدىكى، پاقا يوپۇرمىقى، سېرىق يۆگەي، مامكاپ، بۆرە سامسىقى، ئۇششاق ئاكورۇس ئوتى، شۇمبۇيا قاتارلىقلار بار. چارۋىچىلار ھەر يىلى 5 - ئايدا خوتەن دەريا‌سىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىدىكى قۇم بارخانلىرىدا ئۆسىدىغان يۇلغۇنلارنىڭ تېگىدىن پارازىت دورا ماتېرىيالى — يەر مەدىكىدىن 20 تونىنا ئەتراپىدا قېزىۋالىدۇ. يەكەن دەريا‌سىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىكى ئوتلاقتا نۇرغۇن جىغانلىق بولۇپ، ھەر يىلى 8 - ئايدا جىغان مېۋىسى پىشقاندا كىشىنىڭ كۆزىگە بىر پارچە يېشىل ئوت - چۆپ ۋە قىپقىزىل مېۋىلەر كۆرۈنىدۇ.

ناھىيىنىڭ يەر شەكلىگە ئاساسەن، ئۆسۈملۈكلەر توپىنى تۆۋەندىكىدەك 4 تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ:

1. تۈزلەڭ چۆللۈك ئوتلاق

بۇ تۈردىكى ئوتلاق بوستان چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ جەنۇبى ھەمدە تامتوغراق يېزىسىنىڭ

جەنۇبىي چېتىگە جايلاشقان بولۇپ، كۆلىمى 15 مىڭ 600 مو كېلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق 14 مىڭ 100 مو بولۇپ، ناھىيىدىكى پايدىلىنىلىدىغان ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 0.57% نى ئىگىلەيدۇ. يىلىغا ئورۇلىدىغان ئوت - چۆپ 1946 تونна، بۇنىڭ ئىچىدە پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوت - چۆپ 1038 تونна. بېقىلۇاتقان چارۋا 711 تۇياق بولۇپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر بىر تۇياق چارۋىغا 19.79 مودىن ئوتلاق توغرا كېلىدۇ. بۇ يەردىكى ئۆسۈملۈكلەر توپى قۇرغاق جايلار ۋە ئالاھىدە قۇرغاق جايلاردا ئۆسىدىغان ئۇششاق ۋە ياندىشىپ ئۆسىدىغان چاتقالدىن ئىبارەت. بۇ يەردە يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر شالاڭ ئۆسىدۇ، تۇرمۇ ناھايىتى ئاز، ئاساسلىقى ياۋا كۆرۈك، شورتاق، قامراق، ئاچا شاخلىق ئېشەك قومۇشى، يۇلغۇن قاتارلىقلار بار. ئوت - چۆپ قەۋىتىنىڭ ئېگىزلىكى 21 — 70 سانتىمېتىر، قاپلاش نىسبىتى 7% — 20% بولۇپ، پەقەت قۇرغاقچىلىققا چىداملىق يىرىك يەم - بوغۇزلارنى يېيىشكە ئادەتلەنگەن ئۆچكە، تۆگىلەرنى بېقىشقىلا ماس كېلىدۇ.

2. پەس يەرلەردىكى چىملىق ئوتلاق

بۇ خىل ئوتلاقلار دېھقانچىلىق رايونى ۋە ھەرقايسى دەريالارنىڭ ئەتراپىغا جايلاشقان بولۇپ، كۆلىمى 2 مىليون 578 مىڭ 100 مو، بۇنىڭ ئىچىدە پايدىلىنىشقا بولىدىغىنى 2 مىليون 450 مىڭ 100 مو بولۇپ، ناھىيىدىكى پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 99.37% نى ئىگىلەيدۇ. يىلىغا ئورۇلىدىغان ئوت - چۆپ 302 مىڭ 540 تونна، بۇنىڭ ئىچىدە پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوت - چۆپ 159 مىڭ 359 تونна، پايدىلىنىلىش نىسبىتى 52.6%. ھەر مو يەردىن ئورۇۋېلىنىدىغان ئوت - چۆپ 123.48 كىلوگرام بولۇپ، پايدىلىنىلىدىغىنى 65.04 كىلوگرام. بېقىلۇاتقان چارۋا 109 مىڭ 150 تۇياق بولۇپ، ھەر بىر تۇياق چارۋىغا 22.45 مودىن ئوتلاق توغرا كېلىدۇ. ئوت - چۆپ قەۋىتىنىڭ ئېگىزلىكى 5 — 109 سانتىمېتىر، قاپلاش نىسبىتى 5% —90% كېچە، ئۆسۈملۈك توپى ئاساسلىقى شورغا چىداملىق ئوتتۇراھال نەملىك توغرا، ئوق يىلتىز تىپلىق سامان غوللۇق ئۆسۈملۈكلەر ۋە شورلۇقتا ئۆسىدىغان چاتقاللاردىن ئىبارەت، دەريا بويلىرىدا تەبىئىي توغراقلىقلار بار. ئۆسۈملۈكلەر ئاساسلىقى چۆچۈكبۇيا، يانتاق، زاغزاق، قارا ئالقات، شورتاق، قامراق، قومۇش، ياۋا كۆرۈك، قوڭغۇراق تىكەن، ئىمپېراتا قومۇشى، پاقا يوپۇرمىقى، ئۇششاق قومۇش، بۇيا، تەلۋە بېدە، قېرىق ئوت، شالدىربۇيا، يىكەن، سۇتلۇكئوت، ئاچا شاخلىق ئېشەك قومۇشى، ئۇششاق خوتتىنىيە، يۇلغۇن، توغراق، پىلىكئوت، ياندىشىپ ئۆسىدىغان سۇۋاق، مامكاپ، لوپنۇر كەندىرى، چىغ، ئىجرىق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

3. سازلىق ئوتلاق

سازلىق ئوتلاق ئاساسلىقى ئاقسۇ دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىكى بەشئېرىق يېزىسى تەۋەسىگە جايلاشقان بولۇپ، بۇ يەرنىڭ يەر شەكلى تۆز ھەم كەڭ، يەر يۈزىگە دائىم سۇ يىغىلىپ قالىدۇ. بۇ يەردە، ئاساسلىقى، نەم، ھۆل يەرلەردە ئۆسىدىغان غوللۇق ئۆسۈملۈكلەر ياكى قىياق تۈرىدىكى ئۆسۈملۈكلەر ئۆسىدۇ. كىگىز ئوت، پىلىكئوت، ئۇششاق قومۇش، قوغاژاي، قارىقات، سۇ پايىسى قاتارلىقلار بار. ئوت - چۆپ قەۋىتىنىڭ ئېگىزلىكى 21 — 31 سانتىمېتىر بولۇپ،

قاپلاش نىسبىتى %80 — %90 كىچە. ئوتلاق كۆلىمى 1350 مو بولۇپ ھەممىسلا پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق، بۇ خىل ئوتلاق كۆلىمى ناھىيە بويىچە پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق كۆلىمىنىڭ %0.06 نى ئىگىلەيدۇ. ھەر يىلى ئورۇۋلىنىدىغان ئوت - چۆپ 881 تونىنا بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوت - چۆپ 441 تونىنا. ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر مو يەردىن ئورۇۋلىنىدىغان ئوت - چۆپ 652.5 كىلوگرام بولۇپ، پايدىلىنىلىدىغىنى 326.29 كىلوگرام. بېقىلغۇچىلار چارۋا 301.71 تۈياق بولۇپ، ھەر بىر تۈياق چارۋىغا 4.47 مودىن ئوتلاق توغرا كېلىدۇ.

4. ئېتىز ياقىلىرىدىكى چۆپلۈكلەر

ئېتىز ئارىلىرىدىكى بوش يەرلەر، ئېرىق - ئۆستەڭلەر ۋە يوللارنىڭ ياقىلىرى، باغلارنىڭ ئىچى - تېشى قاتارلىق قوشۇمچە يەرلەردىكى چۆپلۈكلەر دېھقانلار چارۋا باقىدىغان، ئوت - چۆپ ئورۇدىغان جاي ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل يەرلەر ناھىيە بويىچە 95 مىڭ مو كېلىدۇ، يىلىغا 28 مىڭ 488 تونىنا ئوت - چۆپ ئورۇۋلىنىدۇ، 19 مىڭ تۈياق چارۋىنى باقىلى بولىدۇ. بۇ يەرلەرنىڭ ھەر موسىدىن يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 300 كىلوگرام ئوت - چۆپ ئورۇۋالغىلى، 5 مو يەردە بىردىن قوي باقىلى بولىدۇ.

§2. ئوتلاقلارنىڭ چېكىنىش ئەھۋالى

1960 - يىلى ناھىيىدە 3 مىليون 470 مىڭ مو پايدىلىنىشقا بولىدىغان تەبىئىي ئوتلاق بار ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئوتلاق 859 مىڭ مو بولۇپ، پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق كۆلىمىنىڭ %24.8 نى ئىگىلەيتتى؛ تۆۋەن دەرىجىلىك ئوتلاق 1 مىليون 200 مىڭ مو بولۇپ، پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق كۆلىمىنىڭ %34.5 نى ئىگىلەيتتى؛ ناچار ئوتلاق 1 مىليون 411 مىڭ مو بولۇپ، پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق كۆلىمىنىڭ %40.7 نى ئىگىلەيتتى. ئوتلاقلاردا بېقىلغۇچىلار چارۋا 261 مىڭ تۈياق بولۇپ ھەر بىر چارۋىغا 13.3 مودىن ئوتلاق توغرا كېلەتتى.

1977 - يىلى ناھىيىدىكى پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق 2 مىليون 694 مىڭ مو، بېقىلغان چارۋا 152 مىڭ تۈياق بولۇپ، ھەر بىر چارۋىغا 17.72 مودىن ئوتلاق توغرا كەلدى.

1984 - يىلى ناھىيىدىكى پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق 2 مىليون 465 مىڭ 500 مو، بېقىلغان چارۋا 111 مىڭ 200 تۈياق بولۇپ، ھەر بىر چارۋىغا 22.17 مودىن ئوتلاق توغرا كەلدى.

1960 - يىلدىن 1984 - يىلغىچە بولغان 24 يىل ئىچىدە پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق كۆلىمى 1 مىليون 4 مىڭ 500 مو (%28.95) ئازىيىپ كەتتى؛ ئوتلاقلاردا بېقىلىدىغان چارۋا 149 مىڭ 800 تۈياق (%57.4) ئازىيىپ كەتتى؛ ھەر بىر تۈياق چارۋىغا توغرا كېلىدىغان ئوتلاق كۆلىمى 8.87 موغا يېتىپ، %66.7 كۆپەيدى. ئوتلاقلاردا بېقىلىدىغان چارۋىلارنىڭ ئازىيىش نىسبىتى پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق كۆلىمىنىڭ ئازىيىش نىسبىتىدىن 28.45 پىرسەنت پوئىنتى يۇقىرى بولدى، بۇ پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاقنىڭ كۆلىمىلا ئازىيىپ

قالماي، بەلكى ئوتلاق سۈپىتىنىڭمۇ ناچارلاپ كەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، ئوتلاق سۈپىتىنىڭ ناچارلىشىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەبلەر:

ھاۋا قۇرغاق، سۇ كەمچىل بولۇش. 20 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدا ناھىيە تەۋەسىدىكى يەكەن دەرياسىنىڭ يىللىق ئېقىم مىقدارى 357 مىليون كۇب مېتىر، قەشقەر دەرياسىنىڭ يىللىق ئېقىم مىقدارى 6 مىليون كۇب مېتىر، خوتەن دەرياسىنىڭ يىللىق ئېقىم مىقدارى 1 مىليارد 270 مىليون كۇب مېتىر ئىدى، كونا ئاقسۇ دەرياسىنىڭ يىللىق ئېقىم مىقدارى 1 مىليارد 270 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، يېڭى ئاقسۇ دەرياسى بىلەن ناھىيىنىڭ شەرقىي قىسمىدا تارىم دەرياسىغا قۇيۇلاتتى. بۇ دەريالارغا ھەر يىلى كەلگەن كەلكۇن بىلەن دەريا قىرغاقلىرىدىكى نۇرغۇن ئوتلاق، دەرەخلىكلەر سۇغىرىلىپ تەبىئىي چارۋىچىلىق فېرمىلىرىغا ئايلانغانىدى. سۇغىرىلىدىغان رايونلارنىڭ ئۆسۈملۈكلەر بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 60% — 70%، ئوت - چۆپ قەۋىتىنىڭ ئېگىزلىكى بىر مېتىردىن ئاشاتتى. 60 - يىللاردىن باشلاپ ھەرقايسى دەريالارنىڭ يۇقىرى ئېقىنى توسۇلۇپ بوزيەرلەر سۇغىرىلدى، نەتىجىدە ناھىيە تەۋەسىگە كېلىدىغان سۇ ئاخىرىدا ئۆزۈلۈپ قالدى، بۇنىڭ بىلەن نۇرغۇن ئوتلاق ۋە دەرەخلىك قۇرۇپ تەدرىجىي قاقاسلىققا ئايلىنىپ كەتتى. ناھىيە بويىچە پايدىلىنىشقا بولىدىغان 1 مىليون 274 مىڭ 800 مو ئوتلاقنىڭ سۈيى كەمچىل، بۇ، ناھىيىدىكى پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 67% نى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە پايدىلىنىشقا بولىدىغان، ئەمما، سۈيى ئېغىر دەرىجىدە كەمچىل بولغان ئوتلاق 825 مىڭ 400 مو بولۇپ، ناھىيە بويىچە پايدىلىنىشقا بولىدىغان سۈيى كەمچىل ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 47.86% نى ئىگىلەيدۇ.

يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. 50 - يىللاردا ناھىيە تەۋەسىدە 2 مىليون 527 مىڭ مو يەردە چۆچۈكبۇيا بار بولۇپ، زاپىسى 307 مىڭ تونىنغا يېتەتتى. 60 - يىللاردا چۆچۈكبۇيا سېتىۋېلىنغاندا زور مىقدارda قېزىلىشقا باشلىدى. 1983 - يىلىغا كەلگەندە ناھىيىدىكى چۆچۈكبۇيىنىڭ كۆلىمى 1 مىليون 10 مىڭ مو، زاپىسى 92 مىڭ تونىنا بولۇپ قالدى. دېمەك، كۆلىمى 50 - يىللاردىكىدىن 60%، زاپىسى 70% ئازىيىپ كەتتى. چۆچۈكبۇيا كولىنىش بىلەن بىرگە ئەتراپتىكى ئوت - چۆپ، چاتقال ۋە كىچىك كۆچەتلەرمۇ كولاندى. بۇندىن باشقا كەڭ كۆلەمدىكى يۇلغۇن، توغراقلارمۇ كېسىلدى.

§ 3 . ئوتلاق قۇرۇلۇشى

1967 - يىلى غورۇچۆل گۈڭشېسىدا 3 ئائىلىلىك چارۋىچى 3 مو يەرگە بېدە تېرىپ، 150 تۈپ جىگدە كۆچىتى تىكىپ، قويلارنىڭ قىش ۋە ئەتىيازلىق ئوت - چۆپ، يەم - خەشەكلىرىنىڭ قىس بولۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلدى. 1969 - يىلى غورۇچۆل گۈڭشېسىنىڭ بەشئېرىق چوڭ ئەترىتى 1000 مو يەردىكى ئوتلاقنى ياخشىلىدى. 1971 - يىلى ناھىيە بويىچە 151 ئائىلىلىك چارۋىچى 950 مو يەرگە بېدە تېرىپ، 25 مىڭ تۈپ جىگدە كۆچىتى تىكتى ۋە يەنە سۇ باشلاپ كېلىپ 3500 مو يەردىكى ئوتلاقنى ياخشىلىدى.

1972 - يىلى چارۋىچىلارنىڭ ئوت - چۆپ تېرىپ كۆچەت تىكىشى كاپىتالىزملىق خاھىش دەپ قارىلىپ تەنقىد قىلىندى، 1976 - يىلىغا كەلگەندە 85 ئائىلىلىك چارۋىچى تېرىغان 420 مو بېدىلىك ۋە 5000 تۈپ جىگدە كۆچىتى قالدى، ياخشىلانغان ئوتلاقنىڭ 25% نلا قالدى.

1977 - يىلى يېڭىئېرىق گۈڭشېسى 453 ئادەمنى تەشكىللەپ 30 كۈندە تۈزلۈقتىكى 5000 مو ئوتلاقنى ياخشىلىدى، 2000 مو يەرگە بېدە تېرىدى، بۇنىڭ بىلەن ناھىيە بويىچە تۇنجى بەرپا قىلىنغان ئوتلاق بارلىققا كەلدى. كېيىن باشقا بىرقانچە گۈڭشېمۇ سۇ باشلاپ كېلىپ 15 مىڭ مو يەردىكى ئوتلاقنى سۇغاردى.

1979 - يىلى ناھىيە بويىچە 3500 ئادەم تەشكىللىنىپ 25 كۈندە «شەرق شامىلى» 1 - ئوتلىقىنىڭ 11 مىڭ مو يېرىنى پىلانلاش قۇرۇلۇشى تاماملاندى. 1984 - يىلىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە 110 مىڭ مو ئوتلاق ياخشىلاندى. 38 مىڭ 476 مو يەرگە بېدە تېرىلدى، 30 مىڭ 400 مو يەردىكى ئوتلاق قاشالاندى، 37 پارچە 11 مىڭ 895 مو يەردە قوش قەۋەت ئوتلاق بەرپا قىلىندى، ئوتلاققا 2 مىليون 153 مىڭ تۈپ كۆچەت تىكىلدى.

1990 - يىلغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە 113 مىڭ 500 مو ئوتلاق دەسلەپكى قەدەمدە ياخشىلاندى، 55 مىڭ 300 مو يەردە يەم - خەشەك بازىسى يېرى بەرپا قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە بېدىلىك 29 مىڭ 700 مو، قاشالانغان ئوتلاق 34 مىڭ 500 مو، قوش قەۋەت ئوتلاق 22 مىڭ 300 مو بولۇپ، ئوتلاققا 2 مىليون 450 مىڭ تۈپ كۆچەت تىكىلدى. 9 پارچە ئوتلاق، 103 سالا ئېتىز پىلانلاندى، بۇلارنىڭ كۆلىمى 44 مىڭ 640 مو كېلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە ياخشىلانغان ئوتلاق 32 مىڭ 770 مو، يەم - خەشەك بازىسى يېرى 11 مىڭ 870 مو. 37 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا 10 غول ئۆستەڭ، 109 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا 211 تارماق ئۆستەڭ، 188 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا 75 ئوق ئېرىق چېپىلدى. 36 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا 31 يول ياسالدى، 86 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا 111 ئورمان بەلۋېغى بەرپا قىلىندى، چارۋىچىلار ئۈچۈن 64 يۈرۈش ئولتۇراق ئۆي سېلىندى. 11 قوتان، 2 بورداقچىلىق مەيدانى بەرپا قىلىندى.

غورۇچۆل يېزىسىنىڭ چارۋىچىلىق چوڭ ئەترىتى كاتولاق ئوتلىقىدا 42 مېتىرلىق نوردىن بىرنى، چۈشۈرگىدىن 2 نى، سۈڭگۈچتىن 37 نى، ياغاچ كۆۋرۈكتىن 8 نى ياسىدى؛ ئوتلاقتا 15 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا 6 غول ئۆستەڭ، 43 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا 323 تارماق ئۆستەڭ، 3 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا 2 زەيكەش چېپىلدى، 40 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا 27 ئورمان بەلۋېغى بەرپا قىلىندى، 22 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا 16 يول ياسالدى. پىلان بويىچە 10 مىڭ 180 مو يەردە ئوتلاق بەرپا قىلىندى، بۇ ئوتلاق ھەر بىر ئائىلىگە 450 مودىن توغرا كەلدى. 3830 مو بوز يەر ئېچىلدى، 1100 مو يەرگە بېدە تېرىلدى، 150 مو يەردە باغ بەرپا قىلىندى، 374 مىڭ مو يەرگە كۆچەت تىكىلدى. سۇ باشلاپ كېلىنىپ، 18 مىڭ مو يەردىكى ئوتلاق سۇغىرىلدى. چارۋىلارنىڭ يەم - خەشىكى ۋە چارۋىچىلارنىڭ ئوزۇقلۇق ئاشلىقى ئاساسىي جەھەتتىن ھەل قىلىندى ھەمدە 6500 مو يەردىكى قۇرۇشقا باشلىغان توغراقلار قايتىدىن كۆكلەشكە باشلىدى. 35 ئائىلىلىك چارۋىچى يېڭىچە ئولتۇراق ئۆيلەرگە ئولتۇراقلاشتى، ئولتۇراق ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 3535 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. 1989 - يىلى 1340 كۋادرات مېتىرلىق بورداقچىلىق مەيدانى قۇرۇلۇپ، 1990 - يىلى 1700 تۇياق كالا، قوي بوردالدى.

«شەرق شامىلى» ئوتلىقىدا پىلان بويىچە 28 پارچە، 6500 مو ئوتلاق بەرپا قىلىندى، 13 پارچە، 3120 مو ئوتلاق قاشالاندى، 4 پارچە، 960 مو قوش قەۋەت ئوتلاق بەرپا قىلىندى، 415 مو يەرگە ئوت - چۆپ تېرىلدى، 340 مو يەردە مېۋىلىك باغ بەرپا قىلىندى، 195 مو ئېتىز بەرپا قىلىندى، 40 مىڭ تۈپ كۆچەت تىكىلدى.

بازار ئەتراپىدىكى بورداقچىلىق بازىسىدا 3500 مو ئوتلاق بەرپا قىلىش پىلانلاندى، 10

كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا 7 يول ياسالدى، 10 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا 10 تارماق ئۆستەڭ، 7 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا بىر ئوق ئېرىق چېپىلدى، چارۋىچىلار ئۆچۈن بىر يۇرۇش ئولتۇراق ئۆي، بىر قوتان سېلىپ بېرىلدى.

§ 4 . يەم - بوغۇز

1. يەم - بوغۇزلارنىڭ تۈرلىرى

1) زىرائەت شاخ - شۇمبىلىرى

1949 - يىلى ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ شاخ - شۇمبىلىرى 24 مىڭ 759 تونىنا بولغانىدى. بۇنىڭ ئىچىدە سامان 5330 تونىنا بولۇپ، 21.5% نى؛ كۆممىقوناق غولى 17 مىڭ 257 تونىنا بولۇپ، 69.71% نى؛ شال پاخىلى 570 تونىنا بولۇپ، 2.3% نى؛ كېۋەز شادىسى 700 تونىنا بولۇپ، 2.83% نى؛ زىغىر پاخىلى 744 تونىنا بولۇپ، 3% نى؛ باشقا شاخ - شۇمبىلار 158 تونىنا بولۇپ، 0.64% نى ئىگىلىدى. بۇ يەم - خەشەكلەر بىلەن 33 مىڭ تۈياق ئۆلچەملىك چارۋىنى باقىلى بولىدۇ، ئەمەلىيەتتە بېقىلغان چارۋا 13 مىڭ 600 تۈياق بولۇپ، يەم - خەشەكلەردىن پايدىلىنىش نىسبىتى 41.12% بولدى.

1990 - يىلى ناھىيە بويىچە ئېلىنغان دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى شاخ - شۇمبىسى 153 مىڭ 867 تونىنغا يەتتى، بۇ شاخ - شۇمبىلار بىلەن 263 مىڭ 474 تۈياق ئۆلچەملىك چارۋىنى باقىلى بولىدۇ، ئەمەلىيەتتە بېقىلغان چارۋا 148 مىڭ 705 تۈياق بولۇپ، يەم - خەشەكلەردىن پايدىلىنىش نىسبىتى 55.6% بولدى، بۇ، ناھىيىدىكى ھەرخىل چارۋىلارنى ئۆلچەملىك چارۋىغا سۈندۈرۈپ ھېسابلىغان چاغدىكى سانىنىڭ 25.47% گە باراۋەر كېلىدۇ.

1990 - يىلدىكىنى 1949 - يىلدىكىگە سېلىشتۇرغاندا، ناھىيە بويىچە ئېلىنغان دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى شاخ - شۇمبىلىرى 5.21 ھەسسە، بېقىلىدىغان ئۆلچەملىك چارۋا سانى 6.98 ھەسسە، ئەمەلىيەتتە بېقىلغان ئۆلچەملىك چارۋا سانى 9.96 ھەسسە ئاشتى.

2) كۆممىقوناق، بۇغداي كېپىكى، كۈنجۈرە، چىگىت شاكىلى قاتارلىقلار

80 - يىللاردىن ئىلگىرى كۆممىقوناق دېھقانلارنىڭ ئاساسلىق ئاشلىقى ئىدى، يەم - خەشەككە ئىشلىتىلىدىغىنى 15% كىمۇ يەتمەيتتى. يەم - خەشەك ئورنىدا ئىشلىتىلىدىغان ئاشلىق چارۋىلارغا ئۆز پېتىلا بېرىلگەچكە ماس كېلىش ۋە ھەزىم قىلىنىش نىسبىتى ناچار ئىدى. 80 - يىللاردىن باشلاپ كۆممىقوناق يەم - خەشەك ئورنىدا ئىشلىتىلىدىغان بولدى. 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە يەم - خەشەك ئورنىدا ئىشلىتىلگەن كۆممىقوناق 16 مىڭ 338 تونىنغا يېتىپ، كۆممىقوناق ئومۇمىي مەھسۇلاتىنىڭ 47.54% نى ئىگىلىدى، كۆپىنچە يەنجىپ يەم - خەشەك قىلىنىدى.

بۇغداي كېپىكى، كۈنجۈرە، چىگىت شاكىلى، شال قوغىنى قاتارلىق يەم - خەشەكلەردە سىلىلوزا (تالا) شاخ - شۇمبىلاردىكىدىن ئاز، ئاقسىل مىقدارى يۇقىرى، كۆشەيدىغان چارۋا ماللار 40% ئۇنۇملۇك تەركىپنى ھەزىم قىلىپ قوبۇل قىلالايدۇ.

1990 - يىلى ناھىيە بويىچە يېزا ئىگىلىك - قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىدىن ئىشلەنگەن

يەم - خەشەك مىقدارى 26 مىڭ 643 تونىنا بولۇپ، 209 مىڭ تۈياق ئۆلچەملىك چارۋا بېقىشقا بولاتتى، ئەمەلىيەتتە پايدىلىنىلىش نىسبىتى 65.28%، بېقىلىدىغان ئۆلچەملىك چارۋا 131 مىڭ 200 تۈياق بولدى. بۇغداي كېپىكى، كۈنجۈرە، چىگىت شاكىلى 23 مىڭ 460 تونىنا بولۇپ، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى ئومۇمىي مىقدارىنىڭ 88.05% نى ئىگىلەپ، 1949 - يىلدىكى پايدىلىنىشقا بولىدىغان يەم - خەشەك مىقدارىدىن 5.4 ھەسسە، ئەمەلىيەتتە ئىشلىتىلىدىغان يەم - خەشەك مىقدارىدىن 17.8 ھەسسە ئاشتى.

3) بېدە

1949 - يىلى ناھىيە بويىچە تېرىلغان بېدە 2738 مو، ھەر مو يەردىن ئېلىنغان قۇرۇق بېدە 200 — 300 كىلوگرام ئىدى. 50 - يىللاردا ھەر مو يەردىن 400 — 500 كىلوگرام، 1984 - يىلى ھەر مو يەردىن 750 كىلوگرام قۇرۇق بېدە ئېلىنىدى. 1988 - يىلى بېدىنى زەمبۇرۇغ بىلەن قوشۇپ تېرىش ئومۇملاشتۇرۇلۇپ، ھەر مو يەردىن 1167 — 2171 كىلوگرام بېدە ئېلىنىدى. 1989 - يىلىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە بېدە تېرىلغان كۆلەم 39 مىڭ 400 موغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە چارۋىچىلار ئوتلاققا تېرىغىنى 31 مىڭ 976 مو. 1990 - يىلى كېۋەزنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى كېڭەيتىلگەنلىكتىن بېدىلىكنىڭ كۆلىمى ئازىيىپ 29 مىڭ 675 موغا چۈشۈپ قالدى.

1980 - يىلدىن باشلاپ قوم سىڭگىرلىك، سۇدان ئاق قونىقى، قىزىل پۇرچاق، قىزىل ئۇچقۇلاق، نىجىم، غىشە، تىزىق يوپۇرماقلىق سېغىز ئوت، ئەڭلىك ئوت قاتارلىق ئېسىل ئوت - چۆپ سورتلىرى كىرگۈزۈلدى.

4) دەرەخ يوپۇرمىقى ۋە دەرەخ شاخلىرى

تەبىئىي ئورمانلىقلار ۋە چاتقاللار تارىختىن بۇيان چارۋا باقىدىغان جاي بولۇپ كەلگەن. كەڭ كەتكەن توغراقلىقتا تارىختىن بۇيان چارۋىچىلارنىڭ دەرەخ شاخلىرىنى كېسىپ چارۋا باقىدىغان ئادىتى بار ئىدى. ئېتىز - ئارامىلاردىمۇ دېھقانلار دەرەخ شاخلىرىنى سىلكىپ يوپۇرمىقىنى چۈشۈرۈپ قوي باقىدۇ. ئورمانلار شامالنى توسىدۇ، ئىسسىقتىن خالى، شۇڭا چارۋا بېقىشتا كۆڭۈلدىكىدەك جاي بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

2. يەم - بوغۇز پىششىقلاش

1958 — 1961 - يىلغىچە ئورەك كولاش، كۆمۈش ئارقىلىق سىلوسلاغان يەم - خەشەك ئىشلەپچىقىرىلدى، بىراق سېسىپ كېتىش كۆپ بولغانلىقتىن ئومۇملاشتۇرۇلمىدى.

1986 - يىلى يوپۇق يېپىپ سىلوسلاش، ئاممىياكلاپ سىلوسلاش ئۇسۇلى قوللىنىلىشقا باشلىدى.

1990 - يىلى ناھىيە بويىچە 270 دانە ئوت - چۆپ توغراش ماشىنىسى، 20 مىڭ 373 سىلوسلاش ئورىسى بولۇپ، 74 مىڭ 400 تونىنا كۆممىقوناق غولى سىلوسلاندى. 10 مىڭ تونىنا سىلوسلانغان يەم - خەشەك ئىشلىگەن يېزا 5، مىڭ تونىنا ئىشلىگەن كەنت 19. ئۇچ يېزىنىڭ 39 كەنتىدىكى 132 ئائىلە بۇغداي سامىنىدىن 831 تونىنا ئاممىياكلىق يەم - خەشەك ئىشلىدى. ناھىيىمىز 1989 - يىل 8 - ئايدا يېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىكىنىڭ كۆممىقوناق غولىنى سىلوسلاپ چارۋا بېقىش تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش تۈرلىرى بويىچە 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

II باب

چارۋا نەسلىنى ياخشىلاش

§1. قوي

ناھىيىدە ئەسلىدە بار بولغان يەرلىك قوي لوپنۇر قوينىنىڭ يەرلىك نەسلىگە تەۋە بولۇپ، خوتەن قوينىنىڭ خاراكتېرى بىلەن يېقىنلىشىدۇ. قويلارنىڭ رەڭگى ئاساسەن ئاق، يېتىلگەن ساغلىقلارنىڭ ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقى 37.6 كىلوگرام بولۇپ، يىلىغا 1.3 كىلوگرام يۇڭ بېرەتتى. يەرلىك قويلار كۆچا، خوتەن، يەكەن قويلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن، نەسىل ئالاھىدىلىكى تەدرىجىي ئۆزگىرىپ يۇڭىنىڭ رەڭگى ۋە بەدەن قۇرۇلمىسى مۇرەككەپلىشىشكە قاراپ يۆزلەندى.

1958 - يىلى ئىنچىكە يۇڭلۇق قوينىنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى، بۇنىڭدا شىنجاڭنىڭ ئىنچىكە يۇڭلۇق قويى ئاتىلىق، يەرلىك لوپنۇر قويى ئانىلىق قىلىنىپ نەسىل ياخشىلاش خىزمىتى كەڭ قانات يايدۇرۇلدى. ناھىيە بويىچە 10 ئاددىي سۈنئىي نەسىللەندۇرۇش پونكىتى بار بولۇپ، بۇ پونكىتلار ھەر يىلى دېگۈدەك ئىلغا نەسىللىك قوي سېتىۋېلىشقا ئادەم ئەۋەتىپ تۇردى. 1964 - يىلى بىر قېتىمدىلا 40 نەسىللىك قوشقار سېتىۋېلىندى. 1965 - يىلى ناھىيە بويىچە 134 مىڭ 900 تۇياق قوينىنىڭ نەسلى ياخشىلىنىپ ئاساسىي جەھەتتىن ئىنچىكە يۇڭلۇق قويغا ئايلاندۇرۇلدى، قىسمەن تېخنىكىلىق كۆرسەتكۈچلەر ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي ئۆلچىمىگە يېقىنلاشتى. چارۋىلارنى ھەيدەپ بېقىش جەريانىدا ئىنچىكە يۇڭلۇق قوينىنىڭ ناھىيىمىزنىڭ چۆللۈك، يېرىم چۆللۈك يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرىگە ماسلىشالايدىغانلىقى، ئورۇقلاپ، كېسەل بولۇپ ئېلىنىدىغان يۇڭ مىقدارىمۇ ئازىيىپ كېتىدىغانلىقى، كۆپىيىش ئۈنۈمدارىمۇ ئاجىزلاپ كېتىدىغانلىقى بايقالدى، شۇنىڭ ئۈچۈن قوي نەسلىنى ياخشىلاپ ئىنچىكە يۇڭلۇق قويغا ئايلاندۇرۇش خىزمىتى توختىتىلدى.

1964 - يىلى كۆچادىن قاراكۆل قويى (قارا) كىرگۈزۈلۈپ نەسىل ياخشىلاش سىنىقى ئېلىپ بېرىلدى. 1966 - يىلى ناھىيە بويىچە قاراكۆل قويى ئاتىلىق، يەرلىك قوي ئانىلىق قىلىپ شالغۇتلاشتۇرۇلدى. 1972 - يىلى ناھىيە بويىچە 158 تۇياق قاراكۆل نەسىللىك قوشقىرى كىرگۈزۈلۈپ، قاراكۆل قويىدىن 9796 تۇياق كۆپەيتىلدى. نەسلى ياخشىلانغان قويلارنىڭ ئىچىدە 2 ۔، 3 - ئەۋلاد قوزىلارنىڭ كۆرپىسى بۇدرە بولۇپ، سورت ئۆلچىمىگە ئاساسىي جەھەتتىن يەتتى. 1 - ئەۋلاد شالغۇت ساغلىقىنىڭ ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقى 39.3 كىلوگرامغا يېتىپ، ئەسلىدىكى ساغلىقلارنىڭ ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقىدىن 1.7 كىلوگرام ئاشتى؛ ئېلىنىدىغان يۇڭ 1.4 كىلوگرامغا يېتىپ، 0.1 كىلوگرام ئاشتى. 2 - ئەۋلاد يېتىلگەن ساغلىقلارنىڭ ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقى 41.4 كىلوگرامغا، ئېلىنغان يۇڭ 1.8 كىلوگرامغا يېتىپ، نەسىل ياخشىلاش ئۈنۈمى كۆرۈنەرلىك بولدى. قاراكۆل قويى ناھىيىمىزنىڭ تەبىئىي مۇھىتىغا

ماسلاشتى.

1973 - يىلى سۇنئىي نەسىللەندۇرۇش تېخنىك خادىملىرىدىن 105 ى تەربىيىلەندى، 42 سۇنئىي نەسىللەندۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى. 1980 - يىلى ناھىيىدىكى قاراكۆل قويى كۆپىيىپ 104 مىڭ 200 تۇياقتا يېتىپ، ناھىيىدىكى ئومۇمىي قوي سانىنىڭ 74.3% نى ئىگىلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە ساپ نەسىللىك قاراكۆل قوشقىرى 1228 تۇياق بولۇپ، قوشقارلارنىڭ نەسلىنى ساپلاشتۇرۇش ئىشقا ئاشۇرۇلدى.

1984 - يىلدىن كېيىن چارۋىلارنى ئائىلىلەر باقىدىغان بولدى. قارايۇڭنىڭ باھاسى تۆۋەن، ئاق يۇڭنىڭ باھاسى خېلىلا يۇقىرى بولغانلىقى ئۈچۈن نۇرغۇن چارۋىچىلار نەسىللىك ئاق قويلارنىلا سېتىۋالدى، بۇنىڭ بىلەن نەسىل ياخشىلاش خىزمىتى ئاساسىي جەھەتتىن توختاپ قالدى. قاراكۆل قويىمۇ يىلدىن يىلغا ئازىيىپ، سۈپىتىمۇ تۆۋەنلەپ كەتتى.

1987 - يىلدىن كېيىن قاراكۆل قويى نەسلىنى ياخشىلاش خىزمىتى قايتىدىن كۈچەيتىلىپ، نۇرغۇن نەسىللىك قوشقار كىرگۈزۈلدى، سۈپىتى ناچار قوشقارلار پۈتۈنلەي شاللىۋېتىلدى. 1990 - يىلغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە قولدا قالغان قاراكۆل قويى 103 مىڭ 600 تۇياق بولۇپ، ئومۇمىي قوي سانىنىڭ 46.8% نى ئىگىلىدى. قولدا قالغان نەسىللىك قوشقار 678 تۇياق بولۇپ، تۈرلۈك تېخنىكىلىق كۆرسەتكۈچلەر يەنىلا 1980 - يىلدىكى سەۋىيىدىكىدىن تۆۋەن بولدى، 2 - دەرىجىدىن يۇقىرى كۆرپىلىك قوينى ئاساسەن تاپقىلى بولمىدى.

1990 - يىلى ئاپتونوم رايون، ۋىلايەت ئاۋات ناھىيىسىدە گۆش قوينىنى يېتىشتۇرۇش سىنىقى ئېلىپ بېرىشنى ئۈرۈنلاشتۇردى، دوسەت، شافۇت گۆش قويلىرى ۋە مەكىت چوڭ قۇيرۇقلۇق نەسىللىك قويىنىڭ ھەر بىر خىلىدىن 2 دىن قوشقار كىرگۈزۈلدى. شۇ يىلى 750 تۇياق ساغلىق سۇنئىي ئۇسۇلدا نەسىللەندۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە دوسەت قويىدىن نەسىللەندۇرۇلگىنى 120 تۇياق، شافۇت قويىدىن نەسىللەندۇرۇلگىنى 380 تۇياق، مەكىت قويىدىن نەسىللەندۇرۇلگىنى 250 تۇياق، كېيىن دوسەت نەسىللىك قويىنى ۋىلايەت ئېلىپ كەتتى، قالغان 4 نەسىللىك قوشقار ناھىيىدە قالدى.

§ 2 . ئۆچكە

بوستانلىق ئەتراپىدىكى چۆللۈكلەر ۋە يېرىم چۆللۈكلەردىكى ئوتلاق، ئورمان ۋە چاتقاللىق بەلۋاغ ئۆچكە بېقىشقا باب كېلىدۇ، شۇڭا ناھىيىدە ئۆچكە بىرقەدەر كۆپ. بۇ يەردىكى ئۆچكىلەر سازلىق تىپلىق، تىۋىت ۋە گۆش ئېلىنىدىغان ئۆچكىلەردىن بولۇپ، تەبىئىي شارائىتتا بېقىلغان يېتىلگەن چىشى ئۆچكىلەرنىڭ ئېغىرلىقى 28 كىلوگرام كېلىدۇ، سويۇلۇش نىسبىتى 45% ئەتراپىدا بولىدۇ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 56.12 گرام تىۋىت، 400 گرام ئەتراپىدا چۆپۈر بېرىدۇ. بۇ يەرنىڭ ئۆچكىلىرى بېجىرىم، ئوزۇق تاللىمايدۇ، قۇرغاقچىلىققا چىداملىق، كۆپىيىش ئىقتىدارى كۈچلۈك، ئوت - چۆپلەردىن پايدىلىنىش نىسبىتى يۇقىرى.

1964 - يىلى «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانى بىلەن ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى فېرما سانىڭ سوت ئۆچكىسىدىن 18 نى كىرگۈزۈپ يەرلىك ئۆچكىلەرنىڭ نەسلىنى ياخشىلىدى، بۇ ئىش 5 يىلغا يېقىن داۋام قىلدى.

1972 - يىلى ناھىيىلىك چارۋىچىلىق فېرمىسى 2 قېتىم جۇڭخۇبي نەسىللىك ئۆچكىسىنى

كىرگۈزۈپ، چارۋىچىلىق چوڭ ئەترىتى بىلەن قىزىلدۆڭ چوڭ ئەترىتىدە كىچىك دائىرىدە نەسىل ياخشىلىدى، بۇ ئىش 3 يىل داۋام قىلدى. كىرگۈزۈلگەن نەسىللىك ئۆچكىلەر ياخشى باشقۇرۇلمىغانلىقى، ئىلمىي ئۇسۇلدا نەسىل ياخشىلاش تەدبىرى قوللىنىلمىغانلىقى ئۈچۈن نەسىل ياخشىلاشنىڭ ئۈنۈمى ياخشى بولمىدى.

1981 - يىلى لياۋئىڭ ئۆلكىسىنىڭ گەيشەن ناھىيىسىدىن تۇتىتلىق ئۆچكە كىرگۈزۈلۈپ، يەرلىك ئۆچكىلەرنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش ئارقىلىق يەرلىك ئۆچكىلەرنىڭ تۇغۇت مىقدارى ئاشۇرۇلدى. ئۇزاق مەزگىل پادىنى تەرتىپكە سېلىش، شاللاش، ئەسلى نەسىللەرنى تاللاپ يېتىشتۇرۇش، سۈنئىي ئۇسۇلدا نەسىللەندۈرۈشكە ئوخشاش تەدبىرلەر قوللىنىلغاچقا، نەسىل ياخشىلاشنىڭ ئۈنۈمى ياخشى بولدى. 1986 - يىلى تۇتىتلىق ئۆچكىنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش خىزمىتى ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ «1 مىليون تۇياق ئاق تۇتىتلىق ئۆچكە يېتىشتۇرۇش» تېمىسىغا قاتناشتۇرۇلۇپ، نەسىل ياخشىلاش دائىرىسى كېڭەيتىلىپ، تەدرىجىي ھالدا ئومۇمىيۈزلۈك نەسىل ياخشىلاش يولغا قويۇلدى. 1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە 20 مىڭدىن كۆپرەك نەسلى ياخشىلانغان ئۆچكە بارلىققا كەلدى، بۇ ئومۇمىي ئۆچكە سانىنىڭ 28.9% نى ئىگىلىدى. نەسلى ياخشىلانغان ئۆچكىلەرنىڭ ھەر بىرىدىن ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئېلىنىدىغان تۇغۇت مىقدارى 150.4 گرامغا يېتىپ، يەرلىك ئۆچكىلەرنىڭكىدىن 94.91 گرام ئاشتى، تۇغۇت مىقدارى 171% بولدى، ھەمدە نەسلى ياخشىلانغان ئۆچكىلەرنىڭ جۈغى يەرلىك ئۆچكىلەرنىڭكىدىن چوڭ، گۆشى كۆپ بولۇپ، يىرىك يەم - بوغۇزلار بىلەن بېقىشقا تېخىمۇ ماسلىشالايدىغان بولدى.

1987 - يىلى ئانگولادىن چۈپۈرى ئېشلىتىلىدىغان ئۆچكىدىن 4 ى كىرگۈزۈلۈپ شالغوتلاشتۇرۇش سىنىقى ئېلىپ بېرىلدى، 1990 - يىلى 4 يىلدا 1425 ئۆچكە سۈنئىي ئۇسۇلدا نەسىللەندۈرۈلدى. ئانگولا ئۆچكىسىنىڭ شالغوتلاشتۇرۇلغاندىن كېيىنكى ئەۋلادى كۆپەيىپ 538 گە، ساپ نەسىللىك ئانگولا ئۆچكىسى كۆپەيىپ 7 (تېكە 6، چىشى ئۆچكە بىر) گە يەتتى. دەسلەپتە ئارقىلىق 2 - ئەۋلاد شالغوت ئۆچكىنىڭ تېرە، چۈپۈرىنىڭ سۈپىتىنىڭ چەت ئەللەرنىڭ 3 - دەرىجىلىك ئانگولا ئۆچكىسى ئۆلچىمىگە يېقىنلاشقانلىقى ھەمدە گۆشى يېيىشلىك، يىرىك يەم - بوغۇزلارغا ماسلىشىچانلىقى كۆچلۈك بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغانلىقى ئىسپاتلاندى. يېڭى تۇغۇلغان ئوغلاقلارنىڭ ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقى 2.4 كىلوگرام بولۇپ، يەرلىك سورتلارنىڭكىدىن 0.33 كىلوگرام ئارتۇق بولدى. ئانگولا ئۆچكىسىنىڭ كۆپەيىش ئىقتىدارى بىرقەدەر ئاجىز، يەنە كېلىپ يېقىن تۇغقانلار ئارا جۈپلىشىش ئېغىر بولغانلىقتىن نەسىل ياخشىلاشنىڭ ئۈنۈمىگە تەسىر يەتتى، نەسىل كىرگۈزۈپ ئۆچكىلەرنىڭ قانداشلىقىنى يېڭىلاش جىددىي زۆرۈر بولۇپ قالدى.

§ 3. كالا

يەرلىك كالىنىڭ يېتىلىشى ئاستا، جۈغى كىچىك، سۈتى ئاز، گۆشى ئاز، ئىقتىسادىي ئۈنۈمى ناچار بولۇپ، ئېشلىتىلىدىغان كالا تېپىغا كىرىدۇ.

1964 - يىلى ئالا سېغىن كالا كىرگۈزۈلدى. 1965 - يىلى شۆېتسارىيەدىن قوڭۇر كالا كىرگۈزۈلدى. 1967 - يىلى موڭغۇلىيە دەريا كالىسى كىرگۈزۈلدى. 1975 - 76 - يىللىرى ئالاتاۋ قارا كالىسى كىرگۈزۈلدى. ئىلمىي ئۇسۇلدا نەسىل ياخشىلاش تەدبىرلىرى قوللىنىلمىغاچقا، نەسىللىك كالىدىن ياخشى پايدىلىنىلماي، نەسىل ياخشىلاش سۈرئىتى ئاستا،

ئۇنۇمى ناچار بولدى. 1979 - يىلدىن كېيىن گۆشمۇ، سۈتمۇ بېرىدىغان سىمېنتال كالىسى پىلانلىق هالدا كىرگۈزۈلدى.

1980 - يىلدىن كېيىن سىمېنتال ۋە ئالا كالىنىڭ توڭلىتىلغان ئىسپېرمىسى بىلەن يەرلىك كالىلارنىڭ نەسلىنى ياخشىلاشقا تۈتۈش قىلىندى. ناهىيىدە سۈنئىي نەسىلەندۈرۈش تېخنىكىسى كەڭ قوللىنىلىپ، نەسىل ياخشىلاش سۈرئىتى تېزلىتىلدى. نەسىل ياخشىلاش جەريانىدا ناچار سۈپەتلىك بۇقىلار ئاقتا قىلىنىپ، قالايمىقان چېتىشىشنىڭ ئالدى ئېلىنىپ، كالىنىڭ سۈت، گۆش مىقدارى ئاشۇرۇلدى. كالا بېقىش كەسپى كالىنىڭ كۆچىدىن پايدىلىنىش مەقسەت قىلىنغان ئەمگەككە سېلىش تېپىدىن گۆش ۋە سۈت ئېلىش مەقسەت قىلىنغان مەهسۇلات ئېلىش تېپىغا قاراپ تەرەققىي قىلدۇرۇلدى.

1980 — 1990 - يىلغىچە 35 تېخنىك خادىم يېتىشتۈرۈلۈپ، جەمئىي 47 مىڭ 363 كالىنىڭ نەسلى ياخشىلاندى، 27 سۈنئىي نەسىلەندۈرۈش پونكىتى قۇرۇلدى. 1990 - يىلى يىل ئاخىرىدا ناهىيە بويىچە قولدا قالغان نەسلى ياخشىلانغان كالا 20 مىڭ تۇياقتىن كۆپرەك بولۇپ، ئومۇمىي كالا سانىنىڭ 43.28% نى ئىگىلىدى.

نەسلى ياخشىلانغان كالىلارنىڭ تۇغۇلغان چاغدىكى ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقى 31.34 كىلوگرام بولۇپ، يەرلىك كالىلارنىڭ يېڭى تۇغۇلغان چاغدىكى ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقىدىن 376.15 كىلوگرام ئاشتى، يەنە كېلىپ ئۆسۈپ يېتىلىش سۈرئىتىمۇ تېز بولدى. 18 — 20 ئايلىق بولغان نەسلى ياخشىلانغان توپاقنىڭ ئېغىرلىقى تۇغۇلغان چاغدىكى ئېغىرلىقىدىن 294.5 كىلوگرام ئاشتى، ئوخشاش شارائىتتا بېقىلغان يەرلىك كالىلاردىن 64.3 كىلوگرام ئېغىر بولدى. 24 ئايلىق بولغان، 60 كۈن بوردىلىپ قولدىن چىقىرىلغان نەسلى ياخشىلانغان كالىلاردىن ئېلىنغان گۆشنىڭ ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقى 212.5 كىلوگرام بولۇپ، يەرلىك كالىلاردىن ئېلىنغان گۆشنىڭ ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقىدىن 62.1 كىلوگرام كۆپ بولدى. نەسلى ياخشىلانغان هەر بىر كالىدىن ئېلىنىدىغان يىللىق ئوتتۇرىچە سۈت مىقدارى 700 كىلوگرام (موزاي ئېمىتىۋاتقان كالىلارنىڭ بۇنىڭ سىرتىدا) دىن كۆپرەككە يېتىپ، يەرلىك نەسىللىك كالىلارنىڭكىدىن 5 هەسسىدىن كۆپرەك ئاشتى.

§ 4 . ئات، ئېشەك، چوشقا

1. ئات

ئاۋات ناهىيىسىدىكى يەرلىك ئاتلار موڭغۇل ئېتى ۋە ئىلى ئېتى تېپىغا كىرىدۇ. 1967 - يىلى ئىلىدىن 5 نەسىللىك ئات كىرگۈزۈلدى. 1978 - يىلى يەنجى ناهىيىسىدىن موڭغۇل ئېتىغا تەۋە نەسىللىك ئاتتىن 5 ى كىرگۈزۈلۈپ، نەسىل ياخشىلاشقا ئىشلىتىلدى. 1985 - يىلى يەنە ئىلىدىن 13 ئىلى ئېتى كىرگۈزۈلۈپ ئات بەيگىسىگە ئىشلىتىلدى.

2. ئېشەك

ئاۋات ناهىيىسىدىكى يەرلىك ئېشەكلەر كۆچا ئېشىكى تېپىغا كىرىدۇ، جۈغى كىچىك ئەما

چاققان، يۇڭاش، يىرىك يەم - بوغۇزلارغا كۆنۈك، تارتىش كۈچى زور، كېسەلگە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى كۈچلۈك، تۇكى قارا، سۇر، سېرىق، ئاق، قوڭۇر رەڭلەردە بولۇپ، سۇر، قارا رەڭلىكلىرى كۆپرەك، كۆپىنچىسىنىڭ قورسىقى ئاق رەڭدە، مىنىشكىمۇ، ھارۋىغا قوشۇشقىمۇ بولىدۇ. 60 - يىللاردا شەنشىدىن گۈەنجۈك ئېشىكى كىرگۈزۈلدى، 80 - يىللارغا كەلگەندە ناھىيىدىكى ئېشەكلەرنىڭ چوڭ - كىچىكلىك پەرقى زورىيىپ كەتتى.
ئات، ئېشەكلەرنىڭ نەسلىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ قېچىرلاردىمۇ ئۆزگىرىش بولدى.

3. چوشقا

چوشقىنىڭ 70 - يىللاردىن بۇرۇن كىرگۈزۈلگەن نەسىللىرىدىن چوڭ ئاق چوشقا (چوڭ يوقىشا چوشقىسى)، باقشا چوشقىسى، چاڭبەيشەن چوشقىسى، نىڭشياڭ چوشقىسى، سېرىق چوشقا، خۇەيىين چوشقىسى قاتارلىقلار بار. چوشقا نەسىللىرىنىڭ ئالمىشىشى كۆپ بولغاچقا، يەنە كېلىپ مەخسۇس سورت يېتىشتۇرۇلمىگەچكە، ناھىيىدىكى چوشقا نەسىللىرى ئەبجەش بولۇپ كەتتى. 1983 - يىلى دۇرۇك قارا گۆشلۈك چوشقىسى كىرگۈزۈلۈشكە باشلىغاندىن كېيىن، ئۇ تەدرىجىي ھالدا ناھىيىدىكى ئاساسلىق چوشقا نەسلى بولۇپ قالدى.

Ⅲ باب

كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش

1957 - يىلى ناھىيىلىك مال دوختۇرلۇق پونكىتى قۇرۇلدى. 1965 - يىلغا كەلگەندە ناھىيە، گۆشۈي 2 دەرىجىلىك مال دوختۇرلۇق پونكىتىدىن 6 سى، كەسپىي مال دوختۇرلۇق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خادىمدىن 38 ى بار بولدى. 1990 - يىلغا كەلگەندە ناھىيىدىكى مال دوختۇرلۇقى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خادىم 142 گە يەتتى. ناھىيىلىك مال دوختۇرلۇق پونكىتىدا لابوراتورىيە بۆلۈمى ۋە دىئاگنوز ئۇسكۇنىلىرى بار بولۇپ، چارۋىلاردا بولىدىغان ئادەتتىكى ئىچكى - تاشقى كېسەللىكلەر، يۇقۇملۇق كېسەللىك، پارازىت قۇرت كېسەللىكى قاتارلىق كېسەللىكلەرگە دىئاگنوز قويالايدىغان ۋە داۋالىيالايدىغان بولدى.
مال دوختۇرلىرى چارۋىلاردا بولىدىغان ئاقسىل كېسىلى، كۆيدۈرگە، بروتسېللا تاياقچە باكتېرىيىسى، قىپچىشاق قاتارلىق ئېغىر كېسەللىكلەرنى دائىم ئەملەش ئارقىلىق ئالدىنى ئېلىپ ۋە داۋالاپ كەلدى. 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا كالىلاردا بولىدىغان A، O تىپلىق ئاقسىل كېسىلىنى 2 — 3 يىل كەڭ كۆلەمدە، يۇقىرى زىچلىقتا ۋاكسىنا بىلەن ئەملىدى، شۇنىڭدىن كېيىن ئاقسىل كېسىلى قايتا كۆرۈلمىدى. 1972 - يىلى سەزگۈر چارۋىلارنى ئىممۇنىتېتلاش يۈزىسىدىن ئۇلارغا بروتسېللا تاياقچە باكتېرىيىسى ۋاكسىنىسى ئەملەندى. 1988 - يىلدىن باشلاپ ناھىيە بويىچە ئۇي ھايۋانلىرىدا بولىدىغان كېسەللىكلەرنىڭ بىر تۇتاش ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش

يولغا قويۇلدى، مال دوختۇرلۇق خادىملىرىغا ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيىەت رايونى ئايرىپ بېرىلدى. قەرەللىك تەكشۈرۈش، دورا كۆلچىكىدە يۇيۇش، قۇرت چۈشۈرۈش ۋە ئالدىنى ئېلىش ئارقىلىق كۆيدۈرگە، بروتسېللا تاياقچە باكتېرىيىسى، قوي چېچىكى ۋاكسىنىسى بىلەن ئەملىنىپ 3 نى بىرلەشتۈرۈش، 4 تىن مۇداپىئەلىنىش ئىشقا ئاشۇرۇلدى، نەتىجىدە چارۋىلارنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى يىلدىن - يىلغا تۆۋەنلەپ، ئۇششاق چارۋىلارنىڭ ئەي بولۇش نىسبىتى ئۆزلۈكسىز يۇقىرى ئۆرلىدى.

§ 1 . دائىم كۆرۈلىدىغان كېسەللىكلەر

ناھىيىدە چارۋىلاردا ۋە ئۆي قۇشلىرىدا ئادەتتىكى كېسەللىكلەردىن زەھەرلىنىش كېسىلى، ئۆزۈقلۇق مېتابولىك كېسىلى ۋە ئامبۇلاتورىيىدە دائىم كۆرۈلىدىغان كېسەللىكلەر كۆرۈلىدۇ.

زەھەرلىنىش كېسىلى دېگەندە، ئاساسلىقى، چېتىردىن زەھەرلىنىش، چېگىت يېغىنىڭ كۈنجۈرىسىدىن زەھەرلىنىش، نىترىتتىن زەھەرلىنىش، دېھقانچىلىق دورىلىرىدىن زەھەرلىنىش قاتارلىق زەھەرلىنىش كېسەللىكلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

ئۆزۈقلۇق مېتابولىك كېسىلى، ئاساسلىقى، ئات مۇسكۇلىنىڭ قىزىل ئالبۇمىنۇرىيە كېسىلى، ئۆي قۇشلىرىدىكى شامال دارىپ ئاغرىش، ۋىتامىن ۋە مىكرو ئېلېمېنتلار كەمچىل بولۇش كېسىلىنى كۆرسىتىدۇ.

ئامبۇلاتورىيىدە دائىم كۆرۈلىدىغان كېسەللىكلەر 60 نەچچە خىل بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئىچكى بۆلۈم كېسەللىكى 18 خىل، تاشقى بۆلۈم كېسەللىكى 14 خىل، يۇقۇملۇق كېسەللىك 19 خىل، پارازىت قۇرت كېسەللىكى 12 خىل.

§ 2 . پارازىت قۇرت كېسەللىكى

ناھىيىدىكى چارۋا ۋە ئۆي قۇشلىرىدا كۆرۈلىدىغان پارازىت قۇرت كېسەللىكى، ئاساسلىقى، پروتوزۇلۇق كېسەللىكلەر، مەددە قۇرت كېسىلى، ئۆمۈچۈكسىمانلاردىن بولىدىغان كېسەللىكلەر ۋە ھاشارات كېسەللىكىدىن ئىبارەت 3 چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ، كۆپىنچە قىش پەسلىدە كۆرۈلىدۇ. ھەر يىلى پارازىت قۇرت كېسىلى تۈپەيلىدىن بىۋاستە ۋە ۋاستىلىك ئۆلگەن چارۋا تەخمىنەن 10 مىڭ تۇياقتا يېتىدۇ.

80 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا قوللىنىلغان ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش تەدبىرى ھەر يىلى قوتانلارنى تازىلاپ دېزىنفېكسىيە قىلىش ۋە 1 - 2 قېتىم دورا كۆلچىكىدىن ئۆتكۈزۈپ قۇرت چۈشۈرۈشتىن ئىبارەت بولدى. 80 - يىللاردىن بۇرۇن دورا كۆلچىكىدىكى دورا سۈيىگە «666» پاراشوكى، «كىلياۋلىن» ، «دىبەيچوك» قاتارلىق دورىلار قوشۇلاتتى. 80 - يىللاردىن باشلاپ كالىنى ئادالاش ياكى كالىنى يوقىتىش دورىسى ئىشلىتىلىدىغان بولدى. ھەر يىلى دورا كۆلچىكىگە قەرەللىك ھالدا دورا سېلىنىپ، چارۋا مالىلارنىڭ تېنىدىكى پارازىت قۇرتلار چۈشۈرۈپ تۇرۇلدى. 1986 - يىلدىن كېيىن يەنە ئىت چىۋىنى يوقىتىلدى. 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدىن بۇرۇنقى قۇرت يوقىتىش دورىلىرى مىس سۇلفات، كالتسىي ئارسېنات، دىخلورىد سۇلفات، كاربون تېتروخلور، گېكساخلۇبتان، نىتروخلورىد قاتارلىقلار ئىدى. 80 - يىللارنىڭ

ئاخىرلىرىدىن باشلاپ نىكلوزامىد، ئالبېندازول، كلونورخىس چىنى دورىسى قاتارلىق دورىلار ئىشلىتىلىدىغان بولدى.

چارۋىلار، ئۇي قۇشلىرىدىكى پارازىت قۇرتلارنىڭ خىللىرى ۋە كېسەل تارقالغان رايونلارغا دائىر مەلۇمات

جەدۋەل: 8 — 1

رەت نومۇرى	قۇرت نامى		پارازىت خوجايىنى	كېسەللىك تارقالغان رايون	يۇقۇملىنىش نىسبەتى (%)	ھەربىر تۇياقتىكى سانجىلغى
	تەۋەلىكى	خىلى				
1	فاسسىئولا تېپىدىكىلەر	جىگەر فاسسىئولا قۇرتى	قوي، كالا	بەشئېرىق، تامتوغراق قاتارلىق يېزىلار	38.3	45 — 1
2	مونېزىيە ئۇرۇقدىشى	مونېزىيە پىنېدېنى	قوي	دولان، ئايباغ، تامتوغراق، بەشئېرىق قاتارلىق يېزىلار	22.2	3 — 1
3	ئەگرى بالياتقۇسىماك لار ئۇرۇقدىشى	گارنىك ئەگرى بالياتقۇ لېنتىسىمان قۇرت كېسىلى	قوي	دولان، تامتوغراق، ئايباغ، غورۇچۆل قاتارلىق يېزىلار	27.7	8 — 2
4	تۇخۇمسىز سېرىق قۇرت ئۇرۇقدىشى	تۇخۇمسىز چېكىتلىك، سېرىق بەز لېنتىسىمان قۇرتى	قوي	پۈتۈن ناھىيە	66.6	10 — 1
5	قاپلىق قۇرت ئۇرۇقدىشى	چارۋا تېپىدىكى ئىخىنوكوك لىچىنكىسى	كالا، قوي، توخۇ، چوشقا	دولان، بەشئېرىق يېزىلىرى، باشقا يېزا-مەيدانلار	22.2	5 — 1
6	توشۇغۇچى قۇرت ئۇرۇقدىشى	سىستىسېركۇس تېنۇئىكولىس	كالا، قوي	پۈتۈن ناھىيە		
7	توشۇغۇچى قۇرت ئۇرۇقدىشى	چوشقىلاردا بولىدىغان سىستىسېركا لىچىنكىسى	چوشقا	يېمەكلىكلەر شىركىتىنىڭ چوشقىچىلىق فېرمىسى، «مول ھوسۇل» 1 - مەيدان قاتارلىق جايلار		
8	سكرىيابىن قىل قۇرت ئۇرۇقدىشى	قويلاردا بولىدىغان تۈتۈ قۇرتى	قوي	بەشئېرىق، ئايباغ قاتارلىق يېزىلار	22.2	30 — 1
9	تىرىخوتسىغلا ئۇرۇقدىشى	سكرىيابىن تىرىخوتسىغلاقىل قۇرتى	چوشقا، قوي	پۈتۈن ناھىيە	72.2	29 — 1
10	گېمونخوز ئۇرۇقدىشى	گېمونخوز قىل قۇرتى	كالا، قوي	پۈتۈن ناھىيە	72.2	178 — 10
11	ئۇي ھايۋانلىرىنىڭ مەددە قۇرت ئۇرۇقدىشى	توخۇلاردا بولىدىغان مەددە قۇرتى	توخۇ	بازار، «مول ھوسۇل» 1 - مەيدان		
12	مەددە قۇرت ئۇرۇقدىشى	چوشقىلاردا بولىدىغان مەددە قۇرتى	چوشقا	يېمەكلىكلەر شىركىتىنىڭ چوشقىچىلىق فېرمىسى		
13	مەددە قۇرت ئۇرۇقدىشى	ئۆتلاردا بولىدىغان مەددە قۇرتى	ئۆت	بازار		
14	مەددە قۇرت ئۇرۇقدىشى		ئۆت	تامتوغراق يېزىسى		

15	تېلېفېرىيە ئۇرۇقدىشى	تېلېفېرىيە قۇرتى	كالا	«مول ھوسۇل» 1 - مەيدان، ئوتلاق، نەسىللىك چارۋا فېرمىسى، ئايباغ يېزىسى		
16	ئېيمېفېرىيە ئۇرۇقدىشى	توخۇلاردا بولىدىغان ئېيمېفېرىيە شارسىمان قۇرتى	توخۇ	بازار		
17	ئېيمېفېرىيە ئۇرۇقدىشى	توشقانلاردا بولىدىغان ئېيمېفېرىيە شارسىمان قۇرتى	توشقان	بازار		
18	بۇگىلەك ئۇرۇقدىشى	قوينىڭ بۇگىلەك لىچىنكىسى	قوي	پۇتۇن ناھىيە	94.4	3 — 89
19	پېت ئۇرۇقدىشى	پېت	ئۆي قۇشلىرى	پۇتۇن ناھىيە		
20	پېت ئۇرۇقدىشى	سالجا	ئۆي قۇشلىرى	پۇتۇن ناھىيە		
21	قوتۇر كانىسى ئۇرۇقدەشى	قوتۇر كانىسى	ئۆچكە، چوشقا	پۇتۇن ناھىيە		
22	قوشۇمچە مەددە ئۇرۇقدەشى	ئاتلاردا بولىدىغان قوشۇمچە مەددە قۇرتى	ئات	پۇتۇن ناھىيە		
23	ئاشقازان بۇگىلىكى ئۇرۇقدىشى	ئاتلاردا بولىدىغان ئاشقازان بۇگىلىكى لىچىنكىسى	ئات	پۇتۇن ناھىيە		
24	تېلازىيە ئۇرۇقدىشى	ھايۋانلارنىڭ كۆزىدە بولىدىغان تېلازىيە قىل قۇرتى	كالا، ئات	پۇتۇن ناھىيە		
25	پارامېستومۇم ئۇرۇقدەشى	پارامېستومۇم شورىغۇچى قۇرتى	كالا	پۇتۇن ناھىيە		
26		چوشقىلاردا بولىدىغان قىل قۇرتى	چوشقا	يېمەكلىكلەر شىركىتىنىڭ چوشقىچىلىق فېرمىسى		
27	قوتۇر كانىسى ئۇرۇقدەشى	قوتۇر كانىسى	ئۆچكە، چوشقا	پۇتۇن ناھىيە		

§ 3 . يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر

ناھىيىدە بۇرۇن تارقالغان يۇقۇملۇق كېسەللىكلەردىن كۆيدۈرگە، ئاقسىل كېسىلى، بروتسېللىيوز تاياقچە باكتېرىيىسى كېسىلى، تۈبېركىلىيوز كېسىلى، قاتما كېسەل، چوڭ ئۆچەي تاياقچە باكتېرىيىسى كېسىلى، مارتىن سالمونېللا تاياقچە باكتېرىيىسى كېسىلى، چوشقا گېموسى، چوشقا ۋاباسى، چوشقا تىلمىسى، كالىنىڭ بابېزىللىيوز تاياقچە باكتېرىيىسى كېسىلى، نېكروباتسىللىيوز كېسىلى، قاراسان كېسىلى، برادزود كېسىلى تۇرىدىكى كېسەللىكلەر، قوي چېچىكى، ئاتنىڭ ماڭقا كېسىلى، ساقاۋ كېسىلى، ئاتنىڭ ئېپىزوتىك زۇكامى، ئاتلارنىڭ مىڭە يۆلۈن ياللۇغى، توخۇ ۋاباسى، توخۇ خولېراسى، توخۇنىڭ ماريك كېسىلى قاتارلىق كېسەللىكلەر

بار. ئاللىقاچان يوقىتىلغان يۇقۇملۇق كېسەللىكلەردىن مارسېللېس سالمونېللا تاياقچە باكتېرىيىسى كېسىلى، قاراسان كېسىلى، ئاتنىڭ تارقىلىشچان لىمفا تومۇر يالۇغىسى، ئۆچكىلەرنىڭ يۇقۇملۇق پلېۋرا ئۆپكە يالۇغى قاتارلىق كېسەللىكلەر بار. ئاساسىي جەھەتتىن تىزگىنلەنگەن يۇقۇملۇق كېسەللىكلەردىن بروتسېللىيۇز تاياقچە باكتېرىيىسى، كۆيدۇرگە كېسىلى، چوشقا ۋاباسى، چوشقا تىلمىسى، ساقاۋ كېسىلى، ئاقسىل كېسىلى قاتارلىقلار بار. ھازىرمۇ قىسمەن جايلاردا تارقىلىپ يۈرگەن يۇقۇملۇق كېسەللەردىن قوي چېچىكى، برادزود كېسىلى تۇرىدىكى كېسەللىكلەر، چوشقا گېموسى، تۇبېركىلىيۇز كېسىلى، قاتما كېسەل، توخۇ ۋاباسى، توخۇ خولېراسى، توخۇنىڭ ماريك كېسىلى قاتارلىقلار بار. بۇرۇن ئېغىر زىيان سالغان يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر ئاساسلىقى، ئاقسىل كېسىلى، كۆيدۇرگە، بروتسېللىيوز تاياقچە باكتېرىيىسى، قوي چېچىكى، قوزا دىزېنتېرىيىسى، برادزود كېسىلى تۇرىدىكى كېسەللىكلەر، توخۇ ۋاباسى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

1. ئاقسىل كېسىلى

مىنگو دەۋرىدە ھەر 2 ـ 3 يىلدا بىر قېتىم ئاقسىل كېسىلى تارقىلىپ تۇرغان، تىزگىنلەش مۇمكىن بولمىغان. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن 50 ـ، 60 ـ يىللىرى 4 قېتىم كەڭ كۆلەمدە تارقالغان.

ئاقسىل كېسىلىنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 2

ۋاقتى	رايونلار	كېسەل تەككەن چارۋا سانى	
		كالا (تۆياق)	قوي (تۆياق)
1950 ـ يىل 5 ـ ئاي	پۈتۈن ناھىيە	3270	1331
1953 ـ يىل 10 ـ ئاي	تامتوغراق رايونىنىڭ ئۈجمە ئەتراپلىرى	30	
1957 ـ يىل 12 ـ ئايدىن 1959 ـ يىل 9 ـ ئايغىچە	بەشبېرىق گۈڭشېسى، ئايباغ گۈڭشېسى	4800	1456
1962 ـ يىل 8 ـ ئايدىن 1963 ـ يىل 5 ـ ئايغىچە	پۈتۈن ناھىيە	2334	

2. كۆيدۇرگە

كۆيدۇرگە — ئادەم ۋە چارۋىلار تەڭ گىرىپتار بولىدىغان، ئۇلارغا تارقىلىدىغان ياكى رايون خاراكتېرلىك تارقىلىدىغان يۇقۇملۇق كېسەل بولۇپ، يۇقۇملانغاندىن كېيىن ئۆلۈش نىسبىتى ناھايىتى يۇقىرى بولىدۇ. شۇڭا يۇقۇملانغۇچىلارنى ئايرىۋېتىش، قامال قىلىش، ۋاكسىنا بىلەن جىددىي ئەملەش، ئۆلگەن مالالارنى چوڭقۇر كۆمۈش قاتارلىق تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، كېسەل مەنبەسىنى تۈگىتىش كېرەك. 80 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىلىرىدا زەھەرسىز كۆيدۇرگە ۋاكسىنىسى

ھەمدە 2 - نومۇرلۇق كۆيدۈرگىنىك سپورىلىق ۋاكسىنىسى ئارقىلىق ھەر يىلى ئەتىيازدا يۇقىرى زىچلىقتا ئەملەش ئارقىلىق ئالدى ئېلىندى. 1964 — 1990 - يىلغىچە 3 مىليون تۇياق (قېتىم) دىن كۆپرەك مۇداپىئە ئوكۇلى ئۇرۇلدى ھەمدە قاتتىق كارانتىن قىلىنىپ بۇ كېسەل تىزگىنلەندى. 1984 - يىلدىن كېيىن بۇ كېسەل قايتا كۆرۈلۈپ باقمىدى.

1964 — 1984 - يىلغىچە كۆيدۈرگىنىك تارقىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 3

ۋاقتى	كېسەل تەككەن چارۋا (تۇياق)	ئۆلگەن چارۋا (تۇياق)	ئۆلۈش نىسبىتى (%)	كېسەل تەككەن ئادەم (نەپەر)	ئۆلگەن ئادەم (نەپەر)
1954 - يىل 5 - ئاي	156	118	75.64		
1957 - يىل 4 - ئاي	12	12	100	12	
1963 - يىل 8 - ئاي	27	4	14.81	40	
1965 - يىل 3 - ئاي	2	2	100	5	
1968 - يىل 6 - ئاي	5	2	40		
1970 - يىل 7 - ئاي	1	1	100	40	
1984 - يىل 7 - ئاي	6	6	100	53	

3. بروتسىللىيوز تاياقچە باكتېرىيىسى كېسىلى

بۇ — ئادەم ۋە چارۋىلار تەڭلا يۇقۇملىنىدىغان ئاستا خاراكتېرلىك يۇقۇملۇق كېسەللىك بولۇپ، ئاساسلىقى كالا، قويلارغا خەۋپ يەتكۈزىدۇ. بۇ كېسەل بىلەن يۇقۇملانغان چىشى چارۋىلار بوغازلىق مەزگىلىدە بالا تاشلىۋېتىدۇ، بوغۇم - ئۆگىلىرى يالىلۇغلىنىدۇ. ئەركەك چارۋىلارنىڭ ئۇرۇقدىنى يالىلۇغلىنىدۇ. ئۇزاق مەزگىل ۋاكسىنا بىلەن ئەملەشتە چىڭ تۇرۇلغانلىقتىن بۇ كېسەللىك بىلەن يۇقۇملانغان چارۋىلارنىڭ مۇسىبەتلىك نىسبىتى زور دەرىجىدە تۆۋەنلىدى. 1987 - يىلدىن باشلاپ شۇ يىلى تۇغۇلغان ئۇششاق چارۋىلارغىلا M5 ۋاكسىنىسى (قويلارغا ئىشلىتىلىدىغىنى) ۋە S19 ۋاكسىنىسى (كاللارغا ئىشلىتىلىدىغىنى) مۇداپىئە ئوكۇلى قىلىپ ئۇرۇلۇپ ئۆمۈرلۈك ئەملەندى. بوشاشماي ئالدىنى ئالغان ۋە ئەملىگەندىلا بۇ كېسەلنى تىزگىنلىگىلى بولىدۇ.

4. برادزود كېسىلى تۇرىدىكى كېسەللىكلەر

بۇ كېسەللىك بىلەن يۇقۇملانغان چارۋىلار ئاسانلا تېزلىكتە ئۆلۈپ كېتىدۇ، بۇ خىل كېسەللىك برادزود كېسىلى، قوي ئۇچىيى توكسىمىيىسى ۋە تۇيۇقسىز ئۆلۈپ قېلىشى، قويلارنىڭ نېكروزلۇق جىگەر يالىلۇغىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، قويلاردا كۆپرەك كۆرۈلىدۇ. ئالدىنى ئېلىش،

داۋالاش ئۇسۇلى: ھەر يىلى كۈزدە قويلارغا ئۇچنى بىرلەشتۈرۈش، تۆتتىن مۇداپىئەلىنىش ژاكسىنىسى ئۇرۇش، كېسەل بولۇپ ئۆلگەن قويلارنى چوڭقۇر كۆمۈش، پارچىلاپ گۆشىنى يېيىشنى قاتتىق چەكلەپ، كېسەل مەنبەسىنىڭ تارقىلىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، قويلارنىڭ قىرو چۈشكەن، پاتقاق بولۇپ كەتكەن ئوت - چۆپلەرنى يەۋېلىشىدىن ساقلىنىشتىن ئىبارەت.

5. قوي چىچىكى

بۇ كېسەللىكنى ۋىرۇس كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، جىددىي خاراكتېرلىك، تېز يۇقىدىغان يۇقۇملۇق كېسەللىك بولۇپ، كۆپىنچە قىش ۋە ئەتىيازدا قويلاردا كۆپرەك كۆرۈلىدۇ، دائىم كۆرۈلىدىغان يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. 1959 — 1988 - يىلغىچە 11 قېتىم قوي چىچىكى كېسىلى تارقالدى، چارۋىلارنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى 7% بولدى. بۇ كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش تەدبىرى: بېقىش، باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش، قوي چىچىكى ژاكسىنىسىنى قەرەللىك ھالدا ئوكۇل قىلىپ ئۇرۇشتىن ئىبارەت. 1964 — 1990 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە 2 مىليون 900 نەچچە مىڭ تۇياق (قېتىم) قويغا مۇداپىئە ئوكۇلى ئۇرۇلدى.

6. قوزا دىزېنتېرىيىسى

بۇ گاز ھاسىل قىلغۇچى كاپسۇللۇق تاياقچە باكتېرىيە كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان، يېڭى تۇغۇلغان قوزىلاردا كۆرۈلىدىغان جىددىي خاراكتېرلىك ئۇچەي يولى يۇقۇملۇق كېسەللىكى بولۇپ، 7 ئايلىق بولغان قوزىلاردا كۆپرەك كۆرۈلىدۇ. 70 - يىللاردا ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇن تۆللەش مەزگىلىدە بۇ كېسەللىك كەڭ تارقىلىپ ھەر يىلى 2000 تۇياقتىن كۆپرەك قوزا ئۆلۈپ تۇراتتى. 80 - يىللاردا چارۋىلار شەخسىلەرگە بۆلۈپ بېرىلگەندىن كېيىن، چارۋىلار تېخىمۇ دىققەت بىلەن بېقىلىدىغان بولدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە «ئۇچنى بىرلەشتۈرۈش، تۆتتىن مۇداپىئەلىنىش» ژاكسىنىسى ئۇرۇشتا چىڭ تۇرۇلغانلىقتىن چارۋىلارنىڭ كېسەل بولۇش ۋە ئۆلۈش نىسبىتى زور دەرىجىدە ئازايدى.

7. توخۇنىڭ يالغان ژاباسى

بۇ كېسەللىك ئادەتتە توخۇ ژاباسى دەپ ئاتىلىدۇ، قىش، ئەتىياز مەزگىللىرىدە ئاسان يۇز بېرىدۇ. ئاساسلىق ئالامەتلىرى قىزىش، نەپەس قىسىلىش، ئىچى سۈرۈش، نېرۋىسى قالايمىقانلىشىشتىن ئىبارەت. بۇ كېسەللىكنىڭ تارقىلىشى، يۇقۇملانغان توخۇلارنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى يۇقىرى. 1986 - يىلدىن كېيىن يالغان توخۇ ژاباسىنىڭ ژاكسىنىسى كەڭ كۆلەمدە ئۇرۇلغانلىقى ئۈچۈن، توخۇلارنىڭ يۇقۇملىنىش نىسبىتى زور دەرىجىدە ئازايدى، بازار ۋە بازار ئەتراپى رايونلىرىدا ئاساسىي جەھەتتىن تىزگىنلەندى.

1983 - يىلى ناھىيىلىك مال دوختۇرلۇق پونكىتىدا 1345 كېسەل داۋالاندى، بۇنىڭ ئىچىدە ئىچكى كېسەل 625، تاشقى كېسەل 279، يۇقۇملۇق كېسەل 110، پارازىت قۇرت كېسەللىكى 328.

1983 - يىلى ناھىيىلىك مال دوختۇرلۇق پونكتى ئامبولاتورىيىدە داۋالىغان كېسەللىكلەر

جەدۋەل: 8 — 4

چارۋا نامى / كېسەل نامى كېسەل تەككەن چارۋا سانى	ئات، ئېشەك، خېچىر	كالا، قوي، بۇغا	چوشقا، توخۇ	جەمئىي
ئاشقازان - ئۆچەي كاتارى	93	77	2	162
ئۆچەي - ئاشقازان يالليۇغى	18	2		20
سانجىق	48			48
ئىپتىدائىي ئاشقازاننىڭ توسۇلۇشى		50		50
چوڭ قېرىنغا يېمەكلىك تىقىلىش		8		8
قىزىل ئۆڭگەچ تىقىلمىسى		3		3
چوڭ قېرىنغا يەل تولۇپ قېلىش		30		30
تورلۇق قېرىننىڭ يارىلىنىش خاراكتېرلىك يالليۇغلىنىپ قېلىشى		12		12
قات قېرىننىڭ توسۇلۇپ قېلىشى		2		2
جىگەر يالليۇغى		1		1
جىددىي ۋە ئاستا خاراكتېرلىك كانايچە يالليۇغى	50	40		90
يۇقىرىقى نەپەس يولىنىڭ يالليۇغلىنىشى	4	2		6
ئۆپكە يالليۇغى	6	15		21
ھالسىراش كېسىلى	17		5	21
جىددىي، ئاستا خاراكتېرلىك يۇرەك مۇسكۇل يالليۇغى ۋە يۇرەك ئىچكى پەردە يالليۇغى	45	13		58
يارىلىنىش خاراكتېرلىك يۇرەك قېپى يالليۇغى		8		8
باشقا ئادەتتىكى ئىچكى بۆلۈم كېسەللىكلىرى	30	36	3	69
بۆرەك ۋە سۆيدۈك يولى يالليۇغى	3	2		5
قورساق ئاستى قىسمىنىڭ سۆلۈق ئىششىقى	11			11
تاشقى يارا	65	26		91
تۆت ئاياغلىقلارنىڭ يىغقۇچى پەي يالليۇغى	43			43
مۆدۈرۈلۈش	6			6
يان بوغۇم يالليۇغى	3			3
تۆياق رېماتىزمى	5			5
بالىياتقۇ توغرا ئۆچىيى چىقىپ قېلىش	2			2

ئۇرۇقدان ياللۇغى	2			2
ئەش چۈشمەسلىك ۋە يالىياتقۇ ئىچ پەردە ياللۇغى	3	4		7
سۈت بېزى ياللۇغى		3		3
يۇقىرىقى تېرە ئاستى ئۆسمىسى	6	1		7
كۆز كېسىلى	6	3		9
بويۇن ئومۇرتقىسىنىڭ سۇلۇق ئىششىقى		12		12
ئاقماش ۋە باشقا ناشقى بۆلۈم كېسەللىكلىرى	51	23	4	78
ئاقتا قىلىش	4	159	8	171
نىكروباتسىللىيۇز كېسىلى	8			8
ئاكتىنومىكوز كېسىلى	3	8		11
ماڭقا كېسىلى	2			2
قانما كېسەل	4	4		8
تۇبېركۇلىيۇز		10		10
لىستېرىللىيۇز كېسىلى	1	1	1	3
قوي چېچىكى		8		8
برادزود كېسىلى تۇرىدىكى كېسەللىكلەر		4		4
قوزا دىزېنتېرىيىسى		5		5
تارقىلىشچان ئېغىز پەردىسى ياللۇغى		7		7
توراي تولغىقى			5	5
توخۇ ژاباسى			10	10
توخۇ خولېراسى			6	6
توخۇنىڭ ماريك كېسىلى			3	3
چۆچە ئاق تولغاق كېسىلى			800	800
چوشقا گېموسى			7	7
چوشقا تىلمىسى			2	2
گۈمانلىق قاراسان كېسىلى		5		5
يامان خاراكتېرلىك كاتار		6		6
مەددە قۇرت كېسىلى	5		6	11
ئانلاردا بولىدىغان سترونگىلۇس قىلقۇرت كېسىلى	3			3
ئات، كالىلارنىڭ كۆزىدە بولىدىغان تېلازىيە قىلقۇرتى	1	5		6
گاستروفىللىيۇز كېسىلى	4			4

قوينىڭ بۇرۇن قۇرت كېسىلى		108		108
قوي ياپىلاق مەددىسى		5		5
ئېخىنكوك لىچىنكىسى		2		2
پارامىستومۇم قۇرتى		1		1
قوتۇر كېسىلى		2		2
جىگەر فاسىئولا قۇرتى		9		9
كالىلاردا بولىدىغان تېلېرىيە قۇرتى		11		11
قويلاردا بولىدىغان سىنۇروز قۇرتى		2		2
ئومۇمىي جەمئىي	549	734	62	1345

Ⅳ باب

ئىگىلىك باشقۇرۇش

§ 1 . ئاپپاراتلار

1. مەمۇرىي ئاپپاراتلار

مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) ناھىيە قۇرۇلغاندا چارۋىچىلىقنى قۇرۇلۇش بۆلۈمى باشقۇراتتى، بۇ بۆلۈم چارۋىچىلىق مەمۇرىيىتىگە مەسئۇل ئىدى. 1950 - يىلى خەلق ھاكىمىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، چارۋىچىلىقنى داۋاملىق قۇرۇلۇش بۆلۈمى باشقۇردى. 1958 - يىل 10 - ئايدا ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، ئىدارە قارمىقىدا چارۋىچىلىق بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىنىپ، پۈتۈن ناھىيىنىڭ چارۋىچىلىق مەمۇرىيىتى ۋە كەسپىي خىزمەتلەرگە مەسئۇل بولدى، بۇ بۆلۈمچىدە 3 مال دوختۇرى، 2 مەمۇرىي خادىم ئىشلىدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق گۇرۇپپىسى پۈتۈن ناھىيىنىڭ چارۋىچىلىق خىزمىتىگە رەھبەرلىك قىلدى. 1976 - يىلى چارۋىچىلىق بۆلۈمى قۇرۇلدى. 1984 - يىلى ناھىيىلىك چارۋىچىلىق ئىدارىسى قۇرۇلدى. 1987 - يىلى يېزا - بازارلاردا مال دوختۇرلۇق پونكىتلىرى تەسىس قىلىندى. 1990 - يىلى ناھىيىلىك چارۋىچىلىق ئىدارىسى تەركىبىدە 11 ئادەم بار بولدى.

2. ئىدارە قارمىقىدىكى ئاپپاراتلار

1) مال دوختۇرلۇق پونكىتى

مال دوختۇرلۇق پونكىتىغا دائىر بايانلارنى مۇشۇ كىتابنىڭ «پەن - تېخنىكا قىسمى» دىن

كۆرۈۋېلىڭ.

2) ئوتلاق پونكىتى

ئوتلاق پونكىتى 1979 - يىل 10 - ئايدا قۇرۇلدى. بۇ پونكىتنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى «شەرق شامىلى» ئوتلىقىنى قۇرۇش، ياخشىلاشتىن ئىبارەت بولدى. 1984 - يىلى ناھىيىلىك ئوتلاق پونكىتى ۋە «شەرق شامىلى» ئوتلىقى ئايرىپ تەسىس قىلىندى. ناھىيىلىك ئوتلاق خىزمىتى پونكىتى قۇرۇلۇپ، پۈتكۈل ناھىيىنىڭ ئوتلاقلىرىنى ياخشىلاش، پىلانلاش، قۇرۇش، باشقۇرۇش، ئوتلاق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش، دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ شاخ - شۇمبىلىرىنى سىلوسلاش، ئامىياكلاش تېخنىكىسىنى ئومۇملاشتۇرۇش قاتارلىق خىزمەتلەرگە مەسئۇل قىلىندى. 1990 - يىلى ئوتلاق پونكىتىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 12 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە تېخنىك خادىم 7. شۇ يىلى 12 - ئايدا يەنە ئوتلاق نازارەتچىلىك ئورنى قۇرۇلۇپ، 5 نازارەتچى خادىم قويۇلدى، بۇ ئورۇن ئوتلاقلاردا قانۇن ئىجراسىنى نازارەت قىلىشقا مەسئۇل بولدى.

§ 2 . ئىگىلىك باشقۇرۇش

1. مىنگو دەۋرىدىكى چارۋا بېقىش ئۇسۇلى

1) چارۋىلارنى يىغىپ بېقىش

يىغىپ بېقىلىدىغان چارۋىلار، ئاساسلىقى، پومېشچىك، چارۋىدار، ئەمەلدار، بايلارنىڭ ئىلكىدە ئىدى، ئۇلار يىل بويى ئۆزلىرى ئىگىلىۋالغان ئوتلاقلاردا باقتۇراتتى. ئۆزلىرىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن ئۆزئارا ئوتلاق تالىشاتتى، يەنە بەزىلىرى ئۆزلىرى ئىگىلىۋالغان ئوتلاقلارغا ئۆزلىرىنىڭ جەمەتىنىڭ نامىنى قويۇۋېلىشقانىدى. چارۋىسى كۆپلەر بىرنەچچە قوروغا بۆلۈپ باقتۇراتتى. سىدىق يۈسۈپنىڭ قىزىلدۆڭنىڭ شەرقىدىكى رېھىمبۇزۇرگاھ، قايىم ئاققۇمى، بىدىنەك قورو، ئىسسىق كۆلبوستان، ئاچادۆڭ ئەتراپلىرىدا 5 پادا، 2000 دىن ئارتۇق قويى بار ئىدى. سۇلايمان بەگنىڭ غورۇچۆل يېزىسىنىڭ شەرقىدىكى خېنىيە، قاراتوقى ئەتراپلىرىدا 4 پادا، 1800 دىن ئارتۇق قويى بار ئىدى. شاھىدئاخۇن شاڭيۇنىڭ خوتەن دەرياسىنىڭ گراك قورو دېگەن يېرىدە ۋە تارىم دەرياسىنىڭ مەنبەسى ئەتراپىدا 3 پادا، 1300 دىن ئارتۇق قويى بار ئىدى. ساقىمئاخۇن باينىڭ ئەختەمبۇزۇرگاھ، تىكەنلىك، قىزىلقۇم، چۆلگېرەم، ئىسلىق ئەتراپلىرىدا، ئىبراھىم گەيجاڭنىڭ يىكەنلىك قورو، كۆكياسۇق ئەتراپلىرىدا، مەمەت سىدىق موللىنىڭ قۇمگېرەم ئەتراپىدا، ئەرشىدىن بەگنىڭ توقاي ئەتراپىدا، تۇراخۇن باينىڭ كاللا ئاستى ئەتراپىدا، ھەسەن دانىنىڭ مۇزلۇق، ئەسىك ئەتراپلىرىدا 500 — 1000 تۇياققىچە قويى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئادەم ياللاپ چارۋا باقتۇراتتى، ياللانغان مالچىنىڭ يىللىق ئىش ھەققى ئۈچۈن 6 تاغار بۇغداي (450 كىلوگرام) ياكى قوزىلىق ساغلىقتىن 6 نى بېرەتتى. ئەمما يىتكەن چارۋىلارنىڭ ئورنىغا ئىش ھەققى تۇتۇپ قېلىنىدىغان بولغاچقا مالچىلارغا ھېچقانچە نەرسە ئاشماي، تۇرمۇشى غۇربەتچىلىك ئىچىدە ئۆتەتتى.

ئوتلىقى يوق بەزى چارۋىچىلار چارۋىدارلارنىڭ ئوتلىقىنى ئىجارىگە ئېلىپ چارۋا باقاتتى، 300 تۇياق قوي باققىلى بولىدىغان 4 پەسىللىك ئوتلاقنىڭ يىللىق ئىجارىسى 4 قوي ياكى 3 تاغار بۇغداي (225 كىلوگرام) بولۇپ، ئوتلاق ئىجارىگە ئېلىشقا قۇربى يەتمىگەنلەر ماللىرىنى

چەت - يىراق، ئىگىسىز، ئوت - چۆپى ناچار جايلارغا ئاپىرىپ باقاتتى.

بۇندىن باشقا دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ئەمگەك كۈچىنى تېجەش ئۈچۈن بىرنەچچە ئائىلىلىك دېھقان مال - چارۋىلىرىنى يىغىپ بىر كىشىگە بېقىشقا تاپشۇراتتى. ھەرقايسى ئائىلىلەر مال بېقىپ بەرگەن كىشىگە مۇۋاپىق ھەق بېرەتتى.

2) چارۋىلارنى تارقاق بېقىش

يېزىلاردا زور كۆپ ساندىكى دېھقانلارنىڭ مېلى ناھايىتى ئاز بولۇپ، ئادەتتە ھەممىسى ئۆيدە باقاتتى. پومېشچىك، ئەمەلدار، بايلارمۇ بىر قىسىم مالىلىرىنى دېھقانچىلىق رايونىدىكى ئۆيدە قالدۇرۇپ يىللىقچى ياللاپ باقتۇراتتى ۋە ئېتىز - ئېرىق ئىشلىرىدا ئىشلىتەتتى، سۈتىنى سېغىپ ئىچەتتى، گۆشىنى يەيتتى، قىغنىنى ئىشلىتەتتى. ئەگەر دېھقانلار پومېشچىكلارنىڭ تېرىلغۇ ئۇلىغىنى ئىجارىگە ئالسا ئىجارە ھەققىنى تۆلىگەندىن سىرت ئۇلاغنى ھەقسىز باقاتتى. بەزى دېھقانلار ئۇلاغنىڭ بالىسى، يۇڭىنى بۆلۈشۈش ئۈچۈن، بەزىلىرى قىغنىنى ئىشلىتىش ئۈچۈن پومېشچىكلارنىڭ ئۇلىغىنى ئىجارىگە ئالاتتى.

3) چارۋىلارنى يېرىم توپ، يېرىم تارقاق بېقىش

ھەر يىلى ياز ۋە كۈزدە چارۋىسى بىرقەدەر كۆپ بولغان پومېشچىكلار ۋە دېھقان ئائىلىلىرى مالىلىرىنى ئېتىزلاردىن يىراق چۆل - جەزىرىلەردىكى ئوتلۇقلاردا يىللىقچىلارغا باقتۇرۇپ ياكى ئۆزى بېقىپ، كۈزلۈك يىغىمدىن كېيىن قايتۇرۇپ كېلەتتى، قىش، ئەتىياز پەسىللىرىدە مالىلىرىنى ئېڭىز ۋە ئېتىز ئەتراپىدىكى ياۋا ئوت - چۆپلەر ھەمدە يىغىۋالغان شاخ - شۇمبىلار بىلەن باقاتتى ۋە ئېغىلدىلا باقاتتى. بۇ خىل ئۇسۇل بىلەن مال باققاندا، ھەم زىرائەت ئېڭىزى، ياۋا ئوت - چۆپلەردىن پايدىلانغىلى بولاتتى، ھەم قىغ يىغىۋالغىلى بولاتتى. پومېشچىكلارنىڭ ئۆيىدىكى مالچىلارنىڭ يىللىق ئىش ھەققى دېھقانچىلىق قىلىدىغان يىللىقچىلارنىڭكىدىن تۆۋەن بولاتتى.

2. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى ئىگىلىك باشقۇرۇش ۋە بېقىش ئۇسۇلى

1952 - يىل 9 - ئايدىن 1953 - يىل 3 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا ناھىيىنىڭ يەر ئىسلاھاتى تاماملاندى. پومېشچىكلارنىڭ تېرىلغۇ ئۇلىغى مۇسادىرە قىلىنىپ دېھقانلارغا بۆلۈپ بېرىلدى. دېھقانلار مال بېقىشتا ئۆزئارا لاپقۇتلىشىش، يارەملىشىش ياكى ھەق تۆلەش ئارقىلىق توپ، تارقاق، يېرىم توپ، يېرىم تارقاق بېقىش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللاندى.

1955 - يىلى يېزا ئىگىلىكى كوپېراتسىيىلەشتۇرۇلگەندىن كېيىن، مال - چارۋىلار بىر تۇتاش بېقىلىپ، بىر تۇتاش ئىشلىتىلدى. شەخسىي ئۇششاق چارۋىلار كۆپىنچە بىرگە يىغىلىپ ۋەكالىتەن بېقىلىدىغان بولدى.

1956 - يىلى قىزىلدۇڭ كەنتىدە بىر چارۋىچىلىق كوپېراتىپى ۋە بىر يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق كوپېراتىپى قۇرۇلدى. چارۋىچىلار چارۋىلىرىنى كوپېراتىپقا پاي قىلىپ قوشقاندىن كېيىن، بۇ چارۋىلار يىغىپ بىر تۇتاش بېقىلىدىغان بولدى.

1958 - يىلى تامتوغراق گۈڭشېسى ئۇچمىدە گۈڭشې ئىگىدارلىقىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسى قۇردى. شۇ يىلى يەنە يەكەن دەريا‌سى بويىدىكى رېھىمبوز ئورگا‌ھىدا ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسى قۇرۇلۇپ، ئىنچىكە يۇڭلۇق قوينىڭ نەسىللىك

قوشقىرى كىرگۈزۈلۈپ سۈنئىي ئەسىللەندۈرۈش پونكىتى قۇرۇلدى. ئىنچىكە يۈڭلۈق قوي ناھىيىسىنىڭ ئوت - چۆپ بىلەن بېقىش شارائىتىغا ماسلىشالمىغاچقا كېڭەيتىلمىدى.

1959 - يىلى قوينى 2 يىلدا 3 قېتىم قوزىلىتىش، ئۇچكىنى بىر يىلدا 2 قېتىم ئوغلاقلىتىش ئومۇملاشتۇرۇلغان بولسىمۇ ئۈنۈمى ناچار بولدى.

1960 - يىلى ئايكۆل گۈڭشېسى قوشقۇدۇقتا گۈڭشې باشقۇرۇشىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسى قۇردى. بەشئېرىق گۈڭشېسى شاكالدا گۈڭشې باشقۇرۇشىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسى قۇردى. غورۇچۆل گۈڭشېسى قىزىلدۆڭدە چوڭ چارۋىلارنى ئەسىللەندۈرۈش - كۆپەيتىش فېرمىسى قۇردى.

1959 — 1961 - يىلغىچە چارۋىلاردا بولىدىغان كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۈنى داۋالاش ۋە قويلارنى سۈنئىي ئەسىللەندۈرۈش بويىچە ئۆگىنىش كۇرسى ئېچىلىپ، چوڭ ئەترەتلەرنىڭ تېخنىك خادىملىرى تەربىيىلەندى. كېيىن ھەرقايسى گۈڭشېلاردا ئارقا - ئارقىدىن مال دوختۇرلۇق پونكىتى قۇرۇلدى.

1963 - يىلى تامتوغراق گۈڭشېسىنىڭ ناسىر دېگەن يېرىدە چوڭ چارۋىلارنى ئەسىللەندۈرۈش - كۆپەيتىش فېرمىسى قۇرۇلدى، كېيىن بۇ فېرما دەريانىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى سۇ ئامبىرىنىڭ ئەتراپىغا كۆچۈرۈلدى. 1966 - يىلى ئۈجمە ئوتلىقىغا كۆچۈرۈلۈپ، ئۈجمە ئاتچىلىق فېرمىسى دەپ ئاتالدى.

1970 - يىل 8 - ئايدا ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شىرىكچىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسى، غورۇچۆل گۈڭشې چارۋىچىلىق فېرمىسى، قىزىلدۆڭ چارۋىچىلىق چوڭ ئەترىتى بىرلەشتۇرۇلۇپ ناھىيىلىك چارۋىچىلىق فېرمىسى قىلىپ قۇرۇلدى. 1974 - يىل 6 - ئايدا بۇ فېرما ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1970 — 1972 - يىلغىچە بەشئېرىق گۈڭشې چارۋىچىلىق فېرمىسى، يېڭىئېرىق گۈڭشې چارۋىچىلىق فېرمىسى، ئايكۆل گۈڭشې چارۋىچىلىق فېرمىلىرى كەينى - كەينىدىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

70 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە ناھىيە بويىچە چوڭ ئەترەتلەرنىڭ چارۋا - مال دوختۇرلۇق تېخنىك خادىملىرىدىن 200 نەچچە كىشى تەربىيىلەندى. بۇنىڭ ئىچىدە چارۋىلاردا بولىدىغان كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۈنى داۋالاش، قويلارنى سۈنئىي ئەسىللەندۈرۈش بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 100 نەچچە كىشى بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا «يالاڭئاياغ دوختۇر» دەپ ئاتالدى.

70 - يىللاردا «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانى، يېڭىئېرىق گۈڭشېلىرىدا چارۋىلارنى ھەمكارلىشىپ داۋالاش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

1979 - يىلى ناھىيىلىك «شەرق شامىلى» 1 - ئوتلىقى قۇرۇلدى.

1980 - يىلى ئۈجمە ئەسىللىك چارۋا فېرمىسىدا كالىلارنى توڭلىتىلغان ئىسپېرما بىلەن ئەسىللەندۈرۈش پونكىتى قۇرۇلدى، 1981 - يىلى ناھىيە بويىچە ئومۇملاشتۇرۇلدى. شۇ يىلى ناھىيە بويىچە چارۋىلارنى ھەمكارلىشىپ داۋالاش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

1983 - يىلى ناھىيىلىك «شەرق شامىلى» 2 - ئوتلىقى قۇرۇلدى.

1985 - يىلى ناھىيە بويىچە ئۆي ھايۋانلىرى، ئوتلاقلارنى ھۆددىگە ئېلىپ باشقۇرۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. ناھىيە بويىچە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ۋە كوللېكتىپ ئورۇنلارنىڭ 59 مىڭ 500 تۇياق مېلى 16 مىڭ 432 ئائىلىلىك دېھقان - چارۋىچىغا باھالاپ سېتىپ بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە 4056 مو بەرپا قىلىنغان ئوتلاق، 206 قوتان، 377 ئېغىز مالچىلار ئۆيى، 382 مىڭ 500 تۇپ دەرەخ باھالىنىپ ئائىلىلەرگە سېتىپ بېرىلدى. يىل ئاخىرىدا ناھىيىدە 200 تۇياقتىن

ئارتۇق چارۋىسى بار ئائىلە 164، 100 — 200 تۈياقتىچە چارۋىسى بار ئائىلە 251، 50 — 100 تۈياقتىچە چارۋىسى بار ئائىلە 474، 20 — 50 تۈياقتىچە چارۋىسى بار ئائىلە 3159، 10 — 20 تۈياقتىچە چارۋىسى بار ئائىلە 10 مىڭ 477، چارۋىسى 10 تۈياقتىمۇ يەتمەيدىغان ئائىلە 8344 بولدى.

ئائىلىلەردە چارۋا بېقىش — باشقۇرۇش ئۇلتۇراقلىشىپ بېقىش، يېرىم ئۇلتۇراقلىشىپ، يېرىم كۆچۈپ يۈرۈپ بېقىش، كۆچۈپ يۈرۈپ بېقىش ۋە ئائىلىلەردە بېقىش قاتارلىق شەكىللەردە بولدى.

1) ئۇلتۇراقلىشىپ بېقىش

بۇنىڭدا چارۋىلار يىل بويى بىر يەرگە يىغىپ بېقىلىدۇ. ياز، كۈزلەردە ئوت - چۆپ ئورۇۋېلىنغاندىن كېيىن ساقلاپ قويۇلىدۇ، قىش، ئەتىيازلاردا چارۋىلار سىرتتا بېقىلىپ، ئەتىسى - ئاخشىمى قوتاندا قوشۇمچە قۇرۇق ئوت - چۆپ بېرىلىدۇ. تۆللەش مەزگىلىدە ساغلىق قوي قوتاندا قېلىپ قۇرۇق ئوت - چۆپ يەيدۇ، باشقا قويلار سىرتتا بېقىلىدۇ. مۇقىم ئوتلاق، ئادەم - چارۋىلار ئىچىدىغان سۇ، يەم - خەشەك يېرى، ئوزۇقلۇق ئاشلىق يېرى، مالچىلار ئۇلتۇراق ئۆيى، مال قوتىنى بولىدۇ. ئۇلتۇراقلىشىپ باقىدىغان كىشىلەر كۆپىنچە دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ ئەتراپىدا بولۇپ، چارۋا بېقىشنى ئاساس قىلىدۇ، دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقنى بىللە قىلىدۇ. 1985 - يىلى ئۇلتۇراقلىشىپ چارۋا باقىدىغان ئائىلە 150 ئىدى، 1990 - يىلى 197 گە، باققان چارۋىسى 32 مىڭ 500 گە يەتتى. شۇ يىلى يەنە 307 ئائىلە دېھقانچىلىق رايونىدا ئولتۇراقلىشىپ 32 مىڭ 800 چارۋا باقتى.

2) يېرىم ئۇلتۇراقلىشىپ، يېرىم كۆچۈپ يۈرۈپ چارۋا بېقىش

بۇنىڭدا بىر ياكى بىرقانچە پارچە مۇقىم ئوتلاق بولىدۇ. سۇغىرىش شارائىتى ناچار، بەرپا قىلىنغان ئوتلاق ۋە ياخشىلانغان ئوتلاق يوق، چارۋىچىلارنىڭ ئولتۇراق ئۆيى، ئاددىي قوتان، ئازراق يەم - خەشەك يېرى ۋە ئوزۇقلۇق ئاشلىق يېرى بولىدۇ. ئوتلاق كۆلىمى كىچىك ياكى سۇپىتى ناچار بولغاچقا، ئوزۇن مۇددەت مال بېقىشنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالمايدۇ، شۇڭا ياز كۈنلىرى چارۋىلار دائىم يۇقىرى ئېقىم سۇ ئامبىرى، قۇمقۇدۇق سۇ ئامبىرى، ئەشمە كۆلى ئەتراپلىرىدا بېقىلىدۇ؛ ياكى قىش كۈنلىرى چارۋىلار يېزا ئىگىلىك 1 - شىسى 1 ،، 2 ،، 3 ،، 16 - تۈەن - مەيدانلىرىنىڭ ئېتىزلىقلىرىغا ھەيدەپ ئاپىرىلىپ تۇەن - مەيدانلاردىن سېتىۋېلىنغان كېۋەز ئېتىزلىقلىرىدىكى شادىلىقلاردا بېقىلىدۇ ياكى خوتەن دەريا‌سى، يەكەن دەريا‌سى ئەتراپىدىكى چەت - يىراق جايلاردا بېقىلىدۇ. 1985 - يىلى ناھىيە بويىچە يېرىم ئولتۇراقلىشىپ، يېرىم كۆچۈپ يۈرۈپ چارۋا باقىدىغان ئائىلە 428 ئىدى. 1990 - يىلى 537 بولۇپ، چارۋىسى 77 مىڭ 400 تۈياقنا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە چارۋىچىلىق رايونىدىكىسى 336 ئائىلە، چارۋىسى 65 مىڭ 400 تۈياق؛ دېھقانچىلىق رايونىدىكىسى 201 ئائىلە، چارۋىسى 22 مىڭ تۈياق.

3) كۆچۈپ يۈرۈپ چارۋا بېقىش

بۇنىڭدا مۇقىم ئوتلاق، مۇقىم ئولتۇراق ئۆيى، مۇقىم قوتان، مۇقىم يەم - خەشەك يېرى بولمىغاچقا، چارۋىچىلار چارۋىلىرىنى سۇ، ئوت - چۆپ قوغلىشىپ باقىدۇ. چارۋىچىلارنىڭ ئوزۇقلىنىش، يېتىپ - قوپۇشى دالىدا بولۇپ تۇرمۇشى جاپالىق، ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ناچار. 1985 - يىلى ناھىيە بويىچە كۆچۈپ يۈرۈپ چارۋا باقىدىغان ئائىلە 364 ئىدى، 1990 - يىلى ئازىيىپ 136 ئائىلە قالدى، ئۇلارنىڭ چارۋىسى 26 مىڭ 200 تۈياق.

4) ئائىلىلەردە بېقىش

ناھىيىدە ئائىلىلەرنىڭ ھەممىسى مال باقىدۇ، قوي بىلەن كالا ئاساسىي ئورۇندا بولۇپ، ھەر بىر ئائىلىدە كۆپىنچە 10 دىن ئاز مال دېھقان ئائىلىلىرىنىڭ قوشۇمچە كەسپى سۈپىتىدە بېقىلىدۇ. دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ شاخ - پاخلىق ۋە ئېتىزلاردىن ئورۇۋېلىنغان ياۋا ئوت - چۆپلەر يەم - خەشەك قىلىنىدۇ. ئائىلىدە بېقىش ئاساس قىلىنىپ بەزىدە يېقىن ئەتراپتىكى بوش يەرلەر، ئورمان بەلۋېغى، زىرائەتلەر ئورۇۋېلىنغان ئېتىزلاردا كىچىك دائىرىدە بېقىلىدۇ. بەزى چاغلاردا بولۇپمۇ دېھقانچىلىقنىڭ ئالدىراش مەزگىللىرىدە نەچچە ئائىلە مالللىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئارىدىن بىر ئادەم چىقىپ باقىدۇ، كۈزلۈك يېغىمدىن كېيىن قايتۇرۇپ كېلىپ ھەرقايسى ئائىلىلەرگە قايتۇرۇپ بېرىدۇ، مالللىرىنى باقتۇرغان ئائىلىلەر مال باققۇچىغا مۇڭاپىق ھەق بېرىدۇ. 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە كىچىك دائىرىدە مال باقىدىغان ئائىلە 19 مىڭ 455 كە، باققان چارۋىسى 92 مىڭ 100 تۇياققا يېتىپ، ناھىيىدىكى چارۋا مال ئومۇمىي سانىنىڭ 21.22% نى ئىگىلىدى.

دېھقانچىلىق رايونىدا مال باقىدىغان چوڭراق ئائىلىلەرنىڭ ئادەتتە كۆپىنچىسىنىڭ يەم - خەشەك مەيدانى بار، ھەر بىر ئائىلە 20 — 50 تۇياق، كۆپلىرى 100 تۇياقتىن ئارتۇق قوي - ئۆچكە باقىدۇ.

1990 - يىلى ناھىيە بويىچە قوي - ئۆچكىنى كۆپ باقىدىغان ئائىلە 2277 بولۇپ، يىل ئاخىرىدا قولدا 80 مىڭ 900 تۇياق قوي - ئۆچكە قالدى، بۇ ناھىيىدىكى ئومۇمىي قوي - ئۆچكە سانىنىڭ 35.83% نى ئىگىلىدى.

3 § . باشقۇرۇش

مىنگو دەۋرىدە چارۋىچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن، شۇ يىلى تۇغۇلغان ئۇششاق چارۋىلاردىن باج ئالماسلىق سىياسىتى يولغا قويۇلغانىدى. مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بۇيرۇق چۈشۈرۈپ بوغاز مالللارنى سويۇشنى چەكلىگەن. مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، تېرىلغۇ كالىلىرىنى سويۇشنى چەكلىگەن.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، چارۋىچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا تېخىمۇ ئەھمىيەت بېرىلدى. 1952 - ، 1953 - يىللىرى يېزىلاردا يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلىپ، دېھقانلارغا يەر ۋە تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى تەقسىملەپ بېرىلدى. تەبىئىي ئوتلاقلارنىمۇ ھۆكۈمەت باشقۇرىدىغان بولدى، ئاممىنىڭ چارۋا بېقىش ئاكتىپلىقى ھەسسىلەپ ئاشتى. چارۋىچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن 1952 - يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى چىشى مالللار ۋە تېرىلغۇ ئۇلاغلىرىنى سويۇشنى چەكلەش سىياسىتىنى ئېلان قىلدى. چارۋىچىلارنىڭ سىنىپىي تەركىبى ئايرىلمايدىغان، تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى مۇسادىرە قىلىنمايدىغان بولدى.

1955 - ، 1956 - يىللىرى يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيەلەشتۈرۈش مەزگىلىدە چارۋىلارنى باھاغا سۈندۈرۈپ پاي قوشۇش، پايغا قاراپ پايدا ھېسابلاپ تەقسىملەش يولغا قويۇلدى.

1958 - يىلى گۈڭشېلىشىش مەزگىلىدە چارۋىلار باھاغا سۈندۈرۈلۈپ ئومۇمىنىڭ ئىلكىگە ئۆتكۈزۈۋېلىندى، مال باققۇچىنىڭ ئىشىغا قاراپ نومۇر ھېسابلاش، نومۇرىغا قاراپ ھەق بېرىش يولغا قويۇلدى. دېھقانلارنىڭ ئوزۇقلۇق ئاشلىقى ۋە چارۋىلارنىڭ يەم - خەشىكىنى گۈڭشې بىر تۇتاش تەمىنلەيدىغان بولدى. شۇ يىلى يەنە چىشى مالللارنى، نەسىللىك چارۋىلارنى، ئۇششاق

چارۋىلارنى، تېرىلغۇ ئۇلاغلىرىنى، ئورۇق ماللارنى سويماسلىقتىن ئىبارەت «بەشنى سويماسلىق» سىياسىتى ئېلان قىلىنىدى. «مۇلۇكنى ئومومنىڭ قىلمۇشتىش شامىلى» چىققانلىقتىن تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى ئىشلىتىلمىسمۇ بېقىلمىدى، بېقىلسىمۇ نەسىللەندۇرۇلمىدى، قېرى چارۋىلار كۆپ، ئۇششاق چارۋىلار ئاز بولدى، ئۇلگىنى كۆپ، توغۇلغىنى ئاز بولدى، نەتىجىدە چارۋىلارنىڭ سانى يىلدىن يىلغا ئازىيىپ كەتتى. 1960 - يىلى «تەڭشەش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، ئۆستۇرۇش» فاڭجېنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇشقا باشلىدى، 1962 - يىلىغا كەلگەندە چوڭ چارۋىلارنىڭ سانى كۆپىيىشكە باشلىدى، شەخسلەر باققان ئۇششاق چارۋىلارنىڭ سانى تەدرىجىي ئېشىشقا باشلىدى. 1961 - يىلى غورۇچۆل گۇڭشېسى ئاپتونوم رايون بويىچە چارۋىچىلىقتىكى ئىلغار ئورۇن بولۇپ باھالاندى. شۇ يىلى «چوڭ چارۋىلارنى بېقىش - باشقۇرۇش خىزمىتى نىزامى» تۈزۈلدى، بۇ نىزام چارۋىلارنى كۆپەيتىش ۋە ئىشلىتىشكە دائىر 28 ماددىدىن تەركىب تاپتى. 1962 - يىل 8 - ئايدا مالچىلارنىڭ تۇرمۇش ۋە ئەمگەك جەھەتلەردىكى تەمىناتىنىڭ دېھقانچىلىق ئەمگەك كۈچلىرىنىڭكىدىن تۆۋەن بولمايدىغانلىقى، بەلكى مۇڭاپىق ئۆستۇرۇشكە بولىدىغانلىقى بەلگىلەندى. ئۇندىن باشقا يەنە «بەشنى بېكىتىش، بىرنى مۇكاپاتلاش» ۋە «ئۇچنى ھۆددىگە بېرىش» چارىسى يولغا قويۇلۇپ، تېرىلغۇ ئۇلاغلىرىنى بېقىش ۋە ئىشلىتىش تۈزۈمى ئورنىتىلدى. مال باققۇچىلار يىغىنى ئېچىلىپ «سەمرىتىشتە بەسلىشىش» پائالىيىتىنى يولغا قويۇلۇپ، مالچىلارنىڭ ئاكتىپلىقىغا ئىلھام بېرىلدى.

1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن «بەشنى بېكىتىش»، «ئۇچنى ھۆددىگە بېرىش» تەنقىد قىلىنىپ، قالدۇرۇق چارۋىلار يىغىۋېلىندى. سىياسىي ھەرىكەت تۈپەيلىدىن كوللېكتىپنىڭ ماللىرىنى باققۇچىلار تولا ئالمىشىپ، مال - چارۋىلارنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى كۆپەيدى. ئۇندىن باشقا يەنە بوزىيەر ئېچىپ ئوت - چۆپ تېرىش كاپىتالىزم دەپ قارىلىپ كوللېكتىپقا ئۆتكۈزۈۋېلىندى.

70 - يىللارنىڭ ئاخىرىلىرىدا ئوتلاقلارنى قوغداش سىياسىتى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، قالايمىقان يەر ئېچىپ، قالايمىقان كولاپ ئوتلاقتا بۇزغۇنچىلىق قىلىش قىلمىشلىرى چەكلەندى. «بەشنى سويماسلىق» سىياسىتى قايتا تەكتىلىنىپ، ھەر دەرىجىلىك مال دوختۇرلۇق پونكىتلىرىنىڭ سويۇشتىن ئاۋۋال تەكشۈرۈش تۈزۈمى بەلگىلەندى. مالچىنى، ئوتلاقنى، قوتانىنى، نومۇرنى بېكىتىشتىن ئىبارەت «تۆتنى بېكىتىش» سىياسىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1983 - يىلى چارۋىچىلىق - مال دوختۇرلۇق خادىملىرىغا كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش، ئاقتا قىلىش، كاللارنى توڭلىتىلغان ئىسپېرما بىلەن نەسىللەندۇرۇش، ئۆچكە سورتلىرىنى يېتىشتۇرۇش، قويلارنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش، ئوتلاقلارنى ياخشىلاشنى ھۆددىگە بېرىش، بىر يىللىق ئىقتىسادىي كىرىمنى بېكىتىشتىن ئىبارەت «يەتتىنى ھۆددىگە بېرىش، بىرنى بېكىتىش» مەزمۇن قىلىنغان ئۇنۇملۇق ھۆددىگە ئېلىپ باشقۇرۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

1984 - يىلى ناھىيىلىك چارۋا مال دوختۇرلۇق پونكىتى قۇشخانا قۇردى، مال دوختۇرلۇق پونكىتى بازاردا سويۇلىدىغان، سېتىلىدىغان چارۋىلارنىڭ گۆشلىرىنى تەكشۈرۈشكە مەسئۇل بولدى. شۇ يىلى ناھىيىلىك ئوتلاق خىزمىتى پونكىتى قۇرۇلۇپ، ئوتلاق باشقۇرۇش، قۇرۇش قاتارلىق خىزمەتلەرگە مەسئۇل بولدى.

1986 - يىلدىن باشلاپ كېسەللىكلەرنىڭ بىر تۈتاش ئالدىنى ئېلىپ داۋالاش، چارۋىلارنىڭ نەسلىنى بىر تۈتاش ياخشىلاش، نەسىللىك چارۋىلارنى بىر تۈتاش باشقۇرۇش، ئوتلاقلارنى بىر تۈتاش باشقۇرۇش، يەم - خەشەكلەرنى بىر تۈتاش پىششىقلاشتىن ئىبارەت «بەشنى بىر تۈتاش

باشقۇرۇش» تۈزۈلمىسى تەدرىجىي بەرپا قىلىندى. چارۋا مال دوختۇرلۇق پونكىتى چارۋا، ئۆي قۇشلىرىدا بولىدىغان كېسەللىكلەردىن مۇداپىئەلىنىش ۋە ئۇنى داۋالاشنى ئۈستىگە ئالىدىغان، يېزىلاردىكى ئىگىلىك باشقۇرۇش پونكىتلىرى بىر تۈتاش ھەق يېغىدىغان بولدى. بىر تۈتاش مۇداپىئە كۆرۈش - داۋالاشقا قاتناشمىغانلار ئۈششاق چارۋىلار ئۈچۈن 3 يۈەن، چوڭ چارۋىلار ئۈچۈن 8 يۈەن جەرىمانە، يۇقۇملۇق كېسەل تارقالسا ھەسسىلەپ جەرىمانە تۆلەيدىغان بولدى؛ مۇداپىئە ئوكۇلى ئۇرۇلمىغان چارۋا ۋە ئۆي قۇشلىرىنى بازارغا سېلىش، سېتىش ۋە يۆتكەش قاتتىق چەكلەندى. ناھىيە سىرتىدىن يۆتكەپ كېلىنگەن، سېتىۋېلىنغان چارۋا، ئۆي قۇشلىرى ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرى مال دوختۇرلۇق تارماقلىرىنىڭ تەكشۈرۈشىدىن ئۆتكۈزۈلىدىغان بولدى.

ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى 1986 - يىل 12 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ئۇقتۇرۇش چىقىرىپ، ھەرقانداق ئورۇن ۋە شەخسنىڭ ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقىنى ئالماي تۇرۇپ ئوتلاقنى كىرىپ چۆچۈكبۇيا كولىشىغا يول قويۇلمايدىغانلىقىنى بەلگىلىدى. چۆچۈكبۇيا كولىشى تەستىقلانغانلار ئوتلاق پونكىتى بەلگىلەپ بەرگەن دائىرە ئىچىدە، ئۇزىگە بېرىلگەن ئىجازەتنامىدە بەلگىلەپ بېرىلگەن نۇقتا ۋە مىقدار بويىچە قازىدىغان ھەمدە 10% ئوتلاق بايلىقىدىن پايدىلىنىش ھەققى تاپشۇرىدىغان بولدى. قايتا ئۆسكەن چۆچۈكبۇيىلارنى 3 — 5 يىل ئىچىدە كولاش چەكلەندى.

ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى 1988 - يىل 8 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئۇقتۇرۇش چىقىرىپ ئوتلاقتىن پايدىلانغۇچىلار دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلارنى بەلگىلەپ، ئوتلاقلاردا خالىغانچە يەر ئېچىش، توپا قېزىش، ئىمارەت سېلىشنى چەكلەپ، ئوتلاق يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىشىنىڭ ئالدىنى ئالدى.

1989 - 1990 - يىللىرى ناھىيە بويىچە ئوتلاقتىن پايدىلىنىش كىنىشكىسىدىن 1255 ى تارقىتىلدى، 448 مىڭ 200 مو ئوتلاق ئايرىلدى. كىنىشكا تارقىتىپ بېرىلگەن ئوتلاقلاردا بېقىلىۋاتقان چارۋا سانى 187 مىڭ 100 تۇياققا يەتتى.

1989 - يىل 12 - ئايدا ناھىيىلىك ئوتلاق نازارەتچىلىك ئورنى قۇرۇلدى، 1990 - يىلى ناھىيىلىك مال دوختۇرلۇق - سەھىيە نازارەتچىلىك ئورنى قۇرۇلدى. قانۇن ئىجرا قىلىدىغان بۇ 2 ئورۇن ئوتلاقلارنى ۋە چارۋا - ئۆي قۇشلىرى كېسەللىكلىرىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، سەھىيە مۇداپىئە ئىشلىرىنى قانۇن بويىچە باشقۇرىدىغان بولدى.

1949 — 1990 - يىلغىچە قولدا قالغان ھەرخىل چارۋىلار

جەدۋەل: 8 — 5 بىرلىكى: تۇياق

يىللار	جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە						
		قوي	ئۆچكە	كالا	ئات	ئېشەك	چوشقا	قېچىر	تۆگە
1949	112471	51433	30883	19880	4348	5903		3	21
1950	123039	57036	34505	20734	4527	6213		3	21
1951	131656	61036	38050	21234	4697	6613		4	22
1952	140029	66059	40855	21559	4429	7099		5	23
1953	146209	69301	42144	22405	4967	7362		6	24
1954	159933	77736	46470	22861	5049	7787		6	24

25	5		8254	4878	22621	35169	78168	149120	1955
24	5		8729	4765	23169	37670	82853	157215	1956
12	15		8065	5337	21426	35009	80757	150621	1957
14	16	55	7387	5396	20656	40486	83875	157885	1958
35	15	101	6846	4352	21246	46858	89260	168713	1959
34	19	611	5399	3737	22747	59254	95114	186915	1960
42	17	882	4935	3258	21195	67113	103428	200870	1961
36	19	505	5923	3151	22544	67047	115767	214992	1962
39	18	440	5767	3215	24399	72612	119666	226156	1963
44	22	413	6393	3312	26013	73797	124702	234696	1964
55	25	1366	7343	3473	30274	84402	134954	261892	1965
64	27	2178	7681	3790	33033	97270	149043	293086	1966
70	23	2692	8491	3950	34933	92915	144968	288042	1967
82	31	1384	8303	4439	35375	93940	137041	280595	1968
92	31	1349	8108	4453	35225	94471	130213	273942	1969
102	47	1409	7087	4415	32608	94831	120938	261437	1970
107	42	2756	7390	4775	33309	98680	129650	276709	1971
117	40	3823	6694	4892	33637	97357	122906	269466	1972
117	59	1768	6651	4828	36262	106784	126372	282841	1973
127	55	1212	6928	4820	37066	99643	122965	272816	1974
141	68	1350	6304	4806	36843	99166	114606	263284	1975
154	80	2284	5920	4778	32905	105939	119606	271666	1976
169	102	3839	6842	5355	31715	108482	116850	273354	1977
181	140	2950	6930	5422	29815	116281	120069	281788	1978
187	145	3622	8619	5236	31170	124298	130251	303528	1979
214	141	2737	9457	5590	31804	127792	140219	317954	1980
219	164	1822	9654	5737	32613	130547	148073	328829	1981
227	162	1645	9285	6070	31991	132556	153178	335114	1982
251	73	146	8989	6555	32664	121732	170405	342135	1983
168	145	1186	7783	6822	34325	126024	176744	353197	1984
177	206	1362	7593	6247	37226	118261	189401	360473	1985
175	331	1644	6332	6080	38325	103912	208854	365653	1986

171	354	1671	5973	5695	40137	96329	219840	370170	1987
178	424	1854	5675	5524	44752	94593	219020	372020	1988
78	430	2338	5483	4718	45593	95409	221618	375567	1989
70	395	2081	5286	4501	46259	96092	225639	380323	1990

ئىزاھ: 1961 — 1969 - يىلغىچە ۋە 1973 — 1977 - يىلغىچە چارۋا سانى قۇرۇلدۇلۇق ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانىنىڭ چارۋا سانىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

چارۋىلارنىڭ قىسمەن يىللاردىكى قولدا قېلىش، قولدىن چىقىرىلىش ۋە ئۆلۈش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 6 بىرلىكى: تۇياق

يىللار	قولدا قالغان چارۋا سانى	قولدىن چىقىرىلغان چارۋا سانى	قولدىن چىقىرىلىش نىسبىتى (%)	ئۆلگەن چارۋا سانى	ئۆلۈش نىسبىتى
1950	123039	10932	9.72	12300	10.94
1955	149120	36786	23.00	14927	9.73
1960	186915	20893	12.38	12005	7.12
1965	261892	37854	16.13	19616	8.36
1970	261437	39013	14.24	26140	9.54
1975	263284	41573	15.24	37713	13.82
1980	317954	60861	25.05	23469	12.93
1985	360473	80992	22.47	26011	7.36
1987	370170	104865	28.68	22802	6.24
1989	375567	120303	32.34	8791	2.36
1990	380323	124945	33.16	11631	3.09

چارۋا مەھسۇلاتلىرىنىڭ 1978 — 1990 - يىلغىچە بولغان مىقدارى

جەدۋەل: 8 — 7 بىرلىكى: كىلوگرام، پارچە

يىللار	گۆش	سۈت	تۇخۇم	قوي يۇڭى	چوپۇر	ئۆچكە تىۋىتى	كالا تېرىسى	قوي تېرىسى	ئۆچكە تېرىسى	تۆگە يۇڭى
1978	357276	8000		138500	53000	6500	1295	5684	8912	100
1979	386500	17150		159500	75000	7000	1486	13039	10514	100
1980	415450	19250	227950	116600	40975	5735	2096	28128	24841	100
1981	861000	61000		117100	17500	4010	1530	13694	15555	200
1982	1010750	65000	227550	120100	38000	4231	2200	25900	22000	250
1983	915442	69000	248779	126750	36252	4350	1551	27230	25855	450

123	39470	52440	4547	3997	50495	141395	143060	157800	992010	1984
531	8479	51331	3936	4413	63012	188815	353900	290800	1070789	1985
559	53281	53143	5187	3302	59201	208854	367280	344150	1192331	1986
258	43973	67572	4815	6754	51956	219840	413532	523575	1491000	1987
356	40363	81697	2082	7567	56756	262824	368992	755200	1587731	1988
210	39447	78315	4541	8040	61485	301554	426618	799320	2045145	1989
312	35933	90189	7560	7604	42774	377761	448799	1099800	2240115	1990

توققوزىنجى قسسم

سانائەت

توققۇزىنچى قىسىم

سانائەت

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ناھىيىدە قول سانائەتلا بار ئىدى. ئۇش تۈرلىرىدىن، ئاساسەن، ياغاچچىلىق، تۆمۈرچىلىك، تىككۈچىلىك، تامچىلىق، كۆن - خۇرۇمچىلىق، كىگىزچىلىك، موزدوزلۇق ۋە تۇماقچىلىق، مىسكەرلىك، زەرگەرلىك، بوياقچىلىق، كۆلالچىلىق قاتارلىقلار بار ئىدى، ئۇستىخانىلار ئاساسەن شەھەر - بازارلاردا ئىدى. مىنگونىك 37 - يىلى (1948 - يىلى) ناھىيە بويىچە 205 باپكارخانا، 24 كۆن - خۇرۇم ئىشلەش ئورنى، 31 موزدوزخانا، 27 تۇماقچىخانا، 16 مىسكەرخانا، 51 سۇ تۇگمىنى بار ئىدى، ياغاچچى، تۆمۈرچىلەر ھەممە يەرگە تارقالغان بولۇپ، بۇلار ھەققىدە ئېنىق سانلىق مەلۇمات يوق. يېزىلاردىكى سانائەت ۋە قوشۇمچە كەسىپ جەھەتتە ئاساسەن، يىپ ئىگىرىلىپ ماتا توقۇلاتتى، توقۇلغان مەھسۇلاتلاردىن تاغار، خورجۇن، ماتا قاتارلىقلار بار ئىدى. مىنگونىك 38 - يىلى (1949 - يىلى) 40 مىڭ توپ ماتا، 1000 تاغار، 9600 پارچە كۆن - خۇرۇم، 1460 ئورغاق، 500 كەتمەن، 2400 چۆگۈن، 300 قازان ئىشلەپچىقىرىلغان، چويۇن قازان، ساپان (بوقۇسا) چىشى ۋە كىگىزگە دائىر سانلىق مەلۇمات يوق. مەھسۇلاتلار، ئاساسەن، ناھىيە ئىچىدە سېتىلاتتى، ماتانىڭ %80 ى سىرتقا سېتىلاتتى. 1949 - يىلى سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 224 مىڭ يۈەن (يېڭى پۇل) گە يەتكەنىدى.

1953 - يىلى قول سانائەت كوپىراتىپى تەشكىللىنىشكە باشلىدى. 3 - ئاينىڭ 7 - كۈنى «غالىبىيەت» تۆمۈرچىلىك كوپىراتىپى بىلەن «ئالغا» موزدوزلۇق كوپىراتىپى قۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە «غالىبىيەت» تۆمۈرچىلىك كوپىراتىپىدا 34 ئادەم، «ئالغا» موزدوزلۇق كوپىراتىپىدا 36 ئادەم بار ئىدى. 1953 - يىلى قول سانائەت ئورنى 557گە، خادىمى 782 گە يەتتى. 1955 - يىل 6 - ئايدا ناھىيە قول سانائەتچىلەر قۇرۇلتىيى چاقىردى، قۇرۇلتايغا 36 ساھەدىن 50 ۋەكىل قاتناشتى.

ناھىيە بويىچە 1957 - يىلدىكى قول سانائەتچى 788 بولۇپ، مەھسۇلات قىممىتى 489 مىڭ يۈەنگە يەتتى. شۇ يىلى ناھىيىلىك پاختا زاۋۇتى قۇرۇلدى، بۇ، ناھىيە تەۋەسىدىكى تۇنجى ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى زاۋۇت ئىدى. 1958 — 1960 - يىلغىچە دۆلەتنىڭ مەبلەغ سېلىشى ۋە ئاممىنىڭ مەبلەغ توپلىشى بىلەن 120 مىڭ يۈەن تەييارلىنىپ، دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى، ئۇنۇمۇبرسال پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى، كۆن - خۇرۇم زاۋۇتى، ئۇن - ياغ زاۋۇتى، چۇچۇكبۇيا پىششىقلاش زاۋۇتى، ئېلېكتر ئىستانسىسى، كۆمۈر كېنى، تىككۈچىلىك كوپىراتىپى قۇرۇلدى. سانائەت كارخانىسى 42 گە،

ئىشچى - خىزمەتچىسى 1215 كە يەتتى. 1960 - يىلى سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 2 مىليون 122 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1958 - يىلى باي ناھىيىسىدىكى تېرەك ۋە ئونسۇ ناھىيىسىدىكى بوزدۆڭ ئەتراپىغا بېرىپ كەڭ كۆلەمدە پولات تاۋلاش ئۇچۇن 6489 ئادەم ئاجرىتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە 1668 ئېشەك، 681 ئات، 13 تۆگە، 652 ھەر خىل ياريار ھارۋا ئىشلىتىلىپ، 2 ئايدا 10 مىڭ 387 تونىنا رودا، 25 مىڭ 543 تونىنا كۆمۈر قېزىلىپ، 650 تونىنا تۆمۈر تاۋلاندى. تاۋلانغان تۆمۈرنىڭ سۈپىتى ناچار بولغاچقا، ئىشلەتكىلى بولماي زىيان بولدى.

1962 - يىلى چۇچۇكبۇيا پىششىقلاش زاۋۇتى قاتارلىق ئۇنۇمسىز زاۋۇتلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قول سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى قۇرۇلدى، بىرلەشمە قارىمىقىدا تۆمۈرچىلىك، ئىگەر - توقۇمچىلىق، تىككۈچىلىك، موزدوزلۇق كوپېراتىپلىرى بار بولدى.

1966 - يىلى يېزا ئىگىلىك 1 - شى 16 - تۈەننىڭ يارىدىمىدە غورۇچۇل گۇڭشېسىدا ناھىيە بويىچە تۇنجى ئېلېكتر ئىستانسىسى — «سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلدى. 1967 - يىلدىن كېيىن، بەشئېرىق ئېلېكتر ئىستانسىسى قاتارلىق بىر تۇركۈم كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرى قۇرۇلدى. 1982 - يىلغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى 7 گە، گېنېراتورلىرىنىڭ سىغىمچانلىقى 1575 كىلوۋاتقا يەتتى.

سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 1970 - يىلى 3 مىليون 155 مىڭ يۈەنگە، 1978 - يىلى 4 مىليون 939 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1979 - يىلى كۆمۈر كېنى كېڭەيتىلدى. 1985 - يىلى قۇم - شېغىل - خىش زاۋۇتى، ئۇن - ياغ زاۋۇتى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتى. 1990 - يىلغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە 26 سانائەت كارخانىسى بار بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانا 12، بازار - يېزىلاردىكى كوللېكتىپ كارخانا 14. ناھىيە بويىچە سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 25 مىليون 473 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، سانائەت، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 18% نى ئىگىلىدى. سانائەت كارخانىلىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 1053كە، كارخانىلارنىڭ تۇراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 11 مىليون 202 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1950 - يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىدە قۇرۇلۇش بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. بۇ بۆلۈم سانائەت مەمۇرىيىتىنى بىر تۇتاش باشقۇردى. 1953 - يىلى سانائەت - قاتناش بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى، ئۇ ناھىيە بويىچە سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىغا تەشكىلاتچىلىق ۋە رەھبەرلىك قىلدى. 1957 - يىلى ناھىيىلىك پارتكومدا سانائەت ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى. 1962 - يىلى ناھىيىلىك پارتكوم سانائەت ئىشخانىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىدە سودا - سانائەت بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنى مۇشۇ بۆلۈم باشقۇردى. 1967 - يىلى سانائەتنى قوراللىق بۆلۈمنىڭ سانائەت - قاتناش گۇرۇپپىسى باشقۇرىدىغان بولدى، 1969 - يىلى سانائەت - قاتناش - پىلان گۇرۇپپىسى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1977 - يىلى سانائەتنى ناھىيىلىك سانائەت - قاتناش ئىشخانىسى باشقۇرىدىغان بولدى. 1980 - يىلى سانائەت - قاتناش ئىشخانىسى سانائەت - قاتناش بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى. 1984 - يىلى سانائەت - قاتناش بۆلۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ناھىيىنىڭ سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنى ئىقتىسادىي كومىتېت باشقۇرىدىغان بولدى. ئىگىلىك

باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى جەھەتتە دۆلەت ئىلكىدىكى سانائەت ئاساس، كوللېكتىپ سانائەت قوشۇمچە قىلىنىدى. 80 - يىللاردا يەككە سانائەت تېز تەرەققىي قىلدى. كۆلىمى ئانچە چوڭ بولمىدى، يەككە سانائەتتە ئۇن تارتىش، ياغاچ، تۆمۈر سايمان ياساش ئاساس قىلىنىدى.

I باب

مۇسەللەس چىقىرىش

§ 1 . مۇسەللەس چىقىرىشنىڭ تارىخى

مۇسەللەس ئۇزۇم هارىقى تۈرىدىكى تەبىئىي مېۋە شىرنىسى بولۇپ، خەلق ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى ئىچىملىك. قۇرۇق ئۇزۇمنى چىلاپ ئېچىتسا مۇسەللەس كۆپ چىقىدۇ، ئۇنىڭ ئۇزۇقلۇق تەركىبى مول.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېيەنلۇڭ يىللىرىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش سىياسىتى يولغا قويۇلغاندىن تارتىپ، گۇاڭشۇ يىللىرىغىچە بولغان يۈز نەچچە يىل ئىچىدە ئاقسۇ، ئونسۇ، ئۇچتۇرپانلاردىن كۆپ قېتىم ئاۋاتقا ئاھالە كۆچۈرۈلۈپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈلگەن، ئۇلار ئۆز جايلىرىنىڭ مۇسەللەس چىقىرىش ئۇسۇلىنى ئالغاچ كەلگەن، نەتىجىدە بۇ يەردە ئۆزگىچە هۈنەر - سەنئەت شەكىللەنگەن. ئاۋاتنىڭ تۈپرىقى كەڭ هەم مۇنبەت، كىلىماتى مۆتىدىل، ئۇزۇم كۆپ ئۈستۈرۈلىدۇ هەم ئوخشايدۇ، خام ئەشيا - ماتېرىيال مول؛ يېقىنقى دەۋرلەردە قاتناش كۇندىن - كۇنگە قولايلىق بولغاچقا، باشقا ناھىيىلەردە مۇسەللەس چىقىرىش هۈنەر - سەنئىتىنىڭ ئورنىنى ئاق هاراق ئىشلەش هۈنەر سەنئىتى ئىگىلىدى، ئاۋاتنىڭ قاتنىشى يېپىق هالەتتە بولغاچقا، يەنىلا خەلق ئارىسىدىكى يەرلىك ئۇسۇل ساقلاپ قېلىنىدى. 50 - يىللارغا كەلگەندە ئاۋاتنىڭ يېزىلىرىدا مۇسەللەس يەنىلا هاراق تۈرىدىكى بىردىنبىر ئىچىملىك بولۇپ كەلدى، كىشىلەر مۇسەللەسنىڭ سۇپىتىنى ئۇنىڭ ئادەمنى مەست قىلىش دەرىجىسى بىلەن ئۆلچەيدۇ.

«ئۇزى چىقارغان مۇسەللەستىن باج ئېلىنمايدۇ»، مۇسەللەسنى دېهقانلار ئۆزلىرى چىقىرىپ ئۆزلىرى ئىستېمال قىلىدۇ، بۇنىڭ ئۈچۈن باج - سېلىق تاپشۇرمايدۇ. مۇسەللەس چىقىرىدىغانلار ناھايىتى ئومۇملاشقان. «مەي باغلىغان ئەشۇ قىزىل مۇنچاقتىن، تامچىلايدۇ شەربەت - ئۇزۇم هارىقى» دېگەن شېئىرىي جۇملىلەرمۇ بار. مۇسەللەس چىقىرىدىغان ئائىلىلەر كۆپ، بۇنىڭ ئىچىدە، ئۇستىلىرىمۇ ئاز ئەمەس. 40 - ، 50 - يىللاردا ناھىيە بازىرىدا مۇسەللەس كارخانىسى ۋە دۇكىنى ئاچقان 5 ئائىلە بار ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ داڭق چىقارغىنى ئىبراهىم پەششاپ ئىدى (1879 — 1947 - يىلغىچە)، ئۇ چىقارغان مۇسەللەس لەززەتلىك، سۈزۈك ۋە كۆچلۈك ئىدى. شەهەر ئاھالىلىرى ۋە سودىگەرلەر، مەنسەپدارلار ۋە مەشهۇر ئەربابلار كۆپىنچە ئۇنىڭ دۇكىنىغا كېلىپ مۇسەللەس ئىچەتتى. 80 - يىللاردا يېزىلاردا ئەڭ داڭق چىقارغان ئۇستا ئايباغ

يېزىسىنىڭ كەلپىن كەنتىدە ئولتۇرۇشلۇق بەكرى شېرىپ بولۇپ، ئۇ بىر قازان ئۇزۇم شىرنىسىدىن ھەر خىل تەمدىكى 12 خىل مۇسەللەس چىقىرالايدۇ.

مۇسەللەسكە ھېچقانداق نەرسە قوشۇلمايدۇ، ئۇ ساپ تەبىئىي بولۇپ، ئىسلام دىنىنىڭ «پاك، شەكسىز بولسۇن، ئاللاھ بىردۇر» دېگەن تەلىماتىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇنىڭ ئۇزۇقلۇق تەركىبى مول. ئۇ تارىختىن بۇيان مۇسۇلمان ئامما ياخشى كۆرىدىغان پاكىز ئىچىملىك بولۇپ كەلدى. كىشىلەر دوستلىرىنىڭ ئۆيىگە تاماشاغا بارسا ئادەتتە «مۇسا» نى چاقىرمايلىمۇ؟ دەپ چاقچاق قىلىشىدۇ، بۇنىڭ مەنىسىنى چۈشەنگەن ساھىپخان مېھمانلارنىڭ ئالدىغا مۇسەللەس كەلتۈرىدۇ.

يەرلىك ئۆزەللىكنى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن، ناھىيىدىكى ئوقۇمۇشلۇق زاتلار خەلق ئارىسىدىكى مۇسەللەس ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەسىرى ۋە ئىلھامى بىلەن، بۇ قەدىمىي ئالاھىدە مەھسۇلاتنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇش يۈزىسىدىن تۈجۈپىلەشكەن زاۋۇت ئىشلەپچىقىرىشىنى يولغا قويۇپ، مۇسەللەسنى بازارغا سالدى. 1986 - يىلى يېزا - بازار كارخانىلىرى ئىدارىسى سىچۈەن ئۇلكىسىنىڭ گۇاڭيۈەن ھاراق زاۋۇتىغا ئادەم ئەۋەتىپ دۇچاڭلۇ، جاڭ خۇيجىڭ قاتارلىق كەسپىي تېخنىكلارنىڭ ئاۋات ناھىيىسىگە كېلىشى توغرىسىدا ئالاقە ئورناتتى. ئۇلار ناھىيىنىڭ جاي - جايلىرىنى زىيارەت قىلىپ، ئېچىتىش ئۈسۈلىنى ئىگىلىدى ۋە ھەر خىل ئۇلگىلەرنى ئالدى، ئۇلار تېتىپ كۆرۈش، لابوراتورىيىلىك تەكشۈرۈش، مۇھاكىمە قىلىش ئارقىلىق خەلق ئارىسىدىكى بۇ مەھسۇلاتنىڭ ئالاھىدىلىكىنى خۇلاسىلاپ، زاۋۇت قۇرۇشنى مۇئەييەنلەشتۈردى. ئارقىدىنلا ئىچكىرىدىن ئالاقىدار ئۇسكۇنىلەرنى يۆتكەپ كېلىپ، ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتىنىڭ بىر قىسىم زاۋۇت ئۆيىنى ئارىيەت ئېلىپ، ئىشلەپچىقىرىش لىنىيىسىنى قۇرۇپ چىقتى. ئۇلار يەرلىك ئالاھىدىلىكنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، خەلق ئارىسىدىكى ئۇستىلارنى مەسلىھەتچىلىككە تەكلىپ قىلدى، قايتا - قايتا سىناق قىلىش ئارقىلىق ئاخىرى مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. ئۇلار ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلات قېنىق چاي رەڭگىدە بولۇپ، ناھايىتى سۈزۈك، چۈچىمەل، خېلى كۈچلۈك، تەمى ئۇزۇنغىچە ئېغىزدىن كەتمەيدۇ، ئۇ مۇسەللەسكە خاس تەمگە ئىگە. مەسئۇل تارماقنىڭ تەكشۈرۈشىدە، ئۇنىڭ فىزىكىلىق، خىمىيىلىك، پاكىزلىق كۆرسەتكۈچى مىنىستىرلىك تارقاتقان مۇشۇ تۈردىكى مەھسۇلاتلار كۆرسەتكۈچىگە ئۇيغۇن بولۇپ چىقتى ۋە تۈركۈملەپ ئىشلەپچىقىرىشقا يول قويۇلدى. زاۋۇت بەلگىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ يەرلىك ئۆلچىمى ئاساسىدا بېكىتىلدى، ئۆلچەمنىڭ تەرتىپ نومۇرى DB/6529×67—03—88 بولدى. 1987 - يىلى 10 تونىنا، 1988 - يىلى 20 تونىنا، 1989 - يىلى 100 تونىنا، 1990 - يىلى 100 تونىنا مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىلىپ، شىنجاڭنىڭ جاي - جايلىرىدا سېتىلدى. بۇ مەھسۇلات 1990 - يىلى ئاپتونوم رايونىنىڭ كەشپىيات ۋە يېڭى تېخنىكا نەتىجىسى بويىچە مىس مېدال مۇكاپاتىغا ئېرىشتى، ئۇ يىلى 7 - ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 5 ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتىنىڭ پايتەختىگە ئىلىپ بېرىلىپ كۆرگەزمىگە قاتناشتۇرۇلۇپ ياخشى باھاغا ئېرىشتى.

1988 - يىلى مەسئۇل تارماق يېنىك سانائەت مىنىستىرلىكىنىڭ GB921—84 ئۆلچىمى بويىچە تەكشۈردى، فىزىكىلىق - خىمىيىلىك كۆرسەتكۈچى مۇنداق بولدى:

ئومۇمىي قەنت: 50≤(g/L)، ئومۇمىي كىسلاتا: 6—5(g/L)، ئۇچۇچان كىسلاتا:

(g/l)≤1 ، قۇرۇق چىلىغاندا چىقىدىغان مەھسۇلات: (g/L)≥20 ، تۆمۇر: (mg/L)≤8 ، ئىسپرت گىرادۇسى: (20℃ دىكى CHOH بويىچە ھېسابلانغان V%) 10 — 14.

دۆلەتنىڭ GB2758—81 ئۆلچىمى بويىچە تەكشۈرۈلگەن تازىلىق كۆرسەتكۈچى:

چوڭ ئۈچەي تاياقچە باكتېرىيىسى: (100ml/دانە)≤50 ، باكتېرىيە سانى: (ml/دانە)≤3 ، كېسەل پەيدا قىلغۇچى باكتېرىيە: چىقمىدى.

مۇسەللەسنىڭ ئاساسلىق فىزىكىلىق - خىمىيىلىك كۆرسەتكۈچى بىلەن دۇنيادىكى تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەر، يېنىك سانائەت مىنىستىرلىكى، ئاپتونوم رايوننىڭ ئوخشاش خىلدىكى مەھسۇلات ئۆلچىمىنىڭ سېلىشتۇرمىسى

جەدۋەل: 9 — 1

كۆرسەتكۈچ تۈرى / كۆرسەتكۈچ سانى / سېلىشتۇرۇش ئوبيېكتى	ئىسپرت گىرادۇسى%(20℃ تىن يۇقىرى ئېتانول شىرنىسى)	ئومۇمىي كىسلاتا (%)	قۇرۇق چىلىغاندا چىقىدىغان مەھسۇلات g/L	ئومۇمىي SOmg/L
سابىق فېدراتىپ گېرمانىيە	10—12	7—8	≥20—28	100
يېنىك سانائەت مىنىستىرلىكى (QB921—84)	12—24	5—7.5	≥14	250
ئاپتونوم رايون (Q2340—85)	11±0.5	6±0.2	≥15	150
ئاۋات ئىچىملىك زاۋۇتى (DB/6529X670—08—88)	12±0.5	6±0.5	≥20	100

ئىزاھ: ئاۋات مېۋە شىرنىسى ئىچىملىكى زاۋۇتىدا چىقىرىلغان مۇسەللەستىكى ئىسپرت تەبىئىي ئېچىتىشتىن ھاسىل بولىدۇ.

قوشۇمچە
مۇسەللەسنىڭ دورىلىق رېتسىپى

1. بىر پىيالە ئۆچكە گۆشى، بىر پىيالە مۇسەللەسنى سۇ ئارىلاشتۇرۇپ قاينىتىپ سوۋۇغاندىن كېيىن ئىچسە قورساق ئاغرىقىنى توختىتىدۇ.
2. تاغ توخۇسىنىڭ ئۆتىدىن بىرنى بىر قاچا مۇسەللەسكە ئارىلاشتۇرۇپ ئىچىپ بەرسە كۆزنى روشەنلەشتۈرىدۇ.
3. زەپەر، كۆممىقوناق ئۇنى ۋە ئىپارنى مۇسەللەسكە ئارىلاشتۇرۇپ ئىچىپ بەرسە ئاياللارنىڭ ھېيىز توختىماسلىق كېسىلىنى داۋالىغىلى بولىدۇ.
4. ئۆرۈك مېغىزىنى ئېزىپ مۇسەللەسكە ئارىلاشتۇرۇپ ئېغىزنى چايقىسا چىش ئاغرىقىنى توختىتىدۇ.

§ 2 . مۇسەللەس چىقىرىش ئۇسۇلى

ئادەتتە 11 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن پىشقان ئۈزۈم (ئاساسەن قىزىل ئۈزۈم) پاكىز

يۇيۇلغاندىن كېيىن، شىرنىسى چىقىرىلىپ سۈزۈلىدۇ، ئاندىن سۇ قوشۇپ (شىرنىنىڭ بىر ھەسسىسىگە تەڭ) قازاندا قاينىتىلىدۇ، بىر قايناپ چىققاندىن كېيىن سۈس ئوتتا قاينىتىلىدۇ ياكى يەنە ئازراق سۇ قوشۇپ، شىرنە تىرناقتا توختىغىدەك ھالغا يەتكىچە قاينىتىلىدۇ، ئاندىن سوۋۇتۇلۇپ ئىدىشقا قاچىلىنىدۇ ۋە ئىدىش ئاغزى مەھكەم ئېتىلىدۇ. قاينىتقاندا شىرنە ئۈستىگە لەيلەپ چىققان كۆپۈكچىلەر سۈزۈۋېتىلىدۇ.

قاينىتقاندا مۇسەللەس چىقارغۇچىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن شىرنىگە كۆكباش، باچكا، قىزىل ئالما قاتارلىقلار سېلىنىدۇ. ھاراق تەمىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن كۆكباش، بەدەنگە قۇۋۋەت بولسۇن ئۈچۈن باچكا سېلىنىدۇ، قىزىل ئۈزۈمدىن باشقا ئۈزۈملەرنىڭ شىرنىسىگە قىزىل ئالما سېلىنىپ شىرنىنىڭ رەڭگى چاي رەڭگىگە كەلتۈرۈلىدۇ.

شىرنە قاچىلانغان ئىدىش ئىسسىق ئۆيدە 15 — 20 كۈنگىچە قويۇلۇپ، شىرنە تەبىئىي ئېچىتىلىدۇ. شىرنە ئېچىش جەريانىدا ئۆزلۈكىدىن قاينىاپ تۇرىدۇ. شىرنە ئېچىپ بولغاندىن كېيىن سالقىن ئۆيدە ساقلىنىدۇ. بىر ئايدىن ئارتۇقراق ساقلانغاندىن كېيىن، ئىدىشنىڭ ئاغزى ئېچىلىپ ئىستېمال قىلىنىدۇ، بۇ چاغدا رەڭگى، تەمى ۋايىغا يېتىدۇ.

ئۈي تېمپېراتۇرىسىنىڭ پەرقلىق بولۇشى ۋە ئىسسىقلىق مەنبەسىنىڭ يىراق - يېقىن بولۇشى سەۋەبلىك مۇسەللەسنىڭ تەمىمۇ ھەر خىل بولىدۇ، بەزىلىرى تاتلىقراق، بەزىلىرى چۈچىمەلرەك، بەزىلىرى ئاچچىقراق بولىدۇ، بۇنى ھەرقايسى ئائىلىلەر ئۆزلىرىنىڭ ياقتۇرۇشىغا قاراپ مەقسەتلىك بىر تەرەپ قىلىدۇ.

II باب

قول سانائەت

§ 1 . باپكارلىق، تىككۈچىلىك، كىگىز - گىلەمچىلىك

1. باپكارلىق

ئاۋات يېزىلىرىدىكى ئايالىلار كۆپىنچە ياغاچ چاق بىلەن يىپ ئىگىرىپ ساتاتتى، باپكارلار بۇ يىپتىن خام توقۇيتتى. خام توقۇلىدىغان يىپ توم، بوشراق ئىگىرىلىدۇ، بىر خامنىڭ كەڭلىكى تەخمىنەن 40 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 8 مېتىر كېلىدۇ. ئىنچىكە ئىگىرىلگەن يىپتا زىچ توقۇلىدىغانلىرىمۇ بار. داڭلىق باپكارلاردىن توختى ئاقساقال، روزاخۇن باپكار، يۇنۇس باپكارلار بار ئىدى. ئۇلارنىڭ 6 — 7 باپكارخانىسى بار بولۇپ، توقۇغان خاملىرىنى قارا، قارا يېشىل، سۆسۈن رەڭلەردە بويايتتى ياكى تېگىنى كۆك بويياپ ئاق گۈل چىقىراتتى ۋە يوللۇق رەخت قىلىپ چىقىراتتى. داڭلىق بوياقچىلاردىن ياقۇپبەگ، تاتلىقئاخۇن

قاتارلىقلار بار ئىدى. 40 - يىللاردا ناھىيە بازىرىدا ئولتۇرۇشلۇق ئابدۇگايىت ئايالى سەلىمخان بىلەن يېشىل رومال توقۇشقا ماھىر بولۇپ، ئۇلار ئاقسۇغا تەكلىپ قىلىنىپ ئىشلىتىلگەن. 1950 - يىلدىن كېيىن ئامما تەدرىجىي ھالدا فابرىكىدا توقۇلغان رەختلەرنى سېتىۋېلىپ ئىشلىتىدىغان بولدى، لېكىن خام خەلق ئارىسىدا ھېلىھەم ئاز مىقداردا توقۇلىدۇ. تاغار ۋە خۇرجۇن توقۇشقا ماھىر ئۇستىلاردىن سىدىق، مەسۇمئاخۇن، مامۇت ئەمەر قاتارلىقلار بار.

2. تىككۈچىلىك

دېھقانلارنىڭ كىيىم - ېچىكىنى كۆپىنچە ئايالار قولىدا تىكەتتى. تويلۇق كىيىم، ئەمەلدارلارنىڭ كىيىمىنى تىكىدىغانلار تىككۈچى دەپ ئاتىلاتتى. 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئاقسۇدىن كەلگەن ئىمىن ۋە ئاۋاتلىق خېلىلئاخۇن «سارىك» داڭلىق تىككۈچىلەر ئىدى، ئۇلار كىيىم تىكىشكە ناھايىتى ئۇستا بولۇپ، تىككەن كىيىمى بەك يارىشاتتى. 30 - يىللاردا خوتەندىن كەلگەن ھېيتاخۇن بىلەن ھامۇتئاخۇن كىيىم تىكىش ماشىنىسى بىلەن كىيىم تىكىپ، ناھىيە تەۋەسىدە ماشىنىدا كىيىم تىكىش ئىشىنى باشلىدى. 1949 - يىلدىن كېيىن يېزىلاردا كىيىم تىكىش ماشىنىسى تەدرىجىي كۆپەيىپ، كىيىم تىكىدىغانلارنىڭ سانى ئاشتى. ئۇلار، ئاساسەن، تۇز ياقىلىق ئۇزۇن كۆڭلەك، قىسقا چاپان، تۇز ئىشتان، تۇز يوپكا قاتارلىقلارنى تىكتى. 1956 - يىلى قول سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى تەشكىل قىلىنىپ، تىككۈچىلىك كوپېراتىپى قۇرۇلدى، تىككۈچى ئۇستىلار ئۇز ئارا ئۆگىنىپ، كىيىم پاسونىنى كۆپەيتتى. 80 - يىللاردا باشقا جايلاردىن كەلگەن ئۇستىلار ناھىيە بازىرىدا دۇكان ئېچىپ تىجارەت قىلدى، بۇنىڭ بىلەن كىيىملەرنىڭ پاسونى زور دەرىجىدە كۆپەيدى.

3. كىگىز - گىلەمچىلىك

قوي يۇڭىدىن بېسىلغان كىگىز ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆيلىرىدە كۆپ ئىشلىتىلىدىغان بۇيۇم بولۇپ، كۆپىنچە قارامتۇل رەڭدە بولىدۇ، ئاق رەڭدە بولىدىغانلىرى ئاز، يەنە گۈللۈك كىگىز ۋە قارا، ئاق، قوڭۇر رەڭلىك يۇڭ ئارىلاش توقۇلغان تەڭلىمات بار، 1956 - يىلى قول سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىدە ئايۇپئاخۇن كىگىز بېسىشقا باشلامچىلىق قىلدى. يەرگە سېلىنىدىغان كىگىزدىن باشقا يەنە پىما، كىگىز پايپاق قاتارلىقلارمۇ ئېتىلدى. 70 - ۋە 80 - يىللاردا قوي يۇڭىدىن ھەر خىل گىلەملەر توقۇلىدىغان بولدى، بۇ خىل گىلەملەر ئاددىي - سادا، كۆركەم، چىداملىق، ئۇنى كۆپىنچە ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن كىشىلەر سېتىۋالىدۇ.

§2. موزدۇزلۇق، تۇماقچىلىق، كۆن - خۇرۇمچىلىق

1. موزدۇزلۇق، تۇماقچىلىق

مىنگو يىللىرىدا تىكىلگەن ئۆتۈكلەر ئەرەب نۇسخىسى بولۇپ، ئۆتۈك تۇرلىرىدىن ئۇزۇن

قونچلۇق ئەرەنچە، ئايالچە ئۆتۈك، مەسە ۋە ئادەتتىكى ئۆتۈكلەر بار ئىدى، بۇ خىل ئۆتۈكلەر پاسونى كونا، قوپال ئىدى، لېكىن پۇختا ئىدى. داڭلىق موزدۇزلاردىن قارا ھاشىم، نايىپ چاققان، مامۇت موللا، توختى ھاجى، كۇچالىق ھاشىم قاتارلىقلار بار ئىدى. 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ناھىيە بازىرىدا 118 ئۆيلۈك موزدۇز بار ئىدى. ھەپتىسىگە ئاز كەم 400 پار ئۆتۈك تىكىلەتتى. 1958 - يىلى موزدۇزلۇق - تۇماقچىلىق كوپىراتىپى مەھەممەت دانىنى كۇچاغا 2 ئايلىق يېڭى تېخنىكا ئۆگىنىشكە ئەۋەتتى، ئۇ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئەينى چاغدا يېڭى پاسون ھېسابلانغان بىر قىسىم ئۆتۈك ۋە بەتىنكىلەرنى تىكتى. 1973 - يىلى ئابدۇرېھىم مەتنىياز بىلەن بەكرى غېنى غۇلجىغا 3 ئايلىق يېڭى تېخنىكا ئۆگىنىشكە ئەۋەتىلدى، ئۇلار قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۆگىنىپ كەلگەن ھۈنىرىنى باشقىلارغا ئۆگىتىپ، يېڭى پاسوندىكى بەتىنكە ۋە ئۆتۈكلەرنى تىكتى، بۇنىڭ ئىچىدە بالىلار بەتىنكىسى ۋە ئايالارنىڭ توپلىيى بار. 80 - يىللاردىن كېيىن باشقا جايلارنىڭ پاسونى ناھىيە تەۋەسىگە كىردى. بۇنىڭ بىلەن زىننەتلىنىدىغان ئۇزۇن قونچلۇق ئۆتۈكلەر كۆپەيدى، بولۇپمۇ ئايالچە بەتىنكىلەر كۆركەملەشتى ۋە ئالىي دەرىجىلىك بولۇشقا قاراپ يۈزلەندى.

دوپپا ۋە تۇماق 70 - يىللاردىن ئىلگىرى ئۇيغۇر ئاممىسىنىڭ ئاساسلىق باش كىيىمى ئىدى. ئۇيغۇرلار ئەتىياز، ياز، كۈزدە ھەرخىل پاسوندىكى دوپپىلارنى كىيىدۇ، قىشتا تۇماق كىيىدۇ. دوپپىنىڭ تۈرلىرىدىن ئاق دوپپا (يازدا كىيىدۇ)، بادام دوپپا، دۇخاۋا دوپپا، ئالما ئۇرۇقى دوپپا، مارجان دوپپا، زەر دوپپا، پۈپۈكلۈك دوپپا قاتارلىقلار بار. مىنگو دەۋرىدە ئىمىن ئاقساقالنىڭ دۇكىنىدا 20 چە دوپپىچى بار ئىدى، موللاخۇن دوپپىچىمۇ دوپپا تىكىش ئۈچۈن ئادەم يالليتتى، ئۇ ھەر بازار كۈنى 60 نەچچە دوپپا ساتاتتى. تۇماق ئەيلەنگەن قوي تېرىسىدىن تىكىلگەن مۇغەمبىر تۇماقتىن ئىبارەت، ئۇنىڭدىن قالسا كۆرپە تۇماق (كۆرپىدىن تىكىلىدۇ)، دۇمچە تۇماق (قارا قوي تېرىسىدىن تىكىلىدۇ)، مۇتتاش تۇماق (تاشلانغان تۇماق) ۋە ئاز مىقدارداكەشتىلەنگەن ئايالچە تۇماق بار. 60 - يىللاردىن باشلاپ رەختتىن تىكىلىدىغان كەپكە ۋە سۇنئىي تېرىدىن تىكىلگەن قۇلاقچا پەيدا بولدى. 80 - يىللارنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە قارا قوينىڭ تېرىسىدىن تىكىلىدىغان ئىشچىلار شەپكىسى (كەتمەن شەپكە دەپ ئاتىلىدۇ) تىكىلىشكە باشلىدى. بۇ بىرنەچچە خىل باش كىيىمنىڭ پاسونىنى ياشلار، ئىشچىلار ۋە كادىرلار ياخشى كۆرىدۇ.

2. كۆن - خۇرۇمچىلىق ۋە ئىگەر - جابدۇقچىلىق

40 - يىللاردا ناھىيە بازىرىدىكى بىر كوچىدا ئولتۇرىدىغانلارنىڭ ھەممىسى كۆن - خۇرۇم ئىشلەيتتى. سايىت كۆنچى، روزاخۇن كۆنچى، ئەمەت كۆنچى قاتارلىق ئۇستىلار 10 — 15 ئىشچىغا باشلامچىلىق قىلىپ كالا، ئۆچكە تېرىسىدىن كۆن - خۇرۇم ئىشلەپ، خۇرۇم كىيىم - كېچەك، باش كىيىم، ئۆتۈك، بەتىنكە تىكىدىغانلارنى ۋە جابدۇق ياسايدىغانلارنى تەمىنلەيتتى. ئات، ئىشەك، كالا ھارۋىلىرىغا ئىشلىتىلىدىغان بويۇنچاق، ئىگەر، نوختا، يۈگەن، قامچا قاتارلىقلارنى شۇ يەرلىك ئۇستىلار ياسايتتى. 1956 - يىلى قول سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىدە ئىگەر - جابدۇق ياسايدىغان ئىشچىدىن 58 ى بار ئىدى. 70 - يىللاردا توختىنىياز تەۋەككۈل

غۇلجىغا بېرىپ يېڭى تېخنىكا ئۆگىنىپ كەلدى، كېيىن يەنە ئابدۇۋۇپلى ھاپىز، ئەمەت توختىنىيازلار غۇلجىغا ئۆگىنىشكە بېرىپ ھۈنىرىنى پىششىقلاپ، پاسونى خېلى كۆركەم مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقاردى.

§ 3 . تۆمۈر، مىس، ياغاچ سايمان ۋە زىبۇ زىننەت بويۇمى ياساش

1. تۆمۈر سايمان ياساش

تۆمۈرچىلەر بازار - يېزىلارنىڭ ھەممە يېرىگە تارقالغان. مىنگو دەۋرىدە داڭلىق تۆمۈرچىلەردىن تەۋەككۈل ئاقساقال، ياقۇپ ھاجى، قاراخۇن قاتارلىقلار بار ئىدى. ئۇلار مەخسۇس كەتمەن، ئورغاق، پىچاق، پالتا، چوڭ - كىچىك كەكە، قاغاتۇمشۇق، تۆمۈر زەنجىر، تاقا قاتارلىقلارنى سوقاتتى. 8 — 10 يارەمچى ئىشچى يالايتتى، شاگىرتلىرىمۇ بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنىڭ 3 — 4 تۆمۈرچىخانىسى بار ئىدى. يۇسۇپ مەرىن ئەڭ داڭلىق بولۇپ، ئۇ سوققان پىچاق ئادەتتە ئېھتىياجنى قاندۇرالمايتتى، بىر پىچاققا بىر قوي تېگىشكىلى بولاتتى.

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ناھىيە بازىرىدا 42 تۆمۈرچى بار بولۇپ، بىر ھەپتىدە 540 تىن ئارتۇق كەتمەن سوقاتتى. 80 - يىللاردىن كېيىن بازارلاردىكى تۆمۈرچىلەر ھەرخىل يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرىنى سۈزۈركا قىلالايدىغان ۋە رېمونت قىلالايدىغان بولدى، يەنە ساپان، كولتىۋاتور، كىچىك تراكتورنىڭ پرىتسېپىنى ياسىيالايدىغان سەۋىيىگە يەتتى.

قاڭالتىرچىلار چېلەك، داس، چەينەك، چۆمۈچ، مەش، كاناي ياساشنى ئاساس قىلىدۇ.

قۇيمىچىلار چويۇن مەش، پىلىت، شالاسۇن ياساشنى ئاساس قىلىدۇ.

2. ياغاچ سايمان ياساش

ياغاچچىلار يېزىلارغا تارقالغان، ئۇلار 50 - يىللاردىن ئىلگىرى غالتەك، چىغىرىق، چاق، سوغا، ساندۇق، ئۈزۈن ئىشكاپ، ئىشىك - دېرىزە قاتارلىقلارنى ياسايتتى، پاسونى كونىچە، قوپال ئەمما پۇختا، چىداملىق ئىدى. 60 - يىللاردىن باشلاپ ئىچكى ئۆلكىلەردىن كەلگەن ياغاچچىلار يېڭى پاسوندىكى ئۆي جاھازلىرىنى ياسىدى، بۇ خىل ئۆي جاھازلىرى يېنىك، ئىشلىتىشكە قولايلىق، كۆركەم، ياسىلىشى سىپتا.

80 - يىللاردا ھاللىق ئائىلىلەردە كىرىسلو، چاي شىرەسى، ئەينەكلىك ئۈرە ئىشكاپ، ئېگىز - پەس ئىشكاپ قاتارلىق زامانىۋى ئۆي جاھازلىرى شۇنىڭدەك مىللىيچە ساندۇق، ئىشكاپ قاتارلىقلار بار بولدى، بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ناھىيە تەۋەسىدىكى ياغاچچىلار ياسىغان. ھۈنەر جەھەتتە پىشقان ئۇيغۇر بىناكارلىق ياغاچچىلىرى ياسىغان ئۆيلەرنىڭ قۇرۇلمىسى ئۆزگىچە، كۆركەم، بۇ ئۆيلەرنىڭ راۋاق، سۇپا، لەمپە، تۆۋرۈك، ھويلىسى مىللىيچە ياسالغان.

3. مىس سايمان ياساش

ئۈيغۇرلار ئائىلىلەردە ئىشلىتىدىغان مىس سايمانلاردىن، ئاساسەن، چۆگۈن، چەينەك، داڭقان، قۇمتاۋاق (يەل قازان) قاتارلىقلار بار. مىنگو يىللىرىدا ھەسەن، ھېيىت قاتارلىق 10 نەچچە مىسكەر بار ئىدى. كېيىن مىس سايمان ئىشلەپچىقىرىش تەدرىجىي ئازىيىپ، كۆپىنچە باشقا جايلاردىن يۆتكەپ كېلىنىدىغان بولدى.

4. زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرىنى ياساش

ياسىلىدىغان زىبۇ زىننەتلەردىن، ئاساسەن ھالقا، ئۈزۈك، بىلەيزۈك، زەنجىر قاتارلىقلار بار. بۇ خىل نەرسىلەر ئالتۇن، كۈمۈش، مىس ۋە باشقا مېتاللاردىن ياسىلىدۇ، يەنە ياقۇت ۋە ئۈنچىغا تەقلىد قىلىنغان بۇيۇملاردىن ياسالغانلىرىمۇ بار. داڭلىق زەرگەرلەردىن بارات مۇمىن، قاسىم ئەمەتنىياز قاتارلىقلار بار.

III باب

بىناكارلىق، پىششىقلاش، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش

§ 1. بىناكارلىق ماتېرىياللىرى ۋە بىناكارلىق

1. بىناكارلىق ماتېرىياللىرى

بىناكارلىق ماتېرىياللىرىدىن ئاساسلىقى قىزىل خىش، كۆك خىش، قۇم خىش، سېمونت قۇيۇلما بار. ناھىيە تەۋەسىدە ئۆي تارىختىن بۇيان بادرىدىن توقۇپ سېلىناتتى، بۈنداق ئۆي قۇرما تاملىق ئۆي دەپ ئاتىلاتتى. 60 - يىللاردىن باشلاپ ئۆيلەرنىڭ تېمى كېسەك بىلەن قوپۇرۇلىدىغان بولدى، تامنىڭ ئۇلىغا كۆك خىشتىن ئۇل بېسىلىدىغان بولغاچقا، بەزى كىچىك خوجىدانلار ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى، كۆك خىش ئوتۇن قالاپ پىشۇرۇلدى.

1958 — 1960 - يىلغىچە غورۇچۆل گۈڭشېسىنىڭ يار بېشى كەنتى، ئايباغ گۈڭشېسىنىڭ قاغامۇش كەنتى، دولان گۈڭشېسىنىڭ كىچىك بەشئېرىق كەنتى قاتارلىق جايلاردا بىر قىسىم كىچىك خوجىدانلار قۇرۇلدى. 1964 - يىلى ئايباغ گۈڭشېسىنىڭ قاغامۇش كەنتىدە ناھىيىلىك خىش زاۋۇتى قۇرۇلدى، تېخنىكا خادىملىرىنىڭ كۆپ قىسمى ۋىلايەتلىك سۇچىلىق قۇرۇلۇش

ئەترىتى تۆۋەنگە چۈشۈرگەن خادىملار ئىچىدىن تاللاندى. كېيىن توپا ئېلىش قىيىنلىشىپ، بۇ زاۋۇت 1972 - يىلى دولان گۈڭشېسى غورۇچۆل غول ئۈستىگىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا كۆچۈرۈلدى، بۇ يەرگە 2 خۇمدان سېلىندى، يىلىغا 500 مىڭ كۆك خىش ئىشلەپچىقىرىلدى. بۇ زاۋۇت زىيان تارتقاچقا، 1985 - يىلى ئىشتىن توختىتىلدى. كېيىن ناھىيە تەۋەسىدە بىناكارلىقتا ئىشلىتىلىدىغان قىزىل خىش پۈتۈنلەي ئاقسۇدىن يۆتكەپ كېلىنىدىغان بولدى.

1985 - يىل 3 - ئايدا قۇم خىش زاۋۇتى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتى. زاۋۇت ئورنى دولان يېزىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 3 كىلومېتىر كېلىدۇ. تېخنىكا ۋە ئۇسكۇنىلەر سىچۈەن ئۆلكىسىدىن كىرگۈزۈلدى. زاۋۇتتا ئىشلەپچىقىرىش ماشىنىلاشقان بولۇپ، تۇراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 700 مىڭ يۈەنگە، لايىھىدىكى يىللىق خىش ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى 12 مىليون پارچىگە يېتىدۇ. ئىگىلىك باشقۇرۇش جايىدا بولماسلىق، باشقۇرۇش قالايمىقان بولۇش، تېخنىكا كەمچىل بولۇش تۈپەيلىدىن، 1990 - يىلغا كەلگەندە بىر يىلدا ئىشلەپچىقىرىلغان خىش ئاران 2 مىليون دانە، سېتىش سوممىسى 160 مىڭ يۈەن، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 96 مىڭ يۈەن بولدى. كېيىن بۇ زاۋۇتنى بىناكارلىق - قۇراشتۇرۇش شىركىتى ھۆددە ئالدى. يېزا سۇچىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىياتىغا ئۈيغۇنلىشىش ئۈچۈن، 1974 - يىلى ناھىيە بازىرى، بەشئېرىق ۋە يېڭىئېرىقتا سېمونت قۇيۇلما زاۋۇتى قۇرۇلدى. 1989 - يىلى ناھىيىلىك بىناكارلىق - قۇراشتۇرۇش شىركىتى ئۆي - ئىمارەت قۇرۇلۇشىدا ئىشلىتىلىدىغان سېمونت قۇيۇلما زاۋۇتى قۇردى.

2. بىناكارلىق

50 - يىللارنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە كېسەك بىلەن ئۆي سېلىش تازا گۈللەندى. 60 - يىللاردا كەسپىي بىناكارلىق ئەترەتلىرى مەيدانغا كەلدى. 60 - ۋە 70 - يىللاردا ناھىيە بازىرى، بازار، گۈڭشېلاردا ئارقا - ئارقىدىن بىناكارلىق ئەترەتلىرى قۇرۇلدى، بۇ ئەترەتلەر كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەرنى سېلىشنى ئاساس قىلدى. 80 - يىللاردا جياڭسۇ، سىچۈەن قاتارلىق جايلارنىڭ بىناكارلىق ئەترەتلىرى ئارقا - ئارقىدىن ناھىيە تەۋەسىگە كېلىپ ئۆي - ئىمارەت سالدى. يېزا - بازارلاردىكى ئۆيلەر كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق بولۇشتىن خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق بولۇشقا ئۆزگەردى. ناھىيە بازىرىدىكى ئادەتتىكى ئۆيلەر بىناغا ئۆزگەردى.

ناھىيىدە پىلانلاش - لايىھىلەش ئىشخانىسىدىن بىرى بولۇپ، 11 قۇرۇلۇش تېخنىكا خادىمى بار. بۇ ئىشخانا چات ئارىسى 15 مېتىر كېلىدىغان 6 قەۋەتلىككىچە بولغان سانائەت ۋە ئاھالىلەر ئۆچۈن ئىشلىتىلىدىغان قۇرۇلۇشلارنى پىلانلىيالايدۇ ۋە لايىھىلىيەلەيدۇ، كىچىك تىپتىكى شەھەر مەمۇرىيىتى قۇرۇلۇشلىرىنىمۇ لايىھىلىيەلەيدۇ.

ناھىيىلىك بىناكارلىق - قۇراشتۇرۇش شىركىتى دۆلەتنىڭ 4 - دەرىجىلىك كارخانىسى بولۇپ، 200 نەچچە ئىشچى - خىزمەتچىسى بار، تۇراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 2 مىليون يۈەن، ئۇنىڭ قارىمىقىدا 5 قۇرۇلۇش ئەترىتى، بىر قۇراشتۇرۇش ئەترىتى بار. بۇ شىركەت چات ئارىسى 15 مېتىر كېلىدىغان 6 قەۋەتلىككىچە بولغان سانائەت، سودا، خىزمەت ۋە ئاھالىلەر ئۆچۈن ئىشلىتىلىدىغان قۇرۇلۇشلارنى قىلالايدۇ. ناھىيىدىكى ئىداره - ئورگان، سودا

ساربىي، زاۋۇت - سېخلارنىڭ ئىمارەتلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنى مۇشۇ شىركەت سالدى.

§ 2 . پاختا چىقىرىش

1957 - يىلدىن ئىلگىرى ناھىيە تەۋەسىدە سېتىۋېلىنغان چىگىتلىك پاختا ئاقسۇغا ئېلىپ بېرىلىپ، چىگىت ئايرىلىپ تايلىناتتى، خەلق ئارىسىدا كىچىك تىپتىكى چىغىرىق ئارقىلىق چىگىتى ئايرىلاتتى. 1957 - يىلى ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ پاختا زاۋۇتى خېبېينىڭ شىجىتەي دېگەن يېرىدە ئىشلەنگەن 80 تىغلىق ھەرە چىشلىق پاختا چىقىرىش ماشىنىسىدىن بىرنى سېتىۋالدى، ئۇنى «ئازاد» ماركىلىق بېنزىن يېقىلغۇ قىلىندىغان ئاپتوموبىلنىڭ ماتورى بىلەن ھەرىكەتلەندۈردى، پاختىنى ئادەم كۈچى ئارقىلىق تايلىدى. 1960 - يىلى يەنە ئوخشاش تىپتىكى پاختا چىقىرىش ماشىنىسىدىن بىرنى كۆپەيتىپ ۋە قوش ساندۇقلۇق تايلاش ماشىنىسىدىن بىرنى سېتىۋېلىپ، غورۇچۆل گۇڭشېسىدا پاختا زاۋۇتى قۇردى، 1980 - يىلى 2 پاختا زاۋۇتى 9.863 تونىنا پاختا چىقاردى. 1980 - يىلدىن كېيىن كېڭەز تېرىلغۇ كۆلىمى يىلمۇ يىل كۆپەيدى. مەھسۇلات مىقدارى زور ھەجىمدە ئاشتى، نەتىجىدە ئەسلىدە بار بولغان پاختا چىقىرىش ئۈسكۈنىلىرى ئېھتىياجنى قاندۇرالمىدى. 1981 - يىلى يېڭىئېرىق گۇڭشېسىدا بىر پاختا زاۋۇتى، 1987 - يىلى بەشئېرىق يېزىسىدا بىر پاختا زاۋۇتى قۇرۇلدى، 1987 - يىلى ناھىيىلىك ئۈن - ياغ زاۋۇتى بىلەن يېزا ئىگىلىك 1 - شى بىناكارلىق - قۇرۇلۇش 2 - تۈەنى 320 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىپ چىگىت تۇتىتى ئايرىش زاۋۇتى قۇردى، «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانى ئۇزۇن تالالىق پاختا چىقىرىش زاۋۇتى قۇردى.

1988 - يىلى ناھىيە بازىرىدا ئۇزۇن تالالىق پاختا چىقىرىش سېخى كېڭەيتىلدى، 1989 - يىلى «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانى ئۇزۇن تالالىق پاختا چىقىرىش زاۋۇتى قۇردى. 1990 - يىلغا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە پاختا چىقىرىش، چىگىت تۇتىتى ئايرىش كارخانىسى 7 گە يەتتى، بۇ كارخانىلار يىلىغا 180 مىڭ دەن ساپ پاختا چىقاردى، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 18 مىليون 844 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1980 - يىلدىكىدىن 12.3 ھەسسە ئېشىپ، ناھىيە بويىچە ساناقەت مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 73% نى ئىگىلەپ، ناھىيە تەۋەسىدە ساناقەت ئىشلەپچىقىرىشىدىكى باشلامچى كارخانىغا ئايلاندى.

§ 3 . ئۇن تارتىش، شال ئاقلاش

يېزىلاردا ئۇن تارىختىن بۇيان سۇ تۇگمىنىدە ۋە يارغۇنچاقتا تارتىلىپ كەلگەندى، تۇگمەن ۋە يارغۇنچاق تېشىنىڭ چىشى يوق ئىدى، ئۇلار ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى تاغلىق رايوندىن ئېلىپ كېلىنەتتى. شال پۇت ئارقىلىق ھەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان سوقا ئارقىلىق ئاقلىناتتى. بازار ئاھالىلىرى ئىستېمال قىلىدىغان ئۇنمۇ سۇ تۇگمىنىدە تارتىلاتتى ياكى ئاقسۇدىن يۇتكەپ كېلىنەتتى. 1958 - يىلى ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسى تامتوغراق گۇڭشېسىدىكى ئارال تومىسىدا ۋە دولاندا 2 سۇ تۇگمىنى قۇرۇپ، يىلىغا 694 تونىنا ئۇن تارتتى، 500 تونىنا شال ئاقلىدى.

1964 - يىلى كىچىك پولات تۈگمەندىن 5 نى سېتىۋېلىپ، ماشىنا ئارقىلىق ئۇن تارتىشقا باشلىدى. 1967 - يىلى شالنى ماشىنا ئارقىلىق ئاقلاشقا باشلىدى. 1970 - يىلدىن كېيىن يېڭىبېرىق، بەشئېرىق، تامتوغراق، غورۇچۆل گۇڭشېلىرىدا ئارقا - ئارقىدىن ئۇن زاۋۇتى قۇرۇلدى.

1983 - يىلى ناھىيىلىك ئۇن - ياغ زاۋۇتى 520 مىڭ يۈەن مەبلەغ توپلاپ، يېڭىدىن تولۇق ئاپتوماتلاشقان ئۇن تارتىش سېخى قۇردى، بۇ سېخ 1985 - يىلى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتى، يىلىغا 30 مىڭ تونىنا ئۇن تارتتى.

80 - يىللاردا ناھىيىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا شەخسلەر سەلەركە يېقىلغۇ قىلىندىغان ماتورنى ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچ قىلىپ، كىچىك پولات تۈگمەندە ئۇن تارتىپ ۋە ماشىنىدا شال ئاقلاپ، ئاممىغا قولايلىق يارىتىپ بەردى. بۇ خىل ئۇن تارتىش ۋە شال ئاقلاش تۈگمەندە ئۇن تارتىش بىلەن سوقىدا شال ئاقلاشنىڭ ئورنىنى پۈتۈنلەي ئىگىلىدى. 1990 - يىلغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە زاۋۇتتا تارتىلغان ئۇن 6365 تونىنغا، پىششىقلانغان يەم - خەشەك 610 تونىنغا يەتتى.

§ 4 . ياغ تارتىش

80 - يىللاردىن ئىلگىرى يېزىلاردا ياغ جۈۋازدا تارتىلاتتى. جۈۋاز ياساشتا قاتتىق ياغاچ ئويۇلۇپ گۈندا ياسىلىدۇ، ئاندىن گۈندىغا تىك سېلىنىدىغان ئوق ياسىلىدۇ، جۈۋازغا كۆزى تىكىلغان كالا ياكى ئېشەك قوشۇلىدۇ، ئوق زىغىر قاتارلىق ياغلىق داننى سىقىپ ياغ چىقىرىدۇ. جۈۋازدا تارتىلغان ياغ دۈغراق بولىدۇ، ياغ چىقىش نىسبىتىمۇ تۆۋەن. بىر جۈۋازدا كۈنىگە 6 — 10 كىلوگرامغىچە ياغ تارتقىلى بولىدۇ. 1967 - يىلى ناھىيىلىك ياغ زاۋۇتى قۇرۇلۇپ، جۈۋازدا يىلىغا 70 تونىنا چىگىت يېغى تارتتى. 1975 - يىلى ماشىنا ئارقىلىق ياغ تارتىشقا كېڭەيتىلدى، دۆلىتىمىزدە ئىشلەنگەن 95 تىپلىق ياغ تارتىش ماشىنىسى ئىشلىتىلىپ، يىلىغا 300 تونىنا سۇ يېغى تارتىلدى. 1989 - يىلى 200 تىپلىق بىر ياغ تارتىش ماشىنىسى سېتىۋېلىنىپ، پار قازىنى ئۆزگەرتىپ قۇراشتۇرۇلۇپ، يىل ئاخىرىغىچە 1300 تونىنا سۇ يېغى تارتىلدى، 1 مىليون 242 مىڭ يۈەن پايدا يارىتىلدى، نەتىجىدە بۇ زاۋۇت ئاپتونوم رايون بويىچە ئالدىنقى سىستېمىسىدىكى ئىلغار كارخانا بولۇپ باھالاندى. 1990 - يىلغا كەلگەندە دۆلەت ئىلكىدىكى ۋە كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى كارخانىلار 1511 تونىنا سۇ يېغى تارتتى.

80 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا جۈۋازدا ياغ تارتىشنىڭ ئورنىنى شەخسلەر ئىشلىتىدىغان كىچىك ياغ تارتىش ماشىنىسىدا ياغ تارتىش ئىگىلىدى.

§ 5 . يېمەكلىك پىششىقلاش

خەلق ئارىسىدىكى ئاز سانلىقى ئۇستىلار يەرلىك ئۇسۇلدا ماتاق قاتارلىق ئۇششاق يېمەكلىكلەرنى ئىشلەيدۇ. ناۋايخانا ناھىيىنىڭ ھەممە يېرىگە تارقالغان بولۇپ، نان، سامسا

قاتارلىق يېمەكلىكلەر پىشۇرۇلىدۇ.

40 - يىللارنىڭ ئاخىرى 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ناھىيە بازىرىدا لېيۇۋەنشيالىك، ماباۋشەن ئائىلىلىرى ھاراق چىقىراتتى، ئۇلار ئۆزلىرى ئىشلەپچىقىرىپ، ئۆزلىرى ساتاتتى، ئاساسەن، بازار ئاھالىلىرىنى تەمىنلەيتتى. يېزىلاردا ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا ئۆزۈمدىن مۇسەللەس چىقىرىلاتتى. شۇ مەزگىلدە مۇشۇنىشيالىك ئائىلىسى قاتارلىق ئائىلە ناھىيە بازىرىدا ئاچچىق سۇ چىقىرىپ ساتاتتى.

1958 - يىلى ناھىيىلىك ئۇنىۋېرسال پىششىقلاش زاۋۇتى قۇرۇلۇپ، ئاق ھاراق، ئاچچىق سۇ، جاڭيۇ، شېكەر، پېچىنە - پىرەنىك ئىشلەپچىقىرىلدى. شۇ يەردىن چىقىدىغان قىزىلچا يەرلىك ئۈسۈلدا پىششىقلىنىپ شېكەر چىقىرىلدى، بۇ خىل شېكەرنىڭ سۈپىتى ناچار، مەھسۇلاتى تۆۋەن، كۆپ قىسمى قاسماق شېكەر بولۇپ قالغاچقا، كېيىنچە شېكەر چىقىرىش توختىتىلدى. ئاچچىق سۇ، جياڭيۇ چىقىرىشمۇ 1962 - يىلى توختىتىلدى، ھاراق چىقىرىش سېخى ساقلاپ قېلىندى. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا يىلىغا 30 تونىنا ئەتراپىدا ئاق ھاراق چىقىرىلدى.

1989 - يىلى يېمەكلىكلەر شىركىتى 230 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىپ كونسېرۋا ئىشلەپچىقىرىش لىنىيىسى قۇردى. 1990 - يىلىغا كەلگەندە 35 تونىنا قەنت - گېزەك، 73 تونىنا مېۋە كونسېرۋاسى، يەنە بىر قىسىم پۇرچاق مەھسۇلاتى ئىشلەپچىقىرىلدى.

6 § . دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش

50 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا ناھىيىلىك دېھقانچىلىق سايمانلىرى زاۋۇتى يېڭىچە ساپان، كولتىۋاتور، سېيالكا، دان ئايرىش ماشىنىسى قاتارلىق ماتورسىز ئوتتۇرا تىپتىكى دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ئىشلەپچىقىرالايتتى.

1965 - يىل 3 - ئايدا ناھىيىلىك دېھقانچىلىق سايمانلىرى زاۋۇتىنىڭ نامى تراكتور پونكىتىغا ئۆزگەرتىلدى، بۇ پونكىت ناھىيە تەۋەسىدىكى بىر قىسىم يەرلەرنى تراكتور بىلەن ھەيدەش ۋە تېرىش، قوشۇمچە ئوتتۇرا ۋە كىچىك تىپتىكى دېھقانچىلىق ماشىنا - سايمانلىرىنى رېمونت قىلىش ۋە ياساش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولدى. 1970 - يىلى تراكتور شوپۇرلىرى گۇڭشې، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىغا چۈشۈرۈلۈپ، تراكتور پونكىتى دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلدى. 1979 - يىلى يېڭىدىن 1239 كۋادرات مېتىرلىق زاۋۇت ئۆيى سېلىندى، قىرىش ئىستانوكى، تۆشۈك تېشىش ئىستانوكى، يونۇش ئىستانوكى، رەندىلەش ئىستانوكى، سىلىقداش ئىستانوكى قاتارلىق مېتال كېسىش ئىستانوكىدىن 25 ى، بىر ئاپتوموبىل سەپلەندى. بۇ زاۋۇت تراكتور ۋە دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى رېمونت قىلالايدۇ ھەمدە ئوتتۇرا تىپتىكى دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ياسىيالايدۇ. 1980 - يىلى دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش، ياساش سېخىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 126 گە، ئۇلار يارانقان مەھسۇلات قىممىتى 401 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بۇ زاۋۇت 1985 - يىلدىن باشلاپ مۇقىم تىپلىق يېڭى مەھسۇلات — سۈلياۋ يوپۇق يېپىپ ئۇۋلاپ كېۋەز تېرىش ماشىنىسىنى ئىشلەپچىقاردى، يىللىق ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى 1300 دانە ئىدى، ئەمەلىيەتتە تەخمىنەن 500 دانە ئىشلەپچىقاردى.

1990 - يىلغا كەلگەندە ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى بىلەن 2 - يېنىك سانائەت ئىدارىسى دېھقانچىلىق سايمانلىرى زاۋۇتىدىن ئىبارەت 2 دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى كارخانىسىنىڭ تۇراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 1 مىليون 551 مىڭ يۈەنگە، ئىشچى - خىزمەتچىسى 91 گە يەتتى. بىر يىلدا سۈلياۋ يوپۇق يېپىپ ئۆڭلاپ كېڭەز تېرىش ماشىنىسىدىن 855 نى، كىچىك تراكتور پرىتسېپىدىن 111 نى، ئۇلاغقا سۈرىتىلىدىغان ماپاندىن 100 نى، ئۇلاغقا سۈرىتىلىدىغان كولتىۋاتوردىن 200 نى ئىشلەپچىقىرىپ، مەھسۇلات قىممىتىنى 911 مىڭ يۈەنگە يەتكۈزۈپ، 61 مىڭ يۈەن پايدا ئالدى. 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە رېمونت قىلىش نۇقتىسىدىن 7 سى، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش كەسپىي ئائىلىسىدىن 5 ى بار بولدى.

IV باب

كۆمۈر قېزىش، توك چىقىرىش

1 § . كۆمۈر قېزىش

ناھىيىدە كۆمۈر سانائىتىگە دائىر ناھىيىلىك كۆمۈر كانلا بار. كۆمۈركان ئونسۇ ناھىيىسىنىڭ قىرغىز يېزىسىدىكى بايىلىقئاتا تاغ تىزمىلىرى ئارىسىغا جايلاشقان بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 180 كىلومېتىر كېلىدۇ.

بۇ كۆمۈر كان 1958 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» نىڭ مەھسۇلى ئىدى، 1962 - يىلى ئىشتىن توختىتىلىپ، 5 ئىشچى - خىزمەتچى كانغا قاراشقا قالدۇرۇلدى. ئەينى چاغدا كۆمۈر قول بىلەن قېزىلاتتى، يىللىق كۆمۈر مىقدارى 600 تونىنا ئىدى. 1965 - يىلدىن كېيىن مەملىكەت بويىچە «بەش كىچىك» سانائەتنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، كۆمۈركاننىڭ ئىشلەپچىقىرىشى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1970 - يىلى قىشتىن باشلاپ رەھبەرلىك تەدرىجىي تولۇقلىنىپ، ئىشچىلار كۆپەيتىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى كېڭەيتىلدى. 1987 - يىلغا كەلگەندە كۆمۈركاننىڭ تۇراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 96 مىڭ يۈەنگە، ئىشچى - خىزمەتچىسى 68 گە يەتتى، ئىشلەپچىقىرىپ ساتقان كۆمۈرى 13 مىڭ 688 تونىنغا، مەھسۇلات قىممىتى 233 مىڭ يۈەنگە، ئالغان پايدىسى 39 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1990 - يىلغا كەلگەندە ئىشلەپچىقىرىش رايونىدىكى كان قۇدۇقىنى بويلاپ سوزۇلغان دائىرە 2.5 كۋادرات كىلومېتىرغا يەتتى، كۆمۈر تۈز قۇدۇق شەكلىدە قېزىلدى، كۆمۈر توشۇلىدىغان 2 تۈز ئۆتكۈر، تۈز قۇدۇقتىن كۆمۈر قېزىلىدىغان 3 خاك يولى بار، يىللىق كۆمۈر قېزىش ئىقتىدارى 30 مىڭ تونىنا. بىر يىلدا ئىشلەپچىقىرىلىپ سېتىلغان كۆمۈر 25 مىڭ تونىنغا، مەھسۇلات قىممىتى 528 مىڭ يۈەنگە، ئېلىنغان پايدا 54 مىڭ 700 يۈەنگە يەتتى. كۆمۈركان ئاپتونوم رايونىنىڭ تەدرىلىشىگە ۋە مۇكاپاتلىشىغا ئېرىشتى. كان باشلىقى خې جىمىڭ 1985 - يىلى كۆمۈر سانائىتى

مىنىستىرلىكى تەرىپىدىن «مەملىكەتلىك كۆمۈر سىپىدىكى ئەمگەك نەمۇنچىسى» دېگەن نامغا ئېرىشتى. ئۇ 1986 - يىلى بېيجىڭگە بېرىپ تەقدىرلەش يىغىنىغا قاتناشتى.

§ 2 . توك چىقىرىش

1. ئارال سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى

ئارال ئېلېكتر ئىستانسىسى تامتوغراق يېزىسىدىكى ئارال ئاساسلىق سۇغىرىش ئۆستەڭگە جايلاشقان بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 6 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ ئىستانسا 1971 - يىلى قۇرۇلغان، لايىھىدىكى گېنېراتورلىرىنىڭ سىغىمچانلىقى 160×3 كىلوۋات، 1971 - يىلدىكى گېنېراتور سىغىمچانلىقى 125×2 كىلوۋات، 1980 - يىلدىكى گېنېراتور سىغىمچانلىقى 200×1 كىلوۋات. 1985 - يىلى 1971 - يىلدىكى گېنېراتور 160×2 كىلوۋاتقا ئۆزگەرتىلدى. 1990 - يىلى گېنېراتور سىغىمچانلىقى 520 كىلوۋاتقا يەتكۈزۈلدى، بۇنىڭغا 820 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىدى. بۇ ناھىيە تەۋەسىدىكى تۇنجى ئېلېكتر ئىستانسىسى شۇنداقلا ئاساسلىق ئېلېكتر ئىستانسىلىرىنىڭ بىرى. 1971 — 1980 - يىلغىچە يىللىق ئەڭ تۆۋەن توك تارقىتىش مىقدارى 200 مىڭ كىلوۋات سائەتكە، ئەڭ يۇقىرى توك تارقىتىش مىقدارى 600 مىڭ كىلوۋات سائەتكە يەتتى. بۇ ئىستانسا 1981 - يىلى 700 مىڭ كىلوۋات سائەت، 1982 - يىلى 690 مىڭ كىلوۋات سائەت، 1983 - يىلى 650 مىڭ كىلوۋات سائەت، 1984 - يىلى 640 مىڭ كىلوۋات سائەت، 1985 - يىلى 710 مىڭ كىلوۋات سائەت، 1986 - يىلى 1 مىليون 90 مىڭ كىلوۋات سائەت، 1987 - يىلى 1 مىليون 200 مىڭ كىلوۋات سائەت، 1988 - يىلى 1 مىليون 350 مىڭ كىلوۋات سائەت، 1989 - يىلى 1 مىليون 540 مىڭ كىلوۋات سائەت، 1990 - يىلى 1 مىليون 650 مىڭ كىلوۋات سائەت توك تارقاتتى.

2. دۆڭقىشلاق سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى

دۆڭقىشلاق ئېلېكتر ئىستانسىسى بەشئېرىق ئۆستەڭنىڭ ئايىغىدىكى سۇ قايدۇرۇش ئۆستەڭگە جايلاشقان بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 33 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ ئىستانسا 1982 - يىلى قۇرۇلغان، لايىھىدىكى گېنېراتور سىغىمچانلىقى 205 × 3 كىلوۋات، ئەمەلىي گېنېراتور سىغىمچانلىقى 320 × 2 كىلوۋات، بۇنىڭغا 980 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنغان. لايىھىدىكى يىللىق توك تارقىتىش ۋاقتى 8 ئاي. بۇ ئىستانسا 1982 - يىلى 240 مىڭ كىلوۋات سائەت، 1983 - يىلى 610 مىڭ كىلوۋات سائەت، 1984 - يىلى 620 مىڭ كىلوۋات سائەت، 1985 -يىلى 910 مىڭ كىلوۋات سائەت، 1986 - يىلى 1 مىليون 380 مىڭ كىلوۋات سائەت، 1987 - يىلى 1 مىليون 420 مىڭ كىلوۋات سائەت، 1988 - يىلى 1 مىليون 500 مىڭ كىلوۋات سائەت، 1989 - يىلى 2 مىليون 80 مىڭ كىلوۋات سائەت، 1990 - يىلى 1 مىليون 950 مىڭ كىلوۋات سائەت توك تارقاتتى.

يۇقىرىدىكى 2 ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى يەنى 1966 - يىلى يېزا ئىگىلىك 1 - شى 16 - تۆەن - مەيداننىڭ يارىدىمىدە غورۇچۆل گۈڭشېسىدا «سەكرەپ ئىلگىرىلەش» سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ گېنېراتور سىغىمچانلىقى 55×1 كىلوۋات ئىدى، شۇنىڭدىن باشلاپ كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرىنى قۇرۇشنىڭ يۇقىرى دولقۇنى قوزغالدى. 1967 - يىلدىن كېيىن بەشئېرىق ئېلېكتر ئىستانسىسى، خوجاباسقاق ئېلېكتر ئىستانسىسى، يەكلى ئېلېكتر ئىستانسىسى، تۈگمەنبېشى ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلدى. 1982 - يىلغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى 7 گە، گېنېراتور 13 كە، گېنېراتور سىغىمچانلىقى 1575 كىلوۋاتقا يەتتى. تېخنىكا ۋە باشقۇرۇش سەۋىيىسى تۆۋەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۈسكۈنىلەر ئۈزۈن مۇددەت رېمونت قىلىنمىغان بولغاچقا، ئارال، دۆڭقۇشلاق ئېلېكتر ئىستانسىلىرىدىن باشقا ئىستانسىلار 1985 - يىلى كېرەكسىز قىلىندى.

3. دېزېلىن بىلەن توك چىقىرىش

1961 - يىل 8 - ئايدا ناھىيىلىك دېھقانچىلىق سايمانلىرى زاۋۇتى «ستالىن» ماركىلىق 100 كىلوۋاتلىق دېزېلىن بىلەن توك چىقىرىش گېنېراتور گۇرۇپپىسىدىن بىرنى سېتىۋېلىپ، ناھىيە بازىرىدىكى ئىدارە - ئورگان ۋە بىر قىسىم ئاھالىلەرنى يورۇتۇش توكى بىلەن تەمىنلىدى، بۇنىڭ بىلەن توك بولماسلىق تارىخىغا خاتىمە بېرىلدى. 1964 - يىلى 80 كىلوۋاتلىق دېزېلىن بىلەن توك چىقىرىش گېنېراتور گۇرۇپپىسىدىن بىرنى كۆپەيتىپ، يورۇتۇشتىن باشقا يەنە تراكتور پونكىتى ۋە ئۇن زاۋۇتىنى توك بىلەن تەمىنلىدى.

ئارال ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دېزېلىن بىلەن چىقىرىلغان توك ھەر يىلى 3 — 6 ئايغىچە بولغان سىلىكسۇ مەزگىلىدە ناھىيە بازىرى رايونىنى يورۇتۇش توكى بىلەن تەمىنلەشكە ئىشلىتىلدى، دېزېلىن گېنېراتورى 80 - يىللارغا كەلگەندە براكقا چىقىرىلدى.

1982 - يىلى ناھىيە مالىيىسىدىن 100 مىڭ يۈەن مەبلەغ ئاجرىتىلىپ، «قىزىل قىيا» ماركىلىق قۇۋۋىتى 200 كىلوۋات كېلىدىغان دېزېلىن بىلەن توك چىقىرىش گېنېراتور گۇرۇپپىسىدىن بىرى سېتىۋېلىنىپ، سىلىكسۇ مەزگىلىدە يورۇتۇشقا قوشۇمچە قىلىنىدىغان توك مەنبەسى قىلىندى، يىلىغا 50 مىڭ كىلوۋات سائەت ئەتراپىدا توك تارقاتتى. پاختا چىقىرىش، ئۇن تارتىشتا، ئاساسەن، ئۆزلىرى تەييارلىغان دېزېلىن بىلەن توك چىقىرىش گېنېراتورىغا تايىنىلدى.

1988 - يىلى 35 كىلوۋولتلۇق توك يوللاش - بېسىم ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشى پۈتكەندىن كېيىن، ئاقسۇ 2 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ توكى كەلتۈرۈلدى، بۇنىڭ بىلەن دېزېلىن گېنېراتورلىرى تەدرىجىي شاللىۋېتىلدى.

§ 3. توك بىلەن تەمىنلەش

70 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ئارال ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيە

بازىرىغىچە 10 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا 10 كىلوۋولتلۇق توك يوللاش سىمى تارتىلدى ۋە بېسىم ئاشۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى، بۇنىڭ بىلەن ناھىيە بازىرىدىكى توك تەقسىملىگۈچى 12 ترانسفورماتور (625 كىلوۋولت ئامپېرلىق) توك بىلەن تەمىنلەندى. 1971 — 1979 - يىلغىچە تەمىنلەنگەن توك 200 مىڭ — 600 مىڭ كىلوۋات سائەت ئارىلىقىدا بولۇپ، مەزكۇر توك بىلەن تەمىنلەش رايونى ناھىيە بازىرىنىڭ تەخمىنەن 40% نى توك بىلەن تەمىنلىدى.

1981 - يىلى ئارال ئېلېكتر ئىستانسىسىدىن تامتوغراق يېزىسىنىڭ 1 -، 3 - چوڭ ئەترەتلىرىگە 10 كىلوۋولتلۇق، ناھىيە بازىرىدىن «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانى، باغتوغراق يېزىسىغا 10 كىلوۋولتلۇق سىم تارتىلدى. 1982 - يىلى دۆڭقىشلاق ئېلېكتر ئىستانسىسىدىن بەشئېرىقنى بويلاپ خوجا باسقاق، «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانىنىڭ 4 - لىيەنىدىكى ماشىنىلاشقان قۇدۇق پىلانلانغان رايوندىن ئۆتىدىغان 25 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا 10 كىلوۋولتلۇق توك تەقسىملەش سىمى تارتىلدى، ئاندىن ناھىيە بازىرىغا ياندۇرۇپ كېلىنىپ، دۆڭقىشلاق ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ توك يوللاش مەسلىسى ھەل قىلىندى، لىنىيە بويىدىكى يېزا - كەنتلەرنىڭ توك ئىشلىتىشىگە ئېتىبار بېرىلدى، نەتىجىدە ئاۋات ناھىيىسىنىڭ ئاددىي ئېلېكتر تورى شەكىللەندى. 1980 — 1984 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە 10 كىلوۋولتلۇق سىمنىڭ ئۇزۇنلۇقى 65 كىلومېتىرغا، 10 كىلوۋولتلۇق ترانسفورماتور 48 گە، قۇۋۋىتى 1920 كىلوۋولت ئامپېرغا، يىلىغا تەمىنلەيدىغان توك 1 مىليون 260 مىڭ كىلوۋات سائەتكە يەتتى.

1984 - يىلى توك بىلەن تەمىنلەش پونكىتى قۇرۇلۇپ، ناھىيە بويىچە ئېلېكتر تورىنى بىر تۇتاش باشقۇردى. پونكىت ئەينى چاغدىكى ئاددىي ئېلېكتر توردىن پايدىلىنىپ، لىنىيىنى يېزا، دېھقانچىلىق مەيدانلىرى ۋە كەنتلەرگىچە ئۇزارتىپ، توك بىلەن تەمىنلەش رايونىنى كېڭەيتتى، ئېلېكتر قۇۋۋىتىنىڭ كۆتۈرۈش كۈچى جەھەتتە ئېھتىياج تەمىنلەشتىن زور بولدى. 1986 - يىلى ناھىيە بويىچە 10 كىلوۋولتلۇق سىم يولى 141 كىلومېتىرغا، 10 كىلوۋولتلۇق ترانسفورماتور 67 گە، قۇۋۋىتى 2250 كىلوۋولت ئامپېرغا يەتتى. ناھىيە بازىرىدا توك بىلەن تەمىنلەش كۆلىمى 70% كە، يېزىلاردىكى يېزا - مەيدانلارنىڭ توك يېتىپ بارغان كۆلىمى 50% كە، يىللىق تەمىنلەنگەن توك 2 مىليون 470 مىڭ كىلوۋات سائەتكە يەتتى.

1986 - يىلى ناھىيىلىك سۇ ئېلېكتر شىركىتى قۇرۇلدى. 1987 - يىلى ناھىيىنىڭ ئېلېكتر تورى دۆلەت ئېلېكتر تورى ئۆلچىمىگە ئاساسەن بىر تۇتاش پىلانلاندى. 1987 - يىل 10 - ئايدا 35 كىلوۋولتلۇق توك يوللاش - بېسىم ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشىنىڭ 1 - قارارلىق قۇرۇلۇشى پۈتتۈرۈلۈپ ناھىيە بازىرىدىن دۆڭقىشلاق ئېلېكتر ئىستانسىسىغىچە 25 كىلومېتىرلىق 35 كىلوۋولتلۇق توك يوللاش سىمى تارتىلدى. 1988 - يىلى 2 - قارارلىق قۇرۇلۇش پۈتتۈرۈلۈپ، دۆڭقىشلاق ئېلېكتر ئىستانسىسىدىن ئاقسۇ 2 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسىغىچە 25 كىلومېتىرلىق 35 كىلوۋولتلۇق توك يوللاش سىمى تارتىلدى، ناھىيە بازىرىدا مەركىزىي ترانسفورماتور پونكىتى قۇرۇلۇپ، 1989 - يىل 4 - ئايدا پۈتكۈزۈلۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى. بۇ قۇرۇلۇشقا سۇ ئېلېكتر مىنىستىرلىكى ناھىيە دەرىجىلىك ئېلېكتر توردا كېڭەيتىدىغان بىر خىل يېڭى تېپتېكى «CMOS تۆت بىرلەشمە توپلاشتۇرۇلغان توك يوللىق كونترول قىلىش سۇپىسى» كىرگۈزۈلۈپ، توك يېغىش پونكىتىنى كونترول قىلىش، ئۆلچەش، سىگنال بېرىش، ئاسراشتىن ئىبارەت 4 خىل ئىقتىدار بىر گەۋدىلەشتۈرۈلدى.

1990 - يىل 7 - ئايدا ناھىيىنىڭ ئېلېكتر توري ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ئېلېكتر توري بىلەن تۇتاشتۇرۇلۇپ، ناھىيە تەۋەسىدىكى توك بىلەن تەمىنلەش جەھەتتىكى جىددىيلىك پەسەيتىلدى.

1990 - يىلى ناھىيە بازىرىدىكى توك ئىشلەتكۈچى چوڭ - چوڭ ئورۇنلار، يېزىلار، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدىن ناھىيە بازىرىدىكى مەركىزىي ترانسفورماتور پونكىتىغىچە 10 كىلوۋولتلۇق مەخسۇس لىنىيىدىن 10 ى تارتىلىپ، ناھىيە ئېلېكتر توري تەدرىجىي مۇنتىزملىشىشقا قاراپ يۈزلەندى.

§ 4 . توك ئىشلىتىشنى باشقۇرۇش

1984 - يىلدىن ئىلگىرى ئاراڵ ئېلېكتر ئىستانسىسىنى ناھىيىلىك مالىيە ئىدارىسى، دۆڭقىشلاق ئېلېكتر ئىستانسىسىنى سۇ ئېلېكتر ئىدارىسى باشقۇراتتى. 2 ئېلېكتر ئىستانسىسى ناھىيە بازىرىدىكى بىر بۆلەك ئابونتلارنى ئىگىلىگەن بولۇپ، تورلاشمىغاندى، 2 ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ گېنېراتور گۇرۇپپىسىنىڭ يېرىمى قۇرۇق ئايلىناتتى، يوللانغان توكنىڭ 38.7% دىن كۆپرەكى ئۇنۇمسىز سىمدا زىيانغا ئۇچرايتتى، ئىقتىسادىي ئۇنۇمى ناچار، زىيان ئېغىر ئىدى.

1984 - يىل 11 - ئايدا توك بىلەن تەمىنلەش پونكىتى قۇرۇلدى. 1985 - يىلى ئاراڵ ئېلېكتر ئىستانسىسى سۇ ئېلېكتر ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. توك بىلەن تەمىنلەش پونكىتى بىلەن 2 ئىستانسا كەسپىي جەھەتتە مۇستەقىل بولدى، مالىيىدە مۇستەقىل ھېسابات قىلدى، توك بىلەن تەمىنلەش پونكىتى 2 ئىستانسىسىنىڭ پۈتكۈل توكىنى يوللاپ بەردى ھەمدە ئېلېكتر توربىنى ۋە توك بىلەن تەمىنلەش تىجارىتىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولدى. پۈتۈن لىنىيە تورلاشتۇرۇلمىغاچقا، كۆتۈرۈش كۆچىنىڭ ئېشىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ، ئېلېكتر ئېنېرگىيىسىنىڭ سۈپىتى ناچارلاشتى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئېلېكتر قۇۋۋىتىنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئىپتىدائىي، خەۋەرلىشىش قالاق بولغاچقا، توك بىلەن نورمال تەمىنلەشكە بولمىدى، ئەڭ يۇقىرى كۆتۈرۈش قۇۋۋىتى 960 كىلوۋات، ئەڭ تۆۋەن كۆتۈرۈش قۇۋۋىتى 50 كىلوۋات بولۇپ، كۆتۈرۈش قۇۋۋىتىنىڭ تەقسىملىنىشى ئىنتايىن تەكشىسىز بولدى. سانائەت ئورۇنلىرى توك ئىشلىتەلمىدى، ئاھالىلەرنىڭ چىراغ يورۇتۇشى يۇقىرى پەللىگە چىققاندا توك يېتىشمىدى، باشقا چاغلاردا گېنېراتور قۇرۇق ئايلاندى.

1986 - يىلى سۇ ئېلېكتر شىركىتى قۇرۇلۇپ، توك بىلەن تەمىنلەش پونكىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى ھەمدە توك بىلەن تەمىنلەش جەھەتتە ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر ئىسلاھ قىلىندى. توك بىلەن تەمىنلەشنى باشقۇرۇش ئىلگىرىكىدىن ئىلمىيلاشتى، مۇۋاپىقلاشتى، خىزمەت ئۇنۇمى ئۆستى. تورلاشتۇرۇش ئىشقا ئاشۇرۇلغاچقا، توك بىلەن تەمىنلەش ئىلگىرىكىدىن نورماللاشتى، توك بېسىمى ئۇرلىدى، توك مىقدارى كۆپەيدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە توكنىڭ سىم تانابتا خورىشىمۇ زور دەرىجىدە ئازايدى. 1989 - يىلى ئاقسۇ 2 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسىدىن ئاۋات ناھىيىسىگىچە 25 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا 35 كىلوۋولتلۇق سىم تارتىلدى ھەمدە بېسىم ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشى تاماملاندى، بۇنىڭ بىلەن ناھىيە تەۋەسىدە توك بىلەن تەمىنلەش ئەھۋالى زور دەرىجىدە ياخشىلاندى.

بىرنەچچە يىلدىكى ئاساسلىق سانائەت مەھسۇلات قىممىتى

جەدۋەل: 9 — 2 بىرلىكى: تۇمەن يۈەن

يىللار	كۆمۈر	يېمەكلىك	توقۇمىچىلىق	تىككۈچىلىك	كۆن - خۇرۇم	ئېلېكتر قۇۋۋىتى	بىناكارلىق ماتېرىياللىرى	ماشىنىسازلىق
1949		3	5.4		5.7			
1952		4	4.8		5.9			
1957		12.1	8.4		6.4			
1962		53	39.5		23.6			
1965	0.3	73.1	60.4	2.9	9.8			14.5
1970	1.3	84.5	202.7	3.3	6.9	0.2	1.2	10.9
1975	10.2	55.3	288.2	9.1	18.1	24	2.1	37.6
1978	15.6	111.1	213.8	23.6	37.8	26.4	3.3	47.5
1983	25.3	166.9	524.6	31	11	20.2	5	38.1
1985	47.6	163.4	549	38.5	5.2	39.5	11.5	23
1986	48.8	225.3	627.7	44	15.6	35.4	14.7	23.5
1987	58.5	437.6	777	26.6	11.1	34.8	10.2	27.5
1988	58	364.7	1161.8	39	6.2	25.7	11.9	50
1989	43	401.6	1472.7	40	7	84.7	21.40	43.5
1990	66	521.6	2865.9	51	14.2	48.4	22.9	107.1

1953 — 1990 - يىلغىچە بولغان ئاساسلىق سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ مىقدارى

جەدۋەل: 9 — 3

تۈرلەر / مىقدارى / يىللار	تارقىتىلغان توك (تۇمەن كىلوۋات سائەت)	كۆمۈر (تونا)	تارتىلغان ئۇن (تونا)	گۇرۇچ (تونا)	تارتىلغان ياغ (تونا)	چىقىرىلغان پاختا (تونا)	ئۆتۈك (پار)	سوپۇن (تونا)	ئاق ھاراق (تونا)	كېسىلگەن ياغاچ (كۇب مېتىر)	تۆمۈردىن ياسالغان كىچىك دېھقانچىلىق سايمىنى (1000 دانە)
1953			4				1580	4.7	1.5		
1954			199	53			1723	5	1.9		
1955			568	100	19		1867	5.3	2.2		2.7
1956			291	361	65		2010	5.5	2.5		5.6
1957			453	392	86	92.5	2298	5.6	3		7
1958			694	500	49	342.5	2441	6.3	3.1		8
1959		700	3374	1798	158	384	2585	5.3	2.9		17.6

13.6		2.6	4.5	2872	801.5	85	2280	2027	1500	1	1960
15.2		2	3.6	2902	2096	127	162	2158		1.5	1961
14.8		1.3	12.1	1400	250	140	170	1600		3.6	1962
70		3.1	23.8	1185		23.8				2.7	1963
		6.9	16.4	5521		167				3.1	1964
5.9		3.8	8	5050		174.4			189	5	1965
13.5	29	5.5	2	4566		197.5			180	12.1	1966
13	25	2	5.9	1565		66			1068	8.7	1967
10.4	36			1062		108			625	4.5	1968
9.4	35	1.9		680		104			720	8.6	1969
9	38		40	1996		152			1060	9.5	1970
4	32			1501		112			1200	13.3	1971
5	1468			1723		137.4			2400	10.9	1972
5	1500			1279		105			4000	10.4	1973
5	1000			1839		74.5			4500	11.5	1974
10	1200	5	15	1500		146			6000	12.1	1975
6	800	14	20	3859		384.5			8000	13	1976
6	3000	10	25			324			12000	78.2	1977
	2000	30	24	1507		282			12000	114.9	1978
6	3125	28		1025	1110.5	407	105	2193	15000	128	1979
13.5	3856	25	14	866	853.9	328	27	2050	15326	125	1980
1	2814	32	2	1009	1248.2	342.5	210	2366	14514	149	1981
3	2097	27	27	398	1177.2	421	46	3075	9250	144	1982
4.7	843	26	28		1746	645	80	2995	11783	181	1983
5	1156	24	31		1750	734	34	2511	12456	192	1984
6.3	2600	30	46		1830	548	50	3065	22000	212	1985
11.6	2503	32	36		4506	544	100	2702	22735	279	1986
15.4	207	16	46		5235.7	702	41	3840	27193	268	1987
17.8	130	7			5870	1017	75	3986	27000	338	1988
12	110				5985	1434	67	7458	20000	403	1989
8	100				15002	1511	52	6365	22000	414	1990

ئونىنچى قىسىم

قاتناش: پوچتا - تېلېگراف

ئوننىچى قىسىم

قاتناش، پوچتا تېلېگراف

I باب

قاتناش

چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ 8 - يىلى (1828 - يىلى) دىن ئىلگىرى ئاقسۇدىن مارالبېشى، يەكەن، قەشقەرلەرگە بارىدىغان يولدىكى ھەربىي رابات ۋە ئۆتەڭلەر يەكەن دەرياسىنىڭ قىرغىقىنى بويلاپ تەسىس قىلىنغانىدى. يەكەن دەرياسى بويىدىكى ئىپتىدائىي توغراقلىقتا يىرتقۇچ ھايۋانلار بولغاچقا، بىر ئۆتەڭدىن يەنە بىر ئۆتەڭگىچە بولغان ئارىلىقتا، يولۇچىلارنىڭ كېچىنى ئۆتكۈزۈشى ئۇچۇن، يول بويىغا 4 تال ياغاچ تۇۋرۇك ئورنىتىلىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بىر كەپە ياساپ قويۇلغان. داۋگۇاڭ 8 - يىلى (1828 - يىلى) ھەربىي رابات ۋە ئۆتەڭلەر ئەسلىدىكى يەكەن دەرياسى بويىدىكى لىنىيىدىن شىمال تەرەپتىكى قەشقەر دەرياسى بويىغا كۆچۈرۈلۈپ، ناھىيە زېمىنىنىڭ شىمالىنى بويلاپ مېڭىپ كەلپىن تەۋەسىگە كىرىپ چىلان راباتى ئارقىلىق غەربكە ماڭىدىغان قىلىنغان. ئاقسۇدىن ئاۋات تەۋەسى ئارقىلىق تەكلىماكان قۇملۇقىغا كىرىپ، خوتەن دەرياسىنى بويلاپ پىيادە 15 كۈن ماڭسا خوتەنگە بارغىلى بولاتتى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە خوتەن دەرياسىنى بويلاپ 15 ئۆتەڭ تەسىس قىلىنغان، يول بويىدا توغراق، يۇلغۇنلار كۆپ ئىدى. مىنگو يىللىرىغا كېلىگەندە ئۆتەڭلەر ئۇزۇن مۇددەت باشقۇرىدىغان ئادەم بولمىغاچقا تاشلىۋېتىلگەن. 1949 - يىل 12 - ئاينىڭ 15 - كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 2 - جۇن 5 - شى 15 - تۇەن مۇشۇ يول ئارقىلىق خوتەنگە باردى.

1958 - يىلدىن ئىلگىرى ناھىيە تەۋەسىدە مۇنتىزم تاشيول يوق ئىدى، يېزا بىلەن يېزا ئارىلىقىدىكى يوللارنىڭ كۆپىنچىسى ئادەم، ئۇلاغ ۋە ھارۋىلارنىڭ مېڭىشى ئارقىلىق شەكىللەنگەن. يولدا ئوت - چۆپلەر ئۆسۈپ كېتەتتى، يولنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتكەن ئېرىق - ئۆستەڭلەردە كۆۋرۈك يوق ئىدى، يولۇچىلار ۋە ھارۋىلار سۇنى كېچىپ ئۆتەتتى. كېچىپ ئۆتكىلى بولمايدىغان جايلارغا ئاددىي ياغاچ كۆۋرۈك سېلىنغانىدى، بۇ كۆۋرۈكلەر دائىم بۇزۇلۇپ تۇراتتى، بۇزۇلغان كۆۋرۈكلەر رېمونت قىلىنىپ تۇرۇلاتتى. 80 - يىللاردا ناھىيە - يېزا تاشيوللىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئاسفالتلاشتۇرۇلدى، كەنت بىلەن كەنت ئارىلىقىدىكى توپا يوللارمۇ شېغىل يولغا ئۆزگەرتىلدى، ھەممە يەرگە ئاپتوموبىل بارالايدۇ. ئاۋات ناھىيىسىدە تاشيول قاتنىشىدىن باشقا، ھاۋا ياكى سۇ قاتنىشى يوق.

§1 . يول

1. ئۆلكە يولى 208 - لىنىيىسى (ئەسلىدىكى 2952 - لىنىيە)

ناھىيە تەۋەسىدە ئاقسۇدىن ئاۋاتقا بارىدىغان بىر ئۆلكە يولى بار. بۇ يول ئاقسۇدىكى غەربىي كۆۋرۈكتىن باشلىنىپ، ئاۋات ناھىيە بازىرىدا ئاخىرلىشىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 58 كىلومېتىر، يول ئۇلىنىش كەڭلىكى 10 مېتىر، يول يۈزىنىڭ كەڭلىكى 7 مېتىر. بۇ 3 - دەرىجىلىك ئۆلچەمدىكى تاشيول.

بۇ ئەسلىدە ئات ھارۋىسى ماڭىدىغان يول ئىدى، مىنگۇنىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) دىن كېيىن ئاۋات ناھىيىسى زور بىر تۇركۈم خەلق ئىشچىلىرىنى ئەۋەتىپ ناھىيە بازىرىدىن شىمالغا سوزۇلۇپ سىدىقكۆۋرۈكتىن ئۆتىدىغان 20 كىلومېتىر توپا يولنى ياسىغان. كېيىن ئانچە - مۇنچە رېمونت قىلىنغان بولسىمۇ، ئاسرايدىغان ئادەم بولمىغاچقا، كەلكۈن چېقىپ، ئۆستەڭ سۈيى يامراپ كېتىپ، يول ئېگىز - پەس بولۇپ كەتكەن. 1957 - يىلى ئاقسۇ ناھىيىسى بىلەن ئاۋات ناھىيىسى 1500 دىن ئارتۇق خەلق ئىشچىسىنى سەپەرۋەر قىلىپ، 300 كالا، ئات ھارۋىسىنى ئىشقا سېلىپ، ئۇز تەۋەسىدىكى يولنى ياسىدى، 1958 - يىلى ئەتىيازغىچە ئاۋات ناھىيە بازىرىدىن ئۇرۇمچى - قەشقەر تاشيولى (دۆلەت يولى 314 - لىنىيىسى) غا تۇتىشىدىغان 60 كىلومېتىر ئاددىي تاشيول ياسالدى، يولغا ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 121 مېتىر كېلىدىغان 8 ياغاچ كۆۋرۈك سېلىندى، 18 ياغاچ سۇئۆگۈچ ياسالدى، بۇ، دەرىجىگە توشمايدىغان توپا يول ئىدى. ئەتىيازدا پاتقاق ئۆرلەپ، يازدا سۇ بېسىپ كېتىپ، يول يۈزى ئوڭغۇل - دوڭغۇل بولۇپ كېتەتتى. 1959 - يىلى خەلق ئىشچىلىرى ئاجرىتىلىپ، 9.35 كىلومېتىر يول رېمونت قىلىندى ھەمدە ئاز مىقدارداۋا شېغىل يانتۇزۇلدى. 1975 - يىلى 3 - دەرىجىلىك يول ئۆلچىمى بويىچە ئۆزگەرتىلىپ، پۈتۈن لىنىيىگە شېغىل يانتۇزۇلدى، ياغاچ كۆۋرۈك، ياغاچ سۇئۆگۈچلەر بېتون قۇرۇلمىلىق قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. 1985 - يىلى زور بىر تۇركۈم خەلق ئىشچىلىرى تەشكىللىنىپ ئەگرى جايلىرى تۈزلەندى، يول ئۇلى ۋە يول يۈزى كۆتۈرۈلدى ۋە كېڭەيتىلدى ھەمدە ئاسفالت يانتۇزۇلۇشقا باشلىدى. 1986 - يىل 10 - ئايغا كەلگەندە يول پۈتۈنلەي پۈتتى. بۇ يولدا ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 112.7 مېتىر كېلىدىغان بېتون كۆۋرۈكتىن 8 ى؛ بېتون تاختا يېپىلغان سۇئۆگۈچتىن 16 سى، يۇمىلاق سۇئۆگۈچتىن 72 سى بار. ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشىغا 3 مىليون 870 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيە توپلىغىنى 60 مىڭ يۈەن، خەلق ئىشچىلىرىنىڭ ئەمگىكىنى پۇلغا سۇندۇرغاندا 860 مىڭ يۈەن بولدى. 90 - يىللارنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە تاشيولنىڭ ئىككى ياقىسىنىڭ %90 قىسمىغا ئورمان بەلۋېغى بەرپا قىلىندى.

2. ناھىيە - يېزا يولى

1) ناھىيە بازىرىدىن باغتوغراققا بارىدىغان تاشيول

بۇ يول 13 كىلومېتىر، يول يۈزىنىڭ كەڭلىكى 6 مېتىر. بۇ ئەسلىدە ھارۋا ماڭىدىغان

يول ئىدى. 1964 - يىلى ناھىيە بازىرىدىن «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانىغا بارىدىغان ئاددىي تاشيول قىلىپ ياسالدى. 1984 - يىلى «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانىدىن باغتوغراق يېزىسىغا بارىدىغان ئاددىي تاشيول پۈتتى ھەمدە پۈتۈن لىنىيە كېڭەيتىلدى ۋە كۆتۈرۈلدى، ناھىيە بازىرىدىن «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانىغا بارىدىغان يولغا شېغىل ياتقۇزۇلدى. 1989 — 1990 - يىللىرى «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانىدىن باغتوغراق يېزىسىغا بارىدىغان يولغا شېغىل ياتقۇزۇلدى.

2) ناھىيە بازىرىدىن غورۇچۆل يېزىسىغا بارىدىغان تاشيول

بۇ يول 18 كىلومېتىر بولۇپ، 4 - دەرىجىلىك ئۆلچەمدىكى تاشيول، يول يۈزىنىڭ كەڭلىكى 6 مېتىر. بۇ ئەسلىدە ھارۋا ماڭىدىغان يول ئىدى، 1957 - يىلى ئاددىي تاشيول قىلىپ ياسالدى. 1985 - يىلى ۋىلايەت 70 مىڭ يۈەن تولۇقلىما ياردەم بەردى، خەلق ئىشچىلىرىنىڭ ئەمگىكىنىڭ قىممىتى 440 مىڭ يۈەن بولدى، بۇ مەبلەغ ئارقىلىق يولنىڭ ئەگرى جايلىرى تۈزلەندى، يول كۆتۈرۈلدى ۋە كېڭەيتىلدى، يولغا شېغىل ياتقۇزۇلدى، 2 بېتون كۆۋرۈك سېلىندى، 16 سۈڭگۈچ ياسالدى. 1987 - يىلى ئاسفالت ياتقۇزۇلدى. پۈتۈن لىنىيىنىڭ 80% ى كۆكەرتىلدى.

3) ناھىيە بازىرىدىن «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانىغا بارىدىغان تاشيول

بۇ يول 28 كىلومېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە 4 - دەرىجىلىك ئۆلچەمدىكى تاشيول 7.5 كىلومېتىر، يول يۈزىنىڭ كەڭلىكى 6 مېتىر. بۇ ئەسلىدە ھارۋا ماڭىدىغان يول ئىدى. 1964 - يىلى ئاددىي تاشيول قىلىپ ياسالدى، 1984 - يىلى قىشتىن 1985 - يىلى ئەتىيازغىچە خەلق ئىشچىلىرى تەشكىللىنىپ، ناھىيە بازىرىدىن جەنۇبقا سوزۇلغان 13 كىلومېتىر يول كېڭەيتىلدى ۋە يول يۈزىگە توپا تۆكۈلۈپ شېغىل ياتقۇزۇلدى، قالغان قىسمى يەنىلا ئاددىي تاشيول ئىدى. 1987 - يىلى ۋىلايەت 126 مىڭ 500 يۈەن تولۇقلىما ياردەم بەردى، خەلق ئىشچىلىرىنىڭ ئەمگىكىنى پۇلغا سۇندۇرغاندا 78 مىڭ يۈەن بولدى، بۇ پۇل بىلەن ناھىيە بازىرىدىن ئايباغ يېزىسىنىڭ جەنۇبىغىچە سوزۇلغان 7.5 كىلومېتىر يولغا ئاسفالت ياتقۇزۇلدى. پۈتۈن لىنىيىدە 3 بېتون كۆۋرۈك، بېتون تاختا يېپىلغان 6 سۈڭگۈچ، 11 يۇمىلاق سۈڭگۈچ بار. يولنىڭ 60% ى كۆكەرتىلدى.

4) ناھىيە بازىرىدىن ئايكۆل يېزىسىغا بارىدىغان تاشيول

بۇ يول 47.5 كىلومېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە 4 - دەرىجىلىك ئۆلچەمدىكى تاشيول 7 كىلومېتىر، يول يۈزىنىڭ كەڭلىكى 6 مېتىر. بۇ ئەسلىدە ھارۋا ماڭىدىغان يول ئىدى، 1959 - يىلى ئاددىي تاشيول قىلىپ ياسالدى. 1981 - يىلى قىشتىن 1982 - يىلى ئەتىيازغىچە 25 كىلومېتىر قىسمىغا شېغىل ياتقۇزۇلدى. 1986 - يىلى ناھىيە بازىرىدىن تامتوغراق يېزىسىغا بارىدىغان يولنىڭ 7 كىلومېتىر قىسمىغا ئاسفالت ياتقۇزۇلدى. پۈتۈن يولنىڭ 25 كىلومېتىر قىسمى كۆكەرتىلدى. يولدا 6 بېتون كۆۋرۈك، بېتون تاختا يېپىلغان 3 سۈڭگۈچ، 27 يۇمىلاق سۈڭگۈچ بار.

3. يېزا - كەنت يولى

يېزا بىلەن كەنت، كەنت بىلەن كەنت ئارىلىقىدىكى يوللار ئاددىي يول بولۇپ، كۆپىنچىسى توپا يول. ناھىيە بويىچە يېزا - كەنت يولىدىن 33 ى بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 300.8 كىلومېتىر كېلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە 4 - دەرىجىلىك ئۆلچەمدىكى تاشيول 14.6 كىلومېتىر،

دەرىجىگە توشمايدىغان يول 284 كىلومېتىر، تەبىئىي شەكىللىنىپ قالغان يول 2.3 كىلومېتىر. 267 كىلومېتىر يولنىڭ ئىككى ياقىسى كۆكەرتىلدى.

4. بازار رايونىدىكى يول

1975 - يىلدىن ئىلگىرى يوللارنىڭ ھەممىسى توپا يول ئىدى. ئاساسا يوللارنى «ھاۋا ئوچۇق چاغلاردا ئۆرلەيدۇ توپا، سېمونتتەك قاتىدۇ يامغۇر ياغقاندا» دېيىشەتتى. 1975 - يىلدىن كېيىن، ئىدارە - ئورگانلاردىكى كادىر ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەر تەشكىللىنىپ، ئاساسلىق كوچىلار ئويۇلۇپ شېغىل تۆكۈلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاسفالت يول 4.2 كىلومېتىر. كېيىن يوللار ئۆزلۇكسىز ئۆزگەرتىلدى. 1990 - يىلغا كەلگەندە بازار رايونىدىكى يول 16 گە، ئۆزۈنلۇقى 12.68 كىلومېتىرغا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئاسفالت يول 11.97 كىلومېتىر بولۇپ، بازار رايونىدىكى يوللارنىڭ ئۆزۈنلۇقىنىڭ 93.6% نى ئىگىلىدى. يوللارنىڭ ئىككى ياقىسى پۈتۈنلەي كۆكەرتىلدى.

§ 2. كۆۋرۈك، سۇئۆتكۈچ، كېچىك

70 - يىللاردىن ئىلگىرى ناھىيە تەۋەسىدە ياغاچ كۆۋرۈكلا بار ئىدى. 70 - يىللارنىڭ باشلىرىدىن 80 - يىللارنىڭ ئاخىرىغىچە ناھىيە بويىچە مۇستەھكەم پولات چۇنقلىق بېتون كۆۋرۈكتىن 13 ى، سۇئۆتكۈچتىن 75 ى ياسالدى. ئۆلكە يولى 208 - لىنىيىسىگە جايلاشقان سىدىقكۆۋرۈك بىلەن قىزىل بايراق كۆۋرۈكىدىن باشقا كۆۋرۈكلەرنىڭ ھەممىسى يېزا سۇچىلىق قۇرۇلۇشىنى يۈرۈشلەشتۈرۈش مەبلىغى بىلەن سېلىنغان. يېزا - كەنت تاشيولى ئۆتىدىغان ئېرىق ئۆستەڭلەرگە يەنىلا ئاددىي ياغاچ كۆۋرۈك سېلىنغان ياكى يۇمىلاق سۇئۆتكۈچ ياسالغان. سىدىقكۆۋرۈك ناھىيە بويىچە ئەڭ چوڭ كۆۋرۈك ھېسابلىنىدۇ.

سىدىقكۆۋرۈك ناھىيە بازىرىغا 10.78 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئۇ پولات چۇنقلىق بېتون كۆۋرۈك بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 5.35 مېتىر، كۆۋرۈك يۈزىنىڭ ساپ كەڭلىكى 5.4 مېتىر، تاق تۆشۈكلۈك بولۇپ، تۆشۈك دىئامېتىرى 28 مېتىر، يۈك كۆتۈرۈش ئىقتىدارى: ئاپتوموبىل — 10 توننا، پرىتسېپ — 60 توننا. كۆۋرۈك قۇرۇلۇشى 1970 - يىل 5 - ئايدا باشلىنىپ، 1971 - يىل 10 - ئايدا پۈتكۈزۈلۈپ ئىشلىتىشكە تاپشۇرۇلدى. كۆۋرۈك قۇرۇلۇشىغا دۆلەتنىڭ تاشيول قۇرۇلۇشى پۇلىدىن 60 مىڭ يۈەن ئىشلىتىلدى.

ناھىيە تەۋەسىدە يېزا ئىگىلىك 1 - شى يۇقىرى ئېقىم سۇ ئامبىرىغا سۇ كىرىش ئۆستىگىدە پولات چۇنقلىق بېتون قۇرۇلمىلىق كۆۋرۈكتىن 5 ى بولۇپ، ھەر بىر كۆۋرۈكنىڭ ئۆزۈنلۇقى 36.5 مېتىر، كۆۋرۈك يۈزىنىڭ ساپ كەڭلىكى 4 مېتىر، تاق تۆشۈكنىڭ دىئامېتىرى 8.5 مېتىر، يۈك كۆتۈرۈش ئىقتىدارى 25 توننا.

ئاقسۇ دەرياسىدا ئۆستۈنكى بەشئېرىق كەنتى كېچىكى، ئىمامپاشا كەنتى كېچىكى، باغتوغراق يېزىسى تەۋەسىدىكى يېزا ئىگىلىك 1 - شى 7 - تۈەن - مەيدانغا بارىدىغان كېچىك، غورۇچۆل يېزىسى قاراتال كەنتىنىڭ شەرقىدىكى يېزا ئىگىلىك 1 - شى 16 - تۈەن - مەيدانغا بارىدىغان كېچىك بار. كونا دەريادا پەسىللىك ۋاقىتلىق كېچىكتىن 3 ى بار. ئىمامپاشا كەنتىدىكى كېچىك،

مۇ توسۇش تومىسى ياسالغاچقا، 1972 - يىلى ئىشلىتىلمەيدىغان بولدى. كونا دەريادىكى كېچىك، دەريا غا پولات چۈنقلىق بېتون كۆۋرۈك سېلىنغاچقا، بىكار قىلىندى.

§ 3 . ترانسپورت

1. ترانسپورت قوراللىرى

ئاۋات ناھىيىسىدە تارىختىن بۇيان يۈك ئات، ئېشەك، تۆگىلەرگە ئارتىپ ۋە ئولاغ ھارۋىلىرىغا بېسىپ توشۇلاتتى، يېزا بىلەن يېزا ئارىلىقىدىكى ترانسپورتتا يارىيار ھارۋا ئاساس قىلىناتتى. مىنگو دەۋرىدە ھۆكۈمەت يەر بېجى ئۈچۈن يىغىدىغان ئاشلىقمۇ ئولاغ ھارۋىسى ئارقىلىق ئاقسۇ، كۇچا، يەنجىلەرگە ۋە ئاۋات بىلەن خوتەن ئارىلىقىدىكى ئاتچىشى، بىرلىكئوتاق قاتارلىق جايلارغا توشۇلاتتى. 1958 - يىلدىن كېيىن رېزىنكە چاقلىق ھارۋا كۆپەيىپ، ئۇ ئاساسلىق تاشيول ترانسپورتى قورالىغا ئايلاندى. 60 - يىللاردىن باشلاپ تراكتور سېتىۋېلىندى، ترانسپورتتا يەنىلا رېزىنكە چاقلىق ھارۋا ئاساس قىلىندى، بۇ ئەھۋال 80 - يىلنىڭ باشلىرىغىچە داۋاملاشتى. يەرلەر ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىلگەندىن كېيىن، ئائىلىلەردىكى ئولاغ قېتىلىدىغان رېزىنكە چاقلىق ھارۋىلارنىڭ ئورنىنى كىچىك تراكتورلار ئىگىلىدى.

1963 - يىلى ناھىيىلىك پارتكوم تۇنجى بولۇپ سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن گاز — 69 ماركىلىق بىر جېپ سېتىۋالدى. 1965 - يىلى ناھىيە بويىچە 3 يۈك ئاپتوموبىلى بار ئىدى، 1968 - يىلى 9 غا يەتتى، 1990 - يىل 3 - ئايغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە ھەر خىل ئاپتوموبىل 2210 غا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە 38 كىشىلىك ئاپتوبۇس 2 ؛ 43 كىشىلىك ئاپتوبۇس 4 ؛ 56 كىشىلىك ئاپتوبۇس بىر، ھەرخىل يۈك ئاپتوموبىلى 156، قالغانلىرى ھەر خىل كىچىك ئاپتوموبىل، مىنبۇس، كىچىك ئاپتوبۇس؛ بېيجىڭ — 212 ماركىلىق جېپ ئېڭ كۆپ. 1990 - يىل 3 - ئايدا ناھىيە بويىچە چاقلىق چوڭ تراكتور 246 گە، كىچىك 4 چاقلىق تراكتور 1120 گە يەتتى، بۇلار، ئاساسەن، ئېغىز - ئېغىز مەشغۇلاتى، تۇرمۇش، تىجارەت خاراكتېرلىك ترانسپورتقا ئىشلىتىلدى. بۇ تراكتورلار يېزىلاردىكى ئاساسلىق ترانسپورت قورالى بولۇپ قالدى.

يېزىلاردا تارىختىن بۇيان ئىشلىتىلىپ كەلگەن يارىيار ھارۋىنىڭ چاقىنىڭ دىئامېترى تەخمىنەن 1.5 مېتىر بولۇپ، كۆپىنچە كالا قېتىلىدۇ. بۇ خىل ھارۋىنىڭ چاقى يوغان، ئايلىنىش سۈرئىتى ئاستا بولغاچقا، چۆل - جەزىرىدىكى ئېگىز - پەس يەرلەردە ماڭسىمۇ ئانچە چاپقالمايدۇ؛ ياۋا ئوت - چۆپلەر بولۇق ئۆسكەن جايلاردا مېڭىۋېرىدۇ، يولدا سۇ بار جايلاردا ماڭسىمۇ ھارۋىنىڭ شوتىسى ھۆل بولۇپ كەتمەيدۇ؛ چاقى يوغان، ئوقى ئۇزۇن بولغاچقا، يانتۇ جايلاردا ئاسان ئاغدۇرۇلۇپ كەتمەيدۇ. بۇ خىل ھارۋا دالا ترانسپورتىغا باب كېلىدۇ، مۇنتىزم تاشيول بولمىغان يىللاردا ئۇزۇن مەزگىل ئىشلىتىلگەن، ھازىرمۇ ئېغىز - ئېغىز ۋە دالىلاردا يەنىلا ئىشلىتىلۋاتىدۇ.

60 - يىللاردىن باشلاپ يېزىلاردا ۋېلىسىپىت تەدرىجىي كۆپەيدى. 80 - يىللارغا كەلگەندە ۋېلىسىپىت ئات، ئېشەككە مىنىپ سەپەر قىلىشنىڭ ئورنىنى ئاساسەن ئىگىلىدى. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا موتسىكلىت كۆپەيدى، بۇنىڭ كۆپىيىش سۈرئىتى ناھايىتى تېز بولدى.

2. يولۇچى ترانسپورتى

50 - يىللاردا ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرى مەخسۇس يولۇچى ترانسپورتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار ئاز ئىدى. ئاقسۇ، كەلپىن، مارالبېشى قاتارلىق جايلارغا بارىدىغانلار ئات، ئېشەك، تۆگىگە مىنەتتى ياكى پىيادە ماڭاتتى. قۇرۇق ئوزۇق - تۈلۈك ۋە سۇ ئېلىۋالاتتى، كېچىدە كۆپىنچە ھاللاردا دالىدا گۈلخان يېقىپ، گۈلخان يېنىدا قونۇاتتى.

1959 - يىلى ئاقسۇدىن ناھىيە بازىرىغا ئاپتوموبىل بىلەن يولۇچى توشۇش باشلاندى، بۇ بىرزېنىت يېپىلغان ئاپتوموبىل بولۇپ، ھەپتىدە بىر قېتىم قاتنايتتى. 1962 - يىلى ھەپتىدە 3 قېتىم قاتنايدىغان قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. ترانسپورتنى ئاقسۇ ئۈلگەتلىك يولۇچى ترانسپورتى بېكىتى ئۈستىگە ئالدى.

1966 - يىلدىن باشلاپ 38 كىشىلىك ئاپتوبۇس قاتنىدى، بۇ ئاپتوبۇس ئاقسۇدىن ھەر كۈنى بىر قېتىم قاتنىدى، ترانسپورتنى ئاقسۇ ئۈلگەتلىك 1 - ترانسپورت شىركىتى ئۈستىگە ئالدى. 1981 - يىلى كۈنىگە 2 قېتىم، 1985 - يىلى كۈنىگە 4 قېتىم قاتنايدىغان بولدى. يولۇچىلار 43 كىشىلىك «شەرق شامىلى» ماركىلىق ئاپتوبۇس ۋە 56 كىشىلىك «خۇاڭخې» ماركىلىق ئاپتوبۇستا توشۇلدى، ترانسپورتنى ئۈلگەتلىك 1 - ترانسپورت شىركىتى بىلەن ناھىيىلىك ئاپتوموبىل كالونى تەڭ ئۈستىگە ئالدى.

1988 - يىلدىن كېيىن ئاقسۇدىن قاتنايدىغان ئاپتوبۇس كۈنىگە 7 قېتىم قاتنىدى، ھېيىت - بايرام ياكى يولۇچى كۆپ مەزگىلدە نۆۋەتچى ئاپتوبۇس كۆپەيتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە بىر ئاپتوبۇس ناھىيە بازىرىدىن تامتوغراق، يېڭىئېرىق ۋە ئايكۆل يېزىلىرى ئارقىلىق ئاقسۇغا بارىدۇ، بۇنى ناھىيىلىك ئاپتوموبىل كالونى ئۈستىگە ئالغان. شۇ يىلى ناھىيە بازىرىدىن ئۇرۇمچىگە بارىدىغان ئۇزۇن يوللۇق نۆۋەتچى ئاپتوبۇس قاتنىدى، بۇ ئاپتوبۇس ھەر پەيشەنبە كۈنى ماڭدى، بۇنى ئۈلگەتلىك 2 - ترانسپورت شىركىتى بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق يولۇچى ترانسپورت شىركىتىنىڭ 7 - كالون ئۈستىگە ئالدى. بىر يىلدا توشۇلغان يولۇچى 130 مىڭ ئادەم (قېتىم) بولدى.

1987 - يىلدىن كېيىن شەخسىلەرنىڭ كىچىك ماشىنىلىرى، بېيجىڭ — 212 قاتارلىق كىچىك ماشىنىلار يولۇچى توشۇشقا باشلىدى. بۇ خىل ماشىنىلار ناھىيە بازىرىدىن ئاقسۇغا ۋە ھەرقايسى يېزىلارغا بارىدىغان يوللاردا قاتناپ ئاممىغا قولايلىق يارىتىپ بەردى. 1990 - يىل 3 - ئايدا شەخسىلەرنىڭ 43 كىشىلىك «شەرق شامىلى» ماركىلىق ئاپتوبۇسىدىن بىرى، مىنبۇستىن 7 سى، 10 كىشىلىك بېيجىڭ — 212 ماركىلىق جېپتىن 5 ى، كىچىك ماشىنىدىن 12 سى بار بولدى. ناھىيە بازىرىدىن غورۇچۆل يېزىسى بىلەن بەشئېرىق يېزىسىغا بارىدىغان لىنىيىدە يولۇچى ئەڭ كۆپ.

3. يۈك ترانسپورتى

1959 - يىلى ناھىيىدە ئۈلاغ ترانسپورت ئەترىتى، گۈڭشىلاردا كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى ئۈلاغ ترانسپورت ئەترىتىدىن 5 ى قۇرۇلدى. 1959 - يىل 10 - ئايدا ناھىيىدىكى ۋە گۈڭشىلاردىكى ئۈلاغ ترانسپورت ئەترەتلىرى قوشۇۋېتىلىپ ناھىيىلىك ئۈلاغ ترانسپورت شىركىتى

قۇرۇلدى، شىركەتنىڭ 11 رەزىنكە چاقلىق چوڭ ھارۋىسى، 21 ئېشەك ھارۋىسى، 50 ئېتى، 55 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى. كېيىن تراكتور، ئاپتوموبىل كۆپەيگەچكە، ئۇلاغ ترانسپورت شىركىتى 1972 - يىلى تارقىلىپ كەتتى.

1967 - يىلى ناھىيىلىك ئىشلەپچىقىرىش قوماندانلىق گۇرۇپپىسى ناھىيىگە بېۋاستە قاراشلىق ئورۇنلار، گۈڭشې، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدىن 7 ئاپتوموبىل ئاجرىتىپ ناھىيىلىك ئاپتوموبىل كالوننىسى قۇردى، كالون 1970 - يىلى تارقىلىپ كەتتى، 1976 - يىلى قايتا قۇرۇلدى. كالوننىڭ 38 كىشىلىك ئاپتوبۇستىن بىرى، 4 توننىلىق يۈك ئاپتوموبىلىدىن بىرى بار ئىدى، كېيىن ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ ئىش بېجىرىش گۇرۇپپىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1980 - يىلى يەنە ناھىيىلىك ئاپتوموبىل كالونى قىلىپ قۇرۇلدى، 1990 - يىلى 19 ئىشچى - خىزمەتچىسى، 10 توننىلىق چاتما كوزۇپلۇق يۈك ئاپتوموبىلىدىن 2 سى، 5 توننىلىق «شەرق شامىلى» ماركىلىق يۈك ئاپتوموبىلىدىن 3 ى، 4 توننىلىق «ئازاد» ماركىلىق يۈك ئاپتوموبىلىدىن بىرى، 4 توننىلىق پرتسېپتىن 4 ى، 56 كىشىلىك «خۇاڭخې» ماركىلىق ئاپتوبۇستىن بىرى، 43 كىشىلىك «شەرق شامىلى» ماركىلىق ئاپتوبۇستىن 3 ى بار بولدى.

§ 4 . قاتناش باشقۇرۇش

1. باشقۇرۇش ئاپپاراتى

مىنگو دەۋرىدە قاتناشنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ قۇرۇلۇش بۆلۈمى باشقۇراتتى. 1953 - يىلى قاتناشنى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ سودا - سانائەت بۆلۈمى باشقۇرىدىغان بولدى، 1968 - يىل ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش قوماندانلىق گۇرۇپپىسى، 1977 - يىلى ناھىيىلىك سانائەت - قاتناش ئىشخانىسى، 1984 - يىلى ناھىيىلىك ئىقتىسادىي كومىتېت باشقۇرىدىغان بولدى. 1986 - يىلى 10 - ئايدا قاتناش ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، ناھىيىنىڭ قاتناش خىزمىتىنى باشقۇردى. 1988 - يىل 11 - ئايدىن كېيىن قاتناش بىخەتەرلىكى، قاتناشنى نازارەت قىلىش - باشقۇرۇش، شوپۇر ۋە ئاپتوموبىللارنى يىللىق تەكشۈرۈش جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى قاتناش ساقچى ئەترىتىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. قاتناش ئىدارىسى ناھىيە بويىچە تاشيول قۇرۇلۇشى، يولۇچى، يۈك ترانسپورتى ۋە ئاپتوموبىل رېمونتىنى باشقۇرۇشقا، قاتناش - ترانسپورت سىياسىتىنى ئىجرا قىلىشقا مەسئۇل بولدى.

2. يولۇچى تراڭسپورتىنى باشقۇرۇش

1979 - يىلدىن ئىلگىرى خۇسۇسىي ترانسپورت يوق ئىدى. 1979 - يىلدىن كېيىن يولۇچى كۆپەيدى، بۇنىڭ بىلەن يەككە ترانسپورتچىلار مەيدانغا كېلىپ، يەككە، كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى، دۆلەت ئىلكىدىكى كۆپ خىل ترانسپورت شەكلى ۋۇجۇدقا كەلدى، نەتىجىدە ئۆز ئارا يولۇچى، يول تالىشىش، ماشىنا توختايدىغان مۇقىم بېكەت - نۇقتا بولماسلىق ئەھۋالى كېلىپ

چىقىپ، قاتناش - ترانسپورت بازىرى قالايمىقانلاشتى، بۇ ھال قاتناش بىخەتەرلىكىگە تەسىر يەتكۈزدى. 1988 - يىل 1 - ئايدا يولۇچى ترانسپورت مەركىزى قۇرۇلدى، بۇ مەركەز ئاپتوبۇسلارنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولدى ھەمدە بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇش، ئاپتوبۇس بېلىتى ۋە كىرانى بىرلىككە كەلتۈرۈش، ئاپتوبۇسلارنى بىر تۇتاش يولغا سېلىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، ئاپتوبۇسلارنىڭ بەلگىلەنگەن بېكەت - نۇقتا ۋە ۋاقىتقا ئاساسەن بىخەتەر قاتنىشىغا كاپالەتلىك قىلدى. 1988 - يىل 12 - ئايدا 445 كۋادرات مېتىرلىق ماشىنا كۈتۈش زالى سېلىندى. خۇسۇسىي ئاپتوبۇسلارنىڭ كۆپىيىشى، ئاپتوبۇسلارنىڭ يولغا چىقىش ۋاقىت ئارىلىقى قىسقا، كىچىك ماشىنىلارغا ئولتۇرۇش قولايلىق بولۇش سەۋەبلىك، ھۆكۈمەتنىڭ ئاپتوبۇسىغا ئولتۇرۇدىغانلار ناھايىتى ئازىيىپ كەتتى، ماشىنا كۈتۈش زالىدا ماشىنا كۈتۈدىغانلار قالمىدى.

3. قاتناشنى نازارەت قىلىش - باشقۇرۇش

80 - يىللاردىن ئىلگىرى ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرى ئاز بولغاچقا، ناھىيە تەۋەسىدە قاتناش ئەستايىدىل نازارەت قىلىنمايتتى ۋە باشقۇرۇلمايتتى. 80 - يىللاردا ناھىيە تەۋەسىدە ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرى تېز كۆپەيدى، بۇنىڭ بىلەن قاتناش ئىدارىسى ئاپتوموبىل ۋە شوپۇرلارنى نازارەت قىلىش - باشقۇرۇشنى تەدرىجىي كۈچەيتتى. 1987 - يىل 10 - ئايدا ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسىدا قاتناش ساقچى چوڭ ئەترىتى قۇرۇلۇپ، ئاپتوموبىل ۋە شوپۇرلارنى نازارەت قىلىش - باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولدى.

قاتناشنى نازارەت قىلىش - باشقۇرۇش خادىملىرى ئۆز ئالدىغا ياكى ناھىيە تەۋەسىدىكى ئاساسلىق قاتناش لىنىيىلىرىدىكى ساقچىخانىلار بىلەن ماسلىشىپ، يولدىن ئۆتكەن ئاپتوموبىللارنى تەكشۈردى. زۆرۈر تېپىلغاندا ئالاقىدار تارماقلار بىلەن بىللە چازا تەسىس قىلىپ، كەڭ كۆلەمدە تەكشۈردى. يولۇچى بىلەن يۈكنى ئارىلاش قاچىلاش، يۈكنى ئۆلچەمدىن ئارتۇق قاچىلاش، پىراۋىسىز ماشىنا ھەيدەش، ھاراق ئىچىپ ماشىنا ھەيدەش قاتارلىق قائىدىگە خىلاپ ماشىنا ھەيدىگەن شوپۇرلارغا جېرىمانە قويۇش، ماشىنا ھەيدەشتىن توختىتىش قاتارلىق جازالارنى بەردى. ناھىيە بازىرىدىن ئاقسۇ شەھىرىنىڭ قاراتال يېزىسى، يېزا ئىگىلىك 1 - شىنىڭ 3 -، 7 -، 16 - تۈەن - مەيدانلىرى ۋە قورۇلدۇق دېھقانچىلىق مەيدانى، يېڭىئېرىق يېزىسى، غورۇچۆل يېزىسىغا بارىدىغان تاشيوللار ئاساسلىق قاتناش لىنىيىسى ھېسابلىنىدۇ.

ناھىيە بويىچە 6 كۈن بازار بولىدۇ، بۇ چاغدا بازارغا كېلىدىغان ماشىنا كۆپ بولغاچقا، قاتناش قىستاڭ بولۇپ، تەرتىپ قالايمىقان بولىدۇ. قاتناش نازارەت قىلىش - باشقۇرۇش خادىملىرى بازار كۈنىدە يوللارنى كېچە - كۈندۈز چارلاپ، ئاپتوموبىللارنى تەكشۈرۈپ تۇرىدۇ.

بازارلاردا ئادەم ۋە ئاپتوموبىللارنىڭ ئۆز يولىدا مېڭىشىغا ھەيدەكچىلىك قىلىنىدۇ، ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرىنىڭ ئاساسلىق كوچىلاردا توختىشىغا، تراكتورلارنىڭ ئاساسلىق كوچىلارغا كىرىشىگە يول قويۇلمايدۇ. ناھىيە بازىرىدىن ئاقسۇ شەھىرىنىڭ قۇمباش يېزىسىغا ۋە غورۇچۆل يېزىسىغا بارىدىغان تاشيوللاردىكى كۆۋرۈك بېشىغا، يول دوقمۇشلىرىغا 60 تەن ئارتۇق بىخەتەرلىك بەلگىسى ئورنىتىلدى.

يەككە شوپۇرلار قەرەللىك ھالدا قاتناش باشقۇرۇش نىزامى، بىخەتەر ماشىنا ھەيدەش

بىلىملىرىنى ئۆگىنىشكە ئويۇشتۇرۇپ تۇرۇلىدۇ. ئۆگىنىشكە قاتناشمىغانلارنىڭ ماشىنا ھەيدەشى چەكلىنىدۇ. تەربىيىلەنگەن يېڭى ئاپتوموبىل شوپۇرلىرىنى ئاقسۇ ئۆلايىتى قەرەللىك تەكشۈرۈپ تۇرىدۇ، تەكشۈرۈشتە لايىقەتلىك بولغانلار ماشىنا ھەيدىسە بولىدۇ.

1983 - يىل 3 - ئايدا ۋە 1985 - يىل 9 - ئايدا ئاپتوموبىل شوپۇرلىرى 3 قېتىم تەكشۈرۈلدى. 1988 - يىلدىن كېيىن ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرى ۋە شوپۇرلار يىلدا تەكشۈرۈپ تۇرۇلدى.

80 - يىللارنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە ئاھالىلەر ئىشلىتىدىغان موتسىكىلىت تېز كۆپەيدى. قەرەلسىز كۆرس ئېچىپ تۇرۇلدى، شوپۇرلۇق تېخنىكىسى جەھەتتە لايىقەتلىك بولغان ھەمدە قاتناش قائىدە - نىزاملىرىنى بىلىدىغانلارغا پىراۋا تارقىتىپ بېرىلدى، پىراۋىسى يوقلارنىڭ موتسىكلىت مىنىشىگە يول قويۇلمىدى.

رادىئو، تېلېۋىزىيە ئارقىلىق ۋە ئامما توپلاشقان سورۇنلاردا قاتناش باشقۇرۇش نىزامى تەشۋىق قىلىندى.

4. تاشيول ئاسراش

1958 - يىلى ناھىيە بازىرىدىن ئاقسۇغا بارىدىغان ئاددىي تاشيول ياسالدى. 1961 - يىل 9 - ئايدا يول ئاسراش ئىش رايونى قۇرۇلدى، بۇ رايون كۆندىلىك يول ئاسراش خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى، نەتىجىدە يول بىلەن كارى بولماسلىقتەك تارىخقا خاتىمە بېرىلدى. 1977 - يىلى ناھىيىلىك يول ئاسراش ئىش رايونى يول ئەتىتى دەپ ئاتالدى. 1985 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى 21 گە يەتتى، ئۇلار ئادەتتە كەتمەن، گۇرجەك، جۆتۇ قاتارلىقلار بىلەن يول ئاسرىدى، بۇ ئەترەتنىڭ بىر 4 تونناللىق يۈك ئاپتوموبىلى، بىر موللاقچى ئاپتوموبىلى، «شەرق قىزارىدى» ماركىلىق 28 تېپلىق بىر تراكتورى، بىر كىچىك 4 چاقلىق تراكتورى بار. 1990 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى 30 غا يەتتى، 3 ئورۇندا داۋالاش تەسىس قىلىندى.

يول ئاسراشتا كىچىك دائىرىدە ئۆڭشاش، ئوتتۇراھال ئۆڭشاش ۋە چوڭ دائىرىدە ئۆڭشاش قاتارلىق تۈرلەر بولۇپ، ئاساسلىق تاشيوللارنىڭ راۋانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىنىدۇ. خىراجەت جەھەتتە ئاپتوموبىللاردىن يول ئاسراش ھەققى ئېلىنىدۇ.

5. ئاپتوموبىل رېمونت قىلىش

1978 - يىلدىن باشلاپ ناھىيە تەۋەسىدە ئاپتوموبىل يىلمۇ يىل كۆپەيدى، رېمونتچىلىق كەسپىمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ باشلاندى. 1989 - يىلى 7 رېمونتخانا تىزىمغا ئېلىندى. كۆمۈركان ئاپتوموبىل رېمونت زاۋۇتىنىڭ تۇراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى ئاز كەم 150 مىڭ يۈەنگە، تېخنىكا خادىمى ۋە رېمونتچى 15 كە يېتىدۇ. ئۇسكۇنىلىرىدىن قىرىش ئىستانوكى، تۆشۈك تېشىش ئىستانوكى، ئېلېكتر كەپشەر، گاز كەپشەر، توك قاچىلىغۇچ ۋە ھەرخىل كۆرسەتكۈچلۈك ئەسۋابلار، مىقدار ئۆلچەش ئەسۋابلىرى، رېمونت سايمانلىرى بار، رېمونت مەيدانىنىڭ كۆلىمى 4000 كۋادرات مېتىرغا، زاۋۇت ئۆيى كۆلىمى 320 كۋادرات مېتىرغا يېتىدۇ.

II باب

پوچتا - تېلېگراف

1 § . ئاپپاراتنىڭ ئۆزگىرىشى

مىنگونىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئاۋاتتا پوچتا ئاپپاراتى يوق ئىدى، ھۆكۈمەت خەت - ئالاقىسى ۋە ھۆججەتلىرى ھۆكۈمەت خىزمىتى ھېسابىدا ئەۋەتىلەتتى، جىددىي يوللانمىلارنى ئەسكەرلەر يەتكۈزۈپ بېرەتتى، خەلق ئارىسىدا ئەۋەتىلمىدىغان خەت - چەكلەرنى كارۋانلار چوڭ مەسچىتلەرگە يەتكۈزۈپ بېرەتتى، بۇ مەسچىتلەر جايلاردىكى مەسچىتلەرگە ياكى مەدرىسلەرگە يەتكۈزۈپ بېرەتتى. مەسچىت ياكى مەدرىسلەردىكى خادىملار بىلەن شۇ جايدىكى ئامما ۋە ئەمەلدارلارنىڭ ئالاقىسى كېسىك ئىدى، شۇڭا خەت - چەكلەر خاتاسىز يەتكۈزۈلەتتى. مىنگونىڭ 11 - يىلى (1922 - يىلى) تەكشۈرۈش پونكىتى قۇرۇلدى، ئەۋەتىلمىدىغان خەت - چەكلەر مۇشۇ پونكىت ئارقىلىق يوللاندى.

1. ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى

مىنگونىڭ 16 - يىلى(1927 - يىلى) ئاۋاتتا پوچتا ۋاكالەتخانىسى قۇرۇلدى، بۇ ۋاكالەتخانىنى ئاقسۇ پوچتا ئىدارىسى باشقۇردى. ۋاكالەتخانا خەت - چەك، پوسۇلكىدىن ئىبارەت 2 تۈرنى يولغا قويدى، خەت - چەك ۋە پوسۇلكىلار يەتكۈزۈپ بېرىلمەي، ئۇقتۇرۇشلا قىلىپ قويۇلدى. 1953 - يىل 3 - ئايدا دەرىجىسى پوچتا ئىدارىسىگە كۆتۈرۈلدى، لېۋۇ جېڭخەي ئىدارە باشلىقى بولدى، 3 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار بولدى، نەق پۇل پېرېۋوت كەسپىنى كۆپەيتتى. 1955 - يىلى پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى. خەت - چەك، زاكاز خەت، ئادەتتىكى پېرېۋوت، تېلېگرامما پېرېۋوتى، تېلېگرامما، گېزىت - ژۇرنال تارقىتىش قاتارلىق كەسىپلەر يولغا قويۇلدى. مالىيە - بوغالتېرلىق بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، ھېساب ئېچىلدى، بۇنىڭ بىلەن بارلىق كەسىپىي تالونلار ئاقسۇ پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىگە ئېلىپ بېرىلىپ بىر تۇتاش ئاتچوت قىلىنمايدىغان بولدى. ئىدارىدە 10 ئىشچى - خىزمەتچى بار ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە پوچتىغا تەۋەسى 7 كىشى. 1958 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى 26 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە پوچتىغا تەۋەسى 17 كىشى، تېلېگرافقا تەۋەسى 7 كىشى. 1960 - يىلى ئالاھىدە زاكاز ۋە قىممىتىگە كاپالەتلىك قىلىش كەسپى يولغا قويۇلدى.

1970 - يىلى پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى پوچتا ئىدارىسى ۋە تېلېگراف ئىدارىسىگە ئايرىلدى. گۇڭشې پوچتا - تېلېگراف پونكىتلىرىمۇ مۇناسىپ ھالدا پوچتا پونكىتى ۋە تېلېگراف پونكىتىغا ئايرىلدى.

1973 - يىلى پوچتا ئىدارىسى بىلەن تېلېگراف ئىدارىسى بىرلەشتۈرۈلۈپ، يەنە پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى دەپ ئاتالدى. 1990 - يىلى ئىدارە قارمىقىدا مەۋرىيەت ئىشخانىسى، مالىيە بۆلۈمى، پوچتا تىرانسپورتى بۆلۈمى، تىجارەت بۆلۈمى، ئايرىش - تەكشۈرۈش بۆلۈمى، يوللانما

يەتكۈزۈش بۆلۈمى قاتارلىق بۆلۈم - ئىشخانىلار تەسىس قىلىندى، 276 ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى.

2. غورۇچۆل تارماق ئىدارىسى

1956 - يىلى پوچتا پونكتى تەسىس قىلىندى. 1957 - يىلى يېزا تېلېفونى، 1958 - يىلى ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون، 1961 - يىلى ئالاھىدە زاكاز، قىممەتلىگە كاپالەتلىك قىلىش كەسپى يولغا قويۇلدى. 1985 - يىلى دەرىجىسى تارماق ئىدارىگە كۆتۈرۈلدى. 1990 - يىلى پوچتا يوللانمىلىرىنى تېز يەتكۈزۈش كەسپى يولغا قويۇلدى. شۇ يىلدىكى ئىشچى - خىزمەتچىسى 6، پوچتا - تېلېگراف كەسپىنىڭ تىجارەت سوممىسى 8607 يۈەن. بۇ ئىدارە پوچتا ماركىسى سېتىش، خەت - چەك بىر تەرەپ قىلىش، ئادەتتىكى زاكاز، پوسۇلكا، ئادەتتىكى پېرېۋوت، تېلېگراممىا پېرېۋوتى، تېلېگراممىا، گېزىت - ژۇرنال تارقىتىش قاتارلىق كەسىپلەرنى يولغا قويغان. بۇ ئىدارە مۇلازىمەت قىلىدىغان نوپۇس 30 مىڭدىن ئاشىدۇ.

3. بەشئېرىق تارماق ئىدارىسى

1958 - يىلى پوچتا - تېلېگراف پونكتى تەسىس قىلىندى. 1959 - يىلى يېزا تېلېفونى، ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون، 1960 - يىلى ئالاھىدە زاكاز، قىممەتلىگە كاپالەتلىك قىلىش كەسپى يولغا قويۇلدى. 1985 - يىلى دەرىجىسى تارماق ئىدارىگە كۆتۈرۈلدى. 1990 - يىلى پوچتا يوللانمىلىرىنى تېز يەتكۈزۈش كەسپى يولغا قويۇلدى، شۇ يىلدىكى ئىشچى - خىزمەتچىسى 6، پوچتا - تېلېگراف كەسپىنىڭ تىجارەت سوممىسى 9516 يۈەن. بۇ ئىدارە پوچتا ماركىسى سېتىش، خەت - چەك بىر تەرەپ قىلىش، ئادەتتىكى زاكاز، پوسۇلكا، ئادەتتىكى پېرېۋوت، تېلېگراممىا پېرېۋوتى، تېلېگراممىا، گېزىت - ژۇرنال تارقىتىش قاتارلىق كەسىپلەرنى يولغا قويدى. بۇ ئىدارە مۇلازىمەت قىلىدىغان نوپۇس ئاز كەم 30 مىڭغا يېتىدۇ.

4. يېڭىئېرىق تارماق ئىدارىسى

1958 - يىلى پوچتا - تېلېگراف پونكتى تەسىس قىلىندى. 1959 - يىلى يېزا تېلېفونى، ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون، 1960 - يىلى ئالاھىدە زاكاز، قىممەتلىگە كاپالەتلىك قىلىش كەسپى يولغا قويۇلدى. 1985 - يىلى دەرىجىسى تارماق ئىدارىگە كۆتۈرۈلدى. 1990 - يىلى پوچتا يوللانمىلىرىنى تېز يەتكۈزۈش كەسپى يولغا قويۇلدى. شۇ يىلدىكى ئىشچى - خىزمەتچىسى 5، پوچتا - تېلېگراف كەسپىنىڭ تىجارەت سوممىسى 8109 يۈەن. بۇ ئىدارە پوچتا ماركىسى سېتىش، خەت - چەك بىر تەرەپ قىلىش، ئادەتتىكى زاكاز، پوسۇلكا، ئادەتتىكى پېرېۋوت، تېلېگراممىا پېرېۋوتى، تېلېگراممىا، گېزىت - ژۇرنال تارقىتىش قاتارلىق كەسىپلەرنى يولغا قويدى. بۇ ئىدارە مۇلازىمەت قىلىدىغان نوپۇس تەخمىنەن 23 مىڭغا يېتىدۇ.

5. تامتوغراق تارماق ئىدارىسى

1959 - يىلى پوچتا - تېلېگراف پونكتى تەسىس قىلىندى. 1960 - يىلى ئالاھىدە زاكاز،

قىممەتلىگە كاپالەتلىك قىلىش كەسپى، 1972 - يىلى يېزا تېلېفونى، ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون يولغا قويۇلدى. 1985 - يىلى دەرىجىسى تارماق ئىدارىگە كۆتۈرۈلدى. 1990 - يىلى پوچتا يوللانمىلىرىنى تېز يەتكۈزۈش كەسپى يولغا قويۇلدى. شۇ يىلدىكى ئىشچى - خىزمەتچىسى 5، پوچتا - تېلېگراف كەسپىنىڭ تىجارەت سوممىسى 5933 يۈەن. بۇ ئىدارە پوچتا ماركىسى سېتىش، خەت - چەك بىر تەرەپ قىلىش، ئادەتتىكى زاكاز، پوسۇلكا، ئادەتتىكى پېرېۋوت، تېلېگراممىا پېرېۋوتى، تېلېگراممىا، گېزىت - ژۇرنال تارقىتىش قاتارلىق كەسپىلەرنى يولغا قويدى. بۇ ئىدارە مۇلازىمەت قىلىدىغان نوپۇس تەخمىنەن 13 مىڭ 700 گە يېتىدۇ.

6. ئايباغ تارماق ئىدارىسى

1960 - يىلى پوچتا - تېلېگراف پونكتى تەسىس قىلىندى، يېزا تېلېفونى، ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون يولغا قويۇلدى. 1985 - يىلى دەرىجىسى تارماق ئىدارىگە كۆتۈرۈلدى. 1990 - يىلى پوچتا يوللانمىلىرىنى تېز يەتكۈزۈش كەسپى يولغا قويۇلدى. شۇ يىلدىكى ئىشچى - خىزمەتچىسى 4، پوچتا - تېلېگراف كەسپىنىڭ تىجارەت سوممىسى 5247 يۈەن. بۇ ئىدارە پوچتا ماركىسى سېتىش، خەت - چەك بىر تەرەپ قىلىش، ئادەتتىكى زاكاز، ئالاھىدە زاكاز، قىممەتلىگە كاپالەتلىك قىلىنمىدىغان يوللانما، پوسۇلكا، ئادەتتىكى پېرېۋوت، تېلېگراممىا پېرېۋوتى، تېلېگراممىا، گېزىت - ژۇرنال تارقىتىش كەسپىلىرىنى يولغا قويدى. بۇ ئىدارە مۇلازىمەت قىلىدىغان نوپۇس 18 مىڭ 700 گە يېتىدۇ.

7. «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانى پوچتا - تېلېگراف پونكتى

بۇ پونكت 1965 - يىلى تەسىس قىلىندى. 1966 - يىلى يېزا تېلېفونى، ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون، 1988 - يىلى پوچتا پۇل ئامانىتى كەسپى، 1990 - يىلى پوچتا يوللانمىلىرىنى تېز يەتكۈزۈش كەسپى يولغا قويۇلدى. شۇ يىلدىكى ئىشچى - خىزمەتچى بىر، پوچتا - تېلېگراف كەسپىنىڭ تىجارەت سوممىسى 15 مىڭ 923 يۈەن. بۇ پونكت پوچتا ماركىسى سېتىش، خەت - چەك بىر تەرەپ قىلىش، ئادەتتىكى زاكاز، پوسۇلكا، ئادەتتىكى پېرېۋوت، تېلېگراممىا پېرېۋوتى، تېلېگراممىا، گېزىت - ژۇرنال تارقىتىش كەسپىلىرىنى يولغا قويدى. بۇ پونكت مۇلازىمەت قىلىدىغان نوپۇس 4000 دىن ئاشىدۇ.

§ 2. پوچتا

1. پوچتا ترانسپورتى

1) پوچتا يولى

مىنگونىڭ 16 - يىلى (1927 - يىلى) ئاۋاتتا پوچتا ۋاكالەتخانىسى تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن، ۋاكالەتخانىغا قاراشلىق پوچتا يولىدا پوچتا يوللانمىسى ئانتا ئارتىپ توشۇلدى، پوچتا يولى ئاقسۇ - ئاۋات پوچتا يولى دەپ ئاتالدى. بۇ يول ئاقسۇدىن قومباش ئارقىلىق ئاۋاتقا بارىدۇ،

بۇ پوچتا يولىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6.103 كىلومېتىر. مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ پوچتا يوللانمىسى پولات ئوقلۇق ئات هارۋىسىدا توشۇلىدىغان بولدى، هارۋا كۈن ئارىلاپ قاتنىدى، بىر كۈندە يېتىپ باردى. 1949 - يىلى 5 كۈندە بىر قېتىم قاتنايدىغان بولدى، يوللانما ئانتا ئارتىپ توشۇلدى، 1951 - يىلى 4 كۈندە بىر قېتىم قاتنايدىغان بولدى، 12 سائەتتە يېتىپ باردى. 1960 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئاپتوموبىلدا توشۇشقا ئۆزگەرتىلدى. 1956 — 1959 - يىلغىچە 4 پوچتا يولى ئېچىلدى.

ناهىيە بازىرىدىن غورۇچۆلگە باردىغان پوچتا يولى. بۇ يولدا 1956 - يىل 7 - ئايدا پوچتا قاتنىدى، پوچتا يوللانمىسى ئانتا ئارتىپ توشۇلدى. 1959 — 1973 - يىلغىچە ۋېلىسىپىت بىلەن توشۇلدى. 1973 — 1990 - يىلغىچە تراكتوردا توشۇلدى. پۈتۈن مۇساپە 19 كىلومېتىر.

ناهىيە بازىرىدىن بەشئېرىققا باردىغان پوچتا يولى. 1958 - يىلدىن ئىلگىرى ئۆزى باشقۇرغان ئاپپارات يوق ئىدى، پوچتا يوللانمىسى ئانتا ئارتىپ توشۇلاتتى. 1958 - يىلى پونكىت قۇرۇلغاندىن كېيىن پوچتا يوللانمىسى نۆۋەتچى ئات بىلەن توشۇلدى. 1961 — 1976 - يىلغىچە ۋېلىسىپىتتا توشۇلدى. 1977 — 1990 - يىلغىچە ئاپتوموبىلدا توشۇلدى (ئاقسۇ تارماق پوچتا يولىدا توشۇلغان پوچتا يوللانمىسى)، پۈتۈن مۇساپە 21 كىلومېتىر.

ناهىيە بازىرىدىن تامتوغراق - يېڭىئېرىققا باردىغان پوچتا يولى. 1958 - يىلدىن ئىلگىرى ئۆزى باشقۇرغان ئاپپارات يوق ئىدى، پوچتا يوللانمىسى ئانتا ئارتىپ توشۇلاتتى، 2 كۈندە بىر قېتىم قاتنايتتى، پۈتۈن لىنىيە 36 كىلومېتىر كېلەتتى. 1961 — 1973 - يىلغىچە پوچتا يوللانمىسى ۋېلىسىپىتتا توشۇلدى، 1973 — 1990 - يىلغىچە تراكتوردا توشۇلدى. بۇ يول تامتوغراقتىن ئۆتىدۇ، بۇ يول 28 كىلومېتىر، هەپتىدە 2 قېتىم پوچتا قاتنايدۇ.

ناهىيە بازىرىدىن ئايباغ — «مول هوسۇل» 3 - مەيدانغا باردىغان پوچتا يولى. 1959 — 1972 - يىلغىچە ناهىيە بازىرىدىن ئايباغقا باردىغان 10 كىلومېتىر پوچتا يولى ئېچىلىپ، پوچتا يوللانمىسى ۋېلىسىپىت بىلەن توشۇلدى، پوچتا هەپتىدە 2 قېتىم قاتنىدى. 1973 - يىلى بۇ يول «مول هوسۇل» 3 - مەيدانغىچە ئۇزارتىلدى، پوچتا يوللانمىسى تراكتور بىلەن توشۇلىدىغان بولدى، پۈتۈن مۇساپە 34 كىلومېتىر بولۇپ، هەپتىدە 2 قېتىم پوچتا قاتنىدى.

2) يوللانما يەتكۈزۈش

1953 - يىلى ئاقسۇ، ئاۋات پوچتا ئىدارىلىرى بىرلا ۋاقىتتا نۆۋەتچىلەرنى يولغا سېلىپ، پوچتا يوللانمىلىرىنى قۇمباش پوچتا - تېلېگراف پونكىتىدا ئالماشتۇردى. پوچتا يوللانمىسىنى توشۇش قورالى ئات هارۋىسى ئىدى. يوللانما توشۇشقا بىر قاراۋۇل قويۇلغانىدى.

بازار رايوندا يوللانما يەتكۈزۈش. 1954 — 1960 - يىلغىچە پوچتا يوللانمىسى ناهايىتى ئاز بولغاچقا، خەت ئايرىغۇچىلار يوللانمىلارنى قوشۇمچە يەتكۈزەتتى. 1961 — 1977 - يىلغىچە كەسىپ مىقدارى يىلمۇ يىل ئاشتى، يەتكۈزۈش نۇقتىسى 53 تىن 84 كە يەتتى. 1978 - يىلى مەخسۇس پوچتالىيوندىن بىرى بار ئىدى، 1980 - يىلى پوچتالىيون 2 گە يەتتى. يوللانما ۋېلىسىپىت ئارقىلىق يەتكۈزۈلدى، پوچتا هەپتىدە 2 قېتىم قاتنىدى. «خەلق» يولى، «ئىتتىپاق» يولىنىڭ شىمالى 1 - بۆلەك قىلىنىپ، يوللانما يەتكۈزۈش نۇقتىسىدىن 63 ى تەسىس قىلىندى، پۈتۈن مۇساپە 18 كىلومېتىر؛ «خەلق» يولى، «ئىتتىپاق» يولىنىڭ جەنۇبى 2 - بۆلەك قىلىنىپ، يوللانما يەتكۈزۈش نۇقتىسىدىن 52 سى تەسىس قىلىندى، پۈتۈن مۇساپە 22 كىلومېتىر. ئۇسكۇنىلەردىن 2 ۋېلىسىپىت، ئايرىش - تارقىتىش ئىش مۇنبىرىدىن 4 ى،

تارقىتىش كۆزنىكىدىن 116 سى، ئاپتوماتىك تېشىش ماشىنىسىدىن بىرى بار.

يېزىلارغا يوللانما يەتكۈزۈش. 1990 - يىلى پوچتا يوللانمىسى يەتكۈزۈش لىنىيىسىدىن 22 سى، ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ يېزىلارغا پوچتا يوللانمىسى يەتكۈزۈش نۆقتىسىدىن 3 ى بار بولدى، بۇلارنىڭ ھەممىسىدە يوللانما ۋېلىسىپىت بىلەن يەتكۈزۈلىدۇ، پوچتا سەيشەنبە، چارشەنبە ۋە پەيشەنبە كۈنلىرى قاتنايدۇ.

يېزىلاردىكى پوچتا يوللانمىسى يەتكۈزۈش يولى

جەدۋەل: 10 — 1

تارماق ئىدارە يولى	باشلىنىدىغان ۋە ئاخىرلىشىدىغان نۆقتا	تاق مۇساپە (كىلومېتىر)	ھەپتىدە قاتناش قېتىم سانى	ئوتتۇرىچە كۈنلۈك مۇساپە (كىلومېتىر)
ئايباغ تارماق ئىدارىسىنىڭ يولى 2، تاق مۇساپىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 115 كىلومېتىر، يوللانما ۋېلىسىپىت بىلەن توشۇلىدۇ	يېزىلىق تارماق ئىدارە — ئىلەك كەنتى	39	4	23
	يېزىلىق تارماق ئىدارە — كۆلاس كەنتى	76	4	48
تامتوغراق تارماق ئىدارىسىنىڭ يولى 3، تاق مۇساپىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 123 كىلومېتىر، يوللانما ۋېلىسىپىت بىلەن توشۇلىدۇ	يېزىلىق تارماق ئىدارە — تامتوغراق كەنتى	25	4	30
	يېزىلىق تارماق ئىدارە — لاپپا كەنتى	47	4	25
	يېزىلىق تارماق ئىدارە — ئۇچمە كەنتى	51	4	32
غورۇچۇل تارماق ئىدارىسىنىڭ يولى 6، تاق مۇساپىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 240 كىلومېتىر، يوللانما ۋېلىسىپىت بىلەن توشۇلىدۇ	يېزىلىق تارماق ئىدارە — دولان كەنتى	27	4	33
	يېزىلىق تارماق ئىدارە — قۇمئېرىق كەنتى	60	4	33
	يېزىلىق تارماق ئىدارە — قاراتال كەنتى	51	4	31
	يېزىلىق تارماق ئىدارە — قىياقۇدۇق كەنتى	29	4	16
	يېزىلىق تارماق ئىدارە — ئارامەھەللە كەنتى	26	4	15
	يېزىلىق تارماق ئىدارە — قىزىلدۆڭ كەنتى	47	4	26
بەشئېرىق تارماق ئىدارىسىنىڭ يولى 6، تاق مۇساپىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 180 كىلومېتىر، يوللانما ۋېلىسىپىت بىلەن توشۇلىدۇ	يېزىلىق تارماق ئىدارە — قۇمئويلاق كەنتى	35	3	21
	يېزىلىق تارماق ئىدارە — دۆڭقىشلاق كەنتى	16	3	11
	يېزىلىق تارماق ئىدارە — كۆنچىسۇلۇق كەنتى	28	3	17
	يېزىلىق تارماق ئىدارە — دۆڭبويى كەنتى	32	3	22
	يېزىلىق تارماق ئىدارە — خوجاباسقاق كەنتى	43	3	24
	يېزىلىق تارماق ئىدارە — ئىمامپاشا كەنتى	26	3	31

يېڭىئېرىق تارماق ئىدارىسىنىڭ يولى 5، تاق مۇساپىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 154 كىلومېتىر، يوللانما ۋېلىسىپىت بىلەن توشۇلىدۇ	يېزىلىق تارماق ئىدارە — خاڭگۇڭ كەنتى	34	4	25
	يېزىلىق تارماق ئىدارە — تۇگمەن بېشى كەنتى	48	4	27
	يېزىلىق تارماق ئىدارە — يەكلى كەنتى	28	4	18
	يېزىلىق تارماق ئىدارە — شاقۇر كەنتى	28	4	18
	يېزىلىق تارماق ئىدارە — توغرا ئۆستەڭ كەنتى	16	4	10
ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى يېزىلارغا بىۋاسىتە يەتكۈزىدىغان نۇقتا 3	ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى — شاكال كەنتى	54	2	35
	ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى — دولان كەنتى	16	4	13
	ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى — «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانى	16	4	11

2. پوچتا يوللانمىسى

1) خەت - چەك

ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى بېجىرىدىغان كەسىپلەردىن خەت - چەك، ئىسىم كارتوچكىسى، باسما بۇيۇم ۋە ئەمالار ئوقۇشلۇقى قاتارلىق 4 خىل كەسىپ بار، خەت - چەك ئاساس قىلىنىدۇ. 1950 - يىلى پوچتا ئىدارىسى مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن پوچتا ھەققىنى ئىجرا قىلىشقا باشلىدى، ئېغىرلىقى 20 گرامغىچە بولغان بىر پارچە خەت ئۈچۈن 800 يۈەن (يېڭى پۇلغا سۈندۇرغاندا 0.08 يۈەن) ئېلىندى، بۇ باھا 1990 - يىلغىچە ئىجرا قىلىنىپ ئاندىن 0.20 يۈەنگە ئۆستۈرۈلدى. 1950 - يىلى دۆلەت ئىچىدە ئايروپىلان بىلەن توشۇلىدىغان پوچتا يوللانمىلىرى قوبۇل قىلىنىشقا ۋە ئەۋەتىلىشكە باشلىدى. 1960 - يىلدىن كېيىن گەنسۇ قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن كۆچمەنلەر، نەنجىڭدىن چېگرا رايونغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلگەن ياشلار ۋە تەقسىمات ئارقىلىق كەلگەن ئالىي مەكتەپ ۋە تېخنىكوم ئوقۇغۇچىلىرى ئورۇنلاشتۇرۇلدى، بۇنىڭ بىلەن خەت - چەك تېز كۆپەيدى. 1963 - يىلى ئالاھىدە زاكاز كەسپى يولغا قويۇلدى، بۇ خىل زاكاز ئارقىلىق ئاشلىق بېلىتى، رەخت بېلىتى، نوپۇس - ئاشلىق مۇناسىۋىتى، تەشكىلىي مۇناسىۋەت قاتارلىقلارنى ئەۋەتىشكە بولىدۇ. 1966 - يىلى ماۋ زېدۇڭ ئەسەرلىرى پوچتىدىن ھەقسىز ئەۋەتىلدى ھەمدە زاكاز خەت قاتارىدا بىر تەرەپ قىلىندى، 1969 - يىلغا كەلگەندە ھەقسىز ئەۋەتىش ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1988 - يىلى تېز يەتكۈزۈش كەسپى يولغا قويۇلدى. 1990 - يىلى 325 مىڭ 921 پارچە خەت - چەك ئالماشتۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە سىرتقا ئەۋەتىلگەن خەت - چەك 99 مىڭ 530 پارچە. سىرتتىن كىرگۈزۈلگەن خەت - چەك 226 مىڭ 391 پارچە. سىرتقا ئەۋەتىلگەن خەت - چەكتىن قىلىنغان كىرىم 19 مىڭ يۈەن بولۇپ، پوچتا - تېلېگراف كىرىمىنىڭ 4.7% ىنى، پوچتا كەسپىي كىرىمىنىڭ 10.37% ىنى ئىگىلىدى. ئىسپات چىقىرىپ بېرىلىدىغان خەت - چەك جەھەتتە خاتالىق كۆرۈلۈش نىسبىتى نۆل بولدى.

2) پوسۇلكا

ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە بىر تەرەپ قىلىنىدىغان پوسۇلكا ناھايىتى ئاز ئىدى. 1953 — 1956 - يىلغىچە ھەر يىللىق پوسۇلكا 1000 غىمۇ يەتمىدى. 1957 - يىلى پوسۇلكا ۋە تېز يەتكۈزۈلىدىغان كىچىك بولاقلارغا 500 گرام بويىچە ھەق ھېسابلاش 100 گرام بويىچە ھەق ھېسابلاشقا ئۆزگەرتىلدى، تېز يەتكۈزۈلىدىغان كىچىك بولاقلارنىڭ ئېغىرلىقى 500 گرامدا چەكلەندى، تاپشۇرۇۋېلىنىدىغان ۋە ئەۋەتىلىدىغان بولاقلارنىڭ خىللىرى كۆپەيدى، تېز يەتكۈزۈلىدىغان كىچىك بولاقلار خەت - چەك بىر تەرەپ قىلىش تەرتىپى بويىچە بىر تەرەپ قىلىنىدى ھەمدە ئادرېس بويىچە يەتكۈزۈلدى، قوبۇل قىلىنىدىغان ۋە ئەۋەتىلىدىغان پوسۇلكا يىلمۇ يىل كۆپەيدى. 80 - يىللارنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە پوچتىدىن ئەۋەتىلىدىغان پوسۇلكىلار سودا خاراكتېرى ئاساس قىلىنغان تاۋار خالتىلىرىغا ئۆزگەردى ھەمدە چوڭ خالتىلار ئاساس قىلىنىدى، ئومۇمىي ئېغىرلىقى ئاشتى. بۇنىڭغا ئەگىشىپ پوسۇلكا كەسپىدىن قىلىنىدىغان كىرىمىمۇ كۆپەيدى. 1990 - يىلى 5492 پوسۇلكا ئالماشتۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە سىرتقا ئەۋەتىلگىنى 2380، سىرتتىن كىرگۈزۈلگىنى 3112. بىر يىلدا پوسۇلكا ئەۋەتىشتىن قىلىنغان كىرىم 15 مىڭ 300 يۈەنگە يېتىپ، پوچتا - تېلېگراف كەسپىي كىرىمىنىڭ 83.3% نى، پوچتا كەسپىي كىرىمىنىڭ 64.8% نى ئىگىلىدى.

3. نەق پۇل پېرېۋوتى، پۇل ئامانەت

1) نەق پۇل پېرېۋوتى

1953 - يىلى ناھىيىلىك پوچتا ئىدارىسى بىلەن بانكا ئىش تەقسىماتى بويىچە ئىش بېجىردى، شەخسلەر پۇل پېرېۋوتىنى پوچتا ئىدارىسى بېجىردى، ھەر قېتىملىق پېرېۋوت قىلىنغان پۇلنىڭ ئەڭ يۇقىرى سوممىسى 300 يۈەندە چەكلەندى. شۇ يىلى مۇقىم سوممىلىق پېرېۋوت چېكىدىن 35 ى سىرتقا ئەۋەتىلدى. 1954 - يىلى پوچتا پۇل پېرېۋوتىدا ئىسپاتقا ئاساسەن نەقلەشتۇرۇش چارىسى يولغا قويۇلۇپ، ئاممىنىڭ پۇل ئېلىشىغا قولايلىق يارىتىپ بېرىلدى. 1955 - يىلى ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى پېرېۋوت تەكشۈرگۈچى سەپلەپ، بارلىق پېرېۋوت چەكلىرىنى قايتا تەكشۈردى. شۇ يىلى مۇقىم سوممىلىق پېرېۋوت چېكى ئادەتتىكى پېرېۋوت چېكىگە ئۆزگەرتىلدى. 1958 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ پېرېۋوت ھەققى پېرېۋوت قىلىنغان سوممىنىڭ 1% ى بويىچە ئېلىنىدىغان بولدى، ھەر قېتىملىق پېرېۋوتنىڭ ئەڭ تۆۋەن ھەققى 0.10 يۈەن بولدى. 1982 - يىلى پېرېۋوت قىلىنىدىغان پۇلنىڭ ئەڭ يۇقىرى چېكى 300 يۈەندىن 5000 يۈەنگە ئۆستۈرۈلدى، يەككە ئائىلىلەر، كەسپىي ئائىلىلەرنىڭ يۇقىرى سوممىلىق پېرېۋوتى بارغانسېرى كۆپەيدى. ناھىيە بويىچە 7 ئىدارە - پونكىتنىڭ 5 ى ئادەتتىكى پېرېۋوتنىلا بېجىردى، تېلېگراممىلا پېرېۋوتىنى بېجىرمىدى. 1990 - يىلى ئالماشتۇرۇلغان پېرېۋوت چېكى 14 مىڭ 357 پارچىگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە سىرتقا ئەۋەتىلگىنى 12 مىڭ 18 پارچە، قوبۇل قىلىنغىنى 2339 پارچە، پېرېۋوت كەسپىدىن قىلىنغان كىرىم 27 مىڭ 700 يۈەنگە يېتىپ، پوچتا - تېلېگراف كەسپىي كىرىمىنىڭ 94.6% نى، پوچتا كەسپىي كىرىمىنىڭ 65.15% نى ئىگىلىدى. شۇ يىلى تېلېگراممىلا كەسپى مەملىكەت بويىچە ئاپتوماتىك يوللاش تورىغا كىردى، ناھىيە تەۋەسىدىن مەملىكەتنىڭ جاي - جايلىرىدىكى چوڭ شەھەرلەرگە يوللانغان تېلېگراممىلا پېرېۋوتىنى ئەتىسىلا تاپشۇرۇۋېلىشقا بولىدۇ.

2) پۇل ئامانەت

بۇ كەسىپ 1987 - يىل 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ يولغا قويۇلدى. ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى بىلەن «مول هوسۇل» 3 - مەيدانى پوچتا - تېلېگراف پونكتىدا پۇل ئامانەت نۇقتىسى تەسىس قىلىندى. بۇ نۇقتىلاردا قەرەللىك ۋە قەرەلسىز پۇل ئامانىتى يولغا قويۇلدى. 1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى ئامانەت پۇل قالدۇقى 2 مىليون 616 مىڭ 200 يۈەنگە يەتتى.

4. گېزىت - ژۇرنال تارقىتىش

مىنگو دەۋرىدە «ئاقسۇ گېزىتى» تارقىتىلغانىدى. 1953 - يىلى ناھىيىلىك پوچتا ئىدارىسى ھەر خىل گېزىت - ژۇرنال تارقىتىش كەسپىنى يولغا قويدى، تارقىتىلغان گېزىت - ژۇرناللار يىلمۇ يىل كۆپەيدى. 1965 - يىلى تارقىتىلغان گېزىت - ژۇرنال 1958 - يىلىكىدىن 175 مىڭ نۇسخا كۆپەيدى. 1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، كۆپلىگەن گېزىت - ژۇرناللار توختاپ قالدى، نەتىجىدە گېزىت - ژۇرناللارنىڭ تارقىلىتىش مىقدارى بىراقلا ئازلاپ كەتتى. 1970 - يىلى تارقىتىلغان ژۇرنال 1966 - يىلىكىدىن 70.62 ھەسسە ئازلاپ كەتتى. 1978 - يىلدىن كېيىن گېزىت - ژۇرنال تارقىتىش ئەسلىگە كەلدى، تارقىتىلىش مىقدارى ئۆرلىدى. ئەينى چاغدا تارقىتىلىش مىقدارى زاكاز مىقدارىدىن ئاز بولغاچقا، نورمىلىق ۋە تەقسىم قىلىپ بېرىش ئۇسۇلى بويىچە تارقىتىشقا توغرا كەلدى، نەتىجىدە مۇشتەرىلەرنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرغىلى بولمىدى. 1981 - يىلىـــى گېزىت - ژۇرناللار ئوچۇق ئاشكارا تارقىتىلىدىغان بولدى.

ئەڭ كۆپ تارقىتىلىدىغان گېزىتلەر: «شىنجاڭ گېزىتى»، «ئاقسۇ گېزىتى»، ژۇرناللار ھەر قايسى كەسىپنى ژۇرناللاردىن ئىبارەت. 1990 - يىلى ھەر خىل گېزىتتىن 5636 سان، جەمئىي 922 مىڭ 881 نۇسخا؛ ھەر خىل ژۇرنالدىن 10 مىڭ 219 سان، جەمئىي 137 مىڭ 382 نۇسخا تارقىتىلدى. جەمئىي تارقىتىلغان گېزىت 1 مىليون 60 مىڭ 263 نۇسخىغا، گېزىت تارقىتىش كەسپىدىن قىلىنغان كىرىم 31 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

5. مەخپىي ئالاقە

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ناھىيىدە مەخپىي ئالاقىلىشىش پونكتى قۇرۇلغانىدى، بۇ پونكىت مەخسۇس مەخپىي ھۆججەتلەرنى يەتكۈزەتتى، ئۇ ناھىيىلىك پارتكومنىڭ رەھبەرلىكىگە قارايتتى. گوۋۇيۈەننىڭ مەملىكەت بويىچە پوچتا - تېلېگراف تارماقلىرىدا مەخپىي ئالاقە ئاپپاراتى قۇرۇش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇشىغا ئاساسەن، ناھىيىلىك پارتكومغا تەۋە بولغان مەخپىي ئالاقە ئىشلىرى ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىگە ئايرىپ بېرىلدى، ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىـــق ئورگانلار، يېزىلىق پارتكومنىڭ ئورگانلىرى ۋە كارخانا، كەسپىي ئورۇنلارنىـــڭ مۇھـــم ھۆججەتلىرى پۈتۈنلەي پوچتىدىن مەخپىي يوللانما قاتارىدا ئەۋەتىلدى. يېزىلىق پوچتا - تېلېگراف پونكتى قوشۇمچە ياكى مەخسۇس ۋەزىپىدىكى مەخپىيەتلىك خادىملىرىنى سەپلەپ، مەخپىي ھۆججەتلەرنى تاپشۇرۇۋېلىش - ئەۋەتىش ۋە يەتكۈزۈپ بېرىشكە مەسئۇل قىلدى. 1969 - يىلدىن كېيىن بۇ خادىملار ئاساسلىقى ناھىيە تەۋەسىدىكى ناھىيە - تۇەن دەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت،

ئارمىيە رەھبىرلىرى ئورگانلىرى ۋە كارخانا، كەسىپلىرى ئورۇنلارنىڭ مەخپىي ھۆججەتلىرى ۋە غەيرىي ناھىيە - تۈەن دەرىجىلىك مۇستەقىل ئورۇنلار كىرگۈزىدىغان - چىقىرىدىغان مەخپىي پوچتا يوللانمىلىرىنى تاپشۇرۇۋېلىش - ئەۋەتىش ۋە يەتكۈزۈپ بېرىشكە مەسئۇل بولدى.

1979 - يىلدىن ئېتىبارەن 165 مادداىلىق مەخپىيەتلىك قائىدە - تۈزۈمى ئىجرا قىلىنىپ، ئالاقىگە دائىر «ئون چوڭ ئىنتىزام» غا رىئايە قىلىش، مەخپىيەتلىكنى ساقلاش، ئىسمېنا تاپشۇرۇپ بېرىش - تاپشۇرۇۋېلىش سۈپىتىنى تەكشۈرۈش، ئىش ئورنىغا مەسئۇل بولۇش تەلەپ قىلىندى. مەخپىي پوچتا يوللانمىلىرىنى يەتكۈزۈشتە مەخسۇس ئىشلىتىلىدىغان پوچتا خالتىسى ئىشلىتىلدى، مەخپىي پوچتا يوللانمىلىرىنى تاپشۇرۇپ بەرگەن ۋە تاپشۇرۇۋالغاندا ئىككى تەرەپ مەخسۇس ئىشلىتىلىدىغان ئىسپاتنى ئۆز ئارا تەكشۈرۈپ ئېنىقلىغاندىن كېيىن، ئاندىن تاپشۇرۇپ بېرىش - تاپشۇرۇۋېلىش رەسمىيىتىنى بېجىردى. ئاقسۇدىن ئاۋاتقا توشۇلىدىغان مەخپىي ۋە ئادەتتىكى يوللانمىلار بىرلەشتۈرۈلۈپ قاراۋۇل قويۇپ توشۇلدى. ناھىيە بازىرىدىكى مەخپىي يوللانمىلارنى يەتكۈزۈشنى بىر مەمۇرىي تەرجىمان قوشۇمچە ئۇستىگە ئالدى، ئۇ يوللانمىلارنى ۋېلىسىپىت بىلەن 9 نۇقتىغا يەتكۈزدى، يەتكۈزۈلىدىغان لىنىيىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تاق مۇساپە بويىچە 4 كىلومېتىر كېلىدۇ. تاپشۇرۇۋېلىش - تارقىتىش ۋە يەتكۈزۈپ بېرىش ئىشى ھەر شەنبە كۈنى بېجىرىلدى. 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە سىرتقا ئەۋەتىلگەن ھەق ھېسابلىنىدىغان مەخپىي ھۆججەت 248 گە، سىرتتىن كىرگۈزۈلگىنى 1394 كە، بۇلاردىن قىلىنغان كىرىم 298 يۈەنگە يەتتى.

6. پوچتا ماركىسى توپلاش

ئاۋات ناھىيىسىدە پوچتا ماركىسى توپلاش كەسپى 1990 - يىل 1 - ئاينىڭ 10 - كۈنى باشلاندى. توپلىنىدىغان پوچتا ماركىلىرىدىن خاتىرە پوچتا ماركىسى، ئالاھىدە پوچتا ماركىسى، تۈنجى كۈنى تارقىتىلغان پوچتا ماركىسى، خاتىرىلەش كارتوچكىسى، خاتىرە پۇل، پوچتا ماركىسى توپلاش دەپتىرى، پوچتا ژۇرنىلى قاتارلىقلار بار. پوچتا ماركىسى توپلاش كەسپى يولغا قويۇلۇشتىن ئىلگىرى، توپلىنىدىغان پوچتا ماركىسى سېتىش ئىشىنى ئاقسۇ پوچتا ماركىسى توپلاش شىركىتى ۋاكالىتەن بېجىرگەنىدى، پوچتا ماركىسى توپلايدىغانلار ناھايىتى ئاز ئىدى. خاتىرە پوچتا ماركىسى بىلەن ئادەتتىكى پوچتا ماركىسى بىر پۈكەيدە سېتىلاتتى.

پوچتا كەسپىنىڭ قىسمەن يىللاردىكى ئەھۋالى

جەدۋەل: 10 — 2

تۈرى	كەسىپ نامى	بىرلىكى	يىللىق كەسىپ مىقدارى ۋە كىرىمى				
			1953 - يىلى	1960 - يىلى	1970 - يىلى	1980 - يىلى	1990 - يىلى
خەت - چەك ۋە پوسۇلكا	سىرتقا ئەۋەتىلگەن خەت - چەك	پارچە	1101	144886	158387	135426	99530
	خەت چەكتىن قىلىنغان كىرىم	يۈەن	510	13379	21097	17749	19016
	سىرتقا ئەۋەتىلگەن پوسۇلكا	دانە	53	1588	1261	4727	2380
	پوسۇلكىدىن قىلىنغان كىرىم	يۈەن	18	1034	2431	8139	15343

پېرېۋوت چېكى	سىرتقا ئەۋەتىلگەن پېرېۋوت چېكى	پارچە	35	5013	9460	9612	12018
	پېرېۋوت چېكىدىن قىلىنغان كىرىم	يۈەن	12	1594	3013	11312	27671
گېزىت - ژۇرنال	جەمئىي تارقىتىلغان گېزىت	نۇسخا	77352	653123	898410	1104816	922881
	قەرەللىك تارقىتىلغان گېزىت	نۇسخا	595	5082	6029	7266	5636
	جەمئىي تارقىتىلغان ژۇرنال	نۇسخا	8788	39358	879	99314	137382
	قەرەللىك تارقىتىلغان ژۇرنال	نۇسخا	549	2810	89	7640	10219
	گېزىت - ژۇرنالدىن قىلىنغان كىرىم	يۈەن	1237	4675	5552	11748	31000
مەخپىي ھۆججەت	سىرتقا ئەۋەتىلگەن مەخپىي ھۆججەت	پارچە		1968	1045	2186	248
	مەخپىي ھۆججەتتىن قىلىنغان كىرىم	يۈەن		443	233	1059	298

§ 3 . تېلېگراف

1. تېلېگراممىا

1955 - يىل 3 - ئايدا ناھىيە بازىرىدىن ئاقسۇغىچە بولغان تېلېگراممىا توك يولى ئېچىلىپ، 55 تېپلىق سىمسىز تېلېگراممىا يوللاش ئاپپاراتىدىن بىرى ئورنىتىلدى، بىر خەنزۇ رادىست قويۇلدى، تېلېگراممىنى يەتكۈزۈشنى ئاپپاراتچى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى.

1971 - يىل 6 - ئايدا ئاقسۇ شۆبە ھەربىي رايونىدا ئۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش ئالاقە ئىستانسىسى قۇرۇلۇپ، ئاۋات ناھىيىلىك تېلېگراف ئىدارىسىگە 10 نەپەر (ئەر 7، ئايال 3) ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلىش رادىستى تەربىيىلەپ بەردى، ئاۋاتتا ئۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش ئالاقە گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. بۇ گۇرۇپپا 1972 - يىلى تارقىتىۋېتىلىپ، خادىملىرى باشقا ئورۇنلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1974 - يىلى ناھىيە بازىرىدىن ئاقسۇغىچە بولغان سىملىق تېلېگراممىا توك يولى ئېچىلىپ، ئەسلىدىكى سىمسىز توك يولى زاپاس توك يولىغا ئۆزگەرتىلدى. 1983 - يىلى دۆلەت ئىچىدىكى تېلېگراممىا ھەققى تەڭشەلدى. 1984 - يىلى مېخانىكىلىق تېلېفوتوگرافىيىلىك خەت بېسىش ماشىنىسىدىن 2 سى قۇراشتۇرۇلدى، بۇنىڭ بىلەن 32 يىلدىن بۇيانقى تېلېگراممىنى قول بىلەن يېزىش تارىخىغا خاتىمە بېرىلدى. 1985 - يىلى «1 - ئاۋغۇست» تېپلىق تېلېگراممىا قوبۇل قىلىش - يوللاش ئاپپاراتىدىن بىرى كۆپەيتىلىپ، 55 تېپلىق سىمسىز تېلېگراممىا قوبۇل قىلىش - يوللاش ئاپپاراتى بىكار قىلىندى. 1988 - يىلى ئاممىۋى فوتوتېلېگراف كەسپى يولغا قويۇلدى. 1990 - يىلى ناھىيە تېلېگرافى مەملىكەت بويىچە ئاپتوماتىك تېلېگراممىا تورىغا كىرىپ، ناھىيە بازىرىدىن ئۇرۇمچىگىچە بولغان ئاپتوماتىك تېلېگراممىا يەتكۈزۈش توك يولىدىن بىرى ئېچىلدى، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە شىفىر تەرجىمە قىلىش ئاپپاراتىدىن بىرى كۆپەيتىلىپ، كومپيۇتېر ئارقىلىق تېلېگراممىا يوللاش - تەرجىمە قىلىش دەۋرىگە قەدەم قويۇلدى، مەملىكەتنىڭ جاي - جايلىرىغا ئەۋەتىلىدىغان تېلېگراممىلار شۇ كۈنى تاپشۇرۇۋېلىنىدىغان بولدى. بۇنىڭ بىلەن

ناھىيە بازىرىدىن ئاقسۇغىچە بولغان سىملىق تېلېگرامما توك يولى ئىشلىتىشتىن توختىتىلدى.

1990 - يىلى تېلېگرامما توك يولىدىن 2 سى بار بولدى، رادىئوستانسىيە ئىسمىنىسى تەسىس قىلىندى، قوشۇمچە ۋەزىپىدىكى ئىسمىنا باشلىقىدىن بىرى، رادىئوستانسىيە 3 ى قويۇلدى. 1964 - يىلدىن ئىلگىرى تېلېگرامما كۆندە بىر قېتىم يەتكۈزۈلەتتى، 1964 — 1990 - يىلغىچە كۈنىگە 2 قېتىم يەتكۈزۈلدى. پوچتا ئارقىلىق يەتكۈزۈلىدىغان تېلېگرامما شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن پوچتا يوللانمىلىرى ئايرىش ئۈچۈن تاپشۇرۇلۇپ، شۇ قېتىملىق ئىسمىنىنىڭ تارقىتىشىغا ئولگۈرتىلدى.

1955 — 1958 - يىلغىچە كەسىپ مىقدارى ئاز بولۇپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا 4038 نۇسخا تېلېگرامما يوللانغانىدى. 1959 — 1973 - يىلغىچە كەسىپ مىقدارىنىڭ ئېشىش ھەجمى ئانچە كۆپ بولمىدى، 1974 - يىلدىن كېيىن تېز سۈرئەتتە كۆپەيدى. 1990 - يىلى 13 مىڭ 792 نۇسخا تېلېگرامما يوللىنىپ، كەسپىي كىرىم 21 مىڭ 595 يۈەنگە يەتكۈزۈلدى.

2. ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون

1958 - يىلى ناھىيە بازىرىدىن ئاقسۇغىچە بولغان ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون كەسپى يولغا قويۇلدى. بۇ ئارىلىقتا 2 توك يولى بولۇپ، 20 توچكىلىق ماگنىتلىق كوممۇتاتوردىن بىرى ئورنىتىلىپ، ئەينى چاغدىكى ئېھتىياج ئاساسىي جەھەتتىن قاندۇرۇلغانىدى. 1979 - يىلى ئۈزۈن يوللۇق تېلېگراف ئۈسكۈنىسىدىن 3 يوللۇق يۈكلىمە دولقۇن ئاپپاراتىدىن بىرى كۆپەيتىلدى، توك يولى 4 كە كۆپەيتىلدى. 1984 - يىلى بازار ئىچىدىكى كوممۇتاتورنىڭ سىغىمى ئاشۇرۇلدى (ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون، بازار ئىچى تېلېفونى كوممۇتاتورى بىرلەشتۈرۈلۈپ ئىشلىتىلدى، 20 توچكىلىق ئۈزۈن يوللۇق ماگنىتلىق كوممۇتاتور بىكار قىلىندى). 1958 — 1978 - يىلغىچە ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون كەسپىي مىقدارىنىڭ ئېشىش ھەجمى ئانچە زور بولمىدى، 1984 — 1990 - يىلغىچە تۈز سىزىق بويىچە ئاشتى. ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون ھەققى سۆزلىشىش قېتىم سانى، سۆزلىشىش ماكان ئارىلىقى ۋە سۆزلىشىش ۋاقتى بويىچە ھېسابلاندى. 1979 - يىلى دۆلەت ھەق ھېسابلاش ئۆلچىمىنى يېڭىۋاشتىن بېكىتتى، يەنى ھەر قېتىملىق تېلېفوننىڭ ئاساسىي ھەق ئېلىش ۋاقتى 3 مىنۇت قىلىندى، سۆزلەشكەن ۋاقىت 3 مىنۇتتىن ئېشىپ كەتسە ئەملىي سۆزلەشكەن ۋاقىت بويىچە ھەق ھېسابلاندى.

1990 - يىلى ئالماشتۇرۇلغان ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون 31 مىڭ 180 قېتىمغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە سىرتقا بېرىلگىنى 16 مىڭ 653 قېتىم، سىرتتىن كەلگىنى 14 مىڭ 527 قېتىم، ئۈزۈن يوللۇق تېلېفوننىڭ چەكتىن ئېشىپ كېتىش نىسبىتى بويىچە يىللىق پىلان % 0.3 ئىدى، ئەمەلىيەتتە % 0.257 بولدى. ئۈزۈن يوللۇق تېلېفوننىڭ ئۈنۈملۈك ئۇلىنىش نىسبىتى بويىچە يىللىق پىلان % 87 ئىدى، ئەمەلىيەتتە % 88.7 بولدى. ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون كەسپى بويىچە ئورۇندالغان مەھسۇلات قىممىتى 8254.87 يۈەنگە، ئۈزۈن يوللۇق تېلېفوندىن قىلىنغان كىرىم 97 مىڭ 70 يۈەنگە يەتتى.

3. بازار ئىچى تېلېفونى

1956 - يىل 7 - ئايدا بازار ئىچى تېلېفونى يولغا قويۇلۇپ، 50 توچكىلىق ماگنىتلىق

كوممۇتاتوردىن بىرى ئورنىتىلدى، يىل ئاخىرىغىچە 23 تېلېفون ئورنىتىلدى، ناھىيە ئىچىدە 8.3 ستولبا كىلومېتىر سىم، 71 جۈپ كىلومېتىر يالىڭاچ سىم تارتىلدى، تېلېفون ئابونېنتى 23 كە يەتتى. 1966 - يىلى 50 توچكىلىق كوممۇتاتۇرنىڭ سىغىمى ئاشۇرۇلدى. 1984 — 1990 - يىلغىچە كوممۇتاتور سىغىمچانلىقى 200 توچكىغا، بازار تېلېفونى كوممۇتاتورنىڭ ئەملىي ئىگىلەنگەن سىغىمى 200 توچكىغا يەتتى، بازار تېلېفونى كوممۇتاتورىغا 242 تېلېفون ئۇلاندى، بازار تېلېفونى سىم يولى 10 ستولبا/كىلومېتىرغا، ئابونېنتلار ئىشلىتىدىغان سىم 250 جۈپكە، كابىل 4.9 كىلومېتىرغا يەتتى (بازار تېلېفونى كوممۇتاتورنىڭ سىغىمى يېتىشمىگەچكە، يېزا تېلېفونى توچكىسىدىن 42 سى ئىشلىتىلدى). ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون، بازار تېلېفونى، يېزا تېلېفونىغا بىر تېلېفون ئىسمېنىسى تەسىس قىلىندى، 6 تېلېفونست، قوشۇمچە ۋەزىپىدىكى بىر ئىسمېنا باشلىقى قويۇلدى. بازار تېلېفونى ئاپپاراتى ۋە سىم يولىنى يېزا تېلېفونى سىم يولى ئىسمېنىسى ئاسرىدى. 1990 - يىلى بازار تېلېفونى ئابونېنتى 195 كە، كەسپىي كىرىم 24 مىڭ 374 يۈەنگە يەتتى. ھەق ئېلىش ئۆلچىمى مۇنداق بولدى: 1956 - يىلى تېلېفون يولغا قويۇلغاندىن باشلاپ 8 يۈەن ئىجارە ھەققى ئېلىندى، 1990 - يىل 5 - ئايغا كەلگەندە ئايلىق ئىجارە ھەققى 11.40 يۈەنگە ئۆزگەرتىلدى.

4. يېزا تېلېفونى

1957 - يىل 5 - ئايدا ناھىيە بازىرىدىن غورۇچۆلگىچە بولغان يېزا تېلېفون سىمى تارتىلدى، لىنىيە ئۇزۇنلۇقى 17.8 ستولبا - كىلومېتىر، سىم يولىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 18.2 جۈپ كىلومېتىر بولۇپ، 30 توچكىلىق كوممۇتاتوردىن بىرى ئورنىتىلدى، 1959 - يىلى ناھىيە بازىرىدىن يېڭىشەھەرنۇقتىچە بولغان يېزا تېلېفون سىمى تارتىلدى، لىنىيە ئۇزۇنلۇقى 19.4 ستولبا - كىلومېتىر، سىم يولىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 21.4 جۈپ كىلومېتىر بولۇپ، 30 توچكىلىق كوممۇتاتوردىن بىرى ئورنىتىلدى. شۇ يىلى يەنە ناھىيە بازىرىدىن بەشئېرىقتىچە بولغان يېزا تېلېفون سىمى تارتىلدى، لىنىيە ئۇزۇنلۇقى 18.8 ستولبا - كىلومېتىر، سىم يولىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 28.8 جۈپ كىلومېتىر بولۇپ، 50 توچكىلىق كوممۇتاتوردىن بىرى ئورنىتىلدى. 1960 - يىلى ناھىيە بازىرىدىن ئايباغقىچە بولغان يېزا تېلېفون سىمى تارتىلدى، لىنىيە ئۇزۇنلۇقى 7.5 ستولبا - كىلومېتىر، سىم يولىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 15 جۈپ كىلومېتىر بولۇپ، 20 توچكىلىق كوممۇتاتوردىن بىرى ئورنىتىلدى. 1966 - يىلى ناھىيە بازىرىدىن «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانىغىچە بولغان يېزا تېلېفون سىمى تارتىلدى، لىنىيە ئۇزۇنلۇقى 36.7 ستولبا - كىلومېتىر، سىم يولىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 73.4 جۈپ كىلومېتىر بولۇپ، 20 توچكىلىق كوممۇتاتوردىن بىرى ئورنىتىلدى. 1972 - يىلى ناھىيە بازىرىدىن تامتوغراقىچە بولغان يېزا تېلېفون سىمى تارتىلدى، لىنىيە ئۇزۇنلۇقى 6.6 ستولبا - كىلومېتىر، سىم يولىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6.6 جۈپ كىلومېتىر بولۇپ، 30 توچكىلىق كوممۇتاتوردىن بىرى ئورنىتىلدى. 1987 - يىلى ناھىيە بازىرىدىن «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانىغىچە 3 يوللۇق، ئالاھىدە يۇقىرى چاستوتىلىق توك يولى ئېچىلىپ، ستولبىغا تارتىلغان سىم يولى بىكار قىلىندى.

1990 - يىلى ناھىيە بويىچە يېزا تېلېفونى تورى ئاساسىي جەھەتتىن شەكىللەندى. يېزا تېلېفون كوممۇتاتورنىڭ سىغىمچانلىقى 330 توچكىغا يەتتى، يېزا تېلېفونى ئالماشتۇرۇش نۇقتىسىدىن 7 سى تەسىس قىلىندى. ستولبىغا تارتىلغان سىم يولىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 434

كىلومېتىر (بۇنىڭ ئىچىدە ئارىلىقتىن تارتىلغان سىم يولى 84 كىلومېتىر) غا، يالىڭاچ سىم يولى 329 جۈپ كىلومېتىر (بۇنىڭ ئىچىدە ئارىلىقتىن تارتىلغان سىم يولى 116 جۈپ كىلومېتىر) غا، جەمئىي تېلېفون 261 گە يەتتى. 8 يېزا - بازارغا 6 كوممۇتاتور ئورنىتىلدى. 114 مەمۇرىي كەنتنىڭ 101 گە تېلېفون ئورنىتىلدى؛ 2 دېھقانچىلىق مەيدانىغا بىر تېلېفون ئورنىتىلدى. ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىدا يېزا تېلېفونى باشقۇرغۇچىدىن بىرى، يېزا تېلېفونى ئاپپارات گۈرۈپپىسىدا ئاپپارات باشقۇرغۇچى ۋە سىم ئاسرىغۇچىدىن 10 ى بار. 6 ۋېلىسىپىت، 2 موتسىكلىت سەپلەندى.

تېلېگراف كەسپىنىڭ بىرنەچچە يىلدىكى ئەھۋالى

جەدۋەل: 10 — 3

تۈرى	كەسىپ نامى	بىرلىكى	ھەر قايسى يىللاردىكى كەسىپ مىقدارى ۋە كىرىم				
			1955 - يىلى	1960 - يىلى	1970 - يىلى	1980 - يىلى	1990 - يىلى
تېلېگراممـا	سىرتقا يوللانغان تېلېگراممـا	پارچە	4537	4255	4428	8486	13792
	كەسپىي كىرىم	يۈەن	3864	6327	2619	6582	21595
ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون	سىرتقا بېرىلگىنى	قېتىم	2049	5480	3564	6109	16653
	كەسپىي كىرىم	يۈەن	515	1152	3382	6483	97070
شەھەر تېلېفونى	ئابونت سانى	بىر	23	63	69	90	195
	كەسپىي كىرىم	يۈەن	225	4893	6460	7084	24374
يېزا تېلېفونى	ئابونت سانى	بىر	49	58	109	190	261
	كەسپىي كىرىم	يۈەن	7172	29422	14003	35574	79156

ئىزاھ: 1955 - يىلى دېگەن كاتەكتىكى ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون 1958 - يىلدىكى سان، شەھەر تېلېفونى 1956 - يىلدىكى سان، يېزا تېلېفونى 1959 - يىلدىكى سان.

ئون بىرىنچى قىسىم

سودا

ئون بىرىنچى قىسىم

سودا

I باب

خۇسۇسىي سودا ۋە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش

§ 1 . مىنگو دەۋرىدىكى خۇسۇسىي سودا

مىنگو دەۋرىدە ناھىيە بازىرىدا بىر سودا كوچىسى بار ئىدى، تىجارەتچىلەر كوچىنى بويلاپ كارىۋات قويۇپ، تاۋارلىرىنى كارىۋات ئۈستىگە تىزىۋېلىپ ساتاتتى، دۇكان ئېچىپ تىجارەت قىلىدىغانلارمۇ بار ئىدى. تاۋارلار، ئاساسەن، چەت ئەلدىن ۋە ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن ئېلىپ كېلىنگەن رەخت - پۇچۇقلاردىن ئىبارەت ئىدى. 40 - يىللاردا ناھىيە بويىچە 200 نەچە سودىگەر بار ئىدى. مەدىنىقارى، ھوشۇرھاجى، خىزىرئاقساقال، ئىمىن ئاقساقال، مەمۇتىنخان (ئۆزبېك)، داۋۇللاھاجى، ساۋۇت ھاجى قاتارلىقلار مەبلىغى خېلى يېتەرلىك سودىگەرلەر ئىدى. خوتەنلىك ئىمىن ئاقساقالنىڭ خېلى داڭلىق ماگىزىنى بار بولۇپ، ئۇ، خوتەندىن گىلەم، ئەتلەس، بەقسەم قاتارلىقلارنى ئېلىپ كېلىپ ساتاتتى. مەدىنىقارى، مەمۇتىنخانلار ھىندىستان، ئەنجان، ئافغانىستان، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بىر قىسىم ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلىرىدىن ئەنجان بەقسىمى، خۇچىت بەقسىمى، ھەرەم سەللىسى، كامبېلى چىتى، كەندىر ئارىلاش توقۇلغان گۈللۈك گەزلىمە، كىراۋا رومىلى، ئەنجان رومىلى، تاشكەنت دوپپىسى، قوقەند دوپپىسى، ھىندىستان خۇرۇمى، ھىندىستان مەسىسى، روس قازىنى ۋە چىنىسى، چىتى، تاۋىرى، دۇخاۋىسى قاتارلىق تۇرلۇك ماللارنى ئېلىپ كېلىپ نەق پۇلغىمۇ ساتاتتى، ئاشلىققىمۇ ئالماشتۇراتتى.

پازىن ھاجى، ھەيدەر ئىشان (ئۆزبېك)، ئەكرەم ھاجى (پازىن ھاجىنىڭ ئوغلى) لار مەخسۇس تەببىي دورا، مىلىچمال ساتاتتى.

ئىمىن سېرىق، داۋۇت ھاجىلار خۇرۇم كىيىم - كېچەك سودىگەرلىرى ئىدى، ئۇلار ناھىيە تەۋەسىدىن قوي، تېرە سېتىۋېلىپ، ئۇچتۇرپان ئارقىلىق قازاقىستانىنىڭ قاراكۆل دېگەن يېرىگە ئېلىپ چىقىپ ساتاتتى. قاراكۆلدىن قازان، ئۆي جاھازلىرى، ئاياغ كىيىم، كىيىم - كېچەك،

تۆمۈر، چاي، توقۇلما بۇيۇم، قەنت، ئاق شېكەر، ناۋات، كىرسىن قاتارلىقلارنى ئېلىپ كېلەتتى.

ئۇششاق تىجارەتچىلەر ئۇلارنىڭ قولىدىكى مالنى سېتىۋېلىپ تىجارەت قىلاتتى.

يەنە يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى ساتىدىغان سودىگەرلەرمۇ بار ئىدى، ئۇلار پاختا، خام، چەكمەن قاتارلىقلارنى ساتاتتى.

يېزا بازارلىرىدا سانائەت بۇيۇملىرىنى ساتىدىغان سودىگەرلەر كۆپ ئەمەس ئىدى، ئاشلىق، مېۋە - چېۋە سودىسىدىن باشقا تىجارەت ناھايىتى ئاز ئىدى. بەزى چار بازارچىلار ئەتىگەندە بازارغا كېلىپ تىجارەت قىلىپ، كەچتە قايتىپ كېتەتتى.

دۆلەت ئاخۇن ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئەمەت پەشىپ، ئىنىسى داۋۇت ھاشىم قاتارلىقلار مەخسۇس پاختا تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئۇلارنىڭ 40 —50 چاكىرى بولۇپ، ئۇلار خېرىدار تېپىپ كېلەتتى. روزەك، قادىر قوچقارلار سىرتقا پاختا يۆتكەپ ساتاتتى.

ئاقسۇلۇق توختاخۇن 50 نەچچە ئادەم يالاپ، ناھىيە تەۋەسىدىن خام سېتىۋېلىپ، ئىلىغا ئېلىپ بېرىپ ساتاتتى.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاۋارلىرى كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن بازاردىكى مال تۇرى بىر مەزگىل كۆپىيەتتى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مالليرى قىممەت، يېزا ئىگىلىك - قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسى تۆۋەن، دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى ئاجىز بولغاچقا، بۇ تاۋارلار ناھايىتى ئاز سېتىۋېلىناتتى. سوۋېت مالليرىنى كۆپەنچە باي سودىگەرلەر، پومېشچىكلار، چارۋىدارلار سېتىۋالاتتى.

§ 2 . خۇسۇسىي سودىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش

1956 - يىل 2 - ئايدا تۇرلۇك مال، پاختا رەخت، گۆش ساھەسىدە ئۆزگەرتىش باشلاندى ھەمدە خۇسۇسىي سودىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئىشخانىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا مۇلۇك ئېنىقلاش - مەبلەغ تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى ۋە 4 خىزمەت ئەترىتى تەسىس قىلىندى. بازار ئاھالىلىرى قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، شەھەر تىجارەت قىلىدىغان پاختا رەخت دۇكىنى، تۇرلۇك مالالار دۇكىنى، سۇرەتخانا، ھاراق - تاماكا دۇكىنى قاتارلىق 68 كارخانا ئېلان قىلىندى، ئۇلارنىڭ مەبلىغى 25 مىڭ يۈەندىن ئاشاتتى. ئاشخانا، گۆش دۇكىنى، ناۋايخانا 45 بولۇپ، 3 دۇكان تەشكىل قىلىندى، ساتىراشخانا، تىرانسپورت ئورنى 32 بولۇپ، 2 كوپېراتىپ قۇرۇلدى، قۇشخانا 13 بولۇپ، ھەمكارلىق ماگىزىنى قۇرۇلدى، 7 جۈۋازخانا دۆلەت ئىگىلىكىدىكى شىركەتنىڭ پىششىقلاش گۇرۇپپىسى قىلىندى.

1956 - يىلى خۇسۇسىي سودىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش تاماملاندى. جەمئىي 104 ئورۇن ئۆزگەرتىلدى، بۇ، پاختا رەخت، تۇرلۇك مالالار، گۆش، ھاراق - تاماكا ساھەسىدىكى 118 ئورونىنىڭ 88.13% نى ئىگىلەيدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە شەھەر تىجارەت شەكلىدىكىسى 47 بولۇپ، 45.2% نى ئىگىلەيدۇ، خادىمى 64، مەبلىغى 64 مىڭ 84 يۈەن، تىجارەت سوممىسى 619 مىڭ 230 يۈەن؛ ھەمكارلىق شەكلىدىكىسى 57 بولۇپ، 54.8% نى ئىگىلەيدۇ، مەبلىغى 6126 يۈەن، تىجارەت سوممىسى 88 مىڭ 451 يۈەن. يەنە ئۆزى تىجارەت قىلىدىغىنى 20، مەبلىغى 2840 يۈەن.

ھەمكارلىق ماگىزىنىنىڭ بىر پېيى 100 يۈەن، يىللىق ئۆسۈمى 1% — 6% كېچە بولدى.

ئەسلىدىكى خۇسۇسىي كارخانىلاردىكى ئەمەلىي ۋەزىپىسى بار خادىملار پۈتۈنلەي خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، قابىلىيەتلىك، ئىدىيىسى ئىلغار، سىياسىي جەھەتتە ئىشەنچلىك ئاكتىپلار تاللىنىپ شەرىك كارخانىلارنىڭ دىرېكتور، بوغالتېر، كاسسىرلىقىغا تەيىنلەندى. ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ماڭاش تەمىناتى جەھەتتە ساھە پەرقى بويىچە مۇئامىلە قىلىندى. پاختا رەخت، هاراق - تاماكا، سۇرەت تارتىش قاتارلىق ساھەلەردىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ماڭاش ئۆلچىمى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا ئورۇنلىرىنىڭكىگە ئاساسەن بېكىتىلدى، يەنى ئەڭكىگە قاراپ ھەق بېرىلدى.

Ⅱ باب

ئاپپارات، تۈزۈلمە

§ 1 . ئاپپارات

1. سودا ئىدارىسى

1950 - يىلى خەلق هاكىمىيىتى قۇرۇلغاندا ناھىيىنىڭ سودىسىنى مالىيە بۆلۈمى باشقۇرغانىدى. 1958 - يىل 8 - ئايدا سودا ئىدارىسى قۇرۇلدى، ئۇ، 9 ئاساسىي قاتلام ئورۇننى باشقۇردى، 13 كادىر ۋە ئىشچى - خىزمەتچى بار ئىدى. 1962 - يىلى تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، سودا ئىدارىسىنىڭ قارىمىقىدا يېمەكلىك شىركىتى بىلەن تۇرلۇك ماللار شىركىتىلا قالدى. 1963 - يىل 1 - ئايدا سودا ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، سودا مەمۇرىيىتىنى ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ سودا - سانائەت بۆلۈمى باشقۇردى، 1967 - يىلى ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسىنىڭ مالىيە گۇرۇپپىسى باشقۇردى، 1969 - يىلى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىنقىلابىي كومىتېت ئىشلەپچىقىرىشقا قوماندانلىق قىلىش گۇرۇپپىسى ئىچىدىكى مالىيە - سودا گۇرۇپپىسى باشقۇردى. 1982 - يىلى سودا ئىدارىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ئىدارە قارىمىقىدا سودا، يېمەكلىك، تېببىي دورا، نېفىت شىركەتلىرى قۇرۇلدى. 1984 - يىلى تېببىي دورا شىركىتى پىلان كومىتېتىغا ئايرىپ بېرىلدى، سودا ئىدارىسى 3 شىركەتنى باشقۇردى. 1990 - يىلى سودا ئىدارىسىدە 19 كادىر ۋە ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى.

2. تەمىنات - سودا كوپېراتىپى

ناھىيىلىك تەمىنات سودا كوپېراتىپى 1951 - يىل 10 - ئايدا قۇرۇلدى، قارىمىقىدا يەرلىك مەھسۇلاتلار ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ماگىزىنى تەسىس قىلىندى، ئاياغ كىيىم، تاسما جابدۇق ئىشلەيدىغان 2 زاۋۇت بار. 1952 — 1955 - يىلغىچە رايونلاردا ئارقا - ئارقىدىن

ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپلىرى قۇرۇلۇپ، ياۋا كەندىر سېتىۋالدى. 1956 - يىلى ناھىيىلىك سودا شىركىتى ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپىراتىپىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1958 - يىلى تەمىنات - سودا كوپىراتىپى ناھىيىلىك سودا ئىدارىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈۋېتىلدى. 1962 - يىلى ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپىراتىپى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ھەمدە قارىمىقىدا 6 ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپى، پاختا - چىگە تىجارەت ئورنى، يەرلىك مەھسۇلاتلار تىجارەت ئورنى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تىجارەت ئورنى تەسىس قىلىندى، 25 شۆبە دۇكان، 11 ۋاكالەتەن سېتىش دۇكىنى، 33 ماگىزىن، 41 كادىر، 89 ئىشچى بار بولدى. 1973 - يىلى ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپى 7 گە يەتتى، 1985 - يىلى بىرلەشتۈرۈلۈپ 5 قىلىندى. 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە تەمىنات - سودا سىستېمىسىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 385 كە يەتتى.

§ 2 . دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا

خۇسۇسىي سودا سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلىشتىن ئىلگىرى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودىنىڭ ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ ئوبوروت سوممىسىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى 3% . 12 ئىدى، كېيىن دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا يېتەكچى ئورۇنغا ئىگە بولدى. 1979 - يىلدىن كېيىن كوللېكتىپ، يەككە سودا قايتىدىن گۈللەندى، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودىنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى تۆۋەنلىدى.

1. سودا شىركىتى

1950 - يىل 5 - ئايدا غەربىي شىمال سودا شىركىتىنىڭ ئاۋات ناھىيىسىدىكى كۆچمە سېتىۋېلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، 6 - ئايدا غەربىي شىمال سودا شىركىتىنىڭ ئاۋات ناھىيىلىك تارماق شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى. بۇ شىركەت چارۋا مەھسۇلاتلىرى، يەرلىك مەھسۇلاتلار، ئاشلىق ۋە ياغ سېتىۋالدى، شۇ يىلى سېتىۋېلىش سوممىسى 50 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بۇ شىركەت، ئاساسەن، پاختا رەخت، شېكەر، چاي، كىرسىن، فابرىكا قەغىزى قاتارلىق تاۋارلار بىلەن تەمىنلىدى. 1956 - يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ تەمىنات - سودا كوپىراتىپىغا قوشۇۋېتىلىپ تەمىنات - سودا تىجارەت ئورنى دەپ ئاتالدى. 1958 - يىلى سانائەت بۇيۇملىرى تىجارەت ئورنى دەپ ئاتالدى. 1963 -يىل 1 - ئايدا تۇرلۇك ماللار شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى، شىركەت توپ سېتىش كەسپىنى يولغا قويدى. 1982 - يىلى يەنە سودا شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى.

2. يېمەكلىك شىركىتى

1956 - يىل 3 - ئايدا يېمەكلىك سېتىۋېلىش پونكىتى قۇرۇلدى. 1957 - يىلى يېمەكلىك ماگىزىنى ئېچىلدى، بۇ ماگىزىن شېكەر، تاماكا، ھاراق، چاي، پېچىنە - پەرەنىك ۋە دورا - دەرمەك تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى. 1958 - يىلى سودا ئىدارىسىنىڭ مۇلازىمەت تىجارەت ئورنىغا ئۆزگەرتىلدى، بۇ ئورۇن چارۋا سېتىۋالدى ۋە گۆش بىلەن تەمىنلىدى. 1960 - يىلى سۈرەتچىلىك، مېھمانخانا ۋە ساتىراشلىق كەسپى كۆپەيتىلدى. 1963 - يىل 1 - ئايدا ناھىيىلىك

يەمەكلىكلەر شىركىتى قۇرۇلدى. 1981 - يىلى ھاراق - تاماكا مونوپوللوق سېتىش ئىدارىسى قۇرۇلدى، بۇ ئىدارە ھاراق چىقىرىش ۋە ھاراق - تاماكا ئىجازەتنامىسى تارقىتىش ئىشلىرىنى باشقۇردى. يەمەكلىكلەر شىركىتى قارمىقىدا يەمەكلىك ئىشلەش زاۋۇتى، چوشقا فېرمىسى، بورداق قوي فېرمىسى ۋە ماگىزىن تەسىس قىلىندى.

3. تېببىي دورا شىركىتى

بۇ شىركەت 1959 - يىلى قۇرۇلدى. ئۇ، تەييار جۇڭيى دورىلىرى، ياۋروپا تېبابەتى دورىلىرى ۋە بىر قىسىم تېببىي داۋالاش ماشىنا - ئۈسكۈنىلىرىنى سېتىۋېلىش - سېتىش بىلەن شۇغۇللانىدى.

4. نېفىت شىركىتى

بۇ شىركەت 1975 - يىلى قۇرۇلدى. ئۇ، ناھىيە بويىچە بېنزىن، دىزېلىن، كىرسىن، ئاپتول ۋە سىلىقلاش مېيى تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ماي ساقلايدىغان 20 بېكى بار بولۇپ، 800 تونىنا ماي ساقلىيالايدۇ.

سانائەت بۇيۇملىرى ۋە يېزا ئىگىلىك - قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ قىسمەن يىللاردىكى سېتىۋېلىنىش ۋە سېتىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 11 — 1 بىرلىكى: تۇمەن يۈەن

ئورۇن / سانى / يىللار	جەمئىي		تۇرلۇك مىللار شىركىتى		يەمەكلىكلەر شىركىتى		تېببىي دورا شىركىتى		نېفىت شىركىتى	
	سېتىۋېلىنغىنى	سېتىلغىنى	سېتىۋېلىنغىنى	سېتىلغىنى	سېتىۋېلىنغىنى	سېتىلغىنى	سېتىۋېلىنغىنى	سېتىلغىنى	سېتىۋېلىنغىنى	سېتىلغىنى
1950	2.5	1.9	2.5	1.9						
1951	10.9	12.9	10.9	12.9						
1955	50.5	58	50.5	58						
1957	21.2	25.3	21.2	25.3						
1959	147.2	152.7	147.2	152.7						
1962	335.9	410	136.8	150.7	192.8	248.2	6.3	11.1		
1965	148	219	106.4	156.3	31.3	47	10.3	15.7		
1970	209.4	223.2	178.5	185.8			30.9	37.4		
1975	413.7	490.9	319.1	289.6	42.9	76.6	51.7	60.7		64
1980	571.1	755.5	367.1	375.5	95.5	128.5	57.4	125.5	51.1	126
1982	569.8	717.4	330.4	375.8	102	119.6	56.2	69.7	81.2	152.3
1985	639.5	826.4	275.9	364.6	155.3	176.3	62.8	80.8	145.5	204.7

1987	817	1009	403	425	219	225		100	195	259
1989	1110	1559	443	494	444	610		154	223	301
1990	1168	1672	442	503	492	694		178	234	297

دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودىنىڭ قىسمەن يىللاردىكى ئىقتىسادىي ئۇنۇمى

جەدۋەل: 11 — 2

يىللار	جەمئىي			تۆرلۈك مالىلار شىركىتى			يېمەكلىكلەر شىركىتى			تەبىئىي دورا شىركىتى			نېفىت شىركىتى		
	ئوتتۇرىچە پايدا يۈەن)	ئادەم سانى	پايدا (تۈمەن يۈەن)	ئوتتۇرىچە پايدا (يۈەن)	ئادەم سانى	پايدا (تۈمەن يۈەن)	ئوتتۇرىچە پايدا (يۈەن)	ئادەم سانى	پايدا (تۈمەن يۈەن)	ئوتتۇرىچە پايدا (يۈەن)	ئادەم سانى	پايدا (تۈمەن يۈەن)	ئوتتۇرىچە پايدا (يۈەن)	ئادەم سانى	پايدا (تۈمەن يۈەن)
1967	1173	184	21.6	1526	69	10.6	514	103	5.3	4716	12	5.6			
1972	951	204	19.4	1211	65	7.8		124	3.4	9967	15	14.9			
1975	894	232	20.7	1898	67	12.7		131	6.2	10057	14	14.1	75	20	0.15
1980	1226	262	32.1	1986	71	14.1	183	142	2.6	4732	22	10.4	1852	27	5
1983	876	315	27.6	2036	84	17.1	140	172	2.4	1872	32	6	778	27	2.1
1985	822	302	24.8	1446	83	12	197	157	3.1	2117	35	7.4	852	27	2.3
1987	610	336	20.5	2210	76	16.8		195	1.7	1108	37	4.1	464	28	1.3
1989	1138	326	37.1	2197	71	15.6	707	184	13	1050	40	4.2	1387	31	4.3
1990	3034	323	98	2402	77	18.5	477	172	8.2	15346	43	66	1710	31	5.3

5. تاشقى سودا شىركىتى

1958 - يىلى تاشقى سودا شىركىتى قۇرۇلدى، بۇ شىركەت، ئاساسەن، قوي يۇڭى، قوي، كالا تېرىلىرى ۋە زىرە قاتارلىق يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋالدى ۋە ساتتى. كالا تېرىسى دۆلەتنىڭ ئاساسلىق پىلانلىق تاۋىرى بولغاندىن باشقا، مۇتلەق كۆپ قىسىم تاۋارلار 2 - خىلدىكى پىلانلىق تاۋار بولدى. بۇ خىل تاۋارلارنى سېتىۋېلىش سېتىشتىن كۆپ بولدى، سېتىۋېلىنغان تاۋارلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى باشقا جايلارغا يۆتكەلدى. چۇچۇكبۇيا، زاراڭزا قاتارلىق جۇڭيى دورا ماتېرىياللىرىنى تەبىئىي دورا شىركىتى سېتىۋالغاندىن كېيىن، تاشقى سودا تارمىقىنىڭ سىرتقا يۆتكىشى ئۈچۈن يەتكۈزۈپ بەردى. زاراڭزىنى ئاشلىق ئىدارىسى سېتىۋالغاندىن كېيىن ئېكسپورت قىلىنىدىغان ياغ مەھسۇلاتى سۇپىتىدە تاشقى سودا تارمىقىنىڭ سىرتقا يۆتكىشى ئۈچۈن يەتكۈزۈپ بەردى. تاشقى سودا كارخانىسى قۇرۇلغاندىن تارتىپ ئەمەلدىن قالدۇرۇلغىچە 28 يىل ئۆتتى، بۇنىڭ ئىچىدە 20 يىلدىكى پايدا سوممىسى 589 مىڭ 200 يۈەن، 8 يىلدىكى زىيان سوممىسى 248 مىڭ 600 يۈەن بولدى.

تاشقى سودا كارخانىسىنىڭ قىسمەن يىللاردىكى سېتىۋېلىش - سېتىش ۋە پايدا ئەھۋالى

جەدۋەل: 11 — 3

بىرلىكى: تۈمەن يۈەن

يىللار	سېتىۋېلىش- غىنى	سېتىلغىنى	پايدا	يىللار	سېتىۋېلىش- غىنى	سېتىلغىنى	پايدا
1958	37.5	37	0.2	1982	111.6	156.4	2.5
1960	38.4	22.4	1.7	1983	92.6	122.1	-0.1
1964	25.6	32.1	-4.7	1984	37.5	44.7	-8.9
1967	46.7	70.7	2.4	1985	49.1	45.5	0.6
1971	40	47.5	-1	1987	136.9	142	0.5
1973	46.2	63.6	-2.7	1989	139.6	219.8	-0.5
1975	44.4	30.9	1.6	1990	171.8	184.5	-15.4
1980	154	204.6	5.5				

3 § . تەمىنات - سودا كوپىراتىپى سودىسى

ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپىراتىپى 1951 - يىل 10 - ئايدا قۇرۇلدى. شۇ يىلى غورۇچۆل رايونى ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپى قۇرۇلدى. 1953 - يىلى ئايكۆل رايونلۇق ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپى، 1954 - يىلى تامتوغراق رايونلۇق ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپى قۇرۇلدى. 1958 - يىلى ئاقسۇ ناھىيىسىنىڭ بەشئېرىق گۇڭشېسى بىلەن يېڭىئېرىق گۇڭشېسى ئاۋات ناھىيىسىگە ئايرىپ بېرىلدى، بۇ جايلاردىكى 2 ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپىمۇ بىرلا ۋاقىتتا ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپىراتىپىغا تەۋە بولدى.

تەمىنات - سودا كوپىراتىپى، ئاساسەن، پاختا، كەندىر، قۇرۇق - ھۆل مېۋە ۋە يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلات قاتارلىق تاۋارلارنى سېتىۋالدى. ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپلىرى 50 - يىللاردا تېرىلغۇ ئۇلىغى، چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىپ، تاشقى سودا كەسپى بىلەن شۇغۇللاندى. سېتىۋېلىش سوممىسى 1950 - يىلى 50 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ناھىيە بويىچە كىشى بېشىغا 1.57 يۈەندىن؛ 1965 - يىلى 4 مىليون يۈەندىن ئېشىپ، كىشى بېشىغا 40 يۈەندىن؛ 1985 - يىلى 19 مىليون 730 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، كىشى بېشىغا 157 يۈەندىن؛ 1990 - يىلى 26 مىليون 950 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، كىشى بېشىغا 1247 يۈەندىن توغرا كەلدى. سېتىلغان تاۋارلار، ئاساسەن، خىمىيىۋى ئوغۇت، دېھقانچىلىق دورىسى، يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار ۋە كۇندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى بولدى. ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپلىرى يەنە ۋېلىسىپىت، قول سائىتى، پاختا رەخت ۋە شېكەر، چاي تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى. سېتىش سوممىسى 1950 - يىلى 69 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ناھىيە بويىچە كىشى بېشىغا 2.2 يۈەندىن؛ 1965 - يىلى 3 مىليون 870 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، كىشى بېشىغا 37.8 يۈەندىن؛ 1985 - يىلى 15 مىليون 119 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، كىشى بېشىغا 120.5 يۈەندىن، 1990 - يىلى 8 مىليون 417 مىڭ

يۇەنگە يېتىپ، كىشى بېشىغا 67 يۇەندىن توغرا كەلدى. 1956 — 1990 - يىلغىچە 31 يىل پايدا ئالدى، 4 يىل زىيان تارتتى (سوممىسى 370 مىڭ يۇەن).

تەمىنات - سودا كوپېراتىپى سېتىۋالغان تاۋار ناھىيە بويىچە سېتىۋېلىنغان تاۋارنىڭ 80% نى، ساتقان تاۋار 60% نى ئىگىلەپ، ناھىيە تەۋەسىدىكى ئاساسلىق سودا تارمىقى بولۇپ قالدى.

پاي قوشقان ئادەم 1954 - يىل 2933 بولۇپ، پاي سوممىسى 14 مىڭ 794 يۇەن؛ 1955 - يىلى 4731 بولۇپ، پاي سوممىسى 23 مىڭ 96 يۇەن؛ 1962 - يىلى 9118 بولۇپ، پاي سوممىسى 50 مىڭ 598 يۇەن، بۆلۈنگەن پايدا 5186 يۇەن؛ 1984 - يىل 6 - ئايدا 19 مىڭ 648 بولۇپ، پاي سوممىسى 62 مىڭ 431 يۇەن، بۆلۈنگەن پايدا 22 مىڭ 476 يۇەن بولدى.

تەمىنات - سودا سودىسىنىڭ قىسمەن يىللاردىكى سېتىۋېلىش - سېتىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 11 — 4 بىرلىكى: تۆمەن يۇەن

يىللار	سېتىۋېلىش سوممىسى	سېتىش سوممىسى	يىللار	پايدا سوممىسى	سېتىش سوممىسى	سېتىۋېلىش سوممىسى	پايدا سوممىسى
1950	5	6.9	1976		510.5	613	13
1952	41.3	41.3	1978		826.4	825.5	28.2
1954	129.8	104.5	1982		1195.3	1105.9	19
1958	244.7	266.5	1985	-12.4	1973.1	1511.9	26.2
1962	203.7	269.5	1987	-2.2	362.1	633.1	7.4
1966	530.8	476	1989	6.5	605.7	675.3	86.5
1970	533	670	1990	48.9	1144.7	841.7	95.4
1972	271.6	461.3		33.7			

ئاساسلىق تاۋارلارنىڭ قىسمەن يىللاردىكى سېتىۋېلىنىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 11 — 5

يىللار	پاختا (دەن)	ساماق (دەن)	ئالما (تونا)	ئۈزۈك (تونا)	قوغۇن - تاۋۇز (تونا)
1950	186				
1953	2153				
1956	3600				
1959	18538	28		52	
1961	4321	12	69	31	537
1964	3243	240	13	13	162
1968	21239	119	8	12	403

1972	14128	68	1	20	324
1976	24137	9	11	9	204
1980	34343	4	19	11	159
1983	59434		5	4	13
1985	80788		2	9	21
1987	6745 (تونا)		15	8.3	18.9
1989	6825 (تونا)		8.3	73.5	18.6
1990	10428.5 (تونا)		0.4	21.2	11.5

4 § . يەككە سودا

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ناھىيە بويىچە 215 خۇسۇسىي سودا ئورنى ۋە يايما، 308 ئادەم بار ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە پاختا رەخت سودا ئورنى 20، كەسىپكار 29؛ تۇرلۇك مالىار سودا ئورنى 27، كەسىپكار 32؛ ھاراق دۇكىنى 4، كەسىپكار 4؛ گۆش دۇكىنى 15، كەسىپكار 18. خۇسۇسىي سودا ئورۇنلىرى ئىچىدە كۆلىمى ئەڭ چوڭ، مەبلىغى ئەڭ كۆپى ئەبەي ئەزىز بولۇپ، مەبلىغى تەخمىنەن 10 مىڭ يۈەن ئىدى؛ ئۇنىڭدىن قالسا ناھىيىلىك سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ باشلىقى مەھەممەت قاسىم بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى مامۇت قاسىم بولۇپ، مەبلىغى تەخمىنەن 7000 يۈەن ئىدى؛ بۇنىڭدىن باشقا مەھەممەت توختى بىلەن تۇردى توختىنىڭ مەبلىغى تەخمىنەن 4000 يۈەن ئىدى. مەبلىغى 1000 يۈەندىن ئاشىدىغان سودا ئورنىدىن 14 ى بار ئىدى. 1953 - يىلى خۇسۇسىي سودا سومىسى 86 مىڭ 200 يۈەن ئىدى، 1955 - يىلى 1 مىليون 152 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ناھىيە بويىچە سودا تىجارەت سومىسىنىڭ تەخمىنەن يېرىمىغا تەڭلەشتى.

1956 - يىلى خۇسۇسىي سودا سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلگەندە، ناھىيە بويىچە سودا، ئىچىملىك - يېمەكلىك ۋە باشقا مۇلازىمەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئورۇندىن 271 ى، كەسىپكاردىن 380 ى بار ئىدى، مەبلىغى 119 مىڭ 703 يۈەن ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە كاپىتالىست 3 بولۇپ، مەبلىغى 16 مىڭ 331 يۈەن ئىدى. ساھەلەر بويىچە ئايرىغاندا: پاختا رەخت سودا ئورنى 14، خادىمى 19، مەبلىغى 2257 يۈەن؛ خام سودا ئورنى 6، خادىمى 6، مەبلىغى 6767 يۈەن؛ تۇرلۇك مالىار سودا ئورنى 54، خادىمى 65، مەبلىغى 72 مىڭ 753 يۈەن؛ تاۋار سودا ئورنى 10، خادىمى 10، مەبلىغى 4500 يۈەن؛ گۆش سودا ئورنى 23، خادىمى 30، مەبلىغى 7459 يۈەن؛ ناۋايخانا 46، خادىمى 63، مەبلىغى 5106 يۈەن؛ ئاشخانا 46، خادىمى 100، مەبلىغى 10 مىڭ 974 يۈەن؛ ھاراق - ئاچچىقسۇ دۇكىنى 3، خادىمى 3، مەبلىغى 1374 يۈەن؛ مېۋە، كۆكتات يايمىسى 24، خادىمى 37، مەبلىغى 5679 يۈەن؛ لەڭپۇڭ قاتارلىق ئۇششاق يېمەكلىكلەر يايمىسى 3، خادىمى 5، مەبلىغى 952 يۈەن؛ ساتىراشخانا 22، مەبلىغى 103 يۈەن؛ مۇنچا 3، مەبلىغى 556 يۈەن؛ ئۇلاغ ترانسپورت ئورنى 17، مەبلىغى 2080 يۈەن. شۇ يىلى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى ماگىزىن قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە تەمىنات - سودا كوپىراتىپى 100 يۈەندىن ئارتۇق مەبلىغى بار ئورۇنلاردىن ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى، 100

يۈەندىن تۆۋەن ئورۇنلاردىن ۋاكالىتەن سېتىش دۆكىنى تەشكىل قىلىپ، تاۋار تۈرى ۋە مال سېتىلىدىغان ئورۇننىڭ يىراق - يېقىنلىق پەرقىگە ئاساسەن توپ ۋە پارچە سېتىش باھاسى، ۋاكالىتەن سېتىش ھەققىنى بېكىتتى. ۋاكالىتەن سېتىش دۆكىنى 1960 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە، ھەمكارلىق ماگىزىنى 1968 - يىلى تارقىتىپ كەتتى.

1979 - يىلدىن كېيىن سىياسەت خۇسۇسىيلارنىڭ تىجارەت قىلىشىغا، كۆپ خىل تاۋارلارنىڭ بازاردا ئوبوروت قىلىنىشىغا يول قويىدى، بۇنىڭ بىلەن خۇسۇسىي سودىگەرلەر تېز كۆپەيدى. 1980 - يىلى بازارلاردا سودا يەككە ئائىلىلىرى بارلىققا كېلىشكە باشلىدى، 1981 - يىلى 5 ئائىلىگە تىجارەت كېنىشكىسى تارقىتىپ بېرىلدى، بۇلارنىڭ مەبلىغى 7250 يۈەن ئىدى. 1983 - يىلى غورۇچۆل، بەشئېرىق، يېڭئېرىق يېزىلىرىدا سودا يەككە ئائىلىسى بارلىققا كەلدى. 1984 - يىلى ئايباغ يېزىسى بىلەن تامتوغراق يېزىلىرىدىمۇ سودا يەككە ئائىلىسى بارلىققا كەلدى. 1985 - يىلغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە سودا يەككە ئائىلىسى 658 گە، خادىمى 937 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە بازاردىكى سودا يەككە ئائىلىسى 342، خادىمى 543، تۈراقسىز مەبلىغى 690 مىڭ يۈەن، تىجارەت سوممىسى 2 مىليون 280 مىڭ يۈەن؛ يېزىلاردىكىسى 316، خادىمى 394، تۈراقسىز مەبلىغى 350 مىڭ يۈەن، تىجارەت سوممىسى 980 مىڭ يۈەن. ئۇلار كۆپىنچە تەييار كىيىم - كېچەك، رەخت تىجارىتى بىلەن، ئۇنىڭدىن قالسا كۈندىلىك تۈرمۇش بۇيۇملىرى، ئىشلەپچىقىرىش قورال - سايمانلىرى، تۈرمۇش لازىمەتلىكلىرى ۋە ئاشلىق، ياغ، گۆش، يېمەكلىك تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

1990 - يىلى ناھىيە بويىچە خۇسۇسىي سودا ئورنى 587 گە، خادىمى 1046 گە، تۈراقسىز مەبلىغى 1 مىليون 334 مىڭ يۈەنگە، تىجارەت سوممىسى 6 مىليون 520 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

سودا يەككە ئائىلىلىرى ئۆزلىرى تىجارەت قىلىدۇ، تىجارەت كۆلىمى زور ئەمەس، يەتكۈزۈپ بېرىش، توپ تارقىتىش قاتارلىق ۋاستىچىلىك پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللانمايدۇ، بۇ مىنگو دەۋرىدىكى خۇسۇسىي سودا بىلەن ئوخشىمايدۇ.

III باب

ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىش - سېتىش

§ 1. خىمىيىۋى ئوغۇت، دېھقانچىلىق دورىسى، سۈلياۋ يوپۇق

1. خىمىيىۋى ئوغۇت

1959 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەپچىقىرىلغان ئاممۇنىي نىترات سېتىۋېلىنىپ، 59 تونىنا سېتىلدى. 1960 — 1964 - يىلغىچە كالتسىي فوسفات سېتىۋېلىندى، دېھقانلار بۇنى

ئىشلىتىشنى خالىمىدى، بىر يىلدا 83 توننا سېتىلدى، ئۇنى ئومۇملاشتۇرۇشقا ئامال بولمىغاچقا، سېتىۋېلىش توختىتىلدى. 1965 - يىلى ياپونىيىدە ئىشلەپچىقىرىلغان ئورېيا ۋە لەنجۇدا ئىشلەپچىقىرىلغان ئاممۇنىي نىترات سېتىۋېلىنىشقا باشلىدى، سېتىلىش مىقدارى 1396 توننىغا يەتتى. 1966 - يىلدىن كېيىن سېتىلىش مىقدارى تۆۋەنلىدى. 1975 - يىلى 861 توننا سېتىلدى. 1975 - يىلى ئىتالىيىدە ئىشلەپچىقىرىلغان بىرىكمە ئوغۇت سېتىۋېلىندى. ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىپ ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، دېھقانلارنىڭ خىمىيىۋى ئوغۇتقا بولغان ئېھتىياجى تېز ئاشتى، 1986 - يىلى 6453 توننا، 1990 - يىلى 17 مىڭ 883 توننا خىمىيىۋى ئوغۇت سېتىلدى. سېتىۋېلىنغان ئوغۇت تۈرلىرىمۇ كۆپەيدى، بۇلار ئورېيا، دى كالتسىي فوسفات، 3 بىرىكمىلىك فوسفورلۇق ئوغۇت، ئاممۇنىي نىترات، ئاممۇنىي (I) فوسفات ۋە كالىي ھىدروفوسفات، ھوسۇل ئاشۇرغۇچى باكتېرىيە، پۈركۈلىدىغان يوپۇرماق ئوغۇت گۈھىرى، يوپۇرماق گۈھىرى، ھوسۇل ئاشۇرۇش ماددىسى قاتارلىقلار. بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانلارنىڭ ئەڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكىنى ئورېيا بىلەن ئامېرىكىدا ئىشلەنگەن ئاممۇنىي فوسفات بولۇپ، بۇ جەھەتتە تەمىنلەش ئېھتىياجىنى قاندۇرالمايۋاتىدۇ.

2. دېھقانچىلىق دورىسى

1956 - يىلدىن ئېتىبارەن دېھقانچىلىق دورىسى سېتىۋېلىنىشقا ۋە سېتىلىشقا باشلىدى. شۇ يىلى 25 كىلوگرام «666» ھاشارات يوقىتىش پاراشوكى سېتىلدى. كېيىن باكتېرىيە يوقىتىدىغان دېھقانچىلىق دورىسى ئاگروسان، ھاشارات يوقىتىش دورىسى «DDT» سېتىلدى. 1959 - يىلى 7.4 توننىغا يەتتى. 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا «DDW»، روگور سېتىلىشقا باشلىدى. 1965 - يىلى 25 توننا ھەر خىل دېھقانچىلىق دورىسى سېتىلدى. كېيىن دېھقانچىلىق دورىسىنىڭ سېتىلىش مىقدارى يىلمۇ يىل كۆپەيدى، يىلىغا تەخمىنەن 10 تونناندىن ئېشىپ باردى. 1977 - يىلدىن باشلاپ يىلمۇ يىل تۆۋەنلىدى. 1984 - يىلغا كەلگەندە 7.15 توننىغا چۈشۈپ قالدى. 1987 - يىلدىن باشلاپ بۇغدايلاردا بولىدىغان دات كېسىلىنى تىزگىنلەيدىغان تېرىئادېمىفون سېتىلدى. 1990 - يىلى 7.40 توننا ھەر خىل دېھقانچىلىق دورىسى سېتىلدى، ئاساسلىق تۈرلىرىدىن ھاشارات يوقىتىش سورىسى «DDW»، روگور، دېكانېترېن، ئومتېئوئات + سېنۇالبىرات، باكتېرىيە ئۆلتۈرگۈچى دورا - قۇرۇشقا تاقابىل تۇرۇش دورىسى، تېرىئادېمىفون، ئوت يوقىتىش دورىسى تېرى فتورالىن، دى مېتىل تېتراخلورىد، پىشىشنى تېزلەتكۈچى دورا ئېتېفون، ئۆسۈملۈكنىڭ ئۆسۈشىنى تەڭشىگۈچى دورا بوغۇم قىسقارتىش دورىسى بار.

3. سۈلياۋ يوپۇق

يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان سۈلياۋ يوپۇق 1985 - يىلدىن ئېتىبارەن سېتىلىشقا باشلىدى. شۇ يىلى 446 كىلوگرام سېتىۋېلىنىپ سېتىلدى. 1986 - يىلى 22.180 توننا، 1987 - يىلى 890 توننا، 1988 - يىلى 890 توننا، 1989 - يىلى 710 توننا، 1990 - يىلى 820 توننا سېتىۋېلىنىپ سېتىلدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى 65 سانتىمېتىرلىق تار ئەنلىك سۈلياۋ يوپۇق.

2 §. دېھقانچىلىق سايمانلىرى، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى

1. دېھقانچىلىق سايمانلىرى

50 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە تەمىنات - سودا كوپېراتىپى قوۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى قولدا ياسالغان دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى تۆمۈرچىلەر ۋە خۇسۇسىي سودىگەرلەر ساتاتتى. قولدا ياسالغان تۆمۈر دېھقانچىلىق سايمانلىرىنىڭ باھاسى قىممەت بولۇپ، بىر كەتمەننىڭ باھاسى 24 كىلوگرام بۇغداي ئىدى. تەمىنات - سودا كوپېراتىپى قوۇرۇلغاندىن كېيىن، تۆمۈرچىلەر بازارغا مەركەزلەشتۈرۈلۈپ ئىش قىلىشقا تەشكىللەندى، ئۇلار خام ئەشيا - ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەندى، ئۇلارنىڭ مەھسۇلاتلىرى سېتىۋېلىندى. كەتمەن، ئورغاق، شۇشاڭ، شۇ جايدا ئىشلەپچىقىرىلغان ساپان، تۆمۈر ئارا، ئوتۇغۇچ قاتارلىق تۆمۈر سايمانلار ۋە ھارۋا، ئات جابدۇقلىرى، ئارغامچا ۋە خامان ئېلىشتا ئىشلىتىلىدىغان ياغاچ ئارا قاتارلىقلار سېتىلدى. ئەينى چاغدا تەمىنات - سودا كوپېراتىپى بىر كەتمەننى 6 يۈەنگە، بىر ئورغاقنى بىر يۈەنگە، بىر ئوتۇغۇچنى 0.5 يۈەنگە سېتىپ دېھقانلارنىڭ يۈكىنى يېنىكلەتتى، بۇ، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشقا پايدىلىق بولدى. ئوتتۇرا، كىچىك دېھقانچىلىق سايمىنىدىن 1953 - يىلى 550 ى، 1956 - يىلى 2407 سى، 1958 - يىلى 3012 سى سېتىلدى. ئاۋاتتا سوقۇلغان كەتمەن كەڭ، يېنىك بولغاچقا، قولغا ئوبدان چۈشىدۇ، قۇم توپا ۋە بوشراق توپىلارنى چېپىشقا باب كېلىدۇ، يېقىن ئەتراپتىكى ناھىيىلەردە داڭقى بار. بۇ كەتمەن بىلەن مۇشۇ ناھىيە تەمىنلەنگەندىن سىرت، ئۇ ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا سېتىلىدۇ. 1954 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن قوش غالتەكلىك، قوش چىشلىق ساپاندىن 20 سى سېتىۋېلىندى، ئۇنى ئۇلاغ تارتالمىغانلىقى، مەشغۇلات قىلىش ئەپسىز بولغانلىقى سەۋەبلىك كېڭەيتكىلى بولمىدى. ئەينى چاغدا دېھقانلارغا ئالدى بىلەن نەرسە - كېرەك تارقىتىپ بېرىپ، كېيىن پۇل يىغىلدى، نەتىجىدە پۇلنى يىغىۋالغىلى بولمىغاچقا، ئۇنى ئۇچۇرۇۋېتىشكە توغرا كەلدى. 1954 - ۋە 1955 - يىللىرى 23 - نومۇرلۇق تاق چىشلىق ساپان ئومۇملاشتۇرۇلدى، بۇ، دېھقانلارنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشىپ، تەدرىجىي كونىچە بوقۇسنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى. بۇ خىل ساپان دەسلەپتە ئىچكى ئۇلكىلەر ۋە ئۇرۇمچىدىن سېتىۋېلىندى، كېيىن ناھىيىمۇ ئۆزى ئىشلەپچىقىرالايدىغان بولدى. 1955 - يىلى قول بىلەن ئىشلىتىلىدىغان مايسا كۆچۈرۈش سايمىنى ئىشلەپچىقىرىلىپ سېتىلدى. 1957 - يىلى ئۇلاغ سۈرەيدىغان كولتىۋاتور كېڭەيتىلىشكە باشلىدى. 1958 - يىلى ئاتقا سۈرىتىلىدىغان 10 قۇرلۇق بۇغداي تېرىش سېيالكىسى (بۇنىڭدىن ئىلگىرى يېزىلاردا بۇغداي ئۇرۇقى چېچىپ تېرىلاتتى) ئىومۇملىشىشقا باشلىدى. 1958 - يىلدىن ئېتىبارەن تۆمۈر گۇرجەك سېتىلىشقا باشلىدى. 1959 - يىلى ھەر خىل كىچىك دېھقانچىلىق سايمىنىدىن 7464 ى سېتىلدى. 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا شۇ جايدا ئىشلەپچىقىرىلغان ساپانىنى سېتىش توختىتىلدى، بۇنىڭ بىلەن سېتىلىش مىقدارى تۆۋەنلىدى. 1966 - يىلى ئۇرلەپ 8948 گە يەتتى. 70 - يىللارنىڭ باشلىرىدا كەتمەن سېتىش توختىتىلىپ، سېتىلىش مىقدارى تۆۋەنلىدى، 1972 - يىلى سېتىلىش مىقدارى 3382 گە چۈشتى. 1973 - يىلدىن ئېتىبارەن ئۇرلەشكە باشلىدى، 1976 - يىلى سېتىلىش مىقدارى 9322 گە يەتتى. كېيىن يەنە تۆۋەنلەپ كەتتى. 1979 - يىلى 2683 ى سېتىلدى. 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدىن ئوتتۇرىلىرىغىچە ھەر يىللىق سېتىلىش مىقدارى 3000 — 4000

ئارىلىقىدا بولدى. 1987 - يىلى 11 مىڭ 190 غا يەتتى. 1990 - يىلى 3070 ى سېتىلدى. بۇ مەزگىلدە، ئاساسەن، ئىلگىرى يوق تۈرلەر، مەسىلەن: دېھقانچىلىق دورىسى تۈمانلاتقۇچ، قول ھارۋىسىنىڭ ئوقى قاتارلىقلار سېتىلدى.

2. دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى

60 - يىللاردا دېھقانچىلىق ماشىنىسى ناھايىتى ئاز ئىدى، 70 - يىللاردا سېتىۋېلىش - سېتىش مىقدارى كۆپەيدى، ئاساسەن چوڭ تراكتور ۋە يۇرۇشلەشتۈرۈلىدىغان دېھقانچىلىق سايمانلىرى سېتىۋېلىنىدى ۋە سېتىلدى. كۆپىنچىسىنى گۈڭشىلارنىڭ تراكتور بىلەن تېرىقچىلىق قىلىش ئەترەتلىرى كوللېكتىپ سېتىۋالدى، ئۇنىڭدىن قالسا بايراق ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەترەتلىرى سېتىۋالدى. دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنىڭ ئۆسۈشى ۋە ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاش ماشىنىلىرى، سۇ چىقىرىۋېتىش - سۇغىرىش ماشىنىلىرى، ئۆسۈملۈك ئاسراش ماشىنىلىرىغا بولغان ئېھتىياج تەدرىجىي ئاشتى. 80 - يىللاردا ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىپ ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، چوڭ تىپتىكى ماشىنا ۋە يۇرۇشلەشتۈرۈلىدىغان ماشىنا - سايمانلار بىراقلا ئازىيىپ كەتتى، 15 ئات كۈچىگە تەڭ كىچىك 4 چاقلىق تراكتور ئاساس قىلىنغان كىچىك دېھقانچىلىق ماشىنا - سايمىنى تېز كۆپەيدى. كىچىك 4 چاقلىق تراكتورغا يۇرۇشلەشتۈرۈلىدىغان ماشىنا - سايمانلاردىن، ئاساسلىقى، ساپان، يۇمىلاق دىسكىلىق تىرنا، ھەرە چىشلىق تىرنا، مىقلىق تىرنا، كېۋەز تېرىش ماشىنىسى، چاغلاپ ئوغۇتلاش ماشىنىسى قاتارلىقلار بار. 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرا ۋە كېيىنكى مەزگىللىرىدە ناھىيە، يېزا چوڭ تىپتىكى قېزىش ماشىنىسى سېتىۋېلىشقا باشلىدى، بۇ، ئاساسەن، چوڭ ئېرىق - ئۆستەڭلەرنى چېپىش ۋە زەيكەشلەرنىڭ لانتىسىنى تازىلاشقا ئىشلىتىلدى. خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى پىششىقلاش قوشۇمچە كەسىپى بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، كىچىك پولات تۇگمەن، ئۇۋېتىش ماشىنىسى، شال ئاقلاش ماشىنىسى، ياغ تارتىش ماشىنىسىغا بولغان ئېھتىياج ئاشتى، سېتىۋېلىش - سېتىش مىقدارىمۇ تەڭ قەدەمدە كۆپەيدى.

ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى شىركىتىنىڭ قىسمەن يىللاردىكى ئاساسلىق دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى سېتىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 11 — 6

بىرلىكى: دانە

ماشىنا تۈرى \ يىللار	1965	1978	1980	1983	1985	1987	1990
چوڭ، ئوتتۇرا تراكتور	11	34	67	53	19	9	5
كىچىك تراكتور		9	74	49	104	158	197
تراكتورغا سۈرىتىلىدىغان دېھقانچىلىق ماشىنا - سايمىنى	15	47	59	29	6	271	197
يېزا ئىگىلىك - قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاش ماشىنىسى		53	21	126	85	116	61

يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىدە-غان سۇ چىقىرىۋېتىش - سۇغىرىش ئېنېرگىيە ماشىنىلە-رى	2	41	5	42	74	81	71

3 § . سېمونت، پولات ماتېرىيال

60 - يىللاردا سۇچىلىق قۇرۇلۇشىدا سېمونت، پولات ماتېرىيال ئىشلىتىلىشكە باشلىدى، ئىشلىتىلىش مىقدارى كۆپ بولمىدى، سېمونت ۋە پولات ماتېرىيالنى قۇرۇلۇش قىلدۇرغۇچى ئورۇنلار بىۋاستە ئاقسۇدىن سېتىۋالدى. 1976 - يىلى ناھىيىلىك ماددىي ئەشيا شىركىتى قۇرۇلۇپ، سېمونت، پولات ماتېرىيال قاتارلىقلارنى ساتتى. سېمونت، پولات ماتېرىيال بۇيرۇق خاراكتېرلىك پىلانلىق ماددىي ئەشيا بولغاچقا، ئۇنى يەنىلا ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسى بىر تۇتاش باشقۇردى ۋە تەمىنلىدى. سېمونت، پولات ماتېرىيالنىڭ يىللىق سېتىلىش مىقدارى 100 تونىنا ئېچىدە بولدى، پايدا 10 مىڭ يۈەندىن ئاشمىدى. سېتىلىش ئوبيېكتى ئورگان، يېزا خەلق گۇڭشېلىرى بولدى.

80 - يىللاردا ناھىيە بازىرىدا قەۋەتلىك بىنالار كۆپەيدى، يېزا ئاھالىلىرىمۇ خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيىنى سېلىشقا يۈزلەندى، تام ئۈلىغا سېمونت باسىدىغان، دېرىزىلىرىگە پولات چىۋىق ئورنىتىدىغان بولدى. شۇڭا سېمونت ۋە پولات ماتېرىيالغا بولغان ئېھتىياج تېز ئاشتى. 1989 - يىلى پىلانلىق تەمىنلەش ئوچۇق - ئاشكارا سېتىشقا ئۆزگەرتىلدى، بۇنىڭ بىلەن ماددىي ئەشيا شىركىتى مەھسۇلات چىقىدىغان ۋە مال مەنبەسى بار جايلارغا بىۋاستە بېرىپ سېتىۋالىدىغان بولدى. 1988 - يىلى 3 يىلدا بىر قېتىم نۆۋەت ئالمىشىدىغان ئىگىلىك باشقۇرۇش ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى يولغا قويدى، بۇنىڭ بىلەن پايدا تېز كۆپەيدى ھەمدە ناھىيە تەۋەسىدىكى سېمونت ۋە پولات ماتېرىيالغا بولغان ئېھتىياجغا كاپالەتلىك قىلىندى.

سېمونت ئاساسەن، ئاقسۇ بىناكارلىق - قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى زاۋۇتىدىن سېتىۋېلىنىدۇ، #325 سېمونت سېتىۋېلىنىدۇ، بۇ سېمونت ئادەتتىكى قۇرۇلۇشلارغا ئىشلىتىلىدۇ؛ پولات ماتېرىيال، ئاساسەن، ئۈرۈمچى «1 - ئاۋغۇست» پولات - تۆمۈر زاۋۇتىدىن سېتىۋېلىنىدۇ، ئاساسلىق تۈرلىرىدىن ھەر خىل تېپتىكى يۇمىلاق پولات، قىرلىق پولات، يېسى پولات ۋە پولات تۈرۈبا بار.

سېمونت، پولات ماتېرىيالنىڭ قىسمەن يىللاردىكى سېتىۋېلىنىش - سېتىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 11 — 7 بىرلىكى: تونىنا

سېتىۋېلىنىش - سېتىلىش مىقدارى / يىللار	سېتىۋېلىنغىنى		سېتىلغىنى	
	سېمونت	پولات ماتېرىيال	سېمونت	پولات ماتېرىيال
1986	780	210	750	209.6
1987	1820	260	1816	258.3
1988	3100	270	3019	267
1989	3250	360	3234	355
1990	2600	480	2578	474

4 § . نەفىت

50 - يىللاردا ناھىيە تەۋەسىدە تەمىنات - سودا كوپىراتىپى كىرسىن سېتىۋېلىپ، ئاممىنىڭ چىراغ يېقىشىنى تەمىنلىدى، نەتىجىدە كىرسىندا چىراغ يېقىش سۇ يېغىدا چىراغ يېقىشنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى. دەسلەپتە ئامما بۇنىڭغا ئادەتلىنەلمىدى، شۇڭا ئاز سېتىلدى. كېيىن ئاستا - ئاستا ئادەتلەندى، بۇنىڭ بىلەن سېتىلىش مىقدارىمۇ يىلمۇ يىل كۆپەيدى. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە ئۆيلەر ئېلېكتر بىلەن يورۇتۇلدى، نەتىجىدە كىرسىننىڭ سېتىلىش مىقدارى يىلمۇ يىل ئازايدى.

1964 — 1975 - يىلغىچە دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىغا ۋە ئاپتوموبىللارغا ئىشلىتىلىدىغان ماي تۇرپاندىن ئېلىپ كېلىنەتتى. بېنزىن ناھىيە بازىرىدا ساقلىناتتى، دىزېلىن كۆپىنچە گۇڭشېلارنىڭ تراكتور پونكىتلىرىدا ساقلىناتتى، پونكىتلاردا بىردىن 2 گىنچە ماي بىكى بار ئىدى. دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى مەشغۇلاتىغا كېرەكلىك ماينى گۇڭشي دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش خادىملىرى پىلان بويىچە تەمىنلەيتتى.

1975 - يىلى ناھىيىلىك ماي ئىسكىلاتى قۇرۇلدى (1979 - يىلى نەفىت شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى)، بۇنىڭ بىلەن نەفىت سېتىۋېلىش ۋە ئۇنىڭ بىلەن تەمىنلەش ئۆز سىستېمىسى بويىچە باشقۇرۇلىدىغان بولدى، نەتىجىدە ماي ئىشلەتكۈچىلەر ماينى تۇرپاندىن ئېلىپ كەلمەي، ماي ئامبىرىدىن پىلان بويىچە سېتىۋالىدىغان بولدى. 1985 - يىلدىن باشلاپ دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىغا ئىشلىتىلىدىغان ماينى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى پىلانلىق تەمىنلەيدىغان بولدى. يېزىلاردا دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ باشقۇرۇش مۇلازىمەت پونكىتى قۇرۇلدى، بۇ پونكىت دىزېلىن، ئاپتول قاتارلىق دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان ماينى خېرىدارلارغا بىۋاستە سېتىپ بەردى. 1989 - يىلى ناھىيە بويىچە ئاساسىي قاتلام ماي بىلەن تەمىنلەش نۇقتىسىدىن 7 سى، ماي بىكىدىن 18 ى بار بولۇپ، 80 تونىنا ماي ساقلاندى. شۇ يىلى ۋىلايەت دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان مايدىن 148 تونىنا تەقسىم قىلىپ بەردى.

IV باب

يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى سېتىۋېلىش ۋە سېتىش

1 § . پاختا - چىگە

1. پاختا

پاختىنى 1949 — 1952 - يىلغىچە سودا شىركىتى سېتىۋالدى، جەمئىي 37.8 تونىنا سېتىۋالدى. 1953 — 1957 - يىلغىچە 1006.7 تونىنا سېتىۋالدى. 1958 - يىلى پاختا

سېتىۋېلىش - پىششىقلاش كارخانىسى قۇرۇلۇپ، 1958 — 1959 - يىلغىچە 1212.8 تونىنا، 1961 — 1962 - يىللىرى 747 تونىنا، 1963 — 1965 - يىللىرى 1218.9 تونىنا پاختا سېتىۋالدى، بۇنىڭ ئىچىدە 1965 - يىلى سېتىۋالغىنى 864.8 تونىنا. 1966 - يىلى 1174 تونىنا، 1967 - يىلى 1482.5 تونىنا، 1968 - يىلى 1061.95 تونىنا، 1969 - يىلى 768.4 تونىنا، 1970 - يىلى 1285.8 تونىنا پاختا سېتىۋالدى. 1971 — 1975 - يىلغىچە ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1097.4 تونىندىن، 1976 — 1980 - يىلغىچە ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1315.75 تونىندىن، 1981 — 1985 - يىلغىچە ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 2987.15 تونىندىن، 1986 - يىلى 4601.65 تونىنا، 1987 - يىلى 6744.5 تونىنا، 1988 - يىلى 7887.8 تونىنا، 1989 - يىلى 6725.2 تونىنا، 1990 - يىلى 10 مىڭ 428.5 تونىنا پاختا سېتىۋالدى.

1979 - يىلدىن ئېتىبارەن ئۇزۇن تالالىق پاختا سېتىۋېلىش باشلاندى، 1979 — 1990 - يىلغىچە 8175.6 تونىنا ئۇزۇن تالالىق پاختا سېتىۋېلىندى.

1958 - يىلدىن ئىلگىرى ناھىيە پاختىنىڭ چىگىتىنى ئايرىپ تايلىيالمايتتى، شۇڭا كۆپ قىسىم چىگىتلىك پاختا بىۋاستە يۇقىرىغا يۆتكىلەتتى، ئاز بىر قىسىم چىگىتلىك پاختىلا شۇ جايدىكى ئاممىنىڭ يەرلىك ئۇسۇلدا چىگىت ئايرىشى ئۈچۈن قالدۇرۇپ قويۇلاتتى، بۇ پاختا يىپ ئىگىرىش، خام توقۇش، كىيىم تىكىش ۋە تاغار توقۇش قاتارلىقلارغا ئىشلىتىلەتتى. پاختا زاۋۇتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، پاختا چىگىتى ئايرىلىپ تايلانغاندىن كېيىن سىرتقا يۆتكىلىدىغان بولدى. 1958 - يىلدىن باشلاپ دۆلەت پىلانى بويىچە بازار ئاھالىلىرى پاختا بىلەن نورمىلىق تەمىنلەندى، دېھقانلارغا كىشى بېشىغا نورمىلىق قالدۇرۇلدى. 60 - يىللارنىڭ بېشىدىن ئېتىبارەن بىلەتلىك تەمىنلەش يولغا قويۇلدى، بىلەتلىك تەمىنلەش 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

ئاۋات ناھىيىسى سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىشنى يولغا قويغاندىن باشلاپ ھوسۇل زور دەرىجىدە ئاشتى. 1990 - يىلى پاختا سېتىۋېلىنغان پۇل 100 مىليون يۈەندىن ئېشىپ كەتتى. ناھىيە شۇ يىلى مەملىكەت بويىچە كېۋەز تېرىلىدىغان نۇقتىلىق ناھىيىلەر قاتارىغا كىرگۈزۈلدى، بۇنىڭ بىلەن پاختا سېتىۋېلىش تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ مۇھىم كەسىپىگە ئايلاندى. 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە پاختا سېتىۋېلىش نۇقتىسىدىن 6 سى بار بولدى. چىگىتلىك پاختىنى پرېيوم قىلىپ دەرىجىسىنى بېكىتىشتە كۆرسەتكۈچلۈك ئەسۋاب ئىشلىتىلدى، پۇل ھېسابلاشتا كومپيۇتېر ئىشلىتىلدى، چىگىت ئايرىش، تايلاشتا يۇرۇشلەشكەن ئاپتوماتىك ئۇسكۇنىلەر بار بولدى.

2. كەندىر

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا شۇ يەردىن چىقىدىغان كەندىر سېتىۋېلىنىشقا باشلىدى، ئۇ، قول ئارقىلىق چىگە ئارغامچا ئېتىش، چىپتا توقۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلدى. 1958 - يىلى 9.06 تونىنا، 1965 - يىلى 26.78 تونىنا، 1975 - يىلى 2.63 تونىنا، 1982 - يىلى 3.79 تونىنا چىگە سېتىۋېلىندى. كېيىن يېزىلارنىڭ تېرىقچىلىق تۈزۈمى ئۆزگەرگەنلىكى، بازاردا چىگە ئارغامچىنىڭ ئورنىنى خىمىيىۋى تالادىن ئېتىلگەن ئارغامچىلار ئىگىلىگەنلىكى ئۈچۈن، دېھقانلار كەندىر تېرىمايدىغان بولدى، نەتىجىدە كەندىر سېتىۋېلىش توختاپ قالدى.

1960 - يىلى گۈڭشې، دېھقانچىلىق مەيدانلىرى «ياۋا كەندىر بىرلەشمە جېڭى» تەشكىللەپ،

لوپنۇر كەندىرى تەبىئىي ئۆسىدىغان جاڭگالغا بېرىپ لوپنۇر كەندىرى يىغدى. ناھىيە لوپنۇر كەندىرى پىششىقلاش زاۋۇتى قۇرۇپ، ياۋا كەندىر تالاسى ئىشلەپچىقاردى. مەھسۇلات مىقدارى قارغۇلارچە قوغلىشىلغاچقا، يىغىلغان لوپنۇر كەندىرىنىڭ سۈپىتى ناچارلىشىپ كەتتى، ئېتىلگەن چىگە ئارغامچىلارنىڭ دىئامېتىرى 8 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، چىدامسىز، ئىشلىتىشكە بىئەپ بولۇپ قالدى. نەتىجىدە 1962 - يىلى چىگە ئارغامچا ئىشلەپچىقىرىش توختىتىلدى.

§ 2 . قۇرۇق - ھۆل مېۋە - چېۋە

1955 - يىلدىن باشلاپ گۈلە، قاق سېتىۋېلىنىپ بازار تەمىنلىنىشكە باشلىدى. 1957 - يىلدىن كېيىن تەمىنات - سودا كوپېراتىپى قۇرۇق مېۋە - چېۋە سېتىۋالغاندىن باشقا يەنە ھۆل ئۆرۈك سېتىۋېلىپ گۈلە قۇرۇتتى، بۇنىڭ مىقدارى كۆپ بولدى، ھەر يىلى سىرتقا 40 — 50 تونىنا گۈلە يۆتكىدى. بۇنىڭدىن باشقا سىرت جايلاردىن قۇرۇق ئۈزۈم سېتىۋېلىپ بازارنى تەمىنلىدى. 1959 - يىلدىن باشلاپ قوغۇن، تاۋۇز، ئالما، نەشپۈت قاتارلىق ھۆل مېۋە - چېۋىلەر سېتىۋېلىپ ساتتى. 1968 - يىلى 7.98 تونىنا ئالما، 12.6 تونىنا ئۆرۈك، 403.14 تونىنا قوغۇن - تاۋۇز سېتىۋالدى. 1978 - يىلى 3.29 تونىنا ئالما، 4.26 تونىنا ئۆرۈك، 77.43 تونىنا قوغۇن - تاۋۇز سېتىۋالدى. 1985 - يىلى 15 تونىنا ئالما، 8.26 تونىنا ئۆرۈك، 18.93 تونىنا قوغۇن - تاۋۇز سېتىۋالدى (باشقا مېۋە - چېۋىلەر ستاتىستىكا قىلىنمىدى).

دېھقانلار ۋە خۇسۇسىي تىجارەتچىلەر بازارغا سالغان قۇرۇق، ھۆل مېۋە - چېۋە كۆنسايىن كۆپەيگەچكە، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى سېتىۋېلىپ ساتىدىغان مېۋە - چېۋە كۆنسايىن ئازايدى. 1987 - يىلى ھۆل مېۋە - چېۋە تىجارىتى توختىتىلدى.

1987 - يىلى دېھقانلار ۋە تىجارەتچىلەر ئاقسۇدىن ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن چىقىدىغان ئەپلىسىن، بانان، ھالۋابىدىت قېقى، شېكەر قوموش، خورما قاتارلىق قۇرۇق - ھۆل مېۋە - چېۋىلەرنى سېتىۋېلىپ بازارنى تەمىنلىدى. بۇنىڭدىن باشقا مۇشۇ يەردىن چىقىدىغان ياڭاق، چوڭ چىلان، قارا ئۆرۈك قېقى قاتارلىق قۇرۇق مېۋە - چېۋىلەرنى سېتىۋېلىپ ساتتى، يەنە يېزا ئىگىلىك 1 - شى 3 - تۈەنىدىن ئالما، نەشپۈت قاتارلىقلارنى سېتىۋېلىپ بازارنى تەمىنلىدى.

§ 3 . چارۋا مەھسۇلاتلىرى

تەمىنات - سودا كوپېراتىپى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى شەخسلەر سېتىۋالاتتى، يۆتكەيتتى، پىششىقلايتتى ۋە ساتاتتى. 1951 - يىلى تەمىنات - سودا كوپېراتىپى قۇرۇلغاندىن كېيىن، شۇ يىلى 70.24 تونىنا قوي يۇڭى، 15 مىڭ 818 پارچە قوي تېرىسى، 776 پارچە ئۆچكە تېرىسى، 42 پارچە كالا تېرىسى، 11 مىڭ 889 تال ئۇچەي سېتىۋالدى. 1956 - يىلى چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش شىركىتى قۇرۇلۇپ، قوي تېرىسى، كالا تېرىسى، قوي يۇڭى، ئۇچەي ۋە ياۋايى ھايۋان تېرىسىنى سېتىۋالدى، شۇ يىلى 42 مىڭ 443 پارچە قوي تېرىسى، 4871 پارچە كالا تېرىسى، 22 مىڭ 390 تال ئۇچەي سېتىۋالدى. سېتىۋالغان مەھسۇلاتلارنىڭ كۆپ قىسمىنى يۇقىرىغا يۆتكىدى، ئاز بىر قىسىم قوي تېرىسىنى شۇ جايدىكى ئۇستىلارنىڭ جۇۋا، تۇماق تىكىپ بازارنى تەمىنلىشى ئۈچۈن؛ ئاز بىر قىسىم كالا

تېرىسىنى يەرلىك ئۇستىلارنىڭ ئۆتۈك تىكىشى، تاسما، جابدۇق ياساپ بازارنى تەمىنلىشى ئۇچۇن؛ ئاز بىر قىسىم قوي يۇڭىنى يەرلىك ئۇستىلارنىڭ كېگىز، پىما، كىگىز پايپاق ئېتىپ بازارنى تەمىنلىشى ئۇچۇن يەتكۇزۇپ بەردى.

1984 - يىلى چاي - چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتى قۇرۇلۇپ، چارۋا مەھسۇلاتلىرى تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى. بۇ شىركەت 1985 - يىلى 89.87 تونىنا قوي يۇڭى، 25 مىڭ 611 پارچە قوي تېرىسى، 19 مىڭ 321 پارچە ئۆچكە تېرىسى، 1018 پارچە كالا تېرىسى، 20 مىڭ 59 تال ئۇچەي سېتىۋالدى. بۇ مەھسۇلاتلارنى سىرتقا يۆتكىگەندىن باشقا، يەرلىك ئۇستىلارنى 15.6 تونىنا قوي يۇڭى، 10 مىڭ 611 پارچە قوي تېرىسى، 19 پارچە كالا تېرىسى بىلەن تەمىنلىدى. 1990 - يىلى 53.7 تونىنا قوي يۇڭى، 18 مىڭ 935 پارچە قوي تېرىسى، 3071 پارچە ئۆچكە تېرىسى، 397 پارچە كالا تېرىسى، 25 مىڭ تال ئۇچەي سېتىۋالدى. بۇ مەھسۇلاتلارنى سىرتقا يۆتكىگەندىن باشقا، يەرلىك ئۇستىلارنى 3.6 تونىنا يۇڭ، 5191 پارچە قوي تېرىسى، 385 پارچە كالا تېرىسى بىلەن تەمىنلىدى.

§ 4 . مىللىيلار ئالاھىدە ئېھتىياجلىق بۇيۇملار

تەمىنات - سودا كوپېراتىپى قۇرۇلغاندىن بۇيان، ئىزچىل تۇرده مىللىيلار ئالاھىدە ئېھتىياجلىق بۇيۇملار تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلدى. كىرگۈزۈلگەن ماللارنىڭ كۆپ قىسمى سىرت جايلاردىن، ئاز قىسمى يەرلىك ئۇستىلاردىن سېتىۋېلىنىدى. 50 - ۋە 60 - يىللاردا، ئاساسەن، خام، ئەستەرلىك رەخت، گۈللۈك تاسما، ئۇزۇن چاپان، خورجۇن، رومال، تۇماق، ئۆتۈك، پاختا يېپ، چۇپۇردىن ئىگىرىلگەن توم يىپتىن توقۇلغان تاغار قاتارلىقلار سېتىلاتتى. 70 - ۋە 80 - يىللاردا، ئاساسەن، نەپىس سوقۇلغان پىچاق، گىلەم، خوتەن ئەتلىسى، ئېگىز بويۇنلۇق سېرىق ئاپتوۋا، ھەرخىل شەكىلده نەپىس زىننەتلەنگەن ئۇزۇن قونچلۇق ئۆتۈك ۋە ئالىي دەرىجىلىك مىللىيچە كىيىم - كېچەكلەر سېتىلدى.

ئەركىن بازاردا سېتىلىدىغان زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرى ۋە باشقا مىللىيچە بۇيۇملارنىڭ تۇرى تېخىمۇ كۆپ.

V باب

قوشۇمچە يىمەكلىكلەرنى سېتىۋېلىش ۋە سېتىش

§ 1 . ھاراق

40 - يىللارنىڭ ئاخىرى، 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ناھىيە بازىرىدا لىيۇ ۋەنشياڭ، ما

باۋشەنلەرنىڭ ھاراقخانىسى بار ئىدى، ئۇلار پارچە ئاق ھاراق ئىشلەپچىقىراتتى، ئۆزلىرى ئىشلەپچىقىرىپ ئۆزلىرى ساتاتتى، ئاساسەن بازار ئاھالىسىنى تەمىنلەيتتى. تىجارەتچىلەر سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئاز مىقداردا بوتۇلكىلىق ھاراق، مەسىلەن: براندى، پىۋا قاتارلىقلارنى سېتىۋېلىپ، يۇقىرى قاتلام زاتلارغا ساتاتتى. يېزىدىكى ئامما ئومۇمىيۈزلۈك ئۆزلىرى چىقارغان مۇسەللەسنى ئىستېمال قىلاتتى. 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ناھىيىدە خۇسۇسىيلارنىڭ ھاراق چىقىرىشى توختىدى. 1955 - يىلدىن باشلاپ ئاقسۇدىن ئاز مىقداردا «قەدىمىي شەھەر ئاق ھارىقى» قاتارلىق بوتۇلكىلىق ھاراقلار سېتىۋېلىندى. ئالىي ھاراقلارنى سېتىۋالمىغان ئادەم يوق ئىدى. 1961 - يىلى بىرنەچچە بوتۇلكا «ماۋتەي» ھارىقى سېتىۋېلىندى، ئۇنىڭ بىر بوتۇلكىسى 5 يۈەن بولۇپ، سېتىلمىدى. ناھىيىدە 1955 - يىلدىن ئېتىبارەن ھاراق چىقىرىلىشقا باشلىدى، ھاراق بەزىدە چىقىرىلماي، بەزىدە چىقىرىلدى. 1965 - يىلدىن باشلاپ ئاقسۇدىن پارچە ھاراق سېتىۋېلىنىپ بازار تەمىنلەندى. 1966 — 1975 - يىلغىچە ھاراق قىس بولدى. 10 يىلدا سىرتتىن 11 توننا ھاراق كىرگۈزۈلدى، 120 توننا ھاراق سېتىلدى، ئامما ھاراق سېتىۋالماقچى بولسا مەسئۇل رەھبەرنى تېپىپ تەستىق خېتى ئالدى. 1975 - يىلدىن باشلاپ بوتۇلكىلىق ئۆزۈم ھارىقى سېتىلدى. 1980 - يىلدىن كېيىن ئاممىنىڭ ھەر خىل ھاراقلا بولغان ئېھتىياجى تېز ئاشتى. 1980 - يىلى 221 توننا ھاراق سېتىۋېلىنىپ، 1967 - يىلدىكىنىڭ 7 ھەسسىسىگە؛ 97 توننا ھاراق سېتىلىپ، 1967 - يىلدىكىنىڭ 8 ھەسسىسىگە تەڭ كەلدى. 1988 - يىلى 122 توننا ھاراق سېتىۋېلىنىپ، 228 توننا سېتىلدى؛ 1990 - يىلى 365 توننا ھاراق سېتىۋېلىنىپ، 354.5 توننا سېتىلدى. پارچە ھاراق بوتۇلكىغا قاچىلىنىدىغان بولدى، ئاساسەن، ئاقسۇدا ئىشلەپچىقىرىلغان ئاق قوناق ھارىقى، يېزا ئىگىلىك 1 - شى 4 - تۈەنى ئىشلەپچىقارغان «تۆمۈر چوققىسى» ئالىي ھارىقى، قۇتۇبىدا ئىشلەپچىقىرىلغان «تەڭرىتاغ» ئاق ھارىقى، توقسۇندا ئىشلەپچىقىرىلغان ئاق قوناق ھارىقى قاتارلىقلار بار. دەرىجىسى تۆۋەن ھاراقلار كاسات بولدى، ئوتتۇرا دەرىجىلىك ھاراقلار بازار تاپتى، ئالىي ھاراققا بولغان ئېھتىياج كۈنسايىن ئاشتى. شىنجاڭدا ئىشلەپچىقىرىلغان ئوتتۇرا دەرىجىلىك داڭلىق ھاراقلاردىن غۇلجا ئاق ھارىقى، تۆمۈر چوققىسى ئالىي ھارىقى، «قۇرغۇي» ماركىلىق ئالىي ھاراققا ئامما ئامراق، بۇ خىل ھاراقلارنىڭ سېتىۋېلىنىش مىقدارى ئاز بولغاچقا دائىم ئېھتىياجنى قاندۇرالمايدۇ.

2 § . تاماكا

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ۋە 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، دېھقانلار كۆپىنچە ئۆزلىرى ئىشلەپچىقارغان كۆك تاماكىنى چېكەتتى. بەزىلەر كۆك تاماكا، ھاك، كۈل ئارىلاشتۇرۇپ ياسالغان ناسنى چېكەتتى؛ بازار ئاھالىلىرى، ھۆكۈمەت خادىملىرى كۆپىنچە ئىلى، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن موخۇركىنى؛ يۇقىرى قاتلام زاتلىرى ۋە باي سودىگەرلەر سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كىرگۈزۈلگەن «ئات»، «بىنا»، «پوتەي» ماركىلىق پاپىروسلارنى چېكەتتى. 1956 - يىلدىن كېيىن، دۆلىتىمىزدە ئىشلەپچىقىرىلغان پاپىروسنىڭ سېتىۋېلىنىش ۋە سېتىلىش مىقدارى كۆپەيدى، بۇلاردىن، ئاساسلىقى، «دۇلدۇل»، «قىزىل ئالتۇن»، «شان - شەرەپ»، «خېڭدا» ماركىلىق پاپىروسلار بار ئىدى. 1957 - يىلى ئاۋات ناھىيىسىدە موخۇركا كۆپلەپ ئىشلەپچىقىرىلىشقا باشلىدى، بۇ موخۇركا ئارقىلىق ناھىيە تەمىنلەنگەندىن باشقا، يەنە تارىمدىكى بىكتۇەننىڭ دېھقانچىلىق مەيدانلىرى تەمىنلەندى. 1962 - يىلى ناھىيىلىك ئۇنىۋېرسال

پىششىقلاش زاۋۇتى تارقىتىۋېتىلگەندىن كېيىن، موخۇركا ئىشلەپچىقىرىش توختاپ قالدى، شۇنىڭ بىلەن موخۇركىنى خەنزۇ دېھقانلارنى ئاساس قىلغان خۇسۇسىيلار ئىشلەپچىقىرىدىغان بولدى. 1965 — 1980 - يىلغىچە خەنزۇ چوڭ ئەترەتلىرىدىكى دېھقانلار تاماكا تېرىش ۋە پىششىقلاش، موخۇركا سېتىشنى ئاساسلىق قوشۇمچە كەسىپ قىلدى. 1961 - يىلى قۇرۇتىلىدىغان تاماكىنى سىناق تەرىقىسىدە تېرىپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى، ئەمما پىششىقلاپ ئىشلىيەلمىگەچكە تېرىشنى توختاتتى. 60 - يىللاردا بازاردا «قوش بېلىق»، «قىزىل بۇلۇت» ماركىلىق تۆۋەن باھالىق پاپىروسلار بازار تاپتى. 1980 - يىلدىن كېيىن پاپىروسنىڭ سېتىۋېلىنىش ۋە سېتىلىشى داۋاملىق ئۆرلىدى، باھاسى نەچچە قېتىم ئۆستۈرۈلگەن بولسىمۇ، سېتىش يەنىلا گۈللەندى، يەنە كېلىپ ئالىي دەرىجىلىك بولۇشقا قاراپ يۈزلەندى. 1985 - يىلى 185 ساندۇق، 1990 - يىلى 371 ساندۇق پاپىروس سېتىلدى.

§ 3 . شېكەر

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ۋە 50 - يىللاردا شېكەر سۇۋېت ئىتتىپاقىدىن ئىمپورت قىلىناتتى، ئاساسلىقى قەنت ۋە ئاق شېكەر ئىدى، ئۇنى شەخسلەر ساتاتتى، باھاسى يۇقىرى بولغاچقا، ئامما ئاز ئىشلىتەتتى، كۆپىنچە مېھمان كۈتۈش ئۈچۈن ئىشلىتىلەتتى. 1958 - يىلى ناھىيىلىك ئۇنۇمبرسال پىششىقلاش زاۋۇتىنى ۋە يەردە ئىشلەپچىقىرىلغان قىزىلچىدىن يەرلىك ئۇسۇلدا شېكەر ئىشلەپچىقاردى، شېكەرنىڭ سۈپىتى ناچار، مەھسۇلات مىقدارى تۆۋەن بولدى، ئۇ «قازان قاسماق شېكىرى» قىلىپ سېتىلدى، كېيىن ئىشلەپچىقىرىش توختاپ قالدى. 1959 — 1963 - يىلغىچە يەنە ئىشلەپچىقىرىلدى، كېيىن يەنە توختاپ قالدى. 1962 - يىلى كۈبادىن ئىمپورت قىلىنغان سېرىق شېكەر ئارقىلىق بازار تەمىنلەندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە شىنجاڭ ئۆزى ئىشلەپچىقارغان قەنت ۋە ئاق شېكەرمۇ ئاۋاتقا يۆتكەپ كېلىنىپ سېتىلدى، شۇ يىلى 5 تونىنا سېتىلدى. 1965 - يىلى ئاقسۇدا مېۋە كونسېرۋاسى زاۋۇتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاۋات ناھىيىسى مېۋە كونسېرۋاسى سېتىۋېلىپ سېتىشنى باشلىدى، شۇ يىلى 8 تونىنا ساتتى. 1958 - يىلدىن كېيىن، بازاردا شېكەر بىلەتلىك تەمىنلەندى (ئاساسلىقى ئاق شېكەر، قەنت)، شېكەر بەزىدە بار، بەزىدە يوق بولدى، بەزىدە پۈتۈنلەي سېتىلىپ بولدى. 1970 - يىلى 10 تونىنا، 1979 - يىلى 37 تونىنا سېتىلدى. 80 - يىللاردا شېكەر بىلەن تەمىنلەش قويۇۋېتىلدى. 1980 - يىلى 97 تونىنا، 1985 - يىلى 167 تونىنا، 1988 - يىلى 252 تونىنا، 1990 - يىلى 341.4 تونىنا سېتىلدى. 1980 - يىلدىن كېيىن شېكەرنىڭ تۈرلىرى كۆپەيدى، باھاسىمۇ ئۆرلىدى. ئۇيغۇر ئاممىسى قەنت ۋە ناۋاتقا ئامراق. 1988 — 1990 - يىلغىچە قەنت ۋە ناۋات ناھىيىدە ئىشلەندى، كېيىن ئاساسەن بازار ئاقسۇدىن سېتىۋېلىنغان قەنت ۋە ناۋات بىلەن تەمىنلەندى.

§ 4 . چارۋا ۋە گۆش

1954 - يىلدىن ئىلگىرى چارۋا ۋە گۆشنى پۈتۈنلەي خۇسۇسىي تىجارەتچىلەر سېتىۋېلىپ ساتاتتى، بازار - يېزىلاردا ئوخشاشلا سېتىۋېلىناتتى ۋە سېتىلاتتى. نامرات دېھقانلار كۆپ سېتىپ،

ئاز سېتىۋالاتتى. 1954 - يىلى سودا شىركىتى چارۋا سېتىۋېلىپ، بازار ۋە يېمەكلىك دۇكانلىرىنى كالا، قوي گۆشى بىلەن تەمىنلەشكە باشلىدى. 1956 - يىلى يېمەكلىك سېتىۋېلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ، ھەر يىلى 6000 — 7000 تۇياق چارۋا سېتىۋالدى. 1957 — 1964 - يىلغىچە چوشقا بېقىش تەرەققي قىلدى، 1964 —1970 - يىلغىچە چوشقا بېقىش يۇقىرى پەللىگە چىقتى، 1966 - ، 1967 - يىللىرى يىلىغا تەخمىنەن 5000 چوشقا سېتىۋېلىنىپ، ناھىيە ۋىلايەت بويىچە چوشقا سېتىۋېلىشتا 2 - ئورۇندا تۇردى. بەشئېرىق گۇڭشي شاكال خەنزۇ ئەترىتى چوشقىنى ئەڭ كۆپ باقتى. 1958 - يىلدىن كېيىن يېزىلاردا كوللېكتىپ چارۋا بېقىش يولغا قويۇلدى، گۇڭشي ئەزالىرىنىڭ شەخسي چارۋا بېقىشىغا چەك قويۇلدى، بۇنىڭ بىلەن بازارغا كىرىدىغان گۆش ئازىيىپ كەتتى، بازار ئاھالىلىرى گۆش بىلەن بېلەتلىك تەمىنلەندى. 1962 - يىلدىن كېيىن شەخسلەرنىڭ چارۋا بېقىشىغا دائىر سىياسەت كەڭ قويۇۋېتىلدى ھەمدە چارۋا باققانلار يەم - بوغۇز ئاشلىقى بىلەن مۇكاپاتلاندى، چارۋا سېتىۋېلىش ۋە گۆش بىلەن تەمىنلەش قايتا ئۆرلىدى. 1964 - يىلى 16 مىڭ 704 تۇياق چارۋا سېتىۋېلىندى، 3082 تۇياق چارۋا سويۇپ سېتىلدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە جايلاردىكى دېھقانلارمۇ مال سويۇپ ساتتى، بۇنىڭ بىلەن گۆش بېلىتى بىر مەزگىل ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1966 - يىلدىن كېيىن يېزىلاردا «كاپىتالىزمنىڭ قۇيرۇقى كېسىلىپ» ، دېھقانلارنىڭ چارۋا بېقىشى قاتتىق چەكلەندى، نەتىجىدە گۆش بىلەن تەمىنلەش جىددىيلىشىپ كەتتى. 1969 - يىلى 12 مىڭ 3 تۇياق چارۋا سېتىۋېلىنىپ، 1194 تۇياق چارۋا سويۇپ سېتىلدى. بازار ئاھالىلىرى يەنە گۆش بىلەن بېلەتلىك تەمىنلەندى. 1980 - يىلدىن كېيىن، يېزىلاردا كوللېكتىپ چارۋا بېقىش توختىتىلدى، سودا تارماقلىرى سېتىۋېلىش باھاسىنى ئۆستۈردى، بازار قويۇۋېتىلدى، گۆش ئەركىن ئېلىپ سېتىلدى، نەتىجىدە بازارغا سېلىنغان گۆش بىراقلا كۆپەيدى، گۆش بىلەن بېلەتلىك تەمىنلەش بىكار قىلىندى. گۆش باھاسى ئۆسكەندىن كېيىن، كادىر ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە گۆش باھاسى قوشۇمچە يارەم پۇلى بېرىلدى.

§ 5 . قوشۇمچە يېمەكلىك

مىنگو دەۋرىدە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن پەمىل چاي، كېسەك چاي كىرگۈزۈلەتتى، بۇلارنى كۆپىنچە يۇقىرى قاتلام زاتلار سېتىۋالاتتى. 50 - يىللاردىن باشلاپ ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن پەمىل چاي، كېسەك چاي سېتىۋېلىنىپ بازاردا سېتىلدى. 1957 - يىلدىن كېيىن خۇشپۇراق چايلار سېتىلىشقا باشلىدى. شەنشى ئۆلكىسىنىڭ جىڭياڭ ناھىيىسىدىن چىقىدىغان پەمىل چايغا رەۋەن قوشۇلغان بولۇپ، ئۇ، غەربىي شىمالدىكى كالا، قوي گۆشى يەيدىغان ئاممىغا باب كېلىدۇ، شۇڭا بۇ چاي تازا ئالقىشقا ئېرىشتى.

ئاچچىقسۇ ھەر مىللەت ئاممىسى ئومۇميۈزلۈك ياخشى كۆرىدىغان تېتىتقۇ. 40 — 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا مۇشۇنىڭ قاتارلىق 2 ئائىلە ناھىيە بازىرىدا ئاچچىقسۇ چىقىراتتى، ئۇلار ئۆزلىرى ئىشلەپچىقىرىپ، ئۆزلىرى ساتاتتى. كېيىن ئاچچىقسۇ چىقىرىدىغانلار كۆپەيدى، كۆپىنچىسى خۇسۇسي ئىگىلىكتىكى يېمەك - ئىچمەك دۇكىنى بولۇپ، ئۆزلىرى ئىشلەپچىقىرىپ، ئۆزلىرى ئىشلىتەتتى. 1956 - يىلدىن ئىلگىرى جاڭيۇنى شەخسلەر ساتاتتى، 1956 - يىلدىن كېيىن سودا شىركىتى سېتىشقا باشلىدى. 1962 - يىلدىن ئىلگىرى جاڭيۇ ئاقسۇدىن سېتىۋېلىنىپ ئاھالىلەر تەمىنلىنەتتى، 1962 - يىلى ناھىيىلىك ئۇنىۋېرسال

پىششىقلاش زاۋۇتى جاڭيۇ ئىشلەشكە باشلىدى. سودا شىركىتى كاۋاۋچىن، زىرە، زەنجۈبىل قاتارلىق دورا - دەرمەكلەرنى ساتتى. ئۇيغۇر ئاممىسى زىرە، كاۋاۋچىن، زەنجۈبىل، قەلەمپۇر قاتارلىق دورا - دەرمەكلەرنى ياخشى كۆرىدۇ، بۇلارنىڭ تۈرلىرى كۆپ، يەنى «سەكسەن خالتا» دەپ نامى بار. ئاقموچ، قارامۇچ ھىندىستاندىن كىرگۈزۈلىدۇ. 1955 - يىلدىن ئىلگىرى بازار، يېزا ئاھالىلىرى ئىشلىتىدىغان تۇز جاڭگالدىن قېزىۋېلىنىدىغان كاللەك تۇز ئىدى، ئۇ، سۇغا چىلىنىپ سۈيى ئىشلىتىلەتتى. 1955 - يىلدىن باشلاپ تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ئاقسۇدىن قىزغۇچ تاشتۇز سېتىۋېلىپ بازار ئاھالىلىرىنى تەمىنلىدى. 70 - يىللاردىن باشلاپ ئاقسۇدىن يود قوشۇلغان پاكىز تۇز سېتىۋېلىندى، بۇنىڭ بىلەن پاكىز تۇز ئىشلىتىدىغان ئامما يىلمۇ يىل كۆپەيدى.

1960 - يىللاردىن باشلاپ خەيدەي، راك قاتارلىق دېڭىز سەيلىرى سېتىۋېلىندى، كېيىن يەنە خەيسەن، كالمار بېلىقى قاتارلىق دېڭىز مەھسۇلاتلىرى كۆپەيدى. 60 - يىللاردا خەيدەينىڭ سېتىۋېلىنىش ۋە سېتىلىش مىقدارى كۆپ بولدى، ئاساسەن بىكتۇەننىڭ دېھقانچىلىق مەيدانلىرى تەمىنلەندى. 1985 - يىلدىن كېيىن خەنزۇ ئاممىسىنىڭ ئۆيلىرىدە ۋە ئاشپۇزۇللىرىدا زىياپەت كۆپەيدى، نەتىجىدە دېڭىز مەھسۇلاتلىرىنىڭ سەرپىياتى كۆپەيدى، بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى بىۋاستە ئاقسۇدىن سېتىۋېلىندى. ناھىيىلىك يېمەكلىك شىركىتىنىڭ سېتىش مىقدارى ئاز بولدى.

باشقا يېمەكلىكلەردىن ھەر خىل كونسېرۋا، پېچىنە - پەرەنىك، تۇزلۇق سەي، تەمخۇرۇچ قاتارلىقلار بار.

VI باب

كۇندىلىك سانائەت بۇيۇملىرىنى سېتىۋېلىش ۋە سېتىش

§1. تۇرلۇك مىللار، توقۇلما بۇيۇملار

بۇ بۇيۇملارنى 1950 - يىلدىن ئىلگىرى خۇسۇسىيلار تىجارەت قىلاتتى، 1950 - يىلدىن كېيىن دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا ئورۇنلىرى تىجارەت قىلىشقا باشلىدى. 1950 — 1956 - يىلغىچە تۇرلۇك مىللار، پاختا رەخت قاتارلىقلارنى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى، يەككە سودا ئورۇنلىرى بىللە تىجارەت قىلدى. 1956 - يىلى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكلىشىپ تىجارەت قىلدى، نەتىجىدە تۇرلۇك مال، پاختا رەخت تىجارىتى قىلىدىغان خۇسۇسىي سودا رەخت دۇكىنى بىلەن تۇرلۇك مىللار دۇكىنىغا قوشۇۋېتىلدى. 1958 - يىلى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى تۇرلۇك مىللار دۇكىنى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى. 1966 - يىلى سودا شىركىتى 562 مىڭ 700 مېتىر پاختا رەخت، 2000 مېتىر يۇڭ توقۇلما، 1000 قۇر پاختا - يۇڭ كۆڭلەك - ئىشتان، 1700 قۇر گېگىنىلىق كۆڭلەك - ئىشتان، 159 كىيىم تىكىش ماشىنىسى، 18 مىڭ پار رېزىنكە ئاياغ كىيىم ساتتى.

1976 - يىلى 718 مىڭ 400 مېتىر پاختا رەخت، 3300 مېتىر يۇڭ توقۇلما، 6500 قۇر پاختا - يۇڭ كۆڭلەك - ئىشتان، 6000 قۇر گېگىننىلىق كۆڭلەك - ئىشتان، 311 كىيىم تىكىش ماشىنىسى، 23 مىڭ 800 پار رېزىنكە ئاياغ كىيىم ساتتى.

1979 - يىلى ئالىي دەرىجىلىك تاۋارلارنىڭ سېتىلىش مىقدارى تەدرىجىي كۆپەيتىشكە باشلىدى. 1979 - يىلى 8400 مېتىر يۇڭ توقۇلما سېتىلىپ، 1976 - يىلدىكىدىن %154؛ 600 دانە قول سائىتى سېتىلىپ، 1976 - يىلدىكىدىن %50؛ 433 كىيىم تىكىش ماشىنىسى سېتىلىپ، 1976 - يىلدىكىدىن %39 ئاشتى.

1980 - يىلى بازار قويۇۋېتىلدى، بۇنىڭ بىلەن كوللېكتىپ، يەككە سودا ئورۇنلىرى رەخت، يۇڭ توقۇلمىلارنى كۆپلەپ سېتىشقا باشلىدى، نەتىجىدە سودا شىركىتىنىڭ سېتىش مىقدارى يىلمۇ يىل تۆۋەنلىدى. سودا شىركىتى ساتقان پاختا رەخت 1987 - يىلى 428 مىڭ 100 مېتىر بولۇپ، 1976 - يىلدىكىدىن %40؛ يۇڭ توقۇلما 29 مىڭ مېتىر بولۇپ، 1976 - يىلدىكىدىن %12 ئازىيىپ كەتتى. ئىلمە توقۇلما بۇيۇم، تۇرلۇك ماللارنىڭ سېتىلىش مىقدارى كۆپەيدى. شۇ يىلى يەنە 45 مىڭ 400 مېتىر پاختا رەخت، خىمىيىۋى تالالىق رەخت، 22 مىڭ 200 قۇر پاختا - يۇڭ كۆڭلەك - ئىشتان، 14 مىڭ 200 قۇر گېگىننىلىق كۆڭلەك - ئىشتان، 22 مىڭ 500 پار خۇرۇم ئاياغ كىيىم، 621 كىيىم تىكىش ماشىنىسى، 1443 ۋېلىسىپىت سېتىلدى.

1990 - يىلى 65 مىڭ مېتىر پاختا رەخت، 11 مىڭ 900 مېتىر خىمىيىۋى تالالىق رەخت، 2900 مېتىر يۇڭ توقۇلما، 19 مىڭ 300 قۇر پاختا - يۇڭ كۆڭلەك - ئىشتان، 5700 قۇر گېگىننىلىق كۆڭلەك - ئىشتان، 13 مىڭ 200 پار خۇرۇم ئاياغ كىيىم، 869 كىيىم تىكىش ماشىنىسى، 298 ۋېلىسىپىت سېتىلدى.

60 - يىللارنىڭ بېشىدىن 1983 - يىلغىچە پاختا، تورپاختا بىلەن پىلاتلىق تەمىنلەش يولغا قويۇلدى، ھەر يىلى ھەربىر ئادەمگە تەخمىنەن 8 مېتىر رەخت بېلىتى تارقىتىپ بېرىلدى. 60 - 70 - يىللاردا پاختا رەخت، تورپاختىدىن سىرت، باشقا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان كۇندىلىك تاۋارلارمۇ پىلان بويىچە بېلەتلىك تەمىنلەندى.

2 § . مېتال بۇيۇملار، قاتناش - ئېلېكتر بۇيۇملىرى

مىنگو دەۋرىدە بۇ خىل بۇيۇملارنى ئاز ساندىكى يەككە تىجارەتچىلەر قوشۇمچە تىجارەت قىلاتتى، سانى، تۇرى ناھايىتى ئاز ئىدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن سودا شىركىتى قۇرۇلۇپ، مېتال بۇيۇملار، قاتناش - ئېلېكتر بۇيۇملىرى تۇرىدىكى تاۋارلار تىجارىتىنى باشلىدى.

1966 - يىلى 9 تونىا مىق، بىر تونىا سىم، 2300 لامپۇچكا، 318 ۋېلىسىپىت؛ 1976 - يىلى 11 تونىا مىق، 7 تونىا سىم، 3800 لامپۇچكا، 713 ۋېلىسىپىت؛ 1987 - يىلى 12 تونىا مىق، 7 تونىا سىم، 16 مىڭ 200 لامپۇچكا، 1443 ۋېلىسىپىت، 122 تېلېۋىزور، 364 ئۇنئالغۇ؛ 1990 - يىلى 6045 تونىا مىق، 4595 تونىا سىم، 20 مىڭ 900 لامپۇچكا، 145 تېلېۋىزور سېتىلدى.

1990 - يىلى مېتال بۇيۇملار، قاتناش - ئېلېكتر سايمانلىرى تىجارىتى بىلەن

شۇغۇللىنىدىغان دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ماگىزىندىن بىرى، كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى ماگىزىندىن 5 ى بار بولدى.

VII باب

مۇلازىمەتچىلىك

§ 1 . يېمەك - ئىچمەك

19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ناھىيە بازىرىدا داڭلىق 2 ئاشخانا بار ئىدى، بىرى، كۆچالىق ئەمەتخان ئۇستام ئاچقان ئاشخانا، يەنە بىرى بەختىبەگ ئاچقان ئاشخانا ئىدى. بەختىبەگ مانجۇ بولۇپ، تىجارەت قىلىش ئۈچۈن ئىسمىنى مۇسۇلمانچە ئىسمىغا ئۆزگەرتكەن. ئۇنىڭ ئۇدۇلىدا ئەمەتخانىنىڭ ئاشخانىسى بار بولۇپ، بىر كۈن كەچكىچە لەغمەن سوزۇلاتتى، ئارىلىقتا ئۇسسۇلمۇ ئويناتتى، خېرىدارلار تاماق يېگەچ ئۇسسۇل كۆرەتتى، تاماق توشۇغىچىنىڭ تاماق ۋە قورۇمىلارنى بۇيرۇغان ئاۋازى ناھايىتى يېقىملىق ئىدى، شۇڭا ئاشخانىدىن خېرىدار ئۈزۈلمەيتتى. كوچىلاردا يەنە ئون نەچچە ناۋايخانا بار ئىدى، ئۇلار قوشۇمچە سامسا ساتاتتى. روزەكنىڭ ناۋايخانىسى ئەڭ داڭلىق ئىدى. كېيىن توختاخۇننىڭ ناۋايخانىسىنىڭ نامى چىقتى، بۇنىڭدىن باشقا پىششىق گۆش ساتىدىغان دۇكانلارمۇ بار ئىدى. 1958 - يىلدىن ئىلگىرى يېمەك - ئىچمەك كەسپىدە خۇسۇسىي تىجارەت ئاساس قىلىناتتى.

1958 - يىلى يېمەك - ئىچمەك كەسپى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ساھەسىگە كىردى. 1959 - يىلى ناھىيە بازىرىدا دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ئورۇن ۋە ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپلىرىدا يېمەك - ئىچمەك نۇقتىسىدىن 8 ى، 43 ئادەم بار ئىدى. 1963 - يىلى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى يېمەك - ئىچمەك دۇكىنىدىن «شەرق شامىلى» ئاشخانىسى، ناۋايخانا، ئۇچەي - قېرىن دۇكىنى بار بولدى. 1964 - يىلى خەنزۇ ئاشخانىسى كۆپەيتىلدى، تەمىنات - سودا كوپىراتىپىنىڭ 5 ناۋايخانىسى بار بولۇپ، قوشۇمچە سامسا ساتاتتى. سوغۇق ئىچىملىك جەھەتتە خۇسۇسىي تىجارەت ئاساس قىلىندى، لەڭپۇڭ ۋە تەبىئىي مۇزدا چىقىرىلغان ماروژنا سېتىلدى. 1976 - يىلى يېمەكلىكلەر شىركىتىنىڭ پىششىقلاش زاۋۇتى چوكمۇز ئىشلەپچىقىرىپ سېتىشقا باشلىدى، كېيىن خۇسۇسىيلارمۇ چوكمۇز ئىشلەپ ساتىدىغان بولدى.

50 — 60 - يىللاردا يېمەك - ئىچمەك كەسپىنىڭ تىجارەت سوممىسى تۆۋەن ئىدى، 1965 - يىلى ناھىيە بويىچە تىجارەت سوممىسى 600 مىڭ يۈەنگىمۇ يەتمىدى، كىشى بېشىغا ئازكەم 6 يۈەندىن توغرا كەلدى. 1979 - يىلدىن كېيىن بازارنىڭ قويۇقلاشتۇرۇلىشى ۋە ئائىلىلەرگە ھۆددىگەرلىك تۇزۇمىنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا ئەگىشىپ، يېمەك - ئىچمەك كەسپى تېز تەرەققىي قىلدى. 1985 - يىلى يېمەك - ئىچمەك كەسپىدە پارچە سېتىش سوممىسى 1 مىليون 290 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، كىشى بېشىغا 10.28 يۈەندىن توغرا كەلدى. كەسىپكار ئىچمەكىدە خۇسۇسىيلارنىڭ نىسبىتى تېز كۆپەيدى. 1990 - يىلى يېمەك - ئىچمەك كەسپىدە پارچە سېتىش

سوممىسى 1 مىليون 950 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە خۇسۇسىي ئىگىلىكنىڭ %83 نى ئىگىلەيدۇ.

§ 2 . مېھمانساراي

چىڭ سۇلالىسى ۋە مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ئاۋاتتىن ئاقسۇ ئارقىلىق مارالبېشىغا بېرىپ ئاندىن قەشقەرگە بارغىلى بولاتتى، ئاندىن يەكەن، خوتەنلەرگە بارغىلى بولاتتى (بۇ ھال 60 - يىللارغىچە داۋاملاشتى). ناھىيە بازىرىدا 10 مېھمانساراي بار بولۇپ، ھەر بىرى 20 مودىن ئارتۇق يەرنى ئىگىلىگەنىدى، نەچچە ئون ياتاق، نەچچە ئون ئۇلاغنى باغلاشقا بولىدىغان قوتان بار ئىدى. ھەر بازار كۈنى ھويلا ئىچىگە 100 دىن ئارتۇق ئات ھارۋىسى، ئېشەك ھارۋىسى، كالا ھارۋىسى قويۇلاتتى. ئايال خوجايىن ھېزىخانىنىڭ 50 نەچچە ئېغىز ياتاق ئۆيى بار ئىدى، ھويلىسىمۇ ناھايىتى چوڭ ئىدى، ھويلىغا نەچچە يۈز ئۇلاغ ھارۋىسى قويۇشقا بولاتتى. كۇلاسلىق سۇلايمانبەگنىڭ دېگىمۇ ناھايىتى چوڭ ئىدى، مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ بىر تۈەندىكى ئادەم ۋە ئاتلار بۇ دەگدە 3 ئاي تۇرغان. خېلى نامى چىققان مېھمانساراي خوجايىنلىرىدىن توختىھاجى، يۈسۈپبەگھاجى، مەمتىلى مىراب، ئاقئاخۇن بازاربەگ، توختىنىياز ھاجى، مامۇتھاجى، ئىبراھىمبەگ ھاجى، مەتنىياز مىراب، ھاشىم زەرگەر قاتارلىقلار بار ئىدى.

كېيىن ئۇرۇش ۋەيرانچىلىقى تۈپەيلىدىن، كۆپىنچىسىنىڭ تىجارىتى توختاپ قالدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە بىرنەچچىلا مېھمانساراي بار ئىدى. 50 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا دۆلەت ئىگىلىكىدىكى مېھمانسارايلار سېلىنىشقا باشلىدى. 1964 - يىلى ناھىيىلىك مېھمانخانا قۇرۇلدى، ئۇنىڭ 18 ئېغىز ياتىقى، 60 كارىۋىتى بار ئىدى. 1976 - يىلى «شەرق شامىلى» مېھمانخانىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ 21 ئېغىز ياتىقى، 100 كارىۋىتى بار ئىدى. 80 - يىللاردا «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانىنىڭ ناھىيە بازىرىدا تۇرۇشلۇق ئىشباشقارمىسى، ئىمگەك مۇلازىمەت شىركىتى، ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسى قاتارلىق ئورۇنلار ئارقا - ئارقىدىن مېھمانساراي سالدى، بۇنىڭدىن باشقا بىرنەچچە خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى كىچىك مېھمانسارايلار بار بولدى. 1984 - يىلى يېڭىدىن ناھىيىلىك مېھمانخانا قۇرۇلدى، بۇ، خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق بولۇپ، كۆلىمى 1400 كۋادرات مېتىر، 130 كارىۋات بار، سۇ، توك، پار قۇرۇلمىسى ۋە ئاشخانا، ساتىراشخانا، ئۇششاق - چۈششەك نەرسە - كېرەك سېتىش ئورنى بار. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا بىر قىسىم ئورۇنلار ئىچكى قىسىمدا مېھمانخانا سېلىپ، ئۆز سىستېمىسىدىن كەلگەنلەرنى ياتاق بىلەن تەمىنلەيدىغان بولدى.

§ 3 . ساتىراشلىق، سۈرەتچىلىك، رېمونتچىلىق

1. ساتىراشلىق

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۇ يىللىرىدا ناھىيە بازىرى بىر كىچىك بازار ئىدى، 4 — 5

ئادەم يايما يېيىپ ساتىراشلىق قىلاتتى. بۇ ساتىراشخانىلارغا خەنزۇلارمۇ كېلەتتى، ئۇيغۇر ساتىراشلار ئۇلارنىڭ ساقلىنى ئېلىپ، چاچلىرىنى تاراپ قويىاتتى. مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ساتىراشلىق قىلىپ كېلىۋاتقان مۇتەۋەللىھاجى، شەمشىدىن قاتارلىقلار ساتىراشخانا ئاچقانىدى. كېيىن مۇتەۋەللىھاجىنىڭ ئوغلى ئابباس ۋە توختى قاتارلىقلار دادىسىنىڭ ھۈنىرىنى داۋاملاشتۇردى. 30 ـ، 40 ـ يىللاردا ئۇيغۇر زىيالىيلار چاچ قويۇشقا باشلىدى، ساتىراشخانىلارمۇ كۆپەيدى، ساتىراشلار يېڭىچە چاچ ياساش ھۈنىرىنى قوللىنىشقا باشلىدى. 1960 ـ يىلى سودا ئىدارىسىنىڭ مۇلازىمەت تىجارەت ئورنى ساتىراشخانا ئاچتى، 1962 ـ يىلى قول سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى ساتىراشلىق كوپېراتىپى قۇردى، 1982 ـ يىلى ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى ساتىراشخانا ئاچتى. 80 ـ يىللاردا خۇسۇسىي ساتىراشخانىلار كۆپەيدى، بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇلار ئاچقان ساتىراشخانىدىن 4 — 5 ى بار. 1990 ـ يىلغا كەلگەندە ناھىيە بازىرىدا 15 ساتىراشخانا، 70 نەچچە كەسپكار بار بولدى. يېزا ـ بازار ۋە دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدىمۇ خۇسۇسىي ساتىراشخانىلار بار بولدى، بازار كۈنى يايما يېيىپ ساتىراشلىق قىلىدىغانلارمۇ بار. چاچ پاسونى كۆپ خىللاشتى، يەلكىنى يېپىپ تۇرىدىغان چاچ پاسونى، مېھرىگىيا شەكلىدە ئايرىلىدىغان چاچ پاسونى، ئوتتۇرىدىن ئايرىلىدىغان چاچ پاسونى ۋە ئايالارنىڭ ھەر خىل چاچ پاسونلىرى بار، بۇ ساتىراشخانىلار چاچنى بۇدرە قىلىش، قۇرۇتۇپ كۆپتۇرۇش، بويىاش قاتارلىق مەشغۇلاتلارنى قىلالايدۇ. ساتىراشلىق سايمانلىرىدىن توك ماشىنىسى، چاچ كۆپتۇرگۈچ ۋە چاچ بۇدرە قىلغۇچ قاتارلىقلار بار ئىدى.

2. سۇرەتچىلىك

1954 ـ يىلى جاۋ فامىلىلىك بىر خەنزۇ ناھىيە بازىرىغا كېلىپ سۇرەتچىلىك دۇكىنى ئاچتى، ئۇ 6 ئاي دۇكان ئېچىپ، ئەمەت نىيازغا سۇرەت تارتىشنى ئۆگەتكەندىن كېيىن، ناھىيە بازىرىدىن كەتتى. 1957 ـ يىلى ئاقسۇدىكى سۇرەتخانىدىن تاك فامىلىلىك بىر خەنزۇ ناھىيە بازىرىغا كېلىپ سۇرەتخانا ئاچتى. 1960 ـ يىلى سودا ئىدارىسى سۇرەتخانا ئاچتى. 1982 ـ يىلى ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى سۇرەتخانا ئاچتى. 80 ـ يىللاردا باشقا جايدىن ناھىيىگە كېلىپ سۇرەتخانا ئاچقانلار كۆپەيدى، بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى خەنزۇ. 50 ـ، 60 ـ يىللاردا تىرەك ئۇستىگە مۇقىلاشتۇرۇپ سۇرەت تارتىدىغان چوك تېپتىكى فوتو ئاپپارات ئىشلىتىلەتتى، كۆپىنچە رەڭسىز سۇرەت تارتىلاتتى؛ 80 ـ يىللاردا كىچىك فوتو ئاپپارات كۆپەيدى، سۇرەتلەر ئىچىدە رەڭلىك سۇرەت ئاساس قىلىندى.

3. رېمونتچىلىق

50 ـ يىللاردىن ئىلگىرى مەخسۇس رېمونتچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئادەم يوق ئىدى. 50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا ناھىيە بازىرىدا قەلەم، قول چىراغ، قۇلۇپ رېمونت قىلىنىشقا باشلىدى. 60 ـ يىللاردا ۋېلىسىپىت رېمونت قىلىش باشلاندى. رېمونتچىلىق 80 ـ يىللاردىن باشلاپ گۈللەندى. قەلەم، قول چىراغ رېمونت قىلىش يوقالدى، ئۇنىڭالغۇ، تېلېۋىزور قاتارلىق ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرىنى رېمونت قىلىش دۇكانلىرى بارلىققا كەلدى. موتسىكلىت رېمونت

قىلىش يېڭى كەسىپ بولۇپ قالدى. تۆمۈرچىلىك دۇكانلىرىنىڭ تراكتورغا سۆرىتىلىدىغان دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى رېمونت قىلىشىمۇ گۈللەندى، تېخى ئاپتوموبىل رېمونت قىلىدىغان 2 — 3 رېمونتخانا بارلىققا كەلدى.

4. باشقىلار

باشقا مۇلازىمەت كەسىپلىرىدىن ئويىمچىلىق، چىشچىلىق، مۇنچا، يۇيۇش - بويىاش، مەتبەئەچىلىك، خەت بېسىش، كۆچۈرۈپ بېسىش قاتارلىقلار بار، بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى 80 - يىللاردا باشلاندى.

1985 - يىلى ناھىيە بويىچە 105 ئادەم مۇلازىمەت خاراكتېرىدىكى خىزمەت بىلەن شۇغۇللاندى، 1990 - يىلى بۇ خىل خادىم 256 گە يەتتى.

ئون تۆتىنچى قىسىم

ئاشلىق، ياغ

ئون ئىككىنچى قىسىم

ئاشلىق، ياغ

I باب

تىجارەت ئەھۋالى

§ 1 . خۇسۇسىي ئېلىپ - سېتىش

ئاۋاتتا ئاشلىق ئەزەلدىنلا ئەرزان ئىدى. شۇڭا، ئاقسۇ، كەلپىن، مارالبېشى، ئۇچتۇرپان قاتارلىق جايلاردىكى ئاشلىق سودىگەرلىرى دائىم بۇ يەرگە كېلىپ ئاشلىق سېتىۋالاتتى ياكى ماددىي نەرسىلەرگە ئاشلىق ئالماشتۇراتتى. مىنگو دەۋرىدە ناھىيە تەۋەسىدە ئايۇپ ئۇنچى، ئوسمان ئاخۇن، توختى موتۋەللى، روزى مەزىن، تاھىر، قاسىم قاتارلىق داڭلىق ئاشلىق سودىگەرلىرى بار ئىدى. ئۇلار كۆپىنچە ئونسۇدىن گۈرۈچ توشۇپ كېلىپ تىجارەت قىلاتتى. سېيىت ھاجى، ھاشىم ھاجى قاتارلىق كىشىلەر تۆگىمەنلەر بىلەن توختاملىشىپ، سېتىۋالغان ئاشلىقلىرىنى ئۇن تارتىپ، ئاشپۇزۇل، ناۋايخانىلارغا سېتىپ بېرەتتى.

يېزىلاردا ۋە بازاردا ئاشلىققا ئاشلىق تېگىشىدىغانلار بار ئىدى، ئۇلار 2 چارەك كۆممىقوناققا بىر چارەك بۇغداي، 3 چارەك بۇغدايغا 2 چارەك گۈرۈچ تېگىشەتتى. ئاشلىقنىڭ باھاسىنى بىر - بىرىگە سۇندۇرۇپ ھېسابلاشتىمۇ مۇشۇ ئۆلچەم ئاساس قىلىناتتى. 1949 - يىلى 500 تونىنا ئەتراپىدا ئاشلىق، 25 تونىنا ئەتراپىدا ياغلىق دان سېتىۋېلىنىپ، سېتىپ چىقىرىلدى.

مىنگو دەۋرىدە پۇل مۇقىم بولماي، قەغەز پۇلنىڭ كۇرسى چۈشۈپ كەتكەنلىكتىن، ئەمگەك ۋە بازار سودىلىرىدا پۇلنىڭ ئورنىدا كۆپرەك ئاشلىق ئۆلچەم قىلىناتتى. بىر ئەمگەككە 2 چارەك (بىر چارىكى 12 كىلوگرام) كۆممىقوناق، بىر جىڭ (750 گرام) پاختا ئېگىرسە، بىر چارەك كۆممىقوناق، بىر دانە كەتمەنگە 15 چارەك بۇغداي، بىر دانە ئورغاققا 5 چارەك بۇغداي، بىر پالتىغا 5 چارەك بۇغداي، بىر تال جەگە ياغاچقا (لىم) 10 چارەك گۈرۈچ، بىر چۆگۈنگە 5 چارەك كۆممىقوناق، بىر جىڭ پاختىغا بىر چارەك كۆممىقوناق، بىر توپ ماتاغا 2 چارەك كۆممىقوناق، بىر جىڭ ياغقا بىر چارەك كۆممىقوناق، بىر جۇپ ئۆتۈككە 30 چارەك كۆممىقوناق، بىر تۇماققا 2 چارەك كۆممىقوناق، بىر كىگىزگە 10 چارەك كۆممىقوناق، بىر قويغا 3 — 8

چارەك بۇغداي، بىر كالىغا 100 — 150 چارەك بۇغداي، بىر ئاتقا 200 — 250 چارەك بۇغداي باھا قويۇلاتتى.

ناھىيە بازىرىدا ۋە يېزىلاردىكى 3 چوڭ بازاردا ئاساسلىق ئاشلىق بازىرى بولاتتى، ھۆكۈمەت يەر بېجىنى ئالغاندىن سىرت، ئامما ئېھتىياجىغا قاراپ پۈتۈنلەي ئەركىن ئېلىپ - ساتاتتى ۋە توشۇيتتى. 1953 - يىلى بازاردا 900 تونىنا ئەتراپىدا ئاشلىق، 50 تونىنا ئەتراپىدا ياغلىق دان سودىسى بولغان. 1954 - يىلى دۆلەت ئاشلىقنى بىر تۇتاش سېتىۋېلىشقا باشلىدى، 1957 - يىلى ئاشلىقنى بىر تۇتاش سېتىۋېلىپ، بىر تۇتاش سېتىش سىياسىتى يولغا قويۇلۇپ، ئاشلىقنى خۇسۇسىي ئېلىپ، سېتىش ئۇزۇل - كېسىل ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1960 - يىلىدىن كېيىن، خەلق ئارىسىدا ئاز ساندا ئاشلىقنى خۇسۇسىي سېتىۋالىدىغان ھادىسىلەر ساقلاندى، ئۇ، قانۇنسىز قىلمىش دەپ قارالغاچقا، كۆپىنچە يەك ئىچىدە سودا قىلىناتتى.

1979 - يىلى ئاشلىق بازىرى قويۇپ بېرىلىپ، دېھقانلار ئۆزۈقلۇق، غەللە - پاراقنى يېتەرلىك قالدۇرغاندىن كېيىن، قالغان ئاشلىقنى بازارغا سېلىپ ساتىدىغان بولدى. شۇ يىلى ناھىيە بويىچە ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 46 مىك 5. 646 تونىنغا يېتىپ، دۆلەت 10 مىك 292 تونىنا ئاشلىق سېتىۋالدى، 375 تونىنا ئاشلىق بازاردا سېتىلدى؛ ياغلىق دان ئومۇمىي مەھسۇلاتى 1132 تونىنغا يېتىپ، دۆلەت 187. 5 تونىسىنى سېتىۋالدى، 50 تونىسى بازاردا سېتىلدى. يېزىلاردا ئائىلە ھۆددىگەرلىك تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئاشلىق مەھسۇلاتى زور دەرىجىدە ئاشتى، بازاردا سېتىلىدىغان ئاشلىق ۋە ياغلىق دانمۇ شىددەت بىلەن كۆپەيدى. 1984 - يىلى بازاردا 1200 تونىنا ئاشلىق، 62. 5 تونىنا ياغلىق دان سودىسى بولدى؛ 1985 - يىلى 1750 تونىنا ئاشلىق، 67. 5 تونىنا ياغلىق دان سودىسى بولدى؛ 1988 - يىلى 2500 تونىنا ئاشلىق، 77 تونىنا ياغلىق دان سودىسى بولدى؛ 1989 - يىلى 2500 تونىنا ئاشلىق، 75 تونىنا ياغلىق دان سودىسى بولدى؛ 1990 - يىلى 2580 تونىنا ئاشلىق، 71 تونىنا ياغلىق دان سودىسى بولدى. بازاردا يەنە ئۇن ۋە كەسمە چۆپ سودىسىمۇ بولدى. ياغ، ئاساسەن، چىگىت ۋە زىغىر يېغى بولدى.

ناھىيە بازىرىدىن باشقا، غورۇچۆل بازىرى، يېڭىئېرىق بازىرى، بەشئېرىق بازىرىدىكى ئاشلىق بازارلىرىمۇ ناھايىتى ئاۋاتلىشىپ كەتتى. بازار كۆنلىرى ئادەتتە، نەچچە ئون تونىلاپ ئاشلىق سودىسى بولدى.

دۆلەتنىڭ ئاشلىق تارماقلىرىمۇ كېلىشىم باھادا ئاشلىق سېتىۋالدى. شەخسلەر ساتالمىغان ئاشلىقلىرىنى دۆلەتكە تۆۋەنرەك باھادا سېتىپ بەردى.

§ 2 . پىلانلىق سېتىۋېلىش

مىنگو دەۋرىدە ھۆكۈمەت يەر بېجى ئۇچۇن ئاشلىق ئېلىپ، ئاساسەن، ھەربىيلەرنى، ھۆكۈمەت خادىملىرىنى تەمىنلەيتتى.

1950 - يىلى خەلق ھۆكۈمىتى غەللە - پاراق ئېلىشنى باشلاپ، شۇ يىلى 1025 تونىنا غەللە - پاراق ئالدى. 1953 — 1956 - يىلغىچە سودا شىركىتى بىلەن تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ئاشلىق سېتىۋېلىپ، بىر قىسمى بىلەن شۇ ناھىيىدىكى ئاھالە، ناۋايخانا، ئاشپۇزۇللارنى تەمىنلىدى، بىر قىسمىنى سىرتقا يۆتكىدى، شۇ ئارقىلىق ئاشلىق باھاسىنى

تەڭشەپ، ئاشلىق سانئۆچى دېھقانلار بىلەن ئاشلىق سېتىۋالغۇچى ئاھالىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغدىدى. 1953 - يىلى 42.102 تونىنا بۇغداي، 02.31 تونىنا كۆممىقوناق سېتىۋېلىندى. 1954 - يىلى ياغلىق دان سېتىۋېلىنىشقا باشلاپ، شۇ يىلى 5.110 تونىنا ياغلىق دان سېتىۋېلىندى. 1955 - يىلى 5.89 تونىنا، 1956 - يىلى 5.117 تونىنا سېتىۋېلىندى.

1957 - يىلدىن باشلاپ ئاشلىق، ياغنى بىر تۈتاش سېتىۋېلىپ، بىر تۈتاش سېتىش سىياسىتى يولغا قويۇلۇپ، ئاشلىق سودىگەرلىرىنىڭ شەخسى ئاشلىق سېتىۋېلىشى چەكلەندى. يېزىلاردا ھەربىر كىشىگە يىلىغا 200 كىلوگرامدىن ئوزۇقلۇق قالدۇرۇپ، غەللە - پاراق ئېلىنىپ ۋە ئورۇق، بوغۇز يېتەرلىك قالدۇرۇلغاندىن باشقا، ئېشىنغان ئاشلىق بەلگىلەنگەن باھا بويىچە دۆلەتكە بىر تۈتاش سېتىپ بېرىلدى. ئاشلىقى يەتمىگەن ئائىلىلەرگە پىلاندىكى سان بويىچە ۋە بەلگىلەنگەن باھادا ئاشلىق تەمىنلەپ بېرىلدى، خۇسۇسلارنىڭ ئاشلىق تىجارىتى قىلىشى قاتتىق چەكلەندى. شۇ يىلى 2579 تونىنا ئاشلىق سېتىۋېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە، بۇغداي %63.6نى، كۆممىقوناق %31.8نى، گۈرۈچ %3.6نى، ماش - پۇرچاق %1نى ئىگىلىدى، 240.5 تونىنا ياغلىق دان سېتىۋېلىندى. شۇ يىلى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» باشلىنىپ، ئاشلىق سېتىۋېلىشتا يۇقىرى كۆرسەتكۈچ يولغا قويۇلۇپ، 5.7008 تونىنا ئاشلىق سېتىۋېلىندى، ئاشلىق سېتىۋېلىش چەكتىن ئېشىپ كەتكەچكە، كېيىن 1188 تونىنا ئاشلىق قايتۇرۇپ سېتىپ بېرىلدى. شۇ يىلى 5.186 تونىنا ياغلىق دان سېتىۋېلىندى. 1959 - يىلى سېتىۋېلىنغان ئاشلىق كۆپىيىپ، 11 مىڭ 524 تونىنغا يېتىپ، دېھقانلارنىڭ ئاشلىقى يېتىشمىدى، شۇڭا، يەنە 5.1850 تونىنا ئاشلىقنى قايتۇرۇپ سېتىپ بېرىشكە توغرا كەلدى. 170 تونىنا ياغلىق دان سېتىۋېلىندى. 1960 - يىلى 6223 تونىنا ئاشلىق سېتىۋېلىنىپ، 1398 تونىنا ئاشلىق قايتۇرۇپ سېتىپ بېرىلدى، 90 تونىنا ياغلىق دان سېتىۋېلىندى. 1961 - يىلىدىكى ئاشلىق سېتىۋېلىش ۋەزىپىسى 9565 تونىنا ئىدى، ئەمەلىيەتتە 5983 تونىنا ئورۇندىلىپ، %62.5نى ئىگىلىدى، لېكىن، يەنىلا ئاشلىق چەكتىن ئارتۇق سېتىۋېلىنغاچقا، كېيىن، يەنە 632.5 تونىنا ئاشلىق قايتۇرۇپ سېتىپ بېرىلدى. 25.5 تونىنا ياغلىق دان سېتىۋېلىندى.

1962 - يىلى يېزىلاردا ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنى ھېسابات بىرلىكى قىلىش ئەسلىگە كەلدى، ئاشلىق، پاختا، ياغلىق دان ئىشلەپچىقىرىش، سېتىۋېلىش، سېتىش ۋەزىپىسى بىۋاستە ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىگە بېكىتىلدى، ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى ئاشلىق سېتىپ بېرىش ۋەزىپىسىنى ئورۇندىغاندىن كېيىن، قالغان ئاشلىقنى ئۆزى ئورۇنلاشتۇرىدىغان بولدى، بۇنىڭ بىلەن دېھقانلارنىڭ ئاكتىپلىقى قوزغىتىلدى.

1965 - يىلى ئاشلىق سېتىۋېلىشتا بىر بېكىتىپ ئۇچ يىلغىچە ئۆزگەرتمەسلىك سىياسىتى يولغا قويۇلدى. ئاشلىق مەھسۇلاتى ئاشسا، سېتىۋېلىش ۋەزىپىسى كۆپەيتىلمىدى، ئاپەتكە ئۇچراپ، مەھسۇلاتى كېمەيىپ كەتكەندە، شۇ يىللىق سېتىۋېلىش ۋەزىپىسى مۇۋاپىق تەڭشەلدى. بىر تۈتاش سېتىۋېلىش ئاشلىقى 50 كىلوگرام ئېشىپ كەتسە، %12 باھا قوشۇپ بېرىلدى. 1964 - 1965 - يىللىرى ئاشلىق، ياغلىق داننى ئاشۇرۇپ سېتىپ بەرگەنلەرگە رەخت بىلىتى مۇكاپات بېرىش يولغا قويۇلۇپ، 500 كىلوگرام ئاق ئاشلىق ئاشۇرۇپ سېتىپ بەرگەنلەرگە 5.33 مېتىر، 500 كىلوگرام قارا ئاشلىق ئاشۇرۇپ سېتىپ بەرگەنلەرگە 4 مېتىر رەخت بىلىتى، 50 كىلوگرام ياغلىق دان ئاشۇرۇپ سېتىپ بەرگەنلەرگە 3 مېتىر رەخت بىلىتى مۇكاپات بېرىلدى.

1967 - يىلى يازلىق ئاشلىق سېتىۋېلىش خىزمىتىگە ئاقسۇ شۆبە ھەربىي رايونى ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى رەھبەرلىك قىلىپ، بىۋاستە ۋەزىپە چۈشۈرۈپ، «بەش كۈندە بىر ئالاقىلىشىش تۈزۈمى»نى يولغا قويدى، ئامبارغا كىرگەن ئاشلىق مىقدارى ۋە ئەھۋالى ۋاقتىدا يۇقىرىغا مەلۇم قىلىپ تۇرۇلدى. يېزىلاردىكى ھەربىر ئادەمگە 60 — 90 كىلوگرام نورما ئاشلىق، 3 — 6 كىلوگرام ياغلىق دان قالدۇرۇش، ھەرمو يەرگە 14 — 15 كىلوگرام ئۇرۇقلۇق قالدۇرۇش، قالغىنىنى يۇقىرىغا تاپشۇرۇش بەلگىلەندى.

1971 - يىلى «نورما، ئۇرۇق، بوغۇز» قالدۇرۇشتىن ئىبارەت «ئۈچىنى قالدۇرۇش» سىياسىتى تەكشىلىپ، ھەربىر دېھقانغا بىر يىلدا 160 كىلوگرام نورما ئاشلىق قالدۇرۇش، كۆپ بولغاندا 225 كىلوگرامدىن ئېشىپ كەتمەسلىك؛ ھەربىر مو يەرگە 14 كىلوگرام بۇغداي، 4 كىلوگرام قوناق، 5 . 12 كىلوگرام شال ئۇرۇقى قالدۇرۇش؛ يىلىغا ھەر - بىر ئېكىن كالىسى، ھارۋا ئات - كالىلىرىغا 200 - 400 كىلوگرام، قويغا 50 كىلوگرام بوغۇز قالدۇرۇش بەلگىلەندى. بۇ «ئۈچ ئاشلىق» يېتەرلىك قالدۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، قالغانلىرىنى ھەممىسى دۆلەتكە تاپشۇرۇلدى، ئارتۇق تاپشۇرغانلارغا رەخت بىلىتى مۇكاپات بېرىلدى. شۇ يىلى 9 - ئايدا، مەركىزىي كومىتېتنىڭ يولىورۇقىغا ئاساسەن ئاشلىق سېتىۋېلىشتا «بىر بەلگىلەپ بەش يىلغىچە ئۆزگەرتمەسلىك» سىياسىتى يولغا قويۇلۇپ، ئاشۇرۇپ ئاشلىق سېتىپ بەرگەنلەر باھا قوشۇپ بېرىپ، مۇكاپاتلاندى. بۇغداي، شال ۋە ياغلىق دانغا 30 %، باشقا ئاشلىقلارغا 20 % باھا قوشۇپ بېرىلدى. 1972 - يىلى ئاشلىق سېتىۋېلىش ۋەزىپىسى ئاران 60 . 6 % ئورۇندالدى. يېزىلاردا ئىشلەپچىقىرىش مەبلىغى ئومۇمىيۈزلۈك كەمچىل بولغان ئەھۋالغا ئاساسەن، ئاشلىق سېتىۋېلىش تارماقلىرى ئىشلەپچىقىرىش ئېتىراپلىرىغا زاكالەت سوممىسى تارقىتىپ بېرىدى، 1974 - 1975 - يىللىرى ناھىيە بويىچە 133 مىڭ يۈەن پۇل تارقىتىلدى. 1976 - يىلى 168 تونىنا ياغلىق دان سېتىۋېلىندى.

1966 — 1976 - يىلغىچە دېھقانلارغا جەمئىي 15 مىڭ 924 تونىنا ئاشلىق قايتۇرۇپ سېتىپ بېرىلدى. 1980 - يىلى ئەسلىدە بېكىتىلگەن سېتىۋېلىش ئاساسىي سانى 150 تونىنا ئازايتىلدى.

1985 - يىلى دۆلەت دېھقانچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇپ، بىر تۇتاش سېتىۋېلىش سىياسىتىنى ئىسلاھ قىلدى، ناھىيە تەۋەسىدە بۇغداي، گۈرۈچ، كۆممىقوناقلارنى توختام بويىچە سېتىۋېلىش ۋە بازاردىن سېتىۋېلىش سىياسىتى يولغا قويۇلدى، يېزىلاردا ئائىلە ھۆددىگەرلىك تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئاشلىق مەھسۇلاتى زور دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، توختاملىق سېتىۋېلىنغاندىن كېيىن، قالغان ئاشلىقنى ئەركىن بازارغا سېلىشقا يول قويۇلدى، ئۇنى كېلىشىم باھادا ئاشلىق پونكىتلىرىغا ئۆتكۈزسىمۇ بولىدىغان بولدى. ئىستىمالچى ئورۇنلار دېھقانلار بىلەن بىۋاستە توختام تۈزۈپ سېتىۋالالايدىغان بولدى. ئاشلىقنىڭ تاۋارلىشىش نىسبىتى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، ئوبوروت تۈز سىزىقلاشتى، بۇ ئەھۋال تاۋار ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈردى. مەسىلەن: غورۇچۇل يېزىسىنىڭ خەلىپە كەنتى 4 - گۇرۇپپىسىدىكى دېھقان مامۇت نايۇپ ئائىلىسى 1985 - يىلى دۆلەتكە 5 . 18 تونىنا ئاشلىق سېتىپ بەردى. 1987 - يىلى ئاشلىقنى توختام بويىچە سېتىۋېلىشنى مۇقىم باھادا خىمىيىۋى ئوغۇت، دىزىلىن سېتىپ بېرىش، زاكالەت سوممىسى بېرىشتىن ئىبارەت «ئۈچكە چېتىش» يولغا قويۇلۇپ، 50 كىلوگرام بۇغداي ياكى كۆممىقوناق سېتىپ بەرسە، مۇكاپات ئورنىدا 3 كىلوگرام خىمىيىۋى ئوغۇت، 1 . 5 كىلوگرام دىزىلىن سېتىپ بېرىلدى،

گۈرۈچكە ھەسسىلەپ كۆپەيتىپ بېرىلدى. 1989 - يىلى ئاشلىق سېتىۋېلىش تارماقلىرى ناھىيىدىكى 22 مىڭ 495 ئائىلىلىك دېھقان بىلەن ئاشلىق، ياغلىق دان سېتىۋېلىش توختامى تۈزۈپ، توختام بويىچە 2768 تونىنا خىمىيىۋى ئوغۇت، 429 تونىنا دىزىلىن، 786 مىڭ 100 يۈەن زاكالەت پۇل تارقاتتى.

1954 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە ئاشلىق، ياغلىق دان سېتىۋېلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 12 — 1 بىرلىكى: تونىنا

تۈرى / يىللار	ئومۇمىي ئاشلىق	بۇنىڭ ئىچىدە			ياغلىق دان (زىغىرغا سۇندۇرۇلغان)
		بۇغداي	كۆمىستوناق	گۈرۈچ	ماش - پۇرچاق
1954	2548.5	1490.5	995	53	10	110.5
1955	2375.5	1502	845.5	28		89.5
1956	2760	1558.5	1185	16.5		117.5
1957	2579	1640.5	819.5	93.5	25.5	240.5
1958	7008.5	4607.5	2193.5	137.5	70	186.5
1959	11524	6635.5	4700.5	155.5	32.5	170
1960	6223	3923	2151.5	99.5	49	90
1961	5983	3589.5	2323.5	65.5	4.5	25.5
1962	4722	3107.5	1524.5	50.5	39.5	24.5
1963	4973	3420.5	1438.5	56.5	57.5	36.5
1964	6237.5	3625	2501.5	53.5	57.5	50
1965	7216	4370.5	2413.5	184.5	247.5	247
1966	8374	4001.5	4002	150	220.5	222
1967	5345.5	4309	885.5	84	67	85.5
1968	4521.5	3128.5	1227	77.5	88.5	125.5
1969	5983	3891.5	1818	168	105.5	140
1970	7174.5	4660.5	2199	72	243	117
1971	6414.5	3913	2408	93.5		87.5
1972	3845	3372	388.5	84.5		128.5
1973	5292	3395.5	1664.5	124	108	199.5
1974	6144.5	3715.5	2305.5	83	40.5	126.5
1975	7750	4235	3385	57	73	151
1976	9728	5044.5	4510.5	95	78	168.5
1977	9139	3846	4948	164	181	141

107	54.5	86.5	4155	4468	8709.5	1978
182.5	54.5	32	4658	5547.5	10292	1979
132	63.5	59.5	4889.5	4740.5	9753	1980
166.5	45.5	63	4493.5	4864	9466	1981
155	16	770	4897	5590	10580	1982
132	0.5	80	5586.5	6947	12613.5	1983
266.5	0.5	103.5	4518.5	7764.5	12387	1984
270.5	0.5	135.5	4500.5	9883.5	14519.5	1985
138.5	0.5	90	5000	10807.5	15898	1986
133		88	5118.5	9983	15189.5	1987
144.5		76.5	5038.5	9931	15046	1988
144.5		55.5	5608	9488	15151.5	1989
116.6	86.5	25.4	4157	8665	12933.9	1990

§ 3 . پلانلىق تەمىنلەش

ئاشلىق بىلەن پلانلىق تەمىنلەش 1954 - يىلى باشلانغان، شۇ يىلى سېتىلغان سودا ئاشلىقى 2451 تونىنا، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا ئىگىلىكىدىن باشقا ساھەگە سېتىپ بېرىلگىنى 2040.5 تونىنا، يېزا ئىگىلىكىگە قايتۇرۇپ سېتىپ بېرىلگىنى 410.5 تونىنا. 1954 — 1956 - يىلغىچە ناھىيە بازىرىدىكى ئاھالىلارنى ئاشلىق، ياغ بىلەن تەمىنلەش مىقدارى چەكلەنمىدى. 1956 - يىلى 2135 تونىنا سودا ئاشلىقى سېتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە، يېزا ئىگىلىكىدىن باشقا ساھەگە سېتىپ بېرىلگىنى 1661 تونىنا، يېزا ئىگىلىكىگە قايتۇرۇپ سېتىپ بېرىلگىنى 474 تونىنا.

1957 - يىلىدىن باشلاپ ئاشلىق كىشى بېشىغا نورما بەلگىلەپ تەمىنلىنىدىغان بولدى. ناھىيە بازىرىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئايلىق ئوتتۇرىچە نورمىسى 13.5 كىلوگرام بولدى، يېزىلاردا ھەر بىر كىشىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە نورمىسى 210 كىلوگرام بولدى. ناھىيە بويىچە 64 مىڭ 36 ئادەمگە بىر يىلدا 1543.5 تونىنا ئاشلىق سېتىپ بېرىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە، يېزا ئىگىلىكىدىن باشقا ساھەدىكىلەرگە سېتىپ بېرىلگىنى 423.5 تونىنا، يېزا ئىگىلىكىگە قايتۇرۇپ سېتىپ بېرىلگىنى 1120 تونىنا. 1958 - يىلى ئاشلىق بىلىتى ئىشلىتىلىشكە باشلىدى. 1960 - يىلى ئاشلىق سېتىپ چىقىرىش قىسقارتىلىپ، «تۆۋەن ئۆلچەم»، «ئاشلىق ئورنىدا كاۋا، كۆكتات ئىشلىتىش» يولغا قويۇلۇپ، بىلەت بويىچە تەمىنلەش ئومۇميۈزلۈك قاتتىق يولغا قويۇلدى.

1961 - يىلى ناھىيە بازىرىدا 1721.5 تونىنا ئاشلىق تەمىنلەندى، يېزا ئىگىلىكىگە 632.5 تونىنا ئاشلىق قايتۇرۇپ سېتىپ بېرىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە، نورما ئاشلىق 588.5 تونىنا، ئۇرۇق 43.5 تونىنا، باشقىلار 0.5 تونىنا. بۇ بىر يىلدا جەمئىي 2729 تونىنا ئاشلىق سېتىلدى.

1961 - يىلى يېزا نوپۇسىنى يىللىق ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش ئۆلچىمى

جەدۋەل: 12 — 2 بىرلىكى: كىلوگرام/ئادەم

بېشى	15 ياشتىن چوڭلار	ئەمگەك كۈچى يوق چوڭلار	14 — 11 ياشتىكىلەر	10 — 8 ياشتىكىلەر	7 — 5 ياشتىكىلەر	4 — 1 ياشتىكىلەر	بىر ياشتىن كىچىكلەر
ئۆلچىمى	190	170	155	140	120	105	50

1963 - يىلى بازار ئاھالىسىنى ئايلىق ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش ئۆلچىمى

جەدۋەل: 12 — 3 بىرلىكى: كىلوگرام/ئادەم

جىسمانىي ئەمگەكچىلەر	ئەقلىي ئەمگەكچىلەر	11 ياشتىن چوڭلار	10 ياش تىكىلەر	9 ياش تىكىلەر	8 ياشتى كىلەر	7 ياش تىكىلەر
20 — 16.5	14	14	13	12	11.5	11
6 ياشتىكىلەر	5 ياشتىكىلەر	4 ياشتىكىلەر	3 ياشتىكىلەر	2 ياشتىكىلەر	بىر ياشتىكىلەر	بىر ياشتىن كىچىكلەر
10	9.5	8	7	6	5	3

ناھىيە بازىرىدا ئاشلىق نورمىسىنىڭ %30نىگە قارا ئاشلىق تەمىنلەندى، ھەربىر كىشىگە ئايدا 0.25 كىلوگرام سۇ يېغى بېرىلدى، 1961 — 1963 - يىلغىچە پەقەت، 4 -، 6 - ئايلاردا 2 ئايلىقلا سۇ يېغى بېرىلدى.

1964 - يىلى پىششىق يېمەكلىك بىلەن تەمىنلەش كۆرسەتكۈچى 10 تونىنا (ناھىيە بازىرىدا 4 تونىنا، بەشئېرىق بازىرىدا 2.5 تونىنا، غورۇچۆل بازىرىدا 2 تونىنا، يېڭىئېرىق بازىرىدا 1.5 تونىنا) بولدى. يېزىلاردا تەمىنلەنگەن نورما ئاشلىقنىڭ %70نى كۆممىقوناق، %30نى بۇغداي ئىگىلىدى. قۇربان ھېيىتتا بازار ئاھالىلىرىدىن ھەر بىر كىشىگە 125 گرام سۇ يېغى قوشۇمچە قىلىپ بېرىلدى.

1965 - يىل 1 - ئايدىن باشلاپ پىرەنىك، ساڭزا قاتارلىق پىششىق يېمەكلىكلەرگە ئاشلىق بېلىتى ئېلىندى. 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

1966 - يىلى 3605.5 تونىنا ئاشلىق بىر تۇتاش سېتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا ئىگىلىكىدىن باشقا ساھەگە ئىشلىتىلگەن ئاشلىق 2737.5 تونىنا، يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلگەن ئاشلىق 861 تونىنا، كەسپىي ئىشلارغا ئىشلىتىلگەن ئاشلىق 7 تونىنا، 1967 - يىلى 3948 تونىنا ئاشلىق، 68.5 تونىنا ياغ بىر تۇتاش سېتىلدى.

1967 - يىلى ناھىيە بازىرىدىكى ئاھالىلەر يېزىلارغا چۈشۈرۈلۈپ، بازار ئاھالىسىنى تەمىنلەيدىغان ئاشلىق مىقدارىمۇ ئازايدى. شۇ يىلى غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسىغا ئىشلىتىلگەن ئاشلىق 1925.5 تونىنا بولۇپ، 1971 - يىلى 1228.5 تونىنغا چۈشۈپ قالدى.

1973 - يىلى ئايلىق نورمىسى 15 كىلوگرامدىن ئارتۇق بولغان ئاھالە 0.5 كىلوگرام ئاشلىق ئىقتىساد قىلدى، باشقا جەھەتلەردىمۇ ئاشلىق سەرپىياتى قاتتىق تىزگىنلەندى، كەسىپلەرگە ئىشلىتىلىدىغان ياغ قىسقارتىلدى.

1974 - يىلى 4153 تونىنا، 1976 - يىلى 4226.5 تونىنا، 1978 - يىلى 5475 تونىنا

ئاشلىق بىرتۇتاش سېتىلدى. 1979 - يىلى 4659 تونىنا ئاشلىق بىرتۇتاش سېتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە، يېزا ئىگىلىكىدىن باشقا ساھەگە ئىشلىتىلگەن ئاشلىق 3048.5 تونىنا، يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلگەن ئاشلىق 1610.5 تونىنا.

80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ناھىيە بازىرىدىكى ئاھالىلەرنى تەمىنلەيدىغان ئاشلىق «تاۋار ئاشلىق» دەپ ئاتالدى. تارىختىن بۇيان يىغىلىپ قالغان دېلولار ئاقلانغاچقا، 1980 - يىل 9 - ئايدا ناھىيە بويىچە تاۋار ئاشلىق بىلەن تەمىنلىنىدىغان ئادەم سانى 12 مىڭ 633كە يېتىپ، يېزا ئىگىلىكىدىن باشقا ساھەلەرگە ئىشلىتىلىدىغان ئاشلىقمۇ كۆپەيدى. 1981 - يىلى 4362 تونىنا ئاشلىق، 100 تونىنا سۇ يېغى سېتىلدى. 1982 - يىلى 4692 تونىنا ئاشلىق سېتىلدى. 1984 - يىلى 4827 تونىنا ئاشلىق سېتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە، يېزا ئىگىلىكىدىن باشقا ساھەلەرگە ئىشلىتىلگەن ئاشلىق 3698 تونىنا. 1985 - يىلى 5328 تونىنا ئاشلىق سېتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە، يېزا ئىگىلىكىدىن باشقا ساھەلەرگە ئىشلىتىلگەن ئاشلىق 3626 تونىنا، ئاھالىلەرنىڭ ئاشلىق نورمىسىدىن باشقا، يەنە يىمەكلىك سانائىتى، ئېچىتىش ۋە بوغۇز ئىشلەپچىقىرىشقا ئاشلىق تەمىنلەپ بېرىلدى. 1985 - يىلى ناھىيە بويىچە تاۋار ئاشلىق بىلەن تەمىنلىنىدىغان نوپۇس 18 مىڭ 439 ئادەمگە يېتىپ، تەمىنلەنگەن ئاشلىق يەنە «بەشتە ياخشى قۇرۇلۇش» قا ئىشلىتىلىدىغان ئاشلىق، تاشيول قۇرۇلۇشىغا قوشۇمچە ياردەم بېرىلگەن ئاشلىق قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. بايرام مەزگىللىرىدە، ئاھالىلەرگە سۇ يېغى، ئاق ئۇن ۋە گۈرۈچ كۆپەيتىپ بېرىلدى. 1987 - يىلنىڭ بېشىدا، ناھىيە بويىچە تاۋار ئاشلىق بىلەن تەمىنلىنىدىغان ئاھالە 19 مىڭ 623كە يېتىپ، 3771.5 تونىنا تاۋار ئاشلىق سېتىلدى، ناھىيە بويىچە سېتىلغان ئومۇمىي ئاشلىق 5. 4670 تونىنغا يەتتى. شۇ يىلى 4 - ئايدىن 12 - ئايغىچە تاۋار ئاشلىق بىلەن تەمىنلىنىدىغان 671 ئادەم كۆپەيدى. جەمئىيەتتە، ئاشلىق باھاسى ئۆرلەيدىكەن، دېگەن گەپ تارقىلىپ، ئاشلىق ساقلىغۇچى نۇرغۇن ئائىلىلەر كۆپلەپ ئاشلىق سېتىۋېلىپ ساقلاپ قويدى. 1988 - يىلنىڭ ئاخىرىدا تاۋار ئاشلىق بىلەن تەمىنلىنىدىغان نوپۇس 21 مىڭ 753 كىشىگە يېتىپ، بىر يىلدا 5329.5 تونىنا ئاشلىق سېتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە، يېزا ئىگىلىكىدىن باشقا ساھەلەرگە سېتىپ بېرىلگىنى 4726 تونىنا. 1989 - يىلى يەنە ئاشلىق ساقلىغۇچى ئائىلىلەر تالىشىپ كۆپلەپ ئاشلىق سېتىۋېلىش ھادىسىسى يۈز بېرىپ، بەزىلەر مۇقىم باھادا سېتىۋېلىپ، يۇقىرى باھادا سېتىپ چىقاردى. 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە، تاۋار ئاشلىق بىلەن تەمىنلىنىدىغان نوپۇس 24 مىڭ 158 كىشىگە يېتىپ، بىر يىلدا 6284 تونىنا ئاشلىق سېتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە، غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسىغا سېتىپ بېرىلگىنى 4946 تونىنا.

1993 - يىلى ئاشلىق بېلىتى ئىشلىتىش ئاخىرلاشتى.

§ 4 . كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىش - سېتىش

ئاشلىق تارماقلىرى 1981 - يىلى كېلىشىم باھادا ئاشلىق ئېلىپ، سېتىشنى باشلىدى. شۇ يىلى بىر كىلوگرام بۇغداي ئۈنىنىڭ سېتىلىش باھاسى 0.88 يۈەن، بىر كىلوگرام قىچا يېغىنىڭ باھاسى 4.50 يۈەن بولدى. 1982 - يىلى باي ناھىيىسىدىن كېلىشىم باھادا 8 تونىنا قىچا يېغى يۆتكەپ كېلىندى، ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسى بىلەن ئۈنىڭغا قاراشلىق ئاشلىق پونكىتلىرى كېلىشىم باھادا ئاشلىق، ياغ سېتىۋېلىپ، سېتىپ، ئالماشتۇرۇش كەسپىنى

كېڭەيتتى، بۇغداينى ئۇنغا، ئۇننى گۈرۈچكە ۋە قارا ئاشلىققا ئالماشتۇرغىلى بولىدىغان بولدى.
1982 - يىلى بىر كىلوگرام گۈرۈچنىڭ كېلىشىم باھاسى 1.20 يۈەن، بۇغداي گۈنىنىڭ 0.88 يۈەن، قىچا يېغىنىڭ 3.60 يۈەن، چىگىت يېغىنىڭ 2.50 يۈەن بولدى.
1983 - يىلى بىر كىلوگرامى 0.338 يۈەندىن 14.9 تونىنا بۇغداي؛ 81.75 تونىنا بۇغداي ئۇنى؛ بىر كىلوگرامى 0.904 يۈەندىن 38.55 تونىنا گۈرۈچ، بىر كىلوگرامى 0.332 يۈەندىن 900 كىلوگرام كۆممىقوناق سېتىۋېلىندى. يەنە ئاز مىقداردا كۆممىقوناق ئۇنى، ماش - پۇرچاق ۋە چىگىت يېغى سېتىۋېلىندى. بىر كىلوگرامى 1.008 يۈەندىن 60.85 تونىنا گۈرۈچ؛ بىر كىلوگرامى 0.572 يۈەندىن 4.55 تونىنا بۇغداي؛ بىر كىلوگرامى 0.814 يۈەندىن 87.55 تونىنا بۇغداي ئۇنى؛ بىر كىلوگرامى 0.416 يۈەندىن 1.20 تونىنا كۆممىقوناق؛ بىر كىلوگرامى 3.52 يۈەندىن 8.55 تونىنا قىچا يېغى؛ بىر كىلوگرامى 2.60 يۈەندىن 6.75 تونىنا چىگىت يېغى سېتىلدى.
1984 - يىلى ئاشلىق ئىدارىسىدە كېلىشىم باھالىق ئاشلىق - ياغ شىركىتى قۇرۇلۇپ، بۇغداي ئۇنى، گۈرۈچ، پۇرچاق، كۆممىقوناق، قىچا يېغى، چىگىت يېغى تىجارىتى قىلدى. كېيىنكى يىللاردا سېتىۋېلىش، سېتىش باھاسى ئۆزلۈكسىز تەڭشەلدى.
1985 - يىلى 350 تونىنا بۇغداي، 40.5 تونىنا بۇغداي ئۇنى، 0.6 تونىنا گۈرۈچ، 12.95 تونىنا ماش - پۇرچاق، 10.9 تونىنا كۆممىقوناق، 27.4 تونىنا چىگىت يېغى، 4.2 تونىنا زىغىر يېغى سېتىۋېلىندى؛ 272.6 تونىنا بۇغداي، 61.05 تونىنا بۇغداي ئۇنى، 56.15 تونىنا گۈرۈچ، 149 تونىنا كۆممىقوناق، 5.55 تونىنا ماش - پۇرچاق، 41.4 تونىنا زىغىر يېغى، 118.6 تونىنا چىگىت يېغى، 4.2 تونىنا زىغىر يېغى ۋە ئاز مىقداردا كۆممىقوناق ئۇنى، قىچا يېغى ۋە ئاپتاپپەرەس يېغى سېتىلدى.
1985 - يىلدىن كېيىن، سېتىۋېلىش - سېتىش مىقدارى كۆپەيدى.
1988 - يىلى ئاپتونوم رايونىنىڭ «مول ھوسۇل ئالغان رايونلار ئاشلىقىنى كۆپرەك سېتىۋېلىشقا تىرىشىشى لازىم» دېگەن يولىيورۇقىغا ئاساسەن، ئاشلىق سېتىۋېلىش پەسلىدە دېھقانلار ئېشىنغان ئاشلىقلىرىنى دۆلەتكە سېتىپ بېرىشكە سەپەرۋەر قىلىندى، پونكىت، ئامبارلار توختاملىشىپ سېتىۋېلىش، يېزىلارغا بېرىپ، كىلىشىپ سېتىۋېلىش قاتارلىق چارىلەر قوللىنىلىپ، يىل ئاخىرىغىچە 1186 تونىنا ئاشلىق، 7.53 تونىنا ياغلىق دان، 191.5 تونىنا سۇ يېغى سېتىۋېلىندى.
1990 - يىلى 905 تونىنا ئاشلىق، 15.89 تونىنا ياغلىق دان، 663 تونىنا سۇ يېغى باشقا جايلاردىن سېتىۋېلىپ كېلىندى؛ 2375 تونىنا ئاشلىق، 67 تونىنا ياغلىق دان، 1010 تونىنا سۇ يېغى سېتىلدى. يىللىق ئومۇمىي سېتىش سوممىسى 2 مىليون 108 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 148 مىڭ يۈەن پايدا يارىتىلدى. يۇقىرىغا 100 مىڭ يۈەن پايدا تاپشۇرۇلدى.

§ 5 . يەم - بوغۇز بىلەن تەمىنلەش

1962 - يىلى ناھىيىلىك توخو - ئۆردەك فېرمىسى 112 چوشقا باقتى، بىر يىلدا ئۇلار 30 تونىنا بۇغداي كېپىكى بىلەن تەمىنلەندى. 1964 - يىلىدىن ئىلگىرى ئات - ئۇلاغلار تەمىنلىنىدىغان يەم - بوغۇز ئازراق ئىدى، 1 - ئايدىن باشلاپ ھەر بىر ئىشلەمچى ئائىلا كۈنىگە

2 كىلوگرام، مىنىدىغان ئاتقا 1.5 كىلوگرامدىن ئاشۇرۇۋەتمەي بوغۇز بېرىلدى، بىر ئىشلەمچى ئېشەككە كۈنىگە بېرىلىدىغان بوغۇز 0.5 كىلوگرامدىن ئېشىپ كەتمىدى، ئادەتتىكى ئېشەكلەرگە بوغۇز تەمىنلەنمىدى. شۇ يىلى 156 تونىنا بوغۇز تەمىنلەندى.

1965 - يىلى يېمەكلىكلەر شىركىتى بىلەن چوشقا سېتىپ بېرىش توغرىسىدا توختام تۈزۈشكەن دېھقانلارغا چارۋا بوغۇزى تەمىنلەپ بېرىش بەلگىلەندى. زاپاس چىشى چوشقىلارنىڭ ھەر بىرىگە 150 كىلوگرام، تۇغىدىغان چوشقىلارغا بىر قېتىم كۈچۈكلىسە 150 كىلوگرام، زاپاس ئەركەك چوشقا ۋە سەمىرتىلىۋاتقان ئەركەك چوشقىلارنىڭ ھەر بىرىگە 150 كىلوگرامدىن بوغۇز تەمىنلەندى. سېمىز چوشقا سېتىپ بەرگەنلەر يېمەكلىك شىركىتىنىڭ ئىسپاتى بىلەن، شۇ جايدىكى ئاشلىق تارماقلىرىدىن ھەر بىر چوشقىغا 75 كىلوگرام (ساپ بوغۇز 66%، يېرىك بوغۇز 34%) بوغۇز سېتىۋالدى. كالىنى بورداش ۋاقتى 4 ئاي بولۇپ، ھەر بىر كالىغا كۈنىگە 2 كىلوگرام بوغۇز نورمىسى بويىچە، 240 كىلوگرام بوغۇز تەمىنلەندى. بورداق قوينىڭ ھەر بىرىگە كۈنىگە 0.8 كىلوگرام بويىچە، 96 كىلوگرام بوغۇز تەمىنلەندى.

60 — 70 - يىللاردا يېزىلاردا ئومۇميۈزلۈك چوشقا بېقىلدى. 1971 - يىلى يېزىلاردىكى گۈڭشې ئەزالىرى دۆلەتكە سېمىز چوشقا سېتىپ بەرسە، ئېغىرلىقى 60 — 65 كىلوگرام كېلىدىغان بىر چوشقا ئۈچۈن 40 كىلوگرام ساپ بوغۇز مۇكاپات تەرىقىسىدە سېتىپ بېرىلدى، ئېغىرلىقى 65 كىلوگرامدىن ئاشقانلىرىغا، ئاشقان ھەر 0.5 كىلوگرام ئۈچۈن، 0.5 كىلوگرام ساپ بوغۇز قوشۇپ بېرىش بەلگىلەندى، يېزىلاردا ئاشلىقنى توختام بىلەن سېتىۋېلىشتىكى «ئۈچنى قالدۇرۇش» ئۆلچىمى ئىچىدە، بۇقا، ئايغىرلارنىڭ ھەر - بىرىگە يىلىغا 750 — 900 كىلوگرام، ھاڭگا ئېشەكنىڭ ھەر بىرىگە 200 — 300 كىلوگرام، ئېكىن كالىسىغا 125 — 150 كىلوگرام بوغۇز قالدۇرۇلدى. يېرىم تېرىقچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ھەر بىر ئۇششاق چارۋىغا 0.5 كىلوگرامدىن، چوڭ چارۋىغا بىر كىلوگرامدىن قوشۇمچە بوغۇز قالدۇرۇلدى، ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتى ۋە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرى باققان ھەر بىر چوشقىغا 30 — 40 كىلوگرامدىن بوغۇز قالدۇرۇلدى.

1973 - يىلى ناھىيە تەۋەسىدە يەنە، ئىشلەمچى ئاتلارنىڭ ئەمگەك مىقدارىغا ئاساسەن ئايغا 45 — 60 كىلوگرامدىن ساپ بوغۇز تەمىنلەندى، ئىشلەمچى كالىلارغا ئايدا 15 كىلوگرام، ئىشلەمچى ئېشەككە ئايدا 15 كىلوگرام ساپ بوغۇز تەمىنلەندى. ئاساسىي قۇرۇلۇش، قوشۇمچە ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان ئۇلاغلار بوغۇز بىلەن تەمىنلەنمەيدىغان بولدى. 1975 - يىلى 384.5 تونىنا بوغۇز تەمىنلەندى.

1981 - يىلى ھاۋا كىلىماتى نورمالسىز بولغاچقا، ئوت - چۆپ ياخشى ئۆسمەي، يەم - خەشەك يېتىشمەي، چارۋىلارنى قىشتىن چىقىرىش قىيىن بولدى. ۋىلايەت ناھىيىگە 40 تونىنا ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇپ، چارۋىلارنى ساقلاپ قېلىش بوغۇز ئاشلىقى بۇيرۇپ بەردى. 1985 - يىلى يېمەكلىكلەر شىركىتىگە 400 تونىنا ئالماشتۇرۇپ سېتىۋېلىش بوغۇزى تەمىنلەپ بېرىلىپ، يېمەكلىكلەر شىركىتى ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرى ۋە باقمىچى كەسپىي ئالىملەر، دېھقان، چارۋىچىلار بىلەن توختام تۈزۈپ، ئۇلارغا يېقىن ئاشلىق پونكىتلىرىدىن بىر تۇتاش سېتىش باھاسىدا بوغۇز ئاشلىقى تەمىنلەپ بەردى. ئالماشتۇرۇپ سېتىۋېلىش ئۆلچىمى مۇنداق بولدى: چوشقا، گۆش قوينىڭ بىر كىلوگرام ئېغىرلىقىغا، بىر كىلوگرام بوغۇز تەمىنلەندى، گۆش كالىسىنىڭ بىر كىلوگرام ئېغىرلىقىغا 0.5 كىلوگرام بوغۇز تەمىنلەندى. 1986 - يىلى چارۋىغا

36 تونىنا بوغۇز ئالماشتۇرۇپ سېتىۋېلىنىپ، 100 تونىنا ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇپ، چارۋىلارنى ساقلاپ قېلىش بوغۇزى تارقىتىلدى. 1987 - يىلى ھەر قايسى يېزا، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىغا 50 تونىنا چارۋىلارنى ساقلاپ قېلىش بوغۇزى تەقسىم قىلىپ بېرىلدى. شۇ بىر يىلدا 345.5 تونىنا بوغۇز تەمىنلەندى. 1988 - يىلى 218.5 تونىنا بوغۇز تەمىنلەندى.

II باب

ساقلاش، توشۇش

§ 1 . ئامبارلا ساقلاش

مىنگونىك 21 - يىلى (1932 - يىلى) يەر بېجى ئۇچۇن پۇل ئېلىش ئورنىغا ئاشلىق ئېلىنىدىغان بولدى، دۆلەت ئىلكىدىكى ئاشلىق ئامبىرى قۇرۇلدى. مىنگونىك 27 - يىلى (1938 - يىلى) 2 - ئاشلىق ئامبىرى قۇرۇلدى، ئۇ كېسەك بىلەن سېلىنغانىدى. ھۆكۈمەت ھەر يىلى دېھقانلارنىك ئاشلىق مەھسۇلاتىنىك %2نى يىغىپ ئامبارغا كىرگۈزدى، بۇ ئاشلىقنى ئوقۇتقۇچىلارنىك مۇئاشىنى تارقىتىش ۋە ماتارىپ خىراجىتى ئۇچۇن ئىشلەتتى، بۇ «ئوقاپ» دەپ ئاتىلاتتى.

مىنگونىك 29 - يىلى (1940 - يىلى) 4 ئېغىز كېسەك ياغاچ قۇرۇلمىلىق، سىغىمى 200 تونىلىق زاپاس ئاشلىق ئامبىرى سېلىندى، بۇ ئامبارلا ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇش ئۇچۇن دېھقانلار ئۆزلۈكىدىن سېتىپ بەرگەن ئاشلىق ساقلاندى.

ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭمۇ ئاشلىق ئامبىرى بار ئىدى.

يۇقىرىقى 3 خىل ئاشلىق ئامبىرى 1951 - يىلى خەلق ھۆكۈمىتىنىك بىر تۇتاش باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، كېيىن، 1958 - يىلى ۋە 1961 - يىلى چېقىۋېتىلدى.

1957 - يىلى ئاشلىق ئىدارىسىدىكى 35 تونىنا شال، 7 تونىنا كۆممىقوناق كۆكىرىپ قالدى.

1959 - يىلى ناھىيىدە خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق، 2500 تونىلىق سوۋېت ئوسخىسىدىكى بىر ئاشلىق ئامبىرى سېلىندى.

1963 - يىلى ئاشلىقنىك سۇ تەركىبىنى ئۆلچەش ئەسۋابىدىن 4ى، بىر گىر سېتىۋېلىندى.

1964 - يىلى بىر سۇ تەركىبىنى تەكشۈرۈش ئەسۋابى، بىر گىر، بىر سىغىم قاچىسى، بىر پىريوم ئەسۋابى سېتىۋېلىندى.

1964 - يىلى ناھىيە بويىچە ئامبارلا ساقلانغان ئاشلىق 5256.5 تونىنا بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە، بىخەتەر ساقلانغان ئاشلىق %53.35نى، يېرىم بىخەتەر ساقلانغىنى %34.23نى، خەتەرلىك ئاشلىق %11.42نى ئىگىلىدى. 1965 - يىلى تەكشۈرگەندە، خەتەرلىك ئاشلىق %23.28كە يەتكەن، 910 تونىنا بىخەتەر ئەمەس ئاشلىق بىر تەرەپ قىلىندى. 1965 - يىل 12 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ۋىلايەت يەنە بىر قېتىم تەكشۈرگەندە، ئايكۆل گۈڭشىسىنىڭ بىر

نەچچە ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ ئاشلىق ئامبىرىدا بىر تونىدىن ئارتۇق ئاشلىق كۆكىرىپ بۇزۇلغانلىقى، يېڭىئېرىق گۇڭشېنىڭ ئامبىرىدىكى ئاشلىقلارمۇ يېنىك دەرىجىدە كۆكىرىپ بۇزۇلغانلىقى مەلۇم بولدى. 1965 - يىلى 210 تونىنا گۇرۇچكە مىتە چۈشتى، ئامبار ۋاقتىدا تازلىنىپ، دېزىنفېكسىيە قىلىنغاچقا چوڭ زىيان بولمىدى. شۇ يىلى ئاپتونوم رايونغا ۋەكالىتەن 25 تونىنا قەھەتچىلىككە تاقابىل تۇرۇش ئاشلىقى ساقلاندى، 1966 - يىلى ئامبارىدا 2421 تونىنا بۇغداي ساقلاندى، 1977 - يىلى 1421 تونىنا ئاشلىق ساقلاندى ھەم ئاپتونوم رايونغا ۋەكالىتەن 250 تونىنا ئۇرۇقلۇق ئاشلىق ساقلاندى.

1970 - يىلى سىغىمى 1500 تونىلىق، خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق بىر ئاشلىق ئامبىرى سېلىندى.

1972 - يىلى خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق، 1500 تونىلىق يەنە بىر ئاشلىق ئامبىرى سېلىندى.

1973 - يىلى ناھىيىدىكى 50% ئاشلىق ئامبىرى «تۆتتىن خالى» (كۆكۈرىشتىن، مىتىدىن، چاشقاندىن، قۇشقاچ ئاپىتىدىن خالى) ئاشلىق ئامبىرى بولدى.

1975 - يىلى ئاپتونوم رايونىنىڭ 50 تونىنا ئاپەتتىن قوتقۇزۇش، قەھەتچىلىككە تەييارلىق كۆرۈش ئاشلىقى ساقلاندى.

1980 - يىلى ئارتۇق ئاشلىق ساقلىغانلارنى مۇكاپاتلاش يولغا قويۇلۇپ، ھەر 5 تونىنا ئاشلىقنى بەلگىلەنگەن ساقلاش نورما ۋاقتىدىن بىر ئاي ئارتۇق ساقلىغان بولسا، قىش پەسلىدە 0.8 يۈەن، 3 - ئايدىن كېيىن ھەر ئېيىغا بىر يۈەندىن مۇكاپات بېرىلدى.

1982 - يىلى ناھىيە بويىچە سىغىمى 20 مىڭ 250 تونىلىق 19 ئامبار بار بولدى. بەشئېرىق ئاشلىق پونكىتى ۋىلايەت تەرىپىدىن «تۆتتىن خالى» ئاشلىق پونكىتى بولۇپ باھالاندى، ئۇنىڭ سىغىمى 7500 تونىنا بولۇپ، ناھىيە بويىچە ئاشلىق ئامبارلىرى سىغىمىنىڭ 37%نى ئىگىلىدى.

1983 - يىلى ھەر قايسى ئاشلىق ئامبىرى، پونكىتلىرىنىڭ ئامبارچىلىرىدىن 10 كىشى ئاجرىتىلىپ، تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى تەشكىللىنىپ، 6 پونكىت، ئامبار، 2 دۇكان ۋە بىر ئۇن تارتىش سېخىدىكى 7015 تونىنا ئاشلىق، ياغ تەكشۈرۈلدى، بىخەتەر ئاشلىق 64%نى، خەتەرلىك ئاشلىق 11.15%نى ئىگىلىدى، قالغانلىرى يېرىم بىخەتەر ئاشلىق بولدى. شۇ يىلى ئاپتونوم رايونغا ۋەكالىتەن 125 تونىنا قەھەتچىلىككە تەييارلىق كۆرۈش ئاشلىقى ساقلاندى.

1985 - يىلى خىشتىن 2500 تونىلىق ئاشلىق ئامبىرى سېلىندى. 1985 — 1987 - يىلغىچە ناھىيە تەۋەسىدىكى ھەر قايسى ئاشلىق ئامبارلىرى سۇ تەركىبى يۇقىرى ئاشلىقلارنى ئۇرۇپ، تۆكۈپ، يېيىپ، ئۇلارنى بىخەتەر ئاشلىق ئۆلچىمىگە يەتكۈزدى. ئاشلىق ئامبارغا كىرگۈزۈلۈشتىن ئىلگىرى دورا بىلەن ئىسلىنىپ، ھاشاراتلارنىڭ زىيان سېلىشىنى توسۇلدى. 1987 - يىلى ناھىيە بويىچە 7 پونكىت، ئامبارىدا «تۆتتىن خالى بولۇش» ئىشقا ئاشۇرۇلدى. 1988 - يىلى ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسى «تۆتتىن خالى» ئاشلىق ئامبىرى قۇرۇلۇشىنى مەركەز قىلىپ، ھەرقايسى پونكىت، ئامبار ۋە دۇكانلار بىلەن ئاشلىقنى بىخەتەر ساقلاش مەسئۇلىيەت توختامى تۈزدى، ھەر پەسلىدە ساقلاش، توشۇش بۆلۈمچىسى ھەرقايسى پونكىت، ئامبارلاردىن ئىسكىلاتچىلارنى تەشكىللەپ، بىر قېتىم تەكشۈرۈپ، باھالاپ، سېلىشتۇرۇپ، ئېرىشكەن نومۇرنى قاراپ، مۇكاپاتلاش، جازالاشنى يولغا قويدى. يېڭىئېرىق

يېزىلىق ئاشلىق پونكىتى بىر دانە لەۋھە، 650 يۈەن نەق پۇل مۇكاپات ئالدى، ناھىيىلىك ئاشلىق، باغ زاۋۇتىنىڭ ئون ئامبىرىغا 165 يۈەن جەرىمانە قويۇلدى.

§ 2 . يۆتكەش - توشۇش

تارىختىن بۇيان ئاۋات ناھىيىسىنىڭ ئاشلىقى ئۆزىگە يېتىپ ئاشاتتى، كۆپرەك سىرتقا يۆتكىلەتتى، سىرتتىن ئاز يۆتكەپ كېلىنەتتى. كەلپىن قاتارلىق ناھىيىلەرنىڭ سودىگەرلىرى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى دائىم گۇلە - قاق قاتارلىق نەرسىلەرنى ئېلىپ كېلىپ، ئاشلىق ئېلىپ كېتەتتى.

مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) ناھىيىلىك ھۆكۈمەت دېھقانلارنى ئات ھارۋىسى بىلەن پىچانغا بۇغداي يۆتكەشكە ئەۋەتتى. كېيىنكى يىلى كورلا، قاراشەھەرلەرگە بۇغداي يۆتكىدى، ئاشلىق توشۇيدىغان دېھقانلارنىڭ بەزىلىرى ياقا يۇرتلاردا ئۇلۇپ كەتتى، بەزىلىرى سەرگەردان بولۇپ كەتتى. مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) كۆچاغا بۇغداي يۆتكەلدى.

1954 - يىلى سىرتقا 872 تونىنا ئاشلىق يۆتكەپ بېرىلدى. 1956 - يىلى سىرتقا 557 تونىنا ئاشلىق يۆتكەلدى، 200 تونىنا زاۋۇت ئۈنى، 100 تونىنا تۇغمەن ئۈنى، 125 تونىنا تاسقالمىغان ئون يۆتكەپ كېلىندى. 1958 - يىلى 187 تونىنا ئاشلىق، 20 تونىنا سۇ يېغى سىرتقا يۆتكەلدى. بۇ مەزگىلدە، ئاشلىق ئاساسەن يېزا ئىگىلىك 1 - شىنسىغا يۆتكەپ بېرىلدى.

1961 - يىلى 4229.5 تونىنا ئاشلىق، 3 تونىنا ياغ سىرتقا يۆتكەلدى، 2.5 تونىنا ئاشلىق يۆتكەپ كېلىندى. 1963 - يىلى 2664.5 تونىنا ئاشلىق سىرتقا يۆتكەلدى. 1964 - يىلى 3799.5 تونىنا ئاشلىق سىرتقا يۆتكەلدى. 1965 - يىلى 1955 تونىنا ئاشلىق سىرتقا يۆتكەلدى، 24 تونىنا ئاشلىق يۆتكەپ كېلىندى. بۇ مەزگىلدە، ئاشلىق ئاساسەن يېزا ئىگىلىك 3 - شى، تۇرپان، خوتەن، ئاقسۇ قاتارلىق يەرلەرگە يۆتكەلدى.

1965 — 1990 - يىلغىچە ئاساسلىق خوتەن، قۇمۇل، قەشقەر، قىزىلسۇ، تۇرپان، كورلا ۋە ئاقسۇ قاتارلىق جايلارغا ئاشلىق يۆتكەپ بېرىلدى. 1966 - يىل 2 - ئايدا 1000 تونىنا كۆممىقوناق، 2050 تونىنا بۇغداي، 150 تونىنا سېرىق ماش سىرتقا يۆتكەلدى. 1971 - يىلى 1000 تونىنا بۇغداي، 1972 - يىلى 2240 تونىنا بۇغداي سىرتقا يۆتكەلدى. 1974 - يىلى 1873.5 تونىنا ئاشلىق، 42 تونىنا ياغ سىرتقا يۆتكىلىپ، 20 تونىنا گۈرۈچ، 4.5 تونىنا ياغ يۆتكەپ كېلىندى. 1977 - يىلى 4833 تونىنا ئاشلىق سىرتقا يۆتكەلدى. 1980 - يىلى 5979 تونىنا ئاشلىق، 84.5 تونىنا ياغ سىرتقا يۆتكەلدى. 1983 - يىلى 5948.5 تونىنا ئاشلىق سىرتقا يۆتكەلدى.

1987 - يىل 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ، يۆتكەلگەن ئاشلىق تاغرىنىڭ ئاغزىدىن 9 يىگىنىدىن كەم تىكىلمەسلىكى تەلەپ قىلىنىپ، نىلون ياكى سۈلياۋ يىپ بىلەن تىكىش قاتتىق چەكلەندى.

1988 - يىلى 17 مىڭ 340 تونىنا ئاشلىق، 581 تونىنا سۇ يېغى سىرتقا يۆتكەلدى، 110 تونىنا ئاشلىق يۆتكەپ كېلىندى. 1989 - يىلى 8459 تونىنا ئاشلىق، 108 تونىنا سۇ يېغى سىرتقا يۆتكەلدى. 1990 - يىلى 5215 تونىنا ئاشلىق، 39 تونىنا سۇ يېغى سىرتقا يۆتكەلدى.

50 - يىللاردىن كېيىن ئاشلىق ئاساسەن ئاپتوموبىل بىلەن توشۇلىدىغان بولدى.

Ⅲ باب

ئاپپارات

مىنگونىڭ 31 - يىلىدىن 38 - يىلىغىچە (1943 - يىلىدىن 1949 - يىلىغىچە) ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ باج يىغىش ئىدارىسى يەر بېجى ئاشلىقى يىغىش ۋە ھەربىي ئاشلىقنى توشۇشنى بىر تۇتاش باشقۇراتتى.

1950 - يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ناھىيىلىك ئاشلىق ئامبىرىنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، باج يىغىش، غەللە - پاراق ئاشلىقىنى ساقلاش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولدى.

1953 - يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىدە ئاشلىق بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، ئۇنىڭ قارمىقىدا ناھىيىلىك ياغ تىجارىتى گۇرۇپپىسى، ئاشلىق دۇكىنى ۋە ئاشلىق ئامبىرى بار ئىدى، 18 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى. 1957 - يىلى ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە ئىشخانا، مالىيە بۆلۈمى، تىجارەت - ساقلاش - توشۇش بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭ قارمىقىدا بىر ئاشلىق - ياغ دۇكىنى، 3 سېتىۋېلىش - سېتىش ئاشلىق پونكىتى، 44 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى. 1958 - يىلى ئاقسۇ ناھىيىسىنىڭ بەشئېرىق گۇڭشې ئاشلىق پونكىتى، يېڭىئېرىق گۇڭشې ئاشلىق پونكىتى مەزكۇر گۇڭشېلار بىلەن بىللە ئاۋات ناھىيىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، خادىملىرى 76گە يەتتى. 1960 - يىلى ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسىدە سېتىۋېلىش - سېتىش بۆلۈمچىسى كۆپەيتىپ تەسىس قىلىندى. 1990 - يىلىغا كەلگەندە، ئىدارە بويىچە ئىشچى - خىزمەتچى 208گە يەتتى. ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ قارمىقىدا 4 يېزىلىق ئاشلىق پونكىتى، بىر مەركىزىي ئاشلىق ئامبىرى، بىر ئاشلىق - ياغنى كېلىشىم باھادا ئېلىپ - سېتىش شىركىتى بار بولۇپ، ناھىيە بويىچە ئاشلىق سېتىۋېلىش، ساقلاش ۋە ئاشلىق ياغ بىلەن تەمىنلەشكە مەسئۇل بولدى. يەنە، بىر ئاشلىق، ياغ زاۋۇتى ئۇنىڭغا قارىدى.

ناھىيىلىك ئاشلىق - ياغ مەركىزىي ئامبىرى 1950 - يىلى قۇرۇلغان، 1990 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى 32گە يەتتى. ئايباغ يېزىسى، «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانى، «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانى، دولان يېزىسى، باغتوغراق يېزىلىرى ئۇنىڭغا قارايتتى. ھەر بىر يېزىدىكى ئاشلىق پونكىتىغا شۇ يېزا تەۋە بولدى.

1990 - يىلى بەشئېرىق يېزىلىق ئاشلىق پونكىتىدا 18 ئىشچى - خىزمەتچى، يېڭىئېرىق يېزىلىق ئاشلىق پونكىتىدا 11 ئىشچى - خىزمەتچى، تامتوغراق يېزىلىق ئاشلىق پونكىتىدا 12 ئىشچى - خىزمەتچى، غورۇچۆل يېزىلىق ئاشلىق پونكىتىدا 13 ئىشچى - خىزمەتچى ئىشلىدى.

ئون ئوچىنچى قسىم

مالىيە، باج، پۇل مۇئامىلە

ئون ئۈچىنچى قىسىم

مالىيە، باج، پۇل مۇئامىلە

I باب

مالىيە

1950 - يىلدىن 1957 - يىلغىچە ناھىيىلىك مالىيىنىڭ كىرىم - چىقىمى ئاساسەن تەڭپۇڭ بولدى. 1958 - يىلى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلار قۇرۇلۇشقا، ئېتىز - ئېرىق سۇ ئىنشائاتلىرى ياسىلىشقا باشلىدى. مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە ئىشلىرى راۋاجلاندۇرۇلدى، ئەلا سورتلار يېتىشتۇرۇلدى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ۋە ھاۋارايى ئىشلىرى تەرەققي قىلدى، شەھەر - يېزا يوللىرى ياسالدى ۋە باشقىلار، بۇنىڭ بىلەن ناھىيىنىڭ مالىيە كىرىمى چىقىمنى قاپلىيالمىدى، يۇقىرىنىڭ بېرىدىغان قوشۇمچە ياردىمى بارغانسېرى كۆپەيدى. 1959 -، 1960 - يىلدىن باشقا يىللار ئىچىدە، 1961 - يىلى قوشۇمچە ياردەم ئەڭ ئاز بېرىلگەن يىل بولۇپ، 166 مىڭ يۇەن بېرىلگەنىدى، 1990 - يىلى 18 مىليون 944 مىڭ يۇەنگە يەتتى. 1961 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە جەمئىي 157 مىليون 334 مىڭ يۇەن قوشۇمچە ياردەم بېرىلىپ، ھەر يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 5 مىليون 75 مىڭ 300 يۇەندىن توغرا كەلدى. كارخانىلار 1963 - يىلدىن باشلاپ زىيان تارتىشقا باشلاپ، 1965 - يىلدىن باشقا ھەر يىلى زىيان تارتىپ، زىيان سوممىسى يىلدىن - يىلغا يۇقىرى ئۆرلىدى.

1985 - يىلدىن باشلاپ مالىيىدە ھۆددىگەرلىك تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. يېزىلاردا ئائىلە ھۆددىگەرلىك تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، يېزا ئىگىلىكى تېز تەرەققي قىلىپ، ناھىيىنىڭ ئىقتىسادي تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولدى، مالىيە كىرىمى تېزدىن ئاشتى. 1985 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر يىلى 21.% 19دىن ئاشتى. تۈرلۈك كەسىپلەر تېز تەرەققي قىلىش، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مۇئاشى تەڭشەپ ئۆستۈرۈلۈش ۋە مال باھاسى ئۆرلەش قاتارلىق ئامىللار تۈپەيلىدىن، 1990 - يىلى مالىيە چىقىمى 27 مىليون 503 مىڭ يۇەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ھۆددە سوممىسى 14 مىليون يۇەن بولۇپ، 1985 - يىلىدىكىدىن 5 مىليون 600 مىڭ يۇەن ئاشتى، ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 7.% 17 تىن ئاشتى، يىللىق چىقىم يىللىق كىرىمدىن ئوتتۇرىچە 64.% 3 يۇقىرى بولدى. مەبلەغ جەھەتتىكى تەمىنلەش بىلەن تەلەپ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بارغانسېرى گەۋدىلىنىپ، كىرىم - چىقىم پەرق سوممىسى بارغانسېرى زورايدى. 1985 - يىلى مالىيىدە 211 مىڭ يۇەن قىزىل رەقەم كۆرۈلدى،

1990 - يىلى قىزىل رەقەم 5 مىليون 635 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

§ 1 . مالىيە كىرىمى

مىنگو دەۋرىدە مالىيە كىرىمى ئاساسەن يەر بېجى بىلەن تۇياق بېجىدىن كىرەتتى، ئۇنىڭدىن قالسا چارۋا بېجى ۋە سودا - سانائەت باجلىرىدىن كىرەتتى، مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) تۇرلۇك باجلاردىن 218 مىڭ 800 يۈەن كۈمۈش تەڭگە كىرىم بولغان، مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) 340 مىڭ يۈەن، مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) 413 مىڭ يۈەن كىرىم بولغان.

1950 - يىلى مالىيە كىرىمى خەلق پۇلى ھېسابىدا (يېڭى پۇلغا سۈندۇرۇلغان) 292 مىڭ يۈەن بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە سودا - سانائەت بېجى 108 مىڭ يۈەن بولۇپ، 37%نى، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بېجى ۋە تېرىلغۇ يەرنى ئىگىلەش بېجى 174 مىڭ يۈەن بولۇپ، 59.6%نى، باشقا كىرىملەر 10 مىڭ يۈەن بولۇپ، 3.4%نى ئىگىلىدى.

1956 - يىلى 503 مىڭ يۈەن كىرىم بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە، سودا - سانائەت بېجى 326 مىڭ يۈەن، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بېجى ۋە تېرىلغۇ يەرنى ئىگىلەش بېجى 167 مىڭ يۈەن، باشقا كىرىملەر 10 مىڭ يۈەن بولدى. شۇ يىلدىكى كىرىم 1950 - يىلدىكى كىرىمنىڭ 172% نگە يېتىپ، يىلنىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 12% ئاشتى.

1957 - يىلى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ تاپاۋەت بېجى كۆپەيتىلىپ، يۇقىرىغا 2000 يۈەن پايدا تاپشۇرۇلدى.

1958 - يىلى زايومنىڭ دىرى بىلەن ئۆسۈمى، يۇقىرىنىڭ قوشۇمچە ياردەمى، خام چوت سىرتىدىكى مەبلەغ كىرىمى كۆپەيىپ، يىللىق كىرىم 859 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1959 - يىلى كىرىم 1 مىليون 201 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1950 - يىلدىكىنىڭ 4.1 ھەسسىسىگە تەڭلەشتى.

1965 - يىلى كىرىم 2 مىليون 141 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1950 - يىلدىكىنىڭ 7.33 ھەسسىسىگە تەڭلەشتى.

1990 - يىلى كىرىم 27 مىليون 682 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1950 - يىلدىكىنىڭ 94.8 ھەسسىسىگە تەڭلەشتى. 1950 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە يىلنىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 33.33% ئاشتى.

1950 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە خام چوت ئىچىدىكى ئومۇمىي كىرىم 232 مىليون 47 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە، كارخانىلارنىڭ كىرىمى مىنوس 21 مىليون 868 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، مەنپىي كىرىمنىڭ 4.9%نى ئىگىلىدى؛ سودا - سانائەت بېجى كىرىمى 26 مىليون 120 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 11.26%نى ئىگىلىدى؛ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بېجى كىرىمى 19 مىليون 116 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 8.24%نى ئىگىلىدى، باشقا كىرىملەر 2 مىليون 494 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1%نى ئىگىلىدى. 41 يىلدىكى ئالدىنقى يىلدىن قالغان ئومۇمىي قالدۇق 12 مىليون 565 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 5.41%نى ئىگىلىدى؛ يۇقىرىدىن بېرىلگەن قوشۇمچە ياردەم 157 مىليون 334 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 67.8%نى ئىگىلىدى.

1950 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە ناھىيىنىڭ مالىيە كىرىم ئەھۋالى

جەدۋەل: 13 — 1 بىرلىكى: تۈمەن يۈەن

يىللار	ئومۇمىي جەمئىي	خام چوت ئىچىدىكى كىرىم					خام چوت سىرتىدىكى كىرىم	يۇقىرىدىن قوشۇمچە ياردەم بەرگىنى، يۆتكەپ، بۇيرۇپ بەرگىنى	بۇلتۇرقىدىن قالغان خام چوت ئىچىدىكى قالدۇق
		جەمئىي	سودا - سانائەت باجلىرى	دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بېجى	كارخانىلار نىڭ كىرىمى	باشقا كىرىملەر			
1950	29.2	29.2	10.8	17.4		1			
1951	31.7	31.7	16.4	14.3		1			
1952	35.8	35.8	18.2	12.1		5.5			
1953	37.1	37.1	19.8	10		7.3			
1954	55.4	55.4	30.7	19.2		5.8			
1955	55.4	55.4	31.4	18.8		5.2			
1956	50.3	50.3	32.6	16.7		1			
1957	60.2	60.2	38.5	20.4	0.2	1.1			
1958	85.9	61.8	28.5	29.7	0.2	3.4	6.1	16.7	1.3
1959	121.1	96.5	45.2	49.1	0.7	1.5	23.1		1.5
1960	162.8	114.2		53.2	51.3	7.6	2.1	42.1	6.5
1961	147.3	113.8	49.2	50.3	11.8	2.5	16.8	16.6	0.1
1962	118.3	13	6.4		3.9	2.7	21.6	83.7	
1963	111.7	10.5	9.8		-1.1	1.8	21.6	79.3	0.3
1964	146.9	9.3	8.9		-0.2	0.6	24.2	109.6	3.8
1965	214.1	11.8	9		1.3	1.5	15.7	179	7.6
1966	177.7	0.4	8		-8.9	1.3	22.3	150.1	4.9
1967	172.2	-4.4	8.7		-15.5	2.4	30.4	141.6	4.6
1968	165.7	87.3	44.7	58.7	-17.4	1.3	33.7	36.3	8.4
1969	289.9	84.8	41.6	60.3	-18.9	1.8	34.3	140.6	30.2
1970	364.5	21	48.9	61.1	-91.1	2.1	41.8	276	25.7
1971	273.4	19.4	52.4	59.2	-95	2.8	51.5	174.9	27.6
1972	323.9	8.7	50.2	52.7	-99.1	4.9	49.2	237.3	28.7
1973	337	32.5	54.1	54	-85.3	9.7	57.2	232.8	14.5
1974	346.6	-2.8	61.9	51.2	-119.1	3.2	59.2	264.7	25.5
1975	335.2	11.1	62.1	59.8	-114.8	4	76.9	225.5	21.7

40.7	266.5	106.8	11.4	-111.4	63.1	57.8	20.9	555.8	1976
71.6	292.8	114.9	3.8	-100.1	59.9	61.2	24.8	504.1	1977
42.1	450.3	134.5	3.6	-8.1	65.4	69.7	130.6	757.5	1978
88.8	480.7	111.7	0.1	-76.9	66.2	75.7	65.1	746.3	1979
114.8	533	89.5	0.3	-86.7	80.2	71.1	64.9	802.2	1980
35.1	578.2	85.4	7.4	-107.1	46.3	62	8.6	707.3	1981
50.3	665.1	95.3	2.6	-127.1	58.2	67.7	1.4	812.1	1982
48.6	812.7	70.2	1.7	-118.3	67.3	66.5	17.2	948.7	1983
71.2	980.8	43.7	12.9	-133.2	66.3	83.3	29.3	1125	1984
88.8	808	38.9	7.1	-46.2	72.1	122.7	155.7	1091.4	1985
28.6	1425.8	178.9	35.4	-147.7	70.3	142.3	100.3	1733.6	1986
96.3	1418.1	669.8	19.7	-140.3	90.2	180.1	149.7	2333.9	1987
86.6	1392	469	15.5	-132.5	109.5	201.6	194.1	2141.7	1988
76.1	1370.3	250.4	27.7	-46.6	135.2	238.8	355.1	2051.9	1989
104	1894.4	545.6	22.7	-163.9	95.1	270.3	224.2	2768.2	1990

ئىزاھ: 1. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بېجى گرافىسىدىكى سان تېرىلغۇ يەرلەرنى ئىگىلەش بېجىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
2. 1958 - يىلىدىكى باشقا كىرىملەر زايومدىن قىلىنغان 16 مىڭ يۈەن كىرىمنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

1958 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە خام چوت سېرتىدىكى ئومۇمىي كىرىم 36 مىليون 323 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە، 1958 - يىلىدىكى كىرىم 61 مىڭ يۈەن، 1987 - يىلى كىرىم ئەڭ يۇقىرى بولۇپ، 6 مىليون 698 مىڭ يۈەن.

§ 2 . مالىيە چىقىمى

1950 - يىلدىن ئىلگىرى مالىيە چىقىمى ئاساسەن ھۆكۈمەت خىراجىتى، ساقچى خىراجىتى ۋە ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپ ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلىرىنىڭ مۇئاشى ئۈچۈن چىقىم قىلىناتتى. جۈملىخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاساسەن مەمۇرىي، ئىجتىمائىي، مەدەنىيەت، ماۋارىپ، سەھىيە كەسپىي خىراجىتىگە چىقىم قىلىندى. 1953 - يىلدىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇشى، سۇچىلىق قۇرۇلۇشى تەدرىجىي كۆپەيدى.

1950 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە مالىيە ئومۇمىي چىقىمى 219 مىليون 775 مىڭ يۈەن بولدى. خام چوت ئىچىدىكى ئومۇمىي چىقىم 180 مىليون 308 مىڭ يۈەن بولۇپ، ئومۇمىي چىقىمنىڭ 82% نى ئىگىلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە، مەمۇرىي باشقۇرۇش خىراجىتى 38 مىليون 262 مىڭ يۈەن بولۇپ، مالىيە ئومۇمىي چىقىمىنىڭ 17.41% نى ئىگىلىدى؛ دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، سۇچىلىق كەسپىي خىراجىتى 37 مىليون 466 مىڭ يۈەن بولۇپ، 17% نى ئىگىلىدى، 1990 - يىلدىكى چىقىم 1953 - يىلدىكىنىڭ 500 ھەسسىسىگە تەڭلەشتى؛

مەدەنىيەت، ماۋارىپ، سەھىيە، پەن - تېخنىكا كەسىپىي خىراجىتى 61 مىليون 297 مىڭ يۈەن بولۇپ، 27.89% نى ئىگىلىدى؛ ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلگىنى 9 مىليون 859 مىڭ يۈەن بولۇپ، 4.5% نى ئىگىلىدى؛ نەپىقە ۋە ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش خىراجىتى 4 مىليون 566 مىڭ يۈەن بولۇپ، 2% نى ئىگىلىدى؛ ساناقەت، قاتناش كارخانىلىرى چىقىمى 2 مىليون 244 مىڭ يۈەن بولۇپ، 1% نى ئىگىلىدى؛ ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش چىقىمى 1 مىليون 694 مىڭ يۈەن بولۇپ، 0.77% نى ئىگىلىدى؛ ئاساسىي قۇرۇلۇش چىقىمى 1 مىليون 600 مىڭ يۈەن بولۇپ، 0.73% نى ئىگىلىدى.

خام چوت سىرتىدىكى چىقىم 25 مىليون 833 مىڭ يۈەن بولۇپ، ئومۇمىي چىقىمنىڭ 11.75% نى ئىگىلىدى. 1958 - يىلىدىكى چىقىم 47 مىڭ يۈەن بولغانىدى، 1987 - يىلىدىكى چىقىم ئەڭ كۆپ بولۇپ، 4 مىليون 704 مىڭ يۈەنگە يەتتى. خام چوت سىرتىدىكى مەبلەغنىڭ كىرىم - چىقىم قالدۇقى 10 مىليون 490 مىڭ يۈەن بولدى.

1950 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە ناھىيىنىڭ مالىيە چىقىمى ئەھۋالى

جەدۋەل: 13 — 2

بىرلىكى: تۆمەن يۈەن

يىللار	ئومۇمىي جەمئىي	خام چوت ئىچىدىكى چىقىم										خام چوت سىرتىدىكى چىقىم	بۇقىرىغا تاپشۇرۇلغان پۇل
		جەمئىي	ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇشى	سانائەت - قاتناش، سودا، كارخانا	دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، سۇچىلىق	مەدەنىيەت، ماۋارىپ، سەھىيە، پەن - تېخنىكا	نەپىقە، قۇتقۇزۇش	مەمۇرىي باشقۇرۇش	ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش	ئاساسىي قۇرۇلۇش	تۇراقسىز مەبلەغ	باشقىلار		
1950	25.4	25.4				5.8		19.6						
1951	19.3	19.3				7.6		11.7						
1952	20.7	20.7				6.9		13.8						
1953	36.8	36.8	1		1	8.9		25.9						
1954	34.6	34.6	1		1	9.8		22.8						
1955	29	29	1		1	7.2		19.8						
1956	49	49	1		3.7	16.6		27.7						
1957	50.2	50.2	0.3		3.6	17.1		29.1				0.1		
1958	70.9	66.2	8.2	0.1	5.1	17.8	1.2	31.4				2.4	4.7	
1959	116.7	95.4	12.9	0.5	27.1	21.3	0.8	32.5				0.3	13.9	7.4
1960	162.9	118.9	22.6	0.1	28.8	30.1	0.7	36.5				0.1	43.2	0.8
1961	138.8	130.6	3.7	0.1	49.4	30.8	9.9	32.4			3.9	0.4	8.2	
1962	101.9	93.6	0.3	0.6	5.9	28.5	28.8	28.6				0.9	8.3	

	15.6	2.5				29.1	4.3	31.5	13.3	3	4.6	88.3	103.9	1963
	22.1	8.2				35.6	12.8	37.8	14.5	2.5	3.4	114.8	136.9	1964
	12	2.4	50.7			34.7	4.5	43.3	51.3	3.3	5.4	195.6	207.6	1965
	14.1	1.5	13.3			36.1	4	50.7	25.7	3	17.8	152.1	166.2	1966
	18	7.3	11.6			32.2	3.2	45.8	13.8	4	21.2	139.1	157.1	1967
	13.4	7.3				31.6	3.6	36.9	22.7		13.19	116	129.4	1968
92.9	8.6	8.1				35.1	3.7	39.4	21.3		21.2	1288	230.3	1969
98.6	10.2	9.9				35.9	4.7	29.5	51	0.6	59.9	191.5	300.3	1970
21	21.8	8.7	1.7			37.5	8.7	49.1	21.7	1	26.2	154.6	197.4	1971
12.5	18.8	6.5	4			46.5	7.5	66.8	21.8		92.3	245.4	276.7	1972
8.4	14.5	0.9	16			51.7	4.2	77.6	31.1	0.3	69.6	251.4	274.3	1973
1.3	18	5.4	39.8		1.3	47.2	9.9	78	37.8	5	53.6	278	297.3	1974
0.1	18.3	2.9	8		2.1	51.2	3.5	88.9	57.9		31.6	246.1	264.5	1975
	24	2.6	1		3.8	47.6	9.2	88.7	59.7	0.2	43.5	256.3	280.3	1976
16.8	42.4	2.8	1.5	0.4	13	56.1	7.6	106.7	99.9	1	47.7	336.7	395.9	1977
8.4	43.1	3.1	15	0.4	27	66.2	5.2	122.5	187.9	4.3	38.7	446	497.5	1978
6.2	56.2	22.1	1.5	1.7	5.8	69	11.8	151	200.5	7.2	43	513.6	576	1979
2.1	43.7	30.9	7.5	8.9	4	90.6	9.6	195.6	228.3	0.5	98.8	674.7	220.5	1980
2.4	25.5	46	9.8	1	5.8	89.5	23.3	212.4	136	0.4	47	571.2	599.1	1981
2.7	36.9	33.3	15.3	2	19.6	109.3	14.2	253.7	212.3	3.7	2	665.4	705	1982
4.7	36.4	33	2		18	182.1	17.4	320.5	216.1	10.5	27.2	826.8	867.9	1983
7.9	12.1	49.7		3.8	45	185.4	17.3	391.3	227.5	16.4	42.5	978.9	998.9	1984
8.7	27.7	56.3		5.7	8	228.1	25.3	433.3	216.1	7.1	44.4	1024.2	1060.6	1985
	263.2	4236.7		17.6	8	304.1	31.4	451/6	214.7	13	52.2	1519.3	1782.5	1986
	470.4	368.9		32.3	8	310.2	40	512.8	260.4	31.5	9.7	1573.8	2044.2	1987
	428.2	377.9		24.6	8.3	296.5	20.6	580.7	267.8	24.4	14	1614.8	2043	1988
0.2	3507	2687		852	80	406.8	27.8	662.4	207.1	39.7		1645.8	1996.7	1989
	439.1	420.9		36.4	8	457.9	79.9	762.9	501.8	40.9	2.5	2311.2	2750.3	1990

ئىزاھ: «باشقىلار» دېگەن گرافىدىكى سانلار ئىچىدە 1985 - يىلدىن تارتىپ مال باھاسى قوشۇمچە باردەم پۇلىمۇ بار.

3 § . ئاپپارات

1950 - يىلى ناھىيىلىك مالىيە بۆلۈمى قۇرۇلۇپ، مالىيە كىرىم - چىقىمى ۋە بوغالتىرىيە خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى، ناھىيىنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بېجىنى بىر تۇتاش يىغىشنى ماسلاشتى. 1955 - يىلدىن باشلاپ ناھىيىنىڭ مالىيىسى خام چوت قىلىندى. شۇ يىلى يېزا ئىگىلىكىدە كوپېراتسىيىلىشىش يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلۈپ، مالىيە ئىدارىسى ئالاقىدار

تارماقلارغا ماسلىشىپ، مالىيە، بوغالتىر خادىملىرىنى تەربىيىلىدى ھەم يېڭا ئىگىلىك كوپېراتىپنىڭ پايدا تەقسىماتىنى باشقۇردى. 1960 - يىلى باج ئىدارىسى بىلەن بىرلىشىپ كاتتىبات ئىشخانىسى، خام چوت بۆلۈمچىسى، باج بۆلۈمچىسى، گۈڭشې مالىيىسى بۆلۈمچىسى قۇرۇلدى. 1961 - يىل 10 - ئايدا باجخانىدىن ئايرىلىپ چىقتى. 1970 - يىلى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ئىشلەپچىقىرىش قوماندانلىق گۇرۇپپىسىنىڭ قارىمىقىدا مالىيە - باج ئىدارىسى تەسىس قىلىنىپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بېجىنى يىغدى. 1984 - يىلى مالىيە ئىدارىسى قىلىنىپ ئۈزگەرتىلىپ، يېڭا مالىيىسى، مەمۇرىيەت، كارخانا مالىيىسى قاتارلىق بۆلۈمچىلەر تەسىس قىلىندى. 1985 - يىلى ئۇنۇمۇرسال پىلان بۆلۈمچىسى ۋە مەدەنىيەت، ماۋارىپ، مەمۇرىيەت، بوغالتىرلىق، سېتىۋېلىشنى تىزگىنلەش، زايوم سېتىش ئىشخانىسى قاتارلىق ئىشخانىلار تەسىس قىلىندى. ھەر قايسى يېزىدا ئەزەلدىنلا بىردىن مالىيە يارىدەمچىسى بار ئىدى.

Ⅱ باب

باج ئىشلىرى

1§ . يەر بېجى، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق بېجى

1. يەر بېجى

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا يەرلەر ئۆلچىنىپ، ئائىلىلەر بويىچە ئاشلىق رويخېتى يولغا قويۇلۇپ، يەر كۆلىمىگە قاراپ باج ئۇچۇن مادداي نەرسە ئېلىندى. مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) جەنۇبىي شىنجاڭدا مالىمانچىلىق يۈز بېرىپ، ناھىيىنىڭ غەللە - پاراق ئېلىش رويخېتى يوقىلىپ كەتتى. كېيىنكى يىلى ئىشلار تىنچىپ، غەللە - پاراق ئېلىش باشلاندى، يەنىلا كونا ئۇسۇل بويىچە «زاكات» ئېلىندى. مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) مالىيە نازارىتى ھەر قايسى ناھىيىلەرگە يېڭا باشلىقلارنىڭ قوللىدىكى غەللە - پاراق رويخېتىنى ئېلىۋېلىپ، شۇ رويخەت بويىچە قايتا باج ئېلىشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. رويخەت دەپتەرلىرى تەكشى، رەتلىك ئەمەس، نۇقسانلار كۆپ بولغاچقا، يەنە بۇرۇنقى غەللە - پاراق ھۆججەتلىرىگە سېلىشتۇرۇپ، ئائىلىلەر بويىچە باج ئېلىندى. ناھىيە بويىچە يېڭى كۇرە (بېيجىڭ كۇرىسى) ھېسابىدا 3550 دادەن 7 كۇرە بۇغداي، 2337 دادەن 7 كۇرە كۆممىقوناق يىغىلدى. يەنە بوزىيەرلەرنىڭ ئاشلىقى تەكشۈرۈلۈپ، 292 دادەن 8 كۇرە بۇغداي، 190 دادەن 4 كۇرە كۆممىقوناق پاراق ئېلىندى. مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) ناھىيىلىك ھۆكۈمەت يەر خېتىنى تەكشۈرۈش ھەيئىتى تەشكىللەپ، يېزىلارغا بېرىپ، يەرلەرنى چارلاپ تەكشۈردى. ناھىيە بويىچە 149 مىڭ 343 مو تېرىلغۇ يەر تەكشۈرۈلدى، بۇنىڭ ئىچىدە 1 - دەرىجىلىك يەر 85 مىڭ 269 مو، 2 - دەرىجىلىك يەر 41 مىڭ 699 مو، 3 - دەرىجىلىك يەر 22 مىڭ 375 مو، 1 - دەرىجىلىك يەرنىڭ ھەر موسىدىن يىلىغا 4 شىك، 2 - دەرىجىلىك يەردىن 3 شىك،

3 ـ دەرىجىلىك يەردىن 2 شىلك پاراق ئېلىش بەلگىلىنىپ، بىر يىلدا جەمئىي 5109 دانەن 2 كۈرە ئېلىنىدى (ھەر دانىنى 230 كىلوگرام كېلىدۇ، شۇ بويىچە سۈندۈرغاندا 1175 تونىنا كېلىدۇ). شۇ مەزگىلدە ناھىيە بويىچە رويخەتتىكى ئائىلە 6097 بولۇپ، ھەر بىر ئائىلىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 192 كىلوگرامدىن ئاشلىق سېلىنىدى. غەللە ـ پاراقلا ئېلىنغان بۇغداينىڭ بىر قىسمى ناھىيىلىك ئامبارىدا قالدۇرۇلۇپ، قالغىنى ھەربىي ئاشلىق قىلىش ئۈچۈن دېھقانلارنىڭ ئات ھارۋىسى بىلەن كۈچا قاتارلىق جايلارغا ئەۋەتىلدى.

2. دېھقانچىلىق بېجى

1950 ـ يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى كادىر تەشكىللەپ، ناھىيە بويىچە ئائىلىلەرنىڭ دېھقانچىلىق بېجىنى ھېسابلاپ چىقتى، دېھقانلار بەلگىلەنگەن سان بويىچە باج تاپشۇردى. باج ئۇلچىمى كونا تۇزۇم بويىچە بولدى. يەر بېجى دېھقانچىلىق بېجىغا ئۆزگەرتىلدى (كېيىن «غەللە ـ پاراق» دەپ ئاتالدى)، «چارەك» قاتارلىق سىغىم ئۇلچىمى ئەسۋابلىرى بىلەن ھېسابلىنىدىغان ئېغىرلىق بىرلىكى «جىك» بىلەن ھېسابلاشقا ئۆزگەرتىلدى. شۇ يىلى 1575 تونىنا پاراق ئېلىنىدى، ئۇنى پۇلغا سۈندۈرغاندا 164 مىڭ 700 يۈەن (يېڭى پۇل) بولدى.

1951 ـ يىلى ئىجارە ھەققىنى كەمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىگە بىرلەشتۈرۈلۈپ، يەرلەرنىڭ ئادەتتىكى يىللاردىكى مەھسۇلاتى مۇلچەرلىنىپ، پروگرېسسىيىلىك باج نىسبىتى بويىچە ھېسابلاپ باج ئېلىنىدى. يەنى ئادەتتىكى يىللاردا ھەر بىر ئائىلىنىڭ ئاساسلىق ئاشلىقى بىر يىلدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىشى بېشىغا 75 كىلوگرامدىن ئېشىپ كەتمىگەن بولسا، بۇنداق ئائىلىلەردىن باج كەچۈرۈم قىلىنىدى، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغىنى 75 كىلوگرام ئېشىپ كەتسە، بىر باج نىسبىتى ئۆستۈرۈلدى.

1952 ـ يىلى يەر ئىسلاھاتى خىزمەت گۇرۇپپىسى يەرلەرنى باشقىدىن ئۇلچىدى ھەم دەرىجىگە ئايرىپ، دەرىجە بويىچە مەھسۇلاتنى مۇلچەرلىدى.

1955 ـ يىلى يېزا ئىگىلىكى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈلگەندىن كېيىن، كوللېكتىپ بىرلىك قىلىنىپ باج ئېلىنىدى.

1958 ـ يىلى باجنى پروگرېسسىيىلىك باج نىسبىتى بويىچە ھېسابلاش تۇزۇمى بىكار قىلىنىپ، باج ئادەتتىكى يىللاردىكى مەھسۇلاتقا قاراپ ھېسابلىنىدىغان نىسبەتلىك باج تۇزۇمى يولغا قويۇلدى. شۇ يىلى ئېلىنغان پاراقنى پۇلغا سۈندۈرغاندا 263 مىڭ يۈەن بولدى.

1959 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئېلىنغان پاراقنى پۇلغا سۈندۈرغاندا 451 مىڭ يۈەن بولدى.

1961 ـ يىلدىن 1967 ـ يىلغىچە دېھقانچىلىق بېجى ئاپتونوم رايونغا تاپشۇرۇلدى.

1961 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 462 مىڭ يۈەنلىك پاراق يىغىلغان، 1967 ـ يىلى 546 مىڭ يۈەن بولدى.

1965 ـ يىلدىن 1970 ـ يىلغىچە باج ئېلىشتا ئادەتتىكى يىللاردىكى مەھسۇلاتقا ئاساسەن، «بىر بېكىتىپ ئۇچ يىلغىچە ئۆزگەرتمەسلىك» چارىسى قوللىنىلدى. 1971 ـ يىلى يەنە، ئادەتتىكى يىللاردىكى مەھسۇلاتقا ئاساسەن، «بىر بېكىتىپ بەش يىلغىچە ئۆزگەرتمەسلىك» چارىسى يولغا قويۇلۇپ، باج ئېلىنىدى. بەلگىلەنگەن يىل چېكى ئىچىدە، مەھسۇلات ئاشسا، باج كۆپەيتىلمىدى. 1971 ـ يىلى يىغىلغان پاراقنى پۇلغا سۈندۈرغاندا 548 مىڭ يۈەن بولدى.

1979 - يىلى باج ئېلىش چېكى بويىچە دېھقانچىلىق بېجى ئېلىش يولغا قويۇلۇپ، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئوتتۇرىچە يىللىق ئاشلىق نورمىسى 180 كىلوگرامدىن ئاز بولغان ۋە ئوتتۇرىچە كىرىمى 45 يۈەندىن ئاز بولغان ئىشلەپچىقىرىش ئەتراپىدىكى ئېلىنمىدىغان دېھقانچىلىق بېجى كەچۈرۈم قىلىنىدى. شۇ يىلى يىغىلغان پاراقنى پۇلغا سۈندۈرغاندا، 616 مىڭ يۈەن بولدى.

1983 - يىلى يەرلەر ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىلدى، باج ئېلىشتا ئائىلە بىرلىك قىلىنىپ، ھەر قايسى ئائىلىلەردىن تېرىۋاتقان يەرنىڭ مو سانى ۋە دەرىجە ئۆلچىمى بويىچە ھېسابلاپ باج ئېلىنمىدىغان بولدى. باجنى ئائىلىلەر تاپشۇرۇپ، ھېسابنى ئۆزلىرى ئۆزدى، باج ئېلىش چېكى بويىچە دېھقانچىلىق بېجى ئېلىش چارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. ئايرىم نامرات ئائىلىلەرنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ باج كېمەيتىلدى ۋە كەچۈرۈم قىلىنىدى.

1984 - يىلى باجغا يىغىلغان پاراقنى پۇلغا سۈندۈرغاندا 708 مىڭ يۈەن بولدى.

1988 - يىلى دېھقانچىلىق ئورمانچىلىق ئالاھىدە مەھسۇلات بېجى يولغا قويۇلدى. بىر يىلدا 990 مىڭ يۈەن باج ئېلىندى.

1990 - يىلى ناھىيە بويىچە جەمئىي 1 مىليون 279 مىڭ 200 يۈەن دېھقانچىلىق بېجى يىغىلدى، بۇ، دېھقانچىلىق ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 0.59% نى ئىگىلىدى.

3. چارۋىچىلىق بېجى

يېنىك باج ئېلىش پرىنسىپى ئۇزاق مۇددەت ئىجرا قىلىنىدى.

1965 - يىلدىن ئىلگىرى ئېلىنغان كوللېكتىپ چارۋا بېجىنىڭ باج نىسبىتى 1.8%، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىلىرىنىڭ 1.5% ئىدى. ھەرخىل چارۋىلار قويغا سۈندۈرۈلۈپ باج ئېلىناتتى، 1.5 تۈياق ئۆچكە بىر قويغا، بىر كالا، بىر ئات 4 قويغا سۈندۈرۈلدى، بىر ياشتىن كىچىك قوي، 2 ياشتىن كىچىك كالا ۋە ئەركەك چارۋىلاردىن باج ئېلىنمىدى.

1980 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە چارۋىچىلىق بېجى 500 يۈەنگە يەتمىگەن ئىشلەپچىقىرىش ئەتراپىدىكى باج كەچۈرۈم قىلىنىدى، 500 يۈەندىن ئاشقان ئىشلەپچىقىرىش ئەتراپىدىكى 2.8% نىسبەت بويىچە ئېلىنىدى.

1984 - يىلدىن كېيىن، ئائىلىلەر بويىچە باج ئېلىنمىدىغان بولدى، ھەر بىر قويدىن 0.30 يۈەن، ئۆچكىدىن 0.15 يۈەن، كالا، ئات قاتارلىق چوڭ چارۋىلاردىن بىر يۈەندىن باج ئېلىندى، كېيىن، ئېلىنمىدىغان باج ھەر بىر قويدىن بىر يۈەنگە، ئۆچكىدىن 0.50 يۈەنگە، چوڭ چارۋىدىن 2 يۈەنگە كۆپەيتىلدى.

چارۋا بېجى ئېلىش بىلەن چارۋا سېتىۋېلىش تەڭلا بېجىرىلىپ، سېتىۋېلىنغان چارۋا يېمەكلىكلەر شىركىتىگە تاپشۇرۇلدى. چارۋىچىلىق بېجى ئېلىش ئۆلچىمى دائىم ئۆزگىرىپ تۇردى.

1950 - يىلى ناھىيە بويىچە 9000 يۈەن، 1956 - يىلى 7000 يۈەن، 1958 - يىلى 34 مىڭ يۈەن، 1961 - يىلى 41 مىڭ يۈەن، 1971 - يىلى 44 مىڭ يۈەن، 1976 - يىلى 37 مىڭ يۈەن، 1980 - يىلى 14 مىڭ يۈەن، 1985 - يىلى 11 مىڭ يۈەن، 1989 - يىلى 22 مىڭ يۈەن، 1990 - يىلى 69 مىڭ 200 يۈەن باج يىغىلدى.

2 § . سودا - سانائەت بېجى

مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) سودا - سانائەت بېجىدىن تىجارەت گۇۋاھنامىسى بېجى بولۇپ، 20 مىڭ 596 يۈەن كۈمۈش تەڭگە، تاماكا بېجى ئۈچۈن 800 يۈەن كۈمۈش تەڭگە ئېلىندى؛ 44 يۈەن ھاراق بېجى، 62 . 4311 يۈەن يەر خېتى بېجى، 5 . 893 يۈەن ماركا بېجى ئېلىندى. مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) باج 18 خىلغا يەتتى (يەر بېجى، ئۇلاغ بېجى، چارۋىچى بېجىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) . 1949 - يىلى ناھىيە بويىچە 7827 ئائىلىدىكى 37 مىڭ 205 ئادەمگە، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 91 . 110 يۈەندىن باج چېچىلدى، بۇنىڭدىن باشقا، خىلمۇ خىل پۇل سېلىقى، نەرسە سېلىقى، ھەرخىل باج، جەرىمانە پۇللىرى بەك كۆپ ئىدى، مال باھاسى ئۆرلەپ، بازار داۋالغۇپ تۇراتتى.

1950 - يىل 7 - ئايدىن كېيىن، مىنگو دەۋرىدىكى سېلىق، باجلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، مۇۋاپىق باج ئېلىنىدىغان بولدى. 1951 - يىلى مال بېجى، سودا - سانائەت تىجارەت بېجى، سودا - سانائەت تاپاۋەت بېجى، ماركا بېجى، قان بېجى، ئۆي - زېمىن بېجى، چارۋا سودىسى بېجى، مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش بېجى يولغا قويۇلدى. مال بېجى، ئاساسەن، ھاراق، تېرە - يۇڭ، سۇ يېغى، ياغاچ ماتېرىياللاردىن ئېلىندى. سودا - سانائەت تىجارەت بېجى مۇقىم سودا بېجى ۋە چار بازار بېجى دەپ 2 خىلغا بۆلۈندى، سېتىلغان تىجارەت سوممىسى بويىچە باج ئېلىندى. ھېساب ئاچقان ئورۇنلارنىڭ ھېسابى تەكشۈرۈلسە باج ئېلىندى؛ ھېسابى يوق ئورۇنلار ۋە يەككە سودا - سانائەتچىلەرنى دېموكراتىك باھالاپ، ئايمۇ ئاي باج ئېلىندى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى قالاق، دېھقانلار، چارۋىچىلارنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى تۆۋەن، باج مەنبەسى كەمچىل، يىغىلىدىغان باجمۇ ئاز ئىدى. 1955 - يىلنىڭ بېشىدا قول - سانائىتىدىن 3 يىلدىن 5 يىلغىچە تاپاۋەت بېجى ئېلىش كەچۈرۈم قىلىندى.

1956 - يىلدىن باشلاپ، سودا - سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش يولغا قويۇلۇپ، باج تاپشۇرغۇچىلار شەخسلەر بويىچە باج تاپشۇرماي كوللېكتىپ بويىچە باج تاپشۇرىدىغان بولدى. باج ئوغرىلاش، باج يوشۇرۇشقا قارشى تۇرۇلۇپ، يېڭى باج قانۇن - نىزامى بەلگىلەندى، باج باشقۇرۇش كۈچەيتىلدى، تۇرلۇك سودا - سانائەت باجلىرى كىرىمى يۇقىرى ئۆرلىدى.

1958 - يىلى باج تۈزۈمى ئاددىيلاشتۇرۇلۇپ، باج نىسبىتى تەڭشەلدى، ئەسلىدىكى تاۋار ئوبوروت بېجى، مال بېجى، تىجارەت بېجى، ماركا بېجى بىرلەشتۇرۇلۇپ، سودا - سانائەت بىر تۈتاش بېجى قىلىنىپ، سودا - سانائەت تاپاۋەت بېجى ئايرىپ چىقىلىپ، مۇستەقىل باج تۈرى قىلىندى. يەككە سودا - سانائەتچىلەر تۇتىگەندىن كېيىن، 1959 - يىلى بىر مەزگىل باجنى ھۆددىگە بېرىش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، بىراقلا تاپشۇرۇلدى، بۇنىڭ بىلەن كارخانا ئىقتىسادىي ھېساباتى تىزگىنسىز قالدى. 1960 - يىلى بۇ ئەھۋال تۈزىتىلدى ھەم چارۋا سودىسى بېجى، قان بېجى ئېلىش توختىتىلدى. بازار سودىسى كاپىتالىزم دەپ قارالغاچقا، بازارلار كېچىكلەپ، تاۋارلار ئازىيىپ، ئوبوروت راۋان بولمىدى، باج كىرىمى ئۆزاق مەزگىل توختاپ قېلىپ، ئۆرلىمىدى.

1962 - يىلى بازارلار ئېچىۋېتىلىپ، بازار سودىسى بېجى ئېلىندى، چارۋا سودىسى بېجى،

قان بېجى ئېلىش ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1966 - يىلى مەدەنىيەت - كۆڭۈل ئېچىش بېجى توختىتىلدى. ئۇ چاغدا، سودا - سانائەت بىر تۈتاش بېجى، سودا - سانائەت تاپاۋەت بېجى، چارۋا سودىسى بېجى، قان بېجى، قاتناش ۋاستىلىرى ئىشلىتىش گۇۋاھنامىسى بېجىدىن ئىبارەت 5 خىل باج ئېلىنىدى.

1973 - يىلى ئەسلىدىكى سودا - سانائەت بىر تۈتاش بېجى ۋە قوشۇمچە بېجى، شەھەردىكى ئۆي - زېمىن بېجى، قاتناش ۋاستىلىرى ئىشلىتىش گۇۋاھنامىسى بېجى، قان بېجى بىرلەشتۈرۈلۈپ، سودا - سانائەت بېجى قىلىنىدى ھەم باج نىسبىتى تەڭشەلدى. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلاردىن مۇشۇ باجلا ئېلىنىدى؛ كوللېكتىپ كارخانا، مەھەللە زاۋۇتلىرىدىن تەڭشەلگەن سودا - سانائەت بېجى ۋە سودا - سانائەت تاپاۋەت بېجى ئېلىنىدى؛ شەخسلەردىن يەنىلا قان بېجى، قاتناش ۋاستىلىرى ئىشلىتىش گۇۋاھنامىسى بېجى ئېلىنىدى. قاتناش ۋاستىلىرى ئىشلىتىش گۇۋاھنامىسى بېجى كىرىمى بەك ئاز ئىدى.

1978 - يىلدىن كېيىن، سودا - سانائەتچى ئائىلىلەرگە مەدەت بېرىلىشكە باشلىدى.

1979 — 1980 - يىللىرى جەمئىي 13 مىڭ 600 يۈەن سودا - سانائەت بېجى، سودا - سانائەت تاپاۋەت بېجى تۆلەپ قايتۇرۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، سودا - سانائەتچى ئائىلىلەر كۆپىيىپ، باج مەنبەسىمۇ كۆپەيدى.

1983 - يىلى پايدا تاپشۇرۇش ئورنىغا باج تاپشۇرۇش چارىسى يولغا قويۇلدى. 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلاردىن تاپاۋەت بېجى ۋە تەڭشەش بېجى ئېلىنىشقا باشلىدى، شۇ يىلى جەمئىي 289 مىڭ يۈەن باج يىغىلىپ، 1982 - يىلدىكىدىن 34.7% ئاشتى.

1984 - يىلى سودا - سانائەت بېجى باج تاپشۇرۇش ئوبيېكتلىرىغا قاراپ، مەھسۇلات بېجى، قوشۇلما قىممەت بېجى، تىجارەت بېجى ۋە تۈز بېجى دەپ ئايرىلىپ، 10- ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ ئېلىنىشقا باشلىدى.

1984 - يىلدىن كېيىن، خۇسۇسىي، يەككە سودا - سانائەتچىلەردىن تىجارەت سومىسىغا قاراپ، ئۈنۈمبرسال باج نىسبىتىگە 0.5% — 1.5% باج قوشۇپ ئېلىنىدى.

1950 — 1990 - يىلغىچە بولغان سودا - سانائەت بېجى كىرىمى

جەدۋەل: 13 — 3 بىرلىكى: يۈەن

يىللار	باج	يىللار	باج	يىللار	باج
1950	24052	1958	489162	1966	477593
1951	81495	1959	452073	1967	468915
1952	105133	1960	562062	1968	447360
1953	197608	1961	492101	1969	415793
1954	307303	1962	466769	1970	488831
1955	364255	1963	493835	1971	524292
1956	325778	1964	448225	1972	501625
1957	357567	1965	456854	1973	541040

1414338	1986	711204	1980	618567	1974
1801234	1987	620154	1981	621314	1975
2771000	1988	676947	1982	576643	1976
2319331	1989	777151	1983	662260	1977
2715000	1990	833097	1984	697033	1978
		959044	1985	757443	1979

ئۇنىڭدىن باشقا، ئېنېرگىيە، قاتناش قۇرۇلۇشىدىكى قىيىنچىلىقنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە 421 مىڭ 600 يۈەن ئېنېرگىيە، قاتناش نۇقتىلىق قۇرۇلۇش فوندى، 256 مىڭ 600 يۈەن تەڭشەش فوندى، 156 مىڭ يۈەن دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلار تاپاۋەت بېجى يىغىلدى، ئۇنىڭغا سودا - سانائەت بېجىنى قوشقاندا، جەمئىي 3 مىليون 549 مىڭ 200 يۈەن كىرىم قىلىنىپ، باج تۈزۈمى ئىسلاھ قىلىنىشتىن ئىلگىرىكىدىن 300% ئاشتى.

يەرلىك باجلاردىن قان بېجى، چارۋا سودىسى بېجى، بازار سودىسى بېجى، قۇرۇلۇش بېجى بار ئىدى. قان بېجى نىسبىتى 1972 - يىلدىن ئىلگىرى 8% ئىدى؛ 1972 - يىلى باج تۈزۈمى ئىسلاھ قىلىنغاندىن كېيىن، تۈياق سانىغا قاراپ، قويدىن 0.40 يۈەن، كالىدىن 3.50 يۈەن، چوشقىدىن 2.50 يۈەن باج ئېلىنىدىغان بولدى. 1975 - يىلدىن كېيىن، باج نىسبىتى 4% كە ئۆزگەرتىلدى. چارۋا سودىسى بېجى سېتىلىش باھاسىنىڭ 5%ى بويىچە ئېلىنىدى. شۇ يىلدىكى ياش چارۋىلاردىن، ئەركەك چارۋىلاردىن باج كەچۈرۈم قىلىندى. 1981 — 1982 - يىللىرى 2 يىل بۇ باجنى ئېلىش توختىتىلىپ، 1983 - يىلدىن باشلاپ 5% نىسبەت بويىچە باج ئېلىنىشقا باشلىدى. 1965 — 1987 - يىلغىچە بازار سودىسى بېجى ئېلىنغان، باج نىسبىتى سېتىلىش سوممىسىنىڭ 5%ى بويىچە بولغانىدى. 1983 - يىلى سېلىنغان مەبلەغ سوممىسىنىڭ 10%ى بويىچە بىناكارلىق بېجى ئېلىنىدىغان بولدى.

§ 3 . ئاپپارات

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئاۋات ئاقسۇ ناھىيىسىگە قاراشلىق يېزا بولۇپ، يەر بېجى، چارۋا بېجى ئالىدىغان باج ئىدارىسى تەسىس قىلىنغانىدى. مىنگو دەۋرىدە كونا تۈزۈم بويىچە ئىش كۆرۈلدى. خەلق ھاكىمىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1950 - يىل 9 - ئايدا باج ئىدارىسى قۇرۇلدى. 1951 - يىلدىن 1957 - يىلغىچە بىر ئىدارە، بىر پونكىت، يەنى، ناھىيىلىك باج ئىدارىسى ۋە غورۇچۆل باج پونكىتى بار ئىدى، ئۇنىڭدا 14 ئىشچى - خىزمەتچى بار ئىدى. 1958 — 1959 - يىللىرى بەشئېرىق، يېڭىئېرىق، ئايكۆل، تامتوغراق باج پونكىتلىرى قۇرۇلدى. 1960 - يىلى باج ئىدارىسى بىلەن مالىيە ئىدارىسى بىرلەشتۈرۈلۈپ، ئىشچى - خىزمەتچىسى 18 بولدى. 1962 - يىلى باج ئىدارىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1978 - يىل 12 - ئايدا ناھىيىلىك باج ئىدارىسىدە مەمۇرىيەت، باج ئېلىش، نازارەتچىلىك - قاتناش،

بوغالتىرىيەدىن ئىبارەت 4 بۆلۈمچە تەسىس قىلىندى. 1979 - يىلى بازارلىق باج پونكتى قۇرۇلدى.
1985 - يىلى نازارەتچىلىك - قاتناش بۆلۈمچىسى باج ئىلىش بۆلۈمچىسىگە ئۆزگەرتىلدى، مەمۇرىيەت بۆلۈمچىسى ئىشخانىغا ئۆزگەرتىلدى. 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە باج سىستېمىسىنىڭ كادىرى 62گە يەتتى.

III باب

پۇل مۇئامىلە

§ 1 . پۇل

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېيەنلۇڭ يىللىرىدىن تاكى مىنگو دەۋرىگىچە ئۇزاق مەزگىل قىزىل مىستا قۇيۇلغان «چېيەنلۇڭ تۇڭباۋ» (داچەن) پۇلى ئىشلىتىلگەن. 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 20 - ئەسىرنىڭ بېشىدا ئىككى تەرىپىگە ئۇيغۇرچە خەت چوشۇرۇلگەن «چاقا» دەپ ئاتالغان كىچىك مىس پۇل ئوبوروت قىلىنغان، بىر دانە چاقىغا بىر نان ئالغىلى بولاتتى. چاقا بىلەن تەڭ يەنە بىر خىل مىس پۇل — «يارماق» ئوبوروت قىلىنغان، ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا چاسا تۆشۈك بولۇپ، قىممىتى چاقا بىلەن ئوخشاش ئىدى. مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا داچەن (شىيەنفېڭ، تۆڭجىنىڭ مىس پۇلى) ئىشلىتىلگەن، بىر داچەن 2 پۇل (شىيەنفېڭ داچىنى) غا تەڭ ئىدى. 2 پۇلغا بىر نان ئالغىلى بولاتتى. 25 داچەن بىر تەڭگە تەڭ بولۇپ، بىر تەڭگە بىر سەر كۈمۈشتىن قويۇلغانىدى، 16 تەڭگىگە 10 چارەك (120 كىلوگرام) كۆممىقوناق سېتىۋالغىلى بولاتتى. بۇ چاغدا چاقا بىلەن يارماق ئوبوروت قىلىشتىن توختىتىلدى. داچەن بىلەن بىر ۋاقىتتا، «مايلىق لاتا پۇل» (شىنجاڭنىڭ ھۆكۈمەت پۇلى) ئوبوروت قىلىنغان، ئۇنىڭ ئوبوروت قىلىنغان ۋاقتى قىسقا بولدى. ئۇنىڭ كەينىدىنلا، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە يېزىقلار چوشۇرۇلگەن كۈچا مىس پۇلى بىر مەزگىل ئوبوروت قىلىنغان. مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) نىڭ ئالدى - كەينىدە، قەشقەردە قۇيۇلغان مىس پارچە پۇل ۋە ئىچكىرىدىن كەلتۈرۈلگەن مىس پۇل ئوبوروت قىلىندى. 30 - يىللارنىڭ بېشىدا يەنە قەغەز پۇللاردىن «گۇللۇك پۇل» ۋە «ئەجدىھار پۇل» ئوبوروت قىلىندى، بىر پارچە «گۇللۇك پۇل» نىڭ قىممىتى بىر تەڭگە، بىر پاچە «ئەجدىھار پۇل» نىڭ قىممىتى 4 تەڭگە بولدى. پۇل تۈزۈمى كۆپ ئۆزگىرىپ، پۇلنىڭ قىممىتى مۇقىم بولمىغانلىقتىن، پۇقرالار دائىم ئالدىنىپ قېلىپ، زىيان تارتاتتى، نەتىجىدە، پۇلنى ئىشلەتمەي، ھەممە سودىدا ئاشلىقنى سۇندۇرۇپ ھېسابلىشىپ، نەرسىگە نەرسە ئالماشتۇراتتى. مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) ئارال كەنتىدىكى يۈسۈپبەگ ھاجى قەشقەر پارچە پۇلىغا ئوخشاش مىس پۇل قۇيدى، بۇ پۇلنىڭ كۆرۈنۈشى قوپال، خەتلىرى تۈتۈق بولغاچقا، ئاممىا ئۇنى «قۇتۇر تەڭگە» دەپ ئاتىدى. بىر يىلمۇ ئوبوروت بولمايلا توختاپ قالدى. 40 - يىللاردا سۇن جۇڭشەننىڭ باش سۈرىتى چوشۇرۇلگەن فابى پۇلى ئوبوروت بولدى، ئۇنىڭ قىممىتى (كۈرسى) بەك تۆۋەن بولۇپ،

1 مىليون دوللارغىمۇ بىر چارەك (12 كىلوگرام) كۆممىقوناق كەلمەيتتى. 40 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا يەنە قىممىتى 400 دوللارلىق گۈەنجىن پۇلى ۋە كۈمۈش دوللار پۇلى ئوبوروت قىلىندى.

1950 - يىلدىن ئىلگىرى، كۈمۈش تەڭگە، يامبۇ ۋە تىللانىڭ قىممىتى نىسبەتەن مۇقىم بولۇپ، چوڭ سودىلاردا كۆپرەك ئالتۇن، كۈمۈش بىلەن ھېساب - كىتاب قىلىناتتى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، ئاۋاتتىنىڭ بازارلىرىدا تەڭگە پۇللار ئەتىۋارلىنىپ، قەغەز پۇل كۆزگە ئىلىنمايتتى، يېزىلاردا نەرسىگە نەرسە ئالماشتۇرۇش يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ، تەخمىنەن 20%نى ئىگىلەيتتى. كۈمۈش دوللار، تەڭگە ۋە كۈمۈش دوللار پۇلى (بۇ پۇل كۈمۈش قىممىتىدىكى قەغەز پۇل) بازاردا ئوخشاشلا ئوبوروت قىلىندى، ئالتۇن، كۈمۈشنىڭ ئوبوروت مىقدارى ئومۇمىي پۇل ئوبوروتىنىڭ 5%نى ئىگىلەيتتى، ئۇلار كۆپىنچە ناھىيە بازىرىدىكى بايلارنىڭ قولىدا ئىدى.

1951 - يىل 9 - ئاينىڭ 11 - كۈنى مەۋرىي ئىشلار كېڭىشى شىنجاڭ ئۇلكىلىك بانكا تارقاتقان كۈمۈش دوللار پۇلىنى يىغىۋېلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چىقاردى. 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ بۇ پۇل ئالماشتۇرۇلۇشقا باشلىدى ھەم ئۇيغۇرچە يېزىقى بار خەلق پۇلى تارقىتىلدى. 1952 - يىل 1 - ئايدا، خەلق بانكىسى ئالتۇن ۋە كۈمۈش دوللارنى بىر تۇتاش تىگىشۈالدى، ئالتۇن، كۈمۈشنىڭ بازاردا ئوبوروت قىلىنىشى مەنئى قىلىندى، تاۋار ئوبوروتىغا ماسلاشتۇرۇپ، پۇل يېزىلارغا چۈشۈرۈلدى، خەلق پۇلى ئاممىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشتى.

1955 - يىل 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ يېڭى بېسىلغان خەلق پۇلى تارقىتىلىپ، 2 مىليارد 714 مىليون 960 مىڭ يۈەن كونا پۇل ئالماشتۇرۇۋېلىندى، 1 تۈمەن دوللار كونا پۇل 1 يۈەن يېڭى پۇلغا تەڭ بولدى. يېڭى پۇلنىڭ يۈزىدىكى قىممىتى بىر پۇڭ، 2 پۇڭ، 5 پۇڭ، بىرمو، 2 مو، 5 مو، بىر يۈەن، 2 يۈەن، 5 يۈەن، 10 يۈەن بولدى. 1957 - يىلى يەنە بىر پۇڭ، 2 پۇڭ، 5 پۇڭلۇق ئالىيومىن تەڭگە تارقىتىلدى.

1964 - يىل 4 - ئاينىڭ 14 - كۈنى گوۋۈيۈەن سوۋېت ئىتتىپاقى ۋەكالىتەن بېسىپ بەرگەن 3 يۈەنلىك، 5 يۈەنلىك، 10 يۈەنلىك پۇللارنى يىغىۋېلىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش چىقاردى، 4 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىن باشلاپ بۇ پۇللارنى ئوبوروت قىلىش مەنئى قىلىندى، 1965 - يىل 3 - ئايغىچە پۈتۈنلەي يىغىۋېلىنىپ بولدى.

1990 - يىلغىچە خەلق پۇلى نەچچە قېتىم ئۆزگەرتىپ بېسىلدى، كىچىكلىتىلدى. خەلق پۇلى بىرلىككە كەلگەن، مۇقىم پۇلغا ئايلاندى.

ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، نەق پۇل كىرىم - چىقىمى يىلدىن - يىلغا كۆپەيدى. يىللاردىن بۇيان تارقىتىلغان پۇل يىغىۋېلىنغىنىدىن كۆپ بولدى.

§ 2 . پۇل ئامانىتى

مىنگو دەۋرىدە ناھىيىدە پۇل مۇئامىلە ئاپپاراتى يوق ئىدى، پۇل ئامانەت كەسىپمۇ يوق ئىدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بانكا پۇل ئامانىتىدە، كارخانىلار پۇل ئامانىتى، مالىيە خاراكتېرلىك پۇل ئامانىتى ۋە شەخسى پۇل ئامانىتى ئاساس بولدى.

50 - يىللارنىڭ بېشىدا، مال باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇش، پۇل مۇئامىلە ھايانكەشلىكىگە زەربە بېرىش، خەلق پۇلىنىڭ ئىناۋىتىنى مۇستەھكەملەش، ئىشلەپچىقىرىشقا ياردەم بېرىش،

خەلق تۈرمۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، خەلق پۇل ئامانىتى يولغا قويۇلدى. شۇ مەزگىلدە، بازاردا مال باھاسى مۇقىم ئەمەس ئىدى، ئاممىنىڭ ماددىي نەرسىگە ئېھتىياجى بېرىپ، پۇلغا سەل قاراش كۆز قارىشىنى تۈگىتىش ئۈچۈن، پۇل ئامانىتىنىڭ شەكلى جەھەتتە، قەرەللىك، قەرەلسىز پۇل ئامانىتىدىن باشقا، يەنە، دېرى بىلەن قىممىتىگە كاپالەتلىك قىلىش پۇل ئامانىتى، ناتۇرا (ماددىي نەرسىگە سۇندۇرۇلىدىغان) پۇل ئامانەتلىرى يولغا قويۇلدى. 1953 - يىلى دېرى بىلەن قىممىتىگە كاپالەتلىك قىلىدىغان پۇل ئامانىتى توختىتىلىپ، پۇلنى ئامانەت قويۇشقا ئۆزگەرتىلدى، پۇل ئامانىتىنىڭ قەرەلسىز، قەرەللىك، مۇقىم سوممىلىق ئامانەتتىن ئىبارەت بىر نەچچە تۈرى بار بولدى. يېزا تىجارەت پونكىتى يازلىق، كۈزلۈك ئاشلىق سېتىۋېلىشقا ماسلاشتۇرۇپ، يېزا پۇل ئامانىتىنى يولغا قويدى.

1954 - يىلى يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيەلەشتۈرۈشنىڭ قانات يېيىشىغا ئەگىشىپ، يېزىلاردا ئامانەت - قەرز كوپېراتىپلىرى ئومۇميۈزلۈك قۇرۇلدى، دېھقانلارنىڭ پۇل ئامانىتىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئامانەت - قەرز كوپېراتىپلىرى جەلپ قىلدى، شۇ يىلى يەنە قەرەللىك مۇكاپاتلىق پۇل ئامانىتى يولغا قويۇلدى.

1957 - يىلى يەنە بىر قېتىم مۇقىم سوممىلىق پۇل ئامانىتى يولغا قويۇلۇپ، شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى بانكىلاردا نەقەلەشتۈرگىلى بولىدىغان بولدى.

1958 - يىلى 3 يىللىق ۋە 5 يىللىق مۇقىم سوممىلىق پىلانلىق پۇل ئامانىتى يولغا قويۇلدى، 1965 - يىلى توختىتىلدى. «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ۋەزىيىتىدە، «پۈتۈن پارتىيە، ئومۇمىي خەلق پۇل ئامانەت قويۇش» يولغا قويۇلدى ھەم ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ھەر ئايلىق ئىش ھەققى ئىچىدىن 15% — 20%ى ۋەكالىتەن تۈتۈپ قېلىنىپ، ئامانەت قويۇلدى.

1960 - يىلدىن 1962 - يىلغىچە ئامانەت پۇل سوممىسى تۆۋەنلىدى، 1963 - يىلى ئامانەت پۇل سوممىسى قايتىدىن ئۆرلەشكە باشلىدى.

1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، چېكىدىن ئاشقان «سول» پىكىر ئېقىمى يامراپ، ئامانەت پۇل كاپىتالغا ئايلىنىدۇ، ئۆسۈمى ئەمگەكسىز قىلىنغان كىرىم بولۇپ، يېڭى بۇرژۇازىيىنى پەيدا قىلىدۇ، دەپ قارالدى، 1970 - يىلى بانكىنى ھەربىي ئىدارە قىلىش ئەترىتى پۇل ئامانىتى ھېساباتىدىكى تىزىملىكىنى كۆچۈرۈۋېلىپ، پۇل ئامانەت قويغۇچىنىڭ ئىدارىسىگە «سىنىپىي كۆرەشتە پايدىلىنىش ماتېرىيالى» قىلىشقا ئەۋەتىپ بەردى. 1968 -، 1969 - يىللىرى يەنە «جىن - شەيتان» ۋە «كاپىتالىزم يولىغا ماڭغان ھوقۇقدار» لارنىڭ شەخسىي پۇل ئامانىتىنى توڭلىتىۋەتتى.

1978 - يىلدىن كېيىن، پۇل ئامانەت سىياسىتىنى ئەمەلىيەشتۈرۈش ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، پۇل ئامانىتى تورلىرى قۇرۇلۇشى كۈچەيتىلدى. يېزا ئىگىلىك بانكىسى ناھىيىلىك تارمىقى يەنە شاكال، خاڭگۈك، چوماق، ئاۋات بازارلىرىدا ۋاكالىتەن ئىش بېجىرىش پونكىتلىرىنى قۇردى. 1979 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە پۇل ئامانىتىنىڭ ئۆسۈم نىسبىتى بىر نەچچە قېتىم ئۆستۈرۈلدى. پۇل ئامانىتى تۈرلىرى كۆپەيتىلدى. ئائىلە ھۆددىگەرلىك تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ 80 - يىللارنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە ناھىيىدە پاختا ئىشلەپچىقىرىش تېز راۋاجلاندى، دېھقانلارنىڭ كىرىمى تېز ئاشتى، ئامانەت پۇل سوممىسى بىراقلا كۆپەيىپ، كرېدىت مەبلىغى مەنبەسىنىڭ مۇھىم قىسمىغا ئايلاندى.

ئايرىم يىللاردىكى پۇل ئامانىتى ئەھۋالى

جەدۋەل: 13 — 4

يىللار	يىل ئاخىرىدىكى پۇل ئامانەت قالدۇقى (تۆ- مەن يۈەن)	ئاشقىنى (%)	يىللار	يىل ئاخىرىدىكى پۇل ئامانەت قالدۇقى (تۆ- مەن يۈەن)	ئاشقىنى (%)
1963	91.6		1979	594.5	18.66
1966	164.1	79.15	1981	468.1	-21.26
1969	176.7	7.68	1983	638.8	36.47
1971	287.7	62.82	1985	906.9	41.97
1973	282.9	-1.67	1989	5693	527.74
1976	501	77.09	1990	9728	70.88

ئايرىم يىللاردىكى خەلق پۇل ئامانىتى ئەھۋالى

جەدۋەل: 13 — 5

يىللار	يىل ئاخىرىدىكى خەلق پۇل ئامانىتى قالدۇقى (تۆمەن يۈەن)	ئاشقىنى (%)	يىللار	يىل ئاخىرىدىكى خەلق پۇل ئامانىتى قالدۇقى (تۆمەن يۈەن)	ئاشقىنى (%)
1963	19.5		1981	215.2	98.34
1966	37.2	90.77	1983	385.2	79
1969	39.7	6.72	1985	646.2	67.76
1971	49.5	24.69	1987	1318	103.96
1973	77.5	56.57	1989	2985	126.48
1976	108.5	40	1990	4947	65.72

§ 3 . كرېدىت

1. سودا - سانائەت كرېدىتى

1952 - يىلدىن باشلاپ يەككە ئىگىلىكتىكى سودىغا قەرز پۇل تارقىتىلىشقا باشلىدى، يىل ئاخىرىدىكى قالدۇق 10 مىڭ يۈەندىن تۆۋەن بولدى. 1954 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى قالدۇقى 30 مىڭ يۈەن بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، يىلدىن - يىلغا كۆپەيمەي، مۇھىم نۇقتا سودىغا قارىتىلدى، ئالدى بىلەن سودا شىركىتىدە مالىيىدە پەرقنى بوغۇش چارىسى يولغا قويۇلۇپ، كۆرسەتكۈچ بويىچە قەرز پۇل تارقىتىلىپ، سېتىۋېلىش ۋە تاۋار ئوبوروتىدىكى مەبلەغ يېتىشمەسلىك مەسىلىسى ھەل قىلىندى، كوپېراتسىيە سىستېمىسى ئىچىدە، راسچوت قىلىپ، قەرز پۇل تارقىتىش چارىسى يولغا قويۇلدى. 1956 - يىلى كرېدىت خىزمىتى رايونلۇق تەمىنات -

سودا كوپېراتىپلىرىغا چۈشۈرۈپ بېرىلدى. 1957 - يىلى تۇرلۇك قەرز پۇل قالدۇقى 162 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1954 - يىلدىكىدىن 4.4 ھەسسە ئاشتى.

1958 - يىلدىن كېيىن، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا - سانائەت تەرەققىي قىلىپ، سودا - سانائەت كرېدىت كۆلىمى شۇنىڭغا ئەگىشىپ كېڭەيدى، قەرز پۇل سوممىسى كۆپەيدى. سانائەت قەرز پۇلى تېز ئاشتى، بۇ ھال خەلق ئىگىلىكىدە نىسبەتنىڭ بۈزۈلۈشىغا تۇرتكە بولۇپ قالدى. 1959 - يىلى سودا، تاشقى سودا قەرز پۇلىنىڭ يىل ئاخىرىدىكى قالدۇقى 4 مىليون 307 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1958 - يىلدىكىدىن 69.23% ساپ ئاشتى. 1960 - يىلى سودا - تاشقى سودا قەرز پۇلى 3 مىليون 652 مىڭ يۈەنگە يەتتى، سانائەت قەرز پۇلىنىڭ يىل ئاخىرىدىكى قالدۇقى 178 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1959 - يىلدىكىدىن 19.8 ھەسسە ساپ ئاشتى. 1961 - يىلى خەلق ئىگىلىكى تەڭشىلىپ، قەرز پۇل نورمالاشتى؛ پۇلنىڭ خەزىنىلەشتۈرۈلۈشى، مال باھاسى تەدرىجىي مۇقىملاشتى.

1966 - يىلدىن 1976 - يىلغىچە، بانكىلارنىڭ كرېدىت باشقۇرۇشى بوشاپ كېتىپ، نۇرغۇن مەبلەغ قايتۇرۇلمايدىغان چىقىملارغا يۆتكەپ ئىشلىتىپ كېتىلىپ، ئېغىر ئىسراپ بولدى، نىسبەت جەھەتتە يەنە تەڭپۇڭسىزلىق يۈز بەردى.

1977 - يىلدىن باشلاپ كرېدىت تەرتىپكە سېلىنىپ، نازارەتچىلىك كۈچەيتىلدى، 1980 - يىلى كرېدىتنى پەرقلىق سوممىا بويىچە ھۆددىگە بېرىش، بىر تۇتاش پىلانلاپ، دەرىجىگە ئايرىپ باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى. 1984 - يىلى ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك بانكىسى ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتىنىڭ قۇم - خىش زاۋۇتى قۇرۇلۇشىغا ئاكتىپ مەدەت بەردى. 1985 - يىلى ئىچىملىك زاۋۇتى، تەمىنات - سودا شىركىتى، سۇلياۋ زاۋۇتى قاتارلىق كارخانىلارنىڭ تەرەققىياتىغا مەدەت بەردى. شۇ يىلى سانائەت قەرز پۇلى 673 مىڭ يۈەنگە، سودا قەرز پۇلى 20 مىليون 523 مىڭ يۈەنگە يەتتى، ناھىيىلىك ئاشلىق كارخانىسىغا قەرز پۇلنى قىسقۇبلىپ، يۆتكەپ ئىشلىتىۋالغانلىقى ئۈچۈن جەرىمانە قويۇلدى. 1986 - يىلى ئاشلىق، تۇرلۇك مالىلار، يېمەكلىك سودا كارخانىلىرىنىڭ قەرز پۇلى 4 مىليون يۈەندىن ئاشتى، بولۇپمۇ، يارامسلىق خېرىدارلىق تاۋارلار ۋە بايرامسلىق تاۋارلارنى سېتىۋېلىپ كېلىشكە ئالدىن ئېتىبار بېرىلدى. ناھىيىلىك رېمونت زاۋۇتىنىڭ يېڭى مەھسۇلاتنى سىناق قىلىپ ياسىشى ئۈچۈن 45 مىڭ يۈەن قەرز پۇل بېرىلدى، ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتىنىڭ قۇم - خىش زاۋۇتىغا 180 مىڭ يۈەن قەرز پۇل بېرىلدى. ناھىيىلىك ئۇن - ياغ زاۋۇتىنىڭ ياغ تارتىش سېخىنىڭ 3 تۇلۇقلۇق ماشىنىسى ۋە پار قازىنى بۈزۈلۈپ كەتكەندە، ئۇنىڭغا 40 مىڭ يۈەن قەرز بېرىلىپ، جىددىي قىيىنچىلىقى ھەل قىلىندى. 87 ئائىلىلىك يەككە سودا - سانائەتچىگە قەرز پۇل تارقىتىلىپ، ئۇلارنىڭ تاۋار بىلەن تەمىنلەشنى تەرەققىي قىلدۇرۇشى، كېڭەيتىشگە مەدەت بېرىلدى. شۇ يىلى، ئاشلىق ئۇچۇن بېرىشكە تېگىشلىك قوشۇمچە يارداەم بېرىلگەنلىكى ئۈچۈن، بۇ مالىيە خاراكتېرلىك قىسقۇبلىش قاتارىدا بىر تەرەپ قىلىنىپ، 50% جەرىمانە ئۆسۈم قوشۇپ قايتۇرۇۋېلىندى، كېلىشىم باھالىق ئاشلىق، ياغ شىركىتى ئىگىلىۋالغان تەكسە باھالىق ياغ قەرز پۇلى ئۇچۇنمۇ ئۆسۈم قوشۇپ ئېلىندى. بۇ 2 تۇردىكى پۇل جەمئىي 230 مىڭ يۈەن. 1987 - يىلى سودا - سانائەت كارخانىلىرىغا ئەھمىيەت بېرىلىپ، ئوبوروت كېڭەيتىلىپ، مەبلەغ ئىشلىتىشتە: «چىڭ تۇتۇش ئاساسىدا جانلىق بولۇش، ئەلالىرىنى تاللاپ مەدەت بېرىش» پرىنسىپى ئىزچىللاشتۇرۇلدى. ناھىيىلىك رېمونت زاۋۇتىغا يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىش سېيالكىسىنى ياساش ئۇچۇن 100 مىڭ يۈەن قەرز بېرىلدى، شۇنىڭ بىلەن بۇ زاۋۇت زىيان تارتىدىغان ھالەتنى

ئۆزگەرتىپ پايدا ئالىدىغان بولدى؛ ناھىيىلىك ئاپتوموبىل ئەترىتىگە چوڭ ئاپتوبۇس سېتىۋېلىش ئۈچۈن قەرز بېرىلدى، بۇ ئەترەت 3 ئايدىلا 6000 يۈەن پايدا ئالدى.

1989 - يىلى «ئومۇمىي مىقدارىنى تىزگىنلەش، قۇرۇلمىنى تەڭشەش، مۇھىم نۇقتىغا كاپالەتلىك قىلىش، ئادەتتىكىسىنى قىسقارتىش، ۋاقتىدا تەڭشەپ تۇرۇش» فاڭجېنى ئىجرا قىلىنىپ، كارخانىلار تۇرگە ئايرىپ رەتكە تۇرغۇزۇلدى، كارخانىلارنىڭ تۇر ئايرىمىسى قەرز پۇل تارقىتىشنىڭ يۆنىلىشى، مىقدارى، تەڭشەشنىڭ ئاساسى قىلىندى. شۇ يىلدا نۇقتىلىق كارخانىلار ۋە 1 - ، 2 - تۈردىكى كارخانىلارغا تارقىتىلغان قەرز پۇل تارقىتىلغان سوممىنىڭ 96.3% نى ئىگىلىدى. بولۇپمۇ ئاشلىق، ياغلىق دان سېتىۋېلىشقا كۆپ قەرز بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىلگىرىكى يىللاردا تارقىتىلىپ، ۋاقتىدا يىغىۋېلىنمىغان قەرز پۇل چىڭ تۇتۇپ يىغىۋېلىندى. 1990 - يىلى بانكا كرېدىت خادىملىرى بىلەن ۋاقتى ئۆتۈپ كەتكەن قەرز پۇللارنى يىغىۋېلىش بويىچە مۇكاپاتلاش، جازالاش توختامى ئىمزالاپ، يىللاردىن بۇيان قايتۇرۇلمىغان 320 مىڭ يۈەن قەرز پۇلنى يىغىۋالدى. قەرز ئېلىپ قايتۇرمايدىغان ئەھۋالنىڭ يەنە تۇغۇلۇشىنى توسۇش ئۈچۈن، قەرز پۇلنى 3 دەرىجە بويىچە تەستىقلاش ۋە «ئۈچ» نى تەكشۈرۈش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

2. يېزا ئىگىلىك كرېدىتى

قەد كۆتۈرگەن دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن، 1952 - يىلى 15 مىڭ 900 يۈەن، 1953 - يىلى 30 مىڭ يۈەن، 1954 - يىلى 72 مىڭ يۈەن يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى تارقىتىلدى.

يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۇرۇش مەزگىلىدە، نامرات دېھقانلارنىڭ كوپېراتىپ قۇرۇشىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن، كەمبەغەل دېھقانلار ھەمكارلىق فوندى قەرز پۇلى تارقىتىلدى. 1956 - يىلى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، 74 مىڭ 800 يۈەن تۇرلۇك يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى تارقىتىلدى، 1957 - يىلى قەرز پۇل 162 مىڭ 900 يۈەنگە يەتتى.

1958 - يىلى كوللېكتىپقا يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسكۇنىلىرى قەرز پۇلى تارقىتىلىشقا باشلىدى، شەخسلەرگە تۇرمۇش قەرز پۇلى تارقىتىلدى. شۇ يىلى تارقىتىلغان يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى 375 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1963 - يىلى كەمبەغەل، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار قەرز پۇلى ۋە ئاپەت يۈز بەرگەن رايونلارنىڭ نورما ئاشلىق قەرز پۇلى تارقىتىلدى. يىل ئاخىرىدا قالدۇق كۆپىيىپ، دېھقانلارنىڭ قايتۇرۇشقا كۆچى يەتمىدى، 1964 - يىل 8 - ئايدا كوللېكتىپنىڭ كونا قەرزى ۋە دېھقانلارنىڭ يىللاردىن بۇيان گەدىنىدە تۇرۇۋاتقان شەخسىي قەرزى ئېنىقلىنىپ، ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىغا يوللاپ، تەستىقلاتقاندىن كېيىن، كەچۈرۈم قىلىندى. ئۇنىڭدىن كېيىن، بىر نەچچە قېتىم كەچۈرۈم قىلىندى.

1979 - يىلى نامرات ئەترەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى مەخسۇس ئۆسۈمسىز قەرز پۇلى تارقىتىلدى ھەم تەمىنات - سودا كوپېراتىپىغا قەرز پۇل بېرىلدى. شۇ يىلى 907 مىڭ يۈەن يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى تارقىتىلدى. 1980 - يىلى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى يېزا ئىگىلىكى، يېزا - بازار

كارخانىلىرى، ئامانەت - قەرز كوپىراتىپلىرىغا قەرز پۇل تارقىتىلدى، يەنە، پاختا، ئاشلىق قەرز پۇلى كۆپەيتىلدى، جەمئىي 2 مىليون 411 مىڭ يۈەن ھەرخىل يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى تارقىتىلدى. 1981 - يىلى يېزىدىكى نۆقتىلىق ئائىلىلەرگە قەرز پۇل تارقىتىلدى، يەنە ئائىلە ئىقتىسادىي ئارخىپى تۈرغۇزۇلدى.

1984 - يىلى يېزا ئىگىلىكىگە قەرز بېرىش سىياسىتى تېخىمۇ كېڭەيتىلىپ، 27 مىڭ يۈەن تەرەققىيات قەرز پۇلى تارقىتىلىپ، ئورمان بەرپا قىلىشقا ئىشلىتىلدى. قەرز پۇلىنى قايتۇرۇش چېكى شۇ يىلى قايتۇرۇشتىن باشقا، يەنە كېيىنكى يىلى قايتۇرۇش ۋە 3 - يىلى قايتۇرۇشتىن ئىبارەت بىر نەچچە خىل بولدى ھەم يېزا ئىگىلىكىدىكى نۆقتىلىق ئائىلىلەر، كەسىپي ئائىلىلەرگە مايىللاشتۇرۇلدى.

80 - يىللارنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە، پاختا ئىشلەپچىقىرىش تېز راۋاجلانغانلىقتىن، مۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىش يېڭى تېخنىكىسى ئومۇميۈزلۈك كېڭەيتىلگەنلىكتىن، ئىشلەپچىقىرىش سېلىنمىسى تېز كۆپەيدى، دېھقانلارنىڭ ئەتىياز پەسلىدە ئالدىغان قەرز سوممىسىمۇ تېز ئاشتى. 1990 - يىلى 13 مىليون 980 مىڭ يۈەن يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى بېرىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە، دېھقانلار ئالغىنى 12 مىليون 670 مىڭ يۈەن. يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى، بولۇپمۇ، پاختا ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇشتا زور رول ئويناندى. يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلىنى تارقىتىش ئىنتايىن ئاسان، يىغىۋېلىش بەك تەس بولدى. تىجارىتى ياخشى بولماي، قەرز قايتۇرۇشقا كۈچى يەتمىگەنلەرمۇ بولدى، ئىلگىرىكى يىللاردا كەچۈرۈم قىلغانلىقتىن، پۇلى بولسىمۇ قەرزنى قايتۇرماي، كەچۈرۈم قىلىشنى كۈتۈپ تۇرىدىغانلارمۇ بولدى. بۇنداق ۋەزىيەتنى ۋە بانكا ھېسابىدا ئېسىلىپ قېلىشنى تۈگىتىش ئۈچۈن، مال - مۈلۈكنى رەنە قويسا قەرز پۇل بېرىش ۋە مال - مۈلكى بار كىشى كېپىللىك قىلسا قەرز پۇل بېرىش چارىسىنى قوللىنىشقا توغرا كەلدى.

§ 4 . زايوم

مىنگونىڭ 31 -، 32 - يىللىرى (1942 -، 1943 - يىللىرى) «ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش چوقۇم غەلبە قىلىدۇ، يېڭى جۇڭگو قۇرۇش چوقۇم ئەملگە ئاشىدۇ» دېگەن شۇئار ئاستىدا، شىنجاڭ خەلقىدىن «ئىتتىپاق غالىبىيەت زايومى»نى سېتىۋېلىش تەلەپ قىلىندى، ئاۋات ناھىيىسىدە يېڭى پۇل ھېسابىدا 70 مىڭ يۈەنلىك زايوم سېتىۋېلىندى.

1950 - يىلى خەلق ھاكىمىيىتى قۇرۇلۇپ، خەلق غالىبىيەت ناتۇرا زايومى سېتىلدى. بىر ناتۇرا زايومنىڭ نەرقى 3 كىلوگرام گۈرۈچ، 750 گرام بۇغداي ئۇنى، 4 گەز ئاق خەسە ۋە 8 كىلوگرام كۆمۈرنىڭ ئوتتۇرىچە توپ سېتىش باھاسىنىڭ يىغىندىسى بويىچە ھېسابلاندى. يىللىق ئۆسۈمى 5 لى بولۇپ، 5 يىلدا چەك تارتىپ قايتۇرۇلدى. ناھىيە بويىچە خەزىنىگە 400 ناتۇرا تاپشۇرۇلدى. 1951 - يىل 9 - ئاينىڭ 30 - كۈنىدىن باشلاپ، ھەر يىلى 9 - ئاينىڭ 30 - كۈنىدىن كېيىنكى يىلى 3 - ئاينىڭ 31 - كۈنىگىچە زايومنىڭ دىرى بىلەن ئۆسۈمىنى نەقلەشتۇرۇش مەزگىلى قىلىندى.

1954 - يىلدىن 1958 - يىلغىچە بانكا دۆلەتكە ۋەكالىتەن دۆلەت ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش زايومنى تارقاتتى، يىللىق ئۆسۈمى 4 لى بولدى. 1954 - يىلدىن 1956 - يىلغىچە سېتىلغان زايوم 8 يىلغا بۆلۈپ، 1957 - يىلدىكىسى 10 يىلغا بۆلۈپ قايتۇرۇلدى. 1954 - يىلى ناھىيە

بويىچە 56 مىڭ 390 يۈەنلىك زايوم سېتىۋېلىندى، 1955 - يىلى 32 مىڭ 318 يۈەنلىك، 1956 - يىلى 44 مىڭ 318 يۈەنلىك، 1957 - يىلى 38 مىڭ 915 يۈەنلىك، 1958 - يىلى 33 مىڭ 370 يۈەنلىك زايوم سېتىۋېلىندى. دۆلەت 1955 - يىلدىن باشلاپ ئۆسۈم بېرىپ، چەك تارتقۇزۇپ دىرىنى قايتۇردى.

1981 - يىلدىن باشلاپ بانكا ۋاكالىتەن دۆلەت خەزىنە چېكى تارقاتتى. تارقىتىشتا ۋەزىپە تەقسىم قىلىش ۋە ئۆزلۈكىدىن سېتىۋېلىشتىن ئىبارەت 2 خىل ئۇسۇل قوللىنىلدى. 1982 - يىلدىن باشلاپ شەخسلەرگە دۆلەت خەزىنە چېكى تارقىتىلدى. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا ئۆزلۈكىدىن سېتىۋالىدىغان ئادەم كۆپەيدى، سېتىۋالغان خەزىنە چېكىمۇ كۆپەيدى. 1981 - يىلدىن 1984 - يىلغىچە ئىدارىلەر سېتىۋالغانلارنىڭ يىللىق ئۆسۈمى 4 لى، شەخسلەر سېتىۋالغىنىنىڭ يىللىق ئۆسۈمى 8 لى بولدى؛ 1985 - يىلى ئىدارىلەر سېتىۋالغانىنىڭ يىللىق ئۆسۈمى 5 لى، شەخسلەر سېتىۋالغىنىنىڭ يىللىق ئۆسۈمى 9 لى بولدى. كېيىن ئۆسۈمى يىلدىن - يىلغا كۆپەيدى.

ناھىيە بويىچە دۆلەت خەزىنە چېكىنى تارقىتىش مىقدارى مۇنداق بولدى: 1982 - يىلى 282 مىڭ يۈەن، 1983 - يىلى 301 مىڭ يۈەن، 1984 - يىلى 311 مىڭ يۈەن، 1985 - يىلى 311 مىڭ يۈەن، 1986 - يىلى 317 مىڭ يۈەن، 1987 - يىلى 319 مىڭ يۈەن، 1988 - يىلى 322 مىڭ يۈەن، 1989 - يىلى 326 مىڭ يۈەن، 1990 - يىلى 326 مىڭ يۈەن.

§ 5 . سۇغۇرتا

50 — 60 - يىللاردا سۇغۇرتا كەسپى ئاز مىقداردا قانات يايدۇرۇلغانىدى، دائىرىسى كىچىك، مەبلىغى ئاز ئىدى، كېيىن توختاپ قالدى. 1983 - يىلى سۇغۇرتا كەسپى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، كارخانا مال - مۈلكى سۇغۇرتىسى ۋە ترانسپورت قۇرالىرى سۇغۇرتىسى يولغا قويۇلدى. 1985 - يىلى ئائىلە مال - مۈلكى سۇغۇرتىسى تەسىس قىلىنىدى. 1986 - يىلىدىن باشلاپ تېرىقچىلىق سۇغۇرتىسى يولغا قويۇلدى، 1987 - يىلى يۈك توشۇش سۇغۇرتىسى تەسىس قىلىنىدى، 1990 - يىلى جىسمانىي سۇغۇرتا تەسىس قىلىنىدى. سۇغۇرتا فوندى يىغىلىپ، ئاپەتكە ئۇچرىغان يېزا ئىگىلىك، سانائەت، سودا كارخانىلىرىنىڭ تىجارەت، ئىشلەپچىقىرىشى ۋاقتىدا ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ھەم خەلق تۇرمۇشىنىڭ مۇقىملىقىغا كاپالەتلىك قىلىنىدى.

ئىلگىرىكى يىللاردىكى سۇغۇرتا كىرىم - چىقىم ئەھۋالى

جەدۋەل: 13 — 6 بىرلىكى: تۆمەن يۈەن

سۇغۇرتا تۈرى \ يىللار		1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990
كارخانا مال - مۈلۈك سۇغۇرتىسى	كىرىم	1	1.2	12.1	6.8	7	11.6	10.7	17.8
	چىقىم	0.1	0.2	0.1	0.2	0.1	0.1	0.1	0.4
ترانسپورت قۇرالىرى سۇغۇرتىسى	كىرىم	0.8	0.9	8.3	5.1	5.3	6.8	11.4	10.5
	چىقىم	0.6	0.7	1	1.5	2.2	2.3	4.6	5.1

پۈك توشۇش مۇنۇرتىسى	كىرىم					0.2	0.4	0.3	
	چىقىم						0.1	0.1	
ئائىلە مال - مۈلۈك مۇنۇرتىسى	كىرىم			0.4	4.5	0.7	0.4	0.4	0.4
	چىقىم			0.2	21			0.2	0.2
تېرىقچىلىق مۇنۇرتىسى	كىرىم				23.2				
	چىقىم				5.2				
جىسمانىي مۇنۇرتا	كىرىم								3.5
	كىرىم								0.1
كوللېكتىپ كۆتۈلمىگەن خېيىم - خەتەر مۇنۇرتىسى	چىقىم			0.2	0.4	0.8	2.8	3.2	2.2
	چىقىم			0.1	0.1	0.2	0.6	1.1	1

6 § . ئاپپارات

1. خەلق بانكىسىنىڭ ناھىيىلىك تارمىقى

1952 - يىل 7 - ئايدا جۇڭگو خەلق بانكىسىنىڭ ناھىيىلىك تارمىقى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ ۋەزىپىسى — پۇل ئوبوروتىنى باشقۇرۇش، پۇل قىممىتىنى مۇقىملاشتۇرۇش، كۆمۈش دوللار ۋە ئالتۇن، كۆمۈشنىڭ بازاردا ئوبوروت بولۇشىنى مەنئي قىلىپ، نەق پۇل باشقۇرۇشنى يولغا قويۇش، پۇل ئامانىتىنى، كرېدىت، مۇئامىلە راسچوتى ۋە پېرېۋوت قىلىش، نەقلەشتۇرۇش كەسىپلىرىنى يولغا قويۇش ئىدى. 1953 - يىلى غورۇچۇل يېزىلىق تىجارەت پونكىتى قۇرۇلدى. 1957 - يىلى يېزا ئىگىلىك بانكىسىغا قوشۇۋېتىلدى. 1958 - يىلدىن باشلاپ، سودا - سانائەتكە قارىتا تولۇق سوممىلىق كرېدىت يولغا قويۇلدى، يېزا ئىگىلىك كرېدىتىغا قارىتا پەرقلىق سوممىلىق ھۆددىگەرلىك يولغا قويۇلدى. شۇ يىلى ئاقسۇ ناھىيىسىدىن ئايرىلىپ چىققان بەشئېرىق گۇڭشي، يېڭئېرىق گۇڭشي تىجارەت پونكىتلىرى ئۆتكۈزۈۋېلىندى. 1961 - يىلى مەبلەغنى سىستېمىلارغا ئايرىپ باشقۇرۇشقا ئۆزگەرتىلىپ، ئامانەت بىلەن قەرز ھېسابىي ئايرىۋېتىلدى، قەرز پۇل سوممىسى تەكشۈرۈپ ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈپ، پۇلنىڭ تارقىتىلىشى تىزگىنلىنىپ، پۇلنى خەزىنىلەشتۈرۈش خىزمىتى تەشكىللەندى. 1964 - يىلى يېزا ئىگىلىك بانكىسى ئايرىلىپ چىقتى، 1965 - يىلى يەنە قوشۇۋېتىلدى. 1966 - يىلى تارماق بانكىدا مەمۇرىيەت، كرېدىت، بوغالتىرىيە، يېزا مەبلىغى قاتارلىق بۆلۈمچىلەر تەسىس قىلىندى. 34 ئىشچى - خىزمەتچى ئىشلىدى، 1979 - يىلى تۇزۇلمە تەرتىپكە سېلىنىپ، ئامانەت جەلپ قىلىندى. 1980 - يىلى يېزا ئىگىلىك بانكىسى يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، دېھقانچىلىق مەبلىغى كەسپى ۋە يېزا تىجارەت پونكىتلىرى يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، 1985 - يىل 1 - ئايدا خەلق بانكىسى سودا - سانائەت بانكىسىغا ئۆزگەرتىلدى. 1989 - يىل 12 - ئايدا خەلق بانكىسى يەنە بىر قېتىم قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى فوند خەزىنىسى ئاۋات تارماق خەزىنىسىدىكى پۇل، ئالتۇن - كۆمۈش، ئاكسىيەلەرنى ساقلاش،

تەمىنلەش ۋە يۆتكەش؛ دۆلەت خەزىنىسى ئاۋات تارماق خەزىنىسىنىڭ خەزىنە پۇلىنى يىغىپ ئېلىش، قايتۇرۇپ چىقىم قىلىش، يۇقىرىغا مەلۇم قىلىپ تاپشۇرۇش، كەسىپى بانكىلار ۋە باشقا پۇل مۇئامىلە ئاپپاراتلىرىنىڭ ئامانەت پۇلىنى تاپشۇرۇش، پۇل ئېلىش ۋە قەرز پۇل كەسىپلىرىنى بېجىرىش؛ خەلق بانكىسى سىستېمىسىنىڭ ھېسابات‌ىنى بېجىرىش؛ نەق پۇل، كرېدىت، تاشقى پېرېۋۇت كىرىم - چىقىم پىلانىنى تۈزۈش ھەم نازارەت قىلىپ، ئىجرا قىلىش بولدى.

1990 - يىلى دۆلەتنىڭ 1 مىليون 240 مىڭ يۈەن چېگرا رايونىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا مەدەت بېرىش قەرز پۇلى تارقىتىلىپ، بەشىنچىرىق يېزىلىق پاختا زاۋۇتى ۋە يېزا - بازار كارخانىلىرى ئىدارىسىنىڭ پاختا زاۋۇتى قۇرۇلدى.

2. يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ ناھىيىلىك تارمىقى

1955 - يىل 7 - ئايدا ناھىيىلىك تارماق بانكا قۇرۇلدى. ئۇ يېزا پۇل ئامانىتى، قەرز پۇل بېرىش ۋە يېزا ئىگىلىك، ئورمانچىلىق، سۇچىلىق ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغىنى نازارەت قىلىش، بۇيرۇپ بېرىشنى بېجىردى، يېزا ئامانەت - قەرز كوپېراتىپلىرىنىڭ خىزمىتىگە يېتەكچىلىك قىلدى. كېيىن، خەلق بانكىسىنىڭ كەسپى بىلەن ئېنىق ئايرىلىپ كەتمىگەچكە، 1957 - يىل 5 - ئايدا يېزا ئىگىلىك بانكىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، يېزا پۇل مۇئامىلە كەسپى خەلق بانكىسىغا قوشۇۋېتىلدى. 1964 - يىل 1 - ئايدا يېزا ئىگىلىك بانكىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ئۇنىڭ ۋەزىپىسى: دۆلەت يېزا ئىگىلىكىگە مالىيەدىن ئاجرىتىلغان پۇل ۋە ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغىنى نازارەت قىلىش، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلار ۋە گۇڭشې، ئەتراپتىكى دېھقانلارنىڭ ھەرخىل قەرز پۇللىرىنى بېجىرىش، سودا تارماقلىرى تارقاتقان زاكالەت سوممىسىنى چىقىم قىلىشنى نازارەت قىلىش، يېزا ئىگىلىك تارماقلىرىغا ھەمكارلىشىپ، گۇڭشې، ئەتراپ بوغالتىرلىرىنى تەربىيىلەش، يېزا ئامانەت - قەرز كوپېراتىپلىرىغا رەھبەرلىك قىلىش بولدى. خەلق بانكىسى قارمىقىدىكى ئاپپاراتلار بىلەن ئىش تەقسىماتى ئېنىق بولمىغانلىقى، ئاپپاراتلار تەكرار تەسىس قىلىنىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، 1965 - يىل 9 - ئايدا يەنە خەلق بانكىسىغا قوشۇۋېتىلدى. 1979 - يىلى يېزا ئىقتىسادى تېز تەرەققى قىلدى. 1980 - يىل 1 - ئايدا يېزا ئىگىلىك بانكىسى يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، يېزىلاردىكى ھەر قايسى تىجارەت پونكىتلىرىنىڭ ھەممىسى يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى: يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان مەبلەغنى بىر تۇتاش باشقۇرۇش، يېزا كرېدىتىنى مەركەزلەشتۈرۈپ بېجىرىش، يېزا ئامانەت - قەرز كوپېراتىپلىرىغا رەھبەرلىك قىلىش، يېزا پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش بولدى. 1990 - يىلى قەرز پۇل تارقىتىشتا يېزا ئىگىلىكىگە مايىللىشىش فاكتورىنى ئىجرا قىلىنىپ، نامراتلارنى يۆلەش مەبلىغىنىڭ ياخشى ئونۇم بېرىشىگە تۈرتكە بولدى. شۇ يىلى ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك بانكىسى قارمىقىدا 13 ئاپپارات، 85 ئىشچى - خىزمەتچى، 15 ۋاكالەتچى، 26 مىليون 300 مىڭ يۈەن ئامانەت پۇل، 130 مىليون 520 مىڭ يۈەن قەرز پۇل بار بولدى.

3. ئامانەت - قەرز كوپېراتىپى

1954- يىلى 8 ئامانەت - قەرز كوپېراتىپى قۇرۇلدى، 3790 ئائىلىلىك دېھقان كوپېراتىپقا

كىرىپ، 13 مىڭ 980 يۈەن (يېڭى پۇلغا سۈندۈرۈلدى) پاي قوشتى، كوپىراتىپ دېھقانلارنىڭ جازانىخورلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسىدىن قۇتۇلۇشىغا ياردەم بېرىش، يېزا خەلق پۇل ئامانىتى ۋە تۆۋەن ئۆسۈملۈك قەرز پۇل بېرىش كەسپىنى تەرەققي قىلدۇرۇشنى ئاساسي مەقسەت قىلدى.
1955 - يىلى ئامانەت - قەرز كوپىراتىپى 13كە يەتتى. 1958 - يىل 12 - ئايدا خەلق بانكىسىنىڭ يېزىلاردىكى تىجارەت پونكىتلىرى خەلق گۈڭشېلىرىغا چۈشۈرۈپ بېرىلىپ، ئامانەت - قەرز كوپىراتىپلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ، خەلق گۈڭشىسىنىڭ ئامانەت - قەرز بۆلۈمى قىلىندى.
شۇ يىلى 29 ئامانەت - قەرز بۆلۈمى بولۇپ، پاي فوندى 64 مىڭ 700 يۈەنگە يەتتى.
1959 - يىلى گۈڭشېلاردىكى ئامانەت - قەرز بۆلۈملىرى خەلق بانكىسىنىڭ ناھىيىلىك تارمىقىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى تىجارەت پونكىتى قىلىندى. 1962 - يىلى گۈڭشېنىڭ ئاساسي ھېسابات بىرلىكى تۆۋەنگە چۈشۈرۈلگەندە، ئامانەت - قەرز كوپىراتىپىنىڭ بۆرۈنقى تۈزۈلمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1973 - يىلى ئامانەت - قەرز كوپىراتىپلىرى تۈركۈمگە بۆلۈپ ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1983 - يىلى يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، خەلق بانكىسى ناھىيىلىك تارمىقىنىڭ يېزىلاردىكى تىجارەت پونكىتلىرى بىلەن بىرلىشىپ تىجارەت قىلدى. 1984 - يىلى ئايرىپ تەسىس قىلىندى، ھەر قايسىسى ئۆز ئالدىغا تىجارەت قىلدى. 1990 - يىلغا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە چوڭ ئامانەت - قەرز كوپىراتىپى 10غا، شۆبە كوپىراتىپ 30غا يېتىپ، يېزا پۇل مۇئامىلە سىستېمىسىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلاندى، ئۇ دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش مەبلىغى جەھەتتىكى قېينىچىلىقىنى ھەل قىلىش، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينىدى.

4. سودا - سانائەت بانكىسىنىڭ ناھىيىلىك تارمىقى

1985 - يىلى خەلق بانكىسىنىڭ ناھىيىلىك تارمىقى سودا - سانائەت بانكىسىنىڭ ناھىيىلىك تارمىقى قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ، ناھىيە بازىرىدىكى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ۋە كوللېكتىپ، يەككە سودا - سانائەت كارخانىلىرىنىڭ پۇل ئامانەت، قەرز پۇل تىجارىتىنى قىلدى، پېرېزۇتنى ئەقلەشتۈرۈش ۋە مېمورىئال راسچوت قىلىشنى بېجىردى، ناھىيە بازىرىدىكى سودا - سانائەت كارخانىلىرىنىڭ تۇراقسىز مەبلىغىنى بىر تۇتاش باشقۇردى، ناھىيە بازىرىدىكى ئاھالىلەرنىڭ خەلق پۇل ئامانىتى كەسپىنى بېجىردى؛ خەلق بانكىسىنىڭ كەسپىنى قوشۇمچە بېجىردى.
1989 - يىل 12 - ئايدا خەلق بانكىسى ئەسلىگە كېلىشتىن ئىلگىرى، ناھىيە بويىچە، ئاشلىق، ياغ سېتىۋېلىش مەبلىغىنىڭ %80نى ئۆستىگە ئالدى. 1990 - يىلى ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى خەلق پۇل ئامانىتى پونكىتى 2گە، خەلق ئامانەت پۇلى 25 مىليون يۈەنگە، قەرز پۇلى 22 مىليون يۈەنگە يەتتى.

5. قۇرۇلۇش بانكىسىنىڭ ناھىيىلىك تارمىقى

1988 - يىل 4 - ئايدا قۇرۇلۇپ، ناھىيە ئىچىدىكى ئوتتۇرا، ئۇزۇن مۇددەتلىك ئاساسي قۇرۇلۇش مەبلىغىنى باشقۇردى، ئامانەت - قەرز كەسپىنى قانات يايدۇردى، ئاساسي قۇرۇلۇش خام چوتى، راسچوتى ۋە قۇرۇلۇش كارخانىلىرىنىڭ مالىيىسىنى باشقۇردى، شەخسي پۇل ئامانىتىنى بېجىردى. 1990 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى 17گە، پۇل ئامانىتى 3 مىليون

50 مىڭ يۈەنگە، قەرز پۇلى 480 مىڭ يۈەنگە يەتتى، 3 مىليون 720 مىڭ يۈەن بۇيرۇپ بېرىلگەن پۇلنى بېجىردى.

6. سۇغۇرتا شىركىتىنىڭ ناھىيىلىك تارمىقى

1983 - يىلى سۇغۇرتا كەسپى بېجىرىلىشكە باشلىدى، 1986 - يىل 2 - ئايدا ناھىيىلىك تارماق سۇغۇرتا شىركىتى قۇرۇلدى. يېزا ئىگىلىك بانكىسى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسى، ج خ ئىدارىسى، قاتناش ئىدارىسى ۋە ھەر قايسى تىجارەت پونكىتلىرى، ئامانەت - قەرز كوپېراتىپلىرىدا جەمئىي 11 ۋاكالىتەن ئىش بېجىرىش ئورنى قۇرۇلۇپ، ھەرخىل سۇغۇرتا كەسىپلىرىنى ۋاكالىتەن بېجىردى ۋە ھەمكارلىشىپ قانات يايدۇردى. مال - مۇلۇك سۇغۇرتىسى، جىسمانىي سۇغۇرتا، تېرىقچىلىق سۇغۇرتىسى (ئاساسلىقى مۆلدۈر ئاپىتى)، باقمىچىلىق سۇغۇرتىسى قاتارلىق 4 چوڭ تۈر بويىچە 8 خىل سۇغۇرتا يولغا قويۇلدى. 1990 - يىلى سۇغۇرتىلانغان مال - مۇلۇك ئومۇمىي سوممىسى 310 مىليون يۈەنگە، سۇغۇرتا كىرىمى 340 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇ بىر يىلدا 131 تۆلەم دېلوسى بېجىرىلىپ، 67 مىڭ يۈەن تۆلەم بېرىلدى، ئۇنىڭغىرسال تۆلەم بېرىش نىسبىتى 21% بولدى.

ئون تۆتىنچى قىسىم

ئۇنسۇرسال ئىگىلىك باشقۇرۇش

ئون تۆتىنچى قىسىم

ئۇنىۋېرسال ئىگىلىك باشقۇرۇش

I باب

پىلان

1957 - يىلدىن ئىلگىرى ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ مالىيە بۆلۈمى، قۇرۇلۇش بۆلۈمى، سودا - سانائەت بۆلۈمى پىلان - ستاتىستىكا خىزمىتىنى باشقۇراتتى، 1957 - يىل 11 - ئايدا پىلان - ستاتىستىكا بۆلۈمى قۇرۇلۇپ، ناھىيىنىڭ پىلان ستاتىستىكا خىزمىتىنى باشقۇردى. 1963 - يىل 10 - ئايدا پىلان كومىتېتى قۇرۇلۇپ، پىلان خىزمىتىنى مەخسۇس باشقۇرۇپ، خەلق ئىگىلىكى قۇرۇلۇشى پىلانىنى تۈزۈشكە مەسئۇل بولدى. ھەر بىر بەش يىللىق پىلاننىڭ نىشانى، يىللىق پىلان لايىھىسى ۋە ئالدىنقى پىلاننىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالىنى پىلان كومىتېتى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇزاكىرىسىگە يوللاپ، ماقۇللۇقىنى ئالغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ قاراپ چىقىشىغا سۇنۇپ، ئىجرا قىلدى.

§ 1 . پىلان تۈزۈش

1980 - يىلدىن ئىلگىرى، تۈرلۈك پىلانلار ئاساسەن يۇقىرى دەرىجىلىك پىلان كومىتېتى بەلگىلىگەن تۈرلۈك كۆرسەتكۈچلەرگە ئاساسەن تۈزۈلۈپ، تۈرگە ئايرىپ، دەرىجىمۇ دەرىجە تۆۋەنگە چۈشۈرۈلەتتى. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ئورۇنلارنىڭ پىلانىنى ناھىيىلىك پىلان كومىتېتى بىۋاستە چۈشۈرەتتى، يېزا ئىگىلىكى، قول سانائەتنىڭ پىلانى ھەر قايسى مەسئۇل تارماقلار ئارقىلىق چۈشۈرۈلەتتى.

1980 - يىلدىن كېيىن، پىلانلىق باشقۇرۇش خىزمىتى كۆرسەتكۈچنى بەلگىلەش، سىلىنمىنى تەقسىملەش، ماددىي ئىشياني تەقسىملەشنى ئاساس قىلىشتىن، خەلق ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ چوڭ - چوڭ فاكتورلىرىنى تەتقىق قىلىپ بەلگىلەشنى ئاساس قىلىشقا، مەمۇرىي ۋاستىگە تايىنىپ بىۋاستە تىزگىنلەشتىن، ئىقتىسادىي قانۇنىيەتكە ئاساسەن ۋاستىلىق تىزگىنلەشكە قاراپ بۇرۇلۇش ياسىدى. پىلان تۈزگەندە، يەنە ئۇزاق، ئوتتۇرا، قىسقا مۇددەتلىك پىلان تۈزۈشنى بىرلەشتۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىلدى ھەم بازارنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئاساسەن جانلىق

تەڭشەلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، خەلق ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات پىلانىنى تۈزگەندە، يەنە پەن - تېخنىكا، مەدەنىيەت - مائارىپ، سەھىيە، نوپۇس پىلانى قاتارلىق كۆرسەتكۈچلەرمۇ كىرگۈزۈلىدىغان بولدى.

1980 - يىل 3 - ئايدا ناھىيىلىك پىلان كومىتېتىنىڭ باشلامچىلىقىدا، يېزا ئىگىلىك ئىشخانىسى ۋە ئالاقىدار پەن - تېخنىكا خادىملىرىدىن 50 نەچچە كىشى تەشكىللىنىپ، ناھىيە بويىچە تۇپراقنى تەكشۈردى. 15 ئايدا 2 مىليون 237 مىڭ 200 مو (بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 500 مىڭ 900 مو) يەر تەكشۈرۈلدى، تەبىئىي بايلىقى، ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي شارائىتى، ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالىغا ئاساسەن، «ئاۋات ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى رايونلاشتۇرۇش ئومۇمىي پىلانى» تۈزۈپ چىقىلدى. بۇ ئومۇمىي پىلان ناھىيە دائىرىسىنى مۇۋاپىق رايونلارغا ئايرىپ، مۇناسىپ تەرەققىيات مۇھىم نۇقتىسى ۋە نىشانىنى بەلگىلەشتە، ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپتىن ئىبارەت ھەرقايسى كەسىپلەرنى راۋاجلاندۇرۇشتا يېتەكچى ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى. مۇشۇ ئاساستا، 1988 - يىلى «ئاۋات ناھىيىسىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئومۇمىي پىلانى» تۈزۈلۈپ، ئېتىز - ئېرىق سۇچىلىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا ئاساسلىق ھۇجۇم قىلىش، پاختا ئىشلەپچىقىرىشىنى نۇقتىلىق راۋاجلاندۇرۇش قارار قىلىندى. ناھىيىلىك پىلان كومىتېتى ئومۇمىي پىلاننى تېمىلارغا ئايرىپ تۈزۈپ چىقىشقا مەسئۇل بولدى.

§ 2 . پىلاننىڭ ئىجرا قىلىنىشى

1953 - يىلدىن 1962 - يىلغىچە بىۋاسىتە پىلانلاش ۋە ۋاسىتىلىق پىلانلاشنى بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، ناھىيە دەرىجىلىك ئىقتىسادىي پىلان چۈشۈرۈلدى. مەسىلەن: ياغاچ ماتېرىياللارنى كېسىش پىلانى، ترانسپورت ئىشلەپچىقىرىشى پىلانى، سودا، سېتىۋېلىش - سېتىش كۆرسەتكۈچى، ئىشلەپچىقىرىش ماددىي ئەشيالىرىنى سېتىۋېلىپ كىرگۈزۈش كۆرسەتكۈچى قاتارلىقلاردا يىللىق پىلاننىڭ كۆرسەتكۈچى بىۋاسىتە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ۋە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىلار شېرىكچىلىكىدىكى كارخانىلارغا چۈشۈرۈپ بېرىلدى؛ يېزا ئىگىلىك، قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىدا، يۇقىرىدىن چۈشۈرۈلگەن ئىشلەپچىقىرىش كۆرسەتكۈچى (1 - پىلان دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ۋە ناھىيە ئىچىدىكى ئەمەلىي ئەھۋالغا ئاساسەن، «4 - 6 بويىچە تەڭپۇڭلاشتۇرۇش» پرىنسىپى قوللىنىلدى، يەنى، يېزا ئىگىلىك، سانائەت، سودا قاتارلىق كەسىپلەردە، تەننەرخ چىقىمىنى چىقىرىۋەتكەندىن كېيىنكى تارماقلارنىڭ پايدىسى يۇقىرىغا يوللاپ مەركەزلەشتۈرۈلدى، پىلان تارمىقى پايدىنىڭ 6 ئۇلۇشىنى ساقلاپ قېلىپ، 4 ئۇلۇشىنى زىيان تارتقان ئورۇنلارغا قوشۇپ بەردى. ئەگەر 4 ئۇلۇشى زىياننى تولۇقلاشقا يەتمىسە، «تەتۇر 4 — 6» ئۇسۇلى قوللىنىلدى. «داش قازان تامىقى يېيىش» تىن ئىبارەت تەڭ چېچىش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش قامدالدى ھەم مۇشۇ پرىنسىپ بويىچە، يىللىق پىلان (2 - پىلان دەپمۇ ئاتىلىدۇ) تۈزۈلۈپ، پارچىلاپ ئىجرا قىلىشقا چۈشۈرۈلدى. ناھىيىدىكى مەسئۇل تارماقلار ئاشلىق سېتىۋېلىش، بىر تۇتاش سېتىش، مەھسۇلات بېجى ئېلىش، ئىشلەپچىقىرىش - پىششىقلاش قاتارلىق ئىقتىسادىي ۋاسىتىلەر ئارقىلىق پىلاننى يولغا قويۇپ، تەڭپۇڭلاشتۇردى. مەسىلەن: ئاشلىق تۇرىدە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھازىرقى ھالىتى، ئەمەلىي ئېلىنغان ھوسۇل ستاتىستىكىسى ۋە سېتىۋېلىنغان ئەمەلىي سانغا ئاساسەن، ئاشلىق نورمىسى، بوغۇز قالدۇرۇش،

ئىشلەپچىقىرىشقا كېرەكلىك ئاشلىق پىلانى، سانائەت - قوشۇمچە ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان ئاشلىق پىلانى تۈزۈلدى. تەڭپۇڭلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، يۇقىرىغا يۆتكەش ياكى تۆۋەنگە بۆيرۇپ بېرىش پىلانى تۈزۈلدى.

1 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە، ئىقتىسادىي پىلان ئەمەلىيەتكە بىر قەدەر ئۇيغۇن بولدى، ئىقتىساد بىر قەدەر مۇقىم، ئۇدا راۋاجلاندى. 1957 - يىلى 2 - بەش يىللىق پىلان تۈزۈلگەن مەزگىلىدە، كوللېكتىپ ۋە ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى ئىقتىساد نۇقتىلىق مۇستەھكەملىنىپ ۋە كېڭەيتىلىپ، يېزا ئىگىلىكى، سانائەت، قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى ۋە قاتناش - تىرانسپورت، سودا زور كۈچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇلدى. 1958 - يىلدىن باشلاپ، ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇنلاشقان پىلان «ئوڭچىللىق» دەپ قارىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش پىلان كۆرسەتكۈچى يۇقىرىلىتىۋېتىلىپ، خەلق ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ نىسبىتى تەڭپۇڭسىزلاشتۇرۇۋېتىلدى.

1961 - يىلى «تەڭشەش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، ئۆستۈرۈش» فاڭجېنى يولغا قويۇلدى، ناھىيىلىك پىلان كومىتېتى يېزا ئىگىلىكىنىڭ كەسىپ قۇرۇلمىسىنى تەڭشەپ، مۇبالىغە قىلىش شامىلىنى تۈزىتىپ، ئاشلىق سېتىۋېلىش كۆرسەتكۈچىنى كېمەيتتى. ئاساسىي قۇرۇلۇش تۈرلىرىنى زور كۈچ بىلەن قىسقارتتى، سانائەت كارخانىلىرىنىڭ بەزىلىرىنى تاقىدى، بەزىلىرىنى ئىشتىن توختاتتى، بەزىلىرىنى قوشۇۋەتتى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى قىسقارتتى؛ مال باھاسىنى مۇقىملاشتۇردى، ئىقتىسادنى ماكرولۇق تىزگىنلەشنى كۈچەيتتى، خەلق ئىگىلىكى ئېغىر دەرىجىدە تەڭپۇڭسىزلىشىپ كەتكەن ئەھۋالنى تەڭشىدى، سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى تەدرىجىي ياخشىلاندى.

3 - ، 4 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلى دەل «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىگە توغرا كەلدى، پىلانلىق باشقۇرۇش خىزمىتى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى، پىلان كومىتېتى پالەچ بولۇپ قالدى. پىلان خىزمىتىدە، ئاشلىق، پاختا، ياغلىق دان، چارۋىدىن ئىبارەت 4 چوڭ تۈرنىڭ كۆرسەتكۈچى يۇقىرىدىن چۈشۈرۈپ بېرىلدى، ناھىيىدە، مۇشۇ كۆرسەتكۈچكە ئاساسەن، ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈپ، تەڭپۇڭلاشتۇرغاندىن كېيىن، تۆۋەنگە چۈشۈرۈپ بېرىلدى، كونكرېت ئورۇنداش ئەھۋالى تەكشۈرۈلمىدى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى تۆۋەنلەپ كەتتى. بۇ مەزگىلدە، بىر تەرەپلىمە ھالدا، «ئاشلىقنى تۇنجا قىلىش» تەكىتلىنىپ، ئىقتىسادىي زىرائەتلەر ۋە قوشۇمچە ئىشلەپچىقىرىشقا سەل قارالدى، يېزا ئىگىلىك كەسىپ قۇرۇلمىسىدا ئۇزاققىچە بىر خىللا ئىگىلىك باشقۇرۇش ھالىتى شەكىللىنىپ قالدى. سانائەتتە، مەھسۇلات قىممىتىلا قوغلىشىلىپ، مەھسۇلات سۈپىتى ۋە ئىقتىسادىي ئۈنۈمگە سەل قارالدى.

1980 - يىلدىن كېيىن، ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنى ئىزچىللاشتۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، پىلانلىق باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىمۇ ئىسلاھ قىلىنىپ، پىلان مەزمۇنى تولۇقلاندى. يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى جەھەتتىكى تەدبىرلەر: (1) تېرىقچىلىق كەسپىي قۇرۇلمىسىنى تەڭشىلىپ، ئاشلىق زىرائەتلىرىنىڭ كۆلىمى قىسقارتىلىپ، كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى كۆپەيتىلدى، «يىلدا ئىككى پىشار ئاشلىقنى يۇرۇشلەشتۇرۇش» ئۈسۈلى كېڭەيتىلىپ، ئاشلىقنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى يىلدىن - يىلغا يۇقىرى كۆتۈرۈلدى؛ (2) تۆپراقنى ئۆزگەرتىپ، شورنى تىزگىنلەشتە، سۇ سىڭمەس ئۈستەڭلەرنى كەڭ تۈردە ياساشتىن ئىبارەت كونكرېت تەدبىرلەر قوللىنىلىپ، سۇنىڭ ئىشلىتىش نىسبىتى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى؛ زەيكەش چېپىلىپ، زەي ئېقىتىش سىستېمىسى مۇكەممەللەشتۈرۈلدى؛ سۇغىرىشنى

باشقۇرۇش كۇچەيتىلىپ، يەر ئاستى سۇيىنىڭ يۇقىرى ئۆرلىشىنىڭ ئالدى ئېلىندى؛ (3) ئىلمىي ئۇسۇلدا مۇڭاپىق ئوغۇت بېرىلىپ، تۇپراق كۇچلەندۇرۇلدى؛ (4) ئەلا سورتلار كېڭەيتىلدى؛ (5) ئۆسۈملۈك ئاسراش خىزمىتى كۇچەيتىلدى؛ (6) يېزا ئىگىلىك يېڭى تېخنىكىلىرى كېڭەيتىلدى. يېزا ئىگىلىكىنى رايونلاشتۇرۇش ۋە تەرەققىيات ئومۇمىي پىلانى ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىشقا يېتەكچىلىك قىلىندى، پىلان ئەمەلىي ئەھۋالغا ئاساسەن ئورۇنلاشتۇرۇلدى ۋە ئىجرا قىلىندى، يېزا ئىقتىسادى تېز راۋاجلاندى، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى خېلى تېز يۇقىرى كۆتۈرۈلدى.

1953 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە ناھىيىلىك مەددىي ئەشيا تارمىقى پولات ماتېرىياللار، سىمونت، كىسلاتا - ئىشقار قاتارلىق سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى مەددىي ئەشيالىرىنى پىلانلىق تەمىنلىدى، ئورمانچىلىق تارمىقى ياغاچ ماتېرىياللارنى سېتىۋېلىش - سېتىشقا مەسئۇل بولدى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى تارمىقى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى بىلەن تەمىنلەشكە، تۇرلۇك ماللار شىركىتى، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى پاختا رەخت، سوپون، سەرەڭگە قاتارلىق تۇرمۇش بۇيۇملىرى بىلەن تەمىنلەشكە، ئاشلىق تارمىقى ئاشلىق، ياغلىق دان سېتىۋېلىش - سېتىشقا، يېمەكلىكلەر شىركىتى گۆش سېتىۋېلىش - سېتىشقا، تاشقى سودا تارمىقى تېرە، يۇڭ، قۇرۇق يەل - يېمىش، ئارپابەدىيان قاتارلىقلارنى سېتىۋېلىش - سېتىشقا مەسئۇل بولدى، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى يەنە خىمىيىۋى ئوغۇت، دېھقانچىلىق دورىلىرى، كىچىك دېھقانچىلىق سايمانلىرى قاتارلىقلارنى سېتىۋېلىش - سېتىشقا مەسئۇل بولدى، بۇلارنىڭ ھەممىسى پىلان بويىچە سېتىۋېلىندى - سېتىلدى. ئاشلىق، پاختا رەخت ئۇزاق مەزگىل بېلەتلىك تەمىنلەندى، سوپۇن، سەرەڭگە قاتارلىقلارمۇ بىر مەزگىل پىلانلىق تەقسىملەپ تەمىنلەندى. مەددىي ئەشيا تارماقلىرى ئېچكى - تاشقى تەرەپلەردىن يۆتكەش، تەمىنلەش، ئامبارلاردا ساقلاش ئەھۋاللىرىنى تەكشۈرۈپ، سىناپ تۇردى، تەمىنات - سودا تارماقلىرى سېتىۋېلىپ كېلىنگەن، سېتىپ چىقىرىلغان ئومۇمىي سوممىنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش مەددىي ئەشيالىرى بىلەن تەمىنلەش، دېھقانچىلىق، قوشۇمچە ئىشلەپچىقىرىش مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش، ئىجتىمائىي تاۋارلارنى پارچە سېتىش قاتارلىق ئەھۋاللارنى تەكشۈرۈپ، سىناپ تۇردى، تەكشۈرۈش، سىناش ئەھۋالى پىلان كومىتېتىغا، ستاتىستىكا تارمىقىغا دوكلات قىلىنىپ خۇلاسىلەندى.

1980 - يىلدىن كېيىن، ياغاچ ماتېرىياللار، ئاشلىق، سۇ يېغى پىلان بويىچە بىر تۇتاش سېتىۋېلىنىپ - سېتىلغاندىن تاشقىرى، جۈڭيى دورا ماتېرىيالىدىن زاراڭزا، چۇچۇكبۇيا، ئارپابەدىيان ناھىيىلىك تاشقى سودا شىركىتى، دورا شىركىتى سېتىۋالدى.

Ⅱ باب

ستاتىستىكا

1954 - يىلدىن باشلاپ، يېزىلاردا يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلگەن ئوغۇت مىقدارىنى ستاتىستىكا قىلىش باشلاندى. ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇش بۆلۈمىدە مەخسۇس ئادەم قويۇلۇپ، ناھىيە بويىچە يەر، نوپۇس، ئاشلىق، چارۋا قاتارلىق تەرەپلەرنى ستاتىستىكا قىلىشقا

هەم ستاتىستىكا ئانالىزى ۋە ئومۇملاشتۇرۇپ جەملەپ دوكلات قىلىشقا مەسئۇل قىلىنىدى. ئىگىلىك شەكلى بويىچە تۇرگە ئايرىغاندا، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ماگىزىنلار، هەمكارلىق ماگىزىنلىرى تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ ماگىزىنلىرى، خۇسۇسىي دۇكان - يايمىلار كۇندىلىك بۇيۇملار، يېمەكلىك كەسپى، سانائەت بۇيۇملىرى ۋە باشقا كەسىپلەر بويىچە تۇرگە ئايرىلىپ، ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى بويىچە ستاتىستىكا قىلىنىدى.

1957 - يىل 11 - ئايدا ناهىيىلىك خەلق هۆكۈمىتىدە پىلان - ستاتىستىكا بۆلۈمى تەسىس قىلىنىدى، بۇ بۆلۈم پىلان - ستاتىستىكا خىزمىتىنى باشقۇردى. گۇڭشې، چوڭ ئەترەت، ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى ۋە ناهىيە بازىرىدىكى هەر قايسى كارخانا، كەسىپي ئورۇنلاردا مەخسۇس، قوشۇمچە ۋەزىپىدىكى ستاتىستىكىچىلار بار بولۇپ، ستاتىستىكا توري ئاساسىي جەهەتتىن شەكىللەندى. ستاتىستىكا كەسپى ئەسلىدىكى دېهقانچىلىق ۋاستىلىرىدىن نوپۇس، يېزا ئىگىلىك، سودا، باج، بىناكارلىق، ماددىي ئەشيا، ئەمگەك - مۇئاش، مال باهاسى، مەدەنىيەت - ماۋارىپ قاتارلىق 9 تۇرگە كېڭەيدى هەم ستاتىستىكىلىق ئانالىز قىلىنىپ، جەملەپ دوكلات قىلىنىدى، هەر يىلى يېزا ئىگىلىكى تارمىقىدىكى خادىملار تەشكىللىنىپ، دېهقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ مەهسۇلاتلىرىنى نۇسخا ئېلىپ تەكشۈرۈش ۋە دېهقان، چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئارىلاپ تەكشۈرۈشنى يولغا قويدى هەم ناهىيە بازىرىدىكى خەلق تۇرمۇشى سەۋىيىسىنى ئارىلاپ تەكشۈردى.

1963 - يىل 10 - ئايدا ناهىيىلىك مالىيە - ئىقتىساد - پىلان كومىتېتى قۇرۇلۇپ، ستاتىستىكا خىزمىتى ئايرىپ چىقىلىپ، ئۆز ئالدىغا ستاتىستىكا بۆلۈمى قۇرۇلدى، 4 كادىر سەپلەندى، كەسپي خىزمىتى بۇرۇنقىغا ئوخشاش بولدى، ستاتىستىكا خىزمىتىگە تىك رەهبەرلىك قىلىنىپ، يۇقىرى دەرىجىلىك ستاتىستىكا تارمىقى بىر قىسىم كەسپي خىراجەت چۇشۇرۇپ بەردى، ستاتىستىكا خىزمىتى كۇچەيتىلدى.

1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلىنىپ، ستاتىستىكا خىزمىتى زور زەربىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ لېكىن، خىزمەت قەتئىي داۋاملاشتۇرۇلدى. 1969 - يىل 4 - ئايدا ناهىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلۇپ، ستاتىستىكا خىزمىتى ئىنقىلابىي كومىتېت ئىشلەپچىقىرىشقا قوماندانلىق قىلىش گۇرۇپپىسىنىڭ قارىمىقىدىكى سانائەت - قاتناش - پىلان گۇرۇپپىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى، كونكرېت كەسپى يېزا ئىگىلىك، سانائەت، سودا قاتارلىق تۇرلەر بىلەن چەكلەندى، ماتېرىيالى تولۇق بولمىدى. 1973 - يىلدىن باشلاپ، تۇرلۇك ستاتىستىكا كۆرسەتكۈچلىرى يىلدىن - يىلغا كۆپىيىپ ۋە ئۆزگىرىپ 1963 — 1965 - يىللىرىدىكى 9 تۇرلۇك مەزمۇن تەدرىجىي ئەسلىگە كەلدى. 1978 - يىلى ناهىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئىدارە، كومىتېت، ئىشخانا، بۆلۈم تۇزۇلمىسى ئەسلىگە كەلدى. ستاتىستىكا خىزمىتى ناهىيىلىك پىلان كومىتېتى تەركىبىگە كىرگۈزۈلدى.

1978 - يىلى ئىسلاهات، ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ستاتىستىكا خىزمىتىگە ئەهمىيەت بېرىلدى. 1983 - يىل 12 - ئايدا «جۇڭخۇا خەلق جۇمهۇرىيىتىنىڭ ستاتىستىكا قانۇنى» ئېلان قىلىندى. 1984 - يىل 1 - ئايدا گوۋۇيۈەن «ستاتىستىكا خىزمىتىنى كۇچەيتىش توغرىسىدىكى قارار»نى چىقىرىپ، ستاتىستىكا خىزمىتىنى قانۇن - تۇزۇم بويىچە باشقۇرۇش يولغا سالدى، ستاتىستىكا خىزمىتى ئىلگىرىكى بىكىنمە شەكىلدىن ئېچىۋېتىلگەن شەكىلگە ماڭدى. ستاتىستىكا تارماقلىرى هەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش، ئەهۋالنى ئەينەن ئىنكاس قىلىشتا چىڭ تۇرۇپ، پارتىيە ۋە هۆكۈمەت رەهبەرلىرىنىڭ سىياسەت بەلگىلىشىدىكى مۇهىم

مەسلىھەتچىسى ۋە يارەمچىسىگە ئايلاندى. 1984 - يىل 10 - ئايدا ناھىيىلىك ستاتىستىكا ئىدارىسى قۇرۇلدى. ھەر قايسى يېزا - بازار، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق مەيدانلىرى ۋە سانائەت - قاتناش، مالىيە - سودا، كارخانا، مەدەنىيەت - مائارىپ سىستېمىلىرىغا مەخسۇس ياكى قوشۇمچە ۋەزىپە ئۆتەيدىغان ستاتىستىكا خادىملىرى سەپلەندى. 1988 - يىلى ھەر قايسى يېزا - بازار، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق مەيدانلىرىدا ستاتىستىكا ئاپپاراتلىرى تەسىس قىلىندى. ناھىيىلىك ستاتىستىكا ئىدارىسى ناھىيە بويىچە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى، نوپۇسنىڭ ئۆزگىرىشى، تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ كۆپەيىش - ئازىيىشى، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى، مالىيە - سودا - پۇل مۇئامىلە، قاتناش، مەدەنىيەت - مائارىپ - سەھىيە قاتارلىق ھەر قايسى جەھەتلەردىكى ئەھۋالنى ستاتىستىكا قىلىپ، ئانالىز قىلىش، جەملەپ يۇقىرىغا يوللاشقا مەسئۇل بولدى. 1988 - يىل 7 - ئايدا «ئاۋات ناھىيىسىنىڭ 1949 - يىلدىن 1988 - يىلغىچە بولغان ستاتىستىكا تارىخىي ماتېرىياللىرى» نەشر قىلىپ تارقىتىلىپ، ھەر ساھە، ھەر قايسى كەسىپلەرگە مۇلازىمەت قىلدى.

ستاتىستىكا تارماقلىرى ج خ ئىدارىسى، خەلق ئىشلىرى ئىدارىسىگە ھەمكارلىشىپ، 1953 - ، 1964 - ، 1982 - ، 1990 - يىللاردىكى مەملىكەت بويىچە 1 - ، 2 - ، 3 - ، 4 - قېتىملىق نوپۇسنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتىنى ئورۇندىدى. خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەشكىلاتچىلىقى ۋە قوللىشى ئاستىدا، 1 - ، 2 - ، 3 - قېتىملىق مەملىكەت بويىچە سانائەتنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشنى ئورۇندىدى. ستاتىستىكا تارمىقى 4 - قېتىملىق مەملىكەت بويىچە نوپۇسنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتە ئاپتونوم رايون بويىچە ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ باھالاندى، 3 - قېتىملىق مەملىكەت بويىچە سانائەتنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتە، 1 - قېتىملىق مەملىكەت بويىچە يېزا ئىگىلىكىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتە مەملىكەت بويىچە ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ باھالاندى. ناھىيىلىك ستاتىستىكا ئىدارىسىدىكى شۇ شۆۋېي مەملىكەت بويىچە 2 - قېتىملىق سانائەتنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتە مەملىكەت بويىچە ئىلغار شەخس بولۇپ، سۈن جىدې مەملىكەت بويىچە 3 - قېتىملىق سانائەتنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتە ۋە 1 - قېتىملىق مەملىكەت بويىچە يېزا ئىگىلىكىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتە 2 قېتىم مەملىكەت بويىچە ئىلغار شەخس بولۇپ باھالاندى، شۇي يۈچۈەن 1 - قېتىملىق مەملىكەت بويىچە يېزا ئىگىلىكىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتە مەملىكەت بويىچە ئىلغار شەخس بولۇپ باھالاندى.

Ⅲ باب

سودا - سانائەتنى باشقۇرۇش

§1. بازار باشقۇرۇش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، دىنىي تەشكىلاتلار بازارنى قوشۇمچە باشقۇراتتى. مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) سودا - سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسى قۇرۇلۇپ،

بازارنى مەخسۇس باشقۇردى. 1950 - يىل 9- ئايدا ھۆكۈمەتتە سودا - سانائەت بۆلۈمى قۇرۇلۇپ، سودا - سانائەتنى ئاساسلىق باشقۇردى. شۇ يىلى ناھىيە بويىچە 8 ئائىلىلىك سودىگەر، ئوتتۇرا دەرىجىلىك 10 يايمىچى، 12 كىچىك يايمىچى بار ئىدى. 1950 — 1952 - يىلغىچە سودا - سانائەت بۆلۈمى ناھىيە بويىچە تىككۈچى، تۆمۈرچى، ياغاچچى، دوپپىچى ۋە كۆنچى، بوياقچى، باپكارلاردىن 1749 كىشىنى تەشكىللەپ، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇردى.

1 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە، دۆلەت ئاشلىق، پاختا، ياغلىق داننى تىزگىنلەپ، بىر تۇتاش سېتىۋېلىپ، بىر تۇتاش سېتىشنى، پىلانلىق تەمىنلەشنى يولغا قويدى. بازار باشقۇرۇش بىر تۇتاش سېتىۋېلىپ، بىر تۇتاش سېتىشنى قوغداش، بازار سودىسىنى مەنئىي قىلىشقا يۆزلەندى. 1956 - يىلى يەككە سودا، ئۇششاق تىجارەتچىلەرنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش يولغا قويۇلۇپ، كوللېكتىپ ۋە ھەمكارلىق سودىسى تەشكىللەندى، ئۇلار دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودىنىڭ بىر تۇتاش رەھبەرلىكىدە ھەمكارلىشىپ تىجارەت قىلدى. يېمەكلىكلەر دۇكىنى، ناۋايخانىلار كوپېراتىپنىڭ تەۋەلىكىدە تىجارەت قىلدى. 1956 - يىلى بازار باشقۇرۇش كومىتېتى تەسىس قىلىندى. دېھقانلارنىڭ كالا - قويلىرىنى بازاردا سېتىشىغا رۇخسەت قىلىنمىدى، تۇرلۇك تېرە، قوي يۇڭلىرىنى تاشقى سودا شىركىتى بىر تۇتاش سېتىۋالدى، قولدا توقۇلغان يەرلىك ئاق ماتانى تەمىنات - سودا كوپېراتىپى سېتىۋالدى، ئاپتاپېرەسنى ئاشلىق ئىدارىسى سېتىۋالدى. ناھىيە بازىرىدىكى، يېزىلاردىكى بازارلارنى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ئورۇنلار ۋە كوپېراتىپ ھۆددىگە ئېلىۋالدى، ئوبوروت ساھەسىدە دائىم ئۆكسۈپ قېلىش ھادىسىسى يۈز بېرىپ، تاۋار بىلەن تەمىنلەشتە بەزىدە جىددىيلىك بولدى.

1960 - يىلى بازار باشقۇرۇشتا «باشقۇرۇش ئەمما ئۇلۇك قىلىۋەتمەسلىك، جانلاندۇرۇش ئەمما قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتمەسلىك» پرىنسىپى ئىجرا قىلىندى. سودا بازىرى كۆپەيتىپ تەسىس قىلىندى (ئايباغ يېزىسىدا) . دېھقانلار دۆلەتنىڭ سېتىۋېلىش پىلانىنى ئورۇندىغاندىن كېيىن، پاختىدىن باشقا ئاشلىق، ياغ ۋە چارۋىلارنى بازارغا سالسا بولىدىغان بولدى، لېكىن ئۇزۇن يولغا يۆتكەشكە رۇخسەت قىلىنمىدى.

1961 - يىلى ئاشلىق، پاختا، ياغ «بىرىنچى خىل ماددىي ئەشيا» قىلىپ بېكىتىلىپ، دۆلەت ئاشلىق تارماقلىرى ۋە سودا تارماقلىرى بىر تۇتاش سېتىۋالدى ۋە ساتتى. چارۋا ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرى، ئاساسلىق قۇرۇق مېۋىلەر، ئاساسلىق يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار، ئاساسلىق دورا ماتېرىياللىرى، ياغاچ ماتېرىياللار «ئىككىنچى خىل ماددىي ئەشيا» قىلىپ بېكىتىلدى، دۆلەتنىڭ بىر تۇتاش سېتىۋېلىش ۋەزىپىسى ئورۇندالغاندىن كېيىن، ئۇلارنى بازارغا ئەكىلىپ ساتسا بولىدىغان بولدى. باشقا كۆكتات، مېۋە - چېۋىلەر «ئۇچىنچى خىل ماددىي ئەشيا» قىلىپ بېكىتىلىپ، ئەركىن ئېلىپ - سېتىشقا بولىدىغان بولدى.

1966 - يىلدىن باشلاپ، «تۆت چوڭ ئەركىنلىك» تەنقىد قىلىنىپ، بازار باشقۇرۇش چىڭىتىلدى، كۆكتات، مېۋە - چېۋە، ئوتۇندىن باشقا، دېھقانچىلىق - قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى بازارغا سېلىشقا يول قويۇلمىدى.

1978 - يىلدىن باشلاپ، دېھقانلارنىڭ ئۇزۇن يولغا چارۋا، ئۈي قۇشلىرى، تۇخۇم، پاختا توقۇلمىلارنى يۆتكەپ سېتىشىغا ۋە بازارغا سېلىشىغا يول قويۇلدى. كېيىن، بازار ئومۇمىيۈزلۈك قويۇپ بېرىلدى.

1987 - يىلى سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى 1200 نەچچە يەككە ئائىلە، ھۆددىگەر ئائىلىنىڭ كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغۇچىلىرىغا كەسپىي ئەخلاق تەربىيىسى بېرىپ،

مەدەنىي سودا قىلىشنى، بازار باشقۇرۇشقا رىئايە قىلىپ، مال باھاسى سىياسىتىنى ئىجرا قىلىشنى، كەسىپداشلارنى بوزەك ئېتىپ، بازاردا زومىگەرلىك قىلماسلىقنى تەلەپ قىلدى. يېمەكلىك كەسپى بىلەن شوغۇللىنىدىغانلار بىردەك ئاق كېيىم، ئاق بۆك كىيىدىغان، قاچا - قۇچىلارنى دېزىنفېكسىيە قىلىدىغان بولدى. شۇ يىلى ساختا، ناچار تاۋارلارنى تەكشۈرۈش باشلاندى.

1989 - يىلدىن كېيىن، 16 يەردە بازار قۇرۇلۇپ، شەھەر، يېزا بازارلىرى جانلاندى، دېھقانچىلىق - قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى 24 خىلدىن 256 خىلغا يەتتى. 1976 - يىلى بازار سودىسىدا پۈتۈشۈش سوممىسى 1 مىليون 56 مىڭ 400 يۈەن ئىدى، 1990 - يىلى 15 مىليون 366 مىڭ 500 يۈەنگە يەتتى.

1983 - يىلدىن باشلاپ بازار ئىقتىسادىي توختامى بېجىرىلىپ، شۇ يىلى 33 توختام بېجىرىلدى، سوممىسى 1 مىليون 400 مىڭ يۈەن بولدى. 1984 - يىلى ئىقتىسادىي توختام كىسىم كومىتېتى قۇرۇلۇپ، شۇ يىلى 55 توختام بېجىرىلدى، سوممىسى 1 مىليون 120 مىڭ يۈەن بولدى. 1989 - يىلى 54 ئىقتىسادىي توختامغا گۇۋاھلىق ئىمزاسى قويۇلدى، سوممىسى 3 مىليون 58 مىڭ 700 يۈەن بولدى. 1990 - يىلى 59 توختامغا گۇۋاھلىق ئىمزاسى قويۇلدى، سوممىسى 3 مىليون 996 مىڭ 700 يۈەن بولدى.

سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش تارماقلىرى ساختا، ناچار، سۈپىتى ئۆزگەرگەن كونسېرۋا، ئىچىملىك، دورا، ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرى، گىرىم بويۇملىرى، تاماكا قاتارلىقلارنى ساتقانلارغا ئىقتىسادىي جازا بەردى. سېرىق مەزمۇندىكى كىتاب - ژۇرنال ۋە شەھۋانىي ئۇن - سىن بويۇملىرىنى تەكشۈرۈپ، چەكلەپ، كۆيدۈرۈپ، ئىستېمالچىلارنىڭ مەنپەئىتىنى ۋە جەمئىيەت تەرتىپىنى قوغدىدى.

§ 2 . سودا - سانائەت كارخانىلىرىنى تىزىملاش

1. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كوللېكتىپ كارخانىلارنى تىزىملاش

1963 - يىلى تىزىملاپ، گۇۋاھنامە تارقىتىش خىزمىتى ئىشلەنگەندى. 1978 - يىلى ناھىيىلىك يېمەكلىكلەر شىركىتىنىڭ چوشقا فېرمىسى رويخەتكە ئېلىنىپ تىزىملاندى (مەبلىغى 64 مىڭ يۈەن، بۇنىڭ ئىچىدە تۇراقسىز مەبلىغى 22 مىڭ يۈەن).

1984 - يىلى كارخانىلارنىڭ تىجارەت گۇۋاھنامىسى تەكشۈرۈلۈپ، تىزىملاندى. ناھىيە بويىچە تىجارەت باشلىغان كارخانا 361، بۇنىڭ ئىچىدە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكىسى 123، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكىسى 238. سانائەت كارخانىسى 51، قاتناش - تىرانسپورت كارخانىسى 3، بىناكارلىق كارخانىسى 7، سودا كارخانىسى 263، مۇلازىمەت كەسپىدىكىسى 9، يېمەكلىك كەسپىدىكىسى 25، رېمونت كەسپىدىكىسى 3.

1989 - يىلى گۇۋاھنامە تەكشۈرۈپ تىزىملانغان كارخانا ناھىيە بويىچە 337، بۇنىڭ ئىچىدە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانا 23. قاتناش - تىرانسپورت كارخانىسى 2، بىناكارلىق كارخانىسى بىر، سودا كارخانىسى 227، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق كارخانىسى 6، مۇلازىمەت كەسپىي كارخانىسى 12، مەدەنىيەت - سەنئەت - رادىئو - تېلېۋىزىيە تارماقلىرى 12، پۇل - مۇئامىلە، سۇغۇرتا ئورنى 31، سانائەت كارخانىسى 46.

سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئاپپاراتى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ، كوللېكتىپ كارخانىلارنى باشقۇرۇشتا، «پائال يۆلەش، ئىقتىسادنى جانلاندۇرۇش» پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، 1989 - يىلدىن باشلاپ كارخانىلارنى تىزىملاشنى قېلىپلاشتۇردى.

2. خۇسۇسىي كارخانىلارنى تىزىملاش

1950 - يىلى سودا - سانائەتچىلەر ئۈيۈشمىسى يايمىچىلارنى باشقۇرۇپ، تىجارەت گۇۋاھنامىسى تارقىتىپ بەردى. 1956 - يىلى خۇسۇسىي سودىغا ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش مەزگىلىدە، يەككە سودىگەرلەر كوپېراتىپ قىلىپ تەشكىللىنىپ، كوللېكتىپ تىجارەت قىلىدىغان بولدى.

1979 - يىلى يەككە سودا - سانائەتچىلەرگە تىجارەت گۇۋاھنامىسى تارقىتىپ بېرىلدى. 52 ئائىلىلىك سودىگەرنىڭ ئەركىن مەبلىغى 5220 يۈەن ئىدى. 1990 - يىلغىچە يەككە سودا - سانائەتچىلەردىن تىزىملىنىپ، تىجارەت گۇۋاھنامىسى ئالغانلار 2158 (بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيە بازىرىدىكىلەر 864)، بۇلارنىڭ ئەركىن مەبلىغى 2 مىليون 860 مىڭ يۈەن (بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيە بازىرىدىكىلەرنىڭ 2 مىليون 74 مىڭ يۈەن). بۇنىڭ ئىچىدە سانائەت كەسىپىدىكىلەر 246، بىناكارلىق كەسىپىدىكىلەر 7، قاتناش - تىرانسپورت كەسىپىدىكىلەر 30، سودىگەر 587، يىمەكلىك كەسىپىدىكىلەر 255، مۇلازىمەت كەسىپىدىكىلەر 83، رېمونتچىلىق كەسىپىدىكىلەر 50.

Ⅳ باب

مال باھاسى

§ 1. مال باھاسىنىڭ ئۆزگىرىشى

1950 - يىلدىن ئىلگىرى يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسى تۆۋەن ئىدى. 1950 - يىلدىن كېيىن خەلق ھۆكۈمىتى يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسىنى پىلانلىق تۈردە ئۆستۈرۈپ، سانائەت مەھسۇلاتلىرى بىلەن يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېلىشتۇرما پەرقىنى كىچىكلىتىپ، دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ كىرىمىنى ئۆستۈردى. 1952 - يىلى پاختا، قوي يۇڭى، قوي تېرىسىنىڭ باھاسى 1949 - يىلىدىكىدىن 226.25% ئۆرلىدى، بۇغداي، قوناقنىڭ باھاسى 225.21% ئۆرلىدى. پاختا رەختنىڭ باھاسى 15.56% تۆۋەنلىدى، چاينىڭ باھاسى 48.67%، قەنت - شېكەرنىڭ باھاسى 30.46% تۆۋەنلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، سانائەت - يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسى ئۇدا كۆپ قېتىم تەڭشىلىپ، سانائەت، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېلىشتۇرما پەرقى تەدرىجىي كىچىكلىتىلدى.

1959 — 1962 - يىلغىچە سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ئېغىر دەرىجىدە چۈشۈپ كەتتى، ئاساسلىق ئىستېمال بۇيۇملىرىنى تەمىنلەش كەمچىل بولدى، بازاردا مال باھاسى زور دەرىجىدە ئۆرلەپ كەتتى. 1964 - يىلى خەلق ئىگىلىكى ئەھۋالى ياخشىلاندى، بازار باھاسى چۈشۈپ، نورماللاشتى.

شىنجاڭدىكى تۆمۈريولنىڭ غەربكە ئۇزارتىلىشىغا ئەگىشىپ، قاتناش شارائىتى ياخشىلاندى، سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىلىش باھاسى زور دەرىجىدە تەڭشەلدى. قوشۇمچە يېمەكلىكلەرنىڭ باھاسى 13.73% چۈشۈرۈلدى، مەدەنىيەت بۇيۇملىرىنىڭ باھاسى 8.2% چۈشۈرۈلدى. دېھقانچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، پاختىنىڭ 16%، قوي تېرىسىنىڭ 14%، قوي يۇڭىنىڭ 10% كۆتۈرۈلدى.

1966 - يىلى بۇغداينىڭ ھەر كىلوگراممىنىڭ سېتىۋېلىش باھاسى 0.224 يۈەندىن 0.27 يۈەنگە، كۆممىقوناقنىڭ 0.154 يۈەندىن 0.184 يۈەنگە كۆتۈرۈلدى. شۇ يىلى يەنە بىر قىسىم سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ پارچە سېتىلىش باھاسى چۈشۈرۈلۈپ، شىنجاڭدىكى مال باھاسى بىلەن ئىچكىرىدىكى مال باھاسىنىڭ پەرقى كىچىكلىتىلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دا مال باھاسى ئاساسىي جەھەتتىن توڭلىتىلدى.

1979 - يىلى ھەر بىر كىلوگرام بۇغداينىڭ سېتىۋېلىش باھاسى 0.27 يۈەندىن 0.548 يۈەنگە، كۆممىقوناقنىڭ 0.184 يۈەندىن 0.33 يۈەنگە، گۈرۈچنىڭ 0.39 يۈەندىن 0.736 يۈەنگە، زىغىرنىڭ 0.40 يۈەندىن 0.979 يۈەنگە، ھەر تونىا پاختىنىڭ باھاسى 2300 يۈەندىن 2765 يۈەنگە ئۆستۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دېھقانچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىلىش باھاسىمۇ مۇناسىپ يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. كېيىن سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىلىش باھاسىمۇ تەدرىجىي يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، تۇرلۇك باھا كۆرسەتكۈچلىرى مۇقىم قەدەمدە يۇقىرى ئۆرلىدى. 1986 - يىلى يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ بازار باھاسى تېز ئۆسۈشكە باشلىدى، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسىمۇ زور دەرىجىدە يۇقىرى ئۆرلىدى. 1988 - يىلى جەمئىيەتتە چىداملىق، ئالىي دەرىجىلىك سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى تالىشىپ سېتىۋېلىش شامىلى پەيدا بولدى. 1990 - يىلىغا كەلگەندە، ھەممە مال باھاسى بىر مەھەل يۇقىرى ئۆرلىدى، ئاپتوبۇس بىلىتى، پوچتا ھەققى، كىتاب باھاسى تېخىمۇ زور دەرىجىدە يۇقىرى ئۆرلىدى. دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ كىرىمى ۋە كادىر - ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مائاشىمۇ زور دەرىجىدە ئۆستى، تۇرمۇش سەۋىيىسى زور دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈرۈلدى.

ئاساسلىق سانائەت مەھسۇلاتلىرى ۋە يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ قىسمەن يىللاردىكى باھاسى ۋە كۆرسەتكۈچى

جەدۋەل: 14 — 1 بىرلىكى: يۈەن

مەھسۇلات نامى \ يىللار		1949	1952	1957	1962	1965	1970	1975	1980	1985	1990
«85» لىك ئون (كىلوگرام)	سېتىش باھاسى	0.16	0.33	0.290	0.224	0.292	0.318	0.318	0.318	0.318	0.318
	كۆرسەتكۈچى	100	206.25	181.25	140	182.5	198.75	198.75	198.75	198.75	198.75

گۈرۈچ (كىلوگرام)	سېتىش باھاسى	0.22	0.36	0.32	0.3168	0.39	0.39	0.39	0.736	0.736	0.996
	كۆرسەتكۈچى	100	163.64	145.45	144	177.27	177.27	177.27	334.54	334.54	425.73
زىغىر يېغى (كىلوگرام)	سېتىش باھاسى	1.64	1.30	1.43	1.56	1.56	1.56	1.56	1.56	1.56	1.56
	كۆرسەتكۈچى	100	79.27	87.2	95.12	95.12	95.12	95.21	95.12	95.21	95.12
كۆك تېرىكە (مېتىر)	سېتىش باھاسى	1.55	1.2543	1.23	1.31	1.12	1.08	1.29	1.29	1.55	2.77
	كۆرسەتكۈچى	100	80.92	79.35	84.52	72.26	69.68	83.23	83.23	100	178.71
گۈللۈك كاجا (مېتىر)	سېتىش باھاسى	2.50	1.5833	1.47	1.35	1.33	1.50	1.43	1.43	1.59	3.36
	كۆرسەتكۈچى	100	63.33	58.8	54	53.2	60	57.2	57.2	63.6	134.4
2321 خەسە (مېتىر)	سېتىش باھاسى	1.60	1.351	0.999	1.02	0.95	0.82	0.92	0.92	1.10	2.36
	كۆرسەتكۈچى	100	84.44	62.44	63.75	59.38	51.25	57.5	57.5	68.75	147.5
قاراچاي (كىلوگرام)	سېتىش باھاسى	1.80	0.924	1.46	1.47	2.58	2.58	2.58	2.58	3.16	3.16
	كۆرسەتكۈچى	100	51.33	81.11	81.66	143.33	143.33	143.33	143.33	175.56	175.56
ئاق شېكەر (كىلوگرام)	سېتىش باھاسى	3.50	2.434	1.265	2.26	2.30	1.92	1.92	1.86	1.71	2.40
	كۆرسەتكۈچى	100	69.54	36.14	64.57	65.71	54.86	54.86	53.14	48.86	68.57
ئۈستىخانلىق قوي گۆشى (كىلوگرام)	سېتىش باھاسى	0.70	0.853	1.18	1.34	1.07	1.34	11.34	1.56	4.25	8
	كۆرسەتكۈچى	100	121.86	168.57	191.43	152.86	168.57	168.57	222.86	607.14	1142.86
ئوتتۇرا دەرىجەلىك پاپروس (قاپ)	سېتىش باھاسى	0.40	0.36	0.36	0.32	0.26	0.35	0.32	0.32	0.48	0.76
	كۆرسەتكۈچى	100	90	90	80	65	87.5	80	80	120	190
ئوتتۇرا دەرىجەلىك بۇغداي (كىلوگرام)	سېتىشۋېلىش باھاسى	0.08	0.231	0.142	0.224	0.224	0.27	0.27	0.548	0.48	0.532
	كۆرسەتكۈچى	100	288.75	177.5	280	280	337.5	337.5	685	600	665
ئوتتۇرا دەرىجەلىك كۆمىسقوناق (كىلوگرام)	سېتىشۋېلىش باھاسى	0.06	0.097	0.106	0.154	0.154	0.184	0.184	0.33	0.3052	0.342
	كۆرسەتكۈچى	100	161.67	176.67	256.67	256.67	306.67	306.67	550	508.67	570
ئوتتۇرا دەرىجەلىك زىغىر (كىلوگرام)	سېتىشۋېلىش باھاسى	0.10	0.2914	0.286	0.40	0.40	0.40	0.40	0.9792	0.936	1.508
	كۆرسەتكۈچى	100	291.4	286	400	400	400	400	979.2	936	1.508

50 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن 80 - يىللارنىڭ ئاخىرىغىچە، تۆرلۈك ماددىي ئەشيالارنىڭ ئەركىن بازار باھاسى كۆپىنچە ۋاقىتتا دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ماگىزىنلار بەلگىلىگەن باھادىن يۇقىرى بولدى، بولۇپمۇ بۇ ئەھۋال 60 - يىللارنىڭ بېشىدىكى تۆرمۇش قىيىنچىلىقى مەزگىلىدە ئەڭ جىڭ چىقىپ، باھا نەچچە ھەسسە ئۆرلەپ كەتتى.

قوي يۇڭى (كىلوگرام)	سېتىۋېلىش باھاسى	0.40	1.37	1.65	1.57	1.74	1.83	1.65	2.09	3.15	3.75
	كۆرسەتكۈچى	100	342.5	412.5	392.5	435	457.5	412.5	522.5	787.5	937.5
قوي تېرىسى (پارچە)	سېتىۋېلىش باھاسى	0.80	1.81	1.90	1.77	2.02	2.64	1.58	2.64	7	25
	كۆرسەتكۈچى	100	226.25	237	221.25	252.5	330	197.5	330	875	3125
3 - دەرىجىلىك ساپ پاختا (50 كىلوگرام)	سېتىۋېلىش باھاسى	47	72.65	72	69	80	80	102	153	165.37	264.38
	كۆرسەتكۈچى	100	154.57	153.19	146.81	170.21	170.21	217.21	325.53	351.85	562.51

قىسمەن يىللاردىكى ئالماشتۇرۇش سېلىشتۇرما باھاسى

جەدۋەل: 14 — 2

يىللار	1949				1985				1990			
سانائەت بۇيۇملىرى / يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى	پاختا رەخت (مېتىر)	قەنت - شېكەر (كىلوگرام)	چاي (كىلوگرام)	قوي گۈڭى (كىلوگرام)	پاختا رەخت (مېتىر)	قەنت - شېكەر (كىلوگرام)	چاي (كىلوگرام)	قوي گۈڭى (كىلوگرام)	پاختا - رەخت (مېتىر)	قەنت - شېكەر (كىلوگرام)	چاي (كىلوگرام)	قوي گۈڭى (كىلوگرام)
بۇغداي (50 كىلوگرام)	2.5	1.14	2.22	5.7	21.82	14.04	7.6	5.65	11.27	111.08	8.42	3.33
كۆممىقوناق (50 كىلوگرام)	1.88	0.86	1.67	4.29	13.85	8.92	4.83	3.6	7.25	7.13	5.41	2.14
زىغىر (50 كىلوگرام)	3.13	1.43	2.78	7.14	42.55	27.37	14.81	11.01	19.83	31.42	23.86	9.43
قوي يۇڭى (100 كىلوگرام)	25	11.43	22.22	57.14	286.36	184.21	99.68	74.12	158.9	156.25	118.67	46.86
قوي تېرىسى (100 پارچە)	50	22.86	44.44	114.28	636.36	409.36	221.52	164.71	159.32	1041.67	791.14	321.5
پاختا (50 كىلوگرام)	29.38	13.43	26.11	67.14	150.34	96.71	52.33	38.91	112.03	110.16	83.66	33.05

§ 2 . مال باھاسىنى باشقۇرۇش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ۋە 50 - يىللارنىڭ بېشىدا خۇسۇسىي سودىگەرلەر مال باھاسىنى تىزگىنلەيتتى، سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ باھاسى بەك يۇقىرى ئىدى. بىر قىسىم يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسى مۇقىم ئەمەس ئىدى.

50 - يىللارنىڭ بېشىدا، خەلق ھۆكۈمىتى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودىنىڭ مەبلەغ جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكىگە تايىنىپ، مۇژاپىق باھادا سېتىۋېلىپ، سېتىپ، رەخت، ئاشلىق قاتارلىق ئاساسلىق تاۋارلارنىڭ بازار باھاسىنى مۇقىملاشتۇردى. 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ھۆكۈمەت خۇسۇسىيلارنىڭ تاۋارلىرىغا دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ماگىزىنلارنىڭ تاختاي باھاسىنى قوللىنىشىنى، چەت - ياقا دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئازراق يۇقىرى قىلىشقا يول قويۇشنى، باھانى ئېنىق يېزىپ كۆرسىتىشنى بەلگىلىدى.

1959 - يىلدىن ئىلگىرى، سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ۋە خەلق تۇرمۇشىغا ئالاقىدار ئاساسلىق تاۋارلارنىڭ باھاسى ۋە غەيرىي تاۋار خاراكتېرىدىكى ھەق ئېلىشنى خەلق ھۆكۈمىتى بىۋاستە باشقۇراتتى، قالغان تاۋارلارنى ھەر قايسى كەسپىي شىركەتلەر باشقۇراتتى.

1960 - يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقى بىلەن، باھا كومىتېتى رەسمىي قۇرۇلۇپ، دۆلەتنىڭ باھا سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇشقا، كارخانىلارنىڭ توپ، پارچە سېتىش باھاسىنى ئىجرا قىلىش ئەھۋالىنى نازارەت قىلىشقا، يەرلىك مەھسۇلات باھاسىنى ۋە مۇلازىمەت ھەققى ئۆلچەملىرىنى تەكشۈرۈپ تەستىقلاش ۋە تەكشۈرۈپ مەلۇم قىلىشقا مەسئۇل بولدى. ئاساسلىق سانائەت - يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسى ۋە ھەق ئېلىش ئۆلچىمىنى باھا كومىتېتى يۇقىرىنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن تەڭشىدى.

1964 - يىل 11 - ئايدا سانائەت بۆيۇملىرىنىڭ قوغداش باھاسى ئىجرا قىلىندى. مۇشۇ بىر تۈردىلا ناھىيە تەۋەسىدە 2 مىليون يۈەندىن ئارتۇق چېقىم قىسقارتىلىپ، ئاممىنىڭ يۈكى يېنىكلىتىلدى.

1966 - يىلدىن باشلاپ، باھا ئاساسەن توڭلىتىلدى.

1982 - يىلدىن باشلاپ، ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، ئۇششاق تاۋارلارنىڭ باھاسى 2 قېتىم قويۇۋېتىلدى. 1 - قېتىمدا 6 تۈر 179 خىل، 2 - قېتىمدا 369 خىل تاۋارنىڭ باھاسى قويۇۋېتىلىپ، بۇ تاۋارلارنىڭ باھاسىنى بەلگىلەش ھوقۇقى كارخانىلارغا چۈشۈرۈپ بېرىلىپ، بازار ئارقىلىق تەڭشەش يولغا قويۇلدى. كارخانىلار باھانى بەلگىلىگەندە، دۆلەتنىڭ باھا سىياسىتىنى ئىجرا قىلىپ، باھا تارماقلىرىنىڭ نازارىتىنى قوبۇل قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، باھا خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى نۇقتۇل ھالدا باشقۇرۇشتىن باشقۇرۇش ۋە مۇلازىمەت قىلىشقا ئۆزگەرتىلىپ، نۇقتىلىق يېڭى مەھسۇلاتلارنىڭ باھاسىنى تەڭشەش، تەكشۈرۈش، تەننەرخىنى تەكشۈرۈش، بازار ئەھۋالىنى تەھلىل قىلىش قاتارلىقلار ياخشى تۇتۇلدى.

1984 - يىلى باھا تەكشۈرۈش پونكىتى قۇرۇلدى، ھەر قايسى تارماقلار باھانى بېكىتىش ۋە تەكشۈرۈشكە ئۇيۇشتۇرۇلدى. باھانى خالىغانچە ئۆستۈرۈشنى ۋە شەكىل ئۆزگەرتىپ ئۆستۈرۈشنى چەكلەش ئۈچۈن، ھەر يىلى يېڭى يىل، «1 - ماي» ئەمگەكچىلەر بايرىمى، دۆلەت بايرىمى، چاغانلاردا تەكشۈرۈش ۋە تەشۋىقات ئېلىپ بېرىلدى. ھەر يىلى 10 — 12 - ئايلاردا ھۆكۈمەت ئادەم تەشكىللەپ باھانى كەڭ كۆلەمدە تەكشۈردى.

مۇلازىمەت كەسىپلىرىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، غەيرىي تاۋار خاراكتېرلىك ھەق ئېلىش ئۆلچىمىنى باھا باشقۇرۇش تارماقلىرى بەلگىلىدى. ساتىراشچىلىق، سۈرەتچىلىك، مېھمانخانا، يېمەكلىك، تىككۈچىلىك قاتارلىقلارنىڭ باھاسى كۆپ قېتىم تەڭشەلدى. 1984 - يىلدىن باشلاپ، داۋالاش ھەققى ۋە كىنو بىلىتىنىڭ باھاسى ئۆستۈرۈلدى.

1985 - يىلى «پىلانلىق ئىگىلىكنى ئاساس قىلىش، بازار ئارقىلىق تەڭشەشنى قوشۇمچە

قىلىش» فاكۇلتېتىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، باھانى دۆلەت بېكىتىشنى ئاساس قىلىش، كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىش - سېتىش باھاسى، سودا - سانائەت كارخانىلىرىنىڭ كېڭەشمە باھاسى، بازار باھاسى قاتارلىق بىر نەچچە خىل شەكىل تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش چارىسى يولغا قويۇلدى، بۇنىڭدا «ئاز باشقۇرۇپ، كۆپ قويۇۋېتىش، ياخشى باشقۇرۇش، جانلىق باشقۇرۇش» پرىنسىپى يولغا قويۇلدى. پىلانلىق تەمىنلىنىدىغان، باھاسىنى دۆلەت بېكىتىدىغان گۇرۇچ، بۇغداي ئۇنى، سۇ يېغى، توك، تۇرۇبا سۇيى، توز، قەنت - شېكەر قاتارلىق تاۋارلارنىڭ باھاسىنى ئۆستۈرۈش، چۈشۈرۈشكە رۇخسەت قىلىنمىدى. دۆلەتنىڭ يېتەكچى باھاسى يولغا قويۇلغان تاۋارلارنىڭ باھاسىنى مۇئەييەن دائىرە ئىچىدە ئۆستۈرۈش، چۈشۈرۈشكە رۇخسەت قىلىندى. بازار ئارقىلىق تەڭشىلىدىغان تاۋارلارنى كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىش - سېتىشقا، ياكى بازار ئەھۋالىغا قاراپ سېتىشقا بولىدىغان بولدى. 1985 - يىل 7 - ئايدا كالا، قوي، چوشقا گۆشلىرىنىڭ باھاسى قويۇۋېتىلىپ، سۈپەت باھا پەرقى تەڭشەلدى. بىر قىسىم تاۋارلارنىڭ باھاسىدا، پەرق نىسبىتىنى تىزگىنلەش ۋە ئەڭ يۇقىرى باھا چېكى بەلگىلەش چارىسى يولغا قويۇلدى.

1990 - يىلدىكى باھا پرىنسىپى دۆلەت بېكىتىدىغان باھا بىلەن يېتەكچى باھانى ئىگىلەپ تۇرۇش، كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىش - سېتىش باھاسىنى ۋە پەرق نىسبىتى تىزگىنلىنىدىغان تاۋار باھاسىنى جانلاندۇرۇش ۋە ياخشى يولغا قويۇش، باھا باشقۇرۇش ۋە باھا تەكشۈرۈش خىزمىتىنى كۈچەيتىشتىن ئىبارەت بولدى.

V باب

ئۆلچەم

§ 1 . ئۆلچەم بىرلىكىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالى

ئۆلچەم ئەسۋابلىرىدىن، ئاساسلىقى، تارازا ۋە چارەك (كۈرە) بار ئىدى. تارازا جىڭ، سەر، مىسقالغا بۆلۈنەتتى، 16 مىسقال بىر سەرگە، 16 سەر بىر جىڭغا، 16 تارازا بىر چارەككە (12 كىلوگرامغا سۇندۇرۇلىدۇ) تەڭ ئىدى.

تارازىنى ياغاچچىلار ياسايتتى. كىچىك تارازا چوكىسى يۇلغۇندىن، چوڭ تارازا چوكىسى مېۋىلىك دەرەخ ياغاچلىرىدىن ياسىلىپ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇشكە بىلەن «.» بەلگىسى ئارقىلىق تارازىنىڭ چېكىتى بەلگىلىنەتتى. تارازا تېشى تاشنى يونۇپ ياكى خالتىغا شېغىل قاچىلاپ ياسىلاتتى. كىچىك تارازا سەرگىچە، چوڭ تارازىدا 100 كىلوگرامغىچە ئاشلىقنى تارتقىلى بولاتتى. بۇنداق تارازا يېزىلاردا كەڭ قوللىنىلاتتى، توغرىلىق دەرىجىسى تۆۋەن ئىدى.

چارەك ئاشلىق ئۆلچەيدىغان ئەسۋاب. بۇنىڭ ئىچىدە، گۇرۇچ چارىكى 10 كىلوگراملىق بولۇپ، ئادەتتىكى ئاشلىق چارىكىدىن كىچىك ئىدى.

جۇۋازچى ياغنى دۇمباق بىلەن ئۆلچەيتتى. دۇمباق كاۋاك ياغاچتىن ياسىلىپ، بىر تەرىپى تېرە ياكى تاختاي بىلەن توسۇپ قويۇلاتتى. بىر دۇمباق 2 كىلوگرامغا يېقىن كېلەتتى.

بۇغداي ئۇنى ۋە كۆممىقوناق ئۇنى تارازىدا تارتىلاتتى. 160 تارازا (120 كىلوگرامنى 10 چارەككە سۈندۈرغىلى بولىدۇ) بىر تاغار ھېسابلىناتتى. گۈرۈچ چارەكتىن باشقا، يەنە شالىق بىلەن ئۆلچىنەتتى، بىر چارەك 10 شىڭغا توغرا كېلەتتى.

1944 - يىلدىن كېيىن، يەر بېجى ئۇچۇن ئېلىنغان ئاشلىقتىن بۇغداي دادەن، دەن، كۈرە بىلەن ھېسابلىناتتى. بىر كۈرە 3.5 چارەك (42 كىلوگرام) كېلىدۇ، 2 كۈرە بىر دەن، 2 دەن بىر دادەن بولىدۇ.

يېنىك، قىممەتلىك بۇيۇملار مىسقال تارازا بىلەن تارتىلاتتى، مەسىلەن: زەرگەرلەر ئالتۇننى مىسقال تارازىدا تارتاتتى، دورىگەرلەرمۇ مىسقال تارازا ئىشلىتەتتى، مىسقال تارازا تاكى 80 - يىللارغىچىلا ئىشلىتىلدى. بىر مىسقال 3.33 گرامغا توغرا كېلىدۇ. 10 مىسقال بىر سەر، 10 سەر بىر تارازا بولىدۇ.

گەز رەختلەرنى ئۆلچەشنىڭ بىرلىكى قىلىناتتى (ئادەم بىلىكىنىڭ ئۇزۇنلۇقىغا تەڭ)، 3 گەز تەخمىنەن 2 مېتىر كېلىدۇ. يول مۇساپىسى چالما يېتىم (ئاتقان چالما يېتىپ بارالايدىغان ئارىلىق) بىلەن ئۆلچىنەتتى، تەخمىنەن 100 مېتىر كېلىدۇ. يەنە كىنەم (ئۇن يېتىم ئارىلىق) بىلەنمۇ ھېسابلىناتتى، بۇ، تەخمىنەن 1000 مېتىر كېلىدۇ. 1945 - يىلدىن كېيىن، يەنە تۇرا (مۇساپىنى كۆرسىتىدىغان ھەربىي ئەسلىمە) بىلەن ھېسابلىنىدىغان بولدى، بىر تۇرا 4000 مېتىرغا توغرا كېلىدۇ.

50 - يىللاردىن باشلاپ، خەلقئارا ئۆلچەم سىستېمىسى قوللىنىلىدىغان بولدى، تۇرلۇك نەپىس ئىشلەنگەن ئۆلچەم ئەسۋابلىرى بارا - بارا يەرلىك ئۆلچەم ئەسۋابلىرىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى، زاۋۇتتا ئىشلەپچىقىرىلغان، مېتىر بىرلىك قىلىنغان گەز ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلىدىغان بولدى. ئاشلىق گىر بىلەن تارتىلىدىغان بولۇپ، چارەك تەدرىجىي ئەمەلدىن قالدى. 60 - يىللارغا كەلگەندە، يېزىلاردا ئايرىم ياشانغان كىشىلەردىن باشقا، ھەممەيلەن خەلقئارالىق ئۆلچەمنى ئىشلىتىدىغان بولدى. يەر كۆلىمى مو بىلەن ئۆلچىنىدىغان بولدى. بىر مو 666.7 كۋادرات مېتىرغا توغرا كېلىدۇ.

§ 2 . ئۆلچەم باشقۇرۇش

1950 - يىلدىن ئىلگىرى سودا - سانائەتچىلەر ئۈيۈشمىسى بەزىدە سودىگەرلەرنىڭ تارازا، كۆرىلىرىنى ئارىلاپ تەكشۈرۈپ، كەم چىقسا جەرىمانە قويىاتتى. ئامما سايلىغان ئاقساقاللار بازاردىكى ھەر قايسى كەسىپلەرنى دائىم باشقۇراتتى.

1950 - يىلدىن باشلاپ، خەلق ھۆكۈمىتى باشقۇردى، كېيىن يەنە بازار باشقۇرۇش ھەيئىتى باشقۇردى. 1982 - يىلى ناھىيىلىك ئۆلچەملەشتۈرۈش ئۆلچەم پونكىتى قۇرۇلۇپ، ئۆلچەمنى مەخسۇس باشقۇردى.

1983 - يىلى 155 دانە ئۇستەل تارازىسى، 911 دانە چوكىلىق تارازا تەكشۈرۈپ رېمونت قىلىندى. 1984 - يىلى 237 دانە ئۇستەل تارازىسى، 775 دانە چوكىلىق تارازا تەكشۈرۈپ رېمونت قىلىندى، ھەر قايسى ئورۇنلار ئىشلىتىۋاتقان ئۆلچەم ئەسۋابلىرىنىڭ ئارخىپ كارتىسى تۈرغۇزۇلدى ھەم ئۆلچەملەشتۈرۈش تەشۋىق قىلىندى. 1985 - يىلى 188 دانە ئۇستەل تارازىسى، 991 دانە چوكىلىق تارازا تەكشۈرۈپ رېمونت قىلىندى، لايىقەتسىز ئۆلچەم ئەسۋابلىرىغا 629 يۈەن جەرىمانە قويۇلدى. 1987 - يىلى ناھىيە بويىچە 57 دانە قان بېسىم ئۆلچىگۈچ تەكشۈرۈلۈپ،

55ى لايىقەتلىك بولدى. 1988 - يىلى 277 دانە ئۈستەل تارازىسى، 362 دانە چوكىلىق تارازا، 37 دانە قان بېسىم ئۆلچىگۈچ تەكشۈرۈلۈپ، لايىقەتسىزلىرىگە 640 يۈەن جەرىمانە قويۇلدى.

1989 - يىلى غورۇچۆل يېزىلىق پاختا زاۋۇتىنىڭ بىر تونناللىق بىر گىرىنىڭ زاپچىسى بۇزۇلۇپ قېلىپ، ھەر 100 كىلوگرامدىن 1.5 كىلوگرام كەم چىققان. ئۆلچەم باشقۇرۇش تارماقلىرى ئاگاھلاندۇرغاندىن كېيىنمۇ تۈزەتمىگەنلىكتىن، 500 يۈەن جەرىمانە قويۇلدى ھەم گىر مۇسادىرە قىلىندى. شۇ يىلى ئالاقىدار كارخانا ئورۇنلىرىغا «ئۆلچەملەشتۈرۈش قانۇنى»، «مەھسۇلات سۈپىتى نازارەتچىلىكىنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇش چارىسى»، «بازارلاردىكى تاۋارلارنىڭ سۈپىتىنى نازارەت قىلىش، تەكشۈرۈشنى كۈچەيتىش توغرىسىدىكى يولغا قويۇش چارىسى» دىن 10 نەچچە پارچە تارقىتىپ بېرىلدى ھەم رادىئو، تېلېۋىزىيىدە تەشۋىق قىلىندى.

4 - ئايدا غورۇچۆل يېزىسىنىڭ بازىرىدا ساختا، ناچار تاۋارلارنى كۆيدۈرۈش نەق مەيدان يېغىنى ئېچىلىپ، ئاممىنىڭ ئېچىدە ناھايىتى زور تەسىر قوزغىتىلدى، ئۆلچەملەشتۈرۈشكە بولغان تونۇش چوڭقۇرلاشتۇرۇلدى. شۇ يىلى خىش، ئۈن، چىگىت يېغى، ئۈزۈم ھارىقى، كونسېرۋا، مېۋە شەربىتى، ئاچچىقسۇ، چوكامۇز قاتارلىق 8 خىل مەھسۇلات نازارەت قىلىپ تەكشۈرۈلدى، 21 قېتىم نۇسخا ئېلىپ تەكشۈرۈلدى، 60% ى لايىقەتلىك بولۇپ چىقتى. شۇ يىلى ئۆلچەم قانۇنىغا خىلاپلىق قىلىش دېلوسىدىن 19ى بىر تەرەپ قىلىندى، بۇنىڭ ئېچىدە چوڭراق دېلو 3. لايىقەتسىز ئۆلچەم ئەسۋابىدىن 153 دانىسى مۇسادىرە قىلىنىپ، 2346 يۈەن جەرىمانە قويۇلدى.

VI باب

ئىقتىسادىي تەپتىشلىك

1984 - يىل 4 - ئايدا ئىقتىسادىي تەپتىش ئىدارىسى قۇرۇلدى. شۇ يىلى 11 - ئايدا سۇچىلىق سىستېمىسىدىن مۇستەقىل ھېسابات قىلىدىغان 9 ئورۇن تەپتىش قىلىنىپ، پايدىنى تۈتۈپ قېلىش، باج تاپشۇرماسلىق، قالايمىقان مۇكاپات پۇلى ۋە ماددىي بۇيۇم تارقىتىش، مەخسۇس تىزگىنلىنىدىغان تاۋارلارنى قائىدىگە خىلاپ سېتىۋېلىش، كىچىك خەزىنە قۇرۇش، بۇيرۇپ بېرىلگەن مەبلەغنى چېقىم ئورنىدا ئىشلىتىۋېلىش، پىلان سىرتىدا ئاساسىي قۇرۇلۇش قىلىش قاتارلىقلارغا ياتىدىغان 416 مىڭ يۈەن مەبلەغ تەكشۈرۈپ تېپىلدى ھەم مۇناسىپ بىر تەرەپ قىلىندى.

1985 - يىلى 56 ئورۇن ئۆز - ئۆزىنى تەكشۈرۈشكە، 62 ئورۇن بىر - بىرىنى تەكشۈرۈشكە تەشكىللىنىپ، ئىنتىزامغا خىلاپ ئىشلىتىلگەن 73 مىڭ يۈەن تەكشۈرۈپ تېپىلدى. ئىقتىسادىي تەپتىش ئىدارىسى 16 نۇقتىلىق ئورۇندا تەپتىشلىك قىلىپ، ئىنتىزامغا خىلاپ ئىشلىتىلگەن 663 مىڭ 300 يۈەننى تەكشۈرۈپ تاپتى، بۇ، باج ئوغرىلاش - باج يوشۇرۇش، تەننەرخ خىراجىتىنى قالايمىقان قىسىش، قالايمىقان سېلىق سېلىش، پىلان سىرتىدا ئاساسىي قۇرۇلۇش قىلىش، خام چوت ئېچىدىكى مەبلەغنى خام چوت سىرتىغا ئاغدۇرۇش، ھايىنغا سېتىۋېلىش - سېتىش، بۇيرۇپ بېرىلگەن مەبلەغنى چېقىم ئورنىدا ئىشلىتىۋېلىش، مەخسۇس تىزگىنلىنىدىغان

تاۋارلارنى قائىدىگە خىلاپ سېتىۋېلىش، تۇراقلىق مۇلۈك بىلەن ماددىي ئەشيا ھېسابقا توغرا كەلمەسلىك، ئومۇمىيلىك پۇلىنى ئىشلىتىۋېلىش قاتارلىق تۈرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

1986 - يىلى 41 ئورۇن تەپتىش قىلىنىپ، ئىنتىزامغا خىلاپ ئىشلىتىلگەن 1 مىليون 791 مىڭ 300 يۈەن، ھېسابتىكى خاتالىق 439 مىڭ 800 يۈەن تەكشۈرۈپ تېپىلدى ھەم مۇناسىپ بىر تەرەپ قىلىندى.

1987 - يىلى 16 مىليون 377 مىڭ يۈەن تەپتىش قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە ئىنتىزامغا خىلاپ ئىشلىتىلگىنى 346 مىڭ 400 يۈەن. ئىنتىزامغا خىلاپ ئىشلىتىلگەن سومما ئىچىدە دۆلەتكە تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك ھەر خىل كىرىمدىن تۇتۇپ قېلىنغىنى 76 مىڭ 100 يۈەن، قالايمىقان قىسۋېلىنغان، قالايمىقان چېچىلغان تەننەرخ خىراجىتى 215 مىڭ 100 يۈەن، يوشۇرۇلغان باج 2700 يۈەن، ئىگىلىۋېلىنغان، ئىشلىتىۋېلىنغان مەبلەغ 43 مىڭ 100 يۈەن، مېھمان چاقىرىپ، سوۋغا بېرىشكە، قالايمىقان پۇل ۋە ماددىي نەرسە تارقىتىشقا ۋە باشقا ئىشلارغا ئىشلىتىلگىنى 9400 يۈەن. شۇ يىلى مەمۇرىي، كەسپىي ئورۇندىن 12 سىدە 10 مىليون 552 مىڭ يۈەن پۇل تەپتىش قىلىنىپ، ئىنتىزامغا خىلاپ ئىشلىتىلگەن 2814 يۈەن تەكشۈرۈپ تېپىلدى.

1988 - يىلى 84 مىليون 536 مىڭ 100 يۈەن تەپتىش قىلىنىپ، ئىنتىزامغا خىلاپ ئىشلىتىلگەن 236 مىڭ 500 يۈەن پۇل تەكشۈرۈپ تېپىلدى. ئىنتىزامغا خىلاپ ئىشلىتىلگەن سومما ئىچىدە، تۇتۇپ قېلىنغان دۆلەت كىرىمى 32 مىڭ 700 يۈەن، قالايمىقان قىسۋېلىنغان، قالايمىقان چېچىلغان تەننەرخ خىراجىتى 61 مىڭ يۈەن، ئىگىلىۋالغان، ئىشلىتىۋالغان مەخسۇس مەبلەغ 39 مىڭ 100يۈەن. يەنە خام چوت ئىچىدىكى مەبلەغنى خام چوت سىرتىغا ئاغدۇرىۋېلىش، مېھمان كۈتۈپ يەپ - ئىچىش، تىزگىنلەشكە خىلاپلىق قىلىپ، ماددىي نەرسىلەرنى سېتىۋېلىش قاتارلىق ئىشلارمۇ بار. شۇ يىلى 19 مەمۇرىي، كەسپىي ئورۇن تەپتىش قىلىندى، بۇ ئومۇمىي سانىنىڭ 41%نى ئىگىلىدى.

1989 - يىلى 30 ئورۇندا 11 مىليون 891 مىڭ 600 يۈەن تەپتىش قىلىنىپ، ئىنتىزامغا خىلاپ ئىشلىتىلگەن 78 مىڭ 800 يۈەن پۇل تەكشۈرۈپ تېپىلدى.

1990 - يىلى 71 ئورۇندا 46 مىليون 140 مىڭ يۈەن تەپتىش قىلىنىپ، ئىنتىزامغا خىلاپ ئىشلىتىلگەن 133 مىڭ يۈەن تەكشۈرۈپ تېپىلدى.

ئون بەشىنچى قىسىم

پارتىيە: ئاممىۋى تەشكىلاتلار

ئون بەشىنچى قىسىم

پارتىيە، ئاممىۋى تەشكىلاتلار

I باب

جۇڭگو گومىنداڭنىڭ ئاۋات ناھىيىلىك يەرلىك تەشكىلاتى

مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) 7 - ئايدا گومىنداڭ ئاقسۇ ناھىيىلىك پىرقىسىنىڭ شۇجىجاڭى ۋاڭ يۆدۈڭنىڭ ئىمزا قويۇشى بىلەن تۇردى ئايۇپ ئاۋات ناھىيىسىگە يەرلىك تەشكىلات قۇرۇشقا ئەۋەتىلدى. تۇردى ئايۇپ ناھىيىگە كەلگەندىن كېيىن، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت، ساقچى ئىدارىسى، باج ئىدارىسى، ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ۋە بازارلىق باشلانغۇچ مەكتەپ قاتارلىق ئورۇنلاردا گومىنداڭ پارتىيىسىگە تۇنجى تۇركۈمدە 45 ئەزا قوبۇل قىلدى. رايونلۇق شۆبە پىرقىدىن 5ى قۇرۇلدى، ئاۋات ناھىيىلىك رايونلۇق پىرقە تەشكىل قىلىندى. ئۇ ئاقسۇ ناھىيىلىك پىرقىگە قارىدى.

مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) 12 - ئايدا ئاۋات ناھىيىلىك رايونلۇق پىرقە ئاقسۇ ناھىيىلىك پىرقىدىن ئايرىپ چىقىلىپ، ئاۋات ناھىيىلىك پىرقە رەسمىي قۇرۇلدى. شىنجاڭ ئۆلكىلىك پىرقە سايىت سابىتنى ئاۋات ناھىيىلىك پىرقىنىڭ شۇجىجاڭلىقىغا تەيىنلىدى. سايىت سابىت شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 28 - كۈنى قەسەم بېرىپ ۋەزىپىگە ئولتۇردى.

ناھىيىلىك پىرقىدە كاتىبات ئىشخانىسى، تەشكىلات - تەربىيىلەش بۆلۈمچىسى، تەشۋىقات بۆلۈمچىسى، خوجىلىق ئىشلىرى بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى. ناھىيىلىك پىرقە قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن يېزا باشلانغۇچ مەكتەپلىرىدە پارتىيىگە ئەزا قوبۇل قىلىندى، كېيىن دىنىي ساھەدىكى يۇقىرى قاتلام زاتلار، باۋجاڭ، جياجاڭ، شاڭيۇ، بايلاردىنمۇ پارتىيىگە ئەزا قوبۇل قىلىندى. مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) 6 - ئايغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە گومىنداڭ ئەزاسىدىن 336 سى بار بولدى، ناھىيىلىك پىرقە قارمىقىدا 5 رايونلۇق پىرقە، 12 رايونلۇق شۆبە پىرقە، 28 پىرقە گۇرۇپپىسى بار بولدى.

مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) 8 - ئايدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك پىرقىنىڭ يولىورۇقىغا

ئاساسەن گومىنداڭ ئاۋات ناھىيىلىك پارتىيە ئەزالىرى قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايدا ناھىيىلىك ئىجرائىيە كومىتېتى ۋە رېۋىزىيە كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى، ئىجرائىيە كومىتېتى 7 كىشىدىن، رېۋىزىيە كومىتېتى 3 كىشىدىن تەركىب تاپتى. كېيىن خىزمەت ئېھتىياجى بىلەن ناھىيىلىك پىرقىدە پىلان كومىتېتى، ئايالالار كومىتېتى، ياشلار ھەربىكتى كومىتېتى قۇرۇلدى.

1949 - يىلى ئاۋات ناھىيىسىدە گومىنداڭ ئەزاسىدىن 720 سى بار بولدى. ئۇلار يېزا - بازارلارنىڭ ھەممىلا يېرىگە تارقالغان.

ناھىيىلىك پىرقىنىڭ ئاساسلىق پائالىيىتى ئۇچ مەسلەكنى تەشۋىق قىلىش، پارتىيىگە ئەزا قوبۇل قىلىش، تۈرلۈك ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرنى (ئوقۇتۇش، گۈزەل سەنئەت، ھۈنەر كەسپىلەرمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) نازارەت قىلىشتىن ئىبارەت بولدى. ھەر دۈيشەنبە كۈنى ئەتتىگەندە پىرقە ئەزالىرى «زۇڭلىنى خاتىرىلەش كۈنى» پائالىيىتى ئۆتكۈزۈپ، سۈن جۇڭشەننىڭ ۋەسىيەتنامىسىنى ئوقۇدى.

گومىنداڭ ئاۋات ناھىيىلىك پىرقىسىنىڭ شۇجىجاڭلىرى

جەدۋەل: 15 — 1

ئىسىم - فامىلىسى	مىللىتى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى (يىل، ئاي)
سايىت سابىت	ئۇيغۇر	1944.2 — 1944.10
باۋۇدۇن	ئۇيغۇر	1944.10 — 1945.2
قاسىمبەگ (خەنزۇچە ئىسمى ماشىنمۇ)	ئۇيغۇر	1945.2 — 1945.8
ئابدۇل لېتىپ	ئۇيغۇر	1945.8 — 1946.3
بەكرى تۆمۈر	ئۇيغۇر	1946.3 — 1948.5
ئابدۇراخمان موللاجى	ئۇيغۇر	1948.5 — 1949.9

II باب

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئاۋات ناھىيىلىك يەرلىك تەشكىلاتى

§1. تەشكىلىي قۇرۇلۇشى

1949 - يىل 9 - ئايدا شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولۇشتىن ئىلگىرى، ئاۋات ناھىيىسىدە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزاسى ۋە تەشكىلاتى يوق ئىدى.

1950 - يىل 3 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ج ك پ ئاقسۇ ۋىلايەتلىك كومىتېتى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 2 - جۇن 5 - شىسى ۋە مىللىي ئارمىيىدىن لى يۈتيەن، گو ئەيجاڭ، ۋاڭ زىمىڭ قاتارلىق 3 كومپارتىيە ئەزاسى ۋە ئابدۇراخمان سابىروفلاردىن خىزمەت ئەترىتى تەشكىللەپ، ئاۋات ناھىيىسىگە پارتىيە تەشكىلاتى ۋە ھاكىمىيەت قۇرۇشقا ئەۋەتتى. 3 - ئاينىڭ

6 - كۈنى ئۇلار ئاۋات ناھىيىسىگە بېرىپلا، ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك كومىتېتىنى قۇردى، لى يۈتيەن شۇجى بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ناھىيە دەرىجىلىك ئورگانلارنىڭ تۈنجى پارتىيە ياچېيكىسى قۇرۇلدى، لى يۈتيەن ياچېيكا شۇجىسى بولدى. شۇ يىلى 4 - ئايدىن كېيىن يۇقىرى دەرىجىلىك ئورۇنلار يەنە 2 - جۈننىڭ تەلىم - تەربىيە تۈەنىدىن ۋە 5 - شىدىن 6 كادىرنى ئاۋات ناھىيىسىگە خىزمەتكە ئەۋەتتى، بۈنىڭ ئىچىدە چى جىنزېي، ساۋشۇرۇڭ، لى گېنۋاڭلار كومپارتىيە ئەزاسى ئىدى. 10 - ئايدا يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقى ئەزالىرىدىن ۋېي جىشياۋ، سۈن زېڭجېيلار كاندىدات كومپارتىيە ئەزالىقىغا قوبۇل قىلىندى. يىل ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە 9 كومپارتىيە ئەزاسى بار بولدى. شۇ يىلى رايونلۇق كومىتېتتىن 3ى قۇرۇلدى، كومىتېتلارغا لى گېنۋاڭ، چى جىنزېي، ساۋشۇرۇڭلار شۇجى بولدى.

1951 - يىل 3 - ئايدا ھاكىم ئابدۇراخمان سابىروف پارتىيىگە قوبۇل قىلىنىپ، ئاۋات ناھىيىسى بويىچە تۈنجى ئاز سانلىق مىللەت كومپارتىيە ئەزاسى بولۇپ قالدى. شۇ يىلى 6 - ئايدا ج ك پ ئاقسۇ ۋىلايەتلىك كومىتېتى ئابدۇراخمان سابىروفنى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ ئەزالىقىغا تولۇقلاشنى قارار قىلدى.

1952 - يىل 9 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم 2 - رايوندا يەر ئىسلاھاتى خىزمىتى ئېلىپ بېرىش جەريانىدا تاللاش، تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇش ئارقىلىق 10 - ئاينىڭ ئاخىرىدا بەكرى سىدىق، مۇھەممەت ئىسمائىل، رېشىت تۇردى، يۈنۇس يۈسۈپ، ئىبراھىم ھاشىم ۋە سەيدىخان قاتارلىق تۈنجى تۈركۈمدىكى ئۇيغۇر دېھقانلىرىنى پارتىيىگە قوبۇل قىلىپ، تۈنجى يېزا پارتىيە ياچېيكىسىنى قۇردى، رايونلۇق كومىتېتنىڭ شۇجىسى چى جىنزې قوشۇمچە ياچېيكا شۇجىسى بولدى.

1952 - يىل 9 - ئايدىن 1953 - يىل 6 - ئايغىچە ناھىيە بويىچە يەر ئىسلاھاتى خىزمىتىگە بىرلەشتۈرۈلۈپ، پارتىيە قۇرۇشنىڭ ئاكتىپ، ئېھتىياتچان بولۇشتىن ئىبارەت فاڭجېنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، 45 مۇنەۋۋەر ئاكتىپ پارتىيىگە قوبۇل قىلىندى، بۈنىڭ ئىچىدە يەر ئىسلاھاتى خىزمەت ئەترىتىدىكى خادىم 22، دېھقان ئاكتىپ 13. يېزا پارتىيە ياچېيكىسىدىن 7 سى قۇرۇلدى. 1953 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە ناھىيە بويىچە 93 پارتىيە ئەزاسى بار بولدى، بۈنىڭ ئىچىدە خەنزۇ پارتىيە ئەزاسى 31، ئاز سانلىق مىللەت پارتىيە ئەزاسى 62، ئاساسىي قاتلام پارتكومى 3، پارتىيە ياچېيكىسى 15.

1953 — 1956 - يىلغىچە قول سانائەت ۋە كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش جەريانىدا، بازار - يېزىلاردىكى زور بىر تۈركۈم مۇنەۋۋەرلەر پارتىيىگە قوبۇل قىلىندى. 1956 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە پارتىيە ئەزاسى 529غا يەتتى. بۈنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت پارتىيە ئەزاسى 485. مەمۇرىي رايونلارنىڭ تەڭشىلىشىگە ئەگىشىپ، ئاساسىي قاتلام پارتكومى 4كە، پارتىيە ياچېيكىسى 29غا كۆپەيتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ناھىيىلىك پارتكومنىڭ رەھبەرلىك بەنزىسىمۇ تولۇقلاندى ۋە تەڭشەلدى. 1955 - يىل 10 - ئايدا لى يۈتيەن يۆتكىلىپ كەتتى، جاڭ سۈنشى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىلىقىنى ئۈتكۈزۈۋالدى.

1957 -، 1958 - يىللىرى پارتىيە تەشكىلاتلىرى ئىستىل تۈزىتىش، ئوڭچىلارغا قارشى تۇرۇش، خەلق گۇڭشىسى قۇرۇش ھەرىكىتى جەريانىدا تەرەققىي قىلىپ زورايدى، ناھىيە بويىچە پارتىيە ئەزاسى 874كە يەتتى، بۈنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت پارتىيە ئەزاسى 818. ئاساسىي قاتلام پارتكومىدىن 6 سى، باش ياچېيكىدىن 59ى بار بولدى. ناھىيە دەرىجىلىك ئىدارە،

ئورگان، كارخانا، مەكتەپلەرنىڭ ھەممىسىدە پارتىيە ياچەيكىسى قۇرۇلدى. يېزا باشقۇرۇش رايونلىرىدا باش ياچەيكا ياكى ياچەيكا قۇرۇلدى.

1964 ـ 1965 ـ يىللىرى بازار ـ يېزىلاردىكى سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى جەريانىدا، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «يېڭى پارتىيە ئەزالىرىنىڭ پائال، كۆپرەك، ئېھتىياتچانلىق بىلەن قوبۇل قىلىش» تىن ئىبارەت يولىيورۇقىغا ئاساسەن، ناھىيە بويىچە پارتىيە ئەزاسى 2053كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت پارتىيە ئەزاسى 1903. ناھىيە بويىچە ئاساسىي قاتلام پارتكومىدىن 7 سى، باش ياچەيكىدىن 29ى، ياچەيكىدىن 128سى بار بولدى.

1950 — 1966 ـ يىلغىچە ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ رەھبەرلىك ئاپپاراتى كۆپ قېتىم تەڭشەلدى، ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ شۇجىسى 5 قېتىم ئالماشتى. 1956 — 1962 ـ يىلغىچە 3 قېتىم پارتىيە ئەزالىرى ۋەكىللىرى يىغىنى ئېچىلدى. 1 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتتىن باشلاپ ناھىيىلىك دائىمىي كومىتېت تەسىس قىلىندى. 1960 ـ يىل 1 ـ ئايدا ناھىيىلىك پارتكومدا شۇجىچۇ تەسىس قىلىندى، 1966 ـ يىل 6 ـ ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

1966 ـ يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلىنىپ، پارتىيىنىڭ ھەر دەرىجىلىك تەشكىلاتلىرى پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالدى. 1970 ـ يىل 1 ـ ئايدا يۇقىرى 6 كىشىدىن تەركىب تاپقان ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ يادرو گۇرۇپپىسىنى قۇرۇشنى تەستىقلىدى، بۇ گۇرۇپپا ناھىيىنىڭ پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش، پارتىيە قۇرۇش خىزمىتىگە رىياسەتچىلىك قىلدى، پارتىيە ئەزالىرىنى قايتىدىن تىزىملاپ، پارتىيە تەشكىلاتىنىڭ پائالىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى ھەمدە 229 كىشىنى پارتىيىگە قوبۇل قىلدى. 1971 ـ يىل 1 ـ ئايدا ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك 4 ـ قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايدا 4 ـ نۆۋەتلىك كومىتېت سايلاپ چىقىلدى، ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ پارتىيە يادرو گۇرۇپپىسى شۇنىڭغا ئەگىشىپ ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. شۇ يىلى ناھىيە بويىچە ئاساسىي قاتلام پارتكومدىن 7 سى، باش ياچەيكىدىن 29ى، ياچەيكىدىن 141 ى بار بولدى. پارتىيە ئەزاسى 2216گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت پارتىيە ئەزاسى 2072. 1976 ـ يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئاياغلاشقاندا، ناھىيە بويىچە ئاساسىي قاتلام پارتكومىدىن 8ى، باش ياچەيكىدىن 36سى، ياچەيكىدىن 179ى بار بولدى. پارتىيە ئەزاسى 3086گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت بولغان پارتىيە ئەزاسى 2839.

1978 ـ يىلى پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى ئىدىيىۋى، سىياسىي، تەشكىلىي جەھەتتە قالايمىقانچىلىقلارنى ئوڭشىدى، بۇنىڭ بىلەن پارتىيە قۇرۇش خىزمىتى يېڭى دەۋرگە قەدەم قويدى. پارتىيىگە ئەزا قوبۇل قىلىشنىڭ مۇھىم نۇقتىسى ھەر ساھە، ھەر كەسىپتىكى بىر قەدەر يۇقىرى سىياسىي ساپاغا ۋە كەسىپي ئىقتىدارغا ئىگە، ئىشلەپچىقىرىش، خىزمەت جەھەتتىكى كەسىپي تايانچلارغا قارىتىلدى. ھەمدە پارتىيىگە زىيالىيلاردىن ئەزا قوبۇل قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىلدى. 1978 ـ يىلى ناھىيە بويىچە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىغا ۋە ئۇنىڭدىن يۇقىرى مەلۇماتقا ئىگە پارتىيە ئەزاسىدىن ئاران 142 سى بار بولۇپ، بۇلار ناھىيە بويىچە پارتىيە ئەزالىرىنىڭ 3.4% نى ئىگىلىگەنىدى، 1987 ـ يىلى 832 گە يېتىپ، پارتىيە ئەزالىرىنىڭ 19.8% نى ئىگىلىدى؛ 10 يىل جەريانىدا تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىغا ۋە ئۇنىڭدىن يۇقىرى مەلۇماتقا ئىگە پارتىيە ئەزاسى 4.86 ھەسسە كۆپەيىپ، ناھىيىدىكى پارتىيە ئەزالىرى ئىچىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى 15.5 پىرسەنت پوئىنتى ئۆرلىدى.

1980 - يىلى 5 - قۇرۇلتاي ئېچىلىپ، ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك 5 - نۆۋەتلىك كومىتېتى، 1985 - يىلى 6 - قۇرۇلتاي ئېچىلىپ، ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك 6 - نۆۋەتلىك كومىتېتى، 1989 - يىلى 7 - قۇرۇلتاي ئېچىلىپ، ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى.

1979 - يىل 12 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1986 - يىل 6 - ئايدا ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ خىزمەت تارمىقىدىن ئايرىپ چىقىلىپ، ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى دەپ ئاتالدى.

1990 - يىلغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە ئاساسىي قاتلام پارتكومىدىن 13ى، باش ياچېيكىدىن 10ى، ياچېيكىدىن 269ى بار بولدى. ناھىيە بويىچە پارتىيە ئەزاسى 4602گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت پارتىيە ئەزاسى 4115.

ناھىيە بويىچە پارتىيە تەشكىلاتلىرى قۇرۇلۇشىنىڭ قىسمەن يىللاردىكى ئەھۋالى

جەدۋەل: 15 — 2

تۈرلەر / يىللار	پارتىيە تەشكىلاتى						پارتىيە ئەزاسى				
	ئاساسىي قاتلام پارتكوملىرى		پارتىيە باش ياچېيكىسى		پارتىيە ياچېيكىسى		جەمئىي	ئەر	ئايال	خەنزۇ	ئۇيغۇر
	بېزا ئىگىلىكى	ئورگان ۋە باشقا ساھەدىكىسى	بېزا ئىگىلىكى	ئورگان ۋە باشقا ساھەدىكىسى	بېزا ئىگىلىكى	ئورگان ۋە باشقا ساھەدىكىسى					
1950	3					1	9	9		9	
1955	4				18	4	292	270	22	40	252
1960	7		27	1	90	20	1782	1570	212	70	1712
1965	7		27	1	111	20	2053	1832	221	150	1903
1971	7		28	1	125	16	2216	1951	265	144	2072
1975	7	1	1		131	42	2765	2405	360	211	2554
1980	8	1	1		147	61	3476	2934	542	352	3124
1985	10	2		3	134	88	3695	3127	568	355	3340
1990	11	2	2	8	139	130	4602	3906	696	487	4115

§ 2 . ناھىيىلىك پارتكومنىڭ خىزمەت ئاپپاراتى

1951 - يىلى ناھىيىلىك پارتكومدا كاتىبات ئىشخانىسى، تەشكىلات بۆلۈمى، تەشۋىقات بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. 1952 - يىلى بىرلىك سەپ خىزمىتى بۆلۈمى كۆپەيتىلدى. 1953 - يىلى ناھىيىلىك پارتكوم ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى قۇرۇلدى. 1955 - يىلى رېۋىزىيە كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى.

1959 - يىلى يېزا خىزمىتى بۆلۈمى، مالىيە - ئىقتىساد سودا بۆلۈمى كۆپەيتىلدى. 1962 - يىلى ئاپپاراتلار ئىخچاملانغاندا بۇ 2 بۆلۈم ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. شۇ يىلى كاتىبات ئىشخانىسى ئىشخانىغا ئۆزگەرتىلدى، ناھىيىلىك پارتكوم پارتىيە مەكتىپى قۇرۇلدى.

1964 - يىلى يېزا خىزمىتى بۆلۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1967 - يىل 2 - ئايدا ئاممىۋى تەشكىلاتلار تەرىپىدىن ھوقۇق تارتىۋېلىنغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ خىزمەت ئاپپاراتى پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالدى. 1969 - يىل 2 - ئايدا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلۇپ، سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى، ئۇ پارتكومنىڭ خىزمىتىنى باشقۇردى. 1971 - يىلى 4 - قۇرۇلتاي ئېچىلىپ، سايلاپ چىقىلغان ناھىيىلىك پارتكوم خىزمەت ئاپپاراتى تەسىس قىلماي ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت بىلەن بىرلىكتە ئىش بېجىردى.

1973 - يىل 12 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم بىلەن ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ خىزمەت ئاپپاراتلىرى ئايرىم تەسىس قىلىندى. ناھىيىلىك پارتكومنىڭ ئىشخانا، تەشكىلات بۆلۈمى، تەشۋىقات بۆلۈمى، ناھىيىلىك پارتكوم پارتىيە مەكتىپى قاتارلىق خىزمەت ئاپپاراتلىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1978 - يىل 8 - ئايدا بىرلىك سەپ خىزمىتى بۆلۈمى، 1979 - يىل 12 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى (1986 - يىلى ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ خىزمەت ئاپپاراتىدىن ئايرىپ چىقىلدى) ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1981 - يىل 9 - ئايدا ناھىيىگە بېۋاستە قاراشلىق ئورگانلار پارتكومى، 1983 - يىلى مەخپىيەت بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، 1984 - يىل 10 - ئايدا يېزا خىزمىتى بۆلۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، پارتىيە تارىخى - تەزكىرە ئىشخانىسى، ئارخىپخانا، پېشقەدەم كادىرلار خىزمىتى بۆلۈمى تەسىس قىلىندى

§ 3 . پارتىيە قۇرۇلتايلىرى

1 . 1 - قۇرۇلتاي

بۇ قۇرۇلتاي 1956 - يىل 5 - ئاينىڭ 2 - كۈنىدىن 7 - كۈنىگىچە ئۆتكۈزۈلدى، قۇرۇلتايغا 49 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى. 16 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى.

جاڭ سۈنشى ناھىيىلىك پارتكومغا ۋاكالىتەن «1955 - يىللىق يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش مەركەز قىلىنغان تۈرلۈك خىزمەتلەرنى قانات يايدۇرۇش ھەققىدىكى خۇلاسە» دېگەن تېمىدا دوكلات بەردى. قۇرۇلتايدا دېموكراتىيە جارى قىلدۇرۇلدى، تەنقىد ۋە ئۆز - ئۆزىنى تەنقىد قانات يايدۇرۇلدى، 1956 - يىلدىن ئىلگىرىكى تۈرلۈك خىزمەت نەتىجىلىرى مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى. يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش مەسىلىسىدىكى ئوڭچىل كونسېرۋاتىپلىق ئىدىيە تەنقىد قىلىندى، ئالىي يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپىنى ئومۇملاشتۇرۇشنىڭ كونكرېت تەدبىرلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلدى ھەمدە «1956 - يىللىق خىزمەتلەرنىڭ فاڭجېن، ۋەزىپىلىرى ۋە 12 يىللىق پىلان» شۇنداقلا مۇناسىپ قارارلار ماقۇللاندى.

قۇرۇلتايدا 1 - نۆۋەتلىك ناھىيىلىك كومىتېت سايلاپ چىقىلدى، جاڭ سۈنشى، ئابباس سايىت، جاڭ بويىڭ، ئەمەت تۆمۈر، ساۋ شۇرۇڭ، لى گېنۋاڭ قاتارلىق 6 كىشىدىن دائىمىي

كومىتېت تەشكىل قىلىندى. جالاڭ سۇنۇشى شۇجى، ئابباس سايىت مۇئاۋىن شۇجى بولدى.
1956 - يىل 8 - ئايدا جالاڭ سۇنۇشى يۆتكىلىپ كەتتى، يۇقىرى دەرىجىلىك پارتكوم جالاڭ بويىچە 1 - مۇئاۋىن شۇجىلىققا، ئابباس سايىتنى 2 - مۇئاۋىن شۇجىلىققا تەيىنلىدى.
1957 - يىل 9 - ئايدا يۇقىرى دەرىجىلىك پارتكوم لى ژېنچىنى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىلىقىغا تەيىنلىدى.

2 . 2 - قۇرۇلتاي

بۇ قۇرۇلتاي 1958 - يىل 3 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىن 21 - كۈنىگىچە ئۆتكۈزۈلدى. قۇرۇلتايغا 67 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، 31 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى.
قۇرۇلتايدا لى ژېنچىڭ ناھىيىلىك پارتكومغا ژاكالىتەن «1956 - يىلدىن بۇيانقى بىر نەچچە تۈرلۈك مۇھىم خىزمەتلەردىن خۇلاسە ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەت ۋەزىپىلىرى» دېگەن تېمىدا دوكلات بەردى، قۇرۇلتايدا ناھىيىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيەلەشتۈرۈش ھەرىكىتى خۇلاسىلەندى، مۇناسىپ قارارلار ماقۇللاندى.
قۇرۇلتايدا 2 - نۆۋەتلىك ناھىيىلىك كومىتېت سايلاپ چىقىلدى، لى ژېنچىڭ، جالاڭ بويىڭ، ئابباس سايىت، جىن جىدا، لى گېنۋاڭ، ئەخمەت بارات، ساۋ شۇرۇڭ قاتارلىق 7 كىشىدىن دائىمىي كومىتېت تەشكىل قىلىندى، لى ژېنچىڭ ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى، جالاڭ بويىڭ، ئابباس سايىتلار مۇئاۋىن شۇجى بولدى.
1958 - يىل 8 - ئايدا لى ژېنچىڭ ژىلايەتلىك پارتكومغا يۆتكەلدى، يۇقىرى دەرىجىلىك پارتكوم يەن زېمىننى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىلىقىغا تەيىنلىدى. 1960 - يىل 1 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ يولىورۇقىغا ئاساسەن، ناھىيىلىك پارتكومدا شۇجىچۇ تەسىس قىلىندى، يەن زېمىن 1 - شۇجى، جالاڭ بويىڭ، ژالاڭ گۈيتاڭ، كامال ئەمەتلەر شۇجىچۇنىڭ شۇجىسى بولدى.
1960 - يىل 7 - ئايدا يەن زېمىن يۆتكىلىپ كەتتى، يۇقىرى دەرىجىلىك پارتكوم جالاڭ جۇاڭنى 1 - شۇجىلىققا تەيىنلىدى.

3 . 3 - قۇرۇلتاي

بۇ قۇرۇلتاي 1962 - يىل 3 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدىن 25 - كۈنىگىچە ئۆتكۈزۈلدى. قۇرۇلتايغا 116 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى. 29 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى.
جالاڭ بويىڭ ناھىيىلىك پارتكومغا ژاكالىتەن «1958 - يىلدىن بۇيانقى خىزمەتلەردىن خۇلاسە ۋە 1962 - يىللىق خىزمەتلەرنىڭ فاڭجېنى ۋە ۋەزىپىلىرى» دېگەن تېمىدا دوكلات بەردى، قۇرۇلتايدا 2 - قۇرۇلتايدىن بۇيانقى خىزمەتلەر خۇلاسىلەندى. 1962 - يىللىق خىزمەتلەرنىڭ فاڭجېن، ۋەزىپىلىرى مۇزاكىرە قىلىنىپ ماقۇللاندى ھەمدە مۇناسىپ قارارلار ماقۇللاندى.
قۇرۇلتايدا ناھىيىلىك 3 - نۆۋەتلىك كومىتېت سايلاپ چىقىلدى، جالاڭ جۇاڭ، جالاڭ بويىڭ، ئەخمەت بارات، جىن جىدا، لۇ يىڭسەي، ساۋ شۇرۇڭ، لى جېنجۇڭ قاتارلىق 7 كىشىدىن دائىمىي كومىتېت تەشكىل قىلىندى. جالاڭ جۇاڭ 1 - شۇجى، جالاڭ بويىڭ شۇجى بولدى.
1965 - يىل 6 - ئايدا شۇجىچۇ ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، جالاڭ جۇاڭ شۇجى، جالاڭ بويىڭ

مۇئاۋىن شۇجى بولدى. 7 - ئايدا يۇقىرى دەرىجىلىك پارتكوم يەنە ئىسرائىل ئىسمائىل، چېن فۇئەنلەرنى مۇئاۋىن شۇجىلىققا تەيىنلىدى.

4. قۇرۇلتاي

بۇ قۇرۇلتاي 1971 - يىل 1- ئاينىڭ 3 - كۈنىدىن 22 - كۈنىگىچە ئۆتكۈزۈلدى. قۇرۇلتايغا 316 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، 60 ۋەكىل ئالاھىدە تەكلىپ قىلىندى ۋە سىرتتىن قاتناشتى.

قۇرۇلتايدا لىيۇ چۈنتيەن خىزمەت دوكلاتى بەردى، «ئاۋات ناھىيىسىنى ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى بويىچە چوڭ مەكتەپ قىلىپ قۇرۇپ چىقىش» ھەققىدە قارار ماقۇللاندى.

قۇرۇلتايدا ناھىيىلىك 4 - نۆۋەتلىك كومىتېت سايلاپ چىقىلدى، لىيۇ گېنچۈەن، لىيۇ چۈنتيەن (ھەربىي ۋەكىل)، ئابلا سابىر (ھەربىي ۋەكىل)، لى جىلياڭ، مۇھەممەت مامۇت، لۇ شياڭسى، بۇۋنخان مەشۇق قاتارلىق 7 كىشىدىن دائىمىي كومىتېت تەشكىل قىلىندى، لىيۇ گېنچۈەن شۇجى، لىيۇ چۈنتيەن، ئابلا سابىرلار مۇئاۋىن شۇجى بولدى.

1974 - يىل 11 - ئايدا يۇقىرى دەرىجىلىك پارتكوم مامۇت مۇھەممەتنى مۇئاۋىن شۇجىلىققا تەيىنلىدى. 1975 - يىل 4 - ئايدا دۇەن چېڭدۇ مۇئاۋىن شۇجىلىققا تەيىنلەندى. 1975 - يىل 10 - ئايدا لىيۇ گېنچۈەن يۆتكىلىپ كەتتى. 11 - ئايدا يۇقىرى دەرىجىلىك پارتكوم قاھار ئەمەتنى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىلىققا تەيىنلىدى. 1978 - يىل 12 - ئايدا يۇقىرى دەرىجىلىك پارتكوم ژاڭ يۈدېنى مۇئاۋىن شۇجىلىققا تەيىنلىدى.

5. 5 - قۇرۇلتاي

بۇ قۇرۇلتاي 1980 - يىل 6 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدىن 22 - كۈنىگىچە ئۆتكۈزۈلدى، قۇرۇلتايغا 258 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى.

مامۇت مۇھەممەت ناھىيىلىك پارتكومغا ژاكالىتەن «تەجرىبە - ساۋاقلارنى ئەستايىدىل يەكۈنلەپ، تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ قەدىمىنى تېزلىتىش ئۈچۈن كۈرەش قىلايلى» دېگەن تېمىدا خىزمەت دوكلاتى بەردى. قۇرۇلتايدا «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن بۇيانقى، بولۇپمۇ پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيانقى ئەتىجىلەر مۇئەييەنلەشتۇرۇلدى. 4 - نۆۋەتلىك پارتىيە قۇرۇلتىيىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ۋە مۇناسىپ قارارلىرىدىكى لىن بياۋنى كۆككە كۆتۈرۈش، لىيۇ شاۋچىنى تەنقىد قىلىش، 3 - نۆۋەتلىك ناھىيىلىك پارتكومنى تەنقىد قىلىشتىن ئىبارەت خاتالىقلار ئىنكار قىلىندى ھەمدە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دا ئىسمى ئاتالىپ تەنقىد قىلىنغان يولداشلارنىڭ نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

قۇرۇلتايدا «ئاۋات ناھىيىسىنىڭ 1980 — 1985 - يىلغىچە بولغان يېزا ئىگىلىك تەرەققىيات پىلانى» مۇزاكىرە قىلىنىپ ماقۇللاندى، ناھىيە خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىشقا يۆتكەش قارار قىلىندى.

قۇرۇلتايدا ناھىيىلىك 5 - نۆۋەتلىك كومىتېت ۋە ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى، مامۇت مۇھەممەت، ژېي جىشاۋ، ئابلا ھەسەن، لى جىلياڭ، چاڭ لۇشى، مۇھەممەت

يۇنۇس، مۇھەممەت مامۇت، چى جىنزې، موللا قۇربان، بۇۋىخان مەشۇق، مۇھەممەت سايىت قاتارلىق 11 كىشىدىن دائىمىي كومىتېت تەشكىل قىلىندى. مامۇت مۇھەممەت شۇجى، ژېي جىشاۋ، ئابلا ھەسەن، لى جىلياك، چاك لۇشى، مۇھەممەت يۇنۇسلار مۇئاۋىن شۇجى بولدى.

1982 - يىل 5 - ئايدا ژىلايەتلىك پارتكوم دۇمن چېگدونى ناھىيىلىك پارتكومنىك مۇئاۋىن شۇجىلىقىغا يۆتكىدى.

6. قۇرۇلتاي

بۇ قۇرۇلتاي 1985 - يىل 4 - ئاينىك 25 - كۈنىدىن 29 - كۈنگىچە ئۆتكۈزۈلدى. قۇرۇلتايغا قاتنىشىدىغان رەسمىي ۋەكىل 285 ئىدى، ئىمەلىيەتتە 271 ۋەكىل قاتناشتى. 10 ۋەكىل ئالاھىدە تەكلىپ بىلەن قاتناشتى.

مامۇت مۇھەممەت ناھىيىلىك پارتكومغا ۋاكالىتەن خىزمەت دوكلاتى بەردى. ئوسمان توختىنىياز ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىك خىزمىتىدىن دوكلات بەردى.

قۇرۇلتايدا 5 - قېتىملىق پارتىيە قۇرۇلتىيىدىن بۇيانقى خىزمەتلەر خۇلاسىلەندى، ئاۋات ناھىيىسىنىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىك كۆرەش نىشانى، مۇھىم نۇقتىسى، تەدبىرلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلدى ھەمدە مۇناسىپ قارارلار ماقۇللاندى.

قۇرۇلتايدا ناھىيىلىك 6 - نۆۋەتلىك كومىتېت سايلاپ چىقىلدى، مامۇت مۇھەممەت، دۇمن چېگدو، ئابلەت ياقۇپ، ئابلا ھەسەن، ئوسمان توختىنىياز، گو جىئەن، تاك جېنشەن، ئاۋۇت داۋۇت، گەن ژېنيۇمن قاتارلىق 9 كىشىدىن دائىمىي كومىتېت تەشكىل قىلىندى. مامۇت مۇھەممەت شۇجى، دۇمن چېگدو، ئابلەت ياقۇپلار مۇئاۋىن شۇجى بولدى.

قۇرۇلتايدا 10 ھەيئەتتىن تەركىب تاپقان ناھىيىلىك پارتكوم ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى، ئوسمان توختىنىياز شۇجى بولدى.

1986 - يىل 6 - ئايدا ج ك پ ئاقسۇ ژىلايەتلىك پارتكومنىك تەستىقى ئارقىلىق، ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىك رەھبىرىي ئەزالىرى تەڭشەلدى، خې جىمىك شۇجى بولدى ھەمدە ناھىيىلىك پارتكوم ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى.

1986 - يىل 7 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكومنىك مۇئاۋىن شۇجىسى دۇمن چېگدو يۆتكىلىپ كەتتى، ژىلايەتلىك پارتكوم گو جىئەن، گەن ژېنيۇمنلەرنى ناھىيىلىك پارتكومنىك مۇئاۋىن شۇجىلىقىغا تەيىنلىدى. 1987 - يىل 6 - ئايدا ناھىيىلىك 9 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىدا ئابلەت ياقۇپ ھاكىملىققا سايلاندى. شۇنىك بىلەن ئۇ مۇئاۋىن شۇجىلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىمەيدىغان بولدى.

7. قۇرۇلتاي

بۇ قۇرۇلتاي 1989 - يىل 6 - ئاينىك 6 - كۈنىدىن 8 - كۈنگىچە ئۆتكۈزۈلدى. قۇرۇلتايغا قاتنىشىدىغان رەسمىي ۋەكىل 206 ئىدى، ئىمەلىيەتتە 198 ۋەكىل قاتناشتى، 10 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى.

قۇرۇلتايدا گو جىسەن 6 - نۆۋەتلىك ناھىيىلىك پارتكومغا ۋاكالىتەن خىزمەت دوكلاتى بەردى، خي جىمىك 6 - نۆۋەتلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىغا ۋاكالىتەن خىزمەت دوكلاتى بەردى.

قۇرۇلتايدا ناھىيىنىك خەلق ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنىك 7 يىللىق پىلانى مۇھاكىمە قىلىندى، ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىك ئىستراتېگىيىلىك نىشانى، مۇھىم نۇقتىسى ۋە يېتەكچى ئىدىيىسى ئايدىڭلاشتۇرۇلدى.

قۇرۇلتايدا ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك كومىتېت ۋە ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى، لیۇ گولياڭ، گەن ۋېنيۈەن، ئاۋۇت داۋۇت، ئابلەت ياقۇپ، خي جىمىك، رۇك ژاڭجيا، ئۆمەرجان سامساق قاتارلىق 7 كىشىدىن دائىمىي كومىتېت تەشكىل قىلىندى. لیۇ گولياڭ شۇجى، گەن ۋېنيۈەن، ئاۋۇت داۋۇتلار مۇئاۋىن شۇجى بولدى. قۇرۇلتايدا خي جىمىك، مەتنىياز قادىر، تۇرا ھوشۇر، ئىمىن ئاۋۇت، راشىدىن ئەمەت قاتارلىق 5 كىشىدىن ناھىيىلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ دائىمىي كومىتېتى تەشكىل قىلىندى، خي جىمىك شۇجى بولدى.

ناھىيىلىك پارتكومغا شۇجى بولغانلار

جەدۋەل: 15 — 3

ئىسىم - فامىلىسى	يۇرتى	مىللىتى	جىنسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى (يىل، ئاي)
لی يۈتيەن	سەنشى يۈەنباي ناھىيىسى	خەنزۇ	ئەر	1950.3 — 1955.10
جاڭ سۈنشى	سەنشى يىچياڭ ناھىيىسى	خەنزۇ	ئەر	1955.10 — 1956.8
لی ۋېنچياڭ	خېبېي راۋياڭ ناھىيىسى	خەنزۇ	ئەر	1957.9 — 1958.8
يەن زېمىن	شەنشى زىجۇ ناھىيىسى	خەنزۇ	ئەر	1958.8 — 1960.6
جاڭ جۇاڭ	سەنشى ۋېنشۇي ناھىيىسى	خەنزۇ	ئەر	1960.7 — 1966.5
لی گېنچۈەن	سەنشى چىشەن ناھىيىسى	خەنزۇ	ئەر	1971.1 — 1975.11
قاھار ئەمەت	شايار ناھىيىسى	ئۇيغۇر	ئەر	1975.11 — 1980.6
مامۇت مۇھەممەت	ئاۋات ناھىيىسى	ئۇيغۇر	ئەر	1980.6 — 1989.6
لیۇ گولياڭ	خۇەن شيانشيانڭ ناھىيىسى	خەنزۇ	ئەر	1989.6 —

ناھىيىلىك پارتكومغا مۇئاۋىن شۇجى بولغانلار

جەدۋەل: 15 — 4

ئىسىم - فامىلىسى	يۇرتى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى (يىل، ئاي)
جاڭ سۈنشى	سەنشى يىچياڭ ناھىيىسى	1954.9 — 1955.10
ئابباس سايىت	باي ناھىيىسى	1956.5 — 1958.8
جاڭ بويىڭ	شەنشى لەنتيەن ناھىيىسى	1956.8 — 1967.2
ژاڭ گۈيتاڭ	شەندۇڭ لىنيى ناھىيىسى	1960.1 — 1962.4

كامال ئەمەت	ئاۋات ناھىيىسى	1960.1 — 1962.4
ئىسرائىل ئىسمائىل	ئاۋات ناھىيىسى	1965.7 — 1967.2
چېن فۇئەن	خېنەن شىنيالك ناھىيىسى	1965.7 — 1967.2
لىۋ چۈنتيەن	خېبەي	1971.1 — 1973.7
ئابلا ساۋىر	ساۋەن ناھىيىسى	1971.1 — 1973.7
مامۇت مۇھەممەت	ئاۋات ناھىيىسى	1974.11 — 1980.6
دۇەن چېڭدو	جيانگشى يۇڭشىن ناھىيىسى	1975.4 — 1979.2، 1982.5 — 1986.7
ۋالك يۈدې	گەنسۇ ۋۇدۇ ناھىيىسى	1978.12 — 1980.5
ۋېي جىشاۋ	گەنسۇ لىنتاۋ ناھىيىسى	1980.6 — 1984.12
ئابلا ھەسەن	ئاۋات ناھىيىسى	1980.6 — 1981.6
لى جىليالك	شەندۇڭ ۋېنشالك ناھىيىسى	1980.6 — 1985.4
چالك لۇشى	شەنشى فۇپىڭ ناھىيىسى	1980.6 — 1984.4
مۇھەممەت يۈنۇس	ئاۋات ناھىيىسى	1980.6 — 1984.4
ئابلەت ياقۇپ	ئاۋات ناھىيىسى	1985.4 — 1986.6
گو جىئەن	خېنەن لىنرۇ ناھىيىسى	1986.7 — 1989.11
گەن ۋېنيۈەن	سىچۈەن توڭنەن ناھىيىسى	1986.7 —
ئاۋۇت داۋۇت	ئاۋات ناھىيىسى	1989.6 —

4 § . پارتىيە ئەزالىرى تەربىيىسى

50 - يىللاردا پارتىيە تەشكىلاتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، داۋاملىق نەزەرىيە، سىياسەت ئۆگىنىشى ۋە پارتىيىنىڭ تەشكىلىي تۈزۈمۈشى ئارقىلىق، پارتىيە ئەزالىرىغا پارتىيىنىڭ فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى نەمۇنىلىك بىلەن ئىزچىل ئىجرا قىلىپ، پارتىيىنىڭ تۈرلۈك ۋەزىپىلىرىنى ئورۇندىتىش توغرىسىدا تەربىيە بېرىلدى. 1950 — 1953 - يىلغىچە ناھىيىدە ھەر خىل تەلىم - تەربىيە كۇرسلىرى ئېچىلىپ، 287 پارتىيە ئەزاسى ۋە كادىر مەركەزلىك تەربىيىلەندى، 77 پارتىيە ئەزاسى ۋە كادىر ئاپتونوم رايون ۋە ۋىلايەتنىڭ تەربىيىلىشىگە تاللاپ ئەۋەتىلدى.

پارتىيىگە قوبۇل قىلىنىدىغان ئاكتىپلار پارتىيە دەرسى ئۆتۈش، نىشانلىق ھالدا ئايرىم سۆھبەتلىشىش ئارقىلىق تەربىيىلەنگەندىن باشقا، تېخىمۇ مۇھىمى، يېڭا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش قاتارلىق ئەمەلىي خىزمەت جەريانىدا تەربىيىلەندى ۋە چىنىقتۇرۇلدى. كەڭ پارتىيە ئەزالىرى يېزىلاردىكى كونكرېت مىسالالارغا بىرلەشتۈرۈلۈپ، مۇھاكىمە قانات يايدۇرۇلۇپ، سوتسىيالىستىك ئىدىيە تەكلەش جەھەتتىن تەربىيىلەندى. ئايرىم پارتىيە ئەزالىرىنىڭ مەغرۇرلىنىش، ئاساسىي قاتلامدا خىزمەت قىلىشتا خاتىرجەم بولالماسلىق، رەھبەرلىك ئۇسۇلى ئاددىي بولۇش، ئىش بېجىرىشتە ئالدىراقسان بولۇشتەك ئەھۋاللارغا قارىتا

تەنقىد ۋە ئۆز - ئۆزىنى تەنقىد قانات يايدۇرۇلۇپ، ئۇلارنىڭ پارتىيىۋىلىكى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، كەمچىلىكلىرى توغىتىلدى، ئىتتىپاقلىق كۈچەيتىلدى.

1958 - يىلى ناھىيە، رايونلاردا پارتىيە، ئىتتىپاق ئاساسىي قاتلام كادىرلىرىنى تەربىيىلەش كۇرسىدىن 9 قارار ئېچىلىپ، 841 كىشى تەربىيىلەندى. تەربىيىلەش ئارقىلىق پارتىيە ئەزالىرىنىڭ ئىدىيىۋى سەۋىيىسى، سىياسەت قارىشى، خىزمەت ئىقتىدارى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، خىزمەتتە پاسسىپلىق قىلىدىغان، ئاممىنى ئۇرۇپ - تىللايدىغان، قانۇنغا خىلاپلىق قىلىدىغان، ئىنتىزامنى بۇزۇدىغان قىلمىشلار زور دەرىجىدە ئازايدى.

«چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» مەزگىلىدە، پارتىيە ئەزالىرىنىڭ ئىدىيىۋى تونۇشىنى تېز ئۆزگىرىۋاتقان ۋەزىيەتكە يېتىشتۇرۇش ئۈچۈن، پارتىيە ئەزالىرىنى تەربىيىلەشتە، ئاساسلىقى، پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش شەكلى قوللىنىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا دېئالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە ئاتېئىزىم تەربىيىسى ئومۇميۈزلۈك ئېلىپ بېرىلىپ، پارتىيە ئەزالىرىنىڭ ئېڭى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، پارتىيە ئەزالىرى دىنىي ۋە خۇراپىي پائالىيەتلەرگە قاتناشمىدى. غورۇچۆل گۇڭشېسىدا ياۋا چوشقىنى ئۆۋلاشقا بولمايدۇ دېگەن خۇراپىي قاراش بۇزۇپ تاشلىنىپ، 6 پارتىيە ئەزاسىنىڭ باشلامچىلىقىدا 16 ئادەم قاتناشقان ياۋا چوشقا ئۆۋلاش گۇرۇپپىسىدىن 3 ى تەشكىل قىلىنىپ، 146 ياۋا چوشقا ئۆۋلاندى، بۇنىڭ بىلەن ياۋا چوشقىنىڭ زىرائەتلەرگە سالىدىغان زىيىنى ئازايتىلدى.

1960 - يىلى ناھىيە بويىچە يېزىلاردا 33 پارتىيە مەكتىپى قۇرۇلدى، 667 پارتىيە ئەزاسى ۋە ئاكتىپ ئۆگىنىشكە قاتناشتى. ئۆگىنىش جەريانىدا خاتالىق سادىر قىلغان 47 پارتىيە ئەزاسى، 79 كادىر پاش قىلىنىپ ۋە تەشكىلىي جەھەتتىن مۇناسىپ بىر تەرەپ قىلىنىپ، پارتىيە ئەزالىرى تەربىيىلەندى. 1960 — 1963 - يىلغىچە ناھىيە، گۇڭشېدىن ئىبارەت 2 دەرىجىلىك پارتىيە مەكتىپىدە 1307 پارتىيە ئەزاسى تەربىيىلەندى. يەنە پارتىيە ئەزالىرى «يېزا ئاساسىي قاتلام پارتىيە تەشكىلاتلىرى خىزمىتىدە سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلىدىغان نىزام»نى ئۆگىنىشكە ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، پارتىيە تەشكىلاتلىرىنىڭ خىزمەت، ئۆگىنىش ۋە تۇرمۇش تۈزۈملىرى قەدەممۇ قەدەم مۇكەممەللەشتۇرۇلدى، پارتىيىنىڭ تەشكىلىي تۇرمۇش يىغىنلىرىدا پارتىيىنىڭ فاكىجېن، سىياسەتلىرى ئۆگىنىلدى، نۆۋەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش خىزمىتى مۇزاكىرە قىلىندى، ئاممىنىڭ ئىدىيىۋى ھالىتى تەتقىق قىلىندى ھەمدە تەنقىد ۋە ئۆز - ئۆزىنى تەنقىد قانات يايدۇرۇلدى. بەشىنچى گۇڭشېسىنىڭ كادىرلىرىدا ھاراق ئىچىش كەيپىياتى شەكىللىنىپ، گۇڭشې بويىچە ئىشلەپچىقىرىشتىن ئايرىلغان 56 كادىرنىڭ 46 سى دائىم ھاراق ئىچىپ يۇرىدىغان بولۇپ قالغانىدى، تەشكىلىي تۇرمۇش يىغىنىدا تەربىيىلىنىش ئارقىلىق، 37 كىشى ھاراق ئىچمەيدىغان بولدى.

بۇ مەزگىلدە ناھىيە بويىچە رەئىس ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىش گۇرۇپپىسىدىن 58ى تەشكىللەندى، 852 كادىر ئۆگىنىشكە قاتناشتى. بۇ ئومۇمىي كادىرنىڭ %81نى ئىگىلەيدۇ.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، ناھىيە، گۇڭشېدىن ئىبارەت 2 دەرىجىلىك پارتكوم زەربىگە ئۇچرىدى، بۇنىڭ بىلەن پارتىيە ئەزالىرىنى تەربىيىلەش خىزمىتى پالەچ ۋە يېرىم پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالدى.

1970 - يىل 7 - ئايدا ناھىيە بويىچە بازار، يېزىلاردا پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش - پارتىيە قۇرۇش خىزمىتى ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇرۇلدى، گۇڭشېلىق پارتكوملار ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى، ئاساسىي قاتلام پارتىيە تەشكىلاتلىرى پائالىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. بۇ مەزگىلدە

پارتىيە ئەزالىرىنىڭ «ماۋجۇشى سۆزلىرىدىن ئۆزۈندە» ۋە «خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلايلى»، «بەتيوننى خاتىرىلەيمىز»، «يۇگۇنىڭ تاغنى يۆتكىشى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يادلىشى ۋە «خۇسۇسىيلىققا قارشى كۈرەش قىلىش، شيۇجيگجۇيىنى تەنقىد قىلىش» ئاساسىي مەزمۇن قىلىنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە «ئەتتىگەندە يولىورۇق سوراش»، «كەچتە دوكلات قىلىش» تىن ئىبارەت شەكىلۋازلىق ئېغىرلىشىپ كەتتى ھەمدە «دەرھال ئۇنۇم ھاسىل قىلىش»نىڭ ئۇنۇمى ھەددىدىن ئارتۇق تەكىتلەندى ۋە مۇبالىغىلەشتۈرۈۋېتىلدى.

1978 - يىلدىن كېيىن قالايمىقانچىلىق ئوڭشالدى، پارتىيە ئەزالىرى تەربىيىسى بارا - بارا مۇنتىزملاشتى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىنىڭ روھىنى ئۆگىنىش ۋە ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن، ناھىيە، گۈڭشېدىن ئىبارەت 2 دەرىجىلىك پارتكوم پارتىيە ئەزالىرىنى تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىپ، 1106 پارتىيە ئەزاسىنى نۆۋەت بىلەن تەربىيىلىدى، يەنە 38 پارتىيىلىك رەھبىرىي كادىر ئاپتونوم رايونلۇق ۋە ۋىلايەتلىك پارتىيە مەكتەپلىرىدە ئۆگىنىشكە قاتناشتى.

1980 - يىلى ناھىيىلىك پارتكوم بەشئېرىق گۈڭشېسى ئىمامپاشا 1 - چوڭ ئەترىتى پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىسى روزى مۇھەممەتشاھ بىلەن غورۇچۆل گۈڭشېسى 2 - چوڭ ئەترىتىنىڭ پېشقەدەم پادىچىسى سۇلايمان داۋۇتقا ئۇلگىلىك كومپارتىيە ئەزاسى دەپ نام بېرىپ، ئۇلارنى ناھىيە بويىچە پارتىيە ئەزالىرىنىڭ ئۆگىنىش ئۇلگىسى قىلىشنى قارار قىلدى.

پارتىيە 12 - قۇرۇلتىيىدىن كېيىن ناھىيىلىك پارتكوم 8 قارار كۇرس ئېچىپ، چوڭ ئەترەت (لىيەندۇي) ياچېيكىلىرىنىڭ شۇجى، مۇئاۋىن شۇجىلىرى، پارتىيىلىك مەمۇرىي رەھبەرلەر ۋە يېزا، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ كادىرلىرىدىن بولۇپ 836 كىشىنى نۆۋەت بىلەن تەربىيىلىدى. ناھىيە، يېزا، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدىمۇ كۇرس ئېچىلدى، ناھىيە بويىچە 3053 پارتىيە ئەزاسى ئۆگىنىشكە قاتناشتى. بۇنىڭ بىلەن پارتىيە ئەزالىرىنىڭ سىياسىي سەۋىيىسى، ئىدىيىۋى ئېڭى ئۆستى، ئايكۆل يېزىسى 3 - كەنتتىكى پارتىيە ئەزالىرى ھەمدۇللا خېلىل، ئىمىن ئەلا ئەتىيازلىق تېرىلغۇ مەزگىلىدە ئۆز كەنتىدىكى 9 ئائىلىلىك دېھقانغا ھەقسىز 560 كىلوگرام ئورۇق يارەم قىلدى، بەشئېرىق يېزىسى 4 - كەنتتىكى پارتىيە ئەزاسى رۇسۇل ھوشۇر ئەتىياز پەسلىدىكى سۇ سۇغۇلغان مەزگىلدە ئېتىز - ئېرىقلارنى سۇغىرىدىغان چاغدا، سۇنى ئالدى بىلەن باشقىلارغا بېرىپ، ئۆزى كېيىن تۇتۇپ، ئاممىنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولدى.

1985 - يىلدىكى پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش جەريانىدا، ناھىيىلىك پارتكوم پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش بويىچە 7 قارار كۇرس ئاچتى، ھەر قارارلىق كۇرس 15 كۇنلۇك بولۇپ، كۇرسقا ناھىيە دەرىجىلىك پارتىيىلىك كادىردىن 18ى، يېزا (بۆلۈم) دەرىجىلىك پارتىيىلىك كادىردىن 169ى، ئادەتتىكى پارتىيە ئەزاسىدىن 486سى قاتناشتى، يەنە 2 قارار يېزىلاردىكى پارتىيە ئەزالىرى تايانچلىرىنى تەربىيىلەش كۇرسى ئاچتى، كۇرسقا 341 كىشى قاتناشتى. ناھىيىلىك پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمى يەنە «پارتىيە ئەزالىرى ئوقۇشلۇقى» قاتارلىق 7 خىل ئۆگىنىش ماتېرىيالىدىن 1871 نۇسخا سېتىۋېلىپ، ئاساسىي قاتلام پارتىيە تەشكىلاتلىرىغا تارقىتىپ بەردى.

1987 - يىلى ناھىيىلىك پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمى ئاساسىي قاتلام پارتىيە تەشكىلاتلىرىنىڭ پارتىيە ئەزالىرىغا بولغان تەربىيىسىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ئاساسىي قاتلام پارتىيە ياچېيكىلىرىغا 1450 نۇسخا پارتىيە ژۇرنىلى، پارچە پارتىيە دەرسىگە ئائىت 251 ئوقۇشلۇق زاكاز قىلىپ بەردى. 1989 - يىل 11 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم ناھىيىلىك پارتىيە مەكتىپىدە 2 قارار كۇرس ئاچتى، كۇرستا جىياڭ زېمىننىڭ دۆلەت بايرىمىدا قىلغان سۆزى ئۆگىنىلدى. كۇرسقا جەمئىي

259 پارتىيىلىك كادىر قاتناشتى. ئۆگىنىش ئارقىلىق پارتىيە ئەزالىرىنىڭ خىزمەتتىكى پرىنسىپاللىقى كۈچەيدى، ناھىيىلىك پارتكوم 2 قارار يېزا، بازار كادىرلىرىنى تەربىيىلەش كۈرسى ئاچتى، ھەر قارارلىق كۈرسنىڭ ۋاقتى 40 كۈن بولۇپ، كۈرسقا يېزا - بازار كادىرىدىن 82 كىشى قاتناشتى.

1989 - يىلىدىن باشلاپ پارتىيە ئەزالىرىنى تەربىيىلەشتە ئېلېكتىرلەشكەن تەربىيىلەش ۋاسىتىسى قوللىنىلدى، ناھىيىلىك پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمى پارتىيە ئەزالىرىنى تەربىيىلەشكە ئائىت سىنئالغۇ فىلىمىدىن 22 قاپ سېتىۋالدى، بۇنىڭ ئىچىدە پارتىيە ئىستىلى ۋە پارتىيە ئىنتىزامغا دائىر فىلىم 4 قاپ، «ئاۋانگارتلار ناخشىسى»غا دائىر فىلىم 3 قاپ، پارتىيە دەرسىگە ئائىت فىلىم 5 قاپ، باشقا پارتىيە دەرسى ئوقۇشلۇقىغا دائىر فىلىم 10 قاپ. 1990 - يىلى ناھىيە بازىرىدىكى ئىدارە - ئورۇنلار «ئاۋانگارتلار ناخشىسى» ناملىق فىلىمنى 32 مەيدان قويدى، ئۇنى 2700 ئادەم (قېتىم) كۆردى.

§ 5 . ئىنتىزام تەكشۈرۈش

50 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە پارتىيىنىڭ ئىنتىزام تەكشۈرۈش خىزمىتىگە ناھىيىلىك پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمى مەسئۇل بولدى. 1953 - يىلى ناھىيىلىك پارتكومدا ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى تەسىس قىلىندى، ئۇ ئىنتىزام تەكشۈرۈش خىزمىتىنى مەخسۇس باشقۇردى. 1955 - يىلى ئۇ رېۋىزىيە كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى. پارتىيىنىڭ ئىنتىزام تەكشۈرۈش ئاپپاراتى بىر تەرەپتىن پارتىيە ئەزالىرىنى پارتىيە ئىنتىزامى جەھەتتىن تەربىيىلىسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلغان پارتىيە ئەزالىرىنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلدى. 1958 - يىلى خەلقتىن كەلگەن خەت - چەك ۋە ھال - ئەھۋال ئېيتىپ كەلگەنلەردىن 26سى قوبۇل قىلىنىپ بىر تەرەپ قىلىندى. قانۇن - ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلىش دېلوسىدىن 3ى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىندى، 41 پارتىيە ئەزاسىغا پارتىيە ئىنتىزامى جازاسى بېرىلدى. 1959 — 1962 - يىلغىچە 486 ئاساسىي قاتلام كادىرى ھەرخىل خاتالىق ئۆتكۈزۈش تۈپەيلىدىن جازالاندى ۋە سايلامدىن قېلىپ قالدى، بۇ، ئاساسىي قاتلام كادىرلىرىنىڭ 50%ىنى ئىگىلەيدۇ. 1959 - يىلى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ رېۋىزىيە كومىتېتىنىڭ شۇجىلىقىنى قوشۇمچە ئۆتەۋاتقان مۇئاۋىن شۇجىسى ئايكۆل گۇڭشېسى 2 - چوڭ ئەترىتىگە بېرىپ كادىرلارنىڭ قانۇن - ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلىش، كوللېكتىپنىڭ مال - مۇلكىگە خىيانەت قىلىش، كوللېكتىپنىڭ چارۋىسىنى ئۆلتۈرۈشتەك مەسىلىلەرنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىپ، ئاممىنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولدى.

1962 - يىلدىن كېيىن، پارتىيە ئىچىدىكى «سول» ئىدىيىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، سىنپىي كۈرەش ۋە لۇشيەن كۈرىشى ھەددىدىن ئارتۇق تەكىتلىنىپ، خاتالىق ئۆتكۈزگەن ۋە خىزمەتتە كەمچىلىك سادىر قىلغان پارتىيە ئەزالىرى ھەددىدىن ئارتۇق بىر تەرەپ قىلىۋېتىلدى، بېرىلگەن جازا بەك ئېغىر بولۇپ كەتتى. 1963 — 1965 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە 147 پارتىيە ئەزاسى جازالاندى، بۇ، ئالدىنقى 4 يىلدا جازالانغان پارتىيە ئەزاسىدىن 10.5% كۆپ، بۇنىڭ ئىچىدە پارتىيىدىن چىقىرىلغىنى 23، پارتىيە ئىچىدە سىناشقا قالدۇرۇلغىنى 19، پارتىيە ئىچىدىكى ۋەزىپىسى ئېلىپ تاشلانغىنى 25، ئاگاھلاندۇرۇش بېرىلگىنى 80. «سىنپىي مەيدانىنى يوقاتقان» 22 پارتىيە ئەزاسى، خىيانەتچىلىك، ئوغرىلىق قىلغان 54 پارتىيە ئەزاسى، چىرىپ كەتكەن 18 پارتىيە ئەزاسى جازالاندى.

1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، رېۋىزىيە كومىتېتىنىڭ ئاپپاراتى پالەچ هالغا چۈشۈپ قېلىپ، خىزمىتى توختاپ قالدى.

1979 - يىلى ئىنتىزام تەكشۈرۈش خىزمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1980 - يىل 1 - ئايدا ناهىيىلىك پارتكوم ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى قايتىدىن قۇرۇلدى. ناهىيىلىك پارتكوم پارتىيىنىڭ ئىنتىزام تەكشۈرۈش خىزمىتىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ئاساسىي قاتلام پارتكومى، پارتىيە باش ياچېيكىسىنىڭ بىر مۇئاۋىن شۇجىسىنىڭ ئىنتىزام تەكشۈرۈش خىزمىتىنى باشقۇرۇشىنى، هەر بىر ئاساسىي قاتلام پارتكومىدا مەخسۇس ۋەزىپىدىكى بىر ئىنتىزام تەكشۈرۈش كادىرى سەپلەشنى، ياچېيكىلارغا ئىنتىزام تەكشۈرۈش هەيئىتى قويۇشنى قارار قىلدى. شۇنىڭ بىلەن «پۈتۈن پارتىيە بىردەك هەرىكەتكە كېلىش، يۇقىرى - تۆۋەن بىر لىنىيىدە مېڭىش»تىن ئىبارەت ئىنتىزام تەكشۈرۈش ئەندىزىسى دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى. ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى يەنە ناهىيىلىك پارتكوم سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش ئىشخانىسىغا ماسلىشىپ 60 پارتىيە ئەزاسىنىڭ تارىختىن قېچىقالغان دېلوسىنى قايتا تەكشۈردى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاقلانغىنى 5، قىسمەن ئاقلانغىنى 9، تارىخىي مەسىلىسى ئۇستىدە يەكۈن چىقىرىلغىنى 6، ئەسلىدىكى جازا ئەمەلدىن قالدۇرۇلغىنى 11، ئەسلىدىكى جازا ساقلاپ قېلىنغىنى 2، مۇناسىپ ماۋاش تەمىناتى هەل قىلىپ بېرىلگىنى 18.

1982 - يىلدىن ئېتىبارەن، ئىقتىسادىي ساهەدىكى جىنايى هەرىكەتلەرگە زەربە بېرىلىشكە باشلىدى. 1982 — 1984 - يىلغىچە ئىقتىسادىي دېلودىن 16 سى دېلو تۈرغۈزۈلۈپ بىر تەرەپ قىلىندى، بۇ دېلولارغا چېتىشلىق 16 ئادەم ئىچىدە پارتىيە ئەزاسى 6، دېلولار تەكشۈرۈپ ئايانغلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، 3 ئادەم ئەدلىيە ئورگانلىرىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا يوللاپ بېرىلدى. 3 ئادەم پارتىيە ئىچىدە سىناشقا قالدۇرۇلدى. قالغانلىرى پارتىيە ئىنتىزامى ۋە مەمۇرىي ئىنتىزام بويىچە جازالاندى.

1983 - يىلى ناهىيىلىك پارتكومنىڭ بىر تۈتاش رەهبەرلىكىدە ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى هوقۇقىدىن پايدىلىنىپ تېرىلغۇ يەرلەرنى ئىگىلەپ خۇسۇسىي ئۆي سېلىش ۋە ئۆي سېلىش جەريانىدا كوللېكتىپ ۋە ئاممىنىڭ مەنپەئىتىگە دەخلى - تەرۇز يەتكۈزۈشتەك ئىنتىزامغا خىلاپ قىلمىشلارنى نۇقتىلىق تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلدى. شەهەر ئەتراپىدا 19. 25 مو يەرنى ئىگىلەپ، شەخسىي ئۆي سالغان 18 پارتىيىلىك كادىر تەكشۈرۈپ ئېنىقلاندى. تەربىيە بېرىش ئارقىلىق 9. 64 مو تېرىلغۇ يەر قايتۇرغۇزۇلدى. 4320 يۇەن يەر تولۇقلىما هەققى، 415 يۇەن بىناكارلىق ماتېرىيال پۇلى تولۇقلاپ تاپشۇرغۇزۇلدى.

1988 - يىلى ئاۋات ناهىيىسىدىكى كادىرلارنىڭ هوقۇقىدىن پايدىلىنىپ تېرىلغۇ يەرلەرنى ئىگىلىۋالغانلىقى ئاخبارات ۋاستىلىرى تەرىپىدىن ئاشكارىلانغاندىن كېيىن، ناهىيىلىك پارتكوم ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ باشلامچىلىقىدا خىزمەت گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ، بۇ گۇرۇپپىنى يۇقىرقى ئەهۋالنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشقا مەسئۇل قىلىشنى قارار قىلدى. 1988 - يىل 7 - ئاينىڭ 20 - كۈنىگىچە ناهىيە بويىچە 303 كادىر ۋە ئىشچى - خىزمەتچى 3. 1639 مو تېرىلغۇ يەرنى ئىگىلىۋالغان، بۇنىڭ ئىچىدە ناهىيە دەرىجىلىك كادىر بىر، ئىگىلىۋالغان يېرى 3. 1 مو؛ يېزا، بۆلۈم دەرىجىلىك كادىر 25، ئىگىلىۋالغان يېرى 8. 36 مو؛ ئادەتتىكى كادىر 270، ئىگىلىۋالغان يېرى 6. 1463 مو؛ باشقا خادىملار 7، ئىگىلىۋالغان يېرى 36 مو. رەهبىرىي كادىرلار ئىچىدە ئەڭ كۆپ ئىگىلىۋالغىنىنىڭ ئىگىلىگەن يېرى 32. 1 مو، ئەڭ كۆپ هەقسىز ئىشلىتىۋالغان ئەمگەك كۈچى 1110 كۈنۈك. 1989 - يىل 4 -

ئايغا كەلگەندە تولۇقلاپ تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك ھەرخىل خىراجەتتىن 13 مىڭ 273 يۈەن قايتۇرۇۋېلىندى، ئىگىلىۋېلىنغان تېرىلغۇ يەرنىڭ ھەممىسى قايتۇرغۇزۇلدى.

1980 — 1989 - يىل 4 - ئايغىچە ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلغان 51 پارتىيە ئەزاسى بىر تەرەپ قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە مۇئاۋىن يېزا (بۆلۈم) دەرىجىلىك ۋە ئۇنىڭدىن يۇقىرى پارتىيىلىك كادىر 13، پارتىيىدىن چىقىرىلغىنى 13، پارتىيە ئىچىدە سىناشقا قالدۇرۇلغىنى 16، ئېغىر ئاگاھلاندۇرۇش بېرىلگىنى 8، ئاگاھلاندۇرۇش بېرىلگىنى 10.

ناھىيىلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلىش دېلولىرىنى ئەستايىدىل تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، پارتىيە ئىنتىزامى تەربىيىسىگە ئەھمىيەت بېرىپ، پارتىيە نىزامنامىسى ۋە «مىزان»لارنى نۆۋەتلىق ئۆگەندى. 1980 - يىل 5 - ئايدىن 1985 - يىل 4 - ئايغىچە پارتىيە مەكتىپىدە 18 قارار پارتىيە ئەزالىرىنى تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىلىپ، 1892 پارتىيە ئەزاسى (قېتىم) تەربىيىلەندى. تامتوغراق يېزىلىق پارتكوم «مىزان»نى دەرسلىك قىلىپ، 6 قارار كۇرس ئاچتى، بۇنىڭدا 389 پارتىيە ئەزاسى (قېتىم) تەربىيىلەندى، يەنە يېزا بويىچە دىنىي پائالىيەتلەرگە قاتناشقان 56 پارتىيە ئەزاسىغا تەنقىدىي تەربىيە بېرىلدى، بۇنىڭ ئىچىدىكى دىنىي پائالىيەتكە قاتنىششتا چىڭ تۇرۇۋالغان 8 پارتىيە ئەزاسى نەسىھەت بىلەن پارتىيىدىن چىكىندۈرۈلدى.

§ 6 . بىرلىك سەپ خىزمىتى

ناھىيىلىك پارتكومدا بىرلىك سەپ بۆلۈمى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن بىرلىك سەپ خىزمىتىنى ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى ۋە ھاكىم تۇتاتتى. 1950 - يىل 4 - ئايدىن 1953 - يىل 3 - ئايغىچە «ئومۇمىي پروگراممىا»نىڭ روھىغا ئاساسەن، 5 قېتىم ھەر مىللەت - ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى ئېچىلدى. بۇ 5 قېتىملىق يىغىن ۋەكىللىرى ئىچىدە سودا - سانائەت ساھەسى، دىنىي ساھە ۋەكىللىرى ۋە دېموكراتىك زاتلار ۋەكىللىرى بار بولۇپ، ناھىيە خاراكتېرلىك، بىر قەدەر كەڭ دائىرىلىك بىرلىك سەپ قوشۇنى دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى.

ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ۋە يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتى جەريانىدا، ناھىيىلىك پارتكوم پارتىيىنىڭ ئالاقىدار سىياسەتلىرى ۋە ناھىيىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن، كۆپ قېتىم دىنىي زاتلار ۋە دېموكراتىك زاتلار سۆھبەت يىغىنى ئېچىپ، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ۋە يەر ئىسلاھاتىنىڭ زۆرۈرلۈكى ۋە بۇنىڭغا دائىر سىياسەتلەرنى تەشۋىق قىلدى، تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. بەزى ئەندىشىلەرنى تۇغدۇرغان ئەمەلىي خىزمەت جەريانىدا پەرقلەندۈرۈپ مۇئامىلە قىلىش ئاڭچىنىسىنى ئىزچىللاشتۇردى. ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇشتا، ناھىيىدىكى زومىگەر پومېشچىكتىن 53ى، قانۇنسىز پومېشچىكتىن 2 سى كۇرەش قىلىندى. كۇرەش قىلىش دائىرىسى ئومۇمىي پومېشچىكنىڭ 38% نى ئىگىلىدى. 108 ئائىلىلىك پومېشچىكتىن ھېساب ئېلىنىدى، بۇ ئومۇمىي پومېشچىكلارنىڭ 74.4% نى ئىگىلەيدۇ. يەر ئىسلاھاتى داۋامىدا قائىدە سۆزلەش كۇرىشىدە چىڭ تۇرۇلدى، توردىن چۈشۈپ قالغان زومىگەر ۋە قانۇنسىز پومېشچىكتىن 10ى كۇرەش قىلىندى، قالغانلىرىنىڭ يېرى، مال - مۈلۈكلىرىلا تەقسىم قىلىۋېتىلدى ھەمدە ئۇلارغا يالانما دېھقانلارغا ئوخشاش 7.4 مودىن يەر تەقسىم قىلىپ بېرىلدى. بۇ ئۇسۇل ھەققانىي دىنىي زاتلار ۋە دېموكراتىك زاتلارنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولدى. بۇنىڭ بىلەن يەر ئىسلاھاتى

ئوڭۇشلۇق قانات يېيىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى.

1957 - يىلدىن كېيىن، پارتىيە ئىچىدىكى «سول» چىل خاتا ئىدىيىنىڭ تەسىرىدە مىللەت، دىن سىياسىتىگە خىلاپ قىلمىشلار يەنە بىر مەزگىل باش كۆتۈرۈپ چىقتى. 1966 — 1976 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە بىرلىك سەپ خىزمىتى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى.

1978 - يىلدىن كېيىن، ناھىيىلىك پارتكوم بىرلىك سەپ سىياسىتىنى يېڭىۋاشتىن ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. ئىلگىرى سىياسىي كېڭەشكە ئەزا بولغان 13 كىشىنىڭ قېپقالغان مەسلىسى قايتا تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىندى. بۇ، خىزمىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، ماۋاش ۋە تۇرمۇش خىراجىتىنى تولۇقلاپ تارقىتىش، مۇسادىرە قىلىنغان مال - مۈلكىنى قايتۇرۇپ ياكى تۆلەپ بېرىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. گومىنداڭدىن ھەقىقەتكە قايتقان 40 كىشىنىڭ تارىخىي مەسلىسى قايتا تەكشۈرۈپ تۈزىتىلدى، ئۇلارغا «ھەقىقەتكە قايتقانلىق گۇۋاھنامىسى» تارقىتىپ بېرىلدى. ئۇلارنىڭ خىزمەت، تۇرمۇش ۋە بالا - چاقىلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش قاتارلىق مەسىلىلىرى مۇۋاپىق ھەل قىلىندى؛ خاتا بىر تەرەپ قىلىنغان 6 دىنىي زات ئاقلاندى، 79 دىنىي زاتقا تۇرمۇش خىراجىتى بېرىش ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. كوللېكتىپ ئىگىلىۋالغان 20 مەسچىت قايتۇرۇلدى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا چېقىۋېتىلگەن 229 مەسچىت قايتا سېلىندى. 36 دىنىي زات ۋە دېموكراتىك زات ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى ۋە سىياسىي كېڭەشكە ئەزا بولدى. يېزىلىق، ناھىيىلىك، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتايلىرى، سىياسىي كېڭەشلەرگە ئەزا بولغان ۋە ناھىيىلىك، ئاپتونوم رايونلۇق، مەملىكەتلىك ئىسلام دىنىي جەمئىيەتلىرىگە قاتناشقان بىرلىك سەپ ئوبيېكتى 111گە يەتتى.

Ⅲ باب

ئاممىۋى تەشكىلاتلار

§ 1 . مىنگو دەۋرىدىكى ئاممىۋى تەشكىلاتلار

1. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى ئىلگىرى سۈرۈش كومىتېتى (قىسقارتىلىپ يېزا ئىگىلىكىنى ئىلگىرى سۈرۈش كومىتېتى دېيىلىدۇ)

مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) 5 - ئايدا شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، ناھىيىلىك دېھقانلار جەمئىيىتى يېزا ئىگىلىكىنى ئىلگىرى سۈرۈش كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى. 1 - قېتىملىق ئۆزگەرتىش يىغىنىغا 200 نەچچە ۋەكىل قاتناشتى، يىغىندا 29 ھەيئەت سايلاپ چىقىلدى، ھەيئەتلەر ئىچىدىن 9 كىشى دائىمىي ھەيئەتلىككە سايلاندى. مۇلايىمانبەگ كومىتېت باشلىقلىقىغا، نۇردۇنبەگ مۇئاۋىن كومىتېت باشلىقلىقىغا تەينىلەندى.

2. ياشلار ھەرىكىتى كومىتېتى

مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) 8 - ئايدا شىنجاڭ ئۇلكىلىك پىرقىنىڭ بۇيرۇقىغا

بىنائەن ياشلار ھەربكىتى كومىتېتى قۇرۇلدى، ئەخمەت نىياز مۇدىرلىققا، مامۇت ناسىر، شۇ دېڭكېلار مۇئاۋىن مۇدىرلىققا تەيىنلەندى.

3. ئاياللار ھەربكىتى كومىتېتى

گومىنداڭنىڭ ناھىيىلىك پىرقىسى «كەڭ ئاياللارنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش خىزمىتىگە قاتنىشىشى»نى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) 4 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ئاياللار كومىتېتىنى قۇردى. ئىلگىرى - ئاخىر چېن لەنيىڭ، جۇ شيۇجېن، ئالىخان، پاتەم قادىرلار كومىتېت باشلىقى بولدى.

4. ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى

بۇ ئۇيۇشما مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) قۇرۇلدى. توقسۇلۇق قۇربان ئىمىن تۇنجى ئۇيۇشما باشلىقى بولدى، ئۇيۇشما قارىمىقىدا كاتىبات، مالىيە، مەدەنىيەت بۆلۈمچىسى ۋە كۇلۇب تەسىس قىلىندى.

مەزكۇر ئۇيۇشما ئۇيغۇر مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشنى مەقسەت قىلىپ، ئاممىدىن ئېلىنىدىغان ئوندىن بىر باج ۋە «زاكات»نى ئۇيۇشما پائالىيىتى خىراجىتى ۋە ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەر ئۈچۈن چىقىم قىلدى. مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) ناھىيىدىكى 17 باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ 16 سىنى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى باشقۇردى. ئۇيۇشمىنىڭ كوندىلىك پائالىيەتلىرى ئۇيۇشما قارىمىقىدا مەكتەپ، سەنئەت ئۆمىكى قۇرۇش، تەربىيە ۋە تەشۋىقات يۇزىسىدىن ئويۇن قويۇشتىن باشقا يەنە ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مائارىپ بۆلۈمىگە ماسلىشىپ، قىشلىق ئۆگىنىش، ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش ئۆگىنىشىنى ئۇيۇشتۇرۇشتىن ئىبارەت بولدى.

5. سودا - سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسى

بۇ ئۇيۇشمىنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. ئۇيۇشما ئەزالىرىنىڭ كۆپىنچىسى سودا - سانائەت ساھەسىدىكى ھاللىق ئائىلىلەر ئىدى. مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) 5 - ئايدا دائىمىي ئىشلار رەئىسى بولغان توختىنىياز كېسەل بىلەن خىزمىتىدىن ئىستىپا بەردى. ھەيئەتلەر يىغىنى ئېچىلىپ، ھۆكۈمەت سۆلايمانبەگنى رەئىسلىككە كۆرسىتىشنى قارار قىلدى.

6. خەلق ئاممىسىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قۇتقۇزۇش ئارقا سەپ يارەدەم ئۇيۇشمىسىنىڭ ئاۋات شۆبىسى

بۇ شۆبە ئۇيۇشما مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) 12 - ئايدا قۇرۇلدى، ئابدۇۋايىت ئۇيۇشما باشلىقى بولدى. ئۇيۇشما قارىمىقىدا كوندىلىك ئىشلارنى بېجىرىدىغان خوجىلىق

ئىشلىرى، تەشۋىقات، ساقلاش گۇرۇپپىلىرى تەسىس قىلىندى.

7. ناھىيىلىك ياشلارغا ئىلھام بېرىش كوپېراتىپى

بۇ كوپېراتىپقا ئۇچ مەسلەك ياشلار ئىتتىپاقى ئۇرۇمچى ياشلار مۇلازىمەت كوپېراتىپى ئاقسۇ شۇبە كوپېراتىپى رەھبەرلىك قىلدى، كوپېراتىپقا كوپېراتىپ باشلىقى، كاتىپ شۇنىڭدەك مەدەنىيەت، تەشۋىقات، ئاخبارات كادىرلىرى قويۇلدى. ياقۇپ ممجىت كوپېراتىپ باشلىقى بولدى.

كوپېراتىپنىڭ مۇھىم پائالىيەتلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىغا، كوممۇنىزمغا قارشى تەشۋىقات ئېلىپ بېرىش، گومىنداڭنى كۆككە كۆتۈرۈش ھەمدە شۇ جايىنىڭ جەمئىيەت ئەھۋالىنى، خەلق ئەھۋالىنى توپلاپ يۇقىرىغا ئىنكاس قىلىشتىن ئىبارەت بولدى.

§ 2. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى ئاممىۋى تەشكىلاتلار

1. كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى

1) ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتى

1950 - يىل 5 - ئايدا جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقى ئاۋات ناھىيىلىك خىزمەت كومىتېتى (قىسقارتىلىپ ئىتتىپاق خىزمىتى كومىتېتى دېيىلدى) قۇرۇلدى، ناھىيىلىك كومىتېت ۋېي جىشياۋنى ئىتتىپاق خىزمىتى كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىلىقىغا تەينىلىدى.

ئىتتىپاق خىزمىتى كومىتېتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى ۋەزىپىسى ئىتتىپاقنى ئەزا قوبۇل قىلىش، ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرىنى قۇرۇشتىن ئىبارەت بولدى. 1952 — 1954 - يىلغىچە ئاۋات بازىرى ۋە 1 -، 2 -، 3 - رايونلاردا رايونلۇق ئىتتىپاق خىزمىتى كومىتېتى قۇرۇلدى.

1954 - يىل 4 - ئايدا ئاۋات ناھىيىلىك تۇنجى نۆۋەتلىك ئىتتىپاق قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. قۇرۇلتايدا ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى سايلاپ چىقىلدى. ۋېي جىشياۋ شۇجى بولدى.

1955 - يىل 5 - ئايدا ناھىيىلىك 2 - قېتىملىق ئىتتىپاق قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، ۋېي جىشياۋ ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ شۇجىلىقىغا داۋاملىق سايلاندى. 1956 - يىل 3 - ئايدا ۋېي جىشياۋ يۆتكىلىپ كەتتى. ۋاڭ يۈشياڭ ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ شۇجىلىقىغا تەينىلەندى.

1957 - يىل 5 - ئايدا يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقى كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقىغا ئۆزگەرتىلدى. مۇھەممەت مامۇت ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ شۇجىسى بولدى.

1957 - يىلى 3 - قېتىملىق، 1959 - يىلى 4 - قېتىملىق، 1962 - يىلى 5 - قېتىملىق ناھىيىلىك ئىتتىپاق قۇرۇلتىيى ئېچىلدى.

1973 - يىل 3 - ئايدا ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ 6 - قېتىملىق قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايدا مامۇت مۇھەممەت ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ شۇجىسى بولدى.

1980 - يىل 4 - ئايدا ناھىيىلىك 7 - قېتىملىق ئىتتىپاق قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، تۇرەك

ئەرشىدىن ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ شۇجىسى بولدى.

1982 - يىل 12 - ئايدا ناھىيىلىك 8 - قېتىملىق ئىتتىپاق قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. ناھىيىلىك 8 - نۆۋەتلىك ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى سايلاپ چىقىلدى، ئۆمەرجان سامساق ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ شۇجىلىقىغا سايلاندى.

1988 - يىل 8 - ئاينىڭ 20 -، 21 - كۈنلىرى ناھىيىلىك 9 - قېتىملىق ئىتتىپاق قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، ناھىيىلىك 9 - نۆۋەتلىك ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ 19 ئەزاسى ۋە 4 كاندىدات ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى، ئۆمەرجان سامساق ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ شۇجىلىقىغا سايلاندى.

2) ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى

1950 - يىل 5 - ئايدا ناھىيىلىك ئىتتىپاق خىزمىتى كومىتېتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىشنى ئاساسىي قاتلام ئىتتىپاق ئەزالىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىن باشلاپ، ئىتتىپاق تەشكىلاتلىرىنى قۇردى. 1951 - يىل 9 - ئايدىن 1952 - يىل 3 - ئايغىچە ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش كۈرىشى داۋامىدا، يېزىلاردىكى بىر تۈركۈم ياش ئاكتىپلار ئىتتىپاققا قوبۇل قىلىندى، ناھىيىدىكى 13 ئىتتىپاق ئەزاسى كۆپىيىپ 76گە يەتتى، 3 ئىتتىپاق ياچېيكىسى قۇرۇلدى. 1952 - يىل 8 - ئايدا ئەينى ۋاقىتتىكى 2 - رايوندا ئىتتىپاق خىزمىتى كومىتېتى قۇرۇلدى. شۇ يىلى 12 - ئايدا 3 - رايوندا ئىتتىپاق خىزمىتى كومىتېتى قۇرۇلدى. 1953 - يىل 12 - ئايدا 1 - رايوندا ئىتتىپاق خىزمىتى كومىتېتى قۇرۇلدى. 1954 - يىلى رايونلۇق ئىتتىپاق خىزمىتى كومىتېتى رايونلۇق ئىتتىپاق كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى ھەمدە تامتوغراق رايونلۇق ئىتتىپاق كومىتېتى كۆپەيتىپ تەسىس قىلىندى. 1958 - يىل 5 - ئايدا بەشئېرىق ۋە يېڭىئېرىق گۈڭشېلىرى ئاۋات ناھىيىسىگە ئايرىپ بېرىلدى. بۇنىڭ بىلەن بۇ 2 جايدىكى رايونلۇق ئىتتىپاق كومىتېتلىرىمۇ بىللە ئايرىپ بېرىلدى.

1964 - يىلى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق مەيدانى ئىتتىپاق كومىتېتى قۇرۇلدى. 1965 - يىل 8 - ئايدا «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانى ئىتتىپاق كومىتېتى قۇرۇلدى.

1990 - يىلىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە ئىتتىپاق كومىتېتى 13كە، باش ياچېيكا 2 گە، ياچېيكا 247گە، ئىتتىپاق ئەزاسى 3919غا يەتتى.

3) ئاساسلىق خىزمەتلەر

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى يېڭى قۇرۇلغان مەزگىلدە ئىتتىپاق خىزمىتى كومىتېتى پارتكومنىڭ رەھبەرلىكىدە ئىتتىپاق ئەزالىرى ۋە كەڭ ياشلارنى تەشكىللەپ، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى، ئۆز ئارا ھەمكارلىشىش قاتارلىق ھەرىكەتلەرگە قاتناشتۇرۇپ، ياشلارنىڭ ئاكتىپلىقىنى جارى قىلدۇردى.

50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ئىتتىپاق ئەزالىرى كەڭ ياشلارنى يېتەكلەپ، پارتىيىنىڭ چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ، سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش جەريانىدا پائال ئىلگىرىلەپ، ئەزمەتلەردىن بولۇشقا تىرىشىپ، ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئۈچۈن تۆھپە قوشتى.

60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا باشلانغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ھەرىكىتى جەريانىدا، بىر قىسىم ئىتتىپاق ئەزالىرى ئېچىكى قالايمىقانچىلىققا كىرىپ كېتىپ، «ئىنقىلاب ئەزمەتلىرى» گە ئايلاندى. كۆپ قىسىم ئىتتىپاق ئەزالىرى يەنىلا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ 1 - سەپتە چىڭ تۇردى، بولۇپمۇ ئېتىز - ئېرىق، سۇچىلىق قۇرۇلۇشىدا ئۆزلىرىنىڭ مۇھىم رولىنى جارى قىلدۇرۇپ،

ئېتىز - ئېرىق، سۇچىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى.

80 - يىللاردىكى «بەش بولۇش، تۆت گۈزەل، ئۇچنى قىزغىن سۆيۈش» پائالىيىتى جەريانىدا ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتى ئىتتىپاق ئەزالىرى ۋە ياشلارنى تەشكىللەپ، «يېڭى ئۇزۇن سەپەر زەربىدارى بولۇش» پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى. يېزا ياشلىرى ئىلىم - پەن ئۆگىنىشكە، ئىلىم - پەندىن پايدىلىنىشقا ئۈيۇشتۇرۇلدى. ناھىيە بويىچە لېي فېڭدىن ئۆگىنىش گۇرۇپپىسىدىن 172سى، ياخشى ئىش قىلىپ شەپقەت يەتكۈزۈش گۇرۇپپىسىدىن 175ى، ئائىلىلەرنى ھۆددىگە ئېلىپ، تېرىقچىلىققا ياردەم بېرىش مۇلازىمەت گۇرۇپپىسىدىن 71ى بارلىققا كەلدى. بۇ گۇرۇپپىلارغا 6716 ئىتتىپاق ئەزاسى ۋە ياش قاتناشتى. دولان يېزىسىنىڭ 3 - كەنتىدىكى ئىتتىپاق ئەزاسى ئاباس ئاۋۇت ئىلمىي ئۇسۇلدا ئۇرۇق يېتىشتۇرۇشكە تايىنىپ كۆرۈنەرلىك نەتىجىگە ئېرىشكەچكە، يېزىلاردا ئىلىم پەن ئۆگىنىش، ئىلىم - پەندىن پايدىلىنىش ئۇلگىسى بولۇپ باھالىنىپ، كومموۇنستىك ياشلار ئىتتىپاقى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. يەنە مەملىكەت بويىچە يېڭى ئۇزۇن سەپەر زەربىدارى بولغان تۈرەك توختى، غېنى توختى قاتارلىق ئىلغار شەخسلەر بارلىققا كەلدى. ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتى ئاپتونوم رايونلۇق ئىتتىپاق كومىتېتى تەرىپىدىن ئۈدا 3 يىل ئىلغار ئىتتىپاق كومىتېتى بولۇپ باھالاندى.

2. ئاياللار بىرلەشمىسى

1) ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسى

1950 - يىل 4 - ئايدا ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسى قۇرۇلدى. 1951 - يىلى تۇنجى قېتىملىق ئاياللار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايدا ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ رەھبىرىي ئەزالىرى رەسمىي سايلاپ چىقىلدى. قۇرۇلتايدا تۇنىاخان ئابدۇللا ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ مۇدىرلىقىغا سايلاندى. شۇندىن كېيىن 1958 - يىلى 2 - قېتىملىق، 1962 - يىلى 3 - قېتىملىق، 1966 - يىلى 4 -قېتىملىق ئاياللار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. تۇنىاخان ئابدۇللا ئۈدا 2 -، 3 - نۆۋەتلىك ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ مۇدىرلىقىغا سايلاندى. نىگارەم قۇربان ناھىيىلىك 4 - نۆۋەتلىك ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ مۇدىرلىقىغا سايلاندى.

1967 — 1972 - يىلغىچە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ سوقۇنسى بىلەن، ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ خىزمىتى پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالدى. 1973 - يىلى ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ خىزمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. شۇ يىلى ناھىيىلىك 5 - نۆۋەتلىك ئاياللار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايدا ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ رەھبىرىي ئەزالىرى سايلاپ چىقىلدى، نىگارەم قۇربان يەنە بىر قېتىم ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ مۇدىرلىقىغا سايلاندى. 1982 - يىل 12 - ئايدا 6 - قېتىملىق ئاياللار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. 1988 - يىل 5 - ئايدا 7 - قېتىملىق ئاياللار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايدا ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ يېڭى رەھبىرىي ئەزالىرى سايلاپ چىقىلدى.

2) ئاساسىي قاتلام ئاياللار بىرلەشمىسى

1951 - يىلدىن 1966 - يىل 2 - ئايغىچە ناھىيە بازىرى، ئايكۆل، تامتوغراق، غورۇچۆل، بەشئېرىق، يېڭئېرىق، «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانى، «مول ھوسۇل» 3- مەيدانلىرىدا ئاياللار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايدا ئاساسىي قاتلام ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ رەھبەرلىرى سايلاپ چىقىلدى. 1984 - يىلى دولان يېزىسى، باغتوغراق يېزىلىرىدا يېڭىدىن ئاياللار بىرلەشمىسى

تەشكىلاتلىرى قۇرۇلدى.

3) ئاساسلىق خىزمەتلەر

ناھىيىلىك ئايالالار بىرلەشمىسى ۋە ئاساسىي قاتلام ئايالالار بىرلەشمىلىرى ھەر مىللەت ئايالالارنى سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشقا پائال قاتنىشىشقا تەشكىللىدى ۋە سەپەرۋەر قىلدى. ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش، ئايالالارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق - مەنپەئىتىنى قوغداش، ئۇسمۇر - بالىلارنى تەربىيىلەپ ساغلام يېتىلدۇرۇشتە مۇھىم رولىنى جارى قىلدۇردى.

يېزا ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىدىن كېيىن، ناھىيە بويىچە ھەرخىل كەسپىي ئائىلە ۋە نۇقتىلىق ئائىلىدىن 1627 سى بارلىققا كەلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئايالالار ئاساس قىلىنغان ئائىلە 174. ئايالالار ئەرلەرگە ئوخشاش يەر پىلانلاش، ئېتىز - ئېرىق، سۇچىلىق قۇرۇلۇشى، ئورمان بەرپا قىلىش، ئوغۇت توپلاش، مول ھوسۇللۇق تەجرىبە ئېتىزى بەرپا قىلىش قاتارلىق پائالىيەتلەرگە قاتناشتى. 1979 - يىلى 7978 ئايال يەر پىلانلاشقا قاتناشتى. بۇ، يەر پىلانلاشقا قاتناشقان ئومۇمىي ئەمگەك كۈچىنىڭ %54نى ئىگىلىدى؛ 3030 ئايال سۇچىلىق كەسپىي ئەترىتىگە قاتناشتى. بۇ، كەسپىي ئەترەتكە قاتناشقان ئومۇمىي ئادەمنىڭ %24نى ئىگىلىدى؛ 11 مىڭ 202 ئايال ئورمان بەرپا قىلىشقا قاتناشتى، بۇ، ئورمان بەرپا قىلىش ئەترىتىگە قاتناشقان ئومۇمىي ئادەمنىڭ %55نى ئىگىلىدى؛ 6978 ئايال ئوغۇت توپلاش ئەمگىكىگە قاتناشتى، بۇ، ئوغۇت توپلاش كەسپىي ئەترىتىگە قاتناشقان ئومۇمىي ئادەمنىڭ %58نى ئىگىلىدى.

ناھىيە بويىچە ئايالالار بىرلەشمىسىنىڭ ھەر دەرىجىلىك تەشكىلاتلىرى ھەر مىللەت ئايالالىرى ئارىسىدا «8 - مارت قىزىل بايراقدارى» ۋە «بەشتە ياخشى ئائىلە»لەرنى باھالاش پائالىيىتىنى كەڭ كۆلەمدە قانات يايدۇرۇپ، مەنىۋى مەدەنىيەتنى قۇرۇلۇشنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئايالالارنىڭ ئۆزىنى ھۆرمەتلەش، ئۆزىگە ئىشىنىش، ئۆزىنى قەدرەت تاپقۇزۇش، ئۆزىگە تايىنىش ئېڭىنى كۈچەيتىپ، ئىجتىمائىي كەيپىياتنى ياخشىلىدى. 1986 - يىلى ناھىيە بويىچە «8 - مارت قىزىل بايراقدارى» دىن 360ى باھالاپ چىقىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت دەرىجىلىكى 3، ئاپتونوم رايون دەرىجىلىكى 10، ۋىلايەت دەرىجىلىكى 23. يەنە «8 - مارت قىزىل بايراقدار» كوللېكتىپتىن 19ى بارلىققا كەلدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئاپتونوم رايون دەرىجىلىكى 2، ۋىلايەت دەرىجىلىكى 3. ناھىيە بويىچە 69 مىڭ 970 ئائىلە «بەشتە ياخشى ئائىلە» بولۇپ باھالاندى. بۇ، ناھىيىدىكى ئومۇمىي ئائىلىنىڭ %26نى ئىگىلەيدۇ.

3. ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى

1) ناھىيىلىك باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى

1973 - يىل 6 - ئايدا ئاۋات ناھىيىلىك 1 - قېتىملىق ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 82 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، 28 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. ۋەكىللەر 15 ئاساسىي قاتلام ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ۋە 434 ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ئەزاسىغا ۋاكالىتەن ئاۋات ناھىيىلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى كومىتېتىنى سايلاپ چىقتى. 1984 - يىلى 2 - قېتىملىق ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قۇرۇلتىيى، 1989 - يىلى 3 - قېتىملىق ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، 2 -، 3 - نۆۋەتلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى كومىتېتى ۋە خىراجەت تەكشۈرۈش كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى.

2) ئاساسىي قاتلام ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەشكىلاتلىرى

ناھىيىلىك باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى 4 يىلدا، ئۇيۇشما «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ كاشىلىسىغا ئۇچراپ، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەشكىلاتلىرى پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالدى، ئۇيۇشمىنىڭ پائالىيەتلىرىمۇ توختاپ قالدى.

1978 - يىلى ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ناھىيىلىك باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى مەملىكەتلىك باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ «9 - قۇرۇلتىيى» ۋە «10 - قۇرۇلتىيى» نىڭ روھىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ ئەزالىرىنى پائال كۆپەيتتى، ئاساسىي قاتلام ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەشكىلاتلىرىنى قۇردى.

1973 - يىلى 1 - قۇرۇلتاي ئېچىلغان چاغدا ناھىيە بويىچە ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ئەزاسى 434 ئىدى، 1989 - يىلى 3 - قۇرۇلتاي ئېچىلغان چاغدا 4755 كىشى بولدى، 1984 - يىلى 2 - قۇرۇلتاي ئېچىلغان چاغدا ناھىيىدىكى ئاساسىي قاتلام ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەشكىلاتى 48 ئىدى، 1989 - يىلى 81گە يەتتى. 1981 - يىلى ناھىيىدىكى ئاساسىي قاتلام ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەشكىلاتى 16، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى گۇرۇپپىسى 39 بولۇپ، 900 ئەزاسى بار ئىدى، بۇ، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەشكىلاتى بار ئورۇنلاردىكى ئومۇمىي ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ %60.9نى ئىگىلەيدۇ.

1986 - يىلى ناھىيىدىكى ئاساسىي قاتلام ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەشكىلاتى 50كە، ئەزاسى 2847گە يەتتى. بۇ، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەشكىلاتى قۇرۇلغان ئورۇنلاردىكى ئومۇمىي ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ %89نى ئىگىلەيدۇ.

1990 - يىلى ناھىيە بويىچە ئاساسىي قاتلام ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەشكىلاتى 81گە يەتتى. ناھىيە دەرىجىلىك مەمۇرىي ئورگانلار، كارخانا - كەسىپىي ئورۇنلار، ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەر ۋە يېزا، بازار، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدىمۇ ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەشكىلاتى قۇرۇلدى. ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ئەزالىرى 4817گە يەتتى. بۇ، ناھىيىدىكى ئومۇمىي ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ %91نى ئىگىلەيدۇ.

3) ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ ئاساسلىق پائالىيەتلىرى

1976 — 1990 - يىلغىچە ناھىيىدىكى ئىشچىلار ئۇيۇشمىلىرىنىڭ ئاساسلىق پائالىيەتلىرى مۇنداق بولدى:

مەنىۋى مەدەنىيىلىك ۋە ماددىي مەدەنىيىلىك قۇرۇلۇشى ئىلگىرى سۈرۈلدى. يول ئاسراش ئۇچاستىكىسى ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى مەمۇرىي رەھبەرلەرنىڭ ئىش ئورنى مەسئۇلىيەت تۇيۇمىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈشگە ھەمكارلىشىپ، ئاقسۇدىن ناھىيە چېگرىسىغىچە بولغان تاشيولنى كېڭەيتىش، ئۇزگەرتىش قۇرۇلۇشى ھەممە 17 جايغا كۆۋرۈك سېلىش قۇرۇلۇشىنى تاماملىدى. پاختا - چېگە شىركىتى ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ئەزالىرىنى بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش قائىدە - تۈزۈملىرىنى ئورنىتىشقا ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈشكە تەشكىللەپ، ئىشلەپچىقىرىش بىخەتەرلىكى جەھەتتىكى مۇداپىئە خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۇنۇملۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلدى. يەنە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى پاختىنى ئادەم كۈچى بىلەن يەتكۈزۈشنى شامال كۈچى بىلەن يەتكۈزۈشكە ئۇزگەرتىشكە سەپەرۋەر قىلىپ، كۈنىگە 32 گۇڭنى تېجەپ قالدى، يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ ناھىيىلىك تارمىقى ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى تېخنىكا مەشىقىنى قانات

يايدۇرۇشقا تەشكىللىدى، بۇنىڭ ئىچىدە 28 كىشى كەسپىي تېخنىكا مۇسابىقىسىگە قاتنىشىپ ياخشى باھاغا ئېرىشتى، 5 كىشى تېخنىكا دەرىجە گۇۋاھنامىسى ئالدى.

جۇڭخۇانى گۈللەندۇرۇش بويىچە كىتاب ئوقۇش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. سودا - سانائەت بانكىسىنىڭ ناھىيىلىك تارمىقى ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى ئوقۇتقۇچى تەكلىپ قىلىپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى مەدەنىيەت ئۆگىنىشكە تەشكىللەپ، كۆپ قېتىم يۇقىرىنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشتى. ناھىيىلىك باش ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى 3 ۋەكىلنى ژىلايەتلىك ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى ئۈيۈشتۇرغان جۇڭخۇانى گۈللەندۇرۇش بويىچە كىتاب ئوقۇش — نۇتۇق سۆزلەش مۇسابىقىسىگە قاتناشتۇردى، ئۇلار ياخشى باھاغا ئېرىشتى. ژىلايەتلىك ئىشچىلار ھەرىكىتى نەزەرىيە مۇھاكىمە يىغىنىدا، بىر كىشىنىڭ ئىلمىي ماقالىسى 1 - بولدى.

مەدەنىيەت، تەتقىقاتچىلىق پائالىيىتى ئۈيۈشتۇرۇلۇپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇشى جانلاندۇرۇلدى. ناھىيىلىك باش ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى ژاسكىتبول، ژالبول كومانداسىنى تەشكىللەپ، قەرەلسىز ھالدا مۇسابىقە ئۆتكۈزۈپ تۇردى. بۇ كومانداىلار ژىلايەتلىك ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى ئۈيۈشتۇرغان مۇسابىقىدە 1 - ۋە 2 - بولدى. 3 كىشى ئاپتونوم رايون بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ئىشتىن سىرتقى ناخشىچىلار مۇسابىقىسىگە ئەۋەتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە بىر كىشى مەملىكەتلىك ئىشتىن سىرتقى ناخشىچىلارنىڭ ماھارەت كۆرسىتىش مۇسابىقىسىگە ئەۋەتىلدى، ئۇ، مۇنەۋۋەر ناخشىچى دېگەن نامغا ئېرىشتى. ھېيت - بايرام، دەم ئېلىش كۈنلىرىدە يەنە تانسا ئۈيۈشتۇرۇپ تۇرۇلدى. ناھىيە بويىچە ئاساسىي قاتلام ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى تەشكىلاتلىرى 80 قىرائەتخانا، 72 ئېغىز پائالىيەت ئۆيى، 50 ئېغىز تېلېۋىزور ئۆيى قۇردى. ناھىيىلىك باش ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى ناھىيىلىك مەدەنىيەت - تەتقىقاتچىلىق ئىدارىسى بىلەن بىرلىشىپ بىر غالتەكلىك كانكى مەيدانى ياسىدى.

ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ماددىي تۇرمۇشى ياخشىلاندى. ئاساسىي قاتلام ئىشچىلار ئۈيۈشمىلىرى مەمۇرىي رەھبەرلىككە ماسلىشىپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ ئىشلەپچىقىرىشىغا، ئۆز ئارا يارەملىشىپ بىر - بىرىگە نەپ يەتكۈزۈشكە سەپەرۋەر قىلىپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلىدى. يول ئۇچاستىكىسى 100 مو بوزىەر ئېچىپ كۆكتات، قوغۇن - تاۋۇز تېرىدى، 100 نەچچە تۈياق قوي باقتى. كۆپلىگەن ئاساسىي قاتلام ئىشچىلار ئۈيۈشمىلىرى ھەمكارلىق كاسسىسى تەسىس قىلدى. كاسسىغا 515 مىڭ 700 يۈەن قويۇلدى، قىيىنچىلىقى بار 504 ئىشچى - خىزمەتچى (قېتىم) گە 22 مىڭ 700 يۈەن قوشۇمچە ياردەم بېرىلدى.

4. ناھىيىلىك كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيىتى

1965 - يىل 3 - ئايدا يېزىلاردىكى سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتىگە ماسلىشىش ئۈچۈن ناھىيە بويىچە كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايدا ناھىيىلىك كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيىتى سايلاپ چىقىلدى. ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى جاڭ جۇاڭ قوشۇمچە جەمئىيەتنىڭ رەئىسى بولدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيىتى يېزا مەكتەپلىرىنى باشقۇرۇشنى ئۈتكۈزۈۋالدى. 1979 - يىلى ناھىيىلىك 2 - نۆۋەتلىك كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايدا 2 - نۆۋەتلىك كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيىتىنىڭ رەھبەرلىك ئاپپاراتى سايلاپ چىقىلدى. 1984 - يىل 10 - ئايدا

ناھىيىلىك كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

IV باب

پارتىيە، ھۆكۈمەتكە دائىر مۇھىم ئىشلار

§ 1 . دېموكراتىك ھاكىمىيەت قۇرۇش

1950 - يىل 3 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم يېڭى قۇرۇلغاندا، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى ۋە شىنجاڭ بىيۇروسى تۈزگەن كونا ھاكىمىيەتنى ئۆزگەرتىش، يېڭى ھۆكۈمەت قۇرۇش، يېڭى شىنجاڭ بەرپا قىلىشتىن ئىبارەت خىزمەت فاڭجېنىغا ئاساسەن، ناھىيىلىك ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى ئېچىپ، ئاۋات ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىدى. ناھىيە دەرىجىلىك ھاكىمىيەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھاكىمىيەت قۇرۇش خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى يېزىلارغا يۈزلەندى. شۇ يىلى 4 - ئايدا ئەسلىدىكى 3 رايون، بىر بازار، 3 يېزا، 65 باۋ، 665 جيا 3 رايونلۇق مەھكىمە، 17 يېزىلىق ھۆكۈمەت، 45 مەمۇرىي كەنت قىلىپ قۇرۇلدى. ناھىيىلىك پارتكوم 3 رايونغا 3 رايونلۇق كومىتېت شۇجىسى، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى 3 رايونغا 3 رايون باشلىقى تەيىنلىدى. ئاساسىي قاتلامدا يېزا باشلىقى ۋە كەنت باشلىقى دېموكراتىك ئۇسۇلدا سايلاپ چىقىلدى.

§ 2 . ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش

1950 -، 1951 - يىللىرى ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسى ئىشپىيوندىن 16نى، مەخپىي ساقچى قاتارلىق ئاخبارات خادىمىدىن 58نى، گومىنداڭ ئەزاسىدىن 311نى (بۇنىڭ ئىچىدە تايانچ خادىم 21)، 3 مەسلەك ياشلار ئىتتىپاقى ئەزاسىدىن 4نى، پانتۇركست ئۇنسۇردىن 48نى، خۇڭباڭ مۇرتىدىن 8نى، ياشلار مۇلازىمەت كوپىراتىپى ئەزاسىدىن 15نى، يىگۋەنداۋ مۇرتىدىن بىرنى تىزىملىدى، 25 كىشىنى قولغا ئالدى.

ناھىيىلىك پارتكوم 1951 - يىل 4 - ئايدا ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش كومىتېتى قۇرۇپ، ئاممىنى ئەكسىئىنقىلابچى ئۇنسۇرلارنىڭ بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىنى پاش قىلىشقا چاقىردى. ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش نىزامى قاتارلىق تەشۋىقات ماتېرىيالىدىن 1000 پارچىدىن ئارتۇق تارقاتتى. يەنە تام گېزىتى، قارا تاختا گېزىتى، رەسىملىك ژۇرنال قاتارلىقلارنى چىقىرىش شەكىللىرى ئارقىلىق بۇ ھەرىكەتنى تەشۋىق قىلدى، ئاممىۋى ئەيىبلەش يىغىنى ئاچتى. شۇ يىلى 5 - ئايدا تۇنجى تۈركۈمدە 6 ئەكسىلئىنقىلابچى ئۇنسۇر قولغا ئېلىندى. 9 - ئايدا ئەكسىلئىنقىلابچى ئۇنسۇردىن 18ى، زومىگەردىن 11ى قولغا ئېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە ئېتىلغىنى 3، مۇددەتسىز قاماق جازاسى بېرىلگىنى بىر، مۇددەتلىك قاماق جازاسى بېرىلگىنى 6. كونا ھاكىمىيەتتىن قالدۇرۇپ ئىشلىتىلگەن خادىملار نۇقتىلىق ئېنىقلىنىپ، ئىشپىيون ۋە پايلاقچى بولغانلاردىن 48ى، ئىسلام كوممۇنىزمغا قارشى تۇرۇش ھەيئىتىنىڭ ئەزاسىدىن 25ى، مەركىزىي

تەلىم - تەربىيە ئۈمىكىنىڭ ئەزاسىدىن 5ى تەكشۈرۈپ چىقىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە 6سى قولغا ئېلىنىدى، 7 سى ئىنقىلابىي قوشۇندىن تازىلاندى. 1953 - يىلىغا كەلگەندە جىنايىتى چېكىدىن ئاشقان، ئاممىنىڭ غەزىپى كۈچلۈك ھەم ھۆكۈمەتنىڭ قانۇن - پەرمانلىرىنى كۆزگە ئىلمىغان، يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتىگە بۇزغۇنچىلىق قىلغان زومىگەر پومېشچىك ۋە نەق ئەكسىلئىنقىلابچى ئۇنسۇردىن 89 كىشىگە زەربە بېرىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۆلۈم جازاسى بېرىلگىنى 7.

1955 - يىلى 2 - قېتىملىق «ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش» ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى. بۇ ھەرىكەتنىڭ زەربە بېرىش ئوبيېكتى، ئاساسلىقى، يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۇرۇش ھەرىكىتىگە ۋە قول سانائەتنى، كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ھەرىكىتىگە بۇزغۇنچىلىق قىلغان ئەكسىلئىنقىلابچى ئۇنسۇر ۋە جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرى بولدى. 1956 - يىلغىچە 33 كىشىگە زەربە بېرىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە قولغا ئېلىنغىنى 28، رىجىمغا ئېلىنغىنى 5.

1957 - يىلى 3 - قېتىملىق «ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش» ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى، بۇ ھەرىكەتنىڭ زەربە بېرىش ئوبيېكتى، ئاساسلىقى، سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشقا بۇزغۇنچىلىق قىلغان نەق ئەكسىلئىنقىلابچى ئۇنسۇرلار، سىنپىي دۈشمەن ئۇنسۇرلار ۋە جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرى بولدى. 1958 - يىلغىچە 154 ئادەم قولغا ئېلىنىدى، 45 ئادەم رىجىمغا ئېلىنىدى، 95 كىشىگە قالپاق كىيگۈزۈلدى، 53 ئادەم ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەندى، 44 ئادەم نازارەت ئاستىدا ئەمگەككە سېلىندى، 193 ئادەم تەنقىد ۋە كۆرەش قىلىندى. 144 ئادەم ئامانلىق ساقلاش بويىچە جازالاندى.

1959 - يىلى ئىستىل تۈزىتىش شەكلى ئارقىلىق، دىن ساھەسىدە «ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش» كۆرىشى قانات يايدۇرۇلدى. كۆرەشتە ئەكسىلئىنقىلابچى ئۇنسۇردىن 7 سى، بۇزۇق ئۇنسۇردىن 3ى تەكشۈرۈپ چىقىلدى، ئۇلارنىڭ بىرى قولغا ئېلىندى، بىرى ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەندى، بىرى نازارەت ئاستىدا ئەمگەككە سېلىندى.

1962 - يىلى جۇڭگو - ھىندىستان چېگرىسىدا توقۇنۇش بولۇۋاتقان ۋە شىمالىي شىنجاڭدا «ئىلى - تارباغاتاي چېگرىسىدىكى خەلقنىڭ چەت ئەلگە قېچىش» ۋەقەسى يۈز بەرگەن شارائىتتا، بۇزغۇنچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان 10 نەق ئەكسىلئىنقىلابچى ئۇنسۇرغا زەربە بېرىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە قولغا ئېلىنغىنى 3، رىجىمغا ئېلىنغىنى 3، ئەكسىلئىنقىلابچى قالپىقى كىيگۈزۈلگىنى 4.

ئىچكى قىسىمدىكى «ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش» ھەرىكىتىدە، ناھىيىلىك ج خ ئورگىنى 1955 — 1959 - يىلغىچە جەمئىيەتتە «ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش» شەكلى ئارقىلىق ئورگان، زاۋۇت، كان، كارخانا ئورۇنلىرى ۋە ئاممىۋى تەشكىلاتلاردىن ئەكسىلئىنقىلابچى ئۇنسۇردىن 23نى، بۇزۇق ئۇنسۇردىن 52نى، جىنايى ئىشلار جىنايەتچىسىدىن 539نى قولغا ئالدى.

§ 3. ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ۋە يەر ئىسلاھاتى

1951 - يىل 9 - ئايدىن 1952 - يىل 3 - ئايغىچە ناھىيىلىك پارتكوم ھەر مىللەت

دېھقانلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ، يېزىلاردا 3 قارار ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇردى.

ھەرىكەتتە، ناھىيە بويىچە زومىگەر پومېشچىكتىن 53ى، قانۇنسىز پومېشچىكتىن 2 سى كۆرەش قىلىندى. كۆرەش قىلىش دائىرىسىدىكى پومېشچىك ئومۇمىي پومېشچىكنىڭ %38نى ئىگىلەيدۇ. زومىگەر پومېشچىكتىن 20 سى قولغا ئېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۆلۈم جازاسى بېرىلگىنى 3، مۇددەتسىز قاماق جازاسى بېرىلگىنى بىر، مۇددەتلىك قاماق جازاسى بېرىلگىنى 15. 108 پومېشچىكتىن ھېساب ئېلىندى. بۇ، ئومۇمىي پومېشچىكنىڭ %4.74نى ئىگىلەيدۇ. 37 باي دېھقاندىن ھېساب ئېلىندى، بۇ، ئومۇمىي باي دېھقانىنىڭ %12.6 نى ئىگىلەيدۇ. زومىگەرلىك بىلەن ئىگىلىۋېلىنغان 112 مو يەر، 10 ئېغىز ئۆي ئېنىقلاندى. ئارتۇق تاپشۇرۇلغان يەر ئىجارىسى، ھەقسىز ئەمگەك ۋە تۇتۇپ قېلىنغان ئىش ھەققى ئاشلىققا سۈندۈرۈلۈپ 16.64 تونىا ئاشلىق ئېنىقلاپ چىقىلدى، بۇ ئاشلىق 4699 ئائىلىلىك دېھقانغا تەقسىم قىلىپ بېرىلدى، بۇ، ناھىيىدىكى ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ %88.77نى ئىگىلەيدۇ.

1952 - يىل 9 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدىن 1953 - يىل 6 - ئايغىچە ناھىيىلىك پارتكوم ناھىيىدىكى دېھقانلارغا رەھبەرلىك قىلىپ، ناھىيە بويىچە يېزىلاردا يەر ئىسلاھاتىنى 3 قارارغا بۆلۈپ قانات يايدۇردى.

«يەر ئىسلاھاتى»دا قائىدە سۆزلەش كۆرسىتىلىپ چىقىپ تۇرۇلۇپ، توردىن چۈشۈپ قالغان زومىگەر ۋە قانۇنسىز پومېشچىكتىن 10ى كۆرەش قىلىندى. پومېشچىكلارنىڭ 3165 مو يېرى، 592 تۈياق ئېكىن چارۋىسى، 237 دانە دېھقانچىلىق سايمىنى، 1057 ئېغىز ئۆيى، 68.77 تونىا ئاشلىقى مۇسادىرە قىلىندى. يېرىم پومېشچىك شەكلىدىكى باي دېھقان، باي دېھقان، ئاز يېرىنى ئىجارىگە بەرگۈچىلەرنىڭ 5365 مو يېرى يىغىۋېلىندى، باشقا 285 مو يەر تەڭشەلدى، 37 مىڭ 302 مو يەر يېرى يوق ۋە ئازراق يېرى بار يالالنما دېھقان، كەمبەغەل دېھقان ۋە بىر قىسىم ئوتتۇرا دېھقانلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىلدى. يېزىلاردا يەرگە ئىگەدارچىلىق قىلىش تۈزۈمى ئۆزگەرتىلىپ، يېزىلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئازاد قىلىندى.

4 § . «ئۇچكە قارشى تۇرۇش»

1952 - يىل 5 -، 6 - ئايلاردا ناھىيە دەرىجىلىك ئورگان، كارخانا - كەسىپي ئورۇنلار ۋە ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەردە خىيانەتچىلىككە، ئىسراپچىلىققا، بيۇروكراتلىققا قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت «ئۇچكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى.

ناھىيە بويىچە 388 كادىر، ئىشچى - خىزمەتچى بۇ ھەرىكەتكە قاتناشتى. ھەرىكەتتە خىيانەتچىلىك قىلمىشى بار 356 كىشى پاش قىلىندى، ئۇلار خىيانەت قىلغان سوممۇ 802 مىليون 700 مىڭ يۈەن (كونا پۇل، يېڭى پۇلغا سۈندۈرغاندا 80 مىڭ 270 يۈەن)، خىيانەت قىلغان پۇلى 1 مىليون يۈەندىن (يېڭى پۇلغا سۈندۈرغاندا 100 يۈەن) تۆۋەنلەر 240، 1 مىليون يۈەندىن يۇقىرى 10 مىليون يۈەندىن تۆۋەنلەر 92، 10 مىليون يۈەندىن يۇقىرى 50 مىليون يۈەندىن تۆۋەنلەر 24. خىيانەتچىلىك قىلمىشى بارلار ئىچىدە كونا ھاكىمىيەتتىن قالدۇرۇپ ئىشلىتىلگەن خادىم 159، يېڭى كادىر 87، پېشقەدەم كادىر 12، باشقا خادىملار 80.

§ 5 . يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش

1950 - يىلى ئەتىيازدا، ناھىيىلىك پارتكوم پۈتۈن ناھىيىگە «يەر، ئۇرۇقنى تەڭشەش، ئۆز ئارا قەرز بېرىش، لاپقۇتلىشىش - ھەمكارلىشىش، ئىختىيارلىق بىلەن ئىككى تەرەپكە مەنپەئەت يەتكۈزۈش، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش» ھەققىدە چاقىرىق چىقاردى، يېزىلاردا ۋاقىتلىق لاپقۇتلىشىش گۇرۇپپىسى (كېيىن ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى دەپ ئاتالدى) تەشكىل قىلىندى. 1952 - يىلغىچە ۋاقىتلىق لاپقۇتلىشىش گۇرۇپپىسىدا 640 كىشى بار بولدى. لاپقۇتلىشىش گۇرۇپپىلىرى ناھىيىدىكى ھەممە يېزىدا بار بولدى.

1953 - يىل 3 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم «ئومۇميۈزلۈك تەرتىپكە سېلىش، ئۇقتىلىق ئۆستۈرۈش» پرىنسىپىغا ئاساسەن، ناھىيىدىكى ۋاقىتلىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرىنىڭ تەكتىنى ئېنىقلىدى. تەكشۈرۈشتە ساقلانغان ئاساسلىق مەسىلىلەردىن گۇڭ خاتىرىلەش مۇۋاپىق بولماسلىق، گۇڭ خاتىرىلەپ ھەق بەرمەسلىكتەك ئەھۋاللار بايقالدى. تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق بەك چوڭ بولۇپ كەتكەن ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى 3 تىن 5 كىچە ئائىلىلىك قىلىپ كىچىكلىتىلدى. يەنە بىر تۈركۈم ئۇزۇن مۇددەتلىك ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلدى.

1954 - يىل 2 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم يۇقىرى دولان كەنتىدە تۇنجى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى قۇرۇشنى قارار قىلدى، ناھىيىلىك پارتكوم كادىر ئاجرىتىپ، يېرىم ئاي ۋاقىت سەرپ قىلىپ «بەخت» يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپىنى قۇردى. كوپېراتىپقا 38 دېھقان ئائىلىسى، 584 مو يەر قاتناشتۇرۇلدى. شۇ يىلى مەزكۇر كوپېراتىپنىڭ مەسئۇلاتى زور دەرىجىدە ئاشتى. 1955 - يىل 3 - ئايدا ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكوم يېزا خىزمىتى بۆلۈمى بۇ كوپېراتىپقا ئۇلگىلىك كوپېراتىپ دەپ نام بەردى. شۇنىڭ بىلەن يەنە بۇ كوپېراتىپ ئۇلگىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇكاپاتلىشىغا ئېرىشتى.

1954 - يىلى يەنە «ئىلغار»، «ئالغا» يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرى قۇرۇلدى. 1956 - يىلغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپىدىن 147 سى قۇرۇلدى، كوپېراتىپقا 7727 ئائىلە ئەزا بولدى. بۇ ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 85.% 82نى ئىگىلەيدۇ.

1956 -، 1957 - يىللىرى 147 باشلانغۇچ يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى بىرلەشتۈرۈلۈپ، 55 ئالىي يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى قىلىندى، 8581 ئائىلىلىك دېھقان كوپېراتىپقا ئەزا بولدى، بۇ ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 94.4% نى ئىگىلەيدۇ.

1958 - يىلى مەملىكەت بويىچە خەلق گۇڭشېسى قۇرۇش يۇقىرى دولقۇنىدا ناھىيىدىكى بازار، يېزىلاردا ھاكىمىيەت تەشكىلاتى بىلەن ئىگىلىك تەشكىلاتى بىرلەشتۈرۈلگەن خەلق گۇڭشېسى قۇرۇلدى. گۇڭشېلىشىش جەريانىدا يۇقىرى كۆرسەتكۈچ، قارىغۇلارچە قوماندانلىق قىلىش، مۇبالىغىچىلىك شامىلى ۋە «مۇلۇكنى ئومۇمنىڭ قىلىۋېتىش شامىلى»غا ئوخشاش ئەھۋاللار كۆرۈلۈپ، نۇرغۇن چاتاقلار چىقتى، كېيىنكى تەرتىپكە سېلىش خىزمىتىدە بۇ ئەھۋاللار بارا - بارا تۈزىتىلدى.

§ 6 . ئىستىل تۈزىتىش، ئوڭچىللارغا قارشى تۇرۇش

1957 - يىل 9 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم ئىستىل تۈزىتىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇپ، ماۋزېدۇڭنىڭ «خەلق ئىچىدىكى زىددىيەتنى توغرا ھەل قىلىش مەسىلىسى توغرىسىدا»

نىڭ روھىنى يەتكۈزدى، ناھىيە دەرىجىلىك ئورگانلاردىكى كادىرلار ئارىسىدا ئىستىل تۈزىتىش ئۆگىنىشى ئېلىپ باردى، ئاممىنى پارتىيىگە تەنقىد - تەكلىپ بېرىشكە سەپەرۋەر قىلدى. «سول» ئىدىيىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، شۇ چاغدا قانات يايدۇرۇلغان ئوڭچىلارغا، يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىدە كېڭەيتىۋېتىش خاتالىقى يۈز بەردى، بىر تۈركۈم كادىرلار زەربە يېدى، 4 كادىر خاتا ھالدا ئوڭچى ئۇنسۇر قىلىپ ئايرىلدى. 15 ئاز سانلىق مىللەت كادىرى تەنقىد قىلىندى، بەزىلىرى ھەتتا جازالاندى.

§ 7 . ئىستىل تۈزىتىش، گۈڭشىلارنى تەرتىپكە سېلىش

1960 - يىل 12 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىن 1961 - يىل 4 - ئاينىڭ 5 - كۈنگىچە ناھىيىلىك پارتكوم ناھىيىدىكى دېھقانلارغا رەھبەرلىك قىلىپ، ئىستىل تۈزىتىش - گۈڭشىلارنى تەرتىپكە سېلىش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇردى.

ئىستىل تۈزىتىش - گۈڭشىلارنى تەرتىپكە سېلىش ھەرىكىتىدە ناھىيە دەرىجىلىك ئورگانلاردىن تارتىپ ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىغىچە «بىرىنچىدىن تەڭشەش، ئىككىنچىدىن يۆتكەش»تىن ئىبارەت «مۇلۇكنى ئومۇمنىڭ قىلىۋېتىش شامىلى» ئېنىقلاندى. 1961 - يىل 3 - ئايغا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە 652 مىڭ 700 يۇەن قىممىتىدىكى ھەرخىل ماددىي ئەشيا قايتۇرۇلدى ۋە تۆلەپ بېرىلدى. بۇ، قايتۇرۇشقا ۋە تۆلەپ بېرىشكە تېگىشلىك ئومۇمىي سوممىنىڭ %93.1نى ئىگىلەيدۇ. يېزا ئاساسىي قاتلام كادىرلىرى ئارىسىدىكى خىيانەتچىلىك ۋە ئوغرىلىق قىلغان، قانۇنغا خىلاپلىق قىلىپ ئىنتىزامنى بۇزغان، چېرىپ سۈپىتى ئۆزگىرىپ كەتكەنلەر ۋە بۇزۇق ئۇنسۇرلاردىن 213ى پاش قىلىندى، بۇ ئومۇمىي كادىرنىڭ %13نى ئىگىلەيدۇ. ئۇلارنىڭ ھەممىسى سىياسەت بويىچە بىر تەرەپ قىلىندى. ناھىيە بويىچە گۈڭشې كادىرلىرى ئارىسىدا خىيانەتچىلىك قىلمىشى بارلار ئومۇمىي گۈڭشې كادىرلىرىنىڭ %16.4نى ئىگىلەيدۇ، ئۇلار خىيانەت قىلغان سومما 483 مىڭ 800 يۇەن بولۇپ، سىياسەت بويىچە پۈتۈنلەي قايتۇرۇۋېلىندى ۋە تۆلىتۈېلىندى. 57 يېزا ياچېيكىسى 877 پارتىيە ئەزاسى ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتىگە قاتناشتى. پاش قىلىش ئارقىلىق ھەرخىل خاتالىق سادىر قىلغانلاردىن 74 كىشى ئېنىقلاندى، 31 كىشى تەنقىد ۋە كۈرەش قىلىندى.

§ 8 . يېزىلاردىكى سوتسىيالىستىك تەربىيە

ناھىيىلىك پارتكوم 1963 - يىل 8 - ئايدىن 1964 - يىل 10 - ئايغىچە يېگىنبۇرۇق ۋە غورۇچۆل گۈڭشېلىرىدا سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى ئېلىپ باردى.

يېگىنبۇرۇق گۈڭشېسىدىكى «سوتسىيالىستىك تەربىيە» ھەرىكىتى 1963 - يىل 8 - ئايدا باشلىنىپ 1964 - يىل 2 - ئايدا ئاياغلاشتى. ناھىيە، گۈڭشې، باشقۇرۇش رايونلىرى ئىشلەپچىقىرىشتىن ئايرىلغان 125 كادىرنى ئاجرىتىپ، 45 ئاكتىپنى قوبۇل قىلىپ، 15 تەرجىمانىنى ئىشقا سېلىپ سوتسىيالىستىك تەربىيە خىزمىتىگە قاتناشتۇردى. ھەرىكەتتە پومېشچىك، باي دېھقان، ئەكسىلىنقىلابچى، بۇزۇق ئۇنسۇردىن ئىبارەت «تۆت خىل ئۇنسۇر» دىن 164ى باھالاندى، قانۇنغا رېئايە قىلمىغان «تۆت خىل ئۇنسۇر» دىن 25ى كۈرەش قىلىندى.

79 نغا ئىقتىسادىي تۆلەم تۆلىتىلدى. تۆلىتىلگەن سوممـا 8417 يۈەن. كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلاردىن 3195 كىشى كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيىتىگە قوبۇل قىلىندى. گۇڭشې بويىچە ئىقتىسادىي خاتالىق ئۆتكۈزگەن 464 كادىردىن 18 مىلگ 648 يۈەن تۆلىتىۋېلىندى. خاتالىقى ئېغىر، ئۆزىنى ياخشى تەكشۈرمىگەن، قايتۇرۇشتا ئاكتىپ بولمىغان 10 كادىر پارتىيە ئىنتىزامى ۋە مەمۇرىي ئىنتىزام بويىچە جازالاندى.

غورۇچۆل گۇڭشېسىدىكى «سوتسىيالىستىك تەربىيە» ھەرىكىتى 1964 - يىل 2 - ئاينىگ 25 - كۈنى باشلىنىپ، 10 - ئاينىگ 10 - كۈنى ئاياغلاشتى. بۇ ھەرىكەتكە 222 كادىر قاتناشتى، بۇنىگ ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىشتىن ئايرىلغان ئاكتىپ 66، تەرجىمان 7. ھەرىكەت جەريانىدا «تۆت خىل» ئۇنسۇردىن 137سى باھالاندى، 13ى جازالاندى، بۇنىگ ئىچىدە 2 سى قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلىندى. كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلاردىن 5318 كىشى كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيىتىگە قوبۇل قىلىندى. گۇڭشې بويىچە ئىقتىسادىي خاتالىق ئۆتكۈزگەن 496 كادىردىن 41 مىلگ 844 يۈەن تۆلىتىۋېلىندى. 75 كادىرغا پارتىيە ئىنتىزامى، مەمۇرىي ئىنتىزام جازاسى بېرىلدى.

§ 9 . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»

1966 - يىل 6 - ئايدا ئاۋات ناھىيىسىدە «پرولېتارىيات مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىـى ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇش سەپەرۋەرلىك يىغىنى» ئېچىلدى، بۇنىگ بىلەن «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلاندى. ناھىيە بازىرىدىكى ئورۇنلاردا شۇئار چاپلاش، تەشۋىقات ۋاراقىسى تارقىتىش، چوگ خەتلىگ گېزىت چاپلاش باشلىنىپ، «فېئودالىزم، كاپىتالىزم، شيۇجېڭجۇيى» گە ئائىت سۆز - ھەرىكەتلەر پاش قىلىندى، ھەتتا كىشىلەرنىگ شەخسىيىتىگە ھۇجۇم قىلىندى. 7 - ئاينىگ 21 - كۈنىدىن 10 - ئايغىچە ناھىيە بويىچە 407 ئوقۇتقۇچى يىغىپ تەربىيىلەندى ھەمدە سولچى، ئوتتۇرىدىكىلەر، ئوڭچى دېگەنلەرگە ئايرىلىپ، ئاتالمىش «ئەكسىلئىنقىلابچى ئۇنسۇر»، «ئوڭچى ئۇنسۇر» لار تەنقىد ۋە كۆرەش قىلىندى، قىسمەن ئوقۇتقۇچىلار خىزمەتتىن ھەيدەلدى. 8 - ئايدا مەكتەپلەردە «قىزىل قوغدىغۇچىلار» تەشكىلاتى قۇرۇلدى. قىزىل قوغدىغۇچىلار «تۆت كونا بۇزۇش (كونا ئىدىيە، كونا مەدەنىيەت، كونا يوسۇن، كونا ئادەت) ۋە «جىن - شەيتانلارنى تازىلاش» نى مۇھىم ۋەزىپە قىلىپ جەمئىيەتكە بۆسۈپ چىقتى، ئائىلىلەرنى ئاختۇرۇپ، نەرسە - كېرەكلەرنى بۇلىدى، كىتابلارنى كۆيدۈردى، ئەسۋاب - ئۇسكۇنىلەرنـى بۇزدى. مەسچىتلەرنى بۇزۇۋەتتى، باشقىلارغا خالىغانچە ھۇجۇم قىلدى. 9 - ئاينىگ 28 - كۈنى ناھىيىلىگ پارتكوم دائىمىي كومىتېتىنىگ ئەزاسى، تەشۋىقات بۆلۈمىنىگ باشلىقى لۇ يىگسەي ۋەزىيەتنىگ بېسىمى بىلەن، ئېسىلىپ ئۆلۈۋالدى. شۇ ئايدا مەملىكەت بويىچە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» قانات يايغان ۋەزىيەتنىگ تەسىرىدە ناھىيە بازىرىدىكى ئورگـان، كـارخـانا، كـەسىپـي ئـورۇنـلاردا ئـارقـا - ئارقىدىن ھەرخىل «جەڭگىۋار ئەترەتلەر» قۇرۇلۇپ، «بۇرژۇئازىيە ئەكسىيەتچىل لۇشيەنى» تەنقىد قىلىندى، ناھىيىلىگ پارتكوم، ناھىيىلىگ خەلق كومىتېتى ۋە ھەر قايسى ئورۇنلارنىگ ئاساسلىق رەھبەرلىرى زەربىگە ئۇچرىدى، ئايرىم كىشىلەرگە ئېگىز قالپاق كىيگۈزۈلۈپ، كوچىلاردا سازايى قىلىندى. ئۇلار ھاقارەتلەندى، ھەتتا تاياق يېدى. ئورگانلاردا خىزمەت توختىدى، زاۋۇتلاردا ئىشلەپچىقىرىش، مەكتەپلەردە دەرس توختىدى. ناھىيە بويىچە ئورگان كادىرلىرى، ئىشچى - خىزمەتچىلەر، ئوقۇغۇچىلار «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»

ھەرىكىتىگە قاتنىشىپ كەتتى.

1967 - يىلى ئەتىيازدا شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئايرىم ئوقۇغۇچىلىرى ئاۋات ناھىيىسىگە كېلىپ ئالاقە باغلىدى ھەمدە ئاممىنى سەپەرۋەر قىلدى. بۇنىڭ تەسىرى بىلەن 2 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ناھىيە دەرىجىلىك ئورگانلاردىكى ئاممىۋى تەشكىلاتلار ھوقۇق تارتىۋېلىش قوماندانلىق شتابى قۇرۇپ، ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ ھوقۇقىنى تارتىۋالدى، پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالدى. كېيىن كۆز قاراشتىكى ئىختىلاپ تۈپەيلىدىن، ئامما ۋە ئاممىۋى تەشكىلاتلار قارىمۇ قارشى ئىككى تەرەپكە بۆلۈنۈپ كەتتى، ئۇلار ئۆز ئارا مۇنازىرە ئۇرۇشى قىلىپ، ھەر قايسىسى ئۆزىنى «پرولېتارىيات ئىنقىلابچىلىرى» دەپ كۆرسەتتى. مەركىزىي «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى ھەرىكىتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى» نىڭ «قەلەم بىلەن ھۇجۇم قىلىش، ئەلەم بىلەن قوغدىنىش» دېگەن قۇتراتقۇلۇقى بىلەن، ئىككى تەرەپ ئاغزاكى مۇنازىرە قىلىشتىن ئەلەم كۈرىشى قىلىشقا ئۆتتى.

1967 - يىل 3 - ئايدا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ئاقسۇدا تۇرۇشلۇق ئارمىيىسى «7922» قىسمى ئاۋات ناھىيىسىگە «ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى تەشۋىقات ئەترىتى»نى ئەۋەتىپ، «سانائەتنى، يېزا ئىگىلىكىنى، سولچىلارنى قوللاش، ھەربىي ئىدارە قىلىش، ھەربىي تەلىم - تەربىيە» ۋەزىپىسىنى ئىجرا قىلدى ھەمدە ج خ، تەپتىش، سوت سىستېمىلىرى ۋە پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىدە ھەربىي ئىدارە قىلىشنى يولغا قويدى. ناھىيىلىك قورالللىق بۆلۈمدە ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى قۇرۇلدى. ئۇ پۈتۈن ناھىيىنىڭ سانائىتى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا رەھبەرلىك قىلدى. ناھىيە تەۋەسىدىكى ئىككى تەرەپ ئاممىۋى تەشكىلات ئارىسىدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرىگە بولغان پوزىتسىيىنى چۈرىدىگەن قارشىلىشىش تېخىمۇ ئېغىرلىشىپ كەتتى. 1967 - يىل 5 - ئايدا «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانىدىكى ئاممىۋى تەشكىلات ناھىيىلىك پارتكوم ئارخىپ ئىشخانىسىغا ھۇجۇم قىلدى، بۇنىڭ بىلەن بىر قىسىم ئارخىپلار يىتىپ كەتتى. شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 2 - كۈنى «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانىدىكى ئىككى تەرەپ ئاممىۋى تەشكىلات ئارىسىدا ئەلەم كۈرىشى يۈز بەردى، بۇ كۈرەشكە يېزا ئىگىلىك 1 - شىسى 3 - تۈەن - مەيداننىڭ ئادەملىرىمۇ قاتناشتى. ئىككى تەرەپتىن كۆپ ئادەم ياردار بولدى، بىر كىشى ئۆلدى. شۇ يىلى «ئايكۆل» گۈڭشېڭنىڭ نامى «قىزىل يۇلتۇز» گۈڭشېڭغا، «تامتوغراق» گۈڭشېڭنىڭ نامى «ئالغا» گۈڭشېڭغا، «غورۇچۆل» گۈڭشېڭنىڭ نامى «سەكرەپ ئىلگىرىلەش» گۈڭشېڭغا، «يېڭىئېرىق» گۈڭشېڭنىڭ نامى «قۇياشقا باقار» گۈڭشېڭغا ئۆزگەرتىلدى، بۇ كونىنى بۇزۇپ، يېڭىنى تىكلەشنىڭ نامايەندىسى، ئىنقىلابنىڭ سىمۋولى قىلىندى. ئامما بۇ نامىلارغا كۆنەلمىگەچكە كونا نامىنى ئىشلىتىۋەردى، يېڭى نام پەقەت ھۆججەتلەردىلا ئىشلىتىلىپ، شەكىلدە بار، ئەمەلدە يوق نەرسىگە ئايلىنىپ قالدى.

1968 - يىل 4 - ئاينىڭ 19 - كۈنى شۆبە ھەربىي رايون «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئىشخانىسىنىڭ تەستىقىغا ئاساسەن، تامتوغراق گۈڭشېسى، غورۇچۆل گۈڭشېسى، بەشئېرىق گۈڭشېلىرىدا ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى. كېيىن گۈڭشې، ئورگان، كارخانا، كەسپىي ئورۇنلاردا ئارقا - ئارقىدىن ئىنقىلابىي كومىتېت ۋە رەھبەرلىك گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلدى.

5 - ئاينىڭ 4 - كۈنى بىر تەرەپ ئاممىۋى تەشكىلات ئاز كەم 1000 دېھقانىنى يىغىپ ناھىيە بازىرىغا كىرىپ يەنە بىر تەرەپتىكى ئاممىدىن 10 نەچچە ئادەمنى تۇتتى ۋە ئۇردى. 6 - ئاينىڭ 3 - كۈنى كېچىدە، «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانىدىكى بىر تەرەپ ئاممىۋى تەشكىلاتىدىكى 10 نەچچە

كىشى يەنە بىر تەرەپتىكى ئاممىدىن بىر كىشىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. 7 - ئايدا ناھىيىلىك تراكتور پونكىتىنىك بىر تېخنىكى قىيناپ سوراق قىلىنىپ، ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. 1968 - يىلى زىيالىي ياشلارنى يېزىدىن ئىبارەت «بىپايان زېمىن»غا بېرىپ كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ «قايتا تەربىيىسى»نى ئېلىش ئۈچۈن يېزىلارغا چۈشۈرۈش ئىشى باشلاندى.

1969 - يىل 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئاۋات ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى، بۇ كومىتېت ئىنقىلابىي كادىر، ھەربىي ۋەكىل، ئاممىۋى تەشكىلاتلار ۋەكىللىدىن ئىبارەت «ئۈچ تەرەپ بىرلىشىش»تىن تەركىب تاپتى. ئىنقىلابىي كومىتېت قارىمىقىدا ئىش بېجىرىش گۇرۇپپىسى، سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسى، ئىشلەپچىقىرىش قوماندانلىق گۇرۇپپىسى، خەلق قوغدىنىش گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى. 4 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قوراللىق - ياراغنى يۇقىرىغا تولۇق تاپشۇرۇش، ئەلەم كۆرىشىنى قەتئىي چەكلەش ھەققىدە قارار چىقاردى. 6 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ئىككى تەرەپ باش شتابلىرىنى دەرھال ئەمەلدىن قالدۇرۇش، ھېسابىنى ئېنىقلاش، ئىشلىتىۋېلىنغان ماددىي ئەشيالارنى سانى بويىچە ئىگىسىگە قايتۇرۇش، خادىملارنى ئەسلى ئورۇنلىرىغا قايتۇرۇپ «ئىنقىلابنى تۇتۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش» ھەققىدە ئۇقتۇرۇش چىقاردى، بۇنىڭ بىلەن ئىجتىمائىي ۋەزىيەت بارا - بارا تىنچلاندى. 11 - ئايدا يېزا ئىگىلىك 1 - شىسىنىڭ ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى تەشۋىقات ئەترىتى ناھىيە بازىرىغا كىرىپ ئورۇنلاشتى. شۇ يىلى قىشتىن باشلاپ «ئىشچىلار ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى تەشۋىقات ئەترىتى» بىلەن «كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى تەشۋىقات ئەترىتى» مەكتەپلەرگە كىرىپ ئورۇنلاشتى ھەمدە مەكتەپلەرگە رەھبەرلىك قىلدى، مەكتەپ مۇدىرى، مۇدىرلار بىكار قىلىندى. ئوقۇغۇچىلار ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىش ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە قاتنىشىشنى ئاساس قىلدى.

1970 - يىلنىڭ بېشىدا، سىنىپىي قوشۇننى تازىلاش ۋە «بىرگە زەربە بېرىش، ئۈچكە قارشى تۇرۇش» (ئەكسىلئىنقىلابىي بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلەرگە زەربە بېرىش، خىيانەتچىلىككە ۋە ئوغرىلىققا، ھايانكەشلىككە، ئىسراپچىلىققا قارشى تۇرۇش) ھەرىكىتى باشلاندى. تارىخىي مەسىلىسى بار، ئائىلە كېلىپ چىقىشى ياخشى ئەمەس ياكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋىتى بىر قەدەر مۇرەككەپ، چەت ئەل بىلەن مۇناسىۋىتى بار، خاتالىق ئۆتكۈزگەنلەر ھەمىشە تارتىپ چىقىرىلىپ كۆرەش قىلىندى. 3 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت «بىرگە زەربە بېرىش، ئۈچكە قارشى تۇرۇش» يادرو گۇرۇپپىسى بىلەن ج خ - تەپتىش - سوت ھەربىي ئىدارە قىلىش گۇرۇپپىسى ناھىيە بازىرىدا 10 مىڭ كىشىلىك يىغىن ئاچتى، يىغىندا بىر قانچە جىنايى ئىشلار جىنايەتچى ئۇنسۇرلىرى تەنقىد قىلىندى، 10 نەچچە بىگۇناھ كادىر ۋە ئاممىا نەق مەيداندا قولغا ئېلىندى ھەمدە بەزى ئاممىغا ئىسمى ئاتىلىپ ئاگاھلاندۇرۇش بېرىلدى، يىغىن مەيدانىدا ۋەھىمىلىك ھەم قورقۇنۇچلۇق تۈس ئالدى. ئارقىدىنلا بازار، يېزىلاردا «بىرگە زەربە بېرىش، ئۈچكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى، قالايمىقان تۇتۇش، قالايمىقان تارتىپ چىقىرىش، قالايمىقان قولغا ئېلىش. ئۆچ ئېلىپ، قىستاش، ئىقرار قىلدۇرۇش، ئىشىنىپ كېتىش قاتارلىق ۋاستىلەر ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلدى. ناھىيە بويىچە 3400 نەچچە ئادەم تارتىپ چىقىرىلدى، 27 كىشى ناھەق ئۆلۈپ كەتتى، نۇرغۇن ئادەم زەخمىلەندى. 7 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ناھىيىدە «7 - ماي» كادىرلار مەكتىپى (مەكتەپ ئورنى ئۇجمە كەنتىدە) قۇرۇلدى. «چەتكە چىقىرىلغان» كادىرلار يېزا ئىگىلىك ئەمگىكى ۋە ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىشكە قاتنىشىشقا ئەۋەتىلدى. 1971 - يىلى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت سىنىپىي قوشۇننى تازىلاش ۋە «بىرگە

زەربە بېرىش، ئۇچكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتىدىكى خاتالىقلارنى تەدرىجىي تۈزەتتى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» جەريانىدا ئاممانا كەڭ كۆلەمدە سەپەرۋەر قىلىنىپ، «ئۇچ ئۆز، بىر كۆتۈرە» (قالدۇرۇق يەرگە، ئەركىن بازارغا، پايدا - زىيانغا ئۆزى ئىگە بولۇش ۋە مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش) تەنقىد قىلىندى. «كاپىتالىزمنىڭ قۇيرۇقىنى كېسىلىپ»، گۇڭشې ئەزالىرىنىڭ قالدۇرۇق يېرى، قالدۇرۇق چارۋىسى، بېغى، ھارۋىسى مۇسادىرە قىلىندى، بازار سودىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، دېھقانلارنىڭ قوشۇمچە كەسىپ ئىشلەپچىقىرىشى «كاپىتالىزمنىڭ قۇيرۇقى» دەپ قارىلىپ، ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى ياكى ئۇنىڭغا قاتتىق چەك قويۇلدى، بۇ ئارقىلىق دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىغا زور دەرىجىدە بەرھەم بېرىلدى. شەھەر ئاھالىلىرى تۇركۇملەپ يېزىغا چۈشۈرۈلدى، 1970 - يىلى 1804 بازار ئاھالىسى، 400 نەچچە كادىر ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئائىلە تاۋابئاتى تۆۋەنگە چۈشۈرۈلدى. مەكتەپلەردە «كىتاب ئوقۇش ئەسقاتمايدۇ نەزەرىيىسى» ئەۋج ئېلىپ كەتتى. 1973 - يىلى يەنە «ئەقلىي تەربىيە بېرىنچى»، «ئوقۇتقۇچىلىق ئىززەت - ھۆرمىتى» تەنقىد قىلىنىشقا باشلىدى، بۇنىڭ بىلەن مائارىپ خىزمىتى ئومۇميۈزلۈك خارابلاشتى.

1974 - يىلى «لىن بياۋنى، كۇڭزىنى تەنقىد قىلىش» ھەرىكىتى قوزغىلىپ، «كۇڭزى، مېڭزى» يولى تەنقىد قىلىندى. «تىرىلىش چىكىنىش ئەكسىيەتچىل ئىدىيىۋى ئېقىمىغا قايتۇرما زەربە بېرىلىپ، كاپىتالىستىك خاھىش تەنقىد قىلىندى، مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىنىڭ ئۇلۇغ نەتىجىلىرى مۇستەھكەملەندى ۋە راۋاجلاندى».

1976 - يىلى «دېڭ شياۋپىڭنى تەنقىد قىلىش، ئۇڭچىل ئەنزە ئاغدۇرۇش شامىلىغا قايتۇرما زەربە بېرىش» قانات يايدۇرۇلۇپ، دېڭ شياۋپىڭ 1975 - يىلى مەركەزنىڭ خىزمەتلىرىگە رىياسەتچىلىك قىلغان ئومۇميۈزلۈك تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلەر ئىنكار قىلىندى، يەنە «ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئەلاچىلىقى نەزەرىيىسى» تەنقىد قىلىندى، مۇۋاپىق بولغان قائىدە - تۈزۈملەرگە «باشقۇرۇش، قىسىش، بېسىش» دەپ ھۇجۇم قىلىندى.

1976 - يىل 10 - ئايدا «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىندى، پۈتۈن ناھىيە خەلقى شاد - خۇراملىققا چۆمدى. 10 يىللىق ئىچكى قالايمىقانچىلىق كەلتۈرۈپ چىقىرىپ خەلق ئىگىلىكىنى ھالاكەت گىردابىغا ئاپىرىپ قويغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ ئاخىرلاشقانلىقى جاكارلاندى.

§ 10 . ئاساسىي لۇشيەن تەربىيىسى

1974 - يىل 12 - ئايدىن 1978 - يىل 10 - ئايغىچە ناھىيە بويىچە 6 گۇڭشې، 2 دېھقانچىلىق مەيدانىدا ئاساسىي لۇشيەن تەربىيىسى 4 قارارغا بۆلۈپ قانات يايدۇرۇلدى.

1 - قارارلىق تەربىيە: 1974 - يىل 12 - ئاينىڭ 10 - كۈنى باشلاندى. يېزا ئىگىلىكىگە يارەدەم بېرىش خىزمەت ئەترىتى تەشكىللىنىپ، بەشئېرىق گۇڭشېسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. بۇ تەربىيە 1975 - يىل 11 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ئاياغلاشتى. يېزا ئىگىلىكىگە يارەدەم بېرىش خىزمەت ئەترىتى كادىر ۋە ئاكتىپلاردىن 183نى ئاجرىتىپ، 6 مەركىزي گۇرۇپپا، 24 خىزمەت گۇرۇپپىسىغا ئايرىپ خىزمەتلەرنى قانات يايدۇردى. لۇشيەن تەربىيىسى جەريانىدا، سىنىپىي كۈرەش تۈتقا قىلىنىپ، سوتسىيالىزم يولىدا مېڭىش تەربىيىنىڭ ئاساسىي تېمىسى قىلىندى، «دۇشمەنگە قارشى كۈرەش قىلىش، كاپىتالىزمنى تەنقىد قىلىش»، «ئۇڭچىل ئەنزە ئاغدۇرۇش

شامىلغا قايتۇرما زەربە بېرىش» ، «لىن بياۋنى، كۆڭزىنى تەنقىد قىلىش» ئېلىپ بېرىلدى؛ گۈڭشې، ئەترەت رەھبەرلىك بەنزىلىرىدىكى «سىنىپى يات ئۇنسۇر» ، «ئاينىپ سۇيىتى ئۇزگەرگەن ئۇنسۇر» ، «يېڭىدىن پەيدا بولغان بۇرژۇئا ئۇنسۇرلىرى» تازىلاندى؛ «تۆت خىل» ئۇنسۇرلار تەنقىد ۋە كۆرەش قىلىندى؛ كاپىتالىزم يولىغا ماڭغان ھوقۇقدارلار تەنقىد قىلىندى؛ «كاپىتالىزمنىڭ قۇيرۇقى كېسىلدى» ؛ خىيانەتچىلىك، ئوغرىلىق، ھايانكەشلىك قىلىش، كۆپ يەپ، كۆپ ئىگىلىۋېلىش قىلمىشلىرى بار كادىرلار ۋە گۈڭشې ئەزالىرى پاش قىلىندى.

2 ـ قارارلىق تەربىيە: 1975 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى باشلىنىپ، 1976 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى ئاياغلاشتى، ناھىيە بويىچە 400 نەچچە كادىر ۋە زىيالىي ئاجرىتىلىپ، 2 خىزمەت ئەترىتىگە ئايرىلىپ، ئايكۆل ۋە غورۇچۆل گۈڭشىلىرىدا خىزمەت قانات يايدۇرۇلدى.

بۇ قارارلىق لۇشيەن تەربىيىسى ئاساسەن 1 ـ قارارىدىكى ئەندىزە بويىچە ئېلىپ بېرىلدى. ئايكۆل گۈڭشىسىدا «تۆت خىل» ئۇنسۇردىن 45ى باھالاندى، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان 14 كىشى تەنقىد ۋە كۆرەش قىلىندى، قانۇنغا رىئايە قىلغان 7 كىشىنىڭ قالپىقى («تۆت خىل ئۇنسۇر» قالپىقى) ئېلىۋېتىلدى. مالىيەنى ئېنىقلاش ئارقىلىق، ھەر خىل ئىقتىسادىي مەسىلىسى بار 976 كىشى پاش قىلىندى، ئۇلار ئىنتىزامغا خىلاپ ئىشلىتىۋالغان سومما 186 مىڭ 900 يۈەن، بۇنىڭ ئىچىدە مەسىلىسى ئېغىر، خاتالىقىنى تونۇش پوزىتسىيىسى ناچار، ئاممىنىڭ پىكرى كۆپ 13 كىشىگە «تۆت خىل» ئۇنسۇر قالپىقى كىيگۈزۈلدى، قايتۇرۇش ۋە تۆلەشتە پاسسىپلىق قىلغان 81 كىشى تەنقىد ۋە كۆرەش قىلىندى. 592 مو ئارتۇق ئىگىلىۋېلىنغان قالدۇرۇق يەر، 109 مو باغ، 3355 دانە ئومۇمىنىڭ مۈلكى، گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ 53 مىڭ يۈەن قەرزى قايتۇرۇۋېلىندى. پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق، گۈڭشې بويىچە 364 پارتىيە ئەزاسى ئارىسىدا پارتىيىدىن چىقىرىلغىنى 2، پارتىيە ئىچىدە سىناشقا قالدۇرۇلغىنى 8 ، پارتىيە ئىچىدىكى ۋەزىپىسى ئېلىپ تاشلانغىنى 3، قاتتىق ئاگاھلاندۇرۇش بېرىلگىنى بىر، پارتىيىدىن ئەسىمەت بىلەن چېكىنىدۇرۇلگىنى بىر.

3 ـ قارارلىق تەربىيە: 1976 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى باشلىنىپ، 1977 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى ئاياغلاشتى، بۇ تەربىيە يېڭىچە، تامتوغراق گۈڭشىلىرىدا ئېلىپ بېرىلدى. 497 كىشى بۇ قارارلىق لۇشيەن تەربىيىسى خىزمەت ئۆمىكىگە قاتناشتى.

بۇ قارارلىق لۇشيەن تەربىيىسىدە، يەنىلا سىنىپىي كۆرەش تۇتقا قىلىندى ھەمدە تەربىيە «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ»نىڭ جىنايى قىلمىشلىرىنى پاش قىلىش، تەنقىد قىلىشتىن باشلاندى. 2044 قېتىم تەنقىد يىغىنى ئېچىلدى، 306 ئورۇندا كەڭ كۆلەمدە تەنقىد قىلىش مەخسۇس سەھنىسى تەسىس قىلىندى. دۇشمەنگە قارشى كۆرەش قىلىش، بۇرژۇئازىيىنى تەنقىد قىلىش جەريانىدا «تۆت خىل» ئۇنسۇردىن 102 سى باھالاندى، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان 38ى ئۇنسۇر تەنقىد ۋە كۆرەش قىلىندى، قانۇنغا رىئايە قىلغان 6 كىشىنىڭ قالپىقى ئېلىۋېتىلدى. تەربىيە جەريانىدا 83 دېلو يۈز بەردى، ئۇنىڭ 73ى پاش قىلىندى. 8 كىشى تۆتۈپ تۇرۇپ تەكشۈرۈلدى، بىر كىشى قولغا ئېلىندى، 13 كىشىگە قالپاق كىيگۈزۈلدى.

مالىيىنى ئېنىقلاش باسقۇچىدا، ئىقتىسادىي مەسىلىسى بار 2079 كىشى پاش قىلىندى، سۇندۇرۇپ ھېسابلانغان ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلىنغان سومما 347 مىڭ 600 يۈەن. مەسىلىسى بارلاردىن چوڭ يىغىندا تەنقىد ۋە كۆرەش قىلىنغىنى 53، «تۆت خىل» ئۇنسۇر قالپىقى كىيگۈزۈلگىنى 2؛ 3763 ئائىلىنىڭ ئارتۇق ئىگىلىۋالغان 2902 مو قالدۇرۇق يېرى، 258 ئائىلىنىڭ ئارتۇق ئىگىلىۋالغان 212 مو بېغى، 258 ئائىلىنىڭ ئارتۇق ئىگىلىۋالغان 212 مو

ئۆيلۇك يېرى، ئارتۇق ئىگىلىۋېلىنغان 86 مىك 303 تۇپ دەرەخ، 118 مىك يۇەن قەرز پۇل، ئومۇمىنىك 18 مىك 500 يۇەنلىك مال - مۈلكى قايتۇرۇۋېلىنىدى.

پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق گۇڭشې، ئەترەت پارتىيە تەشكىلاتلىرىنىك ئەزالىرى ئۆزگەرتىپ سايلاندى. 2 گۇڭشېدا 15 كىشى پارتىيىدىن چىقىرىلدى، 8 كىشى پارتىيە ئىچىدە سىناشقا قالدۇرۇلدى، 8 كىشىنىك پارتىيە ئىچىدىكى ۋەزىپىسى ئېلىپ تاشلاندى. 12 كىشىگە ئاگاھلاندۇرۇش بېرىلدى. 81 كىشى يېڭىدىن پارتىيىگە قوبۇل قىلىندى.

4 - قارارلىق تەرىبىيە: 1977 - يىل 11 - ئايدا باشلىنىپ، 1978 - يىل 10 - ئايدا ئاياغلاشتى. بۇ تەرىبىيە «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانى، «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانى ۋە بازار گۇڭشېدا ئېلىپ بېرىلدى.

بۇ قارارلىق لۇشيەن تەرىبىسىمۇ سىنىپىي كۆرەش تۇتقا قىلىنىپ ھەمدە كەڭ كۆلەملىك تەنقىدتىن باشلاندى. 609 قېتىم ھەرخىل تەنقىد يىغىنى ئېچىلدى، بۇ يىغىنغا 37 مىك 476 ئادەم (قېتىم) قاتناشتى، 93 ئورۇندا كەڭ كۆلەملىك تەنقىد مەخسۇس سەھنىسى تەسىس قىلىندى.

دۇشمەنگە قارشى كۆرەش قىلىش، بۇرژۇئازىيىنى تەنقىد قىلىش جەريانىدا «تۆت خىل» ئۇنسۇردىن 18ى باھالاندى، قانۇنغا خىلاپ ھەرىكەت بىلەن شۇغۇللانغان 9 كىشى تەنقىد ۋە كۆرەش قىلىندى.

مالىيىنى ئېنىقلاش باسقۇچىدا، ئارتۇق ئىگىلىۋېلىنغان 553 مو قالدۇرۇق يەر، 124 مو ئۆيلۇك يەر، 15 مو باغ قايتۇرۇۋېلىندى. ھەرخىل ئىقتىسادىي مەسلىسى بار 1151 كىشى پاش قىلىندى، ئۇلار ئىنتىزامغا خىلاپ ئىشلىتىۋالغان سوممۇ 122 مىك يۇەن بولۇپ، 802 كىشىدىن 83 مىك يۇەن تۆلىتىۋېلىندى. 80 كىشى تەنقىد ۋە كۆرەش قىلىندى. 7 كىشىگە «تۆت خىل» ئۇنسۇر قالپىقى كىيگۈزۈلدى، 2 كىشى تۇتۇپ تۇرۇلدى. 28 كادىرغا مەمۇرىي جازا، 14 كىشىگە پارتىيە ئىنتىزامى جازاسى بېرىلدى.

11 § . پاش قىلىش، تەنقىد قىلىش، تەكشۈرۈش

«تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك پارتكوم ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە رەھبەرلىك قىلىپ، «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» ۋە ئۇنىڭ مەزھەپ سىستېمىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ۋە ئاۋات ناھىيىسىدىكى جىنايى قىلمىشلىرىنى پاش قىلدى ۋە تەنقىد قىلدى، «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» بىلەن چېتىشلىقى بار ئادەم ۋە ئىشلارنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلىدى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ ساۋاقلىرىنى يەكۈنلىدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دا ناھىيە بويىچە 28 كىشى بىنورمال ئۆلۈپ كەتتى. تەكشۈرۈش ئارقىلىق 2 كىشىنىڭ خۇسۇسىي سوراقخانىدا ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى، 13 كىشىنىڭ زىيانكەشلىككە ئۇچراش سەۋەبىدىن ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغانلىقى، 3 كىشىنىڭ «دىكتاتۇرا» ئاستىدا قىينىلىپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى، كادىرلارنىڭ قانۇن - ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلىشى، سەۋەبىدىن بىر كىشىنىڭ ئۆلگەنلىكى، 9 كىشىنىڭ قورقۇپ كېتىپ ئۆلگەنلىكى ئىسپاتلاندى، بۇلار ئالاقىدار سىياسەت بويىچە مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىندى.

ناھىيىدىكى پارتىيە ئەزالىرى ئىچىدە تەكشۈرۈلىدىغان 41 كىشى بېكىتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە 24 كىشى تەشكىلىي جەھەتتىن بىر تەرەپ قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە پارتىيىدىن چىقىرىلغىنى

بىر، ۋەزىپىسى ئېلىپ تاشلانغىنى 2، قولغا ئېلىنىپ قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلىنغىنى 2، باشقا ئىنتىزام جازاسى بېرىلگىنى 19.

§ 12 . ناھەق، يالغان، خاتا دېلولارنى ئاقلاش، سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش

ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 1978 - يىلدىكى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ناھىيىلىك پارتكوم كادىرلار سىياسىتىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇپ، ناھەق، يالغان، خاتا دېلولارنى ئاقلىدى، كادىرلار سىياسىتىنى ئەمەلىيلەشتۈردى. 1985 - يىل 4 - ئايغىچە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» جەريانىدىكى ناھەق، يالغان، خاتا دېلولار پۈتۈنلەي ئاقلاندى، بۇنىڭ ئىچىدە تەسىرى چوڭ، چېتىلىدىغان ئامما كۆپ بولغان «شەرقىي تۈركىستان پارتىيىسىنىڭ ئاۋات شۆبىسى» ۋە «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانىدىكى «كومۇنىزمغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قوتقۇزۇش پارتىيىسى» دىن ئىبارەت بۇ 2 چوڭ ناھەق دېلوغا چېتىشلىق 315 كادىر ۋە ئامما ئاقلىنىپ، نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. ئوڭچىلارغا قارشى كۈرەشتە خاتا ھالدا ئوڭچى ئۇنسۇر قىلىپ ئايرىلغان 11 كىشىنىڭ ھەممىسى ئاقلاندى. «يەرلىك مىللەتچىلەر گۇرۇھى» ئۇزۇل - كېسىل ئاقلاندى. «ئوڭچىللىققا قارشى تۇرۇش» تا بىر نەچچە كادىرغا بېرىلگەن جازا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. «تۆت خىل» ئۇنسۇر دەپ باھالانغان 378 كىشىدىن خاتا ئايرىلغان 56 كىشىنىڭ دېلوسى تۈزىتىلدى، قانۇنغا رىئايە قىلغان 294 كىشىنىڭ «قالپىقى ئېلىۋېتىلدى». ئىپادىسى ياخشى بولمىغان 28 كىشى داۋاملىق نازارەت ئاستىدا ئۆزگەرتىلدى.

318 زىيالىي ۋە 985 ئائىلە تاۋابىئات، پەرزەنتلىك شەھەر نوپۇسى ۋە ئاشلىق مۇناسىۋىتىنى ھەل قىلىپ بېرىلدى، بىكار تۇرۇپ قالغان پەن - تېخنىكا خادىمىدىن 41ى ئورۇنلاشتۇرۇلدى؛ 80 زىيالىينىڭ ئوقۇش تارىخى ۋە خىزمەت ئىستاژى ئېتىراپ قىلىندى، 132 زىيالىينىڭ ئەر-خوتۇن ئايرىلىپ تۇرۇش، تۇرالغۇ ئۆي مەسىلىسى ھەل قىلىپ بېرىلدى. 22 كادىرغا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا تۆتۈپ قېلىنغان 188 مىڭ 600 يۈەن مائاش تولۇقلاپ بېرىلدى، يەنە بىرلىك سەپ ئوبيېكتى ۋە دىنىي زاتلاردىن 95 كىشىگە ئالاقىدار سىياسەت ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈپ، ئۇلارغا 92 مىڭ 700 يۈەن تولۇقلاپ بېرىلدى.

§ 13 . پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش

1985 - يىل 1 - ئايدىن 1987 - يىل 2 - ئايغىچە بازار - يېزىلاردا پارتىيە ئومۇميۈزلۈك تەرتىپكە سېلىندى. 1985 - يىل 1 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش خىزمىتى يېتەكچىلىك گۇرۇپپىسى قۇردى. 1 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ناھىيە دەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدا پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش باشلاندى، بۇ چاغدىكى پارتكوم 4، پارتكۇرۇپپا 8، ياچېيكا 26، پارتىيە ئەزاسى 426. ناھىيىگە قاراشلىق كارخانا، كەسىپي ئورۇنلاردا 1985 - يىل 6 - ئاينىڭ 24 - كۈنى پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش باشلاندى، ياچېيكا 29، پارتىيە ئەزاسى 265. بۇ 2 تۈركۈمدىكى پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىشقا 691 پارتىيە ئەزاسى قاتناشتى، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيە دەرىجىلىك پارتىيىلىك كادىر 21، يېزا (بۆلۈم) دەرىجىلىك

پارتىيىلىك كادىر 180، بۆلۈمچە دەرىجىلىك پارتىيىلىك كادىر 102، ئادەتتىكى پارتىيىلىك كادىر ۋە پارتىيىلىك ئىشچى 358، پېنسىيىگە، دەم ئېلىشقا چىققان پارتىيە ئەزاسى 30، كاندىدات پارتىيە ئەزاسى 39. پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق تىزىمغا ئېلىنغان پارتىيە ئەزاسى 626، كېچىكتۈرۈپ تىزىملانغان پارتىيە ئەزاسى 4، پارتىيىدىن چېكىندۈرۈلگەن پارتىيە ئەزاسى بىر، ۋاقتىنچە ئېسىپ قويۇلغان پارتىيە ئەزاسى 13. پارتىيە ئىنتىزامى جازاسى بېرىلگەن 3 پارتىيە ئەزاسى ئىچىدە، پارتىيىدىن چىقىرىلغىنى بىر، پارتىيە ئىچىدە سىناشقا قالدۇرۇلغىنى بىر، قاتتىق ئاگاھلاندۇرۇش بېرىلگىنى بىر. پارتكۇرۇپپىدىن بىرى كۆپەيتىپ تەسىس قىلىندى. ياچېيكا 55 تىن 62گە يەتتى. 67 كىشى يېڭىدىن پارتىيىگە قوبۇل قىلىندى.

يېزىلاردىكى پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش 1985 - يىل 12 - ئاينىڭ 13 - كۈنى باشلىنىپ، 1987 - يىل 2 - ئايدا ئاياغلاشتى. پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىشقا 125 ياچېيكا، 2331 پارتىيە ئەزاسى (بۇنىڭ ئىچىدە كاندىدات پارتىيە ئەزاسى 107) قاتناشتى. بۇ، يېزىلاردىكى پارتىيە ئەزالىرىنىڭ 77% نى ئىگىلەيدۇ. پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش جەريانىدا، تىزىملاشقا قاتنىشىشقا تېگىشلىك پارتىيە ئەزاسى 2224. تىزىملاشقا رۇخسەت قىلىنغىنى 2160، تىزىملاشقا رۇخسەت قىلىنمىغىنى 64، كېچىكتۈرۈپ تىزىملانغىنى 11، پارتىيىدىن چېكىندۈرۈلگىنى 41، ۋاقتىنچە ئېسىپ قويۇلغىنى 8، پارتىيىدىن چىقىرىلغىنى 4. 253 كىشى يېڭىدىن پارتىيىگە قوبۇل قىلىندى.

§ 14 . سوتسىيالىستىك مەنۋى مەدەنىيىلىك قۇرۇلۇشى

1980 - يىلدىن باشلاپ، يېزا، بازار، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدا 154 قارار كۇرس ئېچىلدى، ناھىيە بويىچە ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدىن يۇقىرى كادىر ۋە پارتىيە ئەزاسى بولۇپ 11 مىڭدىن ئارتۇق كىشى بىر قېتىم نۆۋەت بىلەن ئومۇميۈزلۈك تەربىيىلەندى. ناھىيىلىك پارتكوم پارتىيە مەكتىپىدە 28 قارار كۇرس ئېچىلدى، 2775 پارتىيە ئەزاسى ۋە كادىر ئۆگىنىشكە قاتناشتى. كۇرستا «پارتىيە نىزامنامىسى»، «پارتىيىنىڭ ئىچكى سىياسىي تۇرمۇش مىزانى»، «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» ۋە مەركەزنىڭ سوتسىيالىستىك مەنۋى مەدەنىيىلىك بەرپا قىلىشقا دائىر ھۆججەتلىرى ئۆگىنىلدى.

ئۆگىنىشنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش، تەشۋىقاتنى كېڭەيتىش ئاساسىدا ناھىيە بويىچە مەدەنىي بولۇش، ئەدەپلىك بولۇش، پاكىز بولۇش، ئەخلاقلىق بولۇش، تەرتىپلىك بولۇش، تىلى گۈزەل بولۇش، ھەرىكىتى گۈزەل بولۇش، قەلبى گۈزەل بولۇش، مۇھىتى گۈزەل بولۇش، ۋەتەننى قىزغىن سۆيۈش، سوتسىيالىزمنى قىزغىن سۆيۈش، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنى قىزغىن سۆيۈش مەزمۇن قىلىنغان «بەش بولۇش، تۆت گۈزەل، ئۇچنى قىزغىن سۆيۈش» پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، مەدەنىي كەنت، مەدەنىي مەكتەپ، مەدەنىي ماگىزىن، مەدەنىي ئورۇن بەرپا قىلىندى. بىر نەچچە يىل تىرىشىش ئارقىلىق، ناھىيە بويىچە 71 مەدەنىي ئورۇن، 29 مەدەنىي كەنت، 3 مەدەنىي ئاھالىلەر كومىتېتى بارلىققا كەلدى. 1987 - يىلى ئاقسۇ ۋىلايىتى ئاۋات ناھىيىسىگە شەرەپ بىلەن «ئۇچتە ئەلا بولۇش، بىردىن ئۆگىنىش» مۇسابىقە پائالىيىتى بويىچە ئالاھىدە مۇكاپات بەردى.

ناھىيىدىكى پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى «پاك - دىيانەتلىك بولۇش، چاكار بولۇش» نى كەسپىي ئەخلاق قىلىپ، «رەھبەرلىك قىلىش مۇلازىمەتتۇر» دېگەن ئىدىيىنى تۇرغۇزدى.

مۇلازىمەت كەسپىدە «مەدەنىي تىجارەت قىلىش، خېرىدارلارغا ئادەپلىك مۇئامىلە قىلىش» كەسپىي ئەخلاق قىلىنىپ، «خېرىدار ھەممىدىن ئۇلا، مۇلازىمەت بىرىنچى» پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. پۈكەي مۇلازىمىتىدە «بەشنى قىلىش، ئوننى قىلماسلىق» قائارلىق قائىدە - تۈزۈملەر تۈزۈپ چىقىلدى.

مەدەنىي شەھەر بەرپا قىلىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇش داۋامىدا، مۇھىت ئاسراش ئىشچىلىرى ھەر كۈنى ناھىيە بازىرىنىڭ ئاساسلىق كوچىلىرىنى تازىلىدى، ئەتىياز، ياز، كۈز پەسىللىرىدە سۇ چېچىش ماشىنىسى بىلەن ھەر كۈنى بىر، 2 قېتىم كوچىلارغا سۇ چېچىلدى. ئىدارە، ئورگانلار ئىشىك ئالدىدا «ئۆچىنى ھۆددىگە ئېلىش»نى يولغا قويۇپ، كوچىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى دەرەخلەرنى تۈزەشتۈردى. گۈللۈك ياساپ، گۈل - گىياھ تېرىدى، ئوت - چۆپ تېرىدى، ناھىيە بويىچە 60 نەچچە مو يەرگە گۈل - گىياھ تېرىلدى، كىشى بېشىغا 421 تۈپتىن دەرەخ تىكىلدى. ئىدارە ھويلىلىرىدا گۈلخانا ياسالدى، تەشتەكلەردە گۈللەر بېقىلدى، بازار ئاھالىسىنىڭ ھويلىلىرىغا كۆچەت تىكىپ، گۈل تېرىش ئومۇمىي ئادەتكە ئايلاندى.

ھەر يىلى 3 - ئاي لېي فېڭدىن ئۆگىنىش ئېيى قىلىندى. مەكتەپلەر ۋە كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى ئوقۇغۇچىلار، ياش - ئۆسمۈرلەرنى كوچىلارغا چىقىپ خالىسانە ماشىنىغا قاراشقا، رېمونتچىلىق قىلىشقا، ساتىراشلىق قىلىشقا، مەسلىھەت بېرىش مۇلازىمىتى بىلەن شۇغۇللىنىشقا، ئىدارىلەرگە بېرىپ، ئىدارىلەرنىڭ تازىلىق قىلىشىغا ياردەملىشىشكە تەشكىللىدى.

مەكتەپلەر مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى، ئاتېئىزم تەربىيىسى، مىللىي، خەنزۇ مەكتەپلەرنى ئۆز ئارا «جۈپ» قىلىش پائالىيىتىنى كۈچەيتتى. ھەر يىلى «1 - ئىيۇن» بالىلار بايرىمىدا تەبرىكلەش پائالىيىتى ئۆتكۈزۈلگەندە، مىللىي مەكتەپلەر ناخشا - ئۇسسۇلدىن ئىبارەت ئۇستۇنلۇكىنى، خەنزۇ مەكتەپلەر بەل دۇمبىقى بىلەن ئويۇن كۆرسىتىشتىن ئىبارەت ئۇستۇنلۇكىنى جارى قىلدۇردى.

قەرەلسىز ھالدا سېرىق، ئەكسىيەتچىل ئۇن - سىن بۇيۇملىرى ۋە شۇنىڭغا ئالاقىدار كىتاب - ژۇرناللار تازىلاپ تۈرۈلدى.

يېزىلاردا «پەن - تېخنىكا قىشى» پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، ئىلىم - پەن ئۆگىنىش، ئىلىم - پەندىن پايدىلىنىش پائالىيىتى كەڭ كۆلەمدە قانات يايدۇرۇلدى.

ئون ئالتىنچى قىسىم

ھاكىمىيەت، سىياسىي كېڭەش

ئون ئالتىنچى قىسىم

ھاكىمىيەت، سىياسىي كېڭەش

I باب

ھوقۇقلۇق ئاپپارات

§ 1 . ھەر مىللەت - ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى

بۇ يىغىن 1950 - يىل 4 - ئايدىن 1953 - يىلىغىچە 5 قېتىم ئېچىلدى. بۇ يىغىنلاردا خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ھوقۇقى ۋاكالىتەن يۈرگۈزۈلدى.

1 . 1 - نۆۋەتلىك ھەر مىللەت - ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى

بۇ يىغىن 1950 - يىل 4 - ئايدا ئېچىلدى. يىغىنغا 83 ۋەكىل قاتناشتى. يىغىندا مۇزاكىرە قىلىنغان، قارار قىلىنغان مۇھىم مەزمۇنلار — كەڭ كۆلەملىك ئىشلەپچىقىرىش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇش، دېموكراتىك ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، فېئودال كۈچلەرنى يوقىتىش، كونا ھاكىمىيەتنى ئۆزگەرتىش، ئىشپىيونلارغا قارشى كۈرەشنى قانات يايدۇرۇشتىن ئىبارەت بولدى.

2 . 2 - نۆۋەتلىك ھەر مىللەت - ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى

بۇ يىغىن 1950 - يىل 10 - ئايدا ئېچىلدى، يىغىننىڭ ئاساسىي تېمىسى: 1) دېھقانچىلىق بېجى ئېلىشقا دائىر بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدا؛ 2) ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتىكى مەسىلىلەر؛ 3) ئىشپىيونلارنى تازىلاش - باندىتلاردىن مۇداپىئە كۈرۈش، جەمئىيەت ئامانلىقىنى مۇستەھكەملەش؛ 4) مائارىپ، مەدەنىيەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش؛ 5) ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى يېتىشتۈرۈش، كادىرلار ئىدىيىسىنى تەرتىپكە سېلىش؛ قوشۇمچە قارالمىلار: كەسىپ بېشى تۈزۈمىنى ئۆزگەرتىش - كېسىل ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئىشچىلار رەھبەرلىك قىلىش؛ ئاشلىق ئامبىرىنى ئۆزگەرتىش - كېسىل ئېنىقلاش، مائارىپ بۆلۈمى مەكتەپلەرنى دائىم تەكشۈرۈپ، ساقلانغان مەسىلىلەرنى تۈزىتىش؛ كۆڭۈرۈك ياساش، ناھىيىدىكى چوڭ، كىچىك تاش يوللارنى

رېمونت قىلىش.

3. 3 - نۆۋەتلىك ھەر مىللەت - ھەرساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى

بۇ يىغىن 1951 - يىل 4 - ئايدا ئېچىلدى. يىغىننىڭ ئاساسىي تېمىسى: ئەينى ۋاقىتتىكى ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتىگە بىرلەشتۈرۈپ، رەھبىرىي كادىرلارنىڭ خىزمەت ئىستىلىنى تەكشۈرۈش؛ غەللە - پاراق ئېلىش خىزمىتىنى تەكشۈرۈش؛ كەڭ كۆلەملىك ئىشلەپچىقىرىش ھەرىكىتى ۋە ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇشنى ئورۇنلاشتۇرۇش، جەمئىيەت ئامانلىقىنى مۇستەھكەملەشتىن ئىبارەت بولدى.

4. 4 - نۆۋەتلىك ھەر مىللەت - ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى

بۇ يىغىن 1951 - يىل 10 - ئايدا ئېچىلدى. يىغىندا 4 مەۋرىي كەنت، 8 تەبىئىي كەنتتە ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىشنى نۇقتىدا سىناق قىلىش خىزمىتىگە دائىر دوكلات ئاڭلاپ ئۆتۈلدى، ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش - چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش ئۇچۇن ئايروپىلان ئىئانە قىلىش ۋە ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇپ، جەمئىيەت ئامانلىقىنى مۇستەھكەملەش، غەللە - پاراق تاپشۇرۇش، شىنجاڭنى گۈللەندۇرۇشتىن ئىبارەت مەسىلىلەر مۇزاكىرە قىلىندى.

5. 5 - نۆۋەتلىك ھەر مىللەت - ھەرساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى

بۇ يىغىن 1953 - يىل 3 - ئايدا ئېچىلدى. يىغىندا ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش — زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇشقا دائىر قارارلار ۋە پارتىيىنىڭ مىللەتلەر - دىن سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇشقا دائىر قارارلار ماقۇللاندى، بۇنىڭدىن كېيىنكى ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىلىرى ۋە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇش ھەققىدىكى تەدبىرلەر مۇزاكىرە قىلىندى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇلدى ھەمدە ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىنىڭ خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇشقا ئالاقىدار مەسىلىلەر توغرىسىدىكى ھۆججەت يەتكۈزۈلدى.

§ 2. خەلق قۇرۇلتايلىرى

1. ناھىيىلىك تۇنجى نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى

بۇ قۇرۇلتاي 1954 - يىل 3 - ئاينىڭ 29 - كۈنىدىن 4 - ئاينىڭ 3 - كۈنىگىچە ناھىيە بازىرىدا ئۆتكۈزۈلدى، قۇرۇلتايغا 83 ۋەكىل قاتناشتى. قۇرۇلتايدا ھاكىم ئابدۇراخمان سابىروفنىڭ «ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغان 4 يىلدىن بۇيانقى خىزمەتلەر توغرىسىدا دوكلات» ى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلىپ ماقۇللاندى، بۇندىن كېيىنكى خىزمەت ۋەزىپىلىرى مۇزاكىرە قىلىندى. ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ 11 ئەزاسى، ھاكىم ئابدۇراخمان سابىروف، مۇئاۋىن ھاكىملار جاڭ سۇنشى، ئەمەت تۆمۇرلەر بىلەت تاشلاش ئۇسۇلى ئارقىلىق سايلاپ

چىقىلدى. ئاقتىياز هېيىبۇللا ناهىيىلىك سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا سايلاندى، 4 كىشى ئۆلكىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىكىگە كۆرسىتىلدى.

بۇ قېتىملىق قۇرۇلتاي خەلق هاكىمىيىتى ئورنىتىلغان، كونا هاكىمىيەت دەۋرىدىكى ئەكسىيەتچىل كۈچلەر ئاساسەن تازىلانغان ۋەزىيەتتە ئېچىلدى.

2. ناهىيىلىك 2 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى

بۇ قۇرۇلتاي 1957 - يىل 3 - ئاينىڭ 2 - كۈنىدىن 7 كۈنگىچە ناهىيە بازىرىدا ئۆتكۈزۈلدى. قۇرۇلتايغا 59 ۋەكىل قاتناشتى، 18 ۋەكىل قاتناشمىدى، 18 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. قۇرۇلتايدا هاكىم ئەمەت تۆمۈرنىڭ ناهىيىلىك خەلق كومىتېتىغا ۋاكالىتەن بەرگەن 3 يىلدىن بۇيانقى خىزمەت توغرىسىدا دوكلاتى، ناهىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى ئاقتىياز هېيىبۇللا بەرگەن سوت خىزمىتى توغرىسىدىكى دوكلات، تەكلىپ لايىهە كومىتېتىنىڭ مۇدىرى بەرگەن ئالدىنقى نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ئېچىلغان مەزگىلدىكى تەكلىپ لايىهىلەرنى تەكشۈرۈش ۋە بىر تەرەپ قىلىش ئەھۋالىغا دائىر دوكلات ئاڭلاپ ئۆتۈلدى، قاراپ چىقىلدى ۋە ماقۇللاندى. ناهىيىنىڭ 1957 - يىللىق خىزمەت ۋەزىپىلىرى مۇزاكىرە قىلىندى. 2 - نۆۋەتلىك خەلق كومىتېتىنىڭ 11 ئەزاسى، هاكىم ئەمەت تۆمۈر، مۇئاۋىن هاكىم لۇك شاۋشىيەن (ۋەزىپە ئۆتىمىدى)، تۇنساخان ئابدۇللالار بىلەت تاشلاش ئۈسۈلى ئارقىلىق سايلاپ چىقىلدى. كېيىن يەنە جىن جىدا، توختىنىياز هاشىملار مۇئاۋىن هاكىملىققا تەيىنلەندى. ئاقتىياز هېيىبۇللا ناهىيىلىك سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى بولدى.

3. ناهىيىلىك 3 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى

بۇ قۇرۇلتاي 1958 - يىل 5 - ئاينىڭ 17 - كۈنىدىن 22 - كۈنگىچە ناهىيە بازىرىدا ئۆتكۈزۈلدى. قۇرۇلتايغا 57 ۋەكىل قاتناشتى، 20 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. ج ك پ ئاۋات ناهىيىلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىسى لى ۋېنچىڭ قۇرۇلتايدا ئېچىلىش نۇتقى سۆزلىدى. مۇئاۋىن هاكىم توختىنىياز هاشىم ناهىيىلىك خەلق كومىتېتىغا ۋاكالىتەن «هۆكۈمەت خىزمىتىدىن دوكلات» بەردى، ناهىيىلىك مالىيە بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى راشىدىن ئىسمائىل «1957 - يىللىق مالىيە نەق چوتى ۋە 1958 - يىللىق مالىيە خام چوتى هەققىدە دوكلات» بەردى. ئەسئەت ئىسمائىل ناهىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىگە ۋاكالىتەن «سوت مەھكىمىسى خىزمىتىدىن دوكلات» بەردى. ج ك پ ئاۋات ناهىيىلىك كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى جاك بويىك «1958 - يىللىق دېهقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە ئاۋات ناهىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىك قىياپىتىنى 3 يىلدا ئۆزگەرتىپ بولۇش» هەققىدە دوكلات بەردى. قۇرۇلتايدا مۇناسىپ قارارلار ماقۇللاندى. 3 - نۆۋەتلىك خەلق كومىتېتىنىڭ 13 ئەزاسى بىلەت تاشلاش ئارقىلىق سايلاندى. يېڭى بىر نۆۋەتلىك ناهىيىلىك خەلق كومىتېت تەشكىل قىلىندى. قۇرۇلتايدا كامال ئەمەت هاكىم، جىن جىدا، تۇنساخان ئابدۇللا، توختىنىياز هاشىملار مۇئاۋىن هاكىم بولدى. ئاقتىياز هېيىبۇللا ناهىيىلىك سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا، تىلمان تالىپ، كامان ئەمەت، ئوسمان مەتتىنيازلار ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىدىغان ۋەكىللىككە سايلاندى.

3 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 2 - يىغىنى 1959 - يىل 6 -

ئاينىڭ 10 - كۈنىدىن 15 - كۈنگىچە ناھىيە بازىرىدا ئېچىلدى. يىغىنغا 57 ۋەكىل قاتناشتى، 20 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. كامال ئەمەت «ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن دوكلات» بەردى، «ناھىيىنىڭ 1958 - يىللىق مالىيە نەق چوتى ۋە 1959 - يىللىق مالىيە خام چوتىغا دائىر دوكلات»، «خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتى» ماقۇللاندى. ئاۋۇت هامۇت، لیۇ خەيسىنلار مۇئاۋىن هاكىملىققا تولۇقلاپ سايلاندى.

4. ناھىيىلىك 4 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى

بۇ قۇرۇلتاي 1961 - يىل 4 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ناھىيە بازىرىدا ئۆتكۈزۈلدى. قۇرۇلتايغا 95 ۋەكىل قاتناشتى. قۇرۇلتايدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى، ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ تۆرلۈك خىزمەت دوكلاتلىرى ماقۇللاندى. ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ 13 ئەزاسى بېلەت تاشلاش ئارقىلىق سايلاپ چىقىلدى. كامال ئەمەت هاكىم، جىن جىدا، ئەخمەت بارات، لیۇ خەيسىن، ئاۋۇت ئامۇتلار مۇئاۋىن هاكىم، ئاقنىياز ھېببۇللا ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى بولدى.

4 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمي كومىتېتىنىڭ 2 - يىغىنى 1962 - يىل 6 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدىن 22 - كۈنگىچە ناھىيە بازىرىدا ئېچىلدى. يىغىنغا 95 ۋەكىل قاتناشتى. يىغىندا مۇئاۋىن هاكىم ئەخمەت بارات «1961 — 1962 - يىللىق ئالدىنقى يېرىم يىللىق ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن دوكلات»، ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى ئاقنىياز ھېببۇللا «سوت مەھكىمىسىنىڭ خىزمىتىدىن دوكلات»، ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ شۇجىسى جاڭ جۇاڭ «دۆلەت ئىچى - سىرتىدىكى ۋەزىيەت ھەققىدە دوكلات» بەردى. يىغىندا بۇنىڭدىن كېيىنكى ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىلىرى ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئىسمائىل قۇربان هاكىملىققا تولۇقلاپ سايلاندى.

5. ناھىيىلىك 5 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى

بۇ قۇرۇلتاي 1963 - يىل 6 - ئاينىڭ 3 - كۈنىدىن 10 - كۈنگىچە ناھىيە بازىرىدا ئۆتكۈزۈلدى. قۇرۇلتايغا 85 ۋەكىل قاتناشتى. قۇرۇلتايدا هاكىم ئىسمائىل قۇربان شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 2 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمي كومىتېتىنىڭ 3 - يىغىنىنىڭ روھىنى يەتكۈزدى. مۇئاۋىن هاكىم ئەخمەت بارات «ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ خىزمىتىدىن دوكلات» بەردى. قۇرۇلتايدا ناھىيىنىڭ 1962 - يىللىق تۆرلۈك خىزمەتلىرى مۇزاكىرە قىلىندى، خۇلاسىلەندى، سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋەزىيەت ۋە ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر تەھلىل قىلىندى. ناھىيىلىك 5 - نۆۋەتلىك خەلق كومىتېتىنىڭ 18 ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى. ئىسمائىل قۇربان هاكىم، جىن جىدا، ئەخمەت باراتلار مۇئاۋىن هاكىم بولدى، مامۇت ئىسلام، مەمتىمىن هاشىم، قاسىم تۇردى، ئايىمخانلار ئاپتونوم رايونلۇق 3 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلىكىگە كۆرسىتىلدى.

5 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمي كومىتېتىنىڭ 2 - يىغىنى 1964 - يىل 6 - ئاينىڭ 18 - كۈنىدىن 21 - كۈنگىچە ناھىيە بازىرىدا ئېچىلدى. يىغىنغا 85 ۋەكىل قاتناشتى. هاكىم ئىسمائىل قۇربان «ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ بىر يىلدىن بۇيانقى خىزمىتى ۋە

ناھىيىنىڭ 1964 - يىللىق خەلق ئىگىلىكى پىلانىنى ئورۇنلاشتۇرۇش ھەققىدە دوكلات» بەردى، ۋەكىللەر دوكلات، قارارلارنى مۇزاكىرە قىلدى ۋە ماقۇللىدى.

5 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 3 - يىغىنى 1965 - يىل 6 - ئاينىڭ 21 - كۈنىدىن 25 - كۈنىگىچە ناھىيە بازىرىدا ئېچىلدى. يىغىنغا 85 ۋەكىل قاتناشتى. مۇئاۋىن ھاكىم ئەخمەت بارات «ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن دوكلات» بەردى. يىغىندا دوكلات، قارارلار ماقۇللاندى، ناھىيىنىڭ 1965 - يىللىق خەلق ئىگىلىكى پىلانى ۋە بۇ جەھەتتىكى ئورۇنلاشتۇرۇش مۇزاكىرە قىلىندى. ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىسى جالال جۇالاڭ يىغىندا مۇھىم سۆز قىلدى.

6. ناھىيىلىك 6 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى

بۇ قۇرۇلتاي 1965 - يىل 8 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىن 30 - كۈنىگىچە ناھىيە بازىرىدا ئۆتكۈزۈلدى. قۇرۇلتايغا 95 ۋەكىل قاتناشتى. ھاكىم ئىسمائىل قۇربان ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىگە ۋاكالىتەن «ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن دوكلات»، ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى ئابدۇقادىر ھېببۇللا «سوت مەھكىمىسى خىزمىتىدىن دوكلات»، ناھىيىلىك مالىيە بۆلۈمىنىڭ باشلىقى سۇن زېڭجيې «مالىيە خىزمىتىدىن دوكلات» بەردى. ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى جالال بويىك قۇرۇلتايدا مۇھىم سۆز قىلدى. قۇرۇلتايدا ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ 18 ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى، ناھىيىلىك 6 - نۆۋەتلىك خەلق كومىتېتى تەشكىل قىلىندى. قۇرۇلتايدا ئىسمائىل قۇربان ھاكىم، ئەخمەت يۇنۇس، مۇھەممەت مامۇت، خەن جۇڭشىڭ (ۋەزىپە ئۆتىمىدى) لەر مۇئاۋىن ھاكىم بولدى. ئابدۇقادىر ھېببۇللا ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى بولدى. قۇرۇلتايدا 2 ۋەكىل ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىشقا كۆرسىتىلدى.

كېيىنكى يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى ئاممىۋى ھەرىكەتنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ، نورمال خىزمەت قىلغىلى بولمىدى، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى ئېچىش توختاپ قالدى.

7. ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى

بۇ قۇرۇلتاي 1981 - يىل 6 - ئاينىڭ 24 - كۈنىدىن 30 - كۈنىگىچە ناھىيە بازىرىدا ئۆتكۈزۈلدى، قۇرۇلتايغا 183 ۋەكىل قاتناشتى، 16 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. قۇرۇلتايغا ھەيئەت رىياسەتچىلىك قىلدى، قۇرۇلتايدا ۋەكىللەرنىڭ سالاھىيىتىنى تەكشۈرۈش كومىتېتى ۋە تەكلىپ لايىھىلەرنى تەكشۈرۈش كومىتېتى تەسىس قىلىندى. قۇرۇلتايدا مۇئاۋىن ھاكىم جالال لۇشىنىڭ «ناھىيىنىڭ 1980 — 1981 - يىللىق مالىيە نەق چوتى ۋە خام چوتى توغرىسىدىكى دوكلات»ى، ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى ئابدۇقادىر ھېببۇللانىڭ «سوت مەھكىمىسىنىڭ سوت خىزمىتى ھەققىدىكى دوكلات»ى، ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشى ئىلياس توختىنىڭ «تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ خىزمىتى توغرىسىدىكى دوكلات»ى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قارار چىقىلدى.

قۇرۇلتايدا ئاۋات ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ قۇرۇلغانلىقى ۋە

ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانلىقى ھەققىدىكى قارار ماقۇللاندى.
قۇرۇلتايدا 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 19 ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى.
ئاۋات ناھىيىلىك تۇنجى نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى تەشكىل قىلىندى.
مۇھەممەت مامۇت خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى، چى جىنزې، بۇۋىخان مەشۇق، تاۋار ھاپىزلار مۇئاۋىن مۇدىر بولدى.

قۇرۇلتايدا ئاۋات ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك خەلق ھۆكۈمىتى سايلاپ چىقىلدى، ئابلا ھەسەن ھاكىم، چاڭ لوشى، موللا قۇربان، ئابلەت ياقۇپ، تاۋار ھاپىز، لى يىڭلار مۇئاۋىن ھاكىم بولدى. ئاقنىياز ھېبىبۇللا ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى، ئىلياس توختى ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشى بولدى.

7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 2 - يىغىنى 1982 - يىل 11 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 6 - كۈنىگىچە ناھىيە بازىرىدا ئېچىلدى. يىغىنغا 183 ۋەكىل قاتناشتى، يىغىنغا قۇرۇلتاينىڭ ھەيئەت رىياسەتچىلىك قىلدى. يىغىندا ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى مۇھەممەت مامۇت بەرگەن «ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى»، ھاكىم ئابلا ھەسەن بەرگەن «ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن دوكلات»، ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى ۋە ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشى بەرگەن سوت مەھكىمىسى ۋە تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ خىزمەتلىرى توغرىسىدىكى دوكلاتلار ئاڭلاپ ئۆتۈلدى، قاراپ چىقىلدى، يىغىندا مۇناسىپ قارارلار ماقۇللاندى. ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بۇۋىخان مەشۇق يىغىندا يېپىلىش نۇتقى سۆزلىدى.

7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 3 - يىغىنى 1983 - يىل 3 - ئاينىڭ 15 - 16 - كۈنلىرى ناھىيە بازىرىدا ئېچىلدى، يىغىنغا 131 ۋەكىل قاتناشتى، 52 ۋەكىل قاتناشمىدى، 7 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. ۋەكىللەر ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىسى مامۇت مۇھەممەت ۋە ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى مۇھەممەت مامۇتنىڭ مۇھىم سۆزىنى ئاڭلىدى، ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتىنىڭ [1983] 12 - نومۇرلۇق ھۆججىتىنى ئۇقۇپ ئاڭلىدى، ئاپتونوم رايونلۇق 6 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىكىگە 3 كىشى كۆرسىتىلدى.

ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى چى جىنزې يىغىندا ئېچىلىش نۇتقى، مۇدىر مۇھەممەت مامۇت يېپىلىش نۇتقى سۆزلىدى.

8. ناھىيىلىك 8 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى

بۇ قۇرۇلتاي 1984 - يىل 7 - ئاينىڭ 29 - كۈنىدىن 8 - ئاينىڭ 3 - كۈنىگىچە ناھىيە بازىرىدا ئۆتكۈزۈلدى، 173 كىشى ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىكىگە سايلاندى، قۇرۇلتايغا 171 ۋەكىل قاتناشتى. سالاھىيەت ۋە تەكلىپ لايىھە تەكشۈرۈش كومىتېتى تەسىس قىلىندى. ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى موللا قۇربان «ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ خىزمىتىدىن دوكلات»، ھاكىم ئابلا ھەسەن «ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن دوكلات»، ناھىيىلىك مالىيە بۆلۈمىنىڭ باشلىقى سۈن زېڭجيې مالىيە خىزمىتىدىن دوكلات، ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى مەتنىياز سايىت «سوت مەھكىمىسىنىڭ

سوت خىزمىتىدىن دوكلات» ، ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشى ئابدۇۋايىت مامۇت «تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ خىزمىتىدىن دوكلات» بەردى.

قۇرۇلتايدا ناھىيىلىك 8 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 17 ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى، موللا قۇربان مۇدىر، لى جىلياڭ، چى جىنزې، تاۋار هاپىز، ئابلا يۈسۈپلەر مۇئاۋىن مۇدىر بولدى. ئابلا ھەسەن هاكىم، ئابدۇرېھىم سىيىت، چاڭ لۇشى، لىۋ فايىڭ (خۇيزۇ) ، بۈۋىخان مەشۇقلار مۇئاۋىن هاكىم، مەتنىياز سىيىت ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى، ئابدۇۋايىت مامۇت ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشى بولدى. ج ك پ ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى شىەن گوجېڭ، ئاقسۇ مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى خەلچەم ئىسلام، ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىسى مامۇت مۇھەممەتلەر قۇرۇلتايغا قاتناشتى ۋە سۆز قىلدى.

8- نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 2 - يىغىنى 1985 - يىل 10 - ئاينىڭ 17 - كۈنىدىن 21 - كۈنگىچە ناھىيە بازىرىدا ئېچىلدى. يىغىنغا 148 ۋەكىل قاتناشتى، 25 ۋەكىل قاتناشمىدى. يىغىنغا قۇرۇلتاينىڭ هەيئەت رىياسىتى رىياسەتچىلىك قىلدى، ۋەكىللەرنىڭ سالاهىيىتىنى تەكشۈرۈش ۋە تەكلىپ لايىهە تەكشۈرۈش كومىتېتى تەسىس قىلىندى. ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى موللا قۇربان «ناھىيىلىك 8 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ خىزمىتىدىن دوكلات» ، هاكىم ئابلا ھەسەن «هۆكۈمەت خىزمىتىدىن دوكلات» ، ناھىيىلىك مالىيە ئىدارىسىنىڭ باشلىقى نىياز نەمەت «مالىيە خىزمىتىدىن دوكلات» ، ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى مەتنىياز سىيىت بىلەن ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشى ئابدۇۋايىت مامۇتلار سوت ۋە تەپتىش خىزمىتىدىن دوكلات بەردى. يىغىندا خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 5 خىزمەت دوكلاتى ماقۇللاندى.

بارلىق ۋەكىللەر ئاپتونوم رايونلۇق 6 - نۆۋەتلىك دائىمىي كومىتېتىنىڭ 4 - يىغىنىغا قاتناشقان ۋەكىللەرنىڭ يەتكۈزگەن يىغىن روهىنى ئاڭلىدى.

ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى لى جىلياڭ يىغىندا يېپىلىش نۇتقى سۆزلىدى.

8 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 3 - يىغىنى 1986 - يىل 8 - ئاينىڭ 7 - كۈنىدىن 9 - كۈنگىچە ناھىيە بازىرىدا ئۆتكۈزۈلدى. يىغىنغا 163 ۋەكىل قاتناشتى، 23 ۋەكىل قاتناشمىدى. يىغىنغا هەيئەت رىياسىتى رىياسەتچىلىك قىلدى. ۋەكىللەرنىڭ سالاهىيىتى ۋە تەكلىپ لايىهە تەكشۈرۈش كومىتېتى تەسىس قىلىندى. يىغىندا ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى موللا قۇربان «ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ خىزمىتىدىن دوكلات» ، هاكىم ئابلا ھەسەن «هۆكۈمەت خىزمىتىدىن دوكلات» ، ناھىيىلىك پىلان كومىتېتىنىڭ مۇدىرى ۋاڭ كېدىڭ «1986 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە بولغان خەلق ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات پىلانى (لايىهە) هەققىدە دوكلات» ، ناھىيىلىك مالىيە ئىدارىسىنىڭ باشلىقى نىياز نەمەت «مالىيە خىزمىتىدىن دوكلات» ، ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى مەتنىياز سىيىت «سوت خىزمىتىدىن دوكلات» ، ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشى ئابدۇۋايىت مامۇت «تەپتىش خىزمىتىدىن دوكلات» بەردى.

ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىسى مامۇت مۇھەممەت «ئىتتىپاقلىشىپ

كۆرەش قىلىپ، (7 - بەش يىللىق پىلانىنى ئىشقا ئاشۇرۇش، تىن ئىبارەت ئۇلۇغۋار نىشانىنى ئەملىگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن تىرىشايلى» دېگەن تېمىدا سۆز قىلدى. ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى موللا قۇربان يىغىندا خۇلاسە سۆزى قىلدى ھەمدە خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەتلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى.

9. ناھىيىلىك 9 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى

بۇ قۇرۇلتاي 1987 - يىل 6 - ئاينىڭ 7 - كۈنىدىن 11 - كۈنىگىچە ناھىيە بازىرىدا ئۆتكۈزۈلدى. قۇرۇلتايغا 142 ۋەكىل قاتناشتى. 10 ۋەكىل قاتناشمىدى. قۇرۇلتايغا ھەيئەت رىياسىتى رىياسەتچىلىك قىلدى، ۋەكىللەر سالاھىيىتىنى تەكشۈرۈش ۋە تەكلىپ لايىھە تەكشۈرۈش كومىتېتى تەسىس قىلىندى. ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى موللا قۇربان «خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ خىزمىتىدىن دوكلات»، ھاكىم ئابلا ھەسەن «ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن دوكلات»، ناھىيىلىك پىلان كومىتېتىنىڭ مۇدىرى ۋاڭ كېدىڭ «ناھىيىنىڭ 1986 — 1987 - يىللىق خەلق ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات پىلانىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى ھەم پىلان ئورۇنلاشتۇرۇش پىكرى ھەققىدە دوكلات»، ناھىيىلىك مالىيە ئىدارىسىنىڭ باشلىقى نىياز نەمەت «مالىيە خىزمىتىدىن دوكلات»، ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشى ئابدۇۋايىت «تەپتىش خىزمىتىدىن دوكلات» بەردى.

قۇرۇلتايدا ناھىيىلىك 9 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 16 ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى، موللا قۇربان خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى، لى جىلياڭ، ئوسمان توختىنىياز، ئابلا يۈسۈپ، تاۋار ھاپىز، خاۋ جاۋمىڭلار مۇئاۋىن مۇدىر، ئابلەت ياقۇپ ھاكىم، ئابدۇرېھىم سەيىت، لىيۇ خەيچېن، جاڭ خۇڭشېڭ، بۇۋىخان مەشۇقلار مۇئاۋىن ھاكىم، مەتنىياز سەيىت ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى، ئابدۇۋايىت مامۇت تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشى بولدى.

ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىسى مامۇت مۇھەممەت «تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇپ، سوتسىيالىستىك دېموكراتىيىنى ھەقىقىي يولغا قويۇپ، خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرايلى» دېگەن تېمىدا سۆز قىلدى. لى جىلياڭ قۇرۇلتايدا يېپىلىش نۇتقى سۆزلىدى.

10. ناھىيىلىك 10 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى

بۇ قۇرۇلتاي 1990 - يىل 4 - ئاينىڭ 3 - كۈنىدىن 7 - كۈنىگىچە ناھىيە بازىرىدا ئۆتكۈزۈلدى. قۇرۇلتايغا 159 ۋەكىل قاتناشتى. قۇرۇلتايغا قۇرۇلتاي ھەيئەت رىياسىتى رىياسەتچىلىك قىلدى. ۋەكىللەرنىڭ سالاھىيىتىنى تەكشۈرۈش ۋە تەكلىپ لايىھە تەكشۈرۈش كومىتېتى تەسىس قىلىندى. خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى موللا قۇربان ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى 9 - نۆۋەتلىك كومىتېتىغا ۋاكالىتەن «ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ خىزمىتىدىن دوكلات»، ھاكىم ئابلەت ياقۇپ «ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن دوكلات»، ناھىيىلىك پىلان كومىتېتىنىڭ مۇدىرى خې جىمىڭ «ناھىيىنىڭ 1990 - يىللىق خەلق ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات پىلانى (لايىھە) توغرىسىدا دوكلات»

، ناھىيىلىك مالىيە ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ئىياز ئەمەت «مالىيە خام چوتى ۋە ئەق چوتى توغرىسىدا دوكلات» ، ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشى ئابدۇۋايىت «تەپتىش خىزمىتىدىن دوكلات» بەردى.

قۇرۇلتايدا ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى 10 - نۆۋەتلىك دائىمىي كومىتېتىنىڭ 17 ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى، موللا قۇربان مۇدىر، ئوسمان توختىنىياز، خاۋ جاۋمىڭ، تاۋار ھاپىز، ياڭ گاڭلار مۇئاۋىن مۇدىر بولدى.

قۇرۇلتايدا ئابلەت ياقۇپ ھاكىم، لىيۇ خەيچېن، ماخۇەيچۇن، بۇۋېخان مەشۇق، مۇھەممەت ھۈسەنلەر مۇئاۋىن ھاكىم بولدى. مەتنىياز سىيىت ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى، يەھيا گايىت ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشى بولدى.

3 § . ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى

1953 - يىلدىن 1981 - يىل 5 - ئايغىچە ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى ئاساسلىقى يېغىن شەكلى ئارقىلىق خىزمەت ئىشلىدى، قۇرۇلتاي يېپىق مەزگىلدىكى كۈندىلىك خىزمەتلەرنى ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى (ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى) ۋاكالىتەن بېجىرىپ تۇردى.

1981 - يىل 6 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 1 - يىغىنىدا دائىمىي كومىتېت تەسىس قىلىندى. خەلق قۇرۇلتىيىدا مۇدىر، مۇئاۋىن مۇدىر ۋە دائىمىي كومىتېت ئەزالىرى سايلاپ چىقىلدى. ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى قۇرۇلتاي يېپىق مەزگىلدە ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ كۈندىلىك خىزمەتلىرىگە، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنى ئېچىش ۋە سايلام ئىشلىرىغا، يەرلىك قانۇن - نىزاملارنى تۈزۈپ تارقىتىشقا، چوڭ - چوڭ سىياسىي ئىشلارنى يولغا قويۇش يۈنىلىشىنى مۇھاكىمە قىلىپ قارار قىلىشقا، ناھىيىنىڭ خەلق ئىگىلىكى پىلانى ۋە مالىيە خام چوتىنى قاراپ چىقىشقا، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى، ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسى ۋە تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ خىزمەتلىرىگە نازارەتچىلىك قىلىشقا، ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن باش تەپتىشى ۋە ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئىدارە، كومىتېت، ئىشخانىلىرىنىڭ باشلىقى، مۇدىرلىرىنى ۋەزىپىگە تەينىلەش - ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇشنى قارار قىلىشقا ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىدىغان ۋەكىللەرنى تولۇقلاپ سايلاشقا رىياسەتچىلىك قىلدى.

ئاۋات ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى، مۇئاۋىن مۇدىرلىرى

جەدۋەل: 16 — 1

نۆۋەتلىك	ۋەزىپىسى	ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	يۇرتى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى (يىل، ئاي)
7	مۇدىر	مۇھەممەت مامۇت	ئەر	ئۇيغۇر	ئاۋات ناھىيىسى	1981.6 — 1984
	مۇئاۋىن مۇدىر	چى جىنزي	ئەر	خەنزۇ	شەندۇڭ ئىگجىن ناھىيىسى	1981.6 — 1984
	مۇئاۋىن مۇدىر	بۇۋېخان مەشۇق	ئايال	ئۇيغۇر	ئاۋات ناھىيىسى	1981.6 — 1984
	مۇئاۋىن مۇدىر	تاۋار ھاپىز	ئەر	ئۇيغۇر	ئاۋات ناھىيىسى	1981.6 — 1984

8	مۇدىر	موللا قۇربان	ئەر	ئۇيغۇر	ئاۋات ناھىيىسى	1984.6 — 1987
	مۇئاۋىن مۇدىر	لى جىلياڭ	ئەر	خەنزۇ	شەندۇڭ ئۇنشاڭ ناھىيىسى	1984.6 — 1987
	مۇئاۋىن مۇدىر	چى جىنزې	ئەر	خەنزۇ	شەندۇڭ نىڭجىن ناھىيىسى	1984.6 — 1987
	مۇئاۋىن مۇدىر	تاۋار ھاپىز	ئەر	ئۇيغۇر	ئاۋات ناھىيىسى	1984.6 — 1987
	مۇئاۋىن مۇدىر	ئابلا يۈسۈپ	ئەر	ئۇيغۇر	ئاۋات ناھىيىسى	1984.6 — 1987
9	مۇدىر	موللا قۇربان	ئەر	ئۇيغۇر	ئاۋات ناھىيىسى	1987.6 — 1990.4
	مۇئاۋىن مۇدىر	لى جىلياڭ	ئەر	خەنزۇ	شەندۇڭ ئۇنشاڭ ناھىيىسى	1987.6 — 1990.4
	مۇئاۋىن مۇدىر	ئوسمان توختىنىياز	ئەر	ئۇيغۇر	ئاۋات ناھىيىسى	1987.6 — 1990.4
	مۇئاۋىن مۇدىر	ئابلا يۈسۈپ	ئەر	ئۇيغۇر	ئاۋات ناھىيىسى	1987.6 — 1990.4
	مۇئاۋىن مۇدىر	تاۋار ھاپىز	ئەر	ئۇيغۇر	ئاۋات ناھىيىسى	1987.6 — 1990.4
	مۇئاۋىن مۇدىر	خاۋ جاۋسىڭ	ئەر	خەنزۇ	شەندۇڭ چاڭچىڭ ناھىيىسى	1987.6 — 1990.4
10	مۇدىر	موللا قۇربان	ئەر	ئۇيغۇر	ئاۋات ناھىيىسى	1990.4 —
	مۇئاۋىن مۇدىر	خاۋ جاۋسىڭ	ئەر	خەنزۇ	شەندۇڭ چاڭچىڭ ناھىيىسى	1990.4 —
	مۇئاۋىن مۇدىر	ئوسمان توختىنىياز	ئەر	ئۇيغۇر	ئاۋات ناھىيىسى	1990.4 —
	مۇئاۋىن مۇدىر	تاۋار ھاپىز	ئەر	ئۇيغۇر	ئاۋات ناھىيىسى	1990.4 —
	مۇئاۋىن مۇدىر	يالڭ گالڭ	ئەر	خەنزۇ	گەنسۇ يۈڭچاڭ ناھىيىسى	1990.4 —

§ 4 . سايلام

1. ھەر مىللەت ـ ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىندا ۋەكىللەرنى سايلاش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك كومىتېتى دېموكراتىك سىياسەتنى پائال يولغا قويدى. 1950 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنىدىن 29 ـ كۈنگىچە تۇنجى نۆۋەتلىك ھەر مىللەت ـ ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى ئېچىلدى، يىغىنغا 83 ۋەكىل قاتناشتى، ۋەكىللەر ئاساسلىقى دېھقان، چارۋىچىلاردىن تەركىب تاپتى، ئۇندىن باشقا سودا ـ سانائەت ساھەسىدىكى ۋەكىللەر، دىن ساھەسىدىكى ۋەكىللەر، پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە ۋەكىللىرى، ئايالار ۋەكىللىرىمۇ بار. يىغىنغا قاتناشقان ۋەكىللەر دېھقانلار جەمئىيىتى، ياشلار ئىتتىپاقى، ئايالار بىرلەشمىسى، سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى قاتارلىق ئاممىۋى تەشكىلاتلار ۋە ئىجتىمائىي، دىنىي زاتلارنىڭ دېموكراتىك كېڭىشىشى ئاساسىدا سايلاپ چىقىلدى.

2. خەلق ۋەكىللىرىنى سايلاش

1953 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ئومۇمىي سايلام يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى، سايلام

قانۇنىدىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، ناھىيە، رايون (بازار) لۇقتىن ئىبارەت 2 دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىرى سايلاپ چىقىلىدى. 1 - نۆۋەتلىك قۇرۇلتايدىن 6 - نۆۋەتلىك قۇرۇلتايغىچە رايون (بازار) لۇق خەلق قۇرلتىيىنىڭ ۋەكىللىرىنى سايلىغۇچىلار تەڭ نامزاتلىق سايلام ئۇسۇلى ئارقىلىق بىۋاستە سايلاپ چىقتى. ناھىيە دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىرى رايون (بازار) لۇق خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىللىرى ئىچىدىن يەنى تەڭ نامزاتلىق سايلام ئارقىلىق ۋاستىلىق سايلاپ چىقىلىدى. تۇنجى قېتىملىق ئومۇمىي سايلام مەزگىلىدە، ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى سايلام سالاھىيىتى ۋە ھوقۇق - مەنپەئەتكە دائىر دېلولارنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن 3 رايون ۋە ئاۋات بازىرىدا ۋاقىتلىق ئومۇمىي سايلام سوتى تەسىس قىلىدى. كېيىنكى ھەر نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىرىنى سايلاشتا، ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى بىلەن خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ھەر دەرىجىلىك سايلام كومىتېتلىرىنى قۇردى. سايلام خىزمەتچىلىرىنى ئاجرىتىپ، ئومۇمىي سايلام خىزمەت ئەترىتى تەشكىللىدى، ئەترەت ئەزالىرى سايلام رايونلىرىغا بېرىپ، ئامما ئارىسىدا كەڭ كۆلەمدە تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، تەشكىللەش خىزمىتىنى قاتتىق ئىشلىدى، مەسىلەن: سايلىغۇچىلارنى تىزىملاپ، سايلىغۇچىلارنىڭ ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ، ۋە ئېلان قىلىپ ۋەكىللەرنىڭ سانىنى بېكىتىپ ۋەكىللەر نامزاتىنى تالاش - تارتىش ئارقىلىق كۆرسىتىپ بېرىپ، بېلەت تاشلاش پونكىتى، بېلەت تاشلاش ساندۇقى تەسىس قىلىپ، سايلىغۇچىلار بېلەت تاشلاش يېغىنى ئېچىپ، ھەر مىللەت خەلقىنى ئۆزى ئىشىنىدىغان ۋەكىللەرنى سايلاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى.

1969 - يىل 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى. ھەر دەرىجىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتلارنىڭ نامزاتلىرىنى ھەر مىللەت ئاممىسى سايلىمای، ئاممىۋى تەشكىلاتلار كۆرسەتتى، بۇلار ئىچىدە ئاساسلىقى ھەربىي ۋەكىللەر، پېشقەدەم كادىرلار ۋەكىللىرى، ئىشچىلار تەشۋىقات ئەترىتى ۋەكىللىرى، ھەر قايسى تەرەپ ئاممىۋى تەشكىلات ۋەكىللىرى بار.

1981 - يىل 6 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ سايلام تۈزۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى 5 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 2 - يىغىنىدا تۈزىتىلىپ ئېلان قىلىنغان جايلاردىكى ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ تەشكىلات قانۇنى ۋە سايلام قانۇنىغا ئاساسەن، خەلق ۋەكىللىرىنى سايلاش چارىسى جەھەتتە ئىككى تۈرلۈك ئىسلاھات يولغا قويۇلدى: 1) ناھىيە دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىرىنى سايلىغۇچىلار بىۋاستە سايلاش؛ 2) ۋەكىللەر نامزاتى ۋە سايلىنىشقا تېگىشلىك ۋەكىللەرنى ئارتۇق نامزاتلىق سايلام ئارقىلىق سايلاش. شۇ يىلى 6 - ئاينىڭ 24 - كۈنىدىن 30 - كۈنگىچە ناھىيە تەۋەسىدە 7 - قېتىملىق ئومۇمىي سايلام ئۆتكۈزۈلدى، ناھىيە بويىچە 68 مىڭ 718 سايلىغۇچى تىزىملاندى، سايلامغا 62 مىڭ 798 كىشى قاتنىشىپ، %92 نى ئىگىلىدى. ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىغا 182 ۋەكىل سايلاپ چىقىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر 148، خەنزۇ 31، باشقا مىللەتلەر 3.

ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىدىن باشلاپ، خەلق قۇرۇلتىيىغا ۋەكىل سايلاش ھەم كەڭ - كۆلەملىككە ئىگە بولدى، ھەم ۋەكىللەر مۇئەييەن ئىجتىمائىي پائالىيەت ئىقتىدارى ۋە ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىش، ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى مۇھاكىمە قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولدى. ۋەكىللەرنىڭ ئىنقىلابىيلىشىش، ياشلىشىش، بىلىم ئەھلىگە، كەسىپ ئەھلىگە ئايلىنىشىغا ئەھمىيەت بېرىلدى.

1987 - يىل 6 - ئاينىڭ 7 - كۈنىدىن 11 - كۈنگىچە ناھىيىلىك 9 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىرى سايلاندى. ناھىيە بويىچە 75 مىڭ 934 سايلىغۇچى. تىزىملاندى. سايلامغا 75 مىڭ 578 كىشى قاتنىشىپ، 99.5%نى ئىگىلىدى. 679 خەلق ۋەكىلى سايلاپ چىقىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر 624، خەنزۇ 48، باشقا مىللەتلەر 7.

§ 5 . تەكلىپ - لايىھىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش ۋە خىزمەتلەرنى تەكشۈرۈش

1. تەكلىپ - لايىھىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش

ناھىيىنىڭ ئىلگىرىكى ھەر نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ئېچىلغان مەزگىلدە قۇرۇلتايدا تەكلىپ - لايىھىلەرنى تەكشۈرۈش كومىتېتى تەسىس قىلىندى. تەكلىپ لايىھە قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن، تەكلىپ - لايىھىلەرنى تەكشۈرۈش كومىتېتى تەكشۈرۈپ تەكلىپ تۈرغۇزدى ھەمدە تەكلىپ - لايىھە دوكلاتى بەردى. ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك قۇرۇلتايدىن 6 - نۆۋەتلىك قۇرۇلتايغىچە بولغان قۇرۇلتاي يېپىق مەزگىلدە ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى تەكلىپ - لايىھىلەرنى بىر تەرەپ قىلىشقا مەسئۇل بولدى.

ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىكتىن 9 - نۆۋەتلىككىچە بولغان خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 9 قېتىملىق يىغىنىدا ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىللىرى ئوتتۇرىغا قويغان 196 تەكلىپ - لايىھە قوبۇل قىلىندى، تەكلىپ - لايىھىلەر قۇرۇلتاي تەكلىپ - لايىھە كومىتېتىنىڭ تەكشۈرۈشى ۋە قۇرۇلتاي ھەيئەت رىياسىتىنىڭ قاراپ چىقىشىغا تاپشۇرۇش ئارقىلىق ماقۇللاندى. 173 تەكلىپ تۈرغۇزۇلدى، بۇ تەكلىپلەر ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئالاقىدار تارماقلىرىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا يوللاندى. بۇ تەكلىپ - لايىھىلەر دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، سۇچىلىق قۇرۇلۇشى، مالىيە - سودا، سانائەت - قاتناش، مەدەنىيەت - مائارىپ - سەھىيە قاتارلىق جەھەتلەرگە چېتىلىدۇ، بىر تەرەپ قىلىشنى ئۈستىگە ئالغان ئورۇنلار بىر تەرەپ قىلىش نەتىجىسى ۋە پىكىرىنى ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىغا دوكلات قىلدى. كېيىنكى قېتىملىق قۇرۇلتايلاردا خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى تەكلىپ - لايىھىلەرنىڭ بىر تەرەپ قىلىنىش ئەھۋالىنى مەلۇم قىلدى.

2. خەلق ۋەكىللىرىنىڭ تەكشۈرۈش پائالىيەتلىرى

ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىدىن كېيىن، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىللىرىدىن 109 ئادەم (قېتىم) نى تەشكىللەپ، 4 قېتىم ئومۇميۈزلۈك ۋە مەخسۇس تەكشۈرۈش، كۆزدىن كەچۈرۈش پائالىيىتى ئېلىپ باردى، 29 ئورۇننى كۆردىن كەچۈردى. تەكشۈرۈش، كۆزدىن كەچۈرۈشنىڭ مەزمۇنى: نىكاھلىنىش ئەھۋالى، ئورمان باشقۇرۇش - قوغداش، يېمەكلىك تازىلىقى، بازاردىكى مال باھاسى، قانۇننى ئومۇملاشتۇرۇش تەربىيىسى، مەدەنىيەت -مائارىپ - سەھىيە قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە

ئالدى، بۇ، دۆلەت قانۇنى ۋە يەرلىك قانۇن - نىزاملارنى ئىزچىللاشتۇرۇش، تۈرلۈك خىزمەتلەرنىڭ قانات يېيىشىنى، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش، مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش، ئاممىنىڭ تۆپ مەنپەئىتىگە چېتىشلىق مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش، خەلق ۋەكىللىرىنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىش، ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى مۇھاكىمە قىلىش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈش جەھەتتە خېلى زور رول ئويناندى.

Ⅱ باب

مەمۇرىي ئاپپاراتلار

§ 1 . ناھىيىلىك ھۆكۈمەت

1. ئاپپارات

مىنگونىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئاۋات ئاقسۇ ناھىيىسىنىڭ 4 - رايونى ئىدى. مىنگونىڭ 11 - يىلى (1922 - يىلى) ئاۋات ناھىيىلىك يارداملىق ئامبالىلىقى (شۆبە ناھىيە دەپمۇ ئاتىلىدۇ) تەسىس قىلىندى، ئامبال شۆبە ناھىيىنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرى، سۇ ئىنشائاتلىرىنى ياساش، بوزيەر ئېچىش، قاتناشنى قوغداش، ئادەتتىكى دەۋالارنى بىر تەرەپ قىلىش، جىنايەتچىلەرنى يالاش ۋە ئەملدارلارنى قوغداش قاتارلىقلارنى بىر تەرەپ قىلدى. تەۋەككۈلبەگ ناھىيىنىڭ تۇنجى ئامبىلى بولدى. شۆبە ناھىيىنىڭ قارىمىقىدا ئاۋات ساقچى پونكىتى ۋە باج چازىسى تەسىس قىلىندى.

مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) 10 - ئاينىڭ 27 - كۈنى چېگرىنى مۇستەھكەملەش، جايلارنىڭ ۋەزىيىتىنى مۇقىملاشتۇرۇش ئۈچۈن مىنگو ھۆكۈمىتى مەمۇرىي پالاتاسى شىنجاڭدىكى بىر تۈركۈم شۆبە ناھىيىلەرنى ناھىيە دەرىجىسىگە كۆتۈردى. ئاۋات بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرسى ئىدى، ناھىيە ئورگىنى ئاۋات كەنتىدە ئىدى.

ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە كاتىبات ئىشخانىسى، قۇرۇلۇش بۆلۈمى، خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى، مالىيە بۆلۈمى، مائارىپ بۆلۈمى، ساقچى ئىدارىسى، باج ئىدارىسى قاتارلىق ئىش بېجىرىش ئاپپاراتلىرى تەسىس قىلىندى.

2. ئاساسىي قاتلام ھاكىمىيەتلىرى

مىنگونىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، ئاقسۇ ئامبال يامۇلى ئاۋات كەنتىدە 4 - رايونلۇق مەھكىمە تەسىس قىلىپ، ئۇنى باش شاخىيۇ تەينىلەپ باشقۇردى. باشقۇرۇش تەۋەسىدە 80 - يىللاردىكى تامتوغراق، ئايباغ، غورۇچۆل يېزىلىرى، ئاۋات بازىرى، «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانى بار ئىدى.

مىنگونىڭ 11 - يىلى (1922 - يىلى) ئاۋات ناھىيە ئامبىلى 16 كەنتنى باشقۇراتتى، كەنتلەرگە شائىيۇ قويۇلغانىدى.

مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) ئاۋات ناھىيىسى قۇرۇلدى، ناھىيە تەۋەسى ئايكۆل رايونى، غورۇچۆل رايونى، بازار رايونىدىن ئىبارەت 3 رايونغا ئايرىلدى. بۇ 3 رايونغا 30 مەمۇرىي كەنت قارىدى. مەمۇرىي رايوندا رايونلۇق مەھكىمە تەسىس قىلىندى، ئۇنىڭغا باش شائىيۇ، شۆبە شائىيۇ، مۇئاۋىن شائىيۇ، يانداش شائىيۇ، ياردەمچى شائىيۇلار قويۇلدى. شائىيۇلارنىڭ قول ئاستىدا يۈز بېشى، ئونبېشى قويۇلدى. شائىيۇلار 2 يىل ۋەزىپە ئۆتىدى. ئۇلار ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان ۋاقىتتا ناھىيە يامۇلىغا قەغەز پۇل ھېسابىدا 6 سەر باج تاپشۇردى. مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) رايوننىڭ باش شائىيۇسى رايون باشلىقى دەپ ئاتالدى.

مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) ناھىيە بويىچە يېزا، باۋ، جيا تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) 5 - ئايدا 2 - قارارلىق باۋ، جيا تۈزۈمى تەشكىل قىلىندى. ناھىيىگە 3 مەمۇرىي رايون، 5 يېزا، 2 بازار، 63 باۋ، 665 جيا قارىدى. 1 - رايوندا «بوغەي» يېزىسى تەسىس قىلىندى، ئۇنىڭغا 10 باۋ، 113 جيا قارىدى؛ 2 - رايوندا «رېنىئەي» يېزىسى، «لى جىڭ» يېزىسى تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭغا 17 باۋ، 181 جيا قارىدى؛ 3 - رايوندا «شىننۇڭ» يېزىسى، «يۇنۇڭ» يېزىسى تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭغا 18 باۋ، 192 جيا قارىدى؛ «مىڭدې» بازىرىغا 10 باۋ، 100 جيا قارىدى؛ «شىنمىن» بازىرىدا 18 باۋ، 79 جيا تەسىس قىلىندى. يېزا، باۋ، جيالارغا يېزا باشلىقى، باۋجاڭ، جياجاڭ قويۇلدى، شائىيۇلار پۈتۈنلەي بىكار قىلىندى.

1949 - يىلىنىڭ دەسلىپىدە ناھىيە بىر بازار، 3 يېزا، 65 باۋ، 665 جياغا تەڭشەلدى. «مىڭدې» بازىرىغا 18 باۋ، 179 جيا، «بوغەي» يېزىسىغا 12 باۋ، 113 جيا، «رېنىئەي» يېزىسىغا 17 باۋ، 181 جيا، «شىننۇڭ» يېزىسىغا 18 باۋ، 192 جيا قارىدى. ئۇلارغا يەنىلا يېزا باشلىقى، باۋجاڭ، جياجاڭلار قويۇلدى.

3. چوڭ - چوڭ سىياسىي پائالىيەتلەر

مىنگونىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە يەرلىك بەگلەر بىكار قىلىنىپ، شائىيۇلۇق تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. مىنگونىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شائىيۇلۇق تۈزۈمى بىكار قىلىندى، مەملىكەت بويىچە بىر تۇتاش بولغان باۋ، جيا تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. 30 - يىللاردا «شەرقىي تۈركىستان» بۆلگۈنچىلىك پائالىيەتلىرىگە قارشى تۇرۇلدى. 40 - يىللاردا خەلق ئامىمىسى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇشقا سەپەرۋەر قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھەرىكىتى ۋە كوممۇنىستىك پارتىيە رەھبەرلىكىدىكى تەرەققىيپەرۋەر پائالىيەتلەر باستۇرۇلدى.

سىدىقكۆۋرۈكى سېلىندى.

مىنگونىڭ 28 - يىلىدىن 31 - يىلىغىچە (1939 — 1942 - يىلغىچە) خەن خۇيمىڭ ھاكىملىق ۋەزىپىسى ئۆتەۋاتقان مەزگىلىدە، كەڭ كۆلەمدە بوزيەر ئېچىپ، ئېتىز بەرپا قىلىش ھەرىكىتى تەشكىللەندى.

هاكىم (ئامبال)، مۇئاۋىن هاكىم بولغانلار

جەدۋەل: 16 — 2

ئىسىم - فامىلىسى	ۋەزىپىسى	مىللىتى	يۇرتى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى (ئاي، يىل)
تەۋەككۈلبەگ	ئامبال	ئۇيغۇر	ئاۋات ناھىيىسى	1922 — 1925
مولا ئاخۇن	ئامبال	ئۇيغۇر	ئاۋات ناھىيىسى	1925 — 1927
يۈسۈپبەگ هاجى	ئامبال	ئۇيغۇر	ئاۋات ناھىيىسى	1927 — 1929
هوشۇر هاجى	ئامبال	ئۇيغۇر	ئاۋات ناھىيىسى	1929 — 1930
سايىم	هاكىم	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1930 — 1931
ۋالى XX	هاكىم	خەنزۇ	يۇرتى ئېنىق ئەمەس	1931 — 1932
مامۇتخان	هاكىم	ئۇيغۇر	ئونسۇ ناھىيىسى	1932 — 1933.5
تەۋەككۈلبەگ	هاكىم	ئۇيغۇر	ئاۋات ناھىيىسى	1933.5 — 1933.6
ياقۇپبەگ	هاكىم	ئۇيغۇر	يېڭىسار ناھىيىسى	1933.6 — 1934
ئىسمائىل	هاكىم	ئۇيغۇر	تۇرپان ناھىيىسى	1934 — 1936.6
ئەيسا يۇنۇس	هاكىم	ئۇيغۇر	باي ناھىيىسى	1936.6 — 1936.11
ئىمىنبەگ	هاكىم	ئۇيغۇر	شايارناھىيىسى	1936.11 — 1937.11
هەسەنبەگ	هاكىم	ئۇيغۇر	ئاقسۇ ناھىيىسى	1937.11 — 1938.4
مۇهەممەت ئىمىن	هاكىم	ئۇيغۇر	كۇچا ناھىيىسى	1938.4 — 1938.6
ۋالى ۋېنزۇ	هاكىم	خەنزۇ	يۇرتى ئېنىق ئەمەس	1938.6 — 1938.11
خەن خۇيمىڭ	هاكىم	خەنزۇ	يۇرتى ئېنىق ئەمەس	1939.11 — 1942
پالۋ گوجېن	هاكىم	خەنزۇ	يۇرتى ئېنىق ئەمەس	1942 — 1943.5
يالۋ يەنچىڭ	هاكىم	خەنزۇ	يۇرتى ئېنىق ئەمەس	1943.5 — 1945.2
يالۋ مېڭدۇڭ	هاكىم	خەنزۇ	گەنسۇ مىنچىن ناھىيىسى	1945.3 — 1945.12
قاسىمبەگ	هاكىم	ئۇيغۇر	يەكەن ناھىيىسى	1946.1 — 1946.10
ئابدۇللا سەمەت	هاكىم	ئۇيغۇر	ئاۋات ناھىيىسى	1946.10 — 1949.9
لىيۇ شېڭشەن	مۇئاۋىن هاكىم	خەنزۇ	يۇرتى ئېنىق ئەمەس	1941 — 1945
مامۇتبەگ	مۇئاۋىن هاكىم	ئۇيغۇر	يۇرتى ئېنىق ئەمەس	1945 — 1946
ئابدۇزايىت دامولا	مۇئاۋىن هاكىم	ئۇيغۇر	تۇرپان ناھىيىسى	1946 — 1947
سىدىقبەگ	مۇئاۋىن هاكىم	ئۇيغۇر	يۇرتى ئېنىق ئەمەس	1947 — 1948
گو فاتەن	مۇئاۋىن هاكىم	خەنزۇ	يۇرتى ئېنىق ئەمەس	1948 —
مەخمۇت ئەخلەت	مۇئاۋىن هاكىم	ئۇيغۇر	ئاۋات ناھىيىسى	1948 — 1949.9

2 §. ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى

1. ئاپپارات

1) ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى

1950 - يىل 3 - ئايدا ئاۋات ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى، ئابدۇراخمان سابىروف تۇنجى ھاكىم بولدى. قارىمىقىدا كاتىبات ئىشخانىسى، مالىيە بۆلۈمى، خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى، قۇرۇلۇش بۆلۈمى، ماۋارىپ بۆلۈمى، سودا -سانائەت بۆلۈمى، باج ئىدارىسى، ج خ ئىدارىسى تەسىس قىلىندى.

1955 - يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى. بىۋاستە قاراشلىق ئاپپاراتلاردىن ئاشلىق بۆلۈمى كۆپەيتىپ تەسىس قىلىندى.

خەلق ئىگىلىكى قۇرۇلۇشى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتقا ئەگىشىپ، ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ ئاپپاراتلىرى بەزىدە تەڭشەلدى، بەزىدە كۆپەيتىپ تەسىس قىلىندى. 1956 - يىلى قاتناش بۆلۈمى كۆپەيتىپ تەسىس قىلىندى (كېيىنكى يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى). 1957 - يىلى پىلان - ستاتىستىكا بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. (1963 - يىلى پىلان كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى) 1958 - يىلى ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى بىلەن يەمەكلىك شىركىتى بىرلەشتۇرۇلۇپ، ناھىيىلىك سودا ئىدارىسى قۇرۇلدى. 1959 - يىلى كاتىبات بۆلۈمى ئىشخانىغا ئۆزگەرتىلدى، قۇرۇلۇش بۆلۈمى بىلەن ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك تېخنىكا پونكىتى، ئۇرۇقچىلىق پونكىتى، چارۋا مال دوختۇرلۇق پونكىتى، ئورمانچىلىق پونكىتى، ھاۋارايى پونكىتى بىرلەشتۇرۇلۇپ، يېزا ئىگىلىك ئىدارىسى قىلىندى. 1960 - يىلى ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتى تەسىس قىلىندى، مالىيە ئىدارىسى، باج ئىدارىسى بىرلەشتۇرۇلۇپ مالىيە - باج ئىدارىسى قىلىندى. 1964 - يىلى كادىرلار ئىشلىرى ئىدارىسى تەسىس قىلىندى.

1966 - يىل 5 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىغا ئىشخانا، خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى، مالىيە بۆلۈمى، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق بۆلۈمى، كادىرلار ئىشلىرى بۆلۈمى، ستاتىستىكا بۆلۈمى، پىلان كومىتېتى، مەدەنىيەت - ماۋارىپ - سەھىيە بۆلۈمى، سودا - سانائەت بۆلۈمى، سۇچىلىق بۆلۈمى، باج ئىدارىسى، ج خ ئىدارىسى، ئاشلىق ئىدارىسى قارىدى.

2) ناھىيىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى

1967 - يىل 2 - ئايدا ئاممىۋى تەشكىلاتلار ئومۇميۈزلۈك ھوقۇق تارتىۋالدى، ھۆكۈمەت ئاپپاراتلىرىنىڭ ھەممىسى پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالدى. 1967 - يىل 3 - ئايدا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ئاۋات ناھىيىلىك قوراللىق بۆلۈمى بىلەن ئاقسۇدا تۇرۇشلۇق ئارمىيىنىڭ 7922 - قىسمى بۈيرۇققا بىنائەن ئاۋات ناھىيىسىدە سانائەتكە ياردەم بېرىش، يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىش، سولچىلارغا ياردەم بېرىش، ھەربىي ئىدارە قىلىش، ھەربىي مەشىق (يەنى ئۈچ ياردەم ئىككى ھەربىي) ۋەزىپىسىنى ئىجرا قىلدى. ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى رەھبەرلىرى ۋە سابىق ناھىيىلىك پارتكوم، ھۆكۈمەتنىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرى شۇنداقلا ئاممىۋى تەشكىلاتلارنىڭ كاتىۋاشلىرىدىن تەشكىللەنگەن ناھىيىلىك «ئىنقىلابنى تۇتۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش» ئىشخانىسى (قىسقارتىلىپ ناھىيىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى دەيىلدى)

قۇرۇلدى. قوراللىق بۆلۈمنىڭ باشلىقى سابىروف ئىشخانا مۇدىرى، جاڭ جۇاڭ، چى جىنزې، مۇھەممەت مامۇت، مۇھەممەت يونۇس، گېڭ يۈشياڭ، ژاڭ شۆچاۋلار مۇئاۋىن مۇدىر بولدى. ئۇلار ئەسلىدىكى ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ قىسمەن هوقۇقىنى ژاكالتەن يۈرگۈزۈپ تۇردى.

ناھىيىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسىنىڭ ئىش بېجىرىش ئاپپاراتلىرىدىن ئىشخانا، سىياسىي خىزمەت ئىشلىرى گۇرۇپپىسى، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئىشلىرى گۇرۇپپىسى، مالىيە ئىشلىرى گۇرۇپپىسى، سانائەت - قاتناش - پىلان ئىشلىرى گۇرۇپپىسى، مەدەنىيەت - ماۋارىپ - سەھىيە ئىشلىرى گۇرۇپپىسى بار بولدى، فۇنكسىيىلىك گۇرۇپپا، ئىشخانىلارغا باشلىق، مۇئاۋىن باشلىق قويۇلدى.

3) ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتى

1969 - يىل 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيە ئاۋات ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى شىنجاڭ ھەربىي رايونى پارتكومىغا يوللاپ تەستىقلىتىش ئارقىلىق، ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتى قۇردى، ئورگان ۋە ئىش بېجىرىش ئاپپاراتى تەسىس قىلدى، ئۇ ئەسلىدىكى ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى بىلەن ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ هوقۇقىنى ژاكالتەن يۈرگۈزدى. ئىنقىلابىي كومىتېت ئەزا، دائىمىي كومىتېت ئەزاسى ۋە باشلىق، مۇئاۋىن باشلىقلاردىن تەركىب تاپتى. ئەزا، دائىمىي كومىتېت ئەزاسى ۋە باشلىق، مۇئاۋىن باشلىقلارنى ناھىيىلىك قوراللىق بۆلۈم ئاقسۇ شۆبە ھەربىي رايونىغا يوللاش ئارقىلىق تەستىقلاتتى.

ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتقا لىيۇ چۈنتيەن (ھەربىي ۋەكىل) تۆنجى مۇدىر بولدى. ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتتا ئىش بېجىرىش گۇرۇپپىسى، سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسى، ئىشلەپچىقىرىش قوماندانلىق گۇرۇپپىسى ۋە خەلق قوغدىنىش گۇرۇپپىسىدىن ئىبارەت 4 ئىش بېجىرىش ئاپپاراتى تەسىس قىلىندى، گۇرۇپپىلارغا گۇرۇپپا باشلىقى ۋە مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقى قويۇلدى.

4) ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى

1981 - يىل 6 - ئايدا ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىدا ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى، ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىملار سايلاپ چىقىلدى، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى، ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ئاپپاراتلاردىن 24ى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ۋە يېڭىدىن تەسىس قىلىندى، ئۇلار: ئىشخانا، خەلق ئىشلىرى ئىشخانىسى، كادىرلار ئىشلىرى بۆلۈمى، پىلان كومىتېتى، مالىيە بۆلۈمى، ئەدلىيە بۆلۈمى، مالىيە - سودا ئىشخانىسى، سودا - سانائەت ئىدارىسى، باج ئىدارىسى، ج خ ئىدارىسى، ئاشلىق ئىدارىسى، مەدەنىيەت، ماۋارىپ ئىشخانىسى، سەھىيە بۆلۈمى، يېزا ئىگىلىك بۆلۈمى، چارۋىچىلىق بۆلۈمى، سۇ ئېلېكتر ئىدارىسى، ئورمانچىلىق بۆلۈمى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى بۆلۈمى، پەن - تېخنىكا كومىتېتى، تەنتەربىيە كومىتېتى، گۇڭشې - ئەترەت كارخانىلىرى بۆلۈمى، ئۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش ئىشخانىسى، پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى، زىيالىي ياشلارنىڭ تاغ ۋە يېزىلارغا بېرىش ئىشخانىسى.

كېيىن، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئاپپاراتلىرىنى تەسىس قىلىش يۇقىرى، تۆۋەندىكى كەسىپي سىستېمىلار ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن، بارغانسېرى كۆپەيىپ كەتتى. 1990 - يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىگە بىۋاستە قاراشلىق دائىمىي ئاپپاراتلار كۆپەيىپ 40قا يەتتى. ئۇلار: ئىشخانا، خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى، كادىرلار ئىشلىرى ئىدارىسى، پىلان كومىتېتى، ئىقتىساد كومىتېتى، پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى، پەن - تېخنىكا كومىتېتى، مالىيە

ئىدارىسى، ستاتىستىكا ئىدارىسى، ئەمگەك ئىدارىسى، مۇپەتتىشلىك ئىدارىسى، مال باها ئىدارىسى، مەدەنىيەت - تەنتەربىيە ئىدارىسى، ماتارىپ ئىدارىسى، سەھىيە ئىدارىسى، يېزا ئىگىلىك ئىدارىسى، ئورمانچىلىق ئىدارىسى، قاتناش ئىدارىسى، يېزا - بازار كارخانىسى ئىدارىسى، سودا ئىدارىسى، سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى، باج ئىدارىسى، يېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىش ئىشخانىسى، شەھەر - يېزا قۇرۇلۇشى ئىدارىسى، 2 - يېنىك سانائەت ئىدارىسى، چارۋىچىلىق ئىدارىسى، سۇ ئېلېكتر ئىدارىسى، ج خ ئىدارىسى، ئارخىپ ئىدارىسى، دىن ئىدارىسى، ئەمگەك - ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش - سۇغۇرتا ئىدارىسى، ئەرزىيەت ئىدارىسى، رېئزىيە ئىدارىسى، يەر باشقۇرۇش ئىدارىسى، يەر نامليرى ئىشخانىسى، رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى، ئۆلچەملەشتۇرۇش - ئۆلچەم ئىدارىسى، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى، شتات كومىتېتى، ئەدلىيە ئىدارىسى.

ئاۋات ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى (خەلق كومىتېتى) نىڭ هاكىم، مۇئاۋىن هاكىملىرى

جەدۋەل: 16 — 3

نۆۋىتى	ۋەزىپىسى	ئىسىم - فامىلىسى	يۇرتى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى يىل، ئاي
	هاكىم	ئابدۇراخمان سابىروف	تۇرپان ناھىيىسى	1950.3 — 1954.3
	مۇئاۋىن هاكىم	گو ئەيجالك	شەنشى زىجۇ ناھىيىسى	1950.3 — 1954.6
1	هاكىم	ئابدۇراخمان سابىروف	تۇرپان ناھىيىسى	1954.3 — 1955.5
		ئەمەت تۆمۈر	كەلپىن ناھىيىسى	1955.3 — 1957.3
	مۇئاۋىن هاكىم	جالك سۇنشى	سەنشى يىچېلك ناھىيىسى	1954.9 — 1956.5
		ئەمەت تۆمۈر	كەلپىن ناھىيىسى	1954.9 — 1955.3
2	هاكىم	ئەمەت تۆمۈر	كەلپىن ناھىيىسى	1957.3 — 1958.7
	مۇئاۋىن هاكىم	تۇنساخان ئابدۇللا	ئاۋات ناھىيىسى	1956.3 — 1958.5
		جىن جىدا	خېبېي دۇڭگۇاڭ ناھىيىسى	1957.8 — 1958.5
		توختىنىياز ھاشىم	ئاۋات ناھىيىسى	1957.8 — 1958.5
3	هاكىم	كامال ئەمەت	ئونسۇ ناھىيىسى	1958.9 — 1961.4
	مۇئاۋىن هاكىم	تۇنساخان ئابدۇللا	ئاۋات ناھىيىسى	1958.5 — 1961.4
		جىن جىدا	خېبېي دۇڭگۇاڭ ناھىيىسى	1958.5 — 1961.4
		توختىنىياز ھاشىم	ئاۋات ناھىيىسى	1958.5 — 1961.4
		ئاۋۇت ھامۇت	ئاۋات ناھىيىسى	1959.6 — 1961.4
		لىۋ خەيسەن	خېبېي جىڭشەن ناھىيىسى	1959.6 — 1961.4
4	هاكىم	كامال ئەمەت	ئونسۇ ناھىيىسى	1961.4 — 1962.4
		ئىسمائىل قۇربان	ئاۋات ناھىيىسى	1962.6 — 1963.6
	مۇئاۋىن هاكىم	جىن جىدا	خېبېي دۇڭگۇاڭ ناھىيىسى	1961.4 — 1963.6
		لىۋ خەيسەن	خېبېي جىڭشەن ناھىيىسى	1961.4 — 1963.6
		ئەخمەت بارات	ئاۋات ناھىيىسى	1961.4 — 1963.6
		ئاۋۇت ھامۇت	ئاۋات ناھىيىسى	1961.4 — 1963.6

5	هاكىم	ئىسمائىل قۇربان	ئاۋات ناھىيىسى	1963.6 — 1965.9
	مۇئاۋىن هاكىم	جىن جىدا	خەببىي دۆڭگۈلۈك ناھىيىسى	1963.6 — 1963.12
		ئەخمەت ھارات	ئاۋات ناھىيىسى	1963.6 — 1965.8
		مۇھەممەت مامۇت	ئاۋات ناھىيىسى	1964.8 — 1965.8
6	هاكىم	ئىسمائىل قۇربان	ئاۋات ناھىيىسى	1965.9 — 1969.4
	مۇئاۋىن هاكىم	مۇھەممەت يۇنۇس	ئاۋات ناھىيىسى	1965.9 — 1969.4
		مۇھەممەت مامۇت	ئاۋات ناھىيىسى	1965.9 — 1969.4
7	هاكىم	ئابلا ھەسەن	ئاۋات ناھىيىسى	1981.9 — 1984.7
	مۇئاۋىن هاكىم	چالۇ لۇشى	شەنشى فۇپىلۇ ناھىيىسى	1981.9 — 1984.7
		مولللا قۇربان	ئاۋات ناھىيىسى	1981.9 — 1984.7
		ئابلەت ياقۇپ	ئاۋات ناھىيىسى	1981.9 — 1984.7
		تاۋار ھاپىز	ئاۋات ناھىيىسى	1981.9 — 1984.7
		لى يىلۇ	خەببىي راۋيالۇ ناھىيىسى	1981.4 — 1984.4
8	هاكىم	ئابلا ھەسەن	ئاۋات ناھىيىسى	1984.7 — 1987.6
	مۇئاۋىن هاكىم	ئابدۇرېھىم سېيىت	ئاۋات ناھىيىسى	1984.8 — 1987.6
		چالۇ لۇشى	شەنشى فۇپىلۇ ناھىيىسى	1984.8 — 1987.6
		لىيۇ فايىلۇ (خۇيزۇ)	لياۋنىلۇ كەيپۇەن ناھىيىسى	1984.8 — 1987.6
		بۇۋېخان مەشۇق	ئاۋات ناھىيىسى	1984.8 — 1987.6
9	هاكىم	ئابلەت ياقۇپ	ئاۋات ناھىيىسى	1987.6 — 1990.4
	مۇئاۋىن هاكىم	ئابدۇرېھىم سېيىت	ئاۋات ناھىيىسى	1987.6 — 1990.4
		لىيۇ خەيچېن	ئۈرۈمچى ناھىيىسى	1987.6 — 1990.4
		جالۇ خۇڭشېلۇ	سەنشى خۇڭدۇلۇ ناھىيىسى	1987.6 — 1990.4
		بۇۋېخان مەشۇق	ئاۋات ناھىيىسى	1987.6 — 1990.4
10	هاكىم	ئابلەت ياقۇپ	ئاۋات ناھىيىسى	1990.4—
	مۇئاۋىن هاكىم	لىيۇ خەيچېن	ئۈرۈمچى ناھىيىسى	1990.4—
		ماخۇەنچۈن	جياڭسۇ تەيجۇ شەھىرى	1990.4 —
		بۇۋېخان مەشۇق	ئاۋات ناھىيىسى	1990.4 —
		مۇھەممەت ھۇسەن	ئاۋات ناھىيىسى	1990.4 —

ئاۋات ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى (خەلق كومىتېتى) ئاپپاراتلىرىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 16 — 4

يىللار	بىۋاسىتە قاراشلىق ئاپپاراتلار	ئۇنىۋېرسال سىستېما	مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە سىستېمىسى	مالىيە - سودا سىستېمىسى	سانائەت-قاتناش سىستېمىسى	يېزا ئىگىلىك سىستېمىسى	سىياسىي قانۇن سىستېمىسى	يېزا، بازار (رايون گۇڭشې) دىكى ئاپپاراتلار
1950	كاتىبات ئىشخانىسى، خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى		مائارىپ بۆلۈمى	مالىيە بۆلۈمى، سودا - سانائەت بۆلۈمى، باج ئىدارىسى	قۇرۇلۇش بۆلۈمى		ج خ ئىدارىسى	ئايكۆل رايونلۇق مەھكىمە، غورۇچۆل رايونلۇق مەھكىمە، بازار رايونلۇق مەھكىمە
1955	كاتىبات ئىشخانىسى، خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى		مائارىپ بۆلۈمى	مالىيە بۆلۈمى، سودا - سانائەت بۆلۈمى، باج ئىدارىسى، ئاشلىق بۆلۈمى	قۇرۇلۇش بۆلۈمى	سۇچىلىق بۆلۈمى	ج خ ئىدارىسى	ئايكۆل رايونلۇق مەھكىمە، غورۇچۆل رايونلۇق مەھكىمە، تامتوغراق رايونلۇق مەھكىمە، بازار رايونلۇق مەھكىمە
1966	ئىشخانا، خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى، كادىرلار ئىشلىرى بۆلۈمى	ستاتىستىكا بۆلۈمى، پىلان كومىتېتى	مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە بۆلۈمى	مالىيە بۆلۈمى، باج ئىدارىسى، سودا سانائەت بۆلۈمى، ئاشلىق ئىدارىسى		دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بۆلۈمى، سۇچىلىق بۆلۈمى	ج خ ئىدارىسى	ئايكۆل گۇڭشېسى، غورۇچۆل گۇڭشېسى، تامتوغراق گۇڭشېسى، بەشئېرىق گۇڭشېسى، يېگىئېرىق گۇڭشېسى بازار گۇڭشېسى، «مول ھوسۇل» 1 - ، 3 - مەيدانى
1981	ئىشخانا، خەلق ئىشلىرى ئىشخانىسى، كادىرلار ئىشلىرى بۆلۈمى	پىلان كومىتېتى، زىيالىي ياشلارنىڭ تاغ ۋە يېزىلارغا بېرىش ئىشخانىسى	پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى، مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشخانىسى، تەنتەربىيە كومىتېتى، پەن - تېخنىكا كومىتېتى، سەھىيە بۆلۈمى	ئىقتىساد - سودا ئىشخانىسى، مالىيە بۆلۈمى، باج ئىدارىسى، سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى، ئاشلىق ئىدارىسى	گۇڭشې، ئەترەت كارخانىلىرى بۆلۈمى	دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشخانىسى، دېھقانچىلىق بۆلۈمى، چارۋىچىلىق بۆلۈمى، سۇ - ئېلىكتر بۆلۈمى، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى بۆلۈمى	ئەدلىيە بۆلۈمى، ج خ ئىدارىسى، ئۇرۇشقا تەيىارلىق كۆرۈش ئىشخانىسى	ئايكۆل گۇڭشېسى، غورۇچۆل گۇڭشېسى، تامتوغراق گۇڭشېسى، بەشئېرىق گۇڭشېسى، يېگىئېرىق گۇڭشېسى، بازار گۇڭشېسى، «مول ھوسۇل» 1 - ، 3 - مەيدانى

1984	ئىشخانا، خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى، كادىرلار ئىشلىرى ئىدارىسى	پىلان كومىتېتى، ستاتىستىكا ئىدارىسى، مۇپەتتىشلىك ئىدارىسى، ئەمگەك ئىدارىسى، مال باها ئىدارىسى، يېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىش ئىشخانىسى	مائارىپ ئىدارىسى، سەھىيە ئىدارىسى، پەن - تېخنىكا كومىتېتى، پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى، مەدەنىيەت - تەنتەربىيە ئىدارىسى	مالىيە ئىدارىسى، باج ئىدارىسى، سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى، سودا ئىدارىسى، ئاشلىق ئىدارىسى	يېزا - بازار كارخانىلىرى ئىدارىسى، ئىقتىساد كومىتېتى، قاتناش ئىدارىسى، شەھەر - يېزا قۇرۇلۇشى ئىدارىسى، 2 - يېنىك سانائەت ئىدارىسى	دېھقانچىلىق ئىدارىسى، ئورمانچىلىق ئىدارىسى، چارۋىچىلىق ئىدارىسى، سۇ ئېلىكتر ئىدارىسى، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى ئىدارىسى	ئەدلىيە ئىدارىسى ج خ ئىدارىسى	ئايباغ يېزىلىق ھۆكۈمەت، غورۇچۆل يېزىلىق ھۆكۈمەت، تامتوغراق يېزىلىق ھۆكۈمەت، بەشئېرىق يېزىلىق ھۆكۈمەت، يېڭىئېرىق يېزىلىق ھۆكۈمەت، دولان يېزىلىق ھۆكۈمەت، باغتوغراق يېزىلىق ھۆكۈمەت، ئاۋات بازارلىق ھۆكۈمەت، «مول - ھوسۇل» 1 -، 3 - مەيدانى
1990	ئىشخانا، كادىرلار ئىشلىرى ئىدارىسى، خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى، ئارخىپ ئىدارىسى، دىن ئىدارىسى، ئەرزىيەت ئىدارىسى، يەر ناملىرى ئىشخانىسى، شتات كومىتېتى، رېۋىزىيە ئىدارىسى	پىلان كومىتېتى، ئەمگەك ئىدارىسى، مۇپەتتىشلىك ئىدارىسى، ستاتىستىكا ئىدارىسى، مال باها ئىدارىسى، ئەمگەك، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش - سۇغۇرتا باشقۇرۇش ئىدارىسى	مائارىپ ئىدارىسى، سەھىيە ئىدارىسى، پەن - تېخنىكا كومىتېتى، مەدەنىيەت - تەنتەربىيە ئىدارىسى، پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى، رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى	مالىيە ئىدارىسى، باج ئىدارىسى، سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى، ئاشلىق ئىدارىسى	يېزا - بازار كارخانىلىرى ئىدارىسى، ئىقتىساد كومىتېتى، قاتناش ئىدارىسى، شەھەر - يېزا قۇرۇلۇشى ئىدارىسى، 2 - يېنىك سانائەت ئىدارىسى، ئۆلچەملەشتۇرۇش - ئۆلچەم ئىدارىسى	دېھقانچىلىق ئىدارىسى، ئورمانچىلىق ئىدارىسى، چارۋىچىلىق ئىدارىسى، سۇ ئېلىكتر ئىدارىسى، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى	ئەدلىيە ئىدارىسى، ج خ ئىدارىسى، يەر باشقۇرۇش ئىدارىسى	ئايباغ يېزىلىق ھۆكۈمەت، غورۇچۆل يېزىلىق ھۆكۈمەت، تامتوغراق يېزىلىق ھۆكۈمەت، بەشئېرىق يېزىلىق ھۆكۈمەت، يېڭىئېرىق يېزىلىق ھۆكۈمەت، دولان يېزىلىق ھۆكۈمەت، باغتوغراق يېزىلىق ھۆكۈمەت، ئاۋات بازارلىق ھۆكۈمەت، «مول - ھوسۇل» 1 -، 3 - مەيدانى

2. ئاساسىي قاتلام هاكىمىيىتى

1950 - يىل 3 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى. مىنگو دەۋرىدىكى باۋ، جيا تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، رايون، يېزا، كەنتلەردە خەلق هاكىمىيىتى ئورنىتىلدى. ناھىيە بويىچە 3 رايون، 16 يېزا، 45 مەمۇرىي كەنت تەسىس قىلىندى. رايونلارغا رايون باشلىقى، مۇئاۋىن رايون باشلىقى، يېزىلارغا يېزا باشلىقى، مۇئاۋىن يېزا باشلىقى، كەنتلەرگە كەنت باشلىقى قويۇلدى.

1 - رايون (بازار رايونى) نىڭ تۇرۇشلۇق جايى ناھىيە بازىرىدا بولۇپ، ئۇنىڭغا ناھىيە بازىرى

(بازار يېزىسى)، قاغامۇش، قۇمباش، بەشئېرىقتىن ئىبارەت 4 يېزا قارايدۇ، بۇ رايوندا 7 كەنت، 4 كوچا بار.

2 - رايوننىڭ تۈرۈشلۇق جايى ئايكۆل كەنتىدە بولۇپ، ئۇنىڭغا كەلپىن، ئايكۆل، كۆلاس، ئۇجمە، ئىلەك، تامتوغراقتىن ئىبارەت 6 يېزا قارايدۇ، بۇ رايوندا 14 كەنت بار.

3 - رايوننىڭ تۈرۈشلۇق جايى دولان كەنتىدە بولۇپ، ئۇنىڭغا دولان، ياربېشى، قەدىمئايماق، قىياقۇدۇق، قاراتال، خەلپەدىن ئىبارەت 6 يېزا قارايدۇ، بۇ رايوندا 18 كەنت بار.

1955 - يىلى ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى ئاساسىي قاتلام مەمۇرىي رايونلارنى تەڭشىدى. ناھىيە بويىچە بىر بازارلىق، 3 رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تەسىس قىلىندى. بۇلار مۇنۇلار: ئاۋات بازىرى، ئايكۆل رايونى (1 - رايون)، تامتوغراق رايونى (2 - رايون)، غورۇچۆل رايونى (3 - رايون).

1958 - يىل 5 - ئايدا ئاقسۇ ناھىيىسىنىڭ بەشئېرىق رايونىغا قاراشلىق 6 يېزا ۋە يېڭىئېرىق رايونىغا قاراشلىق 5 يېزا ئاۋات ناھىيىسىگە ئايرىپ بېرىلدى. شۇ يىلى ناھىيە بويىچە خەلق گۇڭشېسى قۇرۇلدى. ئاساسىي قاتلام هاكىمىيەتتە «هاكىمىيەت تەشكىلاتى بىلەن ئىگىلىك تەشكىلاتى بىرلەشتۈرۈلدى». ئەسلىدىكى رايون (بازارلىق) لۇق خەلق ھۆكۈمىتى گۇڭشې باشقۇرۇش كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى، ئۇنىڭغا گۇڭشې باشلىقى، مۇئاۋىن گۇڭشې باشلىقى قويۇلدى. گۇڭشې باشقۇرۇش كومىتېتىنىڭ قارىمىقىدا خەلق ئىشلىرى، مالىيە، مەدەنىيەت - ماۋارىپ ئىشخانىسى ۋە قورالللىق بۆلۈم تەسىس قىلىندى. ئەسلىدىكى رايون قارىمىقىدا تەسىس قىلىنغان يېزا باشقۇرۇش رايونىغا ئۆزگەرتىلىپ، ئۇنىڭغا مۇدىر، مۇئاۋىن مۇدىر قويۇلدى؛ ئەسلىدىكى مەمۇرىي كەنت ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەترىتىگە ئۆزگەرتىلدى، ئۇنىڭغا باشلىق ۋە مۇئاۋىن باشلىق قويۇلدى. ئەسلىدىكى مەمۇرىي كەنت قارىمىقىدىكى تەبىئىي كەنت ۋە ئاھالىلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان نۇقتىلار ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىگە ئۆزگەرتىلدى، ئۇنىڭغا باشلىق، مۇئاۋىن باشلىق قويۇلدى.

1959 - يىلى ئايكۆل گۇڭشېسىدىكى ئاقچىقلدا ناھىيىگە قاراشلىق دېھقانچىلىق مەيدانى قۇرۇلدى. 1960 - يىلى ناھىيىلىك ياسۇق توغراق ئورمان مەيدانى قۇرۇلدى. 1965 - يىلى «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانى قۇرۇلدى. 1966 - يىلى ئاقچىقلدىكى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق مەيدانى «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانىغا ئۆزگەرتىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ناھىيىگە 5 گۇڭشې، 3 دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق مەيدانى، 129 چوڭ ئەترەت (لىيەن)، 508 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى (پەي)، گۇڭشې باشقۇرۇشىدىكى 8 دېھقانچىلىق مەيدانى قارىدى.

1968 - يىلدىن كېيىن، خەلق گۇڭشېسى باشقۇرۇش كومىتېتى بىكار قىلىندى. گۇڭشې ئىنقىلابىي كومىتېتى قۇرۇلۇپ، كومىتېتقا مۇدىر، مۇئاۋىن مۇدىر قويۇلدى. ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەترەتلىرىدە ئىنقىلابىي رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭغا گۇرۇپپا باشلىقى ۋە مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقى قويۇلدى.

1978 - يىلى ناھىيىلىك ئورۇنچىلىق مەيدانى قۇرۇلدى. 1980 - يىلى ناھىيىلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى «بوستان» چارۋىچىلىق فېرمىسى قۇرۇلدى.

1984 - يىلى گۇڭشې ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتى تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭغا يېزا باشلىقى، مۇئاۋىن يېزا باشلىقى قويۇلدى. يېزىلىق خەلق ھۆكۈمەتلىرىدە دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، مالىيە، مەدەنىيەت - ماۋارىپ، خەلق ئىشلىرى،

ئەدلىيە، سۇچىلىق، قوراللىق بۆلۈم، ج خ قاتارلىق تارماق ئاپپاراتلار تەسىس قىلىندى، بۇلار يېزىلاردىكى ئالاقىدار خىزمەتلەرگە مەسئۇل بولدى. يېزا قارىمىقىدا مەمۇرىي كەنت تەسىس قىلىنىپ، كەنت باشلىقى، مۇئاۋىن كەنت باشلىقى قويۇلدى. مەمۇرىي كەنت قارىمىقىدا كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىنىپ، گۇرۇپپا باشلىقى، مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقى قويۇلدى.

1990 - يىلغا كەلگەندە ناھىيىگە بىر بازارلىق خەلق ھۆكۈمىتى، 7 يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتى، 115 مەمۇرىي كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، 475 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى، 11 مەھەللە ئاھالىلەر كومىتېتى قاردى.

3. خىزمەت تۈزۈمى

ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىدە، كوللېكتىپ رەھبەرلىك قىلىش بىلەن شەخسلەرنىڭ ئىش تەقسىماتى بويىچە مەسئۇل بولۇشنى بىرلەشتۈرۈش ئۈسۈلى قوللىنىلىپ، يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇش فۇنكسىيىسى يۈرگۈزۈلدى.

1) پارتگۇرۇپپا يېغىنى تۈزۈمى

1955 - يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى (خەلق كومىتېتى) دە پارتگۇرۇپپا قۇرۇلغاندىن باشلاپ، پارتگۇرۇپپىنىڭ يېغىن تۈزۈمىگە ئاساسەن، ئايدا بىر قېتىم قەرەللىك پارتگۇرۇپپا يېغىنى ئېچىلىپ تۇردى. يېغىندا چوڭ - چوڭ مەسىلىلەر مۇزاكىرە قىلىندى. بۇ يېغىن ئالاھىدە ئەھۋالدا، خالىغان ۋاقىتتا ئېچىلدى. يېغىن پارتگۇرۇپپىنىڭ شۇجىسى ياكى مۇئاۋىن شۇجىلىرىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ئېچىلدى. يېغىن ئەزالىرى ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىملار، ئىشخانا مۇدىرلىرى قاتارلىق جۈڭگو كومپارتىيىسىنىڭ پارتىيىسىنىڭ ئەزالىرىدىن تەركىب تاپتى. يېغىندا مۇزاكىرە قىلىنغان مەزمۇنلارنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىشخانىسى خاتىرىلەپ رەتلىدى، قارار شەكىللەنگەندىن كېيىن، ھۆكۈمەت ياكى ئىشخانا نامىدا ھۆججەت قىلىنىپ ئىجرا قىلىش ئۈچۈن تارقىتىلدى.

2) ھۆكۈمەتنىڭ دائىمىي ئىشلار يېغىنى تۈزۈمى

ھۆكۈمەتنىڭ دائىمىي ئىشلار يېغىنىنىڭ ئەزالىرى ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىملاردىن تەركىب تاپتى. يېغىندا مۇزاكىرە قىلىنىدىغان مەزمۇنغا ئاساسەن ئالاقىدار تارماقلارنىڭ مەسئۇللىرى يېغىنغا قاتناشتۇرۇلدى. يېغىنغا ھاكىم ياكى دائىمىي ئىشلارغا مەسئۇل مۇئاۋىن ھاكىم رىياسەتچىلىك قىلدى، يېغىن پرىنسىپ جەھەتتە ئايدا ئېچىلىپ تۇردى. يېغىنىنىڭ ئاساسلىق قارالمىلىرى مۇنۇلاردىن ئىبارەت بولدى: پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى، گوۋۇيۈەن، ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت، ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ يوليورۇقى، قارارلىرى، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ بېكىتمە، قارارلىرىنى مۇھاكىمە قىلىش ۋە ئىزچىللاشتۇرۇش؛ يۇقىرى دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ياكى ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ تەكشۈرۈپ بېكىتىشىگە يوللىنىدىغان ئىشلارغا تەييارلىق كۆرۈش؛ ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ تەكشۈرۈپ بېكىتىشىگە يوللىنىدىغان تەكلىپ - لايىھىلەرنى ماقۇللاش؛ ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئومۇمىي يېغىنىغا يوللىنىدىغان قارالمىلارنى تەييارلاش؛ تارماقلار ۋە يېزىلىق، بازارلىق خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ يوليورۇق سورىشىغا دائىر چوڭ - چوڭ ئىشلارنى مۇھاكىمە قىلىپ بېكىتىش؛ بەلگىلىمە بويىچە ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ دائىمىي ئىشلار يېغىنىدا قارار قىلىشقا تېگىشلىك باشقا

ئىشلار.

3) ناهىيىلىك خەلق هۆكۈمىتى (خەلق كومىتېتى) نىڭ ئومۇمىي يېغىن تۈزۈمى

ئومۇمىي يېغىن ئەزالىرى هاكىم، مۇئاۋىن هاكىملار هەمدە ئىدارە، كومىتېت، ئىشخانىلارنىڭ باشلىقلىرى، مۇدىرلىرىدىن تەركىب تاپتى. زۆرۈر تېپىلغاندا تارماقلارنىڭ مۇئاۋىن رەهبەرلىرى ۋە يېزىلىق خەلق هۆكۈمىتىنىڭ مەسئۇللىرى يېغىنغا قاتناشتۇرۇلدى. بۇ يېغىن ئادەتتە پەسلىدە بىر قېتىم ئېچىلدى. يېغىننىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنۇلار: يۇقىرى دەرىجىلىك پارتىيە، هۆكۈمەت ئورگانلىرى ۋە ناهىيىلىك پارتكومىنىڭ يولىورۇق، قارارلىرىنى يەتكۈزۈش، ئورۇنلاشتۇرۇش، ئىجرا قىلىش؛ ناهىيىلىك خەلق هۆكۈمىتىنىڭ خىزمىتىنى دوكلات قىلىش، هۆكۈمەت خىزمىتىنى مۇهاكىمە قىلىش؛ ناهىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىرى ئوتتۇرىغا قويغان تەكلىپ، لايىهىلەرنى تارقىتىش، مۇهاكىمە قىلىش، بىر تەرەپ قىلىش؛ كەسپىي تارماقلارنىڭ دوكلات ۋە پىكىر - تەكلىپلىرىنى مۇهاكىمە قىلىش، بىر تەرەپ قىلىش؛ ناهىيە بويىچە سانائەت، يېزا ئىگىلىكىنىڭ هەر قايسى جەهەتلىرىدىكى ۋەزىيەت ۋە باشقا ئومۇمىي يېغىندا قارار قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلارنى مەلۇم قىلىش.

4) هۆكۈمەتنىڭ ئىش بېجىرىش يېغىنى تۈزۈمى

هاكىم، مۇئاۋىن هاكىملار ئۆزلىرىنىڭ ئىش تەقسىمات دائىرىسىدىكى كەسپىي تارماقلارنى يىغىپ، مەلۇم مەخسۇس تېما ياكى تۇر ئۈستىدە مۇهاكىمە ۋە مۇزاكىرە ئېلىپ بېرىپ، تارماقلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ماسلاشتۇرىدۇ. يېغىننىڭ ئېچىلىش ۋاقتىنى هاكىم ياكى مەسئۇل مۇئاۋىن هاكىم ئېهتىياجغا قاراپ بېكىتىدۇ. يېغىندا قارار قىلىنغان ئىشلارنى هۆكۈمەت ئىشخانىسى يېغىن خاتىرىسى قىلىپ ئىجرا قىلىش ئۈچۈن تارقىتىدۇ.

5) هاكىملارنىڭ ئىش تەقسىماتى مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى

هاكىم ناهىيىنىڭ تۇرلۇك خىزمەتلىرىگە ئومۇميۈزلۈك مەسئۇل بولىدۇ، دائىمىي ئىشلارغا مەسئۇل مۇئاۋىن هاكىم هاكىمنىڭ خىزمەتلىرىگە ياردەملىشىپ ئىشلەيدۇ، مۇئاۋىن هاكىملار ئىش تەقسىماتىغا ئاساسەن ئۆزى مەسئۇل كەسپىي خىزمەتلەرگە مەسئۇل بولىدۇ. تارماقلار يولىورۇق سورايدىغان مەسىلەرنى، پرىنسىپ جەهەتتىن، مەسئۇل مۇئاۋىن هاكىم ئەهۋالغا قاراپ ئۆزى مەسئۇل بولۇپ بىر تەرەپ قىلىدۇ. باشقا مۇئاۋىن هاكىم مەسئۇل كەسىپكە چېتىلىدىغان ئىشلارنى ئالاقىدار مۇئاۋىن هاكىم بىلەن مەسلىھەتلىشىپ قارار قىلىدۇ.

ناهىيىلىك خەلق هۆكۈمىتى يېغىن شەكلىدىن پايدىلىنىپ مۇهاكىمە قىلىش، ئورۇنلاشتۇرۇش، تەكشۈرۈش، خۇلاسىلەش خىزمەتلىرىنى ئىشلىگەندىن سىرت، كۆپىنچە هاللاردا رەهبەرلەر ئاساسىي قاتلاملارغا بېرىپ تەكشۈرۈپ، نۇقتىدا تۇرۇپ، ئەهۋال ئىگىلەپ، خىزمەتلەرگە يېتەكچىلىك قىلدى، زۆرۈر تېپىلغاندا ئەق مەيدانغا ئىش بېجىردى، ئەق مەيدانغا مەسىلەرنى هەل قىلدى.

4. چوڭ - چوڭ سىياسىي پائالىيەتلەر

1) هاكىمىيەت قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىل

1950 - يىلى ناهىيىلىك خەلق هۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن باشلاپ، تۇرلۇك كەسپلەر بارلىققا

كەلتۈرۈشنى كۈتۈپ تۇراتتى. مۇھىم خىزمەت دۇشمەنگە قارشى كۈرەشنى قانات يايدۇرۇش، مىنگو دەۋرىدىكى كونا ھاكىمىيەتنى ئۆزگەرتىپ، ھەر دەرىجىلىك خەلق ھاكىمىيىتىنى ئورنىتىش؛ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇپ، نامرات دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاش؛ بازار - يېزىلارنىڭ ئىجتىمائىي يېڭى تەرتىپىنى مۇقىملاشتۇرۇشتىن ئىبارەت بولدى.

1950 - يىل 3 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ج خ ئىدارىسى قۇرۇش، كونا ساقچى ئىدارىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى قارار قىلدى. كونا ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەتچى خادىملىرى تىزىملاندى ۋە تەكشۈرۈلدى، ئۇلار مەركەزلىك ھالدا سىياسەت ئۆگەندى، ئۇلارنىڭ ئىدىيىسى ئۆزگەرتىلدى، كۆپ قىسىم خادىملار قالدۇرۇپ ئىشلىتىلدى.

ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ خوجايىن بولۇشىغا ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، 1950 - يىل 4 - ئايدا تۇنجى نۆۋەتلىك ھەر مىللەت - ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى ئېچىپ، ناھىيە مەمۇرىيىتىگە داڭىر چوڭ ئىشلارنى كېڭەشتى. شۇ مەزگىلدە جايلاردا باۋ، جيا تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، رايون، يېزا، كەنت دەرىجىلىك خەلق ھاكىمىيىتى تەشكىل قىلىندى. ھەر دەرىجىلىك دېھقانلار جەمئىيىتى، ئايالار بىرلەشمىسى قاتارلىق ئاممىۋى تەشكىلاتلار قۇرۇلدى. جەمئىيەت تەرتىپىنى مۇقىملاشتۇرۇش ئۈچۈن، ناھىيىدىكى بازار، يېزىلاردا ئاممىۋى ئامانلىق ساقلاش، قوغداش تەشكىلاتىدىن 68ى قۇرۇلۇپ، دۇشمەنلىك بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىگە زەربە بېرىلدى. ئىشلەپچىقىرىش سىياسىتى تەشۋىق قىلىنىپ، دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشىگە مەدەت بېرىلدى. مەكتەپتىكى ئوقۇتقۇچىلار مەركەزلىك ھالدا سىياسەت ئۆگەندى، ئىدىيە ئۆزگەرتتى، زور بىر قىسىم ئوقۇتقۇچىلار تاللاپ ئىشلىتىلدى. باشلانغۇچ ماۋارىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. دىن بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار پارتىيىنىڭ دىن سىياسىتىنى ئۆگىنىشكە تەشكىللەندى. مىللىي سىياسەت تەشۋىق قىلىنىپ، مىللىي كادىرلار تاللاپ تەربىيىلەندى.

1951 - يىل 9 - ئايدىن 1952 - يىل 6 - ئايغىچە بازار، يېزىلاردا ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش كۈرىشى ئېلىپ بېرىلدى.

1952 - يىل 9 - ئايدىن 1953 - يىل 6 - ئايغىچە يېزىلاردا يەر ئىسلاھاتى قانات يايدۇرۇلۇپ، نامرات دېھقانلار يەرگە ئىگە قىلىندى. ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى يەنە دېھقانلارنى «تەشكىللىنىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئەمگەك ئارقىلىق بېيىپ، تۇرمۇشنى ياخشىلاش» قا چاقىردى. يېزىلاردا لاپقۇتلىشىش ئەترىتى، ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى تەشكىللىدى. 1950 — 1953 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە سۇغىرىش غول ئۆستەڭدىن 33ى تۇزەشتۇرۇلدى، 14 ئۆستەڭ چېپىلدى، ئاقسۇ كونا دەريا سىدىكى توما رېمونت قىلىندى ۋە كېڭەيتىلدى. ئاممىا تەشكىللىنىپ سىدىقكۆۋرۈك ۋە لايداڭدا 43 مىك تۇپ كۆچەت تىكىلدى. ئەينى چاغدا ئاقسۇ ۋىلايىتىدە داڭق چىقارغان «قەد كۆتۈرۈش ئورمىنى» ۋە «ئازادلىق ئورمىنى» بەرپا قىلىندى.

يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ناھىيە بازىرىدا سودا دۇكانلىرى تەرتىپكە سېلىندى ۋە قۇرۇلدى، ماددىي ئەشيا يۆتكەش ئىشى ئۈيۈشتۇرۇلۇپ، بازاردىكى مال باھاسى مۇقىملاشتۇرۇلدى؛ قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى راۋاجلاندۇرۇلۇپ، ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇشقا كېرەكلىك بۇيۇملار بىلەن تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلىندى.

1951 - يىلدىن باشلاپ، قىشتىكى بوش ۋاقىتلاردا، ناھىيە بويىچە 44 دېھقان - چارۋىچىلار ساۋات چىقىرىش سىنىپى تەشكىللىنىپ، ساۋاتسىزلىق تۇگىتىلدى.

2) سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش، قۇرۇلۇش دەۋرى

1954 - يىل 2 - ئايدا ئايكۆل رايونى بەشئىبرىق يېزىسى يۇقىرى دولان كەنتىدە نۆقتىدا سىناق قىلىنىدىغان تۇنجى يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى قۇرۇلدى، 1955 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى 147گە يەتتى (چارۋىچىلىق كوپېراتىپى بىر، يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق كوپېراتىپى بىر). 1956 - يىل 2 - ئايدا ناھىيە بويىچە يېزىلاردا يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ئەمەلگە ئاشتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەلا سورتلار كەلتۈرۈلدى، يېڭىچە دېھقانچىلىق سايمانلىرى ئىشلىتىلدى.

1954 — 1956 - يىلغىچە، قىسمەن سانائەت، خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى كاپىتالىستىك سودا - سانائەت سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلدى، قىسمەن - سانائەت كوپېراتىپى قۇرۇلدى. يەككە سودا - سانائەت جەھەتتە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكى يولغا قويۇلۇپ، سودا شىركىتى، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى، ياغ شىركىتى، يېمەكلىك شىركىتى قاتارلىق سودا كارخانىلىرى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى.

1957 - يىلى يېزىلاردا ئاشلىقنى بىر تۇتاش سېتىۋېلىش يولغا قويۇلدى.

1958 - يىل 9- ئايدا ناھىيە بويىچە گۈڭشېلىشىش ئىشقا ئاشتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كەڭ كۆلەمدە سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، چۈچۈكبۇيا پىششىقلاش زاۋۇتى قاتارلىق كارخانىلار قۇرۇلدى. 1958 - يىلى 6000 دىن ئارتۇق ئادەم ئاجرىتىلدى، ئۇلار باي، ئونسۇ ناھىيىلىرىنىڭ تاغلىرىغا بېرىپ پولات - تۆمۈر تاۋلىدى، دېمەك ئەمەلىيەتتىن ئايرىلغان «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» بىلەن شۇغۇللىنىلدى.

1959 -، 1960 - يىللىرى خەلق گۈڭشېسى قۇرۇش جەريانىدا پەيدا بولغان «بىرىنچىدىن تەڭشەش، ئىككىنچىدىن يۆتكەش» ۋە «مۇلۇكنى ئومۇمنىڭ قىلىۋېتىش شامىلى» تۈزىتىلدى.

1962 - يىلى بازار ئاھالىسى تۆۋەنگە چۈشۈرۈلۈپ، تاۋار ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش مىقدارى ئازايتىلدى. شۇ يىلى ناھىيىدە تراكتور باشقۇرۇش پونكىتى، گۈڭشېلاردا تراكتور بىلەن تېرىقچىلىق قىلىش ئەترىتى قۇرۇلدى.

1962 — 1964 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە يېزىلاردا ياخشى سالا ئېتىز، ياخشى يول، ياخشى ئېرىق - ئۆستەڭ، ياخشى ئورمان بەلۋېغى، ياخشى ئاھالىلەر ئولتۇراق نۆقتىسىدىن ئىبارەت «بەشتە ياخشى» ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى. 1964 - يىلى يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش ھەرىكىتى قوزغالدى.

1954 — 1965 - يىلغىچە ئادەتتىكى ئوتتۇرا مەكتەپتىن 6 سى، باشلانغۇچ مەكتەپتىن 12 سى قۇرۇلدى. ناھىيىلىك دوختۇرخانا، گۈڭشې شىپاخانىلىرى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى. 7 ئورۇندا پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى (پونكىتى) تەسىس قىلىندى، يېزىلاردا سىملىق تېلېفون توري تۈتاشتۇرۇلدى. ناھىيە، گۈڭشېلاردا كىنوخانا، مەدەنىيەت يۇرتى، سىملىق رادىئو ئۇزېلى قۇرۇلدى، سىملىق رادىئو توري ئېچىلدى. پاختا زاۋۇتى، ئۇن - ياغ زاۋۇتى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى قۇرۇلدى.

3) «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلى

1966 - يىلى كۈزدە، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ھەرىكىتى تېز سۈرئەتتە قوزغالدى. ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىرى «ھوقۇقدار» قىلىپ قويۇلۇپ، بىر چەتتە قالدۇرۇلدى. ئورگان خىزمىتىنىڭ تەرتىپى قالايمىقانلىشىپ كەتتى، تۈرلۈك سىياسىي پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇرغىلى بولمىدى. 1967 - يىلنىڭ بېشىدا ئاممىۋى تەشكىلاتلار «ھوقۇق

تارتىۋالدى» ، خەلق كومىتېتىنىڭ ئورگىنى پۈتۈنلەي پالەچ هالغا چۈشۈپ قالدى. شۇنىڭدىن كېيىن، «ئۈچ بىرلەشتۈرۈلگەن» ئىنقىلابىي كومىتېت ناهىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ خىزمىتىنى ۋاكالىتەن ئىشلىدى. «ئىنقىلابنى تۈتۈش» ئارقىلىق «ئىشلەپچىقىرىش ئىلگىرى سۈرۈلدى» . ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ ئاساسلىق سىياسىي پائالىيەتلىرى ماۋارىپ تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش، ئوقۇتۇش تۈزۈمىنى قىسقارتىش؛ سىنىپىي قوشۇننى تازىلاش؛ زىيالىي ياشلارنى تاغ ۋە يېزىلارغا بېرىشقا سەپەرۋەر قىلىش؛ يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش هەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇش؛ «بىرگە زەربە بېرىش، ئۈچكە قارشى تۇرۇش» ، «لىن بياۋنى تەنقىد قىلىش، ئىستىل تۈزىتىش» ، «ئوڭچىل ئەنزە ئاغدۇرۇش شامىلىغا قايتۇرما زەربە بېرىش» قاتارلىق سىياسىي هەرىكەتلەرنى قانات يايدۇرۇشتىن ئىبارەت بولدى. يېزىلاردا «لىيۇ شاۋچى، دېڭ شياۋپىڭ لۇشيەنى» ئۈزۈن مۇددەت تەنقىد قىلىنىپ، «كاپىتالىزمنىڭ قۇيرۇقى كېسىلدى» ، «سول» لۇشيەن يولغا قويۇلۇپ، دېھقانلارنىڭ ئاكتىپلىقىغا بەرهەم بېرىلدى، دېھقانچىلىق ئۈزۈنغىچە بىر ئىزدا توختاپ قالدى، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشى ئاستا بولدى. بۇ مەزگىلدە يېزىلاردا سالا ئېتىزلارنى پىلانلاش، يەر تۈزلەش، كۆچەت تىكىش، يول ياساش، سۇچىلىق قۇرۇلۇشى ئىلىپ بېرىش ئارقىلىق، بۇنىڭدىن كېيىنكى ماشىنىلاشتۇرۇش ۋە يېزا ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئاساس سېلىندى.

4) سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىلىپ بېرىلغان يېڭى دەۋر

1977 - يىلدىن باشلاپ قالايمىقانچىلىق ئوڭشالدى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» تەنقىد قىلىنىپ، نورمال ئىجتىمائىي تەرتىپ ۋە ئىشلەپچىقىرىش تەرتىپى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1979 - ، 1980 - يىللىرى هۆكۈمەتنىڭ فۇنكسىيىلىك تارماقلىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى ناهەق، يالغان، خاتا دېلولار ئاقلاندى. ئۈزۈن مۇددەت قانۇنغا بويسۇنغان، ئۆز ئەمگىكى بىلەن ياشىغان پومېشچىك، باي دېھقانلارنىڭ «قالپىقى ئېلىۋېتىلدى» . كېلىپ چىقىشى ياخشى بولمىغان ياش - ئۆسمۈرلەر قايتا كەمسىتىلمەيدىغان بولدى، ئۇلار پارتىيىگە، ئىتتىپاققا قوبۇل قىلىش، كادىرلارنى ئۆستۈرۈش، ئۆرلەپ ئوقۇش، هەربىيلىككە قاتنىشىش جەهەتتە ئائىلە تەركىبىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدىغان بولدى. هۆكۈمەت خىزمەتنىڭ مۇهىم نۇقتىسىنى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا بۇراشقا باشلىدى، تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇپ، ئىسلاهات، ئېچىۋېتىشنى يولغا قويدى.

1983 - يىلدىن باشلاپ، ناهىيىلىك هۆكۈمەت ناهىيە بويىچە بازار - يېزىلاردا ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاهاتىنى يولغا قويدى، يېزىلاردا ئائىلىلەرگە هۆددىگە بېرىشتىن ئىبارەت ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈمىنى يولغا قويدى، بۇنىڭ بىلەن ئاممىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش قىزغىنلىقى مىسلىسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا كەسىپ قۇرۇلمىسى بارا - بارا تەڭشىلىپ، كەسىپىي ئائىلە ۋە يېزا، بازار كارخانىلىرى تەرەققىي قىلدۇرۇلدى. بازاردىكى كارخانا ئورۇنلاردا زاۋۇت باشلىقى (دىرېكتور) مەسئۇل بولۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، كارخانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا هۆددىگەرلىك مەركەز قىلىنغان مەسئۇلىيەت، هوقۇق، مەنپەئەت بىرلەشتۈرۈلگەن ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئورنىتىلىپ، كارخانىلارنىڭ رايون، كەسىپ هالقىپ، توغرا لىنىيىلىك ئىقتىسادىي بىرلىشىشنى راۋاجلاندۇرۇشىغا يول قويۇلدى. دېھقانلارنىڭ شەهەرگە كىرىپ مۇلازىمەت كەسىپىدىن ئىبارەت 3 - كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىشىغا ئىلهام بېرىلدى. يېزا ئىگىلىكىنى پەن - تېخنىكا ئارقىلىق گۈللەندۇرۇش تەشەببۇس قىلىنىپ، ناهىيە، يېزىلارغا پەن - تېخنىكىغا مەسئۇل مۇئاۋىن هاكىم ۋە يېزا باشلىقى تەكلىپ قىلىنىپ،

سۈلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىش قاتارلىق يېڭى تېخنىكىلار ئومۇملاشتۇرۇلدى، بۇنىڭ بىلەن پاختىچىلىق تېز تەرەققىي قىلدى. مەبلەغ توپلىنىپ مەكتەپ ئېچىلىپ، ئوقۇتۇش سۈپىتى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. ناھىيىلىك هۆكۈمەت بازار، يېزىلاردا «ئۇچتە ئەلا، بىردىن ئۆگىنىش»، «بەش بولۇش، تۆت گۈزەل» ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇپ، مەنسۇي مەدەنىيەتلىك قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتتى؛ «2 - بەش يىللىق قانۇننى ئومۇملاشتۇرۇش» پائالىيىتىنى يولغا قويۇپ، قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتتى.

1987 - يىلى ئاپتونوم رايونلىك «ئىككى ماۋارىپ»نى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشىدا، ناھىيە لايىقەتلىك ئۆلچىمىگە يەتتى. شۇ يىلى، ناھىيە بازىرىنىڭ تۇرۇبا سۇيى قۇرۇلۇشى پۈتتى. 1988 - يىلى ناھىيە بويىچە ئېتىز - ئېرىق بويلىرىنى ئورمان بىلەن تورلاشتۇرۇش ئاساسەن ئىشقا ئاشۇرۇلۇپ، ئاپتونوم رايونلىك تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشىدا لايىقەتلىك ئۆلچىمىگە يەتتى. 1990 - يىلى دۆڭقىشلاق ئېلېكتر ئىستانسىسىدىن ناھىيە بازىرىغىچە بولغان 24 كىلومېتىر ئارىلىققا 35 كىلوۋولتلۇق يۇقىرى بېسىملىق توك سىمى تارتىلدى. ناھىيە بازىرىدىن ئاقسۇغىچە بولغان 70 كىلومېتىر يولنى ئاسفالتلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى تاماملاندى. 1990 - يىلغىچە ئۇدا 13 يىل مول هوسۇل ئېلىندى. ناھىيە پاختىچىلىقتا ئاپتونوم رايون بويىچە ئالدىنقى قاتارغا ئۆتتى، مەملىكەت بويىچە پاختا ئىشلەپچىقىرىدىغان نۇقتىلىق ناھىيە بولۇپ قالدى.

III باب

خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى

§ 1 . ئۆتكەن نۆۋەتلىك يىغىنلار

1. 1 - نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ يىغىنى

1954 - يىل 3 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ناھىيە بازىرىدا ئېچىلغان سىياسىي كېڭەش ئاۋات ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ يىغىنى سىياسىي كېڭەش ئاۋات ناھىيىلىك كومىتېتنىڭ رەسمىي قۇرۇلغانلىقىنىڭ بەلگىسى بولدى. بۇ قېتىمقى يىغىنغا قاتناشقان ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش ئەزالىرى ناھىيىدىكى هەر مىللەت - هەر ساهەدىكىلەرنىڭ تولۇق غۇلغۇلا قىلىپ پارتىيە ئەزالىرى ۋە هۆكۈمەت خىزمەتچىلىرىنى ئىدىيە جەهەتتە سەپەرۋەر قىلىش ئۈچۈن تەييارلىق يىغىنى ئاچتى. رەسمىي يىغىنغا هەيئەت رىياسىتى رىياسەتچىلىك قىلدى، يىغىندا ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك كومىتېتنىڭ شۇجىسى لى يۈتيەن دوكلات بەردى. يىغىندا ناھىيىلىك خەلق هۆكۈمىتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى، مۇناسىۋەتلىك رەهبەرنىڭ مالىيە خام چوتى ۋە نەق چوتى هەققىدە بەرگەن دوكلاتى، سوت مەهكىمىسى ۋە تەپتىش مەهكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى. ناھىيىلىك خەلق هۆكۈمىتىنىڭ رەهبەرلىك نامزاتى كېڭىشىلدى. يىغىندا ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش 1 - نۆۋەتلىك كومىتېتى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، رەئىسى، مۇئاۋىن

رەئىسلىرى سايلاپ چىقىلدى، لى يۈتيەن رەئىس (قوشۇمچە)، ئابدۇۋايىت دامواللا، ئەمەت قازىلار مۇئاۋىن رەئىس، 5 كىشى دائىمىي كومىتېت ئەزاسى بولدى.

بۇ قېتىمقى يىغىندا مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىغا قويغان «ئۇزۇن مۇددەت ئورتاق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش، ئۆز ئارا نازارەت قىلىش» فاكتورىنى ئىزچىللاشتۇرۇلدى، دېموكراتىيە جارى قىلدۇرۇلدى، ئەزالار 20 دىن ئارتۇق تەكلىپ - لايىھىنى ئوتتۇرىغا قويدى. يىغىندىن كېيىن، دائىمىي كومىتېت ئەزالىرى كۆپ قېتىم ئەزالارنى يىغىپ ئۆگىنىش قىلدى ۋە ئۇلار بىلەن سۆھبەتلەشتى، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى»، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى يىغىنىنىڭ نىزامنامىسى» نۇقتىلىق ئۆگىنىلدى. ئەزالار ئوتتۇرىغا قويغان زور بىر قىسىم تەكلىپ - لايىھىلەر بېجىرىلدى، پارتىيىنىڭ سوتسىيالىزمنىڭ ئۆتكۈنچى دەۋرىدىكى باش لۇشيەنى ۋە 1 - بەش يىللىق پىلانى ئىزچىللاشتۇرۇلدى.

2. 2 - نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ يىغىنى

بۇ يىغىن 1956 - يىلى ناھىيە بازىرىدا ئېچىلدى. ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ يىغىنغا قاتناشقان ئەزالىرى ئابباس سايىتنىڭ ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ 1 - نۆۋەتلىك كومىتېتىغا ۋاكالىتەن بەرگەن خىزمەت دوكلاتىنى ئاڭلىدى ۋە مۇزاكىرە قىلدى. يىغىندا ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش 2 - نۆۋەتلىك كومىتېتى دائىمىي كومىتېتنىڭ ئەزالىرى، رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلەر سايلاپ چىقىلدى. ئابباس سايىت رەئىس، ئابدۇۋايىت دامواللا، ئەمەتقازى مۇئاۋىن رەئىس، 5 كىشى دائىمىي كومىتېت ئەزاسى بولدى.

3. 3 - نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ يىغىنى

بۇ يىغىن 1957 - يىل 8 - ئايدا ناھىيە بازىرىدا ئېچىلدى. ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ يىغىنغا قاتناشقان ئەزالىرى ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ناھىيىلىك خەلق كومىتېتنىڭ رەھبەرلىرى بەرگەن «يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيەلەشتۇرۇش ۋە يېزا ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشى ئەھۋالىغا دائىر دوكلات»نى ئاڭلاپ ئۆتتى، ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك كومىتېتى تۈزگەن «بىرنى كوپېراتسىيەلەشتۇرۇش، ئۇچنى ئۆزگەرتىش» ھەققىدىكى كونكرېت ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە تەدبىرلەرنى مۇزاكىرە قىلدى. يىغىندا سىياسىي كېڭەش 3 - نۆۋەتلىك كومىتېتى دائىمىي كومىتېتنىڭ ئەزالىرى، رەئىس ۋە مۇئاۋىن رەئىسلەر سايلاپ چىقىلدى. لى ۋېنچىڭ رەئىس (قوشۇمچە)، ئەمەت قازى، مەتنىياز مۇددەرسلار مۇئاۋىن رەئىس بولدى.

4. 4 - نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ يىغىنى

بۇ يىغىن 1958 - يىل 9 - ئايدا ناھىيە بازىرىدا ئېچىلدى. ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ يىغىنغا قاتناشقان ئەزالىرى ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى رەھبەرلىرى بەرگەن «خەلق گۈڭشىسى قۇرۇش ۋە يېزا ئىگىلىكى، پولات - تۆمۈر تاۋلاش بىلەن كەڭ كۆلەمدە شۇغۇللىنىش ھەققىدە دوكلات»نى ئاڭلاپ ئۆتتى. ناھىيىلىك 4 - نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەش

دائىمىي كومىتېتنىڭ ئەزالىرى، رەئىس ۋە مۇئاۋىن رەئىسلەر سايلاپ چىقىلدى. يەن زېمىن رەئىس (قوشۇمچە)، ئەمەتقازى، مەتنىياز مۇددەرسلار مۇئاۋىن رەئىس، 5 كىشى دائىمىي كومىتېت ئەزاسى بولدى.

5. 5 - نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ يىغىنى

بۇ يىغىن 1960 - يىل 8 - ئايدا ناھىيە بازىرىدا ئېچىلدى. ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ يىغىنغا قاتناشقان ئەزالىرى ناھىيىلىك پارتكوم رەھبىرى بەرگەن «يېزا ئىگىلىكى ۋە خەلق تۇرمۇشى ئەھۋالىغا دائىر دوكلات»نى ئاڭلاپ ئۆتتى. يىغىندا ناھىيىلىك 5 - نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەش دائىمىي كومىتېتنىڭ ئەزالىرى، رەئىس ۋە مۇئاۋىن رەئىسلەر سايلاپ چىقىلدى. جاڭ جۇاڭ رەئىس (قوشۇمچە)، ئەمەت قازى، مەتنىياز مۇددەرس، مۇھەممەت تۇردىلار مۇئاۋىن رەئىس، 5 كىشى دائىمىي كومىتېت ئەزاسى بولدى.

6. 6 - نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ يىغىنى

بۇ يىغىن 1966 - يىل 8 - ئايدا ناھىيە بازىرىدا ئېچىلدى. ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ يىغىنغا قاتناشقان ئەزالىرى ناھىيىلىك 6 - نۆۋەتلىك كومىتېتنى سايلاپ چىقتى، يىغىندا جاڭ جۇاڭ رەئىس (قوشۇمچە)، ئەمەت قازى، مەتنىياز مۇددەرس، مۇھەممەت تۇردىلار مۇئاۋىن رەئىس، 5 كىشى دائىمىي كومىتېت ئەزاسى بولدى.

1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، سىياسىي كېڭەش ئەزالىرى ۋە سىياسىي كېڭەش ئورگىنى زەربىگە ئۇچراپ، سىياسىي كېڭەشنىڭ خىزمىتى توختاپ قالدى.

7. 7 - نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ يىغىنى

بۇ يىغىن 1981 - يىل 6 - ئاينىڭ 23 - كۈنىدىن 29 - كۈنگىچە ناھىيە بازىرىدا ئېچىلدى. يىغىنغا ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش ئەزاسىدىن 39 كىشى قاتناشتى. يىغىندا سۈن زېڭجيې بەرگەن «1980 - يىللىق مالىيە نەق چوتى ۋە 1981 - يىللىق مالىيە خام چوتى ھەققىدىكى دوكلات»، ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى، خەلق تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى. يىغىندا ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى. مۇھەممەت يۇنۇس رەئىس، سۈن زېڭجيې، راشىدىن ئىسمائىل، داۋۇت قارىلار مۇئاۋىن رەئىس، 12 كىشى دائىمىي كومىتېت ئەزاسى بولدى. رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلەردىن باشقا يەنە تۇنساخان ئابدۇللا، مەخمۇت تۇردى، قۇربان ئىبراھىم، شەمشى ناسىر، ئابلىمىت ئىدرىس، مامۇت ئەلەم، مۇھەممەت سايىت، يەھيا شانلار بار.

8. 8 - نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ يىغىنى

بۇ يىغىن 1984 - يىل 7 - ئاينىڭ 28 - كۈنىدىن 8 - ئاينىڭ 2 - كۈنگىچە ناھىيە

بازىردا ئېچىلدى، يىغىنغا ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش ئەزاسىدىن 59 كىشى قاتناشتى. يىغىندا ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش 7 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى. ۋەكىللەر ناھىيىلىك 8 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 1 - يىغىنىغا سىرتتىن قاتناشتى. يىغىندا ھاكىم ئابلا ھەسەنىڭ «ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن دوكلات»ى، ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى بىلەن تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى، ناھىيىلىك 8 - نۆۋەتلىك كومىتېت سايلاپ چىقىلدى، يىغىندا مۇھەممەت مامۇت رەئىس، سۇن زېڭجيې، راشىدىن ئىسمائىل، مامۇت ناسىر، داۋۇت قارىلار مۇئاۋىن رەئىس، 10 كىشى دائىمىي كومىتېت ئەزاسى بولدى. رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلەردىن باشقا يەنە تۇنساخان ئابدۇللا، ۋاڭ چېڭشىيەن، مەخمۇت تۇردى، جاۋ خۇەيزۇ، سىدىق ئابلا، دىڭ شېڭچىنلار بار.

9. 9 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ يىغىنى

بۇ يىغىن 1987 - يىل 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنىدىن 10 - كۈنگىچە ناھىيە بازىردا ئېچىلدى. يىغىنغا ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش ئەزاسىدىن 67 كىشى قاتناشتى. يىغىندا ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسى مۇھەممەت مامۇتنىڭ 8 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ خىزمىتىدىن بەرگەن دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى، ۋەكىللەر ناھىيىلىك 9 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 1 - يىغىنىغا سىرتتىن قاتناشتى، يىغىندا ھاكىم ئابلا ھەسەن بەرگەن «ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن دوكلات»، ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى بىلەن تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى، ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش 9 - نۆۋەتلىك كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى، يىغىندا ئابلا ھەسەن رەئىس، راشىدىن ئىسمائىل، شۇ شۇچېڭ، بۇۋىخان مەشۇق، ياسىن مۇھەممەت، داۋۇت قارىلار مۇئاۋىن رەئىس، 15 كىشى دائىمىي كومىتېت ئەزاسى بولدى. رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلەردىن باشقا يەنە مەخمۇت تۇردى، ماجۇڭجيې، دىڭ شېڭچىن، سىدىق ئابلا، ئابلىمىت خالىق، قۇدرىتۇللا ئەمەت، يەھيا گايىت، ئابلەت قۇربان، ئايىنىيازخان ئىبراھىملار بار.

10. 10 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ يىغىنى

بۇ يىغىن 1990 - يىل 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 6 - كۈنگىچە ناھىيە بازىردا ئېچىلدى، يىغىنغا ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش ئەزاسىدىن 79 كىشى قاتناشتى. يىغىندا ئابلا ھەسەنىڭ سىياسىي كېڭەش ناھىيىلىك 9 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ خىزمىتىدىن بەرگەن دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى. ۋەكىللەر ناھىيىلىك 10 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىغا سىرتتىن قاتناشتى، قۇرۇلتايدا ھاكىم ئابلەت ياقۇپ بەرگەن «ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن دوكلات»، سوت مەھكىمىسى بىلەن تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى، ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش 10- نۆۋەتلىك كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى. ئابلا ھەسەن رەئىس، ئابدۇرېھىم سىيىت، جاڭ خۇڭشېڭ، راشىدىن ئىسمائىل، ياسىن مۇھەممەت، ۋاڭ جىلىن، داۋۇت قارىلار مۇئاۋىن رەئىس، 18 كىشى دائىمىي كومىتېت ئەزاسى بولدى، رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلەردىن باشقا يەنە مەخمۇت سىدىق، جىلىل كېبرىم، مۇھەممەت ئىسمائىل، ئايىنىيازخان ئىبراھىم، ماجۇڭجيې، جۇدىشۇن، شى يىڭ، ئابدۇنىياز بۇتۇنى، قۇدرەت ھاجى، ئابدۇكېرىم ھاجى، ئابلەت قۇربانلار بار.

سىياسىي كېڭەش ئاۋات ناهىيىلىك كومىتېتىغا مۇدىر، مۇئاۋىن مۇدىر بولغانلار

جەدۋەل: 16 — 5

ئىسىم - فامىلىسى	ۋەزىپىسى	بۆرتى	ۋەزىپە ئۆتكەن ۋاقتى (يىل، ئاي)
لى يۈتيەن	قوشۇمچە رەئىس	سەنئى يۈەنپىلك ناهىيىسى	1954.3 — 1955.11
ئابباس سايىت	قوشۇمچە رەئىس	باي ناهىيىسى	1956 — 1957.7
لى ۋېنچىلك	قوشۇمچە رەئىس	خېببي راۋىلك ناهىيىسى	1957.8 — 1958.7
يەن زېمىن	قوشۇمچە رەئىس	شەنئى زىجۇ ناهىيىسى	1958.9 — 1960.7
جالك جۇالك	قوشۇمچە رەئىس	سەنئى ۋېنشۇي ناهىيىسى	1960.8 — 1966.12
مۇھەممەت يۇنۇس	رەئىس	ئاۋات ناهىيىسى	1981.6 — 1984.6
مۇھەممەت مامۇت	رەئىس	ئاۋات ناهىيىسى	1984.7 — 1987.6
ئابلا ھەسەن	رەئىس	ئاۋات ناهىيىسى	1987.6 —
ئابدۇۋايىت دامولللا	مۇئاۋىن رەئىس	ئاۋات ناهىيىسى	1954.3 — 1956
ئەمەت قازى	مۇئاۋىن رەئىس	ئاۋات ناهىيىسى	1954.3 — 1966
مەتنىياز مۇدىنىس	مۇئاۋىن رەئىس	ئاۋات ناهىيىسى	1957.8 — 1966
مۇھەممەت تۇردى	مۇئاۋىن رەئىس	ئاۋات ناهىيىسى	1960.8 — 1966
مۇن زېڭجيې	مۇئاۋىن رەئىس	گەنسۇ لىنتاۋ ناهىيىسى	1981.6 — 1987.12
راشىدىن ئىسمائىل	مۇئاۋىن رەئىس	ئاۋات ناهىيىسى	1981.6 —
مامۇت ناسىر	مۇئاۋىن رەئىس	ئاۋات ناهىيىسى	1981.6 — 1984
داۋۇت قارى	مۇئاۋىن رەئىس	ئاۋات ناهىيىسى	1981.6 — 1990.8
شۇ شۇچىلك	مۇئاۋىن رەئىس	ئۈرۈمچى شەھىرى	1987.6 — 1990.8
بۇۋىخان مەشۇق	مۇئاۋىن رەئىس	ئاۋات ناهىيىسى	1987.6 — 1990.8
ياسىن مۇھەممەت	مۇئاۋىن رەئىس	ئاۋات ناهىيىسى	1987.6 —
ئابدۇرېھىم سەيىت	مۇئاۋىن رەئىس	ئاۋات ناهىيىسى	1990.5 —
جالك خۇشىلك	مۇئاۋىن رەئىس	سەنئى خۇشدۇلك ناهىيىسى	1990.5 —
ۋالك جىلىن	مۇئاۋىن رەئىس	خېنەن لويالك شەھىرى	1990.5 —

§ 2 . ئاساسلىق خىزمەتلەر

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ئاۋات ناهىيىلىك كومىتېتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللىدە، ئورگاندا بىرلا كاتىپ بار ئىدى، رەئىسلىك ۋە مۇئاۋىن رەئىسلىكنى ناهىيىلىك پارتكومىنىڭ رەھبەرلىرى قوشۇمچە ئۈتىدى. 1981 - يىلدىن كېيىن، سىياسىي كېڭەشكە باش كاتىپ ۋە مۇئاۋىن باش كاتىپ قويۇلدى، ئىشخانا ۋە تەكلىپ - لايىھە، ئۆگىنىش،

مەدەنىيەت ـ تارىخ ماتېرىياللىرى، مەدەنىيەت ـ ماۋارىپ ـ سەھىيە گۇرۇپپىسى قاتارلىق كۇندىلىك ئىش ېېجىرىش ئاپپاراتلىرى تەسىس قىلىندى، ئورگان خىزمەتچىلىرى تولۇقلىنىپ، رەھبەرلىكنىك كۇچى كۇچەيتىلدى. 1990 ـ يىلى ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش ئورگىنىدا 18 كادىر، ئىشچى ـ خىزمەتچى بار بولدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن ئىلگىرى، ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ئۆتكەن نۆۋەتلىك كومىتېتلىرى پارتىيىنىڭ تۇرلۇك فاكتېن، سىياسەتلىرىنى ئەستايىدىل ئىزچىل ئىجرا قىلىپ، «سىياسىي جەھەتتىن كېڭىشىش، دېموكراتىك نازارەتچىلىك قىلىش پرىنسىپى» بويىچە، ناھىيىدىكى ھەر مىللەت، ھەر ساھە زاتلىرىنى كەڭ كۆلەمدە ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، جەمئىيەت تەرتىپىنى مۇقىملاشتۇرۇش، ناھىيە مەمۇرىيىتى قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈش، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۇچەيتىش، خەلقنىڭ مەدەنىيەت ساپاسى ۋە پەن ـ تېخنىكا سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاش جەھەتلەردە پائال رول ئويناندى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش كومىتېتى زەربىگە ئۇچرىدى، خىزمەتچى خادىملار يۆتكىلىپ كېتىپ، ئورگان پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالدى، خىزمەت توختاپ قالدى.

1979 ـ يىلدىن كېيىن، ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك كومىتېتى پارتىيىنىڭ بىرلىك سەپ سىياسىتىنى ئومۇميۈزلۈك ئەمەلىيلەشتۈردى، بۇنىڭ بىلەن ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش ئورگىنى ئەسلىگە كەلدى ھەمدە كۇچەيدى، خىزمەتچى خادىملار كۆپەيدى، ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ تۇرلۇك خىزمەتلىرى بارا ـ بارا ئەسلىگە كەلدى ۋە راۋاجلاندى. 1981 ـ يىلى ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش 7 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ يىغىنى ئېچىلدى، بۇنىڭ بىلەن ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ خىزمەت گۇرۇپپىلىرىنىڭ خىزمىتى يېڭى بىر دەۋرگە قەدەم قويدى. ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا پائال قاتنىشىپ، ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى پائال مۇھاكىمە قىلىپ، بارلىق ئەزالارنى پارتىيىنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ يېڭى دەۋردىكى فاكتېن، سىياسەتلىرىنى ئۆگىنىپ، پارتىيىنىڭ 4 ئاساسىي پرىنسىپىنى ھىمايە قىلىپ، پارتىيىنىڭ «بىر مەركەز، ئىككى ئاساسىي نۇقتا» پرىنسىپىدا، ئاز سانلىق مىللەتلەر خەنزۇلاردىن ئايرىلالماسلىق، خەنزۇلار ئاز سانلىق مىللەتلەردىن ئايرىلالماسلىقتىن ئىبارەت «ئىككى ئايرىلالماسلىق» ئىدىيىسىدە چىڭ تۇرۇشقا تەشكىللەپ، ئىككى مەدەنىيەتنىڭ قۇرۇلۇشىدا خېلى زور، ئۈنۈملۈك خىزمەتلەرنى ئىشلىدى.

1990 ـ يىلى ئاۋات ناھىيىسى 3 قېتىم ئېغىر مۇلدۇر ئاپىتىگە ئۇچرىدى، ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش كومىتېتى بارلىق ئەزالار ۋە ئورگان خىزمەتچى خادىملىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ، ئومۇميۈزلۈك ھالدا ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇپ، ئۇزىنى قۇنقۇزۇش خىزمىتىگە ئاتلاندى. بىر قېتىمدا ئاپەتتىن قۇنقۇزۇشقا 1670 يۈەن ئىئانە قىلدى. 5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى بازار رايونىدىكى ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش ئەزالىرى ئايباغ يېزىسىنىڭ ئاپەتكە ئۇچراش ئەھۋالىنى تەكشۈرگەندە، نەق مەيداندا ئۇلارغا 976 يۈەن ئىئانە بەردى. 12 ـ ئايدا ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش ئەزالىرى ئاممىنىڭ تۇرمۇشىنى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىدىن 2نى تەشكىللىدى، گۇرۇپپا ئەزالىرى ناھىيىنىڭ بازار، يېزىلىرىغا بېرىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. ئۇلار بىر تەرەپتىن تەكشۈرۈش ماتېرىيالى يېزىپ، ئەھۋالنى ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك كومىتېتى ۋە ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىگە ئىنكاس قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ناھىيە بازىرىدىكى

هاللىقراق ئەزالىرى ۋە يەككە سودا - سانائەتچى ئائىلىلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ ۋە تەشكىللەپ، ئاپەتكە ئۇچرىغان خەلققە پۇل ۋە ماددىي بۇيۇم (خەلق پۇلىغا سۇندۇرغاندا 8029 يۈەن) ئىئانە قىلىپ، ئالاھىدە قىيىنچىلىقى بار 150 ئائىلىلىك دېھقانىنىڭ قىشتىن ئۆتۈۋېلىشىغا ياردەم بەردى.

قوشۇمچە

ناھىيىلىك پالاتا

مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) ناھىيىلىك پالاتا قۇرۇلدى. ناھىيىدىكى پالاتا ئەزاسى 40 ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە دائىمىي پالاتا ئەزاسى 10، داۋۇت ساۋۇت (شائىيۇ) تۇنجى پالاتا باشلىقى، قۇززات ھەمدۇللاخان، مەخسۇم (چوڭ ئاخۇنۇم، قازى) مۇئاۋىن پالاتا باشلىقى بولدى.

ناھىيىلىك پالاتانىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى ناھىيىلىك پالاتا يىغىنى ئېچىش، پالاتا باشلىقى، مۇئاۋىن پالاتا باشلىقى ۋە ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىملارنى سايلاشقا رىياسەتچىلىك قىلىش، ناھىيىنىڭ چوڭ - چوڭ سۇچىلىق قۇرۇلۇشى ۋە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقىغا دائىر ئىشلار ئۈستىدە قارار چىقىرىش، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ۋە ئاقسۇ مەمۇرىي مەھكىمىسىگە ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەت ئەھۋالىنى دوكلات قىلىشقا مەسئۇل بولۇشتىن ئىبارەت بولدى.

ناھىيىدىكى پالاتا ئەزالىرىنى ناھىيە رايونى سايلىدى ۋە كۆرسەتتى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك پالاتا تارقىلىپ كەتتى.

ئون يەتتىنچى قىسىم

جاماەت خەۋپسىزلىكى، ئەدلىيە

ئون يەتتىنچى قىسىم

جامائەت خەۋپسىزلىكى، ئەدلىيە

I باب

مىنگو دەۋرىدىكى ساقچى ئىشلىرى ۋە ئەدلىيە

§ 1 . ساقچى ئىشلىرى

مىنگونىڭ 11 - يىلى (1922 - يىل) 6 - ئايدا ئاۋات يارىدەمچى ئامبالىلىقى تەسىس قىلىنىپ، ئۆز تەۋەلىكىنىڭ ساقچى ئىشلىرىنى ئاقسۇدىن ئايرىۋېلىپ ئۆزى باشقۇردى. مىنگونىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى) ساقچى ئاپپاراتى قۇرۇلۇپ، دەسلەپتە ئامانلىق ساقلاش ئىدارىسى دەپ ئاتالدى، مەتنىياز ئىدارە باشلىقى بولدى. قارىمىقىدا تەپتىش بۆلۈمى، مەخپىيەتلىكنى ساقلاش بۆلۈمى، نوپۇس ئىشخانىسى، كاتىبات ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى، 36 شتات قويۇلدى. غورۇچۆلدە ساقچىخانا بىلەن قاماقخانا تەسىس قىلىندى.

مىنگونىڭ 25 - يىلى (1936 - يىل) 5 - ئايدا ئامانلىق ساقلاش ئىدارىسى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى. مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىل) 1 - ئايدا ساقچى ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلىپ، 69 شتات (ساقچى 42) بەلگىلەندى، قارىمىقىدا يەنىلا 2 بۆلۈم، 2 ئىشخانا ۋە غورۇچۆل ساقچىخانىسى تەسىس قىلىندى. قاماقخانا تۈرمىگە ئۆزگەرتىلدى. بۇ چاغدا شېڭ شىسەي شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان بولۇپ، ساقچىلىقنى كۈچەيتتى، ساقچى ئىدارىلىرى پايلاقچى، كۆز - قۇلاقلارنى زور كۈچ بىلەن كۆپەيتتى. پەقەت مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىل) نىڭ كېيىنكى يېرىمىدىلا پايلاقچى 80 گە يەتتى، ئۇلار بازار - يېزىلارنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقىلىپ، ئاساسا ۋە تەرەققىيەرۇھىر زاتلارغا نازارەتچىلىك، زىيانكەشلىك قىلدى، تۈرمىلەر، ئاساسلىقى، تەرەققىيەرۇھىر زاتلارنى قاماشقا ئىشلىتىلدى.

مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىل) ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىدە ھەر ئايدا 60 ئادەم ئىشلىدى، ئۇلارغا 30 تال مىلتىق، 2254 پاي ئوق بېرىلدى. 1 مىليون 435 مىڭ 27 يۈەن (شىنجاڭ پۇلى) مائاش بېرىلدى.

1950 - يىل 3 - ئايدا ئاقسۇدا تۈرۈشلۇق خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى پىيادە ئەسكەرلەر

5 ـ شىسى ئاۋات ناھىيىسىگە كادىر ئەۋەتىپ، ھەقىقەتكە قايتقان كونا ساقچىلارنى قوبۇل قىلىپ، ناھىيىنىڭ جەمئىيەت ئامانلىقىنى قوغدىدى.

§ 2 . ئەدلىيە

30 ـ يىللاردىن ئىلگىرى، چوڭ مەسچىتلەرنىڭ قازىخانىلىرى ئەدلىيە تارمىقى ھېسابلىناتتى. قازىخاندا قازى، ئەلەم، مۇپتى قاتارلىق دىنىي خادىملار ئىشلەيتتى. ئۇلار ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە كەلگەن يەر ـ مۇلۇك دېلوسى، مىراس دېلوسى، ئەر، ئايال ماجىراسى ۋە باشقا ھەق تەلەپ دېلوللىرىنى بىر تەرەپ قىلاتتى. 40 ـ يىللاردا ھاكىم ئەدلىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولدى. ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى بۆلۈمىدە ئەدلىيە تارمىقى تەسىس قىلىنىپ، ئەدلىيە ۋە ئۆلۈم ـ يېتىم ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلدى. خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى ھەرقايسى رايونلاردا بەگ، رايون باشلىقى ۋە مەسچىتنىڭ ئىمامىلىرىنى ئىشقا سېلىپ دېلو بېجىرەتتى. ھەق تەلەپ سوتلىرىدا، فېئودال پومېشچىك ۋە ئاز سانىدىكى يۇقىرى قاتلام كىشىلىرىنىڭ مەنپەئىتى ۋە ھوقۇقى كۆپرەك قوغدىلاتتى، پارا بېرىش، قاقتى ـ سوقتى قىلىش ئەھۋاللىرى دائىم كۆرۈلۈپ تۇراتتى.

Ⅱ باب

جامائەت خەۋپسىزلىكى

§ 1 . ئاپپاراتلار

1. ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى

1950 ـ يىل 3 ـ ئايدا ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، ۋاڭ زېمىڭ تۇنجى ئىدارە باشلىقى بولدى. شۇ يىلنىڭ ئاخىرى ئىدارىدىكى كادىر ـ ساقچى 61 بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە جامائەت خەۋپسىزلىكى كادىرى 13، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئەترىتىنىڭ خادىمى 48. 1953 ـ يىلى 7 كادىر يۆتكەپ كېلىندى، ناپاك خادىمدىن 4 كىشى تازىلاندى، يىل ئاخىرىدا كادىرلارنىڭ ئەمەلىي سانى 20 گە يەتتى، 1965 ـ يىلىغا كەلگەندە كادىر 24 كە يەتتى. 1966 ـ يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ھەرىكىتى باشلاندى، كېيىنكى يىلنىڭ بېشىدا ئىسيانچىلارنىڭ ئاممىۋى تەشكىلاتى جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسىدىن ھوقۇق تارتىۋالدى، 3 ـ ئايدا ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى ئۈستىدە ھەربىي ئىدارە قىلىشنى يولغا قويدى. 1973 ـ يىل 2 ـ ئايدا جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى ئۈستىدىكى ھەربىي ئىدارە قىلىش ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، فۇنكسىيىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، سىياسىي قوغداش بۆلۈمچىسى، ئامانلىق ساقلاش بۆلۈمچىسى، تەييارلىق سوراق

بۆلۈمچىسى ۋە كاتتىبات بۆلۈمچىسىدىن ئىبارەت 4 بۆلۈمچە تەسىس قىلىندى.
1979 - يىل 11 - ئايدا مەمۇرىي جەھەتتىن تۆتۈپ تۇرۇش ئورنى قۇرۇلدى، 1980 - يىل 1 - ئايدا جىنايى ئىشلار ساقچى ئەترىتى قۇرۇلدى، 1984 - يىل 12 - ئايدا ئوت ئۆچۈرۈش بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى، 1987 - يىل 10 - ئايدا قاتناش ساقچى ئەترىتى قۇرۇلدى، 1989 - يىل مەخپىي ئالاقە بۆلۈمچىسى، نوپۇس ئىشلىرى بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى، 1990 - يىلى قانۇنچىلىق بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى.

2. ۋاكالەت ئاپپاراتلىرى

1950 - يىلى ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسى قۇرۇلغاندا، غورۇچۆل ساقچىخانىسى ساقلاپ قېلىندى، 1954 - يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ج خ خاس ۋەكىلى ئەۋەتىلىپ، ئامانلىق ساقلاشقا مەسئۇل قىلىندى. 1953 - يىلدىن باشلاپ، باشقا ھەرقايسى رايونلارغىمۇ كەينى - كەينىدىن ج خ خاس ۋەكىلى ئەۋەتىلدى، 1973 - يىل 5 - ئايدا ئاۋات بازارلىق ساقچىخانا (ئورنى ئاۋات بازىرىدا) قۇرۇلدى. شۇ يىلى 6 - ئايدا غورۇچۆل ساقچىخانىسى (ئورنى دولان كەنتىدە) ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1981 - يىل 6 - ئايدا قاراكۆل ساقچىخانىسى (ئورنى قاراكۆل بازىرىدا) قۇرۇلدى. 1982 - يىل 11 - ئايدا ئايباغ ساقچىخانىسى (ئورنى كەلپىن كەنتىدە) بىلەن بەشئېرىق ساقچىخانىسى (ئورنى تۆۋەنكى بەشئېرىق كەنتىدە) قۇرۇلدى. 1987 - يىل 7 - ئايدا تامتوغراق ساقچىخانىسى (ئورنى تۆۋەنكى تامتوغراق كەنتىدە) بىلەن يېڭىئېرىق ساقچىخانىسى (ئورنى پاۋانلا كەنتىدە) قۇرۇلدى، 1990 - يىلى ناھىيە بازىرىدىكى ساقچىخانا 2 گە (بىرى بېڭتۆەن دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ)، يېزا ساقچىخانىسى 5 كە يەتتى. قالغان يېزا، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىغا يەنىلا ج خ خاس ۋەكىلى ئەۋەتىلدى.

3. ئامانلىق ساقلاش، قوغداش تەشكىلاتلىرى

1950 - يىل 9 - ئايدا ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسى ناھىيە بازىرىدا ئامانلىق ساقلاش - قوغداش ھەيئىتى قۇردى، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ يېزا - كەنتلەردە كەينى - كەينىدىن ئامانلىق ساقلاش - قوغداش ھەيئەتلىرى قۇرۇلدى. يىل ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە قۇرۇلغان ئامانلىق ساقلاش - قوغداش ھەيئىتى 10 غا، ئامانلىق ساقلاش - قوغداش گۇرۇپپىسى 48 گە، ئامانلىق ساقلاش - قوغداش خادىمى 358 گە يەتتى. 1956 - يىلى ناھىيە بويىچە ئالىي يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپىدىن 15 ى، باشلانغۇچ كوپېراتىپتىن 79 ى قۇرۇلدى. ھەر بىر ئالىي كوپېراتىپتا 5 — 7 — 11 كىشىلىك ئامانلىق ساقلاش قوغداش ھەيئىتى، ھەر بىر باشلانغۇچ كوپېراتىپتا 5 — 7 كىشىلىك ئامانلىق ساقلاش - قوغداش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، ئامانلىق ساقلاش - قوغداش خادىمى 595 كە يەتتى. شۇ يىلى ناھىيە بازىرىدىكى 16 كارخانا ئورۇندا كەينى - كەينىدىن ئامانلىق ساقلاش - قوغداش ھەيئىتى ياكى گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. 1961 - يىلى ناھىيە بويىچە ئامانلىق ساقلاش - قوغداش ھەيئىتى 33 كە، گۇرۇپپىسى 102 گە، خادىمى 604 كە يەتتى. 1962 — 1965 - يىلغىچە ئامانلىق ساقلاش - قوغداش ھەيئەتلىرى كۆپ قېتىم تەرتىپكە سېلىندى ۋە خادىملىرى تەربىيىلەندى. 1965 - يىلىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە ئامانلىق ساقلاش - قوغداش ھەيئىتى 109 غا، گۇرۇپپىسى 411 گە، خادىمى 1097 گە يەتتى. 1966 - يىلى «مەدەنىيەت

زور ئىنقىلابى» باشلىنىپ، ئامانلىق ساقلاش - قوغداش تەشكىلاتلىرى پالەچ هالەتكە چۈشۈپ قالدى. 1969 - يىل 12 - ئايدىن باشلاپ، ئامانلىق ساقلاش - قوغداش تەشكىلاتلىرى قايتىدىن قۇرۇلدى. 1974 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ئامانلىق ساقلاش - قوغداش هەيئىتىدىن 112 سى، گۇرۇپپىسىدىن 477 سى قۇرۇلدى، خادىمى 2024 كە يەتتى. 1984 - يىلى گۈڭشې يېزىغا ئۆزگەرتىلىپ، تەبىئىي كەنتلەر ئەسلىگە كەلگەندە، جىنايى ئىشلار جىنايىتىگە قاتتىق زەربە بېرىشكە بىرلەشتۈرۈلۈپ، ناھىيىدىكى ئامانلىق ساقلاش - قوغداش تەشكىلاتلىرى ئومۇميۈزلۈك تەرتىپكە سېلىندى. شۇنىڭدىن كېيىن قىسقا مۇددەتلىك كۇرسلار دائىم ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، ئالاقىدار يىغىنلار ئېچىلىپ، تەربىيە كۈچەيتىلدى. 1989 - يىلىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە ئامانلىق ساقلاش - قوغداش هەيئىتى 203 كە، گۇرۇپپىسى 549 غا، خادىمى 2493 كە يەتتى. يەنە 23 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم قاتناشقان ئاممىۋى خاراكتېرلىك 827 ئامانلىق ساقلاش بىرلەشمە مۇداپىئە گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ، ئاممىا مۇداپىئە كۈرىدىغان ۋە ئامانلىق ساقلايدىغان ۋەزىيەت شەكىللەندى.

§ 2 . جىنايى ئىشلار جىنايەتلىرىگە زەربە بېرىش

70 - يىللاردىن بۇرۇن جىنايى ئىشلار دېلولىرى ئاساسلىقى رازۇېدچىكلارنىڭ نەق مەيدانىنى تەكشۈرۈش ۋە تەھلىل قىلىشى ئارقىلىق پاش قىلىناتتى. 80 - يىللاردىن كېيىن سۇرەتكە تارتىش، خىمىيىلىك تەكشۈرۈشكە ئوخشاش زامانىۋى پەن - تېخنىكىلىك ئۇسۇللار تەدرىجىي قوللىنىلغاندىن كېيىن، دېلولار تېخىمۇ توغرا ۋە تېز پاش قىلىنىدىغان بولدى. ج خ ئىدارىسىنىڭ جىنايى ئىشلار ساقچىسى رېشىت نىياز چوڭ جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى كۆپ قېتىم پاش قىلدى.

ئاۋات ناھىيىسى تۆپرىقىنىڭ كۆپ قىسمى بوش تۆپراق، ئادەم ۋە چارۋىلار ماڭسا ئاياغ ئىزى ئاسانلا قالمىدۇ، يېزا - كەنت، چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى ئاممىنىڭ تارىختىن بۇيان ئاياغ ئىزىغا قاراپ، ئىز قوغلاپ جىنايەتچىنى تۇتىدىغان ئەنئەنىسى بار. تارىختا ئاياغ ئىزىنى پەرقلەندۈرۈپ ۋە مۇلاهىزە يۈرگۈزۈپ، دېلو پاش قىلىش ماهىرى دەپ ئاتالغان بىر قىسىم كىشىلەر ئۆتكەن. پەن - تېخنىكىلىق ئۇسۇللار ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلىۋاتقان 80 - يىللاردىمۇ ئىزچىلىق يەنىلا مۇهىم رول ئوينىدى. تامتوغراق يېزىسىنىڭ 2 - كەنتىدىكى روزى ناسىر 70 - 80 - يىللىرى ئىزچىلىق يولى بىلەن 40 نەچچە دېلونى پاش قىلدى. غورۇچۇل يېزىسىنىڭ يار بېشى كەنتىدىكى قۇربان گايىت 1959 - يىلدىن تارتىپ ئىزغا قاراپ دېلو پاش قىلىپ كەلدى. ئۇنىڭ دېلو پاش قىلىش ئۇنۇمى يۇقىرى بولۇپ، ئىزچىلىقتا داڭقى بار. ئۇ تۇرۇشلۇق كەنتته 10 يىلغىچە ئوغرىلىق دېلولىرى كۆرۈلمىدى. ئاممىا ئۇنى «دېهقان ساقچى» دەپ ئاتايدۇ. 70 - يىللاردىن ئېتىبارەن ئۇ بىر نەچچە شاگىرت تەربىيىلىدى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ياخشىسى ئەيسا رۇستەم ئىدى. 1981 - يىل 5 - ئاينىڭ 23 - كۈنى مۇزلۇق كەنتىدىكى خەنزۇ دېهقانىنىڭ 3 تۇياق كالىسىنى ئوغرى ئالغاندا، شاگىرتى بىلەن بىللە خوتەنگىچە ئىز قوغلاپ بېرىپ ئاخىرى ئوغرىنى تاپتى. بۇ يېزىنىڭ دولان كەنتىدىكى هوشۇردانى 60 - يىللاردىن تارتىپ دېلو پاش قىلىشقا قاتنىشىپ، ئۈلگەتلىك ج خ باشقارمىسى ۋە ج خ نازارىتىنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشتى.

1954 - يىلى جىنايىتى ئېغىر، خەلقنىڭ غەزىپى كۈچلۈك ئۆزگەرمەس جىنايەتچىلەر ۋە شايكا ئۇيۇشتۇرغۇچىلار هەم لۇكچەكلەرنىڭ كاتتۇاشلىرى ئۈستىدىن ئوچۇق سوت قىلىندى؛ ئوغرىلىق، ئالدامچىلىق ۋە زەهەر ئەكەسچىلىكىنى ئاساسلىق تۇرمۇش مەنبەسى قىلغان

جىنايەتچىلەرگە ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش جازاسى بېرىلدى؛ بىكار تەلەپلەر، بالا ئوغرىلار ۋە تۈرمۈش مەجبۇرىيىتى بىلەن ئانچە - مۇنچە ئوغرىلىق قىلمىپ قويمىدىغان كىشىلەرگە تەربىيە بېرىش ئاساس قىلىندى ۋە ئۇلار ئاممىنىڭ نازارەت قىلىپ ئۆزگەرتىشگە تاپشۇرۇلدى. شۇ يىلى 107 جىنايى ئىشلار جىنايەتچىسىگە زەربە بېرىلدى ۋە جازالاندى. ئۇنىڭ ئىچىدە رىجىمغا ئېلىنغىنى بىر، يېغىۋېلىپ ئۆزگەرتىلگىنى 15، ئاگاھلاندۇرۇش بېرىلگىنى ۋە نازارەت ئاستىدا ئەمگەككە سېلىنغىنى 51، تەنقىدي تەربىيە بېرىلگىنى 35. كېيىن جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرىگە زەربە بېرىش ئىشى ئۇزۇپ قويۇلمىدى.

60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا تۈرمۈش قىيىنچىلىقى تۈپەيلىدىن ئوغرىلىق قىلىش ئەھۋاللىرى بىر قەدەر كۆپ ئىدى. كونكرېت دېلوغا ئاساسەن، تۈرمۈش قىيىنچىلىقى تۈپەيلىدىن ئوغرىلىق قىلغانلارغا تەربىيە بېرىش ئاساس قىلىندى، كەسپىي ئوغرى ۋە نۇرغۇن مال ئوغرىلىغان ئوغرىلارغا قاتتىق زەربە بېرىلدى. 1962 - يىلى 81 جىنايەتچىگە زەربە بېرىلدى ۋە جازالاندى، بۇنىڭ ئىچىدە قولغا ئېلىنغىنى 27، رىجىمگە ئېلىنغىنى 6، ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەنگىنى 9، قالپاق كىيدۈرۈلگىنى 4، سوتتا تەنبىھ بېرىلگىنى 8، تەنقىد ۋە كۆرەش قىلىنغىنى 27.

1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، ج خ، تەپتىش، سوت ئىشلىرى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى، جىنايى ئىشلار جىنايەتلىرىنىڭ سادىر بولۇش نىسبىتى يۇقىرىلاپ كەتتى، دېلو پاش قىلىش نىسبىتى تۆۋەنلەپ كەتتى. جىنايەتچىلەرگە زەربە بېرىش پېتەرسىز بولدى.

1973 - يىلى ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسىنىڭ كەسپىي فۇنكسىيىسى ئەسلىگە كەلگەندىن كېيىن، ج خ ئىدارىسى بازار - يېزىلارنىڭ ئامانلىق ساقلاش تەرتىپىنى تۈزەشنى مۇھىم نۇقتا قىلىپ، ئېقىپ يۈرگەن جىنايەتچىلەرگە كۆپ قېتىم زەربە بەردى، تاغ - يېزىلارغا بارغان زىيالىي ياشلارغا زىيانكەشلىك قىلغان جىنايەتچىلەرگە قاتتىق زەربە بەردى.

1977 - يىلى نەق جىنايەت ئۆتكۈزگەن جىنايەتچىلەرگە زەربە بېرىش دولقۇنى قوزغالدى، 82 جىنايەتچى قولغا ئېلىنىدى، 35 ئادەم قاماپ قويۇلدى، 62 ئادەم تەنقىد ۋە كۆرەش قىلىنىدى، 29 ئادەمگە ھۆكۈم ئېلان قىلىنىدى.

1983 - يىل 9 - ئايدىن 1987 - يىل 1 - ئايغىچە ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسى يۇقىرىنىڭ بىر تۈتاش ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، كۈچ توپلاپ 3 جەڭنى قانات يايدۇرۇپ، بىر تۈركۈم جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرىگە قاتتىق زەربە بەردى، بۇ ھەرىكەت «قاتتىق زەربە بېرىش» كۆرىشى دەپ ئاتالدى. 1 - قېتىملىق جەڭدە جەمئىيەتتىكى ئېغىر جىنايەت ئۆتكۈزگەن جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرى تازىلاندى؛ 2 - قېتىملىق جەڭدە جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى بۇلۇڭ - پۇشقاقلىرىغا ئەۋەتىلىپ يوشۇرۇنغان جىنايىتى ئېغىر جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرى قېزىپ چىقىرىلدى، ئېقىپ يۈرگەن ۋە قېچىپ يۈرگەن جىنايەتچىلەر قوغلاپ تۇتۇلدى، يېغىلىپ قالغان دېلولار پاش قىلىندى، دىققەت چوشمەيدىغان بۇلۇڭ - پۇشقاقلار تازىلاندى؛ 3 - قېتىملىق جەڭدە مەركەزلىك زەربە بېرىش، دېلو پاش قىلىش ۋە مەخسۇس كۆرەش قىلىش ئۈز ئارا بىرلەشتۇرۇلۇپ، جىنايى ئىشلار دېلولىرى كۆپىيىپ كېتىۋاتقان ۋەزىيەت تىزگىنلىنىپ، «قاتتىق زەربە بېرىش» كۆرىشىنىڭ نەتىجىسى مۇستەھكەملەندى ۋە راۋاجلاندۇرۇلدى. 3 قېتىملىق جەڭدە 8 قېتىم زەربە بېرىش كۆرىشى ئېلىپ بېرىلىپ، جىنايىتى ئېغىر 459 جىنايى ئىشلار جىنايەتچىسى تۇتۇلدى. بۇنىڭ ئىچىدە قانۇن بويىچە قولغا ئېلىنغىنى 130، ئۆلۈم جازاسى بېرىلگىنى 7، ئۆلۈم جازاسى كېچىكتۈرۈلگىنى 2، مۇددەتلىك قاماق جازاسى بېرىلگىنى 97،

ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەنگىنى 33، تۇتۇپ تۇرۇپ ئەمگەككە سېلىنغىنى 33، مەمۇرىي جەھەتتىن تۇتۇپ تۇرۇلغىنى 144، باشقا جايلارنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىلگىنى 119، بىر تۇركۈم جىنايەتچىلەر گۇرۇھى تارمار قىلىندى. «قاتتىق زەربە بېرىش» ئارقىلىق جىنايى ئىشلار دېلولىرى 59% تۆۋەنلىدى، جەمئىيەت ئامانلىقىنى بۇزىدىغان دېلولار 41.7% تۆۋەنلىدى.

1988 — 1990 - يىلغىچە «قاتتىق زەربە بېرىش» نىڭ تەجرىبىلىرى ئېنىق قىلىنىپ، ئۇسۇللىرى داۋاملاشتۇرۇلۇپ، تۈرلۈك جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرىگە كۈچلۈك زەربە بېرىلىپ، جىنايەتچىلەر چۆچۈتۈلۈپ، جەمئىيەت ئامانلىقى كاپالەتلەندۈرۈلدى.

جىنايى ئىشلار دېلولىرىنىڭ بىر قىسىم يىللاردىكى يۈز بېرىش ۋە پاش قىلىنىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 17 — 1

بىرلىكى: پارچە

يىل	يۈز بەرگەن دېلو	پاش قىلىنغان دېلو	پاش قىلىنىش نىسبىتى(%)	چوڭ دېلولار		
				يۈز بەرگەن دېلو	پاش قىلىنغان دېلو	پاش قىلىنىش نىسبىتى(%)
1955	74	54	73.0			
1957	151	106	70.2			
1961	168	143	85.1			
1963	59	55	93.2			
1971	208	75	36.1	9	7	77.8
1974	344	226	65.7	6	2	33.3
1977	281	225	80.0	7	7	100.0
1980	182	157	86.3	12	11	91.6
1983	119	99	83.2	12	8	66.7
1985	61	55	90.2	7	7	100.0
1987	75	65	86.7	14	9	64.3
1988	63	52	82.5	19	15	79.0
1989	77	54	70.1	38	26	68.4
1990	89	69	77.5	39	28	71.8

§ 3 . نوپۇس باشقۇرۇش

1956 - يىلى ناھىيە بازىرىدىكى 2 يېزىدا نوپۇس دەپتىرى تۈرغۇزۇلدى ھەم تۇغۇلغانلار، ئۆلگەنلەر، كۆچۈپ كەتكەنلەر، كۆچۈپ كەلگەنلەر، ۋاقتىلىق تۇرۇۋاتقانلار، سىرتتا چېقىپ كەتكەنلەر قاتارلىق 6 تۈرنى تىزىملاش تۈزۈمى ۋە نۇقتىلىق نوپۇسلارنىڭ ئارخىپى تۈرغۇزۇلدى.

1958 - يىلى ناھىيە بازىرىدىكى ئاھالىلەر ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلۈپ تىزىملىنىپ، 750 ئىشىك نومۇرى، 896 ئائىلە نومۇرى تۈزۈپ چىقىلدى. تۈغۇلغانلار، ئۆلگەنلەر، كۆچۈپ كەتكەنلەر، كۆچۈپ كەلگەنلەر، داۋىملىق تۇرىدىغانلار، ۋاقىتلىق تۇرىدىغانلار قاتارلىق 6 تۈرنى تىزىملاش تۈزۈمى داۋاملاشتۇرۇلدى. يېزىلاردا تۈغۇلغانلار، ئۆلگەنلەر، كۆچۈپ كەتكەنلەر، كۆچۈپ كەلگەنلەر قاتارلىق 4 تۈرنى تىزىملاش تۈزۈمى تۈرگۈزۈلدى.

1973 - يىلى نوپۇسنى ستاتىستىكىلاش ۋە ئاشلىق - ياغنى بىر تۈتاش سېتىۋېلىش بويىچە ئۇچنى تەكشۈرۈش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش ئۈچۈن، ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسى بىلەن ئاشلىق ئىدارىسى بىرلەشمە ئىشخانا قۇرۇپ، نوپۇس دەپتىرىنى بىر تۈتاش ئالماشتۇردى ۋە تارقاتتى.

1980 - يىل 1 - ئايدىن باشلاپ غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسىنى قوندۇرۇشنى بۇزۇنقىدەك بىر قانچە ئىدارە بىرلىشىپ تەستىقلاش ج خ ئىدارىسى بەلگىلىمە بويىچە تەستىقلاشقا ئۆزگەرتىلدى.

1981 - يىل 11 — 12 ئايلاردا مەملىكەتلىك 3 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشنىڭ ئۇل خىزمەتلىرىنى ياخشى ئىشلەش ئۈچۈن، ناھىيە بويىچە بازار - يېزىلارنىڭ نوپۇسى ئومۇميۈزلۈك ئېنىقلىنىپ ۋە رەتكە سېلىنىپ، باشقۇرۇش خىزمىتى كۈچەيتىلدى. كېيىنكى يىلى يەنە بىر قېتىم ئېلىپ بېرىلدى. بازارلىق ساقچىخانا بازاردىكى نوپۇسلارغا دائىملىق نوپۇس ۋە ۋاقىتلىق نوپۇس بويىچە ئايرىم - ئايرىم تىزىملاش كارتىسى تۈرگۈزۈپ، قايتىدىن تىزىملىدى. ئاھالىلەرنىڭ ئائىلە، ئىشىك تاختىلىرىغا ئومۇميۈزلۈك نومۇر بېرىلدى. 500 ئائىلىگە بىر نوپۇس ساقچىسى سەپلەش، 2 نوپۇس رايونىغا بىر ئامانلىق ساقلاش ساقچىسى قويۇش تەلىپىگە ئاساسەن، باشقۇرۇش رايونى قايتىدىن بېكىتىلىپ، خىزمەت تەقسىملەپ ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. 80 - يىللاردا ناھىيىدە ئاقما نوپۇس كۆپەيدى. ئۇلار ئاساسلىقى سودا، بىناكارلىق، تىككۈچىلىك، رېمونتچىلىق، تېۋىپلىق ۋە يەر ھۆددىگە ئېلىپ كېۋەز، كۆكتات تېرىش بىلەن شۇغۇللىنىشقا كەلگەنلەر ئىدى. 1982 - يىلى نوپۇسلارنى رەتلەشتە، ئۇلار ئۈچۈن ۋاقىتلىق نوپۇس تۈرغۈزۈلدى. 1988 - يىلى ناھىيە بويىچە ۋاقىتلىق نوپۇس 802 گە يەتتى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى تىزىملىنىپ، نوپۇس دەپتىرى تارقىتىپ بېرىلدى ھەم نۆۋەتلىق ئائىلىلەر ئەستايىدىل تەكشۈرۈلۈپ، ئەسكىلىك قىلمىشى بايقالغان 15 ئادەم يۇرتىغا قايتۇرۇلدى.

1989 - يىل 5 - ئايدا ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسى «ناھىيە بازىرىدىكى ۋاقىتلىق نوپۇسلار ئىجارە ئالغان ئۆيلەرنى باشقۇرۇش توغرىسىدىكى ۋاقىتلىق چارە» ۋە «ۋاقىتلىق نوپۇس بىلەن ئاقما نوپۇسلارنى باشقۇرۇش توغرىسىدىكى ۋاقىتلىق چارە» نى تۈزۈپ تارقاتتى. بۇ چارىلەردە ئۇلارنىڭ ئەمەل قىلىشىغا تېگىشلىك ماددىلار ۋە خىلاپلىق قىلغۇچىلارنى جازالاش چارىلىرى بېكىتىلىپ، باشقۇرۇش تۈزۈمى چىڭىتىلدى. شۇ يىلى سىرتتىن كەلگەن ئاقما نوپۇسلار ئېنىقلاندى. ئېنىقلاشتا باشقا ئۆلكە، رايونلاردىن 725 ئادەم، باشقا ناھىيە، شەھەرلەردىن 58 ئادەم كەلگەنلىكى مەلۇم بولدى، بۇنىڭ ئىچىدىن 35 گۇمانلىق ئادەم بايقىلىپ، 27 سى يۇرتىغا قايتۇرۇلدى.

ئۇنىڭدىن باشقا يەنە نۆۋەتلىق نوپۇسلارنى باشقۇرۇش كۈچەيتىلدى، ئۇلارغا مەخسۇس كارتا تۈرغۈزۈلدى، نوپۇس ساقچىسى ئۇلار ئۇستىدە نازارەتچىلىك قىلىپ، تەربىيە ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈشىنىڭ ئالدىنى ئالدى.

§ 4 . ئالاھىدە كەسىپلەر ۋە خەتەرلىك بۇيۇملارنى باشقۇرۇش ئەھۋالى

1. ئالاھىدە كەسىپلەرنى باشقۇرۇش

ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسى 50 - يىللاردىن تارتىپلا مېھمانساراي، كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرى، تامغا ئويۇش، كونا مال كەسپى قاتارلىق كەسىپلەرنى باشقۇردى. 1979 - يىلى ئالاھىدە كەسىپلەرنىڭ تەكتىنى ئېنىقلاپ، تەكشۈرۈپ، تىزىملاپ كىنىشكا تارقىتىپ بەردى. مېھمانخانا، ساراي، دەڭلەر چۈشكەنلەرنى ئىسپاتىغا قاراپ تىزىملاپ قوندۇرۇشنى قاتتىق ئىجرا قىلدى، نۆۋەتچى خادىملار بىلەت ۋە كارىۋاتلارنى تەكشۈرۈشتە چىڭ تۇردى. تامغا ئويىدىغانلار ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسىنىڭ ئىسپاتىنى ئالدى. 1981 - يىلغا كەلگەندە ناھىيە بازىرىدا ئالاھىدە كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئورۇن 51 گە، كەسپكارى 130 غا يەتتى، ھەممىسى تەكشۈرۈپ تىزىملاندى ھەم بىر قارار كەسپىي قانۇن - تۈزۈم كۈرسى ئۆيۈشتۇرۇلدى. 1985 - يىلى ئالاھىدە كەسىپلەر يەنە رەتكە سېلىندى. ناھىيە بازىرىدىكى 4 ساراي، مېھمانخانا ۋە 3 جايدىكى يەككە دەڭگە قارىتا ج خ تارماقلىرى تەكشۈرۈش، ئاممانازارەت قىلىش چارىسى يولغا قويۇلدى ھەم ئامانلىق ساقلاش ئەھدىنامىسى، يولۇچىلار بىلىشكە تېگىشلىك ئىشلار تۈرغۇزۇلۇپ، بىخەتەرلىك مەسئۇلىيەت توختىمى ئىمزالاندى. 1989 - يىلى مېھمانساراي 11 گە، رېمونتچىلىق ئورنى 71 گە، كونا مال كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئورۇن 91 گە، تامغا ئويىدىغان ئورۇن 7 گە يەتتى. ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسى ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىلەن ئامانلىق ساقلاش مەسئۇلىيەت ھۆججەتلىك توختىمى تۈزدى، تۈرلۈك باشقۇرۇش تۈزۈملىرىنى ئورناتتى.

2. خەتەرلىك بۇيۇملارنى باشقۇرۇش

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ئىشپىيون، باندىت ۋە ئەكسىيەتچىلەرنىڭ قولىدىكى قورال ۋە ئوقلار يىغىۋېلىندى؛ ئاممىنىڭ قولىدىكى قوراللار ئېنىقلىنىپ، تىزىملانغاندىن كېيىن، قورال ئېلىپ يۈرۈش كىنىشكىسى تارقىتىپ بېرىلدى. 1955 - يىلى قورالى بارلار تەكشۈرۈلدى، شەرتكە ئۇيغۇن كەلمىگەنلەرنىڭ قورالى يىغىۋېلىندى، ئۇيغۇن كەلگەنلەرگە مەملىكەت بويىچە بىرتۈتاش قورال ئېلىپ يۈرۈش كىنىشكىسى تارقىتىپ بېرىلدى. 1966 - يىلى ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسى ئاممىنىڭ قولىدىكى قوراللارنى يىغىۋالدى، سودا تارماقلىرى تېخى ساتمىغان ئوۋ مىلتىقى، يەل مىلتىق، تەنتەربىيە مىلتىقلىرىنى پېچەتلىدى.

1967 - يىل 11 - ئايدا ج خ ئىدارىسى ئىشلەپچىقىرىشتىن باشقا ئىشلارغا ئىشلىتىلىدىغان پارتلىتىش بۇيۇملىرىنىڭ ھەممىسىنى يىغىۋېلىپ، ھەربىي ئىدارە قىلىش گۇرۇپپىسىنىڭ ساقلاپ بېرىشىگە تاپشۇردى. 1974 - يىل 2 - ئايدا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە جەمئىيەتتە تارقىتىلىپ يۈرگەن قورال، ئوق، دورا ۋە باشقا ھەربىي بۇيۇملار تۇغدۇرىدىغان ئاپەتنى تۇگىتىش ئۈچۈن، ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسى ئاممىنىڭ قولىدىكى قورال، ئوق، دورىلارنى يەنە ئېنىقلاپ يىغىۋالدى. 1981 - يىل 3 - ئايدا ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسى دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق

تارماقلىرىغا ماسلىشىپ، ئىلگىرى شەخسلەرگە بېرىلگەن «79» تىپلىق مىلتىقلارنىڭ ھەممىسىنى يىغىۋېلىپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىدارىسىنىڭ پېچەتلىشىگە تاپشۇردى. 1981 - يىل 8 - ئايدىن 1982 - يىل 5 - ئايغىچە ناھىيىدىكى قورال، ئوق - دورا، پارتلاتقۇچ بۇيۇملار كەڭ كۆلەمدە ئېنىقلىنىپ، قورال ئېلىپ يۈرۈش سالاھىيىتى يوق 24 ئادەمنىڭ قولىدىكى قوراللار يىغىۋېلىندى. نېپىت قىدىرىپ تەكشۈرۈش ئېتىرىتى ۋە سۈچىلىق قۇرۇلۇش ئورنىنىڭ ساقلاۋاتقان پارتلاتقۇچ دورىلارنى قاتتىق باشقۇرۇشى، تۈزۈم بويىچە ئىشلىتىشى تەلەپ قىلىندى. بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش مەشغۇلاتى ۋە باشقۇرۇش بەلگىلىمىسىگە خىلاپلىق قىلغان «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانىنىڭ پوجاڭزا زاۋۇتىغا ئىشلەپچىقىرىشنى توختىتىپ تەرتىپكە سېلىش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىلدى. 1985 - يىلى ناھىيە بويىچە بارلىق مۇھىم ئورۇنلار ۋە شەخسلەردىكى قورال، ئوق - دورىلار ئېنىقلىنىپ تەرتىپكە سېلىندى، قورال ئېلىپ يۈرگۈچىلەرنىڭ سالاھىيىتى، پارتلاتقۇچ بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقىرىدىغان ۋە ساتىدىغان كىشىلەرنىڭ شەرتى تەكشۈرۈلدى، قورال ۋە پارتلاتقۇچ بۇيۇملار بەلگىلىمە بويىچە ئىشلىتىلدى، ساقلاش، ئىشلىتىش تۈزۈمى مۇكەممەللەشتۈرۈلدى. باشقۇرۇش شەرتلىرىگە ئۇيغۇن كەلمەي تۈرۈپ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانغان «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانىنىڭ پوجاڭزا زاۋۇتى پېچەتلەندى. 1989 - يىلى قورال، ئوق - دورىلار يەنە بىر قېتىم ئېنىقلاندى.

§ 5 . زەھەر چېكىش، قىمارۋازلىق، پاھىشۋازلىقنى مەنئى قىلىش

1951 - يىلى ناھىيە بويىچە 5 ئەپيۇنكەش، 33 نەشكەش، 68 قىمارۋاز ۋە 72 پاھىشۋاز بار ئىدى. ناھىيە تەربىيە بېرىش ئېتىرىتى تەشكىللەپ، ئۇلارغا پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ سىياسەت، قانۇن، پەرمانلىرىنى تەشۋىق قىلىپ، ئۇلارنى ناچار ئادەتنىنى ئۆزگەرتىپ، يېڭى ئادەم بولۇشقا دەۋەت قىلدى. 1951 — 1952 - يىللىرى 57 زەھەر چەككۈچى ئۆزگەرتىلدى، 37.5 گىرام نەشە، 37 قىمار سايمىنى مۇسادىرە قىلىندى.

1954 — 1956 - يىلغىچە 25 پاھىشۋاز، 205 قىمارۋازغا، نەشە ياسىغان، ساتقان، چەككەن 231 ئادەمگە تەربىيە ۋە زەربە بېرىلدى.

1958 - يىلى «ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش» ھەرىكىتىگە بېرلەشتۇرۇپ، قىمارۋازلىققا زەربە بېرىلگەندىن كېيىن، قىمار ئويناش ئاساسەن توگىدى. 1961 - يىلى قىمارۋازلىق يەنە باش كۆتۈردى. پەقەت ناھىيە بازىرىدىلا 48 قىمارۋاز چىقتى، ئۇلار قاتتىق بىر تەرەپ قىلىندى.

1966 - يىلدىن كېيىن، جەمئىيەت ئامانلىقى تىزگىنسىز قالدى. بىر قىسىم كىشىلەر كوچا ۋە مەيدانلاردا ئاشكارا قىمار ئوينىدى، دائىم قىمار ئويناىدىغانلار يۈزنەچچىگە يەتتى.

1972 - يىلى بازار، يېزىلاردا قىمارۋازلىق ئەۋجىگە چىقتى، قىمار سايمانلىرىنىڭ تۈرىمۇ كۆپەيدى، ئوشۇق ئويناش، قارت ئويناش، تۇخۇم چېكىشىش، ياڭاق ئويناش، خوراز سوقۇشتۇرۇش، ئىت تالاشتۇرۇش قاتارلىق قىمار ئۇسۇللىرى پەيدا بولدى.

1983 - يىلى «قاتتىق زەربە بېرىش» كە بېرلەشتۇرۇپ بىر قىسىم قىمارۋازلار زەربە بېرىش يولى بىلەن بىر تەرەپ قىلىندى.

1985 - يىل 2 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ج خ تارماقلىرى بىر تۇتاش ھوجۇمغا ئۆتۈپ، ئايباغ،

تامتوغراق، يېڭىئېرىق يېزىلىرىدىكى 21 قىمارۋازنى تۇتۇپ بىر تەرەپ قىلدى.

1986 - يىل 2 - ئايدا ج خ ئىدارىسى «قىمار ئويناشنى قاتتىق مەنئى قىلىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقاردى. شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ناھىيە بازىرى مۇھىم نۇقتا قىلىنىپ، قىمارنى قاتتىق مەنئى قىلىش، ئىپپەت - نومۇسىنى سېتىشنى بىكار قىلىش مەخسۇس كۈرىشى بويىچە بىر تۇتاش ھەرىكەت قانات يايدۇرۇلۇپ، 12 قىمارۋاز ۋە پاھىشە مەمۇرىي جەھەتتىن تۇتۇپ تۇرۇلدى، 2 كىشىگە جەرىمانە قويۇلدى.

1987 - يىل 3 - ئايدا ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسى 40 كادىر - ساقچىنى تەشكىللەپ، 20 كۈن ۋاقىت سەرىپ قىلىپ، ناھىيە بويىچە 7 يېزا، بىر بازار، 2 دېھقانچىلىق مەيدانىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈردى. بەشئېرىق يېزىسىنى تەكشۈرگەن ساقچى 2 قىمارخانىنى تېپىپ، 30 قىمارۋازنى تۇتتى، ئايباغ يېزىسىدا كەندىر تېرىپ، نەشە ياسايدىغان بىر ئادەمنى، ساتىدىغان 4 ئادەمنى بايقىدى، 11.45 كىلوگرام نەشىنى يىغىۋالدى؛ ناھىيە بازىرىدىكى ئاھالىلەر ئىچىدىكى 4 ئائىلىدە پاھىشۋازلىق بارلىقى بايقالدى. شۇ يىلنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا قىمارۋازلىققا قارشى مەخسۇس كۈرەش يەنە قانات يايدۇرۇلۇپ، 31 قىمارۋاز بىر تەرەپ قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە 11 ئادەمگە جەرىمانە قويۇلدى، 3 ئادەم تۇتۇپ تۇرۇلدى، 2 يەردىكى قىمارخانا يېپىتىلەندى. 3 ئورۇندىكى پاھىشخانا تەكشۈرۈپ يېپىتىلەندى، 20 نەشىكەش تۇتۇلدى.

1989 - يىل 12 - ئايدىن 1990 - يىل 4 - ئايغىچە «ئالتە زىياندىن» (پاھىشۋازلىق، شەھۋانىي بۇيۇملارنى ياساش، سېتىش، تارقىتىش، ئايالىلار ۋە بالىلارنى ئالداپ سېتىش، زەھەر تېرىش، يۆتكەش، چېكىش، يىغىلىپ قىمار ئويناش، خۇراپاتلىققتىن پايدىلىنىپ ئالدامچىلىق ۋە زىيانكەشلىك قىلىش) 2 قېتىم تازىلىنىپ، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان 95 جىنايەتچى تۇتۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئايالىلار ۋە بالىلارنى ئالداپ ساتقىنى 4، زەھەر ياساپ ساتقىنى 18، پاھىشۋاز 10، قىمارۋاز 54، 500 يۈەن تاۋكا پۇلى مۇسادىرە قىلىندى، 28 كىلوگرام نەشە يىغىۋېلىندى.

§ 6 . ئوت ئۆچۈرۈش

ئاۋات ناھىيىسىدە كەسپىي ئوت ئۆچۈرۈش ئەتىرىتى يوق ئىدى. ھەر قېتىم ئوت ئاپىتىنىڭ كۆپىيىش مەزگىلى — يازلىق، كۈزلۈك يىغىم ۋە قىشلىق ئوت يېقىش مەزگىلىدە ھەم چوڭ بايراملاردا، ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسى مۇداپىئە كۆرۈش سالمىقىنى ئاشۇرۇپ، ئوتتىن مۇداپىئەلىنىش ئۇقتۇرۇشى تارقاتتى. ئوت ئاپىتى يۈز بەرگەندە، ناھىيىلىك پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى ۋاقتىدا ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش چىقىرىپ، ئاممىنىڭ بۇنىڭدىن ساۋاق ئېلىشىنى تەلەپ قىلدى.

1984 - يىلى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئوت ئۆچۈرۈش نىزامى» تەشۋىق قىلىنىپ ۋە ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، ھەرقايسى ئورۇنلاردىن ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش بويىچە بىخەتەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش تەلەپ قىلىندى. ئوتتىن مۇداپىئەلىنىدىغان نۇقتىلىق ئورۇنلاردىن دائىملىق خالىسانە ئوت ئۆچۈرۈش تەشكىلى قۇرۇش، نۆۋەتچىلىك، مۇھاپىزەتچىلىك، چارلاشنى كۈچەيتىش تەلەپ قىلىندى. ماي ئىسكىلاتى، خامان، چىگىت مېيى ئىشلەيدىغان سورۇنلاردا تاماكا چېكىش ۋە ئوت ئىشلىتىش قەتئىي مەنئى قىلىندى، ج خ خادىملىرى ئوت ئۆچۈرۈش بويىچە بىخەتەرلىك تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىدىن 12 نى تەشكىللەپ، ئوتتىن مۇداپىئەلىنىدىغان 66 نۇقتىلىق ئورۇن ۋە 55 يەككە تىجارەتچىنى تەكشۈرۈپ،

ساقلىنىۋاتقان يوشۇرۇن ئاپەت ئامىللىرىنى كۆرسىتىپ بەردى ۋە ۋاقتىدا بىر تەرەپ قىلىشنى تەلەپ قىلدى.

1989 - يىل 4 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى پاختا - چىگە شىركىتىدە ئوتتىن مۇداپىئەلىنىدىغان نۇقتىلىق ئورۇنلارنىڭ جىددىي يېغىنىنى چاقىرىپ، ئوتتىن مۇداپىئەلىنىش مەسئۇلىيىتە تۇرۇمى ئورنىتىشنى تەلەپ قىلدى. ئىشلەپچىقىرىش ئىسمېنا گۇرۇپپىسى بىلەن بىرلەشتۇرۇلگەن خالىسانە ئوت ئۆچۈرۈش گۇرۇپپىسى بولۇشنى، ئوت ئۆچۈرۈش تۇزۇمىنى مۇكەممەللەشتۇرۇشنى، يوشۇرۇن ئوت ئاپىتى ئاملىنى ۋاقتىدا ئېنىقلاپ بىر تەرەپ قىلىشنى، كەڭ كۆلەمدە تەشۋىقات ئېلىپ بېرىش، قەرەللىك تەكشۈرۈپ ۋە سېلىشتۇرۇپ باھالاپ تۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. شۇ يىلى ناھىيە بويىچە ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش بىخەتەرلىك توختىمىدىن 9723 ى ئىمزالاندى. 48 جايدىكى چوڭ ئوت ئاپىتىنىڭ يوشۇرۇن ئاملى يوقىتىلدى.

قوشۇمچە:

چوڭ ئوت ئاپەتلىرى

1960 - يىل 2 - ئاينىڭ 16 - كۈنى كەچ سائەت 9 دا ناھىيىلىك سودا ئىدارىسىنىڭ پاختا تىجارەت ئورنىغا ئوت كەتتى، 5 ئادەم ئۆلدى، 3 ئادەم يارىلاندى. 650 كىلوگرام ساپ پاختا، 2.5 تونىنا چىگىت، 14 ئېغىز ئۆي كۆيۈپ كەتتى.

1962 - يىل 9 - ئاينىڭ 30 - كۈنى كەچتە ئارال سۇ تۇڭمىنىگە ئوت كەتتى، 18 تاش تۇڭمەننىڭ ياغاچ قۇرۇلمىسى، 3.85 تونىنا ئاشلىق كۆيۈپ كەتتى.

1965 - يىل 12 - ئاينىڭ 5 - كۈنى يېڭىئېرىق گۇڭشېسى يەكلى 2 - چوڭ ئەترىتى 4 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ ئاتخانىسىغا ئوت كەتتى، بىر ئېغىز ئۆي، 4 ئېغىل، 408 تال چوڭ - كىچىك ياغاچ ماتېرىيال، 10 مىڭ باغلامدىن ئارتۇق ئوت - چۆپ كۆيۈپ كەتتى.

1967 - يىل 1 - ئاينىڭ مەلۇم بىر كۈنى كەچتە يېڭىئېرىق گۇڭشېسى 8 - چوڭ ئەترەت 2 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ ئامبىرىغا ئوت كەتتى، 5.7 تونىنا ئاشلىق، 0.85 تونىنا ياغلىق دان، 4 تونىنا پاختا، 118 تال ياغاچ ماتېرىيال، بىر رېزىنكە چاقلىق ھارۋا ۋە باشقا دېھقانچىلىق سايمانلىرى كۆيۈپ كەتتى.

1969 - يىل 6 - ئاينىڭ 14 - كۈنى كەچتە ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپىدا ئوت ئاپىتى يۈز بەردى. دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتىنىڭ ئىشچىسى نېپ چېيەنجىن ئوت ئۆچۈرۈۋاتقاندا توك سوقۇۋېتىپ قۇربان بولدى.

1971 - يىل 5 - ئاينىڭ 25 - كۈنى غورۇچۆل گۇڭشېسى لايداڭ دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى كالا قوتىنىغا ئوت كېتىپ، 8 قوش كالىسى، 2 قوي كۆيۈپ ئۆلدى.

1976 - يىل 11 - ئاينىڭ 6 - كۈنى غورۇچۆل گۇڭشېسى مۇزلۇق چوڭ ئەترەت 2 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ ئامبىرىغا ئوت كېتىپ، 2 ئېغىز ئۆي، 0.9 تونىنا چىگىتلىك پاختا ۋە باشقا ماددىي ئەشيالار كۆيۈپ كەتتى.

1976 - يىل 11 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ناھىيىلىك شەھەر باشقۇرۇش كومىتېتىغا ئوت كېتىپ، بىر مەجلىسخانا، بىر ئىشخانا كۆيۈپ كەتتى.

1976 - يىل 11 - ئاينىڭ 29 - كۈنى بەشئېرىق گۇڭشېسى تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ ئاشخانىسىغا ئوت كېتىپ، 4 ئېغىز ئۆي كۆيۈپ كەتتى.

1981 - يىل 12 - ئاينىڭ 21 - كۈنى كەچ سائەت 11 دە ئايباغ گۇڭشېسىغا ئوت كېتىپ،

5 ئېغىز ئىشخانا، بىر ئېغىز مەجلىسخانا كۆيۈپ كەتتى.
1987 - يىل 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئۈجمە چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى تۇنىياز مولنىياز ئەر - ئايال 2 سى ئورمانچىلىق مەيدانىغا ئوتۇنغا بېرىپ ئوت يېقىپ ئىسسىنىپ ئوت ئاپىتىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، 24 مو يەردىكى ئورمان، 1264 تۈپ دەرەخ كۆيۈپ كەتتى.

§ 7 . دەسلەپكى سوراق، سولاقخانا

1. دەسلەپكى سوراق

1950 - يىلى ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، دەسلەپكى سوراق خىزمىتى باشلاندى.
1958 - يىلى ھەرخىل جىنايەت گۇماندارىدىن 154 ى قولغا ئېلىنىپ، يىل ئاخىرىغىچە 150ى دەسلەپكى سوراق قىلىندى، بۇ 97.4% نى ئىگىلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە خاتا تۇتۇلغىنى بىر، تۇتىسىمۇ تۇتمىسىمۇ بولىدىغىنى 6 بولۇپ، ۋاقتىدا تۈزىتىلدى.
1963 - يىل 29 جىنايەت گۇماندارى قولغا ئېلىنىپ كۆپ قىسمى ئەيىبلەندى ھەم 1962 - يىلى دېلوسى ئايلاشتۇرۇلمىغان 13 جىنايى ئىشلار جىنايەت گۇماندارى ۋە 3 ئەكسىلئىنقىلابىي سىياسىي جىنايەت گۇماندارى دەسلەپكى سوراق قىلىندى ۋە ئەيىبلەندى.
1976 - يىلى 74 دېلو قوبۇل قىلىنىپ، تەستىقلاندى ۋە ئەيىبلەندى. 67 دېلو تەكشۈرۈپ ئايلاشتۇرۇلدى. بۇنىڭ ئىچىدە 29 ئادەم قولغا ئېلىندى. 17 ئادەم باشقىچە بىر تەرەپ قىلىندى. 23 دېلو ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىگە ئەيىبلەندى، قولغا ئېلىشقا توشماي قاماپ قويۇلغان 13 ئادەم ئېنىقلاندى.
1978 - يىلى 56 دېلو، 59 جىنايەتچى تەكشۈرۈلدى، 56 دېلو دەسلەپكى سوراق قىلىنىپ ئايلاشتۇرۇلدى. بۇنىڭ ئىچىدە يۇقىرىغا يوللانغان دېلو 27، تۇتۇلغان جىنايەت گۇماندارى 20. شۇ يىلى قاماپ قويۇلغان جىنايەتچىلەر 3 قېتىم تەكشۈرۈلدى، 1979 - يىلىغا كەلگەندە بېسىلىپ قېلىپ ئۇزۇنغىچە ھەل قىلىنمىغان مەسىلىلەر ھەل قىلىندى.
1981 - يىلى تۇرلۇك جىنايى ئىشلار دېلولىرىدىن 39 ى، جىنايەت گۇماندارىدىن 42 سى دەسلەپكى سوراق قىلىندى. 38 دېلو ئايلاشتۇرۇلۇپ، پاكىت ئېنىق بولۇش، دەلىل - ئىسپات توغرا بولۇش، رەسمىيەتى تولۇق بولۇش قانۇندا بەلگىلەنگەن ۋاقىت چېكىگە ئۇيغۇن بولۇش تەلىپى ئىشقا ئاشۇرۇلدى.
1982 - يىلى شايكا دېلولىرى چوڭقۇر تەكشۈرۈلدى، دەسلەپكى سوراق قىلىش ئارقىلىق 6 دېلو (يېغىلىپ قالغان دېلو 3) پاش قىلىندى، 7 يېپ ئۇچى بايقالدى، يوشۇرۇنۇۋالغان 4 شېرىك جىنايەتچى تېپىلدى، 6776 يۈەن قىممەتلىدىكى زاكۇ مال يېغىۋېلىندى.
1984 - يىلى دېلو بېجىرىش شەخسلەرگە ئەملىيلەشتۇرۇلدى، قىيىن دېلولار كوللېكتىپ مۇزاكىرە قىلىندى. شۇ يىلى 80 ئادەمگە چېتىشلىق 63 جىنايى ئىشلار دېلوسى قوبۇل قىلىندى، 2 ئادەمگە چېتىشلىق 2 دېلو دەسلەپكى سوراق قىلىنىپ ئايلاشتۇرۇلمىدى. سوراق قىلىش ئارقىلىق زاكۇ مال يوشۇرغان 2 جىنايەتچى ئېنىقلاندى، 10 يېپ ئۇچى بايقالدى، 4502 يۈەن قىممەتلىدىكى زاكۇ مال قايتۇرۇپ كېلىندى.
1985 - يىلى 33 ئادەمگە چېتىشلىق 31 جىنايى ئىشلار دېلوسى قوبۇل قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ دېلو 2، چېتىشلىق ئادەم 3. 10 يىل ئىلگىرىكى بىر قاتىللىق دېلوسى قاراپ

چىقىلىۋاتقاندا، ئۇلگۈچىنىڭ سۆڭىكى تېپىلىپ، ج خ نازارىتىنىڭ باھالىشىغا ئەۋەتىلگەندىن كېيىن، جىنايەتچى قانۇن بويىچە جازالاندى.

1990 - يىلى 86 ئادەمگە چېتىشلىق 76 جىنايى ئىشلار دېلوسى قوبۇل قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ دېلو 32، چېتىشلىق ئادەم 45، 76 دېلو ئايالاشتۇرۇلۇپ، 86 ئادەم قولغا ئېلىندى. شۇ يىلى «قاتتىق زەربە بېرىش» نىڭ 1 - جەڭىدە بىر چوڭ ئوغرىلىق دېلوسىنى سوراق قىلىش ئارقىلىق، ئايباغ يېزىسىنىڭ دولان كەنتىدىكى سەمەت ئىسمەمزى باشچىلىقىدىكى 11 كىشىلىك ئوغرىلىق شايكىسى ئېنىقلاپ چىقىلدى، 9 دېلو پاش قىلىندى، 11 مىڭ 70 يۈەن قىممىتىدىكى زىنىڭ مال قايتۇرۇۋېلىندى.

2. سولاقخانا خىزمىتى

1951 - يىلى 30 جىنايەتچى قامالدى. تۇرمە بولمىغاچقا جىنايەتچىلەر تارقاق ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ باشقۇرۇلدى، نازارەت بىلەن ئەمگەككە سېلىندى.

1952 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا قامالغان جىنايەتچى 39 غا يەتتى، ئۇنىڭ 30 ى دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا سېلىندى. شۇ يىلى ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئەترىتىگە ئەمگەك سايمانلىرى سەپلەپ بېرىلدى، بۇ ئەترەت 640 مو يەر تېرىپ، 43.74 تونىنا ئاشلىق، 10.94 تونىنا ياغلىق دان ۋە سېرىق پۇرچاق ئېلىپ، ئۆز - ئۆزىنى تەمىنلەپ يەنە ئېشىنالايدىغان بولدى. شۇ يىلى «مەجبۇرىي ئەمگەككە سېلىش بىلەن ئىدىيە ئۆزگەرتىشنى بىرلەشتۇرۇش» تەك تۇرمە فاڭجېنى ئىزچىللاشتۇرۇلدى. قاتتىق باشقۇرۇش - تەربىيىلەش تۈزۈمى ۋە ئەمگەك ئىنتىزامى بەلگىلەندى. كۈنلۈك نورمال ئەمگەك ۋاقتى 10 سائەت بولدى. زۆرۈر تېپىلغاندا 12 سائەتكە ئۇزارتىلدى، ئەمگەك باھالىنىپ نومۇر خاتىرىلەندى، ئەمگەك مۇسابىقىسى قانات يايدۇرۇلۇپ، خىزمەت كۆرسىتىپ، گۇناھىنى يۇيۇش چاقىرىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئىدىيەۋى ئەھۋالغا بىرلەشتۇرۇلۇپ، چوڭ دەرس ئۆتۈش بىلەن ئايرىم تەربىيە بېرىشنى بىرلەشتۇرۇش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، جىنايەتچىلەرگە گۇناھىنى تونۇپ قانۇنغا رىئايە قىلىش تەربىيىسى بېرىلدى. كۈندە بىر قېتىم تۇرمۇش تەكشۈرۈش يىغىنى ئېچىش، ھەپتىدە بىر قېتىم قىسقىچە خۇلاسىلەش، ئايدا بىر قېتىم چوڭ خۇلاسىلەش ئارقىلىق ئۆزگىرىش ئەھۋالى تەكشۈرۈپ يەكۈنلەندى. ھۆكۈمەت مەھبۇسلارغا ئاشلىق ۋە كىيىم تارقىتىپ بەردى. مەھبۇسلار قەرەللىك كىر - قات يۇيۇپ، يوتقان - كۆرپىلىرىنى ئاپتاپقا سېلىپ، چاچ - ساقاللىرىنى ياستىپ، يۇيۇنۇپ تۇردى.

1954 - يىلى 449 جىنايەتچى قامالدى. جىنايەتچىلەرنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالىغا ئاساسەن، 344 ى مۇددەتتىن بۇرۇن ۋە ئۆز ۋاقتىدا قويۇپ بېرىلدى، 5 نىڭ جازاسى يېنىكلىتىلدى، 11 ى شەرتلىك قويۇپ بېرىلدى، 3 نىڭ جازاسى ئېغىرلىتىلدى، 22 سى ئاقسۇ ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش چوڭ ئەترىتىگە يوللاندى، 4 ى قېچىپ كەتتى. شۇ يىلى ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسى غورۇچۇل يېزىسىنىڭ خاڭگۈك كەنتىدە ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى قۇرۇپ (1962 - يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى)، 45.12 تونىنا ئاشلىق، 56.2 تونىنا ياغلىق دان، 97.1 تونىنا كۆكتات ئالدى، 86 مىڭ كېسەك قۇيدى، 50 مىڭ خىش پىشۇردى، پارچە - پۇرات قىلغان ئىش 1010 ئىش كۈنىگە يەتتى. تۇرمۇشتا ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلەپ ئېشىندى.

1956 - يىلى ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئەترىتىدىكى كادىر - ساقچى 6 گە يەتتى.

1958 - يىلى 237 جىنايەتچى قوبۇل قىلىندى. يىل ئاخىرىغىچە 214 گە ھۆكۈم ئېلان

قىلىنىپ، قورۇلدۇقۇ ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئەترىتىگە ئاپىرىلىپ جازا ئىجرا قىلىندى.

1961 - يىلى ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسى تامتوغراق گۈڭشېسىنىڭ 12 - چوڭ ئەترىتىدە ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەش ئەترىتى قۇردى (1963 - يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى).

1963 - يىلى تۇرمە ۋە سولاقخانىنى باشقۇرۇش تەرتىپكە سېلىنىپ ۋە كۆچەيتىلىپ، تەربىيە بىلەن ئىشلەپچىقىرىش تەڭ تۇتۇلدى. شۇ يىلى ج خ نازارىتىنىڭ كۆرسەتمىسىگە ئاساسەن، ناھىيىلىك سولاقخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاپپاراتى كۈزدىن كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، مال - مۈلكى ناھىيىنىڭ مالىيىسىگە تاپشۇرۇلدى.

1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، تۇرمە - سولاقخانا باشقۇرۇش قالايمىقانلاشتى. 1973 - يىلى ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسىنىڭ فۇنكسىيىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، رەئىس ماۋ زېدۇڭ بىلەن زۇڭلى جۇ ئېنلەينىڭ فاشىستىك تەكشۈرۈش ئۇسۇلىنى بىكار قىلىش توغرىسىدىكى يولىيورۇقى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، سوراقخانا تۇرمۇشىنى باشقۇرۇش كۆچەيتىلدى، يېتەرلىك ئاشلىق نورمىسىغا كاپالەتلىك قىلىنىپ، تاماق پاكىز، پىشىق، ئىسسىق بولۇش تەلىپى ئىشقا ئاشۇرۇلدى، قەرەللىك ھالدا تازىلىق قىلىندى، كىيىم - كېچەك، يوتقان - كۆرپىلەر ئالماشتۇرۇلۇپ تۇرۇلدى ۋە تۇرمە - سولاقخانا تەكشۈرۈپ تۇرۇلدى.

1982 - يىلى خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق سولاقخانا سېلىنىپ، سولاقخانا شارائىتى ياخشىلاندى، تۇرلۇك نازارەت قىلىش تۈزۈملىرى پەيدىنپەي مۇستەھكەملەندى ۋە مۇكەممەللەشتى. شۇ يىلدىن ئېتىبارەن قانۇنچىلىق تەربىيىسى كۆچەيتىلىپ، جىنايەتچىلەر ۋەزىيەتنى ۋە ئىستىقبالىنى ئېنىق تونۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىندى. سولاقخانا جىنايەتچىلەرنىڭ ئوقۇشى ئۈچۈن ھەر خىل گېزىت - ژۇرناللارغا يېزىلدى، ئۇلارغا ئۆگىنىش ۋە سۆھبەتكە ئۇيۇشتۇرۇش، ئايرىم سۆزلىشىش يولى بىلەن تەربىيە بېرىلدى. سولاقخانىغا يەنە رادىئو كاناي ئورنىلاشتۇرۇپ، مەدەنىيەت باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى. سولاقخانا قەرەللىك تەكشۈرۈلۈپ تۇرۇلدى، بىر دەلوەنىڭ جىنايەتچىلەرنى قاماشقا ئالاھىدە دىققەت قىلىنىپ، ئۇلارنىڭ تىل بىرىكتۈرۈشىنىڭ، ھۈجۇم، مۇداپىئە ئىتتىپاقى تۈزۈشىنىڭ ئالدى ئېلىندى، جىنايەتچىلەرنى ئالدۇرۇپ سوراق قىلىشتا ئالدۇرۇپ سوراق قىلىش كىنىشكىسىنى تەكشۈرۈشتە چىڭ تۇرۇلدى. جىنايەتچىلەرنىڭ شامالداشقا چىقىشى، ئەمگەك قىلىشى، كېسەل كۆرسىتىشى، خەت - ئالاقە قىلىشى ۋە تۈغقانلىرى بىلەن كۆرۈشۈشى بەلگىلىمە بويىچە بولدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ تۇرمۇش باشقۇرۇش كۆچەيتىلىپ، ئاغرىپ قېلىشنىڭ ئالدى ئېلىندى.

Ⅲ باب

تەپتىشلىك

1955 - يىل 10 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىسى قۇرۇلۇپ، پەقەت قولغا ئېلىشنى تەكشۈرۈپ تەستىقلاش ۋە ئەيىبلەشنى تەكشۈرۈش كەسپىلا بېجىرىلدى. 1956 - يىل 7 - ئايدىن باشلاپ ئۆزى تەھقىقلەيدىغان بولدى. 1959 - يىلى ج خ ئىدارىسى، تەپتىش

مەھكىمىسى، سوت مەھكىمىسى بىرلىشىپ دېلو بېجىرىپ، خىزمەتلەرنى بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇردى، «تۆۋەنگە چۈشكەندە بىراقلا تۇتۇش، قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئايرىۋېلىش» يولى تۇتۇلدى. 1955 — 1966 - يىلغىچە تەپتىشلىك خىزمىتى ئاساسلىقى ھەرقايسى ئوخشىمىغان دەۋرلەردىكى تۈرلۈك مەركىزىي خىزمەتلەرگە ئاساسەن قانات يايدۇرۇلدى. «پارتىيىنىڭ مەركىزىي خىزمىتىنى مەركەز قىلىش، ئاۋۋال مەركەزنى ئاندىن كەسىپنى تۇتۇش، مەركەز ئارقىلىق كەسىپنى يېتەكلەش، كەسىپ ئارقىلىق مەركەزگە كاپالەتلىك قىلىش» فاكىجىنى ئىجرا قىلىندى.

1967 - يىل 12 - ئايدا ھەربىي ئىدارە قىلىش يولغا قويۇلۇپ، ج خ ، تەپتىش، سوت ئورۇنلىرى بىرلىكتە خىزمەت قىلدى. 1968 - يىلى تەپتىشلىك ئاپپاراتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۆز ئارا قانۇنىي نازارەتچىلىك ئاجىزلىشىپ، بىر تۈركۈم ناھەق، يالغان، خاتا دېلولار پەيدا بولدى.

1979 - يىل 3 - ئايدا تەپتىش مەھكىمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1980 - يىل 1 - ئايدا تەپتىش كومىتېتى قۇرۇلدى. شۇ يىلى 2 - ئايدا جىنايى ئىشلار تەپتىشلىك بۆلۈمچىسى، قانۇن، ئىنتىزام بۆلۈمچىسى، ئىقتىسادىي نازارەتچىلىك - تەكشۈرۈش بۆلۈمچىسى ۋە ئىشخانا قۇرۇلدى. 1990 - يىلى قارىمىقىدا جىنايى ئىشلار تەپتىشلىك بۆلۈمى، ئىقتىسادىي تەپتىشلىك بۆلۈمى، قانۇن - ئىنتىزام تەپتىشلىك بۆلۈمى، تۈرمە - سولاقخانا تەپتىشلىك بۆلۈمى ۋە ئىشخانا تەسىس قىلىندى.

تەپتىش مەھكىمىسى دېلولارنى ئۆزى تەھقىقلىگەندە، پاش قىلىش، شىكايەت قىلىش، خەت يېزىش ۋە ئاغزاكى ئەرز - ھال ئېيتىش يولى بىلەن ۋە باشقا يوللار بىلەن كەلگەن ماتېرىياللارنى ئاساسىي يىپ ئۇچى قىلدى. 1955 — 1990 - يىلغىچە 810 پارچە ئەرزنى قوبۇل قىلدى، ئۇنىڭ 333 نى ئۆز ئالدىغا بىر تەرەپ قىلدى.

§ 1 . جىنايى ئىشلار تەپتىشلىكى

1955 - يىلى تەپتىشلىك خىزمىتى ئىزغا چۈشۈشكە باشلىدى، تەپتىش مەھكىمىسى سوتقا قاتنىشىپ ئەيىبلەشنى قوللىدى، سوت نازارەتچىلىكىنى كۈچەيتتى. 1962 - يىلى مۇساغازىنىڭ ئوغرىلىق قىلىپ ئادەم ئۆلتۈرۈش دېلوسى سوت قىلىنغاندا، سوتنىڭ ئېغىر جىنايەتكە يېنىك جازا ھۆكۈم قىلغانلىقىنى بايقاپ، قانۇن بويىچە نارازىلىق ئەرز سۇندى، ئوتتۇرا سوت قايتا تەكشۈرۈپ ئەسلى ھۆكۈمنى بىكار قىلدى.

1955 — 1966 - يىلغىچە تەپتىش مەھكىمىسى ج خ ئورگىنىنىڭ 523 ئادەمنى قولغا ئېلىش تەكلىپىنى قوبۇل قىلدى، تەكشۈرۈش ئارقىلىق 403 ئادەمنى قولغا ئېلىشنى تەستىقلىدى، 52 ئادەمنى قولغا ئېلىشنى تەستىقلىمىدى. 11 ئادەمنى ج خ ئورگىنىنىڭ تولۇقلاپ رازۇېدكا قىلىشىغا قايتۇردى. 57 ئادەمنى باشقىچە بىر تەرەپ قىلدى. ج خ ئورگىنى ئەيىبلەشكە تاپشۇرغان 402 دېلونى قوبۇل قىلدى، تەكشۈرۈش ئارقىلىق 374 دېلونى ئەيىبلەشنى قارار قىلدى. 28 دېلونى ئەيىبلەشتىن كەچۈرۈم قىلدى ۋە باشقىچە بىر تەرەپ قىلدى. تەپتىش خادىملىرى سوتقا قاتنىشىپ 163 قېتىم ئەيىبلەشنى قوللىدى.

1966 - يىلدىن ئىلگىرى ئەرزنى تەكشۈرۈش ۋە قولغا ئېلىشنى تەكشۈرۈپ تەستىقلاشتا، شەخس ماتېرىيالنى ئوقۇش، كوللېكتىپ مۇزاكىرە قىلىش، رەھبەرلىك تەكشۈرۈش، پارتكوم

تەستىقلاش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

1979 — 1990 - يىلغىچە ج خ ئورگىنىنىڭ 618 جىنايەتچىنى قولغا ئېلىش ئىلتىماسى قوبۇل قىلىندى، تەكشۈرۈش ئارقىلىق 465 ئادەمنى قولغا ئېلىش تەستىقلاندى، 111 ئادەمنى قولغا ئېلىش تەستىقلانمىدى، 40 ئادەم ج خ ئورگىنىنىڭ تولۇقلاپ تەكشۈرۈشىگە قايتۇرۇلدى، 2 ئادەمنى قولغا ئېلىش بىكار قىلىندى. ج خ ئورگىنى ئەيىبلەشكە تاپشۇرغان 950 ئادەمگە چېتىشلىق 718 دېلو قوبۇل قىلىندى، تەكشۈرۈش ئارقىلىق 621 ئادەمگە چېتىشلىق 530 دېلونى ئەيىبلەش، 33 ئادەمگە چېتىشلىق 17 دېلونى ئەيىبلىمەسلىك، 92 ئادەمگە چېتىشلىق 63 دېلونى ئەيىبلەشتىن كەچۈرۈم قىلىش قارار قىلىندى. تەپتىش خادىملىرى سوتقا قاتنىشىپ 551 قېتىم ئەيىبلەشنى قوللىدى، 517 پارچە ئەيىبنامىنى ئېلان قىلدى.

1979 - يىلدىن باشلاپ، ئەرزنى تەكشۈرۈش، قولغا ئېلىشنى تەكشۈرۈپ تەستىقلاشتا شەخسى تەكشۈرۈش، كوللېكتىپ مۇزاكىرە قىلىش، باش تەپتىش بېكىتىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. قولغا ئېلىشنى تەكشۈرۈپ تەستىقلاشتا، «قاتتىق زەربە بېرىش» كۈرىشىنىڭ ۋەزىيىتى ئۆزگەرسىمۇ، جىنايەت شەكىللەندۈرىدىغان شەرتنى ئۆزگەرتمەسلىك، قولغا ئېلىش تەلەپ قىلىنغان ئادەم سانى كۆپەيسىمۇ، قولغا ئېلىشنى تەستىقلاش شەرتىنى ئۆزگەرتمەسلىك، قانۇننى ئۆلچەم قىلىش تەكتىلىنىدىغان دېلو بېجىرىش تۈزۈمىنى ئۆزگەرتمەسلىك، ھەمكارلىشىپ دېلو بېجىرىشنى تەكتىلىگەنده، دەۋا تەرتىپىنى ئۆزگەرتمەسلىك، ج خ، تەپتىش، سوت ئورۇنلىرىنىڭ ئۆز ئارا ماسلىشىشنى تەكتىلىگەنده، نازارەت قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۆزگەرتمەسلىكتىن ئىبارەت بەشنى ئۆزگەرتمەسلىكتە چىڭ تۇرۇلدى. چوڭ، مۇرەككەپ دېلولارنى تەكشۈرۈشتە يۇقىرى دەرىجىلىك تەپتىش ئورگىنىدىن يولىورۇق سورالدى.

1979 — 1990 - يىلغىچە 15 ئادەمنى تۇتۇپ، ئەيىبلەش توغرىسىدا ج خ ئورگىنىغا تەكلىپ بېرىلدى. ج خ ئورگىنىغا 7 قېتىم «قانۇنغا خىلاپ قىلمىشلارنى تۈزىتىش ئۇقتۇرۇشى» يوللاندى، قانۇنغا خىلاپ قىلمىشتىن 10 ى ئاغزاكى تۈزىتىلدى.

§ 2 . ئىقتىسادىي تەپتىشلىك

1979 - يىلدىن بۇرۇن، ئىقتىسادىي تەپتىشلىككە مەسئۇل مەخسۇس ئاپپارات ۋە مەخسۇس ئادەم يوق ئىدى. 1980 - يىل 9 - ئايدا ئىقتىسادىي تەپتىشلىك بۆلۈمچىسى قۇرۇلۇپ، ئىقتىسادىي تەپتىشلىك كەسپى قانات يايدۇرۇلدى. 1982 - يىلدىن كېيىن، ئىقتىسادىي جىنايەتلەرگە قاتتىق زەربە بېرىلدى. 1989 - يىلدىلا 15 ئادەمگە چېتىشلىق 15 ئىقتىسادىي دېلو قوبۇل قىلىندى، 6 ئادەمگە چېتىشلىق 6 دېلو تۇرغۇزۇلۇپ، 42 مىڭ 700 يۈەنلىك ئىقتىسادىي زىيان قايتۇرۇۋېلىندى. شۇ يىلى غورۇچۆل يېزىسىنىڭ كەلپىن كەنتىدىكى ئامانەت - قەرز كوپېراتىپىدا 10 نەچچە مىڭ يۈەن خىيانەت قىلىنغان بىر چوڭ دېلو تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىندى. مۇرەككەپ دېلو يۈز بەرگەنده، چوڭقۇر تەكشۈرۈپ تەنقىد قىلىنىپ، يېپ ئۇچى ئېگىلىنىپ، جىنايەتچى تېپىپ چىقىلدى. 1990 - يىلى دېلو ئەھۋالى مۇرەككەپ، چېتىشلىق ئادەمى كۆپ، زىيانغا ئۇچرىغان ئاشلىق مىقدارى كۆپ بولغان تامتوغراق يېزىسى ئاشلىق پونكىتى ئامبارچىسىنىڭ پارىخورلۇق دېلوسى چوڭقۇر تەكشۈرۈلدى.

1980 — 1990 - يىلغىچە ئىقتىسادىي دېلودىن 95 ى قوبۇل قىلىندى، 40 ئادەمگە چېتىشلىق 40 دېلو تۇرغۇزۇلۇپ، رازۇبدكا قىلىندى، 8 ئادەم قولغا ئېلىندى، 22 ئادەمگە

چېتىشلىك 19 دېلو ئەيىبلەندى، 18 ئادەمگە چېتىشلىك 16 دېلو ئەيىبلەشتىن كەچۈرۈم قىلىندى. 4 ئادەمگە چېتىشلىق 4 دېلو بىكار قىلىندى. ئىقتىسادىي جىنايەتچىلەر پەيدا قىلغان 192 مىڭ 700 يۈەنلىك بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان تەكشۈرۈپ چىقىلدى، 126 مىڭ 300 يۈەنلىك ئىقتىسادىي زىيان قايتۇرۇۋېلىندى.

§ 3 . قانۇن، ئىنتىزام تەپتىشلىكى

1955 — 1966 - يىلغىچە قانۇن - ئىنتىزام تەپتىشلىكى تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ ئۆزى تەھقىقلەش دائىرىسىگە كىرەتتى. 1958 — 1962 - يىلغىچە ئۆزى تەھقىقلەيدىغان دېلودىن 120 سى قوبۇل قىلىندى، 1964 — 1965 - يىللىرى 43 دېلو قوبۇل قىلىندى. 1981 - يىلى قانۇن - ئىنتىزام تەپتىشلىك كەسپى رەسمىي قانات يايدۇرۇلدى. 1990 - يىلىغا كەلگەندە 195 دېلو قوبۇل قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە 34 ئادەمگە چېتىشلىق 24 دېلو تۇرغۇزۇلۇپ تەھقىقلەندى، 3 ئادەمنى قولغا ئېلىش قارار قىلىندى، 22 ئادەمگە چېتىشلىق 18 دېلو ئەيىبلەندى، 4 ئادەمگە چېتىشلىق 3 دېلو ئەيىبلەشتىن كەچۈرۈم قىلىندى، 2 ئادەم ئەيىبلەنمىدى. تۇرلۇك قانۇنغا خىلاپ قىلمىشلار دېلو بولۇپ شەكىللەنسىلا چوقۇم تەكشۈرۈلدى. قانۇن - ئىنتىزام دېلولىرى ئىچىدە قانۇنسىز سولاپ قويۇش ۋە باشقىلارنىڭ ئۆيىگە بېسىپ كىرىش قىلمىشلىرى كۆپ بولدى، مەسىلەن: 1988 - يىلى 39 قانۇن - ئىنتىزام دېلوسى ئىچىدە باشقىلارنىڭ ئۆيىگە قانۇنسىز بېسىپ كىرىش دېلوسى 31. ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلىش دېلولىرى ئىچىدە، جىنايەت شەكىللەندۈرمىگەنلىرى مۇرەسسە قىلىش، تەنقىد قىلىش، تەربىيە بېرىش يولى بىلەن بىر تەرەپ قىلىندى ۋە ئالاقىدار تارماقلارنىڭ پارتىيە ئىنتىزامى، مەمۇرىي ئىنتىزام جازاسى بېرىشىگە يوللاندى. قىلمىشى قەبىھ بولغان جىنايەتچىلەرگە قاتتىق جازا بېرىلدى.

§ 4 . تۇرمە - سولاقخانا تەپتىشلىكى

1956 - يىلى تۇرمە - سولاقخانا تەپتىشلىكى باشلىنىپ، 1965 - يىلىغا كەلگەندە جەمئىي 46 قېتىم تەكشۈرۈلدى. 1958 - يىلى مەخسۇس ئادەم ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، تۇرمە - سولاقخانا خىزمىتىگە مەسئۇل قىلىندى. شۇ يىلى ج خ ئورگىنى سوت بىلەن بىرلىشىپ تۇرمە - سولاقخانىلارنى 4 قېتىم تەكشۈردى. 1959 - يىلى ئايىرىم باشقۇرغۇچىلار جىنايەتچىلەرنى تىللاش، تۆتۈپ تۇرۇلۇۋاتقانلارنىڭ قولىغا خالىغانچە كويزا سېلىش ۋە ئۇلارنى قىيناش، ۋاقتى توشسىمۇ قويۇپ بەرمەسلىككە ئوخشاش ئەھۋاللار بايقىلىپ، ۋاقتىدا تۇزىتىلدى ھەم باشقۇرۇش ئورنىغا ھەمكارلىشىپ، باشقۇرۇش تۇزۇمى ئورنىتىلدى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلدى، ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش نىزامى ئىزچىللاشتۇرۇلدى؛ شۇنىڭ بىلەن تەڭ ئايىرىم باشقۇرغۇچىلاردىكى بوشاڭلىق، بىخوتلۇق ئىدىيىسى ۋە قىلمىشى تۇزىتىلدى. 1958 — 1960 - يىلغىچە كېپىللىككە بېرىلگەن 4 ئادەم ئېنىقلىنىپ، 3 ى تۇرمىگە قايتۇرۇپ كېلىندى.

1959 - يىل 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى جىنايىتىنى تونۇپ، يامانلىقتىن قول ئۈزۈپ، ياخشى يولغا ماڭغان 2 جىنايەتچى ئالاھىدە كەچۈرۈم قىلىندى. شۇ يىلى ج خ، تەپتىش، سوت ئورۇنلىرى يىغىلىپ قالغان دېلولارنى ئېنىقلاش گۇرۇپپىسى قۇرۇپ، يىغىلىپ قالغان دېلولارنى

ئېنىقلىدى. 1960 - يىلى جىنايەتچىلەر تەشكىللىگەن بىر كىچىك گۇرۇھ، ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەشتىن قاچقان 3 جىنايەتچى بايقالدى، ۋاقتىدا تەدبىر قوللىنىلىپ، ئەھۋالنىڭ يامراپ كېتىشى تىزگىنلەندى. 1961 - يىلى باشقۇرۇشقا بويسۇنمىغان، ئۆزگەرتىشكە قارشىلىق قىلغان 40 جىنايەتچىگە جازا ئېغىرلىتىلدى.

1976 - يىل 6 - ئايدا تەپتىش مەھكىمىسى ج خ ئورگىنى بىلەن بىرلىكتە تۇرمە - سولاقخانىلارنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈپ، قامالىپ 12 يىلغىچە بىر تەرەپ قىلىنمىغان بىر ئادەمنى ۋە ئۇزاققىچە قامالىپ كېسىلمىگەن 7 جىنايەتچىنى بايقىدى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن بۇيان يىغىلىپ قالغان دېلولارنى ئېنىقلاش تەكلىپىنى بەردى.

شۇ يىلى 12 - ئايدا تۇرمە - سولاقخانا 2 - قېتىم ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلدى. 1980 - يىلى 6 قېتىم تەكشۈرۈلدى. جىنايى ئىشلار بويىچە تۇتۇپ تۇرۇشنىڭ ئورنىغا مەۋرىي جەھەتتىن تۇتۇپ تۇرۇشنى دەسستىش ئەھۋالى تۇزىتىلدى. 1981 - يىلدىن باشلاپ تۇرمە - سولاقخانا تەكشۈرۈشكە مەخسۇس كادىر قويۇلدى. 1990 - يىلدىن باشلاپ تۇرمە - سولاقخانا ھەپتىدە بىر قېتىم كىچىك كۆلەمدە، پەسلىدە بىر قېتىم چوڭ كۆلەمدە تەكشۈرۈلدى. جىنايەتچىلەرنى ئۇرۇش، ئاچ قويۇش ئەھۋاللىرىنىڭ ئالدى ئېلىندى. جازاسى كېچىكتۇرۇلگەن، سىياسىي ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىنغان، شەرتلىك قويۇپ بېرىلگەن، رېجىمغا ئېلىنغان ۋە جازا تۇرمە سىرتىدا ئىجرا قىلىنىدىغان 5 خىل ئادەم ئۇستىدىكى تەكشۈرۈش كۈچەيتىلىپ، ئۇلار گۇناھىنى تونۇپ يېتۈۋاشتىن ئادەم بولۇشقا ئىلھاملاندۇرۇلدى.

1979 — 1990 - يىلغىچە قورۇلدۇڭ ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش تارماق ئەتىرىتىدىكى جازا ئۆتەۋېتىپ قايتا جىنايەت سادىر قىلغان 76 ئادەمگە چېتىشلىق 56 دېلو قوبۇل قىلىندى، تەكشۈرۈش ئارقىلىق 61 ئادەمگە چېتىشلىق 48 دېلو ئەيىبلەندى. 1984 - يىل 2 - ئايدا مەزكۇر ئەتىرەتتىكى جاڭ جاۋپىڭ، خاۋ خېپىڭلارنىڭ قېچىش دېلوسى بىلەن خۇيابىڭ، جاۋ جىمىڭلارنىڭ قاتىللىق، بۇلاڭچىلىق دېلوسى قوبۇل قىلىندى، ج خ ئورگىنى بىلەن ھەمكارلىشىپ ئىسپات ئېلىش ئارقىلىق 4 جىنايەتچى ئېتىلىپ، ئۆزگەرتىشكە قارشىلىق كۆرسەتكۈچلەر جىنايەتچىلەرنىڭ ھەيۋىسى سۇندۇرۇلدى.

Ⅳ باب

سوت قىلىش

ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى 1950 - يىل 4 - ئايدا قۇرۇلغاندا 4 ئادەم بار ئىدى، ھەق تەلەپ سوتى ئاساس قىلىناتتى، چوڭ جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلاتتى. 1955 - يىلى ناھىيىدىكى 4 رايوننىڭ 14 يېزىسىدا مۇرەسسە ھەيئىتى قۇرۇلدى، 62 مۇرەسسە خادىمى بار ئىدى. شۇ يىلى 100 خەلق زاسېداتىلى سايلاپ چىقىلدى. 1958 - يىل غورۇچۆل رايونلۇق خەلق سوتى قۇرۇلدى. 1969 — 1972 - يىلغىچە ج خ، تەپتىش، سوت ئورۇنلىرى بىرلىكتە ئىش بېجىردى، 1973 - يىلى سوت مەھكىمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. شۇ يىلى بەشىبرىق گۈڭشىلىق خەلق سوتى قۇرۇلدى. 1979 - يىلى

سوت ھەيئىتى قۇرۇلدى، سوت مەھكىمىسى جىنايى ئىشلار كوللېگىيىسى بىلەن ھەق تەلەپ كوللېگىيىسىنى تەسىس قىلدى. يېڭىشەرىق گۇڭشېلىق خەلق سوتىنى قۇردى. 1980 - يىلى سوت مەھكىمىسىنىڭ خادىمى 28 گە يەتتى. 1984 - يىلى ئىقتىسادىي كوللېگىيە، 1985 - يىلى ئىجرائىيە كوللېگىيىسى تەسىس قىلىندى. 1989 - يىلى تامتوغراق خەلق سوتى قۇرۇلدى. 1990 - يىلى سوت مەھكىمىسىنىڭ خادىمى 58 گە يەتتى.

سوت مەھكىمىسى يېڭى قۇرۇلغاندا دېلونى سوت قىلىش تەرتىپى ئاددىي ئىدى. 1957 — 1976 - يىلغىچە جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى سوت قىلىشتا ئادەتتىكى تەرتىپ قوللىنىلدى. پارتكوم تەستىقلىغاندىن كېيىن ئوچۇق سوت قىلىندى. 1979 — 1980 - يىللىرى «جىنايى ئىشلار قانۇنى» بىلەن «سوت مەھكىمىسىنىڭ تەشكىلىي قانۇنى» ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، پارتكوم تەستىقلاش تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، سوت مەھكىمىسى جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى مۇستەقىل سوت قىلىدىغان بولدى. ھەق تەلەپ دېلولىرىمۇ ئاددىي تەرتىپتىن ئادەتتىكى تەرتىپكە ئۆتتى ھەم 2 - سوت، قايتا سوت، ئاخىرقى سوت تۈزۈمىدە چىڭ تۇرۇلدى. ئەيىبلەش، زاسپىداتللىق قىلىش، چەتئەل تۇرۇش، ئاقلاش، كېڭىشىش ۋە نازارەت قىلىش تەرتىپلىرى ئىجرا قىلىندى. 1984 - يىلى خەلق سوت مەھكىمىسى 3 سوتچىسى بار كېڭەشمە سوت تەشكىل قىلىپ، ئاممىنى دېلو سوتلاشقا قاتنىشىشقا تەكلىپ قىلدى، زاسپىداتللار قاتنىشىدىغان دېلولار ئازايدى.

§ 1 . جىنايى ئىشلار سوتى

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش — زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ھەرىكىتىگە ماسلىشىپ، ج خ ئىدارىسىگە يارەملىشىپ زومىگەر ۋە ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى بىر تەرەپ قىلدى. 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرا ۋە كېيىنكى مەزگىللىرىدە ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى جىنايى ئىشلار سوتىنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ مېۋىسىنى مۇستەھكەملەش، يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۇرۇش، خەلق گۇڭشېسىنى ئومۇملاشتۇرۇشنى ۋە قول سانائەت، سودا سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى قوغداش، ئۆزگەرتىشكە قارشى تۇرۇپ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ۋە بازار باشقۇرۇشقا بۇزغۇنچىلىق قىلىپ، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان بىر تۈركۈم ئۇنسۇرلارنى قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلىش ھەم ھايانكەشلىك دەپ قارالغان خۇسۇسىي ئېلىپ - سېتىشقا جازا بېرىش بولدى. 1958 - يىلى تاۋار روزى غورۇچۆل گۇڭشېسىنىڭ تىجارەتخانىسىنى بۇلىدى ھەم كاسسىر ئىمىن ھوشۇرنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. بۇ دېلو ناھىيىنى زىلزىلىگە سالدى، دېلو پاش قىلىنغاندىن كېيىن، جىنايەتچىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى. شۇ يىلى روزى ھەسەن ھەمكارلىق كوپېراتىپنىڭ مۇدىرىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى، بۇ جىنايەتچىمۇ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى. 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدىكى «سوتسىيالىستىك تەربىيە» ، «تۆتىنى ئېنىقلاش» ھەرىكىتىدە، سىنىپىي كۆرەشنى كېڭەيتىۋېتىش ئەھۋالى كۆرۈلدى(خاتا ھۆكۈم قىلىنغانلار 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا ئاقلىنىپ نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى) . 1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، سوزنى قانۇن ئورنىغا دەسسىتىش ۋە قانۇن ھوقۇقىنى قالايمىقان ئىشلىتىش ئەھۋالى ئېغىر بولدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» غا قارشى دېلولار كۆپ بولدى، ئۇلار ئەكسىلئىنقىلابىي دېلو قاتارىغا قويۇلدى، دېلودىكىلەر تۈتۈپ كۆرەش قىلىندى، قاماپ قىيناقتا ئېلىندى. مەسىلەن: تۆمۈر ئىمىننىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي دېلوسى كۆپ ئادەمگە چېتىلدى،

بۇنىڭ ئىچىدە «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانىنىڭ باشلىقى خوجائەخمەت سولاقخانىغا سولاپ قويۇلۇپ، قىينىپ ئۆلتۈرۈلدى. ئەينىدىن سامساق ئەر، خوتۇن 2 سى دېلوغا چېتىلىپ 2 يىلدىن ئارتۇق قاماپ قويۇلدى. ناھەق، يالغان، خاتا دېلولار 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا ئاقلاندى.

1983 - يىلى جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىلدى. تۈرلۈك جىنايەتچىلەر قانۇن بويىچە ئېغىر ھەم تېز سوتلاپ جازالاندى. ئابدۇلھوشۇر قاتارلىق 5 ئادەم بىر ئايالغا نۆۋەتلىشىپ باسقۇنچىلىق قىلغان پەۋقۇلئاددە چوڭ باسقۇنچىلىق دېلوسى پاش قىلىنغاندىن كېيىن، باش جىنايەتچى ئابدۇلھوشۇر ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى. قالغان 4 ئادەمگە مۇددەتلىك قاماق جازاسى بېرىلدى. 1984 - يىلى قورۇلدۇڭ ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش تارماق ئەتراپىدىن قاچقان قاتىل جاڭ جاۋپىڭ، خاۋ خېپىڭلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى. 1989 - يىلى «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانى سايرات كەنتىدىكى ئەخمەت سىدىق ھاراق ئىچىپ 2 ئادەمنى ئۆلتۈرگەنلىكتىن 1990 - يىلى ئېتىلدى.

1951 — 1990 - يىلغىچە تۈرلۈك جىنايى ئىشلار دېلوسىدىن 1985 ى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە 1951 — 1965 - يىلغىچە تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىنغىنى 889؛ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە سوت مەھكىمىسى ئاپپاراتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، نۆرمۇن جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلىش مۇمكىن بولمىدى. 1976 - يىلغىچە 273 دېلو، 1977 — 1979 - يىلغىچە 137 دېلو تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىندى. 1980 - يىلى «جىنايى ئىشلار قانۇنى»، «جىنايى ئىشلار دەۋا قانۇنى» يولغا قويۇلۇپ، پاكىتنى ئاساس، قانۇننى ئۆلچەم قىلىشتا چىڭ تۈرۈلۈپ، قانۇن بويىچە دېلو بېجىرىلدى، 1990 - يىلى تۈرلۈك جىنايى ئىشلار دېلوسىدىن 687 سى قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلىندى.

§ 2 . ھەق تەلەپ سوتى

50 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە، خەلق ھاكىمىيىتى بۈيرۇق چۈشۈرۈپ، جازانىخورلۇقنى ۋە نىكاھ سودىسىنى بىكار قىلدى، شۇنىڭ بىلەن ھەق تەلەپ سوتىنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى يەر، ئۆي - مۈلۈك، سۈچىلىق، مال - مۈلۈككە ۋارىسلىق قىلىش، بېقىش، نىكاھ ماجىراسى قاتارلىق مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش بولدى. ھەق تەلەپ دەۋاسىدىكى ئىككى تەرەپنىڭ زىددىيىتىنى تۈگىتىش ئۈچۈن، ھەق تەلەپ دېلولىرىنى بېجىرىشتە تەنقىد - تەربىيە ۋە مۇرەسسە قىلىش ئاساس قىلىندى، مۇرەسسە قىلغىلى بولمىغان ۋە فېئودالىلىق زۇلۇم ئېكسپلاتاتسىيىگە چېتىلىدىغان دېلولار ئۈستىدە مۇرەسسە ھۆكۈم چىقىرىش پرىنسىپى قوللىنىلدى (تولىسى نىكاھ دېلولىرى). 50 - يىللاردا 14 مۇرەسسە ھەيئىتى، 62 مۇرەسسەچى ھەق تەلەپ مۇرەسسىلىرىدە چوڭ رول ئوينىدى. 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرا ۋە كېيىنكى مەزگىللىرىدە، يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش، خەلق گۇڭشېسىنى ئومۇملاشتۇرۇشتىن كېيىن، ئۆي - مۈلۈك، سۈچىلىققا ئالاقىدار ھەق تەلەپ ماجىرالىرى يوقالدى، نىكاھ ماجىراسىمۇ ئازايدى. 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ئاشلىق قىسلىقى، تۈرمۇش قىيىنچىلىقى تۈپەيلىدىن ئوغرىلىق دېلولىرى كۆپەيدى، ھەل قىلىش ئۇسۇلىدا تەنقىد، تەربىيە ئاساس قىلىندى، «تۆت خىل» ئۇنسۇر ۋە ئائىلە تەركىبى ياخشى ئەمەسلەر ئاممىۋى يىغىندا تەنقىد ۋە كۆرەش قىلىندى.

1968 — 1972 - يىلغىچە سوت ئورگىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ھەق تەلەپ دېلولىرىنى

بېجىرىش توختاپ قالدى، ھەق تەلەپ ماجىرالىرىنى باشقۇرىدىغان ئادەم بولمىدى، شۇنىڭ بىلەن بىر قىسىم ھەق تەلەپ ماجىرالىرى كەسكىنلىشىپ جىنايى ئىشلار دېلوسىغا ئايلىنىپ، ناچار ئاقىۋەت پەيدا قىلدى.

1979 - يىلى ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى ھەق تەلەپ سوت كوللېگىيىسى تەسىس قىلىپ، ھەق تەلەپ ماجىرالىرىنى مۇرەسسە قىلدى، ھەق تەلەپكە ياتىدىغان قانۇنغا خىلاپ قىلمىشلارنى جازالاپ، دۆلەت، كوللېكتىپ ۋە پۇقرالارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق - مەنپەئىتىنى قوغدىدى، جەمئىيەتنىڭ تىنچلىقى ۋە خەلقنىڭ ئىچكى ئىتتىپاقلىقىنى ياخشىلىدى. 80 - يىللاردا ھەق تەلەپ ماجىرالىرىدا نىكاھ ماجىراسى ۋە ئىقتىسادىي ماجىرالار ئاساسىي ئورۇندا تۇردى، نىكاھ ماجىراسىدا نىكاھتىن ئاجرىشىش ۋە ئەر - ئايالنىڭ مۇناسىۋەتكە ئالاقىدار ماجىرالار ئاساسىي ئورۇندا تۇردى.

ھەق تەلەپ سوتى ئارقىلىق ھەق تەلەپ ماجىرالىرى تۈگىتىلىپ، ئىجتىمائىي كەيپىيات پەيدىنپەي ياخشىلاندى، مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ئىلگىرى سۈرۈلدى.

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ھەق تەلەپ دېلوسىرى يىلىغا 200 — 400 گىچە ئىدى، 50 - يىللارنىڭ ئاخىرىلىرى ھەر يىلى 200 — 300 گىچە بولدى. 80 - يىللاردا يىلىغا 40 نەچچىگە چۈشتى.

§ 3 . ئىقتىسادىي سوت

ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى ئىقتىسادىي توختام ماجىرالىرىنى مۇرەسسە قىلىش، ئىقتىسادىي قانۇن - نىزامغا خىلاپلىق قىلىش قىلمىشلىرىنى ۋە تەپتىش مەھكىمىسى بېۋاستە ئەيىبلىگەن خىيانەتچىلىك، ئالدامچىلىق، قاقتى - سوقتى قىلىش، خىزمەتتە مەسئۇلىيەتسىزلىك قىلىشقا ئوخشاش ئىقتىسادىي جىنايەت دېلوسىرىنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىش بولدى. 1984 - يىلى ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى مەخسۇس ئىقتىسادىي دېلولارنى بىر تەرەپ قىلىدىغان ئىقتىسادىي سوت كوللېگىيىسى تەسىس قىلدى. دەسلەپتە ئاساسلىقى بەزى ئىقتىسادىي توختام دېلوسىرىنى ھەل قىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە سېتىۋېلىش - سېتىش توختىمى، ئاساسىي قۇرۇلۇش توختىمى، قەرز پۇل توختىمى، ترانسپورت توختىمى قاتارلىقلار بار. 1986 - يىلى خېنەن لويانىڭ خىمىيىۋى ئوغۇت زاۋۇتى غورۇچۇل يېزىسىغا بېرىدىغان خىمىيىۋى ئوغۇتنى ۋاقتىدا بەرمىگەنده، ئىقتىسادىي سوت كوللېگىيىسى توختام قانۇنى بويىچە 70 مىڭ يۈەنلىك ئوغۇت پۇلىنى قايتۇرۇپ كەلدى.

1988 - يىلىنىڭ باشلىرىدا، سوت مەھكىمىسى يېزىلاردا ئومۇمىيۈزلۈك ساقلىنىۋاتقان ئەھۋالنى يەنى دېھقانلار ھۆددىگەرلىك ھەققىنى تاپشۇرمايۋاتقان ئەھۋالنى كۆزدە تۇتۇپ، يېزىلارغا سەييارە سوت كوللېگىيىسى ئەۋەتتى، بۇ كوللېگىيە كەنت ئاھالىلەر يىغىنى چاقىرىپ، دېھقانلاردىن پىكىر ئېلىش ئارقىلىق ھۆددىگەرلىك توختىمىدا ھوقۇق مەجبۇرىيەت ئېنىق بولماسلىق، مەمۇرىي ۋاستىلەر كۆپ بولۇش، ئۆز مەيلىمچىلىك ئېغىر بولۇشتەك ئەھۋاللارنىڭ بارلىقىنى ئىگىلىدى. سوت كوللېگىيىسى بىر تەرەپتىن، كەنت ئاھالە كومىتېتى بىلەن دېھقانلارنىڭ ھۆددىگەرلىك توختىمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشىگە تۈرتكە بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، دېھقانلارغا ئالاقىدار قانۇنلارنى تەشۋىق قىلىپ، ئۇلارنىڭ قانۇنچىلىق قارىشىنى كۈچەيتىپ،

توختامنى ئىجرا قىلىشىغا تۈرتكە بولدى، سوت ئىشلىگەن نۇرغۇن خىزمەتلەرنىڭ تۈرتكىسىدە كەنت ئاھالە كومىتېتى تاپشۇرۇلماي كېلىۋاتقان 200 نەچچە مىڭ يۈەن ھۆددىگەرلىك ھەققىنى يىغىپ، كوللېكتىپ ئىگىلىكىنى زورايتىپ، ئۆلايەتلىك، ناھىيىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت تارماقلىرىنىڭ ماختىشىغا ئېرىشتى.

1988 - يىلى سوت مەھكىمىسى خۇنەن ئۆلكىسى خېگىياڭ شەھىرى بىلەن ناھىيىلىك سۇلياۋ ئېلىپ، سېتىش شىركىتى ئوتتۇرىسىدىكى سۇلياۋ پىششىقلاش ئۈسكۇنىسى ماجراسىنى بېجىردى، دېلو بېجىرگۈچى خادىملار خېگىياڭ بىلەن ئاۋات ئوتتۇرىسىدا قاتناپ يۈرۈپ، ئاخىرى 100 مىڭ يۈەن تۆلەم پۇلىنى قايتۇرۇپ كەلدى، 170 مىڭ يۈەن ماشىنا - سايمان پۇلىنى قايتۇردى.

1990 - يىلى سوت مەھكىمىسى ناھىيىلىك يېزا - بازار كارخانىسى مېۋە تىجارەت ئورنى بىلەن شىخەنزە بىناكارلىق قۇرۇلۇش 1 - شى 1 - تۈەن ئىشلەپچىقىرىش، سېتىش شىركىتى ئوتتۇرىسىدىكى سۇلياۋ دانچىلىرى توختىمى ماجراسىنى بېجىرگەندە، مۇرەسسە قىلىش يولى بىلەن 130 مىڭ يۈەننى بىر تەرەپ قىلدى. 1990 - يىلى ناھىيىلىك ئىچىملىك زاۋۇتى بىلەن ئۇرۇمچى مىللىي بۇيۇملار سودا ساراىيى ئارىسىدا «مۇسەللەس» ئىچىملىكىنى ئېلىپ، سېتىش توختىمى ماجراسى تۈغۈلغاندا، ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسى ئارقىغا سۈرەلگەن 70 نەچچە مىڭ يۈەن قەرز پۇلنى قانۇن بويىچە قايتۇرۇپ كەلدى.

سوت مەھكىمىسى 1985 — 1990 - يىلغىچە جەمئىي 590 پارچە ئىقتىسادىي دېلونى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلدى. دەۋا سوممىسى 3 مىليون 430 مىڭ 700 يۈەن بولدى، بىر تەرەپ قىلىش داۋامىدا، كارخانىلارغا ياردەم قىلىپ مال پۇلىنى قايتۇرۇپ كېلىپ، كارخانىلارنى قىيىن ئەھۋالدىن قۇتۇلدۇردى. ئىقتىسادىي ماجرالارنى بىر تەرەپ قىلىشتا، باشقۇرۇش مۇكەممەل بولمىغان جايلارغا قارىتا تەكلىپ بېرىپ، كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ياخشىلىشىغا ياردەم بەردى.

§ 4 . جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى قايتا تەكشۈرۈش

1950 — 1966 - يىلغىچە جىنايى ئىشلار دېلوسىدىن 917 سىگە ھۆكۈم ئېلان قىلىندى. بۇنىڭ ئىچىدە ئەكسىلئىنقىلابىي دېلو 24، قايتا تەكشۈرۈلگىنى 23، ئەسلى ھۆكۈم ساقلاپ قېلىنغىنى 4، ھۆكۈم ئۆزگەرتىلگىنى بىر، ئاقلانغىنى 18؛ سىياسىي دېلو 41، ئەسلى ھۆكۈم ساقلاپ قېلىنغىنى 34، ئاقلانغىنى 7؛ تۈرلۈك ئىجتىمائىي دېلو 852، قايتا تەكشۈرۈلگىنى 63، ئەسلى ھۆكۈم ساقلاپ قېلىنغىنى 24، ئاقلانغىنى 39.

1967 — 1976 - يىلغىچە 233 جىنايى ئىشلار دېلوسىغا ھۆكۈم ئېلان قىلىندى. بۇنىڭ ئىچىدە ئەكسىلئىنقىلابىي دېلو 45، قايتا تەكشۈرۈلگىنى 44، ئەسلى ھۆكۈم ساقلاپ قېلىنغىنى 7، ھۆكۈم ئۆزگەرتىلگىنى 10، ئاقلانغىنى 20، جىنايى ئىشلار جازاسى كەچۈرۈم قىلىنغىنى 7. باشقا جىنايى ئىشلار دېلولىرى 188 (203 ئادەم)، 179 ئادەمنىڭ ئەسلى ھۆكۈمى ساقلاپ قېلىندى، 7 ئادەمنىڭ ھۆكۈمى ئۆزگەرتىلدى، 9 ئادەم ئاقلاندى، 8 ئادەمگە جىنايى ئىشلار بويىچە چارە كۆرۈش كەچۈرۈم قىلىندى.

1977 — 1978 - يىللىرى 80 جىنايى ئىشلار دېلوسىغا ھۆكۈم ئېلان قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە ئەكسىلئىنقىلابىي دېلو 5، ھۆكۈم ئۆزگەرتىلگىنى بىر، ئاقلانغىنى 2، جىنايى ئىشلار بويىچە چارە كۆرۈش كەچۈرۈم قىلىنغىنى 2؛ باشقا جىنايى ئىشلار دېلوسى 75 (76 ئادەم)، ھەممىسى

قايتا تەكشۈرۈلدى، ئەسلى ھۆكۈم ساقلاپ قېلىنغىنى 72 (73 ئادەم)، ھۆكۈم ئۆزگەرتىلگىنى 2 (2 ئادەم)، ئاقلانغىنى يىر (يىر ئادەم).

V باب

ئەدلىيە مەمۇرىيىتى

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى ئەدلىيە مەمۇرىيىتىنىڭ ئىشلىرىنى قوشۇمچە باشقۇردى. 1981 - يىل 4 - ئايدا ئەدلىيە بۆلۈمى قۇرۇلۇپ، ئادۇوكات، ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى، ئەدلىيە ياردەمچىلىكى، ھەق تەلەپ مۇرەسسەسى ۋە قانۇنچىلىق تەشۋىقاتى قاتارلىق ئىشلارغا مەسئۇل بولدى. 1984 - يىل 4 - ئايدا ئەدلىيە ئىدارىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، بازار، يېزا ۋە دېھقانچىلىق مەيدانلىرىغا ئەدلىيە ياردەمچىلىرى سەپلەندى.

§ 1 . قانۇنچىلىق تەشۋىقاتى

1954 - يىل 6 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىن 8 - ئاينىڭ 30 - كۈنىگىچە بازار - يېزىلاردا «ئاساسىي قانۇن» نى تەشۋىق قىلىش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. 248 تەشۋىقات كادىرى تەربىيىلەندى، 27 مىڭ 520 ئادەم (قېتىم) گە تەشۋىق قىلىندى. تەشۋىقات ئارقىلىق ئاساسىي قانۇننى، دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ خاراكتېرىنى، پۇقرالارنىڭ ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتىنى چۈشىنىۋالدى.

50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يەنە «ھەربىي مەجبۇرىيەت قانۇنى»، «نىكاھ قانۇنى» ۋە «سايلام قانۇنى» تەشۋىق قىلىندى. يېغىندا سۆزلەپ چۈشەندۈرۈش، بازار كۈنى ئاممىا توپلاشقان جايدا تەشۋىق قىلىش، كونسېرت قويۇشقا بىرلەشتۈرۈپ تەشۋىق قىلىش، قارا دوسكا گېزىتى چىقىرىش ۋە كىنو قويۇشتىن ئىلگىرى پرويېكسىيىدە كۆرسىتىپ چۈشەندۈرۈش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق تەشۋىقات ئېلىپ بېرىلدى.

1985 - يىل 11 - ئايدا ناھىيە، يېزا، بازار، دېھقانچىلىق مەيدانى، ئورگان، كارخانا، مەكتەپلەردە قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىدىن 143 ى قۇرۇلدى، 184 قارار كۆرس ئېچىلىپ، قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش بويىچە 3545 تايانچ تەربىيىلەندى. 1985 — 1990 - يىلغىچە «ئاساسىي قانۇن»، «جىنايى ئىشلار قانۇنى»، «جىنايى ئىشلار دەۋا قانۇنى»، «نىكاھ قانۇنى»، «ئىقتىسادىي توختام قانۇنى»، «مىراس قانۇنى»، «ھەق تەلەپ دەۋا قانۇنى»، «يەر باشقۇرۇش قانۇنى»، «باج قانۇنى»، «ئورمان قانۇنى»، «ئوتلاق قانۇنى»، «مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى»، «ئامانلىق ساقلاش، باشقۇرۇش بويىچە جازالاش نىزامى» قاتارلىق قانۇنلار تەشۋىق قىلىنىپ ئۆگىنىلدى.

ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەردە قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش خىزمىتى غايە،

ئەخلاق، ئىنتىزام تەربىيىسىگە بىرلەشتۈرۈپ ئېلىپ بېرىلدى ھەم بىر تۈتاش ئىمتىھان ئېلىندى. ناھىيىلىك ئەدلىيە ئىدارىسىدىكى 4 ئادەم ئايرىم - ئايرىم ناھىيىلىك 1 - ، 3 - ئوتتۇرا مەكتەپ، 1 - ، 3 - باشلانغۇچ مەكتەپ ۋە يېڭىشەھرىق يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپ، تامتوغراق يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپ، ئايباغ يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپلەرگە بېرىپ 23 قېتىم دەرس سۆزلىدى. ھەرقايسى يېزا، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدىكى ئەدلىيە ياردەمچىلىرىمۇ شۇ جايدىكى مەكتەپلەرگە بېرىپ دەرس سۆزلىدى. ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدىكى ئىلگىرىكى قەرت، ياكاك، ئۇشۇق بىلەن قىمار ئوينايدىغان، تاماكا چېكىدىغان، ھاراق ئىچىدىغان، لۇكچەكلىك قىلىدىغان، ماجىرا تۇغدۇرىدىغان، ئوغرىلىق قىلىدىغان ئەھۋاللار ئاساسەن تىزگىنلەندى.

ئامما ئارىسىدا تەشۋىقات ماتېرىيالى بىسىپ تارقىتىش، مەخسۇس سەھنە چىقىرىش، لېكسىيە سۆزلەش ھەم رادىئو، تېلېۋىزىيە ئارقىلىق تەشۋىقات ئېلىپ بېرىلدى. بازار كۇنلىرى ناھىيە بازىرىنىڭ كوچا ئاغزىغا تەشۋىقات ئورنى تەسىس قىلىنىپ، ئاممىغا قانۇندىن مەسلىھەت بېرىلدى، قانۇن مەسىلىلىرى يېشىپ بېرىلدى. يېڭى قانۇن چىققان مەزگىلدە، بازار كۇنى تەشۋىقات ماشىنىسى چىقىرىلىپ تەشۋىق قىلىندى. قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش پائالىيىتىنى چوڭقۇر قانات يايدۇرۇش ئۇچۇن، يەنە «قانۇن - ئىنتىزامغا رىئايە قىلغان» شەرەپلىك ئائىلە سايلاپ چىقىلىپ، قانۇنغا رىئايە قىلىش تېپلىرى تۇرغۇزۇلدى.

1985 — 1990 - يىلغىچە 1625 پارچە تەشۋىقات ماتېرىيالى بېسىپ تارقىتىلدى، 195 سان تەشۋىقات تاختىسى ئىشلەندى؛ تەشۋىقات ماشىنىسى رادىئو، كىنو ۋە سەييارە دەرس ئارقىلىق جەمئىي 2651 قېتىم تەشۋىقات ئېلىپ بېرىلدى، ئاڭلىغۇچى ئامما 5 مىليون 687 مىڭ 700 ئادەم (قېتىم) گە يەتتى؛ مۇشتەرى بولغان قانۇنچىلىق گېزىت - ژۇرنىلى 34 مىڭ 805 نۇسخىغا يەتتى، 526 مىڭ 788 ئائىلە قانۇنغا رىئايە قىلىش ئەھدىنامىسى تۈزدى، «قانۇن - ئىنتىزامغا رىئايە قىلغان» شەرەپلىك ئائىلىدىن 53 مىڭ 877 سى باھالاپ چىقىلدى. 1986 - يىلى ئاۋات ناھىيىسى ۋىلايەتلىك ئەدلىيە باشقارمىسى تەرىپىدىن قانۇنچىلىق تەشۋىقاتچىدىكى ئىلغار ناھىيە قىلىپ باھالاندى.

§ 2 . ئادۋوكاتلىق، ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى ئىشلىرى

1981 - يىلدىن باشلاپ ئادۋوكاتلىق قانات يايدۇرۇلدى. 1983 - يىلدىن باشلاپ، قانۇن مەسلىھەتچىلىك خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى، 1985 - يىل 1 - ئايدا ناھىيىلىك قانۇن مەسلىھەتچىلىك ئورنى قۇرۇلدى، بۇ ئورۇن دۆلەت ئورگىنى، كارخانا - كەسىپىي ئورۇنلار، ئىجتىمائىي تەشكىلاتلارنىڭ تەكلىپى بىلەن قانۇن مەسلىھەتچىلىكىنى ئۇستىگە ئالدى؛ ھەق تەلەپ دېلولىرىدىكى دەۋالاشقۇچىنىڭ ھاۋالىسىنى قوبۇل قىلىپ، ۋاكالەتچى بولدى؛ جىنايى ئىشلار دېلولىرىدىكى جاۋابكارنىڭ ھاۋالىسىنى قوبۇل قىلدى ياكى خەلق سوت مەھكىمىسى بەلگىلىگەن ئاقلىغۇچىلىقنى ئۇستىگە ئالدى؛ بۇئاستە دەۋا قىلىدىغان دېلولاردىكى دەۋا قىلغۇچىنىڭ، ئەيىبلەيدىغان دېلولاردىكى جاۋابكارنىڭ ۋە ئۇنىڭ تۇغقانلىرىنىڭ ھاۋالىسى بىلەن ۋاكالەتچى بولدى. دېلو بېجىرىش داۋامىدا دەۋا، مۇرەسسە، كېسىم پائالىيەتلىرىگە قاتناشتى ھەم قانۇن مەسلىھەتچىلىكىنى ئۇستىگە ئالدى. دەۋا ھۆججەتلىرى ۋە باشقا قانۇن ھۆججەتلىرىنى ۋاكالىتەن يېزىپ بەردى. 1986 - يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قانۇن مەسلىھەتچىلىكىنى ئۇستىگە ئالدى. مائاش دەۋاسى قاتارلىق 115 دەۋاغا ۋاكالەتچىلىك قىلدى. 28 ئىقتىسادىي دېلونى

بېجىرىپ، 1 مىليون 646 مىڭ 200 يۈەنلىك ئىقتىسادىي زىيانىنى قايتۇرۇۋالدى. 146 جىنايى ئىشلار دېلوسىدا ئاقلىنىۋچى بولدى. ھال - ئەھۋال ئېيتىپ كەلگەن 1475 ئادەمنى قوبۇل قىلدى. 1053 ئادەمگە قانۇندىن مەسلىھەت بەردى. 107 پارچە ئەرز يېزىپ بەردى. ئىقتىسادىي دېلولارنىڭ يىلنۇ يىل كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ ئادۇوكاتلىق خىزمىتى ئىقتىسادىي ۋەكالەتچىلىكنى بېجىرىشنى مەركەز قىلىشقا بۇرالدى. 1989 - يىل 4 - ئايدا قانۇن مەسلىھەتچىلىك ئورنى ئادۇوكاتلىق ئورنىغا ئۆزگەرتىلدى. بۇ ئورۇن 1981 — 1989 - يىلغىچە 82 ئورۇننىڭ قانۇن مەسلىھەتچىلىكىنى ئۈستىگە ئېلىپ، بۇ ئورۇنلارنىڭ 55 توختامنامىسىنى تەكشۈردى، 41 قېتىم مۇرەسسە قىلىشقا، 27 قېتىم دەۋا قىلىشقا قاتناشتى. 3 قېتىم ۋىلايەت بويىچە ئادۇوكاتلىق خىزمىتىدىكى ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ باھالاندى، 5 ئادەم ئىلغار شەخس بولۇپ باھالاندى.

ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى كەسپى 1981 - يىل 5 - ئايدا باشلاندى. 1985 - يىل 9 - ئايدا ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى باشقارمىسى قۇرۇلدى، بۇ باشقارما دۆلەتكە ۋاكالىتەن ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى كەسپىنى بېجىرىپ، ئورگانلار، كارخانا، كەسپىي ئورۇنلار ۋە خەلق ئارىسىدىكى ھەرخىل قانۇنىي ھەرىكەت ۋە قانۇنىي مەنىگە ئىگە ھۆججەت ھەم قانۇنىي پاكىتلارنىڭ چىنلىقى ۋە قانۇنلۇقلۇقىنى ئېتىراپ قىلىش ئۈچۈن، ئۇلارنى گۇمانلىنىشقا بولمايدىغان دەلىل - ئىسپات كۈچىگە ئىگە قىلدى. 1989 - يىلغا كەلگىچە 2219 پارچە ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى بېجىردى، 68 پارچە گۇۋاھلىق ئىلتىماسىنى رەت قىلدى، ئىجرا قىلىنغان 556 پارچە ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقىنى قايتا تەكشۈردى، ئەرز ئېيتىپ كەلگەن 1303 ئادەمنى قوبۇل قىلدى. ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى بېجىرىش ئارقىلىق 712 مىڭ 100 يۈەنلىك ئىقتىسادىي زىيانىنىڭ ئالدىنى ئالدى. ھۆكۈمەت گۇۋاھلىق باشقارمىسى ئىلگىرى 2 قېتىم ۋىلايەت بويىچە ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ باھالاندى، 3 ئادەم ئىلغار شەخس بولۇپ باھالاندى.

§ 3 . خەلق مۇرەسسەسى

50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ناھىيىدە 14 مۇرەسسە ھەيئىتى، 62 مۇرەسسە خادىمى بار ئىدى، ئۇلار ھەق تەلەپ ماجىرالىرىنى مۇرەسسە قىلىشتا ناھايىتى زور رول ئوينىدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، مۇرەسسە خىزمىتى «سىنىپىي مۇرەسسەچىلىك» دېگەن توھمەتكە ئۇچرىدى، شۇنىڭ بىلەن مۇرەسسە تەشكىلى ۋە خىزمىتى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. 1973 - يىلى ناھىيە بازىرىدا مۇرەسسە تەشكىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، ئاممىۋى ماجىرا ۋە ئائىلە ماجىرالىرى مۇرەسسە قىلىندى. 1982 - يىل 5 - ئايدا 130 كەنت ۋە ئاھالە كومىتېتلىرىدا خەلق مۇرەسسە ھەيئىتى قۇرۇلدى. 1989 - يىلغا كەلگەندە بازار، يېزا، دېھقانچىلىق مەيدانى، كارخانا، مەكتەپ، ئورگانلاردىكى خەلق مۇرەسسە ھەيئىتى 181 گە، ئۇنىڭ مۇدىر، مۇئاۋىن مۇدىرلىرى 257 گە، مۇرەسسەچى 778 گە يەتتى. 839 مۇرەسسە خادىمى تەربىيىلەندى. 1989 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە 25 مىڭ 143 ماجىرا مۇرەسسە قىلىندى. بۇنىڭ 20 مىڭ 740 ى ئۇنۇملۇك ھەل قىلىندى.

1989 - يىل 5 - ئاي بۇغدايلارنى سۇغىرىشنىڭ جىددىي پەسلى ئىدى. بەشبېرىق يېزىسى خوجاباسقاق كەنتى 5 - ئەترەتتىكى ئوسمان ئەلا بىلەن ئابدۇنىياز ئىلى سۇ تالىشىپ، 2 جەمەت ئۇرۇشۇپ كەتتى. مۇرەسسە ھەيئىتىنىڭ خادىمى خالىق قۇربان بىلەن ئىمام نىياز قاتارلىقلار بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، دەرھال نەق مەيدانغا كەلدى، مۇرەسسە قىلىش ئارقىلىق قانلىق ۋەقە پەيدا

قىلىش ئالدىدا تۇرغان ئېغىر ماجىرانى ئوڭۇشلۇق ھەل قىلدى.

يېڭىئېرىق يېزىسىنىڭ خاڭگۈك كەنتىدە ئۇيغۇر، خەنزۇ دېھقانلار ئولتۇراقلاشقان. خەنزۇ دېھقانلارنىڭ ئورنى ئۆستەڭنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا. 1990 - يىل 3 - ئايدا خەنزۇ دېھقانلار باققان چوشقا ئۆستەڭگە چۈشۈۋېلىپ تۆۋەنكى ئېقىمدىكى ئۇيغۇر دېھقانلارنىڭ نارازىلىقىنى قوزغاپ، 2 مىللەت ئوتتۇرىسىدا ماجىرا پەيدا قىلدى. بۇ يېزىنىڭ ئەدلىيە يارەمچىسى نىياز مۇنىياز ۋاقتىدا مۇرەسسە قىلىپ ۋە تەربىيە ئىشلەپ، ماجىرانى ھەل قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ 2 مىللەت ئۆز ئارا ھۆرمەتلىشىپ، ئۆزئارا چۈشىنىشىپ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ئىلگىرى سۈردى.

ئون سەككىزىنچى قىسىم

خەلق ئىشلىرى

ئون سەككىزىنچى قىسىم

خەلق ئىشلىرى

I باب

ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار - نەپىقە بېرىش

§1. ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش

مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) شىنجاڭ خەلقى سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ نېمىس قاراقچىلىرىغا زەربە بەرگەنلىكى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇلاردىن ھال سورىغاندا ئاۋات ناھىيىسى 12 مىڭ 511.60 يۈەن كۆمۈش تەڭگە ئىئانە قىلدى.

1949 - يىل 12 - ئايدا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ئاقسۇدا تۇرۇشلۇق پىيادە ئەسكەرلەر 5 - شى 15 - تۈەنى بۇيرۇقىغا بىنائەن تەكلىماكان قوملۇقىنى كېسىپ ئۆتۈپ خوتەنگە يۈرۈش قىلغاندا ئاۋات ناھىيىسىدىن ئۆتكەندە ئاممىا ئۇلاردىن قوي، توخۇ، تۇخۇم قاتارلىق ئەرسىلەر بىلەن ھال سورىدى، ئۇلارنىڭ جەنۇبقا يۈرۈش قىلىشى ئۈچۈن 100 ئات، 50 ھارۋا، 200 ئېشەك، بىر تونىنىدىن ئارتۇق ئاشلىق تەييارلاپ بەردى، شۇنداقلا يەنە خەلق ئىشچىلىرىنى ئەۋەتىپ ئۇلار ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلدى.

1951 - يىلى خەلق ئاممىسى 2 مىليون 953 مىڭ يۈەن (كونا پۇل ھېسابىدا) قىممىتىدە ئەق پۇل ۋە ھال سوراش بۇيۇمىنى «1 - ئاۋغۇست» ئارمىيە قۇرۇلۇش بايرىمى سۇۋغىسى سۈپىتىدە 5 - شىغا ئىئانە قىلدى. 1952 - يىلى باھار بايرىمى مەزگىلىدە بازار - يېزا ئاھالىلىرى چوڭ كۆلەمدە ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش پائالىيىتى ئۆتكۈزۈپ لەۋھە تەقدىم قىلدى، ھال سوراش خېتى يازدى، تاماكا، سوپۇن، چىش چوتكىسى، لۆڭگە، چاي ۋە مەدەنىيەت بۇيۇملىرىنى سوۋغا قىلدى.

ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش - چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش مەزگىلىدە 1300 دىن ئارتۇق ئادەم ئىمزا قويۇپ ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش - چاۋشيەنگە ياردەم بېرىشكە

ئاۋاز قوشتى. 12 مىليون 186 مىڭ 500 يۈەن (كونا پۇل ھېسابىدا) پۇل ئىئانە قىلىندى، 73 ياش ۋەتەننى قوغداش ئۇچۇن ئارمىيىگە قاتناشتى.

1950 — 1957 - يىلغىچە ھەر يىلى باھار بايرىمى، قۇربان ھېيت، «1 - ئاۋغۇست» ئارمىيە قۇرۇلۇش بايرىمىدا ناھىيىنىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش پائالىيىتى ئۇيۇشتۇردى، ھال سوراش ئۆمىكى، ناخشا - ئۇسسۇل ئۆمىكىنى ھال سوراش خېتى، ھال سوراش بۇيۇملىرىنى ئېلىپ ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرى، ھەربىي سەپتىن قايتقان، ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن ۋە كەسىپ ئالماشتۇرغان ھەربىيلەرنىڭ ئۆيلىرىگە بېرىپ ھال سوراشقا ئەۋەتتى. ئامما مىللىيچە ئۇسسۇل ئەترەتلىرىنى تەشكىللەپ يېزا ئىگىلىك 1 - شىنىڭ 1 -، 2 - شۆبە مەيدانلىرىغا ۋە ئارمىيە تۇرۇشلۇق جايلارغا بېرىپ ھال سورىدى. 60 - ۋە 70 - يىللاردا يېغىن ئېچىپ، پىكىر ئېلىش، ئىلغارلارنى تەقدىرلەش، ئاممىنى ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش ئەھدىنامىسى تۈزۈشكە سەپەرۋەر قىلىش ئارقىلىق، ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش تەدبىرلىرى تەكشۈرۈپ ئەملىيلەشتۈرۈلدى. ھەر دەرىجىلىك ئايالار بىرلەشمىلىرى، كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى، ئايالار ۋە ياشلار - ئۆسمۈرلەرنى ئىنقىلابىي قۇربانلار ئائىلە تاۋابىئاتى ۋە مېيىپ ھەربىيلەرگە ئوتۇن ئەكىلىپ بېرىشكە، ھويلا - ئارام‌لىرىنى تازىلاپ، كىيىم - كېچەكلىرىنى يۇيۇپ، ياماپ بېرىشكە سەپەرۋەر قىلدى. ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش بويىچە ئىلغار كوللېكتىپلاردىن غورۇچۆل گۈڭشېسى، ئايكۆل گۈڭشېسى، ئىلغار شەخسلەردىن ئايكۆل گۈڭشېسى 2 - چوڭ ئەترىتىدىن مامۇت مەمەت قاتارلىقلار بار.

80 - يىللاردا ھەر قېتىملىق باھار بايرىمى، قۇربان ھېيت، «1 - ئاۋغۇست» ئارمىيە قۇرۇلۇش بايرىمىدا ناھىيە رەھبەرلىرى ناھىيىلىك قوراللىق ساقچى قىسىم ئوتتۇرا ئەترىتىدىن ھال سورىدى، لەۋھە ۋە ھال سوراش بۇيۇمى تەقدىم قىلدى. ناھىيىلىك ناخشا - ئۇسسۇل ئۆمىكى ۋە ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار قوراللىق ساقچى قىسىم ئوتتۇرا ئەترىتىگە بېرىپ ئەدەبىيات - سەنئەت نومۇرلىرىنى قويۇپ بەردى. باھار بايرىمى مەزگىلىدە ناھىيە رەھبەرلىرى ئەدەبىيات - سەنئەت ئەترەتلىرىنى باشلاپ يېزا ئىگىلىك 1 - شىسى 3 - تۇەنگە بېرىپ بوزىيەر ئۇزلەشتۈرۈش جەڭچىلىرىدىن ھال سورىدى.

§ 2 . ئېتىبار - نەپىقە بېرىش

1950 — 1955 - يىلغىچە ئىنقىلابىي قۇربانلار ئائىلە تاۋابىئاتلىرى، ھەربىي سەپتىن قايتقان جەڭچىلەرگە 12.58 تونىنا ئاشلىق، 96 مىڭ 500 يۈەن نەق پۇل تارقىتىپ بېرىلدى. 1086 ئادەم (قېتىم) گە ئىش قىلىشىپ بېرىلدى، 421 تۈياق تېرىلغۇ ئۇلىغى، 401 ھارۋا، 112 ساپان، 126 كەتمەن يارەم قىلىندى، 440 مو تېرىلغۇ يەر تېرىپ بېرىلدى، 70 نەچچە تال ياغاچ ماتېرىيال ئىئانە قىلىندى، 25 ئېغىز ئۆي سېلىپ بېرىلدى. 1955 - يىلى يېزا ئىگىلىكى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈلگەندە 9042 يۈەنلىك مەبلەغ قوشۇمچە يارەم بېرىلدى. ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك يولغا قويۇلغاندا نومۇر ئارقىلىق ئېتىبار بېرىش بىر تۈرلۈك ئاساسلىق مەزمۇن قىلىندى. يىلدا ھەربىي سەپتىن قايتقان 4 ھەربىي ئىدارە - ئورگانلارغا خىزمەتكە

ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

1956 - يىلى ھەربىي سەپتىن قايتقان 25 ھەربىيگە 1300 يۈەن قوشۇمچە ياردەم بېرىلدى، ھەربىي سەپتىن قايتقان 23 ھەربىي ئىدارە - ئورگانلارغا خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، بۇلار ھەربىي سەپتىن قايتقان ئومۇمىي ئادەمنىڭ 47.9% نى ئىگىلەيدۇ.

1957 - يىلى ھەربىي سەپتىن قايتقان 54 ھەربىيگە 341 يۈەن قوشۇمچە ياردەم بېرىلدى، ھەربىي سەپتىن قايتقان 24 ھەربىي ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

1958 - يىلى 16 ئادەم ھەربىي سەپتىن قايتتى، بۇنىڭ ئىچىدە 10 ئادەمگە 280 يۈەن قوشۇمچە ياردەم بېرىلدى.

1961 - يىلىغا قەدەر ھەربىي سەپتىن قايتقان 507 ھەربىي ئورۇنلاشتۇرۇلدى (كۆپىنچىسى يېزىلارغا تەقسىم قىلىندى)، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇزۇن مۇددەتلىك قوشۇمچە ياردەمدىن بەھرىمەن بولىدىغانلار 208 بولۇپ، ئومۇمىي ئادەمنىڭ 40% نى ئىگىلەيدۇ، ئىنقىلابىي قۇربانلار ئائىلە تاۋابىئاتىدىن 85 ئۆيلۈك 255 ھەربىي ئېتىبار بېرىش ۋە نەپقە پۇلىدىن بەھرىمەن بولدى، بۇ ئومۇمىي ئادەمنىڭ 64% نى ئىگىلەيدۇ. 10 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق ئېتىبار بېرىش ۋە نەپقە پۇلى تارقىتىلدى.

1962 - يىلى 114 ئۆيلۈك ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتىغا 2030 يۈەن قوشۇمچە ياردەم بېرىلدى.

1964 - يىلى 14 ئۆيلۈك ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتىغا 3600 ئەمگەك نومۇرى ئېتىبار بېرىلدى. ھەربىي سەپتىن قايتقان 38 ئۆيلۈك ھەربىيگە 13 مىڭ 650 ئىش نومۇرى ئېتىبار بېرىلدى. قىيىنچىلىقى بار 26 ئۆيلۈك ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتىغا، ھەربىي سەپتىن قايتقان 461 ھەربىيگە، 3 مېيىپ ھەربىيگە 3696 يۈەن ئېتىبار ۋە نەپقە بېرىلدى. بىر ئۆيلۈك كىشىل ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتىغا 35 يۈەن نەپقە بېرىلدى، شۇنداقلا ئامما ئۇلارغا ئوتتۇن ئاپىرىپ بېرىشكە تەشكىللەندى.

1965 - يىلى بىر ئۆيلۈك كىشىل ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتىغا 20 يۈەن نەپقە بېرىلدى، 28 ئۆيلۈك ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتىغا 6800 ئىش نومۇرى ئېتىبار بېرىلدى، 394 يۈەن نەق پۇل بېرىلدى، ھەربىي سەپتىن قايتقان 78 ھەربىيگە 2670 ئەمگەك نومۇرى، 28 يۈەن نەق پۇل ئېتىبار بېرىلدى.

1974 - يىلى 15 ھەربىي ھەربىي سەپتىن قايتتى ۋە چېكىندى، ئۇلارنىڭ 2 سى ناھىيىگە، 13ى يېزىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ۋە ھەربىي سەپتىن قايتقان، كەسىپ ئالماشتۇرغان ھەربىيلەرنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى ئورنى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. يېغىن ئاچقاندا ئالدى بىلەن ئۇلار تەكلىپ قىلىندى، ھېيىت - بايراملاردا ئامما ئۇلارنى يوقلاشقا تەشكىللەندى. سۆھبەت يېغىنى ئېچىش ئارقىلىق پىكىر ئېلىنىپ، ئۇلارنىڭ تۇرلۇك خىزمەتلەرنى ياخشى ئىشلىشىگە ئىلھام بېرىلدى. ھەربىي سەپتىن قايتقان بىر قىسىم ھەربىيلەر ۋە ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ئىشلەپچىقىرىش، خىزمەت داۋامىدا نەمۇنىلىك باشلامچى بولدى، ھەربىي سەپتىن قايتقان ھەربىيلەر ئارىسىدىكى ئاكتىپلار ئاۋۇال ئۆستۇرۇپ ئىشلىتىلدى.

1980 - يىلى ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن مېيىپ، ئەمگەك ئىقتىدارى يوق ھەربىيلەر، ئىنقىلابىي قۇربانلار ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ئارىسىدىكى ئىگە - چاقسىز بوۋاي - مومای ۋە بالىلارغا

قەرەللىك، نورمىلىق قوشۇمچە ياردەم بېرىلدى، ناھىيە بازىرىدا ھەر بىر ئادەمگە ئايدا 15 — 18 يۈەنگىچە، يېزىلاردا 12 — 15 يۈەنگىچە پۇل بېرىلدى، ناھىيە بويىچە 15 ئائىلىگە 2592 يۈەن بېرىلدى.

1980 - يىلدىن كېيىن، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى يېزىدىن ئەسكەرلىككە قوبۇل قىلىنغان ھەربىيلەر ئائىلىسىگە يىلدا شۇ كەنتتىكى قورامىغا يەتكەن بىر ئەمگەك كۈچىنىك كىرىمىنىك ئىككىدىن بىرى بويىچە قوشۇمچە ياردەم پۇلى بېرىشنى قارار قىلدى.

1982 - يىلى ۋىلايەت تامتوغراق گۈڭشېسىنى پەرزەنت ئەسكەرلەرنىك غەم — ئەندىشىسىنى تۈگىتىش بويىچە ئىلغار كوللېكتىپ، يېڭىئېرىق گۈڭشېسىنى ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش ۋە ئۇلارنىك ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش، ھەربىيلەرگە ئىللىقلىق يەتكۈزۈشتىكى ئىلغار كوللېكتىپ دەپ تەقدىرلىدى. شۇ يىلى ھەربىي سەپتىن قايتقان ھەربىيلەرگە 3500 يۈەن ئۇي سېلىش خىراجىتى تارقىتىپ بېرىلدى.

1984 - يىلى ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن مېيىپ ھەربىيلەر، ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرىدىكى ئېگە - چاقسىز بوۋاي - مومای ۋە بالىلارغا قوشۇمچە ياردەم بېرىش ناھىيە بازىرىدا ھەر ئادەمگە ئايدا 28 — 38 يۈەنگىچە پۇل بېرىشكە، يېزىلاردا 25 — 28 يۈەنگىچە پۇل بېرىشكە ئۆزگەرتىلدى. شۇ يىلى 16 ئائىلىگە 4216 يۈەن قوشۇمچە ياردەم بېرىلدى.

1985 - يىلى 25 مىڭ 272 يۈەن ئېتىبار بېرىش ۋە نەپقە پۇلى تارقىتىلدى. شۇ يىلى ئاۋات ناھىيىسى ۋىلايەت بويىچە ئىككىنچى يۆلەش خىزمىتى بويىچە نەتىجىسى گەۋدىلىك ناھىيە، يېڭىئېرىق يېزىسى ئىككىنچى يۆلەش خىزمىتى بويىچە نەتىجىسى گەۋدىلىك يېزا بولۇپ باھالىنىپ لەۋھە بېرىلدى ۋە نەق پۇل بىلەن مۇكاپاتلاندى.

1980 — 1990 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە كۆتۈش ھەققىدىن بەھرىمەن بولغان مېيىپ ھەربىي 10 بولۇپ، ئۇلارغا يىلدا 1500 يۈەن كۆتۈش ھەققى؛ ئىنقىلابىي قۇربان (غەيرىي ھەربىيلەر) 20 بولۇپ، يىلدا 5000 يۈەندىن ئارتۇق نەپقە پۇلى تارقىتىلدى. يىلدا ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن، مېيىپ ھەربىيلەر ۋە ئىنقىلابىي قۇربانلار ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا 1700 يۈەندىن ئارتۇق قوشۇمچە ياردەم بېرىلدى.

80 - يىلى مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، يار - يۆلەك بولۇنمىدىغان ئوبېيېكتىلارغا ئالدى بىلەن قەرز بېرىلدى، دېھقانچىلىق ماددىي ئەشيالىرى ئالدى بىلەن شۇلارغا يەتكۈزۈپ بېرىلدى، ئۇلار تېخنىكا جەھەتتىن يېتەكلەندى شۇنداقلا يېزا - بازار كارخانىلىرىغا ئالدى بىلەن ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

1989 - يىلدىن باشلاپ «ناھىيە بازىرىدىن بولغان ئەسكەرلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش كارتىسى» بويىچە ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش يولغا قويۇلدى، بەلگىلىمە بويىچە بازارلاردىكى 3 يىللىق مەجبۇرىيەت مۇددىتىنى تۈگەتكەن ياشلار قىسمىدىن قايتقاندىن كېيىن، ئۇلارنى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى مەسئۇل بولۇپ خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرىدىغان بولدى.

بەزى يېزىلاردا يېڭىدىن ئەسكەر قوبۇل قىلغاندا مەجبۇرىيەت ئۆتەش مەزگىلىدىكى ئېتىبار بېرىش ئىشلىرى ۋە قىسمىدىن قايتقاندىن كېيىنكى خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇش ئىشلىرى ياخشى بىر تەرەپ قىلىنىپ، ئەسكەرلىككە قوبۇل قىلىش، ئېتىبار بېرىش، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش بىر قېتىمدىلا ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى. مەجبۇرىيەت ئۆتەۋاتقان مەزگىلدە خىزمەت كۆرسىتىپ تەقدىرلەنگەن ھەربىيلەر ناھىيە، يېزا كارخانىلىرىغا ئالدىنئالا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1980 — 1990 -

يىلغىچە ناھىيە بازىرىدىكى ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن، كەسىپ ئالماشتۇرغان 200 دىن ئارتۇق ھەربىي ئوزۇنلاشتۇرۇلدى.

Ⅱ باب

ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش

§ 1 . ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش، نامراتلارنى يۆلەش

1951 - يىلى باھاردا يېزا ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئۆز - ئۆزىنى نامراتلىقتىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن خەير - ساخاۋەت ئاشلىقىدىن نامرات دېھقانلارغا 100 داەن ئوزۇقلۇق قەرز بېرىلىپ، كۆزلۈك يىغىم مەزگىلىدە قايتۇرۇۋېلىندى، شۇ يىلى ئاپەتكە ئۇچرىغان قىيىنچىلىقى بار ئائىلىلەرگە پۇل، ئاشلىق قەرز بېرىلدى.

1952 - يىلى خەير - ساخاۋەت ئاشلىقى قەرز بېرىلگەندىن سىرت، ئېشىنچا ئاشلىقى بار 370 ئائىلىلىك دېھقان قىيىنچىلىقى بار 203 ئائىلىگە ئاشلىق ئۇتنە بېرىپ تۇرۇشقا سەپەرۋەر قىلىنىپ، ئەتىيازلىق ئوزۇقلۇق مەسلىسى ھەل قىلىندى. بىكار تەلەپلەرگە تەنقىدي يارەەم بېرىلىپ، ئولار ئىشلەپچىقىرىشقا پائال قاتناشتۇرۇلۇپ، ئۆز - ئۆزىنى قۇتقۇزۇش، ئۆز - ئۆزىنى يۆلەشكە دەۋەت قىلىندى. 1951 — 1952 - يىللىرى 76 لۇكچەك، 3 كۆچمەن ئۆزگەرتىلدى.

3 - رايون 2 - يېزىدىكى لۇكچەك داۋۇت ھەمكارلىق گوزۇپپىسىغا قاتنىشىپ ئاممىنىڭ ياردىمى بىلەن ئەمگەك ئارقىلىق ئۆزگەرتىلىپ، مەزكۇر گوزۇپپىنىڭ باشلىقى بولدى.

1955 - يىلى ئەتىياز كەلگەندە كىلىماتنىڭ نورمالسىزلىقى تۇپەيلىدىن 14 مىڭ 927 تۇياق چارۋا ئاچلىقتىن توڭلاپ ئۆلدى، 20 مىڭ مودىن ئارتۇق كۆزگى بۇغداي مايسىسى ئۇشۇپ كەتتى. شۇ سەۋەبتىن دۆلەت خەير - ساخاۋەت ئاشلىقىدىن 12.39 تونىا قەرز بەردى، 1 مىليون 473 مىڭ 300 يۇەنلىك تۇرمۇش قەرز پۇلى تارقاتتى، ئامما سەپەرۋەر قىلىنىپ، ھەمكارلىشىش، بىر - بىرىگە مەنپەئەت يەتكۈزۈش بويىچە 8.39 تونىا ئاشلىق، 19 مىڭ 900 يۇەن نەق پۇل توپلاندى، ئاپەتكە ئۇچرىغان يەرلەر ۋاقتىدا ئۆزگەرتىپ، تولۇقلاپ تېرىلدى، ئاپەتكە ئۇچرىغان ئامما ياۋا كەندىر سېرىشكە، ئوتۇن ئەكىلىشكە، توغراق تەمەچلىرىنى تېرىشكە تەشكىللىنىپ، كىرىمى ئاشۇرۇلدى.

1961 - يىلى ناھىيە بويىچە ئاپەتكە ئۇچرىغان كۆلەم 84 مىڭ 281 مو بولۇپ، تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 16.5% نى ئىگىلىدى. ناھىيىلىك پارتكوم رەھبەرلىرىنىڭ جىددىي قۇتقۇزۇشقا تەشكىللىشى بىلەن، 32 مىڭ 649 مو يەر ئۆزگەرتىپ تېرىلدى. 9 - ئايدا تۇيۇقسىز مۆلدۈر يېغىپ، 1460 تۇياق چارۋا ئۆلدى، 284 ئېغىز ئوي ئۇرۇلۇپ چوشتى، گوڭشىلار ۋاقتىدا جىددىي قۇتقۇزدى ھەم ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش پۇلى تارقىتىپ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئەسلىگە كېلىشىگە يار - يۆلەك بولدى.

1962 - يىلى 14 مىڭ 948 مو يەر شورنىڭ زىيىنىغا ئۇچرىدى، 70% يەر تولۇقلاپ،

ئۆزگەرتىپ تېرىلدى، %30 يەر ئاق قالدۇرۇلدى. ئۇزۇنلۇقى 58 مىڭ 147 مېتىر كېلىدىغان 19 زەيكەش چېچىلدى.

1963 - يىلى 103 مىڭ 778 مو يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى. دۆلەت 2000 يۈەن ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش پۇلى تارقىتىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا ياردەم بەردى.

1964 - يىلى 87 مىڭ 765 مو يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى، 11 ئېغىر ئۆي، 31 سۇ تۇگمىنى، 5.48 تونىنا ئاشلىق ئوت ئاپىتىدە كۆيۈپ ۋەيران بولدى. يۇقىرىدىن 80 مىڭ يۈەن ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش پۇلى تارقىتىلدى، بۇ پۇل ئاساسلىق سېرىقتال مەزگىلى ۋە قىش پەسلىدە ئىشلىتىلدى، نامرات ئەترەتلەردىكى كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن، ئوتتۇرا دېھقانلارغا 85.97 تونىنا ئاشلىق ھەل قىلىپ بېرىلدى، 77 مىڭ 625 يۈەن قۇتقۇزۇش پۇلى تارقىتىلدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش خىزمىتىگە سەل قارالدى.

نامرات ئەترەتلەرگە 1981 - يىلى 56 مىڭ يۈەن، 1982 - يىلى 65 مىڭ يۈەن ياردەم بېرىلدى، شۇنداقلا يەنە نان يېقىش، چۆپ كېسىش، كىيىم تىكىش، گىلەم توقۇش قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش تۈرلىرى بىلەن ئۆز - ئۆزىنى قۇتقۇزۇشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

1983 - يىلى 72 مىڭ يۈەن نامراتلارنى يۆلەش مەبلىغى تارقىتىلىپ، 600 نامرات ئائىلىگە يار - يۆلەك بولۇندى.

1984 - يىلدىن باشلاپ، ناھىيە ئادەم ئاجرىتىپ نامراتلارنى يۆلەش خىزمەت گۇرۇپپىسى تەشكىللىدى، گۇرۇپپا ئەزالىرى نامرات ئائىلىلەرگە بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەپ، نامراتلىق سەۋەبىنى ئېنىقلاپ، نامراتلىقتىن قۇتقۇزۇش پىلانى ۋە كونكرېت تەدبىرلەرنى تۈزدى. تۇنجى قارارلىق قەرز پۇل تارقىتىشتا تۈرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش ماتېرىياللىرى ئارقىلىق قۇتقۇزۇش ئاساس قىلىنىپ، نامرات ئائىلىلەرنىڭ ھاياتىي كۈچى ئاشۇرۇلۇپ، ئۇلارنىڭ نامراتلىقتىن قۇتۇلۇش ئىرادىسى تىكلەندى. ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى تارماقلىرىدىن سىرت، ئاھالىلەر كومىتېتى ۋە كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىلىرىدا ئومۇمىيۈزلۈك نامراتلارنى يۆلەش گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ، نامرات ئائىلىلەرنىڭ ئەھۋالى قەرەللىك تەكشۈرۈپ تۇرۇلدى، نامرات ئائىلىلەر ئىشلەپچىقىرىش ئارقىلىق ئۆز - ئۆزىنى قۇتۇلدۇرۇشقا رىغبەتلەندۈرۈلدى ۋە يېتەكلەندى. نامرات ئائىلىلەرنىڭ زىممىسىدىكى دېھقانچىلىق بېجى ۋە ھاشار، سۇ پۇلى، داۋالىنىش پۇلى، پەرزەنتلىرىنىڭ ئوقۇش خىراجىتى كەچۈرۈم قىلىندى ۋە كېمەيتىلدى. پەن - تېخنىكا تارماقلىرى نامراتلارنى پەن - تېخنىكا ئارقىلىق يۆلەشنى يولغا قويدى. ناھىيە بويىچە بىر قېتىمدىلا 1263 ئائىلىنىڭ 199 مىڭ 513 يۈەن قەرز پۇلى كەچۈرۈم قىلىندى ۋە كېمەيتىلدى، 1705 ئائىلىدىن 307 ئائىلە شۇ يىلىلا نامراتلىقتىن قۇتۇلدى.

1985 - يىلى 298 ئائىلىلىك سودىگەر تاپشۇرىدىغان 8590 يۈەن باج كەچۈرۈم قىلىندى ۋە كېمەيتىلدى، 3940 يۈەنلىك سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ھەققى كەچۈرۈم قىلىندى. 1196 ئائىلىنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ 3674 يۈەن ئوقۇش پۇلى كەچۈرۈم قىلىندى ۋە كېمەيتىلدى، 104 ئائىلىنىڭ داۋالىنىش پۇلى كەچۈرۈم قىلىندى ھەمدە مەكتەپنىڭ قوشۇمچە كەسىپتىن كىرگەن كىرىمىدىن 10 مىڭ 562 يۈەن نامرات ئائىلىلەر پەرزەنتلىرىگە ياردەم بېرىشكە ئاجرىتىلدى. تامتوغراق يېزىسىدىكى ھەربىي سەپتىن قايتقان ھەربىي مەمەتتۇردى رۇستەم ئەسلىدە يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك، خىراجەت جەھەتتە ھۆكۈمەتنىڭ قۇتقۇزۇشىغا تايىناتتى، ئۇ يۆلىنىۋىدى 5 تونىنا ئاشلىق ئالدى، ئائىلىسىدىكى 6 جانىنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە ساپ كىرىمى 283 يۈەنگە يەتتى.

1987 - يىلى ناھىيە 5 قېتىم بوران - چاپقۇنلۇق يامغۇرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى، قىسمەن رايونلاردا ئۇدا 3 قېتىم مۆلدۈر يېغىپ، ئاشلىق، كېۋەز ۋە چارۋىلار ئېغىر زىيانغا ئۇچرىدى. ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەر ئاممىنى ۋاقتىدا تۇلۇقلاپ تېرىشقا، ئوغۇتلاشقا تەشكىللەپ، ئېتىز - ئېرىق پەرۋىشىنى كۈچەيتىپ، چارۋىلارنى كۆكۈل قويۇپ باققاچقا، شۇ يىلى ئاشلىقتىن يەنىلا مول ھوسۇل ئېلىندى.

1989 - يىلى 79 مىڭ يۈەن ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش پۇلى تارقىتىلدى. قىينىچىلىقى بار ئاممىغا 150 مىڭ يۈەن تۇرمۇش خىراجىتى يارىدەم بېرىلىپ، 502 نامرات ئائىلىگە يار - يۆلەك بولۇندى، 413 ئائىلە نامراتلىقتىن قۇتۇلدى.

1990 - يىلى 3 قېتىم مۆلدۈر ياغدى، ئاپەتكە ئۇچرىغان كۆلەم ناھىيە بويىچە تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ %48نى ئىگىللىدى، بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان 61 مىليون 495 مىڭ 800 يۈەنگە يەتتى. ئاپەت يۈز بەرگەندىن كېيىن، ناھىيىلىك پارتكوم، ھۆكۈمەت ۋە ئالاقىدار تارماقلار ئاممىنى سەپەرۋەر قىلىپ، يەرلەرنى ھەيدەپ تولۇقلاپ تېرىدى، ئاشلىق ئارقىلىق ئاشلىقنى تولۇقلاش، كېۋەز ئارقىلىق كېۋەزنى تولۇقلاش چارىسىنى يولغا قويدى، شۇنداقلا ئېتىز پەرۋىشىنى كۈچەيتتى. ئاقسۇ ۋىلايىتى بىلەن يېزا ئىگىلىك 1 - شىسىدىكى نۇرغۇن ئورۇنلارمۇ زور كۈچ بىلەن مەدەت ۋە يارىدەم بەردى. ش ئۇ ئا ر پارتكوم، ش ئۇ ئا ر خەلق ھۆكۈمىتى مۇئاۋىن رەئىس يۈسۈپ مۇھەممىدى قاتارلىق رەھبەرلەرنى ئاپەت ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ ھال سوراشقا ئەۋەتتى، 1 مىليون يۈەن ئىشلەپچىقىرىش - ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش پۇلى، 600 مىڭ يۈەن تۇرمۇش قۇتقۇزۇش پۇلى ئاجرىتىپ بەردى. ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە 300 مىڭ يۈەن ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش پۇلى، 120 مىڭ يۈەن تۇرمۇش قۇتقۇزۇش پۇلى ئاجراتتى. ناھىيىنىڭ ئىدارە - ئورگانلىرىدىكى كادىر، ئىشچى - خىزمەتچىلەر، ناھىيە بازىرىدىكى ئاھالىلەر ۋە ئوقۇغۇچىلار، ئاپەتكە ئۇچرىمىغان دېھقانلار 526 مىڭ 100 يۈەن ئىئانە قىلدى شۇنداقلا كۆپ مىقداردا ئاشلىق، كىيىم - كېچەك ۋە ئىشلەپچىقىرىش ماتېرىيالى ئىئانە قىلدى. بەشئېرىق يېزىسى شاكال خەنزۇ كەنتى 12 مىڭ يۈەن ئىئانە قىلدى، ناھىيە تەۋەسىدىكى يېزىلاردا ئۆز ئارا ئىئانە قىلىش - يارىدەم بېرىش پائالىيىتى يولغا قويۇلدى ھەمدە ئۆز ئارا قۇتقۇزۇش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى. شۇ يىلى يۈز بەرگەن مۆلدۈر ئاپىتى تارىختا ئاز ئۇچرايدۇ، ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇش ۋە ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش پائالىيىتىنىڭ كۆلىمى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، تارىختا ئاز كۆرۈلگەن، شۇنداقتىمۇ ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىقتىن يەنىلا مول ھوسۇل ئېلىندى. ئېلىنغان ئاشلىق ئالدىنقى يىلدىكىدىن %0.5، پاختا %7.43 ئاشتى.

§ 2 . ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش

1951 - يىلى پۈل، ئاشلىقى يېتىشمەيدىغان ئائىلىلەر بىر قەدەر كۆپ بولۇپ، ھۆكۈمەت ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن قەرز ئېلىش، ئامما بىر - بىرىگە يارىدەم بېرىش، نۆقتىلىق قۇتقۇزۇش تەدبىرلىرىنى قوللىنىپ يارىدەم بەردى، ھۆكۈمەت ئامبىرىدىن 20.07 تونىنا ئاشلىق ئاجرىتىلىپ، قىينىچىلىقى بار ئائىلىلەر قۇتقۇزۇلدى.

شۇنىڭدىن كېيىن ھەر يىلى باھار ۋە كۈز پەسلىدە قۇتقۇزۇش خىزمىتى ئىشلەندى. 1954 - يىلغىچە بولغان 4 يىل جەريانىدا 2339 يۈەن نۆقتىلىق قۇتقۇزۇش پۇلى تارقىتىلىپ، قىينىچىلىقى بار 290 ئائىلىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش قىينىچىلىقى ھەل قىلىندى.

1956 - يىلى ناھىيە بازىرىدىكى 63 ئۆيلۈك 136 ئادەم قۇتقۇزۇلدى، بۇ ئومۇمىي ئائىلىنىڭ 12.5% نى، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 26.3% نى ئىگىلەيدۇ. يېزىلاردا 3673 ئۆيلۈك 13 مىڭ 560 نامرات ئائىلە بولۇپ، بۇ ئومۇمىي ئائىلىنىڭ 16.41% نى، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 35.8% نى ئىگىلىدى، بۇنىڭ ئىچىدىكى 274 ئۆيلۈك 427 ئادەم قۇتقۇزۇلدى، بۇ ئومۇمىي ئائىلىنىڭ 7.45% نى، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 3.15% نى ئىگىلەيدۇ.

1957 - يىل 1 - ئايدىن 3 - ئايغىچە 200 ئۆيلۈك 630 ئادەمگە 1797 يۈەن قۇتقۇزۇش پۇلى، 18 يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپىدىكى بەشتە كاپالەتلەندۈرۈلمىغان 191 ئۆيلۈك 358 ئادەمگە 20.32 تونىنا قۇتقۇزۇش ئاشلىقى ۋە بىر ئاز نەق پۇل تارقىتىلدى.

1958 - يىلى ئۆز - ئۆزىگە ۋە ئاممىنىڭ كۆچىگە تايىنىپ قىيىنچىلىقنى ھەل قىلىش چارىسى نۇقتىلىق قوللىنىلىپ، قۇتقۇزۇش ئوبيېكتى 60% ئازايتىلدى، شۇنداقلا ئۇلار مۇڭاپىق ئەمگەككە ئور ئۇنلاشتۇرۇلدى. شۇ يىلى چىقىم 1957 - يىلدىكىدىن 68.82% ئازايدى. ناھىيە بازىرىدىكى قىيىنچىلىقى بار ئائىلىلەرگە 116 ھارۋا ئوتۇن، 765 يۈەن نەق پۇل، 30 قۇر پاختىلىق كىيىم تارقىتىپ بېرىلدى.

1959 - يىلى 855 ئۆيلۈك 2395 ئادەم قۇتقۇزۇلدى، بۇ، ئومۇمىي ئائىلىنىڭ 5.5% نى ۋە ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 3% نى ئىگىلەيدۇ، 6359 يۈەن قۇتقۇزۇش پۇلى تارقىتىلدى.

1960 - يىلى 8780 يۈەن قۇتقۇزۇش پۇلى تارقىتىلىپ، 1413 ئۆيلۈك 4618 ئادەم قۇتقۇزۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت 5684 يۈەن قۇتقۇزۇش پۇلى، گۈڭشىلار 3096 يۈەن قوشۇمچە يارىدەم پۇلى تارقىتىپ بەردى.

1961 - يىلى ناھىيە بويىچە قىيىنچىلىقى بار ئائىلىدىن 1334 ئۆيلۈك 3007 ئادەم بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە 783 ئۆيلۈك 1660 ئادەمگە 6694 يۈەن قۇتقۇزۇش پۇلى تارقىتىلدى. قىش پەسلىدە 1800 قۇردىن ئارتۇق پاختىلىق چاپان - ئىشتان، 1000 دىن ئارتۇق يوتقان، 4700 دىن ئارتۇق قىشلىق ئاياغ كىيىم، 15 مىڭ 700 دىن ئارتۇق قىشلىق باش كىيىم، 3500 دىن ئارتۇق تۇماق، 893 دانە ئەدىيال تارقىتىلدى. ئاققۇنلارغا 3600 مېتىردىن ئارتۇق رەخت بېلىتى تارقىتىلدى.

1962 - يىلى قىيىنچىلىقى بار 3577 ئائىلىدىكى 10 مىڭ 768 ئادەمگە 36 مىڭ 480 يۈەن قۇتقۇزۇش پۇلى تارقىتىلدى.

1963 - يىلى دۆلەت 3492 ئۆيلۈك 8264 ئادەمگە 36 مىڭ 897 يۈەن قۇتقۇزۇش پۇلى تارقاتتى. ناھىيە بازىرىدىكى 167 ئۆيلۈك 536 ئادەم قۇتقۇزۇلدى، ھەر بىر ئادەمگە ھەر ئايدا 4 - 6 يۈەنگىچە قوشۇمچە يارىدەم پۇلى بېرىلدى.

1964 - يىلى دۆلەت، كوللېكتىپ، شەخسلەرنى بىرلەشتۈرۈش چارىسى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، قىيىنچىلىقى بار ئائىلىلەرگە يارىدەم بېرىلىپ، 1428 ئۆيلۈك قىيىنچىلىقى بار ئائىلىگە 10 مىڭ 980 يۈەن نەق پۇل قۇتقۇزۇش بېرىلدى. غورۇچۆل گۈڭشىبى جامائەت پاراۋانلىق فوندىدىن 1455 يۈەن ئاجرىتىپ، نامرات گۈڭشې ئەزالىرىنى قۇتقۇزدى، 1962 — 1964 - يىلغىچە گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ بوينىغا ئارتىلىپ قالغان 6372 يۈەن نورما ئاشلىق قەرز پۇلىنى كېمەيتتى ۋە كەچۈرۈم قىلدى.

1966 — 1978 - يىلغىچە دۆلەت ئاجراتقان پۇل ئاز بولغانلىقتىن، ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇشتا ئاساسلىقى كوللېكتىپنىڭ كۆچىگە تايىنىلدى. قۇتقۇزۇش خىزمىتى داۋامىدا سىنىپىي لۇشىەن قاتتىق تەكىتلىنىپ، كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلارغا نۇقتىلىق ئېتىبار بېرىلىپ،

ئائىلە كېلىپ چىقىشى ياخشى بولمىغان قىينىچىلىقى بار ئائىلىلەرگە ناھايىتى ئاز ياردەم بېرىلدى.

80 - يىللاردا يېزىلاردا مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، بۇنىڭ بىلەن ناھىيە بازىرىدىكى ئاھالىلەر كەسىپ تاللاشتا ئەركىن بولدى، قىينىچىلىقى بار ئائىلىلەر كۆپ ئازايدى. 1986 - يىلى قىشتا، ناھىيە بويىچە قۇتقۇزۇلغان ئائىلە 139 ئۆيلۈك بولۇپ، ئومۇمىي ئائىلىنىڭ 46.0% نى ئىگىلىدى. 1980 - يىلى 71 مىڭ يۈەن ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش پۇلى، 1984 - يىلى 127 مىڭ يۈەن، 1988 - يىلى 52 مىڭ يۈەن ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش پۇلى تارقىتىلدى. 1990 - يىلى ئالاھىدە زور مۆلدۈر ئاپىتى يۈز بەرگەنلىكتىن، ئاپەتكە ئۇچرىغان خەلق ۋە يېتىم - يېسىر، نامرات ئاھالىلەرگە 697 مىڭ يۈەن قۇتقۇزۇش پۇلى بېرىلدى، قۇتقۇزۇش سەۋىيىسى 60 — 70 - يىللاردىكىدىن كۆپ يۇقىرى بولدى.

Ⅲ باب

ئورۇنلاشتۇرۇش، قايتۇرۇش

§ 1 . ئورۇنلاشتۇرۇش

1960 - يىل 2 - ئايدا ئاقسۇدىن 496 ئاققۇن، تۇرپاندىن (داخىيەن ژوگزالىدىن) 3034 ئاققۇن ئېلىپ كېلىنىپ، 496 سى قوشۇمچە كەسىپ ئەترەتلىرىگە، 121ى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق مەيدانىغا، 412 سى ئايكۆل گۇڭشېسىنىڭ دېھقانچىلىق مەيدانىغا، 400ى تامتوغراق گۇڭشېسىنىڭ دېھقانچىلىق مەيدانىغا، 385ى غورۇچۆل گۇڭشېسىنىڭ دېھقانچىلىق مەيدانىغا، 402 سى يېڭىئېرىق گۇڭشېسىنىڭ دېھقانچىلىق مەيدانىغا، 1314ى «مول ھوسۇل» ئۆستىگى ئىش ئورنىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

1961 - يىلغا كەلگەندە يىغىۋېلىنغان ئاققۇن 7671گە يەتتى، بۇلارنىڭ 70%تىن كۆپرەكى گەنسۇدىن ئاپەتكە ئۇچراپ كەلگەنلەر ئىدى. 1726 سى ئايكۆل گۇڭشېسىغا، 932 سى تامتوغراق گۇڭشېسىغا، 1680ى غورۇچۆل گۇڭشېسىغا، 1531ى بەشئېرىق گۇڭشېسىغا، 1136 سى يېڭىئېرىق گۇڭشېسىغا، 77 سى بازار گۇڭشېسىغا، 233ى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق مەيدانىغا، 61ى دېھقانچىلىق تەجرىبە مەيدانىغا، 35ى سۇ ئامبىرىغا، 99ى سودا ئىدارىسىنىڭ كۆكتاتچىلىق ئەترىتىگە، 80ى ياۋا كەندىر پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتىغا، 35ى دېھقانچىلىق سايمانلىرى زاۋۇتىغا، 10ى ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتىغا، 9ى قۇرۇلۇش ئەترىتىگە، 7 سى دوختۇرخانىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئۇلارغا 400 ئېغىزدىن ئارتۇق ئۆي سېلىپ بېرىلدى، 6000 مېتىردىن ئارتۇق رەخت بېلىتى قوشۇمچە ياردەم بېرىلدى، 385 پاختىلىق ئىشتان تارقىتىپ بېرىلدى، 5000 يۈەندىن ئارتۇق دورا پۇلى تۆلەپ قويۇلدى، گۇڭشې ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى ئۇلارنى يېمەك - ئىچمەك، تاماق بىلەن تەمىنلىدى. يېقىن ئەتراپتىكى

ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىدىكى ئۇيغۇرلار قىزغىنچىلىق بىلەن ئاشلىق، دېھقانچىلىق سايمانلىرى قاتارلىقلارنى ياردەم قىلدى.

بۇ كىشىلەرنىڭ كۆپىنچىسى خاتىرجەم ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللاندى. 1962 - يىلدىن كېيىن ئۇلار كەينى - كەينىدىن بىر قىسىم ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى چاقىرتىپ كەلدى، ئۇلارنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى بىلەن بىللە يەنە بىر تۈركۈم ياشلار كەلدى. 1964 - يىلى 287 ئادەم ئۇرۇنلاشتۇرۇلدى. بۇ كىشىلەر ئېچكى ئۆلكىلەر بىلەن ئىزچىل ئالاقىلىشىپ تۇرغاچقا، ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلىرى ئۇزۇلمەي ناھىيىگە كېلىپ تۇردى، ئۇلار ئۇزلىرى جاي تېپىپ ئەمگەك قىلىپ، نوپۇسقا ئورۇنلاشتى.

1966 - يىلى كەڭ كۆلەمدە ئالاقە باغلاش ئارقىلىق بىر تۈركۈم ئاققۇنلار ناھىيىگە كەلدى، ئۇلاردىن يېزىلارغا ئورۇنلىشىپ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللانغانلار كۆپ ئەمەس، كۆپىنچىسى جەمئىيەتتە ئېقىپ يۈردى. جەمئىيەت تەرتىپىنى مۇقىملاشتۇرۇش ئۈچۈن، 1970 - يىلى جايلار يىغىۋېلىش ئىشىنى تەشكىللىدى، تەكشۈرۈش ئارقىلىق، قايەردە يىغىۋېلىنغان بولسا شۇ جايغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. شۇ يىلى ئاقسۇ ئۆلايىتىدىن تەقسىملىنىپ كەلگەن 106 ئاققۇن گۇڭشىلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى، شۇنداقلا ناھىيىدىكى يېزىلارغا تارقاقلاشتۇرۇلغان 1804 ئادەم، 400 دىن ئارتۇق كادىر، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئائىلە تاۋابىئاتى ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئاققۇنلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش ھەققى ئۈچۈن ھەر بىر ئادەمگە 50 يۈەن، ناھىيە بازىرىدىكى ئاھالىلەرنى تارقاقلاشتۇرۇپ ئورۇنلاشتۇرۇش ھەققى ئۈچۈن ھەربىر ئادەمگە 150 يۈەن بېرىلدى. يېڭىدىن قۇرۇلغان، كېڭەيتىپ قۇرۇلغان دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانى، چارۋىچىلىق فېرمىلىرى ۋە كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىگە تەقسىملەنگەنلەر ئۈچۈن ئۇلار تۇرۇشلۇق ئىداره - ئورگانغا ئادەم بېشىغا 350 يۈەندىن قوشۇمچە ياردەم بېرىلدى.

1971 - يىل 6 - ئايدا ئاھالە، ئىشچى - خىزمەتچى، كادىرلاردىن 2126 كىشى ئورۇنلاشتۇرۇلدى، بۇنىڭ ئۈچۈن 319 مىڭ 300 يۈەن ئورۇنلاشتۇرۇش خىراجىتى سەرپ قىلىندى. ئىشچى - خىزمەتچى، كادىرلار ئائىلە تاۋابىئاتىدىن 26 سى ئورۇنلاشتۇرۇلدى، بۇنىڭ ئۈچۈن 1820 يۈەن ئورۇنلاشتۇرۇش خىراجىتى سەرپ قىلىندى؛ 207 ئاققۇن ئورۇنلاشتۇرۇلدى، بۇنىڭ ئۈچۈن 10 مىڭ 350 يۈەن ئورۇنلاشتۇرۇش خىراجىتى سەرپ قىلىندى. تارقاقلاشتۇرۇلغانلار 1973 - يىلدىن باشلاپ كەينى - كەينىدىن ناھىيە بازىرىغا قايتىپ كەلدى، 1980 - يىلغا قەدەر ھەممىسى ناھىيە بازىرىغا قايتىپ كېلىپ بولدى.

1980 - يىلدىن كېيىن، سىياسەت كەڭ قويۇۋېتىلگەنلىكتىن بىر قىسىم كىشىلەر پۈل تېپىش مەقسىتىدە يەنە ئېچكى ئۆلكىلەردىن ناھىيىگە ئېقىپ كەلدى، ئۇلار كۆپىنچە بىناكارلىق، مۇلازىمەت كەسىپلىرى بىلەن شۇغۇللاندى، ناھىيە بازىرىدا ئۆي ئىجاره ئېلىپ ئولتۇراقلاشتى، بىر قىسىم دېھقانلار يېزىلارغا بېرىپ يەر ھۆددىگە ئېلىپ تېرىقچىلىق قىلدى، ئاساسلىقى كېڭەز تېرىدى.

1983 - يىلى جىنايى ئىشلار جىنايى ھەرىكەتلىرىگە قاتنىشىش زەربە بېرىشكە ماسلىشىپ، جەمئىيەت ئامانلىقىنى ياخشىلاش ئۈچۈن، خەلق ئىشلىرى تارماقلىرى بىر تۈتاش ئورۇنلاشتۇرۇشقا ئاساسەن 126 ئاققۇن، دېۋانىنى يىغىۋېلىپ تەكشۈردى ۋە ئورۇنلاشتۇردى، بۇنىڭدىن 45 ئادەمنى سودا - سانائەتنى مەۋرۇپ باشقۇرۇش ئىدارىسى تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئۇلارغا ۋاقتىلىق تىجارەت كىنىشكىسى تارقىتىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ تىجارەت قىلىشىغا يول قويدى. 48 ئادەم شۇ جاينىڭ ئۆزىدە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، 28 ئادەم ۋىلايەتلىك يىغىۋېلىش پونكىتىغا ئەۋەتىلدى.

ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئاققۇنلار بوزيەر ئېچىپ قۇرغان خەنزۇلار ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىدىن بەشئېرىق يېزىسىنىڭ شاكال كەنتى، غورۇچۆل يېزىسىنىڭ لايداك كەنتى، مۇزلۇق كەنتى، تەمەشلىك كەنتى، ئايكۆل يېزىسىنىڭ 14 - كەنتى، تامتوغراق يېزىسىنىڭ چۆماق كەنتى، يېڭىئېرىق يېزىسىنىڭ خاڭگۇاك كەنتى ۋە 8 - لىيەن (ئىلگىرى شۇ جايدا تۇرۇپ بوزيەر ئاچقان قىسمىنىڭ نامى)، «مول هوسۇل» 1 - مەيدانىنىڭ 2 - لىيەنى، 4 - لىيەنى، «مول هوسۇل» 3 - مەيدانىنىڭ غەربىي سايرات كەنتى بار.

§ 2 . قايتۇرۇش

زور تۇركۈمدىكى ئاققۇنلار ئورۇنلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، بىر قىسىملىرى قارىغۇلارچە ئېقىپ يۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشقا مۇئەييەن تەسىر يەتكۈزدى، 1962 - يىلغا قەدەر قارىغۇلارچە ئېقىپ يۇرىدىغانلار 3823كە يېتىپ، جەمئىيەتتە بىر قىسىم قالايمىقانچىلىقلارنى پەيدا قىلدى. شۇڭا ئادەتتىكى ئەھۋالدا ئىزچىل ئورۇنلاشتۇرۇلمىدى. ئاققۇنلار بىر تۇتاش قايتۇرۇلۇپ، ئەسلى يۇرتىغا ياكى ئەسلىدىكى خىزمەت ئورنىغا ئەۋەتىلدى. 1962 - يىلى 1217 ئادەم قايتۇرۇلدى، 1963 — 1964 - يىللىرى 1655 ئادەم قايتۇرۇلدى، 2601 ئادەم ئۆزلۈكىدىن قايتىپ كەتتى.

1964 - يىلدىن كېيىن تۇركۈملەپ قايتۇرۇلمىدى، پەقەت بىر قىسىم ئاققۇنلار يىغۇۋېلىنىپ، ئاقسۇ يىغۇۋېلىش پونكىتىغا ئەۋەتىلدى، ئاز بىر قىسمى قايتۇرۇلدى. 1966 - يىلدىن كېيىن، سىياسىي مەسلىسى بار ئاققۇنلار نۆقتىلىق قايتۇرۇلدى، مەسىلەن: رېجىمغا ئېلىنغان 4 خىل ئۇنسۇر قاتارلىقلار.

IV باب

ئىجتىمائىي پاراۋانلىق

§ 1 . يېتىم - يېسىر، بوۋاي - مومايلارنى بېقىش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى يېتىم - يېسىر، بوۋاي - مومايلارغا غەمخورلۇق قىلىشقا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىپ كەلدى. ئاساسلىقى ئامما ئۇلارنىڭ تۇرمۇش، ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتىكى قىينىچىلىقلىرىنى ھەل قىلىشقا يارەملىشىشكە سەپەرۋەر قىلىندى، ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش شەكلى ئارقىلىق، نەق پۇل ۋە ئەملىي نەرسىلەر بىلەن قوشۇمچە يارەم بېرىلدى. كوپېراتسىيىلەشكەندىن كېيىن، كوللېكتىپ ئۇلارنى يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك، تۇرالغۇ، داۋالىنىش، دەپنە جەھەتلەردە كاپالەتلەندۇرۇش (بەشتە كاپالەتلەندۇرۇش) تۇزۇمىنى يولغا قويدى. 1957 - يىلى ناھىيە بويىچە 18 يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپىدا 191 ئائىلە بەشتە كاپالەتلەندۇرۇلدى.

1958 - يىلى ناھىيە بازىرىدا بىر ياشانغانلار ساناتورىيىسى قۇرۇلدى. 1959 - يىلغا كەلگەندە ياشانغانلار ساناتورىيىسى 18گە، ساناتورىيىدىكى بوۋاي - مومای 443كە يەتتى. كېيىن تەرتىپكە سېلىش، قوشۇۋېتىش ئارقىلىق، 1960 - يىلغا كەلگەندە ياشانغانلار ساناتورىيىسىدىن 5ى، ساناتورىيىدىكى بوۋاي - مومايدىن 130ى قالدى.

1962 - يىلى ناھىيە بويىچە بەشتە كاپالەتلەندۇرۇلىدىغان ئائىلە 1075 ئۆيلۈك 2075 كىشىگە يەتتى، ئۇلارغا ئەمگەك ئىش كۈنى بويىچە 4752 ئەمگەك نومۇرى ئېتىبار بېرىلدى، قۇتقۇزۇش بۇيۇملىرىنى پۇلغا سۇندۇرغاندا 11 مىڭ 575 يۈەن بولدى.

1963 - يىلى 4 ياشانغانلار ساناتورىيىسىنىڭ 20 مو مېۋىلىك بېغى، 15 مو كۆكتاتلىقى، 21 تۈياق چارۋىسى بار بولدى.

1964 - يىلى 4 ساناتورىيىدە 72 بوۋاي - مومای بولۇپ، 12.96 تونىا ئاشلىق، 3000 يۈەن نەق پۇل بىلەن تەمىنلەندى. شۇ يىلى 1861 ئادەم بەشتە كاپالەتلەندۇرۇلدى، 24 مىڭ 200 يۈەن نەق پۇل قۇتقۇزۇش بېرىلدى.

1979 - يىلى 3 ياشانغانلار ساناتورىيىسى بولۇپ، 27 ئادەم بېقىلدى؛ 418 ئۆيلۈك 474 ئادەم بەشتە كاپالەتلەندۇرۇلدى.

1982 - يىلى ياشانغانلار ساناتورىيىسى 5 بولۇپ، 50 ئادەم بېقىلدى؛ 559 ئائىلە بەشتە كاپالەتلەندۇرۇلدى.

80 - يىلى يېزىلاردا مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، بۇنىڭ بىلەن بەشتە كاپالەتلەندۇرۇلىدىغان ئائىلىلەرنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى ئۆزلۈكسىز ئۆستى. يېزىلاردىكى پارتىيە، ئىتتىپاق ئەزالىرى يېتەم - يېسىر، بوۋاي - مومايلارغا خالىسانە ياردەم بەردى. ناھىيە بازىرىدىكى ئىدارە - ئورگانلاردا ھەر يىلى ئەتىيازدا لېي فېڭدىن ئۆگىنىش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، ساناتورىيىگە ياردەملىشىپ ياخشى ئىش قىلىپ بېرىلدى. 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە ياشانغانلار ساناتورىيىسىدىن 7 سى بار بولۇپ، 42 بوۋاي - مومای بېقىلدى.

§ 2 . مېيىپلارنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ھەم مېيىپلارنىڭ پاراۋانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، ھەم ئۇلارنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ۋە ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرۇپ، جەمئىيەتكە بايلىق يارىتىپ بەردى.

50 - يىللاردا ناھىيىدە ناھىيە بازىرىدىكى نامراتلار ئىشلەپچىقىرىش ئارقىلىق ئۆزىنى ئۆزى قۇتقۇزۇشقا تەشكىللەندى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا مېيىپلارمۇ ئىشلەپچىقىرىشقا قاتنىشىشقا تەشكىللەندى. 60 - ۋە 70 - يىللاردا بۇ ئىشلارغا ئانچە ئېتىبار بېرىلمىدى. 1978 - يىلدىن كېيىن قايتا ئېتىبار بېرىلىشكە باشلىدى. 1980 - يىلى ئىشلەپچىقىرىش ئارقىلىق ئۆزىنى ئۆزى قۇتقۇزىدىغان ئورۇنلار 12 گاس - گاچا، مېيىپنى قوبۇل قىلدى. 1982 - يىلى ناھىيە بازىرىدا ئىجتىمائىي پاراۋانلىق زاۋۇتى قۇرۇلدى، ئۇنىڭدا 30 مېيىپ خىزمەتچى بار بولدى.

1987 - يىلى خەلق ئىشلىرى تارماقلىرى 62 مېيىپنى مۇلازىمەت كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئورۇنلاشتۇردى.

يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، يېزىلاردا بىر قىسىم پاراڭانلىق كارخانىلىرى قۇرۇلۇپ، مېيىپلار ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

§ 3 . يېتىم - يېسىر، تاشلىۋېتىلگەن بالىلارنى تەربىيىلەش

50 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە يېتىم - يېسىر، تاشلىۋېتىلگەن بالىلارنى شەخسلەر بېقىۋالاتتى، بېقىۋالغۇچىلارنىڭ كۆپىنچىسى پەرزەنتى يوق ئوتتۇرا ياشلىق ئەر - خوتۇنلار بولۇپ، ھۆكۈمەت ئۇلارغا بىر قىسىم بېقىش خىراجىتىنى تولۇقلاپ بېرەتتى. بېقىۋالغۇچىلار ناھىيە بازىرىدا بولسا بېقىۋېلىنغۇچى بازار نوپۇسىغا ئېلىناتتى، شۇنداقلا ئاشلىق، ياغ بىلەن تەمىنلىنەتتى، ئوقۇش يېشىغا يەتكەندە مەكتەپكە ھەقسىز قوبۇل قىلىناتتى.

1961 - يىلى 21 يېتىم بالا ئاقسۇدىكى ساناتوريىمدە بېقىلدى. بەزى خەنزۇ يېتىم بالىلارنى ئۇيغۇر ئەر - خوتۇنلار بېقىۋالدى، ئۇلار چوڭ بولغاندىن كېيىن، ئۇرۇق - تۇغقاندەك بولۇپ كەتتى، بۇ ئىش - ئىزلار مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى قىزىق پاراڭغا ئايلاندى.

1962 - يىلى ناھىيە بويىچە تاشلىۋېتىلگەن بالا 309 بولۇپ، بىر قىسمىنى ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى ۋاكالىتەن باقتى، بىر قىسمىنى گۈڭشىلاردىكى ياشانغانلار ساناتوريىلىرى ۋاكالىتەن باقتى.

ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە بازار - يېزىلاردىكى خەلق تۇرمۇشىنىڭ ياخشىلىنىشىغا، بولۇپمۇ پىلانلىق تۇغۇتنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا ئەگىشىپ، تاشلىۋېتىلىدىغان بالىلار زور دەرىجىدە ئازايدى.

V باب

نىكاھ

§ 1 . نىكاھ ئەھۋالى

1950 - يىلدىن ئىلگىرى بالدۇر توي قىلىش، نىكاھ ئىشىغا ئاتا - ئانىلار چات كىرىۋېلىش، نىكاھ سودىسى قىلىش ئەۋج ئېلىپ كەتكەنىدى. كۆپ ساندىكى بايلار كۆپ خوتۇنلۇق بولاتتى، بەزى نامرات كىشىلەر بولسا ئۆمۈر بويى ئۆيلىنەلمەيتتى.

1952 - يىلى يېزا - بازارلاردا يېڭى نىكاھ قانۇنىنى تەشۋىق قىلىش - ئىزچىللاشتۇرۇش يولغا قويۇلدى، نۇرغۇنلىغان ئېزىلگەن، خورلانغان ئاياللار، بولۇپمۇ توقال ئاياللار ئاجرىشىشنى بەس - بەس بىلەن ئوتتۇرىغا قويدى. نىكاھ قانۇنىدا بىر ئەر كۆپ خوتۇنلۇق بولۇش قاتتىق چەكلەنگەن، بالدۇر توي قىلىش ۋە نىكاھ سودىسى قىلىش مەنئىي قىلىنغان. بۇمۇ ئەينى چاغدىكى سوت مەھكىمىلىرىگە دائىر ھەق - تەلەپ ئىشلىرى ماجىرالىرىنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىنىڭ بىرى ئىدى. 1954 - يىلغا قەدەر ناھىيە بويىچە 836 جۈپ ئەر - خوتۇن ئاجراشتۇرۇلدى.

60 - ۋە 70 - يىللاردا ئەركىن مۇھەببەتلىشىپ توي قىلىدىغانلارنىڭ نىسبىتى كۆنسايىن ئېشىپ باردى. يېزىلاردا يەنىلا، ئاساسلىقى، ۋاستىچىلەر تونۇشتۇراتتى. خەنزۇ مىللىتىنىڭ نوپۇسى ئاز بولۇپ، يېزىلاردا تارقاق ئولتۇراقلاشقان بولغاچقا، پەرزەنتلىرى بويىغا يەتكەندىن كېيىن كۆپىنچە ئۆز كەنتىدىلا، ئۆز ئەترىتىدىلا ئۆز ئارا توي قىلىشاتتى، تاكى 80 - يىللارغا قەدەر كەنتتىكىلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئۆز ئارا تۇغقان ئىدى.

50 - ۋە 60 - يىللاردا خەنزۇ كادىر ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەردىن ئەرلەر بىر قەدەر كۆپ بولۇپ، ئوخشاش ياش قورامىدىكى ئاياللار ئاز ئىدى، كۆپلىگەن يىگىتلەر ئىچكى ئۆلكىلەردىن جۈرە ئىزدەيتتى. ئىچكى ئۆلكىلەردىكى شەھەرلەردىن چېگرا رايونغا يارەدەم بېرىش ئۈچۈن كەلگەن ياشلاردىن ئۆز ئارا توي قىلغانلار كۆپ ئىدى. 80 - يىللاردا ناھىيە بازىرىدىكى خەنزۇ كادىر، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ پەرزەنتلىرى ئىچىدە بويىغا يەتكەنلەرنىڭ ئۆز ئارا توي قىلىپ تۇغقان بولغانلىرى كۆپ بولدى.

60 - ۋە 70 - يىللاردا يېزىلاردا ئىقتىساد تەرەققىي قىلمىغانلىقتىن، دېھقانلارنىڭ تۇرمۇشى نىسبەتەن قىيىنچىلىقتا ئۆتەتتى، بازاردىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر تاۋار ئاشلىق يەيتتى، ئىقتىسادىي شارائىتى دېھقانلارنىڭكىدىن ياخشىراق ئىدى، ئەمگەك سىجىللىقى دېھقانلارنىڭكىدىن يېنىك ئىدى، شۇڭا كۆپىنچە دېھقان قىزلىرى ناھىيىگە ياتلىق بولاتتى.

50 - ۋە 60 - يىللاردا توي - تۆكۈن بىر قەدەر ئاددىي ئۆتكۈزۈلەتتى، قىز - ئوغۇل ئىككى تەرەپكە كۆپ پۇل كەتمەيتتى. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرى ئىقتىسادنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشى بىلەن ئاممىنىڭ تۇرمۇشى ئاسايىشلىقتا ئۆتۈشكە باشلىدى، توي - تۆكۈنلەردە سۆلەتۇازلىق قىلىش، ئۆز ئارا بەسلىشىش ئەۋج ئالدى. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە قىز كۆچۈرۈشتە كۆپىنچە بىر قانچە پىكاپ ئىشلىتىلىدىغان، رەڭلىك تېلېۋىزور، توڭلاتقۇ قاتارلىق ئېسىل ئۈي جاھازلىرىنى تەل قىلىشقا توغرا كېلىدىغان بولدى، توي چىقىمى نەچچە مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ھەتتا تۇمەن يۈەندىن ئېشىپ، ئاتا - ئانىلارنىڭ يۈكى ئېغىرلىشىپ كەتتى.

80 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا ئاجرىشىدىغانلارنىڭ نىسبىتى ئۆرلەشكە باشلىدى.

§ 2 . نىكاھلانغۇچىلارنى تىزىملاش

1955 - يىلى نىكاھلانغۇچىلارنى تىزىملاش رەسمىيىتى رەسمىي باشلاندى. نىكاھلانغۇچىلارنى تىزىملاشتا نىكاھلانغۇچىلارنى تىزىملاش، نىكاھتىن ئاجراشقۇچىلارنى تىزىملاش، يارىشىۋالغانلارنى تىزىملاش تۈرلىرى بار ئىدى.

1955 - يىلى نىكاھلىنىشقا تىزىملاتقانلار 1474 جۈپ، نىكاھتىن ئاجرىشىشقا تىزىملاتقانلار 531 جۈپ، مۇرەسسە قىلىش ئارقىلىق ئاجرىشىشتىن يالتايغانلار 305 جۈپ، نىكاھتىن ئاجراشتۇرۇش دېلولىرىدىن نىكاھ ئىشلىرىنى تىزىملاش تارماقلىرى مۇرەسسە قىلىپ ئۈنۈمى بولماي سوتقا يوللانغىنى 57 جۈپ.

1957 - يىلى نىكاھلانغانلار 985 جۈپ، ئاجراشقانلار 421 جۈپ، مۇرەسسە قىلىنغانلىرى 201 جۈپ، سوتقا يوللانغىنى 262 جۈپ، يارىشىۋالغانلار 4 جۈپ.

1960 - يىلى نىكاھلانغانلار 543 جۈپ، ئاجراشقانلار 96 جۈپ، مۇرەسسە قىلىنغانلار 37 جۈپ، سوتقا يوللانغىنى 3 جۈپ، يارىشىۋالغانلار 5 جۈپ.

1964 - يىلى نىكاھلانغانلار 1470 جۈپ، ئاجراشقانلار 922 جۈپ، مۇرەسسە قىلىنغانلار

407 جۈپ، سوتقا يوللانغىنى 382 جۈپ، يارىشۇالغانلار 52 جۈپ.
1980 - يىلى نىكاھلانغانلار 2164 جۈپ، ئاجراشقانلار 619 جۈپ، مۇرەسسە قىلىنغانلار 85 جۈپ، سوتقا يوللانغىنى 415 جۈپ، يارىشۇالغانلار 104 جۈپ.
1985 - يىلى نىكاھلانغانلار 2184 جۈپ، ئاجراشقانلار 900 جۈپ، مۇرەسسە قىلىنغانلار 350 جۈپ، سوتقا يوللانغىنى 19 جۈپ، يارىشۇالغانلار 210 جۈپ.
1990 - يىلى نىكاھلانغانلار 2364 جۈپ، ئاجراشقانلار 1086 جۈپ، مۇرەسسە قىلىنغانلار 285 جۈپ، سوتقا يوللانغىنى 47 جۈپ، يارىشۇالغانلار 203 جۈپ.

1981 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن ئېتىبارەن يېڭى نىكاھ قانۇنى يولغا قويۇلۇپ، نىكاھلىنىشنىڭ ئەڭ تۆۋەن ياش ئۆلچىمى خەنزۇ ئوغۇللارنىڭ 22 ياش، قىزلار 20 ياش، ئۇيغۇر قاتارلىق ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئوغۇللار 20 ياش، قىزلار 18 ياش قىلىپ بېكىتىلدى.

نىكاھلانغۇچىلارنى تىزىملاشنى ناھىيە، يېزىلىق خەلق ئىشلىرى تارماقلىرى بېجىردى. نىكاھلىنىدىغان ئەر - ئايال ئىككى تەرەپ نىكاھلىنىشقا رازىلىقى بارلىقىنى چوقۇم ئۆز ئاغزى بىلەن بايان قىلىشى ياكى قول قويۇشى كېرەك. تىزىملاش تارماقلىرى ئاساسىي قاتلام ئورۇنلىرى چىقىرىپ بەرگەن ئىسپات ياكى باشقا كىنىشكىلارنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق شەرتكە توشىدىغانلىقىنى تەكشۈرۈپ ئەمەلىيلەشتۈرگەندىن كېيىن، ئەر - ئايال ئىككى تەرەپكە ئۆزلىرىنىڭ سۈرىتى چاپلانغان نىكاھلىنىش گۇۋاھنامىسى تارقىتىپ بېرىدۇ، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلاردا رەسمىي ئەر - خوتۇنلۇق مۇناسىۋىتى ئورنىتىلىدۇ، نىكاھتا قانۇننىڭ قوغدىشىغا ئېرىشىدۇ.

نىكاھتىن ئاجرىشىدىغان ئىككى تەرەپ ئۆز رازىلىقى بىلەن ياكى ماجىراسىز ئاجراشماقچى بولغاندا ئىككى تەرەپ تۇرۇشلۇق ئورۇن چىقىرىپ بەرگەن ئىسپات بىلەن خەلق ئىشلىرى تارماقلىرىغا بېرىپ رەسمىيەت ئۆتەيدۇ؛ ئەگەر بىر تەرەپ ئاجرىشىشنى تەلەپ قىلىپ يەنە بىر تەرەپ ئاجرىشىشنى خالىمىسا ياكى ئىككىلا تەرەپ ئاجرىشىشقا قوشۇلۇپ بالىلارنى بېقىش، مال - مۈلۈك بۆلۈشۈش قاتارلىق جەھەتلەردە ماجىرالىشىپ قالسا چوقۇم سوت مەھكىمىسىگە (ياكى سوتقا) بېرىپ دەۋالىشىپ قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلىنىدۇ. خەلق ئىشلىرى تارماقلىرى بىلەن ئەدلىيە تارماقلىرى ئاجراشماقچى بولغان ئەر - خوتۇننى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە مۇرەسسە قىلىپ ئۆي تۇتۇپ قېلىشقا ئۇندەيدۇ، يەنە بىر قىسىم ئاجرىشىپ بولغان ئەر - خوتۇنلارنى ياراشتۇرۇپ ئىناق ئائىلىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرىدۇ. ئاجرىشىش دېلولىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتا ئاياللارغا، بالىلارنىڭ مەنپەئىتىگە بولۇپمۇ بالىلارنى بېقىشقا ئېتىبار بېرىلىدۇ.

ئۇن توقۇرىچى قىسىم

ئەمگەك، كادىرلار خىزمىتى

ئون توققۇزىنچى قىسىم

ئەمگەك، كادىرلار خىزمىتى

I باب

ئىشچىلار

§ 1 . ئىشچى ئىشلىتىش شەكلى

مىنگو دەۋرىدە تۆمۈرچىلىك دۇكىنى، زەرگەرخانا، موزدوزخانا ۋە دوپپىچىلىق دۇكىنى قاتارلىق قول سانائەت كارخانىلىرى ۋە ئاشپۇزۇللارغا ئىشچى ئىشلىتىشتە ئىشقا قاراپ ئىشچى تەكلىپ قىلىناتتى. ئىش بولمىغاندا قايتۇرۇلاتتى، مائاش بېرىشتە بىر تۇتاش بەلگىلىمە يوق ئىدى، ئىشچىلارنىڭ كۆپىنچىسى تۆۋەن ھەق ئالاتتى، كۈنلۈك ئىش ۋاقتى تۇراقسىز بولۇپ، 10 نەچچە سائەتكە يېتەتتى. ئەمگەك مۇھاپىزەت مۇئەسسەسلىرى ۋە پاراۋانلىق تەمىناتى يوق ئىدى.

ھۈنەرۋەن ئۇستىلار شاگىرت ئېلىپ ھۈنەر ئۆگىتەتتى. شاگىرتلارنىڭ ھۈنەر ئۆگىنىش ۋاقتى كۆپىنچە 3 يىل بولاتتى. ئۇلارغا ئىش ھەققى بېرىلمەيتتى، پەقەت تاماقلا بېرىلەتتى. ئۇستىلار شاگىرتلارنى خالىغانچە تىللايتتى، ھەتتا ئۇراتتى. شاگىرتلار ۋاقتى توشقاندىن كېيىن ئۆز ئالدىغا دۇكان ئېچىپ تىرىكچىلىك قىلسىمۇ ياكى دۇكاندا قېلىپ داۋاملىق ئىشلىسىمۇ بولاتتى، ئۇلارغا ئاشۇ ۋاقىتتىن باشلاپ ئىش ھەققى بېرىلەتتى. ئائىلىسى نامرات كىشىلەر ھەمىشە 12، 13 ياشلىق ئوغۇللىرىنى ئارىغا ئادەم قويۇپ كارخانا، دۇكانلارغا بالا ئىشچىلىققا ئاپىرىپ بېرەتتى، ئۇستىلار ياكى خوجايىنلارغا ئۇلارنى چوڭ بولغىچە باققۇزاتتى. بالىلارغا ئۇ جەريانداا تاماقلا بېرىلەتتى، ئىش ھەققى بېرىلمەيتتى، ئۇلار كۆپرەك خوجايىنلارنىڭ ئۆي ئىشلىرىنى قىلىپ، مەدىكار بولاتتى.

گومىنداڭنىڭ ناھىيىلىك پىرقىسى، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت، باج ئىدارىسى، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ۋە مەكتەپلەردىكى ئات بېقىش، ھارۋا ھەيدەش، ئوتۇن يېرىش، تازىلىق قىلىش قاتارلىق ئىشلارغىمۇ قارا ئىشچى ياللىناتتى، بۇلار شەخسلەر ياللىغان ئىشچىلار بىلەن ئوخشاش ئىدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى ۋە مەكتەپلەردىكى قارا ئىشچىلار داۋاملىق قالدۇرۇپ ئىشلىتىلىپ، دۆلەت ئىشچىسى قىلىندى. ھۆكۈمەت بىلەن

خۇسۇسىيلار شىركەتلىرىدىن كېيىن، دۆلەت كارخانىلىرى بىلەن كوللېكتىپ كارخانىلار يەككە ۋە خۇسۇسىي كارخانىلارنىڭ ئورنىنى ئالدى، بۇنىڭ بىلەن خۇسۇسىيلارنىڭ ئىشچى يوللاپ ئىشلىتىشى توختىتىلدى، دۆلەت كارخانىلىرى بىلەن كوللېكتىپ كارخانىلاردا زور مىقداردا تۇراقلىق، توختاملىق ۋە ۋاقىتلىق ئىشچىلار ئىشلىدى. يېزىلاردا يەنە دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدا دېھقان ئىشچى، چارۋىچىلىق فېرمىلىرىدا چارۋىچى ئىشچى بار بولدى. ھۆكۈمەتتە كادىرلار ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، بىر تۇتاش ئىشچى قوبۇل قىلىش، بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇش، بىر تۇتاش مائاش تارقىتىش چارىسى يولغا قويۇلدى. 80 - يىللاردا ئىشچى قوبۇل قىلىشتا مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى سىناش ئىمتىھانى ئېلىنىپ، ئىشچىلارنىڭ تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سەۋىيىسىگە يېتىشى تەلەپ قىلىندى. 1987 - يىلدىن باشلاپ ئەمگەك توختامى تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، بۇنىڭدا ئەمگەك ئىدارىسى ئىشچى قوبۇل قىلىش كۆرسەتكۈچىنى بېكىتتى، كارخانىلار بىلەن ئىشچىلىققا قوبۇل قىلىنغۇچىلار ئەمگەك توختامى ئىمزالىدى. ھەربىي سەپتىن قايتقان ھەربىيلەر، تېخنىكوملارنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار تۇراقلىق ئىشچى قىلىپ ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى، باشقا ئىشچىلارغا بىردەك توختام تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

تۇراقلىق ئىشچىلار دۆلەت كارخانىلىرى ۋە كەسپىي ئورۇنلارغا يۆتكەلسە بولاتتى، يۆتكەلگەندە شۇ كىشىنىڭ ئارخىپىمۇ تەڭلا ئېلىپ كېتىلەتتى، ئەمگەك ئىدارىسى بىر تۇتاش شەكىل بويىچە يۆتكىلىش تونۇشتۇرۇش خېتى ۋە مەمۇرىي مائاش تونۇشتۇرۇش خېتى بېرەتتى. جىنايەت سادىر قىلمايدىغان، جىنايى ئىشلار جازاسىغا ئۇچرىمىسىلا، ئادەم ئىشلەتكۈچى ئورۇنلارنىڭ ئۇلارنى ئىشتىن بوشتىشىغا بولمايتتى. تۇراقلىق ئىشچىلارنىڭ يېلغا توشقان خىزمەت يىللىرىنىڭ يىغىندىسى ئىستاژ ھېسابلىنىپ، بىر تۇتاش بەلگىلىمە بويىچە دەرىجە مائاشى قوشۇپ بېرىلەتتى، ئىستاژ مائاش تەڭشەشنىڭ ئاساسلىق ئامىلى بولدى. تۇراقلىق ئىشچىلار بەلگىلەنگەن ياشقا توشقاندا پېنسىيەگە چىقاتتى، پېنسىيەگە چىققاندىن كېيىن پېنسىيە پۇلى ئالاتتى.

ۋاقىتلىق ئىشچىلارنىڭ ئىشى كاپالەتكە ئىگە قىلىنمايتتى، ئىستاژ ھېسابلانمايتتى، مائاشى تۇراقلىق ئىشچىلارنىڭكىدىن تۆۋەن ئىدى، ئۇلارغا نىسبەتەن پېنسىيەگە چىقىش ۋە پېنسىيە پۇلى دەيدىغان گەپ بولمايتتى. 80 - يىللاردا شەخسلەرنىڭ سودا قىلىشىغا، كارخانا قۇرۇشىغا يول قويۇلدى، ھەر قايسى ئورۇنلاردىكى ۋاقىتلىق ئىشچىلارنىڭ كۆپىنچىسى چىقىۋېلىپ ئۆز ئالدىغا كەسىپ بىلەن شۇغۇللاندى.

توختاملىق ئىشچىلارغا ئەمگەك توختامىدىكى بەلگىلىمە بويىچە مائاش تارقىتىلدى ۋە پاراۋانلىق تەمىناتى بېرىلدى، ئۇلارنىڭ خىزمەت مۇددىتى ئۇزۇن بولمىغاندىن باشقا قالغان شەرت - شارائىتلىرى تۇراقلىق ئىشچىلارنىڭكى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش ئىدى.

دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىشچىلىرى پەقەت يېزىدا ئىشلەش بىلەنلا چەكلىنەتتى، ئۇلارنىڭ ناھىيە بازىرىدىكى دۆلەت كارخانىلىرىغا ۋە كەسىپىي ئورۇنلارغا يۆتكىلىپ كىرىشىگە بولمايتتى، مائاش، ئىستاژ، پېنسىيەگە چىقىش قاتارلىق جەھەتلەردە تۇراقلىق ئىشچىلارنىڭكى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش ئىدى.

§2. ئىشچىلار قوشۇنى

1. ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى ۋە سوتسىيالىستىك

ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك تۈزۈمىنىڭ تۈرغۇزۇلۇشىغا ئەگىشىپ، ئەسلىدىكى قىسمەن كارخانا ئورۇنلىرى ۋە يېڭىدىن قۇرۇلغان كارخانا ئورۇنلىرى دۆلەت ئىلكىگە ئۆتتى. ئەسلىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋە يېڭىدىن قوبۇل قىلىنغان ئىشچىلار ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ئۆزگەردى. 1955 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە دۆلەت ئورگانلىرى، كەسپىي ئورۇنلار، ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى كارخانىلاردىكى ئىشچى - خىزمەتچى 477گە يەتتى. 1956 - يىلى خۇسۇسىي سودا - سانائەت سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكلەشكەن كارخانىلاردىكى كۆپ قىسىم ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ئۆزگەردى، 1957 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ناھىيە بويىچە ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 855كە يەتتى. 1958 - يىلى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ھەرىكىتى باشلىنىپ، كەڭ كۆلەمدە سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىلدى. تۈرلەر قارىغۇلارچە يولغا قويۇلۇپ، كارخانىلار قۇرۇلۇپ، يېزىلاردىن زور مىقداردا ئىشچى قوبۇل قىلىندى، بۇنىڭ بىلەن ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ سانى تېز كۆپەيتىپ، 1959 - يىلى 2315كە، 1960 - يىلى 3584كە يەتتى.

60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا خەلق ئىگىلىكى تەرتىپكە سېلىندى. بىر تۈركۈم زاۋۇت - كارخانىلار ئىشتىن توختىتىلدى. 1961 - يىلى ۋە 1962 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىلەر داۋاملىق ئىخچاملاندى، 1962 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ناھىيىدە 2118 ئىشچى - خىزمەتچى قالدى. 1965 - يىلغا كەلگەندە «مول ھوسۇل» 1 - ۋە 3 - مەيدانىدىن ئىبارەت 2 دۆلەت دېھقانچىلىق مەيدانى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى ھەم بىر تۈركۈم دېھقان ئىشچىلار قوبۇل قىلىندى. 1965 - يىلى «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانىغا شەندۇڭلۇق ياشلار ۋە قورامىغا يەتكەنلەردىن 300ى، ئەنجۈلىق ياشلاردىن 1100ى ئورۇنلاشتۇرۇلدى؛ «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانىغا ئەنجۈلىق 100 ياش ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1965 - يىلى ناھىيىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 3632 گە يەتتى. 1965 - يىلدىن كېيىن، سانائەت ۋە سودا مۇلازىمەت كەسپىنىڭ تەرەققىياتى تېز بولدى. كەسپىكارلار تەدرىجىي كۆپەيتىپ، 1966 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە 4024كە يەتتى، 1967 — 1973 - يىلغىچە ئازايدىكى كۆپەيمىدى، 1973 - يىلى 3669غا يەتتى. 1978 - يىلدىن كېيىن، يېزىلارغا بارغان زىيالىي ياشلار ئارقا - ئارقىدىن بازارغا قايتۇرۇپ كېلىنىپ ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى، سىياسەت ئەمەلىيلەشتۈرۈلگەندىن كېيىن، بازارغا قايتۇرۇپ كېلىنگەن خادىملار ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە سانائەت كارخانىلىرى تەرەققىي قىلدۇرۇلۇپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ سانى زور دەرىجىدە كۆپەيدى. 1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 6991گە يەتتى.

2. كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكتىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر

1955 - يىلى قول سانائەت بىرلەشمە كوپېراتىپى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا تۇمۇرچىلىك، موزدوزلۇق، تۇماقچىلىق، كۇنچىلىك، تىككۈچىلىك، توقۇمىچىلىق قاتارلىق قول سانائەت كوپېراتىپلىرى، يەنە يەككە ئەمگەكچىلەردىن تەشكىللەنگەن بىناكارلىق، توقۇمىچىلىق، ئارغامچا ئېشىش قاتارلىق كوللېكتىپ كارخانىلار بار بولدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ كوپېراتىپ،

كارخانىلاردا كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر مەيدانغا كەلدى. قول سانائەت ۋە خۇسۇسىي سودىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسىي جەھەتتىن تاماملانغاندىن كېيىن، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر كۆپەيدى. 1958 - يىلى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ھەرىكىتى باشلىنىپ، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى كارخانىلار كۆپەيدى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرمۇ مۇناسىپ كۆپەيدى. 1961 - يىلدىن كېيىن، دۆلەت كارخانىلىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋە بازار ئاھالىلىرى ئىخچاملاندى ۋە تۆۋەنگە چۈشۈرۈلدى، قول سانائەت كوپېراتىپى قاتارلىق كوللېكتىپ كارخانىلاردىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئىخچاملاندى. 1966 - يىلدىن كېيىن، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى كارخانىلارنىڭ تەرەققىياتى ئاستا بولدى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ سانى كۆپەيمىدى. 1978 - يىلدىن كېيىن، قول سانائەت كوپېراتىپلىرىنىڭ كۆپىنچىسى تارقىتىۋېتىلدى، ئىشچى - خىزمەتچىلىرى يەككە تىجارەت بىلەن شۇغۇللاندى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يېزىلاردىكى يېزا - بازار كارخانىلىرى ۋە زىيالىي ياشلارنىڭ كوللېكتىپ كارخانىلىرى گۈللەندى، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ سانى يەنە كۆپەيدى. 1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى ئىشچى - خىزمەتچى 21 مىڭ 275كە يەتتى.

3 § . ئەمگەك باشقۇرۇش

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، سودا - سانائەت ئۈيۈشمىسى، ئاساسلىقى، باھا، مەبلەغ ۋە تاۋارلارنى باشقۇراتتى، ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك ئىشلىرىنى ناھايىتى ئاز باشقۇراتتى. 1950 - يىلدىن باشلاپ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ناھىيە بازىرىدىكى ئىشسىز خادىملارنى بىر تۇتاش ئىشقا ئورۇنلاشتۇردى. ئىشچى قوبۇل قىلدى ۋە تەقسىم قىلدى، مائاش ئۆلچىمى قاتارلىقلارنى بېكىتتى. يېزىلاردىكى ئاكتىپلارمۇ ئىشچىلىققا قوبۇل قىلىندى. ھەربىي سەپتىن قايتقان، بولۇپمۇ بازار نوپۇسىدىكى ھەربىي سەپتىن قايتقان ھەربىيلەرنىڭ ھەممىسى رەسمىي ئىشچى بولدى. 1963 - يىلدىن باشلاپ، رەسمىي ئىشچىلارنىڭ يېتىشمەسلىك ئەھۋالىنى تولۇقلاش ئۈچۈن، يەنە ۋاقىتلىق ئىشچى قوبۇل قىلىندى. ئەسلىدە ۋاقىتلىق ئىشچىلارنى ئىشلىتىش ۋاقتى 3 ئايدىن 6 ئايغىچە قىلىپ بەلگىلەنگەنىدى، 1971 - يىلدىن كېيىن ۋاقىتلىق ئىشچىلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۇزۇن مۇددەت ئىشلىتىلگەچكە، ئۇزۇن مۇددەتلىك ۋاقىتلىق ئىشچىلار بارلىققا كەلدى. ۋاقىتلىنىڭ ئوتۇشىگە ئەگىشىپ ئۇزاق ئىشلىگەن ۋاقىتلىق ئىشچىلارنىڭ ئىشچىلار قوشۇنىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى بارغانسېرى كۆپەيدى، بەزى ۋاقىتلىق ئىشچىلار يەنە كارخانىلارنىڭ كەسىپىي تېخنىكا تايانچىسىغا ئايلاندى. ۋاقىتلىق ئىشچىلارغا بېرىلىدىغان مائاش، پاراۋانلىق ۋە مۇكاپات قاتارلىق جەھەتلەردە مەخسۇس سىياسەت بەلگىلىمىلەر بولمىغاچقا، ئۇلارنى باشقۇرۇشتا نۇرغۇن قىيىنچىلىقلار يۈز بەردى. ۋاقىتلىق ئىشچىلار ئىشتىن بوشىتىلىپ كېتىشتىن ئەندىشە قىلاتتى، خىزمەتنى ناھايىتى تىرىشىپ ئىشلەيتتى ھەمدە تىرىشىپ ئىشلەش ئارقىلىق رەسمىيلىشىشنى ئۈمىد قىلاتتى. ئۇلار ئۇزۇنغىچە بىر ئىدارىدە ئىشلىسىمۇ ئۇلارنىڭ قىلىدىغان ئىشى رەسمىي ئىشچىلارنىڭ ئىشى بىلەن ئوخشاش ئىدى، لېكىن ئالىدىغان ھەققى ئوخشىمايتتى. 1963 - يىلدىن باشلاپ، خادىملارنىڭ شتاتىنى، ئەمگەك نورمىسىنى بەلگىلەپ باشقۇرۇش

ئىجرا قىلىندى، كېيىن يەنە ئەمگەك باشقۇرۇش بەلگىلىمىسى ئېلان قىلىندى، يۇكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشتۈرۈش، بىر تۇتاش تەڭشەش - تىزگىنلەش ئارقىسىدا، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. 1966 - يىلدىن باشلاپ، شتاتنى، ئەمگەك نورمىسىنى بېكىتىپ باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى، بۇ ئىشچىلارغا «باشقۇرغانلىق، قىسقانلىق، بېسىم قىلغانلىق» ھېسابلىنىپ، تەنقىد، ئىنكار قىلىنغاچقا، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى ئېغىر دەرىجىدە تۆۋەنلەپ كەتتى. ئىشچىلار چوڭ كۆلەملىك ئىشچىلار ماۋزىدۇك ئىدىيىسى تەشۋىقات ئەتىرىتى تەشكىللەپ، ھەر قايسى ئورۇنلارغا بېرىپ «ئىنقىلابنى تۇتۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش» بىلەن بولۇپ كەتكەچكە، ئۇزلىرى تۇرۇشلۇق كارخانىلار ئېغىر زىيان تارتتى. 1979 - يىلى شتاتنى، ئەمگەك نورمىسىنى بېكىتىپ باشقۇرۇش تۈزۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، كارخانا ئورۇنلىرى ئادەم ئىشلىتىشتە ۋە ئىشچىلار يۆتكىلىشتە جەزمەن ئەمگەك تارماقلىرىنىڭ تەستىقىدىن ئۆتىدىغان بولدى، ئادەم سانى پىلان ئىچىدە قاتتىق تىزگىنلەندى. ۋاقىتلىق ئىشچىلار ئاشۇ باشقۇرۇش دائىرىسى ئىچىدە بولمىغاچقا، ئۇلارنىڭ يۆتكىلىشتىن ئېغىز ئېچىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە كارخانىلارنى ھۆددىگە بېرىش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، ھۆكۈمەت كارخانىلارغا ھوقۇق بېرىشكە باشلىدى. كارخانىلار ئېھتىياجىغا قاراپ ئىشچى قوبۇل قىلدى ياكى ئىشچىلارنى ئىشتىن بوشاتتى، بۇ خىل ئەھۋال يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشكەن شتات بېكىتىپ باشقۇرۇشنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى، بۇ كارخانىلارنىڭ زىيانىنى تۈگىتىپ پايدىنى ئاشۇرۇشىدىكى مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى بولدى؛ ئەمما ماۋاش يەنىلا بىر تۇتاش ئۇلچەم بويىچە تارقىتىلىپ، كۆپ ئىشلىگەنلەرگە كۆپ ھەق بېرىش ئىشقا ئاشۇرۇلمىغاچقا، بۇ خىل ئەھۋال ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆسمەسلىكىدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

1955 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئارىسىدا ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش باشلاندى، 1957 - يىلدىن باشلاپ ئىشچىلار تېخنىكا جەھەتتىن تەربىيىلەندى. تەربىيىلەش «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە توختىتىلدى، 1981 - يىلى يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. ماۋارىپ ئىدارىسىدە مەدەنىيەت بىلىملىرىنى تولۇقلاپ ئۆگىنىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىنىپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە مەدەنىيەت بىلىملىرىنى تولۇقلاش يۈزىسىدىن دەرس ئۆتۈلدى. بۇ جەريانىدا ئىشچى - خىزمەتچىلەردىن تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىغا يېتىش تەلەپ قىلىندى. 1985 - يىلى ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىش كۈتۈپ تۇرغان ياشلار تەككۇچىلىك، كەشتىچىلىك، رېمونتچىلىق قاتارلىق كەسىپلەر بويىچە تەربىيىلەندى.

1976 — 1986 - يىل 12 - ئايغىچە ۋاپات بولغان ياكى پېنسىيەگە چىققان ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ بىردىن پەرزەنتى ئۇلارنىڭ ئورنىغا خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، بۇنىڭ بىلەن ئىشچى - خىزمەتچىلەر قوشۇننىنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى ۋە كەسپىي سەۋىيىسى تۆۋەنلەپ كەتتى.

1970 — 1979 - يىلغىچە ناھىيە بازىرىدىكى تولۇقسىز ئوتتۇرا ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ ئالىي مەكتەپلەردە ئوقۇيالمىغان ئوقۇغۇچىلار زىيالىي ياشلار دېھقانچىلىق مەيدانلىرىغا بېرىپ 2 — 3 يىل ئەمگەك قىلغاندىن كېيىن، ئىشچىلىققا ياكى كادىرلىققا قوبۇل قىلىندى، ئۇلارنىڭ ئەمگەك يىل چېكى ئىستاژ ھېسابلاندى.

1987 - يىل 1 - ئايدىن باشلاپ، توختاملىق ئىشچى تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. ھەربىي سەپتىن قايتقان ھەربىيلەردىن باشقا، يېڭىدىن قوبۇل قىلىنغان ئىشچىلارنىڭ ھەممىسى ئىشچىلىك ئىشلەتكۈچى ئورۇنلار بىلەن ئەمگەك توختامنامىسى ئىمزالىدى. 1990 - يىلغا كەلگەندە ناھىيە

بويىچە توختاملىق ئىشچى 457گە يەتتى.

4 § . ئەمگەك مۇھاپىزىتى ۋە پاراۋانلىق ئىشلىرى

1. بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش

50 - يىللاردىن باشلاپ دۆلەت بەلگىلىگەن بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش نىزامى ئىزچىل ئىجرا قىلىندى، خىراجەت مالىيىگە كىرگۈزۈلدى. ئايال ئىشچىلار ھېيىز مەزگىلى، ھامىلدارلىق مەزگىلى، تۇغۇت مەزگىلى ۋە ئېمىتىش مەزگىلىدە ئاسرالدى. يەنە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ يېمەك - ئىچمەك ۋە تازىلىق شارائىتلىرىنى ياخشىلاشقا ئەھمىيەت بېرىلدى، ئىسسىق ۋە سوغۇق ئۆتۈپ قېلىشنىڭ ئالدى ئېلىندى. 1958 - يىلى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ھەرىكىتى باشلىنىپ، يۇقىرى كۆرسەتكۈچ، يۇقىرى سۈرئەت قوغلىشىلغانلىقتىن ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئەمگەك مۇھاپىزىتى كاپالەتكە ئىگە قىلىنمىدى. 1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش «جان بېقىش ئىلمى» دەپ كەمسىتىلىپ، بىر تەرەپلىمىلىك ھالدا «جاپادىنمۇ، ئۆلۈمدىنمۇ قورقماسلىق» تەكىتلىنىپ، مەجبۇرىي خاراكتېرلىك جاپالىق ئەمگەك ۋە قارىغۇلارچە ئىشلەپچىقىرىش ئاساسىي پرىنسىپ قىلىندى، بۇنىڭ بىلەن يارىلىنىش ۋە ئۆلۈم - يېتىم ھادىسىلىرى ئېغىر بولدى.

80 - يىللاردا بىخەتەرلىكنى تۇتۇش ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، ئەمگەك ئىدارىسىدە بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىشنى نازارەت قىلىشقا مەخسۇس ئادەم قويۇلدى. ھەر بىر كارخانا كونكرېت تەدبىر تۈزۈپ، ئاسان ھادىسە يۈز بېرىدىغان زاۋۇت ئۆيى، سېخ ۋە ئىش ئورۇنلىرىغا بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش قائىدە - تۈزۈملىرىنى چاپلىدى، پاختا زاۋۇتىدىكى ئىشچىلارنىڭ چوقۇم باش كېيىم ۋە خىزمەت كېيىمى كىيىپ ئىشقا چىقىشى تەلەپ قىلىندى، ئۇلارنىڭ تاماكا چېكىشىگە، ئاسان ئوت ئالىدىغان نەرسىلەرنى ئېلىپ يۈرۈشىگە رۇخسەت قىلىنمىدى. «بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش ئېيى» پائالىيىتى، «بىخەتەرلىك تەشۋىقات ھەپتىلىكى» ، «ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش ئېيى» قاتارلىق پائالىيەتلەر ئۆتكۈزۈلدى ھەمدە رادىئو، تېلېۋىزور، كىنو، قارا دوسكا، تەشۋىقات ۋەرىقىسى، لوزۇنكا قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق تەشۋىق قىلىندى. 1989 - يىلى 113 قېتىم بىخەتەرلىك يىغىنى ئېچىلدى، 50 ئورۇندا بىخەتەرلىك مۇھاپىزەت دەرسى ئۆتۈلدى، 136 بىخەتەرلىك، قوغداش، ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. 3 ئورۇن 136 كىشى قاتناشقان ئوت ئۆچۈرۈش مانېۋىرى ئۆتكۈزدى. ئەمگەك ئىدارىسى قاتارلىق ئورۇنلاردا يەنە بىخەتەرلىكنى تەكشۈرۈش تەكشۈرۈپپىسى قۇرۇلۇپ، بىخەتەرلىك قەرەللىك تەكشۈرۈلدى. يەنە نەق مەيدان يىغىنى ئېچىش ۋە مۇكاپاتلاش - جازالاش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىشقا كاپالەتلىك قىلدى.

2. ئىشچى - خىزمەتچىلەر پاراۋانلىقى

ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئاغرىپ قالغاندا، ئۇلارنىڭ تېببىي دورا خىراجىتى ئىستاژى بويىچە

ھېسابلىنىپ، 70% تىن 100% كىچە ئاتچوت قىلىندى. ھۆكۈمەت ئىشى بىلەن يارىلانغانلارنىڭ دوختۇرخانىدا يېتىپ داۋالانغان مەزگىلىدىكى خىراجىتىگە شۇ كىشىنىڭ ئىشلىگەن ئورنى قوشۇمچە يارىدەم بەردى. مېيىپ بولغانلارنى ئىدارىسى باقتى. ھەر يىلى 11 - ئايدىن كېيىن يىلى 3 - ئايغىچە ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ئىسسىنىش پۇلى تارقىتىپ بېرىلدى. كۆپ ساندىكى ئورۇنلار ھەربىر كىشىگە بىر تونىدىن كۆمۈر تارقىتىپ بەردى. ئائىلە يۈكى ھەددىدىن زىيادە ئېغىر، تۇرمۇشى قىيىن ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە قۇتقۇزۇش پۇلى تارقىتىپ بېرىلدى. ياشىنىپ قالغان ياكى ئۇزۇن مۇددەت كېسەل بولۇپ خىزمەت ئىشلىيەلمىگەن، ئىستاژى 10 يىلدىن ئاشقان ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە كېسەل بىلەن دەم ئېلىش تۇزۇمى يولغا قويۇلدى. ئەرلەر 55 — 60 ياشتا، ئاياللار 50 — 55 ياشتا پېنسىيەگە چىقتى. پېنسىيەگە چىققانلارنىڭ ياشانغاندا كۆتۈنۈش پۇلى ئىستاژى بويىچە ھېسابلاندى. ئىستاژى 30 يىلدىن ئاشقانلارنىڭ 100%، 25 يىلدىن ئاشقانلارنىڭ 95%، 20 يىلدىن ئاشقانلارنىڭ 90%، 15 يىلدىن ئاشقانلارنىڭ 80%، 10 يىلدىن ئاشقانلارنىڭ 60% بويىچە ھېسابلاندى. ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئۆلگەندە 400 يۈەن دەپنە خىراجىتى بېرىلدى، نەپىقە پۇلى ئۆلگۈچىنىڭ 10 ئايلىق ماڭاشى بويىچە ھېسابلىنىپ بىر قېتىمدا بېرىلدى. ئۆلگۈچىنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ 16 ياشقا توشمىغانلىرى ياكى ئاتا - ئانىسىنىڭ يېشى 55 ياشتىن ئاشقان، كىرىم مەنبەسى بولمىغانلىرى ئاساسىي تۇرمۇش خىراجىتى بىلەن تەمىنلەندى. ئايال ئىشچىلارنىڭ تۇغۇت دەم ئېلىشى 56 كۈن بولدى. تويدىن بۇرۇن ئاتا - ئانىسى بىلەن ئايرىلىپ تۇرغانلار، تويدىن كېيىن ئەر - ئايال ئىككىسى ئايرىلىپ تۇرغانلار بىر يىلدا بىر قېتىملىق تۇغقان يوقلاشتىن بەھرىمەن بولدى. توي قىلغانلارغا 7 كۈن، ئاتا - ئانىسى ئالەمدىن ئۆتكەنلەرگە 5 كۈن رۇخسەت بېرىلدى.

Ⅱ باب

كادىرلار

§1. كادىرلار قوشۇنى

مىنگونىڭ 38 - (1949 - يىلى) 30 ھۆكۈمەت ئەمەلدارى بار ئىدى، ئۇلارنىڭ 2 سى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىغا، 2 سى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىغا، 26 سى باشلانغۇچ مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگە ئىدى. 1950 - يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندا، ھاكىم بىلەن ئارمىيە ۋەكىلىلا ئازادلىق ئارمىيىنىڭ قىسىم، ئەترەتلىرىدىن ۋەزىپىگە تەينىلەنگەندىن باشقا، قالغان ئەمەلدارلار گومىنداڭ ھۆكۈمىتىدىن قالغان خادىملار ئىدى.

1951 - يىلى ناھىيە بويىچە كادىر 63كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە ئىشلەيدىغان كادىر 39، رايون، يېزىلاردا ئىشلەيدىغان كادىر 24. شۇ يىلى 8 - ئايدا ئارمىيىدىن بىر قىسىم كادىرلار تاللىنىپ كەسپى ئالماشتۇرۇلۇپ ناھىيىدە ئىشلىتىلدى. غەربىي شىمال خەلق ئۇنىۋېرسىتېتىدا سىياسىي جەھەتتىن قىسقا مۇددەت تەربىيىلەنگەن بىر نەچچە ئوقۇغۇچى

بىلەن چېگرا رايونغا ياردەم بەرگۈچى شەندۇڭلۇق 14 قىزمۇ ناھىيىگە تەقسىم قىلىندى. 1955 - يىلى ناھىيە بويىچە 254 كادىر بار بولدى، 1958 - يىلى كۆپەيمەي 910 غا يەتتى.

60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا بىر قىسىم كادىرلار ئىختىيارلىقنى تۆۋەنگە چۈشۈرۈلدى، 1963 - يىلى ناھىيە بويىچە 501 كادىر قالدى، كېيىن ئىقتىساد ۋە كەسىپلەرنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، كەسىپ ئالماشتۇرغان ھەربىيلەرنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش، ئالىي مەكتەپ ۋە ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنى تەقسىم قىلىش، يېزا ئاكتىپلىرىنى قوبۇل قىلىش ۋە چېگرا رايونغا ياردەم بەرگۈچى ياشلارنى تاللاش، تۆۋەنگە چۈشۈرۈلگەن كادىرلارنى قايتۇرۇپ كېلىش نەتىجىسىدە، 1972 - يىلى كادىرلار 1422گە يەتتى. مىنگو ھۆكۈمىتىدىن قالدۇرۇپ ئىشلىتىلگەن خادىملار ھەر قېتىملىق سىياسىي ھەرىكەتتە ئاساسەن شاللاندى. 1982 - يىلى ناھىيىدىكى كادىر 2461گە، 1990 - يىلى 3642گە يەتتى.

مەلۇمات قۇرۇلمىسى جەھەتتە: 1959 - يىلى 907 كادىرنىڭ ئىچىدە ئالىي تېخنىكوم مەلۇماتىغا ئىگىلىرى 3 بولۇپ، بۇ كادىرلار ئومۇمىي سانىنىڭ %0.33نى؛ ئوتتۇرا تېخنىكوم ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگىلىرى 32 بولۇپ، %3.55نى؛ تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگىلىرى 405 بولۇپ، %44.65نى، باشلانغۇچ مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگىلىرى 467 بولۇپ، %51.5نى ئىگىلىدى. كېيىن كادىرلارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى ئۆزلۈكسىز ئۆستۈرۈلدى، 1978 - يىلغا كەلگەندە 1781 كادىرنىڭ ئىچىدە: ئالىي تېخنىكوم مەلۇماتىغا ئىگىلىرى 140 بولۇپ، %7.9نى؛ ئوتتۇرا تېخنىكوم ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگىلەر 636 بولۇپ، %35.7نى؛ تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگىلەر 789 بولۇپ، %44.3نى؛ باشلانغۇچ مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگىلەر 212 بولۇپ، %11.9نى ئىگىلىدى. 1990 - يىلغا كەلگەندە كادىرلار 3642گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي تېخنىكوم مەلۇماتىغا ئىگىلەر 307 بولۇپ، %8.4نى؛ ئوتتۇرا تېخنىكوم مەلۇماتىغا ئىگىلەر 1759 بولۇپ، %48.3نى؛ تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگىلەر 697 بولۇپ، %19.1نى؛ تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگىلەر 879 بولۇپ، %24.1نى ئىگىلىدى؛ باشلانغۇچ مەكتەپ مەلۇماتلىق كادىر يوق بولدى. پارتىيىلىك كادىر 881 بولۇپ، كادىرلار ئومۇمىي سانىنىڭ %24.2نى؛ ئىتتىپاق ئەزالىق سالاھىيىتىدىكى كادىر 1065 بولۇپ، %29.2نى ئىگىلىدى.

ياش قۇرۇلمىسى جەھەتتە: 1990 - يىلى 25 ياشتىن تۆۋەن كادىر 754 بولۇپ، %20.7نى؛ 25 ياشتىن 35 ياشقىچە بولغان كادىر 537 بولۇپ، %14.75نى؛ 35 ياشتىن 45 ياشقىچە بولغان كادىر 965 بولۇپ، %26.5نى، 45 ياشتىن 55 ياشقىچە بولغان كادىر 1038 بولۇپ، %28.5نى؛ 55 ياشتىن 60 ياشقىچە بولغان كادىر 336 بولۇپ، %9.22نى؛ 60 ياشتىن ئاشقان كادىر 12 بولۇپ، %0.33نى ئىگىلىدى.

1986 - يىلى ناھىيە بويىچە كادىر 3101گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە 1949 - يىلى شىنجاڭغا كىرگەن ئازادلىق ئارمىيە كادىرى 23، ئارمىيىدىن كەسىپ ئالماشتۇرغان كادىر 46، ئاپتونوم رايوندىكى ئالىي مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچى 223، ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ئالىي مەكتەپ ۋە تېخنىكوملارنى پۈتتۈرگەنلەر 28، ئاپتونوم رايوندىكى ئوتتۇرا تېخنىكوملارنى پۈتتۈرگەنلەر 1190، ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ئوتتۇرا تېخنىكوملارنى پۈتتۈرگەنلەر 63، چېگرا رايونغا ياردەم بېرىشكە كەلگەن ياشلاردىن قوبۇل قىلىنغىنى 99، ئىشچى - دېھقانلار ئارىسىدىن قوبۇل قىلىنغىنى 529، ھەربىي سەپتىن قايتقان ۋە قىسمەن چېكىنگەن ھەربىيلەردىن قوبۇل قىلىنغىنى 146، جەمئىيەتتىن قوبۇل قىلىنغىنى 644، ئىچكى ئۆلكىلەردىن ئىلىنغان ئوقۇغۇچى

23، باشقىلار 87.

2 § . كادىر ئىشلىتىش

1953 - يىلى ناھىيە بويىچە 133 كادىر بار ئىدى، ئۇلارنىڭ 6 سى ئازادلىق ئارمىيە كادىرى، 30ى كونا ھاكىمىيەتتىن قالدۇرۇپ ئىشلىتىلگەن خادىم، 97 سى ئىشچى - دېھقان ۋە سودا - سانائەت ساھەسىدىكىلەردىن قوبۇل قىلىنغانلار ئىدى.

كونا ھاكىمىيەتنى ئۆزگەرتىش، «ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش»، «يەر ئىسلاھاتى»، «ئۈچكە قارشى تۇرۇش» قاتارلىق ھەرىكەتلەردە ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى تەربىيىلەشكە ۋە ئۇلارنى كادىرلىققا قوبۇل قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىلدى. ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىدىلا يېڭا ئاكتىپلىرىدىن 130ى تەربىيىلىنىپ خىزمەتكە قاتناشتۇرۇلدى. 1954 - يىلى يېڭا دەرىجىلىك كادىردىن 147سى تەربىيىلەندى ۋە ئۆستۈرۈلدى، ۋەزىپىگە تەينىلەنگەن ناھىيە دەرىجىلىك، بۆلۈم دەرىجىلىك ئاساسلىق رەھبەرلەرنىڭ ئىچىدە مىللىي كادىر %77نى ئىگىلىدى. كېيىن كەسىپ ئالماشتۇرغان ھەربىيلەر، يۆتكىلىپ كەلگەن كادىرلار، ئالىي مەكتەپ ۋە ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار، چېگرا رايونغا ياردەم بەرگىلى كەلگەن ياشلار ھەر قايسى سىستېمىلاردىكى كادىرلار قوشۇنىغا ئۇزلۇكسىز تولۇقلاندى ھەمدە ئىشچى - دېھقانلاردىن داۋاملىق كادىر قوبۇل قىلىندى. 1979 - يىلدىن ئىلگىرى، كادىر قوبۇل قىلىشتا سىياسىي شەرتكە ۋە خىزمەت ئىپادىسىگە ئەھمىيەت بېرىلەتتى، سىياسىي شەرتتە يەنە ئائىلە تەركىبى، سىياسىي قىياپىتى ۋە ئىجتىمائىي مۇناسىۋىتى قاتارلىق جەھەتلەرگە ئەھمىيەت بېرىلدى. 1979 - يىلدىن كېيىن بازارلاردىن يېزىلارغا چۈشۈرۈلۈپ يېزىلاردىكى كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن، ئوتتۇرا دېھقانلار ئارىسىدا قايتا تەربىيە ئالغان زىيالىي ياشلار كادىرلىققا قوبۇل قىلىنىپ، كادىرلار قوشۇنى تولۇقلاندى. 1981 - يىلى ناھىيە بويىچە كادىر 1971 گە يەتتى، يېڭىدىن كۆپەيگەن 286 كادىر ئىچىدە مىللىي كادىر 254، ئوتتۇرا تېخنىكوم ئوقۇش تارىخىغا ئىگە كادىر 185، ئىشچىلار ئارىسىدىن قوبۇل قىلىنغان كادىر 31، دېھقانلار ئارىسىدىن قوبۇل قىلىنغان كادىر 36، سىياسەت ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈپ خىزمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن كادىر 34، يۆتكەپ كېلىنگەن كادىر ۋە تەقسىم قىلىنغان ئوقۇغۇچى 175.

1982 - يىلدىن باشلاپ، مەمۇرىي ئورگانلاردىكى ۋە كەسپىي ئورۇنلاردىكى كادىر ئىشچى، كادىر دېھقانلار تەرتىپكە سېلىندى، بۆلارنىڭ ئىچىدىن سىياسىي، كەسپىي ۋە مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى سىناشتا لاياقەتلىك بولغانلىرى كادىرلىققا رەسمىيلەشتۈرۈلدى، 1990 - يىلغا كەلگەندە جەمئىي 194 كادىر رەسمىيلەشتۈرۈلدى.

1983 - يىلدىن باشلاپ كادىرلىققا ئۆزىنى مەلۇم قىلىش چارىسى يولغا قويۇلدى. بۆلارنى كادىرلار ئىدارىسى بەلگىلەنگەن ئۆلچەم بويىچە تەكشۈرۈپ تەستىقلىدى. ئۆلچەم مۇنداق بولدى: (1) ئۆزىنى مەلۇم قىلغانلار مەزكۇر ناھىيە بازىرىدىكى ياشلار بولۇش؛ (2) تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن بولۇش؛ (3) يېشى 25 ياشتىن تۆۋەن بولۇش؛ (4) توي قىلمىغان بولۇش. ئۇلاردىن قايتىدىن مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى سىناش ئىمتىھانى ئېلىنىپ، نەتىجىسى ئەلالىرى كادىرلىققا قوبۇل قىلىندى، 1990 - يىلغىچە جەمئىي 296 كادىر قوبۇل قىلىندى.

ئۇنىڭدىن باشقا يېڭا ئىگىلىك 1 - شىسىنىڭ 3 - ۋە 16 - تۆەن - مەيدانلىرىدىن كادىرلار

ۋە كەسپىي تېخنىكا خادىملىرى تەكلىپ قىلىپ ئىشلىتىلدى. يەنە توختام شەكلى قوللىنىلىپ ئۆزى پۇل تۆلەپ ئوقۇيدىغان 5 خىل ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىر قىسمى كادىرلىققا تەكلىپ قىلىنىپ ئىشلىتىلدى.

§ 3 . ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا تېخنىكۇملارنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنى تەقسىم قىلىش

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، مىنگو ھۆكۈمىتىنىڭ ئەمەلدارلىرى ئىچىدە مەدەنىيەت سەۋىيىسى ئەڭ يۇقىرىلىرىدىن ئاران 2 سىلا بولۇپ، ئۇلار تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر ئىدى، ئالىي مەكتەپ ۋە ئوتتۇرا تېخنىكۇملارنى پۈتتۈرگەنلىرى يوق ئىدى.

1953 - يىلى سەنشى ئۆلكىسىدىكى شىئەن مالىيە مەكتىپىنى پۈتتۈرگەن 4 ئوقۇغۇچى ناھىيىگە تەقسىملىنىپ، مەمۇرىي ۋە باج تارماقلىرىغا ئورۇنلاشتى.

1955 - يىلى ئىچكى ئۆلكىدىن ئوتتۇرا تېخنىكۇمنى پۈتتۈرگەن 4 ئوقۇغۇچى ناھىيىگە تەقسىملەندى، ئۇلارنىڭ 2 سى يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتىغا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسى خىزمىتى بىلەن شۇغۇللاندى، بىرى ناھىيىلىك دوختۇرخانىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى، بىرى يېزىلىق پارتكومغا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، تەشۋىقات كادىرى بولۇپ تەيىنلەندى.

1956 - يىلى ئوتتۇرا تېخنىكۇمنى پۈتتۈرگەن 13 ئوقۇغۇچى تەقسىم قىلىندى، بۇلارنىڭ 2 سى بانكىغا، 3ى دوختۇرخانىغا، 3 ى دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتىغا، بىرى پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىگە، 4ى ج خ ئىدارىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

1957 - يىلى ئالىي، ئوتتۇرا تېخنىكۇملارنى پۈتتۈرگەن 6 ئوقۇغۇچى تەقسىملەندى، ئۇلارنىڭ بىرى دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتىغا، 3ى ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ھۆكۈمەتكە، بىرى پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىگە، بىرى بانكىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

1958 - يىلدىن كېيىن ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا تېخنىكۇملارنى پۈتتۈرۈپ ناھىيىگە تەقسىملىنىپ كەلگەن ئوقۇغۇچىلار تەدرىجىي كۆپەيدى. 1981 - يىلغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە ئالىي تېخنىكۇمنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچى 172گە، ئوتتۇرا تېخنىكۇمنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچى 632گە يەتتى؛ بۇلاردىن دېھقانچىلىق تېخنىكا خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغىنى 48، سۇچىلىق - بىناكارلىق قۇرۇلۇشى بىلەن شۇغۇللانغىنى 56، سەھىيە تېخنىكا خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغىنى 74، ئوقۇتۇش بىلەن شۇغۇللانغىنى 215، مالىيە - بوغالتىرلىق بىلەن شۇغۇللانغىنى 71، ستاتىستىكا خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغىنى 11، مەدەنىيەت - سەنئەت خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغىنى 3.

ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا تېخنىكۇملارنى پۈتتۈرۈپ تەقسىملەنگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەممىسى ھەرخىل كەسپىي تېخنىكا خادىملىرى ئىدى. كېيىن ئەمەلىي خىزمەت جەريانىدا ئۇلاردىن ئۆز كەسپىنى ئىشلىگەنلىرى بىر قەدەر ئاز، ئاساسىي قاتلامغا بېرىپ كارخانا، كەسپىي ئورۇنلاردا ئىشلىگەنلىرى تېخىمۇ ئاز بولدى. كۆپىنچىسى كەسپىنى ئۆزگەرتىپ باشقا خىزمەت بىلەن شۇغۇللاندى، پارتىيە، ھۆكۈمەت تارماقلىرىغا مەركەزلەشكەنلىرى ئەڭ كۆپ بولدى. كۆپ ساندىكىلىرى پارتىيە، ھۆكۈمەت تارماقلىرىدا رەھبەرلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتىدى.

4 § . كادىرلارنى باشقۇرۇش

1957 - يىلدىن ئىلگىرى، بارلىق كادىرلارنى يۆتكەش، تەقسىملەش، باشقۇرۇش ئىشىغا ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ تەشكىلات بۆلۈمى بىر تۈتاش مەسئۇل بولدى. بانكا، ئاشلىق ئىدارىسى، تاشقى سودا ئىدارىسى، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى، تۇرلۇك ماللار شىركىتى، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى، پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى، باج ئىدارىسى، مېتېئورولوگىيە پونكىتى قاتارلىق ئىدارىلەرگە كەسىپىي جەھەتتىن بىر سىستېمىدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئورۇنلار رەھبەرلىك قىلىدىغان بولغاچقا، ئادەتتىكى كادىرلارنى ئۆز سىستېمىسى تەكشۈپ سېپلىدى. بۇ، ناھىيىدىكى ئادەم ئىشلەتكۈچى ئورۇنلارغا ۋە ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ تەشكىلات بۆلۈمىگە مەلۇم قىلىندى. بۆلۈم دەرىجىلىك كادىرلارنى تەكشەش، يۆتكەش، سەپلەش، ئۆستۇرۇش، چۈشۈرۈش ئىشلىرىنى ناھىيىلىك پارتكوم دائىمىي كومىتېتى قارار قىلدى، تەشكىلات بۆلۈمى بېجىردى.

1958 - يىلدىن باشلاپ، تۆۋەنگە چۈشۈرۈلگەن كادىرلار يېزىلارغا بېرىپ ئەمگەك قىلدى. يەنە يېزىلاردا «نۇقتىدا تۇرۇش» قا تۇرىكۈم - تۇرىكۈملەپ كادىر ئەۋەتىلىپ، مەركىزىي خىزمەت تۈتۈلدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، كادىرلارنى باشقۇرۇش، تەكشەش ۋە سەپلەشكە ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسى مەسئۇل بولدى. 1978 - يىلدىن كېيىن، بۆلۈمچە دەرىجىلىكتىن يۇقىرى كادىرلارنى تەشكىلات بۆلۈمى، ئادەتتىكى كادىرلارنى كادىرلار بۆلۈمى باشقۇردى. 1984 - يىلدىن كېيىن، ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، كادىر تەكشەش، سەپلەش، باشقۇرۇشتا مەمۇرىي ئورگانلارنى ئىخچاملاپ، ھوقۇقنى تۆۋەنگە چۈشۈرۈش تەدبىرى يولغا قويۇلدى، قىسمەن كادىرلارنى تەكشەش، سەپلەش، باشقۇرۇش ھوقۇقى تۆۋەنگە چۈشۈرۈلدى، ئىقتىساد كومىتېتى سىستېمىسىغا قاراشلىق كارخانىلارنىڭ ھوقۇقى كېڭەيتىلدى. كادىرلارنى يۆتكەشتە ئىدارىلەردىكى شتاتلىق خادىملارنىڭ سانى قاتتىق تىزگىنلەندى، بولۇپمۇ ئالدى بىلەن ئەر - ئايال 2 سى ئايرىلىپ تۇرغان كادىرلارنى ۋە يالغۇز پەرزەنتلىك كادىرلارنى يۆتكەشكە ئېتىبار بېرىلدى.

پەن - تېخنىكا ئورۇنلىرى، مەكتەپ، دوختۇرخانا قاتارلىق كەسىپىي ئورۇنلاردىكى كەسىپىي تېخنىكا خادىملار ئوقۇش تارىخى، ئەمەلىي نەتىجىسى ۋە خىزمەت يىل چەكلىمىسىگە ئاساسەن كەسىپىي تېخنىكا ۋەزىپىسىگە باھالىنىپ، مۇناسىپ ماۋاش تەمىناتىدىن بەھرىمەن قىلىندى. تۆۋەن دەرىجىلىك ئۇنۋاننى ناھىيىلىك كادىرلار ئىدارىسى، ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئۇنۋاننى ۋىلايەتكە قاراشلىق سىستېمىلار، ئالىي دەرىجىلىك ئۇنۋاننى ئاپتونوم رايونغا قاراشلىق سىستېمىلار باھالىندى.

كادىرلارنىڭ داۋالىنىش خىراجىتى خىزمەت يىل چەكلىمىسىگە ئاساسەن مۇئەييەن نىسبەت بويىچە ئاتچوت قىلىندى، ئۇلار تۇغقان يوقلاش دەم ئېلىشى ۋە توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم دەم ئېلىشىدىن بەھرىمەن بولدى، تۇغۇتلۇق ئايال كادىرلار 56 كۈن دەم ئالدى. كادىرلار ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن دەپنە خىراجىتى ۋە نەپىقە پۇلى بېرىلدى. 1984 - يىلدىن باشلاپ، زىيالىيلارغا ھەر ئايدا 15 يۈەندىن قوشۇمچە ياردەم پۇلى، 8 يۈەندىن تازلىق، كىتاب، گېزىت پۇلى بېرىلدى.

كادىرلارنىڭ سىياسىي نەتىجىسى، كەسىپىي نەتىجىسى ۋە ئۆتكۈزگەن سەۋەنلىكىگە قاراپ

مۇكاپاتلاش - جازالاش يولغا قويۇلدى. 1979 - يىلدىن ئىلگىرى جازا مۇكاپاتتىن كۆپ بولدى، بۇنىڭدا مۇئەييەن بەلگىلىمە ۋە ئاساسلانغۇدەك چارە بولمىدى. بىر ئىغىز خاتا سۆز قىلىپ قويسا، بىر نەچچە خەتنى خاتا يېزىپ قويسا ياكى رەھبەرلىك بىلەن ئىيتىشىپ قالسا جازاغا ئۇچرايتتى. جازانىڭ ئىغىر - يېنىك بولۇشى كۆپىنچە جازالانغۇچىنىڭ ئائىلە كىلىپ چىقىشى، تەركىبى ۋە رەھبەرلىكنىڭ شۇ كىشىگە بولغان قارىشىغا ئاساسەن بەلگىلەندى. جازا يېنىك بولغاندا تەنقىد قىلىنىپ، ئاگاھلاندۇرۇش بېرىلدى، خىزمەتتىن ھەيدەلدى؛ ئىغىر بولغاندا قالپاق كىيگۈزۈلۈپ رىجىمغا ئېلىنىدى، ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەندى ۋە ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىلدى. نەتىجىسى ئەلا، ئىپادىسى گەۋدىلىك بولغانلىرى كۆپىنچە يىغىنلاردا تەقدىرلەندى، ئۇلارغا تەقدىرنامە، خاتىرە دەپتەر بېرىلدى ياكى خاتىرە ئۈچۈن رەسىمگە تارتىلدى. مۇكاپاتلانغۇچىلار يەنە ئۆز نۆۋىتىدە بىلىم ئاشۇرۇشقا ئەۋەتىلمىدىغان ياكى ۋەزىپىسى ئۆستۈرۈلمىدىغان ئوبيېكتىلار ھېسابلىناتتى.

1980 - يىلى، 1957 - يىلى ئېلان قىلىنغان «گوۋۇيۈەننىڭ دۆلەتنىڭ مەمۇرىي ئورگانلىرىدىكى خىزمەتچى خادىملارنى مۇكاپاتلاش - جازالاش توغرىسىدىكى ۋاقىتلىق بەلگىلىمىسى» ئاساسىدا كەلتۈرۈلدى، ھەر يىلى يىل ئاخىرىدا ھەر قايسى ئورۇنلاردا ئىلغار شەخسلەر باھالاپ سايلاندى، ئۇلارغا تەقدىرنامە ۋە مۇكاپات پۇلى بېرىلدى.

مەسئۇلىيەتسىزلىك قىلغان ۋە قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان كادىرلار مەسئۇلىيىتىنى خاراكتېرىنىڭ ئىغىر - يېنىكلىكىگە قاراپ مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىنىدى، كۆپىنچە مۇكاپات پۇلى تۈتۈپ قېلىنىدى، جەرىمانە قويۇلدى، ۋەزىپىسى تۆۋەنلىتىلدى، ۋەزىپىسىدىن توختىتىلىپ، قالدۇرۇپ ئىشلىتىلدى، ھەتتا خىزمەتتىن ھەيدەلدى ۋە ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىشكە ھۆكۈم قىلىنىدى. 1990 - يىلغىچە 13 كىشىنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلدى، 349 كىشىنىڭ ۋەزىپىسى ئۆستۈرۈلدى. بىر كىشىنىڭ دەرىجىسى چۈشۈرۈلدى، بىر كىشىنىڭ ۋەزىپىسى تۆۋەنلىتىلدى، 3 كىشى قالدۇرۇپ ئىشلىتىلدى، 2 كىشى ھەيدەلدى، 4 كىشى ئەدلىيە تارماقلىرىنىڭ ھۆكۈم چىقىرىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىلدى.

§ 5 . كادىرلارنى دەم ئېلىشقا ۋە پېنسىيىگە چىقىرىش

گوۋۇيۈەننىڭ كادىرلارنى دەم ئېلىشقا ۋە پېنسىيىگە چىقىرىش تۈزۈمى ئېلان قىلىنىشتىن ئىلگىرى، ياشىنىپ قېلىپ داۋاملىق خىزمەت ئىشلىيەلمىگەن كادىرلاردىن كېسەللىرى داۋالاندى، كېسىلى يوقلىرى دەم ئالدى، ئۇلارنىڭ مائاشى تولۇق بېرىلدى. دورا پۇلى تولۇق ئاتچوت قىلىنىدى، خىزمەتتىكى كادىرلارغا ئوخشاش ھەممە تەمىناتتىن بەھرىمەن قىلىنىدى. پېشقەدەم كادىرلار ئالەمدىن ئۆتكەندە، ئۇلارنىڭ دەپنە خىراجىتى پۈتۈنلەي كۆتۈرۈلدى، ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ئىچىدە خىزمەت ئىشلىيەلەيدىغانلىرى خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، خىزمەت ئىشلەش ئىقتىدارى يوق ئەمما تۇرمۇشى قىيىن بولغانلىرىغا ئۇزۇنغىچە تۇرمۇش يارەدەم پۇلى بېرىلدى. بارلىق كادىرلارغا ئوخشاش مۇئامىلە قىلىنىدى، ۋەزىپە دەرىجىسى، خىزمەت ئىستاژى، دەم ئېلىشقا ۋە پېنسىيىگە چىقىش قاتارلىق جەھەتلەردە ھېچقانداق پەرق بولمىدى.

گوۋۇيۈەن ئېلان قىلغان كادىرلارنى دەم ئېلىشقا ۋە پېنسىيىگە چىقىرىش تۈزۈمى ئىجرا قىلىنغاندىن كېيىن، 1990 - يىلغا كەلگەندە 54 ئادەم دەم ئېلىشقا، 503 ئادەم پېنسىيىگە چىقىرىلدى. دەم ئېلىشقا چىقىرىلغان كادىرلارغا بولغان سىياسىي مۇئامىلىدە ئۆزگىرىش

بولمىدى، مائاشى كېمەيتىلمىدى؛ پېنسىيىگە چىقىرىلغان كادىرلارغا ئىستاژى بويىچە پېنسىيە مائاشى تارقىتىلدى. 1983 - يىلى پېشقەدەم كادىرلار بۆلۈمى قۇرۇلدى، 1990 - يىلى بۇ بۆلۈم پېشقەدەم كادىرلار خىزمىتى ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلىپ، دەم ئېلىشقا ۋە پېنسىيىگە چىققان كادىرلار خىزمىتىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولدى. پېشقەدەم كادىرلار ئىدارىسىدە پېشقەدەم كادىرلار پائالىيىتى ئۆيى قۇرۇلدى، بۇنىڭدا كىتاب، گېزىت ئوقۇش ۋە مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش قاتارلىق تۈرلۈك پائالىيەتلەر ئېلىپ بېرىلدى. مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتىگە دائىر ئەرسىلەردىن ماجياك، شاھمات، قارت، بىلىيارت، ژارىتاتوپ ۋە تېلېۋىزور قاتارلىقلار بار بولدى. يەنە ۋولگا ماركىلىق پىكاپتىن بىرى سەپلەپ بېرىلىپ، پېشقەدەم كادىرلارنىڭ ئاقسۇغا بېرىپ كېسەل كۆرسىتىشى ۋە باشقا ئىش بېجىرىشى ئۈچۈن ئىشلىتىلدى. ناھىيىلىك دوختۇرخانىدا پېشقەدەم كادىرلار كېسەلخانىسى ئېچىلدى. ئەنئەنىۋى بايراملاردا كۆتۈۋېلىش يىغىنى ئېچىلىپ، ناھىيە رەھبەرلىرى پېشقەدەم كادىرلاردىن سەممىي ھال سورىدى، ئۇلاردىن پىكىر ئالدى ھەمدە ئۇلارغا ماددىي بۇيۇم سوۋغا قىلدى. دەم ئېلىشقا ۋە پېنسىيىگە چىققان پېشقەدەم كادىرلار ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ مەنزىرىلىك مەشھۇر جايلىرىنى سایاھەت قىلىشقا ۋە دەم ئېلىپ داۋالىنىشقا قەرەللىك ئۇيۇشتۇرۇلدى.

شىنجاڭدا خىزمەت ئىشلىگىنىگە 20 يىلدىن ئاشقان زىيالىيلارنىڭ دەم ئېلىشقا ۋە پېنسىيىگە چىققاندىن كېيىنمۇ داۋاملىق شىنجاڭدا تۇرۇۋاتقانلىرىنىڭ دەم ئېلىش ۋە پېنسىيە پۇلى ئەسلىدىكى ئۇلچەم ئاساسىدا 10% ئۆستۈرۇلدى؛ شىنجاڭدا خىزمەت ئىشلىگىنىگە 30 يىلدىن ئاشقانلىرىنىڭ دەم ئېلىش ۋە پېنسىيە پۇلى ئەسلىدىكى مائاشى بويىچە تارقىتىلدى ھەمدە دەرىجە پەرقى بويىچە ئۆي سېلىش پۇلى تارقىتىلدى.

دەم ئېلىشقا ۋە پېنسىيىگە چىققان كادىرلارنىڭ دەپنە خىراجىتى ئۈچۈن بىر قېتىمدا 650 يۈەن ئاتچوت قىلىندى، ئايرىملىرىغا دەپنە سومىسىدىن تاشقىرى قوشۇمچە يارەم پۇلى بېرىلدى. دەپنە قىلغاندا تەزىيە مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى.

Ⅲ باب

مائاش، مۇكاپات پۇلى ۋە قوشۇمچە يارەم

§ 1 . مائاش

1950 - يىلى قىسمىدىن كەسىپ ئالماشتۇرغان كادىرلارغا يەنىلا تەمىنات تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن سىرت، يەرلىك خىزمەتچىلەرگە ۋە ئىشچىلارغا دەرىجە مائاشى يولغا قويۇلدى. 1952 - يىلدىن باشلاپ دۆلەت ئورگانلىرىدىكى خىزمەتچى خادىملارغا مائاش نومۇرى تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، دەرىجىسى تەكشۈرۈپ بېكىتىلىپ نومۇر خاتىرىلەندى. 1954 - يىلى ھاكىم، شۇجىلارغا 230 نومۇر، بۆلۈم، رايون دەرىجىلىك خادىملارغا 4 . 215 نومۇر، بۆلۈم كادىرلىرىغا 7 . 151 نومۇر، قارا خىزمەتچىلەرگە 7 . 87 نومۇر خاتىرىلەندى. مائاش نومۇرى قىممىتى ئەملىي

بويۇمغا سۈندۇرۇپ ھېسابلاندى، ئۇ باھانىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ تۇردى. 1956 - يىلدىن باشلاپ پۈل مائاش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، كارخانىلاردىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە 8 دەرىجىلىك مائاش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى. شۇ يىلدىن باشلاپ كارخانىلاردىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ئىشىغا قاراپ مائاش بېرىش ۋە مۇكاپات مائاش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى ھەمدە مائاش تەڭشەلدى، كارخانىلاردىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئېيىغا ئاشقان مائاش سوممىسى 4207 يۈەنگە يەتتى. مائاش ئىسلاھاتىدا سىياسىي - ئىدىيىۋى جەھەتتىكى تەربىيىلىنىشىگە ئەھمىيەت بېرىلدى ھەمدە مائاشى تۆۋەن ۋە تۇرمۇشى قىيىن ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ئېتىبار بېرىلدى. شۇ يىلى ئاۋات ناھىيىسى 11 - خىل مائاش رايونى قىلىپ بەلگىلەندى.

1963 - يىلى ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئورۇنلاردا مائاش تەڭشىلىپ، 1116 ئادەمنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلدى، ئۇلار مائاشى تەڭشەلگەنلەر سانىنىڭ %37.34نى ئىگىلىدى، ئۇلارنىڭ ئېيىغا ئاشقان مائاش سوممىسى 6636 يۈەنگە يەتتى، مائاش تەڭشەشنىڭ مۇھىم نۇقتىسى — مائاش دەرىجىسى ۋەزىپە دەرىجىسىدىن تۆۋەن رەھبىرىي كادىرلار ۋە ئۇزۇندىن بۇيان دەرىجىسى ئۆستۈرۈلمىگەن ھەم دەرىجىسى سەل تۆۋەن كادىرلار ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەر بولدى.

1966 - يىلدىن كېيىن، ئىشقا قاراپ بېرىلمىغان مائاش «ماددىي رىغبەتلەندۈرۈشنى يولغا قويمىغان كاپىتالىزم لۇشىەنى» دەپ قارىلىپ، ئومۇمىيۈزلۈك توختىتىلىپ، ئوتتۇرىچە مائاش يولغا قويۇلدى.

1972 - يىلى مائاشى تۆۋەن خادىملارنىڭ مائاشى تەڭشەلدى. 1976 - يىلى %40 ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ مائاشى بىر دەرىجە ئۆستۈرۈلدى. 1977 - يىلى قىسمەن كارخانىلاردا ئىشقا ۋە ۋاقىتقا قاراپ مۇكاپات مائاشى قوشۇپ بېرىش ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1978 - يىلى 1971 - يىلنىڭ ئاخىرىدىن ئىلگىرى خىزمەتكە قاتناشقان 1 - دەرىجىلىك ئىشچىلارنىڭ ۋە 1966 - يىلنىڭ ئاخىرىدىن بۇرۇن خىزمەتكە قاتناشقان 2 - دەرىجىلىك ئىشچىلارنىڭ مائاشى ئومۇمىيۈزلۈك بىر دەرىجە ئۆستۈرۈلدى، 1971 - يىلنىڭ ئاخىرىدىن بۇرۇن خىزمەتكە قاتناشقان باشقا ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ دەرىجىسى %40 ئۆستۈرۈش دائىرىسى بويىچە باھالاپ ئۆستۈرۈلدى. شۇ قېتىم دەرىجىسى ئۆستۈرۈلگەن ئادەم 4002 بولۇپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئومۇمىي سانىنىڭ %2.51نى ئىگىلىدى، ئېيىغا ئاشقان مائاش سوممىسى 28 مىڭ 156 يۈەنگە يەتتى. 1980 - يىلى مائاشى تەڭشىلىپ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلگەن ئادەم 3865 بولۇپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئومۇمىي سانىنىڭ %2.54نى ئىگىلىدى، ئېيىغا ئاشقان مائاش سوممىسى 31 مىڭ 113 يۈەنگە يەتتى.

1981 - يىلى ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەردىكى ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ۋە بىر قىسىم تېببىي خادىم ۋە يەسلى تەربىيىچىلىرىنىڭ مائاشى تەڭشەلدى، بۇنىڭدا ئەسلىدىكى مائاش ئۆلچىمى ئاساسىدا «ئاۋۋال تولۇقلاپ، كېيىن ئۆلچەمگە سېلىپ» ئاندىن دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈش چارىسى قوللىنىلدى. مائارىپ سىستېمىسى بويىچە 1077 ئادەمنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلدى. ئېيىغا ئاشقان مائاش سوممىسى 9435 يۈەنگە يەتتى؛ سەھىيە سىستېمىسى بويىچە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئورۇنلاردىكى 385 ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلدى، ئېيىغا ئاشقان مائاش سوممىسى 3705 يۈەنگە يەتتى؛ كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى

ئورۇنلاردىكى 26 ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلدى، ئېيىغا ئاشقان مائاش سوممىسى 182 يۈەن بولدى.

1982 - يىلى ئورگانلاردىكى خىزمەتچى خادىملار ۋە مائارىپ، سەھىيە سىستېمىسىدىكى بىر قىسىم خادىملار بولۇپ جەمئىي 1239 ئادەمنىڭ مائاشى ئومۇميۈزلۈك بىر دەرىجە، 437 ئادەمنىڭ مائاشى 2 دەرىجە ئۆستۈرۈلدى، ئېيىغا ئاشقان مائاش سوممىسى 125 مىڭ 316 يۈەنگە يەتتى.

1983 - يىلى كارخانىلاردىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مائاشى تەڭشەلدى، بۇنىڭدا كارخانىلارنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمى بىلەن، شۇنداقلا ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك نەتىجىسى بىلەن باغلاش چارىسى قوللىنىلدى. ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى كارخانىلاردىكى 2501 ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلدى، ھەربىر كىشىنىڭ مائاشى ئېيىغا ئوتتۇرىچە 9 يۈەندىن ئاشتى؛ كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكتىكى كارخانىلاردىكى 34 ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلدى، ھەربىر كىشىنىڭ مائاشى ئېيىغا ئوتتۇرىچە 8.7 يۈەندىن ئاشتى.

1984 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ، ئومۇمەن شىنجاڭدا خىزمەت ئىشلىگىنىگە 25 يىل بولغان كادىرلارغا، ئالىي تېخنىكۇمنى پۈتتۈرۈپ خىزمەت ئىشلىگىنىگە بىر يىل توشقانلارغا، ئوتتۇرا تېخنىكۇمنى پۈتتۈرۈپ خىزمەت ئىشلىگىنىگە 3 يىل بولغانلارغا ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ خىزمەت ئىشلىگىنىگە 15 يىل بولغانلارغا بىر دەرىجە تۇراقسىز مائاش بېرىلدى.

1985 - يىلى دۆلەت ئورگانلىرى ۋە مەمۇرىي، كەسپىي ئورۇنلاردا مائاش ئىسلاھ قىلىنىپ، ۋەزىپە مائاشى ئاساس قىلىنغان مائاش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، 5237 ئادەمنىڭ مائاشى ئىسلاھ قىلىندى، ئېيىغا ئاشقان مائاش سوممىسى 110 مىڭ 926 يۈەنگە يەتتى.

1988 - يىلى پەن - تېخنىكا، مەدەنىيەت، مائارىپ ئورۇنلىرى ۋە كەسپىي ئورۇنلاردا ئومۇميۈزلۈك ئۇنۇڭان باھالاندى. 1989 - يىلى مائاشى ئۇنۇڭاننىڭ ئەڭ تۆۋەن مائاش سىزىقىدىن تۆۋەن 234 ئىشچى - خىزمەتچىگە مائاش قوشۇلدى، ئېيىغا قوشۇلغان مائاش سوممىسى 3042 يۈەنگە يەتتى.

1990 - يىلى مەمۇرىي، كەسپىي ئورۇنلاردىكى 18 مىڭ 323 كەسپىي تېخنىكا خادىمنىڭ مائاشى بىر دەرىجە ئۆستۈرۈلدى، ئېيىغا ئاشقان مائاش سوممىسى 22 مىڭ 900 يۈەنگە يەتتى.

§ 2 . مۇكاپات پۇلى ۋە قوشۇمچە ياردەم

1. مۇكاپات پۇلى

1953 - يىلدىن باشلاپ كارخانىلاردا ئومۇميۈزلۈك مۇكاپات تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، مۇكاپاتلاش شەكلى بىر قېتىملىق مۇكاپاتلاش ۋە يەككە تۈر بويىچە مۇكاپاتلاشتىن ئىبارەت بولدى. مۇكاپاتتىن ئەمگەك مۇسابىقىسى مۇكاپاتى، ئەقىلگە مۇۋاپىق تەكلىپ مۇكاپاتى، ئىجادىيەت - كەشپىيات مۇكاپاتى، يېڭى مەھسۇلاتلارنى سىناش - ياساش مۇكاپاتى، سۈپەت مۇكاپاتى، مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش مۇكاپاتى، تېجەش مۇكاپاتى قاتارلىقلار بار بولدى. شاگىرتلار، پراكتىكانت ئوقۇغۇچىلار ۋە نازارەت قىلغۇچى ئەمگەكچىلەر ئادەتتە باھالاپ مۇكاپاتلاشقا قاتناشمىدى.

1961 - يىلى ئۇنىۋېرسال مۇكاپات يولغا قويۇلدى، مۇكاپات سوممىسى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئايلىق مائاش سوممىسىنىڭ %7ىدىن ئېشىپ كەتمىدى، ھەر ئايدا باھالاپ ھەر ئايدا مۇكاپات بېرىلدى، مەمۇرىي خادىملارغا پەسللەر بويىچە مۇكاپات باھالاندى.

مۇكاپاتنى باھالاشقا بىرلەشتۈرۈپ ئەمگەك مۇسابىقىسى قانات يايدۇرۇلۇپ، «بەسلىشىش، ئۆگىنىش، يېتىشىۋېلىش، ئېشىپ كېتىش، ياردەم بېرىش» چاقىرىق قىلىندى. 1964 - يىلى يەككە تۈردىكى مۇكاپاتنى 2 خىلدىن ئاشۇرماسلىققا چەك قويۇلدى، ئۇنىۋېرسال مۇكاپاتنى يولغا قويغان ئورۇنلاردا ئومۇمەن يەككە تۈردىكى مۇكاپات قايتا يولغا قويۇلمىدى. 1965 - يىلى ناھىيە بويىچە «سوتسىيالىستىك تەربىيە» ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلغاندىن كېيىن، بەزى كارخانىلاردا مۇكاپات پۇلى ئۆزلۈكسىدىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى ۋە توختىتىلدى. 1966 - يىلى مۇكاپات پۇلى تۈزۈمى ئومۇميۈزلۈك ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

1978 - يىلدىن كېيىن ھەر قايسى ساھە، كەسىپلەردە مۇكاپات پۇلى تۈزۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. سانائەت - قاتناش سىستېمىسىدا ئىشقا قاراپ ھېسابلاپ بەلگىلەنگەن نورمىدىن ئاشۇرۇۋەتكەنلەرنى مۇكاپاتلاش، تېجەش مۇكاپاتى، ئەلا سۈپەتلىك يېڭى مەھسۇلات يارىتىش مۇكاپاتى قاتارلىق مۇكاپاتلار، سودا سىستېمىسىدا ئاشۇرغان پايدىدىن پىرسەنت قالدۇرۇش مۇكاپاتى، مەمۇرىي، كەسىپىي ئورۇنلاردا كىرىمنى ئاشۇرۇپ، چىقىمنى تېجەش مۇكاپاتى يولغا قويۇلدى. 1979 - يىلى ناھىيە تەۋەسىدىكى كارخانىلاردا 35 مىڭ يۈەن تۈرلۈك مۇكاپات پۇلى تارقىتىلدى، بۇ مائاش ئومۇمىي سوممىسىنىڭ %6ىنى ئىگىلىدى. 1984 - يىلدىن باشلاپ بىر قىسىم ئىدارىلەردە مۇكاپات پۇلىنى قالايمىقان تارقىتىدىغان ئەھۋال كۆرۈلدى، ناھىيە بويىچە كارخانا، كەسىپىي ئورۇنلاردا بىر يىلدا تارقىتىلغان مۇكاپات پۇلى 450 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بۇ مائاش ئومۇمىي سوممىسىنىڭ %9ىنى ئىگىلىدى. 1988 - يىل 10 - ئايدىن باشلاپ بۇ خىل ئەھۋال تۈزىتىلدى، شۇ يىلى مۇكاپات پۇلى ئوتتۇرىچە نىسبەتلەشتۈرۈلۈپ، مۇقىم كىرىم سۈپىتىدە ھەر ئايلىق مائاشقا قوشۇپ تارقىتىلدى، كادىر ۋە ئىشچىلارنىڭ ئايلىق ئوتتۇرىچە مۇكاپات پۇلى 22.5 يۈەن بولدى.

1990 - يىلى ناھىيە بويىچە بىر يىلدا تارقىتىلغان مۇكاپات پۇلى 1 مىليون 518 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

2. قوشۇمچە ياردەم پۇل

چېگرا رايون ياردەم پۇلى: 1950 — 1959 - يىلغىچە ھەربىر ئادەمگە ھەر ئايدا ئاساسىي مائاشىنىڭ %15ى بويىچە چېگرا رايون ياردەم پۇلى بېرىلدى. 1960 — 1983 - يىلغىچە چېگرا رايون ياردەم پۇلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، 1984 - يىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، ئىستاژ بويىچە ھەر 5 يىلغا 3 يۈەندىن ھېسابلىنىپ تارقىتىلدى.

رايون تۈرمۇش ياردەم پۇلى: 1950 — 1982 - يىلغىچە كادىرلارغا ئاساسىي مائاشىنىڭ %8ى بويىچە، ئىشچىلارغا ئاساسىي مائاشىنىڭ %11ى بويىچە رايون تۈرمۇش ياردەم پۇلى بېرىلدى. 1983 - يىلى كادىر ۋە ئىشچىلارنىڭ ئاساسىي مائاشىنىڭ %15ى بويىچە بېرىشكە، 1987 - يىلى %26ى بويىچە بېرىشكە ئۆزگەرتىلدى.

قوشۇمچە يېمەكلىك ياردەم پۇلى: 1979 - يىلدىن باشلاپ ھەر بىر كىشىگە ھەر ئايدا

6.50 يۈەن قوشۇمچە يېمەكلىك ياردەم پۇلى بېرىلدى. 1985 - يىلى مەمۇرىي، كەسپىي ئورۇنلاردا بۇ قوشۇمچە يېمەكلىك ياردەم پۇلى: قۇرۇلما ماڭاشقا كىرگۈزۈلمىدى. شۇ يىلى ھەربىر كىشىگە ئېيىغا 4 يۈەندىن گۆش ياردەم پۇلى قوشۇپ بېرىلدى. 1988 - يىلى مەمۇرىي، كەسپىي ئورۇنلاردىكى خەنزۇ ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ھەربىرىگە ئېيىغا 10 يۈەندىن، ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچىلىرىگە 12 يۈەندىن گۆش ياردەم پۇلى بېرىلدى.

زىيالىيلار ياردەم پۇلى: 1983 - يىلدىن باشلاپ، ئالىي تېخنىكۇمنى پۈتتۈرۈپ شىنجاڭدا خىزمەت ئىشلىگىنىگە 10 يىل توشقانلارغا، ئوتتۇرا تېخنىكۇمنى پۈتتۈرۈپ خىزمەت ئىشلىگىنىگە 15 يىل توشقانلارغا ۋە تېخنىك دەرىجىسىدىكى كەسپىي تېخنىكا خادىملارغا، ماڭاش دەرىجىسى مەمۇرىي ماڭاش دەرىجىسى بويىچە 17 - دەرىجىدىن يۇقىرىلارغا ئېيىغا 15 يۈەندىن زىيالىيلار ياردەم پۇلى، يىلىغا 30 يۈەن كىتاب، گېزىت پۇلى تارقىتىپ بېرىلدى.

ئىستاژ ياردەم پۇلى: 1985 - يىلدىن باشلاپ بىر يىللىق ئىستاژ ياردەم پۇلى 0.50 يۈەن ھېسابلىنىپ، ھەر ئايلىق ماڭاشىغا قوشۇپ بېرىلدى. 1986 - يىلدىن باشلاپ ئوقۇتقۇچىلارغا ئوقۇتقۇچىلىق ئىستاژ ياردەم پۇلى، سېستىرالارغا سېستىرالىق ئىستاژ ياردەم پۇلى بېرىلدى. ئىستاژى 5 يىلدىن 10 يىلغىچە بولغانلارغا ئېيىغا 3 يۈەن، 10 يىلدىن 15 يىلغىچە بولغانلارغا 5 يۈەن، 15 يىلدىن 20 يىلغىچە بولغانلارغا 7 يۈەن، 20 يىلدىن ئاشقانلارغا 10 يۈەن ئىستاژ ياردەم پۇلى بېرىلدى.

مۇكاپات ماڭاشى: 1988 - يىلدىن باشلاپ، مەمۇرىي، كەسپىي ئورۇنلاردىكى ھەربىر كىشىگە ھەر ئايدا 22.5 يۈەن مۇكاپات ماڭاشى تارقىتىلدى. 1990 - يىلى 25 يۈەنگە كۆپەيتىلدى. شۇ يىلى ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى ۋە سېستىرالارغا ئۆلچەملىك ماڭاشى ئاساسىدا يەنە 10% قوشۇمچە ياردەم پۇلى قوشۇپ بېرىلدى.

IV باب

زىيالىي ياشلارنى ماكانلاشتۇرۇش ۋە ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش

§ 1. ماكانلاشتۇرۇش

1965 - يىل 5 - ئايدا 1 - تۇركۈمدە شەندۇڭنىڭ تەيئەن دېھقانچىلىق مەيدانىدىن كەلگەن 300 دېھقان ئىشچى ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتى بولۇپ 500 نەچچە كىشى «مول ھوسۇل» 3 - دېھقانچىلىق مەيدانىغا ماكانلاشتۇرۇلدى. شۇ يىلى 9 - ئايدا 2 - تۇركۈمدە نەنجىڭدىن كەلگەن، ئۆيلۈك - ئوچاقلىق بولمىغان 1200 نەپەر تولۇق ئوتتۇرا ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىسىدىن 1100ى «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانىغا، 100ى «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانىغا ماكانلىشىپ، يېزا ئىگىلىك ئىشچىسى بولدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ئالىي مەكتەپ ۋە ئوتتۇرا تېخنىكۇملار توختاپ قالغاچقا، تولۇق ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار ئالىي مەكتەپلەردە ئوقۇشقا ئامالسىز قېلىپ، ئىش كۈتۈپ تۇردى. 1968 - يىلدىن كېيىن، زىيالىي ياشلار چاقىرىققا ئاۋاز قوشۇپ تاغ ۋە يېزىلارغا باردى، ئۇلار يېزىلارغا بېرىپ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا قاتنىشىشقا بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ قايتا تەربىيىسىنى ئالدى. ناھىيىدىكى بىر قانچە گۈڭشېنىڭ ھەممىسىدە «زىيالىي ياشلار نۆۋەتچى» قۇرۇلدى، غورۇچۆل گۈڭشېسىنىڭ ئايكۆل چوڭ ئەترىتى، ئايباغ گۈڭشېسىنىڭ كەلپىن چوڭ ئەترىتى، بەشئېرىق گۈڭشېسىنىڭ خوجا باسقاق 2 - چوڭ ئەترىتى، دۆڭقىشلاق 4 - چوڭ ئەترىتى ۋە يېڭىئېرىق ئېلېكتر ئىستانسىسىغا ناھىيە بازىرىدىن تۇرىكۇم - تۇرىكۇم زىيالىي ياشلار ئورۇنلاشتۇرۇلدى. زىيالىي ياشلار يېتىپ - قوپۇش، ئەمگەك، ئۆگىنىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە كوللېكتىپ تۇرمۇش كەچۈردى. ئەسكەر ئېلىش، ئىشچى قوبۇل قىلىش ۋە كېيىنچە كادىر قوبۇل قىلىش، ئالىي مەكتەپ ۋە ئوتتۇرا تېخنىكۇملارغا ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشنىڭ ھەممىسىدە قوبۇل قىلىنمىدىغانلار ئالدى بىلەن زىيالىي ياشلار نۆۋەتلىرىدىن تاللاندى. كېيىن نۆۋەتلاردىكى ئادەم ئازايدى، تۇرالغۇ، يېمەك - ئىچمەك، داۋالىنىش، ئۆگىنىش ۋە مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى قاتارلىقلاردا قىيىنچىلىق تۇغۇلدى، زىيالىي ياشلار داۋاملىق بېرىش - كېلىش قىلىشىپ تۇردى، بىراق مۇساپە يىراق بولغاچقا ئەمگەككە تەسىر يەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ناھىيىلىك پارتكوم زىيالىي ياشلار دېھقانچىلىق مەيدانى قۇرۇشنى قارار قىلدى، بۇ مەيدان 1977 - يىلى قۇرۇلدى، مەيداننىڭ 700 نەچچە مو تېرىلغۇ يېرى بار بولدى. گۈڭشېلاردىكى زىيالىي ياشلار نۆۋەتلىرىدىكى زىيالىي ياشلارنىڭ ھەممىسى دېھقانچىلىق مەيدانىغا كۆچۈرۈلدى، زىيالىي ياشلار دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ تەرەققىياتى تېز بولدى، ھوسۇلى يىلمۇ يىل ئاشتى. ناھىيە بازىرىدا ئىش كۈتۈپ تۇرغان ياشلار ھەر يىلى دېھقانچىلىق مەيدانىغا بېرىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى، ئۇلارغا سىياسەت جەھەتتە ئېتىبار بېرىلگەچكە، كىرىمى ئادەتتىكى دېھقانلارنىڭكىدىن يۇقىرىراق بولدى، بىر قىسىم ياشلار دېھقانچىلىق مەيدانىدا ئۆيلۈك - ئوچاقلىق بولدى، بۇ دېھقانچىلىق مەيدانى ئاقسۇ ۋىلايىتىدە بىردىنبىر ساقلىنىپ كەلگەن بازارلاردا ئىش كۈتۈپ تۇرغان ياشلار ئورۇنلاشتۇرۇلمىغان دېھقانچىلىق مەيدانىدۇر. 1983 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى بۇ مەيدانغا «ئىلغار ياشلار دېھقانچىلىق مەيدانى» دەپ نام بەردى، 1986 - يىلى بۇ مەيدان ۋىلايەت تەرىپىدىن «ئىلغار ياشلار كوللېكتىپى كارخانىسى» بولۇپ باھالاندى. 1990 - يىلغا كەلگەندە بۇ مەيدانداً 50 نەچچە مىڭ تۇپ ماتېرىيال دەرىخى، 200 مو مېۋىلىك باغ، 3 چوڭ تراكتور، بىر كىچىك تراكتور، بىر كومبايىن، بىر 24 قۇرلۇق چوڭ سېيالكا بار بولدى. 1984 - يىلى ئەسلىدىكى زىيالىي ياشلار قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى خادىملار بازار، يېزىلاردىكى باشقا خادىملاردىن تەشكىل تاپتى، يەنىلا ياشلار ئاساس قىلىندى.

1979 - يىلى زىيالىي ياشلارنى تاغ ۋە يېزىلارغا ئەۋەتىش خىزمىتى ئاخىرلاشتى. 1981 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن بۇرۇن يېزىلاردىكى زىيالىي ياشلارنىڭ ھەممىسى بازارغا قايتىپ كەلدى، ئۇلارنىڭ بازاردىكى نوپۇسى ۋە ئاشلىق مۇناسىۋىتى ئەسلىگە كەلدى. 1984 - يىلى زىيالىي ياشلار دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى زىيالىي ياشلار قايتۇرۇلۇپ، ئارقا - ئارقىدىن مائارىپ، سەھىيە، سانائەت، قاتناش قاتارلىق ھەر قايسى تارماقلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى، بۇ ئورۇنلارنىڭ

ھەممىسى ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكتىكى كارخانا ئورۇنلىرىدۇر. ئۇلار خىزمەتكە قاتناشقاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ يېزىلاردا قايتا تەربىيە ئالغان يىل سانى ئىستاژ ھېسابلاندى.

§ 2 . ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش

1. ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش

1982 - يىل 2 - ئايدا ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى قۇرۇلدى. بۇ شىركەت ناھىيە بازىرىدىكى ئىجتىمائىي ئەمگەك كۇچلىرىنى تەشكىللىك باشقۇردى. 1985 - يىلى ئىش كۇتۇپ تۇرغان ياشلارنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى.

1979 — 1991 - يىلغىچە ئىش كۇتۇپ تۇرغان 3000 نەچچە ئادەم ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ئۇلاردىن كوللېكتىپ كارخانىلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغىنى 249، دۆلەت كارخانىلىرىغا، مەمۇرىي، كەسپىي ئورۇنلارغا تونۇشتۇرۇلغىنى 345، مەكتەپلەرگە ئىمتىھان بېرىشكە، ھەربىي سەپكە قاتنىشىشقا تونۇشتۇرۇلغىنى 72. كوللېكتىپ ۋە يەككە كارخانىلارنى قۇرۇش ئارقىلىق 2341 ئادەم ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ياشلار كوللېكتىپ كارخانىسىدىن 13ى قۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا ئىگىلىك، سودا، مۇلازىمەت، بىناكارلىق، تىرانسپورت كەسىپلىرى بار. ناھىيىدىكى ياشلارنىڭ ئىش كۇتۇپ تۇرۇش نىسبىتى ئاپتونوم رايونىمىز تەلىپىدىن %4 تۆۋەن بولدى، 1986 - يىلى ناھىيە ئاپتونوم رايون بويىچە «ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشتا ئىلغار ناھىيە» بولۇپ مۇكاپاتلاندى. ئەمگەك مۇلازىمەت بازىرى قۇرۇپ، ئەمگەك كۇچلىرىنى باشقۇرۇشنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، 1989 - يىلى كەسپىكە تونۇشتۇرۇش ئورنى قۇرۇلدى.

2. ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش يۇزىسىدىن تەربىيىلەش

1985 - يىلدىن باشلاپ 1990 - يىلغىچە 947 ئادەم تەربىيىلەندى، بۇنىڭ ئىچىدە كەشتىچىلىك كەسپى بويىچە تەربىيىلەنگىنى 51، تىككۇچىلىك كەسپى بويىچە تەربىيىلەنگىنى 794. 25 قارار تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىلدى، ھەر قارارلىق كۇرس ئەڭ قىسقا بولغاندا 3 ئاي، ئەڭ ئۇزۇن بولغاندا بىر يىل بولدى. تەربىيىلەنگەن كۇرسانتلارنىڭ %93ى ئىش ئورنىغا چىققاندىن كېيىن خىزمەتتىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقتى. 1990 - يىل 7 - ئايدا بىر قارار ئۇيغۇر تىلى ئۆگىنىش كۇرسى ئېچىلدى، ۋاقتى 6 ئاي بولدى. 102 كۇرسانت ئوقۇدى، كۇرستا دائىم ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەر ۋە يېزىق ئۆگىنىلدى.

3. ئۆزى كەسىپ تېپىش

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ئۆزى كەسىپ تېپىش كاپىتالىزم يولىغا ماڭغانلىق دەپ قارىلىپ، ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇلدى ۋە ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 80 - يىللاردا ئۆرلەپ

ئوقۇيالمىغان ۋە خىزمەتكە ئورۇنلىشالمىغان ياشلار، بىر قىسىم كادىر، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ خىزمىتى يوق ئائىلە تاۋابىئاتلىرى، يېزىلاردىكى ئارتۇق خادىملار ئۆزلىرى كەسىپ تاپىدىغان بىر قوشۇن بولۇپ شەكىللەندى، ئۇلار بازار ئۇچۇرىغا ئاساسەن، جانلىق كەسىپ تاللاپ، زاۋۇت، دۇكانلارنى ئاچتى ياكى رېمونتچىلىق، ساتىراشلىق، رەسىمچىلىك، تىككۈچىلىك قىلدى، ياكى سودا - سېتىق، تىرانسپورت كەسپى بىلەن، ياكى بولمىسا تېرىقچىلىق ۋە باقمىچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى، ئۇلار پايدا - زىيانغا پۈتۈنلەي ئۆزى ئىگە بولغاچقا، تىرىشىپ تىجارەت قىلدى. جاپا - مۇشەققەتكە چىدىدى، مۇلازىمەتتە ئەلا بولدى، بۇنىڭ بىلەن ئۇلار خېلى كۆچلۈك ئىجتىمائىي رىقابەت ئىقتىدارىغا ئىگە بولدى. بىر قىسىم كىشىلەر كارخانىچىلارغا ئايلىنىپ نەچچە تۆمەن يۈەنلىك ياكى نەچچە 100 مىڭ يۈەنلىكتىن ئارتۇق مۇلۇكنىڭ ئىگىسى بولۇپ، خېلى كۆچلۈك ئىقتىسادىي گەۋدىگە ئايلاندى؛ ئەكسىچە، ئاز ساندىكى كىشىلەر قانۇنسىز تىجارەت قىلىپ، باج ئوغرىلىدى ياكى باج تاپشۇرمىدى، ئۇلار ناچار مالىلارنى ياخشى مال دەپ سېتىپ ياكى ساختا مال ياساپ ئالدامچىلىق قىلىپ، ئىستېمالچىلارنى زىيانغا ئۇچراتتى.

بىگىرمىچى قىسىم

ھەربىي ئىشلار

يىگىرمىنچى قىسىم

هەربىي ئىشلار

I باب

يەرلىك قوراللىق كۈچلەر

§ 1. مىنگو دەۋرىدىكى يەرلىك قوراللىق كۈچلەر

مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) ئاۋات بازىرىدا باش هەربىي بىكەت قۇرۇلدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا 2 شۆبە بىكەت تەسىس قىلىندى. مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) يەنە ئاتىبىشى، جىگدىلىك ئارال، بېدىلىكئوتاق قاتارلىق جايلاردا شۆبە بىكەت تەسىس قىلىندى. باش بىكەتتە 7 دىن 10 غىچە، شۆبە بىكەتتە 2 دىن 3 كىچە ئادەم تۇراتتى، ئۇلار، ئاساسلىقى، ئوق - دورا توشۇش، ئوزۇق - تۇلۇك، يەم - خەشەك بىلەن تەمىنلەش ۋە كەلگەن هەربىيلەرنىڭ قونۇش ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى (بۇ بىكەت 1950 - يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى). شۇ يىلى خەلق بىكتۆەنى قۇرۇلدى، هاكىم قوشۇمچە تۆەنجاڭلىقنى، ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى قوشۇمچە مۇئاۋىن تۆەنجاڭلىقنى ئۇستىگە ئالدى، تۆەن بويىچە 700 خەلق ئەسكىرى بار ئىدى.

§ 2. خەلق قوراللىق كۈچلىرى

1. ناهىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى

ناهىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ تەكتى ناهىيىلىك هەربىي خىزمەت ئىدارىسى ئىدى. ئۇ 1956 - يىل 5 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، 7 شتاتى بار ئىدى، سادىقجان تۆنجى ئىدارە باشلىقى بولغانىدى. 1959 - يىل 10 - ئايدا بۇ ئىدارە ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، 1960 - يىل 3 - ئايدا ناهىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى قۇرۇلدى، 7 شتاتى بار بولدى، مۆمىنوف ئاسىم تۆنجى بۆلۈم باشلىقى بولدى، ناهىيىلىك پارتكومىنىڭ شۆجىسى جاڭ جۇاڭ قوشۇمچە تۆنجى سىياسىي كومىسسارلىقنى ئۆتىدى. بۇ بۆلۈمنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلۈش تەرتىپى، خادىم تەڭشەش، سەپلەش، قورال - ياراغلارنى باشقۇرۇش، كەسىپكە يېتەكچىلىك قىلىش ئىشلىرى ئاقسۇ شۆبە هەربىي

رايونىغا مەنسۇپ بولدى. ئاساسلىق ۋەزىپىسى خەلق ئەسكەرلىرىنى تەشكىللەش ۋە مەشىق قىلدۇرۇش، ئەسكەرلەرنى يىغىش، زاپاس هەربىيلەرنى باشقۇرۇش ۋە قورال - جابدۇقلارنى باشقۇرۇشتىن ئىبارەت بولدى. 1986 - يىل 8 - ئايدا، هەربىي قىسىم يەرلىككە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، شتاتى 15 تىن 23كە كۆپەيدى. قارىمىقىدا هەربىي بۆلۈم، سىياسىي خىزمەت بۆلۈمى ۋە ئىشخانا تەسىس قىلىندى.

ناهىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىگە 1956 — 1990 - يىلغىچە بۆلۈم باشلىقى ۋە سىياسىي كومىسسار بولغانلار

جەدۋەل: 20 — 1

ئىسىم - فامىلىسى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى (يىل، ئاي)
سادىقجان	ئىدارە باشلىقى	1956.5 — 1957.6
جامال يۈسۈپ	ئىدارە باشلىقى	1958 — 1959
مۇسىنوف ئاسىم	بۆلۈم باشلىقى	1960 — 1965
جاك جۇاك	قوشۇمچە سىياسىي كومىسسار	1960.3 — 1966.5
ئابلا سادىر	بۆلۈم باشلىقى	1966 — 1968
فەن ئەيلىن	سىياسىي كومىسسار	1966.5 — 1970.12
سادىروف	بۆلۈم باشلىقى	1968 — 1973.2
ژاك باۋچاك	سىياسىي كومىسسار	1971.11 — 1978.10
ژاك يۈكنيەن	بۆلۈم باشلىقى	1974.1 — 1979
مەمەت سەيىت	بۆلۈم باشلىقى	1980.5 — 1981.7
ژاك جېنمۇ	سىياسىي كومىسسار	1980.10 — 1983.5
مۇھەممەت ئايۇپ	بۆلۈم باشلىقى	1981.7 — 1984.11
تاك جېنشەن	سىياسىي كومىسسار	1983.7 — 1985.12
مەمتىمىن مامۇت	بۆلۈم باشلىقى	1985.1 — 1986.1
باۋ زۈفۇ	سىياسىي كومىسسار	1985.12 — 1990.8
ئەيسا ئەرشىدىن	بۆلۈم باشلىقى	1986.4 — 1990.8
سەيدۇللا ئىسمايىل	بۆلۈم باشلىقى	1990.9—
مەن جۇيباك	سىياسىي كومىسسار	1990.9—

2. يېزا (بازار)، دېھقانچىلىق مەيدانى خەلق قوراللىق بۆلۈملىرى

گۈكشي (بازار) لاردىكى خەلق قوراللىق بۆلۈملىرى 1958 - يىلدىكى «ئومۇمىي خەلق ئەسكەر بولۇش» يۇقىرى دولقۇنىدا قۇرۇلۇشقا باشلىغانىدى، 1960 - يىلغا كەلگەندە بەشئېرىق، يېڭئېرىق، غورۇچۆل، ئايباغ، تامتوغراق گۈكشىلىرىدا ۋە ئاۋات بازىرىدا قوراللىق بۆلۈم

قۇرۇلدى. 1965 - يىلى «مول ھوسۇل» 1 -، 3 - مەيدانلىرىدا قوراللىق بۆلۈم قۇرۇلدى، 1977 - يىلى ئۇرۇقچىلىق مەيدانىدا قوراللىق بۆلۈم قۇرۇلدى (1984 - يىلى دولان يېزىلىق قوراللىق بۆلۈمگە ئۆزگەرتىلدى)، 1984 - يىلى باغتوغراق يېزىلىق قوراللىق بۆلۈم قۇرۇلدى. ئاساسىي قاتلام قوراللىق بۆلۈملىرى يېزىلىق پارتكوم ۋە ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ قوش رەھبەرلىكىدە بولدى، خەلق ئەسكەرلىرىنى تەشكىللەش ۋە مەشىق قىلدۇرۇش، قورال - جابدۇقلارنى باشقۇرۇش، ئەسكەر ئېلىش ئىشلىرىنى ئۈستىگە ئالدى. خەلق ئەسكەرلىرىنى مەنىۋى مەدەنىيىلىك ۋە ماددىي مەدەنىيىلىك بەرپا قىلىشقا سەپەرۋەر قىلدى، خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلى جىددىي، قىيىن، خەتەرلىك، ئېغىر ۋەزىپىلەردە زەربىدار ئەترەت بولدى.

يېزا (بازار)، دېھقانچىلىق مەيدانى قوراللىق بۆلۈملىرىگە 1958 — 1980 - يىلغىچە بىردىن بۆلۈم باشلىقى (پارتكوم شۇجىسى قوشۇمچە ئۆتىدى)، بىردىن مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى، بىردىن كادىر سەپلەنگەنىدى. 1986 - يىلغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە 10 ئاساسىي قاتلام قوراللىق بۆلۈمىگە 18 مەخسۇس قوراللىق بۆلۈم كادىرى سەپلەندى، بۇنىڭ ئىچىدە بۆلۈم باشلىقى 10، كادىر 8.

3. ناھىيىلىك ئوتتۇرا ئەترەت

1950 - يىل 3 - ئايدا، تىنچلىق بىلەن ھەقىقەتكە قايتقان كونا ساقچى ئەترىتى ئۆزگەرتىپ تەشكىللىنىپ، ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ جامائەت خەۋپسىزلىكى ئەترىتى قۇرۇلدى، ئىبراھىم ئەترەت باشلىقى، لى رۇڭچىڭ يېتەكچى بولدى، يىل ئاخىرىدا 48 كادىر - ساقچى بار بولدى. 1952 - يىل 10 - ئايدا بۇ ئەترەتنىڭ نامى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ئاۋات ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىك ئوتتۇرا ئەترىتىگە ئۆزگەرتىلىپ ھەربىي سىستېمىسىغا تەۋە ئورۇن بولدى، بۇ ئەترەت ئاقسۇ جامائەت خەۋپسىزلىكى چوڭ ئەترىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى. 1955 - يىلى بۇ ئەترەتنىڭ نامى ئاۋات ناھىيىلىك خەلق قوراللىق ساقچى ئوتتۇرا ئەترىتىگە ئۆزگەرتىلىپ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1959 - يىل 3 - ئايدا ئاقسۇ شۆبە ھەربىي رايونىنىڭ ۋاكالىتەن باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، تەمىناتى شۆبە ھەربىي رايون تەرىپىدىن بېرىلدى، ھەربىي ئىشلار ئورگىنى بىلەن ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنىنىڭ قوش رەھبەرلىكىدە بولدى. 1961 - يىل 10 - ئايدا كەسپىي خەلق ساقچىلىرى ھەربىي خىزمەت ئۆتەيدىغان خەلق ساقچىلىرىغا ئۆزگەرتىلدى، ئۇلارنىڭ ھەربىي خىزمەت ئۆتەش مۇددىتى 5 يىل بولدى. ھەربىي خىزمەت ئۆتەش مۇددىتى توشۇپ قالدۇرۇپ ئىشلىتىلگەنلەرگە مائاش بېرىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، يېڭى خەلق ساقچىلىرىغا قوشۇمچە يارداەم پۇلى بېرىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. 1963 - يىل 2 - ئايدا جامائەت خەۋپسىزلىكى ئوتتۇرا ئەترىتىنىڭ نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، ھەربىي ئىشلار ئورگىنى بىلەن جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنىنىڭ قوش رەھبەرلىكىدە بولدى. 1966 - يىل 7 - ئايدىن 1975 - يىلغىچە بۇ ئەترەتنىڭ نامى ئازادلىق ئارمىيە ناھىيىلىك ئوتتۇرا ئەترىتىگە ئۆزگەرتىلىپ، ناھىيىلىك قوراللىق بۆلۈمنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى. 1968 - يىل 10 - ئايدا ئاۋات ناھىيىلىك ئوتتۇرا ئەترەت بىلەن مارالبېشى ناھىيىلىك ئوتتۇرا ئەترەت ئۆز ئارا ئالماشتۇرۇلدى. 1975 - يىلى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىكىگە تاپشۇرۇپ بېرىلىپ، نامى ناھىيىلىك خەلق قوراللىق ساقچى ئوتتۇرا ئەترىتىگە ئۆزگەرتىلدى. 1978 - يىل 1 - ئايدىن

باشلاپ، بۇ ئەترەتنىڭ تەمىناتىنى جامائەت خەۋپسىزلىك ئورگىنى بەردى، مەجبۇرىي هەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، هەربىي خىزمەت ئۆتەش مۇددىتى 3 يىل بولدى. 1982 - يىلى ئارمىيىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈلۈپ، تەمىناتى ئارمىيىدىن بېرىلدى، ئاساسىي ۋەزىپىسى، هەربىي خىزمەت تۈزۈمى، تەمىنات جەھەتلەردە ئارمىيىنىڭكى بىلەن ئوخشاش بولدى. 1990 - يىلى ئوتتۇرا ئەترەتتە شتاتلىق كادىر - ساقچىدىن 28ى بار بولدى. جالاڭ شىڭفۇ ئەترەت باشلىقى، پەن يۈمىن مۇئاۋىن يېتەكچى بولدى.

Ⅱ باب

هەربىي خىزمەت، هەربىي ئىشلار

§1. هەربىي خىزمەت

مىنگو دەۋرىدە ئەسكەر ئېلىشقا ئامال بولمىغاچقا، كۆپىنچە ئەسكەرلىككە يارىغۇچىلار تۇتۇلۇپ، ئەسكەرلەر مەنبەسى تولۇقلىناتتى، تۇتۇلغانلارنىڭ هەممىسى نامرات دېهقان، چارۋىچىلارنىڭ پەرزەنتلىرى ئىدى. ئۇلار ئاقسۇ ياكى شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىغا ئاپىرىپ بېرىلەتتى، ئۇرۇش بولغاندا ئۇلار بىۋاسىتە ئالدىنقى سەپكە ئاپىرىلاتتى، ئۇلار ناھايىتى ئاز مەشق قىلدۇرۇلغاچقا، جەڭدە ئۆلۈپ كېتىدىغانلىرى كۆپ بولاتتى، پۈرسەت چىقسا چەت ئەلگە قېچىپ كېتىدىغانلىرىمۇ بار ئىدى.

1950 — 1954 - يىلغىچە پىدائىي ئەسكەرلىك تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، 1955 - يىلدىن باشلاپ مەجبۇرىي هەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، هەربىي سەپكە كىرگۈچىلەر ئۆزلۈكىدىن تىزىمغا ئالدۇردى، ئۇلار سىياسىي جەھەتتىن تەكشۈرۈلگەندىن كېيىن ۋە بەدەن تەكشۈرتكەندىن كېيىن قوشۇنغا كىرەتتى. 1959 - يىلى مەجبۇرىي هەربىي خىزمەت ئۆتەشكە 120 ئەسكەر ئېلىندى، ئۇلارنىڭ هەممىسى ئۇيغۇر ياشلىرى ئىدى. 1978 - يىلدىن باشلاپ مەجبۇرىي هەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمى بىلەن پىدائىي ئەسكەرلىك تۈزۈمىنى ئۆز ئارا بىرلەشتۈرۈلدى، هەربىي خىزمەت ئۆتەش مۇددىتى ئېشىپ كەتكەنلەر پىدائىي ئەسكەر بولدى، ئۇلارغا هەر ئايدا ماڭاش تارقىتىلدى. 1981 - يىلى 125 ئەسكەر ئېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر 100، خەنزۇ 25. 1984 - يىلدىن ئىلگىرى، يەرلىك بىلەن قىسىم بىرلىكتە ئەسكەر ئالدى، قىسىملاردىن ئەسكەر قوبۇل قىلغىلى كەلگەن كادىرلار ئۇلارنى قىسىملارغا ئېلىپ كەتتى. 1984 - يىلدىن باشلاپ يەرلىك ئۆزى ئەسكەر ئېلىپ ئۆزى قىسىمغا ئاپىرىپ بېرىدىغان بولدى. شۇ يىلى مەجبۇرىي هەربىي خىزمەت ئۆتەشكە 22 ئەسكەر ئېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر ياشلىرى 8، خەنزۇ 14. 1987 - يىلى 1984 - يىلدىن بۇرۇنقى ئەسكەر ئېلىش چارىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

ئادەتتە يىلدا بىر قېتىم، كۆپىنچە قىش پەسلىدە ئەسكەر ئېلىندى. يېڭى ئەسكەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى شىنجاڭ تەۋەسىدىكى دالا چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرى ۋە قوراللىق ساقچى ئوتتۇرا

ئەترەتلىرىگە تولۇقلاندى.

1956 - يىلدىن باشلاپ، زاپاس ھەربىيلەر تىزىملاندى، كېيىن ھەر يىلى بىر قېتىم تىزىملاندى، 1966 - يىلى توختىتىلدى، 1980 - يىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. تىزىملاش خىزمىتىنى ناھىيىلىك قوراللىق بۆلۈم ئىشلىدى، ھەر يىلى تىزىملاش خىزمىتى ھەربىي سەپتىن قايتقان ھەربىيلەرنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشقا بىرلەشتۈرۈپ ئىشلەندى، تىزىملاش كارتوچكىسى قوراللىق بۆلۈمدە ساقلاندى. 1983 - يىلدىن باشلاپ 35 ياشتىن تۆۋەنلەرنىڭ تەكتى ئېنىقلىنىپ تىزىملاندى ھەمدە ئۇلار ھەربىي خىزمەت ئۆتەيدىغان زاپاس خادىملار قاتارىغا كىرگۈزۈلۈپ، زۆرۈر بولغاندا سەپەرۋەر قىلىنىدىغان ئوبيېكت قىلىندى.

§ 2 . ھەربىي ئىشلار

مىڭ سۇلالىسى شېنزۇڭ زامانىنىڭ ۋەنلى 45 - يىلى (1617 - يىلى) ئاپئاقخان قەشقەردىن 50 مىڭ ئادەمنى باشلاپ كېلىپ مىرزا مۇھەممەتنىڭ 12 مىڭ ئادىمىنى مەغلۇپ قىلىپ، يېڭىشەھرىنقا تۇردى ۋە ئاقسۇنى ئالدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ 13 - يىلى (1748 - يىلى) موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى نەچچە مىڭ ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ، ناھىيە تەۋەسىدىكى بوستانلىقنىڭ جەنۇبىدا ياشايدىغان چارۋىچىلارغا ھۇجۇم قىلدى، ئەختەم مىڭدىن ئارتۇق كىشىنى تەشكىللەپ ئۇلارغا قايتۇرما زەربە بەردى، ئەمما جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ ئۆلدى، قول ئاستىدىكىلەردىنمۇ نۇرغۇن كىشى ئۆلدى، ساق قالغانلىرى ئەسىرگە ئېلىنىپ يەكەن دەرياسى بويىغا ئېلىپ بېرىلىپ ئۆلتۈرۈلدى. كېيىنكىلەر بۇ يەرنى باش ئالغۇچى دەپ ئاتايدىغان بولدى.

داۋگۇاڭ 6 - يىلى (1826 - يىلى) 7 - ئاينىڭ 27 - كۈنى شىبە باش بۇغى ئىبرگۈلۈن قومباش دەرياسى بويىدا جاھانگىر خوجىنىڭ توپىلاڭچى قوشۇنى ئۇستىدىن غەلىبە قىلىپ، 100 نەچچە ئادەمنى ئۆلتۈردى، 56 ئادەمنى قولغلاپ تۇتتى. 8 - ئايدا جاھانگىر خوجا توپىلاڭچى قوشۇنى دۇچىت ھەربىي رابات (كېيىن بۇ يەر چىلان رابات دەپ ئاتالدى) نى ئىگىلەپ، يېڭىشەھرىنقا يېتىپ باردى، مەسلىھەتچى سانغۇن ۋاڭ خۇڭيى جېنىدىن ئايرىلدى. 9 - ئايدا جاھانگىر خوجا قومباش دەرياسىدىن ئۆتۈپ، چىڭ قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ مەغلۇپ بولدى. ۋە غەربتىكى كەلپىنگە قېچىپ كەتتى. چىڭ قوشۇنى ئاۋانتا ئورۇنلاشتى.

تۇڭجى 3 - يىلى (1864 - يىلى) راشىدىن خوجا قاتارلىقلار چىڭ سۇلالىسىغا قارشى كۆتۈرۈلۈپ، 7 - ئايدا ئاۋاتنى ئالدى.

گۇاڭشۇ 4 - يىلى (1878 - يىلى) 1 - ئايدا قاسىم كاۋا 300 نەچچە ئادەمنى باشلاپ ئاۋات باج ئىدارىسىنى قورشاپ بۇلىدى، باج ئىدارىسىنىڭ ئەزاسى خې شۇيۈەن قاتارلىق 9 كىشىنى ئۆلتۈردى. ئاقسۇ شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى ئاتلىق ئەسكەرلەر يېڭىنىڭ باشلىقى ژۇ چاۋپىن قوشۇنىنى باشلاپ ئۇلارنى يوقىتىشقا ئاتلاندى، 17 - كۈنى ژۇ چاۋپىن قومباشقا 5 - 6 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا، قارشى تەرەپنىڭ 60 — 70 تەك چەۋەندازىنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆردى، ئۇ قوشۇنغا ھەيدەكچىلىك قىلىپ، مىلتىق - زەمبىرەكلەر بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، قىلىچ، نەيزىلەر بىلەن ئېلىشىپ، قاسىم كاۋىنىڭ قوشۇنىنى تېرىپىرەن قىلىپ، 18 ئادىمىنى ئۆلتۈردى، 12 ئادىمىنى تىرىك تۇتتى، 43 ئېتىنى ئولجا ئالدى. قاسىم كاۋىنىڭ قوشۇنىدىكى

تىرىك قالغانلىرى 2 يولغا بۆلۈنۈپ قاچتى، بىر بۆلىكى ئاۋاتقا، يەنە بىر بۆلىكى شەرققە قاراپ قاچتى. ۋۇ چاۋپىك ئاۋاتقا قاراپ قاچقانلارنى ئىز بېسىپ قوغلاپ، يول بويلاپ 20 نەچچە كىشىنى ئۆلتۈردى. 14 كىشىنى تىرىك تۇتتى ھەمدە ئۇلارنىك ئاتلىرىنى ئولجا ئالدى؛ لى فۇيۈن قوشۇن باشلاپ شەرققە قاچقانلارنى قوغلىدى، قومباش دەريا سىغا كەلگەندە قاچقانلار ئاتتىن چۈشۈپ سۇ كەچتى، سۇ سوغۇق، ئۇنىك ئۈستىگە بەك تېز ئاققاچقا ئاران 3 كىشىلا قىرغاققا يامىشىپ چىقىۋالدى، قالغانلىرى تۇنجۇقۇپ ئۆلدى. ۋۇ چاۋپىن تىرىك قولغا چۈشكەنلەرنى ئاقسۇغا سوراق قىلىشقا ئېلىپ باردى. بۇنىك ئىچىدىكى بىر كىشى ئاۋاتتا ئۇزۇن يىل تۇرغان ئەنجانلىق ئىشان خوجا ئىدى.

مىنگونىك 23 - يىلى (1934 - يىلى) 10 - ئايدا قۇمۇل «قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى» مۆيىدىن، ئابدۇنىيازلارنىك باشچىلىقىدا ناھىيىنىك ساقچىلىرى بىلەن ئېتىشىپ كەتتى، ئۇلار ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بىلەن ساقچى ئىدارىسىنى قىسقا ۋاقىت ئىشغال قىلىپ تۇردى.

مىنگونىك 25 - يىلى (1936 - يىلى) 6 - ئايدا قۇمۇل «قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى» تۆەنجاك ئابدۇنىيازنىك باشچىلىقىدا ئاۋاتتا بىر ئايدىن ئارتۇق ۋاقىت تۇردى. شېك شىسەي ئايروپىلان ئەۋەتىپ بۇ تۆەننى بومبارداىمان قىلىپ، مارالبېشى ناھىيىسى تەۋەسىگە چېكىنىشكە مەجبۇر قىلدى.

مىنگونىك 26 - يىلى (1937 - يىلى) 4 - ئايدا ئابدۇنىياز شىجاك خوجانىيازنىك قالدۇق قىسىملىرىنى تەرتىپكە سېلىپ ماخۇسەن بىلەن بىرلىشىپ شېك شىسەيگە قارشى چىقتى. 6 - ئاينىك 22 - كۈنى ئابدۇنىيازنىك قول ئاستىدىكى مىك نەچچە كىشى ئاۋاتقا بېرىپ، ساقچى ئىدارىسىنىك باشلىقى مەتنىياز باشلىقىدىكى 20 كىشىنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ، ساقچى ئىدارىسى بىلەن ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنى ئىشغال قىلدى. 23 - كۈنى 500 كىشىنى ئۆزىنىك قوشۇنغا مەجبۇرىي كىرگۈزۈپ، 97 ئات، 11 ئېشەك، 20 تاغار ئاشلىقنى مەجبۇرىي يىغدى. شېك شىسەينىك ئىنىسى شېك خۇجچى سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىك 2 ئاتلىق ئەسكەرلەر تۆەننى باشلاپ ئايكۆل ۋە يېڭىئېرىق ئارقىلىق ئاۋاتقا كېلىپ، ئابدۇنىياز قىسىملىرى بىلەن 2 سائەتتىن ئارتۇق جەڭ قىلدى، ئابدۇنىياز قىسىملىرى تەڭ كېلەلمىدى، بىر قىسمى تامتوغراق، يېڭىئېرىق ئارقىلىق مارالبېشىغا چېكىندى. يەنە بىر قىسمى ئايباغ، غورۇچۆل ئارقىلىق خوتەنگە قاراپ چېكىندى. خوتەنگە چېكىنگەنلىرى خوتەن دەريا سى بويىدىكى تار جىلغىسىغا كەلگەندە شېك شىسەينىك ھاۋا ئارمىيىسى ۋە سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىك ھۇجۇمىغا ئۇچراپ يوقىتىلدى.

مىنگونىك 26 - يىلى (1937 - يىلى) شېك شىسەي بىلەن ماخۇسەن قوشۇنى ئاقسۇدا شىددەتلىك جەڭ قىلدى. 9 - ئاينىك 6 - كۈنى شېك شىسەي تەرەپنىك شاڭشياۋ دەرىجىلىك تۆەنجاڭى شۆ يىنجۇڭ ئايكۆلدىن يولغا چىقىپ، چۈشتىن بۇرۇن سائەت 8 دىن باشلاپ يېڭىئېرىقتا ما خۇسەن تەرەپنىك قوماندانى يۈسۈپ بىلەن نەچچە سائەت جەڭ قىلدى، چۈشتىن كېيىن بولغاندا ئۇلار ئاۋاتقا قوغلاپ بېرىپ، 2 سائەت جەڭ قىلىش ئارقىلىق ئاۋات ناھىيە بازىرىنى ئىشغال قىلدى. شۆ يىنجۇڭ قوشۇنى ماخۇسەن قىسمىنىك شاۋجياڭ دەرىجىلىك مەسئۇلىيەتچىسى، نۇر ئاخۇننى ھەم شتاب ئوفىتسېرى ۋە ئەگەشكۈچىسىدىن 20 نەچچىنى ئەسىرگە ئالدى، 5 شتاب ئادیۇتانتى (فۇگۈەن)نى، بىر شاۋشياۋ دەرىجىلىك لىيەنجاك ۋە بىر شاڭۋېي دەرىجىلىك پەيجاڭنى، 200 نەچچە ئەسكىرىنى ئېتىپ ئۆلتۈردى، 27 مىلتىق، 97 ئات، 11 قېچىرىنى

غەنىيمەت ئالدى. شۇنىڭ بىلەن ما خۇسەن قىسىملىرى پۈتۈن سەپ بويىچە چېكىندى.

III باب

خەلق ئەسكەرلىرى

1 § . تەشكىلىي تەرەققىياتى

1959 - يىلى خەلق ئەسكەرلىرى تۈەنى قۇرۇلۇپ، گۈڭشىلار يىلى، ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەترەتلىرى لىيەن، كىچىك ئەترەتلەر پەيدا قىلىندى. هەر دەرىجىلىك خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلاتى هەر دەرىجىلىك پارتكوملارنىڭ رەھبەرلىكىدە قەرەللىك هەربىي مەشىق قىلدى ۋە سىياسىي نەزەرىيە ئۆگەندى. خەلق ئەسكەرلىرى يېڭىنىڭ يېڭجاڭنى ۋە سىياسىي رەھبىرىنى ناھىيىلىك پارتكوم تەيىنلىدى، لىيەنجاڭ بىلەن يېتەكچىنى گۈڭشې پارتكومى تەيىنلىدى. پەيجاڭ، بەنجاڭلار دېموكراتىك يول بىلەن سايلىنىپ، چوڭ ئەترەت پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ تەكشۈرۈپ تەستىقلىشىدىن ئۆتكۈزۈلدى. خەلق ئەسكەرلىرى ئادەتتىكى خەلق ئەسكەرلىرى ۋە تايانچ خەلق ئەسكەرلىرىگە ئايرىلدى. ئادەتتىكى خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ ئەمگەكچى خەلق ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان، 18 ياشتىن 40 ياشقىچە بولغان پۈقرالاردىن (ئايال ئەسكەرلەر 16 ياشتىن 35 ياشقىچە) بولۇشى تەلەپ قىلىندى، ئۇلار ئۆزلىرى تىزىمغا ئالدۇراتتى، تەشكىل تەستىقلايتتى؛ تايانچ خەلق ئەسكەرلىرى، ئاساسلىقى، هەربىي سەپتىن قايتقان، كەسىپ ئالماشتۇرغان هەربىيلەر، پارتىيە، ئىتتىپاق ئەزالىرى ۋە ئىشچى - دېھقانلار ئاربىسىدىكى ئاكتىپلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ يېشى 18 ياشتىن 30 ياشقىچە بولدى (ئايال ئەسكەرلەرنىڭ يېشى 16 ياشتىن 25 ياشقىچە بولدى).

1960 - يىلى ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى قۇرۇلدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن خەلق ئەسكەرلىرى خىزمىتىگە قوراللىق بۆلۈم مەسئۇل بولدى. شۇ يىلى بىر خەلق ئەسكەرلىرى شىسى، 5 خەلق ئەسكەرلىرى تۈەنى ۋە بىر ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ئورگانلار خەلق ئەسكەرلىرى لىيەنى قۇرۇلدى.

1961 - يىل 9 - ئايدا تۈنجى نۆۋەتلىك خەلق ئەسكەرلىرى قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 79 ۋەكىل قاتناشتى. 1962 - يىلى ناھىيە بويىچە 13 مىڭ 192 خەلق ئەسكىرى بار بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە تايانچ خەلق ئەسكىرى 8517، ئايال خەلق ئەسكىرى 6788، 300 تال هەرخىل مىلتىق ۋە ئوق - دورا بار ئىدى.

1963 - يىلى خەلق ئەسكىرى كۆپەيىپ 17 مىڭ 114كە يېتىپ، ناھىيە نوپۇسىنىڭ 22.7%نى ئىگىلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە تايانچ خەلق ئەسكىرى 9095، ئايال خەلق ئەسكىرى 6423. شۇ يىلى 10- ئايدا 2 - نۆۋەتلىك خەلق ئەسكەرلىرى قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. قۇرۇلتايغا 116 ۋەكىل قاتناشتى. 1965 - يىلى 12 مىڭ خەلق ئەسكىرى 120 لىيەن قىلىپ ئايرىلدى. شۇ ۋاقىتتا ناھىيە بويىچە خەلق ئەسكەرلىرى تۈەندىن 7 سى، ئادەتتىكى يېڭىدىن 29ى، مۇستەقىل يېڭىدىن بىرى، ئادەتتىكى لىيەندىن 120 سى، ئاتلىق ئەسكەرلەر لىيەندىن بىرى بار

بولدى.

1967 - يىلى ناھىيە بويىچە خەلق ئەسكىرى 18 مىڭ 454كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە تايانچ خەلق ئەسكىرى 10 مىڭ 674. پەي دەرىجىلىكتىن يۇقىرى كادىردىن 1302سى، بىر شى، 7 تۈەن، 32 يىڭ، 129 لىيەن، 455 پەي بار بولدى. لىيەندە ئايدا بىر قېتىم، پەيدە 10 كۈندە بىر قېتىم پائالىيەت ئۆتكۈزۈلدى.

1969 - يىلى ناھىيە بويىچە 18 مىڭ 48 خەلق ئەسكىرى بار بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە تايانچ خەلق ئەسكىرى 10 مىڭ 36، پەي دەرىجىلىكتىن يۇقىرى كادىر 1496.

1970 — 1973 - يىلغىچە گۇڭشىلاردىكى تايانچ خەلق ئەسكەرلىرى لىيەنگە قورال تارقىتىپ بېرىلدى، 1973 - يىلغا كەلگەندە خەلق ئەسكەرلىرى شىسى ئىخچاملاندى، تايانچ خەلق ئەسكەرلىرى تۈەنىدە 7 لىيەن، 26 پەي، 106 بەن بار بولدى، ئادەم سانى 1140قا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئايال 141، پەي دەرىجىلىكتىن يۇقىرى كادىر 154، ھەربىي سەپتىن قايتقان، كەسىپ ئالماشتۇرغان ھەربىي 71، ھەربىي خىزمەت ئۆتەۋاتقان ھەربىي 20 (ناھىيىلىك قوراللىق بۆلۈمىنىڭ جەڭچىسى). ئۇلارغا جەمئىي 233 مىلتىق، 178 ئاپتومات، 35 يېنىك پىلىموت سەپلەپ بېرىلدى.

1974 - يىل 6 - ئايدا 3 - نۆۋەتلىك خەلق ئەسكەرلىرى قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 212 ۋەكىل قاتناشتى.

قوراللىق خەلق ئەسكەرلىرى تايانچ لىيەنى 1975 - يىلى 12گە، 1978 - يىلى 25كە يەتكۈزۈلدى. خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى 26 مىڭ 908 گە يېتىپ، ناھىيە نوپۇسىنىڭ 25%نى ئىگىلىدى. خەلق ئەسكەرلىرى خىزمىتى ئىنتايىن جانلىنىپ كەتتى.

1978 - يىلى قوراللىق خەلق ئەسكەرلىرى تايانچ لىيەنى 25 تىن 10 غا، قوراللىق خەلق ئەسكەرلىرى 1578گە ئازايتىلدى.

1981 - يىلى قوراللىق خەلق ئەسكەرلىرى تايانچ تۈەنى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ناھىيە بويىچە خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلاتلىرى تەڭشەلدى، ناھىيە بويىچە تەڭشەلگەندىن كېيىنكى خەلق ئەسكىرى 9928 بولۇپ، ناھىيە نوپۇسىنىڭ 10.6%نى ئىگىلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە تايانچ خەلق ئەسكىرى 4214، پەي دەرىجىلىكتىن يۇقىرى كادىر 540.

1984 - يىلى خەلق ئەسكىرى 12 مىڭ 92 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 9.9%نى ئىگىلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە تايانچ خەلق ئەسكىرى 5361، پەي دەرىجىلىكتىن يۇقىرى كادىر 576، بۇلار 120 لىيەن قىلىپ تەشكىللەندى.

1986 - يىلى تەڭشەش ئارقىلىق ناھىيە بويىچە خەلق ئەسكىرى 8698گە ئازايتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە تايانچ خەلق ئەسكىرى 2600، پەي دەرىجىلىكتىن يۇقىرى كادىر 157، تايانچ خەلق ئەسكەرلىرى لىيەنى 28گە ئازايتىلدى. تايانچ خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ ياش چەكلىمىسى 18 ياشتىن 28 ياشقىچە، ئادەتتىكى خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ 18 ياشتىن 35 ياشقىچە بولدى.

§ 2. تەلىم - تەربىيە، مەشىق

1. سىياسىي تەلىم - تەربىيە

1959 - يىلى خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلاتى قۇرۇلۇۋاتقان مەزگىلدە، پارتىيىنىڭ لۇشيەن،

فاڭجېن سىياسەتلىرىگە بىرلەشتۈرۈلۈپ، خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلاتىنىڭ خاراكتېرى، ۋەزىپىسى ۋە تەرتىپ - ئىنتىزام جەھەتلەردە تەلىم - تەربىيە ئېلىپ بېرىلدى. 1960 - يىلدىن كېيىن، ئاساسلىقى، ئۆتمۈشنى ئەسلەپ، ھازىرقى بەختنىڭ قەدىرىگە يېتىش ئاساس قىلىنغان سىنىپىي كۆرەش تەلىم - تەربىيىسى ۋە «شىيۇجېڭجۇيىغا قارشى تۇرۇش، شىيۇجېڭجۇيىنىڭ ئالدىنى ئېلىش» ئاساسىدىكى ئۇرۇش تەييارلىقى تەلىم - تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلدى. 1966 - يىلدىن كېيىن ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىش ئاساس قىلىندى.

1978 - يىلدىن كېيىن دۆلەت مۇداپىئەسى تەلىم - تەربىيىسىدىن باشقا، ئاساسلىقى، پارتىيىنىڭ ئاساسىي لۇشيەنى، تۆت ئاساسىي پرىنسىپ، تىرىشچانلىق بىلەن ئەمگەك قىلىپ بېيىش جەھەتلەردە تەلىم - تەربىيە ئېلىپ بېرىلدى، ۋېيتنامغا قارشى ئېلىپ بېرىلغان قوغدىنىش - قايتۇرما زەربە بېرىش ئۇرۇشىدىكى قەھرىمانلارنىڭ ئىلغار ئىش - ئىزلىرى ۋە «ھەربىي خىزمەت ئۆتەش قانۇنى»، «خەلق ئەسكەرلىرى خىزمەت نىزامى» ئۆگىنىلدى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە «ئىككى مەدەنىيەتلىك» بەرپا قىلىش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. 1984 - يىلى ناھىيىلىك قوراللىق بۆلۈم سىياسىي خىزمەت بۆلۈمىنىڭ باشلىقى خۇاڭ بوچېەن بىلەن ھەربىي ئىشلار بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ئابدۇرېشىت شۆبە ھەربىي رايون پارتكومى تەرىپىدىن 3 - دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسەتتى دەپ ئەنگە ئېلىندى.

1985 - يىلدىن ئىلگىرى خەلق ئەسكەرلىرىگە ئايدا بىر قېتىم سىياسىي تەلىم - تەربىيە دەرسى ئۆتۈلەتتى، 1985 - يىلدىن كېيىن پەسلىدە بىر قېتىم ئۆتۈلىدىغان بولدى. 1986 - يىلدىن كېيىن خەلق ئەسكەرلىرى سىياسىي تەلىم - تەربىيىسى ئومۇمىي خەلق تەلىم - تەربىيىسىگە كىرگۈزۈلدى يەنە خەلق ئەسكەرلىرىگە ھەربىي مەشىقىدە ۋەزىيەت ۋە ۋەزىپىلەرگە بىرلەشتۈرۈپ، نۆۋەتلىق سىياسىي تەلىم - تەربىيە ئېلىپ بېرىلدى، سىياسىي تەلىم - تەربىيە ۋاقتى ھەربىي مەشىق ۋاقتىنىڭ %10دىن كەم بولمىدى.

2. ھەربىي مەشىق

ھەربىي مەشىق 1960 - يىلى باشلاندى، شۇ يىلى 2436 خەلق ئەسكىرى مەشىق قىلدۇرۇلدى. مەشىق تۈرلىرى قارىغا ئېتىش، گرانات ئېتىش، نەيزىۋازلىق، پارتلىتىش، ئاكوپ مەشغۇلاتىدىن ئىبارەت 5 تۈرگە بۆلۈندى، مەشىق ۋاقتى 15 كۈندىن 20 كۈنگىچە بولدى. ئادەتتىكى خەلق ئەسكەرلىرى تارقاق ھالدا ئۆز جايلىرىدا مەشىق قىلدۇرۇلدى، تايانچ خەلق ئەسكەرلىرى يىغىپ مەشىق قىلدۇرۇلدى ھەمدە ماھارەت مۇسابىقىسى ئېلىپ بېرىلدى، پەي دەرىجىلىكتىن يۇقىرى كادىرلار ۋە مەخسۇس قوراللىق بۆلۈم كادىرلىرى يىغىپ مەشىق قىلدۇرۇلدى ئۇلارنىڭ مەشىقىنى قوراللىق بۆلۈم تەشكىللىك ئېلىپ باردى. ئۇلاردىن سۆزلىيەلەيدىغان، ئۆگىتەلەيدىغان، سىياسىي ئىدىيىۋى خىزمەت ئىشلىيەلەيدىغان بولۇش تەلەپ قىلىندى. مەشىقە قاتناشقان خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ بىر تۈركۈمى مەشىق قىلدۇرۇلسا، بىر تۈركۈمىنى سىناش، بىر تۈركۈمى لايقەتلىك بولسا، بىر تۈركۈمىنى زاپاسقا چىقىرىش، يەنە تەكرار مەشىق قىلدۇرماسلىق چارىسى يولغا قويۇلدى.

1963 - يىلى 3787 خەلق ئەسكىرى 15 كۈن مەشىق قىلدى، ئۇلار، ئاساسلىقى، پىدائىي ئەسكەرلەرنىڭ 5 چوڭ تېخنىكىسىنى مەشىق قىلىپ، سىناقتا ياخشى نەتىجىگە ئېرىشتى.

1978 - يىلى ناھىيىلىك قوراللىق بۆلۈم ماۋزېدۇڭنىڭ «خەلق ئەسكەرلىرى شىلىرىنى

كۆپلەپ قۇرۇش» دېگەن يولبورۇقى ئېلان قىلىنغانلىقىنىڭ 20 يىللىقىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن، ناھىيە بويىچە خەلق ئەسكەرلىرىنى گىرانات ئېتىش، نەيزىۋازلىق، قارىغا ئېتىش، پارتلىتىش قاتارلىق تۈرلەر بويىچە ھەربىي ماھارەت مۇسابىقىسىگە تەشكىللىدى.

1985 - يىل 1 - ئايدىن باشلاپ خەلق ئەسكەرلىرى رادىستلىق، تېلېفونىستلىق بويىچە مەشىق قىلىشقا ئۇيۇشتۇرۇلدى. 12 ئادەم 61 كۈن رادىستلىق مەشىقىگە قاتنىشىپ، سىناشتا ياخشى نەتىجە ئالدى؛ 10 ئادەم 33كۈن تېلېفونىستلىق مەشىقىگە قاتنىشىپ، سىناشتا ئەلا نەتىجە ئالدى.

1986 - يىلدىن كېيىن خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ ھەربىي مەشىقى زور دەرىجىدە ئازايتىلدى، پەقەت تايانچ خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ تېخنىكا شۆبە ئەترىتىلا مەشىق قىلدۇرۇلدى، ئادەتتىكى خەلق ئەسكەرلىرى ھەربىي مەشىق قىلدۇرۇلمىدى.

1989 - يىلى 25 تايانچ خەلق ئەسكىرى 20 كۈن مەشىق قىلدى، نەتىجىسى ئەلا بولدى.

یېگىرمە بېرىنچى قىسىم

مائارىپ

يىگىرمە بىرىنچى قىسىم

ماۋارىپ

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ناھىيە بويىچە ئاز ساندىكى مەسچىتلەردە ئۆسمۈر بالىلارغا ئانچە - مۇنچە دىنىي دەرس بېرىلەتتى، ئەمما بىرمۇ مەكتەپ يوق ئىدى. مىنگونىڭ 16 - يىلى (1927 - يىلى) بىر ئاددىي خەنزۇ مەكتەپ قۇرۇلغان، مەكتەپتە 28 ئوقۇغۇچى بار ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە 21 ى غەللە - پاراق بېجىنىڭ ئورنىغا مەجبۇرىي تۆتۈپ كېلىنگەن ئۇيغۇر دېھقانلارنىڭ پەرزەنتلىرى ئىدى. مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) تۇنجى خۇسۇسىي باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلدى. مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) ناھىيىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ ئېچىلدى. كېيىنكى 15 يىلدا ناھىيە ۋە ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ 19 غا يەتتى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ماۋارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەھمىيەت بەرگەنلىكتىن، ناھىيىنىڭ ماۋارىپ ئىشلىرى تېز تەرەققىي قىلدى، 1956 - يىلى تۇنجى ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ماۋارىپ «ئىغىر ئاپەتكە ئۇچرىغان رايون» بولۇپ قالدى، نەتىجىدە ماۋارىپ ئىشلىرى ئىغىر ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى. 1988 - يىلدىن كېيىنكى ماۋارىپ تارىختىن بۇيان ئەڭ تېز راۋاجلانغان مەزگىل بولدى. ئوقۇتۇش سۇپىتىمۇ ئومۇميۈزلۈك ئۆستى. 1950 — 1990 - يىلغىچە بولغان 40 يىلدا باشلانغۇچ مەكتەپ 104 كە، ئوتتۇرا مەكتەپ 11 گە يەتتى. ئوقۇتقۇچى ۋە ئىشچى - خىزمەتچى، ئوقۇغۇچى ئەسلىدىكى 10 ھەسسىدىن كۆپرەك كۆپەيدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا كەسپىي ماۋارىپ ۋە چوڭلار ماۋارىپىمۇ بىر قەدەر زور دەرىجىدە راۋاجلاندى.

مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) ناھىيىلىك ماۋارىپ يېتەكچىلىك كومىتېتى قۇرۇلدى، ئۇ، مەبلەغ توپلاپ مەكتەپ ئېچىشقا مەسئۇل بولدى. كېيىنكى يىلى مەزكۇر كومىتېت تارقىتىۋېتىلدى، كومىتېتنىڭ خىزمىتىنى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ئوتتكۇزۇۋالدى. ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ مەدەنىيەت - ماۋارىپ بۆلۈمىدە 2 مۇپەتتىش ماۋارىپ خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى. مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) ناھىيىلىك ماۋارىپ بۆلۈمى قۇرۇلدى. بۇ بۆلۈم ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى باشقۇرۇۋاتقان مەكتەپلەر ئىچىدىكى شارائىتى ياخشى مەكتەپلەرنى ناھىيىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆزگەرتىش، مەكتەپ مۇدىرى، ئىلمىي مۇدىر، ئوقۇتقۇچىلارنى بەلگىلەشكە مەسئۇل بولدى ھەمدە ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى بىلەن ماسلىشىپ ساۋاتسىزلىقنى تۈگەتتى. ماۋارىپ بۆلۈمىگە بىر بۆلۈم باشلىقى، بىر كاتىپ، بىر مۇپەتتىش، بىر بوغالتىر ۋە بىر باشقۇرغۇچى قويۇلدى. ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى 1951 - يىل 5 - ئايدا ماۋارىپ بۆلۈمىنى مەدەنىيەت - ماۋارىپ - سەھىيە بۆلۈمى قىلىپ

ئۆزگەرتىپ، پۈتۈن ناھىيىنىڭ ماۋارىپ، سەھىيە، مەدەنىيەت، تەنتەربىيە خىزمىتىگە مەسئۇل قىلدى. بۇ بۆلۈمگە بۆلۈم باشلىقى، مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى، كاتىپ، باشقۇرغۇچى، بوغالتىر بولۇپ 5 كىشى قويۇلدى. 1964 - يىلى بىر بۆلۈم باشلىقى، 2 مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى، 9 بۆلۈم ئەزاسى بار بولدى. بۆلۈم قارىمىقىدا كاتىبات، كادىرلار ئىشلىرى، ئىشتىن سىرتقى ماۋارىپ، مەدەنىيەت، سەھىيە، بوغالتىرلىق ۋە ئولگە كۆرسىتىش - يېتەكلەش گۇرۇپپىسى قاتارلىق 6 ئىشخانا تەسىس قىلىندى. 1969 - يىل 4 - ئايدا مەدەنىيەت - ماۋارىپ - سەھىيە بۆلۈمى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسى قارىمىقىدىكى مەدەنىيەت - ماۋارىپ - سەھىيە گۇرۇپپىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، ئۇنىڭغا بىر گۇرۇپپا باشلىقى، بىر مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقى، 8 ئەزا قويۇلدى. 1978 - يىلى سەھىيە ئايرىپ چىقىرىلىپ مەدەنىيەت - ماۋارىپ - سەھىيە گۇرۇپپىسى مەدەنىيەت - ماۋارىپ بۆلۈمى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. ئۇنىڭ قارىمىقىدا كاتىبات، كادىرلار ئىشلىرى، ئىشتىن سىرتقى مەدەنىيەت - ماۋارىپ، بوغالتىرلىق ۋە ئولگە كۆرسىتىش - يېتەكلەش گۇرۇپپىسىدىن ئىبارەت 5 ئىشخانا تەسىس قىلىندى. بۇ بۆلۈم ناھىيىنىڭ مەدەنىيەت، ئىشتىن سىرتقى ماۋارىپ، ئۇقۇتقۇچىلارنىڭ بىلىم ئاشۇرۇشى ۋە ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ماۋارىپىغا دائىر خىزمەتلىرىگە مەسئۇل بولدى. بۇ بۆلۈمگە بىر بۆلۈم باشلىقى، 3 مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى، 12 خىزمەتچى خادىم قويۇلدى. 1984 - يىل 10 - ئايدا مەدەنىيەت - ماۋارىپ بۆلۈمى ماۋارىپ ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا كاتىبات، كادىرلار ئىشلىرى، ئىشتىن سىرتقى ماۋارىپ، ئوقۇتۇش تەتقىقاتى، بوغالتىرلىق ئىشخانىلىرى تەسىس قىلىندى ۋە بىر ئىدارە باشلىقى، 3 مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى، 15 خىزمەتچى خادىم قويۇلدى.

1988 - يىل 3 - ئايدا ماۋارىپ ئىدارىسىدە تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش ئىشخانىسى كۆپەيتىپ تەسىس قىلىنىپ، 3 مەخسۇس خادىم قويۇلدى.

I باب

باشلانغۇچ مەكتەپ ماۋارىپى

§ 1 . تەرەققىيات ئەھۋالى

ھازىرقى زامان ماۋارىپى مىنگونىڭ 16 - يىلى (1927 - يىلى) ھۆكۈمەت قۇرغان خەنزۇ مەكتەپتىن باشلانغان، بۇ مەكتەپ 28 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلغانىدى، بۇلارنىڭ 7 سى خۇيزۇ، خەنزۇ ئوقۇغۇچى، 21 ى يېزا - كەنتلەردىن توتۇپ كېلىنگەن نامرات ئۇيغۇر پەرزەنتلىرى ئىدى (غەللە - پاراق بېجىنىڭ ئورنىغا مەجبۇرىي توتۇپ كېلىنگەن) . بۇ مەكتەپتە تىل - ئەدەبىيات، ھېساب، ھۆسنخەت دەرسلىرى ئۆتۈلەتتى. مىنگونىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى) مەكتەپ ئوت ئاپىتى سەۋەبىدىن ۋەيران بولۇپ تارقىتىۋېتىلدى.

مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) شەخسلەرنىڭ پۇل ئىئانە قىلىپ مەبلەغ توپلىشى

ئارقىلىق مەھمۇدىيە مەكتىپى قۇرۇلدى. مەكتەپكە سىنىپ، ئىشخانا، ياتاق بولۇپ 8 ئېغىز ئۆي سېلىندى. تۇنجى يىلى 3 سىنىپقا 120 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. مەكتەپتە ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىياتى، ئىسلام تارىخى، جۇغراپىيە، گۈزەل سەنئەت، ناخشا، ھېساب، ھۆسنخەت، تەنتەربىيە دەرسلىرىدىن باشقا يەنە «قۇرئان كەرىم» مۇ ئۆگىتىلەتتى. ھەر كۈنى ئەتىگەندە ئوقۇغۇچىلار سەپ بولۇپ، كوچىغا چىقىپ دۇمباق چېلىپ مەكتەپ ناخشىسىنى ئېيتاتتى. ناخشىنىڭ تېكىستى مۇنداق ئىدى:

بىز ئوقۇغۇچىلارمىز پۈت - قوللىرىمىز بېجىرىم.
ۋەتەن، خەلقىنىڭ - ئىلىنىڭ قۇلى بىز،
دۈشمەنگە قەلبىمىز ساقلار ئىنتىقام.
ئۆگەن، تىرىش، ياش ئوقۇغۇچىلار،
ۋەتەن قوينىدا ئۆسۈپ يېتىلدۇق.
ۋەتەنگە تەقدىم بىزنىڭ باھارىمىز!

مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) 9 - ئايدا ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنى يېتىشتۇرۇش ئۈچۈن ئاۋات دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىنى ئېچىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ يېتىم بالىلىرىدىن 43 نى قوبۇل قىلدى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ يېمەك - ئىچمىكى، ياتىقى، لازىمەتلىكلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى يېزا - بازارلار تاپشۇرغان باج - سېلىقتىن چىقىم قىلدى. ئىسرباقى مەكتەپ مۇدىرى بولدى.

مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) 8 - ئايدا مەھمۇدىيە مەكتىپى بىر قېتىملىق ئوت ئاپىتىدە كۆيۈپ كەتتى.

شۇ يىلى 9 - ئايدا ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى كۆيۈپ كەتكەن مەھمۇدىيە مەكتىپىنىڭ ئىزىغا ئاۋات ناھىيىلىك 1 - باشلانغۇچ مەكتەپنى سالدى، مەكتەپتە 6 سىنىپ ئېچىلىپ، 210 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. شۇ يىلى يېزا - كەنتلەردىكى مەسچىتلەرنىڭ مال ۋە باج - سېلىقى ئىشلىتىلىپ 8 مەكتەپ قۇرۇلدى. ناھىيىلىك دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىنى پۈتتۈرگەنلەردىن يېشى چوڭراق، مەدەنىيەت سەۋىيىسى يۇقىرىراق بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلار ۋە باشقا زىيالىي ياشلاردىن بولۇپ 30 كىشى مەكتەپلەرگە ئوقۇتقۇچىلىققا ئەۋەتىلدى.

مىنگونىڭ 25 - يىلى (1936 - يىلى) ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى يېڭىدىن 7 باشلانغۇچ مەكتەپ قۇردى. بۇ ۋاقىتتا ناھىيىدە 17 باشلانغۇچ مەكتەپ، 50 سىنىپ، 56 ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى، 1300 ئوقۇغۇچى بار ئىدى.

مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) 5 - ئايدىن 10 - ئايغىچە شېڭ شىسەي - ماجۇڭىيىڭ ئۇرۇشى سەۋەبىدىن مەكتەپلەردە دەرس توختىتىلدى.

مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) 2 - ئايدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ماۋارىپ بۆلۈمى 1 - باشلانغۇچ مەكتەپنى ئۆتكۈزۈۋالدى، شۇنىڭ بىلەن ناھىيىلىك مەكتەپ دەپ ئاتالدى. ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەر ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپ دەپ ئاتالدى. ناھىيىلىك مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچى، ئوقۇتۇش شارائىتى ۋە ئىقتىسادىي ئەھۋالى ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەردىن ياخشى بولدى. شۇ يىلى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى يەنە 2 باشلانغۇچ مەكتەپ قۇردى. بۇنىڭ ئىچىدە غورۇچۇل يېزىسىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ قىزلار باشلانغۇچ مەكتىپى ئىدى.

مىنگونىڭ 24 - يىلدىن 27 - يىلغىچە (1935 — 1936 - يىلغىچە) تاشكەنت ئوتتۇرا

ئاسىيا ئىنىستىتۇتىنى پۈتتۈرگەن ھاجى كېرىم بىلەن تەۋەككۈل ئۇلۇغوف ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسلىكىنى ئۈستىگە ئالدى. ئۇلارنىڭ بىلىمى چوڭقۇر، ئىدىيىسى ئىلغار بولۇپ، ئوقۇتۇش سۇپىتىنى ئۈستۈرۈشكە ۋە يېزىلاردا ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىشكە ئېتىبار بەردى.

مىنگونىڭ 27 - يىل (1938 - يىلى) 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى غورۇچۆل يېزىسى قومباش كەنتىدىكى ھوشۇرھاجىنىڭ دۆمبەل يېرىدە تەنتەنىلىك يىغىلىش ئۆتكۈزۈلدى. يىغىلىشتا مەكتەپلەر ئارا ناخشا ئېيتىش ۋە يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى. سەنئەت ئەترىتى «ئالدامچى دوختۇر»، «ساۋاتسىزلىقنىڭ زىيىنى»، «سەرگەردان يېتىم بالا» قاتارلىق دراملارنى ئورۇندىدى.

مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) 8 - ئايدا غورۇچۆل يېزىلىق باشلانغۇچ مەكتەپ ناھىيە باشقۇرۇشىغا ئۆتتى. كېيىنكى يىلى 9 - ئايدا قاغامۇش باشلانغۇچ مەكتىپى، ئىلەك باشلانغۇچ مەكتىپى، قەدىمئايماق باشلانغۇچ مەكتىپى ناھىيىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى. ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى قومباش باشلانغۇچ مەكتىپى قاغامۇش باشلانغۇچ مەكتىپىگە قوشۇۋېتىلدى. ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى ناھىيىلىك دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى ناھىيىلىك 1 - باشلانغۇچ مەكتەپكە قوشۇۋېتىلدى. ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى يېڭىدىن 2 باشلانغۇچ مەكتەپ قۇردى، بۇنىڭ بىرى قىزلار مەكتىپى بولۇپ، 120 قىز ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلدى. قىز ئوقۇغۇچىلار كوچىغا چىققاندا چۈمبەل تارتماي، ئوغۇل، قىزلار باراۋەر بولۇش ئىدىيىسىنى دەسلەپكى قەدەمدە قوبۇل قىلدى.

مىنگونىڭ 28 — 32 - يىلغىچە (1939 — 1943 - يىلغىچە) لىن جىلۇ، خۇاڭ مىنغۇ (خۇاڭ خۇچىڭ) قاتارلىق كومپارتىيە ئەزالىرىنىڭ تەسىرىدە ئىلىم - پەن تەشەببۇس قىلىنىپ، خۇراپاتلىق تۈگىتىلدى، تەرەققىيپەرۋەرلىك تەشەببۇس قىلىنىپ، جاھالەتكە قارشى تۇرۇلدى، مەكتەپ ئارقىلىق جەمئىيەتتە يېڭى ئىدىيە تەشۋىق قىلىندى. چارشەنبە يەنى بازار كۈنى ئوقۇتقۇچى ۋە ئوقۇغۇچىلار يول ئېغىزلىرىغا قارا دوسكا قويۇپ ئامما ساۋات چىقىرىش تەربىيىسى بەردى ھەمدە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش تەشۋىقاتى ئېلىپ باردى. ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش مەقسىتىدە قىش پەسلى «قىشلىق ئۆگىنىش ھەرىكىتى» نى يولغا قويدى، بۇنىڭدا ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش مەقسەت قىلىناتتى، شۇڭا مۇشۇ بىر نەچچە يىلدىكى ماۋارىپ ناھايىتى جانلاندى. بۇ ۋاقىتتا ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ 5 كە، سىنىپ 18 گە، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى 25 كە، ئوقۇغۇچى 550 كە يەتتى؛ ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپ 14 كە، سىنىپ 32 گە، ئوقۇتقۇچى - خىزمەتچى 49 غا، ئوقۇغۇچى 1020 گە يەتتى.

مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) 9 - ئايدا بەشئېرىق باشلانغۇچ مەكتىپى، كۇلاس باشلانغۇچ مەكتىپى، قىياقۇدۇق باشلانغۇچ مەكتىپى، كەلپىن باشلانغۇچ مەكتىپى، سەككىز ئوتاق باشلانغۇچ مەكتىپى، تامتوغراق باشلانغۇچ مەكتىپى، باغتوغراق باشلانغۇچ مەكتىپىدىن ئىبارەت 7 مەكتەپ ناھىيىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى. غورۇچۆل قىزلار باشلانغۇچ مەكتىپى مەزكۇر يېزىلىق باشلانغۇچ مەكتەپكە قوشۇۋېتىلىپ، ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى يېڭىدىن بىر باشلانغۇچ مەكتەپ قۇردى.

1949 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە 19 باشلانغۇچ مەكتەپ، 85 سىنىپ، 103 ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى، 2216 ئوقۇغۇچى بار بولدى، بۇ مەكتەپلەر 4 يىللىق ئوقۇش تۈزۈمىدە ئىدى. دىنىي مەكتەپلەر كۆپ، تەسىرى چوڭ بولۇپ، ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى ۋە

ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەردە ئوقۇغۇچىلارنىڭ سەۋەپسىز دەرس قالدۇرۇشى ئېغىر ئىدى. مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىكلىرى ئوخشاش كەمچىل ئىدى. كۆپ ساندىكى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مەلۇماتى تۆۋەن بولغاچقا، ئوقۇتقان ئوقۇغۇچىلارنىڭ سەۋىيىسى تېخىمۇ تۆۋەن ئىدى.

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئاۋات ناھىيىلىك كومىتېتى بىلەن ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى 1950 - يىل 7 - ئايدا يازلىق تەتىل مەزگىلىدىن پايدىلىنىپ ئوقۇتقۇچىلارنى مەركەزلەشتۈرۈپ تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىپ، كونا ماۋارىپنى ئۆزگەرتتى ۋە تەرتىپكە سالدى. تەرتىپكە سېلىش جەريانىدا ئېغىر دەرىجىدە خىيانەت قىلغان، پارا ئالغان، سىياسىي، تارىخىي مەسىلىسى بار ۋە ئەخلاقى ناچار ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلەردىن 32 كىشى تازىلىۋېتىلدى، 71 كىشى قالدۇرۇپ ئىشلىتىلدى؛ مەكتەپلەرنىڭ مۇدىرلىرى، مۇدىرلار تەڭشەلدى، تەرتىپ مۇدىرى بىكار قىلىنىدى. يېڭىدىن 224 نۇسخا ئوقۇتۇش ماتېرىيالى تۈزۈپ چىقىلدى، 19 مەكتەپ بايرىقى ياسالدى، 19 دانە مەكتەپ تامغىسى تارقىتىلدى؛ ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەرنىڭ ھەممىسى ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىغا ئۆتتى. يىل ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپ 19 غا، سىنىپ 71 گە، ئوقۇغۇچى 2597 گە يەتتى.

1951 - يىل 7 - ئايدا ناھىيە بازىرىدىكى قىزلار باشلانغۇچ مەكتىپى 1 - باشلانغۇچ مەكتەپكە قوشۇۋېتىلدى. 1953 - يىلى «1 - ئىيۇن» بالىلار بايرىمىدىن ئىلگىرى مەكتەپلەر ئۆسمۈر بالىلار پىئونېرلار ئەترىتى قۇردى. 1955 - يىل 8 - ئايدا دولان باشلانغۇچ مەكتىپى ناھىيىلىك 1 - باشلانغۇچ مەكتەپ بىلەن بەشئېرىق باشلانغۇچ مەكتىپىگە قوشۇۋېتىلدى ھەمدە ناھىيىلىك 1 - باشلانغۇچ مەكتەپتە خەنزۇ تىلى سىنىپى ئېچىلدى. 1958 - يىلى ئەسلىدە ئاقسۇ ناھىيىسىگە تەۋە يېڭىئېرىق گۈڭشىبى بىلەن بەشئېرىق گۈڭشىبى ئاۋات ناھىيىسىگە قوشۇۋېتىلدى. 2 گۈڭشىبدىكى 11 باشلانغۇچ مەكتەپ شۇ ۋاقىتتا ئاۋات ناھىيىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

1958 - يىل 9 - ئايدا گۈڭشىلاردا قۇرۇلغان خەلق باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپ 68 (ئەسلىيەتتە 68 سىنىپ) گە، ئوقۇغۇچىسى 3524 كە، خەلق ئوقۇتقۇچىسى 68 گە يەتتى. خەلق باشقۇرۇشىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش سۈپىتى ناچار بولغاچقا، 1960 - يىلغا كەلگەندە 33 كە ئىخچاملاندى. 1961 - يىلى 15 ياشتىن ئاشقان 1568 باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى چېكىندۈرۈلۈپ، ئىشلەپچىقىرىش ئەتراپىدىكى ئەمگەككە قاتناشتۇرۇلدى. بۇ مەزگىلدە مەكتەپلەر ئۆيغۇر يېزىقىنى قوللىنىشقا باشلىغانىدى.

1962 — 1963 - يىللىرى خەنزۇ، خۇيزۇ ئاھالىسى كۆپەيدى، بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ئوقۇش يېشىدىكى بالىلىرىمۇ كۆپەيدى. 1963 - يىل 9 - ئايدا 1 - باشلانغۇچ مەكتەپتىن 3 خەنزۇ سىنىپى ئايرىپ چىقىلىپ ناھىيىلىك 2 - باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلدى.

1965 - يىل 8 - ئايدا گۈڭشىلاردىكى 29 باشلانغۇچ مەكتەپتە يېرىم كۈن ئىشلەپ، يېرىم كۈن ئوقۇيدىغان سىنىپلار تەسىس قىلىنىدى. بۇ سىنىپلاردا 541 ئوقۇغۇچى بار ئىدى. بۇ سىنىپلار 1966 - يىلى تاقالدى.

1966 - يىلى مەكتەپلەردە «دەرس توختىتىپ ئىنقىلاب قىلىش» باشلىنىپ «بۇرژۇئاچە ماۋارىپ لۇشيەنى» تەنقىد قىلىنىدى. 22 ئوقۇتقۇچى تەنقىد ۋە كۆرەش قىلىنىدى، بەزىلىرىنىڭ بوينىغا تاختا ئېسىلىپ كوچا ئايلاندۇرۇپ سازايى قىلىنىدى. 1968 - يىلى «دەرسنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ئىنقىلاب قىلىش» باشلاندى، «ماۋجۇشى سۆزلىرىدىن ئۇزۇندە» ئاساسلىق دەرسلىك ماتېرىيالى قىلىنىدى.

1969 - يىلى خەلق باشقۇرۇشىدىكى 33 باشلانغۇچ مەكتەپ ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىغا ئۆتتى.
1969 - يىلى قىشتىن 1970 - يىلى ئەتىيازغىچە «ئىشچىلار تەشۋىقات ئەترىتى» بىلەن «كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار تەشۋىقات ئەترىتى» مەكتەپلەرگە كىرىپ ئورۇنلىشىپ، مەكتەپلەرگە رەھبەرلىك قىلدى ھەمدە مەكتەپ مۇدىرى ۋە مۇدىرلار بىكار قىلىندى.
1969 - يىلدىن باشلاپ، خەنزۇ ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىنىڭ ھەممىسىدە خەنزۇ مەكتەپ (ياكى سىنىپ) ئېچىلدى. شۇ يىلى خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتەپلەر 5 يىللىق ئوقۇش تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىلدى. كۆپلىگەن ئوقۇتقۇچىلار قوشما سىنىپلارغا دەرس بەردى. بىر سىنىپتا نەچچە يىللىقنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىغا بىرلا ۋاقىتتا دەرس ئۆتۈلگەچكە، ھەرقايسى يىللىقلار بىر - بىرىگە تەسىر يەتكۈزدى، شۇ ۋاقىتتىكى شارائىتتا بۇ ئىش باشلامچىلىق رول ئويىنىغانىدى.
1972 — 1973 - يىللىرى گۈڭشې، چوڭ ئەترەت، ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىدە 27 ئېغىز مەكتەپ ئۆيى يېڭىلاندى ھەمدە بىر قىسىم پارتا، ئورۇندۇقلار ۋە ئوقۇتقۇچىلار ياتاقلىرى ھەل قىلىندى، يېڭى نەشىر قىلىنغان ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرى ئىشلىتىلدى، مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش تەرتىپى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.
1973 - يىل 12 - ئايدىن باشلاپ «ئەقلىي تەربىيە بىرىنچى»، «ئوقۇتقۇچىلار ئىززەت - ھۆرمىتى» دېگەنلەر تەنقىد قىلىنىپ «خۇاڭ شۇەيدىن ئۆگىنىش» دولقۇنى ئەۋج ئالدى. ئوقۇغۇچىلار تەنقىد ماقالىلىرىنى يازغاندىن باشقا، دەرستىن سىرتقى تاپشۇرۇقلارنى تاپشۇرمىدى.
1976 - يىل 9 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ماۋارىپ نازارىتى تارقاتقان مەخسۇس ھۆججەتتە يېڭىبىرىق گۈڭشې 15 - چوڭ ئەترەت باشلانغۇچ مەكتىپىنى ئاپتونوم رايونلۇق نۇقتىلىق باشلانغۇچ مەكتەپلەر تىزىملىكىگە كىرگۈزدى ھەمدە «شىنجاڭ گېزىتى» دە ئېلان قىلدى.
1978 - يىلى نورمال ئوقۇتۇش تەرتىپى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. «ئىشچىلار تەشۋىقات ئەترىتى»، «كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار تەشۋىقات ئەترىتى» مەكتەپلەردىن چېكىنىپ چىقتى، ئەسلىدە بار تۈزۈلمىلەر ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.
1979 - يىلىنىڭ ئاخىرى ۋە 1980 - يىلىنىڭ باشلىرىدا جەمئىيەتتىن بىر قىسىم ھەقىقىي بىلىم قابىلىيىتى بار كىشىلەر قوبۇل قىلىنىپ ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى تولۇقلاندى ھەمدە ئىلگىرىكى «ئوڭچىلىققا قارشى تۇرۇش»، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» قاتارلىق ھەرىكەتلەردە قوغلاندى قىلىنغان ئوقۇتقۇچىلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.
1979 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا «باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ خىزمەت نىزامى» غا ئاساسەن، مەكتەپلەرنىڭ رەھبەرلىك كوللېكتىپى ۋە ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى تەڭشەلدى، ساغلاملاشتۇرۇلدى، تولۇقلاندى. كۆلىمى چوڭراق مەكتەپلەردە يىللىقلار دەرس تۇرى ئاساسىدا ئوقۇتۇش تەتقىقات ئىشخانىلىرى تەسىس قىلىندى. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ دەرس تەييارلىقى، چارەكلىك، مەۋسۈملۇك ئىمتىھان، سىنىپ كۆچۈرۈش، قالدۇرۇش ۋە «ئۇچتە ياخشى ئوقۇغۇچى» لارنى باھالاش، مۇكاپات تارقىتىش قاتارلىق تۈزۈملەر ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. ھەرقايسى پەنلەرنىڭ «ئوقۇتۇش پروگراممىسى» قاتتىق ئىجرا قىلىندى. ئاساسىي بىلىملەرنى ئوقۇتۇش بىلەن ئاساسىي ماھارەتنى يېتىلدۈرۈشكە ئېتىبار بېرىلدى.
ئىدىيىۋى - ئەخلاق تەربىيىسى جەھەتتە ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرىنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن «باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى قائىدىسى» گە بىرلەشتۈرۈپ جانلىق، جۇشقۇن تەربىيە ئېلىپ بېرىلدى. «بەش بولۇش، تۆت گۈزەل، ئۇچنى قىزغىن سۆيۈش» ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى

تەربىيىسى پاۋالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. مەخمۇت ياسىن قاتارلىق ئۇلگىلىك ئوقۇغۇچىلار يېتىشىپ چىقتى. پىئونېرلار ئەترىتى تەشكىلى ۋە پاۋالىيىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1979 - يىلدىن كېيىن، ھەر يىلى ماۋارىپ خىراجىتى كۆپەيتىلىپ، مەكتەپ ئۈيلىرى داۋاملىق يېڭىلاندى. ئوقۇتۇش تەجرىبە سايمانلىرى ۋە كىتابلار كۆپەيتىلدى.

1983 - يىلى خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتەپلەر 6 يىللىق ئوقۇش تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈردى.

1984 - يىلغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپ 96 گە (ئوقۇتۇش نۇقتىسىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە)، سىنىپ 705 كە، ئوقۇغۇچىسى 17 مىڭ 4 كە، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى 1154 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتەپ 15، سىنىپ 93، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى 121، ئوقۇغۇچى 1997.

1985 - يىلدىن كېيىن، يېزىلاردا مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، قىسمەن دېھقان - چارۋىچىلار پەرزەنتلىرىنى مەكتەپكە ئەۋەتمىگەچكە، ئۇلار ئائىلىسىدە قوي باقتى ياكى دېھقانچىلىق قىلدى. يېزا ئوقۇتقۇچىلىرى دېھقانچىلىقنىڭ ئالدىراش مەزگىلىدە ھەر كۈنى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆيلىرىگىچە بېرىپ ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەكتەپكە بېرىپ دەرسكە قاتنىشىشىغا ھەيدەكچىلىك قىلدى. يېزا باشلانغۇچ مەكتەپلىرىدە يېرىم كۈن توختىماي دەرس ئۆتۈش يولغا قويۇلدى. بۇنىڭدا ئوقۇغۇچىلار شۇ يەرنىڭ ۋاقتى بويىچە چۈشتىن بۇرۇن سائەت 10 دا دەرسكە كىرىپ، چۈشتىن كېيىن سائەت 2 — 3 لەردە مەكتەپتىن قايتىدۇ. ئاز سانلىق مىللەت مەكتەپلىرىدە ئوقۇغۇچىلار يازلىق تەتىلدە 2 ئايدىن ئارتۇق، قىشلىق تەتىلدە 10 كۈندىن ئارتۇق تەتىلگە قويۇپ بېرىلىپ، ئائىلىدىكى دېھقانچىلىق ئەمگىكىگە قاتناشتۇرۇلدى.

1985 - يىلدىن كېيىن، ھەر يىلى ئوقۇتقۇچىلار بايرىمىدا ناھىيە، يېزا پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىنىڭ ھەممىسى ئوقۇتقۇچىلاردىن ھال سورىدى. ماۋارىپ ساھەسىدە «مۇنەۋۋەر باغۋەن» لەر سايلاپ چىقىلدى ۋە تەقدىرلەندى.

1987 - يىلى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ كەسپىي تېخنىكا ۋەزىپىسىنى باھالاپ بېكىتىش باشلاندى. شۇ يىلى 10 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ماۋارىپ كومىتېتى ئاۋات ناھىيىسىنىڭ باشلانغۇچ مەكتەپ ماۋارىپىنى 4 تۈرلۈك كۆرسەتكۈچ بويىچە تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىپ، لايىقەتلىك كىنىشكىسى تارقىتىپ بەردى.

1990 - يىلى ناھىيە بويىچە ئوقۇش يېشىدىكى بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 99.6% كە، تۈراقلىشىش نىسبىتى 97.7% كە يەتتى. 12 — 15 ياشقىچە بولغان ياشلار - ئۆسمۈرلەر ئارىسىدا ماۋارىپىنىڭ ئومۇملىشىش نىسبىتى 99.7% كە يەتتى.

باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ قىسمەن يىللاردىكى ئاساسىي ئەھۋالى

جەدۋەل: 21 — 1

يىللار / تۈرلەر	مەكتەپ سانى	سىنىپ سانى	ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى سانى	ئوقۇغۇچى سانى	مەكتەپ پۈتتۈرگەنلەر سانى
1949	19	85	103	2216	
1950	19	71	71	2597	
1955	18	85	97	3634	452

699	10453	254	219	97	1958
1764	9212	270	252	65	1962
1009	12373	442	309	122	1966
1471	9650	442	307	102	1969
913	10813	487	415	86	1972
1913	16378	720	594	112	1976
2781	17241	898	649	52	1980
2234	15490	1096	676	60	1983
2741	17820	1080	698	86	1985
2812	18586	1107	688	98	1988
2207	20394	1124	739	104	1990

2 §. ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرى ۋە ئوقۇتۇش

1. ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرى ۋە دەرسلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، مىنگونىڭ باشلىرىدا مەدرىستە مەكتەپلەرنىڭ ئاساسلىق دەرسلىرى ئەرەبچە «ئىسلام دىنى قائىدىلىرى ۋە ئايەتلەر»، «قۇرئان كەرىم» دىن تاللانما، تۈركچە «سوپى ئاللايار»، «ناۋائىي»، پارسچە «خۇجاھاپىز» قاتارلىق نەچچە خىل (ھەممىسى دىنىي شېئىرلار) ئىدى. مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) دىن ئىلگىرى ئۇيغۇرچە باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرى شىنجاڭ بويىچە بىر تۇتاش نەشر قىلىناتتى، ئاقسۇ رايونى ۋە ئاۋات ناھىيىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ھەمدە ماۋارىپ بۆلۈمى بەلگىلىك كۇچ تەشكىللەپ، تەقلىد قىلىپ ئىشلەپ شاپىگرافتا بېسىپ مەكتەپلەرگە تارقىتىپ بېرەتتى. مەكتەپلەر يەنە تەقلىد قىلىپ ئىشلەپ شاپىگرافتا بېسىپ ئوقۇغۇچىلارغا تارقىتىپ بېرەتتى. ھېساب دەرسلىكى تۈركىيىدە بېسىلغان ئەرەبچە نۇسخىغا ئاساسەن بېسىپ تارقىتىلاتتى، مەكتەپلەردە يەنە تاشكەنتتە بېسىلغان ئەرەبچە «ئىسلام تارىخى» 1، 2 نۇسخىدىن بار ئىدى.

مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىل) دىن باشلاپ ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن دۆلەت يېزىقى (خەنزۇ يېزىقى) دەرسلىكلىرى ئۆلكىلىك ماۋارىپ نازارىتى تەرىپىدىن بىر تۇتاش بېسىپ تارقىتىلىدىغان، ھېساب دەرسلىكى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلتۈرۈلىدىغان بولدى. شۇ ۋاقىتلاردا 1 - يىللىقلارغا ساۋات چىقىرىش، ھېساب، تەنتەربىيە دەرسلىرى؛ 2 - يىللىقلارغا ئۇيغۇر تىلى، ھېساب، تەنتەربىيە ۋە ئەدەبىيات دەرسلىرى؛ 3 - يىللىقلارغا ئۇيغۇر تىلى، ھېساب، تەنتەربىيە، ئەدەبىيات، ھۆسنىخەت، ناخشا، دىن دەرسلىرى؛ 4 - يىللىقلارغا ئۇيغۇر تىلى، دۆلەت تىلى، ئەدەبىيات، دىن، ھۆسنىخەت، تەنتەربىيە، جۇغراپىيە، ھېساب، ناخشا دەرسلىرى تەسىس قىلىنغانىدى.

قاغامۇش باشلانغۇچ مەكتىپى 4 - يىللىقنىڭ مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) دىكى دەرس سېتكىسى

جەدۋەل: 21 — 2

دەرس سائىتى / دەرسلەر / ھەپتە	1	2	3	4
دۈشەنبە	ئۇيغۇر تىلى	ھېساب	ئەدەبىيات	ھۆسنخەت
سەيشەنبە	ھېساب	ئەدەبىيات	جۇغراپىيە	تەنتەربىيە
چارشەنبە	دىن	ھېساب	ئەدەبىيات	گۈزەل سەنئەت
پەيشەنبە	ئۇيغۇر تىلى	ئەدەبىيات	ھېساب	تەنتەربىيە
جۈمە	ھېساب	ئۇيغۇر تىلى	ئەدەبىيات	ناخشا
شەنبە	ھېساب	ئەدەبىيات	جۇغراپىيە	سىنىپ يىغىنى

1949 - يىلدىن كېيىن ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرى ئۆلكىلىك (كېيىنچە ئاپتونوم رايونلۇق) ماۋارىپ نازارىتى تەرىپىدىن بىر تۇتاش نەشر قىلىپ تارقىتىلدى.

1 - يىللىقلارغا ساۋات چىقىرىش، ھېساب، ناخشا، تەنتەربىيە قاتارلىق دەرسلەر؛ 2 - يىللىقلارغا ئەدەبىيات (1958 - يىلى تىل - ئەدەبىيات دەرسى دەپ ئۆزگەرتىلدى)، ھېساب، ناخشا، تەنتەربىيە، خەت مەشقى دەرسلىرى؛ 3 - يىللىقلارغا ئۇيغۇر تىلى، ئەدەبىيات (تىل - ئەدەبىيات)، ھېساب، ناخشا، تەنتەربىيە، خەت مەشقى دەرسلىرى؛ 4 - يىللىقلارغا يۇقىرىقى دەرسلەردىن باشقا تارىخ، تەبىئەت، جۇغراپىيە دەرسلىرى تەسىس قىلىندى.

1966 — 1969 - يىلغىچە مەكتەپلەردە ئاساسەن دەرس توختىتىلىپ، ئوقۇغۇچىلار «ماۋجۇشى سۆزلىرىدىن ئۈزۈندە»، «مۇئاۋىن باش قوماندان لىن بياۋنىڭ يولىورۇقلىرى»، «ئۈچ ئەسەر» («خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلايلى»، «يۇگۇنىڭ تاغنى يۆتكىشى»، «بېتىوۋنىنى خاتىرىلەيمىز») غا ئۆگەندى، ماۋجۇشى سۆزلىرىدىن ئۈزۈندە ناخشىلىرىنى ئېيتتى.

كېيىن پەيدىنپەي ئىلگىرىكى دەسلەر ئەسلىگە كەلدى. 1982 - يىلى مىللىي باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ 3 - يىللىقىدىن باشلاپ ئىدىيە - ئەخلاق دەرسى بىلەن خەنزۇ تىلى دەرسى كۆپەيتىلدى. 1983 - يىلى ئۇيغۇر كونا يېزىقى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1990 - يىلى خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتەپلىرىدە تەسىس قىلىنغان دەرسلەر، ئاساسلىقى، تىل - ئەدەبىيات، ماتېماتىكا بولۇپ، 1 - يىللىقتىن 6 - يىللىققىچە تەنتەربىيە، مۇزىكا، رەسىم، 3 - يىللىقتىن 6 - يىللىققىچە تەبىئەت، 5 - يىللىقتا جۇغراپىيە، 6 - يىللىقتا تارىخ دەرسلىرى تەسىس قىلىندى.

2. ئوقۇتۇش

1949 - يىلدىن ئىلگىرى، ئوقۇتۇشتا قۇيۇپ قويۇش شەكلى ئاساس قىلىنغاچقا، ئوقۇغۇچىلار كۆپىنچە ئۆلۈك يادلايتتى. باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ھەممىسىدە دىن دەرسى تەسىس

قىلىنغانىدى. دىنىي دەرسنى مۇددەرس، مەزىنلەر ئۆتەتتى. دەرسلىك پەقەت ئوقۇتقۇچىلارغىلا تارقىتىپ بېرىلەتتى.

ئىدىيىۋى تەربىيە جەھەتتە ھۆكۈمرانلىغا بويسۇنۇش تەربىيىسى بېرىش ئاساسىي مەقسەت قىلىناتتى. زاللارغا شېكىل شىسەي ياكى جاڭ جېيشىنىڭ باش سۇرىتى ئېسىپ قويۇلاتتى. تاملارغا شېكىل شىسەينىڭ «ئالتە بۇيۇك سىياسىتى» قاتارلىقلار چاپلاپ قويۇلاتتى. ئوقۇغۇچىلارغا دائىم ئالقانغا ئۇرۇش، قۇلقىنى سوزۇش، پىشانىسىگە چېكىش، ئېغىزغا شاپىلاقلاش ھەتتا تىزلاندۇرۇپ قويۇش، باغلاپ قۇيۇش، قاماپ قويۇشتەك تەن جازالىرى بېرىلەتتى.

40 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بىر قىسىم تەرەققىيپەرۋەر زىيالىيلار ماۋارىپ تارماقلىرى ۋە مەكتەپلەرگە قەدەم قويغاندىن كېيىن، ئۆلۈك يادلاش ۋە ئوقۇغۇچىلارغا تەن جازاسى بېرىشتەك ئەھۋاللار بىر مەزگىل چەكلەندى.

1950 - يىلدىن باشلاپ تەن جازاسى بېرىشنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش تەلەپ قىلىنىپ، دېموكراتىك تەربىيە تەشەببۇس قىلىندى. ئوچۇق دەرس ئۆتۈش يولغا قويۇلدى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 5 باسقۇچلۇق ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ئىزچىللاشتۇرۇلدى. بىلىم ئۆگىتىش ئاساس قىلىنغان كايروۋ ئوقۇتۇش ئۇسۇلىغا بەكرەك ئەھمىيەت بېرىلدى. سىناق ۋە ئىمتىھانلاردا 5 نومۇرلۇق تۈزۈم يولغا قويۇلدى.

1958 - يىلدىن كېيىن، ئىدىيىۋى تەربىيە تەدرىجىي كۈچەيتىلدى. بۇنىڭدا، ئاساسلىقى، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى تەربىيىسى بىلەن سىنىپىي كۆرەش تەربىيىسى، ئەمگەك دەرسى كۈچەيتىلدى. تەربىيىنىڭ سالمىقى كېيىن پەيدىنپەي ئېغىرلىشىپ، 60 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە ئارقىمۇ - ئارقا ئېلىپ بېرىلغان سىياسىي ھەرىكەتلەر ۋە ئەمگەك مەدەنىيەت دەرسلىرىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى.

1977 - يىلدىن باشلاپ «پۈتۈن كۈنلۈك باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ خىزمەت نىزامى» يولغا قويۇلۇپ، «باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى قائىدىسى» ئىزچىللاشتۇرۇلدى. 1978 - يىلدىن كېيىن ئەقلىي تەربىيىگە ئېتىبار بېرىلىپ، ئەخلاقىي تەربىيە بىلەن تەنتەربىيىگە سەل قاراشتەك ئەھۋال كېلىپ چىقتى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ تاپشۇرۇق ئىشلەش يۈكى ئېغىرلىشىپ كەتتى. سوئال دېڭىزى تاكتىكىسى كەڭ كۆلەمدە يولغا قويۇلدى، بۇ خىل ئەھۋاللار 1981 - يىلدىن باشلاپ ئوڭشالدى. سىنىپ قۇرۇلمىسى ۋە ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى ئىسلاھ قىلىش قانات يايدۇرۇلدى. ئوقۇتقۇچىلارغا ئوقۇتۇش پروگراممىسى بويىچە تەلەپ قويۇلۇپ، ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرى چىڭ تۈزۈلدى، ئىلھاملاندۇرۇش شەكلىدىكى ئوقۇتۇش ئۇسۇلىغا ئېتىبار بېرىلىپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاساسىي گەۋدىلىك رولى جارى قىلدۇرۇلدى. «ئىككى ئاساسىي» ئوقۇتۇش (ئاساسىي بىلىمنى ئىگىلىتىش، ئاساسىي ماھارەتنى يېتىلدۈرۈش) ئىزچىللاشتۇرۇلدى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەقلىي ئىقتىدارىنى ئېچىشقا ئېتىبار بېرىلدى. ناھىيىدىكى بەزى مەكتەپلەردە يەنىلا ئۆلۈك يادلاشتەك ئىنئەنىۋى ئوقۇتۇش ئۇسۇلى كەڭ ئەۋج ئالدى. خەنزۇ مەكتەپلەر يەنە باشقا جايلاردىن ئىمتىھان سوئالى ۋە مەشىق دەپتىرىنى كۆپلەپ سېتىۋېلىپ كەلگەچكە، ئوقۇغۇچىلارنىڭ تاپشۇرۇق سىلىقى ھەددىدىن ئارتۇق ئېغىرلىشىپ كەتتى، كۆرۈش قۇۋۋىتى تۆۋەنلەپ كەتتى. ئوقۇغۇچىلارغا تەن جازاسى بېرىشتەك ئەھۋاللار بەزىدە يۈز بېرىپ تۇردى.

مەكتەپلەر مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسىگە ئەھمىيەت بېرىپ، ھەرىيلى ئەتىياز پەسلىدە لېي فېڭدىن ئۆگىنىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇپ كەلدى. 1988 - يىلى ناھىيىلىك 3 - باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىدىن رازىيەم، ئاينۇرلار تېپىۋالغان 1970 يۈەنلىك نەق پۇل چېكى ئېگىسىگە قايتۇرۇپ بېرىلدى. ناھىيىلىك 2 - باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى لىيۇ شاۋشەن

سۈغا چۈشۈپ كەتكەن 2 بالىنى قۇتقۇزۇۋالدى. 1989 - يىلى ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپلەردىن 2249 «ئۆچىتە ياخشى» ئوقۇغۇچى سايلاپ چىقىلدى.

§ 3. نۆقتىلىق باشلانغۇچ مەكتەپلەرنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش

1. ناھىيىلىك 1 - باشلانغۇچ مەكتەپ

مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) قۇرۇلغان مەھمۇدىيە مەكتىپى ناھىيىلىك 1 - باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئاساسى ئىدى. بۇ مەكتەپ مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) 8 - ئايدا ئوت ئاپىتىدە كۆيۈپ كەتكەندى، شۇ يىلى 9 - ئايدا قايتا قۇرۇلدى. مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) ماخۇسەن قىسىملىرى ئاۋاتقا ئورۇنلىشىپ مەكتەپتىكى سىنىپلارنى ئات ئېغىلى قىلدى، پارتا - ئورۇندۇقلارنى ئوتۇن قىلىپ قالدى، ياش ئوقۇتقۇچىلارنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ كەتتى، نەتىجىدە مەكتەپتە دەرس توختىدى.

مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) تەۋەككۈل ئۇلۇغۇق مەكتەپنى قايتا قۇرۇپ، 6 سىنىپ تەسىس قىلدى. مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) ئاممىنىڭ پۇل ئىئانە قىلىشى بىلەن 8 سىنىپ، 2 ئىشخانا، 6 ياتاق، 2 ئامبار رېمونت قىلىندى، ئوقۇتۇش سايمانلىرى سېتىۋېلىندى. مەكتەپمۇ ئۆيۈشما باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپتىن ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپكە ئۆزگەرتىلدى، خىراجىتى يەرلىك مالىيىدىن چىقىم قىلىنىدىغان بولدى. دەرس ئۇتۇشكە بىرلەشتۇرۇپ، ئوقۇغۇچىلارغا سىياسىي ۋەزىيەت چۈشەندۈرۈلدى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ناخشىلىرى ئۆگىتىلدى، يەنە چوڭلار كەچ كۇرسى ئېچىلدى.

شۇ يىلى جالامتۇر قىيۇپ 20 نەچچە ئوقۇغۇچىغا يېتەكچىلىك قىلىپ ئاقسۇدا ئۇتكۈزۈلگەن تەنتەربىيە مۇسابىقىسىگە قاتنىشىپ 2 - بولدى.

1949 - يىل 10 - ئايدىن 1951 - يىل 8 - ئايغىچە يۈسۈپ ياقۇپ مەكتەپ مۇدىرى بولدى. 1954 - يىلى مەكتەپتە 10 سىنىپ، 475 ئوقۇغۇچى، 17 ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى. 1956 - يىلى مەكتەپ بويىچە ئادەم 610 غا يەتتى. 1957 - يىلى 2 خەنزۇ سىنىپ تەسىس قىلىندى. ئوقۇغۇچىلار ھەپتىدە 5 كۈن دەرس ئوقۇپ، بىر كۈن يېزىلارغا بېرىپ ئەمگەك قىلدى. قائىدە - تۈزۈملەر تۈزۈپ چىقىلىپ، يىللىقلارغا ئاساسەن ئوقۇتۇش تەقسىقات گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلدى. ھەپتىدە بىر قېتىم مۇھاكىمە قىلىش ئارقىلىق ئوقۇتۇش تەجرىبىلىرى ئالماشتۇرۇلدى. بىر ئوقۇتۇش تەتقىقات گۇرۇپپىسى بىر ھەپتىدە ئۆز ئارا 10 قېتىمدىن دەرس ئاڭلىدى ھەمدە تەجرىبىسى مول ئوقۇتقۇچىلار ئوچۇق دەرس ئۆتتى، مەكتەپ مۇدىرى ھەپتىدە 2 — 4 قېتىم دەرس ئاڭلىدى. مەكتەپ مۇدىرى ئىشخانىسى 15 كۈندە بىر قېتىم ئوقۇتقۇچىلارنىڭ دەرس تەييارلىق ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ تۇردى، ھەر كۈنى سىنىپلارغا بېرىپ يوقلىما قىلدى، بىر كۆچمە قىزىل بايراق ياسىدى. كۈتۈپخانىدا 300 پارچىدىن ئارتۇق كىتاب ساقلاندى.

1958 - يىلى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» مەزگىلىدە ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەمگىكى كۆپەيدى. مەكتەپتە پىلە بېقىش، ئاياغ كىيىم تىكىش، چاچ ياساش، ياغاچچىلىق، كىيىم - كېچەك يۇيۇش گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلدى.

1963 - يىلى مەكتەپتە 16 سىنىپ، 24 ئوقۇتقۇچى، 750 ئوقۇغۇچى بار بولدى.
1966 - يىلى مەدەنىيەت دەرسلىرى ئېلىپ تاشلىنىپ، ئوقۇغۇچىلار پەقەت «ماۋجۇشى سۆزلىرىدىن ئۆزۈندە» قاتارلىق سىياسىي كىتابلارنىلا ئوقىدى. ئوقۇغۇچىلار يەنە مەكتەپ مۇدىرى، ئىلمىي مۇدىر ۋە قىسمەن ئوقۇتقۇچىلارنى سازايى قىلدى. 1970 - يىلى مەكتەپتە 12 سىنىپ، 480 ئوقۇغۇچى بار ئىدى، سىنىپلار كونىراپ كەتكەن، پارتا - ئورۇندۇقلار تولۇق ئەمەس، ئوقۇتقۇچىلار ياتىقى يوق ئىدى. 1980 - يىلغا كەلگەندە مەكتەپتىكى سىنىپ 17 گە، ئوقۇغۇچى 740 قا، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى 53 كە يەتتى.
1984 - يىلى مەكتەپ 10 مىڭ يۈەن ئاجرىتىپ تەجرىبىخانا سالدى. تەجرىبە مۇئەسسەسىلىرىنى سېتىۋېلىپ ئىشلەتتى. يەنە داۋالاش ئۆيى قۇرۇپ، 500 يۈەنلىكتىن ئارتۇق دورا سېتىۋالدى. 1986 - يىلى «ئىككى ماۋارىپ» بويىچە لايىھەتلىك ئورۇن دېگەن نامغا ئېرىشتى.
1990 - يىلى مەكتەپتە 850 ئوقۇغۇچى، 68 ئوقۇتقۇچى، 18 سىنىپ بار بولدى. زەينەپ سامساق مەكتەپتە 29 يىل ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان بولۇپ، مەكتەپتىكى ئىستاژى ئەڭ ئۇزۇن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

2. غورۇچۆل يېزىلىق مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپ

مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) غورۇچۆل بازىرىدىكى دىنىي زات ھوشۇرخاتىپ ئۆزىنىڭ ھويلىسىدا 2 سىنىپ ئېچىپ، ناھىيىلىك 1 - باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ دارىلمۇئەللىمىن سىنىپىنى پۈتتۈرگەنلەردىن بىر ئوقۇتقۇچى تەكلىپ قىلىپ دەرس باشلىغانىدى. مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) ئۇرۇمچىدىكى ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن مامۇت مۇسا مەكتەپ مۇدىرى بولدى، 2 سىنىپتا 80 ئوقۇغۇچى بار بولدى.
مىنگونىڭ 33 — 34 - يىللىرى (1944 — 1945 - يىللىرى) تاشكەنت ئوتتۇرا ئاسىيا ئىنىستىتوتىنى پۈتتۈرگەن ئابدۇللا توختىيوف مەكتەپ مۇدىرى بولدى. مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) مەكتەپتە 6 سىنىپ، 240 ئوقۇغۇچى، 10 ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى. مەكتەپ ئورنى 4.5 مو بولۇپ، 2 مو يەردە مېۋىلىك باغ بار ئىدى. دەرسلەردىن ھېساب، تىل - ئەدەبىيات، تارىخ، جۇغراپىيە، تەنتەربىيەلەردىن باشقا يەنە قوشۇمچە دىنىي قائىدە - يوسۇن دەرسىمۇ بار ئىدى، مەكتەپ 4 يىللىق تۈزۈمدە ئىدى.
1951 — 1958 - يىلغىچە ياسىن ئوسمان مەكتەپ مۇدىرى، قادىر ساۋۇت تەلىم - تەربىيە مۇدىرى بولدى، 17 ئوقۇتقۇچى بار ئىدى.
1958 — 1966 - يىلغىچە 11 سىنىپ، 350 ئوقۇغۇچى، 15 ئوقۇتقۇچى بار بولدى، مەكتەپ ناھىيە بويىچە ئىلغار مەكتەپ بولدى. ئوقۇتقۇچىلاردىن بىر ئەدەبىيات - سەنئەت گۇرۇپپىسى تەشكىللەندى، گۇرۇپپا ئەزالىرى يەكشەنبە كۈنلىرى كوچىلارغا چىقىپ ئويۇن قويدى، زۇنۇن قادىرنىڭ سەھنە ئەسىرى «گۈلنىسا» نى ئەڭ ياخشى ئوينىدى.
1969 - يىلى مەكتەپتىكى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ يېرىمى چوڭ ئەترەت (كەنت) لەرگە چۈشۈرۈلۈپ، باشلانغۇچ مەكتەپلەر ئېچىلدى.
1978 - يىلى 10 مىللىي سىنىپ، بىر خەنزۇ سىنىپ بار بولدى. خەنزۇ سىنىپ
1984 - يىلى ئايرىپ چىقىلىپ خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلدى.
1981 — 1990 - يىلغىچە مەكتەپ پىشۇنېرلار ئەترىتىنىڭ خىزمەت نەتىجىسى كۆرۈنەرلىك

بولۇپ، ئاپتونوم رايون تارقاتقان شان - شەرەپ مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. 1989 - يىلى مەملىكەت بويىچە «پىئونېرلار خىزمىتىدىكى ئىلغار كوللېكتىپ» مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. مەكتەپ مۇدىرى بۇۋەيسەم ئېزىز 1990 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە پىئونېرلار خىزمىتىگە كۆكۈل بۆلگەن ئىلغار مەكتەپ مۇدىرى بولۇپ باھالاندى. 1981 - يىلدىن ئېتىبارەن كۆپ قېتىم ئوچۇق دەرس ئۆتۈشتەك كۆرەك ئوقۇتۇش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. مەكتەپ مۇدىرى، تەلىم - تەربىيە مۇدىرى قەرەللىك دەرس ئاڭلىدى.

1986 - يىلى تەجرىبىخانا بىلەن كۆتۈپخانا كۆپەيتىپ قۇرۇلدى. تەجرىبىخانىدا قىممىتى 4000 يۈەندىن ئارتۇق تەجرىبە ئەسۋاب - ئۈسكۈنە بار بولدى. كۆتۈپخانىدا 350 پارچىدىن ئارتۇق كىتاب ساقلانغان بولۇپ، قىممىتى 950 يۈەن.

1990 - يىلغىچە مەكتەپتىكى سىنىپ 14 كە، ئوقۇغۇچى 553 كە، ئوقۇتقۇچى 30 غا يەتتى.

3. ناھىيىلىك 2 - باشلانغۇچ مەكتەپ

1955 - يىلى ناھىيىلىك 1 - باشلانغۇچ مەكتەپ ئىچىدە بىر خەنزۇ سىنىپ تەسىس قىلىندى، ئوقۇتقۇچىلىقنى زوجىمىن ئۇستىگە ئېلىپ 10 ئوقۇغۇچىغا دەرس ئۆتتى. 1959 - يىلى تۇنجى تۇركۈمدە 4 ئوقۇغۇچى ئوقۇش پۈتتۈردى.

1963 - يىلى ناھىيىلىك 2 - باشلانغۇچ (خەنزۇچە) مەكتەپ رەسمىي قۇرۇلدى. 5 ئوقۇتقۇچى بولۇپ، چېن بەيشەن مەكتەپ مۇدىرى بولدى. 3 - ، 4 - ، 5 - ، 6 - يىللىقلاردىكى 4 سىنىپنىڭ 73 ئوقۇغۇچىسى قوشما سىنىپ قىلىندى. سىنىپ ئىشخانىلارنى ھەل قىلىشتا ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى يەسلىسىنىڭ ئۆيلىرى ئارىيەت ئېلىندى. مەكتەپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، تۇنجى قارارىدا 5 ئوقۇغۇچى ئوقۇش پۈتتۈردى.

شۇ يىلى 7 - ئايدا ناھىيە 2000 يۈەن مەبلەغ تەييارلاپ مەكتەپ ئۆيى سالدى. نەتىجىدە كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق 4 ئېغىزلىق ئۆي بارلىققا كەلدى ھەمدە ئوقۇتۇشتا ئىشلىتىلىدىغان پارتا - ئورۇندۇق ياسىتىلدى. 1964 - يىلى 3 ئېغىزلىق سىنىپ رېمونت قىلىندى. 4 ئوقۇتقۇچى كۆپەيدى. مەكتەپتە تەييارلىق سىنىپى قوشۇلۇپ 7 سىنىپ، 163 ئوقۇغۇچى بار بولدى. ناھىيە مالىيىسىدىن 1000 يۈەن پۇل ئاجرىتىلىپ ژۇخەندىن 100 نەچچە خىل ئوقۇتۇش سايمىنى سېتىۋېلىندى ھەمدە تەجرىبە ئەسۋابلىرى بۆلۈمى قۇرۇلدى.

مەكتەپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدا «بىرى بىرىگە ياردەم بېرىش، ھەر ئىككىسى قىزىللىشىش» ژە ياخشى ئىش قىلىش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. 1964 - يىلى ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئالدىنقى 10 ى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپكە ئوقۇشقا كىردى.

1964 - يىلى ئوقۇغۇچىلار ئاشخانىسى قۇرۇلۇپ، يېزىلاردىكى مەكتەپ يېشىدىكى بالىلار مەكتەپكە قوبۇل قىلىندى. شۇ يىلى مەكتەپتە يېتىپ ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچى 14 (قىز ئوقۇغۇچى 2) كە يەتتى. 1966 - يىلى مەكتەپتە تولۇقسىز ئوتتۇرا بۆلۈمى تەسىس قىلىنىپ، مەكتەپ نامى «قىزىل بايراق» مەكتەپ دەپ ئۆزگەرتىلدى. جاڭ شۇچىڭ يېتەكچى بولدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە «دەرس توختىتىپ ئىنقىلاب قىلىش» باشلىنىپ، سىنىپلار ئىگىلىۋېلىندى. ئوقۇتۇش ئەسۋابلىرىنىڭ ھەممىسى بۇزۇۋېتىلدى. ئوقۇتقۇچىلارمۇ ھەرىكەت قاينىمىغا كىرىپ كەتتى. 4 ئوقۇتقۇچى يېزىغا چۈشۈرۈلۈپ ئەمگەككە سېلىندى.

1972 - يىلى 2 كورپۇس كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق سىنىپ، 2 كورپۇس 6 ئائىلىلىك ئىشچى - خىزمەتچىلەر ياتىقى سېلىندى. مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى 260 قا يەتتى.

1984 - يىل 7 - ئايدا ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرى ئارقىلىق ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى ئۆگىنىش كۇرسى ئېچىلدى، تۇنجى تۇركۈمدە «ئۆتكەلدىن ئۆتۈش» نىسبىتى 33.9% بولدى. 1987 - يىلى كەسىپتە لاياقەتلىك بولۇش ئۆلچىمى بويىچە تەكشۈرۈشتە پەقەت بىر ئوقۇتقۇچى لاياقەتسىز بولدى. 1988 - يىلى مەكتەپتىكى ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچى 7 گە، 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچى 8 گە، 2 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچى 19 غا، 3 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچى 3 كە يەتتى.

1988 - يىلى باشلانغۇچ مەكتەپلەر ئېچىدە بۇ مەكتەپ بىر تۇتاش ئىمتىھاندا ناھىيە بويىچە 1 - بولدى. 1989 - يىلى بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىسى چېن يۇشياڭ ۋىلايەت بويىچە ئەخلاق تەربىيىسى خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخس بولۇپ باھالاندى. 1990 - يىلى «جۇڭگو ئۆسمۈرلىرى گېزىتى» ئۇيۇشتۇرغان «قاشتېشى لوڭقىسى» نى تالىشىش بويىچە مەملىكەتلىك بالىلارنىڭ ماقالە يېزىش مۇسابىقىسىدە 4 - يىللىق «B» سىنىپ ئوقۇغۇچىسى جاڭ داشەن مۇنەۋۋەر مۇكاپاتقا، سىنىپ مۇدىرى لىيۇ يۇبىن «مۇنەۋۋەر يېتەكچى» مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. شۇ يىلى 5 - يىللىق سىنىپ ئوقۇغۇچىسى چېن شۇدۇڭ ئەخلاقىي، ئەقلىي جەھەتلەردە ئەلاچى بولغانلىقتىن، ئۇنىڭغا ئاپتونوم رايونلۇق ماۋارىپ كومىتېتى تەرىپىدىن «ئۆسمۈر غۇنچە» دەپ نام بېرىلدى.

1990 - يىلدىن باشلاپ بۇ مەكتەپ باشلانغۇچ مەكتەپ تىل - ئەدەبىياتىدىكى خەنزۇچە تاۋۇشلارنى قوشۇپ ئوقۇشنى مۇددەتتىن بۇرۇن ئوقۇپ يېزىشتەك تەجرىبىلىكى ئوقۇتۇش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. بىر تەجرىبە سىنىپى تەسىس قىلدى. بۇ سىنىپنىڭ 40 ئوقۇغۇچىسى بار.

1990 - يىلى مەكتەپنىڭ ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 16 مىڭ كۋادرات مېتىرغا يەتتى. كۆلىمى 870 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان 14 سىنىپ، 60 كۋادرات مېتىرلىق بىر تەجرىبىخانا، 60 كۋادرات مېتىرلىق تەجرىبە ئەسۋابلىرى بۆلۈمى، 38 ئوقۇتقۇچى، 679 ئوقۇغۇچى بار بولدى.

4. شاكال خەنزۇ تىلى مەكتىپى

بۇ مەكتەپ 1961 - يىلى قۇرۇلغان، 2 سىنىپتا 39 ئوقۇغۇچى بار ئىدى، چوڭ ئەترەت ئىشخانىسى سىنىپ قىلىندى. تاختاي پارتا ئورنىدا ئىشلىتىلدى. 2 ئوقۇتقۇچى بار بولۇپ، تىل - ئەدەبىيات، ھېساب دەرسلىرى تەسىس قىلىندى.

1965 - يىلى 90 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان 2 ئېغىزلىق سىنىپ سېلىندى، 20 يۇرۇش پارتا - ئورۇندۇق ياسالدى. ئوقۇغۇچىلار 60 قا يەتتى، تەنتەربىيە دەرسى كۆپەيتىپ تەسىس قىلىندى.

1966 — 1967 - يىللىرى ئوقۇغۇچىلار 72 گە يەتتى، 3 قوشما سىنىپقا دەرس بېرىلدى. مۇزىكا، گۈزەل سەنئەت، ئەمگەك دەرسلىرى كۆپەيتىلدى. شۇ رۇجاڭ تۇنجى مەكتەپ مۇدىرى بولدى.

1973 - يىلى مەكتەپ كۆچۈرۈلدى. ئوقۇغۇچىلار 192 گە يەتتى، 6 سىنىپ تەسىس قىلىندى. 7 ئوقۇتقۇچى بار بولدى. مەكتەپتە باشتا تەييارلىق سىنىپ تەسىس قىلىندى. مەكتەپنىڭ ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 20 مو. تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش بازىسىنىڭ كۆلىمى 10 مو كېلىدۇ، كىرىمى 250 يۈەن. 1976 - يىلى تاڭ جىيۈن مەكتەپنىڭ تۇنجى ئىلمىي مۇدىرى بولدى. باشتا «قالپاقلىق» تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپتىن بىرى

تەسىس قىلىندى. شۇ يىلى 8 سىنىپ ئېچىلدى، 235 ئوقۇغۇچى، 10 ئوقۇتقۇچى بار بولدى.
1981 - يىلى ئوقۇغۇچىلار 379 غا يەتتى، 11 سىنىپ (بۇنىڭ ئىچىدە تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ 3 بولۇپ، ئوقۇغۇچىسى 78) تەسىس قىلىندى. ئوقۇتقۇچى 21 گە يەتتى. ئومۇمىي كۆلىمى 660 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان 11 ئېغىز سىنىپ، 75 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان 3 ئېغىز ئىشخانا بار بولدى.
1986 - يىلى ئوقۇغۇچىلار 433 كە يەتتى، 13 سىنىپ (بۇنىڭ ئىچىدە تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ 3 بولۇپ، ئوقۇغۇچىسى 105) تەسىس قىلىندى. ئوقۇتقۇچى 25 بولدى.
1986 - يىلى ئوقۇتۇش تەتقىقات پائالىيەت گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ تىل - ئەدەبىيات دەرسخانا ئوقۇتۇشىدىكى 6 باسقۇچلۇق ئۇسۇل ئومۇملاشتۇرۇلدى. شۇ يىلى خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق 17 ئېغىز سىنىپ، 2 ئېغىز ئىشخانا، 4 يۇرۇش ئوقۇتقۇچىلار ياتىقى يېڭىلاندى، 100 يۇرۇش پارتا - ئورۇندۇق، 10 يۇرۇش ئىشخانا ئۇستەل - ئورۇندۇق، 500 پارچە كىتاب، 200 دانە ئوقۇتۇش تەجرىبە ئەسۋابى يېڭىدىن كۆپەيتىلدى. 1000 تۇپ كۆچەت تىكىلدى.
1987 - يىلى تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇشتىن 3000 يۈەن كىرىم قىلىندى. ئوقۇتقۇچى سۇن جۈەن ناھىيىلىك 9 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ سايلاندى.
1989 - يىلى بۇ مەكتەپ تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇشتىن 6500 يۈەن كىرىم قىلىپ، ۋىلايەت بويىچە تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇشتىكى ئىلغار مەكتەپ بولۇپ باھالاندى. جاڭ شىيەنيۈن ۋىلايەت بويىچە پىئونېرلار خىزمىتىگە ئەھمىيەت بەرگەن مۇنەۋۋەر مەكتەپ مۇدىرى بولۇپ باھالاندى، ناھىيىلىك 11 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ سايلاندى.
1990 - يىلى باشلانغۇچ مەكتەپتە 11 سىنىپ، 424 ئوقۇغۇچى، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپتە 3 سىنىپ، 83 ئوقۇغۇچى، 32 ئوقۇتقۇچى (بۇنىڭ ئىچىدە رەسمىي ئوقۇتقۇچى 14، خەلق ئوقۇتقۇچىسى 3، ۋاقىتلىق ئوقۇتقۇچى 15) بار بولدى. كۆلىمى 756 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان 14 ئېغىز سىنىپ، 125 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان 5 ئېغىز ئىشخانا، 280 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان 8 ئېغىز ئامبار ۋە مەدەنىيەت ئۆيى، 360 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان 6 يۇرۇش ئوقۇتقۇچىلار ياتىقى بار بولدى. تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇشتىن 9991 يۈەن كىرىم قىلىندى.

Ⅱ باب

ئوتتۇرا مەكتەپ ماۋارىپى

1§ . تەرەققىيات ئەھۋالى

مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) ئاۋات ناھىيىلىك 1 - باشلانغۇچ مەكتەپتە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - يىللىقىغا توغرا كېلىدىغان بىر سىنىپ ئېچىلغاندى، كېيىن ئوقۇش توختاپ قالدى. 1949 — 1955 - يىلغىچە باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ

ناھايىتى ئاز بىر قىسمى ئاقسۇ قاتارلىق سىرتقى ناھىيىلەردىكى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەرگە بارغاندىن باشقا، كۆپىنچىسى سودا قىلدى.

1956 - يىلى ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ناھىيە بازىرىدا ئاۋات ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنى قۇرۇشنى قارار قىلدى، بۇنىڭغا 26 مىڭ كۋادرات مېتىر يەر، 54 مىڭ 479 يۈەن پۇل ئاجرىتىپ بەردى. شۇ يىلى 1171 كۋادرات مېتىر كۆلەملىك سىنىپ، ياتاق، زال قاتارلىقلار سېلىندى ھەمدە ئوقۇش باشلاندى.

1959 - يىل 8 - ئايدا يېڭىئېرىق گۇڭشېسى، بەشئېرىق گۇڭشېسى، غورۇچۆل گۇڭشېسىدا تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلدى. شۇ يىلى ناھىيە بويىچە 4 ئوتتۇرا مەكتەپ، 23 سىنىپ، 1219 ئوقۇغۇچى، 62 ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى. شۇ يىلى 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتە بىر تولۇق ئوتتۇرا سىنىپ تەسىس قىلىندى.

1960 - يىلى تامتوغراق گۇڭشېسىدا تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلدى.

1959 — 1960 - يىللىرى مەكتەپلەرنىڭ تەرەققىياتى تېز بولۇپ كېتىپ، مەكتەپلەردىكى مۇئەسسەسىلەر ۋە ئوقۇتقۇچىلار يېتىشمەي قالغانلىقتىن، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن 30 ئوقۇغۇچى ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىقنى ئۈستىگە ئالدى. 1961 - يىلى يېشى 17 دىن ئاشقان 168 تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىگە قايتۇرۇلۇپ ئەمگەككە قاتناشتۇرۇلدى. 1966 - يىلى ناھىيىلىك 2 - باشلانغۇچ مەكتەپتە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى ئېچىلدى، كېيىن ئوقۇش توختاپ قالدى.

1966 - يىلى ئوتتۇرا مەكتەپلەردە «دەرس توختىتىپ، ئىنقىلاب قىلىش» باشلىنىپ، ئوقۇتقۇچىلار تەنقىد - كۈرەش قىلىندى.

1970 - يىلى ناھىيە بويىچە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەردە كەملىگەن ئوقۇتقۇچى 100 گە يېقىنلاشتى.

1972 - يىلى ئايباغ ئوتتۇرا مەكتىپى قۇرۇلدى.

1973 - يىلى خەنزۇ ئوتتۇرا مەكتەپ رەسمىي قۇرۇلۇپ، ئاۋات ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ دەپ ئاتالدى. شۇ يىلى ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا مەكتەپ 7 گە، سىنىپ 38 گە، ئوقۇغۇچى 1468 گە يەتتى.

1976 - يىلى تامتوغراق گۇڭشېسى چۇماق خەنزۇ ئوتتۇرا مەكتىپى (ياتاقلىق تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ) نى قۇردى، غورۇچۆل گۇڭشېسى مۇزلۇق خەنزۇ ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى، يېڭىئېرىق گۇڭشېسى خاڭگۇڭ خەنزۇ ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىمۇ شۇ مەكتەپلەردە ئوقۇيدىغان بولدى. شۇ يىلى 9 - ئايدا ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ، بەشئېرىق ئوتتۇرا مەكتەپ، غورۇچۆل گۇڭشې ئوتتۇرا مەكتىپى، يېڭىئېرىق گۇڭشې ئوتتۇرا مەكتەپلىرىدە تولۇق ئوتتۇرا سىنىپى قۇرۇلدى. ناھىيە بويىچە 8 ئوتتۇرا مەكتەپ، 49 سىنىپ (بۇنىڭ ئىچىدە تولۇق ئوتتۇرا سىنىپى 16)، 3245 ئوقۇغۇچى (بۇنىڭ ئىچىدە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى 661)، 249 ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى.

1981 — 1982 - يىللىرى تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق، چۇماق ئوتتۇرا مەكتىپىدە ئوقۇش توختىتىلىپ، ئوقۇغۇچىلىرى ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپكە ئۆتكۈزۈۋېتىلدى. ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتىن باشقا، تامتوغراق گۇڭشې ئوتتۇرا مەكتىپى، غورۇچۆل گۇڭشې ئوتتۇرا مەكتىپى، يېڭىئېرىق گۇڭشې ئوتتۇرا مەكتىپى، بەشئېرىق گۇڭشې ئوتتۇرا مەكتىپىدە تولۇق ئوتتۇرا سىنىپىغا يېڭى ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش توختىتىلدى.

1983 - يىلى 3 - ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلدى. شۇ يىلى ناھىيە بويىچە 9 ئوتتۇرا مەكتەپ،

83 سىنىپ (بۇنىڭ ئىچىدە تولۇق ئوتتۇرا سىنىپ 14)، 2655 ئوقۇغۇچى (بۇنىڭ ئىچىدە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى 454)، 349 ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى.

1988 - يىلى ناھىيە بويىچە 9 ئوتتۇرا مەكتەپ، 93 سىنىپ، 4296 ئوقۇغۇچى بار بولدى.

1990 - يىلى ناھىيە بويىچە 11 ئوتتۇرا مەكتەپ، 108 سىنىپ (بۇنىڭ ئىچىدە تولۇق ئوتتۇرا سىنىپ 22)، 4709 ئوقۇغۇچى (بۇنىڭ ئىچىدە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى 1041)، 449 ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى.

ئاۋات ناھىيىسىدىكى ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ قىسمەن يىللاردىكى ئاساسىي ئەھۋالى

جەدۋەل: 21 — 3

تۈرى / يىللار	مەكتەپ سانى		سىنىپ سانى				ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى سانى	ئوقۇغۇچى سانى			
	ئومۇمىي سانى	ئاز سانلىق مىللەت ئوتتۇرا مەكتىپى سانى	ئومۇمىي سانى	تولۇق ئوتتۇرا سىنىپى	تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپى	ئاز سانلىق مىللەت سىنىپى		ئومۇمىي سانى	باشقىلار		
						تولۇق ئوتتۇرا	تولۇقسىز ئوتتۇرا			تولۇق ئوتتۇرا	تولۇقسىز ئوتتۇرا
										ئاز سانلىق مىللەت	
										تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ	تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ
1956	1	1	3		3		11	154			154
1959	4	4	23	1	22	1	62	1219	50	50	1169
1962	5	5	36	3	33	3	104	1255	145	145	1110
1965	5	5	36	3	33	3	106	1528	150	150	1378
1972	6	7	45	3	42	3	147	1763	147	147	1616
1976	6	8	49	16	74	14	249	3245	661	578	2584
1980	7	9	127	18	109	15	359	4540	785	704	3755
1983	8	9	83	14	69	10	349	2655	454	373	2201
1986	8	10	95	13	82	9	283	4127	587	475	3540
1988	7	9	93	17	76	12	415	4296	820	615	3476
1990	8	11	108	22	86	17	449	4709	1041	875	3668

§2. ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرى ۋە ئوقۇتۇش

1. ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرى ۋە دەرسلەرنىڭ تەسىس قىلىنىشى

1960 - يىلدىن ئىلگىرى، ئۇيغۇر مەكتەپلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۆزبېكىستان ۋە قازاقىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلىرىدە نەشر قىلىنغان ئوقۇتۇش ماتېرىيالىنىڭ تەرجىمە

نۇسخىسىنى ئىشلىتەتتى، فىزىكا، خىمىيە، ئالگىبرا، گېئومېترىيە، جۇغراپىيە قاتارلىق پەنلەر بار ئىدى.

1956 — 1966 - يىللىقىغا ئۇيغۇر مەكتەپلىرىنىڭ تولۇقسىز ئوتتۇرا 1 - يىللىقىغا ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى، ئەدەبىيات، خەنزۇ تىلى، ئالگىبرا، بوتانىكا، زوئولوگىيە، سىياسەت، تەنتەربىيە دەرسلىرى تەسىس قىلىندى. تولۇقسىز ئوتتۇرا 2 - يىللىقىغا ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى، ئەدەبىيات، خەنزۇ تىلى، ئالگىبرا، گېئومېترىيە، فىزىكا، فىزىئولوگىيىلىك گېگىنا، جۇغراپىيە، تارىخ، سىياسەت، گۇزەل سەنئەت، تەنتەربىيە دەرسلىرى تەسىس قىلىندى. تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 3 - يىللىقىغا ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى، ئەدەبىيات، خەنزۇ تىلى، ئالگىبرا، فىزىكا، خىمىيە، گېئومېترىيە، تارىخ، سىياسەت، تەنتەربىيە دەرسلىرى تەسىس قىلىندى. تولۇق ئوتتۇرىغا ئەدەبىيات، خەنزۇ تىلى، تارىخ، سىياسەت، ئالگىبرا، گېئومېترىيە، فىزىكا، خىمىيە، تەنتەربىيە دەرسلىرى تەسىس قىلىندى.

1966 - يىلدىن كېيىن، ئالگىبرا گېئومېترىيە، تېرىگنومېترىيە، ستېرېئومېترىيە قاتارلىق پەنلەر بىرلەشتۇرۇلۇپ ماتېماتىكا دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى دەرسى ئېلىپ تاشلىنىپ، ئەدەبىيات دەرسى بىلەن بىرلەشتۇرۇلۇپ تىل - ئەدەبىيات دەرسى قىلىندى. سىياسەت دەرسى كۆپ قىسىم ۋاقىتنى ئىگىلىدى، «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، «ماۋزېدۇڭ شېئىرلىرى»، «ئىككى گېزىت، بىر ژۇرنال» نىڭ باشماقالىلىرى ئاساسىي مەزمۇن قىلىندى.

1982 - يىلدىن كېيىن، ئۇيغۇر كونا يېزىقىدىكى ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ماتېماتىكا دەرسىنىڭ پەنلەرگە بۆلۈنىشىمۇ ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ 1 - يىللىقىغا ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى، خەنزۇ تىلى، ئەدەبىيات، ئالگىبرا، بوتانىكا، تارىخ، سىياسەت، تەنتەربىيە، مۇزىكا دەرسلىرى تەسىس قىلىندى.

تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ 2 - يىللىقىغا ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى، خەنزۇ تىلى، ئەدەبىيات، تارىخ، جۇغراپىيە، ئالگىبرا، گېئومېترىيە، فىزىكا، سىياسەت، تەنتەربىيە دەرسلىرى تەسىس قىلىندى.

تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ 3 - يىللىقىغا ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى، خەنزۇ تىلى، ئەدەبىيات، تارىخ، جۇغراپىيە، ئالگىبرا، گېئومېترىيە، فىزىكا، خىمىيە، فىزىئولوگىيىلىك گېگىنا، مۇزىكا، تەنتەربىيە، سىياسەت دەرسلىرى تەسىس قىلىندى.

تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ 1 - يىللىقىغا ئەدەبىيات، تارىخ، خەنزۇ تىلى، ئالگىبرا، فىزىكا، خىمىيە، گېئومېترىيە، سىياسەت، تەنتەربىيە دەرسلىرى تەسىس قىلىندى.

تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ 2 - يىللىقىغا ئەدەبىيات، تارىخ، خەنزۇ تىلى، ئالگىبرا، فىزىكا، خىمىيە، گېئومېترىيە، جۇغراپىيە، بىئولوگىيە، سىياسەت، تەنتەربىيە دەرسلىرى تەسىس قىلىندى.

خەنزۇ ئوتتۇرا مەكتەپلىرىدىكى تولۇقسىز، تولۇق ئوتتۇرا سىنىپلارنىڭ ھەممىسىدە ئېنگلىز تىلى دەرسى ئوتتۇلىدىغان بولدى.

2. ئوقۇتۇش

50 - يىللاردا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كايروۋ ئوقۇتۇش ئۇسۇلى كونىچە ئوقۇتۇشنىڭ ئورنىنى

ئىگىلىدى. ئوقۇتۇشقا تەشكىللەش، ئۆتۈلگەن دەرسنى تەكرارلاش، يېڭى دەرسنى ياخشى ئۆتۈش، يېڭى دەرسنى مۇستەھكەملەش، تاپشۇرۇق ئورۇنلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت 5 باسقۇچلۇق ئوقۇتۇش ئۇسۇلى تەشەببۇس قىلىندى. «بەش نومۇرلۇق تۈزۈم» يولغا قويۇلۇپ، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوقۇتۇش پىلانى، دەرس پىلانى تۈزۈشى تەلەپ قىلىنىدىغان بولدى. كېيىن يەنە ئىلھاملاندۇرۇش شەكلىدىكى ئوقۇتۇش ئۇسۇلى تەشەببۇس قىلىنىپ، ئوقۇتقۇچىلار دەرس ئۆتكەندە ھەم ئاساسىي بىلىملەرنى سۆزلىدى، ھەم ئوقۇتۇش ماتېرىيالىنىڭ ئىدىيىۋىلىكى ۋە ئىلمىيلىكىنى جارى قىلدۇرۇشقا دىققەت قىلدى. ئەدەبىيات ئوقۇتۇشىدا «مەدەنىيەت بىلىملىرى بىلەن ئەخلاق - پەزىلەتنىڭ بىرلىكى» تەكىتلەندى. فىزىكا، خىمىيە، بىئولوگىيە قاتارلىق دەرسلەرنى ئۆتۈشتە بۇاستە كۆرۈش تەكىتلەندى. ئوقۇتۇش ئۇسكۇنىلىرى يۈرۈشلەشتۇرۇلۇپ، تەجرىبىلىك دەرس ئۆتۈلدى.

1958 — 1960 - يىلغىچە مەكتەپلەر ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلارنى يېزىلارغا بېرىپ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە قاتنىشىشقا ئۇيۇشتۇرۇپ، يېزا ئىگىلىكىدە «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» كە يار‌دەم بەردى. مەكتەپتە تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش پائالىيىتى ئېلىپ بېرىلىپ، ھەر خىل قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىش گۈرۈپپىلىرى قۇرۇلدى. ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار ھەر خىل سىياسىي پائالىيەتلەرگە ۋە ئەمگەكلەرگە بىر قەدەر كۆپ قاتنىشىپ، خالىغانچە دەرس توختاتقاچقا، نورمال تەرتىپ قالايمىقانلىشىپ كەتتى. كېيىن ئەسلىدىكى ئوقۇتۇش تەرتىپى تەدرىجىي ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، ئەمگەك ئازايتىلدى.

1963 - يىلدىن كېيىن سىنىپىي كۈرەش، ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى، ئىلمىي تەجرىبىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ ئىنقىلابىي ھەرىكەتنى دەرسخانا قىلىش تەكىتلەندى، ئوقۇتۇش ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈلۈپ، ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار يېزىلارغا بېرىپ كەمبەغەللەردىن ھال سورىدى، ئۇلار ئۆتمۈشنى ئەسلەپ بۇگۈننىڭ قەدرىگە يېتىشكە ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، سىنىپىي كۈرەش تەربىيىسى كۈچەيتىلدى. ئائىلە كېلىپ چىقىشى ياخشى بولمىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆرلەپ ئوقۇشى چەكلىمىگە ئۇچراشقا باشلىدى.

1966 - يىلدىن ئىلگىرى ئوقۇغۇچىلار ئىمتىھان ئېلىنىپ نومۇرغا قاراپ قوبۇل قىلىندى. چارەكلىك ۋە مەۋسۇملۇك يېپىق ئىمتىھانلاردا 100 نومۇرلۇق تۈزۈم يولغا قويۇلدى. مەكتەپلەر ئۆرلەپ ئوقۇش، سىنىپتىن قالدۇرۇشتا بىر تۈتاش تۈزۈمنى يولغا قويدى.

1966 - يىل 8 - ئايدا مەكتەپلەر «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ ھەرىكەت قاينىمىغا كىرىپ كەتتى. ئوقۇغۇچىلار ئىچىدە «قىزىل قوغدىغۇچىلار» تەشكىللىنىپ، «ئىنقىلابىي ئالاقە باغلاش» ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلدى. چوڭ خەتلىك گېزىت چىقىرىلىپ، «ئىنقىلابىي چوڭ تەنقىد» (ئۆز ئوقۇتقۇچىسىنى تەنقىد قىلىشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) قانات يايدۇرۇلدى. مەدەنىيەت دەرسلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ كۆپىنچىسى «بۇرژۇئازىيە زىيالىلىرى» دەپ قارالدى. ئاز بىر قىسىم ئوقۇتقۇچىلار ئوقۇغۇچىلارنى «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» ۋە مەركىزىي كومىتېت مەدەنىيەت ئىنقىلابى گۇرۇپپىسىنىڭ ھۆججەتلىرىنى ئۆگىنىشكە تەشكىلىگەندىن سىرت، زور كۆپچىلىك ئوقۇتقۇچىلار بىر چەتتە قالدۇرۇلدى.

1969 - يىلى كۈزدە «دەرسنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ئىنقىلاب قىلىش» باشلانغاندىن كېيىن، ئاساسلىقى «7 - ماي يولىۇرۇقى» ئىزچىللاشتۇرۇلدى ۋە «بۇرژىئازىيە» تەنقىد قىلىندى ھەمدە لياۋنىڭ - چاۋياڭ يېزا ئىگىلىك ئىنىستىتۇتىنىڭ تەجرىبىلىرى كېڭەيتىلىپ، سىنىپتىن چىقىپ

ئىشكىنى ئېچىۋېتىپ مەكتەپ باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى. ئىلگىرىكى ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرىنىڭ كۆپىنچىسى تاشلىۋېتىلىپ، ئوقۇغۇچىلار «ماۋ جۇشى سۆزلىرىدىن ئۈزۈندە» نى يادلىدى ۋە ئەينى ۋاقىتتىكى سىياسىي كۇرەش ئۇچۇن خىزمەت قىلىدىغان ماتېرىياللارنى ئۆگەندى. بۇرۇن ئۆگەنگەن «ئەقلىي تەربىيە بىرىنچى»، «كىتاب ئوقۇپ ئەمەلدار بولۇش»، «ئوقۇتقۇچىنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتى» قاتارلىقلانىڭ ھەممىسى «بۇرژۇئازىيىنىڭ مالىلىرى» دەپ قارالدى. ئەمگەك ئۆگىنىش ئورنىغا دەسسىتىلدى؛ ئىمتىھاندا كىتاب كۆرۈشكە، كۆچۈرۈشكە، ھەتتا ئىمتىھان قەغىزىنى ئاق تاپشۇرۇشقا، دەرس ۋاقتىدا ئۇخلاشقا بولىدىغان بولدى. نەتىجىدە بەزى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى كەررىنى يادلىيالمايدىغان، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار خەت يازالمايدىغان ئاقىۋەت كېلىپ چىقتى. بازاردىكى تولۇقسىز، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار «زىيالىي ياشلار» ئەتىرىتى بولۇپ تەشكىللىنىپ، يېزىلارغا بېرىپ «كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ قايتا تەربىيىسى» نى ئالدى. ئىمتىھان تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ئالىي مەكتەپتە ئوقۇيدىغانلارنى كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار كۆرسىتىدىغان بولدى.

1978 - يىلى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئىمتىھان تۈزۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. مەكتەپكە قوبۇل قىلىشتا قوبۇل قىلىنىدىغانلار ئائىلە كېلىپ چىقىشىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدىغان، ئەلالىرى تاللاپ قوبۇل قىلىنىدىغان بولدى. جەمئىيەتتە ماۋارىپقا ئەھمىيەت بېرىشكە باشلىدى، مەكتەپلەر تەدرىجىي مۇنتىزملىشىشقا قاراپ يۈزلەندى. تۈرلۈك قائىدە - تۈزۈملەر ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلدى. پىئونېرلار ئەتىرىتى ۋە ياشلار ئىتتىپاقى تەشكىلىي ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1980 - يىلى دەرسخانا قۇرۇلمىسى ۋە ئوقۇتۇش مېتودىنى ئىسلاھ قىلىش چوڭقۇر قانات يايدۇرۇلۇپ، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوقۇتۇش پروگراممىسىغا ئەمەل قىلىشى، دەرسلىككە ئىلھاملاندۇرۇش مېتودىنى زىچ تەدبىقلاپ، ئاساسىي بىلىمنى يەتكۈزۈش بىلەن بىللە ئوقۇغۇچىلاردا ئاساسىي ماھارەتنى يېتىلدۈرۈش («ئىككى ئاساس» ئوقۇتۇشى) كە دىققەت قىلىشى، ئوقۇغۇچىلارنى ئاساسىي گەۋدە قىلىپ ئۇلارنىڭ ئەقلىي ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈشى تەلەپ قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئەقلىي تەربىيىگە ئەھمىيەت بېرىپ، ئەخلاقىي تەربىيە ۋە تەنتەربىيىگە سەل قاراش ئەھۋاللىرى تەدرىجىي پەيدا بولدى. «نوموزنى قوماندان قىلىش» ئومۇميۈزلۈك يامراپ كەتتى، بىر قىسىم ئوقۇتقۇچىلار دەرس تەكرارلاشقا ئەھمىيەت بېرىپ، ئادەتتىكى دەرسخانا ئوقۇتۇشىغا سەل قارىدى. «سوئال دېگىزى تاكتىكىسى» نى كەڭ كۆلەمدە يولغا قويدى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ تاپشۇرۇق ئىشلەش يۈكى ئېغىرلاپ كەتتى. قىسمەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۆرۈش قۇۋۋىتى ۋە تەن ساپاسى تۆۋەنلەپ كەتتى، بولۇپمۇ خەنزۇ ئوتتۇرا مەكتەپلەردە تېخىمۇ شۇنداق بولدى.

ئىدىيە - ئەخلاق جەھەتتە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ۋە قانۇنچىلىق تەربىيىسىگە ئەھمىيەت بېرىلدى. 1989 - يىلى ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا مەكتەپلەردە 255 «ئۇچتە ياخشى» ئوقۇغۇچى باھالاپ چىقىلدى.

1986 - يىلى 6 يىللىق ئوقۇتۇش تۈزۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

80 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا ئالىي مەكتەپ ئىمتىھان نوموزىغا ئومۇميۈزلۈك ئەھمىيەت بېرىلىپ، كۆپىنچە، ئالىي مەكتەپلەرگە ئوتكەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاز - كۆپلىكى بىلەن

مەكتەپلەرنىڭ ياخشى، ناچارلىقى ئۆلچىنىدىغان بولدى. ئىمتىھان ماۋارىپى ئومۇميۈزلۈك ئەۋج ئالدى.

3 §. نۆۋەتلىك ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش

1. ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ

بۇ مەكتەپنى قۇرۇشقا 1956 - يىل 3 - ئايدا تەييارلىق كۆرۈلگەنىدى، مەكتەپ 9 - ئايدا پۈتتى. مەكتەپنىڭ ئورنى ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، كۆلىمى 25 مىڭ 801 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. دۆلەت بۇنىڭغا 54 مىڭ 470 يۈەن پۇل ئاجرىتىپ، 1171 كۋادرات مېتىر كۆلەمدە سىنىپ، ئىشخانا، زال، ياتاق سالدى. تۇنجى قېتىم تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 3 - يىللىق سىنىپىغا 154 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىدى. قادىر توختى، مامۇت ساۋۇت، مامۇت ئىبراھىم، ئابلا قېيۇم، روزى نىياز، سىدىق ساقىدىن ئىبارەت 6 ئوقۇتقۇچى ئاۋات ناھىيىسى بويىچە تۇنجى تۇركۈمدىكى ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. 1957 — 1958 - يىللىرى ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن بىر تۇركۇم ئوقۇغۇچى تەقسىملىنىپ كېلىپ ئوقۇتقۇچى بولدى. 1958 - يىلى ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار كېسەك قۇيۇپ مەكتەپ ئۆيى سالدى، ساتىراشلىق قىلىش، ياغاچچىلىق قىلىش، باش كىيىم، ئاياغ كىيىم تىكىش، ئاياغ كىيىم ياماش، توخۇ بېقىش، ئوقۇتۇش سايمانلىرىنى ياساش قاتارلىق تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. شۇ يىلى كۈتۈپخانا سېلىندى. 1960 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاشكەنت شەھىرىدىن بىر تۇركۇم كىتابلار سېتىۋېلىندى. 1959 - يىلى تۇنجى تۇركۈمدە 111 ئوقۇغۇچى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە بىر تولۇق ئوتتۇرا سىنىپ ئېچىلدى. شۇ يىلى 12 سىنىپ، 606 ئوقۇغۇچى، 24 ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى. 1962 - يىلى تۇنجى تۇركۈمدىكى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى مەكتەپ پۈتتۈردى.

1964 - يىلى مەكتەپ بىر سىنىپ دارىلمۇئەللىمىن ئوقۇغۇچىسىنى ھاۋالە بىلەن تەربىيىلەشكە قوبۇل قىلدى. 1960 — 1966 - يىلغىچە دەرس ئوتۇلگەندىن باشقا يەنە ئوقۇغۇچىلار شېئىر، ھېكايە، كىچىك دراما يېزىشقا ئىلھاملاندۇرۇلدى. ئۆزى يېزىپ، ئۆزى ئورۇندىدى. يەكشەنبە كۈنلىرى كوچىلارغا چىقىپ تەشۋىقات يۈزىسىدىن ئويۇن قويدى. «يېتىملار يېشى»، «ئۆگەي ئانا»، «يېڭى تۇپراق»، «ل. مۇتەللىپ» قاتارلىق دراممىلار خېلى ئالقىشقا ئېرىشتى. يەنە دائىم ژالىبول، ژاسكېتبول ئويناش قاتارلىق تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى قانات يايدۇرۇلدى، ژالىبول ئويناش جەھەتتىكى نەتىجە كۆرۈنەرلىك بولدى، ئاپتونوم رايونلۇق، مەملىكەتلىك مۇسابىقىلەرگە كومانداغا قاتناشتۇرۇلدى.

1966 - يىل 10 - ئايدا مەكتەپ نامى «قۇياشقا باقار» ئوتتۇرا مەكتىپى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. 1972 - يىلى مەكتەپنىڭ بۇرۇنقى نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1967 - يىلى 6 يىللىق تۇنۇم 5 يىللىق تۇنۇمگە ئۆزگەرتىلدى. 1986 - يىلى 6 يىللىق تۇنۇم ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1973 - يىلى مەكتەپ ئوت ئاپىتىگە ئۇچراپ 600 كۋادرات مېتىر كۆلەمدىكى سىنىپ كۆيۈپ كەتتى. كېيىن ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئورتاق تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى،

يۇقىرى دەرىجىلىك ئورۇنلارنىڭ پۇل ئاجرىتىپ بېرىشى بىلەن رېمونت قىلىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1976 - يىلى دارىلمۇئەللىمىن سىنىپىدا 45 ئوقۇغۇچى بار بولدى. 1978 — 1980 - يىلغىچە يەنە بىر تۈركۈم دارىلمۇئەللىمىن ئوقۇغۇچىلىرى تەربىيىلەندى. 3 قارار دارىلمۇئەللىمىن ئوقۇغۇچىلىرى ئاۋات ناھىيىسىنىڭ باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپىدا بىر قەدەر زور رول ئوينىدى.

1980 - يىلى 300 كۆادرات مېتىر كۆلەمدە تەجرىبىخانا قۇرۇلدى. 65 دانە ئىشكاپ ياسىتىلىپ، ھەرخىل تەجرىبە ئۈسكۈنىلىرى، دورا، ئەۋرىشكىلەرنى ساقلاشقا ئىشلىتىلدى.

1985 - يىلى ئوقۇتقۇچى ئېزىز ئېلىنىڭ يېتەكچىلىكىدە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 2 - يىللىق 4 - سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرى چاقپەلەك مودىلىنى ياساپ، ئاپتونوم رايونلۇق ياشلار - ئۆسمۈرلەر پەن - تېخنىكا ئەسەرلىرى كۆرگەزمىسىدە 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

1990 - يىلى مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى 930 بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى 458. ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى 101، بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچى 3، 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچى 30، 2 - ۋە 3 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچى 22. مەكتەپ ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 65 مو بولۇپ، 20 ئېغىز سىنىپ، 65 كۆادرات مېتىر كۆلەمدە كۈتۈپخانىسى بار بولدى. كۈتۈپخانىدا 7000 نۇسخىدىن ئارتۇق كىتاب ساقلاندى. 1990 - يىلى 170 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ 285 كۆادرات مېتىر كۆلەمدە تەجرىبىخانا قۇرۇلدى. 74 يۈەن قىممەتلىدىكى تەجرىبە ئۈسكۈنىلىرى قويۇلدى.

2. ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ

ناھىيىلىك 2 - باشلانغۇچ مەكتەپتە 1966 - يىل 9 - ئايدا بىر تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى تەسىس قىلىندى. بۇ سىنىپتا 13 ئوقۇغۇچى بار بولۇپ، ئۇ، ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئاساسى ھېسابلىنىدۇ. كېيىكى يىلى 4 - ئايدا ناھىيە بازىرى، شاكال خەنزۇ ئەترىتى قاتارلىق جايلاردىكى باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەن 26 ئوقۇغۇچى بۇ مەكتەپكە ئوقۇشقا كىردى. شاۋ تۇڭخۇي، يەن خۇيمىڭ، جياڭ مىڭشيۇ، ۋاڭ شۇمىڭ قاتارلىق 5 كىشى ھەرقايسى پەن ئوقۇتقۇچىلىقىنى ئۈستىگە ئالدى.

1971 - يىلى مەكتەپنىڭ تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى 4 كە كۆپەيتىلىپ، 120 ئوقۇغۇچى، 12 ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى. باشقۇرۇشقا قۇلايلىق بولسۇن ئۈچۈن، بۇ سىنىپلار 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ (ئۇيغۇر ئوتتۇرا مەكتەپ) بىلەن بىرلەشتۈرۈۋېتىلدى. 1973 - يىلى يېڭى مەكتەپ ئۆيى پۈتكەندىن كېيىن، بۇ مەكتەپ 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتىن ئايرىپ چىقىلىپ، ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ قىلىپ قۇرۇلدى. لياڭ شۆتيەن، مازۇڭرېنلار ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولۇپ، مەكتەپ خىزمەتلىرىنى باشقۇردى. مەكتەپ ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 20 مو بولۇپ، 8 ئېغىز سىنىپ، 6 ئېغىز ئىشخانا، بىر زال، 9 ئېغىز ئوقۇغۇچىلار ياتىقى، بىر ئاشخانا، 280 كۆادرات مېتىر كۆلەمدە 4 ئائىلىلىك ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلەر تۇرالغۇسى بار. مەكتەپنىڭ ئومۇمىي قۇرۇلۇش كۆلىمى 1410 كۆادرات مېتىرغا يېتتى.

1974 - يىل 9 - ئايدا، تۇنجى تۈركۈمدە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپكە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ بازار - يېزىلاردىكى 40 تىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى ئوقۇشقا كىردى. مەكتەپ بويىچە تولۇقسىز،

تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپلىرىدىن 5 سىنىپ تەسىس قىلىندى، 170 تىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى، 24 ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى.

1978 - يىلى ئالىي مەكتەپ ئىمتىھان تۇزۇمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن 5 ئوقۇغۇچى ئالىي مەكتەپكە ئىمتىھان بېرىپ كىردى. 1980 - يىلى تولۇقسىز، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەردە 8 سىنىپ تەسىس قىلىندى، 260 ئوقۇغۇچىسى بار بولدى. 1980 - 1981 - يىللىرى 2 يىلدا بىرمۇ ئوقۇغۇچى ئالىي مەكتەپ ۋە ئوتتۇرا تېخنىكۇملارغا ئوتەلمىدى. 1982 - يىلى ئىچكى جايلار ۋە بىگتۈەن دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدىن بىر تۈركۈم ئوقۇتقۇچىلار كەينى - كەينىدىن تەكلىپ قىلىنىپ ئوقۇتۇش سۇپىتى ئۆستۈرۈلدى. 1989 - يىلى مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى 380 گە، ئوقۇتقۇچى ئىشچى - خىزمەتچى 48 گە يەتتى.

1990 - يىل 4 - ئايدا ئاقسۇ ۋىلايەتلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە 4 - ئوتتۇرا مەكتەپلەر بىلەن ئوقۇتۇش ئۈچۈر ئالاقىسى ئورنىتىلدى ھەمدە ماتېماتىكا، تىل - ئەدەبىيات، فىزىكا، ئىنگلىز تىلى ئوقۇتقۇچىلىرى تۈركۈملەر بويىچە كۆرسەتمىلىك دەرسلەرنى ئاڭلاشقا ئەۋەتىلىپ، ئوقۇتۇش تەجرىبىلىرى ئالماشتۇرۇلدى. 1990 - يىلى مەكتەپ ناھىيە بويىچە مەللەتلەر ئوتتۇپاقلىقىدىكى ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ باھالاندى.

1990 - يىلى مەكتەپتە 941 كۆادرات مېتىر كۆلەمدە 12 سىنىپ، 319 كۆادرات مېتىر كۆلەمدە 10 ئىشخانا، 100 كۆادرات مېتىر كۆلەمدە ئوقۇغۇچىلار ئاشخانىسى، 350 كۆادرات مېتىر كۆلەمدە ئامبار، 421 مىك 100 يۆەنلىك تۇراقلىق مۇلۇك بار بولدى. تۇرلۇك ئوقۇتۇش سايمانلىرىنىڭ قىممىتى 61 مىك 800 يۆەنگە، كىتاب ماتېرىياللىرى 3960 پارچىگە يەتتى. مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى 546 بولۇپ، 12 تولۇقسىز ۋە تولۇق ئوتتۇرا سىنىپى تەسىس قىلىندى. ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى 59 غا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە 46 ئوقۇتقۇچى، 2 لابرانت، 2 مالىيە خادىمى، 9 ئىشچى بار. ئوقۇتقۇچىلار ئىچىدە ئالىي تېخنىكۇمدىن يۇقىرى ئوقۇش تارىخى بارلار %76 نى ئىگىلىدى.

1978 — 1990 - يىلغىچە 30 ئوقۇغۇچى ئالىي مەكتەپلەرگە، 110 ئوتتۇرا تېخنىكۇم مەكتەپلىرىگە ئىمتىھان بېرىپ كىردى.

3. يېڭىبىرىق يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپ

بۇ مەكتەپ 1960 - يىلى قۇرۇلغان، ئەينى چاغدا مەكتەپ ئۆيى يوق ئىدى. ئاپئاق بويۇقچىنىڭ قورۇسىدىكى كونىراپ كەتكەن ئۆيلەر ئارىيەت ئېلىنىپ، سىنىپ، ياتاق ئورنىدا ئىشلىتىلدى.

1961 - يىلى مەكتەپ ھازىرقى ئورنىغا يۆتكەلدى، 135 كۆادرات مېتىر كۆلەملىك يېڭى سىنىپلار سېلىندى. 1960 — 1965 - يىلغىچە مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى 124 بولۇپ، 3 سىنىپ تەسىس قىلىندى. 11 ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى سەپلەندى. 1965 — 1966 - يىللىرى خالىق تۇردى مەكتەپ مۇدىرى بولدى. 2 يىل ئىچىدە 12 ئوقۇغۇچى ئوتتۇرا دەرىجىلىك كەسپىي مەكتەپلەرگە ئىمتىھان بېرىپ كىردى (ئاساسلىقى پېداگوگىكا مەكتەپلىرى). 1966 — 1972 - يىلغىچە مەكتەپنىڭ بارلىق مال - مۈلكى گۈڭشېنىڭ ماشىنىدا تېرىقچىلىق قىلىش ئەترىتىگە تاپشۇرۇپ بېرىلدى. 1974 — 1978 - يىلغىچە مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى 264 كە، سىنىپ 7 گە، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى 21 گە يەتتى. 1976 - يىلى تولۇق ئوتتۇرا

مەكتەپ سىنىپى تەسىس قىلىندى. 1977 — 1978 - يىللىرى ئوقۇش پۈتتۈرگەن 15 ئوقۇغۇچى ئالىي مەكتەپ ۋە ئوتتۇرا تېخنىكوم مەكتەپلىرىگە ئىمتىھان بېرىپ كىردى. 1981 - يىلى بۇ مەكتەپنىڭ تولۇق ئوتتۇرا سىنىپى ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ بىلەن بىرلەشتۈرۈۋېتىلدى، مەكتەپتە 8 تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپىدىكى 376 ئوقۇغۇچى قېلىپ قالدى.

1982 - يىلدىن كېيىن، يېزىلاردا مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى يولغا قويۇلغانلىقتىن، قىسمەن ئوقۇغۇچىلار ئوقۇشتىن توختاپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. ئوقۇتقۇچىلار دائىم ئائىلىلەرگىچە بېرىپ ئىدىيىۋى خىزمەت ئىشلەپ، ئوقۇغۇچىلارنى مەكتەپكە قايتىشقا سەپەرۋەر قىلدى. 1983 — 1984 - يىللىرى مەكتەپتىكى سىنىپ، ياتاق، ئاشخانا، ئامبارلار رېمونت قىلىندى.

1984 - يىلدىن كېيىن 11 ئوقۇتقۇچى ئاقسۇ مائارىپ ئىنىستىتۇتىغا بىلىم ئاشۇرۇشقا ئەۋەتىلدى.

1990 - يىلى مەكتەپنىڭ كۆلىمى 33 موغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە مېۋىلىك باغ 16 مو، مەكتەپتە تەجرىبىخانا ۋە كىتابخانا بار. مەكتەپ 44 مو بوز يەر ئاچتى، بۇنىڭ ئىچىدىكى 20 مو يەرگە كۆچەت تىكتى، 20 مو يەرگە كېۋەز تېرىدى، 300 تۈياق چارۋا باقتى.

Ⅲ باب

باشقا مائارىپ

§1 . تەييارلىق مائارىپى

1958 - يىلى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» باشلىنىپ، يېزىلاردىكى ئايالار بىلەن ئائىلىلەردىكى بىكارچىلار ئېتىزغا چىقىپ ئەمگەك قىلدى. بالىلارغا قارايدىغان ئادەم بولمىغاچقا، نوپۇس بىر قەدەر مەركەزلەشكەن ئىشلەپچىقىرىش ئەتراپىدا يەسلى قۇرۇلدى. 1960 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە 33 يەسلى بار بولۇپ، 1510 بالا يەسلىگە كىردى، 60 تەربىيىچى بار بولدى. 1961 - يىلى يەسلى توختىتىپ قويۇلدى. كېيىن دېھقانچىلىق ئالدىراش ۋاقىتلاردا ئىشلەپچىقىرىش ئەتراپىدا ۋاقىتلىق يەسلىلەر قۇرۇلدى.

ناھىيىلىك ئايالار بىرلەشمىسىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت 1976 - يىل 5 - ئايدا ناھىيە بازىرىدا ناھىيىلىك يەسلى (بالىلار باغچىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) قۇرۇشنى تەستىقلىدى. 50 بالا يەسلىگە كىردى. يەسلىدىكى ئۆگىنىش مەزمۇنى ناخشا ئېيتىش، ئۇيۇنچۇق ئويناش بولدى، بەزى ۋاقىتلاردا ساۋات چىقىرىش دەرسىمۇ ئۆتۈلدى.

1984 - يىل 11 - ئايدا ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسىنىڭ ئائىلە تاۋابئاتى پېڭ زۇڭشۇ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئائىلىلىكلەر قورۇسىدا ئائىلە بالىلار باغچىسى قۇرۇپ، ساۋات چىقىرىش، تاۋۇشلارنى ئوقۇش، ناخشا ئېيتىش قاتارلىقلارنى ئۆگەتكەندىن باشقا، يەنە بالىلارنىڭ ئەقلىي قابىلىيىتىنى ئېچىش ئۇيۇنلىرىنى ئويناپ بەردى. بالىلارنىڭ سەھىيە - ساقلىق ساقلاش،

يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش خىزمەتلىرىنىمۇ بىر قەدەر ياخشى ئىشلەپ، جەمئىيەتنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشتى ھەمدە ئاپتونوم رايۇن تەرىپىدىن مۇكاپاتلاندى. باغچا 1988 - يىلى توختىتىپ قويۇلدى، 1989 - يىلى يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. شۇ يىلى 9 - ئايدا قىسمەن باشلانغۇچ مەكتەپلەردە تەييارلىق سىنىپى تەسىس قىلىندى، تەييارلىق سىنىپلىرىغا 391 بالا قوبۇل قىلىندى. يىل ئاخىرىدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، ناھىيە بويىچە مۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى بالىلار باغچىسى بىرگە، باشلانغۇچ مەكتەپلەردىكى تەييارلىق سىنىپى 13 كە، خۇسۇسىيلار باشقۇرۇشىدىكى بالىلار باغچىسى بىرگە يەتكەن. ئوقۇتقۇچىسى 20 بولۇپ، 461 بالا قوبۇل قىلىنغان.

1988 - يىل 8 - ئايدا ناھىيىلىك يەسلى 2 گە ئايرىلىپ چىققان بالىلار باغچىسى ماۋارىپ ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. خىزمەتچى خادىملارنىڭ شتاتى 15 قىلىپ بېكىتىلدى. باغچىدا ساۋات چىقىرىش، ھېساب، ناخشا، ئويۇن ئويناش، ئۇسسۇل قاتارلىق دەرسلەر بار بولۇپ، ھەربىر دەرس سائىتى 35 مىنۇت قىلىنىدى.

2 § . ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش

مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) دىن ئىلگىرى يېزىلاردىكى بازار مەسچىتلىرىنىڭ ھەممىسىدە بىردىن مەدرىسە قۇرۇلغان، مەدرىسەلەردە ھەدىس ۋە يېزىق ئۆگىتىلەتتى.

مىنگونىڭ 27 — 30 - يىلغىچە (1938 — 1941 - يىلغىچە) ناھىيىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قىشلىق ئۆگىنىش ھەربىكتىنى قوزغاپ، ئوتتۇرا ياش ۋە ياش دېھقانلارنى قىشتىكى بوش ۋاقىتلاردا ساۋات چىقىرىش كۇرسىغا قاتنىشىپ ساۋاتىنى چىقىرىشقا تەشكىللىدى. ئوقۇتقۇچىلار ۋە يېشى سەل چوڭراق ئوقۇغۇچىلار ساۋات چىقىرىش كۇرسىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى بولدى.

مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) ناھىيە بويىچە 1500 دەك ئادەم ساۋاتلىق بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە غورۇچۇل قىزلار مەكتىپى بىلەن ناھىيە بازىرىدىكى قىزلار مەكتىپىنىڭ ساۋات چىقىرىش كۇرسىدا 250 ئادەم ساۋاتلىق بولدى.

1949 - يىلى ناھىيە بويىچە ساۋاتسىزلار ئاھالىنىڭ 82% تىن كۆپرەكىنى ئىگىلەيتتى.

1950 — 1962 - يىلغىچە قىش ۋە ئەتىيازدىكى دېھقانچىلىقنىڭ ئارىسال ۋاقىتلىرىدا ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. 1955 - يىلى ناھىيىلىك ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش كومىتېتى قۇرۇلۇپ، مەخسۇس كادىرلاردىنمۇ مۇناسىپ ھالدا ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش ئاپپاراتلىرى قۇرۇلدى. 1959 - يىلى قىش 1960 - يىلى ئەتىيازدا 468 ئوقۇتقۇچى ۋە كادىر ئاجرىتىلىپ، 464 ساۋات چىقىرىش سىنىپى ئېچىلدى. بۇنىڭ بىلەن ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلۈپ، 15 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ساۋاتلىق بولدى.

1962 - يىلى ناھىيە بويىچە 14 — 40 ياشقىچە بولغان 28 مىڭ ساۋاتسىز ئىچىدە 11 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ساۋاتلىق بولدى.

1966 — 1974 - يىلغىچە مەكتەپ ماۋارىپى بىلەن ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش زەربىگە ئۇچرىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە يېڭى يېزىق يولغا قويۇلغانلىقتىن، ئاممىنىڭ ساۋات چىقىرىشى قىيىن بولۇپ كەتتى، نەتىجىدە ئوتتۇرا ياش ۋە ياشلار ئارىسىدىكى ساۋاتسىزلار تېخىمۇ كۆپەيدى.

1975 - يىل 11 - ئايدا ئىشتىن سىرتقى ماۋارىپ كومىتېتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، مەخسۇس كادىردىن 2 سى سەپلىنىپ، ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1981 - يىلى ئىشتىن سىرتقى ماۋارىپ كومىتېتى ماۋارىپ كومىتېتى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، گۇڭشېلاردا مۇناسىپ ئاپپاراتلار تەسىس قىلىندى. مەخسۇس كادىر سەپلىنىپ ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمىتىگە مەسئۇل قىلىندى.

1982 - يىلى ناھىيە بويىچە 12 ياشتىن يۇقىرى ساۋاتسىزلار ۋە چالا ساۋات 27 مىڭ 917 بولۇپ، ئومۇمىي ئادەمنىڭ 24.4% نى ئىگىلىدى.

1984 - يىل 12 - ئايدىن 1985 - يىل 12 - ئايغىچە 16 — 46 ياشقىچە بولغان 7091 ساۋاتسىز ئوبېيېكت قىلىنىپ، ساۋات چىقىرىش سىنىپىدىن 126 سى ئېچىلدى، 4476 ئادەم ساۋاتلىق بولدى.

1985 - يىلدىن كېيىن، ئاپتونوم رايون ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش ۋەزىپىسىنى دەرىجىمۇ دەرىجە ئورۇنلاشتۇردى. ناھىيىلىك ماۋارىپ ئىدارىسىدىن بىر مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى مەخسۇس ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمىتى بىلەن باشلانغۇچ مەكتەپ ماۋارىپىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇش خىزمىتىگە مەسئۇل قىلىندى. بۇ خىزمەتلەر ئاپتونوم رايون، ۋىلايەت تەرىپىدىن قەرەللىك تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىندى («ئىككى ماۋارىپنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش» دېيىلدى). يېزىلىق پارتكوم ۋە يېزىلىق خەلق ھۆكۈمەتلەردىمۇ «ئىككى ماۋارىپ» خىزمىتى مۇھىم خىزمەتلەر كۈنتەرتىپىگە قويۇلدى. ناھىيە، يېزا، كەنتلەرگىچە قاتلاممۇ قاتلام مەسئۇلىيەتنامە ۋە توختامنامە ئىمزالاندى. 1987 - يىل 10 - ئايغىچە ناھىيە بويىچە ساۋاتسىزلىق ئاساسىي جەھەتتىن تۈگىتىلىپ، ئاپتونوم رايونلۇق تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشىدىن ئۆتۈپ، «ئىككى ماۋارىپنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش» بويىچە لايىھەتلىك كىنىشكىسىگە ئېرىشتى. بەشىنچى يېزىسىدىكى خالىدەم ئىلى، ئاۋات بازىرىدىكى توختىخان ئابلا، يېڭىئېرىق يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى سادەت مەمەت، ئايباغ يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى گۈلنىسا يۈسۈپ قاتارلىقلار 1986 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىشتىكى ئىلغار شەخس بولۇپ باھالاندى.

§ 3 . كەسپىي ماۋارىپ

1. يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتىپى

1959 - يىل 8 - ئايدا ناھىيە بويىچە 5 گۇڭشېدا يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتىپى قۇرۇلدى، خىراجىتى يەرلىك مالىيە ئورۇنلىرىدىن تولۇقلاندى. مەكتەپنىڭ ئۆيلىرىنى گۇڭشې ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى سالدى. باشقا ماددىي نەرسىلەر ئەترەتلەرگە سېلىق چېچىش ئارقىلىق ھەل قىلىندى. ناھىيىلىك مەدەنىيەت - ماۋارىپ - سەھىيە بۆلۈمى، دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى، سۇچىلىق بۆلۈمى، مال دوختۇرلۇق پونكىتى ۋە گۇڭشېلاردىن ئاجرىتىلغان خادىملار يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتەپلىرىگە بېرىپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلدى. شۇ يىلى 650 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. يېرىم دېھقانچىلىق قىلىش - يېرىم ئوقۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، ئادەتتىكى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئاساسلىق دەرسلىرىدىن باشقا يەنە يېزا ئىگىلىك، سۇچىلىق، چارۋىچىلىق، بۇغالتىرلىق قاتارلىق كەسپىي دەرسلەر تەسىس قىلىندى.

1960 - يىلى گۈڭشىلاردىكى يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتەپلىرى 1000 مو بوز يەر ئاچتى. بەشئېرىق، يېڭىئېرىق ۋە تامتوغراق گۈڭشىلىرىدىكى يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتەپلىرىدە 73 مو مېۋىلىك باغ بەرپا قىلىندى.

1961 - يىلى يېشى ئېشىپ كەتكەن ئوقۇغۇچىلاردىن 176 سى ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىگە قايتۇرۇلۇپ ئەمگەككە قاتناشتۇرۇلدى.

1964 - يىلنىڭ ئاخىرى 5 يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتەپتە 60 قوش كالىسى، 3 ئات، 456 قوي بار بولدى. ھەربىر يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتەپتە بىردىن سېيالكا، 3 تىن 5 كىچە بۇقۇسا، بىردىن ھارۋا بار بولدى، ئىشلەپچىقىرىلغان ئاشلىق، كۆكتاتلىرى بىلەن ئاساسەن ئۆز ئېھتىياجىنى ئۆزى قامدىدى.

1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلىنىپ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆگىنىش ۋە تۇرمۇشىنى باشقۇرىدىغان ئادەم قالمىدى. 1967 - يىلى مەكتەپتىكىلەر ئۆزلۈكىدىن تارقىلىپ كەتكەندىن كېيىن، ئوقۇغۇچىلار ئائىلىسىگە قايتىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. 1969 - يىلى ئەتىيازدا بەشئېرىق ۋە يېڭىئېرىق گۈڭشىلىرى مەكتەپلەرنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە بىر قېتىم ئۇرۇنغان بولسىمۇ، پەقەت ۋۇجۇتقا چىقىرالماي، كېيىن ئۆزلىرى تارقىتىۋەتتى. تېرىلغۇ ئۇرۇنلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىگە ياكى يېقىن ئەتراپتىكى يېزا ئىگىلىك ئورۇنلىرىغا يەرلىرى ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىگە ياكى يېقىن ئەتراپتىكى يېزا ئىگىلىك ئورۇنلىرىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. مەكتەپ ئۆيلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنى خەلق باشقۇرۇشىدىكى خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتەپلەر ئىشلەتتى. ئات - ئۇلاغ، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى گۈڭشىلار بىر تۇتاش بىر تەرەپ قىلدى.

2. قىزىللىشىش ۋە ئىختىساسلىشىش مەكتىپى

ناھىيىلىك پارتكوم بىلەن ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت 1958 - يىل 9 - ئايدا قارار چىقىرىپ، ناھىيە بازىرىنىڭ غەرب تەرىپىدىكى تارقىتىۋېتىلگەن دىنىي مەكتەپ ئىچىدە قىزىللىشىش ۋە ئىختىساسلىشىش مەكتىپى قۇردى. ماۋارىپ ۋە يېزا ئىگىلىك مەمۇرىي تارماقلىرى كەسپىي جەھەتتىن يېتەكلەشكە مەسئۇل بولدى، ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى بىۋاستە باشقۇردى. ماۋارىپ تارمىقى 2 ئوقۇتقۇچىنى، ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسى، دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى ۋە مالىيە تارمىقى 5 كەسپىي خادىمنى ئاجراتتى، بۇ 7 كىشى ئوقۇتقۇچىلىق ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. 1959 - يىل 11 - ئايغىچە 10 قارار (ھەربىر قارار 40 كۈن) تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىلدى. گۈڭشې دېھقانچىلىق مەيدانى، ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەترىتى، ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىدىكى بۇغالتىر، كاسسىر ۋە سەھىيە خادىمى بولۇپ 977 ئادەم تەربىيىلەندى.

3. سىياسىي - قانۇن كادىرلار مەكتىپى

ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت بىلەن ناھىيىلىك قوراللىق بۆلۈم 1969 - يىل 4 - ئايدا ئەسلىدىكى تامتوغراق گۈڭشې يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتىپىنىڭ ئورنىدا سىياسىي - قانۇن كادىرلار مەكتىپىنى قۇردى، تەپتىش، سوت مەھكىمىلىرى ۋە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدىن بولۇپ 106 ئادەم مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇدى. ئۆگىنىشنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرى، «ئەڭ ئالىي يولىيۇرۇق» ۋە مۇناسىۋەتلىك ھۆججەتلەر بولۇپ، ۋاقىتنىڭ كۆپ قىسمى ئەمگەك قىلىش بىلەن ئۆتتى. 1970 - يىل 10 - ئايدا توختىتىپ قويۇلدى.

4. «7 - ماي» يېزا ئىگىلىك ئۇنۇمۇبرسىتېتى

1976 - يىل 3 - ئايدا ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ تەستىقلىشى بىلەن ئاۋات ناھىيىلىك «7 - ماي» يېزا ئىگىلىك ئۇنۇمۇبرسىتېتى قۇرۇلدى. مەكتەپ ئورنى سىدىقكۆۋرۈككە يېقىن ئەتراپتىكى ئورمانلىق ئارىسىغا تەسىس قىلىندى. شۇ يىلى يەرلىك مالىيىدىن 40 مىڭ يۈەن پۇل ئاجرىتىلىپ 1488 كۋادرات مېتىر كۆلەمدە سىنىپ، ياتاق، ئاشخانا، ئىشخانا سېلىندى. مەكتەپنىڭ شۇجىلىقىنى قاھار ئەمەت ئۈستىگە ئالدى. مەخسۇس كادىردىن 7 سى، سەھىيە، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، سۇچىلىق سىستېمىلىرىدىن ۋاقتىلىق ئوقۇتقۇچىلىققا 5 ئادەم ئاجرىتىلىپ، ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى تەشكىللەندى. 1976 - يىلى 62 كۇرسانت 1977 - يىلى 60 كۇرسانت، 1978 - يىلى 65 كۇرسانت ئوقۇدى. تىل - ئەدەبىيات، سىياسەت، ماتېماتىكا، دېھقانچىلىق تېخنىكىسى، مال دوختۇرلۇق، داۋالاش قاتارلىق دەرسلەر تەسىس قىلىندى. 3 يىلدا 187 كۇرسانت تەربىيىلەندى، بۇنىڭغا يەرلىك مالىيىدىن 180 مىڭ يۈەن خىراجەت ئاجرىتىپ بېرىلدى. بۇ مەكتەپ 1987 - يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، مال - مۈلكى يېزا ئىگىلىك ئىدارىسى، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى ئىدارىسى، چارۋىچىلىق ئىدارىسى تەرىپىدىن بىر تەرەپ قىلىندى.

5. ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى

ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت - ماۋارىپ باشقارمىسىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن 1978 - يىل 1 - ئايدا ئاۋات ناھىيىلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى قۇرۇلۇپ، ئۇيغۇر ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىدىن 14 ى سەپلەندى. شۇ يىلى 2 دارىلمۇئەللىمىن سىنىپى ئېچىلدى. ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت - ماۋارىپ باشقارمىسىنىڭ ھاۋالىسى بىلەن ناھىيە ئىچىدىكى كۇرسانتلارنى قوبۇل قىلىشتىن باشقا يەنە ئۇچتۇرپان، كەلپىن قاتارلىق ناھىيىلەردىن كۇرسانت قوبۇل قىلىندى، نەتىجىدە كۇرسانت 63 كە يەتتى.

1979 — 1982 - يىلغىچە 5 دارىلمۇئەللىمىن سىنىپى (تەنتەربىيە سىنىپىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ئېچىلىپ، 197 ئۇيغۇر كۇرسانت، 4 قىرغىز كۇرسانت قوبۇل قىلىندى، ئۇلار ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن ۋىلايەت تەرىپىدىن بىر تۇتاش تەقسىم قىلىندى.

1981 - يىلدىن باشلاپ ناھىيىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنى تەربىيىلەش مەقسىتىدە 8 قارار ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش كۇرسى ئېچىلىپ، 287 ئاز سانلىق مىللەت كۇرسانتى تەربىيىلەندى. 1980 — 1986 - يىلغىچە 6 قارار تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىلىپ، 185 خەلق ئوقۇتقۇچىسى تەربىيىلەندى، ئىمتىھان ئېلىش ئارقىلىق ئالالىرى تاللىنىپ رەسمىي ئوقۇتقۇچىلىققا ئۆزگەرتىلدى. خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى ئاقسۇ ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپىگە بېرىپ بىلىم ئاشۇردى. 103 كىشى بىلىم ئاشۇردى.

§ 4. ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مەدەنىيەت بىلىملىرىنى تولۇقلاش كۇرسى

1952 - يىل 9 - ئايدىن 1954 - يىلغىچە كادىرلارنىڭ بىلىم سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش

ئۇچۇن ناھىيە بازىرىدا بىر بىلىم ئاشۇرۇش كۇرسى ئېچىلىپ، 40 — 47 كۇرسانت قوبۇل قىلىندى؛ 3 رايوندا 3 كۇرس ئېچىلىپ، مىللىي كادىرلار سىياسەت، مەدەنىيەت ئۇگىنىشكە تەشكىللەندى. ھەربىر كۇرستا 20 دەك ئادەم بولۇپ، جەمئىي 68 ئادەم تەربىيىلەندى.

1957 - يىل 11 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئىشتىن سىرتقى مەدەنىيەت مەكتىپىنى قۇرۇشنى (مەكتەپ ئورنى ناھىيىلىك 1 - باشلانغۇچ مەكتەپ ئىچىدە) قارار قىلدى. 4 سىنىپ (مىللىي سىنىپ 2، خەنزۇ سىنىپ 2) تەسىس قىلىنىپ، 167 كۇرسانت (مىللىي 108، خەنزۇ 59) قوبۇل قىلىندى. كۇرستا باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ يۇقىرى يىللىقلىرىنىڭ دەرسلىرى ئۆگىنىلدى. 1959 - يىلى مەزكۇر مەكتەپتە مەمۇرىيەت، مالىيە - سودا، مەدەنىيەت - ماۋارىپ ۋە سەھىيە سىستېمىلىرى ئۇچۇن باشلانغۇچ مەكتەپ سىنىپىدىن 4 ى، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپىدىن 3 ى ئېچىلىپ، 269 ئىشچى - خىزمەتچى (بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ 73) تەربىيىلەندى. ئۇيغۇر تىلى بىلەن خەنزۇ تىلى مىللىي ۋە خەنزۇ ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئاساسلىق دەرسلىرىدىن بىرى ئىدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن توختىتىپ قويۇلدى.

1975 - يىل 4 - ئايدا ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئىچىدىكى كونا يېزىقنى تونۇمايدىغان ساۋاتسىزلارنىڭ ساۋاتىنى چىقىرىش تەلىپىگە ئاساسەن، بىر بىلىم ئاشۇرۇش كۇرسى ئېچىلدى. 1981 - يىلى سەھىيە، مالىيە - سودا، ستاتىستىكا سىستېمىلىرى بويىچە 5 كەسپىي ئۆگىنىش كۇرسى ئېچىلىپ، ياش ئىشچى - خىزمەتچىلەر تەربىيىلەندى، كەسپىي ئوقۇتقۇچىلار دەرس ئۆتۈشكە تەكلىپ قىلىندى. 1983 - يىل 1 - ئايدا رادىئو - تېلېۋىزىيە ئۇنىۋېرسىتېتى ئاقسۇ شۆبىسىنىڭ ئاۋات سىنىپىدا ئوقۇش باشلاندى، بۇ سىنىپقا ياش خەنزۇ ئىشچى - خىزمەتچىدىن 35 ى قوبۇل قىلىندى. 1984 - يىلى 32 كىشى ئوقۇش پۈتتۈردى. 1984 - يىل 5 - ئايدا ناھىيىلىك ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئىشتىن سىرتقى مەدەنىيەت مەكتىپى قايتا قۇرۇلدى، ماۋارىپ ئىدارىسى مەخسۇس ئوقۇتقۇچىدىن 3 نى ئاجرىتىپ، 3 قارار ئۆگىنىش كۇرسى ئاچتى. ھەر بىر قارارنىڭ ۋاقتى 6 ئاي بولدى، 60 كۇرسانت تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگە بولدى.

IV باب

ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى

§ 1 . تەرەققىيات ئەھۋالى

مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) مەمۇدىيە مەكتىپى قۇرۇلدى، ھېسابىدىن قاتارلىق 3 ئوقۇتقۇچىسى بار ئىدى. يېتىملار مەكتىپىدە ئىمىر بازار قاتارلىق 2 ئوقۇتقۇچى بار ئىدى. مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) 1 - باشلانغۇچ مەكتەپتە 6 ئوقۇتقۇچى بار ئىدى. مىنگونىڭ 25 - يىلى (1936 - يىلى) ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپ

ئوقۇتقۇچىسى 56 گە يەتتى. مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى 61 گە يەتتى. 1949 - يىلى باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى 92 گە يەتتى.

1951 - يىلى ناھىيىدىكى 1 - تۈركۈمدە باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئەخلاقتىمۇ، ئۆگىنىشتىمۇ ئەلاچى ئوقۇغۇچىلار ۋىلايەتلىك دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىگە ياكى ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپىگە ئەۋەتىلىپ تەربىيىلەندى، كېيىن ئۇلار ناھىيىگە قايتىپ كېلىپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلدى. 1954 - يىلدىن باشلاپ، ئاقسۇ 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار تەقسىم قىلىنىپ كېلىپ باشلانغۇچ مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچىلىق قىلدى. 1955 - يىلدىن كېيىن، ئوتتۇرا تېخنىكۇم مەكتەپلىرىنى پۈتتۈرگەن قىسمەن ئوقۇغۇچىلار يۆتكىلىپ كېلىپ ناھىيىدە ئوقۇتقۇچى بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە بىرى خەنزۇ ئوقۇتقۇچى. 1956 - يىلى ناھىيە بويىچە 160 ئوقۇتقۇچى (ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى 11) بار بولدى.

1958 - يىلى ناھىيە بويىچە 27 خەلق ئوقۇتقۇچىسى (ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى 19) بار بولدى. 1961 - يىلى ناھىيە بويىچە 376 ئوقۇتقۇچى (بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ ئوقۇتقۇچى 5) بار ئىدى. 1966 - يىلى 517 (خەنزۇ 17) گە، 1971 - يىلى 545 كە، 1976 - يىلى 912 گە، 1980 - يىلى 1165 كە، 1990 - يىلى 1634 كە يەتتى.

50 - يىللاردا باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى باشلانغۇچ مەكتەپ ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگە ئىدى. 60 - يىللاردا باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ %30.2 ى ئوتتۇرا دەرىجىلىك دارىلمۇئەللىمىن ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگە بولدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ تەسىرى، بولۇپمۇ ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى ۋە كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيىتىنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن كۆپلىگەن لاياقەتسىز خەلق ئوقۇتقۇچىلىرى باشلانغۇچ مەكتەپلەرگە كىرگەنلىكتىن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بىلىم سەۋىيىسى ئېغىر دەرىجىدە تۆۋەنلەپ كەتتى. 1982 - يىلى باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ %28.1 ى ئوتتۇرا دەرىجىلىك دارىلمۇئەللىمىن ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەلۇماتىغا ئىگە بولدى. ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىدىن دۆلەت بەلگىلىگەن ئوقۇش تارىخىغا يەتكەنلەر %5.5 نى ئىگىلىدى. 1987 - يىلى ناھىيىدىكى ئوقۇتقۇچىلار ئىچىدە ئالىي مەكتەپنىڭ تولۇق كۇرسىنى پۈتتۈرگەنلەر 17، مەخسۇس كۇرسىنى پۈتتۈرگەنلەر 76. ئوتتۇرا دەرىجىلىك دارىلمۇئەللىمىن مەكتەپلىرىنى پۈتتۈرگەنلەر 670، تولۇقسىز دارىلمۇئەللىمىن مەكتەپلىرىنى پۈتتۈرگەنلەر 99، باشقا كەسىپلەرنى پۈتتۈرگەنلەر 55، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر 270. تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر 110. باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلىرى ئىچىدە مۇناسىپ ئوقۇش تارىخى بارلار %58.4 نى، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلىرى ئىچىدە مۇناسىپ ئوقۇش تارىخى بارلار %14.3 نى، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلىرى ئىچىدە مۇناسىپ ئوقۇش تارىخى بارلار %29.6 نى ئىگىلىدى. 1989 - يىلى ناھىيە بويىچە 1140 ئوقۇتقۇچىنىڭ كەسپىي تېخنىكا ئۇنۋانى باھالىنىپ تەكلىپ قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى 5، 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى 86، 2 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى 73، 3 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى 93؛ باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى 180، 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى 191، 2 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى 26. 3 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى 250. 1990 - يىلى باشلانغۇچ مەكتەپ

ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ لاياقەتلىك بولۇش نىسبىتى 57.3% كە، ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ لاياقەتلىك بولۇش نىسبىتى 38.9% كە يەتتى.

قىسمەن يىللاردىكى ئوقۇتقۇچىلار

بىرلىكى: ئادەم

جەدۋەل: 21 — 4

يىللار	ئوقۇتقۇچىلار ئومۇمىي سانى	بۇنىڭ ئىچىدە			
		ئوتتۇرا مەكتەپ	باشلانغۇچ مەكتەپ	خەنزۇ	ئاز سانلىق مىللەت
1949	92		92		92
1952	116		116		116
1955	148		148	1	147
1958	244	19	225	22	222
1962	342	72	270	7	335
1966	517	75	442	17	500
1972	581	102	479	43	538
1976	912	181	731	53	859
1978	1008	236	772	59	949
1982	1436	323	1113	175	1261
1985	1469	389	1080	163	1306
1990	1634	449	1185	227	1407

§ 2 . ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بىلىم ئاشۇرۇشى

1950 — 1956 - يىلغىچە يازلىق تەتىل مەزگىلىدە ناھىيە بويىچە ئوقۇتقۇچىلار ئاقسۇدىكى تەربىيىلەش كۇرسىغا ئۆگىنىشكە ئەۋەتىلدى. ھەربىر قارارلىق كۇرس 28 — 35 كۈنگىچە بولدى. مەدەنىيەت بىلىملىرى بىلەن ئېقىم مەسىلىلىرى بويىچە ئۆگىنىش قىلىندى. قىشلىق تەتىلدە ناھىيىدە ئۆگىنىش قىلىندى. ئۆگىنىش ۋاقتى 20 كۈن ئەتراپىدا بولدى. ئوقۇتۇش كەسپى ئاساسلىق ئۆگىنىش مەزمۇنى قىلىندى.

1955 - يىلى باشلانغۇچ مەكتەپلەردە ھەركۈنى چۈشتىن كېيىن 2 سائەت ئۆگىنىش قىلىندى. ئۆگىنىش مەزمۇنى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ تىل - ئەدەبىيات، ئالگېبرا، گېئومېتىرىيە، جۇغراپىيە، تارىخ دەرسلىرىدىن تەركىب تاپتى.

1956 - يىل 7 - ئايدا بارلىق ئوقۇتقۇچىلار كەسپىي بىلىملەرنى ئۆگىنىش ئۈچۈن ۋىلايەتتىكى بىلىم ئاشۇرۇش كۇرسىغا قاتناشتى.

1957 - يىلى ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى 19 ئۆگىنىش گۇرۇپپىسىغا تەشكىللىنىپ، تىل - ئەدەبىيات، ماتېماتىكا پەنلىرى بويىچە بىلىم ئاشۇردى.

1959 ـ، 1960 ـ يىللىرى يېڭى يېزىقنى ئۆگىنىش ئاساس قىلىندى.

1961 ـ يىلى ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلىۋاتقان 213 ئوقۇتقۇچى ئىچىدە 24 كىشى تولۇق ئوتتۇرا مەلۇماتىغا، 100 كىشى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەلۇماتىغا ئىگە بولدى.

1965 ـ يىلى 120 ئوقۇتقۇچى سىرتتىن ئوقۇش ئۆگىنىشىگە قاتناشتۇرۇلدى. سىرتتىن ئوقۇش تۆۋەن دەرىجىلىك دارىلمۇئەللىمىن سىنىپى ۋە ئوتتۇرا دەرىجىلىك دارىلمۇئەللىمىن سىنىپى دەپ ئايرىلىپ، دارىلمۇئەللىمىننىڭ دەرسلىك ماتېرىياللىرى سىستېمىلىق ئۆگىنىلدى.

1966 ـ يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلىنىپ، بىلىم ئاشۇرۇش ئۆگىنىشى توختىتىپ قويۇلدى.

1975 ـ يىل 9 ـ ئايدىن باشلاپ، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىدىن 36 سى ناھىيە بازىرىدىكى 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتە مۇزىكا دەرسى بويىچە بىر يىل بىلىم ئاشۇردى.

1978 ـ يىلى ئاۋات ناھىيىلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى قۇرۇلۇپ، لاياقەتسىز ئوقۇتقۇچىلار پىلان بويىچە نۆۋەت بىلەن تەربىيىلەندى.

1980 ـ يىلدىن كېيىن، ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى كۇرسانتلارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى ۋە كەسپىي ساپاسىنى ئۆستۈرۈشنى ئاساس قىلىپ، ئوقۇش تارىخى بويىچە ئۇلچەمگە يەتكۈزۈش ۋە كەسپىي ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈشنى ئۆز ئارا بىرلەشتۈرۈپ، كۆپ قاتلاملىق، كۆپ شەكىللىك ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، ئوقۇتقۇچىلارنى بىلىم ئاشۇرۇشقا تەشكىللىدى (يېزىلاردىكى مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپلەرگە بېرىپ نۆۋەت بىلەن تەربىيىلىنىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ).

1981 ـ يىلى خەنزۇ ئوقۇتقۇچىدىن 14 ى، ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇتقۇچىدىن 28 ى ئاپتونوم رايونلۇق رادىئو پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىغا قوبۇل قىلىندى. 80 ـ يىللاردا يەنە بىر قىسىم ئوقۇتقۇچىلار شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، شىنجاڭ ماۋارىپ ئىنستىتۇتى، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى، قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ۋە ئاقسۇ ماۋارىپ ئىنستىتۇتىغا بېرىپ بىلىم ئاشۇردى.

ئاپتونوم رايونلۇق تەلىپىگە ئاساسەن، 1966 ـ يىلدىن كېيىن خىزمەتكە قاتناشقان، ئوقۇتۇش خىزمىتىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىغان ئوقۇتقۇچىلار ۋە باشقا تارماقلاردىن ئوقۇتقۇچىلىققا ئالماشقان خادىملار مىللىتى، پەن ئايرىمىسى، باسقۇچ ئايرىمىسىغا ئاساسەن، دەرسلىك ئوقۇتۇش مېتودى بويىچە ئىمتىھان ئېلىپ تەكشۈرۈشكە قاتناشتۇرۇلدى. باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ تىل ـ ئەدەبىياتى، ماتېماتىكىسى تۆۋەن يىللىق ۋە يۇقىرى يىللىق دەپ 2 باسقۇچ بويىچە تەكشۈرۈلدى. ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى ئۆز پەن تۈرى بويىچە تەكشۈرۈلدى. سىناپ تەكشۈرۈشكە قاتنىشىش ئۈچۈن مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچىلار ھەپتىدە بىرىم كۈن ئۆگىنىشكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئىمتىھان بېرىدىغان ئوقۇتقۇچىلار ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش، تەتىل مەزگىللىدىكى قىسقا مۇددەتلىك تەربىيىلەش قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق بىلىم ئاشۇردى. ماۋارىپقا مەسئۇل تارماقلار ئۆگىنىش ماتېرىياللىرىنى سېتىۋېلىش ۋە بېسىپ تارقىتىشقا مەسئۇل بولدى. 1984 ـ يىلدىن باشلاپ 1986 ـ يىلغىچە ئىمتىھان بەرگەن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ 85% ى لاياقەتلىك بولدى.

1987 ـ يىلى كەسپىتە لاياقەتلىك بولۇش ئىمتىھانى تۈزۈمى يەنە يولغا قويۇلدى، بۇنىڭدا پېداگوگىكا ۋە بالىلار پسىخولوگىيىسى ئىلمى ئاساس قىلىندى ھەمدە ئىمتىھان بېرىدىغان

ئوقۇتقۇچىلار تۇرلۇك شەكىللەر ئارقىلىق بىلىم ئاشۇرۇشقا تەشكىللەندى (بۇنىڭ ئىچىدە ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش ئاساس قىلىندى). ئىمتىھاندا لاياقەتلىك بولۇش نىسبىتى 90% كە يەتتى.

§ 3. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تەمىناتى

1950 - يىلىدىن ئىلگىرى، مەكتەپلەر ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپ ۋە ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپ دەپ 2 خىلغا ئايرىلاتتى. ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى مەسئۇل ئوقۇتقۇچى ۋە دەرس ئوقۇتقۇچىسى دەپ ئايرىلاتتى. ئىش ھەققى ئورنىدا ھۆكۈمەت ئۇلارنىڭ دەرىجىسىگە قاراپ ئايمۇ ئاي نەق پۇل ياكى ئاشلىق، رەخت تارقىتىپ بېرەتتى. ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ئىش ھەققى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ ئۇيۇشما ھەققىدىن قەرەلسىز ئاجرىتىپ بېرىلەتتى، ئادەتتە ئوقۇتقۇچىلارغا ئېيىغا 4 چارەك بۇغداي (48 كىلوگرام) ياكى بىر ئوتتۇراھال قوي بېرىلەتتى. ھەر يىلى 5 — 7 - ئايلارغىچە ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ ئامبىرى قۇرۇقدىلىپ قالاتتى. 9 - ئايغا كەلگەندە تولۇقلاپ تارقىتىلاتتى. مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) 9 - ئايدا ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەردىكى 53 ئوقۇتقۇچىغا 124 چارەك بۇغداي، 22 قوي تارقىتىپ بەردى. ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەردىكى ئوقۇتقۇچىلار گەرچە مۇقىم ئىش ھەققى ئالغان بولسىمۇ، بىراق مال باھاسى تېز ئۆرلەپ كەتكەنلىكتىن، قەغەز پۇل پاخاللىشىپ كەتتى. بەزى ۋاقىتلاردا بىر ئايلىق ئىش ھەققىگە ئاران بىر باغلام ئوتۇن سېتىۋالغىلى بولاتتى. مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) ناھىيىنىڭ بىر مۇئاۋىن ھاكىمى ئاقسۇ بانكىسىدىن ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى 5 مەكتەپتىكى 30 نەچچە ئوقۇتقۇچىنىڭ بىر ئايلىق ئىش ھەققىنى ئېلىپ قىمارخانىدا ئوتتۇرۇۋەتكەنلىكى ئۈچۈن، نۇرغۇن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تۇرمۇشى قىيىنچىلىقتا قالغانىدى. ئۇلار ھەمىشە قوشۇمچە يەر تېرىش ۋە مال بېقىش ئارقىلىق كۈن ئۆتكۈزەتتى. مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) دىن كېيىن دېھقانلار ئاشلىق تاپشۇرالمىغاچقا، ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى يەر تېرىش ياكى ئىش - ئوقەت قىلىش ئارقىلىقلا كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك مەسىلىسىنى ھەل قىلاتتى.

1950 - يىلىدىن كېيىن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققى بىر قەدەر مۇقىملاشتى. ئايلىق ئوتتۇرىچە ئىش ھەققى 31 يۈەن بولۇپ، كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمىكى كاپالەتكە ئىگە قىلىندى. 1955 - يىلىنىڭ ئاخىرى دەرىجە ئىش ھەققى يولغا قويۇلدى. 1956 - يىلى باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ئايلىق ئوتتۇرىچە ئىش ھەققى 42.5 يۈەنگە، ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ئايلىق ئوتتۇرىچە ئىش ھەققى 56.6 يۈەنگە يەتتى. 1963 - يىلى بىر قىسىم ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققى ئۆستۈرۈلدى. 1974 - يىلى 80% ئوقۇتقۇچىنىڭ ئىش ھەققى تەڭشەلدى. 1980 - يىلى 40% ئوقۇتقۇچىنىڭ ئىش ھەققى بىر دەرىجە ئۆستۈرۈلدى. 1982 - يىلى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققى ئومۇمىيۈزلۈك بىر دەرىجە ئۆستۈرۈلدى. ئوقۇتقۇچىلار دۆلەت كادىرى دائىرىسىگە كىرگۈزۈلۈپ، ئۇلارنىڭ ئوقۇش تارىخى، سەۋىيىسى، خىزمەت ئىستاژىغا قاراپ كادىرلار ئىشلىرى تارماقلىرى بىر تۇتاش ئىش ھەققى تەڭشىدى. 1982 - يىلدىن

كېيىن سىنىپ مۇدىرلىرىغا سىنىپ مۇدىرلىق ياردەم پۇلى بېرىلدى، 1984 - يىلدىن كېيىن يەنە ئوقۇتقۇچىلىق ئىستاژ ياردەم پۇلى بېرىلدى. 1988 - يىلدىن كېيىن ئاساسىي ئىش ھەققىنىڭ 10% ى بويىچە ئىش ھەققى كۆپەيتىپ بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ دەرىجىدىكى باشقا كادىرلارغا نىسبەتەن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققى بىر دەرىجىدىن كۆپرەك يۇقىرى بولدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە بەزى ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى نومۇرنى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققى ئورنىغا دەسسەتكەچكە، ياش ئوقۇغۇچىلاردىن دارىلمۇئەللىمىن مەكتەپلىرىگە بېرىپ ئوقۇيدىغانلار ناھايىتى ئاز بولدى. 1978 - يىلى مەملىكەتلىك پەن - تېخنىكا خىزمىتى يىغىنى ئېچىلغاندىن كېيىن، ئاساسىي قۇرۇلۇش ھېسابلىنىدىغان ماۋارىپقا ئەھمىيەت بېرىلىدىغان بولدى، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئورنىنى شۇنىڭغا ئەگىشىپ يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. 1985 - يىلدىن كېيىن ھەر يىللىق ئوقۇتقۇچىلار بايرىمىدا ناھىيىلىك، يېزىلىق ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەر ئوقۇتقۇچىلارنى باھالاپ «باغۋەن مۇكاپاتى» بەردى. 1988 - يىلى 1140 ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسىنىڭ كەسپىي تېخنىكا ئۇنۋانى باھالاندى ھەمدە ئىش ھەققى تەمىناتى ئۆستۈرۈلدى.

V باب

باشقۇرۇش ۋە خىراجەت

§ 1 . مەمۇرىي باشقۇرۇش

مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) دىن ئىلگىرى ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپكە بىر مۇدىر، بىر ئىلمىي مۇدىر قويۇلغانىدى. ئۇلارنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ۋەزىپىگە تەيىنلەيتتى. ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپتە پەقەت مۇدىرلا قويۇلاتتى، ئۇنى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى تەيىنلەيتتى.

مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) دىن كېيىن ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى ۋە ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەرگە بىردىن تەرتىپ مۇدىرى تەيىنلەندى. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى گومىنداڭ پىرقىسىنىڭ ئەزالىرى بولۇپ، قوشۇمچە ئىلغار زىيالىيلارنى نازارەت قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغانىدى. ئۇلارنىڭ مەكتەپتىكى ۋەزىپىسى مەكتەپ مۇدىرىغا ياردەملىشىپ مەكتەپ ئىنتىزامىنى، تەنتەربىيە دەرسىنىڭ (شەكلى ئۆزگەرگەن ھەربىي تەلىم - تەربىيە) ئۆتۈلۈشىنى نازارەت قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى.

1950 - يىل 3 - ئايدا باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ تەرتىپ مۇدىرلىرى بىكار قىلىنىدى.

1956 - يىلى ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن قۇرۇلغان ئوتتۇرا مەكتەپلەردە مەكتەپ ئىشلىرى ھەيئىتى، ئىلمىي باشقارما ۋە خوجىلىق بۆلۈمى تەسىس قىلىنىدى.

1966 - يىلدىن كېيىن ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ رەھبەرلىك ئورگىنى پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالدى. مەكتەپ مۇدىرلىرى ۋە ئىلمىي مۇدىرلار چەتكە قېقىلدى.

1969 - يىلى ناھىيە بازىرىدىكى مەكتەپلەرگە «ئىشچىلار تەشۋىقات گەزىتى» ، يېزىلاردىكى مەكتەپلەرگە «كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار تەشۋىقات گەزىتى» كىرىپ ئوقۇلىشىپ مەكتەپلەرنى باشقۇردى.

1978 - يىلى مەكتەپ مۇدىرى، ئىلمىي مۇدىر تۇزۇمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. مەكتەپ مۇدىرى مەسئۇللۇقىدا ئىلمىي باشقارما، خوجىلىق بۆلۈمى، پارتىيە - ئىتتىپاق ياچېيكىسى، ئىشچىلار ئۆيۈشمىسى، سىنىپ مەسئۇلى قاتارلىق ۋەكىللەر قاتناشتۇرۇلغان مەكتەپ ئىشلىرى ھەيئىتى قۇرۇلدى. مەكتەپ ئىشلىرى ھەيئىتى تەلىم - تەربىيە، ئارقا سەپ تەمىناتى قاتارلىق زور مەكتەپ ئىشلىرىنى دائىم مۇزاكىرە قىلىپ قارار چىقىرىش ئىشلىرىنى قىلدى. باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ مەكتەپ مۇدىرى، ئىلمىي مۇدىرى، يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ مەكتەپ مۇدىرى، ئىلمىي مۇدىرى، ناھىيىلىك ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىنىڭ ئىلمىي مۇدىرلىرى ۋە خوجىلىق بۆلۈمى مۇدىرلىرىنى ماۋارىپ ئىدارىسى ۋەزىپىگە تەينىلىدى ۋە قالدۇردى؛ 1 - ، 2 - ، 3 - ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپىنىڭ مەكتەپ مۇدىرى ۋە مۇئاۋىن مۇدىرلىرىنى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ تەشكىلات بۆلۈمى ۋەزىپىگە تەينىلىدى، ۋەزىپىدىن قالدۇردى.

ئىلمىي باشقارما مەكتەپ مۇدىرىنىڭ ئوقۇتۇش پىلانى تۇزۇشىگە ۋە ئۇنى يولغا قويۇشىغا يارەملىشىدىغان، ئوقۇتۇش تەتقىقات گۇرۇپپىسى ۋە سىنىپ مۇدىرلىرىنىڭ خىزمەتلەرنى قانات يايدۇرۇشىغا يېتەكچىلىك قىلىدىغان، ئوقۇتۇش خىزمىتىنى تەشكىللەيدىغان، مەكتەپ مۇدىرىنىڭ ئوقۇغۇچىلارغا سىياسىي - ئىدىيىۋى خىزمەت ئىشلىشىگە يارەملىشىدىغان، مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش ۋە تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان، مەكتەپ كۇتۇپخانىسى ۋە تەجرىبىخانىلارنىڭ خىزمەتلىرىگە مەسئۇل بولىدىغان بولدى.

خوجىلىق بۆلۈمى ئوقۇتۇش سايمانلىرى بىلەن تەمىنلەشكە مەسئۇل بولىدىغان، مەكتەپنىڭ مال - مۈلكىنى ۋە مالىيە كىرىم - چىقىمىنى باشقۇرىدىغان، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ تۇرمۇشىنى ئورۇنلاشتۇرىدىغان (قىشلىق ئىسسىنىشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بولدى.

يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپلەردە خوجىلىق مۇدىرى قويۇلماي، خوجىلىق بۆلۈمى ئەزاسى قويۇلۇپ، مەكتەپنىڭ كۈندىلىك خوجىلىق ئىشلىرى ۋە بۇغالتىرىيە خىزمەتلىرىگە مەسئۇل قىلىنىدى.

1958 - يىلى گۈڭشې ۋە دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدا مەدەنىيەت - ماۋارىپ كادىرلىرى قويۇلدى. 1973 - يىلى مەكتەپلەر خىزمىتىنى باشقۇرۇش ۋە ئۇنىڭغا ماسلىشىشقا قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن، مەدەنىيەت - ماۋارىپ ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى، بۇ ئىشخانا گۇرۇپپا باشلىقى، چوڭلار ماۋارىپى كادىرى، ئادەتتىكى ماۋارىپ كادىرى ۋە بۇغالتىر قاتارلىق 3 — 5 كىچە ئادەمدىن تەركىب تاپتى.

1990 - يىلى ناھىيە بويىچە بىر بازار، 7 يېزىنىڭ ھەممىسىدە ماۋارىپ ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى، ئۇنىڭ 48 خىزمەتچىسى بار بولدى. بۇ ئىشخانا ناھىيىلىك ماۋارىپ ئىدارىسىنىڭ ئوقۇتۇش تەتقىقات ئىشخانىسى، چوڭلار ماۋارىپى ئىشخانىسى ۋە ئوقۇتۇش سايمانلىرى پونكىتى بىلەن ماسلاشتى.

§ 2 . ئوقۇتۇشنى باشقۇرۇش

1. ئوقۇتۇش تەتقىقات گۇرۇپپىسى

ناھىيىلىك 1 ـ ، 2 ـ ، 3 ـ ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ھەرقايسى دەرسلەرگە ئاساسەن ئوقۇتۇش تەتقىقات گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلدى. يېزا، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ ئوتتۇرا مەكتەپلىرىدىن بەزىلىرىدە ئۇنىۋېرسال ئوقۇتۇش تەتقىقات گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، بەزىلىرىدە پەن ئايرىمىسى بويىچە ئايرىم ئوقۇتۇش تەتقىقات گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. ئوقۇتۇش تەتقىقات گۇرۇپپىلىرى ئوقۇتۇش ماتېرىيالى، ئوقۇتۇش مېتودى ۋە ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ئۆستۈرۈشنى مەقسەت قىلىپ، ئوقۇتۇش پىلانىغا ئاساسەن كوللېكتىپ دەرس تەييارلاش، ئوچۇق دەرس ئوتۇش، ئۆز ئارا دەرس ئاڭلاش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق كەسپىي مۇھاكىمە ۋە ئۆگىنىشنى قانات يايدۇردى.

باشلانغۇچ مەكتەپلەردە يىللىقلار بويىچە ئوقۇتۇش گۇرۇپپىلىرى تەشكىل قىلىنىپ، بىر گۇرۇپپا باشلىقى قويۇلدى. ئوقۇتۇش گۇرۇپپىلىرى ئىلمىي مۇدىرلارنىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكىدە بولدى.

1987 ـ يىلى ناھىيىلىك ماۋارىپ ئىدارىسى 5 ئوقۇتقۇچىدىن تەشكىللەنگەن ماۋارىپ تەتقىقات ئىشخانىسى قۇردى، بۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا ـ باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇشىغا بولغان يېتەكچىلىك كۈچەيتىلدى.

2. دەرس تەييارلاش ۋە دەرس ئۆتۈش

مىنگو دەۋرىدە ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرى كەمچىل بولغاچقا، دەرس تەييارلىقىغا ئېتىبار بېرىلمەي، دەرس خالىغانچە ئۆتۈلەتتى. لايىھە، پىلان ۋە كونكرېت تەلەپ يوق ئىدى. 50 ـ يىللارنىڭ بېشىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەجرىبىلىرى ئۆگىنىلىپ، ئوقۇتقۇچىلاردىن دەرس تەييارلاش، دەرس لايىھىسىنى يېزىش تەلەپ قىلىنىپ، دەرس ئۆتكەندە چوقۇم ئوقۇتۇش پىلانى بويىچە ئۆتۈش يولغا قويۇلدى. دەرس ئۆتۈشتە ئوقۇتۇشقا تەشكىللەش، كونا دەرسنى تەكرارلاش، يېڭى دەرس ئۆتۈش، ئۆتۈلگەن دەرسنى سىنىپتا مۇستەكەملەش ۋە تاپشۇرۇق ئورۇنلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت 5 باسقۇچ بويىچە ئۆتۈلدى. دەرس ئۆتۈش ئاساس قىلىنىپ، ئوقۇغۇچىلارغا بىلىم ئىگىلىتىشكە ئەھمىيەت بېرىلدى.

1966 — 1978 ـ يىلغىچە دەرس تەييارلاش تۈزۈمى زەربىگە ئۇچرىدى. 1978 ـ يىلدىن كېيىن دەرس تەييارلاش، ئوقۇتۇش لايىھىسىنى يېزىش تۈزۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. ئوقۇتۇش لايىھىسى ئوقۇش مەۋسۇمى پىلانى، ئومۇمىي مەركەزلىك ئوقۇتۇش سىستېمىسى پىلانى، دەرس سائىتى سائەتلىك پىلانى دەپ 3 تۈرگە ئايرىلىپ، دەرس سائەتلىك پىلان ئاساس قىلىندى. ئىلمىي بۆلۈم ئوقۇتقۇچىلارنىڭ دەرس تەييارلىقىنى قەرەلسىز تەكشۈرۈپ تۇردى. دەرس ئۆتۈشتە ئەستايىدىل سۆزلەش، كۆپ مەشىق قىلىش، ھەممىنى قاچىلايمەن دەپ تۇرۇۋالماسلىق تەلەپ قىلىنىپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۇنلۈك ئوقۇش، ھېسابلاش، تەھلىل قىلىش، ئورۇنداش قاتارلىق

ئاساسىي ماھارەتلەرنى يېتىلدۈرۈشىگە ئېتىبار بېرىلىپ، بۇ ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارنىڭ زېھنى قۇۋۋىتى تەرەققىي قىلدۇرۇلدى.

مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچىلار ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرى ۋە ئوقۇغۇچىلار بىلەن پىششىق تونۇشىدۇ، بىلىم دائىرىسى كەڭ، دەرس ئۆتۈشتە مۇرەككەپ ۋە ئاددىلىقنى مۇۋاپىق تەڭشەپ چۈشەندۈرىدۇ، لېكسىيە سۆزلەشتە بىرنى بىلدۈرۈش ئارقىلىق باشقىلارنىمۇ، بىرى ئارقىلىق ھەممىسىنى بىلدۈرەلەيدۇ. ئۇلارنىڭ تىلغا پىششىق، سۆزگە باي، ئوخشىتىشى يېڭىچە، تەسۋىرلىشى جانلىق، مىساللىرى توغرا، مەزمۇنلۇق ۋە چۈشىنىشلىك، گەپ - سۆزى ئېنىق، ھېسسىياتلىق ۋە روھلۇق، دوسكا خېتى ئىلمىي بولغاچقا ئوقۇغۇچىلار ئاڭلاپ زېرىكمەيدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۆگىنىش ئۇنۇمىمۇ ناھايىتى ياخشى بولىدۇ.

3. تاپشۇرۇق ۋە ئىمتىھان

1966 - يىلدىن ئىلگىرى تاپشۇرۇق مىقدارى كۆپ بولۇپ، ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۆپ قىسىم ۋاقتىنى ئىگىلەيتتى. بۇنىڭ ئىچىدىكى كۆپىنچىسى بىلىم خاراكتېرىدىكى تاپشۇرۇقلار ئىدى. 1966 — 1978 - يىلغىچە تاپشۇرۇق بېرىش ئاساسىي جەھەتتىن بىكار قىلىنىدى. 1978 - يىلدىن كېيىن تەدرىجىي ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، تاپشۇرۇقنىڭ شەكلى 50 — 60 - يىللاردىكىگە ئوخشاش بولدى. كېيىن تەدرىجىي ھالدا كۆزىتىش، مەشغۇلات خاراكتېرىدىكى تاپشۇرۇقلارغا ئېتىبار بېرىلدى. جەمئىيەتتە «نومۇرنى قوماندان قىلىش» شامىلى كەڭ دائىرىدە يامراپ كەتكەنلىكتىن، ئوقۇتقۇچىلار تاپشۇرۇق مىقدارىنى تەدرىجىي كۆپەيتتى، كىتابتىكى تاپشۇرۇقلاردىن باشقا يەنە سىرتقى ئورۇنلاردىن كۆپ مىقدارداكى تاۋار ئىمتىھان قەغەزلىرى، تەقلىدىي ئىمتىھان سۇئاللىرى، تەكرارلاش ماتېرىياللىرىنى سېتىۋېلىپ ئوقۇغۇچىلارغا ئىشلەتكۈزدى. بۇ «سوئال دېگىزى تاكتىكىسى» بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ يۈكىنى ئىنتايىن ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى. بەزى ئوقۇتقۇچىلار ئوقۇغۇچىلارنىڭ تاپشۇرۇقىدا خاتالىق بارلىقىنى بايقىسا ئۇلارغا بىر قانچە قېتىم (ھەتتا بىرقانچە ئون قېتىم) يېزىش جازاسى بېرىپ، ئوقۇغۇچىلارنى كېچىچە ئۇخلاتماي، ئوقۇغۇچىلارنىڭ نورمال ئۆگىنىشىگە ۋە سالامەتلىكىگە تەسىر يەتكۈزدى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ تاپشۇرۇقىنى ئادەتتە ئوقۇتقۇچىلار تەكشۈرۈپ ئۆزگەرتىپ نومۇر قويىاتتى. ئەھۋالغا قاراپ ئوقۇغۇچىلارغا ئۆز ئارا تەكشۈرگۈزەتتى.

مىنگو دەۋرىدە باشلانغۇچ مەكتەپلەردە باسقۇچلۇق ئىمتىھان ۋە ئوقۇش يىلى ئىمتىھانى يولغا قويۇلۇپ (بىر ئوقۇش يىلى 4 باسقۇچقا بۆلۈنگەن)، ئوقۇش يىلى ئىمتىھانىغا ئاساسەن، سىنىپتىن كۆچۈرۈش ۋە سىنىپ قالدۇرۇش قارار قىلىناتتى. باسقۇچلۇق ئىمتىھان ۋە ئوقۇش يىلى ئىمتىھانى ئېغىزچە ئىمتىھان ۋە يېزىقچە ئىمتىھان دەپ 2 تۈرگە بۆلۈنەتتى. چېقىرىلغان سۇئاللار ھەمىشە ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرىدىن چەتنەپ كېتەتتى. بۇ ئەھۋاللار تاكى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانغا قەدەر داۋاملاشتى. كېيىن ئوقۇتۇش پروگراممىسى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، سوئال چىقارغاندا پروگراممىغا تايىنىپ چېقىرىلىپ يۇقارقىدەك ئەھۋاللار تەدرىجىي ياخشىلاندى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ئىمتىھان ئېلىش توختىتىپ قويۇلدى. 1978 - يىلدىن باشلاپ ئوقۇتۇش مەزمۇنى ۋە مېتودىنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئىمتىھان ئېلىش ئۇسۇلىدىمۇ ئۆزگىرىش بولدى. ئىمتىھان ئومۇمىي مەركەزلىك

ئوقۇتۇش سىستېمىسى ئىمتىھانى، چارەكلىك ئىمتىھان، مەۋسۇملۇك ئىمتىھاندىن ئىبارەت بىر نەچچە تۈرگە ئايرىلدى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ چارەكلىك ۋە يىللىق نەتىجىسى بەلگىلىك نىسبەت بويىچە ھېسابلاپ چىقىلىپ، سىنىپ كۆچۈرۈش ۋە سىنىپ قالدۇرۇش قارار قىلىنىدىغان بولدى. 1987 - يىلدىن كېيىن بەزى مەكتەپلەردىكى سىنىپ كۆچەلمىگەن ئوقۇغۇچىلار چوقۇم يۇقىرى باھادا پۇل تۆلەپ، ئاندىن مەكتەپكە كىردى. ئىمتىھان مەزمۇنى ئوقۇتۇش ماتېرىيالىنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن بەلگىلىنىپ، ئوقۇتۇش پروگراممىسىنىڭ تەلىپىدىن چەتنەپ كەتمەسلىك تەلەپ قىلىندى. ۋىلايەتلىك ماۋارىپ باشقارمىسى بەزى ۋاقىتلاردا سوئال چىقىرىپ تارقىتىپ، ۋىلايەت بويىچە بىر تۇتاش ئىمتىھان ئېلىپ ناھىيە، مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش سۈپىتىنى تەكشۈردى.

§ 3 . ماۋارىپ خىراجىتى

1. خىراجەتنىڭ كېلىش مەنبەسى

مىنگو دەۋرىدە ئۇيغۇشما باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەرنىڭ خىراجىتى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى بەرگەن پۇل، جەمئىيەتنىڭ ئىئانە بېرىشى ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ تۆلىگەن پۇللىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، كۆپىنچىسى ماددىي بۇيۇملار ئىدى. ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەرنىڭ خىراجىتى ھۆكۈمەت خىراجىتىدىن ئاجرىتىپ بېرىلەتتى. خىراجەت كەمچىل، مەكتەپ قۇرۇش قىيىن بولغاچقا، دائىم ئوقۇش توختاپ قالاتتى.

1949 - يىلدىن كېيىن ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ خىراجىتى ۋە باشقا ماۋارىپ خىراجەتلىرىنىڭ ھەممىسى مالىيە خام چوتىغا كىرگۈزۈلۈپ، دۆلەت تەرىپىدىن بىر تۇتاش ئاجرىتىپ بېرىلىدىغان بولدى. يەرلىك مالىيە تارماقلىرىمۇ ئاز بىر قىسىم خىراجەتنى ئۈستىگە ئېلىپ، «ئىككى پۈتلاپ يول مېڭىش» تىن ئىبارەت فاكتىنى تەشەببۇس قىلاتتى. ماۋارىپ خىراجىتى گەرچە يىلدىن - يىلغا كۆپەيتىلگەن بولسىمۇ، بىراق يەنىلا ئىھتىياجنى قامدىيالمىدى. ماۋارىپ خىراجىتىنى ئىشلىتىشتە يېزا مەكتەپلىرىگە مەبلەغ سېلىشقا ئېتىبار بېرىلدى. مەسىلەن: يېزا مەكتەپلىرىنى دەرسلىك كىتابلار بىلەن ھەقسىز تەمىنلەش، ئوقۇش بەدەل پۇلىنى كەچۈرۈم قىلىش، مەكتەپ ئۆيى، ئوقۇتۇش مۇئەسسەسلىرىنى رېمونت قىلىش، سېتىۋېلىش خىراجەتلىرىنى كۆپەيتىش قاتارلىقلار.

1985 - يىلى ناھىيە بويىچە مەكتەپلەر ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 3655 مو، قۇرۇلۇش كۆلىمى 69 مىڭ 219 كۋادرات مېتىر، 6343 يۇرۇش پارتا - ئورۇندۇق بار بولدى. 1987 - يىلى دۆلەت ۋە يەرلىك مالىيە تارماقلىرى ئاجرىتىپ بەرگەن مەبلەغدىن سىرت، شەخسلەردىن 35 مىڭ يۈەن مەبلەغ توپلاندى؛ مەكتەپلەر 84 مىڭ 700 يۈەن، يېزا، بازار، دېھقانچىلىق مەيدانلىرى 638 مىڭ 500 يۈەن مەبلەغ توپلاپ، 67 مەكتەپنىڭ 21 مىڭ 173 كۋادرات مېتىر كۆلەمدىكى مەكتەپ ئۆيى (ئىشخانا، سىنىپ، ياتاق، ھاجەتخانا قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) قايتا رېمونت قىلىندى. 10 مىڭ 275 كۋادرات مېتىر قاشاتام ۋە 56 مەكتەپ دەرۋازىسى رېمونت قىلىندى. يېڭىدىن 3082 يۇرۇش پارتا - ئورۇندۇق سېتىۋېلىندى. 3883 كۋادرات مېتىر كۆلەمدىكى ئۆي رېمونت قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆي 75% نى ئىگىلەيدۇ.

قىسمەن يىللاردىكى ماۋارىپ خىراجىتى ئەھۋالى

جەدۋەل: 21 — 5 بىرلىكى: يۈەن

يىللار	ئاجرىتىلغان پۈلنىڭ ئومۇمىي سوممىسى	بۇنىڭ ئىچىدە		يىللار	ئاجرىتىلغان پۈلنىڭ ئومۇمىي سوممىسى	بۇنىڭ ئىچىدە	
		ئاساسىي قۇرۇلۇش خىراجىتى	ئىش ھەقىقى			ئاساسىي قۇرۇلۇش خىراجىتى	ئىش ھەقىقى
1958	587635			1975	706452		282000
1959	223745			1977	870806		462000
1963	262261			1978	1003446		523000
1964	315695			1980	1527699		762000
1965	451143			1982	2022050		1041113
1969	230786			1984	2906842		1407151
1970	237404			1987	3828000		1777000
1972	528231		231000	1990	5685002		2960000
1973	626230						

2. تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش كىرىمى

1950 - يىلى ئەتىيازدا يېزىلاردىكى 15 باشلانغۇچ مەكتەپ 45 مو بوز يەر ئېچىپ، ئاشلىق ۋە كېۋەز تېرىپ، ئۆز مەكتىپىنىڭ كەسپىي خىراجىتىنى تولۇقلىدى. ھەرقايسى مەكتەپلەر مەكتەپ ئىچى ۋە سىرتىدا 1783 تۈپ كۆچەت تىكتى. 1958 - يىلى مەكتەپلەر ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىگە ئەمگەك قىلىپ يارداەم بەرگەندىن سىرت، يەنە بوز يەر ئېچىپ يەر تېرىدى. 1959 - يىلغا كەلگەندە 301 مو بوز يەر ئېچىلدى، يەر تېرىشتىن 6941 يۈەن كىرىم قىلىندى. ئوقۇغۇچىلار بور، دوسكا، ئۆچۈرگۈچ، سۈپۈرگە قاتارلىق بۇيۇم ۋە سايمانلارنى ئۆزلىرى ياسىدى، پارتا - ئورۇندۇقلارنى ئۆزلىرى رېمونت قىلدى. ناھىيە بازىرىدىكى 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ يەنە تىككۈچىلىك، دوپپا تىكىش، كەشتىچىلىك، پىلىچىلىك قاتارلىق قوشۇمچە كەسىپلەرنى يولغا قويۇپ، بىر يىلدا 4000 يۈەندىن كۆپرەك كىرىم قىلدى. كەڭ كۆلەمدىكى تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش پائالىيىتى گەرچە مەكتەپ قۇرۇش شارائىتىنى ياخشىلاپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەمگەك كۆز قارىشىنى كۈچەيتىپ، ئەمەلىي ئىقتىدارىنى ئۆستۈرگەن بولسىمۇ، بىراق كۆپ ۋاقىت ئەمگەككە سەرپ قىلىنغاچقا، ئوقۇشقا تەسىر يەتتى، ئوقۇش پىلانى قالايمىقانلىشىپ، ئوقۇتۇش سۈپىتى تۆۋەنلەپ كەتتى. 1959 - يىلى يېڭىبېرىق گۈڭشىسى باشلانغۇچ مەكتەپلەرگە 100 مو بوز يەر ئېچىپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىش بۇيرۇقىنى چۈشۈرگەچكە، مەكتەپلەردە بىر ئايدىن ئارتۇق دەرس توختىدى.

1960 - يىلى ھەرقايسى مەكتەپلەر ئىقتىسادىي مەنپەئەتىنلا قوغلىشىپ، ئوقۇتۇش سۈپىتى

بىلەن كارى بولماسلىق مەسىلىسىنى تۈزەتكەندىن كېيىن، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەمگىكى بىر مەزگىل ئازايدى. 1965 - يىلغا كەلگەندە ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ تېرىلغۇ يېرى 105 موغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە باغ يېرى 71 مو. باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ تېرىلغۇ يېرى 152 موغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە باغ يېرى 102 مو. 1966 — 1978 - يىلغىچە تېرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش «ئىقتىسادنى قوماندان قىلىش» تىن ئىبارەت بۈرژۇئازىيە ئىدىيىسى، دەپ قارىلىپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىگە بېرىپ ھەقسىز ئەمگەك قىلىپ بېرىشى تەشەببۇس قىلىنىدى.

1979 - يىلدىن كېيىن، تېرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش يەنە تەشەببۇس قىلىنىدى. بىراق چوقۇم ئوقۇتۇشقا كاپالەتلىك قىلىش شەرتى ئاستىدا ئىلىپ بېرىلىدىغان بولدى. ھەرقايسى مەكتەپلەر ئاساسلىقى كىچىك زاۋۇت، كىچىك دېھقانچىلىق مەيدانى قۇرۇشنى ئاساس قىلىپ ئىقتىسادىي ئۈنۈمگە ئېتىبار بەردى. بۇ ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلار ئەمگىكى ئازايدى. 1985 - يىلى ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ تېرىلغۇ يېرى 989 موغا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە باغ يېرى 248 مو، دەل - دەرەخ ۋە كۆچەتخانا 273 مو، مېۋىلىك دەرەخ، ماتېرىيال ئورمىنى 851 مىڭ 10 تۈپ بولۇپ كىشى بېشىغا ئوتتۇرىچە 38 تۈپتىن توغرا كېلىدۇ. باغتوغراق يېزىلىق مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپ ئۈدا 3 يىل كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىپ، مەكتەپ ئىچى ۋە سىرتىدىكى بوش يەرلەردىن پايدىلىنىپ 5000 تۈپتىن ئارتۇق ماتېرىيال ئورمىنى كۆچىتى ۋە مېۋىلىك دەرەخ كۆچىتى تىكتى، بۇ كۆچەتلەرنىڭ ھەممىسى تۈتۈپ، ئورمانچىلىق مىنىستىرلىكى ۋە ئىتتىپاق مەركىزى كومىتېتىنىڭ مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. 3 باشلانغۇچ مەكتەپ 28 مو يەردىكى سۇ كۆلچىكىدىن پايدىلىنىپ بېلىق باقتى. بۇ كۆلچەكلەرگە 360 مىڭ بېلىقجان قويۇپ بېرىلدى؛ 2 ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە بىر باشلانغۇچ مەكتەپ 1270 توخۇ بېقىپ ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى 38 مىڭ دانە تۈخۈم بىلەن تەمىنلىدى؛ تىكىلگەن 8000 تۈپ تېرەك كۆچىتى يېتىلىپ ماتېرىيال بولدى. بۇنىڭدىن سىرت يەنە كېرەكسىز قەغەز، كېرەكسىز تۆمۈر ۋە ھاراق بوتۇلكىلىرىنى يىغىشتىن 30 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق كىرىم قىلىنىدى. مائارىپ ئىدارىسى 1984 - يىلى باسما زاۋۇتى قۇرۇپ، ناھىيە ئىچىدىكى قىسمەن ئۇيغۇرچە ۋە خەنزۇچە ماتېرىياللارنى بېسىشنى ئۈستىگە ئالدى.

بىگىرمە ئىككىنچى قىسىم

پەن - تېخنىكا

يىگىرمە ئىككىنچى قىسىم

پەن - تېخنىكا

I باب

ئاپپاراتلار

§ 1 . پەن - تېخنىكا كومىتېتى

1960 - يىل 1 - ئايدا ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتى قۇرۇلدى، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ 1 - شۇجىسى قوشۇمچە مۇدىرلىق ۋەزىپىسىنى، ھاكىم قوشۇمچە مۇئاۋىن مۇدىرلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىدى، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ يېزا خىزمىتى بۆلۈمى، ھۆكۈمەتنىڭ دېھقانچىلىق، سۇچىلىق ئىدارىلىرى، مەدەنىيەت، مائارىپ، ساھىيە بۆلۈمى قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ مەسئۇللىرىدىن بولۇپ 8 كىشى كومىتېت ئەزاسى بولدى، مەخسۇس ۋەزىپە ئۆتەيدىغان بىر كادىر قويۇلدى.

1963 - يىلى پەن - تېخنىكا كومىتېتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، 1978 - يىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، بۆلۈم دەرىجىلىك ئورۇن قىلىپ قۇرۇلدى، بىر مۇدىر، بىر ئاساسلىق ئىش بېجىرگۈچى بۆلۈم ئەزاسى قويۇلدى. 1984 - يىلدىن كېيىنكى شتاتى 6گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە مۇدىر بىر، مۇئاۋىن مۇدىر بىر، خىزمەتچى 4.

پەن - تېخنىكا كومىتېتىنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى: پەن - تېخنىكىغا دائىر سىياسەتنى ئىزچىللاشتۇرۇش، پەن - تېخنىكا خىزمىتىنى باشقۇرۇش، پەن - تېخنىكىنى راۋاجلاندۇرۇش پىلانىنى تۈزۈش، يېڭى تېخنىكا، يېڭى مەھسۇلاتلارنى كىرگۈزۈش، پەن - تېخنىكا ئۇچۇرلىرىنى يەتكۈزۈش، پەن - تېخنىكا جەھەتتىن مەسلىھەت بېرىشكە مەسئۇل بولۇش، پەن - تېخنىكا ئارخىپلىرىنى باشقۇرۇش ۋە پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرىنى باھالاشتىن ئىبارەت بولدى.

§ 2 . پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى

1982 - يىل 8 - ئايدا ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى قۇرۇلدى ھەمدە 1 - قېتىملىق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، بىر رەئىس، 3 مۇئاۋىن رەئىس، 9 دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى

سايلاندى. 1984 - يىلدىن كېيىن شتاتى 4 بولدى، ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى قوشۇمچە رەئىسلىكىنى، بىر كىشى مەخسۇس مۇئاۋىن رەئىسلىكىنى ئۆتىدى، 3 خىزمەتچى سەپلەندى. قارىمىقىدا يېزا، بازار، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدىكى پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش جەمئىيىتىدىن 10ى بار بولدى، خادىمى 14كە يەتتى.

1979 - يىل 11 - ئايدا ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتى، 1979 - يىلى ئېلېكترون ئىلمىي جەمئىيىتى، 1982 - يىل 4 - ئايدا ئورمانچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتى، 1982 - يىل 5 - ئايدا دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى ئىلمىي جەمئىيىتى، 1983 - يىلى فوتو سۈرەت، گۈزەل سەنئەت ئىلمىي جەمئىيىتى، 1985 - يىل 5 - ئايدا ياشلار - ئۆسمۈرلەر پەن - تېخنىكا يېتەكچىلىرى جەمئىيىتى، 1986 - يىل 6 - ئايدا باج ئىشلىرى تەتقىقات جەمئىيىتى، 1987 - يىل 3 - ئايدا چارۋىچىلىق - مال دوختۇرلۇق جەمئىيىتى، 1987 - يىل 4 - ئايدا سۇ ئېلېكتر ئىلمىي جەمئىيىتى قۇرۇلدى. بۇنىڭ ئىچىدە، دېھقانچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتى، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى ئىلمىي جەمئىيىتى ۋە چارۋىچىلىق - مال دوختۇرلۇق جەمئىيىتىنىڭ پائالىيىتى كۆپ، نەتىجىسى خېلى زور بولدى، ئېلېكترون ئىلمىي جەمئىيىتى ۋە فوتو سۈرەت، گۈزەل سەنئەت ئىلمىي جەمئىيىتى يېرىم يولدا ئۆزلۈكىدىن تارقىلىپ كەتتى.

يېزا ۋە دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدىكى پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش جەمئىيىتىنىڭ قارىمىقىدا 124 مەركىزىي گۈرۇپپا (كەنت دەرىجىلىك)، 488 گۈرۇپپا (ئاھالىلەر گۈرۇپپىسى دەرىجىلىك)، 2146 ئەزا بار بولدى.

1987 - يىل 5 - ئايدا 2 - نۆۋەتلىك ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، 2 - نۆۋەتلىك كومىتېت سايلاپ چىقىلدى، 29 ئەزا، 10 دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى قويۇلدى.

§ 3 . دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكتى

بۇ پونكىت 1955 - يىل 3- ئايدا قۇرۇلدى، ئۇنىڭدا 8 دېھقانچىلىق تېخنىكا خادىمى بار بولدى. ئۇلار ئاساسلىقى ئاشلىق ۋە كېۋەزنىڭ يېڭى سورتىنى شۇنىڭدەك يېڭىچە ساپان، سېيالكا قاتارلىق يېڭى دېھقانچىلىق سايمانلىرى بىلەن خىمىيىۋى ئوغۇت ئىشلىتىشنى ئومۇملاشتۇردى، ھەر يىلى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپىدىكى كادىرلارنى ئىلغار رايونلارنىڭ ئىلغار دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى ئۆگىنىپ كېلىشكە تەشكىللىدى.

1957 - يىلى بەزى چوڭ يېزىلاردا دېھقانچىلىق تېخنىكىسى پونكتى قۇرۇلدى، دېھقانچىلىق تېخنىكا خادىمى كۆپىيىپ 16گە يەتتى. ھەر دەرىجىلىك كادىرلار دېھقانچىلىق تېخنىكىسى بويىچە ئومۇمىيۈزلۈك تەربىيىلەندى. 1958 - يىلغا كەلگەندە يېزىلاردىكى ھەر بىر چوڭ ئېتىزتتە بىردىن سېيالكا، ھەربىر كىچىك ئېتىزتتە 3 تىن 5كىچە يېڭىچە ساپان بار بولدى. دېھقانچىلىق تېخنىكا خادىملىرى دېھقانلارنىڭ بۇغداي، كۆممىقوناق ئۇرۇقىنى تاللىشىغا ۋە كۆچەت تىكىپ، ئورمان بەرپا قىلىشىغا يېتەكچىلىك قىلدى. يەنە پىلە بېقىش تېخنىكىسىنى كېڭەيتتى. ماشىنا بىلەن تېرىقچىلىق قىلىشقا ماسلىشىش ئۈچۈن يەر تۈزلەش باشلاندى.

1958 - يىلى ھەربىر گۈڭشېدا دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكتى قۇرۇلدى، 2 دىن 5 كىچە تېخنىكا كادىرى سەپلەندى، ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكتى بىر تۈتاش باشقۇردى. شۇ يىلى قۇرلاپ تېرىش ئومۇمىيۈزلۈك كېڭەيتىلىپ، ئۇرۇقلۇق ئېتىزى ۋە يۇقىرى ھوسۇللۇق ئۇلگە ئېتىزى بەرپا قىلىندى. يېڭى دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى دېھقانلار تەدرىجىي قوبۇل قىلدى.

1966 - يىلى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 20 دىن ئاشتى، سىياسىي ھەربىكەت تۈپەيلىدىن دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش خىزمىتىنى توسقۇنلۇققا ئۇچرىدى.

1972 - يىلى دېھقانچىلىق تېخنىكا خىزمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ناھىيە بويىچە دېھقان تېخنىكىتىن 40ى قوبۇل قىلىندى.

1974 - يىلى يېشىل ئوغۇت ۋە ماش - پۇرچاق تېرىش زور كۆلەمدە ئومۇملاشتى، ئاشلىق زىرائەتلىرىنى كىرىشتۈرۈپ تېرىش تېخنىكىسى كېڭەيتىلدى، زور كۆلەمدە سالا ئېتىز بەرپا قىلىندى.

1976 - يىلى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتىدىكى خادىم 26گە يەتتى. بۇ پونكىتنىڭ نامى دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكا تەجرىبە ئورنىغا، يېزىلىق دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتىنىڭ نامى دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكا پونكىتىغا ئۆزگەرتىلدى. شۇ يىلى ناھىيە ئۇلارغا 100 مو تەجرىبە يېرى ئاجرىتىپ بەردى. دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكا تەجرىبە ئورنىدا دائىم 7 ئادەم قېلىپ، 19 ئادەم تەجرىبە ئېتىزىغا بېرىپ تۇرلۇك دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكا تەجرىبىسى ئىشلىدى ۋە يېزىلارغا بېرىپ دېھقانچىلىق تېخنىكىسى جەھەتتە يېتەكچىلىك قىلدى.

1980 - يىلى دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتىنىڭ نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. بۇ پونكىتنىڭ ئاساسلىق خىزمىتى يەنىلا يېڭى دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىشتىن ئىبارەت بولدى.

1983 - يىلدىن كېيىن بارلىق دېھقانلار بەس - بەس بىلەن ئاشلىق ۋە كېۋەزنىڭ يېڭى سورتىنى ئومۇميۈزلۈك يېڭى تېخنىكىنى قوللىنىپ تېرىدى.

1984 - يىلدىن باشلاپ تېخنىك خادىملارغا كۆرسەتكۈچ بەلگىلەپ بېرىش، كۆرسەتكۈچنى ئاشۇرۇپ ئورۇندىغانلارنى مۇكاپاتلاشتىن ئىبارەت باشقۇرۇش چارىسى يولغا قويۇلدى. تېخنىك خادىملار تۇر تالىشىپ، ئەملىي ئۇنۇمگە ئەھمىيەت بەردى، ھەر يىلى 1 — 2 تۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. يەرگە سۈلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىش ناھىيە بويىچە تېز ئومۇملاشتى.

1988 - يىلى دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى ئاپتونوم رايون تەرىپىدىن «دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقتىن ئون يىل مول ھوسۇل ئالغان ئىلغار كوللېكتىپ» بولۇپ باھالاندى.

1990 - يىلى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتىدا ئۆسۈملۈك ئاسراش، تۇپراق - ئوغۇت، زىرائەت يېتىشتۇرۇش، باغۋەنچىلىك ۋە پىلە - ئۇجمىچىلىك گۇرۇپپىلىرى تەسىس قىلىندى، 37 خادىم بار بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي ئاگرونوم 2، ئاگرونوم 5، ياردەمچى ئاگرونوم 10، تېخنىك 20. بۇ پونكىتتا بىر ماشىنا ھەم تۇپراق - ئوغۇتنى تەكشۈرۈش ئەسۋابى ۋە ئۆسۈملۈك ئاسراش ئەسۋابىدىن بىر قانچىسى بار بولدى. يېزىلىق دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكا پونكىتىدىكى دېھقانچىلىق تېخنىك خادىمى 27گە، دېھقان تېخنىك 17گە يەتتى.

4 § . ئورمانچىلىق پونكىتى

بۇ پونكىت 1956 - يىل 3 - ئايدا قۇرۇلدى ۋە 11 خادىمى بار ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە تېخنىكا خادىمى 3. بۇ پونكىتنىڭ 6 ئېغىز ئۆيى بار، ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 2 مو. ئاساسلىق خىزمىتى

يېزىلاردا كۆچەت تىكىپ، ئورمان بەرپا قىلىشقا يېتەكچىلىك قىلىش ۋە كۆچەت يېتىشتۇرۇپ كۆچەت تىككۈچى ئورۇنلارنى كۆچەت بىلەن تەمىنلەش ئىدى. كۆچەتلىك قىلىشقا 50 مو يەر ئاجرىتىپ بېرىلدى، ئاق ئاكاتسىيە، كلىيون دەرىخى، قارا ياغاچ، ياسىن دەرىخى قاتارلىق دەرەخ تۇرلىرى كىرگۈزۈلدى، ھەم ئۇرۇق سېلىنىپ ئۇجمە كۆچىتى يېتىشتۇرۇلدى.

بۇ پونكىت 1959 - يىل 8 - ئايدا دېھقانچىلىق ئىدارىسى بىلەن بىرلەشتۇرۇلۇپ، ئورمانچىلىق بۆلۈمچىسىگە قوشۇۋېتىلدى، فۇنكسىيىسى يەنىلا بۇرۇنقىدەك بولدى. 1962 - يىلى ئاپپارات ئىخچاملاندى، ئورمانچىلىق بۆلۈمچىسىدە 4 ئادەم قالدى، كۆچەتخانا ناھىيىلىك دېھقانچىلىق مەيدانىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. كېيىن بۇ پونكىت ئۇجمە كەنتىگە كۆچۈرۈلدى، 50 مو يەر باشقا ئىشلارغا ئىشلىتىلدى، كۆچەت يېتىشتۇرۇش توختىتىلدى.

1963 - يىل 7 - ئايدا بۇ پونكىت ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، نامى ئورمانچىلىق خىزمىتى پونكىتى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، 9 ئادەم بار بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە تېخنىك خادىم 4. 1964 - يىلى مېتېئورولوگىيە پونكىتىنىڭ كەينىگە كۆچۈرۈلدى، 20 مو كۆچەتخانا بار ئىدى. ناھىيىلىك ئورمانچىلىق مەيدانى بىلەن بىرلىكتە ئىش بېجىردى. خىزمەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسى يېزىلاردا ئورمان بەلۋېغى بەرپا قىلىشتىن ئىبارەت بولدى، يېزىلاردا بۇرۇنقى دەرەخ شېخىنى تىكىش كۆچەت يېتىشتۇرۇپ تىكىشكە ئۆزگەرتىلدى، دەرەخ تۇرلىرىدە سۈۋادان تېرەك ئاساس قىلىندى، «تېرەكنى تۇتقا قىلىش» شۇئارى ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

1966 - يىلدىن كېيىن، خادىملار كەينى - كەينىدىن يۆتكەپ كېلىنىپ 24كە يەتتى، خىزمەت بىر مەھەل قالايمىقانلاشتى. 1974 - يىلى نورمال خىزمەت ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، نۆرغۇن سۈۋادان تېرەك كۆچىتى يېتىشتۇرۇلۇپ، ناھىيە بويىچە يېزىلاردا ئورمان بەرپا قىلىشقا ئىشلىتىلدى.

1978 - يىل 10 - ئايدا ئورمانچىلىق مەيدانىدىن ئايرىۋېتىلدى. 1979 - يىلى نامى ئورمان پونكىتىغا ئۆزگەرتىلدى. كۆچەتخانا 300 موغا يەتتى، خىزمەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسى «ئۇچ شىمال ئىھاتە ئورمىنى» سىستېمىسى بەرپا قىلىشقا يۆتكەلدى.

1981 - يىلى 170 كۈادرات مېتىرلىق ئىشخانا سېلىندى. 1982 - يىلدىن باشلاپ دەل - دەرەخلەردىكى زىياندىاش ھاشاراتلار دېھقانچىلىق دورىسى بىلەن ئۆلتۈرۈلدى. 1984 - يىلى «ئۇچ شىمال ئىھاتە ئورمىنى» قۇرۇلۇشى ئېتىز - ئېرىقلارنى ئورمان بىلەن تورلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى، دەپ كونكرېتلاشتۇرۇلدى، ئورمانچىلىق پونكىتى ناھىيە بويىچە كۆچەت ئۆستۈرۈش ۋە كۆچەت تىكىپ، ئورمان بەرپا قىلىش خىزمىتىگە يېتەكچىلىك قىلدى. 1985 - يىلى ناھىيىلىك پارتكوم دېھقانچىلىق ئىدارىسى قارىمىقىدىكى باغۋەنچىلىك مەيدانىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى قارار قىلىپ، ئۇنى كۆچەتخانا بىلەن بىرلەشتۇرۇۋەتتى، باغۋەنچىلىك مەيدانىنىڭ 340مو يېرى كۆچەتخانا قىلىنىپ، ھەرخىل دەرەخ كۆچىتى يېتىشتۇرۇلدى، كۆچەتخانىنىڭ ئەسلىدىكى يېرى باشقا ئىشلارغا ئىشلىتىلدى.

1988 - يىلى ناھىيە بويىچە ئېتىز - ئېرىقلارنى ئورمان بىلەن تورلاشتۇرۇش ئاساسىي جەھەتتىن ئىشقا ئاشۇرۇلدى، ئورمان پونكىتىنىڭ خىزمىتىدىكى مۇھىم نۇقتا تۈزلەڭلىكنى ئومۇمىي جەھەتتىن كۆكەرتىش ئاساس قىلىنغان تېخنىكا جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلىشقا بۇرالدى. ئومۇمىي جەھەتتىن كۆكەرتىشتە تۈتىشىپ كەتكەن ماتېرىيال ئورمىنى، يېقىلغۇ ئورمىنى، بوراندىن مۇداپىئە كۆرۈپ، قۇمنى تۇراقلاشتۇرۇش ئورمىنى بەرپا قىلىش ئاساس

قىلىندى، ھەربىر يېزا، كەنتتە كۆپلەپ مېۋىلىك باغ بەرپا قىلىندى.
1990 - يىلى ئورمان پونكىتىدا 23 ئادەم بار بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە تېخنىكا خادىمى 7. كۆچەتخانا 370 موغا يەتتى، بىر يۈك ئاپتوموبىلى بار بولدى.

5 § . مال دوختۇرلۇق پونكىتى

بۇ پونكىت 1957 - يىلى قۇرۇلدى، قۇرۇلۇش بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ھەمدۇللا قاسىم قوشۇمچە پونكىت باشلىقى بولدى. ئاساسلىق خىزمىتى چارۋىلاردىكى كېسەللىكلەرنى داۋالاش، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى ئۆي ھايۋانلىرىدا بولىدىغان ئاقسىل كېسىلى ۋە كۆيدۇرگە كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىن ئىبارەت بولدى.
1958 - يىلى بۇ پونكىت دېھقانچىلىق ئىدارىسىگە قوشۇۋېتىلدى، 3 مەسئۇل مال دوختۇرى، 2 مال دوختۇرى بار بولدى.
1964 - يىلى يەرلىك مالىيىدىن 15 مىڭ يۈەن ئاجرىتىلىپ، مال دوختۇرلۇق پونكىتى قۇرۇلدى. ئۇنىڭدا ئامبولاتورىيە، دورىخانا، ئىشخانا قاتارلىق 28 ئېغىز ئۆي بار بولۇپ، كۆلىمى 5 مو. ئىشچى - خىزمەتچىسى 12گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە، تېخنىكا خادىم 8. ئاساسلىقى ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ ئەسلىنى ياخشىلاپ، ئۆي ھايۋانلىرىدا بولىدىغان ئاقسىل كېسىلى، كۆيدۇرگە كېسىلى، قوي چېچىكى، تېز تارقىلىشچان چۈما كېسەللىكى ۋە پارازىت قۇرت كېسەللىكىنىڭ ئالدىنى ئالدى. 1964 — 1965 - يىللىرى A، O تېپلىق قوش ۋاكسىنىنى ئوكۇل قىلىپ چارۋىلاردىكى ئاقسىل كېسىلىنىڭ ئالدى ئېلىنىپ، زىچلىقى يۇقىرى ۋاكسىنىنى ئوكۇل قىلىپ چارۋىلاردىكى ئاقسىل كېسىلىنىڭ ئالدى ئېلىنىپ، چارۋىلاردا ئۇزۇن مۇددەت يۇز بەرگەن بۇ خىل كېسەللىك يوقىتىلدى.
1980 - يىلى مال دوختۇرلۇق پونكىتى كۆچۈرۈلۈپ، ئامبولاتورىيە، دورىخانا، لابوراتورىيە، ئىشخانا، ياتاق سېلىندى، كۆلىمى 17 موغا يەتتى.
1985 - يىلى توختاپ قالغىنىغا 10 نەچچە يىل بولغان ئۆي ھايۋانلىرىنى سويغاندا كارانتىن قىلىش خىزمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1989 - يىلى ھەربىر يېزىدا قۇشخانا قۇرۇلدى، 7 گۆش بازىرىدىكى گۆشلەرنى كارانتىن قىلىش قانات يايدۇرۇلدى.
1990 - يىلى سويۇلغان 8259 چارۋا مال ئومۇمىي گەۋدە جەھەتتىن كارانتىن قىلىندى. بېقىلغان 468 چىشى چارۋا ۋە زاپاس چىشى چارۋىنى سويۇش چەكلەندى. كېسەل چارۋىنىڭ 2047 كىلوگرام گۆشىنى ئىستېمال قىلىش مەنئى قىلىندى، مال دوختۇرلۇق سەھىيە قائىدىسىگە خىلاپ 14 دېلو بىر تەرەپ قىلىندى. ناھىيىدە 738 مىڭ تۇياق (قېتىم) ئۆي ھايۋانلىرى بويىچە كۆيدۇرگە، قوي چېچىكى، قوي ۋاباسى، چوشقا ۋاباسى، چوشقا ئۆپكە ۋاباسىنىڭ ئالدى ئېلىندى. 4682 كالا تۇبېركۇلىيۇز كېسىلى بويىچە، 1008 ئات ماڭقا كېسىلى بويىچە، 1097 قوي بروتسېللىيۇز تاياقچە باكتېرىيىسى بويىچە كارانتىن قىلىندى. ناھىيە بويىچە كالا ئەسلى ياخشىلىنىدىغان 22 پونكىتتا 9920 كالىنىڭ ئەسلى ياخشىلاندى، بۇنىڭ ئىچىدە توڭلىتىلغان ئىسپېرما ئارقىلىق سۇنئىي ئۇرۇقلاندۇرۇلغىنى 6264.
1990 - يىلى ناھىيىلىك مال دوختۇرلۇق پونكىتىنىڭ ئادىمى 25كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە تېخنىكا خادىمى 18. تېخنىكا خادىمى ئىچىدە ئالىي ئۇنۋانى بار خادىم بىر، ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئۇنۋانى بار خادىم 5. ئامبولاتورىيە، لابوراتورىيىدە ئادەتتىكى ئوسكۇنىلەر بولۇپ، چارۋا

ماللاردىكى ئادەتتىكى يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنى داۋالىيالايدىغان بولدى.

§ 6 . مېتېئورولوگىيە پونكىتى

بۇ پونكىت 1959 - يىل 5 - ئايدا قۇرۇلدى، ئۇنىڭدا 4 تېخنىكا خادىمى بار ئىدى. بۇ پونكىت سائەت 8، 14، 20 لەردە هارارايىنى 3 قېتىم كۆزەتتى، بۇلۇت، تۇمان، شامال، تېمپېراتۇرا، يەر يۈزىنىڭ نەملىكى، هۆل - يېغىن، كۇن نۇرىنىڭ يورۇتۇشى قاتارلىق تۇرلەرنى شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇغداي، كۆممىقوناق قاتارلىق زىرائەتلەرنىڭ ئىقلىمغا ماسلىشىش ئەھۋالىنى كۆزەتتى هەم قىسقا مەزگىللىك هاۋارايىدىن ئالدىن مەلۇمات بەردى.

1960- يىل 3 - ئايدا توك تۇپراق، يېغىندى قار، ئاتموسفېرا بېسىمى ۋە يەرنىڭ تېمپېراتۇرىسى كۆزىتىلىدىغان بولدى.

1966 - يىل 1 - ئايدا خادىمى 5كە يەتتى، يەر تەۋرەش ئەھۋالىنى كۆزىتىدىغان بولدى، كىلىماتنى كەڭ كۆلەمدە تەكشۈردى.

1974 - يىلى خادىم 6گە يەتتى، كىلىمات تەتقىقاتى ۋە كىلىماتنى رايونلارغا ئايرىش خىزمىتى باشلاندى.

1982 - يىلى خادىم 7گە يەتتى، 1985 - يىلى 9غا يەتتى، جامائەت پاراۋانلىقى مۇلازىمىتى ئاساسىدا هاۋارايى كەسپىدە هەقلىق مۇلازىمەت يولغا قويۇلدى، 1500 — PC تىپلىق كومپيۇتېردا هېسابلاش ئارقىلىق هاۋارايىدىن ئالدىن مەلۇمات بېرىلىشكە باشلىدى.

1990 - يىلى خادىملار ئازىيىپ، 7 سى قالدى. يۇقىرى چاستوتىلىق تېلېفون ئالاقە تورىنى بەرپا قىلىپ، ناھىيىلىك مۇلدۇردىن مۇداپىئە كۆرۈش ئەترىتىنى هاۋارايى ئەھۋالـــى ۋە مۇناسىۋەتلىك سانلىق ئاساسلار بىلەن تەمىنلىدى.

دېھقانچىلىق تارماقلىرى مېتېئورولوگىيە پونكىتى هەر يىلى 4 - ئايدا تەمىنلىگەن ئالدىن كۆزىتىش ئەھۋالىغا ئاساسەن كېۋەز تېرىش ۋاقتىنى بەلگىلىدى.

§ 7 . ئۇرۇقچىلىق پونكىتى

بۇ پونكىت ئەسلىدە دېھقانچىلىق ئىدارىسىدىكى ئۇرۇقچىلىق بۆلۈمچىسى ئىدى. 1962 - يىل 7 - ئايدا ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق پونكىتى رەسمىي قۇرۇلدى، ئۇنىڭدا 10 ئىشچى - خىزمەتچى بار ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە تېخنىكا خادىمى 2. بىر ئىشخانا، 80 كۋادرات مېتىرلىق ئامبار؛ بىر ئات هارۋىسى، بىر ئات، بىر ئېشەك بار ئىدى. بۇ پونكىت ئاساسلىقى دېھقانلارنىڭ سورتلۇق ئۇرۇقلارنى تەڭشەپ ۋە تاللاپ ئىشلىتىشىگە ياردەم بەردى. ئاساسلىقى ئۇكرائىنا 0246، ئودېسسا كۆزگى بۇغدايلىرى، يازغى بۇغداي سورتىدىن قەشقەر باقابۇقى، ئاق ئات چىشى كۆممىقونىقى ۋە يەرلىك ئاق، سېرىق كۆممىقوناق، يەرلىك قىزىل زىغىر ۋە 3173 — C كېۋەزنى ئومۇملاشتۇرۇلدى، 1964 - يىلى يەنە 1470 — C كېۋەز سورتى كىرگۈزۈلدى.

1967 - يىلى 5 ئىشچى - خىزمەتچى بار ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە تېخنىكا خادىمى 2. 3 ئىشخانا، 80 كۋادرات مېتىرلىق ئامبار بار ئىدى. ئاساسلىقى ئەلا سورتلارنى كېڭەيتتى.

1973 - يىلى 188 كۆادرات مېتىرلىق ئامبار، 36 كۆادرات مېتىرلىق ئىشخانا يېڭىدىن سېلىنىدى. بالدۇر پىشار «يېزا ئىگىلىك ئۇنىۋېرسىتېتى — 183»، «قىزىل تەڭرىتاغ» كۆزگىلىرى، «ئالتۇن خانىش»، قوش شالغۇت ۋە بالدۇر پىشار ئېڭىز كوممۇنىقى «گايتى — 101» قاتارلىق قوناق سورتلىرى كىرگۈزۈلدى.

1977 - يىلى كۆممۇناق سورتىدىن ئىلى تاق شالغۇت سېرىق قونىقى كىرگۈزۈلدى. شۇ يىلى بىر «شەرق قىزاردى» ماركىلىق 28 تېپلىق تراكتور سېتىۋېلىندى. ئىشچى - خىزمەتچى 7گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە تېخنىكا خادىمى 3. ئاساسلىقى دېھقانلارنىڭ ئاشلىق ئۇرۇقىنى يېتىشتۇرۇشىگە ياردەم بەردى، ناھىيە بويىچە ئۇرۇق يېتىشتۇرۇش ئېتىزى 800 موغا يەتتى.

1978 - يىلى كۆممۇناق سورتىدىن جىندا تاق شالغۇتى، جىندا قوش شالغۇتى، بۇغداي سورتىدىن «خۇشۇەن — 501» ۋە يېشىل ئوغۇت قىلىنىدىغان قاشقا بېدە ئۇرۇقى كىرگۈزۈلدى.

1979 - يىلى بىر يۈك ئاپتوموبىلى سېتىۋېلىندى. كۆزگى بۇغداي سورتلىرىدىن «يېزا ئىگىلىك ئۇنىۋېرسىتېتى — 183» بىلەن «خۇشۇەن» سورتىنىڭ ئۇرۇقى ساپلاشتۇرۇلۇپ، «ئۇچ ئېتىز» بەرپا قىلىنىشقا باشلىدى.

1981 - يىلى قۇرۇقلۇق كېۋىزى سورتىدىن «ھەربىيلەر كېۋىزى — 1» كىرگۈزۈلدى، كېيىن بۇ سورت ناھىيىدە خېلى ئۇزۇنغىچە ئاساسلىق كېۋەز سورتى بولۇپ قالدى. شۇ يىلى ئىشچى - خىزمەتچى 11گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە تېخنىكا خادىمى 5.

1982 - يىلى قوشما ئۇرۇق تاللاش ماشىنىسىدىن بىرى سېتىۋېلىندى، تېرىشتىن ئىلگىرى ماشىنا بىلەن بۇغداي ئۇرۇقى تاللاندى.

1984 - يىلى بالدۇر پىشار كۆزگى بۇغداي سورتىدىن «تاڭشەن — 6898» كىرگۈزۈلۈپ، «يېزا ئىگىلىك ئۇنىۋېرسىتېتى — 183» نىڭ ئۇرۇنغا ئالماشتۇرۇلۇشقا باشلىدى.

1985 - يىلى كۆممۇناق سورتىدىن SC704 كىرگۈزۈلۈپ، 80 مو ئۇلگە ئېتىزىغا تېرىلىپ، بىرلىك مەھسۇلاتى 500 كىلوگرامدىن ئاشتى. شۇ يىلى ئىشچى - خىزمەتچى 12گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە تېخنىكا خادىمى 6.

1987 - يىلى ئۇزۇن تالالىق كېۋەز سورتىدىن «جۇنخەي — 1»، «جۇنخەي — 3» كىرگۈزۈلۈپ، «جۇنخەي — 3» نۇقتىلىق كېڭەيتىلدى. كۆممۇناق سورتىدىن «SC704» تەجرىبە قىلىنغاندىن كېيىن، زور مىقدارىدا كېڭەيتىلدى، بۇ سورتنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى بالدۇر پىشار كۆممۇناق تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ %60ىدىن كۆپرەكىنى ئىگىلىدى. ئېڭىز ئورنىغا تېرىلغان كۆممۇناقنىڭ 5 خىل سورتىنى 2 يىل سىناق قىلىش ئارقىلىق، «جۇڭنەن — 1» بىلەن «مودەن — 8621»نى كېڭەيتىش قارار قىلىندى. شۇ يىلى ئۇرۇق تەكشۈرۈش ماشىنىسىدىن بىرى سېتىۋېلىندى، 200 كۆادرات مېتىرلىق ئامبار يېڭىدىن سېلىندى، گۈڭگۇرت كىسلاتاسى ئارقىلىق چىگىتنىڭ تۈتىنى ئايرىش زاۋۇتىدىن بىرى قۇرۇلدى.

1990 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى 18گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە تېخنىكا خادىمى 8. بۇ يونكىتتا بىر يۈك ئاپتوموبىلى، بىر ئۇرۇق تەكشۈرۈش ماشىنىسى، بىر قول تراكتورى، بىر قوشما ئۇرۇق تاللاش ماشىنىسى ۋە 600 كۆادرات مېتىرلىق ئامبار، 70 كۆادرات مېتىرلىق ئىشخانا، 20 كۆادرات مېتىرلىق كارانتىن قىلىش ئۆيى بار بولدى. شۇ يىلى تۈتىنى گۈڭگۇرت كىسلاتاسى ئارقىلىق ئايرىلغان چىگىت 1100 تونىنغا يەتتى، ئېڭىز ئورنىغا تېرىلىدىغان كۆممۇناق سورتىدىن «جۇڭنەن — 1» 4 تونىنا كىرگۈزۈلۈپ، 500 مو يەرگە تېرىلىپ ئۇرۇق

يېتىشتۇرۇلدى. ناھىيە بويىچە ئۇرۇقلار ئەلا سورتلاشتۇرۇلدى.

II باب

پەن - تېخنىكا قوشۇنى

§ 1 . خەلق ئارىسىدىكى پەن - تېخنىكا خادىملىرى

ئاۋات ناھىيىسىدە 50 - يىللاردىن ئىلگىرى ئاھالە ئاز، قاتناش يېپىق ھالەتتە ئىدى، مەدەنىيەت ۋە پەن - تېخنىكا ئىشلىرى ئارقىدا قالغانىدى. بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى، قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى، جۇڭگو تېبابىتى ئۆسۈملۈك دورىسى ئارقىلىق كېسەل داۋالاش، تامچىلىق قاتارلىق جەھەتلەردە بەزى مۇتەخەسسىس ۋە ئۇستىلار مەيدانغا كەلگەنىدى.

خەلق ئارىسىدىكى پەن - تېخنىكا خادىملىرى

جەدۋەل: 22 — 1

ئىسىم - فامىلىسى	تۇغۇلغان ۋە ۋاپات بولغان ۋاقتى	يۇرتى	مىللىتى	كەسپىي ئارتۇقچىلىقى
ئىبراھىم پاششاپ	1879 — 1947	ئاۋات ناھىيىسى	ئۇيغۇر	ئىچىملىك ئىشلىگۈچى
ئەرشىدىنبەگ	1860 — 1950	ئاۋات ناھىيىسى	ئۇيغۇر	بوزيەر ئېچىپ ئۆستەڭ چاپقۇچى
ياقۇپ ئىشان	1897 — 1958	سوۋېت ئىتتىپاقى	ئۆزبەك	باغۋەن
ئابدۇرېھىم ئىسلام	1887 — 1965	ئاۋات ناھىيىسى	ئۇيغۇر	قۇرۇلۇشچى
بارات قادىر	1887 — 1971	ئاۋات ناھىيىسى	ئۇيغۇر	زەرگەر
داۋۇت ئەمەت	1898 — 1973	ئاۋات ناھىيىسى	ئۇيغۇر	تېۋىپ
داۋۇت غېنى	1913 — 1978	ئاۋات ناھىيىسى	ئۇيغۇر	مال دوختۇرى
ئالىم پولات	1911 — 1983	ئاۋات ناھىيىسى	ئۇيغۇر	ياغاچچى

§ 2 . كەسپىي پەن - تېخنىكا خادىملىرى

50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئالىي مەكتەپ ۋە ئوتتۇرا تېخنىكۇمنى پۈتتۈرۈپ ناھىيىگە تەقسىملىنىپ كەلگەن ئوقۇغۇچىلار تەدرىجىي كۆپەيدى، يەرلىك ئوقۇغۇچىلار باشقا جايلارغا بېرىپ ئالىي مەكتەپ ۋە ئوتتۇرا تېخنىكۇملاردا ئوقۇپ مەكتەپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن كۆپىنچىسى ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ خىزمەت ئىشلىدى، شۇنىڭ بىلەن پەن -تېخنىكا

ساھەسىدىكى زىيالىيلار تەدرىجىي كۆپەيدى.

1978 - يىلى مەملىكەتلىك پەن - تېخنىكا يىغىنى ئېچىلغاندىن كېيىن، پەن - تېخنىكا ئىشلىرىغا ئەھمىيەت بېرىلىپ، پەن - تېخنىكا بىلىملىرى تەدرىجىي ئومۇملاشتۇرۇلدى.

1980 - يىلى جەمئىيەتتىن بىكار قالغان 21 پەن - تېخنىكا خادىمى قوبۇل قىلىندى. يېزىلاردا ھۆددىگەرلىك تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، دېھقانلار ئومۇميۈزلۈك پەن - تېخنىكا بىلىملىرىگە ئىنتىلىدىغان بولدى. بولۇپمۇ يەرگە سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ئۆزۈل - كېسىل يېڭىلىنىپ، دېھقانلارنىڭ پەن - تېخنىكىغا بولغان تونۇشى خېلى ئاشتى، ناھىيىدە كۆپ قېتىم دېھقانلارنى پەن - تېخنىكا بويىچە تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىلىپ، پەن - تېخنىكا قوشۇنى زورايدى.

1984 - يىلى ناھىيە بويىچە پەن - تېخنىكا خادىمى 1212گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئوتتۇرا دەرىجىلىك كەسپىي تېخنىكا ئۇنۇۋانى بارلار 17، تۆۋەن دەرىجىلىك ئۇنۇۋانى بارلار 288، ئالىي مەكتەپ ۋە ئوتتۇرا تېخنىكۇم مەلۇماتىغا ئىگە ئۇنۇۋانى يوق خادىم 910.

1990 - يىلى ناھىيە بويىچە پەن -تېخنىكا خادىمى 2079غا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي دەرىجىلىك كەسپىي تېخنىكا ئۇنۇۋانى بارلىرى 9، ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئۇنۇۋانى بارلار 355، تۆۋەن دەرىجىلىك ئۇنۇۋانى بارلار 1715. كەسپىي تېخنىكا خادىملىرى ئىچىدە ئاگرونوم 14 (ئالىي ئاگرونوم 2)، مەسئۇل چارۋىچىلىق تېخنىكى 8 (ئالىي چارۋىچىلىق تېخنىكى بىر)، ئىنژېنېر 14 (ئالىي ئىنژېنېر بىر)، مەسئۇل ۋراچ 32، ئىقتىسادچى 7، مەسئۇل بوغالتىر 3.

ئاۋات ناھىيىسىدىكى پەن - تېخنىكا خىزمىتى تايانچلىرى

جەدۋەل: 22 — 2

ئىسىم - فامىلىسى	ئاساسلىق نەتىجىلىرى
لىن ۋېنچىڭ	غول سۇغىرىش ئۇستىگى، زەيكەش، «مول ھوسۇل» ئۇستىگىنى لايىھىلىگەن
جاۋ خۇەيزۇ	ناھىيىنىڭ يەر شەكلى خەرىتىسىنى سىزغان (بۇ خەرىتە بۇنىڭدىن كېيىن تۇرلۇك ئاساسىي قۇرۇلۇشلارنى لايىھىلەشنىڭ ئاساسىي بولۇپ قالىدۇ)
لى يۈجيې	ئېتىز - ئېرىق، سۇچىلىق قۇرۇلۇشىنى پىلانلاپ لايىھىلىگەن
خۇاڭ ۋېنجيې	سۇ سىغىمى ئۇستىڭ، سۇغىرىش ئۇستىگى، زەيكەشلەرنى يۇرۇشلەشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى قىلغان
ئابلا ساۋۇر	كۆممىقوناقنىڭ يېڭى سورتىنى ۋە ئۇنى تېرىش تېخنىكىسىنى كېڭەيتكەن، 2 خىل چىگە قوناقنى كىرىشتۇرۇپ تېرىش تېخنىكىسىنى كېڭەيتكەن، يېڭا ئىگىلىك تېخنىكا تايانچلىرىنى يېتىشتۇرگەن
جيالڭ جېڭدې	يېڭى ئۇسۇلدا پىلە بېقىش، ھەرە بېقىش تېخنىكىسىنى كېڭەيتكەن
شېن سوڭلىڭ	شال تېرىش تېخنىكىسىنى ياخشىلاپ، شالنىڭ مەھسۇلاتىنى ئاشۇرغان
يالڭ چىدې	كېۋەز ۋە بۇغداينىڭ يېڭى سورتىنى كىرگۈزۈپ كېڭەيتكەن، تېرىقچىلىق تېخنىكىسىنى ياخشىلاپ، بۇغدايدىن يۇقىرى ھوسۇل ئېلىش رېكورتىنى يارىتقان.
گو جىڭەن	دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىدە بولىدىغان كېسەللىك ۋە زىيانداش ھاشاراتلارنى ئالدىن كۆزىتىش، ئالدىن مەلۇم قىلىش ۋە ئونۇمۇرسال ئالدىنى ئېلىش، ئۇنى توغىتىش
فېڭ خەيسۇي	دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىدە بولىدىغان كېسەللىك ۋە زىيانداش ھاشاراتلارنى ئالدىن كۆزىتىش، ئالدىن مەلۇم قىلىش ۋە ئونۇمۇرسال ئالدىنى ئېلىش، ئۇنى توغىتىش
جالڭ جاۋچۈن	سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىش قاتارلىق يېڭى تېخنىكىنى كېڭەيتكەن
ۋۇ خۇفەن	تۇپراق تەكشۈرۈش
قۇربان ئىسمايىل	سورتلۇق بۇغداي ئۇرۇقىنى يېتىشتۇرۇش، ساپلاشتۇرۇش

گۈلوڭچىلىك	ئاساسىي قاتلامدا دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى ئومۇملاشتۇرۇش
مەمەت قادىر	دەسلەپكى مەزگىللىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش
مامۇت ئىمىن	دەسلەپكى مەزگىللىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش
ماجۇڭجيې	كۆچەتخانا بەرپا قىلىش، دەرەخ شېخىنى سانجىپ تىكىشنى كۆچەت يېتىشتۇرۇپ تىكشكە ئۆزگەرتىش، ئورمان بىلەن تورلاشتۇرۇشنى پىلانلاش
تۆمۈر نىياز	ئورمانچىلىق تېخنىكا خىزمىتى بىلەن ئۈزۈن مۇددەت شۇغۇللىنىپ، كۆچەتخانا بەرپا قىلىش ۋە ئورمان بىلەن تورلاشتۇرۇش جەھەتلەردە كۆپلىگەن خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن
توختى نىياز	دەسلەپكى مەزگىللىك ئورمان بەرپا قىلىپ كۆكەرتىشكە تېخنىكا جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلغان
سەمەت بارات	باغۋەنچىلىككە تېخنىكا جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلغان
ۋېي گەنچىاڭ	چارۋىلاردىكى يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش
بۇ چاڭرېن	كۆپ خىل تېخنىكىلىق تەدبىرلىرى چارۋىچىلىق ۋە ئوتلاق قوزۇلۇشى تەرەققىياتىدا مۇھىم رول ئوينىغان
داۋۇت ھاشىم	تېخنىكىغا پىشقان مال دوختۇرى
مۇھەممەت تۇردى	يەرلىك ئۇسۇل بىلەن يېڭى ئۇسۇلنى بىرلەشتۇرۇپ چارۋىلاردىكى كېسەللىكنى داۋالاش
ئابدۇغوپۇر	ئوتلاقنى ياخشىلاش
جۈمە روزى	چارۋىلاردىكى يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش
ئابلا تايىپ	چارۋىلاردىكى يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش
ۋالڭ جيبىلىن	ئۇجمە تومىسى قوزۇلۇشىنى ئاساسلىق لايىھىلىگۈچى، تۈنجى تۈركۈمدىكى قەۋەتلىك بىنالارنىڭ لايىھىلىگۈچى، ناھىيە بازىرىدىكى پىلانلاپ لايىھىلەش تېخنىكا تايانچى
توختى نىياز	مەسئۇل يانغاچچىلىق تېخنىكى، مىللىيچە ئۆي - ئىمارەت ئارخىتېكتورى
خې يىمىن	ناھىيە بازىرى تۈرۈبا سۇيى قوزۇلۇشىنى لايىھىلىگۈچى
چېن نىڭ	سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىش سېيالكىسىنى كىرگۈزگەن ۋە ئۇنى ئۆزگەرتكەن
جالڭ يۈڭجۇڭ	سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىش سېيالكىسىنى كىرگۈزگەن ۋە ئۇنى ئۆزگەرتكەن
ۋالڭ توڭفۇ	ئۇن تارتىش لىنىيىسىنى لايىھىلەش ۋە قوزۇش
جالڭ مىڭيەن	ناھىيىدىكى تۈنجى تراكتور شوپۇرى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى تېخنىكا تايانچى
لى يۈڭخې	بېسىم ئۆزگەرتىش پونكتىنىڭ قوزۇلۇشىنى لايىھىلىگەن ۋە قوزۇلۇش قىلغان
جۇ شىڭچالڭ	تېخنىكىسى يۇقىرى ئېچكى كېسەللىكلەر دوختۇرى
جالڭ جۈەنلىيالڭ	تۇغۇت بۆلۈمىنىڭ تېخنىكىسى يۇقىرى ۋراچى
ئىدرىس	تېخنىكىسى يۇقىرى تېۋىپ
سۇ گوپىڭ	ئاپتونوم رايون بويىچە گەۋدىلىك تۆھپە قوشقان مۇتەخەسسىس، كومپىيۇتېر ئۇستىسى
مەمەت ئوسمان	قەدىمكى كىتاب ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى يېغىپ ساقلىغان، جايلار تارىخىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلغان، ئېلان قىلغان ئىلمىي ماقالىسى كۆپ، يازغان كىتابلىرىدىن «دولان مەشرەپ مۇقامى»، «ئاۋات ناھىيىسىنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى» بار
شۇي شۆچىن	تېخنىكىسى يۇقىرى تاشقى كېسەللىكلەر ۋراچى

III باب

پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش

§ 1 . تەشۋىقات ۋە تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇش

1956 - يىل 5 - ئاينىڭ 2 — 6 - كۈنىگىچە تۇنجى قېتىملىق دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش يىغىنى ئېچىلدى، يىغىنغا 30 كادىر قاتناشتى.

1979 — 1982 - يىلغىچە ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، دېھقانچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتى، يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش ئىلمىي جەمئىيىتى، ئورمانچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتى، ئېلېكترون ئىلمىي جەمئىيىتى قۇرۇلدى، ئەزاسى 160 تىن ئاشتى. ھەر بىر ئىلمىي جەمئىيەت 11 قېتىم تۇرلۇك ئۆگىنىش كۇرسى ئاچتى ۋە ئىلىم ئالماشتۇرۇش، تېخنىكا جەھەتتىن تەربىيىلەش، تېخنىكا جەھەتتىن ئۇلۇغ كۇرستىش بويىچە لېكسىيە سۆزلەش قاتارلىق ئىلمىي پائالىيەتلەرنى ئۆتكۈزدى. يەنە «ئاۋات پەن - تېخنىكىسى» نى قەرەلسىز تۇزۇپ تارقاتتى.

1980 - يىل 6 - ئايدا بۇغداي مەھسۇلاتىنى مۇقىملاشتۇرۇپ، يۇقىرى ھوسۇل ئېلىش، تەننەرخىنى تۆۋەنلىتىش بويىچە مۇھاكىمە يىغىنى ئېچىلدى. ناھىيىلىك، گۇڭشېلىق دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكا پونكىتلىرى ھەر يىلى دېھقان تېخنىكىلارنى تەربىيىلەش كۇرسى ئاچتى.

1981 - يىلى تامتوغراق گۇڭشېسى دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكا پونكىتى 2 قارار قىسقا مۇددەتلىك تەربىيىلەش كۇرسى ئاچتى، 400 نەچچە ئادەم ئۆگىنىشكە قاتناشتى.

1982 - يىل 8- ئايدا ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ 1 - قېتىملىق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 102 ئادەم قاتناشتى، ۋەكىللەر ئىچىدە پەن - تېخنىكا خادىملىرى، تېخنىكا يېتەكلاش ماھىرلىرى، پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى بار. قۇرۇلتايىنىڭ ئېچىلىشى ۋە قۇرۇلتايدىن كېيىنكى تەشۋىقات پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش خىزمىتىدە تۇرتكىلىك رول ئويناندى.

1983 - يىلى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكا پونكىتىدىكى گو جىڭەن مەملىكەت بويىچە ئىلغار پەن - تېخنىكا خىزمەتچىسى بولۇپ، گو جىڭەن، تۆمۇر نىياز، ۋېي گەنچىڭ ئاپتونوم رايون بويىچە ئىلغار پەن - تېخنىكا خىزمەتچىسى بولۇپ مۇكاپاتلاندى. رادىئو تەشۋىقاتى ئارقىلىق ئاممىنىڭ پەن - تېخنىكىغا بولغان تونۇشى ئۆستۈرۈلدى.

1983 - يىلى دېھقانچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتى سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىش ۋە بۇغداي، كېۋەزلەردە بولىدىغان كېسەللىك ۋە زىياندash ھاشاراتلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئونى يوقىتىش قاتارلىقلار بويىچە 3 قارار تەربىيىلەش كۇرسى ئاچتى، كۇرسقا قاتناشقانلار 500 ئادەم (قېتىم) دىن ئاشتى؛ 5 قېتىم تېخنىكا جەھەتتىن ئۇلۇغ كۇرستىلدى، بۇنى 2000 دىن ئارتۇق كىشى نەق مەيداندا كۇردى. ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىلمىي جەمئىيىتى تېرىقچىلىق قىلىش ۋە ئورما قىلىشنى چۇرىدىگەن ھالدا 6 قارار تەربىيىلەش كۇرسى ئاچتى،

كۆرسىتا 343 ئادەم (قېتىم) قاتناشتى؛ 3 قېتىم تېخنىكا جەھەتتىن ئۇلگە كۆرسەتتى، بۇنىڭغا 273 ئادەم (قېتىم) قاتناشتى؛ «يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى قوللانمىسى» كىچىك گېزىتىنى 3 سان چىقىرىپ، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى پەن - تېخنىكىسى بىلىملىرى تەشۋىقاتىنى ئومۇملاشتۇردى. ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتى كۆچەت يېتىشتۇرۇش، كۆچەتنىڭ تۇتۇش نىسبىتىنى ئۆستۈرۈش بويىچە 3 قېتىم قىسقا مۇددەتلىك تەربىيىلەش كۆرسى ئاچتى. شۇ يىلى «ئاۋات ناھىيىسى پەن - تېخنىكا خەۋەرلىرى»نى 3 سان ئىشلەپ، 600 نۇسخا بېسىپ تارقاتتى.

1984 - يىل 12 - ئايدا دېھقانچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتى سۇلياۋ يوپۇق يېپىش ۋە ئۆستۈرۈش تېخنىكىسى، ئۆسۈملۈك ئاسراش قائىدىلىرى بويىچە ئۆگىنىش كۆرسى ئاچتى، كۆرسىتا ھەرخىل دېھقانچىلىق تېخنىكا خادىملىرىدىن 80 كىشى قاتناشتى. 1985 - يىلى 2 قارار تېخنىكا جەھەتتىن تەربىيىلەش كۆرسى ئېچىلدى، كۆرسىتا 250 ئادەم (قېتىم) قاتناشتى.

1985 - يىلى ئورمانچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتى ئورمانچىلىق كەسپى بويىچە 4 قارار تەربىيىلەش كۆرسى ئاچتى، كۆرسىتا 104 ئادەم (قېتىم) قاتناشتى، 20 نەچچە قېتىم ئورمان قانۇنى تەشۋىق قىلىندى. شۇ يىلى ناھىيە بويىچە «ئاقسۇ پەن - تېخنىكا گېزىتى» گە 800 نۇسخا، «شىنجاڭ يېزا پەن - تېخنىكىسى» ژۇرنىلىغا 120 نۇسخا مۇشتەرى بولۇندى.

1986 - يىلى ھەرخىل نەق مەيدان يىغىنى، كادىرلار يىغىنى ۋە ئاممىۋى يىغىنلاردا پەن- تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش تەشۋىق قىلىندى. باغتوغراق يېزىلىق پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى بىلەن يېزىلىق رادىئو ئۇزىلى بىرلىشىپ پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇشنى قەرەللىك تەشۋىق قىلدى، دېھقانچىلىق ۋاقتىغا بىرلەشتۇرۇپ، كىچىك رادىئو كانايلىرى ئارقىلىق دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكا بىلىملىرىنى ۋاقتىدا ئائىلىلەرگىچە يەتكۈزدى. شۇ يىلى ناھىيە بويىچە مۇشتەرى بولۇنغان پەن - تېخنىكىغا دائىر ھەرخىل گېزىت - ژۇرنال 1000 نۇسخىدىن ئاشتى، ئوتۇن تېجەش ئوچىقى رەسىملىرى 4 قېتىم كۆرگەزمە قىلىندى.

1987 - يىلى ھەر قايسى يېزا، بازار، دېھقانچىلىق مەيدانى 165 مەيدان (قېتىم) دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكىسىنى تەشۋىق قىلدى، تەشۋىقاتنى 30 مىڭ 198 ئادەم (قېتىم) ئاڭلىدى. يېزا، بازار، دېھقانچىلىق مەيدانلىرى ئۆزى تۈزگەن تەشۋىقات ماتېرىيالىدىن باشقا، يەنە دېھقانچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتى بېسىپ تارقاتقان تېخنىكىغا ئائىت ماتېرىيال 2000 نۇسخىدىن، «ئاقسۇ پەن - تېخنىكا گېزىتى» 700 نۇسخىدىن، باشقا گېزىت - ژۇرنال 1000 نۇسخىدىن ئاشتى. ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى ئەتىيازلىق تېرىلغۇ ۋاقتىدا يېزىلارغا بېرىپ ئۇنۇمالغۇ لېنتىسى قويۇش ئارقىلىق سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كېڭەز تېرىش ئۇسۇلى ۋە كۆممىقوناقتىن مول ھوسۇل ئېلىش تېخنىكىسىنى تەشۋىق قىلدى. شۇ يىلى 4 - ئاي يېزىلاردا پەن - تېخنىكا تەربىيىسىگە ئائىت كىنو تەشۋىقاتى ئېيى قىلىنىپ، ناھىيە بويىچە پەن - تېخنىكىغا دائىر تەربىيىۋى فىلىملەر 168 قېتىم قويۇلدى، بۇنى كۆرگۈچىلەر 67 مىڭ 200 ئادەم (قېتىم) گە يەتتى، سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كېڭەز تېرىش تېخنىكىسىغا ئائىت ئۇيغۇرچە تەربىيىۋى فىلىم قىزغىن ئالقىشقا ئېرىشتى. 9 - ئاينىڭ 14 — 20 - كۈنىگىچە پەن - تېخنىكا تەشۋىقات ھەپتىلىكى قىلىندى، بۇغدايدىن يۇقىرى ھوسۇل ئېلىش تېخنىكىسى، سلوس پىششىقلاش تېخنىكىسى ۋە كۈز پەسلىدە كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىش تېخنىكىسى قاتارلىقلار ئاساسلىق تەشۋىق قىلىندى. شۇ يىلى يەنە سۇ ئېلېكتر ئىلمىي جەمئىيىتى، چارۋىچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتى قۇرۇلدى. ئىلمىي جەمئىيەتلەر 27 قارار ھەرخىل تەربىيىلەش كۆرسى ئاچتى،

كۆرسىتا 2167 ئادەم (قېتىم) قاتناشتى؛ 2 قېتىم ئىلىم ئالماشتۇرۇش يىغىنى ئېچىلدى، يىغىنغا 50 ئادەم قاتناشتى؛ بىر قېتىم مۇتەخەسسىسلەر لېكسىيە سۆزلەشكە تەكلىپ قىلىندى، بۇنى 50 ئادەم ئاڭلىدى؛ 6 قېتىم ئىلمىي دوكلات يىغىنى ئېچىلدى، يىغىنغا 216 ئادەم قاتناشتى.

دېھقانچىلىق تېخنىكىسى بويىچە تەربىيىلەش كۆرسىدىكى ئادەم تېز كۆپەيتىپ كەتكەنلىكتىن، 1988 - يىلى ناھىيىدە ھەربىر يېزىغا تېخنىكا تايانچىسى يېتىشتۇرۇپ بېرىشنى ئاساس قىلدى. كۆرسانتلار ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن كۆپىنچىسى يېزىلاردىكى تەربىيىلەش كۆرسىلىرىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى بولدى. شۇ يىلى 33 قارار ناھىيە ۋە يېزا دەرىجىلىك تۈرلۈك تەربىيىلەش كۆرسى ئېچىلدى، كۆرسقا 6559 ئادەم (قېتىم) قاتناشتى. يېزىلاردا بىردىن 2 گىچە ئەملىي ئىشلىتىلىدىغان تېخنىكىنى ئىگىلىگەن ئادەم 15 مىڭدىن ئاشتى.

1989 - يىل 3 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق دېھقانچىلىق پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىكى ياۋ پروفېسسور قاتارلىق 3 مۇتەخەسسىس ناھىيىگە كېڭەزنى پاكار، زىچ ۋە بالدۇر ئۆستۇرۇش تېخنىكىسى توغرىسىدا لېكسىيە سۆزلەشكە تەكلىپ قىلىندى، رەھبىي كادىر ۋە پەن - تېخنىكا خادىملىرىدىن بولۇپ 100 نەچچە كىشى دەرس ئاڭلىدى، شۇ يىلى 10 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئىلمىي جەمئىيەت، جەمئىيەت ۋە پەن - تېخنىكا ئورۇنلىرىدىكى 65 كىشى ناھىيە بازىرىدىكى 4 كوچا ئېغىزلىرىدا ھەم ئاساسلىق كوچىلاردا پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇشنى تەشۋىق قىلىش، مەسلىھەت بېرىش مۇلازىمەت ئورنىدىن 15نى تەسىس قىلىپ، پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇشقا دائىر ماتېرىيالدىن 1907 نۇسخا تارقاتتى. 41 قېتىم مەسلىھەت بېرىپ مۇلازىمەت قىلدى، ئۇنىڭلىغۇ لېنتىسى قويۇپ بەردى، ماددىي ئەۋرىشكىلەرنى كۆرسەتتى، ئاممىا بۇنى بىر كۆرۈپلا بىلىۋالدى. شۇ يىلى 22 قارار تۈرلۈك تەربىيىلەش كۆرسى ئېچىلدى، 3541 ئادەم (قېتىم) تەربىيىلەندى؛ 35 قېتىم پەن - تېخنىكىغا دائىر كىنو قويۇلدى، 64 قېتىم تەشۋىق قىلىندى، پەن - تېخنىكىغا دائىر ماتېرىيالدىن 2410 نۇسخا تارقىتىلدى.

1990 - يىلى ناھىيە، يېزىدىن ئىبارەت 2 دەرىجىلىك ئورۇندا 2 باسقۇچقا بۆلۈپ پەن - تېخنىكا جەھەتتىن تەربىيىلەش يولغا قويۇلدى. 1 - باسقۇچتا: 1 — 3 - ئايلاردا ناھىيىدىكى تېخنىكا تايانچىلىرى تەربىيىلەندى، ئاشلىق ۋە كېڭەزدىن مول ھوسۇل ئېلىش تېخنىكىسى، 250 مىك مو يەردىن مول ھوسۇل ئېلىش پىلانىنى يولغا قويۇش چارىسى مەزمۇن قىلىندى. يېزا، بازار، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدا ئاساسلىقى كەنت دەرىجىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا خادىملىرى تەربىيىلەندى، ئەملىي ئىشلىتىلىدىغان تېخنىكا ۋە ئۇنىڭغا مەبلەغ سېلىش مەزمۇن قىلىندى. 2 - باسقۇچتا: 5 — 7 - ئايلار دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ ئېتىز پەرۋىشىنىڭ ئاچقۇچلۇق پەيتى بولغاچقا، دەرسخانىدا دەرس سۆزلەش بىلەن ئېتىزلىقتا دەرس سۆزلەش، نەق مەيداندا تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇش بىرلەشتۈرۈلۈپ، نەزەرىيەنى ئەملىيەت بىلەن بىرلەشتۈرۈش مەسلىسى ھەل قىلىندى. شۇ يىلى تارىختا كۆرۈلۈپ باقمىغان پەۋقۇلئادده زور مۇلدۇر ئاپىتى يۈز بەردى، شۇنىڭ بىلەن ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇش، ئاپەتكە ئۇچرىغانلارنى قۇتۇلدۇرۇشنىڭ چارە - تەدبىرلىرى تەربىيىگە بىرلەشتۈرۈپ كېڭەيتىلدى. شۇ يىلى ناھىيە، يېزا، كەنتتىن ئىبارەت 3 دەرىجىلىك قىسقا مۇددەتلىك تۈرلۈك پەن - تېخنىكا جەھەتتىن تەربىيىلەش كۆرسى 34 قارار ئېچىلدى، بۇنىڭغا 7560 ئادەم (قېتىم) قاتناشتى؛ ئۇزۇن مۇددەتلىك تەربىيىلەش كۆرسى (ئاساسلىقى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى، باغۋەنچىلىك جەھەتتە) 10 قارار ئېچىلدى، بۇنىڭغا 1044 ئادەم (قېتىم) قاتناشتى. شۇ يىلى پاختا - چىگە شىركىتى تەربىيىلەش خىراجىتى ئۈچۈن 150 مىك يۈەن ياردەم قىلدى. شۇ يىلى 1378 قېتىم پەن -تېخنىكا تەشۋىقاتى قانات يايدۇرۇلدى،

مۇشتەرى بولۇنغان پەن - تېخنىكىغا دائىر تۈرلۈك گېزىت - ژۇرنال ۋە ناھىيە ئۆزى تۈزگەن پەن -تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش ماتېرىيالى 7143 نۇسخىغا يەتتى، ھەر قايسى كەنت مەدەنىيەت ئۆيى تولۇقلاندى.

§ 2 . يېزا ئىگىلىكىنى پەن - تېخنىكا ئارقىلىق گۈللەندۈرۈش

1979 - يىلى غورۇچۆل گۈڭشېسى دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى بۇغداينىڭ مو بېشى مەھسۇلاتىنى 500 كىلوگرامغا يەتكۈزۈشتەك مول ھوسۇل ئېلىش تەجرىبىسىنى ياراتتى. تامتوغراق گۈڭشېسى دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى كۆممىقوناقنىڭ «جىندا يەككە شالغۇت» سورتىنى زور كۆلەمدە كېڭەيتىپ، كۆممىقوناق ئومۇمىي مەھسۇلاتىنى 1.1 ھەسسە ئاشۇردى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بەرپا قىلىنغان ئوتلاقنى ياخشىلاپ ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش، بۇغدايدا بولىدىغان كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى توگىتىش، سۇچىلىق قۇرۇلۇشى جەھەتلەردە تېخنىكا يېڭىلىدى.

1984 - يىلىنىڭ ئاخىرى ناھىيە بويىچە ھەربىر يېزا، بازار ۋە دېھقانچىلىق مەيدانىدا يېزا پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش جەمئىيەتلىرى قۇرۇلدى، كەسپىي ئائىلە، نۇقتىلىق ئائىلە، ئىشلەپچىقىرىش ماھىرلىرى، ماھىر ئۇستىلار، پەن - تېخنىكىنى قىزغىن سۆيىدىغان ئاساسىي قاتلام كادىرلىرى، يېزا مەكتەپلىرىدىكى پەن - تېخنىكا يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلىرى، زىيالىيلار، تېخنىك قاتارلىقلار بولۇپ 644 كىشى جەمئىيەتكە ئەزا بولدى. 1985 - يىلى كەنت دەرىجىلىك پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش مەركىزىدىن 115ى قۇرۇلدى، بۇ ئومۇمىي كەنت سانىنىڭ 89%نى ئىگىلىدى؛ پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش گۇرۇپپىسىدىن 351ى قۇرۇلدى، بۇ ئومۇمىي كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسىنىڭ 76%نى ئىگىلىدى؛ پەن - تېخنىكا، مەدەنىيەت ئۆيىدىن 91ى قۇرۇلدى.

1985 - يىلى دېھقانچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتىدىكى 40 ئەزا ناھىيە بويىچە 400 دىن ئارتۇق نامرات ئائىلىنى تېخنىكا ئارقىلىق يۆلەشكە مەسئۇل بولدى، شۇنىڭدەك ئاپتونوم رايونلۇق، ۋىلايەتلىك تېخنىكا كېڭەيتىش تۇرىدىن 34نى ھۆددىگە ئالدى. يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىلمىي جەمئىيىتى 7 قېتىم شوپۇر تەربىيىلەش كۇرسى ئاچتى، كۇرسقا ھەر خىل دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى شوپۇرىدىن 528 ئادەم (قېتىم) قاتناشتى. دېھقانچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتى 20 مىڭ مو يەرگە تراكتور ئارقىلىق سۈلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىشنى كېڭەيتتى، بۇنىڭ بىلەن كېۋەز مايسىلىرى رەتلىك ئۇنۇپ چىقتى، ئىش تېجەلدى، سۈرئەت تېزلەشتى، دېھقانچىلىق ۋاقتى كېچىكمىدى، بۇ پاختىكار دېھقانلارنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتى. شۇ يىلى تېخنىكا ھۆددىگەرلىكى يولغا قويۇلۇپ، 15 مىڭ مو يەرگە ئىلمىي ئۇسۇلدا دېھقانچىلىق دورىسى چېچىلدى، يەككە تۇرلەر بويىچە 44 تۇرگە تېخنىكا جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلىندى، كۆلىمى 3176 موغا يەتتى؛ 25 قېتىم تۇرلۇك تېخنىكا جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلىش يىغىنى ئېچىلدى، يىغىنغا 4550 ئادەم (قېتىم) قاتناشتى. دېھقانچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى جاڭ جاۋچۇن 1982 - يىلدىن باشلاپ ناھىيە بويىچە سۈلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز ئۇستۇرۇشنى تەجرىبە قىلىش، بۇ جەھەتتە ئۇلگە كۆرسىتىش ۋە ئۇنى كېڭەيتىش خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى، 1985 - يىلى 3 جايدىكى 1000 مو يەردىكى كېۋەزلىكىنىڭ ساپ پاختا بويىچە بىرلىك مەھسۇلاتىنى 100 كىلوگرامدىن

ئاشۇردى، بۇنىڭ ئىچىدە 50 مو يەردىكى كېۋەزنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 150 كىلوگرامغا يەتتى. 1985 - يىلى ئۇ دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ ئۆتكەلگە ھۆجۈم قىلىش تۈرى بويىچە بەرگەن 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. ئاۋات بازىرى 5 - ئەترىتىدىكى پاختىكار دېھقان ۋاڭ شېڭ ئۇنىڭ يېتەكچىلىكىدە ھەربىر مو يەردىن 166 كىلوگرام ساپ پاختا ئېلىپ، ناھىيە بويىچە 1 - بولدى.

1986 - يىلى 22 قارار ھەرخىل ئۆگىنىش كۇرسى ئېچىلدى، كۇرسانتى 5856 ئادەم (قېتىم) گە يەتتى، سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىش، بۇغداي ئۇرۇقىنى تاللاش، يەرلىك كالىنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش، خىمىيىۋى ئوسۇلدا ئوت - چۆپ يوقىتىش، كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىش قاتارلىق يېزىلاردا ئەملىي ئىشلىتىلىدىغان تېخنىكىلار ئومۇملاشتۇرۇلدى يەنە ئاشلىق ئۆە پاختىدىن مول ھوسۇل ئېلىش مۇسابىقىسى قانات يايدۇرۇلدى، مۇسابىقىگە قاتناشتۇرۇلغان يەر 56 مىڭ موغا يەتتى، 5 يېزىدا بۇغداينىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 200 كىلوگرامدىن ئاشتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاۋات بازىرىدا بۇغداينىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 306 كىلوگرامغا يەتتى. ئورمانچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتى توغراق كۆچىتى يېتىشتۇرۇشنى 5 مو يەردە تەجرىبە قىلىپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىپ، ۋىلايەتكە تۇنجى بولۇپ تەجرىبە يارىتىپ بەردى. جاڭ جاۋچۇن يازغان «كېۋەزنىڭ ئوخشاش بولمىغان سورتلىرىنى تەجرىبە قىلىش خۇلاسىسى» كۆپلىگەن تەجرىبە سانلىق مەلۇماتلىرى ئارقىلىق ئاگرونوملۇق خۇسۇسىيەت، ئىقتىسادىي خۇسۇسىيەت قاتارلىق جەھەتلەردە «ھەربىلەر كېۋەزى — 1» نىڭ ئەڭ ياخشى سورت ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۇردى. «ھەربىلەر كېۋەزى — 1» زور كۆچ بىلەن كېڭەيتىلىپ، پۈتۈن ناھىيىنى قاپلىدى، بۇنىڭ بىلەن پاختىنىڭ ھوسۇلى تېز ئاشتى. 1986 - يىلدىن باشلاپ ناھىيە تەۋەسىدىكى يېزا، بازار ۋە دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدىكى پەن - تېخنىكا جەمئىيەتلىرى دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى ۋە گۇرۇپپىلىرىدىن 150 كىشىلىك ئۆسۈملۈك ئاسراش قوشۇنىنى تەشكىللىدى، ئۇلار يىل بويى 150 مىڭ مودىن 200 مىڭ مو (قېتىم) غىچە يەردىكى كېۋەز مايسىلىرىدىكى كېسەللىك ۋە زىياندىاش ھاشاراتلارنىڭ ئالدىنى ئالدى ۋە توگەتتى، بۇنىڭ ئۈچۈن 15 مىڭ يۆەندىن 200 مىڭ يۆەنگىچە ھەق ئالدى.

1987 - يىلى ئەملىي ئىشلىتىلىدىغان تېخنىكا بويىچە تەربىيىلەش كۇرسىدىن 15 قارار ئېچىلىپ، 1593 ئادەم تەربىيىلەندى، بۇنىڭدا سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىش، ئاشلىق بىلەن ماش - پۇرچاقنى كىرىشتۇرۇپ تېرىش، بۇغداي ۋە كۆممىقوناقتىن مول ھوسۇل ئېلىش تېخنىكىسى، كالىنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش، سىلوس تەييارلاش قاتارلىقلار مەزمۇن قىلىندى. ئۇزۇن تالالىق كېۋەز تېرىش زور كۆلەمدە كېڭەيتىلىپ، 30% كېۋەزنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 75 كىلوگرامدىن ئاشتى، 50% كېۋەزنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 50 كىلوگرامدىن ئاشتى. ئايباغ يېزىسى بۇغدايدىن يۇقىرى ھوسۇل ئېلىشتىكى تېپ، ئاۋات بازىرى قۇرۇقلۇق كېۋەزلىدىن مول ھوسۇل ئېلىشتىكى تېپ، «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانى ئۇزۇن تالالىق پاختىدىن مول ھوسۇل ئېلىشتىكى تېپ، تامتوغراق يېزىسى كۆممىقوناقتىن مول ھوسۇل ئېلىشتىكى تېپ، بەشئېرىق يېزىسى 2 خىل بالدۇر پىشار سورتنى كىرىشتۇرۇپ تېرىشتىكى تېپ قىلىپ تۇرغۇزۇلدى. 1410 نامرات ئائىلە پەن - تېخنىكا ئارقىلىق يۆلەندى، 1032 ئائىلە نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇلدى. شۇ يىلى دېھقانچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتى دېھقانچىلىق دوكلاتى، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۆسۈشىنى تەڭشەش سۇيۇقلۇقى، يوپۇرماق ئوغۇتى قاتارلىقلارنى سىنىشقا باشلىدى، ھەم رېتسىپ يېزىپ، ھەم دېھقانچىلىق دوكلاتى سايتى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئامما ئوقۇرمەنلەرگە قويغان مۇناسىۋەتلىك

مەسىلىلەرگە نەق مەيداندا جاۋاب بېرىپ، ئاممىنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتى.

1988 - يىلى 473 پەن - تېخنىكا كەسپىي ئائىلىسى بېيىش مۇسابىقىسىگە قاتناشتى، بۇنىڭ ئىچىدە 51 ئائىلىنىڭ يېللىق يارانقان پايدىسى 20 مىڭ يۈەندىن 30 مىڭ يۈەنگىچە بولدى. شۇ يىلى دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، ماشىنىسازلىق، سۇچىلىق قاتارلىق ساھەلەردىكى 54 پەن - تېخنىكا خادىمى 126 قېتىم يېزىلاردىكى چارۋىچىلىق رايونلىرىغا بېرىشقا ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، ئاشلىق ۋە كېۋەزنىڭ ئۆسۈش ئەھۋالى، ئۆسۈملۈك ئاسراش، كالىدا بولىدىغان كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش، سىلوس ساقلاش ۋە پىششىقلاش، سۈنى ياخشىلاپ، كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئەھۋاللىرىنى تەكشۈردى.

1989 - يىلى پەن - تېخنىكا بىلىمىگە ئىگە 189 ئادەم ئاساسىي قاتلامغا ئۆتىلىپ، يېزا ئىگىلىك پەن - تېخنىكىسى بويىچە 105 قېتىم دەرس سۆزلىدى. 6825 ئادەم دەرس ئاڭلىدى؛ 125 قېتىم تېخنىكىدىن مەسلىھەت بېرىلىپ، 42 تېخنىكىلىق قىيىن مەسىلە ھەل قىلىندى، تەشۋىقات ۋە تەربىيىلەش ئارقىلىق، يېزىلاردا بىردىن 2 گىنچە ئەملىي ئىشلىتىلىدىغان تېخنىكىنى ئىگىلىگەن ئادەم 19 مىڭ 228 گە، پەن - تېخنىكا ئارقىلىق بېيىغان ئائىلە 55كە يەتتى. بەشىنچى يېزا دۆڭبويى كەنتىدىكى مەمەت نىياز 37 مو يەرگە ئاشلىق تېرىپ، 22.7 تونىنا ھوسۇل ئېلىپ، دېھقانچىلىقتىن قىلغان ساپ كىرىمىنى 18 مىڭ 706 يۈەنگە، چارۋىچىلىقتىن قىلغان ساپ كىرىمىنى 10 مىڭ 175 يۈەنگە يەتكۈزدى، ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى 5407 يۈەنگە يەتتى. شۇ يىلى 107 نامرات ئائىلە پەن - تېخنىكا ئارقىلىق يۆلەندى.

1990 - يىلى گەرچە پەۋقۇلئاددە زور مۆلدۈر ئاپىتى يۈز بەرگەن بولسىمۇ يەنىلا 160 ئائىلە پەن - تېخنىكا ئارقىلىق بېيىش ئۆلچىمىگە يەتتى، ناھىيە بويىچە ساپ كىرىمى 20 مىڭ يۈەندىن ئاشقان ئائىلە 1000 دىن ئاشتى. شۇ يىلى 125 نامرات ئائىلە پەن - تېخنىكا ئارقىلىق يۆلەندى. يېڭىشېرىق يېزىلىق پەن - تېخنىكا جەمئىيىتىدىكى كادىر ئابدۇقادىر 5 - چوڭ ئەترەتتە نۇقتىدا تۇرۇپ ئىشلەپ، تېخنىكا جەھەتتىن تەربىيىلەش، يېتەكچىلىك قىلىش ۋە ئۇلگە كۆرسىتىش ئارقىلىق 35 نامرات ئائىلىنىڭ 26 سىنى نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇپ بېيىتتى.

ناھىيە بويىچە يېزا، كەنت دەرىجىلىك دېھقانلار كەسپىي تېخنىكا تەتقىقات جەمئىيىتىدىن 45ى قۇرۇلدى، كەسپىي ئالاھىدىلىككە ئىگە 466 ئادەم جەمئىيەت ئەزاسى بولدى. 1990 - يىلى بەشىنچى يېزىسى 2 بالدۇر پىشار سورتىنى كىرىشتۇرۇپ تېرىش تەتقىقات جەمئىيىتى مول ھوسۇل ئېلىش بويىچە مۇسابىقە پائالىيىتى ئۆتكۈزدى. يېزا بويىچە 90 سالا ئېتىزدىكى 14 مىڭ مو يەردىكى ئاشلىقنىڭ 2 پەسلىدىكى بىرلىك مەھسۇلاتى 750 — 900 كىلوگرامغا يەتتى. پاختىچىلىق كەسپىي تېخنىكا تەتقىقات جەمئىيىتى 188 سالا ئېتىزدىكى 20 مىڭ مو كېۋەزنىڭ ئوتتۇرىچە بىرلىك مەھسۇلاتىنى 75 — 100 كىلوگرامغا يەتكۈزدى؛ شاكال كەنتىدىكى 3000 مودىن ئارتۇق يەردىكى ئۇزۇن تالالىق كېۋەزنىڭ ئوتتۇرىچە مو بېشى مەھسۇلات قىممىتى 1200 يۈەندىن ئاشتى. بەشىنچى يېزىسى ۋىلايەت تەرىپىدىن پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش بويىچە مەدەنىي يېزا بولۇپ باھالاندى. شۇ يىلى ناھىيىدە پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش بويىچە بەرپا قىلىنغان مەدەنىي كەنت 40قا يەتتى.

دېھقانلار يېڭى تېخنىكا بويىچە كېۋەز تېرىشنى ئومۇميۈزلۈك قوبۇل قىلىپ ھەمدە ئۇنى قوللانغاچقا پاختا ئىشلەپچىقىرىش تېز سۈرئەتتە راۋاجلاندى، ئاۋات ناھىيىسى مەملىكەت بويىچە

پاختا ئىشلەپچىقىرىدىغان نۇقتىلىق ناھىيىگە ئايلاندى.

3 § . ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ پەن - تېخنىكا پائالىيىتى

1983 - يىلى ناھىيىلىك 2 - باشلانغۇچ مەكتەپ ياشلار - ئۆسمۈرلەر پەن - تېخنىكا كۆرگەزمىسى ئۇيۇشتۇردى. بۇنىڭدا 32 پەن - تېخنىكا ئەسىرى كۆرگەزمە قىلىندى. مۇشۇ ئەسەرلەر ۋە پائالىيەت 180 نەچچە پارچە رەسىمگە تارتىلىپ، ناھىيىدىكى ھەر قايسى مەكتەپلەردە سەييارە كۆرگەزمە قىلىندى.

1984 - يىل 11 - ئايدا تۇنجى نۆۋەتلىك ياشلار - ئۆسمۈرلەر چوت سوقۇش مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى، مۇسابىقىگە 70 ياش - ئۆسمۈر قاتناشتى، 18 ى نەتىجە قازاندى.

1985 - يىل 5 - ئايدا ياشلار - ئۆسمۈرلەر پەن - تېخنىكا يېتەكچىلىرى جەمئىيىتى قۇرۇلدى، 68 ئەزا قوبۇل قىلىندى. ناھىيە بازىرىدىكى ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەردە 33 پەن - تېخنىكا گۈرۈپپىسى قۇرۇلدى. «1 - ئىيۇن» بالىلار بايرىمى مەزگىلىدە ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ پەن - تېخنىكا ئەسىرىدىن 100 نەچچىسى كۆرگەزمە قىلىندى، بۇنىڭدىن 10ى تاللىنىپ، ۋىلايەتلىك كۆرگەزمىگە قاتناشتۇرۇلدى، 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ ياسىغان ئېلېكترونلۇق قۇش 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى. 7 - ئايدا 1 - ۋە 2 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 3 ئەسىرى تاللاپ چىقىلىپ، ئاپتونوم رايوندىكى كۆرگەزمىگە قاتناشتۇرۇلدى.

1986 - يىلى ناھىيە بويىچە ياشلار - ئۆسمۈرلەر پەن - تېخنىكا گۈرۈپپىسى 40 نەچچىگە يەتتى. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق پائالىيىتى ئايروپىلان مودېلى قاتارلىقلارنى ياساشتىن ئىبارەت بولدى. ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتە پەن - تېخنىكا گۈرۈپپىسىدىن 12 سى بولۇپ، ھەر ھەپتىنىڭ 4 - كۈنى چۈشتىن كېيىن بۇ گۈرۈپپىنىڭ پائالىيەت ۋاقتى قىلىپ بەلگىلەندى. ناھىيىلىك 2 - باشلانغۇچ مەكتەپتە 5 پەن - تېخنىكا گۈرۈپپىسى بولۇپ، مەكتەپ بويىچە 80% ئوقۇغۇچى ھەرخىل پەن - تېخنىكا پائالىيەتلىرىگە قاتناشتى. ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ پەن - تېخنىكا يېتەكچى ئوقۇتقۇچىسى ئېنىز ئېلى ئوقۇغۇچىلارنى خىلمۇ خىل مودېللارنى ياساشقا ئۇيۇشتۇردى. بۇنىڭ ئىچىدە ئېلېكترونلۇق تىزگىنلىنىدىغان چاقىلىك مودېلى ئاپتونوم رايون بويىچە 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

1987 - يىلى ھەرخىل پەن - تېخنىكا بۇيۇمىدىن 473ى ياسىلىپ، كۆرگەزمىگە قاتناشتۇرۇلۇپ، 18ى مۇكاپاتقا ئېرىشتى. ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى تەرىپىدىن ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ باھالاندى، پەن - تېخنىكا يېتەكچى ئوقۇتقۇچىسى ئېنىز ئېلى مەملىكەت بويىچە ۋە ئاپتونوم رايون بويىچە مۇنەۋۋەر پەن - تېخنىكا يېتەكچىسى بولۇپ باھالاندى.

1988 - يىل 3 - ئايدا پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى بىلەن مائارىپ ئىدارىسى بىرلىشىپ تۇنجى نۆۋەتلىك ماتېماتىكا، ئەدەبىيات، بىئولوگىيە ۋە جۇغراپىيە بىلىملىرىدىن باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى زېھىن سىناش مۇسابىقىسى ئۆتكۈزدى، مۇسابىقىگە 8 ئوقۇغۇچىلار كوماندىسىدىكى 96 ئوقۇغۇچى 3 كۈن قاتناشتى.

1989 - يىل ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەردە پەن - تېخنىكا پائالىيىتى ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇرۇلدى، ناھىيە بازىرىدىكى مەكتەپلەردە كىچىك نەرسىلەرنى ياساش

ئاساس قىلىندى، يېزا مەكتەپلىرىدە يېزا ئىگىلىكىدە ئەمەلىي ئىشلىتىلىدىغان تېخنىكا ئاساس قىلىندى. ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ ھەر ئوقۇش مەۋسۇمىدە پەن - تېخنىكا پائالىيىتى ئېيى ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئوقۇغۇچىلاردىن پەن - تېخنىكا جەھەتتىكى تەسەۋۋۇرىنى يېزىشنى تەلەپ قىلدى، يېتەكچى ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەسەۋۋۇرىدىن ئەھمىيەتلىك، ئەمەلىيەتتە كارغا كېلىدىغانلىرىنى تاللاپ چىقىپ، ئەمەلىيەتكە يېتەكچىلىك قىلدى. ئۇلار ياسىغان گاز ئوچاق تۈرۈبىسىنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداش ئەسۋابى ئاپتونوم رايون بويىچە 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى، كۆپ خىل ئىشلىتىلىدىغان ياغاچچىلىق مېتىرى 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى. ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ بىئولوگىيىلىك ئەۋرىشكە ياساشتىكى نەتىجىسى گەۋدىلىك بولۇپ، ئاپتونوم رايون بويىچە ئىككى 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، بىر 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى. غورۇچۆل يېزىلىق مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپتىكى ھەربىر سىنىپ بىر تۈرلۈك پەن - تېخنىكا پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى، كەشتە تىكىش، قىيمىچىلىق نەتىجىسى خېلى ياخشى بولدى.

1990 - يىلى ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ پەن - تېخنىكا پائالىيىتىنى ئەڭ ياخشى قانات يايدۇرغىنى ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ بولۇپ، يۇقىرى سۈپەتلىك پەن - تېخنىكا بۇيۇمىدىن 6نى ياساپ چىقتى، بۇنىڭ ئىچىدە 3ى ئاپتونوم رايونلۇق مۇسابىقىگە قاتناشتۇرۇلدى، 2 سى (2 خىل ئىشلىتىلىدىغان كىيىم ئاسقۇچ، كۆپ خىل ئىشلىتىلىدىغان قازان تۇڭلۇكى) ئاپتونوم رايون تەرىپىدىن تاللىنىپ، مەملىكەتلىك كۆرگەزمىگە قاتناشتۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدىكى بىرى (2 خىل ئىشلىتىلىدىغان كىيىم ئاسقۇچ) مەملىكەت بويىچە 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ۋە بىر مىس مېدالغا ئېرىشتى.

IV باب

پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى

§ 1. ئاساسلىق پەن - تېخنىكا ماتېرىياللىرى توغرىسىدا بايان

1. «ئاۋات ناھىيىسىنىڭ ئۇنۇمىرسال يېزا ئىگىلىك رايونلىرىغا ئايرىلىشى»

1981 - يىل 9 - ئايدىن 1982 - يىل 5 - ئايغىچە 9 كەسىپي تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىدىكى 40 نەچچە ئادەم ناھىيە بويىچە 5 گۈڭشي، 5 دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق مەيدانى، بىر بازاردىكى 120 ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەترىتى ۋە 11 لىيەندۇيىنى نەق مەيداندا تەكشۈردى، تارىخىي ماتېرىياللارنى ئوقۇش، سۆھبەت يىغىنى ئېچىپ كەڭ كۆلەمدە پىكىر ئېلىش ئاساسىدا دەسلەپكى ئورىگىنال يېزىپ چىقىلدى. كېيىن يەنە كوللېكتىپ ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلۈپ،

ئورگىنال 4 قېتىم ئۆزگەرتىلىپ، 1986 - يىل 10 - ئايدا ئورىگىنال بېكىتىلىپ، كىتاب قىلىندى. كىتاب 4 باب، 13 پاراگراف، 67 مىڭ خەتتىن تەشكىل تاپقان، ئاساسلىق مەزمۇنى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش شارائىتلىرى ۋە ئۇنىڭغا باھا، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىيات يۆنىلىشى ۋە تەدبىرى، ئۇنىۋېرسال يېزا ئىگىلىك رايونلارغا ئايرىلىش ئەھۋالىدىن ئىبارەت. «ئۇنىۋېرسال يېزا ئىگىلىك رايونلارغا ئايرىلىشى» ناملىق بۇ كىتاب يېزا ئىگىلىك بايلىقىنى مۇڭاپىق ئېچىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش، ئۆز يېرىنىڭ شارائىتىغا يارىشا پىلانلاش ۋە ئاۋات ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا يېتەكچىلىك قىلىشتىكى مۇھىم ئىلمىي ئاساس بولۇپ قالدى.

2. «ئاۋات ناھىيىسىنىڭ يەر ناملىرى خەرىتىلىك تەزكىرىسى»

1983 - يىلدىكى يەر ناملىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ۋە 1992 - يىلدىكى تولۇقلىما تەكشۈرۈش ئاساسىدا قايتا - قايتا تەكشۈرۈپ ئىسپاتلاپ، كۆپ قېتىم تۈزىتىش كىرگۈزۈش ئارقىلىق، 1993 - يىلى ئورىگىنالى بېكىتىلىپ، 1994 - يىلى كىتاب چىقىرىلدى. «خەرىتىلىك تەزكىرە» دە بۇرۇنقى يېرى بار، نامى يوق، نامى ئۆزىگە لايىق كەلمەيدىغان، مەنىسى ئېنىق بولمىغان، بىر يەرنىڭ بىر نەچچە نامى بولىدىغان ۋە كۆپ يەرلەر ئوخشاش نامدا ئاتىلىدىغان ئەھۋال تۈزىتىلدى. «خەرىتىلىك تەزكىرە» گە ھەر تۈرلۈك يەر ناملىرىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى ۋە تارىخىي تەرەققىياتىغا ئائىت 27 تۈر كىرگۈزۈلدى، يەنە مەمۇرىي رايون، ئاھالىلەر ئولتۇراقلاشقان جاي، پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى، كەسپىي تارماقلار، ئۈي - ئىمارەتلەر، تەبىئىي جۇغراپىيىلىك ئوبيېكتلار، ئاسار - ئەتىقە ۋە ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇش بېكىتۈەنىدىن ئىبارەت 8 چوڭ تۈر، 588 تارماق، 13 خەرىتە، 30 پارچە رەڭلىك سۈرەت كىرگۈزۈلدى. «خەرىتىلىك تەزكىرە» ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش، دۆلەت مۇداپىئەسى قۇرۇلۇشى، خەلقئارالىق ئالاقە، پوچتا - تېلېگراف ئالاقىسى، خەلق تۈرمۇشى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە مۇھىم رول ئوينايدۇ.

3. «ئاۋات ناھىيىسىنىڭ تۈپراق بايلىقىنى تەكشۈرۈش دوكلاتى»

بۇ دوكلات 5 باب، 21 پاراگراف، 70 مىڭ خەتتىن تۈزۈلگەن، ئاساسلىق مەزمۇنى تۈپراقنىڭ شەكىللىنىشى، ئۆزگىرىشى ۋە تۈرلەرگە ئايرىلىشى، تۈپراقنىڭ كۈچى، يەر بايلىقى ۋە تۈپراقنى ياخشىلاپ پايدىلىنىشتىن ئىبارەت. «دوكلات» 1982 — 1983 - يىللىق تۈپراقنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشكە ئاساسەن يېزىلغان. پۈتكۈل ناھىيىنىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش دائىرىسى قىلىنىپ، جەمئىي 2 مىليون 237 مىڭ 249 مو يەر ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلدى، 2000 دىن ئارتۇق ئۈرىشكە تەھلىل قىلىندى، تەھلىل قىلىنغان تۈر 20 مىڭ تۈر (قېتىم) دىن ئاشتى. دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى تېرىلغۇ يەر، بوزيەر بايلىقى ۋە تۈپراق تۈرى، جايلاشقان كۆلىمى، دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى تۈپراقتىن پايدىلىنىش ئەھۋالى، تېرىلغۇ يەرلەردىكى تۈپراقنىڭ قۇۋۋىتى ئەھۋالى، دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى تۈپراقنىڭ فىزىكىلىق، خىمىيىلىك خۇسۇسىيىتى، ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى ئاساسىي

جەھەتتىن تەكشۈرۈپ ئېنىقلاندى.

4. «ئاۋات ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىك كىلىماتى قوللانمىسى»

بۇ قوللانما 1981 - يىل 3 - ئايدا تۈزۈلۈپ بېسىلدى. بۇ قوللانما جەمئىي 5 باب، 16 پاراگرافتىن تۈزۈلگەن، 53 مىڭ خەت كېلىدۇ، 6 پارچە كىلىماتىنىڭ تارقىلىش خەرىتىسى كىرگۈزۈلگەن. ئاساسلىق مەزمۇنى كىلىماتنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى، يېزا ئىگىلىك كىلىمات بايلىقى، يېزا ئىگىلىك كىلىمات ئاپىتى، زىرائەت ۋە كىلىمات، چارۋىچىلىق كىلىماتىدىن ئىبارەت. قوللانما ناھىيىدىكى ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەر ۋە يېزا ئىگىلىك تېخنىكا خادىملىرىنى ھاۋارايى ئاساسى بىلەن تەمىن ئەتتى، ئۇلار شۇ جايىنىڭ يېزا ئىگىلىك كىلىمات ئالاھىدىلىكى ۋە قانۇنىيىتىنى ئىگىلەپ، پايدىلىق تەرەپكە يېتەكلەپ، زىياندىن ساقلىنىپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا ئۇنۇملۈك يېتەكچىلىك قىلدى.

5. «ئاۋات بازىرىنى ئومۇمىي پىلانغا ئېلىشنىڭ ئاساس ماتېرىيالى»

بۇ ماتېرىيال 1987 - يىل 12 - ئايدا تۈزۈلۈپ بېسىلدى، تارىخىي تەرەققىياتى، تەبىئىي شارائىتى، بازارنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى، بايلىقى ۋە ئىقتىسادىي ئەھۋالىدىن ئىبارەت 4 بابقا بۆلۈندى. بۇنىڭغا يىللىق شامال يۆنىلىشىنىڭ چاستوتا خەرىتىسى، بازار يوللىرى، سۇ بىلەن تەمىنلەشنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى، توك بىلەن تەمىنلەشنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى، ھازىرقى ئالاقە ئەھۋالى ھەققىدىكى 5 خەرىتە ۋە باشقا ستاتىستىكىلىق جەدۋەللەر كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ماتېرىيالىلىق قىممىتى خېلى كۆچلۈك.

6. «ئاۋات بازىرى ئومۇمىي پىلانىغا ئىزاھات»

بۇ پىلان 1987 - يىل 12 - ئايدا تۈزۈلۈپ بېسىلدى، بۇنىڭغا ناھىيە بازىرىنىڭ پىلانغا ئېلىنغان دائىرىسىنىڭ خەرىتىسى، ناھىيە بازىرىنىڭ ئومۇمىي پىلان خەرىتىسى، ناھىيە بازىرىدىكى يوللارنى كۆكەرتىش پىلان خەرىتىسى، ناھىيە بازىرىنى سۇ بىلەن تەمىنلەش - يۇنداپ چىقىرىۋېتىش پىلان خەرىتىسى، ناھىيە بازىرىنىڭ ئېلېكتر كۆچى ۋە تېلېگراف ئالاقىسىنىڭ پىلان خەرىتىسى قوشۇمچە كىرگۈزۈلدى. بۇ، ناھىيە بازىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە مۇھىت ئاسراشنى ئىلمىي ئاساس بىلەن تەمىن ئەتتى.

7. «ئاۋات ناھىيىسىنىڭ ھايۋانات كېسەللىكلىرى تەكشۈرۈسى»

1982 - يىلدىن 1989 - يىلغىچە ناھىيە تەۋەسىدىكى ھايۋانلاردىكى يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلۈپ، نۇرغۇن ماتېرىيال توپلاندى. سىستېمىلىق رەتلەش ئارقىلىق، ئالىي مال دوختۇرى ۋېي گەنچىڭ قەلەم تەۋرىتىپ يېزىپ چىقتى، بۇ تەكشۈرە جەمئىي 5 قىسىم، 19 باب، 122 پاراگرافتىن تۈزۈلگەن بولۇپ، 60 مىڭ خەت كېلىدۇ. خەرىتە، جەدۋەللەر خېلى

كۆپ ھەق ئېنىق. «ھايۋانات كېسەللىكلىرى تەزكىرىسى» 40 يىلدىن بۇيانقى مال دوختۇرلۇق، كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش خىزمىتىنىڭ يەكۈنى، بۇ، بۇندىن كېيىن ھايۋانلاردىكى يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇش، چارۋىلارنىڭ ساقلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش، چارۋىچىلىقنى تەرەققي قىلدۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ۋە يېتەكچى رولغا ئىگە.

8. «ئاۋات ناھىيىسىنىڭ يەر شەكلى خەرىتىسى»

بۇ خەرىتە 1963 — 1965 - يىلغىچە سىزىلدى. بۇنىڭغا جاۋ خۇەيزۇ رياسەتچىلىك قىلدى. بۇ خەرىتىدە جۇغراپىيىلىك تەك ئېگىزلىك سىزىقى ۋە يەرشەكلى، يەر تۈزۈلۈشى بىر قەدەر ئېنىق، توغرا ئىپادىلىنىپ، بۇنىڭدىن كېيىنكى ئېتىز - ئېرىق سۈچىلىق قۇرۇلۇشى ۋە باشقا ئاساسىي قۇرۇلۇشلارنى ئىلمىي ئاساس بىلەن تەمىنلەپ، سۈچىلىق قۇرۇلۇشىنى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئالاقىدار تارماقلار ئۈچۈن زۆرۈر خەرىتە بولۇپ قالدى.

9. ج ك پ ئاۋات ناھىيىسىنىڭ تەشكىلات تارىخى ماتېرىيالى

1987 - يىلى ماتېرىيال توپلاپ ۋە يېزىلىشقا باشلاپ، 1992 - يىلى ئورىگىنال پۈتتى، 1993 - يىلى نەشر قىلىندى. بۇنىڭغا 1950 - يىل 3 - ئايدىن 1987 - يىل 10 - ئايغىچە بولغان ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك كومىتېتى، پارتىيە - ھۆكۈمەت سىستېمىسى، يەرلىك، ھەربىي ئىشلار، بىرلىك سەپ، ئاممىۋى تەشكىلات ۋە كارخانا، كەسىپي ئورۇنلارنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتلىرىنىڭ تارىخىي جەريانى ۋە رەھبەرلەرنىڭ ئىسىملىكى كىرگۈزۈلۈپ، 3 تارىخىي دەۋرگە بۆلۈپ بىر - بىرلەپ بايان قىلىندى، ماتېرىيال 200 مىڭ خەتتىن ئاشىدۇ، باش مۇھەررىرلىكىنى دۇ خاۋ ئۈستىگە ئالدى. بۇ ماتېرىيال تارىخنى ساقلاش، ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشتە رول ئويناىدۇ.

10. «ئاۋات ناھىيىسىنىڭ ستاتىستىكا تارىخ ماتېرىيالى»

1986 — 1988 - يىلغىچە ماتېرىيال توپلىنىپ رەتلەندى، 1989 - يىلى كىتاب نەشردىن چىقتى. بۇنىڭغا ناھىيىنىڭ 1949 - يىلدىن 1988 - يىلغىچە بولغان ستاتىستىكا تارىخىي ماتېرىيالى كىرگۈزۈلۈپ، ئىقتىسادنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى، نوپۇس، يېزا ئىگىلىكى، سانائەت، سودا، ئەمگەك - مائاش، تۇراقلىق مۇلۇككە مەبلەغ سېلىش، مائارىپ، ماددىي ئەشيا، مالىيە كىرىم - چىقىمى، خەلق ئىشلىرى قاتارلىق تۇرلەرگە ئايرىلدى. «ستاتىستىكا تارىخىي ماتېرىيالى» ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەرنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىڭ تارىخىي ئەھۋالىنى تەھلىل ۋە تەتقىق قىلىپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات پىلانىنى تۈزۈشىدىكى ئىلمىي ئاساس بولالايدۇ.

§ 2. مۇكاپاتقا ئېرىشكەن پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى

1979 — 1990 - يىلغىچە ئاۋات ناھىيىسىدە بىر تۈردىكى نەتىجە مىنىستىرلىك بويىچە

2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا، 42 تۈردىكى نەتىجە ئاپتونوم رايون بويىچە 1 -، 2 -، 3 -، 4 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، 19 تۈردىكى نەتىجە ۋىلايەت بويىچە 1 -، 2 -، 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

ۋىلايەت دەرىجىلىكتىن يۇقىرى مۇكاپاتقا ئېرىشكەن پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى

جەدۋەل: 22 — 3

نەتىجە نامى	مۇكاپات بەرگەن ئورۇن	دەرىجىسى	مۇكاپات بەرگەن ۋاقتى (يىل)	نەتىجىسىنىڭ خاراكتېرى	رىياسەتچى
كۆپ ئىشلىتىلىدىغان ئېنېرگىيە يوپىسىنىڭ كونۇسسىمان مۇمۇرۇش ئېغىزى	ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا كومىتېتى	2	1979	پەن - تېخنىكا	لى يۈجىي، خۇاڭ نيۇ، چېن نىڭ
100 مو يەردىكى ئۇزۇن تالالىق ياختىدىن مول ھوسۇل ئېلىش بويىچە ئۇلگە كۆرسىتىش	دېھقانچىلىق نازارىتى	1	1981	كېڭەيتىش	جاڭ جاۋچۈن
كېسەللىك ۋە زىياندىش ھاشاراتلارنى ئالدىن كۆزىتىش، ئالدىن مەلۇم قىلىش	دېھقانچىلىق نازارىتى	3	1981	كېڭەيتىش	فېڭ خەيسۇي
كېسەللىك ۋە زىياندىش ھاشاراتلارنى ئالدىن كۆزىتىش، ئالدىن مەلۇم قىلىش	دېھقانچىلىق نازارىتى	3	1982	كېڭەيتىش	فېڭ خەيسۇي
تۆكلۈك قۇرت، قىزىل پاچاق ھەرىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - كېڭەز غوزا قۇرتىنى يوقىتىش تەجرىبىسى	ۋىلايەتلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتى	2	1982	پەن تەتقىقات	گو جىڭەن فېڭ خەيسۇي
تۆۋەن مەھسۇلاتلىق بۇغداي ئېتىزىنى ئوتتۇرا ھوسۇللۇق بۇغداي ئېتىزىغا ئۆزگەرتىش بويىچە ئۇلگە كۆرسىتىش	دېھقانچىلىق نازارىتى	3	1982	كېڭەيتىش	مەمەت قادىر
سۇلياۋ پوپۇق پېپېپ كېڭەز تېرىش بويىچە ئۇلگە كۆرسىتىش	دېھقانچىلىق نازارىتى	2	1982	كېڭەيتىش	جاڭ جاۋچۈن، نيۇ يۈگدې
تەبىئىي كۆشەندە بايلىقىنى تەكشۈرۈش	دېھقانچىلىق نازارىتى	2	1982	كېڭەيتىش	گو جىڭەن فېڭ خەيسۇي
بۇغداي قارا كۆيە كېسەللىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تۈگىتىش	ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق باشقارمىسى	3	1982	كېڭەيتىش	گو جىڭەن
ياختىدىن مول ھوسۇل ئېلىش بويىچە ئۇلگە كۆرسىتىش	ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق باشقارمىسى	1	1982	كېڭەيتىش	راخمان مامۇت
بۇغايدىن مول ھوسۇل ئېلىش بويىچە ئۇلگە كۆرسىتىش	ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق باشقارمىسى	2	1982	كېڭەيتىش	جاڭ جاۋچۈن
بۇغايدىن مول ھوسۇل ئېلىش بويىچە ئۇلگە كۆرسىتىش	ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق باشقارمىسى	2	1982	كېڭەيتىش	ئاۋۇت كېرىم
شاللىقنى خىمىيۇي ئۇسۇلدا ئوتاش	ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق باشقارمىسى	2	1982	كېڭەيتىش	لىيۇ خاۋ
قاشقا بېدە تېرىش بويىچە ئۇلگە كۆرسىتىش	ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق باشقارمىسى	2	1982	كېڭەيتىش	خۇاڭ ياۋگاڭ
ماشىنا ئارقىلىق زىياندىش ھاشاراتلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىش	دېھقانچىلىق نازارىتى	3	1983	كېڭەيتىش	گو جىڭەن

كىسەللىك ۋە زىياندىش ھاشاراتلارنى ئالدىن كۆزىتىش، ئالدىن مەلۇم قىلىش	دېھقانچىلىق نازارىتى	3	1983	كېڭەيتىش	فېلىك خەيسۇي
بۇغداينىڭ مول ھوسۇل ئېلىش بويىچە ئۇلۇغ كۆرسەتكۈش	ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق باشقارمىسى	3	1983	كېڭەيتىش	ئاۋۇت كېرىم
پاختىنىڭ مول ھوسۇل ئېلىش بويىچە ئۇلۇغ كۆرسەتكۈش	ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق باشقارمىسى	3	1983	كېڭەيتىش	جالال جاۋچۈن، نيۇ يۈگدې
كېۋەزنى بېرىم تۇجۇپلەپ تېرىشنى كېڭەيتىش	ۋىلايەتلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتى	2	1984	پەن - تېخنىكا	لىيۇ فايلىك، تۇمۇر مەمەت، جالال مىگىيەن، ئەمەت ئىسمايىل
قۇم تىنما ئاساسىنىڭ قوللىنىلىشى ۋە تەرەققىياتى	ۋىلايەتلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتى	3	1984	پەن - تېخنىكا	ژالال جيېبلىن، خې يىمىن
1000 مو يەردىكى كۆممىقوناقتىن مول ھوسۇل ئېلىش بويىچە ئۇلۇغ كۆرسەتكۈش	دېھقانچىلىق نازارىتى	3	1984	كېڭەيتىش	ئىسلام ئابباس
يېڭى دېھقانچىلىق دورىسىنى ئىشلىتىش تەجرىبىسى	دېھقانچىلىق نازارىتى	3	1984	كېڭەيتىش	گو جىئەن
كىسەللىك ۋە زىياندىش ھاشاراتلارنى ئالدىن كۆزىتىش، ئالدىن مەلۇم قىلىش	دېھقانچىلىق نازارىتى	3	1984	كېڭەيتىش	فېلىك خەيسۇي
ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۆسۈشىنى تەڭشەش دورىسىنى ئىشلىتىش بويىچە ئۇلۇغ كۆرسەتكۈش	ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق باشقارمىسى	3	1984	كېڭەيتىش	مېلىك جاۋئەن، جالال جاۋچۈن
سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىش	ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق باشقارمىسى	2	1984	كېڭەيتىش	جالال جاۋچۈن، نيۇ يۈگدې
تۆۋەن ھوسۇللۇق شال ئېتىزىنى ئونتۇرا ھوسۇللۇق شال ئېتىزىغا ئۆزگەرتىش	دېھقانچىلىق نازارىتى	3	1985	كېڭەيتىش	لىيۇ خاۋ
تۆۋەن ھوسۇللۇق بۇغداي ئېتىزىنى ئونتۇرا ھوسۇللۇق بۇغداي ئېتىزىغا ئۆزگەرتىش	دېھقانچىلىق نازارىتى	1	1985	كېڭەيتىش	مېلىك جاۋئەن
پاختىدىن مول ھوسۇل ئېلىش بويىچە ئۇتۇقلارغا ھۆجۇم قىلىش	دېھقانچىلىق نازارىتى	1	1985	پەن - تېخنىكا	جالال جاۋچۈن
تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىزلارنى پاختىلاپ، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش	دېھقانچىلىق نازارىتى	3	1985	كېڭەيتىش	ئابلا ئۆمەر، لىيۇ خاۋ
بۇغداي ۋە كۆممىقوناقنىڭ بالدۇر پىشار سورتىنى كىرىشتۇرۇپ تېرىش	دېھقانچىلىق نازارىتى	3	1985	كېڭەيتىش	مىجىت روزى، ئاۋۇت كېرىم
كېۋەزنىڭ يىگىلەپ قېلىش كېسىلىنى تەكشۈرۈش	ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق باشقارمىسى	3	1986	كېڭەيتىش	تاۋ گوجۈن، جيالال جېڭدې
شورلۇق يەرگە كېۋەز تېرىش	دېھقانچىلىق نازارىتى	2	1986	پەن - تېخنىكا	دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكتى، دېھقانچىلىق ئىدارىسى
«ھەربىيلەر كېۋەزى —1» نى كېڭەيتىش	دېھقانچىلىق نازارىتى	3	1986	كېڭەيتىش	دېھقانچىلىق ئىدارىسى، دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكتى

بىر پەسىللىك بۇغداينىڭ بىرلىك مەھسۇلاتىنى 400 كىلوگرامغا يەتكۈزۈش	دېھقانچىلىق نازارىتى	3	1986	كېڭەيتىش	مو شېڭسەي، ئابدۇل ھېكىم، گۇ لوڭچېڭ
ناھىيىلىك تۇرۇبا سۈيى زاۋۇتىنى لايىھىلەش ۋە قۇرۇلۇش قىلىش	دېھقانچىلىق نازارىتى	4	1986	پەن -تېخنىكا	خې يىمىن، گۇ شىنچاڭ
ساپ پاختىنىڭ مو بېشى مەھسۇلاتىنى 100 كىلوگرامغا يەتكۈزۈش	دېھقانچىلىق نازارىتى	3	1986	كېڭەيتىش	جاڭ جاۋچۈن، مەمەتقارى، راخمان مامۇت، تاۋ گوجۈن
2 پەسىللىك ئۇرۇقلۇق ئاشلىقنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتىنى 600 كىلوگرامغا يەتكۈزۈش	دېھقانچىلىق نازارىتى	3	1986	كېڭەيتىش	ئابدۇكېرىم ھۈسەن
كېۋەزنىڭ سولىشىپ قېلىش كېسىلىنى تەكشۈرۈش	دېھقانچىلىق نازارىتى	3	1986	كېڭەيتىش	دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى
كېسەللىك ۋە زىيانداش ھاشاراتلارنى ئالدىن كۆزىتىش، ئالدىن مەلۇم قىلىش	دېھقانچىلىق نازارىتى	3	1986	كېڭەيتىش	فېڭ خەيسۇي
ساپ پاختىنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتىنى 120 كىلوگرامغا يەتكۈزۈش	ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق باشقارمىسى	1	1986	كېڭەيتىش	ۋاڭ شىڭفۇ، لو مىڭجې
يېڭى دېھقانچىلىق دورىسىنى ئىشلىتىشنى كېڭەيتىش	ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق باشقارمىسى	2	1986	كېڭەيتىش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى
ئۆسۈملۈكنىڭ ئۆسۈشىنى تەڭشەش دورىسىنى ئىشلىتىشنى كېڭەيتىش	ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق باشقارمىسى	3	1986	كېڭەيتىش	جاڭ جاۋچۈن، تاۋ گوجۈن
2 خىل بالدۇر پىشار سورتنى كىرىشتۈرۈپ تېرىش	ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق باشقارمىسى	3	1986	كېڭەيتىش	راخمان مامۇت، ئەخەت
تەڭشەپ ئوغۇتلاش	دېھقانچىلىق نازارىتى	3	1987	كېڭەيتىش	جياڭ جېڭدې
ھەرە بېقىش بويىچە مول ھوسۇل ئېلىش تېخنىكىسى	دېھقانچىلىق نازارىتى	3	1987	ئۇلگە كۆرسىتىش	جياڭ جېڭدې
كۆممىقوناقنىڭ «SC—704» سورتىنى تېرىش	دېھقانچىلىق نازارىتى	2	1987	كېڭەيتىش	ئابلا ساۋۇر
كېسەللىك ۋە زىيانداش ھاشاراتلارنى ئىلمىي ئۇسۇلدا كۆزىتىپ، مەلۇمات بېرىش ئۇسۇلى	دېھقانچىلىق نازارىتى	3	1987	كېڭەيتىش	تاۋ خۇڭۋېي
كېۋەزدىكى زىيانداش ھاشاراتلارنىڭ ئۇنىۋېرسال ئالدىنى ئېلىش ۋە تۈگىتىش	دېھقانچىلىق نازارىتى	2	1987	كېڭەيتىش	فېڭ خەيسۇي
توننېلىق ئاشلىق ئېتىزى تېرىقچىلىق ئۇسۇلى	ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق باشقارمىسى	2	1987	ئۇلگە كۆرسىتىش	گۇ لوڭچېڭ
تۆۋەن ھوسۇللۇق بۇغداي ئېتىزىنى ئۆزگەرتىش	دېھقانچىلىق نازارىتى	3	1987	ئۇلگە كۆرسىتىش	جياڭ جېڭدې، ۋۇ خۇفەن، ئابلا ساۋۇر
ئازوتلۇق ۋە فوسفورلۇق ئوغۇتنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئۇنۇمىنى تەجرىبە قىلىش	دېھقانچىلىق نازارىتى	3	1988	تەجرىبە قىلىش	جياڭ جېڭدې، ۋۇ خۇفەن
يۇقىرى ھوسۇللۇق بۇغداي ئۆستۈرۈش	دېھقانچىلىق نازارىتى	2	1988	كېڭەيتىش	ئابلا ساۋۇر

بۇغداينى مول ھوسۇللۇق، سۈپەتلىك، قېلىپلاشتۇرۇپ ئۆستۈرۈش تېخنىكىسى	دېھقانچىلىق نازارىتى	2	1988	كېڭەيتىش	گۇ لوڭچېڭ، ۋۇ خۇفەن، ئابلا ساۋۇر
ئازوتنى بۇغداينىڭ يىلتىزىدا تۇراقلاشتۇرغۇچى بىرلەشمە زەمبۇرۇغ تەجرىبىسى	دېھقانچىلىق نازارىتى	3	1989	تەجرىبە قىلىش	جياڭ جېڭدې، ۋۇ خۇفەن
يۇقىرى ھوسۇللۇق كېۋەز ئۆستۈرۈش	دېھقانچىلىق نازارىتى	3	1989	كېڭەيتىش	جاڭ جاۋچۇن، جياڭ جېڭدې
بۇغداينى يۇقىرى ھوسۇللۇق قىلىپ ئۇنىۋېرسال ئۆستۈرۈش تېخنىكىسى	دېھقانچىلىق نازارىتى	3	1989	كېڭەيتىش	گۇ لوڭچېڭ
كۆممىقوناق شاخ - شۇمبىلىرىنى سىلوسلاپ چارۋا بېقىش تېخنىكىسى	يېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىكى	2	1989	كېڭەيتىش	بۇ چاڭرېن
مۇسەللەس زاۋۇتىنىڭ تۇجۇپىلەنگەن ئىشلەپچىقىرىشى	ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا كومىتېتى	3	1989	كەشپىيات	دۇ چاڭلۇ، جاڭ خۇيجىڭ
100 مىڭ مو يەردىكى كېۋەزدىن مول ھوسۇل ئېلىش بويىچە ئۇلگە كۆرسىتىش	دېھقانچىلىق نازارىتى	2	1990	كېڭەيتىش	جياڭ جېڭدې، مېڭ جاۋئەن، جىڭ گۇرۇ
بۇغداي كۆك پىتىنىڭ ئۇنىۋېرسال ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تۇگىتىش تەجرىبىسى بويىچە ئۇلگە كۆرسىتىش	دېھقانچىلىق نازارىتى	3	1990	كېڭەيتىش	فېڭ خەيسۇي، تاۋ خۇڭۋېي
كېسەللىك ۋە زىياندىش ھاشاراتلارنى ئالدىن كۆزىتىش ۋە ئۇنى ئالدىن مەلۇم قىلىش	ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا كومىتېتى	3	1990	كېڭەيتىش	فېڭ خەيسۇي، تاۋ خۇڭۋېي
بۇغداينى مول ھوسۇل ئېلىش ئەندىزىسى بويىچە ئۆستۈرۈش تېخنىكىسى	دېھقانچىلىق نازارىتى	2	1990	ئۇلگە كۆرسىتىش	گۇ لوڭچېڭ، ئابلا ساۋۇر

يىگىرمە ئوچىنچى قىسىم

مەدەنىيەت

يىگىرمە ئۈچىنچى قىسىم

مەدەنىيەت

I باب

دولان مەشرىپى

§ 1 . مۇزىكا ۋە تېكست

ئاۋاتتىكى دولانلىقلار ئارىسىدا تارقالغان مۇزىكىلىق ئەسەر «بايا‌ۋان» (بىپايان دەشتى - چۆل دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇ مۇقام بىلەن ئوخشاش خاراكتېردا بولغاچقا، دولان مۇقامى دېيىلىدۇ.

بايا‌ۋان — دولان مەشرىپىدىكى ئاساسىي كۈي، ئۇ باش بايا‌ۋان، بوم بايا‌ۋان، سىم بايا‌ۋان، بايا‌ۋان، موغال بايا‌ۋان، ساموك بايا‌ۋان، جۈلا بايا‌ۋان، چۆل بايا‌ۋان، دولامەت بايا‌ۋان قاتارلىق 9 مۇقامدىن تەركىب تاپقان.

پېشقەدەم سەنئەتكار مەمتاۋلا نىياز رەتلىگەن «دولان مۇزىكىلىق مۇقامى»، «بەشئىبرىق بوستان مۇقامى» (1 - ئورىگىنال ۋە 2 - ئورىگىنال) قاتارلىقلار قويۇق يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە.

دولانلىق ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىنى مەنبە قىلغان دولان مۇقامى ئۇيغۇر سەنئەت تارىخىدا ئەڭ قەدىمىي، قويۇق ھەم مۇكەممەل يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە، يۇرۇشلەشكەن چوڭ تېپىكى ناخشا - ئۇسسۇل ۋە مۇزىكىدىن تەركىب تاپقان خەلق سەنئىتىنىڭ گۈلتاجىسىدۇر ھەمدە ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ ئاساسىدۇر. ئۇ ئۇزاق مۇددەت تارقىلىش داۋامىدا ئۆزلۈكسىز بېيىپ، راۋاجلىنىپ كەلدى. ئۇنىڭ تېكستلىرىدا دولانلىقلارنىڭ ئوخشاشمىغان تارىخىي دەۋرلەردىكى تۇرمۇشى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. باش بايا‌ۋاندا مۇنداق بىر كۈبلىت تېكست بار.

دالا دەشتىدە ئەرۋاھ،
بولارنىڭ ھالىنى كۆردۈم.
يېتىپتۇ داڭ سۆڭەك بولۇپ،
ئۇنىڭ مازارىنى كۆردۈم.

بۇنىڭدىن قەدىمكى دولانلىقلاردا ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن جەسەتنى چۆلدە قويىدىغان ئادەت بولغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. جۇلا، چۆل — بايا‌ۋان مۇقاملىرىنىڭ سوزۇلىدىغان يىرى دەسلەپتە «ۋوي . . . ۋوي» ، «ئاھ جېنىم» ، «ئايارەي» دېگەندەكلەر بىلەن چۈشەتتى. كېيىن تارىخىي ئۆزگىرىشلەر ئارقىسىدا «ئاللا» ، «ئاللىيەي ئاللا» غا ئۆزگەرگەن. «ئاللىيەي ئاللا» مۇقامدا كەم بولسا بولمايدىغان قىستۇرۇلما سۆز بولۇپ قالغان.

ئاق ئالمىنىڭ شاخىدەك، ئىگىلەمسەن ئاق جۇۋان؟
ئاللىيەي ئاللا.
ئىچىمدىكى دەردىمنى سەن بىلەمسەن ئاق جۇۋان؟
ئاللىيەي ئاللا.

دولان مۇقامىنىڭ تېكستلىرى خەلق قوشاقلىرىنىڭ بىباھا خەزىنىسىدۇر، ھەربىر مۇقامنىڭ تېكستى مۇقىم بولمايدۇ، مەشرەپ سورونى ۋە كەيپىياتىغا قاراپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. ھەربىر بۆلەك تېكستىنىڭ ئۆزىگە خاس مەزمۇنى بولىدۇ، ئالدىنقى بۆلەكنىڭ مەزمۇنى كېيىنكى بۆلەكنىڭ مەزمۇنىغا بېقىنمايدۇ، بۇ ئالاھىدىلىك مۇقام تېكستلىرىنىڭ خىلمۇ خىللىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ھەربىر مۇقام مەزمۇنى ئوخشاش بولمىغان كۆپ خىل قوشاقنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ، بىر مەشرەپتە قوشاقچىلار 10 — 20 كۆبلىت ياكى ئۇنىڭدىنمۇ جىق قوشاق توقۇپ چىقىدۇ، بۇنىڭ بىلەن قوشاق ئۆزلۈكسىز موللىشىپ بارىدۇ. دائىم ئېيتىلىپ تۇرىدىغان «سەپەر ناخشىسى» بۇنىڭ بىر مىسالى:

ئاققىنا كۆينەك كىيىپسىز،
قىپقىزىل جىيەك تۇتۇپ.
ئاشنىڭىز قېنى خېنىم،
ئولتۇرىسىز ئىگەك تۇتۇپ.
يىپەك - تاۋاردا كۆينەك كېيىپ،
گۈل قىسىپتۇ تالادا.
ئاشنا تۇتقان خېنىملار،
ئەمدى قاپتۇ بالادا.
ھاۋا تۇتۇلۇپ قاپتۇ،
ئالەم چۆرگىلەي دەيدۇ.
ئىشتاننى قىسقا كىيىپ
كۆينەكىگىز سۇرۇلۇپ قاپتۇ.
باغقا قوغۇن تېرىسام،
چۈشكەن سويمىسى ئوڭدا.
ئويۇننى تولا ئويناپ،
ئىشتان قالمىدى قوڭدا.
ئەجەب ئوبدان بالىكەنسىز،
چېچەك مونچاققا ئوخشايسىز.

قولىڭىزغا سۇ بېرەي دېسەم،
قىمارۋاز - بەڭگىگە ئوخشايسىز.

ئالما گۈلى گۈل بولامدۇ قىزىرىپ تۇرغان بىلەن،
كىشىنىڭ يارى يار بولامدۇ ھېجىيىپ تۇرغان بىلەن.
ئالما گۈلى گۈل بولامدۇ، باشقا قىسما بىر قۇچاق،
كىشىنىڭ يارى يار بولامدۇ ئۆلگىچە جانغا پىچاق.

ئاۋاتتىكى دولانلىقلار تەخمىنەن 15 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا كۆچۈپ كەلگەن. ئۇلار ئەمگەك جەريانىدا، سەپەر ئۈستىدە ئۆزلىرىنىڭ ئارزۇ - ئۈمىدلىرىنى، خۇشاللىقىنى، قايغۇ - ھەسرەتلىرىنى، يېتىمسىراشلىرىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، قوشاقلارنى ئاھاڭغا سېلىپ ئېيتقان، شۇنىڭ بىلەن پەيدىنپەي دولان مۇقامى ۋە ئۇنىڭ تېكستلىرى مەيدانغا كەلگەن. بۇ تېكستلەر ئەمەلىيەتتە ئاۋات ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا تارقالغان ناخشا - قوشاقلاردىن ئىبارەت. ئوخشاشمىغان دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن قوشاقلار ئاۋاتنىڭ تارىخىنى ۋە ئاۋاتلىقلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتىنى مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

ھاۋا بىلەن ① ئادەم ② قېنى، ئەيسا ③ بىلەن مۇسا ④ قېنى؟
ئىككى ئالەم سەرداری غوجام رۇسۇلبللا ⑤ قېنى.

گۆرنىڭ ئىچى قاراڭغۇلۇق، قايدىن چۈشەر يورۇقچىلىق؟
بىچارە بولۇپ يانقۇلۇق، بۇ دۇنيانىڭ پايانى يوق.

ئەل مېنى يامان دەيدۇ، بىلمەيمەن يامانلىقنى،
كەچ يېتىپ سەھەر قوپۇپ، تىلەيمەن ئامانلىقنى.

نادامەت ئەيلىگەن بىلەن، ئۆلۈپ كەتكەن تىرىلمەيدۇ،
ئاھ ئۇرۇپ پەريادىلەر چەكسەڭ، قەبرىدىن سادا كەلمەيدۇ.

جاننىغۇ بەردى خۇدا، بىر كۈن ئامانەت ئالىدۇ،
مىڭ مۇشەققەتلەر بىلەن سالغان ئىمارەت قالىدۇ.

غەزەلنى تولا ئېيتسام، ئەل مېنى سارىڭ دەيدۇ،
مېنى باققان ئانام بولسا، دەردى بار بالام دەيدۇ.

ئۆلۈمگە ھېلىلەر قىلغان، لوقمان ھېكىم قالدىمۇ؟
خۇدادىن ئۆمۈر تىلەپ، ئىستىگەن جان قالدىمۇ؟

① ھاۋا ئانام، ② ئادەم ئاتام، ③ ئەيسا پەيغەمبەر، ④ مۇسا پەيغەمبەر، ⑤ مەھەممەت پەيغەمبەر.

مەن باغىڭغا كىرمەيمەن، ئانارىڭنى ئۈزمەيمەن،
ئەمدى كەلدىم ئەقلىمگە، نادان بىلەن يۈرمەيمەن.

خۇدايائۈل خۇداۋەندە ئەجەپ ئادەم بىنا قىلدىڭ،
يارالغان ئادەمزاتنى ئۆلۈمگە ئاشىنا قىلدىڭ.

ئاتادەك مېھرىبان قايدا، ئانادەك مېھرىبان قايدا،
بېشىمغا كۈنلەر چۈشكەندە، ئانادەك مېھرىبان قايدا.

بۇ راۋاب قانداق راۋاب، قوي تارىسى سالغان راۋاب،
ياخشى مېھمان كەپتۇ دەپ، توي بىلىپ چالغان راۋاب.

بىر قويۇم ئىككىنى تۇغدى، بېرىپ كۆرۈڭ قوزاسىنى،
كىم يامانلىق ئەيلىسە، خۇدا بىرۇر جازاسىنى.

ئانامدۇر پاتىمە - زۆھرە①، ئاتام شۇل شاھىي مەردانىدۇر②،
خۇدا يولىدا جان بەرگەن، يۈسۈپ③ بىلەن زىلەيخادۇر④.

كەلمىگەن يەرگە كېلىپ داپنى سوقالمايدۇ كىشى،
چەككىلى تاماكا يوق، ئويىنغىلى نەدە كىشى.

چىشىڭنى ئۇنچىدىن دەيمۇ، لېۋىڭنى غۇنچىدىن دەيمۇ؟
ئىشكىتىن يەلپۈنۈپ چىقساڭ، يېڭى باغنىڭ گۈلى دەيمۇ؟

قاشىڭ بىلەن قارايسەن، زۇلپىڭ بىلەن باغلايسەن،
مەن ساڭا نېمە قىلغان، ئۆلتۈرگىلى چاغلايسەن.

كەتسەڭ كېتىۋەر يارىم، سەندىن نېمە پەرۋايىم،
شول باشىم ئامان بولسا، ھەر جايدا مېنىڭ يارىم.

ئاتنىڭ ئاتلىقى باردۇر، ناۋاتنىڭ تاتلىقى باردۇر،
سەن ئۆزەڭنى داڭلايسەن، سەندىن باشقا يار باردۇر.

بۇگۈن ئايغا ئون يەتتە، مەن ئۆزۈم خىيالەتتە،
مەندىن باشقا يار تۇتساڭ، ئەرزىم بار قىيامەتتە.

---

① مەھەممەت پەيغەمبەرنىڭ قىزلىرى، ② ھەزرىتى ئەلى ③ يۈسۈپ پەيغەمبەر، ④ يۈسۈپ پەيغەمبەرنىڭ ئايالى.

جاھاندا نېمىلەر ياخشى، ئاتا بىلەن ئانا ياخشى،
ۋاپاسىز قېرىنداشتىن، ۋاپادار ئاشنا ياخشى.

مەن باردىم كېچە بىلەن، ئېرىقنىڭ ئىچى بىلەن،
قولۇم باغلىنىپ قاپتۇ، يارىمنىڭ چېچى بىلەن.

كېۋەزلىككە كىرىپ باقسام، كېۋەزلەر غوزا باغلاپتۇ،
مېنىڭ دولاندىكى يارىم، بېلىگە پوتا باغلاپتۇ.

ئىشىك ئالدى كۆل بولسا، قاپاق تېرەك ئۆسىمەمدۇ،
كۆڭۈلدىكى يار بولسا، كۆڭلۈم تاغدەك ئۆسىمەمدۇ.

ئاۋات ناھىيىسىدىكى ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا تەخمىنەن 28 خىل قوشاق تارقالغان، ئۇلار ھەمىشە دولان مەشرەپىدە ئېيتىلىدۇ.

چاي تۇتۇش قوشىقى

چايى دەيدۇ، چايى دەيدۇ،
چاينىڭ قايماقى بار.
قەستىمىزغۇ چايدا ئەمەس،
ئويناپ كۆڭۈل ئاچماقى بار.

ئاي چىنىدە كەلگەن چاي،
ئاپپاق جۇۋان ئەتكەن چاي.
تۇتتۇم قوبۇل ئېتەلا،
كۆيدۇرۇۋالماي ئىچەلا.

ئەجەپ ئىكەن چايلارى،
شېرىن سۆزلۈك لەۋلەرى.
شۇنچە خەق ئاراسىدا.
قالدى ئىپار تەملەرى

پۇتا بېيىت - قوشاقلىرى

ئى يارى خېنىم، سىلىگە ئوخشىماس،
ئىشقى بىر گادايىڭ ماڭا ئوخشىماس.
سۆزلىسەم سۆزلىرىم تامام بولماس،
ئىككىمىز پۇتا ئويىنىساق ھېچ يامان بولماس.

* *

ئاق تىكەن، ئاپپاق تىكەن،
چۆرىسىدە گۈل بار ئىكەن.
گۈلنى ئۈزۈپ كۈپكە سالدىم،
كۈپتە ھاراق بار ئىكەن.

ئوڭ قولۇمغا ھاراق ئالدىم،
سول قولۇمغا شام چىراغ.
شام چىراغتا كۆرۈشكەندىن،
مەشرەپتە كۆرۈشكەن ياخشىراق.

* *

كۆككىناڭ كەپتەر ئەمەس،
كۈندە - كۈندە كەلگىلى.
كۈندە كەلسەممۇ كېلەرمەن،
ئاي يۈزۈڭنى كۆرگىلى.
ئاي يۈزۈڭنىڭ شولىسى،
چۈشتى پىيالە - چىنىگە.
قارىمايسىز ئەجەپمۇ،
مەن يېتىم بىچارىگە.

دولان مەشرىپىدىكى مېرۋازلىق قوشاقلىرى

شىرىق - شىرىق ئىككى كام قىرىق،
ئادىمەتچىلىك، زىياپەتچىلىك.
تەڭ دىمەتچىلىك، خوشنىدارچىلىق،
ئەل - ئاغىنىدارچىلىق، مەھەللىدارچىلىق.
كەتتى ئۆستەڭ ياقىلاپ،
تاش بىلەن قۇمنى ساناپ.
يارنى كەتتى دەپ ئاڭلاپ،
قالدۇق يۈرەكنى تاتىلاپ.
ئۈژمە، يېڭىئېرىقتىن كەتتى،
ئايكۆل، سايئېرىقتىن كەتتى.
توخۇلا، سەكپاچىدىن كەتتى،
بالداڭ، قارىمۇقچىدىن كەتتى.
قۇمباش، بەشئېرىقتىن كەتتى،
ئاۋات غورۇچۆلدىن كەتتى.
قۇملۇق چىغانچۆلدىن كەتتى،
شاقۇر پىچاق سۇندىدىن كەتتى.

ئاقسۇ ساق - ساق مارالدىن كەتتى،
مارالبېشى ئاقساقمارالدىن كەتتى.
قاراتال يېڭى مەھەللىدىن كەتتى،
غورۇچۆل ئارا مەھەللىدىن كەتتى.

ئات ئىگىرى بىلەن كەتتى،
كالا جۈپى بىلەن كەتتى،
مال قوتىنى بىلەن كەتتى،
توخۇ كاتىكى بىلەن كەتتى.

ئوي مەھەللىدىن كەتتى، دۆڭ مەھەللىدىن كەتتى،
نەغمىچىلەرنىڭ غەيرىتى ئېشىپ كەتتى.
ئۇسسۇلچىلار ھېرىپ كەتتى،
پۇت - قوللىرى تېلىپ كەتتى.
يۈرەكلىرى سېلىپ كەتتى،
ئەتراپىغا قاراپ كەتتى.
ئوينىغانلار ئويناپ كەتتى،
ئويىنىمىغانلار نەگە كەتتى؟

دولان مۇقامىدا چېلىنىدىغان ئاساسلىق چالغۇ دولان راۋابىدۇر، ئۇ چېلىشقا ئەپلىك بولۇپ، چۆل - باياۋان، ئوتلاق - دالاغا خاس كۈيگە باي. ئۇنىڭغا قالۇن، داپ قاتارلىقلار تەڭكەش قىلىنسا، دولان مۇقامىنىڭ دولانغا خاس ئۆزگىچە كۈيىنى ھاسىل قىلىپ، سەنئەتنىڭ ئۆلمەس ھاياتىي كۈچىنى نامايان قىلىدۇ.

2 § . ئۇسسۇل

ئاۋاتتىكى ئۇيغۇر خەلقى دولان مەشرەپ ئۇسسۇلى (دولان سەنىمى) غا مەستانە، ئۇسسۇلدا ئاساسەن ئۆۋچىلىق جەريانى ئەكس ئەتتۇرۇلىدۇ، ئۇسسۇل ھەربىكتى جۈشقۇن - مەردانە بولۇپ، رىتىمى كۈچلۈك، ئۇنىڭدا يايلاقتا ياشىغان مىللەتلەرنىڭ «ئات چاپتۇرۇپ كېتىۋېتىپ ئوقيا ئاتقىنىغان، ۋۇجۇدىدىن جۈشقۇنلۇق، جەسۇرلۇق ئۇرغۇپ تۇرىدىغان» قىياپىتىنى ئەكس ئەتتۇرىدىغان بەدىئىي ئالاھىدىلىك ساقلاپ قېلىنغان.

ئۇسسۇل چىكىتمە، سەنەم، ھوزۇر (سەلىقە)، سىرىلمە قاتارلىق بۆلەكلەرگە بۆلىنىدۇ. چىكىتمە باشلىنىش بۆلىكى بولۇپ، ئۇنىڭدا ھەربىكەت ئاستا بولىدۇ، ئۇسسۇل ئويىنىغۇچى قولىنى ئوڭ، سولغا تاشلايدۇ، ۋە ئوڭغا يېرىم سولغا يېرىم ئايلىنىدۇ. سەنەمگە كۆچكەندە رىتىم تېزلىشىپ، ھەربىكەت ئىتتىكلەيدۇ. ھوزۇرغا كۆچكەندە، ئۇسسۇل قىزغىن كەپىياتقا چۆمىدۇ، كىشىلەر جۈپ - جۈپ بولۇپ ئويناىدۇ. ئاخىرىدا سىرىلمە باسقۇچىغا كەلگەندە، جۈپ بولۇپ ئويناش ئاخىرلىشىپ، كىشىلەر يالغۇز - يالغۇز بولۇپ ساماغا چۈشۈپ، پىرقىراپ ئويناىدۇ،

بۇنىڭ بىلەن ئوۋچىلىق ۋە ياۋايى ھايۋانلارنى كۆندۈرۈشنىڭ غەلىبىسىنى تەبرىكلىگەن ھالەتنى ئىپادىلەيدۇ.

3 § . ئويۇن

1. پۈتا ئويۇنى

دولان مەشرەپى خېلى ئۇزاق داۋام قىلىدۇ، شۇڭا ئارىلىقتا پۈتا ئويۇنى بولىدۇ، بۇ چاغدا نەغمىچىلەر ئارام ئېلىۋالىدۇ. بەزىدە پۈتا ئويۇنى بىلەن مەشرەپ تەڭ ئوينىلىدۇ. يىگىت بېشى بەلۋاغنى ئېشىپ پۈتا قىلىپ مەيدانغا چۈشۈپ، ئويۇننىڭ قائىدە - تەرتىپلىرىنى جاكارلايدۇ ۋە قوشاق ئېيتىدۇ، ئاندىن پۈتىنى مەلۇم بىر كىشىگە تەككۈزۈپ ئۇنى مەيدانغا چۈشۈشكە تەكلىپ قىلىدۇ. تەكلىپ قىلىنغۇچى مەيدانغا چۈشۈپ يىگىت بېشىنىڭ ئالدىغا بارىدۇ - دە، پۈتىنى 2 قوللاپ تۇتۇپ قويىدۇ، ئاندىن ئىككەيلەن تەڭلا ئوڭغا 3 قېتىم، سولغا 3 قېتىم چۆگىلەيدۇ. ئەگەر تەكلىپ قىلىنغۇچى ۋاقتىدا مەيدانغا چۈشمىسە، ياكى ئايلانغان چاغدا قارشى تەرەپنى ئالداپ قويسا، قارشى تەرەپ ئۇنى پۈتا بىلەن ئۇرىدۇ. تەكلىپ قىلىنغۇچى قوشاق ئېيتقاندىن كېيىن پۈتىنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش ئۇسۇل بىلەن باشقا كىشىنى مەيدانغا تەكلىپ قىلىدۇ. پۈتا ئويۇنى كىشىلەرنى ناخشا - قوشاققا ماھىر، ساداقەتمەن بولۇشقا ئۈندەيدۇ، پۈتا قوشاقلىرى مەزمۇن جەھەتتە مۇھەببەت قوشاقلىرى، دوستلۇق قوشاقلىرى، يۇرتنى مەدھىيىلەش قوشاقلىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ساغلام بولمىغان قوشاقلارنى ئېيتقۇچىلار پۈتا بىلەن دۇمبالىنىدۇ. پۈتا ئويۇنىدا يەنە قارشى تەرەپنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى سىناش، كۆپچىلىكنىڭ قىزىقىشىنى قوزغاپ سورۇننى قىزىتىش يۇزىسىدىن قوشاقتىن باشقا بەزى قاپىيداش جۈملىلەرمۇ ئېيتىلىدۇ، بۇ ئەھۋال خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىدا چوڭ رول ئويناپ كەلدى. نۇرغۇن قوشاقلارنىڭ مەزمۇنى دولانلىقلار يۇرتىنىڭ تارىخى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

چۆلمۇ چۆللەرنى كېزىپ،
كەلدىم سېنى كۆرگىلى.
باغرىڭ زەپ قاتتىق ئىكەن،
تاس قالدى ئۆلتۈرگىلى.

بۇنىڭدىن دولانلىقلار يۇرتىنىڭ ئەينى ۋاقتىتكى قاقاس جۇغراپىيىلىك ھالىتىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

توپ تېرەكنىڭ تۈۋىدە،
توپ ئوينىغان قارا كۆز.
قوش تېرەكنىڭ تۈۋىدە،
قوش ھەيدىگەن قارا كۆز.
ھارۋىكىزنىڭ تېگىدىن،
مەپە ئۆتەمدۇ قارا كۆز.

ئىككىمىز كۆرۈشمىسەك،
ھەپتە ئۆتەمدۇ قارا كۆز.

بۇ قوشاقتىن دولانلىقلار يۇرتىنىڭ ئاۋاتلىشىشقا باشلىغانلىقىنى، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق ۋە قاتناش ئىشلىرىنىڭ راۋاجلانغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

2. «جازا»

بۇنىڭدا يېگىت بېشى مەشرەپ ئەھلىنىڭ پىكرىگە بىنائەن، مەشرەپ قائىدىسىگە بويسۇنمىغان كىشىلەرنى جازالايدۇ.

1) «جۈۋازغا قېتىش»

بۇنىڭدا «گۇناھكار» ئىچ كىيىمى بىلەن يالاڭباش يۆكۈندۈرۈلىدۇ. جۈۋاز ھەيدىگۈچى قولىغا بىر چىنە سوغاق سۇ ئېلىپ، بىر مۇشتۇمى بىلەن «گۇناھكار»نىڭ بېشىنى بېسىپ تۇرۇپ، ئۇنى چۆگىلەتكەچ بىر تەرەپتىن ئۇرۇپ، بىر تەرەپتىن ناخشا ئېيتىدۇ، ناخشا تۈگىگەندە ئاندىن توختايدۇ. جۈۋاز تارتقۇچى («گۇناھكار») قارشىلىق كۆرسەتسە، ئۇ قۇلىقىدىن تارتىپ چۆگىلىتىلىدۇ.

2) «سامسا يېقىش»

بۇ ئېغىرراق جازا ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدا ناۋاي بولغۇچى «گۇناھكار»نىڭ دۇمبىسىگە سۇ قۇيۇپ، 2 مۇشتۇمى بىلەن ئۇنىڭ دۇمبىسىنى قىسىپ بېسىپ «خېمىر يۇغۇرىدۇ». ئاندىن ئالقىنىنىڭ قىرى بىلەن «گۇناھكار»نىڭ بېشىغا ئۇرۇپ، «پىياز تۇغراپ»، «قىيما قىلىدۇ». ئارقىدىن «سامسا تۇگۈپ»، ئۇلارنى ئالقىنى بىلەن «گۇناھكار»نىڭ دۇمبىسى ۋە ئىككى چىكىسىگە «ياقىدۇ».

3) «سۇرىتىنى تارتىش»

«گۇناھكار»نىڭ ئىشتىنىدىن باشقا كىيىمى سالدۇرۇلىدۇ، ئاندىن ئۇ مەيدىسىنى تامغا چاپلاپ، قولىنى كەينىگە قىلىپ تۇرغۇزۇلىدۇ. «فوتو سۈرەتچى» بىر قاپاق سوغۇق سۇنى «گۇناھكار»نىڭ ئېتراپىدىكى تامغا چاچىدۇ، ئۇ سۇنى تامنىڭ سۇ تەگمىگەن قۇرۇق قىسمىدا ئادەمنىڭ شەكلى پەيدا بولغانغا قەدەر چاچىدۇ.

3. باشقا ئويۇنلار

1) غوجا ئالدىرغاققا ئۇسسۇل ئويناش

ئويۇنچى بەلبەغنىڭ بىر ئۇچىغا ناسۋال قاپتى، بىر ئۇچىغا كىرۇشكا چېگىپ، ھاسا تايانغان ھالدا مەيداندا چۈشىدۇ. ناس چېكىپ، چاي ئوتلىغاندىن كېيىن تۆۋەندىكى قوشاقلارنى ئېيتىپ كۈلكىلىك ھەرىكەتلەر بىلەن ئۇسسۇل ئوينايدۇ.

غوجا ئالدىرغاققا، غوجا ئالدىرىغاق،
كەينىڭگە باقماي، ئالدىڭغا باق.
ئەللىك - ئاتمىش قوي ئېلىپ يەكەن دەرياسىدا باق،

قېرىغاندا قىز ئېلىپ كىنىدىكىگە ياق.
غوجا ئالدىراقما، غوجا ئالدىرىغاق،
ئالدىڭغا ماڭماي كەينىگە باق.
قېرىغاندا قىز ئېلىپ، تاشلاپ قېچىپ باق.
ئەللىك، ئاتمىش قوي ئېلىپ جاڭگالدا باق.

ئويۇنچى بۇ قوشاقنى تەكرارلاپ، كۆلكىلىك ئۇسسۇل ئويناپ، سورۇندىكىسى ئۇگدەپ ئولتۇرغان خامۇش ئادەملەرنى كۈلدۈرۈپ، مەشرەپ كەيپىياتىنى قىزىتىپ ئەۋجىگە كۆتۈرىدۇ.

2) بوۋاي بىلەن شاپىدىخان

بىرى بوۋايچە، بىرى مومايچە ياسانغان 2 ئەر مەيدانغا چۈشۈپ، بوۋاي بىلەن مومانىڭ مۇھەببىتىنى ئىپادىلەپ مۇزىكىغا كەلتۈرۈپ ئۇسسۇل ئويناىدۇ. بىردەمدىن كېيىن بىر ھىيلىگەر بەگزادە چىقىپ، ئاجىز بوۋاينى بوزەك ئېتىپ، ئۇنىڭ مومىيى شاپىدىخاننى تۈتۈپ كېلىپ بىر چەتتە ئولتۇرۇۋالىدۇ. بوۋاي بىردەم ئۇسسۇل ئويىنغاندىن كېيىن مومانىڭ يوقلۇقىنى بايقاپ قېلىپ ئۇيان - بۇيان ئىزدەپ ئاخىر ئۇنى تېپىۋالىدۇ ۋە يىگىت بېشىنىڭ ئالدىغا ئەكىلىپ بەگزادىنىڭ ئۇستىدىن ئەرز قىلىدۇ. يىگىت بېشى بەگزادىنى جازالايدۇ.

3) ئۇزۇن - قىسقا موللا

بىر ئەر ئۇزۇن چاپان كېيىپ، گويا ئۇزىدىن ئېگىز بىر موللا بەدىنىگە جۇر بولغاندەك ھالەتتە مەيدانغا چۈشىدۇ. سازەندىلەر ناخشا باشلايدۇ. ھاسسا تاياقلىق يالغان موللا مۇزىكا رىتىمىغا ئەگىشىپ، تۇرۇپ ئېگىزلەپ، تۇرۇپ پەسلەپ، تۇرۇپ ئوڭغا، تۇرۇپ سولغا ئۇسسۇل ئويناىدۇ، ئاخىرىدا يەردە دومىلاپ سورۇندىكىلەرنى ئۇچەيلىرى ئۇزۇلۇپ كەتكۈدەك قاتتىق كۈلدۈرۈۋېتىدۇ.

4) ئاققۇ ئويۇنى

بىر ئەر كىشى ئاققۇچە ياسىنىپ مەيدانغا چۈشىدۇ، قاناتلىرىنى كېرىپ، تۇمشۇقىنى سوزۇپ يەيدىغان بىر نېمە ئىزدەۋاتقاندەك ھەرىكەتنى قىلىدۇ (مۇزىكىسىز)، بىردەم ئۇششاق بالىلارنى چوقىلىغاندەك قىلىپ قورقىتىدۇ، بىردەم بەللىرىنى سوزۇپ، سەت - غەلىتە ھەرىكەتلەرنى قىلىپ، تۇمىقىنى قىڭغىر كىيىپ، تەرىنى تۇرۇپ ئولتۇرغان كىشىلەرنىڭ تۇماق، بەلباغلىرىنى مەيدانغا سۇرەپ چىقىپ ئويۇن ئەھلىنى كۈلدۈرۈۋەتكەندىن كېيىن، نىقابىنى ئېلىۋېتىپ ئەسلى ھالىتىنى ئاشكارىلاپ مەيداندىن چىقىپ كېتىدۇ.

5) تۆگە ئۇسسۇلى

2 كىشى تۆگىچە ياسىنىپ، بىر كىشى تۆگىگە مىنىپ مەيدانغا چۈشىدۇ ۋە يېنىك چېلىنغان داپ ئاۋازىغا ئەگىشىپ قاملاشمىغان ئۇسسۇل ئويناىدۇ، «بويۇم دەرەخ شاخچە با، كۆڭلۈم دائىم سۇغا تەشنا، بارورمەن دەشت - چۆلنى كېزىپ، بىر ئۆزۈم يالغۇز - تەنھا، بۇ ... بۇ ...» دەپ ۋارقىراپ، تۆگە ھەر تەرەپتىن سۇ ئىزدەۋاتقان، تۆگىچى تۆگىنى قامچىلىغان، تۆگە تۆگىچىنى يەرگە ئېتىۋەتكەن، يەنە ئۇنى پۇراپ - پۇراپ، ئۇنىڭغا بولغان يېقىنچىلىقىنى بىلدۈرگەن، ئاندىن تۆگىچى تۆگىگە يۈكنى ئارتىپ سەپىرىنى داۋام قىلغان ھالەتنى ئىپادىلەيدۇ. ئاخىرىدا ئويۇنچىلار نىقابلىرىنى ئېلىپ ئۆز قىياپىتىنى ئاشكارىلىغاندىن كېيىن مەيداندىن چىقىدۇ.

غورۇچۆل يېزىسىنىڭ بەشئېرىق كەنتىدىكى سەمەت سوپى (1925 - يىل تۇغۇلغان) مەدەنىيەت نازارىتى، ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت باشقارمىسىنىڭ ئۇيۇشتۇرۇشىدىكى دولان مۇقامىنى توپلاش، رەتلەش، لېنتىغا ئېلىش پائالىيىتىگە كۆپ قېتىم قاتناشتى، 1983 - يىلى تەڭرىتاغ كىنو ستۇدىيىسى سۈرەتكە ئالغان «چېگرا يېزىغا مۇھەببەت» نامىدىكى دولان مۇقامىنى ئورۇندىشىغا قاتناشتى. ئۇنىڭ سەنئەت ماھارىتى يۇرت ئىچىدە كەڭ ئالقىشقا ئېگە.

Ⅱ باب

ئەدەبىيات - سەنئەت

§ 1. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى

1. چۆچەك

توپلانغان خەلق چۆچەكلىرىدىن شەخسلەرگە ئائىت رىۋايەت، يەر نامىلىرىغا ئائىت رىۋايەت، خىيالىي چۆچەك، ھايۋانلارغا ئائىت چۆچەك، جىن - ئالۋاستىلارغا ئائىت چۆچەك، تۇرمۇشقا ئائىت چۆچەك، مۇھەببەت - نىكاھقا ئائىت چۆچەك، ماقال - تەمسىل قاتارلىق 25 خىلى بار.

خورازنى ئۇستاز تۇتقان باي

بۇرۇننىڭ بۇرۇنىسىدا بىر باي ئۆتكەنكەن، ئۇ ھايۋانلارنىڭ تىلىنى بىلىدىكەن. بىراق ئۇ بۇ مەخپىيەتنى ئاشكارىلاپ قويسىلا ئۆلۈپ كېتىدىكەن.

بايىنىڭ بىر كالىسى ۋە بىر ئېشىكى بار ئىكەن. بىر كۈنى ئۇ كالىسىنى قوشقا قېتىپ، كەچكىچە يەر ھەيدەپ گۈگۈمدا قايتىپ كەپتۇ ۋە كالىنى ئېغىلغا سولاپتۇ. ئېشەك كالىنىڭ قېشىغا كېلىپ:

— ھەي ئاداش! ئەجەب بوشاپ كېتىپسەنغۇ؟ — دەپ سوراپتۇ.

— قاق سەھەردە قوشقا قېتىۋىدى، تۇرۇپ ۋارقىراپ، تۇرۇپ قامچىلاپ ئارام بەرمىدى، ئون جېنىمنىڭ بىرىنى قويدى. پۈتۈن بەدىنىم ئاغرىيدۇ، پۈتلىرىمدا جان يوق، بوشاپ كەتمەي قانداق قىلاي، — دەپتۇ كالا.

— بۇنىڭدىن قۇتۇلۇشنىڭ ئامالى بار، — دەپتۇ ئېشەك، — ھازىردىن باشلاپ يېمەي - ئىچمەي يېتىۋال، باي كۆرۈپ «كالام ئاغرىپ قاپتۇ» دەپ قوشقا قاتمايدۇ.

ئېغىلنىڭ ئىشىكى ئالدىدا ماراپ تۇرغان باي بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ قاپتۇ. ئەتىسى ئېغىلغا كىرىپ قارىسا، كالا ئوتمۇ يېمەي، سۇمۇ ئىچمەي، كۆزىنى چىڭ يۇمۇپ ئېغىر - ئېغىر پۇشۇلداپ ياتقىدەك. بايىنىڭ كالا بىلەن كارى بولماپتۇ. ئۇ ئېشەكنى يېتىلەپ چىقىپ قوشقا قېتىپتۇ. ئېشەكنىڭ تېنى ئاجىز بولغاچقا ساپانىنى سۈرەپ ماڭالمىسا ئۇرۇۋېرىپ ئۆلتۈرۈپ قويغىلى تاس قاپتۇ. ئاخشىمى ئېشەكنى قوشتىن چىقىرىپ ئېغىلغا سولاپتۇ. كالا ئېشەكنىڭ ھالىنى كۆرۈپ، ئىچ ئاغرىتىپ سوراپتۇ:

— ئاداش، ئەجەپ غەمكىن بولۇپ كېتىپسەنغۇ، مىجەزىڭ يوقمۇ نېمە؟

— راست دەيسەن ئاداش، — دەپتۇ ئېشەك، — ئىككىمىز بىر ئېغىلدا تۇرۇپ كەلگەنىدۇق، مانا ئەمدى ئۇلىدىغان خەۋىرىڭنى ئاڭلاپ قالدىم، قانداقمۇ غەمكىن بولماي. تۇنۇگۈن باي قاسساپقا: «كالام ئاغرىپ قالدى، ئەتە ئۇنى سويۇپ گۆشىنى سېتىشىپ بېرىڭ» دېدى. ئەمدى سەندىن ئايرىلىپ قالىدىغان بولدۇم، بۇنىڭ قايغۇسىدا بېشىمنى كۆتۈرەلمەي قالدىم.

بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ قاتتىق قورقۇپ كەتكەن كالا ئېشەكتىن ئۇلۇمدىن قۇتۇلۇپ قېلىشنىڭ چارىسىنى ئېيتىپ بېرىشنى ئۆتۈنۈپتۇ. ئېشەك: «تىرىك قالاي دېسەڭ، ھازىردىن باشلاپ ئوتنى تويغۇچە يەپ، سۈنى قانغۇچە ئىچىپ، تامغا ئۇسۇپ تازا مۆرە، بۇ ھالىتىڭنى كۆرگەن باي: كالام ساقىيىپتۇ دەپ، قاسساپنى چاقىرمايدۇ» دەپتۇ.

شۇنداق قىلىپ كالا ئوتنى تويغۇچە يەپتۇ، سۈنى قانغۇچە ئىچىپتۇ، مۆرەپ - تىپچەكلەپ، تامغا ئۇسۇپ ساقايغان ھالەتكە كىرىپتۇ. ئەتىسى باي قوتانغا كىرىپ كالىنىڭ ئويناقشىپ تۇرغىنىنى كۆرۈپتۇ - دە، يېتىلەپ چىقىپ قوشقا قېتىپتۇ. باي گۈگۈم مەلىدە كالىنى ئېغىلغا سولىغاندىن كېيىن، ھويلىدا ئولتۇرۇپ، ئېشەك بىلەن كالىنىڭ قىلىشقان گەپلىرىنى ئويلاپ، ماڭۇ ھايۋانلارنىڭ قۇۋلۇقىنى كۆرمەمدىغان، دەپ ئىختىيارسىز كۈلۈۋېتىپتۇ. شۇ چاغدا باينىڭ خوتۇنىمۇ يېنىدا ئىكەن، ئۇ ئېرىنىڭ كۈلۈپ كەتكىنىنى كۆرۈپ، بۇنىڭدا جەزمەن بىر ئىش بار، بولمىسا ئۆزىچە كۈلۈپ كېتەمدۇ دەپ، سوراپتۇ:

— نېمىشقا كۈلىدىلا؟

— ھېچ ئىشقا.

— زادى نېمە ئىش بولدى؟

— باي ئېيتسام ئۆلۈپ كېتىمەن دەپ، راست گەپنى ئېيتىشقا جۈرئەت قىلالماي، خوتۇنغا بۇنى سورىماڭلا دەپ يالۋۇرۇپتۇ. خوتۇنى تېخىمۇ كۆچەپ سوراپ تۇرۇۋاپتۇ ۋە باينىڭ ياقىسىغا ئېسىلىپ، ساقىلىنى يۇلۇپ، يۆز - كۆزىنىتاتىلاپ، كىيىمىنى يىرتىپ، ئۇيان تارتىپ، بۇيان سۆرەپ قىينىاپ كېتىپتۇ. خوتۇنىدىن قۇتۇلىشالمايدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەن باي سەۋەبىنى 3 كۈندىن كېيىن ئېيتىپ بېرىشكە ماقۇل بولغاندىن كېيىن، خوتۇنى ئاندىن قويۇۋېتىپتۇ. باي ئويلىغانسېرى ئاچچىقى كېلىپ، تام تۆۋىدە داڭقېتىپ ئولتۇرۇپلا قاپتۇ. شۇ چاغدا خوراز بىر توپ مىكىيانىنى باشلاپ، ئۇيانىنى چوقىلاپ، بۇيانىنى چوقىلاپ كېلىپ قاپتۇ. ئىت ئۇنىڭدىن سوراپتۇ:

— ھەي خوراز، كىشىلەر «توخۇنىڭ ئەقلى بولسىپوق يەيتتىمۇ» دەپ بىكار ئېيتماپتىكەن. بىزنى باي بېقىپ كەلدى. ھالا بۈگۈن خوتۇنىنىڭ بالاغا قويۇشى بىلەن ئۆلىدىغان بولدى، 3 كۈندىن كېيىن ئۇنىڭ بىلەن ۋىدالىشىمىز، سەن بۇنىڭدىن قايغۇرماقتا يوق قوقۇقلاپ ئويناپ يۈرسىنا، سېنىڭ بۇ نېمە قىلغىنىڭ؟

— باي دېگەن ئەر كىشى تۇرۇپ، بىر خوتۇنىنى باشقۇرولماي، مەخپىيەتلىكنى دەپ قويۇپ ئۆلسە ئۆلۈۋەرسۇن، — دەپتۇ خوراز كۈلۈپ، — مەن بىر ئۆمۈر 8 — 9 مىكىيانىنى كەينىمگە سېلىپ يۈردۇم، تاپقان دان ئاز بولسا ئۆزۈم يەيمەن، جىقراق بولسا مىكيانلارغا بۆلۈپ بېرىمەن، گەپ ئاڭلىمىسا قوڭغا نەچچىنى تېپىمەن، شۇڭا ھېچقايسىسى گېپىمگە كىرمەي قالمايدۇ. ئەگەر مەن باينىڭ ئورنىدا بولۇپ قالىدىغان بولسام، قولۇمغا كالتەكتىن بىرنى ئېلىپ: سەنزە ماڭا چېقىلىشقا پېتىنىۋاتامسىنا؟ ياقامغا ئېسىلىشقا پېتىنىۋاتامسىنا؟ دېمىگەن گەپنى دېگۈزۈشكە

پىتىنىۋاتامسىنا؟ ئالدىمدا نوچىلىق قىلىشقا پىتىنىۋاتامسىنا؟ دەپ ئۇرۇپ جېنىنى ئېلىپ ئالقىنىغا تۇتقۇزۇپ قويياتتىم. دەپ باقە، شۇنداق قىلسا ئۇ خوتۇن ياۋاشلاپ كەتمەي قالارمۇ؟

باي خورازنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ، كۆڭلىدە: ھە، ئىش دېگەن مۇنداق ئىكەندە، ئەمدى مەن خورازنى ئۇستاز تۇتسام بولغۇدەك دېگەن ئويغا كەپتۇ. 3 كۈندىن كېيىن خوتۇنى «كۆلۈشنىڭ سەۋەبىنى دەپ بېرسەن!» دەم بايغا يەنە ئېسىلىپتۇ. باي بىر تال كالتەكنى ئاپتۇ - دە، «مانا دەپ بېرەي» دەپ خوتۇنىنى تازا ساپتۇ، خوتۇنى ئاغرىقتا چىدىماي: «ۋاي جېنىم غوجام، سىلىگە ئىككىنچى چېقىلمايمەن، نېمە دېسىلە شۇنى قىلىمەن، خاتا قىپتىمەن، گۇناھىمدىن كەچىلە غوجام» دەپ يالۋۇرۇپتۇ.

شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن بايىنىڭ خوتۇنى يۇۋاشلاپ كېتىپتۇ، بايىنىڭ سىزىقىدىن چىقمايدىغان، جېدەل قىلمايدىغان بوپتۇ.

«ئۇۋال»

بۇرۇنقى زاماندا بىر پادىشاھ ئۆتكەنىكەن، پۇقرالار ئۇنىڭ ئادىللىقىدىن بەكمۇ رازى ئىكەن. پادىشاھ پۇقرالار بىلەن ھەمىشە ئالاقىلىشىپ تۇرىدىكەن، ھەر ھەپتىدە ۋەزىر - ۋۇزرالارنى باشلاپ كوچا - رەستىلەرنى ئايلىنىپ چىقىدىكەن. كوچىغا چىققاندا پۇقرالارغا داقا - دۇمباق چېلىپ خەۋەر بېرىدىكەن. شۇ كۈنى ئۇۋاڭچىلىق تارتقان كىشىلەر پادىشاھقا ئەرز - دادىنى ئېيتىدىكەن. شۇنداق قىلىپ ئۇ شەھەردە پادىشاھتىن نارازى بولغان بىرمۇ ئادەم، سورالمىغان بىرمۇ دېلو يوق ئىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە، بۇ شەھەردىكى 2 ئادەم يىراق بىر شەھەرگە بېرىپ ئوقەت قىلىش مەسلىھەتىگە كەپتۇ. ئۇلارنىڭ بىرى ناھايىتى پۇلدار بولۇپ، نۇرغۇن مال - بىسات تەييارلاپتۇ؛ يەنە بىرىنىڭ ئانچە جىق پۇلى بولمىسىمۇ، ھەر ھالدا مالىلىرىنى تەقلەپ، پۇلدار كىشى بىلەن بىللە يولغا چىقىپتۇ. ئۇلار مېڭىپ - مېڭىپ، بىر كۈنى بىر قاقاس چۆلگە يېتىپ كەپتۇ، شۇ چاغدا پۇلى ئاز سودىگەر دە: «بۇ ئادەمنىزات يوق يەر ئىكەن، ئاخشاملىققا ئۇخلاپ قالغاندا ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتسەم، مال - دۇنياسى ماڭا قالمامدۇ» دېگەن يامان نىيەت تۇغۇلۇپتۇ. ئۇ پۇلدار سودىگەرنى شۇ يەردە قونۇشقا قايىل قىلىپ، يۈك - تاقلارنى چۈشۈرۈپ، ئاتلارغا بوغۇز بېرىپتۇ. بىرلىكتە غىزالانغاندىن كېيىن دالىدا ئۇخلىماقچى بولۇشۇپتۇ. پۇلدار سودىگەر ئەمدى يېتىپ تۇرۇشىغا پۇلى ئاز سودىگەر توساتتىن ئۇنىڭ ئۇستىگە مىنىۋېلىپ، خەنجىرىنى كۆكسىگە تەڭلەپتۇ. پۇلدار سودىگەر قاتتىق چۆچۈپ كېتىپ «نېمە قىلماقچىسەن؟» دەپتۇ.

— ماڭا مېلىڭ كېرەك، سېنى ئۆلتۈرۈپ مېلىڭنى ئالىمەن.

— مېنى ئۆلتۈرمە، جېنىمنى ئامان قوي، مالىلىرىمنىڭ ھەممىسى سېنىڭ بولسۇن.

— ياق، ئەمدى ئۆلتۈرگىنىم ئۆلتۈرگەن، چۈنكى سەن غەرىزىمنى بىلىپ قالدىڭ.

پۇلى ئاز سودىگەر خەنجىرىنى پۇلدار سودىگەرنىڭ كانىيىغا تەڭلەپتۇ. پۇلدار سودىگەر: «توختاپ تۇر، ئۆلتۈرسەڭمۇ ئۆلتۈر، بىراق بىر ئېغىز ۋەسىيىتىم بار، شۇنى يەتكۈزۈپ قوي، خوتۇنۇم ھامىلدار ئىدى. بالىمىزغا نېمە دەپ ئات قويۇشنى مەسلىھەتلىشۇالالمىغاندۇق. قايتىپ بارغاندىن كېيىن خوتۇنۇمغا دەپ قويغىن، بالىنىڭ ئېتىنى «ئۇۋال» قويسۇن» دەپتۇ.

ئاچكۆز قاتىل پۇلدار سودىگەرنى ئۆلتۈرۈپ كۆمۈۋەتكەندىن كېيىن مالىلىرىنى يىغىشتۇرۇپ يولغا چىقىپتۇ.

كۈنلەر ئۆتۈپتۇ، ئايلار ئۆتۈپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە 2 سودىگەرنىڭ قايتىپ كېلىۋاتقانلىق

خەۋىرى كەپتۇ. ئۇلارنىڭ خوتۇنلىرى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن ئالدىغا چىقىشىپتۇ. يېقىنلاپ كەلگەندە قارىسا، پۇلى ئاز سودىگەر كېلىۋېتىپتۇ، پۇلدار سودىگەر كۆرۈنمەپتۇ. ئۇنىڭ خوتۇنى ئېرىنىڭ دېرىكىنى سوراپتىكەن، پۇلى ئاز سودىگەر: ئىككىمىز ئاچا يولدا ئايرىلىشقان، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنى كۆرمىدىم، بىراق ئايرىلىش ئالدىدا ئۇ ماڭا: «قايتىپ بارغاندىن كېيىن خوتۇنۇمغا دەپ قوي، بالىنىڭ ئېتىنى «ئۇۋال» قويسۇن دېگەنىدى» دەپتۇ.

پۇلدار سودىگەرنىڭ خوتۇنى يىغلاپ - يىغلاپ ئۆيگە قايتىپتۇ، ئېرىنىڭ ۋەسىيىتىگە بىنائەن بالىسىغا «ئۇۋال» دەپ ئات قويۇپتۇ. بالا ئاستا - ئاستا چوڭ بولۇپ، 4 - 5 ياشلارغا كىرىپ قاپتۇ، ئانىسى بەك ئەكە باققاچقا كەپسىز چوڭ بوپتۇ.

بىر كۈنى ئانا خېمىر يۇغۇرۇپ ئولتۇرسا، بالىسى كەپسىزلىك قىلىپ خېمىرغا توپا چېچىۋېتىپتۇ. ئانىسى گەپ ئاڭلىتالماي ئاچچىقىدا: ئۇۋال، بولدى دەيمەن ئۇۋال، ۋاي ئۇۋال . . . دەپ توۋلاپتۇ.

دەل شۇ چاغدا پادىشاھ ئۇ ئايال تۇرۇشلۇق كوچىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقانىكەن، بىراۋنىڭ «ئۇۋال بولدى» دەپ ۋاقىرىغان ئاۋازىنى ئاڭلاپ قېلىپ، ئۇ ئايالنى چاقىرتىپ چىقىپ سوراپتۇ:

— نېمە ئۇۋالچىلىقىڭىز بار ئىدى؟

— ھېچقانداق ئۇۋالچىلىقىم يوق.

— ئەمىسە نېمە ئۈچۈن ئۇۋال بولدى دەپ توۋلايسىز؟

— ئوغلۇمنىڭ ئېتى «ئۇۋال» ئىدى. شۇنى چاقىرغان.

— قانداقلارچە بۇ ئاتنى قويغانتىڭىز؟

ئېرىمنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە قويغانتىم.

پادىشاھ سوراپ پۈتۈن ئەھۋالنى بىلگەندىن كېيىن: ۋەسىيەتنى يەتكۈزگەن ئادەمنىڭ ئۆزى بالىنىڭ ئاتىسىنى ئۆلتۈرگەن قاتىل، بولمىسا بىكاردىن بىكار بۇ گەپنى قالدۇرامدۇ؟ بۇنىڭدا جەزمەن بىر سىر بار. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەدىمۇ بۇنداق غەلىتە ئاتنى قويىدىغان ئىش بولسۇن؟ دەپ ئويلاپتۇ. ئويلا - ئويلا: ھېلىقى سودىگەر ئۆلۈش ئالدىدا بالىسىغا ئات قويۇش ۋەسىيىتى ئارقىلىق ماڭا ئۇۋالچىلىققا ئۇچرىغانلىقىنى يەتكۈزمەكچى بولغان گەپ، بۇ ئىشنى ئېنىقلىمىسام، ئادىل دېگەنگە قانداقمۇ مۇناسىپ كېلەي، دېگەن يەرگە كەپتۇ - دە، سودىگەرنى چاقىرتىپ سوراپتۇ:

— سەن بىلەن بىللە ماڭغان ھېلىقى سودىگەر قېنى؟

— ئۇ باشقا يول بىلەن كەتكەن.

— ئۇ ئۆزىنىڭ ئۆلىدىغانلىقىنى بىلەتتىمۇ؟

— بىلمەيتتى.

— ئەمىسە نېمىشقا ۋەسىيەت قالدۇرۇپ، ساڭا يەتكۈزۈپ قويۇشنى ھاۋالە قىلىدۇ؟

سودىگەر جاۋاب بېرەلمەي تەمتىرەپ قاپتۇ. پادىشاھ ئۇنى باغلىتىپ ئوردىغا ئەكىلىپ سوراق قىپتۇ. سودىگەر قاتىللىق قىلغانلىقىنى ئېقرار قىپتۇ. پادىشاھ قاتىلنى قاتتىق جازاغا تارتىپتۇ، بۇلغان مال - دۇنيانى ھېلىقى ئايالغا قايتۇرۇپ بېرىپتۇ.

3) يەر نامىغا دائىر رىۋايەت

بۇرۇندا سادەتبەگ ئاتلىق بىر دولانلىق كىشى ئۆتكەنىكەن، ئۇ مۇقامخۇمار كىشى ئىكەن. بىر كۈنى ئۇ ھەمراھلىرى بىلەن بىللە غىجەك چېلىپ ئولتۇرۇپتۇ، يېقىن ئەتراپتا تۇرغان

سانىخان ئاتلىق بىر قىزچاق غىجەك ئاۋازىنى ئاڭلاپ بىر دۆڭلۈككە چىقىپ، غىجەككە كەلتۈرۈپ ئوسۇلغا چۈشۈپتۇ. بۇنى كۆرگەن بىر خىزمەتكار سادەتبەگكە: «ھەي بەگ، سانىخان غىجەكلىرىگە كەلتۈرۈپ ئوسۇل ئويناۋاتىدۇ» دەپتۇ.

سادەتبەگ بۇ گەپنى ئاڭلاپ، غىجىكىنى توغراقتا ئېسىپ قويۇپ، يەنە بىر دۆڭلۈككە چىقىپ قارىسا، سانىخان راستلا ئوسۇل ئويناۋاتقىدەك. بۇ ئىش يۈرتقا تارىلىپتۇ. كېيىنكى كۈنلەردە كىشىلەر سادەتبەگ غىجىكىنى ئېسىپ قويغان يەرنى «غىجەكئاستى» دەپ، ئوسۇل كۆرسەن دەپ چىققان دۆڭنى «قالىغاچدۆڭ» دەپ، سانىخان ئوسۇل ئويىنىغان دۆڭنى «سانىدۆڭ» دەپ ئاتايدىغان بوپتۇ. بۇ نامىلار ھازىرغىچە ئۆزگەرگىنى يوق.

دولانلىقلارنىڭ ئۆتۈكى

بۇرۇنقى زامانىدا، دولان بەگى باشقا بىر قەبىلىنىڭ دولانلىقلار يۇرتىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىدىغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپتۇ - دە، دەرھال ئوستا چاقىرتىپ پۈتۈن بىر پارچە كالا تېرىسىدە بىر پاي ئۆتۈك تىكتۈرۈپتۇ، ۋە ئۇنى يىراقتا ئاپىرىپ دۈشمەن بېسىپ ئۆتىدىغان يولغا ئېسىپ قويۇپتۇ.

بىر كۈنى دۈشمەن دولانلىقلار يۇرتىغا ھۇجۇم قىلىپ كەپتۇ، ئۇلار يولدا ئاجايىپ يوغان بىر پاي ئۆتۈكنى كۆرۈپتۇ.

ئۇلاردىن بىرسى سوراپتۇ:

— بۇ نېمە؟

— دولانلىقنىڭ ئۆتۈكى.

دۈشمەن ئاڭلاپ چۆچۈپ كېتىپتۇ - دە، دولانلىقنىڭ بىر پاي ئۆتۈكى شۇنچە چوڭ تۇرسا، بىزنىڭ مىڭ ئادىمىمىز ئۇلارنىڭ بىر ئادىمىگە تەڭ كېلەلمىگۈدەك، دەپ ئويلاپ، قورقۇپ چېكىنىپتۇ. ئارىدىن 15 يىل ئۆتكەندە يەنە جاسۇس ئەۋەتىپ ئەھۋال ئىگىلەپ، دولانلىقلارنىڭمۇ باشقىلارغا ئوخشاش ئادەم ئىكەنلىكىنى بىلىپتۇ، دولانلىقلارنىڭ ئەقىل - پاراسىتىگە قايىل بوپتۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇزاق يىللارغىچە دولانلىقلارنىڭ يۇرتىنى تارتىۋېلىش غەرىزىدە بولماپتۇ.

تەكلىماكان ھەققىدە رىۋايەت

قەدىمكى زامانىدا ئاۋات ناھىيىسىنىڭ جەنۇبى سۈيى مول، دەرەخلىرى غول بوستانلىق ئىكەن. ئۇ يەردە نۇرغۇن شەھەر - بازار ۋە يېزا - قىشلاقلار بار ئىكەن، ئۇلارنىڭ ئىچىدە قېتىق شەھىرى ھەممىدىن ئاۋات ئىكەن. بىر كۈنى توساتتىن قاتتىق بوران چىقىپ 10 كۈن داۋام قىلىپ، پۈتكۈل شەھەرنى قۇم بىلەن كۆمۈۋېتىپتۇ، ئادەم ۋە مال - چارۋىلارنىڭ كۆپ قىسمى ھالاك بوپتۇ. ھايات قالغانلار يۇرتىنى قايتا گۈللەندۈرۈش يولىدا تىرىشىپ كۆرگەن بولسىمۇ، مۇۋەپپەقىيەت قازىنالماي، ئايكۆل، بەشئېرىق تەرەپلەرگە كۆچۈپ كېتىپتۇ. بۇ يەر قۇملۇققا ئايلىنىپ كېتىپتۇ، شۇنىڭ بىلەن تەكتىماكان دەپ ئاتىلىدىغان بوپتۇ، كېيىنچە تاۋۇشتىكى ئۆزگىرىش تۈپەيلىدىن تەكلىماكان دېيىلىدىغان بوپتۇ.

«ئوتتۇز كېمە» ھەققىدىكى رىۋايەت

بۇرۇنقى زامانىدا يەكەن دەرياسى بويىدىكى دولانلىقلارنىڭ بىر شەھىرىنى دۈشمەن ئىشغال قىلىۋېلىپ، دولانلىقلارنى پاجىئەلىك دەپسەندە قىپتۇ. ئاكا - ئۇكا قۇربان بىلەن سۇبىخان ياشلارنى تەشكىللەپ، 30 كېمە ياساپ، دەريا بويىغا يوشۇرۇپ قويۇپتۇ. ئۇلار كېچىسى چوقان - سۇرەن بىلەن دۈشمەنگە ھۇجۇم قىلىپ، تاڭ ئاتقاندا كېمىلەرنى يەنە يوشۇرۇپ

قويۇپتۇ، شۇنداق قىلىپ بۇ يەردىكى دۇشمەننى يوقىتىپتۇ، دۇشمەن ئىككىنچىلەپ كېلىشكە جۇرئەت قىلالماپتۇ، خەلق ئازاب - ئوقۇبەتتىن قۇتۇلۇپتۇ. شۇ غەلىبىنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن بۇ يەر «ئوتتۇز كېمە» دەپ ئاتىلىدىغان بوپتۇ.

2. قوشاقلار

توپلانغان ئاۋات قوشاقلىرى 7 خىل، بۇلار: ئەمگەك قوشاقلىرى، سىياسىي قوشاقلار، قائىدە - يوسۇن قوشاقلىرى، مۇھەببەت قوشاقلىرى، تۇرمۇش قوشاقلىرى، تارىخىي قوشاقلار، بالىلار قوشاقلىرى، دولان مۇقامىنىڭ ناخشا تېكىستى.

ئوما قوشىقى

ئوما ئورىسەن كۈندە،
تالمامدۇ بىلەكلەرىڭ.
مەن يادىڭغا يەتكەندە،
كۆيمەمدۇ يۈرەكلەرىڭ.

ئوما ئوردۇق ئېتىزدا،
ئالتىنچى ئايدا تومۇزدا.
راست گېپىڭنى ئېيت يارىم،
بۇغدايلىقتا ئېڭىزدا.

بۇ چاغلار ئەجەپ چاغلا،
يارىم بەلنى چىڭ باغلا.
مەن ئورۇپ سالاي ئۈنچە،
سەن ئارقامدىن باغ باغلا.

راۋاب چالىمەن غەمدە

ئۆستەڭ بويىدا نەمدە،
راۋاب چالىمەن غەمدە.
سورىماڭلار ھالىمنى،
مەن دەردى تولا بەندە.

بۇگۈن بازارغا ئوخشايدۇ،
يېتىم زارى قاخشايدۇ.
ھالىدىن خەۋەر ئالسام،

ئاتاسى يوققا ئوخشايدۇ.

زالىملار زامانىدا

ئالمىنى سويۇپ يەيدۇ،
تەخسىگە قويۇپ يەيدۇ.
بەگ - بوجاقدا ئىنساپ يوق،
خەلقنى شۇلۇپ يەيدۇ.

قوغۇن تېرىدىم توقدا،
چۈشكەن سويمىسى ئوقدا.
زالىملار زامانىدا،
ئىشتان قالمىدى قوقدا.

ئۇرۇق سالدۇق بىر دانە.
ئۇنۇپ چىقتى مىڭ دانە،
زالىملارنىڭ زۇلمىدا،
پۇقرا بولدى ۋەيرانە.

بالىلار قوشىقى

ئاق تېرەك، ئاپپاق تېرەك،
بىزدىن سىزگە كىم كېرەك.
ئۆزى ئەقىللىق ئۇستا،
قولى چېۋەر ھەر ئىشتا،
سىزدىن بىزگە شۇ كېرەك.

ئاق تاش، كۆك تاش،
دەريا بويىدا سۈزۈك تاش.
قەلەم بىلەن مەن ئاداش،
ئۆگىنايدىغان بالىلار بارمۇ؟

ئەللەي ناخشىسى

ئەللەي بالام قوڭى پوق،
ئېرتاي دېسەم لاتا يوق.
لاتا دېگەن ئۆگزىدە،
چىقاي دېسەم شوتا يوق.

شوتا دېگەن تېرەكتە،
كېسەي دېسەم پالتا يوق.
پالتا دېگەن تۆمۈرچىدە،
ئالاي دېسەم پۇلۇم يوق.
پۇلچى ئاكام ئۆلۈپتۇ،
شورلۇق يەرگە كۆمۈپتۇ.
يىغلىغىلى ئادەم يوق،
ئۆزى قوپۇپ يىغلاپتۇ.

بەگ بىلەن كەمبەغەل

بەگلىرىم بەگلىك قىلادۇ،
دوغىسى ئالۋان بىلەن.
ئاخۇنۇم پەتىۋا پىچادۇر،
راستى يوق يالغان بىلەن.

كەتمەن چاپماي بەگلىرىم،
تولدۇرۇپتۇ سېڭنى.
ئارپا ئۇنىدا كۆمەش،
كەمبەغەلنىڭ يېگىنى.

بەگ - غوجام مىنەر تايغا،
سۇنى ياقىلار بايغا.
كەمبەغەللەر سۇ دېسە،
بېشىنى تىقار لايغا.

گومىنداڭغا يۆلەنگەن،
بەگ - غوجاملار ئۆتمۈشتە.
ساندۇقىنى تولدۇرغان،
ئالتۇن بىلەن كۆمۈشتە.

رامىزان قوشىقى

رامىزان، رامىزان،
بۇ يىل كەلدى يەنە رامىزان.
كىم ئۆلۈپ، كىم قالىدۇ ئاللا بىلەر،
قوش مۇبارەك پادىشاھدۇر رامىزان.

ئۆيۈڭنىڭ ئارقىسىدا قاتار - قاتار قوينىڭ ئىزى،
بىر قاپاق ياغ ئەپچىقىڭ باينىڭ قىزى،
قوش مۇبارەك پادىشاھدۇر رامىزان.

ئاق توخۇ ئاپپاق توخۇ قونغاقتىدۇر،
بىزگە ساقلىغان توخۇملىرى قاپاقتىدۇر.
قوش مۇبارەك پادىشاھدۇر رامىزان.
رامىزان ئېيتىپ كەلدىم ئوي مەھەللىدىن،
بىزگىمۇ قويغانمىدۇ لەغمەنلىدىن،
قوش مۇبارەك پادىشاھدۇر رامىزان.

مەسچىتنىڭ توغراقىنىڭ ئۇچى قىزىل، تۇۋى قارا،
خۇدايىم بىر بالا بەرسۇن مەڭگۈ قىزىل، قاشى قارا،
قوش مۇبارەك پادىشاھدۇر رامىزان.

تۇڭلۇكىڭىزنىڭ بېشىدا ئاي كۆردۇم،
ھەممە كىشىدىن سىزنى باي كۆردۇم.
قوش مۇبارەك پادىشاھدۇر رامىزان.

قارلىقنامە

ھەققى ئاللا ھۆرمىتىدىن ياغدى ئاسماندىن قار،
قىلدىكى قار ئۆزىنى ھەم بۇ يەر يۈزىگە ئاشكارا.
قىلغىلى چۆللەرنى بوستان، قادىر ئىگەم ياغدۇردى قار،
قاردا قارلىق تاشلىماق، بۇ قەدىمدىن باربار.
يوقىتار غەم - قايغۇنى، قارلىق تاشلاش ئويۇنى،
كۆچىدۇ ئەل - مەھەللىدىن، ئىناقسىزلىق قويۇنى.
قاردا قارلىق تاشلىدۇق، دوستلۇق ئويۇننى باشلىدۇق،
ئەل جامائەت جەم بولۇپ، كۆڭلىمىزنى خوشلىدۇق.
ئاپىرىشقا بۇ نامىنى زېرەك ۋەكىلنى سايلىدۇق،
نامە بىرلە ئۇشبۇ ئاددىي شەرتىمىزنى تاشلىدۇق.
بارسا ۋەكىل خانىڭىزگە، ھۇشيار بولۇپ تۇرغايسىز،
بوسۇغ ئاتلاپ يانغىندا، ئۇنى پەملەپ تۇتقايسىز.
گەر تۇتالماي قالسىڭىز، ئورۇنلايسىز بۇ شەرتنى،
ئويناپمىز نەغمە بىلەن، ئەل - جامائەت مەشرەپنى.
گەر تۇتسىڭىز ۋەكىلنى، قارا سۇرتۇپ يۈزىگە،
مىندۇرۇپ ئېشەككە تەتۇر، كۆرسىتىڭ ئەل كۆزىگە.
تاپسىز ئامەت تازا، شەرتىنى بىز قىلمىز ئادا،

بىزگە مېھمان سىز بولارسىز، ياڭرىتىپ نەغمە - ناۋا.
شەرتىمىز ئۇ ھەممە يەر مول ھوسۇل مەۋرچىلىق،
قوي قوتاندا، ئۇن تاغاردا، پۇل ساندۇقتا لىقمۇلىق.
مەشرىپىگە يەل - يېمىش، توخۇ، تۇخۇم، كاۋاپمۇ بار،
چاي، ھەسەل، پەتنۇستا نان، لېگەندە گۆش تۇرسۇن قاتار.
ئالما، ئانار، تاۋۇز، قوغۇن، ئەنجۇر بىلەن نەشپۈتمۇ ھەم،
كىشمىش، ئۈزۈم، پىستە، بادام ھەر قايسىدىن توققۇز تاغار.
نەغمىچى لازىم دېسە، مەمتاۋلا راۋاب، ئاۋۇت مۇسا تەييار.
قالۇن، غىجەك، تەمبۇر، ساتار، سۇناي، راۋاب، داپ، دۇتتار،
سورۇننى شوخ قىزىتقىلى مەھەممەتنىياز مىرشۇۋاز كېرەك،
ساقي بولۇپ مەي تۇتقىلى سورۇن ئارا مىراب كېرەك.
دەستۇرخانلار مول سېلىنسۇن، نازۇ - نېمەت رېتى بىلەن تىزىلسۇن،
جانغا راھەت مۇسەللەس پىيالىگە تولدۇرۇلسۇن.
بۇ جاھاندا ئىش تولا، قار ياغىدىغان قىش تولا،
بۇ قارلىقنى كۆرۈپلا، ئاغرىپ قالسىلا سەت بولا.
قارلىق بىزنىڭ كۆڭلىمىز، ئەل - مەھەللىگە رىشتىمىز،
قارلىق بىلەن باشلانسۇن، خۇشاللىقتا قىشىمىز.
شۇنىڭ بىلەن بولدى تامام، قارلىقنامە مەزمۇنلىرى،
ئېغىر كەلمەس ئۆزلىرىگە، مېھماندوستلۇق بۇ شەرتلىرى.

مەشرەپ قوشىقى

يىگىت:
خېنىم - خېنىم جانان خېنىم،
بېيىت ئېيتاي ئاڭلا خېنىم.
ئوتتۇز ئوغۇل گۈۋاھ خېنىم،
ئاشقىڭمەن خۇما خېنىم
قىز:
يىگىت - يىگىت جانان يىگىت،
بېيىت ئېيتاي ئاڭلا يىگىت.
مەنمۇ كۆيەي خۇما يىگىت،
خەلقى ئالەم گۈۋاھ يىگىت.
يىگىت:
دەريا بولۇپ ئاقساڭ خېنىم،
بېلىق بولۇپ ئويناي خېنىم.
چىراغ بولۇپ يانساڭ خېنىم،
پىلىك بولۇپ كۆيەي خېنىم.

قىز:
جانغا جانان داۋا يىگىت،
ئېسىۋالدىم تۇما يىگىت.
تاغقا چىقسام دۆلدۈل يىگىت،
باغقا كىرسەم بۈلبۈل يىگىت.
يىگىت:
چىمەن بولۇپ تۇرساڭ خېنىم.
قوزاڭ بولۇپ ئويناي خېنىم،
دەردىم تولا بىلگىن خېنىم.
خوش كەتتى چاي ئالغىن خېنىم.
قىز:
قىسىۋالسام بىر گۈل يىگىت،
سۆزى شېكەر قوبۇل، يىگىت.
مەلۇم بولسۇن ھالىم يىگىت،
مانا چىنە تەزىم يىگىت.

يېڭى قوشاقلار

باغقا گۈللەر تېرىساق،
ئۈنۈپ چىقتى بەش قۇلاق.
بۇ دۇنيادا بارمىدۇ،
پارتىيىدەك نۇر چىراق.

دولقۇنلار ياساپ تارىم،
باغلارغا ئاقار دائىم.
پارتىيە ئېلىپ كەلگەن،
ئۆمرىمىز باھار دائىم.

تاتلىق ئىكەن، بال ئىكەن،
يېڭى باغنىڭ ئۈزۈمى.
كۆڭلىمىزگە بەك ياقتى،
سوتسىيالىزم تۈزۈمى.

ياشىنىتىدۇ مايسىنى،
ئىللىق قۇياش نۇرلىرى.
دېھقان رازى ئېچىلغاچ،
بېيىشنىڭ كەڭ يوللىرى.

يۇرتىمىزنىڭ ئەزەلدىن،

ئاۋات دېگەن نامى بار.
گۈل - گۈلىستان قوينىدا،
ھەر خىل بايلىق كانى بار.

ھەممە مىللەت ئىناق بىز،
قەھرىمىز تىغ دۈشمەنگە.
يولاتمايمىز قۇزغۇننى،
ئانا ۋەتەن گۈلشەنگە.

3. ماقال - تەمسىللەر

ئاۋات خەلقى يومۇرلۇق خەلق، ئۇلارنىڭ ماقال - تەمسىللىرى بىر قەدەر كۆپ. بۇ يەردە بىر قىسمىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز:

ئىناق ئائىلە نۇرلىنىپ تۇرار،
ئىناقسىز ئائىلە تىنىمسىز بولار.

دۆلەت خەلققە تايىنىپ رونىق تاپار،
تۆمۈرچى ئونقا تايىنىپ كەتمەن سوقار.

نىيىتى ياخشىنىڭ قولى كەڭ،
ئەل سۆيگەننىڭ يولى كەڭ.

ئۆز يۇرت — ئۆز ئانا،
ئۆزگە يۇرت — ئۆگەي ئانا.

قۇم دۆۋىلەنسە تاغ بولۇر،
مىللەت ئۇيۇم بولسا باغ (بولۇر).

ئات ئايلىنىپ ئوقۇرىنى تاپار،
ئادەم قېرىسا ئۆز يۇرتىنى (تاپار).

مىڭ دوست كۆپلۈك قىلماس،
بىر دۈشمەن ئازلىق (قىلماس).

دۈشمەن ئالدىدا ماختار،
دوست كەينىدە (ماختار).

موللامنىڭ دېگىنىنى قىل،

قىلغىنىنى قىلما.

ئەسكى چاپان يامغۇردا ياخشى،
يامان تۇققان ئۆلگەندە (ياخشى).

ئۈمىد ياشارتىدۇ،
غەم - قايغۇ قېرىتىدۇ.

كۆڭۈل قويماي ئىش قىلغىلى بولماس،
كۆڭۈلدىكى داغنى يۇيغىلى (بولماس).

يولۋاس ئىزىدىن قايتماس،
يىگىت سۆزىدىن (قايتماس).

توشقاننى قوموش ئۆلتۈرەر،
يىگىتنى نوموس (ئۆلتۈرەر).

پىچاقنى ئۆزۈڭگە سال،
ئاغرىمىسا ئۆزگىگە (سال).

هايۋاننىڭ ئالىسى تېشىدا،
ئادەمنىڭ ئالىسى ئىچىدە.

هەسەتخورنىڭ كۆڭلى قارا،
جادۇگەرنىڭ يۈزى (قارا).

پىلانسىز ئىش قېلىپسىز كېسەككە ئوخشايدۇ.

مەيدە ئاغرىتقان ئاش ئەمەس،
كۆڭۈل ئاغرىتقان دوست ئەمەس.

بېرەي دېسە ئىچى ئاغرىيدۇ.
يەي دېسە چىشى (ئاغرىيدۇ).

ئۇسسۇل تۈزدە ياخشى،
گەپ يۈزدە (ياخشى).

كەنجى كېۋەز غوزىلىماس،

ئۆزۈن گەپنىڭ مەزمۇنى بولماس.

كۆسەينى ئۆزۈن قىل،
گەپنى قىسقا (قىل).

قەرزدارنىڭ تىلى قىسقا،
گۇمانخورنىڭ ئۆمرى (قىسقا).

ئات ئۆلسە ئىگىرى قالىدۇ،
ئادەم ئۆلسە نامى (قالىدۇ).

يەر ناچار ئەمەس، ئادەم ناچار.

تۆمۈر كەسسەڭ قىسقا كەس،
ياغاچ كەسسەڭ ئۆزۈن كەس.

ئۆز يۇرت — ئالتۇن بۆشۈك.

ھەممە يەردە قازانىنىڭ قۇلىقى تۆت.

تىز پۈكۈپ ياشىغۇچە، تىك تۇرۇپ ئۆلگەن ياخشى.

چاشقانىنىڭ ئۆلگۈسى كەلسە مۈشۈكنىڭ قۇيرۇقىنى چىشلەپتۇ.

بۆرىگە رەھىم قىلغىنىڭ، قويغا رەھىمسىزلىك قىلغىنىڭ.

ئىسىنىڭ ئاچچىقىنى مورا بىلەر.

قول يەتمىگەن ئۆزۈم ئاچچىق.

پىچاق ئىتتىك بولسىمۇ غىلىپىنى كەسمەيدۇ.

دۇمبىسى قىچىشقان ئېشەك تۇگمەنگە بېرىپتۇ.

بىلىمسىز ئادەم مېڭىسىز دەرەخ.

بىلىم توپلاش ئالتۇن توپلىغاندىن ئەلا.

چىراغ تۆۋى قاراڭغۇ.

موزاينىك يۇگۈرۈشى سامانلىققىچە.

ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ.

قورققان ئاۋال مۇشت كۆتۈرەر.

ئادىل بولسىلا، بىر ساپاق ئۇزۇمنى قىرىق ئادەمگە يەتكۈزگىلى بولىدۇ.

يالغانچىنىك راست گېپىمۇ يالغان.

باغلاقلىق ئىت ئوۋغا يارىماپتۇ.

ئىت پوق يېمىسە بېشى ئاغرىيدۇ.

قارىغۇنىك شەھىرىگە بارساك بىر كۆزۈڭنى قىس.

ئاسماندىكى قاغىنىك كۆزى يەردىكى پوقتا.

بايلىقنىك ئاتىسى ئەمگەك، ئانىسى يەر.

§ 2 . ئەدەبىي ئىجادىيەت

1. شېئىر ئىجادىيىتى

1949 - يىلدىن كېيىن، ئاۋات ناھىيىسىدە يېڭى شېئىر ئىجادىيىتى كۆنسايىن گۈللەندى. يېڭى شېئىرلاردا خەلق قوشاقلىرىنىك جەۋھىرى قوبۇل قىلىنىدى ھەم رۇبائىي قاتارلىق كونا شېئىر شەكىللىرى ئاساسىدا يېڭىلىق يارىتىلدى، شۇنىك بىلەن بىر تۈركۈم يەرلىك شائىرلار مەيدانغا كەلدى.

تۈرسۇن تاھىر: ئاۋاتنىك ئايباغ يېزىسىدىن، ئۇ ئوقۇتۇش خىزمىتىدىن سىرتقى ۋاقىتلاردا ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، 120 نەچچە پارچە شېئىر، 50 رۇبائىي ئېلان قىلغان. ئۇنىك «يېزا ناخشىسى»، «ۋەتەن مۇھەببىتى»، «گۈزەل ئاقسۇ ئەترابى»، «ئاۋات ناخشىسى» قاتارلىق شېئىرلىرىنى كىشىلەر ياقتۇرۇپ ئوقۇيدۇ، يەنە ئۇ «قېرىنداشلىق مۇھەببىتى» قاتارلىق ھىكايىلەرنىمۇ يازغان.

ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا: ئاۋاتنىك غورۇچۆل يېزىسىدىن، بىر قەدەر داڭلىق شېئىرلىرىدىن

«بارلىقىم ۋەتەنگە مەنسۇپ»، «ئاسمان»، «ئاي»، «يۇلتۇز»، «بۇلۇت»، «تاك سەھەر»، «يۇرتۇم ھەققىدە مۇخەممەس» قاتارلىق 60 نەچچە پارچە شېئىرى بار.

زاھىر ئابدۇراخمان: ئاۋاتلىنىڭ بەشىنچىرىق يېزىسىدىن، جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەت يازغۇچىلىرى جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، ئۇ لىرىك شېئىرلارنى يېزىشقا ماھىر بولۇپ، «ئىزدىنىش»، «مەشرەپ ھەققىدە مۇخەممەس»، «دولان راۋابى»، «ھايات»، «ئانا»، «ئارزۇ»، «سۆيگۈنۈم بوستانلىق» قاتارلىق 200 نەچچە پارچە لىرىك شېئىر يازغان. 1992 - يىلى «روھىي سەپەر» ناملىق شېئىرلار توپلىمىنى نەشر قىلدۇرغان.

تۇنىياز مەتنىياز: ئاۋات بازىرىدىن. 1962 - يىلدىن بۇيان جەمئىي 300 نەچچە پارچە شېئىر ئېلان قىلغان، ۋەكىللىك خاراكتېرىغا ئىگە شېئىرلىرىدىن «تاغ ناخشىسى»، «دولان قىزغا»، «دولان ناخشىسى»، «ئايرىلىش تەسىراتلىرى»، «مۇخەممەس» قاتارلىقلار بار.

ھەببۇللا روزى: 1962 - يىلدىن بۇيان 500 نەچچە پارچە شېئىر ئېلان قىلغان، سەنئەت ئۇنىكىگە «ئىشچان قىز» قاتارلىق 33 ناخشا تېكىستى يېزىپ بەرگەن. ھەببۇللا روزى 1984 - يىلى ۋاپات بولدى.

تۇنىياز مەتنىياز ۋە ئابدۇرېھىم سىدىق: ياش شائىرلار، «جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەت يازغۇچىلىرى لۇغىتى» گە كىرگۈزۈلگەن، ئۇلارنىڭ «ئۇمىد بوستانى» ناملىق شېئىرلار توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن شېئىرلىرىنىڭ ئەدەبىيات مۇنبىرىدە خېلى تەسىرى بار.

1982 - يىل 1 - ئايدىن باشلاپ ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى ئۇيغۇرچە «ئاۋات ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى (شاپىگراف باسمىسى) چىقاردى، ئۇنىڭغا بىر مەخسۇس تەھرىر قويۇلدى. ئۇ 1984 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە قەرەلسىز 10 سان (ھەر سانى 150 نۇسخا) چىقىرىلدى. ھىكايە، ئوبزور، ئەدەبىي خەۋەردىن 32 پارچە، ھەرخىل شەكىلدىكى شېئىر، ئەسەردىن 215 پارچە ئېلان قىلىندى.

2. تىياتىر ئىجادىيىتى

1957 - يىلى ئوسمان مۇمىن كۆپ پەردىلىك ئوپېرا — «ئۇزىتىش»نى ئىجاد قىلدى، بۇ ئوپېرا ئاۋات سەھنىلىرىدە ئوينىلىپ بىر مەزگىل زىلزىلە پەيدا قىلدى.

1963 - يىلى ئاۋات ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتىن سىدىق مۇسا، ئايشەم سېلىم، تۇرغۇن قېيۇم، مەمەتنىياز ئەمەت قاتارلىقلار تارىخىي ھۆججەت - «شىنجاڭ تۇرمىسىدىكى كۆرەش خاتىرىسى» گە ئاساسەن ئىجاد قىلغان سەھنە ئەسىرى ئاۋاتتا ئوينىلىپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلدى.

1963 - يىلى ئاۋات ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىدىن تۇنىياز مەتنىياز بىلەن ئىمىنجان ئىكرام ئىجاد قىلغان «باغۇەن قىز» ناملىق ھىكايىگە ئاساسەن ئۆزگەرتىپ تۇزۇلگەن سەھنە ئەسىرى ئاۋات سەھنىسىدە ئوينالدى.

1976 - يىلى ئايباغ يېزىلىق ئەدەبىيات - سەنئەت تەشۋىقات ئەترىتىدىكى ئىلياس باۋۇدۇن، ئابدۇقادىر دانى، ئوبۇلقاسىم قاتارلىقلار قەيۇم تۇردىنىڭ «قىزىلتاغ باتۇرلىرى» ناملىق پوۋېستىنى تىياتىرلاشتۇرۇپ سەھنىگە چىقاردى.

1978 - يىلى ناھىيىلىك سەنئەت ئۇنىكى ئېزىز تاھىرنىڭ (ۋاپات بولدى) «موللا زەيدىن» ناملىق ئەسىرىنى سەھنىلەشتۇردى، بۇ سەھنە ئەسىرى ئاۋات ۋە شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا

100 نەچچە مەيدان ئوينالدى.

1981 - يىلى تۇنىياز مەتنىياز زوردۇن سابىرنىڭ «دولان ياشلىرى» ناملىق ھېكايىسىنى سەھنىلەشتۈردى، ئاۋات ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكى ئوينىدى.

3. ئەدەبىي تەرجىمە

1962 - يىلدىن كېيىن، ئەدەبىي تەرجىمە ئىشلىرى راۋاجلاندى. ئابلەت تاجى، زاھىر ئابدۇراخمان، ئۇبۇلقاسىم ئابدۇللا، زۇبەيە ئابدۇراخمان قاتارلىق ياش، ئوتتۇرا ياشلىق ئاپتورلارنىڭ قىسمەن ئەسەرلىرى خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلىنىپ ئېلان قىلىندى.

پېشقەدەم تەرجىمان چۇ بەيچىڭ «موسكۋانى قوغداش ئۇرۇشى» رومانىنى، ئەيسا مۇسا «شۇ ماۋ ۋە ئۇنىڭ بالىلىرى» رومانىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلدى. مامۇت داۋۇتنىڭ نۇرغۇن تەرجىمىلىرى «ئەدەبىي تەرجىمىلەر»دە ئېلان قىلىندى.

4. گۈزەل سەنئەت، فوتو سۈرەتچىلىك

1950 - يىلدىن كېيىن يۇسۇپ ياقۇپ دېكراتسىيە ۋە رەسىم سىزىش بىلەن شۇغۇللاندى. ئەمەت نىياز، روزى نىياز (ۋاپات بولدى) لار ھۆكۈمەتكە يارەملىشىپ ۋېۋىسكا يېزىش، تامغا ئويۇش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى.

1955 - يىلى ئەمەتنىياز، ئابدۇرۇسۇل روزى قاتارلىقلار خەتتاتلىق بىلەن شۇغۇللاندى.

1957 - يىلى ئىسرايىل ئىبراھىم خەتتاتلىق بىلەن شۇغۇللاندى ھەم دۇتار، راۋاب قاتارلىق چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ياسىدى.

1958 - يىلدىن باشلاپ ئابدۇرېھىم روزى نەققاشچىلىق قىلدى.

1962 - يىلى ئىمىر زاكىر ھەجۋىي رەسىم ئىجادىيىتىنى باشلىدى.

1966 - يىلى ئىلياس باۋۇدۇن 1000 پارچىدىن ئارتۇق ھەجۋىي رەسىم سىزدى، نۇرغۇن «ماۋجۇشى سۆزلىرىدىن ئۆزۈندە» يازدى ھەم خەتتاتلىقنى ئومۇملاشتۇردى.

1973 - يىلى ئەتىيازدا جىن بو مەدەنىيەت يۇرتىغا يۆتكىلىپ فوتو سۈرەتچىلىك قىلدى.

1980 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا توختىنىياز مەتنىياز، جاڭ خۇڭ، مۇختار ئابدۇراخمان، ئىمىنجان سامساقلار خەتتاتلىق، فوتو سۈرەتچىلىك بىلەن شۇغۇللاندى.

§ 3. دراما، ناخشا - ئۇسسۇل

1. دراما

مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) ئاۋات خەلقى ئىئانە توپلاپ ۋە خالىسانە ئىشلەپ خەلق كۆلۈبىنى سالدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشۋىقات بۆلۈمى باشقۇرۇشىدىكى سانايى نەپسە ياپون ئاسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ئاساسىي تېما قىلىنغان «شاڭخەي كېچىسى» ناملىق دراما تەييارلاپ كۆلۈبتا ئوينىدى. مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى

تۈرۈپ، ۋەتەننى مۇنقەرزلىكتىن قۇتقۇزۇش ئاساسىي مەقسەت قىلىنغان 2 - دراما — «تامچە قاندىن ئېچىلار مىليونچە گۈللەر» ناملىق دراما ئاۋات خەلقى بىلەن يۈز كۆرۈشتى. مىنگۇنىڭ 32 — 34 - يىللىرى (1943 — 1945 - يىللىرى) يۇقىرىقى تېما ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان «جۇدۇندىن كېيىنكى ئاپتاپ» (ل. مۇتەللىپ)، «چىن مۇدەن» (ل. مۇتەللىپ)، زۇلمەتلىك فېئودالىلىق تۈزۈمنى پاش قىلىدىغان «ئۆگەي ئانا» (ئابلا روزى)، يېڭىلىق بىلەن كونىلىق ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان «سامساق ئاكاڭ قاينايدۇ» (ل. مۇتەللىپ)، «يالغان تېۋىپ» (ئاپتورى نامەلۇم)، فېئودالىلىققا قارشى تۇرۇپ، ئەركىنلىك ئۈچۈن كۈرەش قىلىشنى تېما قىلغان «رابىيە - سەئىدىن» (ئەھمەد زىيائى) ناملىق دراملار ئوينالدى. بۇ دراملاردا غوپۇر ئوليارۇف، قۇربان ئىمىن، نەزەر كېرىم، ئوسمانقالى قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلار باش رول ئالدى، سەھنە كىيىملىرى، سەھنە جابدۇقلىرى كەمچىل ئىدى.

مىنگۇنىڭ 35 - يىلى (1946 - يىل) دىن كېيىن گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتىنىڭ خىلمۇ - خىل توسقۇنلۇقى بىلەن دراما ئويناش مۇمكىن بولمىدى. ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۆيۈشمىسى بىلەن ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ سەنئەت ئۆمىكى ئاۋاتقا كېلىپ «غېرىپ - سەنەم»، «تاھىر - زۆھرە» قاتارلىق چوڭ تېپتىكى دراملارنى ئوينىدى. يېڭى جۇڭگونىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، ئىشتىن سىرتقى سەنئەت ئۆمىكى ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى، يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۇرۇش، ساۋات چىقىرىش مەزمۇنىدىكى كىچىك دراما ۋە نومۇرلارنى ئوينىدى.

1958 - يىلى ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكى قۇرۇلۇپ 1984 - يىلغىچە ناھىيە تەۋەسىدە «يېتىملار كۆز يېشى» (ئاپتورى: مەھەممەت تاتلىق، ئاۋاتلىق)، «غۇنچەم»، «گۈلنىسا» (ئاپتورى: زۇنۇن قادىر)، «ئۆگەي ئانا» (ئاپتورى: ئابلا روزى)، «تامغىنى تارتىۋېلىش» (ئاپتورى نامەلۇم)، «باي بىلەن مالاي» (ئاپتورى نامەلۇم)، «ئارشىن مال ئالال» (ئاپتورى نامەلۇم)، «ئالتۇنگۈل» (ئاپتورى نامەلۇم)، «جىنايەت» (ئاپتورى نامەلۇم)، «مەسلىھەت چېيى» (ئاپتورى: مەمتىلى زۇنۇن)، «ھالاكەت»، «رەسمىي توي كۇنىدە» (ئاپتورى: شۇكۇر يالقۇن) قاتارلىق دراملارنى ئوينىدى يەنە ناھىيە ئىچىدىكى ئاپتورلاردىن ئوسمان مۇمىننىڭ «كىم ئەيىبلىك»، ئېزىز تاھىرنىڭ «مولا زەيدىن»، «ساۋات چىقىرىشنىڭ قىممىتى»، ئابباس ساۋۇرنىڭ «ئىمتىھان»، مەھەممەت تاتلىقنىڭ «ئانا بىلەن بالا»، ئابدۇرېھىم روزىنىڭ «قىممەتلىك نەي»، جۇمە نۇرنىڭ «كۆرەش قىلىۋاتقان تەۋەن خەلقى»، مامۇت راشىدىننىڭ «باخشى مات بولدى» قاتارلىق دراملىرىنى ئوينىدى.

1959 — 1963 - يىلىغىچە ئاۋات ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئىشتىن سىرتقى سەنئەت ئۆمىكى ئىنقىلابىي قەھرىمانلار مەدھىيىلەنگەن «جاۋ يىمەن»، «يىراقتىكى ئۇچقۇنلار» قاتارلىق دراملارنى ئوينىدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكى بىلەن غورۇچۆل گۈڭشې ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى مەدەنىيەت - سەنئەت تەشۋىقات ئەترىتى «قىزىل چىراغ»، «شاجىياباك» قاتارلىق جىڭجۇي تىياتىرلىرىنى ئوينىدى.

ئاپتونوم رايونلۇق دراما ئۆمىكى، ئاقسۇ، قەشقەر، خوتەن، ئىلى قاتارلىق ۋىلايەتلەرنىڭ سەنئەت ئۆمەكلىرى ئاۋاتقا كېلىپ ئويۇن قويۇپ تۇردى.

2. ناخشا

ئاۋات ناھىيىسىنى ئەڭ دەسلەپتە دولانلىقلار ئاچقان، دولان مۇقامى ئاساسىدا تارقىلىپ

كەلگەن سىستېمىلىق ناخشىدىن 113ى بار، ئۇلار دولان مۇقامىنىڭ تەرتىپى ۋە تۈرى بويىچە تۆۋەندىكىچە ئايرىلىدۇ:

1. باش بایاۋان، 1 مۇقام، 6 ئاھاڭ 40 مىسرا؛
2. بوم بایاۋان، 1 مۇقام، 7 ئاھاڭ 44 مىسرا؛
3. سىم بایاۋان، 1 مۇقام، 6 ئاھاڭ 44 مىسرا؛
4. بایاۋان، 1 مۇقام، 6 ئاھاڭ 48 مىسرا،
5. موغال بایاۋان، 1 مۇقام، 6 ئاھاڭ 56 مىسرا؛
6. ساموك بایاۋان، 1 مۇقام، 6 ئاھاڭ 56 مىسرا؛
7. جۈلا، 1 مۇقام، 7 ئاھاڭ 60 مىسرا؛
8. چۆل بایاۋان، 1 مۇقام، 6 ئاھاڭ 44 مىسرا؛
9. دولامەت، (1 - بۆلەك)، 1 مۇقام، 6 ئاھاڭ 40 مىسرا؛
10. دولامەت، (2 - بۆلەك)، 1 مۇقام، 33 ئاھاڭ 412 مىسرا؛
11. دولان ساداسى، 1 مۇقام، 7 ئاھاڭ 68 مىسرا؛
12. بەشبېرىق يېزا مۇقامى، 1 مۇقام، 15 ئاھاڭ 252 مىسرا.

يۇقىرىقى ئەنئەنىۋى ناخشىلارنى بۇگۈنگە قەدەر ئېيتىپ كەلگەنلەردىن مەمتاۋلا راۋاب، ئاۋۇت مۇسا، ئىمىر ھەمزە قۇربان، ئىمىر ئەمەت، سەمەت سوپى، داۋۇت نىياز، ئىمامنىياز راۋاب، قۇربانىنىياز ئېلى، ئەخمەت ساۋۇت قاتارلىق كىشىلەر بار. 1979 — 1981 - يىلىغىچە ئۇلارنىڭ ناخشىسى لېنتىغا ئېلىنىدى، ھازىر مەدەنىيەت يۇرتىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

1980 - يىلى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ناخشا - ئۇسسۇل كۆرىكىدە ئېيتىلغان ناخشا — «گۈزەل ياشلىغىم» (تېكستى ئاببباس ساۋۇرنىڭ، مۇزىكىسى ئاۋۇت راخمانىنىڭ، گۈزەلنۇر ئورۇندىغان) 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا؛ «ۋەتەن» (مۇزىكىسىنى ئىشلىگۈچى ھەم ئورۇندىغۇچى ئاۋۇت راخمان، ئىدرىس ئىبراھىم) 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا؛ 2 كىشىلىك ناخشا - ئۇسسۇل — «ئاشپەزگە مەدھىيە» (تېكستى ئاببباس ساۋۇرنىڭ، ئورۇندىغۇچى ئېزىز ئابلىز، ئىدرىس ئىبراھىم) 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

1984 - يىلى ئاپتونوم رايون ئۆتكۈزگەن «تەڭرىتاغدا باھار» ناخشا - ئۇسسۇل كۆرىكىدە ئاۋات سەنئەت ئۆمىكىنىڭ ناخشىچىسى گۈزەلنۇر ئېيتقان «مۇراجىخان»، «گۈزەل ئەخلاق» دېگەن ناخشىلار 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

3. ئۇسسۇل

ناھىيىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭىدىن كىچىكىگىچە ھەممىسى دېگۈدەك ئۇسسۇل ئويناشىالايدۇ، ئاساسەن دولان ئۇسسۇلىنى ئاساس قىلىدۇ. ئەنئەنىۋى ئۇسسۇللاردىن چىكىتمە، سەنەم، ھوزۇر (نەكەس)، سىرىلمە، غاز ئۇسسۇلى، ئاخماق ئۇسسۇلى، بوۋاي بىلەن شاپىدىخان ئۇسسۇلى، تۆگە ئۇسسۇلى، ئۇزۇن - قىسقا موللا ئۇسسۇلى، شادىيە ئۇسسۇلى، غوجا ئالدىرىغاق ئۇسسۇلى، كېپىنەك ئۇسسۇلى، مايمۇن ئۇسسۇلى، جەرەن ئۇسسۇلى قاتارلىقلار بار. دولان ئۇسسۇلى مۇقام رىتىمىغا ئەگىشىپ چىكىتمە، سەنەم، ھوزۇر، سىرىلمە دېگەن ئۇسسۇللارغا ئايرىلىدۇ، بۇلارنىڭ ھەر قايسىسىنىڭ ئۆزىگە خاس شەكىللىرى بار. چىكىتمىنىڭ 13 شەكلى، سەنەمنىڭ 19 شەكلى، ھوزۇرنىڭ 33 شەكلى، سىرىلمىنىڭ 26 شەكلى بار.

1980 - يىلى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ناخشا - ئۇسسۇل كۆرىكىدە ئاۋات ناھىيىسىنىڭ كوللېكتىپ ئۇسسۇلى — «دولان مەشرىپى» 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

4. مۇزىكا

ناھىيىدە خەلق چالغۇ ئەسۋابلىرىدىن راۋاب (قەشقەر راۋابى، ئۆزبېك راۋابى، دولان راۋابىدىن ئىبارەت 3 خىل)، دۇتار، تەمبۇر، داپ، چاك، ناغرا، ساتار، ساپايى، قالۇن، تاش قاتارلىقلار بار. غورۇچۆل يېزىسىنىڭ قەدىمئايماق كەنتىدىكى سازەندىلەر جەمەتىدىن كېلىپ چىققان مەمتاۋلا ئاخۇن مىنگونىڭ 15 يىلى (1926 - يىلى) «شەيتان بايئاۋان» مۇقامىنى ئىجاد قىلغان، ئۇ دولان راۋابىغا ئۇستا بولۇپ، «بەشئېرىق سەنەمى»گە باشى ئىدى يەنە راۋاب ياسايتتى، خەلق ئارىسىدا داڭقى بار ئىدى. مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) تۇردى خەلىپە (سودىگەر، 1945 - يىلى ئوغلى مەۋلانجان تۇردى بىلەن بىللە ئاقسۇ تۇرمىسىدە گومىنداڭ ئارمىيىسى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن) ئاۋات ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا ئىسكىرىپكا، ماندالىن، گىتار، گارمون قاتارلىق چەتئەل چالغۇلىرىنى تەقدىم قىلدى، بۇ ئاۋات خەلقىنىڭ چەت ئەل چالغۇلىرى بىلەن تۇنجى ئۇچرىشىشى ئىدى.

1956- يىلدىن كېيىن ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ غەمخورلۇقىدا، ئاۋات ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە باشقا ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەردىكى بىر تۈركۈم ياش - ئۆسمۈر ئوقۇغۇچىلار دەرستىن سىرتقى ۋاقىتلاردىن پايدىلىنىپ مۇزىكا ئۆگەندى. 80 - يىللاردا پېشقەدەم خەلق سازەندىلىرى نۇرغۇن شاگىرت تەربىيىلىدى، داڭلىق خەلق سازەندىلىرى 123 كە يەتتى.

1980 - يىلى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ناخشا - ئۇسسۇل كۆرىكىدە، مەمتاۋلا نىياز ئورۇندىغان دولان مەشرىپى مۇزىكىسى 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، «تارىم مەنزىرىسى»، «دولان مەشرىپى — باش بايئاۋان» مۇزىكىسى 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

§ 4. ئاممىۋى ئويۇنلار

1. مەشرەپ

بىر يىلنىڭ 4 پەسلىدە ئۆي، ھويلا، خامان، سەينا ياكى باغلاردا مەشرەپ ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرىدۇ.

ھېيت - ئايەم مەشرىپى — كاتتا يىغىلىش ۋە ھېيت - ئايەم كۈنلىرى ئۆتكۈزۈلىدىغان مەشرەپ.

توي - تۆكۈن مەشرىپى — يېڭى توي قىلغاندا ۋە قايتا توي قىلغاندا ئۆتكۈزۈلىدىغان ئەنئەنىۋى مەشرەپ.

قاتارلى مەشرەپ — ئەل - ئاغىنىلەر ياكى يۇرتداشلار ئارا نۆۋەت بىلەن ئۆتكۈزۈلىدىغان بىر خىل مەشرەپ.

قارلىق مەشرىپى — قارلىق تاشلىغاندا ئۆتكۈزۈلىدىغان مەشرەپ.

ئۇزۇم مەشرىپى — باش باھاردا ئوغلاق تارتىش، گۈلەڭگۈچ ئۇچۇشقا ئوخشاش ئويۇنلار

بىلەن بىرلىكتە ئۆتكۈزۈلىدىغان مەشرەپ.
يەنە ناماقۇللۇق مەشرىپى، ئاداۋەتنى يۇيۇش مەشرىپى قاتارلىق مەشرەپلەرمۇ بار.

2. بارات كېچىسى

ھىجرىيە 8 - ئايدا ھەممە ئائىلە دالاغا يىغىلىپ، گۈلخان يېقىپ، ئايدىڭدا بىركېچە تەنتەنە قىلىشىدۇ، بەزىلەر ھىكايە ئېيتسا، بەزىلەر ناخشا ئېيتىدۇ، بەزىلەر كىتاب ئوقۇپ تارىخنى ئەسلىشىدۇ، بەزىلەر جەم بولۇپ غىزالىنىدۇ، بالىلار تۈرلۈك ئويۇنلارنى ئويناپىدۇ.

3. سېھىرگەرلىك

ئاممىۋى سورۇنلاردا كىچىك تېپتىكى سېھىرگەرلىك ئويۇنلىرى ئويناپىدۇ، لېكىن مەخسۇس سېھىرگەرلىك قىلىدىغانلار بەك ئاز. يېڭىئېرىق يېزىسىدىكى پېشقەدەم دېھقان بارات ئاشۇق نامراتچىلىق ئىچىدە چوڭ بولغان، ئۇ «قوڭغۇراق سوقۇشتۇرۇش»، «قاپاقنىڭ سىيىشى»، «قوناق چىقىرىش» (قوناقنى كۆزىگە تىقىپ، ئاغزىدىن ياكى قۇلىقىدىن چىقىرىش، ياكى ئاغزىغا سېلىپ قولتۇقىدىن چىقىرىش)، تانا بىلەن پۇتنى باغلاش قاتارلىق سېھىرگەرلىك ئويۇنلىرىنى تۇزگەن.

4. قارلىق تاشلاش

ھەر يىلى تۇنجى قار ياغقاندا ئەل - ئاغىينىلەر ئارا، يۇرتداشلار ئارا قارلىق تاشلاش ئويۇنى بولىدۇ. قارلىقتا ياخشى تىلەك - نۇسرەت سۆزلىرىدىن باشقا، مەشرەپ ئۆتكۈزۈپ بېرىش تەلىپى قويۇلىدۇ. قارلىق ئېلىپ بارغۇچى قارلىقنى يەتكۈزگەن ھامان قاچىدۇ، ئەگەر قارلىق ئالغۇچى ئۇنى تۇتۇۋالسا، يۇزىگە قارا سۈركەپ، ئېشەككە تەتۈر مىندۈرۈپ «سازايى قىلىدۇ»، تۇتۇۋالالمىسا قارلىقتىكى تەلەپ بويىچە مەشرەپ ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ.

Ⅲ باب

كىنوچىلىق، رادىئو، تېلېۋىزىيە

§1. كىنوچىلىق

1984 - يىلدىن ئىلگىرى كىنوچىلىق مەۋرىي ۋە كەسپىي جەھەتتىن ناھىيىلىك مەدەنىيەت - ماۋارىپ ئىدارىسى تەرىپىدىن باشقۇرۇلۇپ كەلدى. 1984 - يىلدىن باشلاپ

مەدەنىيەت ئىدارىسى تەرىپىدىن باشقۇرۇلدى. كىنو فىلىملىرىنى ۋىلايەتلىك كىنو شىركىتى مەسئۇل بولۇپ تارقاتتى.

1956 - يىلى كىنو ئەترىتى قۇرۇلغاندا، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلىتىلگەن بىر كىنو قويۇش ئاپپاراتى ۋە بىر گېنېراتور بار ئىدى. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا ناھىيىدىكى 2 كىنوخانىدا 35 مىللىمېتىرلىق كىنو قويۇش ئاپپاراتى بار بولدى، 9 سەييارە كىنو قويۇش ئەترىتى 16 مىللىمېتىرلىق كىنو قويۇش ئاپپاراتى ئىشلىتىدىغان بولدى. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا كىنو قويۇش نۇقتىسىدىن 97 سى بار بولدى.

كىنو ئەترىتى يېڭى قۇرۇلغاندا، 200 كۋادرات مېتىرلىق ئۈستى ئوچۇق كىنوخانىدىن بىرى بار ئىدى. 80 - يىللاردا ناھىيە بازىرىدا 3000 كۋادرات مېتىرلىق ئۈستى ئوچۇق كىنوخانا، 800 ئورۇندۇقلۇق ئۈستى يېپىق كىنوخانا، 2500 كۋادرات مېتىرلىق ئىشخانا سېلىندى، يەنە ئائىلىلىكلەر ياتىقى، فىلىم تارقىتىش - تەكشۈرۈش ئۆيى، ئامبار، رېمونتخانا، ماشىنا ئۆيى، تىجارەت ئۆيى قاتارلىق مۇئەسسەسىلەر بەرپا قىلىندى.

1970 - يىلى كىنو ئەترىتى تۆۋەنگە چۈشۈرۈلگەندىن كېيىن، يېزىلاردا كىنو قويغۇچىلار قىس بولدى، ناھىيىلىك كىنو باشقۇرۇش پونكىتى ھەر قايسى گۇڭشې، مەيدانلارغا «يالىڭاياغ» كىنو قويغۇچىدىن 14نى تەربىيىلەپ بەردى. كىنو ئەترىتىنىڭ گۇڭشې، مەيدانلارغا چۈشۈرۈلگەن ئەزالىرىنىڭ ئاشلىقىنى يەنىلا ناھىيە بازىرى تەمىنلىدى. 1980 - يىلدىن كېيىن يېزا، مەيدانلاردىكى كىنوخانىلار مۇستەقىل ھېسابات قىلىدىغان بولدى.

قىسمەن يىللاردىكى كىنو قويۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 23 — 1

يىل	قويۇلغان مەيدان - قېتىم		كۆرۈرمەنلەر سانى		بېلەت كىرىمى (يۈەن)
	جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە يېزىلاردىكىسى	جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە يېزىلاردىكىسى	
1956	97	69	776000	652000	
1957	379	255	303200	204000	
1959	700	560	560000	448000	
1960	384	259	307200	207200	
1963	617	547	385000	273500	
1966	1044	699	571734	415197	44192
1967	503	441	301793	262268	16818
1971	1459	1259	647199	503200	13216
1976	1557	1357	674230	542800	13143
1977	3398	2144	1012590	828850	18374
1978	3254	2998	1608985	1390000	94285
1983	4151	3801	2143080	1543000	120859
1986	3409	3100	1464431	1064000	143175
1987	3724	2799	1808584	1368448	

1988	3605	2759	1900023	1716880	
1989	4509	3904	2011318	1810608	
1990	4990	4276	1922885	1753469	

§ 2 . رادىئو، تېلېۋىزىيە

1. رادىئو

1951 - يىلى رادىئو قوبۇللاش پونكتى قۇرۇلۇپ، بىر ئۈيغۇر قوبۇللاش خادىمى قويۇلدى.
1952 - يىلى بىر خەنزۇ قوبۇللاش خادىمى قوشۇلدى، باتارىيە ئىشلىتىلىدىغان 5 لامپىلىق 2 رادىئو قوبۇللىغۇچ ئىشقا سېلىنىپ، ھەر كۈنى ئۆلكىلىك ئىستانسا تارقاتقان ئۈيغۇرچە، خەنزۇچە پروگراممىلار خاتىرىلىنىپ، تەشۋىقات خىزمىتى ئۈچۈن ماتېرىيال يەتكۈزۈپ بېرىلدى. رادىئو قوبۇللاش پونكتى ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.
1958 - يىلى رادىئو ئۈزىلى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ ئىلكىدە بىر ئاۋاز كۈچەيتكۈچ، بىر كرىستال لامپىلىق رادىئو قوبۇللىغۇچ، 2 مىكروفون، بىر ئېغىزلىق كونا ئاڭلىتىش ئۆيى بار ئىدى. 2000 مېتىر رادىئو سىمى تارتىلىپ، 20 رادىئو كاناي ئورنىتىلىپ، ناھىيە بازىرىنىڭ رادىئو ئاڭلىتىشىغا ئىشلىتىلدى.
1965 - يىل 8 - ئايدىن باشلاپ رادىئو سىمى تارتىلدى. 1975 - يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا يېزا رادىئو تورى ئومۇملاشتى، يېزا سىملىق رادىئو لىنىيىسى 4 . 338 تال - كىلومېتىرغا يەتتى، 6881 رادىئو كاناي ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ئائىلىلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلۇش نىسبىتى 30 . 7 % بولدى. 1980 — 1982 - يىلىغىچە ناھىيە بازىرىدىن ئايباغ، تامتوغراق، بەشئېرىق قاتارلىق گۈڭشېلارغا 37 جۈپ - كىلومېتىر رادىئو سىمى تارتىلدى. شۇنىڭ بىلەن ناھىيە بويىچە رادىئو سىمى تارتىش ۋەزىپىسى ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندالدى. ھەر قايسى گۈڭشې، مەيدانلاردا 6 كۈچەيتىش پونكتى قۇرۇلدى، 11 مىڭ 85 ئائىلىگە رادىئو كاناي ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ئائىلىلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇش نىسبىتى 41 . 5 %كە يەتتى.
1972 - يىلدىن ئېتىبارەن رادىئو ئۈزىلى ئاساسىي قۇرۇلۇشى باشلاندى. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە رادىئو ئۈزىلىنىڭ كۆلىمى 6500 كۈادرات مېتىرغا يەتتى. جەمئىي 3 . 1279 كۈادرات مېتىر كۆلەمدە ئاڭلىتىش ئۆيى، ئىشخانا رېمونتخانا، ياتاق، ۋە سايمان دۈكىنى سېلىندى. 27 يىل ئۈزلۈكسىز يېڭىلاش ئارقىسىدا، 1985 - يىلى رادىئو ئۈزىلىنىڭ ئىلكىدە ئالدىنقى ئاۋاز كۈچەيتكۈچتىن 2 سى، «بورانقۇش» ماركىلىق كۈارتىس كرىستال لامپىلىق رادىئو قوبۇللىغۇچتىن بىرى، سىمسىز رادىئو قوبۇللىغۇچتىن 2 سى، كاسسېتلىق ئۇنئالغۇدىن بىرى، ئۈستەل ئۇنئالغۇسىدىن بىرى، ئاۋاز كۈچەيتكۈچتىن 2 سى، سىملىق رادىئو ئاپپاراتىدىن 3ى، فاتىغوندىن بىرى، دىزېلماتوردىن بىرى، گېنېراتوردىن بىرى، 602 — L تېپلىق ماگنىت لېنتىلىق ئۇنئالغۇدىن بىرى بار بولدى.
رادىئو ئۈزىلى ئاڭلىتىش ۋاقتىنى قېلىپلاشتۇردى، ھەر كۈنى 30 : 8 — 30 : 10گىچە 1 - قېتىم، 00 : 14 — 30 : 14 گىچە 2 - قېتىم، 30 : 19 — 30 : 20گىچە 3 - قېتىم

ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە ئاڭلىتىش بېرىپ تۇرىدىغان بولدى. رادىئو ئاڭلىتىشتا سىياسىي ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۇچۇن خىزمەت قىلىش، ھۆكۈمەتنىڭ ئەمىر - پەرمانلىرىنى ۋاقتىدا يەتكۈزۈش، ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرىنى كېڭەيتىش، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىققا دائىر پەن - تېخنىكا ساۋاتلىرىنى تارقىتىش، ھاۋارايىدىن ئالدىن مەلۇمات بېرىش، خەلقنىڭ مەدەنىي تۇرمۇشىنى جانلاندۇرۇشنى ئاساسىي ۋەزىپە قىلدى. مەزمۇن جەھەتتە مەركىزىي خەلق رادىئو ئىستانسىسى بىلەن شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسىنىڭ خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە «خەۋەر ۋە گېزىتلەردىن تەرجىمە»، «مەملىكەت خەۋەرلىرى ۋە خەلقئارا خەۋەرلەر»، «دېھقانلار شادلىقى»، «ئىقتىسادىي ئۇچۇرلار»، «دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرى ئۇچۇن ئاڭلىتىش» قاتارلىق پروگراممىلارنى ئۇلاپ ئاڭلاتقاندىن باشقا، «ئاۋات خەۋەرلىرى»، «ئاممىۋى پەن - تېخنىكا»، «ھاۋارايىدىن مەلۇمات»، ئېلان، ئەدەبىيات - سەنئەت نومۇرلىرى قاتارلىق پروگراممىلارنى ئۆزى تۇزۇپ ئاڭلاتتى. ئىختىيارىي مۇخبىر 1964 - يىلى 5 ئىدى، 1985 - يىلى 24 كە يەتتى، ئۇلار ھەر يىلى 700 پارچىدىن ئارتۇق ماقالە ئەۋەتىپ تۇردى.

1982 - يىل 3 - ئايدا، ئاقسۇ ۋىلايىتى بويىچە سىملىق رادىئو مۇنەۋۋەر پروگراممىلىرىنى سېلىشتۇرۇپ باھالاشتا، ئاۋات ناھىيىلىك رادىئو ئۇزلىنىڭ «ئەدەبىيات - سەنئەت» پروگراممىسى مۇنەۋۋەر پروگرامما بولۇپ باھالىنىپ مۇكاپاتلاندى.

2. تېلېۋىزىيە

1) تېلېۋىزىيە كۆچەيتىش

1986 - يىلى ئۇيغۇرچە تېلېۋىزىيە كۆچەيتىش ئىستانسىسى قۇرۇلۇپ، ئاقسۇ تېلېۋىزىيە ئىستانسىنىڭ ئۇيغۇرچە پروگراممىلىرى بىۋاستە قوبۇل قىلىنىدىغان بولدى. 1987 - يىل 7 - ئاينىڭ 12 - كۈنى 1 - ۋە 9 - قاناللار ئېچىلىپ، بازار - يېزىلاردىكى ھەر مىللەت خەلقى خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە پروگراممىلارنى كۆرەلەيدىغان بولدى. ئۇسكۇنىلەردىن سۈنئىي ھەمراھ يەر ئۇستى قوبۇللاش ئۇسكۇنىسىدىن بىرى، تېلېۋىزىيە كۆچەيتىش ئاپپاراتىدىن 2سى، 50 ۋاتلىق چاستوتىسى تىزگىنلەنگەن تارقىتىش ئاپپاراتىدىن بىرى، سىنئالغۇدىن 4ى، تېلېۋىزىيە كۆزىتىش ئاپپاراتىدىن 3ى، ئوتتۇراھال دەرىجىلىك قوش لېنتىلىق ئۇنئالغۇدىن 2سى، 85 مېتىر ئانتېننىلىق تارقىتىش مۇنارىدىن بىرى بار بولدى.

1986 - يىلى ناھىيە بويىچە ئائىلىلەردىكى تېلېۋىزور 2000 دىن ئاشتى، رەڭلىك تېلېۋىزور 30%نى ئىگىلىدى.

2) ئۇن - سىن بۇيۇملىرىنى باشقۇرۇش

ئۇن - سىن بۇيۇملىرى ۋە تىجارەت خاراكتېرلىك ئۇن - سىن قويۇش ئىشلىرىغا بولغان باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش ئۈچۇن، 1985 - يىل 6 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ئاۋات ناھىيىلىك ئۇن - سىن بۇيۇملىرىنى باشقۇرۇش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى دۇمن چېڭدو گۇرۇپپا باشلىقى بولدى.

1985 - يىل 8 - ئاينىڭ 5 - كۈنى شەھەر ئاممىۋى مەدەنىيەت خىزمىتى كومىتېتى قۇرۇلدى، ئۇنىڭغا مۇئاۋىن ھاكىم بۇۋۇخان مەشۇق مۇدىر بولدى.

ئۇن - سىن بۇيۇملىرى ۋە تىجارەت خاراكتېرلىك ئۇن - سىن قويۇش ئىشلىرىغا بولغان باشقۇرۇشنى يەنىمۇ كۈچەيتىش ئۈچۇن، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ قارارى بىلەن 1986 -

يىل 10 - ئايدا مەدەنىيەتنى باشقۇرۇش كومىتېتى قۇرۇلدى، ئۇنىڭغا مۇئاۋىن ھاكىم بۇۋىخان مەشۇق مۇدىر بولدى. كومىتېت قارمىقىدا ئىشخانا تەسىس قىلىندى، رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى دولقۇن سىيىت قوشۇمچە ئىشخانا مۇدىرى بولدى، ئىشخانا رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسىدە تەسىس قىلىندى.

IV باب

كىتاب، گېزىت - ژۇرنال، ئارخىپ

1 § . كىتاب

1. تارقىتىش

ناھىيىلىك شىنخۇا كىتابخانىسى قۇرۇلغاندا، تارقىتىلغان ئۇيغۇرچە كىتابلار %80نى، خەنزۇچە كىتابلار %20نى تەشكىل قىلاتتى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دا ئاساسەن مارکسىزم - لېنىنىزم كىتابلىرى ۋە ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرى تارقىتىلدى.

1970 — 1980 - يىلىغىچە غورۇچۇل، ئايباغ، بەشئېرىق، يېڭىئېرىق گۇڭشېلىرىدا ۋاكالىتەن سېتىش ئورنى تەسىس قىلىندى، يىلدا سېتىلغان كىتاب 135 مىڭ نۇسخا، قىممىتى 72 مىڭ يۈەن بولدى.

1979 - يىلدىن كېيىن، شىنخۇا كىتابخانىسى تېز تەرەققىي قىلدى. 1985 - يىلى شىنخۇا كىتابخانىسى كارخانىغا ئۆزگەرتىلىپ، پايدا - زىيانغا ئۆزى ئىگە بولىدىغان بولدى. 1990 - يىلى ئەسلىدىكى ۋەكالىتەن سېتىش ئورۇنلىرى تەرتىپكە سېلىندى، «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانى قاتارلىق 3 ئورۇندا ۋاكالىتەن كىتاب سېتىش ئورنى كۆپەيتىپ تەسىس قىلىندى، تارقىتىلغان كىتاب مىقدارى يىلمۇ يىل ئېشىپ باردى. 1990 - يىلى سوممىسى 288 مىڭ 500 يۈەنلىك 288 مىڭ 580 پارچە كىتاب تارقىتىلدى.

2. قىرائەتخانا

1956 - يىلى مەدەنىيەت يۇرتى قۇرۇلۇپ، 443 پارچە كىتاب ساقلاندى. 1957 - يىل 6 - ئايدا ساقلانغان كىتاب 517 پارچىگە يەتتى. 1956 - يىلى ھەممە گۇڭشېدا قىرائەتخانا قۇرۇلدى. 1960 - يىلى يېزا قىرائەتخانىلىرى 22گە يەتتى. 1982 - يىلى كۇتۇپخانىدا ساقلانغان كىتاب 14 مىڭ نەچچە يۈز پارچىگە، ھەرخىل ژۇرنال 121 خىلغا، گېزىت 38 خىلغا، قىرائەتخانىلار كۇتۇۋالغان ئوقۇرمەن تەخمىنەن 10 مىڭ ئادەم - (قېتىم)غا يەتتى؛ 2 گۇڭشېدا مەدەنىيەت ئۆيى قۇرۇلۇپ 1500 پارچىدىن ئارتۇق كىتاب ساقلاندى. 1990 - يىلى كۇتۇپخانىدا 16 مىڭ 655 پارچە كىتاب، يېزا مەدەنىيەت پونكىت - ئۆيلىرىدە 94127 كىتاب ساقلاندى.

كۇتۇپخانىنىڭ 1987 — 1990 - يىلغىچە بولغان ئەھۋالى

جەدۋەل: 23 — 2

يىل	ساقلانغان كىتاب		ھەرخىل ژۇرنال		كىتاب تارىيەت ئالغانلار سانى
	ئۇيغۇرچە (پارچە)	خەنزۇچە (پارچە)	ئۇيغۇرچە (نۇسخا)	خەنزۇچە (نۇسخا)	
1987	3450	12797	858	4340	11902
1988	3502	13006	856	4337	11946
1989	3432	13092	860	4326	11987
1990	3563	13092	1029	4330	12063

1960 — 1990 - يىلغىچە كىتاب سېتىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 23 — 3 بىرلىكى: يۈەن

يىل	سېتىلىشى	ئامبار قالدۇقى	پايدا - زىيان	يىل	سېتىلىشى	ئامبار قالدۇقى	پايدا - زىيان
1960	24000	14700		1976	32497	59202	-2143
1961	23720	10260		1977	40377	48648	-2275
1962	188923		92	1978	52692	43899	-85
1963	21630		-1043	1979	60870	47863	3725
1964	22988	11907	345	1980	73377	40763	6528
1965	23998		-31	1981	22348	12910	6554
1966	29316	23239		1982	275765	131268	77853
1967	32073	50702		1983	252844	146302	30588
1968	56762	92568		1984	252676	169203	94030
1969	34865	83291	-7533	1985	358349	229453	133831
1970	55848	59091	4810	1986	286551	196484	130793
1971	37343	65104	-514	1987	310499	231908	164226
1972	12291	58461	-12075	1988	321473	225985	158983
1973	23212	44920	-2576	1989	298376	194226	245699
1974	22931	36263	-2986	1990	288580	191630	288552
1975	34625	50523					

§ 2 . گېزىت، ژۇرنال خەۋەرچىلىكى

1. «ئاۋات دېھقانلىرى گېزىتى»

ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك كومىتېتى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ تەستىقى بىلەن

1956 - يىل 8 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ناھىيە گېزىتى — «ئاۋات دېھقانلىرى گېزىتى» (ئۇيغۇرچە) چىقىرىشنى قارار قىلدى. تەشۋىقات بۆلۈمى، مالىيە - سودا بۆلۈمى ۋە يېزا خىزمىتى بۆلۈمىدىن 5 كادىر ئاجرىتىلىپ تەھرىر ھەيئىتى قۇرۇلدى، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى ئابباس قوشۇمچە باش مۇھەررىر بولدى. شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى 1 - سانى چىقىرىلدى، ھەر ئاينىڭ 1 ، 5 ، 11 ، 15 ، 21 ، 25 - كۈنلىرى بولۇپ ئېيىغا 6 سان چىقىرىلدى. ھەر سانى شاپىگرافتا 300 نۇسخا بېسىلىپ، ناھىيە دەرىجىلىك ئورگانلارغا، بازاردىكى ھەر قايسى ساھەلەرگە، كوپېراتىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى، ئىشلەپچىقىرىش گۇرۇپپىلىرى، پارتىيە، ئىتتىپاق ياچېيكىلىرى، تەشۋىقات بۆلۈملىرى ياكى تەشۋىقات ئەترەتلىرى، يېزا باشلانغۇچ مەكتەپلىرىگە تارقىتىلدى.

يېزىلاردا 55 گېزىت ئوقۇش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، گۇرۇپپا تايانچىلىرى «ئاۋات دېھقانلىرى گېزىتى»نىڭ ئىختىيارىي مۇخبىرى بولدى. بۇ گېزىت 1961 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا توختىدى.

2. ئىختىيارىي مۇخبىرلار

ناھىيىلىك رادىئو ئۇزلىدا 2 مۇخبىر (ئۇيغۇر بىر، خەنزۇ بىر)، بىر تەھرىر قويۇلدى. 1964 - يىلى 5 ئىختىيارىي مۇخبىر تەكلىپ قىلىندى، 1984 - يىلى ئىختىيارىي مۇخبىر 24كە يەتتى.

50 - يىللاردىن باشلاپ بىر مۇنچە كىشى ھەر قايسى گېزىت، ژۇرناللارنىڭ ئىختىيارىي مۇخبىرلىقىغا تەكلىپ قىلىندى. ئۇلار ئۆز ئورنى ھەققىدە خەۋەر يېزىپلا قالماي، شەھەر - يېزىلاردىكى ھەر قايسى ساھە - كەسىپلەردە پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ، ئاۋات ناھىيىسىنىڭ خەۋەر - ئاخباراتچىلىقىدا تايانچ كۈچ بولۇپ قالدى.

ھەر قايسى گېزىت - ژۇرنال، رادىئو ئىستانسىلىرىنىڭ ئاساسلىق ئىختىيارىي مۇخبىرلىرىنىڭ ئىسىملىكى

جەدۋەل: 23 — 4

ئىسىم - فامىلىسى	گېزىت - ژۇرنال، رادىئو ئىستانسىسى نامى	تەكلىپ قىلىنغان ۋاقتى
ئابدۇرازاق	«ئاقسۇ گېزىتى»	1957 - يىلى
مەھەممەت رازاق	«شىنجاڭ گېزىتى»	1958 - يىلى
شېپ دېباڭ	«ئاقسۇ گېزىتى»	1959 - يىلى
لى ژىيىي	«ئاقسۇ گېزىتى»	1959 - يىلى
لى ژېنزۇڭ	«ئاقسۇ گېزىتى»	1960 - يىلى
ئىمام نىياز	«ئاقسۇ گېزىتى»	1960 -يىلى
ھادى دانى	«شىنجاڭ گېزىتى»	1960 - يىلى
	«ئاقسۇ گېزىتى»	1960 - يىلى
	«شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسى»	1965 - يىلى

تۇرسۇن ياسىن	«شىنجاڭ گېزىتى»	1962 - يىلى
	«ئاقسۇ گېزىتى»	1962 - يىلى
جاڭ خۇكشېڭ	«شىنجاڭ گېزىتى»	1965 - يىلى
	«ئاقسۇ گېزىتى»	1965 - يىلى
جېڭ لىشېڭ	«شىنجاڭ گېزىتى»	1970 - يىلى
	«ئاقسۇ گېزىتى»	1970 - يىلى
تۇرسۇن ئېلى	«ئاقسۇ گېزىتى»	1971 - يىلى
	«شىنجاڭ گېزىتى»	1972 - يىلى
	«شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسى»	1972 - يىلى
نۇر مەھەممەت	«ئاقسۇ گېزىتى»	1981 - يىلى
	«شىنجاڭ گېزىتى»	1982 - يىلى
خېلىل كېرىم	«ئاقسۇ گېزىتى»	1979 - يىلى
	«شىنجاڭ گېزىتى»	1980 - يىلى
	«شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسى»	1982 - يىلى
	شىنجاڭ «ياڭېيكا تۇرمۇشى» ژۇرنىلى	1983 - يىلى
ھەسەن ئوسمان	«شىنجاڭ گېزىتى»	1980 - يىلى
	«ئاقسۇ گېزىتى»	1981 - يىلى
	شىنجاڭ «ياڭېيكا تۇرمۇشى» ژۇرنىلى	1983 - يىلى
لو يەنگۈاڭ	«ئاقسۇ گېزىتى»	1982 - يىلى
كاڭ لى	«ئاقسۇ ماتارىپى» ژۇرنىلى	1983 - يىلى
	«ئاقسۇ گېزىتى»	1984 - يىلى
مەھەممەت شەمشى	«ئاقسۇ گېزىتى»	1984 - يىلى
ژاڭ پېيېين	«شىنجاڭ گېزىتى»	1984 - يىلى

3 § . ئارخىپچىلىق

ئارخىپخانا 1965 - يىل 10 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ناھىيىنىڭ كونا ئارخىپلىرىنى رەتلەشكە باشلىدى. رەتلەش ئارقىلىق 249 توپلام، ئارخىپ تۇرغۇزۇلدى. بۇ ئارخىپلار تولىراق مىنگونىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بىلەن گومىنداڭنىڭ ناھىيىلىك پىرقىسىنىڭ خىزمەت توغرىسىدىكى ئومۇمىي بۇيرۇقلىرى، مالىيە ئىشلىرى ۋە ئەپيۇن - زەھەر چەكلەش پەرمانلىرى قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتنىڭ 1978 - يىلدىكى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن

كېيىن ھەر دەرىجىلىك ئارخىپچىلىق ئاپپاراتلىرى پەيدىنپەي مۇكەممەللەشتۈرۈلدى، باشقۇرۇش تۈزۈمى تۈرغۇزۇلدى ۋە ياخشىلاندى. ئارخىپ يىغىش - رەتلەش ۋە مەسلىھەتچىلىك، مۇلازىمەتچىلىك خىزمەتلىرى مۇكەممەللىشىش، سىستېمىلىشىش، قېلىپلىشىش ۋە ئىلمىيلىشىش يولىغا مانىدى.

1990 - يىل 10 - ئايدا ئارخىپ ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، ئارخىپخانا قارىمىقىدا بولدى. 6 ئارخىپ خادىمى قويۇلدى. شۇ يىلى ناھىيە بويىچە 3075 جىلد، 23 توپلام ئارخىپ بار ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە ھۆججەت - ئالاقە ئارخىپى 2726 جىلد، قازا تاپقان كادىرلار ئارخىپى 106 جىلد، فوتو سۈرەت ئارخىپى 696 پارچە، ئۈن - سىن لېنتىسى 6 قاپ.

1978 - يىلدىن باشلاپ ئارخىپخانىدىكى تارىخي ئارخىپلار سىرتقا ئىچىۋېتىلدى. ئارخىپخانا 1983 — 1990 - يىلغىچە ئارخىپ كۆرۈشكە كەلگەن 679 ئادەم (قېتىم) نى كۈتۈۋالدى، 3461 جىلد (قېتىم) ئارخىپنى يۆتكەپ بەردى.

V باب

قەدىمي خارابىلىكلەر

§ 1 . قەدىمي شەھەر خارابىلىرى

1. باششاخچى

باششاخچى — 3 - تۈەننىڭ 10 كىلومېتىر جەنۇبىدىكى قەدىمي شەھەرنىڭ نامى. ئەينى زاماندا بۇ يەر قاتناشنىڭ تۈگۈنى بولۇپ، بۇ يەرگە تەرەپ - تەرەپتىن كېلىدىغان يول بار ئىدى، ئاندىن بۇ يوللار شەھەردىن چىقىشتا نۇرغۇن ئاچالغا بۆلۈنۈپ كېتەتتى. كېيىنچە بۇ يەر بارا - بارا قاقاسلىشىپ، پۈتۈن شەھەر قۇم ئاستىدا قالغان.

1986 - يىلى ئوتۇنچى ئاۋۇت سىدىق باششاخچىدىن بوراندا ئېچىلىپ قالغان بىر مۇنچە مەدەنىي يادىكارلىقنى تېپىۋالغان، ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنى تاشلىۋېتىپ، 2 تون، قولدا كۆچۈرۈلگەن بىر پارچە قۇرئان ۋە 2 پارچە ئايەتلەر توپلىمى، 3 تال مۇھەببەت تۇمارى ۋە تۇرلۇك رەڭدىكى ئەشمە يىپلارنى ئېلىپ قالغان.

تونىنىڭ بىرى كۆكۈش رەڭدە بولۇپ، كۆيۈپ ياقىسى بىلەن پېشى قالغانىكەن. يەنە بىرى چىلان رەڭدە بولۇپ، ئۇرۇلۇپ چۈشكەن تام ئاستىدا بېجىرىم ساقلىنىپ قالغان. بۇ چەكمەن تون بولۇپ، قولدا سېپتا تىكىلگەن. ئۇزۇنلۇقى 1.52 مېتىر، بېلى 1.65 مېتىر، پەش كەڭلىكى 2.84 مېتىر، يەڭ ئۇزۇنلۇقى 80 سانتىمېتىر، يەڭ ئوچى كەڭلىكى 17 سانتىمېتىر كېلىدىكەن. بۇ تونغا 2 ئادەم بىمالال يۆگەلگىلى بولىدىكەن، ئۇزۇنلۇقىدىن قارىغاندا بويى 2 مېتىردىن ئاشىدىغان ئادەمنىڭ كېيىشىگە مۇۋاپىق كېلىدىكەن.

قۇرئاننىڭ قېتىمدا سامان قەغەز (خوتەن قەغىزى) گە يېزىلغان بىر پارچە كېلىشىمنامە بار ئىكەن. سامان قەغەزنىڭ كېسىۋېلىنغان يېرىمىغا خەت يېزىلغان، قالغان يېرىمى كۆتەكتە قالغان. ئوك يۇزىنىڭ چېتىدە دەۋاگەرنىڭ ئىسىم - فامىلىسى ۋە قارا سىياغا چىلاپ ھېسىلغان بارماق ئىزى بار. كېلىشىمنامىنىڭ مەزمۇنى مۇنداق: «سارايۇەن ئابدۇلئەھەد موللا ھەمزىنىڭ تالاق خوتۇنى پاتىمەگە 2 ئارتىم ئاشلىق، بىر كارىۋاتلىق كىگىز، يوتقان، ياستۇق، بىر جۇپ چىنە، 2 چۆچەك، بىر جىلىتكە، بىر كۆينەك، بىر جۇپ ئۆتۈك، بىر ئۆچكە، ئانىسىنىڭ ئۆيىدىن كېيىپ كەلگەن بىر پەرىجە، بىر ئىنەك، 10 تەڭگە پۇل بۇيرۇپ بېرىلدى. قاھارقازى، نەبىلقۇزدۇبايبەگ، مۇھەممەت يۇز بېشى، ھېلىم ئاقساقال، خوجىيار كۆكبېشى، خېلىل موللا قاتارلىق كىشىلەر دەرقەمدە تۇرۇپ ئايرىپ بەردى، بۇنىڭدىن كېيىن موللاھەمزە ئۇستىدە ئەرز قىلمايدىغان بولدى».

بېيىت يېزىلغان يەنە بىر ۋاراق قەغەز بولۇپ، ئۇنىڭغا ئابدۇلئەھەد دېگەن ئىسىم يېزىلغان. تېپىۋېلىنغان نەرسىلەر ئىچىدە يەنە 3 دانە ئۆتۈك بولۇپ، پاشىنىسى ئىنچىكە كەلگەن، ئۆتۈك بېشىدىن باشلاپ ھەرخىل رەڭدىكى يىپتا كەشتىلەنگەن.

ئوتۇنچى ئاۋۇت سىدىق يەنە بىر پارچە خاتىرە تېپىۋالغان، ئۇنى ئەمەت قاتارلىق 3 كىشىگە ئوقۇپ بەرگەندىن كېيىن تاشلىۋەتكەن، ئوتۇنچىنىڭ ئەسلەپ بېرىشىچە، خاتىرىنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىكەن: بىز 5 قىز جىغداي ئۇرۇشىدا نۇرغۇن جەڭلەرنى قىلدۇق، بۇگۈنكى قېنىمىز بىكار ئاقمايدۇ، ئەۋلادلىرىمىز بىزنى ئەسلىگىنىدە بىزنىڭ دېگىنىمىزدەك قىلىدۇ.

2. يېرىندا تام

باششاخچىنىڭ 18 كىلومېتىر جەنۇبىدىكى چۆللۈكتە يېرىندا تام دېگەن قەدىمىي شەھەر خارابىسى بار. 1982 - يىلدىكى تەكشۈرۈشتىن مەلۇم بولۇشىچە، شەھەردە ئەتراپىغا سېپىل چۆرۈلگەن 4 قورغان بولۇپ، ئوتتۇرىدا تەبىئىي ھالدا توت كوچا شەكىللەنگەن. شەھەردە كېسەكتە قوپۇرۇلغان 150 نەچچە ئېغىزلىق ئۆي بولۇپ، ئۇلارنىڭ پارچە - پۇرچە قالدۇقلىرىلا قالغان. 1988 - يىل 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىكى تەكشۈرۈشتىن مەلۇم بولۇشىچە، نۇرغۇن ئۆيلەر بۇزۇلغان. ئۆيلەرنىڭ تاملىرى تۇرلۇك رەڭدە بويالغان بولۇپ، ئىچكى - تاشقى ھويلىلارغا ئايرىلغان. مېھمانخانا ۋە ھويلا پېشايۋانلىرىدىن نەقىش ئىزلىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ. كوچىنىڭ 135 مېتىر شەرقىدە بىر مېتىر ئېگىزلىكتىكى قالدۇق سېپىل بار. شىمال تەرەپتە ئايرىم سېپىلنغان قاراۋۇلخانا ۋە ئۆيلەرنىڭ ئۆرۈلۈشىدىن ھاسىل بولغان 4 مېتىر ئېگىزلىكتىكى توپا دۆۋىسى، ئۇنىڭدا كۆيۈپ چىرىپ كەتكەن نەرسىلەر، ياغاچ پارچىلىرى ۋە كۈل قاتارلىق نەرسىلەر بار.

خارابىنىڭ شىمالىدا 50 يىل (1940 - يىل ئەتراپىدا) نىڭ ئالدىدا تەخمىنەن 400 مو كېلىدىغان قەبرىستانلىق بولغانىكەن، ھازىر ئۇنىڭ ئىزىنى كۆرگىلى بولمايدۇ.

ئوغرىلىقچە قېزىلغان توپا ئارىسىدىن كۆيمەي قالغان ۋاسا ۋە ئۆي جاھازلىرى قاتارلىقلارنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. بۇ ھال بۇ شەھەرنىڭ ئوت ئاپىتىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن بارا - بارا خارابىلىشىپ كەتكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. خارابىدىن خېلىلا يىراق جايدا ئۆي ئىزلىرى ۋە ئۆزۈك - ئۈزۈك تاملارنى، ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئېتىز - ئېرىق ئىزلىرىنى ۋە تېرەك، سۆگەت،

مېۋىلىك دەرەخ كۆتەكلىرىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

3. ئوتتۇزكېچە

ئوتتۇزكېچە يەكەن دەرياسىنىڭ تارماق ئېقىنىنىڭ بويىدىكى چوڭ يولغا جايلاشقان بىر كەنت بولۇپ، يېرىندا تام خارابىسىنىڭ 1.19 كىلومېتىر جەنۇبىدا. رېئايەت قىلىنىشچە، ئاكا - ئۇكا قۇربان بىلەن سۇبىخانىنىڭ رەھبەرلىكىدە جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرىغا قارشى ئېلىپ بېرىلغان «30 كېچىلىك قوزغىلاڭ» مۇشۇ يەردە باشلانغانلىقى ئۈچۈن، شۇنداق ئاتالغان. خارابىدىن 20 چە ئۆينىڭ قالدۇقلىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ. غەربىي شىمالىي بۇرجەكتىكى توغراقلىقتا «زىندان» دەپ ئاتىلىدىغان چوڭقۇر ئازگال بار، غەربىي جەنۇبىي بۇرجەكتە بىر قەبرىستانلىق بولۇپ، كېيىن ئوغرىلىرى كولاپ چىقارغان قۇرۇق جەسەتلەر ئۇچرايدۇ. كەنتنىڭ جەنۇبىدا 5 قوتان بار، ئۇلاردا كۆيگەن چارۋا تېزەكلىرى، كۆيگەن ياكى تولۇق كۆيۈپ بولالمىغان چارۋا ئۇستىخانلىرى ئۇچرايدۇ. قېزىلغان يەردىن قارا يۇڭ يىپتا توپا ۋە قوم ئۆتمەيدىغان قىلىپ زىچ توقۇلغان، تولۇق كۆيۈپ كەتمىگەن بىر پارچە پالاز تېپىلغان. يەنە ھەرخىل گۈل سىزىقچىلىرى چېقىرىلغان چىنە، رەڭدار كوزا، ھېجىر چىنە، ئىدىش، ياغاچ تاغاق ۋە ئۇششاق چىنە پارچىلىرى بار.

1976 - يىلى ئاقسۇ ئاراللىق چارۋىچى مەھەممەت سالى بۇ يەردىن بوراندا ئېچىلىپ قالغان 2 پارچە ئەدىيال، چاغاتاي يېزىقىدىكى 2 پارچە قولىيازما ۋە بەزى خەت - چەكلەرنى تېپىۋالغان. ئەدىيال يۈمشاق يۇڭ يىپتا سىپتا توقۇلغان. 2 پارچە چاغاتايچە قول يازمىنىڭ بىرى يوقىلىپ كەتكەن، مەزمۇنى نامەلۇم. يەنە بىرى مۇجەللىپ تەخەللۇسىدىكى كىشى يازغان «گۈلنورۇز» ناملىق مۇھەببەت داستانى ئىكەن.

4. كۆكساراي

ئاچادۆڭ ئەتراپىدا، يەكەن دەرياسى ئەگىدىغان جايدا كۆكساراي دېگەن خارابە بار. ئۇ 80 - يىللاردا توپا دۆڭسىگە ئايلىنىپ كەتكەن. ئاۋات ناھىيىسىنىڭ غورۇچۆل يېزىسىدىكى مەھەممەت سىدىقنىڭ ئوغلى، 75 ياشلىق مامۇتنىڭ ئاتا - بوۋىسىدىن ئاڭلىشچە، بۇ يەرگە دولان بېگى ساريىي جايلاشقان بولۇپ، ئۇزۇن كەنت، ئويبازار قاتارلىق نۇرغۇن يېزا - كەنتلەر قارايدىكەن. بۇ ساراي ھەيۋەتلىك بولۇپ، تاملىرى يېشىل بويالغان. ئېسىلغان بايرىقمۇ يېشىل رەڭدە، شۇڭا كۆكساراي دەپ ئاتالغانىكەن. بوران چىققان چاغلاردا بۇ يەردىن بوراندا ئېچىلىپ قالغان يېشىل، قىزىل رەڭدىكى ژاسلارنى ۋە گۈل چېكىلگەن تاختايلارنى تېرىۋالغىلى بولىدۇ.

§ 2. دولاندىكى قەدىمىي قەبرىلەر

1. قاراكۆل

قاراكۆل — قاراقىرچىن دەرياسى بويىدىكى چوڭ تېرەك دېگەن جايدىكى بىر كۆلنىڭ نامى.

ئىلگىرى ئاقسۇ دەريالىق بىلەن قەشقەر دەريالىق قوشۇلغاندا قاينام هاسىل قىلىپ تۇرىدىكەن، سۇ بەك چوڭقۇر بولۇپ، سۇ يۇزى قارامتۇل ئىكەن. دەريا قىنى ئۆزگەرگەندىن كېيىن بۇ يەردە كۆل هاسىل بولغانىكەن، بۇ كۆل قاراكۆل دەپ ئاتىلىپتىكەن. كۆل بويىدىكى بوستانلىقمۇ كۆلئىك نامى بىلەن قاراكۆل دەپ ئاتالغانىكەن.

كۆل قىرغىقىدا ئالتۇن تېرەك دەپ ئاتىلىدىغان بىر تۇپ يوغان تېرەك بار، ئۇنىڭ غولىنىڭ دىئامېترى 1.4 مېتىر، ئايلانمىسى 4.2 مېتىر، ئېگىزلىكى 31 مېتىر كېلىدۇ، يېشى 300 يىلدىن ئاشىدۇ.

چوڭ تېرەكتىن 200 مېتىر نېرىدا نۇرغۇن قەبرە خارابىسى بار.

2. سادەتبەگ قەبرىسى

بۇ قەبرە ئوتتۇزكېچە قەدىمىي شەهىرىنىڭ تەخمىنەن 26 كىلومېتىر جەنۇبىدا. ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمى هاكىملىق كۆل بولۇپ، كېيىن كىشىلەر ساداتبەگنى خاتىرىلەش يۇزىسىدىن ساداتبەگ قەبرىسى دەپ ئاتايدىغان بولغان. ساداتبەگ — دولانلىق قەلەندەربەگ، پەرمانبەگ، قارلىغاچخان، هەيدەربەگ، هەققۇلبەگ، بەهرابەگ، زىباشبەگلەردىن كېيىنكى بەگ.

3. سەردار گۇمبىزى

سەردار گۇمبىزى — ئەختەم بۇزۇرگاهىنىڭ جەنۇبىدىكى كونا قەبرىستانلىقنىڭ نامى. ئۇنىڭ غەربىدە ئەزىز گۇمبەز بىلەن مۇرات - مەقسەت ئاتا قەبرىستانلىقى بار. شەرقىدە سىراش گۇمبىزى بار. سەردار گۇمبىزى قەبرىستانلىقىدا 4 خىل شەكىلدىكى قەبرە بار.

بىرىنچى خىل قەبرە قەبرىستانلىقنىڭ شىمالىي تەرىپىدە. ئۇنىڭدا گۆر تۆت چاسا قىلىپ كولانغان، گۆرنىڭ تۆت تەرىپىگە تۆت چاسا ياغاچ ئۇستى - ئۇستىگە تىزىلىپ يەر يۈزى بىلەن تەڭ قىلىنغان. مېيىت گۆرگە قويۇلغاندىن كېيىن، گۆرنىڭ ئۇستى 20 سانتىمېتىر قېلىنلىقتىكى چاسا تاختاي بىلەن پۈختا مىخلىۋېتىلگەن، لەھەتلەر شەرقتىن غەربكە تىزىلغان.

ئىككىنچى خىل قەبرە يەر يۈزىدىن ئېگىز تىك تۆت تەرەپلىك بولۇپ، جەنۇبتىن شىمالغا قارىتىپ ياسالغان. گۆرنىڭ شىمال ۋە جەنۇب تەرەپتىكى تېمىغا ياغاچ قوزۇقلار قېقىلغان، قوزۇقلار ئارىسىغا تاختاي كىرىشتۇرۇلۇپ يەر يۈزىدىن 30 سانتىمېتىر ئېگىز چىقىرىلغان، مېيىت كىيەنلىنىپ، بېشىنى شىمالغا، پۇتىنى جەنۇبقا قىلىپ گۆرگە قويۇلغاندىن كېيىن، گۆر تاختاي بىلەن سۇ ئۆتمەس قىلىپ چىڭ يېپىۋېتىلگەن. تاختاي 20 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا بولۇپ، هازىرغىچە مىختا تۇرغان. گۆرنىڭ ئېگىزلىكى 1.5 مېتىر، كەڭلىكى 2.6 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 3 مېتىر كېلىدۇ.

ئۇچىنچى خىل قەبرە يۇقىرىقى قەبرىنىڭ 10 مېتىر شەرقىدە بولۇپ، كېسەك بىلەن چاسا شەكىلدە قوپۇرۇلۇپ، ئۇستىگە گۇمبەز چىقىرىلغان، ئۇ سەردار گۇمبىزى دەيىلىدۇ. بۇ گۇمبەزنى 1986 - يىلى كىيەن ئوغرىلىرى بۇزۇۋەتكەن.

تۆتىنچى خىلدىكى قەبرىلەر سەردار گۇمبىزىدىن باشلاپ سوزۇلغان بولۇپ، نۇرغۇن قەبرىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، كۆلىمى 100 نەچچە مو كېلىدىغان قەبرىستانلىقنىڭ ئىزىنى

كۆرگىلى بولىدۇ. مېيىت گۆرگە كۆمۈلگەندىن كېيىن، قەبرە بېشىغا بىر تال ياغاچ كۆمۈلگەن ۋە بەلگە سۈپىتىدە بىر تال خادا قادالغان.

4. قۇمگىبرەم

قۇمگىبرەم يەكەن دەريا‌سى بويىدىكى بىر نامسىز قەبرىستانلىققا جايلاشقان بولۇپ، ئەتراپىدا نۇرغۇن گەمە ئىزلىرى بار. ئورمان باققۇچىلار بۇ يەردىكى توغراقلىقتا بوۋاقنىڭ ئۇستىخانلىرى بار بۆشۈكنى، يىپ ئېشىدىغان چىلەك ۋە پاختا ئاتقۇچنى ئۇچراتقان.

5. ئەختەم بۇزۇرگاھى

ئەسلىدە يەكەن دەريا‌سىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى بىر قەبرىستانلىق ئىدى، كېيىن ئەتراپىدىكى جايلارمۇ شۇ نام بىلەن ئاتىلىدىغان بولغان.

ئەختەم دولانلىقلارنىڭ يولباشچىسى بولۇپ، جوڭغارلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئۆلگەن، قول ئاستىدىكى نۇرغۇن ئادەمنى جوڭغارلار ئەسىر ئېلىپ قىرغىن قىلغان. ئۇلارنىڭ قەبرىستانلىقى ئەختەم بۇزۇرگاھى دەپ ئاتالغان. ھەر يىلى ھېجىرىيە 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىكى «تۇنەك» كېچىسىدە، قەشقەر، يەكەن، مارالبېشى، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان ۋە ئاۋات قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن ئادەملەر بۇ يەردە تۇنەپ، دۇئا - تىلاۋەت قىلىشىدۇ.

§ 3. قەدىمىي لەڭگەر ۋە تەكشۈرۈلۈش ئالدىدىكى خارابىلار

1. لەڭگەرقۇدۇق

ئەسلىدە بىر لەڭگەر بولۇپ، خارابىلاشقاندىن كېيىن قۇمغا كۆمۈلۈپ قالغان، كېيىنكىلەر بۇ يەردە ساقلىنىپ قالغان بىر قۇدۇققا ئاساسەن بۇ يەرنى لەڭگەرقۇدۇق دەپ ئاتىغان.

ئۇنىڭ ئەتراپىدىن ئېرىق ئىزلىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ. 1986 - يىلى بۇ يەرگە يېقىنراق جايغا ئولتۇراقلاشقان بەزى كىشىلەر ۋە بىر دېھقان ئايال بۇ يەرگە كېلىپ، بىر سەللىك، بىر سەللە، 3 تون، كۆز قويۇلغان بىر پىچاق، چاچقا ئاسىدىغان بىر كۇمۇش بىزەك تېپىۋالغان. بۇ يەردىن تېپىلغان، ھازىرغىچە ساقلىنىۋاتقانلاردىن ئەرەنچە چاپان، ئايالچە چاپان، بەلباغ (يىپەكتە تورسىمان قىلىپ توقۇلغان، ئۇزۇنلۇقى 2.2 مېتىر، كەڭلىكى 25 سانتىمېتىر، 2 بېشىغا باشاقسىمان تۇگۇچ چىقىرىلغان، باشاقلارنىڭ ئۇزۇنلۇقى 20 سانتىمېتىر كېلىدۇ). سەللە (ئاق رەختتىن راسلانغان، ئۇزۇنلۇقى 8.72 مېتىر، كەڭلىكى 24 سانتىمېتىر، تەكشى ھەم پۇختا) قاتارلىق نەرسىلەر بار.

2. تەكشۈرۈلۈش ئالدىدىكى خارابىلەر

ئاۋات ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىن خوتەن دەريا‌سىغىچە بولغان دائىرىدە يېزا - قىشلاق ۋە

قەبرىستانلىقلارنىڭ خارابلىرى بار، قىزىلتۇغنىڭ شەرقىدىكى قۇملۇقتا تۇرۇپ پەيدا بولۇپ، تۇرۇپ غايىپ بولىدىغان 3 كەنت ۋە باغ خارابىسى بار.

VI باب

ئاپپاراتلار

§ 1 . باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى

1. ناھىيىلىك مەدەنىيەت ئىدارىسى

1958 - يىل 10- ئايدا ناھىيىلىك مەدەنىيەت - ماۋارىپ بۆلۈمى قۇرۇلۇپ، 1972 - يىل 8 - ئايغىچە ئىشلىدى، رۇي فېڭچېەن، مى دەيچېڭ، پازىل ھېيتاق، يۈسۈپ ياقۇپ، مامۇت مۇسا، مامۇت قاسىم، مامۇت ناسىرلار بۆلۈم باشلىقى، تاۋار ھاپىز، ئىمىر مۇمىن، ئابلىمىت يۈسۈپ قاتارلىقلار مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى بولدى.

1972 - يىلى مەدەنىيەت - ماۋارىپ گۇرۇپپىسىغا ئۆزگەرتىلدى، تۇرەك داۋۇت گۇرۇپپا باشلىقى، گېڭ يۈشياڭ مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقى بولدى. 1978 - يىل 9 - ئايدا مەدەنىيەت - ماۋارىپ بۆلۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، مامۇت ناسىر، ئىسمايىل ساۋۇت، دۇخاۋ، ئايتىللاخانلار مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى بولدى. 1984 - يىلى ئابدۇرېشىت گايىت بۆلۈم باشلىقى بولدى، ئابلىز مۇپتۈل، ئايتىللاخان، ئابلەت روزى، دۇ خاۋلار مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى بولدى. مەدەنىيەت - ماۋارىپ بۆلۈمىگە پۈتۈن ناھىيىنىڭ مەدەنىيەت خىزمىتىنى باشقۇرىدىغان مەخسۇس مەدەنىيەت كادىرى قويۇلدى.

1984 - يىل 10 - ئايدا ناھىيىلىك مەدەنىيەت - تەنتەربىيە ئىدارىسى قۇرۇلدى. 1989 - يىل 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى مەدەنىيەت بىلەن تەنتەربىيە ئايرىلىپ، مەدەنىيەت ئىدارىسى قۇرۇلدى. ئابلەت تاجى ئىدارە باشلىقى، چېن بەيشەن مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى بولدى.

2. ناھىيىلىك رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى

1958 - يىلى ناھىيىلىك رادىئو ئۇزىلى قۇرۇلدى، ئورنى ناھىيىلىك پارتكوم قورۇسىدا بولدى، تەشۋىقات بۆلۈمى مەسئۇل بولۇپ باشقۇردى، 3 خادىم قويۇلدى. 1975 - يىلى يېزا رادىئو تورى ئومۇملاشتى. چوڭ ئەترەت رادىئو ئۆيىدىن 32 سى قۇرۇلدى، 58 كەنتكە رادىئو يەتكۈزۈلدى، بۇ ناھىيە بويىچە 116 كەنتنىڭ %50نى ئىگىلىدى. 1972 - يىل 9 - ئايدا ناھىيىلىك رادىئو ئۇزىلى ھازىرقى ئورنىغا كۆچتى. 1979 - يىلنىڭ ئاخىرىدا 13 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى، 1984 - يىلنىڭ ئاخىرىدا 19غا يەتتى.

1984 - يىل 7 - ئايدا ناھىيىلىك رادىئو ئۇزىلى ناھىيىلىك رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسىگە

ئۇزگەرتىلىپ، بۆلۈمچە دەرىجىلىك ئورۇندىن بۆلۈم دەرىجىلىك ئورۇنغا ئۆستۈرۈلدى. خادىمى 39غا يەتتى (بۇنىڭ ئىچىدە رەسمىي ئىشچى - خىزمەتچى 19، ۋاقىتلىق ئىشچى 10، بۆلۈم باشلىقى دەرىجىلىك رەھبىرلىرى كادىر بىر، مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى دەرىجىلىك رەھبىرلىرى كادىر بىر، تېخنىك كادىر 8، كەسپىي كادىر 15، مىللىي كادىر، ئىشچى - خىزمەتچى 34؛ ئالىي، ئوتتۇرا تېخنىكۇم مەلۇماتلىدىكىلەر 4، تولۇق ئوتتۇرا مەلۇماتلىدىكىلەر 16، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەلۇماتلىدىكىلەر 7). رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى قارىمىقىدا كەسپىي بۆلۈمچە، تەشۋىقات مەلۇماتلىدىكىلەر 7). رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى قارىمىقىدا كەسپىي بۆلۈمچە، تەشۋىقات بۆلۈمچىسى، سايمان باشقۇرۇش بۆلۈمچىسى ۋە رادىئو ئۇزېلى، تېلېۋىزىيە كۆچۈرۈپ تارقىتىش ئىستانسىسى ۋە يېزا رادىئو ئۇزېللىرى تەسىس قىلىندى.

3. ناھىيىلىك ئارخىپ ئىدارىسى

1960 - يىلى ناھىيىلىك ئارخىپخانا قۇرۇلۇپ، ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى ئىشخانىسىنىڭ قارىمىقىدا بولدى، كۈندىلىك ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشقا بىر مەخسۇس كادىر قويۇلدى.

ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 1978 - يىلدىكى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ھەر دەرىجىلىك ئارخىپ ئاپپاراتلىرى پەيدىنپەي مۇكەممەللەشتۈرۈلدى، باشقۇرۇش تۈزۈملىرى تۈرغۇزۇلدى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلدى.

1990 - يىل 10 - ئايدا ئارخىپ ئىدارىسى قۇرۇلدى، ئارخىپخانا ئۇنىڭ قارىمىقىدا بولدى، 6 ئارخىپ خادىمى ئىشلىدى.

§ 2. كەسپىي ئاپپاراتلار

1. ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى ۋە ئاساسىي قاتلام مەدەنىيەت ئاپپاراتلىرى

1956 - يىلى ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى قۇرۇلدى، باۋۇدۇن توختايۇف مەسئۇل بولدى، 3 كىشى ئىشلىدى، مەدەنىيەت يۇرتى كۇلۇبىنى ئۇزگەرتىش، يېزا - كەنت مەدەنىيەت - تەشۋىقات ئەترەتلىرىنى قۇرۇش، قىرائەتخانىلارنى ئېچىشقا ئوخشاش خىزمەتلەرگە مەسئۇل بولدى. 1957 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى 9غا يەتتى، ئەمەر موللايۇف مەسئۇل بولدى. 1972 - يىلى دۇخاۋ مەسئۇل بولدى، 5 — 7 ئىشچى - خىزمەتچى ئىشلىدى. 1979 - يىلى ئاساسىي قاتلام مەدەنىيەت پونكىتلىرىنى قۇرۇش خىزمىتى باشلاندى، غورۇچۇل گۈڭشېسىدا بىرىنچى بولۇپ مەدەنىيەت پونكىتى قۇرۇلدى. 1983 - يىلى بەشئېرىق گۈڭشېسىدا مەدەنىيەت پونكىتى قۇرۇلدى. 1984 - يىلى يېڭىئېرىق يېزىسى، تامتوغراق يېزىسى، ئاۋات بازىرى، ئايباغ، دولان، باغتوغراق يېزىلىرىدا مەدەنىيەت پونكىتى قۇرۇلدى، يەنە 114 مەمۇرىي كەنتتە مەدەنىيەت ئۆيى قۇرۇلدى. بۇ چاغدا مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ شتاتىدا 30 كىشى بولدى. 1987 - يىل 6 - ئايدا مەدەنىيەت يۇرتى بىلەن كۈتۈپخانا ئايرىلدى، داۋۇت مامۇت مەدەنىيەت يۇرتىغا باشلىق بولدى.

ئاساسىي قاتلام مەدەنىيەت پونكىتى، مەدەنىيەت ئۆيلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن يېزا مەدەنىيەت

ئىشلىرى جانلاندى، ھەر خىل خۇراپىي ھەرىكەتلەر چەكلەندى. ئۇلارغا كېرەكلىك خىراجەت دۆلەتتىن بېرىلدى، كادىر، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ماڭاشى ۋە تۇرلۇك كەسپىي خىراجەت ئۈچۈن 91 مىڭ 920 يۈەن (كۈتۈپخانىغا بېرىلگەن 40 مىڭ 320 يۈەننى ئۆز ئىچىگە ئالمىدۇ) بېرىلدى. 1950 - يىلدىن ئىلگىرى، مەدەنىيەت كەسپىي ئورۇنلىرىنىڭ ئۆيى 50 كۋادرات مېتىرغا يەتمەيتتى. 1990 - يىلى 800 كۋادرات مېتىرلىق خىزمەت بىناسى ۋە پائالىيەت ئۆيىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر يۈرۈش مۇئەسسەسە بار بولدى.

2. ناھىيىلىك كىنو - فىلىم قويۇش - تارقىتىش شىركىتى

1956 - يىل 6 - ئايدا كىنو ئەترىتى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ 3 ئىشچى - خىزمەتچىسى بولۇپ، «ئاپتونوم رايونلۇق 62 - كىنو ئەترىتى» دەپ ئاتالدى. 1958 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى 5كە يەتتى، 1960 - يىلى كىنو ئەترىتى ئاساسىدا ناھىيىلىك خەلق كىنوخانىسى (بۆلۈمچە دەرىجىلىك) قۇرۇلدى، يازلىق كىنوخانىنىڭ سىغىمى 700 كىشىلىك بولدى، 5 خادىم ئىشلىدى. ۋاقى خۇاسۇڭ دىرېكتور، قوشۇمچە ئەترەت باشلىقى بولدى. 1962 - يىلى كىنوخانا قارىمىقىدا 2 كىنو ئەترىتى بولدى، ۋاقى خۇاسۇڭ دىرېكتور، قوشۇمچە 2 ئەترەتنىڭ باشلىقى بولدى. 1965 - يىلى 3 - كىنو ئەترىتى قۇرۇلدى، بەكرى نايۇپ مۇئاۋىن ئەترەت باشلىقى بولدى. 1969 - يىل 7 - ئايدا قىشلىق كىنوخانا پۈتتى، يازلىق كىنوخانا كېڭەيتىپ ياسالدى. 1970 - يىلى 3 كىنو ئەترىتىنىڭ ھەممىسى تۆۋەنگە چۈشۈرۈلدى.

1970 - يىل 10 - ئايدا ئاۋات ناھىيىلىك كىنو - فىلىم تارقىتىش شىركىتى (بۆلۈمچە دەرىجىلىك) قۇرۇلدى، 8 شتات بېرىلدى، بىر پونكىت باشلىقى قويۇلدى، ئۇنىڭغا 3 كىنو ئەترىتى ۋە 3 يازلىق كىنوخانا قارىدى. 1976 - يىل 11 - ئايدا كىنو فىلىم باشقۇرۇش پونكىتى رەسمىي قۇرۇلدى. ۋاقى خۇاسۇڭ پونكىت باشلىقى، قوشۇمچە خەلق كىنوخانىسىنىڭ دىرېكتورى بولدى. باشتا 5 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى. غورۇچۆل، تامتوغراق، ئايكۆل گۇڭشېلىرىدا دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كىنو ئەترەتلىرى بار بولدى، بەشئېرىق، يېڭىئېرىق قاتارلىق گۇڭشېلاردا ۋە «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانى، «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانىدا گۇڭشي - مەيدان ئىگىلىكىدىكى كىنو ئەترەتلىرى قۇرۇلدى. شۇ چاغدا ئاساسىي قاتلام كىنو ئەترىتى 7گە، ئىشچى - خىزمەتچىسى 19غا يەتتى.

1980 - يىل 6 - ئاينىڭ ئاخىرىدا كىنو - فىلىم باشقۇرۇش پونكىتىنىڭ نامى كىنو - فىلىم قويۇش - تارقىتىش شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى، 7 ئىشچى - خىزمەتچى ئىشلەيدىغان بولدى، مەھەممەت كەنجى دىرېكتور بولدى. خەلق كىنوخانىسى كىنو شىركىتى بىلەن ئوخشاش مۇئاملىدىن بەھرىمەن بولىدىغان بولدى، تۇرسۇن تاتلىق بىلەن ھېيت روزى مۇئاۋىن دىرېكتور بولدى، 9 ئىشچى - خىزمەتچى ئىشلىدى.

1984 - يىلى كىنو - فىلىم باشقۇرۇش پونكىتىنىڭ شتاتىدا ئۆزگىرىش بولمىدى، ئۇنىڭغا 13 كىنو ئەترىتى، 7 يازلىق كىنوخانا قارايدىغان بولدى.

1988 - يىلى كىنو شىركىتى خەلق كىنوخانىسى بىلەن تەڭ دەرىجىلىك ئورۇن قىلىپ بېكىتىلىپ، 3 يىللىق ھۆددە بېرىلدى، مەھەممەت بارات كىنوخانىنىڭ دىرېكتورى بولدى. ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت باشقارمىسىنىڭ تەستىقى ۋە ۋىلايەتلىك كىنو شىركىتىنىڭ تىزىملىشى بىلەن ئاۋات ناھىيىلىك «بوستان» كىنوخانىسى قۇرۇلدى، ئۇ خەلق كىنوخانىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا

بولدى. 1990 - يىلى شىركەتنىڭ رەسمىي ۋە ۋاقىتلىق ئىشچى - خىزمەتچىسى 55كە يەتتى.

3. ناھىيىلىك شىنخۇا كىتابخانىسى

1952 - يىلى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك شىنخۇا كىتابخانىسى ئاۋاتتا ۋاكالىتەن كىتاب سېتىش نۇقتىسى قۇردى، ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى كىتاب سېتىشقا يارەملىشىشكە بىر كىشى ئاجراتتى.

1955 - يىلى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك شىنخۇا كىتابخانىسى ئاۋات ناھىيىلىك كىتاب دۇكىنى قۇرۇپ، تىجارەت ئۆيى، ياتاق ۋە ئامبار سالدى، 2 پىركازچىك (بىر خەنزۇ، بىر ئۇيغۇر) ئىشلەتتى.

1960 - يىلى ئاۋات ناھىيىلىك شىنخۇا كىتابخانىسى قۇرۇلۇپ، 3 شتات (2 ئۇيغۇر، بىر خەنزۇ) بېرىلدى، ئابدۇكېرىم قاسىم دىرېكتور بولدى.

1963 - يىلى 4 گۇڭشىدا تەمىنات - سودا دۇكىنى قۇرۇلدى.

1976 - يىلدىن باشلاپ ناھىيىلىك شىنخۇا كىتابخانىسى ئاپتونوم رايونلۇق شىنخۇا كىتابخانىسىنىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكىدە بولىدىغان بولدى.

1965 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق شىنخۇا كىتابخانىسى 29 مىڭ يۈەن پۇل ئاجرىتىپ، ناھىيىلىك شىنخۇا كىتابخانىسىغا 400 كۋادرات مېتىرلىق ياغاچ - كېسەك قۇرۇلمىلىق دۇكان، ئىشخانا، ئامبار، ياتاق سېلىپ بەردى. 1991 - يىلى ناھىيىلىك كىتابخانا ئۆزى 50 مىڭ يۈەن مەبلەغ چىقىرىپ، 200 كۋادرات مېتىرلىق ياغاچ - خىش قۇرۇلمىلىق ياتاق سالدى، بېيجىڭ «212» تېپىلىق پىكاپتىن بىرنى سېتىۋالدى، تۇراقلىق مۇلكى 42 مىڭ 730 يۈەنگە، تۇراقسىز مەبلىغى 30 مىڭ 813 يۈەنگە يەتتى.

4. ناھىيىلىك كۇتۇپخانا

1956 - يىلى ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى قۇرۇلۇپ، قارىمىقىدا قىرائەتخانا تەسىس قىلىندى. 1957 - يىل 6 - ئايدا قىرائەتخانا مەدەنىيەت يۇرتىدىن ئايرىپ چىقىلىپ، كۇتۇپخانا قۇرۇلدى. ئۇنىڭ قارىمىقىدا چوڭلار قىرائەتخانىسى، بالىلار قىرائەتخانىسى، ئۇيغۇرچە كىتابلارنى ئارىيەت بېرىش - ساقلاش تىجارەت بۆلۈمى، خەنزۇچە كىتابلارنى ئارىيەت بېرىش - ساقلاش تىجارەت بۆلۈمى قاتارلىق كەسپىي تارماقلار تەسىس قىلىندى.

پێگرمە تۆتێنجی قسم

سەهیە، تەنتەربیە

يىگىرمە تۆتىنچى قىسىم

سەھىيە، تەنتەربىيە

I باب

سەھىيە

§ 1 . تەرەققىيات ئومۇمىي ئەھۋالى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېيەنلۇڭ يىللىرىدىن باشلاپلا، يېقىن ئەتراپتىكى ھەر قايسى ناھىيىلەردىن كۆچمەنلەر ئاۋاتقا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ، ئاھالە تەدرىجىي كۆپەيدى، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىمۇ تەدرىجىي گۈللەندى. مىنگونىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى) يېڭىسار ناھىيىسىدىن كۆچۈپ كەلگەن ناسىر ئۇستا بىلەن نۇر ئاخۇن ئاكا - ئۇكا ئىككىيلەن ناھىيىدە تېۋىپلىق قىلدى. 1950 - يىلدىن ئىلگىرى، ناھىيىدە دوختۇر ئاز، دورا كەمچىل بولغانلىقتىن بەزىدە ئاقسۇدىن كەلگەن دوختۇرلار ئۆزلىرى بىللە ئېلىپ كەلگەن دورىلىرى بىلەن سەييارە كېسەل داۋالايتتى. خەلق ئارىسىدا ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئاساس قىلىناتتى.

1950 - يىلدىن كېيىن تەدرىجىي سەھىيە ئاپپاراتى قۇرۇلدى. 1952 - يىلى دۆلەت كادىرلىرى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن داۋالىنىشى يولغا قويۇلدى. 1953 - يىل 3 - ئايدا تامتوغراق يېزىسىدا قىزىل كېسىلى تارقالدى، ناھىيىلىك دوختۇرخانا تېببىي خادىم ئەۋەتىپ، ئۇجمە كەنتىدە داۋالاش پونكىتى قۇرۇپ، سەييارە داۋالاپ، 100 دىن ئارتۇق كېسەلنى داۋالاپ ساقايتتى. 1954 - يىلى 16 تېببىي خادىم تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇلدى، دەسلەپكى قەدەمدە داۋالاش تۈزۈمى ئورنىتىلىپ، يۇقۇملۇق كېسەللىكنىڭ ئالدى ئېلىندى. 1956 - يىلى ناھىيىدىكى 3 تېببىي داۋالاش ئاپپاراتىدىكى سەھىيە خىزمەتچىسى 17گە، سەھىيە مەمۇرىي خادىمى 6گە يەتتى. شۇ يىلى ناھىيىدىكى تېببىي داۋالاش، سەھىيە خادىملىرى 42 قېتىم نۆۋەت بىلەن يېزىغا چۈشۈپ، داۋالاش، يۇقۇمدىن ساقلىنىش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللاندى. يېزىلاردا ساقلىقنى ساقلاش پونكىتىدىن 3ى قۇرۇلدى، ھەم يېڭىچە ئۇسۇلدا تۇغۇت قوبۇل قىلىشنى قانات يايدۇردى. 1958 - يىلى قانات يايدۇرۇلغان «تۆت زىياندىن» نى يۇقىتىش مەركەز قىلىنغان تازىلىق ھەرىكىتىدە چاشقان، چۈجە، پاشا يوقىتىلغاندىن سىرت يەنە ناھايىتى نۇرغۇن قۇشقاچ، قاغا، پاختەك قاتارلىق قۇشلار يوقىتىلدى. 1959 - يىلى يېزىلاردا

ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش يولغا قويۇلدى، ھەر بىر ئادەم يىلىغا 0.4 يۈەن ھەق تاپشۇردى، گۇڭشىبدىن 0.6 يۈەن قوشۇمچە يارەم بەردى. كېيىن تەدرىجىي كۆپەيتىپ 70 - يىللارغا كەلگەندە 2 يۈەنگە ئۆستى. 1959 - يىلى 5 گۇڭشې شىپاخانىسى، 5 مەمۇرىي باشقۇرۇش رايونى شىپاخانىسى قۇرۇلدى، كېسەل كارىۋىتى 45كە يەتتى. ھەم ئاددىي كېسەل كارىۋىتىدىن 30ى تەسىس قىلىندى. ناھىيە بويىچە تېببىي خادىم 53كە، ھەر قايسى گۇڭشىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەتراپىدىكى ساقلىقنى ساقلاش سەھىيە خادىمى 63كە يەتتى. 1961 - يىلىغا كەلگەندە، تېببىي داۋالاش - سەھىيە تېخنىكا خادىمى 57گە، كېسەل كارىۋىتى 63كە يەتتى. شۇ يىلى يېڭىبېرىق گۇڭشىبى بىلەن غورۇچۆل گۇڭشىبىدىكى كېسەل ئەھۋالىنى تەكشۈرگەندە 1315 كىشىدە كېسەل بايقالدى، بۇ تەكشۈرۈلگەن ئادەم سانىنىڭ 7%نى ئىگىلىدى. شۇ يىلى تۇرمۇش قىيىن بولۇپ، ئۇزۇقلۇق يېتىشمەسلىك سەۋەبىدىن كۆپ ئادەم ئىششىق كېسىلىگە گىرىپتار بولدى. 1965 - يىلى ناھىيە 25 سەييارە داۋالاش گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ، يېزىلارغا ئەۋەتىپ دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ كېسىلىنى داۋالىدى، شۇنداقلا، يەنە ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇپ، يۇقۇمدىن ساقلىنىش خىزمىتىنى كۈچەيتتى. قىچىشقاق، قالقان بەز ئىششىقى، ئۆپكە تۇبېركىلىيۇزى، جىگەر يالۇغى، راخىت كېسىلى قاتارلىقلار ئاساسىي جەھەتتىن تىزگىنلەندى، ئىششىق كېسىلى تەلتۆكۈس يوقىتىلدى، يىڭىچە ئۇسۇلدا تۇغۇت قوبۇل قىلىش نىسبىتى 80%كە يەتتى. 5 گۇڭشىدا شىپاخانا، 27 باشقۇرۇش رايوندا 8 شىپاخانا، ھەربىر چوڭ ئەتراپتە ساقلىق ساقلاش پونكىتى، ھەر بىر كىچىك ئەتراپتە ساقلىق ساقلاش ساندۇقى بار بولدى. 11 تۇغۇت پونكىتى، ئىشلەپچىقىرىشتىن ئايرىلمىغان 408 ساقلىق ساقلاش خادىمى ۋە تۇغۇت ئاسىسى بولۇپ، ھەربىر ئەتراپتە ساقلىق ساقلاش خادىمى بولۇش ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندالدى. شۇ يىلى 51 مىڭ 667 ئادەم (قېتىم) گە ۋاكسىنا ئەملەندى. 1966 - يىلدىن كېيىن يېزىلاردا داۋالاش - سەھىيە خىزمىتىگە تېخىمۇ ئەھمىيەت بېرىلدى ھەم يېڭىنە بىلەن داۋالاش ۋە جۇڭگو تېبابىتى ئوت - چۆپ دورىلىرى بىلەن داۋالاش تەشەببۇس قىلىندى، يېزىلاردا سەھىيە خادىملىرى «يالاڭ ئاياغ دوختۇر» دەپ ئاتالدى. يېزىلاردا ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلدى.

1979 - يىلدىن كېيىن، تېخنىكىسى ياخشى دوختۇرلار كۆپرەك يۆتكىلىپ كەتتى، يېزىلاردىكى نۇرغۇن دوختۇرلار ناھىيە بازىرىغا يۆتكىلىپ كەتتى، ھەمكارلىق داۋالاش خىراجىتىنى يېغىۋېلىش تەسكە توختاپ، دوختۇرخانىنىڭ كىرىمى چىقىمنى قاپلىيالمىدى. 1982 - يىلى ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 80 - يىللاردىن باشلاپ، كەسپىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن دوختۇر، سېستىرالار يىلدىن - يىلغا كۆپىيىپ، دوختۇرخانىنىڭ تايانچ كۈچىگە ئايلاندى. ناھىيىگە يېقىن ئەتراپتىكى يېزا ئىگىلىك 1 - شىسىنىڭ بىر قىسىم تۇەن - مەيدانلىرىدىكى دوختۇرلار ناھىيىگە يۆتكىلىپ كېلىپ، داۋالاش قوشۇننىڭ تايانچ كۈچىگە ئايلاندى. داۋالاش - سەھىيە خىراجىتى تېز كۆپەيدى، دوختۇرخانىغا بىر قىسىم داۋالاش ئۈسكۈنىلىرى تولۇقلاندى، دوختۇرخانا ئۈيلىرى يېڭىلاندى، دورا تۇرلىرى كۆپەيتىلدى، داۋالاش ئۇنۇمى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. 1986 - يىلىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە بىر دوختۇرخانا، بىر يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى، بىر ئانا - بالىلارنىڭ ساقلىقىنى ساقلاش پونكىتى، 9 يېزىلىق شىپاخانا، 404 كېسەل كارىۋىتى، 301 تېببىي خادىم بار بولدى. شۇ يىلى ناھىيە بويىچە 111 مىڭ 54 ئادەم (قېتىم) ئامبۇلاتورىيىدە كېسەل كۆرسەتتى، 8047 ئادەم (قېتىم) كېسەلخانىدا ياتتى. بىمارلارنىڭ ساقىيىش نىسبىتى 61.5%كە يەتتى. شۇ يىلى يېمەكلىكلەر تازىلىقىنى

تەكشۈرۈش، نازارەت قىلىش كۈچەيتىلىپ، ناھىيە بويىچە يىمەك - ئىچمەك تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان 885 ئادەمدىن 850 ئادەمنىڭ سالامەتلىكى تەكشۈرۈلدى، سالامەتلىكى لايىقەتلىك بولغانلارغا گۇۋاھنامە تارقىتىلدى، سالامەتلىكى لايىقەتسىز بولغانلارنىڭ خىزمىتى ئالماشتۇرۇلدى. 1987 - يىلى ناھىيە بازىرىدا تازىلىق تۈزۈمى ئورنىتىلىپ، كوچىلار بۆلەكلەرگە بۆلىنىپ، ھۆددىگە بېرىلىپ قەرەللىك تازىلاندى. قىش، باھار پەسلىدە ئانا - بالىلارنىڭ ساقلىقىنى ساقلاش بويىچە ئۆگىنىش كۇرسى ئېچىلىپ، تۇغۇت بۆلۈمى، بالىلار بۆلۈمىدە دائىم ئۇچرايدىغان كېسەللەرگە دىئاگنوز قويۇپ داۋالاش بىلىملىرى ئۆگىتىلدى، يەنە ناھىيىلىك دوختۇرخانىسىنىڭ تۇغۇت بۆلۈمىدە تۇغۇتتىن ئىلگىرىكى تەكشۈرۈش، تۇغدۇرۇش ۋە بالىلارنىڭ كېسەللىكلىرىگە دىئاگنوز قويۇپ داۋالاش يىغىپ ئۆگىتىلدى. شۇ يىلى تېببىي خادىملارغا تېببىي ئەخلاق، تېببىي ئىستىل تەربىيىسى بېرىلدى، ھەر تۈرلۈك خىزمەت تۈزۈملىرى تۈزۈلدى ئەمما، ئىجرا قىلىش قاتتىق بولمىدى. 1988 - يىلى ياماڭ خاراكتېرلىك ئۇچەي كېسىلى تارقىلىپ كەتتى، ناھىيە بويىچە يۇقۇمدىن ساقلىنىشقا سەپەرۋەر قىلىنىپ، كېسەللىك ئەھۋالى كونترول قىلىندى. كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا بىرلەشتۈرۈپ يېزىلاردا ھاجەتخانىلارنى ۋە قۇدۇقلارنى ئۆزگەرتىش ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇرۇلدى. 80 - يىللىرى ئۇيغۇر تېبابىتى دوختۇرخانىسىنىڭ دورىچىلىقىنىڭ تەرەققىياتى بىر قەدەر تېز بولدى. ناھىيىلىك ئۇيغۇر تېبابىتى دوختۇرخانىسىنىڭ ئامبولاتورىيىسىدە كېسەل كۆرسىتىدىغانلار، كېسەلخانىسىدا ياتىدىغانلارنىڭ سانى كۆندىن - كۆنگە كۆپەيدى. 1990 - يىلى ناھىيىدە تېببىي داۋالاش ئورنى 23كە، تېببىي خادىم 325كە، كېسەل كارىۋىتى 418گە يەتتى.

1989 - يىلدىن باشلاپ ناھىيە بازىرىدا چاشقان بىر تۇتاش ئۆلتۈرۈلۈپ، ياخشى ئونۇم كۆرۈلدى. 1990 - يىلى يېزا - كەنتلەردە ئومۇميۈزلۈك كېگەيتىلدى.

§ 2 . داۋالاش ئاپپاراتلىرى

1. ناھىيىلىك دوختۇرخانا

1950 - يىلى شىپاخانا قۇرۇلدى، شتاتى 3 بولۇپ، پەقەت ئامبۇلاتورىيىسىلا بار ئىدى. 1953 - يىلى شتاتى 5كە كۆپەيىپ، ناھىيىلىك شىپاخانىغا ئۆزگەرتىلدى. 1955 - يىلى تېببىي خادىم 10غا يەتتى، ئايرىم بۆلۈملەرگە ئايرىلمىغانىدى، پەقەت ئامبۇلاتورىيىسىلا بار ئىدى. 1957 - يىلى 600 كۈادرات مېتىرلىق كېسەلخانا سېلىندى. 1958 - يىلى 24 كېسەل كارىۋىتى، بىر مىكروسكوپ بار ئىدى. سوقۇر ئۇچەي يالۇغى، چوقۇق قاتارلىق كىچىك ئوپېراتسىيىلەرنى قىلالايدىغان بولدى. 28 تېببىي خادىمى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئوتتۇرا تېخنىكۇمنى پۈتكۈزگەنلەر 2. 1960 - يىلى تېببىي خادىم 35كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي تېخنىكۇمنى پۈتكۈزگەنلەر 2، ئوتتۇرا تېخنىكۇمنى پۈتكۈزگەنلەر 5.

1960 - يىلى شىپاخانىنىڭ نامى ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسىغا ئۆزگەرتىلدى، يېڭى تېيەنلۇ دوختۇرخانا باشلىقى بولدى. ئىچكى بۆلۈم، تاشقى بۆلۈم، بالىلار بۆلۈمى، ئاياللار بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. سەھىيە نازارىتى كېسەلخانا سالدۇرۇشقا 30 مىڭ يۈەن ئاجرىتىپ بەردى، كېسەلخانا 1963 - يىلى پۈتكۈزۈلدى. كېسەلخانا كېسەك بىلەن سېلىندى، كېسەل كارىۋىتى 40 قا يەتتى، كېسەلخانا بۆلۈملەرگە ئايرىلمىدى. 1963 - يىلى خې گۈيىيۈن دوختۇرخانا باشلىقى

بولدى.

1966 - يىلى دوختۇرخانىدىكى تېببىي خادىم ۋە ئىشچى 51گە يەتتى. كېسەلخانا تاشقى بۆلۈم، ئاياللار بۆلۈمى، ئىچكى بۆلۈم ۋە بالىلار بۆلۈمىگە ئايرىلدى. رېنتگېن ئاپپاراتى قاتارلىق ئۈسكۈنىلەر كۆپەيتىلدى. تاشقى بۆلۈمدە قورساق قىسىم ئوپېراتسىيىسى، ئاياللار بۆلۈمىدە قورساقنى يېرىپ تۇغدۇرۇش ئوپېراتسىيىسى قىلالايدىغان بولدى، ئىچكى بۆلۈمدە ۋە بالىلار بۆلۈمىدىمۇ ئېغىر كېسەللەرنى داۋالىيالايدىغان بولدى.

1966 - يىلدىن كېيىن، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ كاشىلىسى بىلەن گەرچە ۋىلايەتلىك دوختۇرخانىدىن بىر تۇركۈم تېخنىكىسى يۇقىرى تېببىي خادىملار ناھىيىلىك دوختۇرخانىغا چۈشۈرۈلگەن بولسىمۇ، ئەمما، تېببىي داۋالاش، سەھىيە خىزمىتىدە تەرەققىيات يەنىلا ئاستا بولدى.

1974 - يىلى 550 كۆادرات مېتىرلىق ئىچكى كېسەللەر بۆلۈمى، بالىلار بۆلۈمى كېسەلخانىسى سېلىندى، ئىچكى بۆلۈم، تاشقى بۆلۈم، ئاياللار بۆلۈمىدە جەمئىي 80 كېسەل كارىۋىتى بار بولدى. شۇ چاغلاردا دوختۇرخانىنىڭ تېخنىكىلىق كۈچى بىر قەدەر كۈچلۈك بولۇپ بالىلار بۆلۈمى دوختۇرى چۇ جىڭكې، ئىچكى كېسەللەر بۆلۈمى دوختۇرى ۋۇ لىڭيۈن، 50 -، 60 - يىللىرى تېخنىكۇم پۈتتۈرگەن خې گۈيىۋن، شۇ شۆچىڭ، يې ۋەنجىن، جۇ شىنچاڭ، جاڭ جۈەنلياڭ، ما جىڭژېن، لى توڭيىڭ، نۇرمۇھەممەت، نۇرنىسا، گۈلنىسا، بۈۋىنىسا قاتارلىقلار بار ئىدى. 1974 - يىلى سەھىيە نازارىتى ناھىيىلىك دوختۇرخانىغا 30 مىللىئامپېرلىق، 350 مىللىئامپېرلىق رېنتگېن ئاپپاراتلىرىدىن بېردىن، ئېلېكتروكاردىئوگراممىلا ئاپپاراتى، جىددىي قۇتقۇزۇش ئاپتوموبىلى قاتارلىقلارنى بەردى. ئاشقازاننى كېسىپ ئېلىۋېتىش ئوپېراتسىيىسى ۋە جىگەر، ئۆت ئوپېراتسىيىسى، ئوچۇق يۈت - قول سۈنۈقى ئوپېراتسىيىسى، ئىلىك ئىچىدىن مىقلاپ مۇقىملاشتۇرۇش ئوپېراتسىيىسى قىلالايدىغان، خەتەرلىك، ئېغىر كېسەللەرنى قۇتقۇزالايدىغان، قىيىن كېسەللەرگىمۇ دىئاگنوز قويالايدىغان بولدى. شازادەم ئاپتونوم رايون بويىچە سەھىيە سىستېمىسىدىكى ئىلغار خىزمەتچى بولۇپ باھالاندى. قاناش كېسىلىنى جىددىي قۇتقۇزۇش داۋامىدا ما جىڭژېن، چۇ جىڭكې، دېڭ خەنچىڭ يۇقۇملىنىپ قالغان، ما جىڭژېن خىزمەت ئۈستىدە قۇربان بولغان، ئۇنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئىنقىلابىي قۇربان دەپ ئېتىراپ قىلدى.

1979 - يىلدىن كېيىن، ئاساسلىق تېخنىكا تايانچىلىرى يۆتكىلىپ كېتىپ، داۋالاش تېخنىكا سەۋىيىسى تۆۋەنلەپ كەتتى.

1979 - يىلى سەھىيە نازارىتى يەنە 500 مىللىئامپېرلىق رېنتگېن ئاپپاراتى، ئېلېكتروكاردىئوگراممىلا، ئېلېكترونسېفالوگراممىلا، ئاشقازان ئەينەكى، فىزىكىلىق داۋالاش ئۈسكۈنىلىرىنى بۇيرۇپ بەردى.

1983 - يىلى سەھىيە نازارىتى ناھىيىلىك دوختۇرخانىنىڭ ئامبۇلاتورىيە بىناسىنى سېلىشقا پۇل ئاجرىتىپ بەردى، بۇ بىنا 1985 - يىلى پۈتۈپ ئىشلىتىلىشكە باشلىدى. كۆلىمى 1750 كۆادرات مېتىر. دورا ياساش بۆلۈمى سېلىنىپ، ئۆزلىرى تەييارلىغان ئوكۇل سۈيۇقلۇقىنى ئىشلىتىشكە باشلىدى. شۇ يىلى كېسەل كارىۋىتى 98گە، تېببىي خادىم 108گە يەتتى.

1987 - يىل 10 - ئايدا كادىرلار كېسەلخانىسى تەسىس قىلىنىپ، كېسەل كارىۋىتى 127گە، خادىملار 132گە يەتتى. ھەر قايسى بۆلۈملەرگە بۆلۈم باشلىقى، سېستىرا باشلىقى سەپلەندى. تۇرۇبا سۈيى ۋە پار ئورنىتىلدى.

1988 - يىلى تۇرلۇك قائىدە - نىزاملار تەپسىلىي تۈزۈلۈپ، ھەر قايسى بۆلۈملەردە ئىش ئورنى مەسئۇلىيەتنامىسى يولغا قويۇلدى، ئىقتىسادىي كىرىم 1987 - يىلدىكى 340 مىڭ يۈەندىن 560 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1989 - يىلى ئومۇمىي كەسپىي كىرىم 760 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، B تىپلىق ئولتىرا ئاۋاز دولقۇنى بىلەن دىئاگنوز قويۇش ئاپپاراتىدىن بىرسى سېتىۋېلىندى، دوختۇرخانا قورۇسىغا سېمونت يانتۇزۇلدى.

1989 - يىل 9 - ئايدا دولان يېزىسىدىن بىر كېسەل ئېغىر دەرىجىدە ياندۇرۇپ، ئىچى سۇرۇپ، 72 سائەت شوك بولۇپ قالغان، بۆرىكى ئاجىزلاپ، پۈتۈن بەدىنىگە سۈلۈق قاپارتما ئۆرلەپ، قاناپ كەتكەن. مەسئۇل ۋراچ ۋاڭ رۇخەي كېسەلنىڭ ئۇرۇقدان خالتىسىنى توسۇش ئوپېراتسىيىسى قىلدى، ئەمما كېسەلنىڭ ئەھۋالى ئىزچىل يامانلاشتى، كەينىدىنلا تومۇرغا 1000 مىللىلىتىر (ئادەتتە ئىشلىتىلىدىغان مىقدارنىڭ 60 ھەسسىسىگە تەڭ) ئوكسۇل ئۇردى، بۇنىڭ بىلەن سۇيدۇك راۋانلىشىپ، قۇتقۇزۇش غەلىبىلىك بولدى.

1990 - يىلى دوختۇرخانىنىڭ ئىگىلىگەن كۆلىمى 2.44 موغا، داۋالاش ئۆيلىرىنىڭ كۆلىمى 4390 كۋادرات مېتىرغا، قوشۇمچە مۇئەسسەسىگە ئىشلىتىلگەن ئۆي 796 كۋادرات مېتىرغا، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئائىلىلىكلەر ياتقى 2290 كۋادرات مېتىرغا، كۆكەرتىلگەن كۆلەم 5 موغا يەتتى. دوختۇرخانا بويىچە 141 ئىشچى - خىزمەتچى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە تېببىي خادىم 109، مەسئۇل ۋراچ 10، پراۋىزور بىر، لابورانت بىر، ۋراچ 14، سېستىرا 3، فېلدشېر 5، يارەمچى سېستىرا 28، دورىگەر 2، رېنتگېنچى بىر، يارەمچى ئېلېكتروكاردىئوگراممىا تېخنىكى 2، نارکوز دوختۇرى 2. 127 كېسەل كارىۋىتى، 33 چوڭ تىپتىكى داۋالاش ئۇسكۇنىلىرى بولۇپ، قىممىتى 199 مىڭ 800 يۈەنگە، قاتناش قوراللىرى، ئېنېرگىيە مۇئەسسەسلىرى، پار قازان قاتارلىق مۇئەسسەسلىرىنىڭ قىممىتى 110 مىڭ يۈەنگە يەتتى. دوختۇرخانىنىڭ تۇراقلىق مۇلكى 1 مىليون 250 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

ناھىيىلىك دوختۇرخانا يېزىلىق شىپاخانىلارغا ئىزچىل ئادەم ئەۋەتىپ، خىزمەتكە يېتەكچىلىك قىلىپ، يېزا، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدىكى شىپاخانىلارغا تېببىي خادىم تەربىيىلەپ بەردى.

2. ئۇيغۇر تېبابىتى دوختۇرخانىسى

1980 - يىل 4 - ئايدا ئۇيغۇر تېبابىتى ئامبۇلاتورىيىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭدا ئىمىن تۆمۇر باشچىلىقىدا 5 ئادەم بار ئىدى. 1983 - يىلى نامى ناھىيىلىك ئۇيغۇر تېبابىتى دوختۇرخانىسىغا ئۆزگەرتىلدى، دۆلەتتىن 80 مىڭ يۈەن پۇل ئاجرىتىپ بېرىشى بىلەن ياتاق - ئۆيلەر كۆپەيتىپ سېلىندى، ئۇسكۇنىلەر تولۇقلاندى. 1984 - يىلدىكى ئامبۇلاتورىيە، كېسەلخانا، دورا ياساش بۆلۈمى قاتارلىقلارنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 570 كۋادرات مېتىرغا، ئىشچى - خىزمەتچىسى 20گە يەتتى، ئىمىن تۆمۇر دوختۇردىن باشقا يەنە سەمەت مەتنىياز، قاسىم، مۇبارەك دوختۇرلارمۇ بار ئىدى.

1989 - يىلى تېخنىكۇم پۈتتۈرگەن 3 ئوقۇغۇچى تەقسىم قىلىندى.

دوختۇرخانىنىڭ بوغۇم يالليۇغى، كاناي يالليۇغى، ئولتۇرغۇچ سۆڭەك نېرۋىسى ئاغرىشى، قىنچىشاق، ئۆت يالليۇغىنى داۋالاش ئۇنۇمى ناھايىتى ياخشى بولدى. دوختۇرخانا تەييارلىغان مەلھەمى جەرراھ يۇقۇملۇق قىنچىشاقىنى داۋالاشتا ئالاھىدە ئۇنۇم بەردى. ياش دوختۇر ئادىلجان

ئولتۇرغۇچ سۆڭەك نېرۋىسى ئاغرىقىنى داۋالاشتا ئۆزگىچە ماھارىتى بولۇپ، بىمارلارنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشتى. سۆڭەك بۆلۈمىنىڭ دوختۇرى مۇتەللىپ ئىسلام سۇنۇقنى داۋالاشقا ئۇستا.

1984 - يىلىدىن باشلاپ ئاق كېسەلنى داۋالاش ئۇنۇمى 82%كە، ساقىيىش نىسبىتى 19.8%كە يەتتى.

1990 - يىلى دوختۇرخانىنىڭ ئىگىلىگەن كۆلىمى 4200 كۋادرات مېتىر، قۇرۇلۇش كۆلىمى 748 كۋادرات مېتىر بولۇپ، ئامبولاتورىيە، كېسەلخانا، دورا ياساش بۆلۈمى، ئىشخانا، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ياتىقى، 20 كېسەل كارىۋىتى بار بولدى. دوختۇرخانا بويىچە 20 ئادەم بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە مەسئۇل ۋراچ بىر، فېلدشېر 5، فارماتسېپ بىر، ھەممىسى ئۇيغۇر.

دورا ياساش بۆلۈمىدە 3 ئۇۋىتىش ماشىنىسى، 2 تابلېتكا ياساش ماشىنىسى، بىر شېكەر يالىتىش ماشىنىسى، 2 يۇقىرى بېسىملىق پار قازىنى، بىر ئوراش - قاچىلاش ماشىنىسى بار. 46 خىل ئەنئەنىۋى دورا رېتسىپىگە ئاساسەن 30 خىلدىن ئارتۇق دورا ياسالدى.

يېڭىئېرىق يېزىلىق شىپاخانا بىلەن بەشئېرىق يېزىلىق شىپاخانىدا ئۇيغۇر تېبابىتى بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، كەسپىي جەھەتتە ناھىيىلىك دوختۇرخانىغا قارىدى.

3. ئاساسىي قاتلام تېببىي داۋالاش ئاپپاراتلىرى

1) ئاۋات بازارلىق شىپاخانا

بۇ شىپاخانا 1979 - يىل 10 - ئايدا قۇرۇلدى. بىر غەرب تېبابىتى دوختۇرى، بىر ئۇيغۇر تېبابىتى دوختۇرى، بىر ياردەمچى سېسترا، بىر ئىشچى بار ئىدى. كېيىن يېڭىدىن ئامبۇلاتورىيە، كېسەلخانا سېلىنىپ، تېببىي خادىم، دورىگەر، لابورانت كۆپەيتىلدى، 25 كېسەل كارىۋىتى تەسىس قىلىندى، پېشقەدەم دوختۇر ئىدىرىس داۋۇت دوختۇرخانا باشلىقى بولدى.

1990 - يىلى كېسەل كارىۋىتى 40قا يەتتى، بىر رېنتىگېن ئاپپاراتى، بىر مىكروسكوپ، بىر يۇرۇش چىش بۆلۈمى ئۇسكۇنىلىرى، 3 مەسئۇل ۋراچ، 2 ۋراچ، 5 ياردەمچى سېسترا، بىر ياردەمچى ئاكوشېر، بىر لابورانت، 3 دورىگەر، 5 يۇقۇمدىن ساقلىنىش خادىمى، 2 مەمۇرىي خادىم بار ئىدى. دوختۇرخانىنىڭ ئامبۇلاتورىيە قۇرۇلۇشى كۆلىمى 148 كۋادرات مېتىر، كېسەلخانا 434 كۋادرات مېتىر، باشقا قۇرۇلۇشلارنىڭ كۆلىمى 332 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. بۇ شىپاخانىغا قاراشلىق دائىرىدە ناھىيە بازىرىدىكى 11 ئاھالىلەر كومىتېتى، 2 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، نەچچە ئون ئائىلىلىك يەككە تىجارەتچى بولۇپ جەمئىي 2221 ئائىلىلىك 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم بار ئىدى. بۇ شىپاخانا كۆپ ئۇچرايدىغان كېسەللەرنى داۋالىيالايدۇ، قوشۇمچە يۇقۇملۇق كېسەللىكلەردىن مۇداپىئەلىنىش، ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش، ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى.

2) بەشئېرىق يېزىلىق شىپاخانا

1957 - يىل 4 - ئايدا شىپاخانا قۇرۇلدى، ئۆي كۆلىمى 60 كۋادرات مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، بىر ئېغىزى ئامبۇلاتورىيە، بىر ئېغىزى دورىخانا، بىر ئېغىزى دورا ئالماشتۇرۇش ئۆيى ئىدى، تېببىي خادىمى 4 بولۇپ ئۇلارغا شازادەم مەسئۇل ئىدى. 1960 - يىلى ئامبۇلاتورىيىسى 420 كۋادرات مېتىر قىلىپ سېلىندى. تېببىي خادىم 11گە يەتتى. شۇ يىلدىن باشلاپ مالىيىدە

ئۆز ئالدىغا ھېسابات قىلىنىدى. 1982 - يىلى خادىمى 25كە، قۇرۇلۇش كۆلىمى 620 كۋادرات مېتىرغا، يىللىق كىرىمى 72 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، كىرىم - چىقىم ئاساسىي جەھەتتىن تەڭلەشتى. 1983 - يىلى 660 كۋادرات مېتىرلىق كېسەلخانا سېلىنىپ، 46 كېسەل كارىۋىتى تەسىس قىلىنىدى. لابوراتورىيە قۇرۇلدى، ئۇيغۇر تېبابىتى تەسىس قىلىنىدى. 1990 - يىلى ئامبۇلاتورىيە 420 كۋادرات مېتىرغا، كېسەلخانا 660 كۋادرات مېتىرغا، رېنتگېن بۆلۈمى، يېغىن زالى 120 كۋادرات مېتىرغا، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ياتىقى 420 كۋادرات مېتىرغا، باشقا قۇرۇلۇشلار 40 كۋادرات مېتىرغا يەتتى. بىر مەسئۇل ۋراچ، 2 ۋراچ، بىر فېلدشېر، 6 سېستىرا، 8 يارەمچى سېستىرا، بىر ئۇيغۇر تېبابىتى دوختۇرى، 2 فېلدشېر، بىر مەسئۇل ئاكوشېر، بىر رېنتگېنچى، بىر لابورانت بار بولدى. يىلىغا 20 مىڭ ئادەم (قېتىم) غا يېقىن كېسەل داۋالىدى، 2000 ئادەم (قېتىم) ئەتراپىدا كېسەلخانىدا ياتتى، ئادەتتىكى كېسەللەرنى دېئاگنوز قويۇپ داۋالىيالايدىغان بولدى.

3) ئايباغ يېزىلىق شىپاخانا

1959 - يىلى قۇرۇلدى، 3 ئىشچى - خىزمەتچىسى بولۇپ، 2 ئېغىز ئۆينى ئارىيەت ئېلىپ ئىشلىدى. 1964 - يىلى 300 كۋادرات مېتىرلىق داۋالاش ئۆيى، ياتاق سېلىندى. 1969 - يىلى تېببىي خادىم 8گە يەتتى، لابوراتورىيە، تۇغۇت بۆلۈمى كۆپەيتىپ تەسىس قىلىندى. 1970 - ، 1975 - ، 1976 - يىللىرى 670 كۋادرات مېتىر ئۆي سېلىندى، تېببىي خادىم 17گە يەتتى. رېنتگېن، مىكروسكوپ ۋە ئوپېراتسىيە ئەسۋابلىرى كۆپەيتىلدى. 1990 - يىلى تېببىي خادىم 18گە يەتتى، كۆپ ئۇچرايدىغان كېسەللەرنى داۋالىيالايدىغان بولدى.

4) تامتوغراق يېزىلىق شىپاخانا

1959 - يىلى قۇرۇلدى، 3 تېببىي خادىمى بار بولۇپ، ئەخمەتجان تۇردى مەسئۇل بولدى. گۈڭشېنىڭ 2 ئېغىز ئۆينى ئارىيەت ئېلىپ ئىشلەپ، پەقەت ئامبۇلاتورىيىلا ئاچتى. 1961 - يىلى تېببىي خادىم 6گە يەتتى، يېڭىدىن 5 ئېغىز ئۆي سېلىندى. 1966 - يىلى كۆچۈپ كەتتى. 10 ئېغىز ئامبۇلاتورىيە ۋە ئىشخانا، 10 ئېغىز كېسەلخانا سېلىندى، 30 كېسەل كارىۋىتى تەسىس قىلىندى، تۇغۇت بۆلۈمى، ئوپېراتسىيە بۆلۈمى كۆپەيتىپ تەسىس قىلىندى. 1972 - يىلى خادىملار 18گە يەتتى، رېنتگېن بۆلۈمى، لابوراتورىيە تەسىس قىلىندى. 1986 - يىلى يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى قۇرۇلدى. 1990- يىلى تېببىي خادىملار 22گە يېتىپ، كۆپ ئۇچرايدىغان كېسەللەرنى داۋالىيالايدىغان بولدى.

5) غورۇچۆل يېزىلىق شىپاخانا

بۇ شىپاخانا 1956 - يىلى قۇرۇلدى، ئابدۇرېھىم شىپاخانا باشلىقى بولدى. شىپاخانا قۇرۇلغاندا 3 تېببىي خادىمى، 3 كېسەل كارىۋىتى بار ئىدى. 1966 - يىلى تېببىي خادىم 13كە يەتتى، 4 كېسەل كارىۋىتى قويۇلدى. 1970 - يىلى تېببىي خادىم 18گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئوتتۇرا تېخنىكۇمنى پۈتتۈرگەنلەر 4، كېسەل كارىۋىتى 16گە يەتتى. ئامبارىدا 17 مىڭ 490 يۈەنلىك دورا ساقلاندى. 1975 - يىلى تېببىي خادىم 34كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئوتتۇرا تېخنىكۇمنى پۈتتۈرگەنلەر 8. قۇرۇلۇش كۆلىمى 928 كۋادرات مېتىرغا يېتىپ، لابوراتورىيە، رېنتگېن بۆلۈمى، ئوپېراتسىيە بۆلۈمى، تۇغۇت بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. 50 كارىۋاتلىق كېسەلخانىسى بار بولدى. ئامبارىدا ساقلانغان دورىنىڭ قىممىتى 40 مىڭ 756 يۈەنگە يەتتى. 1985 - يىلى يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى، ئانا - بالىلارنىڭ ساقلىقىنى ساقلاش پونكىتى تەسىس

قىلىندى. 1990 - يىلى تېببىي خادىم ۋە ئىشچى - خىزمەتچى 34كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي تېخنىكۇمنى پۈتتۈرگەنلەر 4، ئوتتۇرا تېخنىكۇمنى پۈتتۈرگەنلەر 8، كېسەل كارىۋىتى 3. يېڭىدىن ئاشقازان يۇيۇش ماشىنىسى، ئېلېكتروكاردىئوگراممىا ئاپپاراتى، تۇغۇت ئەسۋابلىرى، بەش ئەزا بۆلۈمىنىڭ سايمانلىرى، بىر قىسىم ئوپېراتسىيە سايمانلىرى كۆپەيتىلدى. دىئاگنوز قويۇش ئۆيى، دورىخانا، ئوكۇل سېلىش بۆلۈمى، رېنتگېن بۆلۈمى، لابوراتورىيە، ئېلېكتروكاردىئوگراممىا بۆلۈمى، ئوپېراتسىيە بۆلۈمى، تۇغۇت بۆلۈمى، چىش بۆلۈمى ۋە يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكتى، ئانا - بالىلارنىڭ ساقلىقىنى ساقلاش پونكتى تەسىس قىلىندى.

6) يېڭىشەھەرنىڭ يېزىلىق شىپاخانا

بۇ شىپاخانا 1959 - يىلى قۇرۇلدى. 1962 - يىلى 4 تېببىي خادىمى، بىر ئېغىزلىق ئامبۇلاتورىيە، بىر ئېغىزلىق دورىخانا ۋە قوشۇمچە ئوكۇل سېلىش بۆلۈمى، بىر ئېغىزلىق ئىشخانىسى بار ئىدى.

1965 - يىلى 180 كۆزادىرات مېتىرلىق ئامبۇلاتورىيە، 200 كۆزادىرات مېتىرلىق كېسەلخانا، 120 كۆزادىرات مېتىرلىق ياتاق سېلىندى. شۇ يىلى ھەر قايسى ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەتراپتىلىرىدىن 1 - 2 ئەزانى تاللاپ شىپاخانىغا ئەكىلىپ، چوڭ ئەترەت ئۇچۇن ساقلىق ساقلاش خادىمى تەربىيىلەپ بەردى، جەمئىي 20 ئادەم تەربىيىلەندى. 1972 - يىلى ئۇيغۇر تېبابىتى بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. 1985 - يىلى يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكتى، ئانا - بالىلارنىڭ ساقلىقىنى ساقلاش پونكتى قۇرۇلدى. 1990 - يىلى بىر مەسئۇل ئۇراچ، 4 ئۇراچ، بىر سېسترا، 2 فېلدشېر، 15 يارەمچى سېسترا بار بولدى. شىپاخانىنىڭ ئىگىلىگەن كۆلىمى 23 موغا، ئامبۇلاتورىيىنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 500 كۆزادىرات مېتىرغا، كېسەلخانىنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 600 كۆزادىرات مېتىرغا، ياتاقنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 735 كۆزادىرات مېتىرغا، ئىشخانا ۋە باشقا ئۆيلەرنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 320 كۆزادىرات مېتىرغا يەتتى. رېنتگېن ئاپپاراتى، مىكروسكوپ، ئاددىي ئوپېراتسىيە ئۇسكۇنىلىرى بار بولدى. شىپاخانا كۆپ ئۇچرايدىغان كېسەللەرنى داۋالىيالايدىغان، ئاددىي ئوپېراتسىيەلەرنى قىلالايدىغان بولدى.

7) «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانى شىپاخانىسى

بۇ شىپاخانا 1965 - يىلى قۇرۇلغان، 3 تېببىي خادىمى بولۇپ، ۋاڭ جۇنشيۇ شىپاخانا باشلىقى بولغانىدى. پەقەت ئامبۇلاتورىيە ۋە يېڭىچە ئۇسۇلدا تۇغۇت قوبۇل قىلىشلا يولغا قويۇلغانىدى. شۇ يىلى نەنجىڭدىن چېگرا رايونغا يارەمنى بەرگىلى كەلگەن ياشلارنى ئاجرىتىپ، شىپاخانىنى تولۇقلىدى. بىر قىسىم ئاددىي داۋالاش ئۇسكۇنىلىرى تولۇقلاندى. 1966 - يىلى ئىچكى كېسەللەر بۆلۈمى، تاشقى كېسەللەر بۆلۈملىرىگە بىردىن دوختۇر، بىردىن يارەمچى سېسترا يۆتكەپ كېلىندى، ئۇلار چىش يۇلۇش ۋە بىر قىسىم كىچىك ئوپېراتسىيەلەرنى قىلدى. 1975 - يىلى كۆچۈرۈلدى، 600 كۆزادىرات مېتىرلىق شىپاخانا سېلىندى. ئامبۇلاتورىيە، كېسەلخانا، 20 كېسەل كارىۋىتى تەسىس قىلىندى، تېببىي خادىم 20گە يەتتى. داۋالاش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، 5 ئادەم نەنجىڭگە بېرىپ رېنتگېن، لابراتورىيىلىك تەكشۈرۈش، ئاياللار كېسەللىكى، تاشقى كېسەل، نارکوز قىلىشنى ئۆگىنىپ كەلدى. 1978 — 1980 - يىلغىچە بىر مىكروسكوپ، 30 مىللىئامپېرلىق رېنتگېن ئاپپاراتىدىن بىرى كۆپەيتىلدى. 1983 - يىلى بىر ئېلېكتروكاردىئوگراممىا ئاپپاراتى كۆپەيتىلدى. 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا دوختۇرخانىدىكى ئۇراچ، فېلدشېر، يارەمچى سېسترا قاتارلىق كەسپىي تېخنىكا

خادىملىرى سىرتلارغا يۆتكىلىپ كەتتى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرى پەقەت بىرلا فېلدشېر قالدى. 1986 - يىلى خادىملار باشقا جايلارغا بىلىم ئاشۇرۇشقا ئەۋەتىلدى. 1980 - يىلىنىڭ ئاخىرى يۇقۇمدىن ساقلىنىش خىزمىتىنىڭ %80تىن يۇقىرىسى ناھىيىلىك يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتىنىڭ كۆرسەتكۈچىگە يەتتى. شىپاخانا مەيدان شتابىنىڭ پىلانلىق تۇغۇت تەشۋىقاتىغا ھەمكارلاشقاندىن سىرت، يەنە ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىش دورىسى تارقاتتى، ئۇزۇك سېلىش، مۇنئىي بالا چۈشۈرۈش ئوپېراتسىيىسى قىلىش، نىكاھلىنىشتىن ئىلگىرى تەكشۈرۈش، تۇغۇشتىن ئىلگىرىكى تەكشۈرۈش، تۇغدۇرۇش خىزمەتلىرىنى ئىشلىدى. 1989 - يىلى بىرى ژۇاچلىقتا، 4ى فېلدشېرلىقتا، 2 سى يارەمچى ئاكوشېرلىقتا ئۆستۈرۈلدى.

3 §. يەككە دوختۇرلارنىڭ كېسەل داۋالاش ئەھۋالى

50 - يىللاردىن ئىلگىرى ناھىيىدە دوختۇرخانا، شىپاخانىلار يوق ئىدى. خەلق ئارىسىدا ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئارقىلىق كېسەل داۋالىناتتى. تېۋىپلار يەككە ھالدا كېسەل كۆرەتتى، تېۋىپلىق قىلىدىغانلار كۆپ ئەمەس ئىدى. 50 - يىلدىن باشلاپ ناھىيىلىك دوختۇرخانا ۋە يېزا، بازارلىق شىپاخانىلار قۇرۇلدى، يەككە تېۋىپلار چەكلىنىپ، تەدرىجىي يوقاپ كەتتى.

80 - يىللاردا ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىش سىياسىتى ھەر قايسى ساھەلەرگىچە ئومۇملاشتى، 1986 - يىلىدىن باشلاپ يەككە تېۋىپلار شىپاخانا ئېچىپ كېسەل كۆرۈشكە باشلىدى. شۇ يىلى ئىش باشلىغانلاردىن يەرلىك ئادەم 4، سىرتتىن كەلگىنى 3. يەرلىك 4 ئادەمنىڭ ئىچىدە غەربىچە داۋالاش دوختۇرى 2، جۇڭگو تېبابىتى دوختۇرى 2. 50 — 70 خىل غەربىچە تېببىي دورا، 100 خىل ئەتراپىدا جۇڭگو تېبابىتى دورىلىرى بار ئىدى. 1988 - يىلى يەرلىك يەككە تېۋىپ 9غا، سىرتتىن كېلىپ قىسقا مۇددەتلىك شىپاخانا ئاچقانلار4كە يەتتى. 1989 - يىل 9 - ئايدا سىرتتىن كەلگەنلەرنىڭ كېسەل كۆرۈشىگە يول قويۇلمىدى. پەقەت ئامبۇلاتورىيەدىلا كېسەل كۆرۈلىدىغان بولدى. ناھىيىدە مەقەت ئاقمىسىنى داۋالاش تېخنىكىسى تۆۋەن ئىدى، تېببىي خادىملار يەنە بۇ كېسەلنى پاسكىنا كېسەل دەپ قاراپ، يېقىن كەلمەيتتى، شۇڭا، مەقەت ئاقمىسى كېسىلىگە گىرىپتار بولغان بىمارلار كۆپىنچە يەككە تېۋىپلارغا كېسەل كۆرسىتەتتى. ناھىيىدە جۇڭگو تېبابىتى بىلەن داۋالاش كۇچى ئاجىز بولۇپ، كۆپىنچە ئاممانا يەككە داۋالاش ئورۇنلىرىغا بېرىپ جۇڭگو تېبابىتى بويىچە داۋالىناتتى. دېھقان، يەككە تىجارەتچىلەر، ئاھالىلەرنىڭ دورا پۇلى ئاتچوت قىلىنمايتتى. يەككە تېۋىپلارنىڭ مۇئامىلىسى بىر قەدەر ياخشى، نومۇر ئالمىدىغان، باھا قويدۇرمىدىغان مۇرەككەپ رەسمىيەتلەر يوق، ۋاقىت چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدىغان بولغاچقا، ئۇلار يەككە داۋالاش ئورۇنلىرىغا بېرىپ كېسەل كۆرسىتەتتى. ئېغىر، قىيىن كېسەللەر كۆپىنچە ناھىيىلىك دوختۇرخانىغا بېرىپ داۋالىناتتى، كېسەلخانىدا ياتاتتى.

1987- يىلدىن باشلاپ يەككە دوختۇرلارنى باشقۇرۇش كۈچەيتىلدى. «دورا باشقۇرۇش قانۇنى» دىكى ئالاقىدار بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن يەككە شىپاخانا ئاچقۇچىلار تەكشۈرۈلۈپ، يەككە تېۋىپلارنىڭ زەھەرلىك، ھوشسىزلاندۇرۇش دورىلىرى ۋە نېرۋىنى كونترول قىلىدىغان دورىلارنى ئىشلىتىشى چەكلەندى، يەككە تېۋىپلار يىلدا بىر قېتىم «دورا باشقۇرۇش قانۇنى»نى ئۆگىنىشكە ئۇيۇشتۇرۇلدى، شۇنداقلا دورا نازارەت قىلغۇچى قويۇلۇپ، دورا

بازارلىرى تەكشۈرۈلدى. 1987 - يىلى قوغلۇۋېتىلگەن قانۇنسىز تېۋىپ 3، 1989 - يىلى قوغلۇۋېتىلگەن قانۇنسىز سەييارە تېۋىپ 6.

§ 4 . ئۇيغۇر تېبابىتى دوربلىرى

1. ئۇيغۇر تېبابىتى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، خەلق ئارىسىدا كۆپىنچە چۆچۈكبۇيا يىلتىزى، قومۇش يىلتىزى، ياۋا كەندىر يىلتىزى ۋە دورىلىق ئوت - چۆپ، گۈل چېچەك، شاخ - يوپۇرماقتا دورا ياسىلاتتى، قاينىتىپ، دەملەپ ئىچىلەتتى، زۈكام، يۆتەل، قىزىتما قاتارلىق كېسەللەر داۋالىناتتى. سېرىق شالدىربۇيا ۋە ئاق شالدىربۇيا ئۇرۇقى، يۇلغۇن، ئاق يانتاق غولى قاتارلىقلارنى قاينىتىش، يانچىپ سۈيىنى چىقىرىش، ئۇلارنىڭ كۆيدۈرۈلگەن كۈلىنى ئىشلىتىش ئارقىلىق ئادەم ۋە چارۋىلارنىڭ تەمرەتكە، قارا تەمرەتكە كېسەللىرى داۋالانسا، ناھايىتى ياخشى ئۇنۇم بېرەتتى. شالدىربۇيا ئۇرۇقىنىڭ ئېچ سۈرۈشىنى داۋالاش ئۇنۇمى بار ئىدى.

30 - يىللىرى تېۋىپلار تەييار دورا ياسىيالايدىغان ۋە ئەرەب دورىلىرىنى ياسىيالايدىغان بولدى. 30 — 40 - يىللىرى ھېلىم ئاخۇن، مەتنىياز بەگ، داۋۇتخان قاتارلىق كىشىلەر ئۆزلىرى مەلھەم، كومۇلاچ، تالقان دورا ياسىدى. ھېلىم ئاخۇن (غورۇچۆل يېزىلىق) ياسىغان ھەببى سىماب سىغىلىسقا شىپا بولاتتى. ئۇ يەنە دائىم كۆچۈلا ئارقىلىق رېماتىزمنى داۋالايتتى. داۋۇتخان تەرياق، ھەببى سىماپ، ھەببى كەپىرەس قاتارلىق دورىلار ئارقىلىق چىقانىنى داۋالىدى ھەم زەھەر قايتۇردى. مەتنىياز بەزگەك، كېزىكنى داۋالاشقا ئۇستا ئىدى. سالى ئاخۇن سامساق، خېنىگۈل ئۇرۇقى ۋە بىر قىسىم ئۆسۈملۈكلەرنىڭ چېچىكى ئارقىلىق چۇما قاتارلىق تارقىلىشچان كېسەللەر ۋە ئايالالار كېسەللىرىنى ئۇنۇملۇك داۋالىدى. كېيىن يېتىشىپ چىققان يېڭى تېۋىپ ئوسمان غېنى ھەببىي كەپىرەس، يىلان، چارپاقا ئارقىلىق بۇرۇن كېسەللىكلىرىنى ئۇنۇملۇك داۋالىدى. 50 — 60 - يىللىرى ئوسمان دوختۇرنىڭ كىلىنىكىلىق تەجرىبىسى ناھايىتى مول بولۇپ، رېماتىزم، پالەچ، ئاشقازان يارىسى، ئۇزۇنغىچە ساقايمىغان يىرىڭلىق جاراھەت قاتارلىق كېسەللەرنى داۋالاشقا ئۇستا ئىدى ھەم شەربەت، مەلھەم، كومۇلاچ، تالقان دورىلارنى ياسىيالايتتى. ئۇنىڭ شىپاخانىسىدا 10 كىشىل كارىۋتتى بولۇپ، داۋالانغۇچىلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيتتى. خەلق ئارىسىدا «دوختۇر يوق يەردە تۇرما» دېگەن تەمسىل تارقالغان.

80 - يىللارغا قەدەر خەلق ئارىسىدا دائىم ئوت - چۆپ دورىلىرى بىلەن كىشىل داۋالىناتتى، مەسىلەن: كاسنە، ئالا يوپۇرماق قاتارلىقلار دەملەپ ئىچىلەتتى. ناھىيە تەۋەسىدە توغراقلىق بولۇپ، توغراقنى كەسكەندە سۈيى چىقىدۇ، سۈيىنى ئىچسە روھنى ئۇرغۇتۇپ، ئۆمۈرنى ئۇزارتىدۇ.

80 - يىلى ناھىيە بازىرىدا ئۇيغۇر تېبابىتى دوختۇرخانىسى قۇرۇلدى، بىر قىسىم يېزىلىق شىپاخانىلاردىمۇ ئۇيغۇر تېبابىتى بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر تېبابىتى تەرەققىياتقا ئېرىشتى. ئۇيغۇر تېبابىتىدە كېسەلگە دىئاگنوز قويغاندا كېسەل ئەھۋالىنى سورايدۇ، تومۇر تۇتىدۇ، سىلاپ تەكشۈرىدۇ، چىرايىغا قاراپ دىئاگنوز قويىدۇ. مەلھەم ۋە شەربەت ئاساسلىق دورا ھېسابلىنىدۇ.

2. ئۇيغۇر تېبابىتى دورىلىرى

1975 - يىلىدىكى ئومۇمىي تەكشۈرۈشتە ناھىيىدىكى يېزا، كەنت، چۆللەردە 145 خىل دورا ماتېرىيالى (ھايۋان دورىلىرىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) بارلىقى ئېنىقلانغان. بۇنىڭ ئىچىدە، چۆچۈكبۇيا، توشقان زەدىكى، ئوسما يىلتىزى، ماماكاپ، يالپۇز، ياڭاق مېغىزى، زاراڭزا چېچىكى، ئارپىبەدىيان قاتارلىقلار ئاساسلىق دورا ماتېرىيالى ئىدى. سامساق بوتقىسى، كۆك بۇيا، رەۋەن، يەر توزغىقى، ئالۇچا، جىغان، زاراڭزا چېچىكى، قۇشقاچ مېڭىسى قاتارلىقلار ئۇيغۇر تېبابىتىدە كەڭ ئىشلىتىلىدىغان دورا ماتېرىيالى ھېسابلىنىدۇ. تېببىي دورا تەتقىقات تارماقلىرى كۆك بۇيا، رەۋەننىڭ ئۇنۇملۇك تەركىبىنى ئايرىپ چىقىپ، باكتېرىيىگە قارشى دورا ياسايدۇ.

ئاۋات ناھىيىلىك ئۇيغۇر تېبابىتى دوختۇرخانىسىدا ئىشلىتىلگەن ئاساسلىق دورا ماتېرىياللىرى مۇنۇلار: يۇمغاقسۇت، سۇڭپىياز، چامغۇر، سىيادان، يۇلغۇن، يالپۇز، جامىكا، قىرىق بوغۇم، ئاچچىق ئۆرۈك مېغىزى، ئۇجمە كەسلەنچۇكى، ئاق خەردەل، تۇخۇم، قومۇش يىلتىزى، تاجىگۇل، لوپنۇر كەندىرى، ئۆت سۇيۇقلۇقى، قېرىنقىز، سامساق، ئوسما يىلتىزى، ماماكاپ، سېمىز ئوت، ئاقۇاش ئوت، سامساق بوتقىسى، چىغىرتماق، رەۋەن، لەيلىگۇل چېچىكى، كەكرە، يىلان پوستى، توغراق، ئېشەك قومۇشى، قاغا تامغىقى، سۇگەت، قىزىل بۇغداش، ئەرمىدۇن قوۋزىقى، قىل يوپۇرماقلىق ئەمەن، ئاپتاپپەرەس، كۆك بۇيا، كاسنە، قاشقابىدە، ئاچچىق ئەمەن، قارايا‌غاچ، كۆك ئەمەن، ناماز شامگۇل، پاقا يوپۇرمىقى، تەسۇي قوناق مېغىزى، كۆممىقوناق پۇپىكى، قۇشقاچ تىلى، ياۋا سۇيۇرگە ئۇرۇقى، كېۋەز ئانىسى ئۇرۇقى، كۆك كاۋا شۇپىكى، موزاي بېشى، تاۋۇز، دورا لەيلىگۇل، ھەشقىپىچەك ئۇرۇقى، بۇدۇشقاق ئۇرۇقى، پىدىگەن يىلتىزى، ياۋا تاۋۇز مايىسىسى، قىزىلگۇل، ئاق تۇرۇپ ئۇرۇقى، ئارپىبەدىيان، زىرە، ياڭاق مېغىزى، زاراڭزا چېچىكى، ئاغىچە گۈشى، قىرلىق پىيازەك، كۆكۈيۇن قۇرۇتى، قارامۇق، خېنىگۇل، ئەتىر گۈل، كۈنجۈت، قامچا ئوت ئۇرۇقى، ئۇسۇڭ، رويان، چاچ كۆلى، كىچىك خوخا، يەر توزغىقى، باشاق مۇڭگۈزى، ئېتىز يۆگىمىچى، ئەمەن يوپۇرمىقى، سازاك قۇرۇتى، قاتقان پىلە قۇرۇتى، چايان، دىڭزىيا، چوك چىلان، ئەنجۇر، چۆچۈكبۇيا، بادام، توشقان زەدىكى، يەر مەدىكى، شۇمشە، شۇمبۇيا، سېرىق يۆگەي، ياڭاق، كۈدە، ئالقات، ھەسەل، كەندىر ئۇرۇقى، ئارپا ئۈندۈرمىسى، قانسە، سوقا بەھى، كاۋا ئۇرۇقى، ياڭچۇەك تۇخۇمى، ئانار، ئەينۇلا، كىرپە تېرىسى، ئازغان، جىگدە، جىغان، قارا ئۆرۈك، ئىت ياڭمىقى، تۆگە تاپان، ھەرە كۆنىگى، ئادراسمان، چارپاقا شىرنىسى، ئابدىمىلىك ئۇرۇقى.

§ 5. سەھىيە، يۇقۇمدىن ساقلىنىش ۋە ساقلىقنى ساقلاش

1975 - يىلى سەھىيە، يۇقۇمدىن ساقلىنىش خىزمىتى ناھىيىلىك دوختۇرخانىدىن ئايرىپ چىقىلىپ، يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى قۇرۇلدى. 1990 - يىلى يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتىدا يۇقۇمدىن ساقلىنىش، يەرلىك كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش، ئۆپكە تۇبېركۇلىيوزىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش، يېمەكلىك تازىلىقىنى تەكشۈرۈش قاتارلىق بۆلۈملەر تەسىس قىلىندى. 1985 - يىلدىن باشلاپ ھەر قايسى يېزا، دېھقانچىلىق مەيدانىدا

يۇقۇمدىن ساقلىنىش ئاپپاراتى تەسىس قىلىندى، كەنتلەردە يۇقۇمدىن ساقلىنىش خادىمى تەيىنلەندى. شۇ يىلى ئانا - بالىلارنىڭ ساقلىقىنى ساقلاش بۆلۈمى بىلەن يۇقۇمدىن ساقلىنىش بۆلۈمى ئايرىۋېتىلىپ، ئانا - بالىلارنىڭ ساقلىقىنى ساقلاش پونكىتى قۇرۇلدى.

1. يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش

1949 - يىلدىن ئىلگىرى، ناھىيىدە يۇقۇملۇق كېسەللىكلەردىن، ئاساسلىقى، قىزىل، چېچەك، كېزىك، پاراتىف، بوغما، كۆك يۆتەل، مېڭە پەردە ياللۇغى، بەزگەك، خولېرا قاتارلىقلار بار ئىدى. ئېيتىلىشىچە 1890 - يىلى خولېرا كېسىلى تارقىلىپ 3000 دىن كۆپ ئادەم ئۆلگەن. 40 - يىلى ئاقسۇدىن ئەۋەتىلگەن دوختۇرلار كالا چېچىكىنى بىر نەچچە قېتىم ئەملىگەندىن باشقا ھېچقانداق ئالدىنى ئېلىش تەدبىرى قوللانمىغان. يۇقۇملۇق كېسەل تارقالغاندا ئۆلۈپ كەتكەنلەر كۆپ بولاتتى، بولۇپمۇ بالىلار كۆپ ئۆلۈپ كېتەتتى. 80 - يىللارغا كەلگەندە 50 - يىللاردىن ئىلگىرى تۇغۇلغانلاردىن يۇقۇملۇق كېسەل سەۋەبىدىن ئاز بىر قىسىم چوقۇر، توكۇر بولۇپ قالغانلار بار ئىدى.

1951 - يىلدىن باشلاپ چېچەك كەڭ كۆلەمدە ئەملەندى.

1954 - يىلى سەييارە داۋالاش ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، يۇقۇمدىن ساقلىنىش گۇرۇپپىسى 17 قېتىم 3 رايون، 16 يېزىدا داۋالاش، يۇقۇمدىن ساقلىنىش خىزمىتىنى ئىشلىدى. داۋالاپ ساقايغان داغلىق ئەسۋە كېزىكى كېسىلى 37، قانلىق تولغاق كېسىلى 81، قىزىل كېسىلى 8، كۆيدۈرگە كېسىلى 16، بەزگەك كېسىلى 6، كۆك يۆتەل كېسىلى 5. 1957 - يىلى 14 مىڭ 200 ئادەمگە چېچەك ئەملەندى، ئاز كەم 2000 غا يېقىن ئادەمگە كېزىك، كۆك يۆتەل، داغلىق ئەسۋە كېزىكى، بوغما، قاتما، قانلىق تولغاق ۋاكسىنىسى ئەملەندى. شۇندىن كېيىن ۋاكسىنا ئەملەش ھەر يىلى ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلدى.

1959 - يىلى ئومۇمىيۈزلۈك ساقلىنىپ كېلىۋاتقان تاز ۋە باشقا تېرە كېسەللىكلىرى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈپ داۋالاندى.

1961 - يىل 6 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر تەتقىقات ئورنى ئايباغ يېزىسىغا ئادەم ئەۋەتىپ، بىر ھەپتە تەكشۈردى، يەنە ئىچىملىك سۇ، ئاش تۇزى، ئاساسلىق يېمەكلىك، سەي - كۆكتات، قوغۇن - تاۋۇز قاتارلىقلارنى لابراتورىيىلىك تەكشۈردى.

1962 - يىلى جىگەر ياللۇغى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلۈپ، تامتوغراق گۇڭشېسىدا 187 كېسەل بايقالدى، بۇ ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 2.07% ىنى تەشكىل قىلىدۇ؛ ناھىيە بازىرىدىكى 23 ئىدارە ئورۇندىن 1888 ئادەم ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلدى، كېسەل چىققىنى 111 كىشى بولۇپ، 5.27% نى ئىگىلىدى.

1964 - يىلى ناھىيە بويىچە 63 مىڭ 441 ئادەمگە ئالدىنى ئېلىش ۋاكسىنىسى ئەملەندى، بۇ ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 81.28% ىنى ئىگىلىدى.

1965 - يىل 4 -، 5 - ئايلاردا 300 دىن ئارتۇق ئادەمدە قارا تەمرەتكە كېسىلى كۆرۈلۈپ، داۋالاپ ساقايتىلدى.

1967 - يىلى تولغاق، قىزىل كېسىلىنىڭ يۈز بېرىش نىسبىتى بىر قەدەر يۇقىرى بولدى.

1968 - يىلى ئادەت بويىچە ۋاكسىنا ئەملەنگەندىن سىرت ئادەم زىچ جايدا ۋە قاتناش تۇگۈنىدە 40 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمگە خولېرا ۋاكسىنىسى ئەملەندى، بۇ ناھىيە بويىچە ئومۇمىي ئادەمنىڭ

%57نى ئىگىلىدى.

1970 - يىلى تارىمدا قاناش كېسىلىنىڭ كۆرۈلۈشى گەۋدىلىك بولۇپ، ئۇلگەنلەر كۆپ ئىدى. ئاپتونوم رايون، ۋىلايەت دوختۇر ئەۋەتىپ ناھىيىلىك داۋالاش ئەترىتى بىلەن بىرلىكتە داۋالىدى، شۇنداقلا ئالدىنى ئېلىش بىلىملىرىنى كەڭ تەشۋىق قىلدى. 1973 - يىلى قاناش كېسىلى ناھايىتى ئېغىرلاپ كەتتى. ناھىيىلىك دوختۇرخانىسىنىڭ دوختۇرى ما جىگۈەن كېسەلنى جىددىي قۇتقۇزۇش داۋامىدا يۇقۇملىنىپ، شەرەپلىك ھالدا ھاياتىدىن ئايرىلدى. 1975 - يىلى ھەر قايسى گۈڭشې، دېھقانچىلىق مەيدانلىرى ئەۋەتكەن چارۋىچىلىق كادىرلىرى، مال دوختۇرى، دوختۇر، ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدىكى يالاڭئاياق دوختۇرلاردىن تەشكىللەنگەن ئالدىنى ئېلىش ئەترەتلىرى چارۋىچىلىق مەيدانلىرىغا بېرىپ تەشۋىق قىلدى ھەم ئوتلاق، ئورمانچىلىق رايونلىرىدا ئالدىنى ئېلىش پونكىتى قۇردى.

70 - يىلىنىڭ ئاخىرى قىزىل، تارقىلىشچان زۈكام، تولغاق، جىگەر يالۇغى، تارقىلىشچان مېڭە پەردە يالۇغى، خولېرا كېسەللىرىنىڭ قوزغىلىش نىسبىتى بىر قەدەر يۇقىرى بولدى.

1979 - يىلدىن باشلاپ 7 ياشتىن كىچىك بالىلارغا قىزىل، بالىلار پارالىچى، تۆبېركۇلىيۇز كالمېت - گۆبرىن ۋاكسىنىسى ۋە كۆك يۆتەل، بوغما، قاتما 3 بىرلەشمە ۋاكسىنىسى ئەمىلەندى.

1984 - يىلغا قەدەر 30 مىڭغا يېقىن بالا پىلانلىق ئىممۇنىتېتلاندى.

1981 - يىلى كۆك يۆتەل، بەزگەك، قايتما كېزىك قاتارلىق كېسەللەر قايتا كۆرۈلمىدى. شۇ يىلى باكتېرىيىلىك تولغاق كېسىلى ناھايىتى ئېغىر بولۇپ 7 - ئايغىچە 3200 ئادەم بۇ كېسەل بىلەن ئاغرىدى.

1982 - يىلى 1055 ئادەم جىگەر يالۇغى كېسىلىگە گىرىپتار بولدى.

1985 - يىلى باش تەمرەتكىسى كېسىلىگە گىرىپتار بولغان 4800 دىن ئارتۇق ئادەم تەكشۈرۈپ داۋالاندى.

1988 - يىلى بوغما، كۆك يۆتەل، قاتما 3 بىرلەشمە ۋاكسىنىسى ۋە كالمېت - گۆبرىن ۋاكسىنىسى، قىزىل ۋاكسىنىسىنى ۋە يۇلۇن سۇر ماددا يالۇغى ۋاكسىنىسىنى ئەملەش نىسبىتى %91.6كە يەتتى. شۇ يىلى ئۇچەي يولى يۇقۇملۇق كېسىللىكى ئېغىر دەرىجىدە يۈز بەردى. 8 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدىن 10 - ئاينىڭ 7 - كۈنىگە قەدەر ناھىيە بويىچە 422 ئادەم بۇ كېسەل بىلەن ئاغرىدى، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كۈنىگە 5.6 ئادەم توغرا كەلدى. ناھىيە بويىچە ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش تەدبىرلىرى تەشۋىق قىلىنىپ، ئاساسلىق قاتناش تۈگۈنلىرىگە چازا قۇرۇلۇپ، كىشىلەرنىڭ ئۆتۈشىگە يول قويۇلمىدى، بازارلار تاقىۋېتىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن يېزىلاردا باسما قۇدۇق ئومۇملىشىپ، ئىچىملىك سۇنىڭ شارائىتى ياخشىلاندى.

1989 -، 1990 - يىللىرى ئۇچەي يولى يۇقۇملۇق كېسەللىكىنىڭ قايتا تارقىلىشىنىڭ نۇقتىلىق ئالدى ئېلىندى. ئوقۇش يېشىغا يەتكەن بالىلارغا ئالدىنى ئېلىش ۋاكسىنىسى ئەملەشكە ئېتىبار بېرىلدى.

2. يەرلىك كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش

1) قالقان بەز ئىششىقى

1961 - يىلى 1057 ئادەم ئارىلاپ تەكشۈرۈلدى، 234 ئادەمدە كېسەل بايقىلىپ، %22.1نى ئىگىلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر - ئايالنىڭ نىسبىتى 1:3. بەز ئىششىقى 1.2

گىرادۇس بولدى. 1980 - يىلى تەكشۈرۈلگەن ئادەم 105 مىڭ 1، كېسەل چىققىنى 11 مىڭ 424 بولۇپ، 10.8%نى ئىگىلىدى. يودلۇق گلىتسېرىن بىلەن كېسەل داۋالانىدى ۋە ئالدى ئېلىندى. 1984 - يىلى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلگەن ۋە ئادەتتىكىچە تەكشۈرۈلگەن ئادەم 115 مىڭ 100، كېسەل چىققىنى 7568 بولۇپ، 6.6%نى ئىگىلىدى. 1987 - يىلى تەكشۈرۈلگەن ئادەم 116 مىڭ 424، كېسەل چىققىنى 14 مىڭ 933 بولۇپ، 12.8%نى ئىگىلىدى. يود قوشۇلغان تۇزنى ئىستېمال قىلىش، يودلۇق ماي كاپسۇلىنى ئىچىشنى كېڭەيتىش ئارقىلىق كېسەلنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش ئۇسۇلى قوللىنىلدى.

2) بروتسېللا تاياقچە باكتېرىيىسى كېسىلى

1983 - يىلى تەكشۈرۈلگەن ئادەم 5466، كېسەل چىققىنى 11 بولۇپ، ئۇلار داۋالاندى. 1986 - يىلى تەكشۈرۈلگەن ئادەم 1577، كېسەل 1.

3) باش تەمرەتكىسىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش

1979 - يىلى تەكشۈرۈلگەن ئادەم 119 مىڭ 649، كېسەل چىققىنى 15 مىڭ 707 بولۇپ، 13.1%نى ئىگىلىدى. 1982 - يىلى قايتا تەكشۈرۈلۈپ، 1280 كېسەل تېپىپ چىقىلىپ، داۋالاپ ساقايتىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ كېسەل ئاساسىي جەھەتتىن يوقالدى.

4) كېسەللىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، ئىچىملىك سۇنى ياخشىلاش

دېھقان، چارۋىچىلار ئۇزۇن مۇددەت ئۆستەڭ سۇيى ياكى كۆلچەك سۇيىنى ئىچىپ كەلدى، بۇ سۇ ناھايىتى ئاسان بۇلغىنىدۇ. خەلق ھۆكۈمىتى بىلەن سەھىيە خادىملىرى ئىزچىل تۈردە دېھقان، چارۋىچىلارغا ئىچىملىك سۇ تازىلىقىغا دىققەت قىلىش توغرىسىدا تەشۋىقات ئېلىپ بارىدى، نۇرغۇن كۆلچەككە قورۇق تام سېلىندى. 1986 - يىلى ناھىيە بازىرىدىكى تۇرۇبا سۇيى قۇرۇلۇشى پۈتۈپ، 1700 ئائىلىلىك 9350 ئادەم تۇرۇبا سۇيىنى ئىشلىتىشكە باشلىدى؛ يېزىلاردا باسما قۇدۇقنى ئىشلىتىش كەڭ ئومۇملاشتۇرۇلدى. 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە پاكىز سۇ ئىچىدىغان ئادەمنىڭ سانى ئومۇمىي ئادەم سانىنىڭ 54%نى ئىگىلىدى.

3. ئاممىۋى تازىلىق، يېمەك - ئىچمەك تازىلىقى

40 - يىللاردا ناھىيە بازىرىنىڭ ھەممىلا يېرىدە ئەخلەت ۋە گەندە بولۇپ، ئاپتاپتا قۇرۇپ شامالدا ئۇچۇپ ھاۋانى بۇلغايتتى. بازار، يېزىلاردىكى ئاھالىلەر كۆلچەك سۇيىنى ئىچەتتى، ئادەم بىلەن چارۋا ئورتاق ئىچكەچكە سۇ پاكىز ئەمەس بولۇپ، ھەر ياز، كۈز پەسىللىرىدە كېسەل تارقىلاتتى.

1953 - يىلدىن باشلاپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، ئادەم تەشكىللەپ، كەڭ تەشۋىق قىلىنىپ، ئاممىغا (بولۇپمۇ ناھىيە بازىرىدىكى ئاھالىلەرگە) مۇھىت تازىلىقىنى ياخشىلاش، تازىلىق ئادىتىنى يېتىلدۇرۇش تەربىيىسى بېرىلدى. ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى كومىتېتى تەشكىلاتىدىن 31ى، سەھىيە گۇرۇپپىسىدىن 459ى، 3458 ئەزاسى، 1791 تەشۋىقات خادىمى بار ئىدى. ئۇلاردىن 6 سەھىيە - يۇقۇمدىن ساقلىنىش تەشۋىقات گۇرۇپپىسى تەشكىللىنىپ، يېزىلارغا ئەۋەتىلدى. شۇ يىلى 1400 تونا ئەخلەت، گەندە تازىلاندى، 149 ھاجەتخانا رېمونت قىلىندى. 4200 كۆزادرات مېتىر يوندا ئازگىلى تىندۇرۇلدى، تەخمىنەن 30 مىڭ چاشقان ئۆلتۈرۈلدى، 70 مىڭ چاشقان تۇتۇلدى.

1955 - يىلى ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى مەركەز قىلىنىپ، ئاممىۋى تازىلىق تەشكىلاتى

قۇرۇلۇپ، يۇقۇمدىن ساقلىنىپ، دېزىنفېكسىيە قىلىندى، يېمەكلىك كەسپىنى باشقۇرۇش كۈچەيتىلدى، ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى پائالىيىتى كۈنى يولغا قويۇلدى. سەھىيە تەشكىلاتىنىڭ تەشۋىق قىلىشى بىلەن پاشا، چىۋىن، قاتارلىق زىيانداش ھاشاراتلارنى يوقىتىش پائالىيىتى ئومۇميۈزلۈك باشلاندى. 1956 - يىلىغا كەلگەندە ئاممىۋى تازىلىق تەشكىلاتى 84كە يېتىپ، ئامما ئەخلەت تازىلاش، نۇرغۇن چاشقان، پاشا، چىۋىن يوقىتىشقا تەشكىللەندى ۋە ئۇلارغا رەھبەرلىك قىلىندى.

1958 - يىلى 127 مىڭ 900 چاشقان، 6673 كىلوگرام چىۋىن، 13 مىڭ 945 كىلوگرام پاشا يوقىتىلدى، يېڭىدىن 20 نەچچە ھاجەتخانا سېلىندى. 11 مىڭ 500 كۋادرات مېتىرلىق پاشا، چىۋىن پەيدا بولىدىغان جاي يوقىتىلدى. يېمەك - ئىچمەك تىجارەتچىلىرىدىن 120 ئادەمنىڭ سالامەتلىكى تەكشۈرۈلدى.

1959 — 1965 - يىلغىچە يىلدا ئاممىۋى خاراكتېرلىك ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، ئەخلەت، گەندە تازىلاندى، ھاجەتخانىلار رېمونت قىلىندى، پاشا، چىۋىن، چاشقان يوقىتىلدى، لالما ئىت، كېسەل ئىتلار تۇتۇپ ئۆلتۈرۈلدى. يېمەك - ئىچمەك تىجارەتچىلىرىنى تازىلىقتا مۇكاپاتلاش، جازالاش يولغا قويۇلۇپ، ئۇلارنىڭ سۈپىتى ئۆزگەرگەن گۆش ۋە قېتىق سېتىشىغا يول قويۇلمىدى.

1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى ۋە يېمەكلىك تازىلىقىنى نازارەت قىلىپ تەكشۈرۈش ئاساسىي جەھەتتىن توختاپ قالدى.

1973 - يىلى ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1983 - يىلى «يېمەكلىك تازىلىقى قانۇنى» ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتىدا يېمەكلىك تازىلىقى بۆلۈمى قۇرۇلدى، ھەر قايسى يېزىلىق يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتلىرىغا بىردىن يېمەكلىك تازىلىقى تەكشۈرگۈچى خادىم قويۇلۇپ، مەخسۇس يېمەكلىك تازىلىقىنى باشقۇردى. 1983 - يىلى ناھىيە بازىرىدىكى يېمەك - ئىچمەك كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان 276 ئادەم تەكشۈرۈلدى. 1984 - يىلى غورۇچۆل يېزىسىدا 89 ئادەم تەكشۈرۈلدى. 1985 - يىلى ناھىيە بويىچە تەكشۈرۈلگەن ئادەم 980. 1987 - يىلى تەكشۈرۈلگەن ئادەم 1164، 1988 - يىلى تەكشۈرۈلگەن ئادەم 1181. 1989 - يىلى تەكشۈرۈلگەن ئادەم 1135. 1990 - يىلى تەكشۈرۈلگەن ئادەم 1148. 1986 - يىلدىن باشقا يىللاردا تەكشۈرۈش نىسبىتى 95%تىن يۇقىرى بولدى. لاياقەتلىك بولغۇچىلارغا لاياقەتنامە بېرىلدى.

ھەر يىلى ياز پەسلىدە سوغۇق ئىچىملىك، سوغۇق يېمەكلىك نۇقتىلىق تەكشۈرۈلۈپ نازارەت قىلىندى. يۇقىرى دەرىجىلىك سەھىيە مەمۇرىي تارماقلىرىنىڭ تەلىپىگە بىنائەن دوغاپ سېتىش مەنئى قىلىندى.

مۇھىت تازىلىقىغا بىرلەشتۈرۈپ ئاشخانا، ئاشپۇزۇللارنى دائىم دېزىنفېكسىيە قىلىپ تۇرۇش تەلەپ قىلىندى، بىر قېتىملىق چوكا ئىشلىتىش تەشەببۇس قىلىندى.

1986 - يىلى 30 مىڭ 887 بوتۇلكا ئۈزۈم ھارىقى، پىۋا قاتارلىق ئىچىملىك تەكشۈرۈلۈپ، 7684 بوتۇلكا سۈپىتى ئۆزگەرگەن ئىچىملىك كۆيدۈرۈۋېتىلدى. 1987 - يىلى 8024 بوتۇلكا ئىچىملىك تەكشۈرۈلدى، 3436 بوتۇلكا ئىچىملىك كۆيدۈرۈۋېتىلدى.

80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرا، كېيىنكى مەزگىلىدە، «بەش بولۇش، تۆت گۈزەل» تەشەببۇس قىلىنىپ، ھەر قايسى جايلار ئەخلەت ۋە بۇلغىمىلارنى بىر تەرەپ قىلدى، ھويلا - ئارامنى زىننەتلىدى، كۆچەت تىكىپ، گۈل ئۆستۈردى، يولنى قاتتىقلاشتۇردى، مۇھىتنى

گۈزەللەشتۈردى.

1989 - يىلى ناھىيىلىك يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتىنىك بىر تۈتاش ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە ناھىيە بازىرىدا زەھەرلىك يەم بىلەن چاشقان ئۆلتۈرۈلدى. ئىداره - ئورگان، ئاھالىلەر كومىتېتلىرى مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىپ زەھەرلىك يەم تارقاتتى، ھەر قايسى تەرەپلەر بىرلا ۋاقىتتا ھەرىكەتلەنگەچكە، چاشقان ئۆلتۈرۈش ئۈنۈمى بىر قەدەر ياخشى بولدى. 1990 - يىلى ناھىيىنىك يېزىلىرىغىچە كېڭەيتىلدى.

4. ئانا - بالىلارنىك ساقلىقىنى ساقلاش

1952 - يىلى 30 تۈغۈت ئانىسى يېڭىچە تۈغۈت قوبۇل قىلىش ئۇسۇلى بويىچە تەربىيىلەندى. 1953 - يىلى ئانا - بالىلارنىك ساقلىقىنى ساقلاش خادىملىرىدىن 16 سى باشقا جايلارغا ئەۋەتىپ تەربىيىلەندى. 1954 - يىلى يېڭىچە ئۇسۇلدا تۈغۈت قوبۇل قىلىش يولغا قويۇلدى. 1955 - يىلى ناھىيىلىك دوختۇرخانىدا ئانا - بالىلارنىك ساقلىقىنى ساقلاش گۇرۇپپىسى، ھەر قايسى رايونلاردا ئانا - بالىلارنىك ساقلىقىنى ساقلاش پونكىتى تەسىس قىلىندى، 3 يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپىدا تۈغۈت بۆلۈمى تەسىس قىلىنىپ، باشتا تۈغۈتتىن ئىلگىرى تەكشۈرۈلدى، تۈغۈتتىن كېيىن ھال سورالدى شۇنداقلا ئانا - بالا تازىلىقى توغرىسىدا تەشۋىق ئېلىپ بارىدى. 1956 - يىلى تۈغۈت ئانىسى 28گە يەتتى. 1958 - يىلى ھەر قايسى يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرىغا 58 تۈغۈت ئانىسى تەربىيىلەپ بېرىلدى. 1959 - يىلى 63 تۈغۈت قوبۇل قىلىش ساندۇقى سەپلەپ بېرىلدى. 1961 - يىلى ئانا - بالىلارنىك ساقلىقىنى ساقلاش گۇرۇپپىسى غورۇچۇل گۇڭشېسىدا تۈغۈت يېشىدىكى ئاياللارنى ۋە 1 — 6 ياشتىكى بوۋاق، بالىلارنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈردى، بالىيانتۇسى چىقىپ قېلىش كېسىلىگە گىرىپتار بولغان 154 ئايال، ئوزۇقلۇق يېتىشمىگەن 41 بوۋاق، بالىنى تەكشۈرۈپ بايقىدى، ئاممىغا تازىلىق بىلىملىرىنى تەشۋىق قىلدى ھەم داۋالىدى.

60 - ۋە 70 - يىللىرى يېزىلاردا سەھىيە خادىمى، يالاڭئاياق دوختۇرلارنىك كۆپىيىشىگە، كەڭ كۆلەمدە تەشۋىق قىلىش، يېتەكلەش، ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاشقا دائىر بىلىملەرنى ئىزچىل ئومۇملاشتۇرۇشقا ئەگىشىپ، ئانا - بالىلارنىك سالامەتلىك ئەھۋالى تەدرىجىي ياخشىلاندى.

1983 - يىلى يېزا ئاياللىرى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلۈپ، ئاياللار كېسەللىكلىرىنىڭ نۆقتىلىق ئالدى ئېلىندى ۋە ئۇ داۋالاندى، ئاياللارنى ھېيىز مەزگىلى، ھامىلدارلىق مەزگىلى، تۈغۈت مەزگىلى، بالا ئېمىتىش مەزگىلىدە ئاسراش تۈزۈمى ئورنىتىلدى.

1984 - يىلى بالاياتقۇ چىقىقى كېسىلى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلۈپ، 320 كېسەل بايقالدى، بۇنىڭ ئىچىدە 36 ئادەم ئوپېراتسىيە قىلىنىپ داۋالاندى.

1983 — 1987 - يىلغىچە ئاياللاردا بولىدىغان 2 خىل كېسەللىك (بالىيانتۇ چىقىپ قېلىش، سۈيدۈك ئاقمىسى) نۆقتىلىق ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلۈپ داۋالاندى. 23 مىڭ 668 ئادەم تەكشۈرۈلۈپ، 5391 بىمار تەكشۈرۈپ تېپىلدى. داۋالاش نىسبىتى 70%، ساقىيىش نىسبىتى 37% بولدى.

1985 - يىلى ئاپتونوم رايون 200 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىپ، ناھىيىلىك ئانا - بالىلارنىك ساقلىقىنى ساقلاش پونكىتى قۇردى. شۇنىڭدىن كېيىن، ھەر قايسى يېزىلىق شىپاخانىلاردا ئانا - بالىلارنىك ساقلىقىنى ساقلاش پونكىتى، كەنتلەردە تۈغۈت ئانىسى كۆپەيتىپ تەسىس

قىلىندى. تۇغۇت ئانىسىنى تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىلدى، ھامىلدار ئاياللارنى تۇغۇتتىن ئىلگىرى تەكشۈرۈپ، تۇغۇتتىن كېيىن ھال سوراش ئىشقا ئاشۇرۇلدى ھەم ئانا - بالىلارنىڭ ساقلىقىنى ساقلاش بىلىملىرى كەڭ تەشۋىق قىلىندى.

1985 - يىلى 7 ياشتىن كىچىك بالىلارغا بالىلار پارالىچى، كۆك يۆتەل، قىزىل، تۇبېركۇليۇز كالمېت - گۋېرىن ۋاكسىنىسى قاتارلىق 6 خىل ۋاكسىنا ئەملەندى.

1986 - يىلى بالىلاردا كۆپ كۆرۈلىدىغان راخىت، ئوزۇقلۇق يېتىشمەسلىك، ئۆپكە ياللۇغى، ئىچ سۈرۈش قاتارلىق كېسەللىكلەرنى تەكشۈرۈپ، داۋالاش ئىشى باشلاندى. 1988 - يىلى 3 يېزىدىكى 1268 بالىنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىش ئەھۋالى تەكشۈرۈلدى. 1989 - يىلى بىر قىسىم بالىلارنىڭ ئەقلىي قابىلىيىتى سىنالدى.

1989 - يىلى يېڭىچە ئۇسۇلدا تۇغۇت قوبۇل قىلىش نىسبىتى 52%كە، كېسەلخانىدا تۇغۇش نىسبىتى 23%كە يەتتى.

1990 - يىلى ناھىيىلىك ئانا - بالىلارنىڭ ساقلىقىنى ساقلاش پونكىتىدا ھامىلدار ئاياللارنى تەكشۈرۈش بۆلۈمى، بالىلار بۆلۈمى، پىلانلىق تۇغۇت ئوپېراتسىيىسى بۆلۈمى، ئوكۇل بۆلۈمى، دورىخانا تەسىس قىلىندى، ئېلېكترلىك شورىغۇچ، ئاياللار بۆلۈمى، تەكشۈرۈش كارىۋىتى، مىكروسكوپ، توڭلاتقۇ، گىر، زېھىن قابىلىيىتىنى سىناش ئەسۋابى قاتارلىق ئۈسكۈنىلەر بار بولدى. ھەر قايسى يېزا، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدىكى شىپاخانىلاردا 24 تۇغۇت كارىۋىتى، 15 ئانا - بالىلارنىڭ ساقلىقىنى ساقلاش خادىمى بار بولدى.

§ 6 . دورا تىجارىتى ۋە ئۇنى باشقۇرۇش

1. دورا تىجارىتى

40 - يىللاردا ناھىيە بازىرىدا خەلق ئارىسىدىكى دورا يايمىلىرىدا ئاساسلىقى زەنجىۋىل، سىدام تاش، شاكال بەدىيان قاتارلىق جۇڭگو تېبابىتى دورىلىرى تىجارىتى قىلىناتتى. 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ناھىيە بازىرىدا 2 دورا يايمىسى بولۇپ، ئۇيغۇر تېبابىتى دورا ماتېرىياللىرى تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىناتتى. ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن دورا ماتېرىياللىرى تىجارىتىنى باشقۇردى. ئاقسۇ دورا شىركىتى دورا ماتېرىياللىرى تىجارىتى كەسپىنى باشقۇردى.

1960 - يىل 8 - ئايدا ئاۋات دورا شىركىتى قۇرۇلۇپ، مەخسۇس دورا تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى، قوشۇمچە جۇڭگو تېبابىتى دورىلىرى، غەرب تېبابىتى دورىلىرىنى توپ ۋە پارچە ساتتى. 1970 — 1979 - يىلغىچە تىجارەت ئۇنۇمى ئەڭ ياخشى مەزگىل بولدى. 10 يىلدا دۆلەتكە 1 مىليون يۈەندىن ئارتۇق پايدا - باج تاپشۇردى. كىشى بېشىغا ئوتتۇرىچە 60 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق پايدا ياراتتى.

1) جۇڭگو تېبابىتى دورا ماتېرىياللىرىنى سېتىۋېلىش ۋە تەمىنلەش

1959 - يىلىدىن باشلاپ، چۈچۈكبۇيا، سېرىق يۆگەي، پاقا يوپۇرمىقى قاتارلىقلار ۋە ئائىلىدە ئۆستۈرۈلگەن زاراڭزا چېچىكى، ئالقات قاتارلىقلار سېتىۋېلىندى. 1958 - يىلى ئاپتونوم رايون بىلەن ۋىلايەت بىرلىكتە ناھىيىدىكى دورا ماتېرىياللىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈپ،

ئىشلىتىشكە بولىدىغان 26 خىل دورىنى بېكىتتى. كېيىن 16 خىلى سېتىۋېلىنىپ، %61.5نى ئىگىلىدى. ناھىيە ۋىلايەت بويىچە چۇچۇكبۇيا، بۆرە سامسىقى، زاراڭزا چېچىكى، ئالقات ئاساسلىق چىقىدىغان ناھىيىلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى، چۇچۇكبۇيا زاپىسى 92 مىڭ تونىنا بولۇپ، شىنجاڭ بويىچە 3 - ئورۇندا تۇرىدۇ. چۇچۇكبۇيا 1965 - يىلى 188 تونىنا، 1978 - يىلى 766 تونىنا، 1982 - يىلى 305 تونىنا، 1985 - يىلى 408 تونىنا، 1988 - يىلى 263 تونىنا؛ بۆرە سامسىقى 1989 - يىلى 8.9 تونىنا، 1990 - يىلى 5.2 تونىنا؛ زاراڭزا چېچىكى يىلىغا 10 — 20 تونىنا؛ ئالقات يىلىغا 1 — 3 تونىنا سېتىۋېلىنىدى. سېتىۋېلىنغان جۇڭگو تېبابىتى دورا ماتېرىياللىرىنىڭ %90تىن كۆپرەكى باشقا جايلارغا يۆتكەپ سېتىلدى.

1989 - يىلى «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانى، 16 - تۈەن ۋە خوتەن دەريا ۋادىسىدا چۇچۇكبۇيىنى قوغداش يولغا قويۇلدى. 1990 - يىلى غورۇچۆل يېزىسى چارۋىچىلىق چوڭ ئەترىتى بىلەن 16 - تۈەن پاسىلىدىكى 18 مىڭ مو چۇچۇكبۇيا قاشالىنىپ قوغدالدى.

جۇڭگو تېبابىتى دورا ماتېرىياللىرىنى، ئاساسلىقى، ۋىلايەتلىك تېببىي دورا شىركىتى يۆتكەپ تەمىنلەيتتى، كۆپ قىسمىغا پىششىق دورا تەمىنلەيتتى. ئۇيغۇر تېبابىتى دورا ماتېرىياللىرىنى دورا سودىگەرلىرى ئۆزلىرى سېتىۋېلىپ، دورا ياساپ تەمىنلەيتتى.

2) غەرب تېبابىتى دورىلىرىنى سېتىۋېلىش ۋە تەمىنلەش

غەرب تېبابىتى دورىلىرىنى ۋىلايەتلىك دورا شىركىتى بىر تۇتاش پىلان بويىچە تەقسىملەپ تەمىنلىدى، پىلان سىرتىدا تەمىنلىگىنى ناھايىتى ئاز بولدى. 1980 - يىلدىن كېيىن، پىلان سىرتىدىكىسى %10نى ئىگىللىدى. بۇنىڭ ئاساسلىقى 4 خىل ۋېتامىن قاتارلىق كۆپ ئىشلىتىلىدىغان دورا ئىدى.

جۇڭگو تېبابىتى، غەرب تېبابىتى دورىلىرى 1980 - يىلدىن ئىلگىرى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا 425 مىڭ يۆەنلىك سېتىلاتتى، 1987 - يىلى 580 مىڭ يۆەنگە، 1990 - يىلى 1 مىليون 260 مىڭ يۆەنگە يەتتى.

2. دورا ماتېرىياللىرىنى باشقۇرۇش

1949 - يىلدىن كېيىن، ھۆكۈمەتنىڭ سەھىيە ئىدارىسى دورا ماتېرىياللىرىنى باشقۇردى. 1980 - يىلى سودا ئىدارىسى، سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى ۋاقتى ئۆتۈپ كەتكەن، ئۇنۇمىنى يوقاتقان دورىلارنى ۋە ئۆتكۈر زەھەرلىك دورىلارنى، ھوشسىزلاندۇرۇش دورىلىرىنى تازىلىدى. بىر تەرەپ قىلىنغان ۋاقتى ئۆتۈپ كەتكەن، ئۇنۇمىنى يوقاتقان دورىلارنىڭ قىممىتى 10 مىڭ يۆەندىن ئاشمىدۇ. ئۆتكۈر زەھەرلىك دورىلار، ھوشسىزلاندۇرۇش دورىلىرىنى 2 ئادەم باشقۇرۇش، 2 ئادەم ھېسابقا كىرگۈزۈش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، شۇنداقلا پەقەت تېببىي داۋالاش ئورۇنلاردىلا ئىشلىتىلدى.

1985 - يىلى دورا مەمۇرىيىتىنى باشقۇرۇش تەشۋىق قىلىنىپ، دورا تىجارىتى ئىجازەتنامىسى تارقىتىلدى، ناھىيىدىكى 12 ئۇيغۇر تېبابىتى دورىلىرى يايىملىرى «مىللىيچە دورىلارنى باشقۇرۇش قانۇنى» بويىچە باشقۇرۇلدى.

1986 - يىلى ناھىيىلىك تېببىي دورا باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، دورا تىجارىتى، دورا ماتېرىياللىرىنى ئىشلىتىش قاتارلىق جەھەتلەردە ئەتراپلىق نازارەت قىلىپ باشقۇردى.

1987 - يىلدىن باشلاپ «دورا باشقۇرۇش قانۇنى»غا ئاساسەن يەككە دوختۇر، دورىگەرلەر تەكشۈرۈلدى، ئۇلار يىلدا بىر قېتىم ئۆگىنىشكە ئۇيۇشتۇرۇلدى. شۇ يىلى قانۇنسىز 3 سەييارە تىۋىپ، ساختا دورا سېتقان 2 ئادەم قولغلاپ چىقىرىلدى، 40 نەچچە خىل ساختا، ناچار دورا مۇسادىرە قىلىندى. 1989 - يىلى 6 قانۇنسىز سەييارە تىۋىپ قولغلاپ چىقىرىلدى.

1990 - يىلى تېببىي دورا، سەھىيە، سودا - سانائەت، ج خ تارماقلىرى بىرلىكتە دورا بازارلىرىنى تازىلاپ، تەرتىپكە سېلىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇپ، ناھىيە بويىچە دورا تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان گورۇنلار ۋە يەككە ئائىلىلەرنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈردى. ناھىيە بويىچە تېببىي - سەھىيە ئورنى 15، يەككە دورا ساتىدىغان دوختۇر 2. 1986 - يىلدىن 1989 - يىلغىچە كىنىشكىسىز كېسەل داۋالاپ، دورا ساتقان 5 ئادەم (قېتىم) تەكشۈرۈلۈپ، بىر تەرەپ قىلىندى، قىممىتى 250 يۈەنلىك ساختا، ناچار دورا مۇسادىرە قىلىندى.

Ⅱ باب

تەنتەربىيە

§ 1 . خەلق ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە

1. چېلىشىش

چېلىشىش ئاۋات ناھىيىسىنىڭ ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە تۈرى بولۇپ، چارۋىچىلىق مەيدانى، يېزىلارغا ناھايىتى ئومۇملىشىپ كەتكەن. كۆپىنچە ھېيت - بايرام، دەم ئېلىش كۈنلىرى، بازار كۈنلىرى ياكى ئەمگەكتىن سىرتقى ۋاقىتلاردا ئۆتكۈزۈلىدۇ، تاماشىبىن كۆپ بولغاندا 100 دىن ئارتۇق، ئاز بولغاندا ئون نەچچە ئادەم بولىدۇ. مەيدانغا كۆپىنچە قۇملۇق ياكى يۇمشاق توپىلىق يەر تاللىنىدۇ. چېلىشىدىغان ئىككى تەرەپ رەڭگى ئوخشىمايدىغان بەلباغ باغلايدۇ، ۋاقىتلىق رېپىر مۇسابىقە باشلاش بۇيرۇقىنى بەرگەندە، ئىككى تەرەپ بىر - بىرىنىڭ بەلبەغىنى چىڭ تۇتۇپ، كۈچ بىلەن قارشى تەرەپنى تارتىدۇ. چېلىشىشنىڭ بىر خىل ئۇسۇلى بەلبەغىنى قويۇۋېتىپ، 2 قولىنى بىر - بىرىگە گىرەلەشتۇرۇپ، قارشى تەرەپنى قۇچاقلاپ كۆتۈرۈپ يەتتىش؛ يەنە بىر خىل ئۇسۇلى بەلبەغىنى قويۇۋەتمەي، قارشى تەرەپنى قۇچاقلاپ كۆتۈرۈۋېلىش، قۇچاقلاپ كۆتۈرۈۋالغاندا قارشى تەرەپنى كۆكرەك بىلەن تەرەپ ياكى تىز بىلەن تىزلاپ يەتتىش، قارشى تەرەپنى 2 قېتىم يەتتىپ، دۈمبىسىنى يەرگە تەككۈزگەندىلا يەڭگەن بولىدۇ.

2. ئوغلاق تارتىشىش

ئوغلاق تارتىشىش ئەرلەرنىڭ غەيرەت - شىجائىتى، كۈچ - قۇدرىتى ۋە ئەقىل پاراسىتىنى

نامايەن قىلىدىغان ھەربىرى، مۇسابىقىگە چۈشكەنلەر ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ، قامچىلىرىنى ئوينىتىپ ھەيۋە قىلىشىدۇ. ئوغلاق تارتىشىشنىڭ 2 خىل شەكلى بار: بىر خىلى، رىياسەتچى بوغۇزلىنىپ، ئىچى - قارنى تازىلانغان ئوغلاقنى بەلگىلەنگەن ئورۇنغا قويۇپ، باشلاشقا بۇيرۇق بېرىدۇ. ئوغلاق تارتقۇچىلار گۇرۇپپىغا بۆلۈنۈپ ئوغلاق تالىشىدۇ. ئوغلاقنى تارتىۋالغۇچى توپنى بۆسۈپ چىقىپ، ئۆز گۇرۇپپىسىدىكىلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا مەيدانىنى بىر ئايلىنىپ چىقىپ، ئوغلاقنى ئەسلىدىكى ئورنىغا تاشلايدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئۇتقان بولىدۇ. ئۇتتۇرۇۋەتكۈچىلەر مەشرەپ ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ ۋە قارشى تەرەپكە بىر قوي بېرىدۇ. يەنە بىر خىل ئۇسۇلى، ئايلانمىسى 49 مېتر 950 مېتر كېلىدىغان ئېللىپس شەكىللىك مەيدان (ئوتتۇرىسىنىڭ كەڭلىكى 150 مېتر) تاللىنىپ، مەيداننىڭ ئىككى تەرىپىدىكى مۇڭاپىق ئورۇنغا بىردىن 2.5 مېتر ئېگىزلىكتىكى مۇما ئورنىتىلىپ، ئۇستىگە بىردىن يارىيار ھارۋىنىڭ چاقى تۈز قويىلىدۇ، 2 چاقنىڭ ئوتتۇرىسىغا تارتىشىدىغان ئوغلاق قويىلىدۇ. رىياسەتچىنىڭ بۇيرۇق بېرىشى بىلەن ئوغلاق تالىشىدىغان ئىككى تەرەپ بىرلا ۋاقىتتا مەيدانغا كىرىپ ئوغلاق تالىشىدۇ. ئوغلاقنى تارتىۋالغۇچى ئوغلاقنى قارشى تەرەپنىڭ چارۋا چاقنىڭ ئۇستىگە تاشلاپ قويسا بىر نومۇرغا ئېرىشىدۇ. مۇسابىقە 2 سائەت داۋاملاشقاندىن كېيىن، قايسى تەرەپ جىق نومۇرغا ئېرىشسە شۇ تەرەپ يەڭگەن بولىدۇ. ئوغلاق تارتىشىش جەريانىدا ماھىرلار مەيداندىن چىقىپ كېتىشكە بولمايدۇ.

3. ئات بەيگىسى

بۇ مۇسابىقە قىش ۋە ئەتىياز پەسلىدە، دېھقانچىلىقنىڭ بوش مەزگىلىدە ئۆتكۈزۈلىدۇ، تەكشى كەتكەن ئوتلاق ياكى شېخىللىق يەر مۇسابىقە مەيدانى قىلىنىدۇ. ئادەتتە 5 — 10 ئات بىر گۇرۇپپا قىلىنىدۇ، بۇيرۇق بېرىلگەندىن كېيىن چەۋەندازلار تەڭلا ئات چاپتۇرىدۇ، ئەڭ بالدۇر ئاخىرقى نۇقتىغا بارغۇچى ئۇتقان بولىدۇ. چەۋەندازلار قېرى، ياش دەپ ئايرىلمايدۇ، مۇسابىقە جەريانىدا كوماندا ئەزاسىنىڭ مەيداندىن چىقىپ كېتىشكە بولمايدۇ.

4. چاقپىلەكلىك ئىلەڭگۈچ (سارغايدى)

بۇ، ياش - ئۆسمۈر ئوغۇل - قىزلار ياقتۇرىدىغان ھەربىرى. مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىغا 10 نەچچە مېتىر ئېگىزلىكتە يوغان ياغاچ تۈۋرۈك قادىلىدۇ، ياغاچ تۈۋرۈكنىڭ ئۈستىگە چاق ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. چاققا 2 دىن 8 تالغىچە ئارغامچا باغلىنىدۇ. ئويۇن ئوينىغۇچى ئارغامچىنى پۇتىغا ئۆتكۈزۈپ، ئارغامچىنى تۈتۈپ تۇرىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە بىر - بىرىگە ئۇدۇل 2 تال ئارغامچا توغرىسىغا قويۇلغان 5 مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى ياغاچ توقماقنىڭ ئىككى ئۇچىغا چىگىلىدۇ، بۇ توقماق يەر يۈزىگە 1.2 مېتىر ئارىلىقتا ئېسىلىپ تۇرىدۇ، ئۇنى 2 ئادەم 2 ئۇچىدىن تۈتۈپ چۆگىلىتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن تۈۋرۈك ئۈستىدىكى چاق چۆگىلەيدۇ، ئوينىغۇچىلار چاقنىڭ چۆگىلىشى بىلەن تەڭ كۆتۈرۈلۈپ، چۆگىلەيدۇ، توقماق قانچە تېز ئىتتىرىلسە چاقمۇ شۇنچە تېز چۆگىلەيدۇ، ئوينىغۇچىلار بارا - بارا ئېگىز كۆتۈرۈلۈپ چاق بىلەن تەڭلىشىدۇ، ئوينىغۇچىلار بولدى دەپ ۋارقىرىغاندا ئويۇن توختىتىلىدۇ.

1982 - يىل 9 - ئايدا ناھىيە بازىرىدا ناھىيە بويىچە چاقپىلەكلىك ئىلەڭگۈچتە ئۇچۇش

مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى، 6 كوماندا، 60 تىن ئارتۇق ياش ئايال مۇسابىقىگە قاتناشتى، تاماشىبىن 10 مىڭ ئادەم (قېتىم) دىن ئاشتى. شۇ يىلى 10 - ئايدا ناھىيىدىكى چاقپىلەكلىك ئىلەڭگۈچ ماھىرى ئاپتونوم رايوندىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرگە ۋاكالىتەن كۆكخوتتا ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك 2 - نۆۋەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىگە قاتنىشىپ، رىغبەتلەندۈرۈش مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

§ 2 . ئاممىۋى تەنتەربىيە

30 - يىللاردىن ئىلگىرى ناھىيىنىڭ ئاممىۋى تەنتەربىيىسىدە پەقەتلا گىمناستىكا، يېنىك ئاتلېتىكا بار ئىدى. 30 - يىللاردىن كېيىن يېڭىچە باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، ۋاسكىتبول، ۋالىبول، پۇتبول قاتارلىق ھەرىكەتلەر قانات يېيىشقا باشلىدى. 1950 - يىلدىن كېيىن قارىغا ئېتىش، ئارغامچا تارتىشىش، تىك - تاك توپ ئويناش قاتارلىق تۈرلۈك ھەرىكەتلەر بارلىققا كەلدى.

1. ۋالىبول

مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) بۇ توپ ناھىيىگە كىرگەن، مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) دىن كېيىن ھەر قايسى مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئاساسلىق تەنتەربىيە تۈرى قىلىندى، 1950 - يىلى ناھىيە بويىچە ئومۇملاشتۇرۇلدى.

1950 - يىلى ئورگان كادىرلىرى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەر، قوراللىق ساقچى قىسىم ئوتتۇرا ئەترىتىنىڭ كادىر، ساقچىلىرى، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىدىن تەشكىللەنگەن ئىشتىن سىرتقى ئەرلەر ۋالىبول كوماندىسى قۇرۇلدى.

1954 - يىلى ھەر قايسى يېزا - بازارلاردا ئىشتىن سىرتقى ئەرلەر ۋالىبول كوماندىسى قۇرۇلدى. 1958 - يىلى ناھىيە بازىرىدىكى 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ قىز ئوقۇغۇچىلىرى ئاساس قىلىنغان ئىشتىن سىرتقى قىزلار ۋالىبول كوماندىسى قۇرۇلدى. 1960 - يىلى ھەر قايسى گۈڭشې، بازاردا ئايالار ۋالىبول كوماندىلىرى قۇرۇلدى. ۋالىبول ئويناش ناھىيىدىكى توپ مۇسابىقىسىدىكى ئاساسلىق تۈر بولۇپ قالدى.

2. ۋاسكېتبول

1950 - يىلىنىڭ بېشىدا ئومۇملىشىشقا باشلىغان. شۇ يىلى ئوقۇتقۇچى، قوراللىق ساقچى قىسىم ئوتتۇرا ئەترىتىنىڭ كادىر - ساقچىلىرىدىن تەشكىللەنگەن ناھىيىلىك ئىشتىن سىرتقى ئەرلەر ۋاسكېتبول كوماندىسى قۇرۇلدى. 1958 - يىل 9 - ئايدا ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلىرىدىن تەشكىللەنگەن ئىشتىن سىرتقى ئايالار ۋاسكېتبول كوماندىسى قۇرۇلدى. 1960 - يىلدىن كېيىن ھەر قايسى ئىدارە - ئورگان، گۈڭشې، بازار، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدا ئىشتىن سىرتقى ئەرلەر، ئايالار ۋاسكېتبول كوماندىسى قۇرۇلدى،

ھەر قايسى ئوتتۇرا مەكتەپلەردىمۇ ئەرلەر، ئاياللار ۋاسكېتبول كوماندىسى قۇرۇلدى، ئۇلار مەشىق قىلىشنى ئۇزۇپ قويماي، بەزىدە مۇسابىقە ئۆتكۈزۈپ تۇردى.

3. پۇتبول

60 - يىللاردا پۇتبول ئويناش ھەرىكىتى ئومۇملىشىشقا باشلىدى. 1981 - يىلى ناھىيىلىك ئۆسمۈرلەر ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتىپىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىدىن ئىشتىن سىرتقى ئۆسمۈرلەر پۇتبول كوماندىسى قۇرۇلدى. شۇندىن كېيىن، ناھىيە بازىرىدىكى ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەردە پۇتبول كوماندىسى قۇرۇلدى.

4. تىك - تاك توپ

1950 - يىلى باشلانغان، 1956 - يىلى ھەر قايسى ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەردە ئومۇملاشتۇرۇلدى. 1960 - يىلى ئەڭ گۈللەنگەن يىلى بولدى ھەم ناھىيە بويىچە ئومۇملاشتى. ناھىيىدىكى بىر قىسىم ئىدارە، ھەر قايسى مەكتەپلەردە دائىم تىك - تاك توپ مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلۈپ تۇردى.

5. رادىئو گىمناستىكىسى

رادىئو گىمناستىكىسى ھەر قايسى ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ بىر تۈرلۈك دائىملىق پائالىيىتى بولۇپ، دەرس ئارىلىقىدا ئويناپلىدۇ. ھەر يىلى «1 - ئىيۇن» بالىلار بايرىمىدا ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەردە مۇسابىقە ئۆتكۈزۈلىدۇ.

80 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا بىر قىسىم ئىدارە - ئورۇنلار ئىشقا چۈشۈشتىن ئىلگىرى رادىئو گىمناستىكىسى ئويناتتى.

6. ئۇزۇنغا يۈگۈرۈش

مىنگونىڭ 20 — 28 - يىلغىچە (1931 — 1939 - يىلغىچە) ئۇزۇنغا يۈگۈرۈش باشلانغۇچ مەكتەپ تەنتەربىيە دەرسىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى ئىدى. مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) 9- ئايدا ئىسمايىل (1990 - يىلى ناھىيىلىك يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكتىدىن پېنسىيىگە چىققان خىزمەتچى) ئاۋات ناھىيىسىنىڭ ئوقۇغۇچى تەنھەرىكەتچىسى سۈپىتىدە، ئاقسۇ رايونىدا ئۆتكۈزۈلگەن 10 كىلومېتىرغا يۈگۈرۈش مۇسابىقىسىدە چېمپىيون بولدى.

مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) ئاقسۇ ۋىلايىتى بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدە ئابلا قېيۇم ئۇزۇنغا يۈگۈرۈشتە 2 -، ماموت مۇسا 3 - بولدى. 1959 - يىل 11 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 12 - ئاينىڭ 15 - كۈنگىچە ئۆتكۈزۈلگەن قىشلىق ئۇزۇنغا يۈگۈرۈش ھەرىكىتى كۆلىمى ئەڭ چوڭ بىر قېتىملىق ھەرىكەت بولۇپ، مۇسابىقىگە قاتناشقۇچىلار 10 مىڭدىن ئارتۇق، بۇنىڭ ئىچىدە ئۆسمۈر، بالا 4000 ئادەم (قېتىم) دىن ئاشىدۇ. ياش، ئوتتۇرا

ياشلىقلار 2000 ئادەم (قېتىم) دىن ئاشىدۇ. 1965 - يىلىغا كەلگەندە ھەر يىلى ئەتىياز، قىش پەسىللىرىدە ھەر قايسى ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەر ۋە ئىدارە - ئورگانلار كوللېكتىپ ئۇزۇنغا يۈگۈرۈش پائالىيىتى ئۇيۇشتۇردى. 1966 — 1973 - يىلغىچە توختاپ قالدى.

1981 — 1984 - يىلغىچە، ھەر يىلى قىش ۋە ئەتىيازدا «ئاۋاتتىن ئۇرۇمچىگىچە»، «ئاۋاتتىن بېيجىڭگىچە» قاتارلىق سىموۋول خاراكتېرلىك ئۇزۇنغا يۈگۈرۈش مۇسابىقىسى ئوتكۈزۈلدى. 1984 - يىلى قىشتا ئوتكۈزۈلگەن «ئاۋاتتىن بېيجىڭگىچە» ئۇزۇنغا يۈگۈرۈش مۇسابىقىسىگە، 30 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم (قېتىم) قاتناشتى.

ئاۋات ناھىيىسىدە يەنە ئارغامچا تارتىشىش، نەيزە ئېتىش، چويۇن توپ ئېتىش، دېسكا ئېتىش قاتارلىق پائالىيەتلەر ئوتكۈزۈلدى.

1984 - يىل 1 - ئايدا جۇڭخۇا مەملىكەتلىك تەنتەربىيە باش ئۇيۇشمىسى ئاممىۋى تەنتەربىيە بۆلۈمى، جۇڭخۇا مەملىكەتلىك باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەشۋىقات - تەربىيە بۆلۈمى، كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى مەركىزىي تەشۋىقات بۆلۈمى، شىنجاڭ تەنتەربىيە ژۇرنىلى تەھرىراتى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ كادىرى خاۋ جاۋمىڭ ۋە سۇ ئىشلىرى كادىرى ئەيسا روزى ئائىلىسىگە مەملىكەت بويىچە تەنتەربىيىدە ئۈلگىلىك ئائىلە دەپ نام بەردى ھەم تەقدىرنامە ۋە مۇكاپات بۇيۇمى (شىنجاڭ بويىچە جەمئىي 7 ئائىلىلىك بار) بەردى. بۇ 2 ئۆيلۈك كىشىلەر ئائىلە بويىچە تەنتەربىيىگە قىزغىنلىق گۈلدۈرلىتىپ يىل ئۆزلۈكىدىن چېنىقىپ كەلگەن، بەدەن ساپاسى ياخشى بولۇپ، ئاممىنىڭ ماختىشىغا ئېرىشكەن.

§ 3 . تەنتەربىيە ئوقۇتۇشى

تەنتەربىيە ئوقۇتۇش پروگراممىسىغا ئاساسەن يىللىقلار بويىچە سىستېمىلىق ئوقۇتۇش يولغا قويۇلۇپ، بەدەننى چېنىقتۇرۇش، بەدەننىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش مەقسىتىگە يېتىلدى. 2 - پاراگرافتا بايان قىلىنغاندىن باشقان يەنە ئېگىزگە سەكرەش، يىراقتا سەكرەش قاتارلىق يېنىك ئاتلېتىكا ھەرىكەتلىرىمۇ بار ئىدى. قورساق قاتلاش، گەۋدە تارتىش، ئالدى - كەينىچە موللاق ئېتىش، قوش، يالاڭ تورنىك، ياغاچ ئات قاتارلىق گىمناستىكا ھەرىكەتلىرى ۋە گرانات تاشلاش، چويۇن توپ ئېتىش ھەرىكەتلىرىمۇ قانات يايدۇرۇلدى. ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپلەرگە مەخسۇس تەنتەربىيە ئوقۇتقۇچىسى سەپلەندى.

1974 - يىلدىن باشلاپ، دۆلەت يىلدا ئوتتۇرا مەكتەپلەرگە 9000 يۈەنلىك تەنتەربىيە خىراجىتى، باشلانغۇچ مەكتەپلەرگە 14 مىڭ يۈەنلىك تەنتەربىيە خىراجىتى ئاجرىتىپ بەردى.

1984 - يىلى ناھىيە بازىرىدىكى 3 ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1400 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچىسى ئىچىدە 90% تىن كۆپرەكى ئوقۇتۇش پروگراممىسىنىڭ بەلگىلىمىسىگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە مۇنەۋۋەر بولغىنى 151، ياخشى بولغىنى 140، لاياقەتلىك بولغىنى 1112.

باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ تۆۋەن يىللىقلىرىدا ۋە بالىلار باغچىسىدا خىلمۇ خىل ئويۇنلار ئوينىتىلىپ، ئۇ، ھەم ئوقۇتۇش ۋاستىسى قىلىندى، ھەم تەنتەربىيىدە چېنىقىش ۋاستىسى قىلىندى.

§ 4 . تەنتەربىيە مەشقى

مەكتەپلەردە ئوقۇتۇش پروگراممىسى بويىچە مەشق ئېلىپ بېرىلغاندىن سىرت، 1982 -

يىلدىن ئىلگىرى ۋىلايەت ۋە ناھىيە بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىگە قاتنىشىش ئۈچۈن دائىم تۇرلۇك شەكىلدە قىسقا مۇددەتلىك يېغىپ مەشىق قىلدۇرۇلاتتى، مۇسابىقىدىن كېيىن تارقىتىۋېتىلەتتى. 1982 - يىلى ناھىيىلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتىپى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەشىقى مۇنتىزىملىشىش يولىغا قاراپ ماڭدى. شۇ يىلى ئەر - ئايال ۋالىبول كومانداسى ئەزاسى 24كە، ۋاسكىتبول، پۇتبول، چېلىشىش، يېنىك ئاتلېتىكا كومانداسىرىدىكى ئەر - ئايال كومانداسى ئەزالىرى 20گە، قارىغا ئېتىش كومانداسى ئەزاسى 9غا يەتتى.

مەشىق قىلىشتا بەدەننىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈش ۋە ئاساسىي تېخنىكا ماھارىتىنى يېتىشتۈرۈش ئاساس قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە يېڭى ماھىرلار تاللاپ يېتىشتۈرۈلدى. 1983 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق نۆقتىلىق ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتىپىگە ۋاسكىتبول تەنھەرىكەتچىسى ھۆرمەم ئابدۇقادىر (13 ياش) بىلەن رۇداۋچە چېلىشىش كومانداسى ئەزاسى تۇراق ئەمەت (15 ياش) تاللاپ ئەۋەتىلدى. 1984 - يىلى يۇقىرىدا ئېيتىلغان تەنتەربىيە مەكتىپىگە ۋالىبول كومانداسى ئەزاسى مەخمۇت ھېلەك (14 ياش)، ۋاسكىتبول كومانداسى ئەزاسى گۈزەل مامۇت (13 ياش)، يېنىك ئاتلېتىكا كومانداسى ئەزاسى ئايشەم مەتنىياز (13 ياش) تاللاپ ئەۋەتىلدى. شۇ يىلى 700 سائەتتىن كۆپرەك مۇنتىزىملاشقان مەشىق ئىشلەندى.

1971 - يىلدىن 1984 - يىلغىچە شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ۋە قەشقەر پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكۇمىنىڭ تەنتەربىيە فاكۇلتېتىغا 23 ئۇيغۇر ئوقۇغۇچى تاللاپ ئەۋەتىلدى.

1984 - يىلى ناھىيىدە 2 پۇتبول مەيدانى بولۇپ، ھەر بىرىنىڭ كۆلىمى 5646 كۋادرات مېتىر؛ بىر ئوغلاق تارتىشىش مەيدانى بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 49 مېتىر، 950 مېتىر؛ 2 ۋاسكېتبول مەيدانى بار، مەيدان يۈزى سېمونتلانغان بولۇپ، كۆرۈش پەشتىقى بار؛ 2 ۋالىبول مەيدانى بولۇپ، مەيدان يۈزى سېمونتلانغان. ھەر قايسى مەكتەپلەر ۋە ئىدارە - ئورۇنلاردا تەنتەربىيە مەيدانى بار.

§ 5 . تەنتەربىيە مۇسابىقىلىرى

1. چوڭلار تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى

تۇنجى قېتىملىق تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىل) 9 - ئاينىڭ 18- كۈنى ئايباغ يېزىسى بىلەن غورۇچۆل يېزىسىنىڭ (تۆۋەن قاغامۇش كەنتى بىلەن يۇقىرى قومباش كەنتى ئوتتۇرىسىدا) پاسىلىدىكى ھوشۇر ھاجى ئوتلىقىدا ئۆتكۈزۈلدى. تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى 3 كۈن داۋاملاشتى، 4000 ئادەم (قېتىم) دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى، دېھقان مۇسابىقە كۆردى. ئۇزۇنغا يۈگۈرۈش، قىسقا ئارىلىققا يۈگۈرۈش، يىراققا سەكرەش، ئېگىزگە سەكرەش، رەتكە تىزىلىش، نەيزىۋازلىق، چېلىشىش، ئارغامچا تارتىشىش، گىرانات ئېتىش، چويۇن توپ ئېتىش قاتارلىق تۈرلەردە مۇسابىقە ئۆتكۈزۈلدى، 300 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى، دېھقان تەنھەرىكەتچى مۇسابىقىگە قاتناشتى.

2 - نۆۋەتلىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) 3 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدىن 14 - كۈنگىچە 1 - باشلانغۇچ، 2 - باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ مەيدانىدا ئۆتكۈزۈلدى، يۈگۈرۈش، ئارغامچا تارتىشىش، ئېغىرلىق كۆتۈرۈش، ئېگىزگە سەكرەش قاتارلىق تۈرلەردە

مۇسابىقە ئۆتكۈزۈلدى، مۇسابىقىگە 250 ئوقۇغۇچى، دېھقان تەنھەرىكەتچى قاتناشتى، تاماشىبىن 3000 ئادەم (قېتىم) دىن ئاشتى.

3 - نۆۋەتلىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى 1964 - يىل 5 - ئاينىڭ 4 - كۈنىدىن 6 - كۈنگىچە ئۆتكۈزۈلدى، مۇسابىقە نامى «دۆلەت مۇداپىئەسى تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى» بولۇپ، خەلق ئەسكىرى ۋە ياش - ئۆسمۈرلەر گۈرۈپپىسى دەپ 2 چوڭ گۈرۈپپا بويىچە ئۆتكۈزۈلدى. مۇسابىقىگە 4 ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە 30 دىن ئارتۇق باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ 200 دىن ئارتۇق تەنھەرىكەتچىسى، ھەر قايسى گۇڭشې ۋە ناھىيىگە بىۋاسىتە قاراشلىق گۈرۈنلاردىكى 245 خەلق ئەسكىرىمۇ قاتناشتى. نەيزە سانچىش، رەتكە تىزلىش، يەر بېغىرلاپ ئىلگىرىلەش، گرانات ئېتىش قاتارلىق ھەربىي تۈرلەر ۋە ۋالىبول، ۋاسكىتبول، تىنىك - تاك توپ، يۇگۇرۇش، سەكرەش، ئېغىرلىق كۆتۈرۈش قاتارلىق تەنھەرىكەت تۈرلىرىدە مۇسابىقە ئۆتكۈزۈلدى، تاماشىبىن 10 مىڭدىن ئاشتى.

2. ياش - ئۆسمۈرلەر تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى

1973 - يىلدىن 1980 - يىلغىچە ھەر يىلى ھەر قايسى گۇڭشې، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدا 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 3 - كۈنگىچە ياش - ئۆسمۈرلەر تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى، مۇسابىقە كۆلىمى ئۆزلىرىنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن بېكىتىلدى.

1980 - يىل 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 3 - كۈنگىچە ناھىيە بازىرىدا 350 تەنھەرىكەتچى قاتناشقان ئاۋات ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك ياش - ئۆسمۈرلەر تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى. ھەر قايسى گۇڭشې، دېھقانچىلىق مەيدانى ۋە ناھىيە بازىرىدىكى 2 ئوتتۇرا مەكتەپ، 3 باشلانغۇچ مەكتەپتىن جەمئىي 12 ۋەكىللەر كوماندىسى تەشكىللىنىپ، مۇسابىقىگە قاتناشتى. ۋالىبول، ۋاسكىتبول، پۇتبول، تىنىك - تاك توپ، ئارغامچا تارتىشىش، چۆيۈن توپ، ئېگىزگە سەكرەش، يىراقتا سەكرەش، ئۇزۇنغا يۇگۇرۇش، قىسقا ئارىلىققا يۇگۇرۇش قاتارلىق تۈرلەردە مۇسابىقە ئۆتكۈزۈلدى. 1980 — 1990 - يىلغىچە ھەر يىللىق «1 - ئىيۇن» بالىلار بايرىمىدا تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى.

3. باشقا مۇسابىقىلەر

1974 - يىل 8 - ئايدا ناھىيىلىك ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ۋالىبول كوماندىسى ئاپتونوم رايونغا ۋاكالىتەن سېچىۋەن ئۆلكىسى ۋېنجياڭ ناھىيىسىدە ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ۋالىبول مۇسابىقىسىگە قاتنىشىپ 5 - بولدى. ياسىن تۇردى، ئەركىن مۇھەممەت ئاساسلىق تەنھەرىكەتچىلەر ئىدى.

1974 - يىل 7 - ئايدا ناھىيىنىڭ ئۆسمۈر ئوغۇللار ۋالىبول كوماندىسى ئاپتونوم رايون بويىچە ئاتۇشتا ئۆتكۈزۈلگەن ئوتتۇرا مەكتەپ ئوغۇللار ۋالىبول مۇسابىقىسىگە قاتنىشىپ 1 - بولدى. ئەركىن مەمەت، ياسىن تۇردى ئاساسلىق كوماندا ئەزالىرى ئىدى.

1975 - يىل 7 - ئايدا ناھىيىلىك ئۆسمۈر ئوغۇللار ۋالىبول كوماندىسى ئاپتونوم رايونغا ۋاكالىتەن چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ شىنىڭ شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك ئۆسمۈرلەرنىڭ رايونلارغا ئايرىلغان ۋالىبول مۇسابىقىسىدە 3 - بولدى. ئەركىن مەمەت، تۇرسۇن ئابلەت ئاساسلىق تەنھەرىكەتچىلەر ئىدى.

يۇقىرىقى 3 قېتىملىق مۇسابىقىدە كوماندا باشلىقى مۇھەممەت ئىدرىس ئىدى.

1976 - يىلى ناھىيىلىك ئۆسمۈرلەر ۋالىبول كوماندىسى خوتەندە ئۆتكۈزۈلگەن ئاپتونوم رايونلۇق ياش - ئۆسمۈرلەر ۋالىبول مۇسابىقىسىگە قاتنىشىپ، ئوغۇللار كوماندىسى بويىچە ۋالىبول ئويناشتا 2 - لىككە ئېرىشتى. ئەركىن قادىر، نۇرمۇھەممەت ئاقنىياز ئاساسلىق تەنھەرىكەتچىلەردىن ئىدى.

1984 - يىلى دۆلەت تەنتەربىيە كومىتېتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن ۋاڭ فېڭ ئەنئەنىۋى چېلىشىش تۈرىنىڭ دۆلەتلىك 2 - دەرىجىلىك رېپېرى؛ قۇدرەت ئىبراھىم ۋالىبول تۈرىنىڭ دۆلەتلىك 2 - دەرىجىلىك رېپېرى بولدى.

1985 - يىل 10 - ئايدا مەھەممەت ئىدرىس، ئابلا تالىپ، يۈسۈپ ياقۇپ، ئاقنىياز قاتارلىق 10 ئادەمدىن تەشكىللەنگەن ئوغلاق تارتىشىش، چېلىشىش كوماندىسى ئۇرۇمچىدە ئۆتكۈزۈلگەن ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەنئەنىۋى تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىگە قاتنىشىپ، ياقۇپ ئاقنىياز چېلىشىشتا 2 - بولدى.

پێگرمە بەشێنچی قسم

شەخسلەر

يىگىرمە بەشىنچى قىسىم

شەخسلەر

I باب

شەخسلەرنىڭ تەرجىمھالى

يۇسۇپبەگ ھاجى

يۇسۇپبەگ ھاجى (1877 — 1937) ، ئەر، ئۇيغۇر، ئاۋات ناھىيىسى تامتوغراق يېزىسىنىڭ ئارال كەنتىدىن. مىنگونىڭ 16 - يىلىدىن 18 - يىلىغىچە (1927 — 1929) شاڭيۇ بولغان چاغلىرىدا ئاممىنى باشلاپ ئاقسۇدىن ئاۋاتقا باردىغان يولدىكى سىدىقكۆۋرۈكنىڭ جەنۇبىدىكى تاشيولنى ياسىغان. ئۇ كۆچەت تىكىشكە ھېرىسمەن بولۇپ، كېيىنكىلەرگە نۇرغۇن يەرگە ئورمان تىكىپ قالدۇرۇپ كەتكەن.

مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) تامتوغراق يېزىسى ئارال كەنتىدىكى بىر مەدرىس ئادەتتىكى باشلانغۇچ مەكتەپكە ئۆزگەرتىلدى.

شۇ يىلى خوجانىياز، تۆمۇر، ئوسمانىڭ قالدۇق قىسمىدىن تەشكىللەنگەن ۋەتەنىي پارچىلاشنى مەقسەت قىلغان سانقىن ئارمىيە 6 - شىسىنىڭ شىجاڭى ماموت ئاۋاتقا كەلگەندە، يۇسۇپبەگ ھاجى 400 دىن ئارتۇق دېھقانىنى تەشكىللەپ قوشۇنغا قاتناشتۇرۇپ، ئۆزى تۇنجاڭ بولۇپ تەينىلەندى.

مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) ماموت قەشقەردىن چەت ئەلگە قېچىشقا تەييارلىنىپ، مېڭىشتىن ئىلگىرى 31 - تۇمان ۋە 34 - تۇمانغا ئۆلكە ئارمىيىسىگە ھۇجۇم قىلىشقا مەخپىي بۇيرۇق بەرگەن، ئابدۇنىياز پۈتۈن شىدىكى قىسىملارغا مۇۋەققەت قوماندان بولغان. ئابدۇنىياز خوتەننى بېسىپ يانقان ماخۇسەن بىلەن بىرلىشىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدا يەنە بىر قېتىم ئۇرۇش قوزغىغان. ئابدۇنىياز قوشۇن باشلاپ ئاۋاتقا بارغاندا يۇسۇپبەگ ھاجى ئۇنىڭ قوماندانلىقىدا ئۆلكە ئارمىيىسى بىلەن جەڭ قىلغان. يۇسۇپبەگ ھاجى 9 - ئاينىڭ 6 - كۈنى يېڭىئېرىقتا ئۆلكە ئارمىيىسى تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەن.

تۇردى ئاخۇن خەلىپە ۋە ئۇنىڭ ئوغلى مەۋلانجان

تۇردى ئاخۇن خەلىپە ۋە ئۇنىڭ ئوغلى مەۋلانجانىنىڭ تۇغۇلغان، ئۆلگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس،

ئۇيغۇر، ئاتۇشتىن، ئاۋاتتا ئولتۇراقلىشىپ قالغان. دادىسى ئاساسلىقى مەدرىسنى باشقۇرغان.
مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) تۇردى ئاخۇن خەلىپىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ھەر ساھە زاتلىرى مەبلەغ توپلاپ، كۇچ چىقىرىپ، مەدەنىيەت كۇلۇبى قۇرغان.
مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) تۇردى ئاخۇن خەلىپە سودا - سانائەت ساھەسىدىكى زاتلارنى ۋە دېھقان، چارۋىچىلارنى پاي قوشۇشقا تەشكىللەپ، سودا شىركىتى قۇرغان، چارۋا ۋە پىشىقلانغان چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئېكسپورت قىلىپ، بىر قىسىم سانائەت مەھسۇلاتلىرى ۋە كۇندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى بىلەن ئالماشتۇرۇپ، يەرلىك ئاممىنىڭ كۇندىلىك تۇرمۇش ئېھتىياجىنى بېيىتقان. شۇ يىلى يەكەن دەرياسىغا كەلكۇن كەلگەندە، ئۇ ئۆزى بىۋاسىتە بېرىپ يەرلەرنى تەكشۇرۇپ، تېرىغىلى بولمىدىغان يەرلەرنى نامرات دېھقانلارغا تېرىشقا بۆلۈپ بەرگەن، يەنە بىر قىسىم زاپاس يەرلەردىن ئالغان بۇغداي، قىچا ھوسۇلىنى ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە بۆلۈپ بەرگەن. ئۇ دائىم مەكتەپكە بېرىپ ئوقۇغۇچىلارنىڭ پىكىر - تەلەپلىرىنى ئاڭلاپ، ئۇلارنى تىرىشىپ ئوقۇپ، ئىنتىزامغا رىئايە قىلىپ، ئەدەپلىك بولۇشقا ئىلھاملاندۇرغان.
ئۇ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ دۆلەتنى قۇتقۇزۇش توغرىسىدا ئاكتىپلىق بىلەن تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، ئىئانە توپلاپ، ئالدىنقى سەپكە يارەدەم بېرىشكە سەپەرۋەرلىك قىلغان، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى سەنئەت ئۆمىكىگە چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىنى تەرەققي قىلدۇرغان.
ئۇنىڭ ئوغلى مەۋلانجان مىنگونىڭ 24 - يىلدىن 27 - يىلغىچە (1935 — 1938 - يىلغىچە) سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاشكەنت ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلەر ئىنىستىتۇتىدا ئوقۇغان.
مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) ئۇرۇمچى شەھەرلىك دارىلئىتامدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان.
مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ تۇرمىگە سولانغان.
مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) 3 - ئايدا تۇرمىدىن چىققاندىن كېيىن ئاقسۇ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى سەنئەت ئۆمىكىنىڭ باشلىقى بولغان. 8 - ئايدا ئاۋاتتا دادىسى بىلەن بىللە قولغا ئېلىنغان. كېيىنكى يىلى 8 - ئايدا ئاتا - بالا بىللە قەتلى قىلىنغان.

ئىبراھىم پاششاپ

ئىبراھىم پاششاپ (1879 — 1947)، ئەر، ئۇيغۇر، ئاۋات بازىرىدىن، ئۇ بىر ئۆمۈر مۇسەللەس چىقىرىپ سېتىشنى كەسىپ قىلغان.
ئىبراھىم پاششاپ مۇسەللەسخانا ۋە خېرىدارلار دەم ئالغاچ مۇسەللەس ئىچىدىغان بىر دۆكان ئاچقان. ئۇ چىقارغان مۇسەللەس چۇچۇمەل بولۇپ، ئىچكەنلەر مەست بولۇپ قالسا، ئۇنىڭ دۆكىنىدا قونۇپ قالاتتى. ئۇ، ئەر - خوتۇن ئىككەيلەن ناھايىتى مېھماندوست بولۇپ، خېرىدارلىرىنى ئاش - تاماق بىلەن ھەقسىز كۇتۇۋالاتتى، شۇ سەۋەبتىن سودىسى تېخىمۇ گۈللىنىپ، خېرىدارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيتتى.
ئۇنىڭ مۇسەللىسىنىڭ تەمى ناھايىتى ياخشى بولۇپلا قالماستىن، بىر يىلغىچە ئۆزگەرمەيتتى، بەك داڭقى بار ئىدى. ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردىكى شەھەر ئاھالىلىرى، سودىگەرلەر ئۇنىڭ داڭقىنى ئاڭلاپ، ئاۋاتقا ئىش بىجىرگىلى بارغاندا ئۇنىڭ دۆكىنىغا كىرىپ مۇسەللەس ئىچىشنى ياقتۇراتتى.

ئۇ ساداقەتمەن بولۇپ، ناھەق ئىشلارنى قىلمايتتى. باشقىلارغا ياردەم بېرىشنى ياقتۇرىدىغان ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ قوشنىسى مامۇت قۇربان ئۇنىڭ بىلەن ئۇزۇن مۇددەت باردى - كەلدى قىلىش ئارقىلىق كۆزى پىشىپ قېلىپ، مۇسەللەس چىقىرىشنى ئۆگىنىۋالغۇچىلارنىڭ بىرىدۇر. ئۇ ئىبراھىمنىڭكىگە ئوخشاش تەملىك مۇسەللەس چىقىرىپ داڭق چىقارغان.

ھەمدۇللا مەخسۇم

ھەمدۇللا مەخسۇم (1871 — 1949)، ئەر، ئۇيغۇر، ئاقسۇ ناھىيىسى ئايكۆل يېزىسى سايئىبرىق كەنتىدىن. مىنگونىڭ 17 - يىلدىن 38 - يىلغىچە (1928 — 1949- يىلغىچە) ئاۋات ناھىيىسىنىڭ قازى قۇززىتى بولغان. ئۇ ئىش بېجىرىشتە ئادىل بولۇپ، جەمئىيەتتىكى دەۋالارنىڭ كۆپىنچىسىگە ئۇ ھۆكۈم قىلاتتى.

مىنگونىڭ 29 - يىلى (1931 - يىلى) بىر قىسىم قىمارۋازلار، لۆكچەكلەر قۇمۇل قوزغىلاڭچى ئارمىيىسىنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلغان پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، خەنزۇلارنىڭ دۆكىنىنى بۇلاپ - تالاپ، ئۇلارغا زىيانكەشلىك قىلغان. خەنزۇلار ھەمدۇللا مەخسۇمدىن پاناھ تىلىگەن، ئۇ چوڭ، كىچىك 31 ئادەمنى چوڭ مەسچىتكە يوشۇرۇپ قويغان. قالايمىقانچىلىق تىنچىغاندىن كېيىن، ئۇ خەنزۇلارنى ئۇلار بارماقچى بولغان يېرىگىچە ئاپىرىپ قويغان، خەنزۇلار ناھايىتى تەسىرلىنىپ، ئاق يىپەك رەختكە مەدھىيەنامە يېزىپ، ئۇنىڭغا تەغدىم قىلغان. بۇ مەدھىيىنامىنى ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى ساقلاپ كەلمەكتە.

ئۇ مۇقامنى ياقتۇراتتى، ئۇنىڭ يېنىدا دائىم بىر نەچچە سازەندە بىللە يۈرەتتى. ئۇ ھەر 8 كۈندە بىر قېتىم غالىپنى باشلاپ كوچىلارنى ئارىلايتتى، 5 تىن 10 غىچە سازەندە ئۇنىڭ ئالدىدا ساز چېلىپ ماڭاتتى. بۇ ئىش ئاۋاتنىڭ خەلق سەنئىتى تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەنىدى.

سۇلايمانبەگ

سۇلايمانبەگ (1877 — 1949)، ئەر، ئۇيغۇر، ئاۋات ناھىيىسى ئايباغ يېزىسى كۆلاس كەنتىدىن. ئۇ سەممى، ئاق كۆڭۈل، چىقىشقاق ئىدى، بوزىيەر ئېچىش ۋە چارۋىچىلىققا ئېتىبار بېرەتتى. ئۇنىڭ بوزىيەر ئاچىدىغان 40 تىن 50 كۈنلۈكچىسى، 7 - 8 يىللىقچىسى بار ئىدى، ئېچىلغان بوزىيەرلەرنى ئۇلارغا ئىجارىگە بېرەتتى، يەنە ئۇلارنى دېھقانچىلىق سايمانلىرى، ئۇرۇق بىلەن تەمىنلەيتتى، ئۇلارغا ئۆي سېلىپ بېرەتتى، يەر ئىجارىسى ناھايىتى يېنىك بولۇپ، نېمە تاپشۇرسا شۇنى ئالاتتى.

ئۇ چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى چارۋىچىلارنىڭ بىر مۇنچە قوينى يەپ كەتكەنلىكىنى بىلگەن بولسىمۇ، خاپا بولمىغان ھەم سۈرۈشتىسىنى قىلمىغان، تېخى چارۋىچىلارغا ئۆۋ مىلتىقى تارقىتىپ بەرگەن، ھەم ئۇلارغا: سىلەر ئەتىدىن كەچكىچە دالىدا يۈرۈپ زېرىكىپ كېتىۋاتسىلەر، ئۆۋ ئۆۋلاپ ئىچ پۇشۇقىڭلارنى چىقىرىڭلار دېگەن. چارۋىچىلار بارا - بارا ئۆۋ ئۆۋلاشقا ھېرىس بولۇپ قالغان. جەرەن، بۇغا گۆشى تەدرىجىي قوي گۆشىنىڭ ئورنىنى بېسىپ، ئۇنىڭ قويى بارغانسېرى كۆپەيگەن. كېيىنچە ئۇ يەنە بىر تۈركۈم داڭلىق مەرگەن يېتىشتۈرۈپ چىققان.

ئۇ كۆلاس ئۆستىڭىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا 4000 مېتىر كېلىدىغان ئارىلىقتا ھەر 1000 مېتىردا بىر ئۆستەڭ چاپتۇرغان، ھەر بىر ئۆستەڭنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1000 مېتىردىن ئاشىدۇ. ئۆستەڭنىڭ يېنىغا ئەچچە مىڭ تۇپ تۇجمە تىككەن. ئۇجمە چوڭلىغاندىن كېيىن سايە تاشلىغان، ھەر قېتىم ئۇجمە پىشقاندا كۇندە بىر مۇنچە ئەر - ئايال، قېرى - ياش ئۇجمە يىگەچ ئويناپ كېتىدىغان بولغان. ئۇجمە سايىسى چېلىشىش مەيدانى ۋە ياشلارنىڭ مۇھەببەتلىشىش سورۇنىغا ئايلانغان. سۇلايمانبەگ ئۇجمىلىكىنىڭ ناھىيە بويىچە داڭقى بولۇپ، ئۇجمە سەيلىسى قىلىش ناھايىتى كاتتا ئىشقا ئايلىنىپ، تاكى 1952 - يىلغىچە داۋاملاشقان.

ئۇ 30 ياش ئەتراپىدا سەمىرىشكە باشلىغان، 40 ياشقا كىرمەي تۇرۇپ ئېغىرلىقى 200 كىلوگرامغا يېتىپ، سېمىزلىكىدىن يول ماڭالماس بولۇپ قالغان، كېيىن ئاتمۇ كۆتۈرەلمەس بولۇپ قالغان، ئۇ ئۆيدە ئولتۇرۇۋېرىشنى خالىمىغاچقا مەخسۇس بىر ئات ھارۋىسى ياسىتىپ، ئۇنىڭغا كۆرپە سېلىپ، ياستۇق قويۇپ يانقان. ئات ھارۋىسى ئۇنى يېزىمۇ يېزا ئايلاندۇرۇپ يۇرگەن، ئۇ گۆش يېيىشكە ئامراق بولۇپ بىر ئولتۇرۇشىدىلا بىر پاقلاننى يېۋىتەتتى.

ئۇ ناھىيە بويىچە ئەڭ سېمىز ئادەم بولۇپ، ھەممە ئادەم بىلەتتى. 80- يىلغا قەدەر كىشىلەر سېمىز ئادەملەرنى كۆرسە چاقچاق قىلىشىپ «سۇلايمانبەگ» دەپ چاقىرىشاتتى.

ئەرشىدىنبەگ

ئەرشىدىنبەگ (1860 — 1951)، ئەر، ئۇيغۇر، ئاۋات ناھىيىسى غورۇچۆل يېزىسى تەتۇرمۇما كەنتىدىن. ئۇ يەرلىك بوزىيەر ئۆزلەشتۇرۇش مۇتەخەسسىسى ئىدى.

ئۇنىڭ دادىسى تەجرىبىسى مول دېھقان بولۇپ، بوزىيەر ئېچىشقا ماھىر ئىكەن. ئۇ دادىسىنىڭ تەسىرى بىلەن بوزىيەر ئېچىپ، ئۆستەڭ چېپىش تەجرىبىلىرىنى توپلىغان. مىنگونىڭ 30 - يىلدىن 33 - يىلغىچە (1941 — 1944 - يىلغىچە) ئۇ ئاۋات ناھىيىسىدىكى خەلق ئىشچىلىرىنىڭ يەكەن دەرياسى بويىدا بوزىيەر ئېچىشىغا يېتەكچىلىك قىلغان ھەمدە ناھىيە بويىچە بوزىيەر ئۆزلەشتۇرۇش پىلانىنى تۈزۈشكە ھەمكارلىشىپ، مۇۋەپپەقىيەت قازانغان.

ئۇ دېھقانچىلىق تېخنىكىسىغا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرەتتى، ئۇ قول ئاستىدىكى يىللىقچىلارغا يولۇاس، ئېيىق، بۇقا قاتارلىق ناملار ئارقىلىق ئۇلارنىڭ تېخنىكىلىق دەرىجىسىنى بېكىتەتتى. ئۇ بالىلىرىنمۇ يىللىقچىلار بىلەن بىللە ئىشقا سالاتتى.

ئۇنىڭ مىجەز خاراكتېرى تۈز بولۇپ، كۆچ - قۇۋۋىتى ئۇرغۇپ تۇراتتى، ئىشلارنى كەسكىن قىلاتتى. ئۇ ئۆمۈر بويى ئەمەل تۇتمىغان بولسىمۇ كىشىلەر ئۇنى «بەگ» دەپ ئاتىشاتتى.

سىدىق دۆلەت

سىدىق دۆلەت (1887 — 1952)، كىشىلەر سىدىقبەگ دەپ ئاتىشىدۇ، ئەر، ئۇيغۇر، ئاۋات ناھىيىسى غورۇچۆل يېزىسى بەشئېرىق كەنتىدىن. 1950 - يىلدىن ئىلگىرى مەھەللە باشلىقى، شاڭيۇ، باش مىراب، دېھقان، چارۇچىلار ئۇيۇشمىسى باشلىقى، ناھىيىلىك كېڭەش باشلىقى، مۇئاۋىن ھاكىم قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن، گومىنداڭ ئەزاسى بولغان.

ئۇ يېزىدا ئۆسۈپ - يېتىلگەن بولۇپ، ئازراق خەت ساۋاتى بار ئىدى، ئۇ خوشامەتكە تاينىپ،

ئەسكىلىك قىلىپ يۈرۈپ، يەرلىك مۇشتۇمزور بولۇۋالغان.

مىنگونىك 23 - يىلى (1934 - يىلى) ئۇ مەھەللە باشلىقى بولغاندا تاۋارخانىغا پوخۇرلۇق قىلىپ مەقسىتىگە يېتەلمىگەن، ئۇ كۆڭلىدە غۇم ساقلىغان. تاۋارخانىنىك ئالماس بىلەن بارىدى - كەلدىسى بارلىقىنى كۆرۈپ، ئۇلارنى زىناخورلۇق قىلدى، دەپ تۆھمەت قىلىپ، تاۋارخانىنىك ئۆتكىنى سالدۇرۇۋېتىپ، تاپىنىغا ئۇرغان، ئاندىن كىيىمىنى سالدۇرۇۋەتكەن، ئېشەككە تەتۈر مىنگۈزۈپ، يۈزىگە قارا سۈركەپ سازايى قىلغان. يەنە بىر ئاخۇننى ئۇنىك كەينىدىن ئەگىشىپ قامچا بىلەن ئۇرۇشقا بۇيرىغان. ئالماسنى دەرەخكە ئېسىپ قويۇپ قاتتىق ئۇرغان. تاۋارخان خورلىنىش ۋە يارىلىنىش سەۋەبىدىن ئاچچىق يۇتۇپ ئۆلۈپ كەتكەن، ئالماسنىك يارىسى 3 ئايدىن كېيىن ئاران ساقايغان.

مىنگونىك 26- يىلى (1937 - يىلى) سىدىق دۆلەت ھاكىمغا غورۇچۆل يېزىسى كەلپىن كەنتىدىكى ئەمەتبەگنى تۇڭگان قوشۇنىغا ئىش قىلىپ بەردى دەپ، ئابدۇللا ساتتارنى باندىتلار بىلەن ئالاقىسى بار دەپ چېقىپ قولغا ئالغۇزۇۋەتكەن. مىنگونىك 28 - يىلى (1939 - يىلى) ساقچى ئىدارىسىنىك پايلاقچى تەشكىلاتىغا قاتنىشىپ، ئىدارە باشلىقى زەيدۇننى نەچچە ئون قېتىم ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەن. تەۋەككۈل ئەرشىدىن، ئىمامنىياز ئەمەت، مەمەت نىياز، ئابدۇساتتار قاتارلىق 7 كىشىگە تۆھمەت قىلىپ سولىتىۋەتكەن. تەۋەككۈل ئەرشىدىن ئېغىر جازالانغاچقا تۇرمىدە ئۆلۈپ قالغان. 4 ئادەم شېك شىسەينىك قولچوماقلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن، 2 ئادەم ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان. مىنگونىك 31 - يىلى (1942 - يىلى نامرات پۇقرا موللا قۇۋان غەللە ئاشلىقنى تاپشۇرالمىغاچقا، ئۇنى بىر توقماق بىلەنلا ئۆلتۈرۈۋەتكەن. ھېيت يەر بېجىنى تاپشۇرالمىغان، سىدىق غورۇچۆل بازىرىدا ئۇنى كۆرۈپ قېلىپ، نەق مەيداندا كالتەكلەپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن.

مىنگونىك 34 - يىلى (1945 - يىلى) دېھقان مەمەت قۇۋان ئۆستەك چېپىشقا يېرىم سائەت كېچىكىپ بارغانلىقتىن، سىدىق دۆلەتنىك ئىنىسى ئىسمائىل دۆلەت ئېرىق - ئۆستەڭنى ئۆلچەيدىغان ياغاچ تاياق بىلەن قوغلاپ يۈرۈپ ئۇرغان، مەمەت قۇۋان ئۆستەڭنى بويلاپ قاچقان، سىدىق دۆلەت ئونىك ئالدىدىن چىقىپ، ئونى تۇتۇۋېلىپ تېپىپ، ئۇرۇپ شۇ يەردىلا چالا ئۆلۈك قىلىپ قويغان. بىر نەچچە ئادەم ئونى ئۆيىگە ئاپىرىپ قويغان. ئۇ 3 ئايدىن كېيىن ئۆلۈپ كەتكەن.

ياغاچچى تۇرسۇنجان قاقاس دالىدا ئونىك ئۇچۇن ياغاچ توشۇۋاتقاندا، ھارۋىسىغا ياغاچنى ئالدىرىماي باسقاچقا، سىدىق دۆلەت ئونى كەكە بىلەن بىرلا چېپىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن.

ئۇ شەخسىي ئۆچىنى ئېلىش ئۇچۇن ئاممىنى كۇشكۇرتۇپ جېدەل تېرىپ، مۇسا ھوشۇرنى ئۆز قولى بىلەن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن.

ئۇ شېك شىسەي ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە نامرات ئائىلىلەرنىك بالىلىرى ماموت ھوشۇر، ھىلەك قاتارلىق 30 ئادەمنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ بەرگەن، دانى، نىياز ئەمىر قاتارلىق 10 ئادەم جەڭدە ئۆلۈپ كەتكەن.

ئۇ كېرەم قاتارلىق 20 دىن ئارتۇق ئادەمنىك نەچچە يۈز مو يېرىنى، يەنە بىر ئۆستەڭنى زورلۇق بىلەن ئىگىلىۋالغان.

داۋۇت ماموت، قاسىم ئوسمان قاتارلىق 10 نەچچە يىللىقچى ئونىڭغا ئىشلىگەندە، دائىم قورسىقى تويغىدەك ئاش - نان بەرمىگەن. يىللىقچى توختى ئىش ھەققىنى ئالغىلى ئونىك ئالدىغا بارغاندا، ئونى ئۇرۇپ قولىقىنى پاك قىلىپ قويغان. تېرىم، يىغىم ۋاقتىدا، ئۇ ئاممىنى 500

ئۇ كۆلاس ئۆستىڭىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا 4000 مېتىر كېلىدىغان ئارىلىقتا ھەر 1000 مېتىردا بىر ئۆستەك چاپتۇرغان، ھەر بىر ئۆستەڭنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1000 مېتىردىن ئاشىدۇ. ئۆستەڭنىڭ يېنىغا نەچچە مىڭ تۇپ-ئۇجمە تىككەن. ئۇجمە چوڭلىغاندىن كېيىن سايە تاشلىغان، ھەر قېتىم ئۇجمە پىشقاندا كۆندە بىر مۇنچە ئەر - ئايال، قېرى - ياش ئۇجمە يېگەچ ئويناپ كېتىدىغان بولغان. ئۇجمە سايىسى چېلىشىش مەيدانى ۋە ياشلارنىڭ مۇھەببەتلىشىش سورۇنىغا ئايلانغان. سۇلايمانبەگ ئۇجمىلىكىنىڭ ناھىيە بويىچە داڭقى بولۇپ، ئۇجمە سەيلىسى قىلىش ناھايىتى كاتتا ئىشقا ئايلىنىپ، تاكى 1952 - يىلغىچە داۋاملاشقان.

ئۇ 30 ياش ئەتراپىدا سەمىرىشكە باشلىغان، 40 ياشقا كىرمەي تۇرۇپ ئېغىرلىقى 200 كىلوگرامغا يېتىپ، سېمىزلىكىدىن يول ماڭالماس بولۇپ قالغان، كېيىن ئاتمۇ كۆتۈرەلمەس بولۇپ قالغان، ئۇ ئۆيدە ئولتۇرۇۋېرىشنى خالىمىغاچقا مەخسۇس بىر ئات ھارۋىسى ياسىتىپ، ئۇنىڭغا كۆرپە سېلىپ، ياستۇق قويۇپ ياتقان. ئات ھارۋىسى ئۇنى يېزىمۇ يېزا ئايلاندۇرۇپ يۈرگەن، ئۇ گۆش يېيىشكە ئامراق بولۇپ بىر ئولتۇرۇشىدىلا بىر پاقلاننى يېۋېتەتتى.

ئۇ ناھىيە بويىچە ئەڭ سېمىز ئادەم بولۇپ، ھەممە ئادەم بىلەتتى. 80- يىلغا قەدەر كىشىلەر سېمىز ئادەملەرنى كۆرسە چاقچاق قىلىشىپ «سۇلايمانبەگ» دەپ چاقىرىشاتتى.

ئەرشىدىنبەگ

ئەرشىدىنبەگ (1860 — 1951)، ئەر، ئۇيغۇر، ئاۋات ناھىيىسى غورۇچۆل يېزىسى تەتۇرمۇما كەنتىدىن. ئۇ يەرلىك بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈش مۇتەخەسسىسى ئىدى.

ئۇنىڭ دادىسى تەجرىبىسى مول دېھقان بولۇپ، بوزىيەر ئېچىشقا ماھىر ئىكەن. ئۇ دادىسىنىڭ تەسىرى بىلەن بوزىيەر ئېچىپ، ئۆستەڭ چېپىش تەجرىبىلىرىنى توپلىغان. مىنگونىڭ 30 - يىلدىن 33 - يىلغىچە (1941 — 1944 - يىلغىچە) ئۇ ئاۋات ناھىيىسىدىكى خەلق ئىشچىلىرىنىڭ يەكەن دەرياسى بويىدا بوزىيەر ئېچىشىغا يېتەكچىلىك قىلغان ھەمدە ناھىيە بويىچە بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈش پىلانىنى تۈزۈشكە ھەمكارلىشىپ، مۇۋەپپەقىيەت قازانغان.

ئۇ دېھقانچىلىق تېخنىكىسىغا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرەتتى، ئۇ قول ئاستىدىكى يىللىقچىلارغا يولۇاس، ئېيىق، بۇقا قاتارلىق نامىلار ئارقىلىق ئۇلارنىڭ تېخنىكىلىق دەرىجىسىنى بېكىتەتتى. ئۇ بالىلىرىنىمۇ يىللىقچىلار بىلەن بىللە ئىشقا سالاتتى.

ئۇنىڭ مەجەز خاراكتېرى تۈز بولۇپ، كۆچ - قۇۋۋىتى ئۇرغۇپ تۇراتتى، ئىشلارنى كەسكىن قىلاتتى. ئۇ ئۆمۈر بويى ئەمەل تۇتمىغان بولسىمۇ كىشىلەر ئۇنى «بەگ» دەپ ئاتىشاتتى.

سىدىق دۆلەت

سىدىق دۆلەت (1887 — 1952)، كىشىلەر سىدىقبەگ دەپ ئاتىشىدۇ، ئەر، ئۇيغۇر، ئاۋات ناھىيىسى غورۇچۆل يېزىسى بەشئېرىق كەنتىدىن. 1950 - يىلدىن ئىلگىرى مەھەللە باشلىقى، شاڭيۇ، باش مىراب، دېھقان، چارۋىچىلار ئۇيۇشمىسى باشلىقى، ناھىيىلىك كېڭەش باشلىقى، مۇئاۋىن ھاكىم قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن، گومىنداڭ ئەزاسى بولغان.

ئۇ يېزىدا ئۆسۈپ - يېتىلگەن بولۇپ، ئازراق خەت ساۋاتى بار ئىدى، ئۇ خوشامەتكە تاينىپ،

ئەسكىلىك قىلىپ يۈرۈپ، يەرلىك مۇشتۇمزور بولۇۋالغان.

مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) ئۇ مەھەللە باشلىقى بولغاندا تاۋارخانىغا پوخۇرلۇق قىلىپ مەقسىتىگە يېتەلمىگەن، ئۇ كۆڭلىدە غۇم ساقلىغان. تاۋارخانىنىڭ ئالماس بىلەن بىاردى - كەلدىسى بارلىقىنى كۆرۈپ، ئۇلارنى زىناخورلۇق قىلدى، دەپ تۆھمەت قىلىپ، تاۋارخانىنىڭ ئۆتكىنى سالدۇرۇۋېتىپ، تاپىنىغا ئۇرغان، ئاندىن كىيىمىنى سالدۇرۇۋەتكەن، ئېشەككە تەتۈر مىنگۈزۈپ، يۈزىگە قارا سۈركەپ سازايى قىلغان. يەنە بىر ئاخۇننى ئۇنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ قامچا بىلەن ئۇرۇشقا بۇيرىغان. ئالماسنى دەرەخكە ئېسىپ قويۇپ قاتتىق ئۇرغان. تاۋارخان خورلىنىش ۋە يارىلىنىش سەۋەبىدىن ئاچچىق يۈتۈپ ئۆلۈپ كەتكەن، ئالماسنىڭ يارىسى 3 ئايدىن كېيىن ئاران ساقايغان.

مىنگونىڭ 26- يىلى (1937 - يىلى) سىدىق دۆلەت هاكىمغا غورۇچۆل يېزىسى كەلپىن كەنتىدىكى ئەمەتبەگنى تۇڭگان قوشۇنىغا ئىش قىلىپ بەردى دەپ، ئابدۇللا ساتتارنى باندىتلار بىلەن ئالاقىسى بار دەپ چېقىپ قولغا ئالغۇزۇۋەتكەن. مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) ساقچى ئىدارىسىنىڭ پايلاقچى تەشكىلاتىغا قاتنىشىپ، ئىدارە باشلىقى زەيدۇننى نەچچە ئون قېتىم ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەن. تەۋەككۈل ئەرشىدىن، ئىمامنىياز ئەمەت، مەمەت نىياز، ئابدۇساتتار قاتارلىق 7 كىشىگە تۆھمەت قىلىپ سولىتىۋەتكەن. تەۋەككۈل ئەرشىدىن ئېغىر جازالانغاچقا تۇرمىدە ئۆلۈپ قالغان. 4 ئادەم شېڭ شىسەينىڭ قولچۇماقلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن، 2 ئادەم ئۆلۈمگە هۆكۈم قىلىنغان. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى نامرات پۇقرا موللا قۇۋان غەللە ئاشلىقنى تاپشۇرالمىغاچقا، ئۇنى بىر توقماق بىلەنلا ئۆلتۈرۈۋەتكەن. هېيت يەر بېجىنى تاپشۇرالمىغان، سىدىق غورۇچۆل بازىرىدا ئۇنى كۆرۈپ قېلىپ، نەق مەيداندا كالتەكلەپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن.

مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) دېهقان مەمەت قۇۋان ئۆستەڭ چېپىشقا يېرىم سائەت كېچىكىپ بارغانلىقتىن، سىدىق دۆلەتنىڭ ئىنىسى ئىسمائىل دۆلەت ئېرىق - ئۆستەڭنى ئۆلچەيدىغان ياغاچ تاياق بىلەن قوغلاپ يۈرۈپ ئۇرغان، مەمەت قۇۋان ئۆستەڭنى بويلاپ قاچقان، سىدىق دۆلەت ئونىڭ ئالدىدىن چىقىپ، ئۇنى توتۇۋېلىپ تېپىپ، ئۇرۇپ شۇ يەردىلا چالا ئۆلۈك قىلىپ قويغان. بىر نەچچە ئادەم ئۇنى ئۆيىگە ئاپىرىپ قويغان. ئۇ 3 ئايدىن كېيىن ئۆلۈپ كەتكەن.

ياغاچچى تۇرسۇنجان قاقاس دالىدا ئونىڭ ئوچۇن ياغاچ توشۇۋاتقاندا، هارۋىسىغا ياغاچنى ئالدىرىماي باسقاچقا، سىدىق دۆلەت ئونى كەكە بىلەن بىرلا چېپىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن.

ئۇ شەخسىي ئۆچىنى ئېلىش ئوچۇن ئاممىنى كۈشكۈرتۈپ جېدەل تېرىپ، مۇسا هوشۇرنى ئۆز قولى بىلەن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن.

ئۇ شېڭ شىسەي ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە نامرات ئائىلىلەرنىڭ بالىلىرى مامۇت هوشۇر، هىلەك قاتارلىق 30 ئادەمنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ بەرگەن، دانى، نىياز ئەمىر قاتارلىق 10 ئادەم جەڭدە ئۆلۈپ كەتكەن.

ئۇ كېرەم قاتارلىق 20 دىن ئارتۇق ئادەمنىڭ نەچچە يۈز مو يېرىنى، يەنە بىر ئۆستەڭنى زورلۇق بىلەن ئىگىلىۋالغان.

داۋۇت مامۇت، قاسىم ئوسمان قاتارلىق 10 نەچچە يىللىقچى ئونىڭغا ئىشلىگەندە، دائىم قورسىقى تويغىدەك ئاش - نان بەرمىگەن. يىللىقچى توختى ئىش هەققىنى ئالغىلى ئونىڭ ئالدىغا بارغاندا، ئونى ئۇرۇپ قولىقىنى پاك قىلىپ قويغان. تېرىم، يىغىم ۋاقتىدا، ئۇ ئاممىنى 500

ئادەم (قېتىم) ھەقسىز ئەمگەك قىلىشقا زورلىغان.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن تەكشۈرۈپ ستاتىستىكىلىنىشىچە، ئۇ 1000 سەردىن ئارتۇق تەڭگە، 100 تۈياقتىن ئارتۇق كالا - قوي، 140 تاغار بۇغداي، كۆممىقوناق، 1700 نەچچە باغ بېدە، 300 نەچچە تال ياغاچ، 30 پارچە كىگىز خىيانەت قىلغان.

1950 - يىلى خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندا سىدىق دۆلەت 300 دىن ئارتۇق جېدەلخور لۇكچەكنى قالايمىقانچىلىق چىقىرىشقا قۇتراتقان، پىتنە - ئېغۇا تارقىتىپ، ئاشلىق سېتىۋېلىش خىزمىتىگە بۇزغۇنچىلىق قىلغان. شۇنداقلا يەنە: «ھازىرقى ھۆكۈمەت مۇشۇ يالاڭتۆشلەرنىڭلا گېپىنى ئاڭلايدۇ، بىز بەگلەرنى ئادەم قاتاردا كۆرمەيدۇ» دېگەن. ناھىيىدىكى كادىرلار يۈك - تاقلىرىنى كۆتۈرۈپ يېزىغا خىزمەتكە چۈشكەندە «خۇددى تىلەمچىلەردەك ئۆيمۇ ئۆي يۈرۈشكەن» دېگەن.

1951 - يىلى باھاردا، سىدىق دۆلەت بىلەن مەمەتنىياز زومىگەر ۋە ئەكسىيەتچىلەردىن 20 دىن ئارتۇق ئادەمنى يىغىپ، ئاۋات بىلەن مارالبېشىنىڭ پاسىلىدىكى چۆللۈكتە مەخپىي يىغىن ئېچىپ، توپىلاڭ چىقىرىشقا ئۇرۇنغان.

سىدىق دۆلەتنىڭ جىنايىتى چېكىدىن ئاشقان، خەلقنىڭ غەزىپى كۈچلۈك بولغاچقا، 1952 - يىلى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان. ئوچۇق سوتتا غەزەپلەنگەن ئامما سەھنە ئالدىغا يوپۇرۇلۇپ كېلىپ، ئۇنى تۈتۈۋېلىپ ئۇرغان، ھەربىيلەر، ساقچىلار ئاممىنى توسۇالالمىغان. ئابدۇقادىر شكايەت قىلىپ: «سىدىق مېنىڭمۇ 36 مو يېرىمنى ئىگىلىۋالدىڭ، ئاتامنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋەتتىڭ . . . . (ئۆپكىسى ئۆرلەپ گەپ قىلالماي قالدى) بىزنىڭ كېيىن پەقەت 6 مولا يېرىمىز قالدى، 6 جاننى شۇنىڭ بىلەن بېقىپ كەلدۇق . . . . . » كەينىگە ئۆرۈلۇپ كۆپچىلىككە قاراپ مۇنداق دېدى: «ئۇ ئاممىنى ئېزىدىغان زامانلار ئۆتۈپ كەتتى، كوممۇنىستىك پارتىيە بىزگە رەھبەرلىك قىلىۋاتقان بۇگۈنكى كۈندە ئۇنى ئالدىمىزغا يالاپ ئەكىلىپ ئاتاقچى بولۇۋاتىدۇ، بۇ نۇرغۇن ئالتۇن بىلەنمۇ سېتىۋالغىلى بولمايدىغان غەلىبە». سىدىق دۆلەت ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئاممىنىڭ خوشاللىق ساداسى پەلەككە كۆتۈرۈلدى، «كوممۇنىستىك پارتىيە ياشىسۇن!»، «ماۋجۇشى ياشىسۇن» دەپ توۋلاشتى.

ياقۇپ ئىشان

ياقۇپ ئىشان (1897 — 1958)، ئەر، ئۇزبېك، ئۇزبېكستان جۇمھۇرىيىتىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئۇمۇرى باغۋەنچىلىك بىلەن ئۆتكەن.

مىنگونىڭ 5 - يىلى (1916 - يىلى) ياقۇپ ئىشان سودىگەرلەر بىلەن بىللە ئاۋات ناھىيىسىگە كەلگەن، كېيىن ئايباغ يېزىسى قاغامۇش كەنتىدە ئولتۇراقلىشىپ قالغان. ئۇ شۇ جايدا بوزيەر ئېچىپ مېۋىلىك باغ بەرپا قىلىپ، ئۇزبېكستاندىن ئامىلە، ئالوچا، كۆك سۇلتان، مېچۇرىن ئالما، بادام، خىلمۇ خىل ئۈزۈم، ئۆرۈك، لېس گىلاسى، سوقا بېھى، دورىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان ئىگىر، گۈللەرنى كىرگۈزۈپ تېرىپ كۆپەيتتى. بەزى سورتلار ئەسلى ناھىيىدە يوق ئىدى. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) مېۋىلىك باغ كۆپەيىپ 35 موغا، مېۋىلىك دەرەخ سورتى 70 نەچچىگە يەتتى، نۇرغۇن كىشىلەر ئېكسكۇرسىيە قىلاتتى، سېتىۋالاتتى، بۇ مېۋىلىك باغنىڭ يىراق - يېقىندا داڭقى چىقتى.

ئۇ باغ توپىسىنى يېتىشتۇرۇشكە ناھايىتى ئەھمىيەت بېرەتتى، ئەتىياز، كۈز پەسىللىرىدە

چارۋا قىغلىرىنى تۆكەتتى، كاللەك قىغنى باغقا كىرگۈزمەيتتى، بولۇپمۇ دەرەخ شاخلىرىنى چارۋىلارنىڭ ئاجىلىۋېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن باغقا قوي، كالا باغلىغىلى قويمايتتى.

ئۇ چىلان دەرىخى نوتىسىنى جىگدە دەرىخىگە ئۇلىيالايتتى، يەنە بىر تۈپ مېۋىلىك دەرەخكە بىر قانچە خىل مېۋىنى ئۇلىيالايتتى.

ئۇ يەنە، شاپتۇل مۇراببىاسى، ئالۇچا مۇراببىاسى، قارائۆرۈك مۇراببىاسى، بېھى مۇراببىاسى، ئەنجۈر مۇراببىاسى، سەۋزە مۇراببىاسى، ئۈجمە ھارىقى، ئۈزۈم ھارىقى قاتارلىق مېۋە مۇراببىاسى ۋە مېۋە ھاراقلىرىنى ياسىيالايتتى، بۇ مېۋە مۇراببالىرى ۋە مېۋە ھاراقلىرىنىڭ كۆپىنچىسى مىللىي تېبابەتچىلىكتە كېسەل داۋالاشقا ئىشلىتىلەتتى.

ئابدۇۋايىت تۆمۈر

ئابدۇۋايىت تۆمۈر (1893 — 1960)، ئەر، ئۇيغۇر، تۇرپانلىق، نامرات ئائىلىدىن كېلىپ چىققان. ئىلگىرى تۇرپان، خوتەن قاتارلىق جايلاردىكى مەدرىسلەردە ئۇزۇن مەزگىل ئوقۇغان.

مىنگونىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى) ئاۋات ناھىيە بازىرىدىكى چوڭ مەسچىتكە ئىمام بولغان، مەدرىسته مۇدەررىس بولغان، ئەينى چاغدا ئاۋاتتا چوڭ ئاخۇن ئىدى. ئۇ ئاۋاتتا ئابلىمىت دامۇللا ھاجى قاتارلىق خېلى سەۋىيىسى بار دىنىي زاتلارنى تەربىيىلەپ، يېتىشتۇرۇپ چىققان. ئۇ ئەرەب، تۇرك، پارس تىللىرىنى بىلەتتى.

ئۇ خوجانىياز ھاجىنىڭ قوشۇنىغا قاتناشقانلىقتىن شېڭ شىسەي تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ قامالغان. مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) شېڭ شىسەي شىنجاڭدىن كەتكەندىن كېيىن، قويۇپ بېرىلگەن. ئۇزۇن ئۆتمەي گومىنداڭغا ئەزا بولغان. مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى) ئاۋات ناھىيىسىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىملىقىغا ھەم قوشۇمچە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسلىكىگە سايلانغان. شۇ يىلى مابۇفاڭ لەنجۇدا غەربىي شىمال ھەربىي - مەمۇرىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرلىقىغا تەيىنلەنگەندە ئۇ ئاۋات ناھىيىسىگە ۋاكالىتەن لەنجۇغا بېرىپ ئۇنى تەبرىكلىگەن. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇ، كوممۇنىستىك پارتىيىنى ھىمايە قىلغان. ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىلى، سىياسىي كېڭەش ئەزاسى، سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، ئاپتونوم رايونلۇق دىنىي جەمئىيەت ئەزاسى بولغان. 1955 - يىلى شىنجاڭ دىنىي زاتلار ئېكسكۇرسىيە ئۆمىكى بىلەن بىللە بېيجىڭغا بېرىپ، رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشكەن ھەم بىللە رەسىمگە چۈشكەن.

1959 - يىلى قولغا ئېلىنىپ، تۇرمىگە سولانغان، 1960 - يىلى تۇرمىدە ئۆلۈپ كەتكەن.

1985 - يىلى ئالاقىدار تارماقلار ئۇنى ئاقلاپ، نامىنى ئەسلىگە كەلتۈردى.

بارات قادىر

بارات قادىر (1887 — 1971)، ئەر، ئۇيغۇر، ئاۋات ناھىيە بازىرىدىن، زەرگەر.

ئۇ 7 يېشىدا بىر تۇغقان ئاكىسىدىن زەرگەرلىك ھۈنىرىنى ئۆگەنگەن، بىر ئۆمۈر بۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغان. ئالتۇن - كۈمۈش بىلەيزۈك، ياقۇت كۆزلۈك ئۈزۈك، خىلمۇ خىل شەكىلدىكى ھالقا قاتارلىق زىبۇ زىننەتلەرنى سېپتا، كۆركەم، پارقىراق، پۇختا سوقاتتى. ئۇنىڭ

ھۇنىرى بازاردا كەڭ ئالقىشقا ئېرىشكەن بولۇپ، بازىرى ئىتتىك ئىدى. توي قىلىدىغانلار ياكى دوستلار ئۆز ئارا ئۇنىڭ زىبۇ زىننەتلىرىنى بىر - بىرىگە سوۋغا قىلىشاتتى، ئۇنىڭ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋالغانلىقى ئۈچۈن پەخىرلىنەتتى. ئۇ سوقماق يۈگەن، قوڭغۇراقلارنىڭ ھۈنەر - سەنئىتى ھەممىنى بېسىپ چۈشەتتى.

ئۇنىڭ شاگىرتلىرى ئىچىدە ھۈنەرگە پىشقانلاردىن بار، ئۇلار ئۇنىڭ ھۈنىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ناھىيىدىكى بارماق بىلەن سانغىلى بولىدىغان ئۇستا زەرگەرلەردىن بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ ئوغلى مەتنىياز دادىسىنىڭ كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ، بۈگۈنكى كۈندە داڭلىق زەرگەر بولۇپ قالدى. ئۇ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن نۇرغۇن كىشىلەر ئۇنىڭ زىبۇ زىننەتلىرىنى ئەتىۋارلاپ ساقلىغان، كىشىلەر ئۇنىڭ زىبۇ زىننەتلىرىنى يېڭى مەھسۇلاتنىڭ ئۈلچەيدىغان ئەۋرىشكە قىلىۋالغان.

ئۇنىڭ مىجەزى چۈس بولۇپ، ئۆزىنىڭ قارىشى بويىچە ئىش قىلاتتى، بىرەر ئىشقا نىيەت قىلسا، ئاسانلىقچە نىيىتىدىن يانمايتتى. زىبۇ زىننەتلىرىنى ساتقاندىمۇ ئۆزى قويغان باھادىن يانمايتتى. سودا - سېتىقتا ئادىل بولۇپ، ئەگەر خېرىدار ھەقنى كۆپرەك بېرىۋەتسە، ئۇ قەتئىي قايتۇرۇۋېتەتتى. خېرىدار ماتېرىيالنى ئۆزى چىقىرىپ ئىش قىلدۇرغاندا، ئىشىپ قالغان ماتېرىيال ھەر قانچە قىممەت باھالىق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، قايتۇرۇپ بېرەتتى.

ئۇ تۇرمۇشتا ئاددىي - سادىدا بولۇپ، ھۈنەرگە ئۆزىنى بېغىشلىغانىدى، ئۆزىگە مۇناسىۋەتسىز ئىشلارغا، ھەق - ناھەققە ياتىدىغان ئىشلارغا ئارىلاشمايتتى.

داۋۇتخان ئەمەت

داۋۇتخان ئەمەت (1898 — 1973)، ئەر، ئۇيغۇر، ئاۋات بازىرىدىن، ئاۋات ناھىيىسى بويىچە داڭلىق تېۋىپ.

ياش چېغىدا دورا ماتېرىياللىرى سودىسى قىلىپ تەدرىجىي تېۋىپلىقنى ئۆگىنىش خىيالىغا كېلىپ قالغان. يېشىنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ بۇ ئارزۇسى كۈندىن - كۈنگە كۈچىيىپ، ئاخىرى سودىنى تاشلاپ تېۋىپلىقنى ئۆگەنگەن. كۆچا ناھىيىسىدىكى باي قاسىم ئاخۇننى ئۇستاز تۇتۇپ، 6 يىل تېۋىپلىق ئۆگەنگەن. ئاۋاتقا قايتقاندىن كېيىن تېۋىپلىق قىلغان. كېيىن يەنە خەنزۇتىلى، پارس تىلى ئۆگەنگەن، قۇرئان كەرىمدىن ساۋادى بار ئىدى.

ئۇ ئۆزى دورا يېغىپ، دورا سېتىۋېلىپ، دورا ياساپ، كېسەل داۋالايتتى، ئۇ ئېرىنمەي پىكىر يۈرگۈزۈپ، تېۋىپلىق تېخنىكىسىنى كۈندىن - كۈنگە ئۆستۈرگەن. پارالىچ، جاھىل خاراكتېرلىك تېرە كېسىلى، ھەزىم قىلىش سىستېمىسى كېسەللىكلىرى، سۈيدۈك ئاجرىتىش سىستېمىسى كېسەللىكلىرى ۋە بىر قىسىم ئاسان ساقايمايدىغان كېسەللەرنى داۋالىيالايتتى. ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى مەمەت ساۋۇتنىڭ قولىغا بۆرە چاقىسى چىقىپ قالغىنىغا 20 يىلدىن ئارتۇق بولغان بولسىمۇ، ئۇزۇنغىچە داۋالىنىپ ئۇنۇمى كۆرۈلمىگەن، ئاۋات ناھىيىسىگە كەلگەندىن كېيىن داۋۇتخان ئەمەتكە 2 ئايدىن ئارتۇق داۋالىتىپ، پۈتۈنلەي ساقىيىپ كەتكەن. ئۇنىڭغا داۋالانغۇچىلار كۆپەيگەنسېرى بىر مۇنچە كېسەللەر كېسىلىنى داۋالىتىش ئارقىلىق مۇناسىۋەتلىك داۋالاش ئۇسۇللىرىنى ئۆگىنىۋالغان، بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ داۋالاش تېخنىكىسى كەڭ دائىرىدە ئومۇملاشقان. ئايباغ يېزىسى قاغامۇش

كەنتىدىكى ھېلىماخۇن ئۇزۇن يىل پالەچ بولۇپ قالغان، داۋۇتخان ئەمەت ئۇنى داۋالاپ ساقايتقاندىن كېيىن، ئۇ تېۋىپلىقنى ئۆگىنىپ، كېيىن داڭلىق تېۋىپ بولۇپ قالغان. ئۇ ئۆمرىدە 20 شاگىرت تەربىيىلىگەن، بۇنىڭ ئىچىدىكى بىر مۇنچىسى ئاۋات ناھىيىسىدە داڭلىق تېۋىپلاردىن بولۇپ قالغان. ناھىيە بازىرىدىكى ئۇيغۇر تېبابىتى دوختۇرخانىسىنىڭ باشلىقى سەمەت نىياز ئۇنىڭ شاگىرتلىرىنىڭ بىرى.

داۋۇتخان ئەمەت كۆپ تەپەككۇر قىلىپ، ئاز سۆزلەيتتى، تىلى بىلەن ھەرىكىتى بىردەك بولۇپ، تۇرمۇشتا ئاددىي - سادىدا ئىدى، لاپ ئۇرىدىغان پوچى كىشىلەرنى ياقتۇرمايتتى. ئۇنىڭ ئايالى ھەمراخان توي قىلىشتىن ئىلگىرى تىككۈچى ئىدى، تويدىن كېيىن ئۇنىڭ تەلىم بېرىشى بىلەن دورا ياساشنى، كېسەل كۆرۈشنى ئۆگەنگەن، كېيىنچە تېۋىپلىق تېخنىكىسى يۇقىرىلاپ كەتكەن، ئۇمۇ خەلق ئارىسىدا ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغان. ئۇ ئۆلۈپ كېتىشتىن ئىلگىرى ئايالىغا بىر خاتىرىنى قالدۇرۇپ كەتكەن، بۇ خاتىرە ئۇنىڭ كۆپ يىللىق كىلىنىكىلىق تەجرىبىسىنىڭ خۇلاسىسى ئىدى. ئۇ يەنە بىر تۈركۈم تېببىي كىتابلارنى قالدۇرۇپ كەتكەن. بۇنىڭ ئىچىدە نەچچە خىل يېزىقتا يېزىلغان قىممەتلىك كىلاسسىك كىتابلارمۇ بار ئىدى.

ئامما ئارىسىدا ئۇنىڭ ھايات چاغلىرىدىكى كېسەل داۋالاشقا ئائىت بىر مۇنچە ئىش - ئىزلىرى تارقىلىپ يۈرمەكتە.

ما جىڭۈېن

ما جىڭۈېن (1941 — 1973) ئەر، خۇيزۇ، خېبېي ئۆلكىسى باۋدىڭ شەھىرىدىن، نامرات ئىشچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن، بالىلىق چاغلىرىدا شىئەندە تۇرغان. دادىسى شوپۇر بولۇپ، دائىم ئىشسىز قېلىپ، سەرتلاردا يۈرگەن. ئاپىسى ئۇنى بېقىش ئۈچۈن كوچىغا چىقىپ تىلەمچىلىك قىلغان.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ تەربىيىسىدە ما جىڭۈېن ناھايىتى تېز ئىلگىرىلىگەن. ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇۋاتقاندا ئۇ 2 قېتىم مۇنەۋۋەر كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى ئەزاسى بولۇپ باھالانغان. 1966 - يىلى شىنجاڭ تېببىي ئىنىستىتۇتىدا ئوقۇۋاتقاندا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە كىرگەن. شۇ يىلى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شىجىتەي دېگەن يېرىدە قاتتىق يەر تەۋرىگەندە، ئۇ ئۆزىنىڭ 3 قۇر يېڭى كىيىمىنى ئەۋەتكەن، ئىسىم - فامىلىسىنى يازمىغان.

1968 - يىلى مەكتەپ پۈتتۈرگەندە دادىسىنىڭ ئۆلۈپ كەتكەنلىكىگە، ياشانغان ئانىسىنىڭ ئاغرىقچانلىقىغا، ئۆزىنىڭ بۇ جايدا يەككە - يېگانە ئىكەنلىكىگە قارىماي، ئايالى (بىر سىنىپتا ئوقۇغان ساۋاقدىشى) بىلەن بىللە ئاۋات ناھىيىسى بەشئېرىق گۇڭشېسىغا «قايتا تەربىيە» ئېلىشقا تەقسىم قىلىنغان. ئۇ بىر تەرەپتىن ئەمگەككە قاتناشسا، يەنە بىر تەرەپتىن دېھقانلارنىڭ كېسىلىنى داۋالىغان. بەزىدە تاماقتا ئەمدىلا ئولتۇرغىنىدا، بىراۋ چاقىرىپ كەلسە، شۇ ھامان يەۋاتقان تامىقىنى قويۇپلا، كېسەل كۆرگىلى بارغان.

ئۇ رەسىم سىزىشقا ھەۋەس قىلاتتى، جۇڭگوچە رەسىم، ماي بوياق رەسىم سىزىشقا ئۇستا ئىدى. بىكار چاغلىرىدا رەسىم سىزىپ، ئىچ پۇشۇغىنى چىقىراتتى، شۇنداقلا، يېقىنلىرىغا سوۋغا قىلاتتى.

بەشىنچىرىق گۈڭشىسىنىڭ دوختۇرخانىسىدا خىزمەت قىلىۋاتقاندا، دوختۇرخانا ئۈسكۈنىلىرىنىڭ ئاددىيلىقىنى كۆرۈپ، ئۆز قولى بىلەن ئوپېراتسىيە سايمانلىرىنى ياسىغان ھەم دورىلىق ئوت - چۆپلەرنى يىغىپ دورا ياسىغان، ئامالىنىڭ بارىچە ئاز پۇل خەجلەپ، كۆپ ئىش قىلغان. ئۇ يەنە تېببىي خادىملارنىڭ كەسپىي سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشىگە سەۋرىچانلىق بىلەن ياردەم بەرگەن، گۈڭشىنغا بىر تۈركۈم «يالاڭئاياق دوختۇر» تەربىيىلەپ بەرگەن.

1970 - يىلى ما جىگۈەن ناھىيىلىك دوختۇرخانىغا يۆتكىلىپ خىزمەت قىلغان، ئۇ قېتىرقىنىپ ئۆگەنگەچكە، دوختۇرلۇق تېخنىكىسى ناھايىتى تېزلا ئۆسكەن. ئۇ مەيلى يول يىراق بولسۇن، يېقىن بولسۇن، مەيلى كۈندۈز ياكى كېچە بولسۇن دائىم يېزىغا چۈشۈپ ئېغىر كېسەللەرنى جىددىي قۇتقۇزغان. 1973 - يىل 5 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ناھىيىلىك دوختۇرخانىغا قاناش كېسىلىگە گىرىپتار بولغان دېھقان جېنەستىخان قوبۇل قىلىنغان، ما جىگۈەن تەشەببۇسكارلىق بىلەن جىددىي قۇتقۇزۇشقا قاتناشقان. بىر كېچە - كۈندۈز جىددىي خىزمەت جەريانىدا، ئۇ بەختكە قارشى يۇقۇملىنىپ قالغان، جىددىي قۇتقۇزۇش ئۇنۇم بەرمەي، 1973 - يىل 6 - ئاينىڭ 3 - كۈنى خىزمەت ئۈستىدە ۋاپات بولغان، شۇ چاغدا ئۇ 32 ياشتا ئىدى. شۇم خەۋەر تارقالغاندا، ئۇ ھايات چېغىدا كۆڭۈل قويۇپ داۋالىغان ئامما ناھىيە بازىرىغا بېرىپ، تەزىيە بىلدۈرۈشكە قاتناشقان. كېسەل بىلەن گاچا بولۇپ قېلىپ، ما جىگۈەن داۋالاپ ساقايتقان ئۇيغۇر قىزچاق تۇناخان ۋە ئۇنىڭ ئاپىسى تېلىقىپ - تېلىقىپ يىغلىغان.

ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت چوڭ كۆلەمدە تەزىيە يىغىنى ئاچقان، شۇنداقلا ئۇنىڭ ئىش - ئىزلىرىنى يۇقىرىغا يوللىغان، كېيىن ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئۇنى ئىنقىلابىي قۇربان دەپ ئېتىراپ قىلغان. ئۇنىڭ ئىش - ئىزلىرى شىنجاڭ رادىئو ئىستانسىسى ۋە «شىنجاڭ گېزىتى» دە ئېلان قىلىنغان.

جۇ فا

جۇ فا (1919 — 1981)، ئەر، خەنزۇ، كومپارتىيە ئەزاسى، سەنشى ئۆلكىسى لىڭچىۋ ناھىيىسى ئەندى كەنتىدىن. ئائىلىسى نامرات بولۇپ، كىچىكىدىنلا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، باشلانغۇچ مەكتەپتە پەقەت 3 يىللا ئوقۇيالىغان. مىنگۇنىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) 8 - ئارمىيىگە قاتناشقان، 1945 - يىلى جۇڭگو كومموندىستىك پارتىيىسىگە كىرگەن. ئارمىيىگە قاتناشقاندىن كېيىن شاڭشى، خوجىلىق باشلىقى، بۆلۈم ئەزاسى، بۆلۈم باشلىقى بولغان. 1953 - يىلى ئاۋات ناھىيىسىگە يۆتكەلگەن، باج ئىدارىسىنىڭ باشلىقى، تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ مۇدىرى، سودا ئىدارىسىنىڭ باشلىقى، تاشقى سودا ئىدارىسىنىڭ باشلىقى، تېببىي دورا شىركىتىنىڭ دىرېكتورى، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى، ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ شۇجىسى بولغان.

ئۇ ناھىيىلىك تېببىي دورا شىركىتىنىڭ دىرېكتورى بولغاندا، يېنىدىن كىچىك پالتىنى ئايرىمايتتى، بوش ۋاقتى بولسىلا چۆچۈكبۇيا زاۋۇتىدا چۆچۈكبۇيا چانايتتى. يوللاردا چېچىلىپ تۇرغان چۆچۈكبۇيىنى كۆرۈپ قالسا ھەمىشە بىر تالدىن، بىر تالدىن تېرىپ چۆچۈكبۇيا دۆۋىسىگە قويۇپ قويايتتى. دائىم ئۆزى قول سېلىپ ئىشلەپ، چۆچۈكبۇيا زاۋۇتىنى پاكىز يىغىشتۇرۇپ قويايتتى. ئۇنىڭ تەسىرى بىلەن شىركەتتىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر دائىم چۆچۈكبۇيا زاۋۇتىغا

بېرىپ خالىسانە ئەمگەك قىلاتتى.

1957 - يىلى «ئوڭچىللىققا قارشى تۇرۇش» مەزگىلىدە ئۇ تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ مۇدىرى بولغان. ئەينى چاغدا ناھىيىدىن تەمىنات - سودا كوپېراتىپى كادىرلار ئىشلىرى بۆلۈمچىسىنىڭ بۆلۈمچە باشلىقىنى نۆۋەتلىق كۆرەش نىشانى قىلىشنى قارار قىلغانىدى، بىر نەچچە ئىدارىنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىلەر چوڭ يىغىندا مۇنازىرە (ئەمەلىيەتتە تەنقىد - كۆرەش) ئېلىپ بېرىلغان. يىغىندا بەزى كىشىلەر ئوتتۇرىغا قويغان پىكىر ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولمىغان ھەتتاكى تۇخۇمدىن تۈك ئۈندۈرۈپ، ھاقارەت قىلىپ، زىيانكەشلىك قىلغان، جۈفا نەق مەيداندىلا ئورنىدىن تۇرۇپ رەددىيە بېرىپ «بۇ ساپلا يالغان - ياۋىداق گەپلەر، ھېچقاچان ئۇنداق بولمىغان، بەزى مەسىلىلەر ھەل قىلىنغان تۇرۇپ، يەنە نېمىشقا قالايمىقان سۆزلەيسىلەر؟» دېگەن.

50 -، 60 - يىللاردا ئۇ بىر نەچچە قېتىم ناھىيىلىك پارتكومنىڭ ئەزالىقىغا كۆرسىتىلگەن بولسىمۇ، ئەمما خىزمەتنىڭ ئومۇمىي ئېھتىياجى سەۋەبىدىن بىر نەچچە قېتىم قالدۇرۇلغان. ئۇ ئۆزىنىڭ ناھىيىلىك پارتكومنىڭ ئەزاسى بولغانلىقىدىن خوش بولۇپ كەتمىگەن، ۋەزىپىسىدىن ئېلىۋەتكەنلىكى بىلەن ھېسابلىشىپمۇ كەتمىگەن، باشتىن ئاخىر ئۆزىنىڭ خىزمىتىنى قېتىرقىنىپ ئىشلىگەن. 1959 - يىل 9 - ئايدا تەمىنات - سودا كوپېراتىپى مۇكاپات باھالىغاندا ئۇ تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئۆزىنى باھالىماسلىقنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئامما بۇنىڭغا قوشۇلماي، ئۇنى 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا كۆرسەتكەن. تەببىي دورا شىركىتىدە ۋەزىپە ئۆتەۋاتقاندا، بىر كىشى ئۇنىڭغا ئون نەچچە بېلىق سوۋغا قىلغان. ئۇ، ئۇ كىشىدىن قانچە پۇل ئالىدىغانلىقىنى سورىغىنىدا، ئۇ كىشى پۇل ئالمايدىغانلىقىنى ئېيتقان، جۈفا كەسكىنلىك بىلەن: «پۇل ئالمىساق بۇ بېلىقلىرىڭنى ئالمايمەن، ئەكەت» دەپ، ئۇ ئادەمنى كەتكۈزۈۋەتكەن. 3 يىللىق قىينىچىلىق مەزگىلىدە، ئاشلىق يېتىشمەي، قوشۇمچە يېمەكلىكلەر ناھايىتى قىس بولغانلىقتىن ئۇ تاماقنى ئېتىپ، ئاۋۇال بالىلىرىنى تويغۇزۇۋېتىپ، ئاندىن ئۆزى يەتتى. بەزىدە دالىغا بېرىپ، ياۋا كۆكتات كولاپ كېلىپ، يەپ قورساق ئېچىنى باساتتى. ئۇنىڭ ئايالى شۇ سەۋەبتىن زەھەرلىنىپمۇ قالغانىدى. شۇنداق تۇرۇپمۇ، ئۇ ئەزەلدىن مۇناسىۋەتكە تايىنىپ، يېمەكلىك ھەل قىلمىغان. ئۇ تۇرمۇشتا ئاددىي - سادىدا بولۇپ، كونىراپ كەتكەن كونا قىسقا جۇۋىسىنى 10 يىلدىن ئۇزاق كىيگەن، تاكى سەكراتقا چۈشۈپ قالغاندىمۇ ئۇچىسىدىن ئايرىمىغان.

ئۇ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا، نەنىۋەندىكى چوڭ ئىشلەپچىقىرىش ھەرىكىتىگە ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىش، يەنئەننى قوغداش ئۇرۇشىغا، تاكى غەربىي شىمالنى ئازاد قىلىپ، شىنجاڭغا يۈرۈش قىلىشقا قاتناشقان بولسىمۇ، ئۆزىنىڭ ئىنقىلابىي تارىخىنى ئەزەلدىن باشقىلارغا سۆزلەپ ئولتۇرمىغان.

نەچچە ئون يىلدىن بۇيان، ئۇ تەشكىلدىن ئۆزىگە ئېتىبار بېرىشنى تەلەپ قىلىپ باقمىغان. ئۇ ئۆلۈشنىڭ ئالدىنقى كۈنى كېسىلىنىڭ ئېغىرلىشىپ قالغانلىقىنى سەزگەن بولسىمۇ، يەنىلا ئىدارىدە كۆكتات تېرىشقا قاتناشقان. ئۇ باشقىلارغا: «تېرىغان كۆكتاتلارنى مەن يېيەلمەيدىغان ئوخشايمەن!» دېگەن.

1981 - يىل 4 - ئاينىڭ 2 - كۈنى جۈفا يۈرەك موسكۇلى تىقىلمىسىغا گىرىپتار بولۇپ، ئۆلۈپ كەتكەن، ئۇ شۇ چاغدا 61 ياشتا ئىدى. جەسىتى بىلەن خوشلىشىدىغان چاغدا مېيىت ئۆزىتىش ئۆيىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا يىغا - زارە ئەۋج ئالدى. ئۇنى بىلىدىغان كىشىلەر: «جۇ ئاقساقال ئاق كۆڭۈل، ئەمگەكچان، ئاددىي - سادىدا، بىر ئۆمۈر جاپا تارتقان، ھەقىقەتەن

ياخشى ئادەم ئىدى!» دېيىشكەن.

ئالىم پولات

ئالىم پولات (1911 — 1983)، ئەر، ئۇيغۇر، ئاۋات ناھىيىسى ئايباغ يېزىسى كۈلاس كەنتىدىن، ياغاچچى، تامچى ئۇستا.

1952 - يىلى ئاۋات بازىرىغا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن 2 ۋېلېسىپىت كىرگۈزۈپ سېتىلغان. ئۇ ۋېلېسىپىتنى ئىنچىكە كۈزەتكەندىن كېيىن، قارىياغاچ قاتارلىق ياغاچ ماتېرىياللار بىلەن بىر ۋېلېسىپىت ياسىغان، ئۇنى كۈلاستىن ئايكۆلگە (رايونلۇق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق ئورۇن) مىنىپ بارغان، بۇنى كۆرگەنلەر ھەيران قالغان ھەم ماختىشىپ كەتكەن.

1958 - يىلى ئۇ يېزىلىق ياغاچچىخانىدا ياغاچچىلىق قىلىۋاتقاندا شامال تۈگمىنى ياسىغان، شامالدا چاقپىلەك ئايلانسا ئاستىدىكى چىشلىق چاق تۈگمەن تېشىنى چۆگىلىتىپ ئۇن تارتقان. ئۇ يەنە، ئېشەك قوشىدىغان تۈگمەن ياساپ، كىشىلەرنى ھەيران قالدۇرغان، كىشىلەر ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەي ماختىشىپ كەتكەن. ئۇ ھارۋىنى پۇختا، كۆركەم، نەقىشلىك قىلىپ ياسايتتى، باھاسى ئادەتتىكى ھارۋىدىن نەچچە ھەسسە قىممەت بولسىمۇ، ئەمما پۇلدارلار يەنىلا تالىشىپ سېتىۋالاتتى ھەم ئۇنى بەس - بەس بىلەن ياغاچچىلىققا تەكلىپ قىلاتتى.

ناھىيە بازىرىدىكى 1960 - يىلدىن ئىلگىرىكى مۇھىم كېسەك ئۆيلەرنىڭ كۆپىنچىسىنى ئۇ لايىھىلەپ سالغانىدى، ئۇنىڭ قۇرۇلۇشلىرى روشەن مىللىي تۈسكە ئىگە بولۇپ، كۆركەم، پۇختا ئىدى.

ناھىيىدىكى بارلىق ياغاچچى ئۇنى ئۇستام، دەپ ھۆرمەتلەيتتى، ئۇنىڭ ياغاچچىلىق ھۈنىرى ناھىيە بويىچە داڭلىق ئىدى.

لى يۈتيەن

لى يۈتيەن (1914 — 1991)، ئەر، خەنزۇ، شەنشى پىڭيۈەن ناھىيىسىدىن. ياش چېغىدا يۇرتىدا باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىسى ئىدى. مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937- يىلى) 10 - ئايدا 8 - ئارمىيىنىڭ 120 - شى 359 - لۈيىگە قاتناشقانىدى، كېيىنكى يىلى 3 - ئايدا كومپارتىيىگە كىرگەن، ئىزچىل سەھىيە ئورۇنلىرىدا ئىشلىگەن. 1949 - يىلى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1 - بىڭتۇەن 2 - جۇن 5 - شىسى بىلەن بىللە ئاقسۇغا كىرگەن. 1950 - يىل 3 - ئايدا ج ك پ ئاۋات ناھىيىسىنىڭ پارتكوم شۇجىسى بولغان. ناھىيىلىك پارتكوم قۇرۇلغاندا، ئۇنىڭغا بىۋاسىتە قاراشلىق ئورگاندا تۇنجى پارتىيە ياچېيكىسى قۇرۇلغان، لى يۈتيەن قوشۇمچە ياچېيكا شۇجىسى بولغان. 1955 - يىل 11 - ئايدا ئاۋات ناھىيىسىدىن يۆتكىلىپ كەتكەندە ناھىيە بويىچە پارتىيە ئەزاسى 292گە، پارتىيە ياچېيكىسى 18گە، يېتىشتۈرۈلگەن ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى 305كە يەتكەنىدى، بۇنىڭ ئىچىدە رايون دەرىجىلىكى 32، ناھىيە دەرىجىلىكى 2. ئۇ كونا ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنى ئۆتكۈزۈۋېلىش ۋە ئۆزگەرتىش، خەلق دېموكراتىك ھاكىمىيىتى قۇرۇش ۋە مۇستەھكەملەش، خەلق ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە ئەسلىگە كەلتۈرۈش قاتارلىق خىزمەتلەردە، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى

تۈرۈش، يەر ئىسلاھاتى، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ۋە «ئۇچكە قارشى تۈرۈش»، «بەشكە قارشى تۈرۈش» قاتارلىق سىياسىي ھەرىكەتلەردە، يېزا ئىگىلىكى، قول ساناەت ۋە كاپىتالىستىك سودا - ساناەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشتە پۈتۈن ناھىيە خەلقىگە رەھبەرلىك قىلىپ زور خىزمەتلەرنى ئىشلىدى ھەم كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى ئۆزگەرتىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچىنى ئازاد قىلدى، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈردى. چوڭ مەسىلىلەردە ئۆ ئالدى بىلەن يولىورۇق سوراپ، ئىشتىن كېيىن دوكلات قىلىپ، ھەممە ئىشتا پارتىيىنىڭ سىياسەتلىرى بويىچە ئىش قىلاتتى، سىياسەت چەك - چېگرىسىغا ناھايىتى دىققەت قىلاتتى. ئۇ، قول ئاستىدىكىلىرىنى ئاسرايتتى، ئۇلارغا قاتتىق تەلەپ قويۇاتتى. يېزىغا خىزمەتكە چۈشكەندە ئۆزىنىڭ يۈك - تاقىنى ئۆزى ئېلىپ، ئاتقا مىنمەيتتى، ماشىنىغا ئولتۇرمايتتى، يېزىلارنى پىيادە ئارىلاپ چىقاتتى. مۇھىم دوكلات، يولىورۇق، خۇلاسىنى ئۆزى يازاتتى. ئۇنىڭ خىزمەتداشلىرى ئۇنى: «لى شۇجى خىزمەتتە ئەستايىدىل، پاك، دىيانەتلىك، ئاددىي -ساددا ئادەم» دەيىشەتتى.

II باب

شەخسلەرنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش

سىدىق ئاخۇن

سىدىق ئاخۇن (تۇغۇلغان، ئۆلگەن يىلى ئېنىق ئەمەس)، ئەر، ئۇيغۇر، ئاقسۇلۇق، سودىگەر. چەك سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ئۆزى سودىگەرلىك قىلىپ جۇغلىغان پۇلى بىلەن بەشئېرىقتا (ھازىر ئاۋات ناھىيىسى تەۋەسىدە) ئاقسۇ كونا دەرياسىغا بىر ياغاچ كۆۋرۈك سالدۇرغان. كېيىن، بۇ دەريا‌غا يەنە بىر نەچچە ياغاچ كۆۋرۈك سالدۇرغان، كۆۋرۈكلەر سىدىكۆۋرۈكى دەپ ئاتالغان. ھارۋىنىڭ بېسىمى، سۇنىڭ يالىشى بىلەن بۇزۇلغاندا كۆپ قېتىم رېمونت قىلىنغان. 80 - يىللارغا كەلگەندە پولات چۈنقىلىق بېتون كۆۋرۈك سېلىندى، كىشىلەر ئۇنىمۇ «سىدىقكۆۋرۈك» دەپ ئاتىدى.

ئابلا رېھىم ئىسلام

ئابلا رېھىم ئىسلام (1887 — 1965)، ئەر، ئۇيغۇر، ئاۋات ناھىيىسى غورۇچۆل يېزىسى دولان كەنتىدىن. كىچىكىدە دادىسىدىن ياغاچچىلىقنى، تامچىلىقنى ئۆگەنگەن. ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە تامچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. 50 - يىللاردىن ئىلگىرى ئاساسەن مەسچىت سالغانىدى، كېيىن ئورگان ئىشخانا ئۆيلىرى، يېغىن زالى، دوختۇرخانا، مەكتەپ سالغان. ئۇنىڭ قۇرۇلۇشلىرى كۆركەم، چىرايلىق، قۇرۇلمىسى ئىلمىي، پۇختا، چىداملىق بولۇپ قويۇق مىللىي تۈسكە ئىگە ئىدى.

ئەمەت غازى

ئەمەت غازى (1904 — 1981) ، ئەر ، ئۇيغۇر ، ئاۋات ناھىيىسىدىن. 1950 - يىلدىن ئىلگىرى ناھىيە بازىرىدىكى چوڭ مەسچىتنىڭ ئىمامى ۋە قازىسى ئىدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن يۇقىرى قاتلاملىق دىنىي زاتلارغا سايلانغان. ئۇ تەشەببۇسكارلىق بىلەن كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلىپ، تۇرلۇك سىياسىي پائالىيەتلەرگە ئاكتىپ قاتناشقان. 1 - ، 2 - ، 3 - نۆۋەتلىك ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى، ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش 2 - ، 3 - نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەش 2 - نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ ئەزاسى بولغان.

داۋۇت غېنى

داۋۇت غېنى (1913 — 1982) ، ئەر ، ئۇيغۇر ، ئاۋات ناھىيىسى غورۇچۆل يېزىسى بەشئېرىق كەنتىدىن. 15 يېشىدىن باشلاپلا ھارۋىكەشلىك قىلىپ ئۆزۈن يىل ئات ھارۋىسى ھەيدىگەچكە ئانتا بەك ئامراق ئىدى. ئۇ خەلق ئارىسىدىكى تەجرىبىدىن ئۆتكەن رېتسىپلارنى ئۆگىنىپ، يەرلىك ئۇسۇل بىلەن ئات داۋالىغان، ئۇ ئەمەلىيەت جەريانىدا ئۇزلۇكسىز ئىزدىنىش ئارقىلىق تەدرىجىي ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە داۋالاش ئۇسۇلى شەكىللەندۈرگەن. بولۇپمۇ ئات، كالا قاتارلىق چوڭ چارۋىلارنىڭ پۇت بوغۇملىرى ئاجراپ كەتسە يۇزدە يۇز داۋالاپ ساقايتالايتتى، ئۇ يېزىدا داڭلىق ئىدى.

جاڭ بويىڭ

جاڭ بويىڭ، ئەر، خەنزۇ، 1925 - يىلى تۇغۇلغان، سەنشى ئۆلكىسىنىڭ لەنتىيەن ناھىيىسىدىن، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگە. 1949 - يىلى ئارمىيىگە قاتناشقان، 1952 - يىلى كەسىپ ئالماشتۇرۇپ يەرلىككە كەلگەن، ئىلگىرى تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، باشلىقى، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى بولغان. تەشۋىقات بۆلۈمىدە خىزمەت قىلغان چاغلىرىدا تەشۋىقات تورى قۇرۇشقا، تەشۋىقات كادىرلىرىنى تەربىيىلەشكە ئەھمىيەت بېرىپ، ئاممىنى دېموكراتىك ئىسلاھات، سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ۋە قۇرۇلۇشقا ئاكتىپلىق بىلەن يېتەكلەپ ۋە تەشكىللەپ ئۆزىنىڭ مۇھىم رولىنى جارى قىلدۇرغان. ئۇ دائىم گېزىتتە ماقالا ئېلان قىلىپ، ناھىيىدىكى ھەر قايسى تەرەپلەردە قولغا كەلتۈرۈلگەن مۇۋەپپەقىيەتلەرنى ئىنكاس قىلىپ تۇراتتى. مۇخبىرلار قوشۇنىنى تەربىيىلەشكە ئېتىبار بەرگەن، ئەينى چاغدا ئاۋات ناھىيىسى پارتىيە گېزىتىدە ئېلان قىلغان خەۋەرلەر ئاپتونوم رايون بويىچە ئالدىنقى قاتاردا تۇرغان. سۆز ئورىگىنالى ۋە خۇلاسىنى ئۆزى يازغان، كاتىپىغا تايىنىۋالمىغان. ئۇ كۆچەت تىكىپ، ئورمان بەرپا قىلىشقا ئالاھىدە ئېتىبار بېرىپ كەلگەنلىكتىن، 1957 - يىلى ئورمانچىلىق نازارىتى ۋە ئىتتىپاق مەركىزىي كومىتېتى لەۋھە بەرگەن. يېزىغا چۈشكەندە ۋېلىسىپىت مىنىۋالاتتى ھەم بىر كەتمەن، بىر نەچچە قوناق نان ئېلىۋالاتتى، ئۇ ناھىيىدىكى بارلىق يېزىلارنى ئايلىنىپ چىقىپ، ھەر قايسى جايلارنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەيتتى. ئۇ زىيالىيلارغا

ئېتىبار بېرەتتى ھەم ئامالىنىڭ بارىچە ئۇلارغا ئارتۇقچىلىقلىرىنى جارى قىلدۇرىدىغان شارائىت يارىتىپ بېرەتتى. ئۇ ئۇزۇن مۇددەت ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىلىقىنى ئىشلىگەندە، شۇجىلارغا كۆچمىنىڭ بارىچە ھەمكارلىشاتتى، ئۇلارنىڭ ئىناۋىتىنى قوغدايتتى، ئۇلارنىڭ رەھبەرلىكىگە ھۆرمەت قىلاتتى.

چى جىنزې

چى جىنزې، ئەر، خەنزۇ، 1927 - يىل 8 - ئايدا تۇغۇلغان، شەندۇڭ ئۆلكىسى نىڭجىن ناھىيىسىدىن. نامرات دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن، كىچىكىدىنلا يالىلىنىپ ئىشلەپ، تىلەمچىلىك قىلىپ كۈن كەچۈرەتتى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە يەرلىك خەلق ئەسكەرلىرى ئەتىرىتىنىڭ باشلىقى بولغان. كۈندۈزى ئەمگەك قىلىپ، كېچىدە تۆمۈرىولنى بۇزۇپ، ئورەك كولاپ ياپون تاجاۋۇزچى ئارمىيىسىنىڭ قاتناش لىنىيىسىنى بۇزغان. 1946 - يىل 12 - ئايدا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىگە قاتناشقان، 1947 - يىل 3 - ئايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە ئەزا بولغان. 1950 - يىل 4 - ئايدا ئاۋات ناھىيىسى 2 - رايونىغا يۆتكىلىپ بېرىپ پارتكوم شۇجىسى بولغان، كېيىن خىلمۇ خىل ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. 1960 - يىلى باھاردا يېڭىئېرىق گۇڭشېسىغا پارتكوم شۇجىسى بولغاندا، دېھقانلارغا ئومۇمىيۈزلۈك ئاشلىق يېتىشمەي ئەتىيازدا ئېغىر قەھەتچىلىك كۆرۈلگەن. گۇڭشې نەچچە مىڭ ئادەمنى چوڭ ئۆستەڭ قېزىشقا تەشكىللىگەن. خەلق ئىشچىلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ چىرايى سارغىيىپ، ئورۇقلاپ كەتكەن ھەم بەزىلەر ئىششىق كېسىلىگە گىرىپتار بولغان. خەلق ئىشچىلىرىنىڭ ئېلىۋالغان ئاشلىقى يېتىشمىگەن، بەزىلىرىنىڭ ھەتتا ئېلىۋالىدىغانغا ئاشلىقمۇ يوق بولۇپ، ئاچ قورساق ئەمگەك قىلغان، ھەتتاكى ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كېتىش خەۋپى كۆرۈلگەن. كۆپ قېتىم يۇقىرىغا قايتۇرۇپ تەمىنلىنىدىغان ئاشلىق بىلەن تەمىنلەشنى تەلەپ قىلسىمۇ، جاۋاب بولمىغان، ئۇ تەشەببۇسكارلىق بىلەن پارتكوم يىغىنى ئېچىپ، «سوتسىيالىزمنىڭ چوڭ ياخشى ۋەزىيىتىگە قارا چاپلاش» تەك جىنايى بەدنامغا قېلىش خەۋپىگە قارىماي، گۇڭشې ئاشلىق پونكىتىدا ساقلانغان 15 تونىنا ئاشلىقنى ئاچ قالغان خەلقنى قۇتۇلدۇرۇشقا ئىشلەتكەن. ئەينى چاغدا قۇتۇلدۇرۇۋېلىنغان خەلق تاكى ھازىرغىچە ئۇنى ئەسلەپ كەلگەن. ئۇ تۇرمۇشتا ئاددىي - سادىدا، ساداقەتمەن، چىقىشقاق ئادەم ئىدى.

روزى مۇھەممەتشاھ

روزى مۇھەممەتشاھ، ئەر، ئۇيغۇر، بەشئېرىق يېزىسى ئىمامپاشا 1 - كەنتىنىڭ پارتىيە ياچېيكا شۇجىسى. 30 يىلدىن كۆپ كەنت كادىرى بولغان، كۆپ قېتىم ناھىيە، ۋىلايەت، ئاپتونوم رايون بويىچە ئەمگەك نەمۇنىچىسى بولۇپ باھالانغان. 1980 - يىل 1 - ئايدا ئاپتونوم رايون بويىچە ئۆلگىلىك كومپارتىيە ئەزاسى بولۇپ باھالانغان. ناھىيىلىك پارتكوم ناھىيە بويىچە پارتىيە ئەزالىرىنى ئۇنىڭدىن ئۆگىنىشكە چاقىرغان.

ئابلا ئاۋۇت

ئابلا ئاۋۇت (1937 — 1985)، ئەر، ئۇيغۇر، ئاۋات ناھىيىسىدىن، جۇڭگو كوممۇنىستىك

پارتىيەسىنىڭ ئەزاسى، 24 يىل ئوقۇتقۇچى بولغان. مەكتەپ پۈتتۈرىدىغان 12 سىنىپقا سىنىپ مۇدىرى بولغان. ئوقۇغۇچىلىرى ئىچىدە ئالىي مەكتەپكە ئىمتىھان بېرىپ ئۆتكەنلەر 85، ئوتتۇرا تېخنىكۇمغا ئۆتكەنلەر 420. 3 قېتىم مۇنەۋۋەر سىنىپ مۇدىرى بولۇپ باھالانغان، 9 قېتىم مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى بولۇپ باھالانغان.

ئىبراھىم يولۋاس

ئىبراھىم يولۋاس (1948 — 1983)، ئەر، ئۇيغۇر، ئاۋات ناھىيەسىدىن. 1983 - يىلى پوچتا ماشىنىسىنى قوغداپ كورلىغا ماڭغاندا، يولدا پوسۇلكا ئوغرىلىرىغا ئۇچرىغان، ئۇ جان پىدالىق بىلەن ئېلىشقان بولسىمۇ ئوغرىلار ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن، 1984 - يىل 7 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئۇنى ئىنقىلابىي قۇربان دەپ ئېتىراپ قىلدى.

سۇلايمان داۋۇت

سۇلايمان داۋۇت، ئەر، ئۇيغۇر، ئاۋات ناھىيەسى غورۇچۆل يېزىسىدىن، پېشقەدەم چارۋىچى، 1971 - يىلى پارتىيەگە كىرگەن. 20 يىلدىن ئارتۇق كوللېكتىپنىڭ چارۋىسىنى باققان، 162 قوينى كۆپەيتىپ 3000 دىن ئاشۇرغان. ئۇ يەنە ئۆستەڭ قازغان، كۆچەت تىككەن، ئوتلاق يېتىشتۇرگەن. كۆپ قېتىم ئىلغار بولۇپ باھالانغان، 1981 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە ئىلغار ئىشلەپچىقارغۇچى ۋە نەمۇنىچى پارتىيە ئەزاسى دېگەن نامغا ئېرىشكەن، ناھىيىلىك پارتكوم ناھىيەدىكى پارتىيە ئەزالىرىنى ئۇنىڭدىن ئۆگىنىشكە چاقىرغان.

Ⅲ باب

شەخسلەر جەدۋىلى

1977 — 1990 - يىلغىچە دۆلەت، مىنىستىرلىك دەرىجىلىكتىن يۇقىرى تارماقلار تەقسىملىگەن ئىلغار شەخسلەر

جەدۋەل: 25 — 1

ئىسىم - فامىلىسى	مىللىتى	جىنسى	مۇكاپات نامى	ۋاقتى (يىل)	مۇكاپاتلىغان ئورۇن
تۇنىياز ئەخمەت	ئۇيغۇر	ئەر	غەربىي شىمال رايونى بويىچە ئىلغار خىزمەتچىسى، ئەمگەك نەمۇنىچىسى	1977	
نۇسرەت مەسۇم	ئۇيغۇر	ئايال	نەمۇنىلىك سىنىپ مۇدىرى	1983	ماۋارىپ مىنىستىرلىكى

گو جېئەن	خەنزۇ	ئەر	ئىلغار پەن - تېخنىكا خىزمەتچىسى	1983	مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرى بويىچە ئىلغارلار پەن - تېخنىكا يىغىنى
فېلك خەيسۇي	خەنزۇ	ئايال	«8 - مارت» قىزىل بايراقدارى	1983	مەملىكەتلىك ئايالار بىرلەشمىسى
خاۋ جاۋسىلك	خەنزۇ	ئەر	تەنتەربىيىدە ئۆلگىلىك ئائىلە	1984	مەملىكەتلىك تەنتەربىيە باش جەمئىيىتى
ئەيسا روزى	ئۇيغۇر	ئەر	تەنتەربىيىدە ئۆلگىلىك ئائىلە	1984	مەملىكەتلىك تەنتەربىيە باش جەمئىيىتى
خې جىمىلك	خەنزۇ	ئەر	كۆمۈرچىلىك سىستېمىسى بويىچە ئەمگەك نەمۇنچىسى	1985	كۆمۈرچىلىك مىنىستىرلىكى، گېئولوگىيە باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى
ئېزىز غېنى	ئۇيغۇر	ئەر	مۇنەۋۋەر، ياش - ئۆسمۈرلەر پەن - تېخنىكا يېتەكچىسى	1987	ئىتتىپاق مەركىزىي كومىتېتى، دۆلەت ماتارىپ كومىتېتى، پەن - تېخنىكا كومىتېتى، ئايالار بىرلەشمىسى، تەنتەربىيە كومىتېتى
ئابباس ئاۋۇت	ئۇيغۇر	ئەر	يېڭى ئۇزۇن سەپەر زەربىدارى	1988	
شۇ شۆۋېي	خەنزۇ	ئەر	مەملىكەتلىك 4 - قېتىملىق نوۋۇس تەكشۈرۈش بويىچە ئىلغار شەخس	1990	
خې جىمىلك	خەنزۇ	ئەر	مۇنەۋۋەر ئىنتىزام تەكشۈرۈش كادىرى	1990	مەركىزىي ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى

ئاپتونوم رايون بويىچە تەقدىرلەنگەن ئىلغار شەخسلەر

جەدۋەل: 25 — 2

ئىسىم - فامىلىسى	مىللىتى	جىنسى	مۇكاپات نامى	ۋاقتى (يىل)
غېنى يولداش	ئۇيغۇر	ئەر	نەمۇنىلىك پارتىيە ياچېيكا شۇجىسى	1956
ئاقنىياز	ئۇيغۇر	ئەر	ئەمگەك نەمۇنچىسى	1959
قايىم سايىت	ئۇيغۇر	ئەر	ئەمگەك نەمۇنچىسى	1959
مۇمىن ئىمىن	ئۇيغۇر	ئەر	ئەمگەك نەمۇنچىسى	1959
قۇۋان نىياز	ئۇيغۇر	ئەر	ئەمگەك نەمۇنچىسى	1959
ئايتۇرسۇن	ئۇيغۇر	ئايال	ئەمگەك نەمۇنچىسى	1959
مەمەت مامۇت	ئۇيغۇر	ئەر	ئىلغار خىزمەتچى	1960
مەخمۇت مامۇت	ئۇيغۇر	ئەر	ئەمگەك نەمۇنچىسى	1960
شازادەم سالى	ئۇيغۇر	ئايال	ئەمگەك نەمۇنچىسى	1960
ئابلا ئەسەت	ئۇيغۇر	ئەر	ئەمگەك نەمۇنچىسى	1960
مامۇت ئەنۋەر	ئۇيغۇر	ئەر	ئەمگەك نەمۇنچىسى	1960

جالك شېڭجۇن	خەنزۇ	ئەر	ئەمگەك نەمۇنچىسى	1960
روزى مەمەتشاھ	ئۇيغۇر	ئەر	ئىلغار ئىشلەپچىقارغۇچى، نەمۇنچى پارتىيە ئەزاسى	1980
سۇلايمان داۋۇت	ئۇيغۇر	ئەر	مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى نەمۇنچىسى	1981
مامۇت مەمەت	ئۇيغۇر	ئەر	مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى نەمۇنچىسى	1982
ئىمىنجان سايىم	ئۇيغۇر	ئەر	مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى نەمۇنچىسى	1982
نۇسرەت	ئۇيغۇر	ئايال	«8 ـ مارت» قىزىل بايراقدارى	1983
قۇۋانخان قادىر	ئۇيغۇر	ئايال	«8 ـ مارت» قىزىل بايراقدارى	1983
گۈلخان مەرەك	ئۇيغۇر	ئايال	«8ـ مارت» قىزىل بايراقدارى	1983
تاجىخان مەرۇپ	ئۇيغۇر	ئايال	«8 ـ مارت» قىزىل بايراقدارى	1983
چولپان مەرەك	قازاق	ئايال	«8 ـ مارت» قىزىل بايراقدارى	1983
فېلك خەيسۇي	خەنزۇ	ئايال	«8 ـ مارت» قىزىل بايراقدارى	1983
تالك جيېيۈن	خەنزۇ	ئەر	1 ـ دەرىجىلىك «باغۇەن»	1985
زايىر قادىر	ئۇيغۇر	ئەر	3 ـ دەرىجىلىك «باغۇەن»	1985
بۈتايشەم ئەزىز	ئۇيغۇر	ئايال	2ـ دەرىجىلىك «باغۇەن»	1985
ئېزىز غېنى	ئۇيغۇر	ئەر	مۇنەۋۋەر پەن ـ تېخنىكا يېتەكچىسى	1985
ئەخمەتجان سامساق	ئۇيغۇر	ئەر	مۇنەۋۋەر ئىتتىپاق كادىرى	1985
خالىدەم غېنى	ئۇيغۇر	ئايال	ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش بويىچە ئىلغار شەخس	1986
توختىخان ئابلا	ئۇيغۇر	ئايال	ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش بويىچە ئىلغار شەخس	1986
سائادەت مەمەت	ئۇيغۇر	ئايال	ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش بويىچە ئىلغار شەخس	1986
گۈلنىسا يۈسۈپ	ئۇيغۇر	ئايال	ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش بويىچە ئىلغار شەخس	1986
دېلك زۇڭشيۇ	خەنزۇ	ئايال	«8 ـ مارت» قىزىل بايراقدارى	1986
ئايشەم مەمەت	ئۇيغۇر	ئايال	مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى	1986
سەمەت نۇر	ئۇيغۇر	ئەر	مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە ئىلغار شەخس	1986
ئابدۇكېرىم قاسىم	ئۇيغۇر	ئەر	ئەمگەك نەمۇنچىسى	1987
ئابدۇراخمان ئىبراھىم	ئۇيغۇر	ئەر	مۇنەۋۋەر ئىتتىپاق كادىرى	1988
نۇرمۇھەممەت	ئۇيغۇر	ئەر	مۇنەۋۋەر ئىتتىپاق كادىرى	1989
ئامانگۈل مەمەت	ئۇيغۇر	ئەر	مۇنەۋۋەر پېئونېرلار ئەتىرىتى يېتەكچىسى	1989
خېلىل كېرىم	ئۇيغۇر	ئەر	مۇنەۋۋەر تەشۋىقات كادىرى	1990

قوشۇمچە

قوشۇمچە

1. ئاۋات ناھىيىسىنىڭ 1991 - يىللىق خەلق ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

1) پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ ئاساسلىق مەسئۇللىرى

ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ شۇجىسى: چېن گوچۈەن.
10 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتنىڭ مۇدىرى: موللا قۇربان؛ مۇئاۋىن مۇدىرى: خاۋ جاۋمىڭ، ئوسمان توختىنىياز، تاۋار ھاپىز، ياڭ گاڭ.
ھاكىم: ئابلەت ياقۇپ (11 - ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى)، مەمتىمىن شاھىدىن (مۇۋەققەت ھاكىم)؛ مۇئاۋىن ھاكىملار: لىيۇ خەيچېن، بۇۋنخان مەشۇق، ماخۇەيچۇن، مەمەت ھۇسەن.
سىياسىي كېڭەش 10 - نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ رەئىسى: ئابلا ھەسەن؛ مۇئاۋىن رەئىسلىرى: ئابدۇرېھىم سېيىت، جاڭ خۇڭشېڭ، راشىدىن ئىسمايىل، ياسىن مەمەت، ۋاڭ جىلىن.
خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى: مەتنىياز سېيىت.
خەلق تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشى: يەھياھ گايىت.

2) ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى

1991 - يىلى ئاۋات ناھىيىسىنىڭ مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى 211 مىليون 328 مىڭ 800 يۈەن (1990- يىلدىكى ئۆزگەرمەس باھا بويىچە 218 مىليون 507 مىڭ يۈەن) گە يېتىپ، 1990 - يىلدىكىدىن 3% ئاشتى (ئۆزگەرمەس باھا بويىچە، تۆۋەندىمۇ ئوخشاش)؛ ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 411 مىليون 292 مىڭ 800 يۈەن (ئۆزگەرمەس باھا بويىچە 427 مىليون 951 مىڭ يۈەن) گە يېتىپ، 21.2% ئاشتى؛ مىللىي دارامەت 226 مىليون 203 مىڭ 300 يۈەن (ئۆزگەرمەس باھا بويىچە 233 مىليون 265 مىڭ 300 يۈەن) گە يېتىپ، 21.1% ئاشتى. مالىيە ئومۇمىي كىرىمى 4 مىليون 480 مىڭ يۈەنگە يەتتى، ئومۇمىي چىقىم 23 مىليون 540 مىڭ يۈەن بولدى.
ناھىيە بويىچە يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 235 مىليون 60 مىڭ 500 يۈەن (ئۆزگەرمەس باھا بويىچە 251 مىليون 216 مىڭ 100 يۈەن) گە يېتىپ، 1990 - يىلدىكىدىن 7.7% ئاشتى. ناھىيە بويىچە 489 مىڭ 800 مو تېرىلغۇ يەر بار بولۇپ، 89

مىلك 27 تونىنا ئاشلىق، 16 مىلك 870 تونىنا پاختا، 1442 تونىنا ياغلىق دان، 7659 تونىنا كۆكتات، 3902 تونىنا قوغۇن - تاۋۇز، 14 مىلك 416 تونىنا مېۋە - چېۋە، 7 تونىنا پىلە غوزىسى ئېلىندى؛ 19 مىلك 50 مو يەردە ئورمان بەرپا قىلىندى، 1474 مو يەردە كۆچەت يېتىشتۇرۇلدى؛ يىل ئاخىرىدا قولدا قالغان چارۋا 385 مىلك 300 تۇياقتا يەتتى، بىر يىلدا 2409 تونىنا گۆش، 438.22 تونىنا قوي يۇڭى، 3689 پارچە كالا تېرىسى، 58 مىلك 949 پارچە قوي تېرىسى، 1131 تونىنا سۈت ئېلىندى. ناھىيە بويىچە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي قۇۋۋىتى 66 مىلك 493 كىلوۋاتقا يەتتى، 17 مىلك 923 تونىنا خىمىيىۋى ئوغۇت ئىشلىتىلدى، يېزىلاردا 1 مىليون 870 مىلك كىلوۋات سائەت توك ئىشلىتىلدى. ئېتىز - ئېرىق سۇچىلىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا 810 مىلك يۈەن مەبلەغ سېلىندى. مۇشۇ يىلى 15 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا 5 زەيكەش چېپىلدى، 44 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا 26 يول ياسالدى. 2500 مو بوزيەر ئېچىلدى، 20 مىلك مو تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىز ئۆزگەرتىلدى، 83 مىلك 500 مو ئېتىز سالالاشتۇرۇلدى. يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 18 مىليون 297 مىلك يۈەنگە يېتىپ، 20.5% ئاشتى.

سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 50 مىليون 750 مىلك يۈەن (ئۆزگەرمەس باھا بويىچە 64 مىليون 631 مىلك 900 يۈەن) گە يېتىپ، 1990 - يىلدىكىدىن 25% ئاشتى. بىر يىلدا 3 مىليون 960 مىلك كىلوۋات سائەت توك چىقىرىلدى، 12 مىلك 800 تونىنا كۆمۈر ئىشلەپچىقىرىلدى، سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىش ماشىنىسىدىن 1112 سى ياسالدى، 5900 تونىنا ئۇن، 1700 تونىنا سۇ يېغى تارتىلدى، 9900 تونىنا ساپ پاختا چىقىرىلدى، 170 تونىنا مۇسەللەس ۋە ئۇزۇم ھارىقى ئىشلەپچىقىرىلدى. ئاساسىي قۇرۇلۇشقا 4 مىليون 300 مىلك يۈەن مەبلەغ سېلىندى. ناھىيىلىك ياغ زاۋۇتىنىڭ تېخنىكا ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشى، چىگىت تېۋىتىنى ئايرىش سېخى، ئۆسۈملۈك پېگمېنتى زاۋۇتى، كۆيدۈرگۈچى ئىشقار زاۋۇتى قاتارلىق يۇرۇشلەشكەن تۇرلەرنىڭ قۇرۇلۇشى پۈتۈپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلدى. ناھىيىلىك سېپتا پاختا زاۋۇتىنىڭ ئۆسكۈنىلىرى قۇراشتۇرۇلۇپ، سىناق تەرىقىسىدە ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلدى. شۇ يىلى 43 مىلك كۆلەمدىكى مېتىرلىق قۇرۇلۇش تاماملاندى (ناھىيە بازىرىدىكى ئاھالىلەرنىڭ تۇرالغۇ ئۆي قۇرۇلۇشىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە). ناھىيىلىك ئېلېكتر ئېنېرگىيىسى توك تەقسىملەش مەركىزىنىڭ بىناسى، خەلق بانكىسىنىڭ خىزمەت بىناسى پۈتتى. ناھىيە بازىرىدىن «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانىغا 30 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا 35 كىلوۋولتلۇق توك يەتكۈزۈش سىملىرى تارتىلىپ، توك يەتكۈزۈلۈشكە باشلىدى. مۇشۇ يىلدا تاشيولدا توشۇلغان يۈك ئوبوروت مىقدارى 702 مىلك 300 تونىنا - كىلومېتىرغا، يولۇچى ئوبوروت مىقدارى 6 مىليون 887 مىلك 300 ئادەم - كىلومېتىرغا، پوچتا - تېلېگراف كەسپىنىڭ تىجارەت ئومۇمىي سوممىسى 561 مىلك 700 يۈەنگە يەتتى.

ناھىيە بويىچە ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش ئومۇمىي سوممىسى 69 مىليون 710 مىلك يۈەن (يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 30 مىليون 30 مىلك يۈەن) گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئورۇنلارنىڭ 48.8% نى، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى ئورۇنلارنىڭ 35.8% نى، يەككە ئىگىلىكتىكىلەرنىڭ 15.4% نى ئىگىلىدى. دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە كىرىمى 754 يۈەنگە يەتتى. ناھىيە بويىچە يىل ئاخىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 6895كە، يىللىق مائاش ئومۇمىي سوممىسى 17 مىليون 8 مىلك 900 يۈەنگە يەتتى. ناھىيە بازىرىدىكى ئىش كۈتۈپ تۇرغان

402 ياش ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. مۇشۇ يىلى 384 نامرات ئائىلىگە يار - يۆلەك بولۇندى، 162 ئائىلە نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇلدى. بازار - يېزىلاردا بانكىغا ئامانەت قويۇلغان پۇلنىڭ يىل ئاخىرىدىكى قالدۇقى 53 مىليون 798 مىڭ يۈەنگە يەتتى. ناھىيە بويىچە مېيىپلارغا 153 مىڭ 200 يۈەن ئىئانە قىلىندى. بىر يىلدا سۇغۇرتىدىن قىلىنغان كىرىم 1 مىليون 576 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1990 - يىلدىكىدىن 82.360 % ئاشتى؛ 193 مىڭ يۈەن تۆلەم تۆلەندى.

ناھىيىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ 105 (مىللىي باشلانغۇچ مەكتەپ 92)، ئوقۇغۇچىسى 22 مىڭ 489 (مىللىي ئوقۇغۇچى 19 مىڭ 733)؛ ئوتتۇرا مەكتەپ 11 (مىللىي ئوتتۇرا مەكتەپ 8)، ئوقۇغۇچىسى 4050 (مىللىي ئوقۇغۇچى 3887)؛ ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى بىر. مۇشۇ يىلدا ماۋارىپ ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا 2 مىليون 844 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى، 2 مىليون 772 مىڭ 300 يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ، 40 ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ 15 مىڭ 875 كۋادرات مېتىرلىق خەتەرلىك ئۆيى ئۆزگەرتىلدى. ناھىيە بويىچە 12 دوختۇرخانا ۋە شىپاخانا، 10 يۇقۇمدىن ساقلىنىش - ساقلىق ساقلاش پونكىتى، 12 كەسپىي سەھىيە تېخنىكا خادىمى، 417 كېسەل كارىۋىتى بار.

7- ئايدا ناھىيىلىك 2 - باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ 5 - يىللىق ئوقۇغۇچىسى جاڭ داشەن مەملىكەتلىك ماقالە يېزىش مەركىزى ئۆتكۈزگەن تۇنجى نۆۋەتلىك «ۋېنشىن لوڭقىسى»نى تالىشىش ماقالە يېزىش مۇسابىقىسىدە مەملىكەتلىك باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ماقالە يېزىش مۇسابىقىسى مۇنەۋۋەر مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

10 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئاۋات ناھىيىسىگە ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكوم ۋە مەمۇرىي مەھكىمە «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىدىكى ئۇلۇغ ناھىيە» دەپ نام بەردى.

ئاپتونوم رايونلۇق ئېتىز - ئېرىق سۇچىلىق قۇرۇلۇشى بويىچە «تەڭرىتاغ لوڭقىسى»نى تالىشىش مۇسابىقىسىدە ئاۋات ناھىيىسى 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

2. ئاۋات ناھىيىسىنىڭ 1992 - يىللىق خەلق ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

1) پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ ئاساسلىق مەسئۇللىرى

ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىسى: چېن گوچۈەن.

10 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى: موللا قۇربان؛ مۇئاۋىن مۇدىرلىرى: خاۋ جاۋمىڭ، ئوسمان توختىنىياز، تاۋار ھاپىز، ياڭ گاڭ (8 - ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى).

ھاكىم: مەمتىمىن شاھىدىن؛ مۇئاۋىن ھاكىملار: لىيۇ خەيچېن (12 - ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى)، بۇۋېخان مەشۇق، ما خۇەيچۈن، مەمەت ھۇسەن (12 - ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى).

سىياسىي كېڭەش 10 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ رەئىسى: ئابلا ھەسەن؛ مۇئاۋىن

رەئىسلىرى: ئابدۇرېھىم سېيىت، جالاڭ خۇڭشېڭ، راشىدىن ئىسمايىل، ياسىن مەمەت.
خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى: مەتنىياز سېيىت.
خەلق تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشى: يەھياھ گايىت.

2) ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى

1992 - يىلى ئاۋات ناھىيىسىنىڭ مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى 259 مىليون 868 مىڭ 500 يۈەن (1990 - يىلدىكى ئوزگەرمەس باھا بويىچە 268 مىليون 444 مىڭ 200 يۈەن) گە يېتىپ، 1991 - يىلدىكىدىن 22.85% ئاشتى (ئوزگەرمەس باھا بويىچە ھېسابلاندى، تۆۋەندىمۇ ئوخشاش)؛ مىللىي دارامەت 258 مىليون 398 مىڭ يۈەن (ئوزگەرمەس باھا بويىچە 267 مىليون 47 مىڭ 600 يۈەن) گە يېتىپ، 14.48% ئاشتى. مالىيە ئومۇمىي كىرىمى 4 مىليون 900 مىڭ يۈەن، ئومۇمىي چىقىمى 24 مىليون 430 مىڭ يۈەن بولدى.

ناھىيە بويىچە يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 252 مىليون 346 مىڭ 600 يۈەن (ئوزگەرمەس باھا بويىچە 265 مىليون 990 مىڭ يۈەن) گە يېتىپ، 1991 - يىلدىكىدىن 5.88% ئاشتى. ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 93 مىڭ 878 تونىنغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە بۇغداي 59 مىڭ 995 تونىنا، كۆممىقوناق 29 مىڭ 637 تونىنا، شال 4246 تونىنا. 20 مىڭ 793 تونىنا پاختا، 531 تونىنا ياغلىق دان، 6392 تونىنا كۆكتات، 4202 تونىنا قوغۇن - تاۋۇز، 14 مىڭ 498 تونىنا مېۋە - چېۋە، 8 تونىنا پىلە غوزىسى ئىلىندى؛ 19 مىڭ مو يەردە ئورمان بەرپا قىلىندى، 646 مو يەردە ئوجمە ئۆستۈرۈلدى. يىل ئاخىرىدا قولدا قالغان چارۋا 389 مىڭ 500 تۇياقتا يەتتى. ناھىيە بويىچە 61 قارار تۇرلۇك پەن - تېخنىكا جەھەتتىن تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىلىپ، 10 مىڭ 365 ئادەم (قېتىم) تەربىيىلەندى. بۇغدايدىن مول ھوسۇل ئېلىش پىلانى 10 مىڭ مو يەردە يولغا قويۇلدى. كېۋەزنى «پاكار، قويۇق ئۆستۈرۈپ بالدۇر ئېچىلدۇرۇش» ئەندىزىسى بويىچە 235 مىڭ مو يەرگە كېۋەز تېرىلدى. مەملىكەتلىك پاختىدىن مول ھوسۇل ئېلىش مۇسابىقىسىگە 100 مىڭ مو يەر قاتناشتۇرۇلدى، 2 بالدۇر پىشار سورت يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن 1000 مو تونىنلىق ئاشلىق ئېتىزى تېرىش ئىشقا ئاشۇرۇلدى، چىگىتنىڭ تۈتىنى سۇلغات كىسلاتاسى ئارقىلىق ئايرىش كۆپۈكلۈك كىسلاتا ئارقىلىق ئايرىشقا ئوزگەرتىلدى. ناھىيە بويىچە ھەر قايسى يېزا، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىغا پەن - تېخنىكىغا مەسئۇل مۇئاۋىن يېزا باشلىقى، مۇئاۋىن مەيدان باشلىقى سەپلەندى. ئېتىز - ئېرىق سۇچىلىق قۇرۇلۇشىغا 710 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى، 169 كىلومېتىر سۇ سىستېمىسى ئۆستەڭ ياسالدى، 261 يۇرۇشلەشكەن مۇئەسسەسە ياسالدى، 93 مىڭ مو سۇغىرىلىدىغان يەر ياخشىلاندى، 31 مىڭ مو بوزيەر ئېچىلىپ ئېتىز بەرپا قىلىندى. يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ ئومۇمىي كىرىمى 14 مىليون 671 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 80 مىليون 971 مىڭ يۈەن (ئوزگەرمەس باھا بويىچە 84 مىليون 937 مىڭ 100 يۈەن) گە يېتىپ، 1991 - يىلدىكىدىن 31.4% ئاشتى. بىر يىلدا 4 مىليون 170 مىڭ كىلوۋات سائەت توك چىقىرىلدى، 16 مىڭ 600 تونىنا كۆمۈر ئىشلەپچىقىرىلدى، 4592 تونىنا ئۇن، 1356 تونىنا سۇ يېغى تارتىلدى، 18 مىڭ 900 تونىنا ساپ پاختا ئىلىندى، 90 تونىنا مۇسەللەس ئىشلەپچىقىرىلدى. جەمئىيەت بويىچە تۇراقلىق مۇلۇككە 8 مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىندى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى مۇلازىمەت بىناسى ۋە پوچتا -

تېلېگراف بىناسى پۈتۈپ ئىشلىتىلىشكە باشلىدى. مۇشۇ يىلدا تاشيولدا توشۇلغان يۈك ئوبوروت مىقدارى 669 مىليارد 100 تونىنا - كىلومېتىرغا، يولۇچى ئوبوروت مىقدارى 4 مىليون 698 مىليارد 600 ئادەم - كىلومېتىر (خۇسۇسىيلارنىڭ بۇنىڭ سىرتىدا) غا، پوچتا - تېلېگراف كەسىپىنىڭ تىجارەت ئومۇمىي سوممىسى 720 مىليارد يۈەنگە يەتتى.

ناھىيە بويىچە ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش ئومۇمىي سوممىسى 76 مىليون 70 مىليارد يۈەنگە، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 30 مىليون 920 مىليارد يۈەنگە يەتتى. دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە كىرىمى 801 يۈەنگە يەتتى. ناھىيە بويىچە يىل ئاخىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 8545كە، بىر يىللىق مائاش ئومۇمىي سوممىسى 22 مىليون 632 مىليارد يۈەنگە، بازار - يېزىلاردا بانكىغا ئامانەت قويۇلغان پۇلنىڭ يىل ئاخىرىدىكى قالدۇقى 64 مىليون 420 مىليارد يۈەنگە يەتتى. مۇشۇ يىلى 540 نامرات ئائىلىگە يار - يۆلەك بولۇندى، 461 نامرات ئائىلە نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇلدى.

ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپ 109 (مىللىي باشلانغۇچ مەكتەپ 93)، ئوقۇغۇچىسى 23 مىڭ 742 (مىللىي ئوقۇغۇچى 20 مىڭ 873)؛ ئوتتۇرا مەكتەپ 10 (مىللىي ئوتتۇرا مەكتەپ 8)، ئوقۇغۇچىسى 4178 (مىللىي ئوقۇغۇچى 3226). شۇ يىلى مائارىپ ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا 30 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى. ناھىيە بويىچە 22 تېببىي داۋالاش - سەھىيە ئاپپاراتى، 360 كەسپىي سەھىيە تېخنىكا خادىمى، 386 كېسەل كارىۋىتى بار. ۋىلايەتلىك ياشلار - ئۆسمۈرلەر چېلىشىش مۇسابىقىسىدە ئاۋات كومانداسى 1 - بولدى.

3 - ئايدا ناھىيىلىك 2 - باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ 6 - يىللىق ئوقۇغۇچىسى جاڭ داشەن يازغان «چۈش» ناملىق ماقالە «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى، ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتى قاتارلىق 5 ئورۇن ئۆتكۈزگەن «دۆلەت بايرىقى قەلبىمدە» ناملىق ماقالىلەر مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

9 - ئاينىڭ 3 - كۈنى ئاۋات ناھىيىسى بىلەن سىچۈەن ئۆلكىسىنىڭ ۋەنشيەن شەھىرى دوست ناھىيە - شەھەر بولدى.

3. ئاۋات ناھىيىسىنىڭ 1993 - يىللىق خەلق ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

1) پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ ئاساسلىق مەسئۇللىرى

ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك 8 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىسى: چېن گوچۈەن.

11 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى؛ ئوسمان توختىنىياز؛

مۇئاۋىن مۇدىرلىرى: خاۋ جاۋمىڭ، ئىمىر ئاۋۇت، ما خۇەيچۈن، مەمەت سالى.

ھاكىم: مەمتىمىن شاھىدىن؛ مۇئاۋىن ھاكىملار: ياڭ مىنشېن، خې جىمىڭ، تۇرەك ئىسمايىل، سۈيۆ، ئەركىن بارات.

سىياسىي كېڭەش 11 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ رەئىسى: ئابلا ھەسەن؛ مۇئاۋىن رەئىسلىرى: ئابدۇرېھىم سېيىت.

خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى: كامىل ئەسەت.
خەلق تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشى: يەھياھ گايىت.

2) ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى

1993 - يىلى ئاۋات ناھىيىسىنىڭ ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى 302 مىليون 502 مىڭ 300 يۈەن (1990 - يىلدىكى ئوزگەرمەس باھا بويىچە 288 مىليون 115 مىڭ 300 يۈەن) گە يېتىپ، 1992 - يىلدىكىدىن 7.3% ئاشتى (ئوزگەرمەس باھا، تۆۋەندىمۇ ئوخشاش). مالىيە ئومۇمىي كىرىمى 7 مىليون 260 مىڭ يۈەن، ئومۇمىي چىقىمى 34 مىليون 350 مىڭ يۈەن بولدى.

ناھىيە بويىچە يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 283 مىليون 924 مىڭ 100 يۈەن (ئوزگەرمەس باھا بويىچە 279 مىليون 108 مىڭ يۈەن) گە يېتىپ، 1992 - يىلدىكىدىن 4.6% ئاشتى. 507 مىڭ 900 مو تېرىلغۇ يەر بار، ئېچىپ پايدىلانغىلى بولىدىغان يەر 1 مىليون 440 مىڭ مو. 346 مىڭ مو يەرگە ئاشلىق زىرائىتى تېرىلىپ، 97 مىڭ 500 تونىنا ئاشلىق ئېلىندى (بۇغداي 62 مىڭ تونىنا، كوممىقوناق 30 مىڭ 100 تونىنا)؛ 244 مىڭ 100 مو يەرگە كېۋەز تېرىلىپ، 21 مىڭ تونىنا پاختا ئېلىندى؛ 735 تونىنا ياغلىق دان، 7014 تونىنا كۆكتات، 6224 تونىنا قوغۇن - تاۋۇز، 13 مىڭ 890 تونىنا مېۋە - چېۋە، 7.45 تونىنا پىلە غوزىسى ئېلىندى. 23 مىڭ مو يەردە ئورمان بەرپا قىلىندى. يىل ئاخىرىدا قولدا قالغان چارۋا 402 مىڭ تۇياقتا يەتتى. بىر يىلدا چارۋىنىڭ قولدىن چىقىرىلىش نىسبىتى 37.1% بولدى، 3090 تونىنا گۆش ئېلىندى. يېزىلارنىڭ ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 298 مىليون 187 مىڭ 900 يۈەنگە يەتتى. شۇ يىلى ناھىيە بويىچە يېرنى ئىنچىكە تەكشۈرۈش خىزمىتى تامامىلاندى. ئېتىز - ئېرىق سۇچىلىق قۇرۇلۇشىغا 740 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى. 219 كىلومېتىر ئۆستەڭ يېڭىدىن چېپىلدى، 42.85 كىلومېتىر سۇ سىستېمىسى ئۆستەڭ ياسالدى، 17 مىڭ مو بوزيەر ئېچىلىپ ئېتىز بەرپا قىلىندى، 143 كىلومېتىر يېزا - كەنت يولى ياسالدى (شېغىل يېيىتىلغان يول 45.8 كىلومېتىر). يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 21 مىليون 580 مىڭ يۈەنگە، ئومۇمىي كىرىمى 18 مىليون 500 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 112 مىليون 60 مىڭ يۈەن (ئوزگەرمەس باھا بويىچە 106 مىليون 650 مىڭ يۈەن) گە يېتىپ، 1992 - يىلدىكىدىن 25.6% ئاشتى. بىر يىلدا 4 مىليون 110 مىڭ كىلوۋات سائەت توك چىقىرىلدى، 30 مىڭ 200 تونىنا كۆمۈر ئىشلەپچىقىرىلدى، 3836 تونىنا ئۇن، 1500 تونىنا سۇ يېغى تارتىلدى، 10 مىڭ 900 تونىنا ساپ پاختا ئېلىندى، 741 دانە سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىش سېيالكىسى، 35 كولتىۋاتور، 2 مىليون 800 مىڭ دانە قۇم خىش، 300 تونىنا چىگىت تېۋىتى، 5.144 تونىنا سۇلياۋ يوپۇق، 1240 كۋادرات مېتىر گىلەم ئىشلەپچىقىرىلدى. 1 مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ، «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانى پاختا زاۋۇتى كېڭەيتىپ قۇرۇلدى، 1 مىليون 500 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ، سۇ ئېلېكتر شىركىتىنىڭ 1200 كىلوۋاتلىق دىزىل گېنېراتور گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، 1 مىليون 600 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ، ناھىيىلىك ياغ زاۋۇتىنىڭ تازىلاش سېخى ئۆزگەرتىپ قۇرۇلدى، 1 مىليون 500 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ، 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش بىناسى يېڭىدىن سېلىندى. ناھىيە بويىچە تۇراقلىق مۇلۇككە 12 مىليون

737 مىڭ 900 يۈەن مەبلەغ سېلىندى (ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئاساسىي قۇرۇلۇشقا سېلىنغىنى 9 مىليون 286 مىڭ 800 يۈەن). شۇ يىلى سۇ ئېلېكتر شىركىتى بىلەن سىچۈەن ئۇلكىسىنىڭ جيائۈەن ناھىيىسى بىرلىشىپ سىچۈەن - شىنجاڭ سۇلياۋ ياسالمىلىرى زاۋۇتىنى قۇردى، بەشئېرىق يېزىسى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇشى بىكىتۈەنى يېزا ئىگىلىك 1 - شىسى بىناكارلىق - قۇرۇلۇش 2 - تۈەنى بىرلىشىپ ياغ زاۋۇتى قۇردى، ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى بىلەن توقسۇن ناھىيىسى بىرلىشىپ رەخت زاۋۇتى قۇردى. 1993 - يىلى ئاۋات ناھىيىسىنىڭ قىرغىزىستان بىلەن قىلغان سودا سوممىسى 1 مىليون 770 مىڭ يۈەنگە يەتتى. ناھىيىلىك تاشقى سودا شىركىتىنىڭ كادىرى ني فاجۇڭ ئاشلىق ئىدارىسى، ماددىي ئەشيالار ئىدارىسى ۋە ياغ زاۋۇتى بىلەن بىرلىشىپ قىرغىزىستانغا بېرىپ سودا قىلىپ، 440 مىڭ يۈەن پايدا يارىتتى، 100 مىڭ يۈەن باج تاپشۇردى، مۇشۇ يىلدا تاشيولدا توشۇلغان يۇڭ ئوبوروت مىقدارى 470 مىڭ تونىنا - كىلومېتىرغا، يولۇچى ئوبوروت مىقدارى (خۇسۇسىيلار توشۇغىنى بۇنىڭ سىرتىدا) 900 مىڭ ئادەم - كىلومېتىرغا، پوچتا - تېلېگراف كەسپىنىڭ تىجارەت ئومۇمىي سوممىسى 793 مىڭ 200 يۈەنگە يەتتى.

مۇشۇ يىلى ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش ئومۇمىي سوممىسى 63 مىليون 530 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 42 مىليون 79 مىڭ 500 يۈەن بولدى. ناھىيە بازىرىدىكى يېزا ئىگىلىك سودا بازىرىدا پۈتۈشۈلگەن سومما 4 مىليون 700 مىڭ يۈەنگە يەتتى. دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە كىرىمى 781.34 يۈەن بولدى. ناھىيە بويىچە يىل ئاخىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 10 مىڭ 641، يىللىق مائاش ئومۇمىي سوممىسى 29 مىليون 530 مىڭ 400 يۈەن. بازار - يېزا ئاھالىلىرى بانكىغا ئامانەت قويغان پۇلنىڭ يىل ئاخىرىدىكى قالدۇقى 156 مىليون 350 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بىر يىللىق سۇغۇرتا كىرىمى 3 مىليون 380 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1 مىليون 270 مىڭ يۈەن تۆلەم تۆلەندى. مۇشۇ يىلى 1927 نامرات ئائىلىگە يار - يۆلەك بولۇندى، 660 نامرات ئائىلە نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇلدى.

1993 - يىلى ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ ياسىغان كارنايلىق ناغرا ئاپتونوم رايونلۇق ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ پەن - تېخنىكا كەشپىياتى بويىچە 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى. ناھىيە بويىچە پاختا ئىشلەپچىقىرىشىدا گۈرۈھلار بويىچە ھۆددىگە ئېلىش يولغا قويۇلدى، ئاپتونوم رايون بويىچە 100 مىڭ مو بۇغدايدىن مول ھوسۇل ئېلىش پىلانى ۋە مەملىكەت بويىچە 100 مىڭ مو پاختىدىن مول ھوسۇل ئېلىش پىلانى يولغا قويۇلدى. يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسى بويىچە تەربىيىلەش كۇرسى 55 قارار ئېچىلىپ، 9500 ئادەم (قېتىم) تەربىيىلەندى. ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا مەكتەپ 9 (مىللىي ئوتتۇرا مەكتەپ 7)، ئوقۇغۇچىسى 3336 (مىللىي ئوقۇغۇچى 2466)؛ باشلانغۇچ مەكتەپ 105 (مىللىي باشلانغۇچ مەكتەپ 93)، ئوقۇغۇچىسى 24 مىڭ 204 (مىللىي ئوقۇغۇچى 21 مىڭ 442)؛ ئوقۇتقۇچى 1809 (مىللىي ئوقۇتقۇچى 1591). مۇشۇ يىلى ماۋارىپ ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا 2 مىليون 204 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى. ناھىيە بويىچە 22 تەببىي داۋالاش - سەھىيە ئاپپاراتى، 361 كەسپىي سەھىيە تېخنىكا خادىمى، 386 كارىۋات بار.

10 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئاپتوماتىك تېلېفوندىن 460ى ئۇلىنىپ، ئاۋات ناھىيىسىنىڭ كۆپ يىللاردىن بۇيان قول بىلەن چۆرۈيدىغان تېلېفون ئىشلىتىش تارىخىغا خاتىمە بېرىلدى.

1993 - يىلى «مول ھوسۇل» 3 - مەيدانى غەربىي سايرات كەنتىدىكى ئاھالىلەرنىڭ يىللىق

ئوتتۇرىچە كىرىمى 4000 يۈەندىن ئېشىپ، ناھىيە بويىچە تۇنجى بېيىغان كەنت بولۇپ قالدى.

4. ئاۋات ناھىيىسىنىڭ 1994 - يىللىق خەلق ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

1) ئاساسىي ئەھۋالى

1994 - يىلى ناھىيە بويىچە ئومۇمىي نوپۇس (ناھىيە تەۋەسىدە تۇرۇشلۇق ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكىتۈەنى يېزا ئىگىلىك 1 - شى 3 -تۈەن - مەيدانىنىڭ نوپۇسىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) 172 مىڭ 629. ناھىيە بويىچە تېرىلغۇ يەر 511 مىڭ 800 مو، ئاشلىق زىرائىتى تېرىلغۇ كۆلىمى (ئېكىز تېرىلغۇ كۆلىمىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) 296 مىڭ 900، كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى 301 مىڭ 800 مو.

2) پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ ئاساسلىق مەسئۇللىرى

ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك 8 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىسى: يې جىڭجۇڭ.
11 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى: ئوسمان توختىنىياز،
مۇئاۋىن مۇدىرلىرى: خاۋ جاۋمىڭ، ئىمىن ئاۋۇت، ما خۇەيچۇن، مەھەممەت سالى.
ھاكىم: مەمەت شاھىدىن؛ مۇئاۋىن ھاكىملار: ياڭ مىنجېن، خې جىمىڭ، تۇرەك ئىسمايىل، ئەمەرجان سامساق، سو يۇ، ئەركىن بارات.
سىياسىي كېڭەش 11 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ رەئىسى: ئابلا ھەسەن؛ مۇئاۋىن رەئىسلىرى: ئابدۇرېھىم سېيىت، ژاڭ پېيىن، رۇستەم ئوسمان.
خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى: كامال ئەسەت.
خەلق تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشى: يەھياھ گايىت.

3) يېڭى ئىقتىسادىي تەرەققىيات

1994 - يىلى ناھىيە بويىچە يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 473 مىليون 579 مىڭ 300 يۈەن (ھازىرقى باھا، تۆۋەندىمۇ ئوخشاش) گە يېتىپ، 1993 - يىلدىكىدىن 66.8% ئاشتى. 86 مىڭ 920 تونىا ئاشلىق، 196 تونىا ياغلىق دان، 33 مىڭ 3. 198 تونىا پاختا ئېلىندى. شۇ يىلى 13 مىڭ 445 مو يەردە ئورمان بەرپا قىلىندى، 1 مىليون 155 مىڭ 600 تۈپ كۆچەت تىكىلدى. مۇشۇ يىلدا 1. 2866 تونىا گۆش، 164 تونىا سۈت، 437 تونىا يۇڭ، 16 مىڭ 237 پارچە تېرە ئېلىندى. مۇشۇ يىلى ئېتىز - ئېرىق سۇچىلىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا 11 مىليون 220 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى، 32 مىڭ 500 مو سۇغىرىش كۆلىمى كۆپەيتىلدى. 6115 مو ئوتلاق قاشالاندى، 65 قوتان كۆپەيتىلدى. يېزا - بازار كارخانىسى 942گە، ئومۇمىي كىرىمى 32 مىليون 985 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 166 مىليون 493 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1993 - يىلدىكىدىن % 48.57 ئاشتى. بىر يىلدا 4 مىليون 100 مىڭ كىلوۋات سائەت توك چىقىرىلدى، 30 مىڭ تونىنا كۆمۈر، 700 تونىنا تۆز، 7 تونىنا ئىچىملىك - ھاراق، 16 مىڭ 380 كۋادرات مېتىر گىلەم ئىشلەپچىقىرىلدى. بەشبىرىق يېزا پاختا زاۋۇتى بىلەن شەندۇڭ بىرلىكتە باشقۇرغان 30 مىڭ ئۇرچۇقلۇق پاختا توقۇمىچىلىق فابرىكىسىنىڭ 1 - قارارلىق قۇرۇلۇشىدا (10 مىڭ ئۇرچۇقلۇق) قۇراشتۇرۇپ تەڭشەپ سىناش ئىشى تاماملاندى. ناھىيە بازىرىنىڭ 1100 مېتىر يۇندا تۇرۇبىسىنىڭ قۇراشتۇرۇش قۇرۇلۇشى تاماملاندى. «ئۈچ يىراقتىن تىزگىنلەش» ئىقتىدارىغا ئىگە ئېلېكتر كۆچىنى ئورۇنلاشتۇرۇش مەركىزى پۈتۈپ، ئېلېكتر كۆچىنى ئورۇنلاشتۇرۇشتا كومپيۇتېر ئارقىلىق ئاپتوماتىك تىزگىنلەش ئىشقا ئاشۇرۇلدى. پوچتا - تېلېگراف كەسپىنىڭ تىجارەت ئومۇمىي سوممىسى 989 مىڭ يۈەنگە، يىل ئاخىرىدىكى پروگراممىلىق تېلېفون 965 توچكىغا يەتتى.

خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئاساسلىق كۆرسەتكۈچلىرى

قوشۇمچە جەدۋەل: 1

تۈرلەر	جەمئىي	1993 - يىلدىكىدىن ئاشقىنى (%)
مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى (تۇمەن يۈەن)	34052.04	12.57
سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى (تۇمەن يۈەن)	64007.23	61.64
ئېلىنغان ئومۇمىي ئاشلىق (تونىنا)	86920.4	.9.1
يىل ئاخىرىدا قولدا قالغان چارۋا (تۇمەن تۇياق)	41.79	3.96
يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى (تۇمەن يۈەن)	3298.5	52.85
دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي قۇۋۋىتى (تۇمەن كىلوۋات)	7.68	6.8
ئاشقى سودا ئىمپورت - ئېكسپورت ئومۇمىي سوممىسى (تۇمەن يۈەن)	125.7	
ئىجتىمائىي ئاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش ئومۇمىي سوممىسى (تۇمەن يۈەن)	7026	30.2
بازار - يېزىلاردا بانكىغا ئامانەت قويۇلغان پۇلنىڭ يىل ئاخىرىدىكى قالدۇقى (تۇمەن يۈەن)	16084	18.55
يەرلىك مالىيە كىرىمى (تۇمەن يۈەن)	854	17.63
يەرلىك مالىيە چىقىمى (تۇمەن يۈەن)	4519	31.56
دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى (يۈەن)	1210	48.3
ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە پۇل مائاشى (يۈەن)	4138	51

4) پەن - تېخنىكا، مائارىپ، مەدەنىيەت، سەھىيە، تەنتەربىيە

مۇشۇ يىلى ۋىلايەت، ئوبلاست دەرىجىلىك پەن تەتقىقات تۈرىدىن 2 سى تاماملاندى، بۇنىڭ ئىچىدە «تارىم چۆلىدە ئۆچكىنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش ۋە تېۋىت مەھسۇلاتىنى يۇقىرى كۆتىرىش ھەققىدىكى تەتقىقات» ۋىلايەتنىڭ پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى بويىچە 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا

ئېرىشتى. ناھىيىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ 109، ئوقۇغۇچىسى 26 مىڭ 223؛ ئوتتۇرا مەكتەپ 11، ئوقۇغۇچىسى 4618؛ بالىلار باغچىسى 3. ھەرخىل ئوقۇتقۇچى 2003. رادىئونىڭ نوپۇسنى قاپلاش نىسبىتى 61%، تېلېۋىزىيەنىڭ نوپۇسنى قاپلاش نىسبىتى 95% بولدى. ناھىيە بويىچە 22 تېببىي داۋالاش - سەھىيە ئاپپاراتى، 366 سەھىيە تېخنىك خادىمى بار. مۇشۇ يىلى يېزا - بازارلاردا 6 قېتىم تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى.

5) خەلق تۇرمۇشى ۋە باشقىلار

1994 - يىلى يېزا ئاھالىلىرىنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە ساپ كىرىمى 1210 يۈەنگە يەتتى. ناھىيە بويىچە يىل ئاخىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 10 مىڭ 172، بىر يىللىق مائاش ئومۇمىي سوممىسى 40 مىليون 494 مىڭ يۈەن. تۇرلۇك مال - مۈلۈك سۇغۇرتىسىنىڭ سۇغۇرتىلاش ئومۇمىي سوممىسى 4 مىليون 751 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

5. ئاۋات ناھىيىسىنىڭ 1995 - يىللىق خەلق ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

1) ئاساسىي ئەھۋالى

1995 - يىلى ناھىيىگە قاراشلىق بازار بىر، يېزا 7. يىل ئاخىرىدىكى ئومۇمىي نوپۇس 163 مىڭ 600 (ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى 144 مىڭ 300)، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا نوپۇسى 123 مىڭ 900. ناھىيە بويىچە تېرىلغۇ يەر 553 مىڭ 400 مو، ئاشلىق زىرائىتى تېرىلغۇ كۆلىمى 308 مىڭ 400 مو، كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى 337 مىڭ 400 مو.

2) پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ ئاساسلىق مەسئۇللىرى

ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك 8 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىسى: سەي خۇڭلۇ.
11 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى: ئوسمان توختىنىياز.
ھاكىم: مەمتىمىن شاھىدىن.
سىياسىي كېڭەش 11 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ رەئىسى: ئابلا ھەسەن.

3) يېزىق ئىقتىسادىي تەرەققىيات

1995 - يىلى ناھىيە بويىچە يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 416 مىليون 586 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 94 مىڭ 684 تونىنا ئاشلىق، 59 تونىنا ياغلىق دان، 39 مىڭ 405 تونىنا پاختا، 6149 تونىنا قوغۇن - تاۋۇز، 4738 تونىنا گۆش، 1889 تونىنا سۈت، 454 تونىنا يۇڭ،

20 مىڭ 640 پارچە تېرە ئېلىندى. 1 مىليون يۆەن مەبلەغ توپلىنىپ، 16 كۆكتات لاپىسى ياسالدى. مۇشۇ يىلى ئېتىز - ئېرىق سۇچىلىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا 1 مىليون 720 مىڭ يۆەن مەبلەغ سېلىندى. ئۇنۇملۇك سۇغىرىش كۆلىمى 553 مىڭ موغا، ماشىنا بىلەن ئاغدۇرۇلغان كۆلەم 482 مىڭ 600 موغا، ماشىنا بىلەن يىغىۋېلىنغان ئاشلىق كۆلىمى 5000 موغا يەتتى. 28 مىڭ 514 تونىنا خىمىيىۋى ئوغۇت، 1779 تونىنا سۈلياۋ يوپۇق يۆتكەلدى. يېزا - بازار كارخانىسى 1256 گە، ئومۇمىي كىرىمى 57 مىليون 300 مىڭ يۆەنگە يەتتى.

سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 217 مىليون 630 مىڭ يۆەنگە يېتىپ، 1994 - يىلدىكىدىن 61.4% ئاشتى. بىر يىلدا 4 مىليون 940 مىڭ كىلوۋات سائەت توك چىقىرىلدى، 25 مىڭ تونىنا كۆمۈر ئىشلەپچىقىرىلدى، 23 مىڭ تونىنا ئۇن تارتىلدى، 35 مىڭ 295 تونىنا ساپ پاختا پىششىقلاندى، 1834 كۋادرات مېتىر گىلەم توقۇلدى. مۇشۇ يىلى توشۇلغان يولۇچى ئوبوروت مىقدارى 1 مىليون 120 مىڭ ئادەم - كىلومېتىرغا، يۈك ئوبوروت مىقدارى 10 مىليون تونىنا - كىلومېتىرغا يەتتى. ناھىيە بازىرىدىكى 5000 مېتىر يۇندا تۇرۇبىسىدا ئاساسلىق غول تۇرۇبىلار پۈتۈنلەي تۆتاشتۇرۇلۇپ بولدى. تامتوغراق يېزىسىدىن يېڭىئېرىق يېزىسىغىچە بولغان 11 كىلومېتىر يول بىلەن ناھىيە بازىرىدىن «مول ھوسۇل» 1 - مەيدانىغىچە بولغان 6 كىلومېتىر يولىنىڭ قۇرۇلۇشى تاماملاندى. پوچتا - تېلېگراف كەسپىنىڭ تىجارەت ئومۇمىي سوممىسى 1 مىليون 781 مىڭ يۆەنگە، يىل ئاخىرىدىكى پروگراممىلىق تېلېفون 1845 توچكىغا يەتتى. سودا كارخانىلىرىنىڭ سېتىش سوممىسى 590 مىليون 400 مىڭ يۆەنگە، ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش ئومۇمىي سوممىسى 82 مىليون 100 مىڭ يۆەنگە يەتتى.

خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئاساسلىق كۆرسەتكۈچلىرى

قوشۇمچە جەدۋەل: 2

تۈرلەر	جەمئىي	1994 - يىلدىكىدىن ئاشقىنى (%)
مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى (تۆمەن يۆەن)	37721	12.8
ئېلىنغان ئومۇمىي ئاشلىق (تونىنا)	94684	8.93
يىل ئاخىرىدا قولدا قالغان چارۋا (تۆمەن تۇياق)	43.7	4.57
يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى (تۆمەن يۆەن)	6135	85.99
دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي قۇۋۋىتى (تۆمەن كىلوۋات)	10.3	34.11
ئاشقى سودا ئىمپورت - ئېكسپورت ئومۇمىي سوممىسى (تۆمەن يۆەن)	507	303.34
ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش ئومۇمىي سوممىسى (تۆمەن يۆەن)	8210	16.85
بازار - يېزىلاردا بانكىغا ئامانەت قويۇلغان پۇلنىڭ يىل ئاخىرىدىكى قالدۇقى (تۆمەن يۆەن)	23437	45.72
يەرلىك مالىيە كىرىمى (تۆمەن يۆەن)	1306	52.93
يەرلىك مالىيە چىقىمى (تۆمەن يۆەن)	5118	13.26

4) پەن - تېخنىكا، مائارىپ، مەدەنىيەت، سەھىيە، تەنتەربىيە

ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا دەرىجىلىكتىن يۇقىرى كەسپىي تېخنىكا ۋەزىپىسى بار پەن - تېخنىكا خادىمى 472. باشلانغۇچ مەكتەپ 117 (مىللىي باشلانغۇچ مەكتەپ 102)، ئۇقۇغۇچىسى 27 مىڭ 105 (مىللىي ئۇقۇغۇچى 24 مىڭ 143)؛ ئوتتۇرا مەكتەپ 11 (مىللىي ئوتتۇرا مەكتەپ

9) ، ئوقۇغۇچىسى 5323 (مىللىي ئوقۇغۇچى 4505) ؛ بالىلار باغچىسى بىر، باغچىدىكى بالا 180. ھەرخىل ئوقۇتقۇچى 1898 (مىللىي ئوقۇتقۇچى 1646). رادىئونىڭ نوپۇسنى قاپلاش نىسبىتى %75كە، تېلېۋىزىيىنىڭ نوپۇسنى قاپلاش نىسبىتى %100كە يەتتى. ناھىيە بويىچە 24 تېببىي داۋالاش سەھىيە ئاپپاراتى، 444 سەھىيە تېخنىكا خادىمى (مىللىي 350)، 384 كارىۋات بار. مۇشۇ يىلى يېزا - بازارلاردا 7 قېتىم تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى.

5) خەلق تۇرمۇشى ۋە باشقىلار

1995 - يىلى يېزىلاردا كىشىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە ساپ كىرىمى 2000 يۈەنگە يەتتى. ناھىيە بويىچە يىل ئاخىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 9889، يىللىق مائاش ئومۇمىي سوممىسى 50 مىليون 714 مىڭ يۈەن. تۇرلۇك مال - مۈلۈك سۇغۇرتىسىنىڭ سۇغۇرتىلاش ئومۇمىي سوممىسى 4 مىليون 280 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

3 - ئايدا ئاۋات ناھىيىسى بىلەن شەندۇڭ ئۆلكىسى گۈەنشيەن ناھىيىسى بىرلىكتە قۇرغان «مول ھوسۇل» بىرلەشمە پاختا زاۋۇتىدا 10 مىڭ ئۇرچۇق ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلۈپ، 12 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە 1286 تونىنا پاختا يىپ ئىشلەپچىقىرىلدى، 800 مىڭ يۈەن ساپ پايدا يارىتىلدى.

8 - ئايدا 72 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا ئاسما نۇر كابېل ئارقىلىق يەتكۈزۈش قۇرۇلۇشى ۋە 2000 لېنىيىلىك رەقەملىك پروگراممىلىق تېلېفون ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى.

6. ئاۋات ناھىيىسىنىڭ 1996 - يىللىق خەلق ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

1) ئاساسىي ئەھۋالى

1996 - يىلى ناھىيىگە قاراشلىق بازار بىر، يېزا 7، مەيدان 3. ناھىيىنىڭ يىل ئاخىرىدىكى ئومۇمىي نوپۇسى 171 مىڭ 800 (ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى 148 مىڭ 800)، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا نوپۇسى 136 مىڭ 600. نوپۇسنىڭ تۇغۇلۇش نىسبىتى ‰19.55، ئۆلۈش نىسبىتى ‰4.89، تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى ‰14.66 بولدى. تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 568 مىڭ 700 مو، ئاشلىق زىرائىتى تېرىلغۇ كۆلىمى 286 مىڭ مو، كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى 358 مىڭ مو.

2) پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ ئاساسلىق مەسئۇللىرى

ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك 9 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىسى: سەي خۇڭلۇ.
11 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى: ئوسمان توختىنىياز.
ھاكىم: مەمتىمىن شاھىدىن.

سىياسىي كېڭەش 11 - نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ رەئىسى: ئابلەت ياقۇپ.

3) يېڭى ئىقتىسادىي تەرەققىيات

1996 - يىلى ناھىيە بويىچە يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 343 مىليون 250 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 100 مىڭ 128 تونىنا ئاشلىق، 9 تونىنا ياغلىق دان، 26 مىڭ 500 تونىنا پاختا، 4804 تونىنا قوغۇن - تاۋۇز، 5196 تونىنا گۆش (چوشقا گۆشى 268 تونىنا، كالا گۆشى 2296 تونىنا، قوي گۆشى 2632 تونىنا)، 2178 تونىنا سۈت، 467 تونىنا يۇڭ، 27 مىڭ 197 پارچە تېرە ئىشلىنىدى. مۇشۇ يىلى ئاساسىي قۇرۇلۇشقا 77 مىليون 850 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىدى. ئۇنۇملۇك سۇغىرىش كۆلىمى 868 مىڭ 400 موغا، تراكتور بىلەن ئاغدۇرۇلغان كۆلەم 488 مىڭ 300 مو، ماشىنا بىلەن يېغىۋېلىنغان ئاشلىق كۆلىمى 40 مىڭ موغا يەتتى. 33 مىڭ 162 تونىنا خىمىيىۋى ئوغۇت، 2120 تونىنا سۇلياۋ يوپۇق ئىشلىتىلدى، يېزا - بازار كارخانىسى 1324كە، ئومۇمىي كىرىمى 59 مىليون 400 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 222 مىليون 500 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بىر يىلدا 4 مىليون 910 مىڭ كىلوۋات سائەت توك چىقىرىلدى، 15 مىڭ 300 تونىنا كۆمۈر، 26 مىڭ 500 تونىنا ئۇن، 36 مىڭ 38 تونىنا ساپ پاختا، 696 تونىنا پاختا يىپ، 1232 كۋادرات مېتىر گىلەم ئىشلەپچىقىرىلدى. مۇشۇ يىلى توشۇلغان يولۇچى ئوبوروت مىقدارى 1 مىليون 350 مىڭ ئادەم (قېتىم) گە، يۈك ئوبوروت مىقدارى 90 مىليون 600 مىڭ تونىنا - كىلومېتىرغا يەتتى. ناھىيە بازىرىدىكى نۇرلۇق يولىنى كېڭەيتىش قۇرۇلۇشى ئومۇميۈزلۈك تاماملاندى. 28 مىليون 900 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ ھەربىر يېزىدىكى پاختا زاۋۇتلىرىنىڭ ئۈسكۈنە ۋە مۇئەسسەسلىرى تېخنىكا جەھەتتىن ئۆزگەرتىلدى؛ بەشبېرىق يېزىسى شاقۇر پاختا زاۋۇتى ئىشلىتىلىشكە باشلىدى، يىللىق پاختا چىقىرىش ئىقتىدارى 50 مىڭ تونىنغا يەتتى. ناھىيە بويىچە پوچتا - تېلېگراف كەسپىنىڭ تىجارەت ئومۇمىي سوممىسى 3 مىليون 347 مىڭ يۈەنگە، پروگراممىلىق تېلېفون كۆپەيتىپ 3000 توچكىغا، يىل ئاخىرىدا ئورنىتىلغان تېلېفون 2525 توچكىغا، تاۋارلارنىڭ سېتىلىش ئومۇمىي سوممىسى 724 مىليون 530 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئاساسلىق كۆرسەتكۈچلىرى

قوشۇمچە جەدۋەل: 3

تۈرلەر	جەمئىي	1995 - يىلدىكىدىن ئاشقىنى (%)
مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى (تۆمەن يۈەن)	32335	-14.28
ئېلىنغان ئومۇمىي ئاشلىق (تونىنا)	100128	5.75
يىل ئاخىرىدا قولدا قالغان چارۋا (تۆمەن تۇياق)	43.9	0.57
يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى (تۆمەن يۈەن)	6819	11.15
دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي قۇۋۋىتى (تۆمەن كىلوۋات)	10.7	3.88
يەرلىك چېگرا سودىسىنىڭ ئېكسپورت ئومۇمىي سوممىسى (تۆمەن يۈەن)	107.2	-78.9
ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش ئومۇمىي سوممىسى (تۆمەن يۈەن)	7471	-9

بازار - يېزىلاردا بانكىغا ئامانەت قويۇلغان پۇلنىڭ يىل ئاخىرىدىكى قالدۇقى (تۆمەن يۈەن)	22143	5.52.
يەرلىك مالىيە كىرىمى (تۆمەن يۈەن)	1589	21.67
يەرلىك مالىيە چىقىمى (تۆمەن يۈەن)	6059	18.39

4) پەن - تېخنىكا، مائارىپ، مەدەنىيەت، سەھىيە، تەنتەربىيە

ناھىيە بويىچە پەن - تېخنىكا خادىمى 3119. باشلانغۇچ مەكتەپ 127 (مىللىي باشلانغۇچ مەكتەپ 110)، ئوقۇغۇچىسى 29 مىڭ 376 (مىللىي ئوقۇغۇچى 25 مىڭ 341)؛ ئوتتۇرا مەكتەپ 11 (مىللىي ئوتتۇرا مەكتەپ 9)، ئوقۇغۇچىسى 6448 (مىللىي ئوقۇغۇچى 5396)؛ ھەرخىل ئوقۇتقۇچى 1994 (مىللىي ئوقۇتقۇچى 1654). رادىئونىڭ نوپۇسنى قاپلاش نىسبىتى 80% كە، تېلېۋىزىيىنىڭ نوپۇسنى قاپلاش نىسبىتى 100% كە يەتتى. ناھىيە بويىچە 24 تېببىي داۋالاش - سەھىيە ئاپپاراتى، 498 سەھىيە تېخنىكا خادىمى (ۋراچ 181)، 441 كارىۋات بار. مۇشۇ يىلى يېزا - بازارلاردا 9 قېتىم تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى.

5) خەلق تۇرمۇشى ۋە باشقىلار

1996 - يىلى يېزىلاردا كىشىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە ساپ كىرىمى 1196 يۈەنگە يەتتى. ناھىيە بويىچە يىل ئاخىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 10 مىڭ 439، يىللىق مائاش ئومۇمىي سوممىسى 53 مىليون 648 مىڭ يۈەن.

8 - ئايدا دۆڭقىشلاق ئېلېكتر ئىستانسىسىدىن ناھىيە بازىرىدىكى مەركىزىي ترانسفورماتور پونكىتىغىچە 25 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا 35 كىلوۋولتلۇق توك يوللاش، بېسىم ئۆزگەرتىش، سىغىم ئاشۇرۇشنى ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشى تاماملاندى.

10 - ئايدا ئاۋات ناھىيىسىدىكى «مول ھوسۇل» غول ئۆستىڭىنى كېڭەيتىش - سۇ سىڭمەس قىسمىنى ئۇزارتىش قۇرۇلۇشىدا ئىش باشلاندى. بۇ قۇرۇلۇشقا جەمئىي 69 مىليون 197 مىڭ 900 يۈەن مەبلەغ سېلىندى، ئۆستەڭنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 55.54 كىلومېتىر كېلىدۇ، بۇ ئۆستەڭگە 16 كۆۋرۈك، سۇڭگۇچ ۋە نور ياساش پىلانلاندى.

7. ئاۋات ناھىيىسىنىڭ 1997 - يىللىق خەلق ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

1) ئاساسىي ئەھۋالى

1997 - يىلى ناھىيىگە قاراشلىق بازار بىر، يېزا 7، مەيدان 3. ناھىيىنىڭ يىل ئاخىرىدىكى

ئومۇمىي نوپۇسى 172 مىڭ 300 (ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى 149 مىڭ 600)، بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانلار، چارۋىچىلارنىڭ نوپۇسى 139 مىڭ 200. نوپۇسنىڭ تۇغۇلۇش نىسبىتى ‰19.07، ئۆلۈش نىسبىتى ‰4.9، تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى ‰14.17. ناھىيە بويىچە تېرىلغۇ يەر 605 مىڭ 300 مو، ئاشلىق تېرىلغۇ كۆلىمى (ئېكىنز ئورنى تېرىلغۇ كۆلىمىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) 286 مىڭ مو، كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى 425 مىڭ مو.

2) پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ ئاساسلىق مەسئۇللىرى

ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك 9 - نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ شۇجىسى: سەي خۇڭلۇ.
12 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتنىڭ مۇدىرى: ئاۋۇت داۋۇت.
ھاكىم: مەمتىمىن شاھىدىن (11 - ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى)، مەمەتجان ئابلا (11 - ئايدا ۋەزىپىگە تەينىلەندى).
سىياسىي كېڭەش 12 - نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ رەئىسى: ئابلەت ياقۇپ.

3) يېڭى ئىقتىسادىي تەرەققىيات

1997 - يىلى ناھىيە بويىچە يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 465 مىليون 780 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 101 مىڭ 500 تونىنا ئاشلىق، 42 مىڭ 512 تونىنا پاختا، 7568 تونىنا قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە، 5230 تونىنا سۇ يېغى ئىلىندى. مۇشۇ يىلدا 5626 تونىنا گۆش (چوشقا گۆشى 293 تونىنا، كالا گۆشى 2444 تونىنا، قوي گۆشى 2889 تونىنا)، 2090 تونىنا سۈت، 452 تونىنا يۇڭ، 73 مىڭ 266 پارچە تېرە ئىلىندى. ئېتىز - ئېرىق سۇچىلىق قۇرۇلۇشىغا 47 مىليون 240 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى. ئۇنۇملۇك سۇغىرىش كۆلىمى 605 مىڭ 300 مو، تراكتور بىلەن ئاغدۇرۇلغان كۆلەم 568 مىڭ مو، ماشىنا بىلەن يېغىۋېلىنغان ئاشلىق كۆلىمى 41 مىڭ مو. 42 مىڭ 573 تونىنا خىمىيىۋى ئوغۇت، 2550 تونىنا سۇلياۋ يوپۇق ئىشلىتىلدى. 60 مىڭ مو يەر ئۆزلەشتۇرۇلدى. 50 مىڭ مو تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىز ئۆزگەرتىلدى، پاختا بازىسى قۇرۇلۇشى تېزلىتىلدى. يېزا - بازار كارخانىسى 1248گە، ئومۇمىي كىرىمى 71 مىليون 600 مىڭ يۈەنگە يەتتى.
سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 229 مىليون 570 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بىر يىلدا 5 مىليون 210 مىڭ كىلوۋات سائەت توك چىقىرىلدى. 14 مىڭ تونىنا كۆمۈر، 30 مىڭ تونىنا ئۇن، 39 مىڭ 725 تونىنا ساپ پاختا، 1116 تونىنا سۇلياۋ يوپۇق، 9 مىليون دانە خىش ئىشلەپچىقىرىلدى. تۇراقلىق مۇلۇككە 103 مىليون 840 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى. ناھىيىلىك پاختا توقۇمىچىلىق فابرىكىسىنىڭ 2 -قارارلىق قۇرۇلۇشى سىناق تەرىقىسىدە ئىشلەپچىقىرىش باسقۇچىغا كىردى. «مول ھوسۇل» غول ئۆستىڭنىڭ 1-، 2-، 3 - قارارلىق قۇرۇلۇشى ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلۇش باسقۇچىغا كىردى. ناھىيە بويىچە توشۇلغان يولۇچى ئوبوروت مىقدارى 1 مىليون 410 مىڭ ئادەم - كىلومېتىرغا، يۈك ئوبوروت مىقدارى 89 مىليون 270 مىڭ تونىنا - كىلومېتىرغا، پوچتا - تېلېگراف كەسپىنىڭ تىجارەت ئومۇمىي سوممىسى 5 مىليون 737 مىڭ يۈەنگە، پروگراممىلىق تېلېفون جەمئىي 4427 توچكىغا، تاۋارلارنىڭ سېتىۋېلىنىش

ئومۇمي سوممىسى 944 مىليون 720 مىڭ يۈەنگە، سېتىلىش ئومۇمي سوممىسى 776 مىليون 620 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئاساسلىق كۆرسەتكۈچلىرى

قوشۇمچە جەدۋەل: 4

تۈرلەر	جەمئي	1996 - يىلىدىكىدىن ئاشقىنى (%)
مىللي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمي قىممىتى (تۇمەن يۈەن)	44314	31.05
ئېلىنغان ئومۇمي ئاشلىق (توننا)	101500	1.37
يىل ئاخىرىدا قولدا قالغان چارۋا (تۇمەن تۇياق)	44.4	1.11
يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ ئومۇمي مەھسۇلات قىممىتى (تۇمەن يۈەن)	7550	10.72
دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمي قۇۋۋىتى (تۇمەن كىلوۋات)	11.3	5.61
ئىجتىمائي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش ئومۇمي سوممىسى (تۇمەن يۈەن)	11007	47.33
بازار - يېزىلاردا بانكىغا ئامانەت قويۇلغان پۇلنىڭ يىل ئاخىرىدىكى قالدۇقى (تۇمەن يۈەن)	34341	55.09
يەرلىك مالىيە كىرىمى (تۇمەن يۈەن)	1875.4	18.02
يەرلىك مالىيە چىقىمى (تۇمەن يۈەن)	6795	12.15

4) پەن - تېخنىكا، مائارىپ، مەدەنىيەت، سەھىيە، تەنتەربىيە

ناھىيە بويىچە پەن - تېخنىكا خادىمى 3239. باشلانغۇچ مەكتەپ 132، ئوقۇغۇچىسى 32 مىڭ 130؛ ئوتتۇرا مەكتەپ 11، ئوقۇغۇچىسى 7215، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى 2160. رادىئونىڭ نوپۇسنى قاپلاش نىسبىتى %85كە، تېلېۋىزىيىنىڭ نوپۇسنى قاپلاش نىسبىتى %100كە يەتتى. ناھىيە بويىچە 8 كىنو قويۇش ئەترىتى، 24 تېببىي داۋالاش - سەھىيە ئاپپاراتى، 563 سەھىيە تېخنىكا خادىمى (ۋراچ 192)، 466 كارىۋات بار.

5) خەلق تۇرمۇشى ۋە باشقىلار

1997 - يىلى يېزىلاردا كىشىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە ساپ كىرىمى 1806 يۈەنگە يەتتى. ناھىيە بويىچە يىل ئاخىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 11 مىڭ 133، يىللىق مائاش ئومۇمي سوممىسى 59 مىليون 908 مىڭ يۈەن. يېزىلاردا ئىشلەنگەن 3 يىللىق كىسەللىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - سۇنى ياخشىلاش خىزمىتى ئۇنۇمگە ئېرىشتى، جەمئي 11 مىليون 800 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ، ئاساسي قاتلامدا 13 سۇ زاۋۇتى قۇرۇلۇپ، مۇشۇ يىلى ئىشلىتىلدى. تۇرۇبا سۇيى ئىشلىتىدىغان ئائىلە 13 مىڭغا يېتىپ، تۇرۇبا سۇيىنىڭ ئائىلىلەرگە كىرىش نىسبىتى

ئىشلىتىدىغان ئائىلىنىڭ %97نى ئىگىلىدى.

8. ئاۋات ناھىيىسىنىڭ 1998 - يىللىق خەلق ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

1) ئاساسىي ئەھۋالى

1998 - يىلى ناھىيىگە قاراشلىق بازار 3، يېزا 5، مەيدان 3. ناھىيىنىڭ يىل ئاخىرىدىكى ئومۇمىي نوپۇسى 174 مىڭ 800 (ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى 150 مىڭ 600)، بۇنىڭ ئىچىدە دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ نوپۇسى 142 مىڭ 400؛ نوپۇسنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى ‰12.95. ناھىيە بويىچە تېرىلغۇ يەر 655 مىڭ 300 مو، ئاشلىق تېرىلغۇ كۆلىمى (ئېكىز تېرىلغۇ كۆلىمىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) 261 مىڭ مو، كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى 455 مىڭ مو.

2) پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ ئاساسلىق مەسئۇللىرى

ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك 9 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىسى: سەي خۇڭلۇ.
12 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى: ئاۋۇت داۋۇت.
ھاكىم: مەمەتجان ئابلا.
سىياسىي كېڭەش 12 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ رەئىسى: ئابلەت ياقۇپ.

3) يېزىق ئىقتىسادىي تەرەققىيات

1998 - يىلى ناھىيە بويىچە يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 957 مىليون 394 مىڭ 500 يۈەنگە يەتتى. 102 مىڭ 900 تونىنا ئاشلىق، 53 مىڭ 473 تونىنا پاختا ئىشلىندى. 17 مىڭ 400 مو يەرگە كۆچەت تىكىلىپ ئورمان بەرپا قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە ئىھاتە ئورمىنى 3470 مو، ئىقتىسادىي ئورمان 10 مىڭ 200 مو. يەكەن دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى بوزيەر رايونىدىكى تۈمەن مولۇق ئېكولوگىيە ئورمان بازىسى قۇرۇلۇشىدا ئىش باشلاندى. مۇشۇ يىلى 6099 تونىنا گۆش، 2346 تونىنا سۈت، 457 تونىنا يۇڭ، 83 مىڭ 117 پارچە تېرە، 160 تونىنا سۇ مەھسۇلاتى ئىشلىندى. ئۇنۇملۇك سۇغىرىلىسغان يەر كۆلىمى 655 مىڭ 300 مو، 42 مىڭ 544 تونىنا خىمىيىۋى ئوغۇت، 2621 تونىنا سۈلياۋ يوپۇق ئىشلىتىلدى. يېزا - بازار كارخانىسى 1294كە، ئومۇمىي كىرىمى 89 مىليون 620 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 140 مىليون 870 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بىر يىلدا 4 مىليون 850 مىڭ كىلوۋات سائەت توك چىقىرىلدى. 1259 تونىنا پاختا يىپ، 7121 تونىنا سۇ يېغى، 30 مىڭ 100 تونىنا ئۇن، 43 مىڭ 322 تونىنا ساپ پاختا، 1490 تونىنا سۈلياۋ يوپۇق، 11 مىليون دانە خىش، 1150 دانە يوپۇق يېپىش سېيالكىسى ئىشلەپچىقىرىلدى. مۇشۇ

يىلى تۇراقلىق مۇلۇككە 133 مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىندى. 25 مىليون 280 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ 110 كىلوۋولتلۇق توك يوللاش - بېسىم ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشى پۈتۈپ، 12 - ئايدا ئىش باشلاندى؛ 11 مىليون 250 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ، 7 كارخانىنىڭ تېخنىكىسى ئۆزگەرتىلىپ، پەن - تېخنىكا مىقدارى ئاشۇرۇلدى. ناھىيە بويىچە توشۇلغان يولۇچى ئوبوروت مىقدارى 103 مىليون 600 مىڭ ئادەم - كىلومېتىرغا، يۈك ئوبوروت مىقدارى 89 مىليون 660 مىڭ تونىنا - كىلومېتىرغا، پوچتا - تېلېگراف كەسپىنىڭ تىجارەت ئومۇمىي سوممىسى 6 مىليون 919 مىڭ يۈەنگە، پروگراممىلىق تېلېفون جەمئىي 6017 توچكىغا، تاۋارلارنىڭ سېتىۋېلىش ئومۇمىي سوممىسى 742 مىليون 438 مىڭ يۈەنگە، سېتىلىش ئومۇمىي سوممىسى 621 مىليون 834 مىڭ يۈەنگە يەتتى. مۇشۇ يىلى سودا - سانائەت بېجى 26 مىليون 840 مىڭ يۈەنگە، دۆلەت بېجى 18 مىليون 90 مىڭ يۈەنگە، يەرلىك باج 8 مىليون 750 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئاساسلىق كۆرسەتكۈچلىرى

قوشۇمچە جەدۋەل: 5

تۈرلەر	جەمئىي	1997 - يىلدىكىدىن ئاشقىنى (%)
مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى (تۇمەن يۈەن)	49503	11.71
سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى (تۇمەن يۈەن)	109826.4	
ئېلىنغان ئومۇمىي ئاشلىق (تونىنا)	102900	1.38
يىل ئاخىردا قولدا قالغان چارۋا (تۇمەن تۇياق)	45.1	1.58
يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى (تۇمەن يۈەن)	8962	18.7
دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي قۇۋۋىتى (تۇمەن كىلوۋات)	11.6	3.19
ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش ئومۇمىي سوممىسى (تۇمەن يۈەن)	11943	8.5
بازار - يېزىلاردا بانكىغا ئامانەت قويۇلغان پۇلنىڭ يىل ئاخىرىدىكى قالدۇقى (تۇمەن يۈەن)	40516	17.98
يەرلىك مالىيە كىرىمى (تۇمەن يۈەن)	2118	12.94
يەرلىك مالىيە چىقىمى (تۇمەن يۈەن)	6534	-3.84

4) پەن - تېخنىكا، مائارىپ، مەدەنىيەت، سەھىيە، تەنتەربىيە

ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا دەرىجىلىكتىن يۇقىرى كەسپىي تېخنىكا ۋەزىپىسى بار پەن - تېخنىكا خادىمى 580. باشلانغۇچ مەكتەپ 135، ئوقۇغۇچىسى 33 مىڭ 369؛ ئوتتۇرا مەكتەپ 11، ئوقۇغۇچىسى 9094. ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى 2263. رادىئونىڭ نوپۇسنى قاپلاش نىسبىتى 87% كە، تېلېۋىزىيەنىڭ نوپۇسنى قاپلاش نىسبىتى 100% كە يەتتى. ناھىيە بويىچە

9 كىنو قويۇش ئەترىتى، 24 تېببىي داۋالاش - سەھىيە ئاپپاراتى، 584 سەھىيە تېخنىكا خادىمى (ۋراچ 247)، 479 كارىۋات بار.

5) خەلق تۇرمۇشى

1998 - يىلى يېزىلاردا كىشىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە ساپ كىرىمى 1957 يۈەنگە يەتتى. ناھىيە بويىچە يىل ئاخىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 11 مىڭ 583، يىللىق ماۋاش ئومۇمىي سوممىسى 65 مىليون 446 مىڭ يۈەن.

5 - ئاينىڭ 10 - كۈنى يېڭىشەھەرنىڭ يېزىسى پىلانلىق تۇغۇت ئىشخانىسىدىكى ساجىمخان مۇمىن پىلانلىق تۇغۇت تەشۋىقات خىزمىتىنى ئىشلەۋاتقاندا دۆلەتنىڭ پىلانلىق تۇغۇت سىياسىتىگە ئۆچمەنلىك بىلەن قارايدىغان قانۇنسىز ئۇنسۇرلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى، ئۇ 34 ياشقا كىرگەنىدى. كادىرلار مىنىستىرلىكى، بىلەن دۆلەت پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى ئۇنىڭغا «ئۇلگىلىك دۆلەت مەمۇرى» دەپ نام بەردى.

10 - ئاينىڭ 31 - كۈنى بەشئېرىق يېزىسى بىلەن غورۇچۆل يېزىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ بازار قىلىنىدى.

«ئاۋات ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى تۈزۈش - تەكشۈرۈش ئاپپاراتى ۋە تۈزگۈچى خادىملىرى

ئاۋات ناھىيىلىك تەزكىرە كومىتېتى

1 - نۆۋەتلىك كومىتېتى (1984 - يىل 11 - ئايدىن 1986 - يىل 9 - ئايغىچە)

مۇدىر: دۇەن چېڭدو

مۇئاۋىن مۇدىرلار: ئابلا ھەسەن ، تاۋار ھاپىز، سۇن زېڭجيې

ئەزالار: خاۋ جاۋمىڭ، شۇ شۇچېڭ، خېلىل كېرەم، لو چۇنجيې، ۋاڭ كېدىڭ، ساۋ دىيەنشياڭ ، فەن چىڭرۇي، ما جۇڭجيې، ئابدۇرېشىت گايىت، نىياز نەمەت، تاڭ بياۋ، غېنى قادىر، جاڭ خۇڭشېڭ، خۇاڭ شۇەن، جىڭ گورۇ ، ۋېن بىن، خۇاڭپۇ چيەنيى.

2 - نۆۋەتلىك كومىتېتى (1986 - يىل 9 - ئايدىن 1995 - يىل 9 - ئايغىچە)

مۇدىر: گەن ۋېنيۇەن

مۇئاۋىن مۇدىرلار: ئابدۇرېھىم سېيىت، تاۋار ھاپىز، سۇن زېڭجيې

ئەزالار: دۇخاۋ، ۋەلى قادىر، تاڭ بياۋ، ئىمىن زاكىر، لو چۇنجيې، شۇي شوچىڭ، ۋاڭ يۇمىڭ، ئابدۇرېشىت گايىت، ئابلەت روزى، نىياز نەمەت، خۇاڭ شۇەن، جىڭ گورۇ ، ۋېن بىن، ۋاڭ گودۇڭ.

3 - نۆۋەتلىك كومىتېتى (1995 - يىل 9 - ئايدىن —)

مۇدىر: سەي خۇڭلۇ
مۇئاۋىن مۇدىر: مەمتىمىن شاھىدىن
ئەزالار: ئاۋۇت داۋۇت، ياڭ گاڭ، شى خېتىڭ، ئوسمان توختۇنىياز، خاۋ جاۋمىڭ، ما خۇەيچۇن، ياڭ مىنشېن، خې جىمىڭ، تۇرەك ئىسمايىل، ئۆمەر سامساق، ژاڭ پېيىن، ئابلەت ياقۇپ، روزى مەسۇم، جاڭ چۈەن.

ئالاھىدە تەكلىپ قىلىنغان مەسلىھەتچىلەر:
سۇن زېڭجيې، چې جىنزې، ژېن بىن، تاڭ بياۋ، ساۋ دېيەنشياڭ، ما جۇڭجيې، مەمەت ئوسمان، ئابدۇراخمان موللاھاجى.

ئاۋات ناھىيىلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسى

مۇدىر: دۇخاۋ (1986 — 1992)
مۇئاۋىن مۇدىرلار: ژەلى قادىر (1984 — 1988)
جاڭ چۈەن (1988 —)
خىزمەتچى خادىملار: خې خۇيفېن (1985 — 1987)، ئابدۇكېرىم ئابدۇلېتىپ (1986 — 1992)، تەن جۇن (1987 — 1989)، لىيۇ شېفاڭ (1989 — 1991)، گېڭ چىنجېن (1990 —)

«ئاۋات ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى تۈزگۈچى خادىملار

مەسئۇل تۈزگۈچى: جاڭ چۈەن
مۇئاۋىن مەسئۇل تۈزگۈچى: ياڭ جىپىڭ

دەسلەپكى ئورنىغىنالنى يازغۇچىلار:
جاڭ چۈەن (20 - قىسىم ژە ئومۇمىي بايان، چوڭ ئىشلار)، ياڭ جىپىڭ (مەدەنىيەت قىسمى)، ژېن بىن (نوپۇس، ھۆكۈمەت، پارتىيە، ئاممىۋى تەشكىلات قىسمى)، جاۋ خېگۈشۇ (تەبىئىي مۇھىت قىسمى)، جاۋ ئەن (تەشكىلىي تۈزۈلۈشى

ۋە رايونلارغا ئايرىلىش قىسمى).
ماتېرىيال توپلىغۇچىلار: جاڭ چۈەن، گېڭ چىنجېن، مەمەت ئوسمان

«ئاۋات ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى تەكشۈرۈپ بېكىتكۈچى، ئۆتكۈزۈۋالغۇچى ئورۇنلار

ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك كومىتېتى
ئاۋات ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى
ئاۋات ناھىيىلىك تەزكىرە كومىتېتى
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك تەزكىرە كومىتېتى
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى

ئاخىرقى سۆز

«دەۋر گۈللەنسە، تەزكىرە تۈزۈلىدۇ» دېگەندەك مەملىكەت بويىچە تەزكىرە تۈزۈلۈۋاتقان ۋەزىيەتتە، يۇقىرىنىڭ يوليورۇقىغا ئاساسەن، ناھىيە رەھبەرلىكى «ئاۋات ناھىيىسى تەزكىرىسى» نى تۈزۈشنى قارار قىلدى.

1984 - يىلى ناھىيىلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسى قۇرۇلدى، ئۇ يەرلىك پارتىيە تارىخىنى يېزىشقا ۋە تەزكىرە تۈزۈشكە مەسئۇل بولدى. تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسىدىكى خادىملار ۋاقتىنچە يۆتكەپ كېلىنگەچكە كەسپىي بىلىمى كەم بولغانلىقتىن، ئۇلار پەقەت باشقا جايلارنىڭ تەزكىرە تۈزۈش تەجرىبىسىگە ئاساسەن مۇندەرىجە تۈزدى ۋە كارتا كۆچۈردى. خادىملار تۇراقسىز بولغاچقا ئىش باشلىنىشى بىلەنلا يەنە توختاپ قالدى. 1986 - يىلى دۇخاۋ تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا تەيىنلەندى. ئۇ «ج ك پ ئاۋات ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ تەشكىلات تارىخى ماتېرىياللىرى»نى يېزىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ناھىيە تەزكىرىسىگە دائىر بىر قىسىم ماتېرىياللارنى توپلىدى. ئۇ تارىخ - تەزكىرە خىزمەتچى خادىملىرىنى تولۇقلاش ۋە تەزكىرە تۈزۈش تاشقى مۇھىتىنى ياخشىلاش ئۈچۈن زور كۈچ چىقاردى. 1988 - يىلى جاڭ چۈەن تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسىغا يۆتكىلىپ كېرىپ، مەخسۇس ناھىيە تەزكىرىسىنى تەھرىرلەش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇ ناھىيىنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن، ناھىيە تەزكىرىسىنىڭ مۇندەرىجىسىنى قايتىدىن تۈزۈپ چىقتى ھەمدە كېيىنكى 10 يىل داۋامىدا ئۈزلۈكسىز ئۆزگەرتىپ تۈزدى. ئۇ مۇندەرىجىگە ئاساسەن ھۆججەت، ئارخىپ ۋە ئاغزاكى ماتېرىياللارنى قايتىدىن توپلىدى ۋە رەتلىدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ناھىيىدىكى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنى كەسپىي ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەشكە يېتەكچىلىك ۋە ھەيدەكچىلىك قىلدى. 1992 - يىلى بۆلەكلەر بويىچە تەزكىرىنىڭ دەسلەپكى ئورىگىنالى يېزىلىشقا باشلىدى، 1996 - يىلغا كەلگەندە جەمئىي 20 قىسىم ۋە ئۇمۇمىي ئەھۋال، چوڭ ئىشلار يېزىلدى. باشقىلار يازغان 5 قىسىمنىڭ دەسلەپكى ئورىگىنالى ئۆزگەرتىلدى ۋە تولۇقلاندى. گېڭ چىنجېن جاڭ چۈەنگە ھەمكارلىشىپ ماتېرىيال توپلىدى ۋە رەتلىدى ھەم دەسلەپكى ئورىگىنالنى يازدى.

ناھىيە تەزكىرىسىنى تۈزۈش جەريانىدا تارىخ - تەزكىرە خىزمىتىگە مەسئۇل ناھىيىلىك پارتكوم رەھبەرلىرىدىن دۇەن چېڭدۇ، گو جىئەن، گەن ۋېنيۇەن، چېن گوچۈەن، يې جىڭجۇڭ، شى خېتىڭ، سەي خۇڭلۇ قاتارلىقلار زور كۈچ بىلەن قوللىدى ھەمدە خىزمەتلەرنى ماسلاشتۇردى ۋە ھەيدەكچىلىك قىلدى. پېنسىيىگە چىققان كادىر مەمەت ئوسمان ناھىيە تەزكىرىسى ئۈچۈن نۇرغۇنلىغان ئاغزاكى ماتېرىياللارنى توپلىدى. ناھىيە تەزكىرىسىنى ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەنلەر: ئابدۇۋەلى ئەيسا (ماۋارىپ)، غالىپ ھامۇت (سۇچىلىق)، تاڭ بياۋ (جامائەت خەۋپسىزلىكى)، جاۋ لىيەنچۈن (قاتناش)، ما جۇڭجيې (ئورمانچىلىق)، بو چاڭرېن (چارۋىچىلىق)، ئابلەت تاجى (مەدەنىيەت)، لى مىڭخۇا (ئاشلىق، ياغ)، لىڭ شىڭپىڭ (سەھىيە)، ياڭ جاۋ (دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى)، چيې گاڭ (مېتېئورولوگىيە)، لى گۇاڭجۈن (دېھقانچىلىق)، ھەسەن گايىت (ئەمگەك)، لى جيەن (ھۆكۈمەت)، خېڭ سىچىڭ (پىلانلىق تۇغۇت)، سۈن جىدې (پىلان، ستاتىستىكا قاتارلىقلار).

تەزكىرىنى تۈزۈش داۋامىدا ئاقسۇ شەھەرلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسىدىكى يولداشلار زور كۈچ بىلەن قوللىدى. جاۋ خېڭشۇ، ياك جېپىك، جاۋ ئەن قاتارلىق يولداشلار ناھىيە تەزكىرىسىنىڭ 3 قىسمىنىڭ دەسلەپكى ئورىگىنالىنى يازدى، ياك جېپىك خېلى بىر قىسىم ئۇيغۇرچە ماتېرىياللارنى تەرجىمە قىلدى ھەمدە تۈزۈش خىزمىتىگە قاتناشتى. ئاقسۇ ئۆلايەتلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىمۇ كەسپىي جەھەتتىن كونكرېت يېتەكچىلىك قىلدى. «ئاۋات ناھىيىسى تەزكىرىسى» تەكشۈرۈشكە سۈنۈلغاندىن كېيىن، ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى ئۆلايەت ناھىيە تەزكىرىسى خىزمىتى باشقارمىسىدىكى جېڭ دۈخۈي، ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتى تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسىدىكى چېن يۈنخۇا پۈتكۈل تەزكىرىنى ئەستايىدىل تەكشۈرۈپ ئۆزگەرتتى. ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى سابىر ئەلى مىللەت، دىن قاتارلىق قىسىملارنى ئەستايىدىل تەكشۈرۈپ تۈزەتتى، تەھرىر - تەرجىمە باشقارمىسىدىكى مۇھەررىر ئەخمەت روزى تەزكىرە كىتابىغا كىرگۈزۈلگەن ئۇيغۇر شەخسلەرنىڭ ئىسىم - فامىلىسىنى سىلىشتۇرۇپ بېكىتتى.

مۇشۇ نۆۋەتلىك تەزكىرىنى تۈزۈش ئارقىلىق بىز مۇنداق تەسىراتقا ئىگە بولدۇق:

1. باش تۈزگۈچىدە قەتئىي ئىراده بولۇشى، ئىگىلىمەس قەيسەر روھ بولۇشى، نام - مەنپەئەتكە بېرىلمەسلىكى، باشقىلارنىڭ غۇدۇرىشىدىن قورقماي، باشقىلار بىلمەي قالدى، دەپ ئاغرىنماي، جاپاغا چىداپ ئىشلەشكە رازى بولۇش ۋە زېرىكمەي ئىشلەش روھى بولۇشى كېرەك؛ كەسىپچانلىقى كۈچلۈك بولۇشى، كەسىپ ئۈستىدە ئىزدىنىشى، كەسىپي بىلىملەر ۋە تېخنىكىنى تىرىشىپ ئىگىلىشى، ئەمەلىي، جاپالىق ئىشلىشى كېرەك ئىكەن.

2. ناھىيە تەزكىرىسىنىڭ مۇندەرىجىسىنى لايىھىلەشتە ئۆز يېرىنىڭ شارائىتىغا يارىشا ئىش كۆرۈش، باشقا جايلارنىڭ ئۇسۇلىنى قارىغۇلارچە كۆچۈرۈۋالماسلىق كېرەك. 1990 - يىلدىن ئىلگىرى بەك ئەگرى - توقاي يوللارنى مېڭىپ كەتتۇق، چۈنكى بىرىنچىدىن، كەسىپكە پۇختا بولمىغانلىقىمىز، ئىككىنچىدىن، ناھىيىمىزنىڭ ئەھۋالىنى پىششىق بىلمىگەنلىكىمىزدىن ئۆزىمىزنىڭ قايسى يولدا مېڭىشىمىزنى بىلەلمەي قالدۇق.

3. ماتېرىيال توپلاشتا تۆمۈرنى قىزىقىدا سوقۇش كېرەك. مۇشۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈش باشلانغاندا، يۇقىرى دەرىجىلىك ئورۇنلار يولىورۇق بەردى. ئەتراپتىكى ئورۇنلار قىزغىن كەيپىياتتا بولدى، ئالاقىدار رەھبەرلەر قىزغىن كۆڭۈل بولدى، ھەر قايسى ئورۇنلارمۇ قىزغىن ياردەم قىلدى، بۇ ماتېرىيال توپلاشنىڭ ئەڭ ياخشى پەيتى ئىدى. بىراق بىز مۇشۇنداق ياخشى پەيتنى قولدىن بېرىپ قويۇپ، يەنە قايتىدىن ماتېرىيال توپلاشنى باشلىغان چېغىمىزدا ھەر قايسى ئورۇنلارنىڭ قىزغىنلىقى سوۋۇپ كەتتى، نۇرغۇنلىغان ئورۇنلار ماتېرىيالنى پاسسىپ ھالدا ئالۋان دەپ قارىغاچقا، بىر نەچچە يىل زېھنىي كۈچىمىزنى سەرپ قىلغان بولساقمۇ، يەنە تېخى مۇلچەرلىگەن ئۇنۇمگە يېتەلمىدۇق.

4. ئاۋات ناھىيىسى چەت، يىراق ناھىيە قاتارىغا كىرىدۇ، تەزكىرە خادىملىرى ئاز، ماتېرىيال كەمچىل. مۇشۇنداق ئەھۋالدا تەزكىرە تۈزگەن چاغدا، مەسئۇل خادىم ھازىر بار بولغان شەرت - شارائىتتىن مۇۋاپىق پايدىلىنىپ، ئوبدان پىلانلاپ، ئۆزگىرىشكە ماسلىشىپ، تۈرلۈك قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ ئىشلەشكە ماھىر بولۇشى كېرەك.

بۇ تەزكىرە ئاۋات ناھىيىسىنىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا ئاساسەن تۈزۈلدى، بۇنىڭدا ناھىيىنىڭ تەبىئىي، ئىجتىمائىي ئەھۋالى ئاساسىي جەھەتتىن ئەكس ئەتتۈرۈلدى. دېھقانچىلىق،

ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، سۇچىلىقتىن ئىبارەت بۇ بىر نەچچە قىسىملىق مەزمۇنى بىر قەدەر ئۆزگىچىلىككە ئىگە، ماتارىپ، پەن - تېخنىكا، مەدەنىيەت، شەخسلەردىن ئىبارەت بۇ بىر نەچچە قىسىملىق مەزمۇنى بىر قەدەر يېڭى بولغاچقا تۈزگۈچى بەك كېلەڭسىز بولۇپ كېتىشتىن ساقلىنىپ ئىخچام يېزىشقا تىرىشتى. پۈتكۈل تەزكىرە جەمئىي 700 مىڭ خەتتىن ئاشمىدۇ. بۇ تەزكىرە كىتابى خەت سانى بىر قەدەر ئاز تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يېتەرسىز يېرى شۈكى، ماتېرىيال كەمچىل بولغانلىقتىن بەزى باب، پاراگرافلارنىڭ مەزمۇنى بىر قەدەر ئاددىي بولۇپ، چوڭقۇرلىشىپ كېتەلمىدى، شۇڭا بۇنىڭدا ناھىيىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرگىلى بولماي قالدى.

سەۋىيەمىز چەكلىك بولغانلىقتىن نۇقسانلاردىن خالى بولالمىدۇق، ئوقۇرمەنلەرنىڭ تەنقىد بېرىپ، تۈزىتىشىنى سورايمىز.

ئاخىرىدا، تەزكىرە تۈزۈشكە كۆڭۈل بۆلگەن، قوللىغان ۋە ياردەم بەرگەن رەھبەرلەرگە، خىزمەتداشلارغا چوڭقۇر رەھمەت ئېيتىمىز.

ئاۋات ناھىيىلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسى

1999 - يىل 8 - ئاي

ئۇيغۇرچە نەشرىگە ئاخىرقى سۆز

سوتسىيالىستىك يېڭى تەزكىرىلەردىن «ئاۋات ناھىيىسى تەزكىرىسى» نىڭ خەنزۇچىسى 1999 - يىل 12 - ئايدا نەشر قىلىنىپ تارقىتىلغانىدى. مەزكۇر تەزكىرىنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى 2001 - يىل 9 - ئايدا نەشر قىلىنىپ جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشتى. بۇ ئاۋات ناھىيىسىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەنىۋى ھاياتىدىكى خۇشاللىنارلىق زور ئىش.

«ئاۋات ناھىيىسى تەزكىرىسى» نى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىش ئىشىغا ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى لىيۇبىن بىلەن ھاكىم ئەنسۇەر سەيىت ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلدى. مۇناسىۋەتلىك رەھبەرلەر ۋە تارماقلارمۇ، ناھىيە مالىيىسىدە قىيىنچىلىق بولۇۋاتقان ئەھۋالدا، چارە ئامال قىلىپ، تەرجىمە ۋە نەشر قىلىشقا كېتىدىغان خىراجەتنى ھەل قىلىپ بەردى. بىز خەنزۇچە كىتاب نەشردىن چىقىشى بىلەنلا تەرجىمە ۋە نەشر قىلىش ئىشىنى ئۇيۇشتۇرۇشنى ش ئۇ ئا ر تەزكىرە كومىتېتى تەھرىر - تەرجىمە باشقارمىسىغا ھاۋالە قىلدۇق. تەھرىر - تەرجىمە باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ئابدۇرۇپ ئىلى مەزكۇر تەزكىرە كىتابىنىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىنىڭ باش مۇھەررىرلىكىنى ئۈستىگە ئالدى ۋە تەرجىمە ماقالىلىرىنى تەكشۈرۈپ بېكىتتى. مەسئۇل مۇھەررىرلىكنى بېلىقىز مۇھەممەت ئۈستىگە ئالدى. ش ئۇ ئا ر تەزكىرە كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، ئالىي مۇھەررىر سابىر ئەلى تەرجىمىنىڭ بېكىتىلگەن نۇسخىسىنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋالدى.

ئادەم ئىسمى ۋە يەر - جاي ناملىرىنىڭ خاتا بولۇپ قالماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى ئىدارىسىدىن ئابدۇرېشىت گايىت پاكىز ياڭزىنى باشتىن ئاخىر ئوقۇپ چىقتى.

بىز «ئاۋات ناھىيىسى تەزكىرىسى» نى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىش خىزمىتىگە كۆڭۈل بۆلگەن ۋە مەدەتكار بولغان ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەرگە، تەرجىمە - نەشر خىزمىتى ئۈچۈن جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرگەن مۇھەررىرلەرگە، تەرجىمانلارغا ۋە بۇ خىزمەتكە قاتناشقان باشقا يولداشلارغا سەمىمىي رەھمەت ئېيتىمىز.

ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىش جەريانىدا، مەزكۇر تەزكىرىنىڭ خەنزۇچىسىدا دىققەتسىزلىكتىن كېتىپ قالغان بەزى خاتالىقلار تۈزىتىۋېلىنىدى.

تەھرىر - تەرجىمە ئىشىدا مەلۇم سەۋەنلىكلەر بولۇشى مۇمكىن، كۆپچىلىكنىڭ تەنقىدىي پىكىر بېرىشىنى قىزغىن قارشى ئالىمىز.

ئاۋات ناھىيىلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسى
2001 - يىل 9 - ئاينىڭ 11 - كۈنى

«ئاۋات ناھىيىسى تەزكىرىسى» ئۇيغۇرچە نەشرىنىڭ تەھرىرات خادىملىرى

باش مۇھەررىر: ئابدۇرۇپ ئېلى

مەسئۇل مۇھەررىرى: بېلىقنىز مۇھەممەت

تەھرىر - تەرجىمىسىگە قاتناشقۇچىلار: (ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى) ئابدۇرېھىم ياقۇپ، ئابلىز ئورخۇن، ئەخمەت روزى، ئەخمەت ئىمىنھاجى جۇبەيرى، پولات ھىممەت، جەمىلە ئابلا، غوپۇر ھوشۇر نىيازى، مەردان ئەخمەت، مەمتىمىن ھاشىم

تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋالغۇچى: سابىر ئېلى

كوررېكتور: بېلىقنىز مۇھەممەت

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: مۇرادىل ئابىت

《阿瓦提县志》维吾尔文版编译人员

主　　编　阿不都肉甫·艾力

责任编辑　比丽克孜·穆罕默德

编译人员　（姓氏以维吾尔文字母为序）

阿不都热依木·亚库甫、阿不力孜·鄂尔浑、艾合买提·肉孜、艾合买提·依明阿吉·菊拜日、甫拉提·依米提、加米拉·阿不拉、吾甫尔·吾守尔·尼亚孜、玛尔丹·艾合买提、玛尔哈巴·夏吾东、买买提明·阿西木

验　　收　沙比尔·艾力

校　　对　比丽克孜·穆罕默德

封面设计　穆拉丁·阿比提

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى جايلار تەزكىرىسى
ئاۋات ناھىيىسى تەزكىرىسى
ئاۋات ناھىيىلىك تەزكىرە كومىتېتى تۈزدى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى ۋە تارقاتتى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348№)
ش ئۇ ئا ر تەزكىرە كومىتېتى كومپيۇتېر مەتبەئە شىركىتىدە تىزىلدى
ش ئۇ ئا ر گېئولوگىيە - قېزىلما بايلىقلار رەڭلىك باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1092×787 مىللىمېتىر 1/16
باسما تاۋىقى: 53.25 قىستۇرما ۋاراقى: 11
2001 - يىل 9 - ئاي 1 - نەشرى
2001 - يىل 9 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 1000 — 1
ISBN7—228—06714—2/K.952
دۆلەت ئىچىدىكى باھاسى: 110.00 يۈەن
چەت ئەلگە سېتىلىش باھاسى: 60 دوللار